

MAGYAR NÉPRAJZ I. 1.

TÁJ, NÉP, TÖRTÉNELEM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁJ, NÉP, TÖRTÉNELEM

I. 1.

MAGYAR NÉPRAJZ I.

A néphagyomány, a népi műveltség a nemzeti kultúra egyik forrásvidéke. Ennek áttekintését vállalta magára a nyolckötetes *Magyar néprajz*. A kötet elméleti bevezetője tárgyalja a néprajzi kutatások tárgyát, módszerét, legáltalánosabb kategóriáinak, fogalmi kérdéseinek felfogását a hazai és a nemzetközi szakirodalom tükrében. Olyan fogalmak értelmezését járja körül, mint nép, kultúra, kulturális örökség, hagyomány, a nemzeti kultúra és a néphagyomány kapcsolata, szerepe a 19–20. században. Vázolja a nemzeti keretű néprajzi szintézisek születésének európai menetét. Áttekinti a magyar etnográfia és a hazai folklorisztika kutatásának történetét a 18. század végétől napjainkig. Ezek a fejezetek az esztétörténet, az intézménytörténet és az irányadó tudósok vonatkozásában is új korszakolással, számos eredeti megállapítással szolgálnak.

Sajátos ökológiai szemlélettel íródott a magyar nép természeti környezetét, annak formálódását vázoló fejezet. Az őshazáktól napjainkig követi a népesség adaptációját a természeti tájhoz, figyelemmel e folyamat tükröződésére a szókészletben és egyes kulturális tradíciókban. A Kárpát-medence mai képének kialakulása döntően népünk tájépítő teljesítménye, itt az antropogén eredetű környezeti változások ezeréves folyamata elválaszthatatlan a magyar köznép történetétől, kétézer munkájától. Kapcsolódik ehhez a történeti Magyarország etnikumainak és etnikai terének történeti alakulása. A középkor századait a magyarság térfoglalása, terjeszkedése, a 16–18. századot térvésztele jellemezte. A 19. század elejétől 1920-ig ismét a magyarság gyarapodása figyelhető meg. Azóta számára kedvezőtlen etnodemográfiai folyamatok zajlanak.

A kötet második felét a *Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok* tárgyköre foglalja el. Vázolja a magyar népterületet és népszigetet magába foglaló tartomány méretű nagytájak – Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély, Moldva, Szlavónia – geográfiai, néptörténeti, felekezeti, kulturális jellegét. A magyar népterületek, néptömbök rendjében haladva bemutatja a hozzájuk kapcsolódó kistájak, népcsoportok történeti-táji tagolódását, néphagyományainak jellegét, megkülönböztető jegyeit, elemeit a tárgyi kultúrában, a folklórban, a vallási életben, a népnyelvben. A kötet szerteágazó tárgykörét gazdag képanyag (fénykép, térkép, grafika) illusztrálja.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NÉPRAJZ

I. 1.

1907. évi kiadás

ELŐSZÓ
A MAGYAR NÉPRAJZ KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÉNEKÉRT

ELŐSZÓ
A MAGYAR NÉPRAJZ KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÉNEKÉRT

A MAGYAR NÉPRAJZ KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÉNEKÉRT
A MAGYAR NÉPRAJZ KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÉNEKÉRT
A MAGYAR NÉPRAJZ KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÉNEKÉRT
A MAGYAR NÉPRAJZ KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÉNEKÉRT
A MAGYAR NÉPRAJZ KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÉNEKÉRT

STAR

ACADEMIA SCIENTIARUM HUNGARICARUM
TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR

MAGYAR NÉPRAJZ

nyolc kötetben

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉBEN

Szerkesztőbizottság

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

a szerkesztőbizottság vezetője

† BALASSA IVÁN
† BODROGI TIBOR
DOMONKOS OTTÓ
† DÖMÖTÖR TEKLA
† GUNDA BÉLA

HOFER TAMÁS
OROSZ ISTVÁN
† TAKÁCS LAJOS
† TÁLASI ISTVÁN
† VARGYAS LAJOS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁJ, NÉP, TÖRTÉNELEM

I. 1.

Főszerkesztő

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Szerkesztő

FLÓRIÁN MÁRIA

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MTAK
BC-102.047

Magyar néprajz 1/1:
Táj, nép, történelem

201202151

Megjelent
Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A kötet szerzői

BENEDEK KATALIN, GULYÁS JUDIT, KOCSIS KÁROLY,
LANDGRAF ILDIKÓ, MAGYAR ZOLTÁN, MOHAY TAMÁS,
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SZEMERKÉNYI ÁGNES,
TÁTRAI ZSUZSANNA

„A magyar nép természeti környezete” fejezet lektora
FRISNYÁK SÁNDOR

A képmelléleteket, az ábra- és térképanyagot szerkesztette
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Az ábrák és a fényképmelléletek szerkesztésében közreműködött
BÁTI ANIKÓ, CSEH FRUzsINA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA térképeket rajzolta
KÖNYVTÁRA
NAGY BÉLA

A helységnevmutatót készítette
BÁTI ANIKÓ, CSEH FRUzsINA, JUNG HORTI JUDIT, MOLNÁR ANNA

A borítón:
Konfirmandusok csoportja a lelkipásztorral.
Bánffyhungad, Kalotaszeg. Balogh Balázs felv. 2006. május 8.

ISBN 978 963 05 4922 0 (összkiadás)
ISBN 978 963 05 9184 3 (I. I. kötet)

Kiadja az Akadémiai Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akademiaikiado.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2011
© Akadémiai Kiadó, Budapest 2011

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

Ennek a könyvsorozatnak az első tervezetét az MTA Néprajzi Kutatócsoport munkatársai 1976-ban vetették papírra, amikor a Magyar Tudományos Akadémia vezetése ismét napirendre tűzte a társadalomtudományi kézikönyvek, köztük az új magyar néprajzi szintézis ügyét. Az újabb magyar néprajzi kézikönyv előkészítését célzó korábbi vitákról, a Kelet-Európai Intézet Néptudományi Intézetében megkezdett előmunkálatokról (1947–1949) és a Néprajzi Múzeumban 1955-ben, majd 1965-ben rendezett ankétokról, a Tálasi István és Vargyas Lajos által jegyzett tervezetekről szóltunk már a *Magyar néprajz* VIII. *Társadalom* című kötetének előszavában (Budapest, 2000: 5–9). Az 1960-as évek elején már nemcsak a szak vezetői, de a tudmánypolitika és az Akadémia illetékes fórumai is látták, hogy az ún. „nagy vállalkozások” sorra elakadtak, s a húsz-harminc évvel korábban elkezdett, de megfeneklett munkálatok folytatására nincs lehetőség számon kérhető kutatóhely létesítése nélkül. Felismerték, hogy a *Néprajzi atlasz*, a *Néprajzi lexikon*, az új néprajzi szintézis, a népköltészeti műfajok katalógusainak elkészítése nem kérhető számon az MTA Néprajzi Bizottságán, nem várható el sem az oktatási feladatokkal megterhelt egyetemi tanszékektől, sem a muzeológiai, gyűjteményi feladataikkal birkózó közgyűjteményektől. Ez a felismerés készítette az akkori akadémiai vezetést előbb az ELTE-n egy tanszéki kutatócsoport (1963), majd az önálló Néprajzi Kutatócsoport (1967) felállítására. Ez utóbbinak központi munkatervi feladatává tette az említett, régen esedékes „nagy vállalkozásokat”, amelyek megvalósításán az intézet egészen mostanáig dolgozott.

Az *Új magyarság néprajza* munkacím kifejezte, hogy az 1933–1937 között megjelent négykötetes mű, *A magyarság néprajza* az a meghaladni, felváltani kívánt kézikönyv, melyet Ortutay és több nemzedéktársa már a kötetek megjelenése idején is erős kritikával fogadott. Annak kezdeményezője, spiritus rectora az a Viski Károly volt, aki már 1927-ben, Ilmari Manninen egyik kézikönyvének ismertetése kapcsán, így sóhajtott fel: „Hol késik nálunk mind a szellemi, mind a tárgyi néprajz területén a szintetikus munka?”

Viski az 1930-as évek végén keletkezett curriculum vitae-jében szerényen emlékszik vissza az első magyar néprajzi szintézis létrejöttében játszott szerepére: „Pályám egyik figyelmet érdemlő eredménye, hogy a Néprajzi Múzeumi kollégáim között évekig színen tartottam a magyarság néprajza kézikönyvének gondolatát, míg végül hárman egyestültünk közös munkára: a magyarság tárgyi néprajzának megírására; vállalkozásunkat a

Magy. Tud. Akadémia is megértéssel támogatta. Mikor a kiadásra az Egyetemi Nyomda ajánlkozott, elkészítettem a szellemi néprajz tervét is, s élénk részt vettem a szerkesztői és lektori munkákban. Törekvéseimet, elveimet a munka második részében – rajtam kívüli okokból –, nem mindenben sikerült megvalósítanom.” Idézett soraiból nyilvánvaló, hogy a kézikönyv gondolatát Bátky Zsigmonddal és Györffy Istvánnal az 1920-as évek derekától, de legalábbis Dmitrij Zelenin könyvének (*Russische /ostslavische/ Volkskunde*. Berlin–Leipzig, 1927) megjelenése óta érlelgették. A Viski Károly által elgondolt kézikönyv, *A magyarság néprajza* fejezeteinek többsége európai kitekintéssel íródott, és rövid idő alatt három kiadást, ma már elképzelhetetlen példányszámot ért el.

Az európai néprajztudomány egyik legfontosabb kutatási hagyománya, hogy szem előtt tartja az emberiségnek az etnoszok, a nyelvek és a nemzetek szerinti tagozódását a kulturális tradíciók vizsgálatában. Ebben a törekvésében minden országban és mindenkor erős támogatást kapott a nyelv- és irodalomtudományoktól is. Nagy számban készültek és jelentek meg néprajzi kézikönyvek, melyek egy-egy ország határait, egy-egy nyelvterület, népterület, esetleg egy-egy nyelvcsalád területét alapul véve foglalták össze a néphagyomány, a népi kultúra jellegzetes vonásait. Ebbe a vonulatba tartozik az 1933–1937 között kiadott *A magyarság néprajza* című szintézis 1–4. kötete is. A Bátky Zsigmond, Györffy István, Kodály Zoltán, Solymossy Sándor, Viski Károly és más neves tudósok által írott kézikönyv a magyar népterület egészére figyelemmel volt, a népi kultúra teljes áttekintésére törekedett. A következő fél évszázadban a legfontosabb néprajzi alpműnek bizonyult, és Európában is egyike volt a legjobbaknak. Külföldi párhuzamai közül kiemelhetők – Zelenin fentebb már említett műve mellett – az alábbiak: Moszyński, Kazimierz: *Kultúra ludowa słowian* I–III. Kraków, 1929; Manninen, Ilmari: *Die Sachkultur Estlands* I–II. Tartu, 1933; Weiss, Richard: *Volkskunde der Schweiz*. Erlenbach–Zürich, 1946.

Az egyszerűs összefoglalásokból hosszú sor állítható össze a német és az európai szakirodalomban, és zömmel egyszerűs szintézisek születtek a Szovjetunió kisebb népeiről is. Például: Schmidt, Leopold: *Volkskunde von Niederösterreich* I–II. Wien, 1966, 1972; Bach, Adolf: *Deutsche Volkskunde*. Heidelberg, 1937/1960; Erixon, Sigurd: *Svenskt folkliv*. Uppsala (Stockholm) 1938; Evans, E. Estyn: *Irish Heritage*. Dundalk, 1949; Rudenko, Sz. I.: *Baskirii*. Moszkva, 1955; Vakarelski, Christo: *Bulgarische Volkskunde*. Berlin, 1969; Vladuti, Ion: *Etnografia Românească*. Bucuresti, 1973; Butură, Valer: *Etnografia poporului român*. Cluj-Napoca, 1978; Fenton, Alexander: *Scottish Country Life*. Edinburgh, 1989; Talve, Ilmar: *Finnish Folk Culture*. Helsinki, 1997.

A 20. század utolsó harmadában a hasonló keretű szintézisek létrehozására Európa számos országában jöttek létre munkaközösségek, valósultak meg jelentős kézikönyvek, például: *Die slowakische Volkskultur*. Bratislava, 1972; *Etnografia Polski* I–II. Polska Akademia Nauk 1976, 1981; *Etnografija na Balgarija* I–III. Sofia, 1980–1985. Nemzetközi összefogással készült a szláv népekről tervezett háromkötetes mű, melynek eddig csupán a keleti szlávokról szóló kötete jelent meg: *Etnografia szlavjan* I. *Etnografija vosztocsnih szlavjan*. Moszkva, 1987. Jelenleg is folytatódó nagy vállalkozás a skót nép kulturális örökségéről: *Scottish Life and Society. A Compendium of Scottish Ethnology*. A 13 kötetre tervezett szintézisnek eddig hat kötete jelent meg.

Az Ortutay Gyula vezetésével 1976–1977-ben készült tervezetek és szinopszisok hatkötetes vállalkozást irányoztak elő és iktattak be az akadémiai kutatócsoport ún.

„ötéves tervébe” (1976–1980). A kézikönyv munkálatainak sikertelen első tíz esztendejéről már a sorozat több megjelent kötetének előszavában megemlékeztünk. Minden esetben kiemelten kezeltük az adott, éppen megjelenő kötet megvalósulásának viszonytagságos történetét: *Magyar néprajz* I. 2. *Táj, nép, történelem* (Budapest, 2009: 5–9); II. *Gazdálkodás* (Budapest, 2001: 5–7); III. *Kézművesség* (Budapest, 1991: 5–6); VIII. *Társadalom* (Budapest, 2000: 5–8). Ebből a felsorolásból is kitetszik, hogy a sorozat kötetei nem a kötetek számozásának, tematikájának rendjében, hanem a szövegek elkészülésének, a kiadást támogató pénzeszközök megszerzésének az időrendjében jelentek meg. Már a vállalkozás újjászervezése és újraindítása idején, 1987–1988-ban eldölt, hogy – az eredeti koncepciótól eltérően – nem hat, hanem nyolc kötetben gondolkodunk. Ezért hagytuk el az ideiglenes munkacímet (*Új magyarság néprajza*), és ezért kapta a sorozat a *Magyar néprajz nyolc kötetben* címet. Ezzel megkülönböztettük a Corvina Kiadónál 1979-ben, a Balassa Iván–Ortutay Gyula szerzőpáros neve alatt megjelent, egykötetes *Magyar néprajz* című kézikönyvtől is. Elsőként a folklórműveltség kötetei láttak napvilágot: *Magyar néprajz* V. *Népköltészet* (Budapest, 1988); VI. *Népzene, néptánc, népi játék* (Budapest, 1990); VII. *Népszokás, néphit, népi vallásosság* (Budapest, 1990). Ezek kiadása, miként az 1991-ben kijött III. *Kézművesség* című kötet is, még a régi, központi költségvetési finanszírozási rendben, a Magyar Tudományos Akadémia költségvetési támogatásával és a tulajdonában álló Akadémiai Kiadónál jelent meg. Ezen kötetek címnyedében nincs is feltüntetve a szubvenciót biztosító szerv, az MTA neve. A IV. *Életmód* című kötet kiadása (Budapest, 1997) azonban – szubvenció hiányában – már több mint egyéves csúszást szenvedett, és a VIII. *Társadalom* című kötet (Budapest, 2000) szintén egyéves késéssel jelenhetett meg. Mindkettőt csak az Oktatási Minisztériumhoz tartozó alapok (NKA, illetve Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Program) támogatásával sikerült megjelentetni. A II. *Gazdálkodás* című kötet kiadását (Budapest, 2001) szintén az OM Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Program segítségével tudtuk megoldani, mivel az időközben „konszolidált” MTA kiadási keretéből két egymást követő évben sem juthattunk elégséges szubvencióhoz.

Az 1990 után megváltozott társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok, a Magyar Tudományos Akadémia sokáig bizonytalan helyzete nem kedvezett a korábban eltervezett társadalomtudományi kézikönyvek, lexikonok kiadásának. Ennek következtében az akadémiai kézikönyvek, lexikonok, szótárak munkálatainak folytatása megtorpant, és többségük időlegesen vagy véglegesen lekerült a napirendről. Az *Akadémiai nagylexikon* munkálatai és más körülmények megrendítették az Akadémiai Kiadó pénzügyi helyzetét is, ami végül a patinás kiadó privatizálásához vezetett. Egy időben az is kérdésessé vált, hogy folytatható-e egyáltalán a néprajzi kézikönyvsorozat megjelentetése ennél az erősen átszervezett és üzleti érdekeit előtérbe helyező kiadónál.

A fentiekben érintett és az itt nem említett akadályok ellenére a *Magyar néprajz* kötetei mégiscsak megjelentek. Úgy alakult, hogy a sorozat I. *Táj, nép, történelem* című kötetének kiadása maradt utoljára, aminek külön története van. Ugyanis ezt a kötetet a körülmények nyomása alatt ketté kellett bontanunk. Azzal kezdődött az akadályok sorozata, hogy az NKFP-hez (Nemzeti Kutatási-Fejlesztési Pályázat) 2001-ben benyújtott pályázatunkat elutasították, nem tudni, miért. Az OTKA-hoz (Országos Tudományos Kutatási Alap) 2002-ben beadott pályázatunkban, az akkori szűkös kerektek és költségmegosztási előírások miatt, csupán a tervezett kötet felének megvalósítá-

sára (téma kutatásra) kérhettünk támogatást. A pályázat 2003–2006 közötti négy évre elosztott költségvetését központilag egyszer megkurtították, máskor zárolták, de kéziratunk elkészültek. Végül a tervezett kötetnek a második fele, *A magyar népi műveltség korszakai* címen a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) Népművészeti Kollégiumának szubvenciójával készült el (2004–2005) és jelent meg 2009-ben, a *Magyar néprajz* sorozat I. 2. számozású köteteként.

A sorozat első kötetének koncepciója az indulás óta alaposan megváltozott. Az Ortutay felkérésére 1976-ban készült első tervezet Kósa László, a kötet akkor dezinált szerkesztőjének munkája volt. Megvalósulása esetén olyan fejezeteket tartalmazott volna, amelyeknek szinopszisait 1977 januárjában Ortutay és Tálasi vezetésével megtárgyalta a sorozat szerkesztésére és lektorálására kizemelt munkacsoport a Solt határában megtartott kétnapos ülésén (Ortutay Gyula: *Napló* 3. Budapest, 2010: 457). A kötet ott elfogadott szerkezeti rendje a következő volt:

Ortutay Gyula: A magyar néprajz elméleti kérdései	2 ív
Kósa László–Zsigmond Gábor: A magyar népismeret története. Néprajzi irányzatok a 18. századtól napjainkig	8-9 ív
Fodor István: A magyar nép kialakulása	3 ív
Dávid Zoltán: A magyar népesség története	4-5 ív
Katona Imre: A magyar népi társadalom története	4-5 ív
Filep Antal–Kósa László: Néprajzi csoportok. A magyar népi táji-történeti tagolódása	8 ív
Paládi-Kovács Attila: A magyar nép természeti környezete	2-3 ív
Összesen:	kb. 35 ív

Ez a kötet Ortutay Gyula elhunytával (1978. március 22.) veszítette el az első számításba vett szerzőjét. A másodikikat 1980-ban, amikor Zsigmond Gábor elhagyta az intézetet és Magyarországot is. Az MTA vezetői 1984 nyarán az egész vállalkozást törölték a Néprajzi Kutatócsoport középtávú tervéből, azzal az indoklással, hogy az 1984 júliusáig sem tudott használható kéziratkötegekig eljutni, és nem alkalmas ilyen nagy vállalkozás szervezésére, megvalósítására. Kósa László azonban, noha 1981-ben az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékére kapott egyetemi docensi kinevezést, és elhagyta az akadémiai intézetet, folytatta az eredetileg Zsigmond Gáborral tervezett tudománytörténeti, illetve a Filep Antallal célul tűzött „népcsoport” tematikájú fejezet munkálatait. A szerzőtársai kiválásával gazdátlanná vált tárgyköröket is kimunkálva, végül mindkét témakörnek megírta az önálló, könyv méretű monográfiáját (Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. Második javított, bővített kiadása: Osiris Kiadó, Budapest, 2001; Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880-1920*. Debrecen, 1987. Harmadik bővített kiadás: Planétás Kiadó, Budapest, 1998). Ezek a kötetek ma is a néprajzi kutatás és az egyetemi, főiskolai oktatás nélkülözhetetlen kézikönyvei, immár két évtizede.

A *Magyar néprajz* I. kötetének *Táj, nép, történelem* címen történő újraszervezését a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanító kollégáimnak címzett, 2000. október 24-én kelt levelemben kezdeményeztem először. A levélhez mellékeltem tervezet

szerint *A magyar néprajz tudománytörténete* című fejezet megírását Kősa Lászlótól és Voigt Vilmostól kértem, *A magyar népesség története* című fejezet megírására Kocsis Károlyt kívántam megnyerni, a *Régiók és népcsoportok. A magyar nép és a hagyományos kultúra táji tagozódása* címen tervezett nagyobb blokk szerzőségére Kősa Lászlót, Mohay Tamást és Paládi-Kovács Attilát véltem megnyerhetőnek. Az említett tervezet szerint *A magyar nép természeti környezetét*, a Kárpát-medence történeti földrajzát bemutató fejezetet Frisnyák Sándor és Paládi-Kovács Attila írta volna. *A magyar népi műveltség történetének alakulása* címen elgondolt fél kötet megírását egy nagyobb munkaközösségtől vártam, amelynek a névsorát is levelemhez mellékeltem. 2000 őszén sajnos már nem lehetett számítani az 1976. évi kötettervezet még szinopszist író Dávid Zoltán és Katona Imre közreműködésére sem. Hamar tisztázódott, hogy Kősa László, aki a tőle várt témaköröket egy-egy nagyobb monográfiában már korábban publikálta, nem kívánt újra visszatérni hozzájuk, mivel akkor már más kutatási témák, újabb teendők, feladatok kötötték le.

Ilyenformán az NKFP-nek, majd 2002-ben az OTKA-nak benyújtott pályázat kutatási tervében az alábbi szerzők és tematikus egységek szerepeltek:

Paládi-Kovács Attila: Az etnográfia története Magyarországon

Voigt Vilmos: A folklorisztika története Magyarországon

Paládi-Kovács Attila: A magyar nép természeti környezete

Kocsis Károly: A magyar népesség története

Paládi-Kovács Attila–Mohay Tamás: Régiók és népcsoportok. A magyar nép és a hagyományos kultúra táji tagozódása.

A pályázat futamideje négy esztendő volt: 2003–2006. Ezekben az években az első kötethez készült kéziratok megjelentetését még az NKA Népművészeti Kollégiumának támogatásával készülő (másik „fél kötet” anyagával együtt) egyetlen nagy kötetben terveztük. Erről azonban a publikáláshoz szükséges szubvenció elégtelenségét és a szűkös pályázati lehetőségeket látva, 2008 végén lemondtunk, és erőinket az I. 2. kötet kiadásával kapcsolatos munkálatokra összpontosítottuk. Ennek a szükségéből adódó helyzetnek köszönhetjük, hogy a *Táj, nép, történelem* címet viselő I. kötetből kettő lett, viszont mindkét felét a korábban eltervezettnél bővebb képanyaggal tudjuk megjelentetni. (A kötetek számozását és a sorozat főcímét természetesen már nem változtathattuk meg.) Végül még egy kényszerű változás állt be szerzőink sorában. Voigt Vilmos „A folklorisztika Magyarországon” című kézírata helyett – ami nem a kézikönyv követelményei szerint készült el (lásd az MTA Néprajzi Kutatóintézet Kézirattárában a 3493. leltári számon) – a folklorisztika hazai történetét a Néprajzi Kutatóintézet folklorisztái, Gulyás Judit, Szemerényi Ágnes, Landgraf Ildikó, Benedek Katalin, Tátrai Zsuzsanna és Magyar Zoltán foglalták össze kötetünk számára.

A sorozat I. 1. *Táj és nép* című kötetének munkálatait az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap) T 042789 számú pályázata támogatta. Kiadását döntően a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) Népművészeti Kollégiumának anyagi támogatása tette lehetővé. Pótlólagos támogatást nyújtott hozzá a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya.

Paládi-Kovács Attila

A NÉPRAJZTUDOMÁNY TÁRGYA, TAGOZÓDÁSA, IDŐSZEMLELETE ÉS MÓDSZEREI

A NÉPRAJZTUDOMÁNY TÁRGYA

A néppel, népekkel foglalkozó tudományt régi magyar szóhasználatral nevezték *néptannak*, *néptudománynak*, *népéletkutatásnak*, nemzetközi kifejezéseket átvéve *ethnológiának*, *ethnographiának*, *folklore*-nak is. Művelőinek megnevezésére a reformkorban használatos szó volt a *népész* (vö. nyelvész), majd a *népkuató*, de egyik sem tudott meggyökeresedni. Végül a természetrajz és a földrajz mintájára alkotott *néprajz* vált a szak közkeletű nevévé. Az e tudomány művelésére alakult, ma is létező tudományos egyesület, az 1889-ben alapított Magyar Néprajzi Társaság és a Nemzeti Múzeum 1872-ben alapított Néprajzi Osztálya, majd az önállósult Néprajzi Múzeum elég régen viselte már nevében a szaknak ezt a megnevezését ahhoz, hogy a 20. század első felében általánosan elfogadottá váljon (Viski K. é. n. [1941]a: 10). Ezzel szemben a *folklorisztikát*, a folklór kutatásának stúdiumát nálunk csupán az 1960–1970-es évek óta használják következetesen, és különböztetik meg a tárgyat képező *folklore*-tól, a szájhagyományban élő folklórműveltségtől. Ezeknél lényegesen újabb megnevezés a kontinentális Európában, így a magyar tudományos nyelv szótárában is a *kulturális antropológia* és a *szociálanropológia*. Az ’embertan’ jelentésű *antropológia* szóval megnevezett tudomány eredendően az ember fizikai tulajdonságait, megjelenését vizsgálja, valójában természettudomány, szemben a kultúrát és a társadalmat néprajzi eszközökkel, társadalomtudományi módszerekkel és -szemlélettel kutató stúdiumokkal.

A néprajzi, antropológiai tudományok (etnográfia, etnológia, folklorisztika, kulturális és szociálanropológia) a társadalom- és humántudományoknak az a csoportja, amelyeknek központi tárgya az etnoszok, etnikumok, azaz a népek és más etnikus közösségek, embercsoportok társadalmi élete, anyagi és szellemi műveltsége. Az emberiség évezredek óta hasonló módon tagozódik etnoszokra, etnikus közösségekre, miként nyelvekre (nyelvcsaládokra, nyelvjárásokra), minek folytán a világ népeinek hagyományvilága, kulturális öröksége is igen sokszínű, változatos és sokféleképpen tagolt.

A néprajztudományok vizsgálatai kiterjednek az etnikus formációk szintjére, történeti fokára és kategóriájára. Kezdeti fejlődési szakaszokban megrekedt etnoszok (ősközösségek, törzsi társadalmak), illetve osztályokra még nem tagolódott társadalmak esetében vizsgálja a társadalmi élet és a műveltség valamennyi aspektusát. Komplex európai társadalmak és általában véve az osztálytársadalmak esetében az iparosítás és a tőkés viszonyok által kevésbé érintett, a múlt örökségével és a természeti környezettel még szoros, szerves kapcsolatban álló rétegekre, foglalkozási csoportokra

összpontosítja figyelmét. A 19–20. századi hazai néprajzi vizsgálatok középpontjában a széles értelemben vett parasztság és a rurális társadalom állt. Vizsgálatai kiterjedtek egyéb társadalmi csoportokra (egykori kismanesség, uradalmi cselédség) és a városok, ipari tájak, különféle lokális társadalmak termelői rétegeire is (kézműves kisiparosság, kereskedők, bányászok, ipari munkásság, átmeneti rétegek). Az ilyen értelemben vett „nép”, más szóval a „köznép” nagymértékű konzervatizmusa, szájhagyományozáson és öröklődő szokásokon alapuló műveltsége ma is a néprajztudomány elsőrendű tárgya. Vizsgálati anyagának feltárása, dokumentálása döntő mértékben a terepen, helyszíni megfigyelés, kikérdezés, adatgyűjtés, hang- és képrögzítés, tárgygyűjtés útján történik. Mindebből következik, hogy a néprajz (etnográfia, etnológia, folklorisztika) első rendben *empirikus tudomány*.

A néprajz tárgya többféleképpen megközelíthető, amennyiben elfogadjuk a fentiekben körvonalazott felfogását. Írást nem használó, nem ismerő etnikus közösségek esetében a jelenben megfigyelt és rögzített jelenségek aprólékos leírását, rendszerezését elvégezve vizsgálja a közösség életét, fennmaradását meghatározó szokások, íratlan szabályok, mítoszok, eredetmondák szerepét, rokonsági és lokális szervezetét, házassági rendjét, nyelvét és kommunikációját, tárgyi ellátottságát, hogy megragadja azokat a tartós jellemvonásokat, amelyek egy-egy etnikum különállását megalapozzák. Tartós eredménye a helyszíni vizsgálódásnak a társadalom és a kultúra helyi hagyományait rendszerezően, tagoltan összegző néprajzi monográfia, mely a vizsgált közösség és kultúra másokkal összevethető modelljét, struktúráját felmutatva különösségeit is kiemeli. Hasonlóan jár el akkor is, ha írással és írott forrásokkal, történelemmel rendelkező népek írásban nem rögzített jelenségeivel, tárgyi felszerelésével, folklórával, nyelvével és más egyébvel foglalkozik. Utóbbi esetekben a történeti folyamatok rekonstrukciójához sokkal inkább talál írott forrásokat, és folyamodhat a rokon tudományok által feltárt forrásokhoz, általuk tett megállapításokhoz is.

NÉPFOGALMAK A NÉPRAJZBAN

A magyar „nép”, miként a német „Volk” és az angol „folk” szó is, több jelentést hordoz, aminek a figyelmen kívül hagyása számos félreértéshez és természetlen vitához vezetett a 20. század második felében. A helyzetet még tovább bonyolította a „népi társadalom”, „népi kultúra” típusú jelzős szerkezetek és a „népzene”, „népművészet” stb. összetett szavak használata.

A „nép” és a „néprajz” mibenlétét elemző vitákban sajnos ritkán vették tekintetbe, hogy az ógörög és a latin nyelvben valamikor már világosabban elkülönült a népek és néposztályok leírására szolgáló fogalmak és terminusok rendje, mint a 20. századi Európa modern nyelveiben. Első helyen említendő a görögök *ethnosz* ’nép’ fogalma, melynek latin megfelelője az *etnikum*. A görög *ethnos* egységét Hérodotosz „a vér és nyelv, az istenek és a szent helyek, az áldozati ünnepek és az életmód közösségében” jelölte meg (Szűcs J. 1972: 33 utal Hérodotosz munkáinak alábbi helyére: VIII. könyv, 144). Az *ethnosz* fogalmával, társadalom- és művelődéstörténeti jelentőségével behatóan foglalkozó orosz etnográfia a fogalom alábbi definícióját fogadta el: „legáltalánosabban

és legszűkebb értelemben véve az etnosz olyan történelmileg kialakult embertömegként határozható meg, amelynek közös, viszonylag állandó kulturelemei (többek között nyelve) és pszichikai tulajdonságai vannak, ezen kívül egységük tudatos, és szintén tudatosan megkülönböztetik magukat minden hasonló formációtól” (Bromlej, J. 1976: 49). Minthogy a mai orosz nyelv „nemzetiség” (nacionalnoszty) szava szűkebb jelentésű, mint az etnosz, és a fejlődési fokozatok kifejezésére is csak korlátozottan alkalmas, utóbbira az újjörögben is használatos *etnikosz* szót alkalmazza az orosz etnográfia.

Az etnosz történetileg kialakult csoportja az emberiségnek, ami azt is jelenti, hogy az időben változnak mind mennyiségi (pl. lélekszám), mind minőségi (nyelv, kultúra, vallás) jellemzői, noha egyes jegyeinek folyamatossága az állandóság, a változatlanság látszatát keltheti. Az embercsoportokat, népeket összefogó *etnoszociális szervezet* koronként, társadalmi formációk szerint eltérő kell, hogy legyen az etnoszok hosszú élete során (nemzetség, törzs, állam).

Az etnoszokhoz kapcsolódó kultúra összességében koronként jellegadó lehet, de nem minden részlegében és elemében. Az ilyen értelemben vett népekre, néptörödékekre jellemző kulturális vonások, mentális jegyek, tudati elemek az ún. *etnikus specifikumok*. Ezek azonban a kulturális leltár igen piciny töredékét ölelik fel csupán. Egyes vélemények szerint a néprajz központi feladata az etnikus specifikumok kutatása. A speciális jegyek megállapítása a kultúrák összehasonlító és történeti elemzésével lehetséges. Tudni kell azonban, hogy az etnosz és az etnikus kultúra nem „ismérvek”, jellemzőnek elfogadott vonások egyszerű összege, hanem oszthatatlan együttes (Vajda L. 1954: 7; Barabás J. 1963: 91; Bromlej, J. 1971: 472; MNL 2: 745).

Hunfalvy Pál az „ethnos” szó magyar megfelelőit, a *nép* és a *nemzet* fogalmát értelmezve leszögezi, hogy amikor szoros meghatározás „kívántatik”, a „népet a nemzettől meg kell különböztetni”. Felfogása szerint a *nemzet* fogalmában a nyelv a „fő ismertető”, a *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld. Utóbbi áll közel a ’lakos’, ’állampolgár’ fogalmához. Úgy ítéli, hogy az etnográfia és az etnológia tulajdonképpen a nemzetek (etnoszok) leírásának, a nemzetek tanulmányozásának a tudománya, de a magyarban a *néprajz* vagy *népirat* „ethnographiát teszen” (Hunfalvy P. 1876: 47–48).

A magyar *etnogenezis* folyamatában valamikor az 5–9. század között alakult ki az ún. „barbár etnikai tudat”, más szóval *gentilizmus*, amit Szűcs Jenő a Hunor és Magyar eredetmonda mellett az 1100 táján lejegyzett *genus Hungarorum* kifejezésével és a pogánylázadások indítékaival vél igazolhatónak (Szűcs J. 1971: 199). Ugyanis nem csupán a formálódó etnikum legfőbb objektív ismérve, a nyelv alakult ki, hanem az etnikus közösség legfőbb szubjektív ismérve, a leszármazás fonalán számon tartott csoporttudat, az etnikus alapon kifejlődött „Mi-tudat” (gentilizmus, Emese, turul) is megvolt. A gentilizmussal együtt megjelent az etnoszként összetartozás tudata, és az akkori magyar társadalom már népként, országgént is meghatározta önmagát (MN I. 2: 45). Úgy tekintett rájuk környezetük, népként ismerték el őket a velük kereskedő, velük szövetkező, az erejükkel számot vető szomszédos népek, a közeli és távolabbi hatalmi központok.

A leszármazás tudata, számontartása megvolt már a legkorábbi civilizációkban (lásd pl. Mózes I. könyvét az Ószövetségben), és a legfontosabb átörökítendő ismeretek közé tartozott az írást nem ismerő, a szájhagyományon alapuló ősi társadalmakban, törzsi szervezetekben. A népeket „szaporodási közösségeknek” tekintő élettudományok

(fizikai antropológia, genetika, humánbiológia) megnevezése a latin *populus* főnévből képzett *populáció* 'nép' szó a néprajzban csak áttételesen, a köznépi társadalmi csoportok és a közkultúra megnevezésében nyert polgárjogot. Említhető például a *vulgus in populo* vagy a *populáris kultúra* jelzős összetételekben való használata. A *populáció* a demográfiában 'népesség, lakosság' jelentésben, meghatározott területen élő, de nem mindenben azonos tulajdonságú embercsoportok megnevezéseként használt szó, a néprajzban ritkán, jobbadán csak a házasodási kapcsolatok és körzetek vizsgálatában bukkan fel.

A társadalom tagozódásának leírását szolgáló ógörög szó a 'köznép' jelentésű *laosz* és a vagyontalan szabad lakosságot jelentő *démosz*. Utóbbinak a tagjai megjelentek az ókori görög városállamok népgyűlésein, az *agorákon*, részesei lehettek a politikai életnek, a demokráciának. A *laosz* az alávetett, szabadságában is korlátozott csoportok összefoglaló neve volt. A néprajz tudománytörténetét tárgyaló munkák többsége leszögezi, hogy már az ókori görögségnek is volt egyfajta *laográfija*. Hérodotosz (Kr. e. 500–420), a történetírás atyja sok olyan ismeretet közölt a barbár népekről, a szkítákról különösen, amelyeket a későbbi korokban az etnográfusok leírásai örökítettek meg (Weber-Kellermann, I. 1969: 1).

Az antik Róma fogalomrendszerében szintén megvoltak a köznép, az alsó osztályok megnevezésére szolgáló fogalmi kategóriák. *Plebs*nek nevezte a latin nyelv a lakosság-nak a politikai jogokkal nem rendelkező, de szabad rétegét. A szó jelentése többnyire 'köznép', esetenként azonban az írók és az olvasók is 'csöcselék' értelemben használták ezt a szót. A magyar *plebejus* szó a középkori városok szegényeinek megnevezésére szolgált, de a felvilágosodás írói és a reformkor szóhasználatában már a 'népi', a 'népből származó', a 'nép törekvéseit képviselő' jelentése is megfigyelhető. Hasonló jelentésfejlődéssel alakult a latin *populus* főnévből a mai *populáris* 'népszerű, közönséges, népies' jelző és az egész szócsalád. A *népi* és a *populáris* azonban a magyarban nem pontos megfelelője, homonimája vagy szinonimája egymásnak. A latin *vulgus* eredetileg szintén a 'köznép' megnevezésére szolgált. A belőle képzett melléknevek, jelzős szerkezetek egy részében érződik még az eredeti jelentés (pl. *vulgáris* 'közönséges, póriás'; *vulgáris latin nyelv* 'a provinciákban beszélt köznyelv').

A német romantika már a 18–19. század fordulóján kitermelte a *népiség* (Volkstum) és a kollektív *néplélek* (Volksgeist) fogalmát vagy inkább mítoszat. Utóbbi definiálására *Philosophie der Geschichte* című művében (IX. 44. §) Hegel is kísérletet tett. Úgy vélte, hogy a nép szellemében egységes elv él, amely egyformán nyilvánul meg minden törekvésében és megnyilatkozásában. „Vallása, kultusza, erkölce, szokásai, művészete, alkotmánya, politikai törvényei, mindaz, ami intézményeit, változásait és tetteit magába foglalja, mindaz, ami az ő alkotása – ez az egész együtt a nép” (Cocchiara, G. 1962: 218). Ezen romantikus felfogás szerint a nép egyenlő a saját alkotásaival és szellemi örökségével. A romantika hosszan tartóan akadályozta a tudományos tisztánlátást, minthogy szemléletének elkötelezettjei nem tudtak szabadulni a 19. század tisztázatlan fogalmaitól, a „népiség” és a „néplélek” eszmevilágától sem. Mindennek a nemzetiszocialista Németországban, majd a második világháborút követő évtizedekben messzemenő következményei és a 20. század végéig tartó kihatásai voltak (Jacobeit, W.–Lixfeld, H.–Bockhorn, O. 1994; Hoffmann T. 1998:10–12). Hiszen H. Maus 1946-ban – a náci mítoszra és a néprajz védtelenségére (másként mondva a barnaingesek legendáira és

néhány német néprajzkutató ballépéseire) hivatkozva – azt követelte, hogy számolják fel a néprajzot, és a jövőben minden társadalmi jelenséget a szociológia szabályai szerint vizsgáljanak.

Európa keleti felében az 1949–1989 közötti évtizedekben a marxizmus jegyében keresték a *nép* fogalmi ismérveit. A néprajzkutatás számára két fő jelentését fogadták el: 1. etnikai egységek megnevezése, 2. bizonyos társadalmi egységek összefoglaló neve. Kimutatták, hogy a „nép” és a „nemzet” terminus technicust a marxizmus klasszikusai is szinonimaként váltogatták. A Szovjetunióban, ahol az etnogenezis kutatása már a második világháború előtt is nagy hangsúlyt kapott, a *nép* szó és fogalom etnikai egységek jelölésére éppoly gyakran használatos, mint a „dolgozó nép”, a „dolgozó osztályok” összefoglaló neveként. Utóbbiról azt tartották, a néprajz feladata, hogy feltárja, leírja a dolgozó és az uralkodó osztályok közötti különleges kapcsolatokat és viszonyokat. A néprajz tárgyát általánosságban a „népi kultúra” kutatásában határozták meg (Strobach, H. 1969: 161–162, 169). Mindenesetre a „népi” jelzőt állami szinten is használták (lásd „népi demokrácia”, „népköztársaság”), és nem kérdőjelezték meg, mint egyes nyugati demokráciákban. Hazai marxista felfogásban: „Az etnográfia tárgya a kapitalizmus előtti tulajdonformákon felépülő társadalmak néptömegei életmódjának és abban kifejtett kulturális alkotótevékenységének története.” Hoffmann Tamás (1962: 16, 21) azt is hangsúlyozta, hogy a nép társadalmi összetételének megváltozása megkívánja az etnográfia művelőitől, hogy a „nép” fogalmát ne csupán egy-egy „társadalmi formációra” tekintettel dolgozzák ki, hanem az egyes történeti korokra, fejlődési szakaszokra, fokozatokra lebontva és alkalmazva is.

A „nép” fogalmának meghatározásában mutatkozó nehézségek arra utalnak, hogy a népi kultúra nem volt monolitikus vagy homogén. A 18. századi felfedezők szemében a népet a parasztok testesítették meg, hiszen természetközelenben éltek, idegen szokások nem rontották meg őket, és mindenki másnál tovább őrizték „ősi” szokásaikat. Azonban már a kora újkori Európában sem léteztek tiszta, érintetlen néphagyományok, és talán soha nem is voltak. Ezért is lenne helytelen, ha a nép és a népi kultúra vizsgálatából kirekesztenénk a városlakókat, a korai kézműveseket, majd a munkásság csoportjait (Burke, P. 1991: 38).

Magyarországon a 20. század derekán a „népet” a kutatók nagy hányada azonosította a „parasztsággal”. Ezt a felfogást az ország gazdaságának és társadalmának agrárjellege, agrárnépességének túlsúlya alapozta meg. Ortutay és nemzedéke – részint a falukutatók, a népi szociográfia, különösen Erdei Ferenc társadalomszemléletét, nyelvezetét követve – a széles értelemben vett parasztságot tekintette a magyar népi műveltség letéteményesének, az „ősi hagyaték” őrzőjének és a jövő zálogának (Ortutay Gy. 1937: 7–8, 19–20, 30–32). Ezt a népfelfogást, miszerint a nép egy a parasztsággal, a kortársak közül is sokan elutasították. Vargyas Lajos 1943-ban (1984: 9) a „parasztkultúra” Erdei Ferenc által képviselt felfogásával szemben fejtette ki, hogy „a népkultúra sokkal régebbi időkben gyökerezik, mint amióta a magyarság jobbágy-parashti életformában él, hiszen egyes elemei mai formájukban éltek már a honfoglalás előtt, a nomád magyarság körében is” (gondoljunk csak a legfeltűnőbb példára, a népzeneire).

1945 őszén, Ortutay professzori kinevezésének véleményezői is úgy gondolkodtak a „nép” meg a „parasztság” fogalmának egybemosásáról, hogy „ezen az elképzelésen ma már túl vagyunk és tudjuk, hogy a nép fogalma, aszerint, hogy milyen tudományhoz tar-

tozó néprajzi vizsgálódásról van szó, mindig más és más” (Papp J. 1985, mellékletben Schwartz Elemér hozzászólása). Mindazonáltal a „nép”, „népi” fogalomhasználat helyett a 20. század végi magyar szakirodalomban is gyakran találkozunk még a vizsgált kultúra és társadalom „paraszt”, „paraszti” megnevezésével, minthogy az etnográfus szerzők egy része így akarta elkerülni a „narodnyikizmus”, a „népieskedés”, a „nacionalizmus” stb. megbélyegző címkéit.

A „parasztársadalom”, „parasztkultúra” a latin-amerikai terepmunkák révén bekerült az amerikai antropológiai kutatások fogalomtárába is. Kroeber és Redfield is hangsúlyozottan „résztársadalom részkultúrájaként” fogta fel, melyet Európából plántáltak át a régi bennszülött civilizációk parasztsága mellé, de így együtt is csupán részei az egésznek, adott ország társadalmának és kultúrájának. Másfelől a paraszt közösség, a „little community” kultúrája nem autonóm, mivel a parasztársadalom „féltársadalom”, a parasztkultúra is „félkultúra”. Más ellentétpárokban a paraszti a „kis tradíció”, szemben a „nagy tradícióval”, a „népi” vagy „populáris” kultúra, szemben a „klasszikus” vagy a „művelt, kifinomult” kultúrával (Redfield, R. 1989: 21, 40–41).

KULTÚRA, HELYI KULTÚRÁK

A latin *cultura* jelentése ’megművelés, mezőgazdaság’ – innen a mai növénytermesztés szakszavaként ’termesztett növény’ jelentése is. Nélkülözhetetlen kategória a néprajzi tudományokban, hiszen a tudományszakok központi tárgyát jelöli meg. Magyar megfelelője *műveltség, művelődés*. Egyes vélemények szerint a *kultúra* olyan fogalom, amelynek kidolgozása a néprajzi (antropológiai) tudományágak legnagyobb hozzájárulása a társadalomtudományokhoz (Steward, J. H. 1973: 4–5). Először egy 1793-as német szótárban jelent meg antropológiai értelemben, első néprajzi meghatározása is német szerző munkáiban található (Klemm, G. 1843, 1845). Edward B. Tylor átvette ezt a fogalmat, és *Primitive Culture* című nevezetes könyvében (London, 1871) megfogalmazta a kultúra máig leggyakrabban idézett meghatározását: „A kultúra vagy civilizáció tágabban vett etnográfiai értelemben az a komplex egész, amely magába foglalja a tudást, a hitet, a művészetet, az erkölcsöt, a törvényt, a szokást és minden más képességet és sajátosságot, amelyre az ember a társadalom tagjaként tesz szert” (Bohannon, P.–Glazer, M. 1997: 108; Hultkrantz, Å. 1960: 69–76; Tálasi I. 1982: 61). Ez a leíró jellegű meghatározás alkotja az összes későbbi kultúradefiníció alapját, függetlenül azok irányultságától.

Azonban máig sincs megegyezés abban a fő kérdésben, hogy mi is a kultúra. Egy 1960-ban kiadott skandináv munkában olvasható az alábbi meghatározás: a kultúra „ideológiai előzmények, tanult magatartás és átvett szellemi, társadalmi és anyagi jelleg összessége, amelyek együtt egy-egy társadalmi csoportot meghatároznak” (Hultkrantz, Å. 1960: 69). Kroeber és Kluckhohn (1952), akik a kultúra nagyszámú, összesen 164 meghatározását állították össze, végül arra a következtetésre jutottak, hogy aligha lehetséges a kultúra összes elemeit kimerítő, átfogó meghatározás. Ezzel szemben az összes adott definícióból ki lehet emelni többé-kevésbé általánosan elismert vonásokat: pl. a kultúra a társadalom magatartásának és tevékenységének terméke; történelmi eredetű; magában foglalja az eszméket, modelleket és értékeket; szimbólumokon alapul; nem

tartalmazza az ember biológiai komponenseit; átörökítése tanulással lehetséges stb. Az áttekintett meghatározásokat az alábbi fontosabb csoportokba sorolták. 1. Leíró jellegű definíciók. 2. A kultúrát a pszichológia felől megközelítők. 3. A kultúrát folyamatként, mozgatóerőként felfogók. 4. A kultúra szellemi alkotás, mely gondolatokból és magatartási normákból áll. Megállapították, hogy az etnológusok az 1920–1930-as évek óta fokozatosan eltávolodtak a kultúra atomisztikus meghatározásától a kulturális minták, alakzatok, *patternek* irányába. Malinowski – mint sokan mások – a kultúrában a társadalmi örökséget látta, mely magában foglalja „az öröklött termékeket, javakat, technikai folyamatokat, ötleteket, szokásokat és értékeket”. Ám az alábbi megjegyzésével ennél is tovább ment: a kultúra „kibővíti az ember anatómiai szervezetét” és „elsősorban a biológiai szükségletek kielégítéséből született meg” (Kroeber, A. L.–Gluckhohn, C. 1952; Bohannon, P.–Glazer, M. 1997: 159–169; Tálasi I. 1982: 62–63).

Bodrogi Tibor lexikonszócikke átveszi ezt a felfogást, és az ember biológiai és nem biológiai szükségleteinek, társadalmi létfenntartásának eszközét látja a közösségek kultúrájában. Megjegyzí, hogy az egyes szükségletcsoportok kielégítésére szolgáló tevékenységek integrálódnak és rendszert alkotnak. Ezek az alrendszerek egymással is kölcsönösen összefüggve alkotják kisebb-nagyobb embercsoportok, „populációk” kultúrájának rendszerét. A széles értelemben vett kultúrának négy alrendszerét különbözteti meg: a) technológiai, b) szociológiai, c) ideológiai, d) emocionális, illetve magatartási. Mindezek közül a technológiai alrendszer tekinti meghatározónak, és megjegyzí, hogy „a technológiai alrendszer változása vonja maga után (vagy teszi lehetővé) az egyéb alrendszerekben bekövetkező változásokat.” A kultúra működésének, fennmaradásának létfeltétele az említett alrendszerek egyensúlyi állapota (Bodrogi T. 1980: 347).

Bodrogi Tibor – Radcliffe-Brown felfogásával egyetértően – a kultúrát „időben végbemenő folyamatnak” fogja fel, melynek kontinuitását az ember fogalom- és szimbólumalkotó képessége teszi lehetővé. Ezáltal a már elért javakat, ismereteket a kultúrába való *beleneveléssel* örökíti tovább nemzedékről nemzedékre, illetve társaival, környezetével kommunikálva teszi társadalmi terméké. Történeti (diakrón) szemlélettel tekintve rá, könnyű belátni, hogy a kultúra folyamata nem csupán az időben, hanem a térben is történik, ott is követhető (*diffúzió, adaptáció, akkulturáció*). Ilyenformán a kultúrát alkotó elemek, vonások sajátos, egy-egy etnoszra, népcsoportra jellemző elrendeződése, rendszere és arculata alakul ki, melynek *belső fejlődése* szintén meghatározott térben és időben megy végbe, és hozzájárul sajátos *konfigurációk, kulturális típusok* kialakulásához, viszonylag tartós fennmaradásához. Ilyen értelemben jogosult a többes szám használata, különböző, egymástól eltérő kultúrák emlegetése.

A kultúra tehát felfogható egyként vagy sokféleségként, mindent magába foglaló rendszerként. Alrendszereit két nagy csoportba szokták sorolni: (1) területek vagy népek (etnoszok) kultúrái, (2) alapvető értékek, jellemvonások alapján megkülönböztetett alosztályok (pl. írás, pénz, nyelv, főművesség, társadalomszervezet, épített környezet stb.). A kultúrák sokfélesége vég nélkül dokumentálható. Az amerikai kulturális antropológiában a „helyi kultúrák” megnevezésére többnyire a *patterns of culture* terminust alkalmazzák. R. Benedict a helyi kultúrák sajátos alkatát, stílusát és integrációját kívánta megragadni (White, L. 1973: 68; Bohannon, P.–Glazer, M. 1997: 252–253; Gunda B. 1963: 6–7). Úgy vélte, minden helyi kultúra integrált egész, és sajátosság, egységes

mintát, formát testesít meg. Minden kultúra több, mint jellemző vonásainak összege. A kultúrák jellegének megragadását rájuk jellemző szimbolikus elemek kiemelésével vélte elérhetőnek. Benedict az általa behatóan vizsgált japán kultúrát, annak stílusát a krizantém és kard szimbólumával jellemezte (Benedict, R.–Szadahiko, M. 2006). A helyi kultúrákat az integrált viselkedés többé-kevésbé sikeres megvalósulásának fogta fel, s meglepőnek mondta, milyen sok van az ilyen „alakzatokból”.

Egy-egy helyi kultúra valójában évezredekken keresztül létezik, miközben sok alkotórésze, összetevője megváltozik. A helyi kultúra fogalmának nincs kielégítő definíciója. Rendszerint egy-egy helyi társadalom jellegzetes kulturális vonásainak összegét, együttesét értik rajta (Markarjan, E. 1971: 87), de valójában több annál, integrált egész. Jellegüket, összetevőiket tekintve a helyi kulturális rendszerek igen távoliak és eltérőek lehetnek egymástól. Az is kérdés, megengedhető-e „kínai” vagy „eszkimó” kultúrát mint integrált egészet tételezni. J. H. Steward az egyes helyi kulturális rendszerek megközelítését empirikus úton, tudományközi összefogással vélte kivihetőnek. A helyi kultúrák és a földrajzi környezet összefüggéseit, a kulturális ökológiát helyezte előtérbe, és a *kulturális area*, a *kulturális típus*, az *alkat*, *minta* (pattern) vagy *alakzat*, összetett szerkezet (configuration) fogalmai mellett olyanokkal is kísérletezett, mint a „szociokulturális integráció szintjei” (Steward, J. H. 1973: 43–63; Markarjan, E. 1971: 116–117). Steward lehetségesnek tartotta a különböző térségek kulturális hagyományainak teljes vagy részleges megkülönböztetését, és vizsgálta, van-e hasonlóság a különböző helyi kultúrák között.

Alfred Kroeber a civilizációkról, kulturális areákról és ökológiáról szóló, *A kulturális növekedés konfigurációja* címet viselő könyvében a kulturális mintákat mint ciklikus modelleket fogta fel, és a kultúrák történetét, mint valami élő organizmusét, az életciklushoz hasonlónak írta le. Eszerint a kulturális alakzat is megszületik, eléri kifejtett, kivirágzó szakaszát és tetőpontját (klimax), majd hanyatló szakaszába lép, amit felbomló periódusa követ. Minden integrált kultúrát egy-egy domináló stílussal kapcsolt össze. Ennek a ciklikusságnak a bizonyítását kísérelte meg számos európai, közel- és távol-keleti társadalom történetéből vett példával. Párhuzamosan tárgyalta a filozófia, a tudományok, a művészetek (szobrászat, festészet, irodalom, zene) és a nemzetek növekedését, domináns stílusának kiteljesedését. Úgy vélte, hogy a kulturális alakzatok tetőfokának periódusához lánghelmék csoportjai kapcsolódnak, akik mintegy szimbolizálják a nemzeti kultúrák növekedését és csúcsteljesítményeit (Kroeber, A. 1969: 16–27; Bohannan, P.–Glazer, M. 1997: 157–159). Említést érdemel, hogy a ciklikusság koncepciója képezte Spengler történetfilozófiájának lényegét is!

A kultúra integrációja, jellegzetes vonásainak egysége, sajátos stílusa és arculata megmutatkozott a magyar nép területi csoportjainál, kifejeződött a hagyományos népi kultúra térségi tagolódásában is. Ezeknek a helyi, táji, regionális kultúráknak a jellege, alkata folytonosan változott, új vonásokkal gazdagodott, miközben régi kulturális elemek kikoptak, feledésbe mentek, de léteztek viszonylagosan stabil, állandó jegyei, intézményei is (Gunda B. 1963: 9–10). A népi kultúrának ezek a helyi alakzatai, színei a 18–19. században még sokkal elevenebbek, színesebbek voltak, mint a polgári korszakban kibontakozó új integrációs, egységesítő folyamatok által megérintett tájakon, falvakban. A technikai civilizáció termékei (gyáripar, vasúti közlekedés, urbanizáció), a kiszélesedő kereskedelmi forgalom által is erősödő divatok, az iskolai oktatás töme-

gesedése, a kommunikáció kiszélesedése stb. mind a helyi társadalmak és műveltségi egységek ellen hatottak. A dialektusok szürkülésével együtt járt a köznyelvűsödés, a helyi népviseletek, szokások elmaradásával párhuzamosan gyarapodott a közkultúra, gyökeresedtek meg új szokások, és haladt előre a „nemzeti kultúra” építése.

NÉPI KULTÚRA, POPULÁRIS KULTÚRA

A *népi kultúra* fogalmához a „nép” és a folklór műfajainak „felfedezése” vezetett el az 1770-es és az 1840-es évek között. Ennek a fogalomnak az osztálytársadalmakban, az európai „komplex társadalmakban” van értelme, ahol a „magaskultúrától”, az elitek kultúrájától való megkülönböztetést célozza, és a *vulgus*, a köznép műveltségi állapotának megnevezésére szolgál. Ezért a természeti népekkel, a törzsi társadalmakkal foglalkozó néprajzi stúdiumok (Völkerkunde, kulturális antropológia) fogalomtárában hiába keresnénk. A *népdal* (Volkslied) fogalmát Herder használta először, aki 1774-ben és 1778-ban megjelent dalgyűjteményét *Volkslieder* címen adta ki. Ezt követően tűnt fel a *népmese* (Volksmärchen), a *népmonda* (Volks Sage), a *népkönyv* (Volksbuch), a *népi színjáték* (Volksspiel) és a *néptan* (Volkskunde) kifejezés. A *népi kultúra* kategóriáját szintén Herder használta először (Kultur des Volkes), szembeállítva azt a „tanultak kultúrájával” (Kultur der Gelehrten). Utóbbiak közül kerültek ki azok az értelmiségiek, akik felfedezték Európa országaiban a népet és a népi kultúrát (Burke, P. 1991: 17, 23; Cocchiara, G. 1962: 202, 218–221). A népélet és a vele kapcsolatos kulturális megnyilvánulások részletesebb tanulmányozásának igényét elsősorban az elsüllyedni látszó kincsek, a „népi örökség” megmentésének vágya fűtötte.

A „népi kultúra” tartalma a 19. században fokozatosan bővült, jelentése is ennek megfelelően változott. Magyarországon a 19–20. század fordulóján még fel sem fedezték a népi kultúra számos tárgykörét. Ugyanakkor a néprajzi tájmonográfiákba bekerültek a fizikai antropológia, a demográfia, a dialektológia olyan tárgykörei, amelyeket később már nem soroltak a néprajz illetékességi körébe. A *nép* hazai fogalmába a soknemzetiségű ország minden népét belefoglalták, és a néprajzot a népek közötti megértést, a békét szolgáló tudományszaknak fogták fel (Hofer T. 1988: 42–43; 2009: 167–168; Kósa L. 2001: 104–105). A 20. század első évtizedeiben a történeti Magyarország népi kultúráit az egyetemes emberiségtörténet evolucionista keretei közé állítva vizsgálták, célként az egyetemes művelődéstörténet kimunkálását, a nemzetközi kultúrakutatásban való közreműködést jelölték meg. Erre a Néprajzi Múzeum szibériai, borneói, új-guineai és a millenniumi falu nemzetiségekre is kiterjedő gyűjteményei alapján a hazai etnográfia joggal pályázhatott.

A népi kultúra etnocentrizmust kizáró értelmezését tükrözi a fiatal Bátky alábbi fejtegetése is: „A kultúra azonban, amint kiderült, nincs népekhez kötve, hanem egyes kisépítő pontokból más népekre is áttérjed s a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak *időleges* hordozói s így szükséges, hogy a további gyűjtés és búvárkodás e kultúráknak történeti irányban való mélyítésére helyeztessék. Akkor pedig... e ma még néprajzának nevezett múzeumokból, más gyűjtemények bevonásával, olyan múzeum fog kialakulni, mely a földgömbust átfogva, az emberiség művelődését fogja illusztrálni ... egyszóval, általános művelődéstörténeti múzeumma lesz” (Bátky Zs. 1906: 5).

Brit történészek „kulturológiai” iskolája nyomán került be a 20. század vége felé a *populáris kultúra* a társadalomtudományok hazai szóhasználatába. Ezzel a megnevezéssel némelyek kiküszöbölhetőnek vélték a *parasztkultúra* és a szintén lejáratosnak vélt és a Németországban már régen támadott *népi kultúra* fogalmát. Peter Burke magyarul is közölt két munkája közül az egyiknek „populáris kultúra”, a másiknak „népi kultúra” szerepel a címében, amit az angol és a magyar kutatási tradíció eltérése, valamint az angol szóhasználat történeti múltja indokol. Az angol ugyanis tetszés szerint mondhat *folkot* vagy *popular*t, a közép-európaiak (német, lengyel, magyar) viszont vagy *népi kultúrát*, vagy csak *populáris*at mondhatnak, mert az utóbbi nyelvekben a két kifejezés nem szinonimája egymásnak. Annyi a hasonértelműség közöttük, hogy mindkettő az *elitkultúra* ellentéte, az elithez nem tartozó köznépi rétegek jellemzője. A *folk-lore*, a *folk culture* az angolban is megőrzött bizonyos ’ösi, öröklött, hagyományos’ jelentésárnyalatot, míg a *popular* a ’népszerű, széles körben elterjedt’ jelentéseket hordozza. A magyarban a populáris csupán a ’divatos’, a lekcinsínylően ’tömeges’ népszerűséget fejezi ki, a suszterinasok által füttyölt nótát, slágert, operettmelódiát jellemzi (Burke, P. 1984a: 362–365; 1991; Hofer T. 1994: 233–237, 2009: 207–210). A polgári kor tömegkultúrájának utóbbi elemei az 1930–1940-es években már a magyar falvakban is mintegy „felülrétegezték” a *népzene* régi rétegeit, a „népi kultúra” eredeti állományához tartozó zenefolkloort (pl. Áj). A *populáris kultúra* az ipari társadalom egyes rétegeinek (kispolgárság, munkásság) a kultúrájára inkább alkalmazható kategória, mint a korábbi hagyományokra, de használhatónak látszik az alsó/középosztály 19–20. században kiformalódó kultúrájának jellemzésére is (Frykman, J.–Löfgren, O. 1987).

ANYAGI KULTÚRA

Az *anyagi kultúra* fogalmának számos értelmezése ismeretes a tárgykörrel foglalkozó tudománysszakokban. Kissé leszűkített néprajzi meghatározása szerint „az anyagi kultúra kutatása a népi műveltség tárgyainak és eszközeinek, a hozzájuk kapcsolódó életmódnak, termelési tapasztalatoknak és használati hagyományoknak néprajzi szempontú vizsgálata” (Kósa L. 1977: 108). Fernand Braudel „civilisation matérielle” fogalma ennél sokkal ködösebb és általánosabb. A piac alatti „homályos zónát”, a társadalom „elemi alaptévékenységét” érti alatta, amellyel a gazdaságtörténetben mindenütt találkozunk, és amelynek terjedelme „egyszerűen fantasztikus”. „Ezt a talaj menti vastag övezetet neveztem el – írja – jobb híján *anyagi létnak, anyagi kultúrának*” (Braudel, F. 1985: 14). Az anyagi kultúra kategória nyilván nem pontos szinonimája a *tárgyi kultúra* (a német *Sachkultur*) fogalmának, minthogy sokkal tágasabb annál, és nem csupán a tárgyak, eszközök világát öleli fel, hanem a gazdasági (termelési és fogyasztási) viszonyok összességét. Német és francia nyelvterületen a Völkerkunde és az *ethnologie générale* értelemben vett néprajztudománynak azt az ágát, amely a tárgyakkal, a kultúra objektumaival és azok készítésének technológiájával foglalkozik, régtől fogva és ma is gyakran nevezik *ergológának*. Ez azt vizsgálja, hogy a természeti népek, a törzsi társadalmak miképp teremtik meg anyagi kultúrájukat. A funkcionista ergológus a technológiai, gazdasági, kereskedelmi, fogyasztási funkciók mellett olykor figyelemmel van a

tárgyakhoz kapcsolódó szokásokra, a kultikus, mágikus és szimbolikus vonatkozásokra is (Paládi-Kovács A. 2002: 7–8).

Az anyagi kultúra egyidős a szerszámot készítő emberiséggel, mint azt az ősrégészet és az általános etnológia már régen bizonyította. Tisztán materiális kultúra azonban nem létezik, hiszen a paleolit kori marokkó is magán hordozza készítője és használója képességét, gondolkodásának nyomait. Wilhelm Koppers 1924-ben megírta, hogy anyagi és szellemi kultúráról beszélni *contradictio in adiecto* (önellentmondás), mert ami tisztán materiális az nem kulturális, és ami már kulturális, az többé nem materiális (Schmidt, W.–Koppers, W. 1924: 394; Gunda B. 1994: 8). Az anyagi kultúrához tartozó tárgyi világ az emberiség alkotása és minden tárgy megszületéséhez benne testet öltött gondolatok tárgyasulása, sőt objektívalódások sora vezetett el. Ilyen értelemben az anyagi kultúra kategóriája a kulturális jelenségek rendszerezését, tudományos vizsgálatát szolgáló eszköze a róla való gondolkodásnak.

A kultúra „anyagira” és „szellemire” való felosztása sok tekintetben feltételes jellegű, hiszen a kultúra valamennyi elemének megvan a maga „anyagi” és „szellemi”, „objektív” és „szubjektív” oldala. „Így bármely *eszmének* szükségképpen jelszerű, azaz anyagilag tárgyasított kifejezést kell kapnia ahhoz, hogy a kultúra eleme lehessen. Másrészt a kultúra termékeként megjelenő minden anyagi *tárgy* „átszellemített” abban az értelemben, hogy megalkotásakor egy meghatározott eszmét „helyeznek bele”, amely a tárgy funkcionális jelentését fejezi ki. A kultúra „anyagira” és „szellemire” való felosztásának jogosságát mégsem lehet tagadni, hiszen az osztályozás világosan meghatározott alapokon nyugszik. Az anyagi és a szellemi kultúra szférájába sorolt elemek tárgyasult formái minőségileg különböznek egymástól (Markarjan, E. 1971: 71–72).

A kulturális evolúció kezdeti fokán álló (megrekedt) társadalmakat többnyire a kultúra aszimmetriája jellemezte. Miközben szájhagyományként élő folklórjukban mítoszok garmadája él, társadalmi életüket gondosan kimódolt rokonsági rendszerek, illetve az ősök sok-sok nemzedékének emlékezetben őrzése jellemzi, anyagi kultúrájuk fejletlen, tárgyi ellátottságuk szegényes maradt. Esetenként még felfedezésük idején is kőkorszaki színvonalon állt (lásd Új-Guinea, Ausztrália, Tüzföld őslakóit). Részint ez magyarázza, hogy néprajzi kutatóik nem a szegényes agyagi műveltségben, hanem a társadalmi élet, a szokások, rítusok, mítoszok leírásában, elemzésében találták meg érdeklődésük tárgyát (Paládi-Kovács A. 2002: 8).

Az anyagi kultúra kategóriájához kapcsolódik a technika, a *technológia* fogalma is, melyet egyes antropológusok, szociológusok erősen kitágítottak. A kultúrából szinte kihalították, azzal egy szinten kezelik, és többnyire *civilizáció* néven emlegetik. Leslie White felfogásában a kultúra lényegét tekintve anyagi, termodinamikai rendszer. Létrehozása energiakifejtést igényel. A kultúra energiát fogad be, és azt saját fennmaradására, kiterjesztésére fordítja. A kultúra White szavaival meghatározva: „szimbólumalkotástól függő, energiát átalakító rendszer”. A kulturális rendszerek különböznek egymástól az energia megszerzésének, felhasználásának módozatai szerint, egyesek hatékonyabbak, mások kevésbé hatékonyak. Az emberiség szerszámhasználata haladó és felhalmozó jellegű folyamat, mely hosszú utat tett meg a paleolit kultúráktól a szén és acél, a gőzgépek koráig. Az ember a maga eszközeivel az energiát átalakíthatóvá, tárolhatóvá tette. White a maga elméletét „technológiai determinizmusnak” nevezte. „Energiaszint-tör-

vénye” azonban semmit sem mond a kultúrák egyedi jellegzetességeiről, sajátos jegyeiről (White, L. 1973: 15, 19, 31, 76, 78–79; Markarjan, E. 1971: 65).

Az anyagi kultúra és különösen a tárgyak világának kutatásában a néprajz hagyományos társtudományai a régészet, a művészettörténet, a technikatörténet és bizonyos vonatkozásokban a nyelvtörténet. Ezek együttműködése a 19. század második felében, a pozitivizmus és az evolucionizmus szellemiségében volt a legerősebb, és hozzájárult az őstörténet kutatásában érdekelt *tárgyi néprajz* kialakulásához. Magyarországon Herman Ottó kétkötetes monográfiája, a *Magyar halászat könyve* (1887) volt a tárgyi néprajz első kiemelkedő teljesítménye, amely egy csapásra megteremtette nálunk ezt a stúdiumot. A tárgyak gyűjtésének és megőrzésének, az anyagi kultúra vizsgálatának elsődleges intézményei, a múzeumok, melyek a tárgyi néprajznál hosszabb múltra tekintenek vissza (Nemzeti Múzeum 1802, Néprajzi Tár 1872).

Bátyk az „összehasonlító néptan” alapját a *társadalomtan*, a *gazdaságtan* és a *kultúratan* hármasságában jelölte meg. Ezek közül az utóbbi „az emberiség szellemi és anyagi kultúrájának mibenlétét (természeti termékek, technika, eszközök, ruházat stb.; vallás, művészet, tudomány) teszi vizsgálat tárgyává”. Ő is megjegyzi, hogy „az anyagi és szellemi kultúrvagyont nem lehet egymástól szorosan elkülöníteni” (Bátyk Zs. 1906: 4). Néprajzi múzeumok felállítását támogatta a népipar és háziipar felkarolásának igénye, a „szép tárgyak” szeretete mellett a tárgytörténet feltárására irányuló tudományos törekvés is. A tárgytörténethez a rendszerezésen, a néprajzi tárgyak tipológiai rendjének megállapításán és klasszifikációjának elvégzésén keresztül vezetett az út. A 20. század első felében a morfológiai szemlélet uralkodott a tárgyakkal foglalkozó szakok többségében. Különösen nagy igény mutatkozott rá az Európán kívüli területek etnológiájában és régészetében. A morfológiai szemlélet és a formai jegyek alapján meghatározott tipológiák többé-kevésbé megbízható alapot nyújtottak az összehasonlító vizsgálathoz, amit kiegészített a tárgyak, tárgycsoportok földrajzi elterjedtségének vizsgálata. A *formatan* megalapozását a bécsi kultúrtörténeti iskola végezte el, elméleti kifejtése Fritz Graebner nevéhez kapcsolódik. Az ún. „tér–idő korreláció” elvére hivatkozva, a tárgyak és formák földrajzi elterjedtsége alapján állítottak fel hipotéziseket egyes kultúrák és velük jellemezhető népek történetéről, nagy térségeket érintő kulturális áramlatokról stb. A kultúrtörténeti iskola az etnológiában azonban túlzott, olykor kizárólagos jelentőséget tulajdonított a formai kritériumnak s magának a tárgytörténetnek (Mühlmann, W. 1938: 191; Vajda L. 1949: 49–51; Barabás J. 1963: 133–135).

A tárgytörténet legfontosabb műhelyei a 20. század második felében is a tárgyakat gyűjtő, rendszerező, kiállító múzeumok voltak az európai etnológiában. Jelentős támogatást kaptak az archivális írott és képi dokumentumokat vallató rokon tudományoktól. A tárgyakból és a hozzájuk kapcsolódó információkból levont következtetések elsődleges célja a térben és időben keretezett történeti fejlődésmenetek, életmódtípusok rekonstruálása, történeti metszetek és állapotrajzok felvázolása volt. Ez együtt járt a jelenkori elterjedési körzetek megállapításával, egyes népcsoportok, szociális rétegek tárgyi felszerelésében a sajátos, megkülönböztető jegyek kimutatásával. A tárgytipológiát, a tárgykatalógust az 1960–1970-es években a kutatók egy része már számúzni kívánta az európai néprajz munkamódszerei közül. Német és skandináv szakmai vitákban egyesek még a néprajzi tárgyak és gyűjtemények létjogosultságát is megkérdőjelezték, akadtak, akik az anyagi kultúra néprajzi kutatását egészében feleslegesnek nyilvánították (Hofer

T. 1983: 39; Paládi-Kovács A. 1999: 205–206, 214). Ezzel szemben tovább élt a tárgy-történethez fűződő optimista felfogás, miszerint a tárgyelemző vizsgálatok jelenthetik a néprajz egyik legfontosabb hozzájárulását a nép mindennapjainak rekonstruálásához. Számosan a néprajz szak identitásának egyik zálogát látták a tárgykészlet vizsgálatában (Paládi-Kovács A. 2008: 25–26).

Az utóbbi három évtized a tárgyvizsgálatok és a múzeumok felértékelődését hozta magával, amit jelez „a tárgyak társadalmi életének” vizsgálata (Appadurai A. 1986), a posztmodern világ tárgybőséggel jellemezhető konzumkultúrájának, a világban terjeszkedő fogyasztói társadalomnak a megértéséhez szükséges tárgyszociológiai vizsgálatok megjelenése. Magyarországon a háztartások, paraszti üzemek, falusi közösségek tárgykészletének, tárgyi ellátottságának vizsgálata már az 1950-es években elkezdődött. Formálódott a „tárgyak elmélete”, amit a vagyoneleltárak feltárása is támogatott. A tárgyszociológiai megközelítés kiterjedt a „tárgyak életére”, funkcióváltozásaira, használatának minden módozatára, egy-egy közösség (Átány) tárgypopulációjának teljességére (Hofer T. 1983: 39–50). A tárgy-történeti és a tárgyszociológiai vizsgálat, a két megközelítés és szempontrendszer jól kiegészíti egymást, egymással komplementerek. A modern áruházak és láncolatok az emberi kultúra újabb aszimmetriájára figyelmeztetnek, de ezúttal a tárgyak beláthatatlan „vegetációja”, „burjánzása” okozza az aszimmetriát és jelzi a világ eldologiasodását (Paládi-Kovács A. 2002: 13, 15).

FOLKLÓR, FOLKLORISZTIKA

A népi kultúrának azt a tartományát, amelyet manapság *folklórnak*, *folklórműveltségnek* nevezünk, a romantika jóval e szakszó megtalálása előtt fedezte fel. A *folk-lore* angol eredetű szóösszetétel, jelentése „népi tudás” (lore of the people = a nép öröklődő tudása). A germán eredetű *folk* az óangolban is ’népet’, embereket, etnikumot jelentett. William John Thoms 1846-ban javasolta, hogy az addig használatos *popular literature*, *popular antiquities* kifejezést váltsák fel a rövidebb és kifejezőbb *folk-lore* kategóriával. Ennek nyomán terjedt el az angolban *folk-song* és a *folk-culture* kifejezés is. Utóbbi terjedéséhez hozzájárult Herder, a Grimm testvérek szövegeinek angol kiadása, az abban használt *Volkskultur* szó tükörfordítása is. A folklóre kategória tartalma erősen ingadozott. Olykor az egész népi kultúrára kiterjesztették, mások csupán a népköltészetre, a szövegfolklórra vonatkoztatták. Az osztálytársadalmat megelőző fokon álló népek esetében kiterjesztették a szó jelentését a művészet, a vallás és hitvilág, a szokások stb. területére is. Ezzel együtt megjelent az *ősfolklór*, *primitív folklór*, *törzsi folklór* stb. terminus is (Williams, R. 1983: 136–137; Burke, P. 1984b: 6; Hofer T. 1994: 235; Katona I. 1998: 15).

A *magyarság néprajza* III–IV. kötete *A magyarság szellemi néprajza* alcímen jelent meg (1935, 1937). Viski Károly *Bevezetője* szerint *szellemi néprajznak* nevezik a népi műveltségnek „a lelkiekkel foglalkozó fele részét”, mely azokkal a képződményekkel foglalkozik, amelyek a közösség lelkében keletkeztek, s többé-kevésbé híven, hagyományként szállnak nemzedékről nemzedékre. Lábjegyzetben közli, hogy a néprajznak a „szellemiekkel foglalkozó fele részét” nevezi még *folklóre*-nak is. Elmondja, hogy az angol eredetű nemzetközi műszó eredetileg a „nép tudását” akarta jelenteni. Később

azonban – a szó jelentésének félreértésével – a szellemi néphagyománnyal foglalkozó tudományt is ezzel a szóval nevezték meg, minek következtében kortársai hol a néplelekben élő, széles körű jelenségvilágot, hol az ezzel foglalkozó tudományt értik rajta (Viski K. é. n. [1941]b: 5). Viski kiemeli az emlékezet és a nyelv szerepét „a néplelekben rejtőző hagyományok” megőrzésében, alkotásainak, változatainak fennmaradásában. „A nyelvben élő hagyomány és különösen a művészetek (költészet, zene, tánc) életfolyamataiban... jelentékeny szerepe van a képzeletnek is, amely a kiselejtett vagy elfelejtett helyébe mindig kész újat formálni. A zenében s különösen a táncban alig van teljes azonossággal visszatérő forma. Mindazonáltal a hagyomány lényege, alkati váza sokáig él, mert a kezdeményező egyéni képzeletet fékezi a köz, a sokak emlékezete.” A népköltészet egészében a nyelvben élő és a „nyelv útján megnyilatkozó hagyomány” (Viski K. é. n. [1941]b: 6, 8). Tegyük hozzá, hogy ennek folytán a kultúra, a néphagyomány más részlegeinél is szorosabban kapcsolódik etnoszokhoz, az „egy nyelvet beszélő” közösségekhez.

A *folklor* végül is meglehetősen szélesen értelmezett fogalomként honosodott meg a magyar szóhasználatban. Magyarországon a parasztság (a *nép*) szellemi kultúrájának egészét értik rajta. Ezen belül különösen a népköltészet, népzene, néptánc, népszokás, népi játék, népművészet, a vallási népélet és a népi hitvilág tematikája kap nagyobb figyelmet (Katona I. 1998: 16). Ezeket a tárgyköröket mutatja be bőséges terjedelemben sorozatunk három folklórkötete (V–VIII. kötet, 1988–1990), továbbá a *Magyar folklór* címen Voigt Vilmos szerkesztésében, 1998-ban megjelent egyetemi tankönyv is.

A magyar szakirodalom a folklórműveltség három nagy területét különíti el: 1. A mindennapi élet folklórján a népszokások legtagabban vett területét érti. 2. A művészetek kategóriája nagyjából a népművészet kategóriáját öleli fel (népköltészet, zene, tánc), de a tárgyalható népművészet, díszítőművészet hovatartozása nem teljesen egyértelmű, a folklórhoz sorolásában nincsen egyetértés. 3. A világnézeti, kozmogóniai, vallási képzetek, hiedelmek, értékítéletek rendszereit sorolják a folklór harmadik nagy területéhez. Közkeletű meghatározás szerint a folklór a nép szellemi életének megnyilvánulása szóban, zenében, táncban, gesztusokban és tárgyakban. Nem tekinthető folklórnak a köznapi-gyakorlati tudat, így például a természetismeret, a technológiai ismeretek és általában a racionális gyakorlatra vonatkozó, hagyományozódás útján öröklődő tudás, kivéve azok szimbolikus tartozékait (pl. munkadalok, mágikus képzetek, cselekedetek, ráolvasások stb.).

A folklóron belül a mágikus–vallásos–mitikus, illetve az esztétikai szféra elkülönülése teljesen kézenfekvő és a folklorisztikában is eltérő stúdiumokat, felkészültséget, társ-tudományi tájékozódást kíván meg a kutatásuk. Előbbiek pszichológiai, vallástörténeti, művelődéstörténeti, klasszika-filológiai ismereteket kívánnak. Utóbbiak az esztétikán túlmenően is speciális felkészültséget a muzikológia, a koreológia, az irodalomtörténet, a textológia, a poétika stb. elméletében és módszertanában.

A folklór egyik alapvető specifikuma a „nép” koronként változó összetétele, szociális meghatározottsága és attól függően változó tartalmi körülhatárolása. Az ókorban a rabszolgák és a földműves szabadok mellett a városi plebejus rétegek is folklórműveltséggel éltek. A feudalizmus korában sem csupán a jobbágyparasztság, de a kézműves és bányászközösségek is részesei voltak a köznépi folklórnak (Katona I. 1998: 18; MN I. 2: 17). A folklór másik alapvető vonása, hogy szintetikus, kollektív tudat-

forma, „történeti, társadalmi és etnikai jegyekkel meghatározott egész, melynek össze-
tevő egységei is rendszert alkotnak” (Istvánovits M. 1979: 187). Harmadik, lényeges
vonása közösségi-hagyományos volta és ebből következően elemeinek, alkotásainak
változatokban való élete. A folklór kollektivitása egyén és közösség viszonyában rejlik.
A kollektivitás nem jelent teljes személytelenséget, hiszen a folklóralkotások előadá-
sa, felidézése az esetek túlnyomó többségében személyekhez, kiváló emlékezzettel és
előadókészséggel rendelkező mesemondókhoz, nótafákhoz, regösökhöz, javasokhoz,
„tudósokhoz” kapcsolódik. A kollektivitás nem a személyes alakító aktusok mecha-
nikusan vett összegtét, hanem a *hagyomány* életformáját, a folklór sajátos alkotásmódját,
folytonos újateremtését jelenti.

Azt a folyamatot, amelynek során a hivatásos művészet alkotásai a folklór szájhagyományozó áramába, örökítésének az eredetit átalakító folyamatába kerülnek, *folklorizáció*nak nevezzük. Ennek révén váltak ókori, középkori szerzők történetei, novellái népmesei alkotássá, ismert költők versei népdallá vagy népballadává. Amióta létezik társadalmi munkamegosztás, és osztályok vannak, a folklór és a hivatásos művészetek elkülönülten, de állandó kölcsönhatásban élnek egymás mellett. A *folklorizáció* tehát a hivatásos művészetek kialakulása óta fennálló jelenség (Istvánovits M. 1979: 193; Katona I. 1998: 20–21), mely bizonyítani látszik a „gesunkenes Kulturgut” (lesüllyedt kultúrjavak) teóriáját. A népművészet történetében az egyes művészeti ágak (zene, tánc, költészet), a népköltészetben belül a műnemek (líra, dráma, epika), illetve a műfajok (mítosz, mese, monda, hősenek, ballada stb.) elkülönülése és önálló fejlődése nem szorítható szűk korszakhatárok közé. A művészeti ágak és a műnemek, műfajok történetében népenként, társadalmanként jelentős eltérések figyelhetők meg. Egyes műfajok (pl. hőseposz, sámánének, népballada) hatalmas térségek népeinél ki sem fejlődtek.

*Folklorizmus*nak nevezik a folklóralkotások adaptációját a hivatásos művészetekben, az elit- és újabban a tömegkultúrában. A *folklorizmus* V. E. Guszev felfogásában a folklór olyan körülmények között történő adaptációjának, reprodukálásának és transzformációjának társadalmilag meghatározott fejlődési folyamata, amelyek különböznek a hagyományos folklór kialakulásának és létezésének körülményeitől. A hazai kutatás általában elkülöníti a *folklorizmus* korai (18–19. századi) és újabb (20. századi) szakaszát. Utóbbit nálunk *neofolklorizmus* néven különböztetik meg, de ezt a megnevezést az 1980-as években még nem tette magáévá a folkloristák nemzetközi mezejében (Voigt V. 1979: 227; Bausinger, H. 1983: 434; Guszev, V. E. 1983: 440).

A *folklorizmus*nak történeti-tipológiai tekintetben két szakaszát szokták elkülöníteni. Az első szakasz a művészeti termelés kibontakozásának idejére tehető, amikor az archaikus folklór még az egyetlen esztétikai tradíció szerepét töltötte be (Istvánovits M. 1979: 193). Akkoriban az alkotó/író szerzők gyakran a szájhagyományt dolgozták fel művészi formában, tették át írásba. A második szakasz a folklór felfedezését követően, a 18–19. században kezdődött, amikor írók, költők, zeneszerzők, táncmesterek tudatosan nyúltak a szövegfolklór, a zene- és táncfolklór alkotásaihoz, és emelték be azokat saját feldolgozásukban az elit-, a magasművészetbe, más szavakkal élve a „nemzeti kultúrába”.

A *folklorisztika* (folklórkutatás, folklórtudomány) a népek szellemi műveltségét, különösképp a szövegfolklór, a zene- és táncfolklór vizsgálatát végző stúdiumok összessége. Ezek specializálódott ágazatainak megnevezésére egyéb kifejezések is hasz-

nálatosak a nemzetközi tudományosságban (folklorétextológia, etnomuzikológia, etnokoreológia stb.). A folklorisztikának – miként a többi humántudománynak – léteznek leíró, rendszerező, történeti-összehasonlító és elméleti jellegű szintjei, ágazatai. A hazai folklorisztika egyik erőssége a szövegkutatás, különösen a népmese és a népballada műfajaiban, de a világon élen jár a zene- és a táncfolklor kutatásában is. A nemzetközi összehasonlító kutatások genetikus-tipológiai eredményei mellett azonban a történeti periodizáció problematikája még több területen, számos népköltészeti műfajban kidolgozatlan, az elméleti általánosítások egy része kellő adatolás hiányában tér és idő felett lebeg, esetenként a társadalmi háttér is hiányzik mögüle (Katona I. 1998: 17).

A *folklorisztika* hazai előtörténete a folklor iránti, de tudományosnak még nem nevezhető érdeklődés a 16–17. századig visszavezethető, amikor „a magyar nyelvet írni kezdik”. A voltaképpeni folklorisztika, részint Herder hatására, a 18. század végén bontakozott ki (Faludi Ferenc, Dugonics András, Cornides Dániel). Az akkor induló s majd a reformkorban felívelő *irodalmi népiesség* a folklorban elsősorban az eredetit, a szépet és a régít látja, az elveszettnek hitt „naiv eposzt” és a magyar nép keleti gyökereit, „ösköltészetét” és „ösvallását”, majd a „magyar mitológiát” keresi, szeretné megtalálni (Voigt V. 1979: 189–190; Kósa L. 2001: 39–40, 55–67). Sajnálatos, hogy a naiv, ám jó szándékú reformkori igyekezetben némely „urbánusok” a 20. század utolsó harmadában már nacionalizmust és etnocentrizmust véltek felfedezni.

A NÉPRAJZ IDŐSZEMLELETE ÉS MÓDSZEREI

A néprajzot a kutatók többsége társadalomtudománynak, történeti tudománynak tekintí. Ez a szak azonban sajátosan kétarcú diszciplína. Egyfelől múltra irányuló tudomány, amely régi, letűnt gazdasági-társadalmi formációk kulturális emlékanyagát kutatja, rögzíti, és abból von le általánosabb érvényű következtetéseket tágabb művelődési folyamatokra, népközi kapcsolatokra. Másfelől a jelenkor társadalmi életét vizsgálja, elemzi a közkultúra alakulását a történelmi jelenben, a félmúltban, és keresi a folyamatok mozgató erőit, már bekövetkezett és várható következményeit.

A múltra és a jelenre irányuló néprajzi kutatások szemlélete, metodikája, interdiszciplináris kapcsolatrendszere igencsak eltér egymástól. A jelenkutatás *szinkrón szemléletének* nagyon megfelel a funkcionista és a strukturalista metodika. Ezek egyes etnoszok kultúrájának alkotóelemeit, részleteit lehetőleg funkcionális összefüggéseikben, működésmódjukban írják le, határozzák meg, állapítják meg szerkezeti rendjüket. A jelen állapotát feltáró, leíró néprajzi munkák eredménye a „horizontális metszet” és a helyi műveltség struktúrájának felvázolása. Ez a metodika főként az írást nem ismerő természeti népek kutatásában hozott sok eredményt (Bronislaw Malinowski, Claude Lévi-Strauss, Raymond Firth).

Lévi-Strauss az etnológia és a történettudomány viszonyát eredeti módon világítja meg. Abból indul ki, hogy a történetírás adatait a társadalmi élet tudatos kifejeződéseivel kapcsolatosan szervezi, az etnológia pedig azok nem tudatos alapjainak vizsgálatában mélyed el. (a) Egyfelől vannak tehát a társadalmi lét *diakrón struktúrái*, amelyek csak történeti vizsgálódással ismerhetők meg. Nem nélkülözhető a történeti megismerés a *szinkrón struktúráknál* sem, mert a változó, átalakuló intézmények alapstruktúrája

a történetükből deríthető fel. Amikor az etnológus a történeti folyamatokat és a társadalmi jelenségek tudatos kifejezéseit vizsgálja, azt azért teszi, hogy mindent kizárjon, ami a történeti folyamatnak és a tudatos gondolkodásnak köszönhető. (b) Másfelől a történész, amikor arra törekszik, hogy a társadalmi jelenségeket az események összefüggésében, illetve azzal a móddal magyarázza, ahogyan azt egyesek átélték és végig gondolták, nem tekinthet el a tudatos elemektől.

Mindebből következik, hogy a történettudomány adatokat gyűjt, célja *statisztikai modellek* konstruálása. Ezzel szemben az etnológia az etnográfia által szolgáltatott adatokból *mechanikai modelleket* vázol fel. A mechanikai modelleknek az a sajátosága, hogy az alkotóelemek a jelenségek szintjén helyezkednek el, a statisztikai modellekénél pedig egy másik szinten. A kétféle modellálás következménye, hogy ezek a tudományok eltérő időfogalmakkal dolgoznak. Az etnológia a megfordítható, nem kumulatív idő kategóriájával, a történettudomány pedig az irreverzibilis, valami felé irányuló idő kategóriájával (Sárkány M. 2000: 118–119). A történészi és az etnológus modell a vizsgálódás két „stratégiái” (másképpen szólva „absztrakciós”) szintjét is jelenti. A mechanikai modellek szintjén levő kulturális típusok alapján nem kivitelezhető a kulturális evolúció nyomon követése. A szinkrón struktúrákat előnyben részesítő etnológiai, antropológiai irányzatokat sokan vádolták „formalizmussal”, ahistorizmussal stb. (MN I. 2: 17–18).

Ettől gyökeresen eltér a *diakrón szemlélet*, amely a jelent is a múlt folytatásának tekinteti, és „vertikális metszet” felvázolására, fejlődési folyamat megragadására törekszik. A történeti néprajzi tárgyfelfogás és metodika főként a régi írásbeliséggel rendelkező népek, etnoszok vizsgálatában alkalmazható eredményesen. Ezzel is magyarázható, hogy az *európai etnológiában* kapott kitüntetett szerepet (Svensson, S. 1973: 104–117; Wiegelmann, G. 1991: 73–111; Paládi-Kovács A. 1999: 213–217; 2003: 124–125, 139; 2010). Többen vélik úgy, hogy tárgyán kívül e két szemlélet és módszertani elv együttes alkalmazása, azaz az egyes etnoszok, társadalmi és kulturális jelenségek összefüggő egészként történő vizsgálata biztosítja a néprajz különös helyét a humán- és társadalomtudományok között.

A néprajzi kutatások tárgya érintkezik, illetve egybeesik egy sor más tudományszak tárgyával. Az etnográfia, etnológia, folklorisztika, antropológia mintegy átmetszi a társadalom- és humán tudományok széles területét és még az élettudományok némelyikével is érintkezik. Ebből a tudománytörténetileg is motivált helyzetből kettős egymásrautaltság következik. Egyrészt az érintett szakok sem nélkülözhetik a néprajz által feltárt ismeretanyagot, másrészt a néprajz speciális stúdiumai sem mondhatnak le a kapcsolódó tudományok anyagáról és eredményeiről. Ez a kapcsolódás egyes néprajzi szakágak sajátos viszonyát, esetenként szoros együttműködését alakította ki. Azonban ez a szoros kapcsolódás a néprajz koncepcionális, módszerbeli és szervezeti egységét nem érinti. Ellenkezőleg, a néprajzi tudományok gazdagodását, „kitágulását” eredményezi.

Az *Ethnologia Europaea* első száma (1967. 1.) 31 néprajzi határterületet, specializációt sorolt fel a teljesség igénye nélkül: például *etnobotanika*, *etnozoológia*, *etnoszociológia*, *etnodemográfia*, *etnopszichológia*, *etnolingvisztika*, *etnoszemiotika*, *etnomuzikológia*, *etnokoreológia*, *etnohistória*, *etnokartográfia*, *ergológia* *etnika*, *statisztika* *etnika* stb. Nem említ olyan, hazánkban eredményesen művelt stúdiumokat, mint *agrár-etnográfia*, *folklorétextológia*, *művészet-etnológia*, *etnomedicina*, *etnomikológia* stb. További

határterületeket említhetett volna, ha figyelembe vette volna az angolszász világ akkori antropológiájának szakosodását (pl. *gazdaságantropológia*, *politikai antropológia*, *alkalmazott antropológia*, *kulturális antropológia*, *ökológiai antropológia*, *szociális antropológia*, *vizuális antropológia* stb.).

Az utóbbi fél században megfigyelhető a néprajz hagyományos tudományközi kapcsolatainak meglazulása, a régi súlypontok áthelyeződése is. Az irodalomtudomány és a nyelvészet, a régészet és a földrajz ebben a kapcsolatrendszerben hátrább sorolódott, a fizikai antropológia pedig szinte kitörlődött a nyugat-európai néprajzkutatók látóköréből. Hasonló tendenciák nálunk is észlelhetők. Hiszen az irodalomtörténetről áttevődött a hangsúly az esztétikára (a folklór és a népművészet esztétikájára), a textológiára, a történeti nyelvtudományról és a dialektológiáról az általános nyelvtudományra és olyan új ágazatokra, mint a kommunikációelmélet és a szemiotika (Paládi-Kovács A. 1989: 6). Ezek a fejlemények az 1970-es évek elején már bizonyos aggodalmak megfogalmazásához vezettek. Akadt, aki az európai néprajz hajóját fenyegető Scylla és Charybdis sziklafokát emlegette, mert úgy vélte, hogy a néprajzot egyfelől a mindent összeörlő szociológia örvényszerű vonzása, másfelől a túlzott szakosodásból következő széthullás veszélye fenyegeti.

Az utóbbi fél században – különösen Európa nyugati és északi államaiban – jelentős változások történtek a néprajzi kutatás tárgyának felfogásában is. A folklór, különösen a szövegfolklór kutatása sok területen háttérbe szorult, miközben a mentalitáskutatás, a vallási élet és hagyományok vizsgálata fellendült. A preindusztériális életformák, a rurális társadalom kutatása visszaszorult, helyette a polgári korszak rétegeinek (polgárság, munkásság, értelmiség) kultúraépítési folyamatát tárta fel az etnológia. A mindennapi élet szerveződése, jelenségvilága az etnológia és a történeti antropológia új vizsgálati tárgyává vált, sok országban a központi helyet foglalta el. Ezzel együtt megváltozott az etnológia identitása, sokat változott az alkalmazott kutatási technikák tárháza (Frykman, J. 1989: 68–70; Bausinger, H. 1995: 33–51).

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Tágan véve a kulturális örökség fogalmába az előző nemzedékek által felhalmozott, tőlük átvett, megörökölt javak összességét szokták sorolni. Ez a kategória azt a történelemfelfogást tükrözi, amely szerint a történelem nem egyéb, mint a nemzedékek végtelen egymásutánja, melyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, tapasztalatokat, amelyeket valamennyi elődje felhalmozott és reá hagyott. A nemzedékek tehát egymástól kapják és egymásnak adják tovább – mintegy örökölni – a Földet és javait, s felelősségük van abban, hogy milyen állapotban hagyják azt utódaikra. A természeti környezet, az élővilág és egyáltalán az „élet” védelmét célul tűző gondolkodásmód a 20. század második felében felerősödött a modern társadalmakban. A „tőké” különböző nemei között a marxista szociológia – például Pierre Bourdieu – a „műveltségi” vagy „szellemi”, a „kapcsolati”, a „szimbolikus” javaknak, tőkének is nagy fontosságot tulajdonít (Paládi-Kovács A. 2004: 61–62).

A *hereditas*, az angolszász világban *heritage*, a franciáknál *patrimoine*, nálunk *kulturális örökség* néven vált közismert fogalom. A *patrimoine ethnologique* (néprajzi

örökség) fogalma 1980 táján nyert polgárjogot. Ezt az évet a „francia örökség” évének nyilvánították, nagyszabású kiállítással ünnepelték Párizsban a *Musée National des Arts et Tradition Populaires*-ben, ugyanakkor a *heritage* szót meghagyták az elitkultúra, a műemlékvédelem kifejezésének. A kulturális örökség fogalmán sokan ma is az „épített örökséget” értik. André Chastel, neves művészettörténész 1986-ban a *patrimoine* fogalmát elemezve megjegyezte, hogy a néprajzi tárgyak csupán „figyelemre méltó kulturális javak, de nem patrimoniális értékek, legfeljebb metaforikus értelemben tekinthetők annak” (idézi Fejős Z. 2003: 183).

Magyarországon a „világörökség” UNESCO-listája és az oda felvett hazai tételek kapcsán a kulturális örökség fogalmát előbb kezdték emlegetni, mint értelmezni. Az 1980–1990-es években az „épített örökség”, a „tárgyi örökség” felfogásával az antropológusok és folklórkutatók még kevéssé tudtak azonosulni. Úgy vélték, hogy a kulturális javak örökségként kezelése máris ezen javak holtta nyilvánításával egyenlő. Tény, hogy a műemlékek, műkincsek, múzeumi tárgyak és gyűjtemények örökségként felfogása megelőzte a „szellemi örökség”, a „szellemi javak” felvételét az örökségvédelem nemzeti és UNESCO-listáira.

A kulturális örökség kategóriája a modern idők divatja előtt sem volt ismeretlen elődeink számára. Bátky többször használt „kultúrvagyon” kifejezése az örökség szinonimája már 1906-ban is, de nem a Hans Naumann-féle „gesunkenes Kulturgut” (lesüllyedt kultúrjavak) értelemben. Viski az „ősi örökség”, az „ősi tárgyi hagyaték” fogalmán nem az ezer- vagy kétezer éves tárgyakat – például a Lehel kürtjét – értette, hanem a formájában, funkciójában „ősi”, de valójában folyton megújuló, a régi minták nyomán készült népi tárgykészletet. Valójában nem a lezárt, a múzeumokban őrzött „tárgyi hagyatékot”, hanem a még használatban levő tárgyak egy részét sorolták az „ősi tárgyi hagyaték”, a „keleti hozadék” kategóriájába. Viskiek felfogásában „Az ősi örökséget rendszerint a hagyományos ősi foglalkozásokat folytató társadalmi rétegek őrzik... Műveltségvagyonunk ősi elemeit kétséggkívül a pákászok, vadászok, halászok, pásztorok, földmívesek őrizték meg legbővebben és leghívebben...” (Viski K. é. n. [1941]a: 13).

Györffy István (1939: 7) az elődöktől „reánk maradt” szellemi javakat összefoglalóan *hagyománynak* tekintette, míg „a *hagyaték* vagy *örökség* a reánk szállott anyagi javakat jelöli”. A hazai néprajzi kutatás, noha régtől használja a „kultúrvagyon”, a „hagyaték” és az „örökség” kifejezést, egészen a legutóbbi évekig szívesebben élt a „hagyomány” fogalmával (Paládi-Kovács A. 2004: 65). A világszerte kibontakozó örökségvédelem lokális, nemzeti és egyetemes (globális) szintjei igen különböző kérdéseket vetnek fel a kutatás számára. Funkcionális szemszögből közelítve az örökség kategóriához ki szokták emelni identitásképző jelentőségét. Isac Chiva 1979-ben a fogalom egyik leíró definíciójába vonta be ezt a szempontot: „Egy ország néprajzi öröksége felöleli az anyagi lét és az országot alkotó csoportok társadalmi szerveződésének sajátos módjait, e csoportok tudását, a világról alkotott képzetait, valamint általános értelemben mindazon tényezőket, amelyek az egyes társadalmi csoportok azonosságát megalapozzák, és amelyek megkülönböztetik őket másoktól” (idézi Fejős Z. 2003: 185). Ebből a meghatározásból azonban még hiányzik a folklórműveltség említése.

Az *orális és az immateriális javak* védelme régen felmerült. 1972 óta az UNESCO előtt szerepelt az *intangible cultural heritage* tárgyköre, és az 1990-es években látó-

körébe került az Élő Emberi Kincsek (*Living Human Treasures*), azaz a folklórt eltető előadó egyéniségek védelme is. Ezáltal az „örökségvédelem” végre kiterjedt a kollektív szellemi javak, a folklórműveltség értékeire is (Paládi-Kovács A. 2004: 67).

HAGYOMÁNY, HAGYOMÁNYOZÓDÁS, SZÁJHAGYOMÁNY

A hagyomány (tradíció) a néprajztudomány egyik központi kategóriája, a latin *tradere* 'átadni' ige származéka, az angol, francia *tradition* főnév magyar megfelelője. Szélesen értelmezve a társadalmi kategóriák rendszerében a „társadalom”, „etnosz”, „kultúra” stb. általánosított fogalmi szintjén helyezkedik el. Az így felfogott *hagyomány* a kultúra társadalmi emlékezetben történő rögzítésének, közvetítésének és reprodukálásának (újratermelésének) valamennyi módját magában foglalja. Ebből a szemszögből közelítve nyilvánvaló, hogy a hagyomány az emberiség fejlődésének valamennyi formációjára, típusára jellemző, a legarchaikusabbtól a legkorszerűbbig. Ilyen értelemben az emberi társadalom különböző típusainak szokványos felosztása „tradicionális” és „nem tradicionális” társadalmakra elméletileg megalapozatlan.

Bizonyos elméleti összefüggésben a *kultúra* és a *hagyomány* csaknem szinonimái egymásnak. Noha ezek a kategóriák nagyon közel állnak egymáshoz, és igaz, hogy az „etnosz”, a „kultúra”, a „hagyomány” világa szerves egységben vizsgálandó, az etnográfában ezeket a fogalmakat világosan el kell határolni, meg kell különböztetni egymástól. Köznapi értelemben a hagyomány nemzedékről nemzedékre átszálló, apáról fiúra öröklődő ismeret, tapasztalat, emlékezet (Hultkrantz, Å. 1960: 229–231; Tálasi I. 1982: 79; Hofer T.–Niedermüller P. 1987: 122; Halász P. 2000: 57; Paládi-Kovács A. 2004: 63–65).

A hagyomány nem korlátozódik egyes kulturális elemekre, fogalmakra, szövegekre, hanem egész nyalábokat, komplex részlegeket örökít. Sigurd Erixon a hagyomány négy formáját körvonalazta: 1. *társadalmi hagyomány*, amelyet mások nem generációk, hanem embercsoportok közötti átadás-átvételként értelmeznek, és a kultúra diffúziójának, térben való terjedésének fognak fel; 2. *genetikus hagyomány*, amely az örökítés nemzedékről nemzedékre, fázisról fázisra történő formája; 3. *materiális hagyomány*, mely magában foglalja az összes megőrzött kulturális terméket – a 20. század második felében ezt már inkább a *kulturális örökség* kategóriájába sorolták; 4. *irodalmi hagyomány*, mely az előbbi speciális válfaja az írást ismerő társadalmakban (Erixon, S. 1944: 12–14; Hultkrantz, Å. 1960: 230–231; Tálasi I. 1982: 81; Gunda B. 1994: 6–7).

A hagyomány fogalmát a magyar etnográfia elsősorban a szellemi műveltség, a folklór javaira vonatkoztatva használta a 20. században, de nem a „gesunkenes Kulturgut” (lesüllyedt kultúrjavak) értelemben. Viski Károly az „örökség”, a „hagyaték” és a „hagyomány” fogalmát ekképp értelmezi *A magyarság néprajza* I. kötetének bevezetőjében: „A néprajz szinte önmagától oszlik két félre: anyagi és szellemi műveltségre, azaz tárgyi hagyatékra és szellemi hagyományra: akárcsak az ember testre és lélekre”. Ugyanott megjegyzi, hogy „az ősi tárgyi hagyatékot és szellemi hagyományt nemcsak a természeti népek őrzik, hanem a legműveltebb nemzetek alsó rétegei is... Az ősi örökséget rendszerint a hagyományos ősi foglalkozásokat folytató társadalmi rétegek

örzik” (Viski K. é. n. [1941]a: 13, 18). A hagyomány fogalma Viski és nemzedéke szóhasználatában gyakran a honfoglalás előtti időkből származó, saját törvényei szerint továbbélő, olykor módosuló, megújuló „népi kultúra” szinonimájaként tűnik fel. Erre vallanak Kodály először 1939-ben írott sorai: „Magyar kultúra örök harc a hagyomány és a nyugati kultúra közt... Egyik kezünket még a nogaj-tatár, a votják, cseremisiz fogja, másikat Bach és Palesztrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat?” A hagyomány tehát a keleti hozadék, amit még őriz ez a nép. Ezt a felfogást tükrözi Vargyas Lajos gyűjteményes kötetének címadása is: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra* (Kodály Z. 1939: 55; Vargyas L. 1984).

Ugyanezt a kiterjesztett „hagyomány”-fogalmat használta Györffy István is *A néphagyomány és nemzeti művelődés* címen 1939-ben kiadott emlékiratában. Bevezető sorait a hagyomány és az örökség fogalmának szentelte: „Hagyományon általában az elődeinkről reánk maradt szellemi javakat értjük, míg a hagyaték vagy örökség a reánk szállott anyagi javakat jelöli” (Györffy I. 1939: 7). További fejtegetéseiből kiderül, hogy a hagyományt tekintette a meghatározó, a tágabb, már-már a kultúrával egyenértékű kategóriának. Az örökség fogalmához az „anyagi javak” értelmezés mellett a lezártág, a befejezettség, a mozdulatlanág képzeje társul, szemben a hagyomány körébe sorolt szellemi javak dinamizmusával, életkormányzó erejével.

Györffy szól az „élő” és az „élettelen” hagyomány különbségéről és a társadalmi szokások jelentőségéről is: „Vannak szóval ki nem fejezhető hagyományok, nem tárgyi örökségek, ezek a szokások, a népelet iratlan törvényei”. Bizonyára ide – az általa meg nem nevezett, a „szóval ki nem fejezhető” hagyományok közé – kellene sorolni az emberi viselkedés szabályait, az erkölcsi normákat, az emberi közösségek szerveződésének módjait, hiedelmeit, vallási képzeiteit, természeti környezetéhez való viszonyulásának elveit, mentalitásának alig megfogható jellemző vonásait. A „lejegyzett hagyomány” öröklődésével kapcsolatban használja az „élettelen hagyomány” fogalmát: „Az írásbeliség módot ad arra, hogy hagyományainkat ne csak szájról-szájra, hanem írás által is terjesszük. A lejegyzett hagyomány is átöröklődik az utánunk jövő nemzedékre, de ha az élők emlékezetében nem marad meg, akkor az élettelen hagyomány, melynek már nincs meg az a hatalmas, életkormányzó ereje, mint az élő hagyományoknak, vagy szokásoknak” (Györffy I. 1939: 7).

Elődeink, köztük Györffy is, a tágon vett, az európai-, a nemzeti hagyománytól megkülönböztette az etnográfia „néphagyomány”-fogalmát. Meggyőzően fejtegette alapelvét: „A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá.” Kultúrpolitikai emlékiratának központi gondolata, hogy a néphagyományt be kell emelni, szervesen be kell építeni a nemzeti művelődésbe, a magyar kultúrába. Ezen azt értette, hogy a néphagyományt az újabb nemzedékek tagjaival meg kell ismertetni, azoknak az ismereteket át kell adni, és el kell sajátítani, mert egyébként holtta válik. Minthogy az átörökítés korábbi, családi és helyi közösségi formái az urbanizálódó, iparosodó társadalomban már nem elégségesek, a néphagyományt be kell vinni az iskolai oktatásba, az új típusú közösségekbe, társadalmi szervezetekbe. Figyelmeztetése ma is időszerű: „Európa nem arra kíváncsi, hogy átvettünk-e mindent, amit az európai művelődés nyújthat, hanem arra, hogy a magunkból mivel gyarapítottuk az európai művelődést. Európa az egyéniséget keresi és értékeli bennünk, nem a tanulékonytságot” (Györffy I. 1939: 10).

A folklorisztika egyik központi fogalma a *szájhagyomány*. A folkloristák közül többen a „lore” fogalmára szűkítették a hagyomány egész kategóriáját. Többnyire szóbeli hagyományt, népi hagyományt, még szűkebben „népi prózát” (népmesét) értettek a hagyomány fogalmán (Hultkrantz, Á. 1960: 192–193; Tálas I. 1982: 79). A szájhagyomány a folklórkutatás régi fogalma, amin többnyire a *szóbeliség* keretében létrejött alkotások összességét szokták érteni. Nem azonos a folklór kategóriájával, minthogy a *folklórban* az írás útján terjedő szövegek, illetve egyes nem szóbeli művészetek is megtalálhatók (pl. zene- és táncfolklór). A szájhagyomány tágabb kategória a *népköltészet*-nél, hiszen nem csupán esztétikai értékű alkotások, megformált szövegek élnek benne és terjednek a szóbeliség csatornáin.

Számos kísérlet történt eddig a szájhagyomány tipologizálására, törvényszerűségeinek megállapítására. Megkülönböztetik az egyszerű szóbeli közlést, a folklór jellegű közlést és a hivatalos szóbeli közlést. A szájhagyomány továbbadásának és az egyéni, illetve a kollektív emlékezetben történő megőrzésének jellegénél fogva variánsokban, változatokban él. A *variáns* az emlékezetben őrzött, a szóban terjedő szövegek természetes megjelenési formája. A *variálódás* a kollektív hagyomány írás nélküli közvetítésének általános tulajdonsága. Az *invariáns* a szájhagyomány diffúziójának, népek, nyelvek közötti terjedésének műszava és nem a variáns korrelatív párja. Bizonyos alkotások elfogadottságának, elterjedtségének szerény mértékére utal. Az *affinitás* a folklór-szövegek között fennálló tartalmi vagy formai rokonság megnevezése. Ez a rokonság teszi lehetővé a változatok képződését és összekapcsolódását, egyben utal az alkotások létrejöttének formájára, végső letisztulására. Ilyen esetben az alkotás folyamatának lezárulására utal (Ortutay Gy. 1959; 1965: 5–7; Kriza I. 1965: 221–242; Voigt V. 1966: 136–138; 1974).

Ortutay a szájhagyományozás filológiájában nem az archetípusok, a legkorábbi szövegek utáni nyomozást nevezte központi feladatnak. Sokkal inkább annak vizsgálatát, hogyan nyilatkozik meg a variánsokban a közösségi hagyomány és az egyéni invenció, hogyan érvényesül ezek szerepe az alkotási folyamatban, a tartalom és a forma szüntelen újateremtésében. Noha a szájhagyomány fogalomban a szövegfolklór 19. századi felfogása tükröződik, Ortutay kiemeli (1965: 4), hogy „Olyan munkás és paraszti rétegeket is ismerünk, ahol még egy-egy népköltészeti műfaj (anekdota, trüf, ún. 'igaz történet' stb.) csak szóbeli előadásban, a szájhagyományozó formákon keresztül él.”

NEMZETI KULTÚRA ÉS NÉPHAGYOMÁNY

A nemzeti hagyomány és a néphagyomány nem ugyanaz, és nemcsak azért, mert a „nép” fogalmába a nemzet alsó rétegeit szokták belefoglalni. A nemzet modern, 19–20. századi értelmezése szerint politikai közösség, „ország lakosok” közössége, amelybe az állam minden polgára beletartozik anyanyelvre, etnikai eredetre és hovatartozásra való tekintet nélkül. Ez a „politikai nemzet” fogalom általánosan elfogadott Európában és a világ országainak túlnyomó többségében (Kósa L. 1980: 706). Az első világháború végéig Magyarországon is elsősorban az állampolgárok közösségét értették rajta. Trianon óta teret hódított az anyanyelv és a kulturális hagyományok talaján álló nemzetfogalom. E szerint a nemzet hosszú történeti múltra visszatekintő, tartós etnikus közösség, melyet

az anyanyelv, a kultúra, a közös történeti múlt, származási, rokoni szálak, illetve bizonyos mentális, pszichológiai tulajdonságok tartanak össze. Közép- és Kelet-Európában azt a „nyelv-nemzeti”, „kulturális nemzeti” megközelítést azok a nemzetek fogadják el, amelyeknek jelentős tömegei élnek más államok keretei között. Az államiságig el sem jutott, illetve az államuktól megfosztott népeket a szakirodalom nem nevezi nemzetnek (pl. lappok, mordvinok, volgai és krími tatárok, baskírok, kurdok, cigányok stb.).

A modern nemzetállamok és nemzetek többsége a 18–19. században a felvilágosodást követően, a kapitalizmus korában jött létre. A feudalizmus korának „nemzet”-ei, „natio”-i ugyan nevet adtak az államnak, de azok az uralkodók, királyi házak összes alattvalóját felölelték anyanyelvükre és etnikai hovatartozásukra tekintet nélkül. Magyarország népeinek a 18. század végéig „hungarus”-tudata volt, minthogy mindnyájan a „magyar király”, a „magyar korona” alattvalói voltak.

A „nemzeti ébredést” a Habsburg Birodalom népei körében a felvilágosodás eszméi, a romantika ideái mellett olyan események is serkentették, mint II. József nyelvrendelete (1794), mely a latin helyett a magyar korona országaiban is a németet tette meg a kancelláriák, az állam- és a közigazgatás nyelvéné. Herder és a német romantika nagyjai nyomán a Kárpát-medence népei is keresni kezdték a „nemzetiség”, a „nemzeti karakter”, a „nemzeti genius”, a „nemzeti temperamentum” megnyilatkozásait, és mind több értelmiségi fordult a „régí hagyományt”, a „nemzeti hagyományt” romlatlanul őrző „néphagyomány”, azaz a pórnép felé. Minden tekintetben megnőtt a „hagyomány” tisztelete. Friedrich Schlegel 1804–1806 között a bécsi egyetemen tartott filozófiai előadásaiiban már azt fejtegette, hogy minden nemzet nagysága azon mérhető le, „mennyire ragaszkodik nyelvéhez, vallásához, szokásaihoz, erkölceihez, gondolkodás- és életmódjához” (Cocchiara, G. 1962: 201). Magyarország rendi társadalmában a nemesség önmagát azonosította a nemzettel, kizárta belőle az egyszerű pórnépet. Erdély három nemzete a magyar, a székely és a szász volt, a nemesi osztály a románságot nem tekintette nemzetnek.

A „nemzeti kultúra” értelmezésének legalább két nézőpontját érdemes megkülönböztetni:

(1) Egyik a politikatörténeti, antropológiai nézet, amelyik a kultúraépítés folyamatára, a nemzeti szimbólumrendszerek kialakítására, az államok művi „állampolgár-termelésére” összpontosítja figyelmét. Ebben a felfogásban meghatározónak látszik a nemzeti zászló, címerek, himnuszok, a nemzeti ünnepek, évfordulók, emlékművek, egyenruhák, színházak, múzeumok szerepe a „nemzeti szolidaritás” és az államhoz való lojalitás létrejöttében. Európa országai az 1870–1914 közötti évtizedekben különösen eredményesek voltak az állami intézmények által „kitalált hagyományok” bevezetésében, nemzeti intézmények alapításában és az ún. „nemzeti jelképek” teremtésében. Még olyan apró elemek is szerepet kaptak a nemzeti – valójában állampolgári – érzület erősítésében, mint az utcák, terek elnevezése nemzeti hősokról vagy a nemzeti szimbólumok, történeti hősök megjelenítése postai bélyegeken (Hobsbawm, E. 1987: 127–128, 150; Löfgren, O. 1985: 534; 1989: 6–7).

A nemzeti szimbólumok, rítusok, mítoszok tömegének elterjesztése, a „hagyományok tömegtermelése” az országok többségében hozzájárult az állam és a „politikai nemzet” iránti lojalitás erősítéséhez. A polgári korszak sokat elért, mind a társadalmi osztályok kulturális közeledése, homogenizálása, az „osztályharc” kiélesedésének

fékezése, mind a politikai nemzetbe integrálni kívánt nemzetiségi tömegek asszimilációja terén. A polgári közigazgatás, a jog és különösen a közoktatás államon belüli egységesítése a korábbi „territoriális embert”, a táji, tartományi kultúrába, a helyi dialektusokba és a területileg is tagolt néphagyományba belenevelődött falusi embereket is állampolgárrá nevelte. Így váltak a falusi Franciaország modernizációja során a korábbi parasztokból, illetve a bretonokból, provanszálókból, korzikaiakból, baszkokból stb. francia polgárok. Ebben az állam sikeres újítása volt az állami népiskola, a nyilvános ceremóniák, nemzeti ünnepek, emléknapok bevezetése, az 1870–1914 közötti korszak emlékműépítése, a franciák, németek „szobormániája” (Braudel, F. 2003–2004. I: 276–278, II: 492–503; Hobsbawm, E. 1987: 129, 137–138).

Svéd kutatók vizsgálták a polgárság kultúraépítését, amely egyszerre bizonyult „polgári” és nemzeti” kultúrának, ráadásul világosan elvált a parasztság, a vidéki társadalom néphagyományától. Az életmód különböző szektoraiban (ház- és otthonteremtés, természeti környezethez való viszony, időgazdálkodás, tisztaság, polgári erények, közös tulajdonságok, például fegyelmezettség, racionalitás stb.) tárták fel a középosztály példáján, miként termelődik és reprodukálódik a kultúra. Úgy találták, hogy fontosabb a kultúrát folyamatként, mintsem egy jól szervezett, világos rendszerként vizsgálni. Azt is elemezték, hogyan jöttek létre közös kulturális kódok, jelentésrendszerek és egy országos méretű közös történeti tudat a politikai nemzet szintjén a 19–20. századi svéd társadalomban (Frykman, J.–Löfgren, O. 1987; Löfgren, O. 1985: 540; 1989: 15–3; Hofer T.–Niedermüller P. 1988: 11).

A polgári korszak nemzeti kultúraépítéséről, emlékműveiről, szimbólum- és mítoszteremtő gyakorlatáról, „kitalált hagyományairól” bőséges példatár állítható össze a történeti Magyarországról és közép-európai környezetéből is, tekintettel a dualizmus korára, a fentebb említett 1870–1914 közötti periódusra (Sinkó K. 1989: 67–83).

A „nemzeti kultúra” politika- és esztétörténeti, valamint antropológiai közelítésének feltűnő sajátossága a „nemzeti nyelv”, a hozzá elválaszthatatlanul kapcsolódó népnyelv, néphagyomány, folklór, a költészet, a „zenei anyanyelv”, valamint a vallási élet, az egyházak kultúraépítő szerepének figyelmen kívül maradása. Ennek oka valószínűleg a kiindulási pontként elfogadott nemzetfogalomban, a politikai nemzet államhoz kötődő felfogásában keresendő.

(2) A nemzeti kultúra másik közkeletű felfogása az etnoszok, népek kultúrájának szerves fejlődését, népi kulturális értékek spontán keletkezését vizsgálja a polgári korszak viszonyai között. Közép- és Kelet-Európa térségeiben az irodalmi és a köznyelv, a nemzeti irodalom, zene- és táncművészet, a nemzeti konyha kialakulása többnyire állami segédlet nélkül, sőt esetenként monarchikus vagy nemzetállami törekvésekkel szembeszegülve valósult meg. Példaként nem kell messzire mennünk, elegendő a magyar nyelvújításra, az irodalmi népiesség 19. századi folyamatára, Vikár, Bartók, Kodály, Lajtha és követőik tevékenységére vagy a táncházmozgalom 20. századi történetére utalnunk.

A történeti Magyarország nem magyar népei 1918-ig lényeges állami segédlet nélkül fejlesztették nemzeti műveltségüket, anyanyelvüket olyan szintre, hogy arra iskolarendszert, sajtót, zenei és színházi kultúrát építhettek önálló államiségük megteremtését követően. A kulturális integráció, a csehek, horvátok, szlovákok, szerbek, szlovének, erdélyi románok nyelvi, kulturális, érzelmi egysége az Osztrák–Magyar Monarchia keretei

között, a dualizmus korában „nemzeti szintűvé” vált. Ehhez egyházi és civil kulturális szervezetek (például „Maticá”-k), földesurak és más mecénások adományai elégséges alapot tudtak teremteni. Meghatározó szerepe azonban a nemzeti érzelmű kisebbségi értelmiségnek volt. Az 1867. évi kiegyezést megelőzően a magyar nemzeti kultúra letéteményesei is a nyelv, az irodalom, a zene, a színház, a tudomány fejlesztését a zászlajukra tűző értelmiségiék voltak. A magyar példa is azt bizonyítja, hogy a dialektusok és a táji, regionális kultúrák fölötti egységesülés állami segédlet nélkül elvezethet a nemzetépítéshez és az elitekben a nacionalizmushoz. A lengyel, litván, lett, észt, finn és még számos nemzeti kultúra kiépítése szintén idegen uralom alatt, önálló államiság nélkül folyt az első világháború végéig. Esetükben az antropológiai közelítés csupán az 1920 utáni időket tekintve alkalmazható. Nemzeti kultúrájuk alakításában az anyanyelvnek, a folklórnak (Kalevala, Kalevipoeg), a néphagyománynak nyilván meghatározóbb szerepe volt, mint a független államisággal rendelkező nemzeteknek.

Az organikusan fejlődő nemzeti kultúra olyan közkultúra, amely több forrásból táplálkozik, nemzetközi összehasonlításban is állja a versenyt, és folyamatos megújulásra képes. Egyik forrása a néphagyomány, melyből a hivatásos, az elitkultúra is merít, hogy megújuljon, és általa erősítse meg eredetiségét. Ilyen „tisztá forrásnak” tekintette a folklórt már Herder és számos követője szerte Európában (Kösa L.–Szemerikényi Á. 1998: 256–257). Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában (1826) megjegyezte: „a való nemzeti poézis (költészet) eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni, szükség tehát, pórdalainkra ily céllal vessünk tekintetet”. Petőfi és Arany a „népit” és „nemzetit” összekapcsolva alkotott maradandót, és hitte: „ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék”.

Arany a nemzeti hagyományok és a népi kultúra egybeolvasztásában, összeforrasztásában látta a költészet feladatát. Az irodalmi népiesség ugyan 1850 után elvesztette újító erejét, de Arany dolgozata *A nemzeti versidomról* ugyanakkor (1856) megvilágította a magyar verselés lényegét, ritmikáját, formai sajátosságait. A nagy epikus költő tervezett Csaba-trilógiájával (*Buda halála*, 1863) az elveszettnek hitt népeposzt kívánta pótolni, és vele a nemzet történeti tudatát építgetni. A 19. századi hőseposzok nem a „politikai nemzet”, hanem a magyar anyanyelvi közösség, az etnikus értelemben vett nemzeti kultúra építését célozták.

Ilyen értelemben fogták fel a nemzeti kultúra mibenlétét a 20. század első felének magyar etnográfusai is. Györffy István a nemzetet olyan közösségként határozta meg, melyet „a közös származás, közös anyanyelv, közös történelem, közös hagyományok tartanak egybe, vagy a közös életviszonyok, életérdekek kovácsolnak össze hosszú idő alatt” (Györffy I. 1939: 9–10). Úgy vélte, hogy az európai, a nemzetközi magas műveltség hordozója az úri osztály. A nemzetmegtartó hagyományok letéteményese a köznép, legfőképp a parasztság. Ehhez még hozzátette: „A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá.” Összezseng ezzel a népdalgyűjtő és zeneszerző Kodály felfogása, aki a népzenei tartotta zenei anyanyelvünknek, arra kívánta alapozni az új magyar zenét: „Minden nemzet azt tekinti klaszszikus művészetének, amely legtöbbet fejez ki a nemzet lelkéből, a legtokéletesebb formában” (Kodály Z. 1929). Rajtuk kívül is számosan voltak, akik a néphagyományban látták a művelődés legeredetibb megnyilvánulását, és a teljes nemzeti kultúrát alapozták volna rá. Györffy olyan magasra értékelte a népi kultúrát, hogy a magyar művelődés

teljes reformját építette volna rá: „Vajon nem érkezett-e el az ideje annak, hogy a középosztály felülvizsgálja a nemzeti műveltségről vallott eddigi felfogását, s a néphagyományokat tegye a magyar nemzeti művelődés alapjává? Könnyebb volna a magyar nemzet egyharmad részét kitevő középosztálynak a nemzet kétharmadát kitevő nép ősi magyar hagyományait átvenni, mint fordítva.” Majd sietve hozzáteszi: „A hagyomány nagy nemzetfenntartó erején kívül szükségünk van a magas fokú nyugati művelődés minden vívmányára” (Györffy I. 1939: 12–13).

Itt jegyezzük meg, hogy a népi kultúra önmagában nem pótolhatja, nem is helyettesítheti a nemzeti és az európai műveltséget. A több mint ezeréves magyar államiság és magyar kereszténység, az osztályokra tagolódo, komplex magyar társadalom és kultúra sokkal összetettebb képződmény annál, mint hogy a nemzeti kultúrát pusztán a néphagyományra, a köznépi műveltségre lehetne alapozni (Kósa L.–Szemerényi Á. 1998: 259). Györffy eredendően az úri osztály, az egykori nemesség hagyatékát nevezte „nemzeti hagyománynak”, de megjegyezte, hogy a nemzethez ma már (1939-ben) hozzászámítják a népet, azaz a hajdani jobbágyok ivadékait is. Tagadhatatlan, hogy a magyar nemesi osztály nemzeti öntudata, történeti hagyománya, társadalmi kohéziója fontos forrásvidéke volt a nemzetépítés folyamatának, és szerepe volt a „népi kulturális örökség” 19. századi konstruálásában, megszerkesztésében is. A nemesi ivadékok az államigazgatásban, a politikában, a hivatalokban, az értelmiségi és katonai posztokon is megőrizték erős nemzeti identitásukat, és meghatározó szerepük volt az állami jelképrendszer, a külsődleges nemzeti attribútumok kialakításában (Hofer T. 1991: 162–167; Paládi-Kovács A. 1996: 35–48). Összességében megállapítható, hogy a folklór, a népművészet nagymértékben beépült a nemzeti műveltségbe, a magyar köztudatba, és gazdagítja az európai, az egyetemes kultúrát is. Igazolódott Kölcseynek és követőinek az a sejtése, hogy a néphagyományban van minden nemzet számára az az alap, amelynek elemeiből magaskultúrát fejleszthet magának (Vargyas L. 1984: 26).

Nyilvánvaló, hogy a „nemzetállamokban” sem valósul meg a „nemzeti kultúra” egyeduralkodása. Nem tagadható az alsóbb osztályokban kitermelődő *szubkultúrák*, nyelvi sajátosságok és szokások létezése. Ezek nem a fölöttük álló osztályok, illetve a közönsnek tételezett nemzeti kultúra modelljeit követik. A szubkultúrák komplex társadalmak természetes réteg- és csoportkultúrái, viselkedésmódjai. Ezek életmódja és értékvilága eltér a többség, a köznépet alkotó társadalmi osztályok és az elit életvitelétől, értékrendszerétől; többnyire tagadja azt. Elegendő a betyárok, útonállók, koldusok, a vándorcigányok, a városi bűnözői csoportok stb. szubkultúráira utalnunk. E csoportok nyelvhasználat, szókészlete (tolvajnyelv, argó, szleng) szintén erősen megkülönböztette őket a többségi csoportoktól. A 20. században a szubkultúrák számos olyan kulturális értéket hoztak létre, melyek idővel divatba jöttek, és a közkultúrát gazdagították (pl. az argentin tangó, a ragtime, a blues és az amerikai feketék több más zenéje és tánca stb.). Magyarországon a cigány folklór mellett a 20. század második felében kialakult a modern cigány popzene és az újonnan keletkezett dalok választéka is. Mindezek a példák a „nép” kollektív alkotóképességét bizonyítják, szemben a „lesüllyedt kultúrvakaról” szóló nézetekkel.

Az utóbbi évtizedekben a helyi kultúrák, nemzeti kultúrák jellegzetességeinek fokozatos szürkülése és pusztulása, valamint a modern tömegkultúra viharos gyorsaságú terjedése a kultúra globalizálódásának vízióját vetíti elénk. A tömegkommunikáció, kü-

lönösen a vizuális és a zenekultúrát közvetítő, hordozó eszközök, a világot átfogó divathullámok és kereskedelmi láncok a „*globális kultúra*”, a „világfalu”, „világzene”, a farmerdivat, a McDonald's-étek, a szappanoperák homogenizáló képességét bizonyítják (Hofer T. 1993: 9–11). Ezek a jelenségek már messze túlmutatnak a néphagyományok és a nemzeti kultúrák etnográfiai és folklorisztikai vizsgálatán. Napjaink kulturális változásai a komplex kultúrakutatás, az antropológia és a jövőkutatás illetékességi körébe utalhatók. Az európai etnológia művelőinek ezek nélkül is elegendő feladatot tartogat még a kontinens népeinek közös kulturális öröksége, a régiók, a helyi és a nemzeti kultúrák hagyatéka, illetve az európai integráció jelenkori hatásainak követése (Shore, C. 2000; 2001: 25–34; Paládi-Kovács A. 2002: 148–152; 2004; 2010).

A „nemzeti karakter” olyan lélektani fogalom, amely valamely nép hagyományainak, szokásainak, tulajdonságainak jellegzetességeit sűríti magába. A „nemzetkarakterológia” a 19. század első felében volt divatos műfaja a hazai „néptannak”. Csaplovics János, aki *Ethnographiai értekezés Magyarországról* címen 1822-ben megjelent dolgozatában számos hazai népről közölt hamis és sértő sztereotípiákat, és ezzel igen tanulságos reflexiót váltott ki, az egyes népek *nemzeti karakterével* azonosnak vett *etnikumot* kereste (Tálasai I. 1948: 3). Vele szemben Edvi Illés Pál, akit egyesek tévesen a „hungarológia” előfutárának neveznek, már 1835-ben úgy vélte, hogy „a nemzetiséget csak a magyarnak személyes karakterében keresni akarni nagyon szűk meghatározása volna azon ideának”. A hazai néprajztudomány a későbbiekben a néphagyományban, a tággan vett népi kultúrában nyomozta az *etnikus specifikumokat*, személyes tulajdonságok népekre kivetítésével nem foglalkozott. A *Mi a magyar?* című kötetben és az etnológia nemzetközi irodalmában találunk karakterológiai jellegű mentalitásvizsgálódásokat is (Szekfü Gy. 1939; Daun, Å. 1984: 95–109; 1989: 251–268), de ezeknek a „nemzeti jellemvonásoknak” csak kevés közül van a „nemzeti kultúrához”.

A MAGYAR ETNOGRÁFIA TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

BEVEZETÉS

Az etnográfia tudománytörténetét tárgyaló külföldi munkák többsége a kiindulópont, a tudományág előfutárainak meghatározásával kísérletezik. Valóban az antikvitásnak már volt egyfajta *laográfia*ja, és Hérodotosz (Kr. e. 500–420), a történetírás atyja már sok olyan ismeretet közölt a barbár népekről, köztük a szkítákról, amelyeneket később az etnográfiai leírások örökítettek meg. Ötszáz évvel később Tacitus (50–116) *Germánia*ja egy idegen szomszéd nép életviszonyait ismertette a római polgár szemszögéből nézve (Weber-Kellermann, I. 1969: 1).

A néprajz mint önálló tudomány csak a 19. században jelent meg. Nemzetközi elnevezései közül az *etnográfia* (bár jelentését tekintve nem egészen azonos mai tartalmával) a 18. század végén tűnt fel (1791), az *etnológia* pedig a 19. század első felében formálódott önálló tudománnyá. Azt megelőzően egyes szerzők néprajzi érdeklődéséről, népeletre vonatkozó megfigyeléseiről, követek beszámolóiról, katonák, hajóska-pitányok tisztviselők, misszionáriusok jelentéseiről és egyéb etnográfiai tartalmú leíró forrásokról lehet csupán szó. Etnográfiáról azóta beszélhetünk, amióta megszülettek azok a módszerek, amelyek elsajátítása nélkül a szerző nem lehet etnográfus, másképpen fogalmazva, amióta az etnográfiát nem lehet megfelelő tudatosság, felkészültség, szakképzettség nélkül művelni. Ezzel együtt a néprajz mint empirikus tudomány jelent meg a specializálódó diszciplínák körében.

Az *antropológia* szót használta már Arisztotelész, sőt Kant egy rövid könyvet írt ilyen címen, de egyikük sem azt a tudományt értette rajta, amit a 20. századi tudósok (Bohannon, P.–Glazer, M. 1997: 13). Magyar nyelven elsőként Fejér György használta e tudomány nevét 'embertan, fizikai antropológia' értelmet tulajdonítva a szónak (*Anthropológia vagyis az ember esmértelése*. Buda, 1807).

Különbséget kell tennünk a kutatástörténet és a tudománytörténet mibenléte között is. Utóbbin azoknak az eszméknek, elméleteknek, irányzatoknak, iskoláknak a történetét értjük, melyek a szaktudományt kialakították, tárgyát kijelölték, szemléletét, módszereit, tárgyelfogását formálták. Szűkebb értelemben használatos a kutatástörténet fogalma. Általában véve egy-egy tematika, részterület, intézményi kör kutatási eredményeinek számbavétele, egy-egy korszak, irányadó személyiség, kutatói tevékenység értékelését jelenti. A tematikus kutatástörténetek jellegzetes hazai példája a Néptudományi Intézet füzetsorozata 1948–1949-ben *A Magyar Népkutatás Kézikönyve* címen, külföldön pedig a Rolf W. Brednich szerkesztésében több kiadást megélt *Grundriss der Volkskunde*.

Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie (1988, 1994) említendő. Tömör kutatástörténeti bevezetővel kezdődik a *Magyar néprajz* II–VIII. kötetében olvasható tematikus fejezetek többsége is.

A magyar néprajz tudománytörténetét hosszabb-rövidebb formában már többen megírták. Elsőként Ortutay Gyula *Magyar népismeret* (1937) című esszéje említendő. A fiatal falu-, majd folklórkutató Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergelyt is a néprajz előtörténetébe illeszti, miközben rámutat a társadalmi nézőpont, a szociális kérdések hiányára az 1930-as évek néprajzi kutatásában. *A magyar népköltési gyűjtemények története* címen közölt, németül is megjelent dolgozata (Ortutay Gy. 1938; 1939) a hazai etnográfia és folklorisztika egészének történetéhez is fontos, alapozó jellegű írás volt a maga korában. Elmélyült, s a kezdetektől a második világháború végéig ívelő tanulmányt írt a hazai etnográfia történetéről Tálasi István (*Néprajzi életünk kibontakozása*, 1948), amelyben hangsúlyosan szól a szak intézményesedését megelőző periódusokról és kiemelkedő személyiségeiről is.

Angol nyelven az első tömör áttekintéseket Gunda Béla közölte az etnográfia és a folklór hazai tudománytörténetéről (*Research in Hungarian Folk Culture*, 1950; *The Science of Ethnography and Folklore*, 1965). Kiemeli az országhismertető és a statisztikus szerzők munkáinak néprajzi jelentőségét, és nem feledkezik meg az 1820–1830-as években német és angol nyelven megjelent magyar népköltési gyűjteményekről sem. Számos helyen rámutat magyar etnográfusok európai és Európán kívül végzett terepmunkájára, felfedezéseire, s a magyar kutatók elsőségére, nemzetközi kapcsolataira. Összefogottan, de a külföldi olvasó számára is érthetően mutatja be a kortárs (1945–1965 közötti) magyar néprajztudomány hazai, illetve a világ távoli népeit kutató magyar etnológusok legfontosabb eredményeit is.

Angol nyelven íródott és jelent meg Michael Sozan tollából a hazai etnográfia történetének első könyv terjedelmű, teljességre törekvő, monografikus igényű áttekintése is: *The History of Hungarian Ethnography* (1977). Az Amerikai Egyesült Államokban kulturális antropológia szakot végzett, magyar anyanyelvű szerző saját szakterülete számára írta meg egy „national ethnography”, azaz „nemzeti néprajz” történetét. Könyve végén, az epilógusban már-már undorral határolja el magát az ún. „nemzeti etnográfától,” amelyhez előítéletesen és előfeltevésekkel közelített. (A mű értékeléséhez lásd: Hofer T. 1980: 121–123; Kósa L. 2001: 16–17.)

Mindeddig a legteljesebb és leginkább mértékadó mű szakunk hazai történetéről Kósa László *A magyar néprajz tudománytörténete* című monográfiája (1989, 2001). Első tervezete még 1975-ben készült, amikor a szerző intézeti kollégájával, Zsigmond Gáborral fogott össze, hogy az Ortutay vezetésével tervezett *Új magyarság néprajza* című kézikönyv számára mintegy 8–9 ív terjedelemben megírja „A magyar népismeret történetét”. Az akkor megvitatott és elfogadott szinopszist később – Zsigmond Gábor távozása után – sok ponton módosította, de a tárgykör feldolgozását a kézikönyv hányattatásainak éveiben is folytatta. Kósa végül mintegy 30 íves könyvben írta meg a magyar néprajz történetét, s végleg kivált a kézikönyv kereteiből. Műve mindazoknak ajánlható, akik többet szeretnének tudni annál, amennyit a mi sokkal rövidebb írásunk nyújthat erről a tárgyról.

Korszakolás különböző rendező elvek alapján végezhető, s minden periodizációnak lehetnek előnyei és hátrányai. A tudománytörténet esetében főként az eszmetörténeti és az intézménytörténeti elvnek van létjogosultsága. Eszmetörténeti alapon (felvilágosodás, romantika, pozitívizmus, evolucionizmus) éles korszakhatárok nem húzhatók, de követhetők az összefüggő folyamatok. Dátumokkal inkább követhető az intézmények, szervezetek, a kiemelkedő, „korszakos” teljesítmények és a személyek története. Esetenként a politika- és társadalomtörténet periodizációja is szerepet kap a tudománytörténet, szűkebben véve egy-egy szak történetének korszakolásában.

A magyar néprajzi kutatás történetét taglaló művek más-más korszakolást követnek. Ortutay nem törekszik pontos periodizációra, helyette csomópontokat jelöl meg. Tálasi említett művében megelégszik két korszak elkülönítésével: a „néprajzi élet kibontakozását” a kezdetektől (Bél Mátyástól) 1872-ig számítja, az intézményesült második korszakot 1872-től az 1930-as évek közepéig, a szakos képzést kapott első nemzedék belépéséig követi nyomon. Gunda Béla nem bíbelődik a periodizációval, megelégszik a korszakos jelentőségű művek, intézmények szigorú időrend szerinti tárgyalásával és értékelésével. Michael Sozan a 18. századi előzményeket is a „nemzeti etnográfia” történetéhez számítja, és a „nemzeti öntudat” emelkedésének nevezi. Összesen hat korszakot különít el, s azokat főként köztörténeti-politikai periódusokhoz kapcsolja. Kósa László említett monográfiája az előzmények után a romantika korát (1817–1872) és a pozitívizmus hosszú periódusát (1872–1933) jelöli ki markánsan. Utóbbit követi a „nemzeti tudomány” rövid szakasza (1933–1949). Utolsóként a „jelenkori néprajz” korszakát jellemzi, melynek határait 1949-re és az 1980-as évek elejére teszi (Kósa L. 2001: 24–25).

Az intézményesülés és a politikátörténet fordulópontjait szem előtt tartva született az alábbi periodizáció:

- a) Néprajzi életünk kibontakozása (Bél Mátyástól 1872-ig),
- b) A dualizmus kori intézményes szakasz (1872–1919),
- c) Trianontól a „fordulat évéig” (1920–1949),
- d) A szocialista korszak (1949–1988).

Az első fordulópont 1872 volt, amikor a Nemzeti Múzeumban *Néprajzi Tár* létesült, és Xantus Jánost a gyűjtemény őrévé kinevezték. 1872 a Néprajzi Múzeum és a néprajzi muzeológia születési dátuma. Ugyanakkor indult meg a Kisfaludy Társaság kiadásában a *Magyar népköltési gyűjtemény* című sorozat, a szövegfolklór, a népköltészet tudományos vizsgálatának legfontosabb orgánuma (Paládi-Kovács A. 1988: 1–2). Utóbbit tekintheti a kulturális antropológia a „nemzeti etnográfia”, az „etnocentrizmus” bizonyítékának, mai felfogásunk szerint azonban inkább tekinthető a magyar társadalom nyelvi és kulturális örökségének.

Ebben a fejezetben az említett korszakolásoknál tagoltabb, rövidebb periódusokra osztott rendben fogjuk felvázolni az etnográfia hazai tudománytörténetét. Ennek váza megtalálható a kötet tartalomjegyzékében és az alfejezetek szöveg között olvasható címeiben. A korszakhatárok előzetes indoklására nincs terünk, de olvasás közben a periodizáció értelme és jogosultsága is kiderül.

ELŐFUTÁROK – ORSZÁGISMERET, NÉPISMERET

A magyar népismeret leíró forrásai a honfoglalás kora óta halmozódnak, s inkább tartoznak a forrásismeret, mint a tudománytörténet körébe. Az arab utazók, bizánci császárok, bajor évkönyvek, a keresztes hadjáratok írástudói, miként a hazai gesták és krónikák aligha sorolhatók a néprajz tudománytörténetéhez. Utazó követek, kereskedők, elhurcolt rabok beszámolóí természetesen forrásművei mind a magyar, mind a távoli népek ismeretének. Ezek közül igen sok olvasható magyar nyelven is: pl. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717* (1891) és *Régi magyar utazók Európában 1532–1770* (1892); Tardy Lajos: *Régi magyar követjárások Keleten* (1971); Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai* (1975); Bodrogi Tibor (szerk.): *Messzi népek magyar kutatói I–II.* (1978).

A 16. században íródtak az első országismerető topográfiaiak – természetesen latinul –, melyeket külföldön is olvastak, s fordítottak saját nemzeti nyelvükre. Oláh Miklós (1493–1568) Belgiumban írta *Hungaria et Athila* című művét (1536). Országgrészenként, tájanként, olykor városról városra haladva vette számba a török által megroppantott, szétszakított ország értékeit, erősségeit, termékeit és szokásait, intézményeit és mindenféle javait. A kunok bozaja éppúgy helyet kap munkájában, mint a szerémségi bor dicsérete vagy az Eger vidéki vallonok liège-i zarándoklata és francia beszéde. Ország-leírásából a Mátyás korabeli „kincses Magyarország” képe bontakozik ki, s csaknem minden oldalán jelen van a népelet is. Kevésbé ismert Verancsics Antal (1504–1573) esztergomi érseknek a 16. század közepén írott *Erdély leírása* című műve.

Az országismeret, népismeret első igazi előfutárának Bél Mátyás (1684–1749) tekinthető, akinek gazdag munkásságából a néprajz tudománytörténete elsősorban a *Notitia* köteteit, a magyarországi vármegyék leírását értékeli nagyra. 1735–1742 között jelent meg *Notitia Hungariae novae Historico geographica* című munkájának I–IV. kötete, de már 1723-ban kinyomtatták a *Prodomust*, az első mutatványt, mely Szepes vármegye leírását tartalmazza. Életében 11 vármegye ismertetése jelent meg nyomtatásban a tervezett 48 kismonográfiából, a többi kéziratban maradt az utókorra. E kéziratok közül mintegy két tucat megyéét fordították le és adták ki magyarul az utóbbi évtizedekben (pl. Heves, Komárom, Esztergom, Pest-Pilis-Solt, Pozsony, Nógrád, Borsod, Gömör, Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog, Jászkun kerületek, Bihar, Szabolcs, Bodrogek, Vas stb.).

Néprajzi szempontból alapvető másik művének eredeti címe: *Tractatus. De re rustica Hungarorum*. Ez is kéziratban maradt ránk. Magyar fordítása és első teljes kiadása Wellmann Imre érdeme: *Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján* (1984). A kötet gerincét a „Magyarország mezőgazdaságáról” szóló terjedelmes tanulmány, egy teljességre törő monográfia alkotja, amelyet jól kiegészít Bél három másik dolgozata „Magyarország szőlőiről és borairól”, „Magyarország gabonakereskedelméről”, továbbá „Értekezés a magyarok öltözetéről és szokásairól”. Az ország fő erőforrásairól, jellegadó foglalkozásairól, a nép többségének életét és mindennapjait kitöltő mezei munkákról szól, etnográfiai részletességgel s figyelemmel a magyar hagyományok másutt nem látható különöségeire, egyediségére. Ez a kötet az anyagi kultúra történetének, azon belül a paraszti munkának, az agrotechnikának legátfogóbb 18. századi forrása, megbízható viszonyítási alapja.

Születésének kétszázadik évfordulóján Tarnai Andor szerkesztésében (és részint fordításában) jelent meg egy másik gyűjteményes kötet Bél munkáiból, *Hungáriából Magyarorszáig felé* címen (1984). Ebben olvasható a *Notitia* több részlete, főként Pozsony, Zólyom és Nógrád megye lakosairól, a szerző kedves városairól (Ocsova, Nagyszombat, Besztercebánya, Pozsony), tervezete a Pozsonyban felállítandó „tudós társaságról” s több dolgozata a magyar nyelvről.

Bél Mátyás 1684-ben, a török elleni felszabadító háború első évében született a Zólyom megyei Ocsován. Apja szlovák eredetű mészáros, anyja Cseszneki Erzsébet, nevéből következtetve Veszprém megyéből származó magyar család sarja. „Fiukat evangélikus vallásban nevelték, anyanyelve magyar volt; nemcsak saját későbbi nyilatkozata tanúsítja ezt, hanem a lelkesedés is, mellyel a magyar nyelvről szólt, nemkülönben az igyekezet, amellyel első tudományos munkáit a magyar nyelv történetének szentelte” (Wellmann I. 1984: 5). Iskoláit Nógrádban (Losonc, Kálnó, Alsósztrégova), majd Besztercebányán és Pozsonyban folytatta. 1700–1702-ben Veszprém és Pápa következett, majd Besztercebányán fejezte be hazai tanulmányait, 20 éves korában. Onnan jutott ki Halle egyetemére (1704–1707), ahonnan 1708-ban hazatérve, Besztercebánya evangélikus gimnáziumának igazgatóhelyettese lett. Hamarosan feleségül vette Hermann Zsuzsannát, a város patikusának leányát. 1714–1719 között a pozsonyi gimnázium igazgatója. Bevezette a földrajz és a magyar történelem iskolai oktatását. Az 1719–1749 közötti három évtizedben, haláláig, a pozsonyi evangélikus gyülekezet lelkésze volt.

Identitását tekintve mindenekelőtt evangélikus volt és tudós (lelkész, tanár). Másodszorban *hungarus* tudatú patrióta, aki a tudományt latin nyelven művelte, a mindennapokban pedig a környezet, a hívei által beszélt német, magyar vagy szlovák nyelvet egyaránt értő lelkiatya. Számára természetes állapot volt a többnyelvűség, a Felföld három fő nyelvének és népének egyenrangúsága.

Bél Mátyást más tudományágakban szerzett érdemei mellett „a leíró és összehasonlító néprajz úttörőjének ismerhetjük el” (Tálas I. 1948: 1). Ő volt „népi műveltségünk első tudatos megfigyelője, és ebben a tevékenységében nem kuriozitás-gyűjtő, hanem hűségre törekvő leíró és összehasonlító”. Észrevette a különböző népcsoportok, táji csoportok eltérő szokásait, távoli múltba vezető hagyományait. Gyakran idézte antik auktorok és hazai elődök (pl. Oláh Miklós) műveit. Hangsúlyozta az alföldi és a felföldi földműveltség eltérő technikáit, eszközkészletét, s törekedett a helyi erőforrások leírására, a helyi színek megragadására. A német államismereti iskola metódusát követve kereste az ország tájain az ismert és a még feltáratlan gazdasági lehetőségeket, s az ivóvíz minőségére éppúgy kiterjedt a figyelme, mint az erdők, legelők állapotára vagy a háziipari hagyományokra. Minden településen vizsgálta a lakosok életfeltételeit, munkamódjait, fogyasztási szokásait, karakteres vonásait. Az ország feltárásában, a *Notitia* munkálataiban méltó társa volt Mikoviny Sámuel (1700–1750), Pozsony vármegye mérnöke, akinek térképező munkája az egész országra kiterjedt, s az első katonai felmérést jócskán megelőzve valóságos „térképész-iskola” alakult ki körülötte. Bél is kiterjedt munkatársi gárdával végezte az adatgyűjtést. Főképpen a korábbi „királyi Magyarország” városaiban élő evangélikus orvosok és tanárok támogatására számíthatott, Soprontól Eperjesig (Wellmann I. 1984: 16–17). Fiai, tanítványai, lelkészársai segítették a terepen és a leveles ládák értékes iratainak másolásában. Így is mintegy húsz évbe telt a *Notitia* roppant adattömegének összegyűjtése.

Sokat utazott, még többet levelezett, s őt is sokan keresték meg levélben és személyesen is. Bél Mátyás már életében az akkori Közép-Európa egyik legnagyobb, legelismertebb tudósának számított. Tagja volt a londoni Royal Societynek, a berlini porosz királyi és a szentpétervári cári tudományos akadémiának. Evangélikus lelkész létére még a római pápa is kitüntette.

A 20. századi falukutatás és helytörténetírás „fedezte fel” Tessedik Sámuel (1742–1820) mint a felvilágosodás korának hazai reformerét, akinek munkásságát Ortutay vonta be a magyar néprajz előtörténetébe. Tessedik Pest megye Alberti nevű községében született, ahol apja evangélikus lelkész volt. Hétéves korában – apja korai halálát követően – anyjával Pozsonyba került. Anyja, Lang Erzsébet onnan származott, s özvegyként kosztos diákok fogadásával tartotta fenn családját. Pozsonyi gimnáziumi évek után Tessedik Sárospatak és Debrecen református kollégiumában folytatta tanulmányait, majd német egyetemeken tanul, főként Erlangenben. Neves professzorok barátságát nyerte el, akikkel később is barátságban maradt. Rövid Nógrád megyei lelkészkedés után, 1767-ben került Szarvasra (Békés m.), ahol apósa, a kitűnő Markovicz Mátyás működött, s ott is maradt élete végéig, 1820-ig. Kezdetben gondot okozott neki prédikációinak elkészítése, mivel alig tudott valamit szlovákul. Pozsonyban, Erlangenben főként a németet használta. Ő is *hungarus*-nak tudta magát, noha nála a tudomány nyelve már nem a latin, hanem a német volt. Családja neves magyar nemesi famíliákkal tartott rokonságot. Egyik nagyanyja Nedeczky lány volt, s rokonságban állt Hajnóczy Józseffel, a magyar jakobinusok egyikével is. Szarvason megélt hosszú éveit híveivel, egyházával szlovákul érintkezett, de volt elég alkalm a latin, a német és a magyar nyelv gyakorlására is.

Tessedik elsőként hívta fel a figyelmet a hazai parasztság szociális, kulturális elhagyatottságára. Szükségét látta a paraszti életviszonyok (táplálkozás, lakás, településformák) tanulmányozásának, s kezdeményezte a parasztság oktatás, nevelés általi fel-emelését. Szenvedélyes emberbarát volt, aki Szarvason már 1780-ban *Olvasóegyletet* alapított és gazdasági iskolát a fiatal jobbágygazdák számára. Az *Institutum Tessedikianum* a lelkész kertjén és a földesúrtól mellé kapott 6 holdon létesült. Ehhez 1791-ben, mikor az iskolának már messzi földön híre ment, további 39 holddal bővült. Reáliákat, természetismeretet, agrotechnikát oktatott és gyakorlatot. Talajjavítással, új takarmánynövények (pl. lucerna) vetésével, korszerű vetésforgókkal, fásítással, új fánemek honosításával (eper, akác) kísérletezett, felkarolta a méhészetet és a gyümölcsstermesztést, propagálta a selyemhernyó-tenyésztést. Gróf Festetics György tőle kért tanácsot a keszthelyi *Georgikon* megszervezéséhez (1797), igazgatónak hívta magához, de nem vállalta. Szarvasi intézetét meglátogatta II. József, az orosz cár pedig kétszer is meghívta az ottani iskola-rendszer megszervezésére. Kitüntette a porosz király és a jénai mineralógiai tudós társaság.

Tessedik azonban a magyar Alföldön kívánta megvalósítani álmait, a *Szarvasi nevezetességek...* (1938) számát kívánta gyarapítani. Mindenbe belefogott: a rendőrség felállítás, a tűzoltóság megszervezése éppúgy foglalkoztatta, mint a szegények intézményes istápolása. 1806-ban azonban intézetét be kellett zárnia, mert anyagi irigységtől táplált vádaskodás, már-már hajsza indult ellene (Ortutay Gy. 1960: 174–177).

Nyomatásban megjelent munkái közül *Der Landmann in Ungarn...* című könyve (1784) érdemel figyelmet, melyet a könyvtár- és múzeumalapító Széchényi Ferenc költ-

ségén rövidesen magyarul is kiadtak. Kónyi János főstrázssemester fordította a könyvet magyarra *A' paraszt ember Magyar Országban, Mitsoda és mi lehetne; egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben* címen (Pécs, 1786). Néprajzi szempontból is értékes másik munkája, a *Szarvasi nevezetességek* hosszú ideig kéziratban maradt, s csak 1938-ban jelent meg Nádor Jenő és Kemény Gábor gondozásában.

Tessedik a 18. századi magyar paraszt jobbágyi helyzetét „a nemzet szempontjából mérhetetlenül károsnak, a parasztra nézve megalázónak és meddőnek tartja”. Művében faluideált, paraszti utópiát fogalmaz meg. Felszabadult, szorgalmas népet, művelt, takarékos parasztpolgárokat szeretne látni. Kárhóztatja a pásztorok henyélő, időnként dorbézoló életét, sokat vár a pazarló keresztelői és lakodalmi szokások megszüntetésétől. Elítéli a népi hiedelmeket, babonákat, kuruzslásokat, nem csupán az evangélikus lelkész, hanem a felvilágosult tudós ember szemével megítélve is. A hasznosság elvét követő racionalista, de a megrogzult szokások erejével számot nem vető, népboldogító reformer álláspontja az övé.

A felvilágosodás korának kiemelkedő magyar gondolkodója, európai látókörű közgazdasági szerzője Berzeviczy Gergely (1763–1822) volt, aki a parasztságra mint gazdasági szereplőre tekint, figyelmét a jobbágy gazdasága, társadalmi viszonyai vonják magukra, s csak annak leírása során tesz etnográfiai jellegű megjegyzéseket. Családja az ún. „szepesi tizlándzsás nemességből” vált ki, miként a Görgei, Máriássy, Jekelfalussy nemzetség is. Apja második házassága anyagiilag megerősítette a köznemesi családot, a nagylomnici kúria helyébe, olasz építőmesterekkel, rokokó kastélyt emeltek, és jutott erő fiuk iskoláztatására, külföldi utazásaira is. Hazai tanulmányait a késmárki evangélikus líceumban végezte, a pesti királyi táblán jurátuskodott, majd Szabolcsban, Vay István mellett volt gyakornok. Bejárta az országot, és előkelő ifjúként Bécsbe is eljutott. 1783-ban került a göttingeni egyetemre, s számos német egyetemet meglátogatott. 1786-ban, nagy nyugat-európai utazása során Franciaország és Belgium után Angliába is eljutott. Látogatta az oxfordi egyetemet, rajongott az angol vidéki életért, s megismerkedett a skót Adam Smith közgazdasági tanításaival (Kósa L. 2001: 33). II. Józsefnél kétszer járt audiencián – támogatást várva terveihöz –, de csupán budai és vidéki gyakornoki állásokkal kínálták meg, mire önérzetesen válaszolt a császárnak: „Szerencsésebb lettem volna, ha kevesebbet tanulok.” Kazinczy és barátai udvaronc-magyarnak vélték, s bizalmatlanságukat fejezték ki iránta. Kazinczynak Berzevnyéhez írott levelében olvashatjuk: „Én nem szeretem a vad bajúszú régi embereinket, de ezeket a' külső kaptára vert embereket sem szeretem” (Ortutay Gy. 1960: 181). A rokokó viseletű Berzeviczy erre is önérzettel válaszolt: „Én az udvartól sohasem kaptam semmit, de nem is kértem.” 1794-ben 1000 forintos adományt tett a magyar színészet, a kassai kőszínház javára, 1795-ben pedig végleg visszavonult lomnici birtokára, ahol gazdaságával foglalkozott, és könyvei megírásával, nézetei kifejtésével töltötte a következő évtizedet.

A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon 1804-ben érkező Berzeviczy Gergely munkássága – miként Tessediké – sokáig ismeretlen maradt a néprajz művelői előtt. Ezért nem lehetett hatása a hazai etnográfia 19–20. századi alakulására sem. Latin eredetiből (*De conditione et indole rusticorum in Hungaria*. Lócse, 1806) Gaál Jenő közgazdász fordította magyarra, és adta ki 1902-ben, majd Ortutay vonta be a néprajz előtörténetébe. A mű társadalomkritikája s főként a felségsértés vádja miatt

az író atyai öreg barátja, Máriássy József került bajba, mint a könyv kiadója. Magára vállalta, hogy a kéziratot ő másolta le s adta ki a szerző tudta nélkül. Elítélni mégsem lehetett, mert a per kibontakozása előtt meghalt. Berzeviczy három kérdést vizsgált meg ebben a könyvében: a) a jobbágyi rend európai és hazai alakulásának történetét – megállapítván, hogy a fennálló társadalmi rend nem lehet Isten rendelése; b) a jobbágyság jelen állapotát; c) a parasztok természetét.

Részletesen tárgyalja a paraszti munka természetét, éves menetét. Elsőnek írja le azt a kettős ritmust a parasztok éves munkavégzésében, amely a nyári roppant munkaterhelésben, néhány hét kegyetlen erőfeszítésében és a téli tespedésben, a hosszú munkátlanságban mutatkozik meg. Újra és újra összehasonlításokat tesz Európa más országaival. Ezek a párhuzamok a magyar paraszt hátrányait világítják meg (pl. katonaiállítás, robot, dézsma, hosszú fuvar stb.). Egy helyen megállapítja: „A porosz paraszt is jobban és könnyebben él, mint a magyar”, mert összes terhei könnyebbek, és jobban vannak beosztva. Már korábbi, az ország kereskedelméről és iparáról szóló könyvében (*De commercio et industria Hungariae*. Lőcse, 1797) megjegyzi: „Magyarország boldogabb lenne, ha a paraszt szolgáltatásait könnyűséggel róhatná le, és valamely felesleget mégis visszatárhathatna” (Zsigmond G. 1979: 352, 420).

Berzeviczy megelégszik a komor valóság, a jobbágyság kizsákmányolásának leírásával. Tessedikkel ellentétben nem építget paraszti utópiát. Saját osztályát, a nemességet kívánja meggyőzni arról, hogy a feudális viszonyok (ösiség, polgári földtulajdon hiánya, robot és dézsma stb.) gátolják az ország gazdagodását. Kárhoztatja az osztrák vámrendszert, az ország kiszolgáltatottságát, szorgalmazza a kereskedelem és az ipar fejlesztését, javasolja a hajózást, a kivitelt a Balti-tenger irányába. A paraszti szokásokban, mentalitásban általában véve a káros régiséget látja, de nem kívánja nevelni, művelni jobbágyságait. Parasztházak, viseletek, lakomák láttán legfeljebb jómódra vagy szegénységre következtet, s nem ítéli el a paraszti pazarlást, mint Tessedik. Kettejük szemléletmódja a népi életforma tekintetében – már csak társadalmi státusuk és vagyoni helyzetük miatt is – sokban különbözött.

ROMANTIKA ÉS REFORMKOR (1822–1849)

A romantika ízléskorszakának, művészeti áramlatának kezdetét 1798-tól, a reformkorét az 1825-ben megnyílt rendi országgyűléstől számítják. Az etnográfia hazai történetében 1822 látszik fordulópontnak, amikor a szak neve először jelent meg magyar nyelven közölt dolgozatban, sőt annak a címében: Csaplovics János: *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*.

A kor meghatározó eszméarámlata a nacionalizmus volt, melynek előzményei között találjuk II. József 1784-ben kiadott nyelvrendeletét. 1790-ig a kancelláriák, az állam- és közigazgatás iratai – a korábban megszokott latin helyett – németül íródtak. A „nevezetes tollvonás” után, mellyel rendeleteit visszavonta a „kalapos király”, a latin nyelvet ismét visszahelyezték régi jogaiba, s abban meg is maradt 1844-ig. A nemzeti nyelv jogaiért megindult harcban sem csupán a német és a magyar került szembe egymással, de az ország többi népe is megszólalt, s korántsem a nyelvről folyt csupán a vita. A rendi

nacionalizmus korában (1790–1830) a bölcseletet a „nemzetiség” mibenlétének keresése jellemezte, s a kor érzületét nem lehet pusztán az irodalmi, művészeti áramlatok, így a romantika és az irodalmi népiesség műveiből megérteni.

A nemzet, a nyelv, a népköltészet, a „nemzeti régiség” Macphersont és Percyt is foglalkoztató gondolköre Közép-Európában Johann Gottfried Herder nagy hatású művei nyomán kapott ösztönzést, szellemi muníciót (*Stimmen der Völkern in Liedern*, 1767). Nálunk azt keresték, mi teszi a nemzetet, a nemzetiséget azzá, aminek nevezi magát. Mi az, ami valakit magyarrá tesz? Többen a magyar nemzetiség és érzület elsődleges kritériumát a magyar nyelvben látták. Nem csupán Decsy Sámuel, Vedres István, Guzmics Izidor hirdette, hogy „nem a vérség, nevelés, életmód teszi a nemzetet, hanem egyedül a nyelv”, de így gondolta ezt az írók, költők többsége is (Paládi-Kovács A. 1989: 110).

Herder magyarországi fogadtatása, eszméinek feldolgozása hosszan tartó folyamat volt. Részint a népköltészet értékeinek felismerését, a gyűjtések megindulását, az irodalmi népiesség kialakulását eredményezte, részint az addigi történelemfelfogáson változtatott gyökeresen. A „népi” fogalma Herder nyomán szinte azonosult a „régivel”. Így vált a néphagyomány, a szájhagyomány és a tárgyi világ is a múlt hírnökévé, a történelem megismerésének eszközévé és forrásává. Herder nagy művének, az 1791-ben kiadott *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* IV. kötetének egyik mondata, a híres „herderi jóslat” Magyarországon különösen nagy visszhangot kapott. Ebben a magyarok és a magyar nyelv közelgő elenyészéséről szól: „a mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán már nyelvét sem lehet majd felfedezni”. Herder magyarországi fogadtatását Pukánszky Béla, az ominózus sorok forrását Dümmerth Dezső munkája részletesen adatolja. Ezért elegendő azt megállapítani, hogy a nyelvújítás, a nemzeti irodalom megteremtése a magyarok és a Habsburg Birodalom több más népének történetében összefonódott a herderi eszmék megismerésével, ösztönző hatásával.

A nemzeti kérdés előtérbe kerülése és tartalmi átalakulása miatt egyszeriben fontossá vált a rendi társadalom számára a jobbagyok és a polgárok nyelvi, nemzeti hovatartozása, érzelmi világa, műveltségi állapota, kulturáltságának foka. Ekkor váltak nyilvánvalóvá a nemesi nemzet képviselői számára kényelmetlen igazságok. Batsányi nemhiába szorgalmazta a Magyar Tudós Társaság megalapítását már 1790-ben – tehát a nevezetes herderi jóslat megjelenése előtt – a következő szavakkal: „Most vagy talán sohasem, mert az ország másnyelvű lakosainak sokasodása és a németesítés miatt a nemzeti nyelv és erkölcs megsemmisül” (R. Várkonyi Á. 1975: 21).

Az etnográfiai kutatásnak már a korszak elején is több ága, érdeklődési köre, irányzata alakult ki. Első helyen kell említeni a 18. századi országleírás, topográfia hagyományait is folytató leíró statisztikát. Másodikként a hozzá laza szálakkal kapcsolódó táj- és népismertetés irányzatát. Harmadik vonulat a tárgyi világban fellelhető „régiségek” nyomozása. Elválik már kezdetben is a jelenkor viszonyait kutató statisztikusok, a „statisztikai etnográfia” és a történeti forrásokat vallató tudósok szemléletmódja. Bartucz nyomán szokás elválasztani a népismeret (az etnográfia), illetve a nemzetismeret (a tudományos hungarológia) művelőit a 19. század első felében (Bartucz L. 1936; Tálasi I. 1948: 2; Sozan, M. 1977: 66–75; Kósa L. 2001: 51–54). Ennek az osztályozásnak a jogosultsága azonban főként kétséges.

A német államismereti iskola hatása alatt, a 18. század vége felé, Magyarországon is kialakult a leíró statisztika és az ahhoz kapcsolódó topográfia. Bél Mátyástól Korabinszky János, Schwartner Márton, Vályi Nagy András, Magda Pál, Nagy Lajos művein át vezetett az út Csaplovics János és Fényes Elek munkásságáig. A latin, német, majd magyar nyelven megjelent statisztikai, országismereti könyvek mindegyike értékes forrásmű a kor néprajzi viszonyainak tanulmányozásához. Schwartner János *Statistik der Königreichs Ungern* című műve (Pressburg, 1798; Pest, 1809) és Magda Pál (1770–1841) *Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása* (Pesten 1819; németül: Leipzig, 1834) sok néprajzi adatot tartalmaz, de nem etnográfiai célzattal. Magda fő kérdése: „Van-e’ a Magyar Nemzetnek annyi lelki és testi ereje, annyi világi tehetsége, hogy az Európai szabad és független Nemzetek közt tekintettel és méltósággal megtarthatja rangját, s önnön maga által hatalmas is, boldog is lehet?” Statisztikája az első magyar nyelvű országleírás, mely a nemzet érdekében és a nemzeti önismeret jegyében született. Magda gondolkodása azonban teljesen mentes a nemesi önelégültség nacionalista elfogultságaitól és illúzióitól. Független nemzetgazdaságot, polgári földtulajdont kívánt, s az ipar fejletlenségének okát nem a magyar nemzeti tulajdonságokban, mentalitásban látta: „Az industria fogyatkozásának okát nem a magyarban, hanem másutt kell keresni”. A nyelvrendelet után a növekvő nacionalizmus(ok) veszélyét is világosan látja: „Gyomromból utálom a büszke nacionalizmust, mely darabokra szaggatja Magyarországot”.

Nem illeszkedik a leíró statisztika fejlődésmenetébe Csaplovics János (1780–1847) munkássága, aki az *etnográfia* elnevezést 1822-ben elsőként használta magyar nyelvű szövegben. Értelmezése szerint a tudományszak „Ethnographia azaz az ország lakosainak statisztikai leírása” (TGy 1822. III. 37). A szaknak ezt az elnevezését német szövegekben már korábban is használta, például 1819-ben, a *Chronik der österreichischen Literatur* című bécsi lapban (Nr. 95.), aztán a *Pressburger Zeitung*-ban (1819. december 10.) pályázati hirdetést tett közzé a Magyarországon élő népek leírására a következő címen: *Preis-aufstellung für ethnographische Beiträge über Ungarn* (Paládi-Kovács A. 2006a: 10).

Rendhagyó statisztikai-országismereti munkásságát még a pakráci évek alatt, Szlavóniában kezdte. Első nagy műve *Slawonien und zum Theil Croatien* I–II. (Pest, 1819) címen jelent meg, tele kiváló néprajzi jellemzésekkel. Következő testes kiadványa, a *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern* I–II. című gyűjteménye (Wien, 1821), melynek harmincfős szerzőgárdájában megtalálható Berzeviczy Gergely, Kitaibel Pál, Lenhossék Mihály, Rummy Károly, Tanárky, Bartholomaeides, Bredeczky és Kölcsény Ferenc is. Javarészt ez az általa szerkesztett, gondozott gyűjtemény volt a forrása a következő évben megjelent *Gemälde von Ungern* két kötetének is (Pest, 1822, 1829). E könyvével csaknem egy időben, 1822-ben jelent meg említett tanulmánya, az *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról a Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, négy folytatásban. Utóbbi három művének anyaggyűjtéséről tudni kell, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* közölte (1818. II. 138–139) *A’ Magyar Tudósok megszólítása* című írását is mint felhívást a „Magyar, Tót és Horvát Ország’ topographiai-statisztikai Esmértetésének Tárháza” című könyv összeállítására, melynek eredményeként állt össze a fent említett *Archiv* két kötete.

Az *Ethnographiai Értekezés* döntően írott forrásokra, egyházi sematizmusokra, papi névtárakra, vármegyei összeírásokra, továbbá Schwartner Márton és Magda Pál nyomtatásban megjelent könyveire épül. Ezeken túl vegyes publikációk, személyes megfigyelések és levélben nyert értesülések szolgálnak forrásául. Elrendezett anyagát egészíti ki saját számításával, becslésével és *Ethnographiai Apróságok* alcímen közölt népkarakterológiai megjegyzéseivel. Főként ezekkel a frappáns megfogalmazású, de gyakran elfogult, igaztalan és sértő jegyzeteivel váltotta ki a kortársak ellenérzését, jogos kritikáját. Ártott velük az etnográfának, a tudománynak is.

A bírálatok közül főként Dohovits Bazil *Ethnographiára, mint Tudományra szolgálható Észrevételek* című értekezése érdemel figyelmet (TGy 1824. IX. 4–5). Bevezetőjében üdvözlí az etnográfia mint filozofálásra is alkalmat adó tudományszak megjelenését. A ruszin származású papi ember és filozófus ezt követően a lélekszámok statisztikájának és az igaztalan népjellemzéseknek az összekapcsolásával teszi tarthatatlanná Csaplovics hamis általánosításait. Hiszen ha a magyar mind zshivány, s főképp a lólopásban tűnik ki, ha a román „egy fényes gombért is megöli az embert”, ha a német otromba, ittasan fecsegő és tehetetlen, akkor eljuthat ahhoz az általánosításhoz is, hogy az ország egész lakossága semmirekellő. Óvja a bécsi író, nehogy az „Ethnographiából – mely Mathesissel kezdődik – tsináljon utoljára Poesist”. Hamis népjellemzéssel összekapcsolva „maga a Mathesis is hazugság” – vonja le a végső következtetést (Tálas I. 1948: 3; Paládi-Kovács A. 1990b: 120–122).

Johann von Csaplovics kétkötetes *Gemälde von Ungern* című műve (1822 és 1829) a Habsburg-ház szolgai magasztalásával, aulikus szemléletével is kír a kor statisztikai irodalmából. Statisztikai szempontból Horváth Róbert tudománytalan eklekticizmussal jellemzi Csaplovics munkásságát. Kétes értékűnek, üzleti érdekből fakadónak nevezi műveinek nagy többségét (Horváth R. 1966: 84; Paládi-Kovács A. 1990b: 116). Bartucz Lajos – és nyomában mások is – az első magyar nyelvű néprajzot, sőt a „sokoldalú tudományos magyar nemzetismeret” alapozását látták Csaplovics *Ethnographiai Értekezés* című dolgozatában (Bartucz L. 1936: 13). Ezeket a téves és túlzó értékeléseket azonban ki kellene iktatni a szak tudománytörténetéből.

Tálas tudományos szempontok alapján tárgyalja Csaplovics nevezetes értekezését. Kiemeli, hogy etnográfiai téren túlszárnyalja a statisztikai, történeti és országismereti leírások addigi kereteit. Csaplovics szempontjait saját szavaival, dolgozatából vett idézetekkel világítja meg. Nagyra értékeli a „Magyar Ország Európa kitsinyben” gondolatot, méltatja annak „felfedezés” értékét (Tálas I. 1948: 2–3). A gondolat azonban nem volt teljesen új, s a megfogalmazásnak is voltak előképei. Csaplovics forrása tartalmilag Schwartner, formailag Magda Pál statisztikája volt. (Utóbbi írta: „Borsod megye Magyarország kitsinyben”.) Az utókor kevesebbet idézi Csaplovics másik találó metaforáját, miszerint „Magyarország Európa istállója”.

Egyetértően idézhetjük Tálas másik megállapítását is: „Elvileg Csaplovics az egyes népek nemzeti karakterével azonosnak vett etnikumot keresi, ennek kifejtése végett kell tehát megvizsgálni a nép vagy népcsoport életkeretét, hagyományos műveltségét és lelki alkatát, a mindenkori közműveltség viszonylatában” (Tálas I. 1948: 3). Ugyancsak Tálas emelte ki Csaplovics lényeges sorait az etnográfia korabeli irányzatairól. E sorokkal elhatárolja magát és az általa művelt *statistikai ethnographiát* az ún. *történeti ethnographiától*: „különös – írja Csaplovics –, hogy a legtöbb esetben csak a történeti eth-

nographiát ismerik, és a legnagyobb vonzalommal vájkálnak a rég letűnt századokban. Ezzel szemben én csak a statisztikai ethnographiával, Magyarország különféle lakóinak jelen megnyilatkozásaival törődöm; nem azzal, hogy honnan származnak, hanem hogy ma valamennyi viszonylatban miként élnek és tevékenykednek” (TGy 1835. VIII. 91; idézi Tálasi I. 1948: 3).

Tálasi nem teszi fel a kérdést, vajon kik voltak a történeti etnográfia korabeli művelői, akikre az idézett szövegben utalás történik. Pedig a korszak néprajzi törekvéseiben a „statisztikai” és a „történeti” jelzőnek további jelentései voltak. Előbbi az ország népeinek leírását, új keletű szóval „jelenkutató” irányzatát nevezte meg, utóbbi viszont a „magyarságkutató”, a „hungarológus néprajz” irányzatát jelölte. Az utóbbiakhoz tartozott Jankovich Miklós és köre, a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat műhelye, neves írók, történészek, egyetemi tanárok. Egyikük, a *Magyar régiségek nyomozása* című dolgozat szerzője jegyezte meg a régi auktorok kapcsán: „távol vagyunk attól, hogy Öseinknek igazi *Ethnographiai* rajzolatját adnák előnkbe” (TGy 1823. VII. 4).

TÁJ- ÉS NÉPISMERTETÉSEK

A 19. század első felének néprajzi törekvései közül a táj- és népcsoportleíró irányzat volt a legerőteljesebb. Az általános nemzetismeret kapcsán az „egyes etnikai vagy táji csoportok azért érdeklik a kutatókat, mert ősi vonásokat látnak bennük, s az ősit – kellő kritika nélkül – egyúttal az egész magyarság tulajdonának látják” (Tálasi I. 1948: 4). Az 1817-ben alapított *Tudományos Gyűjtemény* programszerűen közölt táj- és népismereti tanulmányokat. Már első évfolyamában pályadíjat tűzött ki *A Palótszás Esmértetése különféle tekintetben* címen. A szerkesztő a következő magyarázatot fűzte a felhíváshoz: „Sokan tréfára fogják venni e dolgot s előre kinevetik ezen Jutalom tételt: de a tudatlanságon szánakodni lehet, mert ezek nem tudják, hogy a Szepesi Németeknek és az Erdélyi Szászoknak már Idiotikonjuk [idiómajegyzékük, szótáruk] vagyion; nem tudják, hogy az, amit tréfának, nevetségesnek tartanak, nagy és fontos igazságokra és következtetésekre vezethet” (TGy 1817. I. 114). A felhívás eredményes volt, mert 1819-ben közölte a lap Szeder Fábián *A' Palócok* című dolgozatát, amely feltehetően az egyetlen beérkezett pályamű volt. A pályamű – mintegy kétharmad részében – a palóc nyelvjárási sajátosságokat mutatja be gazdag példatárrel, de egyharmada a népi építkezés, a paraszti viselet, a népszokások és a népi játékok leírását nyújtja. Ez volt az első nagyobb, önálló népcsoporttanulmány magyar nyelven, mely mintát adott hasonló népismertetések megírására. Hatása felismerhető a népnyelv további kutatásában, így például Hollók Imrének a gömöri barkók „szójárásáról” és Pländer Ferencnek a göcseji tájszavakról szóló munkájában és sok más táj- és népismertetésben. Kövári László még 1842-ben is rá hivatkozva sürgeti a székely nyelvi sajátosságok feltárását: „Vannak más sajátásaik is [ti. a székelyeknek], mellyekért egy nyelvbűvár nyereséggel töltené itt napjait. Vagy mért ne kelhetne a székelyek közül is egy, ki mint Szeder Fábián a palóc ejtésre, figyelmessé tegye a magyar világot” (idézi Paládi-Kovács A. 1985: 9–10). Szedert – saját vallomása szerint – az őt Esztergomban tanító Révai Miklós figyelmeztette először palóc nyelvjárás megbecsülésére, majd Horváth István szerkesztő biztatta pályaművének megírására.

A másik korai táj- és népismertetés az *Örségnek leírása* 1818-ban íródott, de 1917-ig kéziratban maradt. Szerzője, Nemesnépi Zakál György a szülőföld iránti „indulattól” fűtve írta „a Végeken és Pesten”, Kultsár István lapszerkesztő biztatására. A kézirat hányódott, Vörösmarty Mihály is olvasta, s javításokat kért, de akkor a szerző már nem élt. Végül Mészöly Gedeon gondozásában jelenhetett meg, szemelvényesen, az *Ethnographia* lapjain, *Az Örség száz évvel ezelőtt* címen. Sok más részlete mellett is kiemelhető az örségi házassági szokások, a lakodalom leírása, de Balogh Sámuelnek a gömöri parasztlakodalomról, Hoblik Mártonnak a szlavóniai lagziról és Edvi Illés Pálnak a kemenesaljai lakodalomról szóló leírására és más népleírásokra nem hathatott.

A reformkorban a történeti Magyarország sok kis tájáról, magyar népcsoportjáról és számos városáról született forrásértékű ismertetés. Akkor tűnt fel a magyar tudományosság horizontján a magyarországi és az erdélyi határokon kívül élő magyarság is. Rummy Károlynak a boszniai magyarokról szóló híradása, a bukovinai és a moldvai településekről szóló rövid közlése után, Gegő Elek és Petrás Ince jóvoltából terelődött a figyelem a Kárpátokon kívül élő magyar népcsoportokra. A Tudós Társaság (MTA) és Döbrentey Gábor titoknak személyes érdeklődése táplálta Petrás ambícióját, sőt Jerney János moldvai és krími utazásait is serkentette. Hoblik révén a szlavóniai szigetmagyarság, Ürmössy Sándor könyve révén az Oláhországba, azaz a Havasalföldre „elbujdosott” szórványmagyarság sorsáról is értesült az „anyaországi” olvasó (Paládi-Kovács A. 1985: 458–467).

Az ország nem magyar népeinek nyelvét, folklórját, életmódját az 1800-as évek elején, a magyarokat megelőzve kezdték el kutatni a korszak hazai német nyelvű folyóirataiban és lapjaiban, elsősorban a Schedius Lajos által indított és szerkesztett *Zeitschrift von und für Ungern* hasábjain. Genersich János és Rummy Károly György előbb értekezett a szepesi szászok, a *gründler nyelvjárás* idiómáiról, mint Szeder Fábian a palóc nyelvjárásról. A „szerblus manier”, a Vuk Karadžić által gyűjtött és publikált *Szerb népdalok és hősrégék* fordításai, a szerb népköltészet recepciója Vitkovics Mihály és Székács József fordításai révén jelentősen hozzájárultak a magyar „irodalmi népiesség” kialakulásához. Inspirálták Kölcsey Ferencet is értekezésének megírására a *Nemzeti hagyományok* Európa-szerzte aktuális témájáról.

A szlovák Csaplovics János, Bartholomaeides László, Skolka András, a szlovén Kossits József és mások írásaikkal a magyar táj- és népkutatás kibontakozásához is követendő példát mutattak. Minden nemzetiségről a közülük való, a nyelvüket jól beszélő és a szokásaikat belülről ismerő szerzők írták a leghitelesebb népismertetéseket. Szárits Jenő a bácskai bunyevácok, Berkity György a Csepel-szigeti és Fejér megyei ráchorvátokról, Duliskovics Mihály a máramarosi ruszinokról, Bartholomaeides László az észak-gömöri szlovákságról, Skolka András a mezőberényi „tótokról” írta a legértelmesebb és legmegbízhatóbb tanulmányokat.

Nagyon tanulságos, hogy milyen érdeklődéssel fordultak az idegen ajkú hazai népcsoportok felé magyar szerzők is, köztük a tudomány és az irodalom számos kiváló-sága (Bitnicz Lajos, Egyed Antal, Gorove László, Garay János, Szabó Károly). Külön csoportba tartoznak az irodalmi, a szórakoztató lapoknak dolgozó „népész” szerzők, akiknek a foglalkozási megoszlása igencsak változatos volt (pl. Bartók Gábor, Benczur János, Lauka Gusztáv, Oroszhegyi Józsa, Sávoly Lajos stb.). Az 1830–1940-es évek

magyar nyelven megjelent nemzetiségi néprajzi irodalma már olyan gazdag, hogy közülük válogatni is nehéz. A szövegek többsége a hazai nemzetiségek és a Kárpát-medencében velünk élő népek kulturális sajátságainak, néphagyományainak egyedülálló és mással nem pótolható leíró forrása (Paládi-Kovács A. 2006a).

A reformkor néprajzi érdeklődését elsősorban a nemzetté válással és a polgári fejlődéssel összefüggő kérdések foglalkoztatták. Mi határozza meg a nemzetek történeti haladásának menetét, létezik-e egyetemes fejlődéstörvény? Magyarország lemaradása valóban a nemzet „napkeleti” természetéből fakad, vagy más oksági összefüggést kell keresni? Igaz-e, hogy nemzeti karakterénél fogva képtelen az iparúzésre, a polgárosodásra, a megújódásra? Mi a realitása Herder jóslatának, beteljesedhet-e? A kérdések egy részére Fényes Elek leíró statisztikai művei adták meg a választ. Adatok tömegével bizonyította, hogy az egyszerű népből nem hiányzik a tehetség, a szorgalom, a polgári átalakuláshoz való hajlam és képesség. Minden művében a fejlődés helyi, belső forrásait kereste és mutatta be.

Tisztázta az ország lakosságának nyelvi, felekezeti, etnikai összetételét. A népnevek, az etnikai csoportok sokfélesége megnehezítette a kategóriák tisztázását? Hová kell sorolni a ráchorvát, a bosnyák, a sokác, a bunyevác, a klementinus stb. csoportot? A legtöbb hazai népen belül számos táji csoport, elkülönülő dialektus alakult ki. Ezek statisztikai kezelése próbára tette a 19. század eleji statisztikusokat a nyelvek és népek közötti eligazodásban, népességük lélekszámának megállapításában. Fényes sem kerülhette el a népek, etnikumok jellemzését. Népkarakterológiáit nagyfokú tapintat jellemzi, minden népcsoportnak a speciális erőnyeit találta meg, s rámutatott gazdasági szakosodásukra, a tájak és népek közötti munkamegosztásban betöltött szerepükre. A hazai németiséget már-már hibátlan honpolgárként mutatta be. Felismerte a társadalomszervezeti, családszervezeti formációk, így a *zadruga*, a délszláv nagycsalád (birtok- és házközösség) jelentőségét a gazdaság- és a népességstatisztikában. Nagy figyelemmel gyűjtötte a népi tájneveket és népcsoportneveket, lehetőség szerint a kistájokról, lakosaikról és a jelentős falvakról is érdemi jellemzéseket adott.

Fényes felhasználta műveiben a 19. század első felének honismereti irodalmát, a reformkor táj- és népleírásait, sőt gyakran forrásait is megjelölte. Például a „geographia” (*Magyarországnak s a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* I–VI. Pest, 1836–1840) III. kötetében, Heves megye leírásában, kivonatolva felhasználta Szeder Fábián nevezetes dolgozatát a palócokról, s hivatkozott a *Tudományos Gyűjtemény* 1819-es évfolyamára. Minden esetben kiemelte a termelés helyi specialitását, a népipar megnyilatkozásait. Például a baranyai Magyarhertelendről írva nem mulasztja el megjegyezni, hogy ott a nők nem csupán a fazekastermékek díszítésével, árusításával foglalkoznak, de a korongolást is elvégzik. Csányról és Hevesről elmondja, hogy ott a legjobb görögdinnyét termesztik az országban. Baranyáról közli, hogy bár a mecsekháti járásban sok erdő található, épületfát és zsindelyt a stajerek szálítanak „a Dráva segedelmével”. Ráadásul a szálfákból készült *talpakon* (tutajokon) sok vasat és vaseszközt hordanak Baranyába. Naprakészen követte a honismereti munkák megjelenését, s folyamatosan bővítette, ellenőrizte velük saját ismereteit. Noha nem alkotott tisztán etnográfiai művet, ahogy kifejezetten földrajzi vagy statisztikai munkát sem hagyott hátra, fő művei éppen olyan fontosak a történeti néprajz, mint a többi érintett tudományszak számára.

A „RÉGISÉGEK” ÉS A GAZDÁLKODÁS KUTATÁSA

Az anyagi kultúra, az „életnek módja” nem csupán a leíró statisztikában, a mezői gazdálkodás régi gyakorlatát, pallérozását vizsgáló szerzők műveiben és a honismereti, a táj- és „népisme” irodalomban jelent meg, hanem a szépirodalomban és a „régiségek” kutatóinak írásaiban is. A 19. század első felében – a brit szigeteken és a kontinens nyugati szélein még előbb – nagy divatja támadt a régi tárgyak gyűjtésének, letűnt idők felidézésének. Nálunk Dugonics András, az első magyar regények szerzője az, aki az *Etelka* (1788) előhangjában önérzetesen közli: „a régi magyarok szokásának rajzát nem ujjamból szoptam”. Toldi Ferenc szavaival élve, Dugonics valósággal teleszórta regényeit „magyar archeológiai ismeretekkel”. Könyvei – különösen a *Szittyá történetek* (1806) – erősen hatottak a történetírók (pl. Horváth István, Fejér György) szemléletére. Dugonics tudós érdeklődése számos követőre talált, s utat nyitott a történeti etnográfia megteremtéséhez. A népet mindinkább ’köznépnek’ értelmezve – s megtéve a hagyomány igazi letéteményesének – érdeklődés támadt a néphagyományok egész rendszere iránt (Horváth J. 1978: 219–220).

Dugonics követője volt a tragikus sorsú Sándor István, aki a *Sokféle* címen kiadott sorozatában (1791–1808) egész sor magyar régiséget kinyomozott. 1801-ben például a régi magyarok hajviseletéről, majd a lóhúsevésről s a régi magyar szertartásokról értekezett (Paládi-Kovács A. 1989: 114). Az ő nyomdokain járt Kultsár István is (1760–1828), amikor a *Hasznos Mulatságok* szerkesztőjeként olyan kérdéseket vetett fel (1826), hogy ismerik-e még a kunságiak a *hozát*, s beérkezett olvasói levelek révén kiderítette az Oláh Miklós által a kunokhoz kötött ital 19. századi készítményét.

A kibontakozó „történeti etnográfia” egyik központi kérdése volt a paraszti gazdálkodás módja. 1823-ban ’K. I.’ szerzői monogrammal jelent meg a *Tudományos Gyűjteményben* egy fontos értekezés *Magyar régiségek nyomozása* címen. Szerzője Leska József kiskőrösi evangélikus lelkész írására válaszolt, s kifejtette, hogy a honfoglaló magyarok ismerték már a földművelést. Ám nem a közép-európai környezet eljárásait követték, hanem az ázsiai eredetű nomád népek metódusait vették át, s azokat őrizték meg a 19. századig. Nem használtak pajtákát, csűröket a betakarításhoz, sem cséplőfákat a csépléshez, még kevésbé ládákat, zsákokat a gabona tárolásához, mert a betakarított termést a szabad ég alatt rakták boglyákba, majd a szabad szélűn készített ágyásokat lovakkal „rügatták el”, nyomtatták ki, s a szeleléssel megtisztított búzát, árpat föld alatti kerek vermekben tárolták. Ezt a rendszerértékű felismerést Csaplovics hivatkozás nélkül beépítette *Gemälde von Ungern* című könyvébe. Onnan vette át Ditz Henrik, a kiváló bajor mezőgazdasági szakértő (1869), majd az 1920–1930-as években Györfly István fejlesztette tovább a Kárpát-medence földművelő kultúrájának két nagy rendszerét felvázoló műveiben. Később Tálasi István „nyomozta” Csaplovics művének forrását, s a kor sokoldalú tudósának, Kállay Ferencnek tulajdonította az értekezés szerzőségét (Tálasi I. 1946; 1948: 2, 4–5). A jeles közlemény szerzője azonban nagy valószínűséggel nem Kállay volt (Domokos P. 1990: 71–74), hanem a „magyar régiségek” valamely másik bűvára (a monogram inkább Kultsár Istvánra utal).

Tanulságos, hogy az alföldi nagy mezővárosok népének karakterét a kortárs szerzők nem folklórkjuk, hanem gazdaságuk tükrébe állítva vélték megragadhatónak. Kiemelkedik közülük Nagy Ferenc városrajza Hódmezővásárhelyről, Telegdi Kovács László

Debrecenről, s a korszak végén Vahot Imre – szerzőtársak munkájára építő – nagy tanulmánya Kecskemét városáról és pusztáiról. Megjelentek a Csaplovics által „ázsiai-nak”, elmaradottnak vélt alföldi magyar földművelés képét ellenpontozó dolgozatok is, melyek közül elsősorban Nagy Eleknek a *Székely gazdálkodásról* és Etédi Gedő Jánosnak az udvarhelyi székelyek földműveléséről szóló közleménye érdemel figyelmet.

A korszak gazdasági írói, Nagyváthy, Pethe, Balásházy s még számosan foglalkoztak a földművelő gazdaságok sajátosan magyar jegyeivel, különösen az alföldi magyar parasztság hagyományos eszközeivel és eljárásaival. Etnográfiai szempontból is példaeértékű, alapos leírását adta Derecskei Fodor Gábor az alföldi gazdasági szokásoknak (*A mezei gazdaság*. TGy 1827. XI. 44–102). Európai és „nomád” etnográfiai párhuzamokkal is gyakran éltek a kor nagy gazdasági szakírói, akiknek minden munkája forrásértékű az anyagi kultúra történetírása számára. (Példaként említhető művek: Nagyváthy János: *A' szorgalmatos mezei gazda* I–II. Pest, 1791; Pethe Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság* I–III. Sopron–Bécs, 1805–1814.)

NEMZETI JELLEMTAN ÉS A NÉPHAGYOMÁNY SZEREPE

A nemzetismeret igénye felvetette a test és a lélek, a nemzeti jellem kutatásának kérdőjeleit. Fejér György *Anthropológia vagyis az ember ismertetése* című, 1807-ben megjelent könyvében az embertani kutatások szükségére, lehetőségére hívta fel a figyelmet. Guzmics Izidor bencés szerzetes, utóbb bakonybéli apát, 1822-ben a nyelv szerepéről értekezett. Nézete szerint „Nem a vérség. . . , nem a lakhely fűzi az embereket egy nemzeté össze, hanem a nyelv”. Ehhez még hozzátette, hogy „a nyelv formálja s tartja fenn a nemzeti karaktert is” (TGy 1822. VIII. 3–36). Vedres István, Szeged város főmérnöke ugyanakkor a nemzeti lélek mibenlétét fejtegette (TGy 1822. XI. 55–76). Mokry Benjámín, a pápai református kollégium tanára, a nagy népkeveredés ellenére is a „nemzeti character” tartóssága mellett tett hitet, s azt a nemzet történetével szoros kapcsolatban állónak vallotta. A „nemzeti karakter” és a „nemzeti temperamentum” megragadását az „anthropologia” legfontosabb feladatának nevezte (TGy 1817. VIII. 3–42). A nemzetkarakterológia mindvégig a kor egyik fontos kérdése maradt Magyarországon és Európa más vidékein is. Serkentette az embertan, a lélektan kialakulását, fejlődését is. Patzek Károly doktori értekezése volt az első magyar nyelvű antropológia (*Emberesmértető Töredék*, 1833), amely az ország népeinek rendszeres – bár külsődleges és méréseket nélkülöző – embertani jellemzését nyújtotta (Bartucz L. 1936: 17).

Az etnikum, a nemzeti jellemvonások leszűkített megközelítésével szemben új, minden korábbinál átfogóbb kutatási programot ajánlott Edvi Illés Pál 1835-ben megjelent írása, *Miben áll a Magyar Nemzetiség?* címen. A *Magyar Hazai Hirmondó* V. évfolyamában elfekvő, régen elfelejtett írást Madarassy László 1929-ben fedezte fel és közölte újra az *Ethnographia* lapjain (1929. XL. 208–216). Alapállítását Edvi Illés a következőképpen határozza meg: „Én tudniillik e tárgyban úgy vélekedném, hogy nemzetiséget csak a magyarnak személyes karakterében keresni akarni, nagyon szűk meghatározás volna azon ideának. Ide kell tehát foglalni mind azt valami a magyarral össze-*függésbe* vagon: nyelvét, szokásait, intézeteit, s.a.t. mind ezekben egyedül azt keresvén ki, a mi éppen csak a magyarok sajátága, egyéb népeket a földszínen kizárólag. A magyart

minden kigondolható oldalról felvenni; azt, ami benne, nyelvében, hazájában, terményében s.a.t. sajátos, felkeresni azt, ami őt a földön létező minden más nemzetektől megkülönbözteti, el nem fogódott csöndes elmével összealkatni: ez adná aztán előnkbe a magyart az ő valódi nemzetiségében.” (Edvi Illés P. 1835: 52.)

A továbbiakban felvázolja 14 pontba foglalt tematikáját: 1. Személyes, nemzeti karakter. 2. A nyelv. 3. Törvényeink. 4. Öltözetek. 5. Ételek – italok. 6. Hajviselet. 7. Gazdálkodás. 8. Termények. 9. Geographiai és természethistóriai jelenségek. 10. Népünnepek. 11. Nevezetesebb szokások. 12. Babonák. 13. Gyermekek játékaik és más mulatságok. 14. Egyvelegek. Az egyes témakörökön belül szempontokat ad, és számos példát említ, túlnyomóan a néphagyomány területéről. Ezt a tematikát Bartucz a magyar nemzetismeret, a „hungarológia”, a „magyarságtudomány” programjának nevezi, Kósa László a „hungarológus néprajz” tárgykörét látja benne (Bartucz L. 1936: 17–18; Kósa L. 2001: 53). Edvi Illés maga is szabadkozott, amikor az *etnográfia* megjelölést kerülgetve megjegyezte: „Nem lenne ez etnográfia, mert az etnográfia úgy rajzolja a népet, valamint azt találja, minden divatozó szokásaival és tulajdonival; azzal semmit nem gondolván, hogy eredetiek-e avagy kölcsönzöttek, egyedüli sajátosága-e a nemzetnek vagy közösek más többiekkel is. De a nemzetiség leírásában csak az jöhet tekintetbe, ami eredetileg magyar és nemzeti” (idézi Madarassy L. 1929: 208–209). Témakörei és példái azonban túlnyomórészt a néphagyomány köréből vették. Hiszen még a „termények” (8. pont) címszónál is a sziksóval készült debreceni szappant említi példának, s az etnográfuson kívül kinek másnak jutna eszébe, hogy a gyermekjátékokat, a babonákat, a népünnepeket vegye figyelembe valamely nemzet jellemzéséhez. Az ételek között is a gulyáshús, a „halász-leves”, a tarhonya, a hajdú- és a kolozsvári káposzta példája szerepel. Edvi Illés elsőik között ismerte fel a néphagyomány és a nemzeti műveltség közötti szoros kapcsolat lényegét, a nemzeti műveltség forrásvidékét.

Edvi Illés Pál evangélikus lelkészként, a Nyugat-Dunántúl számos községét, gyülekezetét megismerte, mielőtt a kemenesaljai egyházmegye esperese lett. Kiss János és a soproni evangélikus gimnázium tanítványaként s a jénai egyetemen is tanult irodalmárként, Herder hatására kezdett a népköltés gyűjtésével foglalkozni. „Hozzájuk adám magamat – írja – ez alsórendű Hazánkfíjjaihoz készakarva, a’ mit eredetinek, Poétainak, és akármí oldalról szépnek találtam, azt írásba tevém, a’ gyermekek’ játékaikat elrejtve megvigyázám, a’ leányok és legények’ szájából hallott jelesb közdanákat is leírák – t.i. textusokat, mert melodiákat leköltetni nem értém, és csak emlékezetemben tarthatám meg” (Pukánszky B. 1918: 39). Több munkájában sürgette a népköltészet, a népdalok és a népszokások összegyűjtését. A Kisalföldön lejegyzett népdalgyűjteményének szövegét – Rummy Károly révén – átengedte John Bowringnak, aki angolra fordítva megjelentette (*Poetry of the Magyars*. London, 1830). Még számos néprajzi közleménye ismeretes, például a lakodalmi szokások, a céhes szokások, a köszöntésformulák, a „cselédi rend romlottsága”, a kemenesaljai „rossz népszokások” s más tárgykörökről.

Csaplovics és Edvi Illés között nem abban mutatkozott különbség, hogy az előbbi etnográfia, az utóbbi pedig nemzetismeret művelt. Hiszen Csaplovics nem korlátozta figyelmét a népre, a parasztságra, Edvi Illés pedig nem az elittel, nem az önmagát a nemzettel azonosító nemességgel foglalkozott, hanem az alkotmány sáncain kívül élő pórnéppel. Csaplovics a „statisztikai etnográfia” képviselte, s szembelyezkedett az ún. „történeti etnográfia” irányzatával, képviselőivel. Csaplovicsot egy sajátos népka-

rakterológia és a kuriózumok vadászata foglalkoztatta, Edvi Illést a népköltés, a folklór érdekelte. Csaplovics figyelmét az ország népi kevertsége, a nem magyar népek etnográfája kötötte le, Edvi Illést a nyelvhez szorosan kapcsolódó szájhagyományozó műveltség. Mindez azonban nem elégséges alap ahhoz, hogy egyiküket az általános etnológia vagy a kulturális antropológia előfutárának tekintsük, másikat pedig az „etnocentrizmus” vádjával illessük (Sozan, M. 1977: 63, 74–75; Paládi-Kovács A. 1989: 15–116; Kosa L. 2001: 51–53).

RETARDÁCIÓ ÉS POSZTROMANTIKA (1850–1872)

A Világos után következő bő két évtizedet az irodalomban a posztromantika, a tudományban a megtorpanás, esetenként a korábban megkezdett művek folytatása és lezárása jellemezte. Évekig szünetelt a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia működése. Az előbbi újrászerveződését csak 1860-ban engedélyezte az abszolutizmus, s az MTA is csupán 1858-ban választhatott ismét új tagokat. Az Akadémiát a nehéz években főként Toldy Ferenc titoknok és Hunfalvy Pál könyvtárnok tartotta életben két folyóirattal (*Magyar Akadémiai Értesítő*, *Új Magyar Múzeum* 1850–1860), az akkor már csak a tudománynak élő gróf Teleki József elnök erkölcsi és anyagi támogatásával. A magyar irodalmat és tudományt a magába fordulás, a provincializálódás veszélye fenyegette.

Az *Új Magyar Múzeum* közölte Arany János értekezését *A nemzeti versidomról* (1856). Arany a magyar vers szerkezetét, szabályait a népi és a régi költészet alkotásaiban kereste. Nemzeti sajátosságát ritmusában lelte meg, ezért magyar verstanát is a ritmikára alapozta. Új érvekkel bizonyította mindazt, amit Kölcsey 1826-ban megfogalmazott *Nemzeti hagyományok* című dolgozatában. Hatott a „népies irány” a történetírásban is. Miközben Toldy Ferenc kiadta a *Posonyi Krónikát* (1852), majd a *Bécsi Képes Krónikát* (1867), és megindította a *Magyar Történelmi Tár* sorozatát, melynek 25 kötetét szerkesztette meg 1856–1877 között, Ipolyi Arnold, Rómer Flóris és Hunfalvy Pál sajátos népies irányt alakított ki a történetírásban. Őket a néptörténet, a mitológia, a régiségtan, a nyelvtörténet, az írás előtti korok története inkább foglalkoztatta, mint a csatáké és az egymást követő uralkodóké (R. Várkonyi Á. 1973b). Új stúdiumaik mellett munkatársai voltak az 1857-ben elindított *Monumenta Hungariae Historica* sorozatnak – Horváth Mihály, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Wenzel Gusztáv és mások társaságában –, melynek 1878-ig 32 kötete jelent meg (Gunst P. 1995: 141–142).

A korszak tudományos életét – a pozitivisták forráskutatás és -kiadás nagy teljesítményein kívül – a tájékozódó útkeresés, a specializálódás igénye és törekvése jellemezte. Egyik fő célkitűzése, megtalált iránya lett a magyar etnogenezis, a rokon népek és általában a néptörténet tárgykörének kutatása. Ebben az úttörés érdeme Reguly Antalé, aki már 1839-ben azzal a céllal utazott Németországon át Svédországba, hogy a magyarság északi rokonait felderítse, és a Sajnovics János lappföldi utazása (1768–1769), illetve a magyar–lapp nyelvrokonságot bizonyító műve, a *Demonstratio...* megjelenése (1770) óta folytatás nélkül maradt kutatást kiteljesítse. Első útja Finnországba vezetett, és hamarosan a Lappföldre is eljutott. A finn és a lapp után az észti nyelvet tanulmányozta, s Szentpétervárról már keletre, az Urál vidékére készült. Az Orosz Földrajzi

Társaság támogatásával 1843–1844-ben hosszú terepmunkát végzett a vogulok, majd az osztjákok között. 1845-ben Kazanyból eljutott a mordvinok és a csuasok földjére, s csak 1846-ban tért vissza Szentpétervárra, ahol még abban az évben megjelent *Ethnographische-Geographische Karte des nördlichen Ural-Gebietes* című térképe. Munkáját figyelemmel kísérte, anyagilag és erkölcsileg támogatta a Magyar Tudós Társaság is. Amikor 1847 őszén visszatért Magyarországra, nagy érdeklődéssel fogadott beszámolót tartott az Akadémián, és a 92 tárgyat számláló vogul néprajzi kollekcióját is a tudós testületnek adta át. 1848 nyarán Eötvös József miniszter nevezte ki az Egyetemi Könyvtár első örévé, de betegségei következtében Reguly hosszú évekig munkaképtelen maradt, majd 1857-ben kapott ismét erőre, és az ősz elején hathetes etnográfiai gyűjtőutat tett Palócföldön. Több mint fél száz helységet keresett fel, mintegy 300 lapnyi feljegyzést készített, 86 személyt vizsgált meg embertani szempontból, és az antropológiai dokumentációt 94 fényképfelvétellel egészítette ki (Reguly A. 1975; 1994: 83–168).

Reguly a „palóc expedíciót” követő hónapokat, 1857 novemberétől 1858 májusáig – Hunfalvy Pál közreműködésével – a vogul szövegek rendezésére, értelmezésére fordította. Akkor azonban ismét elhagyta ereje, és 1858. augusztus 23-án, 39 éves korában meghalt. Hagyatékának feldolgozása az utódokra maradt: vogul gyűjtéseit Hunfalvy, Munkácsi Bernát és Kálmán Béla, a csuas és mordvin anyagot Budenz József, az osztjákok gyűjtés javát Pápay József dolgozta fel.

Az etnogenezis és a néptörténet tárgykörében a korszak irányadó tudósa Hunfalvy Pál volt, aki 1859-ben *Egy vogul monda* címen tartotta meg rendes tagsági székfoglalóját az Akadémián. Összefoglalta benne mindazt, amit addig a magyar nyelv rokonságáról ki derített. Nevéhez fűződik a korszak legjelentősebb etnológiai teljesítménye is, *A vogul föld és nép* (1864). Ennek címlapján olvasható, hogy „Reguly Antal hagyományaiból ki dolgozta” Hunfalvy, aki a mű gondozására, kiadására az MTA megbízásából vállalkozott.

Hunfalvy Pált nem érte készületlenül ez a feladat. Hiszen ő volt az, aki hazánkban elsőként ismertette a *Kalevalát*, s 1853-ban már részleteket fordított és közölt a finn népeposzból. Maga az „embertudomány” 1845 óta foglalkoztatta, és a kortárs német kutatókkal replikázva dolgozta ki saját antropológiai, etnikumkutató koncepcióját (pl. *A társadalom, avagy Stein, Widman és Riehl* [Új Magyar Múzeum, 1851–1852]). Már akkor, W. H. Riehl téziseit vitatva is elvetette a leszármazáson alapuló antropológiai szemléletet, melynek hatása a német Volkskunde és Völkerkunde tárgyelfogására eléggé nyilvánvaló (Hoffmann T. 1957; Zsigmond G. 1977; Domokos P.–Paládi-Kovács A. 1986: 34). Hunfalvy Pál etnikumkutatásainak korszakos jelentőségű műve, a *Magyarország ethnographiája* (1876) a magyar nép alkotóelemeinek, etnogenezisének története. Bevezetőjében olyan kérdésekre ad választ, hogyan alakul ki egy nép, nevezetesen a magyar; mi az alapja a néppé válás történeti folyamatának; milyen vonásai vannak egy-egy nép etnikumának, azaz etnikus kultúrájának. Behatóan elemzi a népek keveredésének, beolvadásának folyamatát, a magyarsághoz a honfoglalás előtt és után csatlakozott keleti népelemek (székelyek, kunok, jászok, palócok) eredetét. Hunfalvy az etnográfia elsődleges céljának az etnikum, az etnikus vonások megállapítását tartja. Leszögezi, hogy „a nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által”. Riehllel szemben az embertani jelleget, a fizikai tulajdonságokat nem tartja meghatározónak, mivel a „fajt ismertető testi jelek nagyon ingadozók és változók, nemesak nemzet és nemzet, hanem ember és ember között is”.

A Hunfalvy által kívánatosnak vélt „embertudomány” körvonalai 1844–1856 között már kiformalódtak. *Igaz Aranybulla* (1850) című dolgozatában kimondta, hogy a társadalom és a nemzet kapcsolatából következően külön tudományszakot kell alapítani a társadalom és külön szakot az etnikum vizsgálatára. Csak ezektől együttesen várható a nemzeti társadalom megfelelő leírása. Felfogásában a társadalom – mint állandó fejlődési folyamatban levő emberi kapcsolatrendszer – univerzális. A társadalom azonban mindig nemzeti formában realizálódik, a nemzeti nyelv, gondolkodás, tudomány adja meg folytonosságának lehetőségét. Társadalom és nemzet – két egymástól soha el nem választható jelenség (Zsigmond G. 1977; Domokos P.–Paládi-Kovács A. 1986: 176–177).

A *Magyarország ethnographiája* (1876) alkalmat adott arra, hogy az új tudomány-szak fogalmait rendszerezze és meghatározza. Kiindulásul a szak nemzetközi ismertségű elnevezéseit magyarázza: „az *ethnographia* az a tudomány..., mely a népeket leírja, úgy amint vannak; az *ethnologia* pedig az, mely kutatja, hogyan lett a nép. De közönségesen egynek veszik a két szónak értelmét, s a tudomány mind azt kutatja, hogyan lettek a népek, s mind le is írja azokat.” Ezt követően a szak tárgyát jelölő *nép* szó fogalomkörével foglalkozik. A görög *ethnosz* fogalmából kiindulva megállapítja, hogy két magyar megfelelője van, a *nép* és a *nemzet*. Ezek jelentését hosszasan magyarázza: „A *nép* tágabb jelentésű a nemzetnél. Magyarország népe magában foglalja az ország összes lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban.” E felfogás szerint a nép jelentése ’lakosság’, ’népesség’, idegen szóval ’populáció’. Nem említi az előző korszakban, a szónak a rendi társadalomban még eleven ’köznép’, ’vulgus’ értelmezését. Értelmezéséhez még hozzáteszi: „A *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető; azért a *népség* is ezekre vonatkozik; továbbá a *népes*, *népszerűség*, a lakosság sűrűségét fejezi ki.” Felfogásában a *nép* inkább a később kialakuló demográfia, mint az általa művelt etnográfia fogalma.

„A *nemzet* fogalmában a nyelv a fő ismertető, azért a nemzetiség mindazt magában foglalja, aminek az a jelleme” – folytatja a fejtegetést. Ez a „nyelvnmzeti” felfogás szintén élesen különbözik a rendi társadalométól, mert utóbbi csupán a nemességet sorolta a nemzet fogalmába. A fenti premisszákból kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy „az *ethnographia* és *ethnologia* tulajdonképpen *nemzetek leírása*, *nemzetek tudománya* volna; de nálunk is a *néprajz*, vagy *népirat* ethnographiát teszen. Mégis valamikor szoros meghatározás kívántatik meg, mindannyiszor a népet a nemzettől meg kell különböztetni” (Hunfalvy P. 1876: 47–48).

Hunfalvy műve inkább néptörténet, demológia, mint szorosan vett s a szak későbbi tárgyfelfogásának megfelelő néprajz, melynek leíró anyagát szinte teljesen mellőzte. Tudománytörténeti szempontból bátran tekinthető a történeti etnológia, illetve a tudományos hungarológia fontos teljesítményének, de nem vehető az *ethnographia* hazai megalapozásának (Tálas I. 1948: 8).

A korszak etnográfiájának jellegzetes ága a *népisme*, ami akkoriban egyfajta honismereti, helytörténeti és leíró statisztikai stúdium keveréke volt. Felölelte az előző korszakban népszerűvé vált „táj- és népismertetés” műfaját is, különösen az írók által támogatott *Vasárnapi Újság*, *Életképek*, *Napkelet* rovatait. Ezek, miként a korszak nagyobb gyűjteményes kötetei, a közérthető szövegeket képekkel illusztrálták. A képanyag forrásértéke esetenként a vázlatos, töredékes szövegeket is felülmúlja. Kiemelkedő „népis-

mei” teljesítménye az 1850-es éveknek a Kubinyi Ferenc és Vahot Imre szerkesztésében megjelent négy kötet, a *Magyarország és Erdély képekben* (1853–1854). Ebben olyan nagylélegzetű népleírások is találhatók, mint Vahot Imrée – *Kecskemét és a kecskeméti puszták* (I. 84–126) –, de több a rövidebb, mégis fontos, mert tárgyát tekintve úttörő beszámoló. Utóbbiak közé tartozik Kelecsényi József *Nyitrai népszokások, I. Koloni népszokások* című tudósítása (III. 26–30), továbbá Kövári László fontos írása a kalotaszegi magyar népcsoportról és a másik Torockóról, a torockói nép életviteléről, öltözkészéről, népszokásairól (III. 136–138, IV. 135–137). Nevezetes dokumentuma a korszak etnográfájának Prónay Gábor: *Vázlatok Magyarhon népeletéből* címen, 1855-ben megjelent, színes képekkel illusztrált, díszes albuma is.

Az 1850-es években a „népisme”, „népirati” tevékenység egyik mozgatója Vahot Imre (1820–1879) volt, aki az előző évtizedben már honismereti, néprajzi folyóiratot szerkesztett *Magyarország és népei eredeti képekben* címen (1846–1847), a *Regélő Pesti Divatlap* szerkesztőjeként pedig a lap táj- és népismereti rovatát tartotta életben. E törekvések folytatását kell látnunk a Kubinyi Ferencsel közösen szerkesztett újabb vállalkozásban, a *Magyarország és Erdély képekben* címen kiadott mű négy vaskos kötetében is. Vahot nem volt tudós alkat. A Kecskemétről szóló tanulmány anyagát nem maga gyűjtötte össze, hanem helyi kutatók, levéltárosok kézírataiból gyúrta össze, szerkesztette saját elgondolása szerint. Azon túl, hogy Kecskeméten a „magyar várost” látta megtestesülni, észrevette az 1850-es évek új jelenségeit, így a pesti céhes kertészek megjelenését a város határában, a kert- és gyümölcskultúra hirtelen felvirágzását, s Kecskemétet mintegy követendő példaként állította az alföldi mezővárosok elé.

Rendszeresebb országleírást adott náluk Hunfalvy János és Rochbock Lajos műve, a *Magyarország és Erdély eredeti képekben* I–II. kötete (1855–1860), mely egyidejűleg németül is megjelent. Hunfalvy János éppen azokban az években dolgozta be magát az önállósodó földtan és földrajz tanaiba, s határozta el, hogy szaktárgyául mégsem a történelmet, hanem a földrajzot választja, s azt a német Ritter szellemében kívánja művelni (Szabó J. 1980: 36–38). Feladata az említett könyvben az volt, hogy Rochbock 100 művészi acélmetszetéhez országismerető szöveget írjon. A leíró földrajz mellett jelen van a műben a leíró néprajz is, jórészt az addigi szakirodalomból merített adatokkal.

A leíró statisztikai irány és topográfia etnográfiai szempontból is jelentős utóhajtásai közül elsősorban Fényes Elek műve, *Magyarország geographiai szótára* I–IV. (1851) emelhető ki. Az 1848-ban, a Belügyminisztérium keretei között felállított s Fényes által megszervezett Statisztikai Hivatal általa választott munkatársai közül többen is maradandó művekkel jelentkeztek az 1850-es években. Különösen jelentős Galgóczy Károly *Magyarország, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája* (1855) címen kiadott könyve. Nem etnográfiai céllal íródott, de a leíró statisztikai irány hagyományainak megfelelően telítve van a kor paraszti gyakorlatát megörökítő adatokkal. Említendő Palugyai Imre *Jászkun kerületek s külső Szolnok vármegye leírása* (1854) és Kövári László több fontos könyve (*Erdély régiségei*. Pest, 1852; *A magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*. Pest, 1860). A leíró statisztikai irány azonban az 1860-es években végleg elavult, s a kiegyezés után felállított Statisztikai Hivatal vezetését már nem Fényesre, hanem a Quetelet-féle aritmetikai módszert követő s hazánkban meghonosító Keleti Károlyra bízta a felelős magyar kormány (Horváth R. 1966; Paládi-Kovács A. 1976: 102–103, 136).

POZITIVIZMUS ÉS A NÉPRAJZ ELSŐ INTÉZMÉNYEI (1872–1889)

A pozitivizmus a 19. század második felében elterjedt irányzat az európai filozófiában. Szülőatyja Auguste Comte, aki a párizsi Sorbonne Egyetemen 1832–1842 között tartotta előadásait a pozitív filozófiáról. Tőle ered tehát az elnevezés is. A megismerés forrásának aényt, a tapasztalatot, a megfigyelést tartván, visszahelyezte „jogaiba” az induktív módszert, serkentette a tudományos gondolkodásban, kutatásban a szakosodást, lökést adott a szaktudományok fejlődésének.

Magyarországon az első nagyobb pozitivista történeti művek elkészültével csaknem egy időben jelent meg Pauler Gyula két elméleti cikke a *Századokban* (*A pozitivizmus hatása a történetíráásra*, 1871, 1873). Ezek Auguste Comte nézeteivel s a pozitivizmus téziseivel foglalkoznak, de oly módon, hogy egyes tételeit saját felfogásához igazította. Pauler kimutatandónak vélt minden „tünetényt” (jelenséget), hogy azok alapján bizonyos törvényszerűségeket állapítson meg. Említett cikkei alapján Paulert a hazai pozitivista történettudomány atyjának szokták nevezni (Lederer E. 1969: 34–35).

Nem elsőként, de érdemben ismertette Comte téziseit Beöthy Leó a *Budapesti Szemle* hasábjain, 1879-ben (*Comte Ágoston társadalomtani nézetei*). Egyetértett vele abban, hogy a társadalomkutatásban a folytonos haladás elvét kell követni. Ugyanakkor fenntartásait és kritikáját is megfogalmazta, minthogy az ember történetileg nem statikus természetű lény, mint Comte tételezi, hanem aktív szereplő. Bírálja a comte-i „hármasság” tézisé is, s a társadalmi fejlődés alsó fokának a hordák világát, középsőnek a törzsi társadalmat, felső fokának a despotizmust (az osztálytársadalmat) tartja. Ember és természet viszonyában – Beöthy nézete szerint – a történelem első szakaszában, amit Comte teológiainak nevez, nem a hitnek, hanem a munkának volt meghatározó szerepe. Tanulságos, hogy a társadalmi fejlődés kezdetén nála nem a család áll, mint Lubbock vagy Morgan felfogásában, hanem a nagyobb szervezeti egységet képviselő horda. Ellentétben az evolucionista társadalomkutatók többségével, Beöthy a társadalom fejlődésének kezdeti állapotát nem mechanikusan képzei el. Az első korszakot úgy írja le, hogy bár a tulajdon közös, az ember helyét szigorú vérségi-rokonsági rendszer határozza meg. A fejlődés további folyamatában a legjelentősebb határvonalat Beöthy a magántulajdon létrejöttéhez köti (Zsigmond G. 1977: 25–26).

Beöthy Leó (1839–1886), a bihari köznemesi család sarja, sikeres irodalmi pályakezdés után, 1863-ban tért át a közgazdasági publicisztikára. Pár évig Jókai lapja, a *Hon* közgazdasági rovatát is vezette. Írásai keltették fel Keleti Károly figyelmét, aki 1867-ben statisztikai hivatali állással kínálta meg. Néhány év múltán a hivatal egyik vezető személyiségévé vált. Statisztikai, pénzügyi íásaiban is a szélesebb összefüggéseket kereste, és tájékozódott a nyugat-európai szakirodalomban. Vihart kavart *Nemzetlét* című műve (1876), melyben rámutatott a dualizmus korának az első évtized végén már mutatkozó társadalmi, nemzeti és nemzetiségi válságjelenségeire. Akadémiai székfoglaló előadását *A társadalom keletkezése* címen tartotta (1878), s abban már felvázolta készülő nagy szintézisének kereteit, megelőlegezte fontosabb tételeit (*A társadalmi fejlődés kezdetei* I–II., 1881).

Beöthy mindvégig lépést tartott az etnológia új eredményeivel, és önálló elméletet, szintézist alkotott az emberi társadalom korai történetéről. Behatóan ismerte H. Spencer

műveit (pl. *Descriptive Sociology*) és L. Morgan híres könyvét, az *Ancient Sociology* is (1877). Beöthy nevét, felfogását az etnológia nagyjai közül E. B. Tylor biztosan számon tartotta. Az 1898-ban Budapestre látogató brit etnológus, a *Primitive Culture* szerzője azonban Beöthyvel már nem találkozhatott.

Beöthy Leó etnológiai munkássága a hazai néprajzkutatásra sajnos nem volt hatással. Korai halála is közrejátszott abban, hogy sem itthon nem reflektált műveire a még szervezetlen, intézményekkel nem rendelkező néprajz szak, sem külföldi ismertsége nem jutott el arra a fokra, amire nagy műve alapján jogosult lett volna. Németül megjelent cikkei nem hozhatták meg számára azt az ismertséget, amit szintézise angol nyelvű kiadása hozhatott volna meg számára. A hazai etnográfia tudománytörténetébe előbb Ortutay, majd Gunda Béla vonta be (Gunda B. 1965: 202–203), de etnológiai életművének feltárására csak az 1970-es években került sor (Zsigmond G. 1974; 1977: 23–220).

A kalandos életű Xantus Jánost (1825–1894) az utókor főként természetkutatóként, utazóként tartja számon. Vele kezdődött el hazánkban a néprajzi muzeológia, mivel az általa gyűjtött délkelet-ázsiai etnográfiai kollekció vetette meg a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának alapjait, s ő volt az első hivatásos etnográfusa az országnak „múzeumőri”, majd „igazgató őri” besorolásban (1872–1894). Kinevezésének napja (1872. március 5.) ezért egyben a Néprajzi Múzeum születésnapja, éve pedig korszakhatár az etnográfia hazai tudománytörténetében.

Xantus Pécssett végezte el jogi tanulmányait, néhány évig megyei tisztviselő volt Kaposváron, majd tüzéerként szolgált a szabadságharcban. A világosi fegyverletétel után besorozták a császár katonájának, de onnan megszökött, és London érintésével Észak-Amerikába emigrált. Ott a nyelvtanítástól a farmerkedésen és a vasútépítésen át a zsoldos katonáskodásig több mindennel próbálkozott. 1858-ban leszerelt, és Kaliforniában a tengeráramlásokat vizsgáló állomáson kapott állást. Mexikóban nagyarányú ásvány- és kőzettani, botanikai, zoológiai feltárást végzett; évek folyamán ládák százait töltötte meg új anyaggal, és küldte el – gondos jegyzetek kíséretében – a *Smithsonian Institute* címére, Washingtonba (1858–1861). A helyi indián lakosságra vonatkozó etnográfiai megfigyeléseit is rögzítette, s tapasztalatairól az óhazát sem mulasztotta el tájékoztatni. Magyarországon publikált írásai: *Xantus János levelei Északamerikából* (1858); *Utazás Kalifornia déli részeiben* (1860). Pár esztendeig az USA konzulja is volt Nyugat-Mexikó egyik városában.

1864-ben hazatért Magyarországra, és javasolta állatkert létrehozását Pesten. 1866–1868-ban az általa szervezett új létesítményt igazgatta, majd Eötvös József kultuszminiszter megbízásából az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedícióval elhajózott a Távol-Keletre. 1868–1870 folyamán Ceylon, Szingapúr, Sziám (Thaiföld), Kína, Japán, Borneó, Jáva területén gyűjtött etnográfiai tárgyakat, s mintegy 2500 tételt számláló kollekcióval tért haza. Gyűjteményének legértékesebb része Észak-Borneó területéről, a dajakoktól származik. Ottani élményeit később publikációkban is megörökítette (*Úti emlékek Singapore és vidékéről*, 1879; *Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról*, 1879). A kelet-ázsiai expedíció kultúrtörténeti anyagát a Nemzeti Múzeumban helyezték el, s 1871-ben nagy sikerű kiállítást rendeztek belőle a múzeum csarnokaiban. Ezzel az Európában egyedülálló gyűjteménnyel vetette meg Xantus a „néprajzi tár” alapjait, és munkája sikerét ismerte el a kultusz-kormányzat azzal, hogy a kiállítással egyidejűleg a múzeum tisztviselőjévé nevezte ki.

1872–1873-ban már „hivatali megbízásból” gyűjtött néprajzi, nép- és iparművészeti tárgyakat az 1873. évi bécsi világiállításra. Régi barátjával, a történész-régész benccs szerzetes Rómer Flóris-sal együtt állította össze a mintegy 2500 műtárgyat felölelő gyűjteményt. Ez a kollekció azonban nem került a világiállítás után rögtön a Néprajzi Tárbá, mert akkor már tervezték az Iparművészeti Múzeum felállítását, s azt kívánták megalapozni a részint iparművészeti tárgyakkal (Sándor I. 1970; 1978: 306–362).

Xantus nem vált a hazai etnográfia, etnológia irányadó személyiségévé. Részt vett a Magyar Néprajzi Társaság alapításában, s támogatta a Millenniumi Kiállítás „néprajzi falujának” gondolatát, de annak terepmunkáiban nem működhetett közre. Azzal, hogy Jankó Jánost választotta maga mellé, aki rövid idő alatt felvirágoztatta a Néprajzi Múzeumot, még egy utolsó nagy szolgálatot tett az etnográfia hazai ügyének.

A pozitivizmus teóriája a tudományban, a népművészet, a „nemzeti háziipar” felfedezése pedig a művészetben és a gyakorlatban adott új impulzust az etnográfia önálló-sodásának. Jankó János ezt némileg eltúlozva jegyezte meg: „Hazánkban a néprajz szülei az iparművészet és háziipar voltak” (Jankó J. 1897). A „nemzeti háziipar” s ezáltal az európai tárgyalgó népművészet felfedezése az 1867-es párizsi világiállításon vált világossá. Ezzel egyidejűleg a statisztika tudományában is megjelent a „nemzeti háziipar” kategóriája. Nálunk Keleti Károly használta először ezt a kifejezést az 1867-ben Budapestre összehívott nemzetközi statisztikai kongresszuson. Keleti és a statisztikusok Jakob Falke (a bécsi Iparművészeti Múzeum alapítója) szóhasználatát követték. (A világiállítások kezdeteihez: Sándor I. 1953: 324–326; Kresz M. 1968: 1–2; 1977: 17–18; Verebélyi K. 1999: 142.)

Az 1870–1880-as években a művészek és a tudósok is a háziipar tárgyi világában keresték a „nemzeti stílt”, s a romantikából sarjadó historizmus jegyében kívánták felhasználni annak elemeit az Art Nouveau, az új művészi irány megteremtése során. A díszítőművészet kutatása és a szép tárgyak gyűjtése Magyarországon az 1870-es években kezdődött. Nem annyira a tudomány, mint az iparművészet és az ipar kezdeményezésére, azaz gyakorlati céllal. Az 1873-as bécsi világiállítás „háziipar” részlegéhez gyűjtött Xantus és Rómer mintegy 2500 tárgyat. A világiállítás háziipari csoportjairól, tárgyairól Jakob Falke később (1878-ban) részletes leírást és európai áttekintést adott. Dolgozata egyben az európai népművészet felfedezésének tekinthető. A magyarországi kollekció alapján Rómer Flóris, aki az 1870-es években a Néprajzi Tár másik őre volt, a régészet szemszögéből kezdte vizsgálni az élő, a kortárs hazai fazekasságot, s írta róla az első tanulmányokat az *Archeológiai Értesítő* (1871, 1876) számára.

Ipolyi Arnold, akkoriban besztecerbányai püspök, 1873-ban háziipari iskolát alapított Besztecerbányán, ahol a fiúk fafaragást, fagegmunkálást tanulhattak. A katolikus leánytanoda műhelyében pedig apácák oktatták a varrás, hímzés, azaz a női kézimunka ismereteit. Úttörésével megelőzte a pesti Nőipartanoda (1874) és a pozsonyi tanoda (1875) alapítását. Utóbbiakat nem az egyház, hanem az Országos Nőiparegylet hozta létre (Verebélyi K. 1999: 143). Az új tanodák létesítésével a háziipar megbecsülését, a műveltségi szint emelését és a foglalkoztatási gondok enyhítését kívánták szolgálni.

Újabb határkö volt az 1885. esztendő, amikor Budapesten megrendezték az *Országos Általános Kiállítást*, s annak „Háziipar” részlegében 15 „élethű parasztszobát” mu-tattak be. Ezek között többségben voltak a nemzetiségi lakosságtól származó házbelsők (szebeni és szepesi szász, békéscsabai és Sáros megyei szlovák, Temes megyei bolgár,

Torontál megyei szerb, Krassó-Sörény és Hunyad megyei román szoba, Gömör megyei magyar–szlovák bútorzat). A magyar népcsoportokat, Mezőkövesd mellett, néhány erdélyi táj és közösség képviselte (Kalotaszeg, Torockó, Csík, hétfalusi csángók, al-dunai székelyek). Az 1885-ös kiállításnak messzire ható sikere volt: „Magyarország mintegy maga-magát fedezte fel” (Kresz M. 1977: 21). A kiállítás mezőgazdasági részlegében a Herman Ottó által vizsgált „ösfoglalkozások”, a halászat, a vadászat és a pásztorkodás általa gyűjtött tárgyait is bemutatták. Utóbbiakhoz tartozott a frissiben „pásztorművészetnek” elkeresztelt tárgyi világ megannyi darabja, köztük voltak a csont-, a szaru- és a bőrművesség, a pásztori fafaragás remekei.

A kiállítás évében jelent meg Huszka József *Magyar díszítő stíl* (1885) című, nagy hatású könyve is, mely az akkoriban már feltárt honfoglalás kori temetők tárgyait és a népművészet remekein megfigyelhető ornamentikát, motívumokat és szerkesztést elemezve keleti párhuzamokat keresett és talált. A szerző a könyv anyagának gyűjtését 1878 óta végezte, megjelenése évében Sepsiszentgyörgyön volt rajztanár. Iráni, belső-ázsiai párhuzamai, őstörténeti kalandozásai nagy hatással voltak a kortársak gondolkodására. Annál is inkább, mert a 19. század a magyar nyelv és nép eredetének, rokonságának kutatása jegyében telt, s a művelt nagyközönséget nagyon érdekelte a magyar őstörténet kérdésköre. Ilyen előzmények – de legfőképp az 1885-ös kiállítás átütő sikere – vezettek el az 1896-os millenniumi kiállítás megrendezéséhez.

Az 1870-es évek elejétől számítható, hogy a magángyűjtők is érdeklődéssel fordultak a népművészet, a háziipar tárgyai felé. Zsolnay Teréz már 1870-ben vásárolt népi hímzéseket, hogy azok mintáit felhasználja tervező munkájában. A kortárs Gelléri Mór említi az 1879-es székesfehérvári országos kiállítással kapcsolatosan, hogy a pécsi Zsolnay-gyár az 1870-es években már rendre olyan művekkel szerepelt, amelyek „a magyar háziiparból merített nemzeti motívumok tökéletesítésében keresték hivatásukat” (idézi Kresz M. 1977: 23). A Zsolnay család népművészeti gyűjteményét – melyhez kerámia-, fém- és fatárgyak is tartoztak – 1880-ban már az Országos Régészeti Társulat gyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémián mutatták be (Kresz M. 1977: 23).

Ezzel közel egy időben jött létre Ipolyi Arnold hímzésgyűjteménye Besztercebányán és Nagyváradon. 1886-ban nagy kiállításon mutatták be Váradon, s a kiállítás katalógusában 271 textília szerepelt. Ipolyi egykori gyűjteményéből később 96 hímzés és szőttés került az esztergomi Keresztény Múzeumba, ahol mindmáig megőrződött. A megmaradt tárgyak többsége magyar munka, de van köztük egy bolgár és hat szlovák népi hímzés is, továbbá tíz darab a hajdan volt besztercebányai női ipariskola hímzései közül (Verebélyi K. 1999: 146). Herman Ottó *Székely bokály, székely tál* címen közölt cikkében, a *Vasárnapi Ujság* egyik 1887. évi számában számolt be arról, hogy a szép tárgyak gyűjtésének nagy divatja támadt, s minden úri ebédlő valóságos fazekasraktárhoz hasonlít. Akkoriban már újabb háziipari tanodák, agyagipari szakiskolák létesültek az ország távoli pontjain is (Kresz M. 1977: 22). Úgy látszik, a népművészet és a háziipar felfedezése az 1872–1889 közötti korszak társadalmi méretű folyamata volt, s a kibontakozó „mozgalom”, de legalábbis divat kihatott az etnográfia mint tudomány fejlődésére is.

Az 1870–1880-as években a gyarapodó honismereti és a helytörténeti irodalom jelentősen gazdagította a néprajzi ismereteket. A táj- és népismereti irányzat képviselői közül első helyen kell említeni Orbán Balázs (1830–1890) munkásságát. Enciklopédikus jellegű hatkötetes műve, *A Székelyföld leírása...* (1868–1873) az 1860-as évek te-

repbejárásai, adatgyűjtései alapján íródott. Orbán bejárt minden falut és várost, vizsgálódott azok leveles ládáiban, iratai között, megmászott minden várhegyet és templom-tornyot, s folyton rajzolt, fényképezett és jegyzetelt. „Tudta, hogy a művéhez szükséges eredeti adatokhoz többnyire gyalogösvény vezet.” Kós Károly, aki száz évvel később a székelyföldi nagymonográfia néprajzi tárgymutatóját összeállította, „a népi teremtmény erő emlékművének” nevezte Orbán Balázs hat kötetét (Kós K. 1969). Ez a mű igényességével fölötté áll az előző korszak táj- és népleírásainak, s meghaladja a leíró statisztika teljesítményeit is (Kósa L. 2001: 54). Köteteinek képanyaga saját fényképfelvételeinek felhasználásával készült. A nyomtatáshoz szükséges dúcok mindegyike kiváló művészek, „fametszők” alkotása volt.

Orbán a polihisztor, az autodidakta tudós egyik kései példája, aki akadémiai székfoglaló előadását 1887-ben, *A székelyek származásáról és intézményeiről* címen tartotta. Kifejtette benne nézeteit a székely-hun azonosságról, s támadta a magyarság finnugor származását hirdető, s a székelyeket a magyarral egy népnek tekintő Hunfalvy Pált. Álláspontját akkor már túlhaladta a tudomány. Ennek a fellépésnek is része lehetett abban, hogy haláláról a fiatal Néprajzi Társaság – amelyben a „Székely szakosztály” elnöke volt – mindössze hét sorban emlékezett meg (Ethn. 1890. I. 256; Ortutay Gy. 1960: 229). Halála előtt egy évvel (1889-ben) jelent meg *Torda város és környéke* című kétkötetes történeti monográfiája, melyben kevesebb a néprajzi, de még több a bányászati és ipartörténeti vonatkozás, mint a Székelyföld leírásában. A magyar városkutatás egyik jelentős korai alkotása ez a mű. Majd a következő korszakban követték olyan szerzők és művek, mint Galgóczy Károly *Nagykőrös város monographiája* (1896) és Szeremlei Samu *Hódmező-Vásárhely története* (1911).

A táj- és népleírás másik említést érdemlő képviselője Pintér Sándor (1841–1915), amatőr régészeti és néprajzi kutató. 1867-től ügyvédi gyakorlatot folytatott Szécsényben, 1901-ben a körzet országgyűlési képviselője lett. *A palóczokról* címen írott monográfiája 1880-ban jelent meg. 1891-ben adta ki tizenhárom népmesét tartalmazó kötetét. További kisebb dolgozatai jelentek meg az *Ethnographia* és a *Néprajzi Értesítő* hasábjain. Önmagát „töröl sarjadt palócnak” tartotta, s „népismertető tanulmányában” főként a palócság lakóhelyét és lélekszámát, továbbá eredetét kívánta tisztázni. Elvetette Hunfalvy Pál, sőt Szeder Fábán álláspontját is, s azt állította, hogy a Nógrád, Heves, Gömör és Borsod megyében élő palóc népcsoport a honfoglaló magyarok bejövételét jóval megelőzően már ott lakott (Pintér S. 1880: 79). Ezt a tételt nem tudta igazolni, de eredeti anyagközléseivel ismét felkeltette az érdeklődést a palóc népcsoport iránt. Mikszáth mellett főként Pintérnek köszönhető a palóc népnyelvi és néprajzi kutatás megélénkülése a 19–20. század fordulóján. Példáján okulva Nyáry Albert, Istvánffy Gyula, Pápay Károly és mások már néprajzi terepmunkára, helyszíni dokumentációra, megfigyelésekre és lejegyzésekre alapozták a palócok további kutatását.

NÉPRAJZI INTÉZMÉNYEK

Magyarországon zömmel a pozitívizmus korszakában létesültek a szaktudományok művelésére hivatott intézmények, múzeumok, egyetemi tanszékek, tudományos egyesületek, indultak el lapok és folyóiratok. Folytatódott, sőt megélénkült a reformkorban

alakult társulatok tevékenysége is, így a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései (1841–), a Kisfaludy Társaság (1836–) és a Magyarhoni Földtani Társulat (1848) működése, megújult a Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia.

A BUDAPESTI NÉPRAJZI MÚZEUM

A Néprajzi Múzeum 1872-ben mint a Nemzeti Múzeum egyik osztálya, gyűjteménycsoportja kezdte működését, nem pedig önálló intézményként. Néprajzi gyűjteménye a Nemzeti Múzeumnak már korábban is létezett, hiszen az Akadémiától már előbb átvette azt a 92 (többségében) obi-ugor tárgyat, amelyet Reguly Antal hozott Szibériából, az Urálból és a Volga–Káma térségéből. Ezeket 1847-ben, akadémiai beszámoló előadása alkalmával ki is állították. Ennél sokkal nagyobb gyarapodás történt a távol-keleti expedicióról hazatérő Xantus Jánosnak köszönhetően, aki mintegy 2500 néprajzi tárggyal gazdagította a budapesti Nemzeti Múzeumot. A tárgyakból készült nagy sikerű kiállítást követően, 1872. március 5-én Xantust kinevezték a Nemzeti Múzeum tisztségviselőjévé, akkori megnevezéssel élve az újonnan felállított Néprajzi Tár múzeumőrévé. Ez a nap a Néprajzi Tár, a későbbi Néprajzi Múzeum születésnapja, a tárgyi etnográfia intézményesülésének kezdete (Sándor I. 1951: 190), és Xantus János az első etnográfus muzeológus Magyarországon. A múzeum arculata kezdettől fogva kettős, de az 1890-es évek közepéig túlsúlyban volt benne a távoli népektől származó anyag.

Xantust a kelet-ázsiai kutatóút avatta etnográfussá. A Néprajzi Tár felállítását azonban Jókai Mór követelte elsőként, már 1870-ben, a *Hon* című ellenzéki lapban. Jókai a ládák kicsomagolása után elsőként vette szemügyre az új szerzeményeket, s fellelkesült a látottakon (Selmeczi Kovács A. 1997: 10). Xantus kész volt a hazai etnográfiai anyag gyűjtésére is. Kinevezésével egy időben javaslatot tett a minisztériumnak a bécsi világkiállításon bemutatandó „magyar népisme kiállítás” felállítására. 1872 márciusában a *Fővárosi Lapok* teljes terjedelemben közölte a tervezetet, melyet szerzője így vezetett be: „hogyan vélném kivihetőnek egy magyar ethnographiai gyűjtemény összeállítását és kiállítását az 1873-diki bécsi világkiállításon?” Írásában elsőként mérte fel a tárgyi világ néprajzi megközelítésének részleteit, számba véve azt a kerámiától a népi hangszerekig, a paraszti lakberendezéstől a népi öltözetekig. Teljes háziipari gyűjtemény körvonalait vázolta fel, és megemlítette egy „kézműipari múzeum” alapozásának lehetőségét is. Évtizedekkel később aztán keserűen állapította meg, hogy nagy fáradtsággal és saját zsebét is terhelő módon megszerzett gyűjteményét a világkiállítás lebontása után nem az „ethnographiai osztály”, azaz a Néprajzi Tár kapta meg. Minisztériumi ígéret ellenére, az 1874-ben alapított Iparművészeti Múzeum tulajdonába ment át az egész kollekció, sőt még kelet-ázsiai néprajzi anyagából is elvittek mintegy 1300 szép tárgyat a preferált új gyűjteménybe (Selmeczi Kovács A. 1997: 12–13).

Nem Xantuson múlt, hogy a Néprajzi Tár 1872–1887 között a „tespedés és tengődés” idejét élte, sem figyelmet, sem gyarapításra használható anyagi támogatást nem kapott. Személyének és gyűjteményének mellőzése főként Pulszky Ferenc ősrégész igazgató ellenséges magatartásával magyarázható. Első személyes ütközésük igen régen, még a londoni emigrációban történt. Pulszky a Borneóból származó néprajzi kollekciót igazgatóként semmibe vette, „zsibvásárnak” minősítette.

A Néprajzi Múzeum ügyét az 1880-as években Herman Ottó és Herrmann Antal, illetve az 1889-ben megalakult Néprajzi Társaság karolta fel. Már az alakuló közgyűlés is első és legfontosabb feladatának az önálló Néprajzi Múzeum megteremtését tekintette. Megalakították rögtön „a hazai ethnographiai múzeum ügyében kiküldött bizottságot”, s annak elnökévé Xantust Jánost választották meg. Küldöttséget menesztettek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, beadványokat szerkesztettek, Herman Ottó pedig a parlamentet figyelmeztette az ősi emlékek pusztulására és az ebből adódó feladatokra (Herman O. 1891: 25).

Herrmann Antal elsőként vetette fel a millenniumi kiállítás néprajzi bemutatójának ötletét: „A millennium legillőbb megünneplése volna a mai és a történelmi Magyarország teljes, hű képeinek bemutatása egy nagyarányú országos ethnographiai kiállítás keretében. Ezzel meg lehetne teremteni a hazai néprajzi múzeumot is. Ha még soká késünk népéletünk tárgyainak megmentésével, a második millennium nem fog sokkal többet tudni a mai Magyarország néprajzáról, mint amennyit mi tudunk a honfoglalás kori Magyarország ethnographiájáról” (Herrmann A. 1890b: 56). Következő cikkében leszögezi: „csak az ethnographiai színezet teheti a kiállítást minden ízében nemzetivé s csak a néprajz mutatja a tulajdonképpeni nemzeti kultúrát” (Herrmann A. 1891a: 330). Eredetileg nem falura, hanem új múzeumra gondolt: „a millennium legméltóbb megünneplése egy nagyszabású országos néprajzi kiállításnak külön ethnographiai múzeumban való megnyitása volna” (Herrmann A. 1891b: 22).

Xantus millenniumi terveze, melyből kollégái is merítettek, arra épült, hogy az ország minden vármegyéje összegyűjténé a népére legjellemzőbb tárgyi anyagot, amit 9-10 ideiglenes pavilonban állítanának ki, majd az egész anyag bekerülne az önálló Néprajzi Múzeumba (Selmeczi Kovács A. 1997: 15). A millenniumi néprajzi tervek megvalósításában azonban Xantus már kora és egészségi állapota miatt nem vehetett részt, Herrmann Antal és Vikár Béla pedig más vállalásaik miatt hagyták a munkát az ifjú Jankó Jánosra.

A MAGYARORSZÁGI NÉPRAJZI TÁRSASÁG

Az 1872-ben létesült kolozsvári egyetem két professzora, Meltzl Hugó és Brassai Sámuel 1877-ben megalapította az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokat*, a világ első összehasonlító irodalomtörténeti folyóiratát. Annak 1881. évi számában közölte Meltzl a felhívást „egy magyar folklórtársaság” alapítására, mintegy az angol *Folklore Society* (1878) mintájára. A visszhang nélkül maradt felhívás talán egyedül régi tanítványának, Herrmann Antalnak az emlékezetében ragadt meg. Erről a kapcsolatról Herrmann később – első kolozsvári magántanári előadásában (1898) – így emlékezett meg: „Meltzl Hugó dr. az általános folklórtudomány megalapítója volt az én mesterem is. Az ő negyedszázad előtti magvetésének termése az én szerény néprajzi munkálkodásom” (idézi Gaál Gy. 1999: 7).

1887 decemberében Hunfalvy Pál és Herrmann Antal kezdeményezésére gyűltek össze harmincegyen azok, akik szükségesnek látták egy hazai néprajzi társaság alapítását. Hosszas előkészítés után, 1889. január 27-én tartották meg a *Magyarországi Néprajzi Társaság* alakuló közgyűlését. A tizennégy alapító és négyszázkilencvennyolc rendes

taggal induló egyesület mindjárt a legnépesebbek egyike lett a szaktudományi társulatok között. Első elnökévé az idős Hunfalvy Pált, titkárává az örökmozgó Herrmann Antalt választották. Jegyzője Réthy László, pénztárosa Borovszky Samu lett, mindketten történészek. Alelnöke Török Aurél antropológus. Tagságában feltűnően sok az erdélyi lakos, minthogy a kiindulópont Herrmann kolozsvári tudományos köre volt, s természetesen a budapesti egyetem, az Akadémia és a közgyűjtemények érdeklődő tudósai.

Megalakulása idején a Néprajzi Társaság jellegzetesen interdiszciplináris érdeklődésű társulat volt. Történészek, geográfusok, nyelvészek, irodalomtudósok, természettudósok egyaránt voltak benne. Lóczy Lajos, Török Aurél, Katona Lajos és a pár évvel későbbi átszervezésben tevékeny szerepet vállaló Herman Ottó, Munkácsi Bernát, Goldziher Ignác, Tagányi Károly és még sokan mások említhetők a Társaság diszciplináris összetettségének jellemzésére (Kósa L. 1989: 15–16; Paládi-Kovács A. 1988: 2–3).

Az alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabály első pontja kimondta: „A magyarországi néprajzi társaság célja a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek tanulmányozása, valamint kölcsönös megismerkedés útján a hazánkban élő népek közt testvéries egyetértésnek és együvé tartozás érzetének ápolása.” Jókai Mór, aki Rudolf trónörökösre emlékezve üdvözölte a közgyűlést, ekképpen fogalmazott: „Mindenekelőtt nekünk magyaroknak fölöttébb üdvös, egyrészt a velünk egy monarchiai kötelékben élő különféle népfajoknak egyediségével részletesen megismerkednünk, másrészt a kerek földnek mind a nálunknál nagyobb, előrehaladottabb, mind a kisebb és elmaradottabb nemzeti világába bepillantani. Ez tanít meg bennünket saját értékünknek helyes megbecsülésére, feltár előttünk sok reánk váró feladatot, s megszüntet sok előítéletet. Ha valaha a világon bekövetkezik az örök béke: az az ethnographia elterjedésének munkája lesz” (Ethn. 1890. I. 8).

Hunfalvy Pál elnöki megnyitója – az alapszabállyal egyezően – Magyarország népeinek tanulmányozását emelte ki, s e népek eredetét, fejlődését, jelen állapotát, etnikai jellegét és embertani mivoltát, továbbá a néplélek és a néplelet megnyilatkozásait sorolta a néprajzi kutatás tárgykörébe (Ethn. 1890. I. 2). Ezt a koncepciót tükrözte a társaság szervezeti rendje is. „Népfajok” szerint tagozódott nyolc szakosztályra, s azokon belül 22 kisebb egységre. (Például a német főszakosztályon belül dunántúli, délvidéki, erdélyi és szepességi német szakosztály alakult.)

A Néprajzi Társaság megalakulása, tagtoborzása elsősorban Herrmann Antal buzgalmának köszönhető. Madarassy László főtitkár a társaság történetének kezdeteit megvilágító előadásában joggal állapította meg: „bizonyos, hogy Meltzl ethnologiai elgondolásainak később Herrmann Antal lesz a végrehajtója”. Ez olyan tény, amelyet még szakmai ellenfelei is kénytelenek voltak elismerni (Madarassy L. 1929: 10; Kós K. 1989: 177; Kósa L. 1989: 11).

Herrmann teljes életművét áttekintő írás máig sem született, életrajza azonban rendelkezésre áll. 1851-ben született Brassóban, anyja helybeli szász, apja Pancsováról származó német ajkú kistisztviselő volt. Tanulmányait szülővárosában, a kolozsvári, a bécsi és a pesti egyetemen végezte. Német szakos pályakezdő tanárként Brassó, Pancsova, Fehértemplom gimnáziumában tanított (1871–1883), végül a budai Pedagógium (tanítóképző) némettanára lett. Ebben az állásában meg is maradt egészen nyugdíjazásáig (1921), de mellette néprajzi kutatásainak élt, és a néprajz intézményeinek megteremtésén fáradozott.

1886–1887-ben fordult a néprajzhoz, s az erdélyi sátoros és megtelepült cigánycsoportok népköltészetét, szólásait, hiedelemvilágát és dialektusait tanulmányozta. Ezzel vonta magára József főherceg (1833–1905) figyelmét, aki maga is a cigány nyelvtan és szótár összeállításán dolgozott. Részint a herceg anyagi támogatásával indította el, jelentette meg *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című időszaki folyóiratát (1887–1907). Annak hetedik (1902) kötetében tette közzé németül a herceg cigány nyelvtanát is (Gaál Gy. 1999: 7). Ez a folyóirat külföldön több figyelmet kapott, mint itthon. Rövidesen a *Gypsy Lore Society* hivatalos lapjává nyilvánították, Herrmann pedig a nemzetközi társaság főtítkárává választották. A kortárs lexikonok szerint a szaktudomány „egyhangú elismeréssel fogadta ez úttörő vállalatot; a kiadószervező megválasztott a berlini, bécsi és a müncheni antropológiai társaság, s nemzetközi folklóre-tanács tagjának” (Pallas 1895. IX: 126; Kós K. 1989: 177).

1885-ben vonták be *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* című sorozat szerkesztésébe, s megtették a magyarországi kötetek néprajzi szerkesztőjének. Ott került ismeretségbe, közeli munkakapcsolatba Jókai Mórral, a Magyarországról szóló hét kötet irodalmi főszerkesztőjével. Herrmann írta a *Pancsova és vidéke*, továbbá *A hiencek* című fejezetet, fiával íratta a *Hétfalusi csángókat* bemutató cikket. A Pedagógiumban volt tanítványai közül Bellosics Bálint és Istvánffy Gyula került be a díszes, rangos sorozat néprajzi szerzői közé. Olyan „etnográfus szerzők” között kellett helytállniuk, mint Jókai, Mikszáth, Eötvös Károly, Benedek Elek, a két Hunfalvy, György Aladár, Baksay Sándor püspök, József főherceg, Moldován Gergely, Schullerus Adolf, Téglás Gábor és mások (Paládi-Kovács A. 1999: 32–33).

Herrmann Antalt, már az 1880-as években is, egyetlen törekvés vezérelte: a néprajztudomány intézményeinek megalapozása. Első magántanári előadásában (1898) így emlékezett meg erről: „Tizenkét év óta a néprajznak úgyszólván ágense vagyok. Agitáltam, adminisztráltam, szerveztem és szerkesztettem. Fáradtságom nem volt egészen eredménytelen” (idézi: Kós K. 1989: 177).

EVOLUCIONIZMUS ÉS A „TÁRGYI NÉPRAJZ” ALAPVETÉSE (1889–1919)

Az evolúció eszméje már a 19. század elején benne volt a levegőben, míg nem az 1840-es években Herbert Spencer olyan evolúciós elméletet alkotott, amely a földrajzi determinizmus és kora biológiájának egyes általánosításait kiemelve magyarázta az emberiség történelmét. A „legalkalmasabbak fennmaradásának” elvét kapcsolta össze a „fejlődés”, a társadalmi haladás eszméjével. Spencert nem a legalkalmasabb élőlények (pl. állatfajok), hanem a legalkalmasabb társadalmi és kulturális formák, intézmények érdekelték (Bohannon, P.–Glazer, M. 1997: 18–19). A 19. század közepén formálódó koncepció egyetemes jellegű volt, értelmezési igénye kiterjedt az egész emberiségre és annak teljes történelmére. Morgan *Az ősi társadalom* (*Ancient Society*) című művében fogalmazta meg ennek a történelemszemléletnek a lényegét: „e fejlődési sor történelmi érvénye az egész emberiségre vonatkozik annyiban, amennyiben egyes ágai már eljutottak az egyes fejlődési szakaszokra” (Morgan, L. H. 1961: 13). A társadalmi (és technikai) fejlődés ilyen általános irányának gondolatát még azok is elfogadták (pl. a

szociológusok közül Durkheim és követői), akik egyébként vitatták Spencer evolucionista tanait.

Az élővilág fejlődését, a fajok kialakulását magyarázó evolucionista elmélet, a darwinizmus előbb vált ismertté Magyarországon, mint Spencer és az etnológusok nézetei. Első hazai terjesztője Rónay Jácint (1814–1889), a szabadságharc tábori papja, a későbbi történetíró volt. A tudományos életben főként Margó Tivadar (1816–1896) orvos, zoológus, hazánkban a biológia tudományának egyik megalapítója propagálta. Már 1869-ben előadást tartott, illetve adott ki nyomtatásban *Darwin és az állatvilág* címen. Margó írt előszót *A fajok eredete* magyar kiadásához (1873), s mondott emlékbeszédet Charles Darwin felett a Magyar Tudományos Akadémián. Darwin másik műve, *Az ember származása* 1884-ben jelent meg először magyar fordításban, s ugyancsak a Természettudományi Társulat kiadásában (Paládi-Kovács A. 2006b: 92–93).

Herman Ottó 1873-ban – a magyar nyelvű kiadás évében – kapta kézbe először *A fajok eredetét*. 1878-ban már Darwin híveként került összeütközésbe Haynald Lajos kalocsai érsekkel, aki az MTA éves közgyűlésén megvetéssel beszélt a „legingatagabb” indukció alapján született feltevésekről, a darwini hipotézisekről. Ugyanott Csengery Antal előadása az indukció, a természettudományi módszer és a pozitívizmus dicséretét tartalmazta. Herman hírlapi cikket írt az indukció és a tudományos hipotézisek védelmében, de kéziratát sem az *Egyetértés*, sem a *Pesti Napló* nem közölte. Ezért akkori munkahelye, a Nemzeti Múzeum *Természetrajzi Füzetek* című sorozatában publikálta. Minthogy az utóbbit maga szerkesztette, minden felelősség reá hárult, s a megjelenést követő támadások következtében csaknem elvesztette állását (Paládi-Kovács A. 2006b: 93).

Az 1870-es években, a pókfauna leírásával, rendszerezésével foglalatосkodó Herman még nem tudott a svájci, a skandináv, a skót régészek, az angol őstörténészek (Lubbock), az angol-amerikai etnológusok (Tylor, Morgan, Frazer) műveiről, s a történeti kutatások formálódó metodikájáról, melyet csak később neveztek el *történeti-összehasonlító módszernek*. Az említett angolszász evolucionista tudósok úgy tekintettek a világra, az egész emberiségre, mint egyetlen, nagy múzeumra. Felfogásuk szerint a világrések és a szigetek bejárása, a jelen és a múlt népeinek felkutatása révén a civilizált emberiség megismerheti saját gyermek- és ifjúkorát. A fejletlen népek jelenéből, a „primitívek”, a vadászok, halászok, gyűjtögetők, a nomád pásztorok, tehát az alacsonyabb fejlettségi szinten (fokon) élő emberek gazdasági és társadalmi viszonyaiból, kultúrájából és életmódjából megismerhetőnek hitték az emberiség őstörténetét, a „vadság”, a „barbárság” mint lényeges kultúrfokok jellemző vonásait (Sárkány M.–Somlai P. 2004: 15).

Az evolúciót a 19. században „unilineárisnak” (egyvonalúnak) tételezték, s az átfo-gó elmélet kidolgozásához főként őstörténész régészek (pl. Lubbock, John: *Prehistoric Times*, 1865) és etnológusok szállították az ismereti anyagot (pl. Tylor, Edward B.: *Primitive Culture*, 1871; Morgan, Lewis H.: *Ancient Society*, 1877). Az evolucionizmus olyan egyetemes elméletté vált, amely meg tudja magyarázni az élővilág és a kulturális formák múltját és jelenét, ha megtalálják a fejlődési folyamat bizonyítékait, és felismerik az összeálló sorozatok üzenetét.

A prehistória feltárásához – írott források hiányában – egyre inkább igényelték az etnográfia és az archeológia által feltárható ismereteket. Felértékelődtek a fejletlen népek, a törzsi társadalmak használati tárgyai, majd a komplex társadalmak alsó rétegei-

nek, a köznépnek az eszközei és az azokhoz fűződő ismeretei. Magyarországon Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Henszlmann Imre karolta fel elsőként a régiségtan ügyét. Ipolyi *A magyar régiségtan* címen közölt dolgozatában (*Kisebb munkái* I., 1873) a történelem „tárgyi kútfoinak” nevezi a régi, a földből előkerült tárgyakat. Rámutat, hogy vannak századok, sőt ezredévek, „melyeknek korából csak egyetlen írott sort, de csak egy fennmaradt szót sem vagyunk képesek felmutatni”. Leszögezi, hogy a köznapi élet eszközei és tárgyai, a szerszámok és az edények (s a többiek) „a történetnek teljesen hallgatótag kútfoi” (idézi: Szulovszky J. 1999: 153). A hazai régészet nagykorúsodása azonban Pulszky Ferenc tevékenységéhez köthető, aki 1869–1894 között a Nemzeti Múzeumot igazgatta, s a magyar régészet nemzetközi elismertségét kivívta. Lubbock *Prehistoric Times* című könyve magyar fordításához írt tanulmányértékű előszavában néprajzi és régészeti tárgyak párhuzamait is megemlíti. Rámutat például, hogy a Stomfa környékén kiasott csigavonalú karperecek párhuzamait a Xantus János által Borneóból hazahozott dayak ékszerek között találta meg (lásd Lubbock, J. 1876. II: LIV–LV).

A prehistória, a történelem előtti korok emberiségének kutatása a 19. század második felében hatalmas ösztönzést kapott a mindjobban körvonalazódó paleontológia (öslénytan) példája és metodikája által. A korjelző „vezérkövületek” és a hajdani élőlényeknek, a földtörténeti korokat, rétegeket jelző maradványoknak a mészkőbe, borostyánkőbe, palásodott kőzetekbe zárt növényi és állati formáknak, anyagoknak aprólékos elemzése, rendszerezése vezetett el a földtörténet és az élővilág történetének egyre jobban szakaszolható, megismerhető folyamatához. Az evolúciós leszármazási láncban ugyan sok volt még a *missing link*, a hiányzó láncszem, de maga a folyamat mégis követhetővé vált.

A történeti rétegződés koncepciója az archeológiában, az etnológiában, sőt az ősnyelveket, nyelvcsaládokat vizsgáló nyelvtudományban is gyökeret vert. 1890-ben a „tárgyi ethnographia” jelentőségét már a nyelv- és irodalomtudományi képzettségű folklórkutató és ciganológus, Herrmann Antal is világosan látta. Így írt erről: „E tárgyak a nép házi életének kegyelettel őrizendő erekléi, múltjának mintegy megjegyzett tanúi, kultúrtalaja képződésének úgyszólván geológiája, művelődési történetének hiteles helyei és archívumai [= kútfoi], amelyekből egykoron talán fénysugár derülhet az ősidők homályára, megoldást nyerhet a történelem nem egy rejtélye, mert a népelet használati tárgyain ott hagyja nyomát valamennyi történelem előtti és történeti korszak, minden átalakulás, a lakóhely minden változása, a más népekkel való minden érintkezés” (Herrmann A. 1890a: 20.)

A tudománytörténet művelői a tárgyi néprajz hazai megteremtőjének általában Herman Ottót tartják, minthogy Kállay Ferencet és kortársait elfeledték – teszi hozzá Tálasi István (1948: 8). *A magyar halászat könyve* (1887–1888) valóban korszakos teljesítmény az anyagi kultúra néprajzi kutatásának történetében. Ezért üdvözölte, mutatta be az Akadémián Hunfalvy Pál, és vállalta fel ismertetését a *Századok* hasábjain. Ezzel a könyvvel egy csapásra polgárjogot nyert a *tárgyi néprajz*, melynek módszerét is évtizedekre kijelölte. Herman lépésről lépésre halad, s végig a tárgyak részletes leírásával, rajzos bemutatásával adja elő mondanivalóját. Könyvébe és későbbi etnográfiai tanulmányaiba olyan szervesen építette be a képi illusztrációkat, hogy azok nélkül a szövegek értelmüket veszítenék (Kósa L. 1980a: 13, 16).

Halászat kutatásait Semsey Andor gróf, a korszak tudománypártoló mecénása támogatta, akinek a figyelmébe Szily Kálmán, az Akadémia főtítkára ajánlotta. A halá-

szati monográfia anyaggyűjtése hosszú éveket igényelt. A két nagy kötet megírása előtt Herman négy év alatt mintegy hét hónapot töltött terepen, s bejárta az ország jellegzetes halászó vizeinek többségét. Az évek során hihetetlenül gazdag anyagot tárt fel és örökített meg. A „pozitív tudás”, a tapasztalás és megfigyelés fegyverével élve leírta, lerajzolta, tipizálta, csoportosította a tárgyakat és a fogási módokat. A pozitivizmusból kölcsönözte az indukció módszerét, az egyestől az általánosig haladó megismerés és következtetés szilárd alapozását.

A Néprajzi Társaságnak 1890-ben – Hunfalvy Pál – tiszteletére rendezett ülésén nyilatkozta néprajzi munkamódszeréről, tárgyfeldolgozásáról a következő: „a *leíró ethnographia* tulajdonképpen nem is szakom. És ha mégis hozzá merek nyúlni, ez onnan van, hogy par excellence tapasztalati tudomány, mint ilyennek pedig művelésének módszere szakasztott az, ami a természethistóriáé, tulajdonképpeni szakomé. A leíró ethnographiában is ugyanaz a három ág áll fenn és dönt, mint a természethistóriában; ti. a megfigyelés hűsége, jellemzőinek kifejtése és az összehasonlítás bevonása.” (Herman O. 1892: 311; idézi: Kősa L. 2001: 99.)

Herman Ottó a „természettudományos módszert” R. Virchow nyomán ismertette, aki Lubbock könyvének német kiadásához (*Die vorgeschichtliche Zeit*, 1874) írott előszavában kifejtette, hogy az élő szervezetek helyes felfogása a földtörténeti rétegekben fennmaradt formák elemzésének, fejlődési sorba állításának köszönhető. Azonban, ahogy az őslénytan rászorul a leíró természetrajz összes ágára, úgy a régészet is rászorul a filológiára, a történetírára, az etnográfiára. Herman, az általa többször hivatkozott Virchowval együtt vallotta, hogy „az őstörténet nem szak”, ellenkezőleg, „valamennyi szak belejátszik” (Herman O. 1899: 80–81). „Hogy megérthessük, amit a prehistorikus kutatás földérít, hogy a szerszámot, gyártmányt, a hajlékot, az erősséget [erődítményt], a koponyát és csontozatot, amely felszínre kerül megmagyarázhassuk és mindabból az ősember teste, szelleme, szokása, tudása és előítélete szerint földerítsük, ahhoz nem elég sem az ősrégészeti anyag, sem az ősrégész éleselméjűsége. A megfejtést sok esetben csak az élő ember megfigyelése nyújtja, úgy amint a múltakra nézve a történet[tudomány], a jelenre nézve a néprajz szolgáltatja.” Az ősi kultúrák „vezérkövületei” a Föld rétegeiből napfényre hozott „néma tárgyak”, amelyeknek a megszólaltatása csupán a jelenkor etnográfiai tárgyaival összevetve lehetséges. Különböző korok tárgyaiból fejlődési „sorozatok” állíthatók fel, s ezek tagjaként az ősi tárgy is megszólal, „beszélő szerszámmá” válik (Herman O. 1899: 82).

A „természettudományi módszer” Lubbockot és Virchowot követő ismertetése után Herman Ottó rátér saját, utóbb „magyar módszernek” elkeresztelt felfogása ismertetésére: „De az én irányom még más elven is alapul, s ez a következő: Nemcsak a primitív állapotban máig is megmaradt, ú.n. vad népek vethetnek világot az ősrégészet tárgyraira ... hanem a magas fokon álló népek is, mert ősfoglalkozásaikban számos szerszámot, fogást, szokást stb. őriztek meg, amelyek bevilágítanak történet előtti korokba is ... teszem azt a mi magyarságunk ősfoglalkozása sokkal közelebb áll a lábai alatt temetkező ősi elemekhez, mint bármely, bárhol élő népelemekhez. Nem a primitív fokon álló és úgyszólván itt felejtett pápuákkal, vagy az indiánok utolsó romjaival, hanem saját ősfoglalkozásainkkal kell egybevetnünk az ősrégészeti jelenségeket; és ekkor – nem is ritkán – a legmeglepőbb históriákat mondja nekünk az a megszólaltatott „beszélő szerszám” (Herman O. 1899: 82–83; Paládi-Kovács A. 1993a: 14).

Herman egyénien értelmezett, a magyar nép anyagi kultúrájának történetére alkalmazott evolucionista irányzata az utóbb „multilineáris evolúciónak” elnevezett teóriát előlegezte meg, szemben korának „unilineáris” koncepciójával. Az összehasonlító kutatás szakszerűségét kívánta előmozdítani a térségi szűkítéssel, s nem a távoli kontinensek néprajzi kutatása ellen szólt. Az egyetemességtől, az emberiségtől nem fordult el azzal, hogy Közép- és Kelet-Európát, a magyarságot és rokonságát, szomszédságát állította kutatásainak fókuszába. A 19. század a magyar nyelvrokonság, a magyar etnogenezis feltárásának jegyében telt, s a millenniumi készülődést megelőzte az „ugor-török háború”. A Herman által képviselt „magyar módszer” lényege, hogy „az analógiákat és a homológiákat elsősorban a saját hagyományban, azután pedig a rokonnépeknél, s csak végső esetben keresik az európai vagy esetleg más földrészi népeknél” (Marót Károly nyomán fejtegeti Tálasi I. 1948: 9). Éppen ezért tévedés lenne „patriotizmust”, etnocentrizmust vagy magyar nacionalizmust belelátni Herman módszertani felfogásába (vö. Sozan, M. 1977: 147–148, 155–156).

Herman *A magyar ősfoglalkozások köréből* címen közölt munkájának III., *A beszélő szerszám* című részében több tárgycsoport példáján mutatta be a „sorozatokba” rendezett tárgyak típusait, alakváltozatait. Elemezte például a tűzcsiholó acélok két típusát, prehisztórikus sirokból és recens magyar és vogul tulajdonosoktól származó darabjait. Formai egyezések alapján következtetett e tárgytipusok történeti útjára, alakulásmenetére és folytonosságára. Hasonló elemzést végzett a szivattyú elvén működő *lápi kút*, a csontkorcsolyák (a marha- és lólabaszárcsontokból készült *irongák*), a halászok hálófelszedő eszközei, a *fentők*, továbbá a *havasi kürtök* fajtáin is (Herman O. 1899: 83–96; újabb kiadása: Herman O. 1980: 25–40). Ezekről a „sorozatokról” a munkásságával foglalkozó szerzők többsége nem vett tudomást, holott ezekben jelent meg a hazai etnográfiaiban a tárgymorfológiára, tárgytipusokra alapozó *tárgytörténeti irányzat*. Az ún. „összehasonlító néprajzi módszer” döntően ergológiai, technikátörténeti kérdések megválaszolását tűzte célul. Ezt a célt szolgálta a tárgyak recens formáinak gyűjtése, rendszerezése, majd etnokartográfiai és ergonómiai vizsgálata is. A következő évtizedekben a német *Völkerkunde*-ban kibontakozó kultúrkörelmélet, majd a „bécsi iskola” afrikanistái, valamint kicsivel utánuk az európai térségeket pásztázó kutatók főként a tárgytipusok geográfiai elterjedtségéből kívántak történeti következtetéseket levonni (Paládi-Kovács A. 2006b: 95–96).

Időskorában a másik nagy „ősfoglalkozás”, a pásztorkodás eredeti formáját vizsgálva, Ratzel nomadizmuskoncepciójából indul ki, s megállapítja, hogy az ősmagyar állattartás útja – a legelőváltás szükséglete folytán – automatikusan vezetett a nomadizmushoz. Úgy találja, hogy Ratzel elgondolása a nomadizmusról egyike a nagy igazságoknak (Herman O. 1909: 83; Sozan, M. 1977: 158). Ezért is fordul érdeklődéssel a Kr. e. 6. századi szkíták életét megörökítő Hérodotosz könyveire, s aknázza ki leírásait a magyar őstörténet szempontjából.

Szerette volna a pásztorkultúra tárgyait, ismereteit is egyetlen nagy rendszerbe, összefüggő fejlődési sorba elrendezni. Belátta azonban, hogy csupán formai kritériumok alapján nem boldogul, s a fejlődési sorozatok nem állnak össze. Ezért előbb az írásos források feltárásába fogott. Munkájában kiváló levéltárosok, történészek támogatták. Így készülhetett el és jelenhetett meg *A magyarok nagy ősfoglalkozása – Előtanulmányok* című impozáns kötete 1909-ben, de már akkor csalódást okozott. Ez a pozitivistá

adattár máig megőrizte forrásértékét, ám a közölt dokumentumokat Herman nem tudta értelmezni. Megelégedett azzal, hogy a magyar állattartó gazdaság és kultúra köztörténetének írott forrásait kronológiai rendbe állította a 9–10. századtól a 19. századig. A „nagy ősfoglalkozás” történeti tanulságait főként Hérodotosz könyveinek akkoriban megjelent magyar fordítása és a Kr. e. 6. századi nomád pásztoréletről, anyagi műveltségről valló régészeti leletek alapján próbálta kihüvelyezni. A vaskos kötet előszavában leszögezte: „a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképpen ellaposodáshoz vezet – és megfordítva: a történet, megfelelő vonatkozásaiban, tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad” (Herman O. 1909: XII; Paládi-Kovács A. 1993a: 11–12).

Utolsó nagy könyve, *A magyar pásztorok nyelvkincse* már halála évében, 1914-ben jelent meg. A nemzetközi szakirodalomban mindmáig páratlan mű nem pusztán szaknyelvi szótár. Általa a terepen lejegyzett szavak és a folyóiratokból, publikációkból gyűjtött élőnyelvi szöszedetek mellett korábbi századok archivális forrásaiból nagy tömegben gyűjtött kifejezések kaptak helyet a kötetben. Hatalmas szóanyagát néprajzi céllal rendezte tematikus csoportokba. Szótára ékesen bizonyítja a magyar szókészlet páratlan gazdagságát ebben a tárgykörben, s hazánkban egyik előfutára a rétegnyelvi, szaknyelvi kutatásnak.

A néprajzi tárgytörténet-kutatás – a régészet mellett – segítőtársra lelt az összehasonlító nyelvtudományban is. Munkácsi Bernát 1893-ban közreadta a magyar halászat terminológiájának történeti-etimológiai szótárát, saját szófejtéseit. Herman könyvének alapján tételről tételre haladva választotta el halászati szótárunk finnugor, török-tatár, szláv és német elemeit (Munkácsi B. 1893: 165–208, 261–313). Elmondhatjuk, hogy Herman és Munkácsi megelőzte a *Wörter und Sachen* iskolájának kialakulását, Meringer folyóiratának 1909. évi megalapítását (Paládi-Kovács A. 2006b: 96–97).

Herman Ottó egyénien értelmezett, a magyar nép anyagi kultúrájának történetére alkalmazott evolucionizmusát folytatta Jankó János, de szigorúbb módszerességgel. Az ifjú Jankó Jánosnak a finnugor összehasonlító néprajz kidolgozására irányuló ambícióját főként Herman Ottó (kezdetben atyai barátja) és Munkácsi Bernát halászáttörténeti eredményei táplálták. Jankó hitt abban, hogy a tárgytípológiák, osztályzások, tárgysorozatok révén olyan szilárd alapot lehet teremteni az összehasonlító néprajztudomány számára, amely lehetővé teszi a történeti rekonstrukciót. Tovább finomította Herman „természettudományos” módszerét. A magyar halászat eredetét kutatva az összehasonlítás kereteit térben és időben szűkítette, és a néptörténethez (nyelvtörténethez) kötötte.

Tudatosan célul tűzte ki a magyar, a finn és az osztják nép tárgykészletének tipológiai rendszerezését. Elgondolását foglalják össze a naplójában rögzített sorok: „A finnugor népek egy óriási háromszögben laknak, melynek három szögletpontját a magyar, a finn és az osztják nép képezi. Az eddigi agyaggyűjtésekből constatalni lehet, hogy a tárgyi néprajzban az osztják áll a legritimisebb fokon, következik azután a finn, mely tárgyi néprajzával körülbelül a magyarság magyarföldi első századokbeli állapotának felel meg, s végül maga a magyar, melynek tárgyi néprajza a legfejlettebb. Ebből nyilvánvaló, hogy figyelembe véve a geographiai helyzetet, valamennyi finnugor nép, névleg a vogul, cseremis, mordva, zürjén, votják, lapp stb.-nek tárgyi néprajza csakis a három fokozat közé eshetik, hol egyikhez, hol másikhoz közelebb: hogy mihelyt a három saroknép egész tárgyi néprajzát ismerjük, legottan adva van az összes finnugor

népek sajátlagos etnografiája (természetesen a török hatás kizárásával)” (idézi Balassa I. 1968a: 323).

Jankó gyakran emlegette a „három saroknép” tipológiáját. Magyarországon már 1894-ben – Xantus János javaslatára a Néprajzi Tárbá kerülve – megkezdte a „népies munkaeszközök” gyűjtését, dokumentálását. 1897-ben Finnországban töltött két hónapot, hogy a múzeumok néprajzi tárgyait megörökítse rajzokon. Rövid idő alatt 1300 tárgyat irt és rajzolt le némi segítséggel. „Ezekből együtt megkaptam – írta – az egész finn néprajz minden tárgyának hű képét, typológiáját, mely immár a többi finnugor nép etnografiájának feldolgozásához vezérfonalul fog szolgálni” (Balassa I. 1975: 122–123).

Következő feladatának az „osztják tipológia” összeállítását tartotta, s a finneket (így a mellé adott U. T. Sirelius magisztert) is erre a munkára buzdította. Ennek érdekében csatlakozott gróf Zichy Jenő oroszországi (kaukázusi) expedíciójához, s ragadott meg minden kínálkozó lehetőséget a finnugor anyagot őrző orosz múzeumok felkeresésére, orosz szakkönyvek felderítésére. Már 1896-ban eljutott Volga-vidéki orosz múzeumokba, 1898-ban pedig Tobolszkba, s három hónapos útja során néprajzi és embertani gyűjtőmunkát végzett az Ob és az Irtis vidékén élő osztjákok (hantik) között. Expedícióról igen jelentős néprajzi tárgykollekciót, fénykép-, rajz- és szöveges dokumentációt, sőt embertani megfigyeléseket, méréseket és csontkollekciót (két teljes, temetőből kiasott hanti csontvázat, két tucat hanti koponyát) szállított Budapestre, és helyezett el a Néprajzi Múzeumban.

Szibériai, kaukázusi, finnországi expedícióinak anyagából csak keveset dolgozhatott fel rövid élete folyamán. Elsősorban halászati kutatásaiból született könyvét kell említeni. Meggyőződéssel vallotta, hogy ha az eredet szerint osztályozott tárgycsoportokat sikerül az időben és a térben megfelelően elrendezni, azokból kirajzolódik a magyar halászat egész fejlődéstörténete. Kiderül az is, hogy a különböző koroknak milyen szerszámai voltak, s a kor szerszámleltára hol és kik által, milyen szerszámokkal gyarapodott (Jankó J. 1900: 581). Összehasonlító kutatásai alapján a magyar halászat anyagában öt történeti réteget különített el (ugor kori, ótörök, Pontus vidéki görög, honfoglalás előtti orosz, honfoglalás után német réteg). A tárgycsoportok fejlődési sorát, a tárgytörténet korszakait kapcsolta a magyar etnogenezis és nyelvtörténet ismert tényeihez. Jankó korszakokról beszél, s a kezdetekről azt mondja: „A magyar halászat legrégebb korszakának emlékei a magyar vejsze és a lábó horog. Együtt élt még akkor a finn is, az osztják is, magyar is... Ebben a korszakban tehát csak a rekesztő és horgos halászat nyomaira akadunk” (Jankó J. 1900: 581; Paládi-Kovács A. 1993a: 14).

A finnugor összehasonlító néprajz alaptételét U. T. Sirelius 1919-ben lényegében még mindig Jankó nyomán körvonalazta: „Ha egyazon ősnéptől származó és így azonos kulturális örökséget hordozó népek körében gyűjtött anyag sorozatba van állítva, olyankor meg lehet állapítani, hogy az egyik nép sorozata folytatása vagy előzménye a másik nép sorozatának, vagy hogy a távoli rokonságban levő népek sorozatai egymásnak megfelelői” (Vilkuna, K. 1964: 9; Balassa I. 1968a: 321).

Jankó János a Néprajzi Múzeum vezetőjeként is pontos tárgyleírásokat és tárgyra-jzokat kívánt, tipológiákat és tárgykatalógusokat sürgetett, néprajzi gyűjtemények, múzeumok létesítésére buzdította a vidéki városokat, s azon fáradozott, hogy a néprajzi gyűjtemények a tudományos kutatás forrásaivá, támaszaivá váljanak. Az *Ethnographia* szerkesztőit (Munkácsi Bernátot) is arról kívánta meggyőzni, hogy „tárgyi ethnograp-

hiát illustratio nélkül csinálni nem lehet, s hogy az illustratiokat bármennyire is redukáljuk, nekünk magyaroknak, kik illusztrált tárgyi ethnographiát még csaknem semmit nem adtunk ki – rengeteg a tennivalónk.” Végül ez a törekvése vezetett el a *Néprajzi Értesítő* megalapításához (1900) s a Néprajzi Osztály fényképtárának felállításához (Paládi-Kovács A. 1993c: 295). Ebből a törekvéséből nőtt ki az *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című kötet is, melyet majd tanítványa, Bátky Zsigmond rendezett sajtó alá, illetve írt hozzá bevezető tanulmányt.

Herman Ottó és Jankó János az európai néprajzban messze megelőzte korát. Földrészünkön akkor még alig akadtak saját népi anyagot gyűjtő múzeumok. A régészeti kutatás pedig, leszámítva az ősrégészetet és a klasszika-archeológiát, az első bátortalan lépéseit tette, s még „nem ért össze” a néprajzi tárgytörténettel. A *Wörter und Sachen* elvét valló romanista nyelvészek (Rudolf Meringer, Hugo Schuchardt és társaik) már követelték a népi tárgyak és szavak gyűjtését, és 1904-ben felvetették, hogy minden neolatin nyelvű országban alapítsanak legalább egy-egy néprajzi múzeumot (Máté J. 1997: 148–149). Tárgyak és képek nélkül, pusztán szótárak alapján ugyanis szemantikai kérdésekben az összehasonlító nyelvtudomány, a szótörténeti, etimológiai kutatás nem lehetett biztos a dolgában.

JANKÓ JÁNOS ÉS A NÉPRAJZI MÚZEUM

1890-ben a Néprajzi Társaság helyzetét Herman Ottó már a képviselőházban ecsetelte. Leszögezte, hogy az ezredéves kiállításon a néprajzi falnak kell központi helyen állnia. Herrmann Antal pedig az *Ethnographia* első évfolyamában háborgott a gyűjtemények elhanyagolt állapota, méltatlan elhelyezése miatt. Nekik is köszönhetően költöztették át 1893-ban a vizes, alkalmatlan Várkert Bazárból a 6522 tárgyat számláló néprajzi gyűjteményt a Csillag (ma Gönczy Pál) utcai bérházba, a Kálvin tér szomszédságába. A korábban Lóczy Lajosnál tanársegéd Jankó János úgy foglalta el segédőri állását az új helyen, hogy beteg főnöke, Xantus János már nem tudta átadni neki az osztály ügyeit. Utódját azonban jól ítélte meg, szerencsésen választotta ki (Balassa I. 1968b: 17–18).

Jankó első dolga a tárgyrevizió megejtése és a könyvtár rendezése volt. Nyomban írásba foglalta a néprajzi gyűjtemények fejlesztésének elveit, távlatos programját. A megörökölt kollekció négyötödét távoli földrészekről, szigetekről származó tárgyak tették ki, s a Kárpát-medence tárgyai alig érték el a gyűjtemény egyötöd részét. Érthető, hogy Jankó Magyarország népeinek etnográfiját, néprajzi tárgyainak gyűjtését előtérbe helyezi, és elsőként említi. Második helyen az összehasonlító néprajz művelését emeli ki, különös tekintettel a közép-európai környezetre és a balkáni térségre. Harmadik helyen a „történeti ethnographia” szükségességét húzza alá, s azon belül az ősi foglalkozások kutatását, a hazai népek fizikai antropológiáját, a finnugor és török népek ethnographiáját külön is felsorolja. Negyedik helyen az általános etnológia művelését, benne a távoli népek, földrészek tárgyi anyagát vonja a múzeum érdekkörében (Balassa I. 1968b: 19–22).

Jankó János alig tízesztendősi múzeumi működése az intézmény hatalmas gyarapodásának, tudományos intézménnyé válásának a periódusa volt. Szembeötlő a tárgyak gyűjteményezésének hihetetlen felgyorsulása. 1899-ben a muzeális néprajzi tárgyak

száma már közel járt a 30 ezerhez, Jankó haláláig (1902) pedig 36 334-re emelkedett. Ez azt jelenti, hogy a gyűjtemény alig egy évtized alatt öt-hatszorosára növekedett. Eközben a tengerentúli gyarapodás is jelentős volt (pl. a Fenichel-gyűjtemény megvételével, Bíró Lajos pápua tárgyaival), a hazai tárgyak részaránya a korábbi 15–20%-ról mintegy 50%-os részesedésre nőtt. A hazai tárgyak kollekcióját jelentősen megnövelte az 1896-ban felépített *Néprajzi Faluból*, a megyék ajándékaként a múzeumba bekerült mintegy 4000 tárgy. (Sajnálatos, hogy ezek többsége megfelelő dokumentáció nélkül került a gyűjteménybe.)

A könyvtár a tudatos gyarapítás, különösen a nemzetközi csere megindítása révén nagy ütemben fejlődött. Gyorsan gyarapodott a fényképek, rajzok gyűjteménye is. Ebben döntő része volt Jankó apjától örökölt rajztehetségének, s annak a szerepnek, amit Jankó „tárgyi néprajzról” vallott felfogásában a tárgyrajzok betöltöttek. Jankó maga is elsőrendű fotográfus volt, s főként neki köszönhető, hogy a múzeumba került hazai felvételek száma 1900-ban már megközelítette az 1600-at.

A gyűjtemények lendületes gyarapodása folyton újabb helyigényt támasztott. Munkaszobákra, személyzetre, műhelyekre, raktárakra, majd kiállítótermekre volt szükség, s Jankó kért, érvelt, indokolt, hogy intézménye újabb szobákat, lakásokat kapjon meg. Vezetésével a Néprajzi Osztály tíz év alatt elfoglalta az egész kétemeletes épületet, kivéve a háztulajdonos lakását. Fokról fokra nőtt a személyi állomány is. Jankó és Semayer Vilibáld mellé előbb Bátty Zsigmondot nevezték ki múzeumi segédörnek, majd bekapcsolódott Vikár Béla, Bíró Lajos, Sebestyén Gyula, később pedig Beluleszkó Sándor is. Számosan voltak a bejáró önkéntes segítők, s növekedett az asszisztensek száma. Így jöhetett létre, 1898 nyarán, az első állandó néprajzi kiállítás Magyarországon. Az egész emeletet kitevő 32 teremben mintegy 30 ezer tárgyat mutattak be (Szemkeő E. 1997: 63–67; Jankó J. 2002).

A Csillag utcai bérházban működött először igazi múzeumként és tudományos kutatóhelyként a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. Ott jött létre az első múzeumi tudományos kiadvány is, *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei* címen (1899–1901). Három száma jelent meg Jankó életében, s rögtön fontos cserekiadványnak bizonyult, ám halála után lényegében megszűnt ez a sorozat.

Jankó János 1901-ben, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségétől megbízást kapott a vidéki múzeumi gyűjtemények néprajzi szakfelügyeletére. Ebből a feladatvállalásából nőtt ki az *Útmutató néprajzi gyűjtemények szervezésére* című kötet. A könyv tárgyrajzait, tábláit Jankó elgondolása szerint és még életében kezdték el gyűjteni, de végső összerendezése, szövegeinek megírása Báttyra maradt (Balassa I. 1968: 25). Joggal mondhatjuk, hogy Jankó volt az, aki Magyarországon megalapozta a tudományos igényű néprajzi muzeológiát, és valódi múzeummá fejlesztette a vegetáló Néprajzi Osztályt.

JANKÓ JÁNOS ÉS A MILLENNIUMI KIÁLLÍTÁS

A honalapítás ezeréves évfordulójának méltó megünneplése az 1890-es évek Budapestjének egyik központi témája és felemelő eseménysorozata volt. Az ezredéves kiállítási bizottság vezetője – a Néprajzi Társaság javaslatára – szakemberekre bízta a

Néprajzi Falu tervének kidolgozását, az épületek kiválasztását, a bútorok és egyéb berendezési tárgyak helyszíni gyűjtését. A megítélt feladatot Jankó János, Vikár Béla és Herrmann Antal kapta. Vikár a Dunántúl, Herrmann Antal Erdély bejárását vállalta, Jankóra maradt az Alföld és a Felföld. Végül csak Jankó és Kovács Gyula (a háziipar bemutatásának felelőse) teljesítette az útitervet. Minthogy Vikár és Herrmann beteget jelentett, az ő feladatuk is Jankóra maradt. Jankó végül egyedül terjesztette elő a teljes Néprajzi Falu tervezetét. A terv, amit 1893 decemberében benyújtott, 31 házat (portát) tartalmazott, de a megyéktől visszaérkezett válaszok alapján végül 24 ház felállítására volt lehetőség (Balassa M. I. 1972: 558), ezek fele magyar, másik fele nemzetiségi településekről származott.

Jankó János 1894 áprilisa és 1895 májusa között több ezer kilométer utat tett meg vonaton és lovas kocsin: 23 megyét járt be, s legalább fél esztendőt töltött el a terepen. Húsz tanulmányútján bejárta az ország legnagyobb részét, és közben folyton jegyzetelt, rajzolt, fényképezett, tárgyakat gyűjtött stb. Jankó mindenütt a tipikust, a vidékre és a népcsoportra jellemző építményeket, viseleteket, foglalkozásokat, tárgyi világot kereste. A Néprajzi Falu az ezredévi kiállítás egyik szenzációja volt. Bemutatta és elismertette a „tárgyi néprajz” tanulságait, sokakat – köztük a fiatal Kodályt, Bartókot, Györfly Istvánt – terepkutatásra, néprajzi gyűjtésre inspirált. A népi épületeket ugyan a következő évben lebontották, de a berendezés java a Néprajzi Múzeumba került, miként a fényképek, felmérések, rajzok és jegyzetek tömege is (dokumentációját facsimilében közli Szemkeő Endre bevezetőjével Jankó J. 1989). Elmondható, hogy a Néprajzi Falunak és Jankó heroikus erőfeszítésének korszakos jelentősége volt a Néprajzi Múzeum és a „tárgyi néprajz” hazai történetében.

A NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ ÉS JANKÓ JÁNOS TÁJMONOGRÁFIÁI

Jankó érdeme a *Néprajzi Értesítő* (eredeti nevén *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*) megteremtése. Éveken át meddő harcot folytatott Munkácsi Bernáttal azért, hogy az *Ethnographia* közöljön képi illusztrációval kiegészített dolgozatokat is. Az *Ethnographiát* akkoriban szerkesztő nyelvész Munkácsi azonban 1893–1897 között egyben a Néprajzi Társaság ügyvezető alelnöke is volt, és a pénzügyi fedezet hiányára hivatkozással utasította el mindennemű képanyag közreadását. A „képtelen néprajz” gyakorlatába pedig Jankó nem tudott belenyugodni. Ágált, levelezett, panaszkodott, de a helyzet csak 1899-ben változott meg, amikor Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum igazgatója lett a Néprajzi Társaság elnöke is, aki végre meghallgatta Jankó érveit. Támogatásával jelenhetett meg 1900-ban az *Ethnographia* mellékleteként az *Értesítő* I. évfolyama 12 ív terjedelemben, számos színes és fekete-fehér képillusztrációval. A III. évfolyam már 15 ív terjedelmet ért el, s szerkesztőként Jankó mellett Semayer Vilibáld neve is feltűnt a címlapon (Balassa I. 1997: 86–89). A kultuszminisztériumtól kapott szubvenció összege változatlan maradt (500 forint), a költségek egy részét a szerkesztő Jankónak máshonnan kellett fedeznie. Ennek titkát sajnos nem ismerjük.

Jankó korai halála után a Néprajzi Osztály vezetését és a *Néprajzi Értesítő* szerkesztését is Semayer örökölte meg. 1916-ig, a XVII. évfolyamig rendben megjelent a lap, de

az I. világháború anyagi nehézségei miatt elakadt, és Bátlynak is csak 1926-ban sikerült újraindítania. A két világháború között szintén az *Ethnographia* mellékleteként jelenhetett meg 1943-ig, amikor újra elakadt, s szünetelt 1954-ig. Akkor a *Néprajzi Értesítő* mint a Néprajzi Múzeum évkönyve született újjá, s azóta folyamatosan évkönyvként jelenik meg. A *Néprajzi Értesítő* hosszú évtizedeken át elsősorban a „tárgyi néprajz”, az *Ethnographia* pedig a „szellemi néprajz” orgánuma volt. A *Néprajzi Értesítő* száz év múltán is az anyagi kultúra kutatásának kimeríthetetlen kincsesbányája.

Az utókor viszonylag kevés figyelemre méltatja Jankó ún. tájmonográfiáit. Pedig úttörő érdemeit, monografikus igényét és látásmódját aligha lehet tőle elvitatni. Orbán Balázs enciklopédikus honismereti művei, Pintér Sándor „palóc” tanulmánya még nem igazi néprajzi művek, s a Malonyay-féle népművészeti kötetek sem állíthatók Jankó tájmonográfiáival egy szintre. Tálasi joggal jegyzi meg, hogy Jankó két korai műve – a *Kalotaszeg magyar népe* (1892) és a *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe* (1893) – „elméletileg haladást jelent”. A *balatonmelléki lakosság néprajza* (1902) pedig különösen kitűnik korszerű látásával, „főleg a nép társadalom és a paraszti műveltség változásai iránt tanúsított figyelmével” (Tálasi I. 1948: 11). Ezek a művei korai „közösségtanulmányok”, amelyek máig erősítik a vizsgált népcsoport azonosságtudatát, múltjához, hagyományaihoz való ragaszkodását.

A *Kalotaszeg magyar népe* Herman Ottó kíméletlen, személyeskedő kritikáját váltotta ki (Paládi-Kovács A. 1993c: 290–291), de a kortársak zöme felismerte a mű jelentőségét. Thirring Gusztáv helyesen állapította meg, hogy „az első néprajzi monographia, melyben népünk valamely része rendszeres és módszeres ethnographiai vizsgálat alá vétetett, és amely magasan kiemelkedik azon, többnyire minden tudományos alapot nélkülöző s rendszerint csak népszokások egyszerű leírására kiterjeszkedő terjengős néprajzi munkák közül, minők korábban minden czéltudatos előkészület nélkül jöttek létre” (idézi Hála J. 2003: 73). Utóbb Ortutay az „első komolyan számbavehető s máig is haszonnal forgatható néprajzi monográfiának” nevezte, „amely első komolyabb kísérlet magyar nyelven egy szűkebb etnikai csoportnak, földrajzi tájnak teljes részletes-sége törekvő föltárására” (Ortutay Gy. 1960: 263).

Teljes részletességre természetesen Jankó sem törekedhetett, de jó arányérzékkel megírt, tömören fogalmazott fejezetekben tárgyalta a „tárgyi ethnographia”, a „családi ethnographia”, az ünnepi szokások, a babonák (néphit) kiemelt tárgyköreit, s különös figyelmet szentelt a nyelvjárás, a személy- és ragadványnevek, a földrajzi névanyag rendszeres bemutatásának. Könyvét, szövegét gazdag képanyaggal illusztrálta, és a kötet bevezetőjében kísérletet tett a kalotaszegi nép rövid embertani jellemzésére is.

Következő táji kötetének fontos hozadéka az ipari tevékenységek leírása, pl. a torockói ércbányászat és vasművesség szakszavainak szótára, amit a kötetből kiemelve, külön is közreadott a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyében* (1893). Leírta és elemezte a torockói nép kényszerű életformaváltását a vashámorok leállítását után, amikor a férfiak útépítéssel, csatornaásással biztosították családjuk megélhetését, a fiatal nők pedig *szolgálónak*, házi cselédnek álltak be Kolozsvár, Torda, Nagyenyed tehetősebb családjaihoz.

Utolsó nagy könyve, *A balatonmelléki lakosság néprajza* megjelenését Jankó már nem érthette meg. Szembetűnő, hogy a Balaton halászatában, tógazdaságában sem csupán az „ösi” hagyományt kereste. Tárgyilagosan és rokonszenvvel írta le a bér munkás

halászhalk lélekölő robotját, a tó halászatát bérlő részvénytársaság elleni sztrájkját, majd megállapította: „ezek a napszámosok már nem is halászhalk, hanem munkások”. Az sem került el a figyelmét, hogy a kapitalista bérlő „a nép kezén semmiféle halászhalkszármot nem tűr, partjait csendőrral őrizteti, s ma csupán nagyipari szerszámmakkal dolgoztat”.

Itt kell megjegyezni, hogy Jankó a jelen változásaira, az emberek életviszonyaira figyelő etnológusnak bizonyult a távoli Szibériában is. Erről tanúskodik üttörő, de szintén posztumusz közleménye *Egy osztják háztartás kiadásai és bevételei* címen (1904: 61–67). Messze megelőzte vele a társadalom- és a gazdaságantropológia atyamestereit. Egész életútja és életműve az elhivatott, a tudománynak élő, a minden helyzetben etikus cselekvő néprajztudós példája.

TÁRGYI NÉPRAJZ, ÖSTÖRTÉNETI IRÁNY, NÉPMŰVÉSZET (1920–1934)

Az első világháború és a forradalmak kataklizmáját követő trianoni béke, valamint az ország átmeneti bénultsága, tartós szegénysége beszűkítette a néprajzi kutatás korábbi lehetőségeit. Az etnológiai és a nemzetiségi kutatások szükségszerűen háttérbe szorultak. Hiányzott a mecenatúra, a szak művelőinek, támogatóinak és kedvelt kutatási terepeinek tetemes része a szomszédos országokhoz került. A századelő pezsgését a néprajz életében a számvetés, a túlélés és az újrakezdés erőfeszítései váltották fel. Az 1920-as évek elején a néprajzi és folklorisztikai kutatások intézményi háttere meggyengült. 1917 és 1926 között nem jelent meg a *Néprajzi Értesítő*, s a múzeum elhelyezése is krónikusan megoldatlan maradt. Az egyetemi oktatás, 1926-ig, jószerevel a nyugdíjas Herrmann Antal szegedi magántanári működésében merült ki. Bátky, Györffy, Viski és Madarassy a Néprajzi Múzeum és a Néprajzi Társaság keretei között nagy nehézségek között érte el a *Néprajzi Értesítő* újraindítását (1926) és az *Ethnographia* folyamatos megjelentetését. A *Magyar népköltési gyűjtemény* utolsó kötete a Kisfaludy Társaság kiadásában, 1924-ben jelent meg. További kötetek kiadására – noha kéziratok lettek volna – nem volt anyagi lehetőség.

A néprajzi folyóiratok szűkös terjedelme is okozta, hogy más szakok művelői ritkán kaptak bennük teret. Ezáltal a szak kapcsolatrendszere sérült, tudományközi helyzete romlott. Emberföldrajzi, történeti, nyelvészeti, népművészeti tárgyú dolgozataikat Bátkyék maguk sem néprajzi folyóiratokban, hanem más lapokban közölték (pl. *Földrajzi Közlemények*, *Föld és Ember*, *Magyar Nyelvőr*, *Népünk és Nyelvünk*, *A Falu, Tér és Forma*, *Magyar Szemle*, *Magyar Iparművészet* stb.). Az 1920-as években a néprajzi folyóiratok irányvonala, orientációja is változott: a korábbi egyetemesebb szemléletet a néprajz szűkebb, etnocentrikusabb nézőpontja váltotta fel (Paládi-Kovács A. 1988: 3–4; 2002a: 85–86).

A néprajzi kutatás östörténeti irányultsága az 1920–1930-as években több okból igen markánsná vált. Ennek az irányzatnak, Herman Ottó és Jankó János evolucionizmusa révén, a tárgyi néprajzban kezdettől fogva erős hagyománya volt. Hunfalvy Pál nyomán az etnogenezis kutatása jórészt a néprajzhoz kötődött. A szervezetileg a Nemzeti Múzeumhoz tartozó Néprajzi Múzeum az östörténeti irányultság fenntartásával a főigazgató Zichy István, majd Hóman Bálint várakozásának kívánt megfelelni. Hóman,

aki 1924–1932 között a Néprajzi Társaság elnöki tisztét is betöltötte, s akinek a húszas évek végén nagy befolyása volt a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottságának személyi összetételére is, a néprajzot eleve „történeti tudománynak”, illetve „szellemtudománynak” tekintette. A „szellemi néprajz” neves művelői, mint Sebestyén Gyula, Vikár Béla, Solymossy Sándor, Róheim Géza, Bán Aladár szintén a magyarság korai történetének megrajzolásához kívántak hozzájárulni az „ősvallás”, a történeti mondák, a néphit és népszokások kutatásával.

A szó és tárgy (Wörter und Sachen) elvét követő tárgytörténeti kutatás széles kapcsolódási felületet talált a korszak uralkodó nyelvtörténeti, szótörténeti irányzatával, melynek művelői (Munkácsi Bernát, Mészöly Gedeon, Gombocz Zoltán, Melich János, Horger Antal, Németh Gyula és mások) személyükben is összekötötték a néprajzi és a nyelvtudományi kutatásokat (Paládi-Kovács A. 1988: 4; 2002a: 86). Hasonló személyi szálak fűzték a néprajzhoz a régészet, a művészettörténet, a történetírás, az etnobotanika, a jogtörténet és más diszciplínák számos kiváló művelőjét.

Tagányi halála (1924) után, sajnálatosan visszaszorult a társadalom-néprajzi kutatás. Igaz, a *Társadalomtudomány* (1921–1944) című folyóirat megindítója, kiadója 1926-ig a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomtudományi Szakosztálya volt (Bibó István szegedi jogászprofesszor vezetésével), de akkor – Teleki Pál intencióját követve – önálló Társadalomtudományi Társulat szerveződött, mely a lap szerkesztését is magához vonta.

A korszak hazai etnográfijának meghatározó, központi alakja Bátky Zsigmond volt, akinek igazgatása alatt (1920–1934) a Néprajzi Múzeum ismét igazi tudományos műhelyé vált, mint volt Jankó idejében. Bátky a maga személyében kötötte össze a Herman és Jankó nevével fémjelzett első és a Bátky–Györffy–Viski köré csoportosuló második etnográfus nemzedéket. Bátky nem hivatali beosztása, hanem páratlan tudása, olvasottsága és életkora folytán volt az említett triász központi alakja. Számított a különbség is, hiszen tíz évvel idősebb volt Györffynél, akinek tanára volt az 1894/95-ös tanévben, amikor helyettes tanárként dolgozott a karcagi Református Gimnáziumban. Pár évvel később, a millenniumi kiállítás Néprajzi Falujában találkoztak ismét, s Bátkyt meglepte ifjú tanítványának kitűnő tárgyismerete. Szepepe volt abban, hogy Györffy a földrajz szakot válassza, és a néprajz irányában is tájékozódjon.

Bátky a Komárom megyei Kocson született 1874-ben. Szülei Gömörből elszármazott módos, református földművesek voltak. A pesti tudományegyetemen szerzett természetrajz–földrajz szakos tanári oklevelet, de már hallgató korában önkéntes gyakorlonok volt Jankó mellett, a Néprajzi Társaságban. 1896-ban lépett a Nemzeti Múzeum kötelékébe, és vált Jankó János közvetlen munkatársává (Gunda B. 1978: 9, 12). Segítőtársa lett minden munkájában, s a gyakorlatban sajátította el a „tárgyi néprajz” kutatásának szemléletmódját, speciális módszereit, technikáit. Elkísérte Jankót Finnországba, több hazai gyűjtőutat tett, ismerte felfogását a néprajzi tárgyak osztályozásáról, tipologizálásáról, és tudott arról a megbízatásáról is, amelyet 1902-ben, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségétől kapott egy múzeumi segédkönyv összeállítására. Jankó korai halálát követően folytatta mestere munkáját, s ennek köszönhetően jelent meg, 1906-ban, az *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című kötet, Bátky tartalmas és máig iránymutató bevezető tanulmányával. Eltérvén a magángyűjtőktől, a háziipar és a népművészet szerelmeseitől, Jankó és Bátky nem az esztétikumra, hanem a formák

tárgytörténeti és funkcionális jelentőségére volt elsősorban tekintettel. Malonyay vállalkozásával ellentétben már-már a dísztelen tárgyakat, munkaeszközöket részesítették előnyben. A tárgyak dokumentálását, múzeumi célú gyűjtését kiterjesztették az anyagi termelés, a munka világára (ekék, sarlók, kaszák, kapák, kézművesszerszámok stb.).

Jankó úttörését követően, Bátky fogalmazta meg „tárgyi néprajzunk európai távlatú összehasonlító kritikai álláspontját”. Iskolateremtő dolgozataival, múzeumigazgatói és szerkesztői tevékenységével, programadó és recenzeáló írásaival, vitacikkeivel a hazai etnográfát ismét európai színvonalra emelte (Tálasi I. 1948: 14). Bátky a műveltségi rétegeket és áramlatokat kutatta, és a regionális tagozódást, az ökológiai viszonyoknak, az interetnikus érintkezéseknek a néphagyomány formálódásában betöltött szerepét elemezte. „Hidat tudott verni a régészet, a társadalomtörténet és a néprajz között.” Az etnikus sajátságok kutatásába előszeretettel vonta be a nyelvtudomány eredményeit is (Gunda B. 1978: 164). Kultúrморfológus volt, akit mindig a tárgy önmagában érdekelt, formájával, alakjával, születésével, fejlődésével és kimúlásával, elterjedésével a térben és az időben. „Nem az ember életmódjából vezette le a tárgyat, inkább a tárgy szerkezetéből következtetett az azzal foglalkozó emberre” (Vajkai A. 1948: 16). Módszere tekintetben emlékeztetett a régészetre, amit indokolt a múzeumi gyűjtemények tudományos feldolgozása is.

Bátky már 1906-ban felmérte, hogy a Néprajzi Múzeum gyűjteményének hiányai, esetlegességei miatt Jankónak az a célkitűzése, hogy „a Néprajzi Osztály egész anyagának typológiáját is megcsinálja... ez idő szerint a kellő alaposággal keresztül nem vihető” (Bátky Zs. 1906a: IV). Az idő teljes mértékben őt igazolta, hiszen számos tárgycsoportnak még ma sincs átfogó típusrendje. Úgy vélte, hogy a néprajzi múzeumokban „az emberiség anyagi kultúrvagyonát gyűjtjük egybe”, s megíjósolta, hogy „e ma még néprajzinak nevezett múzeumokból más gyűjtemények bevonásával, olyan múzeum fog kialakulni, mely a földglóbust átfogva, az egész emberiség művelődését fogja illusztrálni a maga természetes fejlődésében, egyszóval általános *művelődéstörténeti* múzeumma lesz”.

Ugyanott szól a tárgyak és a népek, etnikumok kapcsolatáról is: „A kultúra azonban a mint kiderült, nincs népekhez kötve, hanem egyes kisugárzó pontokból más népekhez is áterjed, s a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak *időleges* hordozói s így szükséges, hogy a további gyűjtés és búvárkodás e kultúráknak történeti irányban való mélyítésére helyeztessék” (Bátky Zs. 1906a: 4–5). Minden írásából kiderül, hogy Bátky kora ifjúságától fogva behatóan ismerte a földtudományok és az etnológia minden elméletét, s a darwinizmussal, a társadalmi evolúció elméleteivel éppúgy tisztában volt, mint Ratzel és Bastian nézeteivel. A Wörter und Sachen nyelvészeti iskola tanításait legalább olyan jól ismerte, mint a francia emberföldrajzi iskoláét, s a bécsi kultúrtörténeti iskolába torkolló kultúrkörelmélet ugyanúgy izgatta, mint a környező országok néphagyományait közreadó, ismertető művek. Bátky fáradhatatlanul és mohón olvasott, újját folyton rajtatartotta a „világ néprajzi vérkeringésének ütőerén”. Olvasmányairól gyakran közölt recenziót, orosz és egyéb szláv nyelvű művekről fordításokat csináltatott, hogy tájékozódni tudjon a kelet-európai környezet néphagyományairól, az ott folyó kutatások legújabb eredményeiről. Elsőnek adott hírt Ankermann művéről, melyben Afrika kultúrköréit és kulturális régióit vázolja (Bátky Zs. 1906b: 24–27), s az általa írt nekrológok olvashatók Ratzelről és Bastianról a *Néprajzi Értesítőben* (1904–1905).

Jellemző, hogy az új nemzedék, 1938–1939-ben, még mindig tőle várta az útmutatást, az etnológiai irodalom új eredményeinek ismertetését és értékelését. Bátky a Néprajzi Múzeumban tartott „szemináriumszerű beszélgetéseire” is gondosan felkészült. Például Adolf Bach *Deutsche Volkskunde*-járól mintegy 30 oldalnyi jegyzetet készített, hogy a múzeum akkori fiatal munkatársainak (Fél Edit, Nemeskéri János, Márkus Mihály, Herkely Károly) kellő tájékozottsággal számolhasson be a könyvről, s fejthesse ki róla saját kritikai álláspontját. „Tanító lélek és alkat volt” – írta róla szóló nekrológjában Marót Károly (Marót K. 1939: 362; Gunda B. 1978: 156–160). Az említett példa is arról győz meg bennünket, hogy Bátky egész életében naprakész volt az etnográfia, az etnológia hazai és nemzetközi szakirodalmában. Aki Bátkyt és körét „elméletellenesnek” véli, és „katalogizálást”, „faktológiát” emleget velük kapcsolatban, valószínűleg nem mélyedt el kellően az írásaikban (Sozan, M. 1977: 279–288; Kósa L. 2001: 120).

A népművészet kutatását – miként az őstörténetét – szintén a múzeum falain kívül álló közönség, a gyakorlati élet és a rokon tudományok sürgették, igényelték. A Néprajzi Múzeum minden munkatársa átértékelte az ügy fontosságát, dolgozott is e tárgykörben, de itt elsősorban Viski szerepét kell kiemelni. Első fontosabb munkája az erdélyi magyarság népművészetéről szólt, és 1920-ban jelent meg a Kisfaludy Társaság támogatásával, francia nyelven. A következő években ezt a művét angol, holland, finn nyelven is kiadták. Sokan felismerték a kultúrpolitikában is, hogy a népművészet tárgykörével szolgálni lehet a Népszövetség magasztos célkitűzéseit, s szólni lehet a határon kívül rekedt magyar néprészek művészetéről is. Czákó Elemér révén, a kultuskormányzat fel is karolta a népművészeti kutatások ügyét, s főként a külföldön bemutatható kiállítások rendezését támogatta. Másrészt a Malonyay szerkesztésében indult sorozat utolsó kötete (a *Magyar népművészet V. Palóc népművészet*) 1922-ben jelent meg, s szép közönségsikert aratott. Elérkezett az ideje, hogy az etnográfusok ne csupán bírálják az amatőrök által kiadott műveket, albumokat, de maguk is gondolják a nagyközönség érdeklődése által övezett tárgyalgató népművészetet.

A szakra háruló munka javát Viski Károly vállalta magára. A prágai nemzetközi népművészeti kiállításra (1928) kiadott díszes kötetben elsőként kísérelte meg a díszítőművészet tárgyi világának osztályozását. Ezt a rendszerező munkát általa írt újabb résztanulmányok, kismonográfiák egész sora követte: *Székely szőnyegek* (1928), *Magyar pásztorművészet* (1931), *Népies kerámiánk* (1931), *Tiszafüredi cserépedények* (1932). A tiszafüredi kerámiát bemutató könyve az MTA támogatásával akkor indított *Monumenta Hungariae Ethnologica* sorozatban, angol nyelven is megjelent. Viski *A magyarság néprajza* „Díszítőművészet” című fejezetében minden korábbinál teljesebb összességig jutott el, s a nemzetközi összehasonlító kutatás számára is elvi jelentőségű megállapításokat tett. Ezek külföldi megjelenítésére sajnos már nem jutott ideje, amiben újabb feladatvállalásai is akadályozták.

Viski Károly (Torda, 1882 – Budapest, 1945) az 1920–1934 közötti években vált a magyar néprajz, sőt az európai etnológia kiemelkedő egyéniségévé. Erdély szülte, aki Kolozsvár egyetemén szerezte meg magyar–latin szakos gimnáziumi tanári képesítését. Ifjú tanárként erdélyi városokban (Székelyudvarhely, Torda, Nagyszalonta) tanított, és magyar nyelvtörténeti, dialektológiai kutatásokat végzett. 1920-ban, 37 évesen került a

budapesti Néprajzi Múzeum kötelékébe, s a következő években vált az anyagi kultúra és a népművészet kutatójává. Közreműködött a Néprajzi Múzeum költöztetésében, első nagy, állandó kiállításának megrendezésében és az 1924-ben megindított Magyar Népművészet című kiadványsorozatának munkálatában. E sorozat több füzetét, albumát írta és szerkesztette: *Székely himzések I. Csikmegyeiek* (1924), *Dunántúli bútorok I. Székek* (1925), *A Bakony-balatonfelvidéki kőépítkezés* (1926). A „pávaszem” motívum eredetéről, koráról szóló rövid dolgozatában kifejti, hogy a Huszka József által „pávaszemnek” vélt motívum valójában perspektivikusan rajzolt rózsából ered, s azok először a reformkori szücsmintakönyvekben láthatók, a téma ugyan részletkérdés, de perdöntő a népművészet eredetéről szóló romantikus felfogásban. Viski vitázáróját érdemes idézni: „Még lehet, hogy e 'pávaszem'-hez hasonló magyar róza csak 100–150 évvel ezelőtt keletkezett. Ha esetleg ilyen fiatal is a motívum, megközelíthetetlen eredetisége és kétségtelen szépsége jelent akkora értéket a magyar alkotó géniusz számára, mint amekkora érték volna 1400 éven át változatlan formákat konzerváló ereje – ha ugyan ilyen erőt módunkban volna kimutatni” (Viski K. 1926: 27).

Viski Bátkyval és Györffyvel együtt hozta létre a *Magyar népművészet* című kötetet (1928), a tárgykör első tudományos rendszerezését. A bevezető szöveget Viski fogalmazta, az ábrák magyarázó szövegeit társaival megosztva írták. Ezt a gazdagon illusztrált kötetet francia nyelven is kinyomtatták, s a népművészet prágai világkongresszusán szép sikert arattak vele.

Az 1920–1930-as években jelentős eredmények születtek Madarassy László és Györffy István népművészeti kutatásaiból is. Madarassy a pásztorművészet egyes tárgycsoportjait, technikáit tanulmányozta különös alaposággal (pl. *Véselt pásztor-tülkök*, 1925; *Dunántúli tükrösök*, 1932) és kiemelkedő mestereit, alkotóegyéniségeit mutatta be nagy szeretettel és műves gonddal (*Barna János, a feszületfaragó*, 1934; *Művészkedő magyar pásztorok*, 1935). Györffy még 1909-ben, fiatal muzeológusként kezdte el a cifraszűr és a szűrszabó mesterség vizsgálatát, tárgyi anyagának, emlékeinek összegyűjtését. Munkahelyi megbízása mellett személyes ügye volt e tárgykör monografikus feldolgozása, s 1930-ban, amikor elkészült vele, külső támogatás hiányában saját költségén adta ki a könyvet. Címadása – *Magyar népi himzések I. A cifraszűr* – arra vall, hogy szerzője a mű folytatásában bizakodott. Az egyetlen ruhadarabról szóló monográfia a mesterségek, a népviseletek kutatásában is remekmű. Mint a recenzens Viski írja: „A könyv a szűr formáinak, díszítményeinek kimeríthetetlen tárháza. Ami kimaradt, csak többé-kevésbé érdekes változat lehet, amely a szűrre vonatkozó ismereteinket alig fogja gyarapítani.” Legalább ekkora a jelentősége annak, amit Györffy a ruhadarab díszítményeiről állapított meg. Huszával szemben, aki a cifraszűr egyes díszítőelemeit ősi, keleti, szasszanida eredetűnek vélte, Györffy leszögezte, hogy a magyar szűrhimzés eredete még évszázadokra sem nyúlik vissza. Ugyanis a stilizált virágornamentika a szücsmunkákon is csupán a 18. század végén jelent meg, s a szűrszabók onnan vették át a szűrök virágozását. Azt is megállapította, hogy elsőként dunántúli, különösen a veszprémi szűrszabók lehettek az újítás kezdeményezői (Selmezyi Kovács A. 1981: 112–124). Ugyanúgy elutasította a népművészet ornamentikájának romantikus megközelítését, mint a 'pávaszem' motívumról szóló, előbb említett cikkében Viski is tette.

A háborús éveket, forradalmakat követően – 1919 októberében – Bátky Zsigmondot miniszteri biztosnak küldték a Néprajzi Tárbá. Seemayer nyugdíjazása után, 1921-ben kapta meg igazgatói kinevezését. Bátky az általa – kilencéves megszakítás után – 1926-ban újraindított *Néprajzi Értesítő*ben tette közzé a néprajzi gyűjtemény hanyatlásának történetét. Elődjéről kendőzetlenül közölte, hogy a pusztuló néprajzi emlékek megmentésére tíz éven át kiutalt jelentős összeget „gondatlanul használta fel, s a háború előtt lehetséges és kiadós vidéki gyűjtőutakat végleg elhanyagolta, miáltal a múzeumnak pótolhatatlan kárt okozott. Az Osztály tudományos feladataival egyáltalán nem törődött. A tisztviselőket komoly munkával foglalkoztatni nem tudta... Eltávozásával teljes rendtelenség maradt utána” (Bátky Zs. 1926: 45).

1919 májusában, Lukács György közoktatásügyi népbiztos nevében, Fogarassy csoportvezető kívánta a Nemzeti Múzeumot és annak Néprajzi Osztályát átszervezni, Seemayernek – a felállítandó Ergológiai Osztály kiszemelt vezetőjének – közreműködésével. A proletárdiktatúra gyors összeomlása miatt az átszervezés nem valósulhatott meg. A Nemzeti Múzeum ugyanazza lett, ami volt – Lukács György szavaival: „a feudális faji ideológia leghűségesebb kiszolgálójává” (Balassa I. 1951: 434). Az ideológiai felhangoktól eltekintve, a 9 fős direktórium 1919-ben nagyratoló tervekről tanácskozott. Róheim Géza a „Kilencek” április 3-i ülésén egy nagy Néptani Intézet, Múzeum és Társaság vízióját vázolta fel. 1919. június 13-án pedig új Néprajzi Múzeum és a hozzákapcsolódó Néptudományi Intézet létesítéséről tanácskoztak. A minisztériumi jogkört gyakorló „népbiztosság” a létrehozandó néptudományi múzeum és intézet igazgatói tisztségére Kóris Kálmánt, helyettesének és egyben a néplélektani, az etnológiai és a folklór osztály vezetőjének pedig Róheim Gézát kívánta jelölni (Kösa L. 1989: 51; Verebélyi K. 1990: 24–27). E szerepvállalásnak azonban aligha volt része abban, hogy mindketten elvesztették múzeumi állásukat, már a „kommünt” követő konzervatív rezsim első hónapjaiban.

A Városligetben vegetáló Néprajzi Múzeum helyzete az 1920-as évek elején tovább romlott, s csak akkor kapott figyelmet, amikor 1922-ben egy példátlan jégvihar zúdult a múzeumnak otthont adó Iparcsarnok épületére. A vihar betörte az ezredéves kiállítás számára felhúzott és ideiglenesnek szánt épület ezer ablakát, összetörte a néprajzi kiállítás vitrinjeit, s nagy kárt okozott tárgyaiban is. Ezt követően határozta el Klebelsberg Kunó kultuszminiszter, hogy a Néprajzi Múzeum számára megfelelő épületet emelnek a Lipótvárosban, a Parlament közelében üresen álló nagy telken. Az épület tervei 1923-ban el is készültek, de az építést – anyagiak hiányában – nem kezdhették el. Ezt követően jelölték ki a gyűjtemény számára a tisztviselőtelepi gimnázium épületét, a Népliget határán. A múzeum átköltöztetése 1924 őszétől 1925 októberéig tartott (Bátky Zs. 1926: 47).

A háború és a további megpróbáltatások idején elvesztett munkatársak pótlása nem ment egy csapásra. Új belépő volt Viski Károly, aki a háborús években az újpesti gimnázium tanára volt, s a legtöbbet vállalta magára a múzeum költöztetésének és az új állandó kiállítás megrendezésének feladataiból, és Bátky helyetteseként, a múzeum igazgatásában, adminisztrálásában is évekig részt vett. Osztozott a gondokban Györffy István is, aki azonban a terepmunkát, a tárggyűjtést végezte legszívesebben. Velük voltak a múzeumi műhely megteremtésében Madarassy László és a később csatlakozott

munkatársak, a botanikus Gönyey (Ébner) Sándor, a grafikus Csikós Tóth András, majd Palotay Gertrúd és az emigráns cári tisztből lett kutató, Tagán Galimdsán. Az 1920-as években lépett a múzeum kötelékébe az antropológus Bartucz Lajos és a zenetudós Lajtha László is. Összességében véve a múzeumnak kitűnő személyi állománya alakult ki már az 1920-as évek derekán.

Hosszú évek megpróbáltatásai után az új épületben elhelyezkedő, gyűjteményeit rendező és gyarapító, könyvtárát gyors ütemben fejlesztő Néprajzi Múzeum fokozatosan tudományos kutatóhellyé vált, s a magyar néprajztudomány legjelentősebb intézménye lett. Egyetemi tanszék hiányában az etnográfus szakemberek utánpótlását, nevelését is magára vállalta. Állások hiányában díjtalan gyakornokokat fogadott, fiatalokat és külső, amatőr kutatókat vont be a munkába.

A *Néprajzi Értesítő* és a múzeum egyéb kiadványai, katalógusai és népművészeti albumai erősítették nemzetközi kapcsolatait, különösen a könyvtári cserét. Az állandó kiállítás híre, majd az 1928. évi prágai kongresszusra elkészült kötet (a *Magyar népművészet*) külföldről is egyre több látogatót, szakembert vonzott a budapesti Néprajzi Múzeumba. Így Ilmari Manninen finn és Hriszto Vakarelski bolgár kutató hosszabb időt töltött ebben a műhelyben. Terepre a külföldieket főként Györffy szokta vinni. Vakarelski 1931 első felében – Bátky kérésére – orosz nyelvtanfolyamot tartott a múzeum munkatársainak, melyen Bátky, Györffy, Viski, Madarassy és Bartucz is részt vett (Vakarelski, Ch. 1974: 193). Az 1920–1930-as években a *Néprajzi Értesítő* volt az egyetlen hazai folyóirat, amelyben rendszeresen jelentek meg ismertetések orosz nyelvű tudományos művekről (Gunda B. 1978: 16).

A múzeum felívelő szakaszában munkatársai mellőzésként éltek meg Solymossy Sándor beszámolóját a néprajzi kutatások hazai állapotáról (*Magyar néptudomány, etnológia*) címen, melyet Magyary Zoltán felkérésére írt (megjelent *A magyar tudománypolitika alapvetése* című gyűjteményes kötetben, Budapest, 1927). A folklorista akadémikus kizárólag a folklorisztikáról nyilatkozott, és annak intézményeit hiányolta. Viski a *Néprajzi Értesítő* hasábjain hosszan recenzeálta a kézikönyvet, s főként Solymossy téziseit vitatta. Írását Solymossy válasza követte, és kettejük vitáját a szintén érintett Bátky kimért nyilatkozata zárta le. Viskiék joggal kifogásolták az etnográfia, a „tárgyi néprajz” mellőzését, Solymossy pedig okkal hiányolta a folklórkutatás hazai intézményeit. Azok hiányáról természetesen nem Bátkyék tehetek (Solymossy S. 1927a, 1927b; Viski K. 1927; Bátky Zs. 1927: 123–127; Kósa L. 2001: 130).

1929-ben a kultúrpolitika végre törlesztett egy keveset régi adósságából azáltal, hogy a szegedi egyetemen Néprajzi Tanszéket alapított, s arra a már idős Solymossy Sándort nevezte ki professzornak. Ebben talán az említett vitának is része volt. Az ütközet sajnos ártott a szakon belüli összefogásnak, s kihatott *A magyarság néprajza* munkálataira, sőt még a következő nemzedék személyes kapcsolataira is.

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG

Az első világháború és a forradalmak éveit átvészelő Néprajzi Társaság – főként az MTA és esetenként a kultuszminisztérium segélyeinek köszönhetően – folyamatosan megjelentette az *Ethnographiát*, és némi szervezeti háttérrel nyújtott a szak művelőinek.

1919. március 15-én, az éves rendes és egyben tisztújító közgyűlésen Sebestyén Gyula, a társaság elnöke elhamarkodott, zavaros előadást tartott *A szocializmus és a kommunizmus ethnológiája* címen (1919: 138–144). Az esedékes tisztújítás helyett, Bibó István javaslatára, kilenc tagú „intéző bizottságot”, „direktóriumot” választottak. Ennek összetétele igen tanulságos: Bartucz Lajos, Bátky Zsigmond, Bibó István, Györffy István, Kodály Zoltán, Kóris Kálmán, Madarassy László, Róheim Géza, Solymossy Sándor. Nem volt a „kilencek” között Seemayer Vilibáld, a Néprajzi Múzeum igazgatója, de munkatársai közül tagja lett a még múzeumi gyakornok Róheim, s a *Huszedik Század*-hoz, a Galilei-körhöz tartozó Kóris Kálmán. A társaság vezetése több mint egy évre a „direktórium” kezébe került, s csak az 1920. március 31-én tartott közgyűlésen állt vissza az Magyar Néprajzi Társaság alapszabályában rögzített rend. A társaság senkit sem zárt ki, nem törölt tagjai közül, s nem kezdeményezett igazoló bizottsági eljárásokat (eltérően például a Magyar Történelmi Társulattól).

A „kilences bizottság” hónapokon át vitatta az illetékes népbiztosság által támogatott elgondolásokat, melyek főként az *Ethnographia* profilját és Róheimnek a Néptudományi Intézetre (és a múzeumra) vonatkozó tervezetét érintették. Kóris Kálmán a Társaság önállóságának feladását és a megalakítandó Társadalomtudományi Társaságba való beolvadását szorgalmazta, Róheim is egy „új Néprajzi Társaság” létrehozását emlegette. Ezeknek az elgondolásoknak azonban a többség ellenállt (Kösa L. 1989: 51–52).

Az 1919 őszén a Nemzeti Múzeumban és a Széchényi Könyvtárban felállított Igazoló Bizottság a Néprajzi Társaság több prominens tagját állásvesztéssel, nyugdíjazással büntette. Fejérpataky László igazgató Róheimet már 1919. augusztus 9-én hazaküldte a Nemzeti Múzeumból, s az Igazoló Bizottság október 1-jén végképp elmarasztalta a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt. Javasolta a vallás- és közoktatási miniszternek, hogy „dr. Róheim Géza szakgyakornok a Magyar Nemzeti Múzeum kötelekéből eltávolíttassék” (Verebélyi K. 1990: 28–30). Sebestyén Gyulát könyvtárigazgatói állásából 56 éves korában, 1920-ban nyugdíjazták. Elnöki tisztsége a Néprajzi Társaságban már előbb megszűnt, s az *Ethnographia* szerkesztését is elvették tőle. Hiába adta ki elgondolásait *Állandó Néprajzi Bizottság és Magyar Néptudományi Intézet* (Budapest, 1920) és *A Magyar Néptudományi Intézet alapszabályának tervezete* (Budapest, 1921) címen, már nem számoltak vele. Akadémiai tagságától nem fosztották meg, de a tudományos életből kihagyták, miután visszavonult Balatonszepezdre. Nyugdíjazásáért nem saját meg gondolatlanságát, hanem Czakó Elemért, a kultuszminisztérium néprajzban jártas tisztviselőjét okolta. Barátjának írta 1921. május 22-én kelt levelében: „A mi most már Czakónak ellenem folytatott mesterkedéseiről kiderül, példátlanul áll a magyar tudomány történetében. Most azonban minden időkre végzek vele. Pár hét múlva felveszi a néhai nevet” (Paládi-Kovács A. 2002a: 42).

A Néprajzi Társaság új elnökévé az 1920. évi közgyűlés Tagányi Károly (1858–1924) történészt választotta meg, főtítkárává a konzervatív beállítottságú Madarassy Lászlót. Két alelnöke Bátky Zsigmond és Solymossy Sándor lett. Solymossyt 1919-ben az MTA levelező tagjává választották, és Sebestyén felmentése folytán az *Ethnographia* szerkesztése is rá szállt. Hosszan viselte ezt a megtisztelő, ámde annál megterhelőbb tisztséget, időnként Madarassyval megosztva a szerkesztés gondjait (1923–1925, 1931–1934).

A Néprajzi Társaság 1920-ban meggyengült, tagsága megfogyatkozott, folyóiratának előfizetői közül sokan az utódállamokhoz kerültek. Szakmai szerepe, társadalmi súlya is csökkent. Tagányi tekintélyes, de már nyugdíjas tudós volt, s nem rendelkezett a szükséges társadalmi összeköttetésekkel. *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről* (Budapest, 1919) szóló munkáját a Néprajzi Társaság adta ki. Tudósi, akadémiai rangja és politikai semlegessége így is hozzájárult a társaság konszolidálásához. Elhunytá után a választmány új, befolyásos vezetőket igényelt. Így kérték fel a Néprajzi Társaság védnökének Klebelsberg Kunó kultuszminisztert (1925–1932) és elnökének Hóman Bálintot (1925–1932). Bátky és Solymossy megelégedett az alelnöki tisztséggel, Madarassy pedig továbbra is vállalta a titkári feladatkört, s ellátta egészen 1935-ig. Ennek a felállásnak köszönheték, hogy – időnként Kornfeld Móric mecénatúráját is igényelve – továbbra is rendszeresen kiadhatták az *Ethnographiát*, hogy elérték a Néprajzi Múzeum megfelelőbb elhelyezését, hogy támogatást kaptak az MTA Néprajzi Bizottság felállításához, majd *A magyarság néprajza* kiadásához is. A korszak elején főként Czákó Elemér révén kaptak minisztériumi segítyt az *Ethnographia* nyomdászamláinak kifizetéséhez.

Szervezeti téren, az 1920-as évek elején, átmeneti bővülés következett be. Igen eredményes volt az *Emberföldrajzi Szakosztály* és a Bátky és Kogutowicz Károly szerkesztésében megjelenő *Föld és Ember* (1921–1929). Ebben a francia emberföldrajzi irányzat szellemében tevékenykedő geográfusok mellett Bátky és Györffy is szorgalmasan publikált.

Bibó István vezetésével szerveződött meg a *Társadalomtudományi Szakosztály*, mely 1921-ben indította meg *Társadalomtudomány* című folyóiratát. Ebből nőtt ki aztán az önálló *Magyar Társadalomtudományi Társulat* (1924), mely Teleki Pál támogatásával hamarosan (1926) átvette a folyóirat kiadását is. Ezzel Bibó szakosztályelnöki és szerkesztői tisztsége megszűnt, a lap és az önállósult Társulat is konzervatív „irányt vett”.

Laza, már-már névleges volt az *Embertani Szakosztály* kötődése a Néprajzi Társasághoz. 1922-ben vált ki a korábbi *Régészeti és Antropológiai Társulatról*, s Bartucz Lajos kapcsolta a néprajzi intézményekhez. Ő szerkesztette az időszakosan megjelenő szakosztályi közlőnyt, az *Antropológiai Füzeteket* is. Ez a sorozat 1932-ben – fedezet hiányában – szűnt meg (Kösa L. 1989: 63–64).

Ezek az átmeneti kapcsolódások nem csupán a néprajz kitüntetett tudományközi helyzetére, hanem az érintett szakok belső ellentéteire, csoportosulásaira, támogatásának elégtelenségére is fényt vetnek.

A NÉPRAJZ MINT NEMZETI TUDOMÁNY (1932–1949)

A MAGYARSÁG NÉPRAJZA (1933–1937)

A négykötetes szintézis megszületését több szerencsés körülmény együttállása tette lehetővé. Első helyen említendő a Bátky vezette Néprajzi Múzeum szilárd intézményi bázisa. Ezenkívül kellett hozzá a szerkesztő és szerző Viski Károly, aki az 1920-as évek óta magára vállalta a spiritus rector szerepét. Jóval később, professzori kinevezése alkalmával írott önéletrajzában szerényen szölte saját törekvéséről: „Pályám egyik figyel-

met érdemlő eredménye, hogy a Néprajzi Múzeumi kollégáim között évekig színen tartottam a magyarság néprajza kézikönyvének gondolatát, míg végül hárman egyesültünk közös munkára; a magyarság tárgyi néprajzának megírására, vállalkozásunkat a Magy. Tud. Akadémia is megértéssel támogatta. Mikor a kiadásra az Egyetemi Nyomda ajánlkozott, elkészítettem a szellemi néprajz tervét is, s élénk részt vettem a szerkesztői és lektori munkákban. Törekvéseimet, elveimet a munka második részében – rajtam kívül álló okokból – nem mindenben sikerült megvalósítanom” (közli Vargha L. 1974: 183).

A „szellemi néprajz” két kötetéhez a szerzők megnyerése, kézírataik „összefésülése” több bajjal járt, mint a „tárgyi néprajz” fejezeteinek megírása a feladatra már régen készülődő Bátky–Györffy–Viski hármas számára. A mű első kiadásán szerkesztőként Czakó Elemér neve szerepel, aki számíthatott Viski hathatós közreműködésére. Czakó elsősorban a kiadót képviselte, aki Solymossy Sándortól és a folklórkötetek más szerzőitől is képes volt kéziratokat szerezni. Az Egyetemi Nyomda vezetőjeként, Czakó bábáskodott már a Hóman Bálint és Szekfű Gyula közös munkájaként született *Magyar történet* hét kötetének kiadása körül is. Viskiék készülődését, kézikönyvtervezetét megismerve alakult ki a „hungarológiai sorozat” koncepciója, s jelenhetett meg másodikként *A magyarság néprajza*. A sorozat harmadik darabja, a *Magyar föld – magyar faj* időben elkészült, és négy kötetben megjelent, de a negyedik darabnak szánt *Magyar művészettörténet* – kézirat hiányában – nem valósult meg.

Ebben a kultúrpolitikai és kiadói koncepcióban a néprajzi összefoglalás céljának azt tekintették, hogy a névtelen nép alkotó géniuszának, az etnikai sajátosságoknak, a környező népektől eltérő kulturális jegyeinek megállapítását végezze el. Mindez főként a sorozat kiadói előszavából, a kiadói prospektusból és egyes szerzők utalásaiból derül ki (Balogh I. 1974: 130).

Kellett a mű megszületéséhez a Magyar Tudományos Akadémia Viski által említett támogatása is. Az Akadémia és 1929-ben megalakított Néprajzi Bizottsága – az akkori-ban reá szállt Vigyázó-hagyaték éves jövedelméből – tetemes összeggel járult hozzá a kézikönyv előkészítéséhez és kinyomtatásához (Paládi-Kovács A. 2002a: 45–46).

A hirtelen jött lehetőség készületlenül érte a szakot. Bátky még nem látta elérkezettnek az időt egy nagylélegzetű összegző mű elkészítésére, noha Zelenin, Moszyński, Manninen és mások kézikönyveit állandóan az asztalán tartotta. Azonban amikor megbizonyosodott a kiadás lehetőségéről, az MTA mecenatúrájáról, elsőként írta meg a rá osztott fejezeteket (Település, Építkezés, Táplálkozás, Mesterségek). A két tárgyi néprajzi kötet nem csupán szövegével, de páratlanul gazdag képanyagával is nagy sikert aratott. A II. kötet például 1519 ábrát közölt, képanyagát részint a Néprajzi Múzeum szolgáltatta (az Akadémia anyagi támogatásával), részint korábbi nyomdúcokat használtak hozzá. Ugyanis „A nyomdúcok egy részét a K.(irályi) M.(agyar) Természettudományi társulat engedte át Herman Ottó anyagából” – főként *A magyar halászat könyve* megőrzött rajzaiból (Paládi-Kovács A. 2002a: 46).

Az első két kötet egységét a másik kettővel szemben a recenzensek közül többen is kiemelték (pl. Honti János, Gunda, Eckhardt Sándor). Erősebb bírálatot kapott a „szellemi néprajz” két kötet, de Györffynek is szemére vetette Ecsedi István, hogy a gyűjtögetés-halászat-vadászat fejezetek szűk ismeretanyagot ölelnek fel, s a halászat néprajzának összefoglalása nem lép túl Herman, Jankó és Munkácsi eredményein (Kósa L. 2001: 157).

ÚJ INTÉZMÉNYEK

AZ MTA NÉPRAJZI BIZOTTSÁGA

Az Akadémián, az 1850-es évektől kezdve léteztek diszciplináris bizottságok, és időnként újak is létesültek, de Néprajzi Bizottság felállítására 1929-ig nem volt fogadókészség. Sebestyén Gyula 1918-ban, majd 1921 tavaszán javasolta a felállítást, de a Pénzügyi Bizottság ellenezte, mondván, hogy dotációval nem tudná ellátni, s „kellő anyagi alap hiányában teljes tétlenségre kárhozthatná” (Fráter J. 1974: 127). 1928-ban, amikor az MTA Igazgatótanácsa a Vigyázó-hagyaték elfogadásáról döntött, Voinovich főtitkár az osztályoktól kért javaslatot a támogatásra érdemes vállalkozásokról. 1929. május 6-i körlevelében írta: „kíváncsún mutatkozik, hogy a jövő évben Akadémiánk költségvetésében ethnographiai és folklorisztikai szigorúan tudományos jellegű kutatások számára is bizonyos összegek előirányoztassanak... kíváncsún, hogy mindhárom m. t. osztály egyes tagjainak részvételével *Ethnographiai Bizottság* szerveztessék, amely előre dolgozza ki a tudományos kiadások irányát és munkatervét” (Fráter J. 1974: 128).

Az *Ethnographiai és Folklorisztikai Bizottság* végül is 1929. november 4-én tartotta meg alakuló ülését Hóman Bálint elnökletével, aki akkoriban a Magyar Néprajzi Társaság elnöki tisztét is betöltötte. A bizottság neve 1931-ben *Néptudományi Bizottságra* változott, az MTA 1936-ban elfogadott alapszabálya pedig a *Néprajzi (Néptudományi) Bizottság* feladatait a következő módon határozta meg: „célja a magyar nép tudományos megismerését előre vinni, az eredményeket tudományos munkákban közrebocsátani. Távlatos célja a magyarral rokon, továbbá a szomszédos népeket tanulmányozni a kölcsönhatások szempontjából. E célból... néprajzi anyagot gyűjt, azt feldolgoztatja és kiadja. Gyűjtéseket, szakmunkákat segítyez. Hivatalos kiadványa a *Monumenta Hungariae Ethnologica*, melyben egyes tárgykörök vagy területek néprajzi anyagát bocsátja közre... A magyar zenefolklor ügyeit a bizottságnak *népzenei albizottsága* intézi” (Fráter J. 1974: 129).

Történész, nyelvész, geográfus és irodalomtudós tagok között két folklórkutató akadémikus, Vikár Béla és Solymossy Sándor is tagja lett a bizottságnak, de a szintén akadémikus Sebestyén Gyulát kihagyták. Az etnográfusok közül néhányat (Bátky, Györffy, Madarassy, Szendrey Zsigmond, Kodály) már 1929-ben meghívtak „segéd tagnak”, 1931-ben pedig újabb „segéd tagokkal” egészült ki a bizottság (Bartók Béla, Bartucz, Lajtha László, Viski). A népművészeti sorozat és *A magyarság néprajza* gondjait főként Viski, Györffy, Madarassy, a népzenei gyűjtőmunka irányítását Bartók és Kodály, azaz a meghívott, akkor még nem teljes jogú bizottsági tagok vállalták magukra. A bizottság névváltozása elvi viták miatt vált szükségessé 1936-ban. Mályusz Elemér a „néptudomány” fogalmába beleértette a népiségtörténetet, s a bizottság támogatását igényelte a kibontakozó település- és népiségtörténeti vizsgálatokhoz. Az MTA 1936. évi alapszabálya ugyan nem mondja ki, hogy a Néprajzi Bizottság a népi kultúra és társadalom kutatását támogatja, de a „néprajzi anyag”, a „gyűjtés” említése világosan erre utal.

A Néprajzi Bizottság megalakulása nyomán íródott Bátky Zsigmond *Tárgvi néprajzi feladataink és Akadémiánk* címen közölt írása (1933). Bátky ebben a cikkében számba vette mindazokat a feladatokat, amelyek nézete szerint csakis az MTA támogatásával

valósíthatók meg. Elsősorban nagyarányú terepmunkálatokat sürgetett későbbi tematikus tanulmányok, monográfiák megalapozása céljából és az „egyres vidékek, kisebb népegységek teljes néprajzi felvételére és leírására is”. Tájak és népcsoportok néprajzi monográfiáit, sorozatait látta kívánatosnak. A tudományos munka elmélyítése végett vetette fel a hazai néprajzi bibliográfia összeállítását és a magyar tárgyi néprajz kézikönyvének kiadását. Körvonalazta a néprajzi lexikon, a magyar néprajzi atlasz és a „szabad ég alatti múzeum” ideáját is. Sürgette a néprajz egyetemi szakká válását, oktatásának kiterjesztését és egy néprajzi kutatóintézet felállítását (Bátty Zs. 1933: 19–21). Olyan célokat és feladatokat jelölt meg, amelyeknek a megvalósítása kitöltötte a hazai néprajztudomány következő hét-nyolc évtizedét, s amelyek megfeleltek a kortárs európai etnológia törekvéseinek is.

A Néprajzi (Néptudományi) Bizottság és Népzenei Albizottsága az 1930-as években fellendítette és az európai élvonalba segítette a hazai kutatásokat. Anyagi ellátottsága is megfelelő volt (évi 5–8 ezer pengő között ingadozott), minthogy felhasználhatta a Vigyázó-hagyaték éves hozamának mintegy 10–15%-át.

EGYETEMI TANSZÉKEK

Az 1920-as években a néprajz egyetemi oktatása 1926-ig jószerével kimerült a nyugdíjas Herrmann Antal magántanári működésében. Szegeden még hallgathatta őt Bálint Sándor és József Attila, de rapszodikus előadásai akkoriban már csupán „szellemes rögtönzések” voltak. Klebelsberg Kunó törekvéseinek köszönhető, hogy az évtized végén kedvező változás történt a néprajz egyetemi oktatásában. 1929-ben a szegedi egyetemen néprajzi tanszék létesült, és arra Solymossy Sándort nevezték ki. Ő volt hazánkban a néprajz első „nyilvános, rendes” tanára. Nyugdíjazásáig, 1934-ig maradt a szegedi katedrán, ami aztán hosszabb ideig (1947-ig) betöltetlen maradt. Néprajzi előadásokat a még Solymossy idejében magántanári habilitációt tett Cs. Sebestyén Károly és Bálint Sándor tartott. Később mások is bekapcsolódtak. Az 1930–1940-es évek fordulóján, a szegedi egyetemen habilitált Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla, K. Kovács László, Pável Agoston, Scheiber Sándor. Végül 1947-ben Bálint Sándor megkapta professzori kinevezését, s a tanszék sorsa hosszabb időre rendeződött. Kiadványa, saját publikációs fóruma a szegedi tanszéknek az 1950-es évekig nem volt.

A budapesti tudományegyetemen az első néprajzi tanszék csupán 1934-ben létesült. Első professzora Györfly István volt (1934–1939), aki a Néprajzi Múzeumban 1926 óta tartott néprajzi, muzeológiai szemináriumokat, és 1932-ben kezdte meg magántanári kurzusait. (Teleki Pálnál habilitált 1929-ben *Magyarország és a Közel-Kelet néprajza* tárgykörből.) Györfly írásai a Balkánról, Dobrudzsáról és Kis-Ázsiáról a *Földrajzi Közleményekben* és a *Kőrösi Csoma Archivumban* jelentek meg. Érdeklődését, vágyakozását Anatólia és a Volga menti török népek iránt mindvégig megőrizte, de terepmunkára irányuló kísérletei nem valósulhattak meg (Paládi-Kovács A. 2008a). Nagy hatású előadásaira sereglett a hallgatóság, amint arról Illyés Gyula is megemlékezett *A magyar nép tudósa* címen közölt írásában (Bellon T. 1980: 92). Tanítványai, tanársegédei közül többeket juttatott el külföldi egyetemekre, segített ösztöndíjakhoz, tanulmányutakhoz. A Bécs, Bazel, Párizs, Hamburg, Stockholm, Helsinki, Tartu, Bukarest néprajzi műhe-

lyeit, könyvtárait és professzorait megismerő tanítványai hamar bekapcsolódtak a szak európai vérkeringésébe, és alkalmassá váltak az európai etnológia művelésére, a hazai kutatások megújítására (Gunda B. 1980: 26; Selmeczi Kovács A. 1981: 165).

Györffy néprajzi tanszékének jelentősége hamarosan túlnőtt a szakon. 1938-ban egyik társintézménye volt az akkor szerveződő *Táj- és Népkutató Központ*nak, 1939-ben pedig a *Táj- és Népkutató Intézet* központja, bázisa lett. Hallgatóival határozták el a vidéki diákok otthonául szolgáló Bolyai Kollégium alapítását, majd tanáruk váratlan halálát követően az elnevezést tanítványai változtatták meg, s nevezték el – már nélküle – Györffy Kollégiumnak. Ebből a magból bontakozott ki a következő években – Kardos László és társai vezetésével – a népi kollégiumi mozgalom, a magyar értelmiség utánpótlását meghatározóan elősegítő NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége). Györffy indította el az új tanszék *Néprajzi Füzetek* címen megjelenő sorozatát (1935–1942, 1944), és az *Ethnographia* szerkesztőjeként is számos tanítványát juttatta publikációs lehetőséghez.

Halála után átmenetileg megbízott előadók (Bálint Sándor, Ortutay Gyula, Gunda Béla, Vajkai Aurél, K. Kovács László) tartották az előadásokat, majd 1941–1945 között Viski Károly professzor vette át a tanszék vezetését, s nevelt egy sor kitűnő tanítványt (Kós Károly, Vajda László, Belényesy Márta, Gaál Károly, Kodolányi János, Kresz Mária, Kovács Ágnes). Utóda 1946-ban Ortutay Gyula lett, akit akkor neveztek ki rendes egyetemi tanárrá. A magyar etnográfia történetírása eddig nem igazán ismerte fel Viski Károly kiemelkedő szerepét a magyar néprajztudomány nemzetközi orientációjában, külföldi kapcsolatainak építésében, a magyar népművészetet idegen nyelvű művekben történő közreadásában. Pedig személyéhez már életében kapcsolódott az „erdélyiség” és az „európaiság” *epitheton ornans*a, állandó jelzője. Viskinek a magyar néprajz két világháború közötti irányválasztására, feladatvállalásaira, a következő nemzedék nevelésére Györffyvel vetekező befolyása volt (Paládi-Kovács A. 2006c: 199–211; 2007).

Kolozsváron 1940-ben – Észak-Erdély visszacsatolását követően – újjászervezték a magyar egyetemet, és az új néprajzi tanszékre Viski Károly kapott professzori kinevezést. Őt azonban 1941-ben a budapesti egyetem hívta meg Györffy helyére. 1943-ban a megüresedett kolozsvári katedrát – számos pályázó közül – Gunda Béla nyerte el. Gunda professzor 1948 végéig folytathatta kolozsvári oktató- és kutatómunkáját. Tanszéki kiadványként megindította az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* (1943–1947) és a *Miscellanea Ethnographicae* sorozatát. Kiutasítását követően visszatért Magyarországra.

TÁJ- ÉS NÉPKUTATÓ KÖZPONT/INTÉZET

Az 1930-as évek végén a régen vágyott kutatóintézet ügye is megoldódni látszott. A Teleki Pál, Magyary Zoltán és Györffy István összefogásából 1938-ban kinövő Táj- és Népkutató Központot Teleki miniszteri rendelettel alapította, és költségvetési pénzzel is megtámogatta. Az egyetemi ifjúság bevonásával induló „falukutatásban”, a magyar táj- és népkutatás első programjában kiemelt helyet kapott a tatai járás társadalmi viszonyainak komplex feltárására irányuló kutatás. A Magyary Zoltán vezetésével folyó munkába fiatal geográfusok (Elek Péter, Kovács Imre), történészek (Ember Győző,

Kring Miklós, Benda Kálmán), etnográfusok (Fél Edit, Gunda Béla, K. Kovács Péter) is bekapcsolódtak. A Központ kutatási eredményeit nyilvános kiállításon mutatta be a Károlyi palotában. *A földbirtok helyzete Magyarországon* című kiállítást Teleki Pál nyitotta meg 1938. november 21-én, majd – a parlamenti interpellációk és sajtótámadások hatására – ugyanő záratta be, december elején. Sőt ennél is tovább ment, mert a Táj- és Népkutató Központot feloszlatta, Magyar Zoltánnak heves szemrehányásokat tett, tanszéki munkatársai közül Elek Pétert kirúgta, K. Kovács Péter pedig önként mondott le gyakornoki állásáról (Kiss I. 1984: 609, 615–616). A kiállítás azzal váltotta ki a nagybirtokos osztály felháborodását, hogy kendőzetlenül megmutatta a birtokeloszlás aránytalanságait, a nagybirtok és a nagytőke népelnyomó terpeszkedését az országban. Elek Péter a kiállítás katalógusába is bevette azt a megállapítást, hogy az ország népének kétharmada proletár (Paládi-Kovács A. 2002a: 28, 2002b: 48; Némedi D. 1985: 238–239).

Györffy a felosztatott Táj- és Népkutató Központból igyekezett menteni, ami menthető. Befogadta a Telekitől megszökött K. Kovács Pétert, támogatta Fél Editet és Vargha Lászlót, akinek hozzáértését dicsérte a bezárt kiállítás technikai rendezése. 1939 januárjában Györffy vezetésével és tanszékéhez kapcsolva alakult meg az *Országos Táj- és Népkutató Intézet*. Programjában a falukutató szociográfiai érdeklődés mellett a néprajzi adatgyűjtés kapta a fő szerepet, de nem szűnt meg benne a földrajzi terepkutatás sem. Györffy megtartotta a „népkutató tábor” intézményét, s bevonta az egyetemi oktatásba Mády (korábban Hilscher) Zoltánt mint a „társadalomrajz” előadóját. Mády 1939 tavaszi félévében kezdte el szociográfiai előadásainak sorozatát a budapesti tudományegyetemen. Mády Zoltán, Papp László, Szűcs Sándor vezetésével szervezték az első „falukutató táborokat” 40–50 diák részvételével (Kiskunhalas, Örség, Tisza-derzs-Tomaj).

Györffy váratlan halálát követően a Táj- és Népkutató Intézetet a közgazdasági kar gazdaságföldrajzi tanszékéhez kapcsolták, vezetésével pedig a geográfus Kádár Lászlót bízták meg. 1941 őszén ismét szervezeti változás történt, mert a „tájkutató” a frissen alapított *Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetének Táj- és Népkutató Osztálya* lett. Mindeközben sorra jelentek meg *A Magyar Táj- és Népkutatás Könyvtára* kötetei (1942-ig 7 kötet). Az intézet a háború éveiben is kiterjedt terepmunkát végzett mind a mai országhatárokon belül, mind az időlegesen visszacsatolt területeken. Táborainak, terepmunkájának fontosabb helyszínei voltak: Garam mente (Újbars), Rábaköz (Rábcakapi), Örség, Sárköz (Sárpilis), Csermosnya-völgy (Gömör megye), a szatmári Bükkalja, Szilágyság (Bogdánd és környéke), Máramaros (Visk), Drávaszög, Szernye-mocsár vidéke (Bereg megye), Ugocsa megye, Magyar-nemegye (Beszterce-Naszód megye). A népi joghagyományok gyűjtése is több helyszínen folyt (Tápe, Baranya, Kalotaszeg, Borsza völgye), de e táborok anyagának túlnyomó része máig kiadatlan. (Jelentős hányada az Országos Levéltárban és a budapesti Néprajzi Múzeum Adattárában található. MNL 5. 1982: 147; Paládi-Kovács A. 2002b: 30, 32, 34).

1945-ben a Teleki Intézet Táj- és Népkutató részlege *Néptudományi Osztály* néven önállósult, és a *Keleteurópai Tudományos Intézet* egyik tagja, szervezeti egysége lett. 1949 novemberében történt felosztatásáig kiadta a *Magyar Népkutatás Kézikönyve* füzeteit, s megjelentette a *Néprajzi tanulmányok* című könyvsorozatot. Terepmunkára a háború utáni években már kevesebb lehetősége nyílt.

Az 1930-as években megélénkülő hungarológiai kutatások első fóruma a *Magyarságtudomány* címen és kezdetben (1935–1937) Ortutay Gyula szerkesztésében megjelent folyóirat volt. Új folyamát az 1939-ben létesült *Magyarságtudományi Intézet* és a Franklin Társulat közösen adta ki, s az intézetet igazgató Eckhardt Sándor Ortutay Gyulával együtt szerkesztette (1941–1943). Az intézet a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar nyelv- és irodalomtudományi, magyar történeti, néprajzi, művelődéstörténeti, embertani, belső-ázsiai, török filológiai tanszékeinek összefogásával létesült. Munkatársai szintén a tagintézetek tanárai és hallgatói közül kerültek ki. A táj- és népkutatásnál szélesebb programot tűzött maga elé, s az egész nemzet művelődéstörténetét, európai kapcsolatrendszerét vizsgálta a legkorábbi időtől a 20. századig.

Törekvését legjobban mutatják a vezető professzorok szerkesztésében megjelent interdiszciplináris kötetek, melyek az egyetem tavaszi ülősszakain tartott előadásokból születtek: *Úr és paraszt a magyar élet egységében* (szerk. Eckhardt Sándor, 1941); *Erdeley és népei* (szerk. Mályusz Elemér, 1941); *Magyarság és szlávok* (szerk. Szekfü Gyula, 1942); *A magyarság őstörténete* (szerk. Ligeti Lajos, 1943). Ezekben a kötetekben jelentek meg Viski Károly, Kodály Zoltán, Gunda Béla fontos néprajzi tanulmányai, melyeken a „szellemtörténeti” irányzat szóhasználata leginkább érződik a szak hazai irodalmában. A Magyarságtudományi Intézet adta ki Erdei Ferenc *A magyar paraszttársadalom* című monográfiáját, Fél Edit Kocsról szóló változásvizsgálatát, Vargyas Lajos értekezését, Áj falu zenei életéről. Ezek a példák is az intézet vezetőinek a fiatal, az új szemléletmódot képviselő kutatók iránti bizalmát, nagyfokú nyitottságát bizonyítják.

A néprajzi terepmunka és publikációk támogatása távlatosabb programok esetében is megmutatkozott. Erre vall az *Új magyar népköltési gyűjtemény* sorozatának megindítása Ortutay Gyula *Fedics Mihály mesél* című kötetével, s a sorozat további kötetének kiadása (*Baranyai népmesék I–II.*, 1941; *Pandúr Péter meséi* 1941, *Kalotaszegi népmesék I–II.*, 1943). A másik távlatos vállalkozás volt a *Magyar néprajzi atlasz* első 20 kérdőlapjának kinyomtatása és a gyűjtőmunka megindítása önkéntes gyűjtőhálózat megszervezésével. Az atlasz első kérdőívét Gunda Béla dolgozta ki. Kérdőlapjai a népi közlekedés, szállítás, teherhordás módjait, eszközeit ölelték fel. A kitöltés után több száz lokalitásról beérkezett adatlapok kiértékelése, feldolgozása nem történt meg, de fennmaradtak Gunda Béla hagyatékában.

Jelentős új programnak indult az 1941-ben, Bácskában letelepített bukovinai székelylek néphagyományainak felgyűjtése, azzal a céllal, hogy az előre látható akkulturáció, kulturális változások folyamatát a megtelepülés időpontjához viszonyítva lehessen majd későbbi kutatásokkal pontosan követni. Ortutay 1943-ban maga is bejárta a Szabadka környéki új székely telepeket (Paládi-Kovács A. 1991a: 78–79), de a háború keresztlúhúzta a gyűjtőmunka eredeti programját. A háború után a Tolnában, Baranyában megtelepült székelyek között már csak munkatársai, tanítványai folytatták az elgondolt terepmunkát (Dégh Linda, Belényesy Márta és mások).

A Magyarságtudományi Intézet jelentőségét folyóirata, hét könyvsorozata mellett az archívumokban őrzött anyagai és a fiatal kutatók ösztönzésére, a pályadíjakra fordított támogatások nyomatékosítják. Az intézet 1949-ben a magyar tudományos élet és a felsőoktatás átszervezése következtében szűnt meg (Kösa L. 1980b: 500).

A falukutatás a két világháború között a falu népének, életének megismerésére törekvő társadalmi mozgalom, mely zömmel egyetemisták, írók, kezdő kutatók részvételével folyt. Elsősorban a falu szociális helyzetének feltárására, a falvak ifjúságának, elesett rétegeinek felkarolására irányult, s rendszerint népművelő, ismeretterjesztő tevékenységgel párosult. Előzményeit, fontosabb műhelyeit, szerteágazásait és diszciplináris kapcsolatait számos elemző és összefoglaló mű taglalja (Rézler Gy. 1943; Borbándi Gy. 1989; Némédi D. 1985; Pölöskei F. 2002). A falukutatást az 1930-as években fokozatosan radikalizálódó politikai állásfoglalás jellemezte, a publikációk többségét pedig módszertani felkészületlenség. Rézler 1941-ben leszögezte, hogy „a falukutató irodalmat a módszeres társadalomtudományi irodalomtól el kell választanunk” (Rézler Gy. 1941: 15).

A honismereti, helytörténeti irányultságú s főként Bodor Antal és a *Faluszövetség* által irányított, összefogott falukutatás nem sorolható a fentebb körvonalazott, azaz politizáló, a szociális kérdéseket középpontba állító falukutatás áramlatai közé. A Faluszövetség irányzatához tartozott, támogatásával szerveződött meg 1930-ban, Sopron székhellyel a *Magyar Társaság Falukutató Intézete*, melynek 1935-ben Bodor Antal lett a vezetője. Az ő falukutató irányzatukkal és a kiadásukban megjelent művekkel a hatalomnak később sem volt semmi gondja.

A néprajztudomány és a falukutatás több szálon kapcsolódott egymáshoz. A felvidéki fiatalok 1926-ban kezdődő „regösjárása”, majd *Sarló* néven ismertté vált mozgalma az 1920-as évek végéig etnográfiai indíttatású volt. Szakmai tanácsokat Bátkytól és Györffytól kaptak, Balogh Edgár, Morvay Gyula adatközlő cikkei megjelentek a néprajzi folyóiratokban. Törekvésüket Fábry Zoltán 1929-ben „etnográfiai szocializmusnak” bélyegezte, és ideológiai zavarossággal vádolta őket. Ezt követően fordultak el a népi kultúra kutatásától a szociográfia és a baloldali politizálás felé (Paládi-Kovács A. 2002a: 35; 2002b: 53).

A falukutató mozgalomban és sikeres vállalkozásaiban részt vett a pályakezdő Gunda Béla és Ortutay Gyula is. Budapesten a *Soli deo gloria* és a Bartha Miklós Társaság vonzásköréhez tartozó fiatalok, a „Pro Christo” Diákok Háza lakói Mády (Hilscher) Zoltán igazgató vezetésével alakították meg falukutató munkaközösségüket. Elméleti, módszertani tájékozódással kezdték a felkészülést, s Braun Róbert műveivel, a *Huszadik Százaadban* olvasható faluszociográfiákkal ismerkedtek meg először. A román Gusti professzor módszerét alaposan megvitatták, majd – Gunda Béla javaslatára – az ormánsági Kemse falucskát választották ki az eltervezett kollektív kutatás tárgyának. „Öregcserkész” csapatként, kerékpáron és Teleki Pál ajánló levelével érkeztek meg a faluba. A csapat tagjai szakirányuk szerint választották meg tárgykörüket a földrajzi környezeten elkezdvé a helyi társadalom szociográfiai jellemzésén át a népszokások költészetéig és annak zenei anyagáig terjedően. Gyűjteményes kötetük 1936-ban *Elsüllyedt falu a Dunántúlon – Kemse község élete* címen jelent meg. A könyv élénk figyelmet keltett, de a hatalom akkor még türelmes volt a társadalomkritikával szemben. Annál is inkább, mivel a kötethez Teleki írt rövid előszót. Az Ormánság etnogeográfiai helyzetéről már előbb is cikkező Gunda Béla (Gunda B. 1935: 172) saját nemzedéke faluszemléletét és hagyomány-felfogását igyekezett megfogalmazni a közös kötetben: „A falu kultúrájával szembeni kötelességünket nem a múltbeli állapot visszaidézésével, konzerválásával

tennénk meg, hanem azzal, ha ennek korszerű fejlődését biztosítanánk.” Fejtegetéseit a néprajzi kutatásban addig szokatlan megállapítással zárja le: „A néprajz a pusztulással nem vesz semmit, mert az szerintünk *történeti tudomány*, mégis népünk életformája ezáltal szegényebb lett” (Gunda B. 1936: 130; Kősa L. 2002: 62). A Kemse-kötet a színpadon daloló-táncoló Gyöngyösbokrétá családja illúziójával állította szembe „a jelenetek mögött némán statisztáló”, komor ormánsági falut.

A *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában* nevelődött Ortutay előbb lett falukutató, mint folklorista. 1930–1938 között egyike volt a népi szociográfia markáns, iránymutató egyéniségeinek. Közösségük 1931-ben alakult meg Buday György vezetésével, s közülük Erdei Ferenc, Reitzer Béla, Tomori Viola is a népi szociográfia művelőjévé vált. Később más-más szaktudomány (néprajz, pszichológia, szociológia, közgazdaságtan) művelését választották. Elsőként Ortutay szólt közülük – még 1933-ban – a szociográfia és az etnográfia objektív módszeréről, közösségük célkitűzéseiről és eredményeiről a *Fiatal Magyarország* hasábjain (Paládi-Kovács A. 1991a: 149–151). Megfogalmazta, hogy a paraszti társadalom a 20. században atomizálódik, folyamatosan bomlik. Ezért is fordult rokonszenvvel a múlt, a régi paraszti világ felé. Nosztalgiaja azonban gyengébb, rezignációja pedig teljesebb, mint Szabó Zoltáné (Némédi D. 1985; Paládi-Kovács A. 1991a: 154).

Ortutay parasztsággépe tudományosabb a népi szociográfia legtöbb képviselőjénél. Példa rá *Magyar népismeret* címen (1937) a *Magyar Szemle* kiskönyvtárában megjelent, egyszerre tudománytörténeti és programadó esszéje. Elégedetlen azzal, hogy Magyarországon „törvényalkotó” etnológia nincs, s csupán a „jelenségeiről” etnográfát művelik. Bírálja a rendszerező, „katalogizáló”, a történeti filológiai munkákat, a pozitivizmus, a faktológia adataiban elvesző irányzatot is. Hiányolja a jelenségvilág mögé tekintő, az okokat és a társadalmi összefüggéseket feltáró mély elemzéseket.

Könyvében a paraszti társadalom kutatását, a szerkezeti és funkcionális kérdések középpontba állítását, az önkényesen konstruált részrendszerek helyett a paraszti társadalom és műveltség totális teljességének megragadását tűzi célul a néprajzi kutatás elé. Ezeket a kérdéseket fejtegette már 1935-ben *A magyar falukutató új útjai* című dolgozatában is (Ortutay Gy. 1935: 109–125). Ezért joggal mondhatjuk, hogy Ortutay az 1930-as évek derekán az akkoriban kibontakozó nagy etnológiai-antropológiai eszmekörben mozgott, s a társadalomkutatás igen felkészült kutatója volt. Egyik kiszemelt szerzője volt a Cserépfalvi Kiadónál megjelenő *Magyarország felfedezése* című sorozatnak, melyben Erdei Ferenc, Szabó Zoltán és Féja Géza egy-egy kötete jelent meg. Féja és Kovács Imre bíróság elé állítása megmutatta a hatalom tűrőképességének a határát, a falukutatók iránti türelmetlenségét. A sorozat torzóban maradt, s Ortutay is folklorisztikai kutatásaiba mélyedt. A falukutatók többsége akkor már szaktudományi intézményekben, egyetemeken helyezkedett el, és választott szakját művelte.

NÉPRAJZI TÉRKÉPEZÉS, EURÓPAI ETNOLÓGIA

Magyarország etnikai viszonyairól osztrák térképészek készítették az első megbízható térképeket, az 1850–1851-ben végrehajtott országos népszámlálás adatai alapján. Karl F. Czoerning *Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie* című műve

(Wien, 1855), Balogh Pál *A népfajok Magyarországon* című könyvének térképkötete, Bátky Zsigmond és Kogutowicz Manó híres *Magyarország néprajzi térképe* (melyet az 1910-es népszámlálás adatai alapján a versailles-i béketárgyalásra készítettek elő) – elnevezésük dacára – sem tartoznak a szorosan vett néprajzi térképek kategóriájába. Oda csak a népi kultúra jelenségeiről készült térképeket sorolják a néprajzi kartográfia művelői.

Magyarországon az első publikus néprajzi térképet Bellosics Bálint készítette a nyári napforduló szokásairól (1902), a következő Róheim közölte a lucaszék-hiedelemről (1915) és Solymossy Sándor a jávorfa-mesetípus európai elterjedtségéről (1920). Bátky és Györffy korai település-földrajzi tanulmányaikhoz is mellékeltek térképvázlatokat, de 1920 előtt azokat földrajzi folyóiratokban közölték (Barabás J. 1963: 25; Paládi-Kovács A. 1990a: 94–95). Györffynek az 1920-as években az alföldi kertes városokról, a telekformákról szóló cikkeihez szintén tartoztak térképmelléletek. Nopcsa Ferenc Albániáról német nyelven kiadott néprajzi monográfiájában (1925) és *Útjegyzetek egy amatőr etnográfus naplójából* című dolgozatában (Nopcsa F. 1923–1924: 65–74; 1925) tanulságos térképvázlatokat közölt a Mediterráneum anyagi kultúrájának jellegzetes objektumairól, s egyben az etnológia európai távlataira, a földrész kulturális tagozódására is ráirányította a figyelmet. A néprajzi jelenségek térképezésének további lehetőségét, eszköztárának bővülését mutatták meg Cs. Sebestyén könyvének mellékletei a Krassó-Szörény megyei lakóház történeti alakulásáról, térségi jellemzőiről (1944).

A *Magyar néprajzi atlasz* gondolatát először Bátky vetette fel (1933: 19), de első tervezetét – a svéd atlaszterveket, koncepciót jól ismerő – Gunda Béla dolgozta ki, 1939-ben. Európában akkor már a svájciak, németek, lengyelek is dolgoztak néprajzi atlaszokon. Gunda a ház- és lakáskultúra, a népi állattartás és földművelés térképre vetítését nevezte kiemelkedően fontosnak. Nem csupán a típusos formák és a terminusok elterjedtségét kívánta térképezni, hanem a tárgyak funkcionális, kultikus és szociális vonatkozásait („lényegeit”) is. Az adatfelvételt, a közép- és észak-európai munkálatokhoz hasonlóan, társadalmi gyűjtőkkel, levelezőkkel óhajtotta megoldani. A néprajzi jelenségek térképeit természet- és társadalom-földrajzi, felekezeti, nemzetiségi, demográfiai, dialektológiai stb. térképlapokkal javasolta kiegészíteni és értelmezni (Gunda B. 1939: 294–300). A Néprajzi Társaságban elhangzott előadását és cikke megjelenését követően dolgozta ki 20 témalapról álló, kísérletnek szánt kérdőívét, mely a népi közlekedés és szállítás módjaira, tárgyaira korlátozódott. 1941-ben az önkéntes munkatársak már közel 700 helységben, kutatóponton töltötték ki a kérdőívet, de a munka folytatását a háború megakasztotta. Ez a vállalkozás bár befejezetlen maradt, mégis jelentős eredmény mind a módszertani tapasztalatait, mind a pozitív adatok tömegét tekintve (Paládi-Kovács A. 1990a: 96).

Gunda Béla szerkesztőként is a hazai kutatások horizontját igyekezett tágítani. Az *Ethnographiában* 1940–1944 között egymás után közölte neves külföldi etnológusok (pl. W. Koppers, W. Hirschberg, M. Gusinde, R. Thurnwald) tanulmányait. Az általános néprajzi, afrikanisztikai, szibériai stb. kutatások mellett éberén figyelt az európai etnológia új fejleményeire. Az *európai etnológia* fogalmát, feladatait és viszonyát az általános etnológiához elsőként Sigurd Erixon körvonalazta 1938-ban, a koppenhágai Nemzetközi Antropológiai Kongresszuson. Elgondolásait a *Folk-liv*-ben és a svéd népeletről megjelent kézikönyv utolsó fejezetében részletesebben is kidolgozta. Az európai

etnológia céljáról, módszeréről szóló dolgozata az *Ethnographia* 1944-es évfolyamában magyarul is megjelent. Erixon elhatárolódott a német néprajz egyes tételeitől, különösen Hans Naumann „nép”-felfogásától és a „gesunkenes Kulturgut”-ra vonatkozó téziséitől. Körvonalazta a nemzeti alapon álló és nemzeti nyelveken publikáló, országhatárok által gátolt és behatárolt néprajzi kutatást meghaladó, a földrészről és annak népeiről átfogóan szóló és az általános etnológiába becsatlakozó *regionális etnológia* eszméjét (Paládi-Kovács A. 1999: 203; 2002a: 130).

A háborús évek fontos néprajzi eseménye volt a Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára megjelent vaskos emlékkönyv a Magyar Néprajzi Társaság kiadásában, Gunda Béla szerkesztésében (1943). A számos neves külföldi szerzőt felvonultató kötet jól mutatta a magyar néprajztudomány nemzetközi orientációját. Elhatárolódott a „barna veszedelemtől”, s erősítette a kapcsolatot az európai gondolatot képviselő tudományos iskolákkal.

AZ ANYAGI KULTÚRA KUTATÁSA (1949–1990)

A második világháború és 1945 az ország történetének fordulópontja, s bár a tudomány történetében nem tekinthető korszakhatárnak, két vonatkozásban korszakos változások időszaka. Elsőként a nemzedékváltást kell említeni, hiszen Bátkyt és Györfyt, akik a háború első évében, 1939-ben hunytak el, 1943-ban Madarassy László, 1945-ben Viski Károly, Solymossy Sándor, Vikár Béla, Emyey József, Pável Ágoston, Bartók Béla és Honti János, 1946-ban pedig Sebestyén Gyula követte. Még másokat is lehetne említeni, hiszen a fiatalok közül többen is munkaszolgálatban, a fronton vagy hadifogságban, idő előtt végezték be ígéretes pályafutásukat. Teljes nemzedékváltás történt, s a szak intézményeinek vezetését, közéletének szervezését, a kiadványok, folyóiratok szerkesztését harmincas éveikben járó fiatalok vették át.

Az anyagi kultúra kutatásában meghatározó szerepet vivő múzeumok, gyűjtemények többsége, különösen a vidéki városok gyűjteményei, pótolhatatlan veszteségeket szenvedtek. Például Kecskemét múzeumi gyűjteményeit 95%-os, a keszthelyi Balaton Múzeumot és a balassagyarmati múzeumot kb. 80%-os kár érte. Eger város művelődéstörténeti és néprajzi gyűjteményeiben 100%-os kárt állapítottak meg, s azok a városok is, amelyek kb. 50%-os veszteségről számoltak be (mint Székesfehérvár), azt jelentették, hogy az elveszett, elpusztult műtárgyak gyűjteménye pótolhatatlan (Vargha L. 1945: 76–80).

A budapesti Néprajzi Múzeum anyagának zömét, mintegy 500 ládába csomagolva, már 1944 nyarán elszállították, s azokat semmi kár nem érte. Az épületben maradt tárgyak, köztük az ún. „erdélyi népművészeti kiállításról” visszakerült textíliák és pásztorfaragások azonban elpusztultak a harci cselekmények és a fronttal haladó fosztogatások következtében. Az ostrom a múzeum épületét is megrongálta, összes ablakát és tárlóját betörte. A gyűjtemények háborús veszteségét kb. 10%-ra becsülték (Fél E. 1954: 299–300; Balassa I. 1954: 300). A Néprajzi Múzeum régi épületében maradt, a Népliget szélén, de státusa 1947-ben megváltozott. Kivált a Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumából, önállósodott, és kiépítette új szervezeti rendjét. Öt osztálya az 1950-es évek derekára már megszilárdult, s mind több gyűjteményi egységre tagolódott. 1954-ben

ismét kiadhatta évkönyvét, a *Néprajzi Értesítőt*, 1956-ban pedig új sorozatot indított *Néprajzi Közlemények* címen.

1949–1950-ben az etnográfus Ortutay Gyula elnökségével megalakult a *Múzeumok és Műemlékek Országos Központja* (MMOK), mely az összes országos és vidéki múzeum munkáját összefogta és egységes elvi irányítás alá vonta. Végrehajtották a vidéki (városi, megyei) múzeumok államosítását, ami lehetővé tette a múzeumi nyilvántartási rendszer egységesítését, a kiállítások színvonalának emelését, központi kiállításrendező műhely felállítását stb. A Néprajzi Múzeum – más központi múzeumokhoz hasonlóan – szakfelügyeleti feladatkört kapott, létszáma 1954-ig háromszorosára nőtt, műtárgyainak gyarapítása tervszerűvé vált, s az 1950-es évek elején az évi növekmény átlagosan 600 tárgy körül mozgott (Balassa I. 1954: 301; Tálasi I. 1955: 7). A MMOK a vidéki múzeumok szakmai megerősítése végett jól képzett etnográfusokat irányított több fontos gyűjtemény élére (Manga Jánost Balassagyarmatra, Bakó Ferencet Egerbe, Vargha Lászlót Miskolcra, Dömötör Sándort Szombathelyre, Gaál Károlyt Keszthelyre, Kodolányi Jánost Pécsre, Papp Lászlót Kiskunhalasra, Vajkai Aurélt Veszprémbe).

1949 januárjában, a budapesti tudományegyetemen, a Néprajzi Intézet bevonásával megindult a néprajzi-muzeológiai szakos képzés, a debreceni egyetemen Gunda Béla kinevezésével néprajzi tanszéket alapítottak. Az akkor már Eötvös Lorándról elnevezett fővárosi egyetem néprajzi oktatása 1951-ben *Tárgyi Néprajzi Tanszékkel* bővült, melyre Tálasi István kapott professzori kinevezést. Az akkor megszerveződő *Folklore Tanszék*, Ortutay vezetésével, a folklórkutatók utánpótlásának nevelésére szakosodott. A két tanszék együtt alkotta az Egyetemi Néprajzi Intézetet, s együtt látta el a néprajz szak oktatását. Az elnevezésekről tudni kell, hogy az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja, Tamás Lajos romanista nyelvész a Tálasi számára alapított új tanszéket a minisztériumnak készült előterjesztésben *Gazdasági Néprajzi Tanszéknek* nevezte, de a minisztérium (Darvas József s. k.) végül is a *Tárgyi Néprajzi Tanszék* elnevezés mellett döntött (Papp J. 1985: 37–38. számú dokumentum).

A korszakos változások a néprajz szak életében 1949–1950-ben következtek be, amikor a koalíciós többpárti berendezkedést felváltotta az ún. „népi demokrácia”, az egypárti önkényuralom. Az 1949. évi tudománypolitikai fordulat a néprajzkutatást hátrányos helyzetbe hozta. A Kelet-Európai Intézet és azon belül a Néptudományi Intézet megszüntetésével a szak elvesztette kutatóintézeti háttérét, és tizennyolc esztendeig nem is tudta visszaszerezni. Érzékeny veszteséget okozott a Magyarságtudományi Intézet megszűnése is. A Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszékén 1950–1956 között szünetelt az oktatás. Állami felügyelet alá került a Magyar Néprajzi Társaság, mint az összes tudományos egyesület. Az államosítás, a centralizálás, a civil egyesületek ellenőrzése a kibontakozó pártállam szükségleteit elégítették ki.

A „fordulat” a néprajztudományban Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter (1947–1950), akadémikus, egyetemi tanár, a Néprajzi Társaság elnöke vezetésével zajlott le. Ahogy az Irodalomtudományi Társaságban Lukács György, a Történeti Társulatban Andics Erzsébet, úgy kapta feladatul Ortutay, hogy tudományszakjában meghirdesse az ideológiai fordulatot (Kösa L. 2001: 200). Erre kiváló alkalom volt a Magyar Néprajzi Társaság 1949. június 22-i tisztújító közgyűlése, amelyen az elnöklő Ortutay *A magyar néprajztudomány elvi kérdései* címen tartotta meg nevezetes beszédét. Nyomatékkal hívta fel a tagság figyelmét az ideológiai fordulat és a szemléleti

váltás igényére, a marxizmus egyes tanításaira, az átalakuló paraszti társadalom tagolt-ságára, belső rétegződésére és az ebből adódó feszültségekre, a társadalom-néprajzi kutatások, a néprajzi látásmód megváltozásának szükségességére.

Számos önkritikus észrevételt követően éles hangon bírálta Fél Edit *A magyar népi társadalom életének kutatása* címen 1948-ban kiadott tanulmányát. Hangnemétől és egy-egy kihegyezett megfogalmazásától eltekintve lényegében helytálló, szakmailag megindokolt kritikát mondott. Kifogásolta Erdei Ferenc, Kiss Lajos és a harmincas évek magyar falukutató irodalmának mellőzését, és nem alaptalanul. Okkal róttá fel Durkheim, Lévy-Bruhl, az amerikai rural-szociológia figyelmen kívül hagyását. Kevésbé mondható indokoltnak egyes előfutárok számonkérése, hiszen a parasztság állapotáról érkező Tessedik és Berzeviczy bevonását a hazai néprajz előtörténetébe Ortutay nem sokkal korábban kezdeményezte, s ebben a kérdésben még nem alakult ki szakmai egyetértés (Paládi-Kovács A. 1991a: 175–176; Sárkány M. 2000: 54). Minthogy nem a tudományos érvek súlya, hanem az éles hangvétel és a politikai, személyi szituáció volt a meghatározó, a beszédet később is ezen utóbbi mozzanatok alapján ítélték meg. Tudni kell azonban, hogy Fél Edit megmaradt állásában, osztályvezetői beosztásában, szemben más tudományszakok célkeresztbe állított tudósaival, akik akadémiai tagságukat, korábbi állásukat is elveszítették a „tudománypolitikai fordulat” jegyében. Jórészt Ortutaynak köszönhető, hogy a néprajztudományban további személyek nem estek áldozatul, s az elszenvedett veszteségek ellensúlyozására hamarosan új tanszékek, új múzeumi álláshelyek létesültek. Ortutay Gyula egészen haláláig, 1978-ig a szak meghatározó, központi alakja maradt, s mindent megtett a szak intézményeinek kiépítése, lehetőségeinek fokozatos bővítése érdekében.

A tudománypolitikai változások eredményeként a Magyar Tudományos Akadémia központi irányító szerepet kapott a hazai tudományos kutatások szakmai felügyeletében, az anyagi források elosztásában, a tudósképzés és minősítés területén, a könyv- és folyóirat-kiadásban, a nemzetközi tudományos kapcsolatok ápolásában stb. 1949-ben a *Tudományos Tanács* végezte el a szervezeti átalakítás és a személyi „rostálás” műveleteit. Ezt követően alakulhattak újjá a diszciplináris bizottságok, közöttük az *MTA Állandó Néprajzi Bizottság* (később *Főbizottság*) a szak elvi irányítására. Elméleti-ideológiai irányító és ellenőrző szerepe kiterjedt a néprajztudomány összes intézményére, egész tevékenységére. Ezt a szerepét erősítette kutatási, publikációs támogatásokat megítélő jogosítványa, a nemzetközi kapcsolatokra kiterjedő befolyása is. Kutatásra, könyv- és folyóirat-kiadásra szolgáló támogatást az MTA bizottságai osztottak, így a néprajz első öt éves tervében szereplő munkálatokra is a Néprajzi Bizottság ítélte meg bizonyos összegeket (Tálasí I. 1955: 5–6, 8–12; Paládi-Kovács A. 2002a: 49).

Az 1950 novemberében tartott siófoki ankét 8 munkaközösség és 10 munkacsoport felállítását látta kívánatosnak, s azok tervterveit javasolta anyagilag is támogatni. A tudomány öt éves terve nem az egyéni, hanem a kollektív munkálatokat helyezte előtérbe. A rendszeres tervmunka, a Néprajzi Állandó Bizottság felügyeletével, 1951-ben indult meg. Legnépesebb a Tálasi vezette *Gazdálkodás Munkaközösség* volt, melynek időnként 50-nél is több munkatársa volt. 1951 végén alakult meg az *Anyagi kultúránk a XV. században* elnevezésű munkaközösség (felelőse: Belényesy Márta), és 1952-ben létesült a *Bél Mátyás munkacsoport*, ugyancsak Tálasi vezetésével. E három vállalkozás közül az első az anyagi kultúra különböző részlegeinek történeti-néprajzi kutatását tűzte

célul, s főként a paraszti mezőgazdaság ágainak, növényi kultúráinak monografikus, egyben leíró, rendszerező, értelmező feldolgozására irányult. A másik két vállalkozás az anyagi kultúra történetének két jeles korszakáról, a középkor végéről, újkor elejéről, illetve a török hódítást követően, a 18. században újjászülető Magyarország műveltségi állapotáról kívánt történeti keresztmetszeteket nyújtani. A levéltári forrásfeltárást végző történészek (köztük lefokozott és állásukat veszített akadémikusok) mellett számos etnográfus mélyedt el a néprajzi érdekű archivális és régi könyvészeti forrásokban. Már bizonyos félelmek is megfogalmazódtak amiatt, hogy az írásos források tanulmányozása túlságosan elvonja az etnográfusok figyelmét. Emiatt háttérbe szorul a terepmunka, a jelenkor és a tárgyak életének vizsgálata (Barabás J. 1961: 135–136). A középkori források feltáráására irányuló munkálatok eredményei az 1950-es évek közepén már megmutakoztak – főként Belényesy Márta publikációiban –, de a könyvek, monográfiák sorozata csak az 1960–1970-es években jelent meg.

Teoretikus igényrel kevés hazai etnográfus foglalkozott az archív írott források kutatásának és a történeti néprajz mibenlétének kérdésével. Kiváló hivatkozási alap volt a szovjet etnográfiai iskola, melynek egyik jellegzetes sajátága „következetes historizmusa” (Tolszov, Sz. P. 1949: 31). Az *Ethnographia* már a fordulat évében közölte Tolszov erről szóló cikkét, majd Tokarjevét az etnogenezis kutatásáról mint az orosz és szovjet néprajz egyik fő feladatáról (Tokarjev, Sz. A. 1950). Az igazodás jegyében kiadták magyarul Koszven könyvét a matriarchátusról, az „anyajog” kérdésének történetéről (1950), majd az ősi Khorezm történetéről. A Néprajzi Múzeum *Szovjet Néprajztudomány* címen időszakos sorozatot indított, melyben a szovjet néprajz eredményeiből válogatott cikkek jelentek meg magyar fordításban. Mindez jelentősen kibővítette a magyar nép őstörténetével kapcsolatos tájékozódás, kutatás lehetőségeit az érintett tudománysszakokban, s a kelet-európai összehasonlító néprajzi vizsgálatoknak is új lendületet adott. Az 1950–1960-as években fokozatosan lehetőség nyílt nyelvészeti, népzenei, néprajzi terepmunkára is (Bereczky Gábor, Diószegi Vilmos, Vikár László és mások).

Barabás Jenő elméleti igényű dolgozatában az archív, írásos forrásoknak csupán kiegészítő, másodlagos szerepet tulajdonított. Elsődlegesnek a recens néprajzi anyag, mindenekelőtt a tárgyak tipológiai rendszerezését, összehasonlító vizsgálatát tekintette (Barabás J. 1961: 140–141). Vargyas Lajos a történeti célú vizsgálatok négy lehetőségét körvonalazta *Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?* címet viselő dolgozatában. Ezek a megközelítési lehetőségek a következők: a) recens jelenségek leíró vizsgálata, b) kultúráközi összehasonlító vizsgálat, c) recens anyagból kiinduló, a történeti (archív) forrásokat kiegészítésként felhasználó, visszatekintő vizsgálat, d) írott forrásból kiinduló, önálló történeti-néprajzi elemzés, az ún. „sui generis” történeti módszer (Vargyas L. 1961: 8–11). E vizsgálati módokat a szerző számos hazai példával világította meg. A recens jelenségek leírásáról megjegyezte, hogy a ma leírt, dokumentált tárgyakat a múlt idő még a néprajzi gyűjtő életében történeti távlatba helyezi. A „sui generis” közelítésre Belényes Márta és a középkori munkaközösség vizsgálati módszerét vette példának mint akkor még Európában is páratlan történeti-néprajzi kutatást. Ennél megdőlt az a korábbi felfogás, miszerint az etnográfia a jelenből kiindulva és a történelem menetével szemben haladva vizsgálja a tárgyához lényeges történeti forrásokat.

Az önálló levéltári kutatások és forrásközlések, továbbá a főként archív forrásokra alapozott néprajzi dolgozatok száma Magyarországon az 1950–1960-as években ész-

revehetően megszorodott. Ebben különösen Balogh István, Belényesy Márta, Takács Lajos, Tárkány Szücs Ernő, Schram Ferenc, Hoffmann Tamás, Varga Gyula, Andrásfalvy Bertalan, Hofer Tamás, Földes László jeleskedett akkoriban. Fontos szerepet vállaltak az 1950-es évek közepén indult fórumok is, főként a *Néprajzi Közlemények* (1956–1994) és az *Agrártörténeti Szemle* (1957–). Időnként az *Ethnographia* és a műzeumi kiadványok is teret adtak archív források közlésének.

Emlékezetes, hogy Vargyas Lajos már 1961-ben imponáló szemlét nyújtott a Néprajzi Múzeum akkori munkatársainak történeti-néprajzi irányultságú műveiről (Vargyas L. 1961: 17–19). Az általa közreadott jegyzékből is kiderül, hogy az etnográfusok érdeklődése az 1950-es években sem szorítkozott egyik vagy másik történeti korszakra. Kiterjedt az őstörténeti korokra éppúgy, mint a középkorra vagy az újkor századaira. Magyarországon az etnográfusok az 1960–1970-es években továbbra is témákra, tárgykörökre és nem történeti korokra, korszakokra szakosodtak. Többen vállalkoztak egy-egy termelési ág, gazdasági forma országos áttekintésére, több százados alakulásmenetének követésére, mint Balogh István és Tálasi István, akik az aratás, a gabonabetakarítás eszközeinek, munkamódjainak alakulását követték végig a 18. század elejétől a 19. század végéig. Ha kiemelhető korszakra specializálódott néprajzkutató, akkor 18. századi kutatásai alapján Balogh Istvánt és munkásságát kell első helyen megemlíteni.

Gunda Béla a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet munkatársaival és néhány külső közreműködővel (pl. Fél Edit, Vajkai Aurél) látott neki az 1950-es évek elején a *Néprajzi lexikon* tárgyi kötetének. Kidolgozta a mű koncepcióját, megírt és közreadott számos szócikket, de a teljes kötet nem állt össze. Amikor (1967–1968-ban) a lexikon megvalósítása ismét napirendre került, s megjelent az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának munkatervében, Gunda újabb közleménnyel, sok addig ismeretlen szócikkkel jelentkezett (Gunda B. 1957: 125–136; 1970: 219–253).

Ugyancsak Gunda Béla vezetésével szerveződött meg, 1954-ben, a *Néprajzi atlasz* új tervezetén, terjedelmes tematikáján és kérdőívén dolgozó csapat. Közülük Barabás volt az, aki a néprajzi atlaszmunkálatok európai munkabizottságába bekapcsolódott, és annak üléseiről, a néprajzi kartográfia új eredményeiről rendszeresen beszámolt. Az európai munkabizottságot az 1950-es években Sigurd Erixon vezette. Vele és a nemzetközi bizottság többi tagjával elsősorban Gundának volt régi személyes ismeretsége és élénk levelezése. Az említett hazai munkaközösség 1958-ban véglegesítette a *Magyar néprajzi atlasz* tematikáját, négy gyűjtőfüzetének 200 témalapját, a Néprajzi Bizottság és a Néprajzi Múzeum pedig akadémiai támogatással még abban az évben gondoskodott a füzetek sokszorosításáról.

1957-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen is megindult a néprajz szakos képzés, s az akadémiai kutatóhelyként támogatott tanszék 1959–1960-ban saját évkönyvsorozatot indított *Műveltség és Hagyomány* címen. Az évkönyv első kötetei mutatják leginkább a szerkesztő Gunda Béla törekvéseit részint a Kárpát-medence egészén, a szomszéd népek körében is végzendő néprajzi terepmunkára, részint a széles európai, sőt eurázsiai kitekintéssel végzendő összehasonlító néprajzi vizsgálatokra. E törekvéseinek egyik eredménye a Földes Lászlóval és Belényesy Mártával szerkesztett, német nyelven kiadott, nemzetközi szerzőgárdát felvonultató gyűjteményes kötet is, amit a pásztorkodás tematikájának szenteltek (*Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*, 1961).

1955 októberében az MTA Néprajzi Bizottsága és a Néprajzi Múzeum vezető kutatói két ankéton vitatták meg az új néprajzi szintézis koncepcióját, fontosabb tartalmi, szerkezeti kérdéseit. Az írásos előterjesztéseket Tálasi István és Vargyas Lajos fogalmazta meg, terjesztette elő. Azonban hamarosan kiderült, hogy a Néprajzi Múzeum saját feladatait is csak részben tudja ellátni, az MTA Néprajzi Bizottsága pedig nem pótolhatja a hiányzó intézményi háttérrel. A szintézis ügyét elsősorban Tálasi tartotta felszínen, aki számon tartotta a Néptudományi Intézet ez irányú törekvéseit, előmunkálatait is.

1956 után a korábbi „tervmunkák” zöme abbamaradt. A *Néprajzi lexikon* munkatársai közül Fél Edit már 1954-ben elkezdte az átányi monografikus kutatást, amibe hamarosan Hofer Tamás is bekapcsolódott. Gunda maga is saját korábbi terepkutatásainak anyaga felé fordult, s újabb utakat tett főként az Északi-Kárpátokba és a Balkánra. Ezek egyik terméke *Néprajzi gyűjtőúton* (Debrecen, 1956) címen kiadott könyve is. Sajnálatosan elakadt a Néprajzi Múzeum Tiszaigaron folyó csapatmunkája, a „szocialista falu” jelenkutatása is. Utóbbiról 1954-ben a témafelelős Kardos László még akadémiai osztályülésen számolt be (Kardos L. 1954: 409), de a részletkutatásokból viszonylag kevés eredményt publikáltak (Bakó Ferenc, K. Csilléry Klára, Fél Edit). Kiderült, hogy az ötvenes évek falusi társadalmáról, az erőszakos kollektivizálásról és az „osztályharc” formáiról, tartalmáról nem lehet objektív beszámolót, empirikus leírást közreadni. A tiszaiigari monográfia akkor fennakadt a cenzúra szűrőjén. Később a szerkesztőt a Petőfi Körben és az 56-os népfelkelésben kifejtett aktivitásáért hosszú évekre bebörtönözték (Kardos L. 1997; Kósa L. 2000: 4).

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékéhez kapcsolódó munkaközösségek közül a *munkásság* néprajzi kutatására vállalkozó csoport 56 után még évekig folytatta a munkásfolklor (Nagy Dezső) és a kubikosság (Katona Imre) vizsgálatát, a részeredmények publikálását. A városi néprajz tematikáját felvállaló *Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség* sem hagyta rögtön félbe a munkát, de a kéziratok zöme kiadatlan maradt. Új eredményeket főként Boross Marietta közölt a pesti német kertészekről és a Rákospatak menti falvak kertkultúrájáról. A témavezetők közleményei a munkaközösségek terveiről, módszereiről, illetve a német, osztrák, svájci városnéprajzi kutatások eredményeiről szoltak (Dégh L. 1952; Dömötör T. 1955: 605–607; 1959: 450–453; Boross M. 1956).

A korszak legnagyobb néprajzi vállalkozása a *Magyar néprajzi atlasz* megvalósítása volt. Amikor újra napirendre került, az első három év a koncepció kialakításával, a kérdőívek megfogalmazásával telt el. A 200 témalapot felölelő kérdőív négy kötete elsősorban az anyagi kultúrát ölelte fel. Fontosabb tematikus csoportjai: földművelés, állattartás, település, építkezés, bútorok, táplálkozás, népviselet, háziipar (kendermunka). Kisebb teret kapott benne a társadalmi szervezet, a családi élet és a jeles napok szokásköre, a népi hitvilág és kozmogónia. Ebben a szelekcióban a jelenségek kutathatósága, térképezhetősége mellett nyilvánvalóan szerepet kapott a szerkesztők (Gunda Béla, Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Morvay Judit, Szolnoky Lajos) szakmai érdeklődése is. A kérdőpontok nagyobb része a 20. század elejének kulturális állapotára vonatkozott. Egy kisebb hányada irányult a gyűjtőmunka időpontjában megfigyelhető, élő valóságra. Végül a kérdések szűk csoportja irányult a változások, a 19. század vége óta végbement folyamatok rögzítésére, melyek többsége a munkaeszközök, munkamódok váltását, a technikai innovációk meghonosodását kívánta meghatározni (pl. sarló-kasza eszköz-

váltás, cséplésmódok váltása, gépek megjelenése). Minthogy az atlasz az egész magyar nép tradicionális kultúrájáról kívánt kartografikus áttekintést adni, a terepmunka, az adatgyűjtés kiterjedt az egész magyar nyelvterületre. A kutatópontok átlagosan 20–25 km távolságra fekszenek egymástól, mindegyikük egy-egy kisebb vidék hagyományait reprezentálja. A mintegy 260 hazai kutatóponton felül további 160 magyar lakosságú településen történt meg a kérdőívek kitöltése.

Az adatfelvétel 1959–1965 között túlnyomó részben megtörtént. A kérőívek kitöltését, a fényképes, rajzos dokumentációk elkészítését a terepen szakképzett etnográfusok és szakos egyetemi hallgatók végezték. Helyenként kisebb munkacsoportokban dolgoztak, és témaspecialisták osztották el egymás között a feladatokat. A *Magyar néprajzi atlasz* archívumában összesen mintegy 1600 füzet, közel 22 000 fotó, 8000 vázlatrajz, összességében több millió adat található.

Ennek a hatalmas adattömegnek a kiértékelése még kizárólag manuális eszközökkel történt. A feldolgozás első szakaszában (1966–1968) mintegy 2000 térkép készült. Ezek a „munkatérképek” sok új kérdést vetettek fel, melyek megválaszolása újabb kiegészítő és adatellenőrző gyűjtéseket tettek szükségessé a terepen. A kontrollgyűjtések oroszlánrészét a térképeket készítő specialisták végezték el. Ez a második terepbejárás (1968–1970) az egész országra kiterjedt, miközben még alapgyűjtés is folyt a külföldi kutatópontok kiegészítése végett (Erdély, Bánság, Kárpátalja). A feldolgozás második szakaszában a térképek végleges kialakítása, majd szelekciója volt a feladat. Végül a szerkesztőbizottság mintegy 640 térképet fogadott el megjelentetésre (1969–1972). Ebben a szakaszban készült el a *Magyar néprajzi atlasz* 1:2 millióhoz léptékű négyzethálózattal ellátott alaptérképe. A következő két évtized folyamán Barabás Jenő és a térképrajzoló grafikus kezei között már-már elvesztek a térképlapok, amikor a kiadás végre napirendre kerülhetett (1987, 1989, 1991). Az elvesztegetett évek során az MNA szerzői közül többen elhunytak, eltávolodtak ettől a munkától, és ezzel „elűszott” a kommentárkötet megírása is. A *Magyar néprajzi atlasz* dokumentatív ponttérképei azonban európai összehasonlításban is a legszakosítottabb, leghitelesebb néprajzi térképek közé sorolhatók. Az 1:2 millióhoz léptékkel jól illeszthetők más közeli országok (pl. Lengyelország és az akkori Jugoszlávia) néprajzi térképeihez, és ez megkönnyíti az *Európai néprajzi atlasz* előkészületeit is (Paládi-Kovács A. 1990a: 96–97).

Az Akadémia és a Néprajzi Bizottság az 1950–1963 közötti időszakban főként a néprajzi folyóirat- és könyvkiadást tudta hatékonyan támogatni. Biztosította a Néprajzi Társaság folyóirataként megjelenő *Ethnographia* és az 1950-ben alapított *Acta Ethnographica* folyamatos megjelenését. Kiadta az Ortutay által szerkesztett *Új magyar népköltési gyűjtemény* című sorozat újabb köteteit, s addig nem tapasztalt méretekben tette lehetővé tudományos monográfiák, tanulmánykötetek megszületését. Jelentős tárgymonográfiák jelentek meg gyors egymásutánban: Balassa Iván: *A magyar kukorica* (1960), Bálint Sándor: *A szegedi paprika* (1962), Hoffmann Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában* (1963), Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban* (1963), Takács Lajos: *A dohánytermesztés Magyarországon* (1964). Ki kell emelni a nemzetközi szerzőgárdát felvonultató idegen nyelvű kötetek jelentőségét, amelyek nagyban emelték a magyar néprajztudomány külföldi elismertségét. Említhető a *Biró Lajos emlékkönyv* (Bodrogi Tibor–Boglár Lajos: *Opuscula Ethnologia Memoriae Ludovici Biró Sacra*. Bp., 1959), a magyar néprajzi kongresszus kötete

(Ortutay Gyula–Bodrogi Tibor [ed.]: *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria*. Bp., 1965) vagy a szibériai samanizmusról német nyelven kiadott Reguly-émlékkönyv (Diószegi Vilmos: *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Bp., 1963.). Ebbe a körbe tartozik az évtized végén kiadott újabb „pásztorokodási” kötet is (Földes László [red.] *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Bp., 1969).

Az 1960-as évek elején már nemcsak a szak vezetői, hanem az MTA illetékes főuramai is mindinkább belátták, hogy az ún. „nagy vállalkozások” elakadtak, s a 20–30 évvel korábban elkezdett, de megfeneklett munkálatok folytatása nem lehetséges számon kérhető kutatóhely létesítése nélkül. A *Néprajzi atlasz*, a *Néprajzi lexikon*, az új néprajzi szintézis, a népköltészeti műfajok katalógusainak elkészítése nem várható el az oktatási feladatokkal megterhelt tanszékektől, sem a muzeológiai gondokkal birkózó közgyűjteményektől. Ez a felismerés készítette az Akadémia akkori vezetőit előbb a tanszéki kutatócsoport (1963), majd az önálló Néprajzi Kutatócsoport (1967) felállítására. Az utóbbinak központi munkatervi feladatává tette az említett, régen esedékes „nagy vállalkozásokat”, melyek megvalósításán az Intézet azóta is dolgozik (Paládi-Kovács A. 2002a: 50–51; Flórián M.–Paládi-Kovács A. 2000: 3–4).

1963 nyarán az új akadémiai kutatóhely, a Néprajzi Múzeum és az MTA Néprajzi Bizottsága rendezte meg *Europa et Hungaria* címen azt a nemzetközi néprajzi kongresszust, amelyen először gyűltek össze a kelet-európai országok vezető etnográfusai és folkloristái, s először találkoztak számosabban nyugati kollégáikkal. Minthogy a kongresszus előadásainak java megjelent önálló kötetben, ez az esemény – a külföldi jó hírnév öregbítése mellett – változást hozott a néprajz hazai megítélésében is.

1967-ben az MTA Néprajzi Kutatócsoport alapítólevele körvonalazta az új szervezet feladatkörét. Elsősorban „a magyar nép életmódjának, anyagi és szellemi kultúrájának feltárása, etnikai, történeti, társadalmi összefüggéseinek, parasztságunk mai gyors ütemű változásainak vizsgálata, továbbá egyetemes néprajzi kutatások folytatása a magyar népi kultúra európai összetevőinek megismerésére, a fejlődés törvényszerűségeinek összehasonlító s történeti módszerű felfedése és a magyar kutatásban való hasznosítása” volt a cél. Az új kutatóhely feladata lett az országban folyó „néprajzi alapkutatások területi és tematikai összefogása, a néprajz és a folklór történeti és recens anyagának gyűjtése, rendszerezése, feldolgozása, a kutatási eredmények közzététele tematikus és lokális monográfiákban, folyóiratokban, a nemzetközi munkamegosztásban folyó kutatásokban való részvétel, a néprajztudomány nemzetközi szervezeteiben a szak hazai képviselésének biztosítása” (Paládi-Kovács A. 1990a: 199).

Ortutay Gyula 1970-ben néhány oldalas gépiratban vázolta az intézet kutatási programját. Ebben szó esik terepmunkákról, archívumokról, a kutatók továbbképzéséről, komplex, azaz interdiszciplináris kutatási témákról és új közelítési módokról, vizsgálati lehetőségekről is, de a lényeg a „publikációs tervek” alcím alatt található. Az igen ambiciózus lista élén a *Néprajzi lexikon* és a *Magyarság néprajza* áll, majd a *Néprajzi atlasz* és az *Új magyar népköltési gyűjtemény* kötetei következnek. A további kiadási tervek különböző folklórműfajok katalógusait, teljességre törekvő szövegkorpuszait, a magyar népköltészet forráskiadványait, a *Néphit Topográfia* és egyéb archívumok anyagait tartalmazzák (Paládi-Kovács A. 1990a: 204). Ez a tervezet felölelte a hazai etnográfia és folklorisztika több évtizedes adósságait. A program keletkezésének évében a *Néprajzi lexikon* munkálatai már elkezdődtek, a szerkesztőbizottság a beérkezett cím-

szólisták kiértékelését, összesítését végezte, s a *Néprajzi atlasz* teljes dokumentációja, a kéziratos gyűjtőfüzetek tömege is átkerült az MTA intézetébe, ahol a munkatérképek befejezése, adatainak ellenőrzése, pótlása történt. Az intézet évkönyve *Népi kultúra – népi társadalom* címen, 1968 óta évente megjelent, s Bodrogi Tibor áthelyezésével az *Acta Ethnographica*, majd a *Demos* szerkesztése is az új kutatóhelyre került.

A korszak legjelentősebb néprajzi teljesítménye a *Magyar néprajzi lexikon* öt hatalmas kötetének létrehozása volt. Ennek gondolata felmerült már Bátkynál, majd – mint említettük – Gunda Béla alakított kis szerzői csapatot (Fél Edit és Vajkai Aurél bevonásával) a *Néprajzi lexikon* „tárgyi” kötetének megírására (Gunda B. 1957: 125–126), melynek munkálatai hamar elakadtak. Ismét felmerült a terv az MTA Néprajzi Kutatócsoport megalakulásának évében (1967), amikor az Akadémiai Kiadó ajánlotta fel lexikonszerkesztőségének közreműködését. Az első megbeszéléseken egy kétkötetes mű tervezete alakult ki. Kósa László kéziratos beszámolója a világban létező néprajzi és folklórlexikonokról, szótárakról ugyancsak óvatosságra intette Ortutayt és a szak akkori vezetőit. Azonban a beérkező címszójavaslatok ezreiből hamar kiderült, hogy a hazai vállalkozás túlnő az eredeti elgondoláson, nem csupán előmunkálata lesz a tervezett új szintézisnek, hanem egy „teljes magyar néprajz” a maga lexikoni szerkezetével. A lexikon öt kötete az ilyen vállalkozásokhoz mérten rövid idő alatt, 1977–1982 között jelent meg, és nagy könyvsiker lett. Hozzájárult ahhoz, hogy a néprajz Magyarországon ismét népszerű és a tudományos körökben is elismert tudománnyá vált.

A „lexikon” munkálatait Ortutay Gyula vezette, a kéziratok túlnyomó része még életében elkészült. A szócikkek javarészt az újonnan létesült Néprajzi Kutatócsoport munkatársai írták, de a mű megvalósításához az egész szak hozzájárult. Szakszerkesztői között találhatók – az „intézeti” munkatársak mellett – olyan „külső erők”, mint Fél Edit, Gunda Béla, Martin György, Rajeczky Benjámin, Tálasi István. A széles körű szakmai összefogást igazolja az is, hogy összesen 99 szerző vett részt a szócikkek megírásában, a hazai néprajz- és folklórkutatók mintegy kétharmada. (Rokon szakmák művelői csak elvétele, nagyon speciális címszavak megírására kaptak felkérést.) A „lexikon” anyagának túlnyomó része az 1880–1940 közötti időszakhoz kapcsolódik. Voltaképp a preindusztériális magyar népi társadalomról és műveltségről ad tömören megfogalmazott ismereteket. A parasztság rétegei mellett megjelennek benne a kézmű- és kisiparral foglalkozó rétegek, a bányászok és az ipari munkások hagyományokkal rendelkező csoportjai is.

A *Magyar néprajzi lexikon* kötetait itthon és külföldön elismeréssel fogadták, ismertették a szaklapok. Akadtak olyanok is, akik a „tökéletes” lexikon címet sem sajnálták tőle, és meglepve állapították meg sokrétűségét, időszerűségét, történeti-társadalmi szemléletét. Érte bírálat is egyes „állókép jellegű” szócikkeiért, más cikkek (pl. *esztétikum*) érthetetlen fogalmazásáért. Legtöbbször mégis a lexikon anyagának gazdagságát, változatosságát és a terjedelem bőségét méltatták, valamint azt, hogy rövid idő alatt készült el. Annak a bírálónak volt igaza, aki a *Magyar néprajzi lexikon*t határkönek nevezte a hazai néprajztudomány történetében. Megjelenése után több szomszédos és közeli ország etnográfusai tekintették mintának ezt a művet, de csupán a szlovákoknak sikerült létrehozniuk egy kétkötetes, a magyarhoz hasonló felfogásban készült néprajzi lexikont az elmúlt évtizedekben. (R. Vulcanescu és A. Fochi egy-egy kötetes román etnográfiai-, illetve folklórlexikona nem mérhető ezekhez.) Elfogultság nélkül mondható,

hogy a *Magyar néprajzi lexikon*hoz hasonlóan gazdag tartalmú, módszeres, a tudományos kutatást és a nagyközönséget egyaránt jól szolgáló kiadványt ebben a műfajban sehol a világon nem találunk (Kósa L. 2001: 220).

Az akadémiai kutatócsoport megalapítása után is, a szak legjelentősebb intézményi hátterének továbbra is a néprajzi gyűjtemények, múzeumok számítottak. Ott szintén korszakos változások következtek be az 1960-as években. Két folyamatnak köszönhetően gyorsan nőtt a múzeumi feladatok és a munkahelyek száma: 1. Az évtized végén, Budapesten a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tervezése, szervezeti kialakulása és a Néprajzi Múzeum vezetőváltása, majd költözése következett be. 2. Az 1960-as évek elején országsszerte megindult a megyei múzeumi szervezetek kiépülése, kisvárosi múzeumok szervezése. Az országos (nemzeti) hatókörű skanzen előélete (alapítási éve: 1967) szorosán kötődött a budapesti Néprajzi Múzeumhoz, szervezetileg 1974. január 1-jével önállósodott. A magyar „skanzen” telepítési terveit az érintett etnográfusok dolgozták ki, jeles külső szakértők (pl. Vargha László, Barabás Jenő, Gunda Béla, Tálasi István) támogatásával.

Az 1960–1970-es évekre teljesedett ki Fél Edit és Hofer Tamás Átányon (Heves m.) végzett néprajzi „mélyfúrása”, monografikus igényű munkája. Az 1950-es években elkezdett gyűjtőmunka nem csupán a Néprajzi Múzeum „Átány-gyűjteménynek” nevezett kollekcióját, „monografikus tárgygyűjtést” eredményezett, de kiterjedt a parasztgazdaságot és a paraszti háztartást vezérlő gondolkodásra, mentalitásra, illetve a lokális társadalom struktúrájának, szerveződésének feltárására is. A család, a házasság, a rokonság, a társadalmi kapcsolathálók, a társadalmi rétegződés, a falusi közösséget szervező intézmények, autonóm kooperációk, a falut a szűkebb és tágabb környezetéhez kapcsoló erők és intézmények teljességre törő leírása, formai és funkcionális jellemzése egészen egyedülálló a hazai és a nemzetközi néprajzi irodalomban. A *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village* (1969), a *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt* (1972) és a *Geräte der átányer Bauern* (1974) három kötete páratlan teljesítmény. Az „Átány-trilógia” joggal talált rendkívüli nemzetközi visszhangra mind az európai etnográfia, etnológia, mind a kulturális és társadalmi antropológia művelői körében. Megérdemelt elismerésben részesült a történettudomány és a szociológia köreiben is.

A Néprajzi Múzeum vezetését Bodrogi Tibortól 1969 elején átvévő Hoffmann Tamás a néprajzi tárgygyűjtés, a néprajzi gyűjtemények céljának, funkciójának új felfogását képviselte, s ráadásul markáns társadalomtörténeti, agrártörténeti álláspontot foglalt el. „Székfoglalójának” provokatív címadása – *A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei?* – igen jellemzően mutatja nézőpontjának újszerűségét. A múzeum élén, az ELTE tanáraként s az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőjeként is széles európai horizont, a feudalizmus korát a kezdetektől, a középkortól felölelő látásmód jellemezte, de ebben a szakon belül kevés követőre, kevés megértésre talált (Hoffmann T. 1957; 1962; 1969; 1972; 1975).

A Néprajzi Múzeum történetének fordulópontjához érkezett 1975-ben, amikor gyűjteményeinek költöztetése megkezdődött Budapest belvárosába, az egykori Kúria (majd Nemzeti Galéria) megüresedő s erősen leromlott épületébe. Az évekig elhúzódó költöztetés és az épület felújításának munkálatai miatt az új állandó kiállítás hosszú ideig várattott magára. A szak egésze megsínylette a könyvtár, az adattár, a gyűjtemények tartós bezárását.

Szentendrén a Szabadtéri Néprajzi Múzeum első tájegységét, a „Felső-Tiszavidék” épületegyüttesét 1974-ben nyitották meg. Ezt megelőzte két regionális szabadtéri múzeum megnyitása (*Göcseji Falumúzeum*, Zalaegerszeg, 1968; *Vasi Múzeumfalu*, Szombathely, 1973), s követte később a *Sóstói Falumúzeum* (Nyíregyháza), a somogyi, zselici falumúzeum (Szenna) és az ópusztaszeri nemzeti emlékhelyhez kapcsolódó falumúzeum építése, megnyitása. Az 1960–1970-es években sorra nyíltak a helyben megvédett, felújított *tájházak*, mint a helyi kulturális hagyaték bemutató helyei. Ezek száma 20–25 év alatt meghaladta a 250-et, romlásnak és fogyatkozásnak a rendszerváltozást követő évtizedben indultak. A múzeumi hálózat sajátos színfoltját képviselték az 1975. évi Nemzetközi Nemzetiségi Néprajzi Konferenciák (Békéscsaba) ajánlására létesült „nemzetiségi bázismúzeumok” (Tatán német, Mohácson délszláv, Gyulán román, Békéscsabán szlovák profillal).

A megyei múzeumi szervezetek megerősödése, évkönyveinek és egyéb tudományos sorozatainak alapítása szintén az 1960–1970-es években történt. 1977-ben a néprajzi munkahelyeken alkalmazásban álló kutatók létszáma elérte a 190 főt. Közülük 77 fő (az előző szám kb. 40%-a) számította magát az anyagi kultúra, a tárgyi világ kutatójának, és a 190-ből mintegy 75 főt alkalmaztak a vidéki (tanácsi fenntartású) múzeumok. Az „etnográfusnak” mondott múzeumi állomány teljes létszáma akkoriban 127 fő volt. Látható, hogy a múzeumi „etnográfusok” között jelen voltak az etnológia, a folklór, a társadalomnéprajz kutatói is, de különböző részarányban, és számuk együttesen sem érte el az anyagi kultúra kutatására szakosodott néprajzosok (77 fő) számát (Paládi-Kovács A. 1990a: 36–37).

A néprajzi jelenkutatás problematikája – a németországi és a svédországi szakmai vitákra is reflektálva – 1971–1972-ben a Néprajzi Társaság égisze alatt tartott vitaüléseken merült fel ismét. Bodrogi Tibor vitaindító referátumában (1971. december) rámutatott, hogy a parasztság és a falu átalakulása, a preindusztriális elemek eltűnése folytán a néprajzi kutatás Magyarországon is válaszütt előtt áll. Leszögezte, hogy a hagyományos etnográfia mellett meg kell kísérelni, hogy a szak „az eddigieknél szélesebb körre, az egész népre kiterjesztve, megtalálja helyét a jelen viszonyokkal foglalkozó tudományok társaságában”, és bizonyos hangsúlyeltolódással a „társadalmi antropológia” kerüljön előtérbe (Zsigmond G. 1972: 378). Hofer Tamás az anyagi kultúra vizsgálatáról szólva a lengyel Jozef Burszta véleményét idézte arról, hogy a jelen változásoknak a legizgalmasabb témái (pl. urbanizáció, társadalmi mobilizáció, kommunikációs rendszerek) csak nehezen vagy egyáltalán nem illeszthetők be a szak hagyományos kategóriáiba, ezért alkalmasabb lenne a kultúrát folyamatként, struktúraként értelmezni, az általa atomisztikusnak nevezett felfogással szemben. A további előadások a jelenkutatásoknak a folklorisztikában, a társadalomnéprajzban fennálló lehetőségeit elemezték, a hozzászólások pedig a néprajz és a társadalomtudományok (szociológia, filozófia) kapcsolódási pontjait keresték (Hofer T. 1972: 521–526; Voigt V. 1972: 282–292). Egy következő tanácskozás a „gazdasági néprajz”, a faluszociológia és az agrárgazdaságtan közös kérdéseit, a hagyomány és a változás, a falusi életben megnyilvánuló kontinuitás és a diszkontinuitás kérdéseit vitatta. Ezen előzmények után kezdődött el „egy mai magyar falu”, nevezetesen Varsány, majd Nógrádsipek „jelenkori” életének vizsgálata, ami egy-egy tanulmánykötet kiadásával zárult (1978, 1980).

A tájak, népcsoportok, lokalitások hagyományait, történeti-néprajzi örökségét feltáró kutatások a hazai néprajzi kutatások egyik markáns vonulatát képviselték az 1949–1990

közötti korszakban is. Ezek eredményeként már akkor megjelent számos lokális monográfia és tanulmánykötet (pl. Szentgál, Orosháza, Tápé, Mezőberény, Jászdózs, Csépa, Békés, Kecel stb.). Egy felmérés szerint az 1980-as évek végéig közel 200 kötet jelent meg ebben a műfajban, hozzászámítva egyes írói szociográfiákat is. A számba vett kötetek azonban igen széles skálán szóródtak: egyik végponton állt a nemzetközi megbecsültséget élvező „Átány-trilógia”, a másik végponton a jó szándékú, de képzetlen amatőrök, „helyi kutatók”, önkéntes gyűjtők művei. Ezek között helyezkedett el egy sor tisztességes könyv, melyekben helytörténész, régész, etnográfus, művészettörténész, antropológus, dialektológus működött közre és hozott létre forrásértékű, filológiailag megalapozott és egyben a helyi identitást erősítő művet. A helyi társadalmat, a helyi hagyományokat egységben felfogó és értelmező munka azonban ritkaság ebben a műfajban, ezért nem lehet egyetértésre jutni ennek a „termésnek” az értékét illetően ezeknek a köteteknek számos szerzőjével (Paládi-Kovács A. 1990c: 112).

Abban viszont teljes az egyetértés, hogy a „műfaji” irányzat egyéni csúcsteljesítménye Bálint Sándor háromkötetes műve, a *Szegedi nemzet – A szegedi nagytáj népelete* (1976–1980), melyet egyik értő recenzense joggal nevezett „a szegedi népelet enciklopédiájának”. Nem egyetlen város népéről szól ez a nagy terjedelmű és nagyigényű sorozat, hanem az onnan „kirajzott”, Temes, Torontál, Bács, Békés és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 145 településén élő népességről is. Kötetei a szegedi eredetű délvidéki magyarság néprajzát, társadalmának tagozódását mutatják be a patricius polgártól a céhes mestereken át a békési és bánsági kertésztelepítvényeken szétszóródott dohány- és paprikatermesztő kisgazdáig, a tiszai halászközig és egyéb „vízen járókig”. Nagy pontossággal rögzítik a hagyomány, a népnyelv minden fontos részletét. Részletgazdagsága ellenére sem esik szét a kép, mert Bálint Sándor egységben látja és láttatja az összkép minden részletét. Ezért képes a néprajzi jelenségek leírását ötvözni archív és egyéb régi szövegekkel, képi ábrázolásokkal és irodalmi művekből vett adalékokkal.

A másik nagy jelentőségű mű, a *Palócok* címen 1989-ben megjelent négy kötet népes munkaközösség alkotása, ennél fogva kissé egyenetlen és szétcsúszó tanulmányok összecsége. Ennek az 1967–1988 között kivitelezett népcsoportvizsgálatnak Bakó Ferenc volt a legfőbb mozdatója, számos előmunkálatának, terepkutatásának szervezője, alapozó kérdőívek, tanulmányok, falumonográfiák kiadója. A munkaközösségnek régész, helytörténész, antropológus, dialektológus, népzene- és tánckutató tagjai is voltak, akik jelentősen hozzájárultak a 4-5 megyére kiterjedő kutatás sikeréhez, sokoldalú megalapozásához. A sorozat első kötete voltaképp kutatástörténeti, néptörténeti, helytörténeti, dialektológiai fejezeteket tartalmaz, hozzávéve az etnikai eredet, a fiktív „Palócföld” és az ún. „palóc kirajzások” kérdéskörét is. A következő kötetek nagy terjedelemben tárgyalják a társadalomszervezet, a családformák és rokonsági rendszerek, házassági körzetek stb. kérdéskörét, az anyagi kultúra és a gazdasági élet hagyományait is. Tartalmas összegzéseket nyújt ez a mű a társadalmi és ünnepi szokások, a vallási élet, a néphit, a gyermekjátékok, a népzene és a táncfolklór tárgyköreiről. Egyedül a szövegfolklór maradt ki belőle, terepmunkára és közreműködésre vállalkozó szerzők hiányában.

Az 1970-es években sorra jelentek meg *A múlt magyar tudósai* és *A magyar néprajz klasszikusai* című sorozatok néprajzi kötetei, a Corvina Kiadó *Magyar népművészet* című sorozatának idegen nyelvekre is lefordított, gazdagon illusztrált könyvei, *A világ népeinek meséi*, az *Új magyar népköltési gyűjtemény* című sorozat kötetei. A Gondo-

lat Kiadó sorban jelentette meg az etnológia klasszikusainak (Lips, Morgan, Frazer, Birket-Smith, Frobenius Malinowski, Mead, Bachofen és mások) magyarra fordított műveit. Egy másik sorozatában 1960 óta jelentek meg a hazai tájakról, népcsoportokról szóló néprajzi monográfiák. A magyar népművészetről nagy összefoglalások láttak napvilágot Domanovszky György és a Fél Edit–Hofer Tamás szerzőpáros tollából. Természetesen a Móra Kiadó is jeleskedett a fiatalabb korcsoportok számára szerkesztett, íratott művek kiadásában, s a néprajzi könyvek kelendőségét, divatját látván más kiadók is próbálkoztak ebben a tematikában (pl. Mezőgazdasági Kiadó, Medicina). Keletjük volt a szomszéd országok kiadóinál megjelent néprajzi (népművészeti, népköltészeti stb.) köteteknek is.

A gazdag hazai termés hátterében ott kell látnunk Ortutay Gyula fáradhatatlan szervezői s részben szerkesztői eredményességét is. 1976 elején még elindította az *Új magyarság néprajza* szervezését, s betegen, de még megélte a *Néprajzi lexikon* első kötetének megjelenését (1977). 1978 tavaszán azonban legyőzte a hosszú betegség, s maga után hatalmas űrt hagyva távozott. Előbb ismertetett kutatási programjának nagyobb része megvalósítatlan és bevégezetlen maradt.

A néprajzi könyvkiadás, közte a tematikus monográfiák és az idegen nyelvű kötetek kiadása szintén az 1970-es években ívelt fel igazán. Az anyagi kultúra területéről vett példák: Földes László (red.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* (1969); Szabadfalvi József–Ujváry Zoltán (red.): *Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda* (1971); Balassa Iván (red.): *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* (1972); Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern* (1974); Fél Edit–Hofer Tamás: *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt* (1972); Gunda Béla: *Ethnographica Carpatho-Balkanica* (1979); Paládi-Kovács Attila (Hrsg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa* (1981); Gunda Béla (ed.): *The Fishing Culture of the World I–II.* (1984).] A Wenner-Gren Alapítvány és a Current Anthropology támogatásával jelent meg Fél Edit és Hofer Tamás *Proper Peasants – Traditional Life in a Hungarian Village* című kötete (1969).

Folytatódott az anyagi kultúra körébe vágó tematikus monográfiák közreadása is: Szabadfalvi József: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon* (1970); Szolnoky Lajos: *Alakuló munkaeszközök* (1972); Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon* (1973); Hoffmann Tamás: *Néprajz és feudalizmus* (1975); Andrásfalvy Bertalan: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása* (1975); Takács Lajos: *Egy irtásfalu földművelése* (1976); Hegyi Imre: *A népi erdőkielés történeti formái* (1978); Bakó Ferenc: *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén* (1978); Paládi-Kovács Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása* (1979); Kősa László: *A burgonya Magyarországon* (1980); Takács Lajos: *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok* (1980); K. Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra kezdetei* (1982). A fővárosi kiadók mellett számos jelentős monográfia, lokális monográfia és tanulmánykötet jelent meg az ország más városaiban, egyetemi tanszékek, megyei múzeumok hatókörében is. A debreceni Kossuth Egyetem Néprajzi Intézetében a *Műveltség és Hagyomány* című intézeti évkönyvsorozat említhető, Szegeden a *Néprajz és Nyelvtudomány*, s megjelentek az első helyi kiadású monográfiák, gyűjtemények kötetek is, például: Nagy Gyula: *Parasztélet a Vásárhelyi pusztán* (1975); Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza* (1971); Ikvai Nándor (szerk.): *A Börzsöny néprajza* (1977).

Az 1970–1980-as években figyelmet keltő magyar néprajzi kötetek jelentek meg egyes szomszédos országokban is. Első helyen kell említeni az erdélyi etnográfusok munkáit és a *Népismereti dolgozatok* sorozatának 1976–1994 között kiadott hat kötetét. Kós Károllyal az élükön főként a tárgyalható népművészet, a kézművesség és a háziipar területén érték el maradandó eredményeket. A Kós Károly, Nagy Jenő és Szentimrei Judit részvételével alakult munkaközösség könyvei a Kriterion kiadásában 1972 után egymást követően, mintegy sorozatként jelentek meg: *Kászoni székely népművészet* (1972), *Szilágysági magyar népművészet* (1974), *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet* (1978), *Moldvai csángó népművészet* (1981). A Faragó József, Nagy Jenő és Vámszer Géza alkotta szerzői hármas hozta létre a *Kalotaszegi magyar népviselet* címen kiadott kötetet (1977). Ezek mellett még számos kiváló tanulmánykötet gazdagította az erdélyi magyar népcsoportok társadalmi életéről, anyagi kultúrájáról egyre halmozódó ismereteinket: Kós Károlytól a *Népelet és néphagyomány* (1972), *A vargyasi festett bútor* (1972), *Tájak, falvak, hagyományok* (1976), *Eszköz, munka, néphagyomány* (1979) és az *Erdély népi építészete* (1989) kötetek; Vámszer Géza: *Életforma és anyagi műveltség* (1977); Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza* (1982); Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok* (1984). Ezek és az itt hely hiányában nem említhető, a tárgyi kultúrát, népművészetet bemutató könyvek, szakcikk Magyarországon hasonlóan széles érdeklődést váltottak ki, mint az erdélyi magyar folklórt megőrkítő, rendszerező kiadványok. A társadalom egyre nagyobb részében erősítették a néprajz és Erdély iránt akkoriban ismét megújuló érdeklődést.

Jugoszláviában, az újvidéki egyetemen 1976-ban megindult *Hungarológiai Közlemények* és a Fórum kiadónál megjelent könyvek sora hozott – különösen Penavin Olga és dialektológus munkatársai, tanítványai révén – egyre több új néprajzi anyagot (pl. *Szlavóniai hétköznapiak*. Hagyományaink 5. 1973). Pénovázt Antal, Lábadi Károly, Kovács Endre, Jung Károly, Tóth Ferenc, Harkai Imre és mások a társadalomnéprajz, az anyagi kultúra számos területéről közöltek eredeti gyűjtéseket, tartalmas, forrásértékű információkat. Szlovákiában erősebb volt a szöveg-, zene- és táncfolklór iránti érdeklődés, ott a kisszámú dialektológus is inkább a folklorisztikát segítette (pl. Ágh Tibor–Sima Ferenc: *Vételessék ki szóló szívem. Szlovákiai magyar népballadák* 1979).

Az 1970–1980-as években új forrásfeltáró munkálatok kezdődtek, amelyeknek eredményei részint a következő korszakban láttak napvilágot. A Néprajzi Múzeum Adattára 1978-ban kezdte el a falusi és mezővárosi lakosság inventáriumainak tervszerű gyűjtését. Tíz év alatt 8 ezer tételes *Inventárium-gyűjteményt* hozott létre, és megkezdte ennek a fontos forráscsoportnak a kiadását is. A Veszprémi Akadémiai Bizottság támogatásával készült el *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1975–1976 I–II.* (1975–1976), az ún. *Céhkataszter és A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848 I–II.* (1986). Az 1980-as évek elején az MTA Néprajzi Kutatócsoport egyik osztálya is bekapcsolódott a történeti-néprajzi forrásfeltáráshoz és kiadásba. Elsősorban az irtásgazdálkodás (Takács Lajos), a szőlőhegyi, hegyközségi rendtartások (Égető Melinda), majd a soproni ár- és bérszabások (Domonkos Ottó) archivális forrásait gyűjtötték össze, kezdték el módszeresen kiadni (Paládi-Kovács A. 1993b: 9–10; 2002a: 14).

Az Ortutay halálát követő konzultációkon, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és az MSZMP illetékes osztálya által kezdeményezett konferenciákon,

a néprajztudomány hazai helyzetéről készült jelentésekben megállapítást nyert, hogy a néprajztudomány jó irányban fejlődött, és minden téren igen jelentős eredményeket mutathatott fel az 1970-es évek végén. Az anyagi kultúra, a múzeumokat is felölelő tárgytörténet kutatásának „aranyfedezetét” az a gyűjteményfejlesztő és az a publikációs tevékenység adta meg, amelyet a szak 1949 óta elvégzett (Paládi-Kovács A. 1990a: 9–53).

Az 1980-as években egymás után jelentek meg olyan tárgymonográfiák, amelyek az anyagi kultúra egyes szektorait történeti alakulásmenetükben tárták fel. Egyikük az irtásgazdálkodás történetét (Takács Lajos), másikuk a magyar lakáskultúra kezdeteit, legrégebb korszakait (K. Csilléry Klára), a harmadik a magyar lakóház középkori fejlődésmenetét (Balassa M. Iván) vázolta fel. Születtek olyan értekezések is, amelyek egy-egy nagyobb kulturális részrendszer korokon átívelő történeti fejlődését rajzolták meg. Ezek egyike a magyar állattartó kultúra (Paládi-Kovács Attila), a másik a népi építőkultúra, a falusi lakóház korszakait követve csaknem teljes történeti hosszszerszemet, evolúciós folyamatot rajzolt meg (Barabás Jenő). Egy harmadik monográfia az újkori magyar táplálkozáskultúra történetét követte nyomon a késő középkori kiindulóponttól a 20. századig (Kisbán Eszter), egy negyedik a tiszai halászat termelési viszonyait, zsákmányoló technikáit követte korokon át, egészen napjainkig (Szilágyi Miklós). Ezeknek a történeti-néprajzi tárgymonográfiáknak közös vonása, hogy igen hosszú időtávot kísérelnek meg átfogni, nyomatékkal szólnak egyes korok, korszakok újításairól, a kulturális részrendszer korszakspecifikus vonásairól, a korfordulók jellemzőiről. Ezzel szinkronban voltak az európai etnológia azon kísérleteivel, amelyek a népi kultúra korszakainak, periódusainak megragadását tűzték célul (Paládi-Kovács A. 1993b: 10–11; 2010).

A történeti-néprajzi szemléletmód és kutatási irányzat erősödését, a kutatói utánpótlás nevelését szolgálta az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén 1984-ben Barabás Jenő és Paládi-Kovács Attila által bevezetett szigorlati tárgy, *A magyar nép anyagi műveltségének története*. Ez a főkéllégium négy szemeszteren át, korszakról korszakra haladva mutatta be a magyar köznépi társadalom és anyagi kultúra állapotát, változási folyamatait. Szemináriumok, speciális kollégiumok csatlakoztak hozzá, amelyeknek a történeti-néprajzi források, okmánytárak, forráskiadványok hasznosítása, a levéltári kutatás technikája, az érintkező diszciplínák (régészet, nyelvtörténet, művészettörténet, technikatörténet, agrártörténet stb.) szakirodalmában, eredményeiben való tájékozódás elsajátítása volt a feladata. Ezzel párhuzamosan haladtak a tanszéken Hoffmann Tamásnak az európai parasztság társadalom- és gazdaságtörténetét bemutató kurzusai, amelyekből később az „Európai parasztok” kötetei is kifomálódtak. Az eredmények az 1990-es években sem maradtak el, de annak az évtizednek a főbb történései már átvezetnek a következő periódus tárgyalásához.

A MAGYAR NÉPRAJZI KUTATÁS AZ EZREDFORDULÓN (1990–)

Az 1989–1990-es politikai fordulat és az azt követő társadalmi változások átrajzolták Európa térképét, és az egykori „szocialista” tömb országaiiban a tudományos kutatás intézményrendszerét, feltételeit is alapjaiban érintették. Újra kellett fogalmazni az

egyetemek és a szovjet mintát követő akadémiák viszonyát, s különösen a társadalomtudományokban merült fel sürgető módon a paradigmaváltás, a szemléletváltás igénye. 1992-ben a *Current Anthropology* egy egész számot szentelt a szovjet etnográfia változásának, helyzetelemzésének, és a lengyel néprajz központi folyóirata, az *Etnografia Polska* hasábjain is azt vitatták, szükség van-e Lengyelországban kulturális antropológiára (Tishkov, V. A. 1992; Szynkiewicz, S. 1992). Magyarországon ismét számos elmélkedés jelent meg a néprajztudomány válaszfútjairól, új törekvéseiről, a néprajz egységéről és „kétségéről”, a történeti antropológiáról, a komplex kultúrákutató dilemmáiról stb. (Hofer T. 1993; Mohay T. 1992; Niedermüller P. 1989; 1994). A Soros Alapítvány anyagi támogatásával az Eötvös Loránd Tudományegyetemen létrejött a kulturális antropológia tanszéki munkacsoportja, a Miskolci Egyetem frissiben szervezett Bölcsészettudományi Intézetében pedig az állami költségvetés terhére Vizuális és Kulturális Antropológia néven alakult egy új tanszék.

A „történeti fordulat”, az irányváltás és a névváltoztatás Európa nyugati felén az 1960-as évek végén kezdődött. 1967-ben jelent meg az *Ethnologia Europaea* című folyóirat első száma, amivel az „európai etnológia”, mint a szakterület elnevezése végleg polgárjogot nyert. Sigurd Erixon nyomán a skandináv országokban akkor már közel három évtizede elterjedt ez a név és irányzat, ami a magyar néprajzban sem volt ismeretlen, hiszen Erixon erről szóló cikke is megjelent már az *Ethnographia* 1944. évi kötetében. Az „európai néprajz” eszmeiségét képviselte az *Európa Néprajzi Atlasza* állandó munkabizottsága és több más, a CIAP (*Commission Internationale des Arts Populaires*, Róma, 1929) keretében működő nemzetközi kooperáció. Ezek még valóban néprajzi szervezetek, intézmények voltak, élükön pedig az „európai néprajz” nagy egyéniségei, tisztelt professzorai álltak.

Az európai etnológia békés építkezésével párhuzamosan, 1968-ban elkezdődött egy heves vitákat kiváltó „újító mozgalom” is, mely a párizsi diáklázadás hevével fordult szembe a szak általa nem tisztelt hagyományaival. Uppsalában a diákok és a tanárok egy csoportja elhagyta az egyetemet, azon kívül „hozta létre a szociálintropológia szabad intézetét”. 1969-ben Detmoldban, a *Deutsche Gesellschaft für Volkskunde* éves közgyűlésén a „néprajzi kánon” elvetése, a kulturális hagyaték kutatásának haszontalansága mellett érvelő két referátum hangzott el. 1970-ben a Falkensteinben elfogadott protokoll a szak „Volkskunde” elnevezése helyett a „kulturális antropológia” név használata mellett foglalt állást (Hofer T. 1984: 63; Paládi-Kovács A. 2002a: 112–113). A detmoldi közgyűlésről a meghívottként jelen levő Dömötör Tekla már 1969-ben beszámolt. Meghökken azon, hogy „a német ifjúság a néprajzot egyenesen a szociológiával óhajtja felcserélni – hiszen szociológiai oktatás eddig is létezett”. Idézte az egyik előadót, aki kifogásolta a német néprajz múlt felé fordulását, majd kijelentette: „A gyerekes és sokszor oktalan szokások tanulmányozása; a házról és udvarról, szoknyáról, konyháról és pincéről szóló tanulmányok értéktelennek tekinthetők” (Dömötör T. 1969: 626).

Annak okát, hogy a „német fiatalok” (két előadó!) a klasszikus Volkskunde helyett több elméletet, több politikumot kívánnak és a „mai társadalom” tanulmányozását, Dömötör Tekla a német társadalom átalakulásában, modernizálódásában látta. Főként abban, hogy az új generáció a hagyományos népi kultúrával már egyáltalán nem találkozik. Ez a kétségtelen tény kiegészítendő azzal, hogy a tübingeni egyetem orientációs pontja a frankfurti filozófiai iskola volt. Oktatóik rendszeresebben hivatkoztak

1. Bél Mátyás (1684–1749)

2. Dugonics András (1740–1818)

3. Tessedik Sámuel (1742–1820)

4. Kultsár István (1760–1828)

5. Berzeviczy Gergely (1763–1822)

6. Csaplovics János (1780–1847)

7. Gaál György (1783–1855)

8. Edvi Illés Pál (1793–1871)

9. Szeder Fábán (1794–1859)

10. Fényes Elek (1807–1876)

11. Hunfalvy Pál (1800–1892)

12. Kriza János (1811–1875)

13. Erdélyi János (1814–1868)

14. Reguly Antal (1819–1858)

15. Ipolyi Arnold (1823–1886)

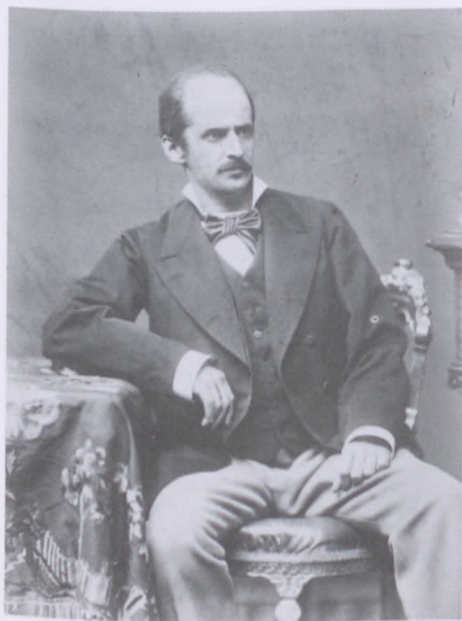
16. Xantus János (1825–1894)

17. Orbán Balázs (1829–1890)

18. Herman Ottó (1835–1914)

19. Beöthy Leo (1839–1886)

20. Herrmann Antal (1851–1926)

21. Kálmány Lajos (1852–1919)

22. Bíró Lajos (1856–1924)

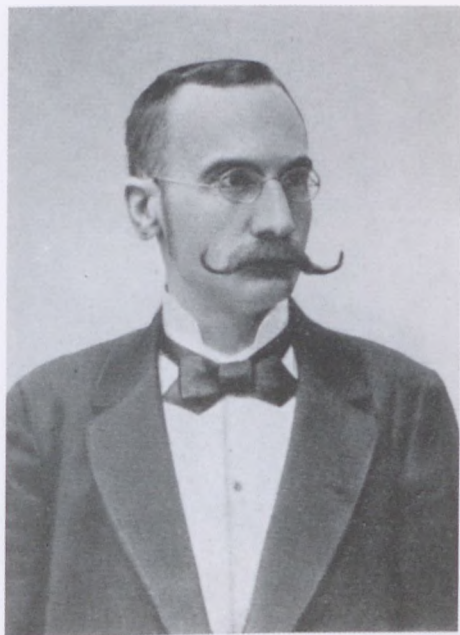
23. Tagányi Károly (1858–1924)

24. Benedek Elek (1859–1929)

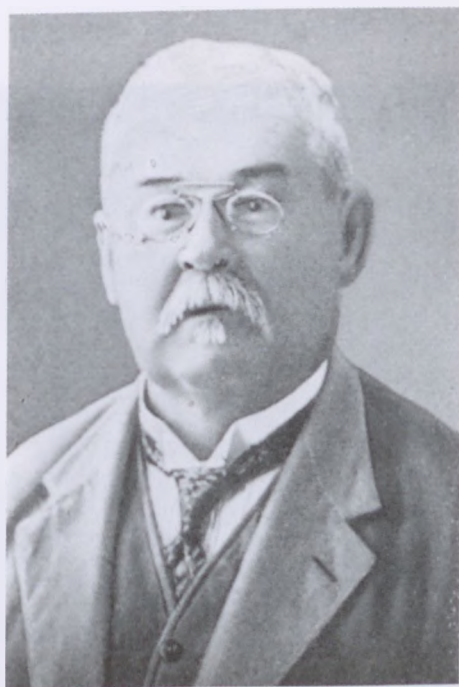
25. Vikár Béla (1859–1945)

26. Katona Lajos (1862–1910)

27. Solymossy Sándor (1864–1945)

28. Sebestyén Gyula (1864–1946)

29. Jankó János (1868–1902)

30. Bátky Zsigmond (1874–1939)

31. Bátky Zsigmond, Semayer Vilibald, Beluleszko Sándor 1905-ben

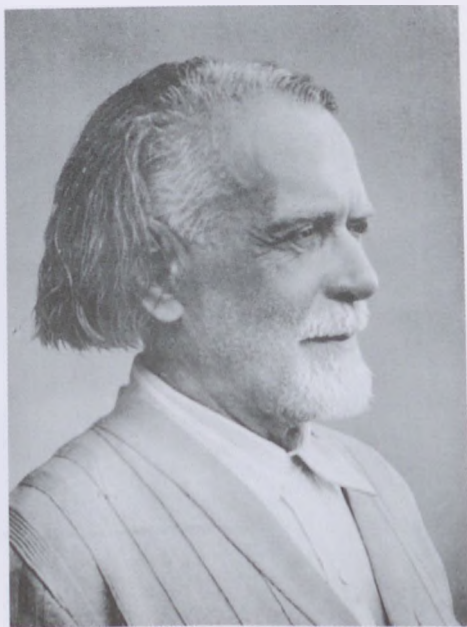
32. Berze Nagy János (1879–1946)

33. Madarassy László (1880–1943)

34. Bartók Béla (1881–1945)

35. Kodály Zoltán (1882–1967)

36. Viski Károly (1882–1945)

37. Györffy István (1884–1939)

38. Györffy, Viski, Bátky

39. Bartucz Lajos (1885–1966)

40. Marót Károly (1885–1963)

41. Róheim Géza (1891–1953)

42. Bálint Sándor (1904–1980)

43. Honti János (1910–1945)

44. Ortutay Gyula (1910–1978)

45. Tálasi István (1910–1984)

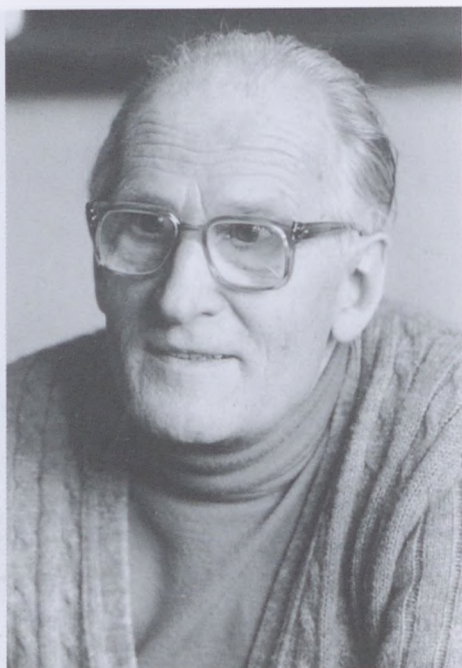
46. Fél Edit (1910–1988)

47. Ortutay Gyula, az ELTE rektora és Kodály Zoltán

48. Gunda Béla (1911–1994)

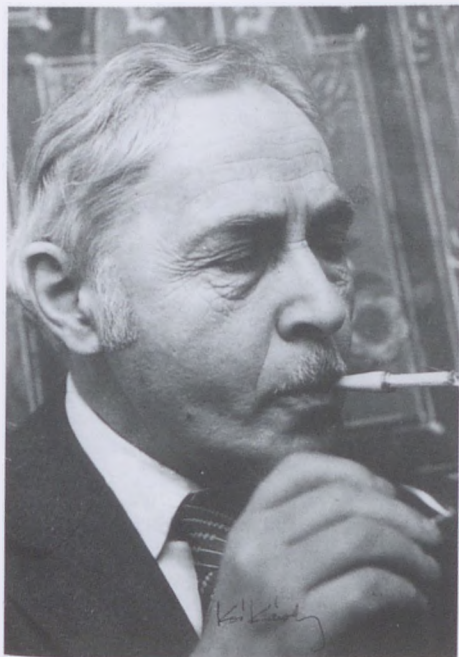
49. Vargyas Lajos (1914–2007)

50. Dömötör Tekla (1914–1987)

51. Balassa Iván (1917–2002)

52. Kós Károly (1919–1996)

53. Barabás Jenő (1920–1994)

54. Katona Imre (1921–2001)

55. Faragó József (1922–2004)

56. Diószegi Vilmos (1923–1972)

57. Bodrogi Tibor (1924–1986)

58. Paládi-Kovács Attila, Barabás Jenő, Kós Károly és Voigt Vilmos 1982-ben

Horkheimer, Adorno, Marcuse, Habermas és társaik írásaira, mint a szovjet tömb etnográfusai a marxizmus klasszikusaira. Érzékenyen reagáltak a tömegkultúra mindent elmosó áradatára és a posztindusztriális társadalom új keletű feszültségeire. Az 1960-as években erősödött meg az angolszász antropológiai irányzatok hatása. Akkoriban, a gyarmatbirodalmak végső összeomlását követően jelentek meg az európai országokban terepmunkát végző és ott falumonográfiákat készítő amerikai antropológusok. Mindhárom mozzanatnak szerepe volt az 1970–1980-as években a német és skandináv nyelvterületen fel-fellobbanó szakmai viták kialakulásában. „Az újító mozgalom azt kívánta, hogy a néprajz váljon társadalomtudománnyá és vegyen cselekvően részt a jelen szociális problémáinak megoldásában. Elítélték – ki-ki a saját hazájában – a néprajz korábbi elméleti átgondolatlanságát, sőt »elméletellenességét«, a forráskritika elégtelenségét, a kutatás nagyban-egészben konzervatív-nosztalgikus magatartását” (Hofer T. 1984: 61).

A német és a skandináv viták a lényegét tekintve nem befolyásolták a néprajz magyarországi irányvonalát és feladatmeghatározását. Kivételként említhető a *néprajzi jelenkutatásról* 1971-ben, a Magyar Néprajzi Társaságban rendezett vitaülés, melyet később még több kisebb követett. (Alapos beszámoló jelent meg róla az *Ethnographia* és a *Magyar Filozófiai Szemle* lapjain.) Az ott elnöklő Bodrogi Tibor kifejtette, hogy a parasztság felszámolódásával, a preindusztriális elemek eltűnésével a néprajz Kelet-Európában is válaszütt elé került. Úgy vélte, hogy a szak – tárgyát kibővítve –, „az eddiginél szélesebb körre, az egész magyar népre kiterjesztve, megtalálja helyét a jelen viszonyokkal foglalkozó tudományok társaságában”. Bizonyos hangsúlyeltolódást, a „társadalmi antropológia” előtérbe kerülését tartotta kívánatosnak. Ugyanazon a vitaülésen Dömötör Tekla a folklorisztika, Hofer Tamás az anyagi kultúra, Sárkány Mihály a társadalomnéprajz lehetőségeit vázolta az 1945-től számított „jelen” néprajzi vizsgálatában (Zsigmond G. 1972: 378–380; Voigt V. 1972: 282–292). A referátumokat követő vitában szociológusok, szociográfusok, filozófusok is megszólaltak, és szorgalmazták a néprajz közreműködését a jelenkori társadalmi folyamatok, az „átalakulás” vizsgálatában.

Ilyen előzmény után, 1972-ben *Az életmód és kultúra változása a falusi társadalomban* címen és kiemelt témaként került az MTA Néprajzi Kutatócsoport munkatervébe a Nógrád megyei Varsány község 1945–1970 közötti változásainak kutatása. Kéthárom éves csoportos terepmunka következett, majd elkészült és 1978-ban megjelent az ún. „Varsány-kötet” a gazdasági és társadalmi viszonyok alakulásáról. Ezt követte 1980-ban a Nógrádsípek „mai” folklórjáról szóló tanulmánykötet egy másik munkaközösség tollából. A két nógrádi falu jelen viszonyait bemutató gyűjteményes kötetek a legemlékezetesebb eredményei a periódus jelenkutató néprajzi irányzatának. Nevezetes egyéni teljesítmény még Kardos László 1969-ben közreadott kötete (*Egyház és vallásos élet egy mai faluban, Bakonycsernye*), melynek adatgyűjtése még a hatvanas évek közepén történt.

A *mai magyar falu* téma néprajzi vizsgálata az 1981–1985 közötti ötéves kutatási tervnek is kiemelt feladata volt (Paládi-Kovács A. 1990a: 54–57), de – az akadémiai intézet más vállalásaival együtt – akkor ez is érdemi eredmény nélkül zárult. A szak korábbi kollektív munkálatai az 1980-as évek elején megrekedtek, a *Magyar néprajzi atlasz*, a *Magyar népmesekatalógus*, az *Új magyarság néprajza* folytatása kétségessé

vált. Egy 1984. július 4-én megtartott akadémiai értekezlet emlékeztetőjében olvasható: „A magyar néprajztudomány jelenlegi állapotában – széthúzás, személyi ellentétek – nem tudja a korábbi koncepciónak megfelelően a szintézist elkészíteni. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja mai szervezetében és összetételében nem alkalmas ilyen nagy vállalkozás szervezésére. Az értekezlet résztvevői helyeselték, illetve tudomásul vették, hogy a *Magyarság néprajza* sorozatcímét az MTA feladja. Az eddig elkészült kéziratokból összeállítandó kötetek új címekkel külön-külön fognak megjelenni... A társadalom-néprajzi kötet lekerül a napirendről. Az értekezlet résztvevői sajnálattal állapították meg, hogy az 1977-ben indult vállalkozás 1984 júniusáig nem tudott használható kéziratkötegekig eljutni. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja 1980–1985 közötti teljesítményének értékelésekor mindezekre vissza kell térni” (Paládi-Kovács A. 1990a: 211).

1985–1986 fordulóján az MTA illetékes vezetői és az MSZMP KB tudományos kutatással foglalkozó alosztályának munkatársai már olyan leveleket és bizalmas szóbeli közléseket kaptak, amelyek megkérdőjelezték az említett vállalkozások értelmét, „korszerűségét”. Arról értesültek a szak berkeiből, hogy az efféle „korszerűtlen” műveket felölelő koncepció „etnocentrikus”, a fejlett nyugati tudományban már régen túlhaladott, ezért nálunk is elvetendő (Paládi-Kovács A. 1990a: 157–163). Ezen „konceptcionális” és az intézeti igazgatóváltást övező vita lezárulása után, 1996 végén ismét zöld utat kapott az elkezdett, de félbehagyott vállalkozások folytatása. A következő években egyre-másra jelentek meg a mesekatalógus, az atlasz és a magyar néprajzi szintézis kötetei. Végre-valahára a szak teljesíteni tudta a feltorlódott adósságok, vállalások nagyobbik részét, s arra is jutott ereje, hogy foglalkozzék az antropológiai irányzatok adaptálásával, az empirikus kultúrakutatás iskolájának és más európai műhelyeknek a szempontjaival, a szak tematikai váltásával, szemléleti, módszertani újításaival.

Magyarországon – a fentebb vázolt előzményekre is építve – a néprajztudomány paradigmaváltására épp 1989–1990 tájékán, a politikai rendszerváltás éveiben érett meg a helyzet. Az 1970–1980-as évek európai vitái érintették a szak tárgyának újrafogalmazását és nevének megváltoztatását. Magyarországon a „paraszi”, a „népi” és a „populáris” jelző használata bizonytalanított el számos kiváló kutatót. Az európai köznép kultúráját a 18–19. század fordulóján felfedező tudósok szemében a parasztok testesítették meg a „népet”. Ortutay és nemzedékének számos tagja a népet egynek vette a parasztsággal. Noha ezt a felfogást az Ortutay professzori kinevezését véleményező Schwartz Elemér már 1945-ben is azzal utasította el, hogy ezen „ma már túl vagyunk” (Papp J. 1985: 28. dokumentum), ehhez a felfogáshoz számosan ragaszkodtak még az ún. „utóparasztság” korszakában is. Tálasi István mint a Néprajzi Bizottság elnöke felügyelte a néprajztudomány 1967–1979 közötti helyzetéről készülő jelentés elkészítést (Paládi-Kovács A. 1990: 9–53). A szak akkor egyetlen akadémikusa, Tálasi István, értesülvén a „Volkskunde” körüli vitákról és látván a „nép” fogalmának meghatározása körüli nehézségeket, 1979–1980-ban már a semlegesebb „rurális”, „rusztikus” jelzővel kívánta felváltani a „paraszi” és a „népi” terminust. Nem talált követőkre, de vitapartnerekre sem. Az MTA Néprajzi Bizottsága, bár nem fogalmazta meg, érzékelte, hogy helytelen lenne a népi kultúra és társadalom vizsgálatából kizárni a városlakókat, legyenek azok kézművesek, gyári munkások vagy akár a Herder-féle „csöcselék”.

Az 1990-es évek elején, némelyek – a nyilvánvaló szemantikai ellentmondással mit sem törődve – a „népi” jelzőt a „populáris”-sal kívánták felváltani. A meggyökeresedett

hazai szóhasználat azonban megerősítést nyert a kiváló angol történész, Peter Burke könyvének magyar fordítása által: *Népi kultúra a kora újkori Európában* (1990). Néhány évvel később Hermann Bausinger könyvének magyar kiadásához sem lehetett a „népinél” alkalmasabb kifejezést találni: *Népi kultúra a technika korszakában* (1995). Az ésszerűség az *antropológia* divatjának évtizedében is azt diktálta, hogy az *etnográfia*, az *etnológia* és a *folklorisztika* terminushoz ragaszkodniuk kell azoknak, akik továbbra is árnyaltan kívánnak fogalmazni és tárgyuokról gondolkodni. Mind többen vélték úgy, hogy a „kulturális antropológia” inkább tekinthető egyfajta szemléletmódnak, mint önálló diszciplínának.

A néprajztudományon belül 1995-ben konszenzus volt abban, hogy a néprajz a történeti, társadalmi és humán tudományok széles körével érintkező diszciplína, amely döntően a hagyományos kultúrák és társadalmak vizsgálatával foglalkozik. Számos részterülete és a nemzetközi tudományosságban használatos elnevezése létezik (*etnográfia*, *etnológia*, *folklorisztika*, *kulturális antropológia*, *szociálanropológia* stb.), de Magyarországon az említett részterületek viszonylagos önállósága (pl. tanszékek, folyóiratok) mellett megmaradt a szakterület egysége és másfél évszázados közös elnevezése. A részek egységét a magyar tudományosság és a szak nagy múltú intézményeinek (MTA, Magyar Néprajzi Társaság, Néprajzi Múzeum) révén sikerült megőrizni. A magyar néprajztudomány részint ennek az integrációnak köszönheti 1990 után elért eredményeit és nemzetközi megbecsültségét (Paládi-Kovács A. 1990c: 114–116; 1995: 276; 2002a: 97).

A néprajz az ezredfordulón – a fentebb már említett különböző elnevezéseken – a világban erőteljesen terebélyesedő tudomány. Intézményes térnyerése Kelet-Közép-Európa országaiban különösen szembeötlő volt az 1990-es évek első felében. A szak hazai térhódítása főként az oktatási szférában, új egyetemi tanszékek, szakok és kutatóműhelyek létesítésében volt megfigyelhető. Néprajz szakalapítás történt a Szegedi Egyetem nagy múltú néprajzi tanszékére alapozva. Új néprajzi tanszék létesült Pécsen, amit szintén szakalapítás követett. Kulturális antropológiai tanszéki csoportot, majd szakot hozott létre az ELTE; kulturális és vizuális antropológiai tanszéket és szakot alapítottak a Miskolci Egyetem új Bölcsészettudományi Intézetében. A posztgraduális képzés megindulását követően, az 1990-es évek közepén (1995–1996) indult a néprajzi PhD-iskola Debrecenben, továbbá az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén és Folklore Tanszékén, 2002-ben pedig – a történészekkel összefogva – a Pécsi Egyetemen. Az oktatók, a hallgatók és a doktoranduszok megnövekedő száma az egyetemi szféra súlyát gyarapította a szak szerepvállalásában, álláshelyeinek ágazati megoszlásában.

A szak terebélyesedésével, a nemzetközi trendekkel is összefüggésben, fokozatosan változott a kutatási tematika. Az antropológiai világkongresszusokon az anyagi kultúra és a tárgyi világ kutatása mindig is alárendelt szerepet játszott, inkább volt jelen a régészeti szekciókban, mint az etnográfusokéban. Az IUAES (*International Union of Anthropological and Ethnological Sciences*) 1988-ban, Zágrábban, majd 1993-ban Mexico Cityben megtartott világkongresszusán az identitás, az etnicitás, a városantropológia kapta a legnagyobb figyelmet, az európai témák is alárendelődtek a globális tematikának. (Például a zágrábi szervezők a szlovén Alpok paraszti tevénytartásáról és a dél-szudáni pásztornépek életformájáról szóló előadásoknak is a „nomádizmus” szekcióban találtak helyet.) A múzeumi kutatások viszonylagos visszaszorulásával a törté-

neti vizsgálódásokban a tárgyak világáról áttevődött a hangsúly az átfogó társadalmi és mentális folyamatok leírására.

A néprajztudomány Magyarországon továbbra is döntően a nemzeti kultúra örökségét kutatta, dokumentálta és prezentálta a társadalom számára kiállítások, publikációk, előadások formájában, hagyományos és modern (elektronikus) adathordozókon egyaránt. A magyar népi műveltség kutatásával a nemzetközi tudományosság érdemben nem foglalkozott, de e feladat elvégzését joggal várta el Magyarországtól. Az 1980-as évek közepén – a nagy generáció részleges távozásával – egy újabb történeti-összehasonlító szemléletű koncepció megfogalmazásával, valamint a szerkesztő és a szerzőgárda újrászervezésével ismét megindultak a magyar néprajzi szintézis munkálatai. A korábbi munkacímét elhagyva végül *Magyar néprajz nyolc kötetben* lett a sorozat címe, és az 1980-as évek végén gyors egymásutánban jelentek meg a kötetei: *Népköltészet* (1988), *Népzene, néptánc, népi játék* (1990), *Népszokás, néphit, népi vallásság* (1990), *Kézművesség* (1991). A sorozat folytatása az 1990-es években lassult le, amikor kérdésessé vált a Magyar Tudományos Akadémia és intézeteinek léte, amikor a Néprajzi Kutatóintézetet számos korábbi munkatársa hagyta el, amikor megnehezült a tudományos könyvkiadás szubvencionálása, és válságba került az Akadémiai Kiadó. A további kötetek kiadása az évtized végére tolódott el: *Életmód* (1997), *Társadalom* (2000), *Gazdálkodás* (2001). A sorozat folytatása sok újrakezdést tett szükségessé, számos új szerző bevonását kívánta meg. Jogos a megállapítás, hogy a nemzedéki egység hiánya, a szerzők két-három generáció közötti megoszlása nem vált előnyére a műnek. Nemcsak azért, mert különböző felkészültségű, nagyon eltérő képzettségű kutatókból tevődött össze a szerzők csapata, hanem azért is, mert az érintett nemzedékek a rohamosan változó Magyarországon nőttek fel, igen eltérő iskolákat jártak ki, és nagyon eltérő terep- és anyagismerettel írták meg a maguk fejezeteit (Kósa L. 2000: 14).

A mű értékelése nem a szerzők és szerkesztők feladata. Egyik méltatója szerint a *Magyar néprajz* című kézikönyv-sorozat „a maga nemében csúcsteljesítmény”, nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló, mert „ilyen terjedelmű, adatokban ennyire gazdag, egy adott népi kultúrát teljességre törekvően bemutató szintézis sehol sem született” (Kósa L. 2000: 14; 2001: 218). A sorozatnak az anyagi kultúrával és a társadalommal kapcsolatos köteteit részletesebben elemző írások rámutatnak azok tematikai újdonságaira, történeti szemléletmódjára, új, a társtudományok számára is novumnak számító megállapításaira, tartósnak mutakozó tudományos eredményeire is. Tény, hogy sem a *Kézművesség*, sem a *Társadalom* kötetnek nem volt előképe, hasonló szintézisek az európai országok néprajzi szakirodalmában sem ismeretesek. Az *Életmód* kötet nagy fejezetei egy-egy tematikus monográfiának is beillenének, a *Gazdálkodás* kötetnek is számos új szerkezeti eleme, tovább építendő tematikus egysége van (pl. paraszti méhészet, halászati üzemműhelyek, paraszti üzem, állattartó gazdaságok stb.). Ezeket a köteteket az anyagi kultúra, a társadalom és a gazdaság történetével foglalkozó tudománysszakok és a gyakorlat műhelyei is nagy érdeklődéssel fogadták. Ezeknek a munkálatoknak, a velük kapcsolatos szellemi készenlétnek a termékenyítő hatása megfigyelhető a szerzők egyéb publikációiban is. Nem véletlen, hogy Szilágyi Miklós (2007: 18–29) az említett kötetektől elindulva szemlélte, elemezte a szerzők további kutatásait, publikált eredményeit.

Erősítette a magyar néprajztudomány hazai pozícióját és feladatkörének fentebb vázolt felfogását az UNESCO törekvése és a támogatásával Budapesten létrehozott Euró-

pai Folklor Központ (1994), későbbi nevén Európai Folklor Intézet (1999–) is. A „kulturális örökség” fogalmának nemzetközi terjedése, a nem tárgyasult kulturális javak, azaz a folklórműveltség védelmére irányuló nemzetközi erőfeszítés, a kultúrpolitika egyes lépései (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Hagyományok Háza, NKA Népművészeti Kuratóriuma) a néprajztudomány hagyományos tárgyelfogását, feladatmeghatározását helyezték előtérbe (Hoppál M.–Csonka-Takács E. 2001: 86–89).

Továbbra is kötelezettségének tekintette a magyar néprajztudomány a hazai nemzetiségek, etnikai és egyéb kisebbségek, valamint a határon túl élő magyar népcsoportok kulturális hagyatékának feltárását és megőrkítését. A nemzetiségek hazai könyvsorozatait 1975–1989 között a Tankönyvkiadó jelentette meg, de a szerkesztés már akkor is a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztályán történt. 1993 óta a Társaság magára vállalta a kiadói feladatokat is, és az 1993. évi nemzetiségi törvény által elismert 13 nemzetiség mindegyikére kiterjesztette figyelmét. A korábbi négy (német, szlovák, délszláv, román) nemzetiségi sorozat mellé újabb néprajzi sorozatok léptek be, 1993 óta külön jelennek meg a *szerbek*, *horvátok* és *szlovének* kötetei. Megindult a cigány néprajzi kötetek sorozata, a kisebb létszámú közösségek (*bolgár*, *görög*, *lengyel*, *ruszin*, *ukrán*, *örmény*) etnográfijáról és folklójáról pedig közös kötetek készültek. Annak érdekében, hogy a magyar közönség anyanyelvén tájékozódhasson a vele egy hazában élő nemzeti, etnikai közösségek néphagyományairól, a legjobb nemzetiségi tanulmányok teljes terjedelmükben megjelentek magyar nyelven is. A nemzetiségi néprajzi sorozatok kötetei általában három nyelvet használnak, és összességükben 15 nyelv ismeretét kívánják meg. Ez a soknyelvűség mind Magyarországon, mind az ország határain túl lehetővé teszi megértésüket, hasznosításukat. Az a több mint száz nemzetiségi kötet, mely a Néprajzi Társaság kiadásában 1993–2010 között megjelent, a hazai kutatások fontos eredménye. Ennek a néprajzi munkálkodásnak Magyarországon már mintegy kétszáz éve története van (Paládi-Kovács Attila: *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*. 2006: 7–23), de ma sem tekinthetjük lezárandónak, végleg befejezhetőnek.

1990 után a határon túli magyarság néprajzi kutatása soha nem látott eredményességgel folytatódott. Új intézményi keretek, szervezetek jöttek létre, megnőtt a szakképzett kutatók száma. 1990-ben új civil szerveződések, társaságok, egyesületek alakultak (Krizsa János Néprajzi Társaság, Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság), a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen 1990 őszén szerveződött meg a „néprajz B szak”, melyből később létrejött az önálló néprajzi tanszék és a PhD-program. Szlovákiában a Fórum Intézet (Somorja) kötelékébe tartozó Etnológiai Intézet (Komárom) és kiadványsorozatai emelkedtek ki a mezőnyből. Az 1990-es évek romániai, szlovákiai magyar néprajzi publikációinak bibliográfiai számbavétele önálló sorozatokat, terjedelmes szemléket eredményezett (L. Juhász I. 2000; Tánczos V.–Tőkés Gy. 2002. I: 119–170, III: 37–63). E publikációk között százával találhatók önálló kötetek, monográfiák, hiánypótló, eredeti forrásközlések, és akadnak nagyobb lélegzetű összefoglalások is (pl. Liszka József: *A szlovákiai magyarság néprajza*, 2001). A romániai magyar néprajzi kutatás tematikai arányai Kós Károly nemzedékének távozásával erősen megváltoztak, az anyagi kultúra és a magyar néphagyomány iránti érdeklődés megcsappant. Kivételnek számítanak a tárgyi világot elemző tanulmányok: Gazda Klára: *A székelv népviselet* (1998); Kós Károly: *A Mezőség néprajza I–II.* (2000), *Népi földművelés Kalotaszegen* (1999); Tótszegi Tekla: *A mérai viselet változása a 20. szá-*

zadban (2009). Magyarországi szerzők és kiadók jóvoltából jelentek meg olyan monográfiák, mint Halász Péter: *A moldvai magyarok hagyományos állattartása* (2007) vagy K. Kovács László: *A Borsavölgyi juhászat* (2008). A társadalomnéprajz felfedezésértékű rendszerező leírásait és elemzéseit Balázs Lajosnak köszönhetjük, aki Csíkszentdomokoson páratlan mélységű adatfelvételeket végzett a „három szükség”, a születés, a házasság és a halál szokásvilágáról, majd – mintegy betetőzésül – a nemi kultúra és a nemi erkölcs hagyomány által vezérelt értékrendjéről (lásd Például: *Az én első tisztességes napom – Párvalasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*, 1994; *Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*, 2009). Zsigmond Győző sokágú munkásságából tárgyunkhoz főként a népi gombaismeretről szóló közleményei és az etnomikológia sajátosan Kárpát-medencei hagyományait rendszerező könyve tartoznak szorosabban.

Magyarországon a Györffy István Egyesület által megindított *Néprajzi Látóhatár* címen megindított folyóirat és a hozzá csatlakozó könyvsorozat tágitotta a „határon túli magyarság néprajza” publikációs lehetőségeit. A Magyar Néprajzi Társaság *Etnológiai Szeminárium* néven évi rendszerességgel rendezett szakmai találkozókát a szomszéd országok magyar néprajzi (főként kezdő és amatőr) kutatói számára.

A Vajdaság és az 1990-es évek végéig a Szerémség, Szlavónia, Drávaszög kivételével új területek nyíltak meg a magyarországi kutatók előtt is. Különösen Moldva, Gyimes és Erdély vonzott sokakat. Bárh János (*Úz-völgyi magyarok*, 2004), Halász Péter, Mohay Tamás, Hála József, Balogh Balázs, Fülemile Ágnes és még számosan mutathatnak fel ottani terepmunkájukra alapozott értékes köteteket. A Debreceni Egyetem oktatói és munkatársai Ujváry Zoltán vezetésével folytatták már előbb is eredményes gömöri kutatásaikat. A *Gömör néprajza* című sorozatban 1985 és 1999 között 52 kötetet adtak ki. A nagy, összegző kötetek kiadása 2001-ben kezdődött meg *A gömöri magyarság néprajza* címen, ugyancsak Ujváry Zoltán szerkesztésében. Eddig az anyagi kultúra és a társadalom tematikához tartozó négy kötet jelent meg e sorozat tagjaként. Viga Gyula a Felső-Bodroghözben, Bodnár Mónika a Bódva völgyében szervezett táj- és népkutató terepmunkát, és adott ki hiánypótló köteteket (*Tanulmányok a Bódva völgye múltjából*. Putnok, 1999). A szegedi Néprajzi Tanszék oktatói és hallgatói is új kutatásokba kezdtek a Bánságban, a Lendva-vidék és Hetés falvaiban. Juhász Antal, Bellon Tibor, Mód László, Simon András és munkatársaik számos gyűjteményes kötetben tették közzé eredményeiket. A határon túli terepmunkának és a szomszéd országokban megerősödő magyar néprajzi kutatásnak is szerepe volt abban, hogy tájainkon folytatni lehetett a szak bevált kutatási hagyományait. A hazai „táj- és népkutatás” ezekben az évtizedekben láthatóan visszaesett, a néprajzi „tájmonográfiák” sorozata megszűnt. Néhány gyűjteményes kötet képviseli csupán ezt az irányzatot: Paládi-Kovács Attila: *Tájak, népek, népcsoportok* (2003); Lukács László: *Sárfőtől Mezőföldre. Táj- és népkutatás Fejér megyében* (2009). A regionális néprajzi kutatások hazai és határon túli eredményeinek vázlatos áttekintésére sincs itt mód. Azonban azt mégis nyomatékosan kell hangsúlyozni, hogy ezeknek köszönhetően a magyar tájakra és népcsoportokra vonatkozó ismeretek tárháza igencsak felduzzadt az ezredforduló tájékán eltelt két évtizedben.

A szomszéd országok magyar néprajzkutatói rendre megjelentek, előadásokat tartottak az „anyaországi” konferenciákon, publikáltak a magyarországi folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben, könyveik jelentek meg budapesti kiadónál. Kapcsolódtak

olyan konferenciákhoz, kötetekhez is, amelyek a mai falu, az utóparaszti hagyományok, a kisüzemi agrárgazdaság néprajzi kutatását tűzték célul. Emlékezetes példa erre a Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlése (Szentendre, 2000) és az MTA Néprajzi Kutatóintézetének számos konferenciája (Cseri M.–Kósa L.–T. Bereczki I. 2000; Szilágyi M. 2002; Schwarcz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. 2005).

A gazdaságnéprajzi kutatások új hulláma az 1980-as években még a két világháború között létező parasztgazdaságok, az üzemszervezés és a háztartások, a termelés és a fogyasztás oldalára egyaránt figyelmet fordító írásokkal, kutatási útmutatók megfogalmazásával kezdődött. Első eredményei az 1980-as évek végén már mutatkoztak, de az értekezések és dolgozatok többsége a következő két évtizedben látott napvilágot. A vizsgálatok többsége konkrét esettípusokra, egy-egy település gazdaságainak azonos szempontok szerint történő felmérésére irányult. Azok kiértékelése vezetett el a gazdaságok ingatlanvagyonának, egyéb termelő- és munkaeszközeinek, munkaerővel való ellátottságának, az önellátás, az árutermelés és a beszerzés arányainak általánosító, üzemtípusokat meghatározó összefoglalásához. Az első értekezésekből is leszűrhető volt, hogy a családi parasztgazdaságot keletkezésétől megszűnéséig szükséges folyamatosan követni, mivel mindegyik hosszabb-rövidebb ideig fennálló termelői, fogyasztói és életközösség, amely térben és időben eltérő külső és belső feltételek között működik. Fennállása alatt folyamatosan változik, hol gyarapodik és növekszik, hol visszaesik és zsugorodik. A családi gazdaságok eseteit, típusos példáit az „egyéni életút” alakulásához és családtörténethez kapcsolva lehet leghitelesebben megragadni (Fehérváryné Nagy Magda: *Parasztgazdaság a XX. század első felében. A gútai példa*. Élet. Trad. 2. 1988; Mohay Tamás: *Egy naplóíró parasztember*. Diss. Ethn. 8. 1994).

A magyar parasztgazdaságok 20. századi történetéről az ELTE Európai etnológia doktori programjához kapcsolódóan még számos kiváló munka született a következő években is: Balogh Balázs: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon* (2002), mely egy Sokoró-vidéki falu 1920–1959 közötti gazdálkodását mutatta be; Bali János: *A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza* (2005), mely az 1920-as évek végén kialakult sajátos gyümölcskultúra napjainkig tartó történetét a középhegységi táj arculatváltásával és a paraszti világ átalakulásának folyamatával ötvözve, egységében ábrázolta; Kocsis Aranka: *A gazda, a családja, a munka és a hatalom – Értékváltozások egy kisalföldi faluban* (2006), mely a szlovákiai Martos társadalmának 1945 óta napjainkig tartó változásait, értékváltozásait követi nyomon. Központi kérdésköre a megmaradás, a család mindennapi létfenntartása, de a szövetkezeti gazdálkodásról és a háztáji földiázásról is olyan lényegi ismereteket közöl, amelyek nélkül nem lenne értelmezhető az 1950–1990 közötti falusi társadalom. A 20. század második felében átalakuló agrárvilágot a parasztgazdaságok szemszögéből vizsgáló munkák közül még számosat kellene cím és tárgy megjelölésével sorolni. A Mezőföld egyik községéről (Abárról) G. Szabó Zoltán, a Duna-Tisza közí homokhátság tanyásgazdaságairól Fodor Ferenc, az ottani földiázó kertgazdaságokról Bihar Mária, a bácskai Magyaránizsa vidékéről Klamár Zoltán (2006), a Tiszántúl bihari széleiről Lovas Kiss Antal közölt gondosan adatolt, dokumentált és egyben lényeglátó elemzéseket az utóbbi évtizedben. Különleges darabja e tárgykör kutatásának Szilágyi Miklós „paraszti gazdálkodó egyéniség”-monográfiája, *A személyes paraszti tudás érvényessége – Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében* (2006) címen. Mindezek és az itt nem

sorolt, de ebbe a vonulatba tartozó művek új szempontokat, ismereteket visznek a 20. századi magyar parasztság gazdaság- és társadalomnéprajzának összképébe. Anyaguk szintetizálása már a következő évek, évtizedek kutatóinak lesz a feladata.

A történeti-néprajzi forrásfeltárás a múzeumi, egyetemi szférában erősen visszaesett – kivéve Kocsis Gyula járszági és Pest megyei kutatásait –, és a kifejezetten forrásközlő kötetek (egyházlátogatási jegyzőkönyvek, hegytörvények) is megritkultak, kivéve a bo-szorkányperek és az árszabások, bérszabások forráscsoportjait. Utóbbiakból *Az Mester Emberek Míveinek árazása* címen az MTA Néprajzi Kutatóintézet 1995–2005 között egy egész sorozatot, összesen tíz kötetet adott ki, és további három kötetben tette hozzáférhetővé a magyar nyelvű céhlevelek 1525–1738 közötti hosszú sorozatát. A magyar kézműipar árszabásait Flórián Mária gyűjtötte össze, és H. Csukás Györgyvel rendezték sajtó alá, esetenként levéltáros szakértők bevonásával. Döntően a ruházati iparágak árszabásai tették lehetővé, hogy más források (ikonográfiai, szótörténeti, egyéb irodalmi művek) bevonásával Flórián Mária fokról fokra újraértelmezze a magyar köznép egész kora újkori viselettörténetét (*„A nép követte a szabást” Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában 17–19. századi viselettörténeti adatok tükrében*. Budapest, 2009). Archivális források feldolgozására alapozott történeti-néprajzi monográfiát többet is említhetnénk. Fiatal kollégák értekezéseiből a kora újkori Magyarország emberének életútját kísérő szokások (esküvő, keresztelő, avatás), a mezei gazdaság és a falusi társadalom állapota, az egyházak társadalomszervező munkája, a 17. századi Erdély háztartásának és konyhájának, étrendjének sajátos vonásai bontakoznak ki (Paládi-Kovács A. 2010).

A történeti néprajz ismereteit bővítő gyűjteményes kötetek közül többet is említeni kellene az ezredforduló éveiből. Emlékeztet a *Néprajzi Értesítő* 1993. évi LXXV. kötete, amely *Történeti népművészeti tanulmányok* címen a barokk stíluskorszak hatását vizsgálta a magyar népművészet különböző ágaiban. A *Népi kultúra Magyarországon a 18. században* témának szentelték a *Népi kultúra – népi társadalom XVII. (1993)* kötetét, a sorozat következő kötete pedig *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon* címen jelent meg (1995). A magyar honfoglalás évfordulója alkalmából az MTA székházában rendezett konferencia tucatnyi előadását tartalmazza a *Honfoglalás és néprajz – A honfoglalásról sok szemmel* IV. kötete (1997). *Népi építézet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig* címen adták ki a Szabadtéri Néprajzi Múzeum által animált régész-etnográfus konferencia előadásait (2001). Ezek a meghatározott történeti korszakok népi műveltségére irányuló gyűjteményes kötetek hozzájárultak a Magyar Néprajz I. 2. kötetének, *A magyar népi műveltség korszakainak* előkészítéséhez is.

Az 1970-es évek óta a hazai etnográfiában is megfigyelhető az ökológiai szemlélet térhódítása. Eleinte *kulturális ökológiának* nevezték azt az irányzatot, amelyik a természetben élő embert és tevékenységét mint ökológiai faktort fogja fel. Gunda Béla az 1965–1966-os tanévben Robert F. Heizer kaliforniai intézetében (Berkeley) az amerikai őslakosság, majd itthon a Kárpát-medence és a magyar nép gyűjtögető-zsákmányoló gazdálkodását vizsgálta ebben a felfogásban. Számos e tárgyba vágó közlemény után 1987-ben összefoglalta az irányzattal kapcsolatos nézeteit (*Megjegyzések a kulturális ökológiáról*. In: Cs. Varga István [szerk.]: *A kultúra ökológiája*. Új Forrás Füzetek 3. 143–182. Tatabánya, 1987). Környezet és hagyomány viszonyát ezzel a szemlélettel vizsgálja már az 1960-as évek óta Andrásfalvy Bertalan is. Három jelentős felisme-

rése az évszázados népi gyakorlat és a természettudósok által kidolgozott optimális ökológiai modellek összeilleszthetőségéhez kapcsolódik. A Duna mente ún. fokgazdálkodására, a dél-dunántúli legelőerdők jelentőségére és a parasztok által megteremtett ártéri gyümölcskultúrára már az 1970–1980-as években felhívta a szak és az érintkező tudományterületek figyelmét. Ezeknek a felismeréseknek a gyakorlati jelentőségét az ezredforduló tájkán már nem csupán a környezetvédő mozgalmak tették magukévá. Ez a tárgykör akkoriban lett a Pécsi Egyetem néprajzi doktorképzésének egyik specifikuma, az ökológia és a néprajz találkozási pontja (Andrásfalvy Bertalan: *Hagyomány és környezet*. In: Uő et al. [szerk.]: *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. III. 117–138. Budapest, 2004).

Az ELTE-n a „természettörténet”, a *történeti ökológia* műhelye mutathat fel több tanulmánykötetet az ezredforduló két évtizedében. Ezekhez Kósa László révén az etnográfia is hozzájárult (R. Várkonyi Ágnes–Kósa László [szerk.]: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról* [1993]; R. Várkonyi Ágnes [szerk.]: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából* [2000]). Ugyanott az *Európai etnológia* doktori program (Borsos Balázs) egyik kurzusa az 1990-es évek közepe óta ad bevezetést az *ökológiai antropológia* stúdiumába. Helyesebb ez a megnevezés – amit Hardesty már 1977-ben megtalált az *Ecological Anthropology* címadásában – mint a korábban használatos, túlságosan is rögzült *kulturális ökológia* terminus technicus (Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. 2000, 31–43).

Az etnográfiára is hatott a „történeti földrajz” irányzata, amit Frisnyák Sándor az eredeti felfogástól, Csánki Dezső és Györffy György „történeti földrajzától” eltérően, azoknál sokkal tágabb értelemben használ. Ebbe az egykori „emberföldrajz” folytatásaként is felfogható tudományközi összefogásba, történeti táj kutatásba a hazai etnográfia számos művelője kapcsolódott be (pl. Bellon Tibor, Dám László, Lukács László, Paládi-Kovács Attila, Petercsák Tivadar, Szabadfalvi József, Viga Gyula stb.). A konferenciák sorozata Nyíregyházán 1996–2008 között rendszeres volt. Tematikájuk felölelte a Kárpát-medence összes nagytáját, a kapcsolódó tanulmánykötetek (Felföld, Alföld, Erdély, Dunántúl, Délvidék stb.) az etnográfia számára is nélkülözhetetlen ismereteket találnak. A történeti demográfia és a kartográfia határvidékén mozog az etnikai térszerkezet történeti változásait feltáró és elemző kutatás (Kocsis Károly, Keményfi Róbert). A *Magyar néprajzi atlasz* anyagának számítógépes klaszteranalízisét végezte el ebben az időben Borsos Balázs. Ennek eredményeként állapította meg a hagyományos népi kultúra konkrét jelenségeinek elterjedtségére alapozó, azokból általánosító regionális tagozódást, körvonalazta a magyar népterületen kimutatható „makro-” és „mezorégiók” területét, vázolta fel határaikat a kutatópontok hálózatához mérhető hozzávetőleges pontossággal.

A magyar néprajztudomány európai rangjának megtartásához hozzájárult a SIEF 7. kongresszusának megrendezése 2001-ben, Budapesten. A budapesti kongresszus téma-választása kapcsolódott a millenniumhoz, ami címadásában is tükröződött: *Idők, helyek, átmenetek. Etnológiai közelítések az új évezredben*. Központi témája volt tehát az „idő”, közelebbről a korforduló, az időélmény a társadalmak, a kisebb közösségek és az egyes emberek életében. Az emlékezet szintjei, az emlékéllítés formái, eszközei, a feledés jelenségei több szekció és panel tematikájában is megjelentek. A plenáris előadások kö-

tete és a kivonatok (abstractok) gyűjteménye (mindkettő 2001-ben) után a szekció-előadások válogatott kötete is megjelent egy vaskos kötetben, és tükrözi az európai néprajz akkori képviselőinek közlendőjét (Kiss R.–Paládi-Kovács A. 2001; Paládi-Kovács A. 2001: 14–18; Paládi-Kovács A. et al. 2004). A kongresszus közel négyszáz résztvevője 252 előadás között válogathatott, és megtekinthette a Néprajzi Múzeumnak az ezredfordulóra időzített ún. „időképek” kiállítását is.

Természetesen az említett tárgykörök mellett számos egyéb aktuális téma szerepelt a kongresszus kínálatában. A megelőző bécsi (1994) és az amsterdami (1998) SIEF-kongresszushoz hasonlóan ismét napirenden volt az identitás, az etnicitás, a városi folyamatok és a városnéprajz kérdésköre, csakúgy mint a helyi társadalmak, a közösség tanulmányok, sőt a múzeumok és a tárgyi örökség szerepe az ezredforduló Európájának néprajzi kutatásában (Paládi-Kovács A. 2001: 14–18). A szak nemzetközi kapcsolataiban kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk a finn–magyar etnológiai szimpóziumok 1984-ben elkezdett sorozatának. 2009-ig tíz alkalommal sikerült a változatos tematikájú szimpóziumokat megrendezni, és a tanulmánnyá formált előadásokat a rendező felek minden alkalommal önálló kötetekben tudták megjelentetni.

Magyarországon 1990 után is sikerrel folytatódott a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum újabb „tájegységeinek” felépítése. Elkészült a *Nyugat-Dunántúl* (1993), a *Bakony és Balaton-felvidék* (2000), a *Dél-Dunántúl* (2005), a *Felföldi magyar mezőváros* (2006), az *Észak-magyarországi falu* (2010) tájegység, felépült az *Alföldi mezőváros* tájegység sok fontos objektuma, mintegy harmada. Összességében a közel 400 objektummal számoló telepítési terv több mint 75%-a valósult meg. Az említett tájegységek felépítése és berendezése azt igazolta, hogy a néprajzi terepmunka és a tárggyűjtés a 20. század végén, sőt a 21. század elején is eredményesen folytatható volt. A szentendrei „skanzen” műtárggyűjteménye az utóbbi évtizedben megkétszereződött, és 2010-ben megközelítette a 70 000 darabot. A múzeumban felállított Magyar Népi Építészeti Archivumnak ma már százezres nagyságrendű adattári, fotó-, dia- és könyvészeti gyűjteménye van, a népi építészeti és lakáskultúra tárgykörében Európában is az egyik legnagyobb. Ezek a gyűjtemények – a 2003–2004-ben történt fejlesztésnek köszönhetően – digitalizált állapotban kutathatóak. A népi építészeti örökség védelmével, az anyagi kultúra emlékeinek múzeumi bemutatásával, az országban létező mintegy 250 tájház szövet-ségbe szervezésével párhuzamosan folyt az archívumok, gyűjtemények gyarapítása, a tudományos konferenciák sorozata, a regionális építészeti kötetek kiadása, a *Ház és Ember* évkönyvsorozat megjelentetése. Ez utóbbi 2011-ben a 24. köteténél tart. A múzeum munkatársai (Balassa M. Iván, Cseri Miklós, H. Csukás Györgyi, Füzes Endre, Kecskés Péter, Zentai Tünde) írták meg a *Magyar néprajz* IV. *Életmód* című kötetében az építészeti fejezet túlnyomó részét (1995), szerkesztették a *Népi Építészeti Archivum* sorozat köteteit, mélyítették el a magyar népi ház-, bútór- és lakáskultúra történeti vizsgálatát (K. Csilléry Klára, Zentai Tünde, Balassa M. Iván). Kiváló lehetőségei vannak a táj teret igénylő fogatos járművek, közlekedési eszközök gyűjtésére és bemutatására, tudományos feldolgozására is (Kemecsi Lajos: *Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon* [1998]; Paládi-Kovács Attila: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében* [2003]). A múzeum munkatársai – mint Bereczki Ibolya, Batári Zsuzsa, Vass Erika – sikerrel kutatják az anyagi kultúra, az életmód több más területét (táplálkozási hagyományok, vallási néprajz). Mivel a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban folyó tudományos munka nem

szüksül le az építészeti hagyományok dokumentálására, elemzésére, joggal sorolható az etnográfia legfontosabb hazai kutatóhelyei, műhelyei közé.

Folyamatban van az ún. „történeti tájegység” előkészítése, amely – a régészeti parkok tanulságaira is építve – a magyar köznép 11–14. századi lakó- és egyéb épületeit mutatja majd be. Egy másik, a 20. század derekának, második felének a hagyományostól sokban eltérő falusi, kisvárosi építőkultúráját fogja láttatni. Az ehhez szolgáló épületfelmérések, a közelmúlt változó tárgyi világát tükröző műtárgyak gyűjtése évek óta folyik, és a hazai „jelenkutatások” egyik fontos irányát képviseli. Több éve elkezdődött az „erdélyi épületcsoport” objektumainak felmérése, a magyar köznépi építő- és lakáskultúra keleti ágának dokumentálása is.

A budapesti Néprajzi Múzeum kiállításai mellett főként gyűjteményeinek igényes feldolgozásával, tárgykatalógusainak (*A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai*) és népművészeti tematikus monográfiák (*Magyar Népművészet*) sorozatának megjelenítésével szolgálta a múzeumi tárgykollekciók tudományos feldolgozásának, értelmezésének ügyét. Néhány kötet megjelenése után elakadt a *Fontes Musei Ethnographiae* címen indult sorozat, melynek első kötetei archív forrásanyagot, főként inventáriumokat tartalmaztak. 1989 és 1994 között nyolc kötete jelent meg a *Series Historica Ethnographiae* sorozatnak, amelyben Reguly Antal, Jankó János, Bátky Zsigmond, Csete Balázs, Tichy Kálmán, Thain János nem csupán tudománytörténeti szempontból fontos kéziratok, gyűjtései, könyvritkaságnak számító művei láttak napvilágot. Ez a Selmeczi Kovács Attila szerkesztésében megjelent sorozat is elakadt, noha nagy szükség volna a folytatására. 1997-ben végre angolul is megjelenhetett a múzeum magyar néprajzi állandó kiállításának katalógusa (*Folk Culture of the Hungarian. Catalogue*) Selmeczi Kovács Attila és Szacsvey Éva szerkesztésében. Itt kell megjegyezni, hogy a múzeum magyar néprajzi gyűjteményei 2000 tájáig mintegy 160 000 tárgyat foglaltak magukban, a nem magyar területek gyűjteményei hozzávetőleg 64 000 tárgyat tartottak nyilván. Nem megnyugtató a tárgyak jelentős hányadának külső raktárban tárolása (Törökbálinton), és nyugtalanító a Néprajzi Múzeum budapesti, Kossuth téri elhelyezésével kapcsolatosan időnként fellobbanó polémia is.

1998 óta *Tabula* néven jelenik meg a Néprajzi Múzeum új periodikája Fejős Zoltán szerkesztésében, melyben a közkultúra, a jelenkor tömegkultúrájának, divatjainak problematikáját elemző írások is helyet kapnak. Hasonló irányultságú, de a múzeumi funkciókhoz (tárgyszerzeményezés, konzerválás, megőrzés, kiállítás) szorosabban kapcsolódó periodika a *MADOK*, a jelenkor tárgyi világát dokumentáló új sorozat is. A múzeumi kollektíva egyik kiemelkedő vállalkozása és eredménye a szerzeményezés történetét, a tárgykollekciók születését, gyarapodását egyenként és külön-külön elemző, dokumentáló kötet, amelyben az Etnológiai Adattár gyűjteményei, részlegei is helyet kaptak. A múzeum alapjait jelentő tárgy- és dokumentációs gyűjtemények áttekintését, a szerzeményezés történetét és az állapotfelmérést tartalmazó cikkeket szakirodalmi jegyzék és nagyszámú függelék, jegyzék, index egészíti ki (Fejős Z. 2000). A Néprajzi Múzeum az utóbbi 20–25 év alatt nagy lépéseket tett archívumainak nyilvántartása, digitalizálása, anyagainak közreadása terén is. A fényképek, diapozitívok, a rajzgyűjtemény, a mozgófilmek bemutatása egyre többször önálló albumban, kiállításokon és vetítéseken is megismerhetővé váltak. Megjelentek a *Néprajzi Értesítő* újabb kötetei, és 2003-ban kiadták az 1900–2000 közötti évfolyamok, kötetek teljes repertóriumát.

Az anyagi kultúra néprajzi kutatásának, talán legfontosabb periodikájának a használatát könnyíti meg ez a segédeszköz. A Néprajzi Múzeum könyvtára gondoskodik a *Magyar néprajzi bibliográfia* című sorozat újabb (éves) köteteinek összeállításáról is.

Az 1990-es évek „rendszerváltása” a tulajdonviszonyok radikális átalakulásával járt, és a privatizáció maga után vonta a gazdaságtalanul működő bányák, gyárak, ipari üzemek bezárását. Az akkori munkásság jelentős hányada munkanélkülivé, jobb esetben nyugdíjassá vált. Életmódja, munkakultúrája, hagyományainak világa éppúgy történelmi távlatba került, mint az egykorvolt parasztsága. A távolodó ipari-társadalomtörténeti vizsgálata ma már a néprajztól is új közelítési módokat kíván. Hasonló észrevételek tehetők a kézműves kisiparosságra, a régi mesterségek néprajzi kutatásáról. Utóbbiak történeti feltárása a VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottságának köszönhetően az utóbbi két évtizedben is viszonylag szervezeten folytatódott. Az újabb eredmények közül legalább kettőt szükséges kiemelni. Domonkos Ottó és Nagybakay Péter szerkesztésében megjelent *Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája* (1992), majd Szulovszky János szerkesztésében megszületett egy testes kézikönyv, *A magyar kézművesipar története* (2005).

A manufaktúrák történetével (Csiffáry Gergely), az üvegművességgel és a felső-magyarországi kézművesipar múltjával (Veres László), a kőbányászattal és kőfaragással (Hála József, Viga Gyula), az ércbányászattal, vasiparral (Paládi-Kovács Attila), a munkáskolóniákkal (Fűrészné Molnár Anikó, Olajos Csaba, Vass Tibor, R. Nagy József), a nagyvárosi telepekkel (Bali János) foglalkozó történész, etnográfus, antropológus munkák közül nehéz volna bármit is kiemelni. A néprajzi megközelítés lehetőségére és hasznosságára leginkább Hála József *A Börzsöny vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században* (1987) és Paládi-Kovács Attila *Ipari táj – Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században* (2007) című kötete világít rá. A hazai városnéprajz a többszöri újakezdés ellenére is nehezen tud kibontakozni. Aktuális feladataira és lehetőségeire legutóbb Fejős Zoltán mutatott rá (*Old and New in Urban Culture: Dilemmas in Interpreting Recent Urban Transformation in Budapest*. Plenary Papers of the 7th SIEF-Conference, 2001, 79–108). A tárgykör jelentőségét a szak elismeri, ami abban is kifejeződik, hogy 2004-ben a Magyar Néprajzi Társaságban Városnéprajzi Szakosztály alakult (Bali János), amely azóta is koordinálja a városi, telepi rétegek néprajzi, antropológiai kutatását.

A megyei, városi múzeumok többsége meg tudta oldani évkönyveinek, egyéb időszaki sorozatainak a kiadását. Ezek nagyobbik részében – több-kevesebb rendszerességgel – néprajzi tárgyú, azon belül az anyagi kultúrára és a tradicionális társadalomra vonatkozó anyagközlések, tanulmányok is megjelennek. A *Népművészeti örökségünk* (népszerű becenevén: *A megyék népművészete*) című sorozat első kötetei az Európa Kiadónál még az előző periódusban jelentek meg: Szolnok megye (Budapest, 1987), Hajdú-Bihar megye (Budapest, 1989), Csongrád megye (Budapest, 1990), s félő volt, hogy a megváltozott finanszírozási, kiadási körülmények között a sorozat végleg elakad. Szerencsére nem így történt, és az 1990-es évek derekától újabb megyék kötetivel folytatódott a sorozat: Vas megye (Szombathely, 1996), Borsod-Abaúj-Zemplén megye (Miskolc, 1997), Nógrád megye (Balassagyarmat, 2000), Somogy megye (Kaposvár, 2001), Győr-Sopron megye (Győr, 2002), Heves megye (Eger, 2005). További kötetek előkészítése is folyamatban van.

A sorozat kötetei a magyar népművészeti örökség olyan részlegeit tárták fel és dokumentálták, amelyeket a korábbi kiadványok egyáltalán nem vagy csupán hézagosan érintettek. A Malonyay-féle kötetek az Alföldről hírt sem adtak, és a későbbi kutatás is csak bizonyos témaköröket tüntetett ki figyelmével (pl. kerámia, hímzés, pásztorművészet). Az új sorozat első három kötete alföldi megyék népművészeti hagyatékát dolgozta fel. Döntően a megyei múzeumoknak korábban a kutatás számára is csaknem ismeretlen gyűjteményi anyagát mutatták be. A sorozat méreteit mutatja, hogy átlagosan 12 íves szöveghez több mint 500 kiváló minőségű fényképet, ábrát mellékeltek. A szerzők többsége az érintett megyék múzeumainak etnográfusai, kisebb része témaspecialistaként vagy a tájhoz fűződő szoros kapcsolatai révén kapott felkérést a szerzői közreműködésre. A legújabb köteteket már a gyűjtemények digitalizálása, a művek adatbázisának előzetes kiépítése alapozta meg. Valamennyi kötet szerzői igyekeztek átfogó képet rajzolni a megye népének, népcsoportjainak, felekezeti, foglalkozási stb. csoportjainak anyagi kultúrájáról, tárgyi világáról, történeti alakulásáról. A kötetek filológiai apparátusa, szakirodalmi jegyzéke jól eligazítja az olvasót a megye, a térség tágabb körű néprajzi irodalmában is. Ezek a könyvek amellelt, hogy a magyar tárgyalakotó népművészet kutatásának adatbázisát jelentős mértékben kibővítették, igen népszerűek a szűkebb pátrián belül, s erősítik a helyi társadalmak, a kisebb-nagyobb közösségek önazonosságát, kapcsolatát az elődök nemzedékeivel, a néphagyományok világával.

A MAGYAR FOLKLORISZTIKA TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

A MAGYAR FOLKLORISZTIKA ELŐZMÉNYEI (1782–1848)

A 18. század végén Nyugat- és Közép-Európában megerősödött az a folyamat, amelyet a „nép felfedezése” címszóval szokás leírni (Burke, P. 1991). Ennek során a kulturális elit képviselői nemcsak az idegennek és egzotikusnak kijáró érdeklődést kezdték tanúsítani a nép és kultúrája iránt, hanem különböző értékekkel és jelentésekkel ruházták fel a népi kultúra bizonyos jelenségeit.

Az iparosodó és városiasodó Európában a vidéki táj és az ott élők nyelve és kultúrája – amint viasszorulni vagy eltűnni látszott – érdekesnek, majd értékesnek tűnt fel. A nosztalgia vezérelte megismerés egyik alapvető feltevése az volt, hogy az intézményesített kultúrától és az írásbeliségtől az iskoláztatás hiánya miatt többé-kevésbé elzárt, a városi központoktól távol eső, vidéki, mezőgazdasági tevékenységet végző („természet közeli”) társadalmi csoportok a változásoktól és idegen kulturális befolyásoktól mentesen tudtak fenntartani egy archaikusabb, anyanyelvi és egyben sajátosan nemzeti jellegű kultúrát. E sajátos világgéppel, szokásokkal és szöveghagyománnyal rendelkező kultúra átörökítése döntően a *szóbeliségre* támaszkodva mehetett végbe. Ennek megfelelően az ismeretátadás és értékközvetítés személyközi és közösségi módon történt, az *emlékezetre* támaszkodva. Ebből és a szájhagyományozás *közösségi* jellegéből fakadóan csak az maradhatott fent nemzedékről nemzedékre, ami az adott közösség számára lényegi ismeret vagy érték volt. Az emlékezeten alapuló hagyományozás másik fontos vonása a *változatképződés*, vagyis a szövegazonosság hiánya; az *előadáshoz kötött*, alkalomról alkalomra aktualizálódó és módosuló szövegek jelenléte.

Miután a kulturális intézményekkel, írásbeliséggel, nyomtatással felvértezett, a nyilvánosság eszközeivel bíró kulturális elit változó szempontok mentén értékesnek találta, megpróbálta az esetleges feledéstől megmenteni, vagyis előadástól függetlenül tárgyasítani és megőrizni a szóbeli kultúra bizonyos elemeit. A *mentés* fogalma magában foglalta a *veszély* és a *veszendőség* fogalmát is; a *gyűjtés* pedig, amit e veszendőség ellensúlyozására véghezvinni igyekeztek, az értékesnek tekintett kulturális elemek megtalálását, rögzítését, kiemelését és felhalmozását. Az új kontextusban (pl. népköltési gyűjtemények) a szóbeliség és az írásbeliség közötti médiumváltás következményeként eltűnt a szóbeliségben elhangzó szöveget létrehozó előadás, az előadó és a közönség egyidejű jelenléte és kölcsönös, egymást feltételező viszonya (a *szolidaritás*, ahogyan később Arany János fogalmazott). Az írásos rögzítés révén a komplex szóbeli előadás szöveggé redukálódott. Az írásba foglalt, tárgyasított szöveg ellenállt

a memória esendőségének, ugyanakkor elvesztette változékonyságát és eredeti kulturális környezetét.

A népi kultúra és ezen belül a folklór értékesnek minősített elemeinek gyűjtése során az új kontextus azt is jelentette, hogy a nyomtatásban megjelent szövegek jellemzően egy-egy *sorozat* részeként tűntek fel; a sorozatokat pedig általában körülhatárolt *műfajok* mentén hozták létre. Egy példával élve: egy adott közösségben, adott alkalommal, például kukoricafosztás közben elhangzott beszélgetés során a napi eseményekre, a közösség életére vonatkozó megjegyzések övezhették a találósok, mesék, hiedelemmondák elbeszélését, a közös dalolást, a szóbeliségben létező kultúra számos megnyilvánulását. Amikor a kulturális elit tagjai, illetve a populáris és az elitkultúra közötti közvetítő réteg képviselői ezeket a megnyilvánulásokat írásban rögzítették, majd szélesebb olvasóközönség számára eljuttatták, általában műfajok szerint válogatták szét a szövegeket, vagyis más helyütt, más időpontban elhangzott, ám azonos műfajhoz sorolt szövegek kerültek egymás mellé. Tehát nem a repertoárok vagy éppen egy bizonyos alkalom és kommunikációs helyzet, hanem pár elkülönített műfaj (mese, monda, dal, közmondás) mentén tagolták a rendelkezésre álló szövegegyüttest. E korszakra vonatkoztatva figyelembe veendő az a körülmény, hogy azok a műfaji kategóriák, amelyeket a folklorisztika használt kutatástörténeti előzményeit keresve, fokozatosan formálódtak az elmúlt két évszázad folyamán, így nem magától értetődő ezek visszamenőleges alkalmazása.

A néprajzi jellegű megismerés, ezen belül a népköltészetre, néphitre, népszokásokra, valamint a népzene és néptáncra vonatkozó érdeklődésből fakadó megismerési módzatokból Magyarországon a 19. század utolsó évtizedeire jött létre tudományág, amely a későbbiekben lépésről lépésre intézményesült és vált nemzeti tudománnyá. Amikor tehát az 1782–1848 közötti évtizedeket a folklorisztika tudománytörténete szempontjából próbáljuk meg értelmezni, sajátos helyzet áll elő, hiszen egy a korszakban még nem létező diszciplína előzményeit keressük visszamenőlegesen. Amit a vizsgált periódus népi kultúrájáról tudunk, leginkább a korabeli kulturális elit bizonyos képviselői révén tudjuk-tudhatjuk, az ő szűrőjükön keresztül, lévén, hogy a szóban forgó népi kultúra túlnyomórészt (de nem kizárólag) szóbeli volt, így ebből számunkra utólagosan már csak az hozzáférhető, amit a korszakban írásban, szöveg formájában rögzítettek (esetleg vizuálisan vagy kottával dokumentáltak). Az írásbeliség azonban csak kevesek számára volt hozzáférhető a korabeli Magyarországon.

A múlt szóbeli kultúrája az egykorú írásbeliség révén érhető el, és a médiumváltásnak természetesen megvoltak a maga korlátai és következményei a szóbeliségre nézvést. Kérdés az is, hogy milyen mértékben volt hozzáférésük a kulturális elit képviselőinek a szóbeliségben élő népi kultúrához. Kölcsey Ferenc például 1826-ban a korabeli népköltészetet vizsgálva, a történeti tárgyú énekek teljes hiányáról szólt, és mindössze két új stílusú népballadára tudott utalni; később Erdélyi János az észak-európai, Arany János pedig a skót népballadákat tanulmányozta inspirációért. A 19. század első felének írásbeliségében a népi kultúrához társított, leggyakrabban említett epikus művek az *Árgirus*, *Kádár vitéz éneke*, *Toldi*, *Stilfrid és Brunsvik históriája*, amelyek ponyvanyomtatványok voltak.

Emellett a korabeli elitkultúra nem volt homogén, vagyis képviselői korántsem vallottak azonos nézeteket a népi kultúra egy-egy jelenségéről, illetve annak értékeléséről. Ezt a tendenciák megfogalmazása során is érdemes szem előtt tartani. A 19. század első

felében Magyarországon a népi kultúra jelentőségének pozitív értékelése során fontos szerepet játszottak azok, akik a német kulturális és tudományos inspirációkra fogékonnyabbnak bizonyultak: német anyanyelvűek voltak, német nyelvterületen éltek, esetleg német egyetemeken tanultak, vagy tanulmányúton jártak (pl. Toldy Ferenc, Henszlmann Imre; Gaal György, Mailáth János; Erdélyi János, Kriza János). Ebben az időszakban a népi kultúrával való foglalatosskodás nem diszciplináris keretek között folyt, ezért nyilvánvalóan nem volt és lehetett szakmai konszenzuson alapuló módszertana és képzési rendszere, intézményei, hivatásszerűen elkötelezett szakemberei, hanem javarészt magánkezdeményezések, egyéni érdeklődések és lehetőségek mentén bontakozott ki az ilyen irányú megismerés. Korszakunkban ezért még nem épültek életművek a népi kultúra (valamely területének) vizsgálata köré. Kivételként említhető Erdélyi János, akinek munkásságát a következő fejezet tárgyalja. A népköltészeti gyűjtés intézményes keretét a reformkorban a Tudós Társaság, illetve az 1836-ban alapított Kisfaludy Társaság biztosította, melyek több ízben tettek közzé tagjaik körében és a sajtóban országos hatókörü gyűjtési felhívást (Horváth J. 1978: 262–267).

A folklorisztikailag értelmezhető korabeli gyűjtéseken és publikációkon nincs értelme utólagosan számon kérni a jóval később kidolgozott (és folyamatosan módosuló) szakmai elveket és módszereket. Az 1782-vel kezdődő korszakon belül érdemes elkülöníteni azokat a népköltésre vonatkozó feljegyzéseket, amelyek már az értékmentés tudatos szándékával készültek, arra az előfeltevésre alapozva, hogy a népi kultúra, ezen belül a népköltészet értéket (sőt egyes értelmezők számára ideált) képvisel (Horváth J. 1978; Fenyő I. 1972; Korompay H. J. 1995). A szájhagyomány bizonyos szövegtípusainak írásbeli rögzítése azonban ebben az időszakban még egyáltalán nem csak a tudatos értékmentés céljából mehetett végbe, hiszen ezek az írásos feljegyzések más funkciót is betölthettek, így például emlékeztetés céljából, szórakoztatás gyanánt vagy különleges voltuk miatt rögzítették őket (Gulyás J. 2010a: 13–44).

A korabeli *gyűjtési módszerekre* az volt jellemző, hogy az írásos dokumentáció általában nem az előadással egyidejűleg történt (amint az később a hiteles gyűjtés iránti egyik alapvető szakmai elvárás lett), hanem utólagosan, emlékezetre támaszkodva (ilyen értelemben kapcsolódott az emlékezeten alapuló szóbeliség, illetve írásbeliség). Az előadással egyidejű dokumentáció tehát ritkább eljárás, ehelyett inkább a már meglévő tapasztalatok, élmények vagy helyszíni vázlatok alapján történő utólagos, emlékezetre támaszkodó rekonstrukció volt jellemző, amikor a lejegyző egyszersmind a maga műfaji tudását is követte a megformálás során. Mivel a lejegyzés általában utólagos volt, ezért nem lehetett betű vagy hang szerinti lenyomata az előadás során elhangzó szövegnek, hanem tulajdonképpen egy újabb változat létrehozása zajlott le az írásbeliség közegeiben. Jellegzetes volt emellett meglévő kézíratos gyűjtemények felhasználása, ezekből szövegek másolása és következésképpen újabb variánsok létrehozása.

A gyűjtők ekkor még természetesen nem lehettek birtokában hang- vagy képrögzítésre alkalmas eszközöknek, egyedül a kézírás állt rendelkezésükre, hogy a népi kultúra valamely megnyilatkozását rögzítsék. Mivel az írás sebessége lassabb az elhangzó beszéd sebességénél, ezért különösen a terjedelmesebb és emlékezést segítő eszközökkel (verses forma, rím, metrum, strófa, ismétlődések, illetve a dallam stb.) kevésbé rendelkező szövegtípusok (mese, monda, hiedelemelbeszélések stb.) esetén még az előadással egyidejűleg történő szövegrögzítés sem lehetett betűhív, a rendelkezésre álló korláto-

zott technikai feltételek okán. A szövegrögzítés mellett a közönség és előadó párbeszéde, az előadó nem nyelvi kommunikációja szintén az előadás részét képezi, azonban ezek újrateremtése az írásbeliség közegében igen komoly kihívást jelent. Ismert, hogy a dalok dallamait a kiadványok általában nem jelenítették meg ebben az időszakban (bár a kéziratos dalgyűjteményekben voltak dallamlejegyzések, és az 1840-es években a *Népdalok és mondák* is kottákkal jelent volna meg az eredeti koncepció szerint). Összességében a 19. század népköltési gyűjtésére a szövegközpontú felfogás volt jellemző egész Európában, és az előadás vizsgálata csupán jóval később vált fontossá.

A népköltési gyűjtés egyik jellegzetes formája korszakunkban és a 19. század második felében is a *gyűjtőhálózatok* működtetése volt. Ennek keretében a gyűjtést kezdeményező és irányító személy nyilvános vagy magánfelhívás, sajtó vagy levelezés útján, ismeretségi körét mozgósítva kért mások által rögzített szövegeket. Mivel általános tapasztalat volt, hogy a szóbeliségben a szövegek előadásról előadásra változnak, a lejegyzők és különösen a kiadók célja nem az volt, hogy egy bizonyos alkalom és előadás keretében elhangzott változatot tegyenek nyilvánossá, hanem hogy a variánsokból egy szerkezetileg teljes, esztétikailag értékesnek minősített és egyben reprezentatív szövegváltozatot közöljenek, az egyedi előadás esetlegességeitől elvonatkoztatva. A kiadás során (tehát amikor az olvasóközönséggel kívánták megosztani a népi kultúra termékeit) esztétikai és ideológiai jellegű korrekciók mehettek végbe, hogy a befogadók feltételezett elvárásaihoz igazítsák a szövegeket (Milbacher R. 2000). A cél összességében nem a valósághű dokumentáció, hanem a népi kultúra ideális lényegének, a nemzetre jellemző *népszellem* megnyilatkozásának megragadása volt.

Az, hogy mire irányult a gyűjtés, vagyis a népi kultúra mely elemeit tekintették értékesnek, rögzítésre, megőrzésre, gyűjtésre érdemesnek, korszakonként változott. Ha arra keressük a választ, hogy korszakunkban melyek voltak ezek a kulturális elemek, érdemes áttekinteni, hogy a periódus kezdetét jelző gyűjtési felhívás mire irányította az olvasók figyelmét, hogy mit tartalmazott a több mint fél évszázad múltán megvalósult első magyar népköltési gyűjtemény, s milyen álláspontot alakított ki a népköltészetről a korszak meghatározó értekezője.

1782-ben a *Magyar Hirmondó* hasábjain jelent meg az a Révai Miklóstól (1750–1807) származó, népköltési gyűjtésre biztató felhívás, amelynek bevezetőjében a szerkesztő, Ráth Mátyás (1749–1810) nemzetközi (angol, francia, olasz, német) példák alapján a következő szövegtípusokra tért ki: „régí versek, históriás, mesés s több afféle énekek, köz népnek szájábann [!] forogni szokott régi versek”. Mint látható, a *múlt költészete*, a líra, illetve a verses epika az, amire a felhívás vonatkozik, emellett ugyanakkor tágabban értelmezve az eredetiség is megjelenik mint a kiválasztás ismérve: „Általában valami tsak eredeti, nem másból vétetett, akar-melly nyelven légyen meg-írva, mind az méltónak ítéltetik a fel-földi Tudósoktól, hogy világra hozattassék” (Ujváry Z. 2007–2008. I: 9). Révai felhívásában a jeles magyar költők elfeledett munkái mellett az olvasókat egyéb szövegek beküldésére biztatta: „az apróságokat is, helyyel közzel béiktatott kis verseket más könyvekből kiirogatván, sőt a közönséges, tréfás, enyelgő, szerelmes énekeket is... valami csak vers a könyvekben, a hagyományokban” (K. Posonyi E. 1927: 85). Ebből is kitűnik, hogy a felhívás alapvetően a lírai műfajokra összpontosított, azon belül nemcsak a köznépi énekekre, hanem ismert szerzők munkáira, valamint – gyaníthatóan – a köz-költészeti kéziratos dalhagyományra is, méghozzá a lírai műnemen belül további meg-

kötés nélkül. A számon tartott további népköltési gyűjtési felhívások (*Sokféle*, 1801; *Hasznos Multságok*, 1817, 1818) is elsősorban a *köznépi dalokra* vonatkoztak.

1826-ban Kölcsey Ferenc (1790–1838) az *Élet és Literatura* drámai műnemre vonatkozó kötetében tette közzé Cselkövi álnéven, VII. szám alatt azt a tanulmányát, amely később *Nemzeti hagyományok* címen vált ismertté, és amely kimutatható hatást gyakorolt a népköltészetről szóló 19. századi értekezések szerzőire (pl. Toldy Ferenc, Szalay László, Erdélyi János, Arany János). A közösség emlékezetében megőrzött, saját múltjáról szóló elbeszélések és a nemzeti költészet (nemzeti hagyomány és nemzeti poézis) összefüggését taglaló tanulmánynak a népköltészetre vonatkozó, sokat idézett kitétele szerint: „Úgy vélem, hogy a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni; szükség tehát, hogy pórdalainkra ily céllal vessünk tekintetet.” Kölcsey kétféle *pórdalt* különböztetett meg: azokat, amelyek „történeteket énekelnek”, és azokat, amelyek „a szempillantat személyes érzéseit zengik el”. Tanulmánya érdeklődésének és érvelésének középpontjában inkább az előző típus, a történeti tárgyú epikus énekek álltak. A pórdalok szemléje azonban igen rövidnek bizonyult, és nem zárult pozitív eredménnyel, ugyanis Kölcsey tapasztalata szerint történeti tárgyú énekek a nép körében már nem ismertek, holott korábban ilyen énekeknek létezniük kellett (erre példái a *Lengyel László jó királyunk* kezdetű hidas játék, illetve a kuruc kori énekek). Ebből a szempontból tehát a pórdalok csak igazolták tételét „magyarainknak a régiség eránt lett elhűléséről”. A nemzeti műltra vonatkozó énekelt verses epika (s különösen a hőseposz) hiánya, mint ismeretes, a 19. századi magyar irodalom egyik fő problémája volt. Ami a pórdalok másik típusát (*Lied*) illeti, Kölcsey ezekről sem alkotott túlságosan kedvező véleményt, bár úgy látta, ezekben „több poétai szikra csillámlik”, ám az „üres, ízetlen rimjáték” és a „nevetséges tarkaság” minősítésekkel, melyekkel a pórdalokra vonatkozó gondolatmenetét zárta, inkább egy valaha létezett, ám már elveszített lehetőségként értelmezte a köznépi dalok hagyományörzését. Összességében azonban tanulmánya, amely az *emlékezésnek* és a *hagyománynak* a nemzeti poézis és végső soron az azt megalapozó közösségi identitás megalkotásában játszott alapvető fontosságú szerepét emelte ki, meghatározó hatást gyakorolt a szájhagyományozó köznépi kultúra vizsgálatára is (S. Varga P. 2005: 426–440; Szegedy-Maszák M. 2008: 29–51).

Az első átfogó magyar népköltési gyűjtemény, az Erdélyi János (1814–1868) szerkesztette, három kötetben kiadott *Népdalok és mondák* (1846–1848) 1843-ban közzétett gyűjtési felhívásában a „magyar népdalok, mondák, mesék és hagyományok” felelevenítését, gyűjtését és megőrzését tűzte ki célul. A gyűjtemény túlnyomórészt a lírai műnemhez sorolható szövegeket tartalmazott, több száz oldalon, míg összesen 35 prózai szöveget közölt. A lírai műnem tematikus és területi szempontokat egyesítő felosztása igen árnyalt, különösen ha a prózaepikával hasonlítjuk össze. Erről a szerkesztő maga is úgy nyilatkozott 1846-ban, hogy a beküldött kéziratokban csekély volt a prózaepika (a *monda* – Erdélyi kifejezésével): „Mondákból csak keveset közölhetünk ez uttal; azt is egyedül emlékeztetés végett, hogy a kevés beküldöttből lássák, mennyi sokat lehetne közölni, ha népünk költészetének barátai úgy akarnák” (Voigt V. 2005: 16).

Mi lehetett az oka annak, hogy kétségtelenül a dal, annak legváltozatosabb műfajai kerültek a népköltészet iránti érdeklődés fókuszába? Herder szerint a népdal olyan átfogó kifejezési forma, amely a „csiszolatlan nemzeteknél... minden tudományuknak, vallásuknak, a lelki megmozdulásuknak, a hajdankor sajátosságainak, életük örömeinek

és bánatainak gyűjtőtere” volt (S. Varga P. 2005: 126). Erdélyi János pedig így fogalmazott 1846-ban az alapvetően lírai alkotásokat tartalmazó népköltési gyűjteményéről: „a magyar népnek első könyve, melyben semmi, vagy csak tévesztve lesz kevés olyan, mi nem véreből származott, melyből tehát a tősgyökeres magyar érzésnek álság és kendőzés nélküli sajátsága, mivolta, szelleme leghivebben fog magyaráztatni... Nem érzés csikland, nem rímpengés a cél, hanem népünk szívének lepletlen fölismerése” (Voigt V. 2005: 15). A *vér*, a *szív*, a *szellem*, az *érzés*, a karakter: ez a metaforaháló egy olyan felfogásra utal, amely szerint a nép nem elvont, hanem megszemélyesített entitás, nem csupán a vizsgálat tárgyát képező, élő organizmus, hanem érzéssel és szellemmel bíró (kollektív) lény, melynek kifejeződési formája a dal.

Amikor a népköltészet az irodalom megújításának eszközeként is működött, egyfajta ihletforrásként, akkor ritmusa, rímes-metrikus volta példaként szolgált a hazai költészet számára is, a tekintetben, hogy annak milyen belső formát kellene követnie. Ebben az időszakban a szépirodalom legtöbb műfaja még alapvetően verses formájú volt, hiszen a világi prózaepika magyar nyelvterületen inkább csak a 18. század végén, a 19. század elején kezdett változatos műfajokat kialakítani. A gyűjtési felhívásokban és gyűjteményekben a dal műfaj kedveltségének több gyakorlati oka is lehetett: először is az, hogy – ellentétben egy huzamosabb ideig tartó tündérmese vagy történeti monda elbeszélésével – a dalt rövidsége folytán könnyebb lejegyezni. Egy dalt – a nemi és életkori megszorításokon túl – szinte bárki reprodukálni tud (más kérdés, hogy milyen minőségben), ahhoz azonban, hogy valaki hőseposzének vagy éppen mesemondó legyen, hosszas tanulás volt szükséges. A dal műfaj korabeli népszerűségének oka lehetett az is, hogy a daltudás a korabeli társas életben városos és falun, kollégiumokban és kúriákban egyaránt fontos szerepet töltött be (Hász-Fehér K. 2000), nem volt időigényes, és az éneklésbe bekapcsolódva többen is előadhatták. Hogy az ellentét kitűnjék: a mesemondáshoz inkább specialista, kiemelkedő verbális képességekkel rendelkező előadó szükséges; a mesemondás, még ha a közönség figyelme nélkül nem létezik is, mégis csak egy aktív előadóra és passzív közönségre bontja a mikroközösséget; végül pedig a hosszabb elbeszélés fordulatainak követéséhez megfelelő alkalom, vagyis huzamosabb, csendes együttlét szükséges.

A *népi kultúra* felfedezése tehát a *népköltészet* felfedezésével kezdődött, ezen belül pedig a népköltészet esztétikai értékkel bíró *dal* műfajának kiemelésével. A dal, a zene és a tánc voltak ebben az időszakban hazánkban a népi kultúra legnagyobb érdeklődéssel kísért területei. Azt a sajátosan jellemző esztétikumot, amely a magaskultúrára is hatással lehet, ezeken a területeken észlelték leginkább a kortársak (ennek megfelelően az irodalmon belül a dal műfaj bírt a legnagyobb hatással a népköltészet szövegtípusai közül), a magyaros zene és tánc pedig a reformkor művelődésének legfőbb kifejeződési formái voltak. Ennek okait keresve két szempont vethető fel: egyrészt az, hogy a zene és a tánc nagyobb hatást tud elérni, mint egy dallam/ritmus nélküli megnyilatkozás, lehetővé teszi, hogy a közösségnek szinte minden tagja bekapcsolódjék abba. Így a társas életben, a közösségi összetartozás érzetének megteremtésében elementárisabb hatást tud kiváltani, mint egy prózaepikai szöveg; összességében ezekkel a kulturális termékekkel könnyebben és érzelmileg lehet azonosulni. A dal egyszerűsége és közvetlensége révén alapvető érzelmi állapotokkal és léthelyzetekkel válik lehetővé az azonosulás (ahogyan a *Népdalok és mondák* kapcsán fentebb Erdélyi János is fogalmazott). A korszakban

az ún. nemzeti táncok (verbunk és csárdás) új – ám ősinek és népi gyökerűnek tekintett – táncformák voltak, amelyeket a nemzeti karakter hordozóiként tudtak azonosítani a kortársak. A dallam, a ritmus, a mozgás és az öltözék együttese olyan látványos és komplex közösségi élményt tudott biztosítani, amely magyarázhatja, miért volt a tánc a reformkori magyar kultúra egyik legnépszerűbb megnyilatkozási formája (Felföldi L. 2009), a nemzetkarakterológia terepe (Milbacher R. 2007: 226–227).

Az az érdeklődés, melyet az elitkultúra egyes képviselői tanúsítottak a népi kultúra iránt, egyszersmind azzal is együtt járt, hogy az elitkultúra átemelte és a médiumváltás következtében is megalkotta a maga számára a népi kultúrát, kiválogatta és új kontextusban helyezte el annak elemeit. Eközben hangsúlyozottan kétpólusúvá alakította a magyar nyelvet beszélők kultúráját, gyakran ellentétpárok mentén rendelve minősítéseket és értékeket az elit- és a népi kultúra, az irodalom és népköltészet fogalmaihoz. Természetesen a népi kultúra ebben a kölcsönhatásban nem volt teljesen passzív, hiszen a *folklorizáció* során az elitkultúra termékei is átalakultak a szóbeliségben; a színhagyományozás egyfelől közösségi ellenőrzést és szinte cenzúrát feltételez (amit a közösség nem fogad el és nem hagyományoz tovább, az – kihullva az emlékezetből – eltűnik), másfelől a színhagyományozás előadásról előadásra módosítja a szövegeket, így az egyedi, rögzített szöveg változatokban létezik tovább. Korszakunkban e két pólus, vagyis az általában írástudatlan „nép” és az oktatási intézményekben antik szerzők munkáin nevelkedett, külföldi irodalmi irányzatokat megismerő értelmiségiek alkotásai között létezett egy közvetítő funkciót betöltő, nagyon jelentős mértékű *közköltészet*, amely a szövegek és dallamok eredetére, szerzőjére való tekintet nélkül magában foglalta azt a névtelen vers- és dalhagyományt (és kisebbrészt rövidebb prózaepikát is), amely egyszerre terjedt variálódva a kéziratos írásbeliségben, népszerű olcsó kiadványokban, ponyván és a szóbeliségben, s amelynek célja elsősorban a szórakoztatás volt. Ez a közköltészeti hagyomány hatását tekintve időben és területileg is tagolódott, több, elsősorban a protestáns kollégiumokhoz kötődő központja jött létre (Küllös I. 2004; Csörsz R. I. 2009). Emellett a populáris irodalom nagy példányszámú, tömegesen terjesztett olcsó kiadványai még az elsősorban szóbeliségben élő és az alfabetizáció kezdetleges fokán lévő közösségek szövegrepertoárjára is jelentős befolyást gyakorolhattak (Mikos É. 2010). Elegendő volt, ha egy adott közösség néhány tagja képes volt olvasni és így hozzáférni a ponyván és kalendáriumokban terjesztett szövegekhez, amelyeket azután a színhagyományozásba vissza tudott juttatni.

A korszak két, folklorisztikai szempontból legjelentősebb (kéziratos) dalgyűjteménye Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és Jankovich Miklós (1772–1846) nevéhez fűződik. A vidéki nemesség társas életében élenjáró költő és gazdálkodó Pálóczi 1813-ban készült el *Ő és Új, mintegy Ötödfél-száz Énekek...* című kottás vers- és dalgyűjteményével, amely 450 szöveget és 357 dallamot tartalmazott a 18. századi kollégiumok közköltészeti hagyományából, saját szerzeményei mellett a gyűlekezeti népenekekből, érzelmes műdalokból és kisebb részben a parasztok által énekelt, régi és új stílusú dalokból egyaránt merítve, melodiáriumból másolva, illetve a maga daltudása, élményei és lejegyzései nyomán (Pálóczi Horváth Á. 1953). *Az interesszált szeretet, Aluszik a kakas, Hébe reménysége, Ej, haj, gyöngyvirág, Náni lakadalma, Mars a törökre, Töltött galamb és kutyacom, A mádi ártány, Rákoczy Sámuel, Fejér boros tus* – ez a néhány cím is jelzi azt a gazdag és rétegzett, változatos alkalmakhoz illeszkedő és változatos

stílusregiszterben megszólalni képes korabeli dalkultúrát, amelyet Pálóczi világosan a hagyománymentés szándékával rögzített („amennyire rajtam áll, megmentsem őket az örök haláltúl” Paksa K. 1988: 12–14). Jankovich Miklós a korszak legkiemelkedőbb műgyűjtője volt, akinek – történeti érzékenységeiért fogva – a nemzeti múlt emlékeinek megmentése volt célja. Több tízezer tételt számláló könyv-, kódex-, oklevél- és műtárgygyűjteménye mellett a ponyvákön és a szájhagyományban elérhető szövegekre is figyelmet fordított; így jött létre *Nemzeti dalok gyűjteménye* című, kéziratban maradt nagy munkája (Küllös I. 1985). Számos kézirat dalgyűjtemény jött létre e korszakban, melyek egyenesen tartalmaztak mű- és népdalokat, táncnótákat, s közülük némelyik már a népdal fogalmára és jellegzetességeire is reflektált (Mindszenty Dániel, Udvardy Cserna János). E dalgyűjtemények jó része kéziratban maradt. Egy részük az Akadémiához került, melynek népköltési gyűjtési felhívására számos ilyen kézirat érkezett be (ezekből később a *Népdalok és mondák* számára válogatott Erdélyi János), más részük elkallódott (Paksa K. 1988: 16–26). John Bowring 1830-ban, Londonban kiadott, *Poetry of the Magyars* című gyűjteménye számos magyar költő verse mellett mintegy hatvan népdalt is (*popular song*) tartalmazott.

A melodiáriumokban a 18. század végétől felbukkantak a ballada műfajához tartozó szövegek is, a *Népdalok és mondák*ban is megjelent tucatnyi népballada, ám a szöveggözlés majd csak az 1850–1860-as években vált erőteljessé. Figyelemre méltó sajátossága korszakunknak, hogy miközben a rövidebb epikus műformák iránti érdeklődés miatt a ballada a korabeli szépirodalom egyik legnépszerűbb szövegtípusa volt, elsősorban külföldi példák nyomán, a románc műfajától nehezen elkülönítve (Zentai M. 1989), ugyanakkor a hazai szájhagyományból származó népballadák kiadása késlekedett. Holott a *Hasznos Multságok* hasábjain Töltényi Szaniszló (1795–1852) 1825-ben a ballada műfaj népköltészeti vonatkozásaira is felhívta a figyelmet, áttekintve a 18. századtól kezdve a külföldi népköltési gyűjtéseket, a regionális sajátosságokat és pár jellemző szöveget is (Fenyő I. 1972: 162–163).

Ami a népi prózaepikát illeti, a nyugat-európai tendenciákhoz képest magyar nyelvterületen megkésve kezdtek el meseszövegeket lejegyezni, a mesére vonatkozó reflexió pedig csak nyomokban létezett a 19. század derekáig. A 17. század végén és a 18. században a francia és német nyelvterületen a mesék iránti érdeklődés igen jelentős volt; a francia arisztokraták meséi mellett az *Ezeregyéjszaka* francia kiadásának, majd különböző fordításainak köszönhetően százszámra jelentek meg az orientális mesekincs nyomán készült mesék. A mese a 17–18. században egyfelől irodalmi műfaj, az udvari kultúra kifinomult, részletgazdag és esetenként ironikus-önreflexív elbeszélő műfaja, másfelől a verses epika dominanciája után a formálódó világi, szórakoztató prózaepika kedvelt szövegtípusa is volt.

E felfogástól eltérően a 19. század elején a mesét önmagán túlmutató jelentőséggel ruházta fel, és a nemzeti folklór értékes műfajaként értelmezte Wilhelm és Jacob Grimm, s ez a szemlélet tükröződött nagy hatású mesegyűjteményükben is (*Kinder- und Hausmärchen*, 1812–1815). A Grimm fivérek a nemzeti múlt, illetve a germán mítoszok és hősepika nyomait tartalmazó szövegekként tekintettek a tündérmesékre, megteremtve ezzel a meseértelmezés ún. mitológiai iskoláját (Nagy I. 2007). Ezen értékelvű szemlélet révén váltak a mesék a figyelem, majd az elemzés tárgyává az európai kulturális elit köreiben, s ennek következtében sokasodtak meg a mesére vonatkozó reflexiók, majd

kutatások is. A Grimm testvérek népköltészet-szemlélete meghatározó volt a korai magyar mese-, monda- és néphitkutatásban is, amint erről Gaal György, Henszlmann Imre, Pulszky Ferenc, Erdélyi János, Ipolyi Arnold írásai tanúskodnak (Ortutay Gy. 1963).

Írásos adatok a 18. század első harmadától utalnak a magyarok körében folyt mesemondásra. A 18. század derekától maradtak fent olyan populáris olvasmányok (kalendáriumok), amelyekben (német és/vagy francia hatást tükröző) rövidebb prózai mese-szövegek olvashatók szórakoztatás céljából (Turóczi-Trostler J. 1927, 1939). A francia mesék alapján készültek Kónyi János strázsamester (?–1792 k.) 18. század végén kiadott népszerű, ponyván is megjelent meseregényei (*Várta mulatság avagy Sarmant királynak, és Florinda kisasszonynak tündéres és ritka történeti...*, 1774; *Elme-futtatások. Avagy Bellebellének és Kárpillónak tündéres történetei*, 1792), melyeket a németből dolgozó fordító újszerű szórakoztató időtöltésként ajánlott olvasóinak. Kónyi meseadaptációiban a komplikált francia szüzsék és motívumok keveredtek olyan magyar mesei nevekkal és fordulatokkal, amelyek a 19. és 20. század folyamán gyűjtött népmesékben szerepelnek (Vörös I. 1987: 106–119.). A vázolt nyugat-európai tendenciákkal ellentétben a (tündér)mese ekkor nem volt irodalmi műfaj (eltekintve a mese megnevezéssel jelölt, antik fabula-hagyománytól, vagyis a didaktikus állatmeséktől), és értékkel bíró népköltészeti műfajként is megkésve értelmezték. Ehelyett a populáris szórakoztató műfajok körébe tartozott, és ennek is köszönhető, hogy a fikcióval és a morális tartalmat nélkülöző szórakoztatással szembeni literátus gyanakvás okán a magyar írásbeliségbe lassan és szórványosan került be.

A 18–19. század gazdag kéziratos írásbeliségében, a közköltészet körébe tartozó alkotásokat tartalmazó kéziratokban meseszövegek – jelenlegi ismereteink szerint – igen csekély mértékben találhatók meg (Küllös I. 2004). A 18. század utolsó évtizedéből azonban több olyan kéziratos meselejegyzéssel bírunk, amelyek arra utalnak, hogy a mesemondás kedvelt elfoglaltság lehetett. Így például 1789-re datálható az a 13 elbeszélést (nyolc mesét, öt regét, vagyis ez esetben történeti mondát) tartalmazó gyűjtemény, amelyet a kutatás jelenlegi állása szerint Szilcz István vasmegyeri (Szabolcs vm.) földbirtokos írt (vagy íratott) le (Benedek K. 2003). A *Sárospataki kéziratos mese-gyűjteménynek* nevezett szövegek funkciója feltehetően az lehetett, hogy a vidéki kúria társas életében (gyermekeknek vagy felnőtteknek) elhangzott meséket rögzítsenek. 1793-ban a kollégista Csokonai (1773–1805) írta meg drámáját *A méla Tempefői* címmel, amelyben az egyik szereplő, a vidéki kúria nemes kisasszonya a kályhafűtő tündérmeséjét hallgatja apja szobájában. A mesemondás menetét, esetlegességeit jól tükröző szöveg olyan mese töredéke, amelynek változata a Sárospataki mese-gyűjteményben is megtalálható (Csokonai Vitéz M. 1978: 258, 288–289). Virág Pál, a debreceni református kollégium diákja 1797-ben naplójában 13 mesecímet és egy mesetöredéket jegyzett fel (Bernáth L. 1902: 290–295). Csokonai 1803-ban a *Dorottya*hoz írott előbeszédében több tündérmesei motívumot említett (túl az Óperencián, kakassarkantyún forgó aranyvár, gyöngyöt síró királykisasszony, gyémántbuzogány, akastyáni hegy, táltos ló stb.).

Ezek az adatok tehát egy bő évtized leforgása alatt egy társadalmilag-kulturálisan hasonló jegyekkel rendelkező csoportot jelölnek ki, vagyis északkelet-magyarországi kollégiumi és nemesi mesemondásra utalnak. A szöveglejegyzés módjára és céljára vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre korabeli adalékok, de a kéziratok alapján a társas életben betöltött szerepük jelentős lehetett. Egyfajta szórakoztató, emlékeztető elősegítő

funkció tulajdonítható nekik, illetve tanúsítják a korabeli nemesi-kollégiumi mesemondás meglétét. Ezek a kéziratok az eddig ismert legkorábbi magyar meseszövegeket tartalmazzák. A 19. század első két évtizedéből egyelőre szinte alig áll rendelkezésre mesemondásra vonatkozó adat. Jánosfalvi Sándor István útirajza szerint az 1810-es években, a székelykeresztúri unitárius kollégiumban egy Hincsi nevű cigány foltozóvarga a lábbelijük javítására váró diákoknak mesélt (Faragó J. 1993b). 1818-ban a *Hasznos Mulatságokban Egy erdő kerülő* címmel jelent meg egy mese, amelyet 1820-ban a Csizmás kandúr-mese 16. századi, velencei változatának magyar fordítása követett (Gulyás J. 2008a).

A magyar mesék iránti érdeklődés történetében mérföldkő volt Dugonics András tanítványa, Gaal György (1783–1855) évekig készülő munkája, amely 1822-ben, Bécsben jelent meg *Mährchen der Magyaren* címmel. A címe szerint is a nemzeti mesekincset reprezentáló gyűjtemény 17 mesét tartalmazott, ám a kéziratban lévő anyag ennél jóval nagyobb volt. A mesékhez írott bevezetőjében Gaal György tízévnyi gyűjtőmunkájára utalt és arra, hogy a szövegek jó része töredékes volt, több forrásból származott, míg végül egy magyar katona segítségével jutott újabb mesékhez, amelyek alapján a töredékes változatokat kiegészítette. A bevezetőből kitűnik, hogy Gaal jól ismerte a Grimm testvérek mesegyűjteményét. Alapvetően a szájhagyományban élő meséket igyekezett lejegyezni (ami nem volt magától értetődő ebben az időszakban), és az is, hogy a mesemondás írásos megfelelője, vagyis az elbeszélés módja az ő tudatos válassztásának és munkájának eredménye. Gaal forrásai lehetnek egyfelől magyar íróbarátai (amint levelezésükből kitűnik, Kisfaludy Károlyt többször is megkereste azzal a kéréssel, hogy meseszűzséket küldjön neki). Az egyik németül kiadott meséje szinte teljesen egyezik a *Hasznos Mulatságokban* 1818-ban megjelent magyar meséivel. Másfelől adatközlői voltak valószínűleg Bécsben állomásozó magyar közkatonák, amint a fennmaradt kéziratokból kitűnik, a szövegek jó részét valóban katonák mondták tollba, vagy jegyezték le. A gyűjtemény korabeli hazai fogadtatása nem volt túl lelkes. A *Tudományos Gyűjtemény* 1823-ban közölt róla egy rövid, elismerő értékelést, de ettől eltekintve a reformkori magyar irodalomban a mesegyűjteményt szinte meg sem említették. Annak ellenére, hogy a kéziratok szövegek jó része eredetileg is magyar nyelvű volt, kiadásukra 1857-ig kellett várni, amikor Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor három kötetben ötvenhárom mesét adott ki a hagyatékból, ám a teljes anyag mindmáig kiadatlan (Domokos M. 2005; Ujváry Z. 2007–2008. I: 75–91).

1825-ben gróf Mailáth János (1786–1855) adott ki egy a mai műfaji klasszifikációnk szerint meséket és történeti mondákat (novellákat) tartalmazó, 12 szövegből álló gyűjteményt szintén németül és külföldön, *Magyarische Sagen und Märchen* címmel. A 12 történethez Mailáth nem írt kísérőtanulmányt, a kötet végén található jegyzeteiben ugyanakkor a magyarok körében tapasztalható, keleti eredetűnek tekinthető mesemondásról számolt be, bemutatva a jellegzetes mesemondókat (katonák és pásztorok – valamint egy mesemondó nő), mesealakokat (táltos, sárkány), mesei motívumokat (háromszori ismétlődés), szerkesztést (kontaminálás). Három meséről azt is megjegyezte, hogy azokat nem ő találta ki, hanem igen jó mesemondóktól hallotta, ám a szöveggyűjtés módjára vonatkozóan többet nem árult el (Ujváry Z. 2007–2008. I: 92–103).

Toldy Ferenc (1805–1875) 1828-ban kiadott, *Handbuch der ungrischen Poesie* című, a magyar irodalmat külföldön népszerűsítő szöveggyűjteményében a bevezető iroda-

lomtörténeti tanulmány végén – függelékként, ám mégiscsak egy új szemlélet jeleként – a magyar népköltészetnek (*Volks poesie*) is szentelt már egy rövid fejezetet. Ebben, ahogy majd 1830-ban Bowring is, két műfajt tárgyalt: a dalt Kölcsey, a mesét pedig Mailáth nyomán (S. Varga P. 2005: 249–265). A népköltészet értékének fokozatos elismerését jelzi, hogy 12 év múlva Toldy Ferenc szerzői jogi törvényjavaslat-tervezete 33. paragrafusában a szűkebben vett irodalmi tevékenységen túl a „népregék, mondák, mesék, dalok és közmondásoknak *szóbeli hagyomány* után összejegyzését, gyűjtését és első kiadását” is definiálta, és jogi védelem alá helyezni javasolta (Domokos M. 2009: 234).

Ami Mailáth kötetének magyarországi fogadtatását illeti: bár a gyűjteményt még megjelenésének évében Kazinczy Ferenc (1759–1831) fordította magyarra, és a fordításból néhány részlet 1829-ben megjelent a *Muzáron*ban, ám a teljes kötet megjelenítésére kiadót sem Kazinczy, sem a későbbiekben Toldy nem talált Magyarországon. Így Mailáth mesegyűjteménye is csak jelentős késedelemmel, mintegy négy évtized múlva, 1864-ben láthatott magyarul napvilágot, Kazinczy Gábor gondozásában. A külföldön élő, a német kultúrában otthonosan mozgó Gaal és Mailáth, a nyugat-európai (német) népköltészeti tárgyú érdeklődést megtapasztalva, a mesékre mint a nemzeti (magyar) kultúra megőrkítésre érdemes termékeire tekintett, és a megjelentetés körülményeiből úgy tűnik, elsősorban a népköltészet és a mesék iránt ekkor már érdeklődő német nyelvű kulturális elit tagjainak figyelmére tarthatott számot.

A nemzeti mesekincset a külföld számára reprezentáló gyűjtemények után, 1829-ben a Szemere Pál (1785–1861) szerkesztette *Muzáron*, *Élet és Literatura* című esztétikai-irodalomkritikai évkönyv hasábjain jelentek meg mesék. Két állatmese a szerkesztő fiatalon elhunyt felesége, Szemere Krisztina (1792–1828) neve alatt jelent meg, és jelentőségük az, hogy nemcsak korai meseközlések, hanem a 19–20. századi néprajzi gyűjtési gyakorlatban is meglehetősen elhanyagolt állatmese műfajnak (ami nem azonos a fabulával) első írásos példái. A további két tündérmese közül az egyik Mailáth gyűjteményéből származik Kazinczy fordításában, a másik mese Szemere Krisztina műve, és egy olyan irodalompoétikai kísérlet eredménye, amelynek kiinduló feltevése az volt, hogy a népmese/tündérmese (vagy korabeli kifejezéssel: „pórrege”) a magyar irodalom egy elbeszélő műfaja lehetett volna. A mesék leközlését az olvasók egy része helytelenítette, mert úgy érezték, nem egyeztethető össze egy értekezéseket, történelmi drámákat és hőseposzokat közlő évkönyv jellegével, mások viszont elismerően értékelték azt (Gulyás J. 2006).

1830-ban Szalay László (1813–1864) az évkönyvről írott bírálatában többek között a *Nemzeti hagyományokra*, Kölcseynek ugyancsak az *Élet és Literaturában* pár évvel korábban megjelent írására reflektálva (és részlegesen vitatkozva vele) értékelt Gaal és Mailáth munkáit. Felfogása szerint a magyar népköltészet elbeszélő műfajai azért sorvadtak el, mert a népköltészet alapjául szolgáló ősvallás tűnt el a kereszténység (erőszakos) térhódításának következtében, vagyis a „nemzetiség” és „kereszténység” ellentéte vezetett a „néppoézis” visszaszorulásához. Szalay Szemere Krisztina szövegét Musäus és Gaal György munkáihoz hasonlította, míg Mailáthot egy ettől eltérő hagyomány részeként értelmezte. Értelmezése szerint ugyanis a keresztes háborúk révén olyan kulturális cserére került sor, melynek során a közel-keleti elbeszélő hagyomány beépülhetett az európai keresztény kultúrába. Mailáth meséi és elbeszélései Szalay véleménye sze-

rint e számtalan európai variánssal bíró, csodás-fantasztikus műfaji tradíció (addig) egyedüli magyar példái voltak (Gulyás J. 2006).

Magyar népmesék közreadására ezek után évekig nem került sor. Az 1840-es években változás volt érzékelhető; a mese jelenléte az elitkultúra írásbeliségében megerősödött. Egyfelől külföldön kiadott nemzeti mesegyűjteményekről jelentek meg ismertetések (*Athenaeum*, *Szépirodalmi Szemle*), hangsúlyozva azt, hogy a népköltészet érték, dokumentációja ezért fontos feladat lenne. Kriza János és Ipolyi Arnold nagyszabású, majd 1854-ben és 1863-ban megjelenő, a mesekutatás szempontjából is igen jelentős munkáikhoz ekkor, az 1840-es években kezdték meg népköltési gyűjtésüket. Másfelől egyre több verses irodalmi mű jelent meg a korszak folyóirataiban, divatlapjaiban, alkalmanként *népmese*, *néprege*, *pórrege* műfajmegjelöléssel, s ezek sokszor egy-egy adott mesetípus magyar nyelven lejegyzett első változatainak bizonyultak (Gulyás J. 2010a).

Az 1846 és 1848 között kiadott *Népdalok és mondák*ban azonban a mesék aránya igen alacsony volt. A több helyről beküldött mesekéziratokon a szerkesztő, Erdélyi János szinte alig változtatott. Bár 1855-ben Erdélyi adta ki az első, teljes egészében a népmeséknek szentelt magyar nyelvű kötetet (*Magyar népmesék*), a népköltészet elméletének egyik legkiemelkedőbb honi értelmezője a meséről szinte alig írt értekezéseiben. Megtette ezt helyette Henszlmann Imre (1813–1888), aki 1847 folyamán a Kisfaludy Társaság irodalomkritikai hetilapjában, a *Szépirodalmi Szemlé*ben tette közzé nagy tanulmányát *A népmese Magyarországon* címmel.

Henszlmann a német mitológiai iskola értelmezési irányához csatlakozva tekintette át és hasonlította össze az akkor rendelkezésre álló, nyomtatásban (főként németül) megjelent mintegy hetven magyarországi (vagyis ebben az esetben magyar, román, szlovák) mesét, a nemzeti sajátosságot keresve bennük. A meseanyag kategorizálása során felállított három szövegtípusa (*jelvi* vagy *symbolicus mese*; *didaktikus mese* vagy *fabula*, *Fabel*; illetve *dévajka* vagy *Schwank*) közül a jelvi mesék értelmezését természetmitológiai keretben tartotta lehetségesnek: eszerint a leginkább elterjedt jelvi mesék (mai terminussal: *varázsmesék*, *tündérmesék*) a mítoszokhoz hasonlatosan eredetileg a természet erőinek küzdelmét ábrázolták. A természetmitológiai meseértelmezést követve Henszlmann egy Magyarországon addig ismeretlen szemléletmódot vezetett be nyugat-európai minták alapján: ti. a mese (pontosabban a *jelvi mese*) az öncélú fikció és a szórakozás alantas műfaja helyett – ahogyan a meséket a kulturális elit addig hajlamos volt megítélni – rejtett, szimbolikus formában egy ősi mitológia maradványait őrzi. Henszlmann tanulmánya a magyar mesekutatás alapmunkájának tekinthető (Gulyás J. 2010b).

A meséket nemzetileg jellemző voltuk, illetve a kereszténység előtti mitológiához való kapcsolódásuk ruházhatta fel jelentőséggel, ám ez a jelentéstulajdonítás a nyugat-európai folyamatokhoz képest nálunk meglehetősen későn ment végbe. A mesével ellentétben a korszak írásbeliségében kitüntetett figyelmet szenteltek azoknak az elbeszéléseknek, amelyek a mai folklorisztikai klasszifikáció szerint leginkább a *történeti monda* fogalmának feleltethetők meg, és amelyeket a korszakban inkább a *rege* kifejezéssel illettek. A kollektív emlékezetben megőrzött, a szóbeliségben továbbörökített, majd versben vagy prózában közzétett történeti elbeszélések az 1820-as évektől folyamatosan igen népszerűek voltak.

Akárcsak a mesék, úgy a regék esetében is a gyűjtés és közzététel szorgalmazói külföldön, német kulturális közegben mozogtak. Így a Josef Hormayr (1781/1782?–1848) osztrák történész évkönyvében (*Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*), illetve a korszak kedvelt periodikatípusában, a zsebkönyvben (*Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*) az 1810-es évek végétől számos monda (*Sage*) jelent meg. Az évkönyv és a zsebkönyv egyik fő célja az volt, hogy az osztrák birodalom népei közös történelmének tudatosításával a soknemzetiségű államban emlékezetközösségen alapuló közös kultúra jöhesse létre, és ehhez megpróbálta feltárni és megfelelő módon válogatni az idevágó nemzeti elbeszélő hagyományt is (S. Varga P. 2005: 164–166). Az igen kiterjedt levéltári kutatómunkát folytató, élénk történelmi érdeklődésű, a magyarság és az osztrák állam történetét megíró Mailáth János Hormayr munkatársa volt; 1825-ben kiadott gyűjteménye mondákat is tartalmazott.

A következő évben Mailáth sógora, a szintén Hormayrrel együttműködő báró Mednyánszky Alajos (1784–1844) *Malerische Reise auf der Waag in Ungarn* című történeti útleírásában szentelt figyelmet a mondáknak, 1829-ben pedig a *Taschenbuch „Sagen und Legenden”* rovatának közreműködőjeként már egy teljes kötetet szentelt a magyar regéknek (*Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*). Mednyánszky történettudományi munkálkodása során egyaránt tanulmányozta a történetírás kűtfőit, valamint (az elsősorban felvidéki várakhoz fűződő) szóbeliségben megőrzött történeteket, és a maga számára világosan el is különítette ezeket. A regéket inkább fikciónak, mintsem valóságosan megtörtént események foglatának tekintette, ám mint jellemző történeteket mégis megőrköztette, és fontosnak tartotta közzétenni ezeket. Ez egyértelmű szemléletváltást jelez, hiszen Mednyánszky a kollektív emlékezetben megőrzött fiktív elbeszéléseknek is hitelességet tulajdonított, míg ezt megelőzően, Anonymustól kezdve a történetírás a szájhagyományozásban élő történeti tárgyú elbeszélésektől inkább elhatárolta magát. A történeti monda műfaja iránti magyarországi keresletet jelzi, hogy Mednyánszky művének nemcsak magyar fordítása készült el, hanem (Gaal és Mailáth mesegyűjteményeivel ellentétben) pár éven belül meg is jelent Pesten (Landgraf I. 1998; Voigt V. 2001; Ujváry Z. 2007–2008. I: 104–122).

A szóbeliségben megőrzött mondai jellegű történeteket ebben a korszakban általában nem tartották a népköltészet részének, vagyis önmagukban nem tulajdonítottak nekik esztétikai értéket (ellentétben például a népdalokkal). Ugyanakkor alkalmasnak találták ezeket arra, hogy a feldolgozás jellegétől függően szűzségükkel egyszerre szolgáljanak szépirodalmi mű vagy éppen a nemzet múltjának megismerését célzó tudományos munkák alapjául, ez utóbbi esetben dokumentációs funkcióval felruházva. A rege műfaj a korabeli szépirodalom egyik legkedveltebb szövegtípusa volt, Kisfaludy Sándor műveitől (*Regék a magyar előidőből*, 1807) kezdve Tompa Mihály *Népregék, népmondák* (1846) című kötetéig, ahol a szerzőnek már kifejezetten az volt a célja, hogy nagyobb-részt az északkelet-magyarországi régióban valamely falusi vagy városi közösség szájhagyományában fenntartott, múltban játszódó és a tájon (építmény vagy rom formájában, természeti képződményként vagy pusztán egy földrajzi névben) nyomot hagyó történet szolgáljon költeményei alapjául.

Bár a közösség nagy elbeszéléseként szolgáló, képviseleti elvű eposz iránti igény közismerten a 19. századi magyar kulturális elit egyik legmeghatározóbb vonása volt, ugyanakkor a szóbeliségben megőrzött magyar hőseposz a feltárására és/vagy rekonst-

rukciójára tett meg-megújuló kísérletek ellenére sem volt fellelhető. Hősepika hiányában tehát különös jelentőségre tehetek szert azok a rövidebb elbeszélő műfajok, amelyek a nemzeti tér egy-egy pontjához kötődő, ideális esetben generációkon át szóban hagyományozódott történeti tudást sűrítették magukba. A mondáknak ez a közösség műltfeltárásában, önismeretében és kollektív emlékezetében játszott szerepe az a vonás, amely Pulszky Ferenc (1814–1897) szerint elsőrendűen fontossá tette feltárásukat és megőrzésüket.

Ahogy a magyar mesekutatásra, úgy a mondakutatásra is alapvető hatást gyakorolt a Grimm fivérek két másik kiadványa: mondagyűjteményük (*Deutsche Sagen*, 1816–1818), illetve Jacob Grimm mitológiatörténeti munkája (*Deutsche Mythologie*, 1835). Amint emlékirataiból kitűnik, Pulszky Ferenc éppen 1835–1836 táján, Eperjesen élve fordította figyelmét „népmesékre, családi legendákra, paraszt- és boszorkányregékre” (Pulszky F. 1958: 116). 1840-ben több folyóiratban, zsebkönyvben tett közzé (felvidéki) szülő- és lakóhelyéhez közeli tájakhoz kötődő mondákat (Zemplén, Szepesség, Sáros vármegye) *Népmondák* cím alatt, s a szövegközléseket rövid, a műfaj jelentősége mellett érvelő bevezető tanulmányokkal látta el (S. Gy. 1916). Az *Athenaeumban* megjelent mondákhoz írott cikkében Pulszky világosan Jacob Grimm mitológiatörténeti munkáját tekintette irányadónak. Felfogása szerint a korabeli mesék és regék, népmondák a kereszténység előtti, pogány nemzeti mítoszok maradványai, míg a rítusok a keresztény ünnepekhez és szokásokhoz kapcsolódva tudtak fennmaradni (Szent János tüze, húsvéti locsolkodás, pünkösdi királyság), vagy pedig a hivatalosság által nem támogatott módon, mint „babona s előítélet vagy bűbajos szokás” lappangva élnek tovább, eredeti értelmüktől már félig-meddig megfosztva. A népmondák felkutatása, lejegyzése, közzététele tehát a hajdani nemzeti mitológia rekonstrukcióját segítheti elő, s a népmonda egyik fő funkciója az, hogy „világot vet a’ régi időkre”, vagyis a korszakra oly jellemző történeti érdeklődést elégíti ki. Az *Emlény* című zsebkönyvben három verses mondát közölt Pulszky (szintén *népmondák* cím alatt), s bevezetőjében arra hívta fel a figyelmet, hogy bár a népköltészet iránti érdeklődés szinte kizárólag csak a népdalra összpontosított mindaddig, a népmondák a népköltészet, a hitvilág és a nemzeti történelem megértése szempontjából egyaránt fontosak. E helyt Pulszky forrásaira is utalt, eszerint: „hallgattam környékemben a’ pásztor’ meséire, a’ földművelő’ elbeszéléseire”. Később, már a szabadságharc bukása utáni emigrációban, Pulszky Ferenc és felesége, Walter Teréz angolul és németül adott ki magyar mondagyűjteményt (*Tales and Traditions of Hungary*, illetve *Sagen und Erzählungen aus Ungarn*).

A *néprege* és *népmonda* ebben a szóhasználatban túlnyomórészt a mai fogalmaink szerinti *történeti mondát* fedi. A két másik jelentősebb mondai alműfaj közül *eredetmondákat* ekkor még szinte egyáltalán nem közöltek. Ami a *hiedelemmondákat* illeti, a felvilágosult elit által babonaságnak tartott népi hiedelmekről sok szó esett a korabeli írásbeliségben, ám szinte kivétel nélkül helytelenítő felhanggal. Ezen értékelésből fakadóan hiedelemelbeszélések leginkább úgy bukkanhattak fel a korszak írásbeliségében, hogy egyértelmű volt a szerző távolságtartása ezekkel szemben. Ám mivel értékét nem társítottak hozzájuk, ezért lejegyzésük, majd kiadásuk önmagában érdektelen volt. Különösen az 1840-es évekig a tündérmesékkal szemben is megfigyelhető ilyen távolságtartás, mint a tapasztalati úton nem igazolt, hangsúlyosan kitalált elbeszélésekkel szemben általában.

A korszak szóhasználatából egyébiránt az tűnik ki, hogy a *mese* megjelölést egyaránt alkalmazták a tündérmesére és a hiedelemmondára. A hiedelemmonda és a tündérmese között ekkor még erőteljesebb kapcsolódás érzékelhető az elit szemszögéből, mint a történeti monda és a hiedelemmonda műfajának megfeleltethető szövegek között (Gulyás J. 2008b). Ugyanakkor Ipolyi Arnold (1823–1886) a magyar ősvallás rekonstrukciójára irányuló forrásgyűjtése során 1846 és 1853 között gyűjtőhálózata tagjaitól hiedelem-elbeszéléseket is kért és kapott. Ipolyi a hiedelmeken alapuló elbeszéléseket, valamint a szokások eltérését a tételes vallástól (vagy a rációtól) már nem hibáztatandó anomáliának tartotta, hanem egy kutatásra és megismerésre érdemes világkép lenyomatának (Benedek K. 2006). Ipolyi azonban inkább kivételnek számított, hiszen ő a néphitben a magyar ősvalláshoz, a hajdani nemzeti mitológiához vezető nyomokat látott, vagyis értékes forrásnak tekintette azt, ám a korszakban a kulturális elit képviselői a néphitre még idegenkedéssel tekintettek. Nagyobb érdeklődéssel fordultak a népszokások irányába, különösen az emberi élet fordulóihoz (kiemelten a lakodalomhoz) és bizonyos naptári ünnepekhez kötődő látványos szokások felé.

A proverbiumok, vagyis a szóláshagyomány dokumentálása a 16. századtól folyamatos volt a magyar nyelvterületen. A proverbiumok egyszerű felépítésük, rövidségük, és erkölcsi-életvezetési tartalmuk miatt a szocializáció és az oktatás eszközeként funkcionáltak. A közösségi tapasztalatok olyan rövid formába sűrített szabálykészséget tartalmaztak, amely különösen a szóbeli kultúrákban segített eligazodni helyes és helytelen cselekedet között, és képes volt jellemezni személyek viselkedését vagy karakterét. A proverbium ezért a *hagyományos* tudás emblematikus műfajává vált. A proverbiumok emellett nyelvi megformáltságukkal retorikai eszközként is működtek, tanúsítva a nyelv kifejezőerejét, szemléletes mivoltát. A 18. század végén, 19. század első évtizedeiben is számos magyar közmondásgyűjtemény született (Kovács Pál, 1794; Faludi Ferenc, 1787; Kresznerics Ferenc, 1791; Baróti Szabó Dávid, 1803; Szirmay Antal, 1804; Pálóczi-Horváth Ádám, 1819; Dugonics András, 1820), többek között olyan szerzőktől, akik a maguk szépirodalmi munkásságába is beépítették a proverbiumokat (Szemerényi Á. 2005). 1830-ban Gaal György adott ki Bécsben németül proverbiumgyűjteményt, amelyben német, angol latin, olasz, francia és magyar proverbiumokat közölt összehasonlító módszerrel. A közmondások ismerete előbb a tapasztalattal és tudással felvértezett, majd később a szellemes-frappáns beszélő képének kialakítása során volt számottevő. A 19. században egyre fontosabb lett a proverbiumok eredetének kutatása, azoknak az elhomályosult történeteknek a feltárása, melyek magyarázatként szolgálhatnak a szólás jelentésének kialakulására, illetve annak bemutatása, hogy nemzetközi párhuzamokkal összevetve a nemzeti mentalitásnak, világképnek milyen sajátos vonásait őrizték meg a proverbiumok. Az erre, illetve a proverbiumok szerkezetére és formájára vonatkozó értelmezések azonban már a 19. század második felében láttak napvilágot (Szemerényi Á. 1988, 1994).

A talalós kérdés (*enigma*, *mese*, *talalós mese*) a 16. századtól kimutathatóan jelen volt a magyar írásbeliségben, a 18. században pedig a fennmaradt ponyvanyomtatványok, vőfélykönyvek, kalendáriumok tanúsága szerint a korabeli populáris irodalom egyik kedvelt műfaja volt, emellett a különböző elegyes kéziratok gyűjteményekben is gyakran szerepelt. A kérdés-felelet felépítésű talalósok a gyermekek szocializációja mellett a felnőttek szellemes társasági időtöltésében is szerepet játszottak. Talalós kér-

dések feladása és a történetmondás a szóbeli szórakoztatás formájaként, játékos szóbeli vetélkedés megnyilvánulásaként kapcsolódott össze.

A 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben, amikor megkezdődött a magyar nyelvű kulturális-ismeretterjesztő sajtótermékek kiadása, a szerkesztők (*Mindenes Gyűjtemény, Hasznos Multságok*) nem csupán rendszeresen közzétettek találosokat lapjukban, hanem az olvasóközönséget is arra kérték, közlés céljából küldjenek be általuk ismert vagy kitalált találos kérdéseket. A kiadványokból látszódik, hogy a folklór jellegű találosok – amellett, hogy változatokban léteztek, és a nyelvterület több pontján és közösségében ismertek voltak – a szerzői találosokhoz képest rövidebbek voltak, és egyszerűbb felépítésűk, képzetkörük a mindennapi életből származott, mitológiai és egyéb utalások nélkül. Az 1820–1830-as években is töretlen volt a találosok iránti érdeklődés, ezt tükrözi, hogy a különböző szépirodalmi, társasági és divatlapok hasábjain a találosok gyakran felbukkantak. A Kultsár István (1760–1828) alapította *Hasznos Multságokban* például 1817 és 1842 között mintegy 3000 rejtvény jelent meg, amelyből 400 szöveg származott a folklórból, a többi a szerzők saját műve volt. Emellett a lap több ízben (1817, 1822) foglalkozott a találos műfaji meghatározásával.

A találos kérdés és találos mese műfaja a társasági időtöltés szövegtípusaként egyre kedveltebb és népszerűbb lett, népköltészeti műfajként azonban kevés figyelem irányult rá, akár az önálló szövegközlés, akár a műfajra vonatkozó megjegyzések tekintetében. Bár a *Népdalok és mondák* második kötetének elkészülte után, 1847 derekán, Erdélyi János azzal a javaslattal fordult a vállalkozást pártfogoló Kisfaludy Társasághoz, hogy a prózaepika mellett a rövidebb műfajokat („a nép száján élő találos meséket, példabeszédeket és közmondásokat”) is be kell vonni a népköltési gyűjtésbe, ám a harmadik kötetben végül mégsem jelentek meg találosok, a szabadságharc bukása pedig félbeszakította a *Magyar népköltési gyűjtemény* anyagának kiadását. Magyar találosokat nagy számban és immár tudományos szempontból, kísérő tanulmányokkal ellátva csak 1856-ban, a Hunfalvy Pál szerkesztette *Magyar Nyelvészet* kezdett el közölni (Mándoki L. 1979; Vargha K. 2008: 13–31).

A MAGYAR FOLKLORISZTIKA TUDOMÁNYOS MEGALAPOZÁSA (1848–1890)

NÉPKÖLTÉSZET

Az 1840-es évek fordulatot hoztak a magyar folklorisztika történetében. A gyűjtések fontosságát szorgalmazó hangok mellett megjelentek azok az írásművek, amelyek a feltárt népköltészeti alkotások közlésének egyetértésével elméleti kérdéseket is felvetnek, s az egyes műfajok meghatározásával, a műfajra jellemző sajátosságokkal is foglalkoznak. Henszlmann Imre nagyszabású mesetanulmánya (1847) már nem előzmény nélkül született meg, hanem beilleszkedett abba a sorba, amelynek fontos állomása Erdélyi Jánosnak az 1842-ben a Kisfaludy Társaságban elhangzott székfoglalója, de még távolabbra is visszatekinthetünk, s Kölcsey *Nemzeti hagyományok* címen ismert művére is hivatkozhatunk.

E korszakban mind a gyűjtött anyag közzétételét, mind az elméleti igényességgel megírt tanulmányokat tekintve az első helyen áll Erdélyi Jánosnak a *Népdalok és mondák* című műve, amely 1846–1848-ban jelent meg. Mielőtt azonban erről részletesebben szó esnék, vissza kell tekinteni Erdélyi korábbi időszakban született írására is. Erdélyi János *Népköltészetéről* címmel 1842. november 30-án tartotta meg székfoglalóját a Kisfaludy Társaságban. Ez a tanulmány egyszerre tekinthető egy majd fél évszázados folyamat lezárásának és egy újféle esztétikai és poétikai gondolkodásmód nyitányának.

Jóllehet a reformkor nemcsak kedvezett a népköltészet gyűjtésének, hanem egyenesen felszólított, biztatott mindenkit gyűjtésére, valójában az értelmiség nem igazán látta e fogalom körvonalait. Ezért tartotta szükségesnek Erdélyi, hogy alapvető kérdéseket vessen föl. Még a legműveltebbeknek is homályos fogalma volt a népköltészetéről – ami ebben az időben jórészt a népdalt jelentette –, azt gondolván, hogy az a népdal, „melyet akkor ír a költő, mikor egy-két népies kifejezés eszébe jut, vagy éppen mikor drámát, regényt nem írhat” (Erdélyi J. 1991a: 102).

A népköltészet meghatározása a *nép* és a *költészet* körvonalazását is igényli. Erdélyi nem azzal a nemesi-patriarchális szemlélettel tekint a népre, amely a népben a nemesi nemzet eredeti és a néphez lesüllyedt nemzeti jellemvonások konzerválóját látja (Milbacher R. 2007: 226). A balladák és románcok tanúsága alapján úgy véli, hogy a népet a múltban kell keresni, amikor mindenki egyenrangú, családias közösségben élt. A költészetet – a népköltészetet – elkülöníti a természeti népek „vad és természeti költészetétől” (Erdélyi J. 1991a: 104), amelyben a tánc és a gesztusok fontosabbak a szövegnél. A „szellem fejlődésében” a népnek már története, hősei vannak, de a „természeti költészet mindig megmarad, különösen az alnépnél mocskos és szennyes versekben, kópék és betyárok nyelvén; ezek az izlés előtt izléstelenség, nekünk trágárság s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez mint aranyhoz a salak” (Erdélyi J. 1991a: 104). Ez a felfogás elárulja, hogy Erdélyi nagyra tartja, de bizonyos fenntartással kezeli a népköltészetet, nem ismer el minden – a hagyományos értelemben vett parasztságtól gyűjtött, feljegyzett – alkotást megőrzésre érdemesnek. Ez teszi érthetővé, hogy Erdélyi még természetesnek találja a beküldött alkotásokon való csiszolást, javítást. A népköltészetben nem a hagyományőrzést találja a legfontosabbnak, hanem a romlatlan eredetiséget: „A népköltészet mindig a nemzet családéletére emlékeztet vissza, vagyis azon időkre, mikor még a státusélet a családban rejtezett; nemesség nem volt, vagy ha volt is, koronája, színe volt a népnek” (Erdélyi J. 1991a: 103–104). Arra a kérdésre, miben is rejlik a népköltészet ereje, a következőképpen válaszol: „Áll főleg a nyelvben, az átlátszó tiszta nemes előadáshoz, melyet minden józan eszű és egészséges velejű ember megérthet élvezhet kénye, kedve szerint” (Erdélyi J. 1991a: 106–107). A népköltészetnek segítséget kell adnia a magas irodalomnak: „Tehát vegye fel a művelt költészet a népnek tisztaságát. Minden törvénytől független merész szókötéseit, szólásmódjait, életvonásait, melyeket szintaxis, grammatika soha nem igazol, lefordítani pedig szörül szóra fonákság, másként lehetetlen” (Erdélyi J. 1991a: 106).

Annak ellenére, hogy a legfontosabb kérdésre – mi a népköltészet? – nem tudott teljesen kielégítő választ adni, több alapvető sajátosságát már megfogalmazta, így különösen hangsúlyozta a változatokban való előfordulást. Mai szemmel is korszerűnek minősülhet a népdalra vonatkozó állítása, mely szerint „egyes éneklé azt” (Erdélyi J.

1991a: 108), vagyis ha ismeretlen is a szerző, a népköltészet nem kollektív, hanem egyéni alkotás, de csak az marad fenn, amit a közösség elfogad, magáénak érez, alakít és formál, változtat. Roman Jakobson szavaival: „Valamely foklórképződmény léte akkor kezdődik, amikor egy közösség elfogadta, és csak annyiban létezik, amennyit ez a közösség kisajátított” (Jakobson, R. 1969: 331).

Alig egy évvel székfoglalója után, 1843. december 30-án ismét sor került a Kisfaludy Társaságban Erdélyi előadására a magyar népdalköltészetéről (*Töredékek a magyar népdalköltészetéről*). Ennek teljes szövege nem ismert. Fönnmaradt része a műfaji meghatározást állítja előtérbe. Erdélyi két csoportba osztja a népköltészetet: az egyikbe a mondákat és hagyományokat, a másikba a dalokat és a balladákat sorolja. Ez a megkülönböztetés némi bizonytalanságot árul el, nem világos, hogy mi a viszony a hagyomány és a népköltészet többi csoportja között. Erdélyi látja, hogy anyag nélkül csak sötétben tapogatózás minden elméleti kérdésfelvetés, ezért – kapcsolódva a korábbi felhívásokhoz – a gyűjtés fontosságát hangsúlyozza, felszólítván mindenkit, hogy „menjen a nép közé, ismerje meg dalaikat” (idézi Ujváry Z. 2004: 55). Az előadást követő tanácskozáson a jelenlévők egyetértettek a gyűjtés szükségességében, és az anyag gondozásával Erdélyit bízták meg, aki nyomban hozzá is látott a felhívás megszövegezéséhez. A *Regélő Pesti Divatlap*, a *Pesti Hirlap* és a *Nemzeti Ujság* hasábjain, 1844 elején meg is jelent a népköltészeti szövegek gyűjtésére vonatkozó felhívás, amelyben megfogalmazódik a pontosságra, hűségre való törekvés. A szövegben Erdélyi utal arra, hogy Európa „legmiveltebb nemzeteitől” vette a példát, hogy felhívja a figyelmet ennek fontosságára: „felszólítok mindenkit a két hazában, mennyire népdalok, mondák, mesék és hagyományok, a népek ajkáról eltanulva értésére estek, sziveskedjék azokat papírra tenni, de úgy, mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül, pusztá meztelenségben – mert csak így lehetnek a nép szelleme – s költői tehetségének lenyomatai, jellemvonásai, – a Kisfaludy Társaság titoknokához beküldeni” (K. Posonyi E. 1927: 180). A felhívás sikeresnek bizonyult, a népköltészeti gyűjtés szervezetté vált, és az egész országra kiterjedt. Nagy különbség volt az Akadémia által indított gyűjtési felhívás és a Kisfaludy Társaság felhívása között. Az előbbi a népet kívánta magasabb ízlésre nevelni, a Kisfaludy Társaság viszont a magasabb kultúrával bíró réteg ismereteit akarta bővíteni. A Kisfaludy Társaság 1845. szeptember 27-i ülésén megbízta Erdélyi Jánost a beérkezett tekintélyes mennyiségű anyag sajtó alá rendezésével: „az átvizsgálást, a kritikai kiszemelést, a szöveg hű előállítását, rendezést, felvilágosító magyarázattal ellátást az e nehéz munkálkodáshoz szükséges szellemi egység tekintetéből ne bizottmány, hanem egy tag eszközölje, kit a társaság tanáccsal, hol kell, szívesen segítend” (K. Posonyi E. 1927: 180). Ehhez az anyaghoz még hozzakerült az 1831-es, az Akadémia által kezdeményezett felhívás – addig ott őrzött – anyaga. E két adatbázis alapján kezdte el Erdélyi a munkát. *Magyar népköltési gyűjtemény* sorozatcímmel, 1846–1848-ban, Pesten jelent meg a három kötet *Népdalok és mondák* címmel. Erdélyi a kötetek bevezetőjében felsorolja, honnan származnak a szövegek. Ebből kitűnik, hogy a magyar nyelvterület egészéről érkeztek a küldemények. Az első kötetben nem jelzi, a második kötetben függelékként csatolja az első és második kötet anyagának származási helyét, sokszor csak a megyét írva be. A harmadik kötetben már mindegyik szöveg után odairja a lelőhelyét is. Korán felismerte a népköltészet egyik törvényszerűségét, a variánsok létét, vagyis hogy a szövegeknek nincs állandó formája, hanem változatai

vannak, s ebből következtetések vonhatók le az illető vidék műveltségére (Erdélyi J. 1846–1848. II: V). Ez a gyűjtés még nem a mai fogalmak és elvárások szerint történt, hanem főleg emlékezetből, hallomásból, nem az elhangzott szöveggel egyidejű lejegyzésből, hanem olykor kéziratok gyűjteményekből való kimásolás eredménye. A beküldők között tanítót, tanárt, lelkészt, papot, jegyzőt, nemes urat és grófkisasszonyt, takácsmestert és asztaloslegényt egyaránt találunk. A beérkezett adatok között nagyon sok kétséget kizáróan nem népi eredetű alkotás is volt. Ezeknek kiszűrése volt az egyik legnehezebb feladat. A három kötet jelentősége, hogy ez az első magyar nyelvű gyűjtemény, amely a népköltészet több területéről közöl anyagot, s itt találjuk a népdalokról szóló elméleti alapvetésként számon tartott tanulmányt. A gyűjtemény csak szövegeket tartalmaz, dallamokat nem, noha amikor a Kisfaludy Társaság kérésére az Akadémia átadta a nála levő kéziratok népköltészeti anyagot, egy indítványt küldött a társaságnak, amelyben hangsúlyozta, hogy „a mennyire lehet, zenéjükre is fordítná gondjait és figyelmét” (Erdélyi J. 1846–1848. I: VII). Többször olvashatjuk a nevek mellett, hogy a beküldő „hangjegyekkel együtt”, „kótákkal”, „hangjegyes” alakban adta át anyagát, de a kották hiányoznak a kiadványból.

A három kötetben a szerkesztő 1392 népdalt és 35 prózai szöveget sorszámoz. Az 1392-es szám csak jelzésként értékelhető, mert több szöveget összeszerkesztett, másokat szétválasztott, műköltői alkotásokat is felvett a kötetekbe. Figyelemre méltó a népdalok gondos elemzésén alapuló csoportosítás, amely példát adott a következő gyűjtemények összeállítóinak, java része ma is érvényesnek elfogadott műfaji meghatározás. A következő kategóriákat állította fel: *szerelemi dalok, lakodalmi, ünnepélyi versezetek, bordalok, haramja és pusztai dalok, gúnydalok, komolyneműek, szent énekek, történeti nemzeti dalok, katona és hadi dalok, románcok, csangó dalok, székely dalok, játék és gyermek dalok, mondák*. A „haramja és pusztai dalok” a mai terminológia szerint a betyárdalokat jelenti, mint például a *Be van az én szűröm ujsa kötve* kezdetűt, de itt találjuk többek között a Szentsey György daloskönyvében feljegyzett *Buga Jakab énekét* is, amelynek egyik változata, cím nélkül, a „komolyneműek” között is szerepel. A „szent énekekben” jórészt – mai szakirodalmi megnevezéssel – népdalok találhatók. A „történeti dalok” közé került a ponyván, kéziratok gyűjteményekben és az élő hagyományban egyaránt elterjedt Kádár Istvánról szóló ének. A „románcok és rokon” fejezetbe főleg balladák kerültek. Valójában az első könyvben egyetlen fejezet töri meg az átgondolt felosztást, és ez a „csangó dalok”. Itt nem műfajok szerinti felosztás érvényesül, hiszen egy népcsoportot képviselő folklóralkotások kerülnek együvé. Ennek az a magyarázata, hogy a gyűjtő, Petrás Ince elküldte anyagát Döbrentei Gábornak, aki a gyűjteményt átadta a Kisfaludy Társaságnak (K. Posonyi E. 1927: 188), Erdélyi pedig önálló egységként vette föl a kiadványba. A II. kötetben „székely dalok” kerülnek közlésre. Itt külön csoportot képeznek az „íróktól” – Kisfaludy Károlytól, Vörösmartytól, Petőfitől, Erdélyitől – származó versek. Az Akadémia 1831-es felhívásában hangsúlyosan szerepel, hogy a költők által írt népdalokat is vegyék fel, ezért természetesnek vehető, hogy Erdélyi János is közölte őket. (Ezt később Kriza is megtette.) Így a kötetekben együtt van jelen a műköltészet és a népköltészet azokkal a tanító, kántor vagy bármely versfaragó által készített, főnépi alkotásokkal, amelyek esetleg ponyván terjedtek, de a szájhagyományban nem gyökeresedtek meg. Történetileg hiteles képet adnak arról, hogy a korban mi tartozott a népköltészeti kánonba.

A *Népdalok és mondák* címében a „mondák” megjelölés értelmezésre szorul, mert eltér a ma használatostól. Erdélyi János a gyűjteményben nem ad magyarázatot arra, hogy mit tart a monda fogalmába tartozónak. Álláspontját Tompa Mihály *Népregék, népmondák* című könyvének méltatásából ismerhetjük meg (Erdélyi J. 1991b: 150–155). Ez a bírálat 1847 januárjában jelent meg, feltehetően a gyűjtemény megjelenése után írta. Erdélyi már Tompa kötetének címével kapcsolatban is értetlenségét fejezi ki: a tartalom nem ad magyarázatot arra, miért a „kettős cím”. Felidézi Grimm meghatározását: „Das Märchen ist poetischer, die Sage historischer”. A Sagét mondának fordítja, a Märchent pedig regének, de rögtön meg is állapítja, hogy Kisfaludy Sándor regéi nem ugyanazok, mint ami a Märchen szóval jelölhető. Elismeréssel állapítja meg, hogy a magyar nyelvben található kifejezések: monda, rege, mese, jól alkalmazható szavak lennének, ha „eltalált értelmezéssel” bírnának. Végül is arra a következtetésre jut, hogy egy nagyobb összefoglaló fogalmat kell találni. „Talán mind azt, mit monda, rege, mese, mythos név alatt ismer a széptan, befoglalja a mi *hagyomány* szavunk, s ezt kellene tán legszélesebb egyszersmind legfelsőbb fogalomnak tenni s így értelmezni: *hagyomány* mind az, mi őseinkről életben vagy szóban reánk maradt, s hihetőleg így értette ezt Kölcsey, egyetlen műphilosophunk is, ki maga forgott eddig nyomosabban eme fogalmak körül. A *monda*, mint neve mutatja, csak *egy* részét foglalja be a hagyománynak, azt mely *szóban* él; és így szűkebb fogalom a hagyománynál; szokásainkra már nem illenék a *mondás, mesés* epitheton” (Erdélyi J. 1991b: 150). Vagyis szóbeliségben élő, öröklődő történet, a hagyomány része. A továbbiakban három „elágazását” különbözteti meg: vallási, történeti és csudás. A vallással kapcsolatosakat *hitregének* (Mythos) nevezi, a történetet elbeszélőt *regének* (Sage), a csodálatos történetet *mesének* (Märchen). Voltaképpen ebben a bírálatban kapunk magyarázatot arra, hogy gyűjteményében miért monda néven szerepelnek az elbeszélte történetek: „a *tündérmesék* tátosai, királyfiak és leányai mind, összesen és egyiránt beférnek a monda fogalmába, mivel beszéd által élnek, mennek, firól fira”. Meghatároz ugyan egyes csoportokat, de annak tudatában, hogy gyakran előfordulnak nem tiszta formák, mert a népköltészetben „az elemek nincsenek szigorúan elválasztva egymástól”. A gyűjteményét ismerve nem meglepő, hogy egyértelműen kijelenti: „A *népmonda* elnevezés sem látszik szükségesnek, mivel mondát csak egyedül a nép költ és éltet, másféle monda pedig nincs, melytől meg kellene különböztetni” (Erdélyi J. 1991b: 151). Ugyanakkor a népi líra esetében a népdal megnevezést használja, vagyis egyértelművé teszi, hogy a szájhagyományban élő, nem a műköltészetből származó népi lírára gondol, és hangsúlyozottan elkülöníti a magaskultúrában ismeretes műfajoktól.

A mesék viszonylag kis számában feltehetően az is közrejátszott, hogy Erdélyi a költészethez jobban vonzódott, mint a prózai szövegekhez, és talán az is, hogy a korban a leginkább kedvelt és leginkább népinek tartott műfaj a népdal volt. A gyűjtemény arányai jól tükrözik a közönség elvárását, nemcsak a műfajokat, hanem a gyűjtési, megőrzési és közlési szempontokat illetően is. Nem is vethetjük fel a szöveghez való hűség kérdését, hiszen a lejegyzett, beküldött szövegről sem tudható, hogy hű volt-e az elhangzottakhoz. Nem állíthatjuk, de feltételezhetjük, hogy nem, hisz a lejegyzés később történt. Erdélyinek esztétikai szempontjai voltak, amikor a kötetet összeállította, minél szebb, minél teljesebb képet akart adni a magyar népköltészetéről, s nem minél hűségesebbet. Ennek érdekében változtatott a szövegeken, az össze-, illetve szétszerkesztésen

kívül. Betoldott szavakat, kiigazította a nem odaillőket, rímeket, szavakat változtatott. Ahogyan az első kötet bevezetőjében írja: „sok dal lesz itt, melyet senki nem hallott úgy, mint általam közöltetnek, mert némelyik három, sőt négyből is van összerakva, a különböző beküldések szerint. Ez másként nem is lehet. Mert mint egyik beküldő, Gyurinka Antal ur írja 'az ilyen dalokat egyik elkezd, és a hány danolja, mind bővíti ujjakkal' miből természetesen következik, hogy a különféle beküldést szabad is, lehet is összeolvasztani” (Erdélyi J. 1846–1848. I: XI–XII). A későbbi, hiteles közlésekből kiindulva nem voltak ezek nagy változtatások. Anyagismerete, amely alapján 1842-ben tartotta az előadását, a gyűjtemény összeállítása folyamán jelentősen elmélyült, hiszen sok száz szöveget kellett elolvasnia. Ennek alapján írta meg a második kötetben a *Népdalköltészetünkről* címmel nagyszabású tanulmányát, amelyben a magyar népdal fejlődéstörténetét vázolta. Ő figyelt fel először a népdalok jelképnyelvére. Megállapításai a természeti kezdőképek a népdalszöveg többi részével való kapcsolatáról ma sem hagyhatók figyelmen kívül.

A szabadságharc bukása utáni bénultság a társadalom minden területén érződött. A Kisfaludy Társaság nem működött, az ország és Erdélyi János élete is jelentősen megváltozott. 1853-ban írta meg a *Népköltészet és kelmeiség* című tanulmányát, amelyben nemcsak arról a pozitívumról szól, amelyet a népköltészet beemelése a magaskultúrába jelent, hanem arról a veszélyről is, hogy a népi hang divattá válik. Csak a „műbecsi érték” a fontos, nem az, hogy „népi” legyen a költészet. A folklorisztika elméleti kérdéseivel nem foglalkozik többen. 1855-ben önálló, illusztrált, vonzó kiállítású mesekötetet jelentet meg *Magyar népmesék* címmel, amelybe Gaal György gyűjteményéből és sárospataki diákjai gyűjtéséből is válogatott. Gyulai éles szemmel világított rá Erdélyi meséinek fogyatékoságaira: „de még sem eléggé egyszerű. Hiányzik belőle valami, mit bajos megmagyarázni: a könnyed haladás, a keresetlen naivitás varázsa, a természetes fordulatok, a csak oda vetett, de annál jellemzőbb rajz, a hangulat bizonyos zavartalan egysége, a nyelv pongyola bája, szeszélye, festőisége s önkénytelen sajátossága” (Gyulai P. 1911: 17–18). Utolsó népköltészeti gyűjteményét Erdélyi *Válogatott magyar népdalok* címmel, 1857-ben adta ki.

A kritikai és szellemi élet minőségét jelzi, hogy Erdélyi gyűjteményéről Gyulai Pál írt kritikát, Merényi Lászlóéről Arany János (1968). Ez a bírálat hosszú évekre meghatározta a népköltési szövegek gyűjtését és kiadását. Arany Jánosnak a magyar népköltészetéről, a népköltészet és az irodalom kapcsolatáról, egymásra hatásáról való véleményét számos művéből ismerjük. Egész pályafutása során szenvedélyesen foglalkoztatta a népköltészet és műköltészet viszonya. Nemcsak ez a két tanulmánya (Arany J. 1962a, 1962b) bizonyítja ezt, hanem költői művei is. Megkockáztatható a feltevés, hogy az idő haladtával egyre bonyolultabban látta a szóbeliség és az írott költészet viszonyát. Merényi gyűjteményéről írt bírálatában a népmese iránti megbecsülés és szeretet a legfontosabb vonás. Ennek érdekében határozottan fogalmaz. A gyűjtőtől azt kívánja, hogy „bírná ennek ne csak nyelvét, egyes kitételeit, hanem egész esze járása, képzelődése, modora az elbeszélésben ki nem törölt betűkkel vésvé álljon emlékezetében. Olyan legyen ő, ki ha ama körben marad, születve volt a vidék legügyesebb mesemondója gyanánt szerepelni” (Arany J. 1968: 328). Arany a mesét költészetnek tartja, közlésekor megengedettnek tartja a stilizálást, de csak olyan mértékben, ameddig a mesemondó saját stílusához illik, „a legjobb gyűjtő sem vehet magának szabadságot arra, mi a hiva-

tott mesélőben nagy érdem, hogy a mese anyagát megváltoztassa... hogy a meseköltés folyamatában mint tényező szerepeljen... elmondásban a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem” (Arany J. 1968: 329). Ezek az elvek zsinórmértékként működtek az 1872-ben meginduló *Magyar népköltési gyűjtemény* köteteinél. A Kisfaludy Társaság Gyulai Pált kérte fel a kötet szerkesztőjének, s ő Arany Lászlót javasolta másik szerkesztőnek, mindketten az Arany János-i szövegközlés feltétlen hívei voltak.

Gyulai Pál ebben az időben a szellemi élet egyik legtekintélyesebb személyisége, kritikus, költő, író, szerkesztő és nem utolsósorban a népköltészet feltétlen híve. Kolozsvári tanársága (1858–1862) idején, 1860. február 25-én tartotta az Erdélyi Múzeum-Egyletben a népballadáról szóló előadását, ami később meg is jelent (Gyulai P. 1911: 308–345). A *Molnár Anna* balladának ez az első, részletes, alapos, stilisztikai-poétikai szempontú elemzése. Fontos megállapításai vannak a motívumok vándorlásáról, a hasonló elemek összehasonlításának szükségességéről, a ballada formai-stilisztikai jegyeiről, a gondolatritmusról, a népköltési darab eredetiségéről, amely „nem annyira a tárgyban, az alapeszmében rejlik, mint a szellem fölhalálól s főképp alkotó erejében” (Gyulai P. 1911: 313). A ballada iránti érdeklődésének tanúsága a *Két ó-szekely ballada* című dolgozata. Gyulai maga is gyűjtött, és az újrainduló Kisfaludy Társaság felkérésére készséggel vállalta a *Magyar népköltési gyűjtemény* szerkesztését. Ezzel a magyar folklorisztika történetében kiemelkedő jelentőségű sorozat indult el.

Arany László (1844–1898) jogot végzett, a Földhitelintézet tisztviselője, majd igazgatója, országgyűlési képviselő, de költő, irodalomtudósi tevékenysége is jelentős. Szerteágazó tevékenységéből két munkáját emeljük ki, az 1862-ben megjelentetett *Eredeti népmesék* című gyűjteményt és a *Magyar népmeséinkről* szóló tanulmányt. Mindkettőre az eredeti, saját hang, tárgyas szemlélet, alapos felkészültség, következetes gondolatmenet, költői érzékenység a jellemző. Mesegyűjteménye gyerekkorához kapcsolódik, testvérével, Arany Juliskával tízesztendős korában a maguk kedvére lejegyezték az otthon hallott meséket. Feltehetően apjának, Arany Jánosnak Merényi-kötetről szóló bírálatára (Arany J. 1968: 326–342) lehetett az a közvetlen ok, amely felkeltette érdeklődését, hogy a régi meséket elővegye és kiadásra előkészítse. A megjelent kötet elismerő bírálatokat kapott, meséi hamarosan az iskolai olvasókönyvekbe is bekerültek. Arany László meséi apja eszményének megfelelően csekély beavatkozásra engednek következtetni. Nem hamisít, nem írja át, csak bizonyos fokig stilizálja a szövegeket. Aránylag kis terjedelmű kötete témában nagyon gazdag és változatos; a mesélő mindig személytelen marad. A mesegyűjtemény kritikai kiadására hamarosan sor került. (Domoikos M.–Gulyás J. 2009: 11–77). Arany László legjelentősebb értelmezőjének szavaival „a szerkezet, a bonyodalom, az előadás, a nyelv szempontjából úgy emeli magasabb művészi szintre a szöveget, hogy e szintemelkedés ellenére is tárgykör, felfogás és élethanulat szempontjából egyaránt tökéletesen népmese marad az” (Németh G. B. 1960: 22).

A Kisfaludy Társaság Arany Lászlót 1867-ben tagjai közé választotta. Székfoglaló előadásában a *Magyar népmesékkal* foglalkozott. Henszlmann tanulmánya óta ez az egyik legjelentősebb írás a magyar népmeséről. Elemzése, elődjéhez képest, lényegesen nagyobb anyagon alapszik, hiszen a megelőző évtizedben több gyűjtemény is megjelent: míg Henszlmann 70 mesét vizsgált, addig Arany László már 240-et. Ismeri Benfeynek a mese vándorlására vonatkozó elméletét, de nem fogadja el kizárólagosnak. Kritikusan nyilatkozik a mitológiai értelmezésekről is. Meghatározza a műfajt,

ám pontosan látja, hogy a népköltészetben az „osztályokat” elkülöníteni nagyon nehéz. Gondolatmenetének kiindulópontja Henszlmann természetmitológiai tanulmányának bírálata (Henszlmann I. 1847). Kritikája nem elutasítás, inkább csak a bővítés és a finomítás igényét érvényesíti. A jelképes, „jelvi” meséknek három alcsoportját különbözteti meg, a „tanmeséket” két alosztályra bontja, a harmadik kategóriába a változatos tematikájú meséket sorolja, négy alosztályukat megkülönböztetve. Műfajok alapján – főként a „jelvi”, azaz a tündérmeséken – szerkezeti, stilisztikai elemzést végez, és megkísérli meghatározni a magyar mese sajátosságait. A dolgozat utolsó részében a mesegyűjtés és -kiadás néhány fontos kérdésével foglalkozik. A fontosabb gyűjteményekről szóló kritikája ma is helytálló. Erdélyi (1846–1948) munkájáról így vélekedik: „meséin meglátszik, hogy minden darabot más-más gyűjtő tett papírra, s az így, változatlanul jelent meg, egyik népi, másik irodalmi, harmadik dagályos vagy áradozó nyelven van írva, s ehhez képest van köztük az elbeszélés tekintetében jó is, rossz is”. Merényi László *Eredeti népmesék* (1861) című kötetéről azt írja, „gazdag készletével rendelkezik a népies kifejezéseknek, de neki nagy hibája, hogy az elbeszélést eszményíti, túlságosan részletez, mindent apró minutiáig leír, s gyakran maga phantasiájából csinál egész epizódokat, vagy alakít magán a mesék anyagán is, mi által aztán gyűjteménye elveszti hitelességét” (Arany L. 1901. II: 150). A Pap Gyula által gyűjtött *Palóc népkölteményeket* (1865) és Kriza meséit tartja a „legegyszerűbbnek s legnépibbnek”. Pap „egyszerű irodalmi nyelven”, Kriza „tájéjtés szerint” közli az anyagát (Arany L. 1900–1901. II: 151). A mesék közléséről Arany Jánoshoz hasonló szellemben vélekedik: „a mese lehetőleg eredeti alakjában kerüljön az irodalom elé, körülbelül úgy, mint azt egy ügyes mese-mondó, minden felesleges szószaporítás nélkül, de mégis a nép által kedvelt, s többnyire beszöni szokott szószaporítás felvételében, fonókában vagy kukoricza-fosztásnál elmondaná” (Arany L. 1900–1901. II: 149). Katona Lajos nagy elismeréssel nyilatkozik Arany László dolgozatáról: „ma is elmondhatjuk, hogy még mindig a legbecsesebb mindazon dolgozatok sorában a melyek a magyar népmeséről irattak: hogy tele van mélyreható és termékenyítő gondolatokkal, a miben egyenlő mértékben osztozik a szerző széleskörű irodalmi tájékozodottságával az ő józan, ízről-ízre magyar észjárása, érzése és ítélete” (Katona L. 1912. I: 191). Arany Lászlót sikeres előadása után választották meg Gyulai Pállal együtt a *Magyar népköltési gyűjtemény* egyik irányítójának. Gyulai feladata a népdalok és balladák szerkesztése volt, Arany László a mesékkel és mondákkal foglalkozott. A népköltészet kiadásának filológiai módszerét valójában ők dolgozták ki.

Az 1860-ban újrainduló Kisfaludy Társaság 1862-ben pályázatot ír ki a ballada elméletére. Ez a tény önmagában is jelzi, hogy milyen érdeklődés, kíváncsiság és megbecsülés élt az értelmiségben e műfaj iránt. A pályázatot Greguss Ágost nyerte meg, akinek a pályázati jelmondata „Tragédia dalban elbeszélve” a legtömörebb, máig érvényes meghatározása a balladának (Katona I. 1979: 159–203). A felfokozott érdeklődés és Gyulai Pál sürgetése hatására Kriza János is megjelentette régen készülő gyűjteményét. Kriza Jánost – aki költőként indult, és utóbb unitárius püspök lett – az utókor elsősorban a *Vadrózsák* kötet szerkesztőjeként tartja számon. A könyv 1863-ban Kolozsvárott jelent meg (majd 1911-ben a *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I–II.* [az MNGY XI–XII. köteteiként]), és azonnal elismerést aratott.

Kriza 1811-ben született, a torockói, majd a székelykeresztúri gimnáziumban tanult, onnan került a kolozsvári unitárius kollégiumba. Egyetemi tanulmányait 1835-ben,

Berlinben folytatta. Itt jelent meg ugyanebben az évben Jacob Grimm *Deutsche Mythologie* című munkája. Pontos ismeretünk nincs arról, hogy Kriza ismerte-e a Grimm fivérek munkásságát, de feltehető, hogy volt bizonyos tájékozottsága az irodalmi és tudományos életben, mert annak idején, az unitárius kollégiumban alapított *olvasótársaságnak* ő volt a könyvtárnoka. A népköltészet iránti érdeklődését valószínűleg nem a szaktudományi olvasottság, hanem a gyerekkori és családi környezetből származó élmények táplálták. Ezt erősíti az a tény, hogy már gimnazista korától kezdve írt népdalokat és epigrammákat. Népdalként írt verseit a *Vadrózsák* „Íróktól” című fejezetébe is felvette. Miután a népdalok stílusában verselt, bizonyára jól ismerte a népköltészetnek ezt az ágát. Hozzásegíthette ehhez az is, hogy diákkorában, majd később papként bejárta a Székelyföldet, megismerkedett a különböző vidékek kultúrájával, és korán gyűjteni kezdett. Már berlini utazása előtt számos népdalfeljegyzése volt, majd 1842-ben nyolc-íves gyűjteményre adott ki előfizetési felhívást. Sajnálatos, hogy ennek a felhívásnak a kutatók eddig nem bukkantak a nyomára. Faragó József feltevése szerint egyleveles nyomtatvány lehetett, amelyet az *Erdélyi Híradó*hoz mellékeltek, de nem maradt fenn egyetlen példánya sem. Egykori létezését bizonyítja, hogy időről időre megjelent a sajtóban az erre való hivatkozás. 1844-ben az *Erdélyi Híradó*ban volt olvasható egy rövid közlemény, amely nemcsak emlékeztet az előfizetés lehetőségére, hanem gyűjtésre is buzdít: „tisztelettel és bizalommal vagyok bátor föl hívni mindent, ki édes honi nyelvét s irodalmát szíven hordozza, legyen szives és buzgó e nemzetileg szent ügyet pártolni és előmozdítani, mind azzal, hogy az ön maga vagy mások ajkán élő népkölteményeket a legszelesebb értelemben, le a táncban felhevült népfia ujjongásaig s a vidéki népszokásokat és erkölcsöket följegyezvén, a gyűjteménybe elküldje” (Faragó J. 1971: 76). Egyetérthetünk azzal, ahogyan Faragó József értelmezte e felhívást: Krizának konkrétan átgondolt terve volt nemcsak a gyűjtésre, hanem a létrehozandó gyűjteményre is, a terjedelemre ugyanúgy, mint a címre, nemcsak előfizetőket toborzott, hanem gyűjtőtársakat is. A népköltészetet a népdalnál tágabban értelmezte, felhívása több műfajra kiterjedt, és a siker éppen az úttörő jelleg miatt maradt el.

Az 1850-es években Kriza folytatta a munkatársak toborzását, akik egyre több településről küldtek anyagot. Az ismerősök, akik tudtak Kriza gyűjtéséről, sürgették, lépjen a nyilvánosság elé. Így tett Gyulai Pál is, az 1853-ban megjelenő *Szépirodalmi Lapok* szerkesztőtársaként, a címlapon található „Nyílt levelezés” rovatban egyértelműen üzent Krizának. A többszöri felszólítás nem maradt válasz nélkül, Kriza mutatóványt küldött anyagából, amelyet sietve le is közöltek. Jelentkezett az *Új Magyar Múzeumban* is egy Attiláról szóló székely népmondával és egy regével, de az egész gyűjtemény kiadásától húzódozott. Végül egy türelmetlen gyűjtőtárs, Nagy Lajos, megunván a halogatást, a *Kolozsvári Közlöny* 1858. október 31-i számában közölte a *Barcsai balladáját*, amelyet többen – köztük Erdélyi János, Gyulai Pál – azonnal üdvözöltek. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1860-ban Gyulai Pál megírta az *Adalék népköltészetünkhöz* című tanulmányát, amelyet az Erdélyi Múzeum Egyletben olvasott fel, hivatkozva a fent említett *Barcsai balladára* és Kriza mutatóványaira is. Mindez erősen ösztönözte Krizát, aki végül is rászánta magát anyagának kiadására. Mikó Imre gróf anyagi segítségével, 1863. január 14-én a *Vadrózsák* napvilágot látott. Műfaji sokrétűségét tekintve az első legteljesebb magyar népköltési gyűjtemény jelent meg az eddig népköltészetileg alig ismert tájról. Rendszeres újrakiadása bizonyítja fontosságát és népszerűségét.

Az anyag közlése előtti rövid bevezetőjében Kriza lelkészhez illő módon, ószövet-ségi képpel hangolja az olvasó várakozását és fogékonyságát a gyűjteményre: „És már mint hajdan az égő csipkebokorból a választott nép istenének szózata, hangozzék e szerény vadrózsa-bokorból is a magyar hongeniusz szava, bizonyosságot teendő arról: hogy a székelj föld is... az élő magyar nyelv egyik classicus földrésze” (Kriza J. 1863: VII). Hat egységre osztja az anyagot: I. balladák, dalok és rokonneműek; II. táncszók; III. találómesék; IV. népsajátóságok; V. népmesék; VI. tájszók. Krizának – leveleinek tanúsága szerint – a legtöbb gondot a tájszavak közlése okozta. Jó gyűjtő és jó szervező volt, kiterjedt hálózat szállította számára az anyagot.

A hosszas várakozás után megjelent kiadványt a literátus világ és a szélesebb közönség egyaránt elismeréssel fogadta. Ebbe a hangulatba váratlan disszonáns hang került, amikor a *Fővárosi Lapok*ban Grozescu Juliánnak megjelent egy cikke, amely azt állította, hogy a Kriza közölte balladák – konkrétan a *Molnár Anna* és a *Kőműves Kelemenné* – nem eredetiek, hanem román balladák jó-rossz fordításai. Ugyanebben a számban közölte a *Toma* című román népballada magyar fordítását, amely szerinte az *Ajgó Márton* eredetije. Nem Krizát vádolta plágiummal, hanem gyűjtőtársait, őt csak az elővigyázatlanság hiánya miatt marasztalta el. Grozescu vádjai a romantikus nemzetkarakterológia eszköztárából kerültek ki. Eredendően faji karaktert tételezett fel a nemzetekről, s ebből magyarázta alkotásaik jellegét, műfaját, hangnemét. A válaszadók közül elsőként Arany László írását emeljük ki, amely színvonalasan érvelve, visszaverte a vádakat. Elsőként is a romantikus nemzetkarakterológiai érveket cáfolta, bizonyítván, hogy olyan népeknél is található epikus költészet, amelyekről Grozescu elvitatná. Hangsúlyozta a balladák népi eredetét, a motívumok vándorlását, azt, hogy a népek kölcsönösen átvésznek egymástól motívumokat, amelyeken hol javítanak, hol rontanak, de az is előfordul, hogy belső fejlődés eredményeként jönnek létre hasonló motívumok, hasonló hangzások. Megállapította, hogy számos esetben nem lehet sem az átadót, sem az átvétőt pontosan megjelölni, de véleménye szerint nem is ez a lényeg, hanem a végső forma, s ezt kell vizsgálni. A vitában Kriza is megszólalt: szerényen, de magabiztosan utasította vissza a vádakat. Elhárította a plágium feltételezését, mondván, hogy sajnálatos ugyan, de sem ő, sem gyűjtőtársai nem beszélnek a román nyelvet. Azzal érvelt, hogy az eredetiség nem „az alapeszmében” rejlik, hanem abban, hogy a nép miként alakítja, mit tesz hozzá. Arany János határozott hangon nyilvánított véleményét. Természetesnek tartván a motívumvándorlást, annak a vizsgálatát javasolta, milyen művelődéstörténeti tanulságok vonhatók le az átvételből. Nem az eredet kérdését tartotta fontosnak, hanem azt, hogy az átvétel során milyen esztétikai minőség született. A tovább is zajló vitát – amelyet ő nevezett el „Vadrózsa-pörnek” – végül Grozescu válaszcikke zárta le, aki kitartott álláspontja mellett (Németh G. B. 1982: 69–78). Az éles hangú, szenvedélyes vita a konkrét könyv bírálatával az átadás-átvétel fontos kérdésére, az összehasonlító folklórkutatásra hívta fel a figyelmet.

Kriza tervbe vette a *Vadrózsa* II. kötetének a kiadását, amelyet számos új adattal, új műfajjal akart kiegészíteni. Levelezéséből tudjuk, hogy a kötet már 1864-ben készen állt a kiadásra, anyagi fedezet hiánya miatt azonban erre nem került sor. 1875. január 18-i ülésén az Akadémia határozatot hozott a gyűjtemény megjelentetésére. Kriza örömmel értesült a hírről, de két hónap múlva elhunyt, hagyatékából a balladákat, népdalokat, meséket, mondákat *Székeljöldi gyűjtés* címen – másokéval együtt – Arany László és Gyulai Pál adta ki 1882-ben.

A *Vadrózsák* sikerének az alapja kétségkívül az új műfaj – a ballada volt. A század első felében a népdaloknak volt elsőbbsége, majd megjelentek a mesegyűjtemények, s most feltűnt egy új műfaj, a ballada, amely a 19. század közepére már egész Európában ismertté vált. Nemcsak az északi népek balladái hatottak az európai romantikus költészetre, hanem Percy, Grundtvig gyűjteménye, Goethe balladái is. Az addig szórványos balladaközlések után Kriza összeállításában 16 ballada és 2 változat szerepel, népköltészetileg eddig jórészt ismeretlen, archaikus területről (Kriza I. 1982b). A sikerhez nagymértékben járult hozzá a „hamisítatlan székely nyelv”. Leveleiből kétségtelenül számos adat idézhető a szövegek javítására vonatkozóan. Gyulai Pálnak ezt írta: „A székely ízt ha vastagocskán adnám meg, Gyulai úr sziveskedjék leszedni róluk a fölöslegest kritikai kalánnyával” (Sebestyén Gy. 1911: 393). A javítások mentesek maradtak minden erőszakoltságtól, inkább a székely nyelvjárást kívánta hűségesen tolmácsolni. Annak a gyűjtőnek, aki átírta a szöveget, „irodalmi kocsintásokat” tett bele, visszaküldte az anyagot, „visszaszékelesítésre”. A szövegek közlésében Arany János eszményét tekintette kiindulópontnak, de – mint Faragó József (1971: 110) megállapítja – „több vonatkozásban tovább jutott Aranytól, vagyis az irodalmi módszert meghaladva a mai értelemben vett tudományos mesegyűjtés felé közeledett”.

A közmondások iránti érdeklődést jelzi a gyűjtemények és az elméleti kérdésekkel foglalkozó írások száma. Gyulai Pál az 1888/1889-es tanévben tartott egyetemi előadásában a dal-mese-monda mellett kiemelten foglalkozott ezzel a műfajjal is (Gyulai P. 1888–1889: 176–177).

A népköltészeti műfajok közül a proverbium az egyetlen, amelynek rendszeres gyűjtése már a 16. században elkezdődött. A 16–18. századi gyűjtemények, szótárak anyagáról nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a proverbiumokat a retorika, a grammatika, a társalgás eszközeiként tartották számon, ezért kaptak helyet a szótárakban, tankönyvekben. A 18. századtól kezdve megfigyelhető, hogy a gyűjtemények összeállítói számára a magyar nyelv gazdagságának megismertetése is a céljaik közé tartozott. A 19. században felerősödik ez az irány, s a népköltészet felfedezésével megváltozik a proverbiumok megítélése is, ettől kezdve elsősorban mint a népköltészet alkotását becsülik. A kötetek szerzői is ezt a szempontot hangsúlyozzák, s ez az igény hozza létre azokat a tanulmányokat, amelyeket a gyűjteményekben találunk. Ballagi Mór *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye* (1850) is ezt példázza, bevezető tanulmányában a címben található megnevezések meghatározására törekszik. Nem mondja ki a népköltészet szót, de a közmondások tulajdonságait ismertetve, világosan kiderül, hogy ő is folklóralkotásnak tartja, mivel „a közmondások, mint vadon sarjadékaik, melyek kizárólag a nép sajátja” (i. m. XXV). A felosztás, csoportosítás sok elméleti tisztázatlanságot mutat, maga a szerző sem ment vele sokra, mert az anyagközlésben nem tudta hasznosítani. A gyűjtemények és a tanulmányok sorában ebben a korszakban Erdélyi munkája a legjelentősebb. Az előbbi fejezetben már olvasható volt Erdélyi Jánosnak a Kisfaludy Társasághoz intézett javaslata, amely szerint a „nép száján élő találós meséket, példabeszédeket és közmondásokat” is gyűjteni és kiadni kellene. A *Népdalok és mondák* megjelenése után hozzá is kezdett ennek az anyagnak a rendezéséhez, és 1851-ben meg is jelent a kötet. A gyűjtemény 9000 példát tartalmaz a vezérszavak szerinti betűrendbe szedve. A kötet végén terjedelmes, elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmány található, amelynek rangja, színvonala, jelentősége azonos a

Népdalok és mondák második kötetében található tanulmánnyal. A kötet bevezetőjében írja, hogy „E gyűjteménynek már ezelőtt három esztendővel kellett volna megjelenni” – vagyis a *Népdalok és mondák* köteteivel együtt. A tanulmány is ezt a gondolatot folytatja, szerves egységnek tekinti a népköltészetet. „A magyar irodalom bírja már e könyv egy részét a dalok és mondákban, most következik egy másik része a közmondásokkal. Mi a kettőnek egymás iránti viszonyát illeti: úgy állanak egymáshoz, mint a nép költő és gondolkodó ereje, és így kiinduló pontja a nemzeti művelődésnek... Ennél fogva helyes azok véleménye, kik a nemzeti költészet elemeit a népdalokban hiszik lerakva, s ezekből igyekeznek kivirágoztatni amazt; a bölcselmiség első alkatrészeit pedig a népi tapasztalás és eszmélkedés maximáiban, a közmondásokban keresik” (Erdélyi J. 1851: 435).

Erdélyi – Ballagihoz hasonlóan – a közmondásokat folklóralkotásokként kezeli, és ez új szempontú megközelítés az eddig elsősorban nyelvi jelenségeként vizsgált műfajjal kapcsolatban. Ahogyan a népdalokban a magas műveltség megteremtésének/megújulásának lehetőségét látja, úgy a közmondásokban is a nemzeti kultúra és művelődés elősegítőjét keresi. A közmondások meghatározásában benne foglaltatik az a két alapvető jellemző, amelyet a legfontosabb tulajdonságának tart: a népi és a szimbolikus jelleg. „Közmondások fogalma alatt gondoljuk mindazon rövid szólásmódokat, melyek a *népnél örökölt* formában mint *jelvi* értemények (*sententiae symbolicae*) szájrul szájra élnek. Természetökhöz tartozik ennél fogva, hogy a nép azokat magyarázat és fejtörés nélkül értse, mikor szükség, alkalmazni tudja, habár szórul szóra való jelentéseket régen elvesztette is” (Erdélyi J. 1851: 436). A közmondások jelentése igen gyakran nem szó szerinti értelemben veendő. Ahogy világosan megfogalmazza: „A szó szerinti jelentésnek elveszése vagy elhanyaglása mutatja, hogy a közmondások lényege nem a szavakban áll, hanem más egyébben. Ugyanis minden közmondásnak önkényesen vagy belső szükségből fölvet, de tulajdonkép szófeletti értelme van, mihöz képest jelentésök mindig jelvi, azaz mi azt értjük alattok, a mire van vitetésök, s nem pedig azt, a mi bennök betű és szó szerinti vagyon” (Erdélyi J. 1851: 436).

Világosan látja, hogy a közmondás-megnevezés túl tág, minden kifejezés nem vehető ide, ezért ír a közmondás rokonairól, de nem összefoglaló megnevezésként használja, hanem mint az elsők közül az elsőt, s mellé helyez más kifejezéseket. Két szempont szerint osztályoz: egyrészt eredet, másrészt külső forma s tartalom szerint. Eredet szempontjából a rege, mondakör és a népdalok hasonlóak. A forma és tartalom szerinti rokonságban első helyen a jeles mondat áll, amelyet azonban túlságosan iskolásnak, „tannak”, parancsolónak lát. Tartalma gyakran hasonló lehet a közmondáshoz, a kettő közötti különbség a közéleti gyakorlatban van. Használja a *példázat* (vagy parabola) kifejezést, amelyet a közmondástól az különböztet meg, hogy a példázat általában „allegória”, a „közmondás pedig „symbolizmus”, ez utóbbi kifejezőmódja egyszerűbb, mint a példázaté. A közmondásoknál különben is nagyra értékeli a rövidséget, amely a tökéletes előadásmódnak a példája. Annak ellenére, hogy egy helyen a proverbium megnevezés mellett érvel (Erdélyi J. 1851: 438), mégis a közmondás kifejezést használja, mert „jogosan cselekszünk a 'példabeszéd' szóval, ha meghagyván példázatnak a parabolát, a proverbiumok egy részét, mely példák és hasonlítások által ölt alakot, úgy nevezzük el, mert ilyet: 'embernél munka, istennél áldás', 'ki vagyok, én vagyok' példabeszédnek soha fel nem foghatjuk jogosan keresztelni, ellenben a három felhozott,

de különböző alkatú és szellemű proverbium megfér ez általános elnevezés alatt: közmondás” (Erdélyi J. 1851: 439).

A közmondáskutatásban Erdélyi János tanulmánya kitüntetett helyet foglal el. Az az általános jellemzés, amit a közmondásról ad, sok tekintetben máig érvényes. Fontos megállapítást tesz a közmondások használatáról is. Azt írja: „a bölcselem és erkölcs tan á l t a l á n o s igazságokat ajánl, a közmondás pedig e g y é n i állapotokra is alászáll, vevén minden tudományát az életből, tapasztalásbul” (Erdélyi J. 1851: 444). Vagyis Erdélyi látja, hogy minden közmondás az egyéni használatban születik újjá, a beszédhelyzet határozza meg jelentését.

Az érdeklődést jelzi, hogy 1862-ben Erdélyinek újabb gyűjteménye jelenik meg *Válogatott magyar közmondások* címmel, majd 1864-ben Pelkó Péternek *Eredeti magyar közmondások és szójárások* címen, 1891-ben pedig Sirisaka Andor ad ki közmondás-gyűjteményt *Magyar közmondások könyve* címmel. Végül a millennium tiszteletére jelenik meg Margalits Ede nagyszabású munkája, a *Magyar közmondások és közmondás-szerű szólások* (1896).

A műfaj meghatározásának igénye nemcsak a gyűjtemények összeállítóit foglalkoztatta, hanem az irodalom és a nyelvészet kutatóit is. Szvórényi József figyelt fel először arra, hogy a közmondások, szólások jelentős része csak művelődéstörténeti, néprajzi ismeretek birtokában érthető meg. Névy László a funkciójuk alapján különbözteti meg az egyes kifejezéseket, Bauer Simon kísérli meg először a szólások osztályozását egységes alapon. Ezek az írások mind fontos hozzájárulások ennek az állandó és mégis rugalmas műfajnak a meghatározásához, amelyet a nyelvészet, a művelődéstörténet, a folklór egyaránt a maga kutatási területébe tartozónak vél. Ipolyi Arnold ír először a közmondások eredetéről, irodalmi felhasználásáról, nemzetközi elterjedtségéről, az elitkultúra szerepéről a néphagyomány alakulásában. Egy nép kultúrájára jellemző, hogy mit vesz át a közös kultúrkincsből. Akár elit-, akár populáris irodalmi hatásokról beszélünk, a népi kultúra gyarapodott ezzel, s ahhoz, hogy befogadja az új hatásokat, szükség volt bizonyos kulturális szintre (Ipolyi A. 1855).

Riedl Frigyes a jelentés alapján különít el közmondást, közszólást, közidézetet, mai megfogalmazás szerint a két utóbbit szólásnak, illetve szállóigének nevezzük: „A közmondás elv, a szólás többnyire valami célzás, valami gyakran rejtett vonatkozás.” Olyan lényegi jellemzőit írja le a proverbiumoknak, amelyekkel ma is egyetérthetünk, így azzal, hogy a közmondás magában is érthető mint tanács vagy maxima, a közszólás eredeti értelme elhomályosult, és már csak alkalmazását ismerik. A közidézet pedig valamely költő vagy államférfi fölkapott mondása, pl. „Él magyar, áll Buda még!” (Kisfaludy K.). Lényeges, hogy Riedl is népköltészeti műfajnak tartja: „hagyománykép a nép száján élnek, vidékről vidékre járnak, nemzedékről nemzedékre szállnak az élő szó szárnyán” (Riedl F. 1888: 260).

ÖSVALLÁSKUTATÁS

A 19. század második felére esik az ősvalláskutatás legnagyobb alakjának és legnagyobb hatású művelőjének, Ipolyi Arnoldnak a munkássága. *Magyar mythologia* című művét, amely a magyar folklorisztikában a legnagyobb vitát kiváltó könyv, 1854-ben tette közzé.

Ipolyi Arnold (1823–1886) a bécsi Collegium Pazmanianum diákja, báró Mednyánszky Alajos fiának nevelője, katolikus pap, majd élete utolsó éveiben már nagyváradi püspök, író, tudós kutató, archeológus, művészettörténész, kitűnő szemű műgyűjtő. Még csak 23 éves, amikor 1846-ban megjelenik a Kisfaludy Társaság pályázata, amely „a régi magyarok vallására vonatkozólag” hangzott el, és felkeltette Ipolyi érdeklődését. Nem véletlenül, hiszen már egész ifjú korában „mint tanuló léptem fel, egy magyar nyelvgyakorló iskolai társulat zárt körében e nemű első eszméimmal: ősvallásunk kérdése tárgyában, melyek tisztába hozása szükségéről már akkor történet-kütfői első studiumaim kezdetén meg voltam győződve” (Ipolyi A. 1854: I). A Kisfaludy Társaság évlapjaiban megjelent felhívás egész pontosan kijelöli azt a tárgykört, amelynek alapján a magyar ősvallás rekonstruálható. Ipolyi munkájában hiven követi a felhívásban olvasható tématervet. Amikor látta, hogy a tervezett nagyszabású munkához egymaga nem elég, gyűjtőhálózatot szervezett – barátaiból, kollégáiból, ismerőseiből, tanítványaiból, egykori diáktársaiból hatvannégyet ismerünk név szerint –, akik elsősorban a Csallóközből, de szinte az egész ország területéről küldtek adatokat Ipolyi kérdőíve alapján (Benedek K. 2006: 12). Az 1853-ig megkapott anyagból állította össze a *Magyar mythológiát*, amelynek folytatását is tervezte az 1854–1858 között beérkezett gyűjtésekből, de erre már nem került sor. Kézírtos anyagának nagy részét a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi (Benedek K. 2006).

Az összegyűlt tetemes anyag láttán mégis elállt tervétől: nem nyújtotta be a pályázatra, ahogy írta: „a pályázási időszakból majdan kifogytam, s mégis a tárgynak mindinkább előtérbe toluló fő eleme a néphagyományos emlékek, különösen mondák, szokások gyűjtését... még alig kezdettem volt meg” (Ipolyi A. 1854: 9). A levelezőtársaktól beérkezett gazdag anyag arra készítette Ipolyit, hogy ő maga is tovább gyűjtsön, mert szükségesnek látta, „az egész magyar közönség figyelmét felhívni az kitűnőleg a nép élő emlékei, a rege, monda, mese, szokások, babona, előítéletek, különös népi kifejezések, tájszótár, közmondás, helynevek stb. erélyes s kiterjedő gyűjtése s feljegyzése volna a továbbira” (Ipolyi A. 1854: 32). A pályázati határidő lejártá után is gyűjtötte az adatokat, ami nemcsak a levelezőpartnerek által szállított anyagot jelentette, hanem írásos források – krónikák, nyelvemlékek, szótárak, írói életművek – feldolgozását is, valamint a rokon és számos keleti és ókori néptől ismert hasonló vagy rokon értelmű adatok összegyűjtését. A különböző népköltési műfajokból, a néphit, népszokások gazdag anyagából remélte a magyar mitológiát rekonstruálni. Ezekben az anyagokban azonban nem genetikus kapcsolatokat keresett, hanem „párhuzamokat, illetőleg valamilyen szempontból rokon jelenségeket” (Pócs É. 1982: 199). Példaként Jacob Grimm *Deutsche Mythologie* (1835) című nagyszabású munkája állt előtte, ehhez hasonlóan kívánta megszerkeszteni a *Magyar mythológiát*. Ez oly mértékben sikerült, hogy a Jacob Grimmnek küldött példányt a német tudós ezekkel a szavakkal köszönte meg: „Okom van büszkének lenni Magyar mythológiájára, mely egészen az én Német Mythológiám terve szerint van berendezve” (Tolnai V. 1923–1924: 8).

Az 1854-ben megjelent munkát – az elismerő szavak mellett – nagyon éles kritika is érte. Csengery Antal 1855-ben akadémiai székfoglalójának témájával e könyv bírálatát választotta. Különösen a mű bevezető tanulmányát elemezte – holott a szerző azt írja: „figyelmeztetem az olvasót, hogy e tekintetben ne várjon sokkal többet: egy összefüggőleg s lehetőségig megalapítva szakonként összeállított magy. mythológiai adathalmaz-

nál” (Ipolyi A. 1854: XI) – és ítélte el, az óriási anyaggal nem törődött. A bírálat lényege röviden a következő: elégséges elméleti előmunkálatok nélkül a mű megírása elszigetelt, az ősmonoteizmus elmélete tévedés, a szerzőnek nincs megfelelő forráskritikája. A kritikára válasz is érkezett, a *Religio* nevű egyházi lap két folytatásban megjelenő cikkben reagált Csengery bírálatára (1855. május 17. és 1855. szeptember 4.). A névtelenül megjelenő cikkeket Danielik József írta, a *Religio* munkatársa, egykori 48-as honvéd. A szerző sorra veszi Csengery minden állítását, és igyekszik megcáfolni azokat. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a mai napig ez a legszenvedélyesebb, legtovább tartó, a konkrét kérdéseken túlmenő világnézeti, szemléletbeli különbségekből fakadó vita a folklorisztikában. Ebben a vitában sok igazság is elhangzott mindkét oldalról, és sok értetlenség is volt a vitatkozó felek érveiben. A híressé vált Ipolyi–Csengery-vita túlmutat az egyes vitás kérdések fontosságán, időszerűvé vagy időszerűtlenné válásukon, évtizedeken keresztül termékenyítően hatott tudományunkra.

Ipolyi munkája kimagasló tudományos teljesítmény, a 19. század első felének népköltészetéről, néphitéről senki más nem gyűjtött hasonló terjedelemben, hasonlóan nagyszabású anyagot, amelynek forrásértékével nem vetekedhet egyetlen más, mitológiai munka sem. Ha célját – a magyar ősvallás rekonstruálását – nem érte is el, de olyan művet hozott létre, amely nélkül esély sem lenne a magyar néphit történeti rétegeit hitelesen feltárni. Kiindulási pontja az, hogy volt magyar ősvallás, adatait mindig ennek megfelelő összefüggésben helyezte el. Tévedései akkor érhetők tetten, amikor nincs adata valamilyen témára, és azt mással kívánja helyettesíteni (Pócs É. 1982: 198). Diószegi Vilmos úgy ítéli meg, hogy Ipolyi vezette be az összehasonlításra alapuló feldolgozást, műve olyan elemző néprajzi mű, amely messze megelőzte korát (Diószegi V. 1971: 143). Munkájának értékelésével számosan foglalkoztak, elismerés és bírálat bőven kijutott Ipolyinak. Ezeket az írásokat foglalja össze Hoppál Mihály (1980) monográfiája. Talán legtalálékosabban Tolnai Vilmos fogalmazta meg: „Nem azt találta meg, amit keresett, s amit talált, azt nem ismerte fel. Kereste a magyar hitvilág rendszerét és eredetét, és megtalálta a magyar folklort” (Tolnai V. 1923–1924: 7). A néphit, a népi valóság, a népköltészet számos területe számára a *Magyar mythologia* kincsesbánya. Amikor a *Mythologia* számára gyűjtötte az anyagot, a meséket „adattáraknak” tekintette, s csak a bennük fellelhetőnek vélt mitológiai tartalom iránt érdeklődött. Erdélyi 1855-ös és Gaal György 1857-es mesekötete megjelenésekor már másként vélekedett, felfedezte a mesék szépségét, s úgy vélte, hogy az ő anyaga tele van a „lejegyzők szöglezetességeivel”, nem éri el a kellő színvonalat, ezért mesegyűjteménye kiadásával nem foglalkozott. Tolnai Vilmos úgy látja, hogy ő az első, akiben „sejtelemszerűen kialakulóban van a mesetípusok és mesemotívumok fogalma”, ebben az irányban vizsgálja a mesék és mondák anyagát, öntudatlanul megalapozva az összehasonlító folklorisztikát (Tolnai V. 1923–1924: 8–9). Évtizedekkel később Ipolyi kéziratban maradt anyagából mégis kiadásra került a 128 szöveget tartalmazó *Népmesegyűjteménye* (Kálmány L. [szerk.] 1914), majd közel száz évnek kellett elteltie, hogy az eredeti gyűjtemény legteljesebb alakjában megjelenhessen (Benedek K. 2006).

Ipolyi legélesebb kritikusa, Csengery Antal mindössze három évig foglalkozott néprajzzal. Csengery (1822–1880) közgazdász, történész, politikus, publicista, Arany László jó barátja volt. Hunfalvy Pál összehasonlító nyelvészeti és M. A. Castrén az urál-altaji népek mitológiájáról szóló munkáját ismerve, Csengery olyan következtetés-

re jutott, amellyel kijelölte a magyar „ősvallás” kutatásának irányát: „Az összes altaji népek ősvallása azon természetkultusz volt, melyet legalsó fokán samanizmusnak neveznek. Alapjában eredetileg a magyarok ősvallása sem lehetett más, mint ezen népeké” (Diószei V. 1971: 265).

NÉPZENE

A 19. század közepén Magyarországon a népdal iránt felfokozott érdeklődés volt tapasztalható. Mindazok számára, akik a népköltészetet be akarták emelni a nemzeti kultúrába, a népdalok szövege mellett a dallam is fontos volt. Ez magyarázza, hogy az énekesgyűjteményekben a népdalokat zongora- vagy gitárkísérettel közölték, így igyekeztek előadhatóvá tenni a népdalokat. Ez azonban csak szűk körű ismertséget eredményezett, nagyobbra csak azok a népdalok tettek szert, amelyek bekerültek a népszínművekbe. A népszínművek a nemzeti érzelmek kifejezésének egyetlen nyilvános lehetősége volt ebben a korban, s jóllehet elsősorban népies műdalokat terjesztettek, az időnként elhangzó népdalok szélesebb körű megismertetésének mégis fontos színterét jelentették (Paksa K. 1999: 12). Talán ez a magyarázata annak, hogy az első nagyobb kottás gyűjteményt a Nemzeti Színház művészei, Füredi Mihály (*100 magyar népdal*, 1852) és Bognár Ignác (*50 eredeti nép- és magyar dal*, 1857) adták ki.

A magyar népzene tudomány megalapozója Mátray Gábor és Bartalus István volt, nekik köszönhetően a népzene kutatás eltávolodott az irodalomtudománytól, és a zene tudományhoz közeledett. Mátray Gábor 1852-ben kezdte kiadni a *Magyar népdalok egyetemes gyűjteményét*, amelyből három füzet jelent meg 1858-ig. Mátray már feltűngeti a dalok származási helyét és a gyűjtés időpontját is. A megjelenés évében az Akadémián tartott előadásából (A magyar népdalok kitünőbb sajátosságairól) kiderül, hogy ismeri a parlando-rubato előadást, a variálódást, és a típus fogalmához is van néhány fontos megjegyzése (Paksa K. 1999: 12–19). 1865-ben jelenik meg Szini Károly gyűjteménye, *A magyar nép dalai és dallamai*, majd Bartalus István 1873–1896 között kiadja a *Magyar népdalok – Egyetemes gyűjtemény*t hét kötetben. A korabeli népzene jó forrásai ezek a kiadványok, de hasonlóan a népköltészeti gyűjteményekhez, ezekben is vegyes anyagot találunk. A népies műdalok, hazai és idegen zeneszerzők közkeletű vagy kevésbé ismert dalai és az „igazi” népdalok egymás mellett vannak, de ez utóbbiakat is „kicsinosítva”, „magyaros ritmizálásban” közölték. Valószínűleg úgy vélték a szerkesztők, a közönség így szívesebben fogadja e dalokat. Erre az időszakra tehetjük a népies műdal (a magyar nóta) virágzásának csúcspontját. Előzményei a hangszeres verbunkos zenében, a 18. századi melodiáriumok dalaiban és a magyar népdalokban kereshetők, de nem hagyható figyelmen kívül az európai kortárs zenei divat hatása sem (Paksa K. 2009: 616). A magyar nóta a cigányzenészek, népszínművek útján vált ismertté, és terjedt el széles körben. Hangzás útján terjedtek, minden előadás kicsit változtatott rajtuk, így közelebb kerülhettek a „paraszt dal tónjához”, és kétségkívül volt hatásuk a kialakuló új népdal stílusára (Bereczky J. 1998), amelynek már több példája jelent meg Bartalus István fenti kiadványában. A magyar paraszti műveltség ebben az időben virágzó és erős korszakát élte, ez magyarázza, hogy a kultúra minden területén dinamikus és határozott változások indultak. A magyar népzeneben kialakuló új stí-

lus korai szakaszát Bereczky János az 1860-as évekre teszi (Bereczky J. 1993–1994: 217–242), húsz évvel később pedig már teljesen kiforrott formában figyelhető meg. Az új stílus kezdetben csak a fiatalság körében divott, az idősebbek megmaradtak a hagyományos repertoárnál. A változások a táncművészetben is megjelentek. A 18. század végére kialakult, elterjedt és közkedvelt verbunkot a csárdás váltotta fel. Ezt a páros táncot „az egész társadalom magáénak vallotta a nemzeti és függetlenségi törekvések jelképeként” (Pesovár E. 1990: 386–387). Virágkora az 1840-es évektől az 1880-as évekig tartott. A számos helyi változattól kialakuló, némiképp egységessé váló, a nemzeti tánc rangjára emelkedett csárdás a társadalom minden rétegében nemcsak elfogadott, de kimondottan kedvelt volt, a köznemesség soraiban éppúgy, mint az arisztokrácia, a parasztság vagy éppen a városi polgárság körében. A megépülő Népszínház (1872), amely a népszínművek előadásának színtere lett, elősegítette, hogy az előadások látványos betéteként a színpadra is felkerüljön. A csárdás a verbunkos zenei hagyományához kapcsolódva alakult ki, szimbolikus tartalmát már a „19. századi ízlésnek jobban megfelelő, páros, szerelmi jellege és a romantika szellemét idéző népi eredete” adta (Felföldi L. 2009: 473–474).

A FOLKLORISZTIKA ÖNÁLLÓ TUDOMÁNSZAKKÁ VÁLÁSA (1890–1920)

Az 1890 és 1920 közötti évek a magyar tudományosságban a néprajztudomány és ezen belül a folklorisztika önálló tudományszakká válásának időszaka. Ez a korszak a folklór tudományos kutatásának kezdete, a szakszerű gyűjtések, a tudományos módszerek kialakulásának, az intézményesülés, a szakfolyóiratok alapításának ideje, amelyek nyomán a folklorisztika kivívta helyét a tudományos diszciplínák között. A népköltészeti gyűjtés, kiadás és kutatás ügye ekkortól vált el a nagy nemzeti mozgalmaktól, a nemzeti irodalommal való szoros együttléteztől. Megfogalmazódott az önálló tudományá válás programjavaslata az 1889-ben alapított Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia* első évfolyamában (1890). A társaság megalakulásáról szóló dokumentumokat, beszámolókat, az alapító tagok névjegyzékét követő első tanulmányok egyike Katona Lajos *Ethnographia; Ethnologia; Folklore* című értekezése. Katona Lajos tudományelméleti fejtegetését a népismeret-kutatás külön tudományszakká válásának lehetőségéről és módjáról körültekintő és alapos nemzetközi és történeti kontextusba helyezte. Az önálló diszciplínává válást a következő feltételek teljesülésében határozta meg: „van-e vagy saját külön... vagy... más tudományszakokkal részben közös tárgya: van-e ezen tárgynak megfelelő módszere: továbbá az ezen módszer útján szerzett s egymással szorosan összefüggő ismeretek oly rendszerét foglalja-e magában, a mely szervesen illeszkedik a többi tudományoknak egy felsőbb egészben találkozó egyetemébe? ...megvan-e az elméleti tudás gyakorlati értékesítésének amaz alapfeltétele s ebben a belőle levonható cselekvésszabályozó elvek célra-vezető alkalmazásának kezessége?” (Katona L. 1890: 71). Mivel e kérdésekre a népismeret-kutatás kapcsán igenlő válasz adható, a tudományszak megnevezésére alapos okfejtés után az etnológia (ethnologia) terminus technicust javasolta a következő definícióval: „a közös származás és nyelv kötelékével összefűzött emberi társadalmak, mint szerves egészet alkotó csoport-egyének

anyagi és szellemi életének leíró és oknyomozó-történeti tanulmányozása azon célból, hogy e tanulmány és más hasonlórendű társadalmi alakulatok életével való összehasonlítás alapján, a felderített életjelenségek folyamatának ok- és okozati összefüggését s a belátásból folyó előrelátás főkéllékét, a vizsgálat alá eső tünetmények törvényszerű kapcsolatát felismerhessük” (Katona L. 1890: 79).

Katona a folklórt (folklore) az etnológia részeként, a nyelvben élő hagyományként értelmezte. Tanulmányában megnevezte a folklórkutatás napjainkig érvényes valamennyi szakterületét, kijelölte helyüket a kutatásban, ha nem is ugyanabban a struktúrában, ahogy azt a mai folklorisztika teszi. Katona Lajos felvetései az etnológiai, az etnográfiai és a folklórkutatások lehetséges tárgyáról, ahogy nevezéktani javaslatai is csak részben épültek be a 20. századi kutatásba, de tudománytörténeti szempontból a legmegfelelőbb pillanatban és helyen publikált tanulmány szemléletmódja, igényessége, törekvése, hogy a hazai kutatásokat nemzetközi összefüggésbe ágyazza, iránymutató lehetett az új tudományszak születésénél bábáskodók számára.

Katona Lajos mellett olyan kiemelkedő tudósok fémjelzik többek között ezt a korszakot, mint Kálmány Lajos, Vikár Béla, Sebestyén Gyula. Ekkor kezdték meg gyűjtőútjaikat Bartók Béla és Kodály Zoltán is, bár gyűjtéseik publikálása, kutatási eredményeik jelentős része már a következő korszakra esik.

A paraszti műveltség, a népköltészet, a népzene, népművészet értéként, rendszerként, kultúraként való megragadása Európa nyugati felén a 18–19. század fordulóján, ugyanez a folyamat Magyarországon a 19. században zajlott. Az európai modernizáció nemcsak megteremtette annak a lehetőségét, hogy a népi műveltséget felfedezzék, mint értékhordozót rögzíteni, megőrizni, átörököteni akarják, hanem olyan folyamatokat indított el, amelyeknek nyomán a helyi, „népi”, „hagyományos” műveltségek erőteljesen átalakultak, felbomlottak, végeredményben a 19–20. században az európai paraszti kultúra megszűnéséhez vezettek.

A 18–19. század fordulójának gazdasági változásai az európai parasztgazdaságokat, falusi társadalmakat is mozgásba hozták. Észak- és Közép-Európában a nemzeti piacba is bekapcsolódni képes parasztsók új anyagi lehetőségeik jelentős részét fordították viseletük, lakáskultúrájuk, ünnepi szokásaik gazdagítására. Egyrészt városias-polgáris elemek, jelenségek áramlottak a paraszti kultúrába, másrészt az ekkor erősen gyarapodni kezdő mindennapi használati tárgyállomány mellett megsokasodó ünnepi, rituális reprezentációs tárgyak formája, díszítése is sajátos módon paraszti volt, és szerepük, funkciójuk is a paraszti társadalom hagyományaiba ágyazódott (Hofer T. 1975: 402–405). A 19. században megszülető néprajzi kutatás művelői sok esetben éppen a kivirágzó népművészet reprezentációs tárgyaira figyeltek föl, és a kiszínesedő, gazdagodó tárgyakat, viseleteket, szokásvilágot és az új stílusú dalokat kezdték el összegyűjteni, és ezek nyomán értelmezni a magyar népi kultúrát.

A népi kultúráról alkotott kép földrajzilag jelentős különbségeket mutat. Nyugat-Európában a népi kultúra felfedezésének korában is annak részeként értelmeztek számos városias, polgári, tanult jelenséget, mint például a vásári multságok, a népünnepélyek, ponyvanyomtatványok. Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is a népi kultúra-kép a hagyományokat őrző és alkotó parasztságra épült (Hofer T. 1987: 411–413). Ahogy Kodály Zoltán fogalmazott: „Az igazi osztályfenntartó, történelmi osztály a falusi... Az egészen művelt tudja, hogy a falusi népnek is van kultúrája, mély, százados és

értékes, csak más, de talán jobban ellátja őt azzal, ami az ő életéhez kell, mint a városit a néhány könyvből sebtiben összekapkodott félkultúra” (Kodály Z. 1989: 22).

Minden kutatói generációnak megvolt a maga népikultúra-képe. Az etnográfia és a folklorisztika tudománytörténete szempontjából ezért megkerülhetetlen annak tisztázása, hogy egy korszak és annak tudományossága hogyan értelmezte a nép fogalmát, kiknek a műveltségeként határozták meg a folklórt. A tudományszakká válás folyamata leginkább azáltal ragadható meg és jellemezhető, hogy a 19–20. század fordulóján a kutatók mit, hogyan és miért gyűjtöttek, gyűjtéseiket miként értelmezték, rendszerezték, és anyagukat miként tették közzé.

AZ INTENZÍV NÉPKÖLTÉSZETI SZÖVEGGYŰJTÉSEK KEZDETE

A korszak legfőbb eredménye a hiteles népköltészeti szövegek jelentős gyarapítása volt az intenzív népköltészeti gyűjtések nyomán. A népköltészet gyűjtésében Kálmány Lajos honosított meg új módszert és szemléletet. Kálmány Lajos (1852–1919), szakítva a kortársak gyakorlatával, az extenzív, sok helyen végzett felszínes gyűjtések helyett az egy területen végzett intenzív gyűjtés technikáját alkalmazta. Kálmányt már a kortársak is a legjobb magyar folklórgyűjtők között emlegették, aki falusi papként adatközlői között élt. Ortutay Gyula Kálmány gyűjtési módszerét méltatva példaként állította a modern néprajzi gyűjtés számára, amellet érvelve, hogy az egy-egy tájegységet feldolgozó helyi monográfiák viszik előbbre majd a kutatást, amelyek megbízható adatot nyújtanak az összehasonlító kutatás számára (Ortutay Gy. 1941: 194–195).

Kálmány Szegeden született, és egész életpályája a szegedi nagytájhoz kötődött. A szegedi piaristáknál tanult. Az iskola szellemiségét mutatja, hogy itt tanított Csaplár Benedek, és Kálmány iskolatársa, barátja volt Löw Immánuel, a zsidó folklór nagy hírű tudósa (Péter L. 1952: 7). Anyai ráhatásra választotta a papi pályát. A temesvári szemináriumban tanult, 1875-ben szentelték föl. Káplánként egyházi feljebbvalóival több alkalommal összeütközésbe került, ez is közrejátszott abban, hogy sűrűn változtak állomáshelyei. Emberileg nagy próbatétel volt a mind magányosabbá, zárkózottabbá, keserűbbé váló – különösen a szeged-rókusi plébánia sikertelen megpályázása után – az egyre több testi, lelki nyavalyával küzdő Kálmány számára a gyakori áthelyezés Temesköz és a Délvidék falusi plébániáira. Hányattatása viszont nagy haszonnal járt a népköltészet-kutatás számára. Gyűjtései a szegedi nagytáj, Szeged és a Temesközbe kitélepült szegedi nép szövegfolklóráját örökölték meg.

Az első falu, ahol gyűjteni kezdett, az Arad melletti Pécska volt. Abafi Aigner Lajos támogatásával jelent meg első népköltési gyűjteménye, a *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* (1877–1878. I–II.). Szegednek és közvetlen környékének, Tápénak, Gajgonyának, Madarásztónak népköltészeti emlékeit tette közzé a *Szeged népe* köteteiben (1881–1882. I–II.). A közreadott szövegeket gyűjtői megjegyzéseivel is kiegészítette. 1881-ben törökbecsei káplánként kellemetlen helyzetbe került: a község vezetői bevádolták a püspöknél, amiért, úgymond, illetlen verseket gyűjt iskolás gyerekektől („Népköltésünk gyűjtésének sorsa vidéken”. *Pesti Napló*, 1881. március 17. – idézi Péter L. 1952: 18). Válaszként hivatkozik Pulszky Ferenc és Gyulai Pál közös röpiratára (Pulszky F.–Gyulai P. 1878: 145–148), amelyben a falusi értelmiség segítségét kérték a ha-

gyománygyűjtéshez. Kálmány keserűen mutatott rá a fővárosi magasztos elvek, célok, valamint a vidék valósága között feszülő ellentétre.

Kálmány saját gyűjtéseiben szöveghűségre törekedett, de Ipolyi Arnold kéziratosa mesegyűjteményének kiadásra való előkészítése során a *Magyar népköltési gyűjtemény* (MNGY) XIII. köteteként (Kálmány L. [szerk.] 1914) maga is javította, stilizálta az eredeti lejegyzéseket (Benedek K. 2006: 17–23). Saját gyűjtéseit, ha nem is írta át, de – a jó ízlés igényét szem előtt tartva – megrostálta (Kálmány L. 1914b: VI). Gyűjtései a prózai hagyományok új, korábban kevésbé kutatott műfajaira világítottak rá, és a korábban kevésbé kutatott Alföldre irányították a figyelmet. A 19. században elsősorban tündérmeséket, régi stílusú balladákat, népdalokat kerestek a gyűjtők. Kálmány a népköltési gyűjtést számos olyan új műfaj tudatosításával gazdagította, mint a történeti és katonaénekek (Kálmány L. 1952), betyárballadák (Kálmány L. 1954), hiedelemtörténetek, helyi mondák (Kálmány L. 1914a). Korát messze megelőzve ráértett arra, hogy a folklór leginkább műfaji átmenetekben él, a prózai epikus alkotások állandó változásban léteznek, a műfajhatárokat folyamatosan átlépve. A gyűjtés műfajcentrikusságát azért is vetette el, mert a nép számára a műfaji kategóriák egyébként sem léteznek. A *Hagyományok* I. kötetének alcíme: *Mesék és rokonneműek* utal arra, hogy a lejegyzett történeteket nehéz műfajilag besorolni (Kálmány L. 1914a). Az egyéniségközpontú folklorisztikai kutatás előfutára volt azáltal, hogy a *Hagyományok* II. köteteként Borbély Mihály egyházaskéri mesemondó teljes repertoárját közreadta, igaz, pár oldalas bevezetőjéből keveset tudunk meg mesemondójáról (Kálmány L. 1914b).

Kálmányt foglalkoztatták a mesei világkép mitológiai vonatkozásai. A Grimm testvérek és Ipolyi Arnold nyomán olykor átlép a bizonyítható következtetések határán (Kálmány L. 2009). Ebben a témakörben született első és legismertebb elméleti tanulmánya, a *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya* című, amit 1885-ben olvastak föl az Akadémián. Az eredetmagyarázó mondák a belőlük kihámozható archaikus világkép miatt keltették föl az érdeklődését, hiszen számos mítoszszemben bővelkedő monda nyomára akadt.

Kálmánynak életében nagyon szűk marokkal mérték az elismerést, csekély anyagi támogatásban részesült. Értékes gyűjteményeit jórészt saját költségén adta ki. Elhagyatva, méltatlan körülmények közt halt meg. Jelentős kéziratosa hagyatékának egy része több mint harminc évvel halála után látott napvilágot (Kálmány L. 1952, 1954). Tevékenysége nyomán jelentős mértékben megsokasodtak a kiadott népköltészeti szövegek, Kálmány Lajos a lejegyzések mennyiségében és hitelességben is túlszámalyta elődeit.

A SZAKSZERŰ, SZÖVEGHŰ FOLKLÓRGYŰJTÉS KEZDETE

Azt gondolhatnánk, hogy a népi kultúra jelenségeinek elmúlása iránt érzett aggodalom, a 24. óra utolsó pillanatainak izgalmaival fűtött gyűjtési láz csak a 20. században, a hagyományos paraszti életmód fokozatos elmúlásával egy időben forrósodott föl, pedig a gondolat egyidős a 19. század végén önálló tudományszakká váló folklorisztikával. Sebestyén Gyula több írásában, így *Négy emlékiratában* is megfogalmazta a nemzetközi gyűjtőhálózat, a Folklore Fellows magyar tagozatának tevékenységét értékelve, hogy „egy nemzetközi tudományos szövetkezés keretében nemzeti irodalmunk több

emberöltőre kiterjedő kísérletezései és egyenetlen előmunkálatai után sikerrel megtaláltuk módját a magyar néphagyomány rendszeres felkutatásának, utolsó pillanatban való megmentésének, nemzeti és nemzetközi tudományos értékesítésének” (Sebestyén Gy. 1914: 135).

A korszerű folklorisztikai gyűjtés számos, máig érvényes alaptétele a 19–20. század fordulóján fogalmazódott meg és vált a néprajzi gyűjtés követelményévé. Szakítva a korábbi évtizedek gyakorlatával, a szöveghűség a szakszerű gyűjtés alapvető kritériuma lett. A szöveghű lejegyzésre való törekvés hátterében kezdetben nem a mai fogalmaink szerinti hitelesség szaktudományos kritériuma állt, miszerint az adatközlő szájából elhangzott a lehető legpontosabban kell rögzíteni a maga kontextusában, még akkor is, ha bizonytalan eredetű, töredékes, esztétikailag gyenge az előadás. Igyekeztek egy-egy szövegtípus minél több variánsát összegyűjteni, és egy-egy típus, típuscsalád elterjedtségét feltérképezni, eredetét megtalálni, végső soron a szöveg archetípusát feltárni, amelyből az összes többi változat leszármaztatható. Ez, a finn Kaarle Krohn és Antti Aarne által Julius Krohn elgondolásainak továbbfejlesztésével kidolgozott, ún. földrajz-történeti módszer, amely a korszak népköltészet-kutatására Európa-szerte, többek között Magyarországon is nagyon erősen hatott.

A földrajz-történeti módszernek, ennek a népköltészeti alkotásokat keletkezéstörténeti szempontból vizsgáló szövegfilológiai irányzatnak a középpontjában az egyes szövegek és variánsaik elterjedése, illetve a folyamatot kísérő tartalmi és formai változások kimutatása áll. A földrajzi-történeti iskola elméleti alapjainak megteremtése során alakultak ki a folklóralkotások formai-tartalmi egységeinek ma is érvényes kategóriái és hierarchiája (típus, szűzsé, motívum, formula).

Vikár Béla (1859–1945) népballadagyűjtései nyomán vetette fel, hogy szükséges volna olyan gyűjteményeket megjelentetni, amelyek egy-egy műfaj – nem csak a ballada – földrajzi változatait tükröznék (Vikár B. 1896: 441–447). Gyűjteményéről térképet készített, amelyet az 1900-as párizsi világkiállításon nagy sikerrel mutatott be (Vikár B. 1901: 139; vö. Sebő F. 2006: 27–29). A fonográf használatát többek között azért tartotta gyűjtőútjai során elengedhetetlennek, mert a gépi rögzítés által vizsgálhatóvá vált a folklór egyik alapvető sajátossága, hogy változatokban él (Vikár B. 1901: 140).

Vikár Béla, akinek a Budapesti Tudományegyetemen Greguss Ágost, Gyulai Pál, Budenz József voltak a tanárai, 1889-ben Finnországban, majd 1890-ben szülőföldjén, Somogyban kezdett el népköltészetet gyűjteni (Vikár B. 1899: 25–34; 1905). A néprajzkutatók között is kevés olyan kutatót találunk, aki annyira erősen kötődött volna szülőföldjéhez, mind gyűjtései, mind egyéb javaslatai, kezdeményezései által, mint Vikár (Landgraf I. 2010: 519–521). Nem annyira a szűken vett szülőfaluhoz, hanem tágabban „Somogyországhoz” ragaszkodott. Gyerekként sok helyen élt, mert édesapja sűrűn változtatta lelkészi állomáshelyeit. Kezdetektől fogva a lehető legkorszerűbb módszerekkel, komoly nyelvészeti felkészültséggel és jó helyismerettel gyűjtött. Nem levelezők és önkéntes gyűjtők közreműködésével, hanem személyesen, több hétig tartó, gondosan megtervezett terepmunkái során, énekeseit saját közvetlen lakókörnyezetükben kereste fel. Kezdetben az élőbeszédet pontosan követő gyorsírással rögzítette a dalokat és meséket. Magas szinten művelte a gyorsírást, elismert elméleti szakírója volt e területnek, ez adta kenyérkereső foglalkozását is. Nyugdíjba vonulásáig a parlamenti Gyorsiroda alkalmazottjaként, majd vezetőjeként dolgozott. Gyűjtőútjait, kutatásait,

műfordításait, szervezőmunkáját hivatali munkáján túl végezte. Vikár idejében, különösen az első világháborút követően, nem volt egyszerű anyagi támogatást szerezni a kutatáshoz, a komoly költségekkel járó terepmunkákhoz, utazásokhoz, expedíciókhoz. Sikereinek titka leginkább roppant kiterjedt hazai és nemzetközi kapcsolathálójának erejében rejlett.

Európában néprajzi gyűjtés rögzítésére, 1896 karácsonyán, elsőként használta a fonográfot (Sebő F. 2006: 24–29). Saját állítása szerint a siratók lejegyzése kapcsán gondolt először arra, hogy egy hangrögzítő masina nagy segítséget jelentene számára a gyűjtésben (Vikár B. 1899: 26). A fonográfos gyűjtés lehetővé tette, hogy hosszabb lélegzetű prózai epikus alkotásokat is szó szerint rögzítsenek. Ezt követően a gyűjtőnek nem kellett utólag rekonstruálnia a hallott történetet a helyszínen lejegyzett szüzséből. Összehasonlíthatóvá váltak az előadók egyéni, stílusbeli különbségei, kitűnt, hogy ugyanazt a mesét ki-ki a maga módján, saját személyiségétől függően adja elő (Vikár B. 1899: 26).

Vikár nem válogatott a dallamok és szövegek eredete, műformája, előadója szerint. A saját korának tudományos gyakorlatát messze megelőző szemléletmódjának köszönhetően gyűjteményében népi, félnépi és műdal, régi kézíratos vagy ponyvai hagyomány egyaránt megtalálható. Tágan értelmezte a gyűjteni szükséges népköltészetet. Rögzített virrasztóban énekelt vallásos népéneket, folklorizálódott Petőfi-verset és magyar nótát, de kuplét, munkásdalt is. Nem csak az esztétikailag szépet, emelkedettet, a polgári ízlés szerint elfogadhatót akarta megörökíteni. Adatközlői között a vidéki társadalom minden rétege és minden korosztálya képviselve van: parasztok, pásztorok, katonák, falusi tisztviselők és értelmiségiek (lelkész, pap, postáskisasszony, tanító) és iskolás gyerekek. Vikár gyorsírási gyűjtőfüzeteiben rögzítette az adatközlő lakóhelyét, foglalkozását, családi állapotát, közösségben elfoglalt helyét. Sajnálatos módon az adatközlőkre, a helyszínrre és a témára vonatkozó társadalom-néprajzi és folklorisztikai szempontból is értékes megjegyzéseket a Vikár gyűjtőfüzeteiről készült gépirásos áttétek nem minden esetben tartalmazzák (Küllös I. 2009: 22). Gyűjtéseiből kitűnik, hogy a folklórt nem a falun élő parasztok színhagyományban élő emlékeiként értelmezte. Következésképpen különbséget tett a szakmai közönségnek és az érdeklődő nagyközönségnek szánt kiadványok között, és ez utóbbi esetében elfogadhatónak vélte az érthetőség alapelveinek érvényesítését.

Vikár tevékenyen részt kívánt venni abban a munkában, amelynek az volt a célja, hogy Magyarországot kiemelje abból a nyelvi, kulturális, politikai elzártságból, amibe a trianoni békeszerződés után került. Számára ezt jelentette a Magyar Keleti Kulturaközpont működése, a *Turán* szerkesztése, és ezt kívánta szolgálni az 1920 októberében alapított La Fontaine Társaság szervezésével is.

Vikár népzenei gyűjteményének feldolgozását a fonográfhangerek lejegyzésével Kereszty Istvánt követően Bartók Béla és Kodály Zoltán, illetve a gyorsírási gyűjtések leírásával még maga Vikár kezdték meg, de a munka a második világháború kitörése miatt nem fejeződhetett be. A fonográfhangerek a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán túlélték a háború viharait, a szövegeket őrző gyorsírási füzetek sorsa Vikár 1945-ös halálát követően rendkívül kalandosan alakult (Sebő F. 2006: 55–75). Az életmű feltárásában (Terbócs A. 1999), a Vikár-gyűjtések feldolgozásában, rendezésében, az átfedések föltárásában az utóbbi években komoly előrelépés történt (Sebő F. 2006, 2009).

Hagyatéka gazdag tárháza annak a történetileg sokrétű szóbeli és zenei hagyománynak, népköltészetnek, népnyelvnek, amely a 19. század utolsó évtizedében és a 20. század elején a vidéki társadalomban élt.

AZ ÖSSZEHAISONLÍTÓ FOLKLÓRFILOLÓGIA MEGSZÜLETÉSE

A korábbi rendszerezési próbálkozások nyomán a földrajz-történeti kutatások Európa-szerte nagy lendületet adtak a folklórműfajok tipologizálásának és a típuskatalógusok összeállításának. Ezek sorát Antti Aarne nagy hatású típuskatalógusa nyitotta meg 1910-ben, az FFC (*Folklore Fellows Communications*) harmadik köteteként. Katona Lajos (1862–1910) már 1901-ben, Aarne munkáját megelőzve, a külföldi néprajzi kutatások legfontosabb eredményeinek *A népmesékről* (Katona L. 1889) és a magyar népmesékkal foglalkozó irodalom (Katona L. 1901) feldolgozását követően, *A mesevizsgálat legközelebbi feladatairól* című tanulmányában fölvetette a rendszerezés szükségességét (Katona L. 1912. I: 201–215). Felismerte, hogy az előző évszázad során felgyült európai népmeseszövegek kellő alapot szolgáltatnak egy nemzeti és egy összeurópai szintézishez, a népmesék típusainak és motívumkincsének feltérképezéséhez. Belefogott egy korszerű típuskatalógus kialakításába. A mesék vándorlásának elmélete már a földrajz-történeti kutatások előtt évtizedekkel megfogalmazódott, amit Theodor Benfey a *Pancsatantra* 1859-ben készült német fordításának bevezetésében fejtett ki. Korábban Grimmék nem tagadták, de nem is igazolták a mesék átadásának, átvételének kérdését.

Katona Lajos kellő kritikával értelmezte és hasznosította a Grimm testvérek mitológiai, valamint a göttingeni tudós, Theodor Benfey tárgy-történeti elméletét, amely a teljes eurázsiai mesekincset Indiából származtatta, és az ún. antropológiai iskola, többek között Andrew Lang és követői nézeteit is. Katona nagy ívű komparatisztikai tanulmányai mind bizonyító erejű adalékokat szolgáltatottak azon megállapításához, hogy: „a mesék, valamint egyéb hagyományok kölcsönös kicserélése nem annyira vagy legalább nem egyedül a fajrokonaságtól, hanem annál inkább a történelmi és földrajzi érintkezés kisebb vagy nagyobb fokától függ” (Katona L. 1912. I: 176). Katona Lajost korai halála megakadályozta, hogy teljessé tegye összehasonlító népmese-tipológiáját (1903–1904), de széles látókörű munkásságával, kutatási programjával hosszú időre meghatározta a magyar népköltészeti vizsgálgatás irányát. A mesék és a többi folklórműfaj rendszerezésének, katalogizálásának igénye végigkísérte a 20. századi folklorisztika történetét.

Katona Lajos nemcsak hazai, hanem európai mértékkel is kiemelkedő szerepet töltött be a 19–20. század fordulójának gondolkodástörténetében. Vácon, katolikus iparoscsaládban született, és katolikus környezetben nevelkedett. A Budapesti Tudományegyetem bölcsészeti fakultásán a görög, az arab, a török és a kreol nyelvek tanulmányozásába fogott. Tanárai Heinrich Gusztáv, Mayr Aurél, Ponori Thewrewk Emil filológusok voltak (Császár E. 1912: 8–17). Nyelvtudása, elmélyült klasszika-filológiai ismeretei, problémaérzékenysége, széles körű kutatási érdeklődése és filológus ösztöne predesztinálták arra, hogy a magyar folklór számos filológiai alapvetését megfogalmazza. Katona Lajos tudományos szemléletére a legnagyobb hatást a pozitívista német filológia és művelődéstörténet tudományos módszertana tette, legfőképp pedig grazi egyetemi tanárai, a romanista Hugo Schuchardt és a balkanológus-indogermanista Gustav Me-

yer. Kultúra- és folklórszemléletében Theodor Benfeynek a népmese egyetemességéről alkotott monogenezis-elmélete és Wilhelm Wundt néplélektani iskolája egyaránt érvényesült. Schuchardt hatására, pályája elején romanistának indult, de tudományos érdeklődése csakhamar a kultúrakutatás, a néprajztudomány s azon belül is elsősorban a mitológia és a népköltészet felé fordult. Szövegfolklorisztikájának középpontjában a forráskutatás és a tárgy történet állt. Eleinte a német romantikában, főként a Grimm fivérek körében formálódó mitológiai iskola hatott rá (Reisinger J. 2000: 13–21). Hoszszabb lélegzetű, korai vallástörténeti tanulmányában Völund kovács germán mondáját görög-római eredetre vezette vissza (Katona L. 1884). A későbbiekben eltávolodott ettől az irányzattól és módszertől, amiről kritikus hangú, elemző összefoglalást adott (Katona L. 1896). Katona nem hitt egyetlen módszer, irányzat kizárólagosságában sem, „egyetemes filológiájának” lényege volt, hogy több tudomány módszerét és eredményét hasznosította és szembesítette.

Katona Lajos kritikus szemlélete az ősvalláskutatás kezdeti szakaszának, Ipolyi Arnold fellépéséig tartó időszakának értékelésében is megmutatkozott. Katona igyekezett rendet teremteni a képtelen elméletek zűrzavarában és megcáfolni a magyarság szkíta eredetét feltételező tudománytalan összehasonlító kísérleteket, amelyek elsősorban az óiráni és más ókori keleti vallásoknak a magyar ősvallással való összevetésére épült, ezzel jelentős mértékben hozzájárult az ősvalláskutatás tudományosabbá válásához. „E korról-korra változó fantómok nem annyira a mythologia tudományába, mint inkább a tudomány mythológiájába tartoznak ugyan... jó velük megismerkednünk, hogy csábításaik ellen egyszer s mindenkorra vértézve legyünk” (Katona L. 1897: 57). Elismeréssel szolt az Ipolyi Arnold által összegyűjtött mitológiai adatok mennyiségéről, amely révén műve tévedéseivel együtt is megtermékenyítően hatott a folklórkutatásra.

Tervei között szerepelt egy teljes *Folklór-kalendárium*, amelyben az egyházi év ünnepeinek történetét akarta megírni. A mű csak töredékesen készült el, de így is sokat ígérő kezdeményezés volt. Elsősorban a karácsonyi ünnepkört elemezte, és feltárta a pogány szokáselemek beépülését a keresztény hagyományokba (Katona L. 1912. II.; 1982).

Katona érdeme volt számos nemzetközi hagyományú, ún. vándoranekdota szüzséjének feltárása. Behatóan foglalkozott irodalomtörténeti kérdésekkel, a korai magyar epikus költészettel és a középkori magyar kódexirodalommal. Korának legfelkészültebb kodikológusai közé tartozott. Filológiai vizsgálat alá vette és sajtó alá rendezte a 13–14. századi *Gesta Romanorum* Haller János-féle 1695-ös fordítását, bemutatva miként vált a mű az egyik legkedveltebb olvasmánnyá (Katona L. 1900, 1912). Elemezte Temesvári Pelbárt példabeszédeit, a Jókai-, Festetics-, Virginia-, Bod-, Domonkos-, Teleki-kódexeket. Folklorisztikai érdeklődését filológiai kutatásai során sem szorította háttérbe, a vallásos legenda- és exemplumirodalom, illetve a néphagyomány egyes elemei (anekdoták, hiedelmek, népi imádságok, népszokások stb.) közötti kapcsolódási pontok feltárására törekedett.

Részt vett *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*, illetve *A Pallas Nagy Lexikona* folklórisztikai, mitológiai fejezetei és szócikkei megírásában. 1891–1892 között az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* szerkesztője volt, ugyanekkor Jankó Jánossal és Herrmann Antallal együtt az *Ethnographia* és a Vikár Béla által 1891-ben alapított *Élet* című folyóiratnak is szerkesztője volt. 1902 és 1904 között az *Egyetemes*

Philologiai Közlönyt szerkesztette. Kiterjedt publikációs tevékenységet folytatott a *Pesti Napló*ban, illetve irodalmi, nyelvészeti stb. szakfolyóiratokban. 1900-tól egyetemi magántanárként tartott órákat a Budapesti Tudományegyetemen. 18 évi középiskolai tanítás után, 1908-ban nevezték ki egyetemi tanárrá. Felkészültsége, tehetsége nagy hatással volt tanítványaira. Azonban sajnálatosan rövid időt kapott egy új filológus-generáció kinevelésére, két évvel kinevezése után, 48 évesen hunyt el. Király György az ő emlékének ajánlotta *A magyar ősköltészet* (1921) című könyvét, Horváth János pedig *A magyar irodalmi műveltség kezdeteiben* (1931) támaszkodott mestere kutatásaira. Rajtuk kívül tanítványai voltak Eckhardt Sándor, György Lajos, Pável Ágoston, Turóczi-Trostler József, Zolnai Béla.

Katona Lajos szemléletmódja, tudósi hozzáállása a kutatáshoz, érvelési és bizonyítási módja fordulópont a magyar folklorisztika történetében, abban a tekintetben, hogy értekezései és bírálatai nyomán szétválik a műkedvelői szinten űzött, többnyire a legnemesebb szándék által vezetett naiv tudományoskodás, áltudomány a szaktudománytól. A „Horvát Istvánoknak, Bizoni Károlyoknak, Bodor Lajosoknak és Kis Bálintoknak csak a módszerük volt tudománytalan; a hagyományba vetett erős hitük, azonban épp oly kevésbé ítéendő el, mint a mily tiszteletre méltó az a hő kegyelet és lelkes buzgalom, a melylyel kritikátlan munkájukhoz láttak. Természetes, hogy példájukon okulva, naivságaikban nem fogjuk őket utánozni; de viszont azokat sem, a kik az ellenkező túlságba esve, a hagyománytól minden hitelt, minden bizonyító erőt megtagadnak s inkább erőszakkal csúrik-csavarják még a tényeket is, hogysen valamit a tradícióból elfogadjanak” (Katona L. 1897: 59; 1912. II: 207). Napjainkig érvényes módon ragadta meg az etnográfus, a folklorista kutatói ethoszát.

A MAGYAR FOLKLÓRFILOLÓGIA ÉS -TEXTOLÓGIA EREDMÉNYEI, AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR FOLKLORISZTIKA ELSŐ SZERVEZŐDÉSEI, INTÉZMÉNYEI, KIADVÁNYAI

1889-ben a néprajztudomány művelőiből és támogatóiból megalakult a Magyar Néprajzi Társaság, és a következő évben, 1890-ben a társaság megindította folyóiratát, az *Ethnographiát*. A magyar folklór filológiája a 19. második felében alakult ki, szinte egyszerre bontakozott ki a gyűjtött szövegek antológiaszerű publikálásának gyakorlata, valamint az egyes témákról, szövegekről szóló értekezések módszere. A *Magyar népköltési gyűjtemény* (MNGY) sorozat folytatása 20 év szünet után a magyar folklór textológiájának történetében új korszakot jelent. A tárgyalt időszakban a következő kötetek láttak napvilágot. IV.: Sebestyén Gyula: *Regös-énekek* (1902a); V.: Sebestyén Gyula: *A regösök* (1902b); VI.: Vikár Béla: *Somogy megye népköltése* (1905); VII.: Mailand Oszkár: *Székelyföldi gyűjtés* (1905); VIII.: Sebestyén Gyula: *Dunántúli gyűjtés* (1906); IX.: Berze Nagy János: *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok-megyéiből* (1907); X.: Horger Antal: *Hétfalusi csángó népmesék* (1908); XI–XII.: Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I–II. Új kiadás* (1911); XIII.: Kálmány Lajos (szerk.): *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye* (1914).

Az MNGY sorozat III. kötetében még gyűjtőként közreműködő Benedek Elek (1859–1929) 1894 és 1896 között öt kötetben kiadott hatalmas gyűjteménye, a *Ma-*

gyar mese- és mondavilág, ezer év meseköltése a millenniumra készült, és célja az volt, hogy „népies irodalmi nyelven” újramesélve „a magyar nép meseköltése az ezer éves ünnepig közkinccsé váljék... hogy egyként kedves olvasmánya legyen a népnek is, a művelt közönségnek is” – a mesegyűjtemény óriási könyvsiker lett. Az 1920-as évekig mintegy háromszázezer példányban látott napvilágot, és nemcsak a középosztály gyermekei számára szolgált olvasmányul, hanem az olcsó kiadások révén a társadalom kimutathatóan széles körébe eljutott. A tankönyvíróként is tevékenykedő Benedek Elek meséi és mondái beépültek a 20. századi olvasókönyvekbe. A meséket és mondákat író/átíró/újrairó és fordító Benedek Elek műveinek példátlan sikertörténetét a kortársi folklorisztika fenntartásokkal, elutasítással, elhallgatással fogadta. Benedek Elek meséinek hitelessége kapcsán, az 1890-es években kialakult vitában érzékelhető, hogy a hitelesség/hamisítás fogalmának alkalmazása mögött a folklórszöveg eltérő felfogása húzódik meg. A 19. századi népköltészet-kutatás elsősorban esztétikai elveket érvényesítő gyakorlatát ekkortájt kezdte kiszorítani egy dokumentáló jellegű, szövegű lejegyzés iránti elvárás.

A *Magyar népköltési gyűjtemény* folytatásában, az újabb kötetek megjelenésében Sebestyén Gyulának volt fontos szerepe, aki 1910-től vette át a sorozat szerkesztését (Vogt V. 2004: 154–157). Az új kötetek sok tekintetben eltérnek az első háromtól. Anyagukat jobbra egy-egy kutató gyűjtötte és adta közre, nem beküldött adalékokból állították össze szerkesztők. Ezzel függ össze, hogy értékes megfigyeléseket találunk bennük a népköltési műfajok életére vonatkozóan is. Az utóbbi kötetek már röviden ismertették azt a néprajzi tájat is, ahonnan anyaguk származik. Sebestyén Gyula is felismerte a fonográfval való népköltészeti gyűjtés jelentőségét, és minden szakmai tekintélyével, a Magyar Néprajzi Társaságban betöltött tisztségeivel támogatta a korszerű és szakszerű szöveg- és dallamrögzítés ügyét.

Sebestyén Gyula (1864–1946) a Balaton-felvidéki Szentantalfán született a helyi református lelkész népes családjának első gyermekeként. Iskoláit Veszprémben, Pozsonyban és Debrecenben végezte. A Budapesti Tudományegyetemen magyar és német irodalmat, nyelvészetet, esztétikát és magyar östörténetet hallgatott. Tanárai Heinrich Gusztáv, Beöthy Zsolt, Budenz József, valamint Gyulai Pál voltak. Gyulai nehezen kiérdemelhető bizalmát és támogatását is sikerült megszereznie. Egyetemi tanulmányai végeztével könyvtári gyakornokként kezdett dolgozni. 1898-ban ausztriai, svájci és franciaországi könyvtárakban kutatott a magyar vonatkozású írott emlékek után. 1901-ben nyújtotta be doktori értekezését: *Adalékok a középkori énekmondók történetéhez* címmel. Ugyanebben az évben múzeumi örnek nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeumban. A *magyar honfoglalás mondái* (1904–1905) című munkájával nyerte el a Magyar Tudományos Akadémia levelező, valamint a Kisfaludy Társaság rendes tagságát 1905-ben. Ugyanettől az évtől, 1919-es kényszerű nyugdíjazásáig, igazgató-örként dolgozott a múzeum részeként működő Országos Széchényi Könyvtárban. Ez a munkakör lehetővé tette, hogy aktív éveiben a tudományos kutatást hivatásszerűen űzhesse, ami ekkor még a folklorisztika kortárs kutatói közül keveseknek adatott meg. Hivatali tisztsége arra is lehetőséget teremtett, hogy támogassa a terepen folyó néprajzi kutatómunkát. Pályájuk kezdetétől fogva segítette Kodály Zoltán és Bartók Béla kutatásait, akik, miután a Zeneakadémia titkára felhívta rájuk Sebestyén Gyula figyelmét, a Néprajzi Osztály gyűjtői és az *Ethnographia* szerzői lettek.

Tudományos érdeklődésének középpontjában mindvégig a népköltészet állt. Sebestyén nem csak a recens néprajzi jelenségek leírásával, gyűjtésével, valamint a történeti néprajzi adatok jelentőségének felismerésével jelölt ki utat a kutatás számára, hanem kiemelte az összehasonlító kutatás szükségességét, amely által a népköltészet etnikus sajátosságai is feltárhatóak. Az interetnikus kutatásokhoz a magyarországi nemzetiségek népköltési anyagának kiadásával is hozzájárult, tervszerűen foglalkozott a *Hazai nem-magyarajkú népköltészet tára* című sorozattal.

Zala megyei gyűjtőútja során figyelt fel a kutatás számára addig ismeretlen műfajra, az idegenben katonáskodók verses leveleire. 1897-től látott hozzá a regösénekek minél több változatának felkutatásához, négy éven keresztül 179 községet keresett fel 6 dunántúli és egy erdélyi megyében. A helyszíni gyűjtőmunkát hírlapi felhívásokkal segítette, ettől kezdve kötelezte el magát az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom ügye mellett. A Kisfaludy Társaságtól a sikerek láttán anyagi támogatást kapott, ennek nyomán született kétkötetes munkája a *Regös-énekek* és *A regösök* (Sebestyén Gy. 1902a, 1902b). Sebestyén nagyszabású gyűjtésének és kutatásának publikációja volt az első jelentős összefoglalás, amely megalapozta a regölés egész 20. századot végigkísérő vizsgálatát, felvetette a téma leglényegesebb kutatási kérdéseit, s egy részüket máig tartó érvénytelenné is oldotta.

Egész életében foglalkoztatta a magyarság eredete, őstörténete. A magyar honfoglalás mondái (1904–1905) című munkájában megkísérelte rekonstruálni a kora középkori magyar műveltséget és ebbe beilleszteni a maga folklórra vonatkozó ismereteit is. Kutatta a rovásírás emlékeit (Sebestyén Gy. 1909, 1915a). Sebestyén érdeme hatalmas adatfeltáró tevékenysége, amellyel a honfoglalás témájának kutatására új lehetőségeket teremtett. A regösöket a középkori énekmondók leszármazottainak tekintette, amellel érvelt, hogy a huntörténeteket a magyar honfoglalás hősköltészeti hagyományába az énekes rend tagjai illesztették be. Már kortársai vitába szálltak a honfoglalás mondakörével kapcsolatos romantikus hevülettel átitatott gondolataival, terjedős stílusban megfogalmazott okfejtéseivel. Nézetei mára több tekintetben túlhaladottá váltak.

További folklórgyűjtéseit 1906-ban a *Magyar népköltési gyűjtemény* VIII. kötetében tette közzé *Dunántúli gyűjtés* címmel. A könyv újszerűen gazdag a sorozat előző kötetéhez mérten, több mint felét balladák, románcok és dalok töltik meg, de számos népszokáshoz kapcsolódó népköltési anyag is olvasható a gyűjteményben. Többek között a Balázs- és Gergely-járás, a pünkösddőlés, a Szent Iván-nap, a lucázás és az aprószenteki korbácsolás népköltési hagyományaira vonatkozó adatokkal, bábtáncoltató betlehemes játékokkal gazdagította a kutatást.

Felfigyelt a népi kultúra történeti adatokkal való összefüggéseire, ez az érdeklődés vezette a váradi tüzesvaspróba-lajstromok tanulmányozására. Jelentősek a tavaszi és a téli ünnepkör népszokásaival kapcsolatos vizsgálatai – különösen a pünkösdi szokáshagyomány elemeire vonatkozóak –, ezek kapcsán az eredetiség kérdése mellett foglalkoztatta a folklórban nyomon követhető kopás, keveredés és a pusztulás folyamata is. 1898–1918 között, az *Ethnographia* társ- majd önálló szerkesztőjeként rendszeresen adott közre közléseket néphit- és népszokás-gyűjtésekből, illetve gyűjtési felhívásokat népköltészeti és jeles napi szokások gyűjtésére. Sebestyén Gyula érdeme, hogy az *Ethnographia* folyóiratot a folklórkutatás központi fórumává tette. 1900-ban, a *Néprajzi*

Értéstitő kiválása nyomán szerkesztői koncepciója tudatosan a népszokások, a hitvilág és a népköltészet egész területének átfogására irányult.

1919-ben a Néprajzi Társaság elnökeként előadást tartott A szocializmus és kommunizmus etnológiája címmel. A Tanácsköztársaság idején felvetette „egy nagyarányú Skansen-szerű nyílt múzeumpark” létesítését a Lágymányos területén. Szerepvállalása miatt – amellyel elsősorban az értékmentő múzeumügyet kívánta szolgálni – a Tanácsköztársaság bukása után nyugdíjazták. Az ekkor még ereje teljében levő tudós teljesen visszavonult a tudományos közélettől, Balatonszepezdre költözött, és szépirodalomhoz közelítő művekben kísérte meg népszerűsíteni korábbi tudósi nézeteit (Sebestyén Gy. 1925). Ezt követően kezdeményezései elsősorban a Balaton-vidék kutatását, múzeumügyét és idegenforgalmának fejlesztését szolgálták.

Tudományos pályaképének kismonográfiája (Diószegi V. 1972) mellett az 1989-ben S. Lackovits Emőke által Köveskálon, illetve 2004-ben a Magyar Néprajzi Társaság által szervezett „Sebestyén Gyula-émlékülések” jelentős mértékben hozzájárultak Sebestyén Gyula tudósi és tudományszervezői örökségének feldolgozásához. Sebestyén Gyula rendkívül kiterjedt tudományszervezői munkát végzett, legfőképpen a Magyar Néprajzi Társaság keretein belül. 1917-től 1920-ig az elnöki posztot töltötte be, ezt követően pedig tiszteleti taggá választották. A társaság életének egyik motorja volt, mindemellett az *Ethnographiá*nak szerkesztője is 1898 és 1920 között.

Sebestyén Gyula tudományszervezői munkásságának középpontjában a gyűjtésszervezés megteremtése és bonyolítása állt. Érezte, hogy az ipari modernizáció hatására a hagyományos paraszti életmód átalakulóban van, ezért sürgette az országos méretű folklórgyűjtést, hogy bizonyos jelenségeket még a végső eltűnésük előtt meg lehessen örökíteni (Sebestyén Gy. 1914: 129–150).

Szervezőtevékenységei közül az egyik legfontosabb a Folklore Fellows (FF) magyar tagozatának létrehozása. 1907-ben Finnországban finn, svéd, norvég, német és dán tudósok (Kaarle Krohn, Carl Wilhelm von Sydow, Johannes Bolte, Axel Olrik) alapították meg a Folklore Fellowst, egy nemzetközi folklórszövetséget a népköltészet, a népzene, a néphit és a népszokások emlékeinek megmentésre és a gyűjtött anyag tudományos feldolgozására, kiadására. Katona Lajos 1908-ban ajánlotta a FF-t a Magyar Néprajzi Társaság figyelmébe, alapszabályának tíz pontját az *Ethnographiá*ban is közzétette (Katona L. 1908b). 1911-ben alakult meg végül a Folklore Fellows Magyar Osztálya, amelynek elnöke Sebestyén Gyula, alelnöke Gombocz Zoltán, titkára Bán Aladár lett. Célul tűzték ki a társadalmi gyűjtők minél szélesebb körének bevonásával és megfelelő képzésével a magyarság és a nemzetiségek néphagyományainak összegyűjtését. Sebestyén Gyula olyan szaktudományos problémák megoldását is remélte a FF-től, mint a néprajzi irodalom szétszórtsága, a néprajzi könyvészet hiánya. A Folklore Fellows magyar tagozatának égisze alatt kezdtek voltaképpen gyűjtési útmutatókat, gyűjtési témajavaslatokat, kérdőíveket kinyomtatni (Voigt V. 1998: 7–13). A magyar néphagyomány emlékeinek országos gyűjtéséről címmel (Sebestyén Gy. 1912) foglalta össze a vállalkozás célkitűzéseit, és a Bán Aladárral közösen jegyzett Tájékoztatóban a gyűjtéssel szemben állított legfontosabb követelményeket, a javasolt gyűjtési témaköröket, kérdőívet (Sebestyén Gy.–Bán A. 1912). Sebestyén hangsúlyozta a gyűjtött anyag betűhív lejegyzését és több adatközlő megkérdezésének szükségességét, felhívta a figyelmet a lejegyzést végző és az adatközlő személy adatainak pontos lejegyzésére, ezek mai napig ható iránymutatások a szakszerű

gyűjtés számára. Az országos méretű kutatómunka anyagi és erkölcsi támogatására megnyerte a Magyar Nemzeti Múzeumot, a Kisfaludy Társaságot és a Magyar Néprajzi Társaságot, valamint magánszemélyeket és különböző intézményeket. Elképzelése szerint a nemzetközi jelentőségű vállalkozás eredményeként várható nagy mennyiségű kézirat elhelyezésére az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára szolgált volna, ahol külön folklórosztályt kívánt szervezni. Az általa elképzelt országos archívum azonban csak negyed évszázad múlva, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattáraként szerveződött meg. Elképzelése szerint a gyűjtött anyag kiadási joga a Kisfaludy Társaságot illette volna. Sorra alakultak a vidéki városok gyűjtőszövetségei Sárospataktól Kaposvárig, Szegedről Kassáig, rövid idő alatt 14 város 41 főiskoláján és középiskolájában, valamint két néptanítói testületben. A vidéki gyűjtőszövetségek közül a sárospataki, az egri, a győri, a pápai és a nagyszalontai szövetség gyűjtött sok értékes anyagot. A nagyszalontai gyűjtés meg is jelent az MNGY XIV. köteteként (Szendrey Zs. 1924), amiben a Szendrey Zsigmond által vezetett diágyűjtők egyenetlen színvonalú szöveglejegyzései mellett, Kodály felkérésre végzett szakszerű, hiteles népdallejegyzései kaptak helyet (Szalay O.–Rudasné Bajcsay M. 2001). A FF Magyar Osztály néphit gyűjtéseiből az MNGY XIX. köteteként 1998-ban jelent meg válogatás (Verebélyi K. 1998). Fontosnak tartotta az önkéntes gyűjtők képzését, valamint a technikai felszerelésükről: a kézikönyvekről és a szükséges fonográfokról való gondoskodást.

A magyar folklorisztika történetét végigkíséri a finn folklórkutatással való kapcsolatteremtés és együttműködés. A finn folklorisztika hatása érvényesült a földrajz-történeti iskola népszerűsége által. A Folklore Fellows működésében és sorozatának megjelenítésében (*Folklore Fellows Communications*) kezdettől fogva kiemelkedő szerepet játszottak a finn tudósok. Vikár Béla (1890) és Sebestyén Gyula (1915b) finnországi tanulmányútjai nagy hatással voltak tudományos pályájuk, nézeteik alakulására.

A finnugor nyelvek és kultúrák összehasonlító vizsgálatát végző finnugrisztika magyar tudósai személyükben és kutatási témáikban is sok szállal kötődtek az önálló tudománysszakká váló folklorisztika kutatásaihoz. Munkácsi Bernát (1860–1937), aki Sebestyén Gyulával együtt az *Ethnographia* szerkesztője volt 1898 és 1910 között, votják nyelvészeti és folklorisztikai kutatásokat végzett. Több alkalommal járt gyűjtőúton Nyugat-Szibériában a voguloknál, megfejtette Reguly hagyatékának vogul adatait, és az első világháború idején (1915–1918) fogolytáborokban is gyűjtött vogul és oszét foglyok körében nyelvi és néprajzi anyagot (Munkácsi B. 1887, 1892, 1893, 1896, 1952, 1963). Bán Aladár (1871–1960), aki Sebestyén Gyulával együtt szervezte a FF Magyar Osztályát, elsősorban a finnugor pogány hitvilág nyomait kutatta, lefordította Julius Krohn *A finnugor népek pogány istentisztelete* című munkáját. Tanulmányozta az uráli énekköltészetet, lefordította az észti eposzt, a *Kalevipoet*et.

A MAGYAR ZENEFOLKLORISZTIKA SZÜLETÉSE

A 19. században, Mátray Gábor (1797–1875) és Bartalus István (1821–1899) tevékenységének köszönhetően kezdődött el a magyar népzene kutatás önállósulása. Bartalus több száz dallamot másolt ki kéziratos gyűjteményekből, és számos dallamot jegyzett le a nép ajkáról Észak-Magyarország öt megyéjében és a székelység körében.

Bartalus nevéhez kötődik a 19. század legnagyobb népzenei vállalkozása, a *Magyar népdalok – Egyetemes gyűjtemény* hét kötetben, 1873–1896 között. Célja egy szisztematikusan rendezett és szerkesztett sorozatban közkinccsé tenni a magyar népdalokat variánsaikkal együtt. Saját gyűjtései mellett igyekezett minél több népdalgyűjtő munkáját felhasználni, illetőleg a régi kéziratok gyűjteményeket is feldolgozni (Paksa K. 1988: 51–52). A korszak esztétizáló törekvéseit szem előtt tartva ő is javította az adatközlők szövegeit (Sz. Farkas M. 1976: 95). Bartalus gyűjteménye, bár mennyiségében és sokféleségben kiemelkedik a 19. századi gyűjtemények közül, forrásértékében nem haladja meg azokat. Jelképes, hogy Bartalus sorozatának utolsó kötete 1896-ban jelent meg, amikor Vikár Béla megkezdte fonográfus gyűjtéseit. A 19. század utolsó harmadában számos népdalt és népies dalt publikáltak, de a szöveg és dallam továbbra is elkülönült egymástól. A kottás kiadványok zongorára átdolgozott népdalok voltak, a *Magyar népköltési gyűjtemény* sorozatában pedig kotta nélkül jelentek meg a népdalok az első három kötetben. Az első kották, amelyek a századvégi fonográf felvételek alapján készültek, Sebestyén Gyula *Regös-énekek* (1902a) és Vikár Béla *Somogy megye népköltése* (1905) című munkájában, az MNGY IV. és VI. kötetében jelentek meg.

A korszakban látott napvilágot Kiss Áron (1845–1908) *Magyar gyermekjáték-gyűjteménye* (1891), amit Bartók a legjobb 19. századi kiadványnak tartott. A kötet több mint ezer játékot közölt, mindet dallammal és a származási hely megjelölésével együtt. Kiss igyekezett rendszerbe foglalni, csoportosítani a játékokat. Felosztásának szempontjai lényegében ma is elfogadhatóak, hiszen a gyermekek fejlődésének, növekedésének alapján tárgyalta az életkornak megfelelő játékokat. Kiss Áron mindig megadta az egyes játékok változatait is, a kötet végén pedig kiemelkedő igényességgel készült, tanulmánynak is beillő jegyzetanyagot közölt. Ugyanakkor ez a gyűjtemény is szövegközpontú, a játékok nem verbális összetevőit figyelmen kívül hagyta.

Seprődi János a 20. század elején adott áttekintést szülőfaluja, a Maros megyei Kibéd tánc- és zenekincséről. A népzene kutatást nem tekintette önálló tudománynak, hanem az általános zenetudomány egyik fejezetének. Érdeme, hogy felismerte a népzene és a zenetörténet összefüggését. Úgy vélte, hogy „a népzenei gyűjtések célja sem lehet más, mint anyagot hordani az általános zenetudománynak ehhez a fejezetéhez. Emellett a népzene is anyagul szolgálhat a népiesség, a néplélek megismeréséhez, mint akár a népyelv és népköltészet” (Seprődi J. 1974: 54).

Vikár Béla, Sebestyén Gyula és Seprődi János 1894–1900 közti fonográf felvételeit követően oldódott meg a zeneileg hiteles gyűjtés kérdése, innen számítható a tudományos népzene gyűjtés kezdete. A hiteles népdalgyűjtésre és közlésre vonatkozó 19. század végi elgondolásokat Kodály Zoltán (1882–1967) és Bartók Béla (1881–1945) összegezték, és új szemlélettel egészítették ki. Kiindulópontjuk – egyben az új tudományág, a népzene tudomány alapelve – a dallam és a szöveg elválaszthatatlansága, továbbá az élő, hiteles forrásból gyűjtött népdalok hiteles lejegyzése mint a tudományos közlés alapja. A magas színvonalú lejegyzést követően a zenefolklorisztikai kutatások feladatának tekintették a legfontosabb zenei, szövegheli, néprajzi, népeleti jellemzők feltárását, a történeti, földrajzi, etnikai összefüggések és egymásra hatásuk vizsgálatát, az alapvető típusok és stílusok megállapítását, a rendszerezés és az összkiadás alapelveinek kidolgozását.

Kodály Zoltán nagyszombati gimnazistaként kezdett érdeklődni a népdalok iránt az írott források, Limbay Elemér, Káldy Gyula és Bartalus István gyűjteményei alapján.

Kodály *A magyar népdal strófa-szerkezete* című bölcsészdoktori disszertációjára készülve kereste fel Vikár Bélát, aki megengedte, hogy fonográfhangereit tanulmányozza, és lejegyezze a hangfelvételeket. Ekkor találkozott a valódi, élő népdallal, ami a gyűjteményekből hiányzott. Cselédlányoktól, diáktársaktól kezdett népdalokat feljegyezni, de a valódi gyűjtés Kodály Zoltán mátyusföldi (1905) és Bartók Béla vésztői (1906) útjával kezdődött. Tervük az volt, hogy a magyarság egészének népzenejét feltérképezik. Kodály 1905–1917-ig minden évben tett gondosan megtervezett gyűjtőutakat. Munkáját kezdettől fogva összehangolta Bartókkal.

Kodály a peremvidékeket kereste fel, egyrészt a nyelvhatárokra szorult és ott megőrzött régiesebb hagyományt kutatta, másrészt a más etnikumokkal való találkozás jelenségeit kívánta feltárni (Szalay O. 2004: 41–43). Első nagy gyűjtőterülete – a honfoglalás óta kontinuus lakossága miatt – a Zoborvidék volt. Bartók több mint húsz megyében gyűjtött, és Csík megyei gyűjtései (1907) során számos pentaton dalt rögzített. Kodály gyűjtéseivel egybevetve fedezték fel a pentatónia jelentőségét. Ennek nyomán készült Kodály Zoltán felfedezésszámba menő tanulmánya az *Ötfokú hangsor a magyar népzeneben* címmel (Kodály Z. 1917). Intenzív gyűjtőmunkájuknak köszönhetően 1920-ig csaknem 11 000 dallamot sikerült megörökíteni, a moldvai csángóktól eltekintve minden nagyobb magyar ajkú tájegységre kiterjedően (Paksa K. 1999: 26). A magyarországi nemzetiségek zenéjét elsősorban Bartók gyűjtötte, 1906-tól szlovák, 1908-tól román dalokat rögzített, érdeklődése később kiterjedt az arab (1913) és a török (1936) zene vizsgálatára is. A népdalokat egyrészt a helyszíni előadás nyomán, másrészt a fonográfhangerről írták le. A lejegyzést rögzítő támlapokat, amelyeken a variánsokat is feltüntették, összevetették. Ennek nyomán állt össze a Bartók-rendnek és Kodály-rendnek nevezett kéziratos gyűjtemény, amelybe Vikár Béla és a későbbi gyűjtők hitelesnek ítélt anyagát is fölvetették. A dallamokat Bartók a stílusok és a ritmus, Kodály a sorvégzők hangmagassága szerint rendezte. A Bartók-rend (1938-ban lezárva) cca. 13 500 dallamot, a Kodály-rend (1959-ben lezárva) cca. 29 000 dallamot tartalmaz (Paksa K. 1999: 26–27). Munkásságuknak köszönhetően, a 19. század végétől kezdődően, a magyar népzene tudomány kiemelkedő színvonalú és mennyiségű hangzót és lejegyzett dallamot tartalmazó gyűjtemény birtokosa lett.

Kezdetben Kodály és Bartók sem jegyezte meg le az énekesek nevét. Fokozatosan kezdett fontossá válni az énekes személye is, akinek a nevéen túl korát, származását, családi vagyoni körülményeit, iskolai végzettségét, vallását, olvasottságát, katonáskodását is érdemes rögzíteni a repertoárja nagysága és minősége mellett (Kodály Z. 1993: 228). A kiemelkedő egyéniségeket, tehetségeket keresték fel, akik általában a közösségi tudás letéteményesei voltak, és tudásuk a dalkincs több részlegében is kiemelkedő volt. Kodály *Voyage en Hongrie* című (1906–1910) útinaplójában örököltette meg gyűjtési élményeit, benyomásait (Kodály Z. 1983).

Az 1920-as évek előtt a Kodály- és Bartók-írások megjelentetésében és ez által a hiteles és korszerű népdallejegyzések közlésében az *Ethnographia* fontos szerepet játszott: Kodály *Mátyusföldi gyűjtés* (1905), *Balladák* (1907), *Zoborvidéki népszokások* (1909a), *Szép Ilona* (1909b), *Ráolvasó imádság szárazbetegség ellen* (1909c), *Pótlék a Zoborvidéki népszokásokhoz* (1913) című írásai és Bartók *Székely halladák* (1908) című közlése. Közösén adták ki első népdalfeldolgozásait *Magyar népdalok* címmel (1906).

A vokális zene mellett Kodály Zoltán és Bartók Béla hatalmas energiát fektetett a hangszeres magyar népzene gyűjtésébe, tudományos feldolgozásába. Bartók hangsze-

res érdeklődése ismertebbé vált, mert ő több ilyen témájú tanulmányt publikált, és több népzenei gyűjtést adott ki. Kodály hangszeres zenei gyűjtésének értéke abban rejlik, hogy sok adata egyedülálló, egy korábbi zenei kultúra utolsó darabja (Tari L. 2001).

1913-ban tervbe vették egy tudományosan rendszerezett új egyetemes népdalgyűjtemény kiadását. A címe szerint „egyetemes népdalgyűjteménnyel” jelentkezett már Mátray Gábor, Bartalus István és Limbay Elemér is. Kodály és Bartók a *Magyar népdalgyűjteményünk* tervrajzában fogalmazták meg céljukat: „A magyar népdalok és népzenei művek lehetőségig teljes, szigorúan kritikai pontos kiadása, egy monumentális, magyar Corpus Musicae Popularis szerkesztése” (Bartók B.–Kodály Z. 1913: 314). A munka számára Ilmari Krohn 1904-ben megjelent gyűjteménye szolgált mintaképül. Tervezetüket Sebestyén Gyula támogatásával nyújtották be a Kisfaludy Társaságnak, és közzétették az *Ethnographiában*. Felvetésükre a társaság nem válaszolt. Tervük, a tudományosan feldolgozott magyar népzenei anyag sajtó alá rendezése, kritikai összkiadása csak a második világháborút követően valósulhatott meg *A magyar népzene tára* kötetének kiadásával. A két népzenei gyűjtőt 1916-ban a hadügyminisztériumon belül működő Zenetörténeti Központ kérte fel a 100-100 népdalt tartalmazó katonadalfüzetek magyar kötetének összeállítására, az Osztrák–Magyar Monarchia egyes nemzetiségeinek katonadalait bemutató sorozat számára (Szalay O. 2010).

Az *Erdélyi magyarság – Népdalok* (Bartók B.–Kodály Z. 1923) című könyvük az első tudományos népdalgyűjtemény, amely valódi népdalokat közöl hiteles gyűjtésben, lejegyzésben, Ilmari Krohn módosított rendszerezését alkalmazva. Bartók *A magyar népdal* (1924) című könyve pedig az első, kimerítő népzene-tudományi összefoglalás, amely a népdalt mint ösztönszerű közösségi alkotást értelmezi, és zenei jegyek alapján elemzi, rendszerezi.

Mindketten felismerték a népdal megkerülhetetlen jelentőségét, de Kodály munkásságában a népdal túlnőtt a tudományos kutatás és a műzenei nyelv megújításának célkitűzésén. Kodály számára a népdal a magyar nemzeti öntudat és identitás alapvető hordozója volt. Publikációiban ez a gondolat, művelődéspolitikai szemlélettel kiegészülve, az 1920-as évektől kezdve átfogó nemzeti programmá szélesedett, ami a hiteles népzene kutatásán és kiadásán, a magyar zenetörténeti múlt rekonstrukcióján, az új nemzeti műzenei nyelv létrehozásán, a népdal zenei anyanyelvként való oktatásán alapszik (Szalay O. 2004: 20–21). Kodály fő feladatának tartotta, hogy a zene mindenkihez eljusson. Ez a megfontolás vezérelte tanácsköztársasági szerepvállalását is, ezért lett Dohnányival és Bartókkal a Reinitz Béla által vezetett zenei direktórium tagja. A munkáskoncerteknek köszönhetően több tízezren hallgathattak zenét, olyanok, akiknek addig erre nem volt lehetőségük. A Tanácsköztársaság bukása után Kodályt felfüggesztették állásából. A népzene nyelvezete mindkettejük művészetébe a legmagasabb fokon integrálódott, és a 20. századi magyar műzenét világszerte ismertté tette.

Bartók és Kodály tevékenysége közvetve a néptánc kutatást is érintette. A 19. század végétől a magyar népelet kutatói (Ábrányi Kornél, Bartalus István, Káldy Gyula, Fabó Bertalan) már tudatosabban kezdték képet adni a magyar néptáncokról a kor zenetörténeti munkáiban, a nyelvészeti folyóiratokban és a néprajzi monográfiákban, valamint az *Ethnographiában* (Részó Ensel Sándor, Zajzoni Rab István, Orbán Balázs, Lázár István, Moldován Gergely, Horger Antal, Kálmány Lajos). Különleges néptáncok (kállai ket-tős, csürdöngölő, borica tánc) jellemzőit vagy tánc történeti adatokat ismertető közlések jelentek meg. A hajdútáncról folytatásos történeti vita bontakozott ki az *Ethnographiá-*

ban (1905–1906), ennek eredményeként született meg a téma első összefoglalása (Réthei Prikkel M. 1924).

Az 1890–1920 közötti időszakban a fonográfós gyűjtés megteremtette a szöveghű lejegyzés, a dallamrögzítés, a dialektust több-kevesebb pontossággal visszaadó szövegek közlés lehetőségét, igényét, ami rövid időn belül követelménnyé vált. Megkezdődött a gyűjtött szövegek műfajokba rendezése, a típusok meghatározása, a variánsok feltérképezése, a szövegek közreadása során magyarázó, a változatokra utaló jegyzetek készítése. Ezek azok a máig ható alapelvek, amelyek következetes érvényesítése nyomán a folklorisztika önálló tudományszakká vált a 19–20. fordulóján.

ÚJ ELMÉLETI TÖREKVÉSEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI MAGYAR FOLKLORISZTIKA TÖRTÉNETÉBEN (1920–1945)

A FOLKLORISZTIKA INTÉZMÉNYI HÁTTERE

A két világháború között az intézményi háttérként funkcionáló adattárak, szakarchivumok szöveges és immár hangzó, fotón és filmen rögzített adatokkal is gazdagodtak. Ezek között a legjelentősebb a Néprajzi Múzeum 1939-ben alapított Ethnológiai Adattára volt etnográfiai és folklorisztikai anyagával.

Megalakultak az első egyetemi néprajzi tanszékek a maguk folklorisztikai témájú tantárgyaikkal és archívumaikkal. A kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem a trianoni békeszerződés következtében 1921-ben Erdélyből Szegedre költözött. Herrmann Antal itt folytatta 1921–1926 között a Kolozsváron 1898-ban megkezdett néprajzi előadásait. A Szegeden 1929-ben alapított első magyarországi néprajzi tanszék oktatói, előbb Solymossy Sándor, majd Bálint Sándor a folklór kutatói voltak, szemben a budapesti egyetemen 1934-ben felállított tanszék tárgyi néprajzi érdeklődésű oktatóival. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán 1939-ben létesített Magyarságtudományi Intézet és a Franklin Társulat közös kiadásában jelent meg az *Új Magyar népköltési gyűjtemény*.

A Magyar Tudományos Akadémia 1929-ben Ethnographiai és Folklorisztikai Bizottságot hozott létre, ami némi szervezeti háttérrel nyújtott a szak hivatásos művelőinek és társadalmi gyűjtőinek. A bizottság 1933-ban népzenei albizottsággal egészült ki, mely elhatározta *A magyar népzene tára* kiadását, és megteremtette a lehetőséget Bartók, Kodály, Lajtha népzenei kutatásaihoz. Ugyancsak az akadémiai támogatásnak köszönhetően jelenhetett meg az 1933–1937 között a magyar néprajz első összefoglalása, *A magyarság néprajza* négy kötetben, a második két kötetben a szellemi néprajz, népköltészet, népszokások, néphit addigi eredményeinek összegzésével.

A FOLKLORISZTIKA NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERE

A magyar néprajztudomány az első világháború után kutatási terepének jelentékeny részét elveszítette. Életképességét, a kutatások folyamatosságát bizonyítják mégis nem-

zetközi kapcsolatrendszerének fenntartott és bővülő körei, melyekre több kutatástörténeti tanulmány is rámutat, például Heller Bernát posztumusz megjelent műve (Heller B. 1943). Heller Bernát, orientalista, 1922-től 1935-ig a bibliai tudományok tanára volt. Külföldön is elismert irodalmi munkássága a Szentírás, az aggada, az összehasonlító irodalomtörténet és a néprajz területeit öleli fel: kutatásai során számos jelentős tárgytörténeti adalékot szolgáltatott magyar mondákhoz és a magyar klasszikusok magyarázatához. Jeles művei – *A héber mese* (1921) és *Das hebräische und arabische Märchen* (1930) – ma is idézett munkák. Heller fent említett (1943) tanulmányában megállapítja, hogy a 20. századi folklórtudományban, az ő koráig három legjelentősebb összefoglaló mű – Bolte, J.–Polívka, G. (1932–1935), Mackensen, L. (1930), Thompson, S. (1932–1936) – szerzőinek mindegyike rendelkezett több-kevesebb személyes kortársi magyar kapcsolattal, így folytatódott az előző korszakban ismertetett nemzetközi lépéstartás.

Az 1910-ben, Helsinkiben megindított FF kiadványok tárgyköre felölelte a vallási mitikus, babonás, néphit és népszokásbeli tematikát. Ebben a sorozatban került kiadásra az Antti Aarne által szerkesztett mesei típusjegyzék, amelybe beledolgoztak számos nemzeti meseanyagot (skandináv, germán, román, szláv, finnugor népektől). Ez arra ösztönözte a magyar mesekutatókat is, hogy kiegészítsék Aarne jegyzékét a magyar sajtóságokat kimutató listával: így született meg Honti Jánosnak a nemzetközi sorozat magyar anyagát német nyelven kiadott mesekatalógusa.

Nem csupán a kezdeményező Sebestyén Gyula, Bán Aladár vagy Honti János kutatásai kerültek bele a nemzetközi vérkeringésbe, hanem számos további kiadvány szerzője – W. Anderson, N. P. Andrejev, J. Bolte, A. Taylor, K. F. Karjalainen, W. Liungman – is használták elemzéseikben a korábbi magyar kapcsolataik révén megismert magyar összehasonlító anyagot. A magyar kutatók mellett idézték a magyar folyóiratok közül az *Ethnographiát*, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*t, a *Keleti Szemlét*, a *Nyelvtudományi Közleményeket* és a magyar kutatók angol, német, francia fordításban hozzáférhető anyagát.

MAGYAR NÉPRAJZI REFLEXIÓK A KORTÁRS NEMZETKÖZI KUTATÁSOKRA – A MAGYAR KUTATÁSOK JELENTKEZÉSE A NEMZETKÖZI NÉPKÖLTÉSI MOTÍVUMKATALÓGUS ANYAGÁBAN

Ahogy a nemzetközi tudományosság értékesítette a magyar folklórpárhuzamokat, a magyar néprajz is reflektált az FFC munkájára: ismertetések sora készült a megjelent FFC-kötetéről Berze Nagy János, Sebestyén Gyula, Bán Aladár, Szendrey Zsigmond, Binder Jenő, Strauss Adolf, Honti János és mások tollából. Szendrey Zsigmond és Honti János pedig saját anyagát a nemzetközi munkák útmutatásait követve, a magyar sajtóságokat is kiemelve iktatta be a nemzetközi rendszerekbe.

Heller Bernát posztumusz munkája jelentékeny teret szentelt a Stith Thompson által jegyzett, 1932–1936 közt megjelent *Motif-Index* 6. kötetében található magyar vonatkozások ismertetésének. Bár Thompson négy évvel korábbi mesetípus-katalógusában kevéssé van reprezentálva a magyar folklór, csupán néhány magyar szerzőt idéz, Moór

Elemért, Solymossy Sándort, a *Motif-Index* bevezető tanulmánya már Róheim három idegen nyelven megjelent cikkére is hivatkozik. Az *Index*ben pedig felhasználja és idézi Ipolyi Arnold, Heller Bernát, Moór Elemér, Róheim Géza, Solymossy Sándor és mások munkáit. Thompson Solymossy révén szerzett tudomást például a madárlábon forgó kastélyról, az égis erő fáról, az égbe jutás magyar motívumanyagáról.

TEORETIKUS ALAPVETÉSEK

A mesekutatás további elmélyítéséhez Turóczi-Trostler 18. századi történeti adatokkal járult hozzá (Trostler J. 1927), az újkori folklór legjelentősebb magyar elméleti megállapításai pedig a klasszika-filológus Marót Károlynak köszönhetőek. Marót Károly gondolatvilágára az első világháború előtt Andrew Lang, van Gennep, Róheim gyakorolt hatást, egyéni lélektani, pszichoanalitikai irányú érdeklődését jelzik egyes korai publikációi. Másrészt ő az, aki Ortutay korai műveit, a *Nyíri és rétközi parasztnépmeséket*, a *Székely népballadákat*, valamint Vargyas Áj-kötetét ismerteti, és ugyancsak ő az, aki elméleti igénnyel fogalmazza meg a magyar néprajz célkitűzéseit, s igyekszik tágítani a horizontot az általános etnológia felé. Vallás- és mágiaelmélete kortársai – Kerényi Károly, Trencsényi-Waldapfel Imre, Szabó Árpád munkássága tükrében –, folklorisztikai elmélete a folklorista kortársak – Róheim, Honti, Ortutay – munkáival összevetve mutatják őt az alapvető elméleti tételek kialakítójának, így méltatja őt Tóth István is. Marót népköltészet-elméleti írásai (Marót K. 1938, 1940a, 1940b, 1945, 1947) és mindezekben alapuló Homéros-tanulmányai alapvető szembenállást mutatnak Solymossy Sándornak *A magyarság néprajza* számára írt népköltészetre vonatkozó elveivel. Marót szerint a nép- és műköltészet közti különbség kizárólag annyi, hogy a népköltészet formailag, tartalmilag egyszerűbb, mint a műköltészet, amely bonyolultabb formákkal komplikáltabb tartalmakat közvetít, de közöttük alkotás-lélektanilag nincs különbség, még ha eltérnek is a továbbélés módját tekintve, minthogy az irodalom, írással vagy nyomtatással változatlan hagyományozást, a szóbeliség viszont az anyagának állandó változtatását jelenti. Marót komplex megközelítésű népköltészet-fogalma, illetve teoretikus rendszere azon alapszik, hogy szembefordul az őt megelőző korszakok pusztán irodalmi ismérvek alapján való kategorizálásával éppúgy, mint az evolúciós fejlődés magyarázataival. Legfőbb újításként a nép- és műköltészetet egységes nézőpontból vizsgálja, és úgy határozza meg, mint a poétikumhordozó közösségből a legtehetségesebb alkotóként kiváló, egyéni teremtést elvégző lángész produktumát, aki a mindenkiben meglevő életérzésményt a legadekvátabb s egyúttal gyönyörködtető poétikai formába képes önteni, akár egyszerűbb formába, mint a népköltészet, akár bonyolultabba, mint a műköltészet teszi. A korát megelőző és a kortársi teoretikusokkal szemben nemcsak a költői anyag két létezés módja (nép/mű) lényegi azonosságának hangsúlyozásával foglalt el ellentétes álláspontot, hanem kifejtette azt is, hogy nincsenek átléphetetlen műfaji határok: a költészeti megnyilatkozások sosem egészen tiszták, átmeneti műfajiságukon túl a nem költészeti vonatkozásaikkal, azaz mágikus, vallásos, tudományos, melodikus stb. tartalmi elemekkel is számolni kell. Véleménye szerint a túl mereven megállapított műfaji határokat az élet felülírja: valamely irodalomtörténeti köznyelv megállapította mesei, mondai vagy mitikus kategóriákat mindenfajta

közösségi költészet szükség és cél szerint alakítja és alkalmazza saját igényeihez (Marót K. 1964: 10). Nem a használó-befogadók, hanem a szaktudományosság minősíti mítosznak azt a komplex alkotást, amelyikben a primitív filozófiai gondolatok látszanak lényegesebbnek, mondának azt, amelyikben az elhalványult történeti vonások állnak inkább előtérben, mesének pedig azt, amelyikben a fő cél csak a „mulattatás”. A költészet komplex voltát igazolja bármely élő megnyilatkozása, példaként említve a ballada énekes, táncos drámai összetevőit a pusztai eposz-ballada genetikai kapocs leírásán felül. Ezzel összefüggésben tartja törvényszerűnek, hogy egy közösség formulaszerű kifejezései sincsenek határokhoz kötve, és nem tanúsítanak történeti egymásutániséget sem, így nem mutatnak sajátlagos balladai vagy románcra utaló eredetet, mint például az orosz mesék és bilinák azonos formulakészlete, melyből vegyesen épül fel mindkét műfaj. Mindennek következtében ő is üdvözölte a Thompson-féle *Motif-Indexet*, amely minden egyes motívum valamennyi műfaji felhasználását számba veszi.

Marót 1924-től, Szegeden a klasszika-filológia magántanára volt, és szoros kapcsolatot ápolt többek közt Ortutay Gyulával. Ismeretségük kezdetétől fogva szakmai küzdőtársak voltak, többek közt az egyéniségkutatás fontosságát tekintve. Marót 1947-től lett budapesti egyetemi tanár, és a 60-as években előadó a Néprajz Tanszéken is. Előadott teoretikus elvei a költészet lényegének, valamint az alkotás lényegének megragadását járták körül. A változatképzéssel, ennek stiláris eszközeivel foglalkozott: a hasonlatok, költői képek, formulák, metrum egyéni stílus hatás eléréséhez vivő módozataival. Korai munkásságától kezdve foglalkozott a rítusok összehasonlító vizsgálatával (házassági szokások, a meztelenség, rítus és ünnep, Szent Iván napja). Teoretikus elgondolásai napjainkig élnek a „közköltészet” kutatóinak munkásságában (Kerényi Ferenc, Küllös Imola, Csörsz Rumen István).

MESEKUTATÁS

A paraszti-pásztori családban született, népmeséket 14–15 éves korában, szülőfalujában gyűjteni kezdő Berze Nagy János a budapesti egyetem hallgatójaként Katona Lajos tanítványa volt. Ennek köszönhetően egész életét a népmesék tudományos kutatásának, feldolgozásának, kiadásának szentelte, mint folklorista, mint tanár. A tanügyigazgatásban különböző beosztásokban és különböző állomáshelyeken teljesített szolgálatot, és mindenütt folytatta a népköltészeti gyűjtő- és feldolgozó tevékenységet is. Értékes Baranya megyei néprajzi anyagát falusi tanítók segítségével gyűjtötte. Két legnagyobb jelentőségű munkáján, a *Meseszótáron* és a *Mesetípusokon* kezdetektől fogva egyfolytában dolgozott. A *Meseszótár* első 14 ívét már kiszedték, de az első világháború miatt a munka megszakadt, és maga a kézirat is elveszett. A *Mesetípusok* kidolgozását talán már korábban megkezdte, mint a *Meseszótár* elkészítését. Katona Lajos már 1908. december 29-én kelt levelében kéri, hogy Berze Nagy a már kidolgozott típusokat küldje el mihamarabb az *Ethnographiának* (Katona L. 1908a: 253). De az 1400 oldalas *Magyar népmesetípusok* I–II. csak 1957-ben, posztumusz jelent meg. A klasszifikáció Antti Aarne meseelrendezési elveit és Katona Lajos típusmeghatározási tanácsait követő típusosztályozás volt. Berze Nagy az 1933-ig megjelent teljes magyar meseanyag minden meséjének, a minimális esztétikai igényt kielégítő, motívumokra, elemekre bontott

s az általa megállapított típusképpel pontról pontra összevetett verziójának elemzését elvégezte (az állatmesék, ostoba ördög mesék, egyes egyetlenelemű tréfás mesék kivételével). Nem ritkán, utalásként, a feltételezett, de ki nem kutatott ponyva-, népkönyvveredetre is hivatkozott. Két vagy több mesetípus összetétele esetén mindenütt a megfelelő típushoz tartozó részt elemezte a verzióból, típusösszetétellel, számmal utalva a többi, oda nem tartozó típusra. Legtöbb nem elemzett mese típusvázlata helyett az egyes mesék időrendben első feljegyzett verziója szerepel. Berze Nagy a motívumot tartotta a mese állandó elemének, így az archetípusnak vélt típusképet motívumokból alkotta meg. Ennek köszönhető, hogy egységes alapúnak tartott tipizálásában keverednek a mesék állandó és változó elemei, pl. a szereplők attribútumai, egy-egy funkció teljesítésének eltérő módja mint változó komponensek részét képezik sémáinak. A motívumok állandó komponensként való feltételezése a történetben elfoglalt helyüktől független vizsgálatukhoz vezette, így elmaradt a művészi elbeszélés megszerkesztési törvényeinek vizsgálata. Az általa számba vett 612 mesetípus mindazonáltal a magyar népmesék első nagyobb, korszerű rendszerezése. Tanulmányaiban a mese és monda, a mese és néphit összefüggései mellett foglalkozott a népköltészetnek a műköltészetre gyakorolt hatásaival is, de cikkeket közölt egyes hiedelmekre és temetkezési szokásokra vonatkozóan is. Jóval halála után jelent meg sajátos felfogású mitológiai munkája, az *Égigérő fa* (1958). Napjainkig fontos művei (Berze Nagy J. 1935, 1940, 1957) mellett a magyar népmesekincs keleti elemeire vonatkozó megállapításai revízióra szorulnak (Berze Nagy J. 1958).

Honti János népmesekutató, irodalomtörténész, keltológus, tragikusan rövid tudományos pályájának nemzetközileg is legelismertebb vonulata a keltológia terén végzett tevékenysége. Az izlandi mitológia jeles szakértője volt, aki átfogó ígénnel foglalkozott a kelta vallástörténettel, irodalommal és annak folklórösszefüggéseivel. Ebben a vonatkozásban legfontosabb művei *Mesék és mítoszok a halálról és halhatatlanságról* (Honti J. 1936) és *A sziget kelta mítoszáról* írott tanulmánya (Honti J. 1937). Mesekutatóként meseszövegek összehasonlító vizsgálatával, történeti elemzésével foglalkozott, filológiai módszerekkel dolgozott, és nyelvi, textuális, műfaji kérdések megoldását végezte el. Honti mesekatalógusa – az első idegen nyelven, németül hozzáférhetővé tett jegyzék – azonban csak a nyomtatott meseszövegeket vette figyelembe, de a folyóiratok és nyelvészeti publikációk felvétele közülük is esetleges (Honti, H. 1928). Az általa adott új típusvázlatok nem egyeznek Thompsonéval, és természetesen nem egyezhettek Berze Nagyéval sem. Minthogy kb. 43 lapos szövege német nyelvű, közelebb áll az 1910-es Aarne-féle változathoz, mint az új angol katalógushoz. A nemzetközi kutatás azonban ezt használta, minthogy a folklorisztika központi könyvsorozatában (FFC) jelent meg, ez mindmáig a világszerte ismert magyar népmese-katalógus. Minthogy Honti az egyes magyar meseszövegeket nem mutatta be, csak típusszámokkal jellemezte, ez a jegyzék csak szűk körű felhasználást tesz lehetővé. Ezzel ellentétben a klasszikus meseanyagunk milyenségét illetően az 1400 oldalon bemutatott 612 típust közlő Berze Nagy kétkötetes *Magyar népmesetípusok* című munkája jobb tájékoztatást nyújt, és használata napjainkig folyamatos.

Az Ortutay által szerkesztett és bevezetett *Válogatott tanulmányok* (1962) című kötet bemutatja Honti tudományos tevékenységének gazdag sokszínűségét. Továbbgondolandó Honti „mesei világa” is, amely nem társadalomtörténeti háttérrel vagy szinttel, hanem a mesei milió megragadását jelenti, és figyelemre méltóak meseelméleti-mese-

morfológiai kezdeményezései is a kortárs orosz folklorista J. Propp rendszere tükrében. Az egyéniségkutatás irodalmi elemzőeszközei ellenében a „néprajzibb” módszerek alkalmazása érdekében vitába szállt Ortutay iskolájával is, kifejtve, hogy fontosak a társadalomvizsgálati módszerek egy-egy rendkívüli alkotó és környezete megragadásában, de néprajzilag relevánsabb eredmények adódnának egy népköltészet-használó faluközösség életének folklórbeli kapcsolathálója vizsgálatából. Ennek a véleménynek a helyességét igazolja Kovács Ágnes később (1943–1944), az ÚMNGY ketesdi kötetében, *A kalotaszegi népmesékben*.

Az 1961-ben megjelent nemzetközi katalógus új típusmeghatározásai viszont szükségessé tették egy azonos rendszerű, új, kibővített, a nyomtatott és a kéziratos anyagon is alapuló, teljes magyar katalógus elkészítését. (Ez lett az 1982–2001 között megjelent *Magyar népmesekatalógus*.)

GYŰJTÉSI SZEMPONTOK VÁLTOZÁSA – EGYÉNISÉGGKUTATÁS

A magyar mesegyűjtők törekvése kezdettől fogva az volt, hogy egy-egy vidék, legtöbbször saját szülőföldjük mesekincséről táji monográfiában átfogó képet adjanak. Így tette meseköltészete révén halhatatlanná Kriza János és Benedek Elek a Székelyföldet, Kálmány Lajos Szeged környékét, Berze Nagy János Besenyőtelket és környékét, Baranya megye területéről Pécs környékét, Horger Antal a Brassó megyei Hétfalut, Ortutay Gyula a Nyírséget, Végh József a Sárrétet stb. Az 1930-as évektől a modern magyar folklorisztika kibontakoztatásának jelentős alakja, Ortutay Gyula kutatási területe elsősorban a ballada és a népmese volt. Nevéhez köthető az első egyéniségkutató monográfia (Ortutay Gy. 1940).

A kizárólagosan szövegközpontú, az alkotó embertől teljesen eltekintő megközelítésmódot az Ortutay Gyula nevével fémjelzett ún. „budapesti iskola” felcserélte a „meseszóra” vonatkozó legalapvetőbb kérdésfeltevésekre, a középpontba állítva nemcsak a hangzó, hanem a vizuális aspektust is, az egyén és közösség kapcsolatát a maga társadalmiságában. Ortutay Gyula gyűjteményeitől és az *Új magyar népköltési gyűjtemény*-től kezdve a kutatók nemcsak hogy a hiteles, művészi becsű, népi szövegeket közlik, hanem az előadót magát is elmélyült tanulmányokban mutatják be. E sorozat mesélői között vannak olyan, a társadalom periferiájára szorult, marginális előadók, mint pl. Fedics Mihály, Pandúr Péter vagy Tóth Szőke Józsefné, olyan rendkívüli repertoárral rendelkező cigány mesélők, mint Ámi Lajos, Jakab István, Cifra János (sorozaton kívül ide vonható Busa Viktor is vagy az előszó és felolvasás terjesztette hatalmas terjedelmű ponyvaismerettel jellemezhető Babos István, Jóni Ferenc és Anna), a mérhetetlen olvasottságról tanúskodó Tombácz János és egy egész kistáj, a gömöri néphagyományt őrző Tóth Balázsné Csák Margit.

Amíg a vizsgálat központjában kizárólag a kontextustól független meseszöveg állt, addig a rövid, rögzített, többé-kevésbé logikus, stabil típusokat képező narratívumok földrajz-történeti, esztétikai, poétikai kutatása állt előtérben. Az elmondás kontextusában vizsgált mesemondást más jellemezte: a mesélő a hallgatóság érdeklődésétől befolyásoltan több típust összefűzve, motiváltabban, aktualizáltabban adhatta elő mondanivalóját, és ez formai-tartalmi következményekkel járt. Ortutay véleménye szerint

a kikristályosodott, végső logikus, önálló típusformákat képező nyugati vagy könyvmesékkal szemben az élő előadás nyomán rögzített felvételek illogikusaknak, szerkezet nélkülieknek, instabilaknak, tetszőleges összetételűeknek tűnhettek, holott a sajátos, országszerte elterjedt affinális típuskapcsolatok arra engednek következtetni, hogy általában ez jellemzi az élőszavas mesemondást.

A kevés külföldi elméleti előzmény (Azadovszkij, Szokolov fivérek) után, az 1940-es évektől kialakuló egyéniségkutató budapesti iskola (Ortutay Gyula, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Banó István, Dobos Ilona, Katona Imre, majd Penavin Olga, Nagy Olga, Faragó József és bizonyos fokig Gaál Károly) teoretikus és metodikai eredményei és újításai a következőkben foglalhatók össze. Egyre differenciáltabban vizsgálták a mesemondást mint kommunikációs ténytet, középpontba állítva kezdetben a kiváló elbeszélő emberi, mesemondói egyéniségét. Ezután osztályozták a mesemondó alkalmakat. Majd az elhangzó szövegeket kutatták egyrészt földrajz-történeti, filologikus-esztétikai, poétikai aspektusokból, másrészt mint valamely műfaj reprezentánsait, melyeket típusba sorolva motivikai analíziseknek, stilisztikai vizsgálatoknak vetettek alá, feltárva bennük a mesei sztereotípiák, a beágyazott hiedelmek, világképek rendszerét. Általánossá vált az egyéniségkutatók körében egy kiváló mesemondó teljes meseanyagának és világképét alkotó hiedelemvilágának összegyűjtése, háttérként megrajzolva magának az elbeszélőnek az élettörténetét, vizsgálva a társadalmi réteghelyzetét jelölő foglalkozását, hogy mindezekből elvonatkoztatható legyen mesemondói típusa, mesemondó művészete, előadói viselkedésmódja. Leírások, elemzések születtek a mesemondás tanulásáról, mester és tanítvány, környezet és közönség viszonyáról, a befogadó hallgatóság mesemondás-tanulást befolyásoló szerepéről, majd az előadásmódot involváló jelentőségéről, mellyel biztosítani tudta a fennmaradó hagyománytiszteletet, az egyidejűleg kikényszerített újítások igénylése mellett. Megállapították, hogy a reprodukáló és kreatív mesemondó közti különbség a változatlan szöveghűség, illetve szerkezeti, motivikai bővítés használatában, a mesemondási időtartamban nyilvánul meg, hogy röviden vagy hosszan mesél-e, illetve a meséltek újdonságtartalmában: hogy hagyományos vagy új mesét mond-e. Különbségeket mutattak ki a mesemondók műfajhoz való vonzódásában: szimbolikus tündérmese vagy reális trufa alkotja-e repertoárjukat. Eltééréseket találtak a férfi és női mesélők közt is: az előbbieket inkább kalandos, az utóbbiak pedig morális töltetű meséket adtak elő gyakrabban.

Mesekutatók között egyetértés van abban, hogy különbség mutatkozik a női és a férfi mesemondók repertoárja között, ennek azonban sem mértékét, sem tartalmi, stilisztikai tulajdonságait nem vizsgálták még reprezentatív mintán. Születtek leírások arról, hogy a női tematikát inkább reprezentálják az otthon világában játszódó történetek, a ház, a háztartásvezetés, gyereknevelés, családayai szerepkör feladatai, vendéglátás témái, valamint az e szerepek kidomborításához szükséges pszichikai jegyek: az alávetettség, engedelmesség, kiszolgáltatottság egyfelől, a józan, hétköznapi találékonyság, gyöngédség másfelől. A társadalmi életben szerepet játszó női mesebeli szerepeket vizsgálták foglalkozás, státusz, családi állapot és férfi-nő viszony szerint és a női szerepkörök egymáshoz való viszonyában is. A leggyakoribb pszichikai jegyek: áldozat típusú, alvó Csipkerózsika, elesett, kiszolgáltatott csonka kezű lány, Hamupipőke, vagy a segítő-útbaigazító-tanácsadó nők, valamint ezek ellentétei: a nagyravágyó, nagy erejű asszonyok, a bűnelkövető, hűtlen/irigy anya vagy testvér, lusta, engedetlen, illetve szorgos,

engedelmes lányok, hiú, kíváncsi, hazug, kacér, incesztuózus nők tipológiája kiegészül a sikeres, pl. táltos tulajdonságú hösnőkkel. A férfirepertoárok reprezentatív műfaja, az archaikus mitikus vonásokkal telített hősmesék világa általában nem barátságos, hanem férfiasan bátor, küzdelmes, a „mi” világunkba behatoló természetfelettiek kártékony tevékenységének hősiek győzelemmel való felszámolása.

A kutatások eredményeként megállapítást nyert, hogy a mesemondók hallgatósága is egy olyan folklórtudást hordozó csoport, amely a kulturális örökség etikai, vallási, lokális, regionális, esztétikai, szimbolikus stb. jelentéseinek és öntudatos fenntartásának letéteményese, és mint ilyen, a befogadó közösség szabja meg a mesemondást illető tartalmi, formai, stílári stb. kérdéseket is. E befogadó közösségek minden cselekménysort meghatározott jelentésekkel felruházó, hallgató egyedekből állnak, akiknek reakciói, megnyilatkozásai, célzásai hívják létre a meseszöveget. Állandó mesemondási alkalmak adódnak a falusi közös munkák során és téli falusi szórakozás gyanánt, de a nem paraszti foglalkozású fizikai munkások, koldusok, föld nélküli parasztok, alkalmi mezőgazdasági munkások, napszámosok, pásztorok, halászok körében is.

A mesemondás komplex társadalmi gyakorlatának vizsgálatára irányuló mikroanalitikus terepgyakorlati technika kiegészül egy szigorú összehasonlító filológiai analízissel, ami – mint Dégh (1960) megállapítja – összehasonlítja a specifikust az általánossal a hagyományozás és felejtés folyamatában, hogy felmutassa a variálódás és változás törvényszerűségeit az átörökítéstől a szétmesélésig. Ilyenformán a mese élete és törvényszerűségeinek vizsgálata képet ad a tradíció helyi struktúráiról, a hagyományozásnak a helyi társadalomban betöltött szerepéről és a kulturális örökség kiváló mesemondó általi felhasználásról.

Az alkotó szájhagyományozás élő gyakorlata során a mesemondói kreativitást korlátozza, hogy a hallgatóság a megszokott iránt sokkal befogadóbb, és a kreatív mesemondó is a hétköznapi tudása területén improvizál a legszabadabban. A klasszikus mesemondás társadalmi megbecsülésének eltűnése felgyorsította a tradicionális, alkotó szájhagyományozás élő gyakorlatának elsorvadását, és elősegítette műfaji átalakulását. Azaz hogy hazugságnak kezdték minősíteni a korábban igaznak hitt csodás történeteket, hogy új ismeretek terjedtek el, melyeket egyre inkább előnyben részesítettek a hagyományos tudással szemben, hogy beszűkültek és fokozatosan megszűntek a hagyományozást fenntartó közösségi alkalmak, hogy fellazult a korábban kötelező erejű erkölcsi értékrend, és szétfoslott annak követendő példakép mivolta, valamint egyre szélesebb körben terjedt el az egyéni ismeretszerzés és szórakozást lehetővé tevő tömegkommunikáció.

Az egyéniségekutatási módszer azonban – életképességét igazolva – maga is átstrukturálódott, s még napjainkban is sikerrel hódít meg egyre újabb szakterületeket pl. a vallási néprajzban, a táncos egyéniségekutatásban vagy a népi táplálkozás rendjének kutatásában.

SZÓLÁSKUTATÁS

Tolnai Vilmos *A magyarság néprajzában* írta meg kutatásának összefoglalását *Szólások (Szóláshasonlat, szólásmód, közmondás)* címmel (Tolnai V. 1935), melyben a szólásokat a szellemi néprajzban helyezi el, definiálja és leírja azok különböző fajait,

tárgyköreit, megállapítva helyüket a nemzeti és nemzetközi viszonyrendszerükben. A gazdagon annotált szakirodalom és a kutatás kijelölt feladatai meghatározták Csefkó Gyula, Kertész Manó, majd a későbbiekben O. Nagy Gábor művelődéstörténeti irányultságú szólamagyarázó munkáit is. Kertész Manó 1922-ben megjelent *Szokásmondások – Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei* című könyve különböző témakörök szerint csoportosítva mutatta be az egy-egy mesterséghez, népszokáshoz, táplálkozáshoz stb. kapcsolódó kifejezések keletkezésének történetét (Szemerkenyi Á. 2009).

NÉPHIT- ÉS NÉPSZOKÁSKUTATÁS

Róheim Gézát, ahogy munkásságát Pócs Éva jellemezte (1992), a pszichoanalitikus etnológia későbbi megteremtőjét, alapvetően a magyar múlt, a magyar folklór sajátosságainak az egyetemessel való összefüggésbe állítása érdekelte. Kutatásaiban az egyetemes emberi magyar megfelelőit kereste, és összehasonlító adataiból egy-egy jelenség eredetére, történetére, korára következtetett. Hogy a magyar hiedelmeket és rítusokat térben és időben el tudja helyezni összehasonlító történeti vizsgálataiban, párhuzamként felsorolta a magyarországi nemzetiségi, a szomszéd népi, az európai, a nyelvrokoni, végül valamennyi nép általa ismert adatait. Egyes esetekben az egyetemes anyag iránti érdeklődése lehetővé tette, hogy a vizsgált jelenséget az ugor kortól saját koráig mutassa be, mint ez ismeretes a lélekmadártól a jósbagolyig megrajzolt fejlődésrajzából. Első „néphit–népszokás”-összegezése (Róheim G. 1925) előtti legjelentősebb folklorisztikai művei a lucaszékkel kapcsolatosak, melyekben az összegyűlt gazdag anyagból megalkotta a Luca-tipológiát, a boszorkányfelismerési és jósló eljárások mellett. *Magyar néphit és népszokások* című könyvében még kevésbé valósult meg a pszichoanalitikus etnológia és a folklór szintézise: a leírt jelenségekhez fűzött mélylélektani kommentárjai nem adnak koherens rendszert. Róheim lenyűgöző méretű összehasonlító anyaggal dolgozott: recens és történeti gyűjtések és összehasonlító dolgozatok alapján vizsgálta a táltost és a mitikus lények szerepkörét, az égitestekre, a halotti szertartásokra, kalendáris szokásokra, ünnepekre vonatkozó adatokat az etnogenetikus és ősvallási vonatkozások megállapítását célul kitűző szintézisében (Keszeg V. 2010). A halotti rítusok elemzésében a fő tendenciákat máig érvényesen határozta meg: napjaink kutatói is vallják az általa hirdetett alapvető kettősséget – a halál okozta félelem katartikus vagy megsemmisítő a rítusokban, az elfojtás pedig a halál tagadásában jelentkezik, és a holtakkal kapcsolatos rossz lelkiismeret mindenütt a kísértethit alapelvét jelenti. Ugyancsak releváns eredménye született a szerelmi varázslatok libidinális magyarázatával. E könyvével Róheimnek sikerült etnológiai szempontból elkülönítenie a néphit alkotóelemeinek történeti rétegeit, eredetét. Anyaga „őseberinek” tartott másik része esetén a jelenség általános voltát bizonyító tipológiai egyezésekre mutatott rá, pl. a halotti rítusok esetében vagy a „Rontás, varázslás” fejezetben, amikor az „eredeti értelmet” mélylélektani tényezőkkel magyarázza. Az ősmagyar mitológia rekonstruálhatatlanságából következően Róheim a magyar néphit jellegzetességeit ragadta meg, bemutatva annak kelet-közép-európai-ságát, magyar és szláv, pogány és keresztény összetevőit. Bár a néphit minden fontos jelenségével foglalkozott, nem jutott el annak rendszerszerű bemutatásáig, anyagának bemutatásában sem vitte végig következetesen összehasonlító módszerét. Hazai köve-

tői nem lévén, anyaga beépült a néphitadatbázisba, de interpretációin túlléptek a következő kutatógenerációk tagjai. Kései kibővített műveiben, ahol vogul párhuzamok bevonásával újra megkísérelte az ősi magyar mitológia legalább részleges felrajzolását, inkább a bemutatott vogul anyagát értékeli. Kutatómunkája legfontosabb újdonságai: a népszokásokat, a hiedelmeket, a történeti folklór adatait hatalmas nemzetközi anyag keretei közt vizsgálta, ő volt az egyik legjelentősebb magyar etnológus terepmunkás, és minden témáját gazdag művelődéstörténeti párhuzammal mutatta be, mely párhuzamokat a primitív kultúráktól az európai klasszikus és folklóranyagig merész találgatással használta fel. Róheim hazai és nemzetközi értékeit Verebélyi mutatta be (Verebélyi K. 1984).

A *Magyarság néprajza* számára a népi hiedelemrendszer első szintézisét Solymossy Sándor készítette el. A hétköznapi cselekvések mágikus formáit a „Babonás hiedelmek és eljárások” fejezetben, az animizmust, totemizmust, samanisztikus nyomokat, mitikus lények hiedelemkörét „A magyar ősi hitvilág” fejezetben mutatta be. A magyar népmesékben fennmaradt keleti elemek hiedelemrétegeit szintén Solymossy (1922, 1927) és Berze Nagy (1958) kutatták, egyes motívumokban ősi hitvilági töredékeket mutatva be a magyar népmese honfoglalás előtti rétegeiben. Ugyanilyen problematikát járt körül több tanulmányában Kovács Ágnes is (Kovács Á. 1943–1944, 1979). Ezek a kezdeteket kibontakoztató nagyszabású gyűjtések és a nemzetközi elméleti szakirodalom útkereséseibe integrálódó hazai törekvések azonban csak napjainkra érték el a gyűjtött hiedelemanyag rendszerbe állíthatóságát (Keszeg V. 2010).

A mágikus funkciójú hiedelemcselekvések rendszerét – az Ipolyit követő Róheim után – Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos állították fel az átmeneti rítusokkal, kalendáris ünnepekkel, temetéssel, napfordulóval összefüggő hiedelemcselekvésekkel foglalkozva (Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1937).

BARTÓK, KODÁLY: NÉPZENEI GYŰJTÉSEK – PATRIA

E korszak népzene kutatását Bartók Béla, Lajtha László és Kodály Zoltán munkássága teszi meghatározóvá. Kodály elévülhetetlen érdeme, hogy közreműködött a nagyszalontai diákoknak a FF gyűjtőmozgalma keretében összegyűjtött anyagának revíziójában. A nagyszalontai gyűjtés jelentősége az, hogy ez az első monografikus jellegű népzenei gyűjtés. A gyűjtőmunka, a dallamok rögzítésének problémái és a népdalkiadás szempontjait értékelve – Kodály javításait követően – kikristályosodott a népzenei gyűjtések, lejegyzések, archiválások metódusa a kiadások útmutatójának megteremtésével. Kodály korabeli feljegyzései jól tükrözik ekkori elméleti és gyakorlati elgondolásait. Az a tapasztalata, hogy „kiváló képességű egyének a nép[költészet] leltéményesei [lásd Marót K. 1947], nem pedig az egész nép, őket, mint a legjobb forrásokat kell kutatni... Ez a másik oka a sok töredéknek, nem keresték a legjobb forrást, vagy a diákgyűjtők gyakran nem találják rájuk” (Szalay O.–Rudasné Bajcsay M. 2001: 573, DI18). Jól látta a fonográf hasznosságát a hangrögzítésben, de hiányosságait is: a viaszhengerek csak korlátozott számú visszahallgatást tettek lehetővé, így ez a technika alkalmatlan volt a rögzített anyag nagyközhírséggel való megismertetésére, és a roszszul érthető szöveg lejegyzése csak a kézzel leírt szöveggel együtt oldható meg kellő

alapossággal. A lejegyzésnél mindig gondosan fel kell térképezni a dallam egyes sajátosságait, az előadás tempóingadozásait, az egyes ritmikai jellemzőket, dallamvariálódást, a hangmagasság-ingadozást, előadás közbeni csuklást, köhögést. Mindezt később Bartók valósította meg mesteri fokon a Patria-lemezek kiadásakor. Kodály különös gondot fordított a szövegekre, a szövegváltozatokra, a rögtönzésekre, a dialektusra, a szalontai szóhasználatra. Lejegyezte az azonos dallamra énekelt más szövegváltozatot is, utalt a műköltői eredetre. A régi és új stílusú dallamokon kívül feljegyezte a népies ponyvaballadákat is.

A diákgyűjtők hibái mellett Kodály értékelte a gyűjtéseknek köszönhető eredményeket is, például a nagyszalontai gyűjtés tudományos nyeresége az összegyűlt 400 dallam. Ebből az iskolai oktatás révén több a magyar zenei műveltség részévé is vált, mások meg zeneszerzői alapművek fontos darabjai lettek, hozzájárulva a magyar műzene világhíréhez (Szalay O.–Rudasné Bajcsay M. 2001: 52).

Az 1930-as években Kodály nagyzenekari alkotásai mellett a népdal is megszólalt a hangversenypódiumon és az Operaházban. 1925-ben induló dalestjein számos népdalfeldolgozása hangzott fel a később megjelenő *A magyar népzene tára* sorozatának kötetiből. A nagy változást a *Székely fonó* hozta meg, amelynek zenei anyaga már kizárólag népdalra épül. Kodály később kórusaiban is a magyar költészethez fordult.

Kodály *A magyarság néprajza* számára megírta a magyar népzene történeti összefoglalását (Kodály Z. 1937: 9–80), amiben rávilágított, hogy zenetörténeti emlékek hiányában a magyar zenetörténeti kutatás legfontosabb segédtudománya a zenei *néprajz*, és ezzel Magyarországon meghonosított egy új diszciplinát, az *összehasonlító népzenetudományt*. Dallampárhuzamokkal igazolta a magyar–cseremis–csuvas (és más) keleti egyezéseket, a zenetörténeti párhuzamokkal különböző századok zenéjében mutatott ki egyezéseket. Összehasonlító zenetörténeti kutatásainak folytatója Szabolcsi Bence volt, aki elhatárolta egymástól a finnugor diatóniát és a török–tatár pentatónia elterjedési területeit, s akinek legfontosabb eredménye a siratók obi–ugor kapcsolatainak felismerése volt.

Kodály *A magyarság néprajza* számára megfogalmazott tanulmánya eredményeinek továbbvitelét egy-egy község teljes dallamtérképének megrajzolásában, zenei életének minden részletre kiterjedő leírásában, zenei monográfiájának elkészítésében látta. A disszertációtémaért hozzá forduló ifjú Vargyas Lajosnak ezért javasolta, hogy Áj faluban végzett gyűjtését ebben a szellemben dolgozza fel. Így sikerült Vargyasnak 1941-ben, úttörő módon megjelentetni *Áj falu zenei élete* című monográfiáját, melyet 80 dallampélda illusztrált. A falu teljes zenei anyagának több mint felét kitevő műdalok megjelentetésére akkor nem volt mód, ezt a hiányt pótolta a 2000-ben megvalósított kiadás, amelyben együtt jelent meg nyomtatásban a népzene és a „műdal”, amiképp e két műfaj az életben is egymás mellett élt (Vargyas L. 1941, 2000).

Bartók *folklórkutatásai* révén a népzenei nyelv teljesen beleépült zenéjébe, és nem csak azokba, amelyeket kifejezetten a népzeneire alapoz. Főbb folklorisztikai írásaiban minden fontos eredményt összefoglal a magyar népdalról: ötfokú régi stílust, a 19. század végi új stílust, a kettőn kívüli legfontosabb típusokat, összehasonlító és történeti kapcsolatokat (Bartók B. 1923, 1924, 1934, 1935). A parasztzene teljes visszaadására törekedett, amikor az MTA megbízásából, 1934–1940 között elvállalta a magyar népdalok gyűjtött anyagának lejegyzését és rendszerének megalkotását. A gondosan

megválogatott parasztelőadók muzsikálását valóság-hű hangminőségben kívánta megörökíteni, megmentendő a népzene régi stílusának és régies előadásmódjának különösen értékes egyedeit. A Bartók–Kodály-életműben, a népzenei kutatások szempontjából – még ha azok gyenge hangminőségűek voltak is – a fonográf/viaszhengerek pontosabban örökítették meg a felvett anyagot a Patria-lemezeknél. A Patria-lemezek különlegessége viszont, hogy Bartók lekottázása – a szinte mikroszkopikusan felnagyított részletek megörökítésével – hozzáférhetővé tette a díszítéseket, a ritmikát, a szövegolvashatóságot a tájnyelv fordulatait, a kiejtés fonetikailag pontos árnyalatait. Ennek a művészi aprólékosságnak beláthatatlan haszna volt a díszítő stílusok finomságainak tanulmányozhatósága és reprodukálhatósága terén a népzenelejegyzés technikájának megismerése és magasabb fokú hallásfejlesztés eredményessége szempontjából (Somfai L. 1981: 2).

Bartókot, hogy sajtó alá rendezhesse a magyar népzenei gyűjtést, 1934-től áthelyezték az Magyar Tudományos Akadémiára, ahol létrehozta az ún. Egyetemes Gyűjteményt. Itt az anyagbegyűjtés után egy meglehetősen vegyes anyagból elvégezte a fonográfhangokról való lejegyzést és a már korábban megtörtént lejegyzések revízióját. A magyar népzene megörökítésének fontossága című minisztériumi beadványában sürgette a gramfonlemez megörökítést, a bevált és általa akkoriban megismert bukar esti példák nyomán. A Patria-lemezek létrejöttéhez hozzájárult, hogy Bartók 1936-tól szorgalmazta, hogy csak az akkori legmodernebb és legbiztonságosabb hangrögzítési eszközökkel érdemes megmenteni a népzene régi stílusának és előadásmódjának különösen értékes jegyeit a jövőnek. Bartók a lemezek lejegyzését is elkészítette, ez Kodály szerint a legérettebb, utolérhetetlen színvonalú lejegyzéstípus, ameddig az emberi fül műszerek nélkül egyáltalán eljuthat (Somfai L. 1981: 2).

1936 decemberében a szűk szakma számára elkészült az első négy lemez, amelyek részletes lejegyzését és néprajzi magyarázatokkal való kiegészítését Bartók és Kodály szívességből elkészítette. Az 1937–1938-ban meginduló nagy Patria-sorozat utólag ezt a négy lemezt F58–61 számokon be is sorolta. Ortutay érdeme, hogy támogatást szerzett a nagyobb szabású tervekhez, melyeket már a nagy nyilvánosságnak szántak: 1938-ban már 42 lemez dallam, 30 lemez mese, 5 lemez vallásos népi ének, 2 lemez gyermekjáték állt készen, melyeken összesen 211 énekelt, 9 furulyán, 14 dudán előadott dallam és 7 hegedűn játszott dallam található. Az Ortutay által szerzett támogatás több évre szólt, melynek során a lemezfelvételek rádióstúdióbeli körülmények közt készülhettek. Beszervezte előgyűjtőknek a Zeneakadémiát végzett fiatal népzene-kutatókat, Balla Pétert, Veress Sándort, Volly Istvánt, akik a távoli helyszíneken rögzítették a kiszemelt népdal- és népmeseváltozatokat. A népmese és szokásanyagot Ortutay bírálta el, a vallásos népdalokkal Bárdos Lajos, a népdalokkal Bartók, Kodály és Lajtha foglalkozott: kiválasztották a megörökítendő dallamokat, felvették lemezre, lejegyezték. A kottalejegyzést Bartók és a keze alá dolgozó két fiatal muzsikás, Deutsch Jenő és Veress Sándor végezték. Bartók maga jegyezte le a leginkább cifrázott körösöldi siratókat és a Domokos Pál Péter és Veress Sándor által Budapestre hozatott moldvai csángó asszonyok teljes hanganyagát. Kodálynak hagyta az őt érdeklő egyházi népdalok lejegyzését. Etnográfus szakember vezette a személyi adatokat tartalmazó és a dallamokra vonatkozó háttér-információkat közlő jegyzőkönyvet, a szöveget nyelvész írta le fonetikai hűséggel, és kiegészítették a lemezeket az előadó részletes, egyéni szociográfiájával. Szándékuk

szerint így létrehozhatóvá vált a magyar népköltési gyűjtésnek új, az eddigieknél hívebb korpusza, mely végül részleteiben meg is valósult. Kodály és Lajtha nem csinálták meg a rájuk eső részleteket, Bartók 14, Deutsch 4, Veress 1 lejegyzését utólag csatolták a megjelent lemezekhez, kiegészítve a legszükségesebb háttéradatokkal. A sorozat azonban így elvesztette tervezett egységességét, mert voltak kottás lejegyzésű és „csupasz” lemezei. Bartók ezzel nem értett egyet, és sorsára hagyta a vállalkozást, amikor Amerikába emigrált. A Patria-sorozat azonban nem szakadt meg, 1942-re 107 darabra nőtt anyaga, benne Vargyas Áj zenei falumonográfiájával, Lajtha erdélyi cigányzenekari előadásokra specializálódott kutatásaival, előtérben a széki felvételekkel.

Az elkészült Bartók-lejegyzések viszont korszakos jelentőségűvé tették az egész vállalkozást: Bartók rendkívüli zenei hallása, koncentrálóképessége, emlékezete és képessége az egyszer hallott parasztdal azonnali, fül utáni rögzítésére, illetve virtuóz lejegyzési gyakorlata – amellyel lekottázta a fonográfhengereket, lejegyezve a leggazdagabb darabokat is a legburjánzóbb ornamentikájukkal együtt – tették lejegyzéseit utolérhetetlen művészi értékű dokumentumokká.

NÉPTÁNCKUTATÁS

A népdalkutató Bartók és Kodály az egész nyelvterület felkutatását tűzték ki célul, felgyűjtve a legrégiesebb hagyományokat, a gyűjtéseket lejegyezve, rendszerezve, tipologizálva kívánták összehasonlítani. Ezek a célok szinte azonnal követőkre találtak a néptánckutatók közt is, hiszen szinte valamennyi népzene-kutatónak dolga akadt a népi tánczenék speciális problematikájával. A hatás a népzene-, néptánclejegyzések történetében elementáris erejűvé vált. A néptánckutatók is szaktudományossá tették anyagukat, a fenti szempontok figyelembevételével készítették a táncok megörökítését (Somfai L. 1981).

Morvay Péter cikke (1949), a rendszerezett modern tánc kutatás előzményeként mutatja be Réthei Prikkel Marián (1924) összefoglaló monográfiáját, melyben a szerző összeállította a táncra vonatkozó régebbi művelődéstörténeti anyagot és szakirodalmat. Ekkor még sem a kottázás, sem a táncmozdulatok rögzítése nem állt a tudományos használhatóság kellő fokán. Nagy előrelépésnek tekinthető, a 1920-as évek második felétől, hogy Gönyey Sándor meghonosította a képi rögzítést: elkezdődött a néptáncok fotókon és mozgófilmen való megörökítése. A 1930-as években a mozdulatanyagot a mozgókép legjellemzőbbnek ítélt kockáiról készített fényképekkel és rajzokkal jegyezték le. Az értékes dokumentumok mellől azonban kezdetben hiányzott a táncokhoz tartozó tánczene szakszerű rögzítése, míg a következő időszakban Lajtha László, Gönyey társszerzőjeként, *A magyarság néprajza* táncfejezetének megírásakor ezt a problémát el nem hárította. Összefoglalásuk kitért az egyes táncfajták elkülönítésére és etnológiai értékelésére, és ezek egységben láttatására: a táncot a zenével, mozdulattal, szokásanyagával, öltözethasználatával együtt mutatták be. Megfogalmazták azt az igényt, hogy hangosfilmfelvétel alkalmazásával egybekapcsolt tervszerű gyűjtésekre van szükség, feltárva az egész nyelvterület anyagát, követve a magyar népdalgyűjtés példáját. Bartók módszertani munkájában elengedhetetlenül szükségesnek tartotta az együttes fonetikai, koreográfiai, folklorisztikai, szociológiai, településtörténeti és zenei kutatást, célzottan

összeállított munkaközösségekben megfelelő dotálással egybekötve (Bartók B. 1936). Molnár István, Gönyey Sándor, Lugossy Emma gyűjtéseiket az időközben bevezetett Lábán-Knust táncírással is rögzítették papíron. A Magyar Táncműködőkör anyagi alapjai megteremtését Ortutay tette lehetővé, ebből alakult később a Magyar Táncszövetség. Az elnyert anyagi támogatás birtokában négyfős kutatócsoportok alakultak, etnográfus, koreográfus, zenefolklorista és filmoperatőr részvételével. Így a gyűjtések hiteles dokumentumaivá lettek a táncoknak és alapvető forrásai a tudományos feldolgozásnak, tanulmányozásnak. Elsőként Gönyey–Lugossy–Manga–Volly munkaközössége készítette el Galgavölgy táncéletének monográfiáját. Megkezdődött a tipologizálással való rendszerezés, a korszerű archiválás, adattári nyilvántartásba vétel a tudományos felhasználás érdekében, de mellette a népi táncmozgalom hatalmas igényeit is ki akarták szolgálni. Elkészítették a táncelemzés fogalomszótárát és egységesített terminológiáját. A kutatóknak sikerült aktív közreműködésre bírni a falusi parasztság idősebb nemzedékét a néptáncok felderítése és gyűjtése érdekében.

A néptáncok és népi tánczene feltárását és rögzítését, fotózását és filmre vételét nagy részben segítette az 1930-tól kibontakozó Gyöngyösbokréta mozgalom, melynek szakmai hátterében kimutatható némi sovány kapcsolat Györfffy, Viski, Tálasi, Fél, Rearick szaktudósokkal és táncpedagógusokkal. A csaknem 15 éven keresztül évenként ismétlődő eseménysorozat valódi irányítója és szervezője Paulinyi Béla népszínműíró, újságíró volt. Az előadássorozatokon az ország majd 100 községének parasztcsoportja nagyrészt hiteles folklórműsort mutatott be kissé színpadra rendezett formában, megvalósítva ezzel az ünnepi falu népének bemutatását a nagyváros népe számára. A mozgalom története folyamán kiépült egy jól szervezett országos hálózat, jó anyagi ellátottsággal és a résztvevőkön keresztül egy hatalmas és értékes élő népművészeti anyaggal, amely e bemutatók nélkül valószínűleg teljesen és visszavonhatatlanul elveszett volna (Pálfi Cs. 1970).

BUKOVINAI ÉS MOLDAVI NÉPZENEGYŰJTŐK

Domokos Pál Péter (1901–1992), a *csángók* történetének, kultúrájának kutatója 1929-ben indult gyűjtésre a moldvai csángókhoz. Összegyűjtött anyagát Bartóknak és Kodálynak is bemutatta, akik további kutatásokra ösztönözték. Az Eucharisztikus Világkongresszus ürügyén, 1938-ban, néhány Budapestre hozott moldvai csángó énekessel Bartók és Veress Sándor jelenlétében kiváló lemezfelvétel készült, s a velük készült felvételeket Bartók le is jegyezte (Domokos P. P. 1981; Somfai L. 1981). A Domokos Pál Péternek, Veress Sándornak, Lükő Gábornak, majd nyomában Balla Péternek és később, a második világháború után Martin Györgynek, Kallós Zoltánnak és másoknak köszönhetően létrejött csángó népzenei gyűjtés napjainkra több kiadásban is napvilágot látott.

Legutóbb Domokos Mária összegezése (Domokos M.–Németh I. 2004) megállapította, hogy a moldvai magyar népzene gyűjtése ugyan viszonylag későn indult, de az első korszak gyűjtőinek, Domokos Pál Péternek, Veress Sándornak, Lükő Gábornak és Balla Péter korai gyűjtéseinek köszönhetően kiegészülhetett a Bartók által megállapított négy népzenei dialektus rendszere a legkeletibb, ötödik régióval. A moldvai magyar népzeneről behozonyosodott, hogy az a magyar népzene integráns része, önálló nép-

zenei dialektusa, melynek jelenségeit csak a magyar népzene keretei között lehet értelmezni: sokrétű, eleven és feltűnően régies népzenei hagyomány. A moldvai magyarok népzenei előadásmódja és dalszövegeik nyelvi megformálása egyaránt archaikus. Gazdag műfajiság, több zenei stílus egyidejű jelenléte, máshonnan nem ismert típusok nagy száma s a változatok bősége jellemzi. Zenekultúrájukban ötvöződik a gazdag keleti zenei örökség régi stílusa a nyugat-európai hagyománnyal, fennmaradtak benne közepkori eredetű műfajok és számos 16–17. században gyökerező műzenei eredetű daltípus. Jellemző, hogy a csángó közösségek és egyének életében még máig élő funkciója és tradicionális jelentése van a daloknak, archaikus a népzene életmódja, és szörványosan jelentkezik anyagában az új stílus. Erőtéljes viszont a hangszeres zenéjükben és néptáncaikban a környező románság hatása. Veress Sándor már 1930-ban felfigyelt arra, hogy nemcsak egyféle „rég stílust” ismernek, s a ma kutatói úgy fogalmazznak, hogy a csángó népzeneben a magyar népzene régi rétegének valamennyi stílusa több-kevesebb változattal képviselve van: nagy ívű, ereszkedő pentaton stílus, kisambitusú pentaton stílus, diatonikus sirató stílus és a pszalmodizáló stílus dalai.

Az al-dunai, egykori bukovinai székely közösségek szellemi kultúrájáról először 1940-ben Kiss Lajos adott hírt, de alapos feltárást csak a 1960-as években sikerült végeznie köztük. Anyagát Bodor Anikó adta ki (Kiss L.–Bodor A. 1984).

A CIGÁNY NÉPKÖLTÉSZET-, NÉPZENE-, NÉPTÁNC-, ÉLETMÓDKUTATÁS KEZDETE

Sáfár Sándor békési oláh cigány mesélője, Nagy Lajos (1939–1958), Kovács Ágnes ketesdi oláh cigány mesélője (1943–1944), Csenki Sándor püspökladányi oláh cigányoknál 1938–1944 között végzett mesegyűjtései (Csenki S. 1974), a Csenki Sándor és Csenki Imre testvérpár 1938–1944 közötti ballada- és keservesgyűjtései (Csenki I.–Csenki S. 1980) jelezték annak újlagos tudomásulvételét, hogy a magyarsággal együtt élő cigányság értékes, gyűjtésre váró saját és közös folklórkincseket tart fenn, s érdemes a 19. század vég intenzívebb, de abbamaradt gyűjtéseinek fonalát újra felvenni (Benedek K. 2001). Az ebben az időben fokozatosan kibontakozó néprajzi fotózástól a szociofotózásig terjedő művészeti és tudományos rögzítési, archiválási, majd feldolgozási folyamat során egyre szélesebb etnográfiai és folklóranyag-rögzítő kép alakult ki a cigányság 20. századi történetéről, életmódjáról, kultúrája kiemelkedő értékeiről, zenéjéről, táncairól, köszönhetően a Balogh Rudolf, Kálmán Kata, Gönyey Sándor, Simon Ferenc, Madarassy László, Luby Margit készítette fényképeknek és filmeknek, Lajtha László, Bakó Ferenc, Gunda Béla és mások gyűjtéseinek.

A MAGYAR FOLKLORISZTIKA A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (1949–1990)

A 20. század második fele a magyar folklorisztika történetének kiemelkedő időszaka volt. 1949–1989 között a rendszeres és szervezett gyűjtőmunka eredményeként az adatárak, szöveg-, hang-, fotó- és mozgófilm-archívumok anyaga jelentősen gazdagodott,

és megindultak a folklórt is érintő nagy vállalkozások, a *Magyar néprajz* kézikönyv és a *Magyar néprajzi lexikon* munkálatai. Az eredmények mögött a folklórkutatás intézményrendszerének a második világháború utáni bővülése áll.

A FOLKLÓRKUTATÁS INTÉZMÉNYI HÁTTERE

A budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem (1950-től Eötvös Loránd Tudományegyetem) 1934-ben alapított Néprajzi Intézetét 1951-ben két tanszékre osztották: Tárgyi Néprajzi Tanszék és Folklór Tanszék. Az utóbbi vezetői Ortutay Gyula (1968-ig), Dömötör Tekla (1979-ig), majd Voigt Vilmos (2005-ig) voltak. Az első egyetemi tankönyv, *A magyar folklór* címmel, Ortutay Gyula szerkesztésében (1979) jelent meg. Az 1950-es években ott volt a néprajzi filmezés legfőbb műhelye is; és ott folyt Nagy-Budapest néprajzi kutatása, a munkásfolklór-kutatás. Az 1950-től készült folklorisztikai témájú szakdolgozatok, 1958-tól a doktori értekezések megtalálhatóak a (jelenleg) Folklore Tanszék könyvtári állományához tartozó archívumban, ott található a legszélesebben megszervezett országos gyűjtés, az „1848–1949-es centenáris” gyűjtés anyaga is. Budapesten, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán (jelenleg Zene-művészeti Egyetem) 1951-ben megalakult a zenetudományi tanszak, ahol (egykor Kodály Zoltán irányításával) népzene kutatókat is képeznek. Ezen az egyetemen 2007-ben Népzene Tanszék létesült.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke 1949-ben jött létre, hogy tudományos kutatásra és a második világháború után újjászerveződő műzeumhálózat számára szakembereket képezzen. Első tanszékvezetője Gunda Béla lett (1949–1979), a folklorisztikai képzésben Ujváry Zoltán (1979–2002 között tanszékvezető) tevékenysége volt meghatározó. 1980-tól kapcsolódott be Bartha Elek a folklór oktatásába. Az Intézet archívuma a tanszék 60 éves alapítása óta őrzi az oktatók és a hallgatók szakdolgozatait, az elsősorban a Zemplén, Szatmár, Gömör és a Hortobágy, a Fekete-Körös völgye térségében végzett gyűjtés anyagát és a fotótárat. A gömöri térségben (az 1960-as évek óta) folyó folklórkutatások kéziratosa anyaga a Gömör Archívumban áll a kutatók rendelkezésére.

A Szegedi Tudományegyetemen 1929 óta működő Néprajzi Tanszék második világháború utáni első tanszékvezetője Bálint Sándor (1947–1966), a szegedi nagytáj és vallási néprajz kutatója lett, akit az ugyancsak folklorista Ferenczi Imre, a történeti mondák és a dramatikus játékok kutatója követett (1966–1989). Bálint Sándor folklorisztikai, főként vallási néprajzi forrásokban gazdag hagyatékát, 1980-ban a szegedi Móra Ferenc Múzeum vásárolta meg.

A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 1948–1954 között Faragó József és Antal Árpád oktatott népköltészetet, 1957-től Mitruly Miklós, akinek 1974-ben *Magyar népköltészet* címmel egyetemi jegyzete jelent meg. A Kolozsvári Folklór Intézet a bukaresti Folklór Intézet fiókjaként jött létre, a romániai magyar folklór gyűjtésére, a román-magyar folklórkapcsolatok vizsgálatára. Az Intézet 1964-ben a Román Tudományos Akadémia főhatósága alá került, és kutatómunkája a néprajz egész területére kiterjedt. 1975 óta a Babeş-Bolyai Egyetem Társadalomtudományi Központjának Etnográfiai és Folklór Osztályaként működik. Munkatársai között volt a népzene kutató

Szegő Júlia, Jagamas János, Almási István, továbbá Faragó József, Nagy Olga, Vőő Gabriella és Könczei Ádám, a népköltészet kutatói. A kolozsvári magyar és román tan-nyelvű zenei képzés 1950-ben egyesült a Kolozsvári Zeneakadémián (Zenekonzervatórium, Gheorghe Dima Zeneakadémia), ahol 1950–1985 között Jagamas János oktatott zenefolkloort.

Az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén Penavin Olga 1957-től, 2001-ben bekövetkezett haláláig elsősorban nyelvészetet, Jung Károly 1975-től etnológiát és magyar népköltészetet oktatott.

A második világháború után Kodály elérte, hogy az ún. „Kodály-csoport” mint az MTA Népzene Kutató Csoportja működjön tovább, és folytassa *A magyar népzene tára* kiadványsorozat munkálatait és megjelentetését. 1953-ban – a népzene kutatás Lajtha László és Rajeczky Benjámin irányításával évtizedek óta működő központjából, a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályáról – Rajeczky Benjámin a Népzene Kutató Csoportba került, és annak Kodály halála után egy ideig megbízott igazgatója volt. Az őt követő Vargyas Lajos 1970-ben a néptánc kutatást is integrálta a Népzene Kutató Csoportba. Az intézmény célul tűzte a népzenei hangfelvételek és a néptáncfilmfelvételek archivumának szisztematikus kiépítését. Tevékenysége olyan hatást gyakorolt a nemzetközi népzene kutatásra, hogy 1964-ben Budapesten tartotta konferenciáját az International Folk Music Council (amelynek 1962-től 67-ig Kodály volt az elnöke), majd a népzene rendszerezésével foglalkozó nemzetközi munkacsoportot hozott létre.

A Néprajzi Múzeum – amelynek Népzenei Osztálya már évtizedek óta a magyar népzene kutatás egyik központja volt – már a két világháború között is felbecsülhetetlen értékű folklorisztikai anyaggal rendelkezett. Az Ethnológiai Adattár (jelenleg Etnológiai Archívum) anyagának negyven százaléka a népszokás, néphit, népköltészet tárgykörébe tartozik. A Hangzó anyagok gyűjteménye, a Hangtár több tízezernyi dallamadatot és a szöveges folklórműfajok felvételeit archiválja. A gramofonlemez-gyűjteményben megtalálhatók a Néprajzi Múzeum és a Magyar Rádió közös felvételei, a Patria-sorozat, valamint a mikrobarázdás népzenei hanglemezgyűjtemény és magnetofonszalag-gyűjtemény. A gyűjteményben 1960-ban már 55 hangszalagnyi gyűjtés volt, ezek mellé 1963-ban kerültek a múzeum állományába a Lajtha-csoport magnetofonos gyűjtései. A népzenei kéziratár a zenei információt hordozó támlapgyűjteményt és a zenei iratgyűjteményt őrzi, az utóbbi helyszíni gyűjtőfüzeteket, feljegyzéseket, kéziratos fogalmazványokat is tartalmaz. A Fényképtár több százezer, nagyrészt fekete-fehér felvétele a folklór területén különösen a szokáskutatás számára forrásértékű. A Mozgóképtár filmjeinek egy része az 1940–1960-as évek között készült, a néprajzkutatók amatőr felvételei mellett neves néprajzi filmkészítők, így Szöts István, Raffay Anna és K. Kovács László munkáit is őrzi.

A magyarországi folklorisztika történetében újabb előrelépést jelentett, hogy az MTA Néprajzi Kutatócsoportban, 1967-ben, megalakult a Folklór Osztály. Feladata az országban folyó folklorisztikai alapkutatások területi és tematikus összefogása lett, valamint a szak képviselőinek biztosítása a néprajztudomány nemzetközi szervezeteiben. A Kutatócsoport létrehozója és első igazgatója, Ortutay Gyula akadémikus volt, aki a folklorisztika fellendülésében, a kutatás irányításában elvülhetetlen érdemeket szerzett.

Az MTA Néprajzi Kutatócsoport hazai és európai, sőt Európán kívüli gyűjtőtevékenységének archiválására 1976-ban Adattár létesült. Az Adattár Kézirattárában talál-

hatók a Népköltészeti kataszter, a Mesekatalógus, a Néphit Topográfia cédulái, a Népi Gyógyászati Archivum, valamint az intézeti munkatársak szakarchívuma és hagyatéka. Itt őrzik még Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos máig publikálatlan *Magyar néphit és népszokás lexikonának* egyik gépiratát, a *Magyar néprajzi atlasz* gyűjtőfüzeteit és a Diószegi Vilmos nevéhez fűződő *Sámánhit archívumot*.

A FOLKLÓRKUTATÁS TÁRSADALMI SZERVEZETEI

Az amatőr mozgalmak szervezésére és irányítására hozták létre 1951-ben a Népművészeti Intézetet, amelynek Néprajzi Osztályát Muharay Elemér vezette, munkatársai Martin György és Pesovár Ernő voltak, a népzene gyűjtése Kerényi György és Lajtha László feladata volt. Az 1950-es években Muharay Elemér irányításával bontakozott ki a népiegyüttes-mozgalom, ami nemcsak a hagyományok megőrzésére, hanem alkotó színpadi fejlesztésére is törekedett. A népzenegyűjtők csupán egyetlen évben, 1951-ben 4000 népdalt gyűjtöttek, folytatták a Patria-sorozatot, és újra kiadták a sorozat korábbi darabjait *Magyar néprajzi hangfelvételek* címen. A Népművészeti Intézetben indultak meg a *Népköltészeti szövegkataszter* munkálatai is. Az 1956-os átszervezés után, a jogutód Magyar Népművelési Intézetben csak a Táncosztály maradt meg a néptáncmozgalom szervezésének feladatával. Az 1960-as évek végétől, az MTV által rendezett Országos Népdalverseny hatására, a helyi népdal- és néptánc-hagyományok ápolását, megőrzését célozva, kibontakozott a Pávákör-mozgalom. Baja–Kalocsa–Szekszárd összefogásával 1968-ban elindultak a Duna menti Folklórfesztivál hagyományörző rendezvényei, majd az 1970-es években, a fiatal értelmiségi generáció érdeklődése nyomán, a Táncház-mozgalom.

A magyar néprajzi kutatás művelőinek és a társadalmi gyűjtőknek egyaránt fóruma maradt a Magyar Néprajzi Társaság, melynek Folklór Szakosztálya és a társaság tudományos folyóirata, az *Ethnographia* helyet ad a folklórtanulmányoknak is.

FOLKLÓR A KORSZAK NAGY VÁLLALKOZÁSAIBAN ÉS SOROZATAIBAN

A folklorisztikai kutatásokat 1950-től a Magyar Tudományos Akadémia munkabizottságai irányították. Egy, a bizottságban felvetődött javaslat alapján 1954-ben létesült a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség mint a városi folklórkutatás műhelye.

Utóbb a folklórkutatás fő mozgatója az MTA 1967-ben alapított Néprajzi Kutatócsoportjának Folklór Osztálya lett. A kutatócsoport vállalta a folklorisztikai munkák kiadását: így az 1967 óta megjelenő a *Néprajzi tanulmányok* monográfiásorozat, az 1950-ben alapított, idegen nyelvű tudományos folyóirat, az *Acta Ethnographica* szerkesztését. A kutatócsoport évkönyve, a *Népi kultúra – népi társadalom* 1968-tól, a *Folklór archívum* 1973-tól a hazai és a nemzetközi folklorisztikai kutatások orgánumaik lettek.

A Folklór Osztály több hazai és nemzetközi tudományos tanácskozást szervezett, először 1968-ban, Modellálás a folklorisztikában címmel, amelynek anyaga az *Ethnographiában* jelent meg Voigt Vilmos (1969a) összeállításában. 1973 óta rendszeressé

vált a folklorisztikai témájú tematikus szimpóziumok és interdiszciplináris konferenciák rendezése. Az 1980-as években előtérbe került a folklorizmus vizsgálata és a jelenkutatás.

Az 1970-es évek elején, Ortutay Gyula kezdeményezésére, az MTA Néprajzi Kutatócsoportban megindultak a *Magyar néprajzi lexikon* (MNL) munkálatai, amelynek szócikkei a folklorisztika minden területét érintették. A csoport másik nagy vállalkozása a nyolc kötetre tervezett *Magyar néprajz* (MN) kézikönyv, amelynek folklórkötetei jelentek meg először: *Népköltészet* (1988), *Népzene, néptánc, népi játék* (1990) és a *Népszokás, néphit, népi vallásosság* (1990). A *Magyar néprajzi atlasz* (MNA) szintén sok évtizedes munka eredménye. Gondolata ugyan már az 1930-as években felvetődött, 1940-ben a gyűjtés is megindult, de majd csak az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának keretében valósult meg az atlasz régi terve. A MNA térképein 260 hazai és 180 határon túli magyar kutatóponton közel 50 folklorisztikai téma szerepelt a 19–20. század fordulójára vonatkozóan (MNA VIII–IX. 1992).

A Néprajzi Kutatócsoport számos folklorisztikai tanulmányt közlő sorozatot indított. A *Néprajzi tanulmányok*ban monografikus munkák jelentek meg, például a Folklór Osztály Nógrádsipeken, egy észak-magyarországi faluban végzett felmérésének eredményéről, amelyben a folklór szerepét vizsgálták a falu átalakuló társadalmában. A *Folklór archívum* elsősorban forrásértékű gyűjtéseket közöl, például a bukovinai, gyimesi, moldvai gyűjtésekből (Bosnyák S. 1980, 1982). Az 1970-től megjelenő *Documentatio ethnographica* tematikus tanulmánygyűjtemények közreadására szolgál. Ebben a sorozatban jelent meg többek között egy tanulmánygyűjtemény, Hoppál Mihály és Voigt Vilmos összeállításában, a strukturális folklorisztikáról (1971–1972). Jelen kézikönyv előkészítését szolgálták az *Előmunkálatok a Magyarorság néprajzához* sorozat 1977 óta megjelenő folklór tematikájú kötetei. Az 1983-ban induló *Folklór és tradíció* sorozat a nemzetközi konferenciákat, illetve a kortársi folklorisztika eredményeit mutatatta be.

NÉPI EPIKAI MŰFAJOK KUTATÁSA

A mesekutatásban, majd a folklórelméletben is teret nyert az ún. egyéniségkutatás, a „budapesti iskola” vagy „magyar iskola” kutatási módszere, ami nemzetközileg is ismertté tette Ortutay Gyula nevét és az általa képviselt kutatási irányt. Tanítványai közül főként Kovács Ágnes, Dégh Linda és Katona Imre foglalkoztak a mesék történeti rétegeivel, stilisztikájával, a mesei műfajokkal. Az *Új magyar népköltési gyűjtemény* köteteinek többsége is az egyéniségkutatás eredményeit reprezentálja (Erdész S. 1968; Bálint S. 1975; Dégh L. 1955–1960; Béres A. 1967; Dobos I. 1962). Megjelentek helyi mesegyűjtemények, mint pl. a bukovinai székelyeké (Sebestyén Á. 1979–1986), és a magyarországi nemzetiségektől pl. román (Hocópán S. 1982), szlovák (Krupa A. 1989) és cigány (Vekardi J. 1974) mesék is kiadásra kerültek. Ortutay Gyula a népmesék gyűjteményes kiadásával, antológiáival népszerűsítette a műfajt (Ortutay Gy. 1955; Ortutay Gy.–Katona I. 1951, 1956; Ortutay Gy.–Dégh L.–Kovács Á. 1960).

Az Európa Könyvkiadó *Népek meséi* sorozatában 1956 és 1990 között 84 mesekötet jelent meg a világ minden tájáról. A határainkon túl élő magyarság népmesekincsét, így a délvidékit (Penavin O. 1971; Jung K. 1986; Katona I.–Bori I.–Beszédes V. 1976),

a burgenlandit (Gaál K. 1988), a kárpátaljait (Sándor L. 1988) mutatta be. A romániai magyar folkloristák részint mesemondók repertoárját adták közre (Faragó J. 1969; Nagy O.–Vöö G. 1974), részint mesemondó közösségek meseanyagát (Konsza S. 1957, 1969), a Mezőség, Maros mente (Nagy O. 1958, 1973), Udvarhelyszék (Olosz K. 1972) meséit közölték. Nagy Olga a népmesék elméleti kérdéseivel is foglalkozott (Nagy O. 1974, 1978).

A magyar népmesekutatás kimagasló eredménye a *Magyar népmesekatalógus*, amelynek munkálatai 1953-ban Kovács Ágnes vezetésével kezdődtek el. A tárgyalt időszakban a katalógusnak kilenc kötete jelent meg: állatmesék (Kovács Á.–Benedek K. 1987), tündérmesék (Dömötör Á. 1988), legendamesék (Bernát L. 1982), novellamesék (Benedek K. 1984), rászedett ördög mesék (Süvegh V. 1982), rátótiádák (Kovács Á.–Benedek K. 1990b), magyar népmesék tréfa-katalógusa (Vöö G. 1987), népmesék trufa-és anekdotakatalógusa (Vehmas M.–Benedek K. 1988, 1989), hazugságmesék (Kovács Á.–Benedek K. 1989), formulamesék (Kovács Á.–Benedek K. 1990a).

Az 1960–1970-es években a szájhagyomány epikus műfajainak új szempontú elemzése, értékelése önálló műfajként fogta fel az élettörténeteket, önletrajzokat (Dobos I. 1964; Hoppál M.–Küllös I. 1972; Nagy O. 1977; Györi K. 1975), amelyeket a népi epika újkori átalakulásaként vizsgáltak. Ezt a kutatási irányt átfogóan Küllös Imola ismertette (Küllös I. 1988: 251–266).

A balladakutatásban Ortutay Gyula kezdeményezésére erősödött meg a műfaj iránti érdeklődés. A balladakutatás másik, nemzetközi szempontból is vezető egyénisége, Vargyas Lajos mellett a fiatalabb nemzedékből Kríza Ildikó, a határon túl Faragó József és Kallós Zoltán munkássága hozott kimagasló eredményeket. Előbb egy nagy jelentőségű balladaválogatás (Csanádi I.–Vargyas L. 1954), majd egy kétkötetes, széles európai keretben elhelyezett összegzés jelent meg a magyar népballadáról, amely a ballada történeti rétegeit vizsgálva fontos összefüggéseket tárt fel a ballada kialakulásáról, keleti örökségéről és nyugati kapcsolatairól (Vargyas L. 1976). Az 1970–1980-as években elsősorban erdélyi és délvideki balladakötetek láttak napvilágot (Kallós Z. 1970, 1973; Ráduly J. 1975; Penavin O. 1980). Néhány kísérlet történt azzal kapcsolatban, hogy egy évszázad múltán, például a *Vadrózsák* balladáiból (Albert E.–Faragó J. 1973; Konsza S. 1957) vagy az egykori Szeged környéki, palócföldi, somogyi, Nyitra környéki és csallóközi balladakincsből mit őrzött meg a jelenkor emlékezete (például Együd Á. 1975).

Megjelentek balladatípust elemző monográfiák is. Így a *Közműves Kelemenné* balladáé, mely a ballada eredetét, motívumrendszerét tárta föl a kelet-európai balladakör rendszerében (Vargyas L. 1959). A *Halálra táncoltatott lány* esztétikai szempontú elemzése rámutatott a balladában elrejtett társadalmi ellentétre (Kríza I. 1967), a *Kerekes Izsákról* írott monográfia (Demény I. P. 1980) pedig a ballada hősenekbeli rokonságát kereste, és találta meg szibériai analógiákban.

Megszületett egy balladaénekes egyéniség repertoárját bemutató, elemző tanulmány is (Ráduly J. 1979). Az előadásmód kapcsán vizsgálták pl. a hangszimbolikát a műfaj kapcsolatát a népénekkal (Szatmári I. 1980; Szendrei J.–Dobszay L.–Vargyas L. 1973).

A balladakiadványok és -tanulmányok közül a *Magyar népballadák* kötetének 1976-os kiadása (Ortutay Gy.–Kríza I. 1976) foglalja össze legteljesebben Ortutay Gyula ballada-szövegkutatásban elért eredményeit. A nemzetközi szakirodalom Ortutaynak

a ballada műfaj „európaiságáról”, valamint variálódásuk törvényszerűségeiről (Ortutay Gy. 1953, 1959) szóló felismeréseit tartja számon.

A balladák műfaj-variációiként a ponyvaballadákra és a legendaballadákra is ráterelődött a figyelem (Pogány P. 1978; Kríza I. 1982a). A ballada, a mese és a monda összehasonlító kutatása a hősepika egyre több elemét mutatta ki: a szibériai hőselemek hozzáférhető szövegeiben, török-mongol (sőt vogul) hőselekben magyar folklórelemek megfelelői kerültek elő (pl. Vargyas L. 1976).

A história átmeneti jellegű műfaj lévén, a szóbeliség és az írásbeliség határán helyezkedik el, és mint ilyen, a népköltészet és az irodalom több műfajával érintkezik. Jelentőségét is ez határozza meg: a sokirányú kapcsolat és az átmenetiség, mely módot ad a műfaj átalakulásának sokoldalú, történeti vizsgálatára. Takács Lajos az 1950-es években irányította a figyelmet erre a műfajra, melynek utolsó fejlődési fokát a hírversben látta (Takács L. 1958).

Az 1960-as évek elejére mind több európai ország folklórkutatójában felvetődött a nemzeti, illetve nemzetközi mondakatalógusok elkészítésének igénye. Egy 1963-as budapesti, a mondaanyag rendszerezéséről szóló tanácskozást (Dömötör T. 1964a) követően a magyar kutatók megkezdték a hiedelemmondák számbavételét, sőt rendszerbe foglalását, míg európai kollégáik csak a katalógustervezetek megfogalmazásáig jutottak (Körner T. 1970; Bihari A. 1980; Dobos I. 1970; Nagy I. 1995). A magyar mondakutatás fellendülésének kedvezett az 1960-as években az a nyugat-európaítól eltérő adottság, hogy a magyar nyelvterületen, kiváltképp annak archaikusabb vidékein még a 20. század második felében is nagy változatosságban gyűjthetők voltak a mondák és mindazon tradicionális folklóralkotások, melyek zömmel még a 19. században jellemző témacsoportokat őriztek.

A mondapublikációk sorában az elsők között említendő a Balassa Iván karcsai gyűjtéséből született kötet, amely a magyar folklorisztikában addig használatos „babonás történetek” helyett meghonosította a nemzetközileg elfogadott hiedelemmonda terminust (Balassa I. 1963). Az *Új magyar népköltési gyűjtemény*ben napvilágot látó további mondagyűjtemények is elsősorban hiedelemmondákat adtak közre (Szabó L. 1975; Dobos I. 1988). Egy Karcsához hasonlóan nagy múltú faluban, Tarcalon viszont a település népének történeti tudatát, történetimonda-repertoárját vizsgálta Dobos Ilona (1971). A történeti mondák iránti érdeklődés az 1960-es években Szentmihályi Imre máig publikálatlan gyűjtéseiben, Ferenczi Imre és mások dolgozataiban jelentkezett. Szentmihályi a göcseji eredethagyományról írt egy nagy szakmai vitát kiváltó tanulmányt (Szentmihályi I. 1958). Vele egy időben indult Ferenczi Imre mondakutatói pályafutása, aki főként az abaúj-zempléni Rákóczi-hagyományokkal, a Rákóczi-mondakörrel, illetve a kuruc mondavilággal foglalkozott (Ferenczi I. 1960b). Ferenczi a Rákóczi-hagyományok mellett a Bocskai-szabadságharc népi emlékezetével, a husziták észak-magyarországi hagyományaival és a műfaj elméleti kérdéseivel is foglalkozott (Ferenczi I. 1960a, 1962, 1966). Az elsősorban szokáskutató Dömötör Tekla a monda műfaj elméleti kérdéseivel is foglalkozott. A témában legjelentősebb a monda egyik műfaji ismérvének számító tipizálás kérdéskörét elemző tanulmánya (Dömötör T. 1977; 1979: 259–282).

Az 1960–1970-es években a mondakutatók az addig elfogadott műfaji határok kitágítására törekedtek, felvetve az igaz történetek, ál-hiedelemmondák (Nagy O. 1975,

1977; Dobos I. 1964, 1986: 164–212) szövegcsoportjának létjogosultságát. Részint a korábban kevésbé vizsgált műfajok, műfaji területek feltárásának az igénye motiválta az eredetmondák, a népi apokrifek közreadását is (Lammel A.–Nagy I. 1985).

Az anekdota kutatásában az előrelépést a folklorisztikai szempontú gyűjtemények sokasodása tette lehetővé, mint a számosszegi Ámi Lajostól lejegyzett anekdoták (Erdész S. 1968) és a táji gyűjtemények, mint a kiskunsági, bácskai, csíki anekdoták (Nagy Czirok L. 1963). Vizsgálták a személyekhez kötődő anekdotákat (Szilágyi M. 1976; Ferenczi I. 1975–1976), a középkori tréfamesteri hagyományt, valamint a székelység jellemzésére alkalmazott anekdotacsoport sajátosságát (Sándor I. 1977, 1982).

Korábban a szólásokkal, közmondásokkal elsősorban nyelvészek foglalkoztak (O. Nagy G. 1954, 1966), a proverbiumok folklorisztikai vizsgálata ebben a korszakban erősödött meg, a folklórkutatók szólások változataiban megnyilvánuló rétegzettséget, a proverbiumok használatát, a társadalmi érintkezésben betöltött szerepét vizsgálták (Szemerényi Á.–Voigt V. 1970).

A folklorisztikai kutatás a szóbeli rejtvények gyűjtésével és publikálásával is bővült, és a műfaj elméleti és összehasonlító kutatásáról is jelentek meg tanulmányok (Voigt V. 1969b; Mándoki L. 1979). A romániai magyar folklórkutatók találókérdés-gyűjtő pályázatot is hirdettek, a pályázatból azonban csak mutatványok jelentek meg.

A LÍRAI NÉPKÖLTÉSZET

A 20. század második felében már felmerült a hagyományos értelemben vett népköltészet életben maradásának és funkciójának kérdése. Bár töretlenül folytatódott a lírai népköltészet hagyományos vizsgálata, amelyre ugyancsak hatott Ortutay Gyula népköltészet-felfogása (Ortutay Gy. 1959), de az elméleti és terminológiai kérdések iránt is megerősödött az érdeklődés (Voigt V. 1972a, 1972b). Népköltészetünk poétikai, stilisztikai kifejezésformáinak ősisége, finnugor, illetve keleti sajátosságai (Lükő G. 1957, 1965) mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a középkori irodalom (Domokos P. P. 1961; Mona I. 1963), a 17–18. századi kéziratos énekköltészet (Pálóczi Horváth Á. 1953), a 17–19. századi ponyvairodalom, a kollégiumi diákköltészet és a melodiáriumok, sőt a 19. századi paraszti kéziratos énekeskönyvek folklóralkotásokra gyakorolt hatásának vizsgálata (Ujváry Z. 1980).

A népdalok klasszifikálására tett kísérletek, a tudományos szövegvizsgálat alapjául már 1950-ben létrehozták a 250 ezer publikálatlan dalstrófát magában foglaló Népköltészeti katasztert (Pogány P. 1953; Mona I. 1959). A népi líra klasszifikációját Katona Imre kísérte meg, aki hat nagyobb tartalmi-tematikai csoportba osztotta a népdalokat (Katona I. 1970). 1951-től *A magyar népzene tára* című sorozat is folyamatosan bővül egy-egy kiadvánnyal. Ezek ugyan zenei szempontok szerint rendezettek, de a szövegfolklor-kutatások számára is forrásértékű anyagot szolgáltatnak (Kodály Z. 1952; Vargyas L. 1981).

A népszokások költészetére, a szokásokban szereplő költői alkotások, rítusénekek, varázsló és szerencsekívánó mondókák, felelgetős, szokásmagyarázó szövegek, dramatikus szövegek külön vizsgálatának létjogosultságára Dömötör Tekla hívta fel a figyelmet (Dömötör T. 1974). Ezek korábban a népdalokkal együtt kerültek publikálásra (Ortutay Gy.–Katona I. 1970), és csak újabban képezték a kutatások kiemelt tárgyát,

például a folklórkategóriaként kezelt siratókat Károly S. László (1988: 611–632) funkciójukkal összefüggésben vizsgálta.

Több kutató vizsgálta a ráolvasó szövegeknek a rítusénekekhez (Dömötör T. 1974), az archaikus népi imádságokhoz való viszonyát (Erdélyi Zs. 1974). A műfaj komplex, rendszerező feltárása és bemutatása Pócs Éva munkája (Pócs É. 1985–1986; 1988: 633–691).

Az archaikus népi imádságok a magyar szövegfolklor egyik legújabb kutatási területe, egyben a népköltészet legrégebbi rétege, ami Erdélyi Zsuzsanna gyűjtőtevékenysége és nemzetközi összehasonlító kutatásai nyomán vált a folklorisztika értékes részévé (Erdélyi Zs. 1974).

Az 1950-es években fokozott érdeklődést tanúsítottak a munkásfolklor kutatása iránt.

1950-ben az ELTE Folklor Tanszékén Munkásfolklor Munkaközösség alakult Ortutay Gyula vezetésével a magyar munkáshagyományok kutatására, ami elsősorban Dégh Linda és Nagy Dezső munkásságához kötődik. A munkaközösség a társadalmi gyűjtők bekapcsolódásának elősegítésére gyűjtési útmutatót adott ki, és a begyűjtött munkásdalokat hamarosan publikálták (T. Szerémi B. 1955), összefoglaló tanulmány is készült (Nagy D. 1988).

A gyermekfolklor kutatásának jelentőségét *A magyar népzene tára* első köteteként megjelent *Gyermekjátékok* előszavában Kodály Zoltán hangsúlyozta (Kodály Z. 1951: VII–XVIII; Kerényi Gy. 1951). Bár ennek fő szempontja a dallamok alapján történő rendszerezés volt, amit kiegészített az énekes játékok játékcselekmény alapján történő rendszerezése. A magyar népi gyermekjátékok tematikus kutatásáról Kresz Mária készített összefoglalást, és a további gyűjtésükhöz útmutató is megjelent (Kresz M. 1948). A gyermekjátékokat bemutató táji monográfiák többsége a magyar nyelvterület határon kívüli részéről származik. Jelentős tanulmányok jelentek meg a gyermekkor költészetének egyes műfajairól, pl. a kiszámolókról, mondókákról, altatókról, játékdalokról (Bor-sai I. 1980).

A mátyusföldi gyűjtés a téma magyar és nemzetközi párhuzamaira is kitér, és a magyar népi játékirodalom teljes bibliográfiáját adja az 1950-es évekig (Bakos J. 1953). Az erdélyi magyar, kalotaszegi, esztelneki, bihari, a délvidéki vajdasági gyermekjátékokról szóló kiadványok sora jelent meg (Kresz M. 1949; Gazda K. 1980).

Az MTA Zenetudományi Intézetében 1979-ben külön népi játékgyűjtemény jött létre. A hatalmas anyag alapján Lázár Katalin az 1980-as években kidolgozta a népi játékok típusrendjét a játék cselekményének leglényegesebb mozzanata alapján típusokba, típuscsoportokba és tömbökbe rendezve a játékokat (Lázár K. 1997).

NÉPSZOKÁSOK KUTATÁSA

Az átmeneti rítusok, így a születéssel, a lakodalommal, halállal vagy a jeles napokkal összefüggő, gyakran dramatikus szokások leírása gyakran szerepel a helytörténeti-néprajzi érdekű táj- és falumonográfiákban, közülük néhány kifejezetten gazdag szokásanyagot közöl (Manga J. 1979: 140–242). Ezekben a monográfiákban azonban a folklorisztikai szempontok rendszerint kevésbé hangsúlyozottak, ezért jelentősek az olyan témájú közlemények, amelyek például kifejezetten az Ipoly menti születési szokásokról és hiedelmekről szólnak (Kapros M. 1986). Önálló lakodalmi szokásmonográfia a pa-

lóc lakodalomról jelent meg, magát a szokáskört a bukovinai székeleyknél, a szokások változását elemezve Nógrádsipeken vizsgálták (Bakó F. 1987; Györgyi E. 1962; Tátrai Zs. 1980). A halotti, temetési szokásokat Kunt Ernő foglalta össze (1987).

A kalendáriumi szokások kutatása nagyobb léptekkel haladt előre 1949 és 1990 között, mint az átmeneti rítusoké, mert vizsgálatuk a jeles napi szokások költészetével és a néphittel is kapcsolatos (Dömötör T. 1974, 1983, 1986). Bálint Sándornak a karácsonyi, húsvéti, pünkösti ünnepkörnek az egyházi liturgia szempontjait is figyelembe vevő, a magyar és nemzetiségi néprajzi forrásanyagot is felhasználó monografikus feldolgozása és a szentek legendáit az év jeles napjaihoz fűződő sorrendjükben bemutató kötetei (Bálint S. 1973, 1977) nyomán számos szokásmonográfia látott napvilágot. Jelentőségüket fokozza, hogy a vallási néprajz iránti érdeklődést és kutatást is előmozdították. Bálint Sándor és Erdélyi Zsuzsanna nyomdokain haladva Bartha Elek, Tüskés Gábor, Barna Gábor vitte tovább ezt a kutatási irányt, amelynek 1985-től Küllös Imola, Dankó Imre szerkesztésében az ELTE Folklore Tanszékének kiadásában megjelenő *Vallási néprajz* című sorozat volt az egyik jelentős publikálási lehetősége.

A dramatikus szokások vizsgálata ebben a korszakban Dömötör Tekla és Ujváry Zoltán munkásságában kapott jelentős szerepet, akik az egyes ünnepi szokások eredetével, történeti rétegeivel és interetnikus kapcsolataival is foglalkoztak (Dömötör T. 1964b; Ujváry Z. 1979, 1981).

A magyar nyelvterület különböző tájairól jelentek meg szokásmonográfiák a kalendáriumi ünnepekről, jeles napokról, de a táj- és falumonográfiák is egyre nagyobb teret szenteltek a naptári ünnepeket bemutató fejezeteknek. Különösen a karácsonyi ünnepkör, a karácsonyi asztal és a karácsonyi vacsora hiedelmeköre (Pócs É. 1965) vagy például a báltáncoltató betlehemezés foglalkoztatta a kutatókat (Szacsvay É. 1987). Több kutató foglalkozott a tavaszi ünnepekhez fűződő szokásokkal, csak néhányat említünk: pl. a májusfaállításról, a pünkösti királynéjárás dunántúli változatairól vagy az őszi pásztorünnepről, a Vendel-kultusz európai párhuzamairól jelentek meg kötetek, tanulmányok (Gulyás É. 1986).

NÉPHITKUTATÁS

A magyar néphit kutatásának kiemelkedő alakja, Diószegi Vilmos az 1940-es évek végétől öt ázsiai tanulmányútja alkalmával szovjetunióbeli múzeumok archívumaiban és Szibériában, a terepen kutatta a magyarság és a szibériai népek hitvilágát. Célja a magyarság kereszténység előtti hitvilágának rekonstruálása volt, amelynek keretében a táltos szerepével, nevének eredetével is foglalkozott (Diószegi V. 1958, 1963, 1967). Diószegi elsősorban saját 1100 kötetből álló szakkönyvtárából és a terepen lejegyzett, felbecsülhetetlen értékű gyűjtéseiből, korai nyomatokból és az 1970-es évek előtti fotókból és filmekből hozta létre az ún. Sámánhit Archívumot, amelyet az MTA Néprajzi Kutatóintézete őriz. Diószegi Vilmos korai halála után Hoppál Mihály (1984) folytatta a samanizmus kutatását, melynek Magyarország egyik nemzetközi központjává vált.

Ezekhez a kutatásokhoz az MTA Néprajzi Kutatóintézet Néphit és Népszokás Osztálya (korábban Folklór Osztály) biztosította az intézményi keretet, ami az adott évtizedekben Pócs Éva vezetésével a néphit kutatásának legfontosabb hazai műhelye

lett. A néphit jelenségeinek, alakjainak rendszerező kutatása (Pócs É. 1989; Hoppál M. 1970: 259–268), a boszorkányhit felderítése, a boszorkányperek módszeres közzététele (Schram F. 1970, 1982; Pócs É. 1989) ebben a korszakban bontakozik ki. A magyar néphitkutatásban helyet kaptak a strukturalista, szemiotikai, szociálintropológiai módszerek is (Hoppál M. 1969: 402–414; Voigt V. 1976: 559–568).

Az Osztály által koordinált néphitkutatás az Intézet sorozatában, a *Folklór archívumban* kapott publikálási lehetőséget, amelynek 1989-ig 18 kötete jelent meg. Ezen kívül több tematikus monografikus feldolgozás is készült, pl. a kígyókultusról, a házkultusról vagy a halottlátókról (Bartha E. 1984; Czövek J. 1987). Születtek lokális hiedelemmonográfiák is, így Zagyvarékas és Karancseszi hiedelemrendszeréről, vagy egy egész tájegység néphit- és népszokás-monográfiája, például a Hortobágy vidékéről (Pócs É. 1964; Fejős Z. 1985; Barna G. 1979).

A NÉPI GYÓGYÁSZAT KUTATÁSA

Diószegi Vilmos gazdag anyagot gyűjtött a népi gyógyászat témakörében a hazai és külföldi kutatóútjain, ez alapozta meg az MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattárában felállított Népi Gyógyászati Archívumot.

A népi gyógyászati kutatások során a népi orvoslás és az orvostörténeti adatok összehasonlító vizsgálata, illetve egyes tájegységek népi orvoslásának kutatása (Oláh A. 1985), az etnobotanikai kutatások (Szabó T. E. A.–Péntek J. 1976) után falumonográfiákban is megjelentek a gyógyításról szóló fejezetek (pl. Grynaeus T. 1971: 759–783; Bálint S. 1980; Hoppál M. 1981). Az 1970-es években a határainkon túl élő magyarok népi gyógyítással kapcsolatos hagyományainak az összegyűjtése és közlése is fennállt. A kutatás, adatfeltárás kiterjedt a mágikus gyógy módok vizsgálatára, a ráolvasások és az archaikus népi imádságok kapcsolatára is.

NÉPZENE- ÉS NÉPTÁNCKUTATÁS

Bartók Béla és Kodály Zoltán 1913-ban tettek javaslatot a Kisfaludy Társaságnak *A magyar népzene tára* kiadására, de csak 1934-ben az MTA tette lehetővé az elmélyült lejegyző, rendszerező munkát. Bartók eltávozásával és halálával Kodályra hárult *A magyar népzene tára* (MNT) létrehozása. A magyar népzene kutatás legnagyobb teljesítménye *A magyar népzene tára* köteteinek 1951 óta folyamatos megjelenése, ami nagyarányú gyűjtő-, rendszerező-, feldolgozó munkával párosult. Járdányi Pál – továbbfejlesztve Bartók és Kodály rendszerét – kidolgozta a strofikus népdalok rendszerét, és ez az új zenei rendezőelv *A magyar népzene tára* köteteiben is érvényesült (Járdányi P. 1961). 1952-ben, Vargyas Lajos hatalmas példatárával kiegészülve, megjelent Kodály Zoltánnak a magyar népzene összefoglaló, nagy, áttekintő munkája. Három évtizeddel később Vargyas Lajos írt újabb, az eltelt időszak kutatási eredményeit összegző nagyszabású, új népzene történetet (Vargyas L. 1981).

A magyar népzene tára kiadásával egy időben jelentek meg Lajtha László kötetei, melyek a népi hangszerjáték feltárása terén hoztak sok új ismeretet, de a néptáncmozga-

lomra való hatásuk is jelentős (Lajtha L. 1954a, 1954b, 1955). Különösen fontos a Sopron megyei virrasztóénekeket közlő gyűjteménye, olyan műfajra hívta fel a figyelmet ezzel a kötettel, amellyel a kutatás addig nem foglalkozott (Lajtha L. 1956).

Ez idő tájt a kutatás új területeket nyitott meg a történeti anyag vizsgálatával: a középkori himnuszok és sequentiák, 16. és 17. századi dallamok, 18. századi táncdallamok kiadásával, Arany János és Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményeinek közzétételével (Rajeczky B. 1956; Csomasz Tóth K. 1958; Papp G. 1970; Domokos P. P. 1978; Kodály Z.–Gyulai Á. 1952; Pálóczi Horváth Á. 1953). Szabolcsi Bence (1954, 1961) az egységes magyar zene-történeten belül foglalkozott a népzene helyével, például az új népdalstílus 18. századi feltűnésével és térhódításával. A magyar népzene történeti rétegeinek feltárásához Vikár Lászlónak és Bereczki Gábornak a Volga-könyök népei között tett gyűjtőútjai (1964–1969) és összehasonlító vizsgálatai járultak hozzá (Vikár L.–Bereczki G. 1971, 1979), melyek révén módosultak a korábbi elképzelések a kvintváltó, ötfokú stílus eredetéről. Szomjas-Schiffert György pedig lappföldi gyűjtésein szerzett tapasztalataival járult hozzá a finnugor összehasonlító zenefolklór vizsgálatához (Szomjas-Schiffert Gy. 1965, 1976).

A határon túli kutatás is nagy lendületet vett. A Kolozsvárott megalakult Folklor Intézet keretében, Faragó József és Jagamas János gondozásában megjelent egy moldvai, majd általában a romániai magyarság dallamaiból válogatott gyűjtemény (Faragó J.–Jagamas J. 1954; Jagamas J.–Faragó J. 1974). Kallós Zoltán gyűjtéséből két nagyszabású balladakötet (Kallós Z. 1970, 1973) jelent meg. Szilágysági, szlovákiai magyar és délvidéki magyar gyűjtemények is napvilágot láttak (Almási I. 1979; Ág T. 1974; Kiss L. 1961, 1966). Sárosi Bálint munkássága révén előrehaladt a népi hangszerek és a cigányzene kutatása (Sárosi B. 1967, 1971).

Az 1950-es években az államilag támogatott néptáncmozgalom jótékonyan hatott a tánczene és néptánc gyűjtésére, feldolgozására, amit még az is elősegített, hogy a táncokat és a tánczenét is a mozgófilm, a fonográf, a gramofon, majd a magnetofon és a video örökíthette meg (K. Kovács 1956). A táncok hiteles, elemző leírását a Lábán-táncjelírás segítette elő (Lugossy E. 1956; Szentpál M. 1964–1973).

A tánckutatás műhelye a Népművészeti, újabb nevén Népművelési Intézet és a Néprajzi Múzeum volt, 1965 óta az MTA Népzenekutató Csoportja, 1974-től a „Kodály-csoportból” és a Bartók Archivumból létrejött Zenetudományi Intézet lett a néptánckutatás nemzetközileg elismert központja. A hivatásos népi együttesek (Állami Népi Együttes, Honvéd Művészegyüttes), egyes vidéki múzeumok (Debrecen, Székesfehérvár) és együttesek is rendszeresen végeztek táncgyűjtést. Ezekből számos kiadvány, tanulmány született, amelyek a helyi táncagyományt örökölték meg. A nemzetiségek és szomszéd népek táncanyagának gyűjtése az összehasonlító kutatásokat is megalapozta. Magyar kutatók távolabbi, európai, afrikai, ázsiai táncokat, hangszereket, zenefolkloort is eredményesen kutattak és tettek közzé.

A néptáncok elemzésének Magyarországon olyan tudományos módszere alakult ki, mely a magyar folklorisztikai és népzenekutató iskola eredményeit együttesen érvényesíti. A recens néprajzi vizsgálatok és a tánc-történeti adatok együttes értékelése a magyar tánc-kinesztetikus történeti stílusrétegeinek s főbb dialektusainak átfogó körvonalazását eredményezte (Martin Gy. 1970–1972). Monográfia készült a körtáncról és európai rokonságáról, tanulmányok a tánc-típusokról, közöttük a körverbunkról (Martin Gy. 1979; Lányi Á.–Martin Gy.–Pesovár E. 1983).

MAGYAR FOLKLORISZTIKAI KUTATÁSOK AZ EZREDFORDULÓN (1990–)

A magyar folklórkutatásban a rendszerváltás körüli évekre az akadémiai kézikönyvek szintjén lezárult a tudományos szintézisek időszaka. Elkészült a *Magyar néprajzi lexikon* öt kötete, a *Magyar népmesekatalógus* tervezett összes kötete, és napvilágot látott a *Magyar néprajz* diszciplinánkat szorosabban érintő három vaskos összefoglalása is (1988: *Népköltészet*; 1990: *Népszokás, néphit, népi vallásosság*; 1990: *Népzene, néptánc, népi játékok*). Mindezen eredmények dacára a magyar folklór számos részterülete és műfaja esetében a szintézis továbbra is csak a tervek szintjén maradt (műfaji monográfiák, katalógusok, a magyar nyelvterület egészére kiterjedő recens gyűjtések és az archív anyag feltárása, reprezentatív szövegkiadások stb.). Noha a magyar folklorisztika intézményesülésének 1950–1990 közötti évtizedei e tudományszak korábban nem látott felvirágzását hozták el, az utóbbi húsz esztendő tudományos eredményei mind az anyagfeltárás és a szakmai publikációk, mind pedig a létrejövő szervezeti keretek tekintetében még e korábbi időszakot is felülmúlták.

A magyar folklorisztika folyamatos intézményesülését jelzik a létrejövő új egyetemi tanszékek. A már korábban is létező budapesti Folklóre Tanszék és a szintén folklorisztikai orientáltságú debreceni Néprajzi Tanszék mellett az 1990-es években a szegedi, a pécsi és a kolozsvári tudományegyetemeken új néprajzi tanszékek jöttek létre, melyek közül az előbbi a népi vallásosság, míg az utóbbi kettő a magyar néphit kutatásának vált meghatározó műhelyévé. A tudományszak nemzetközi presztízsét erősítette angol nyelvű kiadványával az 1995-ben alapított Európai Folklór Központ, újabb nevén: Európai Folklór Intézet. Az intézményesen irányított folklórgyűjtések és a közművelődés közötti összekötő kapocs szerepét hivatott betölteni a (Népművelési Intézet egyik utódjaként) létrehozott Hagyományok Háza, illetve ennek a Folklórdokumentációs Központ nevű részlege. Az 1990 utáni időszakban néhány vidéki múzeumban (pl. Balassagyarmaton, Veszprémben) is a folklórkutatások váltak az adott intézmény profiljának meghatározójává.

A magyar folklorisztika meghatározó intézménye az 1990–2011 közötti években is az MTA Néprajzi Kutatóintézete, illetve az intézetben a korábbi Néphit és Népszokás Osztály és Népköltészet Osztály összevonásával már az új évezred első éveiben létrejött, máig is e néven létező Folklór Osztály. Az NKI Folklór Osztálya szervezésében került megrendezésre 2004-től az az interdiszciplináris konferenciasorozat (Folklór a művelődéstörténetben), amely a folklór és más bölcsészettudományok (folklór és irodalom, folklór és vizuális kultúra, folklór és történelem, folklór és nyelv, folklór és zene) érintkezési pontjait tette meg az előadások tárgyául, melyek utóbb önálló konferenciakötetekben is megjelentek (szerk. Szemerkenyi Ágnes). E tanulmánykötetekben a folkloristák más tudományszakok képviselőivel együtt elsősorban arra keresik a választ, hogy hol a helye, mi a szerepe és jelentősége, továbbá milyen hatása volt és van a folklórnak a magyar művelődéstörténetben, milyen viszony jellemzi a folklór és más művészeti ágak, valamint a jelzett bölcsészettudományok kapcsolatát.

Hasonlóképpen interdiszciplináris jellegű az a néphitkutatók által különböző helyszíneken szervezett konferenciasorozat, amely utóbb tanulmánykötetek formájában, Tanulmányok a transzcendensről címen jelent meg (szerk. Pócs Éva). Az utóbbi húsz

év meghatározó folklorisztikai eredményévé és egyszersmind kiadványsorozatává nőtte ki magát a vallási néprajz kutatóinak Népi vallásosság a Kárpát-medencében című konferenciasorozata (szerk. S. Lackovits Emőke). Elsősorban a protestáns vallás néprajzi hagyományait hivatott megörökíteni az ELTE Folklore Tanszékének – 15. köteténél járó – *Vallási néprajz* sorozata.

Noha önálló folklorisztikai folyóirat nem jött létre 1990 óta sem, a magyar néprajz régi (*Ethnographia*, *Népi kultúra – népi társadalom* – újabb nevén *Ethno-lore*, *Acta Ethnographica*, múzeumi évkönyvek) és új alapítású periodikáinak (pl. *Néprajzi Látóhatár*, *Ethnica*, *Tabula*, *Hungarian Heritage*, *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*) állandó jelleggel részét képezik a folklór tárgyú írások. A rendszerváltozás után újjászerveződő magyar könyvkiadásban számos kiadó választotta egyik kiadási profiljául a folklór és folklorisztikai témájú könyvek megjelentetését (lásd Osiris Kiadó, Balassi Kiadó, Mezőgazda Kiadó: Planétás Könyvek, L'Harmattan Kiadó, a szlovákiai Lilium Aurum Kiadó, az erdélyi Mentor Kiadó stb.). A folklórkiadás rangos régi műhelyei között említendő a romániai Kriterion Kiadó, amely e profilját az utóbbi húsz évben is megtartotta, és az Akadémiai Kiadó, amelynek *Néprajzi tanulmányok* című sorozatában a megjelent kötetek felét a tárgyalt időszakban is a többnyire doktori disszertációként készült folklórmonográfiák alkották. A debreceni tanszék 1980-as évektől megjelenő könyvsorozatai (*Gömör néprajza*, *Folklór és etnográfia*) 1990 után is folklorisztikai kiadványok sorát tartalmazták, és ugyanez mondható el a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság másfél évtizede megjelenő két sorozatáról is (*Kriza könyvtár*, *Kriza könyvek*). Az Európai Folklór Intézet munkájának is a könyvkiadás vált az egyik legeredményesebb területévé; az intézet által a *Folklór*, az *Örökség* és az *EFI Communicationes* sorozatok részeként megjelent kötetek száma mára a százat is meghaladja.

A magyar folklorisztika új könyvsorozatainak sorában, a már említett konferenciaköteteken kívül, említendőek a néprajzi tanszékeken szerkesztett, vallási néprajzi témájú forrásokat és recens gyűjtéseket megjelentető sorozatok, így Szegeden a *Devotio Hungarorum*, illetve *Szegedi vallási néprajzi könyvtár*; Pécsen az elsősorban történeti forrásokat közreadó *Fontes ethnologiae Hungaricae*, a *Szóhagyomány* és a folklór témájú köteteket is tartalmazó *Studia ethnologica Hungarica*. A magyar szövegfolklorisztika már korábban is létező – és szórványosan 1990 után is megjelenő – rangos könyvsorozatai, a *Magyar népköltési gyűjtemény*, az *Új magyar népköltési gyűjtemény* és a *Folklór archívum* mellett 2001-től *Magyar népköltészet tára* néven egy új népköltészeti sorozat is megjelenik, amelynek eddig napvilágot látott tizenegy kötete elsősorban a monografikus igényű recens folklórgyűjtések közreadására vállalkozott. Mint az eddigiekből is kitűnik, az 1990–2011 közötti időszak a magyar néprajzi (és azon belül is a folklorisztikai) könyvkiadás korábban nem tapasztalt felvirágzását hozta, már-már áttekinthetetlen mennyiségű kiadvány formájában, ami számbelileg többszöröse a korábbi évtizedek folklorisztikai „termésének”, és amely publikációk meglehetősen széles skálán mozognak: a különféle helyi és honismereti kiadványoktól az akadémiai doktori értekezésekig terjednek.

A folklór teljes horizontját átfogó jellegű tanulmánykötetek az utóbbi két évtized könyvterméséből (javarészt korábban született tanulmányok egybeszerkesztésével) elsősorban Voigt Vilmos, Hoppál Mihály és Jung Károly nevéhez fűződnek. Míg Voigt tudománytörténeti témájú és többnyire kritikai élű dolgozataiban történelmi távlatból

szemlélve és folyamatos nemzetközi kitekintéssel szemlézi az utóbbi két évszázad folklórkutatását és folklórjelenségeit, az Újvidéken élő Jung ugyanezt hangsúlyosan a magyar–déli folklórkapcsolatok relációjában teszi, Hoppál tanulmányaiban pedig a folklórhagyományok elemzése során a nemzeti specifikumok hangsúlyozása kapott elsődleges szerepet. Történeti folklorisztikai jellegűek azok az Ujváry Zoltán által összeállított kötetek is, melyek a folklór és irodalom kapcsolódási pontjait vizsgálták többek közt Bornemissza Péter, Dugonics András és Móra Ferenc folklórelemekben gazdag szépírói műveinek áttekintésével, elemzésével. A kortárs folklorisztikai irodalom sajátos színterét alkotják Tánczos Vilmos – többnyire gyűjtési emlékeket megörökítő – néprajzi esszéi. Még szemléletesebb és mélyrehatóbb képet nyerhetünk az 1990 óta megvalósult kutatási eredményekről, ha a folklorisztika egyes részterületeit külön-külön tekintjük át.

NÉPKÖLTÉSZET

A magyar népköltészet nagy múltú szövegcsoportha, a hősepika ugyan már a honi folklorisztikai érdeklődés kezdete óta foglalkoztatta a szakmai közvéleményt, a tudományos szintézis e területen is mindegyre váratott magára. Vargyas Lajos korábbi kutatási eredményeinek ikonográfiai alátámasztásaként is értelmezhető a Szent László-legenda falképciklusainak gyűjteményes közreadása. A fiatalon elhunyt Demény István Pál korábbi összehasonlító folklorisztikai tanulmányainak eredményeire támaszkodva jutott el a kora középkor századaiban még valóban létezett magyar szóbeli hősi epika számbavételéig és tudományos igényű összefoglalásáig (Demény I. P. 1997), valamint a hősi epikával kapcsolatba hozható egyes hipotézisek továbbgondolásáig.

A *Vadrózsák* megjelenése (1863) óta a nem létező „naiv eposz” mellett/helyett a magyar folklór „legrangosabb” műfajának tekintett népballada kutatása a 20. század végére némiképp háttérbe szorult. Ebben nagy valószínűséggel szerepet játszott az, hogy Vargyas Lajos nagyszabású és nagy hatású műfaji szintézisének megjelenése után csökkent az igény a magyar népballadával foglalkozó további monografikus igényű művek iránt, másrészt a balladagyűjtés számára leginkább ideális keleti magyar nyelvterületről az 1970–1980-as években rendkívül gazdag anyagot felvonultató balladagyűjtemények sora látott napvilágot, sok új felfedeznivalóra már nem adva lehetőséget.

Ha lassan is, de az 1990-es évekre megindult a Vargyas által kialakított klasszifikáció újragondolásának és az általa rögzített műfaji keretek kibővítésének az igénye, sőt – egyelőre csak a romániai anyag alapján – a hiányzó balladakatalógus összeállítására is történetek lépések, hiszen Vargyas tudományos kézikönyve a műfaj rendszerbe foglalását csak részben végezte el. Noha az 1990-es években a magyar balladakutatás súlypontja mindinkább a határokon túli területekre tevődött át, amit leginkább Faragó József vonatkozó tanulmányainak sora, valamint a romániai balladaanyagot minden korábbinál teljesebb és folklorisztikailag szöveggondozott, kritikai kiadásként is felfogható műfaji antológiák jeleznek (Faragó J. 1999, 2002). Az „őszékely” és „csángómagyar” balladák tára mellett a trilógia harmadik kötete (*Régi erdélyi népballadák*) Faragó halála után jelent meg.

A népballadaanyagban szintén gazdag felföldi népterület vonatkozó folklórhagyományairól elsősorban Ág Tibor munkásságának köszönhetően rendelkezünk beható is-

meretekkel. Több évtizedes gyűjtéseinek az összefoglalásaként már az új évezredben látott napvilágot a Zoborvidék balladakincsét reprezentáló kötet (Ág T. 2001), a magyar folklorisztika utolsó átfogó táji balladagyűjtésére pedig az 1990-es évek második felében került sor, helyi jellegzetességek sora által örökítve meg a Tornai-karsztvidék nagyepikájának ezt a tájegység mondavilágához hasonlóan változatos szegmensét (Magyar Z. 2011b).

A *Magyar népmesekatalógus* 1990-ben megjelent 9. kötetét követően készült el Benedek Katalin összeállításában (Benedek K. 2001) a kézikönyvsorozat összefoglaló bibliográfiájának első kötete (*Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája*), továbbá a *Folklor archívum* 19. köteteként a folklórszövegek tudományos rendszerezésének egy nemzetközileg is tudományos visszhangot kiváltó műfaji számbavétele, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa* (Dömötör Á. 1992). Az ELTE Folklore Tanszékén PhD-disszertáció gyanánt született meg a vajdasági magyarság népmeseanyagának a klasszifikációja, Raffai Judit e munkája azonban máig is csupán kéziratos formában olvasható.

Az 1990–2011 közötti években két fő kutatási irány volt megfigyelhető a magyar népmesekutatásban. Egyrészt a korábbiaknál is több publikáció látott napvilágot a magyar népmeseanyag történeti rétegeit és 18–19. századi kutatástörténetét illetően (Olosz K. 2009; Gulyás J. 2010a), különös tekintettel Gaal György, Kazinczy Gábor, Merényi László, Dékány Rafael és az Arany-család ez irányú munkásságára, valamint a sárospataki, kolozsvári és marosvásárhelyi protestáns kollégiumok diákjainak folklórgyűjtéseire. Megjelent az Ipolyi Arnold által koordinált 1846–1858 közötti folklórgyűjtések teljes anyaga (Benedek K. 2006), és kiadásra kész Kálmány Lajos közel száz éven át kéziratban maradt műve, az *Alföldi gyűjtés* is. A 19–20. századi népmese-gyűjtések popularizációját mutatja be a Benedek Elek emlékére rendezett konferencia és tanulmánykötete.

A kortárs népmesekutatás másik meghatározó ágát – az „Utolsó óra” programban, illetve a magyar folklorisztikában Ortutay Gyula nevével fémjelzett egyéniségvizsgálat jegyében – a recens terepmunkára alapozott kutatások képezik. Az elkészült mesemondói egyéniségmonográfiák száma a tárgyalt időszakban a húszhoz közelít, amiből a teljesség igénye nélkül mindössze néhányat emelhetünk ki. Egy részük olyan korábbi gyűjtést ölel fel, amely az 1990-et követően került nyomdába, illetve megszerkesztésre (Nagy O.–Vöö G. 2002; Faragó J. 2003), más részük viszont az ezredforduló körüli években felfedezett mesemondók repertoárját adta közre (Magyar Z. 2004, 2009a). Az egyéniségkutatás jegyében a legismertebb erdélyi mesemondók előadásmódjáról, a mesemondás kontextusáról publikált tanulmányt Keszeg Vilmos, és folyamatban van a magyar folklórtörténet legjelentősebb mesemondóit enciklopédiaszerűen bemutató kézikönyv összeállítása.

Az egyéniségmonográfiákkal párhuzamosan egy dél-gömöri és egy mezőségi falu, valamint a Palócföld népmeseanyagáról átfogó igényű gyűjtemények is megjelentek. A vajdasági magyarok elbeszélői repertoárjából merít az a vaskos kötet, mely Burány Béla több évtizedes folklórgyűjtői munkásságának összefoglalása és betetőzése (Burány B. 2007), és amely gyűjtemény egyszerre mind folklorisztikai kuriózumnak is tekinthető, hiszen a magyar népmeseanyag egy korábban alig gyűjtött, illetve kiadóilag cenzúrázott csoportját, a már Gömörből korábban Ujváry Zoltán által közölt erotikus és obszcén

témájú narratívumokat tette végre monografikus igénnyel láthatóvá. A humoros jellegű mesék több más csoportja is jelentősen megsokasodott a *Magyar népmesekatalógus* megjelenése óta: a táji mondagyűjtések által korábban ismeretlen típusok tucatjait is tartalmazó rátótiadák sokasága is felszínre került, és a székelyföldi falucsúfolók gyűjteményének mintájára komplex és mélyreható helyszíni terepmunka alapján több néprajzi régió rátótiadáinak hagyományköréről is beható ismeretekkel rendelkezünk. Mint azt több részpublikáció jelzi, a hazugságmesék (modern Hány János-történetek) a magyar nyelvterület egészére kiterjedő megőrkítése is folyamatban van.

Bár nem kötődik szorosan a népmesekutatás közelmúltbeli fejleményeihez, kihangsúlyozandó, hogy e műfaj – noha utolsó hagyományos adatközlői szinte a szemünk előtt távoznak el közülünk – befogadói oldalról az utóbbi egy-másfél évtizedben újra reneszánszát éli. A megsokasodó mesemondó versenyek, az előadóművészként fellépő hivatásos mesemondók (Berecz András és mások) sikere és népszerűsége mind-mind arra utal, hogy bár megváltozott körülmények között, de továbbra is igény mutatkozik e műfajra. Részint ez a közönségigény hívta életre a magyar mesemondás hagyományáról írt népszerűsítő kézikönyvet, és élteti a mesemondásnak a gyógyításban is szerepet szánó, mind szélesebb körben ható ún. meseterápiát.

Az 1990 óta eltelt két évtized a mondák kutatásának minden korábbinál látványosabb fellendülését hozta. A történeti monda, mint választott tematika, már a honfoglalás és az 1848-as forradalom és szabadságharc emlékének szentelt néprajzi konferenciáknak (Kriza I. 1998) is hangsúlyos részét alkotta, az 1990-es évek közepén a Magyar Néprajzi Társaság szervezésében történetimonda-gyűjtő pályázatot is kiírtak, s a beérkező pályaművekből önálló kiadvány született. Ugyancsak a honfoglalás és az államalapítás évfordulója ösztönözte a *Folklór archívum* 20. köteteként megjelenő történeti mondai tárgyú antológia összeállítását. Egy korábbi mondagyűjtő pályázati felhívás beérkezett anyagából látott napvilágot 1995-ben Faragó József és Fábián Imre szerkesztésében a magyar folklórtörténet első táji mondagyűjteménye (*Bihari népmondák*), amit az új évezred első évtizedében a *Magyar népköltészet tára* részeként (Magyar Z. 2001, 2003) és sorozaton kívül (Magyar Z. 2011a) további, műfajilag átfogó igényű, nagy szövegbázison nyugvó táji mondagyűjtemények (Tornai-karsztvidék, Gyimes, Kalotaszeg, Szilágyság, Alsó-Fehér megye, Kis-Küküllő völgye, Erdővidék, Zoborvidék, Bodroghöz, Muravidék stb.) követtek.

Ugyanezen években tematikus monográfiák sora is elkészült, illetve napvilágot látott: magyar történeti hősök, történelmi személyiségek (így Szent László, Báthori Endre, Koppány vezér, Szent István, II. Rákóczi Ferenc, a főbb Habsburgok) népi hagyománykörét összefoglaló folklórkötetek (Magyar Z. 1998), a narratív Mátyás-hagyományokat illusztráló gyűjtemények (Ujváry Z. 1990), továbbá a Mátyás-hagyomány történeti rétegeit áttekintő értekezések (Kriza I. 2007), az 1947-ben az egész országra kiterjedő 1848-as gyűjtés anyagából szerkesztett mondaválogatás, továbbá egy-egy mondakör, mondatípus önálló feldolgozása. Részint a korábban mindegyre megtorpanó kezdeményezéseket beteljesítendő, mindenekelőtt azonban az utóbbi két évtizedben feltárt imponáns mennyiségű mondaanyag motiválta a történeti mondák rendszerezésének újonnan felmerült igényét (Magyar Z. 2007b), s e tervezett kézikönyvsorozat előmunkálatai a 92 000 tételes Magyar Történeti Mondák Archívumának a létrehozásával a befejezésükhez közelednek. A mondakatalógus előmunkálatainak a részeként, a középkori legenda-

anyag alapján készült el az Árpád-kori szentek legendáinak típus- és motívumindexe (Magyar Z. 2009b).

A mese és monda határterületén mozgó népi apokrif szövegek kutatástörténetében a Parasztbiblia megjelenését követő időszak is hozott számottevő szakmai eredményeket. Az apokrif történetek gyűjtésében 1990 előtt is tevékeny Bosnyák Sándor (2001) gyűjteményes kötete tovább árnyalta e műfaj tematikai gazdagságáról alkotott képet, a téma szakirányú kutatója, Nagy Ilona pedig néhány, e körbe tartozó narratív típus összehasonlító folklorisztikai elemzését azok forrásainak és történeti rétegzettségének áttekintésével gyűjteményes kötetben is hozzáférhetővé tette. Ő volt az első, aki a magyar mondakutatás „fehér foltjaként” aposztrofálva az utóbbi évtizedek nemzetközi szövegfolklorisztikájának egyik divatos témáját, a modern mondák gyűjtésének és kutatásának az igényét is megfogalmazta egyik legújabb közleményében (Nagy I. 2006).

A korábban jelzett táji mondagyűjtemények nagy számban tartalmaznak recens gyűjtesekből származó hiedelemanyagot, ám ettől függetlenül is érvényesnek tűnik az a megállapítás, miszerint az 1990–2011 közötti időszak a mondához hasonlóan a magyar hiedelemkutatás minden korábbinál látványosabb fellendülését hozta. A pécsi és a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékén e célból szervezett kutatócsoportok (Pócs Éva és Keszeg Vilmos irányításával) elsősorban az erdélyi és a moldvai néphit hagyományos paraszti, illetve kortárs jelenségeinek tudományos vizsgálatára szakosodtak. Egy ilyen korábbi, lokális folklorisztikai „mélyfúrás” eredménye a tordatúri, a hárompataki és az örtilosi hiedelem-, illetve hiedelemmonda-gyűjtemény (Csögör E. 1998; Takács Gy. 2004), és részint e sorba illeszkedik Halász Péter és Virt István moldvai csángó hiedelemgyűjtése, továbbá a Mezőség, illetve a Középső-Ipoly mente hiedelemvilágáról írt tudományos szintézisek (Keszeg V. 1999; Csáky K. 2001). Az egyéniségvizsgálat a korábbi szövegfolklorisztikai irányultság mellett újabban a hiedelemkutatásban is létjogosultságot nyert, példa rá a lézspedi „szent leány”, Jánó Ilona alakjáról, illetve látomásaiából összeállított kötet (Kóka R. 2006), továbbá egy szilágysági földműves és egy felföldi „tudós pásztor” hiedelemtörténeteinek és hiedelemvilágának egyéniségek központú összefoglalása (Magyar Z.–Varga N. 2006).

A *Fontes ethnologiae Hungaricae* sorozat részeként az újdonság erejével ható szövegkiadások láttak napvilágot 18–21. századi népi látomások forrásainak a közreadásával (Keszeg V.–Pócs É.–Peti L. 2009). A magyarországi boszorkányság levéltári forrásainak a publikálásával a történeti források klasszikus forráscsoportjának feltárása és értelmezése tovább folytatódott az elmúlt két évtizedben. S az utóbbi másfél száz év hiedelemkutatásának eredményeire alapozva készülöben van a magyar folklorisztikában a *Magyar mythologia* megjelenése óta hiányzó, modern szemléletű és átfogó igényű néphit-monográfia.

A tréfás mesékkel, hazugságmesékkel, erotikus mesékkel sok esetben jelentősen összefonódott műfajbokor, a tréfás népi elbeszélések (és azon belül is az adoma és az anekdota) kutatása az 1990-es évekre némiképp háttérbe szorult a prózaepika más „nagy” műfajai mellett, Burány Béla már említett délvidéki adatgyűjtése azonban e tekintetben is meghatározónak tekinthető. Nagy Olga úttörő jelentőségű széki gyűjtései nyomán a 2010-es évek közepén került sor egy hagyományörző tövisháti falu, Szilágysámson tréfás népi történetrepertoárjának és az ott jelen idejűleg is létező adomázás szokásának („pincézés”) feldolgozására és a csak a széki gyűjtéshez hasonló gazdag-

ságú szövegtörzsek közreadására (Magyar Z. 2009c). A helyi adomakincs feltárására irányuló vizsgálatok pedig egy Homoród menti unitárius település vonatkozásában jelenleg is folynak.

Az adománál klasszikusabb tónusú, ám kevesebb lokális vonatkozással bíró anekdota kutatástörténetének legutolsó húsz éve a fentieknél szerényebb eredményekkel büszkélkedhet, bár a mondagyűjtések kapcsán több új helyi anekdotakör is felszínre került, és számos történelmi személy eddig ismert népköltészeti hagyományköre is árnyaltabbá vált. Önálló kötetben tekintették át a Csokonai Vitéz Mihály alakját övező folklórhagyományokat is, amelyek zöme és meghatározó része ugyancsak anekdota. A magyar folklorisztikában hasonlóképpen nagy múltra visszatekintő vice kutatása valamelyest háttérbe szorult az utóbbi évtizedekben, az e műfajt középpontba állító kiadványok és néprajzi közlemények elsősorban a magunk mögött hagyott kommunista éra abnormális viszonyait választották témájukul, részben a műfajon belül önálló arculattal megjelenő pesti zsidó vice keretében, esetenként pedig immár a modern mondákkal és a rémhír műfajával szerves szimbiózist kialakítva a világpolitika kortárs eseményeire reflektálnak.

A mondához hasonlóan az utóbbi évtizedek a proverbiumok kutatásában is fellendülést hoztak. A korábbi pozitivista irányzatot mindinkább felváltotta az a szemlélet, hogy a szólásokat, közmondásokat a szöveggörnyezetükben, illetve társadalmi kontextusukban vizsgálják: azaz hogy a különféle proverbiumokat milyen célból, mire használják, a beszédhelyzet és a társadalmi érintkezés, továbbá a szépirodalom, az újságírói szakzsargon, a reklámok, a pszichológia és egyéb használati területek mely szintjein, mikor és hol jelennek meg. Több, az utóbbi években született tanulmány a szólások és közmondások képi szimbolikáját tette meg az elemzés tárgyává, mások egy adott közösség (egy járszági és egy mátyusföldi falu) proverbiumkészletét vették számba. Minden jel szerint az egyéniségkutatás e műfajcsoport tudományos vizsgálatát sem hagyta érintetlenül, mint azt a magyar proverbiumkutatásban korábban előzmény nélküli gyűjtemény, egy gömöri földműves (Ujváry Z. 1996), továbbá egy alsíki parasztember és egy felsőbányai asszony szólásainak és közmondásainak a korpusza is mutatja.

A magyar proverbiumkutatás négy monografikus igényű kézikönyvének az elkészülte szintén a tárgyalt időszakra tehető. Paczolay Gyula, akinek régi hagyományt felelevenítő parömiológiai kutatásai már 1990-et megelőzően is főként e műfajcsoport nemzetközi beágyazottságát, elterjedtségét vizsgálták összehasonlító módszerrel, fő művének tekintett munkájában 55 nép szólásait és közmondásait vetette egybe a magyar, illetve az európai megfelelőekkel (Paczolay Gy. 1997). Szemerkenyi Ágnes közelmúltban megjelent *Szólások és közmondások* című összegző gyűjteménye pedig a téma magyarországi szintézisének tekinthető: a kötetben feltüntetett közel 45 000 példa által e kézikönyv az eddigi leggazdagabb magyar proverbiumgyűjtemény, amely történeti alakulásukban, filológiai gondossággal és magyarázatokkal ellátva mutatja be a közölt folklórszövegeket (Szemerkenyi Á. 2009). Szemerkenyi nevéhez fűződik a magyar proverbiumkutatás első műfaji monográfiája is (Szemerkenyi Á. 1994), amelyben a szerző folklorisztikai megközelítésből vizsgálja ezt a magyar folklórtörténetben nagy jelentőségű kisepikai műfajcsoportot. A szólások egy speciális műfaji csoportjának, a káromkodásoknak, káromlásoknak minden korábbinál nagyobb szabású bemutatására vállalkozott Zsupos Zoltán abban a két kötetben közreadott történeti néprajzi jellegű gyűjteményben, amely a történeti Gömör vármegye 18–19. századi bírósági, tanúkihallgatási jegyzőkönyvei-

nek elemző, tudományosan rendszerezett forrásközlése (Zsupos Z. 2010), és amely e szövegcsoporthoz tipológiai változatosságát, szociokulturális megjelenési formáit és az élő nyelv társadalmi hátterét egyaránt beszédesen illusztrálja.

VALLÁSNÉPRAJZI KUTATÁSOK

A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* emblemikus kötetének megjelenése óta (1974) az archaikus népi imádságok gyűjtése és kutatása a magyar folklorisztika egyik népszerű témájává vált. A korábbi, ideológiai okokra visszavezethető korlátozás miatt valójában csak az 1989-es kelet-közép-európai politikai fordulatot követően sokasodtak meg mindazon szövegközlések és elemzések, melyek kutatói – elsősorban a határainkon túli területeken – még élő és funkcionáló folklóralkotásokra lelhetnek rá a népi imákra és az azokkal esetenként szimbiózisban létező ráolvasásokra. A műfaj „felfedezőjének” szakmai pályafutását 1990-t követően is a népi imádságok kutatása határozta meg: egyrészt elkészült a szerző népiimádság-gyűjtéseinek minden korábbinál teljesebb szövegkorpusza, másrészt az 1980–1990-es évek nemzetközi összehasonlító kutatásait összegző monográfia, amelyben az európai népek középkori népi imádságanyagát vette számba és vetette egybe a magyar paralellekkel (Erdélyi Zs. 2001).

Az 1989 után megnyíló határok legfőképpen a keleti magyar nyelvterület folklorisztikai kutatása számára nyitottak tág teret, kivált a korábban a külső kutató számára szinte zárt moldvai magyar települések néprajzi vizsgálata élénkült meg. Igaz ez a megállapítás a moldvai és gyimesi csángó népi imádságanyagra is, amelynek szisztematikus feltárása a műfaj addig ismert szövegkataszterének nagyságrendi bővülését és új típusok, szövegvariánsok sokaságának felbukkanását eredményezte. Kivált Tánzos Vilmos gyűjtései jelentősek (Tánzos V. 1995), aki az összes moldvai magyar lakta településen végzett terepmunkát és jegyzett fel archaikus népi imádságokat, illetve apokrif elbeszéléseket, és e népköltészeti alkotásokat közreadó gyűjteményei sorában önálló kötetet szentelt a moldvai imákban megjelenő metaforikus elemek és a képi szimbolika elemzésének. Ugyancsak Tánzos volt az, aki az ezredfordulóra jelentősen feldúsult szövegbázis alapján a magyar népi imádságanyag tipológiai rendszerezését is megkísérelte (Tánzos V. 1999, 2001).

A népi imádságokkal sokban hasonlatos szentes énekek (Mária-énekek) és virrasztóénekek feltárását Lajtha László Sopron megyei kutatásainak folytatásaként Czövek Judit (2002) végezte el az archaikus népi kultúrájú Zoborvidéken. Korántsem tekinthető véletlennek, hogy a Székelyföldön és Moldván kívül a magyar balladaanyagnak is e felföldi kistáj a leggazdagabb terepe – amit a balladák és a virrasztóénekek olykor egymásba átcsúszó régies dallamvilága is bizonyít. A halál és a temetkezés átmeneti rítusainak speciális népköltészeti szegmense a halotti búcsúztatók szövegcsoporthoz, amelyről számos adatgazdag elemzés született az utóbbi két évtizedben, melyek közül kiemelendők a monografikus igényű korpuszok: egy Tolna megyei és egy székelyföldi falu, további a gömöri magyar települések halotti búcsúztatóinak műfaji regisztere (Kriza I. 1993; Bartha E. 1995).

Értelemszerűen a vallási néprajzi kutatások is az 1989-es politikai változások nyomán élénkültek fel, illetve nyertek intézményes kereteket. Míg az 1980-as évektől a

Debreceni Egyetem néprajzi tanszéke a magyarországi görög katolikus vallási néprajz meghatározó műhelyévé vált, a Szegedi Tudományegyetem tanszéke részben a Bálint Sándor-féle szellemi hagyaték örököseként határozta meg magát, illetve a Bálint Sándor Archivum is Szegeden, a Móra Ferenc Múzeumban került elhelyezésre. Bálint Sándor kéziratos hagyatékának felhasználásával, annak kibővítésével jelent meg Barna Gábor gondozásában a magyar búcsújárás történetének és néprajzának kézikönyve (Bálint S.–Barna G. 1994), amely az 1990-es évek elején egyfajta mérföldkőnek számított a magyarországi vallási néprajz történetében. Közel hasonló jelentőségű volt az erdélyi vallási néprajz kiemelkedő alakjának, Székely Lászlónak a csiki székelyek népi vallásosságáról írt művének posztumusz megjelentetése, továbbá a barokk kor magyarországi búcsújárásáról szóló monográfia (Tüskés G. 1993). E tudományos szintézisekre alapozva már természetesen több lehetőség adódott a diszciplína részterületeinek a behatóbb vizsgálatára és a különféle mikroelemzések elvégzésére. Így került több nagy múltú, illetve kevésbé ismert búcsújáróhely is a szakmai érdeklődés homlokterébe (Csíksomlyó, Máriaradna, Máriapócs, Barka, Szeged-Alsóváros, Füzesmikola, valamint Tardos, Debrőd, Széphavas, Pásztorbükk, Radamos stb., továbbá a szakrális folklórhagyományok legújabb helyszíneiként a Kis-Küküllő menti Szőkefalva). Míg ez utóbbi kegyhely kortárs folklórjelenségeit a kolozsvári és a pécsi egyetem kutatócsoportjai tették néprajzi-antropológiai vizsgálódás tárgyává, a szegedi nagytáj vonzáskörzetébe tartozó Máriaradna a szegedi tanszék folkloristáinak vált kitüntetett kutatási terepévé. Az 1990-es évektől fokozatosan első számú szakrális (és nemzeti) zarándokhellyé váló csíksomlyói kegyhely múltját és jelenét, illetve a pünkösdi búcsúhoz fűződő szokáshagyományt több összegző mű is megörökítette az utóbbi húsz esztendőben (Mohay T. 2009), és folklorisztikai értelemben is jelentősnek mondható a kegyhely 18. századi mirákulumjegyzékének (a csodás gyógyulások 1784. évi vizsgálati jegyzőkönyvének) közelmúltbeli felfedezése (Bárh J. 2000).

A Szőkefalva kapcsán is meghatározó Mária-jelenések néprajzi irodalma – a hasznosi jelenésekről szóló ellentmondásos tanulmányt követően – szintén 1989 után sokasodott meg. A nép által a Szűz Mária megjelenésével kapcsolatba hozott helyszínek egy része a recens mondagyűjtések eredményeképpen vált ismertté, illetve került újra az érdeklődés homlokterébe (Hetény J. 2011), s mint a feltárt adatokból kiviláglik, e hagyományokat tradicionálisan a felföldi helyszínek felülreprezentáltsága jellemzi. A felföldi viszonylatban is legvallásosabb Palócföld folklórhagyományainak a kutatását a balassagyarmati múzeum munkatársai vállalták, s a környékbeli terepmunkákra alapozva a téma palócföldi monografikus alapvetése is elkészült (Lengyel Á.–Limbacher G. 1997).

Elsősorban interdiszciplináris jellegű, ám folklorisztikailag is releváns kutatások keretében az utóbbi két évtizedben folytatódott a magyarországi szenttisztelet, a magyar szentek emlékéhez fűződő kultikus és kulturális tradíciók számbavétele. E munkák majd mindegyike bír folklorisztikai vonatkozással: tudományos konferenciák kerültek megrendezésre a Szent Gellért, Szent László, Szent Imre, Szent Márton, Árpád-házi Szent Erzsébet hagyományainak témakörében, kritikai szövegkiadások és motívumindex készült a magyar középkori legendák és prédikációs irodalom áttekintésével, és a magyar kultúrtörténetben meghatározó jelentőségű szentekkel összefüggésben önálló monográfiák (Magyar Z. 1996, 2007a) és konferenciakötetek sora látott napvilágot az

utóbbi másfél évtizedben. A vallási néprajzi kutatási irányok kulturális antropológiai jellegű elmozdulását jelzi számos kortárs jelenség és kevésbé hagyományos jellegű téma megélenkülő vizsgálata, melyek közül a vallási turizmus fogalma a közelmúltban külön konferencia tárgyát is képezte.

NÉPZENE- ÉS NÉPTÁNCKUTATÁS

A népzene és néptánc kutatása a tárgyalt időszakban a Hagyományok Háza, illetve azon belül is a Lajtha László Dokumentációs Központ és a Martin Médiatár létrehozásával túlnőtt az MTA intézményes keretein, és ez a szervezeti bővülés egyértelműen pozitívan hatott a vonatkozó folklórhagyományok feltárásának a folyamatára. Az 1990-et követően még viszonylag széles körűen, ám már csak ideig-óráig gyűjthető tradicionális népzeneanyag leletmentésére szerveződött az „Utolsó óra” program, az ezredforduló körüli évek legnagyobb szabású folklorisztikai vállalkozása, amely a magyar nyelvtérület egészére kiterjedő gyűjtőakciók keretében több ezer órás anyagot eredményezett, és a hangszeres népzene tekintetében szinte teljes körűnek mondható: e tudományos gyűjtőakciót 50 darabból álló CD-sorozat formájában reprezentatív válogatás is megőrökíti. Az MTA Zenetudományi Intézetében pedig az erdélyi népzenegyűjtések meghatározó alakjának, Kallós Zoltánnak életművéből jött létre az 1990-es évek második felében a Kallós-Archívum.

A népzene-kutatók műhelyeiben elkészült monográfiák sorában mindenekelőtt a magyar népzene történetiségében áttekintő monográfiákat (Paksa K. 1988, 1999) és *A magyar népzene tára* legújabb köteteit szükséges kiemelni. E kézikönyvek mellett egy-egy vidék, egy-egy falu vagy zenekar népzenei kultúrájának összefoglalására, bemutatására is akad példa (Demény P. 1998; Pávai I. 2006). E sorban folklórtörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű Vargyas Lajos (2000) teljes áji gyűjtésének közvételéle, hiszen e mű nemzetközileg is egyedülálló mélységű keresztmetszetét adja egy (felföldi) falu népi és populáris zenei kultúrájának. Szövegfolklorista szerzők gyűjtésében is több jeles népi énekes népzenei repertoárja nyert önálló feldolgozást az utóbbi két évtizedben.

Szintén egy kimagasló tehetségű népi egyéniség, a magyarvistai Mátyás István Mundruc alakját és táncosi tudását örökíti meg az az egyéniségmonográfia, amely Martin György posztumusz műveként jelent meg (Martin Gy. 2004). Résztint ezen egyéniség-központú kutatástörténeti hagyomány illusztrálása végett készült el az a kötet is, amely a népművészet táncos mestereinek – életrajzi adatainak, a tőlük gyűjtött folklórhagyományok tipológiájának és azok fellelhetőségének – a kézikönyve. Résztint a szokáshagyománnyal fonódik össze Könczei Csilla (2009) monográfiája, amelyben komplex módon vizsgálja és mutatja be a dél-erdélyi folklór egyik különlegességét, a hétfalusi csángók boricatáncát.

A táncal ellentétben a gyermekfolklór kutatása az utóbbi két évtizedben a folklorisztikai kutatások periferikus témaköre maradt, néhány elhivatott művelője azonban továbbra is akadt, hiszen irodalma a népszokásokhoz hasonlóan fontos szerepet tölt be a hagyományörzésben. Így mindenekelőtt az MTA Zenetudományi Intézetében létrejött gyerekjáték-archívum, illetve az abból válogató gyűjtemények a hagyományörző ok-

tatás számára is hasznos segédanyagként szolgálnak. Hasonló folklórgyűjtemények a Kárpát-medence különböző területeiről a recens gyűjtésekből is ismertek. A *Vajdasági magyar népdalok* sorozat legújabb kötete az énekes népi gyermekjátékokat adta közre. A gyermekfolklór egy markáns részterülete a proverbiumok kutatásával is összefonódik: leginkább a találós kérdések egy csoportja, valamint a mondókagyűjtemények által.

SZOKÁSKUTATÁS

A 20. század utolsó évtizedében és a 21. század első évtizedében a magyar szokáskutatásban tovább folyt a hagyományos témák (átmeneti rítusok, kalendáriumi szokások) gyűjtése, anyagközlése és folklorisztikai vizsgálata. Mint azt a megjelent monográfiák és tanulmányok sora igazolja, a jelzett időszakban is meghatározóak voltak a szokásleíró munkák, melyek mellett egy-egy szokáselem és szokáskör feldolgozására is sor került, továbbá a téma jellegéből adódóan továbbra is fontos szerepet töltött be a tudománypszersítésben. Az utóbbi két évtizedben a szokáskutatás számára is újabb források tárultak fel, és más folklórterületekhez hasonlóan folyamatosan épültek ki a digitális adattárak és gyűjtemények. A magyar szokásrendszer elméleti kérdéseivel foglalkozó kiadványok mellett több olyan egyetemi tankönyv és kézikönyv is elkészült, amely összegzésének tekinthető a népi színjátékok és a dramatikus népszokások hagyománykörének, elméleti, fogalmi és módszertani segítséget adva azok értelmezéséhez és elemzéséhez.

A tárgyalt időszak szokáskutatásának leginkább fajsúlyos szegmensét az átmeneti rítusok kutatásából született monográfiák reprezentálják. Külön is kiemelendő Balázs Lajos csíkszentdomokosi (Balázs L. 1995, 1999) és Csáky Károly Középső-Ipoly menti (Csáky K. 2001), továbbá Ujváry Zoltán Vály-völgyi gyűjtéseken alapuló szintézise (Ujváry Z. 1993). Lokális monográfia jelent meg a halottas szokásokkal és a temetkezéssel kapcsolatosan három szilágysági és egy kelet-gömöri faluval összefüggésben is. Tematikus monográfia készült a hagyományos paraszti leányélet sokrétű, a folklorisztikai szempontokon túlmutató vizsgálatának eredményeként, s az átmeneti rítusok kutatásán túlmenően az evangélikus vallási néprajzi hagyományok szempontjából is jelentős a barcasági magyarok felnőtté válási rítusairól szóló monográfia. A lakodalmi szokások egyik szövegfolklorisztikailag is jelentős témacsoportját jelentő vőfélyversekből egy többkötetesre tervezett sorozat első darabjaként jelent meg az alföldi vőfélyhagyományok gyűjteménye. Új perspektívákat nyitottak az átmeneti rítusok vizsgálatában a jelzett időszakban rendezett mentalitástörténeti konferenciák, és az egyházi forráskiadványok feltárásával előrehaladt az átmeneti rítusok történeti néprajzi vizsgálata is.

Az utóbbi két évtized szokásokkal kapcsolatos kutatástörténetének másik meghatározó vonulatát a kalendáris szokások táji monográfiái képezik. E téma többnyire a különféle helytörténeti kiadványoknak és falumonográfiáknak is részét képezi, s a teljesség igénye nélkül mindössze a naptári évkör ünnepeit önállóan feldolgozó, legfontosabb táji gyűjtésekre tudunk utalni, a Rábaköz, Somogy, Csallóköz, Sóvidék, Északkelet-Magyarország, Balaton-felvidék, Vajdaság, Barcaság, Zoborvidék, Középső-Ipoly mente vidékéről. E részint leíró, részint összehasonlító módszerrel készült szokásmo-

nográfák mellett egyes erdélyi és moldvai gyűjtések a folklórjelenségek változását is megörökítették, illetve azt interetnikus viszonylatban értelmezték (Pozsony F. 2006).

Több tematikus szokásmonográfia is készült az utóbbi két évtizedben. Kivált a farsangi hagyományok irodalma gazdag a tárgyalt időszakban, melyek zöme az erdélyi népi kultúra vonatkozó folklórjelenségeit elemzi és mutatja be (Barabás L. 2000). Ez utóbbi, a marosszéki farsangi dramatikus szokásokat és népi színjátékokat bemutató és elemző kötet a táji, tematikus monográfák egyik legalaposabban feldolgozott példája. A farsang mellett több tematikus monográfia a karácsonyi ünnepkörhöz kötődik. A népi betlehemesekről szóló konferencia anyagából szerkesztett tanulmánykötet azt példázza, hogy milyen tudományos értelmezések lehetségesek egy ma is élő szokás vizsgálatában a táji és történeti változatokon át a hagyományörzés gyakorlatáig. A táji betlehemeseket bemutató számtalan publikációból a közölt anyag gazdagsága folytán a romániai Szatmár megyéből, valamint a Kárpátaljáról származó gyűjtéseket szükséges kiemelni. Több évtizedes anyaggyűjtésre alapozva tematikus szokásmonográfia látott napvilágot a pünkösdi szokásokról is (Tátrai Zs. 2010).

A folklorisztikában, illetve azon belül is a népszokások és azok elemeinek kutatásában új összefüggéseket tárt fel a szimbolikus formák kutatása. Kísérlet történt a kalendáris szokások táji tagoltságának a meghatározására. A hagyományos módszerek és elméletek mellett mindinkább elfogadott törekvéssé vált a szokások társadalmi beágyazottságának és interdiszciplináris kapcsolódásainak a vizsgálata is, számos esetben immár nem a tradicionális jellegű folklóranyag, hanem a jelenkutatás részeként.

Az utóbbi két-három évtizedben kivált az erdélyi kutatók nevéhez fűződik az új vagy újszerű témák felvetése, korábban nem vagy alig ismert műfajok felfedezése és a folklór határainak a kiterjesztésre irányuló törekvés. Bár már a Magyarországon megjelenő néprajzi publikációkban is korán létjogosultságot nyert, igazán gazdag és változatos formái az erdélyi népi kultúra kutatástörténetében bukkannak fel mind az igaz történeteknek, mind pedig a népi hagyományörzőt, az adatközlőt szerzőként is középpontba állító, önéletrással kapcsolatos szakmai diskurzusnak és mindazon publikációknak, melyek e műfaj előképévé és hivatkozási pontjaivá lettek (így a széki Győri Klára, a farkaslakai Tamási Gáspár önreflexív életútleírásai). A műfaj kanonizálódását jelzi, hogy a marosvásárhelyi Mentor Kiadó gondozásában külön sorozat indult (*Emberék és kontextusok* címmel) e népi-félnépi kéziratok publikálására. Az írásszokásokkal és a populáris írásbeliséggel foglalkozó kutatások egyik oldalágaként fordult figyelem a folklórspecialisták egy további markáns csoportja, a népi költők alakja, illetve műveik felé. A populáris hagyományok javarészt ismeretlen történeti rétegének, a 17–18. századi közköltészet forrásanyagának a feltárása (Küllös I. 2000, 2004; Csörsz R. I.–Küllös I. 2006) ugyancsak újszerű vonulatát jelenti a magyar folklórtörténetnek, igazolásul szolgálva a folklór és a „magaskultúra” egymásra hatását megfogalmazó tudományos téziseknek. Az alfabetizációval kapcsolatos populáris hagyományok korábban említés nélküli csoportja, a protestáns templomok toronygombiratai is így kerültek felgyűjtésre és tudományos elemzésre (Keszeg V. 2006). A folklórhagyományban rendkívül gazdag erdélyi népi kultúra azonban a klasszikus jellegű műfajok körében is tartogatott a szakmai közvélemény számára meglepetéseket: ilyennek tekinthető a Kis- és Nagy-Homóród-mente unitárius falvaiban egészen a legutóbbi időkig divó, sőt virágzó „pástilus” folklorisztikai felfedezése (Faragó J.–Hála J. 2000).

A tömegkultúra hatására vagy attól függetlenül a magyar nyelvterületen megjelenő új szokások (Halloween, Valentin-nap, helyi gasztronómiai fesztiválok, nyűlfuttató versenyek, korcsoport-találkozó stb.) mellett a szövegfolklorban is felbukkannak régi-új műfajok, amelyek regisztrálása és értelmezése a kortárs folkloristák mindenkori feladata is egyben. Ilyen új, bár a magyarok által még csak mérsékelten kutatott műfaj a modern mondák és rémhírek már említett szövegcsoportja (mint az UFO-történetek stb.), amely ha nem is a hagyományos népmondához mérhető bőségben és tematikai változatosságban, de a Kárpát-medencében is fellelhető – falun és városban egyaránt. Egyre bővül az irodalma a tömegkultúrával, illetve a modern technikai civilizáció adatrögzítő és telekommunikációs eszközeivel kapcsolatos folklorjelenségeknek (graffiti, internetfolklor, SMS-folklor), az ezzel kapcsolatos kutatások szerint azonban többnyire a folklor régi formái köszönnek vissza e műfajokban is, csak némileg megváltozott „köntösben”.

A MAGYAR NÉP TERMÉSZETI KÖRNYEZETE

HONFOGLALÁS ELŐTTI KOROK

ÉLETFÖLDRAJZ ÉS ŐSHAZÁK

A magyar nép elődeinek, az uráli, a finnugor, majd az ugor nyelvközösségből kivált népeknek a közös őshazát, majd az ugor közösségből kiszakadt előmagyarság, ősmagyarság lakóhelyeit az őstörténet kutatói – kivált a nyelvtudomány művelői – a természettudományos eredményekre építve kísérelték meg behatárolni. Orosz geográfusok, botanikusok, zoológusok közlései alapján először finn tudósok vázolták fel a 20. század elején a finnugor őshaza fekvését. Lényegében Setäla álláspontját fogadta el Zichy István és Gombocz Zoltán is. Az ún. életföldrajzi módszert, a fák, halak és vadak élőhelyének, zonális elterjedésének tanulságait összekapcsolta az összehasonlító nyelvtudomány eredményeivel. Abból kiindulva, hogy a fenyőfának – a magyar kivételével – valamennyi finnugor nyelvben közös neve van (pl. finn *kuusi*), arra következtettek, hogy a finnugor őshazát a kelet-oroszországi fenyőrégió határvidékén kell keresni. A fenyő déli határa nagyjából párhuzamosan fut a 'feketeföld' (csernozjom) északi határával. Legalább ilyen fontos a tölgyfa és a hárs elterjedtsége is. Figyelembe kell venni a kőrisfa északi és keleti határát, de a bükk kívül esik a finnugor őstörténeten.

Köppen nyomán nagy figyelmet szenteltek a mézelő méh elterjedtségének is. Ugyanis a *méhnek* és a *méznek* valamennyi finnugor nyelvben közös, tehát az alapnyelv korából származó nevezete van. Ebből pedig az következik, hogy a finnugor ősnép egész biztosan ismerte a *méhet* és a *mézet*. Minthogy a mézelő méh Köppen adatai szerint Szibériában, Mongóliában a 18. század végéig ismeretlen volt, a finnugor őshazát az Uráltól nyugatra keresték a kutatók. Azt találták, hogy a kelet-európai „méhvidék” északi határa nagyjából egybeesik a tölgyfa északi határával, és az 57–58. szélességi fok mentén a Perm, Vjatka és Vologda vonaltól délre húzódik. Ettől a vonaltól délre, valószínűleg a Volga-könyök és az Urál hegység között elterülő, folyókban, erdőségekben gazdag vidékre helyezték hát a finnugorság ősi lakhelyeit (Gombocz Z. 1939: 85–89).

A mai finnugor nyelvekben valóban közös a méh és a méz neve, de mivel az állatnév nem csupán a mézelő méhet, hanem a poszméhet, a dongóméhet is jelentette, az őshaza meghatározásában nem vehető számításba olyan súllyal, mint ahogy Köppen nyomán tették. Ugyanis a poszméh az Urál keleti oldalán, Nyugat-Szibériában éppúgy fellelhető volt a történeti korokban, mint Európában. Az utóbbi évtizedek palinológiai kutatásai a fanemek elterjedtségéről szóló állításokat is módosították. Kiderült, hogy az európai lombos erdő fái közül a hárs és a szil is behatolt az Urálba, és eljutott a hegység szibériai oldalára (Fodor I. 1975: 38; Veres P. 1991: 125–129).

1. térkép. A bükk, a tölg, a köris, a cirbolyafenyő elterjedésének és a fenyőrégióak a határa.
A finnugor (magyar) őshaza valószínű helyét a függőlegesen bevonalkázott terület jelzi

Az életföldrajzi adatok vallomásait, a nyelvészeti paleontológia eredményeit tehát nagy óvatossággal kell kezelni. Már Zsirai Miklós számos példával érzékeltette az állatok, növények névanyagának elemzésére alapozó módszer buktatóit. Hiszen a szavak alaktani egyezése mellett jelentésbeli eltérések, ingadozások figyelhetők meg. Nemcsak a környezet elemeinek elterjedtsége változott meg (pl. a cirbolyafenyő ma szűkebb területen él, mint a kőkorszakban), de a népek is vándoroltak, változtatták lakóhelyüket, és névátvitellel neveztek meg egyes újonnan megismert növényeket vagy állatokat (pl. szilfa, fagyal, fogoly stb.). Ezért az „életföldrajzi adatokból kirajzolódó őshazaképet csak akkor fogadhatjuk el megnyugvással, ha összhangba tudjuk hozni az ősnépre vonatkozó többi ismeretünkkel” (Zsirai M. 1937: 117).

A még egységes finnugor ősnép a Káma, az Oka és a Bjelaja folyók mentén, a Volga-könyöktől az Urál hegységig elterülő tájakon halászáttal, vadászattal, zsákmányoló gazdasággal jellemezhető életmódot folytatott. Erre utalnak a finnugor korból (Kr. e.

3000–2000) fennmaradt magyar szavak is (*hal, háló, hajó, ág, vejsze, para, keszeg, sügér, őn, nyíl, íj, tegez, nyuszt, nyest, nyúl, ravasz, fajd* stb.).

A későbbi kutatások Gombocz Zoltán által a finnugor őshazáról felvázolt képet több ponton megerősítették, kiegészítették, és kísérletek történtek az azt megelőző uráli, illetve az azt követő ugor őshaza életföldrajzi tényeket mérlegelő meghatározására is. Különböző prémes állatok (*hód, sün, nyest*) finnugor eredetű nevei alapján Kálmán Béla is úgy találta, hogy a finnugorság lakóhelyének északi határa „nem lehetett magasabban az északi szélesség 61. fokánál, és nem lehetett keletebbre, mint az Urál hegység” (Kálmán B. 1938: 30). Nagy fontosságot tulajdonítanak a vidranyest vagy *nyérc* nevének is. Valamennyi finnugor nyelv szava közös alapszóra megy vissza, ez az egyezés – a nyérc biotópjával összhangban – azt bizonyítja, hogy a finnugorság lakóhelye az Uráltól nyugatra, Európában terült el (N. Sebestyén I. 1951: 360). Valószínűleg a tabuval magyarázható, hogy a finnugor őshaza területén ismert medve, farkas és rozsomák nevének közös finnugor alapszava hiányzik.

2. térkép. Az alma, a köris és a kökény elterjedtségének határai Kelet-Európában

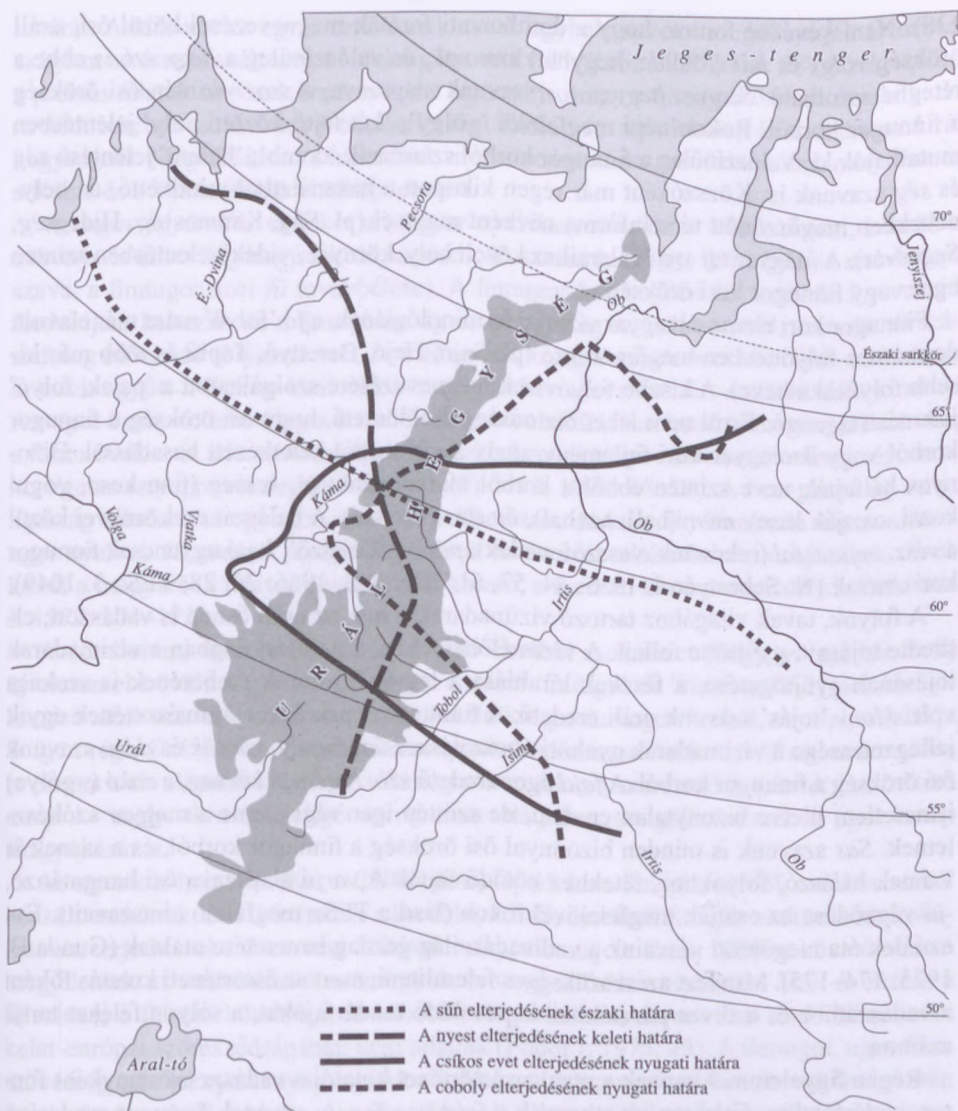
URÁLI, FINNUGOR ÉS UGOR KORI KÖRNYEZETI EMLÉKEK A NYELVBEN

Az *uráli együttélés* kora a finnugor–szamojéd közösség felbomlásával, kb. a Kr. e. 4. évezred elején zárult le, sőt újabban inkább Kr. e. 3000-re teszik az uráli közösség felbomlásának végpontját. Az uráli ősnép gyűjtögető-zsákmányoló életmódot folytatott, szorosan tapadt természeti környezetéhez. Élete kezdetben a lombos erdőhöz kötődött, ami Közép-Európából a jégkorszak óta fokozatosan terjeszkedett kelet felé, és csak a Kr. e. 2. évezredben érte el az Urált. Ott találkozott a Kelet- és Közép-Ázsia felől terjeszkedő tajgával. A növény- és állatvilág mozgásirányát követték a rajtuk „élősködő” vadászok, gyűjtögetők hordái is. Mivel a régi magyar nyelvben nyoma sincs a tajgafák neveinek, de megtalálhatók benne az európai lombos erdők fanevei, László Gyula arra következtetett, hogy az ugorok és a magyarok elődei a lombos erdők keleti határvidékén éltek (László Gy. 1961: 192; Fodor I. 1975: 285).

A nyelvtudomány mintegy 100 magyar szó eredetét tudja visszavezetni az uráli korig. Uráli örökség a *nyúl* állatnév és talán a mókust megnevező régi szavunk, az *evet*, *evét* is. Említhetők az állatok nemének jelzésére alkalmas szavak: *eme*, *emse*, *here*, *him*, *nő*. Uráli eredetű az állattartás későbbi terminológiájának néhány szava: *toll*, *mony* (tojás), *emik* (szopik). Ősi örökség az uráli korból *hó*, *víz*, *köd*, *por* és *vas* szavunk, utóbbi eredetileg a réz megnevezésére szolgálhatott. Uráli eredetű *tó*, *hal*, *tat* ('compóféle hal' és 'hajó' jelentésben) és *háló* szavunk is. Joggal feltehető, hogy az ősnép telepei kivétel nélkül tavak és folyók partján, közvetlen közelében helyezkedtek el. Természetesen az uráli szavak rétegébe tartozik *fa* és *fű* szavunk is.

Az uráli és a finnugor őshaza meghatározásához érvekkel szolgált a halfajok elterjedtsége és a halnevek összehasonlító vizsgálata. Ehhez tudni kell, hogy a Jeges- és a Fehér-tengerbe ömlő folyók vízrendszerében más halfajok élnek, mint a Kaszpi- és a Fekete-tengerbe tartó folyókban. Északon a különböző lazacféle halak, délen az Acipenser-fajok (tokhal és kecsegefélék) adják meg a halfauna jellegét. N. Sebestyén Irén több mint 80 halfajta elterjedésének és neveinek elemzése nyomán állapította meg, hogy az uráli őshaza nem lehetett keletebbre a *Salmo salar* (lazacféle) elterjedésének keleti határánál, vagyis az Urálnál. Nem lehetett délebbre annál a Fehér- és Jeges-tenger vízrendszerébe tartozó folyóhálózatnál, melynek vizeiben két másik lazacfajta nagy mennyiségben élt. Déli határa nem lehetett magasabban, mint a Volga északi mellék-vizei, azaz a Káma és a Vjatka felső folyásának vidéke, ahová az Acipenser-fajok, a tokfélék még nagy számban felvándorolhattak ívás idején. Az uráli és a finnugor őshaza halfajtái között különösebb eltérés nem állapítható meg. Utóbbinak a vizeiben is számos lazacféle élt. Tanulságos, hogy az uráli nyelvek ősi és később keletkezett halnevei hasonló tárgyszemléletet tükröznek, mint azt a magyar népnyelvi szóalakok gazdag példatára is bizonyítja (N. Sebestyén I. 1935: 78–85).

A finnugor kor hozzávetőleg Kr. e. 2000 körül zárult le. Fanevek, hal- és vadnevek „nyelvészeti paleontológiája” azt valószínűsíti, hogy a finnugor őshaza területe az uráli őshaza nagyobb, nyugati felére terjedt ki. A finnugor korig olyan magyar szavak vezethetők vissza, mint a tárgyunk szempontjából fontos *kő*, *szén* és *arany*. Finnugor kori a *jég* és a *hamu* alapszava, a *ham-* is. *Szurok* szavunk alapszava a *szur* 'gyanta, mézga' jelentésben élt már az ősnép nyelvében is. A fenyőerdők jellegzetes anyagát nevezték

3. térkép. Egyes prémesállatok elterjedtségének határai az Urál vidékén

meg vele. A finnugor kor vége felé az ún. fatjanovói kultúra ősiráni népessége révén ismerte meg a Volga–Káma vidéki finnugor ősnép az olvasztott rezt, az őnt és az első fémeszközöket (Fodor I. 1975: 72–73).

Domborzati formát jelöl a 'hegyoldal' jelentésű *mál* és az *orom*, *ormán* származékszavak szótöve, az *ur* vagy *or*. Itt kell megjegyezni, hogy az a szótő található az Urál hegység nevében is, amit az oroszok a 16. századig *Jugorszkije Gorinak* (ugor hegység) vagy *Kamenynak* (kő) nevezték. Amikor a 16. század végén Jermák kozák csapatai átkeltek a hegységen, akkor annak még mindkét oldalán vogul népesség élt. Nyelvükön a hegy neve *úr-ala* (hegytető) volt, amit az oroszok is átvettek tőlük (Kálmán B. 1973:

138). Nem kevésbé fontos, hogy a domborzati formák megnevezései közül ősi, uráli örökség *völgy* és *hát* (földhát, hegyhát) szavunk, és valószínűleg a *hegy* szó is ebbe a rétegbe sorolható. *Szoros*, *hegyszoros* szavunk alapszava, a *szor-* szintén ősi örökség a finnugor korból. Rokon népi megfelelői 'völgy', 'két lejtő közötti hely' jelentésben mutathatók ki. Valószínűleg a finnugor korból származik 'domb', 'halom' jelentésű *ság* és *ség* szavunk is. Közszóként már régen kikopott a használatból mindkettő, de helynevekben megőrződött térszinforma névként ma is él (pl. *Ság*, *Karancsság*, *Hidegség*, *Segesvár*). A magyar *táj* szó 'valamihez közeli hely, környék, vidék' jelentésben szintén ugor vagy finnugor kori örökség.

Finnugor kori eleme a magyar vízrajzi terminológiának, a *jó* 'folyó' mára már elavult, de számos folyónévben megőrzött szó (pl. *Sajó*, *Hejő*, *Berettyó*, *Tápió* és több más kisebb folyócska neve). A kisebb folyóvizek megnevezésére szolgálhatott a 'patak, folyó' jelentésű *ügy* szó. Erről nem lehet biztonsággal eldönteni, hogy ősi örökség a finnugor korból vagy ősmagyar kori fejlemény, mely a *víz* szóból keletkezett hasadással. Bizonyos halfajták neve szintén ebből a korból maradt ránk: pl. *keszeg* (finn *keso*, vogul *koasi*, osztják *kise*), *meny*(hal), *tat*(hal), *őn* (ün-, önyhal). A halászat eszközei közül a *vész*, *vejsze*, *fal* (rekeszték, vesszőfonadék), *para* 'hálójelző', *hajó* ugyancsak finnugor kori szavak (N. Sebestyén I. 1935: 54, 57, 61; Bárczi G. 1966: 24, 28; TESz 3. 1049).

A folyók, tavak világához tartozó vízimadarakra már az uráli ősnép is vadászott, elszedte tojásait, gyűjtötte tollait. A vizes élőhelyeken, a mocsárvilágban a vízimadarak tojásának gyűjtögetése, a fészkek kirablása a legrégebbi korok emberének is szokása volt. *Mony* 'tojás' szavunk uráli eredetű. A finnugor népek őskori művészetének egyik jellegzetessége a vízimadarak gyakori ábrázolása. *Lúd*, *fogoly*, *vöcsök* és *daru* szavunk ősi örökség a finnugor korból. A *fajd* ugor eredetű szó. A *gém*, a *kócsag*, a *cakó* (=gólya) ismeretlen, illetve bizonytalan eredetű, de szintén igen régi eleme a magyar szókészletnek. *Sas* szavunk is minden bizonnyal ősi örökség a finnugor korból, és a sasnak is vannak halászó, folyókhoz, rétekhez kötődő fajtái. A *varjú* alapszava ősi hangutánzó, -jú végződése az osztják megfelelővel rokon (lásd a TESz megfelelő címszavait). Évezredek óta megőrzött szavaink a vadmadárvilág gazdag ismeretére utalnak (Gunda B. 1975: 174–175). Mindezt azért szükséges felemlíteni, mert az őstörténeti kutatás főként a vadászathoz és a füves pusztákhoz kapcsolódó madárfajokat, a sólyomféléket tartja számon.

Régen figyelemmel vannak a magyar őstörténet kutatói a vadászszákmányként fontos madárfajokra. Gyakran hivatkoznak a *fajd* és a *fogoly* nevének finnugor eredetére. Utóbbi voltaképp származékszó, melynek alapszava (*fog-*) az uráli korig visszakövethető. Kiegészülése a finnugor vagy az ugor korban történhetett. Eredetileg az 'északi császármadár' megnevezésére szolgált. Mai jelentése az ősmagyarország délre húzódása után névátvitellel alakult ki.

Többet foglalkoztak a nyelvészek a prémes állatok nevének eredetével és őstörténeti jelentőségével. Kálmán Béla leszögezte, hogy a finnugor népek elődei biztosan ismerték és részben e néven nevezték a nyusztot, menyétet, farkast, medvét, evetet (mókust) sünt, hódot, nyulat, valamely egérfélét, és valószínűleg ismerték a rozsomákat és hölgymenyétet is. Ezek közül helymeghatározó értéke csupán a hódnak és a sünnnek van. Előbbinek az északi határa kb. az északi szélesség 63. foka volt, míg ki nem pusztult. „A sün ősi neve különösen fontos, mert ezzel megállapíthatjuk a finnugor őshaza északi

határát. Amint azt az egyes természetkutatók egybehangzóan megállapítják Oroszországban az északi szélesség 61. fokáig nyomul fel” (Kálmán B. 1938: 28). Ezek szerint a prémes állatok nevének eredete is azt bizonyítja, hogy a finnugor őshaza északi határa nem lehetett északabbra a 61. szélességi foknál, és nem lehetett keletebbre az Urál hegységnél. Megerősíti azt a hipotézist, mely szerint a finnugor őshaza az Urálon innen, a Káma és a Vjatka folyó vidékén lehetett.

Az ugor együttélés emlékét a magyar nyelvben több mint 100 szó őrzi, köztük a növény- és állatvilág tárgyunkhoz kapcsolódó szavai (pl. *rügy, szár, levél, a mező* alapszava, a finnugor kori *fű* továbbélése). A finnugor kor végét a Kr. e. 3. és 2. évezred fordulójára keltezik, de a finn-permi ág és az ugor ág szétválása hosszan tartó, évszázadokig elhúzódó folyamat volt. Azt követően az ugor népek ősei kb. 1000–1500 éven át éltek együtt a Közép-Urál vidékén (tágan keretezve kb. Kr. e. 2000–500 között). Az ugor ősnép feltehetőleg a Kr. e. 2. évezred első felében ismerte meg az állattartást, a földművelést és a fémművességet. Bronzkori emlékeit az andronovói műveltség északi, ligetes sztyeppi részlegében keresik (Fodor I. 1975: 18–19). A finn-permi ág és az ugor ág állattartása egyaránt erős ősiráni hatásról tanúskodik. Harmatta János a finnugor nyelvek állattartási terminológiájának hét szavát találta ősiráni eredetűnek. Ezek közül a magyarban négy, a mordvinban három, a finnben kettő mutatható ki (Harmatta J. 1977: 174–175).

A domborzati formák leírására szolgáló korábbi szókészlet (hegy, völgy, hát, mál) új elemmel bővült. Ugor kori szavunk a *domb*. 'Völgy' és 'kiszáradt folyómeder' jelentésű *aszó* szavunk alapszava (*asz*) ősi örökség a finnugor korból, és mai szóalakja is igen régi. *Szik* szavunk eredete bizonytalan, talán ugor kori. A *föld* szó származása is elvész a távoli múlt kódében, a finnugor kori *kõ* szó származéka a *kova*. Ez, miként a *tapló* – melynek megfelelőjét a vogulban találjuk –, szolgálhatta már az ugor ősnép tűzgyújtását is.

Az ugor kor hajnalán (Kr. e. 2000 körül) léptek be a fémből, rézből, majd bronzból készült eszközök, és kibővítették a korábbi, kőből, csontból formált eszköztárat. Fokozatosan terjedtek el a tiszta rézből készült tárgyak, majd a Kr. e. 1500-at követő időben megjelentek az óntartalmú bronztárgyak is az ugor őshaza területén. Vas- és rézérc a felszínen, a felszín közelében is lelhető volt a vidéken, de ónt sem az Urálban, sem kelet-európai szomszédságában nem találtak (Fodor I. 1975: 73). A finnugor, ugor fémművesség a helyi nyersanyag mellett a kaukázusi központok arzénes bronzából (arzén és réz ötvözetéből) készült tárgyakat formált, illetve a dél-szibériai, Altaj-vidéki óntartalmú bronzot használta. Az *ón* és az *ólom* vitatott eredetű, de ősi finnugor vagy ugor kori eleme a magyar nyelvnek. Előbbinek egyes rokon nyelvekben 'ezüst' és 'ólom' jelentése mutatható ki. A *réz* bizonytalan eredetű szó. Minden bizonnyal kaukázusi, iráni, az *ezüst* pedig valószínűleg ősspermi jövevényszó. Mindenesetre az *arany* és a *vas* szóval együtt ezek alkották az ugor kori fémművesség szókészletének egyik részlegét. Az említett fémnevek indoeurópai kapcsolatai további nyelvészeti és technikátörténeti vizsgálatot érdemelnek (Bárcki G. 1966: 29; lásd még a TESz vonatkozó címszavait).

Vizek, vízfolyások megnevezésére szolgáló szavaink közül ugor kori a nagyobb folyókból kifolyó ér vagy csatorna megnevezésére szolgáló *fok* szó. Vitatott a 'patak' jelentésű *ér* szó eredete. Valószínűleg még finnugor kori. Mindenesetre az ugor ősnép már biztosan használta. Felmerült a 'patak' jelentésű magyar *sé, séd, sét* finnugor credez-

tetése is. Kapcsolata az ugyancsak dunántúli tájnyelvben élt *sió* (*séjó*, *sijó* = folyóvíz, zsilip) víznévvel nem világos. E két vízfolyások megnevezésére szolgáló név biztosan élt a 9–10. századi magyar nyelvben. Finnugor, ugor egyeztetését a TESz tévesnek minősíti, mégis csak ugor alapon képzett szavakra gondolhatunk.

Az ugor együttelés korából származnak olyan állatnevek, mint a vízi világhoz tartozó *hód* és *hattyú*, illetve az erdős ligetekben élő *ló* neve. A két előbbi valószínűleg ugor kori török jövevényszó, utóbbi a házasított háts- és húsállat neve volt. Mivel a ló domesztikációját nem lehet az ugoroknak tulajdonítani, felmerül, hogy az állatnév is más nyelvből került hozzájuk. Bár a magyar *juh* szó származása kétes, mégis feltehető, hogy az állatot már a finnugor nyelvegység korában megismerték. Annál is inkább, mert a finnugor nyelvek többségének közös töről szava van a megnevezésére. A magyar nyelv ősi, ugor kori rétegébe tartozik a *szőr* és a faggyú (alapszava *faggy*), ami közvetve szintén a juh haszonvételére utal. Az ugor ősnép kutya- és lótarása, sajátos erdei állattartása hozzájárult a gyűjtögető-zsákmányoló életmód módosulásához, a vadászat, a közlekedés és szállítás új formáinak elterjedéséhez. Élelmézését ugyan továbbra is döntően a halászat és a vadászat zsákmányára alapozta, de az árucserébe, fémtárgyak megvásárlásába főként nemes prémek eladásával tudott bekapcsolódni.

A prémkereskedelem ősiségére, útvonalára antik görög és kínai források nyomán következtet a nemzetközi kutatás. Már Herodotos idejében létezett az északi karavánút, amit Ligeti Lajos nyomán a „prém útja” néven tart számon a magyar kutatás. Ez a Fekete-tenger partjáról, a Don torkolatától kiindulva az ún. uráli átjárón áthaladva érte el Ázsiát, majd keletnek fordulva Dél-Szibéria ligetes sztyeppvidékét átvágva vezet a Minuszinszki-medencébe, ágazik el az Altaj és a Szaján hegységbe, és fut tovább az Amur folyó, Észak-Kína irányába. Az ugor ősnép és a belőle kiváló ősmagyarország ennek a földrészeket összekötő útvonalnak egy fontos szakaszát, az uráli átjárót könnyen elérhette, hiszen a közelében élt. Az Ázsiából érkező prémekhez hozzáadta saját zsákmányát, és a szkíta, görög karavánokkal érintkezve beszerezhetette a számára szükséges kézműves és egyéb termékeket. A prém útjának műveltségközvetítő szerepét, az erdőzónában élő ugor népesség tájékozódását segítő, látóhatárát kitágító jelentőségét aligha lehet felbecsülni. Ligeti Lajos ennek a kapcsolatrendszernek és az általa megszerzett ismereteknek tulajdonította, hogy a Tobol és Isim folyók mentén elterülő ligetes sztyeppre és a kelet-európai pusztákra kijutott, lovas pásztorkodó állattartásra áttért ősmagyarország megőrizte nyelvét, népi önállóságát, és nem tűnt el a népvándorlások forratakában (Ligeti L. 1943: 54–56; Bárczi G. 1966: 35–36).

A prémeket a finnugor korban megnevezett *ravasz* (róka), *nyuszt*, *nyest*, *hölgy* (menyét), *pegyvet* (menyét), *evet* (mókus) szolgáltatta. Ugor kori állatneveket ebben az állatcsoportban nem ismerünk. Minthogy a sarki róka és a coboly prémje különösen értékes volt, és már a korabeli kínai források is Nyugat-Szibériát (az Urál és a Tobol vidékét) említették lelőhelyeként, az ugor ősnép egy részét ez a zsákmány a szibériai élőhelyekre csalogatta. A Káma és a Vjatka vidéke, az Urál nyugati és keleti oldala az előmagyar, az ősmagyar korban szintén prém- és bőrkiviteléről volt nevezetes. Tudni kell, hogy a prémet még jóval később, a honfoglalás korában is pénzként használták a magyarok a kereskedelmi forgalomban (Hóman B. 1935: 104). Az oroszok, a délszlávok szintén fizettek vele a kései középkorban. Erre emlékeztet a mai horvát pénznem, a *kuna* (=nyestbőr) neve.

ÉGHAJLAT, KLÍMAVÁLTOZÁSOK

Az Urál tágabb térségében Kr. e. 1300–1000 között az éghajlat felmelegedése következtében az életföldrajzi viszonyok erősen megváltoztak. Akkoriban a füves sztyepp-övezet határa mintegy 200–300 km-rel északabbra tolódott a mainál, a sztyeppék helyét pedig félsivatagi jellegű pusztaság foglalta el. Minthogy a klíma tartósan szárazabbra fordult, az állattartók követték a legelőt, és Nyugat-Szibériában, az Aral-tó és a Kaszpi-tenger szomszédságában kialakult a nomadizmus (Fodor I. 1975: 117–118). Egész népek vándoroltak időről időre teljes állatállományukkal.

A klímátörténetben a vaskor kezdetén (Kr. e. 800–700 tájékán) ismét változás kezdődött, de ellenkező előjellel: a térség éghajlata ismét hűvösebbre, esősebbre fordult. Ennek hatására a növényföldrajzi övezetek, a sztyepp és a ligetes sztyepp is délebbre tevődtek át. Ezeknek a fokozatos éghajlati és növényzeti változásoknak minden bizonynyal szerepe volt az ugor népközösség felbomlásában, az ősmagyarság és az obi-ugor csoportok elválásának elnyújtott folyamatában (Kr. e. 1000–500 között). A két ugor csoport közti földrajzi távolság növekedésével egyidejűleg gazdasági tevékenységük, életmódjuk is egyre jobban különbözött (Fodor I. 1975: 121–122). Az előmagyarság dél felé tartott, követte a füves sztyepp övezetének lassú mozgását, és a Dél-Urál térségében Kr. e. 400–300 táján az iráni nyelvet beszélő szarmatákkal került közeli szomszédságba. Feltehetőleg részesei voltak a prohorovkai műveltségnek, melynek hordozói a Kr. e. 4. évszázadban tömegesen vándoroltak a mai Baskíria területére (Fodor I. 1975: 164).

Klímaváltozás okozta Belső-Ázsia és a kelet-európai, pontusi térség fokozatos kiszáradását a 3–4. században. Sinkiang és Közép-Ázsia elnéptelenedett, a népesség kisebb része a megmaradt oázisokba húzódott. Folyók és tavak száradtak ki, a Kaszpi-tenger kikötői víz nélkül maradtak, és lezárult a Nagy Selyemút forgalma. Közép-Ázsia pásztornépei a 3–5. században egymás után Európa felé vándoroltak, kezdetét vette a népvándorlás kora (Rácz L. 1993: 71). Átmeneti javulás után – amikor (a 600–650 közötti években) a Kaszpi-tenger vízszintje elérte régi értékét – újabb száraz periódus következett. Éghajlat- és környezettörténeti adatok alapján valószínűsíthető, hogy a 6. és a 9. század között mindhárom magyar szállásváltásban a szárazság okozta háborúknak, népmozgásoknak volt meghatározó szerepük. A magyarok az aszályos periódusok és a nomád népek közötti harcok miatt voltak kénytelenek elhagyni levédiai, majd etelközi szállásterületeiket. A 8. században kezdődő száraz periódusban Belső-Ázsia, főként a Tarim-medence és az Aral-tó vidéki ősi Khorezm (Hvarezm) folyóvizei, tavai és öntözőcsatornái elapadtak, kútjai kiszáradtak. Ez az újabb kiszáradás idézte elő a nyugat-ázsiai sztyeppén az újabb népmozgásokat, amelyek a magyarság nyugatabbra tolódásához, Kárpát-medencei honfoglalásához vezettek. Nemcsak a pásztornépek (pl. besenyők, úzok) mozdultak meg, hanem városi kézművesek, földművesek is. A szárazság készítette a *káliz*nek nevezett mohamedán khorezmiek jelentős részét arra, hogy az Aral vidékén, a Szir-Darja mellett épült városaikból a Volga torkolatánál fekvő Etilbe, a kazár fővárosba költözzön (Györffy Gy.–Zólyomi B. 1994: 24–25; Rácz L. 1997: 91). Került a khorezmi alattvalók közül a Kárpát-medencébe is. Ezen izmaelitákat nevezte a nép *böszörmény*nek, akiknek emlékéért több alföldi település neve is megőrizte (Hajdúböszörmény, Berekböszörmény).

4. térkép. A Kárpát-medence és az etelközi térség átlagos csapadéka az elmúlt száz évben
(A honfoglalás korára az értékek 100–150 mm-rel csökkentendők.)

FOLYÓK, ÁRTEREK, VIZES ÉLŐHELYEK

Népünk östörténete szorosabban kötődik a folyók, árterek világához, mint gondolnánk. A halászat létfenntartó és a kultúrát meghatározó tevékenység volt a magyar östörténet korai korszakaiban, és a megőrzött hal- és tárgynevekből ítélve nem felejtődött el a sztyeppövezetekben főként állattartást űző évszázadokban sem. Folyók közelében könnyebb volt a jószágítás, a téli takarmányozás, az állomány „teleltetése”. Füves, száraz sztyeppövezetben a folyóvölgyek, árterek okozta azonáltság, az ártéri erdősáv és buja növényzet teszi élhetővé az állattartó népek életét. Folyók közelében a talajvíz szintje nem süllyed 20–25 m-re, és a nomád is könnyen vizet talál, ha kutat ás (Bartha A. 1991: 100).

A Levédiában, majd az Etelközben élő magyarság legértékesebb földjei a folyóvölgyekben (Don, Donyec, Dnyeper, Dnyeszter, Prut, Szeret) húzódtak. Erről tanúskodnak a róluk szóló híradások is. Ibn Ruszta kiemeli: „A magyarok országa bővelkedik fákbán és vizekben. Földjük nedves. Sok szántóföldjük van” (Györffy Gy. 1977: 88). Életmódjuk, éves tevékenységük jellemzését is lényeglátóan megadja: „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyhez épp közelebb van, s ott marad télre, és halászik benne. A téli tartózkodás itt alkalmasabb nekik.”

A füves, száraz sztyepp állattartói a folyók mentén épült téli szállásaikról tavasszal messze eltávolodtak, majd ősszel visszatértek. Ezt a kelet–nyugati irányú vándorlást, téli–nyári szállásváltást az előkelők, a törzsfők és nemzetségfők vándorlásai keresztették. A kipszaki (dél-oroszországi) mongol főnökök téli és nyári szállásai a 13. században egy-egy folyó alsó és felső vidékén helyezkedtek el. Ezt a vízparti szállásváltó települési rendet az indokolhatta, hogy a birtokba vett terület a folyók szerint volt leginkább osztható a vezérek, törzsfők között, a folyók mellékágai mentén pedig tovább tagolható nemzetségek, ágak szerint. Helynevekből kivehetően a honfoglalást követő évszázadban a Kárpát-medencében is élt hasonló víz menti szállásváltó rendszer, amit a fejedelmek és törzsi vezérek építettek ki (Györffy Gy. 1970: 191; 1977: 31–33, 403–404).

A szaltovói kultúrához vonható földrajzi térség két, egymástól eltérő övezetre tagolódott. Északon, a ligetes sztyepp övezetében a megtelepült életmód bizonyítékait találták a régészek. Ennek gazdasága a földművelésre alapozódott. Délen, a füves sztyepp övezetében pásztorkodó állattartással foglalkozott a lakosság, de körükben is megjelent a földművelés és a letelepült életforma (Pletneva, Sz. A. 1962; Fodor I. 1975: 174). E kultúra népei közül a bolgár-törökök többsége a déli füves sztyeppen, az alánok pedig inkább a Don és Donyec völgyének északi, erdőssztyepp-övezetében éltek a 8–9. században. Szállásterületeiket azonban nem választotta el éles határvonal, szinte mindenütt egymásba ékelődtek. Ott élhettek közöttük Levedi vezér magyarjai is, mivel a szaltovói kultúra nyomait nyelvünk bolgár-török jövevényszavainak csoportja és a honfoglaló magyarság régészeti emlékanyaga is megőrizte (Pletneva, Sz. A. 1962; Bálint Cs. 1975; Fodor I. 1975: 179). A „szaltovói falvakban” gabonavermek, csoroszlás ekék, árpa- és búzamagvak, aratóeszközök (sarlók), szőlőmagok igazolják a földműves kultúra létezését. A két sztyeppövezet népei egymásra voltak utalva, és sajátos keverékkultúrákat hordoztak.

A magyarokról Ibn Ruszta is azt írja, hogy „sok vetésük van”. Gardizi leírásából ez a megállapítás hiányzik. Nála az kap hangsúlyt, hogy a magyarok a szlávokat teljesen ha-

talmukban tartják, és élelmiszerekből álló adót vetnek ki rájuk, s úgy kezelik őket, mint rabszolgákat. Ugyanakkor azt is megjegyzi: „A szláv tartomány lapályos és sűrű erdőkkel borított, s legtöbb közülük az erdőkben lakik. Szőlőjük és gabonájuk nincsen... Leggyakoribb gabonaneműjük a köles” (Györffy Gy. 1975: 92; Györffy Gy. 1977: 19; Szabó I. 1966: 27). Etelközben a sztyepp népeinek szimbiózisa a 9. században is létezett tehát, mint előbb Levédiában, és számolni lehet a kultúrák kölcsönhatásával.

Az etelközi magyarok Ibn Ruszta által említett téli szállásai minden bizonnyal az ármentes térszínen épültek, és vetéseik többsége is ott lehetett. A szántó-vető és arató lakosok egész évben, sőt éveken át állandó, helyhez kötött szállásai mellett bizonyára léteztek a folyók árterében és a folyótól távolabb ideiglenes szálláshelyek, főként itatóhelyek, delelőhelyek közelében. Szabó István az állandó, helyhez kötött téli szállásokban látta a 10–11. századi magyar falu közvetlen előzményét (Szabó I. 1966: 27–28). Tekintettel *falu* szavunk finnugor eredetére, nem zárható ki, hogy ezzel a szóval jelölték állandó szálláshelyüket már az etelközi, levédiai magyarok is.

Földműves életmódra, hosszabb életű településekre enged következtetni a szőlőművelés és borkultúra léte. Az ősmagyar szőlőművelésre és borkészítésre a szakszavak bolgár-török eredetű korai csoportja alapján következtetnek az őstörténet-kutatók. Többen a Kaukázus vidékére helyezték e szavak átvételét, ahol az alánok nyelvéből is fontos szavakat kölcsönöztek az ősmagyarok (Hóman B. 1935: 66). Azonban a szőlőnek több fajtája, változata élt a Fekete-tengerbe ömlő folyók ártereiben, galériaerdeiben is mint természetes tenyészhelyen. Így a ligeti szőlő (*Vitis sylvestris*) számos változatban, ökotípusban fellelhető. Funkcionálisan egyivarú, kétlaki növény, fürtjei kis vagy közepes nagyságúak. Bogyói kicsik és többnyire kék színűek. Ligeterdőkben, erdőszeleken, folyóhordalékon sokszor áthatolhatatlan liánerdőt alkot. A bortermő szőlő (*Vitis vinifera* L.) Európa déli részein már a Római Birodalom kifejlődése előtt elterjedt. Az ókori agrárirodalom is említi a szőlő ún. *arbustum*-művelését (magas művelés, élő fára futtatás), ami a tökeműveléstől eltérő művelési rendet jelent. Kevesebb metszést kívánt, de gyengébb minőségű mustot és bort eredményezett (Csoma Zs. 1997: 132–135). Az ősmagyarok mindkét művelésmóddal találkozhattak, de maguk csupán a ligetes, magas művelést alkalmazhatták, mely átmeneti fokot képvisel a gyűjtögető és a termelő gazdálkodás között (Égető M. 1994: 656).

A SZTYEPP TERMÉSZETI VISZONYAI

A kelet-európai sztyepp az északi szélesség 45–56° között terül el, és az Urál hegy-séget délről megkerülve szibériai, belső-ázsiai területen át folytatódik csaknem a kínai nagy falig. Kelet-Európában a sztyepp két övezetre tagolódik: egy északi erdős és egy déli füves övezetre. Utóbbit tévesen nevezik száraz sztyeppnek is, hiszen a kelet-európai sztyeppnek nincs félsivatagos száraz övezete. A két övezet nemcsak ökológiai, de néprajzi értelemben is elkülönült az 5–8. században. Az erdős sztyeppen megjelentek a földműves szlávok, míg a füves sztyeppen lovas nomád pásztornépek éltek (Bartha A. 1991: 92, 99).

Az erdős sztyepp középhőmérséklete júliusban 21–22 °C, januárban –5–14 °C, az évi csapadék összege nyugaton 450–550 mm, keleten 350–450 mm. Kelet felé az erdős

sztyepp – a füves sztyepphez hasonlóan – egyre szárazabb és zordabb éghajlatú. A Magyar Alföld éghajlatához leginkább az ukrán erdős sztyepp övezetének (Voronyezs–Kujbisev–Orenburg sáv) klímája hasonlítható (Glaser L. 1937a: 3–9; Molnár E. 1954: 144–146; Bartha A. 1991: 92).

A füves sztyepp júliusi középhőmérséklete 20–24 °C, januári hőmérséklete 0 °C és –30 °C közötti, az évi csapadék összege 350–450 mm. A Volgától keletre a januári hőmérséklet átlaga –17 °C, az évi csapadék mennyisége 287 mm. Talajneve a fekete televény, a *csernozjom* (Bartha A. 1991: 92). Ebben az övezetben élt a már kihalt őstulok és az ősló. Mai állatvilágára az antilop, a farkas, róka, ürge, hörcsög, mezei egér, földi kutya jellemző. Az erdős sztyeppen és a füves sztyepp folyók menti azonális erdeiben szarvasok, medvék is éltek, és a tajgából lelátogattak a jávorszarvasok. Vizes élőhelyeket kerestek a hódok, és a ligetes erdőségekben nemes prémet adó vadak is éltek. A sztyepp mindkét részében megtalálhatók a nagy ragadozó madarak. Nomád pásztor-kodásra legalkalmasabb a füves sztyepp világa, a nagy népvándorlások övezete (Bartha A. 1991: 93; Róna Tas A. 1996: 30).

A magyar őstörténet szempontjából az erdős, ligetes sztyepp látszik fontosabbnak. A kutatók zöme az erdőzóna déli részére lokalizálja a finnugor őshazát (Kr. e. 3. évezred) és az ugor kori együttélés terepét is (Kr. e. 2000–1000), és felteszik, hogy a 8–9. századi ősmagyarok szintén a sztyeppövezet északi, ligetes sávjában éltek inkább, mint a füves, száraz déli sávban (Fodor I. 1975: 57, 89; Bálint Cs. 1980: 39). Érdemes megjegyezni, hogy a pásztornépek legeltető állattartása, a szlávok irtásgazdálkodása, földművelése, később pedig a hadiflották építése az erdők nagy részének pusztulásához vezetett a ligetes sztyepp zónájában.

A füves sztyepp természeti viszonyai a 8–9. században nem sokban különbözhettek az 1910-es évek viszonyaitól, noha azonális kivételekkel ebben az övezetben is számolni kell. A 20. század elején a Krim északi fele és a tauriai puszták vidéke aszályos sztyepp. Ameddig a szem ellát, teljesen sík és fátlan pusztaság, melyen az 1910-es években is az *árvalányhaj* uralkodik. Végtelen egyhangúságát csak a *kurgánok* földhányásai és a Fekete-tenger felől északi irányban húzódó állatcsapásai zavarják meg. Ezen útvonalak szélét a hajdani tatárok szénájával széthordott *Peganum harmala* sötétzöld bokrai jelezték. A végtelen fűtengert a puszta egyes részein, különösen északi részein a *Cramble tatarica*, azaz a *tátorján* hófehér, boglyas koronái tették kissé változatossá. Délen a talajvíz csupán 25 m mélységben volt elérhető, ezért a nomádok ott már kutat sem ástak. Kútágások és élő fák hiányában még a pusztai sas is a földön tanyázott (Tuzson J. 1913: 711). Tauria és a hajdani tatár kánság többi területén (Jedishán, Budzsák) nagy becsben tartották az édesvízű kutakat, az itatóhelyeket. Aszályos években azonban tömegével pusztult a tatárok (s az előttük ott élt népek) állatállománya, ami rabló hadjáratokat idézett elő. A 8. századi száraz periódus döntően hozzájárult az avarok, a gepidák pusztulásához, és éhhalálra ítélte a bolgár-törökök egyes csoportjait is (Györffy Gy.–Zólyomi B. 1994: 28).

A ligetes sztyepp nemcsak nyugatról keletre haladva vált át a Volgán túl, Orenburg tájékán füves, száraz sztyeppbe, majd félsivatagba (vö. Hoffmann T. 1998: 141–142), hanem a Kijev–Voronyezs vonaltól a Fekete-tenger felé tekintve is. A hajdani Etelköznek bőven voltak száraz, fátlan pusztaságai, és a délről északra tartó utaknak, csapásoknak az előzményeit az 5–9. században kell keresnünk.

A ligetes és a füves sztyepp felszíne, flórája és faunája az ősmagyar kor mintegy másfél-két évezrede alatt vált megismerhetővé az ugor népek közösségéből kb. Kr. e. 1000–500 között kivált és mindinkább önállósult magyarság számára. Ebben a több korszakra osztható, több szállásterülethez és több természetföldrajzi övezethez kapcsolódó hosszú időben e nép természetismerete új elemekkel gyarapodott, és a környezet számára új jelenségeit vagy kölcsönszavakkal, vagy saját alkotású új szavakkal nevezte meg. Szókészlete fokról fokra bővült, és alkalmassá vált a ligetes és a füves sztyepp világának leírására. Népi környezetének megváltozása folytán a jövevényszavak többsége e korban török eredetű, de akadnak köztük (kisebb számban) kései iráni (alán, perzsa) és korai szláv kölcsönszavak is.

Vízrajzi fogalmaik között megjelent a *tenger*, melynek neve átvétel valamely török nyelvből. A *sár* eredeti jelentése 'sáros folyóvíz', illetve 'mocsár, vizenyős terület' lehetett. Ez csuvasos jellegű ótörök jövevényszó. *Homok* szavunk a török–magyar érintkezés legkorábbi szakaszából való, a *gyöngy* szintén ótörök eredetű, és vélhetőleg a *tengerrel* egy időben került a magyarba. A *csiga* szó eredete ismeretlen, alapszava ótörök eredetű lehet, és a tengeri (kauri) csigával kapcsolatos. Az erdőövezetből kikerült nép törökből kölcsönzött szóval nevezte meg a *szélt*, de a *felleg*, *felhő* a finnugor kori *fel-* alapszó ősmagyar kori fejleménye. Belső nyelvfejlődés eredménye az *eső* is, mint az *esik* ige származéka, melynek alapszava ősi örökség az uráli korból. Az *árok* és a 'száritott trágya' jelentésű *tőzeg* török eredetű. A *korom* szintén ótörök eredetű szava a magyarnak, a *kátrány* sokkal későbbi, oszmán-török kölcsönszó (Bárczi G. 1966: 47; TESz címszavai). Az *árok* az emberek és a háziállatok szálláshelyét védte, a *tőzeg* (főleg marhatrágyából) a tűzifa hiányát enyhítette, tüzeléshez, fűtéshez szolgált. A *korom* nemcsak a tüzeléshez, de a gyertyához, a világításhoz is kapcsolódott (~gyertyánfa).

A kelet-európai síkságon a térszín elemeivé váltak az emberi építmények is. Említhető alán eredetű *vár* és *hid* szavunk, de nem kevésbé fontos az ismeretlen eredetű *gyepű*, melynek származéka a *gyepűelve*, a gyepon túl fekvő terület megnevezésére. A gyepon és az árkon való átkelést szolgálta a *kapu* és *hid*. *Kapu* szavunk azonban nem alán, hanem ótörök eredetű. Eredetileg vízfolyást, vízi utat jelentő, finnugor *út* szavunk jelentése az ősmagyar korban már a szárazföldi utak megnevezésére is kiterjedt. A füves sztyepp lapályainak egyhangúságát megbontó kurgánok megnevezésére feltehetőleg az oroszból kölcsönzött *halom* szó szolgált már a 7–8. századi magyar nyelvben is. A kelet-európai füves puszták kurgánjait, miként a magyar Alföld kun halmait, a népvándorlás népei ősidők óta temetkezési dombként emelték és tisztelték (Györffy I. 1921: 59–62; 1942: 46–49). Emberi építménye a pusztának az itatókút és a vályú. A magyar *kút* és *vályú* (*váló*) csuvasos jellegű kölcsönszó. Használatukat a dél-országi síkság ritka folyó- és vízhálózata, a forráskutak hiánya tette szükségessé.

A sztyepp övezetének flórája igencsak eltér az északabbi erdőseégektől. Egyes fanelek neve a magyarban ótörök jövevényszó (*gyertyán*, *bükk*, *kőris*, *gyűrűfa*, *kökény*, *som* és számos gyümölcsfa), a *tölgy* viszont minden bizonnyal alán (iráni) eredetű. A tölgy és a bükk termését jelölő *makk* szó eredete bizonytalan, feltehetően szintén a Kaukázus-hoz kapcsolható. A dagesztáni avarok nyelvében mutatták ki a megfelelőjét (Bárczi G. 1966: 47; Veres P. 2001: 64–65; a TESz címszavai). Eldöntetlen kérdés, hogy a tölgyet

már korábban ismerő magyarság mi okból vett át két szót is vele kapcsolatban a Kaukázus vidékén. (Részint a tölgyhöz kapcsolódó *kocsány* szavunk őtörök kölcsönszó.)

Az ősmagyar korban az *ered* igéből képzett *erdő* szó mellett még számosat használtak a különböző méretű, jellegű „fás helyek” megnevezésére. *Liget*, *csalit*, *bozót* szavunk eredetét a TESz bizonytalannak minősíti. Egyes turkológusok azonban mindhármát török eredetűnek vélik (N. Sebestyén I. 1943: 86–90). Ellenkező esetben belső fejlődésű, az ősi magyar nyelvben képződött szavak lehetnek. A *gaz* ’cserjés kis erdő’ eredete ismeretlen, a *csepely* ’sarjadék erdő’ minden jel szerint származékszó, belső fejlemény. Ez utóbbinak a Csepel-sziget névadásában is szerepe lehetett. A legeltetésre használt ligetes erdő tisztásait Somogyban, Baranyában *gyóta* néven ismerik. Ez a szó is élt már az ősmagyar korban, és a bizonytalan eredetű, *gy* hanggal kezdődő szavak (pl. *gyak*, *gyaka*, *gyep*, *gyepű* stb.) csoportjába tartozik.

A vadnövények őtörök eredetű nevei (pl. *bojtorján*, *gyopár*, *kikircs*, *kökörccsin*, *üröm*, *gyékény*, *káka*, *kolokány*, *gyom*, *kóró*) különböző – száraz és nedves – biotópokhoz, növényi élőhelyekhez tartozó fajok megismeréséről tanúskodnak (Bárczi G. 1966: 47). A *gyom* szó megjelenése közvetve a termesztett növények művelésére utal, melyet nem láttak szívesen a szintén őtörök jövevénytiszóval megnevezett *búza*, *árpa*, *borsó*, sőt az ugor kori szóval *kölesnek* mondott tápláléknövény közelében sem. Kultúrnövényeik közé tartozott a *komló*, a *kender*, a *csalán*, és ismerték a vadon tenyésző *tormát* is (TESz címszavai).

A haszonnövények között kell említeni a gyümölcsfajokat is, akár vadgyümölcsök, akár termesztett fajok voltak. *Gyümölcs*, *alma*, *körte*, *dió*, *szőlő*, *som*, *kökény* szavunk őtörök eredetű (Bárczi G. 1966: 46). Átvételük az ősmagyar kor második felében, a Kaukázus előterében, a kelet-európai sztyepp világában történhetett.

Nem kevésbé tanulságos az ősmagyar kor török jövevénytiszóinak a faunára vonatkozó csoportja. A délre vándorolt nép a Kaszpi- és a Fekete-tenger vízrendszeréhez tartozó folyók halait részint török, részint korai szláv kölcsönszavakkal nevezte meg. Ezen török szavak közül a *süllő* és a *sőreg* kifejezetten édesvízi, a *tok*, továbbá a szláv eredetű szóval jelölt *viza* és *kecsege* az ívás idején a tengerekből a folyókon felúszó tengeri halfajok neve. A *viza* és a *kecsege* újabban vándorszónak minősül (Bárczi G. 1966: 47; TESz címszavai), de aligha kétséges, hogy a magyarság nem a Kárpát-medencében ismerte meg az e szavakkal megnevezett halféléket. Őtörök jövevénytiszó a *gyalom* ’hosszú kerítőháló’ és a *gyertya* ’fáklya’ is. (Utóbbi eszköz az éjszakai halászatot segítette.)

Új állatfajokkal és szavakkal bővült a ligetes és időnként a füves pusztán élő nép gazdálkodása, nyelve is. A *disznó* és a *kecske* már az erdőövezetben, a Káma vidékén bekerülhetett az előmagyarok háziállatai közé. Mindkettőt csuvasos jellegű őtörök kölcsönszóval nevezzük meg. Az *ártány*, *serte* és a ’kecskegida’ jelentésű *olló* szó szintén ebbe a szókészletbe tartozik. Őtörök eredetű két további háziállat, a *teve* és a *tyúk* neve is. A marha- (*bika*, *ökör*, *tinó*, *borjú*) és juhtenyésztés (*kos*, *ürü*, *toklyó*, *üvecs*) őtörök jövevénytiszóinak még inkább megmutatják az állattenyésztés jelentőségének megnövekedését és a török szomszédság közvetítő szerepét (Bárczi G. 1966: 45; Paládi-Kovács A. 1993: 38–42). A *kuvasz*, a *köpec*, a *kölyök* ’kutya kicsinye’, az ebtartás honfoglalás előtti török jövevénytiszóinak új fajták megjelenésére engednek következtetni. A kutya szerepet kapott a nyájak őrzésében, megjelentek a pásztorkutyák.

A kelet-európai sztyepp állatvilága tükröződik az ótörök jövevényszavak másik csoportjában. A *bölény*, *oroszlán*, *borz*, *görény*, *gözü*, *ürge*, *béka*, *bögöly*, *pócsik*, *serke*, *szúnyog* s más egyéb szavak tartoznak ebbe a sorba (Bárczi G. 1966: 48). A *gyík* szó eredete ismeretlen, de a vizsgált korhoz és térséghez köthető. Felmerült olyan nevek ótörök eredeztetése is, mint *bors* 'párduc', *kaplyon* 'tigris', *ákos* 'sólyom' (Hóman B. 1935: 110), de ezeket az újabb kutatások nem erősítették meg.

A pontusi sztyeppvidéken, a Kaukázus előterében élt magyarok (6–9. század), legalábbis az előkelők csoportjai nagyon szerették a lovas hajtóvadászatot és a solymászatot. Nem feledték a nemes prémeket sem, de a nyest, nyuszt, evet, coboly gereznait ekkor már a keleti szláv törzsektől szerezték meg adószedő hadjáratokat indítva ellenük. Minthogy a drága prémek továbbra is értékeik közé tartoztak, őrizték a vadak finnugor, ugor eredetű neveit is (Gunda B. 1943: 212–214; Györffy Gy. 1977: 43). A füves pusztákon ismerték meg eleink a török kölcsönszóval megnevezett dögevő *keselyűt*, a mezőn élő és fészkelő futómadarat, a *túzokot*, illetve az ősmagyar mondavilág sashoz vagy sólyomhoz hasonló madarát, a *turult*. A török nyelvek ennek megfelelő szavai 'sólyom', 'vadászsólyom' jelentésűek. Ez a szó a régi magyar nyelvben *túrul*nak hangzott. A mondavilágban Árpád törzsének totemisztikus szent madara volt, így vált történeti jelképpé. A sasok családjába tartozó madarak nevei közül ótörök jövevényszó az *ölyv* (*ölyű*) és a *kartal*. Utóbbi nemzetségnévből lett helységnévként maradt ránk.

A vadászatban főként a sólyomféle ragadozó madarakat hasznosították. Ezek elnevezéseihez tartozik az ótörök eredetű *sólyom* mellett a *karvaly*, a *szongor* és a *torontál* is. Utóbbi kettőnek az eredeti jelentése már elhomályosult és helynévként él tovább. Ósmagyar kori származékszó a *héja*, mely bizonyára a *hé*, *hi*, *hij* indulatszóból főnevesült. Mindezen nevekhez járult még az orosz eredetű *kerecset*, majd az ugyancsak szláv eredetű *kaba* és *kánya*. A *kerecset* sólyom név honfoglalás előtti, a két utóbbi inkább Kárpát-medencei kölcsönzésnek tekinthető.

Bővült az ősmagyar szókincs a török érintkezés révén egy-két vízimadár nevével is. Valószínűleg ótörök eredetű a *gödény* és a *kárókatona* elnevezése (Bárczi G. 1966: 47; TESz címszavai). A folyó menti szálláspárok, a vizes élőhelyek ótörök eredetű növény- és állatnevek, a halnevek és a halászat ótörök és korai szláv jövevényszavainak ismeretében ezen nem is lehet csodálkozni.

TÁJAK, TÁJNEVEK

A Pontus vidékén élő magyarság ismerte és megnevezte a földrajzi környezetét meghatározó folyókat, hegyeket, kisebb-nagyobb tájakat. Ezek a nevek aligha különböztek jellegük, szemléletük, szó szerkezetük tekintetében az ősmagyar kor neveitől. Az ősmagyar korban is léteztek már a folyónév + *köz* összetétellel (pl. *Etelköz*), illetve a köznévi előtaggal (pl. *Vízköz*, *Bököz*, *Sárköz*, *Tóköz*) képzett tájnevek. Ismertek lehettek a víznév + *mellék(e)* (pl. *Vízmellék*, *Sármellék*), a folyón, erdőn túli terület *elve* utótaggal képzett tájnevei, illetve a domborzat és növényzet jellegére utaló szóösszetételek (pl. *Hegyköz*, *Hegyhát*, *Hegyalja*, *Erdőhát*). Ezek száma és aránya akkor még kisebb lehetett, mint a nyelvemlékes korban (Juhász D. 1988: 13).

E korból konkrétan adatolt két tájnév, a *Levedi* (*Levedia*) és *Etélküzü* a későbbi magyar tájnévadás gyakorlatát előlegezte meg. Egyike a legrégibb ismert nevű magyar vezér, *Levedi* szállásterületét jelölte valahol, talán az Alsó-Dontól nyugatra. A pusztaszemélynévi helynévtípus a honfoglalás előtt is létezett, és tömegesen jelentkezett a 10–11. században. Minthogy Bíborbanszületett Konstantin jegyezte le 950 tájékán, a *Levedia* névalak végződése a görögösítéssel magyarázható (Benkő L. 1997: 169–170; Kiss L. 1997a: 178). *Etelköz* a honfoglalás előtti utolsó őshaza neve, voltaképp ’folyókört’ jelent. Előtagja, az ótörök *Etil* köznév és talán a Volga tulajdonneve egyben.

Anonymus említi földrajzi névként és népnévként is *Dentümgöyert*. Ennek értelmezése és földrajzi lokalizálása azonban bizonytalan. Régebbi magyarázat szerint a 11–12. századi magyar hagyomány *Dentu Mogerijájában*, vagyis a „Dontóvi” Magyarországon a kazárokkal, alánokkal, a krími tartománnyal és a Volgán átkelt úzokkal voltak szomszédosak (Hóman B. 1935: 66). A *Dentü* szónak a Don folyóhoz kapcsolása azonban kétségeket kelt, de a második elem minden kétséget kizáróan a magyar népvét tartalmazza *mogyer* alakban (Márton A. 1994: 166).

Újabban felmerült egyik legrégibb tájnevünk *Erdély* (Erdőelve, Erdöntül) honfoglalás előtti névadásának kérdése. A ’túl’ jelentésű ómagyar *elve* szó már régen kihalt nyelvünkéből, és ezért Erdély neve sokkal régebbi, mint a hasonló képzésű Dunántúl és Tiszántúl. Tény, hogy az erdős hegyekben az ősmagyarság is szétválasztó tájat látott, s az etelközi magyarságnak meg kellett neveznie a vele nyugatról szomszédos országnyi térséget. Erdély magyar neve a honfoglalás körüli időkben keletkezett, és nagyon valószínű, hogy a névadásban a Keleti-Kárpátok erdős hegyvonulata játszott szerepet, mint a Prut és a Szeret völgyét is felölelő Etelköz nyugati határvidéke (Kádár L. 1943: 74; Benkő L. 2002: 53–54, 81).

A KÁRPÁT-MEDENCE KÖRNYEZETI VISZONYAI A 9–15. SZÁZADBAN

BEVEZETÉS – NYERS TÁJ, KULTÚRTÁJ

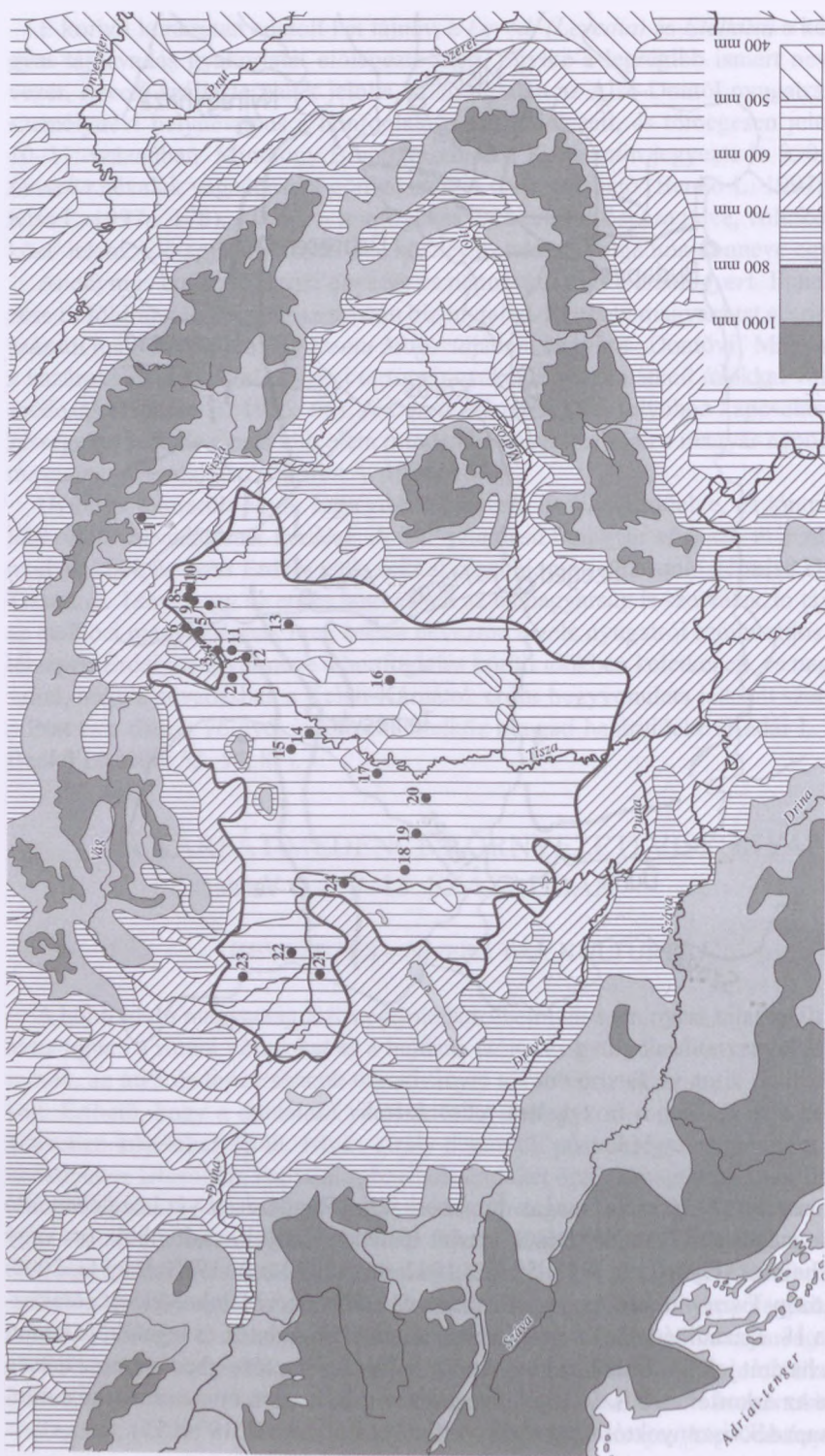
A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében már nem yers tájat talált. Nem láthatta ugyan a római városokat és a hajdani szőlő- és gyümölcsültetvényeket sem, de a romok, az utak és limes-sáncok maradványai tovább őrizték az antik civilizáció emlékeit. Érthető, hogy a dunántúli városok többsége egykori római városok helyén vagy közvetlen közelében épült. István király dunántúli püspökségei szintén régi római városhelyeken létesültek. Pannónia provincia emlékét őrzik a magyarba átkerült óeurópai, római és Karoling-kori víz- és hegynevek, sőt városnevek is, pl. *Zala*, *Marcal*, *Keszthely*, *Pannonhalma* stb. (Kádár L. 1943: 75–76; Kiss L. 1997b: 187–194). Sokkal kevesebb nyomát találhatták a római kultúrtájnak Erdélyben, az egykori Dáciában.

Sokkal inkább yers tájnak minősült az Alföld, az eurázsiai sztyepp végpontja. Azonban a tájformálás nyomai ott is láthatók voltak. A 10–11. századi magyarság halottait a víztől védett őskori telephalmokon létesített kis temetőkhelyezte el. Ezek a lapos halmok a neolitikus Körös-kultúra emlékei. A népvándorlás kori kurgánokban is másodlagosak voltak a honfoglaló magyarok sírjai. Mesterséges képződmények a *kun-*

1. ábra. A Csörsz-árok

halomnak nevezett 5–10 méter magas dombocskák is. Rendszerint víz közelében álló vízmentes „magaslatok”, rendeltetésük szerint temetkezőhelyek, sírdombok, ör- vagy határjelző halmok (Györffy I. 1921: 59–62; 1942: 46–49; Tóth A. 1988; Bagi G. 2000: 131). A Közép-Tisza-vidéken az őskori halmok és a középkori faluhelyek ott sorakoznak, ahol a 18. századi térképek a magasabb szinten fekvő szántók és legelők, valamint a rétségek határát jelölik. Ebből az következik, hogy ebben a térségben a száraz hátság kiterjedése az őskortól a 18. századig lényegesen nem változott, míg a sárrétéké a mindenkor csapadékviz viszonyoktól függött (Györffy Gy.–Zólyomi B. 1994: 15).

5. térkép. A Kárpát-medence csapadéktérképe

A vastagabb „szárazsághatár”-on belüli, fehérén maradt térségben a kalandozáskori sírokból előkerült tarsolylemezek lelőhelyei Dienes István összeállítása alapján. 1. Szolyva, 2. Tarcal, 3-4. Kenéz, 5. Karos, 6. Bodrogvécs, 7. Rétközberencs, 8. Tiszabездé, 9. Tuzsér, 10. Eperjeske, 11. Rakamaz, 12. Tiszaeszlár, 13. Geszteréd, 14. Tiszanána, 15. Besenyőtelek, 16. Túrkeve, 17. Szolnok, 18. Dunavecse, 19. Kiskunfélegyháza, 20. Fülöpáza,

21. Bana, 22. Perbete, 23. Galgóc, 24. Budapest

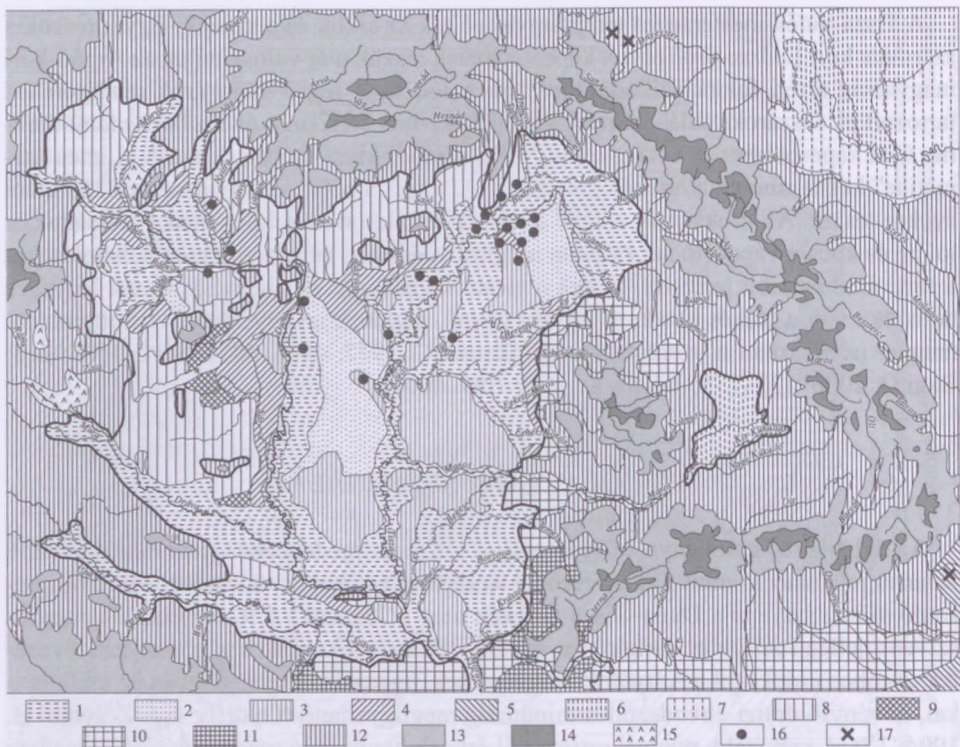
A Tisza-vidék mesterséges tereptárgyai voltak az árkok és a sáncok. Egyik részük a szarmata kori *Csörsz-árok* részét képezte, másik részük már valószínűleg az Árpád-kori magyarság ártéri fogkaszálkodásához kapcsolódott. A régi Csörsz-árok rendszeréhez tartozott pl. Jászárokszállás környéke, ahol 1291-ben *Mezőárka* és *Erdőárka* falut említik. Oda kapcsolódott az *Ördögárka* is a 15. századi Mezőtúr határában. A „Limes Sarmatiae” külső sáncrendszerének építését a 332 utáni, a belső sáncrendszerét a 358 utáni évekre teszik. Az árokkal és magas töltéssel kialakított védelmi vonal a nomádok, a lovon és kocsin vándorló népek ellen nyújtott védelmet, nehezítette meg behatolásukat a sánc által határolt területre. Ennek a mesterséges árok- és sáncrendszernek lényeges tartozéka volt a tüskés bozót, az eleven gyeprü, melynek az egyébként vitatott eredetű magyar névadásban is szerepe lehetett (Reuter C. 1977: 441–446; Bóna I. 1986: 213; Bagi G. 2000: 133–135; Takács K. 1999: 393–400).

ÉGHAJLAT, NÖVÉNYZET, TALAJ

Az éghajlat és a növényzet övezetessége a Kárpát-medencében nem délről északra haladva jelentkezik, mint a kelet-európai térségben. (A Pontus vidékihez, Tauriához hasonló száraz sztyepp a Duna–Tisza vidékén nem is létezett.) A 9–10. században erdős sztyepp jellegű Alföldet körkörösön övezték a csapadéköv és a növényzeti övezetek (lombos erdők) fel a Kárpátok fenyveseinek, havasainak térségéig, és ez a klimatikai, növényföldrajzi elrendeződés mindmáig megfigyelhető (Györfly Gy.–Zólyomi B. 1994: 17). A szárazabb pontusi sztyepről érkező honfoglaló magyarok első menetben a Kárpát-medence kevésbé csapadékos részeit szállták meg, a „tarsolylemezes sírok” csaknem mindegyikét az ún. *szárazságvonalon* belüli, az évi 500 mm csapadékot el nem érő övezetben tárták fel.

A magyar honfoglalás hátterében a kelet-európai száraz periódust és az avarokat végeztesen meggyengítő aszályos esztendőket is látnunk kell. A Dunántúlt a 9. század végén sújtó szárazságra mutat, hogy a Balaton vízszintje 900 táján kb. 1,5 méterrel volt alacsonyabb a mai szintnél. Régészeti ásatások alapján feltehető, hogy a Kis-Balaton szintje Zalavár körül közel 2 méterrel volt alacsonyabb a 9–10. században, mint napjainkban (Györfly Gy.–Zólyomi B. 1994: 16).

Az aszályos évtizedeket azonban az ezredforduló táján jobbak követték, és fokozatosan beállt a „középkori éghajlati optimum” korszaka Európában. Megindult az innovációs folyamat, a közép-európai lombos erdőknek a művelésbe vétele, mely kitágította a földművelés lehetőségeit. A 12–13. század – George Duby szavaival élve – a „középkori mezőgazdasági forradalom” kora, az erdőirtások, a falualapítások, a nehéz ágyeke széles elterjedésének kora. Ennek köszönhetően megkészsereződött az európai mezőgazdaság teljesítménye, és gyorsan növekedett a népesség száma (Rácz L. 1997: 93; Hoffmann T. 1998: 444). A csapadékos periódusban a Duna–Tisza tájain is emelkedett a vízszint, nem csak a Balatonban. Az Alföldön is több vizes terület volt, mint korábban, és a 13–14. századi határokon már meg sem tudták közelíteni a régi határjeleket a vizek miatt. Elterjedtek a vízimalmok, és a 13–14. században olyan patakra is malmot építettek, melynek malomhajtáshoz ma nem lenne elegendő vize (Györfly Gy.–Zólyomi B. 1994: 15).

6. térkép. A Kárpát-medencének és környékének potenciális növénytakarója az 1. évezred fordulója körül

1. Folyó menti fűz-nyár ligetek, magasártéri szil-kőris-tölgy elegyes szálerdők, nádas mocsarak, szikesek, sziki tölgyesek, tözeges rétlápok. 2. Alföldi homokhátak pusztai és gyöngyvirágos kocsányos tölgyesei, középen nyáras borókások, pontus-szubmediterrán jellegű homokpuszták, buckaközi szódás szikesek. 3. Alföldi füves löszhátak tatárjuharos-tölgyes foltokkal, törpemandulás cserjések. 4. Az Alföld erdőssztyeppjének részben már szubmediterrán jellegű tatárjuharos-molyhostölgyes-cseres tölgyerdeje, löszpuszta foltokkal. 5. A havasalföldi erdőssztyepp tatárjuharos lösztölgyese. 6. Alföld peremi mezei juharos-tölgyes hűvös kontinentális jelleggel. 7. A moldvai-podóliai löszös hátság felszakadozó tatárjuharos-tölgyese. 8. A kelet-európai kocsányos tölgy zárt lomboserdős zónája, részben még gyertyánnal. 9. Gazdag összetételű, dús fűvű steppe zónája. 10. Kurtafüves ürmös sztyepp zónája. 11. A Pannon-dombság zárt cseres-tölgyes szálerdeje. 12. Közép-európai száraz tölgyes. 13. Szubmediterrán molyhos tölgyes és virágos kőrises zártlombú karszterdők. 14. Daciai-moesiai dombvidéki cser- és farnetto-tölgy elegyes szálerdők. 15. Balkáni hegyi ezüsthársas-kocsányos tölgyesek. 16. Szubmediterrán-illír molyhos tölgy-virágos kőris-komlógyertyán elegyes karszterdők, keleti gyertyánosok és bozótosodott származékai. 17. Pontus-szubmediterrán elegyes karszterdők. 18. Közép-európai, mélyárnyékú gyertyános-kocsánytalan tölgyes szálerdők (bükkös szigetekkel), ártér peremi gyertyános kocsányos tölgyesek. 19. Közép- és dél-európai mélyárnyékú hegyi bükkösök, jegenyefenyős-bükkösök, délnyugaton illír, északkeleten kárpáti-erdélyi jelleggel. 20. Európai magashegységi lucfenyvesek, szubalpin cirholya fenyvesek és alhavasi-havasí gyepek. 21. Közép-európai savanyú talajú erdei fenyővel elegyes tölgyerdők. 22. Északkelet-európai, podzol talajú, nyíresedő erdei fenyvesek zónája, részben még tölgygyel.

Az éghajlati optimumot a 14. század elején erős lehűlés követte, és a „kis jégkorszak” tartós visszaesést okozott Európa mezőgazdaságában. Hegyvidéki és északi agrártájak néptelenedtek el, és az élelmiszerhiány felértékelte a magyar kivitelt, főként a marhaexportot (Rácz L. 1993: 72–75; 1997: 94–95). A lehűlés és az európai agrártermelés zsugorodása közvetve a magyar tájakon is a falupusztásodást, a pusztai vágómarhatartás kialakulását siettette.

A 9–10. századi megtelepedést – a stratégiai szempontok mellett – főként a gazdaságiak vezérelték. Első foglalként minden törzs és nemzetség a termékeny, könnyen művelhető mezőségi tájakon telepedett meg, amelyeknek fekete mezőségi vagy legalább sötétbarna erdei talaja volt. A szürke talajú erdők tájait, a bükkösök és fenyvesek övezetét a honfoglaló magyarság nem szállta meg (Kádár L. 1943: 73). Tanulságos, hogy a Nyírségben a 10–11. századi temetők (és települések) mind a Kisvárdai–Nyírkálási vonaltól nyugatra elterülő rozsdabarna erdőtalajhoz kötődnek. Ezzel szemben egyetlen lelőhely sem akad a laza futóhomokon és a homoktalajok változatain. Mindez arra utal, hogy a köznép életében a földművelésnek meghatározó szerepe volt (Németh P. 1996: 24, 29–30). A löszpusztákon található fekete talaj (csernozjom) a Közép-Tisza-vidéken és a Kárpát-medence más részein is a legfontosabb „telepítő erő” lehetett. Ezeket az ármentes táblákat, hátaikat már a 9–10. században is főként földműveléssel hasznosították.

A magas árterek a legeltetés mellett a gyümölcsösök és a szőlőművelés színterei lettek, és a réti talajokon tölgyesek ligetei díszlettek. Sztyepprétek, tölgyesek homokhátaikon is nagy bőségben előfordultak. Barna talajukon számos település jött létre (pl. *Homokszállás* Tiszaföldvár alatt, *Homokkőcs* Tiszafüred közelében). A homokhátságok (Deliblat, Kiskunság) legeltetése azonban már a 12–13. században is megbontotta a gyeptakarót, és deflációhoz, futóhomokfelszín kialakulásához vezethetett (Bagi G. 2000: 139). Itt kell megjegyezni, hogy a középkori helynévadásban a talaj fajtája, a jellemző kőzet ritkán kapott szerepet: *Asvány*(ráró), *Csorvás* (csorva homok), *Földes*, *Főnyed* (< *Fővenyed*), *Homok*, *Mészkö*, *Rudna* stb. (Kiss L. 1997a: 182).

TÁJAK, TÁJTÍPUSOK

A honfoglaló magyarság korábbi hazájánál, a Pontusi-síkságnál tagoltabb, változatosabb tájrendszert talált a Duna–Tisza vidékén, melyhez korábbi tájszemléletével, ismereteivel viszonyult. Nemcsak a vizeket, földrajzi helyeket, határokat, de a kisebb-nagyobb tájakat, vidékeket is meg kellett neveznie. Az ómagyar tájnevek korai csoportját alkotják a folyók által közrevett térségek nevei: *Sárgköz*, *Vízköz*, *Csallóköz*, *Csilizköz* és a régebbi, megőrkölt folyónevekből képzett tájnevek (*Bodroghköz*, *Szamosköz*, *Temesköz*, *Drávaköz*, *Muraköz*, *Rábaköz* stb.). Olykor a pusztai folyónév, víznév szolgált a vidék megnevezésére is: *Barca*, *Kalota*, *Kászon*, *Körös–Keres* és talán a *Csik* és *Gyergyó* is. Vizes, mocsaras tereket jelöltek meg a *Sár*, *Rét*, *Han–Hany* féle neveikkel. A vidékre jellemző növényzetre utaló tájnév a *Nyír*, *Fenyér*, *Somogy*, *Szilágy*, bár ez utóbbi eredetileg a névadó patak neve volt. A domborzat jellegéről vall a sok *Hegyhát*, *Hegyalja*, *Hegyköz*, *Erdőhát*, illetve az olyanok is, mint az *Avas*, *Völgység*, *Ormán*, *Mező*, (*Kenyérmező*), *Mezőség*. Erdővidékek, hátságok neve gyakran utal az ott honos

fanemekre (*Bükk, Cser, Cserhát*), cserjékre, növényekre (*Somlyó, Börzsöny*). Népiségre utaló tájneveink közül a *Kunság, Jászság, Szászság, Szászföld, Székelyföld* szintén kialakult már az ómagyar nyelvben. Birtokosra utaló tájnév a *Királyföld* (Szászföld), *Mátyusföld* (Juhász D. 1988: 14–15). A királyi vármegyék névrendszere is kialakult már az Árpád-kor végére, és több helyen összefügg a tájnevekével (Somogy, Szilágy, Sáros, Szepes, Temes stb.), mégis inkább az első foglaló törzsek, nemzetségek, illetve személyek neveinek volt szerepe a magyar névadásban (Borsod, Abaúj, Solt, Szabolcs, Hont stb.). Mindenesetre az ómagyar nyelvben kialakult természetes tájnévrendszer (miként a megyék és járások neveinek rendszere) a későbbiekben már csak keveset változott.

A természeti adottságok és a tájtípusonként eltérő erőforrások következtében a középkor folyamán kialakult a térségek, tájak között a munkamegosztás. Fokozatosan nőtt a tájak közötti árucseré, és a tájhatárokon ún. *vásárvárosok* jöttek létre. A 13–15. századi Kárpát-medencében a belső (alföldi, dunántúli) tájakról a hegységkeret felé haladva koncentrikus övezeteket alkotó táji-termelési körzetek figyelhetők meg. Ezek az egymásat kiegészítő tevékenységet folytató tájak és termelési övezetek a 13. század óta termékcserét folytatnak egymással (Frisnyák S. 1996: 121; 2000: 170).

Európa egyik legkifejezettebb *vásáröve* az Alföld peremén jött létre. Ott találjuk a legjelentősebb városok egész sorát: Eger, Miskolc, Kassa, Ungvár, Nagyvárad, Arad, Temesvár stb. Ezek nem római romokon épült városok, és nem is idegen telepések lakhelyei, mint a felföldi bányavárosok vagy az erdélyi szász városok (Kádár L. 1943: 79). A Kárpát-medencében három nagy és több kisebb vásárvonalrendszer található. Városaik a hegységekből kilépő folyók völgynyílásaiban fejlődtek ki. A vásárvárosok vonzáskörét a tájenergiák, a természeti és a humán erőforrások határozzák meg. Az Árpád-korban az Erdélyi-medence gazdasági erővonala is kialakult a Brassó–Nagyszeben–Torda–Kolozsvár–Dés–Marosvásárhely–Brassó vonalon. A már Cholnoky Jenő által felismert vásárvonal eltérő termelési adottságú tájak között húzódik. Voltaképp a *vásáröv* átmeneti jellegű széles területsávnak tekinthető, mely összekapcsolja a mezőségeket az erdős hegységkerettel. Ezt a zónát már a középkorban is fokozott gazdasági aktivitás jellemezte (Vofkori L. 2000: 146; Frisnyák S. 2000: 172–173).

A mai és a 9–10. századi tájtípusok térképeinek összehasonlításából az derül ki, hogy a századok főként a részletekben és a területi arányokban hoztak változást (Somogyi S. 1997: 44. és ábrái). Geomorfológiai tekintetben az arányok változatlanok: a Kárpát-medence alapvetően két részre, a központi medencékre és az 1500 km hosszú, mintegy 150–200 km széles hegységkeretre különül. A 325 ezer km²-es terület 51%-át a 200 m-nél alacsonyabb síksági tájtípusok foglalják el. A domságok (201–500 m) 24%-kal, az 1000 m-nél magasabb hegyvidékek mindössze 5%-kal részesednek a Kárpát-medence, a történeti Magyarország területéből (Frisnyák S. 1996: 123).

FÁTLAN PUSZTÁK

Az Alföld növényföldrajzi megítélésében még mindig kísért Kerner nagy hatású elmélete, miszerint a kelet-európai sztyepp legnyugatibb nyúlványa a pontusi sztyepp flóráját felmutató pusztá. Borbás Vince már 1900-ban megcáfolta ezt a tézist, Soó Rezső pedig bizonyította, hogy a mai pusztát – eltekintve a be nem erdősült futóho-

moktól és a szikes (szódás) talajfoltoktól – emberi kéz teremtette (Soó R. 1931: 13–14). Az alföldi erdők pusztulását a legelők, kaszálók, szántóföldek terjeszkedése, a túlzott legeltetés idézte elő (Kaán K. 1927: 276, 279, 282). A Hortobágy, a két Kunság másodlagos, kiirtott erdők helyén létrejött „sztyeppréteinek” flóraelemei nyugati irányban követhetők a Bécsi- és a Cseh–Morva-medencén át egészen a Rajnáig (Soó R. 1959: 3–4; Bulla B. 1962: 310–314).

A fátlan pusztákért azonban nem kizárólag az emberi aktivitás okolható. Különleges víznyelő talajokon – mint amilyen a homok és a lösz – esetenként még a 600 mm-es évi csapadék sem elegendő az erdő fenntartásához (Kádár L. 1943: 70). Nem a véletlen műve, hogy a kunok pusztáit emlegetik fátlan vidékként a korai utazók, majd Oláh Miklós „országismertetője” is. Ezek talán a 13. században sem minősíthetők „kultúr-sztyeppnek”. Kevésbé ismerjük a *Mezőföld* középkori vegetációját, viszont az erdélyi *Mezőségről* tudni lehet, hogy ott a középkorban már megszokott erdei legeltetés vezetett a fátlansághoz. Erdőségeinek kipusztulása miatt a 18–19. században – tűzifa hiányában – ugyanúgy szárított marhatrágyával tüzeltek, mint az Alföld jó részén (Paládi-Kovács A. 1979: 61; EMSzT IV. 1984: 516).

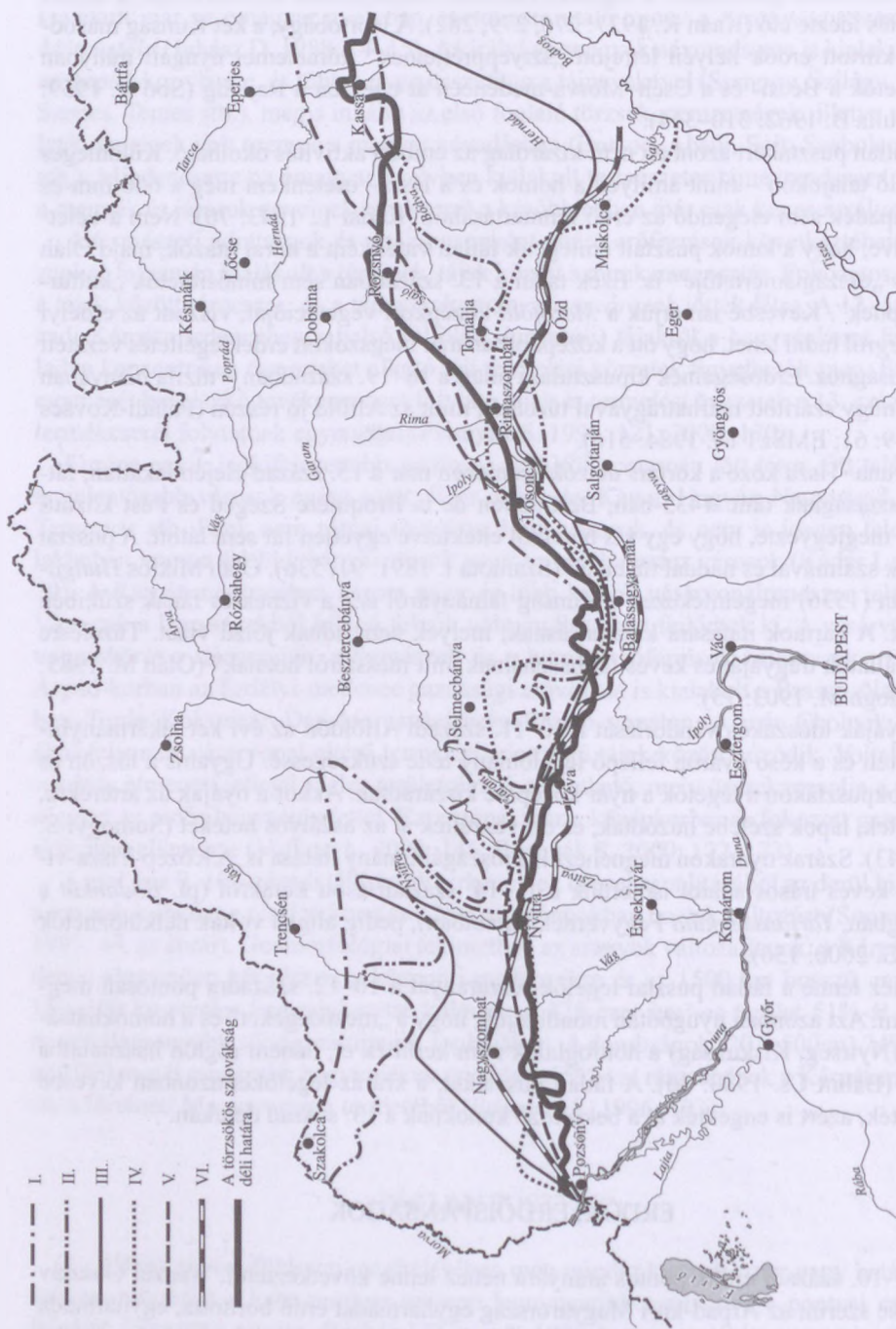
A Duna–Tisza köze a kortárs utazók szemében már a 15. század elején lakatlan, fátlan pusztaságnak tűnt. 1433-ban, Bertrandon de la Broquière Szeged és Pest közötti útjáról megjegyezte, hogy egy kis berektől eltekintve egyetlen fát sem látott. A pusztai lakosok szalmával és náddal tüzelnek (Szamota I. 1891: 91, 536). Oláh Miklós *Hungáriájában* (1536) megemlékezett a Kunság fahiányáról is: „a víznek és fának szűkiben vannak. A barmok itatására kutakat ásnak, melyek nem adnak jóízű vizet. Tüzelésre nádat, állatok trágyáját és kevés fát használnak, mit messziről hoznak” (Oláh M. 1985: 51; Balogh M. 1903: 75).

A nyájak időszakos vándorlását a 10–11. századi Alföldön az évi két takarmányhiány, a téli és a késő nyáron fellépő legelőhiány tette szükségessé. Ugyanis a löszön és a homokpusztákon a legelők a nyár közepére kiszáradtak. Akkor a nyájak az árterekre, a sárrétek, lápok szélébe húzódtak, és ott vészelték át az aszályos heteket (Somogyi S. 1997: 43). Száraz nyarakon megnehezült a jószágállomány itatása is. A Közép-Tisza-vidékről kevés írásos adatot ismerünk a 11–14. századi ásott kutakról (pl. *Bodonkút* a Jászságban, *Tarjánsszegkuta* Fegyvernek határában), pedig aligha voltak nélkülözhetők (Bagi G. 2000: 136).

Nehéz lenne a fátlan pusztai legelők részarányát a 10–12. századra pontosan megbecsülni. Azt azonban nyugodtan mondhatjuk, hogy a „mezőségeket” és a homokhátságokat (Nyírség, Kiskunság) a honfoglalók nem kerülték el, hanem rögtön használatba vették (Bálint Cs. 1980: 40). A fátlan pusztákat, a száraz legelőket azonban kevésbé becsülték, azért is engedték át a beköltöző kunoknak a 13. század derekán.

ERDŐK, ERDŐISPÁNSÁGOK

A 9–10. századi erdők pontos arányára nehéz lenne következtetni. Wenzel Gusztáv becslése szerint az Árpád-kori Magyarország egyharmadát erdő borította, egyharmada mezőség, egyharmada pedig vizes, mocsaras (illetve sziklás) – azaz műveletlen terület volt. (Wenzel G. 1887: 206–210; idézi Bellon T. 1996b: 313). Az ún. „járt erdőt”, ahol

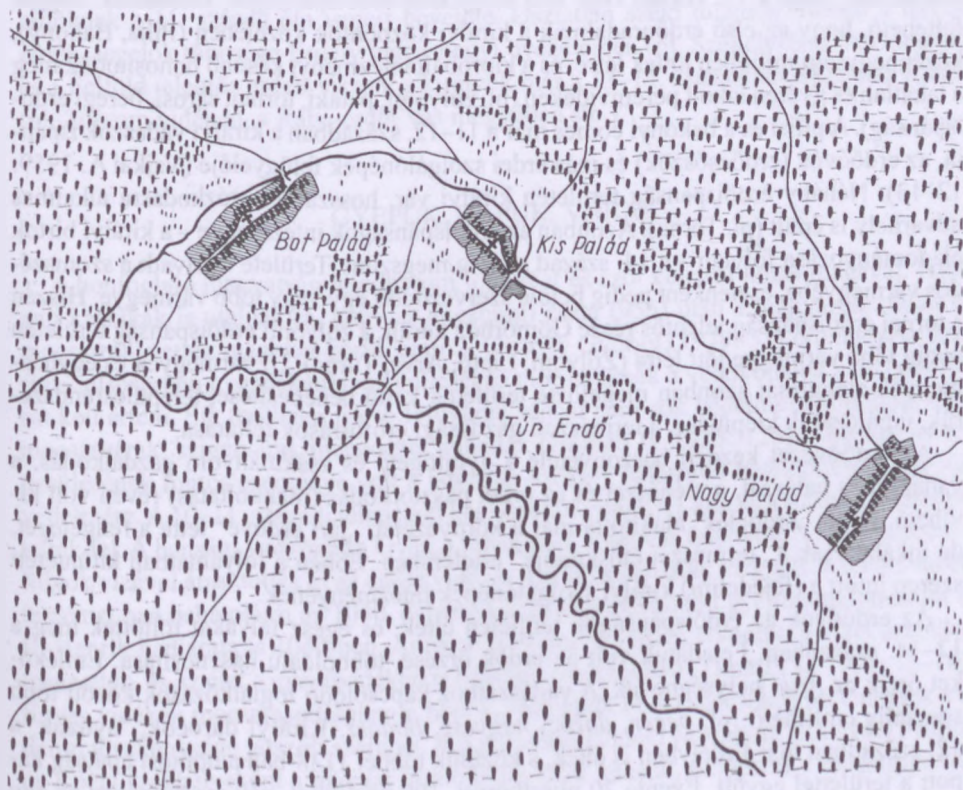
7. térkép. A törzskörs magyar és szlovák népesség nyelvhatára egybevetve a növényzeti határokkal

I. A molyhos tölgy (*Quercus lanuginosa*), II. a forgó tóvis (*Eryngium planum*), III. a gömbvirág (*Cephalaria transylvanica*), IV. a magyar zsálya (*Salvia aethiopis*), V. a fekete gyűrűs juhar (*Acer tataricum*), VI. a galaj (*Galium pedemontanum*) északi elterjedési határa. – Az ármékolt területek a fenti növényfajok közül 2-nek, vagy többnek együttes előfordulását jelzik.

gazdálkodás folyt, megkülönböztették a vadontól, az összefüggő nagy erdőségektől, ahová csak vadászat során merészkedtek (Sz. Jónás I. 1993: 27).

Általánosan elfogadott vélemény szerint a hegyvidéki, a teljesen zárt és mély árnyékú bükkösök és még magasabban a fenyvesek övezeteit a honfoglaló magyarok nem szállták meg. Az Árpád-kori magyar településtörténet természeti határokat követett. Északon a Felföld Lévától Kassáig tartó övezetében a magyarság és a szlávok népi határvonala (a Gömör-Szepesi-érchegység egy szakaszán a magyarok és a németek nyelvhatára) évszázadok óta változatlan. „Ez a vonal majdnem tökéletesen megegyezik a molyhos tölgy és még inkább a fekete gyűrűs juhar északi határával, és ezen kívül még néhány mediterrán és sztyeppei növény határával, tehát valóban természeti vonal” (Kádár L. 1943: 76; Paládi-Kovács A. 1993: 60, 63). Itt kell jelezni, hogy a Felföldi-érchegység egységes neve Selmezbányától Kassa vonaláig már a 13. században „Fekete-erdő” volt, ami zárt fenyves erdőt jelent, holott azóta a hegység déli oldaláról a fenyves jószerével már eltűnt (Györffy Gy.–Zólyomi B. 1994: 23).

A 10–11. századi magyarság települési aktivitása Erdélyben is a bükkerdők vonaláig tartott, és a zárt erdőövezetbe nem hatolt be. Viszont a legeltetésre alkalmas, aljnövényzetet megtűrő tölgyesek, kevert lombú erdőségek térségeit ott is megszállták. Az Erdélyi-medencében, a folyóvölgyekben a 13. század közepére létrejött a viszonylag összefüggő, zömében magyar etnikumú települési terület (Makkai L. 1986: 289). Györffy

2. ábra. A „Paládok” a Túrhat erdeiben

György az Alpok aljához csatlakozó nyugat-dunántúli gyepűelve és a Székelyföld lucfenyvesekkel övezett medencéi esetében lehetségesnek vélte a 10. századi gyér magyar jelenlétet, határörtelepek létesítését (Györffy Gy.–Zólyomi B. 1994: 23). A korábbi kutatások megállapításait az erdőhatárok és a magyar településterület kiépülésének összefüggéséről az okleveles források és a toponímia tanúsága mellett megerősítette a honfoglalás és a kora Árpád-kori leletek régészeti katasztere is (Glaser L. 1937a: 3–4; Kniezsa I. 1938: 374; Szőke B. 1962; Bálint Cs. 1980: 39).

Az Alföld fátlan és erdős területeinek 10–13. századi arányait nehéz lenne pontosan megbecsülni, és az erről folyó vitát sem lesz könnyű lezárni. Kaán Károly nyomán egyre elfogadottabb álláspont, hogy a 10–11. században nemcsak a *Nyírt*, Debrecen tágabb térségét, de a Duna–Tisza közét és a Hortobágyot is hatalmas tölgyerdők borították.

Jelentős erdők léteztek a 13. századi Nagykunságban, kiterjedt síksági erdők voltak a Zagyva és a Gyöngyös közötti alacsony hátságon, a Mátra- és Bükkalján, a Felső-Tisza-vidék síksági tájain, az Alföld keleti peremén, az erdélyi hegyek előterében. A Dunát, a Tiszát és mellékfolyóikat galériaerdők övezték. A lápok, rétségek szélein, szigetein ártéri puhafás és keményfás ligetek díszlettek, a löszhátakon (Hajdúság, Békés-Csanád, Mezőföld) tatárjuharos „lösztölgyesek” kisebb-nagyobb foltjai tenyésztek (Bagi G. 2000: 119, 124–125).

A *járt erdők*, de a korábban lakatlan rengetegek hasznóvételét is előbb a királyi erdőuradalmak, majd a 12. század vége felé megjelenő erdőispánságok szervezték. Joggal feltehető, hogy az első erdőuradalmak a királyi központok közelében (Pilis, Bakony), középhegységi miliőben jöttek létre, és a kipróbált intézményt később honosították meg a lakatlan és gyéren lakott peremvidéken (pl. zólyomi, pataki, tornai, sárosi, beregi erdőispánság). A pilisi és a bakonyi comes már a 11–12. században a királyi vadászok ispánja, az erdőőnök (erdőcsőszök) és más erdei szolgálonépek felügyelője (Vajkai A. 1959: 12–13). Néhány erdőispánság területén királyi vár, hosszabb tartózkodásra alkalmas udvarhely is épült (pl. Torna). Azonban az erdőispánságok intézménye – a királyi birtok eladományozása folytán – a 14. század elejéig megszűnt. Területe beolvadt a szomszédos vármegyébe, esetenként pedig belőle szerveződött egy vagy több vármegye. Hiszen a tornai erdőispánság jelentős része Gömörhöz került, a zólyomi erdőispánság területén pedig több vármegye jött létre (Zólyom, Liptó, Árva, Turóc). Új vármegyék és egyházmegyék alakulását azonban megelőzte területük kellő benépesítése, településrendszerrük, úthálózatuk kiépülése, a természeti gazdasági erőforrások feltárása.

Az erdőövezet kezdeti hasznóvétele a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás, a vadászat és halászat, a méhészet és az erdei pásztorkodás (makkoltatás) révén volt kivihető. Ez az „erdőelés” alakította már a környezetet, „járt erdővé” tette a rengeteget, de inkább csak a „természet élősködője” értelemben. Ebben a folyamatban kitüntetett szerep jutott a (fejedelmi) királyi szolgálonépek intézményének.

Az erdőőnök az erdőispánságok területén élt, és egész falvakat töltött meg a 12–14. században. Feladatuk volt az erdők őrzése, többoldalú hasznosítása. Emléküket őrzik az *Ardó* helységnevek. A vadászathoz kapcsolódó foglalkozások között több speciális említhető: pl. *pecér*, *daróc*, *hőgvész*, *hodász*. Királyi darócok, 'nyúzó' a 12. században már Erdélyben is éltek, s közülük többet 1138-ban a dömösi apátság kapott a területtel együtt. Évente 20 nyestbőrrel, 100 borszíjjal, egy medvebőrrel és egy bölényszarvval szolgáltak (Makkai L. 1986: 259). A *Vadász*, *Vadászi*, *Daróc*, *Hőgvész*,

Hodász, Lóc, Lócs helynevek csoportja, továbbá a *Solymár, Solymos, Peszér, Vizslás* stb. helynevek e korszak vadászainak az emlékét őrzik (Heckenast G. 1970; Györffy Gy. 1977: 427, 437; Kiss L. 1997a: 180).

A vadászathoz hasonlóan az erdős terephez kapcsolódtak a méhészek települései. Számos *Födemes, Mizdó* (mézadó), *Méhész, Méznevelő, Sonkolyos* falu alapítói, Árpád-kori lakosai foglalkoztak erdei méhészetrel és termékeivel. Vízóvók, halászkok éltek a folyók, kisebb-nagyobb hegyi patakok, tavak hasznosításából; számos *Halászi* és *Halász* nevű falu emlékeztet rájuk (pl. Gyöngyöshalász, Ludányhalászi).

Az udvartartáshoz kapcsolódó szolgálóképekre emlékeztet számos *Szakácsi, Udvarnok, Bocsár* (pohárnok) helynév és a kézművesség némely fajtája (*Kovácsi, Csatár, Csitár* stb.). A foglalkozásnévből képzett falunév nem feltétlenül utal fejedelmi, királyi erdőispánságokra, szolgálóképekre (Györffy Gy. 1977: 448). Például a *Szántó*, a *Szölős*, a *Gerencsér, Teszér, Ács, Szekeres, Fegyvernek* stb. helységnevek többségénél sem bizonyítható. E foglalkozásokhoz kötődő szolgálóképek intézménye, átfogó rendszere, szervezeti rendje azonban a királyi erdőuradalmakban, ispánságokban alakult ki (Kristó Gy. 1984: 1051–1066).

A 13–14. században kialakultak a nemesi birtokok erdőhatárai, és a határok védelmére az urak is öröket állítottak. Főként az idegen jobbágyok és marháik behatolásától védték az erdőket. Három osztályba sorolták hasznosításuk szerint: *bárdos, makkos* és *eresztvény* (sarjadék) erdő. A makkoltatásból származó tized (vám, makkbér) a tölgy-erdőknek a 11. század óta ismert bevétele. Osztatlan széki tulajdon maradt a havasi erdők, legelők többsége Erdély magashegyi övezeteiben (pl. Székelyföld). A Dunántúl és a Felföld jelentős erdeit viszont a királyok már a 13–14. században eladományozták (pl. Zólyom vidékén, a Rába-erdőt Vas megyében stb.).

GYEPÜK, KAPUK, VÁRAK

A honfoglaló magyarság mindhárom fogalmat és szót keletről hozta magával. Nyugati krónikák is utalnak rá, hogy az augsburgi csata (955) után a magyarok „fallal és mocsárral” vették magukat körül, amin – Györffy György (1977: 51) értelmezése szerint – elsősorban gyepüakadályok építését és mocsaroknak a védővonalba való bevonását kell érteni. Sík területen fekvő földvárak sáncai nem sok védelmet nyújtottak, de a mocsárvárak, szigetvárak menedéket adhattak (Hóman B. 1935: 125). Rábaköz benépesülésének fontos eseménye volt a besenyő–székely határőrök betelepítése a gyepük védelmére. A 10–11. századi telepeiket két védelmi vonal: a Lajta és a Rába mentén építették fel. A hansági védővonalra Óvár, a rábaközi Kapuvár felügyelt. Veszély esetén a folyók vizével árasztották el az egész vidéket. Így akadályozták meg a II. Konrád vezette német had behatolását az 1030. évben. A kapuvári elárasztott gyepűvonalon akadt el II. Henrik hadjárata is 1044-ben. Amikor az ellenség végleg elvonult, a vizet árkokkal levezették, és az élet a gyepűvidéken is békésen folyt tovább (Timaffy L. 1991: 15–16). Egyes vidékek mocsarasodásában a hódok, más tájak elvizesedésében az emberek védelmi tevékenysége játszott szerepet. A Kis-Balaton vidéki Mosaburg (Zalavár) Pribina és Kocel székhelyeként a magyar honfoglalás előtt létesült, Szigetvár s megannyi vízi vár nagy napjai csak a török hódítás korában érkeztek el.

Természeti adottságok felhasználásával épültek a határvédelem létesítményei a völgyekkel szabdalta hegy- és dombvidéken is. A gyepterületen a völgyeket kőből, fátörzsekből épült akadályokkal torlaszolták el, helyenként a patakok, folyócskák medrét is elrekesztették. Átjárást csak jól ellenőrizhető *kapukon* (porta) engedtek, és azokra őrköt vigyáztak. A gyepterületre alapozott határvédelem emlékét sok-sok helynév őrzi: pl. *Lövő* (*Zalalövő, Egerlövő, Nyírlövő, Lővérek, Levél<Lövér*) település, *Csigla, Csögle*, gáthely, *Gyepűs, Gyepű* (kajár), *Farkasgyepű, Kapu* (a Meszesen és Arad megyében), *Kapi, Nagykapos, Kapuvár, Les, Rőjtők* (muzsaj), *Retteg* (rejték), *Őr* (*Vágőr, Felőr, Felsőőr, Nagyőr, Tötör* [*<Töi-őr*] stb.) (Györffy Gy. 1977: 208; Benkő L. 1997: 175; Kiss L. 1997a: 181).

A veszélyes pontokon állandó őrséget tartottak az utaknak a gyepterületéről kivezető külső kijáratainál, a tulajdonképpeni országhatáron. Így kerültek igen korán az ún. „gömörők” a Poprád völgyébe (Fekete Nagy A. 1934: 71), majd a székelyek a Kárpátok hágoihoz. Apró telepeik még azon kívül is létesültek, hogy a távoli mozgólódásokat is időben jelenthessék. A *gyepterület* tehát nem volt teljesen lakatlan (Hóman B. 1935: 127–128), és egyes részeit idővel a gyepterület belüli országhoz csatolták. Példa rá az *Őrség*nek nevezett kistáj sorsa. Viski Károly úgy találta, hogy az őrségi magyarság – a székelyek egy részével együtt – a másik olyan csoport, amelyik a fenyővidéken szállt meg. A 20. századi Őrséget valóban fenyvesek díszítik. Csakhogy a 19. századi Őrség öreg magyarjai szülőföldjüket még úgy határozták meg: ott kezdődik, ahol a német-vend fenyves erdő véget ér. Ugyanis az Őrség akkor még a bükkerdők övezetében volt. Dömötör Sándor (1960: 8) kiemelte, hogy a bükk az 1950-es években már csak szálanként fordult elő a lombos erdőkben és a fenyvesekben. A hajdani bükkös erdők helyét a könnyen növő erdeifenyő foglalta el, a 19–20. század fordulóján az Őrséget tréfalkozva már *Gyántásországnak* is nevezték.

A *biotóp* (élőhely, növényi és állati életközösségek zárt élettere) megváltozásának okát az irtványlegelőkön felnövő tuskés gaz, a 20–40 cm magas *csarab* elterjedésében kereshetjük. Minthogy a legelő jószág nem eszi a csarabot, a pásztorok is elkerülték a csarabos legelőket. Az erdeifenyő árnyékban nem nő, de a csarabosban szépen gyarapszik. Voltaképpen a tuskés gaz védi a kis fenyőcsemetéket. Azok rövidesen felnőnek, s árnyékuk a csarabot is kiirtja (Dömötör S. 1960: 26). Ez a biocönózis (életközösség, növények és állatok kölcsönös függésen alapuló társulása) a Kárpát-medence még számukra kistérségében megfigyelhető.

Az Őrség hatalmas erdőségeit a 10–11. századi gyepterületre telepített határőrfalvak kezdték el irtani. Alsó-Őrség keleti vége az ún. *Szalai kapu* (Felső-Zala-völgy) volt, mely nyugaton a vasi Hegyhátra és a Rábavölgyre támaszkodott. Irtásgazdálkodása a 18–19. századig fennmaradt, és messze túlélte az Árpád-kori gyepterületvédelmet (Takács L. 1966a: 36–44).

Erdély stratégiai védelmét a 11. század végéig északon Dobokavár, keleten Küktőlővár, délen Hunyadvár látta el. Zártabb, sűrűbb magyar településfűrtök körülöttük, valamint Kolozsvár és Tordavár körül alakultak ki. Gyulafehérvár központi szerepköre érintetlen maradt, és a 11–12. század folyamán megtörtént a gyepterület áthelyezése, a székely határőrfalvak kiépítése a Déli-, majd a Keleti-Kárpátok térségében (Bóna I. 1986: 234).

A 9–10. századi magyarság számára létfontosságú volt az árterek, a folyók, tavak, lápok birtokbavétele és hasznosítása. Hiszen az Alföld mintegy 100 ezer km²-nyi területének közel felét, kb. 48 ezer km²-t az időszakosan elöntött árterek és az állandóan vízzel borított lápok, sárrétek foglalták el. A hegységkeret felől érkező folyók révén az alföldi nagytáj – az évi 500–600 mm csapadék ellenére – Európa egyik vízzel legjobban ellátott területe volt (Frisnyák S. 1995a: 142). Ugyanez mondható el a Kisalföldről és a Dunántúl több süllyedékterületéről (*Drávaszög, Ormánság, Szigetvidék, tolnai Sárköz, Nagyberek, Fejér megyei Sárrét* stb.). A mai országterületen összesen 48 700 km², ebből az alföldeken 38 500 km², a domb- és hegyvidékek völgyeiben, kismencedékben 10 200 km² tartozott a sárrétek, lápok, árterek természeti tájtipusához.

A víznevek gyűjteményéből és a vizes környezet leírására szolgáló szókincsből azt hihetnénk, hogy a magyarság nem a sztyepről, hanem egyenesen az Ob vagy a Káma vízvidékéről, finnugor rokonsága mellől települt be a Kárpát-medencébe. Vízrajzi fogalmai közül csupán a *tenger* és a *sár* 'sáros folyóvíz, vizenyős terület' szó őtörök jövevény, a szavak többsége ősi örökség vagy belső szóképzés terméke (pl. *ér, fertő, fok, folyó, hany, őrjeg, láp, rét, sárrét, sziget, tó, ügy* stb.). Itt kell említeni, hogy a középkorban még a Velecei-tó neve is *Fertő* volt. Mai nevét csak a 18. században kapta az egyik partján fekvő községről. Közszóként a *fertő* eredeti jelentése 'sekély állóvíz, pocsolya' (Kiss L. 1980: 220).

Az Árpád-korban szláv jövevénytiszavakkal bővült ez a készlet (pl. *erge* 'patak, árok', *mocsár, mocsolya, patak*). Tanulságos a *patak* tájnyelvi használata és fokozatos terjedése a 13–14. századi Magyarországon. Átvétele még a 10–11. században történhetett; honfoglalás előtti kölcsönzésének a szóföldrajzi kép ellene mond. Ugyanis az Alföld, a Dunántúl, a Székelyföld területén a középkorban tulajdonnévként nem fordult elő. Széles sávban elterjedt viszont a Kárpát-medence északi és északkeleti részén. Feltehetően a Hont, Nógrád, Gömör, Borsod megye területén és környezetében akkor élt szláv népességtől került át a szomszédos magyarok nyelvébe. A csermelynél nagyobb, a folyónál kisebb folyóvíz neveként az Alföldön az *ér*, Dunántúlon a *víz* és a *sé, séd*, Székelyföldön az *ügy* volt használatban. Ezek az ősi eredetű víznevek az ómagyar korban részint az új szláv kölcsönzések terjedése következtében szorultak vissza, és koptak ki a használatból. Korábban az északi megyékben is a *víz*, *vize* és a *séd* közszó és a belőlük képzett földrajzi nevek – így az Anonymus által említett *Borsséd* (~Bors-patak) – éltek (Hoffmann I. 2003: 665–671; Kálmán B. 1973: 346–347; Benkő L. 2003: 140–142).

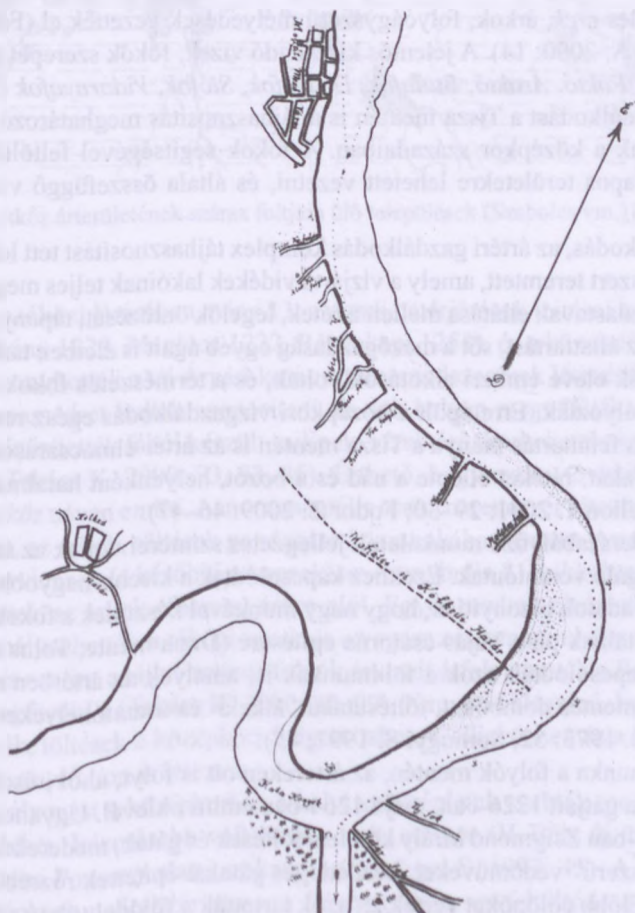
A magyarság átvette a szláv és a szláv közvetítésű korábbi vízneveket is (pl. Balaton, Dráva, Duna, Tisza). Sok folyónak, vizes helynek pedig maga adott nevet, és a vízrajzi névanyag nyelvi és kronológiai rétegződése fontos támpontja e forráshiányos kor település- és népiségtörténeti vizsgálatának (pl. Erdély magyar folyóneveinek hosszú listája: *Almás, Aranyos, Egrevy, Feketeügy, Homoród, Lápos, Nádas, Nyárad, Sajó, Sebes, Szilágy, Tatros* stb.). A nyelvterület keleti felében a *jó* 'folyó' számos víznév utótagjaként szerepel (pl. *Sajó, Berettyó, Hejő, Hájó, Disznajó, Meregyó, Székelyjó*), a Dunántúlon pedig a *séd* élt, és 'patak, csermely' jelentésű közszóként található még helynevekben is (*Sé, Hidegség, Sültő*). Az új névadás és a régi nevek átvétele nem csu-

8. térkép. Az ország időszakosan és állandóan vízzel borított területei az ármentesítések előtt

pán a birtokbavételt jelzi, hanem a környezet megismerésének, leírásának képességét is. Tájanként szervesen gyarapodó, bővülő szókészlet alakult ki részint belső képzésű, részint más nyelvekből kölcsönzött szavakból, amely a tájra jellemző vízi környezet és a biotóp árnyalt leírását tette lehetővé. A tolnai Sárközből – s még néhány vidékről – kisebb szótárra való felsorolását ismerjük a régi „vízi világ” szavainak (Andrásfalvy B. 1973: 14–15; Szücs S. 1942; 1977; Lábadi K. 1996).

A folyók halbősége, a halászat lehetősége a magyar honfoglalás korában fontos telepítő erőnek bizonyult. A Tisza mentén ma is létező helységek közül 52 eredetileg „halászlésként” keletkezett még a 10–11. században. Az ősi halászfalvak többsége a Csap és Szeged közötti folyószakaszokon települt meg. Kisebb számban vannak a más céllal és később alapított települések, pl. őrhelyek (7), katonai erődítmények, várak (13), kereskedelmi, vásáros helyek (7), földesúri alapítású községek (8), nem magyarok által alapított helységek (17). A Tisza mente a halásznépnek optimális létfeltételekkel szolgált (Kolosváry G. 1928: 110–113).

3. ábra. Dunai fokok. Mohács, Kölked (Baranya vm.) 1820

Már Herman Ottó is helyesen látta, hogy az Árpád-kor 3–4 ezerre tehető *piscina* adata alapján helytelen lenne mesterséges halastavakra, halgazdaságra gondolni, és a *piscina*, a *vivarium* nem fordítható mechanikusan 'halastónak' (Szilágyi M. 1995: 99). Valójában a középkori piscinák többsége is részét képezte az alföldi magyarság ártéri gazdálkodásának, melynek lényegét először Andrásfalvy Bertalan ragadta meg. Rájött, hogy a Duna menti „halastavak” valójában a folyóval *fokok* által összekötött holtágak, természetes mélyedések, tavak vagy *palék* sorából álltak. A fokok a folyót szegélyező part átvágása után akár több száz, több ezer méteren át, árkok, csatornák, erek által vezették a vizet az elárasztható tavakba. A *fok* az ártér haszonvételének, az ártéri gazdálkodásnak országszerte a kulcsa volt. Andrásfalvy felfogása szerint eredetileg mesterséges, emberek alkotta átvágást, csatornát jelentett (Andrásfalvy B. 1973: 12, 20). A Tiszántúlon a fokok döntő hányada természetes eredetű, a folyóhátakat megszakító nyílások, közepes vízállás fölötti természetes kiszakadások (pl. *Mirhó-fok* a Tiszán, *Szebecse* a Rétközben). A széles, helyenként több kilométeres árvízi kiöntési partszakaszt *kapunak* nevezik (*Rakamazi-kapu*, *Tiszadobi kapu*). Áradásaikat a Hortobágyot, a Nagykunságot átszelő széles *erek*, árkok, folyóágyyszerű mélyedések vezették el (Frisnyák 1995a: 141–145; Tóth A. 2000: 14). A jelentős kiszakadó vizek, fokok szerepet kaptak a helynévadásban is: *Foktő*, *Ároktő*, *Budafok*, *Drávafok*, *Siófok*, *Vidornyafok* (Kiss L. 1980: 223). A fokgazdálkodást a Tisza mentén is a tájhasznosítás meghatározó rendszerének kell tekintenünk a középkor századaiban. A fokok segítségével feltöltött tavakból a vizet további lapos területekre lehetett vezetni, és általa összefüggő vízgazdálkodást tudtak folytatni.

A fokgazdálkodás, az ártéri gazdálkodás komplex tájhasznosítást tett lehetővé. Olyan ökológiai rendszert teremtett, amely a vízjárta vidékek lakóinak teljes megélhetést nyújtott. Hiszen a halastavak ellátása mellett a rétek, legelők öntözését, tápanyagellátását segítette elő, és az állattartást, sőt a mezőgazdaság egyéb ágait is életben tartotta. A kisebb fokok, csatornák eleve emberi alkotások voltak, és a természetes fokok gondozását is szigorúan szabályozták. Erre épült a középkori vízgazdálkodás egész rendszere. A 17. század végére a fenntartás hiánya a Tisza mentén is az ártér elmocsarasodásához vezetett. A halastavakat, réteket ellepte a nád és a bozót, helyenként hatalmas ingoványok keletkeztek (Bellon T. 2001: 29–30; Fodor Z. 2009: 46–47).

Az első mederszabályozó munkálatok jellegzetes színterei voltak az átkelőhelyek és a hajózást szolgáló vontatóutak. Ezekhez kapcsolódtak a kisebb-nagyobb partbiztosítások. Okleveles adatok bizonyítják, hogy nagy munkával készültek a fokok és a kivezető csatornák, és utalnak pl. a Vajas-csatorna építésére (Duna mente, Tolna m.). Részint a foképítéshez kapcsolódtak azok a földmunkák is, amelyek az ártérben mesterségesen magasztott, vízmentes dombokat, töltésutakat, átkelő- és úsztatóhelyeket alakították ki (Andrásfalvy B. 1973: 52; Somogyi S. 1997: 45).

Tájalakító munka a folyók mentén, az ártereken ott is folyt, ahol írásos nyomát nem találjuk. A Rába gátjait 1226-ban, majd 1264-ben említi oklevél. Ugyancsak a Rábaköz községeit 1426-ban Zsigmond király kötelezi töltések és gátak, mederelzárások építésére. „Sarkantyúszerű” védőműveket, kezdetleges gátakat építettek rőzséből és földből a folyó partján. Előbb cölöpöket vertek le, azok tartották a földdel töltött rőzskeötegeket. E falazat helyi neve: *eszteru*. Hasonló eljárással építettek vízduzzasztó gátat, *holodot* is (Timaffy L. 1991: 10).

4. ábra. A Rétköz árterületének száraz foltjain ülő települések (Szabolcs vm.) 1780-as évek

Győr megye tóközi járásában már a 13. századi határjárások leírásai számos tóról tettek említést (Köny 1228, Maglóca 1222, Rábcakapi 1251), és a közelmúltban régészeti vizsgálatok bizonyították a táj Árpád-kori csatornarendszerének létezését. Eddig 52 km egykori csatornamedret tudtak azonosítani, és sok helyen megtalálták a töltések nyomait is. Valószínűsítették fából készült zsilipek, vízelzáró szerkezetek, kapuk középkori alkalmazását (Takács K. 2000: 73, 83, 86). Érthető, hogy ezt a „tóvidéket” már 1325. évi forrás is *Tóköz* néven említi. A monumentális csatornarendszer létesítése, a csatornamedrek kiásása, az árkok, töltések gondozása közmunkában történt. Az egyházak népei és a királyi szervisek (a későbbi nemesek) az Aranybulla 81. cikkelye által 1231-ben felmentést kaptak az árkok (fossata) ásása alól. Egyes medrek elzárásával vagy megnyitásával szabályozhatták a tóközi tavak és az egész csatornarendszer vízmagasságát. Kutatói feltevés szerint a tájjal határos folyók árveit átfolyathatták a Rábából a Rábca irányába és megfordítva (Takács K. 2000: 89, 99). Nagyon valószínű, hogy halastavak, árkok, csatornák, töltések a középkori Szigetközben, Csallóközben és a Csalóköz alsó, vízjárta részén, az *Altájon* is léteztek.

A folyószabályozást a középkorban a helyi szükségletek szabták meg, hatásuk szűk térre korlátozódott. Jelentősebb vállalkozás volt, amikor IV. Béla új, hajózható medret ásatott a Duna Pozsony alatti szakaszán (Somogyi S. 1997: 45). A Csalóköz és a Szigetköz középkori mederlabirintusa, a folyóágyak gyors feltöltődése a későbbi századokban is jelentős földmunkát kívánt, mert az emelkedő árviszint miatt települések néptelenedtek el, költöztek biztonságos, ármentes hátaakra (Andrásfalvy B. 1973: 9).

A vízimalmok első említése a 11. századból maradt ránk, és a 15. századra felment a számuk 1500-ra (Károlyi Zs. 1960; Somogyi S. 1997: 45). Többségük felülcsapós patakmalom lehetett, és gátat, zsilipet, csatornát kívánt. Ilyenformán a molnárok a vízi létesítmények mesterei közé tartoztak. Az öntözések részint a fokgazdálkodás, részint a malomcsatornák révén terjedtek e korban. Terjedésében szerepet játszhattak olasz és vallon telepések és egyes szerzetesrendek is.

SZÁNTÓFÖLDEK, KERTEK

Az ekés földművelés, a szántóföldek terjedése és az állandó települések, a falurendszerek kiépülése a természeti táj fokozatos átalakulását eredményezte. Évszázadokat felölelő, lassú folyamat vezetett a kultúrtáj szigeteinek növekedéséhez, jellemzővé válásához, és a 12. század végén még az antik örökség dunántúli tájain sem jutott túlsúlyra (Frisnyák S. 1996: 125; 2009: 11). Vízjárta tájakon az ekés földművelés csupán a határ egy-egy kiemelkedő részére, szigetszerű *hátságára*, *gorondjára* szorítkozott. Rétségek, sárrétek, folyók vidékén a határjárások apró szántóföldek észlelésével végződtek, s helyenként egyáltalán nem találtak ekeföldet (Maksay F. 1971: 152).

A *telek* (rus) és a *kert* (ortus) már a 11. századi iratokban megjelent. Eleinte a jószágállás környékét, hónapokig trágyázott, telített földjét nevezték *teleknek*, és az így művelésbe vett 'ekés föld', a 'szántóföld' jelentésen át jutottak el a 'jobbágytelek' fogalmáig (Földes L. 1971; Györfly Gy. 1977: 407). A *kert* eredetileg 'kerített hely', 'kert hely' volt. 1055-ben egy határbéli szénatermő kaszálót neveztek így; később *tanorkert* volt a jó fűtermő helyek neve.

Az ún. örökszántók rendszere a 11–12. század folyamán még kevés határban szilárdulhatott meg. Többségben lehetett a parlagoló, parlagváltó művelési rendszer, különösen a gyengébb talajadottságú tájakon. Sok határban a 17–18. században is szántó állt a középkori szántóföldek helyén. Az ekeföldek folytonosságára mégsem lehet minden esetben következtetni, még a település, a lakosság kontinuitása esetében sem. A kétnyomásos rendszerre a Mohács előtti korból alig vannak adatok. Mégis valószínű, hogy ez a forma a 14–15. században már sokfelé elterjedt, és az oklevelek közelebről meg nem határozott nyomásrendszere mögött elsősorban a kétfordulást kell látni (Maksay F. 1971: 146, 173).

A művelési ágak középkori arányait lehetetlen pontosan megállapítani. Szabó István számításai szerint az 1350–1540 közötti korszakban a szántó aránya – helységek és uradalmak széles sávjában szóródását elfogadva – 25–70% között lehetett. A teljes faluhatárból a rét 5–25%-ot, az erdő 25–70%-ot foglalt el. Legkevésbé megbecsülhető a legelő átlagos mérete. Annál is inkább, mert az alföldi mezővárosok akkoriban már sok-sok elpusztult helység területét *pusztaként*, főként legelőnek hasznosították (Szabó I. 1966: 34; 1975: 35; Maksay F. 1971: 146; Paládi-Kovács A. 1993: 81). Az ekés földművelésnek, a gabonakultúrának a késő középkorban is voltak már jellegzetes körzetei, sikeres termőtájai. Oláh Miklós 1536-ban Csallóközről írta: „Igen-igen bőven terem rajta a gabona, árpa, őszi búza és más, hüvelyes vetemények” (Oláh M. 1985: 23, idézi R. Várkonyi Á. 1993: 7).

Magyarországon a középkori faluhatárok, a szántóföldek dűlőinek, parcelláinak képe kevésbé rekonstruálható, mint az észak-európai országokban, ahol legelőnek és

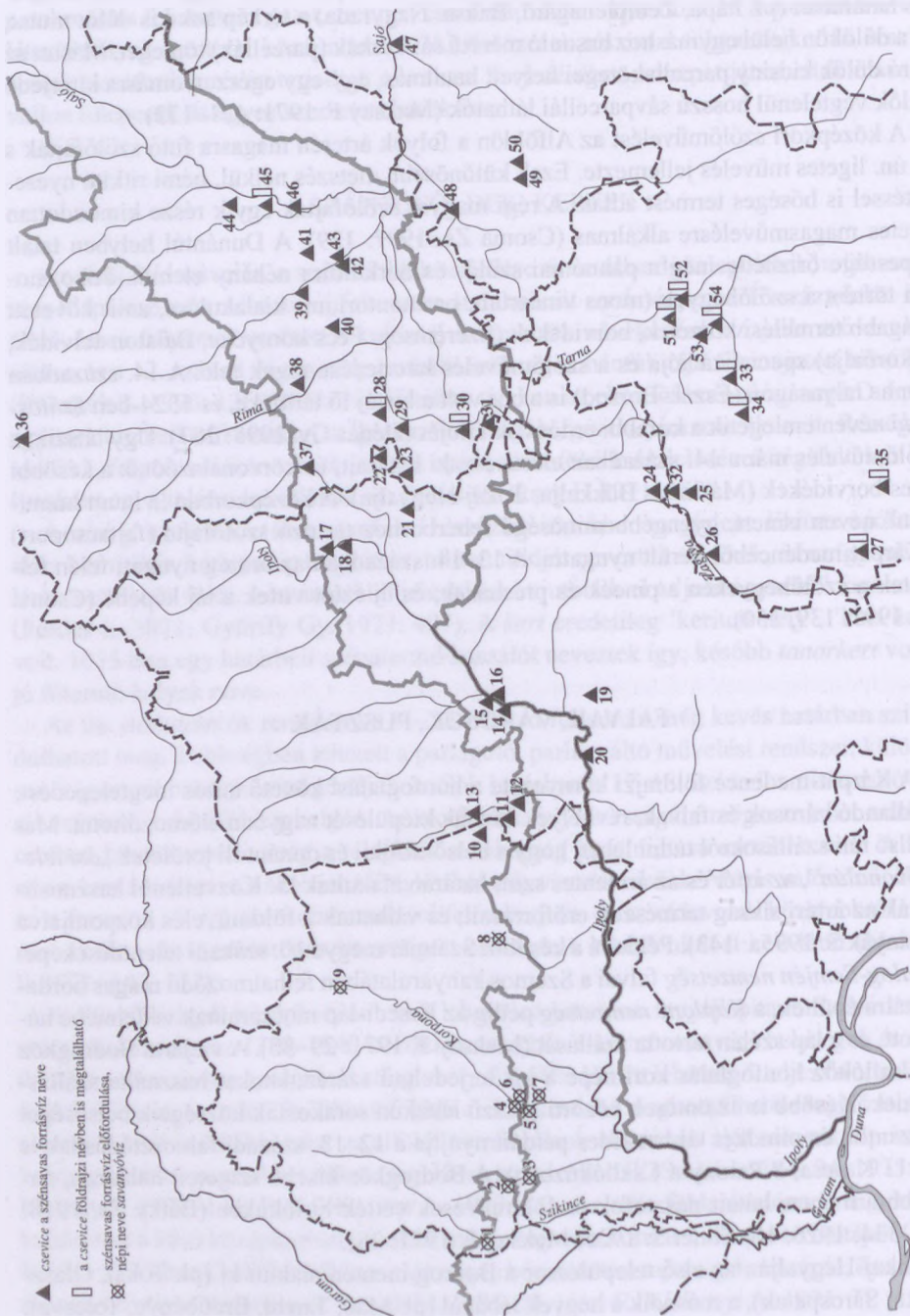
kaszálónak változtatva sok régi szántóparcella alakzata fennmaradt. A 17–18. századi határtérképek alapján csupán óvatos következtetések engedhetők meg. Számos település határában (pl. Pápa, Zemplénagárd, Baksa, Nagyrada) a térkép sok kis dűlőt mutat, és a dűlőkön belül egymáshoz hasonló méretű sávocsok (parcellák) tömegét. Másutt az apró dűlők kicsiny parcellakötegei helyett hatalmas, egy-egy egész nyomásra kiterjedő dűlők végtelenül hosszú sávparcellái láthatók (Maksay F. 1971: 171–172).

A középkori szőlőművelést az Alföldön a folyók árterén magasra futó szőlőfajták s az ún. ligetes művelés jellemezte. Ezek különösebb metszés nélkül, némi ritkító nyesegetéssel is bőséges termést adtak. A régi magyar szőlőfajták egyik része kimondottan ligetes magasművelésre alkalmas (Csoma Zs. 1997: 139). A Dunántúl helyben talált népessége őrizhette még a pannóniai szőlő- és borkultúra néhány elemét. Fokozatosan történt a szőlőhegyek (mons vinearum, promontorium) kialakulása, amit követett a tágabb termelési körzetek, borvidékek (Szerémség, Pécs környéke, Balaton-felvidék, Sokoróalja) specializációja és a szőlőművelés kiterjedése észak felé. A 14. században már a Galyaságon (Észak-Borsod) is a bor volt a kistáj fő terméke, és 1324-ben *Szőlőárdó* néven emlegetik a korábbi erdőóvók faluját (Dénes Gy. 1998: 283). Úgy látszik, a szőlőművelés már a 14. században elérte északi határait, és körvonalaazódtak a későbbi híres borvidékek (Mátra- és Bükkalja, Tokaj-Hegyalja). A középkorban „vinum hunnicum” néven ismert, gyengébb minőségű fehérborhoz tartozó szőlőfajta (fajtacsoport) a Kárpát-medencéből került nyugatra. A 13–14. században az ország nyugati felén feltűntek a szőlőhegyeken a pincék és préházak, és új szint vittek a táj képebe (Csoma Zs. 1997: 139, 150).

FALVAK, VÁROSOK, PUSZTÁK

A Kárpát-medence földrajzi környezete a honfoglalást követő tartós megtelepedést, az állandó városok és falvak, révhelyek és utak kiépülését nagyban előmozdította. Már az első téli szállásokról tudni lehet, hogy a belső-alföldi és dunántúli területek „*ősi telepítővonalán*”, az árter és az ármentes szint határán alakultak ki. Közvetlenül hasznosíthatták az ártéri síkság természeti erőforrásait, és válhattak a földművelés központjaivá (Frisnyák S. 1995a: 143). Példa rá a későbbi Szatmár megye 10. századi települési képe: a *Balog-Semjén nemzetség* falvai a Szamos kanyarulatában felhalmozódó magas hordalékhátára épültek, a *Kaplony nemzetség* pedig az Ecsedi-láp mocsarainak védelmébe húzódott, és a láp szélén tartotta szállását (Maksay F. 1971: 29–30). A vízjárta Bodroghöz és Csallóköz honfoglalás kori népe a kis terjedelmű szárazulatokat használta szállásföldnek. Később is az öntések közötti hosszú hátaikon sorakoztak községeik belsősegei és szántói, és mindkét táj beszédes példáit nyújtja a 12–13. századi faluosztódásnak is (pl. 11 Karcsa, 8 Patony a Csallóközben). A Bodroghöz kisebb szigeteit halászházak, nagyobb ármentes hátait pásztorok és földművesek vették birtokukba (Bátty Zs. 1918: 331, 334; 1926: 10; Ébner S. 1925; Maksay F. 1971: 28).

Tokaj-Hegyalján az első településsor a Bodrog mentén alakult ki (pl. Tokaj, Olaszliszka, Sárospatak), a második a hegyek lábánál (pl. Mád, Tarcal, Erdőbénye, Tolcsva). A hegylábak vonala, a tavak és folyók melléke, a források és patakok vize országszerte telepítő erőnek bizonyult.

9. térkép. Székelyvíz forrásvíz és a csevice szó elterjedése az északi népi területen

A 11–12. században a Kárpát-medence belső sík- és dombvidégeit, a mintegy 220 ezer km²-re kiterjedő lakott, járt „oikumenét” sűrűn behálózták az állandó települések. Az Alföldön – így Csongrád és Békés megyében – kisebb lélekszámú, de viszonylag szűk határu, egymástól alig 2–3 km távolságot tartó falvak füzerei sorakoztak. A Nyírség déli peremén, Téglás körül, 13 tatárjárás előtti falucska nyomait tárták fel mindössze 7 km-es körzetben. Csak a lápok (Hanság, Rétköz) és erdős hegyvidékek (Bükk, Mátra) maradtak néptelenek, de hasznosításuk a tágas határu peremfalvakból is szervezhető volt (Bátky Zs. 1926: 4–6; Maksay F. 1971: 32).

A magyar településterület a stratégiaileg fontos pontokon, útvonalakon a 11. században már messze behatolt a magas hegyek erdőzónájába (pl. a Garam, a Hernád, a Körösök mentén), és megindult a korábban gyepüvidéknek tekintett erdővidékek be-telepítése (Vas, Zala, Somogy, Gömör, Torna).

Végeredményként, a 15. század végéig, Magyarország területén 20–21 ezer település jött létre. Ennek a településhálózatnak a vonzásközpontjait a szabad királyi városok, a püspöki központok és bányavárosok, a mezővárosok, vásárokozó helyek (kb. 800) alkották. Összességében egy európai jellegű településhálózat, úthálózat alakult ki (Szabó I. 1966: 70–71; Frisnyák S. 1996: 128–129).

A középkori településhálózat kiépülését új irányba fordította a pusztásodás, helyesebben a falupusztulás folyamata, a prédiумok tömegének elnéptelenedése. Korábban a tatárjárással magyarították a 13. századi pusztásodást, ma már inkább a társadalmi változásokat keresik a háttérben a korszak kutatói (Szabó I. 1966: 140–187; Maksay F. 1971: 52–53, 84). Általában az 1200–1350 közötti másfél évszázadot tekintik a falupusztulás korszakának. Régészeti feltárások mellett oklevelek tanúskodnak a sok-sok prédiум és a *-telke*, *-háza*, *-laka* típusú falucskák kb. 80%-ának elnéptelenedéséről. Ugyanakkor vannak adatok a prédiumból, curiából „villává”, azaz faluvá nőtt településekre is. Korábbi lakott helyek

5. ábra. Bogomér ispán fiainak erdőirtást ábrázoló címeres jelvénye (Liptó vm.) 1292

pusztulását a jobbágytelkek üresedése, elhagyása, illetve a földbirtokos elköltözése okozta. Mindez a lakosság tömörüléséhez, nagyobb lélekszámú települések kialakulásához vezetett az Alföld több táján, és új területek kolonizálásához is telepéseket adhatott.

Jellemző példa Debrecen vidéke, ahol nemcsak a Hortobágy mellékén, de a keletről határos erdőségekben is megindult a pusztásodás. A város mindkét vidéken a 14. században szerezte meg első pusztáit, elnéptelenedett középkori falvak határait, így *Csere*, *Nagycsere* 1380-ban, *Fancsika-Újlak* 1411-ben szerepel először pusztabirtokai között (Módy Gy. 1981: 6, 13, 16).

SÓBÁNYÁK, VASMŰVESSÉG, UTAK

A bányák, révek, utak stratégiai jelentősége, telepítő ereje a magyar honfoglalás előtt és után is érvényesült. Az erdélyi sóbányák egy része a 9. században bolgár fennhatóság alatt működött, az első erdélyi magyar telepek is a Maros–Aranyos menti sóbányák körül alakultak ki. Désakna, Szék, Tordaakna, Vizakna igen korán – a fejedelmek korában – országos jelentőségre tett szert (Györffy Gy. 1977: 102–103; Bóna I. 1986: 233).

Az északi – talán már a 10. században a Meszesen át vezető – *sóút* a Berettyó mentén érte el az Alföldet, és Szalacson keresztül haladt Szolnokig. Területszervező hatását mutatja a három részre tagozódó, de kezdetben egyetlen ispán által kormányzott Szolnok megye korai története (Belső-, Közép-, Külső-Szolnok). Az erdélyi sóvágók szlávok és magyarok voltak, a sóhordó hajósok, szekeresek szintúgy, mint arról a dömösi apát sóvágóinak névsora is tanúskodik (Makkai L. 1986: 258, 267, 590).

A máramarosi sóbányászat (Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Sziget) csak a 14. században, a Róbert Károlytól nyert kiváltságlevelével alapján lendült fel, s vette át az északi országrészek ellátását (a Sáros megyei Sóvárral kiegészülve). Az említett koronavárosokban német sóvágók is megjelentek, a kitermelt sót pedig a Tiszán úsztatták Tokajig, Szolnokig. Dél-Erdélyből a sót a Maroson vitték ki az Alföldre. Lippán és Szegeden volt az átrakodó sólerakat, ahonnan szekereken szállították tovább a sótömböket.

A vásbányászat és vaskohászat szintén szorosan kötődött a természeti lelőhelyekhez, és foglalkozásokat, emberi telephelyeket vonzott magához.

A kora Árpád-kori régészeti leletek és a helynevek alapján két körzetben, Vas megye nyugati felében és a borsod-gömöri határvidéken összpontosult az érc kitermelése, illetve kohósítása. A Vas megyei „vasvidék” régészeti igazolható központja Ciklénnyel, a mai Eisenzicken volt, régi nevén Kendszék vagy Vasverőszék. Vasvár, Tömörd és Vasas neve szintén a vasművesség emlékére őrzi (Györffy Gy. 1977: 442). Borsodban a legjelentősebb és már az ókorban művelt érclelőhely Ruda(bánya) volt, de a környékén még számos érclelőhely és kis kohó létezett (Szőlősdárdó, Teresztenye, Imola, Trizs, Felsőkelecsény). Az érc felszíni összegyűjtését, kitermelését és talán kohósítását is *red-nek*nek nevezett szláv szolgálónép végezte. A közeli *Vasvár* a vascipók begyűjtését, elosztását, szállítását szervezte. A 12–13. század fordulóján az észak-borsodi Galyaságban a vasművesség megszűnt, és áttelepült a Gömörben és a Szepességben megismert gazdag vasérctelepekre (Heckenast G. 1968; Dénes Gy. 1998: 276–280). A vasércnek és a vaskohászatnak az észak-gömöri, kishonti, dél-szepesi tájak benépesítésében, kiterjedt gazdasági hasznosításában meghatározó szerepe volt.

Az ércbányászat és a kohósítás 14–15. századi kifejlődése a Felföld és Erdély számos vidékén, különösen a későbbi alsó-magyarországi (Zólyom, Hont, Bars) és felső-magyarországi (Borsod, Abauj, Gömör, Szepes) bányavárosok vidékén, kicsivel később pedig Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya, illetve az Erdélyi-érchegység (Zalatna, Abrudbánya, Verespatak) körzetében erősen átformálta a környezetet. A turzások, meddőhányók megjelenése mellett patakok felduzzasztása, tavak és hámorokhoz vizet vezető csatornák építése, utak, hidak létesítése, de mindenekelőtt az erdők ipari célú kitermelése változtatta meg e tájak képét. Az ércek kohósítása, a fémek további feldolgozása egyre több faszenet kívánt. A montániparok (szénégetés, mészégetés, hamuszírégetés, üveg huták) megjelenése, folyókra állított fűrészmalmok üzembe helyezése az erdők gyors fogyatkozásához vezetett. Ennek láttán Zsigmond király (1387–1437) már kénytelen volt rendeletben szabályozni a kincstári erdők használatát, előírni az erdők védelmét (Rácz L. 2008: 106–107).

A Kárpát-medence egyes részein (Pannónia, Dácia) a rómaiak által épített, szilárd burkolatú utak túléltek a népvándorlást. A Nyugat-Dunántúl kavicsos római útjait a magyarok is használták, az oklevelek szerint *öttevénynek* nevezték. A szó helységnévként ma is él (Kiss L. 1980: 493). Országos útjaink másik korai csoportját a magyarok építették mint hadi utat. Példa rá a Tihanyi alapítólevélben (1055) említett, Fehérvárra vezető „hadi utu”. Ilyen utak kötötték össze az ország védelmét szolgáló várakat, egyházi és ispánsági központokat, a stratégiai szempontból fontos átkelőhelyeket, gyepükön levő határkapukat. Kiépültek a sóutak, a vasat, rezet szállító szekerek útjai, az árucseré utvonalai. Fontos, országos utak szeltek át az Alföldet, és vezettek a Felföld folyóvölgyeiben a bányák és városok felé. Ezek az utak *via magna* minősítésük dacára sem kaptak szilárd burkolatot, de helyenként töltéssel magasították, vizenyős helyeken dorongokkal borították, vízfolyások fölött hidakon vezették át őket, és végül vámot szedtek a használatukért.

Az Alföldön a legjelentősebb utak kelet–nyugat irányban haladtak. Észak–dél irányban csupán Pestről Szegedre vezetett út és a Tisza jobb partján, Titeltől Tokajig haladó út említhető. Túl a Tiszán a folyó hatalmas árterei akadályozták ilyen irányú út kialakulását. Idővel a vásárvárosok vonalában (Nagyvárad, Arad) épült fontosabb út. A dunai, tiszai átkelésben a gázlók és a révek kaptak szerepet. Hozzájuk igazodott a szárazföldi utak hálózata is. A Tiszán a rakamazi, dorogmai, abádi és bödi révnek már Anonymus korában is nagy híre volt. Ezeket az ármentes térszíneket a mai vasútvonalak, hidak is hasznosítják (Somogyi S. 1997: 42; Bagi G. 2000: 136; Szikszai M. 2000: 175). Lovak, szilaj marhacsordák átkelésére szolgáltak a folyami gázlók, nemcsak a középkorban, hanem még később is.

A Duna Bécs és Belgrád közötti hosszú szakaszán Pest és Óbuda térségében alakultak ki a legjelentősebb révek.

A révek hadászati jelentőségét mutatja, hogy várakat emeltek a védelmükre, és hadjáratok idején gyülekezőhelyként, támaszpontként szolgáltak. Megerősített középkori rév volt pl. Titel, Becse, Kanizsa az Alsó-Tisza mentén (Rokay P. 2000: 162). A réveket a várak, várispánságok tartozékának tekintették, és a révek jövedelmének 1/3-a őket illette. A révek utak kezdő- és végpontjai is lehettek, ha a szekérfuvarozás a vízszállítással kapcsolódott össze. Így a „tiszai útból” a Maros torkolatánál, a tápai rév közelében ágazott el az ún. „erdélyi út”. Az átkelőhelyek jelentősége az idők folyamán változ-

hatott. Például a 13–14. században még a Dorogma–Egyek közötti réven át vezetett a legrövidebb út Debrecenből Miskolcra (Szikszai M. 2000: 177–178), később azonban veszített fontosságából.

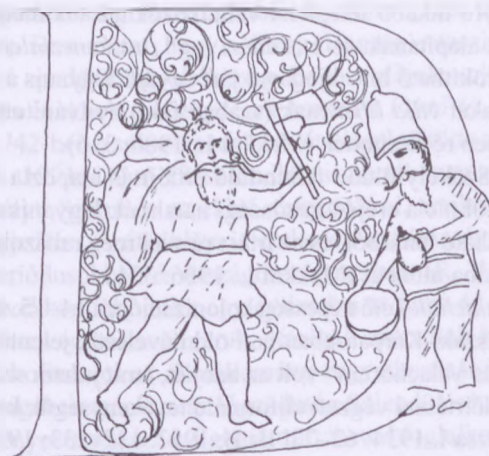
ERDŐIRTÁS, IRTÁSFALVAK ÖVEZETE

A római provinciák erdőirtásai a későbbi századokban jórészt újraerősödtek, de a 11–13. század ismét és soha nem látott mértékben apasztotta Nyugat- és Közép-Európa erdőségeit. Erdőirtások révén terjedt a szántóföldi művelés, és rohamosan nőtt a kontinens lélekszáma: a 11. századi 48 millióról 61-re nőtt a 12. században, és 73-ra ugrott a 13. évszázadban (Sz. Jónás I. 1993: 40–41). Míg tőlünk nyugatra, a 14. század közepén, az erdőirtások megálltak, Magyarországon akkor érték el a régebbi gyepűelve vadonjait és a vizenyős területek nádasait.

Irtások, irtásfalvak léteztek már az Árpád-korban is, pl. a Nyírség egyes részein. A később Debrecen birtokába került „erdős puszták” a *Nyír* természetes tisztásain – a nevük *tiszta* – kialakult rétek és kaszálók szomszédságában, az irtásokon létesült kertek és falvak maradványai voltak (pl. *Fancsika*, *Csere*, *Újlak* stb.). Az alföldi falupusztulással, pusztásodással egyidejűleg folyt az erdőirtás és új falvak telepítése a középhegységek és az érc-hegységek övezetében, illetve a magashegységek által közrezárt medencékben. A 13–14. századi erdőirtás révén települt be az abaúji Hegyköz (Frisnyák S. 1995b: 59), a Gömör-Tornai-karsztvidék, a Bódva felső völgye, a Bakony és megannyi magyar kistáj. Irtványok keletkeztek régebben megtelepült falvak határában is (pl. a Mátra és a Bükk vidékén). Ezeknek a paraszti irtásföldeknek különleges jogállásuk volt Nyugat-Európában és nálunk is. A telki állomány tartozékainak felsorolásánál a követ-

6. ábra. Egy 1701-ben nemesített favágócsalád címere

7. ábra. Erdei emberek, favágók. Egy 1681-ben festett iniciálé alakjai

kező formulát használták: „irtásföldek kivételével”. A paraszti irtvány és szőlő használati, birtoklási jogát akkor is elismerték, ha az erdő- vagy nádasirtás, a szőlőtelepítés idegen földesúr földjén történt. (Maksay F. 1971: 206).

A 13. század végén jelent meg a Magas-Felföldön a „német jogon” (*more teutonico*) szervezett *nova plantatiók*, azaz soltészfalvak tömege. Jellemző rájuk a szabályos faluforma, az egységesen kiszabott telkek együttese, a telki birtok állandósága. A falutelepítés jogi alapját a földesúr és a vállalkozó (soltész, richter) között létrejött szerződés, az ún. *soltészlevél* képezte. Ebben a kialakítandó telkek és a lakosok tervezett számát is meghatározták. A soltész vállalta, hogy a földesúr által kijelölt határban kiirtja az erdő egy részét, az irtásokon falut épít, szántót és kaszálót létesít (Fügedi E. 1953: 226–227). E telepítő mozgalom virágkora Észak-Magyarországon a 14. századra esett, de alapítottak új soltészfaluakat még a 15–16. században is.

A „német jogon” élő soltészfalvak egyik kisugárzó körzete a Szepesség, a másik pedig Zsolna vidéke volt. A Tátrától keletre a telepítési vállalkozó neve latinul *scultetus*, magyarul *soltész*. Azon a tájon az új telepések nevét a soltész nevével és a *vágás*, *vágása* utótaggal képezték (Frydmanvágása, Balázsvágása). A 14. század elején terjedni kezdett a soltészfalu típusa Észak-Gömörben, és nyomult mind Liptó, mind Sáros megye irányába (Fügedi E. 1953: 227; Györffy Gy. 1987: 471). Zsolna vidékéről Trencsén, Bars és Zólyom irányába terjedt a *nova plantatiók* ezen típusa. Ott a soltészt latinul *advocatus*-nak, vulgárisan *richterne*k, *richtarnak* nevezték. Az általuk alapított irtásfalvak nevében személyneveket és a *lehota* utótagot találjuk. A soltészvállalkozók a Felföldön zömmel németek, a telepéseket kezdetben német, sziléziai, morva vidékről toborozták, később több lett a szláv (cseh, lengyel, szlovák).

Erdélyi szász falvakban a soltészszal rokon tisztség volt a *gerébé*, és a soltészfalvakkal rokoníthatók a rutén és román-vlach *kenézek*, *vajdák* vezetésével létesült falvak Erdély egyes hegyvidékein és az Északkeleti-Kárpátokban (Szabó I. 1966: 118). Erdély nyugati peremén a románság főként hegyi legelőt kívánt nyerni az erdőirtással. A 14. században

a román kenézeket egyre inkább telepítési vállalkozóknak tekintették, akik az irtással nyert területen falvakat alapítanak, és a „kenézi jog” (*ius keneziale*) a kiváltságos helyzetű „szabad falvak” örökíthető birtokjogával járt együtt. Ugyanis a földesurak az irtványokon születő új falvakat *villa liberának* (szabad falu) nyilvánították, és hosszú időre szülő adókedvezményben részesítették (Makkai L. 1986: 316).

A 15. században, a Székelyföldön fellendülő erdőirtás alapozta meg a későbbi székely földbirtokos arisztokrácia erejét, gazdasági hatalmát. Ugyanis az irtványföld kikerült az évenként felosztható határból, és az irtást részint még rabszolgákkal végző lófők, későbbi bárók tulajdonába ment át (Makkai L. 1986: 331).

A vlach jogon (*ius valachale*) élő népesség kolonizációja a 14–15. században kezdődött az Északkeleti- és az Északi-Kárpátokban is. Földművelésük jelentéktelen volt, dézsma helyett *sztroga*, „census Valachorum” volt az adójuk, amit juhaik száma után vetettek ki rájuk. Legeltetéssel, erdőirtással végzett tájformáló tevékenységük kezdettől fogva jelentősnek mondható (Kniezsa I. 1934: 62–73; Illa B. 1957: 132–133; 1976: 177–181).

A KÖRNYEZETI VISZONYOK ALAKULÁSA A FEUDALIZMUS KÉSEI SZÁZADAIBAN (16–18. SZÁZAD)

A szóban forgó három évszázad magában foglalja a török hódoltság és az újjárendezés korszakait. Ezekben ellentétes irányú folyamatok zajlottak, egyikben a kultúrtáj pusztulása, másikban építése dominált, mégis célszerű ezek összevont tárgyalása. Annál is inkább, mert az éghajlat, az időjárás alakulását érdemes hosszabb időtávokon követni, a pusztítás-építés ellentétpárt pedig ebben a viszonyrendszerben megvilágítani.

AZ IDŐJÁRÁS ESEMÉNYEI

Éghajlat-történeti elemzések szerint a 16–18. század folyamán egyetlen száraz periódus említhető, az 1570–1580-as évek időszaka. A csapadék mennyisége folyamatosan nőtt a 17–18. század fordulójáig, s az akkori csúcstól a 18. század csapadékmaximuma sem haladta túl. A vizsgált három évszázad időjárása a Kárpát-medencében az átlagnál hűvösebb és csapadékosabb volt. Elődeink az általános lehülés hét szélsőséges időszakát éltek át: a 15–16. század fordulóján, a 16. század közepén, a 16–17. század fordulóján, a 17. század derekán, majd végén, továbbá a 18. század közepén és végén. Magyarországon a „kis jégkorszak” első karakteres időszaka hozzátételelesen 1675 és 1715 közé datálható. A lehülésnek ebben a mintegy négy évtizedében megváltozott az évszakok természetes rendje. Az igen hideg tél rendszerint január elején kezdődött, és eltartott március végéig is. A tavaszkezdet áprilisra tolódott, és még a június is tavaszi hónapnak számított. A nyári idény júliusra és augusztusra szűkült le (Rácz L. 1996: 36–37; 2008: 150–151).

A 16. század végének lehülése Svájcban a gleccserek előrenyomulását okozta, s erős téli lehülésekhez vezetett a Duna–Tisza tájain is. Akkoriban a Duna három télen is „által fagyott” (1594/1595, 1601/1602, 1607/1608). A hideg telekhez járult a hűvös, csapadékos nyarak hatása. Egybeesett az általános lehülés a tizenöt éves háborúval, Bocskainak és hajdúinak elkeseredett harcaival (Rácz L. 1993: 77–79).

A lehülés és csapadékosság évszázadaiban is előfordultak rövidebb száraz időszakok, felmelegedések. Erre mutat, hogy a *Hany* (Hanság) vízszintje erősen ingadozott, illetve 1653-tól lassú apadását figyelték meg. Ez már előjele volt a 18. századi felmelegedésnek és aszályos éveknek. Feljegyzések szerint a *Fertő tó* 1736-ban száraz lábbal volt járható, majd 1742-ben a sok csapadék ismét vízzel töltötte meg a tavat és a Hanság rétségeit (Timaffy L. 1991: 11). A 18. században ismerték meg a Kárpát-medence lakosai az országos aszályt. Szemben az előző századokkal, amikor csupán egyes tájakra, országrészekre kiterjedően és ritkábban jelentkezett a szárazság, a 18. században hosszabb ideig tartó periódusokban és országosan pusztított (R. Várkonyi Á. 1997: 212). Az 1720–1730-as években több mint egy évtizeden át forró és száraz nyarak követték egymást, s a periódus végére tavak, erek, rétségek száradtak ki. Magyarországon inséges esztendőket okoztak, és az állatállomány fogyasztását idézték elő az aszályos periódusok, összességében mégis a mezőgazdaság fellendülését, az élelmiszer-termelés növekedését eredményezte e század. Éghajlattörténettel foglalkozó kutatók ebben látják Európa 18. századi „népességrobbanásának” egyik okát is (Rácz L. 1993: 81–82).

KULTÚRTÁJAK PUSZTULÁSA ÉS ÚJJÁÉPÍTÉSE

A vizsgált 300 év környezettörténetében két ellentétes tendenciát hordozó periódus figyelhető meg: a 16–17. században a hódoltsági területen és a végvárak hosszan elnyúló övezetében a kultúrtáj degradációja, pusztulása, a 18. században viszont a kultúrtáj rekonstrukciója, újjáépítése látszik meghatározó folyamatnak. A törökkel vívott háborúk idején a népesség csökkenése (a délvidéki tájakon a teljes elnéptelenedés), a településhálózat ritkulása mellett említhető az alföldi, mezőségi erdők gyorsuló pusztulása, a lápok és mocsarak térnyerése, a homokhátságokon a növényzet pusztulását, a szántóföldi művelés visszaszorulását követő homokmozgás felerősödése stb. (Frisnyák S. 1996: 129). Egyes dombsági és középhegységi tájakon a falupusztulások után visszaerdősödés következett be. Legismertebb példa erre a Bakony. A Bakony egyes falvai a török hódoltság idején elnéptelenedtek, nem egyet pusztaként említenek a korabeli források: a Zirc melletti Akol (Akli) 1536-ban már pusztá, Olaszfalu 1553-ban elhagyott hely, Berénden 1647-ben csak fél porta létezett. Jásd még a 18. század közepén is mint „Pusztá Jásd” szerepelt, Szápár szintén pusztá volt. Határukat olykor a közelebbi-távolabbi falvak lakói hasznosították így-úgy, de végül is kevés volt hozzá a munkaskéz, s a határ hamarosan elgazosodott, visszatért rá az erdő. A végvárak közelében az erdőt szabadon lehetett használni védelmi berendezések, palánkok építésére és javítására. Az 1563-ban kelt szükség törvény ezt a magyar oldalon megengedte, a török hadak pedig már korábban sem vártak engedélyre. Feltehetőleg ilyen természetű erdőhasználat miatt pusztultak ki az északkeleti Bakonynak a Sárrétre és a fehérvári síkságra néző oldalai is (Vajkai A. 1959: 14; Hegyi I. 1978: 22). A török kiűzése után Pest és Buda környezetében sem lehetett találni erdőt, még tűzifának valót sem. A korabeli térképek és leírások a budai hegyek mai erdőségei helyén csupán bozótos, cseplyés, leromlott területekről szólnak (Magyar E. 1993: 154). A háborús idők erdőhasználatára, a védművek, utak, hidak építése az Alföldön is az értékes faállomány, a tölgyesek pusztítását vonta maga után (Wallner E. 1941: 1–29). Kevésbé feltárt a korábbi irtásföldeken

történt újraerdősödés a Cserhát, a Mátra és a Bükk, illetve a dél-dunántúli dombvidékek esetében. Az erdő a középkori falvak pusztulása után a 16–17. század folyamán nagy területeket hódított vissza a Dél-Nyírségben is. A megmaradt falvakat a török és a tatár csapatok pusztították el. Bánk 1570 után fokozatosan néptelenedett el, vált pusztává. A két Gut lakosságát 1594-ben a tatárok tizedelték meg, a maradékuk 1610 után költözött be Debrecenbe. Megművelt határukat ismét elfoglalta az erdő, a tisztásokat pedig a debreceniek legeltették, kaszálták, s jószágaik nagyobb részét is az erdős pusztákon teleltették. Még a II. József korabeli katonai térképfelvétel idején is szinte összefüggő rengeteg borította a tájat, ahol csupán a Debrecen birtokába került középkori falvak helyén maradtak meg apró üres foltok (Módy Gy. 1981: 8, 24, 30).

A 16–17. században a hódoltsági táj elvadult. Ugyanis nem a korábbi természeti táj állt helyre, hanem annál sokkal sivárabb, pusztább táj keletkezett. Hiszen a faluhelyeket, a szántókat felverte a gyom, a legelőket a tövis, a réteket a káka és a nád. „Sivány homoksággá”, sívó, futó homoksivataggá változott a *Deliblát* és a *Kiskunság* több része. Az Alföldön a fátlanság és a pusztajelleg a 16–17. században érte el tetőfokát (Kádár L. 1943: 83; Frisnyák S. 1995a: 151).

Hadjáratok, emberi beavatkozások pusztították a középkori kultúrtájat az Erdélyi-mendencében, a széles folyóvölgyekben is. A pusztává lett faluhatárokon a nyári hegyi legelőkről lejáró vlach-román juhászok teleltették nyájait, és a 17–18. században sikeresen folyt állandó megtelepítésük. A középkorban, sőt még a 16. században is ligetes, tavakkal megtűzdelt mezőségi táj a 17–18. században vált kietlen pusztasággá. A czegei Wass család birtokában lévő Szentegyeden a birtokösszeírók 1797-ben feljegyezték, hogy az „erdő *csutkos, butykos, bokros és tseplesz*”. Pedig azelőtt 15–16 esztendővel még „derék és épületre való erdő volt”. A pusztulást a juhtenyésztő, pásztorkodó román lakosság betelepítése, a lakosság etnikai arányainak megváltozása csak siettette. Mindenesetre a 18. században az erdélyi Mezőségen is meghonosodott a tűzeg, a trágya tüzelése (Tonk S. 1994; 2000: 150–155; R. Várkonyi Á. 1997: 213). Erdély közepén tehát akkor ment végbe az ökológiai katasztrófa, amikor a török hódoltság alól felszabadított dunántúli és alföldi tájakon már sikerrel haladt a kultúrtáj rekonstrukciója. A korábbi telephelyére visszatérő, a kontinuus nagy és kis településekről kirajzó, a szökött jobbagyokból álló, spontán módon szerveződött, illetve a szervezett telepítési akciók révén érkező közösségek új honfoglalók módján vették birtokba az elvadult tájat.

Az 1710-es években ismét elkezdődött az ármentes szintek szántóföldi művelése, az elhagyott rétek kaszálása. A 18. század második felében már a fásítás, a láp- és mocsár-lecsapolás, a futóhomok megkötése is napirendre került. Dombsági, középhegységi tájakon erdőirtással, a korábbi irtványföldek visszavételével, szőlő- és gyümölcsültetvények létesítésével állt vissza a kultúrtáj képe. Olyan helyeken is létesültek falvak, ipari települések, ahol korábban nem éltek emberek.

ERDŐSÉGEK ÉS IRTÁSOK

A járt erdők között is a legelőnek, kaszálónak alkalmas tölgyeseket becsülték leg-többre. A tölgy nemcsak makktermése miatt volt értékes a legeltető állattartó gazdasá-gok számára. A természetből ritkásan növő tölgyfák alatt elég dúsan terem a fű, s azt a

lombok árnyékában nyáron sem égeti ki a nap. A tölgyes erdő a füves tisztásaival (az Ormánságban *gyóta* a neve) egész éven át legelőnek használható, legeltetéstől megkímélt részei pedig kaszálónak is alkalmasak. Tölgyes legelőerdőkben a gulyák, ménesek élelmet találtak akár egész éven át. Sok településről jegyezték fel a 17–18. században, hogy legelője, kaszálója nincs, csak az erdőben (Ila B. 1976: 45). Mária Terézia úrbéri rendeletének kibocsátása idején (1767) sok megyében a falvak többségének nem volt külön legelője, ezért az igásállatokat is az erdőben legeltették (Magyar E. 1993: 147–148). Télen a fa bimbóját, a rügyező ágvégeket vagdosták a jármos ökrök számára, s az így kitelelt jószág megőrizte súlyát és igavonó képességét. A lombos erdők legeltetésére az erdészeti oklevéltárban számtalan adat található (Tagányi K. 1896–1908. I: 232, 266, 320, 326; Paládi-Kovács A. 1965: 41–43). Tegyük hozzá, hogy a lombtakarmány (*csereszéna, frunza*) nyáron vágott és szárított leveles ágakból, gallyakból készült, s boglyaszám tárolták télire, különösen Erdélyben.

A munkácsi váuradalom 1622. évi összeírása megkülönböztette a *botos* és a *fejszés pásztorokat*. Utóbbiak nem feltétlenül csak kecskepásztorok lehettek, mint Takáts Sándor vélte. Juhászok, gulyások éppúgy vagdosták jószágaiknak a leveles ágakat, sőt a fagyöngy egyik fajtáját is, a kondások a makkot, vadgyümölcsöt, s mindőjük a szálláson szükséges tűzifát (Takáts S. 1915–1917. II: 300; Paládi-Kovács A. 1983: 195–196). Az erdei legeltetésnek voltak bizonyos kártételei, ezért egyes uradalmak a 16–17. században már tiltották a legeltetést az értékesebb erdekben. Különösen a kecskenyájaktól óvták az erdőket, miközben a sertések és a juhok makkoltatását továbbra is engedélyezték. Nagyobb városok szintén védték erdeiket a nyájak és pásztorok kártételeitől. Debrecen 1642-ben megtiltotta, hogy a „nagyerdő” vágásaira disznókat bocsássanak, s a vágásokon sarjadjó facsemetéket veszélyeztessék. A disznópásztoroknak megtiltotta a város mind a nyers, mind az „aszú”-fa fejszével történő kivágását az Apafán elterülő erdőkben (Magyar E. 1993: 146, 148; Takács L. 1980: 328).

A mezőgazdasági célú, termőföldet szerző erdőirtás a 16–17. században a középkori nyomokon haladt tovább, s csak a 18. század második felében esett új megítélés alá. Tiltásokra azonban már jóval előbb is akadtak példák. Aranyosszék 1699-ben kénytelen volt elrendelni, hogy senki „a nemes szék híre és engedelme nélkül az szabad erdőt irtani, ásni, égetni és vájni oly véggel, hogy szántóföld, rét vagy mező legyen belőle, ne merészelje” (Takács L. 1980: 328). Ezzel nem csupán az erdőpusztításnak akart gátat vetni, hanem azt akarta megakadályozni, hogy a székely közbirtokból, mely akkor még a szék falvai között sem volt felosztva, magántulajdonba vett irtásföldek, kaszálók, legelők váljanak. A magánosítás közérdeket sértett, a *Székelyerdő* fogyatkozását. Nyugat-Dunántúlon az irtásföldek jelentőségét növelte, hogy a 16–17. században – számos adat tanúsága szerint – már megszokott volt mind az adásvétele, mind a zálogba bocsátása.

A török kiűzését követően az újratelepült falvak lakóinak többsége a 18. század első felében is rákényszerült, hogy szántóit, szőlőit irtás útján alakítsa ki, vonja újra művelés alá. Erdősült tájakon (pl. Somogy, Zala, Vas megye, Pilis hegység) az 1715. és 1720. évi összeírás idején számos falunak nem is volt más művelt területe, mint az irtásföldek, kaszálni és legeltetni pedig az erdőben szoktak (Bél M. 1984: 118–119; Takács L. 1980: 319–323; Magyar E. 1993: 143). A 18. században az irtásföldek kialakítása már többnyire engedéllyel, a birtokos tudtával történt. Zólyom megyében, Gyetva vidékén

az irtásokhoz előzőleg még az uradalmi tiszt engedélye sem volt közvetlenül szükséges, elég volt annyi, hogy a falu népe, az erdőközösség nem ellenezte. A zalatnai uradalomban (Erdélyi-érchegység) még a 18. században is a faluközösség adta meg az irtásengedélyt nemcsak a falubelieknek, hanem az új jövevényeknek is. Azok az irtásokon házat építettek, kaszálókat, majd szántóföldeket műveltek (Takács L. 1980: 318).

Erdősült dombvidéki, középhegységi tájakon a népesség 18. századi gyarapodásával együtt járt az új irtványok létesítése. Ez volt a tájalakítás legszembetűnőbb fejleménye az Északi-középhegység tájain, így a Cserehát lankáin is, ahol az erdőirtás, a megművelt határ bővítésének folyamata egészen a 19. század végéig elhúzódott (Dobány Z. 1998: 132, 136). Az erdőirtások következtében az erdővel borított terület 1750–1850 között mintegy 23 ezer négyzetkilométerrel (egész országrésznyi területtel) csökkent. A 18. század második felében a korábbi erdők területén a hóolvadás, az esőzések vizének lefolyása felgyorsult, a folyók, patakok árviizei megnöttek, a talaj lehordása, eróziója erősödő folyamattá vált (Frisnyák S. 1996: 131).

A királyi Magyarország számos vidékén az ipari tevékenység faigénye nőtt meg a 16–17. században. A Gömör-Szepesi-érchegységben és a Garam vidékén a bányászat és a kohászat kívánt különösen sok fát és szenet (faszenet). A felső-magyarországi megyékben a vasipar ekkor került túlsúlyba, az alsó-magyarországi bányavidéken pedig a rézolvasztás és az üvegyártás vált egyre fontosabb tényezővé. 1568-ban a Garam vidékén 11 huta és 8 hámor működött, s a bányakamara már korlátozni próbálta a vastermelést, hogy az erdőket a nemesfémek és a rézolvasztás céljaira fordíthassák. A fahiány Besztercebánya környékén volt a legnagyobb, mert a 16. század első felében a Thurzók és a Fuggerek erősen megnövelték a réztermelést, s fél évszázad alatt a közeli és a távolabbi erdőségek faállományát is felhasználták. Lehetőleg a Garamon és mellékvizein úsztatták le a fát, csúszdák, zsilipek, víztározók építésével segítve elő a farönkök vízi szállítását. A leúztatott szálfákat *gereblyéknél* (gerebek) fogták fel, a zsilipeket székek, kötések biztosították (Udvari I.–Viga Gy. 1998: 335). Bartholomaeides idejében (18. század második fele) a Garam vidékén még léteztek a folyóhoz vezető árkok és vályúszerű földbevagások. Ezek természetesen nem a kvádok idejéből származtak, mint ő gondolta, hanem a 16. században épültek. Az 1565. évi kamarai rendtartásban szó van az úztatók létesítéséről. Ezt a tájformáló földmunkát a farönkök szállításának megkönnyítése indokolta (Tagányi K. 1896–1908. I: 115; Illa B. 1976: 52).

Fát használtak a bányavágatok dúcolására, az utak, hidak építésére, a fazekaskemencek fűtésére is. A massák, huták, hámorok érc-, fém- és üvegolvasztóiban pedig faszénre volt szükség. A szénégetők, illetve a Bükkben és a Gömör-Tornai-karsztvidéken különösen aktív mészégetők, továbbá a nógrádi-gömöri agyagövezetben élő mintegy 50–60 fazekasfaluk lakosai szintén az erdőkben találták meg legfőbb energiaforrásukat. A növekvő energiaigényt jelzi, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a vasgyártás legfőbb hazai körzetében, a Gömör-Szepesi-érchegység vidékén már legalább 70 vashámor működött, s az ország első nagyolvasztóját is Dobsinán építette fel Lányi Pál 1722-ben (Paládi-Kovács A. 1988: 43–44).

A 18. században, a növekvő népességnek és a fejlődő iparnak az energiaéhsége is növekedett, de az átállás a fa- és faszéntüzelésről kőszéntüzelésre még nem történni lehetett meg. Igaz, Selmezbányán 1722-ben üzembe helyezték az angol Isaac Potters találmányát, a *tűzgépet*. Európában ez volt a második működő „ösgőzgep”. Kutattak kőszéntelepek

után, és 1731-ben Selmecen már három-négy helyről származó kőszén próbáltak ki. A víz energiáját a fenyőerdők övezetében egyre több fűrészmalom hasznosította, s a folyók hátán leúsztatott tutajokon egyre több deszka és fűrészelt áru jutott le az épülő városokba. Ugyanakkor a vízi szállítás érdekében és a vízszabályozások következtében számos gabonaőrő malom szűnt meg. Különösen az Alföldön okozott gondot az energiahiány. 1720-ban felállították az első szélmalmot, de egy évszázad múlva is alig érte el a számuk az ötvenet. Az alföldi mezővárosok, községek többsége továbbra is állati erővel működő szárazmalmokra volt utalva (R. Várkonyi Á. 1997: 209–212; 2000: 171).

A 18. században épültek ki a Mátra, a Bükk, a Zempléni-hegység, a Pilis, a Bakony hamuzsírégetésre, üvegyártásra, mész- és szénégetésre, erdőmunkára szakosodó telepei, zömmel szlovák, kisebb számban magyar és német nyelvű lakosokkal (Hegyi I. 1978: 10, 108–109; Takács B. 1966; Veres L. 1979; 1991: 46–49).

Az ipari célú erdőirtás fő felelőse azonban a hamuzsírforrás volt. A 18. század első felében a kormányzat is ösztönözte ezt a tevékenységet. 1749-ben Mária Terézia utasította a Helytartótanácsot, hogy a hamuzsír termelését minden módon növelje (R. Várkonyi Á. 1997: 210). Az ausztriai bőrpar, az angliai piaci konjunktúra nagy keresletet támasztott, s a lakatlan rengetegek értékesítésének a hamuzsírforrás volt a legegyszerűbb módja. Két munkafázisa közül a fa kitermelését és hamuvá égetését a környék népe is elvégezte. Második menete, a hamu kifőzése, lepárlása, vasszékban égetése már a *szalajkás*, a *szmolár* dolga volt. A helyi jobbágygazdák hamar felismerték az erdőpusztítás káros következményeit. Makkos erdek, makkoltatási lehetőségeik elvesztését azonban hiába panaszták az uralkodónak címzett és egymást követő leveleikben. A bérlőktől kapott bevételekről a földesurak nem tudtak lemondani, s a kiviteli vámok növekedésében az állam is érdekelt volt. Hiszen 1754-ben a bérlő egyetlen vasszék után 150 forint árendát fizetett, s akkoriban csak Veszprém megyében 41 kazán, Somogyban 90, Komárom megyében 16 kazán után fizettek, és így tovább a többi vármegyében. Magas volt a bevétel, és tetemes az árukivitel a század derekán. Az 1759–1764 közötti években Magyarországról 100, 531 mázsa (1 bécsi mázsa = kb. 54 kg) hamuzsír szállítottak külföldre. Országosan mintegy 4 millió hold erdő esett áldozatul a hamuzsír-konjunktúrának, s csak a Bakonyban mintegy 650 km² erdőterület esett áldozatul a hamuzsír-égetésnek (Glaser L. 1935: 304; Wallner E. 1941: 32; Hegyi I. 1978: 108–113; R. Várkonyi Á. 1997: 210). A parasztok pedig sirathatták, hogy nemcsak a bükkösöket, a csereseket, de a „szép tölös” (tölgyes) erdőket is elhamvasztották falujuk és vidékük határában, s még a bakonyi *Kaberdőt* (Kabhegyet) sem kímélték meg.

A 16–17. században a királyi Magyarország vármegyéiben a termelőerők korabeli szintjéhez mérten túlnépesedés következett be, amit az erdőségek irtásával, ipari tevékenységekkel (bányászat, szénégetés, vasgyártás stb.) próbáltak levezetni. A török kiűzését követő elvándorlás enyhített a túlnépesedésen, de az erdőirtást új lehetőségek is motiválták (pl. hamuzsír-égetés, a felszabadult területek faigénye), s az 1760-as évekre már kritikussá vált az erdőirtással előállt helyzet. A korábbi ökológiai egyensúly megbomlott, és ezen már a Mária Terézia-féle erdőrendeletek sem segítettek. A folyók korábban nem tapasztalt árvizeket okoztak, vízjárásuk egyre kiszámíthatatlanabbá vált. A középhegységi tölgyesek megfogyatkozásához nagyban hozzájárult a szőlőtelepítéssel megnövekedett igény a tároló-, szállítóedények (hordó, kád, puttony) és a szőlőkárok milliói iránt (Csoma Zs. 1997: 152).

A mértéktelen erdőirtás nyomán előállt fahiány a Garam vidéki bányavárosok körzetében már a 16–17. században kikényszerítette az „erdőgazdálkodást”, a jövőre is gondoló, tervező szabályozást. II. Miksa király 1565-ben a királyi kincstárhoz vissza-került beszercebányai rézmű faellátása érdekében kamarai rendtartást adott ki. Ez előírta a vágásterületek és a kivágandó famennyiség megtervezését, magfák meghagyását, és megtiltotta a kecskék erdei legeltetését (Bartha D. 2000: 17; Magyar E. 1993: 144; 2000: 51–52). Itt-ott nagybirtokosok gazdasági utasításaiban is megjelent az okszerű erdőhasználat követelménye. Hiszen a kamara már 1720-ban megállapította, hogy Magyarországon fogy az erdő, kevesebb a szálfa. Az erdőpusztulást és következményeit rövidesen a vármegyék és a földesurak is észlelték. 1752-ben a herceg Esterházy-család új erdőrendtartást vezetett be, egyszerűen átvette a szomszédos osztrák mintát. Az 1767. évi úrbéri törvény alapján történt meg az erdők, legelők „elkülönözése” az uradalmak és a jobbágyság falvai között. Ezzel az allodiális gazdálkodás sokat nyert, hiszen a jobbágyság erdőhasználatára, nyájainak erdei legeltetése szűk korlátok közé szorult, s ezáltal különösen a dunántúli tájak paraszti gazdálkodását nyomorította meg (Andrásfalvy B. 2004: 126–127).

Mária Terézia 1769-ben adta ki a külön Magyarország számára átdolgozott erdőrendtartást. Ez a lehető legrészletesebben leírta az erdei munkálatok helyes módját. Inkább tanácsadás volt, mint szigorú törvény. Az erdő felmérése, a fakitermelés szabályozása, a vágásterületek kijelölése és a kitermelés rendjének megállapítása, a letarolt erdők felújításának követelménye, az erdőfelügyelői szervezet kiépítésének kívánalma jelent meg benne. 1781-ben a szűken vett Erdély területére is kiterjesztették (Magyar E. 1993: 155; 2000: 52–53, 61; Oroszi S. 2000: 35; R. Várkonyi Á. 1997: 210). A kamarai erdőgazdálkodás egységesítését és korszerűsítését II. József idején készítették elő, és 1791-ben szentesítették a törvényt a további erdőpusztítás megakadályozása végett. Ennek alapján a megyei hatóság a lepusztított erdőterületet használati tilalom és zárgondnokság alá helyezhette. Érvényt szerzett a törvénynek a gyakorlatban is, pl. Balatonfüreden és a Pilis hegység több községében (Magyar E. 1993: 159). Az 1769. évi erdőrendtartásnak és az 1791-ben kihirdetett törvénynek jelentős szerepe volt a birtokosok és a hatóságok szemléletváltozásában, a fakitermelés és az erdei legeltetés korlátozásában. A közép-hegységek és dombvidékek jobbágysága épületfa hiányában mind több helyen kényszerült más építőanyag használatára. A 18. század végén és a 19. század elején olyan helyeken is elterjedt a kő- és a föld- (vályog-) falazatok használata, ahol korábban fából épült a lakóházak fala.

Fordulat következett be az erdészeti szakemberek kiképzésében, alkalmazásában is. 1770-ben kezdték meg Selmecbányán a bányász-, kohász- és erdőmérnökök főiskolai képzését. Az erdészképzés elválása a bányamérnökétől 1808–1809-ben következett be. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági oktatásban, nevezetesen a keszthelyi Georgikonban, Nagyváthy János műveiben és Tessedik szarvasi intézetében is megjelentek az erdészeti ismeretek. Főként az erdők megújítása, új erdők telepítése, a különböző fa-nemek szaporítása és a csemetenevelés kérdésével foglalkoztak. A 18–19. század fordulóján már számos dunántúli nagybirtokon folytattak „pallérozott”, „okszerű” erdőgazdálkodást (pl. Széchenyi-, Hunyadi-, Batthyány-uradalmak). Említést érdemel, hogy az Esterházy-család 1804-ben Kismartonban még erdészeti iskolát is alapított.

A középkori fokrendszer, az artéri tavakat áradás idején feltöltő, a fölös vizet az élő folyóágba visszavezető csatornák hálózata a török hódoltság idején és területén gondozás nélkül maradt. Mind az Alföld, mind a Dunántúl nagyobb felén az árterek elmocsarasodása, az árvizek, a folyók „elvadulása” következett be a 16–17. század háborús eseményeit és a helyi népesség megfogyatkozását követően. Az árterben és környezetében megbúvó lakosoknak érdekükben állt, hogy kicsiny falvaik, szállásaik nehezen megközelíthetővé, környezetük vadonná váljék (Andrásfalvy B. 1973: 52). Ez történt a Sárköz, az Ormánság, a Drávaszög, a Temesköz, a Nagy- és Kis-Sárrét (Körösök vidéke) és még néhány *alacsony artéri* terület esetében. Az alacsony árterek láp- és mocsárvilága az Alföld tetemes részének egyik sajátos ökológiai típusát és életformáját, az ún. *mocsári gazdálkodást* képviselte (Somogyi S. 1997: 42–44; Frisnyák S. 1995a: 142; Gunda B. 1975: 169–178). Jellegzetes alakja volt a pákász, a csikász a réti gyűjtögető gazdálkodásból élő ember s mellette a halász, a réti pásztor. A királyi Magyarország és az Erdélyhez tartozó részek alacsony arterei, lápvidékei (pl. Kis-Balaton, Hanság, Tóköz, Taktaköz, Rétköz, Ecsedi-láp stb.), rétségei a *fokok* 16–18. századi működtetése mellett is a hódoltsági sárrétekhez, vízi világhoz hasonló ökoszisztémát tartottak életben.

A belvizek eldugaszolásával, az árvédelmi gátak elrontásával mesterségesen kialakított mocsárvilágban élt a somogyi, tolnai, dél-zalai magyarság is a török hódoltság idején. A Balaton vízszintjének mesterséges megemelésével jelentősen kiterjesztették a mocsárvilág határait (Nagyberek, Kis-Balaton). Így érthető az a különös tény, hogy olyan kis váracskák, mint Zalavár és Komár, Kemend és Zalacsány vára tartani tudták magukat alig 20–100 főt kitevő „vitézi létszámmal”. Amit fegyveres erővel nem tudtak megoldani, azt elérték a vidék elmocsarasításával. A vizek felduzzasztását, a táj mocsarasítását segítették elő a vízimalmok is. A malomgátak megemelték a Sió, a Sárvíz, a Kapos vízszintjét. A siófoki malmok gátjai a Balaton vizét mintegy 4–5 méterrel duzzasztották fel a 18. század elején (Bendefy L. 1964: 451).

A Felső-Tisza-vidéken a 18. századi kéziratos térképek az épségben maradt fokrendszert rögzítették (Frisnyák S. 1996: 127), s ott a *fokok* elzárására a földhányásnál általánosabb lehetett a gerendaváz, léces vagy vesszőből font *rekesz*. Ezek nem a víz, hanem a hal megállítására szolgáltak, s folytonos használatukat számtalan adat bizonyítja (Szilágyi M. 1977: 181; 1995: 108). Vízrekesztésre, mesterséges tavak kialakítására a csapadéokban és vízben szegény tájakon törekedtek. Ilyen vidék volt a 16–17. században az erdélyi Mezőség, ahol csupán patakok találhatók. Még a nagyobbak (pl. *Füzes, Komlód*) vízhozama is igen ingadozó, viszont az elkeskenyedő, szűkülő völgyszakaszokon könnyen elrekeszthető. Ott építették meg a *dugásnak* nevezett gátakat, melyek felfogták a hóolvadás és a tavaszi esőzések idején megduzzadt patakok vizét. A Mezőség mesterséges tavai a száraz nyarakon is elegendő ivó- és jószágítató vizet tároltak, s gazdag halállományuk hozzájárult a helyi lakosság élelmezéséhez. A kifolyó zsilipekre épített malmok a gabona őrlését, a kender és a gyapjú megmunkálását más évszakokban is viszonylag egyenletesen végezheték. Fenntartásuk állandó figyelmet, rendszeres karbantartást kívánt. Cegei Wass György naplója megörökítette az 1689. évi hóolvadás által okozott árvíz kártételeit. Ugyanis kevés mezőségi tó gátja tudott ellenállni a túltölt

megduzzadt víz nyomásának, s ahol a gát elszakadt, ott az ár még a malmot is elvitte. A naplóíró földesúr a falu népével együtt védte, erősítette a *jászoly gát* (vesszőből fonott gát) töltéseit, hogy a *Hódos-tó* árját felfogja (Tonk S. 2000: 151–153). A Wass család előnevét adó falu, Cege a patakok, vizek folyását keresztező rekesztéknek a nevét viseli. A *cége, szégye* a 13. század óta adatolható, Erdélyben is használatos neve a halak útjába épített rekesznek. Nem a víz, hanem a hal megfogására szolgáló építmény volt (Gunda B. 1977: 410).

Az árterek másik típusába sorolhatók az ún. *magas árterek*, amelyeket csak a nagyobb árhullámok öntöttek el. Ezek évente egy-egy alkalommal „futották meg” a sík terepet, s a jobbágyi panaszokból kivehetően egyes esztendőekben el is maradoztak. Az Alföldön a Hortobágy, a Nagykunság, a borsodi, hevesi Tisza mente, a Pest és Solt megyei Duna-mellék, a Kisalföldön a Rábaköz, a Mátyusföld (Vízköz) nagyobb része tartozik ebbe a csoportba (Frisnyák S. 1995a: 142). A magas árterek zöme a 16–17. században még legelő és kaszáló volt, a hátsabb részekben szántófölddel tarkítva.

A folyók szabályozására a királyi Magyarországon és Erdélyben sem törekedtek, a folyók gyorsan levonuló éves áradásait még a 19. század elején is szükségesnek tartották, ami az artéri rétek, legelők jó fűtermését mozdította elő (Paládi-Kovács A. 1979: 134–135). Kevesebb egyetértés mutatkozott a vízimalmok árvizet fokozó szerepének megítélésében, működésük szabályozásában.

Folyószabályozásra, gátépítésre a 16–17. századból alig találunk példát. Az emberi beavatkozások többsége a folyókon történő átkeléshez vagy az átkelés megakadályozásához kapcsolódott. Példa rá a Rába menti védvonal építése, gondozása Vas megyében, a 17. század első felében. A katonai őrhelyek (*górék, csardakok, skartházak*) többnyire a folyó mentén létesültek, és a tizedesek kötelessége volt reggelente a *kelők* (gázlók) bejárása. Vas megye közgyűlése 1601-ben, majd később még többször is elrendelte a Rába partjainak eltorlaszolását. Az érintett falvak jobbágyait 1639-ben is kirendelték erre a munkára. Feladatuk volt a kelők megszüntetése, járhatatlanná tétele *bevágás* és *fentőzés* által. Az előbbin azt értették, hogy folyóparti fákat kivágtak és bedöntöttek a vízbe. Ezáltal a vízszint megemelkedett, és a folyó vízáramlása szeszélyessé vált. A gázlók megszüntetése végett olykor medermélyítést, árkolást is végeztek. 1645-ben írták Batthyany Ádámnak, hogy „az Rába ásására jó volna gondot viselnünk”. A megye statútumai sorra előírták a Rába kotrását. 1632-ben a Szentgotthárd és Sárvár közötti szakaszon kezdték el ezt a munkát, s az országgyűlés a következő években törvényeket hozott a folytatás érdekében (1636, 1638, 1647, 1655). Utóbb Nádasdy Ferencet, „a Mura töltéseinek biztosát” tették meg e munkálatok felelősévé. *Fentőzésnek* nevezték a vízből kiemelkedő utakadályok, behemót korlátok építését. Azt jelentette, hogy a folyómeder szélein karókat, nyársakat állítottak a gázlók útjába, és a vízben álló cölöpökre ágas-bogas fatörzseket fektettek. Ezeket a *fentőnek* nevezett ágas-bogas rönköket erős láncokkal és ökröfogatokkal húzták a helyszínre, és emelték a cölöpök tetejére (Gelén Zs. 2000: 237–238, 250, 254). A Rába „szabályozása” Sopron és Győr megyének is az országgyűlés által kiszabott feladata volt a 17. században.

1655-ben, amikor Nádasdy Ferencet bízták meg a Rába szabályozásával, országos törvénybiztosokat küldtek ki a munkálatok ellenőrzésére. Főként a meder kitisztítását és az omladozó partszakaszokon gátak emelését tűzték célul. Azonban a Rába később

is sokat rakoncátlankodott, mint a „Res Arrabonis 1762” írja. Szanyban (Sopron m.) a vármegye árvédelmi bizottságot hívott össze, s újból elrendelte a vízbe esett farönkök, gyökerek eltávolítását, a vízimalmok környezetének rendezését, a duzzasztott vízszintek csökkentését, part menti gátak, töltések megerősítését. Mindezen munkálatokat a robotra fogható jobbágyokkal kívánták elvégeztetni (Timaffy L. 1991: 10). A török kiűzése óta nagyot változott a helyzet. A 18. században már nem a török hadak, hanem az árvizek ellen védekeztek a Rába menti helységek lakosai.

A ma már a Csallóköz részének tartott Csilízköz a középkor óta Győr megyéhez tartozott. A Csallóköztől a Dunából kiszakadó, majd oda visszatérő Csilíz folyó választotta el. A Duna mentén a Csilízköz hét községe szenvedett legtöbbet az áradásoktól és a magas vízállás idején jelentkező belvizektől. Gyakran okoztak árvízveszélyt az Öreg-Duna szigeteinél feltorlódozó jégtorlaszok. Védekezésül a helyi közösségek már a 16–17. században is csatornákat ástak, töltéseket, gátakat emeltek. A szomszédos Komárom megye 1640-ben egész erejét kirendelte a csatornák kitisztítására. Ugyanennek a megyének a közgyűlése 1657-ben elrendelte, hogy a Duna és a Csilíz folyó „védtöltései helyreállíttassanak”. A Duna igazi, végleges szabályozása 1823-ban indult meg az „országos építészeti igazgatóság” irányításával. Győr megyében, a Csilízköz területén a Csilíz folyó beömlésétől egészen Bakáig, Pozsony megye határáig húzódtak a védógátak. A Csilízköz falvainak vízbíráskodását – az árvizek által okozott határok megállapítását – az előljáróságokból és bírákból álló közös testület intézte az 1837–1847 közötti évtizedben (Néma S. 2009: 109, 118–119).

1751-ben az országgyűlés törvényt hozott arról, hogy a zárógátas vízimalmokat – mint árvizek okozóit – le kell bontani. Azonban a helyi hatóságok még 50 év múltán is megtűrték a malmok többségét, mert nem volt más lisztőrlő üzem a közelben (Gulyás K. 2000: 217). A 18. század derekán ármentesítés, töltésépítés, folyószabályozás tekintetében a Kisalföld vármegyéi, földbirtokosai jártak elől. Hatalmas földmunkával ármentesítettek, töltötték fel a Csallóköz Pozsony megyéhez tartozó felső részét (Föltáj) (Holéczy M. 1837; Paládi-Kovács A. 1985: 184–185). Említhető a Lajta szabályozása, a Rába és a Vág egyes szakaszainak árvédelmi munkálatai, a Fertő–Hanság lecsapolásának megindítása is. A Sárvíz-mocsár (Sárrét) levezetéséhez Fejér megye hozzáfogott, Tolna viszont megtagadta az együttműködést. Pénzhiány miatt több más munkálat is csak felében-harmadában készült el, s eredménye néhány évtized alatt elenyészett (Frisnyák S. 1996: 131; R. Várkonyi Á. 1997: 211).

Az 1770-es években, a királyi kamara megbízásából, Orczy Lőrinc irányításával végeztek mederkiigazításokat és töltésépítéseket a Felső-Tiszán, Tokaj és Záhony között, illetve a Bodrogbán egyesülő Ung, Latorca és Laborc folyón. Karbantartás hiányában egy emberöltő múltán e védműveknek a nyoma is alig látszott. Nagy horderejű művelet volt 1761-ben a Szalók (ma Abádszalók) alatt a *Mirhó-fok* elzárása. A földből épült töltés a Nagyikunságot és a hevesi Tiszatáj településeit óvta a folyó rendszeres kiöntéseitől. Növekedett az eke alá fogható terület nagysága, de a rétségek, a legelők hamar kiszáradtak. Érdekek ütközésére vall, hogy a *Mirhó-fok* gátját 1770-ben elbontották, majd 1786-ban újból megépítették (Bellon T. 1996a: 26–33; Gulyás K. 2000: 218–219). A Mirhó-gát léte vagy hiánya az egész Nagyikunság életére kihatott, sőt a Szolnok és Püspökladány közötti közlekedés módját, időszakait is meghatározta. (Átvágása után a püspökladányiak hajóval közlekedtek Karcagra és Kisújszállásra.)

Az 1770-es években a Duna több szakaszán megindult a vízrendezés: szabályozták a hajómalmok elhelyezését, kivágatták a vízbe dőlő fákat, kiemelték a part menti tuskókat a vízből, magasztották a hajóvontatást szolgáló utakat a folyó mentén, elzárták a mederből az ártérre kaput nyitó *fokokat* stb. A dunai és tiszai hajózás legfőbb célja az volt, hogy Bácskából és a temesi Bánságból vízi úton szállíthassák a gabonát Bécsbe. Ezek a vízrendezési munkálatok a vármegyék által kirendelt jobbágyok robotjával folytak. 1795-ben megalapították az Első Magyar Hajózási Társaságot, és hozzáláttak a Tiszát a Dunával összekötő Ferenc-csatorna megépítéséhez. A csatorna 1802-re elkészült, és több mint 200 kilométerrel rövidítette le a bánsági gabona útját Bécsbe (Andrásfalvy B. 2004: 124–125).

„EURÓPA HÍRES KERTJE”

Bél Mátyás *De re rustica Hungarorum* című nagy művében Magyarországot mint a természet különlegesen áldott kertjét írja le (Bél M. 1984: 235–236; R. Várkonyi Á.–Kósa L. 1993: 8). Főurak és főrangú asszonyok már a 16. század végén különleges gyümölcsfákkal, egzotikus növényekkel, bokrokkal, cserjékkel betelepített kerteket hoztak létre. 1573-ban, amikor Miksa császár elhatározta, hogy megújítja és megnöveli bécsi kertjeit, Magyarországról kért oltványokat. Verancsics Antal esztergomi érsek kertjéből „a nagy szemű vörös cseresnyéből”, a nagy *duránci* hosszúkás szemű, ún. *katalán* szilvából, meg a *fekete lószilvából* – mely „tyűktojás nagyságú” – várt oltóágakat (S. Lauter É. 1993: 89).

A főúri kertkultúra európai színvonalát érzékelteti a *Posoni kert* című kötet is, Lippai János munkája, melyet Verancsics érsek támogatásával írt meg és adott ki. Főurak és nagyszonyok fennmaradt leveleiből újfajta kertek páratlan gazdagsága tűnik elő (virágos- és gyümölcsöskert, méhes kert, orvosi kert, manduláskert, sáfrányoskert stb.). Versengtek egymással, ki tud előbb meghonosítani egy-egy újfajta virágot, újvilági növényt, és ki tud előbb kóstolót küldeni rokonainak és a bécsi udvarnak a kertjében termett finom gyümölcsökből (S. Lauter É. 1993: 89).

Magyarországon már a középkorban is valóságos erdőket alkottak a gyümölcsösök, különösen a Duna, a Tisza és a Szamos mentén. A 16–17. században – és később is – két tájféldrajzi típusa volt a gyümölcskultúrának. Egyik a hegylábak területe (Hegyalja, Bükkalja, Mátraalja stb.), a másik az árterek világa. Mindkettőről beszámolt már Bél Mátyás a 18. század derekán, s kiemelte a Duna-szigetek, árterek jelentőségét: „a Duna mentén, partjain és szigetein, elsősorban a pozsonyi termőföldön, mely telis tele van gyümölcshezó fákkal; s főképp a hozzá tartozó szigetekeken találhatók valóságos gyümölcsfaerdők. Hasonló a helyzet a Tisza mentén: amit ott széltében-hosszában kiterjedt domboknak s erdőknek gondolna az ember nem egyéb gyümölcsösöknél. Leginkább Bereg, Szabolcs, Zemplén, Borsod és más vármegyék mutatnak olyan gyümölcsfaerdőket, hogy termésüket a lakosság gyakorta nem képes leszedni, hanem kénytelen sertéseknek s más háziállatoknak hagyni prédául” (Bél M. 1984: 236).

A domb- és hegyvidéki gyümölcsösök körzetei közül az általa különösen jól ismert Besztercebánya környékét, Korpona vidékét, továbbá Pozsony és Kőszeg határát emelte ki. Ezeket a gyümölcsfák változatosságában egyetlen más vidék sem múlta felül, s

csak nagyon kevés gyümölcsfaj élt Magyarországon, amit e városok határában nem lehetett fellelteni.

A 16–17. században már Nyugat-Európában is elhíresült magyar gyümölcskultúra a kiváló környezeti (talaj- és éghajlati) adottságokon túl legalább három kulturális tradíció találkozásának köszönhető jó hírért: a magyarság és a Kárpát-medencében talált népek kora középkori (ótörök, szláv) hagyatéka; a középkori kolostori kertkultúra; s végül a török hódítókkal frissen érkezett balkáni, kis-ázsiai gyümölcskultúra hatása. Andrásfalvy Bertalan számol e korban már létező magyar tájfajtákkal, ismeretlen eredetű és nemesítésű, de feltehetően hazai származású gyümölcsfajtákkal is. Takáts Sándor, Rapaics Raymund és mások kutatásaira hivatkozással emeli ki, hogy a 16–17. században Magyarország Európa legfontosabb „gyümölcsfajta-központjává” vált, részint a Kelet gyümölcskultúrájának megjelenése révén (a témához lásd *Magyar néprajz* II: 514–516; Takáts S. 1915–1917. III: 358–395).

A 18. század derekán a paraszti gyümölcskertészet viszonyait az erdőelés új állami rendszabályai és a gyümölcsösök magánbirtoklásának terjedése alakította át. Akkor alakultak ki a Duna mentén a számtalan kis parcellából álló kerített gyümölcsösök, amelyek az öröklés folytán később még tovább aprózódtak. A gyümölcsfákat magának elkerítő jobbágy saját kertjébe zárt olyan fákat is, melyekre – elődeik munkája jogán (irtás, oltás, művelés) – mások is igényt tartottak. 1775-ben a királynő szentesítette az erdélyi kereskedelmi bizottság javaslatát. Ez a királyi rendelkezés kimondta, hogy azokat a diós és szilvás ligeteket, melyek „maguktól nőttek”, osszák szét, és adják magánbirtoklásba, hogy azokat tulajdonosaik bekerítve ápolhassák, és csak saját hasznukra fordíthassák (Tagányi K. 1896–1908. II: 639–657; Andrásfalvy B. 1964: 283).

A Mária Terézia féle országos úrbérrendezés bevallásai, majd a II. József idején készült első katonai térképek lapjai azt tanúsítják, hogy a Felső-Tisza-vidéken a szilva, a körte, a dió a 18. század második felében is erdőnyi ligetekben tenyészett. Ott a gyümölcsösök elkerítését sem szorgalmazták. Az ártéri gyümölcsösök övezete lehúzódott a Közép-Tisza-vidékre, Borsod, Heves tájaira. A kéziratos térképek földrajzi névanyaga számos gyümölcsfajról tanúskodik (*Szilvás-szeg, Körtvélyes, Diós, Oltoványos, Mogyoró-szög*), de a termőhelyek, a kertek neve mégis többnyire *Szilvaskerti* volt. Mind az urbáriumok, mind a topográfiai-statisztikai kiadványok azt bizonyítják, hogy a helybeliek az ártéri gyümölcsösök termésével és a belőle készült termékekkel (lekvár, pálinka, aszalt gyümölcs) piacoztak, pénzelték belőlük. Szekereken és a Tisza hátán szállították a gyümölcsfélét az ellátatlan tájakra, közeli és távoli városokba (Bellon T. 2003: 109–112).

„Európa híres kertje” nem csupán gyümölcsfákkal, fán termő gyümölcsökkel gazdagodott a hódoltság korában. A 16. században kezdődött Magyarországon a görögdinnye termesztése és termőkörzeteinek kialakulása. Takáts Sándor forrásaiból kivehetően az úri osztály tagjai és kertészei jártak elől jó példával ennek a növényi kultúrának a meghonosításában, az értékes dinnyemagvak terjesztésében. Rövidesen már a jobbágyosság és a többi közrendű is éppúgy megkedvelte a török révén bekerült dinnyefélét, mint az úri rend. A nagyasszonyok leveleiben szó esik Magyarországon megtelepedett törökökről, akiktől a drinápolyi és szirmnai dinnyemagot kapták, s bizonyos Kata asszonynak arról a kertészéről, aki az 1566. évi nagy háborúban „a futáskor elvesztette a dinnyemagot, erre ökgiyelme a nádorispánné asszonyhoz fordult”. Sárgadinnyét a középkor szá-

zadaiban is termesztettek Magyarországon, s azt az új dinnyeféle megjelenése előtt egyszerűen dinnyének nevezték. A *sárga* és a *görög* jelző használatát az új dinnyekultúra elterjedése tette szükségessé. A 16. századi források némelyike ezért is törekszik pontos fogalmazásra: „Veresbélű görög dinnyét küldöttem kegyelmednek; (Nádasdy) Kristóf uram mondá, hogy kegyelmednek nem volna efféle dinnyéje” (Takáts S. 1915–1917. III: 371; 1927: 211, 248).

A 16–17. században megnőtt a paraszti dinnyeföldek jelentősége Heves megye egyes részein, s Bél Mátyás 1735 tájkán már azt rögzíthette, hogy a dinnye az országban sehol sem terem olyan bőségben, mint a Tarna és a Zagyva homokos vidékén. „A görögdinnye itt olyan nagyságra nő, hogy elég két darabot elbírní” (Bél M. 1968: 16). Hatvan, Hort, Csány határán húzódik végig az a homokvonal egészen Kálig, Tarnaörsig, illetve Heves és Erdőtelek határában található a barna homoknak az a nagy foltja, melynek talajadottságára alapozva fejlődött ki a méltán híres dinnyetermesztő körzet. Csány földbirtokosai 1657-ben a megye akkori székhelyén, Füleken egyezsége jutottak abban, hogy a határt három nyomásban művelik, és a *Homok* nevű határrészen a dinnye és a köles is helyet kapjon, mert „annak szántása nélkül nem lehetnek a csányiak” (Havassy P. 2002: 147). Csányon már akkor is olyan hagyománya volt a dinnyetermesztésnek, amire tekintettel kellett lenniük a földesuraknak is. A friss gyeptörések, az irtásföldek más vidéken is kedveztek a dinnyének. Ez a növény a kapás művelés és a paraszti kertészkedés hazai történetében egyaránt fontos szerepet játszott, de a fontos termőközetek kialakulásának mindenütt előfeltétele volt a laza homoktalaj és egy vagy több közeli város felvevőpiaca.

HAVASOK, HEGYVIDÉKI TELEPEK

A 16–17. század a magashegyi övezet, a havasok gazdasági „felfedezésének”, fokozódó kiaknázásának és helyenkénti benépesítésének korszaka. Részint a földesurak tudtával, kenézek vezetésével, részint azok tudta nélkül folyt a vlach pásztornép betelepülése és terjeszkedése. 1602-ben Zacharias Geizkoffler, a Habsburg császári hadak Erdélybe küldött „fő fizetőmestere” jelentette megbízóinak: „román falu azelőtt kevés volt, de most a hegyekben nagymértékben elszaporodtak, mivel a síkvidék pusztulásával szemben a hegyvidék nagyon megépült” (Barta G. 1986: 493–494). A román faluvezetők (*krajnyik, vajda*) maguk is szolgáltatással tartoztak a földesúrnak: özet és karvalyt kellett beadniuk, szemben a pásztornép *sztronga*-adójával, a Szatmár vidékiek *tretenájá*val.

A gyalui váruadalomhoz tartozó havasokra az 1640–1650-es években csupán juhlegeltetés, sertésmakkoltatás végett jártak fel a környék román pásztorai. Nyári pásztor-szállásonként egy *berbécset* (kos, herélt kos), egy juhsajtot és 25 dénárt fizettek a topánfalvi emberek. Azonban a 18. század elején a Bihar- és Réz-hegység, a Gyalui-havasalja, az Erdélyi-érchegység – a tilalmak ellenére – apró szórványtelepekkel, télen is lakott tanyákkal népesült be (Jakó Zs. 2001: 290). Hasonló települési mozgalom színtere volt a Keleti- és a Déli-Kárpátok magashegyi övezete. Egyidejűleg kialakult a hegyvidéki tanyás települési-gazdálkodási rendszer (Vofkori L. 2000: 146).

Székelyföldön a Görgényi-havasok vidékén román falvak épültek, a Hargita oldalába udvarhelyszéki magyarok húzódtak fel, a Gyimesi-szoroshoz vezető völgyekben

8. ábra. Havasi „kirajzások”, régi és újabb települések (Udvarhely vm.)

pedig ekkor szerveződött a csángó népcsoport. Utóbbiak a 18. század utolsó harmadában szállták meg a csiki falvak birtokában álló, távoli havasokat (pl. Negyedfélmegye havasa) és az 1769-ben a moldvaiaktól visszavett (ún. revindikált) havasokat. A megtelepedés nem a Csiki-medence felől, hanem a Tatros vízvidéke, Moldva felől, mintegy „hátrálva” történt. Szétszórtan, szereket alkotva épültek a házak, s közelükben egy tagban az elkerített – zömmel irtvány eredetű – kaszáló, legelő. A csángó népesség első fogláló volt, érintetlen természeti környezetet talált (Endes M. 1938; U. Kerékgyártó A. 1992; Ilyés Z. 1997: 418–419).

A 18. század második felében helyenként már túlnépesedett a hegyvidék, és a havasok népfellegének a völgyek felé áramlása „feltartóztatatlannak bizonyult”. 1773-ban már a gyalui vártartomány 58 havasán éltek abrudány és topány (Abrudbányáról, Topánfalváról kirajzott) zsellérek, és a havasok népéből sokat telepítettek be a Bánffy-család kalotaszegi, mezősegi falvaiba is (Jakó Zs. 2001: 290–291).

SÓ- ÉS ÉRCBÁNYÁSZAT

A máramarosi és az erdélyi sóbányászat a 16–17. században a középkori nyomokon, a régi helyeken és technikával haladt tovább. Székelyföldön – így a Homoród vidékén – nem bányászták, hanem sós vízből nyerték ki a sót. Erre a célra szolgáló hordókban szekereken szállították a sós vizet, amit a székely háziasszonyok üstökben lepároltak (Gönyey S. 1940; István L. 1978; P. Madar I. 1988: 233–234; Hála J. 1995; Ajtay F. 2000: 287). 1792 előtt a Székelyföldön sót nem bányásztak, s a Parajdon, majd Sófálván megnyitott sóbányában is külszíni fejtés folyt, aknákat nem mélyítettek. Amikor 10–15 öl-nyire behatoltak a sótömszbe, a vágot elhagyták, és új helyen kezdték el a kitermelést. A kősót kosarakban, *kóberes* (ernyős) szekereken szállították.

Azonban a 18. században Bécs már akadályokat gördített az erdélyi és magyarországi sókereskedés elé, minthogy „a magyar sókereskedés a Kincstár roppant kárára vagyon”. A dunai hajóutat felhasználva az osztrák sóbányák látták el a Dunántúlt és a Felföld nyugati felét. Az erdélyi só behozatalát megtiltották, olykor a szállítmányokat is elkobozták. Számos erdélyi bányát bezártak, helyüket a beszakadt bányák gödreiben levő sóstavak őrizték meg (Mezőség). 1780-ban még így is az erdélyi bányák látták el az Alföld déli felét. Kövári László *Erdélyország statisztikája* című művében (1847) írja: „1780 körül az egész honban egy millió mázsa [1 mázsa = 54 kg] körül járt a só mennyisége. Akkor 300 hajó horgonyolt Marospartuson, s minden hajó egy kedvező nyáron háromszor evezett le Szegedre, mindenkor 600 kősót emelve, vagyis számokban fejezve ki, vittek Magyarhonba 600 000, a temesvári Bánátba 120 000, összesen 720 000 mázsát” (idézi Ajtay F. 2000: 291). Amikor 1817-ben I. Ferenc császár meglátogatta az akkor még működő tordai sóbányát, több mint 1000 sóvágó köszöntötte, majd a Maros partján 120 sóhajó és 840 hajóslegény fogadta. A tordai sóbányászat visszafejlesztése már az 1850-es években elkezdődött, és a Marosújváron erőltetett, drága sófejtés kedvéért a kormányzat feláldozta Tordát (Orbán B. 1986. II: 281; Ajtay F. 2000: 292).

A TERMÉSZETI KÖRNYEZET ÁTALAKÍTÁSA A KAPITALIZMUS KORÁBAN (19–20. SZÁZAD)

ÉGHAJLAT ÉS IDŐJÁRÁS

Rendszeres adatgyűjtések a korszak elején még nem folytak, de a feljegyzések száma nőtt. Ezek alapján az éghajlattörténet kutatói „kis jégkor” és jelenkori felmelegedés címszavakkal jellemzik a vizsgált történeti kort. A 18. század vége felé Magyarországon megszorodtak az aszályos évek, különösen az 1790. az 1794. és az 1791. esztendő insége volt emlékezetes. Akkoriban a nagykunsági városok Bereg vármegyében Lónya és a Szerenye-mocsár vidékén, a Csongrád megyei városok (Szentés, Hódmezővásárhely) gazdái pedig a Temesközben kerestek és béreltek legelőt lábasjóságaiknak. Az éhező lakosság sok alföldi tájon *bengyeléből* (sás- és gyékénygyökérből) készített lepénnyel és esett állatok húásával tengette életét. Termő és aszályos évek váltakozását élte meg az ország a 19. század első felében is. (Hetven év alatt 22 többé-kevésbé inséges esztendőt vészeltek át. – Érkövy A. 1863: XI; Filep A. 1959: 155; Szilágyi M. 1966; Szabó L. 1991: 100–111).

Európa éghajlata a 18–19. század fordulóján újra hidegebbre fordult, s a hűvösödő nyarakat egyre hidegebb telek követték. 1815–1855 között – az ún. „kis jégkorszak” újabb periódusában – az Alpok gleccserei egyre hosszabbodtak, s megközelítették a 16–17. század fordulóján épített végmorénáikat (Rácz L. 1993: 83). Magyarország és Erdély folyóin, tavain telente ismét vastag, hosszan maradó jégpáncél képződött, s növekedett a jeges árvizek veszélye.

A 19. század hosszú, hideg teleinek az 1861–1877 közötti időszak enyhe telei, száraz, olykor aszályos nyarai vetettek véget. A kis jégkorszakkal együtt ekkor ért véget Európa gyáripár előtti gazdaságtörténeti korszaka. Voltaképp a gőzkazánok, gőzmozdonyok tömegesedése idején kezdődött a jelenkori felmelegedés kora (Rácz L. 1993: 84). Az éghajlatváltozás káros következményeit a Tisza síkságán felerősítették a folyószabályozás nem várt hatásai. Süllyedt a talajvíz szintje, csökkent a páratartalom. Az árvizek gyors levonulása, a kiöntések elmaradása a vízfelület csökkenését vonta maga után, s mindez a klíma (különösen a helyi és kistáji klíma) megváltozásához vezetett. Pusztulásnak indultak az ártéri erdők, sőt a homokhátságok erdőségei is. Alföld-szerte felgyorsult a füves térségek „sztyeppesedése”, szikesevé, és a növényzet változása kihatott a talajképződési folyamatokra (Frisnyák S. 1995a: 155).

A Tiszántúl, különösen a Nagyikunság népe „rettenetes esztendőnek” emlegeti az 1863. évet. Valójában több aszályos év követte egymást, és a csapadék hiánya – kisebb-nagyobb mértékben – az egész Kárpát-medencét sújtotta. A Fertő tó, a Velencei-tó és a lápok többsége kiszáradt. Túrkeve és Karcag határában a vetések nem keltek ki, a kiszáradt legelők és kutak a táj sivatagosodásának rémképét idézték fel. Kisebb patakok, sőt folyók csaknem elapadtak, a Tisza és a Balaton lábalhatóvá vált. A Tiszántúl lakossága a folyók szabályozását, az ármentesítést okolta a legelők kiszáradásáért és az állatállomány tömeges elhullásáért. (A közeli Berettyó nyár végére teljesen kiszáradt, a megmaradt jószág itatása is a legnagyobb gondot okozta. Györffy L. 1931: 28; Gulyás K. 2000: 232–233). Valójában az aszály, a rendkívül száraz időjárás okolható első helyen. Ennek méreteit jelzik a Debrecenben mért csapadék adatai. Ott 1862 második és 1863 első felében, tehát 12 hónapon át mindössze 291 mm csapadék hullott. Csupán feleannyi, mint a város százéves időszakban mért évi átlaga (590 mm). Túrkeven és a Nagyikunságban a csapadék évi összege mindig alacsonyabb szokott lenni a debreceninél (Györffy Gy.–Zólyomi B. 1994: 26).

A kortársak apokaliptikus képet festettek az állatok tömeges elhullásáról és az emberek éhezéséről. Az elhalálozások száma a túrkevei református egyház halálozási anyakönyve szerint több mint kétszeresére ugrott. A nép egy része Biharban, sőt Erdélyben kóborolt munkát és élelmet keresve. A gyakori száraz porvihar, a „*kun eső*” szinte betemette a döglődő juhnyájakat, dombjaikat még 70 év múlva is felismerték. Túrkeve jószágállománya 1861 és az 1863. júniusi állatszámolás között csaknem teljesen odalett. A 6899 szarvasmarhából 837 maradt (88%-os volt a veszteség), a 62 554 juhból 3897 maradt meg, és az állomány 94%-a pusztult el (Györffy L. 1931: 7, 18, 24; Györffy Gy.–Zólyomi B. 1994: 26). Hasonló méretű állatelhullásról tanúskodnak a Nagyikunság összesített számadatai (mintegy 250 ezer lábasjószág volt a teljes veszteség), és a hortobágyi legelők ugyanúgy kiégték, mint a kunságiak. Debrecen határában mintegy 45 ezer kat. hold legelő vált sivataggá, és egész nyájak, gulyák pusztultak el éhen-szomjan (Érkövy A. 1863: 2–3; Györffy L. 1931: 18). Azokban az években országos volt a csa-

padékhány: 1862-ben és 1863-ban, a két különösen aszályos évben, Pesten 43%-os, Szegeden 40%-os csapadékhányt mértek.

Az állam „ínségmunka” akcióval segítette a Nagykunság, az aszály sújtotta Alföld elesettjeit. Kubikosként vehettek részt a Körösök és a Berettyó akkoriban induló meder-szabályozási, árvízvédelmi munkálataiban.

FOLYÓSZABÁLYOZÁS, ÁRVÍZMENTESÍTÉS, LECSAPOLÁS

A vízrendezés szüksége a török kiűzését követően, a 18. században is felmerült, s több tájon sikerrel folyt. Az első nagyszabású vízrendezés 1718-ban kezdődött a Temes és a Béga szabályozásával, mocsaraik lecsapolásával. A Bánság folyószabályozásai kincstári, állami költségen történtek. Helyi földesurak kezdeményezésére, az ő költségükön és megyei közmunkával az ország sok vidékén vállalkoztak kisebb folyók szabályozására, mocsarak lecsapolására. Példaként említhető a Kanyapta-mocsár kiszárítása abaúji földesurak összefogásával 1763-ban (Ihrig D. 1973: 8–69; Paládi-Kovács A. 1979: 58), illetve a gyulai, a bodrogi, a Hanság melléki, a kis-balatoni földesurak és parasztok mocsárlecsapoló és bozótirtó tevékenysége. A 18. század végén a nagy uradalmak (Eszterházy, Festetics, Zichy) szintén nagy vízszabályozásba kezdtek a Dunántúl egyes részein. A Hanság visszaszorítását Eszterházy Pál herceg már 1777–1779-ben elkezdte, és az első csatornát 1786-ban kezdte ásni Hegedüs mérnök tervei szerint (Kövér F. 1930; Mérei Gy. 1948: 72–73; Timaffy L. 1991: 11). Sikerült is 26 ezer holdat ármentesíteniük, de a Rábca teljes szabályozásáig (1886–1900) az elöntött területek nagysága továbbra is 63 ezer és 150 ezer hold között váltakozott a *Hany* vidékén.

9. ábra. Tiszai kubikusok a 19. század második felében

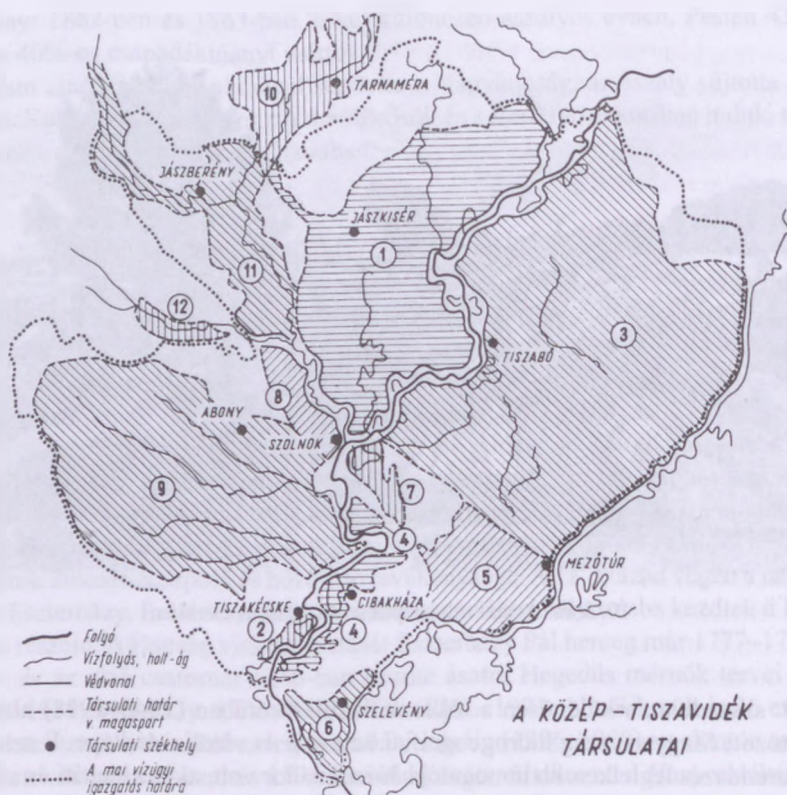

10. ábra. Árvízi töltés építése az 1880-as években

A 19. században, s különösen a tökéletes átalakulás korában (1848–1918) alapvetően megváltozott Magyarország hidrogeográfiai helyzete és vízrajzi térképe. E század elején a vízrendezés leglelkesebb támogatója József nádor volt, aki az alsóúti és a kisjenői uradalomban Beszédes József tervei szerint komplex vízrendezést valósított meg. Ebben a korszakban olyan kitűnő mérnökök, tervezők munkálkodtak a vízügyi létesítmények, a lecsapolások megvalósulásán, mint Kiss József (a Ferenc-csatorna tervezője és építője), a szegedi Vedres István és a már említett Beszédes József. Utóbbi irányításával valósult meg az 1820-as években a Kapos szabályozása, ami 25 ezer hold hasznosítását eredményezte, a Nádor-csatorna megépítése, a Sió (Balaton) és a Sárvíz szabályozása (Károlyi Zs. 1960: 87–88, 113–116; Ihrig D. 1973: 86–92; T. Mérey K. 1962: 108–109; 1966: 354). Ezzel együtt történt meg a Balaton vízszintjének szabályozása és részint a Nagyberek kiszáritása is. Összességében több mint 130 ezer kat. hold földterület hasznosítása vált lehetővé Beszédes munkálatai nyomán.

A 19. század derekán induló vízszabályozási munkák közül is kiemelkedett a Tisza-völgy szabályozása és ármentesítése. Eredményeként a Tisza teljes hossza 1419 km-ről 962 km-re (38%-kal) rövidült. A Tisza völgyében 4500 km (az egész országban több mint 6400 km) gát épült. Ezzel a síksági folyók árterülete 38 500 km²-ről 1800 km²-re (a mai országterületen 25 000 km²-ről 1200 km²-re) csökkent (Bulla B. 1962: 260; Frisnyák S. 1996: 154).

Az 1850–1888 közötti évtizedekben a mocsár- és belvízlecsapolások főként társulatok költségén folytatódtak. Kiemelkedik a Körös–Berettyó vidékének, a Sárréteknek a lecsapolása, ami méreteiben meghaladta a korábbi bányászati vízrendezéseket is. A Berettyó háromnegyed részben új, ásott medret kapott. Állami támogatást az 1863-as aszályt követő közmunkák révén kapott a kunsági, bihari vízszabályozás. Több évtizedes erő-

11. ábra. A Közép-Tisza-vidék víztársulatai (1944)

feszítés eredményeként a vidék 149 községe mentesült az árvizektől, és mintegy 200 ezer holddal növekedett a szántóhatár a nádasok, kaszálók, legelők rovására (Gallacz J. 1896. I: 363; Károlyi Zs. 1960: 165–166). A Bodrogekben a felgyülemelő belvizek 1880-ban már 70 ezer holdat veszélyeztettek, és az akkor induló vízmentesítés 1896-ig eredményesen folytatódott, a vízlevezető csatornák hossza megközelítette a 200 kilométert. 1910-ig a szántóföldek részaránya 40%-ról 65%-ra emelkedett. (Kiséry L. 1935: 4; Ihrig D. 1973: 309; Borsos B. 1998: 179). Előrehaladt a vízlecsapolás a Rétközben és az Ecsedi-lápon is. A Lónyai-csatorna 1882-ben készült el. A tolnai Sárköz ármentesítése, az árterület feltöltése a 19. század végére fejeződött be.

A Bánság folyóinak szabályozása, mocsarainak lecsapolása már a 18. század közepén elkezdődött. Először Temesvár vidékét mentesítették a város alatti szakaszán hajózható Béga-csatorna megépítésével. Azt követően fogtak a Berzava (Berza) és a Moravica által táplált Illáncsi- és az Alibunári-mocsár lecsapolásához. Majd megásták a Terézia-csatornát. A három főcsatornából és számos mellékcsatornából álló hálózat hossza elérte a 72 km-t, és a 19. század második felében kiépült csatornarendszernek is ez képezte a gerincét. A 18. századi Bánságban összesen 150 000 kat. hold terület ármentesítését oldották meg (Ihrig D. 1973: 69). Addig a Dél-Bánság elvadult természeti

táj képét mutatta, és a malária melegágyának számító mocsaraknak félelmetes hírük volt az ország határain belül és túl is. Joggal riasztotta a külföldi utazókat, a török határt védő katonaságot, a Nyugat-Európából származó telepeseket és a Magyar Királyság más vidékein élő lakosokat. A *bánáti láz*, *bánáti posláz*, *banater Fieber*, *ungarischer Fieber* még 1907-ben is sújtotta Torontál és Temes megye déli járásait. A malária, a váltóláz nem csupán az orvosi- és az útikönyvekben rontotta Magyarország és a Bánság külföldi megítélését (Deáky Z. 1999: 147–149; Paládi-Kovács A. 2006a: 187).

A folyószabályozás és a csatornaépítés munkálatai a Bánság déli felében 1867 után is nagy erővel folytatódtak. Nagy költséggel folyt Temes megye déli szélein az Alibunári-mocsár lecsapolása, a Terézia-csatorna teljessé tétele és az Al-Duna menti töltések megépítése. 1891-ben nagy sikernek nevezték az Illáncsai-mocsár kiszáritását, melynek fő eszköze a Terézia-csatorna volt. Ott és az Alibunári-mocsárból elhódított részekben sok-sok szántóföldet és rétet, kaszálót teremtett az egymást követő nemzedékek szorgalma. A kortársak is tudták, hogy a munka teljes befejezése még hosszú évek erőfeszítését kívánja (Herrmann A. 1891: 542). 1911-ben a *Temes–Begavölgyi Vízszabályozási Társulat* bejelentette, hogy „a Temes és a Béga völgyének majdnem 200 éven át szakadatlanul folytatott vízszabályozási és ármentesítési munkái befejezést nyertek”. Ezek a munkálatok Csongrád, Békés és más megyék településeiről sok magyar kubikost vonzottak a Bánságba. Zömmel magyarok dolgoztak a korszak vasútépítkezésein is. Egy részük családotól megtelepült, és alkotott néhány száz lélekből álló magyar diaszpórát a szerb, román, német többségű falvakban (Paládi-Kovács A. 2006a: 186–187).

Az Al-Duna ármentesítése és a mélysík betelepítése még a katonai igazgatás idején, az 1860-as években elkezdődött. Néhány év alatt nyolc telepes község létesült több mint 8600 német ajkú lakossal. Feladatuk az volt, hogy az „al-dunai réti földek” néven ismert, mintegy 155 ezer kat. holdas területet töltésekkel mentesítsék az árvizektől és az így nyert földeket művelés alá vonják. Ám a kezdetleges töltéseket már az első árvíz elmosta, és a nyolc új község közül hét pár éven belül háromszor ment tönkre. Az 1868-ban telepített Marienfeld, Ivanovo, Gyurgyevo községet az 1876. évi Duna-árvíz ismét elmosta. Telepeseik szétszéledtek, kisebb részük új telephelyekre költözött át. 1882-ben megalakult a *Pancsova–Kubini Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat*, hogy a két város között elterülő dunai ártereket mentesítse. Erre a hírre a magyarországi közvélemény, a budapesti sajtó „hangosan követelte”, hogy az ármentesítéssel nyerhető kincstári területre a kormány Bukovinában élő és onnan „visszakívánczó” székelyeket telepítsen le. Megalakult egy országos bizottság, mely később a *Csángó-magyar egyesület* nevet vette fel. Végül is a közadakozásból összegyűlt pénzen a tervezett 1000 helyett 3460 fő települt át Bukovinából Pancsova vidékére – három csapatban. (Eredetileg 1000 munkást akartak fogadni, de 2500-an jelentkeztek.) Ők voltak Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve alapítói, első lakosai és az al-dunai töltések, védművek megépítői. Az al-dunai székely telepesek lélekszáma 1910-ben már 6389 főre ment fel, és három falut megtöltöttek az áttelepült családok (Kiss L. 1961: 159; Ihrig D. 1973: 309; Herrmann A. 1891: 536–538; Paládi-Kovács A. 2006a: 186).

Az azelőtt soha nem látott mértékű ármentesítési, láp- és mocsárlecsapolási, belvízrendezési munkáknak köszönhetően az állandóan és időszakosan vízzel borított terület 48 700 km²-ről 1800 km²-re (a gátak közötti hullámtérre) csökkent. Országgrésznyi területen változott meg a felszabadult területek művelésmódja, nőtt meg az ekés föld-

művelés és az intenzív kertkultúrák területe. A mentesített ártereket 7200 km hosszú gátrendszer védelmezi (Európában ez a leghosszabb gátrendszer). A gátak zöme az Alföld, a Tisza és a Duna völgyében épült. Építómunkásai túlnyomórészt magyar kubikusok, talicskával és lovas kordéval dolgozó földmunkások voltak (*Magyar néprajz* VIII: 224–232).

Az állami kultúrmérnökség 17 hivatala 109 lecsapolási és talajjavítási társulatot működtetett az 1886–1899 közötti években, és 770 616 holdon végzett el lecsapolási és talajjavítási munkálatokat. Az Országos Vízépítészeti és Talajjavító Hivatal vezetője Kvassay Jenő volt, akinek a helye a hazai vízszabályozás történetében valahol Vásárhelyi Pál mellett jelölhető ki (Tormay B. 1901: 18; Gulyás K. 2000: 237). Nyilvánvaló, hogy a folyók megzabolázása, a „természet átalakítása” hathatós állami szerepvállalás nélkül már akkor sem válhatott volna a 19. század magyar sikertörténetévé.

Az ármentesítő munkálatokat követő időkben megnövekedett a megmaradt nyílt árterek (kb. 230 ezer hold) mint szénakaszálók és legelők jelentősége. Ilyen volt a drávaközi (20 ezer hold), a Szemye-vidéki (40 ezer hold), a bodrogi (10 ezer hold), a borsodi (50 ezer hold), a Szolnok alatti (20 ezer hold) ártér (Bogdánfy Ö. 1925: 47–48).

ÖNTÖZÉS ÉS TALAJKÁROK

Amikor a folyók áradásai elmaradtak, takarmányhiány lépett fel, különösen a Tiszán-túl. Ezért már a 18. század elején felmerült a tiszántúli öntözőcsatorna terve, amelyet 1722-ben az országgyűlésnek is bemutattak. A terv szerint a csatorna Tiszadobnál ágazott volna ki a folyóból, majd a hajdúvárosok, Debrecen és a Nagykunság földjén áthaladva érte volna el a Berettyót (Érkövy A. 1863: 73). A Tisza és a Körösök szabályozása után az Alföld öntözése még szükségesebbé vált. Minden nagyobb aszály idején – az 1863. évi aszály után pedig különösen – felvetődött az öntözés igénye. Legfőbb akadálya – a kortársak szerint – a vízjogi törvény hiánya, a tőkehiány és a nagybirtokosok érdektelensége volt, és nem az alföldi parasztok maradisága.

Rétöntözések a 19. század elejétől fogva az ország sok vidékén, uradalmi és parasztbirtokon is történtek, Nagyváthy János, Pethe Ferenc és a későbbi szerzők is erősen érveltek a meghonosítása mellett. A létező malomcsatornák, hámorcsatornák egyébként a domb- és hegyvidéki tájakon hozzájárultak a rétek „nedvesítéséhez”. A Hernád völgyében a Bársonyos vízének elzárását követően a rétek is mindjárt kiszáradtak. Az Alföldön az öntözés ügye nem mozdult előre, és még az úttörő Pallavicini-uradalom is csak 1888-ban kezdett el öntözni 600 hold rétet Csongrád megyei birtokain. A közérdekű öntözőcsatornák létesítéséről szóló 1900. évi XXX. tc. vitáig mintegy 13 ezer hektáron létesült öntözőmű az országban, de abból kevesebb mint 9 ezer hektárt öntöztek ténylegesen a törvény meghozásának évében (Paládi-Kovács A. 1979: 132–135; Gunst P. 1984: 451–452). Akkoriban alighanem a városok környékén szaporodó boltgárkertészetek tették a legtöbbet az öntözés elterjesztéséért.

Az Alföldön a 19. század folyamán kiépített védművek, a megvalósult folyószabályozások és lecsapolások (Ecsedi-láp, Bodrogköz, Rétköz stb.) révén a szántóterület jelentősen megnőtt. A frissen feltört földek – korábbi gyepterületek – az első években bőven termettek, de a századfordulón már egyre több gondot okozott a tájakon

a belvíz és a szikesedés. Ilyenformán a társulatok kénytelenek voltak belvízlevezető csatornákat, zsiliptkapukat és egyéb műtárgyakat építeni. 1920 után a Tiszántúlon, a Közép-Tisza-vidéken ismét napirendre került az aszályos időjárás okozta károk enyhítése, öntözőcsatornák és öntözőtelek létesítésének ügye. Végül az öntözési törvény (1937. évi XX. tc.) nyitott utat az állami szerepvállalásnak és a tényleges munkálatok megindulásának. Állami beruházként 1944-ig megépült a békésszentandrás duzzasztó a Hármás-Körösön, elkészült a tiszafüredi szivattyútelep és öntözőrendszer, kiépültek a hortobágyi halastavak, vízzel árasztották el az új rizstelepeket. Hozzáfogtak a hőmezővásárhelyi öntözőrendszer kialakításához és a Keleti-főcsatorna megvalósításához is (Gunst P. 1984: 455; Gulyás K. 2000: 236–239). Ez utóbbit azonban már csak a háború után lehetett megvalósítani. Az állam 1945 előtt tehát sokat tett az aszály leküzdéséért, az öntözés lehetőségének megteremtéséért. 1934 és 1960 között az öntözhető terület mintegy tízszeresére növekedett, 3/4-e szántóföld volt, 1/4-e rét és legelő. Az öntözhető földek kb. 60%-án rizst, 25%-án zöldségféléket termesztettek (Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 264). Előbb megépült a tiszalöki duzzasztómű és a Keleti-főcsatorna, majd az 1960–1970-es években a kiskörei duzzasztó is, de az öntözés nem fejlődött a tervezett mértékben.

A „természet átalakításának” az öntözőrendszerek építése és működése által keletkezett nemkívánatos következményei a különböző talajkárosító folyamatok. Ezek méretére jellemző adatok a Tiszalöki Vízlépcső és Öntözőrendszer területéről: 120 ezer hektáron másodlagos szikesedés, 20 ezer hektáron másodlagos láposodás (Bodroghöz, Rétköz) és 20 ezer hektáron a két folyamat együttesen (Várallyay Gy. 1997: 70). A mintegy 160 ezer hektáron jelentkező talajkárosodás jelentősen csökkenthető lett volna, ha figyelembe veszik a kutatók előzetes talajtani vizsgálatait és szakvéleményeit.

A 19–20. század folyamán a Kisalföld és a Duna-völgy egyes részein is létesültek kisebb-nagyobb csatornák, öntözőtelepek. Eltérő öntözési hagyományokkal éltek a céhes eredetű „német kertészek” és a 19. század utolsó harmadában megjelenő „bolgár kertészetek”. Előbbiek kútvizet használtak, utóbbiak felszíni vizeket emeltek fel *dolápnak* nevezett „bolgár kerékkel”, és vezettek el árokrendszerükbe. Az 1970-es években a Duna–Tisza közti Homokhátságon meghonosodott az ún. *csőkutas* víznyerés és öntözés.

A 20. század egyes nyugalmasabb periódusaiban több-kevesebb sikerrel folyt a szikes talajok javítása (*digózás*), a savanyú talajok meszezése, a kötött, agyagos talajok alagcsövezése (Örség).

AZ ERDŐK SORSA

A 19–20. századot egészében az erdőterület csökkenésével, a fánemek arányainak megváltozásával, az „okszerű” erdőgazdálkodás elterjedésével lehet jellemezni. Az erdők fogyatkozása a 18. században meglehetősen szembetűnő volt. Már az 1750–1850 közötti száz évben is mintegy 23 ezer km² erdő esett áldozatul a döntően kivitelre termelő hamuzsírégetés, a hazai vas- és fémművesség számára termelő szénégetés érdekeinek. Egyes számítások szerint a 18. században a Kárpát-medencében 50 ezer km² erdőt irtottak ki. Ennek területi megoszlása egyenetlen: érintette a magashegységi feny-

veseket is, de túlsúlyban voltak a középhegységi, dombsági lombos erdők. Szénégetésre, hamuzsírégetésre is azok voltak alkalmasabbak, miként a vasútépítés is főként a tölgyállományt apasztotta. Az erdőirtásban és az irtásföldek hasznosításában érdekelték voltak a helyi földművesek közösségei is. A közép- és magashegységek erdőállományának csökkenése meggyorsította az olvadó hólé, a csapadék lefolyását, ami az 1800-as évek első felében már minden korábbinál hevesebb áradásokban és magasabb árvízszintekben nyilvánult meg (Frisnyák S. 1995a: 153; Somogyi S. 1997: 46). A tarvágást követő években ugyanis az irtásföldeken megnőtt a talajerózió, a vékony termőtalaj pusztulása.

Az 1848 és 1878 közötti három évtizedben az erdők területe – soha nem látott mértékben – 1,3 millió hektárral csökkent. Ezen időszak végén született meg az első magyar erdőtörvény, az 1879. évi XXXI. törvénycikk, mely a kitermelés és a faültetés, az erdőtelepítés összhangját, a hosszú távú tervezést irányozta elő. Azonban a törvény hatálya csupán a korlátolt forgalmú (kincstári, városi, községi, egyházi, alapítványi, hitbizományi, közbirtokossági és részvénytársasági) erdőkre terjedt ki, és a kb. 35%-ot kitevő magánerdőkre nem vonatkozott (Bartha D. 2000: 19).

Az 1871-ben Erdélyben is megindult „arányosítást” követően jelentős erdővagyonok koncentrálták faipari vállalkozók kezén, és a korábbi rengetegek, őserdők szomszédságában is megjelentek a fűrészüzemek. Egyes erdőbirtokosok – pillanatnyi pénzzavarukban – értékbecslés, árvvezés nélkül adták el ezerholdas erdőségek egész faállományát. A tarvágást megszervező vállalkozók gyakran 1000%-os hasznot vágtak zsebre. Legjobb piaca a fenyőfának volt, a bükk nem mindig kelt el, és helyére inkább lucfenyőt telepítettek (Oroszi S. 2000: 41, 44). Az iparszerűen megindult erdőirtás a magashegyi, havasi övezetben állandó munkát adott a vidék lakosságának, akik állandó lakosságú telepeket, új falvakat hoztak létre. Ez a folyamat magyar tájakon is megfigyelhető (pl. Gyimes, Hargita), de nagyobb embertömegeket mozgatót a nemzetiségi tájakon. Idővel a fűrészüzemek bezárása, a havasok túlnépesedése az ottani lakosok újabb rajzását, olykor kivándorlását eredményezte (Ilyés Z. 1997: 423; Báth J. 2001: 5–7, 107).

A középhegységek lombos erdeit – különösen a tölgyeseket – a 19. század második felében a vasútépítkezéshez szükséges talpfatermelés miatt irtották. Az 1870–1920 közötti évtizedekben a tölgyes erdők kitermelését megszervező vállalkozók, vidéki fakereskedők rövid idő alatt a vármegye virilistái közé emelkedtek. A kitermelést, a szállítást, az értékesítést hitelező és *faktoraik* útján bonyolító vállalkozók néhány sikeres üzlet után már jelentős erdőterületek megvásárlására is képesek voltak. A fakitermelésben, a talpfafaragásban és -szállításban a vidék fogatos gazdái és kétkezi munkásai is érdekelték voltak, bár sok esetben távoli vidékről hozatták a munkaerőt, amelynek még a nyelvét sem értették (Hegyí I. 1978; Paládi-Kovács A. 1988: 105, 108).

1920-ban Magyarország erdőterülete a korábbinak 11,8%-ára csökkent, és annak 45%-a volt magánkézben. Ezek az arányok 1945-ig lényegében nem változtak, és alig módosultak a területi arányok. Az Alföld ma is Európa legfátlanabb vidékei közé tartozik, hiszen még az 1960-as években is csupán 7,3%-ot ért el az erdő részaránya. A Dunántúl erdősültsége jóval kedvezőbb (17,7%), az Északi-középhegység térségében pedig 22% fölött van az erdősültség mutatószáma. Ezeknek a mai erdőknek a zöme azonban már tudatos tevékenység, nemzedékek erdőtelepítő munkájának az eredménye.

A fásítás, az erdőtelepítés igénye már jóval az 1879. évi erdőtörvény előtt megjelent. Például Kunhegyesen az 1728-ban készült nagykunsági összeírás már faültetést említ, az 1769-ben kiadott országos erdőrendtartás „kemény parancsolata” pedig évente és gazdaságonként 20 fa „plántálását” írta elő. Egyébként a Jászkunság 1762-ben keltezett statútuma, megelőzve Mária Terézia rendeletét, a kerületi kapitányok feladatkörébe utalta a telepítésre alkalmas területek és a fafajok kiválasztását, illetve a *Fáskertnek* nevezett telepítvények védelmét (Oroszi S. 1991: 82–85). Tessedik Sámuel az 1780–1790-es években az akácfa honosítását kezdeményezte Szarvason, és az első erdőtelepítő *vákáncsok* az 1850-es években láttak munkához a Debrecenhez tartozó erdős pusztákon. Számuk 1882-ben családtagokkal együtt megközelítette a 3500 főt, 1921-ben pedig az 5000 lelket. Tölgymakkot ültettek kapával fészekbe a megritkult erdő tisztásain vagy a tarvágással felszabadult területen (tuskózást követően). 2 méter sortávolságra ültették a makkot, és a sorok között mezőgazdasági növények köztes művelését folytatták (Módy Gy. 1981: 40, 42). Az alföldi városok, falvak azonban az erdőtelepítések, faültetések ellenére továbbra is szűkölködtek tűzi- és épületfában.

Az államköltségen induló fásításra már a 18. század is szolgál példákkal. A Temesközben a bánsági katonai kormányzat a 18. század közepén a Tisza és a Maros révkiiktatóit erdőtelepítéssel kívánta fedezni, a 19. század elején pedig a Delibláti-homokpuszta fásítását szorgalmazta az állam. (A futóhomok megkötése fásításával 1788-ban kezdődött némi állami támogatással.) Noha a Deliblát fásítását már II. József elrendelte, erre tényleges előkészületeket csak az 1818–1843 közötti periódusban tett a „katonai végvidék” bécsi kormányzata. 1815-ben készült el az első tervzet, amit 1818-ban hagytak jóvá. Ugyanakkor hatvan esztendőig irányoztak elő a fásítás megvalósítására. A 19. század első felében főként kísérletek folytak. Az 1844–1871 közötti második szakaszban mintegy 500 hold erdőt telepítettek, és már akáccal is kísérleteztek. Az 1872–1877 közötti néhány évben a magyar pénzügyminisztérium 818 hold futóhomokot erdősített be, főként akácot, nyárfát és feketefenyőt használva a telepítéshez. 1878–1898 között 5200 holdat fásítottak be, az 1899–1914 közötti periódusban már a 9200 holdat is meghaladta az új ültetvények területe. Jogos megállapítás, hogy az abszolutizmus idején az osztrák erdészek nem bírtak a Deliblát, a „magyar Szahara” homokjával, ám a kiegyezés után megbízott magyar erdészeknek „gyönyörűen sikerült” a nagy feladat elvégzése. A delibláti futóhomok megkötése, fásítása másoknak is példát adott, tapasztalatokkal szolgált. Az ottani sikereken felbuzdulva Szeged, Szabadka és Pest városa is fásításba kezdett az addig hasznavehetetlen homokpusztákon. A delibláti homoksivatag fásítása az 1890-es években újabb fordulóponthoz érkezett. 1891-ben a kincstári területnek már csupán 1/5-ét (11 900 kat. hold) borította sívó homok. Annak egy kisebb részét (500 kat. holdat) természetvédelmi területként kívántak „öseredeti” állapotában megőrizni, tekintettel ritka növény- és állatvilágára, ami a hazai természetvédelem egyik korai példája (Herrmann A. 1891: 540; Paládi-Kovács A. 2006a: 182; Bartha D. 2000: 19; Gunst P. 1984: 445).

Ugyancsak magyar államköltségen, a Delibláti-pusztán, a 19. század végén artézi kutakat fúrtak, szőlőműveseket telepítettek be, főként a filoxeravész zalai kárvallottaiából (Herrmann A. 1891: 542). Ezzel állandóan lakott településeket hoztak létre, de ez már a földművelő gazdálkodás lapjaira tartozik.

A hegyvidéki erdőtelepítések ügye a 18–19. század fordulóján még kevés figyelmet kapott. Csupán szórványos kísérletek történtek a hegyvidéki kopárok újrafásítására (pl. Besztercebánya, 1809), azonban az erdőtelepítés ismeretei, módszerei sok vidéken még száz évvel később is hiányoztak. Ezért az üzemterv készítését és az erdőfelújítást kötelezően előíró 1879. évi erdőtörvényt követően az úrbéres gazdaközösségek, a volt nemesi és a székely közbirtokosságok az államhoz fordultak segítségért. Többségüknek az állami csemetekertek biztosították az elültetendő facsemetéket is, bár az 1910–1920-as években már számos falusi közbirtokosságnak is volt saját csemetekertje. Akkoriban Heves megye paraszti erdőbirtokosságai faültetésre szívesebben fogadtak fel napszamosokat, akiket könnyebb volt ellenőrizni, mivel a faültetést végző gazdák, mint tulajdonosok, és családtagjaik kevésbé követték a csemeteültetés erdészeti előírásait (Petercsák T. 2003: 197–198).

A 19. század végén állami támogatással kezdték el az erdélyi Mezőség erdőtlen, kopár vidékeinek fásítását is. Szabédon 1892-ben kísérleti telepet létesítettek. A mezőszéki kopár domboldalak fásítására legjobban az akác vált be. Ezt a munkát is megakasztotta a háború és a történeti Magyarország feldarabolása, ami a legjelentősebb erdőségek elvesztésével járt együtt (pl. Romániához 3,8 millió hektár erdő került, a mai Magyarország erdőterülete 1,8 millió hektár.) Budapesten 1923-ban Kaán Károly szorgalmazására törvényt hoztak az Alföld fásításáról, amittől az alföldi tájak rehabilitációját is remélték. A program keretében 110 ezer hektár erdőtelepítést terveztek, de a második világháborúig csupán 7 ezer hektárral nőtt az alföldi erdőterület (Oroszi S. 2000: 33, 42; Bartha D. 2000: 20).

1945 óta napjainkig mintegy 600 ezer hektárral gyarapodtak az ország erdőségei. Ezen belül különösen jelentős a Balaton-felvidéki és a pilisi kopárfásítás, a hansági láp-erdősítés, a Duna–Tisza közti homokfásítás. Azonban az erdőtelepítések mintegy 250 éves hazai története a fafajok arányainak jelentős megváltozását eredményezte. Eleinte őshonos fafajokkal kísérleteztek, majd tért hódítottak a nem őshonos fafajok (akác, nemes nyár, különböző fenyőfélék), melyek ma már az összes erdőterület 46%-át foglalják el. (Ez az arányszám az erdőtelepítések méreteiről, jelentőségéről is sokat elárul.) Jellemző adat az is, hogy Magyarországon ma több akácos van, mint Európa többi országában összesen. Ennek még a méhészet is hasznát látja! Az erőltetett fenyvesítés nem váltotta be a vérmes reményeket, de a fenyő területe is elérte a 15,7%-os részesedést a hazai erdőállományban (Bartha D. 2000: 20–22). A 18. század végén megjelenő eperfa terjedését a selyemhernyó-tenyésztés terjedése segítette elő az 1920-as évek végéig. Hozzá tartozott az országutak, a tájak képéhez, de a 20. század végére ez a fafajta erősen visszaszorult.

A SZÁNTÓFÖLDEK TERJESZKEDÉSE

A 19. században az ország népessége megkétszereződött, és a művelési ágak aránya országszerte a szántóföldek javára módosult. Ezt a folyamatot serkentette a kibontakozó gabonakonjunktúra, az a tény, hogy a gabona Magyarország legfontosabb kiviteli cikke lett, és a dualista államberendezkedés bebiztosította a magyar búza piacait. Kiépült az ország vasúthálózata, javultak a szállítási és piaci feltételek, előretört a paraszti áruter-

melés. A kapitalizálódó nagybirtok és a paraszti gazdaság egyaránt a termőterület növelésében volt érdekelt. A jobbágyfelszabadítást követően egyre nagyobb ütemben törték fel a korábbi rétek, kaszálók és legelők területét szántónak. Éber Ernő számításai szerint a 19. század eleji 18–20 millió kat. hold rétterületből a kiegyezés idejére már csak 13,4 millió hold maradt. 1895-ben ez a szám 11,3 millióra, 1911-ben pedig 10,6 millió holdra csökkent. Miközben a rét területe országosan a felére esett vissza, a szántóföldeké csupán 1873 és 1913 között közel egyharmadával, 5,5 millió kat. holddal növekedett (Éber E. 1961: 208; Berend T. I.–Ránki Gy. 1972: 43). A mai országterületre számított értékek az elmúlt évszázad alatt a következőképpen alakultak (Asztalos I. 1968: 14; Paládi-Kovács A. 1979: 53):

	1853		1895		1935		1949		1960	
Megnevezés	1000 k. h.	%	1000 k. h.	%	1000 k. h.	%	1000 k. h.	%	1000 k. h.	%
Szántó	6000	37,2	8874	55,5	9733	60,3	9570	59,2	9227	57,1
Rét	1860	11,5	1389	8,7	1149	7,1	1067	6,6	860	5,3
Legelő	2800	17,3	2204	13,8	1708	10,6	1575	9,8	1639	10,2

A táblázatból láthatóan a szántóterület 1935-ben érte el legnagyobb mennyiségét, 60,3%-os részarányát. Mindeközben nemcsak a rétek, kaszálók kiterjedése csökkent a felénél is kisebbre, de a legelőterület is megfogyatkozott. Az alföldi puszták felosztása, az uradalmi és a parasztbirtok elkülönítése és a tagosítások mélyreható változást hoztak az agrárgazdaságban. Nagy lendületet kapott a „szabadgazdálkodást” leginkább jelképező tanyásodás, a tagosítatlan faluhatárokból is visszaszorult a nyomáskényszer és az ugartartás, s folytatódott a parasztbirtok elaprózódása, a parasztság polarizációja.

A szántóföldek gyarapodása és terjeszkedése a legeltető állattartás arányának csökkenésével, a vetett takarmányok és az istállózó tartásmód terjedésével járt együtt (Paládi-Kovács A. 1979: 52–55). Mindezen folyamatok eredményeként gyorsan változott a hazai tájak képe. Ringó búzamezők, akácfákkal övezett tanyák, szőlő- és gyümölcsültetvények foglalták el a pusztai legelők helyét. Az árvízmentesítések, mocsárlecsapolások a kaszálók területének zsugorodása mellett hatással voltak a talajvíz szintjére, a helyi klímára és az egész élővilág összetételére. Régi gyepterületek feltörése mellett folytatódott az erdők, bozótosok, nádasok irtása, művelésbe vétele is.

A termőföld kialakításának módjait, technikáit és munkaeszközeit, az irtásföldek létesítését, a szikföld javítását, a homok megkötését, a mocsár termővé tételét a *Magyar néprajz* II. *Gazdálkodás* című kötete ismerteti (304–310).

A hazai irtásgazdálkodás ezeréves története folyamán legtöbb földet az erdőtől hódította el. Döntő mértékben a parasztság, kisebb részben a pásztorok, bányászok és erdei iparúzők pusztították a Kárpát-medence erdeit, s ebből a munkából a történeti országterület minden népe kivette a maga részét. Ez a hosszú folyamat még a 19–20. század fordulóján sem zárult le. Istenmezején (Heves m.) az 1950-es években is jól dokumentálható volt az irtás menete, több formája és az irtásföld használathávétele (Hoffmann T. 1956: 543–546). Domaházán, Gesztetén, Péterfalán (Borsod és Gömör m.) az első

világháború idején történt az utolsó nagy erdőirtás. Az irtványt az első évben kukoricával ültették be az irtást végző falusiak, a következő évben – többszöri szántást követően – már búzát vetettek az új irtásföldbe, de annak termésén már fele-fele arányban osztozott a földbirtokos és a munkás (Paládi-Kovács A. 1982: 48). Gyimesben, a Csiki- és a Gyergyói-havasok területén a 19. század utolsó harmadában kibontakozó „iparszerű” erdőirtás a fűrészüzemek érdekeit szolgálta. Az így létrejött legelők vonzották oda a pásztorkodó csángókat, akik vagy bérelték, vagy megvásárolták a legelőt, és szállást építettek rajta. A családi szállások és olykor a nyári szállások mellett sajátos „magas-hegyi” földművelést is meghonosítottak (Ilyés Z. 1997: 419–423).

Az irtásföldek századokon át ipari, viszonylag szabadon használt területei voltak a jobbágságnak. Allodizációjuk, földesúri magánbirtokká minősítésük már a 18. század második felében elkezdődött. Ezáltal a földesurak kisemmizték jobbágyaikat az apáik szorgalmával erdőből, bozótból, mocsárból irtott, termővé tett földjeikből. Az irtásföldek teljes kiterjedéséről nincsenek összesítő adataink, de egyes uradalmak adatai jól mutatják az ilyen földek részarányát. A Dunántúlra jellemző két nagybirtok allodiális földjeinek összetételét az 1848. évi összeírás idején úgy számították, hogy a Széchenyi-birtok szántóinak 70%-a, az Esterházy-birtok földjeinek pedig 47%-a volt a jobbágyoktól elvett irtvány, ipari föld (Takács L. 1980: 361). Az ilyen adalékokból is jól látható az erdőirtások, irtványföldek tájformáló, környezetalakító jelentősége.

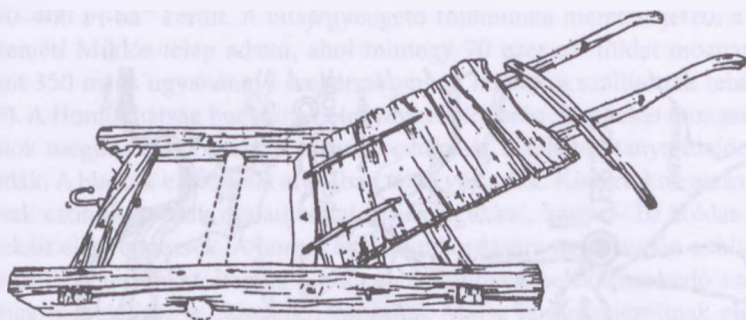
Bővült a szántóföldek, a kertkultúrák területe a korábban hasznavehetetlen futóhomok megkötése, a homokpuszták művelésbevétele útján is. A futóhomok a 19. század elején a Kiskunságban még haszontalan legelőnek számított. Legrosszabb fajtáit a népnyelv becsmérlő nevekkkel illette: „Posza-, forró-, futó-, szakajtó-, sivány-, sivatag, szélhomok, csilígés homok”, amelyben „bukfencet sem lehet vetni, a madár is sírva száll el fölötte, ürge-döglesztő” (Tálas I. 1977: 198).

*A csárdánál törpe nyárfaerdő
Sárgul a királydinnyés homokban;*

*Ott tenyészik a bús árvalányhaj
S kék virága a számarkenyérnek*

(Petőfi Sándor: Az Alföld. 1844)

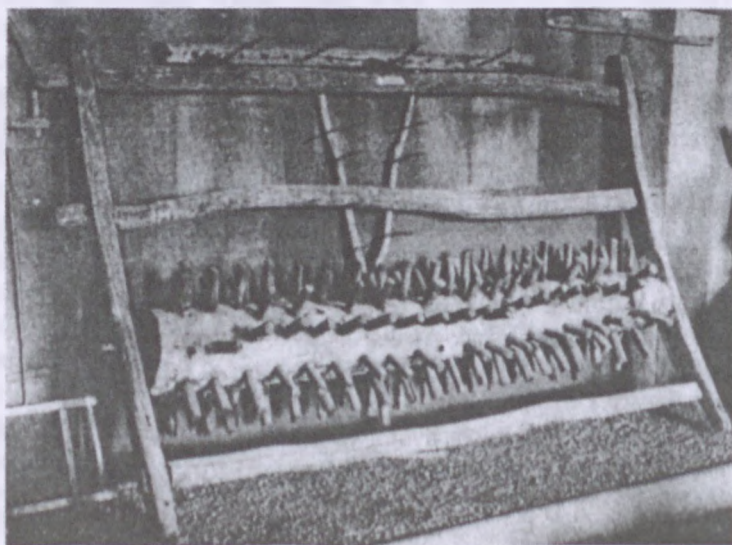
A filoxéravész idején felértékelődött a szőlő gyökereit pusztító kártevőnek ellenálló, laza, finomszemcsés homok, és megindult a szőlőtelepítés a futóhomokon. Akkor már áldásnak tekintették az „immunis homoktalajt”, amiben Magyarország ugyancsak bővelkedett (Für L. 1983: 138–139). Állattartó, földművelő tanyák az 1840–1850-es évektől fogva épültek a Homokhátságon, és bizonyos fokú talajgyengítést már akkor is végeztek. A táj nagyobb mérvű átformálását, a buckák „legyalulását” azonban csak a század végén hajtották végre. A Kiskunság homokbuckáit az 1870-es években kezdték „lehordani” és a laposokat feltölteni (Tálas I. 1977: 199–200). Az első években, évtizedekben ásóval, kapával, lapáttal, talicskával és szekérrel végezték a sziszifuszi földmunkát, később ökrös vagy lovas fogatokkal vont hegyhúzókat gyorsították a munkát. Így nevezték az akácgerendából és deszkákból ácsolt eszközt. Tálas szerint Kiskunfélegyházán az 1890-es években használták először.

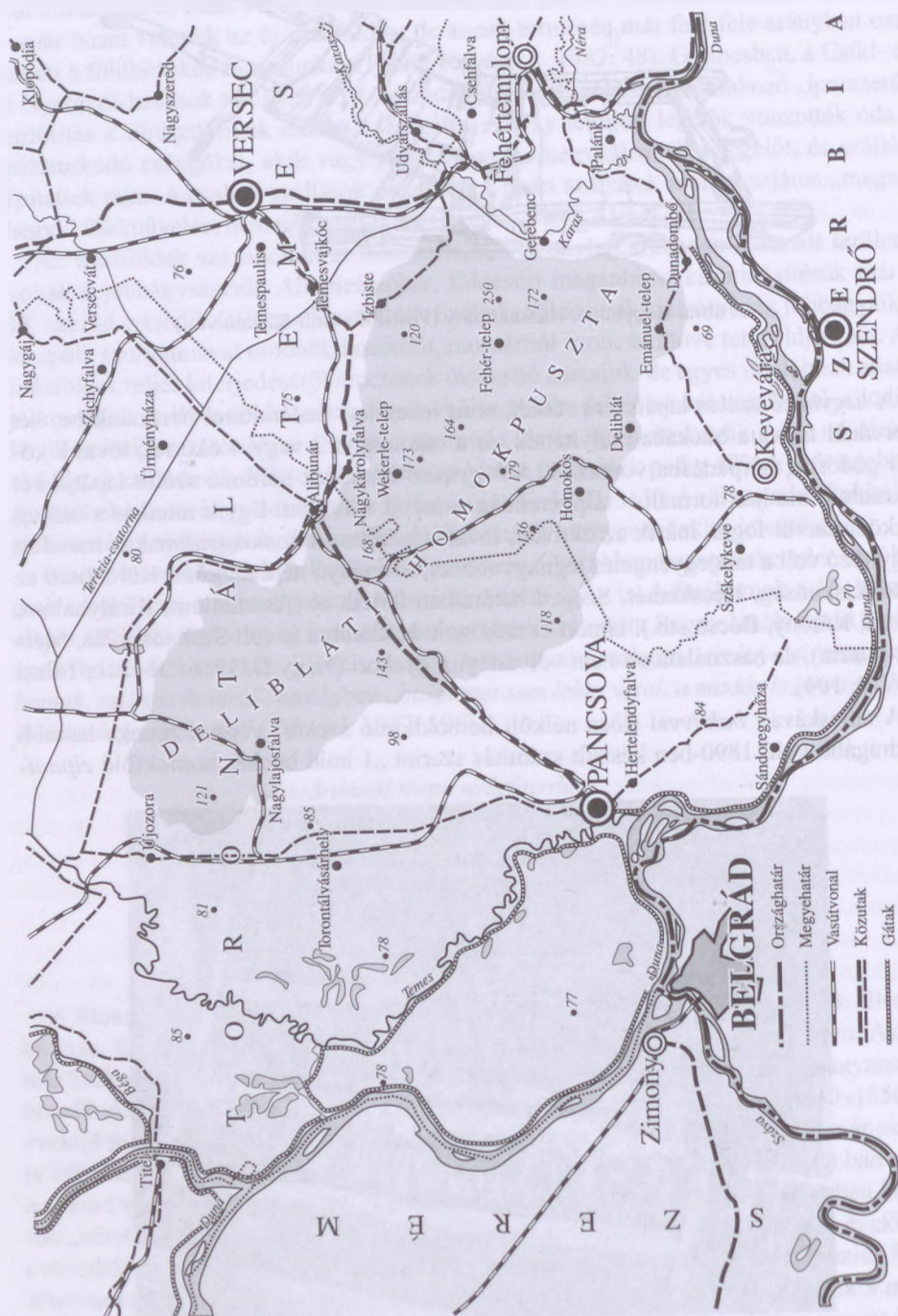
12. ábra. Hegyhúzó. Harkakötöny (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

A *hegyhúzó* széles lapátszerű részét, amit lehetőleg vaslemezzel borítottak be, két szarvánál fogva a buckába mélyítették, és a rakományt 2 vagy 4 ökrrel, lóval a közeli gödörbe, horpadásba vontatták. A *hegyhúzó* homokot hordozó széles lapátja két – szántalp módján formált – talpgerendán csúszott a földön. Egyik munkás a csúszó eszköz szarvát fogta, másik az ökröket, lovakat vezette. A *homokgyalunak* is mondott hegyhúzó volt a talajegyenetés legnagyobb teljesítményű népi eszköze. Különösen az Alsó-Kiskunság, Kecskemét, Szeged határaitban terjedt el (Ásotthalom, Királyhalom, Harka, Kötöny, Bócsa stb.). Ismert eszköz volt északabbra is (pl. Szabadszállás, Mérgepuszta), de használata ott nem volt annyira gyakori (Nagy D. 1956: 91–101; Tálasi I. 1977: 199).

A talicskával, *bakityval* (lőcs nélküli homokhordó szekér) végzett munka lassabb és drágább volt. 1890-ben készült számítás szerint „1 hold buckás homokföld *elpani-*

13. ábra. Szalmanyomó henger. Szeged, Domaszék (Csongrád vm.)

10. térkép. A deliblati homokpuszta és környéke a 19-20. század fordulóján

rozása 300–400 Ft-ba” került. A talajegyengető földmunka méreteit jelzik a 200 holdas kecskeméti Miklós-telep adatai, ahol mintegy 70 ezer m³ földet mozgattak meg. Holdanként 350 m³ és ugyanannyi szekérrakomány homokot szállítottak tehát (Für L. 1983: 140). A Homokhátság buckáinak elegyengetése során „hegyeket mozgattak” meg a futóhomok meghódítói, a kétkezi szegény emberek, a későbbi tanyatulajdonosok és szőlősgazdák. A buckák elhordását általában télen végezték. Kisbirtokos parasztok több télen át csak azon dolgoztak családjukkal és jószágukkal, hogy 5–10 holdas birtokaik homokbuckáit elegyengessék. A homokbuckák elhordására nem csupán a talajművelés igénye sarkallta a gazdákat, hanem a buckákba könnyen belekapaszkodó szélviharok kártevésének megelőzése is. Szeged, Dorozsma, Majsa homokpusztáinak első telepe-seit 1864-ben a Luca szele, majd 1889-ben a krisztinai (július 24-i) szélvihar tanyáik „ereszetéig” betemette homokkal (Juhász A. 2005: 346–347). Elengedhetetlen volt hát a homok megkötése, amihez szintén nagyon sok munka és még több szerves anyag kívántatott. Megfelelő anyag a szalma (főként a rozsszalma), megteszi a törek, a szalmás trágya, a rözse, a venyige, a falevél és a gallytörmelék is. Szalmából holdanként legalább két szekérrel, azaz kb. 12–18 mázsát kellett felhasználni. Azonban a kötőanyagot nem volt elég szétteríteni a talaj felszínén, hanem be kellett juttatni a talajba. A trágyát ásóval, villával beforgatták a homokba, a szalmához azonban voltak fogatos eszközök is. A *szalmanyomó henger* kifejezetten a szalma talajba juttatására szolgált, s többnyire fogakkal volt ellátva (*fogashenger*; *tüskéhenger*). A homokföldeket a gazdák tavaszonként éveken át „leszalmázták”, és a szalmát fogashengerrel, más néven *szalmahengör*-rel belenyomtatták a talajba (Korek J. 1947: 43–45; Tálasi I. 1977: 205; Für L. 1983: 142–143; Juhász A. 2005: 348–354).

A régi századokban elvadult tájak, a homokpuszták meghódítása és beültetése szőlővel, gyümölcsfákkal (barack, alma, körte, cseresznye) hatalmas erőfeszítést, számlálhatatlan munkaórát kívánt. Mindenesetre az 1940-es évek elején „már nagyszerű kultúrtáj a Kiskunság, a Deliblát és a Nyírség egyaránt” (Kádár L. 1943: 89). A Nyírségben nem szabadult el a futóhomok, mert növényzete és lakossága a hódoltság századaiban is folytonos maradt. A Deliblát azonban félelmetes homoksivataggá változott a török időkben, amit az Al-Duna felől hetekig kitaróan fúvó *kossava* nevű szél csak fokozott. A Deliblát fásítására az 1810-es években fogadták el az első állami terveket. Akkor még az ún. „katonai végvidékhez” tartozván, kincstári pénzen indult meg a sívó homok fásítása, főként akáccal és nyárfával, kevesebb fenyővel. 1891-ben az egykori „sivatagnak” már csupán egyötöd része (kb. 11 ezer hold) volt futóhomok. Ennek nagyobb részét az állam szőlővel kívánta betelepíteni, és azokat a szőlőmunkásokat kívánta a homokra letelepíteni, akiknek a filoxéra a Balaton-felvidéken elpusztította a léalapját, akik földönfutóvá váltak. Az 1890-es évek elején megindult parcellázásnak köszönhetően jött létre néhány új „telep” a Delibláti-pusztá peremén, nevezetesen *Emánuel-telep* Dunadombó, *Wekerle-telep* Nagykárolyfalva, *Fejér-telep* Izbistye, *Pálffy-telep* Gerebenc határában. A Zalából, majd Bácskából és a Bánságból (pl. Ittebéről) érkezett telepesek 2–7 hold nagyságú parcellákat igényelhettek. Azokon telepítettek mintegy 285 hektár szőlőt már 1890–1891-ben. A vételárat fedező bankkölcsönöket 6%-os kamat terhelte. A kincstári homokpuszta parcellázásával keletkezett telepeket politikusokról nevezték el. A magyar telepesek küzdelmét a futóhomokkal azonban csaknem kilátástalanná tette az eladósodás, az anyagi elnyomorodás. Ez a telepítési akció nem a telepek, hanem

az államkincstár hasznát célozta. Csodával határos módon a homokra épült új telepek közül kettő ma is él, noha szőlőültetvényei a második világháború idején kipusztultak, s a gazdák közül sokan már a 20. század elején továbbálltak. A Fejér-telepet (ma Susa-ra) és Emánuel-telepet (ma Sumarak) alapító „honfoglalók” utódai megkapaszkodtak a homokon. Őket a filoxéravész üzte el korábbi otthonukból, a Balaton-felvidékről, hogy új életet kezdjenek a délvidéki pusztaságban (Herrmann A. 1891: 541–542). A homokhátság telepesei kezdettől fogva *hegyközségi* szervezetbe tömörültek, melynek élén a *hegybíró* állt. A homok megkötése, művelésbevétele hasonló eszközökkel és módszerekkel folyt, mint a kiskunsági Homokhátságon. Mindkét deliblati magyar faluban nagy hagyománya van az erdei gyűjtögetésnek. Régtől fogva gyűjtik a cserszömörécét, a borókabogyót, a sikárgyökeret, a szappangyökernek nevezett buglyos dercefüvet, amit jó pénzen adnak el ipari feldolgozóknak. Az utóbbi négy-öt évtizedben sokan álltak át a kertészkedésre, paprikatermesztésre, tehéntartásra, friss túró, tejföl, vaj piaci értékesítésére (Paládi-Kovács A. 2006a: 182, 186). Azoknak a magyaroknak az utódai ők is, akik a dualizmus korában a kultúrtáj kialakításán, az infrastruktúra megteremtésén fáradoztak a Dél-Bánság akkor még nagyon mostoha természeti viszonyai között.

A KÖZLEKEDÉS ÉS SZÁLLÍTÁS HÁLÓZATAI

A vízi közlekedés és szállítás hagyományos módjai a 18. század végén még virágjukban voltak, és a hajózási utakat a Dunát a Tiszával összekötő Ferenc-csatorna megépülése (1793–1802) után tovább bővültek. Kis folyókon (pl. Sárvíz) gabonás hajókat, dereglyéket vontattak, a ma már számon sem tartott folyókon, folyóágakon tutajokat úsztattak (pl. a Gyepesen Dél-Biharban). A gőzhajók megjelenése még hosszú ideig nem gátolta, hanem növelte a hagyományos vízi áru- és személyszállítás méreteit, különösen a Dunán. Olyan tömegáruk szállítása, mint a vasút- és közútépítéshez szükséges kő, kavics, homok, talpa a 19. század második felében még növelte is a vízi szállítás jelentőségét (Gráfik I. 1983: 22–27).

1846 és 1913 között gyors ütemben épült ki a történeti Magyarország vasúthálózata. A 22 ezer km hosszúságú vasúti pályahossz európai összehasonlításban is a jelentősek közé tartozott. A vasutak vonalvezetését részint természetföldrajzi feltételek indokolták, folyóvölgyek, hágók, átkelési lehetőségek befolyásolták. Történetileg kialakult, esetenként ősi szállítópályák (Frisnyák S. 1996: 134), kontinentális főutak vonalában épültek ki a vasutak is, és a Kárpát-medence központi energikus pontján (Budapest) kiépült a térség legjelentősebb vasúti gócpontja. A vasúthálózat kialakulásában a régebbi és az újabb termelési gócek, a régi vásárvárosok, politikai központok is szerepet játszottak. A nemzetközi forgalom, főként a kereskedelmi áruk kivitele indokolta a tengeri kikötő (Fiume) és a hozzá vezető vasúti pálya kiépítését. Érthető, hogy a pályák vonalvezetése, tervezése olykor évtizedes politikai küzdelmet váltott ki (pl. a Déli vasút ügye).

A közúthálózat fejlesztése messze elmaradt a vasútépítés mellett. 1913-ban a személy- és áruforgalom számára 11 ezer km állami út, 33 ezer km vármegyei kezelésű országút és 45 ezer km községi út (zömében földút) állt rendelkezésre (Frisnyák S. 1996: 134). A vármegyei és községi utakat 1890-ig közmunkával tartották karban. A 19. század második felében a nagyobb városok – elsősorban a főváros – egyre több kockakövet

igényeltek utcáik kikövezésére. Megnőtt a kopásálló, vulkanikus eredetű kőzetek kereslete, s a kiegyezést követő évtizedekben egyre-másra nyitották az új kőbányákat. Elsők között futott fel a Börzsöny és a Visegrádi-hegység andezitbányászata. A Csák-hegyen az 1850-es években nyitott bányából évente növekvő mennyiségű kockakövet szállítottak Pestre, Budára, Óbudára (1854-ben 50 ezer darabot), és az 1860-as években már hajón és vasúton is szállították a kockakövet Arad, Szeged, Győr, Komárom, Érsekújvár, sőt Temesvár, Belgrád és Bukarest utcáira (Hála J. 1987: 33).

A hatalmas kereslet láttán nyitották meg hazánk első nagy bazaltbányáit a nógrád-gömöri bazaltvidéken (Nyerges-hegy 1878, Medves-fennsík 1880, Korlát 1896). Onnan a Fülel-Salgótarján-Hatvan-Budapest vasútvonalon jutott el a kockakő a fővárosba vagy még távolabb. Egy 1910-ben készült kimutatás szerint akkor már Magyarország tíz vármegyéjében 39 település határában műveltek bazaltbányákat. A kő fejtése, vágása, törése, a kockakövek „faragása” és az utcák kövezése igen sok munkásnak adott kereseti lehetőséget mind a bányák körzetében (pl. Szob, Márianosztra, Dunabogdány, Korlát, Alsóság, Badacsony, Badacsonytomaj, Zalahaláp, Erdőbénye), mind a nagyvárosok közelében. A Pest megyei Bagon a kötérés és az útburkolás nagy csapat férfi foglalkozásává vált, akik tavasztól ősziig távoli munkahelyeken dolgoztak. A kőbányászat foglalkoztatási jelentőségét mutatja, hogy a Szobi Kőbánya Rt. az 1929–1933-as gazdasági válság idején 400, az Inóci-bánya 450 munkást bocsátott el (Hála J. 1987: 125–127; 1995: 45–67). A kőbányászat megszűnése után a táj tovább viseli „sebeit”, mivel a helyreállításra, a tájrehabilitációra már sem pénz, sem figyelem nem jutott.

A vasútépítkezések töltései, földből, kőből emelt és tömörített aljzatai önmagukban is alakították a táj képét, és kubikosok, pályamunkások tömegeit foglalkoztatták. A vasutakhoz tartozó épületek, hidak, alagutak, sorompók és gurítódombok, lakótelepek és őrbódék a modernizáció hírvivői voltak a 19. században. Vasúti talpfák millióit építették be a sínparók alá, ami kihatott az erdőállomány további fogyatkozására, területi és fanemek szerinti arányváltozására. A MÁV még az 1940-es évek elején is évente kb. 1,5 millió talpfát használt fel. A vasútépítkezés hőskorában, az 1870–1910 közötti évtizedekben a vasúttársaságok ennek évente a többszörösét építették be az akkor létesülő vasutakba (Hegyí I. 1978: 80). Tekintettel arra, hogy a talpfát kizárólag kocsányos és kocsánytalan tölgyből faragták, a középhegységi és dombsági tölgyesek szenvedték meg leginkább az ország 22 ezer km-es vasúthálózatának kiépítését. A Dunántúli-középhegység és az Északi-középhegység tölgyesei estek áldozatul elsőként. A Bakony, a Mátra, a Bükk erdeiben egész télen át folyt a slipperfaragás. Résztint a környező falvak szegényparasztja, részint a távoli tájakról hozatott „vendégmunkások” (románok, szlovákok, gránerek) végezték ezt a munkát.

A kőbányászok és riccerek százai, a favágók és talpfafaragók ezrei szintén hozzászámítandók azokhoz a munkástömegekhez, amelyek a kiegyezés és az első világháború közötti évtizedekben az ármentesítés-folyószabályozás, a vasútépítés és a kövesút-építés munkálatait végezték. Az utóbb említett három nagy építési területen már az 1860–1870-es évtizedekben is legalább 100 ezren dolgoztak évente (Pogány M. 1980: 163). Említést érdemel, hogy Magyarországon – Nyugat-Európával ellentétben – az útépítés nem előzte meg a vasútépítést, mindkettő egyidejűleg a 19. század második felében történt, megtévezve azzal, hogy a méreteiben egyedülálló folyószabályozási, ármentesítési, lecsapolási munkák zöme is ebben a korszakban zajlott.

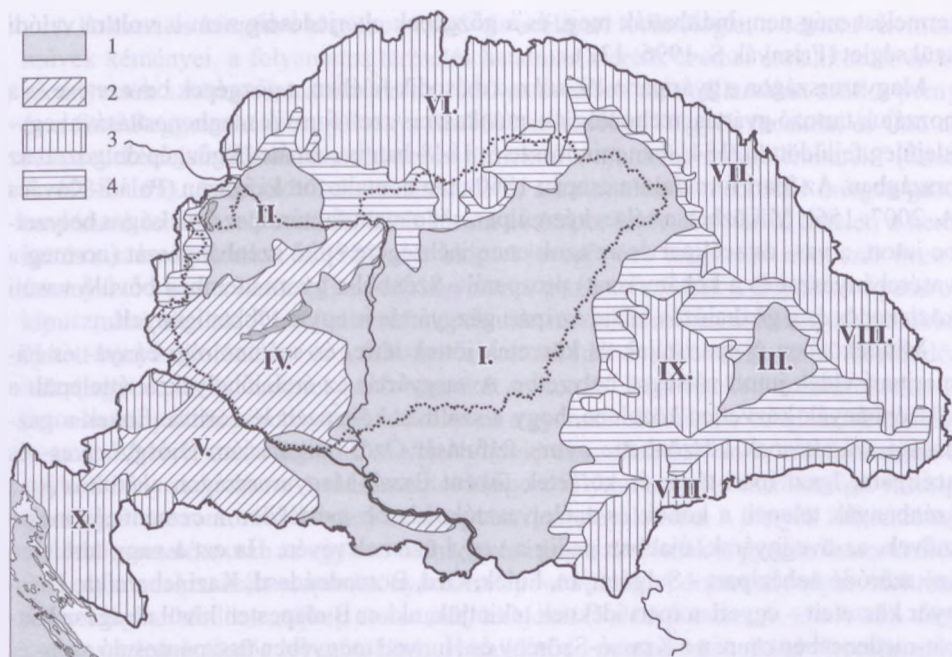
A vasúthálózat átrendezte az áruforgalmi körzetek határait, a régi központok szerepét megerősítette vagy leértékelte, és új központokat, közlekedési csomópontokat emelt fel (pl. Békéscsaba, Nyíregyháza). Mindennek meghatározó szerepe volt a városok fejlődésére, a városhálózat módosulásaira is. A vasutak körszervező hatása különösen a fővonalak esetében nyilvánvaló. Az Alföldön hat jelentős áruforgalmi körzet alakult ki: 1. a Budapest–Miskolc–Szerencs–Csap fővonalra kapcsolódó kistájaké; 2. a Budapest napi ellátásában részt vevő 60–80 km-es közvetlen vonzaskörzet; 3. az észak-tiszántúli körzet; 4. a dél-tiszántúli körzet; 5. a Duna–Tisza köze; 6. a Tisza–Maros köze, azaz a régi temesi Bánság (Majdán J. 2000: 30–46).

A vasúti pályák vonalának meghatározása súlyos politikai kérdés volt, megépítésük sorrendjét azonban a különféle érdekek szövevényén túlmenően az építést végző társaságok tőkeereje, érdekeltisége szabta meg. Nagyobb állami szerepvállalásra a kiegyezés, illetve a csődbe jutott Pest–Hatvan–Salgótarján vasútvonal megvásárlása és a Magyar Államvasút Rt. (MÁV) megalapítása (1868) után nyílt lehetőség. 1918-ban már a dualizmus kori vasútépítkezési láz eredményeként kiépült hálózat 84%-a az állam tulajdonában volt. Egyes vállalatbirodalmak (pl. a Rimamurány-Salgótarjáni Rt.), nagybirtokok (pl. mezőhegyesi kincstári birtok) maguk is építettek és fenntartottak vasútvonalakat. Ezek többnyire keskenyvágányú, főként anyagszállítást végző vasutak voltak.

Erdélyben, elsőként, a Szászföldre vezető vonal épült meg a Maros völgyén át (Első Erdélyi Vasút, 1868–1870), amelynek déli szárnyvonala elérte Petrozsényt, a Zsil-völgyi szénmedencét. Ehhez a vasútvonalhoz tehát nemcsak a dél-erdélyi szászoknak, de a Hunyad megyei vasipar és a Zsil-völgyi feketeköszén szállítóinak is komoly érdekei fűződtek. Rövidesen megépült a Nagyvárad–Kolozsvár–Segesvár–Brassó vonal is (Keleti Vasúttársaság, 1870–1873), amit 1879-ben a Tömösi-szoroson át összekötöttek a román fővonallal. Elkészült közben a Szatmárnémeti, Nagybányát az Alföldhöz kapcsoló Északkeleti vasút is (Erdősi F. 2000: 309–311). A Székelyföldre azonban csak a 20. század elején vezették az első vasutakat, és nehezen oldódott a terület földrajzi elszigeteltsége. Mindez akadálya volt az ottani ipar és kereskedelem fejlődésének, és hozzájárult az ottani lakosság elszegényedéséhez, a székelyek tömeges kivándorlásához. A helyzet a Székely körvasút megépülése után sem változott meg gyökeresen, a Szászrégen–Beszterce közötti vasúti pálya megépítésére pedig csak az 1940-es évek elején került sor. Ezzel a szakasszal jött létre a vasúti összeköttetés a Székelyföld és Észak-Erdély között (Kánya J. 2000: 319; Erdősi F. 2000: 309–311). 1920 után az ország feldarabolása az út- és vasúthálózat szétszabdolásával járt, és a vasútvonalaknak szerepük volt az országhatárok kijelölésében is. Az utak, vasutak, piaci, igazgatási és kulturális központok elvesztése napjainkban is hátrányára van a határ menti övezetek népének.

IPAR ÉS VÁROSFEJLŐDÉS

A céhes kézműipar 18. századi megerősödése és kiterjeszkedése a török alól felszabadított területekre a hagyomány folytatását, a manufaktúrák megjelenése és a montániparok (hamuzsíregítés, üveghuták, szén- és mészégetés) fellendülése pedig a változást jelképezte a hazai ipar történetében (Csiffáry G. 1996; 1997). A Mátra, a Bükk, a Zempléni-hegység, a Bakony, a Pilis belsejében létesült *szalajka-házak* és üveghuták termékei

11. térkép. A Kárpát-medence gazdasági tájai a 20. század elején

1 = Nagy medencék főleg külterjes mezőgazdasággal, kenyérmagfőlössel, építő- és fűtőanyaghiánnyal, kevés iparral. 2 = Dombvidékek elégséges kenyérmagtermeléssel, jelentékeny gyümölcstermeléssel, kapásnövényekkel és takarmánytermeléssel. 3 = Hegyvidékek kenyérmaghiánnyal, főleg erdőgazdálkodással, hegyi pásztorkodással, bányaműveléssel, helyenként iparvidékkel. 4 = Átmeneti övek sokoldalú és kiegyenlített mezőgazdasági termeléssel, erdőgazdasággal és iparral. I = Nagy-Alföld főleg gabonatermeléssel és pásztorkodással, II. Kis-Alföld intenzívebb mezőgazdasági termeléssel és istállózó állattenyésztéssel, fejlett mezőgazdasági iparral. III = Erdélyi-medence (Mezőség) kevés gabonatermeléssel, főleg pásztorkodással. IV = Dunántúli-dombvidék intenzív állattenyésztéssel. V = Szlavónia, mint az előző táj. VI. = Északnyugati Felföld erős iparral és bányászattal, VII = Északkeleti Felföld főleg erdőgazdasággal. VIII = Keleti- és Déli-Kárpátok erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással. IX = Keleti Sziget-hegység erdőgazdasággal és hegyi pásztorkodással. X = Karszt

távoli területekre, sőt külföldre is eljutottak, a *szmolárok*, hutások, mészégetők, favágók népével pedig állandó lakosai támadtak a hegyeknek. Hiszen az említett ipari tevékenységek hívták életre a középhegységek korábban nem létező „hutáit”, erdei településeit a 18. század derekán, második felében. Így kerültek szlovákok a Réz-hegységbe, magyar és szlovák szénégetők a Lápos folyó völgyébe. A régi bánya- és hámoripari települések folytatták hagyományos foglalkozásaikat (példa rá Telkibánya 18. századi arany- és ezüsthányászata), de a század utolsó évtizedeiben ismerték már az ország fontosabb kőszéntelepeit is (Soproni-hegység, Mecsek, Dorogi-, Nógrádi- és Borsodi-szénmedence, Petrozsény vidéke). Akkoriban azonban a szállítási nehézségek következtében a ki-

termelést még nem indíthatták meg, és a gőzgépek elterjedéséig nem is volt rá valódi szükséglet (Frisnyák S. 1996: 132).

Magyarországon a gyáripár a 19. század második felében, a gőzgépek bevezetése és a hozzájuk tartozó gyártási technológiák, munkaszervezeti formák meghonosításával egyidejűleg fejlődött ki. 1841-ben mindössze 6, 1848-ban is csupán 45 gőzgép dolgozott az országban. Az ipari forradalom csupán 1860 után bontakozott ki igazán (Paládi-Kovács A. 2007: 156). Miközben a céhes kézműipar, sőt a manufaktúráipar is válságos helyzetbe jutott, a vas- és acélipar és az azok energiaéhségére építő szénbányászat (no meg a vasércbányászat és a kőbányászat) prosperált. Szénből a gyors ütemben bővülő vasúti közlekedés és a gőzhajózás, majd az ipari gázgyártás is egyre többet igényelt.

Mindeközben új ipari tájak és körzetek jöttek létre, és számos régi bányá- és hámoripari vidék jutott válságos helyzetbe. A vasgyártás az ércelelőhelyekről áttelepült a kőszénbányák közvetlen közelébe, hogy a szállítás költségeit leszorítsa. Ennek a gazdasági számításnak köszönhetette gyors felfutását Ózd, Salgótarján, Diósgyőr vas- és acélipara. Igazi ipari tájak és körzetek főként Észak-Magyarországon alakultak ki a szénbányák telepei, a kohók és acélolvasztók, kisebb mértékben a cement- és mész-művek, az üvegyárak, újabban pedig a vegyi üzemek révén. Ha ezt a nagy területen szétszóródó nehézipart – Salgótarján, Fülek, Ózd, Borsodnádásd, Kazincbarcika, Diósgyőr körzeteit – egyetlen iparvidéknek tekintjük, akkor Budapesten kívül az egész Kárpát-medencében csupán a Krassó-Szörény és Hunyad megyében összpontosuló szén- és ércbányászat, vaskohászat és acélgyártás versenyezhet vele (Mendöl T. 1940: 64). Az említett iparágak Vajdahunyadon és vidékén, Resicán és a közeli bányavárosokban, a Zsil-völgyi szénmedencében (Petrozsény vidékén) már a 19. század végén is sok ezer embert foglalkoztattak (Vajda L. 1981; Vofkori L. 2000: 146–147). A Dunántúlon a Komárom, Esztergom és Veszprém megyében folyó szénbányászat, az üveg- és cementipar, újabban a bauxitbányászat, a timföld- és alumíniumgyártás, illetve a vegyipar hozott létre jellegzetes ipari tájakat.

A feudális kori bányák, kohók, huták és hámorok még belesimultak a tájba. Bár a bányákból kihordott meddőközet halmait, a hámorok számára elrekesztett patakok, tavak és ácsolt zsilipek és a *verő* (hámorkalapács) robaja jelezték, hogy ipari tájon jár az utazó. Szomorúbb volt az elhagyott ipari telepek, bányák képe. Ez a csendes mélabú árad Jankó János Torockóról közölt soraiból: „A szétdúlt kohók nem füstölögnek, a verők [hámorok] nem dübörögnek a patak mentén, élettelenek, de még fennállnak, bár gondozatlanul, elhanyagolva, az idő fogának kitéve. A nép ma már sok más úton keresi mindennapi kenyerét” (Jankó J. 1893: 161). A Gömör-Szepesi-érchegység réz- és vasműves városkái a 19. század végén már „haldokoltak” a gyáripár versenye, a vasgyártás áthelyeződése, a borsodi, nógrádi gyárak felépülése miatt. Az 1890-es években a mecenzéfi szöghovácsok, a stószai késgyártók, a szomolnoki rézművesek már csapattól vándoroltak ki Amerikába (Borovszky S.–Sziklay J. 1896: 329, 356). Ami a régi iparüzésre emlékeztet, a Stósz és Szomolnok környékét óriási mennyiségben elborító salak és a Bódva zsilipei, árkai és tavai a két Mecenzéf régi hámorainak környékén. 1900–1910 között egymás után zártak be a gömöri bányavidék vaskohói, a Pelsőc és Rozsnyó közötti völgyszakasz üzemeinek és a régi *massáknak* (vasolvasztók) az elcsendesedése magyar vasmunkások százait sodorta létbizonytalanságba (Paládi-Kovács A. 1988: 46).

A kocszra és kőszénre alapozott kohó- és acélipari technológia, a cement- és mész-művek kéményei, a folyamatos termelés hatalmas méretű üzei átalakították és beszennyezték a környezetet. Ózdon az 1930-as években már „állandóan száll a pernye és a füst. Reggelenként megülnek a füstből lett ködök a völgyek fenekén, és Ózd utcáin szürkésfehér átláthatatlan közege törnek át a munkába induló emberek” (Szabó Z. 1938: 155). A kohókból és az acélműből, a számtalan kemencéből mérges gázok csapódnak ki a közeli utcákra. Sűrű korom és ércpor lepte el a házak fedelét, a kertet és a száradó ruhákat az 1980-as évekig. A levegőt és a talajt több mint száz éven át szennyezte a por, a korom. Ipari tájakon hamar elszennyeződtek a folyók és a patakok, kipusztultak a halak. A lefejtett széntelepek után maradt tárnákat, aknákat, a közelükben épített bányászkolóniákat és a felhalmozódott meddőhányókat az üzemek időről időre hátrahagyták, és új, hasznosító bányákat nyitottak. Régi réteket, szántóföldeket lepett el a bányákból kihordott meddőközet és a gyárak hulladéka, a vasolvasztás salakja. A gazzal felvert meddőhányók (*hald*, *haldány*) évtizedek múltán is emlékeztetnek az egykori bányászkodásra. A munkazajtól hangos, folyton morajló és állandóan füstölő ipari tájnál is szomorúbb látvány az elhagyott ipartelepek képe. A bányák kimerülése, a gyárak leszerelése után az egykori munkás- és bányászkolóniák is gyorsan amortizálódnak, olykor deklasszált csoportok nyomortelepévé válnak. A depressziós iparvidékre általában ráillik a „tájkép csata után” kifejezés (Paládi-Kovács A. 2007: 187–189). „Az ipartelepek füstös levegőjükkal, gyáraikkal és munkáslakásaikkal eltérhetetlen szürke foltokat jelentenek már a magyar tájak képén” – írták az 1940-es években (Kádár L. 1943: 89). Sajnálatos, hogy „a föld sebeinek begyógyítása” azóta, az 1990-es változások után sem folyt abban az ütemben, ahogy kellett volna.

Ipari tevékenység emlékét őrzik az ország sok vidékén a tégl- és cserépgyártás elhagyott agyaggödrei, a kavicskotrás és -kitermelés folytán keletkezett bányatavak is. A téglaipar 19. századi fejlődése az Alföld tájain is „korszakváltást” hozott az építőkultúrában, és nem csupán az épületek falazatában, de a városok, falvak külső képen is. Sok településen „tégllával kövezték ki” a járdákat, a fontosabb belterületi utakat (pl. Hódmezővásárhely, Tápé), és helyenként a városokat védő körgátak is téglaburkolatot kaptak (pl. Szeged, Csongrád). Az ipari méretű cserépgyártásnak köszönhetően a nád- és zsúptetőt a falvak, tanyák házain is felváltotta a piros cserépszindely (Frisnyák S. 1998: 147).

A gyárpar és a nagyüzemi bányászat mindenütt tájszervező, a települések közötti kapcsolatrendszereket átfarmáló szerepet játszottak. Az üzemek kisebb-nagyobb térségek, falucsoportok gravitációs, közlekedési és kommunikációs csomópontjaivá váltak. Hozzájuk igazodott a bejáró munkások életrendje, napi, heti ritmusa, a helyi társadalmak időgazdálkodása, az ingázó munkások szállítása, a vidék tömegközlekedése. A vasutak mentén a városok, ipari üzemek vonzása ugyancsak „megnőtt” (lásd bővebben a *Magyar néprajz* VIII. *Társadalom* című kötetében az *Ipari munkásság* című fejezetet, különösen a 272–275. oldalt). Az ipari körzetekben a munkáskolóniák hasonló fogyasztópiacot teremtetek, mint más tájakon a városok, de ellátatlanságuk sokszor nagyobb feszültséget szült, mint a városoké.

Az ipari fejlődés és a gyorsan épülő vasúthálózat gyorsította a városok növekedését, a népesség koncentrációját. Felértékelődött az ivóvíz és a gyógyforrások szerepe. Városok, munkástelepek kaptak vízvezetékét, alföldi mezővárosok, falvak jutottak a

19. század végétől kezdődően artézi kutakhoz, falvak is nagy számban építettek saját vízvezetékét, juttatták el akár távoli források vizét a község közútjaiba. Felértékelődött a természetes savanyú vizek (*csevice*, *borvíz*) fogyasztása. A 19. század elejétől kezdve számos nevezetes forrás vizét kezdték palackozni, városokba szállítva árusítani. Számos vidéken paraszti fuvarosok (borvizes székelyek), batyuzó falusi lányok, asszonyok vállalkoztak a szénsavas vizek szállítására, árusítására (Paládi-Kovács A. 2006b: 17–23). Az ellátásra szoruló népesség számának tömeges növekedése visszahatott az ország, főként a városközeli vidékek mezőgazdasági termelésére is. A falvak őstermelői közül mind többen jártak be a városokba, és a piacozás hasznát látva, áttértek a könnyen értékesíthető termékek előállítására (zöldségfélék, tejtermékek). Új növényi kultúrák, agrárüzemi formák elterjedése, termelési szakosodás és termelési körzetek kialakulása jórészt a városi lakosság növekedésének, a piaci igények megjelenésének volt köszönhető (pl. öntözéses bolgárkertészetek, paradicsom, paprika, uborka, virág stb. termesztése városközeli földeken, újbungonya-termesztés Órhalom vidékén, sertéshizlaldák és városi tehenészetek létesítése).

A MAGYAR NÉPESSÉG TÖRTÉNETE. A KÁRPÁT-MEDENCEI ETNIKAI TÉRSZERKEZET TÖRTÉNETI ALAKULÁSA

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR ETNIKAI TÉRSZERKEZET ÁTALAKULÁSA (KÖZÉPKOR, 10–15. SZÁZAD)

KÁRPÁT-MEDENCEI ÁTTEKINTÉS

A kb. 100–400 ezer főnyi honfoglaló magyarság a 10. század végén érkezett a politikailag akkor még alig szervezett, a Keleti Frank és a Bolgár Birodalom ütközőzónájában fekvő, többnyire gyér, kb. 200–300 ezres szláv (morva, szlovén–karantén, szlavón, bolgár, fehér-horvát stb.) és jórészt elszlávosodott avar népességű új hazájába, a Kárpát-medencébe (Szabó I. 1941; Kovacsics J. 1997: 21; Györffy Gy. 1997: 32; Kristó Gy. 1997: 40; 2003a: 73). A honfoglalás első szakaszában (895–900) a Duna–Garam vonalától keletre eső területek, a másodikban (900–907) az attól nyugatra fekvő régiók kerültek magyar uralom alá, és indult meg a magyarság új szállásterületeinek kialakítása. Őseink a 11. század során akkori félnomád (főleg sátorlakó pásztor, alárendelt jelleggel földműves) életmódjuknak leginkább megfelelő, korábbi hazájuk természeti környezetére emlékeztető erdős (főként tölgyes) sztyeppen, stratégiai fekvésű folyóvölgyekben és alacsony dombvidéki területeken települtek le. Az általában legeltetésre alkalmatlan, gyér aljnövényzetű bükkösök határáig terjedő, korai magyar településterületet többnyire az évi 600 mm-nél kevesebb csapadék és a lösz nagyobb mennyiségű előfordulása jellemezte (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 77; Kniezsa I. 1939: 94). A 10. században a magyarok legnagyobb sűrűségben – a hadászatiilag fontos gyepűkapukon kívül – a 900 nyarán elfoglalt Dunántúlt, azon belül is az Óbuda–Csepel–Fehérvár–Pécs közötti fejedelmi szállásterület övezetét lakták. Ez főként – a stratégiai szempontok mellett – a honfoglalók félnomád életmódjának leginkább megfelelő változatos és eléggé tagolt domborzatnak volt köszönhető. Ugyanakkor etnikai területük az alföldi árterekre, homokvidékekre és a hegy-, dombvidéki zártabb, főként bükkösök, fenyvesek borította erdőségekre többnyire nem vagy alig terjedt ki. A magyar törzsi szállásterületek pontos lehatárolása szinte lehetetlen feladatnak tűnik, de Hóman Bálint (1923: 7) nyomán hozzávetőleges elhelyezkedésük talán vázolható: a fejedelem törzse a Dunántúl keleti és a Duna–Tisza közének északi részén (Fejérvár és Csepel székhellyel), Huba (Lél) törzse a Kisalföldön és környékén (a csallóközi Lél székhellyel), a harkák (horkák) törzse a Délnyugat-Dunántúlon (Zalavár székhellyel), Botond törzse főként Baranya és Bácska területén (Bodrogvár székhellyel), Ond (Ound) törzse a mai Csongrád és Békés megyék környékén (Ete központtal), a gyulák törzse a Maros tengelyében felfűzött erdélyi és bánági területeken (Fehérvár, Marosvár székhellyel), Kund (Kündü) törzs északkeleten, főként a későbbi Szabolcs és Szatmár vármegyék környékén (Kaplony központtal) és a kavarok (kabarok) törzse északon, elsősorban a későbbi Borsod megye vidékén (Pata székhellyel).

12. térkép. A Kárpát-medence etnikai térképe a 11. században

A nyugati magyar kalandozó csapatok augsburgi vereségét (955), a gyepűvédelmi rendszer megerősítését követően, a 11. század végére a magyar etnikai terület kiterjedése a következő volt: északon a Pozsony–Galgóc–Garamszentbenedek–Ipoly-medence–a gömöri Pelsőc–a Sáros megyei Eperjes–Sóvár–Tóketerebes–Ungvár–Beregszász vonal; keleten az Erdélyi-medencét (főként a Mezőségeket, a Küküllők vidékét, a Maros középső szakaszának környékét) és a Nagyalföldet kitöltve a hegyvidék lába; délen hozzávetőleg a Mura–Dráva–Duna vonala annyi eltéréssel, hogy a Szerémség északi fele és a Vuka vidéke magyar többségűnek számított; nyugaton a Fertő–Sopron–Kőszeg–Pinka-mellék vonala (Kniezsa I. 1938: 375–399).

A török eredetű és határ(gyepű)őrző feladattal megbízott etnikumok közül a besenyőket főleg Moson és Sopron megyékben, a székelyeket pedig különböző határszakaszokon (pl. Morva-mellék, Vas, később Bihar, majd Dél-Erdély) telepítették le. A Kárpát-medencébe a 10–12. században több hullámban beköltözött besenyők a nyugati gyepűn kívül szinte az egész ország területén fellelhetők voltak. A 11. századra már teljesen elmagyarosodott székelyek a 13. század elejétől átköltöztek a fenyegetett keleti határvidékre, a jelenlegi Székelyföldre, átadva helyüket az egyre nagyobb számban Dél-Erdélybe telepített „szászoknak” (Kristó Gy. 2003b: 55–67). A magyar etnikai területnek a korábbi gyepűzónába való, hasonló benyomulása volt megfigyelhető ez időszakban főként a Sajó, Hernád és a Felső-Tisza mellékén. Ugyanakkor az etnikai tömbjüktől elszakadt, attól távol fekvő, Morva-, Vág-, Poprád-melléki magyar határőrfalvak beolvadása is felgyorsult (Kniezsa I. 1939: 98). A magyar településterület etnikai jellege a 15. századra a szlávok, besenyők, – a fegyveres szolgálataik fejében területi autonómiát élvező, a 13–14. században betelepített – kunok és jászok egy részének nyelvi asszimilációja, illetve a belső telepítések révén meglehetősen homogénné vált. Szintén a magyarok számára kedvező etnikai változás volt a magyar vonzáskörzettel rendelkező, többnyire német alapítású és lakosságú városok népességének magyarosodása, a középkor végére gyakran magyar többségűvé válása (pl. Buda, Kolozsvár, Nagybánya, Beregszász, Eperjes, Rozsnyó). Az imént vázoltakkal ellentétes előjelű változásnak számított a magyar etnikai terület zsugorodása Erdély egyes részein és a Délvidéken. A járványok, háborús (főként török) pusztítások eredményeként a Mezőség és a Maros-völgy elnéptelenedő egyes magyar (és a Szászföld szász) falvaiba a 15. század folyamán egyre nagyobb tömegben ereszkedtek le a környező hegyvidékről románok. A délvidéki, törökellenes honvédelem által leginkább érintett (pl. Szerém, Keve, Krassó) vármegyékből Mohács előestéjére szinte eltűnt a magyarság, átadva helyét a Balkánról észak felé, több hullámban menekülő szerbeknek.

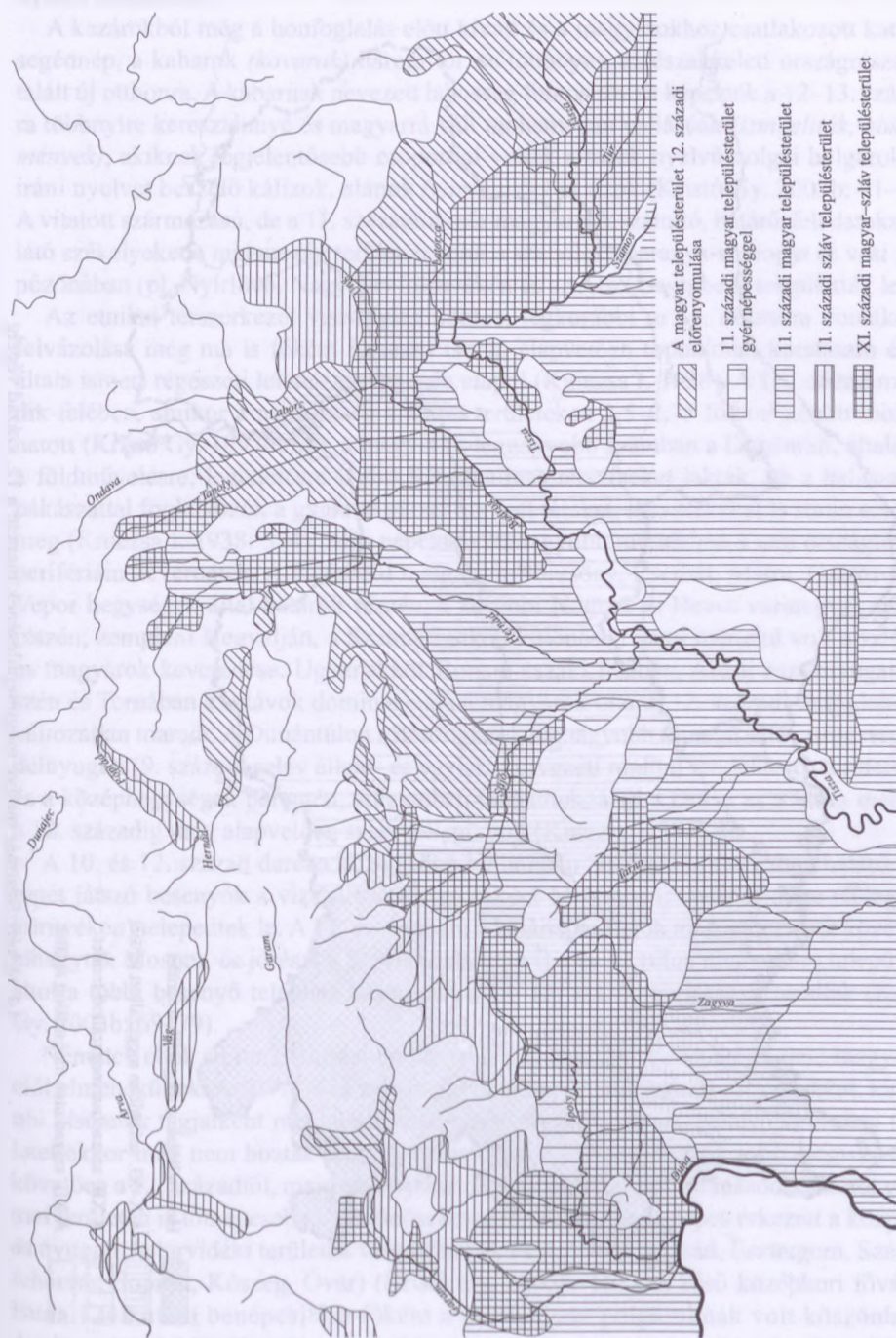
A középkorban összességében az államalkotó etnikumnak, a magyaroknak kedvező etnikai folyamatok eredményeként a magyarság aránya a 15–16. század fordulójára (Mályusz E. és Szabó I. szerint) az ország kb. 4 milliós lakosságán belül elérte a 80%-ot (Mályusz E. 1939: 112–124). Szabó István szerint a 15. század végi etnikai megoszlás a következő volt: 3 200 000 magyar, 150 000–200 000 román, 80 000–120 000 ruszin, 150 000–200 000 német, 50 000–150 000 szerb, 300 000–400 000 „tótág” (szlovákok, szlavónok-horvátok, szlovének?) (Szabó I. 1941: 51). Kubinyi András (1996: 135–161) vármegyei szintű népességszámításait alapul véve és az egyes megyék népességét az egyes települések etnikai többsége alapján a különböző etnikumok között szétosztva, szerintünk a Magyar Királyság középkor végi 3,1 milliós népességének etnikai megosz-

lása talán a következő lehetett: 2–2,1 millió fő (kb. 66%) magyar, kb. 1–1,1 millió nem magyar (pl. 340 ezer szlávón-horvát, 200 ezer német, 180 ezer román, 170 ezer szlovák, 100 ezer szerb). A magyar nyelvhatár a mai Szlovákia, Kárpátalja területén a jelenleginél átlagosan 20–30 km-rel északabbra húzódott, sőt a távoli északon a magyar etnikai területhez kanyarította Sáros megye középső területeit, Eperjes környékét is (Kniezsa I. 1941). Erdélyben a Székelyföld etnikailag még összefüggött az akkor még túlnyomórészt magyar jellegű Erdélyi-medencével (Mezőség, Maros-völgy). A Szamos, Kraszna, Sebes-Körös és Maros völgyében korábban még megfigyelhető magyar etnikai korridort egyre több helyen, immár széles sávban szakította át az Erdélyi-középhegység területén délről észak felé terjeszkedő románság. Délen a fokozódó balkáni délszláv, főleg szerb beáramlás ellenére a Bánság sík- és dombvidéki része (északnyugati harmada), a Bácska teljes egésze, a Szerémség északi pereme, illetve Eszék–Valkóvár (ma Vukovár) vidéke túlnyomórészt még magyar népességű volt. Ezeken a 15. század első felében még gazdaságilag virágzó, nagy népsűrűségű délvidéki, szerémségi, Bács vidéki (bácskai), bánsági (bánati) területeken a határvidéki folytonos török portyázások, pusztítások, az 1514-es parasztháború és az azt követő megtorlások következményeként az itteni magyarság lélekszáma jelentősen lecsökkent, etnikai területének korábbi homogenitása, majd etnikai dominanciája – a feltartóztathatatlanul beáramló szerb menekültek miatt – az 1520-as évek elejére végleg megszűnt.

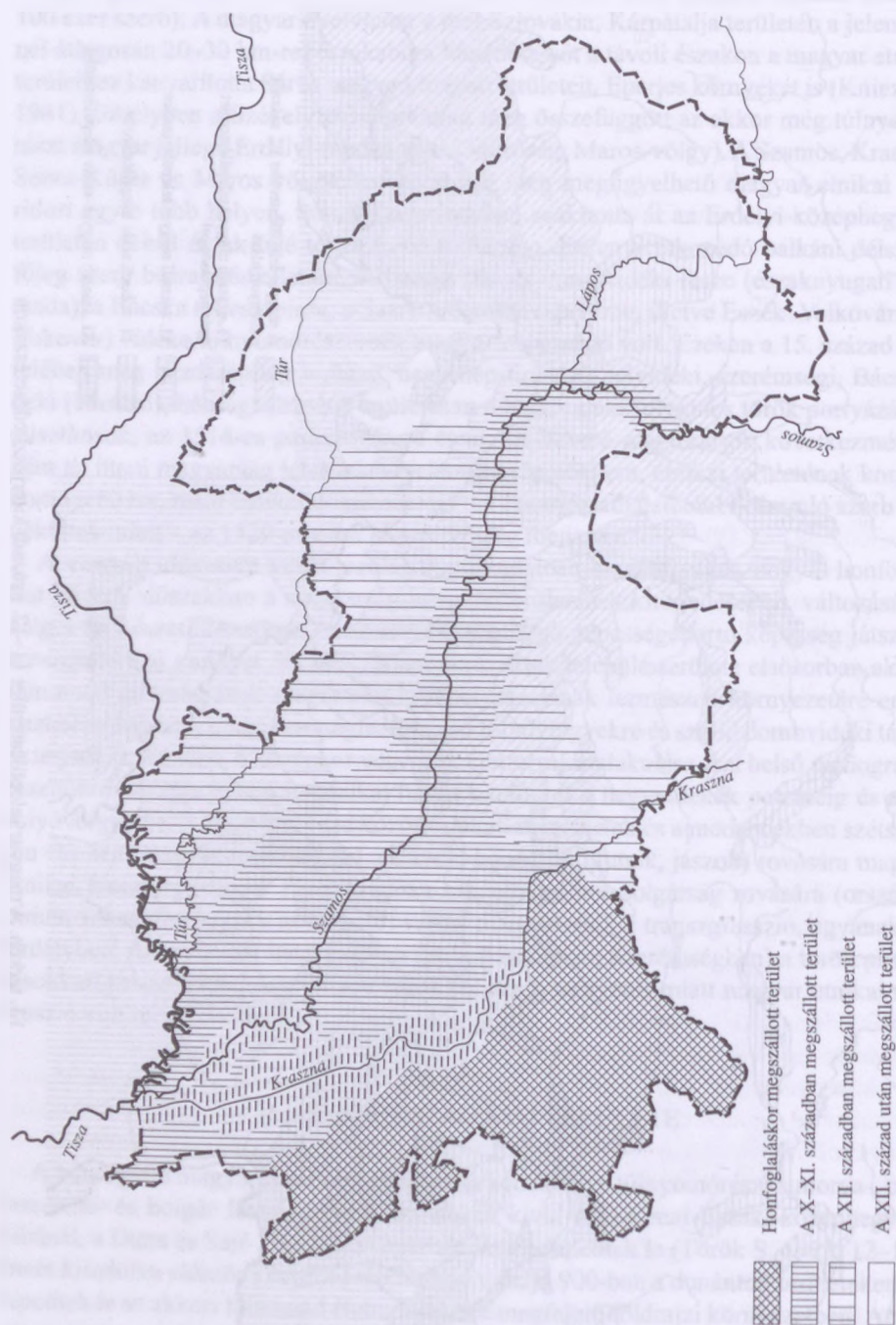
A vizsgált időszakra vonatkozólag összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a honfoglalást követő időszakban a magyarság településterületének kiterjedésében, változásában még a természeti környezet és az azzal összefüggő népességtartó képesség játszott a meghatározó szerepet. Ez időszakban nemzetünk településterülete elsősorban akkori félnomád életmódjának megfelelő, korábbi hazájának természeti környezetére emlékeztető erdős sztyeppre, a stratégiai fekvésű folyóvölgyekre és szelíd dombvidéki tájakra terjedt ki. Később, a középkor végéig az életforma átalakulása és a belső demográfiai feszítőerő következtében az etnikai határt kitolódott a hegyvidékek pereméig és azok folyóvölgyeibe. A 10–14. század között a lakatlan területek és a medencékben szétszórta élő nem magyar népesség (pl. szlávok, besenyők, kunok, jászok) rovására magyar etnikai transzgresszió, a 15. században főként a német polgárság rovására (országos dimenzióban szerénynek nevezhető) városi magyar etnikai transzgresszió, ugyanakkor Erdélyben, illetve a déli határvidéken (pl. a Bánságban, Szerémségben) a török pusztításokkal, járványokkal összefüggő román és szerb térnyerés miatt magyar etnikai regresszió volt megfigyelhető.

MAGYARORSZÁG MAI TERÜLETE

A honfoglaló magyarok a Felső-Tisza-vidéken átkelve túlnyomórészt a morva-, panon-szláv és bolgár fennhatóságú területeken kívül eső, a mai Északi-középhegység lábánál, a Duna és Sajó között fekvő területeken telepedtek le (Török S. 1973: 12–13). Innét kiindulva először az Alföld többi részén, majd 900-ban a dunántúli területeken telepedtek le az akkori félnomád életmódjuknak megfelelő földrajzi környezetben. Árpád magyarjai a rendkívül gyér népsűrűségű (0,7 fő/km², Kristó Gy. 2003b: 34) területen túlnyomórészt szlávokat, északkeleten és a Dunántúl északi részén – nyelvükben már

13. térkép. A magyar településterület 11–12. századi kiterjeszkedése északon

14. térkép. Szatmár megye megtelepülésének menete a 12. század végéig

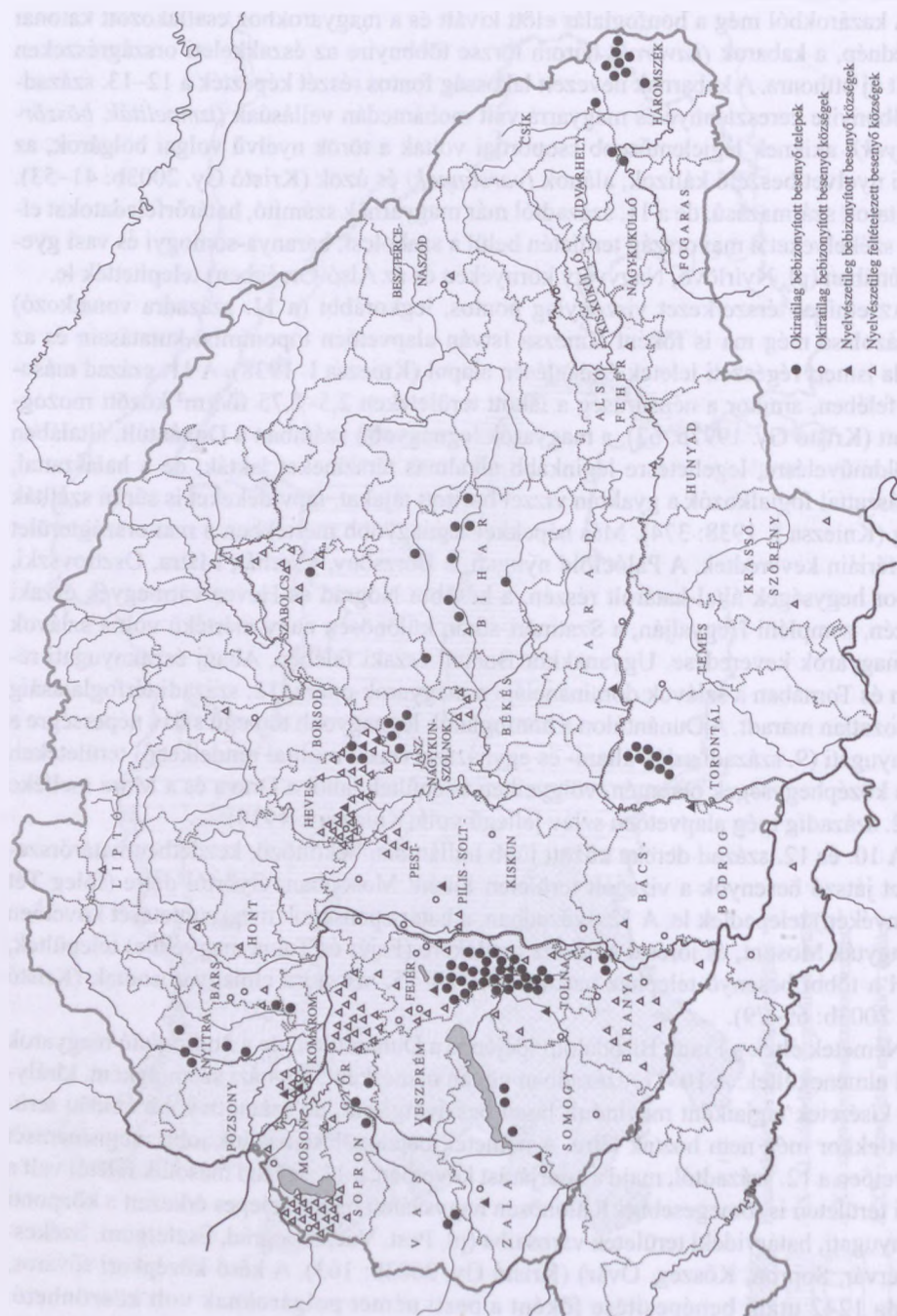
jórészt elszlávosodott – avarokat, a csongrádi Tisza-vidéken bolgár (*nándor*) szórványokat találhattak.

A kazárokból még a honfoglalás előtt kivált és a magyarokhoz csatlakozott katonai segédnép, a kabarok (*kavarok*) három törzse többnyire az északkeleti országrészekben talált új otthonra. A kabarnak nevezett lakosság fontos részét képezték a 12–13. századra többnyire kereszténnyé és magyarra vált mohamedán vallásúak (*izmaeliták, böszörmények*), akiknek legjelentősebb csoportjai voltak a török nyelvű volgai bolgárok, az iráni nyelvet beszélő kálizok, alánok (*varsányok*) és úzok (Kristó Gy. 2003b: 41–53). A vitatott származású, de a 11. századtól már magyarnak számító, határőrfeladatokat ellátó székelyeket a mai ország területén belül a szabolcsi, baranya-somogyi és vasi gye-püzónában (pl. Nyírlövő, Nagyváty környékén és az Alsó-Örségyben) telepítették le.

Az etnikai térszerkezet viszonylag pontos, legkorábbi (a 11. századra vonatkozó) felvázolása még ma is főként Kniezsa István alapvetően toponimiai kutatásain és az általa ismert régészeti leletek értékelésén alapul (Kniezsa I. 1938). A 11. század második felében, amikor a népsűrűség a lakott területeken 2,5–2,75 fő/km² között mozgatható (Kristó Gy. 1997b: 62), a magyarok legnagyobb számban a Dunántúlt, általában a földművelésre, legeltetésre leginkább alkalmas térszíneket lakták, de a halászzattal, pákászzattal foglalkozók a gyakran vízzel borított tájakat, lápvidékeket is sűrűn szállták meg (Kniezsa I. 1938: 374). Más népekkel legnagyobb mértékben a mai országterület periferiáin keveredtek. A Palócföld nyugati, a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Osztrovszki, Vepor hegységek által határolt részén, a későbbi Nógrád és Heves vármegyék északi részén, zempléni Hegyalján, a Szatmári-síkon különösen nagy mértékű volt a szlávok és magyarok keveredése. Ugyanakkor Borsod északi felében, Abaúj északnyugati részén és Tornában a szlávok dominanciája a magyarok ottani, 12. századi térfoglalásáig változatlan maradt. A Dunántúlon a honfoglalók legnagyobb tömegű szláv népességre a délnyugati (9. századi szláv állam- és egyházszervezeti múlttal rendelkező) területeken és a középhegységek peremén, völgyeiben települtek, ahol a Dráva és a Mura melléke a 12. századig még alapvetően szláv jellegű volt (Kniezsa I. 1938).

A 10. és 12. század dereka között több hullámban beköltöző, kezdetben határőrszerpet játszó besenyők a vizsgált területen főként Mosonban, Győrtől délre (főleg Tét környékén) telepedtek le. A 12. században, a határispánságok megszüntetését követően elhagyták Mosont, és jórészt a Sárvíz mellékeire (Fejér és Tolna megyékbe) települtek, ahol a többi besenyő telephez hasonlóan a 14–15. századra elmagyarosodtak (Kristó Gy. 2003b: 69–79).

Németek éltek a Frank Birodalom idején is a Dunántúlon, de a honfoglaló magyarok elől elmenekültek. A 10–11. században ugyan nemesként, egyházi személyként, királynői kíséret tagjaiként megindult lassú beszivárgásuk, de számottevőbb etnikai területet ekkor még nem hoztak létre. A németek betelepülése hazánk jobb megismerését követően a 12. századtól, majd a tatárjárást követően, a 13. század második felétől vált a mai területen is tömegesebbé. Különösen nagyszámú német telepes érkezett a központi és nyugati, határvidéki területek városaiiba (pl. Pest, Vác, Visegrád, Esztergom, Székesfehérvár, Sopron, Kőszeg, Óvár) (Kristó Gy. 2003b: 163). A késő középkori főváros, Buda 1242 utáni benépesítése főként a pesti német polgároknak volt köszönhető. A németek térhódítása a városok mellett a nyugati határvidék falvaiban és a Hernád völgyében (pl. Hidas-, Tornyosnémeti, Gönc, Vizsoly) volt számottevő.

15. térkép. A magyarországi besenyő telepek a 12–13. században

A Német-római Birodalom újlatin nyelvet beszélő népei (olaszok-velenceiek, lombardok és németalföldi vallonok) főként az Árpád-korban vándoroltak be nem csupán az élénk kereskedelemmel jellemezhető városokba (pl. Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár, Pécs, Eger), hanem számos vidéki területre (pl. Eger-völgybe, zempléni Hegyaljára, Baranyába) is, ahol falvaik többnyire nevükben hordozták az „olasz” elnevezést (Kristó Gy. 2003b: 176–177).

A vallási és etnikai közösségként értelmezhető zsidóság a magyarokkal már azok honfoglalását megelőzően is kapcsolatban állt. A többségében német területekről és a tatárjárást követően betelepült zsidók legjelentősebb közösségei Budán és Esztergomban voltak fellelhetők, de jelentős volt számuk Sopronban, Győrben, Tatán és Vácott is (Scheiber S. 1969).

A vitatott származású, török nyelvű, keleti lovas nomád nép, a kunok 1239 és 1245 között érkeztek az országba, ahol a magyarokkal való folytonos életmódbeli összetűzések miatt, gyorsabb beolvadásuk érdekében, uralkodóink kezdetben széttelepítésükkel kísérleteztek. Csupán az 1279. évi, a nomád kunok megkeresztelkedéséről, állandó letelepítéséről is rendelkező kuntörvény jelöli ki számukra tartós lakóhelyül a gyér népeségű, illetve szinte lakatlan, később Kis- és Nagykunságnak nevezett tájakat (Pálóczi Horváth A. 1989; Kristó Gy. 2003b). Társadalmi integrációjuk, megkeresztelkedésük és állandó letelepedésük még a 14. században is zajlott, nyelvi elmagyarosodásuk pedig csak a 16. században fejeződött be.

A 13. században a kunokkal együtt beköltöző (Selmeczi L. 2005; Langó P. 2006), iráni eredetű, oszét nyelvet beszélő jászok főként Esztergom és Pilis vármegyék határvidékén (pl. Pilisjászfalu) és a később Jászságnak nevezett, akkor még gyér magyar népességű tájegységben telepedtek le. Keresztény hitre a kunoknál gyorsabban tértek át (Györffy Gy. 1990), de végleges elmagyarosodásuk esetükben is a 16. századra tolódott.

A törökök elől menekülő szerbek a 15. században többnyire még despotáik, földesuraik (pl. Lazarevics, Brankovics, Jaksics) birtokszerzése révén kerültek a vizsgált területre (pl. Debrecen, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Újfehértó, Szentes–Donáttornya, Mezőhegyes, Dombegyháza) (Borovszky S. 1896–1897; Ivić, A. 1929; Blazovich L. 1997). Az Al-Duna menti Keve és környékének szerb lakossága a 15. század derekán menekült a Csepel-szigetre, ahol új településüket Kiskevének (majd Ráckevének) nevezték el.

A 15. század végén (1495) Kubinyi András (1996) adataiból kiindulva, számításaink szerint a Magyarország mai területén élt népesség száma 1 030 000 fő, a népsűrűség 11,1 fő/km² lehetett. Legsűrűbben a Budát és Visegrádot is magában foglaló Pilis (35,7 fő/km²), valamint Baranya és Tolna vármegyéket (25–21 fő/km²) lakták, míg az alföldi megyéknek km²-enként tiznél is kevesebb lakója lehetett (a Kunság népsűrűsége akkor 2,2 fő/km² volt). Települési szintű kutatásaink összegzése alapján úgy véljük, hogy a több mint egymilliónyi népesség 96%-a számított magyarnak, 1,9%-a a végleges elmagyarosodás közelébe került jásznak és kunnak, 1,6%-a németnek, 0,5%-on pedig a szerb menekültek, szlavón, szlovén (vend) és vallon szórványok osztoztak. A vizsgált 3757 települési egység közül 3621-ben lehetett abszolút vagy relatív többségben a magyarság (illetve a magyar hangzású családnévvel rendelkezők vagy a magyar jellegű földrajzi nevek). A jelenlegi államterületen élt egymilliónyi magyar több mint harmada a legsűrűbb településhálózattal rendelkező Dunántúl déli felében (Somogy, Baranya,

16. térkép. A Kárpát-medence etnikai térképe a 15. században

Tolna, Zala) élt. Főként Kubinyi András számításai alapján legtöbb magyar a magyar–német lakosságú Budán (13 500 fő), Pesten és a csaknem teljesen magyar Szegeden (9500–9500 fő) élhetett. 4-5 ezer körüli népességet feltételezhetünk Egerben és Gyöngyösön, 1 és 2 ezer közöttit Miskolcon, Debrecenben, Gyulán, Mezőtúron, Cegléden, Esztergomban, Pápán (Kubinyi A. 1996, 2000).

Leginkább jelentékeny nem magyar etnikai csoport a németiség volt, akiknek túlnyomó többsége szabad királyi városokban, mezővárosokban élt. A városi németiség Sopronban, Kőszegen, Szentgotthárdon, Nagymaroson és Vácott a lakosság többségét képviselte, de Budán, Pesten, Visegrádon és Óváron számuk elmaradt a magyarokétól. A 14–15. században a spontán és szervezett telepítések eredményeként lendületesen terjeszkedő német településterület keleti határa már átlépte a mai osztrák–magyar államhatárt. 1495-ben a Mosoni-síkság településeinek többsége, a Sopron környéki, Alsó-Pinka-völgyi és egyes Rába-völgyi falvak lakosságában a német volt a meghatározó elem (Breu, J. 1970).

A 14 ezer főnyi kunok rendkívül gyér népsűrűségű, szétszabdalt jellegű magyar települések közé ékelődő, autonómiával rendelkező településterülete a mai Kiskunságban (Halas-, Kara-/Mizse-, Kecskemétszék), Nagyunságban (Kolbászsék) és Fejér vármegyében (Hantosszék) volt fellelhető (Gyárfás I. 1870; Kring M. 1932; Györffy Gy. 1990; Hatházi G. 2006). A 8 ezer fős jász népesség magyarokkal vegyesen élt a mai Jászság területén, ahol a 15. században létrejött autonóm székük központja a mezővárosi rangra emelkedett, „Magyar-” és „Jászvárosból” álló Berény volt (Hatházi G. 2006).

A szerb menekültek csupán az 1440 után, a Csepel-szigeten általuk alapított Kiskeviben (Ráckeven) alkottak többséget, melynek népességszáma ekkor elérhette a kétezer főt (Kubinyi A. 2000). A Dráva-melléken, Sellyétől nyugatra két tucat kicsiny faluban még „tótnak”, szlavónnak nevezett katolikus délszlávokat lehetett feltételezni, akik a Dráván túli néptársaikhoz hasonlóan később horvát tudatúvá váltak. A Vendvidék Magyarországon maradt részén, Szentgotthárdtól délre a 13. századtól meginduló szláv betelepülés eredményeként a szintén „tótnak” vagy (német közvetítéssel) „vendnek” nevezett lakosság a középkor végén 8-9 apró faluban alkothatott többséget. Az Árpád-korban még számottevő „Latinus” vagy „Gallicus” nevet viselő, újlatin nyelvű, később elmagyarosodott népesség tagjai közül csupán az Eger-völgyi (kis- és nagytályai) vallonok tudták etnikai különállásukat a 16. század elejéig megőrizni (Oláh M. 1985/1536).

SZLOVÁKIA MAI TERÜLETE

Árpád honfoglaló magyarjai a vizsgált területen elsőként a Bodroghöz vidékét, majd 900 után a Kisalföld északi részét vették birtokba, és kezdték meg a letelepülést. Az újonnan érkezett magyar törzsek nem verték szét (Čaplovič, D. 1996: 43) az itt talált szláv és avar (onogur–fehér-magyar?) településszerkezetet, hanem rátelepültek arra, és egybeolvadtak a helyben maradt lakossággal. A honfoglaló magyarok elsőként az akkori, feltehetően félnomád életmódjuknak leginkább megfelelő árvízmentes sík és dombvidéki területeket vették birtokba, amelyeket a kalandozásokat lezáró sorozatos vereségek után gyepükkel és székely, besenyő határőrnépességgel igyekeztek védeni a külső támadásokkal szemben (Melich J. 1929). A mai Szlovákia területén a helynevek a honfoglaló

törzsek közül Kürtgyarmat, Keszi és Megyer nevét őrizték meg legnagyobb számban (Török S. 1973: 76–190). A vizsgált terület felét, főként a Kárpátok vonulatait ekkor még szinte lakatlan, királyi birtoknak számító erdőségek borították (Kniezsa I. 1938). A szláv lakosság elsősorban a hegyvidéki medencékben (Turóc, Liptó, Szepes stb.), a nagyobb folyók mellékén (Vág, Nyitra, Garam, Hernád) és a hegyvidék déli előterében (Zemplén, Abaúj, Torna, Gömör, Nógrád) élt. A magyaroknak a hegyek lábáig – általában a tölgy-bükk határáig – terjedő etnikai területe a Pozsony–Nagyszombat–Galgóc–Nyitra–Bars–Hont–Szécsény–Pelsőc–Borsod–Kassa–Zemplén vonalában érintkezett a szlávokéval. Az eltérő természeti tájak és etnikumok ezen érintkezési zónájában, a későbbi vásárvonal mentén már a korai Árpád-korban is különösen nagy település- és népsűrűség volt megfigyelhető (Ruttkay, A. 1985: 5). Az említett, korai gyepűvonalon (Pozsonynádas, Vágőr, Appony, Garamszentbenedek, Őrhalom, Lévárt, Pelsőc, Borsod-Edelény) túl a magyarokat, székelyeket a 11–12. században főként a stratégiai fontosságú, határközeli folyók (Morva, Vág, Poprád, Tarca, Szekcső, Laborc) mellékén települt határőrfalvak (Pozsony vm.: Magyarfalu, Nagylévárd, Székelyfalva, Morvaőr; Liptó vm.: Magyarfalu, Hybbe; Szepes vm.: Strázsa, Nagyőr; Zemplén vm.: Örmező) lakói képviselték, akik közül a Gömör-őrök Szepességre költözött lándzsás kismenesei jelentették az egyik legnagyobb tömeget (Fekete Nagy A. 1934: 38–47). A sárosi, Eperjes környéki – a Tarca és Szekcső mellékén a helyi gyér szláv népességre a 10–13. században települt – magyarság szintén határőrfunkciót látott el, de a Hernád-völgyi magyar-szláv etnikai folyosó révén mint etnikai „főlsziget” a magyar etnikai törzsterület részét is képezte (Kniezsa I. 1938: 382; Varsík, B. 1977: 534).

A mai Szlovákia területének 11–12. századi fokozódó benépesülésében az említett szlávokon és magyarokon kívül a korai – főként bányász jellegű – német kolonizáció is jelentős szerepet játszott (Schünemann, K. 1923). A paleo- és mezozoos kristályos és neogén vulkáni övezetre (főleg a színesfém- és vasérc kitermelésére) koncentrálódó német bányász kolonizációnak ez a korai fázisa az alábbi kolostorok telepítő tevékenységének volt köszönhető: garamszentbenedeki bencés apátság (Bakabánya, Újbánya), bozói premontrei prépostság (Selmezbánya), jászói prépostság (Gölnicbánya) (Verešák, J. 1974: 459–460). Az említett magyar, szláv, német telepítések eredményeként a 13. század első felében, a mai Szlovákia területén már 1612 település volt kimutatható, legnagyobb számban Nyitra (258), Pozsony (195), Gömör (132) Bars és Hont (125–125) vármegyék mai szlovákiai részén (Žudel, J. 1984).

A tatárjárás (1241–1242) pusztításait követően a főként lakatlan erdő borította, hegyvidéki királyi birtokok fokozatos eladományozása és az azt követő kolonizáció a korábbiakhoz képest sokkal nagyobb lendületet kapott. A 13. század második felében felgyorsult kolonizációt a kézenfekvő gazdasági okok (adófizetők számának növelése, ásványkincsek kitermelése stb.) mellett katonai szempontok (megfelelő demográfiai háttérrel rendelkező, sikeresen védhető kővárak építése) is motiválták. A tatárjárás egyik legfőbb katonai tanulságának a gyepű határvédelmi és a belső földvárrendszer elavultságának felismerése számított, mely a 13. század második felében országosan, így a Felvidéken is nagyarányú kővárépítési hullámot indított el a stratégiai fontosságú védelmi pontokon. A sokszor lakatlan hegyvidéki környezetben létrejött „sasfészkek” ellátása viszont szükségszerűen a környék benépesítését eredményezte. Túlnyomórészt a tatárjárást követő évszázadban részben spontán, részben szervezett migráció kere-

1. Szádelői sziklaszoros
(Abaúj-Torna vm.)

2. Halászat „tesziveszi” hálójával a Bodrogon.
Alsóberecki (Zemplén vm.)

3. Vizenyős ártéri rét, galériaerdő. Tiszakürt
(Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

4. A Sugovica Duna-ág. Baja
(Bács-Bodrog vm.)

5. Ácsolt harangtorony. Felsővály
(Gömör-Kishont vm.)

6. Hollókő vára
(Nógrád vm.)

7. Tehénészta a havason. Gyimes-völgy (Csík-Gyergyó vm.)

8. Tehéncsorda legelője a hagyásfa körzetében. Homoródszentpál (Udvarhely vm.).

9. Szénégető boksa. Nyárádremete környéke (Maros-Torda vm.)

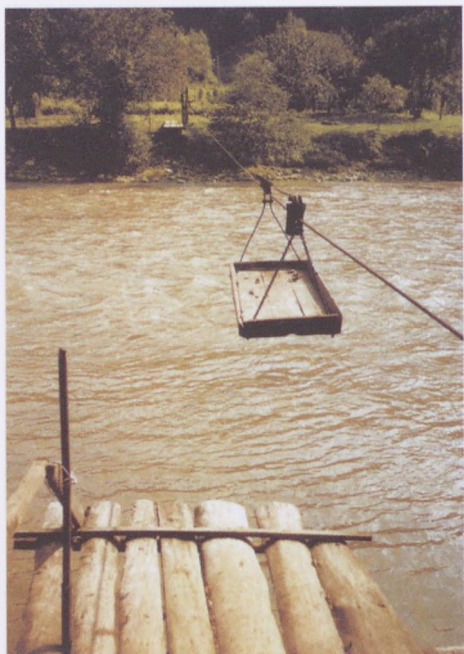
10. Erodált domboldal az erdélyi Mezőségen.
Bálványosvára (Szolnok-Doboka vm.)

11. Pince és boronaház a szőlőhegyen.
Köszegremete (Szatmár vm.)

12. Teraszos földművelés a Székelykő aljában. Torockó (Torda-Aranyos vm.)

13. Függőhid a Tiszán. Rahó
(Máramaros vm.)

14. Itatás a Tiszán. Milota
(Szatmár vm.)

15. Karózott szőlőültetvény. Kőszegremete (Szatmár vm.)

16. A falu irtványai a havasok aljában. Ozsdola (Háromszék vm.)

17. Kaszálók és krumpliföld az irtványban. Domokos (Szolnok-Doboka vm.)

18. Református templom a Szamos szigetén.
Csengersima (Szatmár vm.)

19. Szélmalom a tési fennsíkon. Tés
(Veszprém vm.)

20. Vízimalom a Túron. Türistvándi (Szatmár vm.)

21. Nádfedelű házak a zsellérsoron. Sukoró (Fejér vm.)

22. Bányászkolónia házai. Járdánháza-Vajács bányatelep (Borsod vm.)

tén belül főként alsó-ausztriai, morvaországi, sziléziai németek érkeztek a Felvidékre, ahol főként szláv (részben magyar) falvakra való rátelepüléssel megvetették a későbbi virágzó városok alapjait (pl. Zsolna, Rózsahegy, Németlipcse, Körmöcbánya, Besztercebánya, Rozsnyó, Dobsina, Igló, Lőcse, Késmárk, Eperjes, Bártfa, Kassa) (Varsík, B. 1958). Megjegyzendő, hogy a legrégibb felvidéki városok közül (eltekintve a már említett bányavárosoktól) pl. Pozsony, Nagyszombat, Korpona, Zólyom már a tatárjárás előtt német többségűvé vált. A gazdasági életre rendkívül kedvező hatást gyakorló, folytatódó német bányász- és városi kolonizáció mellett a német etnikai terület a rurális területeken is nagy teret nyert (Fügedi E. 1938, 1953). A határvidéki háborús pusztítások és a tatárjárás eredményeként a 13–14. századra váltak alapvetően német etnikumúvá olyan, korábban szláv-magyar jellegű területek, mint a Morva folyó alsó melléke, Pozsony környéke (pl. Dévény, Szenc, Somorja) és a Kis-Kárpátok délkeleti előtere (pl. Szentgyörgy, Bazin, Modor, Nagyszombat) (Varsík, B. 1984: 89–151). A lakatlan területeket birtokba vevő, főként 14. századi soltész kolonizáció eredménye volt a később „Hauerlandnak” nevezett német etnikai terület létrejötte Nyitra, Bars, Turóc vármegyék határvidékén. A tatárjárást követő német („szász”) telepítés legnagyobb eredménnyel a Szepességben zárult, ahol 62–64 „szász” város és falu (Fekete Nagy A. 1934) révén, a Dunajec lengyel–magyar határfolyótól Szepsiig, Kassáig, Rozsnyóig nyúló, többé-kevésbé összefüggő német etnikai terület jött létre a meggyérült lélekszámú szláv, határőr magyar lakosságra való rátelepüléssel, illetve a lakatlan területek egy részének birtokbavételével.

Ezen évszázadokban kezdett számbelileg különösen megerősödni és etnikai területét a lakatlan erdőségek rovására kiterjeszteni a szláv lakosság is a királyi és nagybirtokosi betelepítési akciók, az irtásfalvak (lehoták) tömegét eredményező, ún. soltész kolonizáció következtében, melynek legfőbb forrásának a helyi szlávság növekvő demográfiai ereje és a Kárpátokon túlról, a soltészok (akkori „telepítési vállalkozók”) vezetésével érkező (olykor különböző okok miatt menekülő) morva, cseh, lengyel telepesek tömegei számítottak (Ernyey J. 1926: 65–86). Ezek a szláv népelemek aztán már a Kárpátokon innen integrálódtak összefüggő és egységesülő nyelvű etnikummá, mely még a 14. században is a szlávság ősi, összefoglaló nevét (slovenin) használta, majd csak a 15. század folyamán kezdte önmagát a megkülönböztető „slovák”, „slovaci” néven nevezni (Szűcs J. 1982). A szlovákság egységesülése, etnogenezise szempontjából különösen nagy szerepet játszott a Felvidék huszita megszállása (1428–1462) és a cseh husziták tömeges beköltözése a 15. században. Annak eredményeként, hogy a husziták különösen az északnyugati, Vág-völgyi területeken elősegítették beköltözésüket a szlovákok a 15. század végére már többségbe kerültek a háborúk során megfogyatkozott német polgárokkal szemben, pl. Szakolcán, Galgócon, Trencsénben, Nagytapolcsányban, Zsolnán, Rózsahegyben és Németlipcsén (Varsík, B. 1958).

A Felvidék szláv népességének középkor végi megerősödéséhez jelentős mértékben járult a 14. századtól kezdve az ún. „vlach jogú” kolonizáció is, mely főként a Kárpátok flis zónájának természetes és mesterséges hegyi, juhlegeltetésre leginkább alkalmas legelőire terjedt ki (Hromádka, J. 1943: 91). Annak ellenére, hogy a „vlach” kifejezés itt kétségtelenül nem etnikai („oláh-román”), hanem foglalkozási (pásztor) kategóriát jelent, a 14–15. században és a mai kelet-szlovákiai területeken ez alatt a soltészok vezetésével, a lengyel területekről bevándorló pásztor (vlach) népesség alatt

túlnyomórészt még ortodox vallású, ruszinok értendők. A Zemplén, Sáros és Szepes fokozatosan benépesülő hegyvidéki területei felől a vlach-ruszin lakosság a 15. században már feltűnt az észak-gömöri uradalmak (Murány, Csetnek, Krasznahorka) erdei, havasi legelőin, ahonnan még a 15. évszázadban juhnyájait terelve megkezdte a lipthói és árvi hegyvidék egyes részeinek birtokbavételét is (Ila B. 1957, 1976; Ratkós, P. 1984; Kniezsa I. 1934).

A tatárjárást követő békésebb időszakban a magyar etnikai tér fokozatos demográfiai feltöltődéséből eredő viszonylagos feszítőerő és a még főként királyi tulajdonban lévő, lakatlan, illetve gyér népességű hegyvidéki medencék, folyóvölgyek benépesítésének szükségességével összefüggően a Felvidék egyes, főként keleti területein sor került a magyar etnikum térnyerésére is. Részben a birtokadományozásokkal összefüggő jobbágytelepítések eredményeként különösen feltűnő volt a magyarság 13–14. századi etnikai előretörése, a helyi gyér szláv lakosságra való rátelepülése, azok többségének asszimilálása a Bodrog–Vihorlát–Szalánci-hegység közötti területen, Észak-Abaújban, Tornában, Kelet-Gömörben és az Ipoly mellékén (Varsík, B. 1964, 1973, 1977; Ila B. 1976; Bakács I. 1971). Sáros vármegyében az egyre inkább duzzadó népességű magyar etnikai terület közepén elhelyezkedő német város, Eperjes elmagyarosodása is felgyorsult a jobbágyok költözését jelentősen megkönnyítő királyi dekretumok kiadását (1397, 1407) követően. A német rurális vonzáskörzettel nem rendelkező, más német városokhoz hasonlóan Eperjes is hasztalan kísérelte meg az idegen etnikumú (ez esetben főleg magyar) népesség egyre tömegesebb beköltözését megakadályozni, melynek eredményeként a magyarok aránya Eperjesen 1459 és 1510 között 25%-ról 36,8%-ra nőtt. 1510-ben az 541 adófizetőből 52,7% német, 36,8% magyar, 3,5% szláv, 7% bizonytalan etnikai jellegű nevet viselt (Iványi B. 1940: 394). Királyi birtokadományozás révén, földművelési és katonai céllal nagyszámú magyart telepítettek ez időszakban a király gyér szláv népességű Zólyomi uradalmának északi részére, a későbbi Turóc és Liptó vármegyék területére is. Ennek eredményeként a 15. század elejére Turócban 20 magyar falu jött létre, melyek lakói a huszita háborúk végére jórészt beolvadtak a környező szlovák lakosságba (Mályusz E. 1922: 142–143). Általánosságban ez a folyamat (13–14. századi birtokadományozással összefüggő, etnikai térnyerés és 15. századtól felgyorsuló térvesztés, asszimiláció, elszlovákosodás) volt megfigyelhető a szlovák etnikai területen szórványban élt magyar nemesség körében is (Kniezsa I. 1939: 100–101). A szláv (szlovák)–magyar etnikai kontaktzóna nyugati szakaszain a magyarok a keleti területekhez képest sokkal kisebb és inkább csak ideiglenes etnikai-demográfiai térnyerésre tettek szert ez időszakban. A Vág völgyében (különösen Vágújhely és Galgóc között), a Kis-Kárpátok és Pozsony előterében pedig a tatárjárás során megfogyatkozott magyarság egyre inkább teret veszített a német és szlovák etnikummal szemben (Kniezsa I. 1941: 18). A Duna és a hegyvidék közötti, alapvetően alföldi, szelíd dombvidéki magyar etnikai területen a 11–12. századhoz viszonyítva – a nyelvhatár említett hullámzásán kívül – a jelentősebb (pl. zoboraljai, Vágsellye környéki) szláv nyelvszigetek, szórványok elmagyarosodása számított még figyelemre méltó etnikai változásnak.

A középkor végén, az 1495-ös országos adóösszeírás időpontjában, a felvidéki vármegyék (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Gömör, Szepes, Abaúj, Torna, Sáros és Zemplén) területén legalább 413 500 lakos élhetett (Kubinyi A. 1996), akiknek becslésünk szerint 45%-a volt szláv (szlovák, ruszin),

38%-a magyar és 17%-a német. A vizsgált vármegyék közül Pozsony és Szepes német, Gömör, Abaúj, Torna és Zemplén népességének abszolút többsége magyarnak számított. A tíz legnépesebb, 4500–1500 lakossal rendelkező város (Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Eperjes, Bártfa, Besztercebánya, Selmecebánya, Lőcse, Késmárk és Körmöcbánya) mindegyike még német többségűnek mutatkozott, de már erős magyar és szlovák kisebbséggel (Paulinyi O. 1958; Gácsová, A. 1974; Iványi B. 1941; Fügedi E. 1956; Granasztói Gy. 1980; Szabó I. 1941). Az említett városokon kívül nagy kiterjedésű volt a német etnikai terület Pozsony megyében a Somorja–Szenc–Nagyszombat német városok és a Kis-Kárpátok között, illetve Pozsony északi és déli előterében. A német („szász”) településterület Szepes megye túlnyomó részére is kiterjedt, de az északi területeken (Szepesi Magura, Dunajec vidéke) a gorál-lengyelekkel és ruszinokkal, a Hernád völgyében, a Poprád–Lőcse–Igló–Szepesvár országos jelentőségű főútvonal övezetében a szlovákokkal szemben veszítettek egyre nagyobb teret. Az említett szepesi és pozsonyi területeken kívül 1495 környékén még tekintélyes számú német nyelvsziget volt fellelhető Sárosban (Eperjes, Bártfa, Kisszeben), Abaújban (pl. Kassa, Abaújszina, Szepsi), Észak-Gömörben (pl. Rozsnyó, Dobsina, Csetnek, Alsósajó) és a mai közép-szlovákiai területeken (pl. Besztercebánya, Zólyom, Korpona, Selmecebánya, Újbánya, Körmöcbánya, Nyitra-próna és környéke).

A magyar etnikai terület északi „határa” – pontosabban a többé-kevésbé vegyes etnikumú magyar–szlovák (helyenként magyar–német) kontaktzóna – ez időszakban a Somorja–Nagyszombat–Galgóc–Nyitra–Léva–Losonc–Rimaszombat–Rozsnyó–Jászó–Kassa–Gálszécs–Nagymihály vonal közelében stabilizálódott. Ez a vonal természetesen semmiképp sem volt merev etnikai határnak tekinthető, hiszen ettől északra és délre, különösen Nyitra, Hont és Zemplén középső területein jelentős számú magyar és szlovák kisebbség élt (Bakács I. 1971; Kniezsa I. 1941). A felvidéki magyarság, csakúgy mint a szlovákság, a 15. század végén még alapvetően rurális jellegű volt. Jelentősebb urbánus tömeget fokozatos beszivárgása révén csupán néhány német alapítású városban (pl. Eperjes, Kassa, Korpona, Bélabánya, Nyitra, Galgóc, Nagyszombat, Pozsony) képezett. A magyar etnikai területen – a már említett nyelvhatárhoz közeli mezővárosokon kívül – csupán Komárom város magyarsága volt számottevő.

A szlovák etnikai tér ez időszakban még túlnyomórészt a hegyvidéki medencékre, folyóvölgyek mellékére és a Nyugati-Kárpátok déli előterére terjedt ki, többnyire szabadon hagyva Árva, Észak-Trencsén hegyvidékeit, a Magas-, Alacsony-Táttra és a Gömör-Szepesi-érchegység hatalmas erdőség borította területeit. Az északkeleti határvidéken, Zemplén és Sáros északi periferiáin, illetve Szepes és Gömör határvidékén a pásztorkodó életmódú ruszinság később egyre jobban kiterjedő etnikai területe kezdett kialakulni.

KÁRPÁTALJA MAI TERÜLETE

A honfoglaló magyarságnak az Uzsoki-, Vereckei- és Tatár-hágón átkelő, az Ung, Latorca és a Tisza völgyében az Alföld irányába előretörő csapatai nem szállták meg rögtön Kárpátalja mai területét. A mai magyarlakta sáv a 10–11. század során is (mocsarakkal, erdőkkel tarkított) gyeprővidék volt, ahol csupán a mai Ungvár–Beregszász

vonaltól nyugatra éltek (szlávokkal erősen keverten) magyarok, akik főként a későbbi Szabolcs és Szatmár vármegyék területén letelepült Kende (Kündü) törzshöz tartoztak (Kniezsa I. 1938: 385; Szabó I. 1937: 17). A lakatlan, erdős hegyek lábánál és a Felső-Tisza völgyében ugyanakkor gyér lélekszámú szláv népesség élt. A tiszaháti magyar népfelleg a királyi birtoknak, erdős hegyvidéki vadászterületnek számító gyeplévére a 12. században kezdett beszivárogni, ahol kezdetben a népesség alaprétegét a gyepléörök, királyi szolgák (vadászok, solymászok, erdőővök, darócok) képezték (Szabó I. 1937; Bélay V. 1943). Az erdőővök (ardók), erdei munkások (darócok) emlékét őrzik a környéken az alábbi településnevek: Beregardó, Szölösvégardó, Feketeardó, Ungdaróc, Beregdaróc. A tatárjárást követően, a 13. század második felétől, a katonailag elavulttá vált gyeplévédelmi rendszer megszűnésétől kezdve megindult az alig lakott, hajdani gyeplévének, az itt létesített új várbirtokoknak a benépesítése (Engel P. 1985; Bélay V. 1943). A folyóvölgyekben egyre intenzívebbé vált az alföldi magyarok beáramlása, akiknek településterülete a 14. században a Tisza völgyében Máramarosszigetig, a Talaboréban Kövesligetig, a Nagyágéban Lipcséig, a Borzsáéban Dolháig, a Latorcáéban Szentmiklósig, az Ungéban Ungvárig húzódott (Bélay V. 1943: 12). A 14. századtól egyre jobban fellendült sóbányászatnak is köszönhetően jelentősen kiterjedt máramarosi magyar etnikai tér legjelentősebb városainak a mai romániai Máramarossziget, Hosszúmező és a mai ukrainai Técső, Visk és Huszt számítottak. Ez utóbbi koronavárosokon kívül a 13. század második felétől királyaink jelentős számú szász (német) népességet (hospeseket) telepítettek – a mai kárpátaljai területen – még Lampertszászára (Beregszászba), az ugocsa Nagyszölösre, Nagyszászra (Tizzaszászfaluba) és Felszászra (Királyházára) is (Bélay V. 1943: 23; Szabó I. 1937: 21). A szász telepek – kiváltságaik elvesztése, magánföldesúri hatóság alá kerülése és a környező magyar jobbágyság beáramlása következtében – a középkor végére már szinte teljesen elmagyarosodtak (Szabó I. 1937: 25).

A lakatlan zempléni, ungi, beregi, máramarosi határvidéki területre a 13. század második felében megindult, a 14. század második felében felgyorsult a Kárpátalján őshonosnak semmiképp sem nevezhető ruszinok kenézeik vezetésével történő betelepítése Galíciából, Volíniából, Podóliából (Szobolevszkij, Sz. I. 1894; Petrov, A. 1913; Bonkáló, A. 1922). Hazánk északi részén először 1254-ben, Leszna és Csemernye falvakban említik a ruszinokat (ruténeket) (Hodinka, A. 1923: 14). A kezdetben alapvetően pásztorkodó életmódot folytató, folyamatosan beszivárogó etnikum először még a magyarok szomszédságában lévő, hegylábi zónákat, majd innét fokozatosan a határhoz közelebbi, magasabban fekvő területeket népesítette be (Bonkáló, A. 1922, 1939; Hodinka A. 1923; Lehoczky T. 1881–1882; Szabó O. 1913). Az egyre nagyobb számban beköltöző ruszinok etnogenezisében nagy szerepet játszott az Erdős-Kárpátok lábánál az Árpád-korban itt talált őshonos szláv (feltehetően fehér-horvát) és a Kárpátok területén délkeletről észak, északnyugat felé vándorló, pásztor életmódú vlach népességnek a folytonos etnikai utánpótlást élvező ruszinokba való beolvadása is.

Kubinyi András számításai alapján, az 1495-ös adóösszeírás időpontjában, a mai Kárpátaljára is kiterjedő Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyék területén 75 685 lakos élt 21 városban és 592 faluban (Kubinyi A. 1996; Csánki D. 1890–1913; Engel P. 2001), melyek közül becsléseink szerint 19 város és 347 falu számított magyar többségűnek. Ezen a területen a ruszin többségű falvak száma 137, a szlovák többségűeké 47,

a románoké 60 lehetett. Amennyiben feltételezzük, hogy ezen területen a városok és a falvak népességszáma között hozzávetőleg tízszeres különbség volt megfigyelhető (vö. Szabó I. 1937; Bélay V. 1943), akkor az említett megyék területén élt népesség 69%-a számított magyarnak, 16,8%-a ruszinak, 8,4%-a szlováknak és 7,5%-a románnak. A magyarok aránya Ung vármegyében 65%-ot, Beregben 81%-ot, Ugocsában 92%-ot ért el. Máramarosban pedig relatív (37,6%-os) többséget képviseltek a románokkal (32,6%) és ruszinokkal (29,8%) szemben. Kárpátalja mai területén a 15. század végén a magyar etnikai terület többnyire a 13. században felszámolt határvédelmi rendszer, a gyeplő vonaláig, a hegyvidék lábáig terjedt. Ezen magyar etnikai határt az Ung és a Tisza folyók között Ungvár–Szerednye–Munkács–Beregszentmiklós–Nagyszőlős városok jelölték ki. A magyar etnikai terület Ugocsa keleti részén és a sóbányászat felvirágzásáig szinte lakatlan Máramarosban, a hajdani gyeplőzóna Tisza melléki részén is nagy területre terjedt ki, ahol a magyar településhálózat legfontosabb tagjait Huszt, Visk, Técső és a mai romániai Hosszúmező és Máramarossziget városok képezték. A 13–14. századtól bevándorolt német, flamand bányászok, iparosok, szőlőművelők utódai a 15. század végére már többnyire beolvadtak a magyarságba (Szabó I. 1937: 24, 25; Bélay V. 1943: 27). Számottevőbb német nevű lakos már csak Viskén, Szászfalun, Beregszászon volt fellelhető. A közel 13 ezer fős ruszin etnikum a 15. század végén már 137 faluban alkotott többséget. A ruszin falvak többsége ekkor még a magyar etnikai terület szomszédságában, a hegyvidék délnyugati lejtőin és az Ung, Latorca, Borzsava, Nagyg, Talabor, Tarac folyók felső, hegyvidéki szakaszán volt fellelhető. A 15. század végén Máramaros, Bereg és Ung hegyvidéki területeit még mindig többnyire lakatlan erdőségek, havasi legelők borították.

ERDÉLY MAI TERÜLETE

„Erdély” fogalma alatt írásunkban az 1920-ban Romániához csatolt korábbi magyar területek egészét értjük. A Kárpát-medencébe érkező honfoglaló magyarság törzsei a Keleti-Kárpátok szorosain áttörve először az Erdélyi-medencét vették birtokba, majd a Maros, Sebes-Körös völgyén és a Meszesi-kapun áthaladva csatlakoztak az Észak-keleti-Kárpátok, a Tisza völgye felől érkező, Árpád vezette társaikhoz, hogy 895-ben birtokba vegyék a ma Alföldnek nevezett területet (Bóna I. 1986: 200). A magyarság – nomád, félnomád állattenyésztő életmódjának megfelelően – első lépcsőben a sztyeppvidékeket, a legeltetésre alkalmas tölgyerdőket, Erdélyben a Maros vonalától északra fekvő területeket (főként a Mezőséget) és az Alföld keleti peremét szállta meg (Makkai L. 1986: 267). Az erdélyi magyar honfoglalásban az egész magyar törzsszövetséget sóval ellátó gyulák törzse, közelebről a Zsombor, Agmánd, Borsa, Kalocsa és Mikola nemzetség vett részt (Makkai L. 1986: 261–262, 277). Ez utóbbiak nemzetiégi központjait, később várait Dobokán, Désen, Kolozson, Gyalun és Tordán hozták létre. A 9. század végén a mai Erdély területén őseink a lakatlan, erdő borította hegyvidék és a mezőségi jellegű medence találkozásánál, továbbá az Aranyos és a Kis-Küküllő közötti területen számottevő szláv (többnyire bulgár) és elszlávosodott egyéb (pl. avar, gepida) népességet találtak, akiknek a magyarságba, illetve a perifériákon a később felbukkant románságba való beolvadása a 13. századtól gyorsult fel, és a középkor végére

fejeződött be (Makkai L. 1986: 253–257). Erdély déli, korábban bolgár uralom alatt állt, a Nagy-Küküllő és az Olt közötti területeit a magyarok Bogát gyula vezetésével 932 és 948 között vették birtokukba, és települtek az itteni gyér lélekszámú szláv (bolgár) népességre (Makkai L. 1943b: 326–333; 1986: 274). Ettől kezdve vált a rómaiak Apulum, a szlávok (bolgárok) Belgrád nevű, Maros-völgyi városa Fehérvár néven az erdélyi gyulák, majd püspökök, vajdák székhelyévé.

Kniezsa I. (1938) főként toponimiai kutatásai és a régészeti leletek (Bóna I. 1986: 228, 230) alapján a 11. században már meglehetősen nagy biztonsággal vázolható a magyar etnikai tér kiterjedése: az Erdélyi-medencében a Kis- és Nagy-Szamos és a Nagy- és Kis-Küküllő alsó szakasza közötti, alapvetően mezőségi terület, melynek tengelyében a Maros-völgy középső része helyezkedik el. Ugyanakkor Erdély keleti és déli vidékein és az északi peremeken a földrajzi nevek még számottevő szláv lakosság létéről tanúskodtak. A ma Partiumnak nevezett, Alföldre néző tájakon a magyarság etnikai határa életmódjához igazodó, természetes életterének határáig, a legeltetésre alkalmatlan erdőségek határáig terjed, távoli etnikai csápokat, folyosókat bocsátva a hegyvidékről kilépő folyók völgyébe. A 11. századi „alföldi” magyar településterület a Szamos völgyében Zsibóig, a Sebes-Körös esetében Élesdig, a Fekete-Körösönél Belényesig, a Fehér-Körösönél Honctóig terjedt, míg a Maros völgyében néhány vegyes magyar–szláv lakosságú zóna révén érintkezett az Erdélyi-medence (Hunyad) felől nyújtózó magyar etnikai korridorral (lásd Kniezsa István és Glaser Lajos térképét: Kniezsa I. 1938).

A magyar gyepű különböző szakaszaira letelepített, török eredetű, de a Szent István koráig nyelvében teljesen elmagyarosodott, határőr székelyek egy részét a 11. században a besenyők által veszélyeztetett Dél-Erdélybe, az Olt és Maros közötti területre telepítették (Makkai L. 1943b; Benkő L. 1991).

Annak ellenére, hogy már a 11. században is érkezhettek Erdélybe nyugat-európai (főleg német, vallon) jövevények (Teutonici, Saxones, Flandrenses stb.), legnagyobb tömegben II. Géza (1146–1162) telepítette őket Dél-Erdély gyér népességű területeire (főként a mai Nagyszeben, Újegyház és Nagysink környékére) (Makkai L. 1986; Kristó Gy. 2003b), ahonnan a székelyeket fokozatosan áttelepítették mai lakóhelyükre a Keleti-Kárpátok medencéibe. A többnyire a Rajna és a Mosel vidékéről származó, a 13. század elejétől „szász” összefoglaló néven illetett „népfelesleg” letelepítését gazdasági és katonai célok (az alacsony népsűrűségű, többnyire erdő borította dombsági és folyóvölgyi területek mezőgazdasági művelésbe vonása és a kunok által veszélyeztetett határvidék védelmének megerősítése) motiválták. A 12. század utolsó és a 13. század első évtizedeiben a „szászokat” főként Szászváros, Szerdahely, Köhalom, Beszterce vidékén és a Barcaságban telepítették le (Graf, B. 1934; Gunesch, H. 1971). Ez időszakban, 1224-ben bocsátotta ki II. András az egész Szászföldet a szászok közös tulajdonának tekintő ún. *Andreanumot*, mely Európában a kollektív, etnikai alapú területi autonómia első dokumentumának, az erdélyi szász nemzeti egység keretének tekinthető. A háromszéki székelyek többsége ez időszakban települt át (Szász)Sebes és (Szász)Orbó környékéről mai hazájába, és nevezték el székeiket származási helyeikről: Sepsi-(Sebesi) és Orbaiszék (Bálint Gy. 1978).

A vizsgált időszak kapcsán természetesen felmerül a románok jelenlétének, a Romániában „államvallássá” merevedett, világszerte nagy sikerrel terjesztett dákoromán kontinuitás elméletének kérdése. A toponimiai elemzés és a hiteles történelmi doku-

mentumok alapján elfogulatlan történészek nem tartják bizonyíthatónak a románság 13. század előtti jelenlétét Erdélyben. Első ízben 1206 és 1209 között említik az oklevelek a nomád, majd legelőváltó pásztorkodó életmódot folytató románokat a Déli-Kárpátokban, Fogaras és Hátszeg vidékén (Kerc környékén) (Makkai L. 1943b; Kristó Gy. 2003b; Miskolczy A. 2004, 2005).

Erdély népessége etnikai összetételében a katasztrofális hatású tatárjárás (1241–1242) hoz ez idő tájt jelentős változást. A tatárok főleg az Alföldet és az Erdélyi-medencét (nagyobb folyók völgyeit) néptelenítették el. Az országot újjáépítő IV. Béla Dél-Erdélyben az elpusztult szász, magyar népesség helyére, a munkaerőhiány enyhítésére új német telepesekeket kezdett költöztetni. Az új szász kolonizáció révén népesült be Nagyselyk, Medgyes és Segesvár vidéke, és telepítették át innét (pl. Szászkezd vidékéről) a székelyeket a későbbi székelyföldi Kézdiszékre és Torda elnéptelenedett szomszédságába, Erdély kellős közepére, ahol megalapították Aranyosszékét (Makkai L. 1943b, 1986).

A tatárjárás pusztításaival járó elnéptelenedést követő nyagarányú (főként román) betelepítéseknek gazdasági, társadalmi és katonai motivációi voltak. Az emberveszteségek pótlásán, a munkaerő és adófizető népesség számának növelésén túl az uralkodókat a fokozódó kolonizációra ösztönözte az a tény, hogy – az öntudatosodó, megerősödő nemességnek történt folytonos birtokadományozásai után – szinte csak a lakatlan, erdős hegyvidékek maradtak királyi birtokban. Az uralkodó gazdasági érdekei mellett a – tatárjárás katonai tanulságaival összefüggő – hadügyi reform keretén belül a nehezen megközelíthető, a korabeli haditechnika szintjén jól védhető sziklavárak építésének szükségessége is az addig lakatlan hegyvidék benépesítése mellett szólt (Makkai L. 1943b: 348–353). Az új sasfészkek (pl. Déva, Hunyad, Talmács, Töröcsvár, Léta, Sebes, Almás, Csicsó, Görgény, Zsidóvár, Illyéd, Krassófő, Világosvár, Pankota, Solyomkő, Kövár) kies környezetébe a sík- és dombvidék földművelő, megfogynakozott lélekszámú magyarságából várnépet verbuválni szinte lehetetlen volt, így az uralkodó ezen hegyvidéki várbirtokaira kénytelen volt román pásztorok tömegeit telepíteni. A király mellett – az elpusztult magyar jobbágyság pótlására – a magánbirtok is nagy számban telepítette be a románságot. A románok tervszerű betelepítése a 14. század folyamán már jóval nagyobb mértékűvé vált, és Erdély egész területére kiterjedt. Ezt a lendületes román térfoglalást tükrözi a román falvak számának gyarapodása is: a 13. század végéig 9, 1342-ig további 23, 1400-ig további 109 román falut említenek az oklevelek (Fekete Nagy A.–Makkai L. 1941). A románok késői és tömeges erdélyi felbukkanását az erdélyi településnevek nyelvészeti elemzése is bizonyítja. Az 1400-ig említett (1757) román településnév közül csupán 76 volt román, míg 1355 magyar eredetű (Kniezsa I. 1943–1944). Az újonnan érkezett pásztornépesség elsősorban a hegyvidéken, a magyarok szomszédságában, a hegylábai zónában települt le. Ezáltal e területeken, illetve a Körösök felső és a Szamos középső folyása mentén talált szláv népesség beolvadása az ott egyre nagyobb számbeli fölénybe kerülő románságba rohamossá vált, és a középkor végére be is fejeződött.

A hegyvidéki románság bizonyos fokú túlnépesedése és az elsősorban sík- és dombvidékeken pusztító, 1348–1349-es pestisjárvány megnyitotta az utat a románság számára főként a mezősegi magyar, kisebb részben a szászföldi német falvak felé (Makkai L. 1943b). Az elpusztult munkaerőt pótlandó a magyar földbirtokosok jelentős számban csábították a Mezőségre a legelőváltó életmódú, meglehetősen mobil népességet. A ro-

mánok bevándorlása a 15. században is folytatódott, annak ellenére, hogy állandó letelepítésük – nomád, pásztorkodó életmódjuk miatt – csak részlegesen sikerült. Szintén a 13–14. századra tehető a szerb lakosság megjelenése is a vizsgált területen, elsősorban a Duna és a Krassó, de szórványosan a Maros mellékén is. Megjelenésük elsősorban a törökök balkáni terjeszkedésének, törökök elleni csatavesztéseiknek (1389, 1439) és Szerbia török elfoglalásának (1459) következménye.

Az 1495-ös adóösszeírás időpontjában a Magyar Királyság 2,9–3,1 milliónyi lakosságából az 54 606 km²-nyi Erdélyi vajdaságban 454 000, a mai Erdély területén kb. 830 000 fő élt (Kubinyi A. 1996). A fenti népességből 101 000 a Szászföld, 76 000 a Székelyföld lakója volt, míg a vizsgált terület legnépesebb vármegyéjének Bihar, Szatmár, Zaránd, Temes, Kolozs és Fehér számított. Az Erdélyi vajdaság akkori népességéből a románok és németek (szászok) száma (és aránya) egyaránt 100–100 ezer főre (22–22%) volt becsülhető (Mályusz E. 1939; Wagner, E. 1977), míg a negyedmillió magyar és székely együttes aránya már 55%-ra csökkent. A mai Erdély 5321 települése közül ekkor 1869 magyar, 1785 román, 359 német, 167 szláv többségűnek volt tekinthető. A többi 1141 mai település területén ekkor nem volt népesség kimutatható. A mai Erdély városaiban a népesség többsége nyugaton szinte minden esetben, a történeti Erdély 1000 főnél nagyobb városának felében (pl. Kolozsvár, Gyulafehérvár, Torda, Dés) magyarnak számított. A legnagyobb városokat, köztük a Magyarországon akkor a legnépesebbnek számító Brassót még túlnyomórészt szászok lakták. A 15. század végén az Erdélyi vajdaság legnépesebb városainak az alábbiak számítottak: Brassó 8600, Nagyszeben 5500, a magyar–szász lakta Kolozsvár 5500, Beszterce 3400, Segesvár 3100 lakossal (Wagner, E. 1977: 396–400). A városok társadalmára azonban akkor is az egyre növekvő etnikai heterogenitás volt jellemző, mely főként a városokat sújtó járványokat követő belső, falu–város migrációnak, délen pedig a török portyázásokat, pusztításokat követő román és délszláv beköltözésnek volt az eredménye (Binder P. 1982). Hasonló okokra volt visszavezethető a déli területek magyar és szász falvaira is jellemző korábbi etnikai homogenitás megszűnése is.

A magyarság ekkor a mai Erdély nyugati részén, a hegyek lábáig terjedő, alföldi-dombsági területeken, a Szilágyságban, a Székelyföldön és az Erdélyi-medencében még megőrizte középkori dominanciáját. Azonban a mezőségi és Maros melléki magyar etnikai terület korábbi egysége már egyre jobban megbomlott a lassan túlnépeseződő hegyvidékről egyre nagyobb tömegben leköltöző, pásztorkodó életmódú románság miatt. A 15. század végén az Erdélyi-medence magyar etnikai területén a románság már nemcsak ikerfalvak alapítása révén, hanem főként járványok, földesúri kizsákmányolás következtében előállt – nagy elszegényedéssel összefüggő – városba való szökés-elvándorlás (Szabó I. 1963) eredményeként elnéptelenedett katolikus magyar falvak újraneépítése által is terjeszkedett. A 15. században az alábbi mezőségi magyar falvak határában jött létre román ikerfalu: pl. Bós, Bányabükk, Detrethem, Zsúk, Pata, Kara, Dezmér, Kályán, Röd, Palatka, Méhes, Dellő, Fellek (Makkai L. 1943a: 399–400). A rurális térségben lezajló, románokkal és a Bánságban a szerbekkel szembeni lassú visszaszorulásukkal párhuzamosan folyt a magyaroknak a szász bányavárosokban való térnyerése, sőt a 15–16. század fordulóján a magyarok feltételezhetően már visszacserezték a tatárjárást (1242) megelőző etnikai többségüket Kolozsváron is (Makkai L. 1943c). A 15. századtól a következő szász bányavárosok elmagyarosodása volt jelentős:

pl. Torockó, Abrudbánya, Zalatna, Aranyosbánya, Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya (Iczkovits E. 1939; Maksai F. 1940).

A kb. százezer fős erdélyi szászságnak csupán kb. 61%-a élt a területi autonómiával rendelkező szász területeken (Királyföld–Hétszék, Barcaság, Beszterce vidéke), míg a többiek több mint 150, a magyar vármegyék (pl. Alsó- és Felső-Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka) területén fekvő faluban és a magyarokkal vegyesen néhány városban (Kolozsvár, Abrud, Zalatna, Offenbánya, Torockó, Asszonypataka, Felsőbánya stb.) éltek. Ugyanakkor az Universitas Saxorum igazgatása alatt álló kiváltságos területek közül elsősorban a Királyföld hajdani viszonylag homogén szász etnikai jellege – a 15. századi dél-erdélyi török pusztítások (pl. 1420, 1438, 1479) és járványok következtében – egyre inkább megbomlott. Az elpusztult, elhurcolt szász népesség helyére tömegesen beköltöző román lakosság térfoglalása különösen Szászváros, Szászsebes környékén, a Szebeni-havasok északi előterében és az Olt közelében volt feltűnő (Wagner, E. 1978). Jórészt ennek köszönhetően a hét szász szék kb. 63 ezer fős népességén belül az ortodox (román) népesség aránya 1488-ban már elérte a 20%-ot (Niedermaier, P. 1986; Wagner, E. 1978), a román etnikai jellegű Töröcsvári-uradalmat ekkortájt bekebelező, 19 ezer lelkes szász Barcaságban pedig a 13%-ot (Graf, B. 1934). A falvakon kívül a társadalmukat vallási, szociális, részben etnikai szempontból konzerválni igyekvő szász városokban is – főleg külterületen, de néha falakon belül is – már ekkor egyre népesebb román és magyar közösség volt fellelhető (pl. Brassó, Nagyszeben, Szászváros, Szászsebes).

A szintén százezer főre becsülhető ortodox vallású, még ekkor is főként pásztorokó életmódú román lakosság a 15. század végére délről észak felé haladva már létrehozta mai erdélyi etnikai területének gerincét a Bánsági-hegyvidéktől a bihari hegyeken át Máramarosig. A román etnikai terület a 15. század végén a következő, főként a 13. században létrejött váruadalmak területére terjedt ki: Töröcsvár, Talmács, Hunyad, Déva, Sebes, Illyéd, Halmos, Váradja, Solymos, Világos, Súlyomkö, Valkó, Léta, Jára, Csicsó, Kövár, Görgény (Makkai L. 1943b: 353). A terjeszkedőben lévő román etnikai területek középső, manapság többnyire aprófalvak, tanyák borította havasi részein ekkor még nem jöttek létre állandó települések a hegyvidéki lejtők, folyóvölgyek nagy román népfeleslegének az Erdélyi-medence különböző mértékben elnéptelenedő magyar és szász falvaiba való elvándorlása miatt. Az állandóan letelepült románság a 15. század végi Erdélyben – főként évszakos legelőváltó életmódjával összefüggésben – szinte kizárólag havasi szállások, falvak lakója volt, és egyik városban sem képezett még többségi etnikumot.

A mai Erdély területén 1495 körül az etnikailag kevésbé differenciálható, autochton, főleg bánsági szláv népesség mellett északon (Máramarosban, a Kelemen- és Görgényi-havasok nyugati peremén stb.) a főként pásztorokó ruszinok, a déli szász területeken (Oroszcsúr, Bolgárcserged stb.) a nyelvi asszimiláció szélére került oroszok, bolgárok, a Bánságban és Arad vidékén pedig a szerbek számítottak még említésre méltó etnikumnak. A törökök balkáni terjeszkedésével, Szerbia végleges török elfoglalásával (1459) összefüggő, spontán és szervezett migráció (pl. Branković-, Jakšić-, Kinizsi-féle szerb kolonizáció) eredményeként nemcsak a dél-bánsági területek, a Lippai-dombság és a kaproncai Maros-völgy kapott nagy számban szerb menekülteket, hanem Csák, Temesvár, Arad, Sári és Lippa környéke is. Ez utóbbi területeken, 1495 táján azonban még magyar többség volt feltételezhető (Makkai L. 1943b, 1946; Márki S. 1892; Borovszky S. 1896–1897).

A honfoglaló magyarok, elsősorban a Kér, Nyék, Kürt, Gyarmat törzsbeliak a 10. század elején települtek le a mai Vajdaság területén, legnagyobb tömegben Bácska déli részén (Török S. 1973). A magyarok ezen az alföldi területen szétszórt, csekély lélekszámú szláv (feltehetően bolgár) és avar népességet találtak, akik a későbbi időszakban beolvadtak a jóval nagyobb tömegű magyarságba. A toponímiai, régészeti kutatások és oklevelek alapján az etnikai térszerkezet a 11. századra vonatkozólag már viszonylag részletesen felvázolható (Kniezsa I. 1938). Bácskában a magyar lakosság a Tisza és a Duna mellékét viszonylag sűrűn, az ún. Telecskai-löszplatót rendkívül gyéren népesítette be. A Bánságban a homogén magyar etnikai terület a mai Versec–Nagybecskerek vonaltól északra volt fellelhető, míg az ettől délre lévő területeken, csakúgy mint a Szerémségben a magyarok a szlávokkal (bolgárokkal) vegyesen éltek. A folyók ártere, az Igan- (későbbi Alibunár–Verseci-) mocsárvidék és a Makszond- (későbbi Delibláti-) homokpuszta lakatlan maradt. A régészeti leletek alapján megállapítható, hogy a 10–11. századi magyar leletek térbeli eloszlása szinte tökéletesen megegyezett a 7–10. századi avar leletekkel, ami annak köszönhető, hogy a honfoglaló magyarság a hozzá hasonló (nomád-félnomád) életmódú avar népesség etnikai területét, főként a sztyepp- és löszös síksági területeket foglalta el (László Gy. 1983, 1996). A 10–11. században a magyarságnak a Vajdaság mai területén a következő nemzeti, majd királyi-egyházi központjai számítottak a legjelentősebbnek: Bács [Báncsa nemzetség], Bodrog (ma Monostorszeg) [Botond nemzetség], Keve és Oroszlámos.

A későbbi századok során a magyar etnikai terület – annak ellenére, hogy 1241 után Bácska északi, szinte lakatlan részére és a Bánságban a Harangod (Aranka) mellékére kunok települtek – egyre inkább egységessé és nagyobbá vált. A mai Vajdaság területe, a középkori Délvidék a 14. század első felében az ország (magyarok által) egyik legsűrűbben lakott, leginkább magyar jellegű és – gabonatermelése, szerémségi, európai híru bortermelése miatt – egyik leggazdagabb tája volt (Mályusz E. 2002). A pápai tizedjegyzék (1332–1337) alapján Rokay Péter feltételezi, hogy a vizsgált területen akkor létező 286 településből 93 (32,5%) számított egyházas (magyarlakta katolikus) helynek, mely messze meghaladta az egyházas helyek korabeli országos (20%-os) átlagarányát, így minden bizonnyal a népsűrűség hazai átlagát is (Rokay P. 2002: 91–92).

A délvidéki magyarok számára kedvező etnikai folyamatok a 14. század végétől felerősödtek le, mikor a törökökkel szembeni katasztrofális vereségeket (pl. 1389-es rigómezei csatát) követően megindult a szerbek hosszú évszázadokig tartó, szünni nem akaró észak felé menekülése az akkor még biztonságosnak számító, Száván és Dunán túli, dél-magyarországi területekre, főként a Szerémségbe és a Bánság déli részébe (pl. Kevére és környékére). A szerbek Magyarországra való menekülése különösen 1459, Szerbia teljes területének végleges török meghódítását követően öltött hatalmas méretet. Ennek eredményeként az állandó hadszínterré vált, a katolikus magyar népesség által elhagyott délvidéki területek, főként a Szerémség népességének többsége már a Hunyadi Mátyás által 1475-ben és 1481-ben is egyházi, adófizetési privilégiumokkal és többnyire katonai feladatokkal ellátott szerbek közül került ki. A szerb menekültek betelepülését nemcsak a török pusztítások, hanem a Dózsa György-féle parasztháború (1514) alatti, jórészt szintén a Délvidéket érintő súlyos magyar etnikai veszteségek se-

gítették elő (Popović, D. J. 1957). A 15. század végén a Vajdaság mai területén a – török pusztításnak egyre jobban kitett, de még meglehetősen sűrű – magyar településhálózat kulcsfontosságú városainak az alábbiak számítottak: Bácskában Szabadka, Tavan-kút, Coborszentmihály (ma Zombor), Apáti (ma Apatin), Bodrog (ma Monostorszeg), Bács, Pest (ma Bácspalánka), Futak, Vásárosvárad (ma Újvidék), Titel, Becse, Zenta, a Bánságban Kanizsa, Basahida, Aracs, Becsekereke, Érdsomlyó (ma Versec), a Szerém-ségben Csörög (ma Čerević), Bánmonostor (ma Banoštor), Pétervárad és Karom (ma Karlóca).

A MAI HORVÁTORSZÁG PANNON TERÜLETE

A 15. század végén a vizsgált terület keleti részén elterülő Valkó, Pozsega és Baranya megyék Magyarország szerves részét képezték, míg a zágrábi püspökség területével azonosított Szlavóniát (Zágráb, Varasd, Körös, Verőce megyéket) a Magyar Királyságon belül önálló szervezeti egységként kezelték. Az 1495-ös Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó által készített adóösszeírás és Kubinyi András (1996) számításai alapján a mai Horvátország pannon területén 409–464 ezer lakos élt. A szinte kizárólag katolikus felekezetű népesség túlnyomó része – magát szlavónnak (slovene, slovine) nevező – horvát és magyar volt. A szlavón-horvátokat a régi magyar nyelv tónak, Szlavóniát pedig Tótországnak nevezte. Ennek is köszönhető, hogy a Pozsega megyei Zápolyáról (Zapolje) származó Szapolyai (Zápolya, Zápolyai) család I. János nevű tagját (1487–1540) „tót királyként” is emlegették. A magyar és horvát többségű területek hozzávetőleg a Valpó–Gara–Berzétémonostor–Németi vonal mentén érintkezhetek, mely semmiképp sem éles nyelvhatárnak, hanem széles etnikai érintkezési zónának számított. A magyar településterület fontosabb városa a Drávától északra Baranyavár, a Drávától délre Újlak, Németi, Atya, Szata, Berzétémonostor, Valkóvár, Boró, Erdőd, Drávaszád, Hagymás, Eszék, Gara, Szeglak és Valpó volt. Az említett Dráva- és Duna melléki területek (Eszéki- és Valkó-sík, Valkóvári-lőszhát) népességének alapvetően magyar jellegéről a terület (pl. kórógyi, eszéki, baranyavári, garai, erdődi, váraljai) uradalmainak a 15. század második feléből származó adóösszeírásai is tanúskodnak (Mažuran, I. 1980). A Duna és a Száva között elterülő Valkó vármegyében a kis lélekszámú, horvát többségű települések száma 593-ra, a népesebb magyaroké 440-re volt tehető. A magyar többségű területeken kívül nagy számban éltek még magyarok a középkor végén a Dráva mente középső részén is (pl. Monoszló, Villyó, Szentmihály, Szentgyörgy), ahol Verőcén, a róla elnevezett megye székhelyén feltehetően a lakosság többségét képezték. A távolabbi, alapvetően szlavón etnikai jellegű területeken (pl. Pozsega vármegyében) a magyarságot csupán kis lélekszámú magyar (vagy elmagyarosodott) nemesség képviselte.

A vizsgált terület domináns etnikuma, a katolikus szlavón, horvát népesség száma a 14. század végétől kezdve a keleti, magyar többségű területeken is rohamosan gyarapodott. A Valkó megyei szláv falvak kétharmada a mohácsi csatát (1526) megelőző közel másfél évszázadban bukkant fel a középkori dokumentumok szerint (Csánki D. 1894). Eme 15. századi szláv etnikai expanzió elsősorban a törökök elől menekülő boszniai horvátoknak volt köszönhető, akik főként a Száva mentére, a Bázaközbe, a Diakóvári- és Valkóvári-lőszplatóra települtek. Ennek eredményeként Valkó vármegyében

a 15. század második felében több mint 60 – a határvidéki pusztítások következtében elnéptelenedett – magyar település vált horvát többségűvé. A horvátok fokozódó beköltözése miatt 1469-ben a szláv nevet viselők aránya Eszék adófizetői körében elérte a 7,5%-ot, Baranyaváron az 5,3%-ot. Szintén a török hódítással összefüggésben, a mai nyugat-boszniai Szana-völgy 1463. évi eleste után Zágráb vármegye délkeleti részén, a Zrínyi-hegység és az Una-völgy környékén nem zárhatjuk ki az ortodox vlach, szerb menekültek felbukkanását sem (Klaić, V. 1975).

A MURAVIDÉK MAI TERÜLETE

A szlovéniai Muravidék (szlovénül: Prekmurje, Murántúl) területe a 11. században csupán a Mura környékén és a Lendva alsó folyása övezetében, a síksági, alacsony dombvidéki területeken számított némileg lakottnak, ahová az őshonos szláv (szlovén) népesség mellé a 10. századtól magyarok és székelyek (az Alsó-Örség nyugati peremén, a mai Örihodos vidékén) települtek. A 13. századtól, főként a tatárjárás után indult meg a vidék erőteljes szlovén kolonizációja, főként a magasabb dombvidéki területeken (Goričko), jórészt a felsőlendvai várbirtokon (Kos, M. 1970). A szlovén etnikai tér kiterjedésével párhuzamosan az alacsonyabban fekvő, főként Alsólendva környéki tájakon fokozatos betelepülése eredményeként a népesség túlnyomó többségét már a magyarság tette ki.

Az 1495-ös adóösszeírást feldolgozó Kubinyi András (1996) adatai alapján úgy számítjuk, hogy a mai Muravidék területén kb. 12 000 lakos élt. A terület öt mezővárosa közül kettő (Alsólendva és Dobronak), 186 faluja közül 27 lehetett magyar, 4 német többségű. A települések etnikai megoszlása alapján feltételezhetjük, hogy a vizsgált területen élő népességnek 81,4%-a lehetett szlovén, 16,6%-a magyar és 2%-a német. Az etnikai térszerkezet nagyon hasonló lehetett a 20. századihoz: a magyar települések, élükön az uradalmi központtal, Alsólendvával a mai magyar, a németek (pl. Guitzenhof, Sinnersdorf, Fükslinc) a stájer határ közelében tömörültek. A muravidéki szlovén etnikai tér eddigre már stabilizálódott, főként a Hahold (későbbi Bánffy) család 12–13. században megindult telepítéseinek köszönhetően, akik az addig szinte lakatlan, erdős területet, gyepüvidéket a 12. században szerezték meg (Kos, M. 1968, 1970). A Vendvidék legfontosabb településeinek ekkor az uradalmi központ, Felsőlendva, továbbá Muraszombat és Turnisca (Bántornya) mezővárosok számítottak.

AZ ÖRVIDÉK MAI TERÜLETE

A történeti Nyugat-Dunántúl jelenlegi két meghatározó etnikuma, a magyar és német nyelvű népesség a 10. és 11–13. században jelent meg a tartós letelepülés szándékával e területen. A magyarság véglegesen csak a pozsonyi csatát (907) követően települt le, főként a síkvidékekre, ahol szállásterületük nyugati határát a Pozsony–Kapuvár–Sopron–Kőszeg–Szentgotthárd vonal jelölte ki. A Frank Birodalom császáranak, Nagy Károlynak az avarok feletti végleges győzelmét (806) követően, az ún. karoling kolonizáció során a Dunántúlra települt német lakosság (Klebel, E. 1933) a magyar hon-

foglalás eredményeként nagy valószínűséggel teljesen eltűnt (Kniezsa I. 1938; Mályusz E. 2002).

A nyugat-európai magyar kalandozások végét jelentő, Augsburg melletti Lech-mezei csatát (955) követően, mikor a magyarok a német uralkodókkal szemben egyre inkább védekezésre szorultak, indult meg vizsgált területünk fokozatos magyar betelepítése, kezdetben még csak székely és magyar határőrökkel. A stratégiai fekvésű folyóvölgyek megszállását természetesen azok elnéptelenítése előzte meg. A határzónában talált, el-lenséges (elsősorban frank-német) népesség elpusztítása, elűzése a nomád népek határvédelmi rendszerének, az ún. „gyepű”-zónának a kiépítését szolgálta. A német császárak egyre fokozódó támadásai következtében egyre jobban meggyengült magyar határvédelem megerősítésére a 11. század közepén, főleg a Fertő-tó és a Lajta vidékére besenyőket telepítettek (Györffy Gy. 1998). E században a terület legnépesebb etnikuma a magyarság – a többnyire még nomád életmódjának leginkább megfelelő, legeltetésre alkalmas – síkvidéki területeken (pl. Fertőzug) kívül a határvédelem szempontjából rendkívüli fontosságú folyóvölgyekben (Lapincs, Esztermény–Strém, Pinka, Csáva, Seleg–Vulka, Sárvíz–Lajta) élt. A nyugati magyar határőrök közül az alábbiak székely eredetűeknek számítanak: Felső-Örség, a soproni Lövérek és a mosoni Levél.

A német nyelvű lakosság a határvidéki villongások, háborúk ellenére, a folyamatosan beszívargó alsó-ausztriai és stájer telepéseknek köszönhetően, Moór Elemér (1936) szerint a 11. század végén már számottevő tömeget képviselhetett a Felső-Vulka-medencében, Locsmánd és Borostyánkő környékén. A 13. századra már teljesen beolvadt szláv népesség ebben az időszakban még egyes területeken (Rába völgye, Kőszegi-hegység déli előtere, a mai Felsőpulyai járás nyugati és északi pereme, Vulka-medence stb.) nagy számban volt fellelhető. Ugyanakkor a határzóna nagy kiterjedésű, erdős, mocsaras területei (Fertő, Hanság, Lajta-, Rozália-, Soproni-, Lánzséri-, Kőszegi-, Borostyánkői-hegység, Lapincs melléke stb.) maradtak még lakatlanok.

A II. István és Konrád salzburgi érsek közötti 1127-es békekötést követő viszonylag békés időszakban, különösen 1150 és 1230 között tetőzött a német ajkú népesség középkori beözlése a nyugati határvidékre (Moór E. 1936: 244). A stájer és osztrák területekről érkező telepések nemcsak az elpusztult falvakat, hanem az addig lakatlan erdőségek nagy részét is benépesíthették. Birtokadományozások, házasságok és zálog révén a nyugati határvidék a 13. századra már jórészt ausztriai származású birtokosok kezébe került. Kezdetben még csupán a heiligenkreuzi ciszterciak osztrák telepeseinek tömeges, Répce- és Fertő-melléki megjelenése, majd 1451 és 1491 között a fraknoi, kismartoni, szarvkői, kaboldi, kőszegi és borostyánkői uradalmak (főleg Habsburgoknak történő) elzálogosítása adott különösen nagy lendületet a háború sújtotta, elnéptelenedő, addig magyar- és szlávakta tájak „elnémetesedésének” (Petersen, C. 1933). A 13. században, főként a tatárjárást követően, a „gyepű”-védelmi rendszer elavultságának és a korszerű várak jelentőségének a felismerése, új határvédelmi „sásfészek” (pl. Borostyánkő, Szalónak, Rohonc, Léka, Kőszeg, Kabold, Fraknó) építése, várnepek verbuválása szorosan összefüggött a fentiekben említett német telepítésekkel, az addig gyér népességű határvidék „demográfiai megerősítésével”.

A 14. században a határvidéki népesség etnikai összetételének megváltozását a határháborúkhoz képest nagyobb mértékben befolyásolták az itteni oligarchák, főleg a Németújváriak (Kőszegiek) és a király, Károly Róbert közötti háborúk. A belső háborúban

a királyt támogató magyar határőrnépesség nagymértékben felörlődött, és számbelileg meggyengült a Nyugat-Dunántúl pacifikálásának végére (1327) (Wallner E. 1926).

Az elpusztult népességet pótolni kívánó határvidéki birtokosok telepítési akciói, a járványok (pl. 1409–1410. évi pestis) és a 15. században ismét fellángolt német–magyar (IV. Frigyes és Hunyadi Mátyás közötti) határháborúk következtében a mai Burgenland területén a magyar lakosság a 15. századra már véglegesen kisebbségbe került.

Az 1495-ös adóösszeírást feldolgozó Kubinyi András (1996) adatai alapján úgy számítjuk, hogy a mai Őrvidék területén kb. 36 000 lakos élhetett. A vizsgált területen ez időpontban 16 város (civitas, oppidum) volt fellelhető, melyek közül már csak négy (Németújvár, Monyorókerék, Vörösvár, Keresztúr) lehetett magyar többségű. A mai települések területe közül ekkor 54 volt még lakatlan, feltehetően 203-ban a németek, 63-ban a magyarok, 7-ben a szlovének alkothatták a népesség többségét. A vizsgált területen 1495 táján élt népesség etnikai megoszlását rendkívül hozzávetőleges módon a német, magyar és szláv (bizonyára szlovén) többségű települések száma segítségével becsültük meg (kb. 27 000, 75%-nyi német; kb. 8000, 23%-nyi magyar). A magyar településterület északon már csak a Fertőzugra, a középső területeken Felsőpulya környékére, Sopronkeresztúrra és Lékára terjedt ki. A déli területeken a Felsőőrign elnyúló, Pinka-melléki magyar szállásterület egy fokozatosan elnémetesedő etnikai folyosóvá zsugorodott (Kovács M. 1942). A német nyelvűek térnyerése a 13. század óta különösen a szalónaki és rohonci uradalmak területén volt feltűnő. A magyarok a Strém völgyében főként Németújvár környékén számítottak még domináns etnikumnak a középkor végén. A mai Gyanafalvi járás területén a Lapincs és Rába bal parti, középkori magyar falvai a 15. századra már német többségűvé váltak (Moór E. 1936: 309–310).

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR ETNIKAI TÉRSZERKEZET ÁTALAKULÁSA

(KORA ÚJKOR, 16–18. SZÁZAD)

KÁRPÁT-MEDENCEI ÁTTEKINTÉS

A középkori magyar államiság bukásának jelképévé vált mohácsi csata és a Rákóczi-szabadságharc bukása (1711) közötti két évszázad során, mikor a Kárpát-medence szinte teljes egésze csaknem állandó hadszínterré vált, a 66%-os magyar túlsúllyal jellemezhető, középkor végi etnikai térszerkezet végérvényesen felbomlott. Főként a törökellenes és belső háborúk során a magyarok száma 2–2,1 millióról 1,5-re csökkent, a nem magyaroké viszont 1–1,1 millióról 1,7-re nőtt. Szabó István szerint a magyarok lélekszáma a 17–18. század fordulójára körül 1,2–1,75 millió között mozgott (Szabó I. 1941: 83, 125). A magyar lakosság a déli területekről, a Bánságból, Bácskából, Szerémségből és Szlavóniából szinte teljes egészében eltűnt, de többségük elpusztult, illetve elmenekült az Erdélyi-medencéből, az Alföld középső, a Dunántúl déli részeiről és a hódoltsági terület határán, az ún. végvárövezetből is. A török hódoltság másfél évszázada alatt a magyar államiság folytonosságát fenntartó Erdélyi Fejedelemségben elsősorban az 1599–1604 és 1657–1661 közötti Habsburg–román (G. Basta, M. Vi-

teazul), illetve török–tatár hadjáratok pusztították legnagyobb mértékben az ottani magyarságot, és zilálták szét a székelyföldi és partiumi magyar etnikai tömböket összekötő magyar településterületet. Ennek köszönhetően a 17. század második felétől Erdélyben a magyarság már kisebbségbe került a védettebb hegyvidéki területeken élő, folytonos havasalföldi és moldvai utánpótlás miatt is egyre jobban szaporodó románokkal szemben. Az ország déli és középső részeinek földönfutóvá vált magyar lakossága ugyanakkor jelentős mértékben erősítette a Felvidék magyarságát, melynek eredményeként a német polgárság rovására a magyarok többségbe kerültek pl. Kassán és Rozsnyón, a jelenleg szinte teljesen szlováklakta Sáros vármegyében pedig a honfoglalás óta nagy tömegben élő ottani magyarok ez időszakban a lakosságnak még mindig a felét képezték. A magyarok aránytalanul nagy vesztesége annak volt következménye, hogy településterületeik túlnyomó része – háborúk idején szinte védhetetlen – sík- és dombvidéki, folyóvölgyi tájakra terjedt ki. Esetenként azonban a kedvező, védeltséget nyújtó természeti környezet (pl. a Csallóközben, Sárközben, Kelet-Drávaszögben, a szlavóniai Vuka mocsárvidékén, Nagy-, Kis-Sárréten, Bodrogközben, nyíri lápvidéken) vagy bizonyos politikai tényezők (pl. a szultáni hársz birtoknak számító alföldi mezővárosok: Kecskemét, Nagykőrös stb.) a középkori, autochton magyarság túlélését is biztosították a hadjáratok sújtotta régiókban is.

A török hódoltság másfél évszázada után, majd a Rákóczi-szabadságharc leverését követően szinte azonnal megindult a perifériaterületek magyarságának az elnéptelenedett, de mezőgazdasági szempontból rendkívül termékeny, alföldi területekre (pl. Kiskunság, Jászság, Nagyunság, Csongrád) való, többnyire feltartóztathatatlan jobbágyszökevényekben megnyilvánuló elvándorlása. Ennek a hatalmas méretű, etnikai-területi koncentrációval járó, az alföldi-dunántúli magyar etnikai tömbök „újjaéledését” biztosító, belső magyar migrációnak a jelentősége csak a 9. század végi honfoglaláshoz és a tatárjárás utáni újranepeüléshez volt fogható. A háborúk idején nagyobb védelmet nyújtó, túlnépesedett, északi és keleti hegyvidékről szlovákok, ruszinok és románok ezrei vándoroltak a belső alföldi területekre leköltözött magyarok helyére, illetve szétosztottan a magyar etnikai terület belsejébe (Szabó I. 1941: 127). A 18. század során, a Kárpát-medence egyes részein (pl. Bácska, Bánság, Kelet-Szlavónia, Délkelet-Dunántúl) élő népesség hallatlanul tarka etnikai-vallási összetételének kialakulásában a népességek egyenlítő szolgálat és a művelésbe vonható termőföld térbeli eloszlását követő önkéntes vándorlás mellett kiemelt szerepet játszottak a különböző szervezett telepítések. A Habsburgok gazdasági, vallási, etnikai szempontokat mérlegelő telepítő-kolonizációs politikája leginkább a katolikus vallású és német etnikumú lakosság betelepítését támogatta, míg a protestánsok és magyarok visszatelepülését – különösen a Délvidéken – évtizedekig megakadályozta. Sőt az ellenreformáció során pl. a Felvidék északnyugati részén a református magyar lakosság elűldözése és helyükre római katolikus szlovákok letelepítése a magyar etnikai terület további zsugorodását eredményezte (Csapodi Cs. 1942: 10).

A 18. századi nagy vándormozgalmak eredményeként 1720 és 1790 között a Kárpát-medence össznépessége 4,3 millióról 9,9 millióra, a magyarok száma 1,7 millióról 3,1-re, a nem magyaroké pedig – főként a több mint 3 millió német, szerb, román, ruszin stb. bevándorlónak köszönhetően – 2,6-ról 6,8 millióra növekedett (Wellmann I. 1989: 75; Szabó I. 1941: 163). Ezzel a magyarok és a nemzetiségek között alapvető

arányeltolódás következett be. Az államalkotó nemzet, a magyarok aránya a 18. század végére, a felvilágosodás folyamatába ágyazott nacionalizmus megszületésének pillanatában – honfoglalásuk óta – még soha nem látott alacsony szintre (31,5%) süllyedt. Tetemesen összezsugorodott etnikai területük pedig egy – számtalan idegen nyelvszigettel és lakatlan területfolttal tarkított – nagyobb és egy kisebb (székelyföldi) etnikai tömbre szakadt.

A vizsgált három évszázad etnikai térszerkezeti változásaival kapcsolatban összefoglalásképpen a következőket állapíthatjuk meg. A 16–17. században, a török hódoltság, általában az iszlám-keresztény hatalomváltást kísérő háborúk idején a demográfiai veszteségek a magyar etnikumot, településterülete földrajzi fekvésének megfelelően, katasztrofálisan érintették. A magyar etnikai terület zsugorodása, etnikai határának visszahúzódása a Török (Oszmán) Birodalommal szomszédos déli területeken és a stratégiai fekvésű, nehezen védhető alföldi területeken, folyóvölgyekben és medencékben (pl. Mezőség) volt a legjelentősebb. A jelenlegi, határainkon túli magyar etnikai tömbök, nyelvszigetek közül pl. a Székelyföld, Aranyosszék, Drávaszög – más egyéb, pl. közigazgatási, jogi tényező mellett – ilyen védelmet nyújtó természeti faktoroknak köszönhette kialakulását (nyelvszigetté válását) és fennmaradását.

A 18. századi, elsősorban a népesséskiegyenlítést és a gazdasági létalap, a termőföld területi eloszlását követő nagy vándormozgalmak során a mai határainkon túli területekről, a magyar etnikai perifériákról a magyarság az etnikai törzsterület, az Alföld elnéptelenedett, illetve alacsony népsűrűségű, de rendkívül termékeny és éppen ezért nagy népességeltartó képességű, központi részei felé húzódott. Ez a felvidéki, kárpát-aljai és partiumi területeken a magyar–szlovák, magyar–ruszin, magyar–román nyelvhatárnak az Alföld irányába történő eltolódását eredményezte. A vizsgált időszakot összességében – a belső háborúk, a török hódoltság, a felszabadító harcok és az azokat követő migrációs folyamatok eredményeként – rendkívüli magyar etnikai térvésztes és azzal párhuzamos nemzetiségi térnyerés jellemezte.

MAGYARORSZÁG MAI TERÜLETE

Az 1514 és 1711 közötti két évszázad idején a Dózsa-féle parasztháború, a szinte szakadatlan török háborúk, a Habsburg és Török Birodalom egymás elleni hadjáratai, az erdélyi fejedelmek szabadságküzdelme, a török kiűzése, a Rákóczi-szabadságharc katasztrofális demográfiai hatásai mellett, alaposan átformálták a mai Magyarország területén is a 15. század végén még csaknem színmagyar etnikai térszerkezetet.

A mai magyar államterület déli és középső részeit 1541 és 1566 között elfoglaló oszmán-török hadak elől a magyar lakosság több hullámban menekült a királyi és erdélyi magyar fennhatóságú területek felé. A helyben maradt magyarok is igyekeztek ideiglenesen vagy tartósan a nagyobb biztonságot jelentő földrajzi környezet közelébe (pl. Sárköz, Duna melléke, Tisza melléke, Sárrét), illetve a nagyobb városokba, mezővárosokba húzódni. A 16. században a török fennhatóságú terület legnagyobb városa (7-8 ezer lakossal) Buda, Szeged, Kecskemét és Tolna volt (Dávid G. 1997: 157). 1570 körül a fenti városokon kívül számottevőek voltak még az alábbi szandzsákközpontok is: Gyula, Szolnok, Hatvan, Esztergom, Fehérvár, Simontornya, Mohács, Pécs, Sik-

lós, Szigetvár és Koppány. A legfontosabb városok, erődök egyre inkább elvesztették korábbi magyar jellegüket, és balkáni etnikai tarkaságú, muzulmán vallású bosnyák, török, ortodox vallású szerb, cigány, református magyar és zsidó népességűvé váltak (Hegyi K. 1998; Popović, D. J. 1957). A királyi Magyarország általunk vizsgált részén a 16. század második felében a német többségű Sopron (5 ezer fő) és a magyar Miskolc (3 ezer fő) lehetett a legnépesebb (Bakács I. 1963: 131). A Török Birodalom egyik vilajetjének székhelyévé vált, középkori magyar fővárosban, Budán a török uralom kezdetén (a németek 1529. évi elűzését követően) a nem újonnan betelepültek kétharmada még magyar, a többi zsidó és cigány volt. A 16. század végére a magyarok beköltözésének akadályozása és a muzulmán vallású bosnyákok és ortodox szerbek betelepítése, illetve beköltözésének elősegítése miatt Buda elszlávosodott (Kubinyi A. et al. 1975: 386–387). A 16. században még magyar többségű Pesten ez a folyamat a 17. századra tolódott. Pilis, Pest és Solt vármegyék területén a falvak túlnyomó része a 16. század első felében elpusztult, népességük többsége elmenekült (1495: 9001, 1555: 293 porta; Borovszky S. 1910), de a megmaradt falvak magyar etnikai jellege kevésbé változott.

A hódoltsági területek sok szempontból válságba került magyarságának magyarként és keresztényként való megmaradását az egyébként súlyos gazdasági terhet jelentő ket-tős adózás rendszere, a magyar földbirtokossal, egyházzal, állammal való kapcsolata, a magyar nemesi vármegyéknek a hódoltsági területekre kiterjedő végrehajtó (törvény-kező) apparátusának kiépülése és a lehető legjobb pillanatban elterjedt, a nyugati keresztény kultúrkörhöz való kapcsolódást erősítő és a magyar anyanyelvi kultúra felvirágoztatását jelentő reformáció biztosította (Szakály F. 1988). A hódoltsági magyar (etnikai-nyelvi, keresztényi) megmaradásban természetesen a 16. század második felétől a katolikusok (ferencesek, jezsuiták) is komoly szerepet játszottak (pl. Gyöngyös, Szeged, Pécs, Andocs).

Már a horvátok vesztes, 1493. évi Krbava-mezei csatáját követően, de főként a 16. század első felében az Adria és a Dráva közötti területen a török pusztítások, majd a tartós hódítás eredményeként tömegessé vált a horvát, szlavón népesség nyugat és észak felé menekülése (Breu, J. 1970: 15). A menekültek telepítésében kiemelkedő szerepet játszottak a horvát, szlavón és nyugat-dunántúli területeken egyaránt birtokkal rendelkező nemesi családok (pl. Batthyány, Nádasdy, Erdődy), akik a török által veszélyeztetett szlavóniai birtokaikról szervezeten telepítették jobbágyaikat Vas, Sopron és Moson megyék határháborúkból elpusztult, csaknem elnéptelenedett területeire (Ujević, M. 1934). A több nagy hullámban (pl. 1522–1527, 1537, 1556) lezajlott telepítés eredményeként a 16. században Morvaországtól a Muraközig húzódó, 200–280 faluból álló, 60–100 ezer lakosú horvát „etnikai szigetvilág” jött létre a korabeli osztrák–magyar határvidék mindkét oldalán (Mohl A. 1915; Ujević, M. 1934; Ritig-Beljak, N. 1986). A horvátok által újranepesített falvak közül 28 jutott a mai Magyarország területére.

Az elpusztult, elmenekült vagy rabszolgaként elhurcolt magyar lakosság helyét a mai ország területének déli részein a 16. században délszláv, alapvetően pásztor és katonai életmódú szerbek foglalták el (Popović, D. J. 1957: 103, 212). 1526, de főként 1541 után a gyökeresen megváltozott államhatalmi helyzetben a kóborló szerb tömegek már egyértelműen a török hadseregbe épültek be, és elszaporodásuk nagymértékben járult a hódoltsági török uralom konszolidálódásához (Szakály F. 1988: 88; 1991: 21). Ennek megfelelően a török hatóságok támogatták a szerbeknek a hódoltsági területeken

való megtelepedését. A dél-alföldi magyarság hódoltsági túlélését biztosító városok (pl. Szeged, Makó) magyar jellege változatlan maradt ugyan, de a környező falusi térségekben a szerb telepések aránya már számottevő volt (1579-ben a Csanádi náhijében 11-12%, a Vásárhelyi náhijében 8% – Blazovich L. 1997; Káldy-Nagy Gy. 2000, 2002). A Dunántúlon a Duna, az Eszék–Buda hadiút közelében, Tolnában és Külső-Somogyban költözött nagyobb számú ortodox szerb közösség a magyarok helyére (Popović, D. J. 1957; Mihaldžić, S. 1991).

A királyi Magyarország 1598. évi, a tizenötéves háború derekán lefolytatott házösszeírásának eredményeit is feldolgozó forrásokra (Dávid Z. 2001; Dávid G. 1997; Blazovich L. 1997; Bakács I. 1963) és számításainkra alapozva feltételezhetjük, hogy 1495 és 1598 között a mai ország területének népessége 1 millióról 720 ezerre, népsűrűsége (fő/km²) 11,1-ről 7,3-ra csökkent. A háborús pusztítások és a nagyméretű migrációk következtében az országos átlagérték azonban rendkívüli térbeli eltéréseket takar. A népesség száma a 16. században a végvárok övezetétől távol, Pozsony és Bécs „árnyékában” fekvő Győr, Moson, Sopron vármegyékben 82–93%-kal, Vas, Abaúj, Torna, Zemplén területén 42–49%-kal gyarapodott. Ezzel szemben a hódoltság területére eső megyék népességük 40–80%-át veszítették el ez idő alatt. A középkor végén még sűrűn magyarlakta területnek számító Baranyában, Tolnában ez a veszteség 77%-ra, Somogyban 63%-ra volt tehető. A 720 ezer főnyinek vélt lakosság etnikai megoszlását lehetetlen még csak hozzávetőlegesen is becsülni. Dávid Géza (1997) adatait is figyelembe véve legfeljebb csak sejteni lehet, hogy a vizsgált területen az immár elmagyarosodott jászokat és kunokat is magukban foglaló magyarok aránya 90–95%, a nyugati határvidék német, horvát, szlovén, a hódoltság szerb, bosnyák, török, cigány lakóinak száma együttesen 50–80 ezer fő (?) között lehetett.

A tizenöt éves háború (1593–1606) sok helyen teljesen szétmorzsolta a középkori magyar településhálózat maradványait. Az elnéptelenedett, főként dunántúli területekre délről újabb szerb telepés hullámok érkeztek, melyek eredményeként a 17. században Tolna és Fejér megyék lakosságának fele már szerb volt, és Buda környékén is számos szerb település volt fellelhető (Szakály F. 1991: 22). Ezen időszakban (1605 utáni évtizedekben) került sor Szabolcs vármegye déli részén a kezdetben marhahajtásból élő, majd igazi katonákká váló, többnyire magyar származású hajdúk letelepítésére. Közülük a már 1572-ben szerb többségű (Szabó I. 1941: 100; Györffy I. 1942: 143) Hajdúdorogra főként ortodox szerb hajdúk érkeztek, akik később görög katolikussá váltak, és elmagyarosodtak. A mai országterület Habsburg fennhatóság alatt álló részein a harmincéves háború (1619–1648), az 1663–1664. évi törökellenes harcok, a hódoltsági részein a törököket elűző, felszabadító háború (1684–1699) eseményei pusztították a még el nem menekült, túlnyomórészt magyar lakosságot. A 16–17. századi alföldi pusztulás átlagos mértékét jól tükrözi a viszonylag kedvező földrajzi fekvésű, hadjáratok által kevésbé sújtott Jászság esete, ahol a népességszám változása a következő volt: 1495-ben 8370, 1567-ben 3765, 1699-ben (több mint egy évtizedes folyamatos bevándorlás eredményeként) 7204 fő (Fodor F. 1942).

A hódoltsági területeket jórészt elnéptelentítő, felszabadító háborúk a Száva–Duna vonalát átlépő, ellentétes irányú, tömeges muzulmán és keresztény (délszláv) kényszer migrációkat eredményeztek. Az oszmán hadsereggel a muzulmán (pl. bosnyák, török) népesség szinte teljes egésze is távozott, míg a Balkánról a törökök bosszúja

elől több hullámban délszlávok tömegei érkeztek többek között az ország mai területére is. A ferencesek vezetésével Dalmácia északi részéről és Kelet-Hercegovinából a (*dalmatának* is nevezett) *bunjevácok* az 1620-as évektől kezdve több hullámban, de főként 1683 és 1687 között Likába, Szlavóniába, Bácskába (főleg Baja, Szabadka, Zombor környékére) és a Duna mellékére (pl. Ercsi, Tököl, Érd, Buda, Szentendre) menekültek (Popović, D. J. 1957; Poljaković, M. 1970; Pavičić, S. 1982). Hasonló időszakban, főként a 17. század derekától kezdve árasztották el a Dráva és Száva között, majd települtek tovább Baranyába, Bácskába, főleg a Duna és Dráva közelébe (pl. Mohács, Hercegszántó, Kásád) a *sokác*nak nevezett, katolikus boszniai horvátok (Unyi B. 1947). Az annak idején *katolikus rácoknak* is nevezett bunjevácok és sokácok migrációja mellett egyszerűen *bosnyáknak* hívott katolikusok is érkeztek az 1690-es években Baranyába, elsősorban Pécs déli szomszédságába (pl. Szalánta, Kökény, Nagykozár, Pécsudvard).

A 17. században Nagykanizsa elnéptelenedett környékére és Somogy nyugati felébe Rába-vidéki szlovének, illetve főleg Kanizsa és Sziget felszabadulása (1690) után Mura, Dráva menti horvátok is települtek (Kozár M. 2004; Kerecsényi E. 1983).

A török kiűzésével a hazai szerbség sokat veszített korábbi súlyából, melyet az 1690. évi nagyméretű balkáni menekülthullámuk állított némileg helyre. A beözönlött, egyházi kiváltságokkal ellátott szerb tömeg főként a Délvidéken és a Buda–Eszék közötti, kelet-dunántúli területen szóródott szét, míg Csarnojevics pátriárka és kísérete a néhány évvel korábban még református magyarok által lakott Szentendrén és környékén települt le. A kaotikus viszonyokat okozó, helyét kereső szerb menekülttömegnek a Délvidékre, az újonnan létrejött határörvidékekre való áttelepítése az 1699. évi karlócai béke után gyorsult fel (Szakály F. 1991: 27–28). A 17. század végén az említett szerblakta területeken kívül számos, régi és új keletű jelentékeny szerb szórvány is létezett a vizsgált területünk következő településein: Eger, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Kengyel, Kalocsa, Székesfehérvár, Veszprém, Pápa, Győr (Popović, D. J. 1957: 109).

A 17. század végén, a csatazaj elülte után szinte azonnal mozgásba lendült az ország népe, mely spontán vándorlásokban (többnyire jobbágyszökésekben) és szervezett földesúri telepítésekben nyilvánult meg. A magyar lakosság már 1685–1686 után kezdett visszaszivárogni a korábban menedéket jelentő, viszonylag túlnépesedett nyugat-dunántúli, felföldi (*palóc*) vármegyékből (pl. Vas, Győr, Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod) a felszabadult, szinte elnéptelenedett, hajdani hódoltsági területekre. A visszavándorlás a központi és déli területek irányába több lépcsőben és folyamatosan történt. Először (az 1685 és 1734 közötti időszakban) az elpusztult végvári öv, majd annak szomszédságában lévő dunántúli és észak-alföldi területek új magyar honfoglalása kezdődött meg, főként jobbágyok spontán migrációja révén (Paládi-Kovács A. 1989). Ennek a 17. század végén megindult népvándorlásnak volt köszönhető, hogy pl. az 1699-ben összeírt járszágiak 55%-a közelmúltbeli (főleg palóc: nógrádi, hevesi, borsodi, kishonti) jövevénynek számított (Fodor F. 1942).

A dél felé vándorló felvidéki magyarok helyére, majd a magyar etnikai tér távolabbi, elnéptelenedett falvaiba túlnépesedett, kedvezőtlen mezőgazdasági körülményeket kínáló, szegény hegyvidéki szlovák falvak jobbágyai szöktek, illetve telepítették őket földesuraik (pl. Beniczkyek, Koháryak, Podmaniczkyak, Rádayak) (Szekfü Gy. 1935). Így települtek újra szlovákokkal már az 1680 és 1703 közötti időszakban a következő

falvak Nógrád, Pest, Heves, Esztergom és Komárom megyében: pl. Bánk, Legénd, Vanyarc, Acsa, Domoszló, Epöl, Oroszlány (Czoernig, K. 1855–1857; Sirácky, J. 1966; Fügedi E. 1965, 1966). Ezen időszakban bukkant fel egyre több ruszin is Szabolcsban, Abaújban és Dél-Zemplénben is (Paládi-Kovács A. 1973).

I. Lipót a romokban heverő ország nagy részének felszabadítását követően a volt hódoltsági terület birtokviszonyainak rendezése érdekében Újszerzeményi Bizottságot (Neoacquistica Commissio) állított fel (1690), kiadta „benépesítési utasítását” (Impopulationspatent) (1689), és Kollonich Lipót érsekkel, a Magyar Kamara elnökével kidolgoztatta a *Magyar Királyság berendezésének műve (Einrichtungswerk...)* című reformtervezetet. A hatalmas államadóssággal küzdő, Franciaországgal és az Oszmán Birodalommal is hadat viselő Habsburg Birodalom a felszabadított magyar terület túlnyomó részét adóssága törlesztése érdekében, főként a háborús érdemeket szerzett hadvezéreinek (pl. Savoyai, Veterani, Batthyány, Caprara, Preuner, Wallis, Mercy, Döry), udvari szállítóinak, világi és egyházi nagybirtokosoknak (Esterházy, Festetich, Zichy, esztergomi, kalocsai érsekség, pécsi, veszprémi, váci püspökség) adományozta, illetve adta el (Schilling, R. 1928; Fata M. 1997). Az új birtokosok a fentiekben említett kormányzati utasításoknak és saját merkantilista gazdasági érdekeiknek megfelelően azonnal hozzáláttak – az esetek többségében külföldi német – munkaerő többnyire sikeres toborzásához, kezdetben főként a Habsburg fennhatóságú, illetve a velük szoros szövetségben lévő német birodalmi területeken. A német kivándorlási hullámok sikerét a délnyugat-német területeken nem a túlnépesedés, hanem a pfalzi, spanyol és osztrák örökösödési háborúk (1688–1699, 1701–1714, 1740–1748) és azok következményei, a rossz gazdasági helyzet, elszegényedés, éhség biztosította (Fata M. 1997). Az első német telepéseket (leszerelt katonákat, iparosokat, parasztokat) a stratégiai fontosságú, kamarai igazgatási székhelyre, a hajdani fővárosba, Budára, Pestre és az elnéptelenedett környező területekre költöztették (pl. Pilisvörösvár 1692, Pilisborosjenő 1695, Budakeszi 1698, Solymár, Nagykovácsi, Zsámbék 1700, Törökbálint 1701, Budajenő 1703) (Czoernig, K. 1855–1857; Schilling, R. 1928).

Budán az egyes etnikumok térbeli elhelyezkedését sokáig meghatározta az Udvari Kamara utasítása, mely a polgárjog és az ingatlanszerzés esetében a Várban csak a katolikus és német lakosság letelepítését engedélyezte, a szerbek és horvátok lakhelyeül elsősorban a Vár déli és keleti előterét (Tabán, Víziváros) jelölte ki, míg a protestánsok és zsidók budai betelepülését kifejezetten tiltotta. Annak ellenére, hogy hasonló etnikai-vallási diszkriminatív intézkedések érintették az akkor még Budánál több mint négyszer kisebb Pestet is, 1686 és 1696 között a „város” népességének relatív többségét még a magyarok képezték (38%). Ekkor a németek aránya Pesten 32%-ra, a szerbeké 13%-ra volt tehető (Dümmerth D. 1968).

A Rákóczi-szabadságharc idején az ország újránépesülésének üteme lefékeződött, a kényszmigrációk jelentősége megnőtt. Ez utóbbiak főként a kuruc–szerb kölcsönös bosszúhadjáratokkal (pl. 1704, 1707: Pécs és Kecskemét szerb pusztításával, a baranyai és bácskai szerbek többségének elűzésével) függtek össze. A főváros környékén ez idő alatt csupán a szerbeknek a nagyobb biztonságot jelentő Csepel-sziget néhány falujába (1706: Szigetcsép, Szigetújfalu, Lórév) és a Szentendre környéki falvakba (1710: Izbég, Pomáz, Budakalász, Csobánka) történt beköltözése, illetve a pesti magyaroknak a labanc ellenőrzés alatt lévő Pestről való fokozódó elköltözése érdemel említést.

A szatmári békét (1711) követően a belső migrációk és a külföldi betelepítések új erőre kaptak. Ekkor hajtották végre az első, országos kiterjedésű, az adófizető népesség számát megállapítani hivatott 1715-ös és 1720-as összeírásokat (Acsády I. 1896; Dávid Z. 1997). Az eredeti forráson (Németh I. 2004) alapuló számításaink szerint a vizsgált területen 1715-ben 58 257 adófizető élt, akiknek 79,5%-a viselt magyar hangzású, 9,2%-a német, 4%-a horvát, 3,6%-a szerb, 2,5%-a szlovák nevet. Az ország mai területén ekkor számításaink szerint közel 1,5 millió lakos élhetett (vö. Dávid Z. 1997). Az adófizetők száma alapján legnépesebb város Buda (1487 adófizető), Debrecen (922), Pest (742) és Kecskemét (733) volt.

Győrt (524) és Pápát (372) leszámítva, legtöbb magyar az alföldi nagyvárosokban élt: Debrecen (922), Kecskemét (710), Nagykőrös (521), Hódmezővásárhely (406) és Szeged (334). A középkori magyar településterület elsősorban a Berettyóújfalú–Jászberény–Vác vonaltól délre fekvő, alföldi területeken és a Dunántúl keleti részein (főként Fejér déli felében, Tolnában, Kelet-Baranyában) pusztult el. Az 1711 utáni időszakban a magyar túlélők legnagyobb sűrűségben az északkeleti (pl. szabolcsi, borsodi, hevesi) és északnyugati (pl. győri, soproni, vasi) területeket lakták.

A közel 140 ezer főnyire becsülhető németiség 48%-a a középkori eredetű, nyugati határvidéki német ajkúak (*hienzek*, *heanzek*), a többiek az újonnan betelepített, főként dél-németországiak (*sváhok*) körébe tartoztak. Az 1715 előtti három évtized során bevándorolt német adófizetők legnagyobb tömeget Budán (772) és Pesten (418), az „öshonosak” Sopronban (639) és Kőszegen (299) képviselték. A 65 német többségű település túlnyomórészt a nyugati határvidéken (pl. Mosonban, Sopron, Kőszeg, Szentgotthárd szomszédságában) és a mai fővárosunk környékén volt fellelhető. A későbbi rendkívüli jelentőségű dél-dunántúli német településterület első számottevő csiráit 1715-ben még csak Szigetvár, Lovászhetyén és Tevel német többségű települések jelentették.

A csaknem 60 ezernyi horvát (bunyevác, dalmát, sokác, katolikus rác stb.) 69 településen képezett többséget, főként Észak-Bácskában, Buda délnyugati szomszédságában, Baranya déli és Somogy nyugati részén. A Rákóczi-szabadságharc után Szlavóniából és a Szerémségből visszaszivárgó szerbek (Weidlein J. 1937) száma (kb. 53 ezer fő) ekkor már 57 településen haladta meg a más nemzetiségűekét, főleg a Szentendre és Duna-földvár közötti Duna mentén, Baranya és Tolna keleti részén, illetve Észak-Bácskában. Legtöbb szerb adófizetőt Budán (259), Szentendrén (182) és Baján (118) írták össze.

Az ország mai területén az 1680-as évektől megjelenő, 1715-ben 38 ezerre becsülhető szlovák kisebbség falvai elsősorban a mai Budapest tágabb körzetében, Nógrád és Pest megyék határvidékén szóródtak, de már felismerhető volt az a Balassagyarmaton–Galgavölgyön–Gödöllői-dombságon keresztülhúzó, „szlovák etnikai folyosó”, mely a későbbiekben számos szlovák telepest közvetített az Alföld távolabbi területei felé.

A 4000 főnyi szlovének etnikai tere továbbra is a Szentgotthárd déli szomszédságában elterülő falvakra terjedt ki. A 17. század végétől az ország mai alföldi területein is felbukkanó partiumi románok száma 1715-ben még csak Gyulán és Kétegyházán lehe-tett számottevő (Petrusán Gy. et al. 2001).

Az 1715/20-as összeírások és a II. József korabeli első népszámlálás közötti időszakban a török, majd kuruc háborúk után megindult, „honfoglalásszerű” belső migráció és külföldi német betelepítés különösen nagy mértékben folytatódott. A belső migráció motorját továbbra is a termékeny, de parlagon heverő, többnyire alföldi, hajdani hódolt-

sági területek benépesítésének szükségessége, a minél több munkaerőre vágyó telepítő földbirtokosok által felkínált kedvezmények vonzereje, az eredeti lakóhelyen a szökések miatt csökkenő jobbágylétszámmal is összefüggő, növekvő feudális kizsákmányolás és az ellenreformáció protestánsüldözése, a szabad vallásgyakorlás vágya jelentette (Fügedi E. 1965, 1966).

A túlnyomórészt a lakatlan alföldi területek felé áramló magyar lakosság az említett hét évtized alatt több mint 800 olyan, 19. század végén létező település területén jelent meg, mely 1715-ben még nem szerepelt az összeírásokban. Mindez természetesen nem jelentette az elpusztult alföldi középkori településhálózat újraeledését, újraszerveződését, hanem a nagy határu mezővárosok (többnyire a 20. században közigazgatási önállóságra is szert tevő) pusztáinak lassú benépesülését (vö. Beluszky P. 1999). A volt hódoltság területén hullámmzó, helyét kereső magyar jobbágytömeg életkörülményeinek javítása érdekében nem csupán a kiterjedt pusztákkal rendelkező mezővárosokban próbált meggyökeresedni, hanem előszeretettel költözött a kiváltságokkal rendelkező jász, kun és hajdú területekre is (Szekfü Gy. 1935). Ennek is köszönhető, hogy az Alföld lakatlan, középső területeinek újraneépesítésében, magyarrá és katolikussá tételében nagy szerepet játszott a magas természetes szaporodású, többnyire palóc eredetű, római katolikus jászságiak 1718 utáni (az 1745-ös redempciójukat követően felgyorsuló) kiáramlása a kunsági pusztákra (pl. Kunszentmárton, Kiskunmajsa, Kiskundorozsma, Lajosmizse) (Fodor F. 1942: 230–235). Az 1730-as évektől, a földesúri telepítések időszakában, a földszerzés lehetősége mellett a felekezeti hovatartozás is komoly szerepet játszott a magyarok belső migrációjában. Az ellenreformáció türelmetlensége, az erőszakos katolizálás következtében mind a protestáns magyar jobbágyok, mind a nemesek tömegesen költöztek a Dunántúlról, a Felföldről, általában a katolikus egyházi és világi birtokokról az Alföldre, főként a Tiszántúlra (Nyíri S. 1941; Paládi-Kovács A. 2003). E tekintetben jellegzetes példa a Győr környékéről a tolnai Zombára költözött evangélikus magyaroknak 1744-ben Orosházára való kényszerű áttelepülése vagy a Heves–Borsodi-síkságról, az egri püspökség és káptalan birtokairól a református magyarok többségének átköltözése a Tiszántúlra (Soós I. 1955; Paládi-Kovács A. 1989, 2003). A református magyarok kényszerű térbeli (főként a Tiszántúl középső részeire történő) koncentrációja és a katolikus magyar (jórészt palóc) telepítések a 18. század végére alapjaiban stabilizálták a napjainkig fennálló felekezeti térszerkezetet. Az 1715 utáni hét évtizedben, a többzezernyi betelepülőnek köszönhetően, a legnépesebb magyar közösségek lélekszáma leginkább a Dél-Alföldön (Szegeden, Hódmezővásárhelyen és Makón), a Felföld déli kapuibán (Egerben, Miskolcon és Gyöngyösön) gyarapodott. Az említett dél-alföldi városok (mindenekelőtt Szeged) a 18. század derekától kiemelkedő missziós szerepet játszottak a magyarság dél-alföldi, újkori honfoglalásában, különösen a Bácskába és Bánságba való visszatérésben, etnikai tere jelentős kiterjesztésében (Kálmány L. 1891; Bálint S. 1974–1975).

A magyarok nagyarányú belső vándorlása ellenére a vizsgált terület déli felén, különösen a Dunántúl hajdani hódoltságai részén továbbra is gyér volt a népsűrűség, nem jutott a földbirtok gazdaságos kihasználásához szükséges számú magyar telepes. Mindez annak is köszönhető volt, hogy a nagyobb népsűrűségű nyugati és északi vármegyékben a földbirtokosok 1733–1734 (a korábbi szabad vándorlást erősen korlátozó vármegyei rendeletek) után egyre nagyobb sikerrel tudták megakadályozni jobbágyaik szökését

(Paládi-Kovács A. 1989). Ennek eredményeként és az 1722–1723. évi országgyűlés 103. törvénycikke alapján új erőre kapott a külföldiek, főként németek betelepítése (Szekfü Gy. 1935; Fata M. 1997).

A korábbi időszakkal ellentétben az 1720-as évektől kezdve sokkal nagyobb tömegben és rendezettebben folyt a németek betelepítése. Származási helyükön a munkaerő iránti fokozódó, külföldi kereslet hatására a német földbirtokosok elbocsátási illetéket követeltek a kivándorolni szándékozóktól. Ennek hatására egyre inkább csak a kevésbé elesett, tehetségesebb, vállalkozó kedvű lakosok gondolhattak kivándorlásra, aminek eredményeként a hazánkba beköltözött német munkaerő színvonala (szorgalma, fegyelme, termelési hatékonysága) gyorsan nőtt (Szekfü Gy. 1935). Az állami és magántelepítők körében egyre népszerűbbé váló német telepéseknek köszönhető, hogy 1715 és 1784 között a német lakosság száma megduplázódott, a német többségű falvaké több mint ötszörösére (újabb 276 településsel) nőtt. Az idő haladtával a telepések származási helye egyre nyugatabbra, új lakóhelyük pedig egyre keletebbre (illetve délre) tolódott. Kezdetben a szomszédos osztrák örökös tartományokból költöztek az új német lakók a nyugati határszélre, a Bakonyba, majd a bajor területekről a Vértesbe, Pest megyébe, később a sváb és frank területekről az Alföldre és a Dél-Dunántúlra, ezt követően a Rajna-Pfalzból, Elzászból a Bácskába és a Bánságba (Szekfü Gy. 1935). A németeket telepítők közül Pest megyében a Grassalkovich, Ráday, Patasich, Wattay, Zichy, a Dunántúli-középhegységben az Esterházy, Zichy család tagjai, a zirci apátság, a veszprémi püspökség, a Dél-Dunántúlon a Batthyányak, Döryek, Esterházyak, Festetichek, Széchenyiek, Perczelek, Daróczyak, Rudnyánszkyak, Mercy gróf, a pécsi püspökség, a pécsváradi apátság, Békésben a Harruckernek, Bácskában, Hevesben ismét Grassalkovich Antal, Zemplénben Trautsohn herceg emelkedett ki (Rieth, A. 1927; Schilling, R. 1928). 1740 után (Mária Terézia és II. József uralkodása idején) egyre költségesebb, de humánusabb, felekezeti korlátok nélküli telepítések zajlottak le, melyek eredményeként evangélikus és református németek betelepítésére már nagyobb mértékben is sor kerülhetett. A „gyarmatosítás” során a telepítők nagy hangsúlyt helyeztek a helyi közösség hatékonyabb „működése”, az eltérő felekezetű, életmódú etnikumok közötti konfliktusok elkerülése végett a felekezeti-nyelvi elkülönítésre (Fata M. 1997). Ennek során gyakran került sor a németek számára kiszemelt, gyér népességű, de mezőgazdasági szempontból leginkább értékes, dunántúli területen a helybeli szerbek, esetleg magyarok elköltöztetésére, térbeli koncentrációjára (Weidlein J. 1937).

Az ilyen áttelepítések és a szerbeknek a Délvidék felé történő, fokozatos visszahúzódása miatt vesztették el a szerbek 32 faluban (főként Baranya, Tolna és Fejér keleti felében) korábbi etnikai többségüket.

Az 1715 és 1784 közötti időszakban főként földesúri telepítés révén több mint száz új, szlovák többségű település jött létre, főként az északi területeken és az Alföldön. 1715 után folytatódott a már meglévő szlovák nyelvszigetek kiterjedése, összeolvadása Nógrád és Pest megyében, jórészt a Podmaniczkyak, Grassalkovichok, Beleznyayak, Szeleczkyek telepítéseinek köszönhetően (Czoernig, K. 1855–1857, Sirácky, J. 1966). Elsősorban egyházi telepítések révén a Pilisben, Vértesben és a Bakonyban új erőre kapott a főként római katolikus északnyugat-felföldi szlovákság betelepítése. Ugyan ezen időszakban indult meg a katolikus szlovák erdei munkások, üvegfüvők betelepítése a Mátrába, Bükkbe és a Tokaji- (Zempléni-) hegységbe is (pl. Mátraszentimre,

Bükkszentlászló, Háromhuta). A Duna–Tisza közén 1718-ban Kiskőrösre a Wattayak evangélikus, 1719-ben Miskére Csáky Imre kalocsai érsek római katolikus szlovákokat költöztetett. A vizsgált terület legjelentősebb szlovák etnikai tömbje Harruckern János György főként 1720 és 1723 közötti szervezett telepítési tevékenysége révén jött létre Békés megyében, melynek során evangélikus szlovákok költöztek Békéscsabára, Szarvasra, Mezőberénybe Zólyom, Nógrád, Kishont, Gömör és Abaúj vármegyékből, Pest, illetve Heves újonnan létrejött szlovák telepes falvaiból (Fügedi E. 1965; Sirácky, J. 1966). Harruckern római katolikus szlovákokat is telepített Békésbe (pl. 1731: Endrőd), de azok – az evangélikus egyház biztosította vallási elkülönülés hiánya miatt – a 19. század első harmadában már elmagyarosodtak. A Felvidékről az Alföldre áramló, többnyire evangélikus, új hazát kereső szlovákság migrációja a 18. század derekára már némileg csillapult, és a vizsgált területen inkább a másodlagos telepítések váltak jellemzővé. Olyan településeken, ahol a magyarokkal vegyesen éltek, a vallási elkülönülés megvalósítása és a konfliktusok elkerülése érdekében az evangélikus szlovákok továbbköltöztetésére volt szükség (pl. 1746-ban Békésszentandrásról az újonnan létrehozott Tótkomlóra). Elegendő katolikus telepes híján Károlyi Ferenc 1753 és 1760 között a szinte pusztán álló Nyíregyházát végül is békési (pl. Szarvas, Mezőberény, Békéscsaba, Tótkomlós), majd felföldi (pl. Zólyom, Borsod, Hont, Gömör, Nógrád vármegye) evangélikus szlovákokkal népesítette be, akiknek csökkenő mértékű, de folyamatos beköltözése a 19. század végéig tartott (Borovszky S. 1900; Sirácky, J. 1966).

Az északkeleti területeken (főként a Cserehátban, a Sajó völgyében, a Tokaji- (Zempléni-) hegységben és Szabolcs délkeleti részén) egyre nagyobb ütemben folyt a görög katolikus ruszinok betelepülése. A ruszinok Borsodban, Abaújban és Zemplénben gyakran a hasonló nyelvű szlovákok, Szabolcsban az azonos felekezettű románok (és a régi máriapócsi görög katolikus parókia) közelében hoztak létre magyar környezetben nyelvszigeteket (Paládi-Kovács A. 1973).

A vizsgált időszakban az ország mai területén a horvát többségű települések száma közel félszázzal gyarapodott, főként a szlavóniai és muraközi horvátoknak a gyér népességű, illetve lakatlan, gyakran horvát birtokosok kezébe került Dráva, Mura menti területekre történt beköltözése miatt (Kozár M. 2004). Ennek a mai határfolyókat átlépő migrációknak köszönhető, hogy a 18. század végére Tótszerdahely és Drávasztára között egy csaknem összefüggő, száz kilométer hosszú horvát nyelvterület jött létre.

A 18. században az akkor még Tótságnak nevezett szlovén etnikai területről részben az ellenreformációval összefüggő evangélikus emigráció, részben földesúri (pl. Festetics) telepítés eredményeként jelentősen nőtt a szlovének száma Somogy megye nyugati felében (pl. Nagykanizsa, Nagyberek környékén, Háromfán) (Kozár M. 2004).

A Tiszántúl keleti részén (pl. Nyírség, Szatmári-, Bihari-síkság, Békés, Csanád) az 1711 előtti háborús pusztítások és az 1739-es pestis eredményeként elnéptelenedett magyar falvakat birtokosaik helyenként Arad, Bihar és Szatmár megyei románsággal népesítették újra, főként az 1730-as és 1770-es évek között (Mezősi K. 1943; Páll I. 1981; Petrusán Gy. et al. 2001). A Marosi határőrvidék feloszlását (1741–1750) és a szerb határőrök többségének elköltözését követő évtizedekben, a csanádi területeken a magyarok mellett románok betelepítésére is sor került (pl. Magyarcsanád, Battonya). Az Alföldre – a szlovákokhoz, ruszinokhoz hasonlóan – már a 17. század végétől nyári szezonális munkára lejáró, a telepítés idején már jórészt kétnyelvű partiumi románok a

Berettyó vonalától északra görög katolikusok, attól délre túlnyomórészt ortodoxok voltak, mely tény későbbi asszimilációjuk mértékénél játszott különösen fontos szerepet (Petrusán Gy. et al. 2001).

A hazánkban II. József rendeletére végrehajtott népszámlálás idején (1784–1787) az ország mai területén 2,663 millió lakos élt, akiknek – települési szintű vizsgálataink országos összegzésén alapuló – becsléseink szerint 79%-a lehetett magyar, 11%-a német, 4,9%-a szlovák, 2,7%-a horvát. A nagyarányú betelepülések eredményeként elsősorban a németek, szlovákok, ruszinok és románok aránya nőtt a kevesebb (mai határon túli) etnikai utánpótlással rendelkező magyarok és a dél felé visszahúzódó szerbek rovására. A 2,1 milliónyi magyar lakos etnikai tere a vizsgált terület egészére kiterjedt ugyan, de azt a nem magyar lakosság 700 településből álló, kisebb-nagyobb nyelvterületei azt megelőzően és azóta sem tapasztalt mértékben tették tarkává. Ekkor a legtöbb magyar (ezer főben) Debrecenben (30), Kecskeméten (22,2), Szegeden (19,7) és Egerben (17) élt. A közel 300 ezer főnyire becsült németiség száma 341 településen haladhatta meg a más nemzetiségűekét. A telepítési hullámok több, kisebb-nagyobb német nyelvterületet hoztak létre a főváros környékén, a Dunántúli-középhegység erdeiben, Baranya keleti és Tolna középső részén, ahol alapvetően falvakat, kisvárosokat népesítettek újra. Ennek is köszönhető, hogy legnépesebb közösségeik (Buda, Pest, Sopron, Kőszeg) középkori eredetűek, vagy közvetlenül a török kiűzése utáni évtizedekben jöttek létre. Az új német telepek legnagyobbikának (4–2,7 ezer) Mór, Bátaszék és Soroksár számított. A szlovákok (130 ezer fő) 159 saját többségű települése két számottevőbb nyelvterületet formált Békésben és Pest-Nógrád területén. A felvidéki evangélikus szlovák emigráció nyomán jöttek létre az alföldi szlovákság mindmáig legjelentősebb mezővárosi központjai (ezer főben): Békéscsaba (9,7), Szarvas (7,3), Nyíregyháza (7,2) és Kiskőrös (3,5). A 117 horvát többségű település elsősorban a Dunántúl délnyugati részén, Észak-Bácskában és a nyugati határvidéken volt fellelhető. A 18. század során közel harmadára (20 ezerre) zsugorodott szerb kisebbség a német és magyar telepítések miatt már csak 23 (főként baranyai és Buda környéki) településen tudta megőrizni többségét. Ez időpontban legtöbb szerb lakója Szentendrének, Battonyának és Szőregnek volt. A ruszin többségű falvak (37) északkeleten, a románok (11) a Tiszántúl keleti peremén szóródtak. A szlovének kirajzásaik miatt már nemcsak a Rába-vidék általuk lakott szegletében, hanem három somogyi faluban (pl. Háromfa) is többséget képeztek. A cigány lakosságra vonatkozólag a népszámlálás előtti években (1780–1783), II. József által elrendelt összeírások nyújtanak támpontot (Czoernig, K. 1855–1857). 1782-ben – számításaink szerint – az ország mai területén 17 651 cigány (vándorló életmódú) lakost írtak össze, legnagyobb számban Szabolcs, Borsod, Nógrád, Pest, Baranya és Somogy vármegyékben.

SZLOVÁKIA MAI TERÜLETE

A mohácsi csatavesztést (1526) követően a hadműveletek, a háborús pusztítások viszonylag hamar (1529, 1543) elérték a ma Szlovákiához tartozó, hajdani felső-magyarországi területeket is. Ezt megelőzően már megindult a déli területekről a magyar és horvát, szlavón népességnek a tömeges északra menekülése. A horvát menekültek a mai

Szlovákia területén 1529-ben bukkantak fel először (Ritig-Beljak, N. 1986; Botik, J. 2001). A török által elfoglalt, horvát-szlavón területekről érkezett menekültek közel 20 falut (pl. Horvátjárfalu, Dunacsún, Oroszvár, Lamacs, Pozsonyhidegkút, Dévényújfalú, Horvátgurab, Nagysenkőc) népesítettek többségében újra a Pozsony és Nagyszombat környéki területeken, ahonnan a korábbi német lakosság az 1529 és 1553 közötti időszakban – a törökök és a spanyol császári hadak pusztításai következtében – kipusztult, illetve elmenekült. Ezen, Kis-Kárpátoktól délre fekvő, jórészt elnéptelenedett német falvakat nem csupán a horvát menekültek népesítették újra, hanem szlovákok (Nagyszombat, Bazin, Modor környékén) és magyarok is (pl. Pozsonyivánka, Cseklész, Éberhard, Szenc, Németgurab). Ebben az időszakban, főként Esztergom eleste (1543), a magyar katolikus érseki székhely átköltözése után indult meg a magyar menekültek tömeges beköltözése Nagyszombatba, mely attól kezdve a 18. század elejéig relatív magyar többségű várossá vált. Az 1543 és 1575 közötti időszakban a komáromi, esztergomi, barsi, honti, nógrádi, gömöri területeket a török ellen védő várak eleste után a háborús pusztítás, a lakosság elhurcolása, a súlyos adóteher, az élet- és vagyonbiztonság hiánya miatti tömeges elmenekülése elsősorban a hadak útjába eső folyómelléki, dombsági magyar etnikai területet néptelenítette el. Ennek eredményeként 1495 és 1598 között Komárom, Hont és Gömör megyék népessége harmadával csökkent. A lakott települések száma Komárom és Esztergom megyék mai szlovákiai részén a 15. század közepe és 1598 között 106-ról 55-re, Gömörben pedig 1427 és 1572 között 340-ről 213-ra csökkent (Žudel, J. 1984: 70, 107; Illa B. 1976: 266). A Habsburg és az Oszmán Birodalom határvidékének számító ezen területeken a háborús pusztítás mellett az elviselhetetlen mértékű kettős (Habsburg–magyar, oszmán–török) adóztatás is hozzájárult a fokozódó elnéptelenedéshez, a (többségében magyar, kisebbrészt szlovák) jobbágyság tömeges elszökéséhez. A főként észak felé menekülő magyaroknak és a vonzáskörzet magyar többségű népességének köszönhetően a 16. század második felében felgyorsult olyan korábban német jellegű városok elmagyarosodása, mint pl. Kassa, Eperjes, Jászó, Szepsi és Rozsnyó. Ugyanakkor a magyar etnikai területektől távolabb fekvő városokon belül a jórészt menekülteként érkező magyarok (magyar nevű adófizetők) aránya – a helybeli szlovákokkal, németekkel szemben – viszonylag magas arányt ért el: Sztropkó 1569-ben 35,7%, Garamszentkereszt 1573-ban 26%, 1664-ben Bát 36%, Bakabánya 32%, Nagytapolcsány 21% (Marsina, R.–Kušík, M. 1959). Ugyanakkor a magyar–szlovák etnikai kontaktzóna háborús pusztításoknak leginkább kitett magyar városaiban a magyarok (illetve az adófizetők körében a magyar nevet viselők) aránya a környező szlovák népesség fokozódó mértékű beköltözése miatt a 16–17. században jelentősen lecsökkent: Léva 1554-ben 72%, 1596-ban Losonc 63%, Rimaszombat 82%, 1601-ben Töketerebes 69%, Gálszécs 83% (Marsina, R.–Kušík, M. 1959).

A 16. és 17. század során, a többnyire a déli, magyarlakta területeket sújtó hadjáratok idején, a védettebb hegyvidékeken nagy intenzitással folyt a vlach jogú, szláv pásztornépesség kolonizációja, és településeik száma a 17. század végére már elérte a 200-at (Verešik, J. 1974). Az új vlach, főleg gorál-lengyel, szlovák etnikumú kolonizáció súlypontja ekkora már Árva, Trencsén, Liptó és Szepes megyék területére helyeződött. A gorálok 16–17. századi expanziója különösen Trencsén, Árva és Szepes északi peremén volt feltűnő, de eljutottak Gömörbe és Tornába is (Forgáchfalva, Derenk). A 16. században a Zápolya- és Podmaniczky-uradalmak területén (pl. Trencsén, Ilava,

Kasza, Zsolnalitva, Lednic, Ugróc környékén) viszont a vlachok többsége szlováknak számított (Ratkoš, P. 1984). A keletről nyugat felé terjedő, túlnyomórészt szlovák etnikai területek közé beszívargó vlach jogú kolonizációban részt vevő pásztornépesség körében a ruszinok a 17. században már kisebbségbe szorultak a szlovákokkal szemben, akik egyre nagyobb tömegekben húzódtak fel a háborúk idején nagyobb biztonságot jelentő, jórészt lakatlan hegyi legelőkre, erdős területekre (Ila B. 1976: 320). A 16. századtól kezdve a szlovák etnikai teret nemcsak a vlach pásztortelepítés, hanem a hegyi tanyák (*kopanice, rale, štále, lazy, samoty*) tömegét létrehozó kolonizáció is jelentős mértékben kiterjesztette, főleg Trencsén (pl. Fehér-Kárpátok), Nyitra megye (pl. a Miavai-dombság) területén és Zólyom–Nógrád határvidékén (pl. Gyetva környékén) (Verešik, J. 1974: 467–469). Ezen hegyi tanyák sokaságát létrehozó folyamat már alapvetően a – háborús (főként török) pusztítások elől menekült, illetve új, művelésbe vonható területeket kereső – szlovák földműves lakosság kolonizációján alapult. Az említett szlovák, magyar, ruszin, gorál betelepítések, menekülések és a viszonylag kisebb háborús veszteségek eredményeként 1495 és 1598 között leginkább Árva (+200%), Sáros (+127,9%), Nyitra és Trencsén (110–110%) megyék népességszáma gyarapodott (Bakács I. 1963). Az 1598 és 1640 közötti időszakban – túlnyomórészt a 15 és 30 éves háborúk idején –, mikor a felvidéki vármegyék összes népessége –5,6%-kal, 644 ezerből 608 ezerre csökkent, a viszonylag védett hegyvidéki környezetben nagy ütemben tovább folyt a szláv etnikumok már említett (vlach-szlovák, ruszin, lengyel-gorál) kolonizációja, melynek eredményeként a legnagyobb biztonságot jelentő, hegyvidéki, szláv többségű megyék, Trencsén, Zólyom, Árva, Szepes, Zemplén együttes népességszáma 27,7%-kal, 249 ezerre nőtt.

A 17. század második felében, Érsekújvár eleste (1663) után, a Dunától északra fekvő magyar etnikai terület túlnyomó része, mint az Oszmán Birodalom hódoltsági területe 1685-ig súlyos harcok színterévé vált. A magyar lakosság tömeges elmenekülése, elhurcolása, elpusztulása ellenére az Érsekújvári vilajet 1664. évi adóösszeírása (Blaskovics J. 1989) szerint a Duna és a hegyvidék (kb. a Galgóc–Appony–Lédec–Léva–Palást vonal) közötti, helyenként erősen elnéptelenedett terület adófizető népességének túlnyomó többsége még magyarnak számított. Ezen 1664-ben a törököknek (is) adózó terület legnépesebb, 95–100%-ban magyarlakta városainak Nagysalló, Verebély, Szőgyén, Sempte és Komját számítottak (Nagysalló a legtöbb: 411, Komját a legkevesebb: 127 adófizetővel). Ugyanezen időszakban a magyar etnikai terület keleten, Sáros és Abaúj megyékben is meg tudta őrizni – a háborúk és járványok pusztításai ellenére – 15–16. századi viszonylag nagy kiterjedését. Sőt a mai kelet-szlovákiai nagyváros, a 16. század közepéig német többségű Kassa 1650-ben összeírt 676 polgárából – nevük elemzése alapján – 72,5% lehetett magyar, 13,2% német, 14,3% szlovák, illetve bizonytalan etnikumú (Kerekes Gy. 1940). A 17. század második felétől kezdve a török hadjáratok, portyázások, Thököly Imre (1682–1685) és II. Rákóczi Ferenc fejedelmek szabadságharca (1703–1711) a felvidéki magyar etnikai területre szinte mindenütt súlyos csapást mért, megteremtve ezzel a viszonylag nagy demográfiai tartalékokkal rendelkező, hegyvidéki szlovák lakosságnak az elpusztult, elmenekült magyarok helyére való spontán beköltözésének, földesúri szervezett betelepítésének feltételeit (Kniezsa I. 1941: 29, 54; Csapodi Cs. 1942: 21).

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukását követően a romokban heverő Magyar Királyság, a Kárpát-medence területén a viszonylag túlnépesedett északi, nyu-

gati perifériák és az elnéptelenedett déli és központi régiók között általános népességek-egyenlítési tendencia érvényesült, amely a mai Szlovákia területén is magyarok, szlovákok tömeges dél felé vándorlását eredményezte. Az elpusztult és elvándorolt magyarok helyére a háborúk, járványok idején nagyobb biztonságot jelentő hegyvidéki területekről egyre nagyobb számban szlovákok (kisebb részben ruszinok) költöztek.

Ezen hatalmas migrációs folyamat kibontakozásának elején került sor 1715-ben és 1720-ban az adófizető népesség összeírására (Acsády I. 1896). Az előbbi időpontban a mai Szlovákia területén 69 704, az általunk vizsgált felvidéki vármegyékben pedig 61 084 adózó háztartást írtak össze. Annak ellenére, hogy az összeírást publikáló Acsády Ignác (1896) és munkatársai a népesség összlétszámának, nemzetiségi megoszlásának becslésénél az ország különböző területein számos súlyos hibát követtek el (Petrov, A. 1928; Dávid Z. 1997), a Felvidék esetében az etnikai megoszlásra vonatkozó becslésük számunkra nem tűnik valószínűtlennek: 67,6% szláv, 22,9% magyar, 9,5% német és egyéb. A legtöbb adózó háztartást a magyarok esetében Komáromban (657), Rimaszombaton (228), Kassán (205), Léván (191) és Rozsnyón (180), a szlovákok esetében Szakolcán (430), Selmecbányán (424), Besztercebányán (211) és Óturán (202), a németek körében Pozsonyban (704), Körmöcbányán (584), Selmecbányán (360), Lőcsén (338) és Késmárkon (268) írták össze. A népesség intenzív migrációja, megnőtt térbeli mobilitása következtében gyorsan változó falusi etnikai térszerkezetet – magyar–szlovák viszonylatban – a 18. század első felére vonatkozólag Bél Mátyás nyomán kíséreljük meg felvázolni (Bél M. 1735–1737; Petrov, A. 1928; Žudel, J. 1992). A hegyek lábáig terjedő, középkori szlovák–magyar etnikai határ – a 17. század második felétől felgyorsult, szűnni nem akaró, észak–déli szlovák migráció eredményeként – erőteljesen dél felé, mélyen a síkvidéki területekre tolódott, és már a 18. század első felében az alábbi magyar többségű települések vonalában kezdett stabilizálódni: Pozsony–püspöki–Cseklész–Szenc–Szered–Nyitra–Léva–Losonc–Rimaszombat–Sajógömör–Pelsőc–Rozsnyó–Jászó–Szepsi–Nagyida–Zemplén–Nagykapos (Žudel, J. 1992). Az Érsekújvár–Nyitra–Léva közötti elnéptelenedett vidéken, főleg a Surányi-uradalom területén már a 17. század második felében kezdett kialakulni a magyar etnikai területen belül – főként földesúri telepítés eredményeként – egy nagy szlovák nyelvsziget (Kniezsa I. 1941: 29–32). Az 1701 és 1730 között gróf Kaunitz-birtoknak számító Surányi-uradalom területére (pl. Tótmegyer, Nagysurány, Bánkeszi, Zsitvafödemes, Özdöge, Malomszeg) nagy számban telepítettek morvákat is (Éble G. 1911). A surányi szlovák nyelvsziget peremén (főleg Verebély, Léva, Nagysalló környékén) a magyar és szlovák népesség folytonos keveredése, összeházasodása, mindennapos érintkezése következtében a 18–19. században egy magyarul és szlovákul egyformán beszélő, kettős identitású népesség jött létre.

A magyarok háborús veszteségei, dél felé vándorlása, a környező szlovákságba való nyelvi beolvadása a Hernád és Tarca folyók menti magyar „etnikai folyosó” megszűnte, Kassa vidékének felgyorsult elszlovákosodása miatt a korábbi Sáros megyei, Eperjes környéki magyar etnikai terület a 18. század elejére már három nyelvszigetre zsugorodott (Eperjes–Nagysáros–Pécsújfalu–Nagyszilva–Kapi; Somos–Radács; Girált–Csefalva–Magyaraszlavica–Margonya), a század közepére pedig – a városi magyaroktól eltekintve – szinte nyomtalanul eltűnt. A sárosi, abaúji, zempléni és ungi szórvány-magyarság elszlovákosodásával a magyar–szlovák etnikai határ a Jászó–Nagyida–Aba-

újszina–Hernádtihany–Magyarbód–Szilvásújfalú–Hardicsa–Deregyő–Pálóc–Ungvár vonalig hátrált, melynek közelében, különösen Kassán, tőle keletre és Gálszécs–Tőke-terebes–Sátoraljaújhely között – az Érsekújvár–Nyitra–Verebély–Léva környéki népeséghez hasonló – rendkívüli magyar–szlovák etnikai keveredés, kétnyelvű, bizonytalan etnikai identitású állapot jött létre.

A 18. század végére a gazdasági vonzerőt képező, fokozatosan benépesülő demográfiai vákuumterületek összezsugorodása a népesség térbeli mobilitásának csökkenését eredményezte, melynek következtében az etnikai térszerkezet stabilitása megnőtt. Szlovákia mai területén az etnikai térszerkezet az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) körüli időszakban – korabeli források alapján – az alábbiakban vázolható (*Lexicon locorum* 1920; Korabinszky, J. M. 1804; Vályi A. 1796–1799). A magyar–szlovák etnikai határ a 18. század első feléhez képest – az Eperjes környéki magyar etnikai terület megszűnésétől, elszlovákosodásától eltekintve – nem módosult számottevően. Bél Mátyás, a *Lexicon locorum*, Korabinszky János és Vályi András adatait összehasonlítva a magyar–szlovák etnikai kontaktzóna magyar falvainak (pl. Pozsonyivánka, Pusztafödémés, Cifer, Nagysúr, Hódi, Nyitraújlak, Assakürt, Óbars, Osgyán, Meleghegy, Pólyi, Szaláncújaváros) folytatódó elszlovákosodása, illetve magyar etnikai területen újabb szlovák és ruszin nyelvszigetek (pl. Deménd, Százd, Dobóca, illetve Kisdobra, Bodrogmező) létrejötte volt említésre méltó etnikai folyamat a 18. század során (Kniezsa I. 1941: 29, 55).

A 13. századtól kezdve a Kárpátokon túli lengyel, ukrán területekről folytonosan beszivárgó ruszin etnikum az ún. vlach jogú kolonizáció keretén belül a 18. századra meglehetősen nagy kiterjedésű etnikai teret hozott létre főként az Erdős-Kárpátokban, Keleti-Beszkidékben, a Lőcsei-hegységben és a Pienninekben. A fent említett területeken kívül nagy számban éltek az Eperjesi- (Szalánci-) hegységben és a zempléni, ungi síkvidéken is. Ez utóbbiak az elkövetkező századokban beolvadtak a környező szlovákságba és magyarságba (Petrov, A. 1923). A ruszin szórványok elszlovákosodását, elmagyarosodását nagymértékben segítette az a tény, hogy a beköltöző ruszinok zsellérek voltak, és szívesen asszimilálódtak nyelvileg a befogadó magyar, szlovák többségi környezethez, a magasabb társadalmi státusú elemekhez (Udvari I. 1990). A mai Kelet-Szlovákiát behálózó, kis lélekszámú, ruszin többségű falvak száma az 1773-as összeírás szerint elérte a 303-at (Petrov, A. 1924: 34–35). A közép-szlovákiai, pl. észak-gömöri vlach-ruszin lakosság ugyanakkor a 18. század második felére már elszlovákosodott, melyet a szlovák–ruszin etnikai keveredés során a magyarországi ruszinoknak a görög rítusú katolikus hitre való áttérése is felgyorsított (Podhradszky Gy. 1924). A görög katolikus ruszin nyelvszigetek rohamos elszlovákosodásában nagy szerepet játszott a római katolikus szlovák alsópapság is (Paládi-Kovács A. 1973). A közös (római katolikus) vallás és a magasabb társadalmi státuszú rétegek nyelvéhez való igazodás gyorsította fel a vlach-gorál-lengyel népesség elszlovákosodását Szepes és Trencsén megyék északi részén is. Gazdasági alávetettségük és az erős szlovák egyházi-nyelvi nyomás eredményeként nem vagy alig alakult ki lengyel etnikai tudatuk, ennek ellenére Árva északnyugati részén 1773-ban még lengyelként kerültek összeírásra.

A középkor óta tartó békés szlovák etnikai expanzió eredményeként a német többségű területek összezsugorodása a 18. század elejéhez képest a szlovák többségűvé vált városaikban (pl. Bazin, Modor, Szentgyörgy, Újbánya) és a Szepességben a Hernád

völgyében volt a legfeltűnőbb. Ez utóbbi, a Vág-völgyi (liptói) és a Hernád–Tarca-völgyi (abaúji–sárosi) szlovák etnikai területeket összekötő, rohamosan elszlovákosodó régió városaiban (Lőcse, Igló, Szepesváralja) a 18–19. század fordulóján szorultak a középkori százszok utódai véglegesen kisebbségbe a beköltöző szlovákokkal szemben. Pozsony és Nagyszombat környékén az etnikai utánpótlás hiánya, a szórványhelyzet, a nyelvrokonság és a közös (római katolikus) vallás következtében a 16. század derekán beköltözött horvátok utódainak többsége is elszlovákosodott a 18. század végére.

A zsidó lakosság – a középkor végi diszkriminatív intézkedések, 16–17. századi háborús pusztítások után – a 17. század végétől kezdett visszaköltözni a Felvidékre. A 18. század első felében a cseh-morvaországi zsidóüldözésekkel párhuzamosan elsősorban a nyugati vármegyékbe (Pozsony, Nyitra, Trencsén) kezdtek egyre nagyobb mértékben beköltözni, de jelentős volt a lengyel Galíciából való betelepülésük a keleti vármegyék területére (Zemplén, Abaúj, Sáros) is (Beluszky P. 1996). A felvidéki vármegyékben a zsidók lélekszáma az 1787-es népszámlálás szerint 34 086 főre nőtt, akiknek 61,3%-a az említett nyugati, 34,2%-a a keleti vármegyék területén élt. A mai Szlovákia területén élt cigányok száma az 1780 és 1783 között elrendelt összeírásuk alapján becsülhető meg (Czoernig, K. 1855–1857). 1782-ben ezen a területen számításaink szerint 10 630 cigánynak minősített (vándor életmódú) lakos élhetett, legnagyobb számban Pozsony, Nyitra, Gömör és Sáros megyék területén.

KÁRPÁTALJA MAI TERÜLETE

A vizsgált terület, jóllehet soha nem került oszmán (török) megszállás alá, a magyar függetlenséget szimbolizáló Erdélyi Fejedelemség és Habsburg-Magyarország között elterülve mint katonai felvonulási terület a 16–17. században gyakran vált háborús pusztítások áldozatává. Ezen katasztrófák közül elsősorban a tatárok 1565-ös, 1594-es, 1661-es, 1717-es, a lengyelek 1657-es és a Habsburg császári csapatok 1684 és 1688 közötti hadjárata (a munkácsi erőd ostroma) és általában a Kassa, illetve Erdély felé átvonuló erdélyi és császári csapatok garázdálkodásai emelhetők ki. Az említett hadi események és a nyomukban járó járványok szinte kizárólag a magyar etnikai területet, tehát a várak, városok környékét, a fő közlekedési utak mellékét, a Tisza völgyét pusztították. A főként magyar lakosság pusztulása eredményeként Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék össznépessége 1598 és 1640 között 102 ezerről 73 ezerre csökkent (Bakács I. 1963: 129; Bélay V. 1943: 112). A stratégiai fontosságú Tisza-völgy kapujában fekvő, ezért leginkább elpusztított, a 16. század derekán még közel 95%-ban magyar népességű Ugocsa megyében az adófizető porták száma az 1565–1574-beli 1775-ről 1638-ban 829-re, 1663-ban 491-re csökkent (Szabó I. 1937: 74). A magyar lakosság pusztulásával párhuzamosan folyt a ruszin lakosság tömeges bevándorlása, betelepítése a Kárpátokon túli, lengyel fennhatóságú, galíciai területekről Máramaros, Bereg és Ung háborúk által elkerült hegyvidéki területeire. Az erdős, hegyvidéki területeken kívül a ruszinok már a 17. században is egyre nagyobb számban költöztek a magyar etnikai terület elpusztult peremvidéki falvaiba, sőt városaiba (pl. Ungvár, Munkács, Huszt). Huszt 1614-ben 105 magyar háztartás mellett már 16 ruszint írtak össze (Bélay V. 1943: 111).

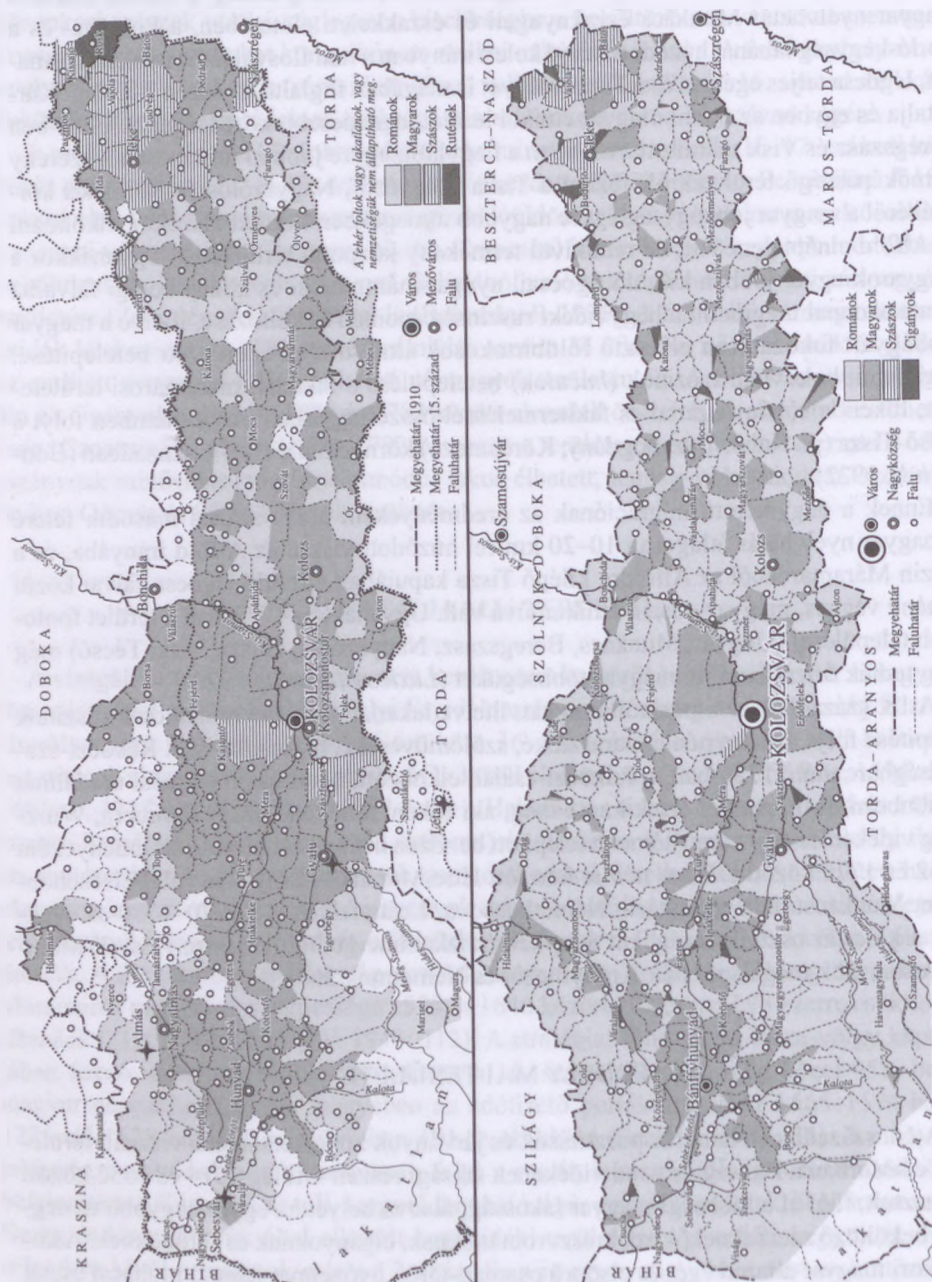
A Rákóczi-szabadságharc leverését követő 1715-ös népesség-összeírás Kárpátalja mai területén 6402 adófizető háztartásfőt talált, akiknek 41,4%-a magyar, 52,8%-a szláv (valószínűleg túlnyomórészt ruszin) hangzású nevet viselt (Acsády I. 1896). Ekkor a magyar nyelvhatár Munkács északnyugati és északkeleti előterében, a Polyána- és a Borló-hegység lábánál húzódott, majd keleti irányban a mai Ilosvai járás nyugati harmadát, Ugocsa teljes egészét és a Tisza völgyét is magában foglalta, egészen Técsőig. Kárpátalja és egyben az ottani magyar etnikai terület legnépesebb közösségének 1715-ben Beregszász és Visk számított. Azonban a hegylábi, egyre jobban túlnépesedő, szerény termőképességű területekről, főként a Tisza völgyéből, Nagyszőlös és Munkács környékéről a magyar jobbágyosság egyre nagyobb tömegekben kezdett elszökni, elköltözni az Alföld elnéptelenedett, de rendkívül termékeny központi területeire. Ugyanakkor a magyarok egyre jobban kiürülő ugocsai, nyugat-máramarosi és közép-beregi falvaiba szinte azonnal megindult a hegyvidéki ruszinság spontán beköltözése, illetve a magyar jobbágyságot fokozatosan elvesztő földbirtokosok által történő szervezett betelepítése. A galíciai, bukovinai ruszinok (*huculok*) betelepülése a lakatlan máramarosi területen, főként a sóbányászattal és fakitermeléssel összefüggésben, nagy ütemben folyt a Felső-Tisza (pl. Rahó, Tiszabogdány, Körösmező) környékén a 17–19. században (Bónkáló A. 1922).

Ennek a nagyméretű migrációnak az eredményeként a 18. század második felére a magyar nyelvhatár átlagosan 10–20 km-rel húzódott vissza az Alföld irányába, és a ruszin Máramarosból az Alföldre kilépő Tisza kapujában elterülő Ugocsa falvai közül néhány vegyes, magyar–ruszin etnikumúvá vált. Ugyanakkor 1773-ban a terület fontosabb települései (Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlös, Huszt, Visk, Técső) még meg tudták őrizni korábbi magyar többségüket (*Lexicon locorum* 1920).

A 18. században az elpusztult magyar, illetve lakatlan területekre nemcsak ruszinok telepítése folyt, hanem német parasztoké, szőlőműveseké, iparosoké is. A Rákóczi-szabadságharc után, 1726-ban, a Rákóczi-család elkobzott, hatalmas munkácsi uradalmát Schönborn, L. F. mainzi érsek kapta meg, aki főként a németországi Bamberg, Würzburg vidékéről nagyszámú németet telepített be. Ezen német kolonizáció eredményeként 1732 és 1775 között számos német falu jött létre Munkács környékén (pl. Felsőschönborn, Munkácsújfalú, Pósháza, Németkucsova, Leányfalva). Az 1770–1780-as években a kincstár osztrák favágókat telepített Salzkammergutból (Ausztria) Észak-Máramarosba, akik megalapították Királymezőt és Németmokrát.

ERDÉLY MAI TERÜLETE

A 16. században a háborús pusztítások és járványok következtében a vizsgált területen, elsősorban a Bánság és Arad vidékének síksági részén – főleg 1514 és 1552 között – pusztult, tűnt el a többségi magyar lakosság, átadva helyét az egyre nagyobb tömegben beköltöző szerbeknek, kisebbrészt románoknak, cigányoknak és törököknek. A középkori magyar állam végét és elsőprő oszmán–török győzelmet jelentő mohácsi csatát (1526) követően létrejött keleti Magyar Királyság, az 1570-es speyeri egyezményben, nevét Erdélyi Fejedelemségre kényszerült változtatni, mely a török hódoltság idején erős központi irányítás alatt lévő és ezáltal a független magyar államiság túlélését bizto-

17. térkép. Kolozs vármegye néprajzi térképe a Hunyadiak korában és az 1910. évi népszámlálás idején

sító, az európai vallásszabadság jelképévé vált államként létezett (Barta G. 1986). Ezen magyar fejedelemség területén a 16. század végéig szinte zavartalanul érvényesültek a korábbi etnikai folyamatok. A vármegyei városokban (főleg Kolozsvárott, Tordán, Gyulafehérváron, Déván) a török elől az Alföldről ide menekült magyarok számának növekedése azonban tovább fokozta a helyi társadalom magyar jellegét. A pásztorkodásról a földművelésre egyre inkább áttérő, többségében már helyhez kötődő román lakosság – korábbi etnikai területeinek viszonylagos demográfiai telítődése miatt – már nemcsak a magyar és szász etnikai területek réseit töltötte ki, hanem a korábban lakatlan hegyvidéki területeket is egyre jobban benépesítette (Barta G. 1986: 493–494). A 16. század végén, a történeti Erdély területén becsléseink szerint már 670 ezer lakos élt, akiknek kb. 52%-a magyarnak, 28%-a már románnak és 19%-a szásznak volt tekinthető. Az 1495-ös erdélyi népességi és etnikai adatokból kiinduló hozzávetőleges, 1595 körül 350 ezer magyart, 190 ezer románt és 130 ezer szászzt feltételező becsléseink az alábbi publikációkra is támaszkodtak: Barta G. 1986: 510; 1989: 238; Jakó Zs. 1945. A tizenöt éves háború során, 1599 és 1604 között a Habsburg (osztrák), oszmán (török), erdélyi (magyar), havasalföldi (román) hatalmi harc keretén belül, a helyi hatalmi őrzt kihasználva Giorgio Basta császári generális és szövetségese, Mihai Viteazul román vajda egymást váltogatva, a megfélemlítés érdekében kegyetlen vérengzést rendezett a függetlenségre törekvő Erdélyben. A románok és székelyek – a politikai okok mellett – hegyvidéki lakóhelyeik erdeinek köszönhetően viszonylag kisebb veszteségeket szenvedtek ezen irtó hadjáratokban, mint a Mezőség, a folyóvölgyek, Kolozsvár, Torda környékének védetlen – túlnyomó többségében magyar – lakói. A tömegmészárlások, a pestis és éhínség következtében a későbbi Szolnok-Doboka vármegye területén élt népesség száma 1553 és 1603 között 70%-kal, Kolozs 1590 és 1642 között 68%-kal csökkent. A magyarság száma a Szolnok-Doboka területén az említett időszakban 85%-kal, a románságé 45%-kal csökkent (Makkai L. 1942a: 31, 34; Bakács I. 1963: 136). Ezen adatok alapján és a székelyeknek csupán a románokhoz hasonló mértékű veszteségét feltételezve, nem kizárt, hogy 1604-ben, a kivérzett, romokban heverő Erdély történeti területén csupán 330 ezer körüli lakos élhetett. A 17. század derekáig tartó viszonylag békés időszakban (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége idején) tovább folyt a románoknak a belső, pusztítások által megkímélt hegyvidéki területekről (pl. Kővár-vidék, Erdélyi-középhegység) és a román fejedelemségekből (Havasalföld, Moldva) való – a társadalmi elnyomás és az állandósult belpolitikai bizonytalanság miatti – tömeges bevándorlása Erdélybe, ahol a nagy munkaerőgondokkal küzdő magyar birtokosok és az elnéptelenedő szász települések előljárói is tárt karokkal várták őket. A 17. század közepén a románok aránya már minden bizonnyal meghaladta az egyharmados arányt, sőt az sem kizárt, hogy már ekkor elérte a magyarok és székelyek együttes lélekszámát. V. Lupu moldvai román vajda szerint az erdélyi népesség több mint harmada ekkor már román volt (Szilágyi S. 1890).

II. Rákóczi György erdélyi fejedelem sikertelen lengyelországi hadjáratát követően, 1658 és 1660 között, elsősorban török–tatár csapatok és a nyomukban járó pestis pusztították a hadak útjába eső erdélyi területek – túlnyomórészt magyar – lakosságát. Az említett katasztrófák eredményeként, a 17. század folyamán, Kolozs, Doboka, Belső- és Közép-Szolnok, Kraszna vármegyék területén 317 magyar faluból 177 lett román többségű a magyarok pusztulása, elhurcolása, elmenekülése és a románok tömeges be-

költözése miatt (Makkai L. 1942b: 18). Ennek eredményeként az Erdélyi-medencében a középkor végén még többé-kevésbé összefüggő magyar etnikai terület végérvényesen szétforgácsolódott, a Beszterce vidéki és királyföldi szász etnikai terület pedig jelentősen fellazult. A vázolt folyamatok következtében a 17. század második felében a románok lélekszáma már kétségtelenül meghaladta a magyarokét. Az 1599 és 1711 közötti főként háborús események Erdély népességének etnikai összetételében olyan hatalmas, visszafordíthatatlan eltolódásokat okoztak a Kárpátokon túlról folytonos utánpótlást élvező románság javára, melyek végső soron a 20. századi etnikai térszerkezet állapotát is meghatározták.

A 16–17. század fordulójára vonatkozó erdélyi népességi és etnikai adatok becslésére először Jancsó Benedek (1896) vállalkozott, aki szerint 1700 körül a történeti Erdélynek csupán 500 ezer főnyi lakosa lehetett. Közülük véleménye szerint a magyarok és székelyek együttes száma 150 ezer, a szászoké 100 ezer, a románoké 250 ezer lehetett. Jancsóval ellentétben a Bakács István által becsült 700 ezres román népességérték feltehetően közelebb áll a valósághoz (Bakács I. 1963: 135). Az 1720. évi összeírás szerint a történeti Erdély területén a sokak (pl. Dávid Z. 1997) által bírált Acsády Ignác (1896: 58) szerint 806 ezer lakos élhetett, akiknek fele becsléseink szerint már románnak számított. David Prodan szerint is ez idő tájt vált a románság Erdély abszolút többségű etnikumává (Prodan, D. 1944: 21).

A nyugati területek (Partium, Bánság) török alól való felszabadulását (1692, 1718) követően a szinte lakatlan, síksági területek tömegével vonzották a hegyvidék román lakosságát (Jakó Zs. 1943). A Bánság legtermékenyebb részén, a stratégiaiul kulcsfontosságú Temesvár és Arad körzetében, illetve a bánsági bányavidéken (Oravica, Dognácska, Szászka, Boksán, Resica stb.) a Habsburg kormányzat főként katolikus németeket telepített le (Buchmann K. 1936; Feneşan, C. 1979). A németek nagyarányú betelepítése eredményeként a Lippa–Temesvár–Detta vonalától nyugatra egy etnikailag többé-kevésbé egységes német nyelvterület jött létre. Ettől a vonaltól keletre pedig a Bánság alapvetően román jellegűvé vált. A Bánság etnikai összetételét – a németeken és románokon kívül – jórészt a 18. századi betelepülés következtében a szerbek, krassovánok, magyarok, bolgárok, szlovákok, csehek tették még tarkábbá.

A bihari, szilágyi, szatmári régióban a románságnak a magyarok rovására történő lendületes előrenyomulása mellett a szlovákoknak a Réz-hegységben, a németeknek pedig Nagyvárad vidékén való letelepítése volt a legfontosabb 18. századi változás. A történeti Erdély területén az újranepešítést szinte teljes egészében a hegyvidékről leereszkedő és a román fejedelemségekből beáramló románsággal hajtották végre. Ez utóbbival kapcsolatban azonban feltétlenül meg kell említenünk, hogy a román lakosság Kárpátokat átlépő migrációja a 18. században sem mindig csak Erdélybe irányult, hanem a gazdasági-politikai helyzettel, közbiztonsággal mindig szorosan összefüggve, sokszor Erdélyből a román fejedelemségekbe (Havasalföld, Moldova) mutató, tömeges vándorlást is jelentett (Prodan, D. 1944: 21). Az Erdélybe irányuló román migráció pozitív mérlegét azonban a román lakosságnak a természetes szaporodásukat meghaladó mértékű növekedése bizonyítja. Nyárády R. Károly (2003: 165) szerint a románok száma (a cigányokkal együtt) az Erdélyi Nagyfejedelemség területén csupán 1733 és 1761 között 315 ezer fővel nőtt, melyből 100 ezer természetes szaporodásuknak, 215 ezer vándorlási nyereségüknek volt köszönhető. A román és a szintén ortodox vallású és

főként románul beszélő cigányok betelepülése következtében a 11 szász szék területén 1765-ben a 87 ezernyi evangélikus (szász) mellett már 66 ezernyi (43%) ortodox (román és cigány) élt, akiknek itteni aránya 1900-ban már 53% fölé emelkedett (Chircă, H. 1972; Togan, N. 1898; Bunea, A. 1901; Nyárády R. K. 2003; Ballmann, J. M. 1801; Lebrecht, M. 1804). Ekkora már a 16–17. században leginkább elpusztított, elnéptelenedett szászvárosi, szászsebesi, újgyházi és szerdahelyi szász székek is román többségűvé váltak.

A 18. század folyamán, a történeti Erdély területén a népesség etnikai viszonyainak pontos ismertetése a megbízható források elégtelen feldolgozása és hiánya miatt lehetetlen, hozzávetőleges felvázolását is csupán a vallási statisztikákon nyugvó, különböző becslések alapján kísérelhetjük meg. A román szakirodalom által „román összeírásoknak” nevezett 1733., 1750. és 1760–1762. évi – az „unitus” (görög katolikus) és „nonunitus” (ortodox, görögkeleti), etnikailag túlnyomórészt román és cigány, kisebb részben görög, szerb, bolgár népességre kiterjedő – összeírásokat feldolgozó román szakértők szerint a görög katolikusok és ortodoxok száma a következőképp alakult: 1733-ban 90 600 család, 1750-ben 568 722 fő, 1760–1762-ben 155 434 család (Togan, N. 1898: 169–213; Bunea, A. 1901: 237–292; Ciobanu, V. 1926). A fenti vallási adatokban nagy számban lelhetők fel a Havasalföldön nyelvileg túlnyomórészt elrománosodott, ortodox hívővé vált, onnét tömegesen Erdélybe beszivárgó cigányok, akiknek számát 1772-ben 7718, 1791-ben 11 610 családra becsülték (Marienburg, L. J. 1813). A többi vallás hívőinek, így áttételesen a magyarok számára vonatkozólag az 1766. évi összeírás alapján közöltek valószínűnek tűnő adatokat: 955 885 lakosból 444 ezer ortodox, 117 ezer görög katolikus, 93 ezer római katolikus, 140 ezer református, 29 ezer unitárius, 131 ezer evangélikus, akik közül 521 ezer (54,5%) lehetett román, 262 ezer (27,4%) magyar, 131 ezer (13,7%) német, 40 ezer (4,1%) cigány (Ballmann, J. M. 1801: 47; Marienburg, L. J. 1813: 224–226; Söllner, J. 1856: 266). Az első hazai népszámlálás idején, 1786-ban 1 577 515 lakost írtak össze a történeti Erdélyben, akiknek etnikai megoszlása Joseph Leonhard (1818) és Joseph Benigni (1837) szerint a következő lehetett: 788 ezer román, 507 ezer magyar (és székely), 204 ezer német (szász), 60 ezer cigány, 6 ezer örmény, 3 ezer zsidó. Hasonló etnikai arányokat becsült 1794-re vonatkozólag Michael Lebrecht (1804): 1 458 559 lakosból 729 ezer román, 481 ezer magyar (és székely), 182 ezer német (szász), 62 ezer cigány, 1000 örmény, 1600 zsidó.

A VAJDASÁG MAI TERÜLETE

A középkorban Magyarország egyik legsűrűbb magyar lakosságú, déli területei elsősorban az 1514-es Dózsa-féle parasztháború, a tartós török hódítást eredményező hadjáratok (Szerémségben 1521–1529, Bácskában 1541, Bánságban 1551–1552) és Crni Jovan (Nenad) szerb csapatainak 1527-es pusztításai következtében több mint két évszázadra elvesztették magyar népességük szinte teljes egységét. A török megszállást követően a nagyobb, túlnyomórészt magyarlakta szerémségi városokból főként a nemes-ség, papság és hivatalnokok menekültek el, míg a helyben maradt polgárság többsége, a huszita és katolikus vallású magyarok áttértek az iszlám vallásra (Pavičić, S. 1953: 52, 57). Ez utóbbi „renegátok” mellett a fontosabb városok, erődök muzulmán népességét

gyarapították a környékről és a Balkánról beköltöző, keresztény hitről az iszlámra áttért délszlávok és a törökök is. A 16. század első felében elpusztult, elnéptelenedett volt magyar falvak romjai mellett a 15. század elejétől több hullámban, de főként 1526 és 1560 között betelepülő, állattenyésztő-katonáskodó életmódú, a török hadszervezetbe beilleszkedett szerbek telepei jöttek létre (Popović, D. J. 1957: 103, 212). A hódoltság első évtizedeinek török defterei (1543–1579) szerint a falusi térségek népessége a mai Vajdaság területén ekkor már túlnyomórészt szerb volt (Kammerer E. 1886; Engel P. 2001). Ez időszakban (1567–1578) a területen legtöbb keresztény (túlnyomórészt szerb) lakossal a következő települések rendelkeztek: Karlóca 485, Bács 426, Módos 186, Becse 174, Becskerek 166, Pancsova 161 és Titel 155 hane (adózó háztartás) (Popović, D. J. 1957). A keresztény magyarok maradéka a 17. század első felében a Bánság északi pereméről (pl. Oroszlános, Rév-Kanizsa) is elmenekült, a muzulmán magyarok a szerémségi városokban pedig egyre inkább asszimilálódtak a szerbhórvát nyelvű környezethez (Borovszky S. 1896–1897: 459, 512; Pavičić, S. 1953: 57). Bácska északi peremén azonban (a muzulmán katonaságtól eltekintve) Szabadka és Martonos még 1664-ben is magyar lakosságú volt (Karácson I. 1904: 219–220). Ez időpontban a házak száma alapján legnépesebb városnak Ireg (2000) és a Szerémi szandzsák székhelye Mitrovica (1500), a katonák lélekszáma alapján legfontosabb erődnek Pétervárad és Mitrovica (2000–2000) számított (Karácson I. 1904: 100, 102, 174–175).

Bácska és a Szerémség nagy része a karlócai békét (1699) követően szabadult fel a török uralom alól. Ezt megelőzően, az itteni 1687–1688-as felszabadító hadjáratoktól kezdve jelentős változások zajlottak le a népesség etnikai-vallási összetételében. A muzulmánok többsége a keresztény hadak elől főként Boszniába, onnét a katolikusok egy része (Tuzla/Só környéki sokácok és hercegovinai bunyevácok) Szlavóniába, Baranyába, Bácskába menekült. Ez utóbbiak főként a Duna-közeli területeken és Szabadkán leltek új otthonra. A felszabadító keresztény csapatok balkáni vereségeit, Belgrád 1690-es török visszafoglalását követően a törökök bosszújától megrettent szerbek több tízezres tömege Csarnojević Arzén (Arsenije III. Crnojević) pátriárkájuk vezetésével a Szerémségbe, Bácskába és más Duna melléki területre menekült, akiknek többségét a bécsi hadvezetés az 1702-ben felállított Duna, Tisza és Maros menti határörvidékre telepítette. A II. Rákóczi Ferenc vezette magyar szabadságharc idején (1703–1711) I. Lipót császár hűséges szövetségeseiként a szerbek több-kevesebb rendszerességgel pusztították az Alföld középső területeit (főként Kecskemét környékét), melyre válaszul a kurucok számos hadjáratban (1704-ben a fejedelem vezetésével) próbálták a szerbeket Bácskából kiszorítani. A magyarok és szerbek egymás elleni bosszúhadjáratai következtében a Duna–Tisza köze 1710-re szinte teljesen elnéptelenedett (Borovszky S. 1909).

A Rákóczi-szabadságharc leverését (1711) és az 1716–1718-as osztrák–török háborút, a Bánság visszafoglalását követően került sor Magyarországon az adózó népesség 1720-as összeírására. Ennek eredményeként Bácska mai szerbiai részén 3111 adófizető háztartást találtak, akik közül 97,6% szerb vagy hórvát, 1,9% magyar, 0,5% német nevet viselt (Acsády I. 1896). Ez időszakban a rendkívül gyér népességű, elvadult délvidéki tájakra – merkantilista, gazdasági és politikai megfontolásból – a telepesek zömét Nyugat- és Közép-Európa római katolikus németjei közül toborozták. A politikailag megbízható, nagy termelési tapasztalattal, gazdasági kultúrával rendelkező németeket a fontosabb határvidéki erődökbe, városokba (pl. Pétervárad, Zimony, Pancsova, Fehér-

templom), Bácska nyugati és a Bánság déli részén telepítették le. 1717 és 1733 között gr. Mercy kormányzó a Temesi Bánság területére 33 000 főt (főleg németet) telepített be. (Bodor A. 1914: 11). Az újabb osztrák–török háború (1737–1739) során a Balkánról nem csupán szerbek tömegei, hanem római katolikus albánok és bolgárok is menekültek a Szerémségbe és Bánságba (1737) (Popovič, D. J. 1950; Bodor A. 1914).

A magyarok tömeges visszaköltözésére csupán Mária Terézia trónra lépését (1740) követően kerülhetett sor, amikor a katonai jelentőségét veszített Tisza–Marosi határörvidék 1741 és 1750 közötti fokozatos felszámolása következtében a katonai életmódhoz és a magyar hatóságoktól való teljes politikai függetlenséghez szokott szerbek tömegesen (2200–2400 család) kezdtek átköltözni a Bánság alig lakott nyugati részeire és az újonnan szerveződő Dél-Bánsági határörvidékre (Popovič, D. J. 1955). A távozó szerbek helyére, az 1745-ben létrehozott Tiszai Korona Kerület területére, Szabadkára és környékére ezt követően szinte szakadatlanul folyt északról (főként Szeged környékéről és az Alföld középső részeiről) a magyarok spontán, illetve szervezett visszatelepülése (Gyetvai P. 1979, 1987). Ennek az időszaknak köszönhetően jött létre a mai vajdasági magyar etnikai terület törzse, a Szabadka–Tisza melléki magyar etnikai blokk. Mária Terézia 1763-as „benépesítési rendelete” után ismét nagy hangsúlyt kapott a németek állami segítséggel történő további betelepítése is, mely folyamatot a szlovákok, ruszinok és románok nagyarányú bevándorlása kísérte a mai Vajdaság területén (Bodor A. 1914). A vizsgált tartományra később jellemző hallatlanul nagy etnikai-vallási tarkaság alapvonásai is ekkor alakultak ki.

II. József uralkodása idején (1780–1790) szintén a német lakosság (főként bácskai) kolonizációja élvezett nagy állami támogatást, de ezúttal már lehetővé vált a protestánsok beköltözése is. Az 1784 és 1787 között lefolytatott, első magyarországi népszámlálás adatain nyugvó számításaink szerint a mai Vajdaság területén 476 ezer lakos élhetett, akiknek 59,2%-a szerb, 12,4%-a német, 10,6%-a magyar, 8%-a horvát, 5,8%-a román lehetett. A németek betelepítését az utolsó osztrák–török háború (1787–1790) tartóztatta fel, melynek során Szerbiából 2533 család menekült a Bánság és 8259 lakos a Szerémség elpusztult, főként határvidéki területeire (Popovič, D. J. 1950, 1955).

A MAI HORVÁTORSZÁG PANNON TERÜLETE

A 16. század első felében a törökök behatolása a mai Horvátország keleti és középső részeibe nagy politikai, társadalmi, gazdasági és népesedési változásokat eredményezett. A Slunj–Sziszek–Csázma–Verőce vonaltól keletre eső, törökök által elfoglalt szlavóniai, szerémségi és baranyai területekről a katolikus szlavón-horvát és magyar lakosság tömegesen menekült észak és nyugat felé (a Dunántúlra és a közeli osztrák tartományokba). A török defterek összeírásai alapján megállapítható, hogy a lakosság száma a 16. század első felében mind Dél-Baranyában, mind a mai Szlavóniának hozzávetőleg megfelelő Pozsegai szandzsák területén kb. 60%-kal, a hajdani Valkó vármegyében több mint 70%-kal csökkent (Káldi Nagy Gy. 1960; Vass E. 1977; Močanin, N. 1982; Kubinyi A. 1996; Engel P. 1999). A helyben maradt eredetileg katolikus szlavón-horvát népesség többsége (pl. a Pozsegai-medencében 3/4-e; Karger, A. 1963), főként a nemesség és a városi lakosság – gazdasági és társadalmi előnyök miatt – áttért az iszlám

hitre. A boszniai muzulmánok betelepülése mellett ennek is köszönhető, hogy 1579-ben a szlavóniai városok népességének átlagosan már 2/3-a az iszlám híve volt (Moačanin, N. 1982; *Požeški* 2001). Ugyanakkor a Pozsegai szandzsák (kb. a mai Szlavónia) népességének 42%-a volt katolikus szláv (horvát), 26%-a muzulmán, 18%-a ortodox vlach, szerb és 14%-a katolikus, református magyar (Moačanin, N. 1982).

A 16. század első felében a magyarok esetében elsősorban a Belgrád–Eszék–Buda hadiút környékén (az Eszéki-, Valkó-síkon és a Valkóvári-löszháton) élők pusztultak, menekültek el, illetve tértek át (főként a városokban: pl. Eszéken, Valkóváron, Szatán, Újlakon, Nemetiben) az iszlám hitre (McGowan, B. 1983; Pavičić, S. 1953). A félreesebb, a Dunához, Drávához közel fekvő területeken (pl. Erdődön, Rétfalun, Csapán), Valkó mocsárvidékén (Kórógyon, Szentlászlón, Harasztin, Dopszán és környékén) viszont kereszténységét megőrző, a 16. század második felétől református hitre áttérő magyar lakosság élt tovább. Az Eszék és Valkóvár környékén elnéptelenedett, hajdani katolikus magyarlakta területre (pl. Újlak, Atya, Valkóvár, Boró, Dál, Erdőd, Hagymás, Eszék, Babota, Tehinye) tömegesen indult meg az ortodox felekezetű, pásztorkodó-katonáskodó életmódot folytató vlachok, szerbek beáramlása (Popovič, D. J. 1957). Ugyanezen migráció következtében a Drávától északra, Dél-Baranyában az 1591-es összeírás szerint már csak 36 település számított magyar, ugyanakkor 8 szláv (szerb, vlach) többségűnek és 3 etnikailag vegyesnek (Káldi Nagy Gy. 1960; Vass E. 1977). A mai Közép-Szlavóniában különösen nagy tömegben költöztettek vlachokat, szerbeket a Pozsegai-medence bejárataihoz, a Papuk, Krndija és Dilj hegységbe, a keresztény-muzulmán frontvonalnak számító Ilova folyó és a Papuk, Psunj hegység közé, mely utóbbit ez időszakban Kis-Valachiának (Mala Vlaška) nevezték (Karger, A. 1963). A nagyarányú betelepítést követően a szerb ortodox egyház már 1557-ben megszervezte a pozsegai (szlavóniai) püspökséget, melynek központjául az orahovicei ortodox kolostort jelölték ki (Ivič, A. 1909). Az említett, mai kelet-horvátországi, akkor török hódoltsági területeken a középkori katolikus szlavón, horvát népesség csak a Dráva mentén, a Karašica és Vučica folyó síkságán, a Diakóvári-löszháton, a Bázaközben (a Száva–Báza között), a Dilj hegységben és lábánál, valamint a Száva mentén (Bród és a mai Gradiška városok között) maradt meg nagy számban (Pavičić, S. 1953). A török, bosnyák, horvát, magyar származású, muzulmán vallású népesség túlnyomórészt a városokban, kereskedelmi központok, erődök környékén tömörült. A házak száma szerint a terület legnagyobb városainak 1620-ban Eszék, Pozsega (1000–1000), Verőce (400), Pakrác (350), Rahoča–Orahovica, Velika (200–200) és Valkóvár (100) számított (Smičiklas, T. 1891–1892). Közülük a rendkívüli fontosságú hídváros, Eszék – többnyire iszlám hitre áttért – lakói még 1663-ban is alapvetően magyarok voltak (Karácson I. 1904: 179).

A mai Horvátország középső területein (Zágráb és Varasd vármegyékben, Kőrös vármegye nyugati részén) a helybeli katolikus szlavón-horvát népesség már az első török pusztításoktól, betörésektől, a 15–16. század fordulójától kezdett észak és északnyugat felé (a nyugat-magyar Vas, Sopron, Moson, Pozsony vármegyékbe, és a keleti osztrák tartományokba: Stájerországba, Alsó-Ausztriába) elmenekülni. A horvátokat jelentős számban telepítették át a Zrínyi, Batthyányi, Erdődy, Nádasdy családok itteni birtokaikról a nyugat-magyarországiakra (Zala, Vas, Sopron vármegyékbe) (Pavičić, S. 1953: 204). Az elnéptelenedett területekre (többnyire Banijaba, Kordunba, Žumberak vidékére) főként 1530 és 1538 között boszniai ortodox vlachok, szerbek települtek

(Roksandić, D. 1991; Ivić, A. 1909). A szlavón-horvát etnikai terület Zágráb vármegye északnyugati, Kőrös vármegye nyugati felében, Varasd vármegyében és a Muraközben őrizte meg középkori folytonosságát.

A vizsgált terület törökök által megszállt részét 1684 és 1688 között szabadították fel Habsburg irányítással a keresztény csapatok, melynek eredményeként az itteni muzulmánok (nem csupán a törökök, hanem a „renegátok”, tehát az iszlamizált szlávok és magyarok is) Boszniába menekültek (Karger, A. 1963). A felszabadított Szlavóniába szinte azonnal megindult nyugatról a horvát lakosság és délről a Boszniából menekülő katolikus sokácok betelepülése is. 1690-től kezdve Baranyába és Kelet-Szlavóniába – a Szerbiából és Boszniából visszavonuló osztrák csapatok nyomában, Csarnojevics Arzén pátriárkájuk vezetésével – nagy tömegben érkeztek szerbek is. A 17. század végi háborús pusztítások eredményeként a magyar többségű dél-baranyai falvak száma 1591 és 1696 között 36-ról 14-re csökkent, míg a szerbeké 5-re, horvátoké, sokácoké 4-re nőtt. Ez időpontban az itt összeírt 449 család 57%-a élt magyar, 23,8%-a szerb és 19,2%-a horvát községben (Taba I. 1941). A Drávától és Dunától délre fekvő, középkori magyar településterület a 17. század végére szinte teljesen megsemmisült, és etnikailag – főként Eszék és Valkóvár vidékén – szerb jellegűvé vált. 1697-ben csupán 66 református magyar családot írtak össze a Vuka mocsárvidékén megbúvó Szentlászlón, Kapornán, Harasztin és Kórógyon (Popović, D. J. 1957). A városokból (pl. Eszék, Valkóvár, Újlak) az iszlamizált és keresztény magyar lakosság szinte teljesen eltűnt, átadva helyét az újabb szerb, horvát-sokác menekülteknek és a felszabadulást követően (pl. az eszéki erődbe) szinte azonnal betelepülő németeknek. A 18. század elején a Magyar Királyság teljes területére jellemző általános, nagyméretű népességmozgás (spontán és szervezett újratelepítés, menekülés) közepette tört ki a II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezette magyar szabadságharc (1703–1711). A császári csapatok oldalán harcoló, a magyar lakosságú területeket pusztító szerbek ellen Rákóczi 1704-ben folytatott büntető hadjárata során nemcsak a bácskai, hanem a baranyai lázadó szerb falvakat is felégették, és lakóit elűzték.

A szatmári békét (1711) követően a Baranyából elmenekült szerbek visszatelepültek, és a boszniai katolikusoknak (pl. sokácoknak) a ferencesek vezetésével történő betelepítése is újult erővel folytatódott. A főként a 17. század végén érkezett sokác, vlach, szerb menekülteknek köszönhetően az 1675 és 1739 közötti időszakban kb. 200 000 boszniai lakos költözött a vizsgált terület keleti, török hódoltság alól felszabadult részére (Marković, M. 2002: 562). A baranyai és szlavóniai nagy uradalmak és a királyi kamara folytatták az elnéptelenedett vagy csekély számú, pásztor-katona életmódú, ortodox felekezetű vlach, szerb népesség lakta, de mezőgazdaságilag rendkívül értékes területek – főként katolikus németekkel és sokácokkal, horvátokkal történő – betelepítését. Kezdetben, a németek esetében a honvédelemben és az újjáépítésnél nélkülözhetetlen katonák, hivatalnokok, iparosok és kereskedők betelepítésén volt a hangsúly. Ezen migrációk eredményeként Baranyában az őshonos magyarság a 18. század első felében a horvátokkal, szerbekkel szemben fokozatosan kisebbségbe szorult. Míg az 1720-ban összeírt 580 horvát baranyai háztartásfő közül még 53,4% viselt magyar nevet, addig 1752-ben az 1717 háztartás közül már csak 29,7% számított magyarnak (Bognár A. 1991). Az 1720 és 1752 közötti időszakban a horvátok aránya 24,9%-ról 31,6%-ra, a szerbeké 20,3%-ról 25,9%-ra, a németeké 1,4%-ról 12,8%-ra nőtt. A főként

Württembergből, Badenből, Hessenből, Bajorországból származó németek a 18. század során Baranyában főként Pélmonostorra, Dárdára, Baranyábanra, Baranyaszentistvánra és Keskendre, Szlavóniában pedig Eszék-Újvárosba, Új-Vukovárra, Vinkovciba és a környező falvakba (pl. Német-Rétfalú, Szarvas) költöztek.

Még javában folyt a németek telepítése, mikor II. József uralkodása idején, 1784 és 1787 között – Magyarországhoz hasonlóan – itt is sor került népszámlálásra (Thirring G. 1938; Danyi D.–Dávid Z. 1960). 1785-ben Horvát-Szlavónország területén (a határ-örvidékekkel együtt) 1 157 092 lakost írtak össze (Demian, J. A. 1805), akiknek 52,7%-a a civil vármegyék, 47,3%-a a katonai határörvidéken élt. A horvát-szlavón átlagértéket (27,6 fő/km²) csupán a szinte homogén katolikus horvát lakosú, a törökök által soha el nem foglalt északnyugati területek, Varasd, Kőrös megye és a Muraköz népsűrűsége (40–55 fő/km²) haladta meg lényegesen. A dinári, hegyvidéki területek mellett a Bilogora, Papuk hegység és a Dráva közti, többnyire erdő borította területek viszont akkor még meglehetősen gyéren lakottak voltak. 1787-ben a legnépesebb horvát-szlavón városnak Eszék (8017 fő) és Varasd (4817 fő) számított, megelőzve a fővárost, Zágrábot is (2815 fő). A népszámlálás az etnikai hovatartozást nem írta össze. Korabeli osztrák források a terület katolikus délszláv lakóit Szlavóniában *Slavonier*, *Slavinen*, Horvátországban *Kroaten*, *Chrobati* néven, az ortodox délszlávokat *Illyrier* néven illették (Demian, J. A. 1805). A nemzeti ébredés korától, a 18–19. század fordulójától kezdve, a 19. század folyamán – a horvát katolikus és a szerb ortodox egyházaknak köszönhetően – az addig szlavónnak, sokácnak, horvátnak hívott katolikus délszlávok a horvát, a korábban vlachnak, uszkoknak, illírnek-rácnak-szerbnek hívott ortodox délszlávok a szerb nemzet részévé váltak. Azok a hajdani ortodoxok, akik a 17. században Ivanič Grad és Žumberak vidékén tömegesen csatlakoztak a katolikus egyházhoz (görög katolikusok), a horvát katolikus egyház keretein belül elindultak a 20. századra befejeződött elhorvátosodás útján. A II. József-féle népszámlálás idején a vizsgált terület közel 4400 települése közül 827 számított lakatlannak, 797 szerb (ortodox vlach), 14-14 magyar és német többségűnek. A szerbeknek a 18. század első felében stabilizálódott, a 20. század végéig jórészt fennmaradt etnikai tere a következő területekre terjedt ki: 1. A katonai határörvidéken Lika, Kordun, Banija, Gradiskai ezred nyugati része, a Bilogora déli lejtői, Belovár környéke. Kőrös–Kapronca közötti terület, 2. A civil Horvát-Szlavónországban Eszék és Vukovár környéke, a Pozsegai-medence peremhegységei: Psunj, Dilj, Papuk, Ravna Gora. A háborús pusztítások eredményeként a középkori őshonos magyarság csupán a Duna, Dráva és a Valkó (Vuka) mocsarainak közelében, 14 faluban tudta etnikai többségét megőrizni. Az újonnan telepített katolikus németek főként a Drávaszög (mai horvát Baranya) középső területein és Eszék környékén képezték a népesség többségét 1784-ben.

A MURAVIDÉK MAI TERÜLETE

A vizsgált terület a török háborúk idején mindvégig a királyi Magyarország részét képezte ugyan, de a Habsburg és Oszmán Birodalom közös határának közelsége, a végvári harcok, török portyázások, a kettős adóztatás, felvonuló hadak és a nyomukban járó járványok pusztításai miatt különösen a síkvidéki, Zala vármegyéhez tartozó ma-

gyar és szlovén falvak néptelenedtek el. Ez időszakban a nagyobb védelmet nyújtó, erdős dombvidéki területre (*Tótság*, Goričko) nagy számban menekültek magyarok, akik a későbbiekben beolvadtak a környező szlovén lakosságba. A török pusztítások sorából különösen az 1532-es (a Kőszegről visszavonuló I. Szulejmán szultán hadjárata), 1600-as, 1603-as, 1604-es és 1664-es esztendők (a közeli szentgotthárdi csatával kapcsolatos hadmozdulatok) emelkednek ki (Zelko, I. 1981; Vándor L. 1996). A török elleni harcok 1690-ben szüntek meg, amikor a környék legnagyobb erődje, a török vilajet székhely, Nagykanizsa 90 év után felszabadult. Az első békeévekben (az 1697-es összeírás szerint) a legnépesebb települések a Muravidék nyugati, háborúk által jobban kímélt területein voltak fellelhetők: Felsőlendva (280 fő), Korong (273), Görlic, Muraszombat, Tessanóc (250-250), Rakicsán (229) (Vörös K. 1962: 164–166). Az elpusztult területek újraneépítését a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) idején az 1704 és 1706 közötti kuruc–labanc (Bottyán, Bezerédj, Balogh és Heister vezette) hadjáratok, majd az 1710–1711-es pestis akadályozták.

A csatazaj elülte után szinte azonnal megindult az elpusztult települések újraneépítése, különösen a termékeny, síkvidéki területeken. Ez tükröződött az 1720-ban végrehajtott népesség-összeírásban is, mely szerint a Muravidék mai területén legtöbb adózó háztartást a magyar többségű Dobronakon (52), Alsólendván (44) és a szlovén többségű Tótkeresztúron (55), Muraszombaton (46) írták össze. Ez utóbbi városban az adófizető háztartásfők közül 22-nek szlovén, 19-nek magyar és 5-nek német hangzású neve volt (Acsády I. 1896). Az alapvetően az 1760–1770-es évekig tartó nagyarányú vándorlások során a magyar falvak népességét többnyire a Nyugat-Dunántúl (pl. Vas, Sopron, Moson vármegyék) magyar lakossága duzzasztotta, de a korábban magyar Kebeleszentmártont és Kapcát már szlovének telepítették újra. Feltételezhető, hogy a szomszédos, túlnépesedett horvát Muraköz is jelentős népességet bocsátott ki a Mura bal partjára, melynek eredményeként a 18. század végére a korábbi magyar Kót és szlovén Hotica (Murarév) egyaránt horvát többségűvé vált (Varga I. 1996; Pivar E. 1994). Az első magyarországi (osztrák) népszámlálás idején, 1787-ben a vizsgált területen 40 888 lakost írtak össze (Danyi D.–Dávid Z. 1960), akik közül becsléseink szerint 80,6% élt szlovén, 16,9% magyar, 1,4% német, 1,1% horvát többségű településen. Ez időpontban legtöbb lakosa továbbra is a termékeny talajú, déli területek mezővárosainak volt: a magyar Alsólendva (849 fő) és Dobronak (781), illetve a szlovén Turnisca/Bántornya (647) és Muraszombat (629). A 18. század végi etnikai arányokat és nyelvhatárokat tekintve megállapíthatjuk, hogy a Muravidék egyike volt a Kárpát-medence azon kevés területeinek, ahol a középkor végi állapotokhoz képest a többnyire vérzivataros 16–18. századok során nem történt lényeges változás.

AZ ŐRVIDÉK MAI TERÜLETE

A 15. századi járványok és háború okozta veszteségeket a német ajkú népesség folyamatos beszívargása, betelepítése – még az osztrák zálogban lévő uradalmak területén – sem tudta pótolni. Így a 16. század első évtizedeiben az osztrák–magyar határvidék számos, csaknem elnéptelenedett uradalma, korábbi magyar (kisebbrészt német) falva nagy munkaerőgondokkal küzdött. Szinte kapóra jött a 16. század első felében a

Horvátország és Szlavónia nagy részét meghódító törökök elől menekülő horvátok és szlavónok tömeges felbukkanása az osztrák–magyar határvidék 277 településén (ebből a mai Burgenland 179 falujában,), elsőként Kismarton környékén 1515-ben és Felsőpulya vidékén 1522-ben (Ritig-Beljak, N. 1986). A törökök 1529. és 1532. évi Moson, Sopron és Vas megyei pusztításai a horvát telepések növekvő betelepődése ellenére tovább fokozták a vizsgált terület elnéptelenedését, és különösen nagy csapást mértek a Fertő-melléki, fertőzugi és a Léka, Kőszeg környéki magyarság maradványaira. A 17. században az újabb török hadjáratok (1664, 1683), a főbb hadiutak közelében a felvonuló seregek elszállásolásával járó elviselhetetlen terhek és a belháborúk pusztításai miatt a fő hadiutak mentén, folyóvölgyekben, medencékben élő magyar lakosság a mai Burgenland területéről csaknem teljes egészében eltűnt. A magyar többségű terület a 17. század végén már csak Felsőőr és Felsőpulya környékére és a fertőzugi Mosontétényre zsugorodott. A Batthyányak Strém-völgyi uradalmi központja, Németújvár népessége 1619 és 1668 között még közel kétharmad részben magyar lehetett. A 34 városbíró közül 20 magyar, 12 német családnevet viselt (Moór E. 1936: 302). A felső-őrségi nyelvszigeten a hajdani örök, a magyarok fennmaradását a kollektív nemesi privilégiumok, a nemesi közbirtokosság biztosította, mely évszázadokig szinte megakadályozta idegeneknek a privilegiált falvakba való beköltözését (Kovács M. 1942).

Az elnéptelenedett falvakba és a lakatlan, erdős területekre a 16. században, Kőszeg ostromát követően is folytatódott a török által megszállt Szlavóniából érkező horvát menekültek tervszerű betelepítése elsősorban a következő uradalmak területére: Vörösvár, Szalónak, Rohonc, Kismarton (Breu, J. 1934).

A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharc után, a 18. század első felében nagy erővel indult meg az elnéptelenedett területek – elsősorban Moson vármegye – benépesítése, szinte kizárólag német telepésekkel. Elvértve, földesúri kezdeményezésre magyarok újratelepítésére is sor került (pl. Felsőpulya, 1744). Az 1773-as összeírás alkalmával a mai Burgenland – kisebb-nagyobb horvát etnikai blokkokkal tarkított, elnémetesedett – területén már csak tíz falu (pl. Felsőőr, Alsóőr, Őrsziget, Vasjobbágyi, Felsőpulya, Középpulya, Mosontétény) esetében jegyezték fel, hogy domináns nyelve a magyar (*Lexicon locorum* 1920).

A 18. század második felében, az osztrák–porosz, osztrák–török háborúk idején kialakult gabonakonjunktúrának, a Duna mint fontos vízi szállítási út melletti fekvésnek, valamint a bécsi piac közelségének köszönhetően egymás után jöttek létre a Moson megyei nagybirtokokon, főként a Fertőzugban – az egyre inkább marhatenyésztésre, gabona- és cukorrépa-termesztésre specializálódott – majorságok, melyeknek népét főként a szomszédos kapuvári uradalom és a Csallóköz nincstelen magyar lakosságából toborozták. A gombamód szaporodó magyarlakta majorságok (1784 = 14, 1869 = 11, 1930 = 37 major) a mai Nezsideri járás területén (többnyire a Fertőzugban) a 19. század végére már erősen tarkává változtatták a 18. században még csaknem homogén német lakosságú területet a Fertő és a Mosoni-Duna között (Lendl, H. 1938). Ezen folyamattal ellentétesen hatott az utolsó ősi fertőzugi magyar falu, Mosontétény elnémetesedése a 19. század elején.

A telepítések eredményeként az első hazai népszámlálás idejére (1784) a népesség száma a vizsgált területen 180 062 főre emelkedett, akiknek becslésünk szerint 77,5%-a

német, 17,6%-a horvát, 2,3%-a magyar nyelvű lehetett. A terület népességének fokozatos elnémetesedése következtében ekkor már csak 75 falu számított horvát, 7 magyar többségűnek. Német ajkúak legnagyobb számban Rohoncon (3832), Kismartonban (2271), horvátok Pándorfalun (1600), Senteleken (1206), magyarok Felsőőrön (1500) és Alsóőrön (919) éltek.

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR ETNIKAI TÉRSZERKEZET ÁTALAKULÁSA, A KÉSŐ FEUDALIZMUS ÉS A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORA (A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1918-IG)

KÁRPÁT-MEDENCEI ÁTTEKINTÉS

A 16–17. század pusztításai és az azt követő, 18. századi, többmilliónyi lakost érintő migrációk a vizsgált terület magyar demográfiai dominancián nyugvó, középkori etnikai térszerkezetét végérvényesen átformálták, kialakítva a mai etnikai területek körvonalait. A falusi térségekben a lassan stabilizálódó magyar etnikai és nyelvhatár a 18. század vége óta nem módosult számottevően. Az újkori népvándorlások, telepítési akciók lecsillapodását követően, a 19. század során a Kárpát-medence legkedvezőbb mezőgazdasági termelési adottságú, éppen ezért nagyobb fokú népességtartó képességű, központi fekvésű területein lakó magyarság lélekszáma és aránya a nemzetiségekhez képest háromszoros mértékben növekedett. A magyarok száma (és aránya) az 1790-re becsült 3,1 millióról (31,5%-ról: Wellmann I. 1989: 75; Szabó I. 1941: 163) az 1848-as forradalom előestéjén Fényes Elek (1842: 33) szerint 4,8 millióra (37,4%-ra) nöhetett. Ezt az ígéretes magyar etnikai gyarapodást a 19. század derekán csupán a szabadságharc súlyos – elsősorban délvidéki és erdélyi – magyar veszteségei tartóztatták fel rövid időre. A 19. század első felében a magyarság lendületes térnyerését Karl Czoernig (1857: 243) is megállapítja: „az utolsó évtizedekben a magyar nyelv és nemzetiség hatalmasan fellendült és mint diplomáciai, tanított és társalgásban használt nyelv kivívta a szupremáciát” (magyarul idézi: Ajtay J. 1905: 30).

A szabadságharcot követő, 1850-es osztrák népszámlálás szerint a magyarok lélekszáma a háborús veszteség miatt az 1840 körüli állapothoz képest alig változott (4,8 millió, 41,6%). A kiegyezést (1867) követően, 1869-ben azonban a magyarok száma (és aránya) a Magyar Királyság területén (tehát Horvát-Szlavónország nélkül) 6,2 millióra (45,5%-ra), 1880-ban 6,4 millióra (46,6%-ra) nőtt, 1910-ben pedig már megközelítette a 10 milliót (54,5%) (Kovács A. 1920: 9). A magyarok számának nagyarányú gyarapodása természetesen nem az erőszakos magyarosítás számlájára volt írható, hiszen erre az osztrák–magyar kiegyezésig (1867) a legcsekélyebb intézményes lehetőség sem volt. A magyarok számára kedvező, az első világháborúig tartó etnikai átértékgzödés, arányeltolódás főként a magyarok nagyobb természetes szaporodásának, a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú, hegyvidéki peremterületek nemzetiségi lakosait a központi fekvésű magyar nyelvterületen szétszóró belső vándorlásoknak, a magyar nyelvi környezetben lezajló természetes beolvadásnak és a magyaroknak a nemzeti-

ségekhez képest kisebb mértékű kivándorlásának volt jórészt köszönhető. Az ország népességének 1720-ban 54%-a, 1787-ben 71%-a, 1900-ban 79%-a élt magyar többségű területen, pontosabban magyar többségű vármegyékben (Ajtay J. 1905: 37). A szám-sorok a többnyire központi fekvésű magyar településterület népességvonzó (majd beolvasztó) erejéről tanúskodnak a 18–19. századra vonatkozólag. Az elmagyarosodást, a feltűnő magyar etnikai térfoglalást a magyar nemzetnek és nyelvnek 1867 utáni kitüntetett szerepe is segítette. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az ipari és városi nemzetiségek ezreinek nyelvváltása, elmagyarosodása jelentős részben arra volt visszavezethető, hogy a magyar mezőgazdasági keresőkön belül a földnélküliek, agrárproletárok aránya (1910-ben 47%) messze meghaladta a nemzetiségeket (ruszinok: 23,6%, németek: 27,3%, románok: 31,3%, szlovákok: 33,3% stb.) (Kovács A. 1920: 22). Ennek következtében a századforduló táján, a nagyfokú iparosítás, gazdasági fellendülés idején ezek a nincstelen magyar falusi tömegek a nemzetiségekhez képest jóval nagyobb mértékben települtek le a nem magyar jellegű vagy vegyes etnikumú városokban, ahol ők is hozzájárultak ahhoz, hogy viszonylag rövid idő alatt a magyar lett a helybeli népesség túlnyomó részének az anyanyelve. A városi népesség nagy ütemű elmagyarosodása eredményeként 1910-ben az ország városi lakosságának már 77,5%-a magyar-nak számított, és 88,9%-a tudott magyarul. Erre az etnikai folyamatra a legjobb példát a főváros, Budapest szolgáltatta, ahol a magát magyarnak vallók aránya az 1850-beli 36,8%-ról 1880-ban 56,8%-ra, 1910-ben 85,9%-ra növekedett. A magyarságot erősítő nyelv- és identitásváltás, az önkéntes és szívesen vállalt elmagyarosodás jórészt a társadalom felsőbb rétegeit érintette. Az ország 300 706 fős értelmiségének 82,3%-a vallotta magát magyarnak, 8,6%-a németnek, 4,3%-a románnak, 1,5%-a szlováknak (Kovács A. 1925: 615–630). Főként az egyre nagyobb számban beköltöző, egyre jobban elmagyarosodott zsidóságnak köszönhetően a gazdasági értelmiség körében a magyarok aránya még ennél is magasabb volt (84,5%). Az izraeliták száma Magyarországon az 1787-körüli 83 ezerről 1869-ben 542 208-ra, 1910-ben 919 531-re nőtt (Szabó I. 1941: 213). Természetesen ez a magyarság számára kedvező etnikai folyamat nem egyformán érintette a nemzetiségeket. Az 1848–1849-es szabadságharc és az első világháború között elmagyarosodott kb. 2 millió lakosnak több mint harmada a zsidók, negyede a németek és ötöde a szlovákok közül került ki (Katus L. 1988: 171). Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben a nemzetiségek egy részének önkéntes – értelmiségi rétegeik által rendkívüli módon sérelmezett – magyarosodása, etnikai térvesztése az első világháború után a gyökeresen megváltozott politikai helyzetben a csehek (szlovákok), románok, szerbek magyarelles propaganda-hadjárataiban fontos hivatkozási alapot jelentett. A látványos, népszámlálási adatokban is testet öltő magyar térnyerés már csak azért sem lehetett az erőszakos magyarosítás eredménye, mert a magyar szupremáciának a liberális dualizmus idején határozottan gátat szabtak az állampolgári és kisebbségi egyenjogúságot biztosító törvények, rendelkezések, a szólás-, sajtó-, szervezkedési szabadság, a liberális parlamentarizmus, a nemzeti alapon szerveződött kisebbségi egyházak, intézmények, alapítványok, melyek a nemzetiségi önkormányzat hatékony biztosítékai voltak.

Az említett folyamatok ellenére a magyar etnikai terület bővülése a rurális térségekben csupán a nyelvhatárok egyes szakaszain élő, aktív két- (vagy több-) nyelvű, bizonytalan etnikai identitású népesség által lakott területeken (Nyitra–Bars–Hont,

Északkelet-Abaúj, Közép-Zemplén, Kelet-Ugocsa, Közép-Szatmár stb.) és a magyar etnikai tömbökön belüli, szétszórt – főként szlovák, ruszin és német – nyelvszigeteken volt megfigyelhető. Az etnikai-területi kiterjedést tekintve kisebb, de a demográfiai-társadalmi fontosságát tekintve sokkal nagyobb jelentőségű volt az államhatalom központjainak, a városoknak a rohamos elmagyarosodása. Ennek eredményeként a magyar etnikai terület és a nyelvhatárok városainak túlnyomó része szinte homogénnek, de legalábbis 80–90%-ban magyarnak mutatkozott. A nemzetiségi területek számos városa is magyar nyelvszigetté vált az 1910-es anyanyelvi térképen (Zólyom, Nagyőrce, Nagymihály, Varannó, Munkács, Szamosújvár, Abrudbánya, Déva, Vajdahunyad stb.).

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a 18. század vége és 1918 közötti időszakban – természeti és társadalmi tényezőknek köszönhető – túlnyomórészt a magyarság magasabb természetes szaporodása és az önkéntes magyarosodás eredményeként a középkori magyar etnikai terület regenerálódása felé mutató, *magyar etnikai térnyerés* és nemzetiiségi, főként szlovák, német térvesztés bontakozott ki, és gyorsult fel a 20. század elejére, melyet a trianoni békeszerződés, a történelmi magyar államterület felosztása tartóztatott fel. A vizsgált időszak az etnikai folyamatok jellegét tekintve három szakaszra osztható fel. Az első (a 18. század végétől 1849-ig terjedő), a magyar állam és nemzeteszmé elni akarását bizonyító időszakban a felvilágosodás, nemzeti ébredés, reformkor idején a magyarság természetes szaporodása és asszimiláló ereje a kisebbségeket kimagaslóan meghaladó mértékű volt. A második (1849 és 1867 közötti), az osztrák abszolutizmus uralmát, háborús pusztításokat, járványokat felölölő periódusban a magyarság és a nem magyarok szaporodása kiegyenlítődött. A harmadik (1867 és 1918 közötti) időszak, az osztrák–magyar dualizmus, a tartós béke, gazdasági fellendülés, közegészségügyi viszonyok javulásának, a nem magyarok (főleg izraeliták, városi németek, szlovákok) tömeges elmagyarosodásának ideje ismét a magyarság lendületes demográfiai-térbeli térnyerését eredményezte (Ajtay J. 1905: 31; Szabó I. 1941: 238–245).

MAGYARORSZÁG MAI TERÜLETE

A 18. század végétől is folytatódott az a spontán, egyre tömegesebb migráció, mely a hajdani fővárosi szerepkörének egyes elemeit visszanyerő Buda szomszédságában, Pest felé irányult. Pest kereskedelme, gazdasági élete a város rendkívül kedvező helyzeti energiáinak, földrajzi fekvésének köszönhetően egyre inkább fellendült, magához vonzva bel- és külföldiek tízezreit. Az 1810-es években, Debrecen is megelőzve, Pest az ország legnépesebb városává vált. 1785 és 1850 között a város népessége 414%-kal (Budát kétszeresen meghaladva, 106 ezer főre) gyarapodott. A betelepülők 32,2%-a Magyarországról, 33%-a az osztrák tartományokból, 17,4%-a német földről érkezett. A város belföldi, magyar etnikumú vonzáskörzetéből való betelepülés (nemesek, ügyvédek, tisztviselők, napszámosok stb.) növekedése különösen a 19. század első felében módosította az etnikai arányokat a magyarok javára Pest város népességén belül (Nagy L. 1975).

A jelzett időszak (különösen az 1810-es évektől nagymértékűvé váló) másik jellegzetes belső migrációja a dohánytermesztők, szerződéses kertészek telepítése volt, mely elsődlegesen a Dél-Alföldre (Arad, Békés, Csanád megyék és a Bánság) irányult (Palá-

di-Kovács A. 1989, 2003). Az új magyar telepesek többsége a szülőföldjükön már kellő dohánytermesztési tapasztalatokra szert tett palócok köréből került ki (Soós I. 1955; Takács L. 1964). Jórészt nekik köszönhető, hogy 1785 és 1840 között Csongrád népessége (a megyék közül a vizsgált területen legnagyobb mértékben) 175%-kal, Csanádé 168%-kal nőtt.

A 19. század első felében a dél-békési, csanádi, addig legelőknék használt pusztákon a magyarok mellett a szlovákok (láncszerű, szekunder) telepítése is zajlott: Tótkomlós → Nagylak (1802) → Pitvaros (1815) → Csanádalberti (1844) (Sirácky, J. 1966). A szlovák migráció vonatkozásában még a hegyvidéki (pl. diósgyőri, regéci) uradalmak új hutáinak létesítése érdemel említést az 1790 utáni években a Bükk és a Tokaji-hegység területén (Répáshuta, Nagyhuta, Kishuta, Vágáshuta). Ugyanebben a periódusban a németek már egyértelműen hazai forrásokból táplálkozó, szervezett telepítése fokozatosan elcsendesült, és területileg meglehetősen szórványossá vált (pl. Hercegfalva, Albertfalva, Albertkázmérpuszta, Kunbaja, Hács). A helyenként egyre látványosabbá váló, szekunder migrációjukban a – birtokok elaprózódását gátló – sajátos öröklési rendjükkel összefüggő, közeli falvakba irányuló, etnikai expanziójukat eredményező spontán szétvándorlás vált jellemzővé, főként Baranyában, Tolnában és Bácskában (Fata M. 1997).

Míg a 18. században a vizsgált terület etnikai térszerkezetét leginkább a különféle migrációk alakították, addig a 19. században ezt a szerepet már főként az asszimiláció, a nyelvi-etnikai áthasonulás és a természetes népmozgalom játszotta. A magyar nemzeti eszme a 19. század folyamán – az egyházi és világi (főként vármegyei) intézmények tevékenysége, a felgyorsuló társadalmi-térbeli mobilitás, a polgárosodás révén – a nemzetiségi lakosság széles rétegeire is (lakóhelyük földrajzi fekvése és társadalmi szerkezetük függvényében) nagy hatást gyakorolt. Az ország mai területén élő kisebbségeket is érintette a nemzeti öntudatra ébredés, de az a tény, hogy túlnyomó részük *hungarus*, magyar honi tudattal rendelkezett, végső soron az elmagyarosodást segítette. Többségük *hungarus*-tudatát, a magyarokkal szembeni viszonylagos nyitottságát, saját, formálódó anyanemzetükhöz való csekélyebb vonzódását több tényező is magyarázza: a magyarság között kisebb-nagyobb nyelvszigetekben, szétszórta (emiat a magyar nyelv használatára ráutalva) éltek; eredeti szülőföldjükről a nacionalizmus korát megelőző időszakban költöztek be, mely migráció – a szerbeket és a külföldi németeket leszámítva – a történelmi magyar államterületen belül zajlott le; a számtalan településről származó, eltérő dialektusokat beszélő kisebbségek új lakóhelyükön, magyar környezetben formálódtak közösséggé, aminek köszönhetően etnikai identitásuk elsősorban lokális közösségeikhez, nem pedig az adott anyanemzethez kötődött. A városokban, mezővárosokban kibontakozó 19. századi polgári fejlődés – a beköltöző magyarok fokozódó jelenléte mellett – szintén a nemzetiségek (főként németek, szlovákok) magyarrá válását ösztönözte. Ezt a feltartóztathatatlan magyarosodási folyamatot később a Bach-korszak germanizáló tevékenysége, az 1850-es években, legfeljebb csak lassítani tudta. Az asszimiláció a vizsgált területen, különösen a 19. század első felében, nem kizárólag elmagyarosodást jelentett, hanem egyes területeken a magasabb társadalmi presztízsűnek, mintaadónak vélt nem magyar etnikumba való beolvadást, pl. elnémetesedést (csávolyi bunyevácok: Walz, E. 1943) vagy elszlovákosodást is (pl. abaúji, borsodi, zempléni ruszinok).

Az 1848–1849-es szabadságharc eseményei, a különböző járványok leginkább az északkeleti és Pest megyei területeket pusztították, 1840 és 1850 között átlagosan 10–20%-os népességvesztést eredményezve. Ez időszakban súlyosabb csapás az akkori legnépesebb magyar közösséget, a Habsburg-ház trónfosztásának helyszínét, Debrecent érte, melynek népessége 38,8%-kal csökkenve, 1850-ben még a 31 ezer főt sem érte el.

A szabadságharc leverését követően, 1850-ben az osztrák kormány részben a nemzetiségi és vallási viszonyok felmérése érdekében népszámlálást hajtatott végre, mely tendenciózus, németesítő törekvései ellenére a hazai nemzetiségi statisztika első lépcsőfokának volt tekinthető. A főként osztrák és cseh népszámlálási biztosok az ország mai területén becslésünk szerint 4,1 millió lakost, Buda, Óbuda és Pest – tehát az 1873 utáni Budapest – területén 157 ezer főt írtak össze. Ez utóbbiaknak 54,5%-a német, 36,8%-a magyar, 5,1%-a szlovák nemzetiségűnek számított (Thirring G. 1936–1937). A város egyes részei, későbbi kerületei között a 19. század elején megindult magyarosodás terén meglehetősen nagy különbségek voltak tapasztalhatók. Teréz- és Erzsébetváros (VI–VII.) ekkorra már magyar többségű (69,2%) kerületté vált, míg Óbudán –Újlakon (III.), a Vizivárosban–Országúton (II.) arányuk csupán 14,7–14,9%-ra volt tehető.

Annak ellenére, hogy Budapest régiójában a magyarok aránya nem nőtt számottevően a 18. század végi állapotokhoz viszonyítva, Pest keleti előterében néhány korábbi szlovák nyelvsziget magyar többségűvé válása (Tápióság, Vácduka, Hévízgyörk), illetve növekvő magyarosodása (pl. Pilis, Alberti, Irsa, Rákoskeresztúr, Cinkota, Kerepes, Sződ) már a későbbi feltartóztathatatlan természetes asszimiláció, magyarosodás, a Balassagyarmat–Gödöllői-dombvidékre kiterjedt szlovák etnikai terület felbomlása első lépcsőjének volt tekinthető. Az ország központi területein élő németek 2/3-ának a főváros mai területe nyújtott otthont, de meglehetősen nagy lélekszámú közösségük volt fellelhető Soroksáron, Budafokon, Zsámbékon, Budakeszin és Budaörsön is. A Földvidékről szinte szakadatlanul dél felé vándorló szlovákság legnagyobb pesti közössége Józsefvárosban (VIII.) élt, ahol számuk megközelítette a 3 ezret, arányuk pedig elérte a 11%-ot.

Az 1840-es években felgyorsult magyarosodási folyamatot az 1849 és 1867 közötti osztrák abszolutizmus németesítő törekvései fékeztek le. Bár a magyar szellemiség már 1860-tól kezdett magához térni, az igazi áttörést az osztrák–magyar kiegyezés (1867) jelentette. A magyar alkotmány visszaállítása, a magyar állami szervezet kiépítése, az oktatás magyar szellemű átszervezése, a magyar polgári fejlődés felgyorsulása, a rohamos gazdasági és társadalmi átalakulás egyre nagyobb tömegeket tett érdekelté a magyarrá válásban (Farkas G. 1982; Katus L. 1988). Alapvetően ezt az érdekeltséget ösztönözte az 1868. évi XLIV. törvénycikk is a „nemzetiségi egyenjogúság” tárgyában, mely a nyugat-európai, állampolgársági alapú nemzetfogalmat magáévá téve hazánkban csak egy politikai nemzet (az „egységes, oszthatatlan magyar nemzet”) létét ismerte el.

A jobbágyfelszabadítás lebonyolításában és a földhöz jutás lehetőségeiben csatlózott falusiak tömege – részben a gazdaságilag fejletlen perifériákról, részben pedig a fejlett, közeli dunántúli területekről – a korábbiaknál is nagyobb mértékben özönlött elsősorban a magyar nemzeti piac megújult központjába, Budapestre. Csupán a főváros

egyesítése és az 1880-as népszámlálás között eltelt 7 év alatt közel 74 ezer fővel nőtt a népességszám, melynek 92,2%-a a vándorlási többletből eredt. A bevándorlás nagy mértékéről az 1880-as népszámlálás születési hely szerinti adatai tanúskodnak. Ekkor a 360 ezer budapesti lakosnak már több mint fele (57,8%) nem helyben született. Jóllehet a magyarországi származásúak többsége (53,8%) természetesen a túlnyomórészt magyar etnikumú vármegyékből költözött be az egyre több munkalehetőséggel kecsegtető, kirobbanó népességnövekedésű fővárosba, de feltűnően nagy számban és arányban érkeztek ide a felvidéki, dominánsan szlovák népességű vármegyék cselédei, napszamosai és iparosai is. Ugyanakkor Budapest vonzása a román, horvát, szerb és ruszin területeken szinte alig volt érezhető.

A külföldi származásúak többségét már nem az osztrák örökös tartományokból és Németországból érkezettek képezték, hanem a galíciai, mai nyugat-ukrajnai területek izraelita vallású, akkor még többségében német (illetve jiddis) anyanyelvű lakói, akikre a politikailag újonnan emancipálódott magyar nemzet országa, különösen fővárosa az életkörülmények (pl. fellendülő gazdasági élet, ún. izraelita foglalkozások nagy piacképessége, zsidóellenes pogromok, hivatalos etnikai-vallási diszkrimináció hiánya) szempontjából nagy vonzerőt gyakorolt. II. József 1783. évi zsidókra vonatkozó rendelete, de főként az 1840. évi országgyűlés XXIX. törvénycikke (pl. lakóhelyük szabad megválasztásával, a városok kapuinak megnyitásával) olyan mértékben javította az izraeliták jogi, társadalmi, gazdasági helyzetét, hogy lélekszámuk a mai ország területén 1787 és 1880 között a rendkívüli mértékű bevándorlásuk miatt 35 ezerről 296 ezerre (1,3%-ról 5,6%-ra) nőtt (vö. Beluszky P. 1996).

Az új lakóhelyet keresők tízezrei az 1860–1870-es években még elsősorban a fővárosban és az alföldi nagyvárosokban telepedtek le, mely ténynek köszönhető, hogy 1850 és 1880 között Pest népessége 175%-kal, Debrecené 65%-kal, Szegedé 45%-kal nőtt. Természetesen a gyáripar fejlődése és a fővárosi munkahelyek közelsége néhány szomszédos község (pl. Újpest, Rákospalota) és telep (Kispest, Pestszenterzsébet stb.) túlnyomórészt magyar népességét kirobbanóan megnövelte.

Az 1850 és 1880 közötti időszakban az ország legnépesebb etnikumai (a szerbek-től, horvátoktól, ruszinoktól eltekintve) számottevően gyarapodtak. A vizsgált területen az 1850-ben 480 ezer német nemzetiségűvel szemben 1880-ban 606 ezer német anyanyelvűt vettek számba, mely növekedés főként az akkor még magukat inkább német anyanyelvűnek valló zsidók tömeges beköltözésének volt köszönhető. Ez időszakban Pesten az izraelita vallásúak száma megötszöröződött, akik főleg Teréz- és Erzsébetvárosban (VI–VII.) növelték meg a német anyanyelvűek számát és arányát.

Az 1850 és 1880 között Budapestre költözött több mint 100 ezer, jobbra csak magyarul tudó, magyar bevándorló, illetve a magyar nemzetnek 1867 után az ország gazdasági, politikai, kulturális életében gyökeresen megváltozott, uralkodóvá vált szerepe a helybeli nem magyar lakosságra nagy nyomást gyakorolt. A hatalmas tömegű duzzadt helybeli magyar lakossággal való mindennapi érintkezés során a magyar nyelvtudás szükségességének felismerése a nem magyarok körében fokozatosan megnőtt, és a magyar polgári fejlődés integrációs jelenségeként egy olyan feltartóztatlan természetes nyelvi asszimilációs folyamatot indított el, melynek eredményeként a főváros nem magyar népessége az 1920-as évekre már szinte teljes egészében elmagyarosodott.

Az 1880-as népszámlálás idején az ország mai területének 5,3 millió lakosa volt, akiknek 82,4%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 11,3% németnek, 3,7% szlováknak. A jiddis-német nyelvű zsidó bevándorlás miatt a németeket leszámítva minden kisebbség aránya, csakúgy mint a nem magyar többségű települések száma, folyamatosan csökkent. A magyar túlsúlyú, központi fekvésű területeken, számos német nyelvsziget felszívódása ellenére, a Dél-Dunántúlon és Bácskában feltűnő német falusi-paraszti etnikai expanzió miatt a német többségű települések száma országosan 33-mal gyarapodott (főként a magyarok, baranyai, dunakanyari szerbek és bácskai bunyevácok rovására). Annak ellenére, hogy 1784 és 1880 között a Tokaji-hegységben, a Csereháton és a Sajó völgyében 13 görög katolikus ruszin, 4 magyar és egy lengyel (gorál) falu (Derenk) elszlovákosodott, az ország többi, központi fekvésű, a polgári fejlődés által jobban érintett részein zajló elmagyarosodás miatt közel 60 település veszítette el egy évszázaddal korábbi szlovák többségét. E tekintetben az evangélikus szlovákok nyelváltása Petőfi szülővárosában, Kiskőrösön már a 19. század első évtizedeiben, az 1876-ban szabolcsi megyeszékhellyé váló Nyíregyházán a század második felében zajlott le (vö. Fényes E. 1851; Gyivicsán A. 1993). Talán még jelentősebb volt a horvátok, szerbek és ruszinok etnikai térvesztése a magyarokkal, németekkel és szlovákokkal szemben. A fenti időpontban Budapest népességének többsége (56,6%) már magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A németek aránya ugyanakkor 34,4%-ra csökkent. A fővárosi kerületek német népességének elmagyarosodása közötti különbségeknek a földrajzi fekvéssel is összefüggő, társadalomszerkezeti okai voltak. A német nyelvű zsidóságnak kerületenként eltérő mértékű betelepődése mellett itt elsősorban arra kell gondolni, hogy a magyarosodás, a magyar nyelvűekkel való egyre gyakoribb érintkezés leginkább a központi fekvésű városrészek (pl. Belváros, Vár, Víziváros, Országút) főként közalkalmazottakból, nagypolgárokból, iparosokból, kereskedőkből álló, magasabb társadalmi státusú, ezért magyarrá válni kívánó németjeit érintette, ellentétben az északnyugati periferián, Óbudán élő, jórészt mezőgazdasági foglalkozású német ajkúakkal.

A magyar anyanyelvűek számának – különösen a fiatalabb korosztályok körében tapasztalható – rendkívüli növekedése a korábbiakban vázolt társadalmi, politikai okok mellett az 1860-as évektől a magyar oktatási nyelvűvé vált állami iskolák magyarosító hatásának volt jelentős részben köszönhető. A magyar nyelvnek az iskolában és a mindennapi életben való szükségszerű elsajátítása következtében 1880-ban Budapesten a magyarul tudók aránya (72%) már csaknem elérte a németül tudókét (74,4%). 1880-ban a budapesti poliglott, két vagy több nyelvet beszélő népesség aránya azóta soha nem tapasztalt magas arányt (59,7%) ért el.

A természetes „magyarosodási” és a mesterséges „magyarosítási” folyamat mellett egyre inkább megfigyelhető volt a nem magyar öntudattal rendelkező lakosság önvédelmi jellegű befelé fordulása, mely természetesen csak ott lehetett egy ideig sikeres, ahol az adott etnikum településterülete viszonylag nagy, homogén vagy földrajzilag zárt jellegű volt. A többségi környezettől való elzárkózás egyik tipikus jelensége a közösségen (sokszor rokonságon) belüli, homogén házasságokra való törekvés volt, melynek káros genetikai következményei nyilvánvalóak voltak (Farkas G. 1982).

A vizsgált terület 4,4 milliónyi magyarjának etnikai tere 1784-hez viszonyítva fokozatosan homogenizálódott (különösen az alföldi területeken és az Északi-középhegységben). A feltartóztathatatlan természetes magyarosodás miatt a magukat magyarnak

vallók 237 új településen kerültek többségbe másokkal szemben. 1880-ban legtöbb magyart (ezer főben) az összeírók már a 19. századi migrációk legfőbb hazai nyertese, Budapest (205) és a nagy alföldi városok, Szeged (82), Debrecen (52), Hódmezővásárhely és Kecskemét (48-48) területén találtak. A 606 ezernyi német ajkú által többségében lakott terület ekkor érte el legnagyobb kiterjedését, főleg a Dél-Dunántúlon és a Bácskában. Hagyományosan legnépesebb közösségeik (Budapest és Sopron) után legtöbbjük az új baranyai, tolnai nyelvi tömbjük legjelentősebb vonzásközpontjaiban élt (Pécs és Bonyhád) (Bottlik Zs. 2001). A 200 ezernyi szlovák kisebbség etnikai tere különösen a pesti és nógrádi területeken zsugorodott. Budapesten és Nyíregyházán kívül legtöbben a békési településterületükön (Békéscsaba, Szarvas és Tótkomlós) vallották magukat szlováknak. Az 59 ezer fős horvát anyanyelvű által többségében lakott terület fokozatosan a mai határvidékre szorult, ahol a legtöbb bunyevác és sokác is élt (Baja, Mohács, Hercegszántó, Katymár). A 19 ezernél is kevesebb szerb lélekszáma már csak öt, félreeső fekvésű településen haladta meg a másokét. A fokozatosan dél felé visszahúzódó szerb szórványok legjelentősebb közösségeinek a délkelet-alföldi térség számított (Battonya, Szeged, Deszk). Püspöki székhelyükön, Szentendrén, ahol a 19. század derekán relatív kisebbségbe kerültek a németekkel szemben, 1880-ban lélekszámuk 765 főre, arányuk 18%-ra olvadt (Kocsis K. 1993). A 25 ezres tiszántúli románág elmagyarosodási folyamatában vallási megoszlásuk lényeges szerepet játszott. A Berettyótól északra fekvő görög katolikus románok többsége 1880-ig asszimilálódott a katolikus egyházon belüli magyarosító törekvések, a liturgikus nyelv váltása eredményeként (Petrusán Gy. et al. 2001). Ugyanakkor az ortodox felekezetű románok mindenhol meg tudták őrizni etnikai többségüket, sőt az akkor Elekhez tartozó, mai Lökösháza területén az ortodox románág 1880-ig többségbe került. Mindez a román ortodox egyháznak a nemzeti-etnikai identitás megőrzésében játszott (a szerbekéhez hasonló) alapvető szerepét hangsúlyozza. Legjelentősebb közösségeiket Gyulán és Kétegyházaán kívül Létavértesen, illetve Magyarcsanakdon írták össze. A görög katolikus ruszinok Szabolcsban – hasonlóan a románokhoz – szinte teljes egészében magyarrá váltak, míg Borsod, Abaúj-Torna és Zemplén területén (csakúgy mint a mai szlovákiai területeken) túlnyomórészt a közeli rokon nyelvű szlovákokhoz asszimilálódtak.

Az osztrák–magyar dualizmus idején a népszámlálások nem közöltek területi bontású adatokat a cigányokról, akiket II. József 1780 és 1783 közötti cigányösszeírása után először 1873-ban vettek számba belügyminiszteri rendelet alapján, ezúttal már nemcsak az életmód, hanem származástani, antropológiai jegyek alapján. Ekkor, számításaink szerint, a jelenlegi államterületen 50 040 fő volt a számuk, ami az akkori Magyarországon cigányainak közel egynegyedét jelentette. Két évtizeddel később (1893) hajtották végre részletes, településszintű összeírásukat, ami alapján már pontosabb képet alkothattunk térbeli eloszlásukról (*A Magyarországon* 1893). A fenti időpontban az ország 274 940 cigánynak minősített lakosából 23,8% (64 948 fő) élt a mai ország területén (55% Erdélyben, 14% a mai Szlovákia területén). A nyelvi, nemzeti öntudat gyengülését jól jelzi, hogy a vizsgált területen élő cigányok 70% már ekkor sem beszélte a cigány nyelvet, s a megkérdezetteknek csak 10,3%-a vallotta magát cigány anyanyelvűnek. Az 1893-as cigányösszeírás idején – annak ellenére, hogy legnagyobb közösségeiket a városok (Budapest, Hódmezővásárhely, Miskolc, Hajdúszoboszló, Szentes, Kecskemét stb.) tömörítették – a cigányság 87%-a falun élt. Az ország legnépesebb

cigány közösségei már ekkor is a mai északi határvidéken (főként Ózd térségében), a Közép-Tisza-vidéken, Szabolcsban, Szatmárban és Dél-Baranyában voltak találhatók. A cigányság térbeli eloszlására, tartós letelepedésére a már említett természetföldrajzi tényezők és a helyi közösség toleranciája mellett ugyancsak hatással volt az adott térség gazdasági fejlettsége, etnikai összetétele éppúgy, mint a cigány népesség utánpótlását biztosító délkelet-európai magterületek (pl. Kelet-Balkán, Munténia, Erdély) távolsága. A helyi gazdaság igénye a hagyományos cigány foglalkozások (vályogvetés, drótos, zenész stb.) iránt és ezáltal a cigányok bekapcsolódási lehetősége a helyi munkamegosztásban alapvető hatást gyakorolt letelepedésükre és belső vándorlásukra. Részben ezzel is magyarázható például, hogy az Észak-Dunántúl és Dél-Alföld hagyományosan a cigányok által ritkán lakott területek közé tartozott. Az Észak-Dunántúl fejlett ipara és agrárgazdasága, valamint a Dél-Alföld intenzív földművelése és a helyi kisgazdák puritán életmódja nem kedvezett a kezdetleges cigány iparnak és szolgáltatásoknak.

Az 1880-as és az első világháborút megelőző, 1910-es népszámlálás közötti időszak meghatározó jelentőségű volt a vizsgált terület későbbi dominánsan magyar jellegűvé, közel 90%-ban magyar anyanyelvűvé válásában. A töretlenül fejlődő gazdaság, főként az egyre tekintélyesebbé váló magyar gyáripar, illetve az ahhoz kapcsolódó infrastruktúra az ország különböző vidékein élők százezreit vonzotta a fővárosba. Budapest népessége ez alatt a három évtized alatt 2,5-szeresére növekedve közel 900 ezres méretű várossá vált. Ez a nagymértékű növekedés nemcsak a közel 360 ezres vándorlási többletnek, hanem a közegészségügyi viszonyok és az életkörülmények javulásával összefüggésben a tetemesen megnőtt természetes szaporodásnak (151 ezer fő) is köszönhető volt.

A magyarul tudók és a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya – magasabb természetes szaporodásuknak, vándorlási többletüknek, az iskola, az egyház és a közigazgatás által is támogatott-szorgalmazott magyarosodásnak, a természetes asszimilációs folyamatnak, a kisebbségi fiatalok kétnyelvűvé válásának köszönhetően – hihetetlenül megnőtt (Budapest esetében: a magyarul tudók aránya 1880-ban 72%, 1910-ben 95,9%; a magyar anyanyelvűek aránya 1880-ban 56,6%, 1910-ben 85,9%). A csak magyarul beszélő, vidéki magyarok tömegeinek betelepülésével a kizárólag magyarul beszélő budapestiek aránya 47,1%-ra nőtt, míg a németül tudóké 46,5%-ra csökkent. Az a tény, hogy immár a lakosság többségét jelentő budapesti magyaroknak kb. fele képtelen volt a magyaron kívül már más nyelven kommunikálni, a nemzetiségek magyar nyelvtanulása szempontjából újabb késztetést jelentett.

A magyar főváros elmagyarosodásának imént vázolt tényezői közül a bevándorlás nagy mértéke játszotta a legnagyobb szerepet. 1910-ben a budapestieknek már csak 35,3%-a számított a város szülöttének, míg a magyarországi származásúakon belül a túlnyomórészt magyar vármegyékből és a törvényhatósági jogú városokból érkezettek aránya meghaladta a 60%-ot. A Felvidék dominánsan szlovák területeiről érkezők száma csaknem duplájára nőtt, de ez sem tudta lefékezni a fővárosi szlovákságnak az 1890-es évektől felgyorsult nyelvi beolvadását.

Az a tény, hogy a város izraelita vallásúinak száma 1880 és 1910 között közel háromszorosára nőtt, a német anyanyelvűeké pedig harmadával csökkent, annak köszönhető, hogy a helybeli és az ukrán területekről érkező (sokszor menekülő), német (jiddis) nyelvű, a magyar gazdasággal, nemzeti piaccal mindjobban egybefonódó zsidóság az

1870-es évektől kezdve egyre tömegesebben vallotta anyanyelvének a magyart és azonosult a magyar kultúrával, nemzeti identitással (1890: 74,2%; 1910: 90,1%).

Az 1890-es évektől kezdve a népességnövekedés üteme a fővárossal szomszédos, ahhoz 1950-ben csatolt települések területén már meghaladta a budapestiét. Az 1880 és 1910 között népességét megötszöröző fővárosi peremvidéken öt növekedési (és egyúttal elmagyarosodási) góc jött létre (észak-pesti: Újpest–Rákospalota; északkelet-pesti: Rákosszabos; délkelet-pesti: Kispest–Pétszentkereszt–Pétszentlőrinc; Csepel–Soroksár; dél-budai: Albertfalva–Budafok–Nagytétény). A fővárossal egyre szorosabb tömegközlekedési kapcsolatba kerülő, egyre jobban egybeépülő elővárosi övezetben a természetes asszimilációt, önkéntes magyarosodást magyarosító intézkedések is kiegészítették. Az 1884-ben alakult Országos Magyar Iskolaegyesület egyik fő célja volt a Budapest környéki nem magyar falvak (elsősorban Békásmegyér és Pesthidegkút) elmagyarosodásának meggyorsítása az ottani óvodák, iskolák segítségével (Vörös K. 1978). Az eredmény természetesen nem maradt el, hiszen e peremközségekben a magukat magyarnak vallók aránya – hasonlóan Budapesthez – az 1880-beli 56,1%-ról 1910-ben 86,2%-ra nőtt. A vidéki városi német polgárság elmagyarosodásának folyamata a fővárosihoz hasonló volt (pl. a Nyugat-Dunántúlon, de Pécsen is, lásd Pukánszky B. 1940; Fata M. 1997).

A hazai polgári fejlődésbe egyre inkább bekapcsolódó, urbanizálódó vidéki területeken, de főként Budapest környékén, a századforduló tájékán – a fővárosihoz képest kissé megkésett magyarosodás eredményeként – a nemzetiségekre nézve drámai változások következtek be. A főváros régiójában, az 1880-beli 65 nem magyar többségű településből már csak 36-ban volt kisebbségben a magyar lakosság. A Váci-Duna és a Ráckevei-Duna vonalától keletre lévő települések elmagyarosodása szinte befejeződött, hiszen már csak 6 volt nem magyar többségű. Ezen a területen elsősorban a Gödöllői-dombság korábbi szlovák településeinek elmagyarosodása volt a leginkább feltűnő. A Duna menti, a budapesti magyar lakossággal mind gyakrabban kapcsolatba lépő üdülőtelepek elmagyarosodása is olyannyira felgyorsult, hogy a korábban szlovák Sződ, német Dunaharaszti, Dunabogdány, Visegrád, Kismaros, német–szlovák–magyar–szerb Szentendre 1910-ben már többségében magyarnak vallotta magát. A felgyorsult agglomerációs népességnövekedés, magyarak tízezreinek letelepedése és a természetes asszimiláció a fővárost övező, Békásmegyér–Vecsés közötti német etnikai „félholdat” – Vecsés, Soroksár, Csepel, Budafok, Nagytétény, Budatétény, Diósd elmagyarosodásával – felére zsugorította. A Budai-hegyvidék települései ugyan megőrizték német etnikai többségüket, de a főváros szomszédságában és a turizmus fő útvonalai mentén fekvő német falvakban a magukat magyarnak vallók száma már tetemesen megnőtt (Budakeszi, Budaörs, Solymár, Békásmegyér stb.).

Az utolsó „birodalmi” magyar népszámlálás (1910) időpontjában számba vett 7,6 millió lakos 88,4%-a már magyarnak tartotta magát. Ugyanakkor a népesség 7,3%-a még kitartott német, 2,2%-a szlovák, 0,8%-a horvát, 0,4%-a román nyelvűsége mellett. Míg 1880-hoz viszonyítva a románok és délszlávok lélekszáma – egyházai etnikai identitásukat szívósan védő, magyarosodást fékező tevékenysége, zárt paraszti közösségeik többnyire periferikus fekvése miatt – számottevően nőtt, addig a két legnépesebb kisebbség, a németek és szlovákok lélekszáma 9–17%-kal lett kevesebb. Az 1880-ban még német többségű települések közül immár 48-ban, a szlovákokénál 75-ben halad-

ta meg a magyarok száma a többiekét. A – társadalmi felemelkedést is sugalló – államalkotó nemzethez, a magyarokhoz való tartozást a (már akkor eleve kétnyelvű és kettős identitású) német és szlovák származású (nem paraszti foglalkozású) lakosság legnagyobb mértékben, a fővárosi régióban, a városokban és egyéb központi szerepkörű településeken vállalta (Rieth, A. 1927; Svetoň, J. 1942). Ennek köszönhetően lett 1910-re magyar többségű a korábban német dominanciájú Szentendre, Zirc, Magyaróvár, Moson, Kőszeg, Szentgotthárd. Ugyanakkor a baranya–tolnai német tömb területén a csekély asszimiláció és a németek magasabb természetes szaporodása miatt 1880-hoz viszonyítva nem csökkent a magukat németeknek vallók száma, sőt Baranyában enyhén nőtt is (Bottlik Zs. 2001). A német anyanyelvűek nagyobb mérvű itteni térhódítását a Szlavónia és a főváros felé történt kivándorlásuk akadályozta meg. A ki-/elvándorlás a többi hazai német közösségnél (pl. a dunántúli-középhegységeknél) is nagy szerepet játszott a népesedési folyamatokban, de az elköltözőkre a főváros mellett inkább Amerika gyakorolt nagyobb vonzerőt (Rieth, A. 1927). A mai magyar területet 1905 és 1910 között elhagyó németek száma 26 671 volt, akik főként tolnai, baranyai, veszprémi és vasi lakóhelyükről vándoroltak ki (Rieth, A. 1927). A békési, feldarabolódó szlovák etnikai tömb területén az evangélikus szlovák közösségek (Mezőberényt kivéve) még meg tudták őrizni dominanciájukat, de az akkor már vasúti csomóponttá vált mai megyeszékhelyen, Békéscsabán arányuk e három évtized alatt – a lassú, de itt is feltartóztathatatlán elmagyarosodás miatt – 78%-ról 67%-ra csökkent.

SZLOVÁKIA MAI TERÜLETE

Az első országos és megyei bontású, becsült etnikai adatokat Fényes Elek 1842-ben tette közzé. Ezen felmérés szerint a felvidéki vármegyék össznépessége meghaladta a 2,4 millió főt, amiből a szlovákok aránya 59,5%-ot, a magyaroké 22%-ot, a ruszinoké 8,3%-ot, a németeké 6,7%-ot és a zsidóké 3,6%-ot ért el. Az etnikai arányok – a szlovák és magyar etnikai területeknek az idegen szórványok rovására történő lassú homogenizálódásától eltekintve – a 18. század végéhez képest nem változtak lényegesen, csupán az immár főként Galíciából bevándorló zsidó népesség tudta lélekszámát és arányát számottevően növelni.

Az 1848–1849-es leverte magyar forradalmat és szabadságharcot követő, 1850-es osztrák népszámlálás adatai (Hornyánsky, V. 1858) szerint a vizsgált megyék együttes területén a szlovákok aránya 1840 és 1850 között 59,5%-ról 61,9%-ra nőtt, Zemplénben és Sárosban a ruszinok, Szepesben a németek, Abaújban, Gömörben, Hontban és Nyitra-ban pedig a magyarok rovására. A 19. század első felében dinamikusán gyarapodó szlovákság beolvasztó erejét jellemzik Csaplovics János (1822: 65) sorai: „Jaj annak a magyar és Német falunak, hol meg fészkelik magokat, mert a más nemzeteket elfojtják.”

A magyarság politikai emancipációját jelentő 1867-es osztrák–magyar kiegyezés és az 1880-as népszámlálás közötti időszakban, az etnikai térszerkezetben lényeges változás nem történt. 1880-ban a vizsgált területen (és a mai szlovák államterületen) a 2,4 milliónyi népesség anyanyelvi megoszlása a következő volt: szlovák 61,5% (61,1%), magyar 24,5% (22,2%), német 9,8% (9,3%), ruszin 3,3% (3,2%) (Žudel, J. 1993: 3–17).

Ez időszakra a Kárpát-medencei népességekigyeenlítést szolgáló és a termelőerők (főként a termőföld) térbeli eloszlását követő déli irányú migráció, a szlovák–magyar nyelvhatár dél felé nyomulása lényegében már lefékeződött. A magyar–szlovák nyelvhatárt ez időszakban a Pozsony–Galánta–Érsekújvár–Nyitra–Léva–Losonc–Rozsnyó–Jászó–Sátraljaújhely–Ungvár vonal jelölte ki.

A görög katolikus vallású ruszin lakosság elszlovákosodása az 1840 és 1880 közötti időszakban a statisztikák szerint különösen felgyorsult, és lélekszámuk 203 ezerrel 80 ezerre, arányuk 8,3%-ról 3,3%-ra zuhant. Az a népesség, amelyik a népszámlálások alkalmával ruszinnak vallotta magát egyre inkább visszaszorult a Kárpátok erdeibe. A katolikus egyházon belül megnyilvánuló szlovák terjeszkedés nagy nyomást gyakorolt a lengyel-gorálokra is, akik 1880-ban szinte teljes egészében szlováknak vallották magukat.

A német lakosság településterülete jórészt változatlan maradt: Pozsony és környéke, a Privigyei járás pereme, Körmöcbánya és a Szepesség (Poprád völgye, Dobsina és az Iglói járás déli része). Középkori városainak többségében viszont 1880-ra már kisebbségbe szorult. A mai Nyugat- és Kelet-Szlovákia szlovák, illetve ruszin nemzetiségű területein igen nagyszámú, 5–24% közötti német anyanyelvű kisebbség élt, melynek számát a Cseh-Morvaországból és Galíciából betelepült anyanyelvű zsidóság is növelte.

Az 1796 és 1880 közötti időszak etnikai folyamataira visszatekintve megállapítható, hogy azt a – 17. század második felében megindult – szlovák etnikai expanzió jellemezte (Kőrösy J. 1898). Ennek során 106 ruszin, 63 magyar, 14 német, 12 lengyel (gorál) és 2 horvát település vált 1880-ra szlovák többségűvé. Az etnikai többség megszerzésének és elvesztésének mérlege alapján ez évszázad alatt a szlovákok 145 települést nyertek (+197, –52), ugyanakkor a ruszinok 100-at (+10, –110), a magyarok 19-et (+44, –63), a németek 12-t (+4, –16), a lengyelek 12-t, a horvátok 2-t veszítettek. A magyar–szlovák etnikai határ mentén 62 magyar település vált szlovák többségűvé, 14 szlovák falu (főként Gömör megyében: Keményfi R. 1998) pedig magyar többségűvé. A szlovákosodás az etnikai és nyelvhatár további dél felé nyomulását eredményezte főként Nyitra, Abaúj és Zemplén vármegyék esetében. Az említett 62 elszlovákosodott magyar település közül 14 Nyitra, 22 Abaúj, 17 Zemplén és Ung vármegyék területén volt fellelhető (pl. Sempte, Szered, Vágsellye). Ugyanakkor az etnikai homogenizálódás jegyében, a kisebbségekre nehezedő nyelvi asszimilációs nyomás eredményeként a magyar–szlovák etnikai határtól délre 23 szlovák és 4 ruszin falu vált magyarrá, északra pedig 106 ruszin, 14 német és 2 horvát település vált szlovákká. 1880-ig szlovák többségűvé váltak a 18. század második felében még német többségű városok is: pl. Igló, Lőcse, Szepesváralja, Korompa, Selmechánya, Bélabánya.

A fent vázolt, főként a szlovákoknak kedvező etnikai folyamatok mellett kezdődött meg az osztrák–magyar kiegyezést követően az akkori Felső-Magyarországon, a mai Szlovákia területén is a kapitalizmus, a modern nagyipari termelés kibontakozása és a demográfiai átmenet. Az agrár eltartóképességének felső határát már elérte, viszonylag túlnépeseedett és elegendő helybeli munkalehetőséggel nem rendelkező egyes felvidéki területek főként szlovák és ruszin lakói részben a tengerentúlon (főként Zemplén, Sáros, Szepes, Abaúj-Torna megyékből), részben a közeli fővárosban, Budapesten (jórészt a mai közép-szlovákiai területekről) próbáltak szerencsét. Az ezeréves fennállását ünneplő magyar állam főként városi (zsidó, német, szlovák) polgárai a magyar nemzeti

eszme tündöklése és a gazdasági prosperitás fényében egyre tömegesebben és szívesebben vállaltak sorsközösséget az 1867 óta ismét államalkotó nemzetnek számító magyarsággal. Hasonló önkéntes, a szlovákosodást lefékező, többnyire visszamagyarosodásként értékelhető folyamat volt megfigyelhető a nyitra–bars–honti, abaúji és zempléni kétnyelvű, bizonytalan etnikai hovatartozású, túlnyomórészt azonos (katolikus) vallású (magyar–szlovák) népességnél is.

Az 1880-as és 1910-es évi népszámlálások közötti időszakban megfigyelhető természetes asszimilációs folyamatok mellett említést érdemelnek a korabeli magyar kormánynak jóval nagyobb politikai és erkölcsi veszteséget okozó, mint tényleges „hasznot” hajtó magyarosítási intézkedései, amelyekkel a természetes asszimilációt türelmetlenül még gyorsabbá akarták tenni. Itt elsősorban a magyar intézményi hálózathoz (óvodák, elemi és középiskolák, kultúregyletek) főként a nemzetiségi területeken való erőltetett fejlesztésére és a közigazgatáson belüli nacionalista kilengésekre kell gondolni. Az imént vázolt, magyaroknak kedvező, a korábbi nagy ütemű szlovákosodást lefékező etnikai folyamatok meglehetősen vegyes érzelmeket váltanak ki mind a mai napig a témakör szlovák és magyar kutatóiból. Szlovák részről a századforduló időszakában a magyarság számának dinamikus növekedését erőszakos magyarosításnak, statisztikai manipulációnak, a magyarok pedig természetes asszimilációval összefüggő, önkéntes magyarosodási folyamatnak tekintették (pl. Kovács A. 1938; Kniezsa I. 1939; Varsík, B. 1940; Révay, S. 1941; Sveton, J. 1942; Mazúr, E. 1974; Žudel, J.–Očovský, Š. 1991; Mésáros, J. 1996). Hasonlóképpen magyarázták a 18–19. század elszlovákosodási folyamatát, továbbá az 1880-as magyar és az 1921-es, 1930-as csehszlovák népszámlálások eredményeit is a szlovákok a maguk szempontjából. Az etnikai folyamatokat nacionalista szemszögből magyarázó kutatók mind a múltban, mind pedig napjainkban a nemzeti hovatartozást szinte genetikai adottságnak fogják fel, holott „valamely nemzeti közösséghez való tartozás nem genetikai adottság, hanem végső soron társadalmi tanulás eredménye. Az etnikai közösségek tudatára, magatartására, beállítottságára nagymértékben hatnak a társadalomban uralkodó kulturális normák, értékek, minták és jelképek; mindenekelőtt a nemzeti eszme politikailag irányított kultivációja” (Joó R. 1984: 98–105).

Az etnikai folyamatokat tekintve a magyaroknak és ruszinoknak kedvező, a szlovákoknak kedvezőtlennek ítéltető 1880 és 1910 közötti időszakban az etnikai többség megszerzésének (+) és elvesztésének (–) mérlege a magyar többségű települések esetében +64 (+76, –12), a ruszinokénál +45 (+62, –17), a lengyeleknél +2, a szlovákok esetében –99 (+38, –137) volt. Ez utóbbi esetben a szlovák többségét elvesztő 137 falu közül 90 – a korábban felgyorsult szlovákosodást megfordítva – visszatért eredeti ruszin (62), magyar (25), lengyel (2) és német (1) etnikai többségéhez. A szepességi német települések elszlovákosodását azonban ez az időszak sem tudta feltartóztatni, és hét, 1880-ban még német többségű település vált 1910-re szlovák többségűvé (Szepesbela, Alsólehnic, Ómajor, Felka, Strázsa, Szepesszombat, Leibic).

Főként a magyarságát fennen hirdető német, zsidó és szlovák–magyar asszimilánsoknak, a magasabb természetes szaporodásnak és a kivándorlásban való viszonylag kisebb részvételnek köszönhető, hogy az akkori államalkotó nemzet, a magyarság lélekszáma 1880 és 1910 között a mai Szlovákia területén 335 ezer fővel (61,8%-kal) gyarapodott. Ennek eredményeként a terület 2,9 milliónyi népességén belül a magyar anyanyelvűek

száma 880 ezer főre, aránya pedig 30,2%-ra nőtt. A magyarok növekedésének mértéke a magyar–szlovák etnikai határtól északra fekvő, túlnyomórészt szlovák etnikumú területeken +168,9%-ot, délen a magyar etnikai területen pedig 36,6%-ot ért el. Ugyanekkor a mai Szlovákia területére vonatkoztatva az össznépesség növekedése 1880 és 1910 között 18,6% volt. Különösen nagy mértékben vallották magukat magyarnak a városok (zsidó, német, szlovák származású) polgárai. A betelepülő magyar és a helybeli német, szlovák hivatalnoki, értelmiségi réteg és a megerősödő burzsoázia nyelvváltása révén vált hirtelen abszolút vagy relatív magyar többségűvé Zólyom, Aranyosmarót, Nyitra, Nagyrőce, Jolsva, Korompa, Eperjes, Varannó, Homonna, Nagymihály. Különösen látványos volt Pozsonyban és Kassán a magukat magyarnak vallók arányának növekedése. A magyar–szlovák etnikai határ közelében 54 település vált magyar, 11 szlovák többségűvé, melyek közül – a korábbi etnikai adatokat figyelembe véve – 25 esetben visszamagyarosodásról (pl. Cseklész, Vágsellye, Nyitra, Gyügy, Szántó, Ebeck) és 5-ben visszaszlovákosodásról (pl. Kural, Jolsvatapolca, Kisperlász, Sűvete, Lasztóc) volt szó. Az anyanyelvi statisztikákban tapasztalható hirtelen változások jobb megértéséhez hozzátartozik a két-, illetve többnyelvűek súlyának, arányának vizsgálata is. A Felvidék viszonylatában ezek a szlovákoknál 18%-ot, a magyaroknál 33%-ot, a szétszórt, nyelvszigetekben élő németeknél 65%-ot (!) tettek ki. Figyelemre méltó, hogy a németek 21%-a egyformán tudott németül, magyarul és szlovákul. A jelenleg városi rangú települések közül különösen Jolsván, Vágsellyén (kb. 70–75%), Kassán, Ógyallán, Verebélyen (30–40%) volt magas az anyanyelvi szempontból nehezen minősíthető kétnyelvűek (magyarok–szlovákok) aránya. A Kassa, Töketerebes, Nyitra–Érsekújvár–Léva környéki falvakban e népesség aránya 35–45% volt. Ezek a későbbi népszámlálások idején is a mindenkori államalkotó nemzetet gyarapító nagy statisztikai eltérések okozói között voltak.

Annak ellenére, hogy 1880 és 1910 között 62 korábban elszlovákosodott falu lakóinak többsége visszatért a ruszin etnikumhoz, a nagyarányú, főként tengerentúli kivándorlás miatt a ruszinok lélekszáma a mai Szlovákia területén „csupán” 23,8%-kal gyarapodott. A magyarok és ruszinok számára kedvező etnikai folyamatok azonban az első világháború végén, a Csehszlovák Köztársaság kikiáltásával, a Felvidék cseh megszállásával, illetve az elcsatolást szentesítő trianoni békeszerződéssel (1920) megszűntek, amit már a csehek első, 1919-es népszámlálásának eredményei is tükröztek.

KÁRPÁTALJA MAI TERÜLETE

A 18. század végére létrejött etnikai térszerkezet magyar–ruszin viszonylatban az 1880-as népszámlálás időpontjáig – az addig magyar többségű Huszt ruszin többségűvé válásától eltekintve – nem módosult számottevően. Ebben az időszakban leginkább a jiddis, héber anyanyelvű, galíciai izraeliták egyre tömegesebb beköltözése eredményezett számottevő etnikai-vallási arányeltolódást Kárpátalja mai területén (izraeliták aránya 1840: 4,5%, 1880: 13%). A zsidók lélekszáma Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék területén az 1787-beli 1887-ről 1850-ben 40 695-re, 1880-ban 78 424-re nőtt. Ezen megyékben az 1787-ben még csak 234 377 főnyi össznépesség száma 1840 körül 443 827-re (Fényes E. 1842), 1850-ben az osztrák népszámlálás szerint 480 537-re

nőtt. 1840 és 1850 között a szabadságharc emberveszteségei miatt a magyarok száma 136 833-ról 127 721-re, aránya 31%-ról 27%-ra csökkent. A zsidók száma, említett migrációs nyereségük következtében, e vészterhes évtizedben is 22 882-ről 40 695-re nőtt. Az 1850-es népszámlálás időpontjában az osztrák hatóságok (nemzetiségi szempontból) az említett vármegyék lakosságának 45,1%-át ruszinként, 27%-át magyarként, 10,7%-át románként, 8,5%-át zsidóként, 4,9%-át szlovákként, 2,3%-át németként írták össze.

Az 1880-as magyar népszámlálás az etnikumot már az anyanyelvi hovatartozás alapján döntötte el. Ennek ellenére az 1873-as kolera által is sújtott területen az etnikai arányok az 1850-es állapothoz képest nem változtak számottevően: 45,4% ruszin, 27,1%, 11,8% román, 8,4% német, 6,9% szlovák. A német anyanyelvűek kategóriája a többnyire római katolikus németeken (svábokon) és evangélikus osztrákokon kívül magában foglalta a német zsargon, jiddis anyanyelvűkhöz még mindig ragaszkodó zsidókat is. A települési részletességű adatok már lehetővé tették, hogy a korabeli adatokat átszámítsuk Kárpátalja jelenlegi területére, melyen 1880-ban 409 971 lakos élt, akiknek 59,8%-a volt ruszin, 25,7%-a magyar, 7,8%-a német (és jiddis zsidó), 4,1%-a román, 2,1%-a szlovák anyanyelvű. Ez időpontban 375 település volt ruszin, 106 magyar, 14 német, 5 román, 3 szlovák többségű. Az egyes etnikumok legnépesebb közösségei (ezer főben) a következő településeken éltek: ruszinok – Körösmező (5), Rahó (3,6), Huszt (3,3) és Nagylucska (3); magyarok – Ungvár (8,2), Beregszász (6,3), Munkács (5,3), Visk (2,5), Nagyszőlős (2,4); németek (és jiddis zsidók) – Munkács (2,3), Huszt (1,2); románok – Alsóapsa (2,5), Középpapsa (2), Faluszlatina (1); szlovákok – Ungvár (1,6).

Az 1880–1910-es népszámlálások közötti időszakban az eredetileg túlnyomórészt német-jiddis anyanyelvű izraeliták Északkelet-Magyarországon, azon belül a mai Kárpátalja területén is egyre jobban asszimilálódtak az államalkotó nemzethez, a magyarokhoz. Jórészt ennek volt köszönhető, hogy a mai Kárpátalja területén három évtized alatt a magukat magyarnak vallók száma 75%-kal (!), 105 ezerről (25,7%-ról) 184 ezerre (30,8%-ra) nőtt. A magyarok ilyen mértékű térnyerése az 1910-ben magát magyarnak valló kb. 30 ezer izraelitán kívül elsősorban a görög katolikus, bizonytalan etnikai identitású, ruszinul és magyarul egyformán beszélő, többnyire ugocsai (pl. Nagyszőlős, Királyháza, Tekeháza, Szőlősvérgárdó, Mátyfalva, Karácsfalva, Batár) és városi népeség ezúttal magyar érzülete felülkerekedésének volt köszönhető. A terület már akkor két legnagyobbnak számító, 30–40%-ban izraelita vallásúak lakta városában, Ungvár és Munkács mai területén a magukat magyarnak vallók aránya megközelítette a 74, illetve 60%-ot, a mai városi rangú települések közül pedig Beregszászon, Nagyszőlősen, Csapon és Técsőn meghaladta a 75%-ot. Jórészt ennek köszönhetően a mai városok 1910-beli össznépeességén belül a magyarok átlagos aránya 68,7%-ot ért el. Az egyre nagyobb számban beköltöző izraeliták fokozatos magyarosodása ellenére a magát német anyanyelvűnek valló zsidóknak köszönhetően a német anyanyelvűek 1880–1910 lélekszámukat meg tudták duplázni, és arányukat 7,8%-ról 10,6%-ra növelték.

Az 1910-es népszámlálás idején az 598 863 főnyi kárpátaljai népességből már csak 55,4% vallotta magát ruszinnak, míg a magyarok aránya 30,8%-ot, a „németeké” 10,6%-ot, a románoké 1,9%-ot, a szlovákoké 1,1%-ot ért el. Ez időpontban a mai 649 kárpátaljai településből 442 volt ruszin, 128 (1880-ban csupán 106) magyar, 14 német,

8 román, 4 szlovák többségű. Az egyes etnikumok legnépesebb közösségei (ezer főben) a következő településeken éltek: ruszinok – Nagylucska (4,2), Huszt (3,6), Ilonca (3,3), Nagybocksó (3,1), Rahó (3); magyarok – Ungvár (13,6), Munkács (12,7), Beregszász (12,4), Nagyszőlős (5,9), Técső (4,1) és Visk (3,9); németek (és jiddis zsidók) – Munkács (3,1), Faluszlatina (1,8), Huszt (1,5); románok – Középpapsa (2,8), Alsóapasa (2,5), Faluszlatina (1,5); szlovákok – Ungvár (1,2).

ERDÉLY MAI TERÜLETE

A népmozgalmak hatására a 18. század végére Erdélyben kialakult az az etnikai-térbeli struktúra, mely a 20. század közepéig a falusi térségekben nem módosult lényegesen. A 19. század első felében a felekezeti statisztikák alapján következtethetünk a népesség etnikai megoszlására. 1832-ben a történeti Erdély (Kövár-vidék, Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd = a korabeli Partium területével együtt) 1 859 681 fős népességének 56,5%-a (1,050 millió fő) román, 28,8%-a (536 ezer fő) magyar, 10,8%-a (200 ezer) német, 3,7%-a (70 ezer) cigány nemzetiségűnek volt becsülhető (Hintz, J. 1848: 53–54; Nyárády R. K. 2003: 165). Az 1848–1849-es szabadságharc több tízezernyi magyar áldozatának következtében – a magyarok tömeges mészárlása 1848-ban Zalatna, Abrudbánya, Nagyenyed, Magyarigen esetében vált közismertté – a történeti Erdély népességszáma az 1850-es osztrák népszámlálás időpontjáig csupán 2 061 914 főre nőtt. A háborús veszteségek miatt a magyarok száma 1832 és 1850 között 536 ezer fő körül stagnált. A lakosságának 59,5%-a román, 26%-a magyar, 9,3%-a német, 3,8%-a cigány nemzetiségűnek számított. Az osztrák önkényuralom idején a történeti Erdély területén az etnikai arányok a természetes népmozgalmi tényezőknek megfelelően módosultak. Az 1869-es magyar népszámlálás nem kérdezte az anyanyelvet, de a vallási-felekezeti hovatartozás alapján az etnikai viszonyok a következőképp becsülhetők: románok 57,5% (1,375 millió fő), magyarok 28,2% (676 ezer fő), németek 8,8% (210 ezer fő), cigányok 3,7% (90 ezer fő), zsidók 1,4% (33 ezer fő) (Nyárády R. K. 2003: 177). Az 1850 és 1869 közötti időszakban a főbb etnikumok tényleges szaporodási üteme (magyarok 25,9%, cigányok 13,9%, románok 12,1%, németek 9,4%) nagyon hasonlított az 1850 és 1857 közötti évi átlagos természetes szaporodásukéra: magyarok 8,7‰, cigányok, románok 7-7‰, németek 1‰ (Reissenberger, L. 1861: 48–100, 125–211; 1866: 84–270).

A kiegyezést (1867), a történeti Erdély Magyarországhoz való visszacsatolását követő időszakban, a magyarországi kapitalista átalakulásnak nevezett, társadalmi-gazdasági modernizáció idején, az egészségügyi viszonyok rohamos javulását megelőzően zajlott le az utolsó, 1873-as nagy kolerajárvány. Ennek következtében a történeti Erdély területén a népesség száma az 1869-es és 1880-as népszámlálások között, főleg a románlakta partiumi járásokat pusztítva, 3,2%-kal csökkent. A kolera következtében az erdélyi románok lélekszáma kb. 200 ezerrel, a magyaroké kb. 60 ezerrel csökkent. A legsúlyosabb (–12–23%-os) veszteségeket Arad és Bihar vármegyék román járásai, illetve néhány szilágysági román–magyar járás (Szilágysomlyó, Tasnád) szenvedte el. Az első magyar, anyanyelvet is tudakoló népszámlálás (1880) idején Erdély 4 milliós népességén belül a románok 57%-ot (2,3 millió fő), a magyarok 25,9%-ot (1 millió fő),

a németek 12,4%-ot (499 ezer fő) képviseltek. A német (jiddis) anyanyelvű izraeliták, azaz zsidó nemzetiségűek nélkül a németek aránya 1880-ban 11,4%, lélekszáma 458 ezer volt (Nyárády R. K. 2003: 388–389). Ez időpontban a magyaroknak 20,8%-a, a németeknek 17%-a, a románoknak pedig 3,4%-a élt városi rangú településen. A városok össznépességén belül szintén a magyarok tették ki a többséget (53,9%), míg a románok aránya 19,8%-ot, a németeké 19,3%-ot ért el (Nyárády R. K. 2003: 388).

A századforduló Erdélyéből viszonylag nagy méretű volt a kivándorlás külföldre, illetve az ország központi területei felé, elsősorban Budapestre. Az 1899 és 1915 között kivándoroltak (393 276 fő) 66,8%-a Amerikában, 28,6%-a Romániában, 3,9%-a Németországban próbált szerencsét. A kivándorlásban a románok 1910-es anyanyelvi arányaihoz (53,8%) hasonló mértékben (52,8%), a magyarok jóval etnikai arányaik (31,6%) alatt (17,2%), a németek pedig azt (9,8%) lényegesen meghaladóan (27,9%) hagyták el szülőföldjüket (Nyárády R. K. 2003: 518–520). A kivándorlással párhuzamosan a 19. század közepétől kezdve egyre nagyobb ütemben folyt a kezdetben főként németül beszélő, galíciai és bukovinai zsidóság bevándorlása Máramarosba, az észak-erdélyi területekre és az Alföld peremének nagyvárosaiba (pl. Temesvár, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti). Az izraelita felekezetűek száma 1850 és 1910 között a történeti Erdélyben 16 ezerrel 74 ezerre, 1880 és 1910 között Erdélyben 105 820-ról 182 848-ra nőtt. A magyar anyanyelvűek számának és arányának 1880 és 1910 közötti nagymértékű emelkedése a kedvező természetes szaporodás mellett jórészt a zsidóság egyre szívesebben vállalt, természetes nyelvi asszimilációjának, magyarosodásának volt az eredménye. Az erdélyi izraeliták közül 1890-ben 55,6%, 1910-ben már 73,3% vallotta magát magyar anyanyelvűnek (Jakabffy E. 1923: 7). Hasonlóan nagy mértékű volt a városi lakosok magyarosodása is, pl. Temesvárott, Aradon, Brassóban és Nagyszebenben.

A dél-erdélyi román etnikai területen a nyersanyagbázis (szén, vasérc) közelében létesített, gomba módra növekvő nehézipari üzemek települései (Resica, Boksán, Stájerlakanina, Vajdahunyad, Kalán, Zsil völgye stb.) tömegesen szívták fel a távolabbi vidékek szakképzett, főként magyar, német munkaerjét. Az 1880 és 1910 közötti időszakban olyan városok váltak (abszolút vagy relatív) magyar többségűvé, mint Déva, Vajdahunyad, Petrozsény, Lugos, Gyulafehérvár, Fogaras és Szászrégen.* Az említett városi izraeliták elmagyarosodása, a magyar falusi népfelcsel (más etnikumoknál nagyobb mértékű) városba áramlása és nem utolsósorban a magyarok nagyobb természetes szaporodása miatt 1880 és 1910 között a városlakók körében a magyarok aránya 53,9%-ról 64,7%-ra nőtt, párhuzamosan a románok arányának 19,8%-ról 17,6%-ra, a németek 19,3%-ról 14,3%-ra történt csökkenésével (Nyárády R. K. 2003: 388–389). Az 1867 és 1918 közötti időszakban a románokra vonatkozólag megállapíthatjuk, hogy a magyarok etnikai térnyerése csak elenyésző mértékben származott román asszimilánsokból, sőt pl. Kovásznán, Tordán a magyarok arányának csökkenése volt tapasztalható a betelepülő románokkal szemben. A románok térnyerése Nagyszebenben, Segesváron, Medgyesen a szászok rovására még ennél is nagyobb volt. A magyarok 19. századi, többször emlegetett természetes szaporodása az 1901 és 1910 közötti időszakban

* A magyarok aránya 1880 és 1910 között az említett városokban a következőképp változott: Déva 37,6%→67,3%, Vajdahunyad 21%→54,4%, Petrozsény 20,4%→53,8%, Lugos 12,4%→34,7%, Gyulafehérvár 35,3%→45%, Fogaras 33%→51% és Szászrégen 31,5%→40,3%.

is megnyilvánult mind Erdélyben (magyarok 11,1‰, románok 8,8‰, németek 8,5‰), mind pedig a történeti Erdély területén (magyarok 10,6‰, románok 9,5‰, németek 7,6‰) (Nyárády R. K. 2003: 445). A magyarok magasabb természetes szaporodásában az elmagyarosodott zsidók is nagy szerepet játszottak, hiszen az izraelita vallásúak évi átlagos természetes szaporodása a jelzett időszakban a többiekét messze meghaladta (17,3‰). A főbb etnikumok lélekszámának 1880 és 1910 közötti változásában a történeti Erdély és a Partium–Bánság között jelentős eltérések voltak tapasztalhatók. A magyarok és a németek (svábok) természetes szaporodása inkább a Partiumban és a Bánságban, a románoké és az izraelitáké inkább a történeti Erdélyben (annak is főként az északi részén) volt magasabb.*

Az 1910-es magyar népszámlálás idején Erdély területén élt közel 5,3 milliónyi népesség 53,8%-a (2,8 millió fő) román, 31,6%-a (1,7 millió fő) magyar, 10,7%-a (566 ezer fő) német anyanyelvűnek vallotta magát. Az etnikai térszerkezet a 18. század végi állapotokhoz képest a rurális térségekben alapvetően nem változott, csupán az elmagyarosodó görög katolikusoknak, izraelitáknak, a római katolikus németeknek köszönhetően vált a mai magyar–román határhoz tapadó, 20–30 km széles észak-bihar–szatmár–ugocsai magyar etnikai terület egységesebbé, és a belső migráció miatt nőtt meg a bánsági–dél-erdélyi magyar nyelvszigetek száma. A németek (szászok, svábok) etnikai területe ekkor már csak Beszterce közelében, a Hortobágyi-dombság félreesőbb részein és a Bánságban Temesvár–Nagyszentmiklós között volt román falvakkal kevésbé széttagolva. A Bánságban a románok, németek, magyarok, szerbek, cigányok, csehek, bolgárok, krassovánok, szlovákok nyelvterületeinek, nyelvszigeteinek egymásba gabalyodása, a 18. században kialakult rendkívül bonyolult etnikai struktúra még szinte változatlanul fennállt. Ez a viszonylagos etnikai stabilitás jellemezte a réz-hegységi szlovák és a máramarosi ruszin etnikai területeket is. A mai Erdély területén azonban az akkor városi jogú 41 település közül 30-ban a népesség (abszolút vagy relatív) többsége már magyarnak vallotta magát. Román többségűnek csupán 6 kisváros (Karánsebes, Hátszeg, Szászváros, Szászsebes, Abrudbánya, Vízakna), németnek pedig már csak Nagyszeben, Medgyes, Segesvár, Szászrégen és Beszterce bizonyult. A legtöbb (58–23 ezernyi) erdélyi magyar anyanyelvű lakosa 1910-ben Nagyvárad, Kolozsvár, Arad, Szatmárnémeti, Temesvár és Marosvásárhely városának volt. Ugyanakkor a legnagyobb román közösségek (12–9 ezer fő) Brassó, Arad és Nagyszeben városokban voltak, legtöbb német pedig (32–11 ezer fő) Temesvár, Nagyszeben és Brassó területén élt. A mai 5321 település közül ekkor már 3915 román, 1026 magyar, 279 német, 29 szerb (a Bánságban), 15 szlovák (pl. Nagylak, illetve néhány falu a Réz-hegységben), 12 ruszin (főként Dél-Máramarosban), 7 cseh (a Dél-Bánságban), 7 krassován (Krassóvár és környéke a Bánságban), 4 bolgár (pl. a bánsági Vinga, Óbesenyő), 1 horvát (a torontáli Kőcse) és 1 cigány többség (a Szeben megyei Resinár melletti Priszlop) által lakottak, 13 mai település területe pedig lakatlannak számított.

* Az évi átlagos természetes szaporodás (‰-ben): a történeti Erdélyben élő románoknál 9,5, magyaroknál 10,6, szászoknál 7,6, izraelitáknál 20,7; a Partiumban és Bánságban élő románoknál 7,8, magyaroknál, sváboknál 9,1, izraelitáknál 14,9 (Nyárády R. K. 2003: 445, 447).

I. Ferenc uralkodása alatt (1792–1835) a még mindig gyér népsűrűségű Bánság benépesítése volt a fő cél, melynek során a németek mellett jelentős számban költözhetek ide magyarok, szlovákok, románok, horvátok és csehek is. A napóleoni háborúk idején többnyire szünetelt ugyan az államilag szervezett betelepítés, de a francia csapatok elől 1802 és 1809 között kb. 6000 német és horvát menekült (a sváb, osztrák és az illír/horvát tartományokból) a Délvidékre (Bodor A. 1914: 24). Ez időszakban, 1801 után telepített a zágrábi püspökség és a káptalan is horvátokat a Bánságba (Horvátklári, Kisnezsény, Bóka). 1803-ban pedig csehek költöztek nagy számban az Illír Határőr Ezred területén Fehértemplom környékére. 1817-től a külföldiek betelepülése (főként németek betelepítése és az ószerbiai szerbek ide menekülése) lefékeződött, szórványossá vált. A belső migrációban a 19. század első felében a magyarok (jórészt Szeged vidéki dohánykertészek) folytonos, egyre nagyobb méretű, észak–déli irányú vándorlása játszotta a főszerepet (Bálint S. 1974–1975; Paládi-Kovács A. 1989).

Az 1849–1849. évi szabadságharc idején, a Magyarországtól független Szerb Vajdaság kikiáltását (1848. május 13–15., Karlóca) követő időszakban, a magyar honvédség és a hazai, valamint szerbiai szerb csapatok közötti harcok során a szerbek a délvidéki magyar és német települések többségét felégették, lakóit elűzték. 1849 után a szintén komoly veszteségeket szenvedett, az Osztrák Birodalomban csalódott szerbek egy része áttelepült az autonómmá vált Szerb Fejedelemségbe. Az elmenekült magyar és német lakosság visszatért korábbi településeibe, ahol etnikailag tovább erősödött az északról folytonosan dél felé áramló, új földet vásárló, bérlő vagy egyszerűen a délvidéki nagybirtokokon munkát kereső magyar telepésekkel. E folyamatokat tükrözte az 1857-es osztrák népszámlálás is, mely szerint a vizsgált területen élő 1,03 milliónyi lakosból csupán 40,5% volt szerb, míg a németek aránya 21,1%-ot, a magyaroké 19,6%-ot ért el.

A dualizmus idején a rohamos gazdasági fejlődés, a közegészségügyi viszonyok javulása eredményeként különösen a magyar és német többségű településeken nőtt a népesség természetes szaporodása. 1901 és 1910 között a magyar abszolút többségű települések évi átlagos természetes szaporodása a mai Vajdaság területén 14,1%-et, a németeké 13,6%-ot tett ki. Ugyanakkor a szerb abszolút többségűeké csupán 10,9%-ot ért el. Az egyre nagyobb szociális problémákat (birtokaprózódás, elszegényedés, munkanélküliség stb.) okozó, alföldi magyar demográfiai feszültséget kincstári birtokok parcellázásával, az ehhez kapcsolódó, nemzetpolitikai szempontokat is figyelembe vevő állami telepítésekkel is próbálták enyhíteni. A belső migrációt, kiterjedését segítette, hogy 1873-ban a külpolitikailag értelmét veszített határőrvidékeket, valamint az országos közigazgatási reform során (1876-ban) a Nagykikindai Kerületet megszüntették. Az 1883 és 1899 közötti, szerény méretű állami telepítések, melyek nemcsak magyar, hanem német, szlovák és bolgár lakosságra is kiterjedtek, nem okoztak számottevő eltolódást a régió népességének etnikai összetételében (1883: Hertelendyfalva, Sándor-egyháza, Székelykeve, Bácsgyulafalva, 1884: Tiszakálmánfalva, 1885: Wekerlefalva, 1887: Nagygyerzsébetlak, 1890: Felsőmuzslya, 1899: Szilágyi). A magyarok és a magyar többségű települések számának növekedése (magas természetes szaporodásuk mellett) sokkal inkább a spontán belső vándorlásoknak és magánjellegű telepítéseknek volt köszönhető. A nagyobb városokon kívül a nagybirtokok (pl. Csekonits, Karátsonyi, Pejác-

csevecs, Birsinger, Kotek) majorságaiban és néhány ipari központban nőtt rohamosan a magyarok száma. Főként a túlnépesedett bácskai magyar etnikai tömbről való tömeges kirajzás eredményeként a magyarok száma 1880 és 1910 között Délnyugat-Bácskában 66,3%-kal, Közép- és Dél-Bánságban 82,3%-kal, a Szerémségben 130%-kal nőtt. A magát magyarnak valló népesség számának gyarapodásában, csekély mértékben, a természetes asszimiláció is kivette részét, melynek hatása leginkább a városi német, horvát (bunjevác), zsidó, szerb polgárság és a bánsági katolikus bolgárok körében volt számottevő. A magyarokéhoz hasonlóan túlnépesedő német falvak lakói a környező nem német települések és a Szerémség után a 19. század végétől kezdve már egyre tömegesebben keresték boldogulásukat külföldön, főként a tengerentúlon. Az 1899 és 1913 közötti periódusban a mai Vajdaság területéről kb. 150 000 fő vándorolt ki, akiknek 53%-a német (többségében bánsági sváb) volt (Maletić, M. 1968: 104; Bodor A. 1914: 48). A szerbek és magyarok ez időszakban jóval kisebb mértékben (18% és 10%) hagyták el szülőföldjüket.

Az 1910-es magyar népszámlálás időpontjában, a mai Vajdaság területén 1,516 millió lakost írtak össze, akik közül 33,8% szerb, 28,1% magyar, 21,4% német, 6% horvát (bunjevác, sokác), 5% román, 3,7% szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. A magyar etnikai terület a 16. század óta ekkor érte el a Délvidéken legnagyobb kiterjedését. 1880-hoz képest a magyar többségű települések száma 134-re (103-ról), a németeké 89-re (84-ről), a szlovákoké 18-ra (15-ről) nőtt, míg a szerbeké 203-ra (216-ről) csökkent. A népességét az adott időszakban 50%-kal gyarapító, leginkább szerb jellegű Szerémségben a nagyarányú német, horvát, magyar, szlovák, ruszin bevándorlás miatt a szerbek aránya 58,3%-ra csökkent (1880: 64,6%, 1787: 86,9%).

A MAI HORVÁTORSZÁG PANNON TERÜLETE

A napóleoni háborúk (1796–1815) idején szünetelő telepítések a 19. század első felében újult erővel folytatódtak. A németek többségét már nem Németországból telepítették, hanem önként költöztek Bácskából és a Dunántúl déli részéről a Dráva- és Duna-közi járásokba, ahol önálló falvakat is létrehoztak. A német migrációt egyrészt a paraszti birtok osztatlan öröklésének német szokása, a fiatalabb örökösök elköltöztetési kényszere, magas természetes szaporodásuk, túlnépesedésük, növekvő földigényük és az olcsó szlavóniai földbirtokok nagy vonzereje motiválta. Ez utóbbi a birodalom egyéb nemzetiségeit is ide csábította. A szlovákok a Felvidék északnyugati részéről (gyakran a Kysuca vidékről) és a szomszédos Bácskából települtek Nasice, Orahovica környékére és Újlakra (Ušák, V. 1978: 22–94). A csehek, főként morvák betelepülésének első hullámai a gyér népességű Ilova-völgyet és Daruvár környékét vették célba (Matusék, J. 1996: 45). A bácskai és dunántúli magyar telepesek az 1820-as évektől kezdtek nagyobb számban Vukovár, Vinkovci és Eszék környékére beszivárogni (Hege-dűs L. 1905: 63; Ruh Gy. 1941: 16). Ez időszakban a bácskai Kucoráról és Keresztúrról ruszinok Vukovár környéki letelepedése is megfigyelhető volt (Žiroš, M. 1997–1998: 296, 325). Fényes Elek (1842: 50–52) szerint 1840-ben a Drávától délre fekvő várme-gyék, határörvidékek (a későbbi Horvát-Szlavónország) és a magyar tengerpart (Fiume, Buccari városok és környékük) területén 1 605 730 lakos élt, akiknek 67%-a horvát-

nak, 31,4%-a szerbnek számított. Ekkor a németek száma 13 226, a magyaroké 4951, a szlovákoké 3558, a zsidóké 1559 főre volt tehető. Ez időpontban a terület legnépesebb városának – a horvát fővárost, Zágrábot (12 231 lakos) is megelőzve – a főként horvát–német lakosú hídváros, a Dráva és Duna környéki gazdag mezőgazdasági területek piacközpontja, Eszék (12 562) számított.

Az 1848-as jobbágyszabadítás és következményei (pl. a volt jobbágyság szabad költözködése, uradalmak egy részének felbomlása) tovább fokozták a Szlavóniába irányuló migrációk mértékét. Az ésszerűbb gazdálkodás, a parlagon heverő gazdasági potenciál aktivizálása és a maximális haszon elérése érdekében az eladott uradalmak új tulajdonosai (pl. bankok, ingatlan spekulánsok) nagyarányú parcellázásokba, erdők irtásába, mocsarak lecsapolásába kezdtek (Oberkersch, V. 1972). A hatalmas, extenzíven művelt földterületek mágnesként vonzották a földre éhes új munkaerőt. A pénzt a földnél többre értékelő horvátok és szerbek körében valóságos birtokeladási láz alakult ki, ami a földbirtokot egyre olcsóbbá tette (Boehm, E. 1942: 304). Ez az „olcsóság” és a Drávától, Dunától északra fekvő területeken a túlnépesedés, a hasonló természeti, agrártáji környezet, a hasonló mezőgazdasági termelési módszerek alkalmazásának lehetősége szegény, földre éhes magyar, német, szlovák, ruszin parasztok, „pionírok” valóságos beözönlését eredményezte a 19. század második felében Szlavóniába.

Az 1867-es osztrák–magyar, az 1868-as horvát–magyar kiegyezést követő, fokozatosan kibontakozó gazdasági fejlődés során – a horvát-szlavón határvidékek 1871 és 1881 közötti megszüntetésével párhuzamosan – rendkívül megnőtt a népesség térbeli mobilitása, mely egyes területeken jelentős változásokat eredményezett az etnikai struktúrában is. A 19. század utolsó évtizedeiben és a századfordulón Bácska és a Dunántúl egyre duzzadó magyar és német (vállalkozó szellemű kiskgazda, földnélküli) népfeleslege továbbra is nagy tömegben vándorolt Szlavóniába, ahol a megszüntetett határörvidékek korábban katonáskodó, így földműveléshez nem szokott vagy nem értő szerb és horvát lakóitól rendkívül olcsón vásárolták meg azok elhanyagolt földbirtokait. Az Osztrák–Magyar Monarchia déli határörvidékeinek fokozatos megszüntetését azok katonai korszerűtlensége, gazdaságtalansága és külpolitikai indokolatlansága (a „török veszély” megszűnte, 1878-ban Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar elfoglalása és Szerbia függetlenné válása) motiválta. A határörvidék végleges felszámolására 1881-ben került sor. A szlavóniai magyarok (kisebbrészt németek) számát nemcsak az említett, tömegesen beszívárgó magyar és német parasztság gyarapította, hanem az itteni nagybirtokokra költözött cselédség, az ipari munkásság és a közalkalmazotti rétegek is (Margitai J. 1918: 21–22). A dunántúli és bácskai magyarok, németek spontán, agrárjellegű migrációja kezdetben még csak a Dráva és Duna közelében lévő, pl. a Verőcei, Szlatinai, Vukovári járásokra korlátozódott, majd kiterjedt Belovár-Körös és Pozsega megyék területére is. A felgyorsult bevándorlás eredményeként 1857 és 1910 között Horvát-Szlavónország területén a magyarok száma tízszeresére* (Ruh Gy. 1941: 7), a németeké, szlovákoké és ruszinoké négyszeresére, a cseheké 12-szeresére (Matušek, J. 1996: 41–42), a nem horvát és nem szerb népesség aránya 3,3%-ról 12,9%-ra nőtt. En-

* A magyarok számának nagyarányú növekedését magas természetes szaporodásuk is segítette. Az 1906 és 1910 közötti időszakban Horvát-Szlavónország területén a magyarok évi átlagos természetes szaporodása 17,4‰, a horvátoké 12,7‰, a szerbeké 13,5‰ volt.

nek a hatalmas méretű migrációnak köszönhető, hogy 1784 és 1910 között a lakatlan (puszta) települések száma 827-ről 240-re, a szerb többségűeké 797-ről 771-re csökkent. Ugyanakkor a magyar többségűek száma 14-ről 139-re, a németeké 14-ről 64-re nőtt, és hirtelen 30 falu vált cseh, 6 szlovák, 2 ruszin többségűvé.

Az 1910-es népszámlálás időpontjára a Horvát–Szlavón Királyság népességszáma 2,6 millióra duzzadt, melynek 62,5%-a horvátnak, 24,6%-a szerbnek, 5,1%-a németnek (134 ezer fő) és 4%-a (106 ezer fő) magyarnak számított. Ez időpontra a Drávától délre a magyarság etnikailag az alábbi területeken erősödött meg: Vukovár, Eszék környéke, Alsómihojác–Szlatina–Nasice háromszög, Verőce vidéke, Belovár–Grubisno Polje vidéke, Daruvár–Pakrác–Garesnica háromszög. A nem délszlávok, különösen a magyarok ilyen nagy mértékű szaporodása – kiegészülve Khuen-Héderváry Károly bán 1883 és 1903 közötti, horvátok által gyűlölt uralmával – Horvát–Szlavónország területén mind a horvát hatóságok, mind pedig a helyi horvát és szerb lakosság részéről egyre hevesebb, durva nacionalista ellenállást váltott ki, és sokszor súlyos atrocitásokat eredményezett az újonnan érkezett magyarok és a helybeli horvát, szerb népesség között. A délszláv lakosság a kezdetben gazdasági szempontból még szívesen látott, gyorsan szaporodó, egyre több birtokot felvásárló szlavóniai magyar parasztságot a századfordulón már jöttment idegenként, az „erőszakos magyarosítás” ügynökeiként kezelte, és mindent elkövetett kulturális, nyelvi jogaik érvényesítésének meggátlására, életkörülményeik megnehezítésére (Makkai B. 1994: 73–84; Makkai B.–Várkonyi I. 1994: 85–108). A Drávától északra fekvő, a Magyar Királysághoz tartozó Dél-Baranyában a 19. század első felében főként a németek, a 19. század második felében pedig főleg a magyarok javára – a horvátok, sokákok rovására – történt elmozdulás az etnikai térszerkezetben. Az 1880 és 1910 közötti időszakban – főleg a horvátok és németek rovására lezajlott természetes asszimilációnak és a bácskai betelepüléseknek köszönhetően – a magyarok számának és arányának gyarapodása volt a legnagyobb mértékű. Ennek eredményeként 1910-ben a mai horvát Baranya 51 616 lakója közül 39,5% vallotta magát magyarnak, 28% németnek, 19,2% horvátnak-sokácnak, 12,1% szerbnek.

A MURAVIDÉK MAI TERÜLETE

A 19. század első felében Nagy Ludovicus (1828) és Fényes Elek (1839–1843) adatai szerint főként a síkvidéki szlovén települések lélekszáma gyarapodott, melyek egyúttal (a magyar Alsólendvától és Dobronaktól eltekintve) a Muravidék legnagyobb településeit jelentették: pl. Turnisca, Adrianc, Muraszombat, Cserencsóc, Bellatinc, Nagypalina. Az Alsólendva környéki, kedvező forgalmi fekvésű, ezért a korabeli járványok által nagyobb mértékben pusztított magyar falvak 1787 és 1830 között lakosságuknak átlagosan 10–20%-át elvesztették. A Bécs–Zágráb postaút mentén fekvő Alsólendván a demográfiai veszteséget némileg enyhítették a 18. század végétől beköltöző zsidók, akiknek száma 1830-ban elérte a 62 főt (Muraszombaton a 98-at, az egész Muravidéken a 211-et).

A kiegyezést (1867) követő első, anyanyelvet is kérdező magyar népszámlálás idején (1880) a Muravidéken összeírt 73 767 lakos közül 76,9% vallotta magát szlovén, 17,7% magyar, 4,7% német anyanyelvűnek. Ez időpontban a terület 177 mai települése

19. térkép. A Kárpát-medence etnikai térképe a 18. század végén

közül 141 számított szlovén, 33 magyar többségűnek. A magyarok számának számottevő gyarapodása 1880-ig nem csupán a szlovén–magyar nyelvhatár közelében élők, hanem azon szlovének kétnyelvűsödésének, elmagyarosodásának is köszönhető volt, akik magyar településekkel egyre intenzívebb gazdasági (mezőgazdasági idénymunka), kulturális, oktatási kapcsolatban álltak (elsősorban a Sal–Muraszombat–Turniscea háromszög szlovén falvai). A század derekához képest figyelemre méltó változást jelentett még a magyar–szlovén–horvát etnikai hármasság határ közelében fekvő, korábban szlovén–horvát többségű Kót és Kapca 1880-ra történt tartós elmagyarosodása (Kozler, P. 1849). Ugyanakkor a magyar etnikai területen található, szőlészetéről híres Lendvai-hegyre (Alsólendva, Hosszúfalu és Csente határába) az 1864-es tagosítás utáni évtizedekben egyre nagyobb tömegben költözött a zalai szlovén falvak népfeltele, akik itt mint vincellérek, zsellérek, napszámosok találtak munkát (Fuss N.–Pataky K. 1898: 16; Bračić, V. 1988: 36). A német anyanyelvűek magyaranyű gyarapodása e században elsősorban a német (jiddis) nyelvű izraeliták jelenlétének volt köszönhető (pl. Muraszombat, Bellatinc, Alsólendva). Az 1880–1910-es népszámlálások közötti időszakban a magyar nyelv használata egyre gyakoribb lett a muravidéki szlovének körében. 1910-ben az itteni szlovének harmada, a nyelvhatár és Muraszombat környékén pedig a többsége tudott magyarul. Ennek a kétnyelvűségnek, az akkori magyaroknak kedvező társadalmi közhangulatnak volt köszönhető, hogy 1910-ben Kebeleszentmárton, Bántornya, Muraszombat, Rátkalak szlovén lakosságának többsége már inkább magyar anyanyelvűnek vallotta magát, Kisfalu pedig tartósan elmagyarosodott. A 20. század első évtizedében az asszimiláció és a fokozódó amerikai kivándorlás miatt a muravidéki szlovén népesség száma stagnált, aránya csökkent (1910-ben 74,2%-ra), párhuzamosan a magyarok lendületes etnikai gyarapodásával. A kivándorlás az itteni magyarokat is sújtotta. A magyar Lendva-vidékről 1900 és 1914 között kb. 300-an vándoroltak ki (Kerecsényi E. 1994: 20–24). 1910-ben a magukat magyarnak vallók aránya a vizsgált területen korábban nem tapasztalt magas arányt, 22,9%-ot (20 738 fő) ért el. Ugyanekkor élt a legtöbb, addigra már nyelvében elmagyarosodott zsidó is a Muravidéken, akiknek száma 1828 és 1910 között 211-ről 978-ra nőtt, elsősorban a legfontosabb piac-központokban (Alsólendván 382, Muraszombaton 234 fő).

A mai tartomány középső és déli részén a kollektív nemesi privilégiumok megszüntetése (1848) a középkori magyar határőrök leszármazottait (Felső-Örség, Felsőpulya) hozta nemzeti szempontból nehéz helyzetbe. A csoporttudatot erősítő, az eredeti magyar etnikai struktúrát konzerváló nemesi közbirtokosság eltörlése egyre inkább lehetővé tette a környező német falvak lakóinak betelepülését a forgalmi csomópontoknak, piac-központoknak számító magyar nyelvterületekre (Felsőőr, Felsőpulya). Sőt egyes, már eleve vegyes lakosságú falvakban a megváltozott helyzet a magyarok beolvadását fel is gyorsította. Ennek következtében veszítette el magyar többségét a Pinka-parti Vasjobbágyi is a 19. század derekán (1828-ban 57%, 1880-ban 16%, 1920-ban 8% magyar) (Wallner E. 1926: 15–20).

A lassú elnémetesedési folyamatot feltartóztató kiegyezést (1867) követő időszakban került sor az első, anyanyelvet is tudakoló magyar népszámlálásra (1880), melynek alkalmával a mai Burgenland területén közel 266 ezer lakost számláltak össze, akiknek 78,8%-a németnek, 4,2%-a (11 162 fő) magyarnak, 16,1%-a pedig horvátnak számított. A társadalomban uralkodó magyar állami eszmerendszer, az itteni német anyanyelvű lakosság nagyobb arányú kivándorlása, a nem magyarok növekvő természetes asszimilációja következtében a mai Őrvidék területén 1880 és 1910 között a magyarok aránya 4,2%-ról 9%-ra nőtt, a német anyanyelvűeké 78,8%-ról 74,4%-ra csökkent. Az etnikai térszerkezet a falusi régiókban a száz évvel korábbi állapothoz képest – a Németújvár környéki horvát nyelvszigetek lassú elnémetesedésétől és számos Moson megyei magyar majorság megjelenésétől eltekintve – nem módosult számottevően, a magyar–német nyelvhatár pedig változatlan maradt. Az elsősorban Kapuvár és Csorna környékéről származó majorsági munkások, béresek betelepülésének köszönhetően 17 nagyobb major népessége vált magyar többségűvé 1920-ig a mai Nezsideri járás területén. Ezen majorok közül elsősorban Albertföld (Mosontarcsa), Pálmajor (Mosonbánfalva), Kleylemajor (Hegyeshalom, majd Miklóshalma), Tétényi major (Mosontétény), Károlypuszta (Németjárfalu) és a boldogasszonyi majorok voltak a legjelentősebbek (Lendl, H. 1938). Megemlítendő, hogy a szintén e járáshoz tartozó, Lajta-parti oszt-rák–magyar (belső) határállomás, Királyhida 1910-ben szintén magyar többségűvé vált a magyar közalkalmazottak, fegyveres erők betelepítése és a helybeli német ajkúak egy részének asszimilációja miatt. Az elmagyarosodás folyamata különösen a városi német polgárság körében volt feltűnő (1910-ben Németújváron, Kismartonban, Rohoncon 800–1000 lakos vallotta magát magyarnak – *magyarónok*). A nem magyar polgárság természetes asszimilációja, magyarosodása következtében az 1880-ban még német többségű, korabeli nyugat-dunántúli járási székhelyeken a magyar népesség 1910-ben a következő arányt érte el: Szentgotthárd 73,5%, Magyaróvár 62,1%, Kőszeg 61%, Németújvár 45,1%, Sopron 44,3%, Kismarton 28,3%, Nezsider 25,7%.

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR ETNIKAI TÉRSZERKEZET ÁTALAKULÁSA (1918-TÓL NAPJAINKIG)

KÁRPÁT-MEDENCEI ÁTTEKINTÉS

Az első. világháborút követően, az 1918 és 1924 közötti időszakban az Országos Menekültügyi Hivatal (Budapest) adatai szerint 350 ezer (valójában 426 ezer) magyar menekült az új magyar államterületre (Zeidler M. 2002). A hivatalosan regisztráltak többsége (197 ezer fő) a Romániának ítélt területekről érkezett, míg 107 ezren Csehszlovákiához, 45 ezren a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került lakóhelyeiket hagyták el (Petrichевич-Horváth E. 1924). Tekintettel arra, hogy az etnikai hovatartozás meglehetősen szubjektív, az egyének személyes mérlegelésén alapuló, a társadalomban uralkodó eszme- és politikai rendszer által nagymértékben befolyásolt társadalmi strukturális elem, ezért az egyes nemzetiségek számát a természetes népmozgalom és a vándorlások mellett

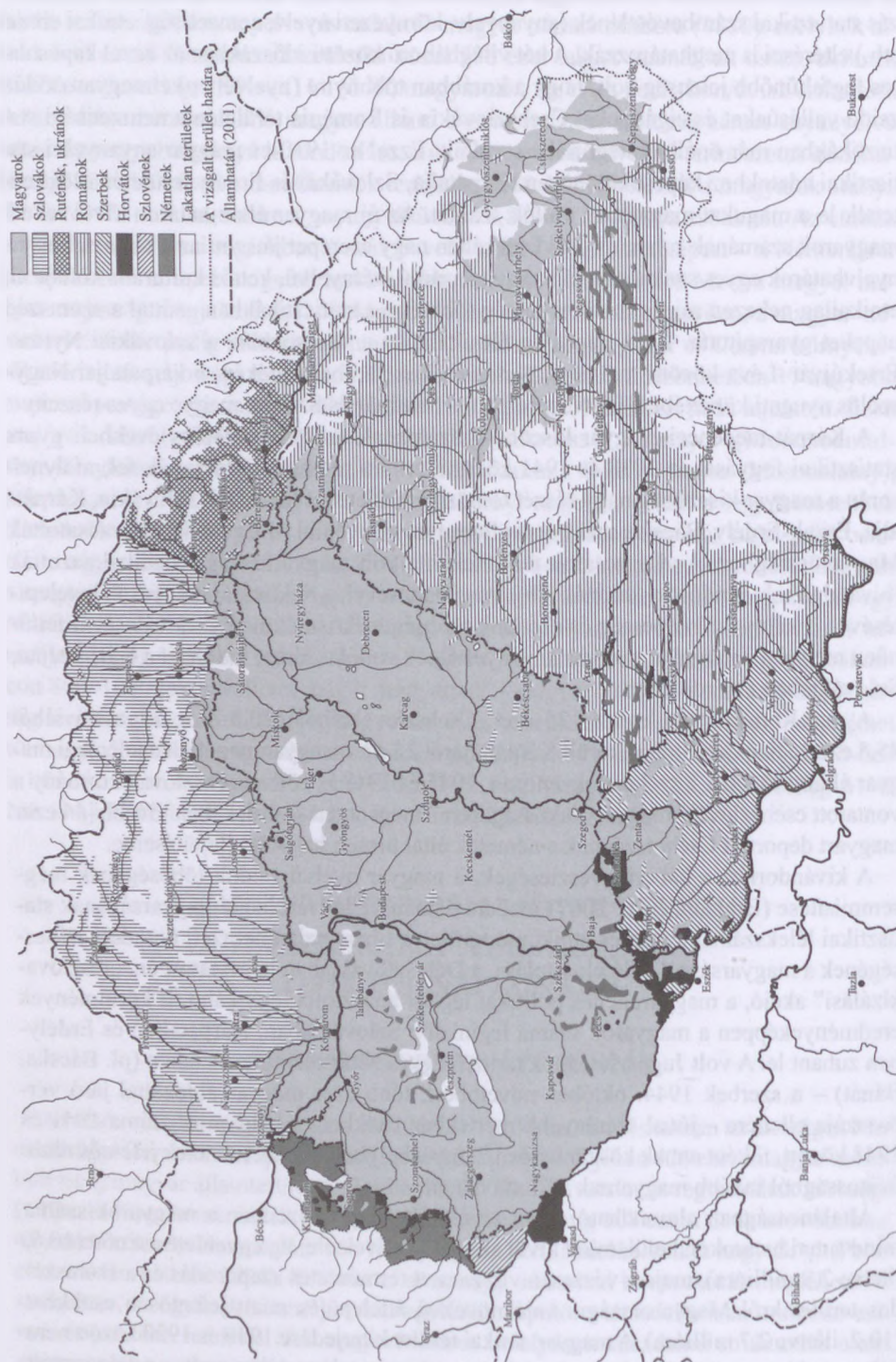
az etnikai hovatartozás bevallásának ingadozása, az asszimiláció és az etnikai hovatartozás statisztikai számbavételének (anyanyelv, környezeti nyelv, nemzetiség, etnikai eredet stb.) eltérései is meghatározzák. A két világháború közötti időszakban az ezzel kapcsolatos legfeltűnőbb jelenség volt, hogy a korábban többnyire (nyelvében) elmagyarosodott zsidó vallásúakat és cigányokat Csehszlovákia és Románia területén a nemzetiségi statisztikákban már önálló kategóriába sorolták. Ezzel az 1910-es magyar anyanyelvi statisztikai adatokhoz képest különösen Kárpátalja, Szlovákia és Erdély területén csökkentették le a magukat magyarnak vallók számát. Az új magyar államhatáron kívül rekedt magyarok számának rohamos csökkenésében nagy szerepet játszott az a tény is, hogy a nyelvhatárok egyes szakaszain élő nagy létszámú, kétnyelvű, kettős kulturális kötődésű, etnikailag nehezen minősíthető népesség többsége a statisztikákban ezúttal a szomszéd népeket gyarapította. Ilyen népesség élt általában a városokban, a szlovákiai Nyitra–Érsekújvár–Léva közötti területen, Kassa és Töketeremes vidékén, a kárpátaljai Nagyszőlős nyugati körzetében, illetve a romániai Szatmár és Szilágy megye egyes részein.

A Kárpát-medencei magyar kisebbség számának az 1920–1930-as évekbeli gyors statisztikai fogyását az 1938 és 1941 közötti területi revíziók tartóztatták fel, melynek során a magyar kisebbség nagy részét tömörítő területeket (mai Dél-Szlovákia, Kárpátalja, Észak-Erdély, Bácska, mai horvát Baranya, szlovéniai Muravidék) visszacsatolták Magyarországhoz. A visszacsatolt területeken a volt magyarországi közalkalmazottak (hivatalnokok, rendőrök, katonák stb.) megjelenésével, a bukovinai magyarok betelepítésével, a kétnyelvű népesség és a zsidók többségének ismét magyarrá válásával feltűnően megnőtt a magukat magyar anyanyelvűnek vallók száma, különösen Kárpátalján, Szlovákiában és Erdélyben.

A mai Románia területéről 125 ezer, Csehszlovákiából 120,5 ezer, Jugoszláviából 45,5 ezer, a Szovjetunióhoz került Kárpátaljáról 25 ezer magyar menekült a jelenlegi magyar államterületre. Ezzel párhuzamosan, 1945 és 1948 között a csehszlovák kormány a vontatott csehszlovák–magyar „lakosságcsere” megszüntetése érdekében további 44 ezer magyart deportált Csehszlovákiának a németek által üresen hagyott településeibe.

A kivándorlás, a háborús veszteségek, a magyar nyelvű zsidók többségének megsemmisítése (Braham, R. L. 2007) mellett a szomszédos területek magyarságának statisztikai lélekszámát a vegyes etnikumú területek bizonytalan nemzeti öntudatú népességének a magyarságtól való elpártolása, a Dél-Szlovákiában lefolytatott ún. „reszlovakizálási” akció, a magyarellenés politikai légkör apasztotta leginkább. E körülmények eredményeképpen a magyarok száma leginkább Szlovákiában, Kárpátalján és Erdélyben zuhant le. A volt Jugoszláviához tartozó egyes határ menti területeken (pl. Bácska, Bánát) – a szerbek 1944. október–novemberi, több ezer magyar áldozattal járó vérbosszúja ellenére – jóval szerényebb mértékben csökkent a magyarok száma 1941 és 1948 között, főként annak köszönhetően, hogy a helyben maradt németek jelentős része óvatosságból inkább magyarnak vallotta magát.

Általánosságban elmondható, hogy az elmúlt négy évtizedben a magyarok száma mind a mai határokon belül, mind kívül az 1980-as évek elejéig egyenletesen nőtt (10,6, illetve 2,8 millióra), majd a vérszenes visszaesett természetes szaporodás és a szomszédos területekről Magyarországra való növekvő áttelepülés miatt jelentősen csökkent (10,2, illetve 2,7 millióra). A magyar etnikai terület kiterjedése 1949 és 1990 között nem változott lényegesen, csupán a városok és nyelvszigetek esetében volt – a felgyorsult

belső térbeli mobilitás és asszimiláció miatt – a trianoni területen belül számottevő térhódítás, a határainkon túl pedig jelentős visszaszorulás megfigyelhető.

Ez időszakban a magyar kisebbségeknek a népszámlálási statisztikákban tükröződő létszámát az egyes országok sajátos társadalmi, gazdasági berendezkedése, a helyi nemzetiségpolitika gyakorlata, az államalkotó nemzet(ek) „érettségi foka” meglehetősen eltérően alakította. A Vajdaságban, Horvátországban és a szlovéniai Muravidéken a magyarok száma az 1960-as évekig számottevően nőtt, illetve stagnált. Azóta a nyugat-európai munkavállalás lehetősége, a természetes fogyás és az ún. „jugoszláv” nemzetiségi statisztikai kategória megjelenése, manipulatív számbavétele lendületesen apasztotta a jugoszláviai magyarok számát a népszámlálási statisztikákban. Az erdélyi magyarság kedvező természetes szaporodását a román nemzetállam célkitűzése és az ebből eredő nemzetiségpolitika és -statisztika ellensúlyozta. Szlovákiában az 1940-es évek megrázó élményeinek szürkülésével párhuzamosan, az 1950-es években lendületesen nőtt azok száma, akik magyarnak merték magukat vallani, de ez a magas természetes szaporodás által is támogatott növekedés az 1970-es évektől kezdve meglepően minimálisra fékeződött. Az 1970 és 1980 közötti évtizedben a magyarok száma a Kárpát-medence Magyarországon kívüli területei közül legnagyobb mértékben a Beregszászi járásban (12,7%), Hargita és Kovászna megyékben (11,7% és 10,5%), illetve a Dunaszerdahelyi járásban (8,7%) növekedett.

Az 1989 utáni időszakban Földünk magyarjainak száma az 1980 körül becsült 15 millióról, 1990-ben 14 millióra, napjainkban 13 millióra csökkent. Ebből, a 2001–2002-es népszámlálások időpontjában, a Kárpát-medencében 11,7 millió magyar nemzetiségűt és 12 millió magyar anyanyelvűt írtak össze. Nagyarányú (–8,9%-os) csökkenésük az elmúlt évtizedben elsősorban öshonos településterületükön, azon belül főként a volt jugoszláv tagköztársaságok és a tágran értelmezett Erdély területén (–30%, –12%) következett be. A tetemes demográfiai veszteség eredményeként a magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya a Kárpát-medence össznépességén belül 1991 és 2001 között 42,5%-ról 39,7%-ra esett vissza. A magyarok fogyása természetesen a kisebbségekben élők esetében (–10,9%) volt a nagyobb mértékű, összevetve az anyaországiakéval (–8,3%). A magyarországi magyarok lélekszámcsökkenésének a természetes fogyásnál (1991–2001: –3,56%) is nagyobb mértéke annak volt köszönhető, hogy 570 ezer (feltehetően magyar származású, a népesség 5,6%-a) nem nyilatkozott nemzetiségéről. Ennek alapján kijelenthető, hogy a nemzeti öntudat a Kárpát-medencei magyarok körében a magyarországiak esetében a leggyengébb, Erdélyben és Kárpátalján a legerősebb, ahol a magyarok településterületén 1% alatti az etnikai hovatartozásáról nem nyilatkozók aránya.

A magukat magyar nemzetiségűnek vallók közül 9,3 millióan Magyarország, 1,4 millióan Erdély, 520 ezren Szlovákia, 290 ezren a Vajdaság, 151 ezren Kárpátalja, 15 ezren Horvátország pannon területeinek, 6,6 ezren az Órvidék és 5,4 ezren a Muravidék lakói. A Vajdaságot és Horvátországot kivéve a magyar anyanyelvűek száma mindegyik nagytájon meghaladja a magyar nemzetiségűekét. Leginkább a szlovéniai Muravidéken (20,6%-kal) és Szlovákiában (10,1%-kal). A Kárpát-medence déli területein (pl. Dél-Bánság, Szerémség, Szlavónia), ahol a magyarok szórványokban, nyelvszigetekben küzdenek egyre reménytelenebbül fennmaradásukért, a magyar nemzetiségűeknek csupán 89–25%-a tekinti a magyart anyanyelvének. E tekintetben különösen

súlyos a helyzet a szlavóniai Belovár-Bilogora megyében, ahol a magyaroknak már háromnegyede vallja anyanyelvének a horvátot. Hozzávetőleg ugyanezeken a területeken, illetve a szlovéniai Muravidéken, az ausztriai Örvidek déli részén és Budapesten fogyott a legnagyobb mértékben (20–40%-kal) 1991 és 2001 között a magyar nemzetiségűek száma. Ugyanakkor északkeleten (Ugocsában, Beregben, Szabolcs középső részén), Budapest agglomerációjában, az Örvidek északi részén, Bécs és Bécsújhely környékén számottevően gyarapodott a magyarok lélekszáma. A magyar többségű etnikai terület az elmúlt évtizedben 51 településsel zsugorodott, melyek közül 23 (köztük fontos hajdani járási székhelyek, mint Szepsi és Torna) a magyar–szlovák nyelvhatár Duna és Hernád közötti szakaszára jutott. A helybeli magyaroknak a románokénál nagyobb mértékű fogyása miatt vált az 1990-es évek végén román többségűvé a jelenleg 150 ezer lakosú „székely főváros”, Marosvásárhely is. A szerb menekültek betelepítése és a magyarok lélekszámának rohamos fogyása miatt 2002-re olyan fontos bácskai településeken is kisebbségbe szorultak a magyarok, mint Temerin és Bajmok. Az említett magyar etnikai térszerkezeti veszteségeket néhány magyarországi német, horvát, szlovák, romániai szatmári sváb és kárpátaljai ugocsei falu magyar többségűvé válása nem tudta ellensúlyozni.

A természetes népmozgalom területi különbségei magyar viszonylatban közel évszázados gyökerekkel rendelkeznek. Az elmúlt évtized(ek)ben megváltozott életvitel, fokozódó elszegényedés, létbizonytalanság, megingó házasságok, tömeges vásárok, az időben kitolódó gyermekvállalás és a drasztikusan csökkenő gyermekszámú családmódell miatt a magyarok lakta vidékek közül 2000-ben már csak a Székelyföld megyei esetében beszélhettünk természetes szaporodásról (Kovács 1,2%, Hargita 0,01%). A közelmúltban haladta meg a halálozások száma az élve születéseket a Csallóközben és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A természetes fogyás a legnagyobb mértékben a délvidéki magyarokat tizedelte és tényleges fogyásuk egyik leglényegesebb okozójává vált. A migrációknak köszönhetően nőtt kimagaslóan a magyarok száma Bécs és Bécsújhely környékén, az ausztriai Örvidek északi részén. A budapesti agglomerációban a népesség (természetesen túlnyomórészt a magyar nemzetiségűek) számának növekedése főként a fővárosból kiinduló, az elmúlt másfél évtizedben felgyorsult kiköltözéseknek, a hazai városfejlődés szuburbanizációnak nevezett folyamatának volt köszönhető.

Azt a statisztikai tény, hogy egy időpontban mennyien vallják magukat magyarnak számos ún. szubjektív tényező is befolyásolhatja. Ezek közül kiemelkedik az adott államnak és az anyaországnak a magyar kisebbséggel (és a magyar nemzet egészével) kapcsolatos politikája is. A magyar településterület földrajzi jellege (pl. tömb, nyelvsziget, szórvány), az etnikumközi kapcsolatok (főként a kisebbségek beolvadását felgyorsító vegyes házasságok) mértéke szintén a természetes asszimilációt, majd a statisztikában is megnyilvánuló nemzetváltást befolyásolhatja (Gyurgyik L. 2003a, 2003b). Ezek a tényezők természetesen a magyar kisebbségek egészét érinthetik, de lélekszámukat az elmúlt évtizedben leginkább a szlavóniai, muravidéki, a felső-őrségi és szlovákiai (főként nagyvárosi és nyelvhatár menti) magyarok esetében apasztották. A magyarságnak az adott országban megfigyelhető presztízse és a társadalmi közhangulat jelentős hatást gyakorol a magyar anyanyelvű cigányság identitására, a roma, magyar, illetve az államalkotó etnikum közötti „nemzet(iség) választására”. Az 1990-es években, a kevésbé magyarbarát politika miatt a szlovákiai nógrádi, gömöri magyar-cigányok ezrei

„pártoltak” el a magyar nemzetiségűektől, és vallották magukat inkább romának, mint magyarnak. Ezzel szemben, a rendszerváltás után a – túlnyomórészt magyar anyanyelvű – kárpátaljai cigányság körében ismét vonzóvá vált a gazdaságilag egyre fejlettebb anyaországgal rendelkező magyarság, és ennek eredményeként főként Munkácson és környékén tetemesen nőtt a magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma. Szintén Kárpátalján lehettünk tanúi annak, hogy nemzetpolitikai, népszámlálás-technikai okok megváltozása miatt az ugoccai görög katolikus (emiatt korábban ukránként nyilvánított) magyar anyanyelvűek immár szabadon vallhatták magukat magyar nemzetiségűnek, ami 1989 és 2001 között, a Nagyszőlősi járásban a magyarok 10,8%-os gyarodását eredményezte.

MAGYARORSZÁG MAI TERÜLETE

Magyarország 1918-ig Európa egyik legtarkább etnikai-vallási összetételű országa volt, az 1920-as trianoni békediktátum értelmében területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át elveszítve, a kontinens nyelvileg-etnikailag egyik leghomogénebb állammá vált (Löökkös J. 2000). Az első világháború eseményei, a háborús veszteségekkel, a születéskieséssel összefüggő természetes fogyás és a korábbiakhoz képest jóval kisebb vándorlási többlet következtében 1910 és 1920 között némileg megtorpant nem csupán a vizsgált terület, hanem Budapest korábbi lendületes népességgyarapodása is. A korábbi, felvidéki vonzásterületét elvesztett fővárosból a szlovákok ötöde-hatoda vissza-költözött az immár Csehszlovákia részévé vált, korábbi szülőföldjére. A Szeged–Baja–Komló–Barcs vonaltól délre fekvő és tiszántúli területekről a szerb és román megszállást követően (főként 1921 augusztusában) a visszatérő magyar államhatalom esetleges retorziójára számítva a szerbek és románok jelenős része repatriált (a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba és Romániába települt át) (vö. Walz, E. 1943). Főleg a szlovákok, szerbek, románok esetében értelmiségi rétegek jelentős részének áttelepülése is nehezítette az itt maradt kisebbségi közösségek fennmaradási esélyeit (Petrusán Gy. 2001). Ugyanakkor 1918 őszétől 1924-ig az elcsatolt területekről (főleg Erdélyből) 426 ezer (közülük az Országos Menekültügyi Hivatalnál 350 ezer regisztrált) magyar menekült a trianoni Magyarország területére (Petrichevich-Horváth E. 1924; Mócsy I. 1995; Zeidler M. 2002). A felvidéki, erdélyi és délvidéki lakóhelyükről elűzött magyarok többsége Budapestre és a szomszédos községekbe (pl. rokonokhoz, pályaudvarokra, nyomor- és gyártelepekre) költözött, ahol rendkívül súlyos szociális problémát jelentett ellátásuk. Ez a korábbiaktól eltérően nem gazdasági, hanem politikai indíttatású vándorlás a fővárosban kb. 65 ezres migrációs többletet eredményezett, és újabb lökést adott a főváros nyelvi elmagyarosodásának befejeződéséhez.

Az 1918 utáni, a magyar nemzetet és államot megalázó események és a szomszédos kis „nemzetállamok” létrejötte, illetve megerősödése kezdetben némileg lefékezte a vizsgált terület nem magyar lakosságának magyarosodását, sőt azt egyes esetekben visszajára is fordította. Különösen olyan esetekben nőtt meg hirtelen a németek és ritkábban egyéb kisebbségek aránya 1910-hez viszonyítva, ahol a magyarosodás még meglehetősen felszínes volt (Rieth, A. 1927; Isbert, O. A. 1931). Budapesten hasonló jellegű „visszanémetesedésnek” nem volt jele. 1920-ban, a fővárosban a magyarok ará-

nya már meghaladta a 90%-ot, míg a németek aránya 6,5%-ra, a szlovákoké 1,5%-ra zuhant. A magyarok és a nemzeti kisebbségek egy részének ellentétes irányú (immár nemzetközinek számító) migrációja és a lefékeződött asszimiláció eredményeként a trianoni békediktátum évének (1920) népszámlálása szerint is folytatódott a magyarok lélekszámának, arányának országos szintű növekedése a kisebbségek rovására. Ekkor vált magyar többségűvé az evangélikus Szarvas és Sopron is. Sopron esetében a német eredetű polgárság természetes magyarosodásának, hungarus-tudatának egyértelmű bizonyítéka volt az 1921. december 14–16-i népszavazás, melynek során az 1920-ban 48,7%-ban magyar és 48%-ban német anyanyelvű város lakossága elsöprő többségben (72,8%) fejezte ki ragaszkodását a magyar államhoz. A magyarok aránya a vizsgált területen a 17. század elejéhez hasonlóan ismét megközelítette a 90%-ot. Az új államhatárok megjelenése a nemzetiségeket egy csapásra elszigetelte anyanemzeteik közeli etnikai törzsterületétől, mely tény tovább serkentette amúgy is felgyorsult elmagyarosodásukat (Arday L.–Hlavik Gy. 1988).

A magyarosítást túlzóan erőltető 1907-es Apponyi-féle (XXVII.) törvény helyett Klebelsberg Kunó kultuszminiszter 1923. augusztus 24-én kiadott rendeletében három iskolatípust hozott létre a kisebbségek oktatása céljából: (A) nemzetiségi tananyelvű, a magyar nyelv mint tárgy kötelező oktatásával, (B) vegyes tananyelvű, (C) magyar tananyelvű az adott kisebbségi nyelv mint tárgy kötelező oktatásával. A nemzetiségi nyelvek alacsonyabb presztízse, a szülőkre gyakorolt nyomás, a többé-kevésbé nyílt magyarosító törekvések miatt az 1926–1927-es tanévben csak 48 „A” és 63 „B” típusú nemzetiségi iskola volt az országban, mikor a nem magyar többségű települések száma még 1930-ban is 388 volt (Bellér B. 1973). Ez is azt bizonyítja, hogy a magyarosítás nem csupán városi jelenség volt, hanem aktívan részt vettek ebben a falusi iskolák és templomok is (Tilkovszky L. 2001). A magyarosítás olyan külsőségekre is kiterjedt, mint a családnév, melynek magyarosítását minden olyan, a közigazgatásban és fegyveres erőknél dolgozótól elvárták, aki nem magyar hangzású nevet viselt (Walz, E. 1943). 1933 és 1938 között 140 ezren (felelősen németek, többiek jórészt szlovákok) kérték nevük magyarosítását (Tilkovszky L. 2001).

Az említett, jórészt migrációs és asszimilációs okok miatt az 1920–1930-as népszámlálások közötti időszakban a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya 89,6%-ról 92,1%-ra nőtt. Ezzel párhuzamosan a nemzeti kisebbségek térvesztése minden tekintetben látványos volt. A nemzetiségi többségű települések száma – nyelvterületeik viszonylagos kompaktsága miatt – legkevesbé a németek és szlovének esetében változott, míg az erősen széttagolt szállásterületű szlovákoknál csaknem felére, a horvátoknál 2/3-ára olvadt. A szlovákok leginkább már csak a Pilis–Visegrádi-hegység erdeiben megbúvó falvaikban és a Tótkomlós környéki területeken tudtak ellenállni a felgyorsult magyarosodásnak (Sveton, J. 1942). 1930-ban, a világ akkori legnagyobb szlovák evangélikus közösségének otthont adó Békés megye legdinamikusabban fejlődő, polgárosodó városa, Békéscsaba népességének 60,9%-a (1910-ben 31,2%-a) már magyarnak vallotta magát. A szerbek – többségük repatriálása miatt – az 1920-as évek eleje óta már csak a Csepel-szigeti Lóréven képezik a helyi lakosság többségét.

1930-ban a túlnyomórészt belföldi betelepülőknek köszönhetően a helyben születettek aránya Budapesten 37,7%-ra, a peremközségekben 23,2%-ra csökkent. Ugyanakkor

a magyarországi származásúak körében a dominánsan magyar – főként észak-dunántúli és Duna–Tisza közí – megyékből érkezettek aránya meghaladta a 65%-ot (Thirring G. 1936–1937). Az országnyi vonzáskörzetből táplálkozó magyar fővárosba költöző magyarok százezreinek roppant nyelvi asszimilációs nyomása következtében a budapesti nemzetiségek a végső beolvadás szélére kerültek az anyanyelvi statisztikák szerint. Míg 1880-ban a 201 ezernyi helybeli magyarra még kb. 156 ezer nem magyar jutott, addig 1930-ban a városban szétszórta élő 57 ezer nem magyar anyanyelvű már közel egymilliónyi budapesti magyar szomszédságában élt. Ez az arány 1941-re még tovább torzult, mert a nemzetiségek száma 35 ezerre csökkent, a magyaroké 1,1 millióra nőtt. A két világháború közötti időszakban a főváros és a szomszédos települések népességnövekedése a világháborút megelőző periódushoz hasonló mértékű volt. A budapestiek és a vidékiek növekvő letelepedésének köszönhető népességyarapodás számos, hajdani szlovák, német többségű település (Cinkota, Rákoskeresztúr) határában létrejött, csaknem színmagyar telep önálló községgé válását eredményezte (Rákoshegy: 1921, Sashalom: 1923, Pestszentimre: 1930, Mátyásföld: 1933).

A magyarosodás folyamata Budapest régiójában is töretlenül haladt előre. A nem magyar többségű falvak száma az 1920-beli 41-ről 1930-ban 31-re csökkent. A Dunától keletre fekvő, jelentős magyar asszimilációs nyomás alatt lévő kisebb-nagyobb német, szlovák nyelvszigetek, közösségek többsége egymás után vallotta magát már inkább magyarnak. A régió dunántúli részén a magyarosodás 1930-ig csupán a főváros közelében és a kedvező forgalmi helyzetben lévő, turizmus, tömegközlekedés által leginkább érintett területeken ért el nagyobb sikert (pl. Békásmegyér, Pomáz, Pesthidegkút, Tárnok).

Az 1920–1930-as években a nem magyar anyanyelvűek közül csupán az időközben túlnyomórészt letelepedett cigányok lélekszáma nőtt (1920-ban 7 ezer, 1930-ban 7,8 ezer), akikkel kapcsolatban az állam már nem vándorlásukban, hanem marginális társadalmi helyzetükből eredő sajátos életmódjukban, devianciájukban látta a „cigánykérdés” gyökerét (Kemény I. 2000).

Magyarország jelenlegi területén élt 9,3 milliónyi lakos közül az 1941-es népszámlálás időpontjában 92,9% vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 95,7% magyar nemzetiségűnek. A nem magyarok túlnyomó része német anyanyelvűnek (475 491), illetve német nemzetiségűnek (302 198) jelentette magát. Megjegyzendő, hogy ekkor a németek (német származásúak) lélekszáma saját felméréseik szerint 845 281 fő lehetett, mely – a korabeli náci Németország diadalainak árnyékában – minden bizonnyal jelentős túlzásnak számított, hiszen ugyanilyen becsléseik szerint még 1920-ban is csupán 605 ezer, 1930-ban 648 ezer hazai német létét feltételezték (*Dokumentation* 1956: 6). A szétszórta nyelvszigetekeken élő, többségében már nyelvileg elmagyarosodott szlovák eredetűek közül 75 877-en vallották magukat szlovák anyanyelvűnek, 16 677-en szlovák nemzetiségűnek, míg a trianoni területen 270 248 fő (igaz, több tízezer felvidéki magyar menekült is) tudott szlovákul beszélni. Ezen időpontban a nem magyar anyanyelvűek közül legnagyobb mértékben a magabiztos németek (63,6%) és az ortodox felekezetű szerbek (66,7%) és románok (53,9%) vállalták eredeti etnikai hovatartozásukat az 1941-es népszámlálás idején újonnan bevezetett „nemzetiség” kérdés megválaszolásánál, „nem számolva azzal, hogy ezt a politikai magyar nemzetfelfogásnak megfelelően magyarellenessé színtelenségnek, hazaféltetésnek fogják minősíteni...” (Tilkovszky L. 2001: 148).

Az ország közel 8,7 milliónyi magyar anyanyelvűjének legnépesebb közösségei a fővároson kívül (ezer főben) Debrecenben (119), Szegeden (80), Miskolcon (76), Pest-szenterzsébeten (75) és Újpesten (75) éltek. A 475 ezernyi, 299 településen többséget képező németiség legjelentősebb településterületei (Baranya–Tolna, Észak-Bácska, Dunántúli-középhegység, nyugati határvidék) a falusi térségekben 1941-ig kevésbé módosultak. A városokban, a 19. század végétől rendkívül felgyorsult magyarosodásuk miatt legtöbb német lakossal (Budapestet és Sopront leszámítva) már legjelentősebb vidéki központjaik, nagyközségeik rendelkeztek (ezer főben): Budaörs (8,5), Soroksár (6,8), Mór (5,6), Elek (5,2) és Bácsalmás (5). Ez utóbbi mondható el a hazai szlovákságról is, akik közül legtöbben, a fővárost leszámítva, Békéscsabán (ezer főben) (13,9), Tótkomlóson (8,4), Mezőberényben (2,9) és Nagybánhegyesen (2,8) éltek. A 35 ezerre olvadt horvát anyanyelvű közösség már csak 28, többnyire határvidéki, félreeső településen tudta helyi többségét megőrizni, ahol Mohácsot leszámítva legnépesebb közösségeik (pl. Kópháza, Felsőszentmárton, Tótszerdahely) is fellelhetők voltak. A közel 5 ezres szlovén kisebbség etnikai tere továbbra is a Rába-vidék (Vendvidék) volt. A románok (14 ezer fő) helyi szinten még négy határvidéki faluban tudták eredeti többségüket megőrizni, melyek közül legnagyobb számban (ezer főben) Kétegyházát (2,7) és Méhkeréket (2) lakták. Ez időpontban az ország mai területén 27 ezren vallották magukat cigány nemzetiségűnek (18,6 ezren cigány anyanyelvűnek). A népszámlálási eredményekben kételkedve, még ez évben, a Tisztiorvosi Szolgálat települési szinten felmérte a cigányok lélekszámát, melynek alapján ezen a területen (Baja, Budapest, Sopron és Szeged nélkül) 107 ezer lakost minősítettek cigánynak (Petrilla A. 1943; Kertesi G.–Kézdi G. 1998). Legtöbbjüket északkeleten, az Ózdi, Mátészalkai, Hevesi, Szikszói és Szerencsi járásokban írtak össze. A második világháború vége felé, a náci megszállást követően 5 ezer cigány esett a deportálások áldozatául (Kemény I. 2000).

Az osztrák–magyar dualizmus liberális időszakában oly nagy számban bevándorló és lelkesen magyarosodó zsidóság helyzete a két világháború között drámaian megromlott, majd a második világháború végén népiirtásba, a holokausztba torkollott. Azzal, hogy 1919 után „Magyarország alapvetően homogén állammá alakult át, a magyarság ügye szempontjából a zsidóság mint statisztikai tényező fontossága megszűnt” (Braham, R. L. 2007: 9). Az ország katasztrófájáért, szinte minden problémájáért a – magukat jelentős részben a magyar nemzet integráns részének tekintő – zsidókat tették meg bűnbaknak. Ebben a fokozódó antiszemitizmussal terhelt időszakban többször durván csorbították az izraelita felekezetű magyar állampolgárok emberi és polgári jogait. A náci Németország fokozódó befolyása és a felbátorodott magyar szélsőjobb követelése miatt 1938 és 1942 között számos, a zsidó lakosságot hátrányosan megkülönböztető, gazdasági, társadalmi és magánéletbeli szankciókkal sújtó törvényt hoztak. Az 1941-es népszámlálás idején az izraelita vallású, áttért és zsidó származású keresztény, diszkriminált (de túlnyomórészt magyar anyanyelvű) népesség száma 490 621 volt a trianoni területen (Braham, R. L. 2007: 91). Ezek lélekszáma az 1944. március 19-i német bevonulás előtt (főként a munkaszolgálatos veszteségek miatt) közel 30 ezerrel csökkent. A náci megszállás alatt, lelkes kormányzati közreműködéssel csaknem 327 ezer főt (a vidéki zsidóság csaknem teljes egészét) deportáltak (többnyire Auschwitzba). A véskorszakot (a helybeli és visszatért túlélőkkel együtt) 190 ezer magyar zsidó élte túl 1945

végén. Az 1941 és 1945 közötti antiszemita népirtás közel 300 ezer fővel csökkentette a magát magyar anyanyelvűeknek vallók számát a vizsgált területen.

A második világháború végén, a közeledő front előtt 102 ezer (közülük 41 ezer délidéki, 30 ezer erdélyi, 26 ezer felvidéki) magyar menekült a trianoni Magyarország területére, 210 ezer pedig Nyugatra (Stark T. 1989). A Magyarországra menekült, kiutasított, áttelepített magyarok száma 1949-ig 240 ezer főre nőtt (Stark T. 1989). A háború utolsó hónapjaiban a trianoni terület németjeinek 10–15%-a (50–60 ezer fő) hagyta el az országot (*Dokumentation* 1956). A Vörös Hadsereg már a „felszabadulás” első heteiben, főként 1944 novemberében, decemberében megkezdte a német (sokszor csak német hangzású nevet viselő) lakosság tömeges deportálását – kényszermunka végzése céljából – a Szovjetunió területére (Tóth Á. 1993). Az akció során nemcsak 40–65 ezer német származású, főként bácskai, baranyai, tolnai magyar állampolgárt hurcoltak el, hanem Északkelet-Magyarországon és Kárpátalján magyarok tízezreit is (Erdmann Gy. 1990; Füzes M. 1990; *Dokumentation* 1956).

A magyar politikai pártok, főként a nacionalisták körében egyre jobban kibontakozó németellenes hangulat következtében kezdetben még csak a német állampolgárok internálását, majd az 1945. március 17-én elfogadott földreformrendelet (600/1945. M. E.) során – a hazaárulókon, nyilas és náci vezetőkön, háborús bűnösökön kívül – már a Volksbund-tagok földbirtokának kisajátítását is elhatározták (Tóth Á. 1993; *Dokumentation* 1956). A földreform végrehajtását, újabb és újabb földbirtokok elkobzását, a németek teljes vagy részleges kitelepítését mint „kézenfekvő”, de embertelen megoldást a magyar parasztság, agrárproletárok nagy tömegeinek földigényén kívül az 1944–1945 után ismét elvesztett magyar területekről menekült magyarok gyors letelepítése is sürgette. A magyarországi németkérdés drasztikus megoldási lehetőségét (kollektív bűnösség elve, teljes vagyonek Kobzás, kitelepítés stb.) a magyar kormány és a pártok többsége kezdetben még óvatossággal, képmutatóan kezelte. E nagy dilemmával terhelt magatartásnak az oka abban rejlett, hogy a magyar fél az új határokon kívül rekedt magyar kisebbségek érdekvédelmének erkölcsi alapját veszítette volna el a németek teljes jogfosztásával, kitelepítésével, és megteremtette volna a csehszlovák kormány által teljes kitelepítésre ítélt kb. félmillió felvidéki magyar befogadásának feltételeit. Ennek megfelelően tájékozódott a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanácsnál a németek kitelepítési lehetőségéről, melynek – félmillió magyarországi németre vonatkozó – ajánlása (és nem utasítása) végül is a csehszlovák kormány nyomására született meg, akiknek alapvető érdeke fűződött ahhoz, hogy Magyarországon a Csehszlovákiából kitelepíteni remélt magyarok százezreinek befogadására alkalmas ingatlan szabaduljon fel. 1945. december 29-én közzétették a 12 330/1945. M. E. rendeletet a magyarországi németek Németországba történő kitelepítéséről, mely az erkölcsi felelősséget formálisan a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i „határozatára” (valójában csak javaslatára, engedélyére) hárította. Az a tény, hogy a kitelepítendőek listáját a rögzített kritériumok (pl. Volksbund-, Wehrmacht-, SS-tagság) mellett főként azok köréből állították össze, akik az 1941. évi népszámlálás idején magukat német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallották, a magyarországi németek körében az 1945 utáni népszámlálásokkal szembeni teljes bizalmatlanságot eredményezte. A kitelepítési rendelet megszületése előtti hónapokban azonban már folyt a németek rész-

leges összeköltöztetése, internálása, vagyonelkobzása és ezzel párhuzamosan a belső kolonizáció, az északkeleti, keleti területek földnélküli magyar lakosságának és a menekülteknek a letelepítése. A belső magyar telepesek 1945 közepéig főként Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Heves, Borsod, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Bihar megyékből érkeztek (Tóth Á. 1993).

A Belügyminisztérium Német Kitelepítési Összeíró Bizottságai által 1947–1948-ban összeállított névjegyzékében szereplő 511 672 „német” közül 148 030-at telepítettek ki, 82 410 elmenekült, elköltözött, meghalt, 24 272 hadifogoly, internált, ismeretlen helyen tartózkodó személy volt (Czibulka Z. 2004). A kitelepítési névjegyzékbe vétel indoka 449 ezernél az 1941-es népszámlálásnál bevallott német nemzetiség és/vagy anyanyelv, 93 ezernél a Volksbund-tagság, 112 ezernél a (nem feltétlen önkéntes) Wehrmacht-, SS-szolgálat, 50 ezernél a magyarosított név visszánémetesítése szerepelt. A német fegyveres erők kötelékében legnagyobb számban (3–5 ezer fő) az alábbi települések hazai németjei szolgáltak: Budaörs, Sopron, Bácsalmás, Budakeszi, Jánossomorja, Soroksár és Zsámbék. Az 1941-ben még közel félmilliónyi német kisebbség településterülete a második világháború alatti és utáni, kb. felüket érintő kitelepülés és deportálás eredményeként kisebb nyelvszigetekre bomlott. A kitelepítések legkevesbé az iparvidékek (főként bányászfoglalkozású) és Baranya megye németjeit érintették.

A németek kitelepítésével párhuzamosan, azzal szoros összefüggésben folyt – az 1946. február 2-án megkötött magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény értelmében – a kényszerű, később meglehetősen vontatottan haladó szlovák–magyar népcsere előkészítése és lefolytatása. Az egyezmény értelmében a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) 1946. március 4. és 1946. április 15. között folytathatta zavartalanul agitációs tevékenységét a magyarországi szlovákok körében, akik közül – főként kecsesgető szociális ígéretekkel – 95 ezer lakost sikerült áttelepülési jelentkezésre bírniuk (Vrablic, E. 1993; Kugler J. 2000). A jelentős részben magyar öntudatú, 21,7%-ban szlováknak nem is tudó jelentkezők harmada Békéscsaba, Tótkomlós, hatoda Esztergom és Bánhida (ma Tatabánya) toborzási körzetéből került ki. Alaposabb mérlegelés és a magyarországi gazdasági helyzet javulása eredményeként a jelentkezők 37,4%-a (több mint 35 ezer fő) visszavonta jelentkezését, és csupán 59 774 magát szlováknak valló lakos költözött át szervezett transzportokban Csehszlovákiába, az onnét deportált magyarok helyére (Kugler J. 2000). Az egyéb formában távozott szlovákokkal együtt az áttelepültek száma 71 787 főre volt tehető (Vrablic, E. 1993). A lakosságcsere-egyezmény alapján Magyarországra kiutasított, kitelepített és elmenekült 89 660 felvidéki magyar (főleg módosabb gazdák, közalkalmazottak, értelmiségiek) elhelyezését az elkobzott német birtokokon oldották meg, főként Baranya, Tolna és Pest megye területén (Tóth Á. 1993; Vadkerty K. 1996). Az észak-dunántúli határvidéki övezetben (főleg Mosonmagyaróvár és Sopron környékén) lévő elkobzott német birtokokra, az internált németek helyére a felvidéki magyarok főként nem a lakosságcsere keretén belül, hanem már jóval előbb, 1945 tavasza óta menekülteként érkeztek (Zielbauer Gy. 1989).

Az 1945 és 1950 közötti időszakban jórészt gazdasági és nacionalista jellegű, bel- és külpolitikai tényezők hatására létrejött, főként kényszerű és többnyire embertelen körülmények között lezajlott telepítések eredményeként az ország területe etnikailag csaknem mindenütt homogenizálódott. A magyar etnikai határ 1948 után már Bácskában, Délkelet-Baranyában és Mosonban is elérte az államhatárt. E rendkívül kétes

értékű nacionalista „siker” fejében, az említett területeken eredményesen, viszonylag magas termelési színvonalon gazdálkodó, életképes német közösségek bomlottak fel, szűntek meg. Helyükre, illetve a helybeli német közösség maradványa mellé rendkívül vegyes összetételű (eltérő termelési ismeretekkel rendelkező, munkamorálú, társadalmi magatartású, főként felvidéki, alföldi, erdélyi, bukovinai) magyar csoportok kerültek. A kitelepülés, az 1940-es évek keserű tapasztalatai és a végső fázisába jutott elmagyarosodás következtében a magukat nem magyarnak vallók aránya anyanyelv szerint az 1941-beli 7,1%-ról az 1949-es népszámlálás időpontjában 1,4%-ra (nemzetiségi hovatartozás alapján 1,1%-ra!) zuhant. A visszaesés különösen a helyben maradt, 1945 után végletesen megalázott kb. 255 ezernyi német esetében volt döbbenetesen nagy, akiknek 1949-ben mindössze 9%-a merte anyanyelvét, 1%-a nemzetiségét vállalni.

Az 1940-es éveket követően az országos szintű szocialista társadalmi-gazdasági átalakulás eredményeként a tradicionális paraszti életmód és a nemzetiségi szocializáció ideális közegének számító nagycsaládok lassan felbomlottak. Ennek eredményeként a család nyelvátörökítő szerepe is háttérbe szorult, teret engedve a magyar nemzetiségi kétnyelvűségnek, majd a magyar egynyelvűségnek (Gerner Zs. 2007). A nemzetiségi fiataloknak magyar nyelvű környezetbe való fokozódó elvándorlása, az etnikailag egyre gyakoribb vegyes házasságok, az egyházon belüli nyelvváltás és az oktatás dominánsan magyar jellege miatt, olyan periférikus fekvésű nem magyar közösségek is a kétnyelvűség állapotába kerültek, melyeket eddig elkerült a magyarosítás-magyarosodás fő áramlata.

A nemzeti kisebbségeket érintő hátrányos, vészes gyorsaságú nyelvi beolvadási folyamatok eredményeként országos arányuk az 1960-as és 1980-as népszámlálások között 1,5%-ról 0,9%-ra zuhant. Ezt követően határozták el az államigazgatás és a nemzetiségi szövetségek, hogy felméri nemzetiségeink „valós lélekszámát”. Az 1980-as népszámlálást követően, február 15. és március 15. között hazánk 506 községében a nemzetiségek („valójában nemzetiségi kulturális igényű népesség”) számának felmérése érdekében a KSH által irányított tanácsai minősítésre került sor Hoóz István módszerével (származási és nyelvtudási ismérvek kombinálása) (Hoóz I. 1985). A népszámlálás és a tanácsai minősítés adatait alapul véve 1980-ban becsléseink szerint 316 ezer nemzetiséginek minősíthető lakos élt Magyarországon. Az a tény, hogy a németeknek 6,5%-a, a szlovákoknak 11,4%-a, a horvátoknak, szerbeknek, szlovéneknek 39%-a, illetve a románoknak 62,1%-a vallotta be a népszámlálásnál – oktatási-kulturális igény alapján értelmezett – tényleges nemzetiségét, különböző okokra vezethető vissza. Ezek közül elsősorban nemzetiségeink sajátos, kettős-hármas (állami nemzeti: magyar; kulturális nemzeti: pl. szlovák, német, horvát; és lokális: pl. *tót, sváb, hunyevác*) kötődésű nemzeti tudata említendő meg. E tudatukra és (táj)nyelvüknek az anyanemzetük jelenlegi irodalmi nyelvétől való eltérésére alapvető hatást gyakorolt az a történelmi tény, hogy anyanemzetük etnikai területéből a 17–18. század folyamán, annak modern értelemben vett nemzeti tudata kialakulása előtt váltak ki, és telepedtek le a jelenlegi magyar államterületen, így identitástudatuk elsősorban lokális közösségekhez kötődik, nem pedig anyanemzetükhöz, melytől megkülönböztető módon – értelmiségi rétegeik nagy részétől eltekintve – gyakran svábnak, tótnak nevezik magukat. Az asszimiláció, a magyar nemzeti tudat felé való nagyfokú vonzódásukat magyarázó eme tényezőkön kívül a „történelmi megrázkódtatások” mértéke és az ebből fakadó tudat alatti óvatosság

említendő meg, továbbá az a körülmény, hogy az egyes etnikumok lakóhelyeiken mekkora részarányt képviselnek, hány százalékuk él abszolút többségben, illetve kisebbségben, ami nyelvi asszimilációjuk mértékének megítélése szempontjából lehet fontos. 1980-ban a németnek minősítettek 65,5%-a, a szlovákoknak 53,5%-a – a kitelepítések miatt – lakóhelyükön gyenge kisebbségben élt, ami természetes nyelvi asszimilációs lehetőséget biztosított magyar környezetük számára, és részben magyarázatot adott nemzetiségi mivoltuk viszonylag kisebb mértékű, nyílt vállalására. Velük szemben a délszlávok 49,1%-a és a románok 40,7%-a élt olyan településen, ahol abszolút többséget képviseltek.

A nemzeti kisebbségek létszáma, identitástudatára az 1980-as években is döntő hatást gyakorolt földrajzi környezetük milyensége. Elsősorban abból a szempontból, hogy településük a társadalmi-gazdasági modernizáció elsődleges színtereinek, az urbanizált régióknak vagy pedig a sokszor halmozottan hátrányos helyzetben lévő, kedvezőtlen életkörülményeket kínáló, esetenként az államhatár mellett fekvő perifériatérsegeknek a része. Első esetben a kisebbségi települések a – döntő többségében magyar jellegű – bevándorlás helyszíneivé váltak, megnőtt a magyarokkal való „érintkezési felület”, felerősödött a nemzetiségiek kezdetben nyelvi, majd kulturális asszimilációja (pl. a budapesti agglomerációban). A perifériaterületek esetében a kedvezőtlen életkörülmények elsősorban a fiatalabbakat, a nyelvi asszimilációra leginkább hajlamosabbakat, a vegyes házasságban élőket (többnyire ismét csak fiatalabbakat) készítették elvándorlásra. Ezáltal csökkent az etnikum létszáma, fokozódott az előregedés, igaz, az idősebbek növekvő aránya miatt a település nemzetiségi jellege is (pl. Dráva, Mura menti horvát falvak, a Rába-vidék szlovén falvai stb.).

Az 1940-es évek után a cigányok életkörülményeinek és azon belül a közegészségügyi viszonyoknak a javulása mortalitásukat (pl. a gyermekhalandóságot) tetemesen lecsökkentette, aminek eredményeként 1950 és 1990 között a romák körében valóságos népességrobbanás volt megfigyelhető. Ez idő alatt a cigányok becsült száma Magyarországon 3,2-szeresére nőtt, mely hozzájárult országos arányuk jelentős növekedéséhez (az 1941-beli 1,2%-ról 1985-ben 3,7%-ra) és korszerkezetük megfiatalodásához. Ugyanakkor a kedvező demográfiai változásokkal párhuzamosan, az 1940-es évek végétől a kommunista hatalomátvételt, az államosításokat, a mezőgazdaság kollektivizálását követően felbomlottak a hagyományos falusi közösségek, és ezáltal a földosztásból többnyire kizárt cigányok addigi hagyományos megélhetésük lételapját veszítették el. Így a cigányság egyre nagyobb tömegben kényszerült más falusiakkal együtt az egyre duzzadó népességszámú városokba, ipari központokba alacsony képzettséget igénylő munkát vállalni. Ebben az időszakban meglehetősen ellentmondásosan viszonyultak a hivatalosan egyenjogú polgárokká vált cigányokhoz. Időnként a rasszizmus vádjától való félelem miatt a szociális-karitatív szemlélet (együttérzés, megbocsátás, elnézés stb.), máskor pedig az előítélet, az elutasítás, büntetés, a romák problémáinak hanyag kezelése került előtérbe. A szovjet ellenőrzés alatt álló országokhoz hasonlóan a cigányokat nálunk sem ismerték el nemzetiségként, hanem csak halmozottan hátrányos helyzetű szociális csoportnak. Ennek megfelelően szinte mindenütt – hol erőszakos, hol átnevelő módszerekkel – törekedtek a cigányok asszimilálására. Az MSZMP 1961-es határozata alapján – a cigányok életkörülményeinek javítása céljával – megkezdtek a cigányputrik, telepek lerombolását, és megkezdődött az adott településeken belül a

romák erőszakos széttelepítése a kiürült, volt parasztházakba, illetve újonnan épített, olcsó falusi, telepi vagy lakótelepi lakásokba. A cigánytelepek („cigány-, barakk- és hasonló lakások”) 1965 utáni, államilag szervezett felszámolása eredményeként a cigányok körében a telepeken élők aránya az 1971-beli 65,1%-ról 1994-ben 13,7%-ra csökkent (Havas G. 1999). Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a cigányok térbeli (regionális és településen belüli) szegregációja csökkent volna. Sőt a cigány népesség magas természetes szaporodása, bevándorlása egyes, főként periférikus fekvésű, aprófalvas régiókban rendkívül felgyorsította a nem cigány népesség elvándorlását, a terület „elcigányosodását”.

Összességében megállapítható, hogy a cigányok társadalmi felemelkedését, de mint etnikai közösség likvidálását célul kitűző szocializmus évtizedei alatt a romák életkörülményei (lakásvizonyok, foglalkoztatottság) és iskolázottsága lényegesen javultak. Ennek ellenére a cigányokkal szembeni előítéletek továbbra sem csökkentek, a cigány oktatás alacsony színvonalú, a túlnyomórészt segéd- vagy betanított cigány munkaerő alapvetően képzetlen maradt, mely a rendszerváltást követően időzített bombaként lépett működésbe (Kemény I. 2000).

A magyarországi rendszerváltozás évében (1990) lefolytatott népszámlálás idején, a megváltozott körülmények között, az „etnikai reneszánsz” első évében – az 1980-as népszámláláshoz viszonyítva – a kisebbségek jóval nagyobb mértékben (a cigányok 22-szer, a németek 3-szor annyian) vállalták eredeti etnikai hovatartozásukat. Különösen kedvezően hatott a német kisebbség etnikai öntudatának statisztikai tükröződésére az anyaország újraegyesülése, gazdasági, politikai pozíciójának feltűnő megnövekedése és a kisebbségeinek nyújtott sokrétű támogatása is. A rendszerváltást, a piaci viszonyok uralkodóvá válását követően, az 1990-es évek elejétől kezdve a cigányok korábbi lassú társadalmi integrálódási folyamata jelentősen, évtizedekkel ezelőtti szintre esett vissza. A privatizálásra került vállalatok az elsők között váltak meg túlnyomórészt képzetlen cigány segédmunkásaiktól, akiknek semmi reményük nem maradt az immár üzleti alapon szerveződő munkaerőpiacon való érvényesülésre. Egy szűk vállalkozói rétegtől eltekintve szinte teljes egészében munkanélkülivé vált cigányok korábbi viszonylagos létbiztonsága megszűnt.

A teljes asszimiláció szélére került őshonos hazai kisebbségek etnikai identitásának megőrzését, sajátos kisebbségi jogaik érvényesítését szolgálta Európában szinte egyedülálló módon az 1993. évi LXXVII. törvény (a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól), mely csupán a legalább száz éve hazánkban élő, ún. „őshonos” 13 kisebbségre (bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán) vonatkozott. Az érdekérvényesítés eme lehetőségével pl. az oroszok, arabok, kínaiak újabb keletű közösségei nem élhettek. A törvénynek köszönhetően – az adott kisebbség helybeli etnikai-demográfiai súlyától, arányától függően – települési kisebbségi önkormányzatok, illetve közvetett vagy közvetlen módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzatok alakulhattak meg.

A magyar statisztika 2001 előtt a népesség etnikai összetételét (1880 óta) az anyanyelvre, nyelvtudásra és (1941 óta) a nemzetiségi hovatartozásra való rákérdezéssel kísérte meg bemutatni. A legutóbbi (2001-es) népszámlálás időpontjában az etnikai, vallási hovatartozással összefüggő kérdések megválaszolása teljesen önkéntessé vált, és lehetőség nyílt kettős-hármas etnikai kötődés feltüntetésére is. A kisebbségkutatók

javaslatára a fenti, hagyományos kérdések mellett újak megválaszolására is lehetőség nyílt: „Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?” „Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?”

A 2001-es népszámlálás időpontjában az ország 10,2 milliónyi lakónépességéből 5,3–6,2% utasította el a válaszadást az etnikai-nyelvi jellegű kérdésekre, míg 0,4–1,4% kettős (pl. magyar–német), 0,01% hármas (pl. magyar–német–szlovák) etnikai-nyelvi kötődést is feltüntetett. Az etnikai-nyelvi kötődésre történő válaszadást lényegtelennek tartó, „elnemzetlenedett” magyar eredetű vagy csupán „óvatos, bizalmatlan” kisebbségi származású népesség legnagyobb tömegben (134 ezer fő) Budapesten, annak környékén és a vidéki nagyvárosokban élt. Egyes németek és cigányok által jelentős mértékben lakott falvakban a helyi lakosság több mint harmadát alkották azok, akik nem voltak hajlandók válaszolni az ilyen kérdésekre (pl. Lovászhetyén, Erdősmecske, Csebény, Nyésa, Siklósbodony, Kétújfalu, Pálmajor). Magyarok szerint a teljes népesség 92,3%-a, anyanyelv szerint 93,6%-a vallotta magát. Az érdemi választ adók esetében ezek az arányok a következők voltak: 96,6% és 98,4%. A magát magyar nemzetiségűeknek vallók száma 1980 és 2001 között – a szomszéd országok magyar kisebbségeinek fokozódó betelepülése ellenére – 10,6 millióról 9,4 millióra csökkent, a nemzeti öntudat gyengülése és az 1981 óta megfigyelhető természetes fogyás miatt. A nemzeti kisebbségek fiatal generációinak nyelv váltása, elmagyarosodása miatt (az új, immár többes nyelvi kötődés megadásának lehetősége ellenére) a nem magyar anyanyelvűek száma 1990 és 2001 között különösen a németek és horvátok esetében számottevően csökkent, a cigányok esetében stagnált. A jelentősebb kisebbségi közösségek közül anyanyelv szerint a cigányok száma 48,7 ezer, a németeké 33,8 ezer, a szlovákoké 11,8 ezer, a horvátoké 14,3 ezer főt számlált. Ugyanakkor ez időszakban a többes etnikai kötődés bevallásának lehetősége, a kisebbségi politikai, kulturális szervezetek aktivitásának növekedése, anyaországi kapcsolatok élénkítése, a cigányok magas természetes szaporodása és etnikai identitásának növekedése miatt a nem magyar nemzetiségűek száma 233 ezerrel 330 ezerre nőtt. A német nemzetiségűek száma 102%-kal, a szlovákoké 67%-kal, cigányoké 33%-kal nőtt. Nemzetiség szerint ekkor a cigányok száma 190 ezer, a németeké 62,2 ezer, a szlovákoké 17,7 ezer, a horvátoké 15,6 ezer fő volt. A nemzetiségi kultúrához, értékekhez ekkor saját bevallásuk szerint 324 ezren kötődtek (129,3 ezer cigány, 88,4 ezer német, 26,6 ezer szlovák, 19,7 ezer horvát). Családi, baráti közösségben a teljes népesség 98%-a használja dominánsan a magyar, míg 53,3 ezren a cigány, 53 ezren a német, 18 ezren a szlovák, 14,8 ezren a horvát nyelvet is.

A nyelvi térszerkezetet tekintve az ország területe meglehetősen homogén (magyar), míg a nemzetiségi hovatartozás, etnikai származás szerint a (90%-ban magyar anyanyelvű) cigányság növekvő száma és aránya miatt az északkeleti és délnyugati területek népessége egyre inkább vegyesnek számít.

A lakosság önbevallása szerint a 2001-es népszámlálás időpontjában a 9,5 milliónyi magyar – 33 települést leszámítva – az ország minden városában és községében abszolút többséget képezett. 1990 és 2001 között több mint 700 ezerrel fogyott a magyar nemzetiségűek lélekszáma a Budapest környéki szuburbanizáció, a fővárosiak tömeges kiköltözése miatt, csupán Pest megyében nőtt (6,4%), ugyanakkor a viszonylag kedvező demográfiai állapot miatt Szabolcs-Szatmár-Beregben s a nagy gazdasági vonzerővel összefüggő vándorlási többletnek köszönhetően Győr-Moson-Sopronban az átlag-

nál jóval kevésbé fogyott (–0,8 és –1,9%). Legtöbb magyar lakóhelyének (ezer főben) a főváros, majd Debrecen (200), Miskolc (176), Szeged (157) és Pécs (150) számított.

A legutóbbi népszámlálás adatai alapján 190 ezer fő (1,9%) vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Ennek eredményeként, hogy a cigányok túlnyomórészt a helyi többségi nemzethez (a magyarokhoz) tartozónak tekintik magukat, ez a népességszám messze elmarad azok számától, akiket a nem cigány környezet (bizonyos antropológiai jegyek, bőrszín, életforma, társadalmi magatartás alapján) cigánynak vél. A rendszerváltozás előtt a magyar állami szervek (pl. megyei tanácsok, KSH) nagy hangsúlyt fektettek a cigányok „tényleges” számának becslésére (pl. Hablicsek L. 1999; Kemény I. 2000; Kertesi G.–Kézdi G. 1998; Mészáros Á.–Fóti J. 1996; Kemény et al. 2004). Az említett felmérések alapján a cigányok száma 1978-ban 325 ezerre, 1991-ben 450 ezerre, 2003-ban 520–650 ezerre volt becsülhető. Az 1990 és 2001 közötti időszakban a magát cigánynak nevező népesség lélekszáma 33,1%-kal nőtt, ami elsősorban magas természetes szaporodásuknak és az etnikai disszimilációnak köszönhető. Ez utóbbi folyamaton azt kell érteni, hogy a cigányság fokozódó öntudatosodása miatt nagyon sok, korábban magát magyarnak valló, egyébként magyar anyanyelvű cigány legutóbb már cigány nemzetiségűnek vallotta magát.

Annak ellenére, hogy kelet–nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű roma migráció zajlott le az elmúlt fél évszázadban, a cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején. A romák általában a kevésbé urbanizált, hagyományos rurális területeken, az etnikai-vallási tekintetben leginkább vegyes összetételű népesség lakta régiókban élnek, ott ahol korábban legkönnyebben találták meg helyüket a lokális munkamegosztásban. Az önbevalláson alapuló 2001-es népszámlálási statisztikák szerint csupán tíz falu lakossága volt cigány abszolút többségű, melyek mindegyike – a baranyai Alsószentmártont és Gilvánfát kivéve – Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt fellelhető. Az 1993. évi magyarországi felmérés szerint a romák 60,5%-a, a nem cigányoknak csupán 38%-a élt falvakban (Havas G. 1999). Általában megállapítható, hogy a romák közel 2/3-a erősen szegregált körülmények között tengődik, ahol számos esetben etnikai gettók kialakulása figyelhető meg. A leginkább elcigányosodó régiók Északkelet-Magyarországon (10–11%) (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Közép-Tisza-vidék), valamint a Dunántúl déli részén (Baranya, Somogy megyékben) találhatók. Városaink közül Budapest, Miskolc és Ózd rendelkezik a legtöbb cigány lakossal, ugyanakkor arányuk Szendrőn, Nagyecsedén, Nyírbátorban és Encsen a legmagasabb. Budapesten belül legnagyobb arányban (5–10%) Józsefvárosban (VIII.), Kőbányán (X.) és Pestszenterzsébeten (XX.), legkevésbé pedig a XII., II. és XI. kerületben élnek, ami az egyes kerületek lakóhelyi presztízsének, lakáspiaci helyzetének és az ebből eredő eltérő életkörülményeknek a világos visszatükröződése. A településhálózaton és a fővároson belül a jelenleg végbemenő térfolyamatok alapján jó okunk van feltételezni, hogy Magyarországon erősödik az etnikai szegregáció, elkülönülés. Ez a jelenség már a szocializmus utolsó évtizedeiben felbukkant, amikor az elnéptelenedő kistelepülések és a hanyatló városrészek mágnesként vonzották a cigányok tömegeit. Ez a gettosodási folyamat, ami a szó eredeti értelmétől eltérően nemcsak a városokban, hanem egész régiókban jelentkezik, térben a cigányság fokozatos elkülönülését eredményezi a társadalom nagyobbik felétől.

Az ország magát német nemzetiségűnek valló lakóinak (62,2 ezer fő) településterülete öt fő – többnyire nyelvszigetek, szórványok halmazából álló – régióra osztható: 1. nyugat-dunántúli határvidék, 2. Dunántúli-középhegység, 3. Baranya–Tolna megyék, 4. Bács-Kiskun délnyugati része, 5. egyéb szórványok (főleg Békés, Pest és Somogy megyék területén). A második világháború alatti és utáni kb. 255 ezres német veszteség (Bellér B. 1981; Czibulka Z. et al. 2004) a nagy kiterjedésű etnikai tömböket, nyelvszigeteket felaprózta. A németiség térbeli visszaszorulása a budapesti agglomerációban, a mosoni régióban, Sopron tájékán, Bácskában, Tolnában, illetve Észak-Baranyában volt a legnagyobb mértékű. A kitelepítések során Baranya, Bács-Kiskun, Komárom megyék és a főváros németiségének kb. fele nem hagyta el, illetve nem kellett elhagynia lakóhelyét. Különösen Kelet-Baranyában, a Vértesben, a Gerecsében és a Bakony középső területeinek jelentős részén sikerült többségüket megőrizniük. A népszámlálási adatok szerint azonban csupán 11 (többnyire) baranyai település (pl. Ófalu, Óbánya, Vaskeresztes) volt német többségű. A magyarországi német nyelvterület településhálózatának gerincét adó kisvárosok, nagyközségek (pl. Pilisvörösvár, Csolnok, Hajós, Mór, Solymár, Mecseknádasd) és regionális centrumaik (Budapest, Pécs, Sopron, Mohács, Tatabánya) nyújtanak otthont a legnagyobb német közösségeknek.

Magyarország második legnépesebb nemzeti kisebbsége, a szlovákság (17,7 ezer nemzetiség, 11,8 ezer anyanyelv szerint) 18. században létrejött kisebb-nagyobb etnikai tömbjei, nyelvszigetei az asszimiláció és az 1946–1948-as csehszlovák–magyar lakosságcsere eredményeként napjainkra három nagyobb (Békés, Dunazug, Pest–Nógrád) és ezeken kívül négy kisebb hegyvidéki (Zemplén, Bükk, Mátra, Bakony) nyelvszigetre, szórványkörzetre zsugorodott. Az említett körzeteken kívül a becslések szerint létezik még néhány alföldi szlovák nyelvsziget is (Dunaegyháza, Dabas–Sári, Miske, Nagycserkesz stb.). Az 1947–1949-es rendkívül vontatott, erőltetett szlovák–magyar lakosságcsere leginkább a békés-csanádi szlovákságot gyengítette, olyannyira, hogy még a becslések szerint is e tájon a szlovákok már csak két településen belül (Kardos, Örménykút) haladják meg a magyarok számát. Az önbevalláson alapuló, 2001-es népszámlálási statisztikák szerint csupán a Bükk-hegységbeli Répáshuta, a nógrádi Sámsonháza, továbbá Pilisszentkereszt és Piliscsév számít szlovák többségűnek.

A horvátok (15,6 ezer nemzetiség, 14,3 ezer anyanyelv szerint) néprajzi és regionális szempontból sokádcokra (Délkelet-Baranya), bosnyákokra (Dél-Baranya), bunyevácokra (Bácska), Dráva–Mura melléki horvátokra és az osztrák határ közelében élő (gradistyei) horvátokra bonthatók (vö. Bottlik Zs. 2006), akik az ország 11. határ menti falujában alkotnak etnikai többséget. Legtöbb horvát lakója Pécsnek, Kópházának, Tót-szerdahelynek és Mohácsnak van.

A románoknak (8–8,5 ezer) a belső, gazdasági jellegű migráció eredményeként már csak 2/3-a él a mai magyar–román határ menti megyékben, ahol legnépesebb közösségeik Méhkeréken, Kétegyháza, Gyulán és Eleken találhatók. A románok száma csupán Méhkeréken és Bedőn haladja meg a magyarokét. Az elmúlt évtizedekben a tiszántúli románság bevándorlása miatt rendkívül megnőtt a fővárosi és a Pest megyei románság száma (1960: 475 fő, 2001: 2370 fő), aminek következtében a magyarországi románok 28%-a már a közép-magyarországi régió lakója.

A 3,4–3,8 ezer főnyi magyarországi szerbek túlnyomó része a Duna közelében és a délkeleti határvidéken (pl. Lórév, Pomáz, Budakalász, Baja, Mohács, Szeged, Battonya,

Deszk) él (Bottlik Zs. 2005b). A szerb többségű (66%), Csepel-szigeti Lóréven kívül arányuk a többi településen legfeljebb az 5%-ot éri el (pl. Battonya, Deszk).

A hazai szlovén kisebbség (3,0–3,2 ezer fő) túlnyomó részének szűkebb hazája továbbra is az osztrák és szlovén államhatár közötti kicsiny dombvidéki terület, mely a Rába- (vagy Vend-) vidék nevet viseli. Legnagyobb közösségeik a vidék központjában, az immár szlovén Rábatótfalut is elnyelő Szentgotthárdon (681 fő) és a hármashatár-közi Felsőszölnöknön (541 fő) él. A periferikus fekvésű, kedvezőtlen életkörülményeket kínáló szlovén falvakból az elmúlt évtizedekben felgyorsult a népesség elvándorlása a szomszédos, 90%-ban magyarlakta Szentgotthárdra, a távoli Budapestre és Szombathelyre.

Az 1993. évi törvényben elismert többi kisebbség szórványokban élő tagjainak lélekszáma is 10 ezer fő alatti (ezer főben): görögök (10), ukránok (9,4), lengyelek (7,2), bolgárok (3,5), ruszinok (2,8), örmények (1,8). Térbeli eloszlásuk jellegzetessége, hogy negyedik-harmaduk a főváros lakója, és sehol sem képezik a helyi lakosság többségét. Jelentős arányt csupán a ruszinok érnek el a zempléni Komlóskán (38%) és a görögök a Fejér megyei Beloianniszon (23%). A kisebbségi jogokkal nem rendelkezők közül legnépesebbek a felerészben Budapesten élő kínaiak (5196) és arabok (3677).

A 2001-es népszámlálás szerint a nemzeti kisebbségek társadalma meglehetősen elöregedett. A 60 évnél idősebbek aránya a magyarok esetében 21,1%, a szlovákoknál 34,2%, a szlovéneknél, németeknél, horvátoknál 27–28%. Demográfiai szempontból egyedülálló kivételnek a magas természetes szaporodású cigányok számítanak, akiknek csupán 4,4%-a 60 éven felüli, és az elöregedési indexük is rendkívül alacsony, hiszen 100 gyermekre csupán 12 időskorú jut. A cigányok természetes szaporodása magas szintjének fenntartását a jelenlegi szociálpolitika is támogatja, hiszen a gyermekek számával egyenes arányban áll a gyermekgondozási segély, a családi támogatás, szociális segélyezés, mely a cigány lakosság többsége számára szinte az egyetlen legális jövedelemforrást jelenti. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a cigányoknak csupán 10,1%-a foglalkoztatott, míg ez az arány a magyaroknál 36,2%, a németeknél 40,3%, a szlovákoknál, horvátoknál 35–38%. A gyermekek és háztartásbeli nők nagy aránya miatt érthető, hogy az eltartottak aránya a cigányok körében 50%, míg a magyaroknál ez csupán 26,6%, a szlovákoknál, horvátoknál, németeknél 16–19%. Évszázados történelmi előzmények, etnikai diszkrimináció és a cigányok sajátos életmódja miatt a felsőfokú végzettségük aránya a teljes népességből a cigányok esetében csupán 0,3%, míg ez az arány a magyaroknál, horvátoknál és szlovákoknál 11–13%, a németeknél 17,6%.

A 20. század folyamán az 1919–1923, 1938–1941, 1944–1947 közötti államhatár-változásokkal összefüggő migrációk (magyarok áttelepülése az elcsatolt területekről, népességcserék, itteni kisebbségek kivándorlása) és a helyben maradt nemzeti kisebbségek felgyorsult természetes asszimilációja miatt a nem magyar anyanyelvűek aránya 1920 és 2001 között 10,4%-ról 1,1%-ra csökkent. A kisebbségek ősei a modern nemzetté válásuk és modern irodalmi nyelvük kialakulása előtt hagyták el etnikai törzsterületüket, és költöztek a mai magyar államterületre (pl. szlovének: 12–13. század; cigányok szerbek, horvátok: 15–17. század; németek [svábok], szlovákok, románok, ruszinok: 17–19. század). Ennek megfelelően az ide főként nyelvszigetekbe, szórványokba települő, archaikus nyelvet beszélő kisebbségek kezdettől fogva (de a 20. században különösen) kettős (saját és magyar) etnikai-nyelvi kötődéssel rendelkeztek, ami napjainkra szinte végleges beolvadásukat eredményezte.

SZLOVÁKIA MAI TERÜLETE

A csehszlovák állam kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektetett az elcsatolt területeken élő, ellenségesnek tekintett magyar lakosság számának csökkentésére, városaik és határvidékeik etnikai homogenizálására, stabilizálására (értsd: „csehszlovakizálására”). Részben ezzel összefüggésben, a magyar–cseh hatalomváltást követően, 1918 és 1924 között 106 841 magyar menekült el a csehszlovák fennhatóság alá került területekről (kb. 88 000 Szlovákiából) a trianoni Magyarországra (Petrichevich-Horváth E. 1924). Ugyanakkor hozzávetőleg 70 000 cseh (főleg katona, közalkalmazott, tőkés stb.) költözött 1918 és 1921 között az elmenekült felvidéki magyarok helyére. A helyben maradt magyarok egy részétől (1921: 13 414, 1930: 20 349 fő) megtagadták a csehszlovák állampolgárságot, így külföldinek vagy hontalannak számítottak. Az oktatás és kultúra terén látványosan megnyilvánuló, erőltetett „csehszlovákosításon” kívül a szociális csábítás, a politikai nyomás és a statisztikai manipulációk, a népszámlálásoknál tapasztalható súlyos visszaélések is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarként összeírtak száma és aránya drasztikusan csökkent (Gyönyör J. 1994: 32–34, 58; Popély Gy. 1991: 112). Az 1910. és 1930. évi népszámlálások időpontja között a magyarok száma 881 ezerről 585 ezerre, aránya 30,2%-ról 17,6%-ra csökkent a mai Szlovákia területén. Ugyanakkor 1919 és 1929 között a nacionalista csehszlovák földreform keretében a mai szlovákiai magyar etnikai területen a homogén magyar etnikai jelleg fellazítására 69 (kb. 14 000 szlovák és cseh lakosú) kolóniát hoztak létre.

A magyar–csehszlovák közalkalmazotti rétegek 1919-ben lezajlott erőszakos kicserélődése (pl. elbocsátások, kiutasítások), a magyar izraeliták „zsidó” nemzetiségi kategóriába sorolása, az egzisztenciális okokkal összefüggő asszimiláció és esetenként nagy tömegű idegen (sokszor szudétanémet) katonaság állomásoztatása és statisztikai számbavétele miatt a magyar–szlovák etnikai határ városaiban a *csehszlovákok* a magyarokkal szemben többségbe vagy egyensúlyba kerültek. A már a 18–19. században felgyorsult, majd 1867 után megtorpant, de 1918 után már állami eszközökkel is támogatott, erőltetett elszlovákosodás révén a szlovákok száma és aránya 1930-ban meghaladta a 2,2 milliót, illetve a 68%-ot. Főként a közalkalmazotti réteg, tőkésék, katonák növekvő városi beköltözése miatt 1930-ban a szlovákiai csehek lélekszáma meghaladta a 120 ezret.

Az első bécsi döntés (1938. november 2.) alapján Csehszlovákia – az 1919-ben elfoglalt hajdani magyar területek közül – 11 927 km²-t adott vissza Magyarországnak 1 041 401 lakossal (1938. december 15.), akik közül 84,4% magyar, 11,9% szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. A mai Szlovákia 1938. november 2-án Magyarországhoz visszacsatolt részén, az 1941-es népszámlálás idején 857 529 lakost írtak össze, akiknek 85%-a (728 904 fő) magyar, 13,2%-a (113 619 fő) szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. Ennek a „belvederi Dél-Szlovákiának” az akkori népességéből 91,4% tudott magyarul, 25% szlovákul, 16,4% pedig magyarul és szlovákul is beszélt. A magyar–szlovák államhatár túlnyomórészt az etnikai határ mentén futott, csupán Kassa környékén, Sátoraljaújhelytől északra és az Érsekújvár–Verebély közötti területen volt számottevő, Magyarországhoz tartozó szlovák nyelvsziget fellelhető. Az 1939. március 14-én kikiáltott, 37 352,9 km² területű „független” szlovák állam 2 655 053 főnyi népességének 86,2%-a szlovák, 5%-a német, 2,9%-a zsidó, 2,4%-a ruszin, 1,8%-a ma-

gyar, 1,4%-a cigány nemzetiségűnek számított (Hromádka, J. 1943: 102, 114). A változott etnikai térszerkezet a „belvederi Dél-Szlovákia” területén a magyar–csehszlovák államhatalom változást eredményező „frontátvonulásig” (1944. október 29. és 1945. április 4. között) nem változott számottevően. Ugyanakkor a szovjet csapatok elől 1944. decembere és 1945. áprilisa között a 140 000 főnyi szlovákiai németek közül 120 000 elmenekült (*Dokumentation* 1957: 171).

Az 1945-ös hatalmváltást követően azonnal megkezdődött a csehszlovák nemzetállam megteremtését szolgáló etnikai tisztogatás, a háborús bűnbakként, Csehszlovákia felbomlasztóiként kezelt németek és magyarok teljes jogfosztása, gazdasági tönkretétele (Janics K. 1993: 50). A németek és magyarok teljes kitelepítését végső célként kitűző csehszlovák hatóságok 1945. július 1-jéig 31 780 olyan magyart utasítottak ki, akik 1938. november 2. után települtek a „belvederi Dél-Szlovákia” területére (Jablonicky, J. 1965: 398). A potsdami konferencia elutasította a csehszlovák kormány kérését a magyaroknak a Csehszlovákiához került területekről való egyoldalú kényszer-kitelepítésére vonatkozólag. A csehszlovák diplomáciai erőfeszítésekkel párhuzamosan az 1945-ös agrárreform keretén belül a Szlovák Telepítési Hivatal irányításával, karhatalmi közreműködéssel a déli „betelepítési övezetbe” (az 1938 és 1945 között Magyarországhoz visszaszerezett területekre) nagy ütemben folyt a szlovákok betelepítése (Vadkerty K. 1993: 12). A Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására Magyarország 1946. február 27-én aláírta Csehszlovákiával a paritás elvén nyugvó „lakosságcsere”-egyezményt, melynek értelmében annyi felvidéki magyar erőszakos kitelepítésére nyílt mód, amennyi magát szlováknak valló magyar állampolgárt tudnak szociális ígéreteikkel a Csehszlovák Áttelepítési Bizottságok Magyarországon áttelepülésre csábítani. A csehszlovák hatóságok – a tervszerű és irányított tömegmanipuláció eredményeként létrejött magyarellenes sovíniszta légkörben – 1946. október 19. és 1947. február 26. között 393 magyar településből 43 546 magyart (ebből 5422 hat évnél fiatalabb gyermeket) deportáltak embertelen körülmények között a cseh országrészekbe (Vadkerty K. 1996: 42–43; Kaplan, K. 1993: 136). Még folyt a magyarok csehországi szétszórása mikor Párizsban a szövetséges nagyhatalmak aláírták a békét Magyarországgal (1947. február 10.), melynek értelmében visszaállították az 1938. január 1-jei határokat annyi eltéréssel, hogy további három magyarországi falut (Oroszvár, Dunacsún, Horvátjáfalu) Csehszlovákiához csatoltak. A vontatottan haladó lakosságcserét 1947-ben és 1948-ban hajtották végre, melynek során Szlovákiából 68 407 magyart erőszakkal, 6000-et pedig „önként”, saját kérésére telepítettek át Magyarország új területére, és 73 273 magát szlováknak valló, többnyire szlovák etnikai öntudat nélküli, sokszor szlovákul alig tudó, csupán jobb életkörülményekre és a kitelepített magyarok ingatlanjaira vágyó személyt költöztettek a Dél-Szlovákiának nevezett területre (Szabó K.–É. Szőke I. 1982: 93; Zvara, J. 1965: 36). A vizsgált szlovákiai határvidéki járásokba 1945 és 1950 között számításaink szerint kb. 236 000 bel- és külföldi szlovákot telepítettek. A magyar etnikai területen a szlovák kolonizáció (és a magyarok deportálásának) súlypontját a nyelvhatár menti városok, a fő forgalmi (közúti, vasúti) övezetek és a mezőgazdasági termelés szempontjából legértékesebb falusi régiók képezték.

A dél-szlovákiai népesség etnikai összetételére, pontosabban annak statisztikai számbavételére nemcsak az említett migrációk, hanem a szlovák mesterséges etnikai expanzió másik formája, az 1946–1947-ben lefolytatott, ún. „reszlovakizáció” is rendkívüli

hatást gyakorolt. A jogfosztott, megrettent magyarságnak több mint fele (1948. január 1-jéig 382 ezer), főként a városokban, szórványokban vagy vegyes etnikumú falvakban élők kérték az állampolgári jogot és a szülőföldön való maradást jelentő szlovákká minősítést, de nyilvánvaló nyelvtudási és „faji hiányosságok” miatt, csupán 282 594 magyar „reszlovakizálását” engedélyezték.

Ilyen előzmények után a belvederi Dél-Szlovákia etnikai összetétele az 1941 és 1950-es népszámlálások közötti időszakban alapvetően átforgult. Az 1941-beli magyar anyanyelvűek 729 ezer fős lélekszáma, 85%-os aránya 1950-re, becsléseink szerint, 451 ezerre, aránya 52,6%-ra (1950) csökkent. A hirtelen „szlovákká vált” magyarokkal és a 142 ezer telepessel az említett területen a magukat szlováknak vallók száma 370 ezerre, aránya 13,3%-ról 43,2%-ra nőtt. A telepítések legfőbb célpontjait az 1945-ig magyar többségű, nyelvhatár menti városokat az etnikai tisztogatások szervezőinek sikerült becsléseink szerint is szlovák többségűvé változtatniuk. A magyar-szlovák nyelvhatárt falusi térségekben leginkább Léva, Kassa és Töketerebes térségében sikerült messze délre szorítaniuk.

Az 1945 és 1948 közötti megrázó élmények halványulásával egyre több megfélemlített, „reszlovakizált” magyar tért vissza a későbbi nemzetiségi statisztikákban eredeti magyar gyökereihez. Az 1970-es népszámlálás időpontjában már 552 006 lakos merete magát magyar nemzetiségűnek, 600 249 pedig magyar anyanyelvűnek vallani. Az 1970-es évektől kezdve az etnikai viszonyokat döntő mértékben befolyásoló migrációt egyre inkább az életkörülmények, a munkahelykereslet és -kínálat térbeli eltérései határozták meg. A szlovák többségű etnikai környezetbe irányuló migráció megnövelte az etnikailag vegyes házasságok gyakoriságát és ezáltal a természetes asszimiláció mértékét is. A természetes asszimilációt, elszlovákosodást is meghaladó természetes szaporodásuknak köszönhetik a szlovákiai magyarok, hogy lélekszámuk az elmúlt évtizedekben folyamatosan, bár egyre csökkenő mértékben gyarapodott.

Míg 1980 és 1991 között Szlovákia népességének száma 5,7%-kal nőtt, addig a legutóbbi két népszámlálás közötti időszakban ez a gyarapodás – a természetes szaporodás rohamos csökkenése, az élve születések és halálozások számának országos szintű kiegyenlítődése miatt – 2%-ra mérséklődött.

Ez időszakban a nemzetiség szerinti önbevallás alapján a cigányok száma 18,6%-kal, a ruszinoké, ukránoké 14,9%-kal, a szlovákoké 2,1%-kal nőtt. A növekedés a cigányok esetében jelentős természetes szaporodásukkal, a magyar cigányok disszimilációjával, a ruszinoknál etnikai öntudatuk feléledésével, a korábban elszlovákosodott ruszinok eredeti etnikumukhoz való fokozatos visszatérésével magyarázható. Ugyanezen idő alatt a magát magyar nemzetiségűnek vallók száma 8,2%-kal csökkent, főként a felkurbácsolt magyarellen es indulatok, intézkedések és a vegyes házasságban élők természetes asszimilációjával összefüggő (magyar-szlovák, magyar-roma) nemzetváltás miatt (Gyurgyik L. 2003b: 46–61). Ennek következtében is, az 1990-es években szlovák nemzetiségűek száma a magyar többségű Dunaszerdahelyi járásban 27,3%-kal, a többi magyarlakta területen 5–10%-kal nőtt. Az anyanyelvi statisztikák tükrében a szlovákok lélekszáma 1991 és 2001 között az országos növekedési átlagnál (2%) is szerényebb mértékben (1,5%) gyarapodott, elsősorban annak eredményeként, hogy a magát többnyire szlovák nemzetiségűnek valló, magas fertilitású cigányság anyanyelvét nagyobb mértékben vállalja, mint nemzetiségét. Ezzel is magyarázható, hogy a cigány anyanyelvűek

száma ez időszakban 28,7%-kal nőtt (a cigány nemzetiségűeké „csupán” 18,6%-kal). Az anyanyelvhez való nagyobb mértékű ragaszkodás a magyaroknál is megfigyelhető, melynek eredményeként a magyarok száma anyanyelvi szempontból az 1990-es években csak 5,8%-kal csökkent, ellentétben a nemzetiség szerinti 8,2%-os fogyással.

1991-hez viszonyítva – a szórványoktól eltekintve – ugyan minden jelentősebb magyarlakta járásban kevesebben vallották magukat magyarnak, de a természetes és mechanikus népmozgalmi helyzettől és az asszimilációs nyomástól függően jelentősen eltérő mértékben. Legkevesbé (4–7%-kal) a csallóközi, mátyusföldi és dél-gömöri többsmagyarság lélekszáma fogyott, az 1990-es évek végéig megfigyelhető természetes szaporodásuk és a helybeli magyar anyanyelvű cigányságnak a magyar nemzetiség melletti nagyobb mértékű (a népszámlálási statisztikában is rögzített) etnikai kitartása miatt. A magyarlakta tájak közül, az 1990-es évek derekán, a Csallóközben még évi 1‰, Dél-Gömörben 1-2‰, a Bodroghözben, Ung-vidéken 2‰ körüli természetes szaporodás mutatkozott. Ugyanakkor Komárom vidékén –1‰-es, az Alsó-Garam mentén, Hontban és Nógrádban –2-3‰-es természetes fogyás volt megfigyelhető. A magyar nemzetiségűek legnagyobb mértékű (Pozsonyban, Kassán, Nyitrán: 16–19‰-os) fogyása azonban elsősorban nem az említett demográfiai tényezőknek, hanem az említett szlovák nagyvárosok kisugárzásában, nyelvszigeteken, szórványokban, egyre inkább vegyes házasságokban, nagy asszimilációs nyomás alatt élő magyarok nemzetváltásának volt az eredménye. A járási alapon így kirajzolódott kép tovább finomítható a települési vizsgálatokkal. A magyar abszolút többségű települések száma 439-ről 410-re csökkent, de azon magyarok aránya, akik magyar abszolút többségű településen élnek, 1991 és 2001 között nem csökkent számottevően (77,1%-ról 76,1%-ra). A magyar etnikai tömbök „repedezése”, korábbi magyar jellegének halványulása az itteni szlovák kisebbség fentiekben említett dinamikus térnyerése miatt tovább folytatódott. 2001-ben a szlovákiai magyaroknak már csak 34,2%-a élt olyan településen, ahol arányuk meghaladta a 80%-ot (1991-ben 44,7%). Ugyanakkor a magyarok számának, arányának csökkenése a magyar etnikai tömbök peremén, a magyar–szlovák érintkezési zónában, a hajdani „nyelvhatár” menti övezetben volt a legnagyobb (10%-ot is meghaladó) mértékű. Ez az az interetnikus érintkezési zóna, ahol a magyar anyanyelvű (magyar és cigány származású) népesség magyar nemzeti identitása az elmúlt évtizedben leginkább megingott, ahol 32 olyan magyar anyanyelvi többségű település található, melyekben nemzetiség szerint 2001-ben már többen vallották magukat szlováknak, mint magyaroknak. Közülük 7 Kassa környékén (Miglécnémeti, Szeszta, Csécs, Makranc, Szepsi, Somodi, Torna), 4 Rozsnyó vidékén (Csucsom, Rozsnyórudna, Berzété, Kuntapolca), 9 az Ipoly mentén (Ipolynyitra, Rapp, Panyidaróc, Bussa, Csalár, Bátorfalva, Tótygyarmat, Leszenye, Ipolyharaszi) található.

A legutóbbi (2001. évi) népszámlálás eredményei szerint Szlovákia 5 379 455 főnyi népességéből mindössze 1% nem válaszolt a nemzetiségi, 1,2% az anyanyelvi hovatartozást firtató kérdésre. A népesség 85,8%-a szlovák, 9,7%-a magyar, 1,7%-a cigány, 0,6%-a ruszin és ukrán nemzetiségűnek vallotta magát. A kisebbségek a többi 20. századi csehszlovák népszámláláshoz hasonlóan ezúttal is nagyobb mértékben vallották anyanyelvüket, mint nemzetiségüket. Ennek megfelelően az anyanyelvi megoszlás 2001-ben a következőképpen alakult: szlovákok 83,9%, magyarok 10,7%, romák 1,8%, ruszinok, ukránok 1,7%, csehek 0,9%.

Szlovákia nyelvi-etnikai térszerkezete alapvetően duális jellegű, mert a szlovák–magyar nyelvhatártól (kb. Somorja–Galánta–Érsekújvár–Zseliz–Losonc–Rimaszombat–Rozsnyó–Szepsi városok és a Bodrog–Ung folyók közötti vonaltól) északra a szlovákok, délre a magyarok dominálnak. Az északkeleti, lengyel határvidéken a középkortól 1945-ig fennálló ruszin településterület etnikai egysége mára teljesen megszűnt. Kelet-Szlovákia területén, ahol a lakosságnak ma már negyede cigány származású, kisebb-nagyobb cigány többségű etnikai mikrokörzetek alakultak ki.

Az államalkotó nemzet, a szlovákság (nemzetiség szerint 4,6 millió, anyanyelv szerint 4,5 millió) az ország minden régiójában és – kettőt (a dunaszerdahelyit és komáromit) kivéve – minden járásában abszolút többséget képvisel. Csupán 2,7%-uk él olyan településen, ahol arányuk nem éri el az 50%-ot. 60 000-nél több szlovák lakosa 7 városnak van (ezer főben): Pozsony (392), Kassa (210), Eperjes (87), Nyitra, Zsolna (83–83), Besztercebánya (79) és Nagyszombat (68).

A magyarok (nemzetiség szerint 520 ezer, anyanyelv szerint 573 ezer) dél-szlovákiai településterületének (kb. az 1938 és 1945 között Magyarországhoz visszacsatolt terület) korábbi szinte homogén magyar jellege 1945 és 1948 között a csehszlovák állami telepítések, deportálások és a magyarok erőszakos asszimilálása („reszlovakizációja”) következtében megszűnt, arányuk 1941 és 1950 között 82%-ról 52,6%-ra csökkent (Kocsis K. 1999: 81). A szlovák–magyar nyelvhatár fentiekben említett városai is ekkor vesztették el magyar többségüket.

Jelenleg a magyaroknak már csak 34,2%-a él olyan településen, ahol arányuk 80% fölötti, illetve 41,9%-a olyan településen, ahol arányuk 50–80% közötti. 2001-ben a magyarok 10,5%-a élt olyan településen, ahol a nyelvük – a szlovák nyelvtörvény szerint – nem számít hivatalosnak, tehát arányuk nem éri el a helyi népesség 20%-át. Ennek az 54 486 magyarnak a többsége (közel 37 ezer fő) szóróvízben (5% alatti kisebbségben) küzd – egyre reménytelenebbül – etnikai fennmaradásáért.

A magyarok aránya 501 településen haladja meg a 20%-ot. Közülük nemzetiség szerint 410, anyanyelv alapján 437 (1941-ben 635) város és falu abszolút magyar többségű, melyek közül 216-ban arányuk (még a hivatalos nemzetiségi adatok szerint is) meghaladja a 80%-ot. Jelenleg 10 ezernél több magyar nemzetiségű lakója a következő városoknak van (ezer főben): Komárom (22), Dunaszerdahely (19), Pozsony (16) és Érsekújvár (12). Nemzetiség szerint 13 (anyanyelv alapján 14) város magyar abszolút többségű, melyek közül a „legmagyarabb” (a magyar anyanyelvűek aránya 80% fölötti) Királyhalmec (88,1%), Nagymegyer (87,9%), Gúta (83,3%), Dunaszerdahely (82,8%). 2001-ben az 572 929 magyar anyanyelvűből csupán 507 220 vallja magyar nemzetiségét, míg a többiek közül több mint 55 ezren szlováknak, közel 9 ezren inkább cigánynak vallják magukat. A magyar többségű területek három, egymástól szlovák többségű területekkel elválasztott szakaszon tapadnak a magyar–szlovák (illetve a szlovák–ukrán) államhatárhoz: 1. nyugaton Gutor és a nógrádi Nagycsalomja, 2. középen a nógrádi Fülekpilis és az abaúji Alsólánc, 3. keleten a zempléni Borsi és az ungi Mátyócvajkóc között. Ezeken a területeken a szlovákiai magyarságnak 1945 óta egyre inkább zsugorodó, ma hat kisebb-nagyobb részre szakadt etnikai magterülete figyelhető meg, ahol a magyar nemzetiségűek aránya meghaladja a 80%-ot: 1. Csallóköz–Dél-Mátyusföld, 2. Párkány-vidék (Alsó-Garam mente), 3. Ipolynyék vidéke (Délkelet-Hont), 4. Dél-Gömör, 5. Torna, 6. Bodrokköz–Ung-vidék.

KÁRPÁTALJA MAI TERÜLETE

Az első világháborút követően, 1919. január 12-én, Ungvár cseh megszállásával megkezdődött a magyar államiság kiszorítása. A mai Kárpátalja területét – a Csehszlovákia és Románia közötti összeköttetést biztosító Csap–Beregszász–Királyháza–Nevetlenfalu vasútvonal övezetében, a hegyvidék gabonaellátását biztosító alföldön elterülő magyar etnikai területtel – végül is a trianoni békediktátum (1920) az újonnan létrehozott Csehszlovák Köztársasághoz csatolta. Az elcsatolás és a magyarságnak elnyomott kisebbségi helyzetbe való kerülése a népszámlálások alkalmával magyarként összeírtak számát az 1910-beli 184 ezerről 1921-ben 111 ezerre, 1930-ban 115 ezerre csökkentette.

A nagyfokú veszteség okai – az 1918 és 1924 között elmenekült kb. 18 600 magyar mellett – abban keresendők, hogy a csehszlovák hatóságok a magyar anyanyelvű, identitású, de izraelita és görög katolikus vallású lakosság (1910-ben: 30, illetve 44 ezer fő) túlnyomó részének nem engedélyezték a magyar nemzetiséghez való statisztikai hovatartozást, hanem zsidóként (vagy sokszor „csehszlovákként”) és ruszinként lettek összeírva. Ugyanakkor a cseh hatóságok pl. 1930-ban 15 839 (2,2%), túlnyomórészt magyar lakost – megtagadva tőlük a csehszlovák állampolgárságot – „külföldinek” nyilvánítottak, és így nem szerepelhettek a nemzetiségi statisztikákban. Ennek következtében számos magyar faluban (pl. Csonkapapi, Mezőkaszony, Tiszacsoma, Nevetlenfalu, Akli) az állampolgársággal nem rendelkezők aránya 1930-ban 11–21% (!) között mozgott, míg ugyanez az arány a ruszin járásokban még az 1%-ot sem érte el.

A magyaroknak a csehszlovák időszakban regisztrált tetemes statisztikai visszaszorulásához természetesen a korábban már említett többnyelvű, főként város lakó és ugoicsai, bizonytalan etnikai identitású népesség és az új körülmények között felnövekvő utódaik egy részének már nem a magyarokhoz, hanem a ruszinokhoz, illetve kisebb mértékben a „csehszlovákokhoz” való átpártolása is hozzájárult. Ennek következtében a magyarok hivatalos aránya Kárpátalja mai területén 1910 és 1930 között 30,8%-ról 15,9%-ra, Ungváron 80,3%-ról 16,9%-ra, Munkácson 73,4%-ról 21,3%-ra, Beregszászon pedig 96,1%-ról 48,3%-ra csökkent. A magyar többségű települések száma – a mai közigazgatási beosztást alapul véve – ez időszakban 129-ről 100-ra apadt. A nyelvhatár mentén fekvő városokat (Ungvár, Munkács, Nagyszőlős) is elvesztő, összezsugorodó magyar etnikai területen kívül a Felső-Tisza-völgyben csupán Visk, Técső és Aknaszlattina tudta még megőrizni magyar többségét 1930-ban. Az anyaországhoz tapadó 20–30 km széles magyar etnikai terület egységét a csehszlovák földreform az 1920-as évek elejétől kezdve cseh, szlovák és ruszin lakosság betelepítésével kívánta megbontani, elsősorban a stratégiai fontosságú Csap–Királyháza vasútvonal és az új országhatár közelében lévő magyar falvak határában (Melmuka, V. 1923).

Az agrárkolonizációnál is jelentősebb szerepet játszott az etnikai összetétel megsértésének megváltoztatásában a cseh közalkalmazottak, fegyveres erők tagjainak a régió legfontosabb városaiba történt betelepítése 1919 után (a csehek becsült száma): Ungvár (6500), Munkács (2500), Beregszász (2000), Huszt (1400). Ezen intenzív cseh kolonizációnak volt köszönhető, hogy a tartományi székhelyet, a létrejötté óta mindig magyar jellegű Ungvárt az 1930-as csehszlovák népszámlálás idején hirtelen 30,1%-ban „csehszlovák” relatív többségű várossá formálták (23,5% ruszin, 22,1% zsidó, 16,9% magyar). Összességében Kárpátalja mai területén ekkor 34 ezer „cseh-

szlovákok” (kb. 27 ezer csehet és 7 ezer szlovákot) írtak össze. A ruszinok száma a Szovjet-Oroszországból oda menekült ortodox vallású, a csehek által oly szívesen látott „fehér” orosz emigránsokkal együtt 1930-ban meghaladta a 447 ezret (60,9%). A nyelvi disszimiláció, a falusi ruszinok és az orosz emigránsok beköltözése miatt Husztnak, Munkácsnak és Ungvárnak ekkor már 6000-nél is több ruszin (orosz) lakója volt. Az 1910 és 1930 között 86 ezerről 103 ezerre növekedett lélekszámú izraeliták 88,9%-a (91 839) zsidó nemzetiségűnek kellett hogy vallja magát (Thirring L. 1939: 205). Legnépesebb közösségeik Munkácson (8869), Ungváron (5897), Huszton (4497) és Beregszászon (3759) voltak.

Az első Csehszlovák Köztársaság végóráiban – Szlovákiával együtt – Kárpátalja is megkapta a rég áhitott, a magyar kormány által már 1918-ban megadott („Ruszka Krajna”) autonómiát. Az első bécsi döntés (1938) alapján olasz és német nyomásra Csehszlovákia 1636 km²-t adott vissza Magyarországnak 192 116 lakossal (1938), akik közül 85,2% magyar, 9,9% ruszin, 2% német anyanyelvűnek vallotta magát (Rónai A. 1939). Német támogatással, 1939 tavaszán, Szlovákia és Kárpát-Ukrajna kikiáltotta függetlenségét, másnap pedig a német csapatok elfoglalták Cseh- és Morvaország maradék területeit is. A ruszin lakosság és az ország startégiai érdekeinek megfelelően a magyar csapatok 1939. március 15. és 17. között visszafoglalták a csehek által 1919-ben megszállt kárpátaljai területeket (Botlik J. 2000: 226–231).

Az államhatalmi fordulatot követően, az 1941-es népszámlálás időpontjában az itt jelen lévő 855 ezernyi (civil és katonai) népességnek 27,3%-a (233 ezer fő) vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ugyanakkor 330 771 fő, a népesség 38,8%-a állította, hogy tud magyarul beszélni. A ruszinul tudók száma 575 049 fő (67,5%), míg azok száma, akik egyformán tudtak magyarul és ruszinul is, meghaladta az 56 ezer főt. Ez utóbbi bilingvis népesség aránya különösen a magyar nyelvterületen lévő ruszin falvakban és a magyar–ruszin nyelvhatár településeiben volt különösen magas (30–90%). Ungváron, Munkácson, Nagybereznán, Szolyván, Huszton és Aknaszlatinán a lakosság 20–25%-a, jórészt a helyi zsidóság beszélte mind a ruszin, mind a magyar nyelvet. A magyarok lélekszámát és arányát 1930-hoz képest közel megduplázó népszámlálási eredmény a csehszlovák és magyar közalkalmazotti, katonai népességcserének, az izraeliták 34%-a, a görög katolikusok 9%-a magyaridentitás-vállalásának, az ingadozó etnikai öntudatú ugocsai magyar–ruszin népesség nagy részének a magyarokhoz való visszapártolásának volt köszönhető. A fenti okok és részben a cseh telepesek, alkalmazottak elköltözése miatt, 111 mai település vált 1941-ben magyar többségűvé. A városok közül az 1941-es népszámlálás idején Ungvár 77,7%-ban, Munkács 63,9%-ban, Beregszász 92,5%-ban, Nagyszőlös 55,3%-ban, Técső 53,9%-ban vált hirtelen magyar anyanyelvűvé. A betelepített állami alkalmazottak, katonák és a helybeli izraeliták révén a ruszin lakosságú vidékek központjaiban is (pl. Szolyva, Perecseny, Nagyberezna, Huszt, Rahó, Körösmező) a lakosság tetemes része (20–40%) vallotta anyanyelvének, illetve nemzetiségének a magyart.

A több mint félmillió ruszinság korábbi etnikai tere 1941-ig csupán Ugocsában zsugorodott össze némileg. Az 1920–1930-as években magyar területre költöztetett ruszin telepeseknek – ellentétben a csehekkel – nem kellett elhagyniuk (illetve nem akarták elhagyni) új falvaikat, ahol 1941-ben is megőrizték többségüket (pl. Somitanya, Cservona, Oroszgejóc, Tasnádtanya, Hunyadytanya, Újverbóc).

A kárpátaljai magyarság számára rendkívül kedvező etnikai-demográfiai-politikai állapot azonban csak az ország német megszállásáig (1944. március 19.) tartott. Ezt követően német követelésre a magyar belügyi apparátus megkezdte a mai Kárpátalja területén is az izraelita felekezetű, de 32%-ban magyar anyanyelvű, elmagyarosodott lakosság (1941-ben 116 ezer fő) összegyűjtését, majd deportálását a Német Birodalom területére. Ez az intézkedés a magyar anyanyelvű és identitású izraeliták (37 ezer fő) eltávolításával rendkívül súlyos, 16%-os veszteséget jelentett az itteni magyar anyanyelvűek számára. A legnépesebb, többnyire magyar anyanyelvű, izraelita felekezetű közösségeket 1944-ig Munkács (13 488, 44,4%), Ungvár (9576, 27,2%), Huszt (6023, 28,5%), Beregszász (5856, 30,2%) és Nagyszőlős (4264, 32%) lakói alkották.

Kárpátalja területének a Vörös Hadsereg által 1944. októberében történt elfoglalását követően megindult a magyar és német hadköteles (18 és 50 év közötti) férfiak koncentrációs táborba, majd ukrainai és oroszországi kényszermunkára való deportálása. Ennek eredményeként 1944. december 17-ig 14 990 magyart internáltak, de a hadkötelesek számának 1945. július 1. és 7. közötti felmérése szerint a magyar településekből 30 ezer fő tartózkodott ismeretlen helyen (Dupka Gy. 1993: 286, 288). Ez utóbbi forrás a kényszermunka azonosított magyar halottainak számát 4953-ra teszi. A Csehszlovákia és a Szovjetunió közötti megegyezés értelmében Kárpátalja a Szovjetunió részévé vált. A katonai és állami hatalom váltását megelőzően, már 1944 őszén, a visszavonuló magyar és német csapatok nyomában megindult a magyarok tömeges elmenekülése a trianoni államterületre (5104 fő). Az eltávozott, eltávolított városi zsidók, németek és magyarok helyére – a rendkívüli stratégiai fontosságú Ungváron és Munkácson – azonnal megindult az oroszok és ukránok, az 1944 és 1947 közötti földreform keretén belül az alföldi magyarság területét behálózó telepés falvakba pedig újabb hegyvidéki ruszinok betelepítése.

A háború utáni első szovjet népszámlálás 1959-ben Kárpátalja 920 ezres össznépességéből 686 ezret tekintett ukrán, 146 ezret magyar, 30 ezret orosz és 12 ezret zsidó nemzetiségűnek. Az 1941-hez viszonyított csaknem 100 ezer fős magyar veszteség oka – a fentiekben említett okok mellett – a görög katolikus magyarság önkényes módon történt ukránná (és görögkeletivé) való átminősítésében, az 1944–1945-ös megtorlások idején megrettent magyarok egy részének (kb. 10 ezer fő) szlovák nemzetiségűnek történt önbevallásában, a kétnyelvű, bizonytalan identitású ugocsai magyar–ruszin lakosság ezúttal ukránná (ruszinná) válásában keresendő (Botlik J. 1997: 335). Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az egyébként kedvező természetes szaporodású magyarság hatóságilag táplált büntudatérzésének fokozásával, kisebbségi komplexusának kialakításával, református és római katolikus egyházaik működésének szinte lehetetlenné tételével, a görög katolikus hívőiknek a görögkeleti (ortodox) egyházba történt 1949-es áttérelésével, a magyar oktatási és kulturális hálózat elsorvasztásával a természetes asszimiláció különösen a városokban magyarok ezreit olvasztotta be az új államalkotó nemzet, az ukránok soraiba. A nagy jövedelmi különbségek és az etnikailag sokszor diszkriminatív munkaerő-gazdálkodás miatt a gazdaságilag viszonylag fejletlen magyar határzónából különösen a szakképzettebb magyarok egyre nagyobb tömegben kényszerültek munkát keresve átköltözni a Kárpátokon túlra, főként Lembergbe (Lviv), Kijevbe és a Donyeci Iparvidékre. A Kárpátalját elhagyó, de Ukrajnán belül letelepedett magyarok lélekszáma 1959 és 1989 között 2982-ről 7400 főre emelkedett, míg az Uk-

rajnán kívüli szovjet területeken szétszóródott magyarok száma ez időszakban 5509-ről 8309-re nőtt. A már említett természetes asszimiláció és a belső, ukrán–szovjet migráción kívül a Magyarországra történő növekvő mértékű – már a szovjet időszakban sem különösen fékezett – áttelepülés is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar nemzetiségűek 1959-beli 146 ezres lélekszáma az 1959 és 1989 közötti kb. 51 800 főnyi (átlagosan évi 11,8%-es) természetes szaporodásuk ellenére 1989-ben csupán 155 711-re nőtt (Szabó L. 1993: 41–46).

Az ukránok lélekszáma 1989 és 2001 között nemzetiségi szempontból 3,4%-kal, anyanyelvi alapon 4,5%-kal gyarapodott, ami mögött elsősorban a máramarosi és ugocsai falusiak jelentős természetes szaporodása, az orosz etnikai disszimiláció és kivándorlás, továbbá a Kárpátokon túlról érkező, csökkenő mértékű ukrán bevándorlás áll. Ennek megfelelően az 1990-es években az ukránok száma leginkább a kedvező forgalmi fekvésű, gyakran vándorlási nyereséggel rendelkező máramarosi és ugocsai falvakban, az országos migrációs célpontnak számító, korábban a legnépesebb, jelenleg egyre „ukránosodó” orosz kolóniáknak otthont adó Ungváron és Munkácson, illetve azok környékének magyar és német falvaiban nőtt.

Az 1989 utáni több mint 12 év alatt a kárpátaljai magyarok száma nemzetiség szerint 2,7%-kal (4 ezer fővel), anyanyelvi megközelítésben 4,8%-kal (8 ezer fővel) csökkent, ami ellentétesen ható tényezők eredőjének számított. A természetes és mechanikus népmozgalom (migráció) legalább 10 ezer fős magyar veszteségét a magyar nyelv és Magyarország presztízsének növekedésével összefüggő ukrán, cigány és szlovák etnikai disszimiláció ellensúlyozta némiképp. Az ukránok részéről ez utóbbi főleg abban nyilvánult meg, hogy az ugocsai, görög katolikus vallású, a szovjet időszakban automatikusan ukránként nyilvántartott, de magyar anyanyelvű népesség a gyökeresen megváltozott politikai helyzetben már szabadon vallhatja magát magyar nemzetiségűnek is. Ennek köszönhetően a magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma és aránya 1989 és 2001 között Ugocsa görög katolikus falvaiban (pl. Csepe, Nevetlenfalu, Fancsika, Mátyfalva, Karácsfalva) tetemesen megnőtt. A számottevő magyar kivándorlást is ellensúlyozó, sőt jelentős magyar demográfiai gyarapodást eredményező jelenség volt a 2001-es népszámlálás idején a munkácsi magyar anyanyelvű cigányok körében a magyar etnikai öntudat megnövekedése is.

A magyarok számának növekedése mögött nem csupán az említett disszimilációs jelenségek álltak, hanem esetenként a település kedvező forgalmi fekvésével összefüggő földrajzi tényezők is (pl. Nagydobrony, Gát, Asztély, Tiszaújlak). A magyar szempontból pozitív jelenségek mellett számos területen a magyarok feltűnő etnikai visszaszorulása volt megfigyelhető. A magyarok fokozódó elöregedése, természetes fogyása, kivándorlása és az ukránok növekvő mértékű beköltözése miatt a magyar nemzetiségűek száma és aránya a kiváló forgalmi fekvésű Ungvári járás területén (főként Ungvár és Csap között), valamint a máramarosi magyar nyelvszigeteken, szórványokban (pl. Visk, Técső, Aknaszlatina, Rahó) jelentősen csökkent. Jórészt az ungi magyar településterület etnikai felhígulásának következménye, hogy azon magyarok aránya, akik magyar többségű településen élnek, 1989 és 2001 között 69,9%-ról 61,9%-ra csökkent.

A 2001. december 5-i ukrán népszámlálás időpontjában Kárpátalján 1 254 614 főnyi állandó népességet írtak össze, akiknek 80,5%-a (1 millió fő) vallotta magát ukrán, 12,1%-a (151 ezer fő) magyar, 2,6%-a (32 ezer) román, 2,5%-a (31 ezer) orosz és 1,1%

(14 ezer) cigány nemzetiségűnek. Az anyanyelv szerinti megoszlás alapján az ukránok, magyarok és oroszok aránya (81%, 12,7%, 2,9%) meghaladta az említett nemzetiségi arányokat.

A terület legnépesebb nemzeti kisebbsége, a magyarság, akik a 17. század végén kerültek kisebbségbe a ruszinokkal szemben Kárpátalja mai területén (1495: 65% magyar, 32,9% ruszin; 1715: 41,1% magyar, 52,8% ruszin). A magyar nemzetiségűek (151 516 fő) 2001-ben is 80 településen képezték a helybeli lakosság abszolút többségét, 53 faluban több mint 80%-át. Csapnak és Visknek az 1990-es években bekövetkezett ukrán többségüvé válásával a terület 10 városa közül már csak Beregszász, 20 „városi típusú települése” közül csupán Bány és Tiszaújlak magyar (relatív vagy abszolút) többségű. A magyar többségű települések a magyar–ukrán államhatár 20 km-es zónájában találhatók. Ebben a túlnyomórészt a Beregszászi, Nagyszőlősi, Ungvári és Munkácsi járásokra kiterjedő, egyre inkább „híguló” etnikai tömbterületen élt 2001-ben a magyarok 78%-a. További 13%-uk a magyar–ukrán etnikai-nyelvi kontaktzónában fekvő városokban (Ungvár, Munkács, Nagyszőlős), 9%-uk pedig a ruszin hegyvidéki tájakon, szóróványhelyzetben volt fellelhető.

A kárpátaljai magyaroknak csupán 22,8%-a volt 10 ezernél, 5,3%-a 100 ezernél népesebb település lakója. Az a tény, hogy a kárpátaljai magyaroknak 64,6%-a faluban él, annak köszönhető, hogy a nem agrárjellegű munkahelyek többségét kínáló városok (Ungvár, Munkács) a magyar településterület közelében fekszenek, és ingázással is elérhetők. Az eredeti (magyar) önazonosság megőrzése az ukrán többségű városokban sokkal nehezebb, ahol a nagy valószínűséggel bekövetkező vegyes házasságok miatt az asszimiláció esélye sokszoros a falusi környezethez képest. Ennek megfelelően az itteni magyarok közel kétharmada (2001-ben 61,9%-a) élt olyan településen (szinte kizárólag falun), ahol abszolút többséget képeztek. Etnikai identitásuk megőrzése szempontjából kedvező az a tény, hogy még mindig közel felük (46,1%-uk) él olyan településen, ahol arányuk ma is meghaladja a 80%-ot. Ugyanakkor csupán 18%-uk él olyan településen, ahol arányuk nem éri el a 20%-ot. A történelmi előzmények és az utóbbi évtizedek urbanizációja eredményeként a legnépesebb, 5000 főnél nagyobb magyar közösségeknek továbbra is Beregszász (12 800), Ungvár (8000), Munkács (7000) és a legnagyobb magyar falu, Nagydobrony (5000) nyújt otthont.

Kárpátalján a cigányok (14 ezer fő) túlnyomó többsége (1979-ben 69,6%-a, 2001-ben 62,4%-a) magyar anyanyelvűnek vallja magát. Ennek megfelelően 95%-uk alföldi, hagyományosan magyarlakta környezetben él, ahol 2001-ben a legtöbben Ungváron, Beregszászon (1700-1700) és Munkácson (1400) vallották magukat cigány nemzetiségűnek.

ERDÉLY MAI TERÜLETE

Az első világháború után a ma tágabb értelemben Erdélynek nevezett, kb. 103 ezer négyzetkilométernyi területet csatoltak a duplájára növelt Romániához. Ezzel a területtel – az 1910-es népszámlálás adatai szerint – az erdélyi népesség több mint 46%-át kitevő, közel 2,5 milliónyi nem román (ebből közel 1,7 millió magyar) anyanyelvű került a hirtelen soknemzetiségüvé vált román államhoz. 1918 őse és 1924 nyara között az Országos Menekültügyi Hivatal (Budapest) adatai szerint 197 035 magyar menekült

települt át Romániából az új magyar államterületre (Petrichevich-Horváth E. 1924). A magyarok számát tovább csökkentette a későbbi statisztikai számbavételeknél, népszámlálásoknál a korábban többnyire magyar anyanyelvűként nyilvántartott zsidók önálló etnikai kategóriába való sorolása, a már nyelvükben elmagyarosodott görög katolikus és ortodox felekezetűek románként, a római katolikus vallású, német származású, Szatmár vidéki svábok németként való számbavétele (Varga E. Á. 1992). A magyarok számának és arányának csökkenése 1910 és 1930 között, a fentiekben vázolt okok miatt, elsősorban a partiumi határvidék városaiban (pl. Arad, Nagyvárad, Nagykároly, Szatmárnémeti, Máramarossziget), a román lakosság tömeges betelepítése következtében pedig – az imént felsoroltakon kívül – Kolozsváron, Tordán, Marosvásárhelyen, Zilahon, Nagybányán, Déván, Petrozsényben és Désen volt a leginkább feltűnő. Ennek következtében 1930-ban az erdélyi városi népességnek már csak 37,9%-a számított magyarnak. Ezzel szemben 1910 és 1930 között a városi románok száma 185 ezer fővel gyarapodott, elérve ezzel az összes városlakón belüli 35%-os arányt (Manuila, S. 1938). A városokon kívül természetesen folyt a földreform keretén belül a magyar–román határ közelében lévő, szatmári–bihari magyar etnikai területek telepés falvakkal történő elrománosítása is. A gazdasági okok mellett az állami etnikai diszkriminációs politika is hozzájárult ahhoz, hogy a két világháború között a kivándorlók több mint 90%-a a kisebbségek soraiból került ki: pl. 1927-ben a Romániából kivándorlók 30%-a német, 28%-a zsidó, 12%-a magyar, 5%-a román volt (Braunias, K. 1927–1928).

1940-ben, a 2. bécsi döntés értelmében az északi, 43 104 km²-nyi, az 1941-es népszámlálás szerint 53,6%-ban magyar nemzetiségű népesség lakta részt visszacsatolták Magyarországhoz, a déli, 1941-ben 68,2%-ban románok által lakott terület pedig Romániáé maradt (Thirring L. 1940: 553). A rendkívül feszült helyzetben – különböző okok, pl. félelem, távozásra kényszerítés, kiutasítás miatt – a magyar fennhatóságú részt 1940 és 1943 között 219 927 román, Erdély déli, román felét pedig 1938 és 1944 között 190 132 magyar menekült hagyta el (Schechtman, J. B. 1946: 430; Stark T. 1989: 65). A tömeges és kényszerű magyar–román népcsera (1940–1941) eredményeként a mai Erdély déli felében a városok hirtelen felgyorsult elrománosodása és magyarságuk (1930 és 1941 közötti) csökkenése különösen Tordán (–30%), Brassón (–24%), Aradon, Déván, Petrozsényben (–20%), Temesváron és Nagyenyeden (–17%) volt feltűnő. Ugyanakkor Erdély magyar részén a már említett kényszerű román–magyar migrációk, a népszámlálás időpontjában a zsidók és a Szatmár vidéki svábok többségének ismét magyarra történt önminősítése miatt a városokban az 1910-belihez hasonló, 80–90% fölötti magyar etnikai arányok álltak elő. Az „ellenséges” kisebbségekre nehezedő nyomás miatt a falusi térségekből elsősorban a szatmár–bihari román telepés falvak népe, illetve délen főként a Maros és Küküllők völgyeiben lévő települések (pl. Piski, Alvinc, Tövis, Marosújvár, Felvinc, Aranyosgyéres, Radnót, Bonyha) magyar lakóinak zöme menekült el. A második világháború folyamán a magyar Észak-Erdélyben a 151 ezernyi (1941), többségében magyar anyanyelvű és identitású izraelita túlnyomó részét 1944 májusában és júniusában deportálták. A magyar izraeliták eltávolításával elsősorban Nagyvárad (–20 ezer), Kolozsvár (–16 ezer), Szatmárnémeti (–12 ezer) és Marosvásárhely (–5 ezer) magyarsága fogyott meg jelentősen.

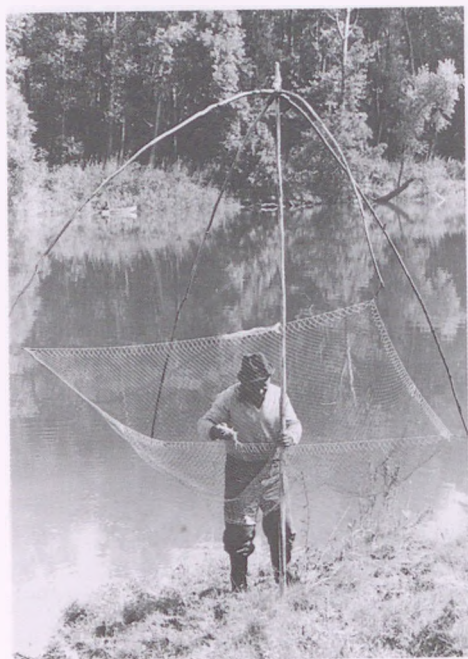
A második világháború utolsó évében, Románia hirtelen átállását és hadüzenetét (1944. augusztus 25.) követően a katonailag védhetetlenné vált magyar Észak-Erdély-

59. Szürke magyar gulya a pusztán. Hortobágy (Hajdú vm.)

60. Juhásztanya. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.)

61. Halász emelőhálójával. Cikolasziget
(Moson vm.)

62. Itató- és delelőhely. Tiszaladány (Szabolcs
vm.)

63. Delelő gulya a Szigetközben. Cikolasziget (Moson vm.)

64. Csügéspatak (Bákó megye, Moldva) 1983

65. Juhnyáj a havason kosárban.
Csikszentdomokos (Csík vm.)

66. Csonkolt fák és lombtakarmány-boglya.
Domokos (Szolnok-Doboka vm.) 1940-es évek

67. Karós boglya erdei tisztáson. Barka
(Gömör-Kishont vm.)

68. *Ortás*. Irtásföld tisztítása. Domaháza (Borsod vm.)

69. Mészégető kemence. Szarvaskő (Heves vm.) 1968

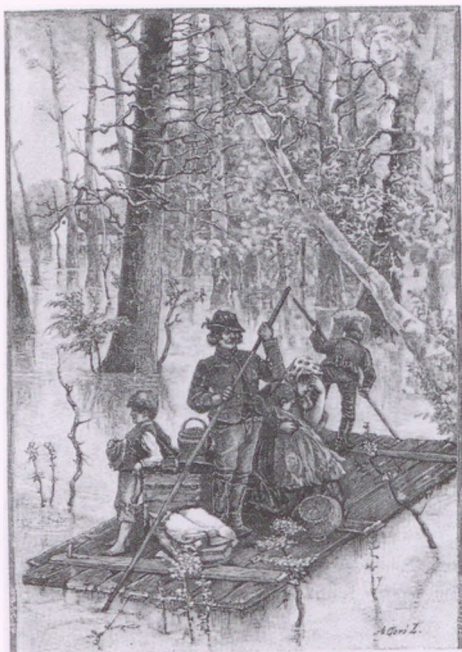
70. A szénégető mile bontása. Mályinka (Borsod vm.) 1983

71. Határ hagyásfákkal, szántókkal, kaszálókkal. Kiskovácsvágás
(Gömör-Kishont vm.)

72. Szántóföldek aratás után. Hollókő (Nógrád vm.)

73. Árvizi menekülők. Békés
(Békés vm.)

74. Artézi kút. Hódmezővásárhely
(Csongrád vm.)

75. Csikászok. Ecsedi-láp (Szatmár vm.) 1880-as évek

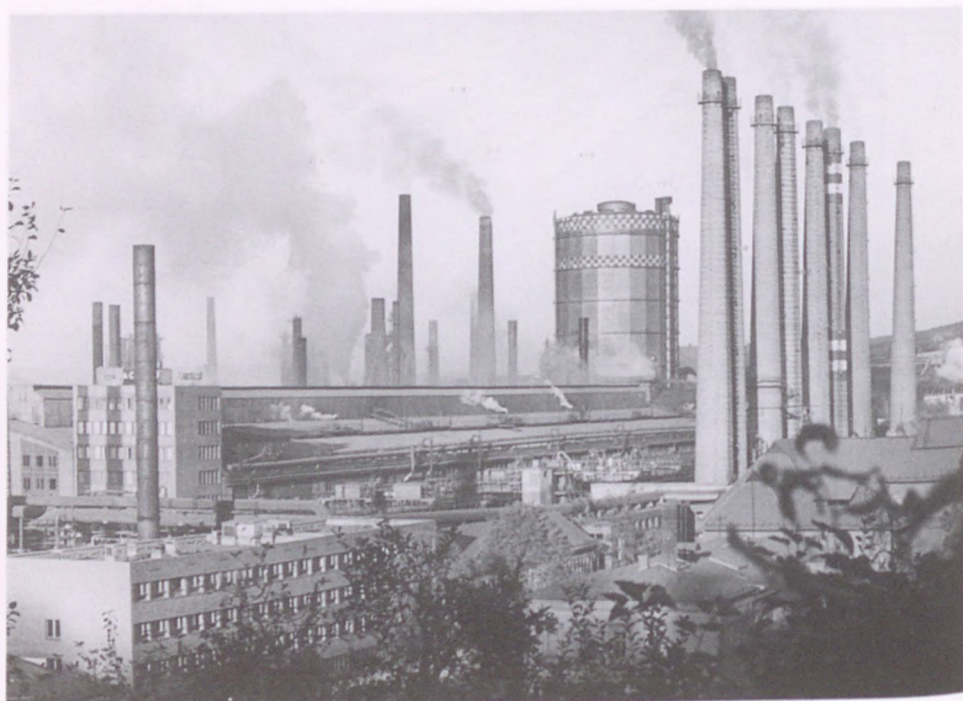
76. Legelő a deliblái pusztán. Deliblát (Temes vm.) 1880-as évek

77. Bakity. Parasztkordé hátrabillentett ládája. Domaszék (Csongrád vm.)

78. Kockakövek rakodása. Szob (Hont vm.) 1940 táján

79. Ipari táj. Vasművek részlete. Ózd. (Borsod vm.) 1980

ből tömegesen indult meg az 1940 után betelepült magyarok, politikailag kompromittálódott személyek menekülése, továbbá a Beszterce vidéki szászok és a szatmári svábok evakuálása.

Az ismételt magyar–román hatalomváltást, Észak-Erdélynek Romániához való visszacsatolását követően nem került sor hivatalosan a németek kitelepítésére, azonban az 1945-ös román agrárreform szociális és nemzeti céljait ezzel is elérendő, a helyben maradt, ingatlanjaik többségétől megfosztott németek – különösen a rendkívül termékeny agrárterületeken élő bánsági svábok – nagy részét gyűjtőtáborokba terelték, ahonnan legalább 70 ezret a Szovjetunióba deportáltak kényszermunkára (Baier, H. 1994). Ezen migrációk eredményeként 1941 és 1948 között a szászok száma 37%-kal, a sváboké 39%-kal csökkent.

Főként a magyar zsidók deportálása és az 1944 őszi elmenekülés következtében az észak-erdélyi magyar anyanyelvűek száma 1941 és 1948 között kb. 238 ezerrel csökkent. Az 1944 után az erdélyi városokban lezajlott tömeges (főleg magyar, zsidó, német, román) népmozgás következtében az 1948-as népszámlálás időpontjára a románok már az erdélyi városok össznépességén belül is elérték az abszolút többséget (50,2%), míg a magyarok aránya 39%-ra, a németeké 7,2%-ra csökkent.

Az 1950-es évek során, a román szocialista iparosítás „hőskorában”, az új ipari munkahelyek létesítése idején elsődleges szerepet játszott Erdély városi népességének felduzzasztása. 1948 és 1956 között sikerült is több mint egymillió fővel növelni az erdélyi városok népességszámát, igaz, részben a várossá nyilvánításokkal. Erdélyben kiemelkedő szerepe volt a román nemzetpolitikai céloknak, az akkor még mindig magyar jellegű városok elrománosításának, mely a későbbi évtizedek során egyre leplezetlenebbé vált. Természetesen politikai beavatkozások nélkül is módosult volna az 1948-ban még átlagosan 49,9%-ban nem román anyanyelvű városok etnikai arculata, hiszen népességnövekedésük forrásai, az erdélyi falvak lakossága már több mint két évszázada kétharmad részben román volt. Csupán idő kérdése volt, hogy ez az urbanizációs népességtartalék román többsége hol, mikor és milyen mértékben fog a városokban érvényre jutni. Mindenesetre az tény, hogy a mai városok területén az 1956-os népszámlálás időpontjában élt 2,1 millió lakosnak már 58,1%-a román, 30,3%-a magyar, 7,4%-a német nemzetiségűnek számított. Ekkorra a terület magyar kulturális központjának, Kolozsvárnak a mai területén a román nemzetiségűek aránya már megegyezett a magyarokéval (47,9%), Nagybánya pedig elvesztette magyar többségét, és 55,9%-ban románná vált.

Az erdélyi megyék mai területén, az 1956-os népszámlálás időpontjában 6 218 427 lakost találtak. E népességből 65% (4,04 millió) román, 25,1% (1,56 millió) magyar, 5,9% (368 ezer) német, 1,3% (78 ezer) cigány nemzetiségűnek vallotta magát. Az 1956-tól az 1992. évi népszámlálásig terjedő időszakban az erdélyi megyék népessége az évi átlagban 7,8‰-es természetes szaporodás ellenére csupán 1,5 millió fővel, 24,2%-kal gyarapodott. Az egész időszakra vonatkozólag az egyes etnikumok évi átlagos természetes szaporodása csak becsülhető (románok 8,6‰, magyarok 6,6‰, németek 3,3‰). Ennek alapján 1992-ben a románok számának (5,684 millió helyett) 5,3 milliónak, a magyarokénak (1,6 millió helyett) 1,928 milliónak, a németekének (109-ezer helyett) 412 ezernek kellett volna lennie. A nagy etnikai arányeltolódások elsősorban a több mint egymillió főt megmozgató ki- és bevándorlásoknak, a nemzeti-etnikai kisebbségek negatív, a románok pozitív erdélyi vándorlási mérlegének voltak köszönhetőek.

Az 1945 és 1992 közötti időszakban – a születési helyre vonatkozó és népmozgalmi statisztikák alapján – mérvadó becslések 800 ezer főre teszik a Kárpátokon túlról Erdélybe települt románok számát, míg az Erdélyből a Regátba költözöttük száma csupán a negyedmilliót érte el (Varga E. Á. 1996: 111). Ez utóbbi tömegből a magyarok száma a 60 ezret is elérte. A Moldvából és Havasalföldről beköltözők nagy részét kezdetben Dél-Erdélyben, a Brassó–Arad–Resica nehézipari háromszög megyéiben telepítették le. Később a regáti román tömegeket egyes észak-erdélyi – magyar beköltözők számára egy időben tiltott – municípiumok (pl. Kolozsvár, Nagyvárad) elrománosításának felgyorsítására is felhasználták.

Az erdélyi kisebbségek rohamos térvesztése – a románok tömeges beköltözése mellett – egyre növekvő kivándorlásuknak volt az eredménye. Míg 1956 és 1975 között főként családegyesítési céllal, csupán 2-3 ezer német és legfeljebb ezer magyar hagyta el évente Romániát, addig 1975 és az 1992-es népszámlálás időpontja között 389 ezer fő (215 ezer német, 64 ezer magyar, 6 ezer zsidó és 5 ezer egyéb etnikumú emigrált Erdélyből. A Ceaușescu-rezim összeomlását követően beindult romániai exodus eredményeként csupán 1990-ben 60 072 német, 23 888 román és 11 040 magyar hagyta el Romániát. Az országot elhagyó 96 929 emigránsból 86,2% (83 512 fő) Erdélynek mondott búcsút. A külföldön remélt jobb életszínvonal, a gyermekek jobb jövőjébe vetett hit, a Románia iránti bizalom megrendülése és a fellángolt nacionalizmus által is motivált kezdeti nagy kivándorlási láz a közelmúltban már lecsillapodott, és országosan 20 ezer fő körül stabilizálódott.

Az erdélyi városok népessége 1956 és 1992 között 2,1 millióról 4,4 millióra nőtt, a mobilitás veszteségeinek számító falvak lakóinak száma pedig 4,1 millióról 3,3 millióra csökkent. Míg a rurális térség össznépességén belül a német exodus miatt mind a három jelenlegi domináns etnikum (románok, magyarok, cigányok) tudta arányát növelni, addig a településrendszer csomópontjaiban, az államhatalom központi településeiben – mint napjaink románosításának kohóiban – a románok száma és aránya rendkívüli mértékben növekedett (1956: 1,2 millió, 58,1%, 1992: 3,3 millió, 75,6% városi román). Ez időszakban a városok közül nyolc magyar és egy német többségű (Zsombolya, 1990-ben) vált abszolút román többségűvé. Az erdélyi és Kárpátokon túli román falvakból, illetve a helyi természetes szaporodásból táplálkozó, párthatározatokban előírt, erőltetett mértékű népességnövekedés eredményeként az említett volt magyar jellegű városok közül a románok az 50%-os arányt az alábbi időpontokban érték el: Kolozsvár 1957, Zilah 1959, Balánbánya és Szászrégen 1969, Nagyvárad 1971, Bánffyhunyad 1972, Szatmárnémeti 1973, Élesd 1978.

A többségében nemzeti kisebbségek által lakott, periférikus forgalmi fekvésű falvakban az elvándorlással, előregedéssel, a természetes szaporodás és a lakónépesség állandó csökkenésével párhuzamosan – a helybeli románság nagyobb mértékű elvándorlása miatt – a helyi társadalom megőrzi, esetleg még fokozza is eredeti etnikai jellegét. A magyar falvak esetében különösen sok ilyen példa figyelhető meg a Székelyföld túlnyomó részén, a Küküllők dombsága, a Mezőség, Szilágyság és a magyar–román határvidék számos félreeső részén is. Ugyanakkor a természetes és mechanikus népmozgalmi tényezőktől függetlenül, a már nyelvében szinte teljesen elmagyarosodott Szatmár vidéki svábok és a magyar ajkú cigányok egy részének disszimilációja, a magyar nemzetiségük köréből való hirtelen kiválása miatt számos település veszítette el a statisztikákban korábbi magyar többségét.

Erdély legnagyobb vitalitású etnikuma, a cigányság növekvő demográfiai bázisának, megerősödött identitásának, a román és magyar nemzetiségűek köréből való fokozatos kiválásának, disszimilációjának következtében főként hagyományos településterületein – Bihar, Szatmár, Szilágy, Kolozs, Maros, Szeben és Brassó megyékben, főként a szászok által egyre inkább elhagyott Olt és Maros közti fálvakban – tudta arányát rendkívüli mértékben megnövelni. A román anyanyelvű cigányság körében viszont az 1956-os állapothoz viszonyítva egyes dél-erdélyi területeken a fentiekkel ellentétes etnikai folyamat, a román nemzetiségűekhez való tömeges visszatérés is megfigyelhető volt.

Az 1992 és 2002-es népszámlálás közötti időszakban Románia népessége mintegy 1,1 millióval, Erdély közel 502 ezerrel (6,5%-kal) csökkent. Az erdélyi lakosság lélekszámának csökkenését 25,8%-ban (129 555) a természetes fogyás, 74,2%-ban (372 025) a vándorlási veszteség eredményezte.

A románok száma Erdélyben 290 ezerrel (Romániában 1 millióval), az erdélyi magyaroké 188 ezerrel lett kevesebb. Ez a románok esetében 1992-höz viszonyítva 5,1%-os, a magyaroknál 11,7%-os veszteség. A termékenységi jelentős visszaesése (és az újszülöttek etnikai nyilvántartásánál tapasztalható pontatlanságok, a szülők etnikai asszimilációt erősítő nyilatkozatai) miatt 1992 és 2001 között az erdélyi románok esetében 49 370-nel, a magyarokéban viszont 97 108-cal többen haltak meg, mint ahányan megszülettek (Kiss T. 2004: 22). A románok fogyásának 86%-át a „Nyugatra” irányuló migrációs veszteség okozta. A magyarok 188 ezer fős fogyásában a természetes fogyás 56%-kal, a vándorlási veszteség kb. 34%-kal (Horváth I. 2004: 90), az asszimiláció (szinte kizárólag elrománosodás) kb. 10%-kal részesülhetett. A magyarok száma a legkisebb mértékben (6-7%-kal) a kivándorlás és természetes fogyás által legkevésbé érintett etnikai tömbterületeiken (pl. a Székelyföldön) fogyott, míg a nagyvárosi magyarok (pl. Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Brassó, Arad, Temesvár, Nagybánya) 1992-es lélekszámuk 16–26%-át elvesztették. Erdély harmadik legnépesebb etnikuma, a cigányság ez időszakban 41 810 fővel (Romániában 134 ezerrel) gyarapította lélekszámát, melyből 75,7% (31 651) (Kiss T. 2004: 22) jutott természetes szaporodásukra, a többi pedig etnikai öntudatuk növekedése és kivándorlásuk mérlegének tudható be.

1992 és 2002 között a természetes fogyás 0,9%-kal, a negatív migrációs szaldó 4,4%-kal apasztotta az erdélyi románok számát. A román demográfiai területi különbségek kezdtek kiegyenlítődni egyrészt a Bánságban, főleg Temes megyében nagy számban leteleplő, magas termékenyséű románok miatt, illetve a kedvezőtlen demográfiai folyamatoknak az északi román településterületekre való áttérjedése miatt. A románok száma a legnagyobb mértékben (10%-nál is jobban) a hegyvidéki területeken fogyott az előregedett népesség természetes fogyása és a reprodukív korúak fokozódó elvándorlása miatt. A gazdasági és földrajzi szempontból legjobb helyzetben lévő, nyugati, határvidéki megyék és a legjobb életkörülményekkel rendelkező nagyvárosok megyéi vonzották a legnagyobb mértékben az ország távoli tájainak románjait. Ennek köszönhető, hogy Temes (+2,1%) és Arad (+1,9%) megyék 1992 és 2002 közötti román migrációs mérlege pozitív volt, és Kolozs (–0,4%), Bihar (–2,1%), Maros (–2,8%) csupán szerény vándorlási veszteséget szenvedett.

A „székely főváros”, Marosvásárhely a jelentős román bevándorlás és nagyarányú magyar emigráció következtében vált 1992-ben még 51,4%-ban magyar többségű városból 2002-ben már 50,3%-ban román többségű várossá. A magát románnak valló népesség

száma nem csupán népmozgalmi okok miatt, hanem a kisebbségek beolvadása, nemzetváltása következtében is nőtt. A magyarok (nyelvi és etnikai) elrománosodása továbbra is a dél-erdélyi szórányaikban, városi közösségeikben volt az átlagosnál nagyobb mértékű, míg a cigányok (roma→román) nemzetváltását főleg Dél-Erdélyben és helyenként a Bánságban figyelték meg. A partiumi területeken a románok rovására elvétve visszamagyarosodás is lezajlott: pl. Szilágyszegezen, Vetésen, Mikolán és a Berettyó-közi magyar-román kontaktzónában (Bályok, Érabrány, Tóti, Vámosláz kommunákban).

Az erdélyi magyarok 11,7%-os tényleges fogyását (a románokkal ellentétben) nem a migrációs veszteség (−4,5%), hanem a 6%-nyi természetes fogyás eredményezte. Erdélyi összesítésben a magukat magyarnak vallók körében (hasonlóan a magyarországiakhoz) a halálozások száma 1982 óta haladja meg az élve születéseket (Veres V. 2004: 41–42). Erre a székelyek körében jóval később, csak 1992–1993 óta került sor. Sőt a háromszékiek (Kovács megyeiek) esetében, 1992-től napjainkig, inkább az ellentétes előjelű természetes népmozgalmi mutatók kiegyenlítődéséről, évi −1,5 és +1,5% közötti ingadozásáról lehet beszélni, ami Kárpát-medencei magyar dimenzióban sajnos már valóságos „demográfiai sikernek” tekinthető. A legkedvezőbb demográfiai mutatókkal a tömbmagyarság, illetve az erős magyar többségű területek lakói rendelkeznek, ellentétüket a dél-erdélyi, bánsági (főként városi) magyarság képezi. Ezt a megállapítást tükrözik a szülőképes korú erdélyi magyar nők általános termékenységi arányszámai is, melyek 2002-ben a Székelyföldön 40–44%-os, a szatmár–szilágysági területeken 35–39%-os, a déli szóránymagyarság körében 20–29%-os értéket képviseltek (Veres V. 2004: 60). A magyarok migrációs veszteségei is hasonló területi képet mutatnak. A tömbmagyarság, elsősorban a székelyek (közülük is a háromszékiek) emigrációs potenciáljának és tényleges kivándorlásának mértéke jóval elmarad a belső-erdélyi magyar kisebbség azonos mutatóitól.

A magyarok térbeli eloszlásának változásában, az említett kivándorláshoz képest ma már lényegesen kisebb szerepet játszik a belső vándorlás. Ez utóbbi keretén belül, a románokhoz hasonlóan, inkább a városi (többnyire lakótelepi) magyaroknak a környező településekre való kiköltözése a számottevő. A szuburbanizációs migrációnak köszönhető, hogy számos magyarlakta város szomszédságában a magyar népesség lélekszáma (az erdélyi átlagos 11,7%-os csökkenés ellenére) nőtt: Sepsiszentgyörgy (Sepsikőröspatak, Gidófalva), Marosvásárhely (Jedd, Marosszentanna), Kolozsvár (Szászfenes, Apahida), Szatmárnémeti (Szatmáruddvari, Szatmárpálfalva, Pusztadaróc), Nagyvárad (Bors, Biharszentandrás, Fugyivásárhely).

Dél-Erdélyben a magát magyarnak valló népesség száma 1992 és 2002 között 20,6%-kal, a Bánságban és Arad-vidéken 19,8%-kal fogyott, míg a magyar identitását ideálisabb etnikai földrajzi viszonyok között őrző székelység lélekszáma „mindössze” 7,6%-kal lett kevesebb. Az említett dél-erdélyi, bánsági területeken, ahol a szóránymagyarság egyre reménytelenebbül kísérli meg nyelve és etnikai identitása megőrzését, Szilágysági N. Sándor (2004: 232) az asszimilációs veszteséget tényleges fogyásuk 51–61%-ára teszi. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a magyarok nemcsak súlyos asszimilációs veszteségeket szenvedtek, hanem elvétve szerény nyereségre is szert tettek, melynek révén magukat 1992-ben még románnak, cigánynak, illetve németnek vallók is gyarapították 2002-ben a magyarság számát. A belső (többnyire szuburbanizációs) vándorlásoknak, gyakran a helyi román lakosság nagyobb arányú elvándorlásának és az imént vázolt, magyaroknak kedvező asszimilációs folyamatoknak köszönhetően a magyarok számottevően tudták

arányukat növelni a következő területeken: a Szatmárnémeti–Zilah–Nagyvárad háromszögben, az Erdélyi-medence egyes félreeső fekvésű területein (pl. Bálványosváralfa, Szék, Magyarpalatka, Buza, Szentmáté, Mezősámsond, Magyarlapád), a Székelyföld belső részein, illetve egyes városaiban (pl. Sepsiszentgyörgy, Balánbánya, Szováta). A románoknál már említett etnikai tömbösödési folyamat a magyaroknál is megfigyelhető volt, melynek során az erős (több mint 80%-ban) magyar többségű kommunák, városok száma 102-ről 103-ra, az ott élők aránya a magyarok körében 30,5%-ról 32,6%-ra nőtt. Marosvásárhely román többségűvé válásával az abszolút magyar többségű igazgatási egységekben élő magyarok aránya viszont 51,6%-ról 48,5%-ra csökkent.

Erdély számottevő etnikumai közül a vizsgált periódusban csupán a magukat cigánynak vallók lélekszáma gyarapodott. Ezen tényleges szaporodás túlnyomó része a kimagasló (15,6%-os) természetes szaporodásukból származott, a maradék 5%-nyi növekedés pedig főként a román→roma disszimilációs nyereségnek, a korábban magukat románnak valló cigányok roma öntudata feléledésének volt köszönhető. A cigányok lélekszáma és helyi aránya 1992 és 2002 között átlagosnál is nagyobb mértékben hagyományos településterületeiken, a Partium sík-, dombvidéki területein és az Erdélyi-medencében nőtt. Ezzel ellentétben, egyébként a tapasztalatok szerint nem tartós („elrománosodási”, „elmagyarosodási”) tendencia főként az Olt- és Hortobágy-vidéki, kisebb részben néhány bánsági, Maros melléki és székelyföldi cigány közösséget érintett.

A 2002. márciusi román népszámlálás adatai szerint Erdély 16 megyéjének területén élő 7 221 733 lakosból 74,7% vallotta magát román, 19,6% magyar, 3,4% cigány (roma), 0,7-0,7% ukrán, illetve német, 0,3% szerb és 0,2% szlovák nemzetiségűnek. Anyanyelv szerint a románok aránya 76,7%, a magyaroké 19,8%, a cigányoké 1,5% volt. Főként a román és magyar anyanyelvű cigányoknak és németeknek köszönhetően a román és magyar anyanyelvűek száma meghaladja a román és magyar nemzetiségűekét. Az idegen nyelvi hatásoknak is a románok és magyarok állnak leginkább ellen, hiszen 98–99%-uknak a román és a magyar az anyanyelve.

Erdély etnikai térszerkezetében még mindig megfigyelhető két-két (dél-erdélyi, bihari és észak-erdélyi, máramarosi román; székelyföldi és észak-bihari magyar) etnikai tömb, valamint a közöttük húzódó vegyes nemzetiségű zónák léte. *A tudatos román nemzetépítés és etnikai homogenizációs politika eredményeként 1900–2002 között a románok aránya Erdélyben 55,1%-ról 74,7%-ra nőtt* (Varga E. Á. 1998: 373). Az erdélyi megyék közül kettőben továbbra is a magyarok képezik a lakosság abszolút többségét. A magyar nemzetiségűek aránya Hargitában 84,6%, Kovásznában 73,8%, míg az 1948-ig magyar többségű Marosban és Szatmárban ma már csak 39,3%, illetve 35,2%. A hivatalos nyelvhasználatához szükséges 20%-os arányt a magyarok elérik még Biharban (26%) és Szilágyban (23%). Erdély közepén az 1941-ben még 39,9%-ban magyar Kolozs megyében a magyarok aránya 2002-ben 17,4%-ra csökkent.

A románok (nemzetiség szerint 5,4 millió, anyanyelv szerint 5,5 millió) aránya Erdély 16 megyéje közül 9-ben meghaladja a 80%-ot, további 5-ben pedig arányuk 50–80% közötti. A dominánsan (90% fölötti arányban) román jellegű városok és kommunák a Déli-Kárpátok, az Erdélyi-középhegység és Máramaros, Beszterce-Naszód megyék határvidékén koncentrálódnak.

A magyarok (nemzetiség szerint 1,416 millió, anyanyelv szerint 1,429 millió) 47,2%-a a Székelyföld megyéinek (Hargita, Kovászna, Maros), 27,5%-a a Partium (Bihar, Szat-

már, Szilágy, Máramaros) lakója. A magyarok többi része a Bánságban, Arad vidékén és Erdély középső területein, kisebb-nagyobb nyelvszigeten kísérli meg etnikai identitását megőrizni. A 2002-es népszámlálás szerint már csak 32,6%-uk él dominánsan (80% fölötti), 15,8%-uk 50–80% közötti magyar jellegű városban és kommunában. A magyarok negyede viszont olyan igazgatási egységben él, ahol 20% alatti arányuk miatt nyelvük nem számít hivatalosnak. 156 ezren (a magyarok 10,9%-a) igazi diaszpórahelyzetben (10% alatti magyar arányú városban, kommunában) küzdenek az etnikai fennmaradásért. 30 ezernél több magyar lakója a székelyföldi városoknak (Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Csíkszereda), továbbá Kolozsvárnak, Nagyváradnak és Szatmárnémetinek van. A városi magyarok tömeges emigrációja miatt a magyarok körében 1992 és 2002 között a városiak aránya 55,3%-ról 52,9%-ra csökkent.

Erdélyben anyanyelv szerint 106 ezren, nemzetiség szerint 244 ezren vallották magukat romának. Románia egész területén ugyanakkor 238 ezer magát cigány anyanyelvűnek és 535 ezer cigány nemzetiségűnek valló személyt írtak össze, míg a roma szervezetek szerint a cigánynak minősíthetők száma országosan legalább 1,4–2,5 millió közötti. Ennek alapján a romák Románia második legnépesebb etnikuma, megelőzve az 1,4 milliós magyarságot. Erdélyben a roma nemzetiségűek aránya (3,4%) – az önbevalláson alapuló népszámlálási adatok szerint – magasabb, mint a többi romániai történelmi tartományban (Havasalföldön 2,5%, Moldvában 1,4% és Dobruzsában 0,9%). A cigányok által hagyományosan legnagyobb számban és arányban lakott régiók továbbra is az Erdélyi-medence (főként a hajdani Szászföld, a Maros melléke) és a magyar–román határvidéki megyék (Szatmár, Bihar, Arad, Temes) alföldi, dombvidéki területei. A roma népesség a hegyvidéki területeket életmódjának megfelelően többnyire elkerüli. A cigányok általában a többségi környezeti nyelvet (románt vagy magyart) sajátítják el anyanyelvként, azonban az Erdélyi-medencében, főként a Küküllőtől északra már inkább cigány anyanyelvűek.

PARTIUM

A történeti Erdély és a magyar határ között elterülő megyék 1,7 milliónyi népességének etnikai összetétele módosult a legkevesbé az elmúlt másfél évtizedben. 2002-ben a románok aránya 70,4%-ot, a magyaroké 22,5%-ot, a cigányoké 3,8%-ot, az ukránoké 2,1%-ot ért el. Az itteni 284 város és kommuna közül 216 román, 46 magyar, 7 ruszin, ukrán, 1 szlovák abszolút többségű.

A vizsgált területen, 2002-ben már csak 388 ezren (1992-ben 440 ezren) vallották magukat magyar nemzetiségűnek, jóllehet a korábban magát németnek tekintő svábok többsége a statisztikákban visszatért a magyarokhoz. Szatmár, illetve Bihar megyékben a magyarok 1941-ben még 63,3%-os és 44,2%-os aránya a legutóbbi népszámlálás idejére 35,2%-ra, illetve 26%-ra csökkent. Hozzájuk képest a szilágysági magyarok visszaszorulása (2002-ben 23%-ra) sokkal csekélyebb mértékű volt. A svábok „visszamagyarosodása” miatt jelenleg 46 város és kommuna magyar abszolút többségű, ahol a magyarok 37,1%-a él. Az etnikai identitás megőrzése szempontjából kritikus helyzetben az itteni magyarok 17,8%-a van, akiknek anyanyelve (20% alatti arányuk miatt) helyben nem számít hivatalosnak. 10 ezernél több magyar él (ezer főben) a határvidéki

városokban (Nagyvárad: 57, Szatmárnémeti: 45, Nagykároly: 13, Nagyszalonta: 10), továbbá Nagybányán (20) és Zilahon (11). Az 1918-ig alapvetően magyar jellegű szatmár–bihari határvidék etnikai jellege a román telepítések eredményeként meglehetősen vegyessé vált, és az itteni városokat néhány kivételtől (Nagykároly, Érmihályfalva, Nagyszalonta) eltekintve román többségűvé formálták. Szatmár déli (román, magyar, cigány, német jellegű) részein Nagykároly, Tasnád, Szaniszló, Kaplony, északon Szatmárnémeti, Sárköz, Túrterebes, Halmi és Avasújváros a legnépesebb magyar közösség lakóhelye. Szilágy megyének a Réz-, Bükk és Meszes hegység közötti részén tömörül a magyarság, ahol Zilah mellett Szilágysomlyó, Szilágycseh, Sarmaság, Kraszna, Szilágynagyfalva, Szilágyperecsén a legjelentősebb magyarlakta település. Máramarosban az új és régi székhelyen (Nagybánya, Máramarossziget) kívül Felsőbányán, Hoszszúmezőn, Koltón él a legtöbb magyar.

BÁNSÁG ÉS ARAD-VIDÉK*

A mai szerbiai Vajdasághoz hasonló településtörténetű és vegyes nemzetiségű régiót 2002-ben 1,473 millióan lakták, akiknek 84,1%-a románnak, 7,2%-a magyarnak, 2,8%-a cigánynak, 1,7%-a németnek tartotta magát. 1941-ben, a helybeli népességnek még csak 59,3%-a volt román, 19,8%-a német és 11,3%-a magyar. A 238 város és kommuna közül 225 román, 2-2 magyar, szerb, horvát-krassován, ruszin-ukrán, 1 bolgár abszolút többségű.

A terület jelenleg 106 ezernél is kevesebb lélekszámú magyarságának csaknem fele temesvári (24 ezer) és aradi (22 ezer), akik az említett városok lakosságának 2002-ben már csak 7,6%, illetve 13%-át tették ki (1910-ben 38,7%-ot, illetve 62,9%-ot). Jelenleg már csak két politikai kommuna (Nagyzerénd és Nagyiratos) abszolút magyar többségű. Vidéken a legtöbb magyar, a hajdani magyar dominanciájú etnikai tér maradványai, Arad környékén (pl. Pécska, Kis- és Nagyiratos, Szentpál, Zimándköz, Zimándújfalva), valamint a magyar határ közelében, a Fehér- és Fekete-Körös között (pl. Kisjenő, Ágya, Nagyzerénd, Feketegyarmat, Simonyifalva) tömörülnek. A Bánság alföldi és Béga-völgyi, falusi területein még számos, előregedett népességű magyar nyelvsziget küzd román környezetben a fennmaradásért (pl. Majláthfalva, Újszentes, Ótelek, Magyarszentmárton, Torontálkeresztes, Gátalja, Végvár, Ötvösd, Szapáryfalva, Nagybodófalva, Igazfalva).

ÉSZAK-ERDÉLY**

A történeti Erdély északi része jelenleg egymillió lakos otthona, akiknek 82,7%-a román, 13,9%-a magyar, 3,1%-a cigány és 0,2%-a német nemzetiségű. Ez az a terület, ahol az erdélyi magyarság az elmúlt hat évtizedben a legdrámaibb mértékben szorult

* A Bánság és Arad-vidék fogalma a romániai Arad, Krassó-Szörény és Temes megyék teljes területére, illetve Méhed (Mehedinți) megye bánsági részére terjed ki.

** Észak-Erdély: Beszterce-Naszód és Kolozs megyék együttes területe.

vissza, különösen a kolozsvári, Szamos melléki és mezőségi magyarok rohamos fogyása miatt. E Szamos menti megyék 137 közigazgatási egysége közül 129 román, 8 magyar abszolút többségű.

Az 1941-ben még közel negyedmilliós észak-erdélyi magyarság lélekszáma 2002-ben 140 ezerre olvadt, mely a terület népességének kevesebb mint 14%-át (1941-ben 32,1%-át) jelentette. A magyarok 62,4%-a a román többségű városok, 69,3%-a olyan város és kommuna lakója, ahol nyelvük nem hivatalos, tehát arányuk még a 20%-ot sem éri el. A legtöbb (60 ezer) magyar kolozsvári, akiknek létszáma 1941-hez képest kevesebb mint 2/3-ára, aránya 85,7%-ról 19%-ra zuhant. Kolozsvárhoz képest tizedannyi, 5–6 ezer fő közötti magyar közösség él (6–14%-os kisebbségben) Tordán, Désen és Besztercén. Mindössze 10,5%-uk található magyar abszolút többségű kommunában, melyek közül a legmagyarabb a folklórhagyományairól híres, mezőségi Szék (95,8% magyarral).

A különböző mértékben előregedett, falusi magyarok kisebb-nagyobb nyelvszigetei alapvetően három körzetbe tömörülnek: 1. Kalotaszeg–Kolozsvár környéke; 2. Aranyosszék–Torda környéke; 3. Mezőség, Nagy-Szamos mente. Az első, a Nagyvárad–Kolozsvár főút mellett fekvő, korábban a havasi, újabban inkább a kolozsvári románság egyik beköltözési célpontjának számító területen a legtöbb magyart Kalotaszentkirályon, Körösfőn, Jegenyén, Egeresgyártelepen, Mákófalván, Magyarkapuson, Magyarvistán, Nérán, Kisbácson, Magyarlónán, Magyarfenesen, Tordaszentlászlón, és Györgyfalván találjuk. A székelyek által Erdély közepén létrehozott, hajdani Aranyosszéken és szomszédságában a legtöbb magyar szó Várfalván, Kövenden, Bágyonban, Sinfalván, Szentmihályon, Harasztoson, Aranyosegerbegyen és Aranyosgerenden hallatszik. A harmadik területen, a 17. század pusztításai óta, többnyire a Mezőség északnyugati részének félreeső falvaiban még ma is számos, több száz fős magyar közösség őrzi ősei nyelvét, etnikai identitását: pl. Magyarszovát, Vajdakamarás, Visa, Magyarpalatka, Szék, Buza, Szentmáté, Újös, Magyarborzás, Vice, Cegőtelke, Ördöngösfüzes, Nyíres, Bálványosvára, Magyardécse. A forgalmas Nagy-Szamos völgyének falvaiban, Dés és Naszód között a legtöbb magyar Bacán, Felőrön, Árpástón, Várkudun és Magyar-nemegyén küzd népi megmaradásáért.

DÉL-ERDÉLY*

Erdély déli része az újkorban dominánsan a román és szász, majd a cigányság településterülete volt, ahol csupán a Maros, a Kükküllök és az Olt völgyében keveredett velük a magyar lakosság. A jelenlegi, csaknem 1,9 milliós népesség 90,1%-a már román, 6%-a magyar, 3%-a cigány nemzetiségű, míg a 12–13. században betelepült szászok maradványainak aránya 0,8%-ra törpült (1941-ben 14,1%-nyi német). A régió 259 városa és kommunája közül három magyar (Torockót, Magyarlapádot, Alsórákost) és két cigány többségűt (Ugrát, Ürmöst) leszámítva, a románok száma mindegyikben meghaladja a többi etnikumét.

A Székelyföldet leszámítva a magyarok 2002. évi lélekszáma (112 ezer fő) csupán Dél-Erdélyben haladja meg az 1941-es értéket (108 ezer magyar). Ez főként annak

* Dél-Erdély: Brassó, Fehér, Hunyad és Szeben megyék együttes területe.

volt köszönhető, hogy a munkát kereső, helyben elhelyezkedni nem tudó székelyek a szocialista évtizedekben nagy tömegben költöztek a közeli, dél-erdélyi nagyvárosokba, iparvidékekre (pl. Brassóba, Segesvárra, Medgyesre). Az őshonos és a később betelepült, nyelvükben fokozatosan elrománosodó magyarok egyre fogyó közösségei a legnagyobb tömeget (ezer főben) Brassón (23), Szecselevárosban (7), Medgyesen (6,5), Déván (6) és Nagyenyeden (4,8) képezik. A magyarok 77,2%-a olyan helyen él, ahol arányuk még a 20%-ot sem éri el. A falusi magyarok túlnyomó része az Erdélyi-medencében, ott többnyire az Olt, a Székelyföld, a Kis-Küküllő és a Maros közelében lakik.

A Brassó keleti szomszédságában fekvő, többnyire evangélikus felekezetű szecselei magyarokat és a tatrangiakat, zajzoniakat, pürekerecieket együtt nevezik hétfalusi csángóknak. Tőlük északkeletre Bodola, Keresztvár, a Barcaság északi részén a Botfalusi Cukorgyártelep, Barcaújfalu, Krizba és Apáca, az Olt Persányi-hegységen való áttörésének közelében Ürmös, Alsórákos, Datk és Olthévíz területén él a legtöbb magyar. Az Olt melléki dombságban Sövénysegen, Nagymohán és Kóboron, a Küküllők közelében Küküllőalmáson, Küküllőváron, Boldogfalván, Bethlenszentmiklóson, Magyarpéterfalván és Tűrön találunk nagyobb számban magyarokat. A Maros és a Küküllő közötti dombvidéken, illetve a Maros völgyében, általában Nagyenyed és Marosújvár vonzáskörzetében Magyarlapádon, Magyarbecén, Lőrincrén, Csombordon, Marosgombáson, Felenyeden, Miriszlón, Felvincen, Székelykocsárdon, Magyarszentbenedeken és Nagymedvésen tartanak még számon jelentős magyar falusi közösségeket.

A Torockói-hegység északi részén, a szomszédos aranyosszéki magyar etnikai tömbhöz simulva találjuk a 13. században betelepített szász bányászok 16–17. században elmagyarosodott, unitárius felekezetű lakóit, Torockó és Torockószentgyörgy magyar falvakban. A Gyulafehérvár–Nagyenyed közötti főút közelében, a Maros-völgyi magyarságot szinte eltüntető, 15–19. századi pusztítások tükrében valóságos csoda Vajdas mint magyar többségű falu léte. A Hunyad megyei 25 ezres, gyorsan románosodó, fogyó magyarság 95,5%-a városokban (jelentős mértékben a városokhoz, Dévához, Vajdahunyadhoz, Piskihez csatolt, Cserna, Sztrigy, Maros menti falvakban) él. Társadalmuk hármassztruktúrájú: a honfoglalás kori református magyarság maradványai (pl. Lozsád, Rákost, Hosdát, Alpestes, Haró), a római katolikus, 1888 és 1910 között ide telepített bukovinai székelyek (pl. Déva, Vajdahunyad, Sztrigyszentgyörgy, Csernakeresztúr) és a 20. századi iparosítás által ide vonzott, rendkívül heterogén eredetű városi munkásság. Ez utóbbiak többsége a nehézipar, bányászat 1989 utáni válságát követően mint munkanélküliek tömegesen hagyták el a megyét (pl. a Petrozsényi-medence városai, Vajdahunyad, Pusztakalán, Déva). Hunyad megye két utolsó magyar többségű faluja Lozsád és a Dévához tartozó Csernakeresztúr.

SZÉKELYFÖLD*

Az itt „Székelyföldnek” nevezett három megye közös területe (17 063 km²) lényegesen nagyobb, mint a (Csík-, Maros-, Udvarhely- és Háromszék együtteseként értelmezett) történeti Székelyföld (12 502,4 km²) (Wagner E. 1977: 298, 349). Politikai

* „Székelyföld”: itt Hargita, Kovászna és Maros megyék együttes területére alkalmazott fogalom.

értelemben 1876-ig magában foglalta az Erdély közepén, Torda közelében, a Maros és Aranyos folyók között elterülő Aranyosszéket is. Romániában 1952 és 1968 között rendelkezett etnikai alapú területi autonómiával. A három megye területén 2002-ben élt 1,1 millió lakos közül 59,2% volt magyar, 36% román, 4,4% cigány, 0,2% roma nemzetiségű (1941-ben 68,1% magyar, 25% román, 3,8% német). A történeti Székelyföld területén a legutóbbi népszámlálás időpontjában 812 ezer lakost írtak össze, akiknek 78,3%-a vallotta magát magyarnak, 19,1%-a románnak, 2,5%-a cigánynak. A vizsgált megyék 21 városa közül 12 magyar, 9 román; 177 kommunájából 97 magyar, 63 román dominanciájú. A magyarok és románok etnikai tere – a városoktól eltekintve – meglehetősen elhatárolódik egymástól, hiszen mind a magyarok, mind a románok túlnyomó része (77,4%-a, illetve 79,8%-a) olyan városban vagy kommunában lakik, ahol ők képezik a helybeli népesség abszolút többségét.

A régió többségi nemzete, a 668 ezer főnyi magyarság 88%-a a történeti Székelyföldön tömörül. Az itteni magyaroknak csupán 2,9%-a él olyan helyen, ahol arányuk ne érné el a hivatalos nyelvhasználatához szükséges 20%-ot. Marosvásárhely magyar többségének megszűnését követően 77,4%-uk még mindig saját abszolút etnikai többségű környezetében őrzi magyar anyanyelvét és etnikai identitását. A legtöbb magyar lakója a régi (új) megyeszékhelyeknek van (ezer főben): Marosvásárhely (70,1), Sepsiszentgyörgy (46,1), Székelyudvarhely (35,3) és Csíkszereda (34,3). Az államilag irányított, román nemzetpolitikai célzatú telepítések mellett az Erdélyi-medencében elfoglalt központi fekvése és román többségű vonzáskörzete miatt vált Marosvásárhely, Marosludas, Dicsőszentmárton és Szászrégen a 20. század folyamán magyarból román többségűvé. Magyar jellegét leginkább megőrizni a félreesőbb fekvésű, kisebb méretű városok tudták (magyarok aránya): Szentegyháza (98,8%), Barót (95,9%), Székelyudvarhely (95,7%), Székelykeresztúr (95,1%), Tusnádfürdő (93,5%) és Kézdivásárhely (90,9%).

A falusi térségekben a magyarság jelentősebb közösségei a mai megyék szerint haladva következnek. Maros megyének a régi marosszéki, dominánsan magyar jellegű részein, Marosvásárhely vidékén Marosszentgyörgy, Nyárádkarácson, Nyárádszereda, Gyulakuta, Erdőszentgyörgy, Maroskeresztúr, Marosszentkirály, Mezőpanit és Mezőbánd a legtöbb magyar otthona. A mai Maros megye egyéb mezőségi részein már csak a nagysármási és a Ludashoz tartozó Andrásytelepen élő magyarok száma jelentős. A Maros mentén észak felé haladva, a régi Maros-Torda vármegye területén, többnyire Szászrégen környékén Marossárpatak, Vajdaszentivány, Gernyeszeg, Körtvélyfája, Beresztelke, Marosvécs, Görgényüvegsűr, Magyaró és Disznajó a legnépesebb magyar közösségek lakóhelye. A Kis-Küküllőt kísérő dombvidéken, a volt Kis-Küküllő vármegyei területeken Vámosgálfalván, Búzásbesnyőn, Nagykendén, Magyarkirályfalván, Küküllődombón és Désfalván találjuk a legtöbb magyart.

Az 1968-ban létrehozott, a hajdani Csík és Udvarhely megyét elválasztó hegységről Hargitának elnevezett új megye magyar lakosságának tömörülése ma is a medencéhez és az évszázados történeti-közigazgatási hagyományokhoz igazodik. A gyergyói székelység túlnyomórészt nagy határú, Gyergyószentmiklós környéki, népes kommunákban tömörül (pl. Ditró, Gyergyóremete, Gyergyóalfalu, Gyergyószárhegy, Gyergyócsomafalva, Gyergyóújfalu). A Gyergyói-havasokban megbúvó, ásványvizéről híres Borszék városka jelenleg is magyar többségű. Az Olt völgyébe jutva, Csikban, a megyeszékhely Csíkszereda vonzásában a felcsiki Csíkszentdomokos, Karcfalva, Csík-

dánfalva, Mádéfalva, az alsíki Csíkszentkirály, Csíkszentsimon, Csíkszentgyörgy és Tusnádfürdő (Erdély legkisebb városa) képezik a vidék magyar demográfiai-közigazgatási „oszlopait”. A Csíki-havasok déli részén megbúvó, hajdani Kászonszék központja Kászonaltiz. A Moldova felé igyekvő Tatros vízgyűjtőjéhez tartozó Gyimesben élő csángók legfontosabb települése Gyimesközéplak és a Bákó megyéhez csatolt Gyimesbükk. A Hargitától délnyugatra, a hajdani Udvarhelyszéken, a Székelyudvarhely által uralt magyar településhálózat legnépesebb tagjai Székelykeresztúr, Parajd, Korond, Zetelaka, Szentegyháza és Lövéte.

Az 1968-ban a történelmi Háromszék helyett a Kovásznáról elnevezett megye magyar lakosságának közel fele a régi „székek” központjaiban (Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen és Kovásznán) él. Az Olt környékén, a hajdani Sepsiszek területén Uzon, Réty, Nagyborosnyó, Sepsikőröspatak és Sepsibodok, a régi Miklósvárszéken (a Baróti-hegységtől nyugatra) Barót város, Nagybacon és Bölön jelenleg a legszámottevőbb magyarlakta település. Az Udvarhelyszéktől Kovászna megyéhez csatolt, Barót északi szomszédságában elterülő Bardócszék legfontosabb székely kommunája Vargyas és Bardóc. A Bodoki-hegység és a Feketeügy között elterülő, volt Kézdiszéken a legtöbb falusi magyart Csernáton, Torja, Kézdiszentlélek, Lemhány, Bereck és Ozsdola területén találjuk. A székelyen, Kovásznán kívül a régi Orbaiszéken, a Háromszéki-havasok lábánál Gelence, Zabola és a ma már félig román Zágón a legtöbb magyar lakóhelye.

A VAJDASÁG MAI TERÜLETE

Az első. világháború végén a szerb csapatok az antant támogatásával elfoglalták a Szerémséget és Dél-Magyarországot is a Barcs–Pécs–Baja–Szeged–Arad vonalig. Ezt követően 1918. november 25-én a szerb kisebbség képviselői Újvidéken kimondták a megszállt területek csatlakozását Szerbiához. A szerb hatóságok azonnal hozzáláttak a magyar államiság minden nyomának felszámolásához. A hatalmat a helyi szerbek kezébe adták, a magyar közalkalmazottak többségét elbocsátották, kényszernyugdíjazták, az alkalmazásban maradtaktól azonnali hűségesküvet követeltek, az iskolákat államosították. 1918. december 1-jén kikiáltották a Szerb–Horvát–Szlovén (SHS) Királyságot. Az új jugoszláv hatalom 1919. február 25-én elrendelte az 500 kat. hold feletti, többnyire magyar, német, zsidó kézben lévő nagybirtokok nagy részének kisajátítását. Az „agrár-reform” szerb nemzeti (a magyar–német nagybirtokosság közvetlen, a magyar paraszt-ság, munkásság közvetett anyagi tönkretételére irányuló) és a délszláv, főként szerb lakosság földigényét kielégítő célokat szolgált. A magyarokat szinte teljes egészében kizárták a földosztásból, ugyanakkor az elkobzott nagybirtokokon dolgozott, immár munkanélkülivé vált (14 345 magyar, 1239 német) munkásokat, béreseket, cselédeket, bérlőket elűldözték, hogy helyet csináljanak a szerb és horvát telepeseeknek.

A Vajdaság mai területén, az 1939-ig kisajátított 468 989 kat. hold földterületre, 1918 és 1931 között – számításaink szerint – a helybeli szlávokon kívül 45 000 szerbet és 3000 optáns bunyevácot telepítettek (főként az államhatártól számított 50 km-es zónába, a magyar etnikai területre). Ennek következtében a vizsgált területen 1910 és 1931 között a szerb többségű települések száma 203-ról 258-ra, a horvátoké 20-ról 22-re nőtt, a magyaroké pedig 134-ről 90-re csökkent. Az állami telepítéseknek köszönhetően, a

szerb etnikai tér kiterjedése 1931-ig, különösen Bácsstopolya, Újvidék, Nagybecskerek környékén és Nagyikindától délre nőtt meg (Gaćeša, N. L. 1968; 1972; 1975). A Bán-ság szerbiai részén az 1920-as években jelentősen (10 ezer fölül) csökkent a románok száma is, Romániába történt átköltözésük következtében.

Az 1931-es jugoszláv népszámlálás adatai az átrendezést tükrözik. A mai Vajdaság területére vonatkoztatva az 1,62 millió lakos közül a szerbek aránya 37,8%-ra nőtt (1910: 33,8%), míg a magyarok lélekszáma 376 ezerre, aránya 23,2%-ra csökkent (1910: 28,1%). Az elmenekülés, kiutasítás, kivándorlás, a korábban elmagyarosodottak (pl. németek, horvátok egy részének) disszimilációja és népszámlálási manipulációk miatt 1910-hez képest 1931-ben 50 ezerrel kevesebb magyart, ugyanakkor 101 ezerrel több szerbet regisztráltak a Vajdaság mai területén.

A második. világháború idején a Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában megkezdtek az 1918 után betelepült, de még el nem menekült szerbek internálását, kitelepítését. Ezzel párhuzamosan megindultak a szerb fennhatóság idején meggyengült helybeli magyarság megerősítését célzó állami telepítések. Ennek során 1941. május-június folyamán 13 200 bukovinai és 161 moldvai magyart (3279, illetve 53 családot), 481 egyéb magyar (vitézi) családot (2325 főt) telepítettek a kiürített, volt szerb telepes falvakba. Az agrártelepítés mellett, 1941 és 1944 között, a bácskai magyarság kb. 20 000 „anyaországi” lakossal is gyarapodott. Ennek köszönhetően az itt, 1941-ben megtartott magyar népszámlálás szerint Bácska visszafoglalt részén élt 804 ezer lakos közül anyanyelv szerint 44,7% vallotta magát magyarnak, 20,2% németnek, 19,7% szerbnek. A Vajdaság mai területén ez időpontban számításaink szerint 1,66 millió lakos élhetett, akiknek 36,2%-a lehetett szerb, 28,5%-a magyar, 19,1%-a német, 6,1%-a horvát anyanyelvű.

Bácska visszacsatolását követően néhány hónappal megkezdődött a szerb-jugoszláv partizánok tevékenysége. A helybeli szerb lakosságot kollektíven felelősségre vonó, tömeges, véres megtorlást alkalmazó razziák 1942 januárjában Óbecsére, Szenttamásra és Újvidékre is kiterjedtek, melyek során 2550 szerb, 743 zsidó és 47 egyéb etnikumú lakos esett áldozatul (Sajti E. 1987: 159).

Magyarország német megszállását (1944. március 19.) követően, 1944. április és augusztus között Bácskából 16 034 zsidó származású lakost – ebből 10 000 magyar anyanyelvűt – deportáltak a Német Birodalomba. Később, 1944 szeptemberében és októberében megkezdődött a közelgő front előtt a magyar hatóságok, az 1941. áprilisa óta betelepült magyarok elmenekülése és Bácskából kb. 60–70 ezer német evakuálása (Mirmić, J. 1974: 324–332).

1944 szeptemberében, októberében a Vajdaságban lezajlott katonai hatalomváltás, frontátvonulás az etnikai szerkezetet alapvetően átforgató migrációs folyamatokat indított el. A közelgő Vörös Hadsereg és a jugoszláv (szerb) partizán alakulatok előtt az itteni németek kb. 43%-a hagyta el szülőföldjét a német fegyveres erők kötelékébe sorozva, illetve menekülteként, evakuáltaként. A helyben maradt, kollektíven háborús bűnösnek kezelt, vagyonától megfosztott német lakosságot (150 ezer főt) gyűjtőtáborokba terelték, ahonnan 34%-uk szabadult élve 1948-ban (Pauli, S. 1977: 259). Az első hetekben magyarok ezrei is áldozatul estek a visszatérő szerbek bosszújának.* A háborút

* A magyar áldozatok számát Cseres Tibor (1991: 247) 34 491-re, Matuska Márton (é. n.: 374) 20 ezerre, Aleksandar Kasaš (1996: 178) 5 ezer körülire becsüli.

követően, még 1945-ben, a Vajdaságban 389 256 ha német birtokot sajátítottak ki. Ez a második jugoszláv „földreform” során kiosztott tartományi földalap 58,2%-át képezte (Gaćeša, N. L. 1984: 404). A magánszemélyek között szétosztott föld 84%-a szerbek, montenegróiak és horvátok (a népesség 60,5%-ának) kezébe került. 1945–1947-ben 225 696 lakost (162 447 szerbet, 40 176 montenegróit, 12 000 makedónt, 7134 horvátot, 2091 szlovént stb.) telepítettek az eltávolított németek helyére. Az 1948-as népszámlálás idejére, az említett okok miatt, a szerbeknek sikerült abszolút többségüket visszaszerezniük a Vajdaság mai területén (841 ezer szerb, 50,6%). 1941-hez viszonyítva a magyarok száma 44 ezerrel (a bosszútól megrettent, magát ekkor már inkább magyarnak valló, közel 31 ezer német származását leszámítva: 75 ezerrel) 429 ezer főre csökkent, arányuk 25,8%-ra esett. A német lakosság maradéka ekkor az össznépességnek már csak 1,9%-át tette ki.

Az 1940-es évek végétől kezdve, a jugoszláv társadalom építésének időszakában a Vajdaságban is megnőtt a társadalmi és térbeli mobilitás. A rohamosan növekvő népességszámú vonzásközpontokban a különböző nyelvű, nemzetiségű, vallású, új városi népesség nagyfokú keveredése, vegyes házassága megnövelte egyrészt a természetes nyelvi asszimilációt, másrészt pedig az etnikai öntudat elbizonytalanodását. Ezt a folyamatot jól tükrözte (különösen az 1970-es évektől) azok arányának rohamos növekedése, akik nemzetiségi hovatartozásukat nem tudták (vagy akarták) meghatározni (1961: 0,3%, 1981: 8,6%). E népesség túlnyomó többsége 1981-ben – különösen a vegyes etnikumú vonzáskörzettel rendelkező nagyvárosokban – egyszerűen csak „jugoszlávnak” nevezte magát (Újvidék, Szabadka, Nagybecskerek, Zombor, Pancsova).

1948 és 1991 között, a folytonos balkáni utánpótlás miatt, a vajdasági szerbek lélekszáma 36%-kal, a montenegróiaké 46,6%-kal gyarapodott. Ugyanakkor a fokozódó identitásvesztés, „eljugoszlávosodás” és a csábító „nyugati vendégmunka” elsősorban a románokat (–34,5%), horvátokat (–27%), magyarokat (–20,8%) és szlovákokat (–11,8%) sújtotta. A főként szerbeknek kedvező telepítések és asszimiláció (elszerbesedés) miatt, 1948 és 1991 között, a szerb többségű települések száma 310-ről 326-ra nőtt, a magyaroké 93-ról 86-ra, a románoké 24-ről 20-ra, horvátoké 19-ről 17-re, a szlovákoké 17-ről 16-ra csökkent. Az utolsó, 1991-es „nagy-jugoszláv” népszámlálás időpontjában a Vajdaság 2 milliós népességéből 56,8% vallotta magát szerb, 16,9% magyar nemzetiségűnek, 9,8% (198 ezer fő) pedig nem nyilatkozott etnikai hovatartozásáról (közülük 174 ezren egyszerűen csak „jugoszlávnak” nevezték magukat).

Az 1991-es és 2002-es jugoszláv népszámlálások közötti periódusban a tartomány területén élt népesség száma – a kb. 76 ezer fős természetes fogyás ellenére – 18 ezerrel gyarapodott, ami 94 ezer lakost jelentő migrációs nyereséget tételez fel. Ez is mutatja, hogy ebben a háborús időszakban az össznépesség, az egyes etnikumok lélekszáma és az etnikai térszerkezet változását elsősorban a különböző irányú és motivációjú migrációk határozták meg. A vándorlási komponens nélkül, természetes népmozgalmi okok miatt, az 1991-ben még 2,031 milliónyi vajdasági lakosság lélekszámának 3,8%-kal kellett volna fogynia, a valóságban azonban 2002-ig 0,9%-kal nőtt. Az alapvetően 1991 és 1996 között ide érkezett közel 258 ezer (54%-ban horvátországi, 37,8%-ban bosznia-hercegovinai) szerb menekültnek köszönhetően a népesség száma a Belgrád–Újvidék közötti területen és az említett nagyvárosok környékén 10%-nál is nagyobb mértékben nőtt (Kicošev, S.–Kocsis K. 1998: 71). Az 1960-as évektől kezdve fogyó

népességű, hagyományosan kivándorlás sújtotta, román–szerb határ közelében fekvő, rendkívül kedvezőtlen életkörülményeket kínáló kommunákban (Fehértemplom, Versec, Zichyfalva, Alibunár, Torontálszécsány, Bégaszentgyörgy, Magyarcsernye) a falvak népessége ez időszakban több mint 10%-os veszteséget szenvedett. Az 1960-as években egyedül Ausztráliába 8057 vajdasági magyar vándorolt ki (Kunz, E. 1985: 139, 142). Hasonló arányú, természetes népmozgalmi és elvándorlási okokkal összefüggő demográfiai veszteség érte a Tisza menti magyar etnikai tömb településeinek többségét is. A különböző irányú migrációkban a háborús okok mellett kisebb mértékben szerepet játszottak a szuburbanizációval összefüggő jelenségek is, amelyek a nagyvárosi (elsősorban belgrádi és újvidéki) lakosságnak a környező településekre (pl. a Kelet-Szerémségbe; Újvidék szomszédságában pl. Péterváradra, Futakra, Temerinbe és környékükre) való kiköltözését jelentették.

Az őshonos szerb lakosság és a nemzeti kisebbségek lélekszámát a vajdasági népesség 1989 óta megfigyelhető (1991-ben évi –1,9%, 1992-ben évi –2,9%, 2002-ben –4,6%-es) természetes fogyása is jelentősen apasztotta. A horvátországi, boszniai háborúk idején, de főleg azok végén a Vajdaságban megjelenő, a fentiekben említett szerb menekültek mellett jelentősen befolyásolták a népesség számának és összetételének változását a nemzeti kisebbségeket (főleg magyarokat) érintő emigrációk, melyek során több ezren menekültek külföldre a katonai sorozások elől. A gazdasági helyzetnek a „Kis-Jugoszlávia” elleni – ENSZ Biztonsági Tanácsa által (1992. május 30-án) elrendelt – általános embargót követő drámai romlása, az elszegényedés, a fokozatosan elmérgesedő interetnikus kapcsolatok miatt már nemcsak a kisebbségek, de a szerbek is egyre nagyobb számban költöztek az 1990-es évek első felében (állandó vagy ideiglenes jelleggel) külföldre.

A tartomány szerb lakosságának száma 1991-hez képest 178 ezer fővel, 15,6%-kal gyarapodott, a legnagyobb arányban a menekültek letelepítése során érintett területeken (pl. Kelet- és Nyugat-Szerémség, Dél- és Északnyugat-Bácska, a bánsági Pancsova környéke). 1996 tavaszáig közel 258 ezrenyi szerb menekült érkezett a Vajdaságba, 3/4-ed részben Délnyugat-Bácskába és a Szerémségbe: főként az 1945 és 1948 között betelepített rokonaik településeire, a Szerémségből elűzött horvátok falvaiba és természetesen a kedvező életkörülményeket kínáló városokba (pl. 24 487 szerb Újvidékre, 6–8 ezren Rumára, Zomborba, Pancsovára, Indiába, Mitrovicára). Ennek köszönhetően az említett területeken jelentős mértékben (esetenként 20–30%-kal) nőtt a települések lélekszáma.

A Tisza vidéki magyar etnikai tömb területére viszonylag kisszámú, 5891 főnyi szerb, az összes vajdasági szerb menekültnek csupán 2,4%-a költözött. A kedvező forgalmi fekvésű magyar többségű városokban és urbanizált térségekben viszont számottevő szerb menekült talált új otthonra (pl. Szabadka 6401, Temerin 3444, Óbecse 1471, Palics 1359 és Bácsstopolya 1200) (Kicošev, S.–Kocsis K. 1998: 68–69). A menekültek letelepítése és a kisebbségek (többnyire anyaországaik felé mutató) fokozódó elköltözése, asszimilációja miatt 1991 és 2002 között a szerbek aránya a Vajdaság össznépességén belül 56,8%-ról 65%-ra nőtt, a kisebbségeké 33,4%-ról 28,1%-ra csökkent. A magyar–szerb, horvát–szerb népcseré eredményezte a szerbek arányának jelentős (több mint 10 százalékpontnyi) növekedését a tartomány nyugati határvidékein, Északnyugat-Bácskában és az 1991-ben még magyar többségű Temerinen, Bácsstopolyán és Szabadkán.

A magyarok lélekszáma a pesszimista várakozásokkal ellentétben „csupán” 49 ezerrel (14,5%-kal) csökkent, melyből 34 ezer lehetett a természetes fogyás, 15 ezer a migrációs veszteség (és asszimilációs-disszimilációs mérleg). 1991 és 1999 között a volt jugoszláv területekről 84 863 fő menekült Magyarországra, akiknek (1991-et, 1992-t és 1999-et kivéve) többsége magyar nemzetiségű volt (Tóth P. P. 2001: 259). A határt átlépő (nem feltétlenül nyilvántartásba vett) magyar menekültek számát 1993-ban 25–30 ezerre becsülték (Mirnics K. 1993). Az, hogy 2002-ben mégsem ennyi lett a vajdasági magyar vándorlási veszteség, annak köszönhető, hogy az elmúlt évtizedben a menekültek jelentős része visszaköltözött. Az 1989 utáni magyarországi és szerbiai, gyökeresen eltérő előjelű politikai-gazdasági változások következtében a szocialista időszakhoz képest lényegesen vonzóbbá vált a magyar nemzethez való tartozás, ami a korábban magát már szerbnek vagy „jugoszlávnak” valló népesség egy részének disszimilációját („visszamagyarosodását”) eredményezte.

A népesedési helyzet területi vetületét tekintve a magyarok száma a legnagyobb (20% fölötti) mértékben (és abszolút értékben) a nagyvárosi szórványokban (pl. Újvidék, Szabadka, Zombor) és bácskai, bánsági nyelvszigeteiken csökkent. Arányuk a szerb menekültek betelepülése és a helybeli magyarok egy részének elköltöztése, természetes fogyása miatt főként a Tisza melléki magyar etnikai tömb peremén (Bajmok–Bácostolya–Szenttamás–Óbecse) és Szabadkán csökkent a legnagyobb mértékben. Az említett okok miatt veszítették el többségüket a magyarok Temerinben, Bajmokon és Törzsudvarnokon. Ezek után nem meglepő, hogy az olyan településeken élő magyarok aránya, akik lakóhelyükön abszolút többséget képviselnek, 1991 és 2002 között 56,6%-ról 48,7%-ra csökkent. Ezzel egy időben a szerb kolonizáció által kevésbé vagy egyáltalán nem érintett északkelet-bácskai magyar területek (tanyavilág) jelentős részen viszont érzékelhetően nőtt vagy stagnált a magyarság helybeli részaránya.

A Vajdaság területén a szerbség az 1991 és 2002 közötti időszakban – a szerb menekülteknek köszönhetően – 178 ezer fővel gyarapodott. A szerb etnikai térnyerés elsősorban a Belgrád–Újvidék–Szabadka tengely közelében fekvő, viszonylag kedvező életkörülményeket kínáló, gazdaságilag fejlett kommunák területén volt különösen feltűnő. Ugyanakkor a Tisza mellékén és a Bánság nagy részén többé-kevésbé stagnált vagy csökkent a szerbek lélekszáma. A tartomány 45 kommunája közül 33-ban abszolút többséget, 22-ben 70% fölötti részarányt képviselnek (a Szerémségben, Dél-Bácskában és a Bánság déli és középső részén). A 475 vajdasági településből 343 ma már szerb többségű. A szerbek aránya ma már csak a Tisza menti magyar etnikai tömb falusias (tanyasi) részein, a jelentősebb szlovák, ruszin nyelvszigetekeken és a Bánság román falusi térségeiben nem éri el a 90%-ot. A legtöbb szerb lakója elsősorban a jelentős körzet- és kommunaközpontoknak van: Újvidék (141 ezer), Pancsova (61 ezer), Nagybecskerek (56 ezer), Zombor (33 ezer), Nagyikinda (31 ezer), Mitrovica (31 ezer), Versec és Ruma (28–28 ezer).

A magyarányú elvándorlás és természetes fogyás ellenére a Vajdaságban 2002-ben 290 ezer magyar nemzetiségű lakost írtak össze (284 ezret magyar anyanyelvüként). Főként Északkelet-Bácska területén, hat kommunában (Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Bácostolya, Kishegyes és Csóka) képviselnek abszolút, kettőben (Szabadkán, Óbecsén) relatív többséget. A Tisza mellékén és a tartomány periferikus fekvésű területein még 81 olyan település lelhető fel, ahol a magyarok száma meghaladja a más nemze-

tiségüket. Arányuk 21 településen haladja meg a 90%-ot, 44-ben a 80%-ot, 50-ben a 70%-ot, 60-ban a 60%-ot, 73-ban az 50%-ot. A legnépesebb közösségeik túlnyomórészt a Tisza menti, magyar többségű, bácskai etnikai területükön találhatók (ezer főben): Szabadka (35), Zenta (15,8), Óbecse (11,7), Nagybecskerek (11,6), Újvidék (11,5), Bácsstopolya (9,6), Magyarkanizsa (8,8), Ada (8,7), Csantavér (6,6), Horgos (5,3) és Péterréve (5,2). Ehhez a magyar szállásterülethez kötődnek a Bánság északnyugati szegletében Törökkanizsa, Csóka, Hódegyháza, Padé és Szaján számottevőbb magyar közösségei is. A Bánság egyéb területein – a városokon (Nagybecskerek, Nagyikinda, Pancsova, Versec) kívül – már csak Torontáloroszin, Magyarcsernyén, Torontáltordán, Magyar-szentmihályon, Torontálvásárhelyen, Székelykeven és Ürményházán él nagyobb számban magyar lakosság. A bácskai magyar nyelvszigetek közül a Bácsstopolyához közeli református Bácskossuthfalva és Pacsér; a távolabbi Zombor vonzásában Nemesmilitics, Bezdán, Bácskertes, Szilágyi, Doroszló, Gombos, Bácsgyulafalva; Újvidék közelében Temerin és Tiszakálmánfalva a legjelentősebb.

HORVÁTORSZÁG MAI TERÜLETE

1918. december 1-jén jött létre a Szerb–Horvát–Szlovén (SHS) Királyság, melynek határait 1919 szeptembere és 1920 novembere között rögzítették. A megszálló szerb hatóságok a volt magyar területeken (pl. Baranya, Muraköz) azonnal megkezdték a magyar államiság minden nyomának felszámolását és a helybeli magyarok politikai, gazdasági tönkretételét. 1919. február 25-én elrendelték az 500 kat. hold feletti, túlnyomórészt magyar és német kézben lévő nagybirtokok nagy részének kisajátítását. Az „agrárreformnak” nevezett intézkedés nemzeti (magyar–német nagybirtokosság közvetlen, magyar parasztság, munkásság közvetett anyagi tönkretételére irányuló) és szociális (a délszláv, főként szerb lakosság földigényét kielégítő) célokat szolgált. A magyarokat szinte teljes egészében kizárták a földosztásból, ugyanakkor az elkobzott (pl. Eltz, Khuen-Belasi, Pejačević) nagybirtokokon dolgozott, immár munkanélkülivé vált, túlnyomórészt magyar munkásokat, béreseket, cselédeket, bérlőket elűldözték, hogy helyet csináljanak a szerb és horvát telepeseknek. Ennek következtében a vizsgált területen 1910 és 1931 között a szerb többségű települések száma 771-ről 832, a horvátoké 3143-ról 3201-re nőtt, a magyaroké pedig 139-ről 59-re, németeké 64-ről 57-re csökkent. Az állami telepítések nyomán a szerb etnikai tér kiterjedése 1931-ig különösen Dél-Baranyában, az Eszék–Vinkovci közötti területen és a Dráva-melléki járásokban nőtt meg. Az agrárreform által munkanélkülivé tett és elűldözött szlavóniai magyarok részben kivándoroltak (pl. Magyarországra, Németországba, Franciaországba, Amerikába), részben pedig a közeli nagyvárosokba költöztek, ahol gyökértelenné válva, egyes házasságokat kötve hamar feladták magyar identitásukat.

Az alapvetően megváltozott politikai helyzetet tükrözték az 1931-es jugoszláv népszámlálás eredményei is. A mai Horvátország területére vonatkoztatva, a 3 785 455 lakos közül a horvátok és szerbek aránya 69,8%-ra, illetve 16,8%-ra nőtt, míg a magyarok lélekszáma 69 671-re, részaránya 1,8%-ra csökkent. Az elmenekülés, kiutasítás, a korábban elmagyarosodottak (pl. németek, horvátok egy részének) disszimilációja, a (túlnyomórészt katolikus) magyar telepések utódainak fokozódó nyelvi asszimilációja,

elhorvátosodása miatt 1910-hez képest 1931-ben 43%-kal kevesebb magyart regisztráltak a mai horvát állam területén.

1941. április 10-én Zágrábban kikiáltották a Független Horvát Államot (NDH), ami Jugoszlávia felbomlását jelentette. Másnap, április 11-én a magyar csapatok bevonultak a gyakorlatilag senki földjévé vált, 1918-ban elszakított, relatív magyar többségű Dél-Baranyába és Bácskába. A kisebbségi sorsból ismét államalkotói státusba került dél-baranyai magyarok száma és aránya 18 648-ra, illetve 36%-ra nőtt a betelepülések és a német, horvát lakosság egy részének átállása miatt. Muraközben a magyar közalkalmazotti rétegek, fegyveres erők megjelenése, a városi horvát polgárság egy részének „statisztikai identitás-cseréje” következtében nőtt a magyarok száma 6334 főre, aránya 6,1%-ra.

A magyar hatóságok a horvát kisebbséggel ugyan előzékenyen bántak, de a stratégiai okok – az Olaszországgal való vasúti összeköttetés biztosítása érdekében magyar meg szállás alá került, túlnyomórészt horvát népességű Muraköz – miatt a horvát–magyar államközi viszony 1941 és 1945 között is rendkívül feszült maradt. Ennek következtében a szórványhelyzetben élő, politikailag és kulturálisan is elnyomott szlavóniai magyarság helyzete sem javult, sőt a partizánháború idején egyes területekről tömegesen kényszerültek elmenekülni. 1931 és 1948 között a magyarok száma a Pozsegai, Nasicei, Szlatinai járások területén 62,7%-kal csökkent.

A Független Horvát Állam területén, mely magában foglalta a történelmi Horvát-Szlavónországot, Bosznia-Hercegovinát és Dalmácia nagy részét is, a horvát usztasák az összlakosság 32%-át jelentő 1,8 milliónyi szerben véres revánsot vettek a horvátok két világháború közötti elnyomásáért. Az 1919 után létrejött szlavóniai szerb telepés falvak lakóit, 105 000 főt 1941 áprilisa és júniusa között a horvát hatóságok kitoloncolták. A szerbek eltávolításával párhuzamosan a horvát állam megkezdte a zagorjei horvátok szlavóniai telepítését.

A frontátvonulás ismét az etnikai szerkezetet átalakító, nagyarányú migrációs folyamatokat indított el. A közelgő Vörös Hadsereg és a jugoszláv (szerb) partizánalakulatok elől 1944 novembere és 1945 áprilisa között a jugoszláviai németek kb. 52%-a hagyta el szülőföldjét a német fegyveres erők kötelékébe sorozva, illetve menekültként, evakuáltként (Pauli, S. 1977: 259). A helyben maradt, vagyonától megfosztott német lakosságot gyűjtőtáborokba terelték, majd a túlélőket Németországba telepítették. Dél-Baranya (Drávaszög) területén az elmenekült, internált németek helyére 1945 és 1948 között számításaink szerint 10 323 horvát és 3858 szerb költözött, akik közül 8204 főt a horvát Földművelési Minisztérium telepített 1946 és 1948 között (Maticka, M. 1986). A volt német falvakba telepített horvátok többnyire a túlnépesedett horvát Zagorjéből, Muraközből, Szlavóniából, Dalmáciából, a szerbek jórészt Dalmáciából, Banovinából (Banijából) és Szlavóniából érkeztek. Szlavóniában az elmenekült, kitelepített németek, magyarok helyére (pl. Eszék, Vukovár, Verőce, Belovár környékére) tömeges horvát betelepítésre került sor, és visszatelepültek az 1941-ben elűldözött szerbek is.

Az 1948-as népszámlálás idejére a szerbek nagy háborús veszteségei, a krajina-i szerbek egy részének vajdasági áttelepülése, a németek, olaszok többségének, magyarok kisebb részének elmenekülése, kitelepítése miatt a mai Horvátország területén a népesség száma 3 779 858 főre, a szerbeké 545 ezerre, a magyaroké 51 ezerre, a németké 10 ezer főre csökkent, míg a horvátok aránya ezzel 78,7%-ra nőtt (1941: 70,4%). Az 1940-es évek végétől kezdve Horvátországban is megnőtt a társadalmi és térbeli

mobilitás. A nehéziparra alapozott, több százezer falusit a városokba vonzó gazdaság-fejlesztés jelentős városodást eredményezett, és a tradicionális paraszti társadalom, zárt etnikai (falu)közösségek fokozatos felbomlását idézte elő. A rohamosan növekvő népességszámú vonzásközpontokban a különböző nyelvű, nemzetiségű, vallású, új városi népesség nagyfokú keveredése, vegyes házassága megnövelte egyrészt a természetes nyelvi asszimilációt, másrészt pedig az etnikai öntudat elbizonytalanodását. Ezt a folyamatot jól tükrözte – különösen az 1970-es évektől – azok arányának a rohamos növekedése, akik nemzetiségi hovatartozásukat nem tudták (vagy akarták) meghatározni (1961: 0,4%, 1981: 8,8%). E népesség túlnyomó többsége egyszerűen csak „jugoszlávnak” nevezte magát, akik 1981-ben legnagyobb tömeget a kiterjedt vonzáskörzetű nagyvárosokban (Zágráb, Fiume, Eszék stb.), legnagyobb arányt (21–15%) viszont a rendkívül vegyes etnikumú körzetek városaiban, a jelentős ipari központokban (Vukovár, Eszék, Sziszek stb.) értek el (Žuljić, S. 1989: 142). A szocializmus idején a fokozódó etnikai identitásvesztés, „eljugoszlávosodás” elsősorban a nemzeti kisebbségeket sújtotta, akik közül 1948 és 1991 között a magyarok, csehek, szlovákok lélekszáma az 1948-as érték 44–55%-ára csökkent. A kivándorlás mellett hasonló okok miatt veszítették el az akkor még uralkodó nemzetnek számító szerbek 1971 és 1991 között 7%-ukat is. A főként horvátoknak kedvező telepítések és asszimiláció (elhórvátosodás) miatt 1941 és 1991 között a horvát többségű települések száma 3244-ről 3392-re nőtt, a szerbeké 797-ről 780-ra, a magyaroké 54-ről 15-re, a németeké 55-ről 0-ra, a cseheké 29-ről 16-ra, szlovákoké 6-ről 2-re csökkent.

Az 1991-es, utolsó jugoszláv népszámlálás időpontjában Horvátország 4 784 265 fős népességéből 78,1% vallotta magát horvát, 12,2% (582 ezer fő) szerb nemzetiségűnek. Az utóbbiak etnikai tere a vizsgált területen a 18–19. századihoz viszonyítva lényegesen nem változott (Lika, Észak-Kordun, Banija, a nyugat-szlavóniai Psunj és Papuk hegység vidéke). A többi nemzetiség együttes aránya ekkor még a 4%-ot sem érte el. Közülük a legnépesebbek az elmúlt évtizedekben főleg a városokba, a kikötőkbe bevándorolt „muszlim nemzetiségűek” (43 ezer), szlovének (22 ezer), albánok (12 ezer) és az őshonos magyarok (22 ezer), olaszok (21 ezer), továbbá csehek (13 ezer), ruszinok (6 ezer) voltak. A magyarok elsősorban Dél-Baranya keleti felében és néhány Eszéktől délre fekvő szlavóniai és nyugat-szerémségi faluban (pl. Kórógy, Szentlászló, Haraszi, Lacháza, Ójankovác, Apáti, Csák), a csehek főleg a nyugat-szlavóniai Daruvár és Grubisno Polje vidékén, a ruszinok pedig jórészt Vukovár környékén éltek.

Az imént vázolt etnikai térszerkezetet alaposan átformálta az 1991 tavaszán kirobbant szerb–horvát háború. A vészjósló eseményeket követően, 1991 augusztusában a Jugoszláv Néphadsereg (JNA), a felfegyverzett helyi szerb kisebbség és a szerbiai paramilitáns alakulatok elfoglalták Baranyát, Kelet-Szlavónia és a Nyugat-Szerémség nagy részét, Nyugat-Szlavóniában a főleg szerbek lakta, erdős, hegyvidéki területeket (Daruvár–Pakrac–Lipik vonaltól keletre), és megszilárdították a frontvonalat a krajina-i szerb–horvát etnikai határ közelében (Petrinja–Glina–Károlyváros–Otočac–Gospić–Obrovac–Zadar–Drniš). Augusztus közepéig Kelet-Horvátországból a harcok és az ellenségesnek tekintett csapatok elől kb. 100 ezer horvát, 40 ezer szerb és 10 ezer magyar menekült el. Kelet-Horvátország területén 2500 km² – 99 ezer horvát, 69 ezer szerb és 14 ezer magyar lakóhelye, a horvátországi magyar etnikai terület szinte teljes egésze – szerb-jugoszláv megszállás alá került. A szerb paramilitáns csapatok elől 1992

márciusáig – az 1991-ben magukat jugoszlávnak vallókkal együtt – a baranyai horvátok 68%-a (kb. 16 000 fő), a magyarok 23–42%-a (kb. 2000–5000 fő) menekült Magyarországra, illetve a horvát frontvonal mögé. A baranyai magyar menekültek számát illető bizonytalanság abból ered, hogy az 1991-es jugoszláv népszámlálás időpontjában csupán 8956 lakos merete akarta vállalni magyar nemzetiségét, míg becslésünk szerint a feltehetően magyar származású, magát „jugoszlávnak” vallókkal együtt számuk 12 000 lehetett. A horvátokat és magyarokat a kulcsfontosságú településekről és a leghevesebb harcok színteréről üldözték el legnagyobb számban (pl. Bellye, Dárda, Pélmonostor). Annak köszönhetően, hogy a magyar többségű falvak periferikus fekvésű területeken, a Duna közelében helyezkednek el, etnikai összetételük – egy-két kivételtől (pl. Bellye, Kiskőszeg) eltekintve – 1992 márciusáig nem változott meg hátrányosan, és nem került sor számottevő szerb betelepítésre.

Az 1995. évi sikeres horvát hadműveleteket követően az elmenekült magyar lakosság visszatérése rendkívül vontatottan haladt a helybeli katasztrofális gazdasági viszonyok (pl. lerombolt, kirabolt ingatlanok, munkahelyek, oktatási intézmények hiánya), sok esetben a lakásaikba beköltözött szerb menekültek jelenléte, számos, nehezen érthető bürokratikus akadály miatt, illetve annak köszönhetően, hogy 1991 végi elmenekülésüket követően többségüknek sikerült a biztonságot, kedvezőbb életkörülményeket kínáló Magyarországon beilleszkednie, egzisztenciát teremtenie.

A vázolt háborús időszak során az ország népessége 7,2%-kal csökkent ugyan, de az államalkotó nemzet, a horvátok 6,4%-kal lettek többen (arányuk 78,1%-ról 89,6%-ra nőtt az ország népességén belül). Az ország népesedési térszerkezetét ez időszakban a fentiekben vázolt, óriási méretű migrációk formálták alapvetően. Az elmenekült, elűzött szerbek helyét – a kedvezőbb forgalmi fekvésű helyeken – többnyire belföldi és Bosznia-Hercegovinából származó horvát menekültek foglalták el. A szerbek száma az említett országos (65,3%-os) fogyásnál kisebb mértékben csupán a Horvátországhoz később (1998-ig) békés úton visszakért, horvát–szerb határ menti megyékben csökkent (Vukovár-Szerém megyében –30,4%-kal, Eszék-Baranya megyében –49,7%-kal).

A horvát Állami Statisztikai Hivatal (DZS) a 2001. március 31-i népszámlálás időpontjában 4 437 460 állandó lakost tartott nyilván a Horvát Köztársaság területén, akik közül csupán 4 020 025 tartózkodott állandó lakóhelyén. Az állandó népesség 89,6%-a horvátnak, 8,4%-a a nemzeti kisebbségekhez tartozónak vallotta magát, míg 2% nem nyilatkozott nemzetiségi hovatartozásáról. Az 1991-es adatokhoz viszonyítva a legfőbb változások hátterében a szerbek több mint felének távozása, eltávolítása és a nemzeti öntudat erősödése áll.

A háborút a szerbek a legnagyobb számban a Szerbiával (Dunával) határos, horvát fennhatóság alá legkésőbb (1998-ban) visszatérő keleti területeken tudták átvészelni (Vukovár-Szerém és Eszék-Baranya megyékben 32 és 28 ezer szerb). A háború következményeként a krajina és nyugat-szlavóniai megyék szerb lakóik 60–75%-át elvesztették. Etnikai területük korábbi egysége keleten leginkább az Eszék–Vinkovci–Vukovár közötti területen maradt meg.

A vizsgált terület második legnagyobb őshonos kisebbsége, a magyarság 2001-ben nemzetiség szerint már csak 16 595, anyanyelv szerint 12 650 főt számlált (1991-ben 22 355, illetve 19 684 magyar). A magyarok száma 1991 és 2001 között nemzetiség

szerint 25%-kal, anyanyelv alapján 36,5%-kal csökkent. Az elmenekülés, természetes fogyás és asszimiláció által sújtott magyarok fogyása ez időszakban a legkisebb (20–30%-os) mértékű Eszék-Baranya megyében volt, míg a szlavóniai megyékben (pl. Belovár-Bilogora, Vukovár-Szerém) fogyásuk átlagosan 30–40%-os volt. Ez utóbbi területeken a túlnyomórészt szórványban élő magyarok nyelvi beolvadása már megdöbbentő mértéket öltött. 2001-ben a nyugat-szlavóniai Belovár-Bilogora megye területén a magyar nemzetiségűeknek már csak negyede nyilatkozott úgy, hogy anyanyelve a magyar. A magyarok többsége (71%-a) a középkori magyar gyökerekkel rendelkező Dél-Baranyában és Kelet-Szlavóniában él, ahol – a háborús pusztítások, óriási munkanélküliség, migrációk ellenére – lélekszámuk az elmúlt évtizedben sokkal kevésbé (–21,7%) fogyott, mint az ország többi területén (–30,9%), ahol szórványokban, hatalmas nyelvi asszimilációs nyomás alatt élnek. A Drávaszög (Dél-Baranya) területén az 1991-ben még 8956 főnyi magyar közösség lélekszáma az 1992-es szerb összeírás idejére 6926-ra csökkent, majd 2001-ig a rendkívül szerény visszaköltözés miatt 7114-re változott. A magyarok elmenekülése a háborús időszakban a Drávaköz területén inkább az északi, az udvari magyar határátkelőhelyhez legközelebb eső, sokszor a sokáccal (horvátokkal) vegyesen lakott falvakban (pl. Kisköszeg, Darázs, Hercegmárok, Nagybodolya) volt a legnagyobb mértékű (–25–40%). A létszámcsökkenésük ellenére és a szerbek tömeges elköltözésének köszönhetően a magyarok dél-baranyai aránya 16,5%-ról (1991) 16,7%-ra (2001) nőtt, míg a nagyarányú szerb–horvát helycsere miatt e területen (a történelem során először) a horvátok abszolút (55,6%-os) többségbe kerültek. Az olykor katasztrofális fogyás ellenére a magyar többségű települések száma (15) nem csökkent. Ez utóbbi – a jelentős horvát betelepítés elmaradása mellett – annak is köszönhető, hogy az 1991-ben a szerb–horvát frontvonal közelében pusztuló kelet-szlavóniai magyar falvak újjáépítéséhez a magyar állam nagymértékben hozzájárult, segítve az elmenekült őshonos magyarság visszatelepülését.

Ez időpontban, a vizsgált területen 582 település volt, ahol legalább egy magyar élt. Közülük 46-ban számuk meghaladta az 50, 28-ban a 100, 7-ben az 500 főt. A legnépesebb magyar közösségek ekkor a következő településeken éltek: Eszék (1035 fő), Zágráb (805 fő), Pélmonostor (804), Vörösmart (682), Laskó (658), Csúza (510), Dárda (507), Kisköszeg (488), Kopács (481), Szentlászló (476), Várdaróc (423), Kórógy (368) és Vukovár (361). A magyarok arányukat tekintve 194 településen érték el legalább az 1%-ot, 65-ben az 5%-ot, 43-ban a 10%-ot, 22-ben a 20%-ot, és 9-ben arányuk 50% feletti volt. A legmagyarabb településnek a baranyai Sepse és Újbezdán számított 90% feletti magyar arányával. Csúzán a magyarok aránya 80,2%, Kopácson, Laskón, Nagybodolyán, Kórógyon és Vörösmarton 70–80% közötti volt. A magyarok aránya általában a vizsgált településeken csökkent, de helyenként (pl. a Drávaszög nyugati felében) a szerbek távozása és a horvátok kisebb mértékű visszaköltözése miatt számottevően nőtt.

A MURAVIDÉK MAI TERÜLETE

Az első világháborút követően a jugoszláv csapatok 1919. augusztus 12–13-án vették birtokba a Muravidéket, amelyet a trianoni békeszerződés (1920. június 4.) csatolt

véglegesen a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz (Göncz L. 2000: 45). Az új államhatár lezárása, a történelmi szlovén tartományok felé, a Murán átívelő hidak hiánya miatt ez a terület valóságos gazdasági kelepcébe került. A hatalmváltás a magyar közalkalmazottak, rendfenntartó erők, a magyar államisághoz ragaszkodók távozását, szlovén hivatalnokok, szerb és horvát katonaság idevezénylését, a kétnyelvűeknek az új államhatalom elvárásainak megfelelő identitásváltását, elszlovénesedését eredményezte. Ennek következtében a muravidéki magyarok száma és aránya az 1921-es jugoszláv népszámlálás szerint már 14 065 főre, illetve 15,2%-ra csökkent. Az új államhatalom a két világháború között a széles körű magyarellenes propaganda keretében a helybeli szlovén népesség etnikai identitásának megerősítésére, a határvidék magyar etnikai jellegének fellazítására törekedett. Ez utóbbi, a Magyarországtól Jugoszláviához csatolt összes területre jellemző törekvés leglátványosabban a jugoszláv földreform során nyilvánult meg. A Földreformügyi Minisztérium 1921. szeptember 5-i rendelete alapján az elkobzott (túlnyomórészt magyar) nagybirtokokból csak szerb, horvát vagy szlovén kaphatott földtulajdont (Kovács A. 2004: 153, 223). A muravidéki magyar etnikai tér nagy részére kiterjedő, korábbi Esterházy-uradalom területére túlnyomórészt az Olaszországhoz került területekről elmenekült és muravidéki szlovéneket (1305 főt) telepítettek, akik az alábbi településeken hozták létre kolóniáikat: Petesháza (1921–1924), Benica (1922), Lendvahosszúfalu (1922–1934), Pincemajor, Zalagyertyános, Lendvahídvég (1925), Kámaháza (1931) (*Krajevni leksikon* 1980: 94, 101, 109–111; Kovács A. 2004: 235–308). Az 1921–1931-es népszámlálások közötti időszakban azokban a falvakban, ahol volt még kiosztásra váró földbirtok, a föld nélküli magyarok tömegesen kényszerültek eredeti identitásuk megtagadására, és vallották magukat szlovénnek. Ezek után nem meglepő, hogy 1931-ben a Muravidéken már csak 7607 olyan lakos volt, aki mindenáron kitartott magyarsága mellett. Ugyanakkor a magyar többségű települések száma 15-re csökkent (1910-ben 33). Az Alsólendva környéki, a földreformból kizárt magyar földnélküliek és a kedvezőtlen természeti adottságú, dombvidéki, kis szlovén falvak népessége egyre nagyobb tömegben vándorolt ki főleg Dél-Amerikába, Franciaországba és Németországba.

A második világháború idején, Jugoszlávia felbomlása során a német hadsereg 1941. április 6-án elfoglalta a Muravidéket, amelyet – három határ menti, a Német Birodalomhoz csatolt német falu (Kismáriahavas, Határfalva, Gedöudvar) kivételével – 1941. április 16-án átadott Magyarországnak. A visszatért muravidéki terület ezt követően 1945. április 3-áig tartozott ismét Vas és Zala vármegyékhez. Az államhatalom ismételt megváltozásával együtt járó magyar–szlovén népcsere, migráció, a magyarul is tudó városi és nyelvhatárközeli szlovének többségének elmagyarosodása, a bizonytalan identitásúaknak az új helyzetben magyarrá válása miatt az 1941-es népszámlálás idején a Muravidék akkori 83 787 főnyi lakosságából 20,1% (16 852 fő) vallotta magát magyar, 76,4% szlovén anyanyelvűnek. A magyar többségű települések száma 28-ra nőtt. A vidék két járási székhelyén, Muraszombaton és Alsólendva mai területén a magyar anyanyelvűek aránya 39,8%-ot, illetve 91,2%-ot ért el. A későbbi évek folyamán – a háborús veszteségeken kívül – a szlovének lélekszáma 581 idegen telepesnek 1942. júniusi, Sárvarra történő internálása, a magyaroké pedig az elmagyarosodott, főként Alsólendván és Muraszombaton élt izraelita vallásúak (1941: 366 fő) 1944-es, náci haláltáborokba történt deportálása miatt csökkent némiképp (*Miért?* 1998: 34–41).

Az 1945 áprilisában lezajlott újabb hatalomváltás az államhatalomhoz kötődő rétegek ellentétes irányú magyar–szlovén migrációja, az internált szlovének visszatérése, a főként az 1945. június–júliusi, reváns jellegű deportálásokkal megtizedelt magyarok félelme, a szlovénül is tudó magyarok többségének identitásváltása miatt az 1948-as jugoszláv népszámlálás időpontjában a Muravidék lakóinak csupán 10,8%-a (10 246 fő) merte magát magyar nemzetiségűnek vallani. A béke első éveiben különösen átforgalmazták a határvidék és az itteni magyarság legfontosabb centrumának, az e tekintetben szimbolikus jelentőségű Alsólendvának az etnikai arculatát, amelynek jelenlegi területén a magát magyarnak vallók aránya 1948-ban már csak 37,6%-ot ért el (1941: 91,2% magyar). 1945 után elnemzetlenítő, „jugoszlávossító” nemzetiségi politika érvényesült, amely állandóan szította a magyarok kisebbségi, gyökértelenségi érzését (Mirmics K. 1970: 83–99). Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az 1970-es évektől a fiatal muravidéki magyarok körében tömeges jelenséggé váltak a túlnyomórészt szlovén gyermekeket eredményező magyar–szlovén vegyes házasságok (Göncz L. 2003: 152). Az 1940-es évek végétől kibontakozó szocialista iparosítás, urbanizáció következtében a megrendült identitású magyar népesség, munkahelyet keresve, növekvő mértékben hagyta el őshonos településterületét, és szóródott szét a szlovén többségű, muravidéki vagy távoli, belső-szlovéniai területeken. Az 1948 és 1991 közötti időszakban, a Murától nyugatra fekvő, belső-szlovéniai területeken élő magyarok száma 195-ről 971-re nőtt. Az előregedés, elvándorlás (pl. külföldi vendégmunka) és a felgyorsult természetes asszimiláció miatt az itteni magyar nemzetiségűek 1948 és 1991 között lélekszámnak negyedét elvesztették.

1991 és 2002 közötti időszakban az egyre inkább előregedő muravidékiek száma a növekvő természetes fogyás és az elvándorlás miatt 8,4%-kal csökkent. A legsúlyosabb (10%-nál is nagyobb) demográfiai veszteség a magyarlakta határvidéket és az aprófalvas, szlovén dombvidék (Goričko) falvait sújtotta. A magát szlovén nemzetiségűnek vallók száma a szuburbanizáció által érintett, migrációs nyereséggel rendelkező területeken és az egyre inkább elszlovénesedő magyarlakta falvakban (Alsólendva vidékén és Örihodoson) volt különösen számottevő. Ez időszakban, az itteni magyarok anyanyelv szerint 19,2%-kal, nemzetiségi szempontból 29%-kal lettek kevesebben. A magyar–szlovén kétnyelvűségéből egyre inkább szlovén egynyelvűekké váló magyarok hanyatló etnikai identitása következtében 6 falu (Örihodos, Pártosfalva, Csekefa, Hármasmalom, Zalagyertyános, Petesháza) vált 2002-ig szlovén többségűvé. Ennek eredményeként a magyarok körében a saját etnikai többségű településen élők aránya 74,7%-ról 53%-ra zuhant. A magyarok számának és arányának csökkenése az elmúlt évtizedben különösen Örihodos és Kapornak esetében volt szembeötlő (50%-os), aminek hátterében a szomszédos szlovén falvakkal azonos evangélikus vallás, a magyar lelkész hiánya és a régebbi keletű magyar–szlovén kétnyelvűség is állhat. Ugyanakkor a közeli Szécsiszentlászló és Kisszerdahely magyar jellegének nagyobb mérvű megmaradásában a helybeli többségi, református felekezetnek is nagy szerepe van.

A független Szlovénia első, 2002-es népszámlálása szerint a Muravidék népességszáma 82 359-re, azon belül a szlovén nemzetiségűek aránya 85%-ra, a magyaroké 6,6%-ra, a horvátoké 1,1%-ra csökkent. Az általános, de a magyar kisebbséget nagyobb mértékben érintő „elnemzetietlenedési” folyamat eredményeként azok aránya, akik nem nyilatkoztak nemzetiségükről, meghaladta az 5,2%-ot (egyes magyarlakta telepü-

léseken – pl. Alsólakos, Völgyifalu, Domonkosfa, Kisfalu, Petesháza, Alsólendva – a 10–15%-ot). A népesség anyanyelv szerint megoszlása (86% szlovén, 8% magyar, 1,8% horvát) 1991-hez viszonyítva a nyelvi elszlovénesedés folytatódását mutatja.

A Muravidéken a legtöbben (70-71 ezren, a népesség 85-86%-a) az államalkotó nemzethez tartozónak, szlovénnek vallják magukat. A terület 176 települése közül 159-ben a lakosság többsége ma már szlovénnek számít. A muravidéki szlovének 73,6%-a az alföldi jellegű területeken (Ravensko, Dolinsko) él, ahol a legnépesebb közösségeik is fellelhetők: Muraszombat (10 837 szlovén), Belatinc (2104), Alsólendva (1982), Adorjánfalva (1545), Barkóc (1475), Bántornya (1443), Battyánfalva (1388). Az 1910-ben még a muravidéki szlovének 46%-ának otthont adó északi, aprófalvas, elmaradott dombvidéki terület (Goričko) 1910 és 2002 között (többnyire evangélikus) szlovén lakosságának 40%-át elvesztette, ugyanakkor a vidék elsődleges központja, Muraszombat népessége 4,5-szeresére duzzadt.

A túlnyomórészt a magyar–szlovén határzónában élő magyarok száma 2002-ben nemzetiség szerint 5429 főre (6,6%-ra), anyanyelv alapján 6609-re (8%-ra) csökkent (1941: 16 852 magyar, 20,1%). A magyar etnikai tér természetes vonzásközpontjában, Alsólendván él ma is a legnépesebb közösségük (696, illetve 880), mely nemzetiség szerint a város lakosságának 20,5%-át, anyanyelv szerint 25,9%-át teszi ki (Alsólendva mai, szűkebb értelemben vett területén, 1941-ben, a népességnek még 91,2%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek). Alsólendván kívül a legtöbb magyar lakója Dobronaknak (500), Csentevölgynek (400), Lendvahosszúfalunak és Petesházának (300-300) van. 2002-ben még 17 muravidéki falu volt magyar többségű.

AZ ŐRVIDÉK MAI TERÜLETE

Az első világháborút követően a Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződésben (1919) Ausztriának ítélték korábbi szövetségesének, Magyarországnak nyugati, többségében német nyelvű népesség lakta területeit. Ezek közül – a Magyarországnak kedvező soproni és Pinka-völgyi népszavazást (1921) követően – „csupán” az Őrvidék jelenlegi területe került véglegesen osztrák fennhatóság alá. A hatalomváltás után az Ausztriához került területről a magyar közalkalmazottak tömegesen költöztek át az új magyar államterületre. A nagyarányú áttelepüléseknek köszönhetően a magyar anyanyelvűek száma 1920 és 1923 között több mint 10 ezer fővel, 39%-kal csökkent. A csökkenés elsősorban a szórványban élő magyarokat sújtotta, míg az őslakos, őrségi falvak magyarsága csupán néhány száz fővel lett kevesebb. Az elvándorlás, a kivándorlás a német és horvát ajkú népesség tömegeit is érintette. 1921 és 1935 között 22 466 őrvidéki keresett új hazát Amerikában (Homma, J. K. 1951: 377). A kivándorlás és statisztikai számbavételi manipulációk (pl. 6507, jórészt magyar és horvát nyelvű cigány önálló etnikai kategóriába történt sorolása) következtében az 1934-es osztrák népszámlálás időpontjára az őrvidéki magyarok és horvátok száma 50–100 évvel korábbi szintre zuhant.

Ausztria német bekebelezése (1938. március 12–13.) után azonnal megindult a területéről a 3200 főnyi zsidó és a 7-8 ezres cigány népesség elűzése, koncentrációs táborokba hurcolása (Gold, H. 1970; Steinmetz, S. 1966). Az egyházi horvát és magyar iskolák

bezárásával párhuzamosan a náci politika a horvát és magyar nyelvet jóformán a családi élet területére szorította vissza. Jelentős tudati változás következett be az egyre inkább kétnyelvűvé váló fiatal magyar és horvát generációk tagjai körében, akik az új, fasizált társadalmi közhangulat következtében egyre inkább szégyellték anyanyelvüket. Ilyen körülmények között az 1939-es német népszámlálás időpontjában az Őrvidéket is magában foglaló Alsó-Duna és Stájerország tartományok területén a horvátok és magyarok közül mindössze 17 444, illetve 2076 fő merte eredeti etnikumát bevallani (Baumgartner, G. 1989; Veiter, Th. 1970: 225, 251).

A második világháború után a Jugoszláviában és Magyarországon lezajlott kommunista fordulat egyre nehezebb helyzetbe hozta az őrvidéki horvátokat és magyarokat, hiszen az „odaáti” események miatt a „horvát”, „magyar” és „kommunista” szavak az osztrák közvélemény szemében sokszor szinonimákká váltak (Henke, R. 1988). Az 1951-es osztrák népszámlálás idején elsődleges nyelvükként már csak 30 599-en tüntették fel a horvátot és 5251-en (1934-hez képest feleannyian) a magyart. Az osztrák államszerződés megkötését és a megszálló szovjet csapatok kivonulását (1955) követően kibontakozó osztrák gazdasági konjunktúra, iparosítás, falu-város migráció idején a mezőgazdasági termeléssel felhagyó horvátok és magyarok többsége szülőfaluján kívül, ipari központokban, német nyelvi környezetben talált munkát, és költözött el vagy vált ingázóvá, ami a fiatal horvát és magyar generációk esetében fokozatos nyelv- és kultúracserét eredményezett. Az 1956-os magyar forradalom elbukását követő nagy emigráns tömeg egy részének itteni letelepülése alig gyarapította a helybeli magyarok létszámát. A felgyorsult nyelvi asszimiláció, a kedvezőtlen demográfiai folyamatok (előregedés, természetes fogyás) és a fokozódó elvándorlás következtében a magyar köznyelvet beszélők száma és aránya az 1971 és 1981-es népszámlálások között 5673-ról 4147 főre csökkent. Az 1980-as években Magyarország imázsának javulása, majd a rendszerváltozás, a „vasfüggöny” lebontása, a szabad határátkelés, a magyar nyelv ismét „hasznosság” válása pozitív hatást gyakorolt az őrvidéki magyarok identitására, aminek eredményeként 1981 és 1991 között a magyar köznyelvűek száma 63%-kal (6763 főre) nőtt.

Az 1991 és 2001 közötti időszakban a tartomány népessége – az 5993 fős természetes fogyás ellenére – 6689 fővel gyarapodott, ami egyértelműen a 12 682 főnyi vándorlási nyereségnek volt köszönhető. A népesség térbeli eloszlását belső forrásokból a szuburbanizációs migráció (a városi népességnek a városkörnyéki falvakba való kiköltözése), külső forrásokból a vendégmunkások, menekültek (főleg magyarok, szerbek, horvátok, bosnyákok, törökök) beköltözése módosította. A vándorlási nyereség következtében főleg a leginkább fejlett északi, Kismartonhoz, Bécshez, Bécsújhelyhez közeli területek népességszáma nőtt. Az Őrvidék középső és déli tájain jelentős migrációs többletet könyvelhettek el az 50-es főút és az A2-es autópálya közelében fekvő települések és a járási székhelyek is. A tartomány őshonos nemzeti kisebbségeinek az 1990-es években felgyorsult beolvadása következtében az őrvidéki horvátok száma 1991 és 2001 között 15%-kal, a Felsőöri járás osztrák állampolgárságú magyarjainak száma 21,4%-kal fogyott. Ugyanakkor az anyaországi utánpótlás következtében a külföldi horvátok száma ez idő alatt több mint hétszeresére, a külföldi magyaroké 8,2%-kal nőtt. A külföldi magyarok szerényebb mértékű növekedéséhez tudni kell, hogy az 1991-ig bevándoroltak tízéves ausztriai tartózkodás után 2001-re már megkapták az osztrák állampolgárságot (Baumgartner, G. 2003: 163).

A magát német nyelvűnek valló népesség száma az össznépességnél elmondottak szerint változott. A horvát és magyar etnikai területen az asszimilációnak, nyelvi „elnémetesedésnek” köszönhetően átlagosan 10–30%-os lélekszám-növekedésük is megfigyelhető volt. Ez utóbbi horvát- és magyarlakta területeken arányuk 4–15 százalékponttal nőtt.

A horvát nyelvűek csupán külföldi utánpótlásuknak köszönhetően tudták tíz évvel korábbi lélekszámukat megőrizni, míg az őshonos örvidéki horvátok több mint 16%-os veszteséget szenvedtek el ez idő alatt. Lélekszámuk csökkenésének mértéke a 20%-ot is meghaladta a Kőszegi-hegység déli előterének félreeső fekvésű kis falvaiban. Az asszimilációnak köszönhetően fő településterületeiken helybeli arányuk gyakran 10 százalékponttal is csökkent.

A főként Magyarországról és Erdélyből bevándorolt magyarok elsősorban a Bécs-hez közeli, fejlett északi területek járási székhelyein (Kismarton, Nagymarton, Nezsider), azok környékén és a Hegyeshalom–Bruck közötti autópálya övezetében keresték megélhetésüket. Soprontól délre csupán a határátkelőhelynek számító, jelentős idegenforgalmi munkalehetőséggel is rendelkező Locsmánd és Rohonc magyar közössége nőtt számottevően. A nagyszámú magyar vendégmunkásnak otthont adó Felsőpulya esetében mindez a helybeli, őshonos magyaroknak a felső-őrségiekhez hasonló felgyorsult természetes fogyása, asszimilációja miatt nem mondható el. A fentiekben említett településeken a jelentős vándorlási nyereség miatt a magyarok aránya stagnált, illetve enyhén nőtt. Ugyanakkor az elöregedéssel, természetes fogyással, a lassan a végéhez közelítő asszimilációval összefüggésben a hajdani magyar határőr-településeken a magukat magyar nyelvűeknek vallók aránya 1991 és 2001 között tetemesen csökkent (Alsóőr: –15,6 százalékponttal, Őrisziget: –11,6 százalékponttal, Felsőőr: –8,1 százalékponttal).

A 2001. május 15-i osztrák népszámlálás időpontjában a tartomány területén 277 569 személyt írtak össze, akik közül 242 458 lakos (87,4%) vallotta magát német, 19 778 (7,1%) horvát és 6641 (2,4%) magyar köznyelvűnek. A német nyelvűek 99%-a, a horvátok 87,2%-a, a magyarok 70,8%-a rendelkezett osztrák állampolgársággal. Az elöregedő, asszimilálódó őshonos lakossággal szemben egyre nagyobb szerepet játszanak az elmúlt évtizedekben, főként gazdasági okok miatt bevándorolt horvátok és magyarok.

A tartomány domináns, német nyelvi közösségének lélekszáma (242 458) főként a horvát és magyar asszimilánsoknak köszönhetően 1991 óta nőtt ugyan, de aránya a lakónépességben belül a külföldiek folytonos betelepülése miatt 87,4%-ra csökkent. A terület 323 települése közül már 298 német nyelvi többségű, és csupán két horvát faluban nem éri el a németek aránya a 10%-ot.

A 19 778 horvát közül csupán 16 283-an, az örvidéki horvát nyelvet beszélők rendelkeznek az 1976-os osztrák népcsoporttörvény alapján kollektív kisebbségi jogokkal. A volt Jugoszlávia területéről történő folyamatos bevándorlás eredményeként az itteni horvátok lélekszáma az őshonos horvát népesség felgyorsult fogyása, elnémetesedése ellenére enyhén növekszik. Az 1991-ben még 27 falura kiterjedő horvát többségű terület 2001-ben 23-ra zsugorodott. Etnikai egységét elsősorban a Felsőpulyai járás periferikus részein fekvő horvát falvaknak sikerült megőriznie.

A nagyarányú bevándorlás ellenére az őrvideki magyarság száma fokozatosan csökken, amiért elsősorban az őshonos, 38%-ban 60 évnél idősebb magyarok rohamos természetes fogyása és elnémetesedése felelős. A magyarok aránya Őriszigeten és Alsóőrött már csak 70–71%-os, míg Felsőőr és Felsőpulya járási székhelyeken már 18–21%-ra csökkent. Az ottani magyaroknak már csak 37%-a él a hajdani nemesi jogállású határőr-településeken. A legnépesebb közösségeiket Felsőőrön (1164), Felsőpulyán (603), Alsóőrön (517) és Őriszigeten (193) találjuk. Az északi területeken, ahol az újonnan betelepülteknek köszönhetően fokozatosan (1991 és 2001 között 18%-kal) nőtt a magyarok száma, a legtöbben Kismartonban (281) és Boldogasszonyon (209) vallották magukat magyar nyelvűnek.

KULTURÁLIS RÉGIÓK ÉS ETNIKAI, NÉPRAJZI CSOPORTOK

BEVEZETÉS

A hazai etnográfia a magyarságon belül számos táji csoportot különböztet meg, és azokat többnyire az etnikai csoport, néprajzi csoport, táji csoport, népcsoport névvel illeti. Meglehetősen gyakori, hogy a szerző a különböző kulturális jelenségek földrajzi elterjedtségét is egyes táji csoportok említésével, felsorolásával körvonalazza, anélkül hogy a térségi határok pontosabb kijelölésére törekedne: például X vagy Y kalendáris szokás ismeretes a moldvai és a gyimesi csángóknál, itt-ott a keleti székelységnél is, Z hiedelemlelénnyel vannak adatai a palócok, a mátyusföldiek, az őrségiek és az ormánságiak köréből.

A magyar néprajzi tájak, csoportok felfedezése egybeesett az etnográfia mint önálló szaktudomány kialakulásával. Első nagy hulláma a 19. század első felében bontakozott ki, amikor a nemzeti karaktert és a régi magyar hagyományokat kereső, tudós hajlamú kutatók – Herder hatására – az adózó nép, a jobbágyság felé fordultak. A történeti Magyarország nem magyar ajkú népeinek, életviszonyainak, népnyelvének s még inkább népköltészetének a megőrzése nem maradt el a magyar köznép iránti érdeklődés mögött, hanem esetenként meg is előzte azt (Paládi-Kovács A. 2006a: 7). *A Palótság Esmértetése különbféle tekintetben* című pályátételt 1817-ben – az akkor alapított *Tudományos Gyűjteményben* (I. 114–116) – az alábbi szerkesztői megjegyzéssel hirdették meg: „Sokan tréfára fogják venni a dolgot s előre kinevetik ezen Jutalom tételt, de a tudatlanságon szánakodni lehet, mert ezek nem tudják, hogy a Szepesi Németeknek és az Erdélyi Szászoknak már Idiotikonjuk [tájszótáruk] vagyon, nem tudják, hogy az, amit tréfának, nevetségnek tartanak, nagy és fontos igazságokra és következtetésekre vezethet.” Ehhez tudni kell, hogy a szepességi nyelvjárásról Genersich János és Rummy Károly a *Zeitschrift von und für Ungern* V–VI. kötetében, már 1804-ben bőven értekezett.

1819-ben közölte a *Tudományos Gyűjtemény* Szeder Fábian díjnyertes pályaművét (*A' Palóczok* címen), mellyel elnyerte a 12 aranyat. E mű első mondata már tartalmazza a népcsoportkutatás további programját is: „Nemzetünk bővebb ismerete végett szükséges volna hazánknak minden tájabeli nevezetesebb népeit egyenként szemre vennünk, és azoknak valamennyi különösségeit feljegyezniünk” (Szeder F. 1819: 6). A dolgozat mintegy kétharmad részében a palóc nyelvjárási sajátosságokat mutatja be, de egyharmada a hagyományos falusi építkezés, a viselet, a szokások és a népi játékok leírását nyújtja. Ez volt az első publikáció, amely valamely magyar népcsoport és

nyelvjárás jellegzetességeit kívánta megragadni, s mint ilyen, mintát adott hasonló népmertetések megírásához.

Hatása felfedezhető a népnyelv további kutatásában, így pl. Hollók Imrének a gömőri barkókról, Pländer Ferencnek Göcsejről írott munkájában; Kővári László pedig még 1842-ben is reá hivatkozva sürgeti a székely nyelvi sajátságok búvárlatát a *Székelyhonról* címen megjelent munkájában (139. lap): „Vannak más sajátságai is [ti. a székelyeknek], melyekért egy nyelvbúvár nyereséggel töltené itt napjait. Vagy mért ne kelhetne a székelek közül is egy, ki mint Szeder Fábán a palóc ejtésre, figyelmetessé tegye a magyar világot.” Jogos tehát az a megállapítás, miszerint a palócoknak és a Szeder Fábánét utánzó népleírásoknak a reformkor idején „nagy divatja” támadt. Vörösmarty, Bugát Pál, később Petőfi, Arany, Reguly tett utakat Heves, Borsod, Gömör tájaira azért, hogy az ottani népről, népnyelvről benyomásokat szerezzen (Tálas I. 1949: 4–5; Kősa L.–Filep A. 1975: 10–11; Paládi-Kovács A. 1985a: 10).

A 19. század etnográfiaja mindenütt a népcsoportra jellemző sajátosságokat, specifikumokat kereste a terepen. A köznépnél remélte megtalálni az elveszettnek hitt régi hagyományokat, a krónikákból, az írott forrásokból hiányzó múltat, az őseposz és az „ősvallás” maradványait. Felfogásában a „népi” már-már a „régí” szinonimájává vált. A tudományos érdeklődés mellett számolnunk kell a romantika írói világának felfogásával, Dugonics András és a reformkorban megerősödő irodalmi népiesség hatásával is (Horváth J. 1927). A magyar tájak, népcsoportok felfedezésének első szakaszáról megállapítható, hogy a 19. századi leírások túlnyomó többsége megmaradt az empiriák szintjén, hangvételük patriarchálisan népies. A szerzők többsége a nép között élő papi ember, kevesebb a jegyző, tanár, diák, orvos, ritkán akad egy-egy földbirtokos, gazdatiszt közöttük. Ez az egyenetlen táj- és népleírás-mozgalom mégis jól kimutatható hatást gyakorolt a kortárs magyar irodalomra, sőt a leíró statisztikai, országismereti művek szerzőire és általuk a hazai közgondolás formálódására is.

A népek származási, nyelvi, társadalmi, kulturális, földrajzi, történeti tagozódását kifejező fogalmak, szavak egyik része a régi görögből, latinból került a magyarba és a legtöbb európai nyelvbe. Ezek és a belőlük sarjadó szavak értelmezése nem függetlenedhet a nemzetközi tudományosság és a társtudományok gyakorlatától. Az idők folyamán egyes szavak jelentése változik, köznyelvi jelentése lényegesen eltér az eredetitől, illetve a tudományos szóhasználatától. Ezt látva vetette fel Barabás Jenő azt a javaslatot, hogy az *etnikai csoport* megjelölést a népen belül eltérő származással megkülönböztethető csoportok (pl. kun, jász, székely, palóc) számára kellene fenntartani. Ezzel szemben a *néprajzi csoport* a táji, kulturális sajátságokkal rendelkező csoportok (pl. hajdúk, matyók, poták, sárköziek, őrségiek stb.) megnevezésére szolgálhatna (Barabás J. 1958: 26). A *Magyar néprajzi lexikon* végül is a két kifejezést azonos jelentésű, egymásnak pontosan megfelelő szinonimának tekinti. Meghatározása szerint a néprajzi csoport „egy népen belüli alegység, amelyet vagy sajátos történeti hagyománya, kultúrája, életmódja, társadalmi szervezete vagy nyelve környezetétől elkülönít” (MNL 4: 7–8).

A latin *ethnica* a 'nép, nemzetség' jelentésű görög *ethnos* szót közvetítette az európai nyelvekbe, köztük a magyarba. A görög *ethnos* egységét Hérodotosz „a vér és nyelv, az istenek és a szent helyek, az áldozati ünnepek és az életmód közösségében” jelölte meg (*Hérodotosz könyvei* VIII. 144; Szűcs J. 1972: 33). A tárgykör orosz kutatója az *ethnosz* fogalmáról megállapította: „legáltalánosabban és a legszűkebb értelemben véve az et-

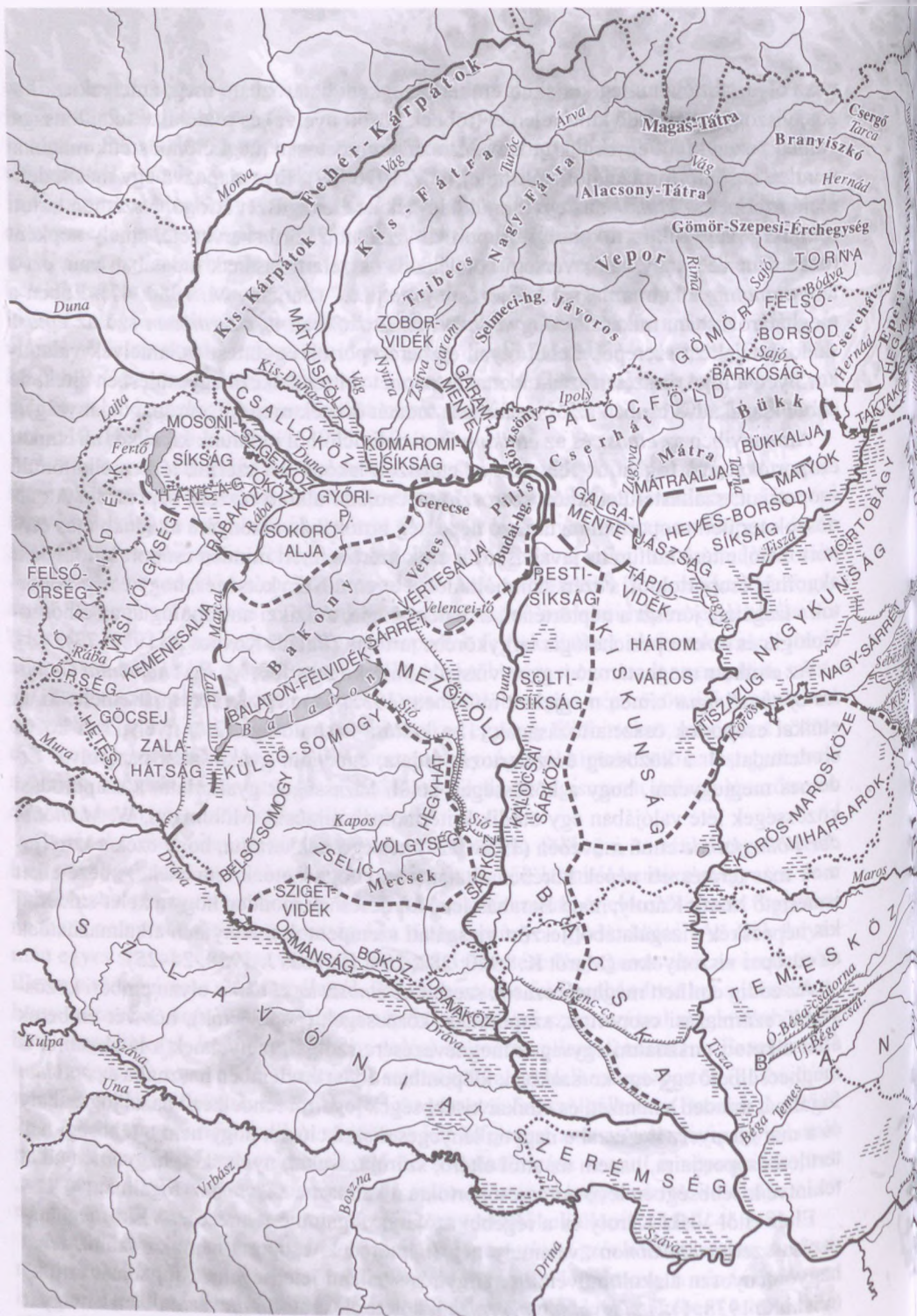
nosz olyan történelmileg kialakult embertömegként határozható meg, amelyeknek közös, viszonylag állandó kultúrelemei (többek között nyelve) és pszichikai tulajdonságai vannak, ezen kívül egységük tudatos, és szintén tudatosan megkülönböztetik magukat minden hasonló formációtól” (Bromlej, J. V. 1976: 49). Erre alapozva egy másik definíció szerint „az *etnikum* az együttműködésnek az élet egészét átfogó, a számon tartott rokonsági vagy fiktív rokonsági csoportnál szélesebb körű szervezete, amely népként (azaz nem vélt vagy valós vérségi kötelékkel) összetartozásának tudatában van, ezt a tényt *etnonim* alkalmazásával kifejezésre juttatja...” (Sárkány M. 1980: 47). Ebben a meghatározásban, miként a *Magyar néprajzi lexikon*ban is, az *etnikum* szó az *etnosz* szinonimájaként szerepel. Lehet olyan embercsoportok együttese is, amelyek valamikor ilyen átfogó, összetartozás-tudattal és népnévvel rendelkező egyesülésben éltek, de abból kiszakadva csupán az összetartozás tudatát őrizték meg (pl. európai cigányság).

Amennyiben az *etnosz* és az *etnikum* fenti definícióiból indulunk ki, akkor az etnikai csoportokat úgy foghatjuk fel, mint az etnoszok lakóterület szerint, térben elkülönülő csoportjait, szállásterületükhöz szorosan kapcsolódó alkotó részeit, néprészeit. Az etnoszok területi csoportjaihoz tartozó népesség birtokában bizonyára akadnak más csoportokétól eltérő kulturális javak is. Már csak azért is, mert minden csoport különbözni akar más csoportoktól, s ezért szimbólumokat teremt. Nem kétséges, hogy e népcsoportok vizsgálata jórészt a néptörténet, a dialektológia, a fizikai antropológia, az etnoszociológia és az etnopszichológia tárgykörébe tartozik (Paládi-Kovács A. 1980: 73).

Az etnikum meghatározó jegyeit vizsgáló Szirokogoroff, S. M. *Psychomental Complex of the Tungus* címen megjelent művében (1935: 14) négy kritériumát emelte ki az etnikai csoportok összetartozásának: 1. a kultúra hasonlósága, 2. a nyelv, 3. a közös eredettudat, 4. a közösség összetartozás-tudata, endogám gyakorlattal párosulva. Érdemes megjegyezni, hogy a közösségen belüli házasságok gyakorlata, a szaporodási közösségek léte valójában egy ötödik kritériumnak minősül. Mühlmann, W. *Methodik der Völkerkunde* című művében (1938: 229) kétségesnek tartotta, hogy ezek a kritériumok más természeti népek körében általánosan elfogadhatóak lennének. A nézeteiket ismertető Marót Károly, majd Barabás Jenő kérdésesnek mondta, hogy a kelet-szibériai kis népecskék vizsgálatából leszűrt vizsgálati szempontok mennyiben alkalmazhatóak az európai viszonyokra (Marót K. 1940: 282, 294; Barabás J. 1958: 24–25).

Az eddig említett meghatározások szerint az *etnosz*, az *etnikum* olyan emberi közösségek, származási csoportok, szaporodási közösségek (populációk), hús-vér emberek által alkotott társadalmi egységek megnevezésére szolgál, melyeknek a lélekszáma is megbecsülhető egy-egy korszakban, időpontban. Ilyen értelemben használja az *etnikum* fogalmát minden a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól rendelkező hazai jogszabály és a mai köznyelv is. Azzal a nagyon lényeges distinkcióval, hogy nem a többségi nép területi csoportjaira, hanem az attól eltérő, származásukat, nyelvüket, hagyományukat tekintve kisebbségben levő embercsoportokra alkalmazza az *etnikum* fogalmát.

Eltér ettől Viski Károly és a régebbi szótárak fogalomértelmezése. Viski meghatározása szerint *etnikumon* „valamely nép (néptöredék, csoport) néprajzi szintű, tehát hagyományosan alakult műveltsége tárgyi és szellemi jelenségeinek foglatatát értjük” (Viski K. 1938: 1). A *magyarság néprajza* I. kötete elé csatolt *Tájékoztatóban*, a magyar nép területi tagoltságát elemezve, a *népcsoport* és a *néprajzi csoport* megjelöléseket használta, és megjegyezte: „Az ilyen többé-kevésbé sajátos népiségű csoportokat *etni-*

21. térkép. A Kárpát-medence fontosabb történeti-népi táj nevei

kai csoportoknak is szokták nevezni, jellegzetességeik, meghatározó jegyeik foglalatát pedig *etnikum*nak. De bármelyik nép etnikuma valójában nem egyéb, mint akár mai, akár régi (tárgyi és szellemi) néprajza, azaz lényeges néprajzi jellemzőinek összessége” (Viski K. 1941. I: 25–26). Tolcsvai Nagy Gábor *Idegen szavak szótára* (2007: 312) már érzékeli a jelentés kettősségét, mindkettőt megadja, és az *etnikon*–*etnonim* szavak felvételével segíti a jelentésárnyalatok értelmezését az etnoszok világában. A népek, etnikai csoportok kulturális jellegzetességeinek foglalatát – a félreértések elkerülése végett – ma már nem az „etnikum”, hanem az „etnikus kultúra”, „táji kultúra”, „regionális hagyomány” kifejezéssel nevezzük meg.

A néprajzi vagy etnikai csoportoknak Kósa László két altípusát különböztette meg: a) Azok a csoportok, amelyek sajátos „mi”-tudatukkal (másság, összetartozás, közös eredet hite) határolják el magukat környezetüktől. Náluk az elkülönülésnek történeti háttere van, pl. rendi, társadalmi kiváltság, idegen népektől való származás tudata. Ide sorolható csoportok pl. *kunok, jászok, hajdúk, székelyek, huntyiak, szászmagyarok, hóstátiak, alfalusiak*. b) Azok a csoportok, amelyeknek sajátos „mi”-tudata ugyan nincs, de környezetük különböző jegyek alapján, legtöbbször gúnynévi megjelöléssel elkülöníti őket. A megkülönböztető gúnynév hátterében állhat a vallási különbség, feltételezett idegen eredet, közigazgatási-területi különállás, nyelvi elszigetelődés, elvándorlás: pl. *palócok, barkók, matyók, csángók, berencók, poták* (Kósa L.–Filep A. 1975: 40).

Kósa harmadikként tárgyalja az etnokulturális csoport mibenlétét: „Olyan csoport, amelynek meglétét néprajzi vizsgálat határozza meg. Ezért a valós néprajzi vagy etnikai csoporttal szemben nem valós csoport, csupán a tudományos kutatás különíti el.” Barabás nyomán felveti, hogy az etnokulturális csoportok kutatása igényli a kartografikus módszert, amely a népi műveltség térbeli alakulását, táji tagolódását hivatott felderíteni és ábrázolni. Példaként említi az „etnokulturális csoport” terminust a hazai szakirodalomban először alkalmazó Diószegi Vilmos kísérletét, amely a *markoláb* hiedelemlény elterjedtségének térképezése alapján körvonalazta a palócok alföldi kirajzásait (Kósa L.–Filep A. 1975: 44; Barabás J. 1963: 127–160; Diószegi V. 1968). Ez az orosz néprajzból kölcsönzött terminus azonban felveti azt a kérdést, hogy szabad-e „nem valós csoportot” szociológiai, szociálintropológiai fogalomkészlettel közelíteni. A kulturális és a nyelvi jelenségek földrajzát dokumentáló térképek, atlaszok valójában a kulturologia, a dialektológia jelenségeit ölelik fel és a kultúrföldrajz, a nyelvföldrajz szabályai szerint állapítanak meg térbeli tagoltságot, határolnak el zónákat, areákat, régiókat stb. A hús-vér embercsoportok – mint a fent említett palóc „kirajzások” – esetében pontosabb kifejezés a „migrációs csoport”, amit a székelyes csángók, a Bukovinából a Kárpát-medence különböző tájaira telepített székely csoportok és a palóc kirajzások esetében is alkalmas terminusnak látunk.

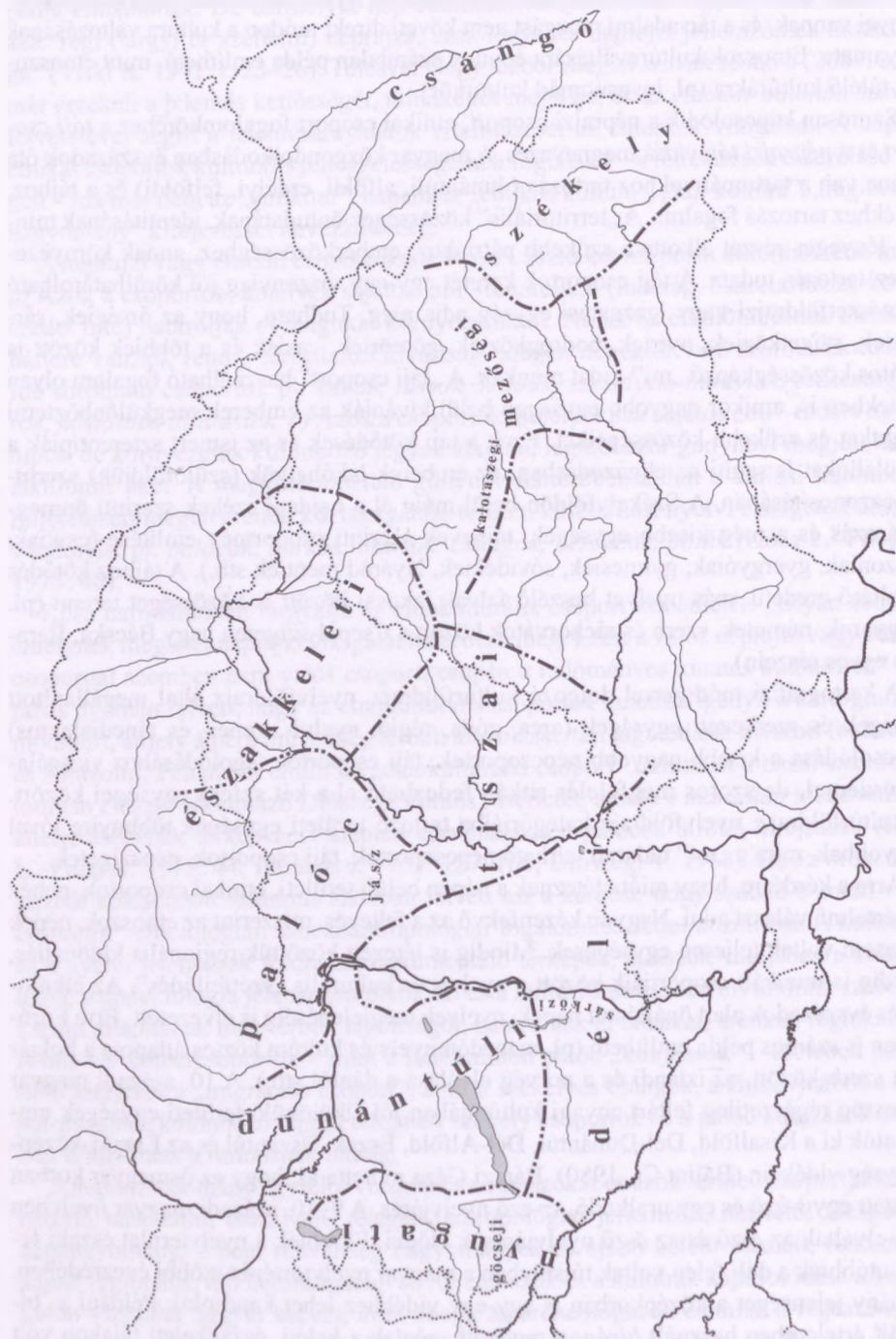
A néprajztudomány egyfelől vizsgálja az etnoszokat és azok területi csoportjait, néprészeit, társadalmi osztályait, rétegeit, antropológiai jellemzőit, másfelől vizsgálja a néphagyomány, a népi műveltség hagyományos és újabb keletű elemeit, rendszereit annak regionális, táji tagoltságában is. Az etnoszok és a kultúrák kapcsolódása azonban külön vizsgálat tárgyát képezi, mint ahogy az archeológusok elemzik a régészeti kultúrák és az azokat teremtő, éltető népek lehetséges kapcsolatait, vagy ahogy a dialektológusok, nyelvtörténészek kutatják a nyelvek, nyelvjárások, areális nyelvi jelenségek

és az azokat használó népek, néptörzsek kapcsolatait. Mind a társadalmi (vérségi, biológiai) közösségek szférájának, mind a kulturális, nyelvi szférának saját mozgástörvényei vannak, és a társadalmi mozgást nem követi direkt módon a kultúra változásának folyamata. Etnoszok kultúraváltására éppúgy számtalan példa említhető, mint etnoszokat túlélő kultúrákra (pl. Iovasnomád kultúrkör).

Szorosan kapcsolódik a néprajzi csoport, etnikai csoport fogalomköréhez a *táji csoport* és a *néprajzi táj, vidék* megnevezés. A magyar közgondolkodásban évszázadok óta benne van a tartományokhoz tartozás (dunántúli, alföldi, erdélyi, felföldi) és a tájhoz, vidékhez tartozás fogalma. A „territoriális” közösségek öntudatának, identitásának mindig lényeges részét alkotta a szűkebb pátriához, emberközösséghez, annak környezetéhez tartozás tudata. A táji csoportok keretét egy-egy viszonylag jól körülhatárolható természetföldrajzi vagy igazgatási egység adja meg. Tudható, hogy az őrségek, sárközi, szigetközi, nyíriek, bodrogi, gömöriek, vasiak és a többiek között is sajátos közösségképző „mi”-tudat munkált. A „táji csoport” használható fogalom olyan esetekben is, amikor nagyobb egységen belül kívánják az emberek megkülönböztetni magukat és szűkebb közösségeiket. Ezek a táji kötődések és az ismert sztereotípiák a kívülállókat is segíti az eligazodásban, az emberek lakóhelyük (szülőföldjük) szerinti beazonosításában. A Székelyföldön belül máig él a hajdani székek szerinti önmeghatározás és a még kisebb egységek, tájnevek szerinti csoportnév említése (csíkiak, kászoniak, gyergyóiak, gyimesiek, sóvidékiek, Nyárad mentiek stb.). A tájhoz kötődés az eltérő eredetű, más nyelvet beszélő falvak lakosai között is közösséget teremt (pl. magyarok, németek, szerb és ráchorvátok között a Csepel-szigeten vagy Bácska, Baranya egyes részein).

A kartográfiai módszerrel dolgozó kultúrföldrajz, nyelvföldrajz által megállapított térségek és szerkezeti egységek (area, zóna, régió, nyelvi-, zenei- és táncdialektus) kapcsolódása a kisebb-nagyobb népcsoportok, táji csoportok tagolódásához vizsgálatot érdemel, de szoros megfelelés ritkán fedezhető el a két szféra egységei között. A kultúrföldrajz, nyelvföldrajz kategóriáiba tartozó területi egységek többnyire jóval nagyobbak, mint a „mi” tudattal leírható népcsoportok, táji csoportok, népszigetek.

Arra a kérdésre, hogy mióta léteznek a népen belüli területi, etnikai csoportok, nehéz egyértelmű választ adni. Nagyon kézenfekvő az a feltevés, miszerint az etnoszok, népek sohasem voltak teljesen egységesek. Mindig is létezett közöttük regionális különállás, mindig is munkált csoportjaik között a nyelvi- és kulturális „szétfejlődés”. Az elkülönülés évszázadok alatt önállósult népek, nyelvek megjelenéséig is elvezetett. Erre Európában is számos példa említhető (pl. macedón nyelv és kultúra köztes állapota a bolgár és a szerb között, az izlandi és a norvég elválása a dántól stb.). A 10. századi magyar népesség régészetileg feltárt anyagi kultúrájában jól elkülönülő területi egységek mutathatók ki a Kisalföld, Dél-Dunántúl, Dél-Alföld, Észak-Tiszántúl és az Északi-középhegység vidékein (Bálint Cs. 1980). Bárczi Géza mutatta ki, hogy az ősmagyar korban létezett egy *s*-ező és egy *uralkodó, sz*-ező nyelvjárás. A 9–10. századi magyar nyelvben már elváltak az *e*-ző és az *ö*-ző nyelvjárások elődei. Előbbiek a nyelvterület északi felén, utóbbiak a déli felén voltak túlsúlyban a magyar nyelv történet utóbbi évezredében. Néhány jelenséget a középkorban is egy-egy vidékhez lehet kapcsolni. Például a ’bíró-nál’ értelemben használt *bíró-nott* ragozott szóalak a keleti, északkeleti tájakon volt jellemző (Bárczi G. 1947; 1966: 182–185).

22. térkép. A jelentősebb magyar nyelvjárások területei

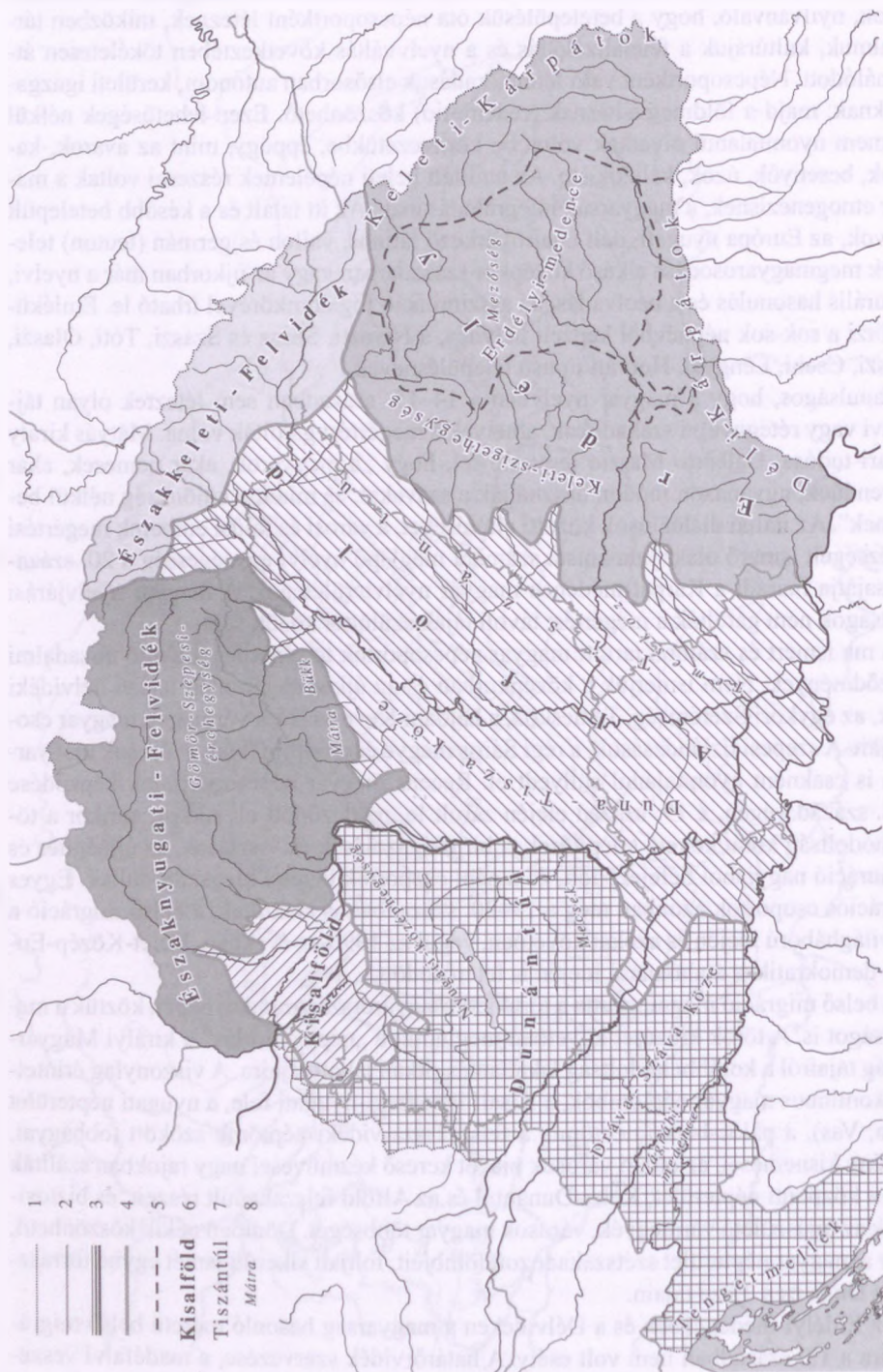
Olyan népcsoportok esetében, mint a keleti néptörzsekből magyarrá vált kunok, jászok, nyilvánvaló, hogy a betelepülésük óta népcsoportként léteznek, miközben társadalmuk, kultúrájuk a feudalizálódás és a nyelvváltás következtében tökéletesen átférmálódott. Népcsoportként való fennmaradásuk elsősorban autonóm, kerületi igazgatásuknak, majd a földmegváltásnak (redemptio) köszönhető. Ezen lehetőségek nélkül csaknem nyomtalanul olvadtak volna be környezetükbe, éppúgy, mint az avarok, kabarok, besenyők, úzok, kálizok stb. Az említett keleti népelemek részesei voltak a magyar etnogenezisnek, a magyarság integrálódásának. Az itt talált és a később betelepült szlávok, az Európa nyugati, déli tájairól érkező latinus, vallon és germán (teuton) telepések megmagyarosodása a késő középkor századaiban vagy az újkorban már a nyelvi, kulturális hasonulás és a beolvadás, az asszimiláció fogalomkörével írható le. Emléküket őrzi a sok-sok népnévből képzett helynév, a Németi, Szász és Szászi, Tóti, Olaszi, Oroszi, Csehi, Lengyel, Horváti típusú településnevek.

Tanulságos, hogy a magyar nyelvben a 14–15. században sem léteztek olyan tájnyelvi vagy rétegnyelvi szakadékok, amelyek a megértést gátolták volna. Mátyás király udvari tudósa, Galeotto Marzio jegyezte fel, hogy „a magyarok, akár nemesek, akár közrendűek, ugyanazon módon használják a szavakat, és minden különbség nélkül beszélnek”. Az itáliai dialektusok közötti eltéréseket, a városi és falusi emberek megértési nehézségeit ismerő olasz humanista számára meglepő nyelvi egységesség a 20. századig sajátja maradt a Kárpát-medence magyar nyelvterületének. A magyar nyelvjárási sajátosságok nem gátolták a megértést távoli tájak szülőttei között sem.

A ma ismert és számon tartott magyar népcsoportok történetileg alakuló társadalmi képződmények. Nem ismerjük a középkorban és az újkor elején még létező délvidéki tájak, az egykori Szerémség, Temesköz, a hajdani Keve és Bács vármegye magyar csoportjait. A szepesi tizlándzsások, a régi Sáros megye és a felföldi bányavárosok magyarsága is csaknem nyomtalanul süllyedt el. Recens magyar népcsoportjaink képződése a 18. század végén, a 19. század elején zárult le, rendeződött el. Akkor, amikor a török hódoltság korát követő telepítések, a birtokigazolások és -osztások, az újjáépítés és restauráció nagyjából befejeződött, és a népi csoportok keretei megszilárdultak. Egyes migrációs csoportok azonban még a 19–20. században is alakultak, a belső migráció a két világháború idején és azokat követően, végül az 1990-es években, Kelet-Közép-Európa demokratikus átalakulása idején is felerősödött.

A belső migráció megmozgatta a történeti Magyarország minden népét, köztük a magyarságot is. A török kiűzését követően megindult a „népvándorlás” a királyi Magyarország tájairól a korábbi hódoltság lakatlan és ritkán lakott tájaira. A viszonylag érintetlen, kontinuos magyar néptömbök, a Kisalföld északi-nyugati fele, a nyugati népterület (Zala, Vas), a palóc-barkó néptömb, a felső-Tisza-vidéki néptömb szökött jobbágysai, szegény kismesései, az ottani városok piacot kereső kézművesei nagy rajokban szállták meg a központi népterület, Kelet-Dunántúl és az Alföld felszabadult részeit, és biztosították az újjászülető vármegyék, városok magyar többségét. Döntően nekik köszönhető, hogy a magyar népterület szétszakadozott tömbjeit, foltjait sikerült ismét egybe forrasztani a Duna és a Tisza tájain.

Az Erdélyi-medencében és a Délvidéken a magyarság hasonló méretű belső migrációjára a 18. században nem volt esély. A határörvidék szervezése, a madéfalvi veszedelem (1764. január 7.) a székelység Moldvába menekülését, számbeli fogyatkozását

vonta maga után Erdélyben. Ugyanakkor folytatódott a románság beáramlása a fejedelemségekből, térfoglalása a Partiumban és a vármegyék területén. Megerősödtek a „székelyes” moldvai csángó falvak is, és – Hadik Andrásnak köszönhetően – 1773–1786 között kialakultak a bukovinai székely telepek. A 19. század végén megindult a bukovinai székelység visszatelepítése. Kialakultak az al-dunai székely (1883), majd a Hunyad megyei székely telepek (1892–1910), sőt Gyorokon (Arad m.), Magyarországon (Beszterce-Naszód m.), Marosludason (Torda-Aranyos m.), Vicén (Kolozs m.) is megtelepült egy-egy csoportjuk. A második világháború alatt a bácskai, a háború után a tolna-baranyai székelység mintegy 13–14 ezer fős tömege képezte a legnagyobb migrációs népcsoportot, amely még megőrizte néprajzi egységét.

A magyar népcsoportok rendszeres áttekintését elsőként Viski Károly végezte el *A magyarság néprajza* I. kötetének elején a *Tájékoztató* egyik fejezetében, melynek *A magyarság néprajzi képe és történeti alakulása* címet adta. Leszögezte, hogy a néprajzi csoportokat „különösen két tényező alakítja: a történeti sors és a földrajzi környezet” (Viski K. 1941. I: 21). Az ismertebb népcsoportokat öt nagyobb kategóriába sorolta: I. Dunántúli csoportok, II. Felföldi csoportok, III. Alföldi csoportok, IV. Erdélyi csoportok, V. Az ország területén kívüli csoportok. Utóbbiak közé a történeti Magyarország határán kívül élő moldvai csángókat és a bukovinai székelyeket sorolta. Viski a bukovinai magyarokat csángónak nevezte, miként az Erdélyhez sorolt Hunyad megyei és a szintén oda vont al-dunai székelyeket is. Helytelen megnevezés, hiszen a bukovinai székelység tagjai és kirajzásai sohasem vállalták a „csángó” nevet, és ma sem vállalják. Ebben Viski valószínűleg a századforduló sajtójának szóhasználatát követte.

Ez az első áttekintés még számos táji és néprajzi csoportot figyelmen kívül hagyott. Néhány csoportot nem a megfelelő régióba helyezett. Önellentmondás, hogy „az al-dunai csángók” csoportját az alföldi magyar néprajzi csoportok térképábráján szerepelteti, de az erdélyi csoportok között sorolja fel. A Felföldre vonja a matyókat, a mátyusföldieket, sőt a szilágyságiakat is. Ezeket a dilemmákat részint az elvándorolt, a migrációs csoportok okozták, más szóval a történeti és a földrajzi szempontok ütközése, részint a nyelvjárások és a néphagyományok laza kapcsolódásai eredményezték.

Tálas István helytelenítette a népcsoportok országrészek, tartományok szerinti rendszerezését. Felfogását jól megvilágítják saját szavai: „Én 1951 óta másképpen szoktam sorolni a néprajzi csoportokat. Nemesak maga a *nagytáj* az irányadó, hanem a kulturális közelségek és a történeti összefüggések figyelembe vétele is ... Általában véve négy *népterületet* szoktam mondani, úgymint központi népterület, nyugati, északi és keleti népterület. Ezeken belül vannak a *tömbök*, amelyekben egyes csoportok közelebbi összefüggésben vannak egymással. Például a központi népterületben van a *dunai tömb*, amelyben nyelvileg az ő-ző déli nyelvjárás a domináns” (Tálas I. 1980: 224–225). Tálas a maga – sajnos sohasem publikált – egyetemi előadásában tehát más elrendezésben tárgyalta a néprajzi csoportokat, mint Viski Károly. Újítás nála a *népterületek* (vö. német Volksgebiet, Sprachgebiet, Kulturgebiet) elkülönítése és a *néptömbök* fogalmának bevezetése. Az általa javasolt kategóriák – mint később látni fogjuk – jól használhatók és indokoltak a gyakorlatban. Mellettük szól, hogy a felosztás nem mechanikus tájszemléleten nyugszik, hanem valóságos történeti háttér és nyelvjárástípusok alapozzák meg. Tálasinál a centrális helyzetű, központi népterület fő vonalaiban a török

hódoltság területével esik egybe. Ebben alföldi és kelet-dunántúli tömbök, népcsoportok egyaránt találhatók. A másik három népterület (nyugati, északi, keleti) valamivel kevésbé bolygatott, ezért népének, kultúrájának folytonossága nagyobb mérvű, mint a központi népterületé. Utóbbin belül egy dunai és egy tiszai néptömböt különít el. Nem tekinti át rendszeresen az egész magyar nyelvterület néptömbjeit, de megemlíti, hogy a keleti népterületen is megragadható néhány tömb, pl. a moldvai, a mezőségi magyarság, a székelység stb. Ebből következik, hogy nem tekinti előfeltételnek az etnikai tömbök kompakt területi egységét. A tiszai és a dunai tömbön belül vannak csoportok és vannak „nagy-mezővárosok, s egyszersmind olyan nagy-reliktumok, amelyek népességüket jórészt megtartották” (Tálas I. 1980: 225). Utóbbiakra példa Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd. Csupa olyan város, amely a török hódoltság idején a környezetében elpusztult települések népét befogadta, határát magához csatolta, és a 18–19. században a pusztává vált vidéket ismét benépesítette. „Kis-reliktum” néven említi a kontinuus, a folytonosan azonos etnikum által lakott falvak, községek példáit. Tálas fogalomtárában rendszeresen felbukkannak a *népsziget*, *nyelvsziget*, *az enklávé*, *a szórvány*, *a diaszpóra*, azaz a néprajz és a rokon tudományok gyakran használt fogalmai.

A *táj* és a *táji csoport* terminus Györffy István majd Tálas István szóhasználatát követve gyökeresedett meg a hazai néprajzi kutatásban, mint az *etnikai csoport* és a *néprajzi csoport* szinonimája. A „*táji csoport*” meghatározását – az etnikai vagy néprajzi, valamint az etnokulturális csoport definíciójával egyetemben – Kósa László adta meg: „A táji csoportok olyan csoportok, amelyek alapját vagy keretét kisebb-nagyobb táj vagy vidék alkotja” (Tálas I. 1980: 227; Kósa L. 1975: 45). Egy későbbi munkájában más irányból közelíti meg ezt a fogalmat: „(néprajzi) tájon olyan területegységet értek, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ez által elválik környezetétől” (Kósa L. 1998: 30). Ugyanott nyomatékkal szól a *nagytáj* mibenlétéről is. Felfogása szerint az Alföld, a Dunántúl, a Felföld és Erdély tartozik ebbe a kategóriába. A földrajztudományban ennek a fogalomnak más értelmezéseivel is találkozhatunk. Az utóbbi évtizedek természeti földrajzi kutatásai már-már matematikai alapozású tájtípusokat állapított meg (a mai országterületen mintegy 40 félélt), és az összegző kataszterben 6 természetföldrajzi alapo-zottságú nagytájat, 33 középtájat és 230 kistájat különített el (Marosi S.–Somogyi S. 1990; Marosi S. 2002: 6, 8; A korábbi osztályozásokhoz lásd Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 95–166; Bulla B. 1962: 82–170). Magyarország történeti topográfiáját kutató történészek adatbázisa a Kárpát-medence természeti tájainak áttekintését Bulla Béla és Mendöl Tibor 1947-ben a Kárpát-medence földrajzát összegző monográfiájára alapozta. Adatbázisukban nagytájak, középtájak és kistájak hierarchikus rendszerét alakították ki (Bak B. 1997: 30–32, 38–40). Ennek a tájrendszertannak azonban sok olyan tétele van, különösen a magashegységek, havasok térségeiben, amelyek nem tartoznak szorosan a magyar nép- és nyelvterülethez. Ettől függetlenül a természeti tájak és a magyar táji csoportok e fejezet végén olvasható rendszerezésében igen sok egyezést, megfelelést találunk.

A magyar nép táji-történeti tagozódását vizsgálva tekintetbe kell vennünk a természeti tájakra ráépült közigazgatás, a vármegyék, járások, székek, kerületek egykori kiterjedését és társadalomszervező tevékenységét. Az egyházigazgatás, a püspökségek, esperességek, anyaegyházak és filiák, a konventek, hiteles helyek, papi szemináriumok

és kollégiumok, felsőbb iskolák kisugárzása, térszervező törekvése szintén nyomot hagyott a népcsoportok művelődésén. Magyarország birtoktörténetének földrajza sajnos még kevésbé feldolgozott, mint közigazgatás- és egyházigazgatás-történeti földrajza. Az utóbbi négy-öt évtized fejleménye a társadalomföldrajz komplex régiókutató irányzata. Befejezés előtt áll *A Kárpát-medence régiói* címet viselő könyvsorozat kiadása, melynek eddig már tucatnyi kötete jelent meg. Ezek egy része a szomszédos országok magyarlakta területeit is felöleli. Egy regionalitást vizsgáló kézikönyv a mai országterületen legutóbb öt nagytájat különített el: 1. Kisalföld, 2. Dunántúl, 3. Budapest és környéke, 4. Észak-Magyarország, 5. Alföld (Enyedi Gy.–Horváth Gy. 2002: 22–23). Közmegegyezésnek nincs nyoma az etnográfusok műveiben sem. Andrásfalvy Bertalan (1978: 240) a *nagytáj* fogalmát a következő módon határozza meg: „Akkora terület, melyen belül létrejön a szakosodott falvak egymást kiegészítő, önellátó egysége”. Felfogásában a nagytáj általában véve egy-egy nagyobb megyényi terület. Számos kutató a Duna–Tisza között, régi népnyelvi megnevezéssel a *Kétvízközét* is a nagytáj kategóriába sorolja, mások a Tiszántúlt, a Bánságot vagy a mai Kárpátalját is nagytájnak nevezik. Úgy látszik, hogy ezt a kategóriát rugalmasan kell kezelnünk, és nem szükséges egynek vennünk a történelem során egykor tartományi múltat megélő országrészekkel (Erdély, Pannónia, Temesi bánság stb. – Paládi-Kovács A. 2004: 130).

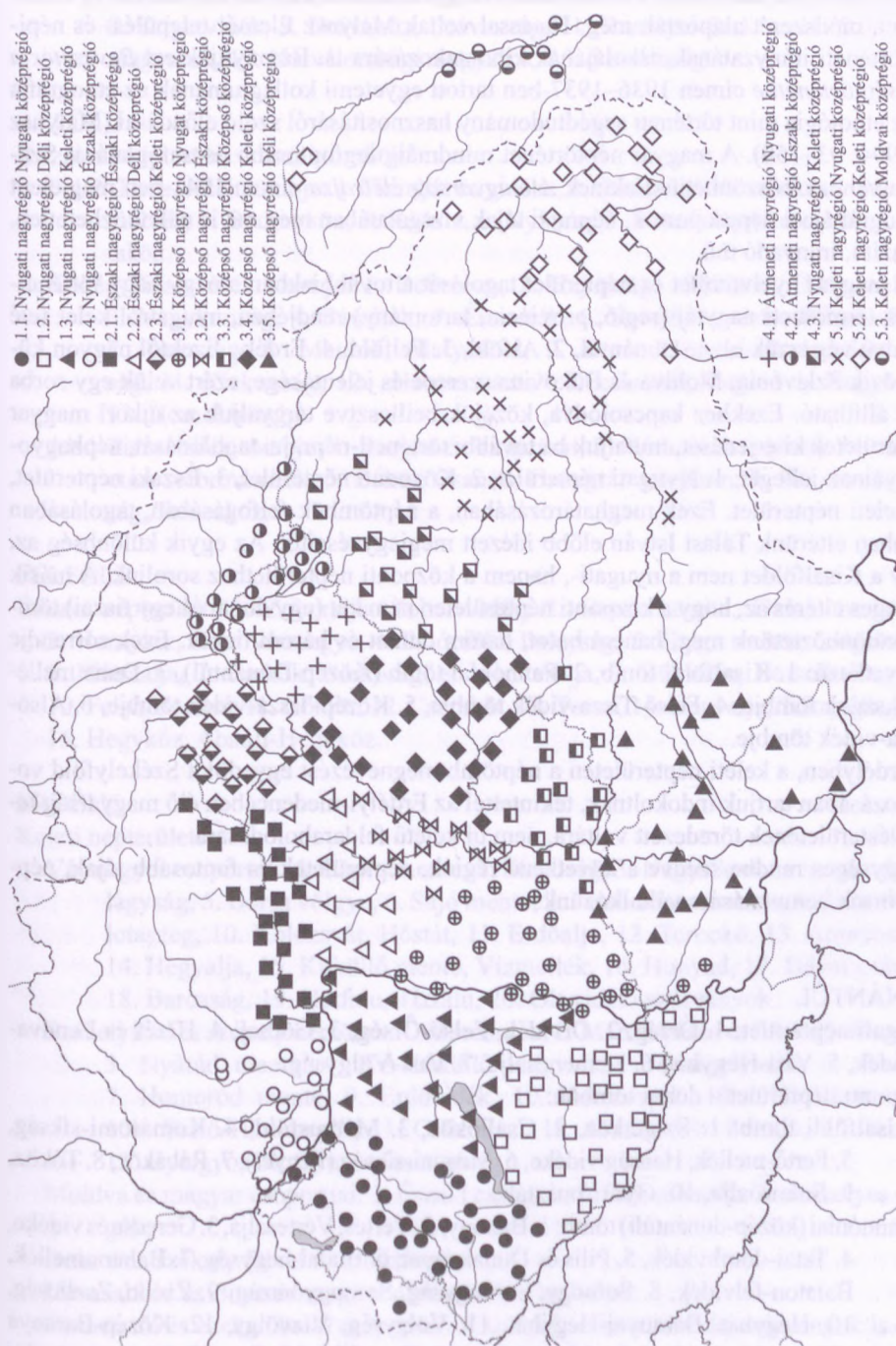
A népek és a kultúrák térbeliségét vizsgáló nemzetközi szakirodalom terminusai közül figyelmet érdemel a *régió*, a *zóna* és az *area* fogalmának használata és értelmezése. A *régió* szónak a nemzetközi szóhasználatban és a mai köznyelvben ugyanolyan következetlen és bizonytalan a tartalma, mint a magyar *táj* szónak. Olykor egészen kicsiny tájakat, más esetekben fél földrésnyi területeket neveznek régióknak, a tájak hierarchizált rendszerében gondolkodó gazdaságföldrajz-irodalom, a „regionális tudomány” gyakran él a *mikrorégió*, *mezorégió*, *makrorégió* kifejezéssel (Enyedi Gy.–Horváth Gy. 2002: 22–24). A *régió* szó egyre gyakrabban szerepel a néprajzi szakirodalomban is. *Kulturális régió*nak azt a földrajzilag körülhatárolható nagytértséget nevezzük, amelyen a kultúrának egy történetileg viszonylag stabil, folytonosságot mutató, a környezetétől eltérő, sajátos struktúrája mutatható ki. A kulturális régiók egymással érintkező, összefüggő rendszerbe foglalhatók, s bár egymást nem fedik át, éles határok sem vonhatók közöttük. Méreteit tekintve a kulturális régió közelít a földrajzi makrorégióhoz, természeti nagytájhoz, éppúgy számos közép- és kistájból tevődik össze. Az így felfogott régióval szinonim fogalom a *provincia* és a *tartomány* (Paládi-Kovács A. 1980: 67). Utóbbi kettő annyival több, hogy a térbeli keretek mellett a történelmi, igazgatási múltat is megidézi.

A Kárpát-medencében, a történeti Magyarországon kétségbevonhatatlan Erdély és Szlavónia (Drávántúl) tartományi múltja. A Dunántúlnak is van a római Pannónia provinciától örökölt kulturális vonása, ókori hagyatéka. Ebbe a felsorolásba illeszkedik nagyságrendjét tekintve az Alföld és az északi Felföld is, noha ezeknek nincsenek olyan ókori, középkori tartományi előzményeik, mint az előbbieknél. Természeti, környezeti adottságaik azonban minden időben kijelölték népeiknek a hagyományos anyagi kultúra kereteit, fejlődési lehetőségeit, és ezáltal a kulturális egységesülés irányába hatottak (Paládi-Kovács A. 1994: 1; 2003a: 21). A tartományi szintű regionális kultúráknak számos konstans, viszonylag állandó komponense van, ami viszonylagos állandóságot kölcsönöz, tartós jelleget ad az egész struktúrának.

A francia emberföldrajz *zóna* fogalma megjelent a kartográfiai módszert alkalmazó dialektológia és a néprajzi kartográfia fogalomrendszerében is. Barabás Jenő (1980: 34–35) a magyar népi kultúra zonális struktúrájának leírásához tíz kategóriát javasolt. Példáiból kitűnik, hogy a *makrozóna* megjelölést alkalmazná pl. Erdélyre, és hogy a *zenei dialektus*, *táncdialektus* kifejezést is felváltaná a zóna terminussal. Felfogása szerint a „zonális struktúra” lefedné az egész magyar nyelvterületet. Ezt a felfogást azonban a hazai néprajztudomány nem tette magáévá. Magunk is azt gondoljuk, hogy a *zóna* alkalmas terminus a kulturális övezetek, a hosszan elnyúló területsávok megjelölésére. Összességükben azonban a zónák nem alkotnak olyan összefüggő rendszert, mint pl. a közigazgatás területi rendszerei. Geográfiai, életföldrajzi tekintetben a Kárpát-medence az azonális Közép-Európához tartozik, nem a zonális tagolódású Kelet-Európához. Azaz nem kellene törekedni a Kárpát-medence és a magyar nyelvterület egészét lefedő „zónarendszer” feltárására. Azok a geográfiai, történeti nagytérségek, amelyek hosszú korokon átívelően kötődnek népek, kultúrák, tartományok, államok létezéséhez, aligha nevezhetők *makrozónának*. Természeti tájak, nép- és nyelvterületek közötti széles átmeneti övezetek, *kontaktzónák* néprajzi kutatása viszont sok eredményt hozhat. A kontaktzóna két egymással határos nagy- vagy kistáj, két nyelvterület, népterület érintkező övezete, ahol a gazdasági, nyelvi, népi, kulturális kapcsolatok, kölcsönhatások különösen elevenek. Ott a jelenséghatárok száma megnövekszik, nyalábokat alkot, az izomorf vonalak és izoglosszák egymásra torlódnak, és az átfedések is gyakoriak. A kontaktzóna jellegéhez hozzátartozik öv, sáv alakú kiterjedtsége, habár a zóna szélessége (ha tetszik: mélysége) egyetlen kontaktzóna esetében is szakaszonként eltérő lehet (Paládi-Kovács A. 1984a: 63; 2002b; 2003a: 69; 2005: 9).

A *kulturális area* az amerikai kulturális antropológiában használatos fogalom, az európai etnológiában és a magyar szakirodalomban nem honosodott meg. Több értelmezése ismeretes. Általánosságban olyan földrajzi térséget értenek rajta, amelynek kulturális hagyatéka meglehetősen egységes. Egyesek a kultúra térben körülhatárolt változatának tekintik, mások térben szomszédos, sok közös kulturális vonást felmutató törzsek csoportjaiként fogják fel (Gunda B. 1980: 9–11). Hasonló értelmű német terminusokat is említhetünk: pl. *Kulturgebiet*, *Kulturraum*, *Sprachräume*, *Kernlandschaft* (magterület) stb. Ez utóbbiak magyar megfelelői a néprajzi és nyelvjárási atlaszok, térképek révén már régebben meghonosodtak.

A *nép csoport*, *néprajzi csoport* fogalmának általunk elfogadott értelmezéséből egyenesen következik, hogy a vizsgálatukra vállalkozó néprajzi stúdium az etnogenezistől, az 'etnosz' értelemben vett nép integrációjának korától a középkori és újkori asszimilációs és akkulturációs folyamatokon át az újkori, legújabb kori telepítésekig, rossz emlékü lakosságcseréig, spontán és szervezett migrációs folyamatokig figyelemmel van a néptörténet tényeire, az etnikai térszerkezet alakulására. Tárgykörébe vonja a dialektológia, a nyelvtörténet, nyelvjárástörténet, a helytörténet, a településtörténet, a történeti demográfia, a történeti földrajz, az igazgatástörténet, a vallástörténet és más stúdiumok népcsoportokat érintő fontosabb megállapításait. A tájakhoz, népcsoportokhoz kapcsolódó népiségtörténet megjelenik már Hunfalvy Pál székeleyeket, kunokat, palócokat vizsgáló műveiben, jelen van nagy monográfiájában, a *Magyarország ethnographiája*-ban is (1876). Megtaláljuk a népiségtörténeti szempontot Jankó János közismert tájmonográfiáiban, majd Bátty Zsigmond, Györffy István és Viski Károly

24. térkép. A népi kultúra táji tagolódása a magyar néptérleten (jelmagyarázat a digitális térkép alatt)

népceportokat, regionális kultúrákat bemutató műveiben. Györffy Istvánnak a kunok, hajdúk, matyók, dél-bihari, Fekete-Körös-völgyi kutatásai a táj- és néptörténet új szemléletét, módszerét alapozták meg. Hatással voltak Mályusz Elemér település- és népiségtörténeti irányzatának, iskolájának kibontakozására is. Bizonyítják ezt *Bevezetés a népiségtörténetbe* címen 1936–1937-ben tartott egyetemi kollégiumának az etnográfia és az etnológia mint történeti segédtudomány hasznosításáról szóló előadásai (Mályusz E. 1994: 93–150). A magyar néptörténet mindmáig legfontosabb összefoglalását Szabó Istvánnak köszönhetjük, akinek *A magyarság életrajza* címen 1941-ben megjelent monográfiája a népceportok, néprajzi tájak vizsgálatában még ma is nélkülözhetetlen, eligazító, irányadó mű.

A magyar nyelvterület és népterület tagolását a továbbiakban a négy nagy történelmi és természeti nagytáj (régio, provincia, tartomány) rendjében, nyugatról kelet felé haladva végezzük el: 1. Dunántúl, 2. Alföld, 3. Felföld, 4. Erdély. Ezekről nagyon különbözik Szlavónia, Moldva és Bukovina szerepe és jelentősége, ezért velük egy sorba nem állítható. Ezekhez kapcsolódva, közéjük beillesztve tárgyaljuk az újkori magyar népterületek kiterjedését, mutatjuk be további történeti-néprajzi tagolódását, néphagyományainak jellegét: 1. Nyugati népterület, 2. Központi népterület, 3. Északi népterület, 4. Keleti népterület. Ezek meghatározásában, a néptömbök felfogásában, tagolásában azonban eltérünk Tálasi István előbb idézett megjegyzéseitől. Az egyik különbség az, hogy a Kisalföldet nem a nyugati-, hanem a központi népterülethez soroljuk. A másik lényeges eltérés az, hogy a központi népterületen nem két (egy dunai és egy tiszai) tömböt különböztetünk meg, hanem hatot, három dunait és három tiszait. Ezek sorrendje a következő: 1. Kisalföldi tömb, 2. Pannóniai tömb (Közép-Dunántúl), 3. Duna melléki síkságok tömbje, 4. Felső-Tisza-vidék tömbje, 5. Közép-Tisza-vidék tömbje, 6. Alsó-Tisza-vidék tömbje.

Erdélyben, a keleti népterületen a néptömb megnevezést egyedül a Székelyföld vonatkozásában tartjuk indokoltnak, tekintettel az Erdélyi-medencében élő magyarság településterületének töredezett voltára, nem új keletű feldarabolódására.

Egységes rendbe szedve a következő régiók, népterületek és fontosabb tájak, népceportok bemutatására vállalkozunk:

DUNÁNTÚL

Nyugati népterület: 1. Örség, 2. Örvidék, Felső-Örség, 3. Göcsej, 4. Hetés és Lendva-vidék, 5. Vasi-Hegyhát, 6. Kemenesalja, 7. Vasi-Völgyiség.

Központi népterület – dunai tömbök:

Kisalföldi tömb: 1. Szigetköz, 2. Csallóköz, 3. Mátyusföld, 4. Komáromi-síkság, 5. Fertő-mellék, Hanság vidéke, 6. Mosoni-síkság (Fenyér), 7. Rábaköz, 8. Tóköz, 9. Sokoróalja, 10. Győri-puszták.

Pannóniai (közép-dunántúli) tömb: 1. Bakony, 2. Vértes, Vértesalja, 3. Gerecse és vidéke, 4. Tatai-dombvidék, 5. Pilis és Dunakanyar, 6. Budai-hegység, 7. Balatonmellék, Balaton-felvidék, 8. Somogy, Somogyság, Somogyország, 9. Zselic, Zselicség, 10. Hegyhát, Baranyai-Hegyhát, 11. Völgyiség, Vízvölgy, 12. Közép-Baranya (Pécs vidéke), 13. Kelet-Mecsekalja, 14. Hegyföld, 15. Geresdhat.

Duna melléki síkságok tömbje: 1. Pesti-síkság, Pest-vidék, Pesteleje, 2. Solti-síkság, 3. Kalocsai-Sárköz, 4. Mezőföld, 5. Sármellék, Sárrét, 6. Sárköz, 7. Ormánság, 8. Szigetvidék, 9. Drávaköz, Drávaszög, 11. Baranyai-Sárköz, 11. Szlavóniai magyarok, 12. Horvátországi magyarok, 13. Szerémség.

ALFÖLD

Központi népterület – tiszai tömbök:

Felső-Tisza-vidék tömbje: 1. Tiszahát és vidéke, 2. Szamoshát és vidéke, 3. Szernye-mocsár, 4. Bodrogek, 5. Rétköz, 6. Nyírség, 7. Ecsedi-láp (Rétoldal), 8. Tak-taköz.

Közép-Tisza-vidék tömbje: 1. Debrecen, 2. Hajdúság, Hajdúhát, Tisza melléke, 3. Nagykunság, 4. Sárrétek, 5. Érmellék, 6. Berettyó mente, Bihari-síkság, 7. Tiszazug, 8. Matyók, Matyóföld, 9. Borsod-Hevesi-síkság, 10. Jász-ság, 11. Kiskunság, 12. „Három város”: Kecskemét, Cegléd és Nagykörös, 13. Homokhátság.

Alsó-Tisza-vidék tömbje: 1. Szeged és kirajzásai, 2. Hódmezővásárhely és a kontinuus reformátusok, 3. Békés, Csanád, Csongrád telepesei, 4. Bácska, 5. Bán-ság, Temesköz.

FELFÖLD

Északi népterület: 1. Zoboralja, Zobor-vidék, 2. Garam mente, Garam mellékiek, 3. Huntyiak, Hont vármegye, 4. Palócföld, Palócság, 5. Galga mente, Galga-vidék, 6. Mátraalja, 7. Barkók, Barkóság, 8. Medvesalja, 9. Bükkalja, Borsodi-Hegyköz, 10. Felső-Borsod, 11. Gömör, 12. Cserehát, 13. Torna, 14. Hegyalja, Tokaj-Hegyalja, 15. Hegyköz, Abaúji-Hegyköz.

ERDÉLY

Keleti népterület:

Vármegyei csoportok: 1. Lápos mente, 2. Mezőség, 3. Nagy-Szamos mente, 4. Szilágyság, 5. Borsa völgye, 6. Sajó mente, 7. Felső-Maros mente, 8. Szék, 9. Kalotaszeg, 10. Kolozsvár, Hóstát, 11. Erdőalja, 12. Torockó, 13. Aranyosszék, 14. Hegyalja, 15. Küküllő mente, Vízmellék, 16. Hunyad, 17. Dévai csángók, 18. Barcaság, 19. Hétfalu, Tízfa, 20. Olt vidéki szórványok.

Székelyföld és székely néptömb: 1. Marosszék, 2. Maros mente és Székely-Mezőség, 3. Nyárad mente, 4. Kis-Küküllő völgye, 5. Udvarhelyszék, 6. Sóvidék, 7. Homoród mente, 9. Erdővidék, 10. Háromszék, 10a. Alsó-Háromszék, 10b. Felső-Háromszék, 11. Csíkszék, 11a. Alcsík, 11b. Felcsík, 12. Kászon, 13. Gyergyó, 14. Gyimesi csángóság.

Moldva és magyar csoportjai: 1. Északi csángók, 2. Déli csángók, 3. Székelyes csángók.

Bukovina székely falvai és kirajzásai.

Havasalföld és Bosznia magyar diaszpórái, telephelyei.

Ezekon túl és ezeken belül még további kistájak, néptörédek, szórványok is említést kapnak (lásd könyvünk tartalomjegyzékét).

DUNÁNTÚL

Ennek az országrésznek a meghatározásával, néprajzi értelmezésével az elődök nem sokat foglalkoztak. Viski a néprajzi, etnikai csoportok, vidékek rendszerezését a Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély sorrendjében haladva végezte el, de a nagytáji, „tartományi” keretek leírásának nem szentelt figyelmet (Viski K. 1941. I: 25; 1938: 3). Kósa László a népi kultúra táji megoszlását elemző monográfiájában a Dunántúlt olyan „nagytájként” kezeli, amelynek „földrajzi körülhatárolása nem ütközik nehézségbe. Északon és Keleten a Duna, délen a Dráva, Nyugaton az Alpok keleti nyúlványai képezik a határát. A néprajzi és történeti határok azonban a Dunántúl esetében sem vágnak egybe a földrajziakkal” (Kósa L. 1998: 179). Ő maga a Dunántúl, a Kisalföld és Szlavónia paraszti polgárosulását, néphagyományait egyetlen nagytérsegi keretbe ágyazottan vizsgálja. Filep Antal tömör lexikonszócikke szerint a Dunántúl „a Duna vonalától délre és nyugatra első, az Alpok keleti nyúlványai és a Mura, valamint a Dráva által behatárolt nagytáj” (Kósa L.–Filep A. 1975: 84). Kiegészíti ezt azzal, hogy a néprajzi kutatásban szűkebben kell e tájfogalmat keretezni, mivel az egykori Moson, Győr, Komárom megye teljes egészében, továbbá Sopron megye nagyobb fele (pl. a Fertő meg a Hanság vidéke és a Rábaköz) földrajzilag a Kisalföldhöz tartozik. Társadalmi és kulturális jellege is odakapcsolja.

A Dunántúl mindenképpen országrész, mely a Kisalfölddel együtt a magyar népterület nyugati harmadát teszi ki. A mai Magyarország 19 megyéjéből 9 tartozik hozzá, kb. 38 ezer km² területtel (ami az ország területének mintegy 40%-a), közel 3 millió lakossal. 1930-ban a Dunántúl területét 37 700 km²-ben, népességének számát 2 millió 780 ezer főben határozták meg (Prinz Gy. é. n. [1936]b: 375; Kogutowicz K. 1930–1936. I: 131–133). A Vas, Sopron és Moson megye nyugati részeiből elcsatolt s azokból alakult Burgenland csaknem 4 ezer km² területtel és közel 300 ezer lakossal járult hozzá az országrész egykori méretéhez, jelentőségéhez.

A „Dunántúl” korai tájneveink közé tartozik. Feltűnik már 13. századi latin kifejezésekben is (1274 *terre Transdanubialis*), magyar formája pedig a 16. század közepe (1566) óta adatolható (Juhász D. 1988: 70). Mai értelmezése a központi magyar (alföldi, pesti) tájszemléletet tükrözi. A korai tájszemlélet ingadozásának jellemző példája Oláh Miklós *Hungária* című műve (1536), melyben a nyugati (Bécs, Brüsszel) és a keleti, alföldi társzemlélet is megjelenik. A könyv elején a Dunántúlt, *Pannonia Inferiort*, mint „Dunán inneni” tartományt aposztrofálja, a későbbiekben viszont, az alföldi, erdélyi nézőpontnak megfelelően, „Dunántúlnak” nevezi (Oláh M. 1985: 25; Hajdú Z. 2003: 13–14). Bél Mátyás és kortársai országismertető munkáiban azonban már egyértelműen jelenik meg a ma is elfogadott alföldi (pesti) magyar társzemlélet, melynek előélete feltehetően egészen a honfoglalásig visszanyúl.

A „Dunántúl” mint földrajzi nagytáj fogalmát egyes magyar geográfusok feltűnően kerülték. Némelyek a fogalom használatát is a bécsi kormányzat regionalizáló, azaz Magyarország tartományi felosztását erőltető politikájából eredeztették. Ezért Prinz Gyula ezt az országrészt szívesebben nevezte *Pannonföldnek*. A Kárpát-medence tájfelosztását elemző műveiben a Dunántúlt erősen megcsonkítva, *Dél-Dunántúl* néven szerepeltette, és ugyanabba a kategóriába sorolta, mint a tájbeosztást ábrázoló térképen *Muratáj, Győri-medence, Székelyföld* stb. néven látható földrajzi egységeket (Prinz Gy.

é. n. [1936]a: 287, 295). A „dunántúliség” meghatározó jellegét dombsági és közep-hegységi tájai adják meg. Azonban a „Pannónföld tájképe kimagasló havasok nélkül is változatosabb, mint akár a Felföldé, akár Erdélyé. Változatosabb, mert tájképi, minőségi elemeinek, tájkép-fajtáinak száma nagyobb” (Prinz Gy. é. n. [1936]a: 288; Hajdú Z. 2003: 15). Az országrész éghajlata az Alföldnél kevésbé szélsőséges, nyáron valamivel hűvösebb, télen kevésbé hideg. Napfénytartalomban valamivel szegényebb az Alföldnél, de a csapadék több és egyenletesebb eloszlású (Délnyugaton, az Őrségben 800–900 mm). Északon, a Kisalföldön, uralkodó az északnyugati szél. Növényföldrajzi szempontból a Dunántúl az ún. *Pannon-flóratartomány*hoz tartozik. Erdeit 400–500 méter magasságig tölgyesek, fölötté bükkösök jellemzik. Őshonos fenyvesek az Alpok alján és itt-ott a Bakonyban találhatók (Fenyőfő; Szentgál: *tiszqfa*). A dombságok, medencék tölgyeseinek nagyobb részét már kiirtották. Említendők a gesztenyeligetek, a nyíres fenyérek és helyenként a mediterrán, a balkáni és atlanti növényfajok. Talajai zömmel erdei, a völgyekben réti, láp- és öntéstalajok. Somogyban a homoktalajok, az Őrségben az agyagtalajok gyakoriak. A Mezőföld és Mohács–Bátaszék vidékének lösztábláján mészben gazdag, termékeny mezősegi talajok vannak. A Dunántúl a „nagy völgyben kis víz” országa, mivel a dombságok között „lassan szuszognak a folyóvizek”. Valamennyi széles völgy fenekén vizes rétek terülnek el. A zalai völgyekben (lásd Principális-csatorna), a Kapos, Koppány, Sió, Sárvíz völgyében árkot kellett ásni a vizeknek (Prinz Gy. é. n. [1936]a: 291).

Az Alpok, a Duna és a Dráva által határolt terület egységét először talán a rómaiak észlelték, ők teremtték meg ennek a nagytériségnek a közös kormányzati, tartományi, védelmi kereteit is (Hajdú Z. 2003: 12). Pannónia provincia hosszú hadakozások nyomán alakult ki, szerveződött meg, minthogy a területet az előző fél évezredben megszálló kelták hevesen ellenálltak. A Krisztus utáni első évszázad folyamán Rómának mégiscsak sikerült uralmát a Duna vonaláig kiterjesztenie, és ott a limeseket, a határ védelmét kiépítenie. A rómaiak négyszáz esztendő uralma alatt a Dunántúl képe erősen megváltozott: városok, erődök, hadiutak, hidak, vízvezetékek, villák és majorok, gyümölcsösök és szőlőültetvények járultak hozzá az új kultúrtájak arculatához. Pannónia provincia a szomszédos alföldi és felföldi tájaktól elütő, azoknál magasabb kulturális fejlettségű térséggé változott. Ezt az átalakulást nagyban megalapozta a kelták számos nemzedékének munkálkodása (Kr. e. 400–Kr. u. 100 között). A kelta népesség zöme a római uralom alatt is helyben maradt, és a korábbi kelta telepek helyén épültek a római városok, erődítmények is. Ez magyarázza, hogy a pannóniai városok latin nevének többsége kelta eredetű (pl. Aquincum, Arrabona, Bregetio, Sabaria, Scarabantia stb.).

Pannónia provincia védelmét szolgálták a légiók számára kiépített hadiutak, a hírszolgálatot segítették elő az utak mentén létesült őrházak és lóváltó helyek. Az utakat képzett mérnökök tervezték, ők jelölték ki az utak vonalát is. A legfontosabb római hadiút a Duna mentén, a *limesen* vezetett Vindobona (Bécs) városától a Vaskapu szorosáig. Ez volt Antonius *itinerarium*ának, majd később a magyar középkornak a Buda–Eszék közötti *nagy útja*. Aquincumból Veszprém (Cimbriana), Pettau (Poetthio) és Laibach (Emona, ma Ljubljana) érintésével vezetett egy fontos hadiút Itáliába. Az említett Pettau fontos csomópont volt, mert a Dunától Sopron (Scarabantia), Szombathely (Savaria) érintésével dél felé tartó római hadiút ott csatlakozott rá az Itáliába tartó *Via Magna*ra. Kisebb jelentőségű út lehetett a Pécsről (Sopianae) Szombathelyre tartó

kövezett út. A rómaiak az utakat nagy kőlapokkal burkolták, s az utak mentén mérföldkövek jelezték a távolságot. Ezekre a régi útalapokra sok szakaszon ráépültek a középkor és az újkor fontos országútjai is (Kogutowicz K. 1930–1936. I: 92; Prinz Gy. é. n. [1936]b: 52).

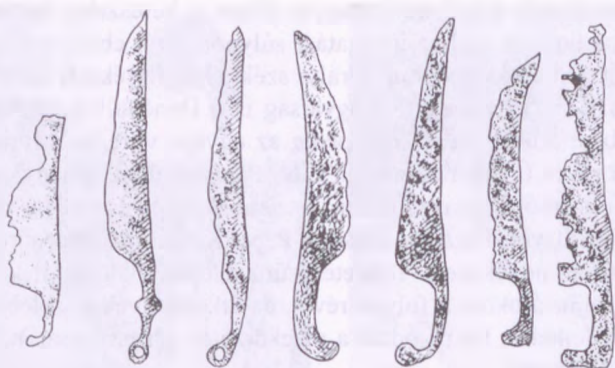
A római uralom a mediterrán kultúra számos elemét meghonosította Pannónia területén. Ezek közül forrásaink főként a földművelést, a gyümölcs- és szőlőkultúrát emelik ki. Pannónia földjeit is osztályozták, első helyen a szántóföldek két osztályát, majd a réteket említették, de értékelték a makktermő erdőket is, ezeket elébe helyezték a közönséges, csupán favágásra és legeltetésre szolgáló erdőknek. Ezt fejezi ki a *Pannonia glandifera* (makkos Pannónia) elnevezés (Kogutowicz K. 1930–1936. I: 92) és a magyar gestákban, Anonymusnál is olvasható *pascua Romanorum* kifejezés. Már a rómaiak állattartásának jelentős ága volt a sertéstartás. A provincia állatállományának ágazati összetétele erősen eltért az Alföld pusztáin élő barbár népekétől.

Az irtásgazdálkodásban használatos munkaeszközök egy-egy csoportja, így a kelták vaskori, kardra emlékeztető bozótívágó kései használatban maradtak a következő századokban is, egészen a 20. századig (Kogutowicz K. 1930. I: 87; Takács L. 1966: 28–37). A fejszék, ágvágó kések, szőlőmetsző kések, rövid és hosszú kaszák és egyéb eszközök régészeti leletei, formái, ábrázolásai nyomán joggal következtethetünk a vaseszközök egyes típusainak folytonosságára is.

Településkontinuitás, városkontinuitás a Dunántúlon sehol sem mutatható ki. Földrajzi kontinuitással, „romkontinuitással” viszont számolni lehet a provinciának az Alpoktól a Dunáig terjedő egész területén, bár a névkontinuitás legfeljebb a nyugati és déli peremvidéken bizonyítható: *Siscia*>*Sziszek*, *Sirmium*>*Szerém(vár)*. Így őrződött meg egyházi használatban a *Savaria* városnév. *Keszthely*<*Kesztel* és *Kesztölc* neve a latin *castellum* ’erősség, vár’ köznéből származik, de szláv közvetítéssel került a magyarba. A mai *Marcal* folyónévben az ókori *Musella* név él tovább. Ez a folyónév is szlávok révén örökítődött át. Többszörös közvetítéssel él tovább a *Zala* (régí forrásokban *Sala*, *Szala*) és a Rába (*Arrabo*) folyónév is. Mindkettő európai örökség; némelyek egyenesen kelta vagy illír eredetűnek tartják ezeket a vízneveket (Székely Gy. 1957: 8–9; Kiss L. 1980: 331; 1997: 189–190, 194).

A népvándorlás századaiban az antik építőanyag kitermelésének lehetősége, egyes építmények erődként való használhatósága a barbárokat is a romvárosokba vonzotta. Feltehető, hogy a honfoglaló magyarok is erődként használták az Aquincumban fennmaradt katonavárosi amfiteátrumot a 900-as években. Anonymus később ezt az erődöt nevezhette Kurszán várának. Árpád népe a Dunántúlon főként frank uralom alatt élő szláv, avar és bajor-német településeket hódított meg. Az avarok maradványainak lélekszámát, miként a többiekét sem lehet megbecsülni. Feljegyzés csak arról maradt, hogy Nagy Károly „a Dunán túlra” űzte vissza az avarokat. Mindebből az következik, hogy a Duna ismét határfolyó volt, de ezúttal a keresztény Frank Birodalom és a Barbaricum között. A római időkben meghonosodott kereszténységet, egyes víz- és helyneveket, a földművelést, a szőlő-, a bor- és a gyümölcskultúra ismereteit, munkaeszközeit a népvándorlás korában egy változó etnikai összetételű népesség örökölte át a 10–11. századi magyarság számára.

A pannóniai romanizáció és a honfoglaló magyarság kapcsolata az agrárgazdaság több ágában valószínűsíthető. A recens népi szőlőmetsző kések közül a baltás vagy „ba-

14. ábra. Kelta késleletek a Kárpát-medencében

bukás” típus története a kelta, a balta nélküli forma a római régészeti leletekig követhető vissza. Ezt az utóbbi munkaeszközt Vajkai Aurél és Vincze István feltevése nyomán a régészeti kutatás is késő római kori hagyatéknak tekinti (Vajkai A. 1938: 38; Vincze I. 1957: 94–98; Sági K.–Füzes F. M. 1967: 90–91). A pannóniai emléanyagban megtalálható a *falx silvatica*, az állatok takarmányozását, a lombtakarmány készítését szolgáló ágvágó kés, továbbá a gyümölcsfák metszéséhez használatos, gombos hegyű *falx arboria* (fanyeső kés). Ezek tárgyi emlékei késő római telepek anyagában több helyről előkerültek (Keszthelyi-hegység, Fenékpusztá, Csabrendek, Zalaszentő). Az említett munkaeszközök nem tűntek el a római uralom 5. századi fokozatos megszűnésével. A pannóniai területek kiürítése keletről nyugat felé haladt, és időben elnyúló, hosszú folyamatként fogható fel. A régi lakosság egy része helyben maradt, és előbb az avaroknak, majd a Frank Birodalomnak szolgált. Keszthely és Sümeg vidékén bizonyos fokú települési, vallási és etnikai kontinuitásra is következtetni lehet. A népvándorlás idején a romanizált népmaradvány három esetben is nagyméretű építkezést hajtott végre, ami helyben maradt iparos réteg és bizonyos köépítészeti szakmai ismeretek fennmaradására enged következtetni (Sági K.–Füzes F. M. 1967: 80–82, 92–93; Kogutowicz K. 1930–1936. I: 95). A római korból maradt romok, utak, temetők máig tartozékai és megkülönböztető jegyei a Dunántúlnak, különösen a Kárpát-medence más nagy tartományaival történő összevetésben.

A honfoglaló magyarok a Dunántúlt csupán 900-ban vették birtokukba, noha azt megelőzően fegyveres seregeik már több alkalommal átvonultak rajta, és volt alkalmuk alaposan kikémlelni a térség védelmi erejét, meg a hódítás lehetőségeit. Eltérően a hunoktól és az avaroktól, a magyar nép zöme a Dunántúl és a Kisalföld tájain telepedett meg. Kelet-Dunántúlt a fejedelem törzse vette birtokába, szállásait egészen a Vértes, a Bakony és a Mecsek vonaláig kiterjesztve. Botond népe a Dráva alsó síkját, a Horkák törzse a Dunántúl nyugati részeit (későbbi Vas, Zala, Sopron megye), Lél törzse pedig a Kisalföld folyók szabdalta síkságát szállta meg (Hóman B. 1935: 122; Kogutowicz K. 1930–1936. I: 97). A már előbb keresztény hitre tért és a későbbi Sopron és Moson megye síkjain megtelepült avarok bizonyára megélték a magyar honfoglalást. A tovább-

biakban a Dunántúl vált a kialakuló magyar állam, a keresztény királyság központi tartományává, hatalmi és egyház-igazgatási súlypontjává, ebben a viszonylag szűk térségében épültek ki első fejedelmi, királyi székhelyei (Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád, Buda). Már a honfoglaló magyarság is a Dunántúli-középhegységet „ülte körül” legsűrűbben, a hegységek közé pedig az egyház vitte be a műveltséget apát-ságai, kolostorai révén (Pilis, Bakonybél, Zirc, Pannonhalma, Tihany). A Dunántúlon és a Kisalföldön a későbbi századokban is számos városi és vallási központ alakult ki (Veszprém, Pécs, Győr, Pozsony, Sopron, Pápa, Komárom). Népsűrűsége a középkorban folyamatosan növekedett. Területén sűrű településhálózat alakult ki, zömmel aprófalvak, és a tájhatárokon, a folyók révei, az átkelőhelyek közelében korán megkezdődött a városfejlődés, formálódtak a piackörzetek (Prinz Gy. é. n. [1936]b: 376; Székely Gy. 1957: 15–16).

A Dunántúl a 11–12. században megszenvedte a Német-római Birodalommal meg-megújuló összetűzéseket, a bajor-osztrák és cseh-morva betöréseket. Ennek a kor-nak az emlékét őrzik azok a gyeprüvel, gyeprüörzéssel kapcsolatos helynevek, amelyek magukban foglalják a *gyepű, kapu, kulcs, szád*, az átkelőhelyet jelző *rév, cseke* (gázló), az őrseget jelentő *őr, őri, les, lövő, lödös, lövér, strázsa* stb. szavakat. A legtöbb ilyen helynév Vas, Zala, Sopron, Pozsony és Nyitra megye nyugati részein található. (Tagá-nyai K. 1913: 97–104; Kogutowicz K. 1930–1936. I: 101–102. és 60. ábra). A széles sávban elterülő, csaknem lakatlan gyeprühöz tartoztak a Fertő és a Hanság mocsarai és a tőlük délre húzódó nagy erdőségek. A nyugati gyeprü belső oldalán, a fontosabb át-járóknál települt Magyaróvár, Kapuvár, Sárvár, Vasvár. A „külső határon” helyezkedtek el a határörtelepek, az örök lakhelyei és védművei. A gyeprü sávjában az avar, besenyő, székely örökön kívül szórványosan éltek északon frankok, délen pannonszlávok. A la-katlan részekre a 11–12. században fokozatosan nyomult be a magyarság, egészen a később kialakuló országhatárig. A 13–14. században a lakatlan és az elhagyott, pusztává lett tájakon megjelentek a németiség telepei, a vasi *hienz, heánz* és a mosoni *heidebauer* népesség előőrsei.

A királyi, püspöki székhelyeken, a szerzetesrendek monostoraiban az államalapítás óta számolni lehet a *latinus* elemek (olaszok, vallonok, burgundiak) jelenlétével, akiket hamarosan követtek a német, cseh *hospesek* csoportjai. Az *Olaszi, Németi, Csehi, Tóti, Horváti* helynevek, falunevek máig őrzik a 11–13. századi jövevények befogadását, le-telepítését. Főként a Kisalföld és a Mezőföld népessége gyarapodott keleti népelemek, elsősorban határőrzésre rendelt besenyők befogadása révén. „A legnagyobb besenyő településlánc a Fejér és Tolna megyei Sárvíz bal partján húzódott, Abától le Kajdacsig.” Nyugat-Magyarországon, Moson, Sopron és Vas megyében nem léteztek besenyők által hasonlóan sűrűn lakott vidékek. A szabad besenyők legnépesebb, Sárvíz menti csoport-jának az Anjouk alatt sikerült elérnie, hogy ispánságot alapíthattak (1321), és a kunok bírása, a nádor lett az ő bírójuk is (1324). „Besenyő szabadsággal” rendelkező rétegük 1352-ben beolvadt az országos nemességbe. Csanád megyei, besenyő tudatú nemesi csoportjuk kiváltságait 1495-ben újították meg utoljára; Bonfini leírása valószínűleg hozzájuk köthető (Györffy Gy. 1990: 168–169). A baranyai *Ózdfalu*, a Sárvíz menti *Uzd* neve az *úz* népnévvel kapcsolatos. Jutott a Mezőföldre Kötöny népéből is, mely a 14–15. században *Hantosszék* néven önálló kapitányságot, igazgatási egységet alkotott, s lehettek a Kiskunsággal összefonódó, a Duna bal partján fekvő részei is. A mohácsi

80. Szomszédasszonyok a *hasovány*-kerítésnél.
Somogyacsa (Somogy vm.)

81. Szalma szállítása *bakcsacsával*
(hajdivánnal). Belsőársárd (Zala vm.)

82. Halászat tapogatóival. Lakócsa (Somogy vm.)

83. „Karós” (árbocos) boglya a kaszálón.
Kőszeg (Vas vm.)

84. Cséplés a *pajta* szérűjén. Tekenye
(Zala vm.)

85. Köles törése (hántolása). Belsőárd
(Zala vm.)

86. Fejen hordás vékában. Ecseny
(Somogy vm.)

87. Kerített ház homlokzata zárt szénafelhányóval (*herkelik*). Göcsej

88. Csonkakontyos homlokzatú lakóház, hátul cséplőpajta. Kávás (Zala vm.)

89. Zsúptetős faház *herkel*ikkel
(szénahányó lyuk). Szalafő (Vas vm.)

90. Módos lakóház kőoszlopos tornáccal
(kődisállás). Szalafő (Vas vm.)

91. Kerek alaprajzú pálinkafőző kunyhó.
Csőde (Zala vm.)

92. Istálló szénapadlással, *herkel*ikkel. Bozsok
(Vas vm.)

93. Préházpince. Vaskeresztes (Vas vm.)

94. Lakodalmi perecsütés. Szalafő (Vas vm.)

95. Hordáshoz előkészített igás szekér hosszú *sráglákkal*. Acsád (Vas vm.)

96. Szekérbe való *üléskosár*. Vanyola (Veszprém vm.)

97. Pógarok (gazdák) csoportja. Somogyszob (Somogy vm.)

98. Kópícek, szalmából fonott tárolók. Csákánydoroszló (Vas vm.)

99. Fahúzás, farsangi rönkhúzás. Órisziget (Vas vm.)

100. „Hasas” citera. Csepreg (Vas vm.)

101. Sökfák. Iratos fejfák. Kerkáskápolna (Vas vm.)

csatavesztés után megfogyatkozott a szék népe, és Szapolyai János, 1537-ben, a pécsi püspöknek adományozta a területet. Buda eleste után ez a kun kapitányság végképp megszűnt, s a budai szandzsákba olvadt be. Eredeti népessége szétszóródott, egy része talán átköltözött a Kiskunságba (Tálasi I. 1977: 17, 21).

A 16. század folyamán a Dunántúl nagyobb része, déli és keleti fele került török uralom alá, de a közel 150 éves háborúskodás és török szomszédság a királyi Magyarországhoz tartozó Nyugat-Dunántúl etnikai térszerkezetére, gazdasági és társadalmi viszonyainak alakulására is kihatott. Hódoltsági területein a magyarság lélekszáma megcsappant, településeinek többsége elpusztult, lakosságának zöme elmenekült, vagy rabszíjra fűzve gyarapította az Oszmán Birodalom rabszolgáinak tömegét. Dél- és Kelet-Dunántúl népi összetétele a hódoltság idején erősen átalakult. Iszlamisztált bosnyák és albán csoportok mellett ortodox keleti keresztény balkáni szláv (szerb, macedón), vlach és görög népelemek áramlottak be, és telepedtek meg a megmaradt városokban és az elhagyott falvakban. A királyi Magyarországra menekült magyarok mellett, a 15–16. században, horvát jobbágyokat is nagy számban telepítettek át földesuraik Szlavóniából a váraik által oltalmazott nyugat-magyarországi birtokaikra. Néhány évtized alatt alakult ki a *gradistyei horvátok* népcsoportja a Dunántúl nyugati széléin (főként a mai Burgenland területén), sőt attól északra is, Szentgotthárdtól a Kis-Kárpátokig, Nagyszombatig húzódó széles sávban (Botik, J. 2001: 17–18). Telepítésük zömmel a Zrínyi, Frangepán, Batthyány, Esterházy, Pálffy és a többi magyar főúri család birtokain történt. A 17. században a török megszállás alatt álló Dél-Dunántúlon is sok helyen éltek horvátok, akiknek a lelki gondozását akkoriban – a pécsi és a veszprémi püspökség helyett – a zágrábi püspökség látta el (Sarosácz Gy. 1973: 380).

Buda felszabadítása (1686) és a török kiűzése után azonnal megindult a spontán vándorlás a királyi Magyarország viszonylag túlnépesedett nyugati és északi feléből a Dunántúl elnéptelenedett keleti és déli tájaira. Résztint az onnan elmenekült családok tértek vissza, különösen a birtokos nemesség tagjai, nagyobb részben azonban a feudális terhek elől menekülő jobbágyok és a legszegényebb zsellérek reméltek jobb életet a felszabadult térségekben. Az ott maradt balkáni eredetű népesség újabb betelepülőkkel gyarapodott. Nagyobb számban érkeztek Baranyába sokácok és bosnyákok, kisebb délszláv csoportok gyarapították Tolna, Fejér és Pest megye létező ráchorvát településeit is.

Bámulatos gyorsasággal indult meg a szervezett telepítés is, amit először az 1689-ben kiadott királyi rendelet szabályozott. (A Budát felszabadító seregeket vezérlő és a törököt továbbbűldöző Savoyai Jenő már a hadjárat idején intézkedett az első német telepések szállítása, fogadása ügyében!) A *Neoacquistica Commissio*, a királyi újratelepítési bizottság – a győri püspök, majd esztergomi érsek, Kollonich Lipót vezetésével – gyors ütemben vizsgálta felül a korábbi birtokjogot igazoló dokumentumokat. Ezzel a Habsburg-ház (a kincstár) és a római katolikus egyház érdekeit szolgálta, ráadásul előtérbe helyezte a katolikus német parasztok toborzását és letelepítését az ország felszabadult, de elnéptelenedett vidékein. A telepítések első szakaszában (1689–1740) főként a földesurak magánbirtokaira érkeztek német parasztok. Többségük a Dunántúl északi és középső megyéiben települt meg (Komárom, Veszprém, Fejér, Esztergom, Pest), kevesebben jutottak el a Dél-Dunántúlra. Mária Terézia uralkodásának idejére esik a második periódus, melyet a kamarai telepítések túlsúlya és a telepeskedvezmények megnövekedése jellemez. A harmadik telepítési hullámot II. József 1782. évi pátense

indította el. A délvidéki (bácskai és bántói) kamarabirtokok mellett főként Tolna és Baranya németisége egészült ki ekkor újabb jövevényekkel, kisebb új szigetei keletkeztek Vas, Somogy, Esztergom és Pest megyében. Ezzel lezárult „a svábok nagy vonulása”, és kialakult a Dunántúl német településeinek hálózata (Hutterer M. 1973: 96–99). A 19. században még német kézműiparosok, vállalkozó birkások, bányászok és gyári munkások családjai, kisebb-nagyobb csoportjai gyarapították a németiség lélekszámát ebben az országrészben.

A 18–19. században főként az Északi-Bakony, a Vértes, a Gerecse és a Pilis erdeibe telepítettek szlovákokat, akik a fakitermelés mellett főként a kőbányászat, a szénégetés, a mészégetés és kezdetben kivált a hamuzsírégetés révén hajtottak hasznát az őket telepítő uradalmaknak. Kisebb számban voltak a dunántúli szlovákok között a földművesek. Utóbbiak a hegyvidék kis medencéiben és a Mezőföld északi szélein alkottak kisebb-nagyobb közösségeket (Manga J. 1973: 218–229).

A 18–19. században a Dráva-melléki horvátok, miként a Vas és Zala megyei vend (szlovén) lakosság belső vándorlása elenyésző lehetett. Az adatok inkább a délszláv csoportok fogyatkozásáról, elvándorlásáról szólnak. Dél-Dunántúl görögkeleti szerbségét a pécsi püspök vallási unióra szólította fel, mire azok 1703-ban Baranya, Tolna és Somogy megyére kiterjedő felkeléssel válaszoltak. Az ezt követő harcok a szerbség menekülését, megfogyatkozását vonták maguk után. 1749-ben Padányi Bíró Márton veszprémi püspök „hajdúkkal vereti ki a horvát papokat” Zala és Somogy megyéből, minthogy azok plébániái a hódoltság előtt a veszprémi és nem a zágrábi püspökséghez tartoztak, a horvát papok viszont Zágrábhoz ragaszkodtak (Sarosácz Gy. 1973: 384–385). Nem ismerjük a horvát hívek további sorsát, követték-e papjaikat, vagy helyben maradtak. Mindenesetre az említett erőszakos egyházi fellépések hozzájárultak a korábbi délszláv népesség fogyatkozásához, esetleg az asszimilálódásához is. Főként Baranyából vannak adataink a délszláv közösségek kiszorításáról korábbi falvaikból, amelyekbe a 18–19. századi földesúr németeket kívánt letelepíteni.

A Dunántúl népességének felekezeti összetétele az újkor századaiban többször is átalakult: előbb a protestánsok, később a római katolikusok javára. A Dunántúl magyar népének zöme a 16. században Luther követőjévé vált. A térség nyugati szélén, a Kisalföld néhány kistáján (pl. Tóköz), a Kemenesalján és a Bakonyban máig jelentős számban élnek evangélikusok. Legnagyobb hatást azonban a svájci protestantizmus, a kálvini helvét vallás tette a magyarságra a Dunántúlon is. Az evangélikusok és a reformátusok csupán a 16. század végén különültek el egymástól, addig megszokott volt az átjárás a két felekezet között. Akkoriban az ország lakosságának mintegy 70–80%-a volt protestáns, és a Dunántúlon unitárius gyülekezetek is léteztek. Az ellenreformáció a 17. század második felében, különösen a török kiűzését követően, a Dunántúlon folyt a legeredményesebben, és már a 18. század elején elérte a római katolikus felekezet dominanciáját. A reformátusok kisebb-nagyobb szigetei – kivéve a Rábától nyugatra elterülő tájakat – minden megyében fennmaradtak. Nagyobb foltokat a térképen Baranya és Tolna református tájai (Ormánság, Sárköz, Drávaszög), kisebb szigeteket a szlavóniai falvak, Belső-Somogy és a vasi Őrség községei mutatnak (Kösa L. 1990: 448–452). Evangélikus és református hiten maradt a német városi polgárság egy része (Sopron, Győr) és a köznemesi közösségek többsége (pl. Balaton-felvidék). A 18. század telepítési politikája ugyan a német katolikusok bejövételét részesítette

előnyben, de a Dunántúli-középhegységben szlovák evangélikusok, a Dél-Dunántúlon (Tolna m.) pedig német reformátusok és evangélikusok megjelenéséhez is hozzájárult. Protestáns hívek a migrációnak, a bevándorlásnak köszönhetően a városok német polgárságát is gyarapították. A korábbi unitárius gyülekezeteket az állami és katonai támogatást élvező rekatolizáció már a török kiűzését követő évtizedekben felszámolta, híveiket elvándorlásra készítette. A 18–19. században a görögkeletiek (szerbek, görögök) száma nem nőtt, növekedett viszont az örökös tartományokból bevándorló izraelitáké, akik a szabad királyi városok (pl. Sopron, Kismarton) mellett egyes uradalmi központokban (Keszthely, Tata) és mezővárosokban is (pl. Bonyhád, Lovasberény) kezükbe vették a kereskedelem, az áruforgalom szervezését.

A 18–19. században végbement a városokban magyarokkal együtt élő német közösségek, délszláv diaszpórák nyelvi asszimilációja. Az önálló falvakat, falucsoportokat, városrészeket alkotó nemzeti kisebbségek azonban gyarapodni, sőt terjeszkedni is tudtak. Ilyen településvidék volt az ún. *Schwäbische Türkei* a Dél-Dunántúlon. A zárt nemzetiségi enklávék lakosai közül sokan – főként a nők közül – csak az anyanyelvüket ismerték, a magyart törve sem beszélték a 20. század első felében (Ács Z. 1984: 308–310; Paládi-Kovács A. 2003a: 401–402).

Az első világháborút követően az új országhatárok megvonása, az Ausztriának ítélt Burgenland elcsatolása jelentősen csökkentette a németiség lélekszámát és részarányát az összlakosságban. A trianoni Magyarország németiségének zöme, mintegy félmillió tömege 1941-ben is a Dunántúlon élt (Dávid Z. 1980: 91; Kövágó L. 1981: 9). A szerbek optálása az új jugoszláv államba a Dunántúlt kevésbé érintette. Az utódállamokból 1918–1920-ban és a következő években Magyarországra költöző magyarok jelentősen (kb. 350 ezer lélekkel) növelték az ország népességét. A Dunántúlt főként Ausztriából és Csehszlovákiából, kisebb részben Jugoszláviából áttelepült családok (tisztviselők, pedagógusok, vasutasok, ipari munkások) választották új lakóhelyüknek.

Még nagyobb népességmozgást idézett elő a második világháború. 1944-ben, a közelítő front előtt a Bácskából a Dunántúlra menekült mintegy 17–18 ezer bukovinai székely (Ösy-Oberding J. 1967: 185, 187–188; Andrásfalvy B. 1973a: 7). 1946-ban a potsdami egyezmény értelmében a német lakosság több mint felét kitelepítették Magyarországról. A háborús veszteségekkel együttvéve mintegy 250 ezer fővel csökkent az ország – döntően a Dunántúlt – német lakosainak száma (Bellér B. 1981: 189; Dávid Z. 1980: 92; Kövágó L. 1984: 166). A Csehszlovákia által szorgalmazott ún. „lakosságcsere” keretében több ezer szlovák hagyta el a Pilis és a Gerecse vidékén fekvő faluját, és települt át a „Felvidékre”. Náluk sokkal nagyobb számban érkeztek a Dunántúlra magyarok, kivált a Szudéta-vidékre irányuló deportálás előtt menekülő, valamint a szervezett formában kitelepített „felvidéki magyarok”. Előbbiek az Észak-Dunántúlon, utóbbiak főként Tolna és Baranya sváb községeiben kezdték el új életüket (Komanovics J. 1970: 181–196; Andrásfalvy B. 1972: 131–132; Albert G. 1983: 220–250). Kisebb szórványai elkezdtek a moldvai magyaroknak a Mecsek vidékén, a gyergyói székelyeknek pedig a Budai-hegységben és az érdi agglomerációban, a Tétényi-platón.

A földosztás ígéretével sok, korábban summáskodó, mezőgazdasági idénymunkát végző magyar család érkezett Kelet-Dunántúl tájaira (Mezőföld, Baranya) a Mátra vidékéről, a Matyóföldről és a Tiszántúl agrárproletár vidékeiről is. Az 1950–1960-as években követték őket a bányászat, a „szocialista iparosítás” munkavállalói az Alföld

távoli vidékeiről és Észak-Magyarországról. A 20. századi népmozgások, telepítések és a belső migráció következtében a Dunántúl népességének korábbi nyelvi, etnikai összetétele megváltozott. Összességében növekedett az országrész etnikai homogenitása, és gyengült a nemzetiségi települések, vidékek népének korábbi önazonossága, közösségi hagyományainak összetartó ereje.

A társadalmi fejlődés a történeti Magyarországon már a rendi társadalom korában is a Dunántúlon és a Kisalföldön érte el a legérettebb formákat. Egykori szabadalmas tevékenységei és csoportjai, mint a kora Árpád-kori gyepű- és határvédő közösségek és az egyházi nemesek csoportjai (Örség, Hantos-szék, Fajszai-szék) az újkor elején elvesztették kiváltságait. Hasonló sorsra jutottak a 16–17. századi hajdúszabadság dunántúli színterei is, a 17. század második felében és a 18. század elején a földesúri majorgazdaság megerősödésével párhuzamosan veszítették el korábbi szabadalmas állásukat (Kösa L. 1998: 182). A társadalom formálódásában jelentős és korszakos eltérések mutatkoznak a királyi Magyarországhoz tartozó nyugati tájak és a fejlődésben a török hódoltság által gátolt középső és keleti, déli vidékek között. A nyugati részekben jóval előbb alakult ki a robotoltató majorgazdaságok rendszere, amit a 18. században a török alól felszabadított keleti tájakon, lakatlan pusztákon szervezett uradalmak – jobbágyfalvak hiányában – nem valósíthattak meg. A Győri-puszták és a Mezőföld térségében kialakult a mezőgazdasági cselédségre alapozott földesúri gazdaságok világa és a nincstelen bér munkások, a „puszták népe”. Hasonló uradalmi gazdálkodás Somogy, Tolna, Baranya, sőt a Délvidék és Szlavónia földjein is kialakult. A Dunántúl jobbágyparasztságának polgárosulása korán, a 18. században elkezdődött. A falusi telkes jobbágyság öntudata Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendelkezését követően önelnevezésében is tükröződött, főként Somogyban kezdte magát *pógárnak* nevezni.

A rendi társadalom korában főként a királyi Magyarországon, a török által fenyegetett tájakon (Zala, Vas, Veszprém megye) gyarapodott a nemesi réteg, melynek elkülönülő csoportjai voltak a kuriális, birtokos köznemesség és az adománybirtok nélkül megnevesített jobbágyok, az armalisták. Külön csoportot alkottak az agilisok, a nemes leányt feleségül vevő jobbágyok és utódaik. Az egykori birtokos köznemesség nemesi jogállásukra még az 1930–1940-es években is sok helyen rátartiak voltak (pl. Szentgál, Köveskál).

Jelentős területi eltérés mutatkozik a Dunántúl és a Kisalföld részei között a városok sűrűségében, a céhes kézműves-társadalom fejlettségében és a parasztság polgári mintakövetésében is. A legfejlettebb az Észak-Dunántúl és a Kisalföld városhálózata és kézműipara volt már a 16–17. században is. Ott sűrűsödtek a szabad királyi városok (Sopron, Kőszeg, Győr, Pozsony), amelyeknek népes polgársága, céhes ipara, iskolahálózata a török hódoltság idején is megszakítás nélkül, organikusan fejlődött. Mintát adtak az oppidumoknak és a mezővárosoknak, az ottani iparúzóknak és a jobbágyoknak is. Ezzel is összefügg, hogy környezetükben még a juhászok és a halászok is céhekbe tömörültek, és egyes céhszokások, mint a mesterlegények avatási szertartása – némi módosulással – a falusi földművesek között is követésre talált.

Gazdaságát tekintve a Dunántúl Magyarország legfejlettebb része volt a 19–20. században is. Mezőgazdaságában kiemelkedő szerepet kapott a római időkig visszanyúló minőségi bortermelés. Történelmi borvidékei a Balaton-felvidéken és a Marcal medencéjében emelkedő bazalthegyek (Badacsony, Somló, Ság), a vörösbort termő Szekszárd

és Villány vidéke, a fehérborokat szűrő Sopron és Ruszt, továbbá Füred, Csopak, Neszmély és környéke. A kultúrtáj legértékesebb foltjai mindenütt a szőlő- és gyümölcs-termő lankák és hegyoldalak. A Mecsek és a Budai-hegység napsütötte, déli lejtőin gazdagon terem a kajszi- és az őszibarack. Ezeken és a Balaton-felvidék déli lankáin megterem a mandula, a Kőszegi-hegység, a Vasi-Hegyhát, a Mecsek oldalain a szelíd-gesztenye. Sok helyen terem dió, meggy és cseresznye, a hűvösebb, csapadékosabb nyugati, délnyugati tájakon szilva, alma, körte terem nagy bőségben (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 349–350). Kezdetektől jövedelmező ága a dunántúli gazdaságnak az állattenyésztés, itt a legfejlettebb az egész Kárpát-medencében: a Dunántúlon jutott egy-egy területegységre számítva legtöbb szarvasmarha és sertés. Előbbi fejlettségét a korai fajtaváltás és istállózás, a nagyarányú takarmánytermelés, a viszonylagosan sok rét és gazdag legelő alapozta meg. A sertéstartás egykor a makkoltató hizlalás lehetőségére, utóbb a kukorica- és árpatermesztésre támaszkodott. Nyugat-Dunántúl, a Kisalföld, Somogy és Tolna tejgazdaságait, sajtüzemeit a nagybirtok tehenészetei és a kisgazdák tejszövetkezetei teremtették meg. Sopron és Szombathely vidékén, a Kisalföld, Tolna és Baranya egyes részein a 20. század elején már a hússertések tartása került előtérbe. Különösen a Kisalföldön van régi hagyománya és nagy jelentősége a libatenyésztésnek, és egy széles nyugati sávban a tyúkászatnak, a baromfi- és tojáskereskedelemnek.

A Dunántúl a trianoni Magyarország legiparosodottabb területe. Területén már előbb három olyan ipari sáv alakult ki, ahol számos gyártelep épült és termelt. Elsőként említhető a nyugati határvidék (Magyaróvár, Lajta-hegység, Sopron, Kőszeg, Pinkafő, Szombathely, Körmend, Szentgotthárd vidéke), ahol a textilipar, a faipar, helyenként a gép- és élelmiszeripar üzei termeltek. A másik sáv a Dunántúli-középhegység és annak szomszédsága (Nyergesújfalu, Dorog, Tokod, Tatabánya, Pét, Füzű, Ajka), ahol főként a bányászat és a villamos erőművek, az építőanyag- és a vegyipar települtek meg. A harmadik körzet a Dunántúl délkeleti szöglete, ahol a Mecsek kőszénének, uránércének bányászata, Pécs textil- és agyagipara emelhető ki (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 351, 357). Az 1950–1970-es években a Duna jobb partján (Dunaújváros, Paks, Százhalombatta) és Székesfehérváron épültek igen jelentős erőművek és ipari üzemek, melyek nagy hatással voltak az egész vidék társadalmának további formálódására.

A Dunántúl és a Kisalföld tájait, alrégióit a 18–19. században eltérő ütemben érte el a polgárosodás és a modernizáció. A 20. század elején élen járt a „dévényi kapu” és vidéke: Sopron, Győr, Pozsony vármegye. A modernizáció dunántúli magterületéhez számítható Moson vármegye, továbbá Vas megye északi sávja Kőszeggel és Szombathellyel, Keleten Komárom városa és Pápa környéke csatlakozott a fejlett, újjító térséghez. Ebben a városok, az iskolák, a bécsi piac közelsége játszott szerepet, mert azok ösztönözték az agrárgazdaság modernizációját és ártermelését. A lakosság írni és olvasni tudása Sopron és Moson megyében országosan kiemelkedő volt. Ezzel szemben Dél-Dunántúlon az országos átlag alatt maradt a polgárosodás, a modernizáció szintje. Aprófalvas településhálózata, a városok kis száma és fejletlensége, kedvezőtlen piaci helyzete különösen a peremhelyzetű tájakon (Őrség, Hetés, Göcsej, Ormánság) gátolta az alrégió gyorsabb haladását. E két igen eltérő fejlettségű alrégió között létezett egy „köztes zóna”, melyhez Vas megye hegy- és dombvidékei, továbbá Veszprém és Fejér vármegye és végül Tolna megye Duna menti síkságai tartoztak (Beluszky P. 2003: 48, 52–54).

15. ábra. Ebédvivő menyecske fején vékával. Mesztegnő (Somogy vm.) 1850

A Dunántúl a Kárpát-medence más nagy tartományaitól leginkább belső tagoltságában, tájcsoportjainak sajátos természetében különbözik. Hiányoznak belőle az Erdélyt és a Felföldet élesen tagoló, a közlekedést nehezítő, ritkán lakott magashegységek, tájainak tarkasága mégis szembeötlő. Igazgatási szempontból a provinciát már a rómaiak is kettéosztották (*Pannonia Inferior*, *Pannonia Superior*), és a nagytérseg igazgatásában később is jelen volt ez a térszemlélet (Alsó-, Felső-, Észak-, Dél-Dunántúl). II. József kormányzatának közigazgatási kerületei közül a *Győri kerület* a Dunántúl északi és nyugati részeit ölelte fel, a *Pécsi kerület* Dél-Dunántúlt igazgatta, de Fejér megye – a Mezőföld nagyobb részével – és a Pilis vidéke a *Pesti kerülethez* tartozott (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 341; Hajdú Z. 2003: 12; Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2003: 34–35).

Az 1920 utáni ország területén Bulla Béla hat természeti nagytájat határozott meg, és azok közül az alábbi négy a Dunántúlon terül el: a) *Kisalföld*, b) *Alpokalja*, c) *Dunántúli-középhegység*, d) *Dunántúli-dombság*. Az országrész teljes területét ezek együttesen sem fedik le, minthogy természeti adottságainál fogva a Mezőföld, a Duna mellékén és a Dráva-melléken sorakozó síksági tájak az Alföldhöz kapcsolódnak (Bulla B. 1962: 364–366). Érdeemes tudni, hogy a mai országterület egyes éghajlati körzetei (*Kisalföld*, *Nyugat-Dunántúl*, *Dunántúli-középhegység*, *Dél-Dunántúl*) és a földfelszín morfológiai jellegére alapozó Bulla-féle nagytáji tagozódás között szoros megfelelés, térbeni egybeesés mutatkozik (Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 47; Paládi-Kovács A. 2003b: 17–19). A Mezőföld és a Duna–Dráva-mellék tájai természetesen az éghajlati térképen is az Alföld klímatisúshoz kapcsolódnak.

A Dunántúl belső tagozódása megfigyelhető a magyar nyelvjárások típusait bemutató térképeken is. Ugyanis az összesítő térképeken három nagy dialektusterület rajzo-

lódik ki ezen az országrészen: 1. *nyugati nyelvjárás*, 2. *dunántúli* (újabb elnevezéssel: közép-dunántúli, kislalföldi), 3. *déli nyelvjárás* (újabb nevén: dél-dunántúli dialektus). Látható az is, hogy a nyelvjárások területei között széles átmeneti, illetve érintkezési zónák, sávok húzódnak, hiszen a nyelvjárások határai nem olyan élesek, mint az igazgatási egységek, államok határai (Kálmán B. 1966: 119; Kiss J. [szerk.] 2001: 5. melléklet). A nyelvjárástípusok között a Kislalföld nem jelenik meg olyan karakteres, önálló egységként, mint egyes természetföldrajzi, gazdaságföldrajzi térképeken, hanem a Közép-Dunántúllal együtt alkot egy nagy dialektusterületet. A Kislalföld északi, északkeleti sávjában az *északi* (régii elnevezéssel: *palóc*) *nyelvjárás* jellegzetes hangzói, hangtani, lexikai sajátosságai írják felül a kislalföldi „szóejtést”. A magyar népnyelv vázolt regionális tagozódása természetesen nem az éghajlati- vagy a talajtérképek körzeiteihez igazodik, hanem a kommunikációs körzetekéhez. Azoknak a határait főként – a közlekedési adottságokat is szem előtt tartó – állam- és egyház-igazgatási egységek, azaz egyes térségek kapcsolatainak sűrűsége, hosszú történeti múltja alakította az idők folyamán.

A magyar nép táji-történeti tagolódásának vizsgálatában természetesen a nyelvjárási tagozódást is szem előtt kell tartanunk. A néphagyomány s különösen az anyagi kultúra egyes szektoraiban (pl. építőkultúra, rostmegmunkáló rendszerek) a fentiekhez nagyon hasonló regionális tagozódás figyelhető meg. Az összesítő térképek megerősítik azt a tanulságot, hogy a Dunántúl és a Kislalföld térségében – az eltérő geográfiai adottságok és történeti előzmények alapján – legalább négy nagyobb területi egységet kell megkülönböztetnünk:

1. Nyugati népterület
2. Központi népterület dunai tömbjei
 - a) Kislalföld
 - b) Közép- és Dél-Dunántúl (Pannónia)
 - c) Duna és Dráva-melléki síkságok (Paládi-Kovács A. 2003b: 25).

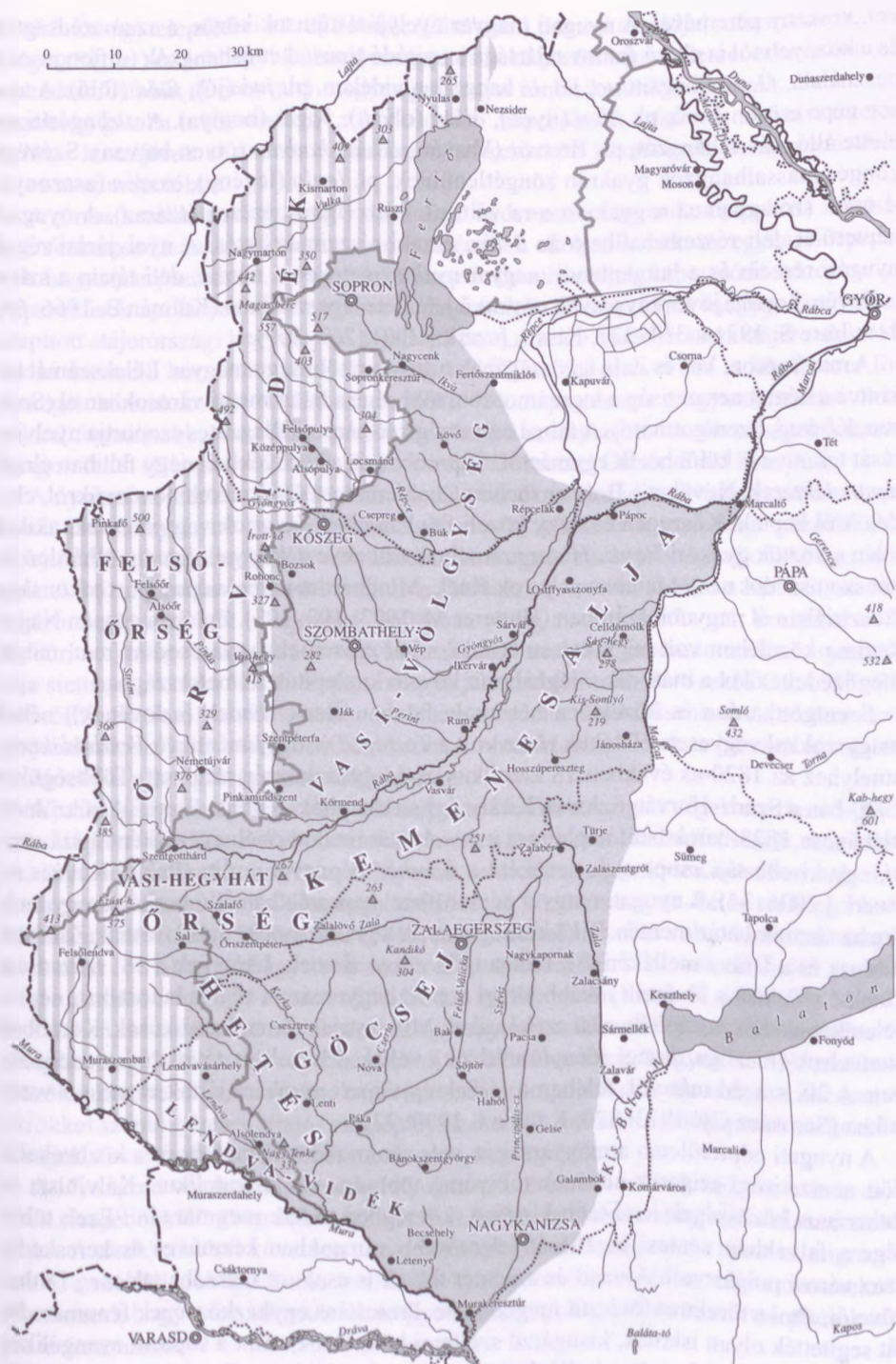
Az országrész belső tagoltsága, tájainak tarkasága lehet az oka, hogy az anyagi kultúrának csak néhány olyan tárgyát találjuk a *Magyar néprajzi atlasz* térképein is, amelyik az egész Dunántúlon elterjedt. Kevés olyan néprajzi jelenséghatárt ismerünk, amelyik csaknem az egész Dunántúlt körülfutja. Ilyen volt a 20. század első felében a falusi nők körében még szokásos fejen való teherhordás, a hozzá tartozó *tekercs* (*févo*, *pévo*) nevű tárggyal és a kerek cserépedényekkel, kosakkal, fadényekkel. Döntően a Dunántúlhoz kapcsolódik a bükkfából gyártott, toldott ágú favillák és a sima élű aratósarlok elterjedtsége. A Kislalföld és Észak-Dunántúl térségéből a 18–19. században a Dél-Dunántúl több részére átterjedt már a hajlított kocsiodal, a hozzá tartozó, kád formájú egész-kas és a kocsizás egyéb tartozékai (MNA 1987. III. 195, 198, 199. térkép; Lukács L. 2009: 19–20). A dunántúli és a kislalföldi lakóház szembetűnő jellegzetessége a két zárt tüzelő, a szobai cserépkályha és a konyhai kemence használata (Sabján T. 1993: 166, 170). A kályha az északi népterület nyugati tájain is elterjedt (Garam melléke, Hont, Börzsöny), a földből, sárból épült *dörökályha* pedig a Mezőföldön jelzi a vidék alföldi jellegét. Részletek említése nélkül is érdemes kiemelni, hogy a Dunántúlhoz a magyar népzene és néptánc különálló dialektusát köti a folklórkutatás (Bartók B. 1924: VIII; Martin Gy. 1980a: 145).

A nyugati népterület a Buda eleste után három részre szakadt ország dunántúli darabjának alpokalji hegyes-völgyes és dombos részeit foglalja magában. Tálasi István fel fogása szerint „Belső-Somogytól nyugatra és Veszprém megye nyugati felétől szintén nyugati irányban terül el, nyugat-dunántúli nyelvjárás-változatokkal, korábban domináns a *füstösház*, viszonylag itt a legtöbb a szeres település. Természetesen itt is vannak csoportok és alcsoportok, mint pl. Göcsej és Hetés, Őrség, Hegyhát stb., melyeknek megvannak a maguk külön – egy időben legalábbis – jellegzetes sajátságai” (Tálasi I. 1980: 226). Korábban tartott egyetemi előadásában még a Dunántúli-középhegységet és a Kisalföld nagyobb felét (Csallóköz, Mátyusföld) is ehhez a népterülethez kanyarította, de az 1960–1970-es évek néprajzi, dialektológiai eredményeinek hatására a sárospataki konferencián (1978) már szűkebbre vonta a korábbi határokat. A vizsgált néptömb nyugati határa egyben magyar–német nyelvhatár, délen pedig magyar–szlovén, illetve magyar–horvát nyelvhatár. Katona Imre a „nyugati végek”, Vas és Zala megye magyar népcsoportjait együttesen tekinti olyan nagyobb egységnek, melynek hagyományvilágát összevontan érdemes tárgyalni (Katona I. 1990: 56–99). Kósa László „Kisalföld és Nyugat-Magyarország” műveltség és történelem által összetartozó térségét vonja egybe. Sopron, Moson, Pozsony megyét és Nyitra nyugati részét tárgyalja együtt Vassal, Zalával. Ezt a területsávot úgy tekinti, mint a 16–17. század királyi Magyarországának magját, központi területét (Kósa L. 1998: 194–207).

Mi itt a geográfiai és népnyelvi tagolódásra is tekintettel a szűkebben vett „nyugati népterületet” vesszük alapul. A történeti Vas és Zala vármegye mellett hozzá számítjuk Sopron megye hegyvidékét, továbbá Veszprém és Somogy megye nyugati peremeit a Marcal folyó, illetve Keszthely és Csurgó vonaláig, de nem vesszük hozzá a Bakonyt és a Balaton-felvidék egykor Zalához tartozó részeit.

A fentiekben körvonalazott térséget Bulla Béla *Alpokalja* néven tárgyalja, és monográfiájában önálló természetföldrajzi egységnek tekinti. Főként térfelszíni, éghajlati, talaj- és növényföldrajzi kritériumokat érvényesítő rendszerezésében az Alpokalja felöleli a Soproni-hegységet, a Kőszegi-hegységet (Írottkö, 882 m), a Vashegyet, a Rába és mellékfolyóinak teraszos völgyeit, a Vasi-Hegyhát és a Kemeneshát (Kemenesalja), továbbá az Őrség, Hetés, Göcsej tájait, a Zalai-dombság (régén *Szalaság*) túlnyomó részét. Délen a Mura, Lendva vidéke, keleten a Marcal medencéje, északon a Répce melléke kapcsolódik ehhez a térséghez. Az Alpokalja a trianoni Magyarország legcsapadékosabb területe (évi 800–1000 mm). Vízhálózata sűrű, folyóvizet a Rába, a Mura és a Zala gyűjt össze. Nagy tava a táj északi peremén a Fertő. Természetes növénytakarója egykor a zárt erdőség. Mészkerülő fenyvesek és tölgyesek, szubmontán bükkösök, gesztenyések a jellemző fanemek, cserfaerdők a Kemenesháton, nedves rétek a völgyek alján. Éghajlata kiegyenlített, inkább hűvös. Bükkös, fenyves és tölgyes erdőkkel borított dombtetői, hátságai és hegyoldalai változatos tájképet nyújtanak (Bulla B. 1962: 375–377).

A régebbi dialektológiai összefoglalások *nyugati nyelvjárástípus*, az újabbak *nyugat-dunántúli nyelvjárási régió* néven tárgyalják a vizsgált térség népnyelvi egységét. Döntően az őrségi, zalai, hetési, göcseji nyelvjárásokat sorolják ide. Mások Zala és Vas megye „tájszólásait” vonják bele, kiegészítve Sopron és Veszprém megye határos részé-

25. térkép. A nyugati magyar néptér tájai

vel, keskeny peremével. A nyugati magyar nyelvjárástípusok közös, a szomszédságtól és a köznyelvtől is eltérő fontos sajátossága a nyitódó típusú kettőshangzók (difftongusok) használata. *Ó, ő, é* helyett *uo, üö, ie* hangzik a vidéken, pl. *juó* (jó), *füöd* (föld). A térség népe erősen *l*-ező, pl. *illen* (ilyen), *ollan* (olyan), *bogla* (boglya). A *v* zöngésíti az előtte álló mássalhangzót, pl. *Vazsvár* (Vasvár), *ödven-hadvan* (ötven-hatvan). Szóvégi zöngés mássalhangzók gyakran zöngétlenülnek, pl. *legín* (legény), *asszon* (asszony). *Á* utáni szótagban az *a* gyakran *o*-ra vált, pl. *házo* (háza), *szároz* (száraz). A nyugati népterület déli részein hallható az *ö*-zés, északi részein az *i*-zés. A nyelvjárási régió nyugati részein és a burgenlandi magyar nyelvszigeteken a német, déli tájain a szláv (szlovén, horvát) jövevényszavak növekvő jelenléte tapasztalható (Kálmán B. 1966: 69, 119; Imre S. 1971a: 334–337; Kiss J. [szerk.] 2001: 267–269).

A mai Sopron, Vas és Zala lakosságának túlnyomó többsége magyar. Lélekszámát tekintve a német nemzetiség a legszámasabb, többsége a határ menti városokban él (Sopron, Kőszeg, Szentgotthárd). A falusi németiség két-három jellegzetes csoportja nyelvjárást tekintve is különbözik egymástól. Sopronban és a környékbeli négy faluban élnek a *poncichterek*. Nevüket – Bohnenzüchter ('babtermesztő') – kedvelt növényükről, eledeleükről kapták. Kőszegen és négy közeli faluban élnek *heánzok* vagy *hienzek*, akiket talán a köztük gyakori *Heinz, Hienz* személynévről nevezték így el. Szentgotthárdon és két szomszédos német faluban *stájerok* élnek. Mindhárom német népcsoport rokonsága Ausztriában él nagyobb számban (Hutterer M. 1973: 102–103). Zalában csupán Nagyzanizsa közelében volt négy-öt német falu, s bár erősen elmagyarosodtak már, mégis megtizedelte őket a második világháborút követő kitelepítés Németországba.

Szentgotthárdon és közelében hét-nyolc faluban élnek *vendék* (szlovének), néhol magyarokkal vegyesen. Vidékük része volt a *Tótság, Tótsági járás* nevű *Vendvidéknek*, amelyhez az 1820-as években 18 katolikus és 4 egyházközség tartozott. Többségüket 1920-ban a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták. Kossits József, Alsószőlőnk plébánosa 1828-ban közölt népleírása a *vendus tót* mellett önelnevezésként a *szloven-ci*, egy kisebb táji csoportjuk nevéként a *bömhéc* népvét említ (Paládi-Kovács A. [szerk.] 2006: 34). A nyugati magyar népterülettel kapcsolatban álló horvátok egyik része az osztrák határ mentén él 13 községben, ők a *gradistyeiek*, másik részük Zalában, a Mura és a Dráva mellékén 7-8 faluban, ők a *muraköziek*. Utóbbiak a 18. század óta élnek e vidéken, s ők őrzik inkább a régi horvát hagyományt, régies bútorikat, népviseletüket, ételeiket, táplálkozási szokásaikat. Mindnyájan római katolikusok. Korábban *summások* (mezőgazdasági idénymunkások) voltak a közeli és távolabbi uradalmakban. A 20. század második felében a férfiak építőipari munkára jártak el messzi városokba (Sarosácz Gy. 1973: 370; Katona I. 1990: 72).

A nyugati népterületen a magyarság, a vele szomszédos németiség és a közbeékelődött nemzetiségi szigetek népének túlnyomó többsége római katolikus. Kálvinista és lutheránus közösségek kevesebb kistájon, községben tudtak megmaradni. Ezek többsége a falvakban nemesi jogállású, jelentősebb városokban kézműves és kereskedő, azaz városi polgár volt. A vend és a német falvak is csak ott maradhattak meg Luther követői, ahol a türelmes földesúr megengedte. Protestáns egyházközségek fennmaradását segítették olyan iskolák, kisugárzó szellemi központok, mint a soproni evangélikus líceum és a pápai református kollégium. Az ellenreformáció korában, zömmel a 17–18. században vált néhány magyar táji csoport vallásilag többszínűvé, kevertté. Az Örvidék

(Felső-Örség) települései közül Felsőőr (Oberwart) nemesi családjai reformátusok, Örsziget (Sighet) és Jobbágyi (Jabing) magyar és beköltözött német elemei evangélikusok maradtak, Alsóőr (Unterwart) magyar parasztjai római katolikusok lettek. Ez a széttagoltság gátolta a házassági, „rokonosodási” kapcsolatok erősítését a nyelvszigeten belül, s hozzájárult az azonos vallású németekkel kötött házasságok elszaporodásához és az asszimilációhoz.

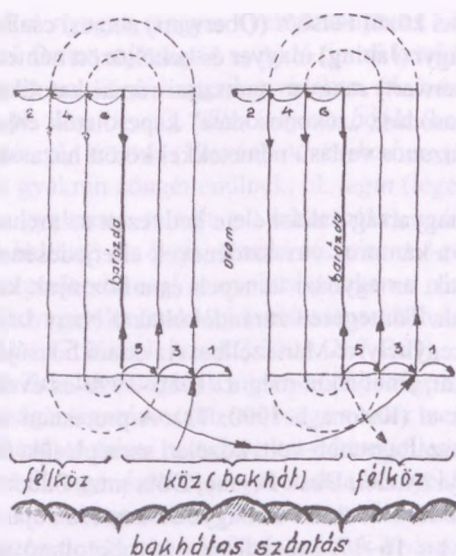
A római katolikus magyarság vallási élete kedvezett az archaikus (apokrif) imádságok fennmaradásának, a kántoros virrasztóénekek elterjedésének, az egyházi népének hagyományozásának, az egyházi ünnepek és a hozzájuk kapcsolódó középkorias népszokások ápolásának. Tömegesen zarándokoltak a Nagy Lajos magyar király által alapított stájerországi kegyhelyre: Mariazellbe. Az ottani búcsújárás mintájára alakították ki a kiscelli búcsúkat, amelyekre még az 1980–1990-es években is 30–40 ezer fős tömegek zarándokoltak el (Katona I. 1990: 73). A protestáns magyarok vallási élete sokkal formálisabb, visszafogottabb volt, közéleti szereplésük, iskolázottságuk viszont átlagon felüli (Berzsenyi Dániel, Deák Ferenc, Döbrentei Gábor, Edvi Illés Pál).

A nyugati népterület váruadalmi és nagybirtokos családjai (Nádasdyak, Batthyányak, Esterházyak stb.) a 16–17. században – a robotoltató majorsági gazdálkodás kifejlődésével egyidejűleg – mértéktelenül megnövelték jobbágyaik kötelezettségeit. A 16. században a sárvári uradalom földesúri üremeiben előbb a heti két, azután a három robotnap vált kötelezővé, 1608-ban pedig a robotoltatás már korlátlan volt. A főúri majorságok alapítását a végvárok ellátását szolgáló gabonatermelés konjunktúrája siettette, s ebben Vas és Sopron megye járt elől (Hóman B.–Szekfű Gy. 1935. III: 508–509). Sopron, Vas, Zala népének zöme az uradalmaknak, kisebb része a köznemesi majoroknak szolgált, miközben növekedett a nincstelen zsellérek, a béresek (uradalmi cselédek) és a szolgák (gazdacselédek) száma is.

A jobbágyság társadalmi rétegződése, polarizációja a nyugati végeken érte el legelőször kifejtett formáját. Főként uradalomtörténeti munkákból tudható (Sárvár, Alsólendva, Rohonc-Szalónak), hogy ez a folyamat területileg egyenlőtlen ütemben haladt, a paraszti társadalom rétegződése nagy szélsőségek között mozgott. Példa rá, hogy Hetés lakosságának mintegy 50%-a már 1524-ben is nincstelen zsellér volt, viszont a Batthyányak által 1681-ben jobbágysorba szorított Alsó-Örségben a 19. század elején összeírt telkes gazdára csupán 55 házas és 26 házatlan zsellér jutott (Katona I. 1990: 74). Vasban és Zalában századokon át növekedett az egy-egy esztendőre felvett konvenciók béresek, szolgák rétege, akik a telkes jobbágyoktól elkülönülve éltek, és gyakran költözködtek. Közülük kerültek ki az uradalmak és a nemesi közösségek nyájpásztorai, kocsisai és ökrökkel szántó béresei, arató- és cséplőrészesei, ők voltak a szőlőkapások és az erdei favágók, fuvarozók, a csöszök és a bakterok, harangozók.

A 17. század végére túlnépesedett nyugati népterületről a török kiűzése után a zsellérek rétegéből különösen sokan költöztek át Kelet- és Dél-Dunántúl ritkán lakott térségeibe. A török kiűzését követően a nyugati népterületről meginduló spontán migrációnak és a szökött jobbágyoknak, zselléreknek, szerencsét próbáló armalista nemeseknek köszönhető, hogy a felszabadult vármegyék magyar jellege a szervezett telepítések idején is fennmaradt.

A 19. századi aratószerződések is bizonyítják, hogy nyaranta a Hetés, Göcsej és a Vasi-Hegyhát vidékéről magyar, a Mura mentéről horvát, Szentgotthárd vidékéről szlo-

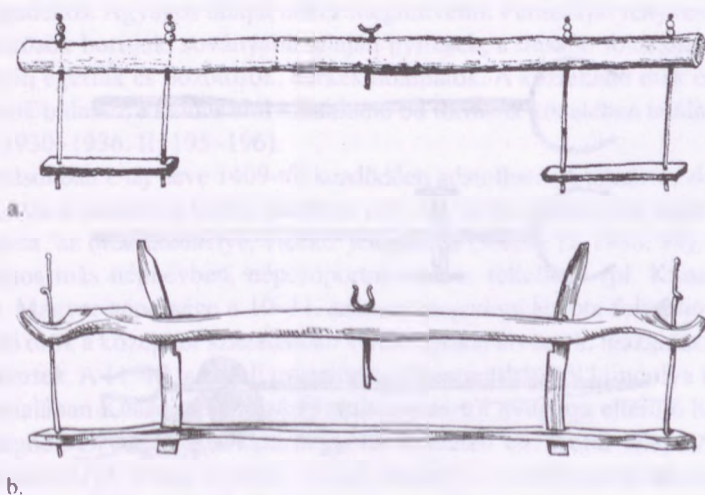

16. ábra. A bakhátas szántás sematikus rajza

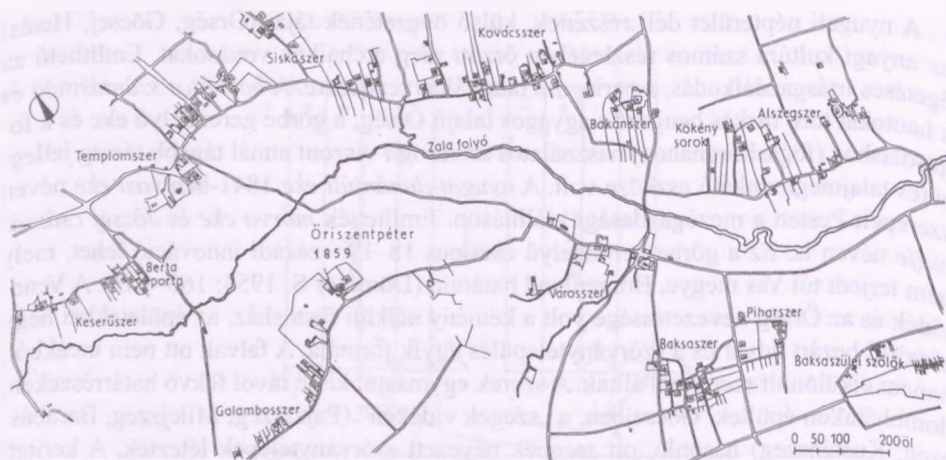
vén aratók és vándorkaszások jártak el idénymunkára a kelet-dunántúli uradalmakba. A kapáskultúrák igénye hívta életre a *summásságot*, a kapitalista nagybirtokon kapálást, répa- és burgonyaszedést, kukoricatörést végző, hat hónapos munkára felfogadott idénymunkások rétegét. A summások zöme nő volt. (Városi cselédnek, házi szolgá-lónak is főleg a nincstelen és kisközdű falusi családok engedték lányaikat.) A summá-soknál szabadabb feltételek között dolgoztak a részes aratók, cséplők, nyomtatók, akik saját *aratógazdájuk*, *pajtamesterük* irányításával, *bandában* dolgoztak. Ez a vándor-munkás hagyomány a 20. században is tovább élt, és az 1960–1970-es években már a Budapest környéki, a Pesti-síkságon kertészkedő termelősövetkezetek is alkalmaztak Vashól, Zalából toborzott idénymunkásokat.

A nyugati népterületen a középkori településhálózat alig sérült a török háborúk korá-ban: Vas és Zala ma is az aprófalvas megyék közé tartozik. Alsó Örségben és Göcsejben fennmaradtak a *szerek* és a *szegek*. Vas megyében az 1840-es évek elején az egyetlen szabad királyi (Kőszeg), egy püspöki (Szombathely) és négy földesúri polgárvárosra több mint 600 falu jutott (Kósa L. 1998: 185). Még feltűnőbb volt a 19. századi Zala megye várostalansága. A Mura és a Dráva mellékén – közel 200 km hosszúságú föl-dön – nem volt egyetlen igazi város sem. Nagykanizsa és Kaposvár abban az időben alig több mint egyszerű mezőváros (Prinz Gy. é. n. [1936]b: 380). Nagykanizsa a déli vasút megépülését követően, Zalaegerszeg pedig a 20. században vált valódi várossá. Főként a sűrű faluhálózatnak és a kisbirtok túlsúlyának köszönhető, hogy a 20. század elején Zalában a népsűrűség km²-ként mégis elérte a 90 főt, ugyanakkor a nagybirtok által uralt Somogyban ez az érték 50 fő alatt volt. A nyugati népterület napjainkban is a mezőgazdaság egyik válságövezete, és megjeleníti a „periféria” (Szentgotthárdtól Lete-nyéig a „külső periféria”) minden jellemzőjét (Rechnitzer J. 2007: 73).

A nyugati népterület déli részének, külső övezetének tájai (Őrség, Göcsej, Hetés) az anyagi kultúra számos részlegében őrzött meg archaikus vonásokat. Említhető az égetéses irtásgazdálkodás, a parlagoló talajváltás rendszere. A *bakhátas szántásmód* és a hantokat törő tüskés henger az agyagos talajú Őrség, a görbe gerendelyű eke és a fogasoláshoz (fogasboronához) használatos *széles iga* viszont annál tágabb térség jellegzetes talajmegtápláló eszköze volt. A *nyugat-dunántúli eke* 1841-ben *vasi eke* néven szerepelt Pesten a mezőgazdasági kiállításon. Említették *morva eke* és *József császár ekéje* néven is. Ez a görbe gerendelyű eketípus 18–19. századi innováció lehet, mely nem terjedt túl Vas megye, Burgenland határain (Dömötör S. 1954: 160–163). A Vendvidék és az Őrség nevezetessége volt a kémény nélküli füstösház, az épületekkel négy oldalról bezárt udvar és a szórványtelepülés egyik formája. A falvak ott nem utcákból, hanem elkülönült *szerek*ből álltak. A szerek egymástól kissé távol fekvő határrészekeken, dombháton épültek. Göcsejben, a „szegek vidékén” (Pajzsszeg, Milejszeg, Barabászeg, Kustánszeg) hasonló, ott *szegnek* nevezett szórványtelepek léteztek. A kerített udvarok (Vierkanthöfe) és a szeres település hasonló formája a Keleti-Alpokban széles körben ismeretes. Az Őrség, a Göcsej és Hetés vidékén a lakóház egykor fából, bárdolt gerendákból épült. Az Alsó-Őrségben főként fenyőfa-, a másik két vidéken tölgyfagerenda volt a házfalak anyaga. Hasonló technikával épült a *pajta*, az istálló és a gazdasági eszközök, termények, élelmiszerek tárolására szolgáló kamra. Utóbbi neve az Őrségben *kástu*, Göcsejben *kasté*. A faházak túlnyomó többsége csonkakontyos tetővel épült, amit rozsszalmából kötött zsúpokkal fedtek. A nyugati népterület északi részén az épületek falanyaga és a tetők formája, a fedél anyaga is megváltozott a 19. század folyamán. A falakat kőből, vályogból, téglából építették, a tetőt mindinkább cserépszindellyel fedték, s a deszkából készült házhomlozatot vályogból, téglából épített *fűrfallal* váltották fel, amit vakoltak, meszelték és domború vakolatdíszekkel láttak el. (Terjedésük kezdetben osztrák vándorközművesekhez köthető.)

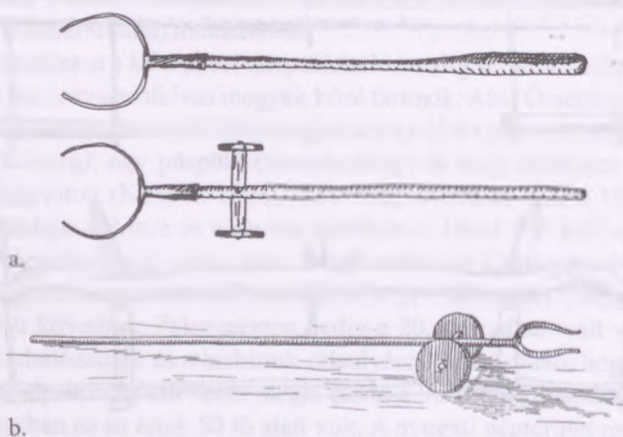

17. ábra. Széles iga

18. ábra. A szerek Öriszentpéter (Vas vm.) kataszteri térképén (1859)

Nyugat-Dunántúl és a Keleti-Alpok anyagi kultúrájában még számos tárgyi egyezés mutatkozik. A táplálkozás tárgykörében említhető a kenyértartó rácsok sajátos formája és a gyakran két kerékkel ellátott, hosszú nyelű villás rúd, amellyel a cserépfazekat a kemencébe betolták, illetve kivették onnan. Ezt a szomszédos szlovének, németek, horvátok között is használatos eszközt Délnyugat-Dunántúl magyar csoportjai *kuruglya*, *kocsorba*, *bürügla* néven ismerik (Gunda B. 1969: 148–150). Újabb átvétel lehet a magyaroknál az Alpok német nyelvű vidékein mindenütt kedvelt gyümölcskenyér, amit náluk főként Vasban, Zalában és különösen a Rába és a Zala völgyében ismernek. A mai Burgenland egyes részein már a 17. században is biztosan éltek vele. A tésztába kerülő gyümölcs ma is többnyire körte, alma és/vagy szilva. Stájerországból terjedt át a nyugat-

19. ábra. *Kuruglya* (kemencevilla), kantaszekér. Öriszentpéter (Vas vm.)

ti magyar sáv konyhájába a *sterc*, *terc*, *isterc* nevű pirított lisztpép, ami onnan – Baranya kivételével – a Dunántúl és a Kisalföld más tájaira is áterjedt (Kisbán E. 1961; Gunda B. 1969: 151–152).

A kulturális javak terjedéséhez bizonyára hozzájárultak az élénk kereskedelmi kapcsolatok (különösen a bor- és az állatkereskedelem), továbbá a cseregyermekküldés korai intézményesülése a vidéken. Csepregen 1595-ben, Ruszton 1641-ben már írásban rögzítették a vendéggyerek, cseregyerek fogadását és az iskolai tanító járandóságát. A 11–12 éves fiúk kölcsönösen jártak „német szóra”, „magyar szóra”, és a nyelvtanulás mellett az osztrák és magyar családok generációk során át tartó, személyes, üzleti kapcsolatainak ápolásához is hozzájárultak (Paládi-Kovács A. 1981c: 63–72; 1996c: 128–130; Csoma Zs. 1983: 319–323).

Magyar, szlovén és stájer tájakon egyaránt megtalálható a farsangi rönkhúzás. Göcsejben és Hetésben a 20. század elejéig fennmaradt a horvát asszonyok fejviseletéhez hasonló, fehér vászonkendőből hajtogatott *pacsa*. Egy évszázaddal korábban a *pacsát* Kismarton vidékén, Sopron megyében is megörökítették képen. Léteztek a tárgyi világnak olyan jelenségei, amelyek kissé túlterjednek a nyugati népterületen, de szorosan kapcsolódnak a Dunántúl nyugati feléhez, harmadához. Példa rá a (kender-, len-) rost-megmunkálás regionális rendszere, az ún. négyfokozatos kidolgozás, melyet a törő tiló (*vágó*) és a tisztító tiló használata együtt jellemez, s olyan terminusok kötődnek hozzá, mint a *kóc* és a *gvaratás* (Szolnoky L. 1972: 228–229).

Örség

Az Örség a Zala és a Kerka forrásvidékén, völgyének felső szakaszán elterülő kistáj. Erdővel borított fennsík, melynek kiemelkedő pontjai alig haladják meg a 300 méteres magasságot. Kavicsos felszínét vízfolyások, patakmedrek darabolták fel; a völgyek talpát, különösen a Kerka és a Zala völgyét, széles, vizenyős berkek foglalják el. Klímája hűvös, csapadékos. Agyagos talaját nehéz megművelni. Fennsíkját fenyvesek, mélyebb részeit bükkösök borítják, soványabb talaján nyíresek, a dúsabb földeken tölgyesek, a völgyek alján égerfák és bozótosok, berkek találhatók. A közlekedő utak és a települések a dombok oldalán, a kavics alól kibukkanó bő források közelében találhatók (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 195–196).

Írott forrásokban e táj neve 1409-től kezdődően adatolható. A tájnév az *ör* főnév származéka, melynek eredetileg kettős jelentése volt. Az 'örök, gyepűvidék népe' mellett magában foglalta 'az örök lakóhelye, vidéke' jelentést is (Juhász D. 1988: 94). A *-ság*, *-ség* képző számos más népnévben, népcsoportnévben is fellelhető (pl. Kunság, Jászság, Hajdúság). Magyar népessége a 10–11. századi megtelepülés óta folytonos. Az ország határát védő örök a középkor századaiban kiváltságokat élveztek, igazgatási autonómiával rendelkeztek. A 11–12. századi gyepűörség Szentgotthárdtól kiindulva Pinkaóvár és Rohonc vonalában Kőszeg felé húzódó etnikai határtól nyugatra elterülő határvidéken, a mai Örségnél, Örvidéknél sokkal nagyobb területen élt. Korai településeit törökös személynévvel (pl. *Tobaj*, *Csencs*, *Aránd*, *Irmesd*) és a környezeti adottságokról neveztek el (*Sziget*, *Szék*, *Füzes*), esetenként a népesség jogállása, tevékenysége volt a névadás alapja (pl. *Felső-*, *Alsóör*, *Felső-*, *Alsólövő*, *Lődös*, *Lővér* stb.).

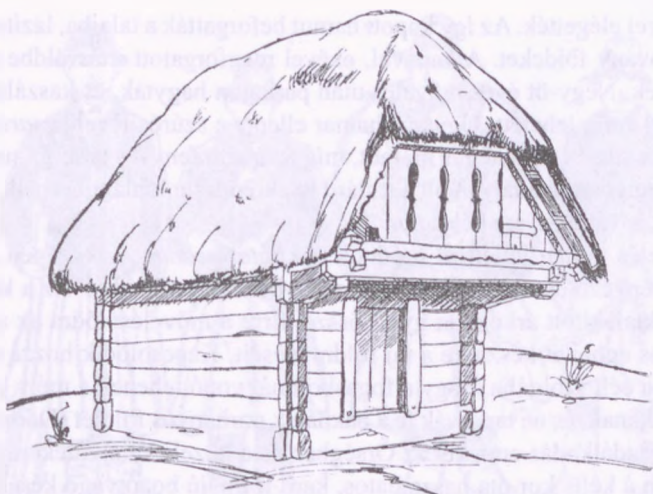
Katonai, igazgatási szervezetük teljesen különbözött a 13. század második felében megszokott várnépekétől, minthogy nem osztották őket tizedekre, századokra, mint azokat. Mindnyájan szabadok voltak, s csupán két osztályukat különböztették meg: az örökét és a lövőkét, a nyilazókét (Kovács M. 1942: 13, 18–20). Szabadságukat és területi különállásukat a gyepűörszervezet felbomlása után is sokáig megőrizték. Saját őrnagyuk bíraskodása, vezetése alá tartoztak, nem szolgáltak földesúrnak, nem terjedt ki rájuk az úriszék hatalma. Rudolf császár 1595-ben még elismerte az örök régi kiváltságait, amelyeket a 17. század derekáig megőrizték, akkor szorították őket jobbágyi szolgálatokra a Batthyányiak. 1681-ben országgyűlési törvény született arról, hogy a Batthyány grófok korlátlanul érvényesíthetik földesúri jogait az Őrségen. Az évszázadok alatt a grófi család Alsó-Őrség 12 községében szerzett földeket, összesen 3904 kat. holdat, melyeken a nagycsákányi uradalom gazdálkodott. Azonban a földesúrnak az Őrség egyetlen községében sem volt ezer kat. holdat meghaladó birtoka (Dömötör S. 1960: 10–11, 21).

A Vas megye délkeleti szegletében meghúzódó tájat a szakirodalomban gyakran említik *Alsó-Őrség* néven, hogy megkülönböztessék a Pinka folyó völgyében, Felsőőr környékén levő magyar nyelvszigettől. A kistáj körülhatárolásában sincs teljes nézetazonosság. Földrajzi alapon 34 községet soroltak hozzá (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 198; Dömötör S. 1960: 16), azonban a helyi öntudat és a 19. századi ismertetők mindössze 18 községet számítanak az Őrséghez. Központi települése Őriszentpéter. A község régi pecsétjén Szent Péter apostol látható a kulcsokkal, ami jelképesen a lakosok kapuőrző, határőrző szerepére utal. Jellegzetes települései közül Szalafő, Kis- és Nagyrákos, Őrihodos (Szlovénia), Kercaszomor, Pankasz, Bajánsenye emelhető ki. Sokan az Őrséghez számítják Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér, sőt a ma Szlovéniához tartozó Csekefa és Szerdahely községeket is.

A reformáció idején az őrségiek Kálvin követőivé váltak, és ezért az ellenreformáció idején – Nemesnépi Zakál György szavaival szólva – „keserves üldöztetéseket” szenvedtek. A hitet azonban megtartották, és 1818-ban hat református eklézsiájuk és ugyanannyi iskolájuk volt (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 32).

Magyarországon főként az Őrség, a Vendvidék és a Göcsej egy részének jellegzetessége a *szeres településforma*. Szernek nevezik az 5–10 házból álló kis telepet, ahol a házak nem utcarendben, hanem rendszertelenül, szétszórtan helyezkednek el. A szerek gyakran viselik családok, nemzetségek nevét, ami arra enged következtetni, hogy eredetileg egy-egy család birtokában álltak (Galambos-szer, Harc-szer, Baksa-szer stb.). Idővel, a családok szaporodásával, elválásával újabb házak épültek, telkek alakultak, új telepek jöttek létre. A *szere* tehát átmenet a szórványtelepülés és a halmazfalu között. A községek 5-6 szer közösségei, melyek esetenként több km távolságra vannak egymástól. Központnak a templom és az iskola helyét tekintik. Ilyen községközpont Őriszentpéteren a Templom-szer.

Az Őrség szeres településeinek jellegzetessége a *kerített udvar*. Ez a kifejezés azt jelenti, hogy az udvart három vagy négy oldalról épületek veszik közre, zárják körül. A lakótelek egyik oldalán a lakóház, másik oldalán az istállók, az így közrefogott udvart hátulról a pajta, az út felől magas falat alkotó deszkakerítés, nagy, deszkából rótt kapuk zárják le. Az épületek falazata a sarkokon csapolt boronafal, amit tölgyből bárdolt *talpfákra* fektetett *boronafükből*, laposra faragott fenyőtörzsekből ácsoltak. Fedelét

20. ábra. Kástu. Szalafo (Vas vm.)

ollólábakra és szelemenekre rakott *ragok*, *ragfának* nevezett szarufák tartják, azokra kerül a lécekre kötözött rozsszalmából való zsúptető (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 36–37). A csonkakontyos tető útra néző végén a ház padlasterét lezáró homlokzatot a 19. században még deszkából építették, és fűrészelt, vésett, majd festett – színes, virágos – ornamentikával csinosították. A 19. század végéig a táj népi építészetének, a lakosok életmódjának jellemző vonása volt a kémény nélkül épült *füstösház* (*Rauchstube*), ami a közeli vend, horvát, stájer tájakon is fennmaradt a 20. század elejéig.

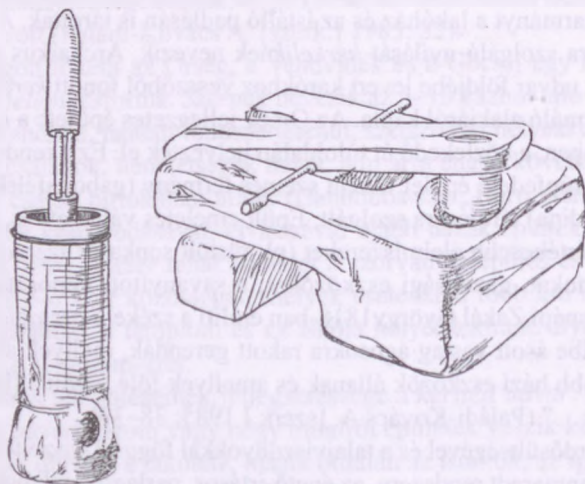
Az ugyancsak fenyőszálakból épült *pajta* a kalászos gabona és a széna tárolására, nagy szérűje a gabonafélék cséplésére, illetve a járművek (szekér, szán, kocsi) tárolására szolgált. Takarmányt a lakóház és az istálló padlásán is tároltak. A tetőnek a széna fel- és lehányására szolgáló nyílását *herkelik*nek nevezik. Archaikus jászolforma volt az istálló vagy az udvar földjébe levert karókhöz vesszőből fonott *kerekjászu*. Nevét az építmény kört formáló alakjáról kapta. Az Őrség jellegzetes épülete a *kástu*, amit gyakran a házzal szemben, a közlekedő út túloldalán helyeztek el. Ez a rendszerint egyoszta-tú, gerendafalú, zsúpfedelű épület főként szemes termény (gabonafélék, kukorica, bab, borsó, lencse, hajdina) tárolására szolgált. Épült emeletes változata is, melynek emeletén tárolták a legértékesebb élelmiszereket (pl. füstölt sonka és szalonna), földszintjén pedig a szerszámokat, gazdasági eszközöket, a savanyított káposztát tároló hordót, dézsát stb. Nemesnépi Zakál György 1818-ban említi a székely *asztaglábra* emlékeztető *górit*. „Négy földbe ásott vastag ágosokra rakott gerendák, mellyek alatt szekér, eke s más egyéb nagyobb házi eszközök állanak és amellyek fölé hardina [hajdina] vagy zabasztag rakattatik...” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 38–39).

A vidék sűrű erdőszűltségevel és a talajviszonyokkal függött össze földművelésüknek a 19. századig fennmaradt rendszere, az égető-irtásos, parlagoló talajváltó gazdálkodás. A középkor óta folyamatosan készítettek elő új és új irtásföldeket. A kivágott fenyőfák javát, szálas törzsét elszállították és értékesítették, a maradékot helyben szétterítve szá-

rították, és ősszel elégették. Az így kapott hamut beforgatták a talajba, lazította, javította az agyagos, sovány földeket. A kapával, ekével megforgatott irtásföldbe rozst, zabot, hajdinát vetettek. Négy-öt éves művelés után parlagon hagyták, és kaszálónak, legelőnek használták, amíg lehetett. Ugyanis hamar ellepte a szúrós levelű *csarab*, amit a legelő jószág elkerült, és ami meg is maradt, míg az újabb fenyves erdő fel nem nőtt. Ez a talajváltó földművelés akadály volt a szilárd telekrendszer kialakulásának, a középkori földműveseket is vándorlásra készítette.

A talajművelés tájilag jellemző módja a *bakhátas szántás*, a középén „hátas” parcellákat eredményező ekefordulók rendszere. A bakhátakról lefutó víz a keskeny földcsíkok között kialakított árkokban gyűlt össze. Erre a művelésmódra az agyagos talaj és a csapadékos éghajlat készítette a táj földműveseit. Kapcsolódik hozzá az ún. *széles iga* is, ami azt a célt szolgálja, hogy a fogasboronát vonó tehenek a mély barázdákban, árkokban haladjanak, és ne tapossák le a bakhátak porhanyós földjét (Dömötör S. 1954: 158). Az irtásgazdálkodás emlékei az Őrségben és a közeli Vendvidéken, a Rába felső völgyszakaszán a kelta kor óta használatos, kard formájú bozótívágó kések, helyi elnevezéssel *gyepülő kardok* (Takács L. 1966: 21–23, 33–36).

A vidék két speciális terménye a *hajdina* (*Fagopyrum vulgare*) és a *rókafarkú köles* (*Setaria italica*). Utóbbi egy moharféle, az irtásföldek gabonája, egykor kásaétel és a baromfik tápláléka. Hajdinából kását főztek, lepényszerű *prószát* és pogácsát sütöttek, sőt levest is főztek belőle. Hántolásának archaikus módja a *kohasztás* vagy *lükülés*. Ez azt jelenti, hogy famozsárban, súlyos fatörővel vagy lábbal hajtott *lüküben* (*köleslükü*) hántolták, törték az étkezésre szolgáló magvakat (Kardos L. 1943: 60–61; Takács L. 1967). Az Őrségben nagyon kedveltek voltak a kásafélék, a *gánicák* és a *dödöllék*, a sült tészták közül a málék, bélesek, *gaboncák*, pogácsák, *bugdák*. Kelesztett sütemény a *kőtt perec*, a *kőtt rétes* és a kalács. Az őrségi kenyér „parasztul” (durván) örletett, korpás rozslisztből készült, amelyhez hajdina- és kukoricalisztet is keverték (*tusakenyér*). Elma-

21. ábra. Köleslükü és famozsár. Szalafő (Vas vm.)

22. ábra. Regösök csoportja. Alsóhahót (Zala vm.) 20. század eleje

radhatatlan, mindennapos elege az őrségi embernek a tej. Házi tehéntartása jelentős, tejgazdasága, marhatenyésztése egyik bevételi forrása, rét- és takarmánygazdálkodása régi keletű. Jellemző példa rá az a tréfás szólásmondás, miszerint „a kercai plébánosnak több a tehene, mint a híve”. Ezen a vidéken emlékezet óta mindig „piros marhát” tartottak. A hizlalt marhát lábon hajtották a gráci vásárra. A tehenek ellátása az egész családnak munkát adott. Fűvet, zöldtakarmányt a nők ponyvába (*párfödél*) kötve és fejükre téve naponta hordtak haza. Rétjeiket évente háromszor is kaszálták, minden gazdaságban üllővel felszerelt *kaszakalapáló szék* szolgálta a szerszám élesítését. A szénahordás sajátos eszköze az Őrségben a nagyméretű *hátikas*, melynek változatos formái találhatók a nyugati népterületen, továbbá a *hajdiván* (keretes háló), amit Szalafőn *mindegy* néven ismernek.

A 19. századi Őrségben kiterjedt nagycsaládok éltek közös házban, közös kenyéren, gazdálkodtak együtt az osztatlan birtokon. Amikor a nagycsaládok „elválakoztak”, gyakran a régi nagy házat is elbontották, és faanyagából kisebb házakat építettek. Gyakori volt a rokonok közti házasság és az ún. *csereházasság*, amikor két család fiai és leányai keltek egybe. Őket már serdülő gyermekkorukban eljegyezték egymással. Régente *leánycégér* hirdette a házassági szándékot. A házhomlokzat egyik deszkáját piros kukoricacsővel aggatták körül, rajta szalaggal díszített korsó volt, és abban annak a kútnak a vize, amelyre a leány járt.

Az Őrségnél tágabb térségben ismeretes – Vasban és Zalában – a *regölés* szokása. Karácsony és újév között keresték fel a regösök a lányos és legényes házakat, és mondták, recitálták bőséget varázsló, párosító szövegeiket. Láncos bottal és *höppögetővel* (köcsögdudával) járták a szereket; mondandójukat a láncos bot csörgetésével és a köcsögduda *höppögetésével* kísérték. A farsangvégi *tuskóhúzás*, az őrségi *faházasság*, más néven *maskaralakodalom* azokban a községekben volt megrendezhető, ahol az elő-

ző farsang óta egyetlen lakodalom sem esett. Az emberi élet fordulóíhoz kapcsolódó szokásokat, mint a keresztelő és a *paszita*, a kendőváltás, a *móringolás* és a menyegző, a temetés és a halotti tor, Nemesnépi Zakál 1818-ban részletesen leírta. Másutt ismeretlen lakodalmi szokást említenek Csörötneken, ahol az első éjszaka *igát* tettek az új pár ágyába, hogy „együtt húzzák mindig az élet igáját” (Dömötör S. 1960: 115, 117, 127, 132–133; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 40–54).

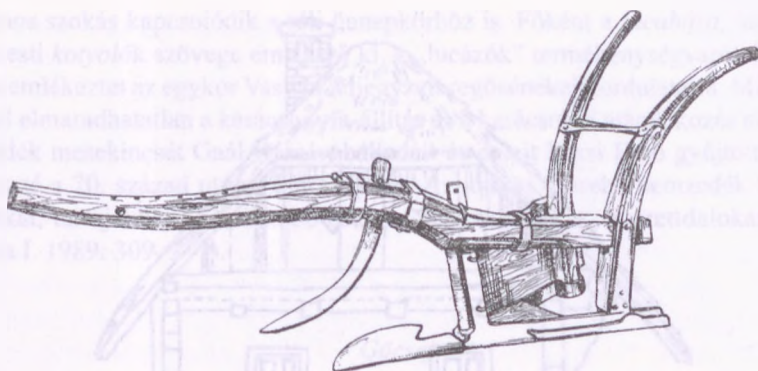
Az őrségi, miként a nyugat-dunántúli népzene általában, erősen polgárias jellegű, az új zenei stílus és a népies műdalok kedveltsége, dominanciája jellemzi. Az 1940-es években már ritkán hallott nótaszót az Őrséget járó városi ember. A kutató is csak az emlékezetből tudott kibányászni néhány adalékot az egykorvult népi játékokról, dal- és táncletről. A táncok neveiből változatos táncéltre lehet következtetni: *kétlépeses csárdás*, *csikós csárdás*, *sétálós csárdás*, *savanyútánc*, *ihásztánc*, *kanásztánc*, *söprűtánc*, *cséptánc*, *vánkostánc*, *hupitánc*, *csibetánc*, *susztartánc* stb. A *paszitatánc* többnyire zenekíséret nélkül, nótaszóra járt mulató körtánc volt. Az Őrség folklórja, szokás- és hiedelemvilága is kevésbé gazdag, mint a közeli, részben vagy egészben katolikus tájakra (pl. Göcsej, Hetés, Lendva-vidék). Ebben azonban a túlfeszített munkának, a kevesebb közösségi alkalomnak, a nehezebb őrségi életkörülményeknek is szerepe lehetett (Dömötör S. 1960: 139–143; Katona I. 1990: 89–94).

A református temetők régi, sajátos sírjelei a nagyméretű falásbas, fatáblás fejfák (pl. Kerkáskápolna).

Őrvidék (Felső-Őrség)

A felsőöri magyar népszízet a történeti Vas megye nyugati szélén, a Pinka folyó völgyében álló kis településcsoport, Felsőőr, Alsóőr és Őrisziget magyar népét foglalja magában. A nyelvjárási szakirodalom *Felső-Őrség* és *Felső-Őrvidék* néven is emlegeti (Kösa L.–Filep A. 1975: 97–98; Juhász D. 1988: 75). Az Árpád-kori gyeptő vidéke a Pinka és a Szék-patak völgyében magyar települések egész sorát ölelte fel, s a határőrök mellett vastermelő, vasat szolgáltató népessége is jelentős lehetett, mint arra az okleveles forrásokon kívül régészeti leletek és helynevek is emlékeztetnek bennünket (pl. *Vasverőszék*, *Tömörd*). Ez a magyar népcsoport is fenyesalji területen szállt meg. A középkor végén kezdődő német, majd a hódoltság idején felerősödő német és horvát betelepülés vezetett el oda, hogy a török hadjáratok idején (pl. Kőszeg ostroma, 1532) a vidék magyar népessége erősen megfogyatkozott. Tovább csökkent a korábbi „szabadság” elvesztése, a robotoltató uradalmak kiépítése miatt. A 16–17. században már többségre jutott a betelepített német és horvát jobbágyság, és a korábbi 25 magyar faluból csupán három maradt meg a Pinka völgyében, meg a német többségű Jobbágyi magyar népességű része: Kisjobbágyi (Viski K. 1938: 4; Benkő L. 1990: 61–69; Katona I. 1990: 5–9).

Az újkor elején a vidék népének vallási egysége is széttöredezett: Felsőőr kálvinista, Őrisziget lutheránus, Alsóőr katolikus lett, miként a Répce felső völgyében megmaradt magyarok (Felsőpulya, Középpulya) is katolikusok. Az ellenreformáció idején protestáns hitüket csupán a nemesi jogállású közösségek tudták megtartani. Vallási és rendi különállásuk miatt inkább házasodtak azonos vallású idegenekkel, mint más feleke-

23. ábra. Görbe gerendelyű faeke. Kúpfalva (Vas vm.)

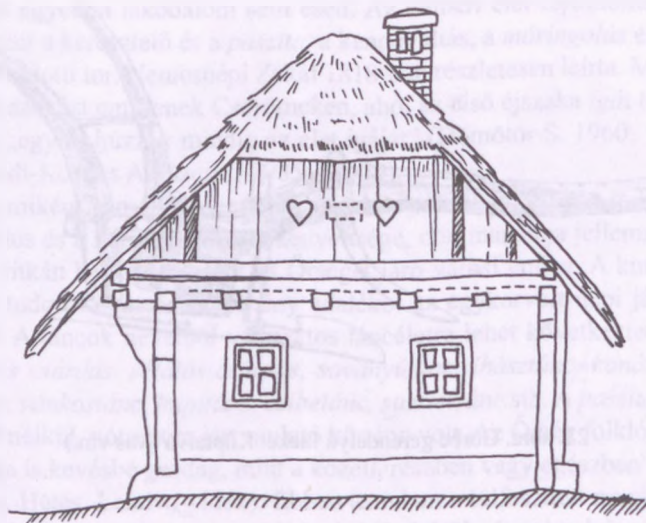
zethez tartozó magyarokkal, ami kétnyelvűsödéshez, nyelvi, etnikai asszimilációhoz vezetett.

Az örvidéki magyar eredendően háziiparos nép, a 18–19. században is vas- és fa-áruival „járt le Magyarországra”. A vidék erdőgazdálkodása, írtásföldre alapozott földművelése és állattenyésztése számos archaikus vonást őrzött meg a 20. század elejéig (Imre S. 1941; Kovács M. 1942). Gabonát, bort, baromfit és sok más élelmiszert az örvidéki kereskedők (kocsmárosok, *tikászok*) a Vasi-Völgy és a Kisalföld falvaiban szereztek be. A faluzó felvásárlók többsége nem magyar volt, de a Magyar Királyság alattvalója, és a nyelvet is beszélte bizonyos fokon.

Az Örvidék megmaradt magyar települései ma utcák, rendezettek, lakóházai polgárosultak, a szerez település emlékeinek nyoma veszett. Felsőörben az átrendeződés folyamata már a 18. században megkezdődött, amikor betelepülő polgári, kézműves elemek már utcasorban építették házaikat. Az 1920-as években egyes földrajzi nevek még őrizték a régi szereket emléket: *Pinkaszer, Patakszer, Malomszer, Andrászer*. Alsóörben is beszéltek még *Farkas-szerről, Szabó-szerről*. Szerez településre emlékeztet, hogy Őriszigeten a 20. században is több udvar tartozott egy csoportba, és azokat csak gyalogösvény választotta el egymástól, de az udvarcsoportokat már széles utca kötötte össze. A 19. század utolsó harmada óta gyakori a „fordított ház”, melynek tengelye az utca vonalával párhuzamos, nem merőleges arra. Örvidéken a füstösszobát már a

24. ábra. Igára tüzhető „ökrkalap” szalmából. Rábakeresztúr (Vas vm.)

25. ábra. Faház csontkakontyos tetővel. Felső-Őrség (Vas vm.) 1839

18. században felváltotta a belül fűlő kályhás szobabelső, a kéményes ház. Összességében a csupán a bolthajtásos nagy bejárati kapukkal megszakított házak sora kisvárosi településképet nyújt (Simon, F. 1971; Balassa I. 1989: 302).

Az öröklés rendje okozta, hogy a történelmi Magyarországon a földek elaprózódása Őrvidéken a legjellemzőbb, az arányokat tekintve a legtöbb nadrágszíjparcella is ott volt: Felsőőrön 22 ezer, Őrszigeten 5 ezer körüli számban. A birtok további elaprózódását egykézéssel kívánták megakadályozni, a hiányzó kezeket – különösen 1914-et követően – idegenből felfogadott szolgálkkal, gazdacselédekkel pótolták. Az egyke, az elvándorlás és a vegyes házasságokkal járó asszimiláció miatt az őrvidéki magyarok lélekszáma a 20. században erősen megfogyatkozott.

Az Őrvidék a trianoni békeszerződés óta Ausztriához tartozik, Burgenland tartomány része. A tartomány magyarságának kétharmada két emberöltő alatt eltűnt, 1990-ben 4 ezer kétnyelvű mellett alig másfél ezer beszélte egyedüli nyelvként a magyart (Imre S. 1973a: 120–122; Balassa I. 1989: 302; Katona I. 1990: 70–71).

Az Őrvidék közösségi ünnepei, szokásai lokális jellegűek, egy-egy településhez kötődnek. Alsóőr farsangvégi szokása a *tuskóhúzás*, amit olyan években újítottak fel, amikor egyetlen leány sem ment férjhez. Húsvét szombatján, feltámadás után szokták meggyújtani a falu közterén az ún. *húsvéti tüzet*. Ott és más katolikus falvakban volt szokásban a Márkus napján (április 25.) végzett *határszentelés*, amikor templomi zászlókkal vonultak ki a határba, és a pap megáldotta a vetést. Alsóőrben felújított szokás az októberben megrendezett aratóünnep. Ahhoz készült el a kalászbokból font aratókoszorú, *aratókorona*, amit külön szekér vitt a menet élén. Az ünnepi felvonulást vendéglőben rendezett bál, mulatság zárta le. A protestáns közösségekben kevésbé élnek a régi népszokások. Felsőőrben a református egyház által rendezett mulatság volt a *rőke*, amit pünkösdhétfőn tartottak. Lefolyását, nevének magyarázatát sajnos nem ismerjük.

Számos szokás kapcsolódik a téli ünnepkörhöz is. Főként a *lucabúza*, *lucaszéke* és a Luca-esti *kotylók* szövege emelhető ki, a „lucázók” termékenységarázsló szövege nagyon emlékeztet az egykor Vasban feljegyzett regösének fordulataira. Minden felekezetnél elmaradhatatlan a karácsonyfa-állítás és a karácsonyi ajándékozás szokásköre.

Örvidék mesekincsét Gaál Károly, balladáit és dalait Barsi Ernő gyűjtötte össze és tette közzé a 20. század utolsó harmadában. Az akkori idősebb nemzedék kedvelte a balladákat, az újabbak már inkább csak a magyar nótákat, operettdalokat ismerték (Balassa I. 1989: 309–317).

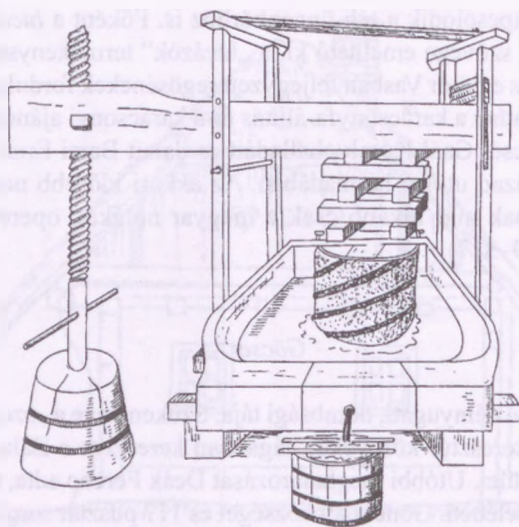
Göcsej

Göcsej Zala megye délnyugati, dombsági tája. Szűken véve a „szegek” vidéke (Becs-völgye, Milej, Petrikeresztúr környéke), tágabban keretезve a Zala, Kerka és Válicka vize által határolt terület. Utóbbi meghatározását Deák Ferenc adta, már 1827-ben, Vörösmartynak írott levelében. Gönczi 89 községet és 117 pusztát sorolt a Göcsej területéhez, de más kutatók 102–104 göcseji faluról, Plánder Ferenc 1838-ban 112 helységről és pusztáról tesz említést ír (Gönczi F. 1914: 9–19; Szentmihályi I. 1976: 110–113; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 57; Biró F. 1988: 16–18).

A tájnév első említését 1679-ből ismerjük: „Az nemesség mindenütt az *Göczeyre* vetették”. Az elnevezés eredete bizonytalan, valószínűleg a domborzat leírására szolgáló tájnyelvi szavak valamelyikéből (*göcs*, *göhej*, *göcsös*, *göcsörtös*, *göcsejes*) képezték. Helyi lakosok szerint *Göcsej* mindenütt „a szomszéd faluval kezdődik” (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 179; Viski K. 1938: 4; Juhász D. 1988: 77).

Változatosságában hullámzó, megragadó táj, noha dombjai csak itt-ott haladják meg a 300 métert. Felszíni tagoltsága a dombvonulatok és a patak völgyek összevisszasága miatt áttekinthetetlennek látszik. Erdőségekben gazdag, klímája szubalpi jellegű, de az Őrségénél melegebb, kevésbé csapadékos. Forrásai így is kiapadhatatlanul táplálják a vidék ereit, vízfolyásait. Kavicsos, agyagos fennsíkjait kiterjedt erdőségek borítják: nyugati részén meghatározó az erdeifenyő és a boróka, a Cserta és a Válicka vidékén a bükk, a Kerka alsó vidékén a tölgy. Legtöbb vidékén megtalálható lombos fafaj a gertyán, éger, szil, kőris, nyír, nyár, fűz és számos vadgyümölcs fái (körte, alma, cseresznye stb.). Őshonos e tájon a szelídgesztenye is, mely 37 göcseji község határában tenyészik. Söjtörön, Milejen az 1930-as években a 20–30 mázsát is elérte egy-egy gazda évi átlagos gesztenyetermése, amit jó áron tudott eladni (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 180–181).

A göcseji falvak többségének határában – eltérően az Őrségtől – szőlőhegyeket, káros művelésű ültetvényeket is találunk. Művelésüket a homokdombok déli fekvésű oldalán, a kedvező talajadottságok mellett a napsütéses óráknak az őrségénél nagyobb mennyisége teszi lehetővé. Göcsej szőlő- és borkultúrája régies jellegű (Biró F. 1988: 211–212). Szőlőhegyein présházak, pincék épültek, azokhoz gyakran istálló, szénarakodó is csatlakozott, és a marhák nagyobb részének teleltetése is ott történt. Göcsej az egykarú emelő elvén működő *bálványos* vagy *régös prés* nyugat-dunántúli területéhez tartozik, annak speciális fajtája, az ún. *gúzsos prés* a vidék délkeleti határvidékén maradt fenn napjainkig. A hegyközségi szervezetnek, a hegytörvényeknek többszázados

26. ábra. Gúzsos prés. Cserfő (Zala vm.) 1940-es évek

hagyománya van. Ez az intézmény kihatott a településhálózat alakulására is. Például Ebergény eredetileg pusztá, majd hegyközségi falu volt, családjai a szőlőhegyen laktak, csak később vált önálló községgé. A leszüretelt szőlőt egykor – a hátán vihető puttony meghonosodása előtt – két férfi által vállon vitt *csingafára*, láncra függesztett csebrekben hordták a szekérhez vagy közvetlenül a présházhoz.

Zala (korábbi megnevezéssel Kolon) megye délnyugati része a 10–11. században az ország határörvidékei közé tartozott, de 1102 után, amikor Könyves Kálmánt horvát királlyá koronázták, ezt a szerepét fokozatosan elveszítette, és betagozódott a királyi vármegyébe. Népsűrűsége is megnőtt, és a változó megyehatár végül a Dráva vonalánál állapodott meg (Kristó Gy. 1988: 247–250). Településrendjét már a középkorban is az irtásgazdálkodáshoz igazodó szórványok, szegek jellemezték. A 14–15. századra kialakult falvak, községek egy-egy templomhoz kapcsolódó szegek csoportjai voltak, hasonlóan az Őrség szerez településeihez. Göcsej aprófalvakból álló sűrű településhálózata máig fennmaradt. Plánder Ferenc idejében (1838) ennek a hepehupás vidéknek valódi városa nem volt, vásáros helyként két mezőváros – Zalaegerszeg és Nova – szolgált. „Nova mezőváros Göcsejnek valóságos szíve. Hajdan a veszprémi püspökség praediális [egyházi] nemeseinek... tulajdona” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 58).

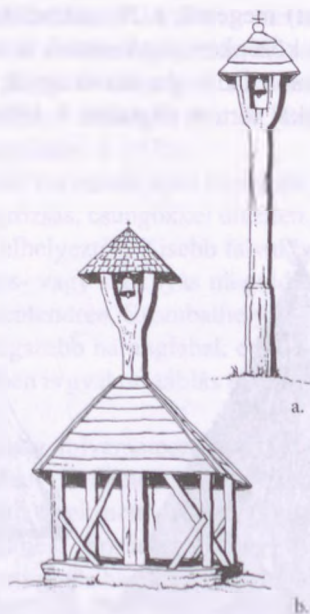
Szigetvár eleste (1566), majd Kanizsa török megszállása után Göcsej magyarsága megfogyatkozott, népének zöme elmenekült Vas megyébe. A 17. század végén onnan tért vissza, és a helyben maradt magyarsággal együtt újra benépesítette a pusztává lett földeket, visszahódította az elgazosodott, beerdősödött faluhatárokat. Végül is az egész táj népe megmaradt magyarnak, és a „vendus Tótságból” érkezett kisszámú telepes is hamar „megmagyarosodott”. Tanulságos, hogy a 16–18. században a helyi, főként Becsvölgyéről kirajzott kisnemesek a pusztává lett nemesi földek mellett elhagyott jobbágyfalvakat is megszálltak, újránépesítettek (Bíró F. 1988: 51–54). Göcsej jelentős

számú nemessége főként a „szegek vidékén” élt (Kustánszeg, Paisszeg, Milejszeg, Barabásszeg stb.). A nemesek és a jobbágyok között volt a helye az ágilisnek nevezett „félnemesnek”. A göcseji kiváltságosok „Szent László nemeseinek” tartották magukat. A göcsejiek eredetéről feljegyzett, „Palóc herceg” címen ismert monda (Szentmihályi I. 1958), miszerint már a honfoglalás előtt is mai helyükön éltek, valószínűleg irodalmi-iskolai eredetű. Ezek a mendemondák, miként a göcsejiek besenyő eredetéről szólók is, a hajdani gyepűőrökre emlékeztetik a vidék lakosait.

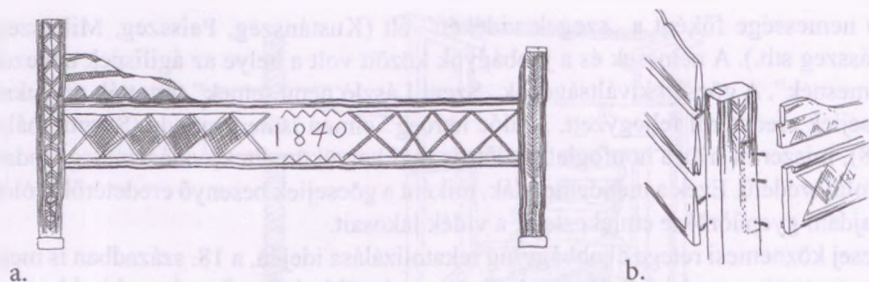
Göcsej köznemesi rétege a jobbágyság rekatolizálása idején, a 18. században is megtartotta protestáns egyházközségeit. A kisnemesek többsége református, kisebb része evangélikus maradt. Nagyobb református egyházközségei (pl. Szentgyörgyvölgy, Kustánszeg, Nemesnép) támaszai voltak az egész táj protestáns népének. Göcsej lakosságának döntő része azonban katolikus volt már az 1820–1830-as években. Ez a körülmény erősen elkülöníti az Őrségtől, az ottani többségtől. A házasságkötéshez tartozó szokások közül a *móringolás*, a családi szokások közül a *paszitázás* emelendő ki.

Göcsej és Hetés nagyobb fele az Őrséghez hasonlóan őrizte az irtásgazdálkodás eszközeit, hagyományait és a hozzá kapcsolódó gabonaneműek (köles, hajdina, róka farkú köles) termesztését. A 20. század első felében is követte táplálkozási hagyományait, őrizte a hántolás régi eszközeit (*lűkü*, famozsár), a kásaételeknek az Őrségben már említett változatait és neveit.

Göcsej lakosai – jó faragók lévén – házaikat és gazdasági épületeiket maguk készítették el. Az Őrséghez hasonló zárt udvarú beépítéshez, a kerített udvarhoz ragaszkod-

27. ábra. Haranglábak: a) Lenti (Zala vm.) 1910 körül, b) Szentpéterfőlde (Zala vm.) 1900-as évek eleje

28. ábra. a) Ácsolt ágy, b) az összeerősítés módja. Kercaszomor (Vas vm.)

tak. Házaikat, cséplésre is használatos pajtaikat, marha- és lóistállóikat még az 1830-as években, Pländer idejében is „szurkos fenyő boronából” építették. A házakat és a gazdasági épületeket is rozsszalmából kötött zsúpokkal fedték. A lakóházak csonkakontyos fedelének homlokzatát deszkából építették, vésett és fűrészelt mintákkal díszítették. A padlástérbe az asztalosok által kifűrészt tulipán, szív, kehely, gyertya, kereszt alakú nyílásokon szűrődött be a fény. Rendelésre a homlokzat deszkáira az asztalosok tartós festékekkel pingáltak kései reneszánsz mintákat, cserépből kinövő virágot, vallási jelképeket, olykor szentek alakjait is.

A lakáskultúra igen lassan változott. A *fűtőszobát* a göcseji házakban a 17–18. század fordulójától kezdődően felváltotta a mázas cserépkályha, de a *fűtősház* egyes példányai (pl. Felsőszenterzsébet) megérték a 20. század derekát. A régi típusú bútorok közül is kiemelést érdemel a középkori szerkesztésű ácsolt ágy (pl. Kercaszomor) és a koporsó alakú *szökrőny* (ácsolt láda). Az ácsolt ágyak (Lendvadedes), ládák vésett díszítése geometrikus mintákkal történt (Barabás J. 1969: 342; K. Csilléry K. 1972: 21–24; Bíró F. 1988: 234).

29. ábra. Pálínkfőző kunyhók. 1. Várfold, 2. Báza (mindkettő Zala vm.)

30. ábra. Láncos bot. A regösök eszköze. Göcsej (Zala vm.) 1930-as évek

A rideg marhát *fészter* alatt, szabadon teletették. Értékesebb élelmiszereiket, eszközeiket *kasténak*, *kástýénak* nevezett, erősen zárható kamrában tartották. Az 1920-as évekig jellegzetes göcseji építmények voltak a *pálinkaégető kunyhók*, melyeknek kör alaprajzú, kúpos és szögletes alaprajzú nyeregtetős formái, borona- és fonott fallal épített változatai egyaránt léteztek. Pländer 1838-ban kiemelte Göcsej gyümölcsöseit hasznát. A szilva egyik részéből *sivalicát* (pálinkát) főztek, másik részét aszalták vagy friss gyümölcsként adták el „felsőbb vármegyei kereskedőknek”, akik minden őszen megjelentek és Göcsej gyümölcsseit Bécsig is elvitték (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 60, 74; Gönczi F. 1904; Szentmihályi I. 1975).

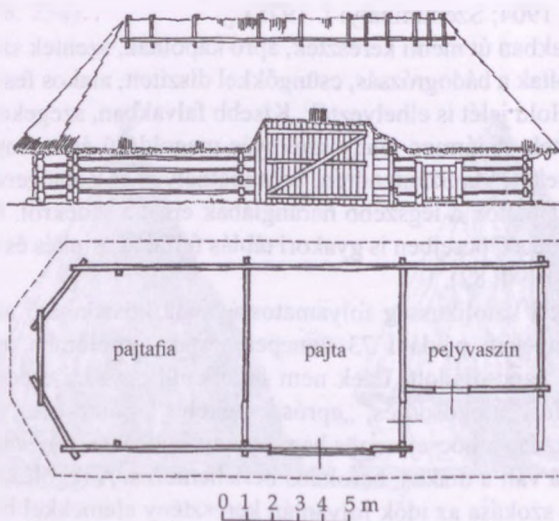
Katolikus falvakban út menti keresztet, apró kápolnák, szentek szobra a szakrális tér jelei. Díszesek voltak a bádogrózsás, csüngőkkel díszített, alakos feszületek, melyek tetőjén a Nap és a Hold jelét is elhelyezték. Kisebb falvakban, szegeken templomot pótló haranglábak épültek. A jármos- vagy szoknyás megoldású építmények a parasztácsok valóságos műremekei. Ma Szentendrén, Szombathelyen és Zalaegerszegen a szabadtéri múzeumokban találhatók a legszebb haranglábak erről a vidékről. A protestáns fejfák zöme díszítetlen, de a Göcsejben is gyakori táblás fejfákat csipkés és táblás kivágás szépítette (Katona I. 1990: 82).

A göcseji, hetési katolikusság folyamatosságának köszönhető az ünnepi szokások gazdagsága. Hernyéken például 73 ünnepen jártak templomba, ebből 23 alkalomhoz népszokás is kapcsolódott. Ezek nem feltétlenül egyházi eredetűek és jellegűek: pl. lucázás, regölés, pünkösdlés, „aprószentekelés”, balázsolás, húsvéti határjárás. Kiemelkedően gazdag a göcseji regös hagyomány, a lucázás, a névnap- és újévköszöntés. Másodlagossá vált a diákos, barokkos betlehemezés. A regölés, mint a téli napforduló pogány kori szokása az idők folyamán keresztény elemekkel bővült. A regösének refrénje – „*Haj regü rejtem*” – voltaképpen varázsmondóka volt, az egész szöveg legregébbi és legállandóbb része (Katona I. 1990: 89).

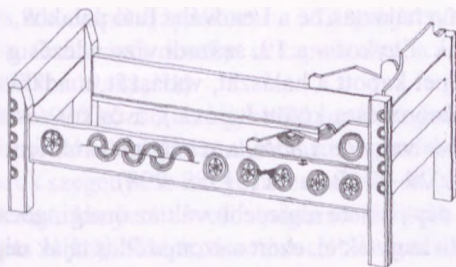
A göcseji, hetési nép hitvilágának különös alakja a *fődi ördög*, a *fődi piciny*. Említettek a *szépasszonynak*, *délibabáknak* nevezett (a boszorkányhit körébe tartozó) hiedelem-lények, az *ördögös kocsisok*, a *csordás farkas* (Werwolf) alakja stb. Utóbbi a hiedelem szerint farkassá változott ember, aki lopással szerzi kenyerét, anyagi javait. Csordás farkassá olyan ember válhat, akit a karácsony előtti napon készült abroncson háromszor vagy hétszer keresztüldugnak (Gönczi F. 1914: 176–180; Gunda B. 1943: 96).

Hetés és Lendva-vidék

A Kerka völgyétől nyugatra, a Vendvidéktől, Őrségtől, Göcsejtől és Muraköztől körülveve, nagyobb részben a mai Szlovénia területén lévő kistáj Hetés és a Lendva-vidék. A szűken vett *Hetéshez* – a helyi hagyomány és névmagyarázat szerint – eredetileg hét község tartozott. A tájnév első említését 1510-ből, a török pusztítás előtti időből ismerjük. A 17–18. században gyakran említik az alsólendvai várhoz és uradalomhoz tartozó falvak *hetési bíróságát*. Ez a történeti Hetés a Dobronak és Alsólendva, a Lendva és a Kebele-patak közötti 11 községet ölelte fel (Bödeháza, Gáborjánháza, Szijártóháza, Zalasombatfa, Göntérháza, Kámaháza, Bánuta, Hídvég, Jósec, Radamos, Zsitkóc). Gönczi Ferenc a Kerka és a Lendva közötti 17–18 falut sorolta a Hetéshez, Bellosics „harminc és egynéhány falu”-t felölelő kistájként határozta meg. Ez a kiterjesztett tájfogalom vezet el a szlovéniai „Lendva-vidék” és a szlovéniai magyarság mai felfogásához (Bellosics B. 1897: 88; Gönczi F. 1914: 27; Kogutowicz K. 1930–1936. II: 201; Szentmihályi I. 1977a: 413; 1977b: 7–11; Juhász D. 1988: 80–81; Balassa I. 1989: 296). A szlovéniai magyarság száma 1981-ben kicsivel haladta meg a 7 ezer főt, és annak zöme a Lendva-vidéken élt.

31. ábra. Sokszögű csűr. Külsősárd (Zala vm.)

32. ábra. Geometrikus mintákkal díszített ácsolt ágy. Lendvadedes (Zala vm.)

A szorosan vett Hetés falvainak népe magyar és római katolikus, elődei 1848-ig az alsólendvai uradalom jobbágjai voltak. Kisenemesi közösségek – ellentétben Göcsejrel – itt nem éltek. A szűken vett Hetés területén templom nem volt, sőt egykor még temető sem. Ennek a kistájnak a központja Dobronak, régebbi magyar nevén Lendvavásárhely. Ott van az ún. *hetési temető* is, ahová egykor kilenc falu temetkezett (Szentmihályi I. 1977b: 26). A szűken vett Hetés egyházszervezeti, uradalomszervezeti, közigazgatási egységet képezett.

A hetési magyar ember feltűnően magas, szikár fajta, amihez a horvátokkal, szlovénnel való rokonosodás is hozzájárult. Eredethagyományuk besenyő határőr elődökről szól. A helyi néprajz az Őrségtől nagyon kevéssé tér el (Végh J. 1959).

A szorosan vett, katolikus Hetés falvai síkságon fekszenek, utcasoros telekrendet követnek. Dobronak, Szijártóháza, Gáborjánháza halmaztelepülés képét mutatja. A Kerka és a Kebe völgyének felső szakaszán nagycsaládi szerek, füstöskonyhás házak, kerített udvarok, boronaházak adták meg a települések jellegét. A síkon álló házak zöme fecskerakásos sárfal vagy deszkaoldalak közé tömött földfalazatú volt (Bellosics B. 1897: 889; Kogutowicz K. 1930–1936. II: 202). A tájra és közvetlen szomszédságára is jellemző gazdasági épület volt a sokszög alakú *pajta* (pl. Reznek). Élelmiszer-tároló kamra (*kástu, kasté*) és pálinkafőző kunyhó hetési előfordulásáról nincs adat. A szűken vett Hetésben szőlőültetvény nem volt. A tehetősebb hetésieknek az alsólendvai vagy a rédcsi szőlőhegyen voltak szőlőik.

A 18. századi Hetésben a makkoltató és réti sertéstartás, a marha- és lótarás volt a megélhetés fő forrása. Kevés szántóföldet műveltek, gabonát (rozst) is keveset vetettek. Fontosabb terményeik – a hajdina, köles, kukorica, burgonya, káposzta, tök – az önellátást szolgálták. Az őrségiekhez hasonló leveseket, kása- és pépes ételeket, tusakenyeret fogyasztottak. A vizek 19. századi lecsapolása, szabályozása után új szántóföldek létesültek, s a kötött agyagos földeket a hetésiek is *bakhátas módon* művelték. Ehhez használták az állítható, 8–10 „fogatásos” széles igát, az ún. *hetési igát* (Dömötör S. 1954: 150–160; Szentmihályi I. 1977b: 28–29).

Hetés falvaiban meglepően sok kézműves élt. Legtöbb volt közöttük a csizmadia, szűrszabó, kovács, bognár, kádár: összesen 21 mesterség képviselői. Legtöbb gerencsér (fazekas) Dobronakon élt – 1750-ben 41 fő –, és a falvakban szétszórva még egyszer annyi (Bödeházán 14-en). Edényeiket messzi földre elhordták, gabonára, élelemre cserélték (Szentmihályi I. 1977b: 42–44).

A síksági Hetést sűrűn hálózták be a Lendvába futó patakok, ellepték a vizenyős rétségek, berkek, mocsarak. Egykor – a 19. századi vízrendezésig – az ott élők megélhetésében lényeges szerepet kapott a halászat, vadászat, madarászat, nád- és sásmunka is. A rákot *rácsával* (faabroncsra kötött hálóval), a csíkot rostával fogták. A halászat legfőbb eszköze a *vonyó*- vagy *huzuháló*, a sekély patakok fenekén mozgatott kaparóháló (Bellosics B. 1902: 29–32; Balassa I. 1989: 298).

A hetési magyarság népviselete régiesebb volt az őrségi, göcseji falvakénál. A bocskor viseletét is későbben hagyták el, ezért a szomszédos tájak népe *hetési bocskorosnak* csúfolta őket. Öltözkükben a házivászon a 20. század elejéig fontos szerepet kapott. Főként kendert, kevesebb lent vetettek, dolgoztak fel asszonyaik. Vászonból szabták a horvát és szlovén szomszédságétól eltérő, az ottani szűk szárúnál bővebb, 5-6 szélből készült vászongatyát és a női viselet legtöbb darabját: *kitlin* (szoknya), *köcöle* (fehér kötény), bokros ujjú ing. A hetési asszonyok fejviseletéhez is hozzátartozott – az egykor a nyugati magyar népterületen szélesebb körben elterjedt – *pacsa*, a fejtetőre laposan, a vállra hátul sátorszerűen terülő fehér vászonkendő, a fejkendő sajátos, méretes fajtája. Kiegészítette ezt a fakonty és a *káplinak* nevezett színes főkötő. Ez a régies „fehérviselet” erős délszláv hatás emléke a Dunántúl nyugati, déli sávjában. Göcsej és Őrség asszonyai ezt is előbb hagyták el, mint a hetésiek (Bellosics B. 1903; Szentmihályi I. 1977b: 34–35). A hetési öltözet is változott, hiszen már Bellosics megörököltette a kiszínesedő ruhadarabokat, a hímzett női ködmönt. Megjelent a cifraszűr is, és több színt kezdtek használni a vászonhímzésekben is.

A hetésieket magyar szomszédságuk, a göcseji nemesség „*hetési Piku*”-nak gúnyolta. Ez a szó eredetileg a Miklós helyi beceneve volt. A 19. század elején még népszerű keresztnév lehetett a Hetésben, de gúnynévvé válása után (1840-es évek) hosszú ideig nem anyakönyvezték ezt a keresztnévet Hetés vidékén. Hetési népszokás a baba alakú

33. ábra. Hetési népviselet a 20. század elején. Lendva vidéke (Zala vm.)

kalács, a *fumu* sütése és lakodalmi ajándékozása. Völegényt és menyasszonyt, legényt és leányt szimbolizáltak, férfi és női neveket is kaptak ezek a lakodalmi ajándék kalácsok (Szentmihályi I. 1977b: 19–21, 31).

Hetés népessége 1882–1920 között, az egyke dunántúli terjedése idején, még szépen szaporodott, amit katolikus falvainak köszönhetett. Ehhez tudni kell, hogy a hetésiek és a Lendva-vidéki magyarok szegényebb rétege már azokban az évtizedekben is summásként, részes aratóként kereste kenyerét távoli uradalmak földjein. A 20. század első felében nagy számban hagyta el szülőföldjét, és vándorolt ki Amerikába, az 1950–1960-as években pedig Ausztria és Németország vendégmunkás népességét szaporította (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 203; Kerecsényi E. 1994).

Vasi-Hegyhát

A Rába és a Zala felső völgye között mintegy 60 km hosszan elnyúló hátság, kavicsos fennsík a Vasi-Hegyhát. Rába felé tekintő oldala meredek, 60–70 m magas partoldal. Az észak és kelet felé lankásan hajló terepen az apró patakok a Zalába és a Marcalba tartanak, de a fennsíkon víznek nyoma sincs. Egykor zárt erdőség borította; a legnagyobb máig is a Sárvártól csaknem Vasvárig húzódó *Farkaserdő*. Bükkösök, ritkás tölgyesek mellett ősi gesztenyések, itt-ott csarabos fenyérek (*Callunetum*) jelzik a pannon és az alpesi flóratartomány határvidékét.

A honfoglaló magyarság legelőbb a keleti lapályos részén települt meg; a vidék gyepüközeli helyzetét az ún. *vörös sáncok* maradványai jelzik. Korai nemzetségei az Ostffy, Terjék, Pető, Iványi családok elődei voltak. Az erdős hátság nagyobb része királyi adományként került egyházi birtokosok kezére (túrjei prépostság, szentgotthárdi apátság, vasvári káptalan, örményesi pálosok). Területén 63 község alakult ki, de a fennsík nagy részén ma sincsenek települések. Városi jellegű központok, vásáros helyek a közeli Rába-völgyben találhatók: Körmend, Vasvár, Sárvár. A kistáj aprófalvai köznemesi birtokon jöttek létre, de jelentős a világi nagybirtok részaránya is. Az 1930-as években az Erdődy és a Sigray grófi család, a Solymossy bárói család és a szombathelyi káptalan birtokai a térség mintegy 30%-át foglalták el (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 211–213).

A Vasi-Hegyhát tájnévként már 1568-ban megjelenik; 1640-ben Batthyány Ádám dunántúli főkapitány is félreérthetetlenül tájnévként említi a *Hegyhátat* egyik levelében (Juhász D. 1988: 80; Illés P. 2005: 270). A táj neve később számos községnevéhez kapcsolódott, és azokban ma is használatos (pl. Hegyháthodász, Hegyhátsál, Hegyhátszentmárton, Hegyhátszentpéter, Hegyhátszentjakab stb.).

A Vasi-Hegyhát népe egységesen és a középkor óta folytonosan magyar. Vallási szempontból megosztott, többsége római katolikus, kisebb hányada evangélikus. Számos kisnemesi közössége volt, protestáns hitvallásukat főként ők tudták megtartani.

A 18. század második felében még a táj 45%-át erdő borította. Makkos erdeiben főként a sertéstartás virágzott, mellette rideg marhatartás folyt. E század végén és a 19. századi gyapjúkonjunktúra idején lendültek fel a vidék uradalmainak juhászatai, épültek meg erdőszéli juhaklai. Az ún. *Farkaserdő* nem csupán a kanászok, marhapásztorok tanyája volt, de búvóhelye lett a vidék betyárjainak is. A 18–19. században e

vidéknek figyelmet érdemlő, sajátos pásztorművészete alakult ki, különösen a juhászok fafaragásai érdemesek a figyelemre. A pásztorművészet és a betyárfolklor központi alakja már az 1830–1840-es években is Sobri Jóska, a Vas megyében született, kanászból lett betyár volt (Gráfik I. 1996: 341–347). Vas megyében főként a Hegyhát vidékén élt a két botos és a botforgató kanásztánc.

A Vasi-Hegyhát délkeleti lejtője szőlőművelésre és gyümölcsstermesztésre igen alkalmas. Nyugati szegélyén a szilva, keleti sávjában az alma van többségben, a gesztenye kisebb foltokban helyezkedik el. Tanulságos a paraszti művelésű szőlőhegyek kapcsolathálója és szerepe a tájak közötti munkamegosztásban. A Rába nyugati oldalán elterülő vidék szőlőhegyekkel nem rendelkező falvai és azok tehetősebb gazdái a Hegyháton szereztek maguknak szőlőbirtokot. Az ottani hegytörvényekből is láthatóan a hegyháti szőlőhegyeken legtöbb hegyközségnek számos extraneus (külső) birtokos tagja volt (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 214; Égető M. 1985; Illés P. 2005: 289, 295).

A vidék népi építészetét a boronafal és a csonkakontyos fedél, homlokzat jellemezte. Ezt az építésmódot az ún. *torkos pajtákon* is megfigyelték. Sajátos változata ennek az ún. *kalabukos* háztető, *kalabukos pajta*. Vasban az előrebukó csonkakonty jelzője volt a „kalabukos”. Ez a tetőkiképzés a pajta esetében szerkezetileg indokolt volt, a lakóházakon inkább csak „szépészeti” megokolással alkalmazták (Nagy J. 1900: 87–89; Tóth J. 1971: 72–75). Cák, Velem (Köszeg-Hegyalja) szőlőhegyein még a prэшázak, pincék tetőfedésében is éltek ezzel a formai megoldással.

A Vasi-Hegyhát népfesleje a török kiűzése után spontán módon, zömmel szökött jobbágyként vett részt Közép- és Kelet-Dunántúl újraneépítésében. Summásként, mezőgazdasági, ipari vándormunkásként (mint képesarató, részes cséplő- és nyomtatómunkás) a 19–20. században is évente kirajzott, és főként a dunántúli uradalmakban, majd a fővárosban meg a hozzá közeli kertészetekben (Vecsés, Soroksár, Csepel-sziget) vállalt idénymunkát.

Kemenesalja

A Kemenesalja népi eredetű tájnév, melyet már 1585-ben feljegyeztek. Így nevezik a Vasi-Hegyhát folytatásában a *Kemeneshát* két oldalán, a Rába és a Marcal között hosszsan elnyúló területsávot. A *Kemenes* a 'kö' jelentésű, szláv eredetű *kamen* szó származéka, mely a köves, kavicsos felszínre utal. A *Kemeneshát* a 19. századi földrajzi irodalom terméke (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 215; Juhász D. 1988: 84). Az említett kavicsfennsíknek a térszíne Sárvártól a Marcal torkolatáig lejt, 190 m-ről 140 m-re ereszkedik le. Ezt a hátságot egykor kiterjedt erdőség borította. Egykori elnevezése – *Cser*, *Cserhát* –, noha az erdőt már kiirtották, tájnévként ma is él. A kemenesalji ember „felmegy a Cserbe”, földjeinek egy része „a Cserbe nyúlik”.

Kemenesalja települései a Rába ártéri teraszán és a Marcal bal parti mellékén keletkeztek. A Marcal hullámos lapályán több apró vulkáni kúp, manapság gyümölcsösökkel tarkított szőlőhegy található (Ság hegy, Kissomlyó). A *Cser*- vagy *Kemenes*-tetőn nincs víz, de a hátság tövében bőven buzog, és ott a kutak sohasem apadnak ki. Ennek köszönhető a Kemenesalján települt községek sűrű láncolata, a hátságot körülölelő gyűrűje (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 216–217). A 19–20. század fordulóján számos település

23. Árkádos tornácú ház. Felsőőr (Vas vm.)

24. Nádfedeles lakóház udvari oldala. Köveskál (Veszprém vm.)

25. Présház boronafalazattal. Dobronak (Zala vm.)

26. Füstökonyha cserépedényekkel. Kisbajom (Somogy vm.)

27. Szemes kályha. Táp (Győr vm.)

28. Mennyezetes ág. Fertőszéplak (Sopron vm.)

29. Táblás kályha. Röjtök (Sopron vm.)

30. Hetési asszony régi ünneplője,
19. század vége

31. Nagyünnepi menyecskeöltözet. Csorna
(Sopron vm.)

32. Puruc (mellény). Csorna
(Sopron vm.)

33. Sióagárdi nők öltözekei. Sióagárd
(Tolna vm.)

34. Egyetlen fából faragott szék. Csákvár
(Fejér vm.)

35. Dergáló (rostfésű). Szalafő
(Vas vm.)

36. Fazekasmester kemencéje. Csákvár (Fejér vm.)

37. Dóri korsó. Somogy vm.

38. Ételhordó szilke Csákvár (Fejér vm.)

39. Női ködmön háta. Somogy vm.

40. Legénycímer. Zseli
(Győr vm.)

41. Halotti korona. Somogyudvarhely
(Somogy vm.)

42. Farsangi tikverőzők, maszkos alakoskodók. Moha (Fejér vm.)

43. Húsvéti *sibák*, korbácsok. Pázmánd
(Fejér vm.)

44. Képoszlop. Dunaszeg
(Győr vm.)

45. Szív alakú sírkövek. Balatonudvari (Veszprém vm.)

nevében megjelent elötagként a *Kemenes* tájnév, s ma is ott szerepel: pl. Kemenesmagasi, Kemenessőmjén, Kemenespálfa, Kemenesmihályfa stb.

Kemenesalja a 10. század óta egységesen és folyamatosan magyar népiségű vidék. A 16–17. században a királyi Magyarország és a török hódoltság közé szorult, de nem esett a hadak útjába. Településeinek, népének történeti folytonosságát főként ez a tény magyarázza. Lakosai a 16. század első felében Luther követőivé váltak, evangélikus egyházközségei mindmáig fennmaradtak. A Kemenesalji egyházmegye esperese volt 1845–1852-ben Edvi Illés Pál, ennek a tájnak és folklórjának első néprajzi kutatója. A magyar parasztok lakodalmi szokásairól 1827-ben megjelent tanulmánya és a John Bowringnak átengedett magyar népdalgyűjtése (*Poetry of the Magyars*, London, 1830) döntően ennek a tájnak a folklórjából merít. Ő is, mint előtte már – a mezei szorgalom némely akadályairól értekező, e tájon gazdálkodó – Berzsenyi Dániel is, a soproni evangélikus líceum növendéke volt.

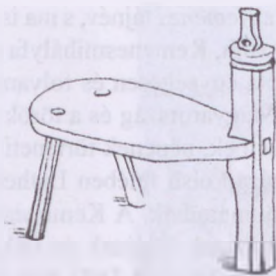
Kemenesalja két fontosabb forgalmi központja, vásárhelye a 19–20. században Celldömölk és Jánosháza. Korábbi kisebb központok voltak: Nemesdömölk, Egyházashetye, Köcsk. A keleti dombokat, még inkább a bazaltkúpokat szőlőhegyek és gyümölcsösök foglalják el. Híres a gerci cseresznye, kiváló a jánosházi dohány. A Rábát és a Marcal mellékét jó legelők kísérik. Elismerten kiváló volt Jánosháza, Marcaltő ló- és szarvasmarha-tenyésztése. A *Cser* (Kemeneshát) legelőin a 19. században megnőtt a juhtartás. A baromfit, ludat, tojást a soproni és a határszéli *tikászok* vásárolták fel 1920 előtt. Nagy szekereken szállították Bécs, Bécsújhely, Graz, Sopron piacaira (Domonkos O. 1967). A helyi lótartó gazdák jövedelmező foglalkozása volt a távolsági fuvarozás.

A 18. században a dömölki apátság bencés szerzetesei Máriacell mintájára megteremtették a kiscelli búcsújáráhelyet. Hamarosan az ország egyik legnagyobb búcsújáráhelye lett, ahol esztendőnként 30–40 ezer zarándok is megfordult. Nemesdömölk és Kiscell összevonásával alakult ki a mai Celldömölk, és maradt híres búcsújáráhely, valamint a gabona- és borkereskedelem fontos piaca, vasúti gócpont (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 219).

A Marcal völgyének túlsó, keleti oldalán a Somló vulkáni eredetű kúpján és annak lábainál kialakult történelmi borvidék, a *juh fark* és a *hárslevelű* hazája. Kemenesalja tehető, a Somlón szőlővel, présházzal rendelkező gazdáit és a kapásként ott munkát találó kemenesalji szegénységet egyaránt érintette a filoxéra (Csoma Zs. 1978, 1986, 1993). A filoxéravész idején, az 1890-es években főként a szegény „kapás”, kétkezi emberek kivándorlása indult meg e tájról Amerikába. Az 1930-as években már az egyke is jelentkezett a vidék néhány falujában (Kissomlyó, Kemenesmagasi).

Vasi-Völgyiség

A Rába völgyéhez nyugatról kapcsolódik a Kogutowicz Károly nyomán Vasi-Völgy-ségnek nevezhető kistájak együttese, a Pinka, a Gyöngyös, a Répce s néhány kisebb patak (Strém, Lapincs, Szék- és Fehér-patak, Perint, Ikva) völgye. Minden völgy önálló kistáj; falvainak száma, községhatárainak mérete, lakosainak száma, népsűrűsége, etnikai összetétele mindegyiknek más és más (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 224–256; Gráfik I. 1996: 17–18). Nyugatról a Vasi-dombság, az egykori Örvidék, továbbá

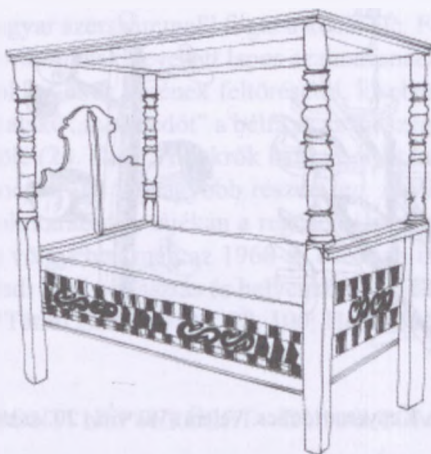
34. ábra. Kaszakalapáló szék. Répcelak (Vas vm.)

a Kőszegi-hegység és a Soproni-hegység határolja. Klímája szubalpi jellegű, legcsapadékosabb vidéke a Kőszegi-hegység vidéke. Talaja többnyire kavicsos, agyagos. Erdőségei máig jelentékenyek. A Kőszegi-hegység nyugati, nagyobbik felét fenyvesek, keleti bérceit bükkösök, oldalait tölgyesek borítják. Déli lankáit Kőszegtől Rohoncig hatalmas gesztenyések, kiterjedt szőlőhegyek foglalják el (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 247).

A Vasi-Völgyiség magyar települései között itt-ott német (hienz) és horvát népszigetek élnek. Legjelentősebb horvát falvak Kőszegtől északkeletre, a Répce-völgyben található (Peresznye, Horvátzsidány). A vidék magyar és nem magyar népessége csaknem teljes egészében római katolikus. Evangélikusok nagyobb számban az egykori szabad királyi városokban élnek. A 19. század derekán Sopronban kb. 50%, Kőszegen kb. 30%, a mezőváros státusú Rohoncon is kb. 30% volt az evangélikusok részaránya. Helyenként a német kézművesek, polgárok mellett a köznemesi jogállású magyarok is meg tudták tartani evangélikus gyülekezeteiket (pl. Nemesládony, Tompaládony, Bük, Nemeskér). A Vasi-Völgyiség már a 16–17. században is az uradalmak, a majorsági

35. ábra. Barokkos oromfal és vakolatdíszes homlokzat. Csepreg (Sopron vm.)

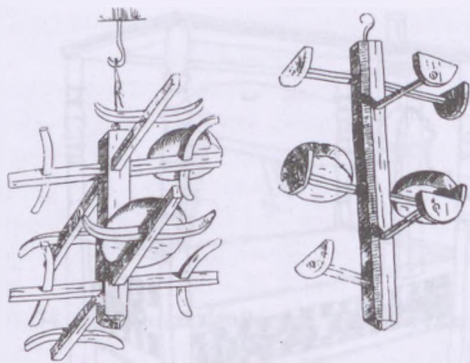

36. ábra. Mennyezetes ágy. Szentpéterfa (Vas vm.)

gazdálkodás túlsúlyával tűnt ki. A 19. században a nagybirtokosok közül az Esterházy, Batthyány, Pálffy, Nádasdy grófi családok, a szombathelyi püspökség és néhány szerzetesrend uradalmait lehet kiemelni, például a cisztercita rend szentgotthárdi uradalmát, mely a városon kívül 29 helységet ölelt fel (Fényes E. 1851. I: 189, II: 237, III: 7, 295, IV: 39, 96).

A vidék anyagi kultúrájának alpesi kapcsolatai, elemei számosak. Kőszeg határában, a Szabó-hegyen a szénát olyan árbocos boglyákban tárolják ma is, mint az Alpok és a Kárpátok magasabb térszintjein. Kőszeg-Hegyalja, a Gyöngyös-patak völgye – Cák, Velem, Kőszegszerdahely, Kőszegdoroszló stb. – egyik legsűrűbb népességű kistája ennek a térségnek, csupán a Sopron megyében lefutó Ikva völgye vetekedhet vele. (A Perint, sőt a Répce völgyének népsűrűsége messze ezek alatt marad.) Ebben az eltérő birtokviszonyok mellett a gazdasági lehetőségeknek, a helyi erőforrásoknak volt meghatározó szerepe. Kőszeg-Hegyalja gesztenyései, gyümölcsösei, szőlő- és bortermelése több munkáskezet igényeltek, bevételei több lakos megélhetését tették lehetővé, mint a Répce völgyének mezei, földművelő és állattartó gazdaságai. Cák, Velem, Kőszegszerdahely présházás pincéi, kicsit távolabb Vaskeresztes pincéi boronafalú, szalmazsúppal fedett építmények. Padlásuk – a bejárat fölötti *herkelikkel* szénatárolásra szolgált. A legkisebb pincék a cáki és a velemi gesztenyésekben épültek, többnyire egyetlen helységből állnak. Kőszegszerdahely, Vaskeresztes szőlőhegyein a pince fölé présház is épült, esetenként szín és istálló csatlakozott hozzá (Tóth J. 1971: 86–88).

A füstösház, füstökonyha emlékei ezen a vidéken is viszonylag közeli. Meghatározó településforma azonban nem a szer, hanem az utcás falu, a sűrű, kis határu faluhálózat. Viszonylag ritka a népes, nagy határu falutelepülés. A Rába és a Gyöngyös völgyében is gyakori a *kalabukos háztető*, mely helyenként (pl. Cák) a régi falukép egyik tartozéka (Gráfik I. 1996: 33). Osztrák vándorközműveseknek is köszönhetően terjedtek el e vidéken az oszlopos tornácok, a falmélyedéssel összefoglalt „lopott tornác”, a pilléres árkádsor, a *kódissállásnak* nevezett előtornác. A vakolatdíszes homlokzatok,

37. ábra. Kenyértartó rács. Velem (Vas vm.) 20. század eleje

barokkos vonalú oromfalak a kisvárosokban és tehetős községekben (pl. Csepreg, Vas-szentmihály) jelentek meg legkorábban (Tóth J. 1971: 45, 48; Gráfik I. 1996: 51–59). A vidék építőkultúráját a Vasi Múzeumfalú és a szentendrei skanzen nyugat-dunántúli tájegysége is hűen bemutatja.

A Vasi-Völgység anyagi kultúrája sokban rokon az Őrvidékével. Háziiparosai, paraszti kézművesei közül kiemelhetők például a messzi földön híres jáki gerencserek, bár a vidéken még nagyon sok helyen foglalkoztak agyagművességgel. A térség mezővárosaiban számos céhes eredetű iparos élt. Fuvarosainak egy része a lovait *kumettel* és

38. ábra. Tükrös festett rajza. Sobri és Répa Rozi (Vas vm.) 1847

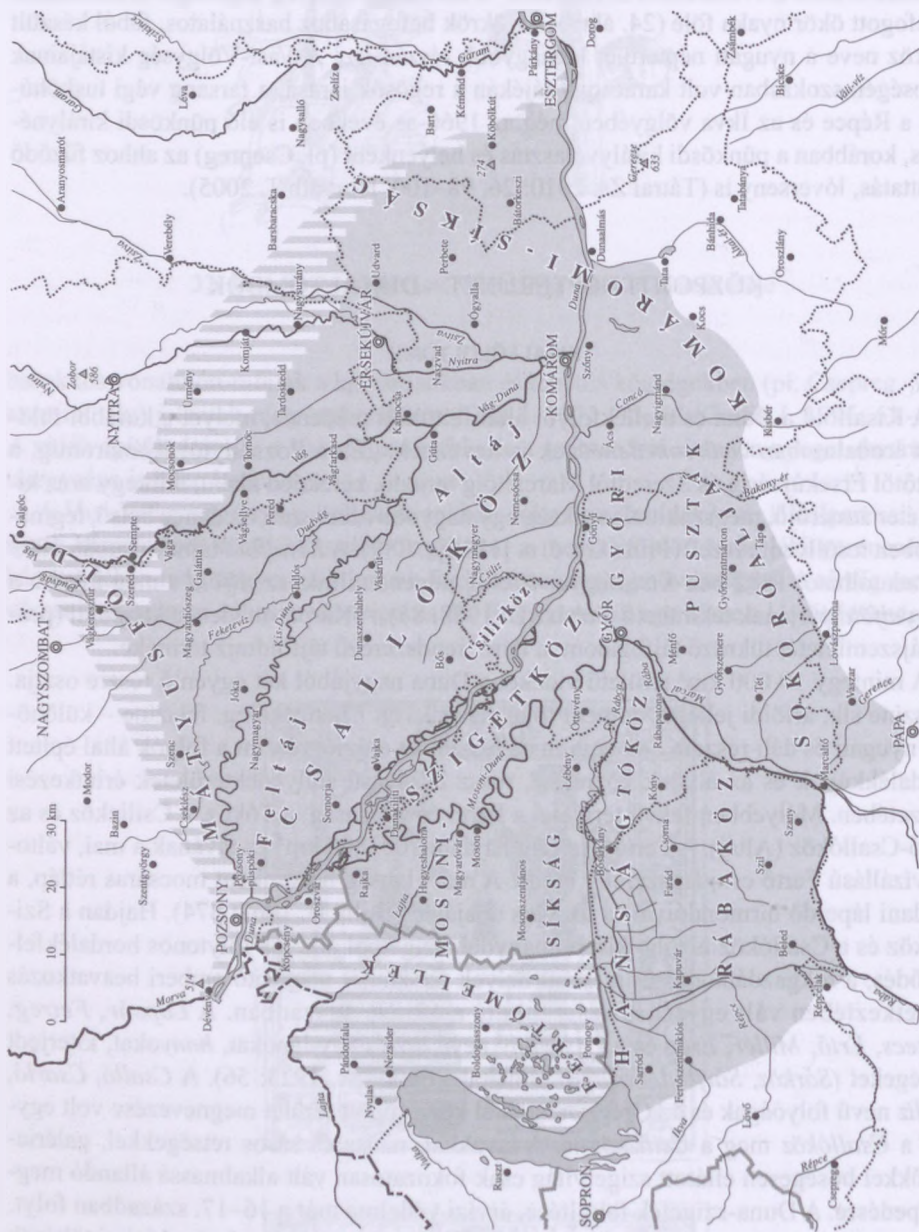
nem szügyhással, „magyar szerszámmal” fogta a kocsi elé. Földművesei esős időben az ígás ökrök nyakát *ökrök* alapnak nevezett lapos szalmafonattal védte a megázástól és annak következményétől, az ökrök bőrének feltörésétől, kisebesedésétől. Ezt a szalmahurkákból kötött, ovális alakú „nyakvédőt” a bélfő és az igazsag segítségével erősítették a befogott ökrök nyaka fölé (24. ábra). Az ökrök befogásához használatos, fából készült eszköz neve a nyugati népterület legnagyobb részén *iga*. A Vasi-Völgység kistájainak többségén szokásban volt karácsony tájékán a regösök járása, a farsang végi tuskóhúzás, a Répce és az Ikva völgyében még az 1960-as években is élő pünkösdi királynéjárás, korábban a pünkösdi királyválasztás és helyenként (pl. Csepreg) az ahhoz fűződő lófuttatás, lóverseny is (Tátrai Zs. 2010: 26, 98–100; Horváth T. 2005).

KÖZPONTI NÉPTERÜLET – DUNAI TÖMBÖK

KISALFÖLDI TÖMB

A Kisalföld a Duna és mellékfolyói által feltöltött medence, melyet a korábbi földrajzi irodalomban *Győri-medencének* is neveznek. „Ez a Pozsonytól Komáromig, a Fertőtől Érsekújvárig és Szeredtől Marcaltól terjedő, kerekded alakú, mintegy száz kilométer átmérőjű, megszakítatlan síkság egy nagyobb szerkezeti medence belső, legmélyebben lesüllyedt része” (Prinz Gy. é. n. [1936]a: 289). A *Kisalföld* tájnév csupán 1893 óta adatolható, 1882-ben *Kis-Magyar-Síkság* néven említik, az *Alföld* s még inkább a *Nagyalföld* párjának tekinthető (Juhász D. 1988: 85). A Kárpát-medence központi (pes-ti) tájszemléletét tükröző tájfogalom, a leíró, rendszerező tájféldrajz terméke.

A mintegy 10 000 km² területű vidéket a Duna nagyjából két egyenlő részre osztja. Felszíne sík, alföldi jellegű, de nem tökéletes síkság. Ellenkezőleg, felszíne – különösen nyugati és déli részein – mozgalmas; részint az erózió, részint a folyók által épített hordalékkúpok és az általuk közrezárt, rossz lefolyású süllyedékterületek érintkezési övezetében. Mélyebben fekvő területei a Fertő és a Hanság, a Tóköz, a Csilizköz és az Alsó-Csallóköz (Altáj). A Fertő–Hanság hajdani 700–800 km²-es tavának a mai, változó vízállású Fertő csupán szerény utóda. A mai Hanság helyenként mocsaras rétláp, a hajdani láperdő hírmondóival és tözeges talajával (Bulla B. 1962: 374). Hajdan a Szigetköz és a Csallóköz is több kisebb-nagyobb szigetből állt, s a folytonos hordalékfeltöltődés, a foggazdálkodás és a lakott helyek térszintjét magasztó emberi beavatkozás következtében vált egységes szárazulattá a 17–18. században. A *Lápsár*, *Fetreg*, *Fekecs*, *Értő*, *Millér*, *Ereg* és az *Ásovány* nevű erek nagy lápok, hanyokat, kiterjedt rétségeket (*Sárköz*, *Sárföld*, *Sáralja*) tápláltak (Bátky Zs. 1923: 56). A *Csalló*, *Csarló*, *Csiliz* nevű folyóágak és az Öreg-Duna által közrefogott terület megnevezése volt egykor a *Csallóköz* meg a *Csilizköz* is. A tavakkal, nádas és sásos rétségekkel, galériaerdőkkel bőségesen ellátott szigetvilág csak fokozatosan vált alkalmassá állandó megtelepedésre. A Duna-szigetek feltöltése, árvízi védelme már a 16–17. században folyt, és a 18. század utolsó évtizedeiben nagy credményeket ért el. Az árvízvédelmi töltések építését Pozsony, Győr és Komárom vármegye és az érintett földesúri családok sok költséggel és hathatósan mozdították elő. 1837-ben Holéczy Mihály lelkes szavakkal számolt be a csallóközi változásokról: „A mocsárok egymás után enyésznek, a levegő

26. térkép. A Kisalföld tájai

javul, a termőföld szaporodik, az ember nyugodtabb és jobban érzi magát” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 125).

A Kisalföld éghajlata kiegyensúlyozottabb, mint az Alföldé. Nyara hűvösebb, tele enyhébb, a hőingadozás kisebb, a csapadékeloszlás egyenletesebb. Évi csapadéka Győr környékén a legalacsonyabb (550–600 mm). Folyók szabdalta síkságát azonban a magasan álló talajvíznek köszönhetően így is elkerüli az aszály. Időjárása a „dévényi kapun” gyakran betörő atlanti és északi eredetű légtömegek következtében a legszeleesebb a trianoni Magyarország területén. A Kisalföld évszázadok óta erdőben szegény kultúrtáj. Egykor a Marcal-medencében a cseres-tölgyes, a Hanságban a láperdő, a Szigetközben az ártéri ligeterdő, a Mosoni-síkságon a köris-, szil-, tölgyerdő, a Győri-pusztákon a ligetes sztyepp volt őshonos. Ennek megfelelően kistájanként változnak a talajok a feketeföldtől (csernozjom) a barna erdei- és a vályogtalajon át az öntés- és réti talajokig, a *kotus*, tözeges lápföldekig (Bulla B. 1962: 374).

A Kisalföld életföldrajzi és gazdasági jelentősége – kedvező fekvésének és természeti adottságainak köszönhetően – jóval nagyobb annál, ami területi méreteiből következne. Minden magyar tájnál gazdagabb, lüktetőbb élet színtere már évszázadok óta. Népsűrűsége a Kárpát-medencében – a budapesti agglomerációt leszámítva – minden más régióét meghaladja. Történeti városhálózatának gyűrűjét (Sopron, Magyaróvár, Pozsony, Nagyszombat, Nyitra, Érsekújvár) a Dunához települt nagy központok (Győr, Komárom, Esztergom) egészítették ki. A Kisalföld a Nyugat-Dunántúl és a Nyugati-felföld térségének „közös magterülete” (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 281, 305; Süli-Zakar I.–Csüllög G. 2003: 39). Mindkettőnek „kijáratul” szolgált a Dunához, a kontinens nyugati és délkeleti térségeit összekötő nagy folyamhoz. Központi szerepkörét növelte Bécs közelsége és szoros kapcsolódása a központi magyar népterülethez. Mindkét irányból átvette a kultúra újításait, a gazdaság új termékeit, és közvetítette azokat Nyugat-Dunántúl és a Felföld irányába.

A Kisalföld népességének többsége ma is magyar. Füves, ligetes pusztáinak és mocsaras, lápos vidékeinek tartós benépesítése a magyar honfoglalással kezdődött. Korábbi avar és szláv lakosainak maradványai a mosoni és a nyitrai peremvidéken néhány nemzedék alatt beolvadtak a magyarságba. Középső tájain számos magyar törzsnévre, nemzetségnévre utaló helységnév, földrajzi név található. Lél (Lehel) törzse és az ősfoglaló nemzetségek (Szemere, Koppány, Katapán) 10–13. századi terjeszkedésének, birtoklásainak története csak hozzávetőlegesen ismeretes (Bátky Zs. 1923: 50, 63–65; Kristó Gy. 1988: 336–339). A Csallóköz és a Szigetköz első állandó magyar telepei a 10–11. században Győr és Komárom vidékén születtek, onnan terjeszkedtek Moson és Pozsony, illetve Nyitra irányába. Az ősfoglaló nemzetségek szaporulata, sorozatos család- és birtokosztódása hozta létre a Csallóközben a *Karcsa* és a *Patony* nevű helységek egész sorát (Szabó I. 1941: 26). A terjeszkedés és szálláskeresés útja az utak, folyók mentén vezetett. Nyitra megye északi, északkeleti részébe a Nyitra folyó völgyében nyomult fel a *Divék nemzetség* és egyengette a további magyar kirajzás útját. A magyar nemzetségek szállásterületének északi határa a 11. században elérte a Pozsony–Nagyszombat–Galgóc–Nyitra–Garamszentbenedek–Léva vonalat. Már a honfoglalás korában kialakultak magyar népszigetek – mint határörtelepek – a Morva, Vág, Nyitra, Garam folyók felső völgyében. Egész magyar településcsoportok létesültek a mai Alsó-Ausztria és Morvaország vidékein is. Erre utalnak ott a magyarokra utaló, elő-

tagként a magyar népvétet tartalmazó, máig élő helységnevek is (*Uhersky-, Uherské-, Ungriſch-, Unger-*). Előörseik, telepeik azonban csekély lélekszámú szigetek, szórva-nyok lehettek (Szabó I. 1941: 30, 35).

A kisalföldi magyar gypűörök seregét erősitették egyes később csatlakozott keleti népelemek is. 1075-ben besenyőket telepítettek le a mai Udvard (Komárom vm.) és Zsitvabesenyő (Bars vm.) földjére. Számos besenyő telep létezett a Fertő-melléken és a Rába alsó folyásánál, Sopron, Moson és Győr megye területén. IV. Béla a 13. század derekán kunokat telepített le a mai Érsekújvár közelében (Nyárhíd, Györök földjén). A német és cseh betörések elleni védelmet szolgáló gypűvidék déli szakasza a Soproni-hegységben és a Fertő–Hanság vidékén húzódott. Északi szakasza az alakuló királyi vármegyék (Pozsony, Nyitra) Kis-Kárpátokig, illetve a Morva folyóig terjedő erdős szélein, főként a sasvári, a detrekői és a bolondóci (beckói) várispánság földjein szerveződött meg. Az ottani határörök a 12–14. században már a Kis-Kárpátok és a Morva folyó közötti területet védtek, s leginkább besenyők, székelyek és kunok (palócok) lehettek (Szabó I. 1941: 38; Györffy Gy. 1990: 15, 124–129; Kristó Gy. 1988: 362–364, 370; Liszka J. 1992: 11).

A Kisalföld nyugati szélein a magyar és a német települési határok már a 11. században összeértek, s a német települések előörsei Szent István és II. Henrik korában elérték a Lajta vonalát. A következő századokban a németség benépesítette a Lajta és a Hanság közötti Mosoni-síkságot is, miközben a 16–17. században a Lajta mentén, a Fertő vidékén és az Ikva mentén számos horvát falut telepítettek egyes birtokosok. A középkori eredetű Moson megyei német népcsoport egy bajor-osztrák dialektust beszél, amit *heidebauernek* neveznek. Ezt a nevet a népcsoport és a nyelvjárás is a síkság német nevérol (*Heideboden*) kapta. Hozzájuk kapcsolódik a Fertőzug német falvainak csoportja. Német szórványok itt-ott a Kisalföld kompakt magyar területén is keletkeztek (pl. Sövényháza, Ménfőcsanak, Györszentmárton, Marcaltó, Gyarmat s a Dunától északra Németszőgyén). Közülük a korábban települtek a 18. századra, a később érkezettek a 19. század végére mind megmagyarosodtak (Szabó I. 1941: 17; Hutterer M. 1973: 102; Liszka J. 1992: 11).

A Kisalföldnek a királyi Magyarországhoz tartozó északi felén elterülő Csallóköz és Mátyusföld kompakt magyar településvidéke szerencsésen vészelte át a 16–17. századot. A Csallóközt 1837-ben ismertető Holéczy Mihály írta: „Ha Püspöki körül hat falu németjeit kivesszük, tiszta magyar ez az egész nagy sziget... Az egész mintegy 90 000 lélekkel” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 123). Pozsony és a szomszédos Pozsonypüspöki szomszédságában a 11–13. században megtelepedett németség néhány községben (pl. Dunahídon) egészen 1946-ig, a németek kitelepítéséig meg tudták őrizni nyelvüket. A Kisalföldnek a Rába és a Vág vonalától nyugatra eső tájain a magyar népesség száma a 16–17. században is gyarapodott, népsűrűsége nőtt. A török kiűzését követően népfölöslege megindult a felszabadult, de ritkán lakott tájak, Kelet-Dunántúl, majd a Délvidék irányába.

A magyar–szlovák nyelvhatár többször is változott a középkor óta. Helyenként 25–40 kilométernyire eltolódott déli irányba, azaz a magyarság kárára. Ez a folyamat a népesség fogyatkozásának, a magyar vidéket sújtó török háborúknak és a hódoltságnek volt az egyenes következménye. Esztergom eleste (1543) után az érseki székhely átköltözött Nagyszombat városába, ahol akkoriban még a németség volt

többségben. A hódoltság elől menekülő magyarok tömeges beköltözése révén, köztük a marhakereskedéssel foglalkozó tőzsérek megtelepedésével, a magyarok kerültek többségbe, s megnyíltak a város kapui szlovák jövevények előtt is. Bél Mátyásnak az 1730-as években keletkezett leírása szerint „Magyarok, németek és szlovákok körülbelül azonos arányban vannak...” (Bél M. 1984a: 253). A Kis-Kárpátok lábainál, a Pozsonyi-Hegyalján (Hegyalatt) elnéptelenedett falvakba a 16–17. században horvátok, szlovákok, magyarok költöztek (Botik, J. 2001: 18–19). Utóbbiak kerültek akkor többségbe számos településen, pl. Cseklész, Szenc, Éberhard, Németgurab, Pozsonyivánka lakosai között. 1547 után a németek fogyatkozását átmenetileg feledtette a német nyelvű habánok tömeges betelepülése Nagylévárd és Malacka (Pozsony vm.), valamint a Nyitra megyéhez tartozó Szokolca vidékére (Holics, Sasvár, Ószombat stb.). Az ellenreformáció azonban a habánok többségét elűzte erről a vidékről, a megmaradtak pedig fokozatosan elszlovákosodtak. A 17. században katolikus morvák (*hanákok*) és szlovákok települtek be Nagyszombat, Szentgyörgy, Bazin, Modor szabad királyi jogú városokba is (Kocsis K. 1998: 122–123). Csehországból a 12–13. század óta érkeztek telepesek a Kis-Kárpátok erdős tájaira; róluk még Oláh Miklós *Hungáriája* is megemlékezett.

Érsekújvár eleste (1663) után a Vág és a Garam közötti síkság magyar lakossága megfogyatkozott. Az érsekújvári vilajet 1664. évi adóösszeírása szerint azonban a Duna és a hegyvidék (kb. Galgóc–Appony–Lédec–Léva–Palást vonala) közötti terület népének túlnyomó többsége még magyar volt. Újvár visszafoglalása (1685) után a korábbi magyar–szlovák nyelvhatár délebbre tolódott, s egy nyúlványa mélyen behatolt a síkságba. Földesúri telepítés eredménye a Nagysurány és Komjáti vidékén a 18. század elején kialakult szlovák-morva nyelvsziget (Kocsis K. 1998: 122–124). Telepeseinek egy jelentős része Morvaországból érkezett. A Surány és Ógyalla vidéki szlovák népnyelv még ma is őrzi az ősök nyelvének egyes cseh-morva elemeit. Az észak–déli irányú szlovák migráció nem csupán az elpusztult településeket érintette. Rátelepültek üresen álló jobbágytelkekre a megmaradt magyar parasztok mellé, és vegyes lakosságú faluközösségeket hoztak létre. A magyar és a szlovák családok összeházasodása, keveredése a 18. században kétnyelvűséget eredményezett, s számos faluban vezetett el a magyar szórványlakosság nyelvi asszimilációjához. Nyitra és Bars megye középső, déli részein a településtörténet bőven említhet példákat e folyamat illusztrálására, mely elvezetett a Zoboralja magyarságának népszigetté válásához (Liszka J. 1992: 11–12; Kocsis K. 1998: 125). A 18. században délebbre tolódott a nyelvhatár a Mátyusföldön is, de magas népszaporulatának köszönhetően a Pozsony megyei magyarság 1834–1835-ben még telepes rajokat bocsátott ki magából a Bánságba, akik dunai hajókon költöztek át új hazájukba (Barta I. 1966: 260–262). Az első világháborút követő népmozgás kevésbé, a második világháború utáni terror (deportálás, lakosságcsere, reszlovakizálás) annál inkább megbolygatta a Kisalföld északi felének etnikai viszonyait. A Csehországba deportált és a Magyarországra erőszakkal kitelepített magyarok helyét részint Magyarországról, részint Jugoszláviából „repatriált” szlovákok foglalták el.

A Kisalföld első vallási központjai az államalapítás korában keletkeztek. Szent István alapította az esztergomi és a győri püspökséget, még korábbi Pannonhalma bencés apátsága. Kicsit későbbi alapítású a nyitrai püspökség, Garamszentbenedek, Lébény

és Csorna apátsága. Deáki templomához kapcsolódik a *Halotti Beszéd*, a magyar nyelv egyik első szövegemléke.

A 16. század első felében a Kisalföld lakosságának zöme Luther követője lett. Thurzó Elek országbíró s a vele tartó főúri családok támogatásával terjedt el az evangélikus vallás Pozsony, Nyitra, Trencsén tájain és a Felföld többi megyéjében. A magyar lutheránusok legfontosabb körzetei alakultak ki Sopron és Győr megyében. A szomszédos Mosoni-síkság német parasztsága szintén evangélikus hitre tért. Jeles lutheránus prédikátorok – Huszár Gál, Bornemissza Péter, Dévai Bíró Mátyás – terjesztették az új hitvallást. Kálvin tanítása a 16. század második felében talált követőkre, különösen a magyar köznemesség és a mezővárosi polgárság soraiban. A reformátusok Dunántúli egyházkerülete a 17. században előbb Komárom, majd Pápa székhellyel szerveződött meg. Ebben a királyi országrészben már a 16. század végén megindult az ellenreformáció. Forgách Ferenc nyitrai püspök – császári csapatokra támaszkodva – fegyveres erőszakot is alkalmazott (templomfoglalások, lelkészek, tanítók elűldözése). Bocskai István 1606. évi bécsi békéje biztosította a protestánsokat arról, hogy „hitükben soha és sehol háborítani nem fogják őket” (Hunyadi L. 1998: 138), de az ígéret írott malasztnak bizonyult. A rekatolizáció a 17–18. században állami segédlettel folytatódott, s a Kisalföldön összességében masszív római katolikus többséget eredményezett. Sehol annyi szakrális emlék, kápolna, képoszlop, út menti kereszt és szentszobor nem látható a magyar népterületen, mint a Kisalföld nyugati felében. Ezek a provinciális barokk emlékek máig alkotóelemei a települések arculatának, s arra hivatottak, hogy kifejezzék a helyi közösségek katolikus lelkületét.

A Kisalföld tájain eltérő mértékben volt jelen a nagybirtok, déli felén a Nádasdy, Esterházy, Héderváry, Széchenyi és más főúri családok mellett a győri püspök és káptalan, a szerzetesrendek apátságai (pannonhalmi, lébényi, csornai), északi felén a Pálffyak, Forgáchok, Illésházyak, Esterházyak, Amadék mellett az esztergomi érsek, a nyitrai és a pozsonyi káptalan birtokai emelhetők ki (Kósa L. 1982: 169). A török kiűzése után a Rábától keletre elterülő tájakon hatalmas birtoktestekhez jutott a királyi kamara is (pl. Bábolna, Kisbér). Csallóköz, Szigetköz, Tóköz parasztságát a nagybirtok kevésbé szorongatta, mint Mátyusföld, Rábaköz, a Fertő-mellék vagy a Győri-puszták népét, majorságaiban alkalmazott népes cselédségét. A királyi Magyarországon megerősödő második jobbágyság robotoltatása erősen korlátozta a szabad paraszti gazdálkodást és árutermelést. Azonban a nép helyzetén az árufelvevő piacok, városok (Sopron, Pozsony, Bécs) közelsége sokat javított.

Elzárt, vizenyős tájakon jellegzetes társadalmi réteg volt a kúriális nemesek eredete a középkorba nyúlik vissza, az armalisták azonban vitézségükért a 16–17. században megneemesített jobbágyok utódai. Utóbbiakat a „kutyabőr” mentesítette a földesuraknak járó szolgálatok alól, de birtokadományban nem részesültek, jobbágyot nem tartottak, s a korábbi jobbágytelkükön gazdálkodtak. Pozsony, Sopron és Győr megye nemesi rétege a török háború idején jelentősen megnőtt, részaránya Pozsony megyében elérte a lakosság 10%-át. A Csallóköz nemesi falvait (Nemesócsa, Nemesgomba, Nemesbogya, Nemesabony) zömmel kurtanemesek lakták, akiknek életmódja alig tért el a szomszédos jobbágyfalvakétól. Ők is olyan sárfalú és nádfedelű házakban laktak, mint a szomszédos parasztok; kúriai építésére nem is gondolhattak. Kúrialisták falvaiban (pl. Tejfalú, Pozsony megyében) úgynevezett *nemesi*

közbirtokosság irányította a közös gazdálkodást. Élén a *hadnagy* állt, utána a *kamarás*, „a falu gazdája” következett a rangsorban (Csiba L. 1958: 312).

Sajátos jogállása volt a praedialista (*egyházi*) *nemesnek*. Nem fizetett adót, minthogy fegyverrel szolgálta urát, a főpapot. Mentessült a katonai beszállásolás és porciózás, az állami terhek alól. Nemeslevele nem volt, mivel nemesítése nem személyére, hanem lakóhelyére és annak szűk körzetére szolgált. Nem lehetett címere, nem tarthatott jobbágyot, nem vehetett részt a nemesi vármegye ügyeiben. A 19. század elején csupán a győri püspök, a győri káptalan, a pannonhalmi főapát és az esztergomi érsek egyes kisalföldi birtokain működött *prédiális szék*. Az esztergomi érsek birtokain 1848-ig létezett a vajkai, a verebélyi, az érsekléli és a szentgyörgyi szék; mindhez több település tartozott. A győri káptalan bácsai széke csupán Bácsára, a pannonhalmi apát füssi széke Füssre terjedt ki, de hozzátartoztak az ölbői prédialisták is. A győri püspök Vecse székéhez tartozott Dör (Kocsis A. 1997: 13–14). A prédiális nemesi falvak az újkorban a Kisalföld sajátos, a magyar népterületen egyedülálló színtestjei voltak.

A Kisalföld településhálózatán felismerhető a folyami átkelőhelyek (Győr, Komárom, Galgóc, Szered, Vágsellye, Kapuvár) és a tájhatárok városfejlesztő ereje (Sopron, Pozsony, Nyitra, Esztergom). Közülük emelkedtek ki az ún. szabad királyi városok is (Sopron, Ruszt, Pozsony, Győr, Komárom). A medence belsejében főként mezővárosok, némileg városiasodott vásáros helyek említhetők (Magyaróvár, Moson, Csorna, Somorja, Dunaszerdahely, Nagymegyer, Galánta, Szenc, Érsekújvár, Ógyalla, Nagysurány). A térség középkori településállományát a kis határu aprófalvak jellemezték. A török hódoltság által érintett keleti részeken, a Vág és a Rába folyótól keletre fekvő kistájakon a települések száma erősen megcsappant, az élet folytonossága megszakadt. (Győr mindössze 4 évig volt török kézen, így mindvégig a királyi országrész végvára maradt.) Zavartalanabb volt a Csallóköz, Szigetköz, Tóköz Árpád-kori aprófalvainak világa, ahol a vizek, mocsarak védelmében folyamatos volt az élet (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 306, 308–309). Komárom Győr és Nyitra megye keleti tájain a török kiűzését követően népes, nagy határu falvak keletkeztek. A *Győri puszták* járásában azonban csak néhány község települt újra. A földek nagyobb része kincstári kezelésbe került, és a nagybirtokon épült *majorsági puszta* vált a táj jellegzetes településtípusává. A 19. század végén Gútán s egy-két nagy határu település határában megjelent a tanyatelepülés is, amit a gazdálkodás igénye, a vízrendezéssel, ármentesítéssel megnövelt szántóhatár kiterjedtsége indokolt. 1910-ben Gúta lakosainak 22%-a élt külterületen, 1933-ban pedig már a lakóházak 34%-a állt külterületen (Fehérváryné Nagy M. 1988: 22). A tanya-település azonban a 20. század első felében sem volt a Kisalföld jellemző településformája.

A kisalföldi népi építészet az építőanyagok és falazatok tekintetében az alföldivel rokon. Fában-kőben szegény tájain uralkodó volt a földfal, számottevő a sárral tapasztott sövényfal, sőt a Hanság vidékén a nádfal is gyakran mondható. A háztetőt ágasfákra (hosszúágas, félágas, ollóágas) helyezett oromgerenda (*szelemen*) tartotta, a szarufát többnyire *födélfának* nevezték. Belső vidékein a tetőfedés anyaga a nád, peremtájain a zsúpszalma volt. A hármastagolású (szoba+konyha+szoba/kamra) lakásnak az udvarról egyetlen bejárata volt, s a pitvarból nyílt a két lakószoba ajtaja. A „kisalföldi háztípus” meghatározó vonása két zárt tüzelője és a 17–18. század óta általánossá vált szabad kéménye. A füstelvezetésnek ez a módja rokon vonás a nagyalföldi házéval, de elkülönítő

jegy az északi és a nyugati népterület, valamint a közép-dunántúli (pannóniai) néptömb háztípusainak kezdetlegesebb füstelvezetésű házaival összevetve. A „kisalföldi házterületen” maradt fenn a házfalon kívülre nyúló konyhai kemence, ami középkori örökség. A lakás egyik szobájában kívülről (a konyhából, pitvarból) fűtős kemence állt. A konyhai kemence a Kisalföld északi felén csupán a Vágtól nyugatra (a Csallóközben) terjedt el; a Vágtól keletre teljes hiánya tapasztalható. A Kisalföld több vidékén feltűnnek a bejárati ajtók kőből, téglából rakott *gádorai*, ülőfülkés boltozatai és a ház falsíkjából kiugró ablaknyílások párkányai, kökeretei. A bejárati ajtók kétrészes tagolása (alsó, felső) a szomszédos közép-dunántúli háztípuson is megszokott; a Vágtól keletre viszont hiába keresnénk (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 307; Filep A. 1970, 1994; Barabás J.–Gilyén N. 1987: 169; 2004: 158; Sabján T. 1993: 167–171).

A kisalföldi magyar népnyelv nem egységes. Déli fele a dunántúli nyelvjáráshoz kapcsolódik, hozzáértve a Szigetköz és a Csallóköz nyelvjárásait is. Ebben része lehet a 16–17. században a Dunántúl középső és déli tájairól oda menekült lakosoknak. A Mátyusföld kisebb ö-ző nyelvjárási szigete (Szenc, Réte, Csütörtök) szintén délről menekült csoportok emlékének látszik, de ismeretes más magyarázat is. A Kisalföld északi, északkeleti sávját a dialektológiában *palóc*nak mondott nyelvjárási régióhoz sorolják. A Garamtól nyugatra fekvő részét „nyugati palóc nyelvjáráscsoportnak” nevezik. Az *ly* fonéma (*folyk*, *gólya*) Nyitra-vidékén, az *l* hang (*foló*, *góla*) Érsekújvár környékén hallatszik. A Dunától északra fekvő síkság népnyelvének egyik sajátja az erős, zárt *i*-zés (*níz*, *szíp*, *kenyír*), másik a labiális *á* hang (Kálmán B. 1966: 71–73, 81; Kiss J. [szerk.] 2001: 271, 284). Ezek a vonások szintén a népnyelv összetettségére, töredezettségére, hajdani migrációs csoportok összetorlódására engednek következtetni.

A Kisalföld gazdasági és kulturális fejlődése a 19–20. században felgyorsult, amiben az ármentesítéssel megnövelt szántóterületnek, a térségben megtelepült élelmiszeriparnak, mezőgazdasági gépiparnak, új növényi kultúrák meghonosodásának, a belterjes állattartásnak és a sikeres fajtaváltásoknak, kertészkedésnek, a paraszti életmód újításainak egymást erősítő szerepe volt. Például Sopron megyében – melyet akkoriban „répa vármegyének” csúfoltak – a 20. század elején öt cukorgyár működött. A munkaigényes új ipari növény meghonosodásával nemcsak a parasztság munkakultúrája fejlődött, bevétele növekedett, de a gyárakból visszkapott répaszelettel az istállózó marhatarlás takarmánybázisa is biztonságosabbá vált. Élén járt a térség az alpesi marhafajták meghonosításában, a tejszövetkezetek megszervezésében is. Ezzel a szűk határu falvak parasztgazdái is bekapcsolódtak az árutermelésbe, s jobb eredményeket értek el benne, mint a főúri nagybirtokok tehenészetei. A tejj gazdaságban különösen a Rábaköz (Mihályi, Rábacsanak, Egyed, Páli, Süttör), a Mosoni-síkság és a Szigetköz gazdái tűntek ki. Sopron vármegyében az 1930-as években már 93 tejszövetkezet és 57 magántejüzem működött (Vörös A. 1964, 1965; Rechnitzer J. 2007: 34).

A Kisalföld már a késő középkor óta előljár az innovációk, az újítások befogadásában, és igen régen mintaadóvá, iránymutatóvá vált a vele szomszédos dunántúli és felföldi tájak népe számára. Gyarapodása, polgárosodása olyan szerves folyamat volt, amely nem járt együtt sem a paraszti hagyományok elhagyásával, megtagadásával, sem kiélezett társadalmi konfliktusokkal. Ennek az organikus fejlődésmenetnek köszönhető, hogy tájain mind az anyagi kultúrában, mint a szellemi műveltségben sok régies vonás, archaikus elem őrződött meg egészen napjainkig (Kösa L.–Filep A. 1975: 131).

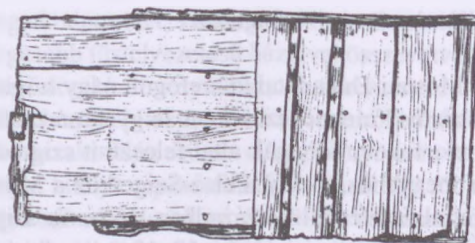
Az Öreg-Duna és a Mosoni-Duna által közrefogott nagy sziget. Neve 1485 óta adathozható, 1521 óta „districtus” megnevezéseként is gyakran előfordul. A név előtagja arra utal, hogy a táj erei, fokok, holtágak által felosztott szigetekből állt. *Altáj*, Alsó-Szigetköz a régi Győr megyéhez, *Feltáj*, Felső-Szigetköz a Moson megyéhez tartozó részének neve. A sziget alsó felét a 14. században Hédervár szigete, Hédervári sziget néven is emlegették. Északi részeit, szigeteit a 18–19. században a szomszédos Csallóköz községei szállták meg, és a 20. század elejéig tartozék településként, saját határárként birtokolták Cikola-, Sérfenyő-, Doborgaz- és Tejfalu-szigetet. Vajka és Keszölcés határa szintén áttért a Szigetközre, az Öreg-Duna vándorló medrei közötti szigetekre. Feltehetően ezért emlegették a Szigetköznek ez a részét *Kis-Csallóköz* néven (Kósa L.–Filep A. 1975: 179; Juhász D. 1988: 10; Hofer T. 1960: 340).

A Szigetköz és a Csallóköz betelepülése a 10. században történt, magyar lakossága azóta is folytonos, de kisebb telepítések a középkorban (besenyők, kunok) és később is történtek (németek, horvátok). Utóbbiak zöme elvándorolt, helyüket csallóközi magyarok foglalták el. Népének tájkielő gazdálkodását és életmódját főként a vizek járása határozta meg, az idomulás a helyi életlehetőségekhez. Régi lakói, a halászok, pákászok, aranyászok, hajósok, hajóvontatók, révészek, vízimolnárok mind a vízen és a vízből éltek, ha szegényesen is. A szigetközi népdal szerint:

*Halász, vadász, aranyász
Üres zsebben kotorász
ha szegény is vígan él
egész nap csak vizet mér*

(Timaffy L. 1980: 28.)

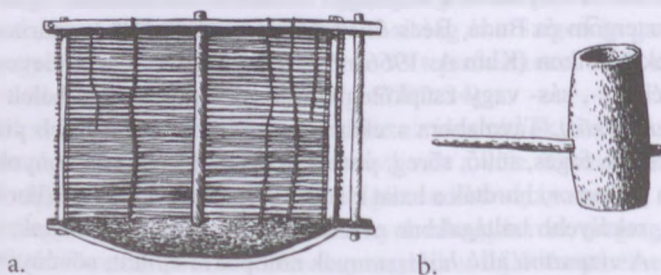
A halászok hatfős *bokrokban* dolgoztak, az aranyászok is kisebb csapatokban kóboroltak a szigetek között. Kálnok, Feketeerdő az óvári vár, Révfalu, Bácsa, Újfalu a győri vár, Vének a pannonhalmi bencés monostor halászfaluja volt. Lipót, Ásvány, Halászi, Dunaremete, Kisbodak, Nagybajcs, Püski, Szabadi ma is őrzi a régi halászfalvak formáját. Ugyanis a halászbokrok tagjai egymás szomszédságában laktak, s még a hálók kötésében, szárítgatásában, teregetésében is segítették egymást. A szigetközi halászok főként Győr, Óvár, Pozsony piacaira hordták a zsákmányukat, de Bécsben is állandó helyük volt a halpiacon a szigetközi vizáknak, tokféléknek. A távolabbi piacokra, mint Esztergom és Buda, Bécs és Passau, sózott, füstölt és szárított halszállítmányokat vittek hajóikon (Khin A. 1966, 1970). A közeli helyekre eleven, friss halat szállítottak gyékény-, sás- vagy zsúpkötegbe csavarva vagy sással bélelt nagy halaskosarakban (*halburkus*). Távolabbra szekérrel is szállították a legjobb piacos halakat (viza, harcsa, csuka, fogas, süllő, süreg, ponty). Közeli piacra az asszonyok fejükre tett kerek kosárban (*zsompor*) hordták a halat eladni. A halászok *bókonyos* (bordás) *ladikkal* járták a Dunát, sekélyebb holtágakban evező helyett *csúkhlyát* használtak, azzal lökték a ladikot előre. A vízparton álló *halásztanyák* cölöpökre épített, sövényfalú kunyhók voltak. A sövényfalat pelyvás sárral tapasztották meg, a tetőt nádkévékkel fedték be. A szigetközi, csallóközi halászok szerszámkészletében a kerítőhálók – a nagyobbak

39. ábra. Aranyász pad, mosópad. Szigetköz (Moson vm.)

80 méter, a kisebbek csak 8–10 méter hosszúak – a leghatékonyabb eszközök. Jellemző szólás a vidéken a „Kis pupa, nagy halka”, ami annyit tesz, hogy „Kevés kenyér, sok hal”. Arra utal, hogy egykor a helyi lakosság is több halat fogyasztott, mint kenyeret. A szigetközi, csallóközi halászok többsége céhekbe tömörült. A három halászcéh közül az egyiknek a központja Pozsonyban, a másiké Komáromban, a harmadiké Somorján volt. Az *inas*nak négy évet kellett töltenie egy mesternél ahhoz, hogy *legény* lehessen, és a mesterséget megtanulja. A felszabaduló inasnak a *látómester* jelenlétében egy 2-3 *viszás* (vörscökös) kétszárnyú *vörsét* (varsát) vagy egy *szákot* kellett megkötni ahhoz, hogy „szabaduljon” (Khín A. 1966: 121–130).

Az aranyászok ladikon járták a folyóágakat és keresték az aranydúsulást mutató zátonyok rozsdavörös fövenyét, ahol szerencsét próbálhatnak. Felállították a mosópadot, a három lábon álló lejtős asztalt, melynek lapját posztóval borították be. Előbb felvettek négy-öt lapát fövenyt a padhoz csatlakozó, vesszőből font saroglyára, majd hosszú nyelvű faedénnyel (*köpőcével*, *meringülővel*) vizet mertek, s azzal mosták a fövenyt a mosópad posztójára. Az arany apró szemcséi megakadtak a posztó szálai között. Amikor a posztót elborította az *aranyhomok*, azt onnan az *aranyász sajtárba* rázták, majd onnan a *szérke*be meregették további tisztításra. Egy napi munkával akár fél csupor *aranyporzóra* is szert tehettek, ami már szépen csillogott, de majd a *foncsorítás*, a higannyal végzett tisztítás és az utána következő *égetés* révén lett belőle igazi *sárárany*. Szerencsés napon két-három szekérre való átmosott fövenyből 1–1,5 gramm aranyat is kinyertek (Timaffy L. 1980: 30–33).

40. ábra. Aranyász saroglya (*sráglu*) és vízmerő (*köpőce*). Szigetköz (Moson vm.)

41. ábra. Legénycímer, céhemlék. Szigetköz (Moson vm.)

A parasztgazdaságban a külterjes állattartásnak a 20. századig sok emléke maradt meg. A Szigetköz téresebb legelőin, szigetein a középkor óta ridegen tartották a gu-lyák, ménesek, kondák jószágait. Velük éltek, és szigetről szigetre úsztatva vándoroltak a pásztorok, akik nádkunyhókban vészelték át a telet, állataik fedetlen karámokban, akókban teleltek. Áradások idején a pásztorok ladikon követték úszó állataikat, szük-ség esetén a jószág nyakába, farkába kapaszkodva keltek át egyik szigetről a másikra, a magasabb pontokon kialakított szállásokra. A nagyjószág téli szállása rendszerint *lábás szín* volt, azaz ágas oszlopokra épített nádtető, ahol a lovakkal, marhákkal egy sövényből font, nagy, kerek jászolból etették a szénát. Szénából volt a Szigetközben elég, eladásra is jutott belőle. Telente szánúton, magasan megrakott lovas szánokon szállították a felesleget a városokba. A takarmány értékesebb része volt a *merőnek* nevezett első kaszálású *őregszéna*. Piacra főként a porciókba kötött, lábicskázott szénát vitték (*lábicska* = porció, amit egy rövid nyelű gereblyével vertek megfelelő adagok-ba, nevezték *veretnek*, *veret takarmánynak* is). A szénát a mezőn gereblyével takarják, gyűjtik (a művelet neve *hárítás*, a gereblye neve *hárító*, az összehúzott szénacsomó neve *háradék*). A sásos, savanyú széna neve: *csohó*. A kisebb méretű szénahordó kocsi régi neve: *csille*. A szigetekről keresztfákkal, vendégradakkal felszerelt ladikon szállít-ották ki a szénát. Hasonlóan szerelték fel a kévébe kötött rőzsét, a *pőst* szállító ladikot is (Paládi-Kovács A. 1979: 366).

Tavasztól őszig pásztorlás, őrizet nélkül éltek a nekik kijelölt szigetekeken a ludak csa-patai. Vízen vagy vízparton háltak, s az egy-egy *hanyához* (maglúdhoz) tartozó csapatok összetartottak. Gazdasszonyaik vasárnap délután ladikon látogatták meg a ludakat egy kis eleséggel, azok hangos gágogással repültek eléjük. Ezek a „libaszigetek” Cikolaszi-get, Ásványráró, Kisbodak határában egészen az 1960-as évek elejéig léteztek, a külter-jes lúdtartásnak a kollektivizálás vetett végét.

Eredetileg a Duna és a Csalló folyó – egy régi Duna-ág – közötti terület, később az Öreg-Duna, a Kis-Duna és a Vág-Duna által határolt sziget, a Kisalföld mély fekvésű, központi helyzetű vidéke. Első írásos említését 1250-ből ismerjük, német, latin és szlovák nevei mind későbbiek (Schüttelinseln, insula Cituorum, Žitný ostrov). 18–19. századi szerzők *Aranykert*nek is említik. Ez a nyilvánvalóan irodalmi névadás az aranymosásra utal. Tréfás irodalmi neve, a *Kukkónia* feltehetőleg a csallóköziek 'együgyű, buta' jelentésű *kukkó* gúnynevéből ered (Juhász D. 1988: 65–66; Püspöki Nagy P. 1991: 43–45). A Duna legnagyobb szigete már a középkorban is több részre tagozódott. Alsó (keleti) része a történelmi Komárom megyéhez tartozott. Helyzetére, mély fekvésére utal az *Altáj* elnevezés is. A Csallóköz *Feltáj*nak nevezett, Pozsony megyéhez tartozó része – az egykori *Kis-Pozsony megye* – még az 1880-as években is két járásra tagolódott: *Alsó-Csallóközi járás*, *Felső-Csallóközi járás*. A *Csiliz* nevű folyamág és az Öreg-Duna által határolt sziget (*Csilizköz*) 1920 előtt Győr megye része volt, s a Szigetköz déli felével meg a Tóközzel együtt alkotott egy járást a megyében. Csallóköz még több más földrajzi neve is kisebb tájakat jelölt, melyek mind vízenyős, mocsaras részei voltak a szigetnek: pl. *Sárföld*, *Sárallja*, *Hanok*, *Hanság*, *Sárréte* (Juhász D. 1988: 66–67). Ezek kiszáritása, feltöltése és az egész sziget művelésbevétele, a kultúrtáj kialakítása a helyi lakosság évezredes munkálkodásának az eredménye.

A Csallóköz igazgatása, településhálózata három királyi megyeközpont (Győr, Komárom, Pozsony) vonzáskörzetében alakult ki. Makkai László 153 csallóközi településnevet számolt össze a középkori oklevelekben. E települések állandóságát bizonyítja, hogy ma is mintegy százötven községet találunk a szigeten (Makkai L. 1947: 107–135; Kósa L. 1982: 167). A *Feltáj*on a falvak határa és lakosságszáma jóval kisebb, mint az *Altáj*on vagy a *Csilizköz*ben. A régi Pozsony megyéhez tartozó részeken sok a kis határu, egymáshoz egészen közeli, sőt egymással összeépült község. Ez az aprófalvas táj megőrizte a középkori településhálózatot. Ott találjuk egy-egy bokorban a ki-

42. ábra. Gádoros ház és a gádorok formái. Patas (Győr vm.)

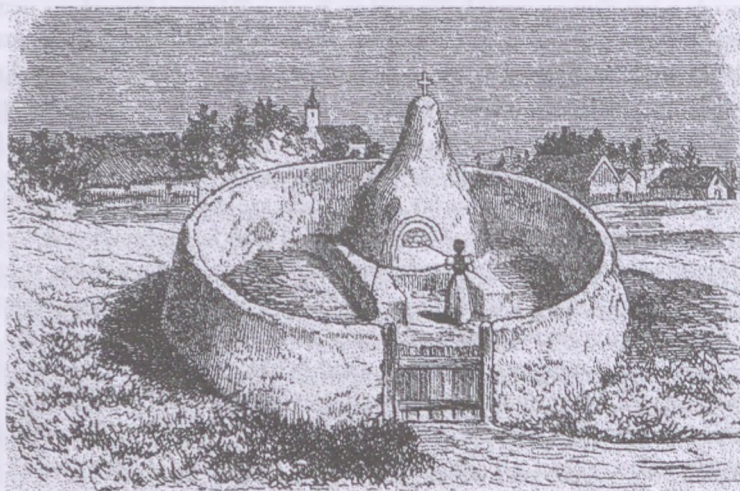
lenc *Karcsa* és a hét *Patony* nevű helységet is. Ezek a falvak a középkori nemzetségek szaporodása, birtokainak osztódása során keletkeztek. Az *Altájon* a középkorban sem alakulhatott ki sűrű faluhálózat a sok tó és mocsár közötti hátaikon, szigeteken. Ott az árvizek is nagyobb pusztítást végeztek. Újkori településhálózata ritka, a községek népességszáma nagy, határa tágas. Gúta, Keszegfalva, Ekel, Nemesócsa s több más altáji település ma is kiterjedt rétséggel, ártéri kaszálókkel, legelőkkel rendelkezik.

Csallóköz városi központjai mindig is a vidék szélein épült megyeszékhelyek – Komárom, Győr, Pozsony – voltak. A szigeten belül csak Somorjának van a középkorig visszanyúló városi múltja. A helyi áruforgalmat kisebb vásáros helyek, mezővárosok szolgálták (Pozsonypüspöki, Csallóközcsütörtök, Dunaszerdahely, Nagymegyer, Gúta, Nyárasd). A települések zöme templomos hely. Felső-Csallóközben tucatnyi román és gótikus stílusban épült templom látható, s akad néhány barokk és klasszicista kastély (pl. Bős, Nagyszarva, Nemesgomba), meg egy-két nemesi kúria is a vidéken. A helyenként halmazos, rendezetlen településkép mára utcákba rendeződött. Tanyásgazdálkodás a tagosítást követően csupán a legnagyobb határral rendelkező Gútán alakult ki.

Csallóköz társadalmát a köznemesség magas, 10%-ot meghaladó számaránya jellemezte. A korábban is paraszti nivón – sárfalazatú és nádtetős házakban – élő, de 1848 után végképp elparasztosodó kisnemesség maga is rétegződött már kialakulásától fogva. Többségük, különösen a török háborúk idején (16–17. század) megnemésített jobbágyságból lett armalista volt. Ők továbbra is egy-egy jobbágytelken gazdálkodtak, s a telek osztódása folytán a 18–19. században már sokan jutottak zsellérsorba közülük. Az országos nemesek Árpád-korig visszamenő, kurialista rétege mellett sajátos helyi csoportjai éltek e szigeten az egyházi nemeseknek, az esztergomi érsek gellei-, érsekléli- és vajkai székéhez tartozó prédiális nemesek a maguk – szintén *curiának* nevezett – nemes-udvaraiban. Az említett székeknek saját, a vármegyétől független tisztikara volt (Fényes E. 1851. III: 21; Kocsis A. 1997: 13–14). A praedialista (egyházi) nemesek jogállásáról és további helyi csoportjairól a Kisalföld társadalma kapcsán már szoltunk.

A Csallóköz népe túlnyomó részben ma is magyar. A sziget nyugati végén néhány faluban németek is éltek a középkor óta. Utódaikat 1945 után erőszakkal telepítették ki az akkori Csehszlovákiából. 1920 óta több hullámban telepítettek be morvákat és szlovákokat a sziget egyes részeibe. A kollektíven háborús bűnösnek nyilvánított magyarságot a második világháború után kitelepítés (lakosságcsere), deportálás a Szudéta-vidékre és erőszakos reszlovakizáció sújtotta. Ennek dacára ma is a szlovákiai magyarság legnagyobb tömbjét alkotja (Liszka J. 2005: 19–22). Az etnikumok érintkezését, kapcsolatait a 18–19. században kölcsönösség és megértésre törekvés jellemezte. A tehetősebb csallóközi magyar gazdák fiaikat „német szóra” adták Pozsonyba, Dévénybe, kevesebben „tót szóra” Nagysurányba vagy távolabbra is, s cseregereként fogadták a partnercsaládok fiait „magyar szóra”. Ennek az intézménynek köszönhetően nem csupán Pozsonyban éltek három nyelven beszélő polgárok; a Csallóközben is akadtak több nyelven tudó hajósok, szekeresek, kézművesek, sőt földművesek is.

Felekezeti szempontból a Csallóköz a 16. század óta megosztott: a római katolikus többség mellett számottevő református, s náluk jóval kevesebb evangélikus magyar él a vidéken. A reformátusok gyülekezetei, templomai főként az egykori kuriális nemesség településein találhatók (pl. Nemesbogyá, Nemesócsa, Ekecs, Ekel, Keszi, Megyeres stb.), az evangélikusok pedig a városokban (Pozsony, Somorja, Komárom).

43. ábra. Közös csallóközi kenyérsütő kemence (Pozsony vm.) 1858

Közös jellegzetessége volt a két nagy szigetnek a falvak szélén sárból, agyagból épült, boglya formájú közös kenyérsütő kemencék rendszere. Legkorábban Ipolyi Arnold írta le a Csallóközből (1858), később a Szigetközből, Kisbodakról s további helységekből is bemutatták (Liszka J. 2005: 58–66). Mindkét tájon erősen élt a pünkösdi legényavatás szokása, a legénycéhek hagyománya s helyenként az ún. *legénycimer* is. Utóbbi – egy vaskoszorú – ebben a formában csak erről a vidékről ismeretes. A születés szokásköréhez tartozott a *vajúdó széknék* nevezett szülőszék, amit a magyar nyelvterület más tájékáról nem ismerünk.

A Csallóköz és a Szigetköz népének anyagi kultúrája, tárgyi és szellemi öröksége sokban megegyezik, eltérést alig találunk közöttük. Eltérő volt a nők cipekedésének, teherhordásának domináns módja. Szigetköz asszonyai – egyezően a Dunántúl más vidékeinek nőivel – fejükön hordták a terhet kerek kosarakban és edényekben, de a Csallóközben a fejen hordásnak és a hozzá való *tekercsnek*, edényeknek nincsen nyoma. Az Öreg-Duna határvonal a fejen hordás és a vászonlepedőben háton történő batyuzás elterjedtsége között.

Jóval több eltérést találunk a Csallóköz és a Mátyusföld néphagyományai között. Csallóköz és Szigetköz parasztsága főként búzát és árpat vet, búzakenyeret eszik, Mátyusföldön a rozs a hagyományos kenyérgabona. A két szigeten rendre vágták a búzát és az árpat, mint a szénát. Nem kötözték kévébe, hanem *kepébe*, *vontatóba* gyűjtötték és lófogattal húzták el, majd lóval nyomtatták ki a szemet. Mátyusföldön a rozst rávágták az állóra, marokba szedték, kévébe kötözték, a szemet kézcseppel nyerték és a rozsszalmát zsúpokba kötözve tetőfedésre használták. Nyomtatni az aratás után kévébe kötött búzát és árpat szokták. Csallóköz és Szigetköz hagyományos tetőfedő anyaga a nád. A két sziget tárolásra szolgáló melléképülete a *szín* és a *polyvás*, a *pajta* csak a polgári korszakban jelent meg a falusi udvarokon. A legelőn és a szálláson tartott nagyjószág eredeti építménye a kerek alaprajzú, fonott sövényből készült *akó*, *akol*.

A Csallóközben, Szigetközben jelent meg először, s onnan terjedt át Észak-Dunántúl más tájaira a görbe oldalú kocsi (*somorjai kocsi*), amit a mátyusföldi és a nyitra-komáromi síkon élő magyarok *csallóközi kocsi* néven ismernek. Valójában több helyi változata létezett (*somorjai, szerdahelyi, szentmártoni* stb.), de a Dél-Dunántúlon már a 18. században is *győri kocsinak* nevezték.

Tanulságos, hogy a suba és a cifraszűr sem jutott túl a Kis-Dunán, megmaradt a két sziget sajátjának. Mátyusföldön a suba ismeretlen tárgy, a szűrnek pedig egy alig díszített, a csallóközínél olcsóbb, régiesebb változatát hordták (Fél E. 1993: 49, 52).

Mátyusföld

A Csallóköztől északra, a Kis-Kárpátok és a Vág között elterülő síksági táj. Első írásos említését 1402-ből ismerjük. A tájnév előtagja feltehetőleg Csák Mátéra, a vidék hajdani oligarcha birtokosára utal. (A Mátyus a régiségben a Máté személynév kicsinyítő, becéző változata.) 16. századi források szerint a Mátyusföld északon Trencsényig terjedt (Juhász D. 1988: 89). Egy 16. századi tizedösszeírás 38 mátyusföldi helységének mindegyike a Vágtól nyugatra található, ezért a történeti földrajz a fenti tájhatárokat fogadja el. Több 19. századi szerző a Mátyusföldhöz sorolja a Vágtól keletre a Garam folyóig elterülő kistájakat is. Egyes 20. századi néprajzkutatók is hozzáveszik a Vág bal parti széles sávját. Némelyikük a Zsitva folyó vonalát véli a Mátyusföld keleti határának (Liszka J. 2002: 205–207).

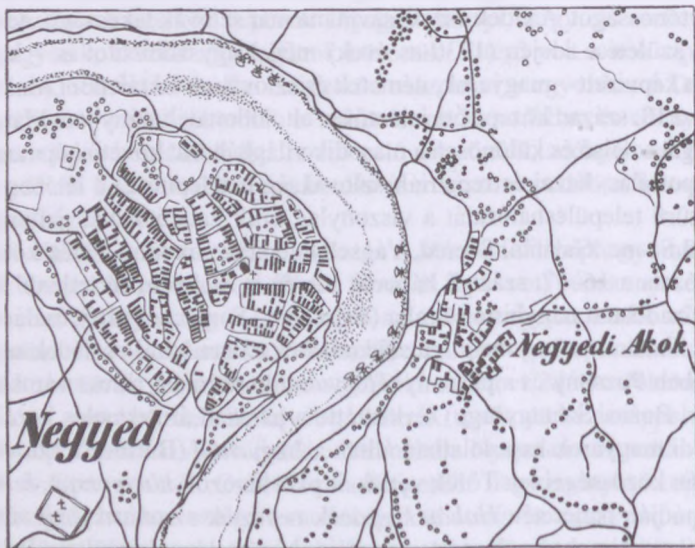
A vidéket a Kis-Kárpátokból eredő patakok, folyócskák több részre osztják. Nyugati darabja a Kis-Duna és a Dudvág által közrefogott *Vízköz* az egykori Pozsony megyében. Alacsonyabban fekvő déli részén a Vág, a Feketevíz, a Dudvág és a Kis-Duna elhagyott medrei, nádas pocsolyái, fűzesei oldják a táj egyhangúságát.

Mátyusföld déli felén a magyar lakosság 10–11. század óta fennálló települései képviselik a folytonosságot. A vidék északi sávja ma már szlovák lakosságú, de Bél Mátyás Notitiájának születése idején (1730-as évek) még Nagyszombatot is – közel azonos részarányban képviselt – magyarok, németek és szlovákok lakták (Bél M. 1984a: 253). A nyelvhatár a 18. század közepe óta jelentősen eltolódott déli irányban. Mátyusföld magyar lakosságát az első és különösen a második világháborút követő népmozgás (lakosságcsere, deportálás, hazai és repatriált szlovákság betelepítése) a létében fenyegette.

A vidék sűrű településhálózatát a viszonylag szűk határu falvak jellemzik. Mezővárosai közül Szenc, Galánta, Szered, Vágsellye emelkedik ki. A vidék középkori sűrű településhálózata a 16–17. századi háborúk idején is csaknem sértetlenül fennmaradt. A 18–19. században a nagybirtok uralta (Esterházy, Forgách, Pálffy család és egyházi birtokosok), kialakult a majorsági gazdálkodás és az uradalmi cselédek népes serege. Nyugati felében Pozsony és a pozsonyi *Hegyalatt* bortermelő német városainak közelsége (Modor, Bazin, Szentgyörgy) serkentette a paraszti árutermelés korai fejlődését. A mátyusföldi magyarok kapcsolatban álltak a *Hegyentúl* (Búrmező, szlovák Záhorie) egykori habán közösségeivel. Tőlük vették át pl. a sározott *habán zsúp*, *habán tető* készítésének módját, ismeretét. *Habán kaszának* nevezték az onnan jövő vándor kaszaárusok termékeit is, noha azok cseh vagy stájer hámorokban készültek (Paládi-Kovács A. 1979: 180).

Az ármentesítés előtt a víz menti falvak szabálytalan halmaztelepülések képét mutatták. A beltelkek között kerítésre nem volt szükség, mert a kisebb vízfolyások, árkok, patakok s a hozzájuk igazított házak, kamrák természetes határként szolgáltak. A 18–19. században a tapasztott fonott és sárfalak, majd a *mórból* (vályogból) épült házfalak jellemezték a házakat. A 19. század második felében terjedt már a téglafal és a bejárati ajtót, a ház ablakait védő, a fal síkjából kiálló, téglából, kőből épült keretek. A kőművesek vakolatdíszzeivel egyidejűleg a házakban is megjelent a deszkapadló, elterjedtek az újabb formájú asztalos bútorok, szekrények, komódok. Mátyusföld keleti sávjában – Vágfarkastól Szimőig – a talaj adottsága és a hajózás szállítási lehetősége is serkentette a kertkultúra kifejlődését, különösen a káposzta, hagyma, zöldségfélék árutermelését. Az első világháború előtt a Vág és a Duna hátán, fahajókon, dereglyéken, majd uszályokon szállították a terményeiket, főként a káposztát Komárom, Esztergom, Vác, Pest piacaira. Negyeden év közben is 70–80 nagy (kb. 4 vagon befogadóképességű) *hajó* pihent a Vág két partján. Ezek a fahajók két-három társult gazda tulajdonában voltak. Hajóslegénynek, kormányosnak negyedi férfiak szegődtek el a hajóra. „Fizetségül egy, illetve két *bókonyt*, szakaszt kaptak a hajótestben saját káposztájuk szállítására. A nagy hajók mellett kisebb, 40–50 mázsza befogadóképességű *ladikok* is hordták a káposztát – néha csak Komáromig. Ezekkel két ember ment. A hajókkal öt-hat” (Hofer T. 1960: 335–336).

A Vág jobb partján sorakozó községek határa a folyó bal partjára is kiterjedt. A lakóházak szűk telkeken zsúfolódtak, gazdasági udvaruk is kicsiny volt. Egy-egy udvarban öt-hat ház is állt – közeli vérrokonok, egy *nemzetség* lakásai. Rakodójukat, szálláskertjüket a falun kívül alakították ki. Többnyire a Vág túlsó partján álltak az *akónak* nevezett jószágteleltető építmények, szomszédságukban a takarmányozást, almozást szolgáló széna- és szalmakazlak. Ott nyomtatták el a betakarított kalászosokat, gabo-

44. ábra. Negyed és szálláskertjei a Vág túlsó partján (Nyitra vm.) 1839

naneműeket is (Hofer T. 1960: 337–339). Mátyusföldön az 1920-as években élt még a szemnyerés hagyományos eljárása, a *nyomtatás*. Tardoskedden 3-4 *kereszt* (mezei gabonacsomó) megoldott kévéiből raktak egy-egy kör alaprajzú *ágyat*, *ágyást*. Először a kocsit, később a kocsioldalt húzták rajta körben. Lovakkal, ökrökkel, sőt tehenekkel is nyomtattak. „Rendesen négy lovat vezettek az *ágyra*; a lovak fejében csak kötőfék volt, a kötőfék szarvait tartotta az ágy közepén álló *lőhajtó*. A lovak egymás mellett, párosával egymás után, néha egyesével egymás után jártak körben az *ágyon*” (Morvay Gy. 1929: 52).

Meglehetősen jól kutatott Mátyusföld zene- és táncfolklórja, kevésbé ismert kalendáris szokáshagyománya és népköltészete. Utóbbinak jobban feltárt része a gyermekfolklór, a gyermekjátékokhoz fűződő szövegei. Galánta volt Kodály Zoltán (1905) népzene gyűjtéseinek első „kutatópontja”, ahol ún. mátyusföldi gyűjtését végezte. Egyik Vágfarkasdon feljegyzett népdalának szövege, amelyet a „szántóvető dalának” is nevezhetnénk, honismereti szempontból éppoly figyelemre méltó, mint zeneileg:

*Ekém szarva Szarvason van,
Göröndölöm Gödöllőn van.
Szántóvasam Vasadon van,
Az alfája Albáron van
A bifája Békésben van.
Csoroszlám a kovácsnál van,
A béresem a Bánátba,
A baltája a Bácskába.*

(Kodály Z. 1905: 304; Balassa I. 1989: 353.)

Joggal kérdezhetjük, hogy a 18–19. század mátyusföldi fölművesei honnan vették a Pest és Békés megyei helységek meg a dél-alföldi megyék neveit.

A vidék gazdag tánc hagyományából a *szinalázás*nak nevezett leánykörtánc emelhető ki. Nevét a hozzá kapcsolódó dal kezdő soráról kapta. A leányok énekes játékába a legények is bekapcsolódtak, s a vegyes kör közepén párvalasztó játék alakult ki. A nagybőjti *szinalázás* átmeneti helyet foglal el a gyermekjátékok és a serdültebb ifjúság táncos mulatsága között. Szokáscselekménye röviden: „Nagybőjtben, mikor tilos a muzsikálás, a fiatalok esténként összegyűlnek a szérűkőn. Jó nagy kört alkotnak. A kör közepébe beáll egy leány, majd behív valakit s táncol vele páros forgót ridázó lépéssel. 'Szállj már ki'-re egy másik pár megy be. A kör olykor álló, olykor mozgó, sőt jobbra, balra táncol is” (Bakos J. 1953: 186; Martin Gy.–Takács A. 1981. 19–27; Balassa I. 1989: 351–352). A szinalázás gyermekdalai közé régies táncdalok, ún. *dudanóták* ékelődtek, ami a más tájakon ismeretlen szokást, zenei- és táncjelenséget még különösebbé tette.

Komáromi-síkság

A Komáromi-síkság a Kisalföldnek a Vág és a Duna által határolt, a Nyitra és a Zsitva által öntözött síksága. Népi tájneve nincs, ezért egyes 19–20. századi szerzők a Mátyusföld részének tartották. A döntően Komárom, Esztergom és Nyitra megyéhez tartozó

45. ábra. Ágasfás lakóház. Perbête (Komárom vm.)

síkság azonban mélyebb fekvésű, vizenyősebb táj. 1663–1685 között török hódoltság terület, minek folytán településhálózata megritkult, középkori magyar lakossága megbolydult, részben elpusztult, majd a 18–19. században más tájakról érkező magyarokkal s részint szlovák, morva lakosokkal töltődött fel. Települései között számos nagy határú, népes község és mezőváros található, s több jelentős szlovák nyelvsziget említhető (pl. Nagysurány, Komjáti). Magyar népnyelve az északi (palóc) nyelvjárástípushoz tartozik. A nyelvjáráskutatók nyomdokain járó kutatók, mint a Malonyay-féle *Magyar népművészet* V. kötetének munkatársai, Viski Károly, majd az 1930–1940-es évek fiatal néprajzkutatói (Fél Edit, Manga János) a vidék népét „nyugati palócnak” tekintették.

A néprajzi táj középpontja Érsekújvár, a táj határain jelentős vonzásközpont Komárom, Esztergom és Nyitra is. Szűkebb körzetközpontja Ógyalla, Párkány, Surány. Magyar népessége felekezeti szempontból megoszlik. A törzsökös lakosok zöme a falvakban (pl. Kamocsa, Martos, Komáromszentpéter, Hetény, Búcs, Madar, Mocs stb.) református. A török kiűzése után megtelepült magyar lakossága csaknem teljes egészében római katolikus, miként a 18. században telepített szlovák szigetek és a 20. században érkezett, részben repatriált szlovákság túlnyomó többsége is. A síkság Nyitrához, Barshoz és Esztergomhoz tartozó peremtájainak magyar és szlovák népe ugyancsak római katolikus.

A vidék folyói, vizenyős tájai a lecsapolás és a folyószabályozás előtt a paraszti halászat, csikászat, nád- és rétgazdálkodás színhelyei voltak. Gazdag réttei, kaszálói, buja legelői jövedelmezővé tették a külterjes ló- és szarvasmarhatartást. Az ármentesítések után megnőtt a szántóföldek területe, a gabonakultúra és a malomipar szerepe, a cukorrépa, a kender és más ipari növények vetésterülete. A 19. század végén, Érsekújvár vidékén (pl. Udvardon, Zsitvabesenyőn) az ott kertészkedő bolgárokat látva kaptak kedvet a zöldségfélék termesztésére. Egy időben Szegedről paprikakertészek települtek erre a vidékre, és rövidesen kialakult a paprikatermesztés jelentős termelési körzete (Érsekújvár, Ógyalla, Udvard, Zsitvabesenyő, Bagota, Dunaradvány, Naszvad, Marcellháza

stb.). „Egy kisbaromlaki gazda sajátos, a helyi éghajlati és talajviszonyoknak, továbbá a keresletnek egyaránt megfelelő tájfaját tenyésztett ki, amely baromlaki fajta, vagy más-képpen hosszúszarvú paprika néven itt meglehetősen általánossá vált” (Bálint S. 1962: 125–126; Balassa I. 1989: 344).

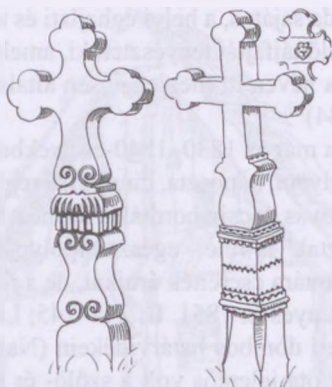
A Vág mentében Kamocsa már az 1830–1840-es években is kertészkedett, termékeit (hagyma, sárgarépa, petrezselyem, káposzta, dinnye) dereglyéken szállította Pest-Budára. 1918 után a kamocsaiai lovas kocsin hordták a termést Érsekújvár, Nagytapolcsány, Vágújhely piacaira, de „faluztak” is vele – egészen Ipolypásztóig, Ipolyszalkáig eljutottak. A falvakban búzára, gabonára cserélték áruikat, de a *fentől*be felfűzött fokhagymát ott is csak pénzért árulták (Fényes E. 1851. II: 244–245; Liszka J. 2002: 245).

A vidék északi, északkeleti dombos határvidékein (Nagycétény, Nyitracsehi, Verebély, Felső-Aha) a középkor óta jelentős volt a szőlő- és borkultúra. A faluhoz közeli szőlőhegyeken boronafalú présházak és hozzájuk csatlakozó borpincék álltak. Az említett – Nyitrához, Barshoz tartozó – tájakon régi múltra tekint vissza a zsúppal fedett, bárdolt ravásfból, zsilipelő technikával épült *pajták* használata is. Verebély vidékén a *pajták* hagyományos formája, a „hosszú folyosós” terjedt el, ezeknek deszkából készült hatalmas kapui voltak.

A női népviselet jellegzetes és e vidéken legjelentősebb csoportja – a hozzá tartozó további 6-7 községgel – a martosi volt. A martosi pendellyel megegyező, vállpántos pendelyt viseltek a Komárom megyei Hetényen, Szentpéteren, Madaron, Újgyallán, Ímelyen és Naszvadon is (Fél E. 1993: 101). Ezt, a csak ezekre a falvakra jellemző vászonpendelyt köténnyel nyáron munkaruhaként is viselték. Meleg napokon, például szénatakarás közben – a távolabbi, így a csallóközi kaszálókön is – csak „dobálták le a szoknyákat”, és pendelyben dolgoztak, amin a keszegfalviak, gútaiak megütözköztek

46. ábra. Faragott kiskapu. Pered (Pozsony vm.) 1900-as évek eleje

47. ábra. Fából faragott sírkeresztek. Érsekújvár (Nyitra vm.)

(Paládi-Kovács A. 1979: 398). A lányok és asszonyok is hordták a *pintlinek* nevezett homlokkötőt. A női öltözet legfontosabb eleme a díszes *pruszlik* volt, melynek aljához keskeny farpárnát (csipőpárnát) varrtak. Hűvös időben és télen bélelt ujjast (*kacit*) vettek fel az ing-pruszlik fölé, a vállkendő (*nagykendő*) alá. A férfiak inges-gatyás viseletéhez fekete posztó *pruszlik* tartozott. A téli viselethez tartozó ködmön és cifraszűr már a 20. század elején eltűnt, a Mátusfölddel szemben itt egykor használatos subának is csak az emléke maradt. Télen és ünnepen csizmát, nyáron *sarut*, egy papucsfélét hordtak. Fekete posztó kiskabátjukon ezüst- és pakfongombok díszlettek, a régi mentéket *mentekötő lánc* fogta össze. Kerek tetejű, keskeny karimás kalapot viseltek, a tehetősebeknek bárányprémsapkája is volt (Fél E. 1942; MNL 3: 527–529).

A vidék délkeleti csücskében található Muzsla, egy népes, katolikus falu, melynek első néprajzi leírása legrészletesebben a női népviselettel foglalkozik. Májer István (1854) közleményéből tudható, hogy a menyecskék ünnepi fejviseletéhez tartozott a *bulázó*, egy 3 és fél rőf hosszúságú kendő, mellyel a fejüket bekötik, és – régi korok fejviseletét idézve –nyakukat „körül bulázgatván”, végeit elől lelógatják. A menyecskék „szeretnek karcsúk lenni s alant szélesek, ezért *puffandlit* és több szoknyát öltenek”. Az ifjú menyecskék piros csizmát, nagy ünnepen pedig *pillangós papucsot* viselnek. Bevezetőjében Májer István azt is megjegyzi, hogy Muzslán „közönségesen 3-4 asszony is van egy háznál, egy kenyéren”, kik mind menyecskék, akik az idősebb sógorokat „öregobbik uram”, az ifjabb sógorokat pedig „kisebbik uram” néven nevezik (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 200–201).

A Martoson és Marcelházán végzett családszervezeti vizsgálatok elsősorban az imént említett nagycsaládot, annak szervezetét, munkamegosztását, háztartását derítették fel. Más honnan nem publikált adalékokat hoztak pl. a nemzőtársra, a törvényes házasságon kívüli kapcsolatokból származó gyermekekre, a házasság előtti udvarlási szokásokra, nemi életre, a tulajdonjegyek használatára, a vőség intézményére vonatkozóan. A házasságon kívül elismert nemi kapcsolat emléke él az alábbi szólásban is: „No, Téged is egy kupica pálinkaért csínyáltak!” (Fél E. 2001: 27–108, 133–34). A születéskorlátozás már a 19. század eleje óta jelen van Martoson, de az egyke csak az 1920-as években vált

társadalmi elvárásá. Addig számos családban neveltek 6-8 gyermeket, de a két világháború közötti években megváltozott a női társadalom értékrendje, „kötelezővé vált” az egyke, gyakorivá az „egy se” (Kocsis A. 2006: 180–181).

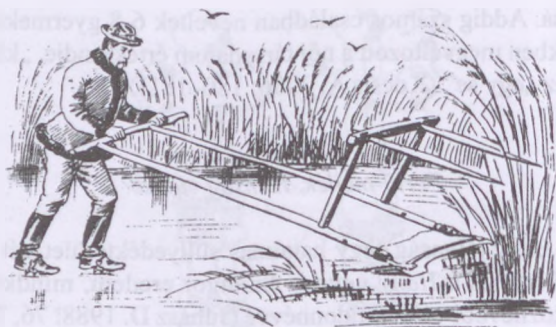
Fertő-mellék, Hanság vidéke

A Fertő tó és a *Hany* (Hanság) egy hatalmas süllyedékterület két különálló és jellegzetes része. A Fertő és a *Hany* neve is finnugor eredetű, mindkettő ismeretes az Árpád-kor óta, és köznévből vált tulajdonnévvé (Juhász D. 1988: 76, 78). *Fertő-mellék*, *Fertő-vidék* a manapság mintegy 330 km² kiterjedésű tó tágabb környezetének neve. Északi, nagyobb része 1920-ban – Ruszttal és a borvidékkel együtt – Ausztriához került. Ott fekszik a tó és a vizét tápláló Vulka folyó (középkori magyar neve: *Selleg*) vízgyűjtője, a Rozália-hegység és a Lajta-hegység apró csermelyeivel. A tó vízutánpótlása nagyon ingadozó, a 14–15. században többször csaknem teljesen kiszáradt. Sekélysége, vízszintjének ingadozása magyarázza magyar névadását is.

A ’láp, mocsár, ingovány’ jelentésű *hany* szót a -ság képzővel megtoldva született a *Hanság* tájnév, a magyar nyelvterület legnagyobb s legtovább fennmaradt lápvidékének a neve. Ennek hossza Pomogytól Lébényig 55 km, szélessége Mosonszentjános és Bösárkány között 17 km. Az egész egy teknős süllyedék. Medencéjébe az Ikva és a Répce hordja vizét, valamint a Kis-Rába és a lápon átfolyó Rábca. Északi oldalán hét nagyobb község sorakozik Pomogytól Mosonszentjánosig, délen csupán Osli, Acsalag és Bösárkány merészkedett a *hany* közelébe (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 257, 270–271). A Hanság tehát a Fertő-mellék, a Rábaköz, a Tóköz és a Mosoni-síkság között terül el, az egykori Sopron, Moson és Győr megye határvidékén. A mocsárvidék északnyugati része 1920-ban Ausztriához került.

A Fertő és a Hanság vidékét a 10. században szállta meg a magyarság, és vonta be nyugati gyepeinek hosszú láncolatába. Az örök, gyepevédők településeire a régi, részint már feledésbe ment helynevek alapján következtethetünk. Két átjárója volt: a Bécsújhely felé vezető *Soproni-kapu* a Fertőtől délre és a Bécsbe utat adó *Porta Hungarica* a Hanság és a Duna közötti szűk szárazulaton. Aki ezeket birtokában tartotta, az a teljes Dunántúl, sőt az Adriától északra, nyugatra vezető összes fontos út forgalmát ellenőrizte.

A vidék népének etnikai összetétele már a magyar államalapítást követően változásnak indult, különösen Sopron alapításának, gyarapodásának, a városlakók megjelenésének és a német parasztság keleti nyomulásának, települési mozgalmának következtében. A 16–17. században a Fertő-melléken is megjelentek horvát telepek. A horvát parasztokat a török által háborgatott Szlavóniából telepítették át földesuraik Magyarországon védettebb vidékeire. A Fertő vidékén egykor kétféle ember élt: a tó szélén a nádi ember, a magasabb térszínen fekvő falvakban pedig a szőlőművelő, a bortermelő. A tó északi előterében a szentkereszt-i cisztercita monostor birtokain (Sásony, Nyulas), nyugati környezetében a ruszti dombsoron és a Lajta-hegység aljában Ruszt, Kismarton, Feketeváros, délen pedig Sopron város vagyonosodásának fő forrása a kivitelre is alkalmas, minőségi bor volt. Ez a városi, mezővárosi bortermelés a 17. században Kőszeg mellett az 1000–1500 lelket számoló Rusztot, majd Kismartont is a szabad királyi

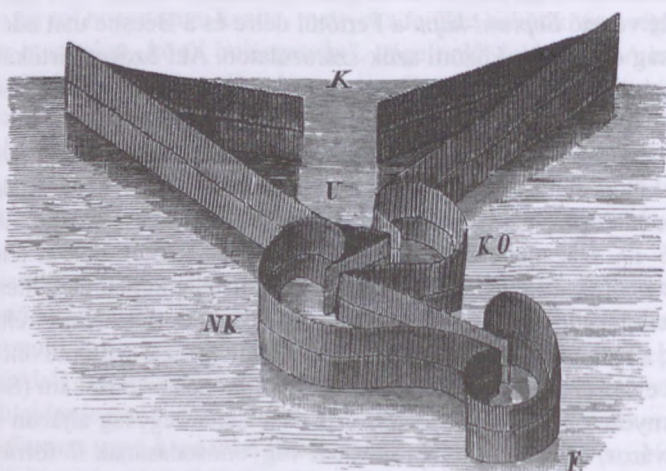

48. ábra. Nádvágás tolókaszával

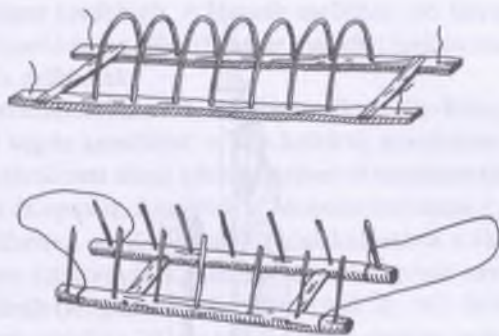
városok rangjára emelte. Egy polcra kerültek a régebbi, a kézműves és kereskedő polgárok által nagyra tartott Sopronnal, Észak-Dunántúl legnagyobb városával (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 274–275). Az 1840-es években a Fertő-vidék 40 községe közül már 15 volt mezőváros. A bortermelő községekben is sok emeletes ház épült, alsó szintjén borpincével, amihez a Lajta-hegység mészköve, kitűnő építőköve is hozzájárult. Az ottani kőfejtés jelentőségét igazolja az a tény, hogy Bécs, Sopron, Pozsony templomainak, palotáinak jelentős hányada is ott fejtett kővekből épült.

A Fertő-mellék magyar településein máig fennmaradt az ún. „orsós” alaprajzi elrendezés. Ezekben a falvakban a házak „fűrészfogas” elrendeződése jellegzetes utcaképet eredményezett (pl. Fertőszéplak).

A Fertő tó halászata és nádgazdasága a 20. században is megőrizte jelentőségét. A „nádi emberek”, a halászok falvai, nádfedeles vályogházai szorosan kapcsolódnak ezekhez a régi foglalkozásokhoz. Nádból készültek a halászok vejszéi, a *pontyfogó kürtő*

49. ábra. Nádfalazatos pontyfogó „kürtő”. Fertő-mellék (Sopron vm.)

50. ábra. Kenyértartó rácsok. Petőháza és Csapod (Sopron vm.)

tőnek nevezett falazatok is. A jégen, *tolókaszával* aratott nád túlnyomó részét azonban elszállították messzi földre az építkezésekhez, az 1930-as években egyetlen hold nádas akár 400–500 pengő jövedelmet is hozott a gazdájának.

A Hanság 3-4 méterre kiemelkedő szigeteire, háts helyeire állandó emberi szállások, telepek nem épültek. Az ingoványos tőzeglápot a gyékény, a káka keskenyebb, majd a nád szélesebb övezete vette körül, s hatalmas területet foglalt el külső, réti övezete is. Legbelül nyílt vizek, tómedrek voltak, amelyekben a halászok pontyot, helyenként csukát és harcsát is foghattak. Bősárkány, Réti, Kapi, Sövényháza népe halászáttal, csikászattal is foglalkozott, de a Hanság iszapízű hala nem volt értékes portéka. Halászaik főként a Rábca és a Kis-Rába felől jövő, halban bővelkedő vizeket rekesztették el sövényből emelt gáttakkal, melyekkel időnként árvizeket is előidéztek. A pocsolyákban kézzel, tapogatóval összeszedett halat többnyire sertéseikkel etették fel.

A réti ember fabocskort vagy deszkadarabot kötött fel, amikor a réten dolgozott, hogy biztonságosabban mozoghasson az ingatag lápon. A Hanságon 1842-ben átutazó német ember, Kohl feljegyezte, hogy olyan nádvágókkal és kaszásokkal találkozott, akik kalapjuk mellé fűcsomókat dugtak, hogy fejüket megoltalmazzák a nap hevétől. Fejük és arcuk körül fűből készült paróka lógott, hogy megvédje őket a mocsári szünyogok csípésétől (Ürmössyné Nagy J. 1929: 55). A Keleti-Alpok parasztsága még a közelmúltban is viselt sás- és fűköpenyeket. Feltehető, hogy a nyugat-dunántúli regösénekekből ismert *hajdinaszár köntös* hasonló fűköpenyekek emlékét őrzi (Paládi-Kovács A. 1979: 398).

A hanyi széná szárítása, elszállítása is sok ügyel-bajjal járt. Többnyire ladikon szállították ki a szigetekről, ahogy a marhát is. Dereglyén jártak a Répcén és a Rábcán, sőt a bősárkányiak „hajós társasága” ezért Esterházy hercegnek bért is fizetett. A dereglyék vontatását rendszeren ökörrel oldották meg, azonban ahol értékes kaszáló volt a folyó partján, ott a birtokos ezt tiltotta, ezért emberrel kellett vontatni. „A Hanság mellett fekvő helységeknek pedig annyi szénájuk terem, hogy belőle több ezer szekerekkel szállíthatnak Bécsbe és Pozsonyba.” Fényes Elek azt is közli, hogy a Hanságban termett szénát „maguk a lakosok hordják fel Bécsbe s Pozsonyba”. A vidék több falujáról (pl. Lébény, Pusztasomorja) megjegyzi, hogy szénával kereskedést űző, szekerező, jeles marhatenyésztő község (Fényes E. 1836–1841. I: 106, 176; 1847. II: 12, 14, 21).

51. ábra. Pimborkérő botok: a) *buzogány*. Petőháza, b) *pimborbot*. Süttör (Sopron vm.)

A Hanság szénájának piaca volt Sopron, Győr, Magyaróvár, távolabb Bécsújhely is. Majd minden faluban éltek szénakereskedők. A szénakereskedelem helyi központja Osli volt.

A Hanság körüli falvak jobbágysai már a 18. század végén is évente 7000 forintot fizettek be a kapuvári uradalom pénztárába „szénázásért”. A bérleti szerződések 3–6 évre szóltak, és az árendát a réten termett boglyák száma, illetve a széna minősége szerint szabták meg. A bérleti díjat pénzben, szénában fizették, vagy munkaszolgálmánnyal rótták le. 1806-ban az agyagosi és szergényi jobbágysok egészen Pomogyig bérbe vették a Hanságot (Kövér F. J. 1930: 92–93). A Répce-melléki legelőkön, kaszálókon szarvasmarhát, a Rába és Rábca mellékén inkább lovakat legeltettek nagy számban (Réti, Kapi, Fehértó, Sövényháza).

A náderdő is a Hanság kincse volt. Építőanyagként (tető, kerítés), tüzelőnek, friss hajtását takarmánynak is használták. Amikor nem fagyott be a tó, csónakról vágták, de többnyire jégen csúsztatott *tolókaszával* aratták. Kóny népe főként a nád használatból élt. A nádnak is voltak felvásárlói, kereskedői, akik főként Ausztriába, Németországba szállították. Eszterházan a nádfeldolgozó üzem évi 800 ezer kévét dolgozott fel az 1920–1930-as években. A harmadik övezet gyékénytermését Bősárkány, Sarród és Pusztasomorja gyékényszövő háziipara hasznosította. Egy-egy községben több száz ember foglalkozott vele. A második világháború előtt Bősárkányban kocsigyékényeket, faligyékényeket és halászkosarokat, szatyrokat szőttek, utána csaknem kizárólagosan piaci kosarak, szatyrok készítésére szakosodtak (Kálmán B. 1942: 5–6).

A 19. század végén a Rábcát szabályozták, a Hanság jelentős részét lecsapolták, és megszűnt a régi vízi világ. A gyékényszövő falvak férfinepe azonban eljárt a Tisza vidékére, ott aratott és vásárolt gyékényt, amit hazaszállított, és ezzel a messziről beszerzett

nyersanyaggal a háziipar tovább élt. A Hanság mellékén élő falvaknak a „címere” továbbra is a *kákóvágó sarló* és a *gyékényszatyor* maradt. Gyékényes szövetkezeteik még az 1980-as években is működtek.

A Hanság és a hozzákapcsolódó folyók (Répcse, Ikva, Kis-Rába, Rábca) árvízszabályozása a 18. század végén kezdődött. A mai kultúrtáj kialakítása közel 150 évet vett igénybe. A fenéken keletkezett tőzeg kitermelésével és hasznosításával a környező uradalmak foglalkoztak (Kapuvár, Eszterháza, Mosonszentjános, Lébényszentmiklós). A kultúrtáj fellendüléséhez, a „Kultúrsarok” kialakulásához a mezőgazdasági terményeket feldolgozó ipar (cukorgyárak, húsüzemek, malomipar, szeszgyárak, sörgyárak stb.) nagyban hozzájárult (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 262–267).

A vidék folklórjának emléke a 20. század elején élő regölés szokása és a regösénekek szövegei, az 1960-as években is élő pünkösddőlés, a pünkösdi királynéjárás szokása – különösen a Répcse és az Ikva völgyében, a Fertő déli előterében –, továbbá *Hany Istók*, az elfogása után a kapuvári várban fogva tartott, de onnan is megszökött „vízi” ember mendemondája.

Mosoni-síkság (Fenyér)

A Szigetköz és a Hanság közötti sík vidék újabb keletű magyar neve a Mosoni-síkság. Magában foglalja a régi ártéri szintnél két méterrel magasabban fekvő *Lébényi-hát-ságot*, a vidék nagy szárazulatát. A Duna és a Lajta közötti vidék középkori magyar tájneve: *Fenyér*, ’füvel benőtt terület’ jelentésű főnévből vált tájnévvé. Régi magyar tájnév Mosonban a *Nyulasok* is, mely a síkság egyik részét jelölte, s egy ottani Nyulas község nevével együtt a vidék mezei nyulakban való gazdagságára utalhatott. Fényes Elek ismeretei szerint „Az egész rónaság a németek által *Haideboden*nek, a magyarok által *Nyulasoknak* szokott neveztetni” (Fényes E. 1847. II: 8).

A terület a 10–11. században a nyugati gyepű fontos láncszeme volt, őrzését akkori-ban magyar, avar és besenyő őrnép látta el. Látható ez a vidék korai földrajzi neveiből is, hiszen a Sár (=Lajta), a Fertő, a Selleg (=Vulka) víznevek, a Lövvő, Köpcsény (Kittsee), Besenyő (Pötsching), Hegykő, Szarvkő, Szolnok, Szántó, Szaka, Szil, Széleshát, Bács, Tordanész, Kismarton, Magyaróvár, Németkeresztúr, Fertőszentmiklós stb. helynevek korábbiak, mint német megfelelőik. A Fertő-vidék megtelepítésében nagy szerepe volt az Oslu- (Osli-) nemzetségnek (Bátty Zs. 1925: 120).

A vidék német neve: *Heideboden*, azaz ’pusztaság’; német parasztságát nevezték *Heidebauer*nek. Manapság e sík táj nagyobb része (55%-a) Ausztriához, néhány községe Szlovákiához tartozik, kisebb fele Magyarországnak maradt. A mosoni németység betelepülése a 13–14. században kezdődött, ott lettek Luther követői, és egy kisebb részük ma is evangélikus. A 18. században katolikus többség alakult ki, azóta a mosoni Fertő-mellék és Hanság vidéke, a Lajta-völgy és a Szigetköz Mosonhoz tartozó falvainak népe katolikus. Az utak mentén, a szőlőkben álló kápolnák, képoszlopok, keresztek, szobrok, kálváriák többsége barokk ízlésre vall, s a szomszédos osztrák tájak szakrális emlékeivel rokon (Kücsán J.–Pergner Gy. 2002: 483–500).

A Mosoni-síkon – ellentétben a Rábaköz, a Szigetköz vagy a Csallóköz térségével – nemesi község nem volt. Nemesi közbirtokosság a mezővárosokban is alig akadt

(pl. Rajka). A régi Moson megyében szabad királyi város ugyan nem volt, de 14 mezővárosa, sűrű településhálózata mégis nagyszámú népességet, magas népsűrűséget foglalt magában.

A vidék gazdaságát az uradalmak ipari létesítményei, a mezőgazdasági gépipar és a főiskola (Magyaróvár), a paraszti üzemet már a 19. század utolsó harmadában meghatározó tehenészetek, tejszövetkezetek nagyban fejlesztették. A mosoni sajt és vaj, a korán meghonosodott alpesi marhafajták, majd a fekete-tarka lapálymarha elterjedése a jövedelmező marhatartás biztosítékai voltak a Lajtaközben éppúgy, mint a Szigetköz és a Rábaköz magyar településein.

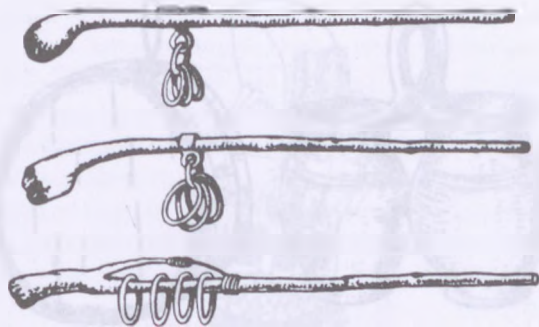
Az újtó hajlam, a paraszti polgárosodás jelei kitapinthatók a települések külső képén, a lakáskultúrában éppúgy, mint a belterjesebbé vált paraszti gazdálkodásban, a korszerű marhaistállóknak. Akadt néhány, a szomszédos magyar kistájakon ismeretlen, illetve nem használatos eszköz, a mosoniakra jellemző tárgy is. Ilyen volt a homlokiga, amit csak a Mosoni-síkságon (Rajka, Hegyeshalom) és a Fertő tó soproni oldalán (Fertőrákos, Balf) élő német parasztok alkalmaztak. Ennek a két kistájnak a sajátossága volt az igáskumet német változata is, amit a 19. században a hidegvérű lovakkal együtt vettek át e két vidék német és horvát gazdái (Timaffy L. 1967: 177; 1968: 170). Magyar falvakban is akadt egy-két példány ebből a fogatoló eszökből, de azok ragaszkodtak a *magyar szerszámnak* is nevezett szügyhámhoz és könnyebb, gyorsabb mozgású lovaikhoz.

Rábaköz

A történeti Sopron megye síksági tája, a Rába, a Répce és a Rábca által közrefogott terület. Nagyobb része teljesen sík, és enyhén lejt a Duna irányába. Határos a Tóköz és a Hanság vizenyős, mocsaras teknőjével. Lőszfoltokkal tarkított öntéstalajai kitűnő termőföldek. Települései az északkelet–délnyugati irányú vízerek közti keskeny hátakon találhatók. Ott csoportosulnak, ahol az árvízmentes földhátak kiszélesednek. 10–11. századi benépesülésében fontos szerep jutott a gyepek védelmére rendelt székely-besenyő telepeknek. Az árpási besenyők szolgálatát még 1222-ben is említi. Besenyő eredetű hagyományt ápol Rábapatoná, Vitnyéd, Pusztasomorja, amit részint bizonyos embertani jegyek gyakoriságára alapoznak (Timaffy L. 1991: 16). A gyepevidék hajdani központja Kapuvár volt, névadása is erre a szerepére vezethető vissza.

A Rábaköz tájánév egy 1214/1269-re datált iratban bukkan fel először, és a középkor későbbi századaiból is sűrűn adatolható. Az újkorban Sopron megye egyik járása, önálló közigazgatási, egyház-igazgatási egysége volt, melynek vezetését ispán, szolgabíró, főesperes látta el (Juhász D. 1988: 94–95). Központja mindvégig Kapuvár volt, másik mindmáig jelentős települése, az egykor mezőváros Csorna. Ez utóbbi zsiros fekete földjéről kapta szláv eredetű nevét. Határa benyúlt a Hanság területére. Csornát előbb a 12. századi alapítású premontrei monostor, majd számos vására, később pedig csomópont jellege, vasúti kereszteződése emelte ki környezetéből.

Rábaköz népe a 10–11. század óta folytonosan és egységesen magyar. Településeinek és népességének folytonosságát sem a korai német betörések, sem a török hadak felvonulásai nem akasztották meg. Településhálózata ma is viszonylag sűrű, a faluhatá-

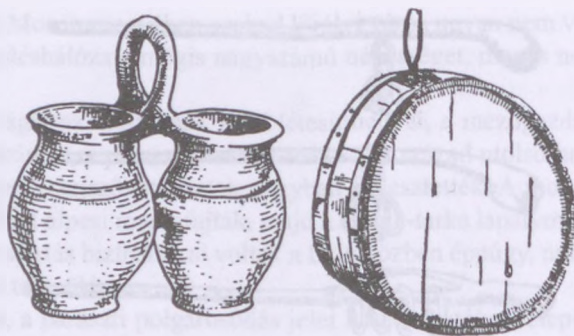
52. ábra. Csordások csörgősbottjai. Rábaköz (Sopron vm.)

rok csupán a hajdani Nagyerdő és a Hanság szélén nagyobbak az átlagosnál. Elpusztult faluhely alig van a vidéken. A helyi néphagyomány a *d*-vel végződő községneveket tartja legkorábbinak, mint Vitnyéd, Farád, Ordód, Himód, Endréd, Sarród, Kövesd.

Korai nagybirtokos családok voltak e vidéken a besenyő származásának mondott Osl, továbbá az Ostffy, Kanizsai, Endrédi, Viczay, Pókai család. Hozzájuk rokonsodtak a 15. században felemelkedett urak, mint a Garai, Újlaki, Rozgonyi, Nádasdy család. 1549-ben Sopron megye legnagyobb birtokosa Nádasdy Tamás nádor volt. A Wesselényi-összeesküvésben elmarasztalt és 1671-ben lefejezett Nádasdy Ferenc országbíró javai másokra szálltak. A 17. század második felében felemelkedő Esterházy család a 18. század elején Nyugat-Dunántúl (Sopron, Moson) legnagyobb birtokosává vált. A 18. században jöttek létre a szintén gyorsan gyarapodó Széchényi család latifundiumai is. Jelentős birtoka volt a vidéken a győri káptalannak (Fehértó és környéke, Várkeszi uradalom Szany központtal), a csornai premontrei és a lébényi bencés monostornak (Kücsán J.–Perger Gy. 2002: 23–28). A kapuvári, a csornai és a többi uradalom a 16–17. században főként robotra alapozott majorsági gazdálkodást folytatott. Az uradalmak birtokai a 18–19. század fordulóján a jobbágyoktól elvett irtásföldekkel tovább növekedtek; túlsúlyuk minden korábbinál nyomasztóbbá vált.

A Rábaköz lakosainak többsége római katolikus, itt-ott az evangélikusok kisebb-nagyobb gyülekezetei is fennmaradtak (pl. Mihályi, Szentandrás, Farád). A lutheránusok közösségeit a köznemesség családjai, közbirtokosságai őrizték meg (pl. Farádon). A Rábaköz mezővárosaiban, nagyközségeiben a kézművesek egy-egy csoportja protestáns volt, s már az 1840–1850-es években éltek bennük – kisebb-nagyobb számban – az izraelita hitfelekezet hívei is (Fényes E. 1851. II: 6, III: 87, IV: 90).

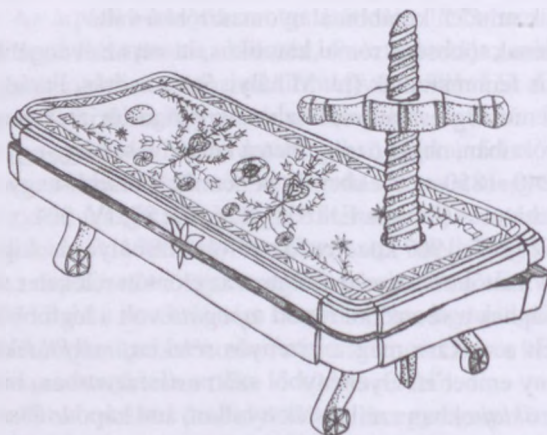
A Rábaköz népe az 1885–1907 között végzett folyószabályozásokig sokat szenvedett a Rába és a Répce árvizeitől. A régi vízi világban az előtött réteken szabadon halászhatott a nép. A parasztságnak a vesszőből fonott *tapogató* volt a legfőbb halászszerszáma. Áradások után jól élt a csikász meg a vizenyős réteken, *csikföld*eken *csikvarsákkal* dolgozó többi szegény ember is. Gyékényből szőtt *csikszatyorban*, messzebb piacokra dongás hordókban, *csiklaj*okban szállították a csikot, ami káposztában megfőzve különösen kedvelt ételnek számított. Rákot, teknősbékát – az urbáriumok által megszabott mennyiségben – földesurainak szállított a régi jobbágyság.

53. ábra. Ikercsupor és vatalé. Rábaköz (Sopron vm.)

Rábaközben a folyók gyakori kiöntése miatt szűk területre terjedt a szántóföldi földművelés. Acsalagon csupán 6 hold szántó volt ármentes helyen. Új szántóföldeket erdőirtás és rétfeltörés révén nyertek, és az irtásföldeken élő zsellérek száma egyre nőtt. 1793 után azonban az irtásföldeket az uradalmak sorban visszavették.

Az 1830–1840-es években a Rába mellékén a lótarás, a Répce és Rábca mellékén a marhatartás és az ökörigázás jellemezte a falvak többségét. Magasabban fekvő, szárazabb legelőiken az uradalmak juhnyájai legeltek. A folyószabályozás előtt a parasztoknak alig volt juhtartásra alkalmas legelőjük. A rábaközi gulyások, csordások jellemző munkaeszköze a vaskarikákkal felszerelt, rövid (kb. 90–100 cm-es) *csörgős bot* volt, amit a hónuk alatt hordtak. A bot vaskarikáinak zörgetésével figyelmeztették a tilosban járó, elbóklászó jószágot. Rábaközben is használták a főként a Dunántúl nyugati felében elterjedt, négylábú kaszkalapáló széket. Szénát bőven kaszáltak, eladásra is jutott, amikor az árvíz elkerülte a rétet. Az 1750-es években Acsalag jobbágysai panaszolták, hogy az aratáskor jött árvíz miatt „ladikbul vágtuk le a kalászt és ladikkal hordtuk haza” (Timaffy L. 1991: 37).

54. ábra. Disznósajtprés. Kapuvár (Sopron vm.)

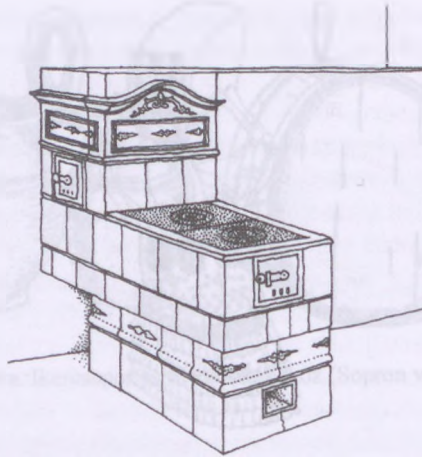
55. ábra. Menyecske pillangós kobakja. Kapuvár (Sopron vm.)

A 18–19. században az uradalmak kezdeményezték a kukorica, a dohány, majd a burgonya és a cukorrépa termesztését. Újításait a folyószabályozások után többszörösére nőtt szántóföldi területeken a vidék parasztsága is követte. A kapáskultúrák elterjedésével egyre többen és egyre többet hajladoztak a határban, ahová *ikercsuporban* vitték a kapásoknak az ebédet és *vataléban* (dongás faedényben) az ivóvizet. Mindamellet az anyagi gyarapodás és a paraszti polgárosodás nem vonta maga után a hagyományok elvetését, sokkal inkább a paraszti művelődés szerves fejlődését, gyarapodását eredményezte. A tárgyalkotó népművészetben különösen a fafaragás és a rábaközi himzés emelhető ki (Hövej, Himód, Szany), a népviseleti központok közül pedig Kapuvár és Csorna hagyományos öltözeteinek alakulása.

Az első világháború előtt Vitnyéd, Himód, Hövej, Szany, Garta is sajátos helyi népviseletet alakított ki. Legtovább Kapuvár őrizte meg régi öltözködését. A menyecskék kontyba összefogott hajukon *pillangós kobakot* viseltek, e fölé kötötték a *szorítót*, a háromszög alakú piros kasmírkendőt. A kapuvári férfiak karcsúsított, csípőben elálló, szalaggal díszített rövid pruszlikot (*puruc*) vettek fel, ünnepeken e fölött félvállra vetett zsinóros kék *dolmányt* viseltek. Tollakkal és virágbokrétaival ékesített asztrakán prémkucsmájuk, sapkájuk volt, a regruták sapkájáról térdig lógtak le a szalagok (Horváth T. 1967: 220–239; 1972; Timaffy L. 1991: 246–256).

Tóköz

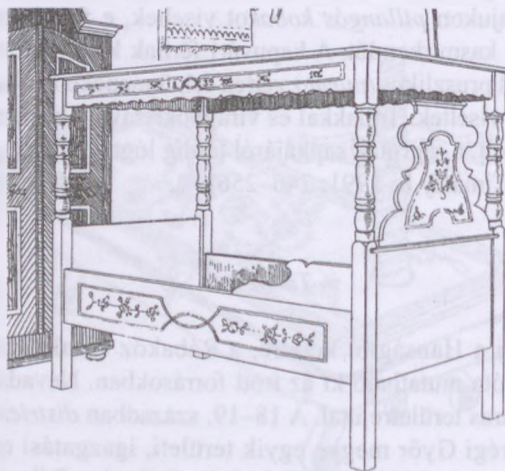
Mély fekvésű kistáj a Hanságtól keletre, a Rábaköz északi szomszédságában a Tóköz. A tájnév 1325 óta mutatható ki az írott forrásokban. Névadása tavakkal tarkított ingoványos, mocsaras területre utal. A 18–19. században *districtus*, járás neveként is használatos volt, a régi Győr megye egyik területi, igazgatási egységét nevezték „Tóközi járásnak” (Juhász D. 1988: 104). Felszínét a Rába és a Rábca elhagyott medrei, holtágai tagolták, növényzetét hatalmas nádasok, vízenyös rétek, legelők jellemezték.

56. ábra. Csempézett takaréktűzhely. Rábcakapi (Győr vm.)

Lakosai – (Győr)Sövényháza 18. századi német telepeseinek kivételével – mind törzssőkös magyarok. Nevezetesebb falvai: Réti (ma Tárnokréti), Rábcakapi, Cakóháza, Bezi, Markotabödöge, Fehértó, Kóny. Több faluban nemesi közbirtokosságot és evangélikus gyülekezetet, anyatemlomot említenek a 19. századi források. A jobbágyság, az úrbéres parasztság katolikus volt.

Gazdasági alapját a kiváló rétek, legelők adták meg, amihez a nádasok csatlakoztak. Lótenyésztése, marhatartása jó karban volt, fölös jószágaival, továbbá szénával, lúdtollal, baromfival kereskedett. Aszályos években is annyi szénát takarított be, hogy „egy helység hat falut is eltarthatna véle, aminthogy a szomszédos szigetköziek és Sopron

57. ábra. Mennyezetes ágy. Gyirmót (Győr vm.) 1910

vármegyeiek ilyenkor igenis reájok szorulnak”. Horváth János 1823. évi közlése szerint „Ludat, récét annyit tartanak, hogy annyit talán seholsem az egész hazában...Tollas ágyiruhával a tóközi fejrénép felülhalad mindeneket. Sehol annyi tollat s ágyiruhát nem visz a parasztleány, mikor férjhez megy, mint itt” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 117–118). Akkoriban a táj népe náddal, szalmával, fűzfával tüzelt, mert erdeje nem volt. Olykor hónapokig tűzegtűzek füstje lengte be a vidéket, de a tőzeget a 19. század első felében még nem használták fűtésre, tüzelésre. A kákából (káka) „gyékényt szőttek”, sokan abból is éltek. Rendszeresen készítettek belőle „taplopótlót” a szikra felfogására, tűzgyújtásra a tűzcsiholó acél és kova mellé.

Sokoróalja

Sokoróalja dombos vidék a Kisalföld délkeleti peremén, a régi Győr megye egyik járása. *Sokorónak* nevezték már az Árpád-korban a Pannonhalma (Szent Márton hegye) környékén elterülő dombvidéket, melyet akkor még összefüggő erdőség, főként tölgyesek borítottak. A tájnév a zsugorodik (helyi szóval: *sukorodik*) igetövéből belső fejlődés útján, -ó képzővel keletkezett (Juhász D. 1988: 97). Arra utal, hogy a vidéket sűrűn tagolják szakadékos völgyek. Helynévként más vidéken is megtalálható (vö. Sukoró, Fejér m.). A környezetből alig 100 méterrel kiemelkedő szelíd dombhátak és a megmaradt erdők alapján a tájföldrajz többnyire a Dunántúli-középhegység részének tekinti ezt a vidéket. Népsűrűsége azonban mindig jóval meghaladta az ottani kistájak népességéét (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 286, 293, 304). Ez döntően a harmadkori homokhátak oldalát takaró löszön kialakult termőtalajnak, az Árpád-kor óta művelt szőlőhegyeknek és Győr közelségének köszönhető. A Sokoró-vidék és Győr megye egyik legnagyobb uradalma a középkor óta a pannonthalmi bencéseké volt. Központjában 1650-ben kezdődött el a major kialakítása (Kücsán J.–Perger Gy. 2002: 34). Az Esterházy-család csákvári uradalmának Táp, Tápszentmiklós és Ságpuszta határában együttevve mintegy 3500 holdas földterülete volt (Für L. 1969: 27).

A borkultúrát szolgálta Sokoróaljának a 18. század végéig jelentős népi faipara (pl. Nyúl, Écs), melynek termékei közül a hatalmas, főfás szőlőprések máig megcsodálhatók. Említendő a pincészeteket szolgáló, azok számára dongás faedényeket, hordókat készítő kádármesterség is. A jobbágyparaszti községek mellett a 18–19. században számos hegyközség jött létre, amelyek a zsellér eredetű kapások lakhelyeként is szolgáltak, s helyenként zárt településsé váltak (Csanakhegy, Baráthegy, Nyúlhegy, Écshegy, Tényihegy). A vidék gazdasági központjai a közeli síkságon terülnek el: nyugaton Tét és Lovászpátóna, keleten Pér és Mezőörs, északon Ménfőcsanak. Minthogy a táj Győr vonzáskörzetéhez tartozik, népe már az 1920–1930-as években is naponta ingázott Győrbe.

A reformáció idején keletkezett evangélikus és református gyülekezetei még a török hódoltság szomszédságában is sokáig tartották magukat. Az ellenreformáció korában római katolikus dominancia alakult ki a vidéken, az elpusztult falvak újratelepítése katolikusokkal történt. Helyenként német telepések is megjelentek (pl. Gyarmat). A vidék szakrális és iskolaközpontja, legfőbb idegenforgalmi vonzereje a több mint ezer esztendőspannonthalmi bencés apátság.

Győrtől keletre fekvő, Duna melléki táj, mely Komárom megyében is folytatódik. Felszíne síksági jellegű, helyenként kicsit hullámos, alapjaiban a Duna és a Bakonyból eredő patakok hordalékából, kavicsból, homokból feltöltött folyami terasz. A vizek lefolyása gyors, ezért viszonylag száraz, áradásoktól és pangó vizektől mentes terület. Nevét a török hódoltság idején kapta, amikor a középkorban kialakult aprófalvas, sűrű településhálózata elpusztult (Bátky Zs. 1926a: 8). A „győri pusztán” az 1590-es években megjelent a pusztabérlet, ami legelőbérletet jelentett, és a Nagyalföld mezővárosai-ból Bécs felé terelgetett, lábon hajtott vágómarhák csapatainak pihentetésére, feljavitására szolgált. Ismert győri tőzsérek béreltek itt egész faluhatárokat, s vettek zálogba jelentős pusztákat (pl. Bőny, Kismegyer határát). A legeltetés mellett szénagazdálkodás, takarmányozás folyt a pusztákon. A marhahizlalásba a közeli Pázmánd, Ászár, Mezőörs tehető gazdái is bekapcsolódtak (Kücsán J.–Perger Gy. 2002: 34–35). Egyes alföldi városoknak (pl. Kecskemét) ugyancsak voltak bérelt pusztái ezen a tájon, minek emlékét a helynevek is megőrizték (Bátky Zs. 1930a: 331–332).

A pusztává lett falvakat a táj nagyobb részén nem telepítették újra. Helyükbe a 18–19. században uradalmi majorok épültek. Önálló községei: Gönyű, Györszentiván, Bőny, Rétalap, Pér, Mezőörs. Igen jelentős volt e vidéken és komáromi szomszédságában a kincstárra szállt birtokok részaránya (pl. Nagyszentjános, Mindszent-pusztá, Bábolna, Kisbér). Gönyű határában volt az Esterházy-család csákvári uradalmának a központtól legtávolabb eső, mintegy 6300 holdas pusztája (Nagyszentjános, Kísszentjános). Mezőörs határában is volt egy 1400 holdat meghaladó uradalmi birtoktest. A hajdani „birkáspuszták” javát az 1880–1890-es évekig felszántották, és gabonát, illetve ipari növényként cukorrépát, burgonyát termesztettek rajta (Für L. 1969: 27, 312–314). Az akkori bérlőgazdaságok cukor- és szeszgyártásra is berendezkedtek (Nagyszentjános). A kincstári és a magánföldesúri uradalmak népének többsége évenként megújított szerződéssel szolgáló cseléd volt (béres, kocsis, göbolyös, svájceros, kanász stb.). Kedvezőbb helyzetben voltak a „mezei grófoknak” emlegetett birkások a 19. század első felében. A győri puszták népe főként a Kisalföld és a Felföld sűrűn lakott tájairól származott. Zömük magyar és római katolikus volt, de kerültek közéjük német, cseh, morva birkások, kovácsok, morva és szlovák *búgerok* (vándorkaszások), szlovák zsellérek, pásztorok is. Úrbéres jobbágyfalvak e vidéken alig települtek újra a 18. században. Ez az oka annak, hogy a 16. század végén keletkezett „győri puszták” tájnév, a „pusztai járás” kifejezés az 1950-es évekig megmaradt a közigazgatás használatában is (Kösa L.–Filep A. 1975: 102–103).

1945 után a kincstári pusztákból állami gazdaságokat szerveztek. Egykori cselédsegük mezőgazdasági munkássá vált. A győri puszták népének hagyományvilága, folklórja sajnos feltáratlan maradt.

PANNÓNIAI (KÖZÉP-DUNÁNTÚLI) TÖMB

A központi népterület egyik nehezen körülhatárolható dunai tömbje kapcsolódik ehhez a térséghez. Északnyugaton a Kisalföld határolja, keleten és délen a Duna és a

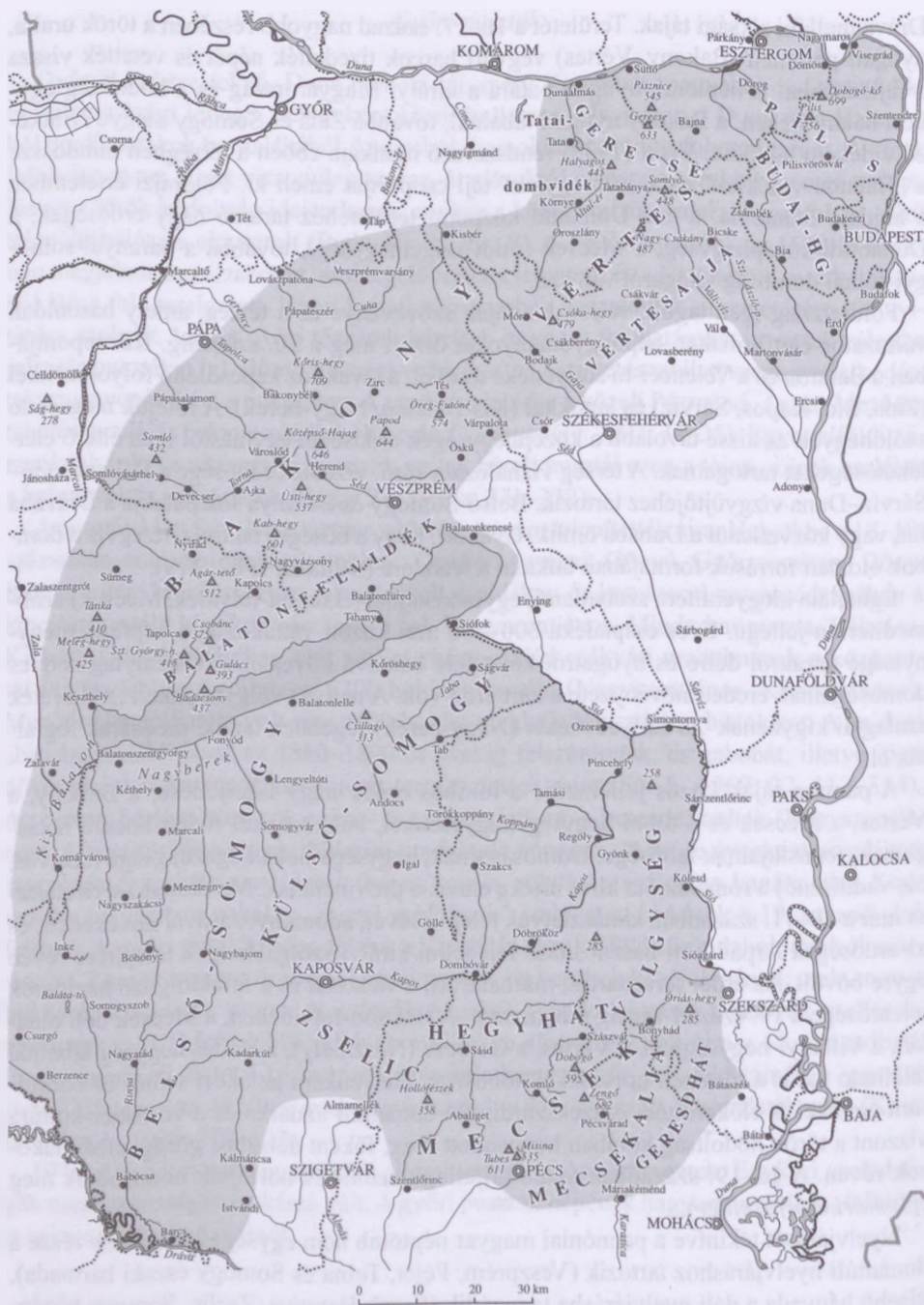
Dráva melléki síksági tájak. Területét a 16–17. század nagyobb részében a török uralta, nyugati peremén (Bakony, Vértes) végvári harcok tizedelték népét és vetették vissza a fejlődésben. E néptömb nyugati határa a királyi Magyarország és a hódoltság egykori határvidékén, a Bakony nyugati lábainál, továbbá Zala és Somogy megye érintkező vidékein húzódik. Viski (1938) rendszerező munkája ebben a térségben mindössze a „Balaton vidékiek” és a „somogyiak” táji csoportját emeli ki. Földrajzi értelemben a hajdani Pannónia, a mai Dunántúl központi területéhez tartozó nagy erdőségek, a Dunántúli-középhegység, a Mecsek (mint szigethegység), továbbá a baranyai-somogyi-tolnai dombság világáról van szó.

Földrajzilag igen tagolt, változatos tájak szövevénye ez a térség, amely hasonlóan változatos életformákat, néphagyományokat őrzött meg a 20. századig. Középpontjában a Balaton és a Velencei-tó süllyedéke terül el, a tavakhoz kapcsolódó folyóvizekkel (Zala, Sió, Kapos, Sárvíz) és lápokkal (Kis-Balaton, Nagy-berek). A fölējük magasodó szőlőhegyek és kissé távolabb a középhegységek erdőségei egymástól igen eltérő életlehetőségeket tartogatnak. A térség vízhálózata sűrű, vizeinek többsége a Balaton–Sió–Sárvíz–Duna vízgyűjtőjéhez tartozik. Belső-Somogy és Baranya sok patakja a Drávába fut, vagy közvetlenül a Dunába ömlik. Gyakori, hogy a bőséges talajvíz, rétegvíz a dombok oldalán források formájában bukkan a felszínre (Bulla B. 1962: 379).

Éghajlata kiegyenlített, szubatlanti, egyes kistájain (Balaton-felvidék, Mecsek) szubmediterrán jellegű. Éves csapadéka 600–700 mm között váltakozik, a napfény mennyisége északról délre és nyugatról kelet felé haladva növekszik. Viszonylag nedves dombságainak eredeti növényzete a zárt erdő volt. A nedves völgytalpakon „zöld rétek szalagjai kígyóznak”, a süllyedékeket (Nagy-berek) régebben lápok, mocsarak foglalták el.

A pannon tájak közös jellemzője a lombos erdők nagy kiterjedése, a Bakony, a Vértes, a Mecsek és a többi hegység tölgyesekkel, bükkösökkel fedett hosszú hátságainak, fennsíkjaiknak fabősége. Dombságainak, hegységeinek vadgazdagsága (szarvas, őz, vaddisznó) a rómaiak óta híres értéke ennek a provinciának. Makkoltató sertéstartása már a 10–11. században kanászfalvak telepítésével, adományozásával növekedett, és az erdőségek Árpád-kori hasznosítása fejedelmi/királyi szolgálónepek telepítése révén egyre bővült. Az erdei sertéstartás, marhatartás, a vadászat és a fafeldolgozó háziparok jelentősége a 19. század végéig megmaradt. A Balaton-felvidéken, a Mecsek déli oldalán, a Villányi-hegységben, a Vértes, a Gerecse (Neszmély), a Budai-hegység lábainál található ma is a történeti borvidékek többsége. Helyenként az ókori szőlő- és borkultúra emlékei is előkerültek. A szekszárdi, dél-dunántúli kadarka és a vörösbor-kultúra viszont a török hódoltság korában honosodott meg, főként délszláv, görög, albán lakosok révén. A 18–19. században újabb tájjellegű szőlő- és borfajták honosodtak meg (pl. *móri ezerjő*, *siller*).

Nyelvjárását tekintve a pannóniai magyar néptömb nem egységes. Nagyobb része a dunántúli nyelvjáráshoz tartozik (Veszprém, Fejér, Tolna és Somogy északi harmada), kisebb hányada a déli nyelvjáráshoz tartozik (Észak-Baranya, Zselic, Somogy középső harmada). Előbbi enyhén *ő*-zű, inkább *e*-zű, utóbbi erősebben *ő*-zű. Somogyban a független *ő*-zés jellemző (pl. *vőszők*, *kőrőszit*), Észak-Baranyában hangsúlytalan helyzetben használatos ez a hang (*kendör*, *veszők*). A közép-dunántúli nyelvjárási régió fontosabb csoportjai a Balaton-vidéki meg az észak-dunántúli. A pannóniai néptömbhöz

27. térkép. Közép-Dunántúl (Pannónia) tájai

kapcsolódik a dél-dunántúli dialektus nyelvjárás csoportjai közül a közép-somogyi és az észak-baranyai. A közép-dunántúli meg a dél-dunántúli dialektus között széles átmeneti zóna húzódik (Kálmán B. 1966: 71, 74–75; Kiss J. [szerk.] 2001: 271, 275 és 5. melléklet).

Közép- és Dél-Dunántúl domb- és hegyvidékeit a középkor végén viszonylag sűrű településhálózat, túlnyomóan magyar nyelvű népesség és az országos átlagot meghaladó népsűrűség jellemezte. Azonban a középkori településhálózatot a 16–17. századi háborús események alaposan megritkították, különösen Baranya, Tolna és a Dunántúli-középhegység egyes tájain. Számos kistáj korábbi magyar lakossága csaknem teljes egészében elpusztult vagy elmenekült (Észak-Bakony, Budai-hegység, Pilis, Gerecse). A végvári harcok többnyire a közeli falvak pusztásodásához vezettek. A török hódoltság, a pusztulás a térség minden részét érintette, de eltérő mértékben. Utaktól, váraktól távol eső, mocsarak, erdőségek közelében meghúzódó falvacskák népe számos vidéken megőrizte az élet folytonosságát. Ők tartották fenn az elpusztult falvak, községhatárok emlékét, földrajzi névanyagát is.

A pusztulás mértékét és a falvak újraterelítésének, a lakosság kicserélődésének méreteit nehéz lenne pontosan meghatározni. Szekfü Gyula az ország 18. századi vándormozgalmait olyan méretűnek látta, hogy azok a volt hódoltsági területeken „a magyarság kicserélődését” eredményezték. Felteszi, hogy „Veszprém vármegyétől keletre és délre a ma ott élő magyarságnak legalább 80, ha nem még több százaléka a török hódoltság után költözött oda” (Szekfü Gy. 1935: 466). Való igaz, hogy az 1720-as összeírás idején a kis Győr megyének a 30 ezres lakosságszáma majdnem kétszer akkora volt, mint a Hármas kerület (Jászság, Kiskunság, Nagy-kunság) és a Hajdú kerület népe együttesen (Paládi-Kovács A. 2003a: 242).

Baranyában a 15. század végén még 650 helységet tartottak számon. Ebből a török kiűzése után csupán 286 lakott hely maradt. Leginkább a Duna melléke, a Via Regia, az ősi hadiút vidéke néptelenedett el. Somogy megye falvainak is mintegy fele (a közel 600 helységből kb. 300) pusztult el. Nem csoda, hogy a hasonló méretű Sopron megye népsűrűsége 1720 táján legalább négyszerese volt a Baranya megyeinek (Ács Z. 1984: 144–145).

Nyugat-Dunántúl és a Felföld szerencsésebb tájairól a török kiűzése után megindult a korábban oda menekült alföldi és dunántúli családok visszaáramlása elnéptelenedett szülőföldjükre. Az új honfoglalás másik csoportját az ún. „szökött jobbágyok” alkották, akik a királyi Magyarországon mértéktelenné vált feudális terhek alól kívántak szabadulni. Nem hiányoztak a köznemesség elszegényedő fiatal családjai sem, akik új birtok- és hivatalszerzésben reménykedtek. Még többen lehettek a béresek, pásztorok, szolgák, a házatlan zsellérek, akik biztosabb megélhetést, magasabb bérezést kerestek. Ennek a spontán népvándorlásnak köszönhető, hogy Veszprém és Somogy – s különösen a Balatonmellék – kontinuos magyarsága megerősödött, és mintegy „felülrétegződött” a 18. század első évtizedeiben. Hasonló folyamat zajlott Komárom és Esztergom megye déli részein és Fejér megyében is. A nincstelen agrárnépesség vándorlása és megtelepedése Közép- és Dél-Dunántúl tájain, uradalmi pusztáin a 19. században is folytatódott, de a térség népsűrűsége még a 20. században sem érte el Nyugat-Dunántúl és a Kisalföld számadatait.

A spontán népmozgásban a korábbi „országlakosok” vettek részt. Erről a belső vándorlásról kevesebb a megbízható forrás, mint a földbirtokosok által szervezett telepítésekről. A 18. század első felében Közép- és Dél-Dunántúl volt a szervezett telepítések legfőbb színtere. Pannónia dombságain, hegyvidékein a földesúri kamara, az egyházi és világi földesurak is nagy számban telepítettek meg belföldről és külföldről származó jobbágyokat. Ezek a telepítések erősen átrajzolták a térség etnikai és felekezeti térképét is. A török kiűzése után az ország déli végeire betelepült szerbység dunántúli beilleszkedése hamar elakadt. A görög rítusú dél-dunántúli szerbek az 1700-as évek elején véres háborúságba kerültek a kuruc seregekkel. Mások, különösen a Pécsi egyházmegye területén élők, az erőszakos katolizálás, a tized és a megyei adó fizetése elől menekültek el Szlavóniába. Somogy északi részén és egyes városokban (pl. Szentendre, Székesfehérvár) élő csoportjaik azonban maradtak, és idő múltával Baranyába, Tolnába is többen visszatértek (Szabó I. 1941: 144–145; Sarosács Gy. 1973: 383–384; Ács Z. 1984: 161).

A „dunai svábság” szigeteinek, szórványainak betelepítése hosszú történet. A királyi kamara – követve Savoyai Jenő és a Zichy grófok kezdeményezéseit – különösen a Budai-hegységben és a Dunakanyar környékén telepített sok német falut. Az 1780-as évek közepén lezáruló nagy telepítési mozgalom Baranyában és Tolnában, továbbá a Bakony, a Vértes és a Pilis vidékén is jelentős német lakosságú körzeteket hozott létre. Az esztergomi érsek a megye hegyvidékein szlovák, a pusztá helyeken főként német falvakat telepített. Kerültek német és szlovák telepesek a Gerecse és a Vértes vidékére is, különösen az Esterházy-család birtokaira, tatái és várgesztesi uradalmaiba (Szabó I. 1941: 154; Ács Z. 1984: 169). A Pilis és az Északi-Bakony több elpusztult faluhelyére szintén szlovák, morva erdőmunkásokat, kőbányász, mészégető, szénégető, hamuzsírégető erdei iparosokat és itt-ott földműves szlovák jobbágyokat is telepítettek. Az 1710–1720-s években Komárom, Esztergom és Fejér megye érintkező vidékén kialakult szlovák népsziget népe zömmel Nyitra és Trencsén megyéből származó katolikus volt. Többségüket az esztergomi káptalan és a pálos rend telepítette be a Pilis, a Gerecse és a Vértes erdős vidékeire. Kisebb számban voltak az evangélikus szlovák telepesek (pl. Bakonycsernye, Oroszlány, Bokod, Tordas). Ezek a szapora szlovák telepes rajok a helyben talált magyar és német lakosokat is hamar magukba olvasztották (Szabó I. 1941: 138; Siráczky, J. 1966: 124; Manga J. 1973: 218–226; Ács Z. 1984: 151).

A német telepesek legnagyobb része a déli, délnyugati katolikus német tartományokból érkezett a Dunántúlra. Tolnába, Baranyába protestáns németek is nagy számban kerültek. Evangélikus népcsoportjuk központja ma is Gyöng. Tolna megyében a németiség megtelepedése 1720 után gyorsult fel, amikor Mercy gróf megkapta a högyészi uradalmat. Ő hesseni, fuldai protestáns németeket is hozatott, így alakult ki a *stiffoller* (*stifolder*) nyelvjárás Baranya és Tolna határán. Ez a név a fuldai apátságra utal (*Stift Fulda*). A Tolnai-Völgység, a Mórágyi- és a Geresdháti-dombság vidékén alakult ki a hazai németiség legjelentősebb tömbje, a *Schwäbische Türkei* (Szabó I. 1941: 152–153; Hutterer M. 1973: 99–100, 107; Ács Z. 1984: 170).

A németiség (és a nem magyar anyanyelvű lakosság) aránya még a németek kitelepítését követően, az 1950-es években is Baranya megyében volt a legmagasabb az országban (20%), utána Tolna következett (12%). A németiség fogyatkozását országszerte

a második világháborút követő kitelepítés és politikai, gazdasági változások idézték elő. Legsúlyosabb táji csoportjait (Dunántúli-középhegység, Baranya, Tolna) a rohamos iparosítással és mezőgazdasági kollektivizálással járó társadalmi és etnikai ártérítkezés, valamint a kulturális, nyelvi asszimiláció apasztotta meg (Hutterer M. 1973: 100–101).

A Dél-Dunántúlra – állami segídettel – már az 1930-as években elkezdődtek a szociális problémák enyhítését és a nemzetiségi arányok javítását egyaránt célzó telepítések. Külső-Somogyban az akkori Muth-pusztán, Zichy-birtokon Újireg néven alapítottak falut, ahová Jászárokszállásról hoztak telepeseket. Baranyában, Magyarbóly peremén, 1939-ben kezdték el a mintatelepítésnek szánt Horthy-telep építését. A telepeseket kész házzal, felszerelt gazdasággal fogadták. Vajáról (Szabolcs m.) telepítettek át ide református magyarokat. Eredetileg 120 családnak tervezték a telepet, de az első évben csupán 38 család tudott áttelepülni. Átán (Baranya m.), 1940-ben, tíz ONCSA-házat építettek a bosnyák falu folytatásaként. Oda is sokgyerekes, szegény magyar családokat telepítettek, a helyi közösség megkérdezése, tájékoztatása nélkül (Albert G. 1983: 32–34, 38, 55). Ezek az állami próbálkozások és az 1936-ban elfogadott telepítési törvény mintegy előkészítették az 1945 utáni földosztások, ki- és betelepítések, vagyonelkobzások, lakosságcserek nagy népvándorlásait. Ezen belül elsősorban a németek kitelepítése (országosan mintegy 240 ezer fő), a szlovák–magyar lakosságcsere, a bukovinai székelyek letelepítése és a földosztással kapcsolatos belső telepítés érintette a Dunántúlt és a pannóniai tömb magyar népcsoportjait.

Pannónia lakosságának felekezeti arányai a 18. század eleje óta erősen megváltoztak. A nemesi jogállású családok és közösségek, a kontinuos falvak (Bakony, Balaton-felvidék, Budai-hegység) meg tudták tartani protestáns vallásukat, de a jobbagyság zömét rekatolizálták a türelmetlen egyházi és világi földbirtokosok. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök és követői a protestáns magyarokkal sem voltak kíméletesebbek, mint az ortodox szerbekkel. Ezért költöztek el Bakonyánáról az onnan kiűldözött református magyarok, és telepedtek meg Dudaron. Helyükre katolikus németek kerültek (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 295). Ezért költöztek el a zombai evangélikus magyarok a Tiszántúlra, és alapították meg Orosházát egy türelmes földesúr birtokán! A szervezett telepítést folytató dunántúli földesurak többsége, pl. az esztergomi, veszprémi, pécsi káptalan, a szekszárdi és a többi apátság, több szerzetesrend, az Esterházy, Festetics, Brunswick, Lamberg, Nádasdy, Szapáry, Döry, Hunyadi stb. grófi család, a királyi kamara, katolikus németek, szlovákok betelepítésére törekedett. Nem csoda, hogy a közép- és dél-dunántúli lakosság nagyobb része már a 18. század végén is a római katolikus egyház híve volt. A református és az evangélikus közösségeknek csupán ritka és laza hálózata maradt fenn.

A 18. század első felében főként nyugati irányból történt bevándorlásnak köszönhetően növekedett meg a zsidóság száma a Dunántúlon (Szabó I. 1941: 155–158). Fontosabb közösségeik uradalmi központokban (pl. Tata, Keszthely, Óbuda), mezővárosokban, piacközpontokban (pl. Bonyhád, Lovasberény) alakultak ki. Már érkezésük előtt megcsappant az egykori török alattvalók, a balkáni kereskedők száma és aktivitása.

A Dunántúl középső és déli része a török kiűzésétől az 1945-ös földosztásig a nagybirtok hazája, a majorok és puszták világa volt. Országosan a szántóföld fele, Somogyban viszont kétharmada tartozott a nagybirtokhoz, az erdőségek és a vizek, tavak pedig teljes egészükben. A nagy uradalmak még a Dunántúli-középhegységben és a hozzá

simuló dombvidéken is meghatározóak a 20. század első felében. Így a Tata környéki halmok nagy községhatárain (Kisbér, Bábolna, Ács, Füzítő, Tata) jórészt uradalmi majorokban gazdálkodtak, s azokra épült a vidék élelmiszeripara (cukor-, keményítő-, szeszgyár, malmok). Ott az Esterházy-család és az államkincstár birtokolta a földek javát. A Bakonyban a nagy határú német községek (Bakonyháza, Isztimér, Balinka) körül a kincstár, a Nádasdy grófi család és a zirci apátság majorjaiban a puszták népe (kb. 1200 fő) az utolsó szálig magyar volt. A tatai és a várgesztesi, illetve a csákvári uradalom áttérése a tőkés gazdálkodásra viszonylag korán megtörtént (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 295, 306; Szabad Gy. 1957; Für L. 1969).

Lassabban változtak a somogyi, tolnai uradalmak és az ott élő magyar cselédség életviszonyai. A puszták népe a Zselicben ugyanúgy élt, mint Illyés Gyula tolnai hazájában, azonos volt az ökrészgyerektől, kisbérestől a faragóbéresig terjedő cselédi hierarchia is. Folkloर्मűveltségük mindenütt messze meghaladta a *pógárnak* mondott birtokos parasztságét. Nem véletlen, hogy Fél Edit Kocs községben (Komárom m.) tízszer annyi epikus alkotást jegyzett le a zsellérek, mint a nagygazdák között, és a Zselicben is a pusztai cselédnép bizonyult a legjobb adatközlőnek (Fél E. 1941; Katona I. 1990: 104–106; Eperjessy E. 2006). A zene- és táncfolklórt éltető pásztorok „elejének” egykor Somogyban és a Bakonyban is a kanászok számítottak. Azonban a gyapjúkonjunktúra idején a juhászok vették át a helyüket. Fejér, Tolna, Komárom megyében is a merinó fajtával szaporodtak el a német és cseh, morva eredetű *birkások*. Sok volt köztük a bér-lő, árendás vállalkozó, a vagyonosodó „mezei gróf” (Takáts Gy. 1986: 45, 97; MN VIII. 122–123).

Somogyban, továbbá Zala és Baranya vele érintkező szélein a gazdák rétege *pógárnak*, *pógár embörnek* nevezte magát, és öntudatosan elzárkózott a szegényparaszti, pusztai rétegektől. A *pógárok* között jött divatba már a 18. század végén a *móringlevél*, a házassági vagyoni jogi szerződés írása (Somogy, Baranya). Summások, vándoraratók és -cséplők, a borvidékeken munkát vállaló *kapások*, a Nagy-berek és a Kis-Balaton szélein dolgozó vándorkaszások (*bugerek*), erdei munkát, szállítást vállaló fuvarosok, a Bakonyból a Balkánra is eljáró faragók, favilagyártó háziiparosok pedig voltak elegendően Közép- és Dél-Dunántúl térségében (MTSz II. 186; Katona I. 1990: 104–105; Kósa L. 1998: 222).

Nemesi közbirtokosok, kisnemesi csoportok szórványosan a pannoni térség minden megyéjében éltek. Az egytelkes kurialista nemesek falutípusa létezett már a középkor végén, egyedül Veszprém megyében 36 ilyen volt a 15. század végén. Ezek többsége 1848-ig megőrizte nemesi jogállását (Hudi J. 1999: 3–4, 6). Bél Mátyás írta az 1730-as években, a Balaton-felvidék (Zala és Veszprém megye) lakosairól: „itt igazán törzsszerű magyarok ivadéka maradtak fent. A lakosok részben nemesek, részben parasztok, a nemesek közül többen az első királyokig vezetik vissza származásukat” (idézi Vajkai A. 1964: 29). Megjegyzi azt is, hogy a lakosok többsége protestáns, akik nem házasodnak össze katolikusokkal. A társadalmi ellentétek gyakran jelentkeztek vallási és olykor nemzeti köntösben (pl. református magyar nemesek és katolikus német jobbágyság között). A társadalmi rétegződés a nemesi falvakban igen kifejezett volt. Szentgálon (Veszprém m.) a „királyi vadászok” utódai még az 1940-es években is ragaszkodtak a nemzeti úr, nemzeti asszony megszólításhoz. Esetenként azonban az egykor nemesi falvak az elszegényedés, a lassú bomlás meglehetősen jeleit mutatták már Eötvös Károly

korában is: „A földnek fele vetetlen maradt. Igás jószág soha sem volt elég. A ház teteje is bomladozott” (idézi Vajkai A. 1959a: 19).

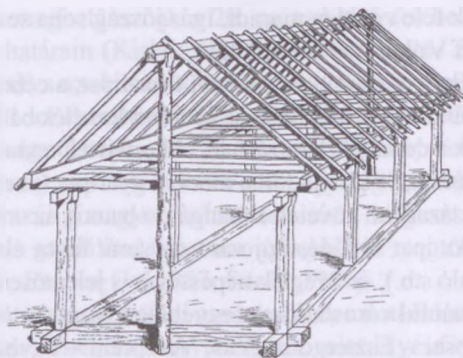
A térség északi felében, a 18–19. században, a háziipar, a céhes kézműipar és a manufaktúrák sokakat foglalkoztattak. Az 1880-as években kezdték bányászni a Mecsek kőszénét, hogy felhasználják a dunai gőzhajózásban, ekkortájt a Dunántúli-középhegységben is megindult a szénbányászat, és kifejlődött a modern gyáripar (energetika, mész-, cement-, üvegipar), amit a 20. században követett a mangán, a bauxit, az urán bányászata és a vegyipar megtelepedése. Az ipar fejlődése új városok sorát hívta életre (Dorog, Tatabánya, Oroszlány, Ajka, Komló stb.), és a régiók népességét is jelentősen megnövelte.

Közép- és Dél-Dunántúl városhálózata egyébként meglehetősen egyenetlen és szét-eső. Kiemelkedő városai – Esztergom, Pécs, Veszprém – egyben püspöki székhelyek. Buda IV. Béla korától 1541-ig – török kézre kerüléséig – királyi székváros volt. Mégis, a számos szabad királyi és püspöki város ellenére is a Dunántúl városhiányos térségnek mondható, hiszen a Dél-Dunántúlnak Pécsen kívül nem volt valódi városa. Kaposvár, Szekszárd még a 19. században is elmaradott, kevésbé polgárosodott megyeszékhelynek számított. A Balaton vonalától északra egyes uradalmi központok (Keszthely, Tata, Kisbér), szerzetesrendek telepei (Zirc, Sümeg, Tapolca), céhes iparosok lakhelyei (Várpalota, Mór) láttak el bizonyos városi funkciókat.

A modern ipar 20. századi megtelepedésével megváltozott a lakosság foglalkozásszerkezete, az 1950–1960-as évektől a Mecsek és a Dunántúli-középhegység vidékein már a falun élők többsége is az iparban talált munkát magának. Az első világháborút követően kezdett megszerveződni a Balaton, a Velencei-tó és a Dunakanyar idegenforgalma, és a 20. században alakultak ki mai fontos üdülőkörzetek. Ennek hatására a falvak lakosságának összetétele, arculata, műveltségi állapota is folyamatosan változott.

Somogy és Tolna a 18–19. századi telepítések és népességyarapodás ellenére is viszonylag alacsony népsűrűségű, ritka településhálózattal rendelkező megye maradt. A Balaton-felvidék déli lába és Baranya nagyobb része a 20. században is az aprófalvak hazája. Somogy, Tolna, Kelet-Baranya és Veszprém tájain közepes méretű és kicsiny falvak találhatók. Telekforma és utcarend tekintetében a szalagtelkes, a völgyben futó út mellett sorakozó házakból álló egyutcás falu a legelterjedtebb. Főként a Balaton-felvidéken és a Bakonyban jellegzetes a *hosszú udvar*. A keskeny beltelkek egyik oldalán egymást követik az elszaporodó családok házai, akár 5–6 is, melyekből hosszú sor képződik az utca vonalára merőlegesen. Végül az udvar sikátornak tetsző utcává alakul. Főként a Bakony és az egykori *Schwäbische Türkei* német falvaiban volt szokás, hogy a beltelkek végén keresztben, mintegy lezárva azt, *pajta* állt, amit szekérrel nem az udvaron, hanem a pajtasor mögött futó mezei úton szoktak megközelíteni. A csűröknek, pajtáknak ez a csaknem egybefüggő sorozata, mint valami várfal övezte a falu belterületét (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 364–365).

Kivált Somogy és a Mecsek magyar falvaihoz kapcsolódik a szálláskertek mint tartozéktelepülések hagyománya. Ezek múltja a 17–18. századtól a 20. század derekáig követhető. Számos somogyi falu réteiről csak az 1950-es években költöztették be a szénáspajtákát a faluba, a gazdasági udvarra. Helyenként a szőlőhegyi tanyák is a 17. század óta adatolhatók. Többségük a 18–19. században népesedett be. A hegyközségi szórványok rendszerint valamely községhez kapcsolódtak, azzal alkottak szerves egységet. Arra is van példa (Cserszegtomaj, Keszthelyi-hegység), hogy a hegyközség

58. ábra. Sövényház váza. Balatonmellék

idővel önállósult, és teljes jogú községgé szerveződött (Vajkai A. 1939; Hofer T. 1955; MN IV. 14–15, 88).

A népi építéset tekintetében a vizsgált pannóniai térség nem egységes. A Kisalfölddel és a nyugati népterülettel is összeköti a kívül fűtős cserépkályha használata. A lakóház legjellegzetesebb alaprajzi eleme a két-három udvari bejárat. A 19. század végéig jellemzi a füstöskonyha és az emelt padkájú konyhai kemence (Barabás J. 1991: 41–42; Barabás J.–Gilyén N. 2004: 158). A „nyugati magyar” vagy „közép-dunántúli háztípus” azonban – ahogy Bátky (1930b: 131) nevezi – sok tekintetben különböző altípusokat foglal magában. A sárral tapasztott, talpas-vázás, illetve a sövényfalú lakóház a Balaton vonalától délre, Somogyban, Baranyában volt gyakori, és ott őrződött meg a zsúppal fedett, csonkakontyos tetőforma is. Ezzel szemben a Balaton-felvidék, a Bakony, a Vértes és a Mecsek falvaiban már a 18. század vége óta túlnyomóan kőfalú házakat, pajtákát építenek. A sövény- és a boronafal visszaszorulásával együtt változott meg a homlokzat és a tető formája is. Elterjedtek a vakolatdíszes, barokkos kőhomlokzatok, és nyeregterető váltotta fel a csonkakontyos tetőszerkezetet. Minden bizonnyal a kőfal elterjedéséhez kapcsolódott az ún. kereszt-mestergerenda megjelenése is a bakonyi és a Balaton-felvidéki házakban (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 363; H. Csukás Gy. 1984; 1997: 85; Lukács L. 1995: 69–71). Tanulságos, hogy a Vértes, a Gerecse és a Velencei-hegység falvaiban a rakott sárfal még a kőépítkezés korában is gyakori maradt. A Somogyi- és a Tolnai-dombvidéken a korábbi talpas házak, sövényfalazatok helyét a tömött földfal és a vályogtégla foglalta el (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 363; MNA 1989. IV. 221. térkép; Barabás J. 1991: 32). A hagyományos tetőfedő anyag a szalmazsúp volt, de a Balaton és a Velencei-tó vidékén a formás nádtetőt is nagyon kedvelték.

Bakony

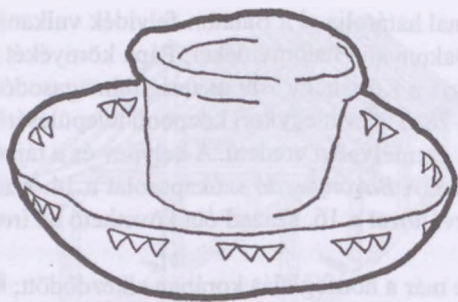
Nagy kiterjedésű erdős hegyvidék a Dunántúl közepén, Veszprém és Fejér megye területén. Északon a Móri-árok, délen a Tapolcai-medence határolja. Utóbbi elválasztja az ugyancsak mészkőből álló Keszthelyi-hegységtől. Keleten egy Tapolca–Veszprém

között húzódo törésvonal határolja el a Balaton-felvidék vulkanikus eredetű tömbjétől, nyugati előterében a Bakonyalja halomvidékét, Pápa környékét találjuk. *Magas-* vagy *Őreg-Bakony*nak nevezik a Körishegy 709 méterig felmagasodó tömegét (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 284–286). Nevét egykori központi településéről, *Bokon–Bakon* helységről kapta; ez utóbbi személynévi eredetű. A helynév és a tájnév az 1180-as évek óta folyamatosan adatosolható. A *Bakony-erdő* szókapcsolat a 14. században jelenik meg, a *Bakonyság* képzős névváltozat a 16. század óta követhető az írott forrásokban (Juhász D. 1988: 60–61).

A vidék betelepítése már a honfoglalás korában elkezdődött; fejedelmi, majd királyi szolgálónépekből (vadászok, pecérek, kanászok, mézadók, erdőővők, lovászok, ácsok, teszerek, esztergárok stb.) szervezett erdőispánság volt a területi igazgatás első formája. A bakonyi comes a 15. századig a királyi vadászok ispánja volt. Szentgál királyi vadászai vaddal adóztak, amit minden évben karácsonykor vittek fel a királyi udvarba. Ehhez a hagyományhoz még a 19. század első felében is tartották magukat. Például 1839-ben a szentgáli vadászkompánia 3 szarvast, 14 dämvadat, 26 nyulat és 240 húros rigót küldött Bécsbe, a királyi udvarba (Vajkai A. 1959a: 33–34). A rigót a bakonyiak is *lépes* (enyves) vesszővel fogták.

A Bakony középkori lakossága a 16–17. században erősen megfogyatkozott. Az elpusztult és hosszabb ideig lakatlan falvak határát visszahódította az erdő. A 18. században a kontinuos és a beköltöző, visszatérő magyarság mellé a földesurak helyenként szlovák (Bakonycsernye, Jásd, Szápár) és német jobbágyokat telepítettek (Aka, Szűcs, Márkó, Bánd, Jákó, Nána, Úrkút, Tés, Városlőd, Zirc, Ganna, Németpolány). A Magas-Bakony rengetegébe csak a 18. század végén érkeztek német telepesek (Németbánya, Iharkút, Pénzeskút, Gyertyánkút) az erdei iparok fellendítésére. A betelepített lakosokkal megváltozott a bakonyi nép felekezeti összetétele is. A kontinuos magyar községek közül a nemesi jogállásúak (pl. Szentgál, Dudar) megmaradtak kálvinistának. A jobbágyfalvak, különösen az egyházi birtokosok (veszprémi püspökség, bakonybéli bencés, zirci cisztercita kolostor) jobbágysai római katolikusok voltak. A német telepesek nagy többsége katolikus, a szlovákság jó része evangélikus hiten maradt. A vidékre később érkező magyar pásztorok, szolgálók, favágók többsége is katolikus volt. Felszaporodásukkal a reformátusok olyan községekben is kisebbségbe kerültek, mint Szentgál, ahol a hajdani nemesek utódai még az 1930-as években is ragaszkodtak a *nemzetes úr, nemzetes asz-szony* megszólításhoz.

Az újratelepített falvak népe sok irtásföldet létesített, és fokozatosan visszahódította az erdőtől a korábbi községhatárokat. Megélhetését azonban továbbra sem a földművelésre alapozta. Fontosabb volt számára az „erdőelés”, ami az erdei gyűjtögetéstől a félvad sertéskondák erdei legeltetésén, makkoltatásán, a fakitermelésen és fuvarozáson át az erdei iparokig terjedt (szénégetés, mészégetés, hamuzsírfozós, üvegghuták, famegmunkáló házi-iparok). A bakonyi kanászok hóesésig, karácsonyig makkoltatták a kondákat, s a disznónyáj megmaradó része még télen is az erdőt járta. A *bakonyi sertés* régi tájfajta volt, mely gyakran párosodott vaddisznóval is, amire a csikos malacok számából következtettek. Járták a téli erdőt ürünyájakkal és ridegmarhával, ökörfalkákkal is. Szentgáli *ihászok* terelőkutyái között említik már a 18. század derekán a *puli* és a *pumi* fajtanevet is, ezek a legkorábbi írásos adatok a pásztorkutyáknak erre a két fajtájára vonatkozóan. Akkoriban a német parlagi juh (*német birka*) terelésére szolgáltak (Tálasi I. 1939: 11–13, 22).

59. ábra. Kanászkalap. Bakony

Az erdei iparok virágkora, a 18–19. században, hatalmas erdőségek letarolásával járt a Bakonyban. Legtöbb fát a hamuzsírégítés emésztett fel. Ezt az anyagot külföldre (Anglia, Itália, Csehország) szállították; az ország egyik fontos kiviteli cikke volt abban az időben. A hamuzsírít lúgok készítéséhez, az üvegyártásban, a vászonfehérítésben, a vegyiparban hasznosították. Veszprém megye erdeiben 1756-ban a *szmolárok* 11 helyen 41 kazánban égettek hamuzsír, mígnem Mária Terézia erdőrendelete és II. József kiegészítő rendelkezései gátat nem szabtak a féktelen erdőpusztításnak.

Német és szlovák (morva) telepesek foglalkozása volt a szénégetés is. Gyertyánkút, Borzavár, Porva, Pápateszér, Esztergár, Tüskevár főfoglalkozása még a 19. század derekán is a szénégetés volt. Akkoriban csupán Dudarról és környékéről 120–130 mázsa faszenet szekereztek be Veszprémbe egy-egy szezonban. A mészégetés főként Bakonykoppány, Bakonszűcs, Rátót, Lókút és a Tési-plató északi oldalának háziipara volt a 19. században (Vajkai A. 1959a: 24–25; Hegyi I. 1978: 113–114).

A fafaragó háziipar sok bakonyi falu megélhetését segítette. Óbánya, Lókút, Kislőd, Jásd, Eplény, Ugod, Pénzeskút, Csesznek, Bakonszentkirály lakosai favillát, gereblyét, kasza- és kapanyelet, létrát, jármot, fogasboronát, szánkót, keréktalpat, küllőt, talicskát, kendertilót, ácsolt ládát (*szökrönyt*), más falvak seprűt, tövisboronát, teknőt, fatálat, fakanalat, fazsindelyt, hordódongát és még sok más faeszközt készítettek. Ellátták vele a Kisalföld és Kelet-Dunántúl (Mezőföld, Duna mente) parasztságát is, ahol az uradalmak faragó béreseket alkalmaztak, de mindenhez azok sem értettek, s nem volt mindenhez megfelelő faanyaguk sem. A bakonyi táj legnagyobb faragó központja Bakonybél volt. Messze földön ismert termékük a bükkfából, toldott ágakkal készült favilla, aminek a hajlításához létrához hasonló, hosszú ráját, *vellahajtót* alkalmaztak. Ez a fafeldolgozó technológia rendkívül hatékony volt, alkalmas a villatípus tömeges előállítására. A toldott ágú favilla el is terjedt – főként a bakonyiak révén – a magyar nyelvterület nyugati harmadában, a Börzsöny és a Duna vonaláig. Az első világháborút megelőző évtizedekben a bakonybéli villakészítők kisebb csapatokban a Balkánra is eljártak. Heteken át dolgoztak Szerbia, Bulgária, Órománia erdőségeiben, ahová a piacot szerző vállalkozók kiközvetítették őket. Favillájukat a románok *ungur furca*, a bulgárok *vengerski vidli* néven ismerték, vásárolták tőlük (Vajkai A. 1959a: 27–31; Erdélyi Z. 1959: 8–18; Hegyi I. 1978: 84–85).

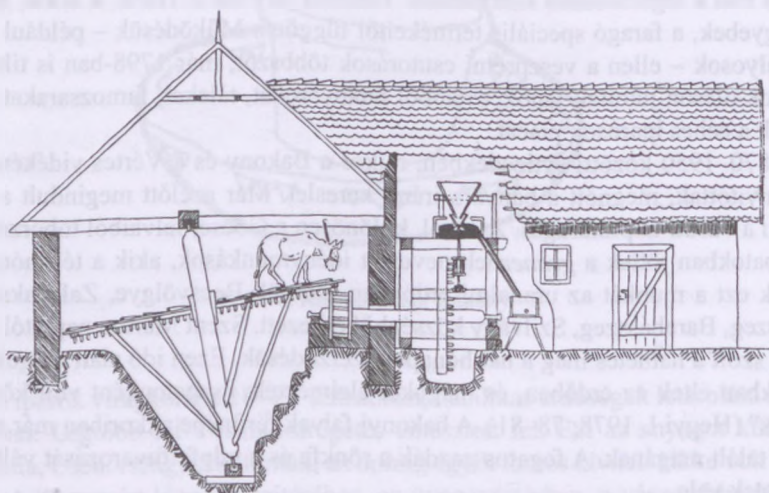
A Bakony fafaragóinak a szekerce, a faragó *topor*, a fűrő, a vonószek és a kétnyelű vonókés volt a legfontosabb szerszámuk. Ezekhez járultak a vésők, a szalu, az eszterga és egyebek, a faragó speciális termékeitől függően. Működésük – például a kontár esztergályosok – ellen a veszprémi csutorások többször, már 1798-ban is tiltakoztak, mert azok olcsón jutottak fához, és abból fatányérokat, tálakat, famozsarakat készítve rontották a céhes iparosok piacát.

Az 1870–1950 közötti évtizedekben, mikor a Bakony és a Vértes vidékén szénbányákat nyitottak, megnőtt a bányafa iránti kereslet. Már azelőtt megindult a Bakony erdeiben a vasúti talpfafaragás. Zalából, különösen a Göcsej falvaiból toborzott 10–12 fős csapatokban jöttek a *gráner*nek nevezett idénymunkások, akik a téli hónapokban végezték ezt a munkát az uradalmi erdőkben. Zömük Becsvölgye, Zalabaksa, Nova, Kustánszeg, Barabásszeg, Szilvágyszőlő községből érkezett. Szent Márton napjától (november 11.) szólt a hathetes meg a hat hónapos szerződésük. Ezen idő alatt maguk építette kunyhókban éltek az erdőben, és magukat élelmezték, csapatonként volt köztük egy „szakács” (Hegyi I. 1978: 78–81). A bakonyi falvak férfinépe akkoriban már más ipari munkát talált magának. A fogatos gazdák a rönkfá és a talpfá fuvarozását vállalták, és jól kerestek vele.

A Bakony jellegzetessége a kőépítkezés, már a 18. századból fennmaradt parasztházak is mind kőből épültek. A 19–20. századi *pajták* falazata is többnyire kőből készült. A vidék hagyományos tetőfedő anyaga a rozsszalma, megszokott formája a sima (nem lépcsős) zsúptető. A zsúpnek való rozst kézi cséppel csépezték. Közép-Dunántúl bakonyi, Balaton-felvidéki és külső-somogyi tájain használatos a szögletes, lécszerű cséphadaró. A hengeres formájú hadaró sem ismeretlen, de annak alsó végére 2-3 vas-
karikát tettek nehezékként. A házak födeme, mennyezete is e tájra jellemző módon épült.

60. ábra. Fafaragó háziiparos. Bakony

61. ábra. Taposómalom szerkezete. Bakonypéterd (Veszprém vm.) 1930-as évek

Ugyanis a mestergerenda e tájakon nem a ház hosszában, hanem a szobák közepén keresztben helyezkedik el. Ezt a megoldást a kőfalak nagy teherbírása tette lehetővé.

A régi bakonyi ház szobáját zöld mázas szemes kályhával fűtötték. A fűtés a konyhából történt, a kemence füstje is a szabad kéményes konyhán át távozott. A zömök, nehézkes oszlopokkal épült, boltíves *gádorok* (a ház udvari oldalán épült folyosók) adták meg a bakonyi házak és faluképek jellegét. A bakonyi ház füstelvezetése, kályhás fűtése, *gádoros* külső megjelenése, homlokzatának kiképzése feltehetően a kisnemesi kuriális építkezés hatására terjedt el a vidéken.

Főként a német falvak jellemzője a lakótelek végében épült, a telket keresztben lezáró, ún. keresztfolyosós pajta. Németbánya, Ganna, Márkó, Bakonyszücsi, Bánd, Herend faluképét sokban meghatározta a falut várfalként övező összefüggő pajtasor. Nagyvázsonyban és környékén a hosszú udvarok jelensége, a lakótelken épült négy-öt-hat lakóház együttese és lakóközössége a települések jellegzetes vonása. Tanulságos a domináns teherhordó módok nemzetiségekhez kapcsolódása is. A Bakony vidékén a magyar és német nők rongyból készült korong formájú *tekereszt* tettek a fejükre, s arra téve cipelték a kerek kosarakban, vizesedényekben vagy ponyvában (*párfödélben*) vihető terheket. Ezzel szemben a szlovák asszonyok (Bakonycsernye, Jásd, Szápár) hátukra kötött batyukkal, vászonponyvákkal cipekedtek, a fejen hordás szokását idegenkedve háritották el maguktól.

A népviselet hagyományaiból a *bakonyi cifraaszűrt* kell kiemelni. A veszprémi és Veszprém megyei szűrszabók messze földön híresek voltak. E vidékről terjedt el a cifraaszűr divatja is a 18. század vége táján szerte a Dunántúl és a Kisalföld nagyobb részén. A bakonyi kanászok, pásztorok szűre rövidségével és egész hátat eltakaró gallérjával (*aszaly*) tűnt ki, amihez cilinder formájú kalapot hordtak, ez volt viseletük másik jellegzetes darabja.

Ezek a tárgyak és formák jelen vannak a vidék pásztorművészetében, a fából faragott tükrösök, borotvatokok, mosófák és mángorlók faragásai között is. A bakonyi pásztorfaragások fő jellegzetessége a *spanyolozás*, a spanyolviaszt alkalmazó díszítőtechnika.

A bakonyi táj folklórájának leginkább részét képezik a betyárhistóriák és a balladák. Ezek legismertebb alakja Sobri Jóska (1837-ben föbe lötte magát), Savanyú Jóska és Milfait Ferkó. A bakonyi néphit ismert alakjai, lényei a *lúdvérc* (lidérc), a tüzes ember, a garabonciás, az ördögös pásztor és ördögös kocsis, továbbá az óriási kígyó képze (Vajkai A. 1959a: 114–116, 136, 170).

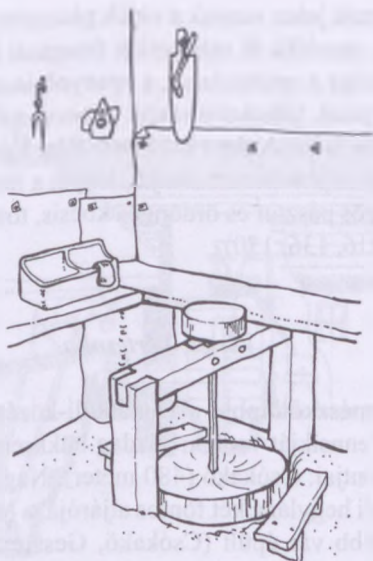
Vértes, Vértesalja

A Vértes tagolatlan mészkőtömbje a Dunántúli-középhegységnek a Bakony és a Gerecse közötti tagja. Fennsíkját vadban gazdag bükkrengeteg, déli oldalát tölgyesek borítják. Kiemelkedő pontjai: Csókakő (480 méter), Nagycsákány (482 méter). Mint-hogy a Vértes a dunántúli hegylánc két fontos átjárója, a Móri-árok és a Tatai-kapu fölé magasodik, peremein több vár épült (Csókakő, Gesztes, Vitány, Oroszlánkő), amelyeknek a török időkben megnőtt a jelentősége (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 307). A hegy és a táj neve igen korán keletkezett. Említik már Vértesszentkereszt bencés kolostorával kapcsolatban (1146) is. Névadásának hátterét elmondja Anonymus gesztája, Kézai Simon majd Kálti Márk krónikája is. A történet III. Henrik német-római császár 1051–1052. évi betöréséhez kapcsolja a hegy elnevezését, amikor a visszavonuló német sereg vértjei eldobásával gyorsította meg menekülését erről a vidékről (Lukács L. 2009: 67).

Vértesalja a hegység nyugati, déli és keleti peremterületének neve (1704), melyhez tágabbán véve a Zámolyi-medence és a Velencei-hegység is hozzászámítandó. A 10–11. század óta az ország központi területe, közelében több királyi és egyházi központtal. Középkori lakossága magyar volt, mely a török hódoltság idején erősen megfogyatkozott. Egy része Komárom, Nyitra és Pozsony megyébe menekült. Szőlő- és borkultúrája korán, jórészt a csókakői uradalom példája nyomán bontakozott ki (Kósa L.–Filep A. 1975: 192; Juhász D. 1988: 105; Lukács L. 2009: 68).

A török kiűzését követően a Vértesalján megmaradt kevés magyar lakoshoz sokan érkeztek, illetve települtek vissza a fentebb említett megyékből. Bodmér, Csákberény, Söréd, Csókakő a 18. század elején is teljes egészében magyarokból állt. Egyes családnevekből ítélve (pl. Csitári, Udvardi, Liszi, Bagotai, Marczelházi) sokan települtek át Csákvárra, Zámolyra Nyitra megyéből és Komárom északi falvaiból. A magyarok mellé később németek, a táj északi szélére pedig szlovákok is települtek (pl. Mór, Gánt, Vértesszomszka, Vértesboglár, Vértesacsa, Pusztavám, Oroszlány, Bokod, Felsőgalla).

A földbirtokosok által telepített lakosok többsége római katolikus volt, és az adózó jobbágyok számát növelte. Reformátusok és nemesek főként a török hódoltságot túlélő, illetve a korán visszatelepülő magyarok között találhatók. Még a döntően németté lett Mór is fennmaradt a 18–19. században református magyar gyülekezet és templom (a Magyar-Mórnak nevezett városrészben). Tudunk evangélikus szlovák közösségekről is (pl. Bokod). Különösen sok nemes élt Bodmérön, Zámolyon, kevesebben voltak Csákváron, Söréden.

62. ábra. Fazekaskorong. Csákvár (Fejér vm.)

A vidék német és szlovák lakossága a második világháborút követően erősen megfogyatkozott a németek kitelepítése és a szlovák–magyar lakosságcsere következtében. Helyükbe felvidéki magyarok kerültek, az ipari munkahelyekre, bányákba pedig mások is az ország távoli falvaiból. A magyarok között elszórtan, illetve a vegyes etnikumú falvakban élő németek, szlovákok magyarosodása már a 19. században megtörtént.

A Vértesben sok falu népe élt szén- és mészézetésből, fakitermelésből, épületfa és tűzifa szállításából, eladásából. Gánton disznóhizlaló ólakat, *hidasokat* készítettek eladásra. (Szétszedve árulták a vásárokon, és a vevő udvarán állították össze.) Ott és Vértesbogláron, Vérteskozmán faragták hársfából a legjobb facipőket (*klumpákat*) a vidéken. *Klumpát* nem csak a helybeli németek hordtak. Abban dolgoztak a csákvári Esterházy-uradalom tehenészei, *csírásai*, sőt az alcsúti uradalom birtokosa, a Habsburg főherceg is abban szeretett sétálni (Lukács L. 2009: 71).

1945 előtt a vidéken számos nagy uradalom létezett: Esterházy-uradalom Várgesztes és Csákvár központtal, a Merán-uradalom Csákerényben, a Lamberg-uradalom Mór, a Habsburg főherceg alcsúti uradalma stb. A négy megyére kiterjedő, 63 ezer holdas csákvári uradalom földjeinek, erdeinek negyede, mintegy 15 ezer hold Csákvár határában terült el (Für L. 1969: 26; Lukács L. 2009: 71).

Csákvár a 18. század óta a vidék és Dunántúl legnagyobb fazekas központja volt: 1933-ban 193, 1900-ban 131 önálló mestere volt az egykor céhes fazekasiparnak. A *Felsővárosi Társulat*ban tömörültek a református fazekasok, az Alsóvárosban a tálasok, akik mind katolikusok voltak. Kevés korsós és kályhás is dolgozott a csákvári népi keramikusok között. A csákvári főcéh alá tartoztak a Vértes más településein dolgozó vidéki mesterek (*landmajszterek*) is (Szár, Vál, Lovasberény, Zámoly, Gánt, Bodajk, Csókakő, Mór, Pusztavám). Belül minden csákvári fazék mázas volt. A híres

csákvári *csikos edény* máza hosszanti zöld, sárga, sötétbarna csíkokkal készült. Ezt a reneszánsz eredetű színezést a kálvinista fazekasok őrizték meg. A katolikus tálasok a 18. században divatba jött kék díszítést kedvelték. Csákvár piackörzete széles sávban átnyúlt a Duna–Tisza közére, északnyugati irányban pedig a Kisalföldre. Főzőedénnyel a Mezőföldet, Tolna északi részét és a Sárkőzt egész Mohácsig ellátták. *Totyafazekat* Felső-Kiskunságba hordtak, a hegyes fenekű fazekat Solt és Kalocsa vidéke, valamint az Alsó-Kiskunság népe kedvelte (Kresz M. 1987: 35–39; Lukács L. 2009: 168–169).

Az 1880-as évektől a barnaszén (Felsőgalla, Oroszlány, Pusztavám), később a bauxit (Gánt) bányászata, a 20. század utolsó harmadában Tatabánya, Székesfehérvár, Mór gyárai vonzották a vidék munkavállalóit, akikhez az ország sok részéből áramló munkások is csatlakoztak. Ennek folytán a 20. században a táj népének nemzetiségi összetétele, társadalmi tagoltsága, szerkezete is alaposan megváltozott.

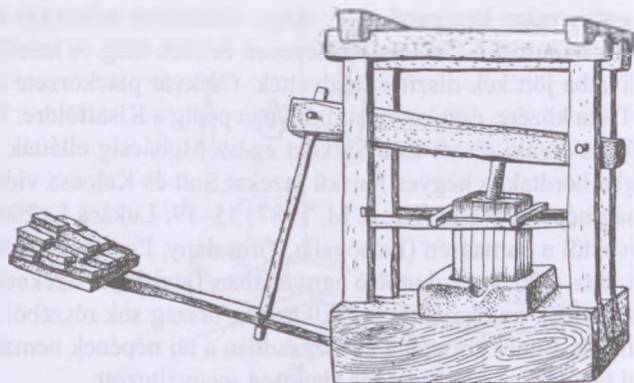
Hagyományos falusi süteményei közül a *csiripiszlit* vagy *szaladost* a kicsírázott búza édes levével gyúrták, édesítették. Vértesalján ez főként a magyar falvak sajátja. Tágabb kisalföldi elterjedtsége is megerősíti az itteni magyarság településtörténetéről, migrációjáról fentebb mondottakat. A móri németek *kvircedli* nevű, gyúrt tésztából kiszaggatott, majd kisütött csemegéje lakodalom, farsang, karácsony alkalmával egyaránt kedvelt sütemény volt. A móriak szőlőőrzéssel, szürettel, a szőlő feldolgozásával kapcsolatos szokásai és tárgyai számos helyi szint, kifejezést őriznek (*finak, sajtar, köhúzós prés*).

A vértesaljai népszokások közül a pusztavámi németek lakodalomvégző kakasütését és az oroszlányi szlovákok húsvéti korbácsolását érdemes kiemelni. Mindkét szokás követhető a vidék és a Kárpát-medence tágabb térségében is. A *kakasütés* általánosságban is a hazai és az erdélyi németiséghez, a *sibiribi* (fűz vesszőből fonott korbács) és a leányok húsvéti jelképes megkorbácsolása a szlováksághoz, illetve a nyugati szláv népekhez kapcsolódik (Lukács L. 2009: 74–87). A katolikusok ismert búcsújáró helye a vidéken Vértessomló és Bodajk, távolabbi zarándokhelyük Celldömölk.

Gerecse és vidéke

A Gerecse a Vértes és a Duna között elterülő mészkőhegység, keletről a Pilis és a Budai-hegység határolja, csúcsa 633 méter. Neve délszláv eredetű, jelentése 'szirt, meredek szikla' (Kiss L. 1980: 237). Északon meredeken szakad le a Dunára, ahol Dunaalmás, Neszmély, Süttő kiváló minőségű boráról híres. Süttő, Piszke egyik főfoglalkozása a kőfejtés, kőfaragás volt, Lábatlan is kötőrő, majd cementgyártó, Nyergesújfalu tetőpala- és azbesztgyártó iparáról nevezetes. Tardosbánya „legnagyobb kincse a Gerecse hegy alatt lévő márvány bányáiban áll, melyek oly gazdagok, hogy... fél Magyarországot innen látják el” (Fényes E. 1851. IV: 179). A hegység keleti, déli lábainál Csolnok, Dorog, Tokod, illetve Bánhida, Tatabánya térségében barnaszéntelepek találhatók, bányászatuk több mint száz éven át folyt. A szénbányák közelében épült kolóniákon a telepített munkásság egy része német és szlovák eredetű. A Gerecse déli, délkeleti lábánál földműves magyar (Héreg, Gyermely), német-magyar (Tarján) és magyar-német (Szomód) falvak találhatók.

1851-ben a tardosi szlovákok, a tarjáni, szomódi németek római katolikusok, a magyarok a vegyes etnikumú falvakban zömmel reformátusok voltak, a magyar fal-

63. ábra. Kőhúzó szőlőprés. Neszmély (Komárom vm.)

vakban pedig helyenként a többséget alkották a reformátusok (pl. Neszmély, Gyermely, Dunaalmás).

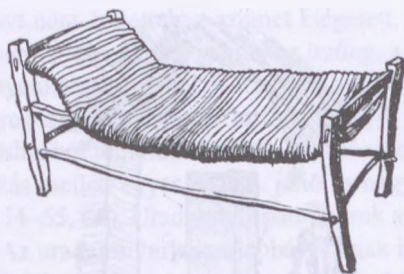
A Gerecse magasabb szintjeit bükkösök, oldalait tölgyesek és kevert lombos erdők borítják. Főképpen a tardosbányai szlovákság folytat fakitermelést és erdei gyűjtögető gazdálkodást. A hegy belsejét a közlekedési utak elkerülik. Régi városi központ a közelben Esztergom és Tata, újabbak a bányászat és a gyáripár telepei (Dorog, Tatabánya).

A vidék néphagyományainak jellegzetes, másutt ismeretlen részét képezték a kőfejtő csapatok közös erőfeszítésének összehangolását, ritmusát biztosító munkarigmusai és jelzőkiáltásai. A vasékek, pörölyök, feszítővasak mozgatását, a kötömbök továbbítását, a *remálás* műveleteit, a görgők és bányaszekerek rakodását ütemes kiáltásokkal irányították, és a munkát rövid rigmusokkal hangolták össze, tették folyamatossá. A Süttön és Tardosbányán lejegyzett szövegek szlovák, magyar, német és olasz szavakat is tartalmaznak. Szerencsére a munkarigmusok ritmikája felkeltette a népzene kutatóinak figyelmét (Békefi A. 1978), akik megörökítették a hazai bányász hagyománynak ezt az egyedülálló jelenségét.

Tatai-dombvidék

A Tatai-dombvidék a Vértes, a Gerecse és a Duna által közrefogott, a Kisalfölddel (Sokoróalja, Győri-puszták) határos dombvidék a régi Komárom megyében. Az egész környék legjelesebb pontja, a felszálló forrásairól, tavairól, váráról ismert Tata. Ezt a vidéket nyugaton a Bakonyból a Dunába tartó Cuha-patak széles völgye, keleten a Vértesből érkező Általér széles, mocsaras, tavakkal megszakított völgye határolja. A térszín délen megközelíti a 300 métert, de Tata, Igmánd és Bábolna vidékén már csupán 50 méterrel van a Duna szintje fölött (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 305).

Budáról Komárom és Győr felé ezen a vidéken vezetett a szekerek, kocsik útja, és a 16–17. század híres marhahajtó útja is itt haladt át – Bánhidát, Kocsót, Nagyigmándot érintve – Győr és Bécs irányába. Az 1830–1840-es évek jobbágysága is panaszkodott,

64. ábra. *Lésza*. Fonott ágý az istállóban. Kocs (Komárom vm.)

hogy a „Határjokon keresztüljáró Lengyel, Szerb, Moldvai s Török Birodalombeli Hajcsárok, azon menő Országos Mészáros úton hajtó Marháikkal és Sertéseikkel károkat okoznak” (Szabad Gy. 1957: 164).

A vidék településhálózata ritka, községei népesek, és nagy határral bírnak. A táj nyugati fele egykor a Batthyány-család, keleti fele az Esterházyak birtoka volt. Amikor a Batthyányiak birtokát elkobozták, az mindenestől a királyi kincstár kezére jutott. Állami méntelep létesült rajta Kisbéren és Bábolnán, de az Esterházy-család tatai ménese is híres volt. Ezekben a ménesekben arab félvéreket tenyésztettek. A nagybirtok agrárproletariátusa a községek nagy határában élt az uradalmi majorok, puszták hosszú cselédházaiban. A tatai és gesztesi uradalomban, melynek zöme Komárom megyéhez tartozott, a zselléresedés még ennek a megyének a magas átlagát is meghaladta, és az 1840-es években meghaladta a jobbágyság 60%-át (Szabad Gy. 1957: 136). A pusztai béresek magas süveget hordtak. Ingük rövid volt, kilátszott a derekuk belőle. A juhászok szűr nélkül ki sem mentek volna a határba (Fél E. 1941: 78). Lábukon oldalvarrott, sarkantyús csizma volt. Félmagas tetejű kalapjukhoz tűzoktollat tűztek. (A tűzok a Győri-pusztákon és a Tatai-dombvidéken honos.) Az uradalmak a 19–20. században

65. ábra. Szarvasbőr nadrág. Kocs (Komárom vm.)

66. ábra. Tűzhely a présház szobájában. Kocs (Komárom vm.)

már feldolgozóüzemeket, élelmiszeripart is telepítettek. Kisbér, Bábolna, Ács, Tata, Almásfüzitő cukor-, keményítő- és szeszgyár, illetve korszerű malmok telephelyeként is szolgált.

A szőlőművelés és bortermelés a paraszti árutermelésben már a 19. század első felében is a legfontosabb szerepet játszotta. Nagyigmándon, Dunaszentmiklóson és másutt a házas és a házatlan zsellérek is rendelkeztek kisebb szőlőbirtokkal. A filoxéravészt követően – az 1890-es években – Kisbér mellett, Ászáron a csákvári uradalom telepített nagyüzemi szőlőgazdaságot a homoktalajon, ahol a mustnyerés új technikáját (pl. zúzó-malom) vezette be (Szabad Gy. 1957: 166–170; Für L. 1969: 212, 216).

A vidéknek korábban is több jellegzetes kézműipari terméke volt. Említendő a könnyű, személyszállításra szolgáló lovas szekér, a *kocsi*, mely nevét is a régi magyar községeről, Kocsról nyerte. (Elvonással keletkezett a *kocsiszekér* szóösszetételből.) A 15. század végén már használatos új jármű és neve innen terjedt el az ország több részén és Európa számos országában. Igmánd egyik nevezetessége még a 19. században is az ott készült nyereg volt, bár lótenyésztését, fuvarosait, kocsisait is dicsérték.

Kocs a Tatai-dombvidék közepén ülő nagyközség, melynek az 1930-as években közel háromezer lakosa volt, többsége református. A katolikusok mint urasági cselédek, iparosok, pásztorok vándoroltak be a környékről. Régi nemesi családjai elszegényedés vagy elszármazás folytán elfogytak, helyüket a módos gazdák rétege vette át. Népesége folytonos. 1683-ban a Bécs ellen vonuló török hadak felégették, de elmenekült lakói hamar visszatértek, újra felépítették a falut, és lelkeszt hozattak. Fő terménye a 18–19. században a búza volt, de az 1863. évi tagosítás után a kukorica vetésterülete is megnőtt. Lassacskán a kezdetleges *féhajok*, majd istállók után megépültek az első tanyák is a határban. Az aratás jellemző eszköze volt a 20. század elejéig a gereblyés kasza, amit az 1930-as években már csak a Kocsra aratni járó német képesek használtak. (Három-, négyfogú kaszagereblyét erősítettek fel aratás előtt a kasza kétmankós nyelére.) A takarás és nyomtatás a gazda telkén, a *szemház* előtti szérűn történt. Csürt és

nagyobb tároló építményt nem építettek, a szemet kiégetett, körte alakú vermekben tárolták. Az udvar gazdasági építményei az istálló, az *iszling*, a kukoricatároló *góré*, a *szénakalap*, a disznóól, helyenként a juhakol és a széna- vagy szalmakazalhoz kapcsolódó *nyári állás*. A szőlőhegyen a pincéhez *hajlik* tartozott: egyik helyisége a prэшház, másik része a szoba volt. A prэшházból felnyitható ajtó és lépcső vezet a pincébe. A falu jellegét megadó marha- és lótarát mellett egyes gazdák juhot is nagy számban tartottak (Fél E. 1941: 1, 30–31, 44–45, 54–55, 69). Uradalmi birkamajorok az 1820-as években jelentek meg először a vidéken. Az uradalmi birkákat jobbágyoknak is kiadták haszonbérbe.

Tata a Dunántúl egyik jeles fazekas központja volt. Piackörzete a csákvári fazekasok körzetéhez hasonlóan, azzal párhuzamosan széles sávot formált. Északnyugati irányban kiterjedt a Kisalföldre (Győri-puszták, Komáromi-síkság), délkeleti irányban pedig a Pesti-síkságon át mélyen benyomult a Duna–Tisza közötti tájakra.

A vidék falusi konyháján, az 1930–1940-es években még sok hagyományos étel készült. Jellemezte a sok leves, a sok kásaféle és a kukorica sokféle felhasználása, fogyasztása. Bőjt idején a katolikusoknál szokás volt a parázsban való sütés (pl. burgonyát), nagypénteki ételük a csiripiszli (csiramálé) és a lépes mézbe kevert liszt volt megsütve. Az újítások főként a tésztaneműk, a sütemények terén figyelhető meg: a korábbi kuglófot, kalácsot már az 1930-as években a torta kezdte felváltani.

Pilis és a Dunakanyar

A Pilis keskeny, hosszú mészkőhegység Esztergom és Aquincum között. Kiemelkedő pontja a *Pilis-tető* (757 méter), amelyről az egész hegység a nevét kapta. Sziklás karsztjain kevés az erdő, több a kopár hegyoldal. Szláv eredetű nevének értelme 'kopasz tető, kopár hely' (Kiss L. 1980: 513). Szomszédságában a Dunakanyar vulkáni hegyvidéke az enyhébb lejtőkkel, gömbölyded hegyhátakkal tájrajzilag is eltérő. A Visegrádi-hegység andezitből épül fel, miként a Börzsöny is a Duna túlsó partján. Legmagasabb pontját, a *Dobogókőt* (750 méter) túlnyomórészt erdő fedi. A földtörténeti és tájrajzi szempontból különböző két hegyvidék a 11–12. században királyi vadászterület, erdőispánsággá szervezett nagy uradalom volt, központi szerepkörű vidék a királyi székhelyek (Esztergom, Visegrád, Buda) szomszédságában. A pilisi ispánság később királyi, majd nemesi vármegyévé alakult, miközben fokról fokra benépesült (KMTL 1994: 546, 731). Környezetében több kolostor és rendház állt: Zsámbék (1236), Pilisszentkereszt (1184), Kékes–Pilisszentlászló (13. század, pálos rend), Visegrád (1053, bazilita rend), Pilisszentlélek (1287, pálos rend). A királyi szolgálonépek között erdőővők, vadászok, mézadók, halászok és mások éltek, a nagyobb központokba (pl. Visegrád) pedig *hospeseket*, nyugatról behívott „vendégeket” telepítettek.

A török hódoltság idején a vidék elnéptelenedett, újratelepítése a 18. században túlnyomórészt német és szlovák jövevényekkel folyt. Magyar falvak a táj peremén, a Duna völgyében (Pilismarót, Dömös: Fényes E. 1851. I: 280, III: 71) és a Duna szigetén állnak (Kisoroszi, Tahitótfa, Pócsmegyer, Szigetmonostor). Szentendre, Pomáz, Csobánka, Budakalász törzsökös szerb lakossága a 19. század közepén már magyar, német, itt-ott szlovák lakosokkal élt együtt. Fényes Elek topográfiája szerint 1850 tájékán németek voltak többségben Visegrád, Dunabogdány, Pilisvörösvár, Piliscsaba lakosai

között. Szlovákok a vidék nyugati részén földműves jobbágyként települtek meg (pl. Kesztlőc, Pilisszántó), és szőlőműveléssel, gyümölcsösökkel is foglalkoztak. Mész- és szénégetésre csupán kisebb csoportjaik szakosodtak. Kifejezetten erdőkitermelés, rönkszállítás, famunka, szénégetés, mészégetés adta a megélhetését a később telepített szlovák falvaknak (Pilisszentlászló, Pilisszentkereszt, Pilisszentlélek). A hegyeken és az erdők belsejében, irtásföldeken érdemleges földművelést nem folytattak.

A pilisi szlovákság a 20. század közepéig megőrizte a kiszehordás szokását és gazdag népdalkincsét (Manga J. 1973: 227–230; Kálmánffy B. 1975). Megmaradt náluk a hátton, vászonlepedőben történő teherhordás, a batyuzás módja, megőrizték az árboc köré rakott szénaboglyák (*kopa*) hagyományát is.

A pilisi németek Dorog és Pilisvörösvár körzetében az 1880–1980 közötti száz esztendőben főként szénbányászok voltak, a dunabogdányi németek specialitása pedig a kőbányászat és a kőfaragás volt. A *riccerek* (kőfaragók) a szegényebb sorsú családok közül kerültek ki. Egész családi dinasztiák alakultak ki. Az 1930-as években például 12 Knáb dolgozott együtt egy *partiban* (csapatban), mind rokonok voltak. Bogdányban és a szomszéd falvakban ma is láthatók még a kőből faragott fedeles kapu-, ajtó- és ablakkeretek, a köpadok, sírkövek, út menti szakrális tárgyak (szobrok, kőkeresztek), a szőlőprések kötárcái, kőből készült mozsarak, ládák, vályúk stb. (I. Sándor I. 1973: 230–231, 244–251). A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás termékei a 19–20. században hajókon érkeztek Budapest utcáinak kövezésére, rakpartjainak kiépítésére, a hidak építéséhez. Szükség volt a bogdányi kőszállítmányokra a Duna alsóbb szakaszainak szabályozásához, védműveinek építéséhez is.

A német kitelepítés és a szlovák–magyar lakosságcsere 1945 után erősen kihatott a vidék nemzetiségi összetételére. Az akkor érkező felvidéki magyarokat az 1950-es és a későbbi évtizedekben az ország sok részéről áramló betelepülők követték. Ebben már a főváros közelsége és a Dunakanyar turisztikai vonzereje is közrejátszott.

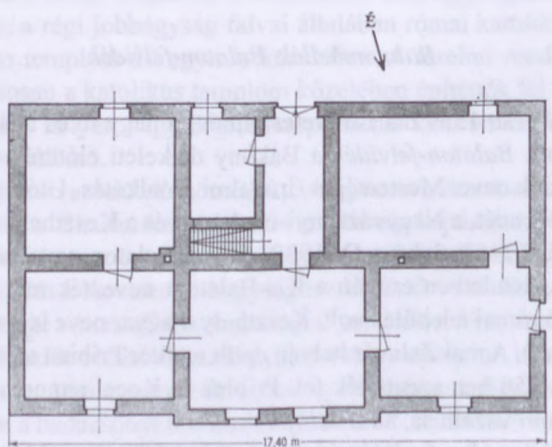
Budai-hegység

A Budai-hegység közepes magasságú, kis medencékkel, völgyekkel tagolt rög-hegység. Fő tömegét mészkő és dolomit teszi ki, a keleti peremét kijelölő törésvonal mentén számos hévforrás tör a felszínre, ezekre épültek Buda legrégebbi fürdői. Mészkővéből ősidők óta meszet égetnek. *Pest* neve 'kemence' is azzal kapcsolatos. Hegyei közül legmagasabb a központi fekvésű *János-hegy* (529 méter). Karsztos képződményei közül a barlangok érdemelnek említést (pálvölgyi, szemlőhegyi, ferenchegyi). A hegyek által közrefogott medencék, széles völgyek lösztalaja jól művelhető. Fontosabbak: Budaörsi-, Budakeszi-, Nagykovácsi-, Pesthidegkúti-, Solymári-medence. Nyugati határvidékén terül el a mindnél nagyobb, a Gerecsétől elválasztó Zsámbéki-medence. Dél felől a Budai-hegységet a Tétényi-fennsík övezi (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 322; Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 135). Ennek mésztufa, mészkő anyaga kiváló építőkö. Pincéket, barlanglakásokat is könnyedén és nagy mennyiségben vájtaak bele (Budafok, Budatétény), amelyek bor- és pezsgőtárolásra, gombatermesztésre is kiválóan alkalmasak. Az Érd-Tétényi-fennsíkon a 20. század elején kiterjedt őszibarack-ültetvények létesültek.

67. ábra. Kőznemesi kúria udvari homlokzata. Tinnye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

A magyarok a Budai-hegység medencéit már a 10–11. században sűrűn megölték. A községnek többsége (Budaörs, Budakeszi, Budajenő, Tétény, Megyer, Telki, Solyvár) korai magyar névadásra vall. Buda eleste (1541) után a magyar lakosság nagyobb része elmenekült vagy elpusztult. 1686, Buda felszabadulása után hamar megindult az elpusztult falvak benépesítése. A régi és új birtokosok német telepeseket hoztak, velük született újjá a fentebb említett községek többsége. Akadt néhány magyar falu is, melynek népessége helyben vészelt át a török időköt, vagy nagyon korán visszatért elhagyott lakóhelyére. Ilyen település Budától néhány mérföldre Páty és kicsit távolabb Bia. 1851-ben Pátnak már csaknem kétezer, Biának több mint ezerötyszáz református lakosa és anyatemloma is volt (Fényes E. 1851. I: 130, III: 206). A vidék nyugati szélén fekszik Úny, Tinnye és a hozzá régebben pusztaként tartozó Jászfalu. Tinnye és Úny szintén kontinuus település, mindkettőt református és katolikus magyarok lakták 1850 táján. Akkoriban e falvak nemes birtokosait fogta össze az ország legnagyobb létszámú nemesi közbirtokossága. Az 1807–1860 közötti fél században egész sor nemesi

68. ábra. Kossuth Lajos kúriájának alaprajza. Tinnye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

kúria épült ezekben a falvakban, és közel négy esztendőn át Kossuth Lajos és családja is Tinnyén élt egy ott vásárolt kisebb jószág és kúria tulajdonosaként. Az említett közbirtokosságot csak 1897-ben számolták fel (Kiss Á. 1979: 354–355).

Református magyar falu volt 1800 lakosával a sváb Perbál és Zsámbék között meghúzódó Tök is. A Budai-hegyvidék magyar és német parasztsága egyaránt szőlő- és bortermelő volt, noha a búza és a többi gabonaféle is jó termést adott a löszös talajon. A filoxéravészig, az 1880–1890-es évekig a hegyvidék déli szegélyén termett a híres *budai vörös*. A pátyi (és a többi) pincehegyen sorakoztak a prэшázás pincék utcái, nagy tölgyfaprésekkel és felfelé szűkülő kádakkal, nagy *kacákkal*. Pátyon a pincéket a löszbe, a partoldalba vágták. Ugyanott a szegények pincelakásai is megtalálhatók voltak (Andrásfalvy B. 1954: 113–116). A budai polgárok svábhegyi szőlőművelése, pincéi a 20. században végleg a múltba merültek.

A vidék német falvainak tejtermelő tehenészetéről, a *milimárik* (tejeskofák) működéséről és a németiség életéről kevés néprajzi leírás látott napvilágot. A vallási népelet körébe vág a solymári búcsújárás 18–19. századi történetének ismertetése. Külön érdekessége, hogy a katolikusok pünkösdi búcsújába a katolikus magyarok, németek, szlovákok mellett az ortodox szerbek is bekapcsolódtak. Szentendre, Pomáz, Budakalász, Csobánka görögkeleti lakosait 1903-ig az ún. „fekete Mária kép” vonzotta. Ez a kép valószínűleg a szerbek ajándékeként került a solymári templomba. Amikor a képet, tiszteletük tárgyát (más képekkel együtt) eltávolították a helyéről, a szerb búcsúsok is elmaradtak (Bonomi J. 1940: 362–364).

1945 után a vidék németiségét tömegesen érintette a kitelepítés. Új jövevény volt a háború alatt és után a bukovinai székelység. Ők Érden és szomszédságában települtek meg nagy számban. Gyergyóból, főként Ditróból származnak Budajenő katolikus székely lakosai, akiket a kitelepített németek helyére, házaiba telepítettek. Öregjeiktől Földes László még a gyergyói pásztorkodás és terminológia gazdag emlékanyagát tudta összegyűjteni. Eleinte feszült volt a svábok és székelyek viszonya, de már évtizedek óta együtt készítik asszonyaik az úrnapi körmenet virágszőnyegét, ápolják a község régi népszokását.

Balatonmellék, Balaton-felvidék

A *Balaton-mellyéke* 1559 óta ismeretes tájnév; a nagy tó és a Kis-Balaton szűkebb környezetét jelenti. *Balaton-felvidék* a Bakony délkeleti előterében a Balatonig tartó hegy- és dombvidék neve. Mesterséges, irodalmi szóalkotás. Utóbbihoz többnyire hozzáértik a Káli-medencét, a Nagyvázsonyi-medencét és a Keszthelyi-hegységet is (Kósa L.–Filep A. 1975: 62–63; Juhász D. 1988: 61). A Balaton neve szláv eredetű (1055). Lehetséges, hogy kezdetben csupán a Kis-Balatont nevezték meg vele. Keszthely és Fenékpusztá késő római település volt, Keszthely magyar neve is a római város nevéből eredhet (Castellum). A mai Zalavár helyén épült egykor Pribina szláv fejedelem favára, a falu templomát 850-ben szentelték fel. Pribina és Kocel pannonszláv hűbérúr volt a Karoling-birodalom vazallusa, adófizetője.

A Balatonmellék a honfoglalás idején a fejedelmi törzs birtokába került. Korai megszállására utal a vidék számos helyneve: *Kál*, *Keszi*, *Lád*, *Berény*. Korán jelen-

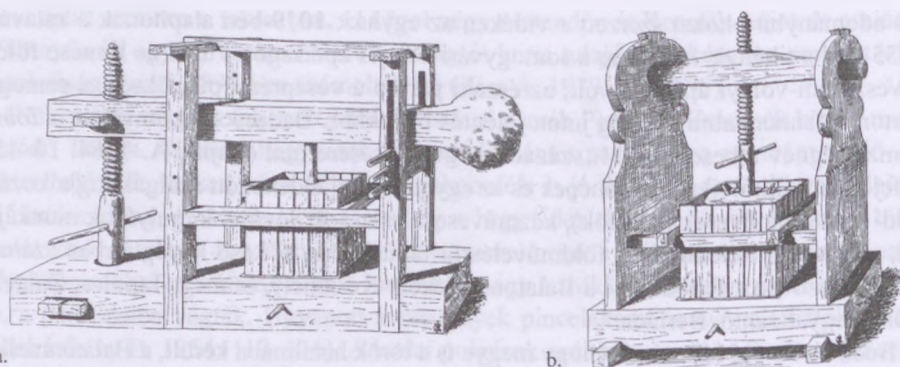
tős adománybirtokokat szerzett e vidéken az egyház: 1019-ben alapították a zalavári, 1055-ben a tihanyi, 1091-ben a somogyvári bencés apátságot. Füzfő és Kenese földje a Veszprém-völgyi apácaké volt, az északi parton a veszprémi püspökség, a somogyi parton a pannonthalmi apátság jutott jelentős birtokhoz. Badacsony környékén a *Tomaj* nemzetségnév a besenyők 11. századi megtelepítésére utal (Vajkai A. 1964: 10–13). A fejedelmi (királyi) szolgálónépek és az egyháznak ajándékozott szolgák foglalkozása föld- és szőlőművesek (szántók), kézművesek, halászok, lovászok, gulyások munkájáról, megtelepült életmódról, földművelésről tanúskodik. A késő középkorban számos város, mezőváros fejlődött ki a Balaton vidékén: Keszthely, Sümeg, Tapolca, Zalavár, Kőröshegy, Szántó, Berhida.

Buda eleste (1541) után Somogy megye is a török hatalmába került, a Balatonmellék végvidék, háborús ütközőzóna lett. A Balaton-felvidék várai (Nagyvázsony, Sümeg) magyar kézen maradtak, de a települések magasabbra húzódtak, és a jobbágyok a töröknek is adóztak. A 16–17. században a helyben maradt lakosok nagyobb része protestáns lett.

A 18. században a korábbi nagybirtokosok vették kezükbe a gazdaság és a társadalom újjáépítését. Új adománybirtokosként belépett közéjük a keszthelyi uradalmat 1739-ben elnyerő Festetic-h család. A Balaton-felvidék lakossága kiegészült a nyugati magyar népterületről szökött jobbágyokkal és a visszatért nemesekkel. Számos kúriális faluban nemesi közbirtokosság gazdálkodott (pl. Kővágóörs, Alsóörs, Vörösberény, Ederics, Kisdörgicse, Nemespécse, Nemesvamos, Nemesvita). Egyes falvakban a nemesi birtokosok mellett egyházi birtokosokat is találunk (pl. Udvari). Földesúri telepítés révén itt-ott német jobbágyok kerültek a Balaton-felvidékre, akik többé-kevésbé még az 1820-as években is németnek számítottak (Aszófő, Balatoncsicsó, Örvényes, Salföld, Szepezd, Ederics). Német bevándorlók – a Festetichek révén – Keszthelyen, Zalaváron, Gyenesen, Vashegyen is megjelentek. A déli parton Kiliti, Endréd, Vörs, Keresztúr, Kőröshegy, Ádánd, Lengyeltóti kapott német telepéseket. A Balatonmellék német jobbágyai, iparosai a 19. század folyamán teljesen elmagyarosodtak. Szláv, leginkább rác, lakosokkal született újjá a 18. században Lelle, Szemes, néhány falu pedig sokáccal (Buzsák, Táská, Lengyeltóti) a Nagy-berek környékén (Vajkai A. 1964: 26–27).

A Balaton-felvidék népe felekezeti szempontból sem egységes. A nemesi falvak többsége protestáns, a régi jobbágyság falvai általában római katolikusok. Számos településen két-három templom áll egymás közelében. A türelmi rendeletet követően a reformátusok célzatosan a katolikus templom közelében építették fel templomukat (pl. Lovas, Akali). Néhány helyen – így Balatonszepezden – katolikus, református és evangélikus templom is található.

A szőlőhegyeken szerveződött közösségek, a *hegyközségek* sok extraneus (külső) birtokost tartottak számon. Birtokaikat helybeli vincellérek, kapások művelték, akik előbb csak időszakosan, majd egész évben a szőlőhegyeken épült házakban laktak. Nemzedékek alatt ezek a – főként a Keszthelyi-hegységhez köthető – szőlőhegyi telepek önállósodtak, valódi községgé váltak (Cserszegtomaj, Gyenesdiás, Vonyarcvashegy). A Balaton északi partján a füzfői öböltől Keszthelyig, mintegy nyolcvan kilométeren egymást követik a szőlőhegyek. A balatonmelléki borokat, különösen a dörgicseit, dicsérték már a középkorban is, de a badacsonyi bor hírneve csak a 18. században terjedt el. A szürkebarát és a kékenyelű híre-neve alig két évszázados. Mindig is a fehér szőlőfajták és borok hazája volt ez a történelmi borvidék. A 19. században vált igazán népszerűvé a rizling.

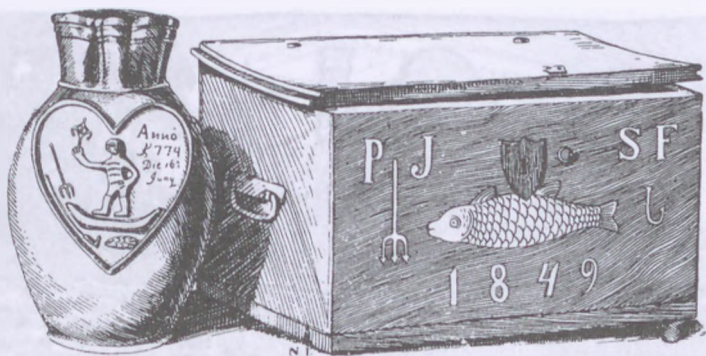

69. ábra. a) Régös prés. Badacsonytomaj (Zala vm.), b) Kancaprés. Balaton-felvidék (Zala vm.)

Sok falu megélhetésének akkoriban a szőlőművelés volt a legfőbb alapja. Ezeket a filoxéra pusztítása az 1880–1890-es években különösen megviselte. A Balaton-felvidék népének mintegy 70–75%-a szőlőbirtokos volt, de a nagy többségük csupán apró parcellákkal rendelkezett. A szőlőhegyeken karós szőlőművelés folyt. Az ültetvényt élő-sővény, gyeprü védte a jóság ellen. Karóra tűzött lókoponya háritotta el a rontást (pl. Cserszegtomajon), a fagykár és jégeső kivédését a szőlők patrónusára, Szent Donátra bízták, akinek tiszteletére számos hegyen állítottak szobrot, építettek kápolnát (pl. Badacsony, Gyulakeszi, Lesencenémefalu, Rezi stb.). Legtöbb szőlőhegynek vannak állandó lakosai is. Kezdetben magányos, szegény emberek húzták meg magukat a lakássá alakított présházban, később családok is külterületi lakossá váltak.

A Balaton-felvidéken a szőlőt szüret után a hegyen szokták feldolgozni, és a bort is ott tárolják. Erre szolgálnak a présházak pincék. A boltozatos pince többnyire a présházból nyílik. A présházak túlnyomó többsége kőből épült. Itt-ott fennmaradtak *boronyapincék* is, egymásra fektetett tölgyfagerendákból. Ilyen épületek a 17. században nagyobb számban is lehettek (pl. Gyenesdiás, Kenese, Balatonszentgyörgy). Urasági szőlőkben barokk és copf stílusban épült présházak épültek, oromzatukon vakolatdíszekkel, stukkóval stb. A présházak névadói a főfás *régös prések*, az egyik végén faékekkel, másik végén facsavarral működtetett, nagyméretű borsajtók. A 19. század második felében terjedtek el a kisebb méretű, középsoros *kancaprések*. Eredetileg ezek is tölgyfából és facsavarral készült nehéz alkotmányok voltak (Vajkai A. 1964: 102–103).

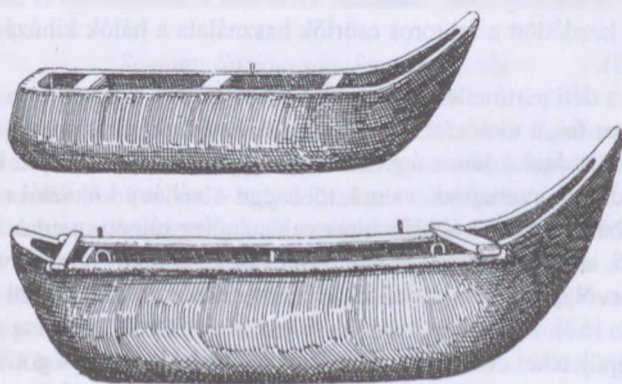
1900 táján, Jankó János kutatása idején „A halászat mint népfoglalkozás harmad- vagy negyedjelentőségű volt s aki halászott az is elsősorban földműves vagy szőlősgazda volt” (Jankó J. 1902: 230). A feudális kor századaiban a parti birtokosok jobbagyakkal halásztattak, vagy tized ellenében engedték a halászatot, mint a tihanyi apátság. A 18. század derekán már bérbe adták a jogot, a 19. század második felében pedig teljesen a nagybérlők, árendások kezére adták, akik bérmunkás halászokat alkalmaztak. Tihanyban, Vörsön és még néhány faluban különösen sok halász élt, ezért ezeket „halászfaluként” emlegették. A halászok együtt dolgozó csoportjainak neve a Balatonmelléken *bokor* vagy *kompania*. A 18–19. században két céhes szervezetük is működött: a keszthelyi halászcéh és a tihanyi „selemhalászok társasága”.

70. ábra. A keszthelyi halászcéh korsója és ládája. Keszthely (Zala vm.)

A tihanyi gardahalászat helyi specialitás volt, amit a gardának (ottani nevén *kűsznek*) a tömeges vonulása és a terep adottsága tett lehetővé. Ugyanis a halak vonulását legjobban a félsziget ormairól (Csúcshegy, Nyárshegy, Akasztó) lehetett megfigyelni, sokkal inkább, mint a tavon hajóztatva. Amikor a halászbokornak a hegyre felküldött tagja (a *hegyenjáró*) észlelte a halrajok vonulását, tarisznyájával vagy kabátjával integetve adott egyezményes jeleket vízen várakozó társainak a halraj vonulásáról. A bődönhajókon evező halászok legnagyobb kerítőhálójukkal (*gyalom*) igyekeztek a halak minél nagyobb tömegét bekeríteni és kifogni a vízből. A *látott hal* fogásának ezt a módját máshonnan nem ismerjük (Herman O. 1887–1888. I: 433–439; Vajkai A. 1964: 63–65).

A balatoni halászat másik nevezetes eljárása volt a jég alatti halászat kerítőhálóval, amihez 400 méter hosszú hálót használtak és a *jegelő fejszével* jó sok léket vágtak. Ehhez a munkához legalább tizennyolc emberre volt szükség, akik húsz lépésenként lékeket vágtak, és a villás *vezérrúddal* a hosszú hálót léktől lékig tolták a víz alatt, míg csak el nem érték a háló mindkét végével a *húzóléket*, ahol a zsákmányt kihúzták a jég alól. A téli halászathoz négykőrmös jégpatkót kötöztek a csizmájukra, szerszámaikat és

71. ábra. Bődönhajók. Tihany (Zala vm.)

72. ábra. Lakóház kökerítéssel. Kővágóörs (Zala vm.)

a halaszsákokat maguk vontak szánokon szállították. Egy-egy téli halászatban 150–200 mázsa halat is kifogtak.

A Balaton értékes halai, mint a harcsa, csuka, ponty s különösen a fogas főként télen foghatók. A fogast Pestig, Bécsig szállították, és több hajfajta kereskedelme a 19. század derekán a szűkebb környékre szorítkozott. A fogast füstölteni, aszalni, szárítani is szokták.

Hagyományos vízi járműve a Balatonnak a *bödönhajó*, bodonhajó, amit az 1860-as évekig főként Vörsön készítettek. Tölgyfából, egyetlen fatörzsből vágta ki szaluval, *tagyvágóval*. Két méretben készült, a hosszabb négy ember szállítására szolgált, a rövidebb egy-két embert bírt el. Ezeket a 19. század utolsó harmadában váltották fel Komáromban készült deszkahajókkal, ladikkal. 1900-ban a halászatban is megjelent a gőzhajó, 1926-ban kezdődött a motoros csörlők használata a hálók kihúzására (Vajkai A. 1964: 54, 60, 63).

Az északi és a déli partmellék népi építkezése merőben eltért. A somogyi oldalon az ún. fecskerakásos fal, a tömésfal és a vályogfal, az északi oldalon a sövény- és a kőépítkezés dominált. Jankó János úgy találta, hogy a 19. század elején Kenese, Füred, Kővágóörs, Badacsonytomaj lakosainak többsége – néhány kőháztól eltekintve – sövényfalú házakban élt. Ez az általánosítás valószínűleg túlzott, mert a fennmaradt házak többsége 18. századi építésű, kőfalú, bolthajtásos épület. Leíró források 1818-ban és 1834-ben Várvölgy, Alsóörs, Felsőörs kőépítkezését emelték ki (Jankó J. 1902: 184; Vajkai A. 1964: 160). A Balaton-felvidék falusi köépítészete utánozta a nemesi és az egyházi (papi) épületeket. Már a 16. században is léteztek e vidéken gótikus köépületek, a 18–19. században a kuriális építészeti a barokk és a copf stílust követte. A lakóházak díszje a vakolatdíszes homlokzat és a klasszicizáló oszlopsoros *gádor*, bolthajtásos fo-

73. ábra. Mennyezetes ágy. Alsóörs (Zala vm.)

lyosó. Mintaadó épületek között említhető a sümegi Kisfaludy vagy a kövágóörsi Kerkápoly kúria. A Bakonyhoz hasonlóan, a Balaton-felvidéken is általános volt a kőfalakra terhelt *kereszt-mestergerenda*. A tetőfedés anyaga a felkötözött zsúp, a rozsszalma, ritkább a nádtető. A házat a 18. század közepe óta mázas csempékből épített szemes kályhával fűtötték, melynek füstjét szabad kémény vezette el. Főként a kisnemesi lakáskultúrát jellemezte a keményfából készült asztal, a támlás szék és a sarokpad. A faragott támlájú keményfa székek formája történeti stílusokat követett (barokk, rokokó, copf, biedermeier). Arányait tekintve a vidék bútorkultúrájának színvonala nem érte el a Bakonyét, kevesebb volt a támlás szék és a sarokpad, mint Szentgálon.

A divatjamúlt keményfa bútorok a 20. század derekán már csak a szőlőhegyek prészázaiban voltak láthatók. A Káli-medence szőlőhegyein akadott még zsombékülőke és fatörzsből kivágott tökeülőke is. A prészázak bútorkultúrához tartozott a *lésza*, az egyszerű favázra alkalmazott, kukoricaháncs-fonadékból készült fekvőhely is (Vajkai A. 1964: 163, 168–169).

Somogy, Somogyság, Somogyország

Somogy megye területe, a dél-dunántúli dombvidéknek a Balaton és a Dráva által határolt része. 1001-ben már megyenévként is használatos tájnév, mely a *som* köznévből eredt, somfában bővelkedő helyre utalt, s vált tájnévvé (Kiss L. 1980: 579). Továbbképzett alakja, a *Somogyság* a 16. század elején, a *Somogyország* még később jelent meg írott szövegekben. Számos kistája közül említést érdemel a Kapos vonalától délre fekvő *Belső-Somogy* és a Kapostól északra elterülő *Külső-Somogy*. Ez a páros megnevezés még a Pest- és Alföld-központú tájszemlélet kialakulása előtt keletkezett. Somognak ezt a két jellegzetes táját a *Vízmente*, a 19. század közepéig mocsaras Kapos völgye választja el. További kistájai a *Nagy-herek*, a Fonyódtól nyugatra fekvő lapvidék, a Kaposvártól délkeletre, Baranya határán is átnyúló *Zselic* erdős dombsága és

végül a *Dráva-mellék* egykor mocsaras síksága, Barcs és környéke (Kösa L.–Filep A. 1975: 167; Juhász D. 1988: 97–98; Kogutowicz K. 1930–1936. II: 163–165).

A honfoglaló magyarok sűrűn benépesítették Somogy erdős és vízben bővelkedő tájait, ligetes *gyóit*ait. Somogyvár ispánságához különféle szolgálónépek tartoztak, akiket a király az egyházi adománybirtokosoknak is bőséggel adományozott. Ezek között vasművesek, famegmunkálók és más kézművesek mellett kanászok, lovászok voltak legtöbben. (A Zselicség kanászait már a 12. században említik, külön imaházat rendeltek számukra.)

Somogy a 16–17. században sokat szenvedett a török hadaktól és a Szigetvár eleste után teljessé vált török uralomtól. Számítások szerint mintegy 250–300 falu vált pusztává a háborúskodások következtében. A lakosok egy része minden bizonnyal elmenekült a Nagykanizsa–Vértes vonalán álló várak mögötti területre, a királyi Magyarországra. A hódoltság idején különböző balkáni népelemek, köztük vándorpásztorkodást folytató vlachok, katonaparaszt szerbek, mohamedán, ortodox lakosok és ferences barátok által vezetett katolikus délszláv csoportok jelentek meg a vidéken. A török kiűzését követően a balkáni népelemek többsége visszahúzódott a Török Birodalomba. Nyugat-Magyarország és a Kisalföld tájairól viszont spontán népvándorlás indult meg Somogy és Dél-Dunántúl elnéptelenedett vidékeire. Ezen migrációs folyamatoknak köszönhetően a megye hamar visszanyerte magyar jellegét, amihez némileg Rákóczi kurucái is hozzájárultak a Bécs szolgálatában álló, frissen érkezett szerb katonaparaszt csoportok elleni hadjáratukkal.

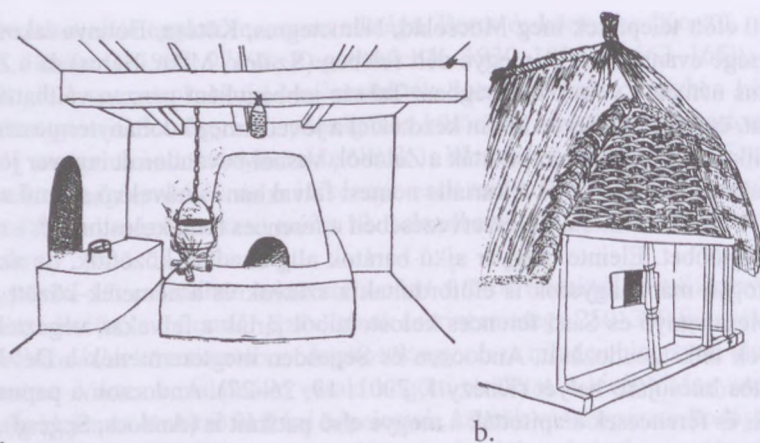
A török időkben is magyarok által lakott falvak főként a Zselic északnyugati felében és Belső-Somogy déli felében találhatók. Szigetként túlélő, kontinuos falvak a megye más részein is említhetők. Kaposvár környékén ilyennek tekinthető Vikár Béla szülőfaluja, Hetes, továbbá Aszaló, Mérő, Egres, Újlak, Szomajom, Taszár, a Kis-Balaton keleti szélei mellett Sávolj, Battyán, Berény, a Nagy-berek keleti oldalán Orda és Csehi. A hadak útjához közeli Külső-Somogy északkeleti felén is akadtak a hódoltság idejét átvészelő községek, mint Kiliti, Látrány, Szólád, Szemes, Csepely, Szárszó, Bálványos. A legnépesebb községek – például Kiliti, Bálványos, Látrány, Szomajom, Csököly, Marcali, Erdősokonya – a 18. század első felében már maguk is telepes rajokat bocsátottak ki a pusztahelyek benépesítésére. A kontinuos magyar községek többsége – Külső-Somogy északi részét kivéve – a református vallást követte, és megőrizte községi önkormányzatát. A túlélő községek között számos nemesi jogállású is volt (pl. Nemesdéd, Nemeskislalud, Nemespátró, Nemesvid, Szakácsi). A kuriális falvak erejéből a református egyház támogatására is futotta. A protestáns iskolák gondot fordítottak a hazafias érzések ápolására. Ez jellemezte a Csurgón, 1791-ben, Festetich György által alapított református gimnázium tevékenységét is (Knézy J. 2001: 28).

A római katolikusok száma a 18. század eleje óta folyamatosan növekedett, amiben a szervezett telepítéseknek, horvát és katolikus német falvak alapításának is része volt. A 17. század végén sokárok költöztek a Nagy-berek szélére (Lengyeltóti, Buzsák). 1710 és 1740 között a Dráva mentén két horvát falucsoport keletkezett: az egyik Lakócsa környékén, a másik Babócsa, Berzence és Zákány térségében (Sarosácz Gy. 1973: 370; Szuhay P. 1980: 186, 188, 217–218). A Dráva mente új községeinek horvát és magyar jobbágysai még szegényebbek voltak, mint a tőlük északra élő régi magyar falvak lakosai. A német telepesek között protestánsok és katolikusok is voltak. Külső-Somogyban

még 1750 előtt települtek meg Mocsolád, Nemetegres, Kötcsé, Bonnya lakosai, akiknek többsége evangélikus. A megye déli felében (Szulok, Mike, Barcs) és a Zselicben a katolikus németek voltak többségben. Taksás jobbágyként pénzen válthatták meg a robotjukat, és bérelt földeken korán kezdték el a jövedelmező dohánytermesztést. A római katolikusok számát gyarapították a Zalából, Vasból bevándorolt magyar jobbágyok is, az uradalmi majorokon és a kuriális nemesi falvakban is növekvő számú zsellérség tömegei. A katolikus hitélet újjászervezésében a ferences rend kolostorai és szerzetesei tették a legtöbbet. Eleinte magyar ajkú barátok alig akadtak közöttük, de az 1760-as évektől fogva már magyarok is előfordultak a szlávok és a németek között. Andocs, Seged, Mesztegnyő és Sásd ferences kolostoraiból járták a falvakat, végezték a katolikus hívek lelki gondozását. Andocs és Segesden megteremtették a Dél-Dunántúl két jelentős búcsújáró helyét (Knézy J. 2001: 19, 26–27). Andocs a papnevelést is elkezdték, és ferencesek alapították a megye első patikáit is (Andocs, Segesd).

Somogynek sem a középkorban, sem a kora újkorban nem volt valódi városa. Ezt a hiányt a több mint kéttucatnyi mezőváros, a kisebb-nagyobb uradalmi központok, vásáros helyek sem tudták igazán feledtetni. A kézműipar, céhes ipar a 18. században indult fejlődésnek. Az iparosok legfontosabb helyei akkoriban Kaposvár, Szigetvár, Igal, Karád, Marcali voltak. Legtöbb céh Marcaliban, az egyik uradalmi központban alakult, kisebb céhes központ volt Nagyatád és Csurgó. A megyeszékhely Kaposvárnak, herceg Esterházy Pál egyik uradalmi központjának csupán a 19. század második felében sikerült várossá fejlődnie. Somogy megyének is voltak újitó, a polgárosulásban előjáró gazdasági körzetei, és akadtak lassabban, későbben fejlődő vidékei. Az előbbi csoportba tartozott a *Vízmente*, a Kapos völgye az 1820-as években kezdődő vízszabályozásnak, lecsapolásnak köszönhetően. Megnőtt a szántóterület, korszerűsítették a rétgazdálkodást, fejlődött a ló- és marhatenyésztés, a fajtaváltással párhuzamosan a 19. század végére kialakultak a tejtermelő tehenészetek, fejlődött az élelmiszeripar. A jól fejlődő körzetek közé tartozott a *Rinya mente* is, ahol a gazdák lótarással, csikóneveléssel, fuvarozással, marhakereskedelemmel tettek szert nagyobb jövedelemre. Rendszeresen látogatták a Dráván túli vásárokat is. A két világháború között új lehetőségeket kerestek. Akkoriban a burgonyatermesztés és -kivitel, az itáliai export volt a vidék és Belső-Somogy egyik lehetősége. A Dráva mentén *Csurgó vidékének* a népe a 19. század végén a helyi gazdasági iskola tanárainak közreműködésével alakította ki a megye első paraszti tejtermelésre szakosodott körzetét, és fejlesztette a gyümölcstermesztést is. Terményeit a kanizsai piacra és a déli vasútra (Murakeresztúr) hordta. A két világháború között a tej-, hangya-, hitel- és más szövetkezetek behálózták az újitó vidékek falvait, segítettek a kisgazdákat termékeik értékesítésében és a gépek, ipari anyagok beszerzésében. Az újitó vidékek kisgazdái szívesen termeltek cukorrépát, burgonyát, kukoricát, vett takarmányokat és ipari növényeket. Külső-Somogy számos községét a Balaton déli partján kialakuló nyaralótelepek, a turizmus új célpontjainak fellelőpiacai segítették a polgárosulás menetében. Konzervatív, hagyományörzőbb tájnak számított a Zselic, a Kis-Balaton és a Dráva mente hosszabb szakasza (Knézy J. 2001: 21–24, 30–31).

A 18. században különösen Belső-Somogyban, a Zselicben és a Dráva mentén gyakori a halmazos településforma. A zsúfolt, rendezetlen belsőségeken nagy létszámú családok éltek együtt, közös fedél alatt, olykor közös háztartásban, illetve egymást követő házrészekben, házakban. A falvak belterületén a zsúfoltság miatt már bajos volt ellátni

74. ábra. a) Konyha tüzelője és kemencéje, b) Lakóház utcai homlokzata

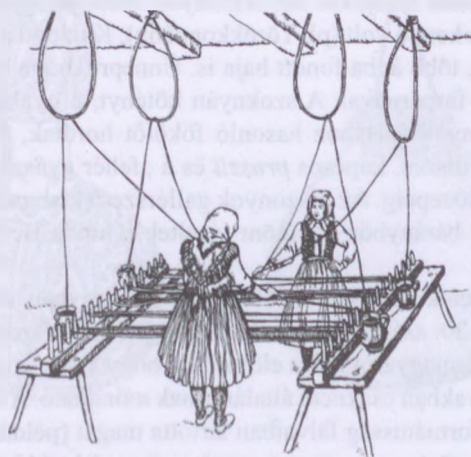
a jószágokat, tárolni a széna- és szalmakazlakat. A kaotikus helyzetet és a fokozódó tűzveszélyt érzékelő hatóságok 1717-ben már megyei statútumban írták elő, hogy a szegény nép gabonájának, szénájának tároló építményeit, rakodóit a lakóhely közelében, de a falun kívül helyezték el. Kialakultak a réteken, kaszálókon épült pajtás- és akloskertek, és az istállók, rakományok a szőlőhegyeken is megjelentek. Az osztott települések növekvő arányát leghívebben az 1858-ban kezdődő II. katonai térképfelvétel mapái igazolják. A pajták, aklok „bevándorlása” a faluba és a települések utcás rendjének kialakulása az 1860-as években a tagosításokkal együtt indul meg. Sok új beltelket mérnek ki, kiegyenesítik az utcákat, számos *talpasházat* görgőkön vontatnak új helyére, istállókat építenek, és a mezei pajtákat is betelepítik a faluba. Ez a megyei helységszervezési zömme a kontinuos magyar falvakat érintette (Hofer T. 1955; Zentai T. 2001: 35–36). A 18. században földesúri telepítéssel érkező jövevények utca- és telekrendjét eleve földmérők, mérnökök alakították ki. Régi falvak tartozéka volt a *próstyá* vagy *hasogatványból* készült kerítés is. Úgy készült, hogy hasított hosszú, egyik végükön kihegyezett falapokat földbe vertek és felül néhány sor vesszővel összegúszottak. Belső-Somogy és a Dráva mente elzárt településein ez a középkori módon készült kerítésfajta megélte az 1970-es éveket.

Somogy nagyobb részén az 1770-es évekig a házak fából épültek, uralkodó volt a vaskos tölgygerendákra mint talpakra épített favázis épületszerkezet. A *talpas házak* egy része megélte a 20. századot, különösen Zselic és Belső-Somogy tájain. A szellemenés, ragfás tetőnek több változata létezett, és Külső-Somogy, a Kis-Balaton és Nagy-berek falvaiban ez a tetőforma a 19. század második felében is általánosnak mondható. Somogy déli részein a 19. század elejétől fogva meghonosodott a fenyőből épített szarufás tető. Fenyő helyben nem termett, de a *kránicok* (horvát tutajosok) Stájerországból *talpakba* kötve úsztatták le a Dráván. Ennek köszönhetően Dráva mente, Rinya mente vette át legelőbb a szarufás tetőt. A faoszlopos tornác a régi talpas ház szerves tartozéka volt egész Somogyban, köznépi házak esetében a 18. század közepe óta dokumentálható. A talpas faház övezetében és a Balatonmelléken a tornácépítés ha-

gyománya töretlen egészen a 20. századig. A vályogból és téglából épített tornác 1840 táján tűnt fel a Szigetvidéken (Szigetvár környékén) és a Balaton déli partján, de az 1860-as években már Külső-Somogy falvaiban is általánosan elterjedt. Általánosnak mondható a szobai cserépkályhák használata is. A szegény pórnép a 18. században máztalan, vörösre égetett „paraszt” kályhánál melegegett, de ennek divatja az 1820-as években már leáldozott. Akkor már a legszegényebb ember is zöld mázas *szömöskálhát* akart. Ebből az igen esztétikus, gyakran *írókával* vagy domború mintával díszített, zöld mázas csempékből épített kályhából készült és maradt fenn a legtöbb. Somogy jeles kályhás központjai voltak: Kaposvár, Szigetvár, Barcs, Hedrehely, Simonfa (Zentai T. 2001: 49, 57, 59, 63).

A szövés-fonás Somogyban is a legelterjedtebb háziiparok közé tartozott, kendert, a Dráva mentén lent, egyes tájakon gyapjút is fontak. Azonban a szövést a 19. században megyeszte elterjedő kis takácsműhelyekre bízta. Ott, ahol a házi szövést folytatták, másutt ismeretlen eljárásokat, munkaeszközöket őriztek meg. Példa rá az 1930-as években Szennán megfigyelt *fonalfelvető fogas*. Két lócára rögzített, gereblyefejre emlékeztető fogas fogai közé – a padlásgerendákról lelógatott hurkok közvetítésével – rendezték el a vízszintesen kifeszített fonal *láncait*, szövőszékre vihető egységeit. A rostkikészítő rendszerek elterjedtségének vizsgálatából az derült ki, hogy Somogy területén több eljárás, munkaeszköz és terminus táji rendszere osztozott (Gönyey S. 1935: 41; Szolnoky L. 1972: 239).

A somogyi úrbéres jobbágyság már a 18–19. században sem fogadta el, hogy őket *paraszt*nak nevezzék, minthogy ők magukat *pógárnak* tekintették. A telkes gazda *pógárok* tehetős rétegének települései közé tartozott például Csökölly, Szenna, Karád, Török-koppány, Koppányszántó, Iharosberény. Ott a férfiak 19. századi ruházatának szembeötlő darabja volt a somogyi *cifraszűr*, a kanászok pedig a bakonyihoz hasonló, cilinderre emlékeztető kalapot hordtak. A somogyi *kanászsűr* arányait tekintve különbözött az ország más részein viselt szűrőktől. 1862-ben adott jellemzése szerint: „oly rövid, hogy alig ér térdig s közönségesen oly bő, hogy nyaklóján félvállát is keresztül dughatja, aki

75. ábra. Fonalfelvető fogas. Szenna (Somogy vm.)

76. ábra. Kanász szűrben (Somogy vm.) 19. század közepe

benne van ... gallérja igen hosszú s arányosan széles; az egész pedig vörös posztóval gazdagon be van szegve”. A somogyi cifraszűröket rátéttel és hímzéssel is díszítették. A veszprémi szűrűtől eltérően a szűcsmunkából eredeztethető hímzése révén teljesedett ki és nyert sajátos arculatot. Az anyagául szolgáló posztót Veszprém megyei csapóktól szereztek be. A somogyi szűrszabóság fontosabb műhelyei a 19. század derekán Kaposváron, Karádon, Visontán, Csurgón, Szigetváron, Marcaliban, Nagybajomban, Böhönyén, Nagyberkiben és Kadarkúton működtek (Katona E. 2001: 183–186).

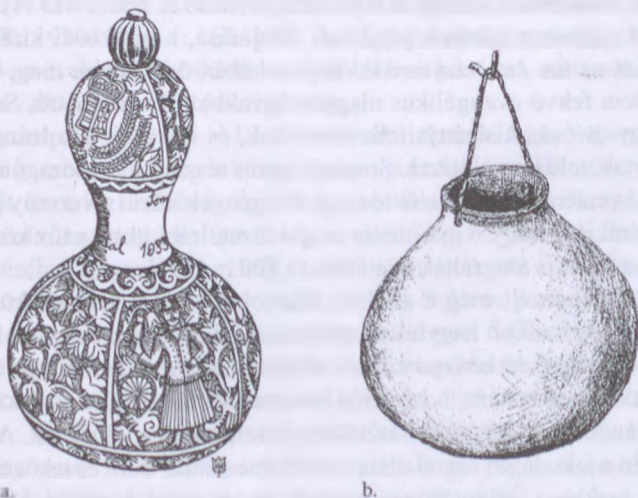
A női viselet a 20. században is több helyen élt még. A Koppány vidékén a lányok is kontyba feltűzve viselték a hajukat. Az asszonyok főkötlője egy megkötött, papírral bélelt, kis brokátselyem kendő volt (pl. Törökkoppány). Karádon a főkötlő alól kilátszott a menyecskeké laposan, több ágba fonott haja is. Ünnepre drága bársonyszoknyát vettek fel, derekukon nagy farpárnával. A szoknyán kötényt, a nyakban gyöngyöt viseltek. Csökölyön az asszonyok pártához hasonló főkötlőt hordtak, és fejüket lepelszerűen takarta a *férevető*. A díszes, kapcsos *pruszli* és a „fehér gyász” hagyományát is megőrizték a 20. század közepéig. Az asszonyok gallérszerű kisbundája a férfiak subájához hasonlított, a lányok báránybőr ködmönt viseltek (Gunda B. 1943: 95; Gáborján A. 1969a: 37).

A gyászt az öltözetek színével is kifejezték. Somogyban többféle hagyomány élt egymás mellett a 19–20. században. A megye polgárosult részein már a fekete ruha viselése volt szokásban, magyaroknál is előfordult, hogy kékfestő ruhában gyászoltak, de a német többségű falvakban csaknem általánosnak mondható. A fehér gyász legtovább a törzsökös magyar reformátusság falvaiban tartotta magát (például Csökölyön). Régebben a fehér gyász és a vörös gyász a megye sok magyar településén megszokott volt. Ezt igazolja az 1950-es években Nagyatádon lejegyzett népdal egyik versszaka is:

„Nem megyek, nem megyek idegen országba,
Inkább meggyászolom háromféle gyászba,
Pénteken fehérbe, szombaton veresbe,
Vasárnap délután tiszta feketébe.”

(Imrő J. 2001: 436.)

Somogy tárgyformáló pásztorművészetének több tájspecifikus eleme volt. Említhetők a kobaktökből készült ivóedények, a szépen díszített *ivókobakok*. Ezek használata a középkorra nyúlik vissza. A pásztorok a házuk, tanyájuk mellett természetették a növényt. Az érett, alaposan megszáritott kobaktök kocsányát levágták, és az így keletkezett nyíláson keresztül kitisztították. Végül a nyílásba dugót készítettek, és a tököt a nyakára kötött kantárral akasztották a bőrtarisznya karikájára. Az ivókobakot karcolt mintákkal ékítették, felületét mezőkre osztották és geometrikus gyűrűsorok közé helyezett virágtövekkel díszítették. A vékony vonalakat választóvízzel barnították, a kobak száját cinezéssel erősítették meg. Nem volt tartós a tökedény, a legrégebb díszes ivókobak 1885-ben készült és Barcson gyűjtötték. Talán a kobak elterjedtségével magyarázható, hogy a fából faragott ivókanál (helyi nevén *csanak* és *kapinya*) Somogyban csupán szórványosan bukkan fel, a 19. században a megye déli részén még itt-ott használták, de ott sem tartozott a pásztorok állandó felszereléséhez. A Dráva mentén egy magas oldalú, csésze formájú, csőrös ivócsanak volt használatban. Ez a forma nyilván a Dráván túlról került át Somogyba, ahol horvát és magyar pásztoroknál egyaránt előfordult a 20. század elején. A kanászok tárgykészletének jellegzetes darabja volt a *balaska*, az ország más vidékein nem ismert formájú kanászbalta. A baltafejet nagy tudású helyi kovácsok készítették. Oldalnézete köpűjénél lekerekített hegyesszögű háromszög. Felső oldala és éle domború, alsó széle homorúan ívelt. Nyele kb. 1 méter hosszúságú keményfa, amit a pásztorok maguk faragtak ki. Spanyolozott és karcolt mintákkal is díszítették. A *ba-*

77. ábra. a) Ivókobak karcolt díszítéssel. Somogyhárság (Somogy vm.). b) Fűszertartó kobaktökből. Balaton melléke (Somogy vm.)

laska a kanász fegyvere, önvédelmi eszköze volt, amit folyton magánál tartott. A kanász bal karjára vagy bal vállára akasztva hordta, ha nyele rövid volt, a tarisznya karikájára csatolta. Az egész évben legelőn tartott rideg sertés (*magyar disznó, zselici disznó*) kereszteződött a vaddisznóval, és olykor a pásztort is megtámadta. A kanászok a *balaskával* védték meg magukat, nagy távolságról is pontosan eltalálták vele a támadó kan fejét (S. Kovács I. 2001: 335, 339–340).

Somogy legfontosabb táncípusa a 20. században is népszerű kanásztánc-ugrós volt. Kései fennmaradását a pásztorkodó tájak (Zselic, Nagy-berek) viszonylagos lemaradásának, konzervativizmusának köszönheti. A népzene és a néptánc régies vonásai Somogyban inkább megmaradtak, mint a szomszédos Zalában és Tolna-Baranyában. Ezáltal Somogy a 20. században kisebb táji táncdivatok elindítására is képes volt, és bizonyos központi szerepet játszott a Dél-Dunántúlon. A somogyi kanásztáncok régieségét bizonyítják a hozzájuk kapcsolódó dallamok is. A *Fölszállott a páva* dallamcsalád giusto változatairól, a *Hüccs ki disznó a berekből*, a *Leesett a makk a fáról*, az *Esett a hó, engem belepett, Árpa is van, makk is van*, a *Béres legény jól megrakd a szekered* szövegkezdetű dallamokról van szó, amelyek mind ehhez a tánctípushoz kapcsolódnak. Ilyen tömegesen is csak Somogyban fordulnak elő. Az ugrós táncok különleges, ritkábban előforduló változata a „dramatikus kanásztánc”, ennek témája a kanász és a disznó viadala, majd a levágott disznó feldarabolása volt (Felföldi L. 2001: 482, 484).

A Dél-Dunántúlon Somogyban élt legtovább, vallási különbségek nélkül és széles körben a *regölés* szokása, ami karácsony előestéjéhez, ritkábban szilveszter estéjéhez kötődött. A *regölők* énekükben boldogságot, jó termést kívántak a ház népének. Éneküket láncos bot rázásával és a *szotyogtatónak* nevezett köcsögduda hangjával kísérték. A megye katolikus vidékein mindenütt szokásban volt a betlehemezés. A megye nagy részén a betlehemezést *pásztorjáték* formájában gyakorolták, melynek két angyal és két-három pásztor volt a szereplője. Csupán a megye északi részén ismerték a „bábtáncoltató” betlehemezést, amelynek megszokott bábfigurái voltak a kéményseprő, dékány, katona, menyecske, ördög és a pásztorok (Imrő J. 2001: 413–415). Az ünnepi szokások közül sajátos a leányok pünkösdi falujárása, a pünkösdi királynéválasztás. Legtöbb emléket az ún. *cucorkajárással* kapcsolatban örökítettek meg, amit a megye délnyugati szélein fekvő evangélikus magyar falvakban (Nemespátró, Surd) is gyakoroltak: egy négy-öt éves kisleányt felkoszorúztak, és két nagyobb leány kíséretében, kézen fogva jártak vele házról házra. Somogy egyes részein (pl. Mozsgón) a Szent Iván napi tűzgyűjtást versenylovaglás előzte meg. A legények közül a verseny győztese lett a „vezér”, ami azzal járt, hogy ő gyújthatta meg a tüzet, irányította a tűz körül járt táncot, melynek során a tüzet is átugrálták (Felföldi L. 2001: 493).

Az 1950-es években élt még a serdülő leányok között a komatál küldésének szokása, a fiúk és szüleik előbb hagyták el ezt a szokást. Somogy nagyobb részén *komázás*, a megye délnyugati részén *mátkálás* volt a szokás neve, és lényege az élet végéig tartó barát, mátka kiválasztása, a barátság ünnepélyes megkötése. A lakodalmi szokások közül az ajándékfa és a zászló használata látszik sajátos vonásnak. Az *ajándékfa* a 20. század elején a lakodalmi asztal díszé volt Nemespátró, Surd és a közeli evangélikus magyar közösségekben. Ötágú faágat tekertek be tésztaival és sütöttek ki a kemencében. A tészta többi részét apróra szaggatva sütötték ki, és cérnára felfűzve aggatták fel az ajándékfára. A református Karádon és a Koppány vize mentén volt hasonló a *húbos*

ajándék. Mindkét vidéken a menyasszony keresztanyja, egyben nyoszolyóasszony készítette ezt az ünnepi ajándékot. Amikor elkészült, kerek kosárban, ún. *komavékában* a fején vitte a lakodalmas házhoz. Néhány somogyi tájon az 1940–1950-es évekig élt a zászlós lakodalmi menet szokása. Berzencén, Nemespátrón a *zászlós lakodalomban* négy legény vitte a zászlót, és táncolva kísérte a menetet. A zászlókhoz a leányok adták össze a kendőket, pántlikákat. Régebben ez a szokás elterjedtebb lehetett. Vannak emlékei annak is, hogy az 1920-as években még zászlót hordozó lovas legények is látványosabbá tették a lakodalmi menetet (Csököly). A lakodalomhoz szorosan kapcsolódó táncok közül Somogyban leggyakoribb a *szakácsnék lakodalmi tánca*. Említhető a kígyózó labirintustáncok seprűvel járt formája. Menyasszonyfektető gyertyás táncról a vidéken nem tudunk, de a *gyertyás menyasszonytánc* elterjedt lehetett a 20. század első felében – például Buzsák, Nagyberki, Baté, Karád (Imrő J. 2001: 420, 429–430; Felföldi L. 2001: 487, 491).

A Kis-Balaton és a Nagy-berek vidéke

A Kis-Balaton a Dunántúl napjainkig fennmaradt, nagy kiterjedésű lápvidéke, a Zala alsó folyása, torkolata körül terül el. A táj középpontjában fekszik Zalavár, északi határán Keszthely, Hévíz, Kehida, déli oldalán Belső-Somogy falvai (Balatonberény, Balatonszentgyörgy, Vörs, Hollád, Sávolly, Főnyed). A települések észak–déli irányban, hosszan elnyúló homokháton épültek. Jellegzetes lápi község volt Garabonc a Kis-Balaton zalai oldalán, Magyaród és Rada község között. Az ingóláp lecsapolását már az 1770-es években kezdték és az 1820–1830-as években új lendülettel folytatták. Részben a lecsapolások elhúzódnása miatt a Kis-Balaton és a Nagy-berek körzetében élő falvak megkéstek a fejlődésben, némileg elmaradtak Somogy és Zala újtó vidékeitől. A somogyi Nagy-berek a Balatonboglár, Fonyód és Balatonkeresztúr vonaltól délre elterülő süllyedék lápos, sásos, bozótos vidéke, melynek szélein Orda, Csehi, Szőlőskislak, Szőlősgyörök, Buzsák, Táska, Nikla, Somogyszentpál, Kéthely, Balatonújlak települt. A falvak ott is a berek két oldalát kijelölő homokháton találhatók (Kogutowicz K. 1930–1936. I: 165–194). A Nagy-berek lápmedencéjének lecsapolása az 1910–1920-as években fejeződött be. A korábban bozóttal, nádassal, sással borított felszín legelők, rétek, szántóföldek foglalták el.

A Kis-Balaton partjai között a 18–19. századi lakosok *bodonhajón*, majd *ladikon* közlekedtek, a garabonciak még a lábasjószágot is ladikon szállították el a határukból. Vörsön maradt fenn legtovább az egy farönkből készült hajó kifaragásának tudománya. *Fejsze, szalu, tagyvágo* kellett ehhez a munkához. Gyantát, szurkot az apró repedések tömítéséhez használtak, ahhoz tüzet is gyújtottak, de a hajó kimélyítését nem égetéssel végezték (Takács L. 1978: 22–23). A Kis-Balaton partjai között az átjárást a Festetich-uradalom komppal, bodonhajókból összefogott hajóval biztosította. A lápon átvezető szekérutat időnként cölöpös híddal és dorongúttal biztosították. Amikor a halászoknak, pákászoknak – helyi elnevezéssel berki *hujárok* – ki kellett szállni a hajóból, a vizes réteken, lápokon hosszú *lápi bottal* közlekedtek, aminek helyenként *ágas bot, kétágú bot* volt a neve. Ez legalább két, két és fél méteres bot volt, aminek elágazó végével tapogatták ki a biztonságos zsombékok, szilárd lápszélek helyét. A falusi emberek is ilyen bottal indultak a *sárca* (szárcsa) és más vízimadarak tojásainak felkutatására, begyűjtésére. Speciális foglalkozás volt a *rákászat*, aminek jogát bérelni lehetett az ura-

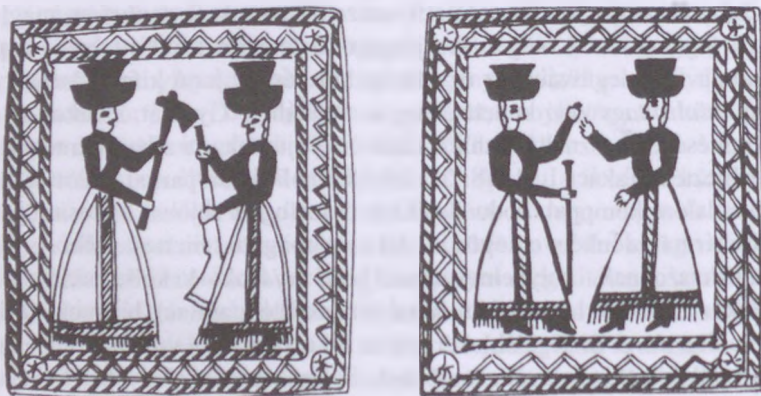
dalomtól. A 16–19. században e tájak emberei rendszeresen vadásztak rókára, farkasra, vidrára. Alkalomszerűen törrel, hurokkal fogtak el őzet, szarvast, vaddisznót. A *rapsicok* (orvhalászok, orvvadászok) tevékenységét a halászati, vadászati tilalmak a 20. században sem tudták felszámolni. Madarászat egész évben folyt ezen a vidéken: tavasszal madártojást gyűjtögettek, majd a vadlúd, vadréce, fácán repülni tanuló fiókait fogták el. Rövid *dobóbotokkal* közelítették meg a madarak fészkelő- és gyülekezőhelyeit, ós esőben különösen sikeresen dobták botjukat a madarak közé, mert ilyenkor nehezen tudtak felszállni.

Berki legeltetés, rideg állattartás a szigeteken és az erdőkben is folyt, a sertést, szarvasmarhát hajtottak az uradalmaktól bérelt legelőkre. A 18–19. században a Kis-Balaton vidékén vezetett át a Szerbia és Kelet-Szlavónia felől Sopron, Győr, Bécs felé lábon hajtott disznónyájak útja. Legfontosabb pihenő- és utóhizlaló telepeik ezen a vidéken alakultak ki. Csokonya, Marcali, Keszthely uradalmi földjein sok kukorica termett, amit felhasználhattak a rác sertések hizlalására (Takács L. 1978: 45–73).

A nádi, szigeti pásztorkodás, a halászat és a madarászás a Nagy-berekben is hagyományos foglalkozása volt a népnek. Télen a pásztorok – és más élelmes férfiak – két kéve nádból készítettek el egy *hasalónak* nevezett csúszo eszközt. Erre az egy méter széles és három méternél is hosszabb „járműre” hasalt rá a *rapsic*, majd mindkét kezébe egy-egy szöges végű botot fogott. Azokkal hajtotta, csúsztatta a jégen a nádkévé, hogy elérje a halászatra, vadászatra kiszemelt *hevest*, a feltörő hévíz körül be nem fagyott víztükröt. Ott százával tanyáztak a kacsák, löhetett közülük eleget (Takács Gy. 1986: 74–75).

A Nagy-berek vidékén maradt fenn legtovább a rideg pásztorkodás emléke. Ott élt a legtöbb kanász is a 20. század elején, és zömében a Berekből ismert a gulyások, a juhászok hagyományörző rétege, a híres faragópásztorok számos nemzetsége (pl. Kapoli Antal és családja).

A mocsári erdőkben, tölgyesekben a 18. század közepén még a hamuzsirégetés hozta a legnagyobb bevételt a földesuraknak. Az ott készült szőlőkaró, a hordó(donga)- és ab-

78. ábra. Tükrös rajza: betyárok találkozása (Somogy vm.) 19. század közepe

roncsfa zöme a Balaton-felvidéken talált vevőre. A hordókötözésre használatos abrónes mogyorófából készült, amit nem soroltak az értékes fanemek közé. Füzesek, rekettyések vesszői lovas kocsikhoz használt *üléskasok*, *kocsikasok*, *korbák*, különböző halász-eszközök (*vejc*, *rőtő*, *versa*) és a paraszti gazdaságban szükséges kosarak kötésére szolgáltak. A *csiksás* (harmatkása) magját emberi fogyasztásra nem gyűjtötték. Kaszálták és a *metélőssással* együtt, zölden vagy szénának szárítva hasznosították. Értékesebb volt a *kötöző sás*, amit gondosan kötegeltek, szárítottak. Kévekötésre és szőlőkötözésre egyaránt alkalmas lévén keresett termék volt a Balaton-felvidék szőlőbirtokain is. A kötöző sás másik részét az 1920–1930-as években olasz felvásárlóknak adták el. Sásvágásra nyeles, íves vaseszközöket használtak. Ezeknek több neve is volt a Balatonmelléken: *matuka*, *bicske*, *kacér* (Takács L. 1978: 123, 134–139).

A nádgazdaságnak kisebb volt a jelentősége, mint gondolnánk. A Balaton déli partján kevés nádas található, még a Nagy-berekben is csak itt-ott. Ugyanis az uralkodó szeleknek kitett somogyi partokon nem terem meg úgy a nád, mint az északi part közelében, az ottani „csendes” vizekben. A Kis-Balaton északi, nyugati részein, Keszthely, Zalavár, Vörs határában nagy, összefüggő nádrengeteg terült el, mely az összes balatoni nádasoknak több mint egyharmadát tette ki. Mivel a nádasok az uradalmak birtokában voltak, szabad nádaratás ott sem létezett. A nagybirtok csupán a részes nádaratást engedélyezte, és a levágott nád felét magának követelte. Ez magyarázza, hogy Somogyban, még a Kis-Balaton és a Berek vidékén is, a 20. század elején a tetőfedés anyaga nem a nád, hanem csaknem kizárólag a kötözött zsúp, a rozsszalma volt. E vidék nádasaiiban már a 18. században használták a nádtolonak nevezett eszközt, mely három ember összehangolt munkáját kívánta. Alkalmazása csupán télen, sima jégen és összefüggő nádterületen volt lehetséges és kifizetődő. A nádarató férfiak csizmájukra *jégpatkót* kötötték, és biztonsággal mozogtak a jégen. A kézi eszközök is változtak az idők során, korábban kovácsoltvasból való, ívesen hajló pengével és a nyélnek szolgáló köpűvel ellátott *nádvágót* használtak. Ezt az erős, súlyos vágóeszközt a helyi kovácsok készítették. Az utóbbi száz esztendőben elterjedtek a kaszahegyből előállított, könnyebb és kevésbé tartós szerszámok.

Simon Clements angol utazó 1715-ben a Zala folyó vidékén, a Kis-Balaton tájékán meglepetve látta, hogy ezer meg ezer acre-ra rúgó terület magas fűvel volt benöve, melyet nem győztek kaszálni, hagyták rothadni, vagy pedig felperzszelték (Paládi-Kovács A. 1979: 127). Ez volt a sorsa az avas nádnak, sásnak, zsombékos rétnak is. A 19–20. században lecsapolt területek legelővé, kaszáló rétté alakítása sok munkát kívánt. A bozótot, gázt ősssel levágták, és tél végén elégették. Még több bajuk volt a talaj el-egyengetésével, amihez igával, fogattal húzatott rétgöcsöt, vasboronát használtak, de kézi erővel is épp eleget fáradoztak. A *zsombékolás* a Kis-Balaton és a Berek vidékén még az 1960-as években is megszokott, többnyire kapával végzett munka volt. Erős kapával vágták ki tövestől a sástő körül képződött zsombékot, majd kosárban vitték el a feltöltésre váró gödörhöz, a kisebb zsombékot helyben aprózták ásóval, kapával. Bokrok, bozótok, sarjadék fák kiirtásához fejsze kellett. Egy-egy nagyobb zsombékoszlop kivágásához szintén ásót, fejszét vettek kézbe. Megszokott volt, hogy erős zsombékokat hazavittek, olykor a szőlőhegyre, és az udvaron használták, mint gyalogszéket. Zsombékülökét a Balaton-felvidék présházainál is tartottak (Takács L. 1978: 125–125, 165–170; Vajkai A. 1964: 192 képmelléklettel).

A Zselicség erdős dombvidék a Mecsektől északnyugatra. Tágabban véve északon a Kapos völgyéig, délen a Szigetvidékig nyúlik. A Zselic eredetileg egy erdőség neve volt. Ez a tájnév minden bizonnyal a kora Árpád-korban itt élt fejedelmi (királyi) szláv szolgálónépektől származik. Etimológiája a szláv *železo* 'vas' szóval kapcsolatos, összefügg a vidék korai vasművességével. Ennek régészeti és helynévi bizonyítékai vannak (pl. *Vasas*, *Mons Ferreus* 'vashegy' a Mecsekben). Tájnévként 1093 körül bukkan fel először. Árpád-kori oklevelek főként az erdőségeiben élő királyi kanászok és településeik adományozásával kapcsolatosak (Györffy Gy. 1987. I: 247; Juhász D. 1988: 107). A Zselicség hódoltságkori története kevésbé ismert, de nevezetes magyar községei (Szenna, Szilvásszentmárton, Zselickisfalud) reformátusok, és többé-kevésbé folytonosnak, a török időkben is lakottnak látszanak. Az elpusztult faluhelyekre a 18. században római katolikus horvát és német jobbágyokat telepítettek. A horvátok egy része idővel beolvadt a németységbe. A szűken vett Zselicséghez az 1920–1930-as években 26 falut soroltak (Ébner S. 1931: 89). Uradalmak majorságai körül alakult ki a zselici puszták hálózata, ahol nagy többséget alkottak a magyar cselédek, béresek és pásztorok. Az uradalmi cselédség anyanyelve és nemzeti tudata a 20. század első felében már teljes egészében magyar volt. Német és cseh családneveket a 19. századi birkások elmagyarosodott utódai, délszláv neveket egykori szlavón-horvát családok leszármazottai viseltek. A Zselic keleti felén, a német falvak határában pusztákon élő cselédség alkotta az 1880–1941 közötti statisztikákban kimutatott magyar lakosságot. A zselici puszták népe római katolikus volt, és szapora családokból tevődött össze (Eperjessy E. 2006: 512–515).

A Zselicben az 1930-as évek elején még igen sok talpas, favázás, füstöskonyhás ház állt. A házak alapját tölgyből bárdolt *talpfák* alkották, azokba eresztették a házak sarkaira állított *szárfákat* (oszlopokat), melyeket főnt a *koszorúfának* nevezett gerendák fogtak össze. A talpfákba állított oszlopok *váluiba* eresztették be a vastag, bárdolt pallókat, deszkákat. Ezt nevezték *zsilipelésnek*. Talpfára épített falszerkezetet fonással is kitölthettek, amihez hajlékony mogyorófaágat, borókát vagy fiatal tölgyből hasított abroncsokat használtak. Ezeket a régi faházakat Szilvásszentmártonban *célának* (latin

79. ábra. Börmelles eleje és háta. Szenna (Somogy vm.)

cella) nevezték. Minden helyiségnek külön bejárata volt az udvar felől. A füstökonyhában, fal melletti alacsony sárpadkán volt a *tüszele*, felette láncon lógott a „rézvas-fazéknak” nevezett bogrács. A legrégebbi házakban sütökemence nem volt. A 19. században főként hamuban sült kukorica- és hajdinakenyeret ettek. Az első szabad kéményt Béc faluban építették, 1852-ben (Ébner S. 1931: 90–91, 106).

A Zselic zene- és táncgyománya sok régies elemet tartalmaz. A kanásztánc-ugrós táncfajta a dél-dunántúli táncdialektus legfontosabb tánc típusa. A 19. század végéig élő kanásztánc gazdag eszközkészlettel (pásztorbot, fokos, balta), párbajszerű mozzanatokkal átszőtt virtuóz néptánc, férfiak járták. Feltűnő e vidéken a verbunk hiánya. Tanulságos a *Felszállott a páva* dallamcsalád változatainak somogyi elterjedtsége, a kanásznótáknak a kapcsolódása az említett tánc típushoz (Martin Gy. 1970: 140–141). A mesék, népdalok és táncok biztos tudói legtöbbször a pusztai cselédek, köztük is főként a pásztorok voltak. Ők bizonyultak az archaikus népi kultúra hordozóinak, a hagyomány letéteményeseinek. A cselédség költözködése, a felmondás és a „hurcolkodás” megszokott része volt a puszták életének. Tanulságos, hogy a Zselic cselédnépe viszonylag szűk földrajzi térségben mozgott, s olykor visszatért életének korábbi állomáshelyére (Eperjessy E. 2006: 109–131).

Hegyhát, Baranyai-Hegyhát

Baranya északi részén, a Mecsek mögöttes részén, a Zselic és a Völgyesség között elterülő hegyvidék, erdős dombvidék a Hegyhát. A középkorban ezt a területet a Zselic-hez számították, a 18–19. században Baranya „hegymegi járása” volt. Korai leírását a megyéről 1845-ben kiadott munkákban (Haas Mihály, Hölbling Miksa összeállításai) találjuk. A hegyháti magyar falvak átvészelték a török hódoltság századait. Anyagi kultúrájuk és folklóruk is számos archaikus elemet őrzött meg. A vidék 35 községének jellegzetes falvai voltak: Mánfa, Pécsbudafa (mindkettőt a várossá lett Komlóhoz csatolták), Kovácsszénája, Szentkatalin, Abaliget, Orfű, Magyarhertelend, Magyarszék, Varga. Régebbi járási székhelye Sásd, ahová Hörnyéket is csatolták (Kósa L.–Filep A. 1975: 114; Zentai J. 1978: 547; Juhász D. 1988: 80; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 86–115). A 18. században németeket is telepítettek a vidékre, a 20. században a szénbányászat vonzotta a betelepülőket (Komló).

A 19. században erdei pásztorkodás jellemezte a Hegyhátat: a szarvasmarhák, sertések, juhok csapatait a családok kamasz- és legényfiai őrizték. Jószágaik táplálására hosszú botokkal verték le a fákról a makkot, vadkörtét, vadalmát, baltával vágták le a fagyöngyöt, rügyező faágakat. A szántást nem gyakorló legények között sok volt a fizikailag fejletlen, a baleset miatt sánta legény, akiket nem soroztak be katonának. A reformkori szerzők életmódjuk rovására írták a templomkerülést és a csúnya beszédet, a káromkodás szokását is (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 106). Az erdölés, jószágtartás mellett a hegyhátiak híres fuvarosok voltak. Magyarhertelenden a nők agyagedények készítésével, formálásával is foglalkoztak (ösi módon, korong nélkül, agyaghurkákból rakták fel az edények falát). Baranyában egyedül a Hegyhát őrizte meg a *regőzés* szokását, a láncos bot ütemére énekelt szöveget. Említendő a *szentjánostűz* (június 24.) és a Szent Antalkor (június 13.) esedékes *újtűzgyújtás* (ezt *szentantaltűz*ének is nevezik)

szokása. Az 1930-as évekig élt a lányok pünkösdlésének és mátkálásának szokása, amihez a felvirágzott, feldíszített *komafa* cseréje tartozott.

Katolikus vallásuk dacára a 20. század első felében a hegyháti magyarság is egykezett, ezzel elősegítette a németiség terjeszkedését, amit a németek jelentős részének kitelepítése zárt le a második világháborút követően (Zentai J. 1978: 547).

Völgység, Vízvölgy

A Völgység a Mecsek egyik kelet felé forduló, Tolnába átnyúló és ott már kiszélesedő völgye, lösszel fedett dombvidék. A tájnév a *völgy* főnév származéka, első írásos említései 1696-ból és 1700-ból valók. A 18–19. században Tolna megye egyik járásának neve, melynek székhelye Bonyhád volt. Magyar és német lakossága is római katolikus; a tájnév egykor római katolikus esperesség nevéként is használatban volt (Viski K. 1938: 7; Kósa L.–Filep A. 1975: 195; Zentai J. 1978: 543; Juhász D. 1988: 106). Népe és hagyománya mind a hegyháti magyar csoporttól, mind a délebbre élő kelet-mecsekalkji csoporttól elkülönül. A hegyhátiaktól a két kistáj közé benyomult német településvidék is elválasztotta. Baranyából Magyaregregy, Kárász, Vékény, Császa és Szászvár, Tolna megyéből Máza és Györe a csoport jellegzetes falvai. Magukat „vízvölgyinek, völgységinek” tudják, házassági kapcsolathálójuk is erre a tájra terjed ki. A Völgység tolnai részén, Bonyhád környékén a 19. század utolsó évtizedeiben, a fajtaváltásnak és a tejcsarnokok felállításának, a tejszövetkezetek megszervezésének köszönhetően lendült fel az istállózó marhatartás és tejgazdálkodás. Akkoriban a német többségű falvak (pl. Zomba, Kisdorog, Izmény, Kakasd) tehénállománya néhány év alatt megkétszereződött. A vidék német és magyar lakosai között a cseregyermek-intézmény teremtett több nemzedéken át fennmaradó családi kapcsolatokat. A német és magyar szóra küldött gyermekek a nyelvtanuláson kívül a másik nép szokásait, életmódját is megismerték (Andrásfalvy B. 1972: 128, 154; 1973a: 17). A Mecsek-vidéki németiség hozta magával a gerendavázas falszerkezetet (Fachwerk). Német ácsok honosították meg Bonyhádon és környékén, ahol a 18–19. században lakóházak is épültek ezzel a technikával. Mára

80. ábra. Sváb ház gerendavázas falszerkezettel. Bonyhád (Tolna vm.)

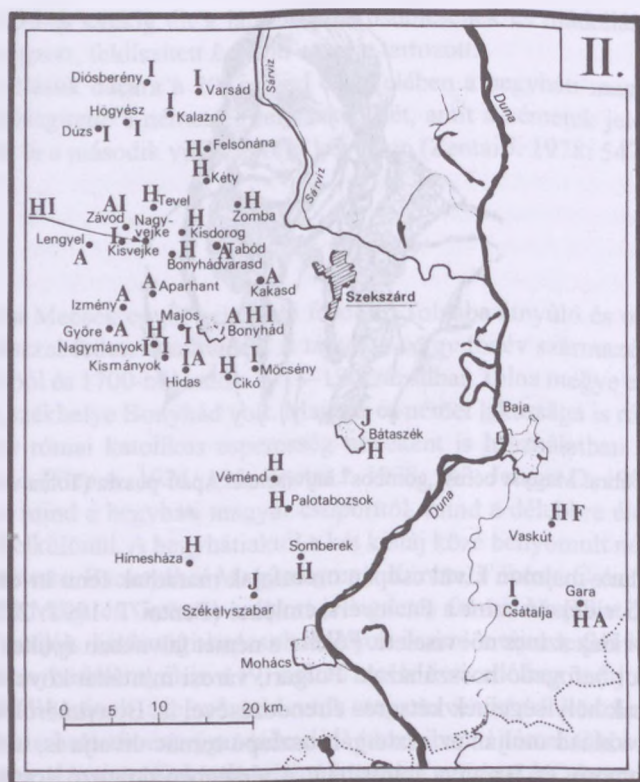

81. ábra. Magyar béres „gombos” hajviselete. Apáti-pusztá (Tolna vm.)

a pécsváradi Marx-malmon kívül csupán oromfalak maradtak fenn itt-ott Tolna és Baranya érintkező vidékein mint a Fachwerk emlékei (Zentai T. 1991: 222). Jellegzetes vonásuk volt a vidék színes női viselete. Főként a német falvakban épültek bővített, illetve több családot befogadó hosszúházak. Polgári, városi mintákat követve gyakrabban éltek a lakóházak helyiségeinek kétsoros elrendezésével is. Bonyhádról és környékéről terjedt el a 19. század utolján az esztergált oszlopú tornác divatja is, mely túlterjedt a Völgységen Somogy és Baranya irányában. A térségben dolgozó ácsok, kőművesek, esztergályosok, zsindelyfaragók között magas volt a német iparosok részaránya (Zentai T. 1991: 222).

A völgyeségi magyar asszonyok hagyományos öltözké eltért a szomszédos baranyai és tolnai csoportokétól. „Félfejre kötött” (féloldalasan felerősített), kontyvassal merevített menyecskekendőjük és rövidebb, szélesebb szoknyájuk is elütött a hegyhátitól. Nem tartották az ottani szokásokat sem (regölés, újtűz-gyújtás). Hiányzott náluk a kelet-mecsekaljiaknál szokásos főkötő is (Zentai J. 1978: 548).

A második világháborút követő években átalakult a vidék etnikai összetétele. A régi német lakosság közel 60%-át kitelepítették Németországba, helyükbe bukovinai székelyeket, felvidéki magyarokat és belföldi magyarokat telepítettek, utóbbiakat főként az Alföldről és a földosztással összefüggésben. Ezek a népmozgások sok súrlódást, sérelmet okoztak. A földönfutó székely családokat kitelepítésre ítélt német családok házaiban helyezték el. Ezek kényszerűségből csaknem két évig éltek egy fedél alatt, egy udvarban. Nem csoda, hogy a székelyek is sokáig úgy érezték magukat új helyükön, mint az átutazók. A székelyek többsége azonban megmaradt a vidéken, sokan közülük az iparban, a bányákban helyezkedtek el. A termelőszövetkezetek szervezésekor egyes falvakból 20–25%-uk költözött el. A felvidéki magyarok nagyobb fele hagyta el a vidéket 1970 előtt, s költözött Észak-Dunántúlra, a csehszlovák–magyar határ közelébe. A belföldi (alföldi) magyar telepéseknek csupán 20–25%-a honosodott meg a vidéken. Az összes telepes csoport közül a székelyek maradtak leginkább helyben, Féja Géza szerint ők voltak „a táj kovászai”. Tanulságos, hogy korábban történt összeházasodás

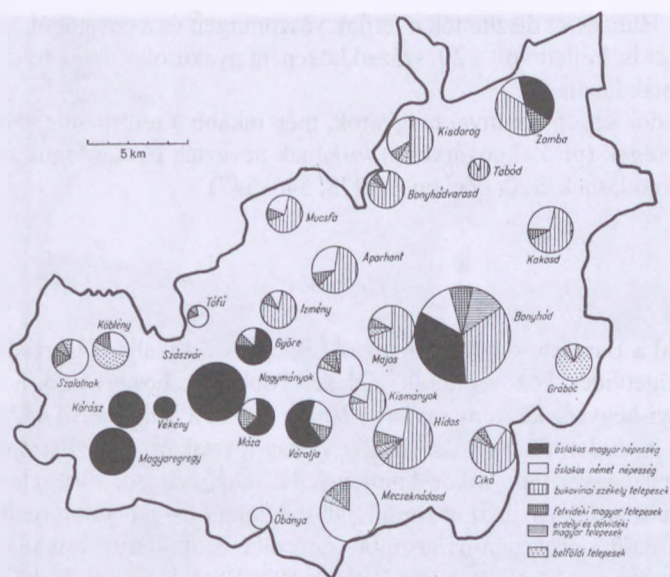
82. ábra. Bukovinai székely telepesek lakóhelyei Tolnában, 1945 után

székelyek és németek között, mint székelyek és felvidéki magyarok között (Andrásfalvy B. 1972: 131–132; 1973a: 17–18).

A bukovinai szélekség gazdag néphagyományaival tűnt ki a vidék etnikumai közül. Egyetlen magyar népcsoportot sem ismerünk, amelyben hasonló fokon élne a népcsoport identitása, népi különállásának és tragikus történetének a tudata. Tolnában, Egyházaskozáron és Mekényesen talált menedéket mintegy 1500 moldvai magyar is, akik Gajcsánáról, Lészpedről, Külső-Rekecsinből származtak el. A tolna-baranyai németiség a népi építészet és lakáskultúra, ipari termékek mellett még sok egyébbel gazdagította a térség sajátos népi műveltségét: például *klumpa* (facipő), *pacsker* (gyapjúharisnya), *szajmóka* (kolbász), *svartli* (disznósajt) stb.

Közép-Baranya (Pécs vidéke)

Mecsekalja nyugati részén és a közép-baranyai dombságon élő 47 község magyar őslakosságának hazája Pécs alatt és Péctől nyugatra (Kogutowicz K. 1936. II: 101, 113; Juhász D. 1988: 89; Zentai J. 1978: 549). Északon a Mecsek gerince, dél-délnyugat

83. ábra. Őslakosok és telepések. Észak-mecseki bányavidék (Tolna és Baranya vm.) 1967

felől a református vidékek (Drávaszög, Ormánság, Szigetvidék) határolják. A *Mecsek-Hegyaljának* is nevezett kistáj aprófalvai, Árpád-kori kicsiny kötemplomai a 16–17. században is megőrizték a lakosság folytonosságát és római katolikus vallását. Kővágószőlős, Kővágótöttös nevében őrzi a kőfaragás, a kőfejtés régi hagyományát. A vidék antikvitásban gyökerező szőlő- és borkultúrája, gyümölcsészete a török hódoltság idején is bővült új szőlő- és gyümölcsfajtákkal, termékekkel, eljárásokkal és technikai eszközökkel (pl. mandula, kadarka, vörösbor, *pekmez* 'szőlőméz'). A táj néhány faluja az 1960-as években elnéptelenedett (pl. Gyűrűfü), másokat Pécshez csatoltak (Magyarürög, Patacs, Málom). Ma is tisztán magyarlakta vidék, más nemzetiségekkel csupán Pécsen és a táj szélein érintkezett, északon németekkel, keleten bosnyákokkal. Feltűnő néprajzi vonásaik, különleges népszokásaik, népviseleti elemeik nincsenek. A Mecsek és Baranya katolikus magyar csoportjai közül elsőként polgárosodtak (Zentai J. 1978: 549).

Kelet-Mecsekalja

Kelet-Mecsek déli völgyeit öleli fel mintegy 15 községgel. Közülük Mecsekszabolcs, Vasas, Somogy bányász lakosságú településeit már az 1960-as években Pécshez csatolták. Nevezetes községe Hird, Hosszúhetény, Püspökbogád, Romonya, Kozármisleny, Szilágy, Berkesd, délebbre Egerág. A 19–20. században számos községében megjelent a németiség. Magyar és német lakossága is római katolikus. Ez volt a baranyai magyarok legszínesebb, legcifrább népviseleti csoportja. Asszonyaik többszoros gyöngyöt viseltek

a nyakukban. Hímzéssel díszítették a férfiak vászoningeit és a posztóból, nemezből készült lábbeliket is. Fejlett volt a 20. század közepéig gyakorolt szövés-fonás, kendert és gyapjút is fontak házilag.

A szomszédos közép-baranyai magyarok, még inkább a református vallású, sárközi kultúrájú községek (pl. Zengővárkony) *joskónak* nevezték őket. Maguk nem szívesen hallják, gúnyolódásnak érzik (Zentai J. 1978: 546–547).

Hegyföld

A Hegyföld a Baranyai-dombság nyugati része, a Mecsekalja, a Geresdhát, a Dráva-szög és a Szigetvidék között elterülő vidéke. Többnyire hozzáveszik a déli peremét alkotó Villányi-hegység keskeny sávját, a *Tenkes* 408 és a *Szársomlyó* 442 méter magas mészkőrögét is. A dombság táblás vidékét vastag lösztakaró fedi. Középkori lakossága egységesen magyar volt, a kor szintjén fejlett gazdasággal, sűrű településhálózattal rendelkezett. A 15–16. század fordulóján megjelent és gyorsan terjedt e vidéken a huszitizmus, majd a protestantizmus több irányzata. Az unitárius hitvallás is követőkre talált (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 102–103; Kósa L.–Filep A. 1975: 113–114). A török hódoltság elején a lakosság kisebb része pusztult vagy menekült el, többsége helyben maradt, újra a felszabadító háborút követően, a szerbek befogadása és a kuruc háborúk idején fogyatkozott meg. A régi és új földesurak a 18. században főként német jobbágyságot telepítettek a puszták helyekre, különösen a Villányi-hegység falvaiba. Nekik nagy részük volt a villányi borvidék, a híres vörösborkultúra megteremtésében. A Hegyföld lakosainak túlnyomó része római katolikus, hírneves búcsújáró helyük Máriagyűd. 1920-ban a szerb és horvát lakosok egy része optált a délszláv királyságba. 1945 után a vidék németiségének számát a kitelepítés apasztotta meg. A földosztás, majd az iparfejlesztés az ország távoli vidékeiről is új lakosokat vonzott a vidékre (Andrásfalvy B. 1972: 129–133; Albert G. 1983: 20–23, 27–34, 250).

Geresdhát

Geresdhát a Baranyai-dombvidék keleti fele a Mecsek és a keskeny Villányi-hegység, a nála alacsonyabban fekvő Hegyföld meg a Duna völgye között. A vastag lösztakaróval fedett hátság Baranya és Tolna határán 315 méterig emelkedik. Nevét központi fekvésű településéről kapta (ma Geresdlak). Ez a vidék a *Schwäbische Türkeinek* is nevezett, kiterjedt német nyelvsziget egyik darabja volt a 20. század első felében (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 114–120). A magyarok kisebbségként, németekkel vegyes településeken éltek (pl. Geresd, Lánycsók, Dunaszekcső, Báta, Nagypall, Szellő, Erzsébet). Tisztán magyarnak csupán Kékesd tudott megmaradni, többséget is egyedül Szebényben képeztek. Ott még az 1960–1970-es években is népviseletben jártak az idősebb magyar asszonyok. A szebényiek a Csele-patak forrásvidékén híres szarvasmarha-tenyésztők voltak, az 1930-as években tejszövetkezettel, jeles gabona-, kukorica- és gyümölcsstermesztéssel dicsekedhettek. A geresdhátiak női viselete a sárközire hasonlít, de kevésbé pompázatos. Azoktól eltérően a geresdháti asszonyok nem viseltek főkötőt. Régies

102. Falukép a Duna-ártér felől. Kopács (Baranya vm.)

103. Nádaratás a Velencei-tavon (Fejér vm.)

104. Nádvgó kasza. Pázmánd
(Győr vm.)

105. Menyhárt Pál juhász a szamáron. Alap
(Fejér vm.)

106. Faragó béres járomfőn dolgozik.
Csákerény (Fejér vm.)

107. Fazekasmester korongol. Csákvár
(Fejér vm.)

108. Bugyogakorsó. Csákvár
(Fejér vm.)

109. Kaszaverés üllőfába tett üllőn. Tejfalu
(Pozsony vm.)

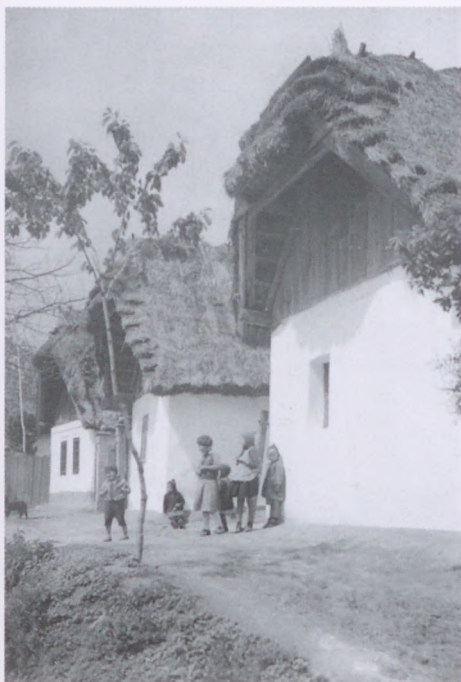
110. Uradalmi bivalyfogat. Dreher-major 1938. Kajászószentpéter (Fejér vm.)

110. Ágasfás, oromgerendás, nádtetős lakóház homlokzata. Soponya (Fejér vm.)

112. Barokkos oromzat. Nyalka (Győr vm.)

113. Kalabukos házak. Ebergöc (Sopron vm.)

114. Ajtóvédő gádor. Ásványráró (Győr vm.)

115. Füstöskonyhás ház felezett ajtaja.
Köveskál (Zala vm.)

116. Falon túlnyúló kemence és tapasztott
sövénykémények. Tápszentmiklós (Győr vm.)

117. Legény himzett ingben. Kapuvár
(Sopron vm.)

118. Táncospár. Csorna
(Sopron vm.)

119. Lakodalmi vőfélyek. Csorna
(Sopron vm.)

120. Legények télies ünneplőben. Kapuvár
(Sopron vm.)

121. Kislányok ünneplőben. Martos
(Komárom vm.)

122. Nagylány ünneplőben. Martos
(Komárom vm.)

123. Bolondkerék-húzás pünkösdhétfőn. Kapuvár (Sopron vm.)

124. Háromkirályok. Csákánydoroszló
(Vas vm.)

125. Út menti feszület. Páli
(Sopron vm.)

126. Nagyboldogasszony napi „processzió”. Bény (Esztergom vm.)

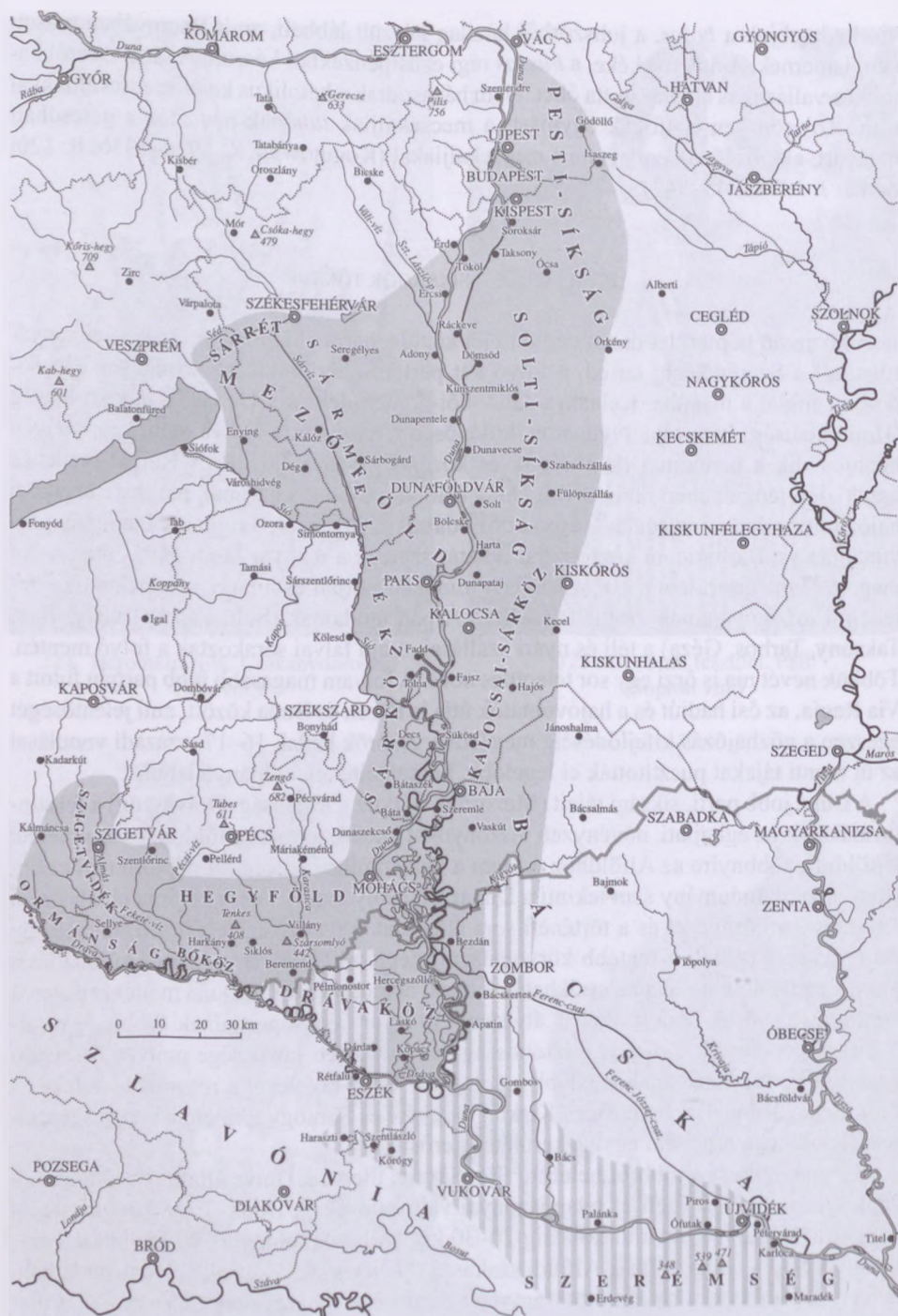
viseletdarabjuk a *botos*, a juhszörből házilag készült lábbeli, amit Baranyában másutt nem ismernek. A nők nyakéke, a *húszas* régi ezüstpénzekből készült. A sárköziektől katolikus vallásuk is elválasztotta őket. Nem házasodtak a katolikus kelet-mecsekaljiakkal sem. Kölcsonösen csúfolták egymást: a mecsekaljiak *tuhónak* nevezték a geresdhati magyart, aki *joskónak* emlegette a mecsekaljiakat (Kogutowicz K. 1930–1936. II: 120; Zentai J. 1978: 545–547).

DUNA MELLÉKI SÍKSÁGOK TÖMBJE

A központi népterület dunai néptömbjei közül a harmadik, mely a Duna váci kanyarulatáról a Szerémségig terjed, a folyó két partján elterülő síkságok magyar népcsoportjait foglalja magába. Keleten a Gödöllői-dombvidék és a Duna–Tisza közti hátság (Homokhátság) határolja. Nyugaton, különösen a Sárvíz és a Dráva mellékén, mélyen beöblösödik a pannóniai dombságok és középhegységek között. A Kárpát-medence észak–déli tengelyében hömpölygő Duna ősidők óta fontos útvonal, ma is nemzetközi hajózó út, „népek országútja”. Egykor birodalmi határ is volt a rómaiak Pannónia provinciája és a Barbaricum között, országhatár szerepe a magyar honfoglalás után szűnt meg. A Duna árterülete a 10. században mindkét partján és a nagy szigeteken is a fegyedelmi törzs nyájainak szolgált legelőül. Árpád utódainak (Solt, Fajsz, Tétény, Tass, Taksony, Tarhos, Géza) a téli és nyári szállásai, majd falvai sorakoztak a folyó mentén. Többük nevét ma is őrzi egy sor település neve. A folyam magasabb jobb partján futott a Via Regia, az ősi hadiút és a hajóvontatók útja is Eszék és Buda között, ami jelentőségét egészen a gőzhajózás kifejlődéséig megőrizte. A török hadak 16–17. századi vonulásai az út menti tájakat pusztították el legelőbb, néptelenítették el hiánytalanul.

A Duna jobb parti, síksági tájait (Mezőföld, Sárköz, Ormánság, Drávaszög) a felszínformákat és az éghajlati, növényzeti viszonyokat kutató, természetföldrajzos szemléletű tájféldrajz többnyire az Alföldhöz és nem a Dunántúlhoz sorolja. A néptörténeti szemléletű néprajztudomány sem tekinti a Dunát határfolyónak, és nem kívánja elválasztani a természeti környezet és a történeti sors által alakított etnikai, felekezeti, műveltségi egységeket. Érzékeli a fentebb körvonalazott néptömb belső egységét és különállását mind a pannóniai, mind a keletről határos tiszai néptömböktől. A Duna melléki síkságok kontinuos, a török hódoltságot is átvészelő magyar népcsoportjainak többsége református. Településeik történeti folytonossága és felekezeti közössége mélyen összeköti a néptömb magyarságának legalább egyik felét. Ezt a köteléket a református felekezet Pest, Fejér, Tolna, Baranya, Bács-Kiskun megyére és Somogy területének egyes részeire kiterjedő Dunamelléki egyházkerülete is erősíti.

A Duna, miként a jobbról belefutó Sió–Sárvíz, illetve a Dráva által felfűzött síksági tájak felszíni, növényzeti és talajviszonyai változatosak. A Duna–Tisza közti hátságtól nyugatra, Váctól a Dráva torkolatáig 20–30 km széles és mintegy 200 km hosszú sávban nyúlik el a Duna völgye. Alföldi szakasza tökéletes síkság, csak helyenként látható néhány homokbucka és elszórtan egy-egy parti dűne maradványa. A Duna-völgy nagyobb része a 19. századi ármentesítések koráig ártér volt, melyet a lefűzött Duna-ágakból visszamaradt tavak tarkítottak. Helyenként pedig a nádasok, szittyós, gyékényes lápok, mocsarak világa váltakozott a jó halászó vizekével (Pécsi M.–Sárfalvi P. 1960:

28. térkép. Síksági tájak a Duna és a Dráva mellékén

106; Bulla B. 1962: 82; Andrásfalvy B. 1975). Régi természeti tájak kései emlékei a Gemenci-erdő és a Szelidi-tó, valamint a Kopácsi-rét a Drávaszögben.

A sok szakaszon teraszokkal tagolt Duna-völgyhöz csatlakozik a bal parton a Solti-síkság, a Kalocsai-Sárköz, a Bajai-síkság. Északi tartozéka a Pesti-félmedence (Pesti-síkság), a Szentendrei- és a Csepel-sziget, jobb partján a Tolnai-Sárköz és a Duna fölött 15 m magasan elterülő mohácsi terasz, ennek folytatásában a Drávaköz löszszel takart teraszos mezeje, bal partján pedig a Bajától délre elterülő Mohácsi-sziget. A Duna völgsíkján az árteret magas gátak védelmezik, az ártéren fűzesek, fűz-nyár galériaerdők kísérik. Ezt követi a termékeny szántók széles sávja. A völgy keleti szélén a Duna-völgyi föcsatorna gyűjti össze a belvizet, s a szikes laposok széles sávja terül el (Bulla B. 1962: 89; Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 100). A 18. század végén megkezdett és a 20. század elején befejezett ármentesítés a Duna-völgy képét teljesen megváltoztatta. 1859 után a Sió–Sárvíz szabályozásával „szárazra került” a Fejér megyei *Sárrét* és a Tolna megyei *Sárköz* is. Az egykori vizes kaszálók helyét többnyire szántóföldek foglalták el, egyes helyeken (Kunszentmiklós és környéke) elszikesedett a talaj. A Dráva szabályozása azonban máig sem fejeződött be, de a folyó hajóforgalma visszaesett, alig van rajta átkelőhely, ami csak növeli az Ormánság és a Drávaköz peremhelyzetéből, hátrányosságából is fakadó nehézségeit (Katona I. 1990: 118–119; Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 100). A folyók szabályozásával, az árvízmentesítéssel együtt növekedett a szántóföldek területe, a paraszti munka jövedelmezősége, és ezek a változások átformálták a parasztság életviszonyait, kihatottak mentalitására is.

A térség legnagyobb kincse a vízben és kiváló termőtalajokban való bővelkedése. A Duna-völgy lösziszappal telített felszínén kiváló öntéses vályogtalaj kínálja magát a földművelésre, az évi 2100 óra napfénytartalom – az országban a legmagasabb érték – pedig a kertkultúrák eredményeit fokozza (l. fűszerpaprika, hagyma, káposzta stb.). A Mezőföld és a Mohácsi-síkság lösztakaróján kialakult, termékeny fekete és barna mezőségi talajok a legnagyobb gabonahozamokat is lehetővé teszik. Korábban vizenyős területeken (Sárrét, Zámolyi-medence, Sárköz) vannak tözeges és öntéstalajok, réti, agyagos földek is, melyek elsősorban rétként és legelőként, kaszálóként hasznosíthatók. A Mezőföld déli, délkeleti részein itt-ott homok-, futóhomokfoltok is jelentkeznek (Bulla B. 1962: 186, 90; Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 100, 113). A vizsgált síksági tájak éghajlata és növényzete alföldi jellegű, ezért a természetföldrajzi tájbeosztások a Dunán túli, Dráva menti lapályokat is az Alföldhöz sorolják.

A Duna melléki magyar néptömb nagyobb része ma is az *ő*-zéről ismert déli nyelvjárástípushoz tartozik. Baranya, Szlavónia, a Tolnai-Sárköz, a folyam keleti partját szegélyező mély fekvésű síkság kistájai, Pest környéke és néhány Fejér megyei község kiemelten is említhető. Önálló arculata van a Pest környéki magyar szigeteknek (Pécel, Monor, Dabas, Ócsa, Bugyi) és a Kiskun kerület északi darabjának (Kunszentmiklós, Lacháza), meg a Baja környéki nyelvjárásnak is (Érsekcsanád, Szeremle). Utóbbi legáltalánosabb jellemzője a független, vagyis minden helyzetben előforduló *ő*-zés. Az *ó* és *ő* helyén is gyakran használ *ú*-t és *ű*-t: pl. *tű* 'tő', *szű* 'sző', *lű* 'lő'. (Kálmán B. 1966: 74, 119; Hajdú M. 1996: 59, 66).

Újabban a déli nyelvjárástípuson belül elkülönítik a „dél-dunántúli” és a „dél-alföldi” nyelvjárási régiót, de ez nem érinti közös hangtani sajátságukat, az *ő*-zés meglétét. Átmeneti, a mai köznyelvhez hasonló népnyelvi jelenségek jellemzik a Duna jobb olda-

lán húzódó széles területsávot, amely felöleli a Mezőföld nagyobb részét és a pannóniai néptömb vele érintkező részlegeit (Tolnai-dombság, Velencei-hegység, Budai-hegység). Néhány évtizeddel korábban ezt a széles sávot még a dunántúli, közép-dunántúli nyelvjárástípushoz sorolták (Kálmán B. 1966: 71–72, 119; Kiss J. [szerk.] 2001: 271–272. és 5. melléklet), ám azóta ebben a térségben különösen felgyorsult a köznyelvűsödés folyamata.

A Duna melléki és a Dráva-melléki tájak magyarsága a hódoltság idején erősen megfogyatkozott, de az élet folytonossága nem szakadt meg. Különösen a Duna keleti oldalán, a galériaerdőkkel, nádasokkal, morotvakkal védett Duna-völgy ősi falvaiban, mezővárosaiban (Ócsa, Dömsöd, Dunavecse, Dunapataj, Uszód, Foktő, Fajsz, Érsekcsanád, Szeremle) és a Csepel-szigeten, a víz menti falvakban tudta megőrizni népének folytonosságát. Ezzel szemben a Duna túlsó partvidékén a Mezőföld erősen pusztásodott, középkori falvai csak a Sárvíz mentén és vízvidékén, a Sárréten, a Tolnai-Sárközben és a baranyai síkságokon (Ormánság, Drávaszög) vészelték át a 16–17. századot. Ez a zömében református magyar népesség elég erős volt ahhoz, hogy a későbbi jövevényeket, szökött jobbágyokat, bujdosókat, a magyar és nem magyar telepes csoportokat is befogadja, sőt a magyar nyelvre, saját nyelvjárására és a táj élésének módjára is megtanítsa (Erdei F. 1937: 196–198). Magyar telepesek több irányból érkeztek a térségbe. Baranyából jelentős számban települtek át reformátusok a Duna bal partjára, még a Kiskun kerületbe is. A Mezőföld falvaiba, pusztáira a Dunántúl és a Kisalföld szomszédos és nyugati tájairól érkeztek a legtöbben. Folyamatos volt az északi népfelcsúszás délfelé (Pesti-síkság, Solti-síkság, Kalocsa vidéke, Kiskunság). Északról a szlovákok zöme telepesként, a magyarok inkább szökött jobbágyként, vándormunkásként, szegődményesként kerültek a Duna síkjára.

A török kiűzését követően hamar megjelentek Pest környékén az északi megyékből (Hont, Nógrád, Zólyom) szökött szlovák jobbágyok is. Egy korai összeírás 387 Nógrádból szökött szlovák jobbágy nevét sorolja fel (a magyarok mellett) a visszatoloncolás reményében. Pest megyében a szlovákok szervezett telepítése az 1710-es években kezdődött. Esetenként a gyér lakosságú magyar és német falvakba is hozatott a földesúr szlovákokat, akik hamar elszlovákosították az ott talált magyarokat, németeket (Csömör, Rákoskeresztúr, Maglód stb.). Legdélebbi telepeik e térségben – Miske és Kiskörös – 1718–1719-ben létesültek a Duna-táj és a Homokhátság határvidékén (Fügedi E. 1966: 320–326; Manga J. 1973: 237).

A délszlávok első csoportjai már Hunyadi Mátyás idején megjelentek a Duna mentén (Ráckeve), de a szerbek, ráchorvátok, bosnyákok többsége a török hódoltság idején települt meg a Baranyától Szentendrétől tartó hosszú sáv egyes szakaszain, főként városaiban. Edward Brown angol utazó 1660-ban Tolna mezővárosról jegyezte meg, hogy „a magyarok és rácok, kik ezt az utóbbi helységet közösen lakják, nem jó egyetértésben élnek egymással, hanem örökösen viszálykodnak” (Ács Z. 1984: 156). Hasonlót írhatott volna Dunaföldváról és más révhelyekről, illetve Pest vármegye Duna melléki helységeiről, mert azok „paraszt vármegyéje” 1663-ban szigorúan megtiltotta, hogy lakosaik a Duna túlsó partján (Ercsi, Rácalmás, Érd, Tököl stb.) élő rácoknak jószágot adjanak el.

Az ortodox szerbek, rácok mellett élnek itt más, katolikus délszláv csoportok is. A *hunyevác* népnévet egy bácskai török összeírás 1550-ben, a *sokác* népnévet egy 1616-ban,

a budai Ali pasának írott levél már tartalmazza. Baján és bácskai környezetében a bunyevác, Mohácson, Hercegszántón a sokác népcsoport a város és a vidék társadalmának ma is lényeges alkotóeleme (Sarosácz Gy. 1973: 369, 380, 385). A Dráva menti sokácok többsége mára elhagyta régi lakhelyét (pl. Alsószentmárton), korábbi falvait beas cigányok foglalták el. A baranyai bosnyák katolikusokat is egyre kevésbé lehet fellelni. Tolnából a szerbség már a kuruc háborúk idején elvándorolt Szlavóniába és a Szerémségbe (Szabó I. 1941: 143; Sarosácz Gy. 1973: 383; Ács Z. 1984: 160).

A németeket a török kiűzése (1686) után néhány évvel kezdték betelepíteni Pest és Buda környékére. A Majthényi-család Pilisvörösvárt 1692-ben „ültette”, azaz telepítette be német lakosokkal. Savoyai Jenő 1706-ban létesítette a Csepel-sziget első német falvait, de a németeket betelepítő munka a Pesti-síkságon ötven évnél is tovább tartott (Soroksár 1742, Örkény 1750). A németek rendszerint dunai hajókon, hathetes utat megtéve érkeztek meg új hazájukba. Hajós község telepesei – Württembergből, 1726-ban – magukkal hoztak egy fából faragott Mária-szobrot is, és kialakították körülötte Szűz Mária kegyhelyét, a vidék új búcsújáró célpontját. Egyébként a német falvak külsőleg is hasonlultak a magyarokhoz, alkalmazkodtak az alföldi táj kö- és fahíányához, tértek át a helyi építőanyagok használatára (Szekfü Gy. 1935. IV: 430, 441; Szabó I. 1941: 153).

A dunai németiségnek népi nevet adó *svábok* azonban a 18. századi telepeken is elenyésző kisebbségben vannak. Erősebben csak Hajóson (Kalocsai-Sárköz) és a tolnai Tevel, Kisdorog, Zomba német közösségében őrzik még ma is sváb nyelvjárásukat. A német helységek másik csoportjának a dialektusa kevertnek mondható. Példa rá a II. József idején betelepített Dunakömlőd, amelynek 154 német családja 106 német helységből verbuválódott (Hutterer M. 1973: 108; Szegfü Gy. 1935. IV: 429).

A Duna melléki német, délszláv és szlovák népesség sok új színnel gazdagította a térség népi műveltségét, és tevékeny részt vállalt a természeti táj átformálásában, új gazdasági tevékenységek, technikák, termékek, növényi kultúrák meghonosításában (szőlő- és borkultúra, gyümölcstermesztés, kertészet, kézműipar több ága, kereskedelem stb.).

A Duna-táj népének lelki gondozását I. István király óta a Váci, a Kalocsai és a Pécsi egyházmegye papsága látja el. A térség középkori templomai, monostorai a török hódoltság századaiban rommá váltak, hírmondójuk is alig akadt (pl. ócsai templom). A 16. században a Duna és a Dráva menti magyar néptömb protestánsná vált, túlnyomó többsége a század végén már Kálvin követője volt. Maradék katolikusait a török által is megtűrt ferences barátok gondozták, akik a 17–18. században Bosznia és Hercegovina távoli vidékeiről katolikus délszláv csoportokat (bunyevácok, sokácok, bosnyákok) vezettek a Duna mellékre. A reformátusok baranyai egyházmegyéje – a későbbi Dunamelléki egyházkerület elődje – a 16–17. században is örködött az Ormánság a Sziget-vidék, a Drávaszög népének hitélete, keresztény erkölcsisége és oktatásügye fölé. A hercegszölösi zsinaton, 1576-ban elfogadott kánonok szabályozták a református hívek életrendjét, gyermekeik taníttatását, és elrendelték az egyházi anyakönyvezést is (Baranyai J. 2004: 170–176).

A Duna melléke magyar folytonosságú települései a 20. század közepéig, végéig megőrizték református többségüket. Tálasi munkájából (1977: 38–40) tudjuk, hogy a baranyai reformátusság kirajzolásai a 18. század első felében megjelentek a Kiskunság nyugati városaiban is (Kiskunlacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás,

Kiskunhalas). A török hódoltságot követő belső vándorlás azonban jelentősen átformálta a Duna-táj felekezeti térképét. A szervezett telepítések során az ország északi megyéiből főként katolikus magyar jobbágyokat telepítettek a kalocsai érsekség és a váci püspökség birtokaira, és a legtöbb világi nagybirtok is katolikus jobbágyok letelepítésére törekedett. Tovább növekedett a katolikus népesség száma, részaránya az újonnan telepített német és szlovák ajkú jövevények közösségeivel. Kisebb számban evangélikusok is voltak mind a német (pl. Harta), mind a szlovák (Kiskörös) telepések között, sőt a németek között kisebb református csoportok is akadtak. A protestáns németeket, szlovákokat többnyire protestáns földbirtokosok fogadták be. (A hartai németeket a református Ráday gróf telepítette, a kiskörösi szlovákokat pedig Vattay János).

A Duna melléke felekezetei között a középkor vége óta jelen vannak az ortodox keleti keresztények, a szerbek és a görögök templomai, egyházai is (Ráckeve, Szentendre, Pest, Baja, Mohács stb.). Ugyancsak a Duna menti városokban, kereskedelmi központokban alakultak ki a 18. század folyamán a zsidóság népes, nagy gyülekezetei (pl. Pest, Baja), melyek máig megőrizték jelentőségüket (Fényes E. 1851. I: 69, II: 92–93, 264, III: 111).

A Duna melléke társadalom- és birtoktörténete igen változatos. Legtermékenyebb tájain – különösen Fejér megyében (Mezőföld) és Baranya déli részein (béllyei, siklósi uradalom) – a nagybirtok aránya elérte a 70%-ot. Ezeken a latifundiumokon a 19–20. században különösen felduzzadt a világtól elszigetelt uradalmi cselédség lélekszáma (Illyés Gy. 1962; Katona I. 1990: 119). Kalocsa város határának 90%-a az érseki uradalom birtoka volt az 1930-as években. Az érseki birtokon a napszám rosszabb volt, mint bárhol a környéken. „Ameddig az érseki uradalom kiterjed, valóságos theokrácia uralkodik” (Erdei F. 1937: 209, 215). A Pesti-síkságon a nagybirtok főként a Dabasi járás falvait nyomorította meg. A 20. század elején pl. „Alsónémediben a váci püspökség kisbérletekre parcellázta birtokát, mások jobban nyögnek alatta, mint valaha is” (Erdei F. 1937: 55).

Az uradalmi puszták cselédségétől az uradalmi földek szorításában élő falvak úrbéres gazdaközösségén át az egykor nemesi jogállású falvak társadalmáig számos típusa élt a parasztságnak ebben a térségben. A túlnépesedett kuriális falvak típusos példája Áporka (Pest vm.), amelyik már az 1840-es években folyamodott a kincstárhoz, hogy fölös népének jelöljön egy pusztát a Délvidéken, ahol népfölöslege új életet kezdhet. Egy másik eset Dunaszentgyörgy (Tolna vm.), melynek határa „nagy és homokos”. Mindkettő kontinuus református többségű település volt, nemesi közbirtokossággal (Fényes E. 1851. I: 37, IV: 96; MN VIII. 140). 1715-ben még Fajszi is a nemesi községek között szerepelt, de középkori eredetű prédiális (egyházi) nemesi jogállását a 18. században elveszítette. Földesura, a szekszárdi apátság, elérte, hogy az 1770. évi urbárium a fajsziaikat zselléreké nyilvánította (Bárh J. 1975b: 82–83), és szemben a Kisalföldön a rendi korszak végéig, 1848-ig fennmaradt prédiális nemesi székekkel, a „fajszai szék” már jóval előbb, az újkor elején megszűnt.

A Duna az alföldi ólaskertes, kébteltes településforma nyugati határa. Dunakeszi, Pécel ólaskertes települését már a 19. században leírták. Később ismertté vált a Szentendrei-szigeten Tahitótfa, Pócsmegyer, a Csepel-szigeten Makád és Szigetszentmiklós, aztán a bal parti Kiskunlacháza, Dömsöd, Szalkszentmárton, Solt, Dunapataj két-

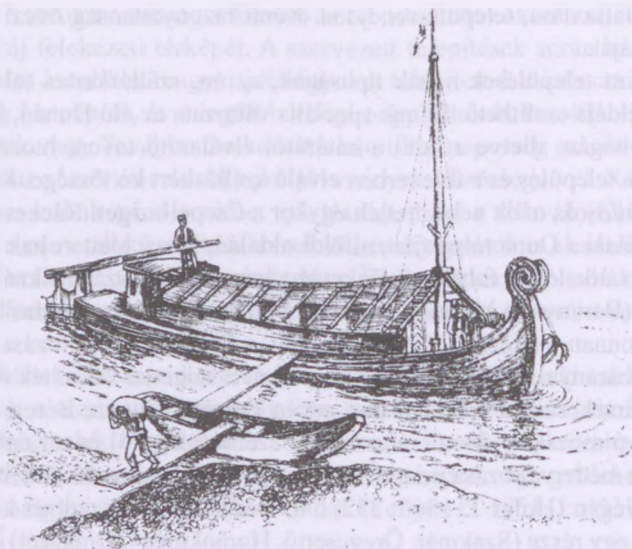
beltelkes gazdálkodása, településrendje is. Némi bizonytalanság övezi Uszód egykori településformáját.

A megosztott települések másik típusának, az ún. szálláskertes településnek szintén számos példája említhető. Ennek speciális változata az élő Dunán, a folyó egy-egy ágán vagy holtágán, illetve a falut a határától elválasztó tavon, mocsáron át történő gazdálkodás, a település és a tőle térben elváló szálláskert kettőssége. Kétparti határok, folyón túli *szállások*, *akók* nehezítették egykor a Csepel-szigeti Ráckeve életét. Szerűi, állattartó szállásai a Duna túlsó partján, alföldi oldalán, Péreg alatt voltak. Amikor áradás akadályozta az átkelést a folyón, a ráckevei vásárokat is a szállásoknál tartották meg. Dunaszekcső (Baranya m.) szántói, kaszálói a mintegy 16 ezer holdas Szekcsői-szigeten voltak, ahonnan – a török idők elmúltával – a Duna mederváltozása miatt költözött át a község a baranyai oldalra. A hódoltság korát a szigeten vészelték át. Más falvakat (pl. Sükösd, Érsekcsanád, Kákony, mai nevén Bajaszentistván, Béreg, Monostorszeg, Gerjen) a folyó mocsaras ártere választott el szántóföldjeitől és ott épült *akóitól*, *szerűitől*. A Duna mederváltozása miatt Érsekcsanád és Sükösd is átköltözésre kényszerült a 18. század végén (Hofer T. 1960: 332, 340–342). A 18. században keletkezett kalocsai szállások egy része (Szakmár, Öregcsertő, Homokmégy, Drágszél) a 19. században néhány nemzedék élete alatt fejlődött állandóan lakott helyé, és vált önálló községgé (Bárh J. 1975a).

A faluhelyeket Pest és Solt vármegyében „az úgynevezett Sárközön”, a Duna kiömlései még a 19. században is folytonosan veszélyeztették. Dunaszentbenedekről írják, hogy a lakosok sövényházaikat mintegy másfél öl magas dombocskákra építik, de az árvíz néha még onnan is kiszorítja őket, mert „amikor Uszód úszik, Benedek bukik” (Fényes E. 1851. IV: 93). Ezeket a víz által veszélyeztetett falu- és házhelyeket a lakosok időről időre töltögették, magosították. A 18. századi német telepesek alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, és maguk is vesszőből fonott, törekes sárral tapasztott vagy földből vert, tömött házfalakkal, nádtetővel építették házaikat, ahogy a régi magyar falvakban látták (Szekfű Gy. 1935. IV: 441).

Az újonnan telepített falvak és a 18–19. században helyet változtató magyar falvak már mérnöki tervek alapján, kimért telkekre, utcarendet megtartva települtek. A Mezőföldön a települések hálózata a török kiűzését követően nem egészült ki új jövevények falvaival. Nagy határu falvak, mezővárosok és uradalmi puszták, majorságok alakultak ki rajta a 18–19. század folyamán. A puszták, majorságok népessége külterületi lakosnak számított. Távol élt templomtól, iskolától, községházától. A Fejér megyei Sárret, a Mezőföld és a Mohácsi-sziget paraszti földjein a 20. századi tagosítások után „tanyásodás” kezdődött, de a tanyaépítés folyamata a második világháború idején megszakadt (Demeter Zs.–Lukács L. 1980: 10). Baranya síksági tájait a 18–19. században is kis határu aprófalvak jellemezték.

A Duna–Dráva-mellék nagyobbik része a Duna jobb partján is a közép-magyar vagy alföldi háztérülethez tartozik. Főként a vízjárta tájakon élt tovább a cölöpváz, tapasztott sövényfal, a baranyai tájakon pedig gyakori volt a talpgerendás, vázas házépítés. A 18–19. században a sárfal már fogyatkozott, túlsúlyba került a döngölt tömés- és vályogfal. Alaprajzát tekintve a térség háromosztatú háztípusa egységes (szoba+konyha+szoba vagy kamra), melynek egyetlen udvari bejárata volt a konyhán (pitvaron) át. Jellemző rá a szabad kéményes füstelvezetés és a szobai zárt kemence sokféle alakvál-

84. ábra. Bőgőhajó a Dunán. 19. század második fele

tozatban. A Duna jobb parti tájain (pl. Sárköz, Sárret) azonban nem sárkemenca, hanem már a 19. században, anyagában és formájában is jellegzetes kályha állt a szobában.

Az Ormánság, a Sziget-vidék és a Drávaköz az újabban meghatározott „drávai hásterülethez” tartozott, vagyis a két udvari bejárat és a talpas-vázás építkezés maradt fenn a 20. század első feléig. A ház *szenesháznak* mondott konyhájában nyílt tűzön, rúdról láncon függő bográcsban főztek, és sütőharangot használtak a sütéshez. Ez a padlás nélküli füstöskonyha, az alacsony tűzpadka, a balkáni típusú üstforma és a sütőbura eszközkészlete egészült ki az Alföld felől a 19. század vége felé megjelenő szabad kéménnyel és a nyugat felől terjedő kályhás szobával. Az ormánsági és a szlavóniai falvakban egyaránt megszokott hálókamra, amit az udvaron építettek a fiatal házaspár számára, a ház és a lakás balkáni jellegét erősítette (Gunda B. 1956: 28–34; Barabás J.–Gilyén N. 2004: 158–159).

A Duna melléke életét alapjaiban határozták meg a folyam nagy áradásai, holtágai és mocsarai, igen széles árterének, völgyének természeti adottságai. Fényes még a 19. század közepén is említi az egészségre ártalmas tényezőket. Dunaszentbenedek határa például „bővelkedik mocsárokkal, s különösen a falu alatt elterjedő Pecze-tó igen ártalmas a közegészségre” (Fényes E. 1851. IV: 63). A 16–17. században sokat szenvedtek a lakosok – s még inkább az idegen hadak – a maláriától, *poszláznak* nevezett *morbus Hungaricustól* meg a vérhasjárványoktól. A német hadakat 1542-ben és 1566-ban is alaposan megtizedelte mind a malária, mind a vérhas. A szigeteken, a mocsarak és nádasok közt élő magyarok valószínűleg ellenállóbbak voltak. Börtömlőben, kobaktőkben magukkal hordott borral, jó ivóvízzel oltották a szomjukat, őrizték meg egészségüket, és nem ittak pangó vizekből, mint az idegen katonák (Szekfü Gy. 1935. III: 399–400).

A 18–19. századi ármentesítések és mocsárlecsapolások révén egyre növekvő szántóikon a magyar falvak Pesttől a Drávaközig jól jövedelmező paraszti kertkultúrát fej-

lesztettek ki. Foktő, Uszód, Benedek, Géderlak kertészetében túlnyomó volt a hagyma; Fajsz, Dusnok, Bática, Kalocsa és környéke, Bogyiszló termelésében pedig a paprika (Erdei F. 1937: 203). A Csepel-sziget és a Szentendrei-sziget falvai, a Pesti-síkság (*Pesteleje*) népe főként káposztát, uborkát, petrezselymet, sárgarépát termelt, a Rákos-völgyi falvak a 19. század vége táján a paradicsom termesztésére szakosodtak (Boross M. 1956: 130–150). A paraszti kertészkedésbe, kofázkodásba a térség nemzetiségi falvai is hamar bekapcsolódtak. A 19. század második felében a régi magyar és német kertészetet jól kiegészítették az akkor megjelenő és főként a Csepel-sziget északi végén megtelepedő bolgárkertészek.

A dunai halászatot, a hajdani fokgazdálkodást, a nádasok és rétségek kiélését, az árterek marha- és lótenyésztését, az ártéri gyümölcs- és szőlőkultúrát, a hagyományos hajózást és hajóvontatást (Kuczy K. 1976; Gráfik I. 1983), a Duna menti mezővárosok kézműiparát feledtette a 19. századi folyószabályozások, mocsárlecsapolások után fellendülő gabonatermesztés, a gabonakonjunktúrából hasznot húzó gőzhajózás és malomipar, a paraszti gazdaság belterjesedése, piac felé fordulása, megnövekedett bevétele. Mindez több magyar népcsoportnál a népművészet, a népviselet kivirágzását alapozta meg, de az 1920–1930-as években helyenként (Ormánság, Tolnai-, Baranyai-Sárköz) már az egykézés folyamata is riasztó mértéket öltött.

Pesti-síkság, Pest-vidék

Pest-vidék, Pest-környék síksági táj, Pest város – 1873 óta Budapest – tágabb környezete a Duna bal partján és két nagyobb szigetén (Szentendrei-sziget, Csepel-sziget). Északkeleten a Gödöllői-dombvidék, keleten a Tápió-vidék, délen a Solti-síkság határolja. A Duna völgye Szódnél és Pest körül kissé kiöblösödő, majd Soroksárnál lefelé kitaruló róna. Szigetként ékelődik bele Felső-Kiskunság egy-egy darabja (Kiskunlacháza, Kunszentmiklós határa). A síkság községeinek nagyobb része egykor *Pesteleji járás* néven önálló igazgatási egységet alkotott. Ennek a vidéknek Pest a városa, a későbbi járási székhelyek (Ráckeve, Alsódabas, Gyömrő, Monor) mind községek, mezővárosok voltak. Hatvan kilométeres körzeten belül valódi város – a püspöki székhely Vác kivételével – nem tudott kialakulni (Erdei F. 1937: 43–44; Kósa L.–Filep A. 1975: 159). A honfoglalás idején a fejedelmi törzs szállásterülete volt, ahol az államalapítás után sűrű településhálózat alakult ki. Fejlett kultúrájával a középkorban főként Pest, Vác, Vacs, Tököl, Ócsa tűnt ki a vidék települése közül.

Buda eleste (1541) után a régi magyar falvak nagyobb része elpusztult. A megmaradt helységek „paraszt vármegyét”, öngazdátást hoztak létre, és az elmenekült nemesi vármegye statútumai helyett saját határozatokat fogadtak el. 1663-ban a Duna menti községek Feketehalomnál tartott gyűlésükön például kimondták, hogy aki közülük jószágot ad el, kiváltképpen „Felföldi Palócznak”, az levelet adjon mellé. Ugyanott a Duna túlsó partján (Fejér megyében) élő rácokkal való érintkezést és a jószágkereskedelmet is tilalmazták (Paládi-Kovács A. 2004: 135).

A hódoltság idején a vidék magyar jobbágysai a töröknek és uraiknak, a Felföldön élő magyar földbirtokosoknak is adóztak, és befogadták a térség elpusztult falvainak menekülő lakosait. A kontinuus települések száma több volt annál a néhányznál (Alsódabas,

Alsónémedi, Áporka, Ócsa), melyeket a néprajzi irodalomban emlegetni szoktak (Báth J. 1996: 40–41).

Buda felszabadítása (1686) táján és a Rákóczi-felkelés idején gyakori rácdúlások következtében a vidék népe ismét fogyatkozott. Pedig az északi vármegyékből már a 17. század végén megindultak a szökött jobbágyok az Alföldre. Kezdetben a szülőhelyükhöz közelebb eső pusztákat, gyéren lakott falvakat keresték. A Pesti-síkság a Tápió-vidékkel és a Jászsággal együtt az észak–déli vándorlás legfontosabb befogadó és átbocsátó területei voltak. A szervezett telepítések korszakában a gödöllői uradalom Rákos-völgyi birtokainak számos pusztáját (pl. Kistarcsa, Nagytarcsa, Csömör, Cinkota, Maglód) főként szlovákokkal telepítette újra. Pest alatt a birtokosok számos német falut alapítottak (Soroksár, Vecsés, Dunaharaszti, Taksony). A 20. században a vidék népeinek többsége római katolikus volt. Léteztek azonban erős református többségű települések, népes református gyülekezetek, jelentős közösségek is (Alsónémedi, Bugyi, Áporka, Majosháza, Ócsa). Ezeken nemesek is éltek, Áporkán és Majosházán ők tették ki a lakosság többségét (Fényes E. 1851. I: 36, II: 61; Báth J. 1996: 41).

A Szentendrei-sziget falvainak zöme eredetileg Pilis megyéhez, az 1730-as években a Pilisi járáshoz tartozott, Kisoroszi pedig Nógrád megye része volt. Középkori falvai közül négy vészelte át a török hódoltság korát: Kisoroszi, Tótfalu, Pócsmegyer és Szigetmonostor. Ezek törzsökös népessége református magyar volt. Bél Mátyás idejében Kisoroszi kuriális falu volt, Pócsmegyer az Esterházyak, Szigetmonostor a Zichyek faluja, Tótfalun a Podmaniczky-család és a váci káptalan osztozott (Bél M. 1977: 129, 155). Ezek a falvak szálláskertes, csűröskertes gazdálkodást folytattak. Az árvízmentes faluközpontok szerkezete máig zezugos, sűrűn beépített. Az alföldi kertes településvidék északnyugati határa húzódik a szigeten. Közeliében Dunakeszi, Váckisújfalu, Szada kertes jellege említhető (Hofer T. 1960: 332).

A sziget falvai a Duna jobb partján (Tahi- és Leányfalva-pusztán) művelték szőlőiket, a szigeten szőlőt nem ültettek. Homokos földjeiken a gabona mérsékelten termett, a pesti piacra főként káposztát, zöldségfélét, szénát szállítottak. A 20. században a bogyós gyümölcsök (málna, földieper) és a szőlő termesztése lendült fel. Ezzel kapcsolatos a hátikosár két formájának és a gyümölcshordó puttonynak a használata. Pestre járó kofahajók és ladikok juttatták el a friss árut a piacra (Gráfik I. 1971: 53–58; 1979: 501). A vízi közlekedés módjai, eszközei, a hajóvontatás és a dunai szállítás, hajózás a 20. század elejéig jellemzője maradt a sziget népiéletének. 1914-ben épült meg Tahi és Tótfalu között a vasszerkezetű hid, az 1920–1930-as években indult meg a budapestiek hétvégi és nyári kirajzása a szigetre és a Dunakanyarba, épültek a *vityillók* Horány és Surány felparcellázott kis telkein. Mindezek ellenére a négy falu az 1960–1970-es évekig hagyományörzőnek bizonyult.

A *Csepel-sziget* a Duna nagy szigete Pest alatt. A 13–15. században legnagyobb része a királynék birtoka volt. Önálló uradalomként királyi ispán igazgatta, de már akkor is Pest megye részét képezte. Mai neve a 15. század óta használatos. Az Árpád-korban még *Nagysziget* volt az elfogadott neve, de felbukkant az *Úrsziget*, *Király-sziget* név is. Még a 16–18. században is használatos a *Szigetség* földrajzi név. Gyakran említik *Kevi sziget*, *Ráckevi*-, illetve *Becsei-sziget* néven is (Juhász D. 1988: 67; Kósa L.–Filep A. 1975: 77–78). A honfoglalás korában a fejedelmi törzs szállásterületéhez tartozott.

Szigetbecse környékén a 13. században kunok is feltűntek a szigeten, ahol akkoriban a királyi méneseiket tartották. *Lórév* nevét kései szerzők a királyi ménes átkelő helyeként, neveként értelmezik (Bél M. 1977: 150). Újabb telepéseket kapott a sziget a 15. században, amikor Ráckeven helyezték el a Keve-váráról, az Al-Duna mellékéről áttelepített szerb és magyar menekülteket. Ezzel a sziget legnagyobb településévé, várossá lett, és királyi szabadalmakat kapott.

A manapság is mintegy 50 km hosszú, néhol 7-8 km szélességet elérő szigeten 14 település, több etnikum és hitfelekezet található. A 16–17. században a sziget falvainak többsége elpusztult. Kontinuus települései a sziget alsó részében maradtak meg, Makád, Ráckeve és Szigetszentmiklós reformátusai átvészelték a hódoltságot. Ez a Felső-Kiskunság és a Pesti-síkság magyar reliktaival gazdasági és hitéleti kapcsolatokat fenntartó magyar törzslakosság ő-ző nyelvjárást beszél. A 18. században a Csepel-sziget kontinuus magyar falvai a Pesti-síkságon és a Kiskunságban béreltek pusztákat: Makád Gyalpusztát bérelte, Ráckeve Adács és Peszér, Szigetszentmiklós Szőlös és Háros bérletével, ottani birtokszerzésével erősítette gazdaságát (Bél M. 1977: 146–147, 151). Ráckeve régtől református esperesi székhely és uradalmi központ, ahol a 18–19. században fokozatosan többségbe kerültek a római katolikusok, de a reformátusok erősek maradtak. Fennmaradt az óhitűek gyülekezete és temploma is.

A török kiűzése után a szigeten több görögkeleti (*Lórév*, Szigetcsép) és római katolikus délszláv község keletkezett (Csepel, Tököl). Utóbbiak Ercsi, Érd, Törökbálint, Perkáta rác, bunyevác, dalmát lakosaival közös hagyományokat őriztek (Fényes E. 1851. I: 210, III: 271, IV: 216; Paládi-Kovács A. [szerk.] 2006: 63–75).

A 18. században a Csepel-szigeten több helyen németek is megtelepültek (Csepel, Szigetszentmárton, Szigetújfalu, Szigetbecse), majd a rác-dalmát falvakban is terjeszkedni kezdtek. A 19. század végén a bolgárkertészek Halászteleken és környékén alakították ki öntözéses zöldségkertészeiket. Ma is ott él a bolgárok legjelentősebb magyarországi közössége. A 20. században az óhitű szerbek optálása és a németeket sújtó kitelepítés miatt a nemzetiségi lakosok száma megcsappant. Ugyanakkor Csepel a vas- és gépipar legjelentősebb hazai telephelyévé vált. Az ipar vonzása és Budapest közelsége erősen átformálta a sziget északi felének társadalmát.

A sziget déli fele sokat megőrzött a paraszti műveltség, a gazdálkodás régies vonásaiból. Szigetszentmiklós és Makád – a kertés településvidék nyugati határán – a kétbeltelkes településrendet is megőrizte (Hofer T. 1960: 332). A 19. században a ló- és szarvasmarhatartás, a piacra is termelő szénagazdálkodás és különösen a mezei kertészkedés (káposzta, sárgarépa, zöldségfélék termesztése) volt a megélhetés fő forrása.

A Duna völgyének településhálózata viszonylag ritka, nagy határu, népes községek jellemzik. A 18. században még a lakott helyekének csaknem háromszorosát érte el a puszták száma. A puszták használatáért, bérletéért verseny folyt a községek között (Wellmann I. 1967: 91–92). Új települések ugyan később is keletkeztek, de a Pesti-síkság településsűrűsége a 19–20. században már nem sokat változott. Régi falvait a kerítetlen, halmazos beépítésű belsőség és a hozzá csatlakozó kertek külső övezete jellemezte. Az *akolkertek*, *szálláskertek* – a terepviszonyok és a Duna áradásainak, közelségének függvényében – esetenként a falutól távolabb fekvő földhátan épültek meg. A Duna árvizei a vidék hat-hét településének házait, belterületét is veszélyeztették. A német

85. ábra. Paradicsommérő puttony. Fót (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

telepések falvai (pl. Dunaharaszti) rendezettebbek voltak. „Csinos rendben épült házakkal”, egyenes utcákkal, kimért telkekkel tűntek ki a vidék falvai közül (Hofer T. 1960: 332; Wellmann I. 1967: 32, 42; Fényes E. 1851. II: 89).

Pest-vidék népi építészetét a 18. században a sövényfonásos fal és az ágasfákon nyugvó szelemenés tetőszerkezet jellemezte. A sövényfalat később a tömött föld- és sárfal, majd a vályogfal váltotta fel. A szobát sárból épült csonka kúp alakú búbos kemencékkel fűtötték. Pest vidékén a kemencék kisebb méretűek voltak, mint az Alföld más tájain. A füst elvezetésére szolgáló szabad kémény itt már a 18–19. században is általánosnak mondható. Legtöbb volt a nádtető, de a nád mellett a sás, csáté és a káka is gyakori tetőfedő anyag maradt egészen a 20. század első feléig (Filep A. 1980: 254, 264).

Az 1880–1890-es évekkel kezdődően a Pesti-síkság északi részén alakult ki az ország első és máig jelentős paradicsomtermesztő körzete. Először Fóton, majd Dunakeszin, Rákospalotán került ki a növény a szántóföldre. Fóton az 1910-es években már a határ 20%-át foglalta el, a két világháború között időnként, egyes években az 50%-ot is meghaladta. Eerre a Pest környéki termőközökre települt a dunakeszi és a sashalmi konzervgyár, miközben újabb falvak kapcsolódtak be a termesztésbe, különösen a Rákospatak mentén (Boross M. 1956: 131–133). A paradicsomkultúra körzetének kialakulásában a talaj minőségének és a pesti német kertészek kitelepülésének is szerepe lehetett. Pest-vidék déli részén, különösen Vecsés, Soroksár, Alsónémedi határában is megnőtt a paraszti kertészkedés szerepe. Főként a káposzta, a murom, a zöldségfélék és az uborka termesztése ugrott meg. Ezek a falvak ma is foglalkoznak savanyítással, a hordós káposzta és más „savanyúságok” piacra termelésével. A budapesti vásárcsarnokok „vecsési” káposztája, uborkája igen kelendő cikk.

Solti-síkság

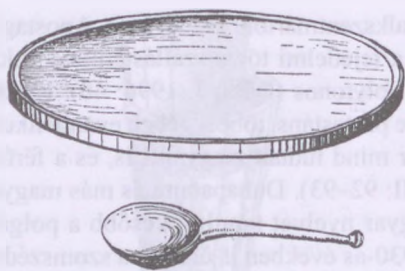
A Duna bal partján – mintegy 20–30 km szélességben – Dömsödtől a Kalo-csai-Sárközig terjedő, ártéri jellegű mezőség a Solti-síkság. A viszonylag ritka településhálózatot kis mezővárosok és nagy határu, népes községek alkotják. Nevezete-

sebbek Dömsöd, Tass, Szalkszentmárton, Dunavecse, Apostag, Solt, Harta, Dunapataj. A vidék a 10. században a fejedelmi törzs szállásterülete volt, alapnépessége magyar és a honfoglalás kora óta folytonos (Bárh J. 1996: 40). Hartát az 1720-as években a Ráday-család telepítette be protestáns, többségében evangélikus németekkel. A hartaiak a 19. század közepén már mind tudtak magyarul is, és a férfiak „magyarosan” öltözködtek (Fényes E. 1851. II: 92–93). Dunapatajra és más magyar helyekre adták fiaikat szolgának: régebben magyar nyelvet tanulni, később a polgáriás szokásokat ellesni. A hartai férfiak még az 1930-as években is őrizték a szomszédos alföldi közösségeknél már levetett ruhadarabokat. Akkor is hordták a bő gatyát, amikor a szomszédos Patajon és Solton már csak a „szüreti bál” csőszlegényei vették fel évente egyszer (Fél E. 1935: 66, 126).

A Solti-síkság magyarsága a 16. század óta református. Mezővárosai a hódoltság idején főként vágómarhát neveltek és küldtek Bécsbe, a német városok piacaira. Gazdagparaszti állattartásuk jellege a bérelt puszták jóvoltából a 18. században sem változott. Dömsödről írják az 1730-as években, hogy közel fekszik a Dunához, az árvíz mégsem önti el, mert lakosai gátak emelésével védekeznek az áradások ellen. Akkoriban Dömsöd is a Kiskunságban bérelt pusztákat, Alsó- és Felső-Apajpusztán ezer szarvasmarhát tarthatott. Volt egy Duna-szigete is kiváló gyümölcskertekkel és kaszálókkal (Bél M. 1977: 154).

A gyapjúkonjunktúra idején megnőtt a birkatartás súlya. A Duna-völgy árvízmentesítése és a gabonakonjunktúra kibontakozása a 19. század második felében a legelők feltöréséhez, a gabonavetések növekedéséhez, a malomipar korszerűsödéséhez, a régi hajómalmok visszaszorulásához vezetett. Ezzel együtt a kis mezővárosok fejlődése megrekedt, egyikük sem tudott valódi várossá fejlődni. Ehhez a vasút Kunszentmiklóstól Dunapatajig vezető szárnyvonala és a Duna gőzhajózása együtt sem adott elegendő áru- és személyforgalmi háttérrel. Kelet–nyugati irányú vasúti összeköttetése pedig máig sincs ennek a vidéknek.

A kései középkorra és a kora újkorra vezethető vissza a Solti-síkság kontinuus településeire (Dömsöd, Szalkszentmárton, Solt, Dunapataj) jellemző ólaskertes településforma, amit főként Dunapataj őrzött meg. Ezen a kétfelteles településen elkülönült a lakóövezet, ahol a lakóházak álltak kicsiny udvarral és házikerttel. Ott voltak az agyaggal kitapasztott és kiégetett körte alakú gabonásvermek is. A Solti járásban a régi falvak alaprajzát a zugok, közök, azaz a halmazos településrend jellemezte. A település szélét kertezte a tágas gazdasági udvarral, szérűvel, rakodóhelyekkel rendelkező kertségek övezete. Nevük a régi iratokban *Szállás Kertek*. Méretük 300–700 négyszöglől között lehetett. *Rakodónak* nevezték, ha nem volt rajta épület, csupán a szérű és a kazlak. *Akó* a neve, ha épület, istálló is van rajta. Az istállókban teleltek, éjszakáztak a gazdák jószágai. A istállónál kezdetlegesebb, fedett, tüzelős ólakban vesszőből fonott ágyak (*heverők*), néhány széknak használt zsombok és kis gyalogszékek szolgálták a férfiak „tanyázását”. Tanyák az emlékezet szerint „mindig is voltak” Dunapataj határában. Rendesebb tanyák 1832, az első tagosítás után épültek a távoli határrészekben. Nagy *tanorok*, azaz ízekből, trágyából, szalmából rakott kör alakú kerítés volt mellettük a jószág számára (Fél E. 1937: 354, 358; Erdei F. 1937: 199; Hofer T. 1960: 332). A 19–20. század fordulóján már a ház, az *akó* (szálláskert) és a tanya hármassága jelölte ki a paraszti élet színtereit Patajon és a Solti-síkság községeiben. Egyedül Harta egyenes utcái, keskeny,

86. ábra. Fatányér és fakanál. Harta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.).

hosszú telkei, kerítései mutattak a vidék településeitől eltérő faluképet. Ennek a német falunak a rendezettsége sem érte el azonban a délvidéki kincstári telepítésű falvak sakk-táblaszerű szabályosságát (Fél E. 1935: 8).

A Solti-síkság református népét az 1930-as évek szociográfusa megfáradt, egykező, önfeladó embereknek látta, akik egykedvűek és közömbösek. Nemcsak szaporulat dolgában, de igyekezetben, dologi gyarapodás tekintetében is elmaradtak a közeli német falvak lakosaitól. Bevett szokás volt, hogy a pataji és solti gazdák az eladó földjeiket Hartán doboltatták, „tudván, hogy a vevő csak hartai német lesz” (Erdei F. 1937: 198, 205). Harta paraszti kultúrája, tárgyi ellátottsága a német dialektus terminológiája mellett az alföldi magyar környezet tárgyi világát is hiven tükrözte az 1930-as években. Átvették például a vidék református magyar temetőinek sírjeleit, szépen faragott fejfáit és azok szimbolikáját. Kiemelést érdemel a hartai bútorfestő asztalosasság is, ami egyébként az egész Solti-síkságot reprezentáló, jellemző mesterség volt a 19–20. században. Hartán a legkorábbi festett bútor 1820-ban készült. A kétajtós festett ruhásszekrény hartai sajátosság volt, eltért a vidék kelengyetároló bútoraitól (Fél E. 1935: 70–71; Boross M. 1999). A hartai lokális társadalom legendás munkaszeretettel az 1950-es évek elején bevezetett kolhoz-rendszer, a Hangya-szövetkezeteket megszüntető politika roppantotta meg. Azok az „ötvenes évek” Hartán egyéni tragédiák, öngyilkosságok sorozatát idézték elő (H. Bartha L. 1999: 65).

Kalocsai-Sárköz

A Kalocsai-Sárköz mély fekvésű terület a Duna bal partján, a Duna mellékének Ordástól Szeremléig tartó hosszú szakasza. Keletről az Örjeg vize és a Kecel-Bajai hátság magas partja határolja. Északról a Solti-síkság határos vele. Földrajzi, természeti adottságai a Tolnai-Sárközével sokban megegyezők voltak. A középkorban a kalocsai püspökség egyik főesperességének nevében szerepelt a *Sárköz* tájnév (Viski K. 1938: 7; Kósa L.–Filep A. 1975: 122; Juhász D. 1988: 96). Lehetséges, hogy akkor még a Duna melléke baranyai szigeteit, rétségeit is a Sárközhöz számították. Zentai János a 19–20. századinál jóval nagyobb területen tétélezte a régi Sárköz magyar népcsoportjának egységét, hagyományos műveltségének közösségét (Zentai J. 1978: 544–545). A 16–17. században Kalocsa vidékének népe, településhálózata meggyérült, többsége elpusztult. Református magyar falvainak lakosai – Fajsz kivételével – a Duna szigetein, náda-

saiban vészelték át a török és tatár hadak vonulásait (Szeremle, Érsekcsanád, Sükösd, Fajsz, Foktő, Uszód, Dunaszentbenedek, Ordas).

A 18. században a pusztahelyek újraterelítését a kalocsai érseki uradalom szervezte, és Kalocsára római katolikus magyar jobbágyokat hozatott. Kalocsa városa vizekkel körülvett, szigetszerű területen (*göröndön*) épült, közeli határa mély fekvésű rét, legelő volt. Távolabb estek a földművelésre alkalmas puszták, azokon is túl terült el az Orjeg-széli külső legelők övezete. Természetföldrajzi okokból a város szomszédságában nem hozhattak létre a paraszti gazdálkodáshoz szükséges szálláskerteket, rakodó- és állatteltető telepeket. A távoli szálláskertek a határ legkiemelkedőbb, árvízbiztos pontjaira épültek (Bárth J. 1973: 564). A város nagy határának távoli szállásai kezdetben az állatteltetés, a gabonanyomtatás, a szérűk és gabonás vermek, a széna- és szalmarakományok színterei voltak. Fokozatosan váltak földművelő jellegű, állandóan lakott csoportos településsé a 19. században. Akkor kezdtek a szállásokon kápolnát, iskolát építeni, önálló egyházközséget szervezni. Megtelepedtek közöttük a korábbi vándortanítók, kántorok, és megkezdődött a községgé válás kérvényezése. Előbb, 1891-ben a nagyobb szállások (Homokmégy, Szakmár) szakadtak ki határukkal együtt a város kötelékéből, és váltak önálló községgé. A 20. század elején már Öregcsertő és Drágszél is követte a példájukat (Bárth J. 1975a: 139–145). Ezeknek a falvaknak a népét a vidék őslakossága, a Duna menti református magyarok *potának* nevezik. Kalocsa és a belőle kiszakadt négy falu földműveseiből itt formálódott ki ez a katolikus népcsoport, amelyhez leginkább kapcsolódnak a kalocsai népviselet, a hímzések és más helyi jellegzetességek. A *pota* jelzőt a felekezeti csoportok közötti gúnyolódás szülte. Népcsoportnévként csupán a 19. század végén bukkan fel egy földrajzi folyóiratban.

A Kalocsai-Sárköz református falvainak nyelvjárása *ő-ző*, nyilván az volt már a 15–16. században is. *Ő-zés* jellemzi a 18. században telepített katolikus *poták* nyelvjárását is, de az utóbbi több vonatkozásban eltér a törzslakos reformátusok *ő-ző* dialektusától. A *poták* beszédét az *ő-zésen* és az archaikus *ű-zésen* kívül a hosszú mássalhangzók megrövidülése jellemzi, és ez különíti el leginkább környezete *ő-ző* nyelvjárásaitól (Bárth J. 1973: 566). A kalocsai *pota* szorgos, élelmes, szapora nép. A 19. században a szálláskertes településmód és a paraszti gazdaság átalakulásával egyidejűleg paprikatermesztővé vált. A kalocsai paprika termőközetére hamarosan paprikafeldolgozó ipar is települt. Ismert jellegzetessége a kalocsai népművészetnek a házak falfestése,

87. ábra. a) Hajóvontató emberhám; b) hajóvontató ló. Duna melléke. 19. század második fele

az ecsettel végzett pingálás, amit először 1882-ben írtak le, mint kalocsai specialitást. A fehér falra sok színt használva festettek mezei virágokat a művészkedő *pingáló asszonyok*. Kalocsán az élénk színekkel, naturalis módon megformált kompozíciókkal jellemezhető falfestés – a hímzéssel és a női népviselettel együtt – az asszonyok művészete volt. A hímzés színvilága és technikája több lépcsőben, fázisban változott meg. Az 1870–1880-as évekig a fehér hímzést kedvelték, és csak a századfordulón tértek át a fekete-kék-piros fonalak használatára. Az első világháborút követően a dekoratív kék-piros, majd az 1930-as évek végén a harminc-negyven színt is használó, áttört hímzések váltak uralkodóvá (Bárth J. 1979: 496–498).

A kalocsai (*potá*) népviseletre a fehér alapon tarka, paszellszínek kombinációja jellemző. Díszítése a hímzés, mely naturalisztikus virágokból áll. Hímzett a fehér, vékony vászonból készült főkötő is. Kék vagy zöld, ráncos selyemszoknyájukat több alsószoknyára veszik fel. A szoknyákat egészen apró ráncokba szedik. Lárukon tarka harisnyát és papucsot hordanak. Szakmáron a menyasszonyi ruha fekete (Gáborján A. 1985: 28). Említést érdemel, hogy a katolikus Géderlak a 20. század első felében átvette a kalocsai poták női viseletét. A sárközi református nőké volt az 1870–1880-as évektől kezdve Magyarország legpompásabb, emellett igen sok régi vonást megőrző viselete. Kalocsa és Baja vidékén különösen kitűnt Érsekcsanád és Szeremle asszonyainak parádés, ékszerekkel, fátyollal is megemelt öltözeke. A fiatalasszony fején tekerődző *bíborral* (maguk szőtte bodorvászonnal), azaz ezüst fátyoltükkal feltűzött fátyollal, *islógokkal* (flitterekkel) díszített ingvállban, nyakán *lázsiással* (18. századi ezüstpénzekből készült nyakékkal) keleti pompát sugárzott (MNL 4: 418–419; Horváth T. 1983: 26, 37–38).

A Duna menti falvakhoz kapcsolódik a pünkösdi ladikázás szokása. Szeremlén, Bátán pünkösdi másnapján a legények megcsónakáztatták a lányokat, ki-ki a kedvesét. A ladikokat indulás előtt zöld ágakkal és színes pántlikákkal feldíszítették. A csónakok száma felment ötvenre, egy-egyben három-három párral. Bátán, ahol pünkösdi *kalin-kózás* a szokás neve, az 1930-s években a csónakázás este fáklyafénynél is folytatódott, Szeremlén este bált rendeztek. Kedvesüket a legények hívták meg, kérték az evezőjüket. A pünkösdi leányvezető szerelmi ajándék is lehetett, mindkét oldalát rótt ornamentekkel (virágcserep, virág, szív stb.) díszítették. Ez a sárközi népszokás másutt ismeretlen (K. Csilléry K. 1961: 172–178).

A vidék németisége (Hajós, Nemesnádudvar, Császártöltés) a római katolikusok részarányát növelte. Hajós egy szűkebb vidék búcsújáró helye. Pincefaluja és vörösbora révén a turisták zárandokhelyévé vált az 1960-as évek óta. Katolikusok a Kalocsai-Sárköz ráchorvát eredetű falvai, Bática és Dusnok is. A sárközi viselet és a konyhaeszközök egyes elemei (pl. a sütőharang és Szeremlén használatos neve, a *cserepulya*) délszláv hatásról tanúskodnak. A *cserepulya* tárgynevet Daránytól (Somogy) Rétfaluig sok drávaközi, sárközi, szlavóniai pontról ismerjük (Römer B. 1966: 412–413; ÚMTSz I. 800).

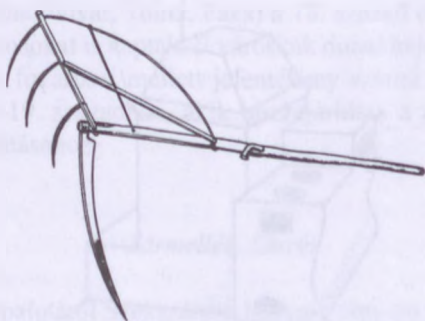
Mezőföld

A Velencei-tótól délre, a Sió, a Sárvíz és a Duna-völgy által határolt, száraz völgyekkel felárkolt, táblás síkvidék. Északon a Budai-hegységhez és a Vértesaljához tartozó hátságok, dombságok határolják. Vastag lösztakaróval borított *padföld*, melyet az

Alföldről a Duna mentében egy átlagosan 50–60 m magas, szakadékos part is elválaszt (Viski K. 1938: 8). A tájnév viszonylag új keletű: először 1707–1709-ben keletkezett iratokban bukkan fel, de akkor sorozatban, Bél Mátyás 1730 körül keletkezett *Notitájában* említi. 1820-ban Veszprém megye „mezőföldi járásának szolgabírája” szerepel egy iratban; akkoriban csupán Veszprém síksági jellegű, Enying központú járását nevezték meg ezzel a tájnévvel (Kósa L.–Filep A. 1975: 144; Juhász D. 1988: 90; Lukács L. 2009: 13–14, 205–211). A tájfogalom kiterjesztése Fejér és Tolna megye fentebb körvonalazott, mintegy 4000 km²-nyi, a Dunáig terjedő mezőségi tájára a 20. századi geográfusok és térképészek műve volt.

A Mezőföld a honfoglalás korában a fejedelem törzsének szállásterülete volt, majd a 11–12. században beköltözött keleti népelemek (úzok, besenyők) szállásai is helyet kaptak rajta. A tatárjárás utáni időben kunok szállásai jöttek létre északi részein, melyek a *Hantos széki kun kapitányság* keretében a 16. század közepéig, végéig maradtak fenn. Ezek emlékét őrzi a mai Előszállás, Karácsonyszállás, Kajtorszállás és Hantos település. Középkori magyar lakossága a török hódoltság idején – kevés reliktum kivételével – elmenekült vagy elpusztult. Kontinuus települései a táj szélein találhatók (pl. Soponya, Cece, Vajta, Igar, Csősz, Seregélyes), többnyire reformátusok.

A 17. század elején a Duna jobb partján rácok telepedtek meg az elnéptelenedett helyeken (pl. Pentele, Nagyvenyim, Rácalmás, Perkáta, Adony, Ercsi). Székesfehérvár Rácváros nevű negyedébe több hullámban érkeztek ortodox vallású szerbek. A török kiűzése után a régi birtokosok közül a Batthyány- és a Zichy-család szerezte vissza és bővítette birtokait. Rajtuk kívül a Szapáry, a Meszlényi-család, a Heister, Hochburg, Brunswick grófok szereztek jelentős birtokot. A báró Lilien és a báró Eötvös-család birtoka Ercsiben, miként a veszprémi káptalan és két jezsuita rendház birtokai szerénynek mondhatók. Jelentősebb volt a zirci cisztercita apátság előszállási uradalma, ahol 1811-ben Hercegfalva (ma Mezőfalva) néven németekből és magyarokból alapítottak jobbágyfalut. Batthyány Lajos 1802–1807 között telepített új falut Lajoskomárom néven (Demeter Zs.–Lukács L. 1980: 12–13). Ezekkel a telepítésekkel a Mezőföld újratelepítésének folyamata hosszú időre lezárult, és csak 1945-ben indult újra. A 18. századi telepítések zömmel magyar és római katolikus jobbágyokkal történt, akik főként Zala, Vas, Pozsony, Komárom, Pest megyéből és a Felföldről származtak.

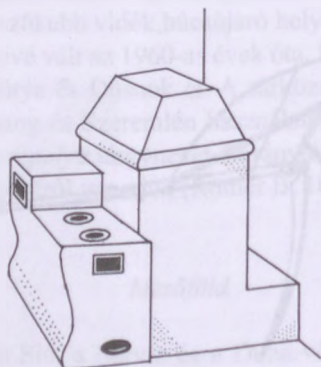
88. ábra. „Gereblys” aratókasza. Szentgyörgy-puszta (Fejér vm.)

89. ábra. Svajceros egy lábú fejszéke. Szentgyörgy-pusztá (Fejér vm.)

A vidék újratelepítése a majorsági gazdálkodásra berendezkedő uradalmaknak nem állt érdekében. Jobbágyfalvak hiányában a Mezőföld településhálózata ritka és hiányos volt. Jellemző településforma az egyenes völgyekben elnyúló, közepes nagyságú (1–3 ezer lakosú) vagy még nagyobb (5 ezer lelkes) község. Belterületén szalagtelkes rendszerben épültek a lakóházak, melyekhez melléképületek, csűr nélküli gazdasági udvarok csatlakoztak (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 364). Ezekhez a nagy határú falvakhoz tartoztak az uradalmi puszták olykor egyezer lelket elérő vagy ahhoz közelítő ún. külterületi népességükkel. A puszták népe az anyaközségbe járhatott templomba, községházára, iskolába, ha rákényszerült. Kápolna, iskola csupán néhány nagyobb pusztán létezett. Főként ott, ahol urasági kastély épült, és urak is éltek.

A mezőföldi uradalmi pusztákon a konvenció (évi, félévi és havi béres) cselédség mellett szezonálisan alkalmazott mezőgazdasági munkások (*summások*) is éltek tavasztól ősziig. Olyanok, akiknek a száma az ipari növények (cukorrépa, napraforgó, repce, burgonya), a kapáskultúrák 19. századi rohamos terjedésével együtt növekedett. A legtöbb summás Nógrádból, a Mátra mögötti területről, illetve Mezőkövesdről és környékéről járt a mezőföldi uradalmakba. Szezonálisan felvett kaszások (*bugerek*), kepes aratók, lovas nyomtatók, cséplőmunkások, birkanyírók stb. korábban is jártak a

90. ábra. „Koporsó tetejű” dörökaló, takaréktüzhely. Dég (Veszprém vm.)

pusztákra. Mezőföld két legfőbb terménye a búza és a kukorica. Ezért a Polgárdi–Velenye–Martonvásár vonaltól délre, délkeletre elterülő részét „gabonavidéknak” nevezhetjük. A cséplőgépek, cséplőbandák elterjedése után, az 1930-as években is előfordult, hogy a szérún ágyásba rakott gabonát oldala nélkül használt lovas kocsival, szekérral nyomtatták ki. Ez a technika Magyarországon ritka, mezőföldi sajátságnak volt tekinthető (Gunda B. 1933: 162). Az uradalmi tehenészek (*svájccerosok*, *csírások*) és a birkás bérlők között már a 18–19. században is voltak németek, csehek; a gépészek, patkolókovácsok, bognárok, kádárok között úgyszintén. Ezek az idegenből jött emberek észrevétlenül beolvadtak a majorok magyar közösségébe.

Az 1780–1820 közötti években német birkás bérlők árendálták az uradalmi legelők jelentős részét. Az 1820–1870 közötti évtizedekben az uradalmak már merinót tenyésztettek, minden korábbit meghaladó mértékben. Szent Mihály napján Székesfehérvárott, Simontornyán és Sárbogárdon háromnapos juhászbúcsút tartottak. Fejér vagy Tolna megyei juhászceh létezéséről, kihirdetett szabadalmáról nem tudunk, de céhalapításra voltak kísérletek. A mezőföldi birkások ismerték és gyakorolták a céhes juhászok szokásait, fennmaradtak templomi zászlóik, céhládáik (Demeter Zs.–Lukács L. 1980: 39–41).

A puszták lakosai végtelen hosszú cselédházakban éltek. Többnyire négy családra jutott egy közös konyha. A 20. század elején hozott törvény szerint egy szobában csak egy család lakhatott. A falvak népe saját házaiban élt. Mezőföldön a tömött földfal (*tömésfal*), majd a vályogból rakott fal volt a legtöbb. A tetőt rendszerint nád, ritkábban zsúpszalma fedte. Szelement, mestergerendát, szarufát és egyéb faanyagot a Felföldről Adonyig leúsztatott tutajokról tudtak beszerezni. Adonyból kocsin, szekéren szállították tovább az építőfát. A házak összes tüzelőberendezésének füstje a ház boltozatos szabad kéményén távozott. Alatta volt a konyhai kenyérsütő kemence, a katlan és a tűzpadkák. A szobát kis sárkemencével (*dorkó*, *dörikályha*) fűtötték. Rendszerint kukoricaszárral, csutkával, náddal tüzeltek benne. A *dorkókályha* a Mezőföldre jellemző tüzelő, az alföldi sárkemencék rokona (Demeter Zs.–Lukács L. 1980: 32–33).

1945-ben, a földosztás idején, a hajdani summások egy részének a Mezőföld uradalmi birtokaiból osztottak földet. A Mátra mögötti – hevesi, nógrádi – falvakból és a Bükkaljáról, Mezőkövesdről is érkeztek új telepesek. Önálló községet hoztak létre a hazánkba emigrált görög partizánok családjainak (Beloianisz), majd a Duna menti iparfejlesztés vonzott újabb telepeseket a vidékre (Dunaújváros, Paks, Százhalombatta). Ez a belső migráció újrarendezte a Mezőföld társadalmát. A vidék keleti peremén fekvő régi városok (Dunaföldvár, Tolna, Paks) a 18. század elején főként német lakosokat, köztük evangélikusokat is kaptak. E városok dunai hajósai, céhes halászhajósai, vízimolnárai, hajóvontatói, fuvarosai mellett jelentékeny számú kézműiparos népességet tömörítettek már a 18–19. században, akik hozzájárultak a mezőföldi agrárnépesség tárgyi javakkal való ellátásához.

Sármellék, Sárrét

Egykor a Sárvíz Várpalotától Szekszárdig hosszan elnyúló mocsaras völgyét nevezték Sármelléknek. Manapság a Kis-Balaton és Keszthely térségében egy repülőteréről elhíresült község nevét, a már 1356-ban feltűnő Sármelléket gyakrabban említik a hírek-

ben, mint az egykori tájnevet. A Fejér megyei Sárrét ennél szűkebben keretezett térség. Várpalota és Székesfehérvár körzetében a Séd, a Sárvíz és a Gaja által táplált egykori mocsárvilágot nevezték Sárrétnek. Tájnévként 1342 óta követhető, a 17–18. században sűrűn emlegették. Székesfehérvár maga is vizekkel, lápokkal védett „mocsárvár” volt, a Sárrét egykor egybefüggött a mainál nagyobb kiterjedésű Velencei-tóval (régí nevén Fertővel) is. A Sárvíz forrásvidékén települt Sárkö falunevet már a Tihanyi alapítólevél említi 1055-ben. Fejér megye *Sármelléki járása* egybefogta a mocsaras völgy településeit. 1773-ban már biztosan létezett, de középkori előzményéről nincs adatunk. Megszűnése a Bach-korszakhoz köthető (Viski K. 1938: 7; Kósa L.–Filep A. 1975: 165; Juhász D. 1988: 97; Lukács L. 2009: 13, 97).

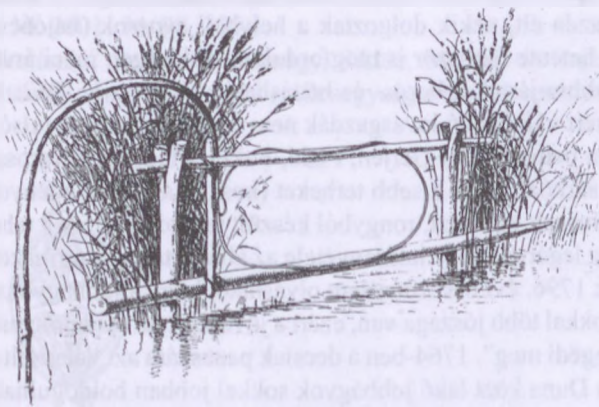
A vidék a honfoglalás óta magyarlakta terület. Végig a Sárvíz mentén sorakoznak a „Sár” előtaggal megnevezett települések: Sárkeresztes, Sárpentele, Sárszentmihály, Sárkeresztúr, Sárbogárd, Sárkeszi, Sáregres, Sárszentlőrinc stb. A 10–12. században – mint a helynevekből is látható – keleti néptörödékek, kabarok, úzok, besenyők is megtelepültek a vidéken (Aba, Uzd, Káloz, Csősz, Töbörzsők, Tinód, Bogárd, Bikács). Szállásaik a Mezőföldre is kiterjedtek. A magyar települések folytonossága, a 16–17. századi török idők átvészélése főként a sármelléki és sárréti községek esetében valószínűsíthető (Csősz, Nádasladány, Moha stb.). A Fejér megyei Sárrét népe a 16. század óta református, a Sárvíz völgyének törzsökös lakossága szintén.

A vidék gazdálkodását, népi építészét és életmódját a 19. század közepén végzett folyószabályozás, mocsárlecsapolás előtt a rétségi adottságok szabták meg. Halászat és mocsári gyűjtőgető gazdálkodás, nádgazdaság és szénakivitel, réti sertéstartás, ló- és marhatartás volt a meghatározó tevékenység. A 19. század második felében már a kukoricán hizlalt mangalica, a zsírsertés és a házi hizlalás volt a meghatározó. Sárbogárd, Sárszentmiklós, Sáregres hagyománya a liba- és kacsatartás is. A 20. század első felében főként magyar fehér ludat tartottak, és a levágott, tisztított hizott libát, illetve a libamáját helyi kofák és élelmes vasutasfeleségek hordták a budapesti piacokra. Kislibát tavaszunként a Kiskunság és Csongrád megye piacain is vásároltak az otthon keltettek mellé (Lukács L. 2009: 218). A lakóházak, gazdasági épületek jellemző építőanyaga a nád, a fonott, tapasztott sárfal és a földből döngölt tömött fal volt. Csaknem kizárólagos volt a nádtető. A folyószabályozás előtt mindkét irányban megszokott volt a fahajókon történő vízi szállítás. A megrakott hajókat egy-két ló húzta, a ladikot emberi erővel is vontatták.

A Sárréten a farsangi maszkos alakoskodás, tojás- és adománygyűjtés az 1960–1970-es években még elevenen élő népszokás volt. Sárbogárdon, Luca estéjén 5-6 legény rossz ruhába öltözött, arcát bekormozta, és házról házra járt, polyvát vittek magukkal és beszórták vele a háziak szobájának padlóját. Sárszentmiklósról karácsony este katolikus betlehemesek jártak, akik a közeli Sárbogárdon, Tinódon a református házakhoz is bementek. A 20. század első felében még szokásban volt a komatál küldése is. Húsvéthétfőn vitte három lány a kiválasztott lánykának, barátnőnek. Aki kapta, másikat küldött helyette. Általában ezt a verset adták elő: *Komatálat hoztam, Meg is aranyoztam, Koma küldi komának, Koma váltsa magának* (Lukács L. 2009: 253–255, 259).

Tolna megyében a Sárvíz egykori medre és a Duna által közrefogott kistáj a Sárköz. A Szekszárd és Bába között a dombvidék lábánál folyó Sárvíz útját 1854-ben lerövidítették, és Szekszárd magasságában a Dunába vezették. A régi Sárköz fokokkal, elhagyott medrekkel, halászóvizekkel, nádasokkal tagolt rétság volt, itt-ott az ártérből kiemelkedő homokpadokkal, szőlőnek is alkalmas *hőgyekkel*, szigetekkel. Ezt a mintegy 100 000 hold kiterjedésű síkságot a Duna és a Sárvíz töltötte fel hordalékával. Az Árpád-kor elején megtelepült vidék népe főként halászáttal, rideg állattartással, hajóvontatással, rét- és nádgazdasággal foglalkozott. Régtől fontos számára a szőlő- és gyümölcstermesztés, a bortermelés is. A tájnév első említését 1359-ből ismerjük. A középkorban a kalocsai püspökség egyik főesperességét is *Sárközinek* nevezték (Viski K. 1938: 7; Andrásfalvy B. 1975: 98; Kósa L.–Filep A. 1975: 163; Juhász D. 1988: 95–96). Akkoriban a Duna bal parti része éppen olyan mély fekvésű ártér volt, mint a tolnai, és a folyam főmedre is változott a századok során. Így vált Fajsz jobb parti településből bal partivá. Korábban a szekszárdi apátság egyházi nemeseinek, a *fajszai székeknek* volt a névadó központja Tolnában. Ehhez tudni kell, hogy Fejér és Tolna megye a középkorban a Duna bal partjára, a Solti-síkságra, az ottani árterekre is kiterjedt.

A szűken vett Tolnai-Sárközhöz a 19–20. században Öcsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék és Bába mezőváros népét szokták sorolni. Közülük négy falu lakosságának folytonossága bizonyított. Bátáé bizonytalan, a török kiűzése után pusztá, ahová a bátaszéki uradalom római katolikusokat telepített. Az említett négy falu törzslakossága református vallását a török hódoltság idején is megőrizte. Bátán 1850 táján a népesség kb. 20%-a volt református, többsége katolikus magyar, de temploma mindkét felekezetnek volt (Fényes E. 1851. I: 99). A sárközi lakosok életét a fogság elhagyásával elvadult táj, a mocsarak, nádasok, ártéri erdők búvóhelyei mentették meg. A szomszédos Szekszárdi-, Mórággyi-dombvidék magyar népe elpusztult, elmenekült. Helyére a hódoltság idején balkáni keresztény néptörzsek kerültek, akik magukkal hozták a

91. ábra. Felrántó hurok (*csikle*) vízimadár elfogására. Sárköz (Tolna vm.)

kadarkát és a balkáni vörösbor-kultúra technológiáját, amit a sárközi magyarok is átvettek. A tolnai-baranyai borvidékek sajátja a *pekmez* (*peszmez*, szőlőméz), amit mustból főzéssel sűrítve nyertek, és cserépfazékban tároltak. Valószínűleg közvetlenül a törököktől vették át. Magyarok, délszlávok, németek egyaránt készítették (Andrásfalvy B. 1957, 1961; MNL 4: 224). A sárközi *hőgyeken* a szőlőt lányok őrizték, akikérés idején kiköltöztek a hálótanyákra.

A török kiűzését követően a rác katonaparasztság, majd a szervezett telepítések német jobbágysága került a szomszédos szekszárdi, Mórágyi-dombvidékre, és a mögöttes Tolnai-Völgység falvaiba. Ezek a migrációs és kolonizációs folyamatok a Sárköz népét csak közvetve érintették. A felszabadító harcok után, a 17–18. század fordulóján, Baranyából és Tolnából, a Sárközből jelentékeny számú református magyar települt át a Duna bal partjára, a későbbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területére (Tálas I. 1977: 38–41). Elvándorlásuk oka a rácok (később a németek) térfoglalása és a rác–kuruc háborúság lehetett. Akkoriban még volt kellő szaporulata a baranyai és a tolnai, sárközi református magyaroknak is. Tágabb kapcsolataikat tekintve a bátai reformátusok rokonsága jórészt Szeremlén, Érsekcsanádon él. A sárközinek tartott bogyiszlóiak a fadokkal és a szekszárdi felsővárosiakkal vannak rokonságban (Katona I. 1962: 6–7).

A népcsoport életében a halászat a 19. század végéig megőrizte jelentőségét. A halászati jogot a szekszárdi apátságtól, majd az egyházi iskolaalaptól bérelték. 1811-ig a zsákmány kétharmadát, azt követően a felét szolgáltatták be a birtokosnak a *tómester* és a *tóbíró* révén. A felesleget Szekszárdon adták el, vagy a tolnai *fiserek* (halkereskedők) mentek érte. Sok halat *szivarítottak* (szárítottak) és adtak el délvidéki és balkáni ortodox vevőknek. Az értéktelen apróhalat sertéseik elé vetették. 1780-ban egy átutazó bécsi szerzetes azt állította, hogy a sárköziek inkább vízi lények, mint emberek, és fő eledelük a hal (Katona I. 1962: 25–26). A régi vizes világban, a helyi emlékezet szerint, „sült halal ették a főtt halat”. Ennek a világnak a folyószabályozások és lecsapolások vetettek véget a 19. század második felében. Korábbi szigetek, vízmedrek váltak szántófölddé, és az újabb nemzedék is földművessé vált. Apáiktól hallották, hogy az öcsényiek, a decsiek az 1880-as évekig a szekszárdi piacra – sőt olykor a falu templomába is – csónakkal jártak. Távolabbra fahajón, dereglyén indultak el, hajóikat lóval vontatták. Tolnán, Bátán sok hajósgazda élt, nekik dolgoztak a helybeli *superok* (hajóácsok). Mohács–Baja–Paks között hetente többször is megfordultak, zöldséget, piaci árut szállítottak a kofahajók. Távolabbra jártak a boros- és búzáshajók (Katona I. 1962: 92–93). Dunai hajóvontatásra bérért vállalkozó lovasgazdák nem éltek közöttük. A túlsó parton Érsekcsanád, északabbra pedig főként Gerjen, Fadd, Foktő, Madocsa fuvarosai szakosodtak hajóvontatásra. A sárközi nők a kisebb terheket (kosarakat, vizes edényeket) a fejükön vitték. *Pévónak*, *févónak* nevezett, rongyból készült tekercset tettek a teher alá.

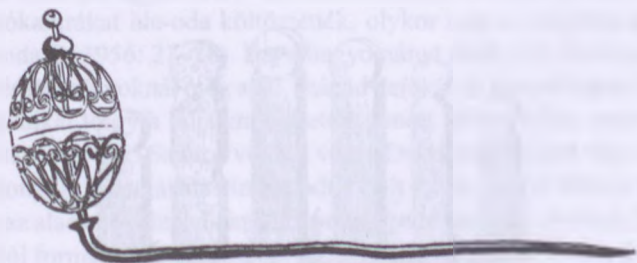
A Tolnai-Sárköz legértékesebb haszonvétele az állattartásból származott. A bátaszéki uradalom javainak 1796. évi összeírásában olvasható, hogy a jobbágyoknak a megállapított átlagosnál sokkal több jószágga van, ezért a jövőben „az uradalom csak az ártéri erdők legeltetését engedi meg”. 1764-ben a decsiek panaszára azt válaszolta az uradalom, hogy „A Sárvíz és Duna közt lakó jobbágyok sokkal jobban boldogulnak, mint másutt és sokkal jobban el vannak állatokkal látva, mint más községek” (Andrásfalvy B. 1975: 335). A sárköziek az ártereken, szigetekeken és szállásokon tartott marháik, lovaik számát könnyen eltagadhatták. Az 1780-as években, amikor II. József török elleni hadjáratához

porciózott szénára volt szükség, Decs 100 000 porció szénát tudott felajánlani, többet, mint némelyik vármegye. Szénabősége még a 20. század első felében is páratlan volt. Lábon árverezték el a kaszálók zömét, és a vásárlók többsége a Kiskunságból meg a Mórágyn-dombvidék településeiről érkezett. A németek feles kaszálást végeztek vagy zálogba vettek rétparcellákat. A szénából az uradalomnak és a sárközi népnek is jelentős bevétele származott (Andrásfalvy B. 1965: 34; Paládi-Kovács A. 1979: 104).

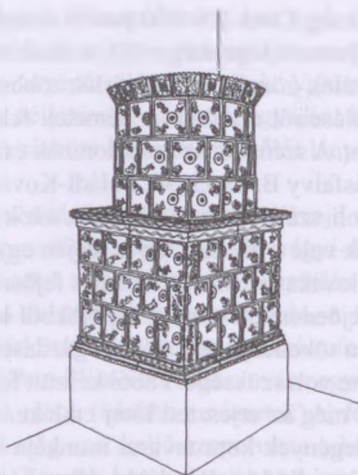
A jószágot a falutól távoli szálláskertek, *fészerek*, *akók* között teleltették. Karókra fonott *kerekjászol*ból etették vele a szénát. Árvíz idején egyik szigetről a másikra úsztatták a rideg marhát és a lovakat is. Lovat, tehenet fejőszék nélkül, fejüket a jószág oldalának döntve fejték. Fejőedényük nyeles, lopótökből készült *kapinya* volt. Egyik kezükkel fejték, másikban a tökedényt tartották. A gazdasszony és szolgálója ladikkal ment a szállásra, amikor tejre volt szüksége. Fából készült fejőedényük is volt. Bogyszállón az 1950-es években élt még az erjesztett lótej emléke. Jelentős haszon származott a nádlásból is. A sárközi legények kora tavaszi munkája volt a tetőfedésre alkalmas nádkévék szállítása a Sárvízen felfelé. Bandákba állva béreltek hajókat, lovakat saját gazdaságukból szereztek. Többnyire Simontornyáig jártak, de megesett, hogy Sárszentlőrincig vitték a nádat. Onnan szekereken hordták szét a Mezőföld falvaiba és uradalmi pusztáira (Andrásfalvy B. 1975: 229). A Duna szigetein nagyon sok gyümölcsfa volt, amit a sárköziek kedvtelésből nemesítettek, oltogattak. Különösen almát, körtét gyűjt-hettek be sokat az ártéri gyümölcsöskertekből. A kertek fái magántulajdonban voltak, de az ártéri erdő is tele volt gyümölcsfákkal, s azokról az szedett, aki akart.

Legtovább a tolna-baranyai és a Kalocsai-Sárközben maradt fenn a *tekerődző fátýol*-nak használt finom lenvászon, a *bíbor* és az új menyecskéek tekerődzéssel felkészített fejviselete. Ehhez tartozott a fejre csavart lenge *bíbor* fátýol feltűzésének kelléke, a hosszú *fátýoltű* (*bábtű*, *tekerődző tű*). A Tolnai-Sárközben hat tüvel szokták rögzíteni a fejen elrendezett fátýlat, a tűk többnyire sárgarézből, ezüstből, ritkábban aranyból is készültek. A hengeres tűfejek fémsodronyból és gyöngyökből készültek. Ezek a drága ékszerek Somogy délkeleti széléin, a Drávaszögben és Szlavóniában is használatban voltak. Balkáni kereskedők szállították be, görögök boltjaiban árulták, később bajai, kalocsai ékszerészek is foglalkoztak velük (Kovács A. 1907: 71, 91–93; Horváth T. 1983: 37–38; Flórián M. 2001: 94, 98, 275).

A „sárközi kerámia” Szekszárd, Mórág, Siklós, Mohács és Baja műhelyeiben készült. Ez a Dunántúl egyetlen nagyobb, stilusegységet alkotó kerámiacsoportja. Tálas-,

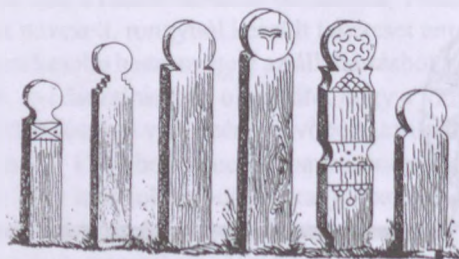
92. ábra. Fátýoltű. Sárköz (Tolna vm.) 1925

93. ábra. Díszes szemes kályha. Decs (Tolna vm.) 19. század közepe

korsós-, fazekas- és kályhásmesterei az ólomázás és az ónmázás technológiát egyaránt alkalmazták, műhelyeikben tűzálló és nem tűzálló agyaggal egyaránt dolgoztak. Mohácson a fekete kerámia technológiája is fennmaradt. A díszítmények színei fazekas-központonként változóak: például Szekszárdon fehér alapon kék és zöld, Baján barna, kék, sárga, zöld, vörös és fekete. Egységbe foglalásukat és fenti megnevezésüket főként az indokolja, hogy az említett készítő központok agyagedényei stílusegységet alkotnak, termékeiket elsősorban a széles értelemben vett Sárköz lakossága vásárolta és használta.

A 19. század derekán meginduló árvízmentesítésnek köszönhetően megnőtt a Sárköz ekés művelésre alkalmas területe. A következő évtizedekben kibontakozó gabonakonjunktúra, a polgári földbirtok létrejötte a vidék parasztságának gyors gazdagodását, fogyasztóként is a piac felé fordulását eredményezte. Minthogy a parasztbirtok további bővítésére később már nem volt mód, bevételeit paraszti fényűzésre, a népviselet „fejlesztésére” fordította. Megnőtt a református gazdatársadalom egykező hajlama, elfogadottá váltak a fiatalasszonyok egészségkárosodásához vezető magzatelhajtás primitív módszerei. Egyes adatok szerint az egyke már a 18. század második felében megjelent a Sárközben.

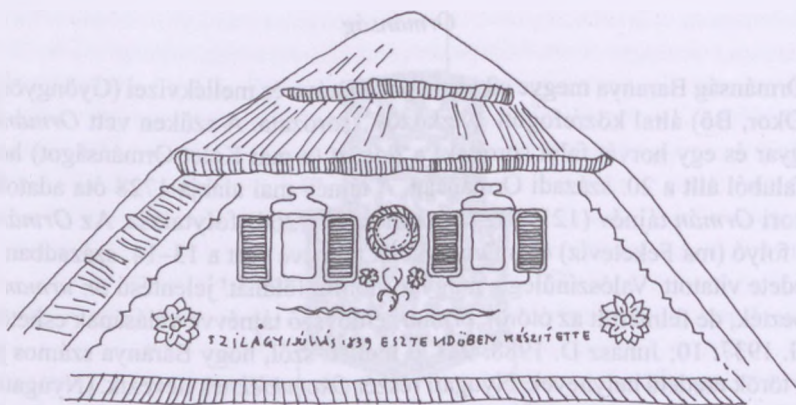

94. ábra. Református fejfák. Sárköz (Tolna vm.)

Az Ormánság Baranya megye síksági tája, a Dráva és mellékvei (Gyöngyös, Feketevíz, Okor, Bő) által közrefogott „vízközk” sorozata. A szűken vett *Ormánközhöz* 22 magyar és egy horvát falut soroltak; a *Bőközt* (a mai Kelet-Ormánságot) hozzávéve 45 faluból állt a 20. századi Ormánság. A tájnév mai alakja 1728 óta adatolható, a középkori *Ormán* tájnév (1217, 1228, *Ormánköz* 1264) folytatása. Az *Ormánköz* az Ormán folyó (ma Feketevíz) és a Dráva közti táj neve volt a 13–14. században. Nevének eredete vitatott. Valószínűleg a magyar ’domb, földhát’ jelentésű *or*, *urman* főnévből képezték, de felmerült az ótörök *orman* ’erdő’ szó tájnévvé válásának eshetősége is (Kiss G. 1937: 10; Juhász D. 1988: 93). E mellett szól, hogy Baranya számos pontján vannak török eredetű helynevek. Nyugati részét *Okorvidéknek* nevezik. (Nyugati szélén Drávafok és Markóc Somogy megyéhez tartozott.) Az is tény, hogy az Okor lapálya, az *Ormanköz* egykor erdős vidék volt. A Bőköz neve szintén megtalálható az Árpád-kori forrásokban (1217, 1251). A régi bőköziek csak a *Bő* víztől (ma Egerszegi-csatorna) nyugatra elterülő falvakat sorolták az Ormánsághoz, saját falvaikat nem.

Azt tartották, hogy az Ormánság addig terjed, ameddig a *bikla* ér, ameddig az asszonyok biklának nevezett fehér vászonszoknyát viselnek. Négyet-ötöt is magukra vettek belőle. A Bőközben *kebel* a vászonszoknya neve. Ennél megbízhatóbb a 19. századi házassági anyakönyvek tanúsága, mert kiderül belőlük, hogy az Ormánság és a Bőköz egy-egy önálló endogám házassági körzet volt (Kodolányi J. 1958: 15–16; Zentai J. 1978: 533). A körzeten belüli házasság összefüggött a népcsoport református vallásával is. Nevezetes ormánsági települések: Sellye (járasi székhely volt), Vajszló, Kákics, Kemse, Oszró, Szaporca, Cún, Sósvertike, Zaláta. Az Ormánság jellegzetesen aprófalvas vidék, a települések többségének csupán néhány száz lakója volt. Templomai közül soknak van kazettás, festett famennyezeete, a népi reneszánsz ornamentikáját őrző bútorgyűjteménye. Ormánság és Bőköz népének többsége már Mohács után Kálvin követőjévé vált, és máig megmaradt reformátusnak. Az Ormánság tájnév a 16. században bekerült a református egyházigazgatás szótárába, ahol a Bőköz is tovább élt. A középkorig visszanyúl az Ormánság máig fennmaradt *ő-ző* nyelvjárása.

A 18–19. században, házközösségekben, három-négy nemzedéket magába foglaló nagycsaládokban éltek. A lakóházzal szemközt az udvaron *kamarák* álltak: ahány ház, annyi kamara (hálókamra). Ezek is fatalpakon álló, sövény- vagy deszkafalú épületek. Le voltak padlósolva, de tűzhelyük, fűtésük nem volt. Ezekben a hálókamrákban tartották a fiatal pár ágycsúszóját és a menyecske ruhás *szökrönyvét*, ácsolt ládáját. A lakóházakat, a hálókamrákat ide-oda költöztették, olykor még a templomukat is új helyre vontatták (Gunda B. 1956: 27–28). Ezt a hagyományt őrzik Dél-Baranya több vidékén magyaroknál és délszlávoknál még a 20. század derekán is használatban lévő szántalpas hombárok. Házaikat tölgyfa talpakra építették fonott sövényfallal, amit pelyvával sárral kívül-belül betapasztottak. Sajátos vonása volt a Dráva menti tájak régi házainak, hogy a *szenesház* (konyha) lepadlósolatlan maradt. Nyílt tűzön, rúdról láncon függő bográcsban főztek, és az alacsony tűzpadkán sütőharang (*puplika*) alatt sütöttek. A *puplika* vagy *burétó* agyagból formált, égetett, kb. 40–60 cm átmérőjű és 15–20 cm magas, mázatlan fedő, amit a sellyei, siklósi, dárdai fazekasoktól vettek, de szlavóniai vásárokon is beszerezhető volt. Sokáig használatban maradt a Dráván működő vízimalmokban, ugyan-

95. ábra. Vakolatdíszes, szalugáteres házhomlokzat. Hidvég (Baranya vm.) 1839

is a drávai hajósok is *puplika* alatt sütötték a *mónár pogácsát* (Gunda B. 1956: 30–31; Römer B. 1966: 411, 419). Az Ormánság (Drávaköz) vidékén balkáni típusú, alul lapos, felfelé szűkülő rézbográcst használtak. A sütésnek, főzésnek ez a módja és eszköze anyaga a balkáni, mediterrán tájak sajátja. A 19. század derekán itt is megjelent a Dunántúlon szokásossá vált „kályhas szoba”, továbbá a szabad kémény. Az utóbbi az Alföld felől terjeszkedett. (A háztartásban számos lopótőkből készült edényt, tálat, só- és tojástartót, vízmerítőt tartottak. Ezek helyi neve *kabak* és *kapinya*.) A dél-baranyai tájak régi háztípusa, konyhája alapján a kétbejáratos, talpas-vázás építkezés elkülönült táji típusának tekinthető, amit újabban drávai *házterületnek* és háztípusnak neveznek (Barabás J.–Gilyén N. 2004: 159). Kiterjedése csak hozzávetőlegesen körvonalazható. Kérdéses például a Szigetvidék és a Zselic hovatartozása. A Drávaszög, a szlavóniai magyar falvak és a Sárköz, az Ormánsággal együtt nyilván része volt ennek az átmeneti, balkáni házelemeket felmutató zónának.

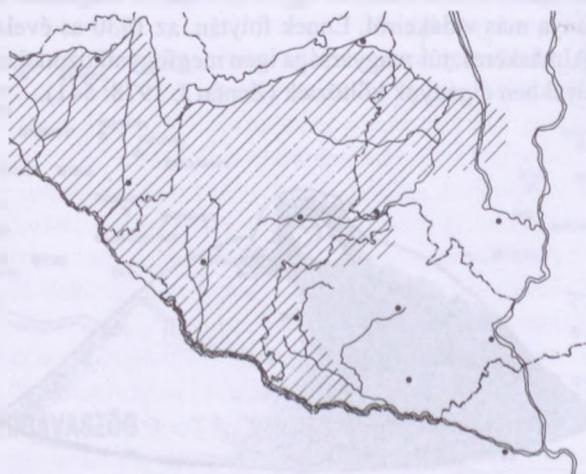
A vidék lakóinak gazdálkodását, életmódját a folyószabályozások előtt a természeti környezethez idomuló halászat, rét- és nádgazdálkodás, ártéri és erdei legeltetés jellemezte. Halászó, vadászó foglalatosságai közül a nyestezés érdemel kiemelés: a nyestet nyomozták, követték és változatos módokon ejtették el (kifüstölés és nyestező villa, nyestcsapda). Mocsári tölgyeseikben sertéstartást, az erdei tisztásokon, *gyótákon* ló- és marhatartást folytattak (*lógula*, *csikógula*). Sertéseiket Szlavóniába, a drávántúli Papuk-hegységbe is elhajtották makkoltatni. Erre emlékeztet a Dráva egyik *Disznórév* nevet viselő átkelőhelye. Cúnból a Száva mellé is hajtottak kondát makkoltatás végett. A hizott kondák olykor csak karácsonykor (vagy januárban), a befagyott Dráva jegén, *szalmahídján* átkelve tértek haza. A kákicsiak utoljára 1896-ban, Szigetvár vidékén, *bikkmakkon* hizlalták kondájukat. Szántóföldjük kevés volt, némelyik faluban alig tudtak szántani. Kirívó példa rá Adorjás esete, ahol 1690-ben mindössze egy hold szántóföldet vettek fel az urbáriumba. Az 1860-as évekig két nyomásra osztották a szántót, aztán áttértek a háromnyomásos gazdálkodásra. Az aratás asszonyok munkája volt, *sal-lóval* végezték. A kévét férfiak kötötték földbe szúrt vashegyű bot (*kötőszög*) mellé rakott markokból (Gunda B. 1956: 20–25).

Élénk kapcsolatot ápoltak a Dráván túli horvátokkal. Csikót, *csíramarhát*, libát, disznót a szlavóni vásárokon olcsóbban tudtak venni, mint a dunántúliakon. Sokan vállaltak részes nyomtatást a szlavóniai uradalmakban. Horvátok is gyakran jöttek át az Ormánságba, ahol kigirebenezett kender- és lencsöszt vásároltak vagy cseréltek általuk szőtt ponyvákért (*ponyóka*), hagymáért, aszalt szilváért. *Licsá*nyak mondott délszlávok jártak át az Ormánság uradalmi erdősegeibe fát dönten, dongát hasogatni. A 19. század derekán még élénk hajó- és tutajforgalom volt a Dráván. Felfelé a vízen lófogatokkal vontatott fahajókon szállították a gabonát, lefelé a *talpasok* (tutajosok) hozták Stájerországból a hámorok kiváló termékeit (kaszát, sarlót, kapát), a sok fa- és vasárut.

A gyakori árvíz miatt „hatalmas tölgyfagerendákra építették sövényből font egyszerű házaikat, amelyeket szükség esetén tovább is lehetett vontatni. A ház alá fahengereket csúsztattak, s azon görgették tovább a házat, sőt a templomot is” (Gunda B. 1943: 94). Talpakra, talpgerendákra épített faházak az Ormánság tágabb szomszédságában is nagy számban voltak. Vannak olyan történeti források, melyek fatemplomok elvontatásáról is tudósítanak. A 20. század derekáig használatban maradtak a szántalpakra épített, vesszőből fonott és tapasztott fallal épített hombárok, vontatható gabonataroló építmények is.

A 19. század végéig fennmaradt e tájon a család- és házközösség, a három-négy nemzedéket összefogó nagycsalád. Minthogy a fiatal párok és gyermekeik a nagyszülőkkel együtt éltek és gazdálkodtak, a fiatal házaspárok számára külön hálókamrák épültek az udvaron, csak a gyermekek háltak bent a nagyszülők házában. A patriarchális nagycsaládban a menyecskék nem ülhetek le az asztal mellé, hanem állva, uruk válla fölött kanalazták az ételt (Gunda B. 1943: 94).

Az ormánsági asszonyok ügyesek voltak a kender és a len feldolgozásában. A hófehér vászonszoknya (*bikla, kebel*), a *tászlínyos imög* a vidék jellegzetes viseleti darabjai. A *mellyes* a nők mellénykéje volt, a *csuha, kiscsuha* nevű mellényt mindkét nem viselte, a *szűr* „a férfiruhák koronája” volt. Még az esküvőjére is abban ment a legény. (Kiss G. 1937: 102–107).

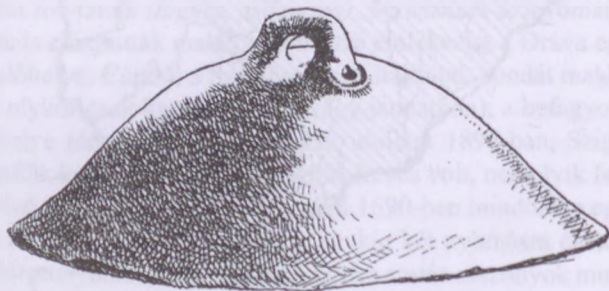
96. ábra. Több-bejáratú lakóházak a Dél-Dunántúlon a 19. század második felében

19. századi anyakönyvek bizonyítják, hogy az Ormánságban a század közepétől fogyott a születések és növekedett a gyermekágyban, koraszülésben elhalt menyecskék száma. Átalakult a népcsoport erkölcsi világa, és az egykezés következtében a régi lakosság, a törzsökös családok tömege évről évre csökkent. Idegenből jött napszámosok, feles bérlők, vőnek fogadott férfiak művelték a földeket, örökölték meg a gyermektelenül elhalt öregek házait és földjeit. A második világháború után a fiatal nemzedék korábbi pusztulási folyamata megállt, de a vidék népének összetétele is megváltozott (Kodolányi J. 1960: 14–17).

Szigetvidék

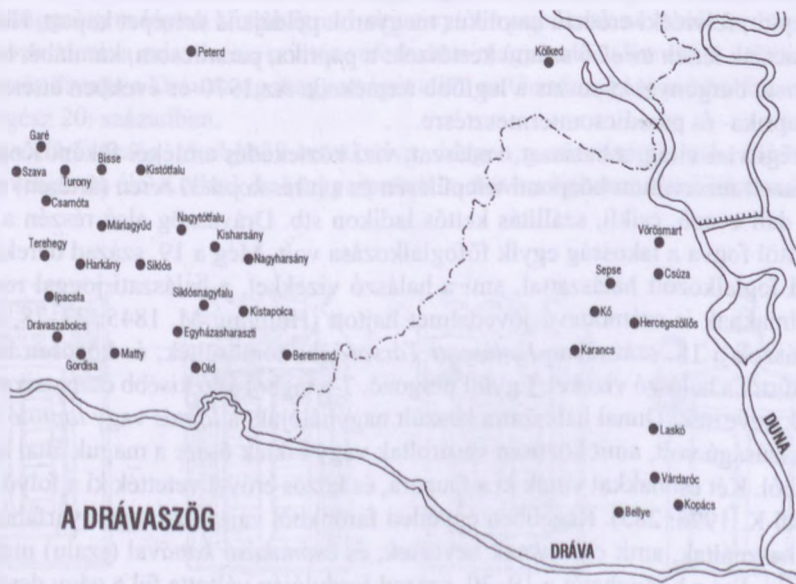
Baranya síkvidéki tája a Szigetvidék, a megye délnyugati, Somogy megyével határos szélén. Református magyarságának területe Somogyban folytatódik és Kadarkút, Nagybajom, Barcs vidékéig tart. Központi települése Szigetvár, ahol a hős Zrínyi vára áll. A vidék falvai egymás között házasodtak, körzetükhöz mintegy 33 község tartozott. Ismertebb községei: Kisdobsza, Nagydobsza, Nagyváty, Becefa, Nemeske, Gyöngyösmellék. A táj jellege hasonlít az Ormánsághoz. Az Okor, Almás és Gyöngyös vize mentén egykor mocsaras rétek terültek el. Tölgyesei, erdős ligetei (*gyótái*) a pásztorkodó állattartás színterei voltak. Házaikat fából építették, a famunkának egyébként is nagy része volt megélhetésükben, háziiparként üzték a székér- és kerékgyártást. *Fakószeke-reiket*, a *baranyai kocsit* a 18–19. században Csongrádban, Bácsban is árusították. Kádaraik termékei, a dongás faedények, boroshordók és a hordókötésre szolgáló faabroncsok is keresett termékek voltak.

A szigetvidéki nők viselete az ormánságinál színesebb volt, jellegzetessége az ún. *hátasbikla* és az asszonyok *kontynak* nevezett, nagyméretű főkötője. Ezen a tájon a „fehér gyász” előbb szűnt meg, mint az Ormánságban. Serdült lányok szokása volt a *mátkatál*-küldése. Egyes ételféléket is helyi sajátságnak tekintenek (pl. *liszteshurka*, *bubota*). A 20. században felerősödött az egyke divatja, és megindult a német lakosok betelepítése Baranya más vidékeiről. Ennek folytán, az 1930-as évekre, a református Magyarlukafa és Almáskeresztúr magyarsága igen megfogyatkozott, helyükre németek, majd az 1950-es években cigányok költöztek (Zentai J. 1978: 541).

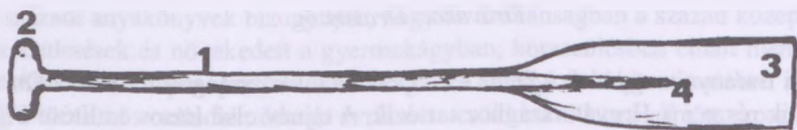

97. ábra. Sütőharang (*vőrsnyeg*). Szigetvár (Somogy vm.)

A régi Baranya megyének a Duna és a Dráva által közrefogott területe a Drávaköz, nagyobbik része ma Horvátországhoz tartozik. A tájnév első írásos említése 1707-ből való (Kádár L. 1941; Kósa L.–Filep A. 1975: 82–83; Juhász D. 1988: 69). A Drávaszög jóval újabb, német tájnév tükörfordítása. Egyik része síkság, a két folyó árteréhez tartozó nádas, mocsaras rétság, másik része háts szárazulat. A Dráva mentén a Böközzel, Ormánsággal határos, Siklós környékén kissé felnyúlik a közép-baranyai dombvidékre is (lásd *Hegyföld*). Manapság a vidék horvátországi részét *Belső-Drávaszög*nek nevezik, magyarországi része a *Külső-Drávaszög*. Drávaszög magyarsága a 16–19. század között túlnyomó részben református volt. Északi határán, a Hegyföld és a Villányi-hegység vidékén van néhány katolikus magyar község, délen főként Újbezdán említhető. Kubikos elődeiket Bezdánból, a Bácskából telepítették mai lakhelyükre a Dráva szabályozásához. A 20. században a reformátusok száma Belső-Drávaszög településeinek többségén megfogyatkozott, a római katolikusoké pedig nőtt. Laskón 1880 óta fokozatos volt a lakosságszám csökkenése. 1991-ben 481-en, a délszláv háború után 380-an maradtak. A béklyei uradalom pusztáiról beköltözött, palóc eredetű lakosság száma 300 körüli. (Laskó a béklyei plébánia leányegyháza.) Kopácson 1880–1941 között a reformátusok száma 1217-ről 599 főre apadt, ugyanakkor a katolikusoké 129-ről 306 főre nőtt (Lábadi K. 1996: 260, 296). A vidék magyar lakossága már a török hódoltság idején erősen megfogyatkozott, a hadak útja mentén nagy lakatlan pusztaságok keletkeztek. Helyükbe a 17. század végén szerb és horvát, a 18. században német lakosok telepedtek le. Utóbbiakat főként a siklói uradalom (Batthyány-birtok) és a béklyei uradalom (Habsburg főhercegek birtoka) hívta be, és telepítette le.

98. ábra. A Drávaszög falucsoportjai (Baranya vm.)

99. ábra. Dali evező részei: 1. szár, 2. bodé, 3. lap, 4. ér. Kopács (Baranya vm.)

Magyarok, németek, délszlávok közös erővel teremtették meg a Villány–Siklós-si borvidék déli részén (Siklós, Harkány, Kisharsány, Nagyarsány) és a baranyavári dombhátak (Hercegszőlős, Kő, Karacs, Sepse, Csúza, Vörösmart, Nagybodolya) körül kialakult szőlőhegyek ültetvényeit, a *Hegyalja* présházait és pincesorait. A baranyai *Hegyalján* hagyományos módon művelték a 16–17. században meghonosodott szőlőfajtákat (*cigányszőlő*, *törökszőlő*, *feketeszlő*). Ezeket összefoglaló néven *kadarnak* (kadarka) nevezik. *Kádi siller* a valódi vörösbort leginkább megközelítő vörösbort neve. Szüret után a szőlőt bogyózni kellett, mert a *csutájától* fanyar lett volna a bor. A kádba öntött bogyókat *csomiszlóval* összetörték, a szőlő levét vízzel hígították, és mintegy 10–14 napos „forrás” után sajtolták ki. A *hőgyeken* a szőlőt lányok pásztorolták. Közükben forgatott *kereplővel* riasztották el a seregélyek torkos csapatait. A legények gyakran látogatták őket, és az „alfalukból” gyakran vittek nekik főtt *sulyt* (sulymot) kóstolóba. A szőlőörzés kezdetét a Szent Donát napján tartott „karacsi búcsú” jelölte ki. Ez és a Hercegszöllősen Szent Mihály napján tartott búcsú, valamint a dárdai vásár volt a Drávaközben a három legismertebb *leányvásár* (Lábadi K. 1996: 299, 431–437). A 20. század eleje óta az árterek szélén piacra termelő paraszti zöldségkertészet fejlődött ki (Laskó, Kopács, Várdaóc, Bélye), melynek elsődleges, közeli piaca Eszék volt. Ebben a folyamatban a bolgárkertészek megjelenése és a Bácskából (Bácskertes–Kupuszina) betelepült, felvidéki eredetű katolikus magyarok példája is szerepet kapott. Hamarosan a kopácsiak lettek az első számú kertészek: a paprika, paradicsom, karalábé, bab, korai kukorica, burgonya, káposzta a legfőbb termékeik. Az 1970-es években áttértek a főliázó paprika- és paradicsomtermesztésre.

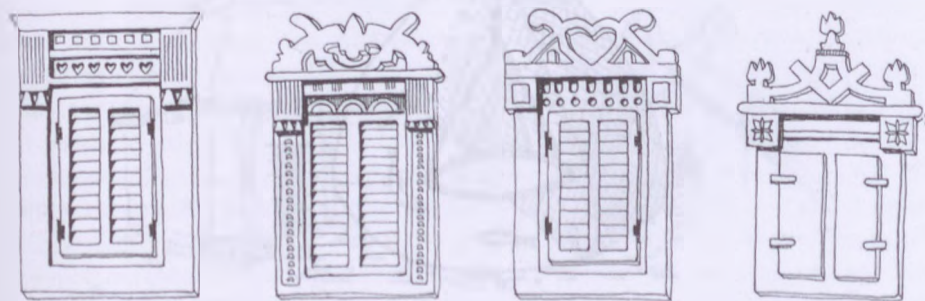
A régi vízi világ, a halászat, vadászat, vízi közlekedés emlékei főként Kopácson, a természeti rezervátum központi településén és a híres *kopácsi réten* (ártéren) maradtak fenn: dali evező, csikli, szállítás kettős ladikon stb. Drávaszög alsó részén a halászat kezdettől fogva a lakosság egyik főfoglalkozása volt. Még a 19. század derekán is sok család foglalkozott halászattal, ami a halászó vizekkel, a halászati joggal rendelkező uradalmaknak is számottevő jövedelmet hajtott (Hölbling M. 1845: 27–28, 46, 111). A halászok a 18. században *Halászati Társaságba* tömörültek, és közösen bérelték a földesúrtól a halászó vizeket. Együtt dolgozó, 7–8 tagból álló kisebb csapataikat *kompaniának* nevezték. Dunai halászatra készült nagyhálójuk, a *laptás* vagy *laptoló* 100–150 m hosszúságú volt, amit közösen vásároltak vagy raktak össze a maguk által kötött darabokból. Két csónakkal vitték ki a Dunára, és közös erővel vetették ki a folyó közepén (Lábadi K. 1996: 285). Régebben egyetlen farönkből vajt, füz- vagy nyárfából készült hajót használtak, amit *csónaknak* neveztek, és *csónakásó kapával* (szalu) mélyítették, vajták ki. Ezt a bodonhajót a 19–20. század fordulóján váltotta fel a négy deszkából és bordákból készült ladik, amit Kopácson *csiklinek* neveznek. A ladikot apatini mesterek-

től szerezték be. Amikor sekély vízen jártak, a csiklit *csáklyával*, kb. 4 m hosszú rúddal, tolták. A *dalit* és a *csáklyát* a halászok faragták maguknak fűzfából, az utóbbit *ceglének* nevezett mocsári fűzből. *Dali*, dali-evező a gúzsba vagy húzószegbe akasztható, nagy evező neve. Szeged, Csongrád vidékén *dalladzó* néven ismerik (MTSz I. 382). *Dereglyét*, teherszállításra alkalmas, lapos fenekű hajót több méretben is tartottak. Apatini kereskedők tetőcserepet, téglát, tűzifát szállítottak rajta. A kopácsiak pedig két *csiklit* vendégrúddal felszerelve, összefogva szállítottak tűzifát, szénát, vejszekarókat és nád-falakat (Lábadi K. 1987: 18–19, 30–33; 1996: 90, 95, 106, 285).

A belterjes mezőgazdaság, az istállózó marhatartás, a kukoricára alapozott sertés-hizlalás, a kertészkedés, szőlőművelés és bortermelés a Drávaszög földművelőinek a polgárosodását is előrelendítette. Ezt tükrözi a falukép, a régi talpas házat felváltó barokkos házhomlokzat. Az Ormánságnál leírt háztípus, a füstökonyha és a sütőharang a 19. század derekán még a Drávaszög falvait is jellemezte. Az építkezési hagyományok emléke itt is a szántalpas *hambár* (Lábadi K. 1996: 171, 406).

A drávaszögiek a 19–20. század fordulóján levetették a népviseletet, a *biklát* és a fekete alapon fehérrel himzett *bugafiketőt*. Ezeket stilizált magyaros főkötővel és piros-fehér-zöld magyar öltözkéssel váltották fel, amit a szüreti felvonulás és a nemzeti ünnepek alkalmával viseltek. A korábbi viseletnek régies eleme volt az ujjatlan női és férfi bőrmellény, a *köce*. A 20. század elején, a Sárközhöz hasonlóan, a drávaszögi újmenyecskék is viseltek a főkötő felett *lencses tilánglinak*, *tekerődzőnek* nevezett leplet, amelyet hosszú, gyöngyös fátyoltükkkel tűztek fel. Amikor elhagyták, tüllkendőt kötöttek helyette. Más megfogalmazásban „Baranya megye legműveltebb parasztsága az itteni” (Zentai J. 1978: 542). Ennek a „művelődésnek” előzménye a reformáció 16–17. századi meggyökeresedése, számos kiváló lelkésze, híres prédikátora. Ezen a vidéken tartották 1576-ban a magyar református egyház egyik sikeres, maig nevezetes zsinatát is (Hercegszőlös). Öntudatos, rátarti magyarok voltak, akik az ormánsági (bőközi) szomszédsággal nem léptek házasságra. Lekicsinylően *pupáknak* nevezték az ormánságiakat, *berencónak* a szlavóniai, szintén református magyarokat (Katona I. 1990: 124). Az egykezés divatja a Drávaszög magyarságát talán az Ormánságnál is inkább sorvasztotta az egész 20. században.

A Külső-Drávaszög tömbjétől leszakadva, idegen nemzetiségű, más felekezetű falvak gyűrűjében élő Kölked és Magyarpeterd a drávaszögi csoporttal házasodik, és

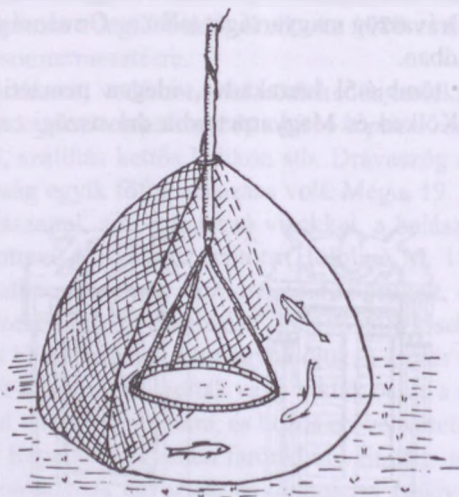

100. ábra. Ablakok és zsalugáterek. Kopács, Várdaróc, Hercegszöllös (Baranya vm.)

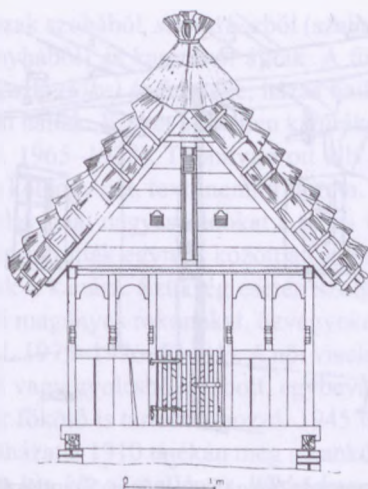
hagyományos kultúrája is azzal rokon. Az 1900-as évek végén a vidék folklórjának, különösen népköltészetének sok értékét mentette meg a kutatás. Katona Imre, Lábadi Károly és mások köteteinek, szövegeinek tájnéprajzi értékelése még elvégzendő feladat (Gönyey S. 1944; Katona I. 1972; Katona I.–Lábadi K. 1980, 1986).

Baranyai-Sárköz

Kis szórványokban, szigeteken élő református magyar csoport földrajzi kerete a Baranyai-Sárköz. Egyik részük a Mecsek vidékén maradt fenn (Zengővárkony, Pécsvárad, Nagypall), másik részük a Duna mentén (Babarc, Belvárd, Mohács). A zengőalji községektől is különálló sziget Tolnában Váralja, a 19–20. századforduló óta elnémetesedett Hidas, Nagymányok, Mecseknádasd református magyar csoportjának utolsó hírmondója. A népcsoport női viselete, hímzett főkötője, szötteseinek művészi kivitelezése a Tolnai-Sárközével rokon. Felekezeti, házasodási kapcsolatai szintén odakötik. Lokális csoportjai őslakos baranyaiak, akiknek elődei átvészelték a török hódoltságot, és részei egy korábban nagyobb kiterjedésű sárközi kultúrának, társadalmi kapcsolathálónak, szaporodási közösségnek. Túlélésüket a Duna lápvilágának és a Mecsek erdőségeinek köszönhetik. Az elpusztult falvak újraterelítése a 17. század végén és a 18. században túlnyomóan délszláv és német jövevényekkel történt. A hajdani magyar néptömb feldarabolódása után az apró szigetek, a diaszpóra református népét a Tolnai egyházmegye, esperesség fogta össze. A hajdan volt sárközi népesség megmaradt közösségeit a Duna túlsó oldalán a Kalocsai-Sárköz református falvai és leágazásai képviselik (Érsekcsanád, Szeremle). Zengőalji falvaik különös jellemzője a gesztenyetermesztés, az erdő- és famunka. Az egyke az 1920–1930-as években már ezt a csoportot is erősen tizedelte (Zentai J. 1978: 544–545).

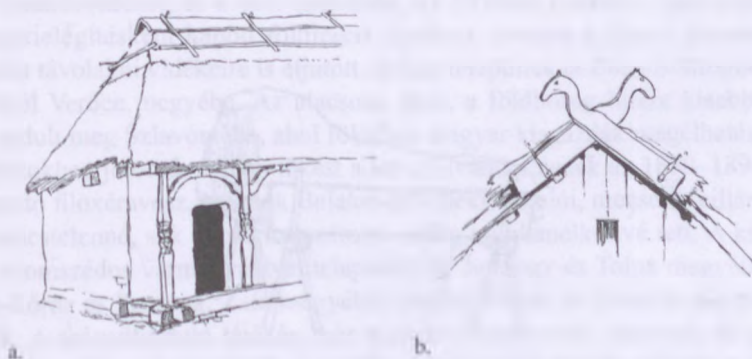
101. ábra. Hálós tapogató (pók). Mohács és vidéke (Baranya vm.)

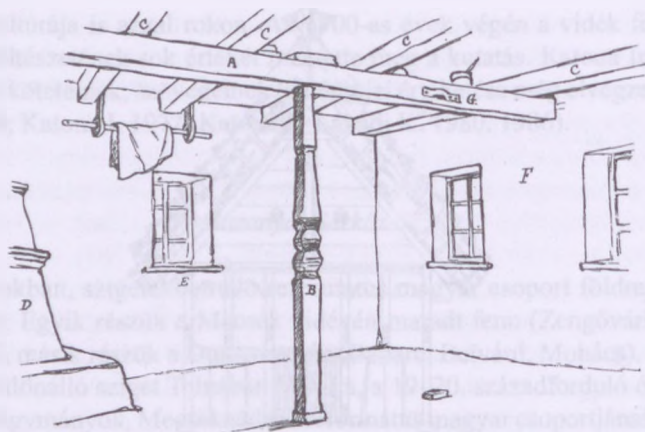
102. ábra. Gerendaváz as gabonás. Németi (Baranya vm.)

Szlavóniai magyarok

Eszéktől délkeletre, a Vuka folyó vidékén fennmaradt négy falu népét ezen a néven tartja számon a 19–20. századi magyar etnográfia és dialektológia. „Hagyományuk szerint a tatárjáráskor szálltak ide. A vukovári uradalom jobbágjai voltak. Valamennyien reformátusok” (Viski K. 1938: 8). A népsziget első néprajzi ismertetését 1839-ben a *Tudománýtár*, a Magyar Tudós Társaság folyóirata közölte róluk *Parasztlakodalmi szokások* címen (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 392–397). Megmaradásukat a Vuka (Valkó) mocsarainak, nádasainak köszönhetik. Rétfalu, Haraszti és Szentlászló a régi Verőce megyéhez, Kórógy a hajdani Szerém megyéhez tartozott. A négy falu népe a református vallás követője, és egymással alkot házassági és kulturális közösséget.

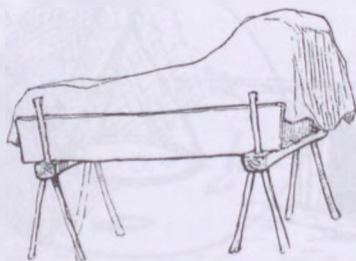
103. ábra. a) Talpas ház bejárata. b) A ház lófejes oromdisze. Haraszti (Verőce vm.)

104. ábra. Mestergerenda (*ideg*) és *idegágas*. Szentlászló (Verőce vm.)

Népnyelve és hagyományvilága számos archaikus, régies elemet őriz. A velük főként Eszéken érintkező drávaszögiek távolinak tekintik, *berencónak* nevezik a szlavóniai magyarokat. A három verőcei falu egymásnak is adott gúnyneveket (*bohó, puzás, bóbac*). A baranyai és a bácskai magyarokat szintén e neveken emlegetik (Viski K. 1938: 8). Anyagi kultúrájukat a Vuka (Valkó) szabályozása előtt a sok ártéri nádas, nedves rét és holtág határozta meg. Egy darab fatörzsből készült *csónyikon* (bödönhajón) közlekedtek a vizeken, és nem evezőt, hanem *csáklyát*, hosszú, háromágú botot használtak, azzal tolták a csónakot a sekély vízben. Halászathoz szigonyt, varsát, tapogatót is használtak, de legelterjedtebb eszközük a *vejsz* (vejsze), a nádfalból épített kürtös rekesz volt, amivel a Valkót egészen „keresztül rekesztették”. Az ártéri nagy tavakon hálókat is használtak, legeredményesebben a *vonóhálúnak* mondott kerítőhálót (Garay Á. 1911: 244–245).

Egy-egy faluban több százra rúgott a gyékényből, szalmából fonott méhkasok száma. Rontás ellen karóra tűzött lókoponyát helyeztek el a méhesben. Deszkából formázott lófejet oromdíszként raktak házaik tetejére.

105. ábra. Régimódi fekvőhely, *kulupos ág*. Haraszi (Verőce vm.)

A háromosztatú lakóházak szobából, *szenesházból* (szabad tűzhely fölött láncon lógó rézbográccsal ellátott konyhából) és kamrából álltak. A fűtött házban, szobában élt a nagycsalád feje, az idős gazda (*tőke*) és felesége, házas fiaik és menyek a ház folytatásában épült hálókamrákban háltak. Ezeket a fűtetlen kamrákat *ólcsának* nevezték (Garay Á. 1911: 247; Penavin O. 1965–1978). Többnyire ott állt a nyerges tetejű ácsolt láda is, amiben a menyecske a kelengyéjét, textilneműit tárolta. Kórógyon az ácsolt ládát *kócsagnak* nevezték. A szlavóniai nagycsaládokat a teljes vagyonszövetség jellemezte. A nagycsaládok tagjai megosztották egymás között a fontosabb teendőket: egyik házas férfi volt a kocsis, a másik a kanász. Szükség esetén szolgát, szolgálót fogadtak, és a tehetetlen öregeket, közeli magányos rokonokat, özvegyeket is befogadták (Penavin O. 1973; 1981: 34–50; Cseh I. 1975–1976: 53–81). A női viselet jellemző darabja volt itt is a *kebél*, a fehér vászonból vagy gyolcsból szabott, egybevarrott *váll* (blúz) és szoknya. Fehér vászonkötő és fehér főkötő is tartozott hozzá. 1945 után már csak az idős asszonyok viselték. A férfiak ruházatát 1910 táján még a kankószűr, bocskor és nagy kalap jellemezte. Börből varrott kis *kőce* (mellény), *börködmen* is tartozott hozzá. Hosszú suba, illetve bunda alig volt, a cifraszűr sem jutott el odáig (Garay Á. 1911: 225–226; Gáborján A. 1969b: 175–176, 181–182). A halottvirrasztás szokását a 20. század második felében is megtartották. Nyolcan-tízen ülték körül a ravatalt, és virrasztóénekeiket, imáikat mondták. Legtöbb virrasztóénekek a 16–17. századból való, a korai református hagyomány emléke, de találunk köztük középkori eredetűeket is. A szlavóniai magyarok népdalai, egyházi népénekei a dunántúli népzenei dialektushoz kapcsolódnak, azonban a virrasztóénekek közül egyik-másikat Udvarhelyszéken és a bukovinai székelyeknél is feljegyezték (Kiss L. 1966: 162, 175; Balassa I. 1989: 286–287).

Horvátországi magyarok

Magyarok szórványos kivándorlása a Dráva és a Száva közötti térségbe a török kiűzését követően, a 18. század végén megkezdődött. Előbb csak szórványosan, 1848 után már csoportosan költöztek béresek, cselédek, uradalmi alkalmazottak a tágan vett Szlavóniába a szomszédos Dunántúlról, különösen Zala, Vas, Somogy és Baranya megyéből (Kósa L.–Filep A. 1975: 182). 1868-ban Horvátországban is megszüntették a katonai határőrvidéket, és a volt határőrök, az 1870-es években, igen olcsón kínálták a végkielégítésként kapott földjeiket eladásra, aminek a híre a Dunántúlra és a Monarchia távolabbi vidékeire is eljutott. Sokan települtek át Bács-Bodrogból Szerém, Baranyából Verőce megyébe. Az alacsony árak, a földbőség hírére kisebb „népvándorlás” indult meg Szlavóniába, ahol földéhes magyar kiscsaládok megélhetést biztosító paraszttulajdonokhoz jutottak. Újabb lökést adott a kivándorlásnak az 1880–1890-es években pusztító filoxeravész, ami sok Balaton-felvidéki, somlói, mecseki, villányi szőlősgazdát nincstelenné, sok kapás napszámost pedig munkanélkülivé tett. A kivándorlók zöme a szomszédos vármegyékben telepedett le: Somogy és Tolna megyéből Verőce, Belovár-Kőrös és Pozsega, Zala megyéből inkább Varasd és Belovár-Kőrös megyébe költöztek. A századforduló táján már magyar kézművesek, iparosok és a városokban megtelepedő gyári munkások is voltak a kivándorlók között. Először a református egyház kezdett egyházközségeket szervezni és iskolákat felállítani a Horvátországhoz

106. ábra. Szilaj marha kifogása rudas pányvakötéssel. Vukmoravica (Verőce vm.)

tartozó települések magyarsága számára. 1904 után a Julián Egyesület foglalkozott a kivándorolt katolikus magyarok iskolai oktatásával, azok művelődésével. Az 1910. évi népszámlálás 103 207 magyar anyanyelvű lakost írt össze Horvátország akkori területén. A falusi, pusztai magyarok kisebb-nagyobb szórványokat alkottak, tisztán magyar nyelvű településeket a birtokot szerzett parasztok sem hoztak létre. A közel 2000 lelkes Lipovljani községben (Pozsega m.) a horvát és a magyar lakosok mellett, szlovák, cseh és ruszin jövevények is éltek. A bevándorolt emberek egy része Szlavóniában, Velika Piszanicán és a többi településen sem nyughatott, kereste a helyét, földje eladásával és új ingatlan szerzésével igyekezett sorsán javítani (Kiss M. 1990: 160–161). A horvátországi szóránymagyarság asszimilációjának meghatározó szerepe volt a térség összmagyarságának gyors apadásában, amit az alábbi adatok tükröznek (Szerémség nélkül, de Drávaszöggel együtt számítva): 1948-ban 51 400, 1961-ben 42 347, 1971-ben 35 500 magyar anyanyelvű lakost számoltak össze Horvátországban (Balassa I. 1989: 277; lásd még e kötetben Kocsis Károly fejezetének adatait).

Szerémség

A történelmi Szerém megye területe a Duna és a Száva között helyezkedett el. Megyenévként első előfordulása 1222-ben, tájnévként „Szerémségnek tartománya” szókapcsolatban, 1524–1527-ben bukkan fel a régi iratokban (Kósa L.–Filep A. 1975: 178; Juhász D. 1988: 100). Nevének végső forrása, a latin *Sirmium* városnév, de ez a név délszláv közvetítéssel (*Srém*) került a magyarba. Szerém vára (a későbbi Száva-

szentdemeter) a megye székhelye volt a középkorban. A Szerémség a 14–15. században a sűrűn betelepült megyék közé tartozott. Magyar többségű népe az ország egyik legjelentősebb minőségi borvidéket hozta létre a *Tarcal* (a későbbi Fruska Gora) hegység déli lejtőin. Szőlőhegyein távoli városok (pl. Szeged) polgárainak, egyházi és világi földbirtokosainak is volt szőleje. Szalánkemén, Kamonc, Zimony, Újlak ismert helyei voltak a városi fejlődésnek, Újlak a királyi városok közé is bekerült. Az ortodox keleti egyház a 13–14. században visszaszorult Száva-szentdemeter vidékére. Szerémséget elérték a kor szellemi áramlatai, vallási eretnek mozgalmak (bogumilok, huszitizmus). A huszitizmus innen elüldözött hívei Moldvában megalapították Husz városát, egy Újlakról származó magyar szerzetes Tatros városában fejezte be az első magyar bibliafordítást.

Szerémség magyar lakossága a törökkel vívott háborúk következtében már a 15. század végén erősen megfogyatkozott. Nándorfehérvár eleste után (1521) a „magyar világ” véget ért a vidéken, a törzsökös lakosság menekült, északi tájakra költözött, és az elkövetkező évtizedekben teljesen felszámolódott. A vidék hódoltságkori története kevésbé feltárt. 16. századi útinaplók szerint a városokban (Vukovár, Újlak, Zimony) a szerbek és a törökök mellett kis számban éltek magyarok is. A török alól felszabadított Duna–Száva közötti térséget a 18. század derekán főként szerb és horvát katonaparasztok ülték meg, később német, cseh, szlovák, ruszin telepeseket is kapott. Az 1751-ben visszaállított Szerém és Verőce megyét Mária Terézia 1767-ben az akkor felállított és 1779-ig fennálló „horvát tanács” alá vonta. 1764-ben – két másik (Pozsega és Valkó) vármegyével együtt – Magyarországtól Horvátországhoz csatolták, cserébe Fiuméért (1807, 1868) és a Muraköz birtoklásáért (Magda P. 1819; Fényes E. 1836–1841. V: 50). A Szerémség Száva menti részeinek katonai közigazgatása csupán 1868-ban szűnt meg, magyar lakosainak zöme ezt követően települt be.

Szerém megye magyar lakosainak a száma az 1830-as években 2–2,5 ezer főre becsülhető, egyik felük Kórógyon, másik részük Kamenicán, Ürögön és a grófi uradalmak pusztáin élt (Fényes E. 1836–1841. V: 50). Az 1850–1860-as években a fruska-górai szőlőmunkások jórészt magyarok voltak, és a majorsági gazdálkodásra törekvő uradalmak többsége is szívesen alkalmazott magyar cselédséget és napszámosokat. Magyarok nagyobb számban csak a határörvidék 1868. évi felosztását követően telepedtek meg a Szávától északra elterülő síkság nagy határú falvaiban (Indija, Platics, Herkóca, Nyékinca, Vogány). Ugyanis az egykori szerb katonaparasztok egy része akkoriban „a végkielégítésként kapott földbirtokot igen olcsón áruba bocsátotta” (Pénovátz A. 1979: 9). Sok bácskai, baranyai magyar kisbirtokos otthoni javai eladása után a Szerémségben vásárolt kb. 20 kat. h.-as földbirtokot, és valódi gazdává vált. Ezek az „új birtokos” gazdák zöldségtermesztéssel is foglalkozó, piacra termelő, módos parasztgazdaságokat hoztak létre. A szerémségi magyarok másik csoportját alkották az uradalmi pusztákra cselédnek, héresnek elszegődött nincstelének, akik nagy számban éltek például Dobradó-pusztán, gróf Pejácsevich birtokán. Többségük Kishegyesről származott el. A szegény napszámosok újabb csoportja a filoxéra által elpusztított Balaton-felvidéki szőlőhegyekről vándorolt ki, és telepedett meg a Fruska Gora lejtőin (Újlak, Kamenica, Ürög, Erdővég, Bánostor). Szerém megye magyar lakosainak száma 1900-ban 23 539, 1910-ben 29 522, 1921-ben 19 829 fő volt (Égető M. 1990: 94–97). Nagyobb számban éltek akkoriban Maradékon, Ürögön, Erdővégen, Herkó-

cán, Nyékincán, Satrincán, Vogányban, Platicson, Indiján, Kamenicán, Csákovcén, Ójankovácon és Dobradó-pusztán.

A 19. században a bácskai magyarokból (Temerin, Kishegyes, Mohol, Kula), majd a filoxéravész idején (1890-es évek) a dunántúli kivándorlókból számos délszláv településen keletkeztek kisebb-nagyobb magyar szórványok és településrészek (pl. Maradék, Ürög, India, Satrinca, Nyékinca, Herkóca). Ezek többsége római katolikus volt, és a horvát katolikusok templomaihoz csatlakozott. A Maradékon élő magyarság egyik fele – minthogy magyar nyelvű misét és lelki gondozást nem kapott – később áttért a református vallásra. A Szlavóniában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában élő magyarok lelki gondozására, iskoláinak felkarolására alakult meg 1904-ben a *Julián Egyesület*. Ez a kulturális szervezet 1914-ig számos iskolát, könyvtárat létesített a szerémségi magyar szórványok falvaiban is.

1967–1968-ban Penavin Olga és Matijevics Lajos 12 ottani magyar nyelvsziget tájnyelvi sajátosságait vizsgálta (e közösségek együttes lélekszáma akkoriban mintegy 5 és fél ezer fő volt). A népcsoport szókincsében különböző korú rétegeket állapítottak meg, köztük régi, másutt már kihalt szavak csoportját. Elkülönítették a valódi tájszavak és a kiejtés alapján annak vehető szavak, továbbá a szerbhorvátból újonnan átvett szavak rétegét. Arra a következtetésre jutottak, hogy bár a Szerémség magyar népe különböző térségekből származik, mégis kialakult egy szerémségi magyar tájnyelv, melynek megvannak a más nyelvjárásoktól elkülönítő jegyei (Penavin O. 1972: 31, 37).

A szerémségiek népi építésze szerves összefüggést mutat a bácskai magyarokéval. Ez különösen a Száván túli területtel összehasonlítva válik nyilvánvalóvá, ahol a falukép minden átmenet nélkül vált át egy jellegzetes faépítkezésre, lapos sátortetővel épült házakra, mindhárom irányban tagolt belső térrel és nyílt tüzelővel. Maradék községben a módosabb gazdák házának utcai homlokzata gyakran követi a barokkos, díszes formákat, a házak cseréppel fedettek. A melléképületek közül szembetűnők a Dél-Alföldről jól ismert deszkahombárok, istállók, ólak és téglával aláfalazott lécfalú *tobonyok* (kukoricagórék). Táplálkozásukban helye van a birkatejből oltott *tarhónak* (joghurt), a tarhonyának és a kukoricalisztből készült *gancának* is. A teherhordó eszközök, a karácsonyi szokások, a karácsonyi, újévi és névnap köszöntők, a Luca-naphoz (december 13.) fűződő hiedelmek és szokáscelemek (pl. fehér ruhás Luca-alakoskodás, lucaszék készítése, Luca-pogácsa, Luca-búza csíráztatása) szintén a kibocsátó tájakhoz fűződő hagyományok szívós fennmaradására, esetenként a szomszédos szerb és horvát közösségektől való kölcsönzésre utalnak (pl. kéregedények, *mreza* 'hajdiván'). (Égető M. 1990: 114–121; Gunda B. 1974; 1982).

ALFÖLD

KÖZPONTI NÉPTERÜLET – TISZAI TÖMBÖK

Az Alföld a Kárpát-medence középső részének mély fekvésű síkvidéke, amelyet északon, keleten hegyvidék határol, nyugati és keleti határán pedig a Duna folyik. Területe mintegy 100 ezer km², amiből a mai Magyarország területére kb. 52 ezer km² esik. Magyarország területén az Északi-Középhegység tömbjei (a Cserhát, a Mátra, a Bükk, a Cserhát és a Zempléni-hegység határolják); kelet felől a Kárpátok és az Erdélyi-érc-hegység (Ukrajna területén a Szinyák, a Borló és a Nagyszőlősi-hegység, Romániában a Kőhát, a Bükk, a Szilágysági-dombvidék, majd a Réz-hegység, a Királyerdő, délebbre a Béli- és a Zarándi-hegység), majd az Arad és Temesvár közötti dombvidék, illetve a Dinári-hegység előhegyei. Földrajzi értelemben az Alföldhöz tartozik a Dunától nyugatra a Mezőföld is a Sióig.

Az Alföld felszíne döntően síkság: a szintkülönbségek minimálisak, az egész Alföld területét tekintve is belül maradnak a 100 méteren. Közelebbről, az Alföld különböző nagyságú és magasságú síkok mozaikja. Legmélyebb a Tisza, Berettyó, Körös és Temes síkja, ezt magasabb síkok veszik körül, az Alföld szélein pedig azok a legmagasabb síkok következnek, melyek a környező hegységekhez simulnak. A Duna–Tisza között mintegy 100–130 méteres térszintet egy-egy ponton kisebb kiemelkedések tagolják; a Tiszántúl nagy része 100 méter alatti, csak a Nyírség emelkedik ki valamelyest, 120–140 méterre.

Az Alföld éghajlatának jellemzői földrajzi helyzetéből következnek. Az Alföld hazánk legszárazabb tája. A medencehelyezettel magyarázható a kevés felhő, a sok napsütés, a gyakori szárazság. Az Alföld déli részén az évi középhőmérséklet meghaladja a 11 °C fokot, északkeleten valamivel 10 °C alatt van. Itt a legmelegebb a nyár (a júliusi középhőmérséklet 21 °C körüli), és igen hideg a tél (a januári középhőmérséklet –1,5 és –3,5 °C között változik). A napsütéses órák évi összege az Alföld nagy részén 2000 óra feletti. A kevés felhőzet, a relatív nedvesség és a szűkös, változékonny csapadékmennyiség gyakran vezet nyári aszályok kialakulásához. A csapadék évi mennyisége általában 500–650 mm között változik, a legszárazabb Közép-Tisza vidékén, átlagosan csak 475–500 mm. A csapadék mennyisége a medence peremterületei felé nő. A csapadék időbeli megoszlása nagyon bizonytalan. Nyári zivatarok idején nagy mennyiségű eső áztatja a talajt, de gyakoriak a több hétig tartó csapadék nélküli, aszályos időszakok is. A tél hóban szegény, a hótakarós napok évi száma 40 alatt van. A kevés csapadék és a nyári melegben jelentkező nagy párolgás miatt az évi vízhiány gyakran megközelíti a 200 mm-t. Az uralkodó szélirány a Nyírségben északi, északkeleti. Itt aránylag erős a szél. Az Alföld közepén mérsékelt, északnyugati irányú, míg a déli határ mentén gyakran délies a szél.

Az Alföld életföldrajzi képe és talaja a medence kialakulásától kezdődően, a felszínfejlődés során állandóan változott. A honfoglalás idején a mocsarakban, lápokban, álló- és folyóvizekben gazdag területeket fűz-, nyír-, nyár- és égererdők, ártéri ligeterdők jellemezték. A környezetüknél magasabbra kiemelkedő homokos, löszös területeket tölgyerdők, illetve erdős sztyeppék borították.

Magyarország a Duna vízrendszeréhez tartozik, annak 817 ezer km²-es területéből kb. 1/9 részt foglal el a maga 93 ezer km²-es területével. Az Alföld a Duna vízgyűjtőjének

alacsony, középső részét foglalja el. Ez hátrányos, mert a környező hegyvidékekről lefolyó vizeket esés nélkül fogadjuk be, mert az erős nyári párolgás miatt jelentős a vízhiány, mert gyakran ugyanott ott kell öntözni, ahol máskor ármentesíteni kell, amit ugyan a síkság segít, de a nagy vízszint- és vízhozam-ingadozás nehezíti. A Duna magyarországi vízgyűjtő területe három egységre osztható. Az első a közvetlen, helyi vízgyűjtője, keken 40 ezer km²-rel, a második a Tiszáé 47 ezer km²-rel, a harmadik pedig a Dráváé alig 6 ezer km²-rel. A Kárpát-medence mai magyar határon túli részeiből a Dunába folyik még 38 ezer, a Tiszába pedig 110 ezer km²-nyi terület vize. A két folyó hosszú szakaszon egymással szinte párhuzamosan halad át az Alföldön. A Dunának az Ipoly torkolata alatt balról, a Tiszának pedig a Zagyva torkolata alatt jobbról, összefolyásukig már nincs jelentősebb mellékfolyója. A Tisza másodlagos vízgyűjtői és magyarországi területük: Szamos (300 km²), Kraszna (890 km²), Bodrog (970 km²), Sajó és Hernád (12 700 km²), Zagyva (5670 km²), Körösök (13 000 km²), Maros (1880 km²).

A lecsapolás előtt az ország területének mintegy egynegyede volt állandóan vagy rendszeresen elöntésnek kitéve. Amikor a 19. század elején, a gazdaság élet az árvízmentes térszint kitöltötte, rákényszerítette a társadalmat a vizek uralta terület korlátozására, az ármentesítésre. Az régebbi ártérből 21 ezer km²-t ármentesítettek; ma csak 1500 km² az ártér, gyakorlatilag a védgátak hullámtere tartozik ide. A gátak hossza 4200 km, ezek védik a terület 45%-át, a lakosság közel felét. Az ármentesítések következtében viszont megnőtt az árvízszint. Megnőtt az a terület is, ahonnan mesterségesen kell levezetni a vizet. Ennek megoldására épült ki 83 belvízrendszer, 40 ezer kilométer csatornahossz és 20 szivattyútelep. A legnagyobb mértékű és hatású folyószabályozási munkák a Tisza völgyében zajlottak. A 19. század közepén mintegy 110 helyen vágták át a kanyarulatokat, így a folyó hossza 1419 km-ről 966 km-re csökkent, amiből 136 km esik az átvágásokra. Kilométerenként 3,8 cm-ről 6 cm/km-re nőtt meg a folyó esése. Az esés növekedése medermélyüléssel járt, ami sok helyen alámossa a partokat, és mintegy 1,2–2,5 méterrel csökkenti a kisvízszintet. Ez csökkenti a hajózási mélységet is. Az árvízves időszak hossza 5-6 hónapról 2,5 hónapra rövidült, az árvízszint viszont 250–330 cm-es növekedéssel járt. 1850 és 1890 között 50 jelentősebb árvíz pusztított a Tisza völgyében, 1900 és 1947 között viszont már csak 22, közülük az elöntött terület csak 4 esetben volt nagyobb 50 ezer holdnál. Az ármentessé tett teljes terület mintegy 4,5 millió holdra rúg. Az ármentesített területen megváltozott a művelési ágak aránya: a szántók részaránya 34%-ról 74%-ra, a rét és legelő részaránya 30-ról 11%-ra, a hasznosítatlan területé 34-ről 15%-ra. A művelés alá vett földeken nőttek a hozamok, továbbá javult a közlekedés, megváltoztak a településviszonyok. Nem járt viszont ilyen eredménnyel a vízhasznosítás: az öntözött terület mennyisége és a vízerő kihasználása alatta maradt a lehetőségeknek. A belvízlevezető csatornákat nálunk nem építették ki hajózhatóvá, mint Angliában vagy Hollandiában, mert ezt akadályozta a vasúterdekeltiségek versenye. Mindezek a munkák európai összehasonlításban is jelentősek: a másik nagy folyószabályozási munka, az olaszországi Pó gátak közé szorítása, akkoriban 2374 km védgát megépítésével és 1,2 millió hold ármentessé tételével járt.

A honfoglaló magyarság az Alföldön elsősorban a folyók mellékére települt. A tatárjárás okozta népességi hiány pótlására IV. Béla az Alföld középső területeire telepítette le a kunokat. A 13. század végére megszilárduló alföldi településhálózat viszonylag sűrű aprófalvas táj képét mutatja. A 14. század közepétől, a jobbágyi szabad költözkö-

dés fellendülésével párhuzamosan, új népmozgás figyelhető meg az Alföldön: egyes falvak népessége fogy, másoké növekszik. Kibontakozott a mezővárosi fejlődés, melyet megzavart a török hódoltság. A kétszáz esztendeig tartó török háborúk elsősorban a déli és a középső területeket sújtották. Gyökeresen megváltozott a településszerkezet, kicserélődött, illetve korábbi állapotához képest átrétegződött a népesség. Teljesen elpusztult vagy északabbra menekült a déli részek magyar lakossága. A középső területek népessége nagyobb településekre és mezővárosokba tömörült (Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd). Kontinuus népességű falvak a Duna árterében (Kalocsai-Sárköz), a középső Tisza mentén, a bihari Sárréten, valamint a Tiszántúl északi részén maradtak. Az elnéptelenedett területekre, a 18–19. század folyamán szinte az egész magyar nyelvterületről érkeztek új lakosok. Bácska nyugati és középső vidékeire, továbbá a Kiskunság déli és a Dél-Tiszántúl egyes helységeibe (pl. Szentes, Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza) dél-dunántúliak költöztek. A Felföld középső területeiről (Bars, Hont, Nógrád, Heves, Pest megye) és a Jászságból népesült be a kun puszták egy része (pl. Kiskunfélegyháza, Kiskundorozsma), Kelet-Bácska (Zenta, Magyarakanizsa, Ada) és a Dél-Tiszántúl néhány helysége (pl. Gyula, Szentes). A Tiszántúl középső vidékeire a Tiszántúl északi részéből és Szilágyságból, Szatmárból települtek magyarok. A Bácska benépesítésében a 18. század végétől a Nagykunság és Békés megye református népe is részt vett. A Bánság újkori magyarsága a 19. század folyamán elsősorban Szeged vidéki, Csongrád megyei dohánykertészekből és Békés megyeiekből került ki. Az Al-Duna mellé 1883-ban bukovinai székelyeket telepítettek (Paládi-Kovács A. 1989b, 1991, 2006d).

Az Alföld újkori benépesítésében jelentős szerepet játszottak a nemzetiségek is. A török hódítók elől menekülő szerbek a 14. század végétől rendszeresen kaptak letelepedési engedélyt a magyar királyoktól és a földbirtokosoktól. Legnagyobb tömegben 1691-ben, a sikertelen törökellenes felkelés után költöztek a dél-alföldi megyékbe, de a 18. század első felében visszahúzódtak a Baja–Szeged–Arad vonalától délre. Államilag szervezett vagy támogatott telepítési akciók során keletkeztek Bácska és a Bánság összefüggő németlakta területei. Német lakosság került az Alföld számos pontjára: Nagykároly vidékére, a Pest környéki síkság területeire, Békés megyébe és a Tiszántúl több városába. A Bánságba a németekkel együtt kevés olasz, francia és spanyol telepes is érkezett, ezek azonban néhány emberöltő alatt elnémetesedtek. A második világháborút követő kitelepítés a jugoszláviai németeket lényegében teljes egészében, a magyarországiakat részben érintette. A szlovák nyelvterület minden részéből, elsősorban azonban a középső vidékekről származó lakossággal, magánföldesúri telepítéssel és önkéntes vándormozgalommal keletkeztek, a 18. század elején Pest, Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Bihar megye szlováklakta helységei. A délre vándorlási hullám olyan nagy tömegeket mozgató meg, hogy a 18–19. században ezek a helységek újabb rajokat bocsátottak ki. Így jöttek létre békésiekből a nyírségi szlovák folt, valamint Arad megye, a Bánság és a Szerémség szlovák telepei. A románok kis részben szervezett telepítés keretében, általában azonban spontán vándorolva telepedtek meg a 16. század végétől a Tiszántúl keleti, síksági részén, illetve a Bánság keleti és középső területén. Kisebb zárt településeik vannak Bácskában a szlovákokkal egy időben odaköltözött ukránoknak (ruszinok) és a Bánságban, az 1740-es években Olténiából a török elől menekült bolgároknak is (Kósa L. – Filep A. 1975: 54–56).

Településszerkezeti szempontból az Alföld két részre osztható: aprófalvak jellemzőek a Gyula–Debrecen–Miskolc vonaltól északra-keletre, nagy határu agrártelepülések pedig ettől nyugatra és délre. Ez a megoszlás a török hódoltság időszakában jött létre. Az Alföldön a feudalizmus idején alig találunk szabad királyi városokat, ilyenek az egymástól nagy távolságra fekvő Szeged (1708), Debrecen (1715), Újvidék (1751), Zombor (1751), Temesvár (1783), Szabadka (1779), Arad (1834). Az újabb időkben az alföldi városok két típusa különböztethető meg: a szűk határuak, ahol főleg a kereskedelmi és ipari tőke van jelen (Baja, Újvidék, Temesvár, Zombor), valamint a nagy határu agrárvárosok, ahol a népesség tekintélyes része földműveléssel foglalkozik (Szeged, Szabadka). Az Alföld és a hegyvidék találkozásának vonalában fekszenek a peremvidék „cserélő” városai: Nagyvárad, Szatmárnémeti, Ungvár, Munkács, Miskolc, Eger, Gyöngyös. Az agrárvárosok jogállás szerint több altípusra oszthatók: kiváltságos jogállásúak a jászkun és a hajdú városok, érseki-püspöki mezőváros pl. Kalocsa, kamarai mezőváros Zenta, uradalmi mezőváros Gyula, és városi szerepkört tölt be, de nem oppidum Mezőberény. Ezek a különbségek a 20. század elejére lényegében már elmosódtak. Az alföldi városok többsége nem egy-egy vidék központja, hanem rendszerint csak pár községé, a saját tanyavilágáé vagy máskor csupán a saját parasztnegyedeié. Igazi táji központi szerepet csak Debrecen, Szeged, Kecskemét töltött be.

Az alföldi városok nagyméretű tanyásodása a 18. században bontakozott ki. A tanyák kialakulásának alapvető feltétele volt a megfelelő méretű nagy határ, a paraszti földtulajdon vagy legalábbis kötetlen, szabad földhasználat, továbbá a megfelelő népességgel koncentráció. E feltételek elsősorban a szabadalmas alföldi parasztvárosokban voltak adottak. Úrbéres helyeken csak a 19. század második felében, a jobbágyszabadság után alakultak tanyák. A 19. században már egyre gyakrabban előfordult, hogy a parasztszaládok állandó jelleggel kiköltöztek tanyájukra. Ez a csupán tartózkodás azonban csak az élet egy szakaszára szólt, az öregedő gazda átadta fiainak a birtokot, és beköltözött városi házába. A pusztán élők munkabíró korukban is gyakran látogatták a városi házat: ide jöttek be piaci napokon, ünnepeken, itt éltek társadalmi életet. A városi házban és a pusztai tanyában megosztottan élő család egysége a huzamosabb különéléssel sem szakadt meg. A 19. század második felében, különösen a század vége felé, egyre több tanyai család adta el városi házat, de a végleg elszakadtak nyelvhasználatában is sokáig ott élt még a városhoz tartozás tudata, ugyanis amikor a városba indultak, azt mondták: 'hazamegyünk'.

A tanya települési, üzemi és életforma is egyben. Nem feltétlenül jelenti a mezőgazdasági művelés intenzívebbé válását; a kertes tanyák mellett jól megfértek a külterjes, gabonatermesztő, nagyállattartó tanyák is. Szinte egytől egyig tanyás településekké váltak az egykori szabadalmas kerületek, mint a Jászkunság és a Hajdúság.

A kiegyezést követően, az 1870-es években a polgári közigazgatás országossá tételével, az Alföldön is felszámolták a szabadalmas kerületeket és területeket, teljessé tették a megyerendszert. Az első világháborút megelőzően az Alföld megyéi a következők voltak (zárójelben néhány fontosabb településük): Arad megye Arad és Zaránd megye összevonásával keletkezett; Bács-Bodrog ezen a néven 1860 óta állt fenn; Békés 1860 óta volt önálló (Gyula, Békéscsaba); Bereg (Beregszász, Munkács); Bihar, 1850-ig ide tartozott a Hajdúság egy része és Debrecen is (Nagyvárad); Borsod, melynek déli része fekszik az Alföldön (Miskolc); Csanád (Makó); Csongrád (Szeged, Hódmezővásár-

hely, Csongrád); Hajdú megye 1876-ban alakult meg a Hajdú kerületből és Szabolcsból, Biharból is csatoltak hozzá községeket, valamint Debrecen városát; Heves, melyhez 1876-ban Külső-Szolnok egy részét is odacsatolták (Eger); Jász-Nagykun-Szolnok, amely a Hármaskör és Külső-Szolnok részeinek egyesítéséből keletkezett (Jászberény, Szolnok); Pest-Pilis-Solt-Kiskun, az ország legnagyobb megyéje, mely szinte a teljes Duna–Tisza közére kiterjedt Váctól Kiskunfélegyházáig (Cegléd, Kalocsa, Kecskemét, Nagykőrös, Kiskunhalas); Szabolcs megye 1876-ig Nagykálló, attól kezdve Nyíregyháza székhellyel; Szatmár (Nagykároly); Temes az egykori Temesi bánság területéből alakult; Torontál, melyhez 1872-ben kapcsolták hozzá a Tiszai határörkerületet, 1876-ban pedig a Nagykikindai kerületet (Nagybecskerek). A megyerendszer beosztása az első világháború után a határmódosításokkal kapcsolatban többször is változott, a történelmi megyerendszer hagyományai, az odatartozás emléke azonban sok helyen a mai napig él.

Noha az Alföldet szokás a legmagyarabb vidéknek tartani, amit különösen a nemzeti romantika 19. századi időszakában hangoztattak, mindenfelé találunk nemzetiségi településeket is. Szerbek főként a Duna mentén és a Csepel-szigeten, valamint Bácskában vannak. Bunyevácok Szabadka, Baja, Zombor térségében. Németek Bácska nyugati és déli részén, a Bánság közepén, Szatmárban Nagykároly környékén, a Nyírségben, Békésben, a Duna–Tisza közén, Pest környékén. Szlovákok vannak Békésben, Csanádban, Nyíregyháza környékén, a Duna–Tisza közén Kiskőrösön, Pest megye északi részében, Dél-Hevesben. Ruszinokat találunk Bácska déli részében. Bolgárokat a Bánságban, jelentős részük visszatelepült Bulgáriába. Román nemzetiségű települési sáv húzódik az Alföld keleti határvidékén, a hegyek lábánál.

Vallási tekintetben az Alföldön minden nagy felekezet megtalálható. Relatív többségben a 16. század óta a reformátusok vannak. Mellettük jelentős a katolikusok száma, továbbá találunk evangélikusokat is (elsősorban a nemzetiségek között). A Tiszántúlon, Hajdúságban és Nyírségben sok görög katolikus él.

Az Alföld a középkor végétől folyamatosan jelentős szerepet vitt a magyar népi kultúra fejlődésében. Erről tanúskodik a 15–16. század fordulóján a Dél-Tiszántúlon és Észak-Bácskában jelentkező fontos mezőgazdasági újítás, a kaszás aratás, valamint az ugyanekkor a középső részekben általánosan elterjedt füsttelenített lakószoba. A 17–19. században az alföldi városokban kialakult jellegzetes parasztpolgári kultúra fejlettebb volt más magyar területek népi műveltségénél. A jobbágyfelszabadítás, a hatalmas vízrendezések és legelőfeltörések a 19. században új életfeltételeket teremtettek. A birtokos gazdaráteg hagyományos gazdálkodását fokozott mértékben igyekezett az árutermelés irányába fejleszteni, ami elsősorban a nagyméretű tanyásodásban jelentkezett. A szegényparasztság belterjes növénykultúrák kialakításába fogott (gyümölcs-, szőlő- és zöldségtermesztés a Duna–Tisza közén és Pest vidékén, almáskertek és burgonya-termesztés a Nyírségben, fűszerpaprika Szegeden és Kalocsán, hagyma Makón, korai zöldségtermesztés Gyula és Szentek környékén stb.). A déli területek telepes szegénysége előbb dohánykertészetekben, majd a belterjes növénytermesztés mellett elsősorban a földmunkáknál talált megélhetést. Belőlük alakult ki a kubikosság. Az Alföldön néhány, népművészetéről, így a fazekasságáról (Tiszafüred, Mezőcsát, Debrecen, Hódmezővásárhely), szürkésítéséről, festett bútorairól (Hódmezővásárhely) elhíresült központ is kialakult.

A *frontier* fogalmát a 19. század végén az amerikai történész, Jackson Turner vezette be. Szerinte Észak-Amerika történelmében a nyugaton fekvő hatalmas szabad földek határozták meg. A *frontier* olyan határterület, amely egy érettebb kultúra határterületein vagy attól kissé távolabb pusztá vagy ritkán lakott terület. Különleges hely különleges emberekkel. A két világháború között hazánkban dolgozó holland szociológus, Arie N. J. den Hollander a *frontier*-hipotézist a magyar Alföldre alkalmazta. Eszerint a 16–17. században az Alföld elmocsarasodott, úttalan pusztasággá vált, a népesség a parasztvárosokban maradt meg. Ezek szigetek gyanánt terjesztették fokozatosan a civilizációt a pusztá területek felé. A fejlődésében megrekedt *frontier*-helyzet egyik jellemzője az extenzív állattartás, amely sok formai hasonlóságot mutat az észak-amerikai préri viszonyaival (lovon járó pásztorok, pánya használata, égetett tulajdonjegyek, lábön hajtás a piacra, a pásztorok a szabad katona és martalóc életforma határán helyezkednek el, és egyfajta romantikus hőskultusz is kapcsolódik hozzájuk, lásd cowboyok/betyárok). További jellemzők az alacsony szintű lakásviszonyok, a véglétes társadalmi elszigeteltség, az általános nélkülözés, a fejletlen munkamegosztás, az izomerőre támaszkodó energiafelhasználás, a kevés tőke, az elmaradt iskoláztatási viszonyok, a természetbeni cserekereskedés, a talaj kimerülése mint veszély és mint állapot, az emberek tájékozatlansága a világ dolgaiban, a szekták térnyerése. Az új földek megszállása speciális kulturális helyzetet teremt, az emberek kiélezetten válságos helyzetbe kerülnek: a kultúra megcsappan, másodlagos primitivitás éled fel, hosszú alkalmazkodási nehézségek keletkeznek. Természetesen a két terület fontos különbségeket is mutat, hiszen az Alföldön nem lineáris a regionális fejlődés, hanem „szigetszerű” (Hollander, A. N. J. den 1980).

Néprajzi értelemben az Alföld tájait, népcsoportjait a Tisza tengelyére lehet felfűzni. Eszerint beszélhetünk három tömről: felső-tiszai, középtiszai és alsó-tiszai tömről. Az ezekhez tartozó csoportok és vidékek a következők:

A felső-tiszai tömb: Tiszahát és vidéke; Szamoshát és vidéke Szamosköz (Krasznaköz, Nagykároly vidéke); Szernye-mocsár; Bodrogek; Rétköz; Nyírség; Ecsedi-láp (Rétoldal); Taktaköz.

A középtiszai tömb, melynek tiszántúli részei: Debrecen; Hajdúság, Hajdúhát, Tisza melléke; Nagykunság; Sárrétek (Érmellék, Berettyó mente); Tiszazug; a Duna–Tisza közén fekvő részei: matyók; Borsod-Hevesi-síkság; Jászság; Kiskunság; „Három város” (Kecskemét, Cegléd és Nagykőrös); Homokhátság. A földrajzilag egységet alkotó Duna melléke és Kalocsai-Sárköz néprajzi szempontból (e kötetben) a Duna melléki síkságok tömbjében szerepel.

Az alsó-tiszai tömb: Szeged és kirajzásai; Hódmezővásárhely és kontinuum reformátusok; Békés, Csanád, Csongrád telepesei; Bácska; Bánság, Temesköz.

Az Alföld földrajzi értelemben keleti határsávja Szatmártól a Körös-vidékig, amely ma Romániához tartozik, egy hagyományos néprajzi felosztás szerint a Partiumhoz tartozik. A név eredete arra az időre megy vissza, amikor Magyarország három részre szakadt. Az Erdélyi Fejedelemség és a Habsburg-királyi hatalom alatt álló országrészek közötti területen, a királyi országrész vármegyéi között voltak olyan *részek*, melyek a fejedelem uralma alá kerültek, aki így „Magyarország részeinek ura”, „dominus *partium* regni Hungariae” volt. Ezek a területek sosem rögzültek, mindig a két hatalom közötti erőviszonyoktól függtek. 1571-ben a János Zsigmond és I. Miksa császár kö-

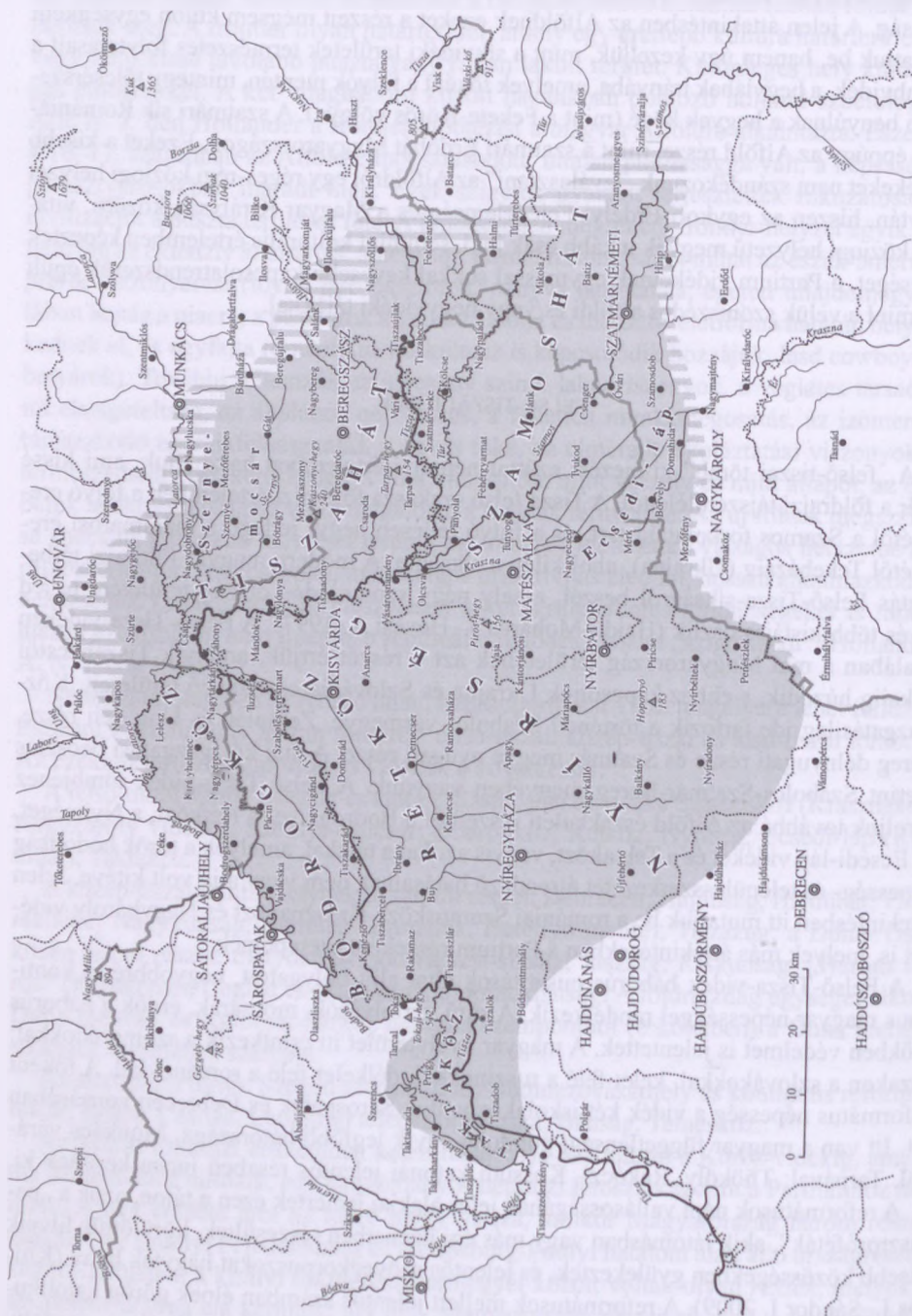
zött megkötött speyeri szerződés értelmében idetartoztak Máramaros, Bihar, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyék és Kővár vidéke, valamint a Lugos-karánsebesi Bánság. A jelen áttekintésben az Alföldnek ezeket a részeit mégsem külön egységként mutatjuk be, hanem úgy kezeljük, mint a síkvidéki területek természetes folytatásait a dombvidék, a hegylábak irányába, amelyek főként a folyók mentén, mintegy tölcsekszerűen benyúlnak a hegyek közé (mint a Fekete-Körös völgye). A szatmári sík Romániában éppúgy az Alföld része, mint a szatmári Erdőhát Magyarországon. Ezeket a kisebb vidékeket nem szándékozunk „leválasztani” az Alföldről egy réges-régi közjogi helyzet folytán, hiszen az egykori Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság közötti, vitatott közjogi helyzetű megyék inkább csak jogi, semmint kulturális értelemben képeztek egységet, a Partium vidékeinek egymással sokkal kevesebb kapcsolatrendszerük épült ki, mint a velük szomszédos alföldi és/vagy hegyvidéki tájakkal.

FELSŐ-TISZAI TÖMB

A „felső-tiszai tömb” kifejezést ezúttal néprajzi értelemben használjuk, ami kissé eltér a földrajzi tájszemlélettől. A Tisza felső szakasza földrajzi értelemben a folyó eredetétől a Szamos torkolatáig tart, és a folyó teljesen hegyi jellegű a máramarosi eredetétől Tekeházáig (Ukrajna), ahol kilép a síkságra. A modern magyar földrajzi tájbeosztás Felső-Tisza-síkságról beszél, amely négy szomszédos ország területére terjed ki, és több kistájra oszlik (Hajdú-Moharos J.–Hevesi A. 1997). A Felső-Tisza-vidéken általában a mai Magyarország területének azt a részét értjük, amelyik Tiszabecstől Tokajig húzódik, s ehhez kapcsoljuk Ukrajna és Szlovákia csatlakozó területeit. Közigazgatásilag ide tartozik a történeti Szabolcs vármegye, Zemplén és Ung déli része, Bereg délnyugati része és Szatmár megye nyugati része. A mai közigazgatási beosztás szerint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében vagyunk. A Felső-Tisza-vidék tömbjéhez soroljuk továbbá az Alföld északkeleti részeiből a Bodroγκőzt, a Rétkőzt, a Nyírséget, az Ecsedi-láp vidékét és a Taktakőzt, vagyis azokat a tájakat, amelyek a török hódoltság népesség- és településszerkezetet átrendező hatásainak nem vagy alig volt kitéve. Jelen áttekintésben itt mutatjuk be a romániai Szamoskőzt, Krasznakőzt és Nagykaroly vidékét is, melyek más áttekintésekben a Partium részeként szerepelnek.

A Felső-Tisza-vidék háborús pusztítások által alig bolygatott, nagyjából kontinuos magyar népességgel rendelkezik. A sűrű vízfolyások, mocsarak, erdők a háborús időkben védelmet is jelentettek. A magyar nyelvterület itt érintkezik a szomszédokkal: északon a szlovákokkal, kelet felé a ruszinokkal, délkelet felé a románokkal. A főként református népesség a vidék két iskolaközpontja: Sárospatak és Debrecen vonzásában élt. Itt van a magyar függetlenségi gondolat egyik legfőbb háttérháza, Munkács váraval, Tarpával; Thököly, Rákóczi, Kossuth katonái jelentős részben innen kerültek ki.

A reformátusok népi vallásosságának jeles alakjai ismertek ezen a tájon, azok a „parasztproféták”, akik látomásban vagy más égi üzenetben részesültek, körülöttük híveik kisebb közösségekben gyülekeztek, és jelentős szöveghagyományokat hagytak hátra (Küllös I.–Sándor I. 2009). A reformátusok mellett jelentős számban élnek görög katolikusok is a Felső-Tisza környékén, akik között sok a régen magyarrá vált ruszin eredetű. A Szovjetunióban üldözött vallás hívei évtizedekig titokban gyakorolták vallásukat; a

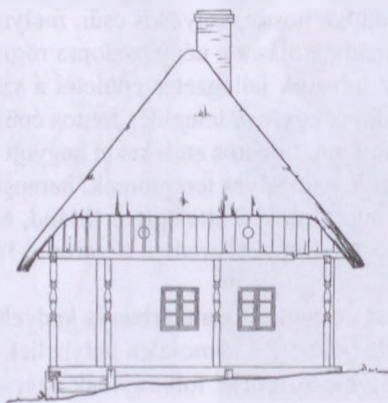
29. térkép. A Felső-Tisza vidékének síksági tájai

kilencvenes években nem egy településen (Tiszabökényben, Salánkon stb.) felekezeti konfliktusok is keletkeztek az ortodox egyház és a görög katolikusok között, ami annak idején a néprajzkutatók, társadalomkutatók figyelmét is felkeltette (Geszt Zs. 2004; Pilipkó E. 2007).

Az egész táj településszerkezetére jellemzőek a kicsiny, egymáshoz közel fekvő falvak, köztük kisebb mezővárosokkal, mint pl. Fehérgyarmat, Vásárosnamény, Tarpa. Más aprófalvas területekhez hasonlóan, itt is gazdag belső kapcsolatrendszer köti össze a kistájakat, egyfajta táji munkamegosztás érvényesül. A folyók menti területek, a hátságok néhány méteres szintkülönbségei, a vízjárások, a talajviszonyok, a hozzáférhető építőanyagok, a közlekedési lehetőségek mind finom belső tagoltsághoz vezettek, amit megerősítettek házassági kapcsolatrendszerek, a birtokviszonyok és a munkaalkalmak eltérései. A viselet, pl. a kalapviselet, a helybelieknek azonnal elárulta, hogy valaki honnan származik, egyébként a 18–19. században a falvak életformája sok hasonlóságot mutatott.

A települések képét, életviszonyait a 20. században jelentősen befolyásolták az államhatárok változásai. Trianonban Csehszlovákiához került a Bodrogház északi része, az Ungi-sík és Kárpátaljával együtt az egész Beregi-síkság is. Utóbbiak a II. világháborút követően a Szovjetunió területéhez kerültek, és a magyar lakosság a kitelepítések következtében mindenütt nagy megpróbáltatásokon ment keresztül. A kitelepítésekre való visszaemlékezések néprajzi feldolgozása csak az 1990-es években kezdődhetett meg. A Szatmári-Tiszahát keleti része, Szatmárnémeti környéke és a Krasznaköz Románia része lett. Az évszázados belső kapcsolatrendszer felbontása a merev határok által sok virágzó települést peremhelyzetbe hozott, ami életlehetőségeik beszűküléséhez vezetett. Mindezekről a hatásokról egyelőre meglehetősen gyérek a néprajzi kutatások eredményei.

A Felső-Tisza-vidék hordalékos földje kiváló termőtalaj. 150–200 évvel ezelőtt még nagyrészt erdők borították, a falvak az irtásokon húzódtak meg. Az erdők kitermelése, kipusztulása következtében előtérbe került a legeltető állattartás, majd a földművelés. A termékeny rétek és kaszálók kiváló szénatermő helyek voltak, a takarmánybázis elő-

107. ábra. Lakóház homlokzata. Vámosoroszi (Szatmár vm.)

108. ábra. Búzáskamra homlokzata. Vámosoroszi (Szatmár vm.)

állításában a rétgazdálkodás rendszere és eszközkészlete játszott szerepet. Csak a Felső-Tisza-vidékről írták le pl. azt a *bukóvillának* nevezett eszközt, ami tulajdonképpen egy természetes, felemásan elágazó faágból készült, és amivel kisebb szénacsomókat hordtak a kazalból a felhasználás helyére. Jellemző volt a juh- és a sertéstartásban a vándorlás a termékenyebb legelőkre, illetve a makkos erdőkre. Régóta jelentős a táj gyümölcshéshéza, méhészhéza is. A vízrendezés jelentősen átalakította a táj képét, a Szamos, a Túr és a Kraszna szabályozása, megrövidített folyómedrek folytán a falvak távolabb kerültek a vízfolyásoktól (pl. a Szamostól Matolcs, Fülöpösdaróc).

A táj népi építkezésének részletes leírását Gilyén Nándor, Mende Ferenc, Tóth János végezte el (Gilyén N.–Mende F.–Tóth J. 1975). A lakóház, a gazdasági épületek alapanyaga régebben a fa, illetve a föld volt, a meredekre épített tetőt gyakran szalmával fedték. A ház tüzelőberendezése sokáig a nyílt tűzhely és a szobai kandalló volt, ezt váltotta fel a nyugat felől érkező kemence. A váltás számos kevert forma kialakulásával járt együtt, ezek a tűzhelyek sokféle módon ötvözik a nyílt és zárt tűzhelyek jellemzőit. Jellegzetes gazdasági épületük a hosszú folyosós csűr, melynek egyik különleges formája a *jármos csűr*. Takarmánytárolásra a négy oszlopra rögzített, állítható magasságú tető, az *abora szolgál*. Az udvarok jellegzetes épületei a szilvaaszalók és a gyakran tornácos kamrák. A vízimalmok egy-egy település fontos épületei voltak, utolsó példányuk Túrístvándiban maradt fenn. Jelentős emlékeket hagyott itt régebbi korok egyházi építészete, főleg fából készült, zsindelyes templomok, haranglábak láthatók még a falvakban, illetve szabadtéri múzeumokba áttelepítve (Mánd, Mándok, Tákos). A kőből épült templomok között sok a középkori eredetű (Csaroda, Tarpa, Jánk, Csenger, Szamostatárfalva).

Luby Margit foglalkozott az egykor Szatmárban is kedvelt gubával, ami változatos formákban elterjedt viseletdarab volt, s nemcsak a helybeliek, hanem a távolabbi vidékek vásárlói számára is készült. A terület folklórájának akár csak vázlatos ismertetése helyett csak Móricz Zsigmond szatmári népköltészeti gyűjtését említjük meg (Móricz Zs. 1991), melynek során a fiatal író, 1903–1906 között, öt nagyobb kiszállás alkalmá-

46. Magyar szürkegulya. Hortobágy (Hajdú vm.)

47. Hálóvarsó a Tiszán. Alpár
(Csongrád vm.)

48. Ebéd főzés a gulyástanyán. Tiszadada
(Szabolcs vm.)

49. Lakóház taposott szalmatetővel. Tiszabecs (Szatmár vm.)

50. Előtornácos lakóház. Szamoskér (Szatmár vm.)

51. Vízimalom kerekei. Túrkvándi (Szatmár vm.)

52. Szárasmalom *kerengője*. Tárpa (Bereg vm.)

53. Tisztaszoba. Mezőkövesd (Borsod vm.)

54. Kuzsu. Ködmön himzett hátoldala. Tard (Borsod vm.)

55. Lakodalmi fonott kalácsok. Bácskertes
(Bács-Bodrog vm.)

56. Madaras *butella*. Mezőcsát
(Borsod vm.)

57. Madaras kulacs. Mezőcsát
(Borsod vm.)

58. Boros hordóeska szállítására szolgáló
keret. Gálospetri (Bihar vm.)

59. Karcolással díszített tülök.
Halászhomok (Zemplén vm.)

60. Madaras tál 1843-ból. Mezőcsát
(Borsod vm.)

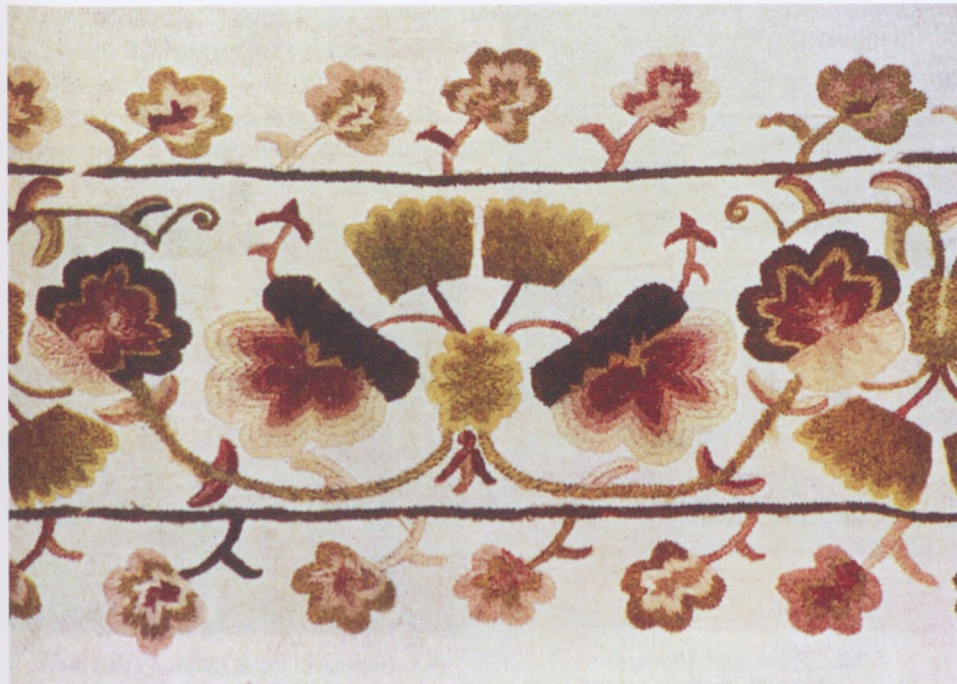
61. Karikásosstor. Bodrogeköz (Zemplén vm.)

62. Női ködmön háta. Mezőkövesd
(Borsod vm.)

63. Fiatal magyar pár ünneplőben. Gombos
(Bács-Bodrog vm.)

64. Párnavég szőrhímzése. Nagykunság (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

65. Református lelkész palástban. Tarpa
(Bereg vm.)

66. Református templom. Újszentes
(Temes vm.)

67. „Szent kút”. Doroszló
(Bács-Bodrog vm.)

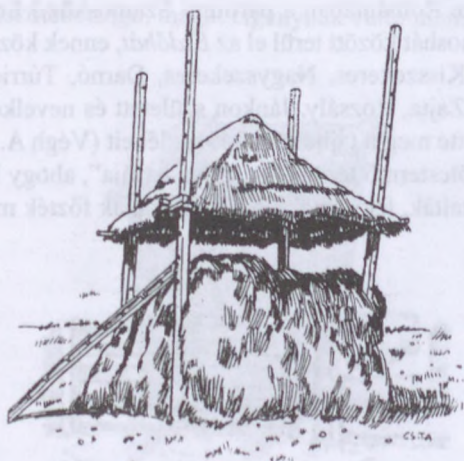

68. Nepomuki Szent János, a vízen járók
védőszentjének szobra.
Szeged-Szentmihálytelek (Csongrád vm.)

val több tucat felső-Tisza-vidéki faluban fordult meg, csaknem kétezer népköltészeti szöveget gyűjtött (a legtöbbet, száznál többet Magosligeten, Csécsén, Botpaládon és Kispaládon, továbbá Kishodoson, Milotán, Nagypaládon, Szamosszegen). Anyagának nagyobbik része lírai dal és ballada, de terjedelmileg jelentősek a mesék és egyéb műfajok is. A gyűjtést követően sok évtizeddel később publikált gyűjtemény jelentőségét aláhúzza, hogy terjedelmileg és műfaji gazdagságában felülmúlja tucatnyi későbbi népköltészeti kötet anyagát. Az író az itteni falujárások során emberi viszonyokról, sokszor tragédiákról közvetlenül megszerzett tapasztalatai nyomán eszmélt rá, hogy a korábbi népköltészeti gyűjtések mintegy fájdalmasan szétválasztották egymástól a népet és a nép költészetét; ő maga pontosan azért nem tartotta fontosnak a gyűjtőfüzetekben rejtőző költészeti anyag közzétételét (voltaképp egész életében), mert sokkal nagyobb jelentőségre tett szert munkásságában a faluismeret írói feldolgozása.

Tiszahát és vidéke

Tiszahát megnevezésű terület több is van a Felső-Tisza-vidéken, ezek a folyót két oldalról szegélyező területek egykori vármegyebeli hovatartozásukról kapták nevüket. Átfogóbb értelemben használja a kifejezést Gunda Béla, aki a Szamos torkolata fölötti Tisza jobb és bal parti széles szegélyének falvait sorolja ide: Uszka, Tiszabecs, Milota, Tiszacsécse, Tiszakóród, Mezővári (Ukrajna), Badaló (Ukrajna), Szatmárcseke, Kisar, Tivadar, Jánd. Finomabb felosztást alkalmaz Kósa László és Filep Antal (Kósa L.–Filep A. 1975: 185–186), akik szerint több folyó menti kistáj tartozik ide: a *Szatmári-Tiszahát* a Tisza bal partja Tiszabecstől Záhonyig (noha Vásárosnamény alatt ez a szakasz már a történeti Szabolcs vármegyéhez tartozott); a *Beregi-Tiszahát* a szatmárral szemben, a Tisza jobb partján terül el a beregi síkság déli és keleti részén (ide tartozik Jánd, Gulács, Tarpa, Badaló, Vári, Csetfalva, kissé távolabb Tákos, Csaroda, Beregsurány, Beregdaróc, Barabás, Tizsakerecseny); az *Ungi-Tiszahát* pedig a történeti Ung me-

109. ábra. Abara. Szénatároló csúsztható fedéllel. Beregi Tiszahát

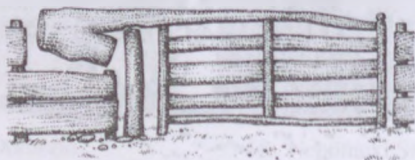
gye déli része a Tiszától északra, a Latorca, Laborc, Ung folyók vidéke, központja Nagykapos, nevezetes községe Csap. A Szatmári-Tiszahát déli irányban érintkezik a Túr mentén megtelepült falvak sorával, ezek alkotják a *Túrhátat*, ennek falvai: Magyar, Túrístvándi, Kölse, Sonkád, Kishodos, Túrterebes (Románia). A *Paládok* falucsoport ezek közvetlen, északi szomszédságában fekszik: Kispalád, Botpalád, Nagypalád (ma Ukrajnában). A Túrháttól délebbre a *Szamosköz* terül el, melyet néprajzi értelemben, kulturális vonások és a falvak közötti egykori kapcsolatrendszerek alapján az Erdőháthoz és a Szamosháthoz sorolunk.

A Szatmári-Tiszahát egykor almáskertjeiről, díóerdeiről volt ismert. Helyi néprajzi tanulmányok, monográfiák számos figyelemre méltó jelenséget írtak itt le egy-egy településről, ám kockázatos lenne ezek alapján táji jellemzőket vagy táji összetartozást megállapítani. Ismertek például a régies mintakincsű beregi keresztszemes himzések vagy a Szatmárcseke környéki református temetőben a jellegzetes csónak alakú fejfák. A Tiszahát falvaiban éppúgy, mint a tágabb környezetben, számos történeti mondát jegyeztek fel, melyek közül sok a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos. Ugyancsak ismertek a szatmári farsangi alakoskodó népszokások, melyek egy része kifejezetten travesztia, a valóságos világ viszonyainak mintegy átfordítása a csúfondáros kifejezőmódba (Ferenczi I.–Ujváry Z. 1962). E tájról, Tiszakerecsenyből jutott a tengerentúlra egy szegény parasztszaládból származó legényember, Hoó Bernát, aki a nagy gazdasági világválság idején ment el Kanadába munkát keresni. Évtizedek múltán hazatért, majd megírta életrajzát, melyben a parasztból munkássá válás kanyargós útjai is feltárulnak (Hoó B. 1963).

Szamoshát és vidéke

A *Szamoshát* a Szamos menti falvak sora a Szamos tiszai torkolatától felfelé, Szatmárnémeti (Románia) felé haladva: Olcsvaapáti, Panyola, Szamosszeg, Kérsémjén, Szamoskér, Nábrád, Tunyogmatolcs, Györtelek, Rápolt. (A folyó mentén feljebb, Szinéváraljáig fekvő része Romániában a partiumi Szamosköz.) Ettől északkeleti irányban, a Túrhát és a Szamoshát között terül el az *Erdőhát*, ennek központja Fehérgyarmat. Falvai: Vámosoroszi, Kisszekeres, Nagyszekeres, Darnó, Túrricse, Kisnamény, Gacsály, Mánd, Csaholc, Zajta, Rozsály. Jánkon született és nevelkedett Végh Antal, aki írói falurajzban örökölte meg a tájhoz fűződő emlékeit (Végh A. 1972).

A vidék híres gyümölcstermő terület, a „szilva hazája”, ahogy Luby Margit nevezte. A besztercei szilvát aszalták, lekvárnak vagy pálinkának főzték meg. A szilvaaszalók a

110. ábra. Tökés kapu. Penyige (Szatmár vm.)

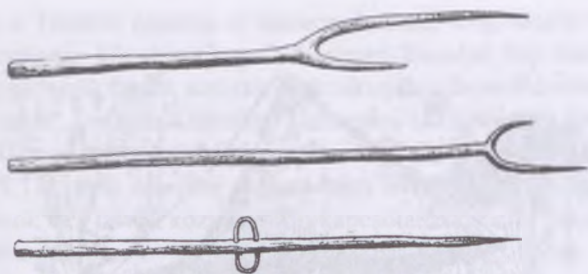

111. ábra. Szilvaaszaló. Erdőhát (Szatmár vm.)

régi Szamoshát környékének jellegzetes építményei voltak: egy fűtőkemence fölé gerendákat helyeztek (arra került vesszőkosarakban az aszalni való szilva, alma, körte), köré tetőt, félereszt építettek (Györffy I. 1911). Az aszalványt tutajokon szállították a Tisza mente alsóbb, gyümölcsben szegényebb vidékeire. A Szamoshát egykor a fehér szarvasmarha tenyésztéséről, lencse- és borsótermesztéséről is ismert volt. Luby Margit monográfiája, *A parasztelek rendje* (1935) főként a két szomszédos, azóta egyesült falu Szamos-parti falu, Tunyog és Matolcs szokásvilágát, paraszti „illemtanát” mutatja be. A szerzőnek ez az első könyve, megírásakor (évtizedes tanítónői és tanári pályával a háta mögött) még nem számított szakembernek, s munkáját elsősorban saját élményei, személyes tapasztalatai, módszeres kérdezősködése alapján, egyfajta patriarchális nézőpontból írta meg, amelyben a középosztályi-kisnemesi mentalitása keveredik a parasztok iránti előzékeny megértéssel (Luby M. 2002). Szamosszezen, magyar környezetben élt a kivételes emlékezőtehetségű, magát cigánynak valló mesemondó, Ámi Lajos, aki-

112. ábra. Vesszőből font búzáskas. Tisztaberek (Szatmár vm.)

113. ábra. Bukóvilla. Tiszacsécse (Szatmár vm.)

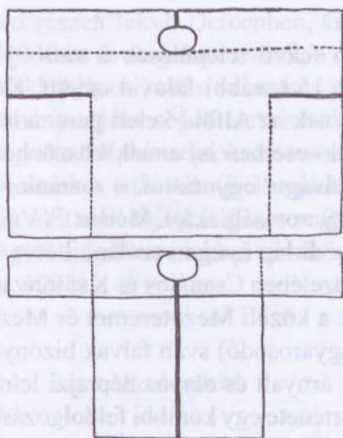
től Erdész Sándor az évek során kétszáznál is több mesét jegyzett le, és adott közre. Ám Lajos szinte saját magával is versengett, mikor a sajtó és a neki adott kitüntetés nyomán megérezte, hogy meséit szélesebb körben is értékeli (Erdész S. 1968).

Szamosköz

Szamosköz mint földrajzi egység a Szamos és a Tisza közötti síkságot jelenti. Néprajzi szempontból tágabb és szűkebb értelemben is használhatjuk a kifejezést. Tágabb értelemben a Szamosközt több kistáj együttese alkotja, melyeket fentebb már tárgyaltunk: a Tiszahát, a Szamoshát és a Túrhat, valamint a szatmári Erdőhát jó része a mai Magyarországon terül el. Szamosközt mint néprajzi tájegységet, annyiban jogosult szűkebb értelemben is megkülönböztetni, amennyiben a trianoni békekötéskor a tájnak egyik legfontosabb városi központja, Szatmárnémeti, Romániához került, vonzáskörzete pedig szétszakadt a határ két oldalára. A romániai vonzáskörben tartozó magyar településeket Kós Károly javasolta így nevezni (Kós K. 1957). Kós idesorolta többek között a város közelében fekvő Batizt, északabbról pedig a Túr-parti Túrterebest és

114. ábra. Gubaszék. Matolcs (Szatmár vm.)

115. ábra. A guba szabása. Matoles (Szatmár vm.)

azon túl Halmit is, ami a történeti Ugocsa vármegyében feküdt. Ez a táj évszázadokon keresztül szerves gazdasági, kulturális egységben volt a trianoni határ megvonásáig, az azóta eltelt több mint három nemzedék életideje alatt viszont az életviszonyok a határ két oldalán jelentős mértékben átalakultak, más-más kapcsolatrendszerek és kulturális minták érvényesültek. A tájnak egy másik neve *Sárköz*, ami nem vált közismertté, csak mint egykori közigazgatási egység, a járásközponttól elnevezett Sárközi járás területe, Szinyérváralja és Túrterebes környéke (Kósa L.–Filep A. 1975: 164).

A táj központja, Szatmárnémeti, 1715-ben, két Szamos-parti település, a déli Szatmár és az északi Németi egyesítése révén jött létre. Szatmár vára alighanem már a honfoglalás előtt állt, a tatárok ugyan elpusztították, de a 16. században a Báthoryak újra jelentős erősséggé építették ki, melyet a török sohasem tudott bevenni. Rákóczi Ferenc parancsára rombolták le 1711-ben, mára szinte a nyomai sem láthatók. A városban a középkor óta sorra alakultak az iparosok céhei: a csapók (1513), szabók (1525), mészárosok (1538), szűcsök (1564), fazekasok (1604), szíjgyártók (1614), tímárok (1618), asztalosok (1628), kovácsok (1633), kádárok (1637), csizmadiák (1642), gombkötők (1655), takácsok (1719), bognárok (1726), vargák és cipészek (1782), szappanosok (1846), kalaposok (1821), kötelesek (1829), szűrszabók (1831) szervezetei egymás után jöttek létre. Tevékenységük magyar, német, román környezetükre egyaránt kiterjedt, és szakszókincsükben megtalálhatók voltak az eltérő nyelvi rétegek. A céhek még a 19. században is fontos modernizációs tényezőt jelentettek (Domonkos O. 1991; Bura L. 1982, 1993). A város és környéke ugyanakkor szerves részét alkotta annak a 'vásárvonal' néven ismert városhálózatnak, amely évszázadokon keresztül, a síkvidékek és hegyvidékek találkozásánál, az árucserre kitüntetett helyszínei voltak. Egyházi-kulturális szempontból egyebek között jelentős volt a jezsuiták gimnáziuma (1660–1773-ig), a szatmári irgalmas nővérek kórháza, patikája, iskolái és szociális intézményei (1834–1950) és az 1804-ben I. Ferenc császár által alapított püspökség. A püspökség az alapítás korában Bereg, Szatmár, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyék területét foglalta magában, és története a 20. századi határmódosítások következtében igen mozgalmas (Bura L. 1999).

Nagykároly vidéke

A Nagykároly környékén fekvő települések a viszonylag központibb fekvésű és helyzetű Szaniszlóval és kb. 15 további faluval együtt, Kós Károly javaslata szerint, külön néprajzi kistájat képeznek az Alföld keleti peremvidékén (Kós K. 1957). Ez az elkülönítés (mint más hasonló esetben is) annak köszönhető, hogy a trianoni határ az Alföld összetartozó részeit elvágtá egymástól, a romániai falvak elszakadtak a velük egy vonzáskörbe tartozó magyarországiaktól. Méretet és Vállajt mint hazai német (sváb) telepes falut ismerjük az Ecsedi-láp nyugati szélén, illetve a Nyírség lankás buckáinak keleti végein; Nagykaroly közelében Csanáros és Kaplony ugyancsak német eredetűek. Az Érmellékhez sorolhatjuk a közeli Mezőteremet és Mezőpetrit (Benedek Z. 1996). A Nagykaroly környéki (magyarosodó) sváb falvak bizonyosan ezekről eltérő kultúrával jellemezhetők, de ennek árnyalt és alapos néprajzi leírása eddig nem történt meg. A szatmári német telepítés története egy korábbi feldolgozásból ismert (Vönház I. 1931), de annak a későbbi, a népi kultúrára gyakorolt hatása sokkal kevésbé, bár néhány újabb kutatásról beszámolhatunk. Honismereti falumonográfia született Csanálosról és Mezőpetriről (Bura L. 2001; Merli R. 1999), tanulmány szól az egykor német, majd megmagyarosodott Kaplony vallási és egyházi életének 19–20. századi alakulásáról (Szikszai M. 2010). A falu egyik régi szokását, a *sajbózást*, tüzes karikák hajigálását, a 20. század elején írták le (Benkóczy E. 1909).

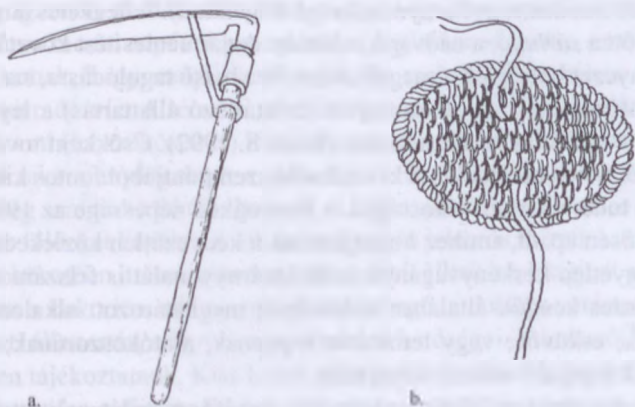
Szernye-mocsár

A Szernye-mocsár az egykori Bereg vármegye sík vidékén, a Beregi-Tiszaháttól északbra, Munkács és Beregszász közt fekvő nagy kiterjedésű, egykor csaknem 30 ezer kat. h.-at kitevő mocsárvidék. Létrejöttében a hegyek felől érkező és a síkságon lelassult vízfolyások hordalékának lerakódása játszott szerepet; természetes úton jött létre (eltérően az emberi beavatkozásoknak is köszönhető mocsaraktól, amilyen pl. az Ecsedi-láp), és mellékvizeken keresztül a Tiszával is eleven kapcsolatot tartott. Települések főként a peremén jöhettek létre, s ezek igen változatos gazdálkodási formákat alakítottak ki, mert éltek az eltérő természeti környezetek közelségéből adódó előnyökkel: az ártéri erdők fáját építkezésre, szerszámkészítésre használták, a határbeli réteken szénát kaszálhattak, a közeli hegyek makkos erdőire elhajthatták nyájaikat legeltetni, a vizekben halásztak, a szántókon szűkösen megtermett a legszükségesebb mennyiségű gabona, a kertekben pedig minden más vetemény. A vízközei, vizek közé zárt élet mégsem jelentett teljes elzártságot, hiszen a városok, Beregszász–Munkács közötti összekötő út éppen a nyugati peremen haladva érintette pl. a munkácsi váruadalomhoz tartozó Gát falut is, bekapcsolva távoli vidékek vérkeringésébe (Botlik J. 2001). A falvak népe sok halat és teknőst fogott a mocsárban. A tőzeg és a nád olykor kigyulladt, hetekig égett. A faállomány pusztulása/pusztítása miatti tilalmak folytán elterjedt volt a földfalak készítése, vesszőfonással megerősítve (patics) vagy deszka közé döngölve (vert falak) (Botlik J. 2001). A tornácos házak a 19. század közepén jelentek meg a Szernye-mocsár környéki falvakban, ezek oszlopsorát mindig fából készítették, és gazdagon kifaragták. A mocsár lecsapolását az 1870-es években kezdték el, s hamarosan teljesen átférfalldott a táj arculata, kaszálók, legelők és nádasok váltották fel az ingoványokat. A kör-

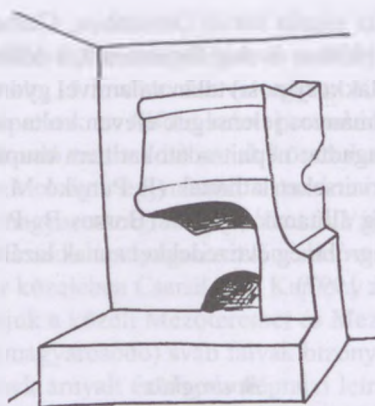
nyék falvaiban, pl. az északi részén fekvő Dercenben, Gútban, Gáton, Szernyében a hagyományos életforma az 1930-as évekig fennmaradt, a déliek, Beregszász közelében (Nagybereg, Beregújfalú, Makkosjánosi) talán valamivel gyorsabban modernizálódtak. A néprajzkutatókat a hagyományos jelenségek eleven volta még évtizedekkel később, szinte napjainkban is megragadta: néphit-adatokat nem csupán az emlékezetből idézhettek fel, a temetőkből sírverseket láthattak (P. Punykó M.–Borsos B. 1992), református falvakban szinte máig állítanak fejfákat (Borsos B.–P. Punykó M. 1993), és az emlékezetből a régi lápi világról még évtizedekkel annak lezárulása után is hívhatók elő szövegelemek (Szilágyi M. 1997).

Bodrogek

A Bodrogek a Tisza és a Bodrog közötti síkvidék, északon a Latorca határolja el a szomszédos sík területektől (a Tisza és a Latorca távolsága Csapnál alig két kilométer, a Bodrogek vízrajzilag csaknem szigethelyzetben van). Ezért kifejező a „három folyó között” címadás (Borsos B. 2000). A Bodrog és a Tisza összefolyásának közelében fekszik a *Bodrogzug*, ennek falvai: Viss, Kenézlő, Zalkod, ezek a történeti megyerendszerben, 1950-ig, Szabolcs vármegyéhez tartoztak, a többi rész, a *Hosszúrét* mellékének falvai viszont Zemplén vármegyéhez. A Bodrogek tájilag két részre oszlik, melyek szétválását 1920 óta a magyar–csehszlovák, illetve a magyar–szlovák határ is megerősítette. Az Alsó-Bodrogek ártéri jellegű síkvidék, melynek fontosabb falvai: Karcsa, Pácin, Kis- és Nagyzóvágy, Cigánd. A mai országhatáron túl, Szlovákia területén terül el a Felső-Bodrogek, mely magasabb térszinten van, ahol kisebb lankák, dombok is találhatóak. Fontosabb falvai: Kisgérés, Örs, Kistárkány, Bodrogszerdahely, Nagykövesd, Bély, Perbenyik, vásáros és városi központja Királyhelme. A közelben, északabbra Lelesz, régi középkori hiteles hely, az egykori premontrei prépostság székhelye. A Bodrogek további vásáros központjai, Sárospatak és Sátoraljaújhely a tájon kívül fekszenek, de jelentős hatást gyakoroltak a vidékre.

116. ábra. a) Nádvágó kasza, b) hótalp. Karcsa (Zemplén vm.)

117. ábra. *Kabola*, a kandalló változata a ház sarkában. Karcsa (Zemplén vm.)

A Bodroghöz két része tájilag annyira elkülönül egymástól, hogy Borsos Balázs újabb feldolgozásában nem is tartja egy néprajzi egységnek a két vidéket (Borsos B. 2000). Valóban, az alsó rész sík, árvízjárta vidéke a Tisza és a Bodrog árterében gazdálkodását és megélhetési viszonyait, kapcsolatrendszerét tekintve is alig-alig vethető össze a felső résszel, ahol homokbuckák, szigethegyek is vannak, ahol megtalálható a szőlőművelés és a kőbányászat, kőfeldolgozás is. Kisgéres falun kívül fekvő kiterjedt pincesorra vagy Bodrogszerdahely sirkőfaragó specialistái (akiktől jó pár falu rendelt) jellemzően más gazdálkodási környezetbe illeszkednek, mint Cigánd vagy Pácin parasztgazdái. A Felső-Bodroghözben a magyarok mellett szlovák és ruszin (római és görög katolikus) népességgel is számolhatunk.

A vidék népessége kontinuos magyar, és a 16. század óta főként református vallású. Az Árpád-kori megtelepülést és annak folytonosságát több szép egyházi műemléképület is jelzi, pl. a középkori karcasai templom, melynek egyes részei a 12. században épültek (Nagy G. 1985: 11). Kisnemesi lakosság főleg a Felső-Bodroghöz falvaiban található, ott udvarházak, kastélyok is megmaradtak. Az ármentesítést megelőzően jelentős volt a rét- és szénagazdálkodás, a gyékénymunka (pl. Cigándon). Jellegzetes tárgyak voltak az ármentesítés előtt a *sárhajó*, a nádvágó, a hótalp. Az ármentesítést követően csökkent a természeti környezet befolyása a megélhetésre és a belső tagolódásra, szélesebb körben elterjedt a szántóművelés, és (noha terjedt az istállózó állattartás) a legelők elhanyagolása folytán is csökkent az állatlétszám (Bodó S. 1992). Csökkent továbbá az önálló gazdák száma és nőtt a cselédéké. A kivándorlás szempontjából fontos kibocsátó terület volt, mert nem tudta eltartani lakosságát. A Bodroghöz népessége az 1930-as évek óta számban jelentősen apadt, amihez hozzájárultak a kedvezőtlen közlekedési adottságok is (1980-ban egyetlen keskenyvágányú vasúti szárnyvonalát is felszámolták). Az egykor itt szőtt díszes kendők általában valamilyen meghatározott alkalomra készültek: vőfélykendőnek, esküvőre vagy temetésre a papnak, aratókoszorúnak; stílusukban a parasztszöttesek legújabb stílusát képviselik.

A Bodroghözben gazdag folklórányagot, sok mesét és mondát gyűjtöttek, hiszen a korábban meglehetősen nehézkes közlekedési viszonyok folytán elzárt falvak közül több

helyen is hosszan őrizték a régies szóbeli hagyományokat. Karcsán Balassa Iván kötetnyi mondát, Nagy Géza pedig kétkötetnyi népmesét gyűjtött (Balassa I. 1963; Nagy G. 1985). Nagy Géza munkássága arra is példa, hogyan hat egy iskolateremtő egyéniség egy táj kutatására. Az 1930-as években, Sárospatakon, Újszász Kálmán teológiai tanár – a teológus hallgatók közreműködésével – közös falukutatást kezdeményezett, melyet *Faluszeminárium*nak neveztek, s melynek tevékenysége eredményeképpen több tucatnyi faluról készültek szociografikus-néprajzi leírás (nemcsak a Bodroghözben, hanem másutt is). Tanítványai, közöttük Nagy Géza és lelkeszé lett egykori hallgatói még évtizedekig résztvevői voltak az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatoknak, összegyűjtötték, leírták az általuk ismert települések néphagyományait (Újszász K. 1936; Kováts D. 1995).

Rétköz

A Rétköz a történeti Szabolcs vármegye északi részén lévő, a Tisza és a Nyírség homokbuckái közötti alacsonyabb, kb. 140 ezer kat. h. kiterjedésű mocsaras terület. Leccapolására az 1880-as években került sor, vizét a déli részén megépített Lónyay-csatorna vezette le a Tiszába. Táji jellegét tekintve összetartozik a Tisza másik oldalán fekvő Bodroghöz. Fontosabb települései: Nagyhalász, Gáva, Demecser, Bogdány, Dombrád, Paszab, Ibrány. A falvak a folyó menti peremen és a magasabb, az ártérből szigetszerűen kiemelkedő magaslatokon települhettek meg, terjeszkedésüknek a vizek szabtak határt. A leccapolás után némelyik falu határában tanyák alakulhattak. Város-talan, központ nélküli vidék ez, déli irányban Nyíregyháza, kelet felé Kisvárdá felé tájékozódhattak a falusiak.

A Rétköz régi, leccapolás előtti életformája a csekély mértékű földművelés mellett a lápi haszonvételekre alapozódott. A helyben termett nádért a környező falvakban kukoricát, árpat, kenyérgabonát, főleg rozst kaphattak. A nádat építőanyagként is alkalmazták, karókkal megerősítve falazatot készítettek belőle. A kiemelkedő homokháton hagyományos földművelő gazdálkodás folyt. Gabonafajtái közt több régies is volt: kétszeres, vótér, tatárka. Kukoricát a kertekben termeltek (nem a külterületen). Ez a térszintekhez igazodó gazdálkodás abba az ártéri típusba tartozik, melyet Andrásfalvy Bertalan a Duna mente népével kapcsolatban foglalt rendszerbe, amelyben kitüntetett szerepe volt annak, hogy melyik területet az év melyik időszakában és mennyi időre járja meg a kiáradó víz. A térszíni sokféleség egyúttal a gazdálkodás sokféleségét is megalapozta, ami (ha szűkösen is) biztosíthatta az ember és állat számára legfontosabb élelmiszer- és takarmánykészletet, a gabonát, a szénát, a gyümölcsöt. Mégis igaz, hogy egyetlen község sem tudta lakóit eltartani, el kellett járniuk máshová is dolgozni: aratni, csépelni, feles földet kapálni. A 19. század végén jelentős mértékű volt a kivándorlás. A leccapolást követően itt is nagymértékű változások álltak be, kiterjedt a szántóföldi művelés, megnőtt a kukorica, a burgonya, a napraforgó, a dohány vetésterülete, és visszaszorultak a réti állattartás, a lápi haszonvételek lehetőségei. Minderről Kiss Lajos munkái részletesen tájékoztatnak. Kiss Lajos nyíregyházi muzeológusként az 1920-as évek elejétől módszeresen gyűjtötte főként a falvak helyneveit és néphagyományait (Kiss L. 1929). Évtizedes gyűjtéseinek nagyobbik részét csak élete végén adhatta közre (Kiss L.

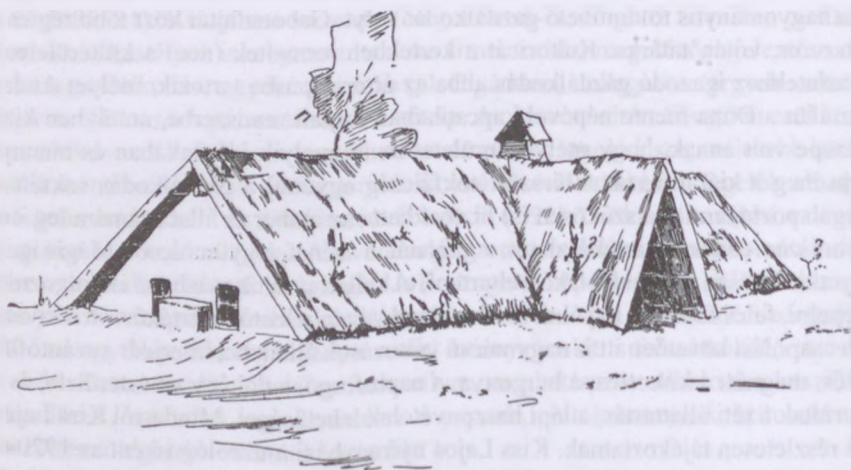
1961). A Rétköz folklórával, meséivel Ortutay Gyula is foglalkozott fiatal korában, akit éppen Kiss Lajos kalauzolt első útjain (Ortutay Gy. 1935).

Nyírség

A Nyírség az északi Tiszántúl mélyebb területeiből kiemelkedő magasabb, homokos hátság, az egykori Szabolcs vármegyében (ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében). Északon a Rétköz és a Tisza, nyugaton a Hortobágy és a Hajdúság, délről a Sárrét, keletről az Érmellék, az Ecsedi-láp, a Kraszna és a Tisza határolja. Területe kb. 4600 km². Földrajzilag folyók hordalékkúpja, területén csaknem 100 métert is eléri a szintkülönbségek, ami ezt a tájat jól megkülönböztethetővé teszi az Alföld más vidékeitől. Eredetileg homokbuckás, vízjárásokkal és tavakkal tagolt, erdős táj volt. Az erdők (az archaikus vadfogó eljárásokkal együtt) a művelés és az irtások hatására jórészt eltűntek. Vizeit északon a Lónyai-főcsatorna gyűjti össze és vezeti a Tiszába, keleten a Kraszna, délen a Berettyó a vízgyűjtője. Vízfolyásai egykor malmokat is hajtottak, és régebbi leírások szerint archaikus halászati módokat is megőriztek (Erdész S. 1974).

A Nyírség a honfoglalást követően népesült be, magyar népessége uralkodó maradt akkor is, amikor a 17–18. században kisebb számban ruszinok, majd valamivel nagyobb számban szlovákok települtek be. Előbbiek nagyjából görög katolikusok; utóbbiakat itt *tirpákok*nak is nevezik, és főként evangélikus vallásúak. Ukrán szórványok beolvasztását több faluból leírták (Nyírcsászári, Nyírdersz, Nyírlugos, Nyírpilis, Nyírvasvári, Penészlek, Huguag).

A Nyírségben igazi városi központ sokáig nem alakult ki, egyedül Nyíregyháza gyors fejlődésének lehetünk tanúi a 18. század közepétől kezdve, amikor Szarvasról érkezett szlovákok települtek az akkor még jelentéktelen kis hajdú jogú faluba. 1837-re a város megváltotta magát, és a vasút 1858-ban történt kiépülése után egyre inkább városiaso-

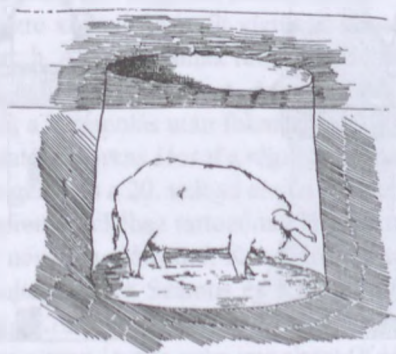
118. ábra. Földház a Nyírségben. Királytelke (Szabolcs vm.)

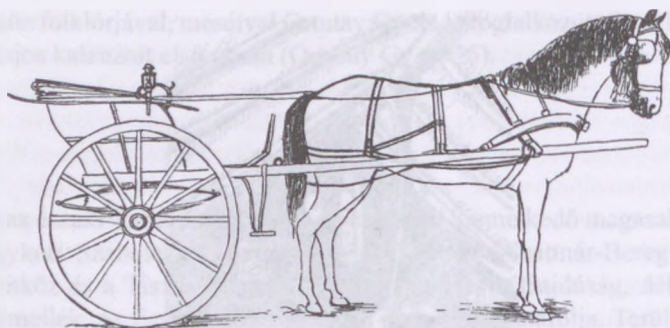
119. ábra. Földház belseje a bejárat felől. Levelek (Szabolcs vm.)

dott, 1876-ban Szabolcs vármegye székhelye is lett. A 20. században (egyebek mellett) ezt jelzi az egyházi igazgatási központok jelenléte is: 1914-től a görög katolikus püspökség, 1993 óta pedig az újonnan megalakult római katolikus Debrecen-Nyíregyházi egyházmegye központja, de 1911–1952 között a Tiszai evangélikus egyházkerület központja is volt. 1970-től kezdve, a Nyíregyháza melletti Sóstón épült a múzeumfalu, mely a környék népi építészetét mutatja be.

A *bokortanya* a Nyíregyháza környékének jellegzetes településformája, amely az alföldi városok övezetes határhasználatának és a nyírségi környezet nyomásrendszerének keveredéséből alakult ki. Ezek voltaképpen tartozéktelepülés eredetű apró falvak, hasonlóak a kalocsai szállásokhoz. Településformái között megtalálható a halma-

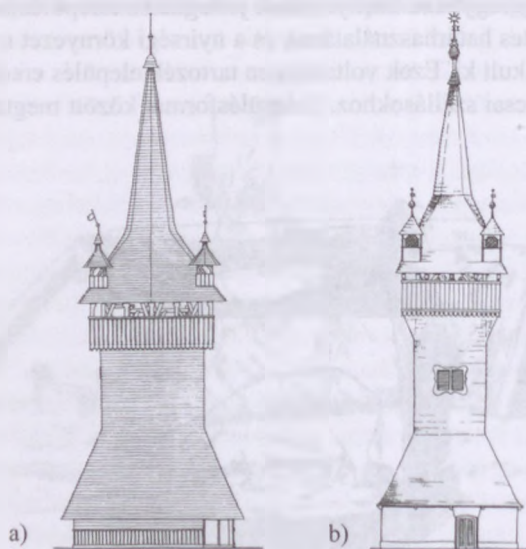
120. ábra. Disznóhizláló verem. Királytelke (Szabolcs vm.)

121. ábra. *Gazdataliga*. Nyíregyháza (Szabolcs vm.)

zos, az utcás és a kör alakú is. Elnevezésük a legtöbb esetben családi névből ered, arról a családról nevezték el, amelynek rokoni körébe tartoztak a hajdani tartozéktelepülést létrehozó csoport tagjai. A negyvenes években Márkus Mihály írt róluk könyvet (Márkus M. 1943), főleg etnikai okokkal magyarázva a bokortanyák kialakulását. 1930-ban Nyíregyháza lakosságának mintegy negyven százaléka élt bokortanyákon (pl. Felsőpázsit, Királytelekiszlős, Örökösföld, Rozsrétszlő, Sóstóhegy).

A táj további települései között néhány mezővárost is találunk, mint *Nyírbátort*, ahol elsőrangú műemlék és hangversenyek helyszíne az 15–16. század fordulóján épült, gótikus hálóboltozattal fedett egykori ferences (a 16. század óta református) templom. A város másik gótikus templomát a barokk korban átépítették, a fából épült harangláb a

122. ábra. Református harangtorony homlokzata: a) Nyírbátor, b) Zsurk (Szabolcs vm.)

néprajz hét kötetében pl. egyszer sem fordul elő). Igaz ugyan, hogy egykor létezett egy ilyen nevű járás Erdőd központtal, de csaknem biztos, hogy sem annak nyugati települései (Krasznaterebes, Piskáros), sem a környék más falvai (Szamosdob, Csengerbabos) nem alkotnak külön egységet, hanem az Ecsedi-láp keleti peremvidékéhez tartoznak. A trianoni határ megvonása, a települések közötti kapcsolatok átrendeződése itt is más megvilágításba helyezett egy falucsoportot, amely így szinte néprajzi tájjá emelkedett, ám a jelek szerint e javaslat nem volt sikeres.

Taktaköz

A Takta és a Tisza között elterülő Taktaköz a folyószabályozás előtt a Tisza ártere volt, és a mellékfolyók, a Takta, a Harangod- és a Szerencs-patak vize is gyakran elöntötte. A Tisza keleti túloldalán a Rétköz hasonló vidéke fekszik; tőle északra a Tokaj-Eperjesi-hegység ellaposodó dombvidéke, Szerencs központtal. A tájon morotvák tanúskodnak a folyómedrek gyakori helyváltoztatásáról. A régi közigazgatási beosztás szerint éppen a közepén haladt Szabolcs és Borsod megye határa, Prügy, Taktabáj, Taktakenéz a szabolcsi, Taktaszada, Tiszalúc, Kesznyéten a borsodi oldalon feküdt. A falvak népe elsősorban legeltető állattenyésztéssel, folyami, rekesztő és réti halászattal foglalkozott. A táj az idők során jelentős mértékben átalakult, de több helyen megőrizte a természetes állapotot. Fontosabb községei: Prügy, Taktabáj, Tiszaladány, Taktaszada. Ez utóbbi mondáit a református lelkész és néprajzi gyűjtő, Szabó Lajos munkája nyomán ismerjük (Bencsik J. 1986; Szabó L. 1975). A régi falu a török hódoltság idején elpusztult, de újra felépült, majd a Rákóczi-szabadságharcban újra pusztá lett. Prügyn reformátusok telepítették újra, akikkel a földesúr a szabad vallásgyakorlás fejében kötött szerződést. Prügy falut Móricz Zsigmond *Életem regénye* című könyve vitte be a (részben irodalmi) köztudatba (Móricz Zs. 1939). Tiszaladányban született, és egy darabig itt dolgozott az ismert naiv festő, Győri Elek (1905–1957).

KÖZÉP-TISZAI TÖMB

A tiszántúli rész ugyan nem éles határokkal, de elkülöníthető az észak-alföldi, illetve a Duna–Tisza közti területektől. A Tiszán átívelő kiváltságos közjogi egység, a Jászkun kerület, sok tekintetben egybefogta a Tisza két partján élőket, de a Tiszántúl sokfelé kiterjedt árvízjárta jellege, a bihari, érmelléki, szatmári irányokba való nyitottsága eltér a Tiszától nyugatra fekvő területektől.

Debrecen

A várost mérete, belső kohéziója, sokszínűsége, táji kisugárzó központja és korszakon átívelő jelentősége folytán a közép-tiszai tömb egyik jelentős népcsoportjának tarthatjuk.

30. térkép. A Közép-Tisza vidékének tájai, népcsoportjai

Lakossága a középkortól folytonos. Első említése 1235-ből ismert. A korai feudalizmusban sűrű, aprófalvas településhálózat fejlődött ki a vidéken. A város mai belterületén pl. a névadó községen kívül még 2-3 falu (Szentlászlófalva, Torna) meglétéről van tudomásunk. Ezek összeépülésével, a 13–14. század folyamán alakult ki a mai település közvetlen előzménye, a vásárai révén a tágabb vidék kereskedelmi központjává váló mezőváros. Első kiváltságát 1361-ban nyerte el, ekkor oppidum, uradalmi központ volt. Földesúri hatalom alatt maradt, de megvásárolhatta előljáróit, adóját egy összegben fizette, és évente két országos vásárt tarthatott. A középkor végére kifejlődött önkormányzatrendszere, mely mintául szolgált több későbbi mezőváros számára. Az évente választott előljáró a főbíró volt, mellette tizenkét szenátor működött. A nagytanácsba a hat városi kerület 10-10 képviselőt küldött.

123. ábra. *Karikás*. Karikás ostor. Hortobágy (Hajdú vm.)

A környék pusztabérletei jelentékeny jövedelmet biztosítottak a város lakossága számára. A 14–15. századra jelentékeny ipara is kialakult, amely korán eljutott a céhes szerveződés szintjére (az első debreceni céhlevelet 1398-ban a csapók, azaz a posztószövők nyerték). 17. században 24, a 18. században 36 céh működött a városban magyar tagokkal. Szabad királyi várossá 1693-ban lett.

Messze földön híressé vált vásárai és előnyös forgalmi helyzete révén Debrecenben, hazai viszonylatban korán, egy jelentős kalmár-tőzsér-kereskedő réteg is kialakult. A környék kézműveseinek a debreceni céhes iparosok adták a mintát, így szerepük sok tekintetben stílusmeghatározóvá lehetett. Szoros kapcsolatot tartottak fenn a felvidéki városokkal, ahol a legények jelentős része gyakorolhatta mesterségét. Céhes ipara egyes ágazatokat tekintve a parasztság hagyományos cikkekkel való ellátásában országosan kiemelkedő helyet foglalt el.

124. ábra. *Vasaló*. Pásztorkonyha nádfalazattal. Hortobágy (Hajdú vm.)

125. ábra. Mézeskalács-ütfőfák. Debrecen (Hajdú vm.)

A kelet–nyugati irányban 60–80 km-nyi városi határ pusztáin, elsősorban a Hortobágyon, a 16. századtól extenzív nagyállattartás alakult ki, és folyt szinte a 20. századig. A 16–17. században itt volt a hazai szarvasmarhatartás legfontosabb centruma, amelynek piaca főként Nyugat-Európa és az észak-olasz városok voltak. Itt térünk ki rá, hogy a Hortobágy néven ismert vidék korábban vizenyős, zsombékos terület volt a Hortobágy folyó két oldalán, csak a 19. századi vízrendezések következtében vált szárazabbá. Jó pár középkori falu elpusztult a területén, és ezáltal lett nagy része Debrecen külső legelője, ahol a szemhatárt csak a pásztorok szállásai, cserények, vasalók meg az ideiglenes karámok tagolták. Nem véletlen, hogy a 19. századi nemzeti romantika idején a hortobágyi pusztában szinte „nemzeti tájat” láttak, és hogy a kutatók még a 20. században is kutatták jellegzetes „nomád” állattartását és archaikus hiedelemvilágát (Ecsedi I. 1914; Barna G. 1979).

Jelentős volt Debrecen földművelése is, amely a 18. századtól főként tanyás gazdálkodás keretei között történt. Belterjes növénykultúrák nem jöttek létre Debrecenben. A város közvetlen környezetében önálló szőlő-bortermelés folyt, de a város polgársága az érmelléki történeti borvidék legjelentősebb extraneus birtokos csoportja is volt. A határhasználat övezetes rendszere azt jelentette, hogy a település belső magja körül kertek vannak, ezek után helyezkednek el a belső legelők, ezeken túl a szántóföld és a rét, majd kívül a külső legelők. Ez az övezetesség megfigyelhető más tiszántúli mezővárosok, elsősorban a Hajdúság településein is, nem kis részben alighanem debreceni hatásra.

Debrecen jelentőségét évszázadokon keresztül vásárai adták meg. Négy, olykor hat vagy hét országos vásárról is tudunk, mindegyik kb. egyhetes volt; ehhez járultak a hetipiacok is, így a vásárnapok száma elérhette a százat is. A vásáros jelleg a település-szerkezetet is befolyásolta, a központ orsó alakú, kiszélesedő főutcája még a 20. század elején is vásári helyszín volt. A török időkben a város háromfelé adózott: szultáni birtok volt, amit közvetlenül sosem szálltak meg, és elismerte a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség főségét is. A súlyos terhet az ellensúlyozta, hogy a város polgárai szabadon kereskedhettek mindhárom országrészben, így a város kapcsolódási pontot

is jelentett a hódoltsági terület, a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség között. Sosem vált kerített várossá, „védelmét” (inkább a belterület határát) kezdetleges sővényfonatú gádorok adták meg. Az újabb időkben is itt találkozhattak egymással a Felvidék és Erdély, a Nyírség, a Kunság, a Tisza melléke és még ezeknél is távolabbi vidékek mesterei, paraszti eladói és vásárlói. A 19. század második felében épült kilenclyukú hídnál évente kétszer megtartott híd vásáron – május végén, június elején és a nyár közepén – főként nagyállatok, ló és szarvasmarha cserélt gazdát.

A polgárosulással párhuzamosan jelentékeny kulturális tevékenység indult a városban. A reformáció terebélyesedésével a város a kálvinizmus kelet-magyarországi központjává vált („kálvinista Róma”). A debreceni kollégiumban folyó oktatás az egyik legfontosabb tényezője lett az Alföld református népi műveltségformálódásának. Az itt tanult papok széles körben megszabták a viselkedés, a társas érintkezés, általában a közösségi élet normáit. Ez a hatás a kisebb falusi iskolákon, a tiszántúli városok céhszabályain, a falusi közösségek, kertgazdaságok, művelődési egyleteken keresztül írott és íratlan szabályokban az élet szinte minden területén érvényesült. A 17. század háborús megpróbáltatásai és politikai változásai, a 18. század folyamán érvényesülő gazdasági és társadalmi visszaesés jelentősen lefékeztek Debrecen fejlődésének ütemét. Elszegényedtek a tőzsér-kalmár-iparos elemek, arányuk is csökkent, másrészt megerősödött a konzervatív életforma. A fokozódó „ortodoxia” támogatta és indukálta is a civis társadalom különállását és konzervativizmusát. Nem túlzás visszaparasztosodásról beszélni, a 19. század elején Debrecen már inkább agrártelepülésnek számít. A bezárkózás azt is jelentette, hogy egyre kevésbé fektettek kereskedelmi és ipari vállalkozásokba, nehéz volt szállítani, korlátozott volt a piac. Ebben az időben formálódott ki a „civis hagyomány”, amelyben az írástudatlan bojtároktól és városszéli szegényparasztságtól a vállalkozó tőkés kereskedőig mindenféle árnyalat megtalálható. A város társadalmának képe nem mutat széles és mély tagoltságot, a két pólus a vákáncsosok és a gazdag civisek voltak. A vákáncsosok szegény erdei munkások voltak, akik a város által telepített erdők időszakos gondozását végezték el annak fejében, hogy köztes veteményt termelhettek. Jövedelmüket favágással, napszámossággal, részes aratással egészítették ki. Házaikat, melyek félig földbe ástott putrik voltak, még a harmincas években is fényképezték. A civis parasztok világa ezzel szemben a biztonság és a megbecsültség jeleit mutatta, amely fogékony volt a díszes viseletre, az ezüstpitykés mellényre, az óraláncra, s amely összetéveszthetetlen belső tartást, öntudatot plántált tagjaiba (Balogh I. 1946).

A 18–19. században a város nem vett részt az elpusztult területek újránépítésében, telepes rajokat nem bocsátott ki (mint Szeged vagy a Jászság falvai). A demográfiai erőnek ezt a hiányát némelyek az eltérő mentalitással magyarázzák. A város a 19–20. században ismét jelentősen fellendült, közlekedési, kereskedelmi, egyetemi központtá vált, majd a második világháborút követő szocialista korszakban jelentős nagyiparral is gyarapodott.

Debrecen irányító és ízlésformáló hatása megfigyelhető azokban a tárgyakban, amelyek „debreceni” jelzővel szélesebb körben ismertek: kapa, eke, taliga, szekér, szűr, bútor, mézeskalács, pipa, szappan, perec. A szállítás forradalmát megelőzően a jelentős méretű áruszállítás nélkülözhetetlen kellékét a kerek járművek adták. A debreceni (kétkerekű) taliga és (négykerekű) szekér erős, nagy terhekkel nagy távolságok megtételére alkalmas eszköz volt, melyet 4–6 ökör vagy ló húzott. Itt volt az alföldi asztalos-

ság egyik legfontosabb központja, melynek hatása kisebb központokban élt tovább. A festett-virágozott bútorok legkorábbi, 17–18. századi példányai innen maradtak fenn, és kétszáz évig, a 19. század végétől érvényesülő polgári bútorstílusok megjelenéséig készültek. Később, a 19. század elején kezdődhetett meg a debreceni cifraszűrök készítése, melyet a többféle felvevőpiac ízlése szerint, többféle változatban díszítettek (Györffy I. 2002). Debrecen fazekassága is hasonlóképp hatott más központokra (Sárospatak, Miskolc, Mezőcsát, Tiszafüred). Speciális fazekastermék volt a cseréppipa, melynek készítésében a 19. század számít virágkornak, amikor harmincfélét is készítettek, és jelentős mennyiséget adtak el például az atlanti tengerpart matrózait ellátó kereskedőknek. Ezen a tárgyon keresztül, amit a hajósok világszerte magukkal vittek, Debrecen szinte betagozódott a világkereskedelmi hálózatokba.

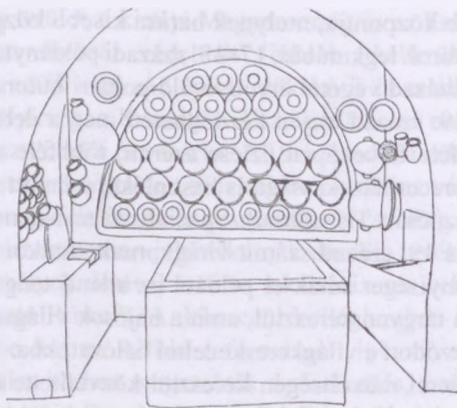
Debrecen népe szellemi műveltségén keresztül közvetítette a tiszántúli parasztság felé a hollandiai és németországi gyökerű, puritanizmusra hajló kálvinista életszemléletet és kultúrát. Ebből azonban (nyugat-európai régióktól eltérően) itt nem formálódott ki olyasfajta „protestáns etika”, ami a kapitalista fejlődés szellemi megalapozásaként szolgált volna. A városi élet keretei között az önkormányzatnak, öngazgatásnak sajátos, a vagyoni állapottól erősen befolyásolt, de sok vonásában demokratikus rendje alakult ki. Ez mind az egyházi, mind a világi szervezetben sokáig például szolgált az alföldi mezővárosokban. Debrecen társadalma mindenkor szélesebb országos és nyugat-európai kapcsolatai révén anyagi és szellemi vívmányok közvetítésével a magyar népi műveltség egyik fontos adaptációs bázisa volt.

Debrecen az egyik legismertebb, legtöbbet kutatott település. Néprajzi kutatásában a legtöbbet Balogh István tette (1973), illetve meg kell még említeni Szimics Mária, Ráczy István és Barna Gábor nevét (Szimics M. 1938; Ráczy I. 1989; Barna G. 1979). Jelentős múzeuma, a Déri Múzeum, számos gyűjtemény, kiállítás és kiadvány létrehozója.

Hajdúság, Hajdúhát, Tisza melléke

Történeti-néprajzi értelemben a Hajdúsághoz az egykori Hajdú kerület települései tartoznak: Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Hadház, Dorog, Vámospércs. A Hajdú kerület közigazgatási önállósága 1791 és 1876 között állt fenn, és azzal ért véget, hogy Debrecen székhellyel megalakult Hajdú vármegye, amely 1950-ig állt fenn.

A Hajdú kerület ún. öreg hajdúvárosainak népessége, a hajdúk, mint szabad gyalogkatonák tűntek fel a 16. század elejétől. A szó eredete a 'hajtóra' megy vissza, utalva arra, hogy a hajdúk egy jelentős része pásztor volt, a távolsági szarvasmarha-kereskedelem keretében kihajtott nyájak őrzői, mai szóval „biztonsági őrök”, kemény legények voltak. A Dózsa-féle parasztháború végén már törvényt hoztak ellenük: martalócok voltak, akik kegyetlenségükről, állhatatlanságukról is ismertek voltak. Nem véletlen, hogy több szomszédos nyelvben a *hajdú* szó 'rablót' jelent. Tömeges megjelenésük összefügg a kor feudális anarchikus viszonyaival is. A török elleni harcokban jelentős katonai erővé váltak. Zsoldos katonaként szolgáltak, ahol felfogadták őket, királyi várakban, fejedelmi és magánföldesúri hadakban, és háború idején sarcolták, pusztították a lakosságot is. Soraikat állandóan gyarapították a földönfutóvá lett jobbágyok és nemesek, nemcsak a magyarok, hanem időlegesen a délről észak felé húzódó szerbek is.

126. ábra. Középpatkás tüzhely. Hajdúböszörmény (Hajdú vm.)

Kialakult sajátos katonai szervezetük, maguk választották elöljáróikat, kapitányaikat. Harcmódoruk lényege a portyázás, a cselvetés volt. Hivatásos katonai renddé alakulásuk a tizenöt éves háború idején ment végbe. A Bocskai-felkelés idején Bocskai táborába mentek, s ő telepítette le egy részüket, több mint 9000 vitézt, Bihar és a későbbi Hajdú megye területén úgy, hogy kollektíve megmésesítette és kiváltságokkal ruházta fel őket. Csakhogy ezt a nemességet a magyar országgyűlés soha nem iktatta törvénybe. Az erdélyi országgyűlés azonban 1626-ban törvénybe foglalta a hajdúk jogait, és felsorolta településeiket, amelyek közt Szalonta volt az első. Szerződésük szerint háború idején katonáskodtak, ennek fejében közösen nemesei szabadságot kaptak, és mentesültek a földesúri szolgáltatások alól. Ezeket az első kiváltságolásokat később újabbak követték: az erdélyi fejedelmek és a tiszántúli földesurak is számos községgel kötöttek hajdúszabadságot biztosító szerződést.

A hajdútelepek nagy területre terjedtek ki Dél-Bihartól a Sajó–Hernád vidékéig félkör alakban. Három csoportba sorolhatók: Sajó–Hernád mellékiek (Emőd, Megyaszó, Monok, Szerencs) szabolcsiak (Szentmihály, Büd, Lök, Téglás, Balsa, Nyírbátor), valamint Körösköz-bihariak (Szalonta, Tamási, Tépe, Bagamér, Bagos, Kaba, Komádi, Vekerd, Derecske stb.). Az utolsó hajdúszabadságot biztosító szerződést II. Rákóczi Ferenc kötötte Tarpával, 1708-ban, viszont így is sok hajdú maradt letelepítetlen. A török kiűzése, az Erdélyi Fejedelemség, illetve a szabadságharc bukása után nem ismerték el a hajdúszabadsággal élő települések jogait, és lakóikat az új birtokosok fokozatosan jobbágysorba kényszerítették. Ebbe sokan nem nyugodtak bele, és évszázados perek folytak az elvesztett szabadság visszaszerzéséért pl. Derecskén, Nagyszalontán. Csak a Bocskai által letelepített hajdúk egy része, a későbbi Hajdú kerület lakossága járt sikerrel ebben a törekvésében: Polgár kiválása után, többszöri birtokcserékkel sikerült megőrizni a hat „öreg hajdúváros” kiváltságait. Különváltak a vármegyétől és önálló közigazgatási egységet alkottak. A szabad paraszti állapot a szomszédos Jász és Kun kerületekhez és a nagy alföldi mezővárosokhoz hasonlóan sajátos mezővárosi helyzetet, öngazgatási autonómiát, a jobbágyparaszti helyzetben élőknel több művelődési lehetőséget biztosított. Mindebből egyfajta fejlettebb parasztpolgári kultúra fejlődött ki.

A jogi értelemben vett Hajdúság települései közös történelmi múltjuk ellenére is rendelkeznek eltérésekkel a szokásvilágban, a népi építészetben, a városszervezetben, gazdálkodásban egyaránt. A Hajdúság földrajzilag két részre oszlik: nyugati része a Tisza árteréből emelkedik ki, kötött talajú, részint szikes legelő, részint szántó. Idesoroljuk Szoboszlót, Böszörményt, Dorogot, Nánást. A keleti rész a Nyírség homokos talajú nyúlványa: Hadház és Vámspércs. A kötött talajú hajdúvárosok szemtermelése, nagyban folytatott szilaj, félszilaj és istállózó állattartása, nagyobb lakosság száma általában fejlettebb munkamegosztást, viszonylagos jobblétet alakított ki, mint a munkaigényes, kertgazdálkodást, erdőlést folytató, de kisebb lélekszámú homoki hajdúvárosok társadalma. A döntően protestáns tömbből kiválik Hajdúdorog görög katolikussága: amikor 1912-ben a magyar nyelvű görög katolikusok első önálló püspökségét megalapították, ennek székhelyét ide helyezték. Ma is figyelmet érdemlő szokás itt a húsvéti pászka-szentelés.

A hajdú kiváltságok alapja a közösen birtokolt föld. A viszonylagos földbőség az extenzív fejlődésnek kedvezett, a szabad adásvétel, főként 1848 után, lassacskán kialakította a vagyoni s ezzel a társadalmi rétegződést. Mindvégig magas maradt a mezőgazdaságból élők aránya.

A Hajdúságban a tanyarendszer viszonylag későn, csak a 20. század fordulójára bontakozott ki. Jelentős volt a külterjes állattartás. A külső legelőkön más vidékeknél jóval tovább, a 20. század közepéig tartottak a régi szürke, magyarfajta szarvasmarhát. A pásztorok tagolt társadalma a Hajdúságban is elkülönült a mezővárosi parasztoktól, és színes, gazdag népművészeti hagyományt alakított ki. Hajdúságban a második világháború előtt országos hírné szalmafonás és szalmakalap-készítés folyt, a termelékenységet elősegítette, hogy a kézi varrásról hamar áttértek a varrógép használatára is (Gazda L.–Varga Gy. 1989).

A Hajdú kerület települései településszerkezetileg a kertes városok közé tartoznak. Ennek felismerése és a típus legtisztább megfogalmazása Györfly István nevéhez köthetik, aki Hajdúböszörmény 18. századi katonai térképeinek tanulmányozása közben jutott el következtetéseire (Györfly I. 1927a). Böszörmény szinte szabályos kör alakú településén belül zsúfoltan a lakóépületek, a külső övezetben a tágas gazdasági udvarokon az „ólaskertek” helyezkednek el. Ezt a településszerkezetet kapcsolatba lehet hozni azzal, hogy a mezővárosok egykor palánkkal kerítettek voltak. A hajdúvárosok népi építésze magán hordja a 19. századi nemesi életforma stílusjegyeit éppúgy, mint a parasztpolgárság századforduló körüli szecessziós építészetének emlékeit. A jól megépített, nyeregvetős, háromszög alakú oromfallal ellátott háznak széles oszlopos-pilléres ámbitusa van. A pillérek, párkányok, boltozatok, ajtók és ablakok arányai, szimmetrikus elrendezése a klasszicista építészet formavilágát tükrözik. Jellemzőek a falazott kapuoszlopok, a gazdagon díszített deszkakapuk és -kerítések.

A Hajdúság kutatása néprajzi és történeti vonatkozásban is gazdag eredményt hozott: a hajdúvárosok többsége az 1970–1980-as években saját kezdeményezésre, saját maga készítette el saját magáról történeti-néprajzi monográfiáját, legtöbbször kollektív szerzőgárda részvételével (Dankó I. 1975).

A *Hajdúhát* a Hajdúság nyugati részét foglalja magában, de egyúttal szélesebb értelmű fogalom, ahová besoroljuk a nyugati és déli szomszédos települések egy részét. Sajátos települése Balmazújváros, az egyetlen hajdúhátai település, ahová a 18. század

127. ábra. Csikó kifogása a ménesből. Tiszacsege (Hajdú vm.) 1930-as évek

első felében jelentékeny német csoportokat telepítettek. Számottevő majorsági bérlőgazdaság is egyedül itt fejlődött ki, ami érthetővé teszi, hogy miért alakultak ki a 20. század első felére társadalmi feszültségek az uraság és cselédség, a summások, a „gyep-sor” napszámos rétegei és a módosabb német, magyar gazdák között. Minderről plasztikusan számolnak be Veres Péter művei. Délen, a Sárrét határán fekszik Nádudvar, amelyet fekete kerámiája tesz ismertté, és Püspökladány, valamint az egykori jómódú jobbágyfaluk, Kaba és Tetétlen.

A Hajdúhát és a Hortobágy északnyugati szélét a Tisza szegélyezi, a folyó mentén a falvak sorával, ezt a területet *Tisza melléke* néven tartjuk számon. A terület a 18. században az egri káptalané volt, amely a török háború során megüresedett falvakat igyekezett a Felvidékről idetelepített katolikus jobbágycsaládokkal feltölteni. Ez magyarázza, hogy ezek a falvak, különösen a volt hajdúváros, Polgár, majd Újszentmargita és Egyek erősen palócos jellegűek. A 20. század elején tovább erősödött ez a palóc hatás, amikor a káptalan a puszta birtokaira újabb falvakat telepített: Görbeháza, Újtikos, Tiszagyulaháza. A Tisza mellett egyedül Tiszacsege őrizte meg régi vonásait, ez a sajátos ártéri település is sokban hasonlít a hasonló kunsági településekhez (Papp J. 1992).

Nagykunság

A Nagykunság a mai Szolnok megye keleti részén fekvő, egykor önálló közigazgatású és kiváltságokat élvező terület, a Tisza és a Körös közötti síkon. Mai települései: Karcag, Kunhegyes, Kunmadaras, Kisújszállás, Túrkeve, Kunszentmárton, Kuncsorba, Mesterszállás. Beékelődik Kenderes és Mezőtúr. Határát nyugat felé a Tisza mente jelenti, északkeletre a Debrecenhez tartozó Hortobágy, délre a Körös, keletre a Berettyó-Körös-vidéke. Délnyugaton a Tiszazug tájilag alig, de kulturálisan megkülönböztethető tőle. Arculatán sokat alakítottak a Tisza egykori mederváltozásai, melynek nyomai a morotvák. A sík felszint ezen kívül a kunhalmok tagolják. Területe ma nagyrészt Jász-Nagykun-Szolnok megye része.

A *kunok* török nyelvű nomád nép, a 10. század végén Kínában, majd a második évezred elején Nyugat-Szibériában tűnt fel. A népnév török eredetű, összefügg a Kelet-Európában előforduló, de a magyarországi középkori latinban is használatos *kumán-cumanus* szóval. A kunok nyugati előrenyomulásuk során, 1054-től vívták első harcaikat az orosz hadakkal a Volga mentén. 1070-re az Al-Duna vidékéig az egész sztyeppet ellenőrizték. A 13. század elején az Európára törő mongolok nyomása alá kerültek, ami megpecsételte birodalmuk sorsát. Jelentős tömegeik olvadtak be az oroszországi török népekbe és az Al-Duna mentén a románságba, népes csoportjuk vonult a Krim félszigetre. Itt népi önállóságukat megőrizték, jelentékeny részük viszont Moldvába húzódott.

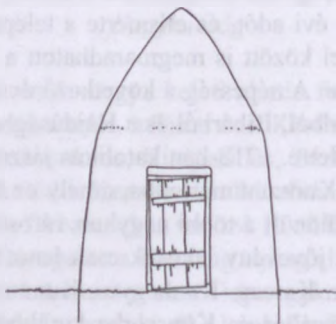
A Moldvában élő csoport a mongol hadjáratok elől, 1239-ben, a magyar királytól kért engedély alapján, jász töredékekkel együtt az Alföldre települt. A pogány, nomád állattartó népesség és a magyar feudális társadalom között támadt súrlódások miatt kivonultak az Al-Duna vidékére, de IV. Béla 1243-ban visszahívta őket. 1279-ben a király egyezményt kötött vezetőikkel. Eszerint a kunok a Temes, Maros és a Körös folyók, valamint a Duna–Tisza közén és a Mezőföldön kaptak autonóm szállásterületeket, amelyeket törzsi-nemzetségi keretek között birtokolhattak. A 14. század folyamán kibontakozott a kunok feudalizációja. A korábbi személyes katonáskodási kötelezettségük megszűnt, jobbággyokká lettek. A kun nép társadalmi, gazdasági, kulturális integrálódása a 16. század elejére befejeződött, azonban továbbra is a vármegyék keretein kívül, széki szervezetben éltek. Autonómiájukat megerősítette az is, hogy a 16. század végén a kun székeket a jász székekkel együtt kerületként összevonták. A magyarországi kunok nyelvi beolvadását a török kori pusztítások és ennek következtében kialakult migráció nagymértékben siettetette. Kétségtelen, hogy a reformáció kibontakozását még megérték kun nyelvű csoportok, mivel a fennmaradt kun nyelvű Miatyánk-szövegek protestáns változatúak, és a korabeli források Buda eleste után „törökül” értő falvakat is említenek a főváros környékéről (Tálas I. 1977).

A hódoltság alatt a kun közösségek jelentékeny része elpusztult, a Nagykunság és a Kiskunság területén azonban számos kontinuus közösség fennmaradt, de a beköltözők aránya is megnövekedett, helyenként 50% fölé emelkedett. Egy 1699-es összeírás csak Karcagon talált közigazgatással rendelkező lakosságot. Rákóczi Ferenc a nagykunokat a szabolcsi Rakamazban telepítette le, saját birtokára. Mivel a kormányzat és a kincstár megszűntnek tekintette az egykori szabadalmakat, 1702 után a Nagykunság 500 ezer forintért a Német Lovagrend zálogbirtokába került, az viszont nem úrbéri szolgáltatásokat követelt, hanem évi adót, és elismerte a települések belső autonómiáját. Így a földesúri függés keretei között is megmaradhatott a Hármaskerület jogrendje, közigazgatási berendezkedése. A népesség a következő évtizedekben rohamosan gyarapodott, Szabolcsból, Borsodból, Biharból és a Hajdúságból is jöttek, főleg a szökött jobbággyok a kiváltságos területre. 1718-ban katolikus jászok települtek Jászapátiból a Körös bal partján elpusztult Kunszentmártonba, amely ez által vallási téren és házassági kapcsolatai révén is elkülönült a többi nagykun várostól. Az egykori 28 nagykun község közül a visszatérő és jövevény lakosok csak hatot telepítettek újra, főként az 1710–1720-as években, ezek: Karcag, Kunhegyes, Kunmadaras, Kisújszállás, Türkeve, Kunszentmárton. Mesterszállás és Kuncsorba korábban Kunszentmárton pusztái voltak, majd a tanyafejlődés során szétszórt jellegű tanyaközségek lettek, lakosságuk

a környező (nem csak nagykunsági) falvakból tevődött össze. 1896-ban lettek önálló községgé.

Mária Terézia adott rá lehetőséget, hogy a Hármaskerület lakói megválthassák magukat a jobbágyi állapotból. 1745-ben már az újonnan megtelepült lakosság jó részét vett a redemptióban. Évekbe telt, míg 1751-re a közösség jótállásával az egyénileg felvett kölcsönöket törlesztették. A redemptio megerősítette a jászkunok jogait. Közvetlenül a nádor fennhatósága alá kerültek. Királyi leirat szabályozta önkormányzatukat, közigazgatási, törvénykezési és adózási ügyeiket. Jászberény központtal megszilárdulhatott a Hármaskerület, amelynek kiváltságai 1848-ig, közigazgatási önállósága 1876-ig megmaradt.

A redemptióval a Jászkunságban (tehát nem csak a Nagykunságban) új, sajátos társadalmi viszonyok teremtődtek. A megváltás összegét a családok egyéni hozzájárulással vállalták. A befizetett pénz arányában ezért belső telket, a szántóföldekből ún. *tőkeföldet* kaptak, és ennek arányában részesedtek a szántón kívüli egyéb tartozék földek hasznából is (rét, legelő, szőlő, nádas, kender- és dinnyeföldek). A redemptióban részt vett gazdákat *redemptusoknak* nevezték, tőlük elkülönültek az *irredemptusok*, akik a megváltási összeghez nem vagy csak csekély mértékben járultak hozzá. Házuk, telkük, jószáguk volt, s némi földdel is rendelkeztek. Így a társadalom voltaképpen kettéoszlott, s ilyen körülmények között veszélyes lett volna a birtokon kívüliek számának felduzzasztása. Kifelé mind a két réteg szabad állapotúnak minősült (nem voltak jobbágyok), de az egyenlőség nem állt fenn köztük. Maga az anyagi erőhöz kötött földváltás is jelezte már az osztályokra tagozódás szembetűnő előrehaladását. A két réteg a 18. század végére egyre élesebb ellentétbe került egymással. Ennek egyik megoldása, levezetése volt 1786 körül a bácskai kiköltözés Pácsér, Bácsfeketehegy, Ómoravica és Piros térségébe, amelyben négy településről csaknem háromezer fő, majdnem a lakosság egyötöde vett részt. A redemptusok és irredemptusok egyként ellentétbe kerültek a beáramló zsellérek egyre népesebb csoportjával, az *inquilinusokkal*. Idetartoztak a jövevény iparosok, tisztviselők, szolgák, cigányok. Ezeknek csak kis rétege és az is csak nagy nehézségek árán szerezhetett polgárjogot a kerületekben. Idegenek a munkavállaláson túl nem maradhattak ott, olykor még a benősülteket is visszautasították. Kereskedőket és iparosokat csak a lakosság kiszolgálásához szükséges mértékben engedtek be. Így nem alakulhatott ki egy piacra termelő, vagyonosabb réteg.

128. ábra. Baromfiól. Tiszaszentimre (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

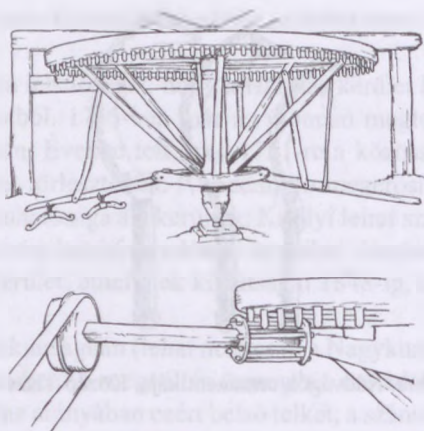

129. ábra. Nádvágók ornamentikája. Közép-Tisza mente

A 17. században a Nagykunság települései is bekapcsolódtak a nyugatra irányuló hódoltsági szarvasmarha-kereskedelembé, és ettől fogva kétszáz évig virágkorát élte a nagykunsági pásztorkodás a települések pusztáin, a nagy kiterjedésű határban. A legeltető állattartás bázisai a külső legelők, a településektől távolabb elhelyezkedő puszták voltak, ahol a nyájak folyamatosan kint háltak; a belső legelőkön csak a naponta kihajtott igás- és fejősállatokat legeltették. Ez a jellegzetes pásztorvilág volt Györffy István egyik legismertebb könyvének, a *Nagykunsági krónikának* az ihletője (Györffy I. 1922), a jellegzetes alakok rajza és régi írásokból kihámozott történetek együtt szerepelnek az íróilag is igényesen megformált könyvben. A mezővárosok szabályrendeletei, tanácsülési jegyzőkönyvei alapján ugyanennek a hagyományos külterjes állattartásnak részletes képét rajzolta meg monográfiájában Bellon Tibor (1996). A puszták felparcellázásával, szántóföldi művelés alá vonásával a pásztorvilág háttérbe szorult, de az osztatlan közös legelők rendszere a második világháború végéig fennmaradt.

130. ábra. Pásztorkésztség acéllal, kova- és taplótartóval, bicskatokkal és tűkörfával. Nagykunság (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

131. ábra. Kunsági olajütő *keringője* és *orsója*. Kunmadaras (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

A Jászkun kerület önálló Nagykun kerülete közigazgatási önállóságát 1876-ig megőrizte. Kiváltságai miatt gazdasági fölénybe került környezetével szemben, de ezt az előnyt rosszabb földjei, legeltető állattartása, extenzív földművelése és kevésbé szervezett családi gazdaságai miatt nem tudta olyan méretűvé növelni, mint a Jászság. Tanyarendszere fejlett volt, de itt a terményt eladásra és nem állatnevelésre fordították. A lecsapolás előtti vízjárta terület nem kedvezett a mezőgazdasági árutermelésnek, nehezen volt járható. A vasút jórészt elkerülte, bár a gabonatermelésnek jót tettek a javuló szállítási viszonyok. 1848 után már nem tudta kihasználni korábbi előnyeit. A 19. század végi tagosítások tulajdonképpen a 18. század végének birtokviszonyait konzerválták. A paraszti gazdálkodás a 20. század fordulójáig alig változott, nem lehetünk tanúi határozott fejlődésnek. Hiányoztak a tőkés fejlődés feltételei, a piac, a szakosodás, az intenzív termelés. A szállítás forradalmáig az állattartás maradt a megélhetés alapja. A kiépített intézményrendszer főként a meglévő kiváltságokat védte. Önálló közigazgatása sajátos parasztpolgár értelmiséget teremtett, amelynek az egyházi élet irányításában is nagy szerepe volt. Viseletükben, kuriális építkezésükben a nagykunok nemesi mintákat követtek. Mindkettőn érződik egy bizonyos kálvinista puritánság, uralkodik a fekete szín, kevés a díszítmény. Ez a szellem a Nagykunság erkölcsi rendjében is megnyilatkozott, és szorosan kapcsolta Debrecenhez, amely egyben vallási és iskolaközpontja is volt a területnek.

A Nagykunságban jellemző volt az endogámia, a birtokok fiúágon öröklődtek. A nukleáris család a társadalom legkisebb egysége, nincs nagycsaládi rendszer. A rokonsági alapon települt városrészek erős ellenőrzést jelentettek. Hiányoznak a társas munkák, a közös munkaalkalmak, viszont erősebbek a családi keretek.

A fennmaradt hazai paraszti hímzések alighanem legkorábbi emlékei az ún. kun hímzések, a szabadrajzú és szálán varrott hímzések, melyek közül az utóbbiak sajátos kompozíciós és színvilággal rendelkeznek. Nagyobb részük a középpontot hangsúlyozza, s a tőle két oldalra levő minta egymásnak tükörképe; nagy rozettákból, erősen tagolt tulipánokból és merev, leveles, végükön virágos ágakból megszerkesztett. Ismert a hul-

lámindás és a két vagy több, tövénél legyezőszerűen összefogott virágot középpontba helyező kompozíció is. A hímezés fő színei: a rózsaszíntől a vörösről át a barnáig terjedő árnyalatok, de használták a kék árnyalatait, a zöldet és a feketét is. Táplálkozásukat a nehéz, zsíros ételek, pörköltök, szárasztészta, a „férfiételek” nagyobb súlya jellemezte. Szokásaikban a nagypénteki, húsvéti alkalmakat leszámítva az egyházi ünnepeknek alig volt jelentőségük. Inkább a társas élet kapott nagyobb szerepet (disznótör, névnap, keresztelő, lakodalmak, munkaalalmak). Hiedelemvilágukat a kiterjedt pásztorélettel összefüggő táltoshit és a babonás történetek jellemezték.

A Nagykunság klasszikus néprajzi kutatója a karcagi származású Györffy István (1922) volt; a 20. század második felében Szilágyi Miklós, Bellon Tibor, Örsi Julian-ná tették a legtöbbet a terület tudományos megismertetéséért (Szilágyi M. 2006, 2008; Bellon T. 1973, 1979, 1996; Örsi J. 1990).

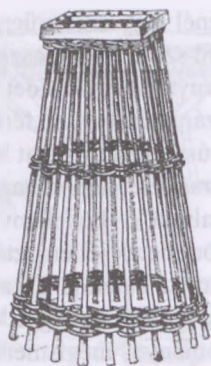
Sárrétek

A Nagykunságtól, a Karcag–Kisújszállás–Túrkeve vonaltól kelet felé haladva arra az egykor mocsaras vízi világba érünk, amely a szabályozást megelőzően főként a Berettyó, a Sebes-Körös és a Fekete-Körös árterülete volt. Ez a mély fekvésű terület a Sárrét. Két kisebb tájra oszlik, a Nagy-Sárrétre és a Kis-Sárrétre. Pontos határaikat a vízjárásoktól függő változékony természeti és ezzel együtt mozgó települési viszonyok, valamint a fokozatos átmenetek miatt nehéz megállapítani.

A Berettyó folyó mentén terül el a Nagy-Sárrét, az ide tartozó községek északon: Szerep, Sárrétudvari, Biharnagybajom, Nagyrábé, Bihartorda, Bakonszeg, déli irányban Füzesgyarmat, Szeghalom, Dévaványa, Darvas, Zsáka, Furta. A Kis-Sárrét falvai az egykori és a mai Sebes-Körös mentén és árterületén fekszenek: Csökmő, Vészto, Okány, Zsadány, Komádi, Biharugra, Körösszakál, Körösnagyharsány. A terület magyar népessége honfoglalás kori eredetű, és bár a háborús pusztítások nyomán sokat szenvedett, a mocsarak védelmében sosem pusztult ki.

Bakonszeg alatt a régi Berettyó lényegében medrét veszítette, vize beleveszett a Nagy-Sárrétbe, s majd csak Szerep alatt szorult elég csekély mederbe, mielőtt a Hortobágy folyóba ért volna. Áradáskor elért a Sárrétre a Tisza vize is, amelynek északabbra, Tiszadobnál és Tiszaszőlősnél kilépő vizét erek vezették idáig (Karcag és Náduvar között). Dél felől a Sebes-Körös kiáradó vize öntött ki. A szabályozáskor, 1866-ban, a Berettyónak Bakonszegtől új medret ástak, és Szeghalomnál bevezették a Sebes-Körösbe. Az eredeti Berettyó holt mederré, illetve Sárréti föcsatornává vált. A Sebes-Körös Körösszakál alatt ugyancsak új, gátak közé szorított mederbe terelődött az eredetivel északabbra. A két rétség tulajdonképpen ikertáj, Zsáka, Darvas, Füzesgyarmat között számtalan ér kötötte össze őket. A Sárrétektől északkelet felé a bihari síkság falvai, mezővárosai sorakoznak (Báránd, Földes, Derecske, Szentpéterszeg, Kismarja). Berettyóújfalut mint igazgatási központot kell megemlíteni, 1920 után itt volt Csonka-Bihar vármegye székhelye. Határában, Herpályon, középkori település emléke, templomrom található.

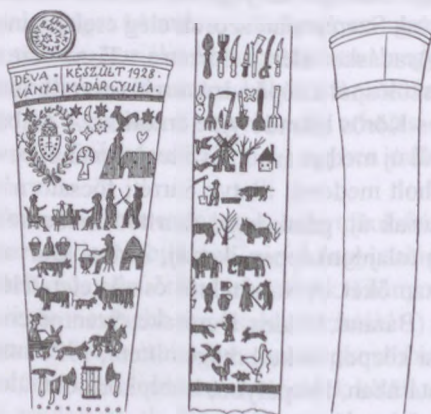
A síkság arculatát, a hozzá szorosan kötődő Sárrétekkel, a 18. századtól fogva három tényező határozta meg. Egyrészt a területen megmaradt egy sor nemesi vagy neme-

132. ábra. Vesszőtapogató, halászeszköz. Békés (Békés vm.)

si joggal is rendelkező szabad paraszti közösség. A jobbágysfalvak urai az Esterházy-uradalom, a váradai káptalan és a görög katolikus prépostság voltak, ezek uradalmakat szerveztek, új jobbágytelkeket is alapítottak. Másrészt tovább fennmaradt a vízi világ, amelynek elvadulásában a török kor végén szerepet játszottak a malomgátak és a rekesztő halászat építményei. Ezeket a területeket a falvak népe fokozatosan vette birtokba, és mivel a népesség szaporodásával egyre kevesebbnek bizonyult a művelhető szántóföld, időszerűnek bizonyult a vizek elvezetése. Harmadrészt a tájra új népesség is érkezett, főleg hegyvidéki románok, akik fokozatosan beilleszkedtek, nagyrészt asszimilálódtak is.

A két Sárret néprajza régen fölkelte az érdeklődést, amiben különösen nagy szerepet játszott a bihamagybajomi Szücs Sándor munkássága (Szücs S. 1940). Nem véletlen, hogy a köztudatban sokáig éltek a táj romantikus elemei: réti emberek, csikászok, pákászok, madarászok, réti farkasokkal viaskodó szilaj pásztorok, falut megbüntető tál-

133. ábra. Szaru- és csontberakással díszített pásztorbot kiterített rajza. Dévaványa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

134. ábra. Citera. Nagyszalonta (Bihar vm.)

tosok. Holott a közhiedelemtől eltérően az alapvető foglalkozás, a megélhetés fő forrása a sárréti falvakban is a földművelés és a réti állattartás volt. A szűkre szabott határokon szigorú nyomáskényszert alkalmaztak, ami némely helyen a 20. század közepét is megérte. A legelők legtöbbször nem egy-egy összefüggő területen, hanem szétszórtnak, gyakran a vizenyős rét szigetein helyezkedtek el, s ezeket a kisebb falkákkal gyakran úsztatva, télen a jégen át lehetett megközelíteni, ahogy a kaszálók szénáját is olykor csónakon hordták haza. Jellegzetes tájfajta volt itt a szalontai disznó, de nem hiányoztak a nagyállatok sem.

Külön specialisták, nádkötők, gyékényszövők, kosárfonók dolgozták fel a nádat, a sást, a gyékényt. Művészien kifinomult munkáikat a sárrétudvari, komádi piacokon árulták. A nádat építőanyagként is alkalmazták, nemcsak a tetőfedésre, hanem falanyagának is. A rét haszonvételei közé tartozott a madarászat, a tűzok és a darutoll szedése, tojásgyűjtés. Megfogták a teknőst is, a piócát pedig a nadályosok vitték a városi gyógyszerészeknek eladni.

A települések szerkezetét a térszíni formák, a magaslatok elhelyezkedése határozta meg. Biharnagybajom pl. egy íves övzatonyra települt, és a 18–19. századi népességlejtelés során sűrűsödött össze. Halmazos szerkezete mögött egy korábbi utcás-soros elrendezés nyomait mutatták ki. A házbelső egyik jellemző vonása, hogy a szobában a kemence mellett egy, a padkára épített kisméretű nyílt tűzhelyet, kandallót is használtak.

A sárréti falvak lakossága döntően református. A szegényebb Nagy-Sárrét magyarsága a Kunság és Debrecen felé nyitottabb. A Kis-Sárrét vallásilag és nemzetiségileg is vegyesebb, itt igen sok a Dél-Bihar és Békés felé irányuló kapcsolat, az onnan érkezett hatás. A bihari tájakkal, Érmellékkel, a Sebes-Körös völgyével inkább a Kis-Sárrét falvai tartottak kapcsolatot.

A Sárrétek történeti, néprajzi megismerésében a már említett Szücs Sándor mellett Osváth Pál (1875), P. Madar Ilona (1993), Dankó Imre (1973), továbbá Dám László (1975), Varga Gyula (1975) játszottak szerepet. A bihari részekről is írt regényeiben, visszaemlékezéseiben Szabó Pál és Sinka István.

Érmellék

A Berettyó folyó mentén a Sárréteket elhagyva, keletnek haladva, az Alföld peremvidékére érkezünk, ami a mai államhatárokon túlra esik. Az itt elterülő *Érmellék* a Berettyó és annak jobb oldali mellékfolyója, az Ér által közrezárt terület, kistáj a Bihari-sík keleti határvidékén. A folyó menti völgy területe észak és nyugat felé lapályos, keleti irányban a Szilágysági-dombvidék határolja, északon Nagykároly vidékével érintke-

zik. A terület egy része mély fekvésű, árvízjárta hely, ahol a 19. században lezajlott vízszabályozásig tág tere nyílt annak a vízi világnak, amit halászházok, csikászok, pákászok jelenléte jelez, és amelyet a későbbi korok visszaemlékezései egyfajta romantikus nosztalgiával emlegettek (nemcsak itt, hanem a fentebb tárgyalt Sárreteken is). A tájnév a mai napig él az egyházigazgatásban (Érmelléki római katolikus esperesi kerület, Érmelléki református egyházmegye, *Református Érmellék* című újság), a múltban pedig a katonai közigazgatásban is használták (az 1849–1854 között fennállt Kolozsvári katonai kerület szilágysági körzetének érmelléki alkerülete is volt).

A táj jelentősebb települései Bihardiószeg, Székelyhíd, Érmihályfalva, a peremeken Székelyhíd, Margitta, amelyek egyúttal regionális vásárhelyek is voltak. Igazi városi vonzásközpont délen Nagyvárad, északon Nagykároly, illetve kicsit távolabb Szatmárnémeti, nyugatra pedig Debrecen. A *Magyar néprajzi atlasz* kutatópontjai itt Értarcsa, Iriny, Kokad falvak voltak. Érmindszentet az itt született Ady Endre tette ismertté (ma róla van elnevezve a település).

A falvak többségében református a magyar lakosság, mellettük római és görög katolikus kisebbség él. A honfoglalás idején magyarokkal megtelepült vidék a török hódoltság, különösen Nagyvárad 1660-as eleste után szenvedett sokat. Viszonylagos védelmet jelentettek a vizek közé zárt falvak, de a 20. században a népességi átrétegződés a románok javára megállíthatatlanná vált. Magyarok a legnagyobb arányban Szalacson, Érbogyoszlón (95%), Érmihályfalván (85%), Székelyhídon (77%) élnek, míg az egykori járasszékhely Margittán már csak 43% a magyarok számaránya (Veliky J. 2005: 85).

Az Érmellék magyahrú, hivatalosan is számon tartott borvidék volt egészen a filoxéravészig, ahol kiváló minőségű fehérborokat termesztettek. Ezek a bortermő lankák Nagyváradtól északkelet felé, egészen Szatmárnémetiig húzódnak. A bortermelést a kiváló értékesítési lehetőségek is előmozdították, hiszen a „vásárvonal” városai éppúgy, mint a nem messze fekvő alföldi mezővárosok igen jó felvevőpiacot jelentettek. A szőlőhegyi pincék a férfiak társadalmi életének kitüntetett színterei voltak. A szőlőkben nagy számban maradtak meg a szőlőhegyi sövényfalazatú, tüzelőpadkával is rendelkező pajták, melyek bortárolásra is szolgáltak. A falvakban már a 13. század óta jelentős extraneus birtokosok voltak a debreceni cívisek. Az érmelléki szőlő- és borkultúrát annak idején leíró Varga Gyula tapasztalatait elsősorban a magyarországi, homokos területű falvakból merítette (Varga Gy. 1975), újabb monográfiát Borbély Gábor írt a témáról (Borbély G. 2009). Néhány faluban fűszerpaprikát is termesztettek, amit az első világháború idején Szegeden katonáskodó férfiak honosítottak meg ezen a tájon.

Berettyó mente, Bihari-síkság

A Berettyó alsó folyása mentén elterülő Sárrettől a folyó mentén feljebb, keletebbre a dombok határvidékéig, egy közelebből meg nem határozott táj terül el, melyet több néven is emlegetnek. A *Berettyó mente* megnevezés Kós Károly javaslata, aki az Érmelléken kívüli sík és lankás dombvidéki területeket sorolja ide Margittától Szalárdig, és odateszi Miskét, Hegyközkövcit is (Kós K. 1957). Az egykori járásközpont, Szalárd környékét *Bihari-Hegyköz* néven veszi fel táji kislexikonába Kosa László és Filep Antal

(Kósa L.–Filep A. 1975: 115); ez a Berettyó és a Sebes-Körös közén elterülő dombvidék. Földrajzi szempontból jogosult a *Bihari-sík* elnevezés is. Az eltérő tájszemlélet (a folyó mentét vagy dombvidéket különböztessük-e meg) ez esetben kevés kapaszkodót kap a kulturális jellegzetességekben. Itt is a trianoni határ választotta ketté az egykori Bihar vármegye síkvidéki területeit, melyek észak felé az Érmellékkel érintkeznek, keletre pedig a Rézaljával. Városai közül Kismarja kisnemesi mezőváros (Varga Gy. 1978). Szalárd és Szentjobb egyaránt a folyó mentén fekvő települések. Szentjobb – ami Szent István király sokáig ott őrzött karereklyéje révén kapta nevét – bencés (majd 1498 után pálos) monostora a középkori Magyarország egyik legfontosabb hiteles helye és zarándokhelye volt (Csilik J. 2001)

Vitatható tájnév a *Körösköz* is, ugyancsak Kós Károlynak a Románia néprajzi tájairól írt áttekintésében (Kós K. 1957). Ez nem más, mint szűkebben Nagyszalonta vidéke, ami voltaképp a Kis-Sárrét keleti sarka, mintegy folytatása a kevésbé vízjárta sík irányába. Az egykori Bihar vármegye ezen vidékén *Kölesér* névvel is illetik arról a patakról, amely Nagyszalonta érintésével nyugatra, a Fehér-Körösbe tart (Kósa L.–Filep A. 1975: 133). A *Bihari Mezőség* tájnév ugyanerre a földrajzi egységre vonatkozik (Kósa L.–Filep A. 1975: 146). A Bihari-síknak ez a része osztozik abban a történelmi sorsban, amely a honfoglalás idején megletelepült, majd a hódoltság keretei közé került Alföld keleti peremére jellemző. A 16–17. században megfogyatkozott magyarság egy része újratelepült, illetve a településeket a kelet felől érkező románok népesítették be. Szilárdabb népességi, közigazgatási és kulturális keretek híján a ritkábban lakott vidéken nem formálódtak ki olyan sajátosságok, melyek felhívták volna magukra akár szakkutatók, akár az átutazók figyelmét. A református többségű egykori hajdú jogú város, Nagyszalonta kétségkívül sokáig kistáji központ volt, vásárai, iskolái ismertté tették, nemkülönben híres szülötte, Arany János. Református hagyomány, hogy a nagyszalontai anyák nagypénteken apró gyermekeiket is elviszik a templomba, hogy hamarább kezdjenek beszélni (Bálint S. 1976a: 164). Részletesebb ismertetés nélkül is említést érdemel az a nagyszabású gyűjtőmunka, amely az 1910-es években folyt a településen. Arany János születésének századik évfordulójára készülve a korabeli kutatók arra voltak kíváncsiak, miféle népköltészeti hagyománnyal találkozhatott annak idején a költő, és mi ragadható meg ebből egy évszázad múltán. Az eredményeket a *Magyar népköltési gyűjtemény* XIV. kötetében tették közzé (Szendrey Zs. 1924).

Tiszazug

Tiszazug földrajzilag a Hármaskörös és a Tisza által bezárt kistáj Tiszaföldvártól délre. A 19. században *Körös-zug* néven is ismerték. Északról a szolnoki löszhát határolja. Történetileg a Kiskunság és a Nagyikunság közé zárt, egykor főként jobbágyi lakosságú kistáj. Falvai: Tiszainoka, Tiszakürt (és a belőle kiszakadt Cserkeszölő), Tiszaug, Tiszasas, Csépa, Szelevény (és a belőle kiszakadt Kungyalu), Cibakháza, Nagyrév. A vidék kulturális, gazdasági központja a Nagyikunsághoz tartozó, Körös-túlparti Kunszentmárton volt. Kontinuus, a török alatt is megmaradt lakossággal kell számolni Tiszakürt, Tiszasas esetében. Csépan, Cibakházán jelentős a Felvidékre menekült, majd a felvidéki földesurak itteni birtokaira visszatért lakosok száma. A lakosság zömét

a Tiszántúlról idetelepült, főképp református lakosság alkotja. Katolikusokat találunk Csépan, Szelevényben, Cibakházán, Tiszaöldvára. Szelevényre felvidéki jobbágycsoportokat, Tiszaöldvára, Cibakházára békési szlovák cselédek is telepítettek. Ez a vegyes jelleg társadalmilag is megmutatkozik. A nagybirtok (uradalmi cselédekkel) adta meg Szelevény, Kürt és Ug alapjellegét; nemesi falu volt Csépa, mezőváros Cibakháza, szőlőhegyből lett falu Cserkeszőlő.

A Tiszazug gazdálkodásában meghatározó szerepet játszott folyó menti helyzete, ártéri vidék volt ez is, a másutt is ismert haszonvételekkel. Amikor a folyószabályozások megindultak, akkor munkaalkalmat jelentett a szegényebbek számára a földmunka a töltésépítések; kubikosok két generációja adta egymásnak a talicskát és a lapátot a 19. század második felében. Hagyománya volt a tájon a kertészkedésnek és a szőlőművelésnek is. Cserkeszőlő az alföldi borvidék része.

Az árvízmentes partokon megtelepedett halmazfalvak képe igen szegényes volt. Az építkezésben a mesteremberek alig játszottak szerepet, sok a hagyományos megoldás a házakon (szelemenetes tetőszerkezet, paticsfal, fonott kerítés). A melléképületek mérete arról tanúskodik, hogy az állattartás és a szemtermelés főként önellátásra szolgált. A 20. században a homoki részekben felosztott földesúri birtokokon szőlő- és gyümölcsültetvény alakult ki.

A két világháború között a Tisza túlszárnyán fekvő Tiszaujfaluban telepedett meg egy akkor induló, bencés alapítású női szerzetesközösség, mely a tanyai parasztnép körében igyekezett a műveltség és a hitélet szintjét emelni. Iskolákban tanítottak, tanfolyamokat tartottak, templomot építettek rövid húszéves működésük alatt, emléküik évtizedek múltán is eleven volt (Radó P. 1945; Reichardt A. 1996; Mohay T. 2000).

A Tiszazug komplex néprajzi-történeti-régészeti kutatása az 1970-es évektől indult meg, az eredményeket több konferenciakötetben közzétették (T. Bereczki I.–Szabó L. 1982; T. Bereczki I.–Szendrei E. 1984). Sokszerzős tanulmánykötet készült a palóc eredetű Cséparól (Barna G. 1982). Tiszaöldvára található a Tiszazugi Múzeum.

Matyók

A *matyók* Mezőkövesd, egy jellegzetes alföldi mezőváros, az országosan ismert népművészeti központ lakói. Voltak korábban (és ma is akadnak), akik a két szomszédos falu, Tard és Szentistván lakosait is a matyók közé sorolták, de ez a sok külsődleges hasonlóság mellett sem indokolt (P. Vas J. 2008). Nem tartják őket matyóknak sem a mezőkövesdieket, akik régóta egy népes városban éltek, sem maguk a két falu lakói. Ahogy Debrecen vagy Szeged népe, úgy itt is egy település népessége alkot népcsoportot. A város az Alföldön fekszik, a Bükk hegység lábánál, tőle északra már a Bükkalja falvai sorakoznak (Bogács, Szomolya, voltaképp már Tard is). A tágabb környezet a borsod-hevesi síkvidék része, közigazgatásilag Borsod megyének (ma Borsod-Abaúj-Zemplén) Heves megyével érintkező déli határán. A középkor óta, a Pestről Miskolcra haladó fontos közlekedési út halad át rajta, ezzel párhuzamosan 1869-től a vasút is átszeli, évszázadokon át járásközpont is volt, tehát sosem számított zárt vagy peremhelyzetű településnek, hagyományörzését nem lehet földrajzi helyzetével magyarázni. Mivel e kézikönyv VIII. kötetében a településről, főként annak társadalmáról

Szarvas Zsuzsától önálló alfejezet olvasható (Szarvas Zs. 2000), ez itt felmentést ad a részletezés alól, csak a legjellegzetesebb vonások kiemelésére szorítkozunk.

A *matyó* szó a Mátyás névből ered, és arra megy vissza, hogy Mátyás király 1464-ben, majd 1472-ben kiváltságokkal ruházta fel a települést, és a hagyomány szerint ezután sokan adták gyermekeiknek a Mátyás nevet. A város református többségű környezetében vált csúfnévvé a *matyó* kifejezés, vélhetően valamikor a 18. század folyamán, ami Mezőkövesden majd csak a 19. században vált öntudatosan vállalt megnevezéssé (Fél E.–Hofer T. 1979: 5).

A város a középkortól 1877-ig a diósgyőri koronauradalom része volt. A török hódoltság idején Tard, Szentistván elpusztult, Mezőkövesd pedig északabbi telepésekkel bővült. A 18. században főként felekezeti szempontból vált el egyre inkább környezetétől, ahol többségben maradtak a református települések (bár az egri püspökség és káptalan sok helyen át tudta téríteni katolikusként a birtokában levő helyeket). A város népessége az újkor századaiban a magas természetes szaporulatnak és az aránylag csekély elvándorlásnak köszönhetően – különösen a 19. század folyamán az első világháborúig – viszonylag töretlenül növekedett (Kápolnai I. 2002: 274–282). A gyorsan szaporodó népesség a 19. században kirajzásokot is útnak indított, pl. Nagykamrás (Békés m.) mezőkövesdiekből települt meg. A paraszti népesség együtt élt a helybeli tisztviselő és értelmiségi rétegekkel, s ezek gyermekei együtt jártak a helyi gimnáziumba (Molnár M. 1989). A társadalmi alakulásra jellemző az erős polarizáltság, a nagygazdák és a szegény emberek között nagy különbségek voltak.

A város paraszti népe számára alapvető megélhetési forrást biztosítottak azok a délebbre fekvő, Tisza menti pusztabérletek, ahol külterjes állattartást lehetett folytatni. Mezőkövesd határban, egészen a két világháború közötti időig tradicionális beosztású, tagosítatlan határban, viszonylag elmaradottabb módszerekkel alföldies jellegű földművelés folyt (nyomtatás) (Dala J.–Erdélyi T. 1941). A birtokosok jórészt a közép- és kisbirtokosok közé tartoztak. A 19. század második felében a Tisza-szabályozással és a legelőfeltörésekkel kapcsolatban a mezőkövesdiek elestek korábbi pusztabérleteiktől, mintegy „beszorultak” a saját határaik közé. A továbbra is növekvő népesség mellett ez fokozta a megélhetési nehézségeket. Ez vezetett ahhoz a megoldáshoz, hogy a mezőkövesdiek a 19. század második harmadától summásmunkára vállalkoztak. Ebben a munkaformában együtt van az új, kapitalizálódó mezőgazdaságban való munkavállalás és a régi társas élet sajátos folytatása. Háttérre a tőkés fejlődés lehetőségeit kereső nagybirtok új termelési szerkezete, a munkaigényes növényi kultúrák, a kapáskultúrák, köztük főként a cukorrépa elterjedése. Elmúlt a gabonakonjunktúra, országszerte átrendeződtek a gazdasági szerepek. A summások bandában szegődtek el a bandagazda vezetésével fél évre, rendszerint áprilistól októberig. Az elvégzett munka után járó, előre kialakított bértiket természetben és pénzben kapták meg. A nagybirtokokon együtt dolgoztak a helybeli uradalmi cselédséggel és a máshonnan időszakosan megfogadott részes aratókkal, a gazdatisztek, intézők, ispánok feszes irányítása alatt. Ez elkülönülést és munkamegosztást is eredményezett. A summásság az otthoni növekvő népesség fenntartását szolgálta; őrizték mezőkövesdi mivoltukat, megtartották szokásaikat, vitték magukkal díszített tárgyaikat, és hazatérve visszailleszkedtek a város világába. Kidolgozták a matyó életforma summás változatát (ami pedig lehetett volna eltérő is, egy nem matyó, szegényes nyomorkultúra is). Megmaradtak a matyó stílus keretében, ruházatuk, ág-

135. ábra. Kertes település vázlata. Mezőkövesd (Borsod vm.) 1787

takarójuk, summásládájuk, kapcsolataik a bandában, rokonságuk számontartása, tancuk, a tanuló-keresztanya tisztsége jellegzetesen mezőkövesdi maradt (Fél E.–Hofer T. 1979: 10–15).

A túlnépesedés levezetésére szolgált az amerikai kivándorlás is, ami ugyan nagy tömegeket nem érintett, de létrehozott egy olyan kapcsolatrendszert, amelyen keresztül a matyó népművészet termékei a tengerentúlon is ismertté válhattak. Az időszakos vendégmunkások egy része hazatért, másik részük a hazaküldött összegekkel segítette a hazaiakat (Sárközi Z. 1976: 371).

Mezőkövesd az alföldi városokra jellemzően kétbeltelkes, kertes település. A halmozos belső magban erős az utcák szerinti, térbeli tagolódás. A centrum közelében helyezkedett el a legszegényebbek „zugja”, a többi részen a hadas településforma nyomai is fennmaradtak. A templomba járás rendje, a Mária-lányok szerveződése is az utcák szerint történt. A régi üstökös oromfalú, szelemenes házak emlékét néhány máig megmaradt épület őrzi. A gazdasági udvarok övezetében folyt a férfiak téli tanyázása, éjszákára is kint maradtak az istállókban, az állatok közelében. Ezáltal a családok élete két helyszín körül szerveződött.

Mezőkövesd lakói túlnyomórészt katolikusok, igen erős nyomokat hagyott életükön a hivatalos és népi vallásosság is. Rendszeresek voltak a búcsújárások, szinte minden utcában megszerveződtek a Mária-lányok csoportjai, hangsúlyt fektettek koldusok megvendéglésére, akiknek a régi vallásos hagyomány szerint különösen jelentős befolyást

tulajdonítottak az égi dolgokban (Fügedi M. 1997: 91–100). Az 1920-as évektől működött a városban a jezsuiták rendháza, akik iskolát is alapítottak, és nagy szerepet játszottak a vallásosság nyilvános, színes alkalmainak fenntartásában; ők kezdeményezték például a Jézus Szíve-napi búcsús felvonulást, ami idők során a matyó népviseletnek is egyik ismert megmutatkozási alkalmá lett. Ugyancsak a jezsuita szerzetesek (főképp Jámbor László) játszottak szerepet az 1925-ben lezajlott és hírlapi vitát is kiváltott „ragyogóégetés” megszervezésében; ez az esemény országos viszonylatban is felhívta a figyelmet arra, hogy a településen az anyagi erőt meghaladó mértékben költenek a viselet külsőségeire, s ezzel ugyan sok hasznot hajtanak a kellékeket forgalmazó kereskedőknek, de a családok anyagi felemelkedését is gátolja a torz kiadásszerkezet (Jámbor L. 1937).

A népviselet a 19. század második felében színesedett ki, nemcsak a nők, hanem a férfiaké is. Miközben a templom, a piac és az iskola szimbolikus módon egybefogta a mezőkövesdieket, és az ünnepek a viselet felvonultatására, megmutatására is alkalmat adtak, a ruhák ugyanakkor a társadalmi rangkülönbségeket is kifejezték. Nem hordtak sok alsószoknyát, a szoknya hosszú maradt, alul kibillenő sajátos formáját az egy vagy két alsószoknya aljára varrt, kikeményített, bő fodor adta meg. A szoknya elé sűrűn ráncolt fekete bőkötő került, alján széles szegőcsipkével, utóbb ezt váltotta fel a híressé vált, egyre gazdagabban díszített keskeny surc. Az ing a felette viselt ujjasok alatt nem vált alsóruhává, hanem maga lett felsőruha, fölötté még vállkendőt is viseltek. A menyasszonyok széles, magas, fehér művirágkoszorújának mását viselték az egyházi ünnepekre, körmenetekre fehérbe öltöző Mária-lányok is. Az asszonyok fejére csúcsos, *tok*nak nevezett főkötő, e fölé pedig különleges módokon megkötött kendő került. A férfiak ingének bő ujját, az ingmellet és a völegény surcát is gazdagon ki-hímezték. Az öltözködésben tág tere nyílt az egyéni ízlés, valamint az elkészítésben, felöltésben megmutatkozó ügyesség és rátermetség megmutatásának. A közvélemény számon tartotta azokat, akik kiváltképpen törekedtek arra, hogy a matyó viseletideált látványosan megjelenítsék. A viseletről a kövesdiek pontosan le tudták olvasni, hogy viselője milyen társadalmi rétegbe tartozik. A matyó ízlés megmutatkozott a festett bútorokon, kerámiákon is.

136. ábra. Csimbókos hajviselet. Szentistván (Borsod vm.) 1910-es évek

A 19. század végétől itt is végbement a népművészetnek a megélhetés számára történő felfedezése, amiben jelentős szerepet játszottak tisztviselők, értelmiségiek, kereskedők is. A szegényebb lányok-asszonyok biztos keresethez juthattak a varrásból, a tehetségesebbek közül kerültek ki országosan is ismert „íróasszonyok”, a minták kitalálói. A két világháború között és után is, a korán üzletivé vált és piacra „termelt” népművészet mellett (ami külföldieknek szánt reprezentatív ajándékoktól iskolai napközik függönyeiig sok helyre eljutott) megmaradt egy saját használatra készített tárgyi világ is.

A matyók néprajzilag és történetileg a 19. század óta az egyik legismertebb népcsoport. A tudományos kutatás, a helytörténeti, helyismereti törekvések eredményei mára könyvtárnyira duzzadtak. A legfontosabb szerzők, Istvánffy Gyula (1897), Györffy István (1956), Dala József és Erdélyi Tibor (1941), Herkely Károly (1939), Fél Edit és Hofer Tamás (1979), Varga Marianna (2003), Fügedi Márta (1989, 1997) könyvei mellett számos tanulmány és tanulmánykötet született. Nemzetközileg is ismertté vált Mezőkövesd neve Fél Edit franciául megjelent könyve által, amely Gari Margit életrajzát, világképét mutatja be (Fél E. 1983; vö. Kiss J. 2007). Múzeumi gyűjtemény, tájházak, mezőgazdasági gépgyűjtemény teszi láthatóvá a tárgyi örökséget az érdeklődők számára, a hagyományörzés már az első világháborút megelőző idő óta intézményes formákat is kapott. Mezőkövesden néhány éve újra megnyitották az 1932-ben alapított Matyó Múzeumot, az eredeti viseletek és hímzések egyik gazdag gyűjteményét (Viszóczky I. 2006).

Borsod-Hevesi-síkság

A Borsod-Hevesi-síkság a Sajó–Tisza vonalától a Jászságig tartó észak-alföldi terület, Heves és Borsod megye déli, alföldi részei, aminek keleti részét Borsodi Mezőségnek is nevezik a szakirodalomban. Nevezetesebb helységei Poroszló, Kisköre, Tiszanána, Mezőcsát, Gelej, Igrici, Mezőkeresztes, Átány, Besenyőtelek, Heves.

A táj lakossága Árpád-kori eredetű, magyar, sok helyen kontinuus maradt. Késő középkori, hódoltságkori fejlődése az Alföld központibb területeivel rokon vonásokat mutat. Nagyobb lélekszámú oppidumokban tömörödő lakossága pusztabérletekkel foglalkozott, az árutermelő parasztgazdaságokban fontos szerepet játszott a külterjes nagyállattartás. A 17. században Heves mezőváros volt az egyik legjelentősebb szarvasmarha-exportőr. Jelentős számban éltek jobbágyokkal nem rendelkező, paraszt módra élő kisnemesek Hevesen, illetve a síkság más falvaiban is: ilyen volt Gelej, Igrici, Mezőcsát, Besenyőtelek. A 18. század elejétől erősebb földesúri ellenőrzés alá kerülve a vidék fejlődése lelassult, társadalma, gazdálkodása, művelődése archaikusabb szintet képviselt. Számos településen a szálláskertes településforma szinte napjainkig fennmaradt, nem alakult ki tanyás gazdálkodás, a tagosítás későn következett be stb. Ezt nevezte Márkus István az „alföldi út elakadásának” (Márkus I. 1991). Nagy területen volt birtokos az egri püspökség és káptalan, amely a 16. században református többségűvé vált területre katolikusokat is telepített.

A legtöbb településen a közelmúltig fennmaradt kébteltes, kertes településforma. A házépítésben az ágasfás-szelemenés szerkezetek voltak a jellemzők. A Tisza mentiek

ártéri gazdálkodást folytattak, vesszőfonással egészítették ki megélhetésüket, például Dorogmán. Kiemelkedő fazekas központ *Mezőcsát*, melynek virágkora a 19. századra esik. Igen sok évszamos tárgy és jellegzetes formájú butella, ún. Miska-kancsó, valamint tálak, tányérok készültek itt. *Átány* különösképpen is ismertté vált nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi kutatásban is Fél Edit és Hofer Tamás évtizedekig tartó monografikus kutatásai révén. A kutatás nagy monográfiákat és számos tanulmányt eredményezett a több ezer darabból álló múzeumi tárggyűjtemény és a helyszíni megfigyelések feldolgozásaként (Fél E.–Hofer T. 1969a, 1974, 1997). Az itteni parasztság életviszonyainak, társadalmának, gazdasági gondolkodásának bemutatása sokak számára szinte az „igazi” magyar (sőt, akár az európai) parasztságot reprezentálja, holott a lényeges vonások inkább csak erre az észak-alföldi tájra jellemzőek. *Besenyőtelek* a századfordulón összegyűjtött népmesekincse és az 1980-as években ott folyt társadalom-néprajzi kutatások révén vált ismertebbé (Berze Nagy J. 1907; Őrszigethy E. 1990). A Poroszló környéki Tiszamentét (Újlőrincfalva, Sarud, Tiszanána, Kisköre) sajátos falucsoportnak tarthatjuk, amelyet összefűz közvetlen kapcsolatuk a folyóval, a római katolikus vallásuk és néhány jellegzetesség a házépítésben, amelyek az északabbi területek felé mutatnak.

Jászság

A Jászság történetileg a jászok egykori szállásterülete a Zagyva és a Tarna folyók mentén, egyúttal az egykori Hármas kerület egyik tagjaként régi közigazgatási egység a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén. Földrajzi értelemben, tágabban, a Zagyva alsó folyásának teljes vidékét értik alatta. A jászoknak a középkor végére bekövetkezett népi és nyelvi beolvadása után a területi önállóság, illetve annak visszaszerzése, fenntartása kovácsolta össze és tette öntudatosá a Jászság lakóit. Ennek egyik fontos eseménye volt a jászkun redemptio 1745-ben (erről a Nagykunssággal kapcsolatban már volt szó).

Jelentős települései a fontos, kulturális szerepet is betöltő igazgatási központ, Jászberény, továbbá Jászsalsószentgyörgy, Jászárokszállás, Jászapáti, Jászdózsa, Jászfényszaru, Jászszentandrás, Jászkisér, valamint Jászágó, Jászfákóhalma, Jásztelek. (Nem jász eredetű községek: Jánoshida, Alattyán, Pusztamonostor).

A jászok észak-iráni eredetű, a kaukázusi alánokkal rokon nomád nép volt. Magyarországra a 13. század közepén telepítették be őket a kunokkal együtt mint azok segédnépét. A kunok politikai fennhatósága alól 1323-ban, Károly Róbert kiváltságlevelének köszönhetően szabadultak fel, megalakíthatták önálló területi egységüket *Berényszék* néven, s ettől kezdve önállóan is a kunokéhoz hasonló jogokat élveztek. Ezután közvetlenül a királynak tartoztak katonáskodással és más szolgáltatásokkal. Szabadon vászarthatták meg főkapitányukat, aki az összes jász főbírája is volt. „Jász nemesnek” számított, aki a betelepülő nemzetségek valamelyikéből származott, a Jászságban lakott, részt vett a katonáskodásban és egyéb közös terhek viselésében. A középkorban a jászok társadalmában a hagyományos nemzetségi rendszer összekapcsolódott egy tízes alapú katonai jellegű szervezettel. Jászok megnevezéssel illették a Jászság lakóit azután is, hogy azok egy-két száz év után nyelvi, etnikus különállásukat elvesztették, és beolvadtak a környező magyarságba. A 16. században Gyöngyös ferences rendháza-

137. ábra. Nagyméretű, szalmából font gabonartartó. Jászkisér (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

nak vonzásában az egész terület megmaradt katolikus hiten, csupán az elpusztult, kun eredetű Jászkisér vált reformátussá. A hódoltság idején északra húzódtak, majd utóbb fokozatosan visszatelepültek, velük nógrádiak és hevesiek is érkeztek a Jászság területére. Csaknem bizonyos, hogy az újkori Jászság területének népessége csak csekély mértékben folytonos a hódoltság előttivel (Kocsis Gy. 2005). Kiváltságait először a Dózsa-féle parasztháború után nyirbálták meg, ezt követően kitartottak a Habsburgok mellett egészen a 18. század elejéig, mert tőlük remélték privilégiumaik megerősítését (Szabó L. 1982: 27). A jászok 1702-ben, mikor a kincstár elzálogosította a Hármaskör területét a Német Lovagrendnek, részben elvesztették régi kiváltságait. Közvetlenül ezután, a Rákóczi-szabadságharc idején remélték ugyan helyzetük jobbra fordulását, és ennek reményében ki is állítottak ezer lovas katonát, de csalódnuk kellett. Majd csak 1745-ben válthatták meg magukat a jászkun redemptio idején. A szaporodó népesség a 18. században a kiskun pusztákat népesítette be, majd a kitelepedések, kirajzások a következő évszázadban is folytatódtak; ez szembevetendő különbség a kiskun területekkel szemben, ahol ilyen demográfiai erő nem érvényesült. A főbb példák: Kiskunfélegyháza, Kiskundorozsma, Kunszentmárton, Jászkarajenő (1866), Kerekegyháza (1862), Kocsér (1877), Lajos és Mizse (1878) szabályos mérnöki tervek alapján épültek fel. Ezt az expanziós erőt a Jászság kultúrájában az egyik sajátosságnak tekinthetjük, s ez minden bizonnyal összefügg a Jászság kultúrájának erősen integrált jellegével.

Környezetével szemben a Jászság gazdasági fölénybe került. A nagy határú falvakban a legtöbben félrideg állattartásból éltek, s a határbeli szállásokból széles körben kialakult a tanyarendszer. A tanyai gazdaságok körében némely helyen intenzív, tőkés jellegű gazdálkodási módszerek is kifomálódtak, pl. Jászszentandrás (Balogh I. 1980).

A jászok önálló közigazgatása redemptusokból álló külön értelmiséget fejlesztett ki, akik a földtől nem szakadtak el, benne éltek a közösségekben, szervezték azok életvitelét, kialakítottak és megerősítettek egy sajátos jász magatartási formát. Ennek lényege a felsőbb hatóságok iránti odaadó szolgálat, a jász öntudat, a jász eredet ápolása (Lehel-, Csörsz-mondák ébren tartása, a redemptio jelentőségének ébren tartása), a szigorú munkaerkölcs, a nemesi jelleg kifejezése (nemesi jellegű viselet, kuriális építkezés, közeleti szereplés) volt. A katolikus vallás egységesített számos szokást, és elevenné tette a néphitét, itt a kései néphitvizsgálatok gazdag anyagra leltek. Az egyik első ismert paraszti

életrajz, a jászkladányi Orosz István búcsúvezető, szeptember írása ebből a környezetből származik (Bálint S. 1942).

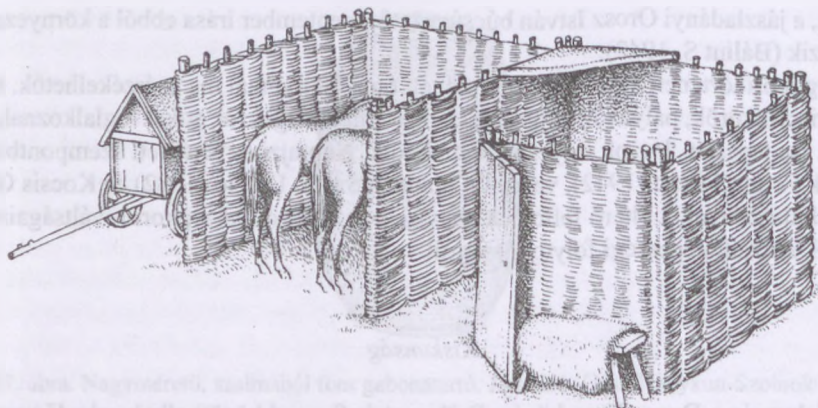
Az egykori történeti különállás és történeti öntudat nyomai ma is érzékelhetők. Honismereti szakkörök, pályázók dolgoznak, sokat írnak magukról, sokat foglalkoznak magukkal. Budapesten Jászok Egyesülete működik. Néprajzi és történeti szempontból jelentősek Fodor Ferenc (1942), valamint újabban Szabó László (1982) és Kocsis Gyula (2006) kutatásai, akik eltérő felfogást képviselnek a jászok középkori kiváltságairól és a 17–18. századi népességi folytonosságról.

Kiskunság

A Kiskunság a Duna–Tisza közén, Budapest és Szeged között elhelyezkedő nagy kiterjedésű, több megyére kiterjedő síkvidéknek az a része, amelyik az egykori Hármaskerület kiskun területe volt. Történeti értelemben az a terület, amelyet 1745-ben a redemptio idején lakói megváltottak: Kiskunhalas, Fülöpszállás, Szabadszállás, Kunszentmiklós, Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa határa, pusztái, illetve a Kiskunságba ékelődő, jászági települések által használt puszták. Kiskunságnak kell tekinteni a 20. századi megyerendezések során más megyébe csatolt Kiskunlacházát és Kiskundorozsmát is. Nem kiskunsági helység, inkább különleges néprajzi sziget Soltvadkert, Kiskörös, Akasztó, Izsák, továbbá Bugac, amely évszázadokon át Kecskemét pusztája volt. A 19–20. században az egykor pusztaként használt határrészek közül nagyon sok önálló községgé szerveződött; táji-történeti értelemben ezek is a Kiskunság részének tekinthetők, noha lakosságuk máshonnan is érkezhetett. Példa erre Orgovány, mely 1899-ben szakadt el anyaközségétől, az ötven kilométerre fekvő Kunszentmiklóstól; az ezt követő „társadalmiasulási” folyamatban nagy szerepe volt az évtizedekig ott működött református lelkeseknek, Molnár Gergelynek (Juhász A. 2005; Molnár G. 2002).

Kiskunság nem összefüggő terület, települései egymással csak részben határosak, részben pedig mintegy szigetszerűen elkülönülnek. A legészakibb „sziget” a Duna menti Kiskunlacháza, délkeletre pedig Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás alkotja a Felső-Kiskunságot. A közbeékelődő Kecskemét, Kiskörös területétől délkeletre Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskunmajsa és Kiskundorozsma az Alsó-Kiskunság; utóbbi határát már Szeged kiterjedt tanyavilága veszi körül.

Kiskunság nevét a területén a tatárjárás után letelepedett kunokról, illetve a hódoltság megszűnte után szervezett, 1876-ig fennállott önálló közigazgatási egységről (Jászkun kerület) kapta. Középkori lakossága a 16. századra megmagyarosodott, és magas szintű paraszti kultúrát fejlesztett ki. A hódoltság a népesség tömeges pusztulását, elmenekülését és nagyarányú keveredését idézte elő. A 18. század elején mindössze öt nagyobb helysége létezett: Kiskunlacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Kiskunhalas. A Kiskunság helységeinek és pusztáinak újratelepülésében Tálasi István kimutatott Győr, Somogy, Tolna, Baranya vármegyékből érkezetteket, akik között lehettek korábban a Kiskunságból oda menekültek, de rajtuk kívül mások is, akiknek területhez kötődése nem mutatható ki. Ezenkívül részt vett az újratelepítésben a Jászság római katolikus népessége is, egészen a 19. századig (Kiskunfélegyháza, Kiskundorozsma) (Tálasi I. 1977: 38).

138. ábra. Cserény és pásztortaliga. Bugac-puszt (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) 20. század eleje

A Kiskunság területén kívül a Homokhátság más, pusztá vagy gyér települési előzményekkel rendelkező területeire a 18. század folyamán német és szlovák ajkú telepesek is érkeztek. Különösen a jászkun redemptio után (1745) gyorsan megerősödtek mezővárosi jellegű közösségek, amelyekben jelentős extenzív állattartást tett lehetővé a pusztabérletek rendszere. Részen ennek következményeként alakult ki a szálláskertes településrendszer. Később az intenzívebb növénytermesztés, kertkultúra révén tanyás gazdálkodás fejlődött ki, és ez hálózta be a korábbi szántóterületeken kívül az állattartó pusztákat is. A mezővárosi paraszttársadalmat sajátos közösségi rendje, polgárosuló műveltsége jellemezte. Jelentős központjai voltak a református lakosságú Kiskunhalas és Kunszentmiklós, valamint a római katolikus népességű Kiskunfélegyháza. Újabban, helytelenül, szinte az egész Duna–Tisza közötti területre kiterjesztetten használják a Kiskunság megnevezést.

Jelentős volt a Kiskunság extenzív állattartása, amelyről Tálasi István írt klasszikus néprajzi monográfiát (Tálasi I. 1936). Mivel a kunsági települések jó részének határa a 17. század végére pusztán állt, a néhány nagyobb lakott hely lakói, főleg a jómódú

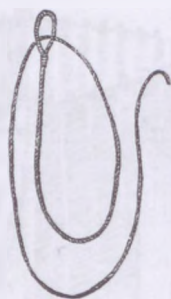
139. ábra. Tűri süveg. Kis- és Nagy-kunság

140. ábra. *Rajthúzli*, gombdíszes lovaglónadrág.
Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)
19. század

tőkegazdák az elpusztult falvak határait bérbe vették, és azokon kialakították a pusztai állattartás és pásztorkodás rendszerét, amely némileg változott formában a 19. század első feléig megmaradt. A legjelentékenyebb állattartó helyek a 16–17. században még a Három város (Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös) és Szeged voltak. A 18. század óta az újból benépesülő kiskun mezővárosok (Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Kunszentmiklós és Szabadszállás) saját és bérelt pusztáin is folyt pásztorkodás. Az 1850-es években a puszták nagy részét kiosztották, a legelők helyén szántóföldi, helyenként intenzív kert- és szőlőművelés alakult ki. Az egykori pusztai állattartás maradványai a legújabb időkig a nagybirtokok legelőin, Kecskemét bugaci pusztáján és néhány kiskun város közlegelőin maradtak meg. A legnagyobb számban tartott állat a 16–17. században a szarvasmarha, a 18–19. században a birka volt. A kiskunsági pásztorkodás legelő- és pásztorszervezete a 16–18. században számos vonatkozásban hasonlóságokat mutat a Tiszántúli állattartásával. A nyári legelő területileg elkülönült az egyes tőkegazdák által bérbe vett vagy birtokolt teleltőtől, ahol a mezei kertekben a téli takarmányul használt szénát tárolták, és az állatok és a pásztorok számára emelt épületek állottak. Az állatteleltető kertek a 18. század második felétől kezdve fokozatosan földművelő kertész-tanyákká lettek, ahol az ideiglenesen kint lakó kertész (majoros, tanyás) télen az állatgondozást, nyáron a mezőgazdasági munkákat látta el. Az ideiglenesen lakott tanyák már a 18. század végén földműves, a 19. század közepétől kezdve pedig a birtokos által állandóan lakott farmtanyává alakultak át, így a pusztai állattartást a ház körüli kezes tartás váltotta fel. A megmaradt pusztai legelőkön a 18. században az egykori legelő- és pásztorszervezetnek már csupán reliktumai éltek, legjellegzetesebb vonása volt a gyakori nyári állásváltás, ehhez igazodóan csupán e tájon ismerték a helyváltoztatáshoz nagyon alkalmas pásztorépitményt, a *cserényt*.

A lakosság redemptióban részt vett rétege a 18. század derekától tudatosan ápolta a középkori hagyományokat, a származás és a folytonosság tudatát. Ebben a helyi értelmiségnek és az iskoláknak komoly szerep jutott, pl. kötelezően tanították a kun Miatyánk szövegét, amely folklorizálódva számos változatban a 20. századig fennmaradt, nemegyszer borköszöntőként. A Kiskunság népi műveltsége sokszínű. A tősgyökeres

141. ábra. *Árkány*. Csikófogó hurkos kötél. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

magyar lakosságú, alapvetően református települések, mint például Kunszentmiklós és Szabadszállás kultúráját a protestáns puritanizmus és a hódoltsághoz tartozó baranyai beköltözések egyaránt befolyásolták. A Kiskunság jellegzetesen katolikus településein, mint például Kiskunfélegyháza és Kiskunmajsa népi műveltségében kimutatható a jászsági hatás. A kiskunsági népművészet legszebb darabjai a pásztorfaragások, a szücsmunkák, a használati eszközök, a kiskunsági Madonnák és az út menti keresztek (Lükő G. 1982). A Kiskunság jeles kutatója volt továbbá Nagy Czirok László, aki számos paraszti kéziratot, naplót gyűjtött össze, és könyveiben elevenen idézte meg főként a puszták betyárjainak, pásztorainak letűnt világát (Nagy Czirok L. 1959, 1965).

A Kiskunság a 20. század második felében, ahogy az egykori Hármaskerületi viszonyok emléke elhomályosult, mindinkább veszített pontos, történeti megalapozottságú jelentéséből, és lassacskán kiterjesztett értelemben kezdték használni a köznyelvben és a publicisztikában. A Kiskunsághoz soha nem tartozott Kecskemét pl. a Kiskunság „fővárosaként” emlegetik, minden Duna–Tisza közí pusztája vagy legelő kiskunsági. Ezt nyilván előmozdították a turizmus érdekei is, továbbá a Kiskunsági Nemzeti Park megszervezése, amely a maga szigetszerű elhelyezkedésével egykori kiskunsági és azon kívüli területekre egyaránt kiterjed. Azzal is számolnunk kell, hogy a jászágtól eltérően itt nem alakult ki a helybeli összetartozásnak karakteres tudata. Mégis jogosult megkülönböztetni a lazább köznyelvitől egy pontosabb Kiskunság-fogalmat.

„Három város”: Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd

A „Három város” a szomszédos, sok tekintetben azonos társadalmi fejlődésű Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd városok összefoglaló megnevezése. Fejlődésük a 15. századtól folytonos. E három város az alföldi mezővárosok klasszikus képviselője.

A 16. század második felétől, amikor a nemesi vármegyei közigazgatás, igazságszolgáltatás, közbiztonsági szolgálat a török előrenyomulás következtében megszűnt, szétesett, ezek a városok szorosabb együttműködésben éltek, többek között közös törvénytartókat tartottak fenn. A hódoltság idején súlyos adókat fizettek, de török katonaság nem szállta meg őket. Khász városok lévén, viszonylag nagyobb biztonságban éltek. A Három város népe kiemelkedő előnyöket élvezhetett, adóikat maguk szedték.

önállóan szolgáltatták be, igazgatási, igazságszolgáltatási kérdésekben szélesebb körű autonómiájuk volt, nem tartózkodott területükön török tisztviselő stb. Később súlyos veszteségek érték Ceglédet, sok viszontagsága volt Nagykörösnek is, így az együttműködés is felbomlott. Mégis, újabb kori történetük, társadalmi fejlődésük azonos vonásai alapján ismét használni kezdték a *Három város* megjelölést a tudományos irodalomban és publicisztikai művekben egyaránt.

A hazai mezővárosi társadalom fejlődéstörténetében a Három város településeinek már Mohács előtt is jelentős szerepe volt, a hódoltság során tágabb környezetük népet fogadtak magukba. Kifejlesztették a parasztvármegye szervezetét, amely mintegy a nemesi vármegyét helyettesítette, főbíró, hadnagyok, tizedesek teljesítettek benne szolgálatot. Fontos szerepük volt tágabb környezetük lakosságának átmentésében, mint nagy reliktumok, a 18. század eleji újranepestés erőtartálékai lettek, és az idegenből telepedők számára útmutatást adtak a helyi mezőgazdasági lehetőségek hasznosítására. A 18. században kibontakozó konszolidáció révén megerősödve ismét az Alföld legjelentősebb állattartó agrárvárosai közé emelkedtek. A 19–20. században határaik közt megizmosodott kertkultúrájuk, szőlészetük a nemzetközi exportpiac tényezőjévé vált, és lehetővé tette a konzervipar megeremtését.

A Három város néprajzi kutatásában Madarassy László (1912), Erdei Ferenc (1937), Márkus István (1943, 1979), Novák László (1986), Kocsis Gyula (1993) könyvei számottevőek. Kecskeméten a Katona József Múzeum, Nagykörösön az Arany János Múzeum, Cegléden a Kossuth Múzeum gyűjteményei, kiállításai, kiadványai jelentősek.

Kecskemét nemcsak a Három város egyik tagja, hanem a Duna–Tisza köze középső részének gazdasági és kulturális központja is. Környékén a honfoglalás óta él magyar népesség, amely a tatárjárás óta bizonyíthatóan folytonos. A helység neve viszonylag későn, 1353-ban bukkan fel először oklevelekben, 1368-ban már oppidumként (mezőváros) említik. A 14–16. században hazai viszonylatban már fejlett lakáskultúrája volt (többszörös házak, füsttelenített, szemes kályhával fűtött szobák, gazdag tárgye gyűjtemények). A 15. század közepétől magánföldesúri tulajdon lett, de a török hódoltság idején a birtokosoknak kevés lehetőségük nyílt a település – akkor már khász város – belső életének irányítására. Mindez elősegítette belső önkormányzatának megerősödését, sajátos viszonyai között korlátozott polgárosulását is.

Közvetlen környezetében különösen a tizenöt éves háború alatt sok község pusztult el, amelyeknek elnéptelenedett határait a város pusztaként fokozatosan bérbe vette (Ágasegyháza, Kerekegyháza, Bence, Szentlőrinc, Monostor, Mizse, Örkény stb.). Az így kialakult nagy kiterjedésű határban, a város közvetlen környékén, elsősorban az északra fekvő kötöttebb talajokon forduló földművelést folytattak. A határ túlnyomó többségét kitevő pusztákat nagyarányú külterjes szarvasmarhatartással hasznosították, amely a lakosság, illetve annak legtehetősebb rétege, a tőzsérek legfontosabb jövedelmi forrása volt. Megerősödött a kézműves és kereskedő réteg. A város lakossága a reformáció kezdetétől, más hasonló alföldi városokkal ellentétben, vallásilag sosem volt homogén. Református kollégiuma a 18–19. században vált jelentősebb intézménnyé, ugyanakkor jelentős középiskolát tartottak fenn a piaristák, és a ferenceseknek is volt rendházuk a városban.

A törökellenes felszabadító és a kuruc háborúk pusztítását Kecskemét viszonylag hamar kiheverte. A birtokos nemesség továbbra sem tudott hatékonyan beleszólni a város

életébe. A földművelés és a rideg állattartás fontos szerepet játszott, a népesség fokozatos tanyára áramlásával különösen a gabonatermesztés jelentősége nőtt meg. Ezzel szemben megtorpant, visszaesett a kereskedelem és a kézműipar fejlődése. Bár 1848 előtt a város megváltotta magát a földesúri terhektől, a korszerű városiasodás csak a 19. század vége felé indult meg. A város 1853-ban kapcsolódott be a vasúti hálózatba. 1870-ben elnyerte az önálló törvényhatósági jogot. A filoxéravész pusztítása után az addig hasznosítatlan homokterületeken nagy kiterjedésű szőlőket, gyümölcsösöket és erdőket telepítettek. Ezt úri birtokosok kezdeményezték, de legnagyobb részét a paraszti kis- és törpebirtokosok valósították meg. Az anyagilag megerősödött város sorra vásárolta meg a környező – a korábbi évszázadokban gyakran bérelt – pusztákat, az utolsót, Szentlőrincet 1913-ban. Ezzel területe hatalmas méretűre, 163 327 kat. h.-ra nőtt. A határ egyharmada közvetlenül a város kezelésében volt, parcellázással és kisbérletekkel hasznosították. Kecskemét 1950-ben lett Bács-Kiskun megye székhelye. Ugyanekkor eredeti határa 45 860 kat. h.-ra csökkent kilenc önálló község kiválásával. Lakossága 88 000-ről 57 000-re esett vissza.

A 19–20. század fordulóján a városi mag mellett a település képének nagy része még falusias, vidékies képet mutatott, amelynek jellegzetességét a civis jellegű parasztpolgárság magas homlokzatú, fedeles kapuval ellátott, zárt, földszintes beépítésű utcákat alkotó lakóházai adták meg. A város középpontjában kialakult nagy kiterjedésű terek a környékről beáramló mezőgazdasági áru piacozásának helyszínei voltak. A település közvetlen közelében öntözéses zöldségtermesztő kertek is kialakultak. A kecskeméti parasztpolgár lakosság az alföldi parasztvárosok legtöbbszörében kialakult, a századfordulón a magyar parasztság körében leghaladottabb polgárosult műveltséget képviselte. Ugyanekkor Kecskemét határának nagy részén, a tanyákon és a még feltöretlen pusztákon (Bugac) évszázadokkal korábbi keretek között folyt a földművelés és az állattartás. A Tisza mentén és a vadvizeken archaikus halászati módokat és eszközöket is talált a néprajzi gyűjtő.

Nagykörös környéke igazi homokvidék, amelyen virágzó kertészet fejlődhetett ki. Homoki erdősége jelentős, uralkodó fafajtája a tölgy, a nyár, az akác és a köris, mely utóbbi a helység névadója, és a város címerében is helyet kapott. A települést először 1266-ban említi oklevél, még csak faluként. A mezővárosi fejlődés kezdete a 14. századra tehető. Először Nagy Lajos király 1368-as oklevele – Cegléddel és Kecskeméttel együtt – nevezi mezővárosnak. Nagykörösrőn a mezővárosi fejlődés kibontakozása egybeesett a virágzó magyarországi reneszánsz kultúrával. A mezőváros autonómiájának kibontakozását a 16. században elterjedő reformáció is nagyban segítette. Már az 1550-es években megszervezték a református középfokú iskolát, amely változó formában, gyakorlatilag azóta is folyamatosan működik. Az 1850–1860-as években ez fontos iskola volt, ahol más kiváló tanárok mellett Arany János is tanított. A református tanítóképzőt 1839-ben alapították. A 19. század második felében kibontakozó kapitalista fejlődés a város gazdaságában a környék zöldség- és gyümölcsstermesztésére épült, ami a tanyákon élők megélhetésének elsődleges alapja volt. Erdei Ferenc jellemzése szerint Nagykörös a „komor reménységek” és az „ellentétek városa”. A három város közül itt a leghomogénebb a református felekezet, és itt maradt meg legnagyobb számban a nemesség, amely azonban a szabadságharc után már nem jutott komolyabb vezető szerephez.

Ceglédet először 1290-ben említik először, 1364-től mezőváros, a 14. század végétől egyházi testület, a klarissza apácák birtokolják. Dózsa György itt mondta el híres beszédét, ami után a parasztok uraik ellen fordultak. A török idők alatt lakossága elpusztult, majd újratelepítették. Fejlődésének jelentős állomása volt, hogy már viszonylag korán, 1847-ben vasútvonal kötötte össze Pesttel. Kecskemétnél és Nagykörösnél erősebben kötődik a fővároshoz, de Szolnokon keresztül a Tiszántúlhoz is. Erdei Ferenc tiszántúli-as mezővárosként jellemzi, ahol a másik kettőnél később, csak 1836-ban váltották meg magukat a jobbágyi függésből, és ahol gyakorlatilag a város egész határát kiosztották a gazdák között, nem maradt városi kezelésben jelentékeny birtoktest. Így a város társadalmában meghatározóvá váltak a gazdák, akik közül sokan tanyán folytattak főként extenzív szántóvető gazdálkodást. A volt zsellérek a homoki szőlőtermesztésben keresetek felemelkedési lehetőséget. Cegléden igen erős a Kossuth-kultusz, a Turini Százas Küldöttség mind a mai napig jelentős társadalmi szervezet.

Homokhátság

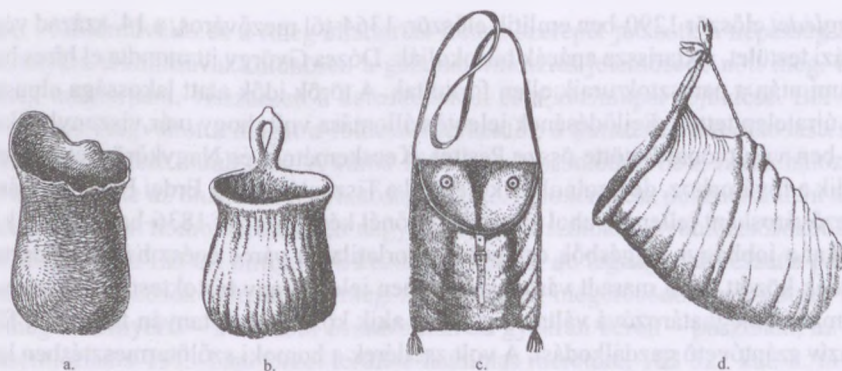
A szigetszerűen elhelyezkedő Kiskunsággal és a közé ékelődő Három várossal szerves egységben van a Duna–Tisza közti Homokhátság, amelynek történeti tájneve *Homokság*. Az itteni településeket közös történeti kiváltságok vagy más összetartó erők nem fűzik össze, múltjuk, lakosságuk összetétele, felekezeti viszonyaik mind vegyesek, ezért ez a vidék néprajzi értelemben nem tekinthető egységes népcsoportnak. Földrajzi jellemzőjét az a futóhomok adja meg, amely a középkori településhálózat pusztulása után jött létre, s amelyet később, a 18. századtól fogva erdősítéssel, majd gyümölcs- és szőlőtelepítéssel igyekeztek termővé tenni.

Erdei Ferenc *Futóhomok* című szociográfiájában a „jövevények falvai” közé sorolja a Kiskunmajsát, Kisköröst, Kecelt, Soltvadkertet, Izsákot, „falvak a pusztában” néven pedig a következőket fogja össze: Akasztó, Páhi, Csengőd, Soltszentimre, Böcsa, Orgovány, Jakabszállás (Erdei F. 1937). Néhány település rövid jellemzése rávilágít a táj egészének jellegére.

Kiskunmajsa Mária Terézia alapítása, főként jáász származású katolikus ülléspusztai magyarokból települt 1743-ban a kincstári birtokra. 1745-ben megváltotta magát, de

142. ábra. Kerekes pásztorláda. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

143. ábra. Pásztorok tárgyai: a–b) bikartók sôtartók, c) birkabőr iszák, d) borjúbőr iszák.
Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

igazi mezővárosi fejlődés nemigen bontakozhatott ki. Mezővárosi rangot 1837-ben kapott. A népi építkezésére jellemzőek a napsugaras homlokzatú házak.

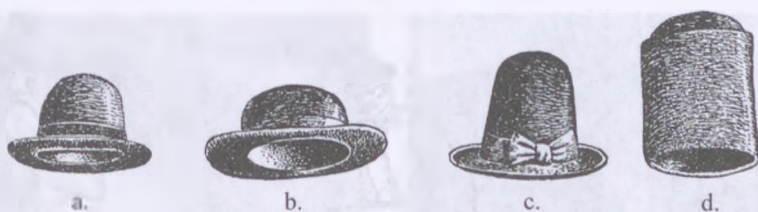
Kiskőrös 1725-ben újraalapított szlovák betelepülés. Itt a legtöbb a törpebirtokos, az örökválságot 1860-ban érték el, ezután kezdődhetett meg a birtokrendezés, tanyásodás.

Kecelt 1734-ben alapították újra, miután a középkori falu a hódoltság idején elpusztult. Népségét főként szlovákok tették ki, akik lassanként megmagyarosodtak. Az 1980-as években itt nagyarányú kollektív kutatóvállalkozás eredményeképpen született meg egy vastos történeti-néprajzi tanulmánykötet Báráth János vezetésével (Báráth J. 1984), a szerkesztő később kiegészítve közzétette saját tömörebb összefoglalását is a településről (Báráth J. 2005).

Soltvadkert alapjait 1745-ben svábok vetették meg, határát 1872-re váltotta meg, amikor egyszerre valósították meg az örökválságot, a tagosítást és a parcellázást. Sok tanya alakult a határban, és a 20. században itt fő profilként a homoki gyümölcs- és szőlőtermesztés, borkészítés formálódott ki. Ugyancsak szőlejeről és boráról lett ismert Izsák, a sárféher fajta hazája.

144. ábra. Kolompok: a) dohogó, b) delleng, c) csetreng, d) pörgő

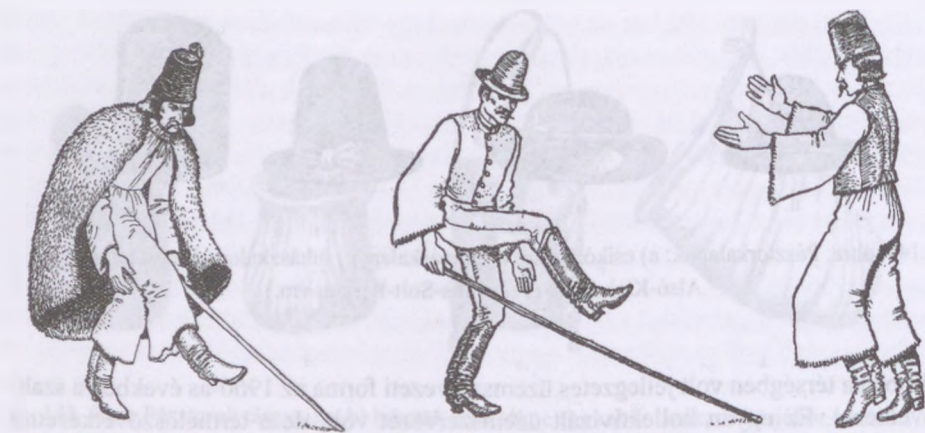

145. ábra. Pásztorkalapok: a) csikóskalap, b) gulyáskalap, c) juhászkalap, d) pásztorsüveg.
Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

Ebben a térségben volt jellegzetes üzemszervezeti forma az 1960-as években a szakszövetkezet. Ez ugyan kollektivizált üzemszervezet volt, de a termelőszövetkezettől jelentős különbségekkel: a gazdálkodás profiljának megválasztása, a munka megszervezése, adott esetben az értékesítés is a gazdálkodóra maradt. A szakszövetkezeti tagoktól (a termelőszövetkezet tagságától eltérően) nem kobozták el a lovakat, bizonyos kerektek között földterületük egy részét is megtarthatták; nem kényszerültek gazdálkodási profiljuk megváltoztatására, és termékeiket is szabadabban értékesíthették. Ez lehetővé tette, hogy ugyan korlátozott keretek között, de fennmaradjon az egyéni gazdálkodás. Kecel, Soltvadkert, Kiskőrös vagy a tanyavilágból megalakult Tázlár egykori paraszti lakossága ezt a lehetőséget messzemenően kihasználta, és Márkus István szavával így egyfajta „utóparaszti” életmódot tartott fenn egészen a 20. század végéig, ami sokaknak a falvak külső képében is megmutatkozó prosperitást hozott (Fodor F. 2008: 187; Varga M. 2009). Ez az átmeneti jelleg a hagyományos paraszti és a szocialista keretek között megszervezett gazdálkodási struktúra között a nemzetközi szaktudomány figyelmét is felkeltette, így kerülhetett sor Tázlárban az angol szociálintropológus, Cris Hann hosszú terepmunkán alapuló vizsgálatára (Hann, C. 1980, 1982). A szerző a szakszövetkezeti berendezkedést a hetvenes években figyelhette meg, amikor az már jó tizenöt éves múlttal rendelkezett, és még előtte volt a későbbi évtizedek fejleményeinek, amikor kiderült, hogy a következő paraszti generáció már sokkal kisebb mértékben hajlandó ezt az önkiszákmányoló életformát folytatni.

146. ábra. Pásztor haj- és fejviselete. *Labahaj*, pörgékalap. Alsó-Kiskunság
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

147. ábra. Kondástáncok: a) Egyes kondástánc, b) kettes kondástánc. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

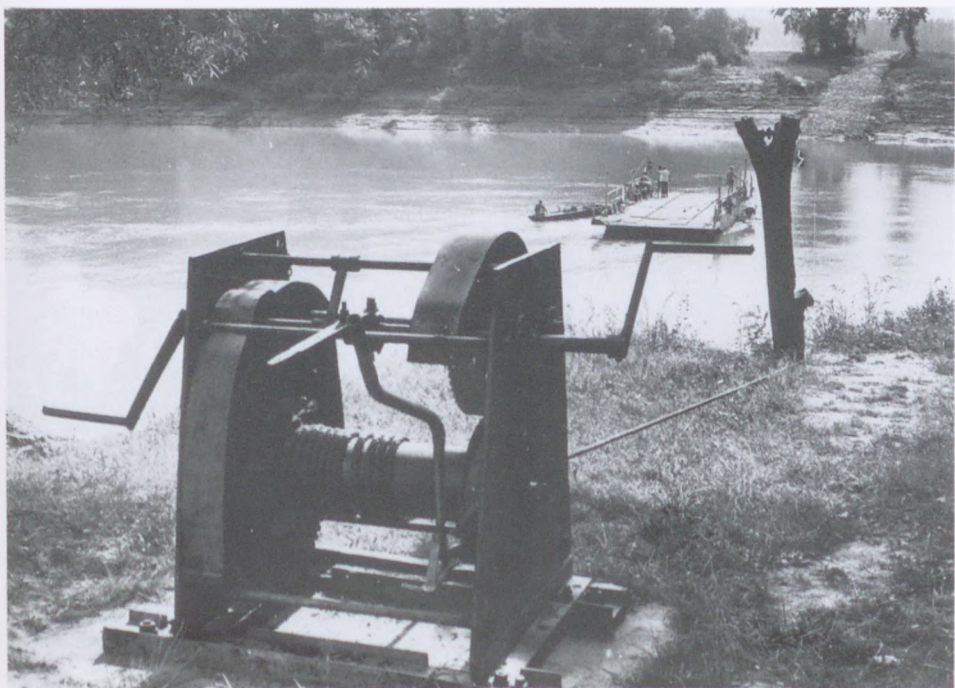
A Homokhátság települési sokszínűsége a 19–20. század folyamán lezajlott népességmozgások folytán tovább alakult, és a városokban, falvakban, tanyán élők megélhetési viszonyaikban, gazdálkodásukban újabb és újabb modernizációs lépéseket tettek meg, kertkultúrát, szőlőművelést, homoki zöldségtermesztést fejlesztettek ki (Für L. 1983). A Kiskunság déli részén éppúgy, mint Szeged tanyavilágában a 20. század folyamán folytatódott a tanyásodás folyamata, ami jó száz-százötven évvel korábban indult meg. A nagy határu települések tanyavilágába kitelepülők nélkülözték a városi ház biztonságát, és létrejöttek olyan tanyás vidékek, amelyek már nem kapcsolódtak sem az őket kibocsátó anyaközségekhez, sem az „új hazához” (Balogh I. 1980). A lakosságot a városhoz csak a templom és a piac kötötte. A tanyára kitelepülő családok a természet mostoha körülményeivel folytatott harcukban csak a maguk erejére támaszkodhattak. Ez a több generáción keresztül tartó küzdelem jelentős termelési tapasztalatokat halmozott fel, és magas fokra fejlesztette az alkalmazkodási képességeket, a kreativitást és az innovációs képességeket (Fodor F. 2008: 12). A térség délkeleti, Szegedhez közeli része átmeneti terület az alsó-tiszai tömb irányába, lakosságának egy része is déli irányból érkezett, mások a kiskun puszták benépesítésére észak felől érkeztek. A 20. században zajlott le a tanyavilágok fokozatos elszakadása kibocsátó vagy eredeti településüktől, és jöttek létre új települések, közigazgatási egységek: a Kiskunfélegyházához tartozó pusztákon Csólyos és Pálos (egyesülve önálló község), Kunszállás, Petőfiszállás; a Kiskunhalas-hoz tartozó pusztákon Pirtó, Balotaszállás és Zsana; a Szegedhez tartozó pusztákon pedig egy sor további tanyaközség (Fodor F. 2008: 11). A területről írt monográfiájában Fodor Ferenc sorra vette azokat a termelési specializációkat, amelyek a 20. században az alkalmazkodás rugalmasságát mutatták: a kertészetben (fóliasátor, fűtési berendezések, öntözés), a zöldségfélék szabadföldi termesztésében, a dohány-, napraforgó-, spárgatermesztésben mind-mind kimutathatók az innovációs vonások, s ilyenek megjelennek az eszközkészlet, az adminisztratív kötöttségek folytán hiányzó kisüzemi mezőgazdasági

127. Haltartó kasok a Török-ér partján.
Bodrogeköz (Zemplén vm.)

128. Lakóház. Pácin
(Zemplén vm.)

129. Hidas. Kompolás a Tiszán. Mindszent (Csongrád vm.)

130. Tyúkól nádból a pásztortanyán.
Hajdúszoboszló (Hajdú vm.)

131. Dögtalyiga a pásztortanyán. Hortobágy
(Hajdú vm.)

132. Vasfazék kerül az evőszékre.
Hajdúszoboszló (Hajdú vm.)

133. Birka bilyogozása. Hajdúszoboszló
(Hajdú vm.)

134. Lakóház taposott szalmafedéllel. Tarpa (Bereg vm.)

135. Napsugaras házhomlokzat. Röske (Csongrád vm.)

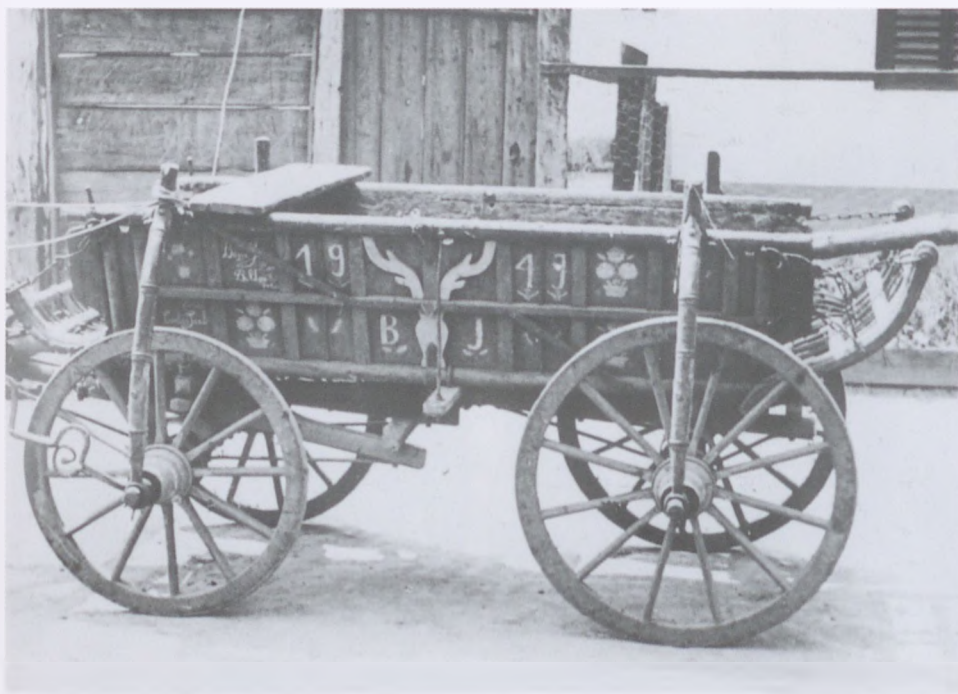
136. Tanyaudvar, tanyaház. Szatymaz (Csongrád vm.)

137. Kofahajók Szegeden (Csongrád vm.)

138. Pásztor kasos taligán. Hortobágy (Hajdú vm.)

139. Diszes lószekér. Boldog (Heves vm.)

140. Nagycsalád ünneplőben. Szomolya (Borsod vm.)

141. Férfiak, nők téli viseletben. Tiszanána (Heves vm.)

142. Menyecskék ünneplőben. Kalocsa
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

143. Öregvőfély, kisvőfély. Szeged
(Csongrád vm.)

144. Anya és fia zobonyban. Bag
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

145. Húsvéti ételszentelésre várakozó
asszonyok. Keszérütelek-Kalocsa,
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

146. Abronica korsókkal. Apátfalva
(Csanád vm.)

147. Paprikafüzérek. Szeged-Alsóváros
(Csongrád vm.)

148. Asszonyok esőabroszban temetési
jelvényekkel. Boldog (Heves vm.)

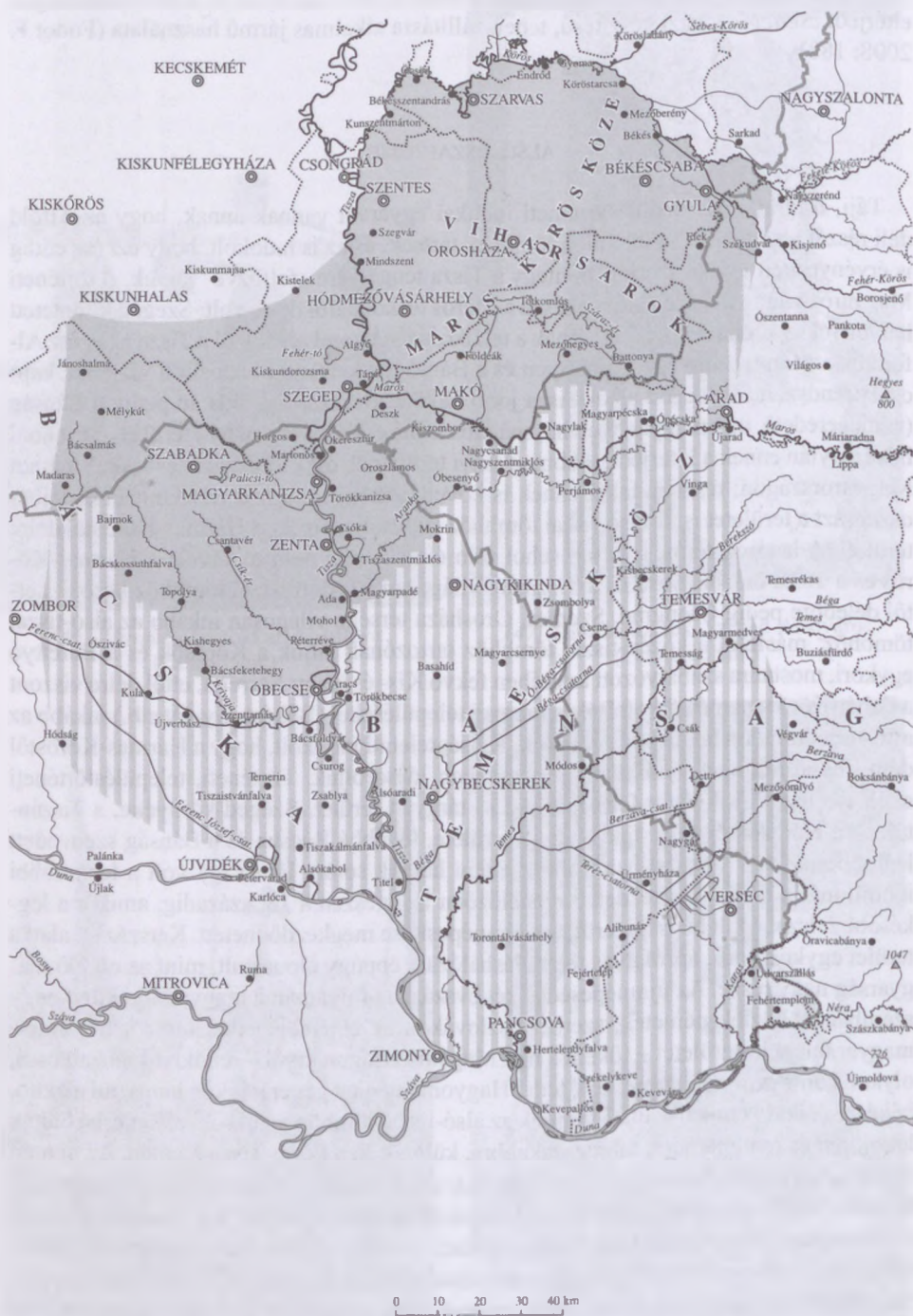

149. Menyecske lakodalmi kulcsos kalácsos.
Boldog (Heves vm.)

géppark háziipari keretek közötti kialakításában is, mint amilyen pl. a Homokhátságon elterjedt *csettegő*, a házi készítésű, teherszállításra alkalmas jármű használata (Fodor F. 2008: 188).

ALSÓ-TISZAI TÖMB

Táji, földrajzi és településtörténeti indokai egyaránt vannak annak, hogy az Alföld déli részét a nagytájon belül külön tömbnek tartsuk, és az is indokolt, hogy ezt (az eddig is érvényesített logika szerint) mintegy a Tisza tengelyére „felfűzve” lássuk. A történeti Magyarországon a Tisza alsó szakasza a Maros torkolatától délre volt; Szeged kitüntetett helyen fekszik, ennek a két vízi útnak a találkozásánál, melyek közül a Tisza az egész Alföldön, a Maros pedig egész Erdélyen és a Bánságon keresztül biztosított vízi utat, kapcsolatrendszert. A Szeged alatti Tisza jobb oldalán Bácska, bal oldalán pedig a Bánság (német eredetű, de a magyar nyelvhasználatba is bekerült nevén: Bánát) terül el. A trianoni béke folytán ennek a kiterjedt, többmegyei területnek csak az északi „csücske” maradt Magyarországon; részben talán ennek is következménye, hogy a tájszemlélet és tájbeosztás azt a területet is az alsó-tiszai tömbhöz kapcsolja, amely a Hármas-Körösztől délre terül el. A határok természetesen sehol sem élesek, sem nem merevek; a Hármas-Körös és a Tisza összefolyásánál a Tiszazug világosan a közép-tiszai tömbhöz tartozik, ettől délebbre pedig Csongrád, Szentés, Orosháza térsége világosan inkább az alsó-tiszai tömbhöz; másfelől a közép-tiszai tömbhöz tartozónak látjuk a Körösök és a Berettyó egykori, mostanra szabályozott árterében fekvő Kis- és Nagy-Sárrétet, ettől délre viszont a Fehér-Körös mentén fekvő Békés megyei településeket (Békést, Gyulát stb.) inkább az alsó-tiszai tömbön belülinek tarthatjuk. Kétségtelenül indokolt, hogy a Hármas-Körösztől délre fekvő területet gyakorlatilag egészében idesoroljuk. Történeti, településtörténeti okok is megerősítik ezt a felfogást. Az itt tárgyalt terület, Szeged környéke, a Tiszántúlnak a Körösöktől délre fekvő egész területe, továbbá Bácska és a Bánság szenvedett legtöbbet a 16–17. században a török elleni harcok során. És ez így volt a legkorábbi időtől, már a hódoltság kezdeteit megelőzően is, egészen a 18. századig, amikor a legkésőbb felszabadult bánsági területek újranevesítése megkezdődhetett. Kétszáz év alatt a terület egykori sűrű, aprófalvas településhálózata éppúgy elpusztult, mint az ott élő magyarság nagy része. Az újranevesedés két évszázada folyamán a magyarok mellett nagy számban költöztek németek, szerbek, szlovákok az elnéptelenedett területekre, ami a magyar településterületet – főként a mai Magyarországon kívül – rendkívül mozaikossá, olykor szinte szórványhelyzetűvé tette. Hagyományaikat generációkon keresztül alakító, békésen fejlődő etnikai-vallási tömbök az alsó-tiszai tömbön belül sokkal kevésbé tudtak létrejönni és fennmaradni, mint északabbra, különösen a Felső-Tisza mentén. Az új meg új telepések nemcsak a saját (létező vagy már eleve kevert, megkopott) hagyományaikat hozták magukkal, hanem egyúttal alkalmazkodtak is egymáshoz, sok mindent átvettek a szomszédoktól, aztán talán egy-két generáció múltán száz-kétszáz kilométerrel odébb költöztek, hogy gyermekeik megint csak másutt folytassák életüket. Ez a mozgékony-ság, változékonyság megnehezíti azt, hogy az alsó-tiszai tömbön belül a nagytájakon másutt megszokott stabil népcsoportokat azonosíthassunk; sokkal mozaikosabb a kép, nagyobb a jelentősége egy-egy település saját belső hagyományvilágának.

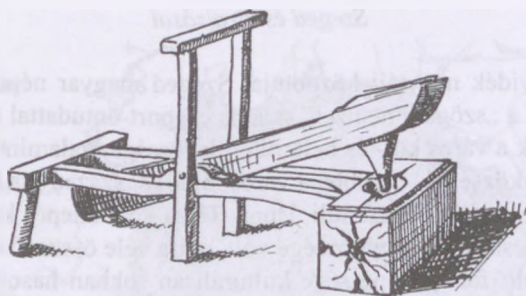

31. térkép. Az Alsó-Tisza vidékének tájai, magyar népszigetei

Az Alsó-Tisza-vidék nagytáji központja, Szeged magyar népessége, vagy ahogy sokszor emlegetik, a „szögedi nemzet” sajátos csoport-öntudattal rendelkező néprajzi egység. Ide tartozik a város kül- és belterületi lakossága, valamint a belőle kiszakadt, önállóvá vált tanyaközségek, továbbá a városból a 18. század óta kiköltözött, jelentékeny lélekszámú temesközi, tiszántúli, Duna–Tisza közti telepes községek népe. Tápé község, mely a városnak jobbágyközsége volt, mára vele összenőtt (közigazgatási önállósága 1973-ig állt fenn), népessége kulturálisan sokban hasonlít Szeged paraszti népességére.

Szeged mint a Tisza völgyének legfontosabb átkelőhelye és folyami kikötője, legkorábbi településeink közé tartozik, magyar lakossága a honfoglalás korig vezethető vissza, de már a rómaiak idején is örállomás volt itt. Neve először 1183-ban szerepel oklevélben *Cigeddin* alakban. A tatárjárást követően, valószínűleg 1260–1280 között kőből építettek itt új várat. A feudális magyar állam kialakulása idején jelentékeny királyi birtok volt, mivel a Maroson lehajózott erdélyi sőt innen fuvarozták tovább tengeren. Később is a felső-tiszai és az Erdély felől érkező, a Maroson zajló fakeskedelem legfontosabb központja lett. A középkor folyamán az egyik legjelentékenyebb magyarországi agrárváros, fontos szabadalmakat szerezve 1498-ban szabad királyi város lett. A tiszai átkelőhely mellett a vár környezetében épült a polgári elemeknek is helyt adó belváros, a Palánk, ettől északra a Felsőváros, délre az Alsóváros. A 18. századtól újabb negyedekkel bővült, pl. a Rókussal vagy legújabban a torontáli oldalon Újszegeddel. A 16. század elején lakosságának száma kb. 7000 volt, annyi, mint Budáé, Kassáé.

A város a török hódoltság korai időszakában megszállás alá került, a patricius polgárok, valamint a szegedi nép jelentékeny része elmenekült, azonban a népesség kontinuitása sohasem szakadt meg, mert mint a szultáni birtokok egyik központja, viszonylagos védelmet élvezett. Ide húzódtak közelebbi és távolabbi városokból és falvakból is, ahol kevésbé érezték biztonságban magukat az emberek, vagy ahol elpusztult a település: Dorozsma, Majsza, Móricgát, Sövényháza, Szaján (Bálint S. 1976b: 68). Szeged a Dél-Alföld legfontosabb reliktumává vált, egyben a városban működő alsóvárosi ferences kolostor révén a dél-alföldi római katolikus nép szakrális központjává lett. A város magyar lakossága már a hódoltság előtt is, de különösen azután kiegészült délszlávokkal (dalmátok, szerbek, boszniai katolikusok), illetve később németekkel. Jelentékeny számú török is megtelepedett. Így Szeged a mediterrán és balkáni, délszláv–török kulturális elemek egyik legfontosabb közvetítőhelyévé vált. A szegedi nemzetiségek a 19. század utolsó harmadáig megmagyarosodtak. A betelepülők közt szép számmal voltak kereskedők és iparosok. A Felsőváros egyik részét sokáig Rácvárosnak is nevezték, és az ortodoxoknak az 1979-es tiszai árvízig két templomuk is volt a városban. A tiszai határőrvidék 1779-es megszüntetése után is jelentékeny számú egykori szerb katonanépesség maradt a városban, akik utóbb gazdálkodáshoz fogtak, és jelentős részük megmagyarosodott. Szeged a 16. század elejétől a 18. század végéig döntően befogadó település volt, s mint ilyen, elég rövid időn belül beolvasztotta a jövevényeket (Juhász A. 2004: 247). Ugyanakkor Bálint Sándor azt is megemlíti, hogy a bevándorló kereskedők és iparosok a 18. században kétségtelenül használták a város gazdasági fejlődésének, de az összebékélésre csak jóval később került sor (Bálint S. 1976b: 74).

148. ábra. *Külü*. Paprikatoró mozsár. Szeged (Csongrád vm.) 1930-as évek

A 19. századi vízszabályozásokig Szegeden is viszonylag jelentős szerepe maradt az ártéri gyűjtögetésnek, vadászatnak s főként a halászatnak. A város jelentékeny halexportot folytatott a balkáni területekre (Bálint S. 1976b: 418). Az extenzív állattartás méreteit mutatja, hogy a város lakosai a 15. század folyamán királyi szabadalmakat szereztek a kun pusztákon való legeltetésre. A hódoltság alatt és után folyamatosan jelentékeny szerepe maradt az állattartásnak. A 18. század első felében, hosszadalmas birtokpercek után Szeged számos környékbeli pusztát megszerzett, így alakult ki hatalmas, 142 ezer kat. h. kiterjedésű határa. A város földművelését az intenzív művelés arányának állandó növekedése jellemezte. A 18. századtól a szegediek nagyarányú dohánytermesztést folytattak, amit a 19. századra a fűszerpaprika termesztése váltott fel (Bálint S. 1962). A Duna–Tisza közötti homokterület szőlészeti hasznosításában ugyancsak kulcsszerepe volt a város népének. Az egyre intenzívebbé váló termelést a város viszonylagosan magas népsűrűsége, valamint birtokaprózódása, földínsége ösztönözte.

A 18. században és a 19. század első felében Szegednek, miként az alföldi városok legtöbbszörének, ún. övezetes határa volt, vagyis a belső legelők, a szántóföldek, a kaszálók és a külső legelők öve határozottan elkülönült egymástól. A belső és a külső legelők közterületnek számítottak. A kaszálóövezetben a 18. század elején már jellemző volt a szabad foglалásra visszanyúló magánbirtoklás. A kaszálók magánbirtok jellege kedvezett a tanyák kialakulásának, a török kor utáni másfél évszázad szegedi tanyái, kevés

149. ábra. *Kutyfogató* halász a Tiszán. Szeged (Csongrád vm.)

150. ábra. Pöndöhláló, dobóháló.
Szeged (Csongrád vm.)

kivételtől eltekintve, a kaszálóövezetben jöttek létre. A 19. század elején már gyakori volt a tartós tanyán lakás. 1852-ben elkezdődött és közel száz évig tartott a külső legelő felparcellázása és bérletbeadása. A szegedi tanyák kiléptek a kaszálóövezetből, és lassan a hatalmas határ minden részén elterjedtek. A bérleteken épült tanyák többsége már farmtanya volt, és kevés szállal kötődött a városhoz. A város a tanyaövezeteket tizenöt kapitányságba osztotta be, amelyek közül az alsótanyaiak: Feketeszél, Nagyszéksós, Királyhalom, Átokháza, Csorva, Zákány, Domaszék, Mórahalom, Röske, Szentmihálytelek; felsőtanyaiak: Fehértó, Szatymaz, Ószeszek, Balástya, Gajgonya, Csöngöle. A 19. században rendkívüli mértékben megnőtt a tanyai, külterületi lakosság száma: az 1850-es 13 500-ról 1870-re csaknem kétszeresére, 26 000-re. A felparcellázott közlegelek és a kiosztott haszonbérletek a városi népszaporulatnak csak egy töredékét tudták felszívni – ez is magyarázza a nagyfokú kirajzást a „szegedi nagytáj” több tucatnyi településére (Juhász A. 2004: 250).

Szeged városiasságának – tagolt agrártársadalmán kívül – a hagyományos ipari, kereskedelmi, szállítási szerep adott alapot. Az önellátást szolgáló mesterségek mellett országos, sőt nemzetközi keresletet kielégítő iparágak dolgozták fel a helyi nyersanyagokat. A 20. század elejéig pl. nagyon jelentékeny volt kisipari bőrfeldolgozása. A helyi kereskedelem igényeit elégítette ki többek között híres fahajógyártása is (*super*). A hajóépítő ipar kiugró szegedi föllendülését a 18. században – az osztrák, bajor meste-

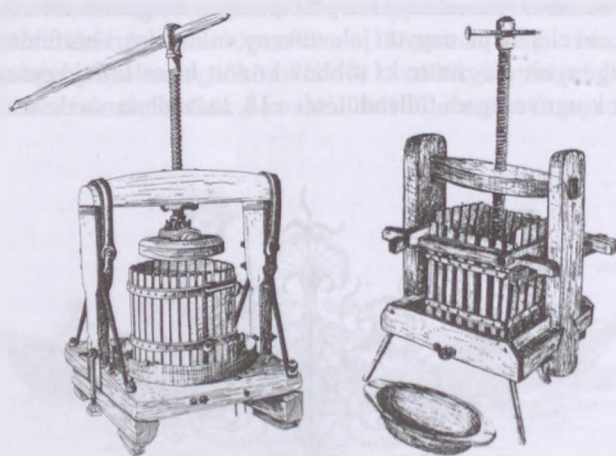

151. ábra. Suba-hímzés minta. Szeged (Csongrád vm.) 1830

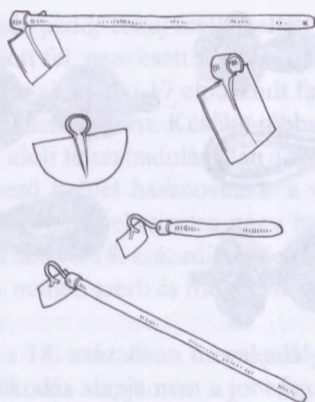
rek telepítésén kívül – részint a város kedvező földrajzi helyzete, részint a kereskedelem szükségletei magyarázzák. A napóleoni háborúk alatt gabonakonjunktúra bontakozott ki, és Szeged vált a dél-magyarországi gabonakereskedelem központjává. Növelte a szükségleteket, hogy a 18. század második felében települt Csongrád és Csanád megyei dohánykertészségek termékeit zömmel szegedi nagykereskedők (Wodiáner, Sina és mások) vették át és szállították tovább. Szeged környékén ugyan nincs honos, hajóépítésre alkalmas fafajta (tölgy és fenyő), ám a tiszai, a marosi és a körösi fausztatás lehetővé tette, hogy elegendő fát halmozzanak fel ott, ahol aállítás szükségletei éppen megkívánták.

A város paraszti eredetű, patríciussorba emelkedett polgárainak a Szerémségben voltak birtokai, és a bortermés exportjában is részt vettek.

A 18. századtól Szegedről népes csoportok rajzottak ki a Tiszántúlra, a Temesközbe, Bácskába, a Tisza mentére, hogy kincstári és magánuradalmak telepítvényeseiként próbáljanak kedvezőbb helyzetet biztosítani maguknak. Több mint félszázra tehető a szegedi származásúak községeinek száma. Bálint Sándor kutatásai szerint az egykori Temesi Bánság területén 81 helyre mentek szegediek az 1770-et követő száz esztendő során, egészen 1880-ig. A helységek fele, 43 színmagyar lakosságú volt, és ezek közül is huszonkettőnek gyakorlatilag teljes egészében, tíznek pedig nagyrészt szegedi gyökerű volt a népessége (Bálint S. 1976b: 140–252). A szegediek elvándorlásának következő nagyobb hulláma a 19. század utolsó negyedében bontakozott ki, és eltartott az első világháborúig. Ez a migráció főleg a Duna–Tisza köze homokpusztái felé irányult, mert ekkoriban osztották ki a kiskunsági és jászági települések a saját külső pusztáikat, és a földesúri kézbe került nagy kiterjedésű legelőterületek felparcellázása is erre az időre esik (pl. Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Szabadkán). A földesúri pusztákat városi bankok közvetítésével árverezték, hosszú lejáratú bankkölcsönt vállalva viszonylag ke-

152. ábra. Házilag barkácsolt *sutúk* (szőlőprések): a) Mórahalom, b) Szatymaz határából (Csongrád vm.)

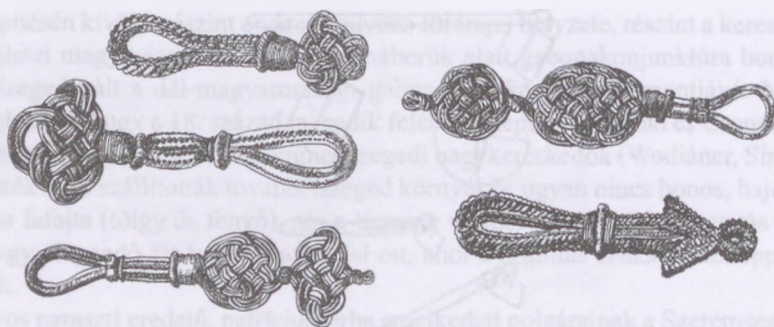
153. ábra. Kapafélék: a–b) kapa, c) kerek kapa, d) hajmakapa, e) karaszoló.
Tápe (Csongrád vm.)

vés pénzen földhöz lehetett jutni. A szegediek nagy része ismerte a homok megkötésének módjait, megszokta az ilyen munkákat, és tanyáról tanyára települve ismerős viszonyok közé került (Juhász A. 2004: 249, 2005).

Az 1879. március 12-i árvíz pusztítása után, 1880–1883 között Újszegedet egyesítették Szegeddel, és körutas-sugárutas tervek alapján egységes arculatú város épült. Az 1920-as trianoni békeszerződés Szeged szomszédságában húzta meg az országhatárt, s ez érzékenyen érintette a város déli és keleti kapcsolatait. 1921-ben Szegedre került a Kolozsvári Tudományegyetem, két évvel később a csanádi püspök is ide tette át székhelyét Temesvárról. A város határában, 1950-ben kilenc önálló tanyaközséget szerveztek, ezek: Csengele, Balástya, Szatymaz, Domaszék, Ruzsa, Mórahalom, Zákányszék, Öttömös, Ásotthalom.

154. ábra. Asszony köznapi öltözeke. Tápe (Csongrád vm.)

155. ábra. Vitézkötések magyar ruhákra. Szeged (Csongrád vm.)

A város társadalma a 19–20. századra rendkívül tagolttá vált. A több száz holdas parasztpolgár rétegtől a kishaszonbérletes szegényparaszti tömegeken át a nincstelen kubikosig, gazdasági cselédig rendkívül sok egymással ütköző érdekű csoportra oszlott. A manufakturális, majd gyári-nagyüzemi szintig eljutó iparos vállalkozó rétegtől a fuvarozásban, rakodásban munkát találó, szerszám nélküli proletárig, a szegedi iparból élők is mozaikszerűen töredezett kis csoportokra tagolódtak. A háziiparok, kézművesmesterségek hosszú sorát lehetne részletesen ismertetni a szegedi papucsosoktól a tápéi gyékényszövőkig (Bálint S. 1977). A jelentőssé vált élelmiszeriparnak (pl. a Pick vagy Herz szalámigyár) biztos háttérbázisa volt az a paraszti réteg, amelyik a kukoricán felhizlalt sertést nagy tömegben tudta előállítani. A város sajátos hagyományú, helyi gyökerű értelmisége, polgársága a 18. század végétől jellegzetes kulturális életet élt, amelyben korán fontos szerephez jutott a népismereti és folklorisztikus érdeklődés. Ennek is köszönhető, hogy Szeged népe az egyik legegyszerűsebben feltárt népcsoport: a jelentősek között Kálmány Lajos, Bálint Sándor és Juhász Antal könyveit említhetjük. Itt működik a Móra Ferenc Múzeum számos kiváló gyűjteménnyel és kiadvánnyal. Nem hagyható említés nélkül Szeged gazdag szöveges folklórhagyományja. Az árvíz előtti időkből Kálmány Lajos gyűjteményei adnak erről jól tagolt képet (Kálmány L. 1881–1891), később Bálint Sándor gyűjtötte össze egy kiváló mesemondó, Tombácz János meséit (Bálint S. 1975), akiről hangosfilm is készült.

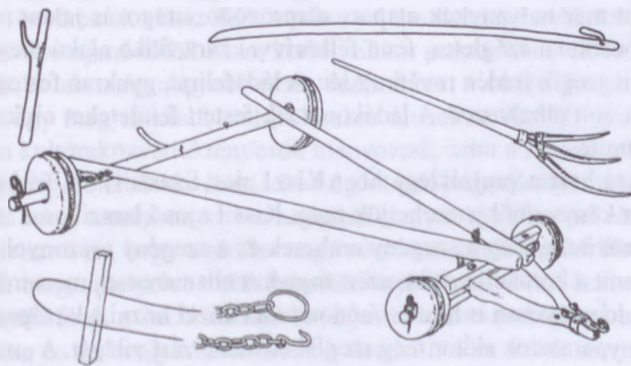
Hódmezővásárhely és a kontinuos reformátusok

Hódmezővásárhely az egyik ismert példája a nagyreliktumnak. Ez a kifejezés azokat a csoportokat jelöli, amelyek a török hódoltság és az azt követő nagy népességmozgások, valamint a pusztulás ellenére fenntartották közösségi, kulturális folytonosságukat, szűkebb és tágabb környezetük menedékevé, később, az újjátelepülés idején gazdasági, társadalmi, kulturális központjaivá váltak a benépesülő tájnak. Hódmezővásárhely példája mutatja, hogy egy-egy reliktum közössége nem is mindig tudott a lakóhelyén maradni. A vásárhelyiek több mint tíz évig laktak Kiskunhalason a török hódoltság alatt, a

Rákóczi-szabadságharc idején pedig Tokaj mellé kellett áttelepülniük. Közben azonban maga a közösség nem bomlott fel, nem esett szét.

A város a 16. század végén alakult ki 17 elpusztult falu területén és lakóinak maradványaival a török kincstár védettségében. Később többször elpusztult, népessége betelepülőkkel vegyült. A török alóli felszabadulás után a régi települések nem újultak meg, hanem a lakosság a környező terület hasznosítását a védelmet nyújtó mezővárosból szervezte meg. Hódmezővásárhely jellegzetes nagy határu alföldi mezővárossá vált. Magyar, református eredetű lakói a 18. századi betelepítések nyomán kisebb mértékben keveredtek római katolikus, német, szerb és román lakosokkal, akik a 19. század végére beolvadtak a magyarságba.

A városi önkormányzat a 18. században megakadályozta a korábbi feudális viszonyok restaurálását, a gazdálkodás alapja nem a jobbágytelek lett, hanem a tanya. Mint az alföldi mezővárosok, ez a város is városias magból, hozzá csatlakozó falusias övezetből és tanyai részből állt. A belterület közigazgatási tagozódása legrégebben városrészek (Tabán, Tarján, Susán, Csúcs, Oldalkosár, Újváros stb.) és tizedek, újabban kerületek és utcák szerint történt. A külterület övezetes tagolódásában a művelési ágak játszották a főszerepet: a város közvetlen közelében terültek el a szőlők és a belső legelő, ahová naponta kihajtották a jószágot. A Tisza szabályozásáig a déli részen, kb. 130 szigeten a réti földek (kaszálók), majd a távolabbi övezetben a szállások, a tanyák, végül pedig, az Orosháza felé eső részen, a külső legelő feküdt. A belterület és a külterület szoros gazdasági egységben állt egymással, ami hatással volt a közigazgatásra, a műveltségre, az árucserére, a családi életre is. A tanyás gazdálkodás virágkorában, a 20. század elején a lakosság kb. hatvan százaléka a mezőgazdaságból élt. A tanyán rendszerint nem a lakóház volt a legfontosabb épület, hanem az istálló, az ól, a góré, a szín. A városi háznál is kialakítottak gazdasági udvart, de ez sokkal egyszerűbb volt, mint a tanyai; a szegényebb emberek legfeljebb sertésólat építettek a háznál. A belterülethez fűződő kapcsolat együtt járt a gyakori városba járással: piaci napokon és vasárnap, télen pedig heteken keresztül a család – főleg a polgárosodó paraszti rétegeknél – a városi háznál tartózkodott, a tanyát valamelyik alkalmazottra vagy felváltva a család egyik-másik tagjára bízták. A tanyai gazdálkodástól függött, de a vázoltaktól eltért a mezőgazdasági

156. ábra. Kerekes vontató, *holondkocsi* és tartozékai. Kardoskút (Csongrád vm.)

bérmunkások, a tanyások, a részesek, a „célszörű szögény-embörök” (Kiss Lajos) életmódja. Kisebb eltérésekkel ugyancsak más rendben éltek a városi iparosok, kereskedők, hivatalnokok.

A folyamszabályozásig (19. század közepe) a tiszai halászat is gazdag jövedelmet hozó megélhetési forrás volt. A céhes ipar egykor sokféle mesterséget fogott össze, de a műhelyek egy része alig elégítette ki a lakosság igényeit, más része viszont bekapcsolódott a távoli városok üzleti forgalmába is. A kisipar sok ága a 19. század közepén élte virágkorát (az asztalosok, a bognárok stb.). A város vásárai évszázadok óta messze földön híresek voltak.

A várost az ország legnagyobb és művészileg is kiemelkedő fazekasközpontjának tekintik. A kerámia első nagy virágkora a 18. század végén bontakozott ki, és a reformkorig tartott. Új csúcspontja az 1880-as évek, amely a mesterek – műhelyek és városrészek szerinti – elkülönülését eredményezte: a műhelyek készítményük (fazék, tál, kanta stb.) alapján szakosodtak. A csúcsi mester csak kékvirágú fehér tálat gyártott, a tabáni sárga tálat fehér és piros virágokkal, az újbárai pedig magas edényeket, köcsögöket, kantákat, fazekakat. Itt készültek a leghíresebb butellák is.

Egykor jelentős volt a vásárhelyi hírnévkultúra is. A 18. században, a parasztházakban 4–6 fekete szőrrel kivarrott párnacsúcs volt a vetett ágyon, amelyek mintáit a növényvilágból vették: stilizált levelekből és virágokból állt (bászarszás, aprószegfűs, fűgés stb. volt a nevük). Egy időben a vásárhelyi suba volt a legdíszesebb motívumokkal kivarrrva. A szegényebbek házuk földes talaját, az utca járdáját, a kemence szájának padkáját cifrázták vízzel vagy homokkal rajzolt virágokkal (*homokrózsza*).

A hódmezővásárhelyi bútór a magyar népi asztalosok egyik legjelesebb készítménye. A helyi bútorstílus kibontakozása a 18. század derekára tehető, festett díszítményeinek főbb, részben egymás mellett élő stílusváltozata ismert. A legkorábbinak, a 18. században, a 19. század fordulóján kedvelt változatnak színei a komáromi bútóréhoz volt hasonló, a sötétkék, fekete vagy zöld alapon piros-fehér-sárga tulipános volt az indadísz. Az ezt követő, a 19. század elejétől az 1820-as évek végéig élő stílusváltozaton a virágzás nyersfa vagy fehérre festett alapon főleg piros rózsákból állt. Harmadik stílusváltozatán, az 1810-es évektől az 1830–1850-es évekig, az előbbinek megfelelő virágzás jelent meg, csak sötétkék alapon. Gyakori volt sárgára alapozott mező, esetleg tékaorom. A 19. század harmadik negyedében, a negyedik stílusváltozatban, részben már halványkék alapon, elaprózódó virágzás jelent meg. A bútorok gyakori díszítőeleme a szögletes, fenn félkörívvel zárt, fülke alakú mező vagy a ládák függőleges éleit szegő, ferdén rovátkolt lécz. A ládafelirat, gyakran festett koszorúban, a tető belsejében volt elhelyezve. A ládákön a sík festett felületeket olykor dombormívű faragás is díszítette.

Hódmezővásárhely néprajzát legjobban Kiss Lajos, Szenti Tibor, Tárkány-Szücs Ernő és Nagy Gyula könyveiből ismerhetjük meg. Kiss Lajos klasszikussá vált könyvében, két kötetben örökítette meg a szegény emberek és a szegény asszonyok életét (Kiss L. 1939, 1943), amit a korabeli kritika azért fogadott elismeréssel, mert íróilag is igényes, ugyanakkor tudományosan is hiteles módon tudta közel hozni a középosztálybeliekhez a tanyai szegényparasztok akkor még meglehetősen elzárt világát. A „nehezen élők” és a „könnyen élők” két csoportjának elnevezése ugyan kétségkívül enyhe erkölcsi ítéletet is tartalmazott, de az életutak, a tárgyak, a helyszínek, a munkamódszerek leírása érzék-

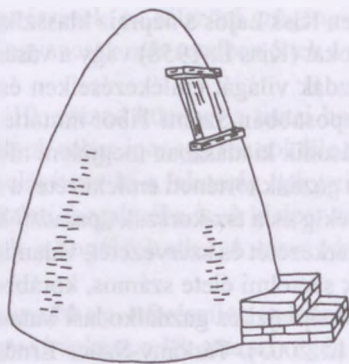
letes, hiteles. Más könyveiben Kiss Lajos a néprajz klasszikus módszereivel közelítette meg a vásárhelyi hétköznapiakat (Kiss L. 1958) vagy a vásárok világát (Kiss L. 1956).

A hódmezővásárhelyi gazdák világát emlékezéseiken és saját írásaikon, gazdasági naplóikon keresztül a legalaposabban Szentí Tibor mutatta be (Szentí T. 1985, 2008). A teljes szöveggel csak a második kiadásában megjelent monumentális kötet fejezeteiből rendre megismerhetjük a gazdák történeti emlékezetét a szabadságharcra vonatkozó történetektől a kuláküldözésekig és a tsz-korszak „paraszi helytörténetéig”; a család, a műveltség, a gazdálkodás szerkezetét és szervezetét, valamint a testkultúra, a betegséggógyítás, a paraszi rétegek szerelmi élete számos, korábban ilyen részletességgel fel nem tárt részletét. Település-néprajzi és gazdálkodási kutatást legutóbb Novák László végzett a városban (Novák L. 2003). Tárkány-Szücs Ernő, a város szülötte, a közeli Mártély népi jogéletéről készítette első önálló munkáját (Tárkány-Szücs E. 1944), majd a végrendeletek néprajzi elemzésén keresztül lépett közelebb a város társadalmi életéhez (Tárkány-Szücs E. 1961).

Békés, Csanád, Csongrád telepesei

A Hármas-Körös, a Csongrád alatti Tisza és a Maros folyók között a földrajzban Körösköznek is nevezik. A néprajzi tájmegnevezést nehezíti, hogy a Dél-Tiszántúlnak ez a része tájilag meglehetősen egyhangú, néprajzilag viszont annyira mozaikszerű, hogy népcsoportok kialakulásának máshol szokásos bemutatására itt nincs mód. A terület délkeleti részének újabb keletű megnevezése a *Viharsarok*, amely Fejé Géza 1937-ben megjelent könyvének címéből származik, és arra utal, hogy ezen a vidéken, a 19. század második felében, jelentős társadalmi feszültségek és ennek nyomán agrárszocialista és más baloldali mozgalmak alakultak ki. Területét kettészeli a magyar–román és magyar–jugoszláv (ma: magyar–szerb) államhatár (ahogy a Bánságban határ húzódik Románia és Szerbia között is). 1920 óta a határok két oldalán fekvő területek más-más fejlődési utat jártak be, más-más életlehetőségeket biztosítottak lakóiknak, s ezek sok helyen mintegy „felülírták” a korábbi, amúgy is kevert hagyományok érvényesülését.

A Dél-Tiszántúl területén régóta több megye osztozott: Békés, Csanád, Csongrád, Arad, Zaránd. A honfoglalástól fogva magyarok lakta, aprófalvakkal sűrűn benépesített síkságra akkor következtek nehéz idők, amikor a 16. század második felében Temesvár, Lippa, Gyula és Borosjenő török kézre került. Ekkor pusztult el a vidék virágzó mezővárosi kultúrája. A lakosság nagyobb része északabbra, a védett Szegedre és Hódmezővásárhelyre vagy még távolabbi településekre menekült. Ennélfogva generációkon keresztül fontos kultúráközvetítő tényezők hiányoztak, mint a szabadalmas területek, a nemesség vagy a régibb eredetű városi lakosság. A vidék újraéledését a 18. századi újranepekedés hozta meg, amelyben szinte az egész magyar nyelvterület részt vett. Ebben nagy szerepet játszott az, hogy a terület nagy részét magánföldesúri birtokként azok a családok kapták meg, amelyek a török háborúk idején, majd a Rákóczi-szabadságharcban udvarhűségükkel és a hadikiadásokhoz nyújtott támogatásukkal azt „kiérdemelték”: a Haruckern és a Károlyi családok több tízezer holdra tettek szert. A sokfelől érkező telepeseik – akár magukkal hozták korábbi lakóhelyük hagyományainak ismeretét, akár maguk is viszonylag kevésbé hagyományos vidékről jöttek – az új lakóhelyen az új

157. ábra. Boglya formájú gabonás (rekonstrukció). Orosháza (Békés vm.)

természeti és életfeltételek hatása alatt és egymásra is hatással lévén, újfajta népi kulturális szerkezeteket alakítottak ki. Ebben már kisebb szerepet játszott a jobbágyi kötöttségeknek, a feudális megszokásoknak korábbi rendszere, és nagyobb szerepet kapott az eltérő nyelvi, vallási, nemzetiségi környezet sokszínűségéhez való alkalmazkodás. A magánföldesúri réteg sok helyen igyekezett a legmodernebb agrotechnikát bevezetni, ez is ösztönözte a viszonylag gyors iramú fejlődés kibontakozását.

A Dél-Tiszántúlon különösen nagy számban keletkeztek nemzetiségi, elsősorban románok és szlovákok, kisebb részben németek és szerbek lakta települések. A nemzetiségek a Körös menti tanyás településeken eltérő negyedekbe szerveződtek, így alakultak ki Gyoma, Mezőberény, Gyula városrészei (Németváros, Románváros, Magyarváros), s bennük egyéni arculatúvá szerveződött az öltözködés, építkezés, ízlésvilág. Ezt az etnikai alapú települési szegregációt csak a 20. században kezdte felváltani a társadalmi rétegek szerinti tagolódás, de a templomok helyzete és környezete hűen őrzi a korábbi struktúrát. A nemzetiségek beolvadása, asszimilációja csaknem folyamatos volt a 20. század közepéig. A szlovákok számát a második világháborút követő magyar–csehszlovák lakosságcserre jelentősen lecsökkentette (önként jelentkeztek áttelepülésre, és sokan a remélt birtokra, házra számítva hallgattak a propaganda szavára). Helyükbe a Vág mentéről, Mátyusföldről érkeztek parasztgazdák, akik polgárosuló magyar falvakban szokták meg a gazdálkodást, és a saját specializációikat is meghonosították a környéken, pl. a káposztatermesztést Nagybánhegyes, Tótkomlós környékén (Vadkerty K. 1999; Kugler J. 2000).

A hódoltságot követően újonnan kiformalódott településszerkezet a középkorival szemben merőben másképp alakult. A déli részen és annak szomszédságában, a Maros mentén viszonylag kis határu, népes telepes falvak keletkeztek: Világos, Pankota, Simánd, Szentanna, Magyarpécska, Battonya, Kisiratos, Székudvar, Nagylak. Az északi részen erőteljesebb mezővárosi fejlődés indult meg, különösen a földesúri függéstől való megváltást követően: Békéscsaba, Békés, Orosháza, Szarvas, Csongrád (Barabás J. 1964; Dankó I. 1983). Főleg a szegedi kirajzás adta meg Dombegyház, Földeák, Kígyós, Simonyifalva népességének alapjait. Orosházára a Dunántúlról érkeztek főleg evangélikus telepesek vallásszabadságuk megőrzése érdekében, akiknek

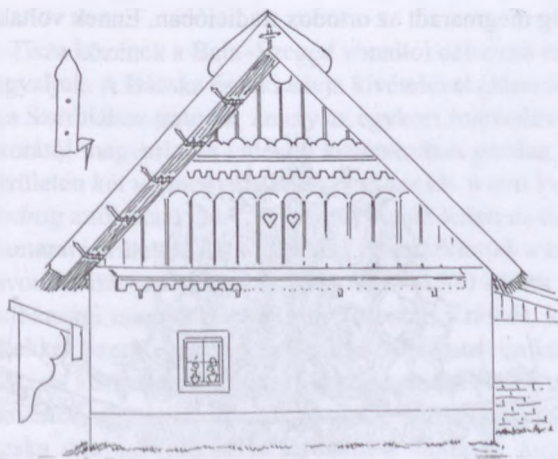

158. ábra. Lakodalmi kalács, vőfélykalács. Csorvás (Békés vm.)

kultúrájában még az 1960-as években is fel lehetett lelteni dunántúli vonásokat (Nagy Gy. 1965).

Néhány városban polgári fejlődés, gyöngye urbanizáció is megfigyelhető annak ellenére, hogy ott is jelentős paraszti tömegek voltak, mint Gyulán, Szentesen, Makón, Aradon. A megélhetés alapjait a 20. század közepéig az extenzív gabona- és kukorica-termesztés, valamint az állattartás adta meg. A paraszti kultúrát az északabbi részen a tanyásodás és a földmunkából élő nagy tömegű agrármunkásság jellemezte. Amikor a dohánytermesztés 1850 után állami monopólium lett, sokan elvesztették megélhetésüket. A volt úrbéresek kihasználták a kedvező birtokmegosztást, ekkor indult meg a tanyásodás. Tagosítás, legelőfeltörések, parcellázások tarkították a birtokszerkezetet, és a kiegyezést követő évtizedekben nagyfokú volt a birtokmozgás, sok nagybirtok fokozatosan felszámolódott. Gyula környékén viszont (Kétegyháza, Doboz, Újkígyós, Gyulavári) megmaradt a nagybirtok aránya és jelentősége.

A 19. században a föld és megélhetés nélküli paraszti tömegek egyik megélhetési forrása a kubikosság lett, amelyre a vízrendező munkák és az azzal szinte párhuzamo-

159. ábra. Deszkás házoromzat szívekkel és kereszttel. Csongrád (Csongrád vm.)

san zajló vasútépítkezések teremtették meg a szükségletet. Két generáció alatt ez a foglalkozás szakmunkává és családi tradícióvá is vált. Amikor ezeket a nagyarányú, főleg állami megrendelésre végzett munkákat a 19. század végére befejezték, kubikosok nagy tömege munka és megélhetési lehetőség nélkül maradt. Sokan közülük a tengerentúli kivándorlást választották, mások agrárproletár szintre süllyedtek, kevesebben a városokban próbálkoztak megkapaszkodni.

A 19. század második felében terjedtek a belterjes, munkaigényes növénykultúrák is, a dohány, a hagyma, a paprika, a primőr zöldség termesztése Szarvason, Szentesen, Békésben, Gyulán. Kistáji specializáció volt a burgonya Apátfalván, Magyarcsanakon, a földimogyoró Meggyesegyházán, Orosházán. Az állattartás némelyik ágazatában is innovációkra került sor, mint amilyen a tanyai baromfitenyésztés, a galambászat. A mangalicatartás központja a főhercegi uradalom, Kisjenő volt, innen terjedt el sokfelé (Kösa L. 1998: 107–108).

Makót, a Maros mentén fekvő mezővárost főképpen hagymatermesztése tette ismertté. A település társadalmát szociológiai pontossággal és szociográfiai érzékenységgel a fiatal Erdei Ferenc két írásában is feldolgozta (Erdi F. 1934, 1982). A makói parasztság társadalomrajza és Makó város társadalomrajza egyaránt arról tanúskodik, hogy a szerző belülről ismerte meg a kisparaszti hagymakertész-életformát, de ugyanakkor kívülről, európai értelmiségi módon is rálátott. Meglátása szerint a makói társadalomban igen erős a nemzedéki tagolódás, az egymásra következő generációk élettapasztalata, tudása, kapcsolatrendszere (a történelmi események következtében is) erősen eltér egymástól (ebben a szerző Szekfű Gyula a korszakban igen nagy hatású *Három nemzedék* című könyvét vehette alapul). A másik fontos megállapítása szerint Makóra is érvényes, amit Erdei a teljes hazai parasztságra vonatkozóan megállapított: hogy a paraszti életrend válságban van, nem folytatható, és egyre erősebbek azok a törekvések, amelyek belőle kifelé irányulnak. Makón a paraszti árutermelés sikere nemcsak a munkabíró, újításokra fogékony paraszti réteg belső energiáin múlt, hanem azon is, hogy a városban számottevő zsidó kereskedőréteg működött, amely a 19. század folyamán, az emancipációt megelőzően és azt követően kialakíthatta saját intézményrendszerét, és a 20. század közepéig megmaradt az ortodox tradícióban. Ennek voltaképp paradox kife-

160. ábra. Subarátét mintája. Hódmezővásárhely (Csongrád vm.)

jeződése a „mint Makó Jeruzsálemtől” szóláshasonlat, mely szó szerinti értelemben a térbeli távolságra utal ugyan, ám implicite éppen ellenkezőleg, a kulturális közelséget fejezi ki.

A társadalmi és vagyoni polarizáció a Tiszántúl déli részén, a Körös–Maros közén alakította a leginkább a helyi közösségeket: színesen és mélyen differenciálódott a társadalom is, a kultúra is. Olvasókörök alakultak, sok helyen terjedtek a szekták, kis-egyházak. A frontier jelleg, amit Magyarországra den Hollander igyekezett fogalmilag alkalmazni, a Dél-Tiszántúlon jól kitapintható (Hollander, A. N. J. den 1980).

A Dél-Tiszántúlon a népművészetnek az a virágba borulása, ami más területeken megfigyelhető, nem történt meg. A 19. század végén már a polgári minták az uralkodóak, nemigen maradtak archaikus életmódszízek. A népviselet 1848 után szorult vissza, helyét gyári kelmék és a kisipar vette át. Ismert viszont az orosházi hímzés (kendervászon párnavégen szálszámolásos gyapjúhímzés). A folklórban ez a terület az új stílusú népdal igazi hazája (Kósa L. 1998: 110–111).

1920 után az államhatár a Körösközt húsz éven át, majd 1945 után újra elzárta a síkság keleti peremvidékétől, a Nagyszalontától délre eső vidéktől, melynek fő folyója a Fehér-Körös. Északi részét, a Fehér- és a Fekete-Körös közötti vidéket Erdőhátnak is nevezik, az ettől délebbre eső síkság a Fehér-Körös völgye (Kósa L.–Filep A. 1975: 92–93). Az Erdőhát az egykori, Szent István király által alapított és 1876-ig fennállott Zaránd vármegye területére esett. Ezen a vidéken a népesebb magyar települések: Kisjenő, Borosjenő, Ant, Ágya, Bélzerind, Nagyzerind, Vadász. A határ menti, rohamosan elnéptelenedett Ant faluról, ahol hatvan év alatt 2000-ről háromezra esett a lélekszám, Nikolits Árpád írt dokumentum-szociográfiát (Nikolits Á. 1989). Az egykori megyeszékhely, Zaránd valamikor mezőváros volt, több ezres népességéből a 19. századra már csak kétszáz maradt magyar, a 20. századra pedig ez a szám ötven alá csökkent (Varga E. Á. 2000).

Bácska

Bácska a Duna–Tisza közének a Baja–Szeged vonaltól délre eső része; az alsó-tiszai tömb részeként tárgyaljuk. A Bácska északi sávja kivételével (Jánoshalma, Bácsalmás, Bácsbokod stb.) ma Szerbiához tartozik, amely az egykori Jugoszlávia része volt.

A honfoglalás korától magyarlakta vidék, a középkorban gazdag, viszonylag sűrűn települt táj volt. Területén két vármegye alakult ki: *Bács kb.* a mai Ferenc-csatorna vonalától délre, és *Bodrog* attól északra. A 18. század elején keleti és déli területeinek kivételével (Tiszai kamarai kerület, Csajkás kerület) visszaállították a két régi vármegyét, de 1802-ben összevonták Bács-Bodrog megyévé. 1849–1860 között Bács-Bodrog megyét a szomszédos bánsági megyékkel (Temes, Torontál, Krassó), kamarai kerületekkel és határőrvidékekkel Szerb vajdaság és Temesi bánság néven külön közigazgatási egységgé szervezték, és közvetlenül Bécsből kormányozták. 1918 után e területnek a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került részén, Vajdaság névvel, tartományt alakítottak. Ma a Bácska szerbiai (jugoszláviai) része a Vajdaság Autonóm Tartományhoz tartozik. A *Vajdaság* tágabb fogalom: az elnevezés közigazgatási eredetű, a terület magában foglalja a Bácska nagyobb, déli részén kívül a Bánság nyugati és déli részét

161. ábra. Magyar menyecske a 19. század derekán *abronicával* (vízhordó rúddal).
Szenttamás (Bács-Bodrog vm.)

(a többi Romániában van), valamint a Szerémség területét is. Magyarlakta települései között különböznek egymástól a Duna mentiek vagy nyugat-bácskaiak, a Tisza mentiek vagy kelet-bácskaiak, valamint a közép-bácskaiak.

A középkori magyar megtelepülés után, a 15. században a török elől menekülő délszláv népcsoportok (szerbek, bunyevácok, sokácok) kezdtek beszivárogni Bácska területére. A legnagyobb szerb beköltözés 1691-ben történt, a leverett törökellenes felkelés után, Csernovics pátriárka vezetésével. Magyar lakossága a 16. század elejétől folytonosan pusztult, vagy északra vándorolt, és a Buda elestétől (1541) a zentai csatáig (1697) tartó hódoltság ideje alatt majdnem teljesen eltűnt a tájról. Az elnéptelenedett, elvadult területeket a bécsi udvari kamara által tudatosan szervezett és irányított, zömükben más-más területekről származó német ajkú telepesek népesítették be. Toborzott az udvari kamara cseh, morva, szlovák, ruszin, olasz, francia, sőt spanyol telepeseket is, csak éppen a magyarok visszatelepődését nyilvánította nemkívánatosnak, sőt Mária Terézia koráig ellene is szegült a magyarok szervezett próbálkozásainak.

A délszláv gyér lakosságú területre 1733-tól indult meg a magyar lakosság beköltözése, Jankovára (a későbbi Jánoshalma) római katolikus magyar telepesek érkeztek. Az első telepesek főleg a Duna menti és a közép-bácskai helységeket népesítették be. Bezdánra Somogyból és Zalából (1743), Pakára, Strebáczra, Tolnából, Baranyából, Somogyból és Veszprém megyéből (1749) költöztek be magyarok. A kelet-bácskai helységeket jászági telepesek duzzasztották föl attól kezdve, hogy 1751-ben felszámolták a tiszai szerb határőrvidéket: Magyarkanizsa (1750), Zenta (1755), Ada (1760), Överbász (1767). Topolya 1750-ben népesült be, Újdoroszló 1756-ban (dunántúli római katolikus magyarokból), Péterréve (Petroveszelő) 1767-ben. Az 1880-as évektől kezdve, II. Jó-

zsef türelmi rendelete után az addig a betelepülésben korlátozott református magyarok is hoztak létre falvakat. 1785–1786-ban népesült be Feketehegy (Kunhegyesről, Tisza-buráról), Ómoravica vagy Bácskossuthfalva (Karcag, Kunmadaras, Jász Kisér), illetve a római katolikus Kishegyes (Békésszentandrás). Pacsérta tiszántúli (Törökszentmiklós, Kenderes, Kisújszállás, Túrkeve, Mezőtúr, Körösladány), kiskunsági (Kunszentmiklós, Szabadszállás, Izsák, Bugyi) és dunántúli (Seregélyes, Nagydorog, Fadd) reformátusok telepedtek le. Az utolsó nagyobb magyar telepítések Temerin (1783 Pest, Heves, Nógrád megyeiekből), Mohol (1805) és Bácsföldvár (1806) voltak. A nagyobb helységek a 18–19. század folyamán számos kisebb községet népesítettek be. 1920–1940 között Jugoszlávia déli vidékeiről nagyszámú telepes vándorolt be a Bácskába. Ezeknek a helyére telepítette 1941-ben a magyar kormány a Bukovinából útra kelt székelyeket, akik utóbb, 1944-ben a Dunántúlra menekültek (Kósa L.–Filep A. 1975: 59–61).

A Bácskán belül *Tisza mente* néven némileg önálló tájegységet alkotnak a táj keleti peremén, a Tisza jobb partján észak–déli irányban húzódó nagyközségek és mezővárosok Horgostól Titelig. A középkorban ez gazdag, aprófalvakkal sűrűn települt magyarlakta táj volt, de a török hódoltság teljesen elpusztította lakosságát. A felszabadítás után a délről menekült szerbekből először határőrvidéket szerveztek területén, majd annak fölsozlatásával (1751) szabadalmas kamarai kerületté alakult. A szerbség nagy része elveszítette parasztkatonai kedvezményeit, és elvándorolt. Helyükre nagy tömegben észak-alföldi és felföldi magyarok érkeztek, akik Martonos, Magyarakanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Bácsföldvár helységekben telepedtek le. Horgos és Adorján néhány évtizeddel később, főleg Szeged vidéki magyarokból népesült be dohánykertész-telepként. A Tisza mente Bácska máig leginkább magyar vidéke. A Tisza menti helységek hatalmas termékeny határai és a szabadalmas kerület adta kiváltságok kedveztek a mezővárosi fejlődésnek. A 19. század második felétől jelentős tanyásodás, külterjes állattartás, búza- és kukoricatermesztés, valamint a gyáripar szinte teljes hiánya jellemezte a vidéket. Paraszti társadalma vékony, tehetős nagygazdarétegre és nagyfőmegű agrárproletariátusra oszlott. Meglehetősen fejlett, polgárosult paraszti kultúráját, színes és gazdag folklórját, amely ma elsősorban az újabb keletkezésű, tanya-központokból növekedett falvakban (Oromhegyes, Felsőhegy, Kispiac stb.) virágzik, a néprajzi kutatásba csak újabban vonták be. Klamár Zoltán alapos monográfiában dolgozta fel a 20. századi Magyarakanizsa környéki tanyai életformákat, melyek a 20. század végét is megélték abban a szocialista Jugoszláviában, amely nem hajtotta végre a parasztgazdaság szovjet mintájú kollektivizálását, hanem meghagyott számukra egy korlátozott gazdasági és üzemszervezeti-piaci önállóságot (Klamár Z. 2006). Adorján népi építkezésének jellemzőiről Harkai Imre készített néprajzi monográfiát (Harkai I.–Klamár Z. 1997). A Zentán élő zsidóság történetének monografikus feldolgozását Pejcin Attila végezte el a 18. század végi kezdetektől a jelenkorig, részletezve azt a gazdasági szerepvállalást is, amely a kereskedelembe, az iparban és a pénzintézetek szervezésében a helybeli zsidóság sajátja volt (Pejcin A. 2003).

A 19. század második felében Bácska volt a Monarchia egyik fő éléstára, ahol a szántóföld a megművelt területnek több mint 70%-át tette ki. A kedvező termőföldi adottságok és az ehhez csatlakozó szállítási lehetőségek (előbb a vízi utak, majd a vasutak) a gabonatermesztésnek kedveztek a leginkább. Az extenzív szemtermelés nagy részét a középparaszti birtokokon végezték. A nagy határu falvak jó részében kifejlődött a farm-

tanya-rendszer. Doroszló földműveléséről írva Kovács Endre ezeket a jellemvonásokat lokális szinten is megragadja (Kovács E. 1993). Ugyanő egészen a jelenkorig terjedő, tág kitekintésű monografikus adattárat állított össze Doroszló állattartásáról, melyből nemcsak a hagyományos paraszti állattartás ismerhető meg, hanem a politikai és társadalmi változások közepette átalakuló jelenkori rendszerek is, egészen a méhészkedésig és a nyúltartásig (Kovács E. 2001).

Az építkezés kutatásában főként Harkai Imre tett sokat; a tágabb Vajdaság népi építészetéről a helybeli kutatók megjelent írásaiból válogatott gyűjteménye átfogó képet ad a falusi házakról, a szállások (tanyák) építészetéről, a malmokról és mesterekről (Balassa M. I.–Harkai I. 1991). Beszédes Valéria ugyancsak feltárt egy tanyasort Csikérián (Beszédes V. 2007), ahogy Harkai Imre is leírta Topolya tanyavilágát (Harkai I. 1998). A lakáskultúra a viszonylagos létbiztonságnak is köszönhetően fejlett volt, polgári mintákat követett: uralkodó építőanyag a téglavált volt, korán elterjedt a cseréptető, számos helyen találni vakolatdíszeket az épületek homlokzatán.

A népviselet egészében paraszti, de mértéktartó; színebb népviseleti hagyomány Bácska néhány nyugati falujában, a főként palóc eredetű Kupuszinán (Bácskertes) és Doroszlón, valamint Gomboson maradt fenn, ami manapság a folklorizmushagyományok tovább élésében játszik szerepet (Silling I. 1994).

Folklórkutatás vonatkozásában Bácska a rendszerváltást megelőző és az azt követő időkben is sok eredménnyel büszkélkedhet. A Duna menti, Nyugat-Bácskához tartozó Gombos népszokásainak feldolgozása Jung Károlytól úttörő jelentőségű volt a hetvenes évek végén (Jung K. 1978). A szerző később a falu hiedelemmonda-anyagát is közölte (Jung K. 1990), később is számos könyvben és tanulmányban dolgozott fel folklorisztikai témákat, figyelve az összehasonlító távlatokra, az interetnikus vonatkozásokra is (Jung K. 2001).

Bácskában még a kilencvenes években is lehetett népmeséket gyűjteni (Raffai J. 2000, 2001). A lakodalmi szokások fontos kísérőjének, a vőfélykönyveknek a felhasználásával dolgozta fel a szokáskört Borús Rózsa, főként a középső bácskai Topolyára, illetve Horgosra figyelve (Borús R. 1998). Népi növénynevek gyűjteményét (Bánságra vonatkozóan is), saját gyűjtései alapján, a nyelvész Penavin Olga tette közzé (Penavin O. 2002).

Nem túlzás állítani, hogy manapság a néprajzi, folklorisztikai és nyelvészeti szempontból legjobban feltárt bácskai település Kupuszina (alig használt hivatalos magyar névén Bácskertes). Ez Silling Istvánnak köszönhető, aki évtizedek óta helyben élve és kutatva sorra teszi közzé gyűjtéseit és feldolgozásait. A falut 1751-ben alapították palóc vidékről érkezett telepesek. Ez az eredet és a megszokottnál erősebb ragaszkodás a hagyományokhoz sok alkalmat kínált a jelenkorban is megragadható archaizmusok feltárására. Silling feldolgozásai közül kiemelkedik a helybeli nyelvjárás több, egyre bővülő kiadást megért elemző feldolgozása és egyúttal szótára (Silling I. 2007); a helyben gyűjtött archaikus népi imarepertoár felgyűjtése és közlése, elemzésekkel együtt (Silling I. 2003); a vallási néphagyományok (imák, imádkozók, szentkultusz, szakrális terek, írásos emlékek) feldolgozása (Silling I. 2002).

Az ezredfordulón elkészült és CD-ROM kiadásban megjelent a *A vajdasági magyarok néprajzi atlasza*, amelynek kísérő tanulmánykötete is napvilágot látott (Papp Á.–Raffai J.–Terbócs A. 2002; 2003). Múzeumi gyűjtemény Zentán található, tájházak több

településen is. A bácskai identitásnak, vallási hagyományoknak a kulturális antropológiai szempontú elemzése is megindult a kilencvenes években, Papp Richárd és Hajnal Virág több kötetet publikált a témakörben (Papp R. 2003; Hajnal V.–Papp R. 2004).

Bánság, Temesköz

A Bánság az Alsó-Tisza-vidéken, a Tisza bal partján elterülő, nagy kiterjedésű sík vidék. Folyók által kijelölt határai világosak: északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna, míg kelet felé a Déli-Kárpátok nyugati hegyvonulatai (Szörényi-érchegység, Ruszkai-havasok) és azok előhegyei, dombvidékei (Erdőhát) alkotnak határt. Kisebb folyói a Béga, a Temes és a Karas. Déli részén fekszik Deliblát, 30 kilométernél hosszabb, 10 kilométernyi szélességű homokbuckás, szinte sivatagi jellegű terület, amelynek természetlen területét a 19. században fásítással, szőlőültetvényekkel igyekeztek feljavítani (Ajtay J. 1914). A Bánság síkvidéki részét, melynek középpontja Temesvár, a középkorban Temesköznek hívták (az egyik legrégebbről, már 1374-ből adatolt magyar tájnév ez), míg a hegyekhez közelebbi rész (Karánsebes központtal) a Szörénység volt, amely egykor a Kárpátok délkeleti hegyvidéki előterére is kiterjedt, és ahol a középkorban élt kunok térítésére (a későbbi Turnu Severinben) püspökséget is szerveztek (Turchányi T. 1901). Közigazgatásilag 1876–1918 között Torontál, Temes és Krassó-Szörény megyék területe. 1920-ban a trianoni békeszerződés a Bánság északi és keleti részét Romániának, a nyugati és déli részét Jugoszláviának ítélte, csupán kis északnyugati csücske maradt Magyarország területén. Fontosabb magyar községei: Csóka, Pádé, Torontáloroszi, Szaján, Torontálvásárhely, Ürményháza, Végvár, Újszentes, Omor. Vásáros központjai: Zombolya, Temesvár, Nagybecskerek, Nagyikinda, Versec.

Az Alföldnek ez a része a honfoglalás kora óta magyarlakta terület, viszonylag sűrűn lakott táj volt. Oszmán-török betörések igen korán, már 1392-től kezdve fenyegették déli vidékeit. Temesvár és a többi végvár (Karánsebes, Lippa, Lugos) 1552. évi gyors eleste után fokozatosan elnéptelenedett, és a vár visszafoglalásáig (1717) teljesen elvult az egykor gazdag és termékeny mezőgazdasági terület. Magyar lakossága elpusztult vagy északra menekült. A török kiűzése után, amikor 1715-ben Temesvárt Savoyai Jenő visszafoglalta, a pozsareváci békében (1718) a bécsi kormány nem ismerte el a régi birtokosok jogi igényeit, és a háborúk tetemes költségére hivatkozva az egész vidéket kincstári tulajdonnak nyilvánította. Nem kebelezte be a Magyar Királyságba, hanem Temesi bánság néven katonailag Bécsből kormányozta (Temeswarer Provinz, Banatus Temesvariensis). Ez a helyzet fennállt csaknem száz évig, 1778-ig, amikor – a Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes központtal szervezett német, szerb, illetve román határőrvidékek kivételével – a Bánság közigazgatásilag visszakerült Magyarországhoz, és területén létrehozták Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyéket (Paládi-Kovács A. 1973a: 291–292; Kósa L.–Filep A. 1975: 63–64).

A Bánságba évtizedekig főként csak római katolikus német telepesek költöztek be. A Bánság német lakossága szinte az egész német nyelvterületről verbuválódott (frankok, svábok, babenbergiek, felső- és alsó-rajnavidékiek, pfálziak, felső-ausztriaiak, mainziak, luxemburgiak, badeniek, kölniek, hesseniek, nassauiak, lotharingiaiak). Egy időben kényszertelepítés is folyt: Ausztriából kitoloncolt bűnözőket és nemkívá-

natos társadalmi elemeket költöztettek be e területre. Mercy tábornok, az első katonai parancsnok nagyszabású mocsárlecsapolási és folyamszabályozási munkákat indított meg. A második nagy német telepes hullám az 1763-ban Mária Terézia által kiadott benépesítési törvény nyomában érkezett. II. József alatt és után is történt jelentős német bevándorlás. 1720–1740 között a németekkel együtt kisszámú olasz, spanyol és francia telepes is bevándorolt, akik hamarosan elnémetesedtek. A telepések illetménye 24 hold szántó, 6–6 hold kaszáló és legelő, 1 hold belső telek volt. Az új községekben iskolát, templomot és ispotályt építettek, szabályozták az utcák szélességét, a közutak elhelyezését, a kocsmatartást stb. A török hódoltság alatt kevés szerb is lakott a vidéken, 1740 után pedig a Maros és Szeged vidékéről Dél-Bánságba húzódtak le, illetve 1751-ben a tiszai határörvidék felosztása miatt telepedtek le Kikinda környékén. A török elől Olténiából menekült római katolikus bolgárok 1737-ben kaptak engedélyt a bevándorlásra. Románok már a 16. században is éltek a Temesközzel határos keleti hegyvidéken, a 18. század folyamán telepítés és önkéntes vándorlás következtében a Bánság minden vidékén falvakat alapítottak. A 18. század végétől Torontál és Temes megye déli részén szlovák, a 19. század második felében Krassó-Szörényben cseh falvak is keletkeztek. A Karas folyó felső völgyében élnek a krassovánok, akik a szerb–bolgár határról származó délszláv népcsoport. Ők valószínűleg az 1740-es években vándoroltak mai lakóhelyükre (Kósa L.–Filep A. 1975: 64).

A telepítési akciók folytán száz év alatt, a 18. század végére a Bánság a történeti Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává lett, a magyarok azonban csak a legutolsók között kaptak lehetőséget a vidék benépesítéséhez. Betelepülésük olyan sok helyről, időben és szervezésben történt, hogy a Bánságban nemigen beszélhetünk egységes vagy összetartó magyar népcsoportokról; sokkal inkább telepes csoportokról, akik eredeti lakóhelyük hagyományait különböző mértékben tartották meg, illetve az új környezetükben különböző mértékben és módon hasonultak az őket körülvevő és létszámban legtöbbször őket meghaladó más etnikai-felekezeti tömbökhöz.

Már a törökök kivonulása után több ezer magyar költözött be a kialakuló városokba (Temesvár, Becskere, Versec stb.). A magyarok telepítését nagyjából a földesurak szervezték (eltérően a nemzetiségektől), akik nagy számban hoztak létre szerződéses dohánykertész községeket. Ezek közül sok csak néhány évtizedig állott fenn, lakosságuk szétszéledt, máshová települt. Ittebére 1781-ben Békés megyei reformátusok költöztek, Csókára 1782-ben felső-magyarországi római katolikusok. Párdányban szálltak meg 1785-ben a Heves megyei Erdőtelekről jött telepések, de a Béga gyakori áradásai miatt Ótelekre és más községekbe költöztek át. Végvár (Rittberg) az 1790-es években jött létre tiszántúli és sárközi református magyarokból. Szaján (1804), Magyarszentmárton (1806), Majláthfalva (1819), Gátalja (1823), Udvarszállás (1835), Magyarszentmihály, Ürményháza (1840 körül) és más községeket alföldi magyarok, elsősorban Szeged vidéki, Csongrád és Csanád megyei dohánykertészek alapították. 1817 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánságba (Kósa L.–Filep A. 1975: 65).

Megváltozott a helyzet a kiegyezést követően: 1867 után folyamatossá vált a magyar telepítés – közben 1873-ban a határörvidékeket is megszüntették –, és a Bánság a korabeli Magyarország telepítési akcióinak majdnem kizárólagos színterévé vált. Felsőmuzslya és Torontálkeresztés magyarsága 1867-ben települt. Szapárfalva 1881-ben

162. ábra. Al-dunai székelyek. Hertelendyfalva (Torontál vm.)

tiszántúli reformátusokból, Hertelendyfalva, Székelykeve és Sándoregyháza 1883-ban bukovinai székelyekből (al-dunai székelyek), Újszentes (Vadászerdő) 1891-ben szentesi, Nagybodófalva 1893-ban Makó és Szeged vidéki reformátusokból, Igazfalva 1894-ben Békés és Csongrád megyei agrárproletárokból, elsősorban kubikosokból települt. 1890–1913 között 16 bánsági községbe költöztek be kisebb vagy nagyobb számban magyarok (Paládi-Kovács A. 1973a, 1991, 2006d).

Újabb népességi átrendeződést az első világháborút követő határmegvonások váltottak ki, noha erről egyelőre nehéz világos képet alkotni. Annyi bizonyos, hogy az amúgy sem egységes bánsági magyarság két államba, kétféle igazgatási rendszerbe kerülve tovább differenciálódott. Azok a korábbi asszimilációs folyamatok, melyek a Monarchia idején a bánsági németeket és zsidókat a magyarsághoz közelítették, az uralomváltás után gyakorlatilag megfordultak, és megtörtént „a svábság leválása” a magyarokról (Jakabffy E.–Páll Gy. 1939). A bánsági sváb, illetve német nemzetiségi törekvések megerősödése aztán erős támogatókra talált a Harmadik Birodalom politikájában. A harmincas években ennek a támogatásnak a jegyében jártak a bánsági svábok között is németországi kutatók, fényképészek, akik előszeretettel kutatták a paraszti életet és annak színes külsőségeit (Retzlaff, H. 2001). Ennek természetesen egyenes következménye lett a németek és szerbek, románok szembefordulása egymással, amit a háború végén a német lakosság tömeges menekülése követett, végül az ismert politikai-nagyhatalmi megegyezések következtében a németek nagy tömegeit kitelepítették mind Jugoszláviából, mind Romániából.

A romániai Bánságban a fálvakon kívül, a nagyobb városokban újabban oda-költözött magyar munkásság is él. A Bánság földművelése a parasztfálvakban már a 19. században is magas fokon állt, az archaikusabb eszközök, szerszámok, mint pl. a fekete aránya korán visszacsett. A termelésben a fő helyet a gabonafélék, a kukorica

tartja. A kiterjedt nagybirtokok a szegényparaszságból verbuváltak munkaerőt (Balassa I. 1989: 60; Paládi-Kovács A. 1999a, 2006d). Bácska mellett a Bánság is az egykori Monarchia „éléstárának” számított, nemcsak a szántóterületek magas, 70%-ot is meghaladó részaránya miatt, hanem a kedvező vízi és utóbb vasúti szállítási lehetőségek folytán meglévő értékesítési lehetőségek miatt is.

A Bánságban a Kamara által telepített falvak szabályos mérnöki tervek alapján épültek, amelyeknek az árvíztől és a tüztől való mentesség, valamint a közlekedési-szállítási lehetőségek fenntartása adta meg az alapgondolatát. Meghatározták, hogy csak árvízmentes magaslatokra lehet települni, hogy az utcahálózat szabályos, sakktáblaszerű hálózatra rendeződjön, és hogy a település közepén legyen a négyszög alakú főter a középületekkel, templommal.

A (magyar) néprajzi kutatás Trianon után a Bánságban évtizedekre megakadt, csak néhány vajdasági és magyarországi kutató kereste fel a tájat (Kalapis Z. 1993, 2005; Cs. Simon I. 1993). Penavin Olga elkészítette a jugoszláviai Bánság magyar nyelvjárasi atlaszát, amelynek néprajzi tanulságai is vannak (Penavin O. 1995). A vidék jugoszláviai peremhelyzete folytán egyfelől reliktumterületté vált, másfelől népessége gyorsan fogyatkozik. E körülmények mérlegelése indított arra szegedi néprajzkutatókat, hogy a Bánság néhány északi falujában: Majdánban, Rábén, Oroszlámoson és Egyházaskérben, majd 2000-ben Szajánban folyamatos kutatásokba kezdjenek. E vizsgálatok eredményeit a *Táj és népi kultúra* című kiadványsorozat kötetei közlik (Juhász A. 1999, 2003; Juhász A.–Simon A. 2007). Simon András és szerzőtársai a jugoszláviai Jázován (Hódegyháza/Hodics) kutattak az ezredfordulót követő években, feltárták a településtörténet, a gazdálkodás, megélhetési viszonyok fő vonásait, és az egykor virágzó falu fokozatos „elcsöndesedését”, kihalását is (Simon A. 2007). Egy jellegzetes foglalkozási specializáció, a folyami homok gyűjtésére szakosodott, kubikusokhoz hasonlóan nehéz munkát végző *homokszedők* emlékeinek szakavatott összegyűjtését helybeli újságírónak köszönhetjük (Sipos J. 2006). A 20. század hatvanas éveitől a folyómederből és a partról uszályokra szedték a homokot, amit néhány kilométerrel odébb az építőipari telepeken talicskáztak partra. A „böge” kifejezés etimológiailag rokon a Temesváron átfolyó Béga folyó nevével, Tamásfalvát a „Böge” folyó partján emlegetik (Bálint S. 1976b: 234).

A *Felföld* az újkori magyar köztudatban a Kárpát-medence északi régióját, a főként földrajzi és történeti nagytájat jelöli. A köznyelv olykor a *Felvidék* és a *Felső-Magyarország* történeti megnevezéssel is felcserélhetőnek véli. A Felföld a néprajztudományban is alkalmas és rugalmas megnevezése lehet a Kárpát-medence északi régiójának, a történeti Magyarország több etnikum által lakott területének, koronként tartományának. Ez a térség egyben történeti nagytáj, az Alföldhöz, a Dunántúlhoz és Erdélyhez hasonlóan. Népei, népcsoportjai kultúrájában sok a közös elem, s fellelhetők benne a más nagytájak kultúrájától különböző, azoktól elkülönítő jegyek is.

A fentebb említett három történeti tájfogalom jelentéstartalma korántsem azonos, ezért nem helyettesíthetők szinonimaként egymással. A *Felföld* jelentése a régi magyar nyelvben 'a történeti Magyarország északi, hegyvidéki területe'. Első említése 1538-ból való írott szövegben ismeretes a „felföldi borok” kapcsán. Tinódi krónikája 1554-ben a Felföldet tartományként hozza szóba. Politikai egységként jelenik meg 1642-ben is, amikor a „felföldi magyarok fejedelme” kifejezést leírják, vagy 1706-ban, amikor a *Felföldi vármegye*k *conscriptio*ját megszerkesztik és kihirdetik (Juhász D. 1988: 74–75). Geográfus szerzők hangsúlyozzák, hogy ez a tájnév mindenekelőtt „viszonylatot” juttat kifejezésre. A Felföld tehát azt a tájat jelöli, amely a kifejezést használó nép lakóhelyénél magasabban fekszik (Kádár L. 1941: 13). Ilyenformán az alföldi, a Pest-közelit tájak tájszemléletét tükröző földrajzi név.

Felső-Magyarország fogalma szintén a 16. század elejétől adatolható (1533). Így említi már Heltai Gáspár is. 1609-ben Magócsi Ferencet mint „felső Magyarország gondja viselőjét” említik (Juhász D. 1988: 75). Ezt a régi megnevezést a történettudomány ma is gyakran használja, sőt a 16–17. századi magyar történelemről szólva megkerülni sem tudná. Ismeretes, hogy Thököly Imrét 1682-ban, Füleken, Magyarország uralkodójává választották, és ő ettől kezdve „Felső-Magyarország fejedelmének” címezte magát. A királyi Magyarország északi, északkeleti része gyakorta volt jelen tartományként, politikai egységként a 16–17. századi történetekben. Ez a „Felső-Magyarország” azonban nem terjedt ki a Pozsonyhoz közeli Felföld megyéire (pl. Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva megye).

A bányagazgatásban, azaz a kincstári, bányakamarai adminisztrációban *Felső-Magyarország* Gömör, Borsod, Szepes, Abaúj és Torna területének összefoglaló neve volt, hét királyi bányavárosa pedig Gölnicbánya, Szomolnok, Igló, Rozsnyó, Jászó, Rudabánya és Telkibánya. Ezeken kívül még számos fontos bányaváros és telep tartozott ehhez a bányakamarához. A Felföld középső tájain, főként a Garam vidékén terült el az *alsó-magyarországi* bányavidék, mely Zólyom, Bars, Hont és Nyitra megye bányavárosait, bányatelepeit ölelte fel. Királyi bányavárosai voltak: Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmechánya, Bélabánya, Ujbánya, Bakabánya és Libethánya. Ehhez a bányakörzethez és igazgatáshoz tartozott Breznó, Aranyos, Korpona és Nagybörzsöny is. A középkorban mindkét bányavidéken a nemesfémeké volt az elsőbbség. *Alsó-Magyarország* bányavárosai az újkorban főként aranyat, ezüstöt hoztak felszínre, míg a Gömör-Szepesi-érchegység körzetében a 16–17. század óta a rézérc helyett a vaskő bányászata és a hozzá kapcsolódó kohászat és hámoripar emelkedett nagyobb jelentőségre (Frisnyák S. 1990: 32–35; Paládi-Kovács A. 1985b; 1994: 4–5). Mind-

ezek ismeretében nem lenne helyes a *Felföld* és *Felső-Magyarország* fogalma közé egyenlőségjelet tenni.

Alsó- és Felső-Magyarország megnevezése a 16–17. században a királyi Magyarország székhelyének, Pozsonynak és a mögöttes Bécsnek a tájszemléletét tükrözi, és meggyökeresedésének folytán tovább élt a 18–19. században is.

A *Felvidék* tájfogalom az írásbeliségben csak a 19. század közepén jelent meg. Kossuth Lajos használta tájnévként a maihoz hasonló jelentéssel 1848-ban. Régebben csupán a magashegységek vidékét, a zömmel nemzetiségek által lakott peremtájakat, határ menti megyéket foglalták össze ezen a néven. A honti, gömöri ember Zólyom, Turóc, Szepes tájait értette rajta (Kádár L. 1941: 13). 1920 után ez a tájfogalom, közszóból alakult tulajdonnév politikai tartalmat nyert, és a Csehszlovákiának ítélt egész északi, északkeleti országrészt *Felvidék*nek nevezték. Megkülönböztették az *Északnyugati-* és az *Északkeleti-Felvidéket*. Utóbbi az 1930-as évek végén – amikor a *Kárpátalja* elnevezés megszületett – értelmét veszítette. 1938–1945 között ismét változott a *Felvidék* tájfogalom tartalma. Így nevezték a Csehszlovákiától Magyarországhoz visszacsatolt területet, beleértve a kisalföldi és a bodrogi, ungi síksági tájakat is. Átmenetileg elvált egymástól a „visszatért Felvidék” és a „szlovákiai magyarság”, azaz a Tiso-Szlovákiában maradt magyar népszigetek sorsa és néprajza (vö. Manga J. 1939; Arany A. L. 1941). A második világháború idején, majd az 1945 utáni években *felvidéki*nek nevezték a Csehszlovákiához visszacsatolt tájakat, lakosokat, illetve az onnan elmenekült vagy erőszakkal áttelepített embereket. Az Északi-középhegység lakosságának a 19–20. században sem volt „felvidéki” tudata. Balassagyarmat, Salgótarján, Ózd körzetében és végig az államhatár mentén ugyanúgy az „odaátiakat” nevezték *felvidéki*nek, mint Magyarország más tájain, Békésben, Baranyában vagy Budapesten. A *Felvidék* tehát a politikai földrajz fogalma. Tartalmilag tágabb is, szűkebb is a *Felföld* fogalmánál, mivel beleértik a Kisalföld északi felét és a Bodrog–Ondava síkját, de nem számítják hozzá a Felföld alsó lépcsőjéhez tartozó Északi-középhegység térségét (Kádár L. 1941: 13, 21; Kósa L.–Filep A. 1975: 98).

A magyar tájféldrajz megkülönbözteti a *Magas-Felföldet* és a *Dél-Felföldet*, mint a földrajzi régió felső és alsó lépcsőjét. A Magas Felföld hegységeinek magvát óriási gránittömbök alkotják, és a gránitmagvakat kristályos kőzetek, ókori palák egészítik ki. A hegységek magassága 1500–2500 m között van. Fontosabbak a Magas- és Alacsony-Tátra, a Kis- és Nagy-Fátra, a Liptói-havasok. Közöttük kis terjedelmű medencék és azokat összekapcsoló mély szurdokvölgyek, U alakú teknők találhatók. A Vág, Garam, Sajó, Hernád, Poprád és a Dunajec ennek a „felső lépcsőnek” a vizeit gyűjti össze. A Magas-Felföld déli peremén sorakoznak az érceket rejtő hegyláncok (Gömör-Szepesti-érchegység) és a Tisia-tömb romjai, a mészkőből álló táblahegyek (Murányi-fennsík 1338 m, Gömör-Tornai-karsztvidék 612 m).

Utóbbiak már a Felföld alsó lépcsőjéhez tartoznak az Északi-középhegység tájjaival és a közbeékelődő tágas medencékkel egyetemben. A *Dél-Felföld* hegyeinek zöme vulkanikus eredetű, leszámítva a Bükk (959 m), az Upponyi-hegység, a Cserhát mészkőből épült rögeit, fennsíkjaikat. A vulkáni öv hegységei többnyire 1000 m alatt maradnak. Északi füzérüket a Selmeci-hegység, a Karancs és a Medves, a déli füzért a Börzsöny, a Mátra és a Zempléni-hegység alkotja. A hegyfüzérek között harmadkori üledékekkel (agyag, márga, homok, kavics) feltöltött medencék terülnek el, s a dombságok

helyenként barnaszemet rejtegetnek (Prinz Gy. é. n. [1936]a: 302–303; Mendöl T. 1940: 11–26).

A Felföld déli zónájában, alrégiójában a vízszegénység helyenként természetes erdőtlenséget eredményezett, de a régió túlnyomó részét a középkorban még erdőség borította. Az erdőövezet eredeti szélessége mintegy 220 km volt, és a Felföld erdőrengetegébe századokon át csupán a folyók völgyeiben ékelődött be az emberi élet. Az alföldek felől fokozatosan terjeszkedett a hegységeket vadászattal, majd bányászattal, pásztorkodással és az erdők irtásával hasznosító társadalom. Az uralkodó fanemek elterjedtsége zonálisan tagozódik délről északra, az alacsonyabb térszintekről a magasabb hegységek felé haladva. A Felföld széles, déli sávját tölgyerdők borítják, amelyek a 9–10. században kiterjedtek az Északi-középhegység mögött elterülő medencékre is. Ebben az övezetben a Börzsöny, a Mátra és a Bükk tetőit és északi lejtőit fedő bükkösök csupán szigetek. Aránylag keskeny és a völgyekben megszakadó övezete van a bükkösöknek a Kis-Kárpátoktól a Zempléni-hegység északi feléig. Zömmel bükkösök fedik a két Fát, az Osztrovszki- és a Gömör-Szepesi-érhegység déli oldalait. E hegységek északi oldalát, továbbá a két Tátrát a Szepességgel, Liptóval és Árvával együtt mindenütt fenyvesek borítják. Más szóval a Felföld legmagasabb és legcsapadékosabb hegységei és hűvös medencéi a fenyőzónához tartoznak (Mendöl T. 1940: 39). A szlovák nép kedves fája – amit dalokban, balladákban is megénekel – a bükk. A felföldi magyaré inkább a tölgy, a cser. Tanulságos, hogy a magyar–szlovák nyelvhatár Lévától Kassáig „majdnem tökéletesen megegyezik a molyhos tölgy és még inkább a fekete gyűrűs juhar északi határával” (Kádár L. 1943: 76–78). Ebből az a tanulság, hogy a magyarság korai megtelepülésének természeti határa volt, ugyanis a gazdag aljnövényzetű tölgyesekben, kevert lombú erdőségekben nyájainak legeltetésére is módot talált. Tegyük hozzá, hogy az említett növényzeti határ egyben több jelentős kultúrnövénynek az északi határát is kijelöli. Említhető a szőlő, mely Nyitrában a Zoboraljáig, Barsban Lévaig húzódik fel, Hontban, Nógrádban az Ipoly-medencét északról övező hegyek lábáig, Gömörben a Nagybalog–Sajógömör vonalig tart. A kukorica termesztése szintén e határtól délre folyik sikerrel. Nem sokkal tér el tőle a búza északi és tengerszint fölötti határa sem. A gyárpar, a közlekedés és a kereskedelem 19. századi formáinak elterjedése előtt a búza-, a kukorica- és a szőlőművelés földrajzi határai megmutatkoztak a népsűrűségi térképeken is. Rajtuk túl északon meredeken, nagy léptékben csökkent a népsűrűség. Északon a bányavidékek, a kézműiparos és kereskedővárosok ellátása a korábbi századokon át a magyarlakta élelemtermő körzetekből történt. Szekereken, málhás állatokon és batyuzó kereskedelem révén jutott el az élelem (gabona, hüvelyesek, zöldségféle, gyümölcsök, bor, szalonna, dohány stb.) az érhegységek népéhez és az Északi-Kárpátok völgyeibe, szűk medencéibe (Paládi-Kovács A. 1966: 295–296; 1982b: 377–385; 1984a: 64; 1996b: 60–64; Viga Gy. 1990)

A Dél-Felföld a Kárpát-medence geológiai, geomorfológiai, éghajlati és növényzeti szempontból is sajátos, különálló darabja, és a Felföld egyéni arculatú alrégiójaként kezelendő. Völgyeiben, medencéiben fut a Felföld (és részben a mai Szlovákia) egyik kelet–nyugati fő útvonala és vasútvonala, felfűzve a második vásárövezet városait Kassától Lévaig (Szepsi, Rozsnyó, Tornalja, Rimaszombat, Losonc, Szécsény, Balasgyarmat, Ipolyság). A Felföld déli szegélyén, Váctól Sátoraljaújhelyig – különösen pedig a vulkáni eredetű hegysor déli törmelékjeitől – szinte szakadatlan övezetet al-

kotnak a szőlő- és gyümölcsültetvények. A Felföldnek és az Alföldnek – mint két teljesen eltérő földrajzi régiónak – a határvonalán alakult ki az ország egyik fő vásárvonala (Vác, Hatvan, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Szerencs, Tokaj stb.). Nagy gazdasági erőt képviselő, magas népsűrűségű, keskeny sávja volt ez az országnak egész történelme folyamán. A két felföldi alrégió kontaktzónája a szőlő és a búza északi határát hordozza. A Dél-Felföld medencéinek, folyóvölgyeinek gabonatermesztése, szőlő- és gyümölcsültetvényei révén a késő középkor óta részt vállalt a Magas-Felföld népének élmezőjében (Paládi-Kovács A. 1973d: 550–553; 1984a: 64).

A Felföld völgyrendszerekre, medencékre tagolt régió. Minden medence – mint egy-egy „életkamrácska” (Mendöl T. 1940: 17) – külön világ. A medencék sorozatát a folyóvölgyek természetes útvonalai észak–déli irányban fűzik fel. Ezért a medencék az Alfölddel vagy a Kisalfölddel könnyebben érintkeznek, mint a hegy mögötti szomszédos vármegyékkel (pl. Gömör és Szepes, Gömör és Torna esetében). Az ún. „életkamrákhoz” szervesen igazodott az egyházi és állami közigazgatás. Legtöbb vármegye egy-egy medencét töltött ki (pl. Nógrád, Gömör, Szepes, Turóc, Liptó, Árva). Más esetekben a megyék kétagú völgyrendszert fognak össze (pl. Bars, Abaúj-Torna, Sáros). A természeti tájak és az igazgatási egységek egybeesése elősegítette a táji- és népcsoporttudat összefonódását a Felföld minden népénél. A Magas-Felföldön pedig a medencék izolálódása már-már a svájci kantonokéra emlékeztetett.

A Felföld déli szegélyén még I. István idején ún. „hegyaljai megyék” alakultak ki. Ezekben a hegyalji vagy síksági járások „hegyháti”, „hegyközi”, „hegymögötti” járásokat kapcsoltak magukhoz, s velük együtt alkottak vármegyéket (pl. Heves, Borsod, Zemplén, vö. Prinz Gy. é. n. [1936]b: 327).

A MEGTELEPÜLÉS ÉS A TERÜLETI SZERVEZŐDÉS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

A Felföldön az erdőrengeteg irtása és a lakosság megtelepülése – legalábbis a bükkösök és a fenyvesek övezetében – csupán a 12. század derekán vett nagyobb lendületet. Ennek a régiónak nem volt olyan antik hagyatéka a természeti táj átalakításában, mint Pannóniának. Déli sávjától eltekintve a népvándorlás korában, a kora középkor idején is lakatlan perifériának számított. Ilyenformán az Északi-Kárpátok az ún. „Nagymorva Birodalomnak” legfeljebb lakatlan gyepűvidéke lehetett (Györffy Gy. 1982: 299). A Felföldön az Árpád-korban nem alakult ki tartományi különkormányzat, mint Erdélyben és a Drávántúlon. Éppen ellenkezőleg, a Felföld déli sávja szorosan kapcsolódott a központi magyar népterülethez és a fokozatosan megerősödő központi hatalomhoz. Először az Anjou királyok idején tűntek fel olyan oligarchák, akik már-már tartományúri hatalmat gyakoroltak, pénzt verettek, és a királyi hatalommal is dacoltak, mint Csák Máté vagy az Amadé-család (Kristó Gy. 1973). A 15. században a cseh huszitákat, Giskra martalócait kellett Hunyadi Mátyásnak a Felföld váraiból kifűstölnie, Buda eleste és az ország három részre szakadása után a Habsburg-királyi Magyarország székhelye Budáról Pozsonyba tevődött át, az esztergomi érsek székhelye pedig Nagyszombat lett. Észak-Magyarország lakosságának tartományi öntudata először ekkor, a 16. század közepén erősödött meg, amint azt a *Felföld* és a *Felső-Magyarország* országrésznév meg-

jelenése is tanúsítja. E századokban volt időnként Felső-Magyarországnak önálló vagy Erdélyországgal közös fejedelme.

A 18–19. század folyamán a *Felföld* földrajzi és gazdasági térség nevéként élt a köztudatban. Nélkülözhetetlen tájnév volt a más országrészekkel fenntartott gazdasági és kulturális cserekapcsolatokban és az ott élők önmeghatározásában is. Mindez elsősorban a magyar nyelvterületre, a magyar köztudatra érvényes. Fontos lenne e helyen azt is megmondani, miként élt a Felföld a 18–19. századi szlovákok, felföldi és máshol honos hazai németek, csehek, lengyelek és a ruszinok tájszemléletében, s miként nevezték meg ezt a tartományt a saját nyelvükön. A szlovákok többnyire a *Horná zem, Hornáky*, a németek az *Ober-Ungarn* megnevezést használták.

A regionális elkülönülés gondolata a 19. század folyamán legalább két forrásból kapott támogatást. Egyik volt a szlovák nemzeti ébredés, az „itt nemzet él” felismerése, ami 1918-ban indokul szolgált az új országhatárok kijelöléséhez. Ehhez társul a kapitalizmus korának centralizációja, az ország túlzott Budapest-központúsága, ami együtt járt a korábbi regionális központok szerepének csökkenésével. Politikai, gazdasági, kulturális központok váltak provinciális városokká. Ezt a folyamatot nemcsak Zágráb és Pozsony, Kolozsvár és Temesvár, de Kassa, Nagyvárad, Nagyszeben, Brassó, Szabadka és Újvidék is megszenvedte. Nemzeti eszmék és regionalizmusok együtt hatottak a történeti Magyarország ellen a 20. század elején.

A területi szerveződés folyamata csak a megtelepülés folyamatával együtt értelmezhető. Észak-Magyarország betelepülésének történeti menetét jól jelzi az egyházmegyék, a királyi vármegyék és az erdőispánságok szerveződése. A középkorban ezen az ország-részen három egyházmegye osztozott: az esztergomi érsek, az egri és a nyitrai püspökség megyéje. Az előbbi kettő Szent István alapítása, a nyitrai egyházmegye későbbi, a 11–12. század fordulóján létesült, amikor már Trencsén megye igazgatása is kialakult (Kristó Gy. 1988: 331, 350). A királyi várispánságok és vármegyék először a Dél-Felföldön, a tölgyesekkel borított „alsó lépcsőn” szerveződtek meg. A Felföld benépesítése és betagozása a magyar államszervezetbe a központi népterület felől haladva, több fokozatban történt. Nem érdektelen, hogy a Felföld déli alrégiójának és keleti részének megyenevei zömmel magyar eredetűek: Bars, Hont, Heves, Borsod, Gömör, Újvár (későbbi Abaúj), Szepes, Sáros. Ebben a korán megtelepült övezetben Nyitra, Zólyom, Nógrád, Torna és Zemplén megye neve biztosan szláv eredetű.

A régi szláv népesség inkább a Felföld nyugati felén élhetett tömegesen, legalábbis a toponímia, így a megyék névadása ezt mutatja (Vág, Nyitra, Zsitva, Garam, illetve Trencsén, Zólyom, Liptó, Turóc, Árva stb.). Az északi határvidék vármegyéinek kialakulását megelőzően királyi erdőispánságok, erdőuradalmak szerveződtek a terület hasznosítására, már amennyire a királyi szolgálonépek szerény lélekszáma megengedte. A 12. században a zólyomi erdőispánság, a tornai erdőispánság, az újvári és a pataki erdőispánság hatókörébe tartozott az Északi-Kárpátok egész hatalmas erdőrengetege. Zólyom, Torna és Sáros csak a 13. század második felében vált királyi vármegyévé, amikor a települések és a népesség számának növekedése már lehetővé tette a megszervezésüket (Györffy Gy. 1987. I: 45–47, 416–417, II: 466–471; Kristó Gy. 1988: 370–371, 391, 408, 413). A „fekete erdőkre” (fenyvesekre) kiterjedő zólyomi erdőispánságból végül négy vármegye alakult ki: Zólyom, Liptó, Turóc és Árva. Turóc eredetileg tájnév, Árva folyónév, mindkettő csupán később vált a kialakuló vármegye nevévé.

Az árvai, turóci „jobbágyfiúkról” és a Vág felső vidékének benépesítéséről alapos történeti munkák szólnak (Mályusz E. 1922; Fekete Nagy A. 1941; Györffy Gy. 1987. I: 191–198; Kristó Gy. 1988: 361–381).

A határispánok már a királyi erdőuradalmak idején különböző etnikumú öröket, lövőket telepítettek a szolgálónépek (vadászok, halászok, méhészek, erdőővők) közé. Így kerültek az ún. gömörörök a szepesi medencébe. Szepes vármegye szintén a későn alakult megyék közé tartozott. Magyar népessége két irányból, Gömörből és Torna-Abaújból érkezett, és minden bizonnyal megelőzte a 12. század közepén érkező német telepeseket. A tájnév és a megye neve magyar névadással keletkezett, a szótőben a magyar *szép* melléknév rejlik. Német (Zips), szlovák (Spiš) és lengyel neve (Spisz) egyaránt a magyarból származik (Kiss L. 1980: 609). A szepesi lándzsásfalvak lakóit a 13. század második felében és a 14. század elején még *gömörör*nek nevezték (Fekete Nagy A. 1934: 18). A gömöri határőrrajok érkezését azonban az újabb kutatás másodlagosnak – borsodi, tornai telepítések utáninak – és kevésbé tömegesnek ítéli meg (Györffy Gy. 1987. II: 466; Kristó Gy. 1988: 390).

A 18–19. századra a szepesi „tíz lándzsások széke” vagy más néven „Kisvármegye” falvaiban azonban elhalt a magyar szó. Lándzsásötfalu, Bethlenfalva, Ábrahámfalva, Csontfalva stb. azelőtt főként magyar lakossága elvesztette anyanyelvét, és beolvadt a szlovák környezetbe. A *Tízlándzsás kerület* privilegizált jogállása megmaradt az asszimilációt követően is, egészen 1802-ig. Középkori magyar (székely, palóc stb.) határőrökre utaló helynevek az Északi-Kárpátok térségében is említhetők. A mai Jackové neve a Jablonkai-hágó közelében középkori jászok (Jeřábek, R. 1988: 158), a Plavecké Podhradie, Plavecký Mikuláš, Plavecký Štvrtok helynevek a Kis-Kárpátokban hajdani palóc (kumán) határőrök emlékét őrzik (Paládi-Kovács A. 2006b: 50–57).

A Felföld gazdaságának egyik regionális sajátága a bányászat, ami legalább a 13. század dereka óta fontos telepítő erő. Legrégibb írásos emléke a IV. Béla király által 1245-ben kiadott, német nyelven fennmaradt bányajogi és bányavárosi szabályzat. Ezt az okmányt Selmecbánya kapta, és a későbbiekben ez az ún. „selmeci bányajog” szolgált alapul a többi német bányaváros számára mind az alsó-magyarországi, mind a felső-magyarországi bányavidéken (Faller J. 1975: 15–18). Kezdetben a nemesfémek, később a réz- és vasércек bányászata volt a jelentősebb. A bányásztelepülések alapításának időpontjai, körülményei nem minden kolónia esetében tisztázhatók. Közös bennük, hogy a telepesek mind német nyelven beszéltek, és német bányakultúrát hoztak magukkal a Felföldre. Jellemző két észak-gömöri város esete. Rozsnyó nevét „Rosnau, Rosenau” alakban említik először 1291-ben, Dobsina soltészlevele 1326-ban kelt, és még ennél később is keletkeztek új bányavárosok. Ezek a települések és közösségek számos kiváltságot kaptak: belső ügyeikben teljes autonómiát élveztek, önállóan bíráskodtak, az egész ország területén vámmentesen közlekedhettek, polgáraik szabadon rendelkezhetek vagyonukkal stb. A német bányavárosok nem csak egymással és a környezetükben élő soltészfalvak jobbágyaival meg a vlach jogon élő pásztorokkal kerültek kapcsolatba. Nem is csak a Felföld déli vidékeinek magyar központjaival, egyházi és világi hatalmasságaival érintkeztek. Gazdasági és kulturális kisugárzásuk a Felföld egészére kiterjedt, termékeik pedig tömegével jutottak el más országrészekbe és külföldre is. Ne feledjük, hogy a 14–15. században Magyarország legfőbb kiviteli cikke még a nemesfém (arany, ezüst) és a réztermék volt. Ez a tartomány bányatermékei és

penzverdéi révén nem csak a Magyar Királyságon belül játszott fontos szerepet. Arany-, ezüst- és rézkivitele egész Európa számára meghatározó volt az amerikai nemesfémek újkori behozataláig és a svéd rézbányák felfedezéséig.

A bányászattal kapcsolatos kolonizáció a 13–14. században gyökeres változást idézett elő a Felföld etnikai összetételében. Gyorsan növekedett a német nyelvű lakosság tömege, minthogy a bányavidékek népe akkoriban kizárólag németekből állt. Ellátásukra telepítettek a vidéken mezőgazdasági jellegű falvakat, de a földműves- és a pásztor-népesség csupán termékeit vihette a bányavárosokba, megtelepülni ott sokáig nem engedték őket. A Felföld német városaiban – köztük a bányavárosokban – csupán a 16–17. századtól kezdődően, a magyar országgyűlés és a vármegyei nemesség fellépésének köszönhetően települhetett meg nem német, azaz magyar és szláv elem. Eltért ettől a céhes ipart, kézművességet és kereskedelmet folytató szepesi némettség története. A „szepesi századok”, a cipszerek ősei a 13. század derekán, második felében települtek meg a Poprád medencéjében. Részint Sziléziából, részint Abaúj és Torna felső vidékéről érkeztek. Összefüggő településterületet hoztak létre, jelentős városokat építettek (Lőcse, Késmárk). Több tucat falut is alapítottak a Tátra alján (Fekete Nagy A. 1934), nyelvüket, hagyományaikat századokon át megőrizték, bár e városok zömét hosszú időre (a 15–18. század között) elzalogosították a lengyel királyoknak (Gréb Gy. 1932).

A városok alapítói a Felföld más vidékein is rendszeren német eredetűek voltak Pozsonytól Kassáig, Nagyszombattól Bártfaig (Demkó K. 1890: 17). A Németi, Nemti, Csehi, Vendégi, Horváti, Oroszi típusú helynevek korai (tatárjárás előtti) falutelepítések emlékét őrzik a Felföld déli alrégiójában. A Magas-Felföldön azonban a 13. század végén ennél sokkal jelentősebb falutelepítések kezdődtek. Felföldi jellegzetesség a „német jogon” (*ius Teutonico*) szervezett *nova plantatiók*, azaz soltészfalvak tömege. Jellemző rájuk a szabályos faluforma, az egységesen kiszabott telkek együttese, a telki birtok állandósága, kötött változatlansága (Földes L. 1970: 578). A soltészség intézménye Magyarországon sziléziai eredetű, és a 13. század végén tűnik fel először, mint a *Drang nach osten*, a némettség nagy kelet-európai kolonizációjának eszköze. Kezdetben a telepéseket kizárólag németországi, sziléziai és morvaországi német tájakról toborozták. E telepítő mozgalom virágkora az Északi-Kárpátokban a 14. századra esett, de még a 15–16. században is telepítettek új soltészfalvakat „német jogon”. A soltészok megbízói a földesurak és a városok voltak. Mind a főúri várak, udvartartások, mind a városok ellátásához szükség volt termékszolgáltató jobbágynépre. A soltészvállalkozók a Felföldön túlnyomórészt németek lehettek, de a telepések később már – a németek mellett – mind gyakrabban szlávok voltak. Utóbbiak között jövevény morvák, lengyelek is adódtak a Felföldön honos szlovákok mellett.

A *more teutonico* jogon élő soltészfalvak egyik kisugárzó központja a Szepesség, a másik pedig Zsolna vidéke volt. A Tátrától keletre a telepítési vállalkozó neve latinul *scultetus*, magyarul *soltész*. Azon a tájon az új telepek nevét a soltész névével és a *vágás*, *vágása* főnév összetételével képezték (Pl. Balázsvágása, Frydmanvágása). Amikor a 14. század elején a szepes-gömöri bányavidék fejlődésnek indult, hirtelen terjedni kezdett ez a falutípus Gömörben, és nyomult Szepesből tovább mind Sáros, mind Liptó irányába (Fügedi E. 1953: 227; Györffy Gy. 1987. II: 471). Zsolna vidékéről Trencsén, Bars és Zólyom irányába terjedt a soltészfalvak típusa. Ott a soltész latinul *advocatus*nak, vulgárisan *richter*nek, *richtarnak* nevezték. Az általuk alapított

falvak nevében utótagként legtöbbször a *lehota* szót találjuk. A falutelepítés jogi alapját a földesúr és a vállalkozó (soltész, richter) között létrejött szerződés, az ún. *soltészlevél* képezte.

Szepes, Árva és Gömör egyes részein az ún. *vlach kolonizáció* későn, a 15–16. században ment végbe. A 16. század első felében keletkezett a Felső-Garam menti vlach települések zöme (Polonka, Sumjác, Telgárt, Vernár, Helpa), a murányi, a csetneki és a krasznahorkai uradalom vlach jogon élő telepei (pl. Pacsa, Uhorna), Tornában Falucska stb. A vlach közösségek földművelése jelentéktelen volt, dézsma helyett juhaik után „census Valachorum”-ot adtak, juhötvenneddel, *sztrongával* adóztak. A „ius valachale”, a „Valašska Sloboda” az 1659. évi 54. törvénycikkkel érvényét veszítette, s aztán csaknem kétszáz évig folyt a nagy per, amelyet a gömöri juhászok indítottak dézsmamentességük visszaállításáért (Kniezsa I. 1934: 62–73; Illa B. 1957: 132–133; 1942–1976. I: 293–296; Paládi-Kovács A. 1993: 159–161). A vlach jogú népesség zöme Szepes, Gömör tájain eredetileg ruszin nyelvű volt. Népszigetei azonban fokozatosan beolvadtak a szlovákságba, és ma már csupán a szlovák dialektológiai és néprajzi szótérképek lapjain válnak ki környezetükből.

A Felföld betelepülésének, területi szerveződésének vázolt részletei jelzik, hogy sok évszázados, többszakaszos folyamat eredményeként jött létre ebben a térségben egy sajátos gazdasági és társadalmi struktúrára épülő kulturális régió. Ennek főbb vonásai a középkor végére alakultak ki. A nagytérség népi összetételét a későbbiekben már nem annyira az új telepítések, mint inkább a spontán asszimiláció, a népi keveredések, felülrétegződések, szaporodási és el-/kivándorlási különbözetek alakították. Az újkor századai teljesen átformálták a Felföld lakosságának etnikai és demográfiai arányait.

ETNIKUMOK, NYELVHATÁROK, ETNIKAI FOLYAMATOK

A Felföld nemzetiségi összetétele az utóbbi két-három évszázad folyamán lényegesen megváltozott. Ezeket a változásokat csak betetőzték a 20. század történései, különös tekintettel a két világháborút követő népmozgásokra. Szlovákia mai területén 1921-ben az összlakosság a 3 milliót csupán 870 fővel haladta meg, és ebből 650 597 (21,8%) volt magyar, 1 952 866 fő (65,1%) szlovák, 145 844 fő (4,8%) német, 88 970 fő (3%) ukrán és 72 137 fő (2,4%) cseh nemzetiségű. Ugyanezen népek adatai 1991-ben: magyar 566 741 (10,8%), szlovák 4 511 678 (85,6%), német 5629 (0,1%) ukrán 13 847 (0,3%), cseh 53 422 (1%). Ugyanakkor a romák száma 80 627 (1,5%), a lengyeleké 2696 fő (0,1%), az összlakosság 5 268 935 fő. Hetven év alatt a szlovákság lélekszáma több mint kétszeresére növekedett, miközben a magyarságé csökkent – részarányát tekintve a felére, az ukránoké, cseheké megfogyatkozott, a németek és a lengyelek pedig jörszerűen eltűntek Szlovákia nemzetiségi térképéről (Botik, J. 2007: 33–36; Gyurgyik L. 1992: 91).

A vázolt etnodemográfiai képhez hozzátartozik, hogy a Felföld népeinek többsége évszázadok óta önálló településterülettel rendelkezik, és szülőföldjén él. Nagyobb nyelv- vagy népterületeket a szlovák és a magyar birtokolt: előbbi a Magas-Felföld medencéiben, utóbbi a Felföld alsó lépcsőjén. Kisebb, de kompakt területei voltak a németeknek Szepesben, a lengyeleknek Árvában és Szepesben, a ruszinoknak Szepes,

Sáros és Zemplén összefüggő északi vidékein (Balogh P. 1902. I: 531–582; Bruckner Gy. 1922: 15–64).

A magyar–szlovák nyelvhatár történetét számosan elemezték, és többen eltúlozták a nyelvhatár délre tolódásának és az északi magyar nyelvterületen kialakult újkori szlovák tömbök, népszigetek méreteit. Történeti kutatásokból tudható, hogy középső szakaszán a magyar–szlovák nyelvhatár a 17. század óta lényegében nem változott. Különösen érvényes ez a megállapítás az Ipoly, a Rima és a Hernád folyó közötti szakaszra, Nógrád, Gömör-Kishont és a hajdani Torna megye térségére. Ezzel szemben Abaúj, Sáros és Zemplén megyében a 17. század végétől délebbre tolódott a nyelvhatár. Korábban a magyarság egységes tömböt alkotott Kassáig, falvainak füzére a Tarca völgyében – szlovák falvakkal keverten – messze északra felnyomult, csaknem Bártfáig. A 17. század végi török betörés és egyéb hadjáratok következtében Kassa vidékén a magyar falvak zöme elpusztult. Újbóli benépesítésük jórészt Sáros és Észak-Zemplén szlovák és ruszin jobbágyaival történt. Ilyenformán a nyelvhatár Kassa, Töketerebes, Nagymihály vonalától délre tolódott, és a magyar nyelvterület szomszédos részein is ruszin és szlovák szigetek, szórványok jelentek meg (Paládi-Kovács A. 1973b: 333).

A 17–18. század fordulóján Hontban, Nógrádban a nyelvhatár ugyan nem sokat változott, de e megyék déli részén és Pest megye szomszédos vidékén jelentős szlovák népszigetek alakultak ki, pl. a Galga felső völgye, gödöllői uradalom (Fügedi E. 1966: 317–322; Sirácky, J. 1971: 113–14; Manga J. 1973: 231–237). Pozsony megye területén a szlovákság délnek nyomult a Kis-Kárpátokban és a Pozsonyi-Hegyalján. Népes enklávéik keletkeztek 18. századi földesúri telepítések révén Nyitrától délre (Nagysurány, Komjáti), és Barsban is megjelentek itt-ott szlovák szórványok a nyelvhatártól délre. Ott a nyelvhatár nem sokat változott, de Nyitrában erősen délre tolódott, ennek folytán a Zoboralja magyar falucsoportja fokozatosan népszigetté vált (Kniezsa I. 1941). A szlovák etnikum 18. századi gyarapodásáról az 1784–1785. évi első országos népszámlálás összesített adata tanúskodik. Akkor már 1 millió 62 ezer szlovák ajkú embert számoltak össze, akiknek túlnyomó többsége a Felföldön élt.

A 17–18. századra a nyelvhatártól északra élő magyar nyelvshzigetek többsége elveszítette nyelvét. A középkorban és az újkor elején még elszórt magyar telepek léteztek Trencsénben, Liptóban, Szepesben, Turócbán, Zólyomban, továbbá Bars, Hont, Nógrád, Gömör északi részein. Sáros megyében száznál többre rúgott a magyar eredetű helységek száma. Ezek közül sok a Rákóczi-szabadságharcig megtartotta nemzetiségét. Már korábban, a középkor végén elvesztették nyelvüket a Felföld nyugati (morva) határvidékén élt középkori (10–14. századi) székely, palóc, magyar gyeplőrök és a Felföldön elszórtan létező besenyő és kun telepek (Podhradszky Gy. 1922: 9; Paládi-Kovács A. 2006b: 50–55). A 18. században a Felföld népei közül a magyarok és a szlovákok, sőt a ruszinok is tömegesen vándoroltak le az Alföldre, ahol nagy szerepet vállaltak a török utáni újjáépítésben. Ez az elvándorlás több vidéken (Cserhát, Cserehát, Zemplén, Nyitra) a felföldi magyarok térvesztését idézte elő.

Észrevehetően keletre tolódott a 17. század vége óta a szlovák–ruszin nyelvhatár is. Sáros, Szepes, Zemplén, Ung vármegye területén ruszin falvak tömege vette át a 18–19. század folyamán a szlovák nyelvet és öntudatot. Fokozatosan beolvadt a szlovákságba a Felső-Garam vidéki, az észak-gömöri, tornai, abaúji vlach-ruszin népesség is, valamint

a 18. század elején Kassa vidékére telepített földműves ruszin jobbágyság (Ernyey J. 1907: 284; Balogh P. 1902. I: 531–593; Paládi-Kovács A. 1973b: 353).

A 16–17. század etnikai folyamatait a bányavárosok német jellegének fokozatos megtörése határozta meg. Felső-Magyarország bányavárosaiban a német polgárok akoriban magyarul tanultak, a fejedelmeket és főurakat magyar beszéddel üdvözltek, a nemesi vármegyével magyarul leveleztek, és gyermekeiket „magyar szóra” küldték az iskolába (Demkó K. 1890: 282). Rozsnyón a 17. században a lakosság műveltebb része németül, magyarul és latinul egyaránt értett, az okmányokat, feljegyzéseket is e nyelveken írta. A városi tanács hivatalos nyelve 1667-ig majdnem kizárólag a német volt, 1705-ig a városi polgárság vezető rétegét a németek alkották (Mikulik J. 1885: 27, 242). A lakosság többségét azonban akkor már a magyar elem tette ki, a magyar nyelvre váltott németek közül a 17. század végén és a 18. század elején mind többen éltek névmagyarosítással. A kétnyelvű közösség egy ideig a családok német és magyar nevét egyaránt használta. Rozsnyó nyelvváltását a vidék (Csucsom, Nadabula, Berzéte, Kőrös, Rudna, Jólész stb.) falusi magyarsága idézte elő. Velük az érintkezés kezdettől fogva csak magyarul történhetett, ráadásul mind többen költöztek be közülük a városba.

A betelepülés lehetőségét a Felföld német városaiba a vármegyék és az országgyűlés, azaz a magyar rendek kitartó követelése teremtette meg. Törvénybe foglalták, hogy a bíró és a tanácsnokok nemzeti különbség nélkül választhatók legyenek németek, magyarok és szlovákok közül, és az utóbbiak is vehessenek házat maguknak a városokban. A beköltözések által vegyes lakosságúvá lett bányavárosokban – így Besztercebányán, Selmecbányán, Körmöcbányán – állandósultak a viszályok a németek és az újabb jövevények között. A németek továbbra is maguknak követelték a városvezetés jogát. Besztercebányán 1612-ben Thurzó György nádor bíraskodott egy ilyen ügyben, és szerződésbe foglalta, hogy a bírót egyik évben a németek, másik évben a magyar és a szlovák polgárok közül kell választani. Egy másik besztercebányai megállapodás pedig azt mondta ki, hogy a város magyar és szlovák lakosait is vegyék fel a szabó, varga, mészáros és a többi céhbe (Demkó K. 1890: 18–19).

Az alsó-magyarországi bányavárosok háromnyelvűsége a 18. század elején már szlovák dominanciával élt tovább. A Felföld magyarságának egy része a török kiűzése után délre húzódott, és ideiglenes tértérését jórészt feladta. Ezáltal a német városok szlovákosodása is meggyorsult. A németiség különösen ott veszített sokat, ahol csupán városi lakosként élt, és nem volt falusi „hinterlandja” (Mendöl T. 1940: 51). Észrevétlen folyt az elszórtan élő német falvak és bányászkolóniák szlovákosodása. A német alapítású Csetnek és Jolsva környékén Nagyrőce, Rekenye, Pétermány, Feketepatak, Lehota, Hankova stb. német népe már a 16. század végére szlovák nyelvű lett, a 17. században az ő hatásukra váltott át szlovákra Csetnek városa is. A városi tanács jegyzőkönyvét 1623 után folyamatosan szlovák nyelven vezették (Mikulik J. 1885: 35).

A 18. században a felföldi német nyelvterületek és enklávék már igen előrehaladtak az asszimiláció útján: „Szepes Vármegyében a’hol az előtt majd nem tsupa Németek laktak, most meg a Két Királyi Városban, ’s egynéhány Szepesi Korona Városban és Mező Városokban maradtak meg. De ott is örvendetes előmenetelt tesznek a’ Tót nyelvben. Zólyom, Hont és Bars megye Bánya Városaiban majd nem egészen elenyészett már a’ Német nyelv... A’ Tótok száma napról napra szaporodik, mivel mind a’ Magyarok mind a’ Németek, Oroszok és Szerblusok ezen nyelvhez könnyen hajolnak. Azért

69. Boronaház fazsindelyes tetővel. Sajóréde (Gömör-Kishont vm.)

70. Az Agócs-köz fontosa (lakótelek). Almágy (Gömör-Kishont vm.)

71. Egykori zsellérház vízvetős homlokzata. Parád (Heves vm.)

72. „Huszita” ház. Gönc (Abaúj-Torna vm.)

73. Kabolás kemence. Komlóska (Zemplén vm.)

74. Hálókamra felvetett ágygal, kelengyész ládával. Parád (Heves vm.)

75. Köznép öltözéke. Pográny (Nyitra vm.)

76. Gerencséri asszonyok a lakodalomban.
Pográny (Nyitra vm.)

77. Fiatal menyecskek főköötőben. Kolon
(Nyitra vm.)

78. Újmenyecske nagyünnepi viseletben.
Maconka (Heves vm.)

79. Újmenyecske és fiatalasszony ünneplőben.
Buják (Nógrád vm.)

80. Menyecskek ünneplőben. Hollókő
(Nógrád vm.)

81. Völegénying eleje. Nádújfalu
(Heves vm.)

82. Pásztorfaragás, ivócsanak. Szúcs
(Heves vm.)

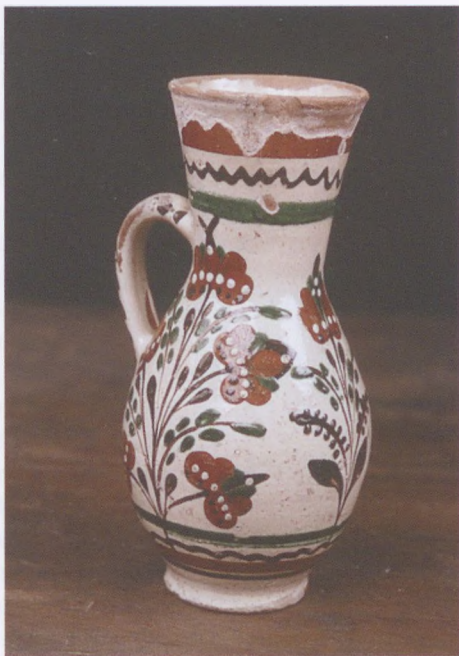
83. IV. Béla „futásának” emlékoszlopa.
Járdánháza (Borsod vm.)

84. Református templombelső. Bánhorváti (Borsod vm.)

85. Keménycserép kancsó. Bélapátfalva
(Borsod vm.)

86. Önmázos bokály. Bakabánya
(Hont vm.)

87. Túrótároló kupa. Kelemér
(Gömör vm.)

88. Disztörülköző (1910 körül). Óbást
(Gömör-Kishont vm.)

89. Református templom (épült 1718-ban).
Serke (Gömör-Kishont vm.)

90. Asztalkendő (1920 körül). Óbást
(Gömör-Kishont vm.)

91. Búcsús menet. Kazár
(Nógrád vm.)

92. Kisasszonykáporna. Rimóc
(Nógrád vm.)

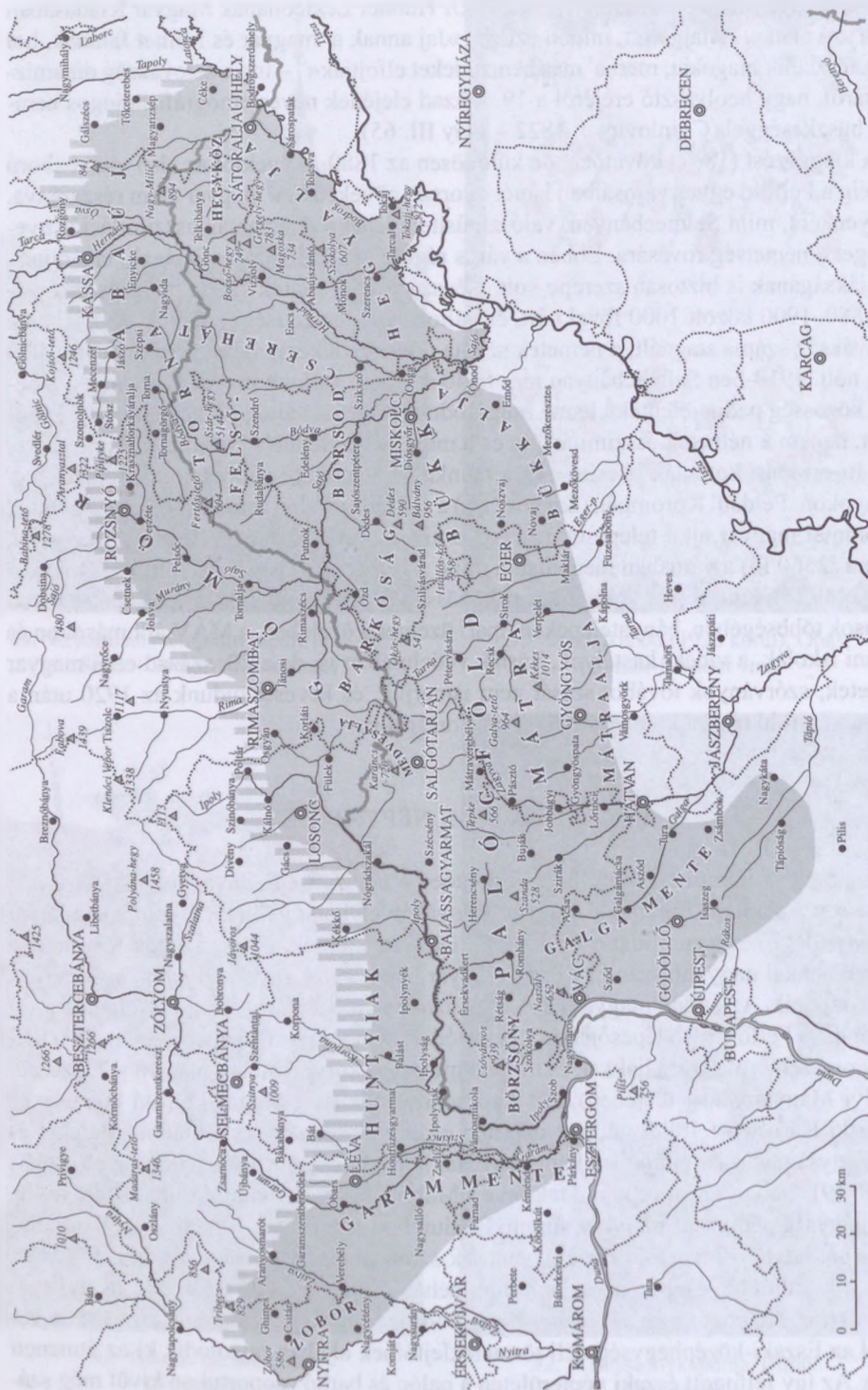
igen igazságos azon panasz, melyet Fejér Úr Hübner Lexiconának Magyar Kiadásában ezen szó alatt ... eljajgatott, midőn ezt írta: »Jaj annak a' magyar és Német falunak, hol meg fészkelik magokat, mert a' más nemzeteket elfojtják«” – írta a szlovákság dinamizmusáról, nagy beolvasztó erejéről a 19. század elejének neves etnográfusa jogos nemzeti büszkeséggel (Csaplovics J. 1822 – TGy III. 65).

A kiegyezést (1867) követően, de különösen az 1880-as évektől az első világháború végéig a Felföld egyes városaiban ismét gyorsan növekedett a magyar elem részaránya. Helyenként, mint Selmechányán, valószínűsíteni lehet a magyarság asszimilációs nyereségét a németiség rovására. Ebben a város régi bányászati akadémiájának, tanárainak és diákságának is biztosan szerepe volt. Népszámlálási adatok szerint a város lakossága 1880–1900 között 1000 fővel nőtt, és változtak a nemzetiségi arányok. Miközben a szlovákság száma stagnált, a németek száma felére csökkent, a magyaroké pedig 3000 főre nőtt. 1910-ben Selmechányán már 6340 személy vallotta magát magyarnak, a német közösség pedig jelentéktelenné zsugorodott. Ebben a változásban nem a népszaporulat, hanem a németek asszimilációja és a magyar betelepülés játszott a döntő szerepet. Itt-ott ipari kolóniák létesítése és a munkások telepítése változtatott a nemzetiségi arányokon. Például Korompán (Szepes vm.) a századfordulón munkáskolóniát építettek a zömmel magyar ajkú telepesek részére, amivel elérték, hogy 1910-ben a magyarok száma (2560 fő) a városban meghaladta mind a németekét (1063 fő), mind a szlovákokét (2440 fő). Kisebb-nagyobb magyar közösségek éltek a nyelvhatártól északra fekvő városok többségében, bányatelepeken, ipari üzemek közelében, a MÁV-állomásokon és állami iskolák, a vidéki kastélyok, kúriák védelmében is, de a 20. század eleji magyar szigetek, szórványok további sorsát nem ismerjük, és keveset tudunk az 1920 után a Magas-Felföld tájaira költözött magyarok sorsáról is.

ÉSZAKI MAGYAR NÉPTERÜLET

A magyar népterület északi határait döntően a nemzetiségi, anyanyelvi statisztikák, összeírások alapján kirajzolódó magyar–szlovák nyelvhatár jelöli ki. A kompakt magyar nyelvterülettől és az említett nyelvhatártól északra is élnek, és a századok folyamán a mainál sokkal nagyobb számban éltek magyar népszigetek, nyelvszigetek, szórványok és diaszpórák. Az északi magyar népterület azonban meghatározóan a Felföld déli alrégiójához, a Felföld alsó lépcsőjéhez kapcsolódik. Mindig szoros kapcsolatban állt a délről szomszédos magyar tájakkal, és történelme egyes korszakaiban (pl. a 16–17. századi királyi Magyarország idejében) erős kapcsolatok fűzték a Magas-Felföld tájaihoz is.

Viski Károly a felföldi magyar néprajzi csoportokhoz sorolta a mátyusföldieket és a szilágyságiakat is, miközben hangsúlyozta, hogy fő csoportjuk a palócság (Viski K. 1938: 19). Geográfiai adottságait tekintve a Mátyusföld egyértelműen a Kisalföld része, a Szilágyság pedig az Erdélyhez simuló Partiumhoz sorolandó. Anyagi és szellemi műveltségét látva, Mátyusföld népe ugyancsak szorosabban kapcsolódik a Kisalföldhöz, mint a Felföldhöz, csupán nyelvjárásának néhány sajátága köti az északi nyelvjárás-típusokhoz. Keleten az *északi népterület* a Bodrog vonaláig, Zemplénig tart. Délen valahol az Északi-középhegység déli törmeléklejtőinek aljában rajzolódik ki az átmeneti zóna. Az így felfogott északi népterületen a palóc és barkó csoportokon kívül még szá-

32. térkép. Az északi magyar néptérület tájai, csoportjai

mos magyar népcsoport különböztethető meg. Nyugatról keletre haladva elsősorban a zoboraljak, a Garam mellékiek, a huntyiak, a gömöri, tornai, abaúji (csereháti), hegyaljai, hegyközi csoportok említendők a palóc-barkó tömbön kívül. Történeti perspektívában vizsgálva a kérdést, a nyelvhatártól északra található magyar népszigeteket, enklávákat, szórványokat is ide kell sorolni. A Felföld széles déli övezetéhez kapcsolódó északi magyar népterület főként hagyományos népi kultúrája, a központi magyar népterülethez és a Magas-Felföldhöz, annak népeihez fűződő kapcsolatrendszere, köztes helyzetének és kettős kötődésének szem előtt tartásával válik értelmezhetővé.

A térség geográfiai jellemzését a Felföld alsó lépcsője, déli alrégiója, Dél-Felföld kulcsszavaknál az előző fejezetben találjuk. Vulkanikus vonulata a Zsitva forrásvidékétől a Duna visegrádi áttöréséig lehúzódo Börzsönyön át a Cserhát, Mátra és a Zempléni-hegység harmadkori vulkánjai révén hatalmas félkörben övezi a Felföldet. A két alrégió, magassági övezet határán húzódo érchegységeket (Selmeci-érchegység, Gömör-Szepesi-érchegység) a kompakt magyar népterület csak helyenként közelítette meg (Rozsnyó, Jászó között), és csupán koronként és helyenként mutatott fel jelentős magyar közösségeket, népszigeteket az ércbányák közelében (pl. Selmecbánya, Korompa). Az érchegységek csúcsai 1000–1300 m magasságot érnek el (*Szitnya* 1011 m a Selmeczi-hegységben, *Pipitke* 1225 m Rozsnyó közelében), gerincmagasságuk 1000 m közelében ingadozik. A népterület északi határain kicsiny medencék, „életkamrák” találhatók (Zólyomi-, Losonci-, Rozsnyói-medence), délebbre tágas, nagy medencék sora húzódik. Ilyen az Ipoly völgyében elterülő Nógrádi-medence, a Rima és a Sajó tágas völgyét felölelő Gömöri-, majd a Torna-Abaúji-medence a Kanyapta lapályával, a Nagyidai-medence süllyedékével, a Hernád és a Bódva völgyével. A mészkőhegységek és fennsíkok lábainál fakadó karsztforrások és melegforrások (Bükk hegység, Gömör-Tornai-karsztvidék) egyben a térség erőforrásai (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 390–395). A hámorok, malmok, fűrészmalmok, kallók és kölyük vízikerekeit századokon át a karsztforrások működtették. Említést érdemel a szénsavas, kénes és egyéb ásványos források, savanyúvizek, *csevicek* gazdag választéka is.

Az északi nyelvterület, nyelvjárástípus elhatárolódását más magyar dialektusok területétől a nyelvtudomány állapította meg. Az *északi magyar* (palóc) *nyelvjárástípus* jórészt fedi az *északi magyar népterületet*, de mint alább látni fogjuk, mégsem azonosítható azzal teljes mértékben. A magyar nyelvterület északi vidékein a 16. század óta adatolható a palatalizáció, azaz a *t, d, l, n* hang lágy ejtése *i* és *í* előtt, a *t* pedig *ü* és *ű* előtt is: pl. a *tyinó, szeretyi, tyűkör, tetyű; gyinnye, gyisznó* stb. A palatalizáció első írásos nyomait Bornemissza Péter *Ördögi kísértetek* (1578) című művében találjuk. A 18. századi grammatikák közül több is megemlékezik erről a „tőtosnak” mondott hangváltásról. A palatalizáció a 20. század közepéig megmaradt az északi nyelvjárások regionális, azaz közös jellegzetességének, mert az irodalmi nyelv és a nemzeti köznyelv elutasította (Benkő L. 1957: 99).

Még számos felföldi vagy északi regionális nyelvi egységre utaló jelenség akad, ilyen a *-ból, -ből, -ról, -ről, -től* ragsor mai nyelvjárási helyzete is. Zoboraljától a régi Torna megyéig széles karéjban, összefüggő sávban szóvégi / nélkül hangzanak ezek a ragok (Benkő L. 1957. térképmelléklet). Az északi magyar (palóc) nyelvjárások összetartozásában voltaképp két fonémának van kitüntetett szerepe: az illabiális *ā* és a labiális *ā* magánhangzónak. Említhetők ugyan egyéb hangtani jelenségek is, de azok

kevésbé vehetők figyelembe az osztályozásban. „A nyelvterület északi része a Szenc–Cegléd–Kassa alkotta nagy háromszög nyelvjárásainak hasonló jellegű, de talán még inkább viszonylagos egységet ad az... hogy az *a* fonéma illabiális (*ǎ*), az *á* fonéma labiális (*ā*) realizációjú” (Imre S. 1971a: 349).

A hazai dialektológia szakirodalma az északi nyelvjárásokat „palócnak” vagy „palócosnak” szokta nevezni. Akadt már olyan, aki fontolgatta, hogy inkább „felföldinek” fogja átkeresztelni, de az ebből származó zavarokat kerülendő megmaradt a hagyományos elnevezésnél. Könyve összefoglalójában azonban rátalált az *északi (palóc) nyelvjárások* gyűjtőnévre (Imre S. 1971a: 349, 371). Ezen a több száz kilométer hosszan elnyúló sávon, a Vágtól a Hernádig tartó területen számos nyelvjárás él, amelyeket hangtani, grammatikai jellemzőik alapján legalább három-négy altípusba lehet sorolni (Kiss J. [szerk.] 2001: 282), tájszókészletüket illetően pedig még többre. Tekintettel a *Palócföld* és a palóc népcsoport etnográfiai értelmezésére, a dialektológiában is helyesebb lenne az *északi nyelvterület, északi nyelvjárások* megnevezésre áttérni.

Az *északi népterület* földrajzi határai nyugaton és keleten is eltérnek az *északi nyelvjárástípus* határaitól. Előbbi nem terjed ki a Kisalföld északi részeire, a Mátyusföldre mint síksági tájra, de felöleli a Hernádtól keletre elterülő hegyvidéket, az Abaúji-Hegyközt és a Zempléni-hegységet. A Hernád és a Bodrog közötti hegyvidék népnyelve azonban nem az *északi (palóc) nyelvjárástípus*hoz, hanem az ún. *északkeleti nyelvjárástípus*hoz kapcsolódik (Kálmán B. 1966: 80, 84).

Az északi magyar nyelvjárások szókészlete – érthető módon – más régiók magyar nyelvénél nagyobb számban tartalmaz szlovák kölcsönszavakat. Ugyanakkor a szlovák, lengyel, cseh és részben a ruszin nyelv szókincsének magyar elemei elsősorban a Felföld magyar nyelvéből származnak (Kniezsa I. 1934: 63–64; Gregor F. 1993). A bányászat, kohászat és az erdei iparok magyar terminológiája leginkább német jövevényszavakat őriz, jóval kevesebb benne a szlovák; a juhászat népi szakszókincsébe pedig vlach eredetű szavak is kerültek (Paládi-Kovács A. 1965: 189–191; 1985b: 320). A nyelvek kölcsönhatása és a nyomában mutatkozó interferencia a Felföldön a középkor óta igen élénk. Ezekben a folyamatokban a magyar, a szlovák és a német mellett más nyelveknek is szerepe volt (lengyel, cseh, ruszin).

Az északi magyar nyelvterület szélein kisebb *nyelvszigetek* és *nyelvjárásszigetek* találhatók. Ezek száma a 17–18. században a mainál is nagyobb lehetett, hiszen a mai magyar–szlovák nyelvhatártól messze északra, Szepesben, Sárosban, Zemplénben is voltak még kisebb-nagyobb magyar nyelv-szigetek. Manapság a magyar–szlovák nyelvhatáron vagy attól elszakadva, szlovák környezetben él a *vágai*, a *nagyhindi*, a *csucsomi*, a *magyarbódi* nyelvjárás, valamint a Szenc környéki s az abaúji *ő-ző* nyelvjárásszigetek (Imre S. 1971a: 368–372).

Fontos megemlíteni, hogy a felföldi szlovák és német népnyelv szintén nyelvjárásokra tagozódik, illetve tagozódott. A nyelvjárások szoros kapcsolatot mutatnak a szlovák és német népcsoportok identitásával és megnevezésével. A régió belüli tagozódást részint a táji, lakóhelyi keretek, részint a településtörténeti, származási tények magyarázzák meg. A szlovák népcsoportokról és neveikről már Csaplovics megemlékezett, a 20. században pedig többen is értekeztek róluk (Csaplovics J. 1822: 53–54; Pranda, A. 1966; Markuš, M. 1980: 162–200; Švecová, S. 1992: 28–29). A Felföld németisége talán még több nyelvjárásra tagozódott, mint a szlovák, részint származáshely, részint lakó-

körzet szerint. Egyetlen megyén belül is több nyelvjárásuk létezett: pl. a Szepességben a *cipszer* és a *gründler*. Utóbbihoz szokták sorolni a mecenzéfi *mánták* és a dobsinai *bulénerek* egymást is nehezen értő nyelvjárását (Gréb Gy. 1926; Bruckner Gy. 1922: 49).

A felföldi magyarság középkori és kora újkori terjeszkedését, létszámának növekedését a török kiűzését követően visszahúzódása, lélekszámának fogyatkozása váltotta fel. Ezzel együtt tolódott délre a szlovák–magyar nyelvhatár keleten, az egykori Sáros és Zemplén megyében is. Sárosban a magyarság ösfoglaló volt. Települései a Csergő-hegységtől, illetve a Halyagos csúcstól délre elterülő tájon, a Tárca, a Szekcső, a Tapoly és az Ondava völgyében összefüggő tömböt alkottak, és szorosan kapcsolódtak az Abaúj megyében a Hernád és a Tárca mentén észak felé sorjázó falvakkal. A Sárosi-medence magyar településvidékének központja a 16–17. században is Nagysáros, illetve Sáros vára volt. Német többségű városai (Bártfa, Kisszeben, Eperjes) a felső-magyarországi városszövetség tagjai, jelentős céhes kézműipari és kereskedelmi központok. Sóvár bányája az egész országrész lakosságát ellátta sóval. A 16. századi dézsmajegyzékekből kivehetően legalább 50 település népe akkor még magyar volt, és további félszáz falu helység- és határnevei is magyar alapításra és jelentékeny magyar kisebbségre utalnak. Sáros megye magyarsága a 16–17. században református, városi német lakossága evangélikus volt. Eperjes líceuma a 18–19. században is sok magyar diákot vonzott. Bél Mátyás *Notitiája* a 18. század elején még nagyszámú magyar települést sorol fel a Tárca, a Szekcső és a Tapoly völgyében is. Az 1773-ban keletkezett forrás, a *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum...* ellenben már csupán egyetlen magyar falut említ ebben a megyében, Hernádtihanyt. A magyar népesség „eltűnésének” okait egyesek a hadjáratokban és az 1709. évi pestisjárványban, mások a református gyülekezeteket csaknem teljesen kiirtó ellenreformációban, a vallásüldözésben vélik felfedezni (Dávid Z. 1994: 34–39; 1995: 153, 176–177; Kocsis K. 1998: 125–126). Tény, hogy a Hernád és a Tárca mentén húzódó magyar „etnikai folyosó” megszűnése, Kassa vidékének szlovák és ruszin jobbágysággal való utánpótlása, betelepítése hozzájárult a sárosi magyar nyelv- és népsziget felszámolódásához. Ebben a folyamatban része lehetett a nyelvi asszimilációnak és a magyar jobbágyság tömeges elvándorlásának, elszőkésének is. Hasonló folyamatok zajlottak akkoriban a Sárossal keletről szomszédos Zemplén megyében, ahol a magyar népterület a 16. században még Varannó és Homonna vonaláig terjedt, ám a 18. század második felében annál jóval délebbre, Gálszécs és Töketerebes vonalára tevődött át. Mindez az északi magyar népterület tetemes csökkenéséhez, összehúzódásához vezetett.

Az Ondava és a Tapoly mentén ma élő szlovák ajkú református gyülekezetek (pl. Rás, Vajkóc stb.) hajdani magyar közösségek asszimilációjára emlékeztetnek bennünket. A sárosi, abaúji, zempléni, ungi szóránymagyarság beolvadása a 18–19. században történt. A Gálszécs, Töketerebes és Sátorlajújhely közötti térségben tapasztalható magyar–szlovák etnikai keveredés, kétnyelvűség ingadozó népi identitáshoz vezetett, ami tükröződött a polgári korszak állami népszámlálásaiban (Kocsis K. 1998: 126).

A „felvidéki magyarság” 1880–1910 között több mint 300 000 fővel gyarapodott. A városok közül különösen Pozsonyban, Selmecbányán, Nyitrán, Zólyomban, Nagymihályon és Kassán volt számottevő a magyarság növekménye. A Felvidék (a mai Szlovákia) összlakossága 1880-ban 2 472 000 fő volt. A magyar lakosság részaránya 23,1%, szlovák 60%, német 13%, ruszin 3,3%, a többi egyéb (cseh, lengyel stb.). 1910-ben a

régió népessége meghaladta a 2,9 milliót, melynek valamivel több mint 30%-a volt a magyar, 58% szlovák, közel 7% német, 3,5% ruszin, 3% zsidó, 1,5% egyéb (Hunyadi L. 1998: 142). Ezek a népességszámok és arányszámok azonban nem vonatkoztathatók az északi magyar népterületre, azt csak részben vagy áttételesen, közvetve érintik, hiszen az Északi-középhegység, a mai Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén megye hegy- és dombvidéki népcsoportjait egyáltalán nem tartalmazzák.

1920 után az új államhatár kettévágta az északi magyar népterületet, sőt számos népcsoportját is. A népszigetté vált Zoboralja, a Garam melléke, a huntyiak túlnyomó része, a gömöri, tornai magyarok nagyobb része, a palóc-barkó tömb és a cserehátiak kisebb része Csehszlovákiához került. A szlovákiai magyarság lélekszáma 1920-ban, majd 1945–1947-ben a kiutasítások, deportálások, a lakosságcsere, reszlovakizáció folytán jelentős mértékben csökkent. (A váltakozó számadatokhoz lásd Balassa I. 1989: 319–320). Azokon a tájakon is fogyatkozott a magyarok száma, amelyek 1938–1945 között az önálló Szlovákiához tartoztak. Példa rá a Tárca és az Eperjes-Tokaji-hegylánc közötti térség, ahol még az 1950–1960-as években is élt a magyar nyelv egy tucatnyi szigeten (Csáj, Nagyszalánc, Györke, Magyarböd, Petőszinye, Beszter, Garbócbogdány). Arany A. László (1941: 14–14) Magyarbödöt és Szaláncot még „színmagyar községnek találta. Mellettük Hardicsát és Pályint is a református magyar falvak közé sorolta. Magyarbödön a *gonfák* (fejfák), az ólommal díszített guzsalyok művészi faragása, Szaláncon, Hardicsán az *ő-ző* nyelvjárás keltette fel a figyelmét. Ez a vidék 1938-ban szakadt el végleg a magyar nyelvterülettől, vált nyelvszigetté, majd az utóbbi négy évtizedben gyorsan asszimilálódó szórvánnyá.

Az északi magyar népterület felekezeti megoszlása táji csoportonként eltérő. Népességének mintegy kétharmada római katolikus, közel egyharmada református, kisebb számban vannak az evangélikusok és a görög katolikusok. Zoboralja és a palóc-barkó tömb egységesen római katolikus. Katolikus az Alsó-Garam és Ipoly mellékének népe is. Reformátusok a Garam mellékén, a régi Bars és Hont területén, illetve a Rima, a Sajó és a Bodrog közötti térségben élnek nagy számban. Evangélikusok a nyelvhatár közelében, Gömörben és a Galga felső völgyében vannak számosabban. Utóbbiak Pest és Nógrád érintkező részein a 18. században megtelepült, zömmel szlovák eredetű jobbágyság utódai. A görög katolikusok a Sajó és a Bodrog által közrefogott, túlnyomóan református lakosságú térségbe a 17–18. században telepített ruszinok többségükben elmagyarosodott vagy elszlovákosodott utódai. A 18. századi magyar és német telepések ivadékai zömükben római katolikusok. A 19–20. századi felekezeti arányok és a vázolt területi elrendeződés a 18. századi újrendeződés folyamatában alakultak ki.

Az egyházszerkezeti, igazgatási keretek, az egyházi központok, iskolák közvetlenül hatottak a köznép művelődésére, mentalitására, lelkületére, sőt táji csoportjainak szerveződésére is. Az északi népterületen három püspöki város – Nyitra, Vác, Eger – középkori eredetű, de Esztergom püspökségének is hatalmas területei, birtokai voltak a Felföldön. (A váci püspök egyházmegyéje nem észak, hanem messze, dél felé terjedt.) Már az Árpád-korban számos szerzetesrend települt meg a térségben, melyek kiemelkedő szerepet töltek be a magyar művelődéstörténetben, és hiteles helyi tevékenységük folytán a társadalom életében, a jogszolgáltatásban stb. (pl. a leleszi, jászói, ipolysági premontrei rendház, konvent). Legkorábban a nyitra-zoborhegyi bencés apátság létesült, melyet még Szent István alapított a koronázását követő években. A zobori apátság

a 13. század végén vált a Hont-Pázmány nemzetség monostorává. Feldebrőn (Heves m.) a bencés apátságot az Aba nem, maga Aba Sámuel alapította a 11. század első harmadában. Kicsivel később, a 12. században létesült a bencések monostora Boldván (Borsod m.). Akkoriban alapította a király Pásztó bencés apátságát is, amit a 12. század végén a ciszterciták rendje vett át. Nevezetes a ciszterciták Bélháromkúton, a mai Bélapátfalva területén 1232-ben alapított apátsága is, amit Kilit (*Cletus*) egri püspök alapított, és a talán kun eredetű Bél nemzetség monostorának szánta (KLTM 1994: 94, 117, 216, 533, 558; Hunyadi L. 1998: 136, 140). A pálosok, az ágoston-, domonkos- és ferences rendiek monostorai, templomai, rendházai, iskolái ezeknél később, zömmel a 14–15. században létesültek. A ferences barátokat a török is megtúrta a hódoltság korában, így nekik és Gyöngyösön, Szécsényben, Füleken álló rendházaiknak a 16–17. században is fontos szerep jutott a Mátra–Karancs–Medves-vidéki köznép lelki gondozásában.

Az északi népterület a reformáció századában – a palóc-barkó és a Zobor-vidéki szigettől eltekintve – Luther követőjévé vált. Előbb a Felföld északi vármegyéiben (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Szepes) vált uralkodóvá az ágostai hitvallás, majd Thurzó Elek országbíró és más nagyurak (Balassák, Révayak, Perényiek, Homonnai-Drugethek) támogatásával Gömör, Zólyom, Hont, Nógrád következett. Bornemissza Péter, Dévai Bíró Mátyás, Huszár Gál a városokban (Bártfa, Lőcse, Eperjes, Kassa, Besztercebánya, Selmecbánya stb.) és a köznemesség révén a falvakban is Luther követésére térítették a népet (Hunyadi L. 1998: 137). Az evangélikusoknak a 16. század végétől kezdve jeles iskolái voltak egy sor városban (Pozsony, Besztercebánya, Késmárk, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kassa). Kevésbé híresek a déli magyar sávban (Osgyán, Csetnek, Rimaszombat, Miskolc) működő kisebb „oskolák”. Egyházkerületeik közül a „bányavidéki” teljes egészében, „dunáninneni” püspökségük pedig részben felföldi egyházközségeket igazgatott.

A felföldi magyarság protestáns része már a 16. században kálvinista lett, különösen a régi Gömör, Abaúj, Zemplén, Sáros, Ung magyar vidékein és Borsod legnagyobb részén. Ebben szerepe volt a nagybirtoknak, különösen az erdélyi fejedelmi trónt is elérő Rákóczi-családnak. Uradalmi központjuk, Sárospatak kollégiuma révén kapott meghatározó szerepet az országrész reformátusainak egyházi életében, művelődésében, iskolaügyében. A főiskolát Perényi Péter alapította 1531-ben, de virágkorát I. Rákóczi György idején élte, aki feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt bőkezűen támogatta a kollégiumot. 1650–1654-ben Comenius is az iskola tanára volt. Károli Gáspár gönci református prédikátor elsőként fordította le magyarra a teljes bibliát (1590), amit a közeli Vizsolyon nyomtattak ki. A Tiszáninneni református egyházkerület részint a Hegyalja mezővárosi polgárságának, részint a borsodi-gömöri esperességek köznemességének anyagi és erkölcsi, szellemi támogatásával tudott fennmaradni az ellenreformáció századában. 1674-ben a térség protestáns lelkészeit megtizedelte (mintegy 300 főt érintett) a Wesselényi-összeesküvés ürügyén történt fogva tartásuk, kínzásuk és 42 prédikátor gályarabságra ítéltése.

A ruszin ortodox papok és a katolikus egyház között 1646-ban létrejött az „ungvári unió”, megteremtődött a görög katolikus rítus és egyház alapja. Kialakítottak Munkács székhellyel egy az egri püspök felügyelete alá tartozó *unitus egyházmegyé*t is. Ennek alapjain, 1771-ben, önálló görög katolikus egyházmegyé, püspökséget hoztak létre Ungvár székhellyel, amihez 13 felvidéki és kárpátaljai vármegye és 711 egyházközség

tartozott. Az ungváriból vált ki 1816-ban az Eperjesi egyházmegye, amelyhez Borsod, Gömör, Abaúj, Torna, Sáros és Zemplén görög katolikus egyházközségei tartoztak ruszin, szlovák és magyar ajkú hívekkel (Hunyadi L. 1998: 139).

A török kiűzése után az északi népterület felekezeti térképe többet változott, mint a Felföld északi, magashegyi zónájában. Ott a németység megmaradt az evangélikus egyházban, a szlovákok kétharmada katolikus, egyharmada lutheránus maradt, a ruszinok 95%-a görög katolikus. A római katolikus egyház megújulása, térhódítása a Felföld déli lépcsőjén, az északi magyar népterületen bontakozott ki. Megkülönböztetett szerepet kapott ebben három-négy szerzetesrend: a ferences, a jezsuita, a piarista és a minorita. A jezsuiták kezén volt két egyetem (Nagyszombat, Kassa) és számos iskola. A piarista rend legtöbb iskolája szintén a Felföldön működött. A piaristák 1773 után gondjaikba vették az akkor feloszlott jezsuiták számos iskoláját is.

Mária Terézia 1776-ban felállította a rozsnyói, a besztercebányai és a szepesi püspökséget. Rózsnyó püspöke a korábban Esztergomhoz tartozó gömöri, tornai településeket, egyházközségeket kapta meg. 1804-ben létesült a kassai és a szatmári püspökség. Mindkettő egyházmegyéjét az egri püspökből hasították ki. Kárpótlásul Eger érseki székhely lett, melynek tartományába az újonnan alapított kassai, szatmári, illetve az előbb létesült rozsnyói és szepesi püspökséget is besorolták (Hunyadi L. 1998: 139–140). Az említett egyház-igazgatási változások anyagi és szellemi téren is segítették a katolikus egyház megerősítését. Tömegével épültek a barokk templomok, egyházi épületek, plébániák és iskolák. Új városi funkciót kaptak az említett püspöki székhelyek, amihez püspöki paloták, székesegyházak, kanonoki házak, szemináriumok járultak. A vallási érzület erősítését szolgálta a búcsújárás (pl. Mátraverebély-Szentkút, Bélapátfalva, Debrőd, Básti-hegy stb.), a zarándoklatok, a helyi templombúcsúk szervezése, a körmenetek, a nagypénteki flagelláns menetek, határszentelések, bér mátkozások cselekményei. Nagy lendülettel folyt a szakrális tér kiépítése, kápolnák, út menti keresztek, köztéri szentszobrok állítása stb.

A túlságosan vehemens, olykor erőszakba forduló rekatolizálás sok esetben a magyarság térvészését vonta maga után (példa rá a Verebélyi járás és Sáros megye esete). Az egyházi nagybirtok nem tűrte meg falvaiban a protestáns jobbágyokat. Gömörben, Tornában még városokban is előfordultak erőszakos templomfoglalások (Rimaszombat, Torna). Mindez a református magyar közösségek elűldözéséhez vezetett (Csapodi Cs. 1943; Paládi-Kovács A. 1968: 192–194; 1982a: 22–23; Dávid Z. 1995: 176–177). Az ellenreformációt a türelmi rendelet (1781) előtt támogatta az új adománybirtokosok egy része is (pl. Serédi, Coburg, Esterházy, Trautson, Andrássy család). Köztük akadtak a Rákócziak egykori javaiból birtokot szerző katolikus nagybirtokosok is, akik az elűzött református magyar jobbágyok helyére katolikus szlovák és német jobbágyokat telepítettek.

Az északi népterület társadalomszerkezete nem egységes. Regionálisan jellemző jegye volt az 1848. évi jobbágyfelszabadítást megelőző rendi korszakban a köznemesség magas számaránya. Észak-Magyarországon, különösen Borsod, Heves, Gömör, Abaúj tűnt ki a nemes személyek magas számával, a kuriális falvak politikai érdekérvényesítő képességével és a nemesi közbirtokosságok gazdasági erejével. 1784-ben a nemes férfiak aránya Borsod megyében 15%-ot tett ki. Ez volt az országban a legmagasabb érték. Ez a magas részarány a 16–17. századi végvári harcok idején, vitézkedő jobbágyok

megnemesítésével alakult ki. A jobbágytelken élő armalisták elszaporodása idézte elő a városokba költöző nemesség felduzzadását, kézműves foglalkozását. Például Miskolcon az 1780-as években már mintegy 3900 nemes személy élt, akik az összlakosság 30%-át tették ki. A nemesek megélhetését ott főként a szőlőbirtok, a borkereskedelem biztosította (MN VIII. 139–142). Megnőtt a számuk a 18. században Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban, a Bükkalja és a Mátraalja településein. Jellegzetes nemesi vidékek, falvak léteztek Gömörben és a Garam mellékén Bars megyében.

Akadnak olyan vidékek is, ahol csak nagybirtokosok, uradalmak jobbágyfalvai éltek (például Zoboralja, gömöri Bányavidék, Torna „felső” járása). Ezek közé tartozott a Borsodi-Hegyhát is, ahol a bélháromkúti apátság, később pedig az egri papi szeminárium falvai sorakoztak. Az északi népterületen a középkor óta léteztek hatalmas váruradalmak. Ezek közül a diósgyőri koronaauradalom mindvégig kincstári tulajdonban maradt. Erre alapozva létesültek a bükki üveghuták a 18. században és a diósgyőri kohászat a kiegyezés után. Kiterjedt birtokállománya, számos faluja volt az egri, az esztergomi, a nyitrai, kevesebb a későn létesült rozsnyói, kassai, eperjesi püspökségnek és néhány szerzetesrendnek. Az egyházi nagybirtok azonban a polgári korszakban sem törekedett olyan mérvű majorsági gazdálkodásra, mint sok dunántúli uradalom. A világi nagybirtok egyes uradalmi – mint Coburg herceg edelényi és a Serényi család putnoki uradalma – a 19–20. században élen jártak a mezőgazdaság modernizálásában (cukorgyár, fajtaváltás, mezőgazdasági iskola). A 18. században a Károlyi grófok Tarna-völgyi uradalma és az Abaúji-Hegyközben szerzett birtokai emelkedtek ki a nagybirtokok közül. Zoboralján a Forgách grófok, Gömörben az Andrássyak, Torna, Észak-Borsod vidékén az Esterházy és a Keglevich család birtokai voltak különösen jelentősek.

Az északi magyar népterület lakossága döntően mezőgazdasági tevékenységet folytatott. A bányavárosok felvevőpiacot jelentettek, ahová hízott sertéskondákat, ökröket hajthattak, szalonnát, gabonát, bort, gyümölcsöt, kerti termékeket szállíthattak. Az erdei iparok (szénégetés, mészégetés, üveghuták, hamuzsírforrás stb.) jelentősége a 18–19. században nőtt meg igazán. A barnaszén feltárása és a vasipar megtelepülése után fejlődött ki az ipari társadalom Ózd, Salgótarján, Miskolc-Diósgyőr, Rudabánya környékén. A Gömör-Szepesi-érchegységben a társadalom rétegződése korábban is erősen eltért az országostól. 1910-ben Zólyom, Gömör, Szepes népének mintegy 30%-a élt iparból. Nógrádban 25%, Borsodban 19% (a Miskolci járásban 30%, az ózdiiban 28%) volt az ipari és bányászkeresők részaránya (Mendöl T. 1940: 66; MN VIII. 246–247). A borsodi, nógrádi ipari körzetek kialakulása megtartotta a népességet, a kolóniákra sokan költöztek be az ércbányászat és vasipar korábbi körzeteiből is (Szepes, Gömör, Zólyom). Átmenetileg szünetelt a 17. század óta dokumentálható elvándorlás a vidékről. Az északi terület a török kiűzése óta népességekibocsátó terület. Alföldi kirajzásai a 18–19. században hozzájárultak a Duna-Tisza közötti és a délvidéki, bácskai, bánági, csanádi tájak újranépesítéséhez (Paládi-Kovács A. 1989b: 178–206).

Az északi magyar népterület uralkodó településformája a folyó- és patak völgyekben épült falu, melyek túlnyomó többsége középkori alapítású, szalagtelkes falu. Előfordul az írtványtelepülés is, különösen a középhegységek oldalain, az egykori üveghuták közelében. A Mátra, Bükk és a Zempléni-hegység „hutái”, üvegmunkás telepei a 18. század derekán létesültek. A szálláskertes településmód ritka (pl. Örhalom, Tarnalelesz, Szarvaskő), és a külső szállások kialakulásának minden esetben egyedi oka, indítéka

volt. Az orsós utcájú településforma ritka, de esetenként városok alaprajzát is meghatározhatja (pl. Kassa, Eperjes, Szepsi). Négyszög alakú, nagyméretű főtérrrel a térség több városa büszkélkedhet (Rimaszombat, Rozsnyó). A településhálózat sűrűsége, a falvak és faluhatárok mérete a természeti adottságok és a történelmi sors függvényében váltakozik. Középhegységek tövében, a Bükk és a Mátra lábainál, nagy határú községek találhatók. A Sajó széles völgyében, a Zempléni-hegység kicsiny medencéiben, a Csereháton és a Tornai-karsztvidéken gyakori az apró falu, de nincs akkora számban, mint Baranya és Zala egyes részein. A Bükk-fennsíkon nincs állandó település, és a Gömör-Tornai-karsztokon is csak az állandó források közelében találhatók (pl. Aggtelek, Szilice, Szádvárborsa). Állandóan lakott hegyi szállások, szórványtelepek sincsenek, ellenben Zólyom és Bars szlovák hegyvidékein (pl. Gyetva, Ocsova, Fenyőkosztolány határában) a 19. században már nagy számban voltak *kopanícának* nevezett hegyi tanyák (Barabás J. 1960: 229). Urasági majorok, juhásztanyák a falutól távoli határreszeiken főként Nógrádban, Pest és Heves megye északi szélein épültek a 18–19. században. Paraszti tulajdonban álló tanyák (főként juhásztanyák) a 19. század végi tagosítások után épültek a Bükk mögötti és a cserehádi tájakon (Paládi-Kovács A. 1965: 30–31).

A Felföld a középkorban a történeti Magyarország legvárosiasabb régiója volt, közel állt Nyugat-Európa akkori szintjéhez. Bányaterményei, kézművesei, kereskedői utat találtak nyugatra és Lengyelország felé is. A felföldi városok szerepe a 16–17. században a Kárpát-medencén belül megnövekedett, mégis leszálló ágba kerültek. Hanyatlásuk csak a 18. század második felében és a 19. században vált teljesen nyilvánvalóvá. Ennek okai között említhető a bányák egy részének kimerülése, a kézművesipar válsága, sorvadása, a fő közlekedő utak forgalmának áthelyeződése, a faszéntüzelésre alapozott vaskohászat elvándorlása stb. Az 1870-es években már számos felföldi város vesztette el korábbi jogállását (pl. Bakabánya és Szomolnok). Követte őket az 1900-as évek elején Jolsva, Újbánya, Modor, Szentgyörgy stb. (Beluszky P. 1998: 440–454). A fejlődésében megrekedt bányavárosok között említendő Telkibánya, Újbánya, Gölnicbánya, Dobsina, sőt még a pénzverdéről híres Körmöcbánya és az iskolaváros Selmecebánya is. A régi bányavárosokból sokan települtek át a szénbányászat és a kohászat új központjaiba (Salgótarján, Ózd, Diósgyőr). A 19. század vége felé a dobsinai bányászok egy része Rudabányán és Rozsnyón talált magának munkát. Stósz, Szomolnok, Mecenzéf régi hámor- és vasiparosainak kisebb része a hazai nagyipar új gyáraiban talált munkát, nagyobb része kivándorolt Amerikába. Az északi alrégióban olyan iparvárosok is visszafejlődtek a 20. század első harmadában, mint Korompa és Zólyombrézó. Vasúti csomópontja, zománcárgyára révén sem tudott valódi várossá válni Fülek (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 435–437). Léva, Balassagyarmat, Rimaszombat megyeszékhelyként és iskoláinak köszönhetően gyarapodott, Ipolyság – városi szerepköre ellenére is – falusias jellegű maradt. A vásárvárosok láncolatához tartozó Nyitra, Léva, Vác, Hatvan, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Sátoraljaújhely a 18. században barokk középületekkel, templomokkal gazdagodott, és a 19. században is tovább gyarapodott. Városi múltjuk, épületállományuk azonban jóval szerényebb az északi Felföld középkori bányavárosainál és a céhes ipar külfölddel kereskedő városainál (Kassa, Lőcse, Bártfa). Az Északi-középhegységnek a vásárvárosok láncolata és a medenceközpontok közötti széles sávja a 20. század közepéig város nélküli övezet volt (Bulla B.–Mendöl T. 1947: 440–441). Salgótarján, Ózd, Kazincbarcika várossá fejlődése az övezet egy szakaszán

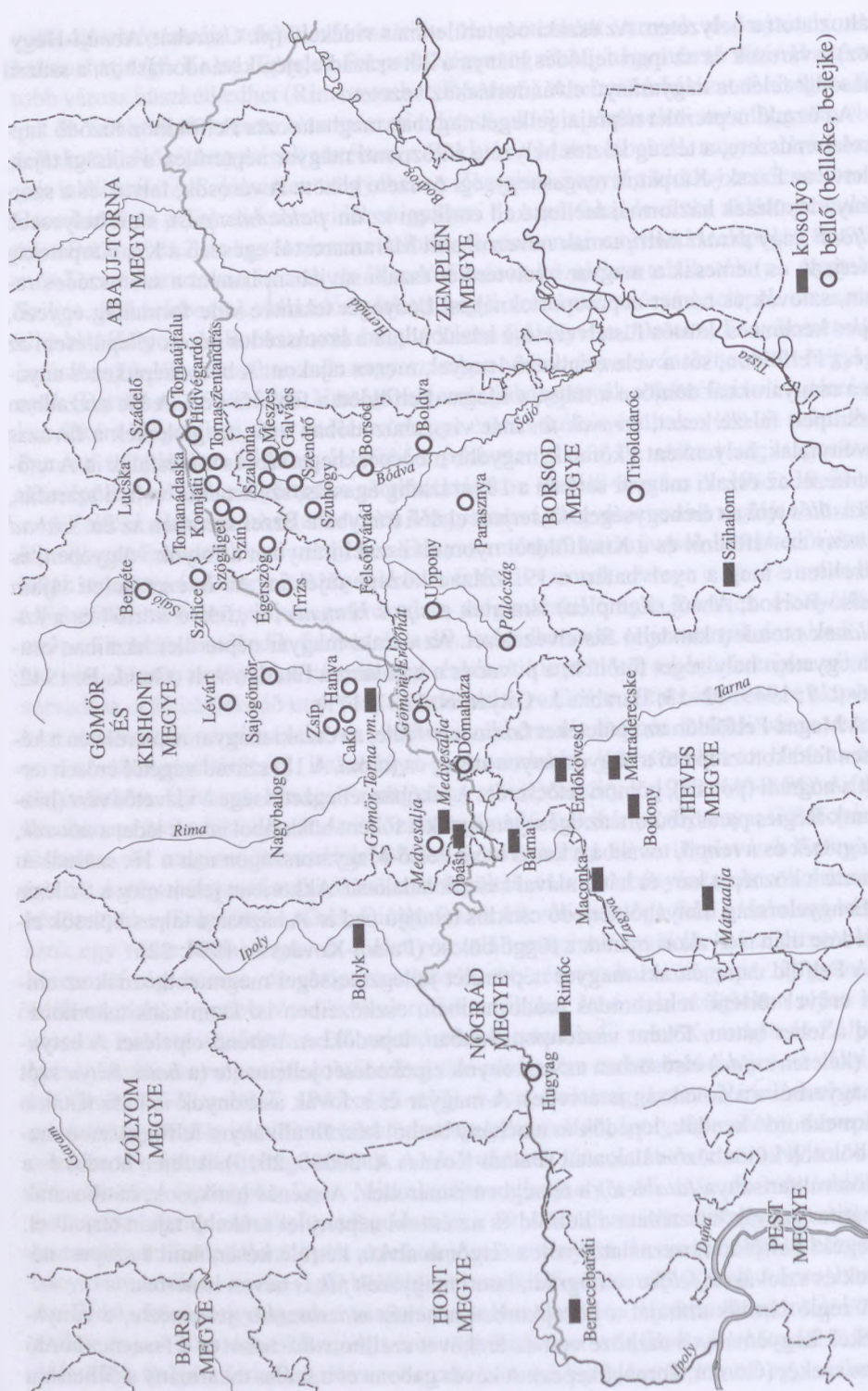
változtatott a helyzeten. Az északi népterület más vidékein (pl. Cserehát, Abaúji-Hegyköz) a városok és az ipari fejlődés hiánya a 20. század elején kivándorláshoz, a század második felében nagyarányú elvándorláshoz vezetett.

Az északi népterület néprajzi jellegét nagyban meghatározta Felföldhöz fűződő kapcsolatrendszere, a térség köztes helyzete a központi magyar népterület, a síksági tájak, illetve az Északi-Kárpátok magashegységi övezete között. A városok, falvak és a szóróványtelepülések házformái mellett kell említeni az ún. *palóc háztípust*, amit helyesebb *felföldi* vagy *északi háztípusnak* nevezni, ami Máramarostól egészen a Kis-Kárpátokig elterjedt, és nemcsak a magyar nyelvterület északi sávjában, hanem a szomszédos ruszin, szlovák és német népcsoportoknál is. Lényegét tekintve vele formailag egyező, lapos kemencés, kürtös füstelvezetésű házak álltak a szomszédos népek településein az egész Felföldön, sőt a vele érintkező lengyel, morva tájakon. A boronaeépítkezés anyaga a magyaroknál döntően a tölgy, a Magas-Felföldön a fenyőfa volt. A 18. században a zsilipelt falszerkezet, a *ravás fal* már visszahúzódóban volt, megjelentek a favázás sövényfalak, helyenként a kőfalak, nagyobb medencékben a sár- és tömésfalak is. A tetőszerkezet az északi magyar sávban a 18. századig ágasfás, szelemenes volt; a szarufás, *kakasülős* tető az érchegeységekből terjedt el déli irányban. Ezzel szemben az ún. *szabad kémény* az Alföldről és a Kisalföldről nyomult északi irányban a folyók völgyében, és közelítette meg a nyelvhatárt a 19. század közepe táján. Az övezet keleti tájain (Felső-Borsod, Abaúj, Zemplén) ismerték a *sípos kemence*, a „fekvő kürtő” és a *kabolának* mondott kandalló füstelvezetését. Az északi magyar népterület házaiban csupán egyetlen helyiséget fűtöttek, a pitvar és a hálókamra fűtetlen volt (Gunda B. 1942: 216–217; 1949: 12–13; Barabás J.–Gilyén N. 1987: 171).

A Magas-Felföldön az épületeket faszindely fedte, az északi magyar népterületen a kévésen felrakott zsúptető a hagyományos anyag és forma. A 18. század végétől erősen terjedt a nógrádi (poltári), gömöri tetőcserép. A lakóház jellegzetessége a vízvetős *vért* (háztető). Régies parasztbútora az egész térségnek a főként bükkfából ácsolt láda, a *szuszék*, az *ágvszék* és a *rengő*, továbbá a karos lóca. Felső-Magyarországon már a 16. században ismerte a köznép a kar- és háttámlával készült ládalócát. Akkoriban jelent meg a Szilézia és Lengyelország irányából terjedő csuklós támlájú pad is. A házban a talpas bölcsök elterjedése után is gyakori maradt a függő bölcső (Paládi-Kovács A. 1994: 22).

A Felföld és az északi magyar népterület jellegzetességei megmutatkoznak az emberi erővel történő teherhordás módozataiban, eszközeiben is. Domináns teherhordó mód a teher hátán, főként vászonponyvákban, lepedőkben történő cipelése. A batyuzás (keleten *zajda*) elsősorban az asszonyok cipekedését jellemezte (a *batu*, *batyu* szót a magyarból a szlovákság is átvette). A magyar és szlovák asszonyok is használták a gyermekhordó kendők, lepedők és a néhány botból készült állványra felfüggesztett mezzei bölcsök különböző változatait (Paládi-Kovács A. 2009b; 2010). A fejen hordás és a kettős válltarisznya (*átalvető*) a térségben ismeretlen. A szénás hátikasok, hátikosarak és hátitarisznyák használata a Felföld és az északi népterület szűkebb tájain terjedt el. Az egész Felföldön használatos volt a félgömb alakú, kétfülű kosár, amit a szepesi németek és szlovákok *fél'fas*, a nógrádi, honti magyarok *filkas* néven ismertek.

A régió járműkultúráját a középkorban a nehéz *mázsaszekér* jellemezte, a bányavidékek hagyományos eszköze volt az érckövet szállító *válószekér* és a faszenet hordó kaskos szekér (Gömör, Torna, Szepes). A kevés gabona és a szálas takarmány szállítására

33. térkép. A mezei függőbölcső fontosabb formái és nevei északon

speciális, hosszú és magas, létrás (egyres tájakon láncos) oldalú szekereket alkalmaztak, melyeket hosszú nyomórúddal kötözték le (*nyári szekér*, láncos oldalú szekér). Az erdei iparokban, kőbányákban fennmaradtak az ősi csúsztatők, az ölfa- és a rönkhordásban speciális szánformák, nyári szánok stb.

A bányászat és az iparüzés a Felföld társadalm szerkezetét, gazdasági életét más régióknál sokkal inkább meghatározta. Ennek hatása az anyagi kultúra sok más területére is kisugárzott. A technikai újítások az ércüzőkből és a hámoriparból kerültek át más ágazatokba, például a vízikerekkel mozgásba hozott bütökös főtengelyre fűrészmalmokat, gyapjú- és kenderkallókat, kölyűket, rostpuhító morzsolóhengereket lehetett építeni. Ezek az újítások a 17–18. században a gömör-szepesi bányavidékről a Sajó és a Bódva völgyén át a Bükk hegység térségébe is áterjedtek (Szolnoky L. 1972: 167–169, 178; Paládi-Kovács A. 2009a: 183–195).

Az északi népterület táplálkozás i kultúrája többszörösen rétegzett. Egyik jellegzetesége a sokféle savanyú leves (*kiszi*, *keszőce*, savanyú *kukólé*), a levesek tejjel, tejföllel habarásának eszköze, a *habarófa*. Korán fontos szerepet kaptak a tejtermékek, a sajtok és a juhtúró. A kenyér alapanyaga a 19. század végéig a rozs és a *kétszeres* volt. A 19. század elején vált a Magas-Felföld néptáplálékává a burgonya (*gruja*, *krumplicska*), ami pótolta a korábbi kásákat (köles, tatárka, haricska), bár a *gancák* és a keleti részek en a *zsámiskák* továbbra is kedvelt ételek maradtak. A burgonyatermesztés megnövekedése óta vált a felföldi konyha jellegzetességévé a *sztrapacska*, a *tócsni*, a *lepcsánka*. Korábban is népszerű eledel volt a *haluska*, a juhtúrós *bányászhalus*. Közkedvelt sütemény a *morvány* (kótt kalács), a *frentő*, *ferentő*, a *mónárkalács*, a *pampuska* a *herőce*, *kröpli* (fánkfélék). Böjti eledel a mákos *guba* (*bobájka*, *doboska*, *zuzák*). Kedvelt ásványvizek a szénsavas, helyenként kénes illatú *savanyúvíz* (Bars, Hont, Zólyom) és a *csevice* (Gömör, Nógrád, Borsod). A Felföld magyarsága főként borívó, a Magas-Felföld szlovák és német lakossága régtől inkább sörívó, de nem veti meg a gabonapálinkát, illetve a *slivovicát*, *borovicskát* sem. Felső-Magyarországon a mézsör, a *márc* és az árpasör egyaránt kedvelt volt már a 15–17. században is (Paládi-Kovács A. 1994: 24–24; 1997b; 2006c; 2007c).

Az északi népterület en a 18. század vége felé a nyers fehér (*halina*) posztót a kék és a fekete posztó váltotta fel. Ebből a magyar zónából került át a cifraszűr – igaz, dísztelenebb formában – a szlováksághoz, sőt onnan tovább a morva-hanák, illetve a szoták és a galíciai lengyel csoportokhoz. A központi magyar népterületről terjedt észak felé és jutott el a szlováksághoz a csizmaviselet és a vászon felsőruházat (bő gaty a, surc) is. Ezzel a saru- és a bocskorviselet fokozatosan az északi peremekre szorult vissza. Jellegzetesek voltak a felföldi széles karimájú kalapok. A Felföld női viseletét a főkötők és fejre való kendők nagy változatossága jellemzi. Ebben a tekintetben teljesen egyedül áll a Kárpát-medence régiói között. Említhető a csipke korai megjelenése és kivitelezése más tájakra, a *tót csipke* a 18. században Erdélyben sem volt ismeretlen, a felföldi vándorárusok (*csipkárok*) terjesztették ország szerte. A 16–17. században hódított a magyar divat, a nemesi öltözködés. Szepesi szász polgárok, német és szlovák bányászok, három munkások, sőt a pór nép is magyar ruhát öltött. Szlovák vándorárusok, világjáró *vengerecek* szintén magyar szabású öltözetben jártak a 18. században. Megmutatkozott a magyar hatás a testhez álló szabásmódban, a ruhák zsinórozásában, gazdagabb polgárok nál még a drága gyöngyös paszományok alkalmazásában is (Demkó K. 1890: 242, 245, 252, 262; Gáborján A. 1976: 53–64; Jókai M.–Méry M. 1998).

Óeurópai hiedelmi rétegből, szláv közvetítéssel kerültek át az északi magyarokhoz a tavaszi évkezdethez fűződő rítusok, a halottak kultuszával kapcsolatos szokáselemek, a tündérhit ősrétegei. Valószínűleg idetartoznak a Holdban látható alakok, a Holdat rágó farkasok (*markoláb*) hiedelemlényei is (Róheim G. 1925: 335). A cseh és szlovák hatás részint nyugati szláv, részint német eredetű szokások közvetítésében nyilvánult meg (pl. farsang, virágvasárnap, húsvéti locsolkodás és hímestojás, Szent Iván-napi szokások). A *kiszehajtás* vagy *kiszehordás* szokáskörének párhuzamai szintén a nyugati szlávságnál mutathatók ki. Elterjedését a magyarságnál a korábbi kutatás erősen eltűlozta, valójában a Zoboralja, Hont vármegye és a Galga mente falvaiban élte meg a 20. század első felét, a palócság központi területein és keletebbre nincsen nyoma (Manga J. 1942: 44; 1969: 124–133; Paládi-Kovács A. 2007b: 23–24).

Az északi magyar népterülethez kapcsolódik a négy magyar zenedialektus egyike. Bartók Béla részletező körülhatárolás nélkül szól a II. vagy *felső-magyarországi zenedialektusról*, amelynek területe „a Dunától és Tiszától északra” található. Megjegyzi, hogy „zenedialektusbeli eltérések csak az ún. régi stílus dallamanyagában észlelhetők, tehát ez a felosztás a dallamoknak csak erre a részére vonatkozik” (Bartók B. 1924: VIII). A 18. századig a magyarság több dallamot kölcsönzött a szlovák anyagból. Utóbbihoz sorolják a szlovák és morva közvetítéssel a magyarba került németes cseh dallamokat is. A szlovák népdalra az új stílusú magyar népzene gyakorolt mély hatást. Ez a 18. században kialakult új magyar dallamvilág Morvaországig, Galíciáig eljutott.

„Az északi népterület a táncbéli vonások alapján világosan két részre osztható: a Felföld nyugati fele (kb. a Mátra-vidékig) a Duna-vidéki, keleti fele pedig a tiszai táncdialektushoz kapcsolódik” – állapítja meg Martin György (1972. I: 21–22; 1980a: 145; 1980b). Északon is mutatkoznak markáns eltérések falvak, falucsoportok táncgyománnyai között. Egyedül a női kőrtánc viszonylag élő divatja fűzi össze a hosszú északi övezetet. A táncművészet többi összetevője alapján az északi népcsoportok nyugati fele a Dunántúllal és a Kisalfölddel, keleti fele pedig a tiszai Alfölddel tart.

Regionális tagozódás figyelhető meg a történeti mondák tárgykörében. A Felföldön a kunokkal harcoló Szent László, a tatárjárás idején, a muhi csata után a hegyek között menekülő IV. Béla király, majd a cseh rablólovagokat kiűző, a magyar nemes urakat megleckéztető Mátyás király a népmondák hőse. Későbbi korokhoz, történelmi eseményekhez, személyekhez fűződő hagyományokban nem mutatkozik meg az egész Felföld egysége. Rákócziáról, a kuruc seregekről, Kossuthról és 1848–1849-ről a Felföld keleti részének magyar, szlovák és ruszin népe gazdag folklórt őriz, de a Bécshöz közeli nyugati részek katolikusai és a jobbágyszabadságért elítélt nemes reformátusai nem osztoznak ebben velük (Ferenczi I. 1960: 412, 429; 1963; Paládi-Kovács A. 1982a: 155–156, 176; 1994: 26; Magyar Z. 2001).

Zoboralja, Zobor-vidék

A Nyitrától északkeletre fekvő Zobor-hegy környékén meghúzódó magyar falucsoport összefoglaló neve. Új keletű tájnév, először Kodály egyik közleményének címében 1909-ben jelent meg (*Zoborvidéki népszokások*). A *Zobor* szó szláv eredetű, korai szó-kölcsönzéssel került a magyarba, már Anonymus gesztája is említi. Magyar gyepűörök a

10. században szállták meg a vidéket, amely része volt a Nyitra megyei magyarság egykor szélesebb kiterjedésű, északon a trencsényi Bolondócig, nyugaton a Kis-Kárpátokon túl, a Búrmezőig terjedő nyelvterületének (Kristó Gy. 1988: 362–364, 368–370; Györffy Gy. 1998). Nyitra megye déli felének népe a 17. században megfogyatkozott, majd a török kiűzését követő népmozgás következtében a szlovák–magyar nyelvhatár is erősen dél felé tolódott. Zoboralja népe a 18–19. században fokozatosan nyelvszigetetté vált, peremközségei közül is több elszlovákosodott. Példa rá az 1851-ben még magyar Szalakusz (Menyhe és Béd szomszédságában). A 20. század közepén még 13 községet soroltak ehhez a népcsoporthoz: Alsócsitár, Pográny, Alsóbodok, Gerencsér, Geszte, Gímes, Zsére, Kolon, Barslédec, Béd, Menyhe, Nyitraegerszeg, Vicsápapáti. Azóta Gerencsért Nyitra városához csatolták. A nyelvszigeten belül *hegymeginek* nevezik a Zobor-hegy északi oldalán, a Nyitra folyó völgyében fekvő Menyhe és Béd községet, *vízmeginek* a folyó túlsó (jobb) partján levő Nyitraegerszeget és Vicsápapáti. Barslédec nyelvjárása és közeli fekvése alapján sorolható a Zoboraljához, népviselete azonban eltér a többi falutól. A népcsoport egysége a közös származástudaton (székely gyeptörök ivadéka), a néphagyomány és a viselet közösségén alapul. Korábban a népcsoporton belüli házasodás, az endogámia is összetartó erő volt (Liszka J. 2002: 264–265; Balassa I. 1989: 321).

A 16–17. századi háborúk ezt a vidéket kevésbé érintették. Településhálózata és lakossága a középkor óta folytonos. A reformáció nem hódította meg, magyar népe ezer év óta római katolikus. Nyelvjárása az északi (palóc) nyelvjárástípusba tartozik. Egyes hangtani és szókészleti sajátosságok nyelvsziget jellegét erősítik, és elkülönítik a délebbre fekvő magyar falvak népnyelvétől. Nyitracsehi, Nagycétény lakosai „*bacsiknak*” nevezik a zoboraljiakat, mivel a *bácsi* szót *bacsinak* ejtik (Liszka J. 2002: 266; Kiss J. [szerk.] 2001: 284).

Zoboralján az északi magyar népterület legarchaikusabb népviseletét és a legváltozatosabb hímzéstechnikákat őrizték meg a 20. század utolsó harmadáig. A két-három településből álló falucsoportok egy-egy jellegzetes viseleti egységet alkotnak, de vannak közös, az egész népcsoport öltözetére érvényes jellegzetességeik is. Ilyen a dúsan felépített menyasszonyi koszorú és a hosszú női ing, amelynek mellévarrott, könyök alá érő, szűk ujja sosem kapott kézelőt. A hosszú ing csak nagyon későn vált szét ingvállra és pendelyre; a *fél inget* (ingvállat) sokáig csak ünnepi alkalmakra vették fel az *egész ing* fölé. A szoknya alá 3–6 alsószoknyát vettek fel; a szoknyaviselet a mérsékeltén csipőerősítő típushoz tartozik (Jókai M.–Méry M. 1998: 40–41; Flórián M. 2001: 282–283).

Az asszonyok a merev alsó főkötő, a kontyok felett fehér vászon felső főkötőt viseltek, amit egy kiemelt főkötőelem, a *főzővíg* (fűzővég) egészített ki. Ezt lyukhímzéssel vagy csipkével díszes, fehér szalagból kötötték. A szálhúzással, szálszámolással, vagdálással készült hímzések éppúgy megőrződtek náluk, mint a lyukhímzés és a *koloni csipke* (Dodekné Chován I. 1984: 129–138). Az archaikus hímzéstechnikák és a csipke szerepe az öltözetek díszítésében a felföldi szlovák és német viseleteknek is egyik jellemző jegye. A kékposztó férfiruha és a vert csipke készítése elhatároló jellegű a délről szomszédos (kisalföldi) területek felé, észak felé azonban egyik sem az.

A tájon belül is vannak eltérések. Leginkább a Kolon, Zsére, Gímes falucsoport őrizte meg a régi viseleti hagyományt. A *hegymegiek* (Menyhe, Béd) az 1930-as években

163. ábra. Koloni népviselet. (Nyitra vm.) 1854

egymással vetélkedve követték a csecsebecsék, gyöngyös díszek divatját. A *vízmegek* (Vicsáp, Apáti, Egerszeg) még előbb kezdték a „divatozást”, drágább és díszesebb anyagokat használtak, mint a többiek. Sokat mond, hogy ezekben a községekben kevés volt a gyermek is akkoriban! Gimeskosztolány szlovákosodása óta Barslédec magában állt a viseletével. A déli hegyoldalon fekvő Gerencsér, Csitár, Pográny, Geszte és Bodok együtt alkotott sajátos egységet a női viseletben. Utóbbit a menyecskék főkötői, a puha (merevítés nélküli) *süsü* és a merevített *magaskonty*, a *kontyféketo* különítette el a többektől (Jókai M.–Méry M. 1998: 63, 78, 100).

Zoboralja falvait a szalagtelkes, utcasoros, völgyi elrendezés jellemzi. Rendszeren víz mellé, patak két partjára települtek. Több településben (pl. Zsére, Csitár, Gerencsér) négy-öt ház is áll egy-egy telken. A házak szorosan összeépítve, olykor közös tető alatt sorakoznak egymás után a telek egyik oldalán és a köznek tűnő hosszú udvaron közelíthetők meg. Régebben a telkek, udvarok kerítetlenek voltak, a határukat csupán kövek, cövekek jelezték. A 18–19. század fordulójáig fából építkeztek. Boronafalak ma már csupán gazdasági épületeken, például borospincéken láthatók. A fonott, sárral tapasztott, majd a vályogból épült lakóházak jellegzetessége a bejárati ajtót keretező, a fal síkjából kiugró *bótív* vagy *gádor*. Ritkább az udvari, hosszanti tornác (*hambit*). Tetőfedő anyaguk a 20. század elejéig, közepéig a rozsszalmából készült zsúp (*kece, kice*). A két-háromhelyiséges lakóház eredeti tüzelőberendezése a belül fűtős, hasáb alakú kemence (*siskó*) és *tyűszelnek* nevezett tűzpadkája, melynek füstjét vesszőből fonott, sárral tapasztott *kürtő* vezette el a padlásra. Helyi sajátosága a koporsóra emlékeztető formája, lapos tetejének a hiánya. Ez a régi ház- és tűzhelytípus a Felföld és az északi magyar népterület közös hagyatéka (Morvay J. 1980: 152; Barabás J.–Gilyén N. 1987: 171–172).

A gazdasági épületek közül a hosszú folyosós, csarnokos jellegű pajta érdemel kiemelését. (Ezt tévesen említi néhány szerző *leppentős pajta* néven!) *Pajta* a Nyitrától

délre, a Kisalföld északi peremén lévő falvakban is létezett (Nyitraacsehi, Nagycétény), itt ismert típusa ott Verebélyig, a Zsitva völgyéig követhető. A pajták szérűjén a rozs szemnyerése kézi cséppel, a búzáé, árpáé nyomtatással történt. Nem kör vagy gyűrű alakú, hanem téglalap alakú *ágyások*at készítettek, a lovakat azokon vezetgették oda és vissza. Ezt az ágyásformát a szűk tér indokolta. A nyomtatás a szlovákság felé elhatároló jegy. Ugyanis saját falujukban azok a szlovák parasztok sem gyakorolták, akik bérnyomtatást vállaltak a Kisalföld magyar falvaiban, és ismerték a munka ottani menetét. A Kisalföldhöz, távolabban véve a magyar gazdasági hagyományhoz köti Zoboralját a gabonás vermek használata is. Zsérén a templomdombon helyezkedtek el a szalmával kibélelt, körte alakú vermek, Bodokon a házak előtt sorakoztak, Lédecen a pajta mögött volt a helyük. A szlovák környezet nem követte a gabonátárolásnak ezt a módját: kizárólag kasokban, ládákban, *bodonokban* tárolták a gabonaféléket (MNA 1987. II. 80–81. térkép; Liszka J. 2002: 271).

A Zobor hegylánca, „a csitári hegyek” erdőkkel borított tája lehetőséget nyújt a fakitermelésre, erdei gyűjtögetésre, szén- és mészégetésre, déli, naposabb lejtőin pedig szőlő- és gyümölcsstermesztésre is. Falvai a helyi lehetőségekhez igazodva szakosodtak különféle gazdasági tevékenységekre. A kolóniak már a 19. század közepén is sok és jó minőségű meszet égettek, és azt a Nyitrán túlra, a Kisalföldre is elszállították. A 20. század elején már a falu legtöbb férfilakosa mészégetéssel, mészfuvározással foglalkozott (Fényes E. 1851. II: 234; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 207; Liszka J. 2002: 273). Menyhe és Zsére lakói fát vágtak, fát „nyúztak” (cserfa kérgét hántották) és szenet égettek. Gerencséren, mint neve is mutatja, eredetileg fazekasok éltek. Asszonyaik a nyitrai piacon árultak a hóvirágtól kezdve a karácsonyi fenyőfáig mindent, amit csak az erdőn gyűjtögettek. A pogrányiak szőlő-, bortermelők és meglehetősen módosak voltak, a bodokiak leginkább fuvaroztak és juhot tartottak. Ökrökkel kupeckedtek a csitáriak meg Vicsápapáti földes gazdái. Fuvarozásra Béd és Zsére gazdái is vállalkoztak. Gímes lakosságát a Forgách-uradalom majorsága látta el munkával. Egerszeg – a vidék legtehetősebb községe – Nyitra menti ártéri kaszálóiból és szénájából jutott pénzhez. Apáti parasztjai mákot és babot termesztettek piacra és cserére. Vicsáp egykor cselédhely volt. Ebbe a táji munkamegosztásba és árucserébe a környező szlovák községek is bekapcsolódtak (Morvay J. 1980: 150–151).

164. ábra. Hosszantvályús kenderitörőszék. Zsére (Nyitra vm.)

Zoboralja folklórműveltsége, szokáshagyománya gazdagságával és más tájakon ismeretlen, feledésbe ment elemeivel, vitalitásával tűnik ki az északi népterület vidékei közül. Kelecsényi József 1854-ben, *Nyitrai népszokások* címen közreadott írásában már a jeles napi szokások teljes körét bemutatta Kolonból. Manga János Menyhe ünnepi szokásainak monográfiáját közölte csaknem egy évszázaddal később. Kettejük között Kodály fedezte fel a zoboralji szokásköltészet zenei jelentőségét, jegyezte le, tette közzé a szokásdalok dallamait (Kodály Z. 1909: 120–121; Manga J. 1942; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 207–217).

A farsang végi szokások gyakorlásában a legények és inasok „céhbeli csapatainak”, korosztályainak volt kitüntetett szerepe, a Balázs- és Gergely-járás adománygyűjtése az iskolás gyerekekhez és mesterükhöz (tanítójukhoz) kapcsolódott. Zoboralja jellegzetes szokásai a tél végi, tavaszi ünnepkörhöz kapcsolódnak. A *talalajozás* a farsang utolsó előtti vasárnapján volt szokásban. Ebéd után iskolás lányok kis csoportja járta a falut, és a házaknál énekelték a *Talalaj, talalaj, Tóth Lőrinc. Lángba szökött a kakas, feldöntötte a vajat...* kezdetű köszöntő éneket. Amikor végeztek, jutalmul tojást vagy pénzt kaptak a gazdasszonytól. Kővércsütröttökön a legények csoportja járta a falut, járta a lányos házak előtt a *pálcás táncot*. Este a kocsmában éjfélig mulattak, az odaseregglő lányokkal táncoltak, húzták a cigánnyal. Éjfél után *cíheltek* (céheltek), azaz legénnyé avatták a 16–17 éves suhancokat. Az avatásra érkező fiúk előzetesen *keresztapát* választottak a legények közül. Farsangvasárnap reggelén az iskolásfiúk jártak *sárdózni* és énekelték a *Sárdó gyűjjön, meleget hozzon. Micsoda meleget? Nyári meleget...* kezdetű tavaszváró dalt. Jutalmul tojást kaptak a háziaktól. A *sárdó* szónak a szokás megnevezésén kívül más jelentése nincs (Manga J. 1942: 33–36; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 207–212).

Virágvasárnap délután történt a *kiszehajtás*, amit nagylányok csoportja hajtott végre. Egy rúdra tűzött zsúpkévét egy előző évben férjhez ment menyecskétől kapott ruhákba felöltöztettek, és a *banya, kiske, kice, kicevice* vagy *villő* elnevezésű bábot magasra tartva, énekszóval hordozták végig a falun, hogy végül a patakba vessék, vagy tűzőn égessék el. Jelképesen a telet, a bőjtöt, a halált (szláv *moréna*) kívánták vele kivinni, elűzni a faluból. Ez a szokás közel sem volt olyan elterjedt az északi magyar nyelvterületen, mint amilyenek Manga János elnagyolt térképvázlata mutatja. A Zagyva vonalától keletre nincs nyoma a nógrádi, borsodi, gömöri magyar falvakban. Nem a palócok, hanem a Zoboralja, az Ipoly völgyének középső része (Hont, Nógrád) és Pest megye északi részének egyes kistájai (pl. a Rákos- és a Galga patak völgye) ismerték a kiszehordás szokását és szövegeit (Manga J. 1942: 44–46; Paládi-Kovács A. 2007b: 16, 23–24).

Gesztén a felöltöztetett szalmabábot *villőnek* nevezték. A *villőzés* a kiszehajtás után tartották meg. Iskolás lányok színes szalagokkal feldíszített zöld ággal járták végig a falut, és a házaknál köszöntőt énekelték:

*Villő, villő, falu végén selyemsátor,
Zengjünk ott most úgy, mint máskor.
Villő, villő, kivisszük a kicevicét,
S behozzuk a koncmesternét. Villő, villő.*

Ezt a szöveget Kelecsényi nyomán Réső-Ensel és Manga is közölte. A *villőzés* szokása és a *villő*ének csupán a Zoboralján és néhány Zsitva-völgyi (Bars m.) katolikus

magyar faluban élt (Aha, Csiffár, Kalász, Nagyhind, Tild). A *villőzés* a katolikus tájak zöldág-hordásának helyi változata, és végső soron a keresztény ünnepekörhöz kapcsolódik. Ez a kapcsolódás a kimutatott pogány szláv párhuzamoknál és a kiszével történő keveredésnél is fontosabb (Manga J. 1942: 45, 61–66; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 212–213).

Májusfát Kolonban már a 19. század közepén is állítottak, a legények *szomorú* (vagy pünkösdi) *királyt* is választottak maguk közül, akit mindkét oldalról fakardos örök védelmeztek. Akkoriban (és régebben is) a Zobor-hegyen „víg majálisok tartottak”. Virágos szent János napján (június 24.) szokásban volt a *szent Iván tűzének* énekkel és tánccal kísért átugrálása. Ebből időnként balesetek is történtek. Erre hivatkozással a 20. század elején az egyház már több helyen tiltotta, ezért az 1940-es évekre már erősen visszaszorulóban volt (Manga J. 1942: 86–91; Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 212–215; Liszka J. 2002: 291).

A vidék vallásos hagyományvilága rendkívül gazdag. Az út menti keresztek, kápolnák, mezei oltárok, képoszlopok, a szentek szobrai (Orbán, Vendel, Nepomuki Szent János), a házak homlokzatának szoborfülkéi, az úrnapi körmenetekkel kapcsolatos lomb-sátrak, a temetők sírjelei hirdetik a lakosság vallási hovatartozását. A vallásgyakorlás korábban – a magyar nyelvű templomi szolgálat idején – az anyanyelv megőrzését is jelentette, mára több falu templomában szlovákra fordult a nyelv.

Az egyéni életúthoz és a közösségi élethez kapcsolódó szokások közül a lakodalomé mutatja a legtöbb táji jellegzetességet. Első cselekménye a lakodalom előtti vásárnaphoz kötődött, amikor a vőlegény a két *dorozsba* (vőfély) kíséretében elment a menyasszony ágyneműjéért. A *dorozsbák* jele a vőfélyi pálca, a mellükre tűzött bokréta és rozmaring volt. Az ágyvitel hangos énekszóval történt. A kísérő gyerekek, gyertyával a kezükben, végigdalolták az egész utat. Megelőzték a lakodalmat az ajándékot vivő nők csoportos vonulásai is. Batyuba kötve vitték a lakodalmi kalácsokat (négy *morvány*, öt túrós és öt lekváros lepény, öt mákos patkó, öt diós rúd és két baba (baba formájú *kótt* kalács). Kézikosárban vitték az ajándék tyúkot vagy kakast, kézben a boros és pálinkás butykoszt. Az ajándék keszkenő, főkötő és fűzővég is ott volt a batyu tetején. A egész lagzis menet legjellemzőbb kelléke volt Kolonban a *nyoszolyófa*, amit a menyasszony bérma-keresztanyja készített. Menyhén kendőket kötöttek rá, és a vállukra fektetve vitték, mint egy zászlót. A menyasszony kikérésekor a nyoszolyólányok zöld ágakból font koszorút akasztottak az örömapa nyakába (Putz É. 1989: 42; Balassa I. 1989: 329–332).

A zoboralji lakodalom szokásköréhez páratlanul gazdag dallam- és szövegtészlet tartozik. Ezekből már Putz Éva is 116+50 dalnak közölte a szövegét. Számos régies éneke közül a „Révész” dallamkörhöz tartozó *Hej rivisz, rivisz* kezdetűt, mint a 15–16. századi dallamtípus ma is élő emlékét és a *Zörög a kocsi, csattog az ostor* kezdetű dalt érdemes kiemelni. A népköltészet műfajai közül epikus szövegeket, népmeséket alig-alig közöltek e vidékről, de az archaikus, klasszikus balladák egész sorát tárták fel a kutatók. Ezek legszebb darabjai olvashatók a *Vétessek ki szóló szívem* címen kiadott kötetben. Az 1960-as évek elején Zsérén a *Kőműves Kelemen* balladájának egy változatát is feljegyezték (Ág T. 1961: 72–73; Ág T.–Sima F. 1974: 13–15). Amennyiben ez nem másodlagos, irodalmi úton terjedő előfordulása az ismert szövegnek és dallamnak, akkor az egyedüli lelet Erdélyen kívül, a Felföldön.

A régi Bars megye déli része Lévától, Újbarstól lefelé, a történeti Esztergom megye északi részének zöme (Alsó-Garam mente) és Hont megyének a nyugati széle, kiszögellései (pl. *Hontfüzesgyarmat*). Nyugaton és keleten a Garam völgyét kísérő dombhátak vonulata határolja, de éles elhatárolódásról nem lehet beszélni. A Kisalföldtől a *Garam menti hátság* hosszú, de alacsony és ma már erdővel sem fedett dombsága választja el. A Páris-patak völgye, Kürt, Köbölkút, Muzsla vonala az „alföld” keleti szélén élesebben kijelöli a Felföld határát, a nagytájak találkozását. A Garam széles medencéje valójában több kistájat és erős identitású magyar népcsoportot foglal magában. A néprajzi irodalom főként a Garam alsó folyása mentén élő csoportot, a „kurtaszoknyás hatfalut” (Bény, Kéménd, Kisgyarmat, Köhídyarmat, Garampáld, Bart) tartja számon. Bars megye református falucsoportjait a néprajz kevésbé kutatta, holott az 1946–1947. évi lakosságcseré előtt azok adták meg a Garam mente valódi jellegét. (Becslések szerint a Csehszlovákiából kitelepített magyarok 80–85%-a református volt.) Zseliz vidékére mintegy 4 ezer szlovákot telepítettek akkoriban a kitelepített magyarok helyébe. Nem ez volt az első csapás a vidék református magyarságára. A szlovák–magyar nyelvhatár közelében több falu református népe hagyta el lakhelyét a vallásüldözés miatt. Barsból az esztergomi káptalan falujának, Zsemlérnek a lakosai a 18. században Ladányba és Óvárba települtek át, illetve Szokolyára, a Börzsöny lábaihoz. 1851-ben Zsemlért katolikus szlovákok laktak. Tergenyén (Hont m.) maradtak ugyan reformátusok, de többségbe kerültek a katolikusok. Ürményen (Nyitra m.) az elűzött reformátusok helyébe a földesurak katolikus németeket és szlovákokat ültettek (Szabó I. 1941: 161; Fényes E. 1851. IV: 200, 246, 337).

A Bars megyei református falvakban számos egykori kismemesi család, kurialista birtokos élt, akik a 19. századig fenntartották a nemesi közbirtokosság intézményét, és nehezen éltek meg a „parasztosodást”. Polgárosodásra törekedtek, ezért a születésszabályozástól, az egykezésétől sem riadtak vissza. Az északi népterületen a barsi Garam mellékén, Nógrád és Gömör református falvaiban, többnyire volt kismemesi közösségekben kezdődött az egykezés folyamata a 19. század második felében (Bónis Gy. 1941: 288–309; Révay J. 1999: 273–277).

A vidék településhálózatát a közepes nagyságú falvak és faluhatárok jellemzik. Nagyobb része hódoltsági terület volt a 16–17. században, de a felföldi várak (Zólyom, Bozók) urai, katonái is gyakran látogatták. Jobbágysága parasztvármegyékbe szerveződött.

Városi központjai északon Léva, délen Esztergom, vásáros helyei, mezővárosi jellegű települései Újbars, Zseliz, Párkány. Településeinek formáját a soros elrendezésű utcák és szalagtelkek határozzák meg. A lakóházak a telek hosszában helyezkednek el. Helyenként egy-egy telken 2-3-4 ház is épült egymás mögé (pl. Kürt). Alsó-Garam mente néhány településén (Muzsla, Kisgyarmat, Kicsind, Köbölkút) a templomdomb oldalában fennmaradtak a hajdani kis zsellértelkek, a löszfalba vájt istállónak, disznóólnak, tyúkólnak használt üregekkel és a község szélén álló tartozékokkal (rakodókkal, szérűskertekkel). Boronafából ácsolt *hidas* (disznóól) az alsó vidéken is (pl. Bényben) megszokott melléképület volt (Liszka J. 2002: 236–237).

Léva, Marosfalva, Horváti vidékén a házakban *siskakemence* vagy kályha állt. A zöld mázas kályhát Bakabányán készült kályhaszemekből rakatták. A siska vályogból, sár-

165. ábra. Lábos ól (*hidás*) disznóhizláláshoz. Bény (Esztergom vm.)

ból készült, hosszában a fal mellett padka (*kuckó, vacok*), szabad oldalán széles lóca állt, amelyen aludni szoktak. A kemence teteje lapos volt, négy gyermek is elfért rajta. A kemence és a kályha fűtése a konyhából történt, ahonnan a füst szabad kéményen távozott. A siska és a kályha szája előtt is tűzpadka (*kémő*) volt. Azon főztek, vasháromlábra állítva a fazekat. A Garam mellékén, Léva környékén a *pajta* volt a legfontosabb gazdasági épület. A gazdasági udvart hátul szorosan egymás mellé épített pajták sora zárta le, az utca felől kerítés. Alsó-Garam mente falvaiban a *szérűskert*, a szabad ég alatti rakodás és nyomtatás volt szokásban. Északon a tetőfedés anyaga a zsúpszalma, délen a nád is gyakori. Mindkettőt az 1920–1930-as években váltotta fel a tetőfedő cserép (Gunda B. 1940c: 227–228).

A szőlő- és borkultúra az 1880–1890-es évekig jelentős ága volt a falvak gazdálkodásának. Legtöbb határában volt szőlőhegy, ahol présházak, borpincék sorakoztak, bennük középorsós sajtók álltak.

A Garam mentén Zselíz, Hontfüzesgyarmat környékén hosszú, nehéz, erősen vasalt szekereket használtak. Csupán a Nyíregyháza határából, a bokortanyákról e vidékre telepített *tirpák*okkal jelent meg a könnyű homokfutó, a rövid kocsi, amit a helyiek teljesen alkalmatlannak ítélték az agyagos, kötött talajú dombokon (Duba Gy. 1974).

Végig, a Garam vidékén a háton való batyuzás volt az emberi erővel végzett teherhordás domináns módja. Közöséges eszközei a *hamvas* és a *ponyus*, pamutos vászonból készült a színes szőtt csíkokkal vagy hímzéssel díszített *abrosz*. Utóbbit csak ünnepi alkalommal használták (búcsú, lakodalmi ajándék szállítása, gyermekágyas asszony látogatása). Északon, a szlovák–magyar nyelvhatár közelében, a vászonlepedő mellett egy régies hátikosarat is használtak. Ez a *selmeci hátikosár*nak nevezett, puttony formájú kosárféle mogyorófaból hasított háncsból készült. Két erős, vállukon átvett pánttal vették a hátukra. Főként a határban használták. A Honttal határos részeken, az Ipoly és a Garam közötti falvakban volt egy négyszögletes, hasáb alakú hátikosár is, amit keskeny csíkokra hasított vesszőből fontak. Ezt *bernecei hátikosár*nak nevezték, mivel Bernecebaráti kosárfonói készítették (Gunda B. 1940b: 170–174). A Garam menti magyar nők a pólyás vagy karon ülő babát egyik vállukon átvett, keskeny, hosszú *tacsakakendő*-vel, *tacskaruhá*val kötötték magukhoz, amikor a határba vagy látogatóba indultak vele. Kéménden, Barton az 1930-as évekig „tacsakáztak”. Akkor jelent meg a fűzfavesszőből

166. ábra. Női fejviselet: a) *pintli*, b) *tilangli*. Bény (Esztergom vm.)

font *kaskocsi*, amiben tolni lehetett a babát. A mezőn az anya a magával vitt *hintafára* (bot háromlábúra) pamutos abroszt erősített, ebbe a mezei bölcsőbe fektette gyermekét (Jókai M.–Méry M. 1998: 141, 151, 208; Lukács L. 2009: 309, 315, 329).

Alsó-Garam mente eszközkészletéhez tartozik az edényhordó *pánt*, a cserépfazék szállítását megkönnyítő háló, amit a felső völgyszakaszon *kantárnak* neveztek, melyet üzletben vagy kötélverőtől vettek. Ivóvizet a Garamról hordtak: a vizeskorsókat *horognak*, *váskának* nevezett vállrudak két végén lógó vaskampókra akasztották (Liszka J. 2002: 251; Lukács L. 2009: 317–327). A folyóvölgy Barshoz és Honthoz tartozó falvaiban is használatosak a *filkasnak* nevezett félgömb alakú, kávas fülű kosarak. Ezeket tölgyből, mogyoróból hasított háncsból, gyűrűvesszőből, fűzvesszőből is kötötték, és sok méretben, sok célra használták (fáskosár, szecskáskosár, krumpliskosár stb.). Az említett tárgyak, a teherhordás módjai és eszközei az egész Garam mellékét a Felföldhöz és az északi magyar népterülethez kapcsolják.

Az Alsó-Garam mente „kurtaszoknyás hatfalu” néven emlegetett viseletcsoportja elsődlegesen a nők hosszított derekú szoknyáiról lett nevezetes. Ez is sokszoknyás viselet, de nem a derékra, hanem a mellet és a hátat keresztező vállpántokra erősített csípőpárnára, *pofándlira* – amit nem derékon, hanem a csípő alatt viseltek – kapcsoltak fel 10–12 szoknyát, amit még nyáron is magukra vettek. A hosszított derekú szoknyák, a hosszított derékhoz igazodott az ujjas, a *kaca* szabása, sőt a vállkendő viselésének módja is az ottani nőknek sajátos sziluetttet kölcsönöztek (Gáborján A. 1969a: 44; Jókai M.–Méry M. 1998: 40–66; Flórián M. 2001: 284–185). A női viselet nagyon színes, ami a 20. század elején még hordott piros csizmával együtt érdekessé, különlegessé avatja Alsó-Garam mente, szorosabban Bény és környezete hagyományos népviseletét.

Kevesebbet tudunk a férfiak öltözkészéről. Jellemzői voltak a vászonból varrt, ám zsebes nadrág, a szűkszáru gatyá és az *unterczinek* nevezett ujjas, ami barhentből készült. A legény esküvőjére kapta a kék (később fekete) posztó, fekete zsinóros öltözkét, amely halálig ünneplőruhája maradt. Posztómellény és csípőig érő *domány* (dolmány) tartozott hozzá. A posztónadrágot *vitézkötés* díszítette, a dolmány zsinóros gombolással záródott. 1900 előtt guba, télen bekecs, később kétsoros posztókabát volt a viselet. Ünnepre oldalvarrott, *magyar zsinóros* fekete bőresizma járt hozzá (Jókai M.–Méry M. 1998: 211–213).

Más formákat és ízlést mutat fel Barsban a református magyar falvakban hordott népviselet. Mohi, Újbars, Marosfalva, Garamszentgyörgy, Hontfüzesgyarmat, Kisóvár, Vámosladány viseletcsoportját a polgárosodás igénye hatotta át. A falusiak is városi módon kívánták megvarratni a drága kelméket. Az egykező reformátusok (például Kisováron, Garamszentgyörgyön) 1900 táján is „városi divat” szerint igyekeztek öltöztetni egyetlen leánykájukat. Ebben Léva közelségének, a falusi gazdák tehetőségének is szerepe lehetett. Jellegzetessége volt e csoport viseletének a sok mellényen, kabáton viselt ezüstékszer, mint a jólét kifejezője. A lévőai ötvösöktől vásárolt nagy ezüstékszereket, díszgombsorokat, bróssokat, ezüst nyakláncokat hordtak kis- és nagylányok egyaránt. Asszonyként már csak aranyékszert viseltek (ezért emlegették Vámosladányt *aranyos falunak* a környéken). Jellemzője volt e viseletnek a sok sötét színárnyalat, a fekete szín kedveltsége, a drága selyem-, szövet-, lüster-, bársonykelmék használata. A menyasszony fejdíszre fehér fátyol és koszorú, ám a ruhája fekete.

Erre a viseletcsoportra a hosszú, földig érő szoknya volt jellemző. A 20. század elején kezdtek fokozatosan rövidülni a szoknyák: bokáig, majd fél lábszárig értek, de annál nem lettek rövidebbek. Polgárias vonás, hogy egészen fiatal lányoknak is sötét színű kelméből varrták az ünnepi szoknyákat. A kitelepítés és lakosságcsere e vidék számos falujában a régi népviselet tárgyait is megszüntette (Jókai M.–Méry M. 1998: 140–149).

A Zoboralján és Hontban gyakorolt kiszehordás szokásának a Garam völgyében, „ahol a lakosság nagy része református vallású, semmi nyoma” – írja Manga János (1942: 47). Felveti, hogy ebben szerepe lehetett annak, hogy a Garam völgyén évszázadok óta fontos útvonal vezetett végig, amelyen sok idegen fordult meg, szemben Zoboralja elszigeteltségével. (A Garamon a 20. század elejéig tutajokat úsztattak le, a *talpasokat* magyar fuvarosok szállították haza.) Mégis valószínűbbnek látszik, hogy a

167. ábra. Garam-völgyi fejdísz. (Bars vm.) 1839

reformációval szűnt meg a magyaroknál. Annál is inkább, mert az északról szomszédos Garamkovácsi katolikus szlováksága (az esztergomi káptalan faluja) a 20. században is gyakorolta a szalmabábu kihordásának szokását. Magyaroknál kelet felé legközelebb Deménden, a „huntyi” katolikusok falujában élt, ahol a bőjti időben erjesztett korpaléból készített levest is *kiszének* nevezték (Manga J. 1942: 48). Bars megye református magyarságánál a „szakrális táj” külsődleges jelei is hiányoznak.

Huntyiak, Hont vármegye

A Selmeci-hegységtől a Dunakanyarig terjedő történeti Hont vármegye több kistájra és népcsoportra tagolódik. Az Ipolyság vidékén, az Ipoly (*Ipó*) völgyében élő katolikus magyarság a 19–20. század fordulóján *huntyinak* nevezte magát, és elhárította a *palóc* népnevet. Nyelvjárása az északi (palóc) nyelvjárástípusba tartozik, melynek az önelnevezésben is hallható lágyítás (palatalizáció) csak egyik jellemző vonása. Ennek alapján sorolták őket nyelvészek (művészek, írók) a palócok közé. Mások a palóctól elhatárolódó népi öntudatukat emelték ki. A nyelvészként is publikáló Viski vélekedése szerint Hont, Bars, Nyitra magyar csoportjai *nyugati palóc* néven foglalhatók össze. Előbb azonban megjegyzi, hogy „palócföldi írók szerint a *huntyi* nép sem palóc” (Komoróczy M. é. n.: 129; Viski K. 1938: 19; Kósa L.–Filep A. 1975: 120; Ikvai N. 1977: 628–629).

A megye a német hospes Hunt-Pázmán nemzetségről vette a nevét. Ősi fészke, Hont régtől csak falu: Ipolyság, a megye 19–20. századi központja és Drégelypalánk között fekszik. Hont vármegye északi részén német bányavárosok (Selmecbánya, Bélabánya) és egy hajdanában szabad királyi város (Korpona) található. Környezetükben szlovák falvak terülnek el. Délen, a Börzsöny hegység (csúcsa a Csóványos, 938 m) vidékén, Nagybörzsöny a középkorban német bányaváros volt, az újkorban sokáig mezőváros. (A hegységet régen *Jenei-hegység*nek nevezték, később kapta a Börzsöny nevet.) Nem ismerjük az 1553-ban említett *Ipolyköz* jelentését. Feltehetően az Ipoly és a Garam által közrefogott szűk sáv (Juhász D. 1988: 82), de gondolni lehet a folyó és a hegység közti területre is. Nagymaros az Anjouk idejében nevezetes város volt, a 17. században pusztult el. A megye településeinek és népeinek középkori történetét feldolgozták. Egyes részeinek, így a Börzsöny vidékének az újkori településtörténetét szintén feltárták. Néprajzi tanulmánykötet is megjelent mind a Börzsöny, mind a szlovákok által lakott Észak-Hont térségéről (Bakács I. 1971; Török G. 1964; Ikvai N. 1977; Botik, J. 1988).

A mai települések többsége lakott volt már a középkorban is. A 16. században keletkezett Palánk (Drégelyvár alatt), a 18. században Kismaros és Kóspallag. A Börzsöny vidékének etnikai összetétele heterogén, az volt a középkorban is. A török kiűzését követően németeket telepítettek Nagymarosra, szlovákokat Ipolydamásdra, Szobra, Márianosztrára. Napjainkban legnagyobb számban római katolikusok élnek ezen a vidéken. Evangélikusok főként Nagybörzsönyben laknak, Peröcsény és Szokolya lakosainak többsége, Vámosmikola, a Nógrád megyei Veröcsmaros és Diósjenő lakóinak kisebbsége református. A 17. században Kemencén és Ipolytölgyesen is evangélikus egyházak voltak. A református gyülekezeteket (köztük Nagymarost és Szobot) a drégelypalánki esperesség fogta össze (Hála J. 1987: 23–25).

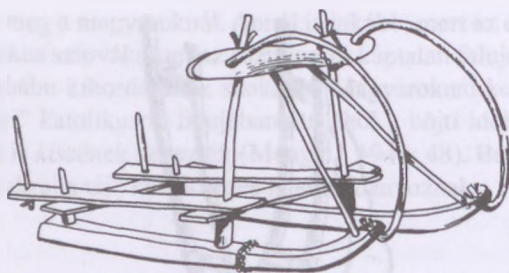

168. ábra. *Bazárka*. Bernecebaráti (Hont vm.)

A háborús pusztítás és az ellenreformáció a protestáns hívek megfogyatkozásához vezetett. Mégis a település- és népiségtörténeti háttér magyarázza a vidék nyelvjárási tagoltságát. A kálvinista és a lutheránus községek köznyelvűsödése sokkal korábbi és erősebb, mint a katolikusoké. Ennek folytán a palóc hangtani sajátosságok sincsenek a Börzsönyben úgy jelen, mint Ipolyság környékén, az Ipoly széles medencéje katolikus magyarságának nyelvében (Török G. 1964: 57–58). Megállapítható, hogy az olyan szokások, hagyományok sem élnek a Börzsöny vidékén, amelyeket a katolikus *hunytiak*hoz vagy általánosságban a palócokhoz kapcsol a néprajzi szakirodalom (pl. kiszehajtás, erjesztett korpalevel főzött *kiszi*, a *mancozás*, a búcsús „négy lábú” tarisznya, a gyermekhordó kendő [*tacska*], a *markoláb* hiedelemlény stb.).

A Börzsöny vidékén olyan meghatározó foglalkozások voltak, mint az erdőmunka, a fafaragás, a kőbányászat, az erdei iparüzés. Szántójuk, gabonájuk, boruk is kevesebb volt, mint az Ipoly medencéjében élő földműveseknek. Tárgyi kultúrájukban több olyan munkaeszköz található, amit az északi népterületen máshol nem ismernek. Háton vihető rőzsehordó keretét csupán a magyar nyelvterület néhány pontján használták. A Börzsöny egyes településein (Nagybörzsöny, Kemence, Bernecebaráti) minden háznál volt egy-két *hazárka*. Így nevezték azt a két Y alakú, vastag husángból készült teherhordó eszközt, amit 2-3 deszkapánttal szilárdan összefogattak, és két hevederrel tudtak a hátukra venni. A nagybörzsönnyi németek nyelvén *Kraks(i)* a teherhordó eszköz neve (Erdélyi Z. 1956: 54; MN II. 872). Néhány faluban (pl. Szokolya) *kelepce* néven ismerik a fű, széna, falevel szállítására használatos *hajdivánt*, a két félkör alakban meghajlított, vékony keretre kifeszített hálót. Nem zárható ki, hogy dunai hajósaik, a hajóácsoknak hajóbordát (*bókonyt*) tömegével szállító faragóik a Délvidéken, a Dráva-szögben ismerték meg és vették használatba (MN II. 877).

A Felföldön egyedül a börzsönnyi erdőkben használatos az ún. *román szánkó* (Kemence, Bernecebaráti, Diósjenő). Nevét onnan kapta, hogy 1910 táján Bihar megyéből hozott román erdőmunkásoknál látták először, és tőlük vették át. Nyáron dolgoznak vele, őlfát közelítenek rajta a dorongokból, rönkökből kiépített szánutakon, amelyeknek a hossza több száz méter is lehet. Feltűnő jellegzetessége az elején félkörben visszahaj-

169. ábra. „Román szánkó”. Bernecebaráti (Hont vm.)

ló két káva és az azt rögzítő járomszerkezet. A szánkót maguk a favágók, erdómunkások készítették (Erdélyi Z. 1958: 389–395; MN II. 915). A vidéknek a Dunakanyarhoz csatlakozó déli felén a szekerek egyik jellegzetessége volt a kocsiszekrény egyik vagy mindkét végét derékszögben lezáró *leveles saroglya*.

A Börzsöny vidékén – a Garam mellékéhez hasonlóan – a szobát kívül fűtős kályhával vagy *siskának* nevezett, vályogból, sárból épített, lapos tetejű kemencével fűtötték. A 20. század első felében mindkét tüzhelytípus létezett, és mindkettőt a konyhából fűtötték. A szabad kémény korán, a 18–19. század fordulóján meghonosodott a vidéken. Itt húzódott a szemes kályha és az alföldi meg a felföldi kemencetípusok határvidéke. Erre utal a terminusok szokatlan bősége is (Ikvai N. 1977: 395–396, 634).

Az Ipoly völgyét szegélyező dombokon szőlőhegyek, azokon *hajlok*nak nevezett, szénapadlással épített borospincék és prэшázak sorakoztak. Ezek közül a régebbiek boronafából, *garádicsos* zsúpfedéllel épültek, az újabbakat cserépszindely fedi. A bor, a pálinka és az Ipoly-völgy egyéb terményei az északi városok piacain keltek el (Selmec- és Bakabánya, Korpona). A filoxéravész Hont megye déli részein is visszavetette a szőlőművelést. Helyenként már a 20. század elején bogyós gyümölcsöket (málna, szamóca, egres, ribizli) telepítettek a kipusztult szőlők helyébe. Az 1910-es években a Börzsönyben gyűjtögetett erdei málnát, szedret is piacra hordták, többnyire Ipolyság, Vác, Budapest kofáinak adták el. Ez a tapasztalat is hozzájárult a „szelíd málna” kerti termesztéséhez, később a kerten kívüli, nagybani telepítéséhez. Nagymarosról kiindulva kezdett terjedni már a két világháború között, előbb a Börzsöny déli, majd az 1950-es években a nyugati vidékén is. Az 1960-as években már a Börzsönyi térség volt a málna és más bogyós gyümölcsök legnagyobb hazai termőtája (Bali J. 2005: 57–59, 69–72).

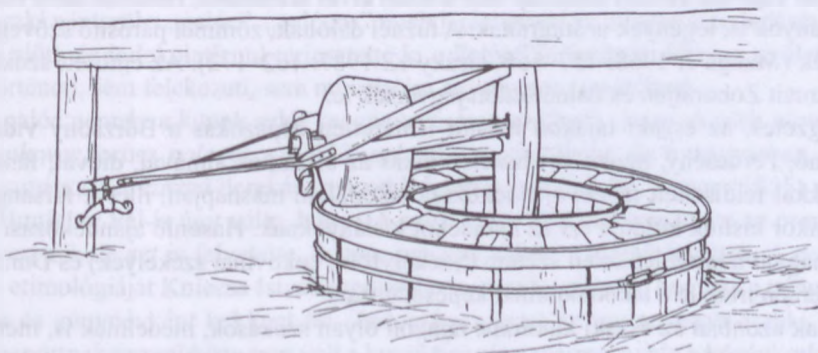
Az erdőelés, a fakitermelés mellett egyes falvak (Diósjenő, Kemence, Bernece, Baráti) lakosai fafaragó háziipart fejlesztettek ki, és főként faeszközök előállításából éltek. Mintegy 40–50 km-es körzetbe szállítottak megrendelésre készített *hidast* (disznóólat), még tágabb körzetet láttak el hátikosárral, favillával és gereblyével. Tömegével szállították a bognárok, kocsigyarak által is keresett szekér- és kocsialkatrészeket (kerékhez való talp, küllő, kerékagy, tengely, szekérrúd, saroglya, ferhéc, löcs stb.). Faragtak jármot és szánokat, szövőszéket és a fonáshoz szükséges talpas guzsalyt, orsót stb. A dunai vízimolnárok és hajóácsok részére szerszámfát, „kinagyolt” alkatrészeket, építőelemeket, főként *bókonyokat* szállítottak. Időszakosan Hont, Nógrád, Pest megye távoli településeire is elszegődtek egy-egy hónapra, hogy ott szerszámokat, faeszközö-

ket állítsanak elő. Diósjenőről a faragók egyes „falkái” még messzebbre is elutaztak, egészen Debrecenig. Jellegzetes háziipar volt a Börzsöny több falujában a fafaragás és a hozzá kapcsolódó eszközkészítés (orsóesztergálás, hátikosárfonás stb.) (Gönyey S. 1940: 229–234).

A Börzsöny kőbányászata az 1830–1840-es években indult meg, amikor Pest, Buda és Óbuda utcakövezése egyre több kockakövet igényelt. Az andezit erre a célra kiválóan megfelelt. Szob, Márianosztra, Zebegény, Romhány, Szokolya kőbányái a 19–20. században már az ország jelentős részét látták el kockakövel. Dunai hajókon és a vasúton is messzi földre (Szeged, Arad, Debrecen, Belgrád, Győr, Komárom) szállították a vidék faragott és zúzott kötermékeit. Kőbányák körzetében a férfiak nagyobb fele kőbányákban dolgozott a 20. század első felében is (Ipolydamásdon, Márianosztrán 60–80%, Zebegényben 50–60%, Kóspallagon 30–40% volt a bányászok részaránya). Helyenként a *riccerek* (kőfaragók) három-négy generációja folytatta ezt a mesterséget (Hála J. 1987: 33, 119–121).

Az Ipoly völgyének magyar népviselete a régi Hont megyéhez tartozó alsó és középső szakaszon is rendkívül tagolt, számos területi egységből tevődik össze. Ezek a többnyire csak 4–5 falut felölelő viseletcsoportok követik a régi egyház- és birtokigazgatás egységeit, az azokat jórészt lefedő házassági körzetek térségi rendszerét. A folyóvölgy Szlovákiához tartozó oldalán a néprajzi kutatás nyolc viseletcsoportot határozott meg. Azonban az Ipoly és az országhatár két oldalán fekvő falvak viseletcsoportjai a 20. században is összetartoztak és ragaszkodtak rokonságukhoz. Például a szlovákiai Ipolyszalka és környékének öltözetei megegyeztek a hazai Ipolytölgyes és Letkés népviseletével. Nógrádban sem volt ez másképp: Őrhalom és Hugyag viselete, az új asszonyok *újmenyecske-főkötője* a túloldalon Ipolyvarbó öltözetében ismerhető fel (Jókai M.–Méry M. 1998: 221–293; Flórián M. 2001: 286; MNL 4. 130–131; Török G. 1964: 27–34).

A *huntyiak* jellemzéséhez tartozik a *kiszehajtás*, a virágvasárnap felöltöztetett, botra tűzött szalmabáb körülhordozása a falun, majd vízbe vetése vagy elégetése. Ennek a tavaszkezdő szokásnak az Ipoly völgye, annak is főként honti szakasza volt a legfontosabb körzete a magyar népterületen. Nógrád megyéről a Borovszky-féle monográfia szerzője a 20. század elején azt jegyezte meg, hogy a kiszehajtás különösen a megye

170. ábra. Kőtelesmester kendermorzsolója. Vác (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

171. ábra. Feldíszített *tebafa*. Perőcsény (Hont vm.)

Honttal határos részén és a Cserhát vidékén van szokásban. Őrhalom, Hugyag, Varbó ismerte a szokást, de Szécsénytől keletre (Litke, Mihálygerge, Ipolytarnóc vidékén) nincs nyoma. A Cserhát vidékén a Zagyva vonaláig követhető, de a szórványos adatok többsége szlovák falvakhoz, illetve magyar–szlovák vegyes lakosságú településekhez köthető. Pest megye északi járásában is hasonló a helyzet. Magyar falucsoport csupán a Galga mentén követte ezt a szokást (Manga J. 1968: 121–143; Csáky K. 1987: 119–133; Paládi-Kovács A. 2007b: 10–18). Bőjtös leves neveként már Szeder Fábán (1819) említi a *korpakisze* (*keszőcze*) szópárt, amit szülőfalujából, Csábról ismert. Ezenkívül még két honti helységben jegyezték fel (Tesmag, Deménd). A húsvéti nagybőjtöt természetesen a palócokkal együtt tartották meg a katolikus *huntyiak*, de mindkét tájszót használták az erjesztett korpale megnevezésére (Paládi-Kovács A. 2007c: 1, 4).

A katolikus huntyiak, az Ipoly mentiek régi szokása az *Ivánka-ugrás* is. Már Ipolyi Magyar *mythologiája* (1855) is említi Hontból ezt a nyári szokást, majd nála részletesebben és helységekhez kapcsolva foglalkoztak vele a későbbi kutatók. Drégelypalánk, Hont, Pereszlény, Kelenye, Ipolyfödemes, Ipolybalog, Ipolyhidvég, Szécsénke mindkét nemhez tartozó fiatalsága részt vett a szokásban. A Szent Iván napját (június 24.) megelőző vagy azt követő vasárnap este a falun kívül szalmából, rőzséből tüzet raktak, amit a lányok is, legények is átugráltak. A tűznél daloltak, zömmel párosító szövegeket énekeltek (Manga J. 1968: 157–166; Csáky K. 1987: 162–172). Az említett szokások párhuzamait Zoboralján és Palócföldön jegyezték le.

Jellegzetes, az északi tájakon másutt ismeretlen népszokás a Börzsöny vidékén (Diósjenő, Perőcsény, Szokolya) ismert szokás az életfa, az almával, dióval, fánkkal, szalagokkal feldíszített *tebafa* ajándékozása lakodalom másnapján, illetve farsang végén, amikor kisfiúk küldték ezt az ajándékot kislányoknak. Hasonló ajándékozási szokást a magyar népterület keleti szélein (Székelyföld, bukovinai székelyek) és Dunántúl déli peremén írtak le a lakodalommal kapcsolatosan.

Vannak azonban az északi katolikus tájakon olyan szokások, hiedelmek is, melyeknek Hontban nyoma sincs. Ilyen feltűnő hiány a *lakodalmi hajnaltűzé*, amit Nógrád és Heves palóc vidékein *menyasszonyporkolás*nak neveznek. Ezt a szokást hiába nyo-

mozta a néprajzi kutatás az Ipoly völgyében, Szécsénytől a folyó torkolatáig negatív eredményre jutott (Bakó F. 1987: 223). Hasonló képet mutat a *markolábnak* nevezett hiedelemként földrajzi elterjedtsége is. A Palócföldön és az alföldi palóc kirajzásokon közismert néphitelem Hontban és a Börzsöny hegység falvaiban teljesen ismeretlen (Diószegi V. 1968: 232).

Palócföld, Palócság

A *palóc*nak nevezett magyar népcsoport lakóhelye, palóc lakosságúnak mondott vidék az északi népterületen, a Cserhát, a Karancs, a Mátra és a Bükk hegység előterében, az egykori Nógrád, Heves, Borsod és Gömör-Kishont megyék területén. „A palócok pedig legjobban megkülönböztetik magukat Nógrád, Gömör, Borsod és Heves vármegyék összeütköző vidékein...” – írta Pápay Sámuel 1808-ban. Ehhez a területhez Szeder Fábrián 1819-ben még saját pátriáját, Hont vármegyét is hozzácsatolta (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 131; 1989a: 140). A *Palócföld* tájnévként 1863-ban, a *Palócság* 1883-ban adatolható először hasonló értelemben. Semmiképp sem azonosítható, nem is helyettesíthető a nála jóval tágabb térséget felölelő *Felföld* tájnévvel. Fiktív tájfogalom, mivel határai nem jelölhetők ki pontosan. Viski helyesen szögezte le: „Azok a törekvések, hogy a *palócságot* a hozzátartozó községek elősorolásával pontosan körülhatárolják, nem vehetők komolyan. Ilyen megállapítás csak történeti-jogi, közjogi alapon lehetséges (jász-kunok, őrségek, hajdúk)” (Viski K. 1938: 19; Juhász D. 1988: 94).

Viski azt is leszögezte, hogy a palóc etnoním eredetileg gúnynév, mert a nép sehol sem hallja szívesen. Úgy vélte, hogy a *Palócság* központi területe a Mátra vidéke (nagyjából az egykori Pata vármegye), de kiterjed a Börzsöny, Karancs, Bükk hegység vidékére, pontosabban az Ipoly–Sajó közére, amelyet a hegységeken kívül – inkább csak földrajzilag – a Galga, Zagyva, Tarna, Eger vize is részekre tagol. A *palócság* északi határát nyelvilag a szlovák–magyar nyelvhatár jelöli ki. A földrajzi alapon osztályozható *palóc* terület népét a néprajzi irodalom *nógrádi*, *Karancs-alji*, *Mátra-vidéki*, *hevesi*, *borsodi*, *gömöri* néven emlegeti. Viski mindezek összességét *keleti palócságnak* nevezte. A Hont, Bars, Nyitra megyék területén élő magyar csoportokat *nyugati palóc* néven foglalta össze (Viski K. 1938: 18–19). Palócnak tételezett, de meg nem nevezett „műveltségformákra” hivatkozva említ „nyugati palóc” csoportokat. Ezekkel valójában az északi népterület „palóc”, „palócos” nyelvjárástípusának nyugati kiterjedését tartotta szem előtt, és indokolatlanul terjesztette ki a Palócföld határait. Ekkora területen sem néptörténeti, sem felekezeti, sem műveltségi egység nem igazolható.

A palóc népnév a kunok szláv megnevezésére vezethető vissza. A cseh *plavec*, lengyel *plawec*, orosz *polovec* a 12–13. század óta adatolható, de a magyarban a *palóc* szó csupán a 17. század derekán, második felében bukkant fel. Jerney (1855) nyomán már Hunfalvy Pál is úgy vélte, hogy „A palócz név tökéletesen azonos az orosz-szláv *polovczval*”, de azt is felvetette, hogy a palócok elődei a kunok lehettek. A *palóc* szó szláv etimológiáját Kniezsa István megerősítette, ám hozzátette, hogy ez a népnév igen későn és gúnynévként bukkant fel. Tudomása szerint az így nevezett északi magyar népcsoportnak semmi köze sem volt a kunokhoz, és a magyar nyelv a középkorban nem nevezte a kunt palócnak (Hunfalvy P. 1876: 363–364; Kniezsa I. 1955. I: 379). A palóc

népnév nem önelnevezés, hanem kívülről jött, a csehből, szlovákból kölcsönzött szó. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a megnevezett csoport tagjai nem szívesen hallották.

Kunok és hasonló megjelenésű keleti néptörödékek (úzok, besenyők, kabarok, székelyek) az északi magyar népterületen és a Felföld gyepűvidékein éltek már a tatárjárást és Kötöny népének beköltözését megelőzően is. Ipolyi nyomán Hunfalvy Pál is úgy vélte, hogy a kunok bélháromkúti apátsága (*Abbatia Trium Fontium de Beel Cumanorum*) környékén volt a бүкки, mátrai palócság egyik fő fészke. A cisztercita apátságot 1232-ben alapította az egri püspök a kunok Bél-Háromkútjánál (a mai Belpátfalva határában). Ennek az írott forrásnak a hitelessége és a lokalizálás helyessége az 1980–1990-es években ismét bizonyítást nyert. Az Eger-patak völgye tehát joggal tekinthető a palóc-kun népesség egyik korai, középkori településterületének (Hunfalvy P. 1876: 364; Györffy Gy. 1990: 321–322; Paládi-Kovács A. 2006b: 54–55).

A kora Árpád-kori palóc-kun telepek Borsodban és Hevesben szigetszerűek, töredezettek és keverték lehettek. Telepítésük történetét nem rögzítették oklevelekben, mint-hogy nem részesültek kiváltságokban, nem kaptak autonómiát. A „polovec kun” betelepülések idejét nem ismerjük. Hunfalvy (1876: 363) felteszi, hogy „A palócz beköltözések csak Kálmán alatt indulhatnak meg s folyhatnak II. István és II. Béla idejében (1104–1141). Mikor Anonymus a krónikáját írta, a palóczok vagy kunok a Mátra ágai közt már meg valának telepedve...”. Kálmán fiának, II. István királynak az udvarában a palóc-kunok nagy becsben álltak.

Anonymus kunjairól sokáig azt tartotta a történeti kutatás, hogy a honfoglalókkal együtt érkezett kabarok (kazárok), esetenként pedig besenyők, székelyek keresendők a *Cumanus*, *Cumani* népnév mögött. Ennek ellentmond, hogy a *Gesta* megkülönbözteti a *kunok földjét* és a *besenyők földjét*. Anonymus ismerhette a *fehér kunok*, a palóc-kunok kilétét. A kun-kabar azonosság vélelméről kiderült, hogy fikció. Ilyenformán a Névtelesen jegyző által latinosan írt népnév többnyire a kunokra vonatkoztatható, akik 1068 óta szerepelnek a hazai forrásokban (Paládi-Kovács A. 2006b: 56–57).

Nem dönthető el a Kis-Kárpátok nyugati oldalán fekvő Detrekővár (Pozsony vm.) és néhány közeli község újkori szlovák nevének népi háttere. Plawecky Zámek, Plawecky Podhrani (Detrekővárálja) és további három falu szláv nevének *Plavecky* ’palóc’ elötagját a hajdani gyepűörök népvévre vezetik vissza. Tálasi e név nyomán a hajdani határőrnépesség polovec-kun eredetére következtetett. Nem zárható ki az sem, hogy a kunok szláv megnevezésével, a *plavec* szóval más, hasonló megjelenésű etnikai csoportot (úz, besenyő, székely) neveztek meg az ott élő szlávok, akik a Morvaországot gyakran dúló kunokat ismerték közelebről (Tálasi I. 1980: 222; Györffy Gy. 1990: 320; Paládi-Kovács A. 2002a: 266–267). Kunokra és más keleti néptörödékekre utaló helynevek az Északi-Felföld számos pontján találhatók. Ezek közül a szűkebben vett Palócföld egyes helynevei különös figyelmet érdemelnek: például Kazár, Tarján, Varsány, (Felső-) Tárkány, (Karancs-)Berény, Bercel, Ózd, Uzd(in), Várkony, Ajnácskő, Sőreg stb. A *plavec* népnév a Felföld középkori szláv lakosságának nyelvében gyűjtőneve lehetett a különböző keleti néptörödékeknek, akiknek megjelenése, turáni türk emberfajtája a kunokra emlékeztette a nagytáj szláv csoportjait (Barabás J. 1989: 130–133).

Perdöntő forrásadatok hiányában a palócok eredetének kérdése véglegesen ma sem válaszolható meg. Továbbra is számon kell tartanunk a lehetséges (az eddigi szakirodalomban olvasható) válaszok három típusát:

1. A palócok a kabarok utódai, akik a honfoglalókkal egyidejűleg érkeztek és települtek meg a Kárpát-medencében, nevezetesen a Mátra–Bükk vidékén (Aba nem).

2. A palóc népcsoport magja polovec-kun eredetű, és a 12. században, tehát még a tatárjárást megelőzően érkezett e hazába. Számolni lehet további kisebb keleti néptörzsek (úzok, besenyők) megtelepülésével a vidéken, akikre a nyugati szlávok öltözékük, külső megjelenésük hasonlósága nyomán vonatkoztatták a kunok megnevezését.

3. Avar, hun, szkíta törzsek ivadékai, akik jóval a magyar honfoglalást, Árpád népét megelőzően települtek meg a Mátra–Bükk térségében. Ezt a nézetet képviselte Pintér Sándor munkája (1880). Egyes helynevek, földrajzi nevek (pl. Várkony, Ladány, Hetény) alapján következtetnek arra, hogy kései avar csoportok megélhették e vidéken a magyar honfoglalás korát.

Bármely választ fogadjuk el, annyi bizonyos, hogy a népcsoport ősi magja nyelvén és kultúrájában eltért a magyartól. Ezt az eltérést érzékelték és fejezték ki saját nyelvén a szomszédos szláv lakosság. Azonban, ahogy a *kumán* szó kunokat és kabarokat is jelenthet a latin nyelvű gestákban, ugyanúgy a *plavec*, *plavci* szó szintén jelölhetett török nyelvcsaládhoz tartozó különböző népeket, néptörzseket (Györffy Gy. 1990: 321; Paládi-Kovács A. 2002a: 270–273; 2002c: 431–432).

A palóc népvét a középkori iratokból nem ismerjük. Még a 17. században is mindössze három forrás említi. Mind a három adalék alföldi magyar város iratanyagában maradt fenn. 1656-ban a nagykőrösi nótárius jegyezte fel a város számadáskönyvében: „Tíz pár gyöngyházás késeket vettem *palóczoktól*.” A szövegkörnyezetből joggal lehet következtetni arra, hogy a szóban forgó késáros palócok Rimaszombatból vagy a környékéről érkeztek a töröknek hódolt városba (Kósa L.–Filep A. 1975: 25; Paládi-Kovács A. 1989a: 138). Kecskemét 1663-ból fennmaradt irataiban a Duna melléki helységek (a paraszt vármegye) Feketehalomnál tartott gyűlésének határozatai között található a következő említés: „Ha valamely lakos Gazda, avagy Szolga valakinek elád jószágot, kiváltképpen *Felföldi Palócznak*, levelet adjon mellette” (Barabás J. 1958: 22; Manga J. 1979: 5). A Debreceni diárium írója 1683-ban feljegyezte a naplóba, hogy „a vásárra jött *palóczokat* kísérő tokaji katonákból kettőt [a törökök] elfogtak... az *palóczok* közül is egy embert két lovával.” Ezek a Tiszántúlon vásároló palócok bizonyára Gömörből, Borsodból merészkedtek le a hódoltsági területre (Paládi-Kovács A. 1989a: 138).

A palóc népnév 18. századi előfordulásai közül kettőnek van topográfiai tanulsága. Mezőkövesd tanácsjegyzőkönyvében olvasható az az 1787-ben kelt bejegyzés, amelyik a Heves megyei Parád községet nevezi meg egy hatóságilag körözött asszony, bizonyos Nagy Erzsébet születési helyének, aki „piros ábrázatú, víg kedvű, nevetve beszélő *palózt*” (Györffy I. 1942: 239–240; Manga J. 1979: 5–6). A másik földrajzi fogódzót Gvadányi József nyújtja, aki 1790-ben *Istenmezei palózt* álnéven adta ki szatirikus verseszetét. A költő táj- és népismeretéhez tudni kell, hogy családjának Rudabányán (Borsod m.) volt jelentős földbirtoka (Paládi-Kovács A. 1989a: 138).

Nógrád, Hont és Észak-Heves nagyobb része 1552 és 1554 között török hódoltság alá került, településeinek és népének jelentős hányada elpusztult. Drégely, Szécsény, Buják, Hollókő 1552-ben, Salgó és Fülek vára 1554-ben került török kézre. Eger várát és a Bükk vidékének népét Dobóék 1552-ben megvédték, de 1596-ban az idegen zsoldos várvédők harc nélkül feladták. Szerencsére a király végvári vitézei Kékkő, Szécsény, Hollókő, Buják, Somoskő és Fülek várát 1593-ban, Nógrád várát 1594-ben visszavették

a töröktől. Ennek köszönhetően a 17. században sok településre visszatértek korábbi lakosai, és 1613-tól Nógrád, Pest, Pilis, Solt, Heves és Külső-Szolnok nemesi vármegye gyűléseit Füleken tartották. A honti, nógrádi, észak-pesti tájakon mégis kisebb mérvű volt a települések és a lakosok folytonossága, mint az észak-hevesi, borsodi (hegyháti) és gömöri (erdőháti, medvesalji) részekén. A nógrádi palóc falvakban (pl. Őrhalom, Rimóc, Ludányhalászi, Karancskeszzi, Kazár, Mátraszőlös) nyugatról keletre haladva nő a törzsökös magyar családok részaránya, csökken a szlovák családnevek száma (Havassy P. 1989: 82). A Szécsény–Pásztó vonaltól keletre elterülő magyar néptömb falvai között alig volt egy-egy szlovák település. A 20. századig szlovák többségű maradt Lucfalva és Sámsonháza, de a Tarna-völgy szlovák közösségei (Tót-Zabar, Terpes, Szajla) a 19. század végéig a magyar nyelvre váltottak. A Mátraalján Markaz, Kisnána, Domoszló szlováksága a 19. században már kétnyelvű volt, magyar tájnyelvében és szokásagyományaiban azonban számos szlovák elemet maig megőrzött.

A Tarna, a Zagyva és az Ipoly vízvidékén a világi nagybirtok szerepe a 18–20. században is nagyobb volt, mint a Bükk mögötti térségben. A Tarna-völgyben a Károlyi- és a grófi Keglevich-családnak, az Orczy báróknak voltak nagyobb birtokaik, kastélyaik. Nógrádban a Balassák (Kékkő), a Forgách grófok (Szécsény, Gács), a Zichyek (Divék), a Majláthok (Őrhalom, Patvarc), az Esterházyak (Buják) képviselték az arisztokrácia elejét. Nógrád és Pest megyében is számos báró követte őket (Podmaniczky, Prónay, Nyáry). A bene possessionati, a tehetős köznemesség családjai nagyobb kúriákban éltek (pl. Kubinyi, Madách, Losonczy, Beniczky, Sréter, Draskóczy, Tahy, Széky, Lipcsey, Dapsy stb., és jelentős szerepet vittek a vármegyék életében. Ők egy-egy falu részbirtokosaiként működtettek kisebb-nagyobb majorságokat. Többnyire sertés- és juhnyájakat tartottak a külterületi pusztákon, erdei tanyákon, és konvenciók pásztorokat foglalkoztattak nyájaik mellett (Bakó F. [szerk.] 1989. II: 90–91).

Nógrádban a nemesség részaránya a 19. század első felében alig haladta meg az országos átlagot, és meg sem közelítette a hevesi, borsodi, gömöri köznemesség tömegeit. A nemesek száma 1840–1841 táján Nógrádban 17 468, Hevesben 31 620, Borsodban 35 425 fő volt (Bakó F. [szerk.] 1989. II: 90; Fényes E. 1842. I.; 1847. I: 20–23). Szeder Fábian 1821-ben, Magda Pál statisztikája alapján kívánta megbecsülni a palócok számát, és közel félmillió lelket talált, noha a nemeseket, a „beszármazott magyarokat”, továbbá a szlovák, német, cigány népesség becsült adatait kihagyta az összeadásból (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 146). A későbbi néprajzi kutatás azonban nem volt tekintettel a vidék társadalmának korábbi, rendi tagozódására.

A „palóc centrumot” reprezentáló nógrádi települések közül egyedül Rimócon élt nagyobb számú kisnemes, akik 1785-ben a falu népének mintegy 30%-át tették ki. Ugyanakkor Őrhalom, Ludányhalászi, Karancskeszzi, Kazár, Mátraszőlös, Nádújfalu népe szinte teljes egészében az adózó pórnéphez tartozott. Nagyobb számban éltek nemesek Hevesben, a Tarna és az Eger-patak felső völgyében. Tarnalelesz, Mikófalva, Egerbocs a kúriális falvak típusát képviselik a „palóc centrum” 20 települése között. Velük szemben Bodony és Felsőtárkány az uradalmi jobbágyfalvak példái, Bükkszék pedig a nemesi majorfalva sajátos esete (Havassy P. 1989: 11, 27, 78–79). A keleti palóc tájakon a nemesi társadalom polarizálódása, az armalista nemesség parasztosodása, gazdasági és erkölcsi mentalitása nagy hatással volt a köznépi kultúra alakulására (Paládi-Kovács A. 1981a; Szabó L. 1989: 249–283).

172. ábra. Vallási tárgyú fafaragások: a) A jó pásztor, b) Mária a kis Jézussal.
Nőtincs (Nógrád vm.)

A jobbágyság, zsellérség a 18. századi kiáramlás, elvándorlás ellenére egy-két nemesedék alatt kitöltötte az agrártermelés számára hasznosítható tereket, és a 20. század elejéig folytatta azok bővítését erdőirtások, erdei haszonvételek révén. Jelentős fejlődést ért el a 18–19. században a háziipari, kézműipari tevékenység. A nők a 20. század közepéig folytatták a kendermunkát, a fonás és szövés, a házi varrás tevékenységeit. A 18. században sok fontos telephelye alakult ki a manufaktúraiiparnak. Az üveggyártás meghonosodásával összefüggésben létesültek a Mátrában és a Bükkben főként szlovák lakosokat vonzó hutatelepülések. A Bükk vidékén a vasérc, a mészkő bányászata és a hámoripar, a keménycserép, majolikagyártás, a mészégetés lendült fel a 19. században. A térség minden hegységében folyt a hamuzsírégetés és a szénégetés, működtek kőbányák. Az 1840-es években kezdődött a köszén bányászata, alakult ki fokozatosan a vaskohászat és a rátelepült feldolgozóipar. A gyáripar kifejlődése ellenére az elvándorlás folytatódott. Nógrád, Hont népe a 19–20. század fordulóján Budapest építkezéseinek vállalt munkát, az észak-hevesi palócok tavasztól őszig summásnak álltak az alföldi, kelet-dunántúli uradalmakba. Az 1890–1910 közötti években Heves, Nógrád, Gömör falvaiból is sokan hajóztak ki Amerikába. Akkoriban a bánya- és gyártelepeken (Salgótarján, Ózd vidékén) frissen telepített munkáscsaládok százai jelentek meg (Paládi-Kovács A. 2007d: 48–50, 167–169). Többségük a Felföld régi ércbányavidékeiről származó magyar, német, szlovák ajkú ember volt, de szép számmal érkeztek a Monarchia távoli országaiból is (Szilézia, Stájerország, Tirol).

A 18–19. században a palóc-barkó néptömb a Kárpát-medence egyik legnagyobb népességbocscátó egysége volt. Kirajzása az Alföld mintegy 120 településén bizonyíthatóan megtalálható (Paládi-Kovács A. 1989b: 175–206).

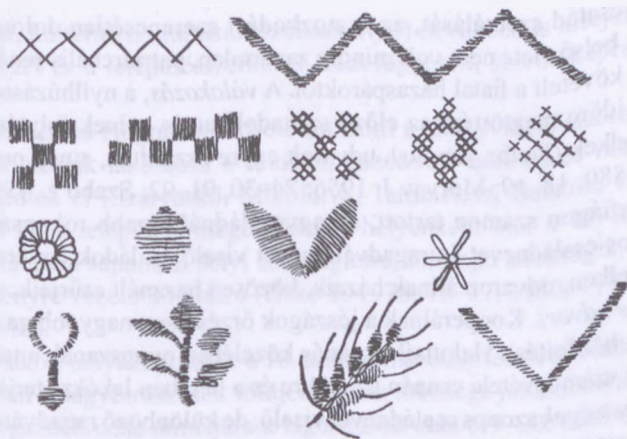
A palóc népcsoport egyik meghatározó vonása római katolikus vallása. Nagyobb része az Árpád-kor óta az egri püspökség egyházmegyéjéhez tartozik. A reformáció Heves megye egykori Mátra járását és a Tarna járást kevésbé érintette meg. Népének lelki gondozásában a ferences rendi szerzetesek gyöngyösi, füleki, szécsényi kolostorai a 16–17. században, a török hódoltság idején is jeleskedtek. Nagyban hozzájárultak a palóc-barkó katolikus néptömb fennmaradásához. A palóc nép mély vallásossága az egri

püspökség 1700 utáni újjászervezését követően, az egyház birtokigazgatásának, templomépítéseinak, búcsújáró helyeinek (Mátraverebély-Szentkút, Hasznos, Karancs-hegy, Básti-hegy, Gyöngyös, Eger, Egerszalók, Bélapátfalva), iskoláinak, barokk szellemiségének köszönhetően teljesedett ki a 18. század végére. A római katolikus egyháznak a népelet folytonosságában és változásaiban meghatározó szerepe volt. A katolikus hit és szokásrend később is a palóc identitás szerves alkotórésze maradt.

Ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyása és a helyismeret hiánya magyarázza, hogy egyes kutatók a 19. század derekától fogva református falvakat is felvettek a palóc helységeket lajstromozó jegyzékeikbe. Először Jerney János (1855) szerepeltette a református Noszvaj, Bánhorvát, Bánfalva, Tardona, Sajóvelezd, Jánosi nevét a palóc falvak 48 helységnevet tartalmazó listáján. Pintér Sándor (1880) Nagyvisnyóval bővítette a református falvak csoportját. Nyomukban Istvánffy Gyula szintén a palócokhoz sorolt néhány észak-borsodi és gömöri református falut (Istvánffy Gy. 1911a: 162; Barabás J. 1968: 19). Azonban az észak-borsodi, Sajó- és Bán-völgyi magyar reformátusokat tévedés a palócsághoz sorolni. Falvaikról már Fényes Elek megírta, hogy „a palóczoktól nemcsak hangkiejtésben, hanem vallásra nézve is különbözök, mert a bánvölgyi magyarok többnyire reformátusok...” (Fényes E. 1851. IV: 135, III: 59; Paládi-Kovács A. 2002c: 433–434). Sajnálatos, hogy Bakó Ferenc és néhány tanácsadója (Bakó F. [szerk.] 1989. I: 44) az ún. „palóc centrum” húsz települése, kitüntetett kutatópontja közé négy református falut is felvettek (Szilvásvárad, Tardona, Sajóvelezd, Ragály). Ott gyűjtött adataik zavarják az összképet, hiszen a felekezeti határ még a munkaeszközök, tárgyak és tárgynevek térképein is megjelenik. A Sajó széles völgyésége település- és népiségtörténeti szempontból is élesen elválik a tőle nyugatra elterülő palóc-barkó néptömbtől. Református többségével szorosan kapcsolódik az észak-borsodi, abaúji magyar néptömbhöz.

A Palócföld nyugati határát kijelöli a Balassagyarmat–Aszód–Vác végpontokkal meghatározott háromszög szlovák településvidéke. A dél-nógrádi szlovákság többsége evangélikus vallású és szoros egységben él a Pest megye északi peremén a 18. században megtelepült szlovák falvakkal. A Cserhát mai magyar és szlovák lakossága – kevés kivételtől eltekintve – a 18. században szállta meg a hódoltság idején elnéptelenedett tájat. Az Őrhalom–Pásztó vonaltól nyugatra fekvő térségben a visszaszállingózó magyarokon kívül számolni kell a Nógrád, Hont, Zólyom megye északi részeitől a 17–19. században érkező magyarokkal, köztük törzsökös palóc vidékről jött családokkal, akik a szlovák többségű falvakban is jelen voltak. A katolikus szlovákság magyarosodása, asszimilációja korán elkezdődött. A Cserhát és a Börzsöny lakossága település- és népiségtörténeti alapon is elhatárolódik a Szécsény–Pásztó vonaltól keletre élő, kevésbé bolygatott palóc néptömbtől. E két hegység vidékén a felekezeti megosztottság éppoly nyilvánvaló, mint a népi és nyelvi keveredés (Paládi-Kovács A. 1989a: 150–151).

A dialektológia által meghatározott északi nyelvjárástípusok többsége párhuzamba állítható egy-egy felföldi népcsoporttal. A palóc népcsoport mellé az ún. *közép-palóc nyelvjárástípus* rendelhető. Ennek három részlege megfelel a palócság területi csoportjainak. Az északi népterület centrális részén világosan elkülönül közép-palóc nyelvjárástípus a Mátra hegységtől északra fekvő vidéken rajzolódik ki. Ehhez tapad a *nyugati közép-palóc nyelvjárástípus* a Karancstól délnyugatra Őrhalomig, illetve a *keleti közép-palóc nyelvjárástípus* a Bükk és a Medves közötti térségben, a tágan vett Barkó-

173. ábra. Ruhajegyek, tulajdonjegyek. Örhalom (Nógrád vm.)

ságban. A következő gyűrűben keleten a Sajó-völgyi, azon túl az észak-borsodi, nyugat felől pedig az Ipoly-völgyi nyelvjárástípus (Hont megye) övezi a közép-palóc magot (Imre S. 1971a: 349–358; Paládi-Kovács A. 1989a: 149–150; 2003a: 183–184). Utóbbiakat és a még távolabbiakat keleti, nyugati és déli „palócos nyelvjárás-vidéknek” nevezték a magyar dialektusok első osztályozói, Balassa József és követői. Megjegyezték, hogy bizonyos „palóc hatás” érzékelhető a fővárosig és a jászkunok földjéig, a Mátyusföldig és Abaúj-Zemplénig, de ekkora terület nyelvjárási sajátosságait egy kalap alá venni célszerűtlen. Néhány jellemző sajátosság ugyan megegyező, de csaknem több az eltérés közöttük.

Természetesen a középső palóc nyelvjárástípusra is jellemző az illabiális *ā* és a labiális *ā* hang (pl. *apām hāza*), sok helyen a rövid nyílt *e* (pl. *tehen, vereb, level, szeker, kötél*). Említhető az illabiális *i*-zés is (*siket, kilső, pispek*). Jellemzi az *i*, *ü*, *ő* magánhangzók előtti *t*, *d*, *n*, *l* hanglágyulás, a palatalizáció (pl. *tyűkőr, tetyű, gyinnye, gyisznó, szeretyi, folyó, golyó*), az olyan mondatok, mint „Ütyi-e még Katyí Petyit?”. A ragok hasonulása gyakran elmarad (*késvel, lapátval*), megszokott dolog a mássalhangzók összeolvadása (*bossó, ossó, fassang*). Feltűnő sajátága a múlt idő számos rövid igealakja: *nyittam* (nyitottam), *süttem* (sütöttem), *ett* (ő evett), *itt* (ő ivott). Valódi palóc tájszótár hiányában a közép-palóc szókészlet jellegzetességeiről a dialektológia nem szokott nyilatkozni (Kálmán B. 1966: 80–82; Kiss J. [szerk.] 2001: 282–284).

A palóc vidék társadalomszervezetét a rokonsági, azon belül a vérségi kapcsolatok rendkívüli intenzitása jellemezte. Rokonsági csoportjai közül a nagycsalád már az 1784–1787-ben végrehajtott első hazai népszámlálás adataiban is jól megragadható. A három-négy nemzedéket egy háztartásban, egy gazdaságban összefogó családforma a vidék számos településén az 1920–1930-as évekig fennmaradt. Nógrád megye nyugati részén és Hontban, a Börzsöny vidékén már a 19. század derekán ismeretlen. Keleten viszont túlterjedt a palóc-barkó tömbön egészen a Bódva vidékéig. Délen, a palóc kirajzásokon, így a matyók településein is jelen volt még a 20. század elején. Az egy kenyéren élés, az egy héj alatti lakás, az egy karra dolgozás idő előtti megszűnését, az olykor

25–40 fős nagycsalád szétválását, az osztozkodást szerencsétlen dolognak tartották. A nagycsaládok belső élete nem volt mindig zavartalan, patriarchális rendje sok fegyelmet és türelmet követelt a fiatal házaspároktól. A *válakozás*, a nyílhúzásos osztozkodás azonban időről időre megtörtént az előző századokban is, minek folytán a művelhető földek és a beltelkek (*fontos, fundus*), udvarok egyre osztódtak, a nép pedig szegényedett (Pintér S. 1880: 18–19; Morvay J. 1956: 24–30, 91–92; Szabó L. 1989: 322–325).

Hadnak a férfiágon számon tartott, a nagycsaládnál tágabb rokonságot nevezték. Általában azonos családnevet és ragadványnevet viselő családok együttese. Rendszerint azonos beltelken, udvaron állnak házaik, közösen használt csűrjeik, egyéb melléképületeik (*hadas udvar*). Kooperálnak a jószágok őrzésében, nagyobb gazdasági vállalkozásokban (pl. házépítés). Halottaik egymás közelében nyugszanak a temetőben, de a *had* mindenkori számbavétele csupán az élőkre és a helyben lakókra terjed ki.

Nemesi *nemzetségek* azonos családnevet viselő, de különböző ragadványneveken élő, fiágon számon tartott rokonságai, leszármazási egységei. A nemzetségek az elhunytakat és a faluból elszármazott rokonokat is számon tartják. Az elszaporodott nemzetségek egész falvakat, falurészeket megtöltenek (pl. Ivádon az Ivády nemzetség, Domaházán az Elek, Holló és a Kisbenedek nemzetség). A nemzetségek a település elkülönülő részein éltek és osztozkodtak (*alvég, felvég, faluderék*, a nemzetség nevét viselő *szög, köz* stb.), hadai róluk elnevezett *hosszú udvarok*ban éltek. Nemesi származékok felfogása szerint „aki nem nemes, annak nincs nemzetsége, az csak paraszt”.

A rokonság vérségiileg *ágazatokra, ízekre* bomlik. Kisebb falvakban azonban szegről-végről mindenki *sógor* vagy *koma*, azaz mindenki rokon. Nem tartoztak ebbe a rokonsági felfogásba a falu cselédei, a kommenciós pásztorok, kovácsok, iparosok, akik a saját foglalkozási rétegükhöz tartoztak és rokonosodtak. A faluközösség az egykori nemesi közbirtokosság a *hadnagy*, jobbágyok, úrbéres gazdák falvaiban a *falusbíró* vezetésével működött. A polgári korszakban a közösen birtokolt erdők, legelők, kaszálók hasznosítását legeltetési, erdőbirtokossági társaságok szervezték (Szabó L. 1989: 332–360).

A Mátra járás falvairól jegyezte fel Bél Mátyás 1730-ban: „Szántható határuk szűkös, kicsi, ezért településeik rendszertelenek, elhanyagoltak. Kevés olyan falu van itt, melyben a kis házak száma meghaladná a húszat. A falvak nagyobb része csak 6-8-9, legfeljebb 12–25 családra oszlik.” (Bél M. 1968: 108). Észak-Hevesben és a Palócföld többi részén is napjainkig fennmaradt a szűk határu aprófalvak típusa. Nagy határu közösségek az erdővel borított nagyobb hegységek peremén találhatók. A falvakat a patak-völgyek, vízrendszerek és a völgyekben futó szekérutak fűzték össze. Többségük keskeny, szalagtelkes, hosszú udvaros, csűrös település volt a 18–19. században. Gyakori, hogy a patak két oldalán futó út mentén épültek a patakra néző házsorok és a kerítetlen udvarok. Helyenként az 1950-es évekig fennmaradt a falvakat övező tüskés gyeprü, a falukerítés és a kivezető szekérutakat elzáró *porgolát*, falukapu (például Fedémes).

Az utcás-soros, szalagtelkes „úti falu” Nógrád egyes helyein orsószerűen kiszélesedik a falu közepén (Örhalom, Rimóc, Patvarc). Folyók forrásvidékein maradt fenn az irtásfalvak rendezetlen, szabálytalan telekrendje (Istenmezeje, Bárna, Zabar, Cered). A porták rendezetlen összeviasságát mutató „halmazfalu” a lakosság felszaporodásával, a telkek osztódása által is sok helyen kialakulhatott. A *szegnek*, *szögnek* nevezett halmazos falurészek, a *hadas udvarok*, a hajdani kismesek közösen használt *nem-*

zetségi udvarai, külterületi szállásai (szálláskertjei) nevükben is kifejezik a lokális társadalomszervezet és a településszerkezet összefüggéseit, szoros kapcsolatát a 18–19. században.

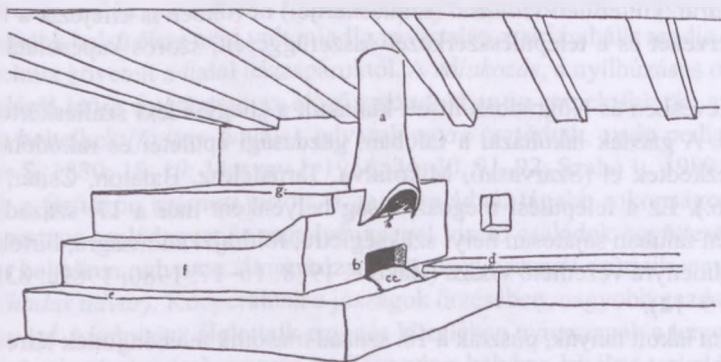
Észak-Hevesben és Nógrádban itt-ott kialakult a „hegyvidéki szálláskertes” településforma is. A gazdák lakóházai a faluban, gazdasági épületei és rakodóhelyei azon kívül helyezkedtek el (Szarvaskő, Mikófalva, Tarnalelesz, Balaton, Csitár, Órhalom, Hollókő stb.). Ez a települési megosztottság helyenként már a 17. században kialakult. Minden faluban sajátosan helyi szükségletre, földrajzi adottságra, birtokjogi vagy egyéb körülményre vezethető vissza (Bakó F. 1978: 16–17; 1980; 1989c: 831; Balassa M. I. 2010: 9–14).

Állandóan lakott tanyák, puszták a 18. század második felében jöttek létre az uradalmak és általában a nagybirtokosok földjein. Ezek többsége juhásztanya volt. A dzsentrí és a földbérlő gazdálkodás mintájára a tagosítások után (19–20. század fordulóján) tehető nagygazdák is építettek juhásztanyákat a falutól távol kimért földjeiken. Mindez a vidék aprófalvas jellegén, településhálózatán nem változtatott.

A Palócföld falvainak túlnyomó része távol esett a városoktól és a nagyobb vásáros helyektől. Mátra és Bükk mögötti tájairól hosszú utat kellett megtenni mind az Alföldre néző vásárvárosokig, mind Nógrád és Gömör-Kishont egy-egy városáig. Salgótarján és Ózd 20. századi várossá válása, a bánya- és gyártelepek kiépülése némileg javított a térség városi ellátásán.

A Palócföld 1730 táján a boronaépítkezés felföldi régiójába illeszkedett, de a falazatokhoz nem fenyőt, hanem tölgy- és cserfát használt. A nehezebben munkálható keményfát is megfaragták, és kötésbe illesztették a ház sarkain. „Alacsony házuakat gerendákból rakják össze, befedik s a szükséghez képest sárral vakolják” – írja Bél Mátyás a Mátra északi előteréről. „Kemény egyáltalában nincs s miközben a kemencében ég a tűz, a belőle kitóduló füst elárasztja az egész lakóhelyiséget, s míg a füst az ajtón és ablakon át ki nem ment, addig a lakók a szobába csak meghajolva léphetnek be. Mégis többre becsülik ezt a kényelmetlen tüzelésmódot, mint a kéményt” (Bél M. 1968: 107–108; Balassa M. I. 2010: 5). 1819-ig a ház képe és a tüzelés módja nem sokat változott. Szeder Fábán Hont és Nógrád érintkező vidékéről írta: „A házakat szélesre faragott gerendákból rakják össze, egyiknek a végét a másikéval keresztbetévén és összeeresztvén úgy, hogy a ház külső szegletein a két oldalról kiálló gerendavégek kettős lajtorját formálnak... Lakóházait három részre osztják fel, úgymint pitarra, házra, *kamrikára*” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 134). Ugyanott elmondja, hogy a házakon kémények nincsenek. A kemence hatodrésztét foglalja el a ház *háznak* nevezett szobának, négyszegletű és lapos tetejű. A kemence szája felett agyaggal bemázolt deszka *szíttatón* [kürtön] megy fel a füst a padlásra, ahol eloszlik. Télen a férfiak és a gyerekek hálólhelye a kemence tetején meg az „oldal padjain” van. „A fejérmének éjjeli helye a *kamrika* [hálókamra], melybe az udvarról különös bejárás vagyon. Ottan van a nyoszolya, ágyiruha stb. Ez sohase fülk és az ablaka akkora, hogy az ember ökle alig férhet be rajta. A beteg vagy gyermekágyas asszonyok a szobában fekszenek, főképp télen” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 135).

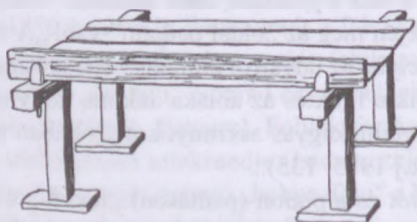
A füstöt elvezető *kürtöt* és a *padon* (padláson) „fekvő” aknát, a füstöt fogadó *kis-kemencét* a palóc vidéken többnyire vesszőből fonták, kívül-belül sárral tapasztották, végül fehérre meszelték. Észak-Heves, Nógrád falvaiban *tiszipal* (tűzpad), Borsod és

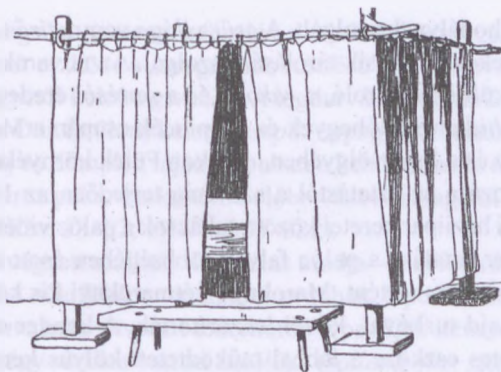
174. ábra. Kürtös kemence. Parád (Heves vm.)

Gömör határos vidékein *kocik* a kemence szája előtt fekvő tűzpadka, a főzőhely neve. *Szap* a kemence oldalának, *szapally* a hozzá tartozó padnak a neve, ahol helye lehetett a *szapuló üstnek* is. A ház jellegzetes eleme a *boldoganya*, *boldogasszony fája* néven ismert oszlop, a ház középoszlopa, ami a szoba közepén a mestergerendát támasztja alá. *Csuhát*, tarisznyát, kisebb tárgyakat akasztottak az oszlop faszögeire; rajta tartották a világításra szolgáló fáklyát, mécsest is. Eme rendeltetése miatt sok településen *ágasnak* nevezik (Bakó F. 1989a: 710–711).

A palóc házak bútorzata a 19. század derekán még meglehetősen régies, szegényes képet mutatott. Elzárt falvakban a házilag készült bútorok voltak túlsúlyban. A festett menyasszonyi ládán kívül asztalosbútor alig akadt a lakásban. Ácsolt ládákat, gabonás szuszékokat a Mátrában (Szuhahuta, ma Mátraalmás) az 1940-es évekig készítettek eladásra. A keleti palóc és barkó térség falvait főként az észak-gömöri szlovák háziiparosok látták el ácsolt ládákkal, kelengyetároló szekrényekkel. Ládák, szekrények anyaga elsősorban a bárdolt bükkfa volt. Nógrád megye településeit kezdetben a komáromi, majd a váci, szécsényi, losonci asztalosok látták el rózsás ládával, tornyos nyoszolyával, azaz festett, enyvezett asztalos bútorral. A Mátra mögötti vidéken élt legtovább a bakokra, *ágyszékre* helyezett, bárdolt tölgydeszkából összeállított ágy, alatta a *rengő*, *rengőszék*, *hosszúszék* nevű paddal, amit éjszakára kihúztak az ágy mellé, és rajta helyezték el a teknőbölcsőben fekvő csecsemőt. Gyermekégyas asszony ágyát sátorlepe-

175. ábra. Ágyszék. Bodony (Heves vm.)

176. ábra. Szúnyogháló ágy. Bodony (Heves vm.)

dővel függönyözték el (*sátoros ágy*, Hevesben *boldogasszony ágya*), hogy a babát az ártó szemektől, a rontástól megóvják.

A palóc vidék régi bútora a nagy fiókos, terpesztett lábú asztal. Nemesek, telkes jobbágyok étkezőasztala volt, amit szakiparosok (kerékgyártó, bodnár, molnár) faragtak keményfából, többnyire tölgyből. A szegényebb rétegek a fenyődeszkából készült, a 19. században elterjedt kávas szerkesztésű asztaltípust használta (K. Csilléry K. 1989: 853–858).

Tanulságos, hogy a karszék a 19. században még hiányzott a palóc térség lakóházaiból és a székek használata csupán a két világháború között vált általánossá. Addig csupán padok, lócák, gyalogszékek szolgáltak ülőhelyül. Nógrád és Észak-Heves érintkező vidékén, különösen a Karancs vidékén és a Medvesalján terjedt el az áttört faragású *támlás pad* és a hasonló technikával készült *tálas fogas*, amit a falra akasztva cserép- és köedények tárolására használtak. Mindkettőnek jellemzője a négyszögletes tölgy- vagy bükkfa lapokon, *táblákon* végzett áttört faragás, a számos figurális elem (huszár, pásztor, vadász, szarvas, mókus, nyúl, madarak stb.). Az áttört faragású bútorok javát pásztorok, helyi faragóspecialisták készítették. A legtöbb datált tárgy az 1880–1940 közötti évtizedekben készült. Mintául a Palócföldön régebbtől ismert csuklós támlájú pad szolgálhatott (MNL 4. 160–161). A palócok famesterségekben való jártasságát már Szeder Fábián is kiemelte. Említette, hogy gyertya helyett *fáklyát*, cserfából, gyertyánból hasogatott szilánkokat gyűjtanak meg, azzal világítanak.

A palóc parasztság szobaképét a „kultikus sarok”, „szent sarok” elrendezés jellemezte. Ez a kemencével átellenben elhelyezett nagy asztalt, a fal mellett bakokra elhelyezett bárdolt padokat, később saroklócát foglalta magába. Tartozéka a falakon elhelyezett számos „szentkép”, esetenként egy-egy feszület és olvasó, pásztorfaragótól származó korpusz. A modernebb komódokon is láthatók Szent Antalnak és társainak kisméretű szobrai, valamint a zarándoklatokból származó egyéb kegytárgyak, olferek.

A gazdasági épületek közül legfontosabb a Zagyva vonalától nyugatra *pajta*, attól keletre *csűr* néven ismert tároló, a kevés gabona és a széna raktározására, cséplésére szolgáló épület. Alaprajzát tekintve keresztfolyosós, közepén *szériüvel*, kétoldalt *csűrág*nak nevezett rakodóterrel épült. A Tarnától keletre a csűr egyik ága gyakran *marhaólnak*

(istállónak) vagy juhhodálynak szolgált. A *csűr világa* vagy *szirő* (szérű) a kézi cséplés helyszíne, télen a szekerek, kocsik tárolására szolgál. Az udvarokon gyakori a falábakon álló, falazat nélküli szénatároló, a *rakodó* és a sertésöl eredeti formája, a parasztácsok által készített *hidas*. Szőlőhegyek és borpincék csupán a Mátra–Bükk vonalától délre, illetve az Ipoly és a Sajó völgyében, északon Fülek környékén találhatók.

A kender feldolgozása az áztatástól a szövésig terjedően az 1950–1960-as évekig megmaradt a paraszti háziipar keretei között; takácsok a palóc vidéken nem tudtak megélni. A *kinyótt* kender áztatása a palóc falvak többségében ásott és fával, kövel bélelt gödrök, *mocsolyák* vizében történt. Maroknyi, kétmaroknyi kis kötegekben, kévekben fektették a vízbe, majd tuskóval, kövel leszorították. A kender első megtörésének a Palócföldön jellegzetes eszköze a lábbal működtetett kölyűs kendentörő. Ez a nehéz faalkotmány az Ipoly és a Sajó közötti területen általánosan elterjedt volt. A Barkóság keleti peremén fekvő református falvakban, Észak-Borsod, Gömör, Abúj-Torna református tájain *vágónak* nevezett, tilóra emlékeztető kézi eszközzel végezték a rostok első megtörését. Nyugaton a Csáb–Érsekvadkert–Romhány–Gödöllő vonalig terjedt el a kölyűs kendentörő. A huntyiak és a Vác–Balassagyarmat között élő nógrádi falvak vályús törőszéken kézi erővel, mosósúlyokkal végezték a kender első törésének műveletét. A kölyűs kendentörő neveinek térképe a Palócföld belső tagolódását jelzi. *Bitó* a neve Észak-Hevesben, Dél-Gömör és Borsod barkó vidékein, *törőnek* ismerik a Zagyva vonalától (a Mátraalján a Tarna völgyétől) nyugatra elterülő hevesi, nógrádi tájakon. Pest megyének a Palócföldhöz közeli, északi széléin a *kölyű* terminust és egy technikailag kissé eltérő formáját ismerték ennek a gépezetnek (Szolnoky L. 1972: 125. és XI. térkép; Paládi-Kovács A. 2009a: 184–185. és I. térkép).

A megtört kenderrost puhítása Hontban és a Felföld sok más táján, kizárólag lábbal történt. Ezt a műveletet többnyire meztelen talppal végezték és *morzsolásnak* nevezték. Észak-Pest, Nógrád és Dél-Gömör összefüggő sávjában (a Zagyvától nyugatra) az 1930-as évekig használatban maradt a *kalodás dörzsölő*, egy tengely körül emberi erővel forgatható küllős faszerkezet, annak is a „rögzített bálványos” típusa. Ennek az eszköznek Nógrád és Dél-Gömör összefüggő sávjában *malló*, *kendermalló* volt a neve. Ez a tájszó egyedül ott ismeretes (Szolnoky L. 1972: 147; Paládi-Kovács A. 2009a: 186–187, 194). A vízi erőre épített kenderkalló elterjedése előtt feltehetőleg Észak-Heves, Gömör és Borsod tájain is ezt a gépezetet és nevet használták.

A Zagyva és a Sajó által közrefogott tájakon a kender puhítása vízikerek által emelgetett, függőleges helyzetű gerendák, fatöncök alatt történt. Ennek a kallónak a népi neve a Rima és az Eger-patak völgyétől a Bódva vonaláig *bakó*, egy-két észak-hevesi községben *zofó*. Ezek a szótérképek a keleti palóc, barkó falvakat Felső-Borsod, Gömör és Torna református térségeivel kapcsolják össze (Paládi-Kovács A. 2009a: 188–190, 195). Ennél is tágabb a gépi erővel működtetett kendermorzsoló henger, a rostpuhítást körpályán gördülő, csonka kúp formájú vashenger északi területe. A gépi kendermorzsoló az 1890–1950 közötti évtizedekben a Galgától a Hernádig terjedő széles sávban terjedt el. Először ott volt rá igény, ahol a vízi erőre alkalmazott kenderkallót már jóval előbb, a 17–18. század óta használták. A morzsoló henger azonban további szomszédos tájakra is áttért. Hódító útját egészen a házi kenderfeldolgozás megszűnéséig folytatta (Szolnoky L. 1972: 174. és XVI. térkép; Paládi-Kovács A. 2009a: 190–191).

A rostkikészítés végső mozzanata a fésülés, a minőségi egységek elkülönítése. Ennek a Palócföldön elterjedt eszköze a „szegrózsás rostfésű”. Népi neve a Zagyvától nyugatra *héhő*, a folyó völgyétől keletre *gereben*. A legdurvább rostminőség neve a Zagyvától nyugatra *kóc* (mint a Dunántúlon) keletre *csepű* (éppúgy, mint az Alföld északi részén). Észak-Borsod, Abaúj és Zemplén tájain azonban a kendermunka eszközkészlete, terminológiája sokban eltért a palóc-barkó tömb előbb vázolt anyagától (Bakó F. 1989c: 853; Paládi-Kovács A. 1982a: 58–62; 1999b: 315–322).

Az emberi erővel végzett szállítás domináns módja – miként a Felföld más tájain is – a teherhordás hátton. A nők főképp vászonponyvákban, lepedőkben vitték a hátukra vett terhet, a *batyut*. *Hamvasnak* nevezett teherhordó lepedőjük nem négyzet, hanem téglalap alakú, két vagy négy sarkára varrott kötőleke (*sallang*, *file*, *szarva*) rövidebb, mint a palóc-barkó tömbtől keletre elterülő tájakon. Búcsúba, lagziba, *poszrikba* menet finom, pamutos vászonzól készült *abroszba* kötötték fel a *batut*. Az abroszt szőtt sávok vagy hímzett minták, virágok díszítik, és a sarkain nincs kötőlék. Piacra, vásárba egy harmadik fajta hátlepedőt használtak, a díszítés és kötőlék nélküli, kendervászonzól készült *batus-* vagy *batuzóruhát* (Paládi-Kovács A. 1973c: 432–437; 1989c: 334–335).

A Palócföld nyugati és déli részein a batyuzást és a hamvaszt a 19. század végén, a 20. század elején a *hátvi* (hátikosár) váltotta fel. A Börzsönyben, Hontban és Nógrád nyugati részein a szögletes, négyszögletes alapú, keskeny hánccsszalagokból fonott *bernecei kosár* terjedt el. A Zagyvától keletre a puttony formájú, D alapú, szélesebb hánccsszalagokból fonott hátikosarat használták. Előbbit Bernecebaráti, utóbbit Noszvaj kosárfonói állították elő a legnagyobb mennyiségben. Mindkét hátikosarat két széles pánttal veszik a hátukra, mint a puttonyt. A puttony a borvidékek (Mátraalja, Bükkalja) jellegzetes teherhordó eszköze; a palóc vidék szélein több táji típusa (budai, gyöngyösi, egri, miskolci) ismeretes. A puttonyt főként a férfiak hordozták, a hátikosártól egyik nem sem idegenkedett (Paládi-Kovács A. 1989c: 338–339).

Szorosabban a palóc népcsoporthoz köthető tárgy volt az 1950–1960-as évekig a vászonzól varrott *hátí tarisznya*, eredeti nevén *négylábú tarisznya*. Díszes változatait főképp a búcsújáró, zarándoklatra induló nők használták. Innen ragadt rá a *búcsús tarisznya* vagy *szentkútyi tarisznya* név. Ennek elterjedtsége nagyjából megegyezik a Pintér Sándor falulistája nyomán kirajzolódó Palócföld területével. Szélesebb elterjedtsége volt a gyermekhordó kendőnek, amivel az északi népterületen csecsemőjüket kötötték magukhoz a mezőre induló anyák. Ez a kb. 45–50 cm („egy szél vászon”) széles, 250–300 cm hosszú kendő Zoboraljától a Bodrogig mindenhol ismert volt, és használták a Felföld más népei is. Tacska néven azonban főként a Sajótól nyugatra elterülő palóc-barkó néptömb tájain, továbbá a Galga mentén és az Alsó-Garam vidékén figyelték meg a használatát (Paládi-Kovács A. 1977b: 179–198; 1989c: 339; 2009b: 274–275; Lukács L. 2009: 309, 314, 319).

Kisgyermekes anyák cipelték a határban felállított mezei bölcső állványának botjait (*vitolla*, *hintafa*, *tacskaifa*) és a bölcső fából készült rácsát, keretét is. Utóbbiak a Mátra, a Bükk és a Medves közötti térségben tartoztak a mezei bölcső kellékei közé. A *kosolyónak* nevezett rácszat Észak-Heves, Nógrád és Gömör érintkező vidékeinek volt jellemző tárgya. A Barkóság és a szomszédos borsodi, gömöri tájak népe a fakeretre kifeszített, *bellőnek* (*belleke*, *belejke*) nevezett vászonbölcsőt használta (Paládi-Kovács A. 2010: 525–531).

177. ábra. *Kosolyó*. Bordás bölcsőkeret gúla alakú állványon. Maconka (Heves vm.)

A teherhordó eszközök, a kerekés és a csúszó járművek számos formája, változata, megnevezése lenne még említhető a népcsoport anyagi kultúrájának jellemzéséhez. Szekereknek, kocsiknak, taligáknak, *kólyáknak* számos, egy-egy szűkebb tájra jellemző változata létezett. A Tarna völgyétől keletre négy rakoncával ellátott, löcs nélküli szekerek (*kolesz*) is honosak, a löcsös szekerek mellett. A folyótól nyugatra kizárólag csak négylöcsös szekereket használtak. A Tarna vonalától nyugatra ismeretlen a vesszőből fonott, a szék hátsó végében alkalmazott *faros kas*, a szekérderekba csupán kétoldalt használtak egy-egy fonott *sövényt*. Hordáshoz, széna és kevés élet betakarításához Gömör, Nógrád, Borsod egymással szomszédos részein, a Palócföld északi sávjában volt használatos a 4,5–5 m hosszú *nyári szekér*. Ez egy karfás, létrás *derékkal* készült, löcsös kitámasztású, fatengelyes, a fuvarozó szekérnél szélesebb nyomtávolságú jármű volt, amit nem kellett, nem is lehetett megnyújtani vagy rövidebbre venni. A Palócföld déli sávjában, Nógrád és Észak-Heves legtöbb falujában hordás előtt a fuvaros kocsit, szekeret hosszabbították meg *nyári derékkal* és a *nyújtó* közbeiktatásával. A Mátra-Bükk gerinctől délre a szekeret nem nyújtották meg hosszú oldallal, nyári derékkal, csupán két hosszú rudat, vendégoldalt kötöttek fel a két oldalára. A szálás rakomány leszorításához mindhárom szekérfélén hosszan fektetett *nyomórudat* és ahhoz tartozó *rudalló láncot* és *kötelet* használtak (Paládi-Kovács A. 1989c: 370–373).

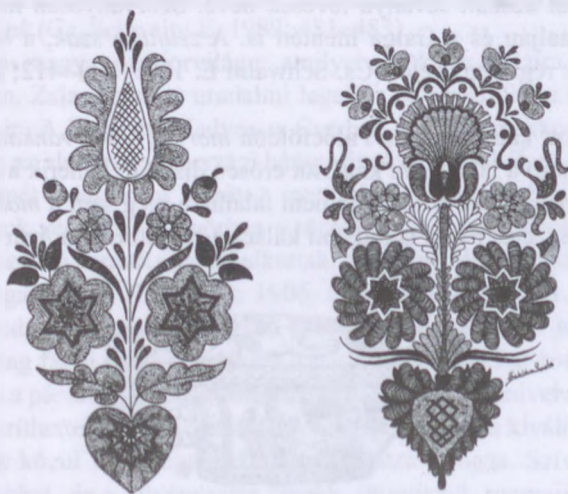
A palócoknál a 19. század elején még a süvegviselet dominált; az idősebb férfiak magas, a fiatalok alacsonyabb süveget hordtak. Terjedőben volt már a széles karimájú kalapok viselése, ahogy a hajviselet is átalakulóban volt. Szeder Fábián írja 1819-ben: „Mostan az idősebbek előhajokat homlokon csomóba tekerik és felálló rövid üstököket viselnek; a legények pedig homlokuk felett üstököket kötnek és azt három ágba fonyván, hátra lódtíják.” Megjegyzí, hogy az „1780. esztendő körül látni volt még olyan öregeket, akik üstökön kívül más minden hajokat leborotváttatták” (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 136). A tar fejet és üstököket a viseletkutatók keleties, törökös hagyományelemnek tekintik. Póroknál *csuha*, kankó, bocskor volt a közönséges mindennapi öltözet. A palóc szűr az alföldinél rövidebb, a dunántúlinál pedig hosszabb volt. Diszítése a szűrszabó központok szerint váltakozva lehetett gazdagabb (pl. Eger, Gyöngyös) vagy szegényesebb (Rimaszombat, Losonc, Balassagyarmat). A házi kendervászonból varrott rövid *féling* és a szűk vászonnadrág (pl. Piliny) a nyári, a posztó- és bőrnadrág, az ujjas ködmön és az ujjatlan bekecs a téli viselet. Bunda, suba, guba a szorosan vett palóc vidéken ritka. A szűrposztót az 1880–1890-es években szorította ki a kék és a fekete

posztóból készült öltözet. Lábukon a sarut, a bocskort az 1900-as évek elején felváltotta a bakancs és a csizma (Gáborján A. 1969a: 40–41). A 20. század első felében főként pásztorok őrizték még a férfiviselet hagyományos darabjait, a bányákban, üzemekben, a budapesti és más távoli építkezéseken munkát vállaló férfiak azonban elhagyták apáik régi öltözkését. A falusi földművesek nyári vászongatyájához csatlakozott a kékfestőből varrott kötény (*surc, ganga, kecele*).

A palóc női viseletnek számos kistáji változata ismeretes. Közös vonásuk az öltözetek viszonylag kései kiszínesedése, gazdagodása és kései elhagyása. Nógrádi palóc tájakon hordták a legtöbb (akár 10–15) alsószoknyával a viszonylag rövid – Bujákon a térdhajlat fölé rövidült –, de az Alsó-Garam mellékinél azért hosszabb szoknyákat. Közös jellemző a női főkötők változatossága és kései tovább élése is. A főkötő különös ékessége az arany- és ezüstcsipke.

Nevezetes Hollókő és szomszédságának (Rimóc, Nagylóc, Varsány, Nógrádsípek) női viseletcsoportja, ahol még az 1920–1930-as években is folytatódott a színes, paraszti öltözet gazdagodása. A nagylány hajviseletét a T alakú választék és a szalagokkal megvastagított, csipőig érő copf (*brekocs*) jellemezte. A lányok hozományának értékes darabja volt a himzett bárányszőr *ködmön* és ujjatlan párja, a *kisködmön* vagy *cucaj*. Az asszonyok a főkötő fölött hátrakötött selyemkendőt hordtak, amit papírral béleltek, hogy keményebben álljon (Gáborján A. 1969a: 41–42; Flórián M. 2001: 288–292).

Kazár és leányegyházainak falvai (Vizslás, Mátraszele) festői, archaikus női viseletének jellegzetessége az arany- vagy ezüstcsipkével díszített párta, amit még az újasszonyok ünnepi főkötőjére is „felszereltek”. A menyecskék főkötője kb. 40 éves korukig a vászonfőkötő és a párta keveréke. Régebben a menyasszony pártában, gyöngykoszorúban esküdött. Kazáron és környékén az asszonyok télen selyemmel himzett *ködmönt* vagy kék posztómentét viseltek. A 20. század elején a menyasszony még *rókaprémes mentét* kapott. A nemesi viseletet idéző mente a szomszédos Dél-Gömör, a Barkóságnál is használatban volt a 20. század első felében, de Kazáron is hordták az 1930-as éve-

178. ábra. Szűrhimzésminták. Ipoly mente (Nógrád vm.)

kig (Gáborján A. 1969a: 43; Fülemile Á.–Stefány J. 1989: 126–127; Flórián M. 2001: 292–294).

Az előbbieknél korábban polgárosodott a nógrádi Órhalom meg a vele közös parókiához és viseletcsoporthoz tartozó Hugyag és Ipolyvarbó (ma Szlovákia), ahol a lányok még a városias ruhájukhoz is felvették szőttés kötényüket, a friss menyecskék pedig a kétoldalt a fül mellett csomózott, nagy rojtú *menyecskekendőt*, illetve a művirágos, selyemszalagos *újmenyecske-főkötőt* (MNL 4. 131; Jókai M.–Méry M. 1998: 286–287; Flórián M. 2001: 295). Órhalomtól nyugatra önálló viseletcsoportot képezett Dejtár, Patak és Ipolyvece, keletre pedig Szécsénykovácsi, Ipolykér, Zsély, Bussa, még távolabb Fülek környéke és a Medvesalja. Észak-Hevesben, a Mátraalján, a Barkóságban is számos kisebb körzete létezett a női viseletnek, de azok néprajzi feltárása csak hiányosan vagy egyáltalán nem történt meg. A palóc népviseletek értékére figyelmeztetnek Petőfi sorai, aki 1845-ben Losoncról Balassagyarmatra utazván feljegyezte: „Útba esett Ludány helység, hol a legszebb parasztfekjőket láttam életemben. Ha megházasodom, onnan hozatok fejkötőket feleségem számára.” A vidék gyolcsból készült, lyukhímzéssel, csipkével díszített, slingelt *tarajos főkötői* még bő száz-százötven évvel később is figyelmet érdemeltek (Jókai M.–Méry M. 1998: 296–299).

A palóc étkezési szokások rendjét részint a naptár, a karácsonyt és a húsvétot megelőző böjti időszak, részint a heti étrend, a téstás napok nagy száma és a napi étkezések rendje (télen kétszer, nyáron háromszor-négyszer) határozta meg. Erősen eltért az ünnepi, az ajándékozáshoz tartozó és a mindennapi ételfélék választéka, minősége is. *Kendő* (eljegyzés), lakodalom, keresztelő, *poszrik* (komatál), tor, húsvét, falusbúcsú lakomái és bizonyos munkavégzések étkezései (gépi cséplés, disznóvágás, házavatás) kiemelkedtek az étkezési alkalmak közül. A közös tálból étkezés az első világháború végéig megszokott volt. Nagycsaládok menyecskéi uruk háta mögött állva mertek a közös tálból, a gyermekek macskaasztalra, lócára tett tálakból étkeztek.

Nagybőjt idején az erjesztett korpalevel, *kiszivel* főtt levesételek jellemezték a palóc-barkó néptömb konyháját. A *kiszi* szót a Sajótól keletre, északra nem ismerik, ott *cibere* a habarással készült savanyú levesek neve. Szórványosan megtalálható a szó Hontban, a Mátraalján és a Galga mentén is. A *zsufa*, a *szak*, a *magalevi*, a *fehér lé* a palóc levesek régi képviselői (Cs. Schwalm E. 1989: 411–412; Paládi-Kovács A. 2007c: 3–5).

Az ünnepi fonott kalács neve a Palócföldön *morvány*, *morvánkalács*. A Zagyvától nyugatra (pl. Boldog) a lakodalmi kalácsot erősen díszítik. Ismerik a csíráztatott gabona levélvel sült lepényt (*csiripisзли*), de nem található meg sem a *molnárkalács*, sem a háj füstölése. Jellemzőes palóc lakodalmi kalács a csigaformájú *fentő* (*frentő*, *ferentő*).

179. ábra. Vizmerítő *fakanál*. Mónosbél (Heves vm.)

180. ábra. Lócahát faragott táblája. Karancseszki (Nógrád vm.)

Változó intenzitással van jelen a Mátra, Bükk, Karancs határolta térségben a többnyire *molnárkalács* néven ismert ostya. Főként karácsony böjtjén sütik. Karácsonyra sütik a mákos és diós kürt (*türt*, beigli) fajtáit. Közönséges, nyáron is készülő kalácsféle a kemencében sült kerek *túrós*, *kompéros*, *lekváros lepény*. Farsang idején zsírban sült tészta a *herőce* és a *pampuska* (fánk). Igen régi kenyérpótló a kelesztés nélkül készült *bodag*, *bodak*, *laska*, *bogácsa*. Kenyértésztából készül a *lángos*, *cipó*, *vakaró* és a *guba* (*gúnárnyak*). Utóbbi a karácsonyi böjt étele a gombás káposztalevessel együtt. A gomba az egész Palócföldön a konyha szoros tartozéka, többnyire aszalással szokták tartósítani. Téli friss gombájuk a tuskókon termő *gejva gomba*. Kukoricalisztból készült sütemény a *málé* és a *görhő*, *görhebogácsa*. Kukoricalisztból, burgonyából is készült pépes ételeik gyűjtőneve a *ganca*. Nyers burgonya és a liszt az alapanyaga a *trapacska*, *sztrapacska* nevű főtt juhtúrós haluskának, *tócsni* és más neven ismert a zsírban kisütött *kompérfánk* (Cs. Schwalm E. 1989: 481–483).

Olyan törzsökös magyar pásztorvilágot, amelyet a Bükk és a Mátra vidéke megőrzött, csak a Bakonyban, Zala–Somogy uradalmi legelőin és az Alföldön találunk, Erdély a nyomukba sem lép. A Karancs–Medves, a Cserhát, a Mátra makkon hizott kondáit a 18–19. században az alsó-magyarországi bányavárosokba terelték és adták el. A kondások kiemelt szerepét a pásztorok között a merinói juh elterjedésével az 1830–1840-es években a juhászok vették át. Gömörben a törzsökös juhászcsaládok már azt megelőzően is olyan összetartó nemzetségeket alkottak, hogy maguk közé más megyebelit még bojtárnak sem fogadtak fel (Bátky Zs. 1906: 68; Paládi-Kovács A. 1965: 152–153). A merinóval terjedt el egészen a magyar–szlovák nyelvhatárig a juházkampó, amit kezdetben kizárólag fából faragtak, miként a *binkós* és a *gancsos botok*at is. „Jägeros” börtarisznyájukra a pásztorok *ivókanalat*, *csanakot* csatoltak, amivel a mezei, erdei forrásokból vizet meríthettek. A palóc pásztorok között számtalan kiváló fafaragó termett. Díszítő eljárásaik közül legjellegzetesebb a domború faragás. Szívesen faragtak állat- és emberalakokat, de a növényvilág (makk, tölglevél, rozmaring) sem hiányzik a faragványaikról. Az ivócsanakok, botok, sőtartók kedvelt állatalakjai a juh, kutya,

181. ábra. Palóc pásztor dudája (Nógrád vm.)

mókus, szarvas, kígyó, ritkább a madár és a ló ábrázolása. Néhány pásztor feszületek, szakrális jelentésű tárgyak (feszület, szentek, szenteltvíztartó) faragására szakosodott (pl. Barna János Nógrád megyében). Kisplasztika és emberábrázolás az ivócsanakok fülén is előfordul. A Palócföld a felföldi pásztorművészet sajátos tömbjét alkotja, ami erősen különbözik mind a magas-felföldi szlováktól, mind az alföldi magyartól. A felföldi pásztorművészet is tagolt, mivel kistájakra jellemző formákat hozott létre (Madarassy L. 1932; 1933; 1934; Paládi-Kovács A. 1965: 175–178; Manga J. 1972: 24–26; Szabadfalvi J. 2001: 14–32, 109–110).

A mai ország területét tekintve legtovább Nógrádban ragaszkodott a nép a dudásokhoz. Ott még 1920 után is dudaszóra táncoltak a lakodalmakban, a farsangi mulatságokon, a pásztor- és gyermekbálokon. Nógrádban még az 1950-es évek elején is élt nyolc-tíz jó dudás. Hontban, ahol Bartók Béla és Györffy István ismerkedett ezzel a hangszerrel, Heves és Borsod tájain a duda divatjának előbb leáldozott. A palóc dudások kivétel nélkül pásztorok voltak, akik maguk készítették hangszerüket. Ők a tömlőnek szolgáló kutyabőrt szőrével befelé fordították, a *bordószár* és a *kontrasípszár* végére pedig szarutölcsért erősítettek. A Felföld szlovák dudáinak dallamsípján nem volt *bolhalyuk*, ami a palóc dudán nem hiányozhatott, és szarutülök helyett réztölcsért használtak. Egyebekben a szlovák *gajda* megfelelt a palóc dudának, amely az alföldi és a dunántúli dudától is több tekintetben különbözött (Manga J. 1969: 46–51).

A palóc vidékre a lányok körtánca, az ún. *karikázó* jellemző. Ez a Sajótól keletre és az Ipolytól nyugatra csak szórványosan bukkant fel, dél felé láthatóan nem terjedt el. A pásztortánc emlékeivel *kondástánc*, *juhászbottánc* néven Nógrádban, Hevesben is lehet találkozni. A *menyasszonyfektető gyertyástánc* az 1960-as években már csak a térség nyugati szélein, a Cserhátban volt fellelhető, ott akkor néhány szlovák többségű faluban is élt még. Ezzel szemben a *vasvári verbunk* Dél-Gömör, a Barkóság és a keleti palócság máig élő tánc hagyománya, ami előfordul szóló, kis- és nagycsoportos férfitancként, illetve nővel járt páros tancként is. Nógrádban, Hevesben szórványosan egyéb verbunkváltozatok ismeretesek. Nógrádban lakodalmi menettancként is élt a *verbunk*, de a *vasvárit* csak a megye Gömörrel határos szélein ismerték. Önálló északi vagy palóc táncdialektusról nem beszélhetünk. A térség nyugati részei a dunai, keleti részei a

tiszai táncdialektushoz sorolandók (Martin Gy. 1980a: 145; Manga J. 1979: 302–306; Bakó F. [szerk.] 1989. IV: 782–785).

A lakodalmi *hajnaltánc*, *hajnaltűz*, *hajnali tűzgrás*, *menyasszonyporkolás* szokásköre a palóc néphagyomány egyik jellegzetes alkotóeleme, hiszen a vidék minden részén – mintegy kétszáz településén – ismerték. Hont megyében ismeretlen, Nógrádban is csak Szécsénytől keletre, a megye Gömörrel, Hevessel határos egyharmadán gyakorolták. Nógrádban, Hevesben *menyasszonyporkolás*, Gömörben *hajnaltűz*, *hajnaltánc* a szokás neve. Heves, Borsodban a palóc-barkó tömbbel szomszédos református falvakban is elterjedt (pl. Bán-völgy, Borsod-Hevesi-síkság egyes falvai). A szokás elterjedtsége járszági és egyes alföldi katolikus településeken bizonyára a 18. századi palóc kirajzásra, migrációra vezethető vissza (Bakó F. 1987: 221–227). A lakodalmi szokás eredeti értelme a mágikus bajelhárítás lehetett. Ilyen értelemben kereszténység előtti időkre visszamutató eleme a lakodalmi cselekményeknek. A Mátra mögötti falvakban (pl. Parád, Bodony) a *menyasszonyporkolás*hoz kapcsolódott a *rabkísérésnek* vagy *hóhérosnak* nevezett dramatikus játék, amit a Barkóságban többnyire farsangi szokásként ismertek.

Az eljegyzés legismertebb megnevezési voltak a palóc tájakon: *kendő*, *kendőlakás*, *kendőváltás*. Ezeket a 18. század végétől a 20. század derekáig lehet követni. A *kézfogás*, *kézfogó* szó reformkori használatára csupán a gömöri, borsodi reformátusságtól vannak adataink ebben a térségben (Manga J. 1979: 163–164; Bakó F. 1987: 81–85). Az *eljegyzés* szó és a gyűrű mint jegyajándék a polgári korszakban, a polgári esküvő megjelenését követő évtizedekben kezdett terjedni a palóc tájakon. A házassági szerződés és a móringolás csaknem teljesen ismeretlen. Nyomait itt-ott, a térség peremén, egy-egy református helységben lehet csak fellelteni.

A katolikus palóc-barkó tömb 19–20. századi magyarsága bizonyíthatóan nem ismerete a *kiszehajtás*, *kiszehordás* szokás- és hiedelemkörét. Azt a korábbi kutatás tévesen kapcsolta a palóc népcsoporthoz. Valójában a szlovák etnikumhoz és hagyományhoz köthető, illetve az azzal szorosabb kapcsolatban álló zoboralji, *huntyi* és Galga menti magyar népcsoporthoz. A Palócföld nyugati szélén Órhalom falucsoportja és néhány cserhádi meg Zagyva-völgyi magyar község is ismerte, ahol a szlovák hatás erősebben érvényesült. A szűkebben vett Palócföldön azonban a virágvasárnap egyértelműen egyházi ünnep, melyhez elsősorban a *barkaszentelés* cselekménye fűződik (Paládi-Kovács A. 2007b: 16, 22–23).

A nyári napforduló, Szent Iván napjának (június 24.) előestéjén, az 1930–1940-es évekig gyakorolt szokás volt, hogy a falu szélén, a dombháton zsúpszalmából, rőzséből tüzet gyújtottak, amit a lányok (néhol a legények is) átugráltak. A Szent Iván-éji tűzgrás-hoz tartozott, hogy a lányok csomókba kötött *tisztes fűvet* tartottak a tűz fölé, amit hazavittek, és a tehének, juhok gyógyítására használtak. Ez a szokás a nógrádi Ipoly mentén, a Karancs és a Medves vidéken éppúgy, mint a Mátra mögötti és a borsodi, gömöri Barkóság területén igen elevenen élt a 20. század közepéig. Hontban pár évtizeddel korábban hagyták el, mint az említett tájakon. Palócföldön csupán rövid rigmusokat kiáltoztak a tűz körül, de a Zoboralján a 20. század elején még a *Szent Iván-napi ének* változatainak hosszú szövegeit és dallamait is tudták (Manga J. 1979: 239–242; MNL 3. 661–664). A Garam melléki, a Börzsöny- és Cserhát-vidéki, illetve a gömöri, borsodi protestáns településeken sem a szokáscselekmények, sem a rítusénekek nem találhatók meg.

A palóc-barkó tömb földrajzi határait a néphitben legpontosabban az égitestet evő, a hold- és napfogyatkozást okozó mitikus lény, a *markoláb* elterjedése jelöli ki. A Börzsöny keleti lábainál a lény és neve ismeretlen, a Cserhát nyugati széléin a szót a gyermekijesztő lény neveként ismerik, de Órhalom, Csitár falucsoportjától keletre egészen a Rima–Sajó és a Bán–Szilvás-patak vonaláig követhető. Ismerik a hiedelemlény eredeti fogalmát a Jászságban is, amit Diószegi Vilmos (1968: 224–225) a palócok ottani 18. századi tömeges megtelepedésével magyaráz. A hiedelem tágabb alföldi elterjedtsége szintén a palóc kirajzással, e népcsoport 18–19. századi migrációjának történetével értelmezhető.

A palóc néphit jellegzetes alakja volt a *tüzes ember* is. A hiedelem szerint, advent időszakában elkárhozott emberek lelke kóborol *bolygótüzként* a mezőn, a hegyeken. Úgy gondolták az elődök, hogy hamisan eljáró földmérők, mérnökök, mások földjét elszántó gazdák lelkei bolyonganak, mert nem találnak nyugalmat. A palócok *barboncása*, garabonciás diákja a sárkánnyal még a 20. század derekán is erősen jelen volt az idős nemzedék hiedelmeiben, de a *táltos*, a foggal született, váltott gyermek alakja már erősen elhalványult (Manga J. 1979: 140–142, 193; Paládi-Kovács A. 1982a: 159–160). A *tudósokról*, *tudalmas emberekről*, halottlátókról, ördögös *bacsokról*, ördögös *koscsisokról*, patkányüző vízimolnárokról, boszorkányokról szóló hiedelemtörténeteket még az 1960–1970-es években is tömegével jegyezték le a gyűjtők a vidék jellegzetes falvaiban (pl. Karancseszki, Medvesalja, Zabar). A lucaszékről karácsony éjjel meglátható boszorkányok agancsa szintén a palóc néphit egyik specifikus elemének látszik. A szénbányák vidékén (Salgótarján, Ózd) a néphit a 19. század második felében kibővült a szomjas *bányatörpe*, a *bányarémmel*, a „kötekedő ördög” történeteivel (Paládi-Kovács A. 1982a: 158).

A Palócföld történetimonda-hagyománya nincs kellően feltárva. Mátraverebély környékén, a Zagyva völgyében a szentkúti forráshoz kapcsolódik Szent László legendája. A Tarna völgyében a vidék váraihoz és a törökkel vívott harcokhoz fűződő mondák, Borsod és Gömör tájain a muhi csatából menekülő IV. Béla királyhoz fűződő emlékek emelhetők ki. Népmesét Pintér Sándor (1891) Nógrádban, Istvánffy Gyula a Mátra–Bükk vidékén számosat gyűjtött (Istvánffy Gy. 1963: 193–271). A 20. század második felében egész sor mesegyűjtemény jelent meg Nógrád és Gömör tájairól, amelyekben a tündérmesék és legendamesék magas részaránya tűnik ki.

Papp Gyula, Kiss Áron és mások népdalgyűjtései után Kodály és követői gyűjtéseivel vált a zenei anyag is vizsgálhatóvá, elemezték alaposan a régi stílusú dalokat. A régi stílusú dallamok és a hozzájuk kapcsolódó szövegváltozatok az egykori pásztorrend utódainál, a pásztorok és más cselédek családjában, köreiből örökölték meg a 20. század közepéig. Ismert példája a

*Ködöllik a Mátra.
Eső akar lenni.
Korog a manga-nyáj,
Haza akar menni...*

ereszkedő dallamsora, a páva dallamcsaládnak a palóc vidékhez kötődő változata.

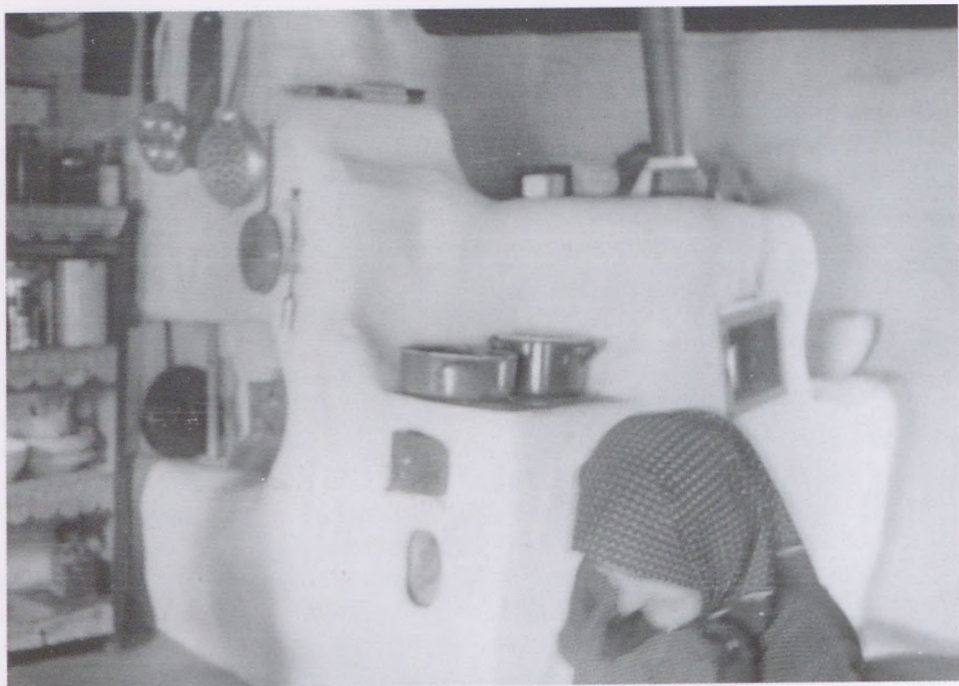
A másik jellemző dallampélda Kodály *Mátrai képek* című kórusműve nyomán vált közhismertté a Vidrőczkyról szóló szöveggel:

150. Zsúptetős faház. Domaháza (Borsod vm.)

151. Boronafalazatú torkos esürök. Bolyok (Borsod vm.)

152. Szobai kemence, tűzhellyel, sütővel. Domaháza (Borsod vm.)

153. Kenyértartó kosár szalmafonatból. Domaháza (Borsod vm.)

154. Kondás a nyájával. Hont
(Hont vm.)

155. Ünneplő férfi takarmányos hátikasszal és
szénavonyóval. Horváti (Hont vm.)

156. Tojástartó koboz szalmából. Omány
(Borsod vm.)

157. Krakszí, rőzsehordó keret. Nagybörzsöny
(Hont vm.)

158. Kendertörés keresztvályús törőszéken.
Marosfalva (Bars vm.)

159. Kendertörés *bitón* (kölyűn). Domaháza
(Borsod vm.)

160. Kendertörő *bakó* (törőmalom). Szilvásvár (Borsod vm.)

161. Batyuzás háton. Kazár
(Nógrád vm.)

162. Rongypokróc szövése. Sajóvárkony
(Borsod vm.)

163. Bükkzsérci meszes (mészáros). Tarnazsadány (Heves vm.)

164. „Selmeci” hátikosarat cipelő asszonyok.
Újbars (Bars vm.)

165. Csempés kályha. Diósjenő
(Nógrád vm.)

166. Szüreti táncosok. Gyöngyös (Heves vm.)

167. Hímző asszonyok. Recsk (Heves vm.)

168. Lagzis kalácsokat batyuzó asszony.
Menyhe (Nyitra vm.)

169. Menyecske fejviselete. Őrhalom
(Nógrád vm.)

170. Menyecske ünneplőben. Nagylóc
(Nógrád vm.)

171. Kislegény 1920 körüli ünneplő
viseletben. Őrhalom (Nógrád vm.)

172. Farsangi remélők (maskarák). Novaj
(Borsod vm.)

173. Bertók Mihály dudás. Kishartyán
(Nógrád vm.)

174. Lakodalmi vőfélyek. Filkeháza
(Abaúj vm.)

175. Madarász Jánosné sarköve 1820-ból.
Leléd (Hont vm.)

*A Vidróczky híres nyája
Korog-morog a Mátrába,
Korog-morog a Mátrába,
Mert Vidróczkyt nem találja...*

Ez a dallam csupán a 19. század vége táján kapcsolódott a híres betyárról szóló szövegekhez. Korábban a régi stílusnak erre a dallamára igen különböző tárgyú pásztordalokat énekeltek a palóc-barkó vidéken. Észak-Hevesben, Borsodban, Gömörben is elterjedt nóta volt az alábbi,

*Fúj, süvölt a Mátra szele,
Ingem, gatyám lobog bele...*

kezdetű nóta, s talán még inkább elterjedt a

*Jó estét édes bojtárom
Gondolod-e van-e károm?
Károd nincsen, de nem is lesz,
Míg a nyáj a kezemen lesz...*

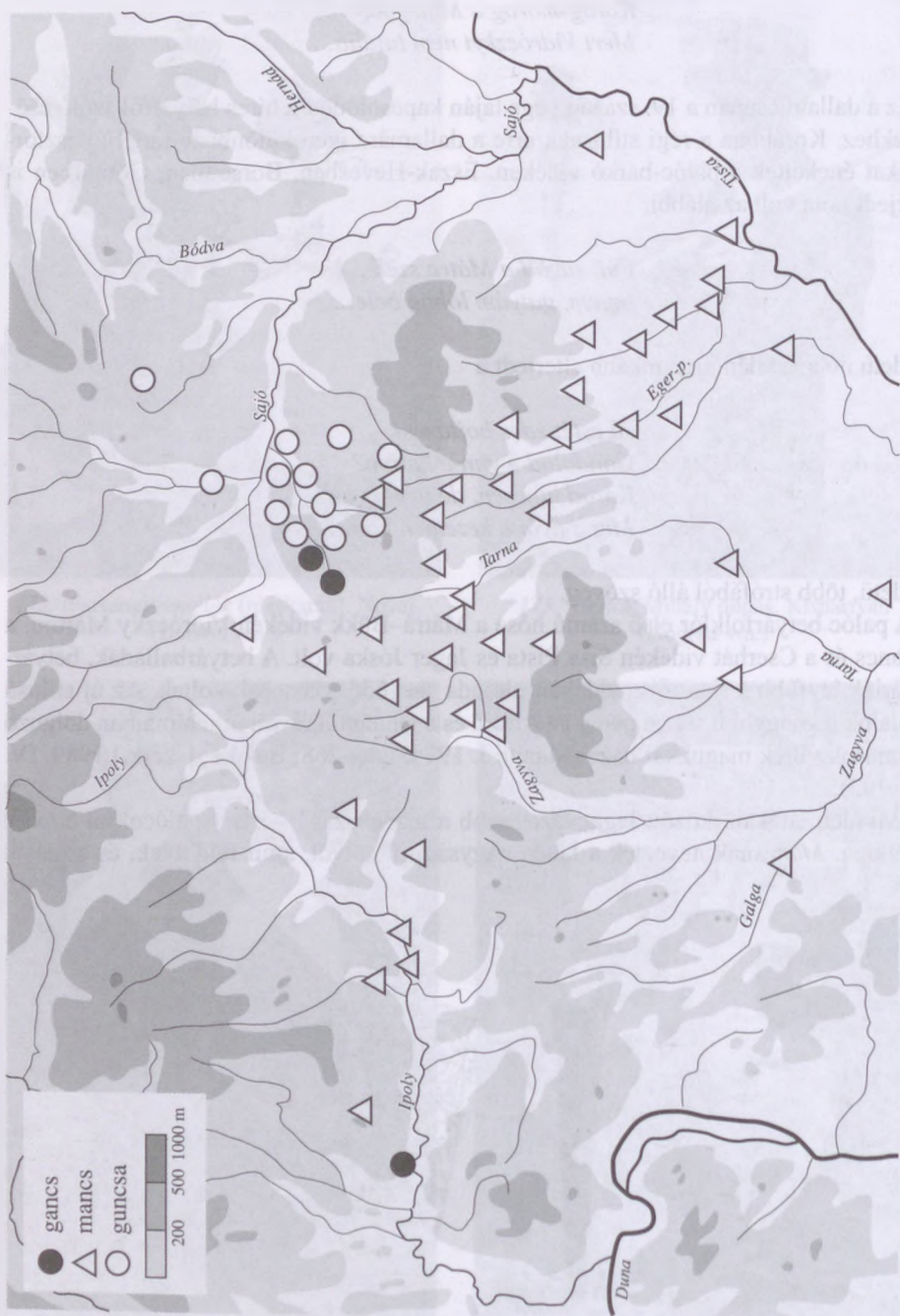
kezdetű, több strófából álló szöveg.

A palóc betyárfolklor első számú hőse a Mátra–Bükk vidékén Vidróczky Márton, a Karancs és a Cserhát vidékén Sisa Pista és Jáger Jóska volt. A betyárballadák, betyárhistóriák legfőbb terjesztői a vidéken ide-oda szegődő pásztorok voltak. Az új stílusú népdalok legnagyobb részét pedig az Alföld és a Dunántúl távoli uradalmaiban dolgozó summások vitték magukkal haza (Manga J. 1979: 246–268; Bakó F. [szerk.] 1989. IV: 695–702).

„Minden játékaik között legnevezetesebb a mancsózás” – írja a palócokról Szeder 1819-ben. *Mancsnak* nevezték a labda nagyságú fagolyót, amit feldobtak, és a másik

182. ábra. a) Mancsozó bot és fagolyó, b) A bot kiterített rajza. Örhalom (Nógrád vm.)

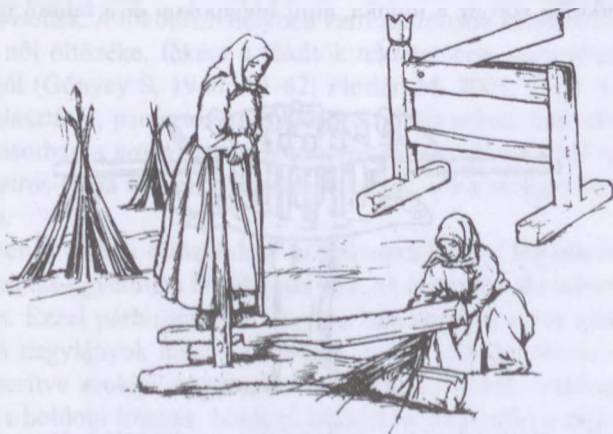
34. térkép. A tekejáték „fentségi” változatának nevei északon és a néptérlet közeli kirajzásain

csapat játékosai a levegőben igyekeztek eltalálni a kb. 70 cm hosszú *ütőfáikkal*. A játék „fentségi” változatát, melyben a golyó sokat van a levegőben, siheder fiúk, legények játszották. „Lentséges” módja a talajon guruló fagolyó ütögetését, lyukba terelését kívánta. Ebben a játékban eladó lányok is részt vehettek, akik ütőfájukat többnyire az udvarló legénytől, szerelmi ajándékként kapták. Ez a népi tekejáték Ipolyságtól a Sajó völgyéig ismeretes a palóc-barkó tömb kistájain. *Mancsozás* a játék neve Nógrádban, Hevesben és Dél-Borsodban (Bükkalja, Matyóföld), *guncsázásnak* nevezték a Barkóságban és Gömör egy-két közeli református falujában. Egy-egy barkó és „huntyi” településen *gancs* a fagolyó neve (Paládi-Kovács A. 2003c: 562–570).

A lányok énekes játékaik közül a palóc vidékre legjellemzőbb alighanem a *Mért küldött az úrasszony?* kezdetű szöveggel énekelt *hidas játék* volt. Ennek minden sor végén mondott refrénje: „*haja gyöngyöm haja*”. Tavaszi ünnepeken az egész falut bejárták vele a lányok kisebb-nagyobb csoportjai. Palóc vidékről a játékkal énekelt dal szövegét Papp Gyula könyve közölte először. Heves, Nógrád, Borsod megye falvaiban terjedt el leginkább, újabban a Galga mentén, Pest megyében is feljegyezték. *Hoja dunda hoja* refrénnel énekelt szlovák változata szintén ismeretes, de az átadás-átvétel iránya aligha dönthető el teljes bizonyossággal (MNL 2. 541–542; Bakó F. [szerk.] 1989. IV: 694–695).

Galga mente, Galga-vidék

Pest megye északi részén fekvő magyar községek csoportja a Galga vízvidékén. Többen is újabb keletű tájnévnek vélik (Katona I. 1984: 42; Juhász D. 1988: 76). Valójában a 17. században már közkeletű neve volt az említett vidéknek. Pest megyében 1666 táján több „paraszt-vármegye”, „paraszt-hadnagyság” létezett. Ezek között volt a *Galga-mente hadnagyság* és a *Tápiómelléki hadnagyság* is. Akkoriban ezek a szerveződések járásnyi területek, természetes kistájak népét fogták össze és védelmezték a rablások, lopások ellenében (Szakály F. 1969: 121–122, 131–132).

183. ábra. Kendertörő kölyű. Valkó (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

A Galga mente közlekedési, piaci, igazgatási központja Aszód. Nevezetes községei: Galgamácsa, Bag, Kartal, Tura, Hévízgyörk, Galgahévíz, Boldog. Északon középük ékelődik a német eredetű Iklad, továbbá Domony és Aszód evangélikus szlováksága. Őket a gödöllői Grassalkovich-uradalom telepítette be a 18. században. A népcsoporthoz nem számítják hozzá a Galga felső völgyében élő, északon szomszédos szlovák falucsoportot. Ez a Nógrádba átnyúló szlovák szigetet szintén a 18. században telepítették.

A Galga mente magyar népcsoportjának törzsökös, a hódoltságot helyben átvészelő része a 17–18. század fordulóján felülrétegződött Nógrádból, Hontból, Észak-Hevesből szökött magyar jobbágyokkal. A vidék népességének túlnyomó többsége római katolikus. Református magyarok csak Hévízgyörkön élnek számosabban. A vidék nyelvjárása a palóc nyelvjárástípusba tartozik. Az északon szomszédos szlovák községek többsége evangélikus. A nyelvi és a felekezeti eltérés a 20. század első harmadáig akadálya volt a két csoport közötti házasodásnak és némileg a művelődési, szellemi kapcsolatoknak is.

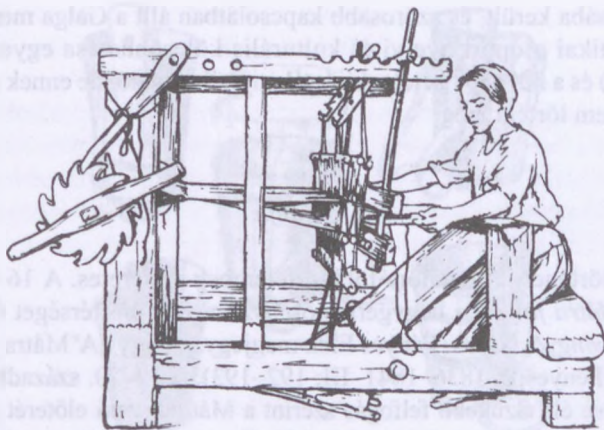
A vidék magyar néphagyományainak számos eleme (pl. kiszehajtás, menyasszony-porkolás, Szent Iván-napi tűzgrás, *markolábnak* nevezett hiedelemként, erjesztett korpáléból főzött böjti levesételek, *bodagnak* nevezett lepénykenyér, gyermekhordásra használatos kendő [*tacska*], a batyuzás hátton, a lábbal mozgatott kenderkölyű, a színes női viselet számos eleme stb.) az északi népterülethez, főként Hont, Nógrád, Heves „palóc” hagyományvilágához kapcsolja a vidéket (Gönyey S. 1940: 46, 48; Katona I. 1984: 44; Diószegi V. 1968: 232, 250; Paládi-Kovács A. 2007b; 2007c: 4, 10; 2009: 183, 193).

Anyagi kultúrájában északról dél felé haladva egyre erősödik az alföldi jelleg (pl. a kalászosok kaszás aratása, lovakkal nyomtatása, a gabona vermekben történő tárolása, a lakóházak földből tömött falazata, ollóágásra és szelemenre épült fedele, a szögletes búbos kemence, a szabad kémény stb.) Kistáji specialitás a hústároló *rőtök* (rejte) vagy *cseñtes*, a deszkából rótt kamrácska a padláson (Gönyey S. 1940: 24–28, 37).

Túlnépesedett nagy községeiből százak vándoroltak el az Alföld déli telepese falvaiba (pl. Bagról Temesrékasra), sokan ingáztak, vállaltak ipari foglalkozást. A legtöbb falunak volt egy-egy jellegzetes foglalkozása. Bagon a kötörés, az útkövezés és útépités, Boldogon a kubikolás volt az a munka, amit hónapokon át a falutól távoli városban,

184. ábra. Nyújtott kalodás, rögzített bálványos dörzsölő, palóc *malló*.
Mogyoród (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

185. ábra. Palóc szátva, Galgamácsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

vidéken végeztek. Turán a vasutasság vált meghatározóvá. Az 1930–1940-es években – családtagokkal együtt számítva – mintegy 2000 ember élt vasúti munkából, bérezésből. Egyes falvakban a részes aratás, summásság, az erdei fadöntés és a zöldségkereskedés, másokban a fuvarozás segítette elő a megélhetést. Többnyire Pestre, Vácra fuvaroztak fát, terményt és a fuvarozás kedvéért olykor a földjeiket is paragon hagyták a fogatos gazdák, mivel folyton úton voltak (Gönyey S. 1940: 35; Katona I. 1984: 43).

A Galga menti női népviselete igen későn, csak a 20. század elején színesedett ki, és az 1960–1970-es évekig maradt élő. A 19. században még főként házivászonba és az aszódi kékfestők kelméibe (*fesztöbe*) öltöztek. A korábbi fehérhímzéshez is sokáig ragaszkodtak. Fialat menyecskék öltözkékéhez a két világháború között még hozzá tartozott a fehér lyukhímzéses *vállkendő*. Akkoriban lagzi után az új menyecskék fejükön fátóllal mentek el a templomi avatásra. (A gyermektelen fiatal menyecskét fátóllal a fején temették el, koporsóját hat menyecske vitte a vállán.) A fiatal menyecskék *aranycsipkés feketőt* viseltek. A fókötöket helybeli varróasszonyok készítették. A Galga menti magyar falvak női öltözéke, főként a fókötök tekintetében, apró részletekben különbözött egymástól (Gönyey S. 1940: 40–42; Flórián M. 2001: 312). A fiatal nők öltözkékének színválasztását, paraszti ízlésvilágát a virító színek kedveltsége, párosítása jellemezte. Elsősorban a *posztoszoknya*, az *ujjas (bujka)* és a *kendő* színét igazították egymáshoz. A piros-sárga mellett a kéknek, zöldnek, sőt a meggyzínnek, a bordónak is helye lehetett.

Ezzel szemben a férfiak öltözködése polgárosodott és a foglalkozásukhoz igazodott. Turán a vasutas-egyenruha férfidivattá vált, az is hordta, aki sohasem volt a MÁV alkalmazásában. Ezzel párhuzamosan Turán a fehérhímzés a két világháború között kiszínesedett. A nagylányok haját továbbra is három fonatba (*brekocs*) osztották, és szalagokkal beterítve azokkal együtt fonták be. Egyes falvak szokásai és tárgyai között (pl. turai és boldogi hímzés, boldogi lakodalmi torta stb.) a táji csoporton belül is mutatkoztak érdemi eltérések (Katona I. 1984: 43; Flórián M. 2001: 313). A Galga felső folyása vidékén, a Cserhátban élő szlovák falvak népe a 20. században szintén

Budapest vonzásába került, és szorosabb kapcsolatban állt a Galga menti magyarsággal is. E két etnikai csoport nyelvi és kulturális kölcsönhatása egyes népszokások (pl. kiszehordás) és a női népviselet tekintetében nyilvánvaló, de ennek alapos néprajzi elemzése még nem történt meg.

Mátraalja

A Mátraalja történeti tájfogalom több értelemben ismeretes. A 16–19. században Heves megye *Mátra járása* a hegygerinctől északra elterülő térséget ölelte fel. Attól délre feküdt a *Gyöngyösi járás*. Fényes Elek megjegyzi, hogy „A’ Mátra járást palóczok foglalták el...” (Fényes E. 1836–1841. III: 192–193). A 19–20. században a tájnévnek három értelmezése élt. Szűkebb felfogás szerint a Mátra északi előterét jelöli a Zagyva és a Tarna vize között. A másik, tágabb felfogás szerint a Mátra teljes környezete, tehát déli előtere is, a „Mátraalja” fogalmába tartozik. A harmadik értelmezés csupán a Mátra déli előterét, a borvidéket, a hajdan volt Gyöngyösi járás területét vonja ebbe a tájfogalomba. Ez utóbbit erősíti a tájföldrajz szóhasználat és a „Bükkalja” tájnév mai felfogása, párhuzama is (Kósa L.–Filep A. 1975: 140; Juhász D. 1988: 89; Paládi-Kovács A. 2004: 132, 140).

A honfoglalás óta magyarok által lakott vidék. Korai birtokosai közül az *Aba nem* emelkedik ki, melynek ősei a magyarokhoz csatlakozott kabarok voltak. Ez a nemzetség alapította a 11. században Abasár és Feldebrő bencés monostorát, építette később e vidéken Bene és Sirok várát. Gyöngyöspata korai földvára, várispánsága, 11. századi temploma, főesperessége alapján felmerült egy korai „Pata vármegye” tételezése, de ez nincs kellően bizonyítva (Kristó Gy. 1994: 533).

A Mátra déli előtere már a középkorban jeles bor- és gyümölcstermő vidék volt. Központja Gyöngyös városa, ahol már a 15. században meggyökeresedett a céhes ipar (pl. cserzővargák). Kontinuus magyar népessége átvészelte a török hódoltságot, amiben a helyi ferences barátoknak is fontos szerepe volt. A 17. század végén 30–40 tímárműhely dolgozott a városban, a bőripar, a ruházati és a faiparok több ága céhes szervezetben működött. Kézművestermékeik az Alföld és a Felföld közeli vidékein egyaránt

186. ábra. Vargakés. Szőlőmetsző görbekések. Gyöngyös és környéke (Heves vm.)

187. ábra. Puttonyformák: a) *egri*, b) *gyöngyösi putton* (Heves vm.)

keresettek voltak. A tímárok a cserzőanyag és a bőrök beszerzése érdekében szoros kapcsolatot tartottak az észak-hevesi, nógrádi tájak falvaival (Kecskés P. 1966: 504).

A török kiűzése után a törzsökös népesség „felülrétegződött” újonnan érkezett lakosokkal. Zömük az északi magyar népterületről települt be. Szökött jobbágyok mellett kézművesek, szerencsét próbáló kisnemesek is voltak közöttük. Mátraalja magyarsága, falvainak népe túlnyomóan római katolikus. Nyelvjárása az északi (palóc) nyelvjárás-típushoz tartozik. Néphagyományaiiban számos a szorosan vett Palócföldön honos műveltségi elem, szokás található. Elevenen él a Vidróczi alakjához kapcsolódó betyárballadák, történetek szöveg- és zenekincse, de fennmaradt a régi stílusú pásztordalok gazdag anyaga is. Kodály *Mátrai képek* című kompozíciójában főként ez utóbbiakból merített. A pusztává lett helyekre a földesurak szlovákokat is telepítettek (Kisnána, Domszló, Markaz). A szőlő- és gyümölcstermesztés sok *kapás*nak, napszámosnak adott munkát, másokat a pálinkafőzés, az erdőmunka és fafaragás, illetve a fa- és kőfuvarozás lehetősége vonzott a vidékre. Gyöngyös kézműipara a 18–19. században kiteljesedett. A tímárok, vargák, csizmadiák mellett a szűcsök, szűrszabók, bodnárok, fazekasok és más mesteremberek is kiterjedt piacok számára termeltek.

A borkultúra a századok folyamán többször is irányt váltott. A 17–18. században a fehér szőlők és -borok aránya visszaesett, helyét a vörös szőlők (kadarka) foglalták el. A vörösbor túlsúlyát a 19. század derekán terjedő rizlingfajták törték meg, majd a század végén, a filoxeravérszt követő újratelepítések során már csaknem kizárólag fehér szőlőfajtákat telepítettek. Ezzel együtt változott meg a szőlőművelés évi rendje, munkálatainak ütemezése, még a metszés módja is. A fehér szőlőfajták metszése ősz végén, a vörös szőlőké kora tavasszal történt. A Mátraalja szőlőművelését a 19. század végén a *vargakés* (*kis-* és *nagyvarga*) használata jellemezte. Ez egy „balta nélküli” szőlőmetszőkés-típus. A talajművelés eszköze a „hegyes-nyakas” formájú *gyöngyösi kapa*. Mindkettő tájspecifikus munkaeszköz, miként a puttony formája, valamint a gyöngyösi, abasári, debrői fehérborok is szorosan kötődnek ehhez a történeti borvidékhez (Kecskés P. 1966: 496–497; 1967: 236–237. és melléklete). A Tarna és a Zagyva lapályos

völgyének számos régi kertészfaluja (pl. Verpelét, Aldebrő) az úttörők közé tartozott a dohánytermesztés hazai meghonosításában és elterjesztésében. A Homokon (Kál, Hort, Csány) a 17. század óta foglalkoznak dinnyetermesztéssel.

A vidék ásványi kincsei között az építőkő, ritka nemesércek lelőhelyei (Gyöngyös-oroszi, Recsk) és a lignit kitermelése említhető (Rózsaszentmárton, Visonta). Lőrinci, Apc, Selyp, Petőfibánya ipari múltja szintén e táj mára már megkopott hagyományaihoz sorolandó. A Mátra üdülőtelepei, turisztikai és gyógyászati intézményei csupán 1920 után, az elcsatolt üdülőhelyek pótlására épültek ki.

Barkók, Barkóság

Néprajzi csoport és vidék Gömör, Borsod és Nógrád megye érintkező részein, a Sajó és a Rima folyóktól délre. Erdőkkel borított dombvidék, melynek falvai a Gortva, Hangony, Hódos, a Csernely és más kisebb patakok völgyében találhatók. A „barkók földje” több kistájat és falucsoportot ölel fel: *Erdőhát, Borsodi-Hegyhát, Medvesalja* (Paládi-Kovács A. 1968a; 1982a: 6–9; 2003a: 127–131). Ezek közül az *Erdőhát* a 17–18. században a mainál szélesebb értelemben volt használatos, kiterjedt Borsod megyének az Eger vizéig tartó szélére is, egészen Bélapátfalva, Mónosbél, Balaton vidékéig, Heves és Borsod régi határáig.

A barkókat a néprajzi irodalom többnyire a palócokkal együtt vagy azok egyik ágaként tárgyalja. A barkó néprajzi csoporthoz és tájhoz mintegy 50–60, kivétel nélkül mind római katolikus település sorolható. Írott forrásokban az 1830-as évek óta mutatható ki a népcsoport és a táj neve, Kassai József magyar–latin szótára 1833-ban közli, megtoldva egy elfogadhatatlan szóeredetetéssel. A Viski által előhozott 15. századi személynév (Emerico Barko, 1495) és egyes falunevek (Barka, Barkó) idevonása több mint kétséges (Viski K. 1938: 19; Paládi-Kovács A. 1968: 178). Horvát Istvánnak a palócok nyelvééről érkező cikke nyomán, 1834-ben „Borsod Kebelének egy fia” tiltakozott a palóc elnevezés ellen, mondván, hogy a csemelyi, ományi és minden hegyi, a Bükkben levő helységek lakói barkók, „Barkóknak neveztetnek, lakó földjüket ismét Barkóságnak”. 1836-ban Hollók Imre közölte észrevételeit a „gömöri barkók szójárásáról”. Módszere-sen összehasonlította a palóc nyelvjárás Szeder Fábián közleményében olvasható saját-ságait az általa ismert gömöri barkó falvak „szóéjtésével”, és főként egyezéseket mutatott ki, de jelezte a gömöri barkók hovatarozásáról, megnevezéséről szóló vitát. Az értelmi-ség Gömörben is tagadólag, kétkedőleg fogadta, hogy Gömörben is élnek palócok, hogy az általuk barkónak ismert, nevezett erdőháti katolikus falvakat inkább palócnak kellene nevezniük (Paládi-Kovács A. 1982a: 5; [szerk.] 1985: 164; 2003a: 127).

A barkó népnév, mely a tájnévnek is alapjául szolgált, minden bizonnyal személynévi eredetű. Tulajdonosáról, az olasz származású Barco tábornokról nevezték meg a 18. század végén a 10. magyar huszárezredet. Az ezred újonc-utánpótlási területe az említett megyék érintett területe volt. Egy 1784. évi házasságkötés Szentsimonban a Barco-ezred szabadságolási engedélyével kötöttetett. A huszárezredben eltöltött szolgálattal kérkedő obsitoson könnyen rajta maradhatott a barkó jelző, és így elképzelhetővé válik a személynév köznevesülésének folyamata (Paládi-Kovács A. 1968a: 185–186; 1982a: 15–16; Juhász D. 1988: 73).

A *barkó* népnév a borsodi és gömöri reformátusok között a katolikusok gúnyneveként használatos. Az érintettek viszonzásul a Bükk északi lábánál élő reformátusokat (Szilvásvárad, Nagyvisnyó, Tardona stb.) a *kampusz*, *krampusz* jelzővel csúfolták, a Rima- és a Sajó-völgyi református vidék népét *sarusként* emlegették (Reguly A. 1975: 41–42). Távolabbi tájakon 'paraszt', esetenként 'ostoba, illetlen' jelentésben használták a *barkó* jelzőt. Az érintettek azonban nem utasították el a megnevezést. Gömöri, erdőháti csoportjukról írták 1867-ben: „Különös, hogy nincsen semmi öntudatjuk arról, hogy ők palócok vagy barkók, de a mely barkó tudja magát annak, arra büszke” (Hunfalvy J. 1867: 88). Ez a büszkeség még az obsitos huszároktól eredhetett. Debrecen, Tokaj, Szikszó, Szerencs vidékén a barkó csoportnév főként a Bükk mögül a vásárokra érkező marhakupeczek megnevezésére szolgált.

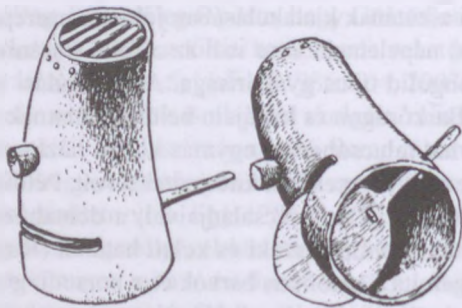
A Barkóságot a honfoglalás óta folyamatosan magyarok lakják, ami ma is nemzeti-szigetek nélküli, etnikailag kompakt terület. Elnéptelenedés, telepítés, más etnikumokkal keveredés kevésbé érintette, mint az északi népterület sok más vidékét. Törzssőkös népességén belül meghatározó szerepet vitt a kuriális kisnemesség és a 16–17. században armálist kapott nemesek széles rétege, egész falvakat megtöltő tömege. Hiszen a Bekény nemzetség 1246 óta, a Bolyky nemzetség 1372 óta folyamatosan adatosolható. Számos család és nemzetség a 15–16. századig követhető vissza. Több esetben birtokolt falujuk nevéből képezték a nemesi familiák családnevét (pl. Csépany~Csépanyi, Hangony~Hangonyi), és akadnak példák a vidéken elpusztult falvak nevét megőrző családnevekre is (Kóród~Kóródi, Utas~Utassy). Régi nemesi fészkek Sajónémeti és Center, számos nemesi telekkel. Az ott birtokos Széles, Bán, Gecse, Bárdos, Bekény, Bodó, Boros, Farkas, Kerekes, Ujházy, Szorg nemesszaládok többsége már a 16–17. században is ott élt (Fényes E. 1851. I: 234, III: 138). Urajon a Csák nemzetség 1639-ben, Lénárdarócon a Bárdos nemzetség 1647-ben kapta nemeslevelét. A 17. században megnesemesített családok nagy számban említhetők Domaháza, Borsodszentgyörgy, Mónosbél, Járdánháza, Détér és még más falvak birtokosai, lakosai között is. A jobbágynevek közül szintén sokat megtalálunk már a 16–17. századi összeírásokban is. Például Szentsimonban 1455-ben már feljegyezték a máig elterjedt Bíró és Kónya családnevet, 1551-ben a Bellér és a Kovács, 1564-ben a Mak (Mag) családot. Belpátfalván 1851-ben ugyanazok a családok éltek, mint 1686-ban, a török kiűzése idején (Fényes E. 1851. I: 30; Paládi-Kovács A. 1982a: 20). Ózdon, Várkonyon a máig törzssőkös családok a 17. században is ott éltek. Ennek a folytonosságnak nem csupán a család- és birtoktörténetben volt meghatározó szerepe, hanem a történeti tudat és a mentalitás formálódásában is.

A barkók embertani alkatának kialakulásában jelentős szerepet játszottak a törökös jellegű (kabar, úz, kun) népelemek. Erre vall az alföldi (turáni) embertípus meghatározó jelenléte és a mongolid típus gyakorisága. A házassági kapcsolatok a vidéken endogám jellegűek, a Barkóságon és kistájain belülre mutatnak. Medvesalja, az Erdőhát és a Borsodi-Hegyhát falucsoportjai egymás között házasodtak. A köznemesi falvak házassági köre az úrbéresekenél kiterjedtebb volt. Például Lénárdaróc nemes családjai Sajónémeti, Center, Omány családjaival, a domaháziai Détér, Tarnalelesz nemeseivel is házasodtak. A vidék északi és keleti határán (Rima-, Sajó-, Bán-völgy) felekezeti endogámia gátolta a katolikus barkók és a borsodi, gömöri református tömbházasodását. Ez elmélyítette a kulturális elkülönülést, a „szétfejlődést” pl. a kalendáris szokások, a táplálkozás, a népviselet, a hitvilág területén. Endogám tendencia a rendi

társadalom rétegei (nemesek, jobbágyok, zsellérek) és a foglalkozási rétegek között is mutatkozott (parasztok, pásztorok, bányászok, gyári munkások). A pásztorokra, iparosokra, bányászokra a lokális, táji endogámia kevésbé volt jellemző, mint a földműves rétegekre.

A reformáció a vidéken tartós eredményt nem ért el, a lakosság mindvégig a római katolikus egyház szellemi irányítása alatt állt. Biztosan tudjuk, hogy Sajóvárkonyban 1597-ben, Balatonban 1600-ban, Borsodnádason 1608-ban, Csemelyben 1616-ban katolikus plébános működött. Bélapátfalva volt a központja a cisztercita apátság, majd 1700 után az egri papi szeminárium birtokainak, amelyhez Uppony, Bóta, Sajómercse, Királd, Bánhorvát és további részjóságok tartoztak a Borsodi-Hegyháton (Sáta, Omány, Bükkmogyorósd). Sajóvárkony az egri káptalan, Sajópüspöki és Velkenye a rozsnói püspök birtokában volt. Gömör megyében az 1636. évi canonica visitatio mindössze három római katolikus papot talált, egyikük a szentsimoni volt. A 14. században épült szentsimoni templom madonnafreskója, a „barkó Madonna”, 1423-ból maradt ránk. Nem ért el tartós eredményt a reformáció Hangonyon, a Medvesalján és a szomszédos völgy falvaiban Péterfalán, Gesztetén, Jesztén, Détéren sem (Paládi-Kovács A. 1982a: 22). Ezzel már a 16–17. században megteremtődött a népi társadalom és kultúra differenciálódásának egyik alapja. A vallási folytonosság nagyban hozzájárult a középkori hagyományok (pl. archaikus imák, történeti mondák) tovább éléséhez, a népi műveltség konzervatív jellegéhez, a szakrális objektumok látható jelenlétéhez (út menti kápolnák, fészületek, szentek szobrai, temetők keresztjei, temetések, körmenetek templomi lofogói, búcsújárás-zarándoklat, falusbúcsúk a patrónus tiszteletére stb.).

A falvak szántóinak, kaszálónak kisebb-nagyobb hányada erdőirtás útján keletkezett. Egy részük kifejezetten „irtásfalu” (Domaháza, Kissikátor, Borsodszentgyörgy). Az irtásföldeket öt-hat éves művelés után parlagon hagyták. Gyakori dülönév a *láz*, *ortás*, *pallag*. A parlagoló művelésmód tartozéka az öt-tíz évig legelőként, kaszálóként hasznosított *pallag*. Az erdőktől elhódított irtásföldeken folytatott földművelés a család és a gazdaság önellátását szolgálta. A településhálózatot a kis lélekszámú, kis határú falvak túlsúlya jellemzi. Az egykori úrbéres (jobbágy-) falvakban megszokott a szalagtelkes, a nemesi falvakban a „szeges” vagy „hadas” településmód. Utóbbiakban a nemzetségek, hadak családcsportjai egymás szomszédságában éltek, és egész falurészeket megtöltöttek (Paládi-Kovács A. 1982a: 81–83, 180).

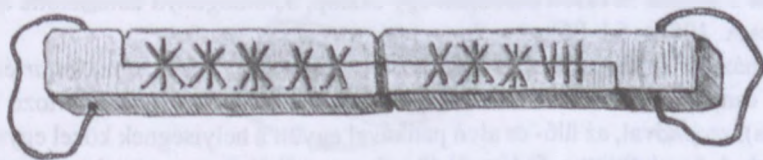
188. ábra. Szarucsapda vadméh befogására. Domaháza (Borsod vm.)

189. ábra. Erdei mézrablás. Domaháza (Borsod vm.)

Gazdálkodásukban a tölgy- és a kevert lombú erdőségeknek kiemelkedő szerepük volt. Az erdők és a köztük megbúvó parlagok legelőül szolgáltak; a kondák és a meddő juhnyájak télen is az erdőt járták. Meghatározó volt a szarvasmarha-, a sertés- és a juhtartás. Több faluban éltek állatkereskedelemre, kupeckedésre szakosodott csoportok. Alföldi vásárokon tanulatlan tinókat vásároltak, azokat saját földjeiken igavonásra tanították, és jó áron, ökörként adták tovább a „felvidéki” vásárokon. Saját határukban ökrökkel dolgoztak (a szántás, szekerezés, erdei rönkvontatás ökörigával történt), lófogatot a fuvarosok és az Alföldre nyomtatni eljáró gazdák tartottak. Az 1870–1880-as évekig Tokajból sót hordtak, Ózdról, Szilvásváradról sínvasat fuvaroztak Pestre, Debrecenbe, később főként kőszemet és faszenet fuvaroztak a kialakuló iparvidék üze-
mei között. A 19. század vége felé a parasztgazdák kezdtek tanyákat építeni a tagosított határoknak a falutól távoli részein. Ezek többsége nagygazdák birtokában álló „juhász-
tanya” volt, ahol a gazda juhásza lakott a családjával. Uradalmi, úri földeken a 19. század első felében is léteztek juhásztanyák (Paládi-Kovács A. 1965: 76–79).

A vaskohászat és a szénbányászat az 1840-es években települt meg Ózdon és vidékén. Az 1860-as években létesültek az első kolóniák, bányász- és munkástelepek a főként Gömör, Szepes, Zólyom és Hont tájairól érkező szakmunkások számára. Fél évszázad alatt egyedül Ózdon tucatnyi kolóniát épített a „Rima”, a Rimamurány-Salgótarjáni

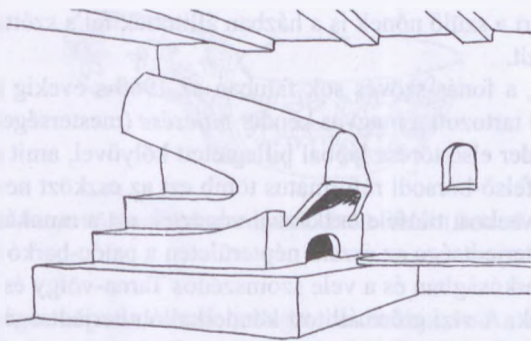
190. ábra. Régi juhász-„páros” rovás. Hangony völgye (Gömör-Kishont vm.)

Vasmű Rt. A falvaktól elkülönülő bányatelepek (Bánszállás, Királd, Karu, Farkaslyuk, Somsály, Vajács, Borsodnádásd, Putnok) lakosai között a 19. század végén még szép számmal voltak szlovákok és németek. 1900 táján a vidék bányászainak 17%-a volt nemzetiségi, többségük szlovák. A borsodnádásdi lemezgyár első szakmunkásai Sziléziából származtak, ezért nevezték az első lakótelepet *Porosz kolóniának* (Paládi-Kovács A. 1982a: 21; 2007d: 233, 242). A „telepiek” és a falusiak között sokáig a kölcsönös elzárkózás uralkodott. Annál is inkább, mert a napi ingázó falusiak többsége kőműves, ács, kovács, illetve szakképzetlen munkás volt (pl. *paker* ’lapátoló rakodó’, krampácsoló pályamunkás, vasúti bakter, kapus, vízhordó stb.). Ennek ellenére a nem magyar anyanyelvű telepes népesség egy nemzedék alatt asszimilálódott nyelvében, ha kultúrálisan nem is hasonult a vidék népéhez. Megőrizték Felföldről hozott történeteiket, hiedelmeiket a szomjas bányatórpéréről, a bányarémről, a bányaszellemről stb. A telepek között nagy számban voltak evangélikusok és reformátusok. Számukra, az 1900-as évek elején, a „Rima” templomot, lelkészlakást épített Ózdon.

A település alapsejtje a telek, amit a barkók *fontosnak* neveznek (lat. fundus). Falvaikban elterjedt a *hosszú udvarok* rendszere. Ezeken olykor 8-9 lakóház, háztartás zsúfolódott össze. Esetenként a telek két oldalán, közös fedél alatt követte egymást 4-5 ház vagy házrész. Eredetileg egy hadhoz tartozók laktak az udvarban, és az udvart is a család nevééről, ragadványnevééről ismerte a falu népe. Később mások is beköltöztek. Az a zsúfolódás a 19. században alakult ki, amit a Malonyay-féle népművészeti monográfia (1922) Szentsimon, Hangony, Sajópüspöki, Velkenye jellegzetességeként említett, és a későbbi kutatás még tucatnyi más barkó faluban tárt fel (Paládi-Kovács A. 1982a: 83–84).

A Barkóságot a 19. század közepéig, végéig a faépítkezés jellemezte. Akkoriban még léteztek *mocsolyaravással*, boronafákból csapolt *zuglyás házak*. A tölgyből bárdolt gerendák végeit a ház sarkain egymásba csapolták és *leszínelték*. Vagyis a kiálló gerendavégeket lefűrészelték, nem hagyták meg, mint például a Hont megyei palócok Szeder Fábán idejében (1819). A 19. század második felében főként gerendavázaz, zsilipelt technikával készült *ravás-falakkal* építették a házakat (csűröket, ólakat). *Ravás, ravásfa* a durván bárdolt tölgydeszka neve, amit a *sasnak* mondott házoszlopok *válóiba* (zsilipjeibe) csúsztattak. Istvánffy Gyula (1911b) és a kortárs kutatók már főként ez utóbbit látták és írták le. A régi faházak fedelét nem szarufák tartották, hanem egy hosszú, az egész házat végigérő *szelemen* (oromgerenda), amelynek két vége egy-egy földbe ástott *ágason* nyugodott. A szelemenre akasztották két oldalról a formájáról *hargas, hargasfa* néven ismert vaskos rudakat, belőlük alakult ki a zsúptető váza. A *haj, házhaj* fedése rozsszalmából kötött *bábuval* történt, melynek több fajtája létezett (*sima bábu, fejes bábu, pendelyes bábu*). Ez a név használatos Észak-Hevesben is, de a Sajó völgyében és Észak-Borsodban a *matring* szó váltja fel. A földemet, a sárral letapasztott *padot* (padlást) egy hosszú, az egész házban végigfutó gerenda, a *mestergerenda* tartotta. Ezt a gerendát a *háznak* nevezett szobában egy oszlop, a *boldogánya* támasztotta alá (Paládi-Kovács A. 1982a: 84–86).

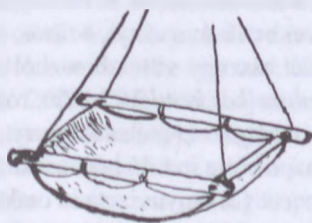
A lakóháznak általában három *rejteke* (helyisége) volt: *ház* (szoba), *pitar* és *komra*. Közülük csupán a *ház* volt fűthető. Lapos tetejű kemencéje a hozzá tartozó *kocikkal* (tűzpadka), *szaphával*, az ülő- és alvó padkával együtt a helyiségnek közel egynegyedét foglalta el. A *kocik* fölött a földemről függő, vesszőből fonott, sárral tapasztott *kürtőt cseresznyegnek* nevezett kökeret támasztotta meg alulról. A kemence szája előtt, a ko-

191. ábra. Sípok kemence pitvarba vezető kürtővel. Mátra- és Bükk-vidék

cikon főztek, közönségesen vasháromlábba állított tűzálló gömöri fazekakban. A füst a *kürtőn* át a padlason fekvő, szikrafogó aknába, ún. *kiskemencébe* szállt fel, onnan széteszlott, és szabadon terjengett a szalmatető alatt. A Barkóságban a szabad kémény csupán az 1860–1870-es éveket követően terjedt el. A 19. század második felében a faépítkezést is fokról fokra felváltotta a *verett sárfal*, a vályogfal, illetve a kőbányák közelében a kőfal. Feltűnő változás volt az oszlopos *ámbitus* (*ámbit*, *hambit*) megjelenése a ház udvar felőli oldalán. A Sajó- és a Rima-völgy közelében már téglapilléres, bolt-hajtásos *folyosók*, vakolatdíszes házhomlokzatok is épültek.

A hagyományos bútorzathoz tartozott a tölgyfából *bardolt asztal*, a *szeletrénynek* mondott ácsolt láda, többnyire bükkfából, amiben a menyecskék tárolták vászon- és ruhásműiket a fűtetlen *komrában*, a fiatal asszonyok hálólhelyiségében. Az öregek, a kisebb gyermekek a fűtött házban, a kemencén és padkáin meg a bakokra állított padokon aludtak. A szobának a kemencével átellenes sarkában állt az asztal, a falaknál bardolt tölgyfából készült padok nyújtózkodtak, a falakon szentképek függtek. Ez volt a kultikus sarok, népiesen „szent sarok”, a család közös étkezéseinek helye. Az *ágyszékre* tett padok, ágyak, majd az 1850–1860-as évektől szaporodó *nyoszolyák* (fenyődeszkából való asztalosbútorok) előtt állt a *rengőnek* nevezett alacsony pad, amire a teknőbölcső került. Gyakori volt a *ringó*, a gerendára függesztett vászonbölcső, esetenként *bellővel*, keretes vászonbölcsővel kiegészítve. A karácsonyi ünnepek elmúltával és a fonás végeztével a házban állították fel a *szátyvát* (szövőszéket) is. Őszi, téli szülés esetén szü-

192. ábra. Bellő. Keretre feszített vászonbölcső. Uppony (Borsod vm.)

ken volt a hely, mert a szülő nőnek is a házban állították fel a szöttesekkel elkülönített *boldogasszony ágját*.

A kendermunka, a fonás-szövés sok faluban az 1960-s évekig üzött háziipar volt. Tái jellemzői közé tartozott a magvas kender *milézése* (mesterséges szárítása parázsló tűz fölött) és a kender első törése lábbal billegtetett kölyűvel, amit a Barkóságban *bitó* néven ismertek. A felső-borsodi református tömb ezt az eszközt nem ismerte. (Ott egy *vágónak* nevezett, vaskos, tilóféle eszközzel végezték ezt a munkát.) A lábbal mozgatott kenderkölyű elterjedtsége az északi népterületen a palóc-barkó tömbhöz kapcsolódik, de csupán a Barkóságban és a vele szomszédos Tarna-völgy és Dél-Gömör falvaiban nevezik *bitónak*. A vízi erőre állított kenderkalló elterjedtsége a Barkóságot Dél-Gömör, Torna és Észak-Borsod tájaival köti össze. Ott egy összefüggő térségben terjedt el a gépezet elnevezésére szolgáló *bakó* szó is. A kendermorzsoló henger elterjedése ugyancsak Gömörhöz és Észak-Borsodhoz kapcsolja a Barkóságot. Nyugatról szomszédos észak-hevesi, nógrádi tájakon jóval ritkábban és más neven találjuk, minthogy Észak-Pest és Nógrád falvaiban tovább élt a *malló*, az emberi erővel működtetett „kalodás kenderdörzsölő” technikája, ami késleltette a vízi erő alkalmazását és a gépesítést (Paládi-Kovács A. 2009a: 185–195).

Emlékezetes böjti eledelük volt a barkóknak a *kiszi*. Így nevezték az erjesztett korpálét, amit megszűrve főként levesek *possajítására*, savanyítására használtak, de italként is használták. *Böjtfogadó szeredán* a gazdasszony egy 10–15 literes nagy cserépfazekat félig töltött korpával, majd meleg vizet töltött rá, és három-négy napig hagyta erjedni. Azután leszűrte, és különféle ételek főzéséhez használta. A *kiszis fazék* az egész böjti időszakban ott állt a kemence egyik bemélyedésében. *Kiszinek* nevezték a barkók az almából, körtéből, szilvából főtt, habart levestelt is. A Sajó vonalától keletre a *kiszi* szó nem ismeretes, de a Palócföld tájain messze nyugatra követhető (Csáb, Tesmag, Galgamácsa). A barkó konyha egyik jelképe a *habarófa*, a másik a *rátó*, az ebédhordó *leveses rátó*, amit lapos pántokból (*cigánymadzagból*) összeállított edényhordó hálóbá tettek, úgy vitték kézben a határba (Paládi-Kovács A. 1982a: 99; 2007c: 4, 8–11). A cserépfazék *rátó* neve ismeretes a Barkóság gömöri, észak-borsodi szomszédságában is, de a nógrádi palócságnál nem (a tárgynév eredete alighanem a ’rántás’ szóra vezethető viszsza). A barkó vidéken is él a *bodag*, a *vakaró*, a hamuban sült *bogácsa*, a kukoricalisztből sült *málé*, *görhő*, a lakodalomba vitt *morvány*, a karácsonyra készült *mákos fentő*, a böjtben fogyasztott *mákos guba*, *mákos kürt*, a kemencében sült túrós lepények közeli emléke. Ma is népszerű a farsangi fánk (*pampuska*, *herőce*), a karácsony táján és máskor is sült ostya (*mónárkalács*), mindennapos étel a *haluska* és a juhtúrós *trapacska*, valamint a *tócsni*. Kimódolt rendje volt a gyermekágyas asszony látogatásának és a *poszrikba* vitt ételek, sütemények összetételének és mennyiségének. Borsodnádason a keresztanya az 1920–1930-as években 8 morványt, 4 túrós, 4 lekváros lepényt, 9 mákos patkót, 20 fonott peracet vitt. Két asszony vitte abroszból kötött *hatuban* a hátán, kezükben pedig az üveg bort és a *poszrikos kendőbe* kötött, rózsás cseréptálon elhelyezett *rátottát*. *Szentkútyi tarisznyában* a hátukon vitték a kenyeret, szalonnát, főtt tojást, túrós lepényt és mákos patkót a többnapos útra induló búcsúsok. Szőleje, bora kevés falunak volt (Uppony, Bóta, Sata). *Csevicét* (savanyúvizet) is csak néhány körzetben értek el (Paládi-Kovács A. 1982a: 104–109; 2006c), legjobban a határban eredő források és a csörgők vizét szerették. Ritkán fánedvekhez is (*virics*, *boza*) hozzájuthattak.

193. ábra. Vízmerítő kanál, pásztorcsanak. Bükk-vidék (Borsod vm.) 1841

A Barkóság egykori népviseletének jellegzetes darabja volt a *csuha* vagy *csuhuj*, amit hímzéséről *rózsás csuhának* neveztek. A csordások, juhászok fehér csuhát, a kondások fekete csuhát hordtak. Rimaszombati szűrszabók látták el az Erdőhát, a Medves-alja falvait, a Borsodi-Hegyháton a putnokiaktól, a Bélapátfalva környéki falvak pedig az egri szabóktól vásároltak. Mind közül az egri szűr (csuha) volt a legcifrább. A szomszédos borsodi-gömöri református tömb népe igen kedvelte a piros posztóval szegett, fekete fürtös gubát. A Barkóságon a gubaviseletnek nincs nyoma. A női viselet valószínűleg kevésbé volt gazdag, mint egyes honti, nógrádi falucsoportokban. A *pántlikás fékető*, a menyecskék fehér háziszőttesből készített, hímzett köténye és kendőviselete, az idősebb asszonyok fából faragott kontyfésűje, a lányok-asszonyok szerény és kései ékszerezése, gyöngysora (*galáris*), fekete bársonyszalagja a vidék népének konzervatív mentalitására utal. Ezt igazolja a *rókatorkos mente* fennmaradása is az 1950–1960-as évekig, ami már a 18. században is a kismemesi viselet jellegzetes darabja volt. A mentét a Felföld számos vidékén hordták, de talán a Hangony völgyében élt legtovább (Paládi-Kovács A. 1982a: 114–122).

A gyermekgondozás köréből két eszköz elterjedtsége érdemel figyelmet. A Barkóságban is az 1920–1930-as évekig használatban volt a csecsemők hordozására szolgáló, hosszú vászonkendő, amellyel az anya gyermekét magára kötötte. Ennek nevéként az északi népterület hosszú sávján elterjedt *tacska* a Sajó vonaláig tart, attól keletre felváltja a *tácsi*. A mezei bölcsők formái közül a keretes vászonbölcső jellemző a Barkóságra. Neve, a *bellő* (*bellőke*, *belejke*) összeköti a vidéket a szomszédos gömöri, észak-borsodi tájakkal, de nem ismeretes a nyugatról szomszédos észak-hevesi, nógrádi tájakon. Azokkal a három botból gúla alakban felállítható állvány köti össze, amire a *bellőt*, a mezei bölcsőt felerősítették (Paládi-Kovács A. 2009b: 274; 2010: 525–531). Nagyon tanulságos a fagolyóval, ütőfákkal játszott népi tekejáték formáinak és neveinek elterjedtsége is. A már Szeder Fabián első közleményében (1819) is említett *mancs* és annak „fentségi” játékmódja, amelyben a repülő fagolyót kell ütőfákkal eltalálni, a barkóknál itt-ott *gancs*, többnyire *guncsa* néven ismeretes. Dél-Gömör néhány pontján szintén a *guncsa* fordult elő. A Sajó vonalától északra, keletre fekvő vidéken sem a játék, sem ez a név nem ismeretes. Ott is létezett azonban egy *tekének* nevezett fagolyó, amit a földön gurítottak (Paládi-Kovács A. 2003c: 562–570; Lajos Á. 1972: 403–424).

A Barkóság legtöbb búcsújáró helye napjainkig Mátraverebély-Szentkút. Az 1930-as években még sokan látogatták Bélapátfalva román kori templomát és szent forrását is. Mindkét helyet falvanként szervezett gyalogos processiókban közelítették meg. Az asszonyok az e célra szőtt *búcsús tarisznýában*, szépen hímzett „négy lábú” tarisznýában, hátukon vitték élelmüket, az úton szükséges egyéb holmijukat. Ez a teher-

194. ábra. Útszéli keresztek. Hango (Gömör-Kishont vm.)

hordó eszköz a palóc-barkó tömb tárgykészletének egyik jellemző, sajátos darabja volt az 1960-as évekig (Paládi-Kovács A. 1977b). A barkó falvak szentkúti gyalogos zarándoklata átlagosan öt napot vett igénybe, három éjszakát idegen helyen kellett aludniuk. Meglehetősen egyedülálló szokás volt az 1810–1820-as években a nagypéntek esti korbácsolás, amit főként férfiak gyakoroltak. Harminc-negyven fős csoportokban, fejüket letakarva vonultak ki falujukból a temetőig, miközben meztelen hátukat korbácsolták és imádkoztak (Arló, Domaháza, Balaton, Csernely, Sata, Uppony). Ez a középkori eredetű, flagelláns szokás csak szigorú hatósági és egyházi közbelépésre szűnt meg a barkó vidéken az 1820-as évek végén (Kovács B. 1974: 47–58; Paládi-Kovács A. 1982a: 23).

Az esztendő szokásai közül kiemelkedik a karácsony és a húsvét ünnepköre a hozzájuk kapcsolódó böjttel és vidám szokásokkal. Az adventi időszakban elkarhozott lelkek, kísértetek, boszorkányok és más hiedelemlények népesítették be a hegyek, erdők között megbúvó falvak környékét az elődök képzeletében. Ilyenkor jár a hegytetőkön a *tüzes ember*, aki a kincsét őrzi: éjfélkor jön elő a temetőből, és hangtalanul gurul, de tüzet akkor sem okoz, ha bemegy a kazalba. A hiedelemvilág központi alakja a *barboncás* (garabonciás) és a vele kapcsolatban álló, a hegyek gyomrában lakó *sárkány*. Ők idézték elő a vidék hegycuszamlásait, suadásait, emlékezetes zivatarait. A *barboncás* a foggal született gyermekből lett, akit hétéves korában a kéményen át el is vittek éjnek idején, hogy átadják neki a tudományt. Holdfogyatkozást okozó hiedelemlény a holdat farkas, kutya alakjában evő *markoláb* volt. Ez az elem nincs meg a szomszédos re-

formátus tájakon, de általánosan ismert a Palócföldön (Paládi-Kovács A. 1982a: 140, 159–160; Diószegi V. 1968: 224, 232). A holdfoltokról a barkóknál is közismert magyarázat, hogy „Dávid hegedül, Cicelle meg táncol”.

A *szakállas farkasról* szóló, a gömri, felső-borsodi reformátusságnál élő hiedelmet a barkóknál nem találjuk meg. Kórakásokkal kapcsolatos hiedelmek azonban ott is léteztek, (például a Bélapátfalva határában a *Paparakás*), és az arra járók azokra is dobtak egy-egy rögöt, követ, de a hozzájuk fűződő történetek eltérőek voltak. Itt lányokat, menyecskéket kínzó szerzetesekről, dáridózó papokról szól az emlékezet, akiket a nép haragjában megölt, és a kórakással megjelölt helyen temetett el. Herkó páter alakja viszont a katolikus népcsoport emlékezetében a hit védelmezőjeként van jelen. Neki tulajdonították a sajónémeti Várhegyen és az Upponyi-szoros fölé magasodó sziklán álló hatalmas kereszt felállítását is. Mindkettőt annak emlékére emelték, hogy a páter ott állította meg a protestánsok terjeszkedését a vidéken. Virágvasárnapi szokás a barkó falvakban a *berkeszentelés*. Szentelt barkájukat a templomból hazavitték, és az ablakban vagy az istállóban helyezték el. Az Ipoly völgyében, a Galga mentén és itt-ott Nógrádban, a Zagyva mentén gyakorolt *kiszehajtás*, *kiszehordás* szokása a Barkóságban ismeretlen. Fontos eltérés ez a Barkóság és az északi népterület nyugati csoportjai között (Paládi-Kovács A. 1982a: 146, 160).

A farsang utolsó két mozzanata volt az *ijao*, *ivao*, *ijó* néven emlegetett farsangi ivó és az ún. *rabhordás*, *rabvágás* szokása, amit külön tartottak az *ülőbe* (fonóba) járó lányok, legények és külön a házasemberek. Az előbbi valójában *kövér kedden*, a fonóban tartott zenés, táncos multság, utóbbi pedig egy sokszereplős dramatikus játék, farsangtemető aktus, amit a multság végén adtak elő. Domaházán, Sajónémetiben, Királdon és a többi helyen is a legények először kiosztották a szerepeket: a rabhordáshoz két *rabot*, két *hévért* (fegyverest) és egy *bíró*t választottak. Húshagyó kedden délután a falu közepén rendezték meg a „tárgyalást” és a „kivégzést”. A bíró a rabok fejére olvasta az összes lopást, tolvajlást, ami csak az előző esztendőben a faluban történt. Ezt követően a szalmán térdeplő rabok fejéről leütötték a rájuk húzott cserépfazekat. Másutt a legények *bíró*t, *kisbíró*t, négy *csendért*, négy *lapockást*, négy *táncmestert* és egy *derest* választottak maguk közül. Azt ivót követő reggelen, *böjtfogadó szeredán* rendezték meg az *ijóból* két saroglyán kivitt „huncut legény” bűneinek felsorolását és „levágását”. Trágár kifejezésekkel tüzdelt, rigmusokba szedett halottbúcsúztató következett, és ezzel eltemették a farsangot. A *rabvágás* annyira kedvelt dramatikus játék volt a környéken, hogy itt-ott a lakodalom végén is eljátszották (Istvánffy Gy. 1911a; Ujváry Z. 1957: 3–20; Paládi-Kovács A. 1982a: 144–146).

A 20. század első felében, az egész Barkóságban ismert szokás volt a Szent Iván-napi tűzugrás és a lakodalmi hajnaltűz, ottani nevén *menyasszonyporkolás*. Jellegetes tavaszi szokás a *májfaállítás*. Időpontja a Barkóságban május elseje vagy május első vasárnapja, a szomszédos borsodi-gömri református vidéken viszont pünkösd éjszakája a májusfaállítás megszokott időpontja. Bélapátfalva környékén, az 1930–1940-es évekig élt a kislányok *pünkösd királynéjárása*. Erősen élt e vidéken Szent Anna kultusza, erre utal Reguly Antal rövid megjegyzése is: „Hangonyban az Anna-napi búcsún van gyülekezete a barkóságnak” (Reguly A. 1975: 43; Paládi-Kovács A. 1982a: 148, 150). A búcsú középkori előzménye, hogy Hangonyban, az országban a legkorábbiak között, már 1368-ban, Szent Anna volt a pálosok templomának védőszentje.

A történeti néphagyomány jelentős csoportja a tatárjáráshoz és IV. Béla meneküléséhez kapcsolódik. Úgy tartják, hogy az 1241. évi muhi csatából a Bükkön át menekülő király és kísérete Bélapátfalván pihent meg először. Számos község határában van *Király útja*, *Király szállása* dülönév, melynek eredetét Béla királyhoz kapcsolják. Útjának egy szakasza – helyi hagyomány szerint – a Hódos- és a Hangony-patak völgyében vezetett északra, Torna és a Szepesség irányába. Erre több emlékkápolna, emlékoszlop figyelmezteti az utast (Járdánháza, Sajónémeti). Ózdon, az egykori Vasvár végén is hasonló emlékkápolna állt, amit azonban egy útépités alkalmával lebontottak. Mátyás királynak – a monda szerint – a sajónémeti várhegyen kastélya állt, onnan ment át Putnokra, hogy a szőlőben kapálásra szorítsa a dölgyös urakat. A Barkóság egykori váraihoz, földvárakhoz számtalan alagút- és kincsmonda kapcsolódik. Több várral is kapcsolatba hozzák a cseh zsebrákok, rablólovagok uralmát, aminek Mátyás király vetett véget (Pogányvár, Veresvár, Vadna, Galgóc). A török időkhez szintén számos történet kapcsolódik, az egyik szerint Mekcsey, egri várvédő parancsnok életét rekvirálás közben sajóvárkonyi parasztok oltották ki (ez a falu volt a borsodi parasztvármegye egyik központja).

Az újabb kori történeti mondák különálló csoportja fűződik a 18–19. századi betyárvilághoz. A betyárhistóriák, betyárdalok és balladák központi alakja Vidrócki Marci, aki maga is e vidék szülötte (Mónosbél, 1837). Eredendő foglalkozása szerint juhász volt, aki szökött katonaként vált betyárrá. Folklorja révén mára elhomályosította más betyárok, így az arlói Szép Miska és a hangonyi Gyuri Bandi emlékét (Paládi-Kovács A. 1982a: 156–157). A Barkóságban, különösen a régi pásztorcsaládok körében, az 1960–1970-es évekig kedvelték a régies szövegű és dallamú népdalokat. A pentatónia olyan erősen tartotta magát, hogy még az új stílusú dalokat is mintegy „visszaénekelték” a régiesebb stílusba. Lajos Árpád kutatásaiból ismeretes, hogy a Barkóság népzenejének milyen jelentős rétegét jellemzi a *szó-lá* kadencia és a *lá-pentatónia*. Ez az archaikus dallamsajátság még Borsodban is egészen elszigetelt jelenségnek látszik (Lajos Á. 1960: 583–594).

A barkó vidék legjellegzetesebb, ma is élő tánca az ún. *vasvári verbunk*. Hangszeres zenére járt tánc típus ez, melynek szőlőben, párban és csoportban előadott változatai is ismeretesek. A verbunk két részre tagolódik, a bevezető *lassúra* és az azt követő *frissre*. Virágkora a 20. század elejére tehető, amikor a Hangony völgyében lakodalmi táncként is szerepelt, még az 1930-as években is. A Tarna, a Zagyva völgyében nem ismerik, Dél-Gömörben annál inkább (Szárzavölgy, Szilicei-karszt). Származásának, eredetének kérdése nem dönthető el. Helyi hagyomány szerint *Vasvár-pusztához*, a vidék katonatorozó, központi fekvésű helyéhez köthető a tánc 18. századi születése óta (Martin Gy. 1972: 204; Paládi-Kovács A. 1982a: 168).

Medvesalja

Medvesalja kistáj a régi Nógrád és Gömör megye zezugos határvidékén, a Medves hegység északi előterében, a Zagyva, a Tarna és a Gortva vízválasztóján. A Medves maga egy terjedelmes bazaltfennsík, legmagasabb pontja 637 m. Környezetében több 500–600 m fölé emelkedő bazaltkúp található (Szilváskő 627, Salgó 623, Somlyó 584 m). Völgyrendszere kijelöli a vidék külső kapcsolathálózatának irányait. A *Medves* hegység neve

magyar névadásról tanúskodik, és 1290 óta adatolható. Tájnevként Nógrád megye monográfusa 1826-ban a Cserhátal egy sorban említi. Reguly Antal 1857-ben a „Karancs és medvesi népet” együtt jellemzi. Nála a „medvesi nép” kifejezés népcsoport értelemben használatos (Paládi-Kovács A. 1997a: 392; 2003a: 356; Reguly A. 1975: 106).

A vidék betelepítése gyepűör magyarokkal a 11. században kezdődött. Első három faluja – melyeknek határából a későbbiek kiváltak – Bást, Sőreg és Almágy. E három helység birtokosai, a várjobbágyi eredetű Básthy, Sőregi és Almágyi nemzetségek már a tatárjárás előtt megépítették a maguk nemzetségi templomait. Az Almágyi nemzetség kezdte el Ajnácskő várának megépítését is. A vidék későbbi, 14–15. századi falvai főként erdőirtás útján keletkeztek (Ila B. 1940: 69–70; Paládi-Kovács A. 2003a: 362–363). Néhány faluja a 16–17. században elpusztult, de Fülek visszavétele (1593), a négy évtizedes török megszállás után a többiek megerősödtek és gyarapodtak. Fennmaradt települései és törzsökös családjai a középkor óta folytonosak. Római katolikus vallásukat a reformáció idején is megőrizték. A hívek lelki gondozását elősegítette a ferences rend Füleken működő temploma. Szerzetesei a török kiűzése után hamar visszatértek a füleki vár alá, ahol a 17. században, a török időkben, Nógrádon kívül Pest, Pilis, Solt, Külső-Szolnok és Heves megye is közgyűléseit tartotta.

Nagyobb számú nemesség csak Egyházasháton, Almágyon és Gömörpéterfalván élt; egységes nemesi vidék nem alakult ki. Nevesebb birtokosok, a 18–19. században, a Keglevich-, Máriássy- és a Náthay-család.

Gazdálkodásában az erdőelés, a marha- és sertéstartás, a kupeckedés és a távolsági fuvarozás állt elől. A 19. században, az út- és vasútépítkezéseknek is köszönhetően, számos kőbánya nyílt a vidéken. A szénbányák eleinte Liptóból hozatott szlovákokat foglalkoztattak, mert a Karancs és a Medves vidékének a népe húzódozott a föld alatti munkától. A Salgótarján körzetében nyíló bányák, a vidéken megtelepült üzemek (Fülek, Zagyvapálfalva) egyre több munkaalkalmat kínáltak. Az 1870-es években megépült az észak–déli (Hatvan–Salgótarján–Fülek) és a kelet–nyugati (Bánréve–Fülek–Losonc) vasútvonal is, amelyek bekapcsolták a formálódó iparvidéket az országos forgalomba.

A jól szaporodó népesség fölöslege a 18. század eleje óta folyamatosan kirajzott Heves, Borsod, Nógrád közeli tájaira és az Alföldre (legtöbbször a Jászságba). Családjaik, a nevekből ítélhetően – pl. Agócs, Czene, Mag, Csank, Mede, Bozó, Básti, Tajti, Zay, Ortó, Tözser stb. – meglehetősen szétszóródtak Medvesalja déli előterében. Rajaik számos „palóc” falu újranepesedéséhez járultak hozzá (pl. Kazár, Tarnalelesz és társközségei). Az említett családnevek az Alföld távolabbi részein, Szegeden és a Bácskában is felbukkannak (Paládi-Kovács A. 1997a: 399–400; 2003a: 364–366).

Medvesaljahoz a helyiek szerint manapság mindössze 6 falu tartozik (Egyházasháton, Óbást, Dobfenék, Hidegkút, Tajti, Vecseklő), melyeknek közös községigazgatásuk van. Az ott élőknek igen erős „mi-tudata”, medvesalji identitása van. Ők már a fülekiek által medvesaljinak mondott Ajnácskő, Almágy, Péterfala lakóit sem számítják magukhoz. Péterfala, Gesztete, Jeszte és Détért már egy „másik vögy, az nem Medvesalja, hanem *Barkóság*” – mondják a bástiak. Nem tudják, hogy az 1830–1840-es évek szerzői (Petőfi, Hollók Imre) Egyházasháton és Vecseklő népet is *barkónak* nevezték (Paládi-Kovács A. 1982a: 9; 2003a: 130–131).

1920 után a férfiak egy része továbbra is kupeckedéssel, bányászattal foglalkozott, mások csempészkedésbe fogtak, dohány, bort, vágómarhát vittek át a határon a fináncok

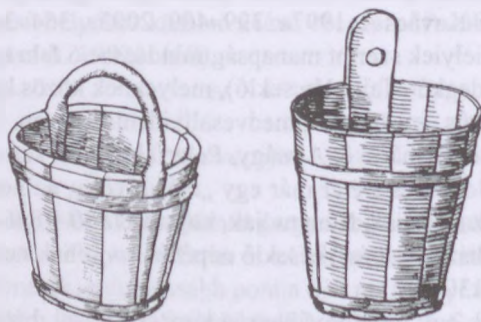
tudta nélkül. Az 1950–1960-as években sokan az állami építőiparban helyezkedtek el, vagy Csehszlovákia távoli városaiban, útjain, vasútvonalain dolgoztak. A falucsoport női viselete, hímzéskultúrája mégis eleven maradt, és az asszonyok a kalendáris szokások, az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó rítusok, a konyhai szokások területén is őrizték a helyi hagyományokat. Medvesalja anyagi műveltsége, szókészlete, nyelvjárása a szomszédos Erdőhát, a Barkóság hagyatékával, népnyelvével mutatja a legszorosabb rokonságot.

Bükkalja, Borsodi-Hegyköz

A Bükkalja a borsodi Bükk hegység déli, a Tisza síkjára néző előtere, patak völgyekkel felszabdalt dombvidéke. A tájféldrajz *Bükkalja*, a helyi népnyelv *Hegyköz* néven ismeri. Átlagos magassága 200–300 m. Harmadkori üledékek, helyenként lignitrétegek, mésztufa és vulkanikus eredetű kőzetek (riolittufa, andezittufa) építik fel. Számos hőforrás, nevezetes fürdő ismeretes a vidéken (Eger, Bogács, Mezőkövesd, Kácsfürdő, Miskolctapolca).

A Bükkalja a török hódoltság idején is megőrizte református magyar falvainak zömét, lakosságának törzsökös alaprétegét. 1910-ben református többség élt Kisgyőr, Borsodgeszt, Bükkaranyos, Sály községben, népes közösségük volt Emőd, Vatta, Harsány, Bükkábrány, Hejőcsaba, Nyékládháza falai között. A Hór-patak vonalától keletre Tardon kívül csupán Kács tekinthető egészen katolikusnak. Eger közelében a 18. századi ellenreformáció eredményeként katolikussá vált a matyókhoz nem tartozó Bogács, Cserépváralja, Novaj, Ostoros és Szomolya. Tibolddaróc és Bükkábrányban a reformátusok mellett katolikus gyülekezetek is kialakultak. Eger közelében csupán Noszvaj, Bükkzsérc és Cserépfalu tudott tisztán református jellegű községnek megmaradni (Paládi-Kovács A. 2002c: 433). A 20. század első felében a táj számos településén (pl. Noszvaj, Szomolya) alakultak népes baptista gyülekezetek.

Bükkalja gazdaságában a középkor óta első helyen áll a szőlő- és gyümölcskultúra. A 16. században már több szőlőültetvény volt ezen a vidéken (22 ezer kat. hold), mint Tokaj-Hegyalján (14 ezer kat. hold). A 17. században évi 4000–5000 akó aszúborot termeltek e tájon, főként lengyel piacra. Bogács, Cserépfalu, Tibolddaróc, Borsodgeszt,

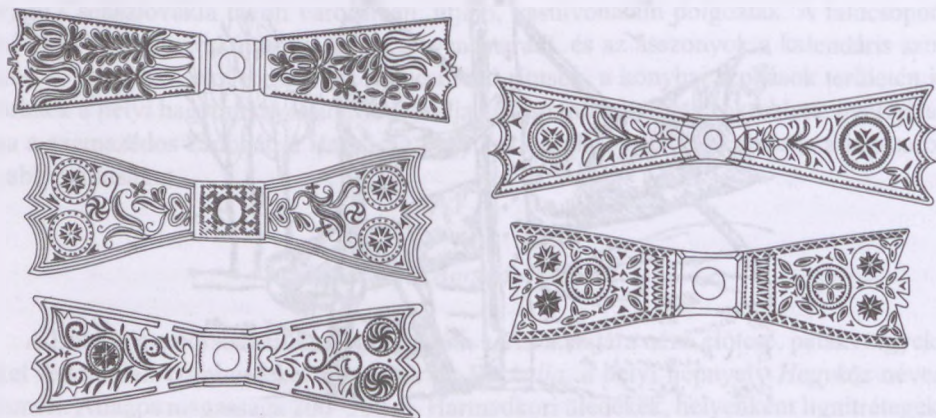
195. ábra. Rocska és sajtár. Borsodgeszt (Borsod vm.)

196. ábra. Rönkemelés *hévértel*. Bűk hegység (Borsod vm.)

Sály, Harsány, Bükkaranyos és a többi falu is fehérborokat adó szőlőfajtákat művelt. A szüret kezdete hagyományosan Lukács napja (október 18.), három héttel az egriek szüretkezdete (Mihály, szeptember 29.) után. A szőlő feldolgozása a falusi udvaron vagy a hegyen, a pince előtti gyepen történt. Présházak, borházak a szőlőhegyeken nem voltak. A *sutu* (sajtó, prés) csak a 19. század második felében jelent meg. A mustnyerés 2-3 hektós *taposókádban* történt. Az előzetesen *csomoszolt* (ágas végű bottal összezúzott) szőlőfürtöket *taposózsákba* (*borzsák*) adagolták, és a munka nehezét a kádban álló fiatal férfiak végezték, sarok nélküli *taposócsizmában* a lábukon. Legutóbb is csupán kisméretű, középorsós *sutut* használtak, amiből falvanként mindössze 2-3 volt paraszti használatban (Vincze I. 1960b: 15–16). Puttonyt már évszázadok óta használnak a szőlőben, különösen szüret idején. Csak a 19–20. században terjedt el a puttony formáját követő, de öblösebb, szíjácsból font hátikosár vagy *hátyi*. Ezt a gyümölcsszállításra, piacozásra használt kosárfélét Noszvajon fonták az erre a háziiparra szakosodott családok, akik nagy tételben vitték a piacokra. A 20. század derekán a vidék jellegzetes teherhordó eszköze volt, amit párosával kerékpárra kötve is sokan használtak.

A Bűk tövében élő falvakban kiemelt szerepe volt az erdőmunkának, a fafuvarozásnak és a famegmunkáló háziiparoknak. Legismertebb fafaragó központja volt a Hór-völgy, illetve Cserépfalu, ahol a föld nélküli családok mészégetésből vagy faművességből éltek. Cserépfalu főként hasított favilláiról volt nevezetes, amit messze földre szállítottak, és főként az Alföldön értékesítettek. Készítettek gereblyét, kasza- és kapanyelet, jármot, létrát, szánt, szekérhez való alkatrészeket és sok egyebet. Kisgyőr, Bűkzsérc, Sály is a Bűknek vetette a hátát, de a famunka, erdőmunka mellett a méhészetet is nagyban üzte. A gyümölcstermő vidék falvainak nagy múltú méhészetére utal a *kaptárkövek* láncolata. Több bűkcalji falu specializálódott kőfejtésre, kőfaragásra is. Itt nem váltak piaci áruvá a paraszti szőttesek, melyeknek sajátos kultúrája alakult ki a vidéken. Bogács, Tard, Cserépfalu, Cserépváralja, Bűkzsérc, Noszvaj asszonyai széles szőttes sávokkal gazdagon díszített vásznakat használtak ünnepi alkalmakra. A vett ágak díszlepedőjének szélét, dunna- és párnahajakat, abroszokat, gyűrősurcokat,

197. ábra. Díszes guzsalytálpak. Bükkalja (Borsod vm.)

a komakendőt, kalácskendőt díszítették a jellegzetes motívumokat használó látványos szedettes minták.

A Bükkalján, a 19. század első felében, a faházat a kőház váltotta fel. Bogács, Cserépfalu, Ostoros, Szomolya községben a kőházak részaránya 1910-ben már elérte a 100%-ot, további öt községben pedig meghaladta a 90%-ot (Bükkzsérc, Cserépváralja, Kács, Noszvaj, Tibolddaróc). Ebben szerepe volt a helyben bányászható, könnyen vágható riolittufa kőzetnek és a kőmunkára szakosodott központoknak (Eger, Szomolya, Bogács). A kő mindenütt látható, meghatározó eleme lett a faluképnek, az épített környezetnek. Bizonyos termékeket (például ablakkeret, kéménykő, tornácoszlop) a Tisza vidékére is szállítottak megrendelőiknek (Bakó F. 1978: 63; Viga Gy. 1985: 41, 44).

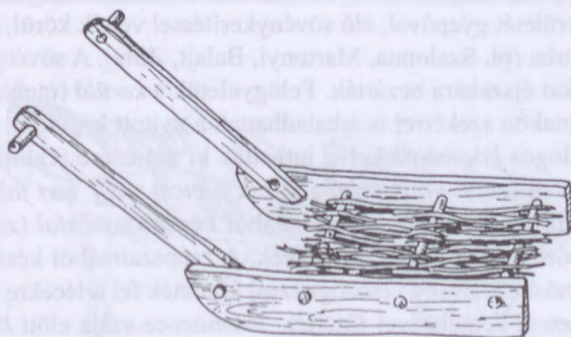
A vidék nevezetességei közé tartoznak a bortárolásra szolgáló lyukpincék, melyekben télen-nyáron közel azonos hőmérsékleten tárolható a bor. Szokás volt, hogy a falutól távoli szőlőhegyen a pince előterében, az *ámbitus* talajszintjébe vájták a körte alakú gabonás vermeket (Borsodgeszt, Cserépváralja, Tibolddaróc). Zsúpszalmával bélelték; tapasztani, kiégetni nem kellett. Háborúk, természeti csapások idején is biztonságban tudták bennük a kenyérnek való gabonájukat. Több figyelmet keltettek a 20. század első felében az ún. *barlanglakások*. Az 1930-as évek végén 11 község 805 pinceházában 4005 személy lakott, egyes falvak lakosságának 40–50%-a barlanglakó volt. A népi szociográfiának, Szabó Zoltán írásainak is szerepe volt abban, hogy az 1940-es évek elején a kormányzat ONCSA-lakások utcasorait építette fel ezekben a falvakban a „barlanglakók” számára (Paládi-Kovács A. 2002c: 442–443).

A népszokások többsége kapcsolódik az északi népterület szokásaihoz, annak katolikus és református tömbjeihez. Bükkalja református falvai Miskolc és Sárospatak iskoláiból kaptak lelkészeket és kántortanítókat, nyelvjárásuk ma is részben oda kapcsolódik. Kalendáris szokásaik közül a Novajon megfigyelt farsangi maszkos alakoskodás és adománygyűjtés, a *remélés*, illetve a *farsangi ivó* szokása érdemel említést (Paládi-Kovács A. 1968b).

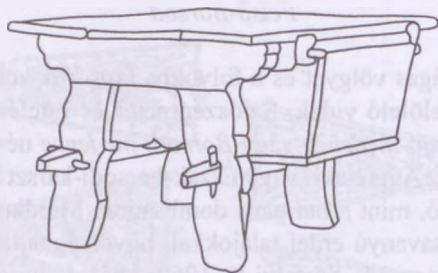
A Sajó és a Bódva tágas völgyét és a folyókba tartó patakok (Szuha, Bán, Harica) völgyeit, dombságait felölelő vidék, Sajószentpéter és Edelény egykori járásának a területe. A tájféldrajz *Sajó-medence* vagy *Borsodi-medence* néven ismeri. Tágan véve délen a Bükk, északon az Aggteleki- vagy Észak-borsodi-karszt övezi. A Sajó jobb parti dombságán több az erdő, mint a bal parti dombságon. Mindkettő erősen erodált, alacsony termékenységű, savanyú erdei talajokkal, hűvös éghajlattal jellemezhető (Bulla B. 1962: 388–389; Pécsi M.–Sárfalvi B. 1960: 165). Lakosságának, településeinek zöme a középkor óta folytonos. Anonymus Böngér fia Borsnak tulajdonította az első foglalást, aki északon gyeppel erősítette meg az ország határait, és a Bódva vize mellett várat építtetett, amit a nép Borsodnak nevezett el. Borsod vára és faluja manapság Edelény városrésze. Szirmabesenyő, Ládbesenyő, Bánhorvát és Disznóhorvát (ma Izsófalva) elnevezése kicsivel később telepített népelemekre utal. A Bódva és a Szuha víznév és számos településnév (pl. Tapolcsány, Visnyó, Radostyán, Parasznya, Rudabánya, Vadna, Galgóc stb.) a honfoglalás idején már honos szláv népességre utal. A középkor értékes öröksége a Bódva községben a 12. században alapított bencés apátság és annak a század végén épített háromhajós temploma. Feltehetőleg az ottani monostorban íródott a *Halotti Beszédet* is megőrző Pray-kódex.

Felső-Borsod magyarsága a 16. században protestáns lett, túlnyomó része református. Miskolc lakosainak 2/3 része 1851-ben református, de az evangélikusoknak is volt templomuk, valamint – magyar szóra érkező szepességi diákokat is fogadó – iskolájuk a városban. A vármegye gyűléseinek sokszor helyet adó Sajószentpéter mezőváros népének több mint 2/3-a református, ugyanakkor a másik járási székhely, a Coburg-uralom központja, Edelény lakosainak többsége már katolikus volt (Fényes E. 1851. I: 292, III: 94, IV: 116).

Felső-Borsod népe a szomszédos gömöri, abaúji, tornai, zempléni hittestvéreivel együtt egy közös, nagy református néptömbhöz tartozott. Ennek délnyugati szélein éltek a katolikus Barkósággal szomszédos Sajó- és Bán-völgyi református falvak. A többnyire Sajószentpéteren tartott megyegyűlést és a közigazgatást a református köznemes-ség uralta. Nemesek az országos átlagot meghaladó arányban éltek a vidéken. Nagy

198. ábra. *Körcsolya* köcsüsztatáshoz. Bélapátfalva (Borsod vm.)

199. ábra. Kamarás asztal. Mályinka (Borsod vm.) 1801

számban voltak a kézművesek, a landmajszterek és a városlakó polgárok soraiban is. Követeik a reformkori országgyűlések hangadói közé tartoztak. Felső-Borsodban a református templomok 17–18. századi kazettás, festett famennyezetei, templomi festett bútorai közül sok megmaradt (pl. Alacska, Borsod, Bánhorvát, Dédes, miskolc-avasi templom, Nagyvisnyó, Rudabánya, Zubogy), és a szomszédos gömöri, tornai templomokkal együtt a festett régi asztalosmunkák értékes emléanyagát őrzik.

A helyiek a török hódoltságot a végvárak védelmében éltek meg, és a hadak pusztításai a Sajó völgyét is érintették. Az elpusztult falvakba a 18. században főként ruszin jobbágyokat telepítettek (Mucsony, Sajókeresztúr, Sajópálfalva, Szirmabesenyő, Sajóvámos). Újabb telepéseket a vasérc és a barnaszén bányászata, a vasipar, majd az üvegipar érdekében hoztak, fogadásukra Rudabánya, Diósgyőr és Hámor, majd Pereces, Ormosbánya kolóniái épültek fel. Rudabányára dobsinai bulénereket telepítettek, ők végezték a vasérc bányását. A 19. században létesült ipartelepekre főként Gömörből, Szepesből telepítettek át német, szlovák és magyar bányászokat, kohászokat. Miskolcon a 18–19. században számottevő görög kompánia élt, majd a zsidóság vette át a szerepüket a kereskedelem és a pénzforgalom terén. A 18. századi cigányösszeírások főként a kovácsok, rézművesek foglalkozását emelik ki. Ezek a népszigetek és diaszpórák igen hamar magyarrá lettek, és „borsodi” helyzettudatuk is kialakult. A 20. századi nagy népmozgások a borsodi iparvidék fejlesztésével függtek össze, és vonzottak sok betelepülőt Miskolc, Kazincbarcika és a szénbányászat munkahelyeire.

Felső-Borsod falvai még az 1930-as években is számos archaikus vonást őriztek. A falvak belterületét gyeppel, élő sövénykerítéssel vették körül, hogy a jószág ne járhatson ki a határba (pl. Szalonna, Martonyi, Balajt, Zilíz). A sövényből font *falukapukat*, *gyepűkapukat* éjszakára bezárták. Felügyeletük a *kerülő* (mezőőr) feladata volt. A mezőre vezető utakon szekérrel is áthaladhattak a nyitott kapukon, de a telek, a kert végén csupán gyalogos *hácskón* átkelve juthattak ki a mezőre (Gunda B. 1934: 1–2).

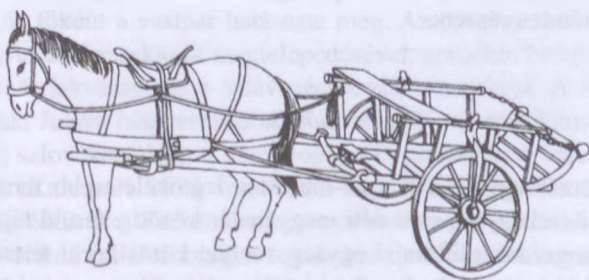
A Sajó és a Bódva széles völgyében a házak *patics-* vagy *vert fallal* épültek, a vidék dombos részein inkább a bárdolt deszkából készült *ravásfal* (zsilipelt fal) járta. A háztetőt és a csűröket rozsszalmával fedték. A zsűpszalmából készült *matringokat*, kis kötegeket háncskötéllel vagy vesszőgúzzsal kötözték fel a lécekre. A *házat* (szobát) belülfűtős, lapos tetejű kemencével fűtötték. A kemence szája előtt *kociknak* nevezett tűzpadkán főztek, a füstöt *kürtő* vezette a padlásra vagy egy *sípnak* nevezett járaton távozott a *pitar* fölött magasodó szabad kéménybe. Több településen élt még a *kandalló*

(Szalonna, Szendrő) és a *kabola* (Martonyi, Ziliz, Hegymeg) nevű füstfogóval ellátott egyszerű nyílt tűzhely is, főként a szőlőhegyeken, a *borháznak* nevezett épületekben (Gunda B. 1934: 12–13). A vidék borai – Miskolcot kivéve – nem vetekedhettek a Borsodi-Hegyköz vagy Tokaj-Hegyalja boraival, inkább csak a helyi fogyasztást szolgálták.

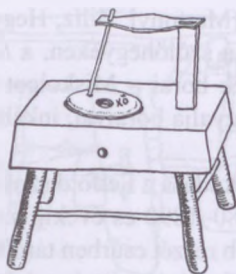
Felső-Borsod népi mezőgazdálkodása a Felföld szokásait követte. Földművesei több rozst vetettek, mint búzát. Az 1880–1890-es évekig az aratást fogazott sarlóval a nők végezték. A kevés gabona nagyobb részét csűrben tárolták, és kézi cséppel csépeltek el, a szemet rövid nyelű és hosszú fejű szórolapáttal szelelték, és bükkfából ácsolt *szuszék*-ban vagy deszkából készült *hambárban* tárolták. Az 1920–1930-as évekig fennmaradt a köles, tatárka és a tönköly termesztése is. Az uradalmak északról jött cséplőbandákat fogadtak, a lovas gazdák pedig eljártak az Alföldre, ahol részes nyomtatást vállaltak (Gunda B. 1937: 56–57, 64, 68). A Sajó mentén és a Bódva alsó szakaszán (Bódva, Szirák, Edelény vidékén) az uradalmak és a nagygazdák búzáját, árpáját a 19. század elején is lóval nyomtatták. A cséplő és a nyomtató technika határa Szendrő környékén volt, mintegy alátámasztva a helyi vélekedést: „a Felvidék Szendrőláddal kezdődik”. A kézi és a lovas cséplőgépek a „tüzes géppel” közel egy időben, a 19. század végén jelentek meg Edelény és Sajószentpéter vidékén. Újításokra már előbb is volt példa (lásd a kukorica és az itt *grujának* nevezett burgonya elterjedését). Edelényben a Coburg-család az 1840-es évek végén cukorgyárat állított fel, és elterjesztette a cukorrépa termesztését (Fényes E. 1851. I: 292; Paládi-Kovács A. 1999b: 259–262, 267).

A Sajó-völgy borsodi szakaszán az uraságok *kepés aratói* között az 1840-es években is szokásban volt aratás végeztével *aratókoszorú* készítése. Lányok fonták búzakalászból, és színes szalagokkal díszítették. Egy kis rudacska vitte be két hajadon a földesúrhoz, aki megköszönte, áldomást ittak, majd *aratóbált* tartottak, ahol reggelig táncoltak. A Bán-völgyi reformátusok lakodalmaira a *vőfények* hívogatták a vendégeket, az előjáróknak a menyasszony egy kulacs bort és egy *fonott kalácsot* küldött velük ajándékba. A lakodalmi menet kendőkből szerkesztett lobogókkal vonult az utcán (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 181, 188).

A parasztgazdaságok továbbra is számos „régiséget” őriztek. Archaikus vonás pl. a sövényből font, kerek tyúkólak létezése az 1930-as években (Meszes, Varbóc). Még inkább a tyúkok éjszakázása az udvar eperfaín és a magas rúdra szerelt kocsikeréken elhelyezett fonott tyúkól (Ziliz), ami csaknem páratlan az északi népterületen (Gunda

200. ábra. Egylovas taliga. Miskolc (Borsod vm.) 1950-es évek

201. ábra. *Malmocska*, kézimalom. Szalonna (Borsod vm.) 1930-as évek

B. 1937: 46). Az árboc köré rakott kerek szénaboglya és a kenderszáritó *mile* Felső-Borsodban ismeretlen, szemben az északon szomszédos Torna és Gömör falvaival. A Bódva-völgy borsodi szakaszán a régi lapos kemence tetején száradt a magvas kender. Viszont a vízmeghajtású kenderkalló (*bakó*) és a csonkakúp alakú vashenger (*törő*) használata Felső-Borsodban is elterjedt a szepesi bányavárosok, Torna és Gömör példája nyomán. A Bódva völgyében végigkövethető a székes guzsaly és a szegsoros rostfésű (*gracka*) útja is északról déli irányba. Hasonló utat tett meg a *makóca*, a 'közepes minőségű kenderrost' és a *gruja*, vagyis a 'burgonya' – Mecenzéfen de/t/ *Grul* – népi elnevezése is a Bódva völgyében. A *gruja* szó észak felől terjedt, de csupán Szendrőládig jutott, Edelény környékén már a *krumpli* szó használatos (Paládi-Kovács A. 1999b: 313–319).

A vidék asszonyainak szembetűnő cipekedési módja volt a batyuzás. A háton vitt teher neve *batu*, a teherhordó ponyváé *tratykos*, *tracskos* (vö. ném. *Tragtuch*). Piacra, búcsúba menet finomabb vászonból készült *baturuhát* használtak. A Suza és a Bódva völgyében az 1930–1940-es évekig használatban volt a *tácsi* (gyermekhordó lepedő) és a *bellő* (mezei vászonbölcső). *Hátikosárnak* a hosszúkás, téglatest formájú, kb. félvékás (12,5 literes) úrtartalmú karkosarat nevezték, amit az asszonyok *baturuhával* a hátukra kötve cipeltek. Ezt a kosárfélét is szijácsból, tölgy- és mogyoróhancsból fonták (Paládi-Kovács A. 1999b: 365–370).

Felső-Borsod kézműiparáról, műhelyeiről alig maradt emlékünks. A 20. század első harmadában Szalonnán dolgozott egy tehetséges fazekasmester, akinek számos terméke fennmaradt. Edelényben 1922–1968 között dolgozott egy Hódossy nevű kovácsmester, aki mives juháskampókat öntött rézből, és akinek a munkái (több mint 2000 db) eljutottak az ország minden részébe.

Gömör

A történeti Gömör egyike a Kárpát-medence legtökéletesebb természeti tájainak. A Gömör-Szepesi-érchegység és a déli megyehatár között elterülő tágas medence önmagában is külön gazdaságföldrajzi egység, melyet körös-körül természetes határok, hegyek és dombhátak öveznek. Északon az Alacsony-Tátra csúcsai csaknem kétezer méterig emelkednek (Király-hegy 1943 m). A Dél-Gömörben medencévé szélesedő la-

pályt, az összefutó folyóvölgyeket dombvidékek határolják. Egy darabon a Hangony vize képezte Gömör és Borsod régi határát. A dombságok felszíne nem haladja meg a 400–500 m tengerszint fölötti magasságot. A Garam felső völgyét a vasbányák egybefogása érdekében csatolták Gömörhöz. A korábbi Kis-Hont vármegye, a Rima felső völgye csupán 1802-ben szakadt el Hont vármegyétől és egyesült Gömörrel. Akkor lett Rimaszombat az egyesült Gömör-Kishont megye székhelye. Bányászati, vasipari és közlekedési érdek indokolta Torna megye egyes részeinek – Csermosnya-völgy, Szilicei-fennsík – Gömörhöz csatolását (véglegesen 1881-ben). Ezek a közigazgatási rendezések tovább erősítették Gömör ipari jellegét, az érintett kistájak gazdasági összetartozását (Paládi-Kovács A. 1988: 157).

A táj, a megye és első székhelyének, Sajógömörnek a neve, miként fontosabb vízjeinek neve (Sajó, Balog, Hangony), magyar névadásról tanúskodik. Dél-Gömör sűrű településhálózatának, falvainak és azok határainak földrajzi névanyaga szintén magyar eredetű. Területét a Heves és Borsod völgyeiből északra nyomuló magyarság a 11–12. században ülte meg. Ősfoglaló nemzetségei között meghatározó volt a Hanva és a Balog nem. A Kér, a Keszi és a Jenő törzs töredékeinek emlékét falunévek őrzik. A *gömörörök*nek nevezett gyepűvédők között kabar, úz, besenyő, kun néptöredékek védtek az északabbra tolódott új országhatárt (Ila B. 1942–1976. II: 568; IV: 55, 76, 80, 96; Paládi-Kovács A. 2006b: 57).

A történeti Gömör a települési tényezők szempontjából is két, nagyjából egyenlő részre osztható. A déli rész, a tulajdonképpeni medence, melynek határa Pelsőc, Lice, Szkáros és Felsőbalog határában húzható meg. Az említett vonaltól északra fokozatosan megváltozik a térfelszín és az éghajlat. Szűkülnek a 700–800 m magas hegyek és fennsíkok közé ékelődő völgyek, egyre több a bükkös, majd a fenyő, a havasi rét és legelő. Észak-Gömör benépesülése a 13–14. században az Észak-Borsodból és a tornai erdőispánságból érkező magyar vasművesek, a „selmeci jog” alapján telepített bányavárosok (Rozsnyó, Csetnek, Dobsina), majd a *ius Teutonico* alapján soltészek által telepített német földművesek, illetve a *ius Valachorum* nyomán a váruradalmakba (Csetnek, Krasznahorka) hozatott vlach/ruszin pásztorok betelepítésével lendült fel a középkor vége felé. Kis-Hont a 13–14. században a kalocsai érsek birtoka volt, aki főként a rimai aranybányák (Rimabánya, Rimabrézó, Karaszko) miatt ragaszkodott az akkor még *Comitatus Rima* néven emlegetett birtokához és annak érseki népeihez, hospeseihez (Ila B. 1942–1976. IV: 122; Kristó Gy. 1988: 383). A kora újkor századaiban már nem az arany, ezüst és a réz, hanem a vasérc bányászata került előtérbe. Ennek folytán Pelsőc, Csetnek, Berzéte, Rozsnyó, Dobsina gyarapodása, fejlődése folytatódott. Nagyrőce és Jolsva sorsát is főként a vasipar határozta meg. Az újkor századaiban cseh-morva iparosok és lengyel erdőmunkások megtelepedésével, uradalmi betelepítésével nőtt tovább Észak-Gömör lakossága és a szláv népelemek részaránya. A 17–18. században Rozsnyó, Csetnek, Jolsva magyarosodott, Nagyrőce, Kövi és a Rima felső völgyének németsege pedig szlovákosodott. A vlach jogon élő pásztorok a Sajó völgyében eleve magyarok voltak (Kniezsa I. 1934: 69, 71; Ila B. 1957; 1942–1976. I: 295, 310–321), a Garam forrásvidékén és a Krasznahorka uradalmában élő ruszinok (Pacsá, Uhorna) pedig előbb a katolikus vallásra, majd szlovák önazonosságra váltottak.

A 16. század derekán a megye lakosságának túlnyomó többsége Luther követője lett. Kivételt képezett az Erdőhát, a barkók népcsoportja. A kálvinizmus főként Dél-Gömör

lapályos részének és keleti dombságának, karsztvidékének magyar csoportjait hódította meg. Továbbra is evangélikus maradt az észak-gömöri szlovák (német) térség és a magyar-szlovák nyelvhatárhoz közel, az „agyagövezetben” élő 12–15 magyar település népe (pl. Pádár, Perjése, Melléte) és a Bányavidék evangélikusai (Kuntapolca, Csucsom, Nadabula). Központjuk Sajógömör mezővárosa volt. Református prédikátoraik közül többen gályarabságot szenvedtek hitükért. (Lelkészeik közé tartozott a 19. században Tompa Mihály is.) A reformáció támasza az igen erős és népes köznemesség volt. A nemesi falvak többségét kuriális nemesi családok lakták (pl. Hét, Szuhafő, Zádorfalva, Ragály, Imola, Naprágy, Aggtelek, Hubó, Sajólenke, Serke, Jéne, Otrokócs, Szkáros, Felsővály, Mihályfalva, Hanva, Bátka stb.). Akadtak megnemesített jobbágyok, armalisták által lakott falvak is (pl. Nemesradnót). A református gömöri nemesség családjait főként a borsodi köznemességhez fűzték rokoni szálak, de azon túl is kiterjedt kapcsolathálóval rendelkeztek a Felföld (Abaúj, Zemplén, Sáros) és a Felső-Tisza-vidék irányában. A medence református tömbjébe csupán néhány apró katolikus sziget ékelődött be (pl. Deresk, Lévárt, Cakó, Baraca, Abafala, Dobóca).

Az etnikai és a felekezeti arányok a 18. században némileg változtak, főként a telepítések és az ellenreformáció következtében. A Serényi grófok Máléra (ma Serényfalva) és Putnokra, Coburg herceg Dobócára telepített szlovák családokat. Észak-Gömörbe lengyeleket telepítettek néhány faluba (pl. Forgácsfalva). A telepések száma és katolikus vallása az arányokon nem változtatott, és nem okozott feszültséget. Annál inkább az erőszakos rekatolizáció, a Putnokon is megjelenő Herkó páter, a templomfoglalások, keresztátlítások és a fenyegető körmenetek jelenetei (Rimaszombat). Akkor éleződött ki a katolikus Barkóság és a református borsodi-gömöri szomszédság viszonya, csúfodása is. (A gömöri reformátusokat a barkók *sarusoknak* nevezték még Reguly 1857. évi őszi gyűjtőútja idején is.) Eredményes volt a római katolikus püspökség felállítása Rozsnyón, 1776-ban. Hozzájárult a Bányavidék katolikusságának megerősítéséhez. Birtokai révén Gömör, Torna, Szepes, Nógrád távolabbi településein is támasza volt a katolikusságnak. Rozsnyón 1851-ben már kb. 40%-ot ért el a katolikusok aránya, de a lakosok nagyobb hányada még evangélikus volt a magyar többségű városban (Fényes E. 1851. III: 298). Az egyházak közül az evangélikusok támogatták leginkább a nemzetiségek közötti megértést, a cseregyermek-intézményt, a kölcsönös nyelvtanulást. A sajógömöri iskolában, az 1800-as években is sok Észak-Gömörből és más megyékből való szlovák gyermek tanult magyar nyelven. A rozsnyói, csetneki bányavidékre az első világháborúig jártak szlovákok „magyar szóra”, aztán már csak magyar diákok jártak „szlovák szóra” (Paládi-Kovács A. 1988: 145–155).

Gömör-Kishont vármegye lakossága az 1910. évi népszámlálás idején 188 098 fő volt; közülük 109 994 fő vallotta magát magyarnak. A 20. században a nemzetiségi arányok a szlovákság javára változtak, a vidék városaiban a magyarság részaránya erősen megcsappant (Rozsnyón 30%, Rimaszombatban 40% körül van). A deportálás, a kikényszerített reszlovakizálás, a lakosságcsere és az asszimilálódást szolgáló politika Gömörben is hatásos eszköznek bizonyult. A gömöri németség a második világháború végével megszűnt, Dobsina *buléner* hagyatéka már a múlté. A nyelvhatár mentén álló nagy múltú, a 20. század elején még jelentős magyar lakossággal és kulturális hagyatékkal rendelkező települések közül Csetnek, Jolsva, Süvete, Kövi a század folyamán teljesen szlovákká vált (Keményfi R. 1998). Az egykori mezővárosok közül Pelsőc,

Sajógömör, Rimaszécs megtartotta magyar jellegét, Tornalja növekedni is tudott, és a gömöri magyarság egyik központi szerepkörű városává vált.

Gömör-Kishont a 18–19. században az ország legiparosodottabb megyéinek egyike volt. Legfontosabb iparága a vasipar, amihez kapcsolódott az ércbányászat, a szénégetés, a vasfuvarozás és a feldolgozó iparágak (kasza-, sarló-, kapagyártás, öntödék, hámorok, kés- és kolompkészítés stb.). A 17–19. században ez a vidék volt az ország legjelentősebb vasipari körzete. Nagy múltra tekintett vissza a városok céhes kézműipara, különösen bőripara és gyapjűfeldolgozó ipara. Vargái, szücssei, tímárai, posztó- és gubacsapói, szűrszabói, csizmadiái távoli piacokra is szállítottak, és a nyersanyag nagyobb részét is külső piacokról szerezték be. Gömör-Kishontban alakult ki a Kárpát-medence legjelentősebb agyagipara. Nemcsak főzőedényeket, tálakat, korsókat, kantákat készítettek és szállítottak félországnyi piackörzetükbe, de a 19. században a tetőcserép- és téglagyártás, a kályha- és iparicserép-termelés is országos jelentőségű volt. Messze túlterjedt a megyén a sonkolyosok és viaszolvasztók, a kalaposok és kékfestők, a kötélgyártók és mézeskalácsosok, a gyertyaöntők, paszományosok, gombkötők, sőt az asztalosok és kocsigyártók piaci tevékenysége is (Paládi-Kovács A. 1988: 160–161). A megyén belüli gazdasági szakosodás, a természeti adottságokra és a helyi hagyományokra alapozó kistáji munkamegosztás kihatott az életmódra, a népi műveltség tagolódására is. Dél-Gömör magyarsága öt nagyobb területi egysége a következő: 1. Bányavidék, 2. Karsztvidék és Szárazvölgy, 3. Folyóvölgyi lapály, 4. „Agyagövezet”, fazekasfalvak, 5. Délnyugati erdővidék (Barkóság, Medvesalja).

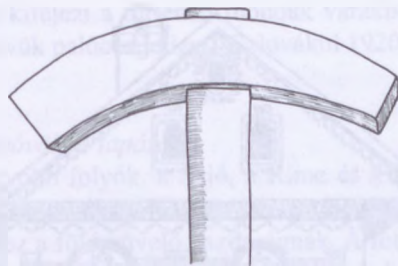
Bányavidék

A gömöri Bányavidék legdélebbi faluja Pelsőcardó. Onnan észak felé, legyezőszerűen szélesedik a Sajó és a Gölnic forrásvidékéig, nyugati irányban a Túróc forrásáig. Ezt a tájfogalmat ismeri a nép, és használja a településtörténeti kutatás (Ila B. 1942–1976. I: 145). Ezen a tájon az újkor elején még négy etnikum élt. A déli, délkeleti sáv magyarsága és az északi völgyek szlováksága mellett számottevő volt a német bányász- (Rozsnyó, Dobsina) és a ruszin pásztornépesség részaránya is (Oláhpatak, Pacsa, Uhorna stb.). Néprajzi szempontból a Túróc és a Murány alsó folyása mentén élő fazekasfalvakat (Lice, Gice, Melléte, Deresk, Lévárt) nem a bányavidékhez, hanem az agyagipari övezethez kell sorolnunk. A Bányavidék társadalmának szerkezete erősen eltért más gömöri tájakétól. Szigetet alkottak benne a városi céhes iparosok és polgárok. Jelentős, népes réteget alkották a bányászok és a vasipari munkások. Hozzájuk kapcsolódtak az erdei (*montán*) iparokat űző félparaszti rétegek is, mint a szénégetők és mészégetők. A bányászok és erdei iparúzők életmódja sokban megegyezett. Távoli munkahelyeken, *karámban*, *kolibában* töltötték munkanapjaikat, *hetes tarisznýában* hordták otthonról az ételmet, maguknak főztek a munkahely közelében létesített szálláson. A harmadik réteget a parasztsztróka alkották, akik sokban különböztek más gömöri tájak földműveseitől. Megélhetésükben az erdei iparokhoz, a bányászathoz és vasiparhoz kötődő, illetve a távolsági árufuvarozásnak különleges szerepe volt. Kisnemesi falvak és birtokközösségek ezen a vidéken nem léteztek. A birtokviszonyokat a nagybirtok túlsúlya jellemezte. Az Andrássy grófok mellett a Keglevich grófi család és a rozsnyói püspökség volt a legnagyobb birtokos. A hámoriparba is bekapcsolódott a Máriássy, a Hámos, a Sárkány, a Szontágh, a Lányi és még néhány földbirtokos család.

202. ábra. Faszindelyes bányászházak. Rozsnyó (Gömör-Kishont vm.) 1930-as évek

A Bányavidék népének vallási megoszlását az jellemzi, hogy a törzsökös népesség többsége református. Rozsnyón és a vidék négy községében él jelentős számú evangélikus, de Rozsnyón és a Csermosnya alsó vidékén többségben van a katolikusság (pl. Hosszúrét, Krasznahorka-Váralja, Jólész, Hárskút, Dernő). A katolikusok családnevei és a helyi néphagyomány 18–19. századi betelepítésükre, szepességi és távolabbi származáshelyekre utalnak. Paraszti lakossága a hűvös éghajlat alatt búzát, kukoricát, szőlőt nem termesztetett, ezekből a terményekből behozatalra szorult. Lovas gazdái szekéren hordták az Alföldről a szalonnát, hízott disznót, Borsod, Zemplén tájairól pedig a bort és kukoricát. A Bányavidék ellátása mellett a Szepességbe is sok élelmiszert szállítottak, melynek nagyobb részét a Sajó-völgyben vásárolták fel. Saját állattartásukban a juhtartás szerepe emelhető ki. Kosarazó fejősjuhászat és havasi jellegű szálaláspásztorkodás folyt, a tejet a szálláson a *bacso* dolgozta fel. A kosarazáshoz hordozható *kolyiba*, féleresz *sárik* tartozott, a fejéshez ágaslábú fejőszék és *geleta* (Paládi-Kovács A. 1977a: 400–409). A szürke magyar marhafajtát – főként igaerejéért – megtartották az 1950-es évekig. *Kosolyó szekérrel* – azaz deszkaoldalú, rakoncás, süberes szekérrel – szállították a faszenet, az ércet és az építőanyagot. Lovait máig szüghámba fogják, szemben a szlovákok és a németek *chomútjával*, nyakhámjával. A lovas szekér rúdját azonban a lovak nyakába akasztott *ajataratóval* tartják szintben. A lófogatolásnak ez a tartozéka a magyar nyelvterület más részein ismeretlen. A Szepesbe irányuló forgalom jó része a 19. században még málhás lovakkal folyt: a hátukra párosával felfüggesztett, ún. *lőhátú kosarakban* szállították a gyümölcsöt és az élelmiszert. Egyedül a Bányavidéken nevezik a batyuzó lepedőt *pacókosnak*, kötőmadzagjait *pacóknak*.

203. ábra. *Fajszli*. Bányászkalapács. Dernő (Gömör-Kishont vm.)

Kizárólag Rozsnyó vidékén nevezik a karácsonyi böjtös ételt, a mákos gubát *zuzáknak*. Ott és a Csermosnya-völgyben az áfonyafésű neve *ref*, a fekete áfonyáé *brusnyica*, a vöröse *borovnyica*. A bányászat terminológiájából sok munkaeszköz neve átment a helyi köznyelvbe. Ezek többsége német eredetű, ahogy a bányászoktól származik az apró hiedelemlény, a *permónyk* neve is. A vidék történetimonda-hagyománya Tornáéhoz hasonlóan gazdag, pásztordalai az Ájrról ismerteknek helyi változatai.

Karsztvidék és Szárazvölgy

A *Karsztvidék* és *Szárazvölgy* néprajzi egysége, Gömör keleti peremvidéke több kistájat ölel fel. A Putnoktól észak felé fokozatosan emelkedő dombvidék és annak Tornaljáig húzódó erdősége, a *Cselény*, eléri a Szárazvölgy (a Szuha-patak) forrásait, majd az Aggteleki- és a Szilicei-karsztfennsíkban folytatódik, és egészen a Csermosnya-völgyig tart. Déli fele 380–440 m fölé sehol sem emelkedik. Igen szegény vízben és felszíni forrásokban. Települései a vízforrásokra épültek. Északabbra változik a kép. Az *Aggteleki*- és a *Szilicei-karszt* bércei 500 m fölé emelkednek, s a táj felső végén a *Somhegy* 805 m-re magasodik. Az északi, mészkőből épült tájnak óriási barlangjai, zsombolyai, sajátos géomorfiai vannak (*töbör*, *ravaszyuk*), forrása és felszíni vízfolyása viszont alig. Természetes növényzete a tölgyes és a bükkös, a sziklás lejtőkön sok a hárs és a kőris, a déli lejtőkön gyakori a karszt-bokorerdő. Az utóbbi kialakulásában szerepe lehetett az erdei legeltetésnek, a marha-, juh- és kecskepásztorlásnak. Változatos fanemei, cserjéi az erdőelész sajátos formáit tették lehetővé (botozás, cserhántás, suska- azaz gubacsgyűjtés).

A vidéknek városa nincs. Közeli piachelyei délen Putnok és Tornalja, északon Rozsnyó és Pelsőc. Népe a 11–12. század óta folytonos és magyar. Lakosainak túlnyomó része a 16. század óta református. Zárt felekezeti tömbjét délen Málé (ma Serényfalva) katolikus, Kecő, Pelsőcardó és Gömörhosszúszó evangélikus közössége színezi. Málé és az utóbbi két falu a 18. században szlovák telepesekeket fogadott, de száz évvel később már többnyire magyarnak vallotta magát. Ennek a domb- és hegyvidéki tájnak nem voltak iparosai, csupán paraszti mészégetői és szénégetői. A falvak közel felében nemesi családok tették ki a lakosság zömét (pl. Szuha-fő, Ragály, Zádorfalva, Hubó, Naprágy, Imola, Aggtelek stb.). Egyes jobbágyfalvakban is éltek armalisták, kisbirtokos nemesek. A nemesi és az úrbéres réteg leszármazottai a 20. század közepén is maguk között házasodtak és ápolták a régi kapcsolathálókat. Falun belül is elkülönültek, a templomban és a temetőben megjelölt helyük volt a nemes származású családoknak.

204. ábra. Vakolatdíszes házhomlokzat. Szilice (Gömör-Kishont vm.)

A Karsztvidék és a Szárazvölgy népe főként állattenyésztésből élt. Aggteleken, Kecsön, Trizsben és környékén már a 16. században nagyarányú juhászat folyt. Csaknem minden gazda nagy juhnyáját tartott. Később a kecsketartás is növekedett. Imola, Kánó és a többi falu szarvasmarha- és juhtenyésztését, a tölgyes erdőkben folytatott makkoltató sertéstartását a 19. századi források is kiemelik. A nemesi falvak részint presztízssokokból tartottak lófogatokat, másrészt a fuvarozásból jövedelmük is származott. Aggtelek és Kecő méhészetéről volt híres. A meszet lovas fogatok vitték a távoli piacokra. Szilice és Borzova tágas határában még a 20. század első felében is ménest tartottak és a Sajó-völgy távolabbi településeiről (Rimaszécs, Baraca) is befogadtak csikókat. A lovas gazdák nyaranta még az 1900-as évek elején is eljártak az Alföldre, és ott részes nyomtatást vállaltak. Több faluban foglalkoztak marhakereskedelemmel, tinóbetanítással egészen az 1950-es évekig (pl. Borzova, Hubó). Köves határaikban gyorsan kopott a patkó, ezért a lovakat és az ökröket is havonta kellett patkoltatni. Fontos volt e vidéken a méhészkedés is. A mézet, a sonkolyt a rozsnyói viasz- és mézeskalácsiparhoz kapcsolódó vándorkereskedők, házaló *barkácsok* meg a szlovák nyelvhatár közelében élő *sonkolyosok* gyűjtötték össze.

Különleges szerepe volt a vidéken az erdei iparoknak és a fakitermelésnek. Cserhántással, *slipper* (vasúti talpfa) faragásával főként a szegényebb rétegek foglalkoztak (Kecső, Gömörszőlős, Hosszúszó). Néhány faluban a szerszámfaragás (gereblye, favilla, járom, pásztorbot stb.) és szerszámfa, főként botfa gyűjtése vált jellegzetes foglalkozássá (Paládi-Kovács A. 1988: 122–137). Szárazvölgy néhány faluja (pl. Ragály, Zádorfalva) ácsmestereiről és kőműveseiről volt híres.

A vidék pásztordalai, táncai a gömöri Barkóság anyagával közeli rokonságot, sok egyezést mutatnak (Takács A.–Fügedi J. 1992). Ma is kedvelt táncuk a *vasvári verbunk*.

Gömöri identitásukat is kifejezi a történeti mondák várakhoz, gömöri helyszínekhez kötődő részlege. Tájnyelvük palócos jellegű. Szlovákul 1920 előtt nem tudtak, érintkezésük is alig volt.

Gömöri-medence, folyóvölgyi lapály

Dél-Gömörben a nagyobb folyók, a Sajó, a Rima és a Balog völgye kiszélesedik és összefüggő, tágas síkságot alkot. Kavics alapra rétegzett folyami homok és iszap eredetű öntéstalaja kedvez a földművelő gazdaságnak. A folyók mentén széles árterek húzódnak, füzesekkel, éger-, nyár-facsoportokkal. Az árteret széles teraszok szegélyezik, megtelepedési lehetőséget kínálva. Ezek a széles teraszok csak fokozatosan váltanak át lankás dombságba, amelyet régebben zárt erdők borítottak. A 11–13. századi magyarság Gömör széles folyóvölgyeiben sűrű településhálózatot hozott létre, amely később némileg ritkult, de ma is a szűk határu aprófalvak jellemzik a vidéket. Mezővárosai viszonylag kis lélekszámúak (Putnok, Rimaszécs, Tornalja) és inkább az árucseré, a vásárok révén váltak fontossá, mint kézműiparosaik révén. A szűkülő völgyek kapujában, kistájak határain elhelyezkedő Rimaszombat és Pelsőc ennek a vidéknek is igazgatási, piaci, kulturális szolgáltatásokat nyújt. A folyóvölgyi síkság társadalma kisvárosai folytán is rétegzettebb volt, mint a vele szomszédos barkósági, szárazvölgyi és „agyagvidéki” tájé. Birtokviszonyait egyfelől a kisnemesi, kuriális falvak nemesi közbirtokosságai (pl. Hét, Sajóvelezd, Feled, Martonfalva, Sajórecske, Sajólenke, Serke, Hanva, Runya, Bátka, Zádorháza stb.), másfelől a nagybirtokosok és a középbirtokos urak jobbágyfalvai jellemezték. A Coburg hercegi család birtoka volt Dobóca, Rimaszécs, Cakó, a Serényi grófoké Putnok és Málé, a rozsnyói káptalané a barkónak tartott Velkenye és Sajópüspöki, az egri káptalané Baraca. A birtokviszonyok kihatottak a felekezeti megoszlásra is. A nemesi falvak mind reformátusok, az uradalmak jobbágyai katolikusok voltak. Sok falunak volt jeles kastéllyal vagy kúriával rendelkező, helyben élő földesura, kiknek többsége a gömöri köznemességből emelkedett ki (pl. Abafalva, Lénártfalva: Abaffy-család, Csíz: Hanvay-család) vagy más vidékről honosodott (pl. Bellény: Fáy nemzetség, Bánréve: Szentmiklóssy család, Sajógömör: Szentiványi testvérek, Gömörpanyit: Palugyay, Vattay, Szentiványi stb. családok). E rétegzett rendi társadalom peremén a 17. század óta megfért a cigányság és a 19. század elejétől a gyorsan gyarapodó zsidó kereskedő elem is.

A folyóvölgyi lapályokat a 19. században csaknem kizárólag magyarok lakták. Mindössze két faluban (Dobóca és Málé) éltek szlovákok, akik már akkor kétnyelvűek voltak. Elődeiket a 18. század elején hozatták a Coburg- és a Serényi-birtokra. Katolikus vallású szlovák cselédeket Abafalva, Bánréve és más falvak földesúri majorságaiban is alkalmaztak. A gömöri síkságon nagy túlsúlyban volt a református népesség. Katolikus csupán Cakó és a szomszédos Baraca volt. A 19. század közepére katolikus többsége lett Rimaszécs és Putnok városának is. E folyamat háttérében a 18. század vallási türelmetlensége, főúri birtokosok (Koháry, Serényi) telepítő politikája, a katolikus egyházi birtokok újjászervezése állt (Paládi-Kovács A. 1988: 176–179).

A gömöri róna földjeit a 19. században első osztályúnak mondják, s a völgyek szántói bőven termik a búzát. A falvak többségének erdeje nincs, határuk túlnyomó része művelés alatt állt, és a szántóföldek közel 40%-át a búza foglalta el. Putnok környékén, 1867-ben, a földek felén gabonát, másik felén kukoricát vetettek. Hét község földje

1851-ben „igen bőven termi a jó s szép tisztabúzá, gabonát, rétje sok és jó takarmányt ad; nagy mennyiségben termesztik a kukoriczát, mint mondják a héthi sertés még soha nem volt makkon, csak otthon hizlaltatik” (Fényes E. 1851. II: 105). Erősítette a mezőgazdaság intenzív jellegét a kertészkedés, különösen a dohány, a káposzta és a dinnye termesztése.

A gömöri lapály állattartását az erőteljes lótartás, a lófogatok csaknem kizárólagos volta, az istállózó marhatartás, a házi sertéshizlalás és a juhtartás csekély részesedése jellemezte a 19–20. században. Rimaszécsen és környékén már a hódoltság századaiban kialakult egy marha- és lókupeckedéssel foglalkozó paraszti csoport, amibe a Barkóság és a Szárazvölgy egyes falvai is bekapcsolódtak. A gömöri *sarusok* asszonyai a 19. században is „rengeteg aprólékot tartottak”. Libák tömege élt a folyók vizén és mentén, bőven volt árpa és kukorica a libák, tyúkok számára is, libatollat, pelyhet, tojást, hizott libát bőven hordtak a piacokra. Ezzel szemben épületfát, tűzifát és gyümölcsöt a szomszédos kistájokról, főként Észak-Gömörből szereztek be. Gyümölcsöt főként az „agyagöveget” magyar falvaiból (Nagybalog, Felsővály) és az északi szlovák falvakból (Gesztés, Hankova, Berdárka) hordtak a síkságra. Ácsolt ládát, hombárt is a szlovák háziiparosoktól vettek, szerszámokat, gazdasági eszközöket a nyelvhatar menti magyar és szlovák fafaragók hordtak a vásárokra. A gömöri síkság uradalmi, majorsági földjeire tömegesen jártak részes aratók az „agyagöveget” magyar (pl. Perjése, Pádár) és szlovák falvaiból. Láthatóan a nemesi falvak tehető gazdái is az északi tájakról fogadtak részes aratókat. Ugyanakkor a vidék magyar zsellérei az Alföldre jártak *kepésnek* (például Cakóról évente 20 pár járt el a Tisza mellékére az 1910-es években).

Az 1860-as évektől – a gabonakonjunktúra által is támogatva – Gömör síkságain nagy ütemben haladt a polgárosodás, a gazdaság modernizálása, ami gyökeres változást hozott az építő kultúrában is. Átépültek a falvak, és nemcsak a szabad kémény, a cseréptető, a tégl- és vályogfal vált általánossá, hanem a vakolatdíszes házhomlokzat, a kúriákat utánozó oszlopos folyosó, *ámbitus* is a házak udvari oldalán. Malonyay, Gróh István, Komoróczy és mások már a 20. század elején felfedezték a gömöri síkságnak ezt az építészeti értékét.

A tájnyelv palócos, de a reformátusok és a katolikusok között eltérő mértékben. Jelentős az eltérés a kalendáris szokások, a szakrális jelek, képek használatában, a táplálkozás és az öltözködés terén is. A Rima mentén (pl. Jánosi, Pálfalva) a 17. században azért büntették a lakosokat, mert húsvéti királyokat választottak. A protestáns egyházak számos népszokást üldöztek az újkor századaiban. A Barkóságban tartott nagybőjt és a *kiszi* (erjesztett korpale) csupán az említett katolikus helyeken ismeretes (Cakó, Baraca). Az ünnepi fonott kalács neve a „sarusoknál” is *morvány*, a savanyúvíz neve *csevice*. Történetimonda-hagyományukban kitüntetett helye van az urakat a szőlőben megkapáltató Mátyás királynak (Putnok, Sajógömör). Menyasszonyos házaknál az esküvő hetében már kedden felállították a kendővel, pántlikával, perecekkel feldíszített *kendőfát*, amiből tudni lehetett, hány menyasszonyos ház van a faluban. Balogh Sámuel serkei lelkész írása szerint az 1820-as években bevett szokás volt, hogy a lakodalmat mind egyszerre tartották (Paládi-Kovács A. [szerk.] 1985: 152–153). A szomszédos barkókhoz hasonlóan gyakorolták a *hajnaltánc* (menyasszony-perzselés) és a *hőréz* szokását.

„Agyagövezet”, fazekasfalvak

A Sajó és a Rima széles lapályát északról egy hullámvó, 350–500 m magas dombvidék határolja. Ezt a vidéket négy hosszú völgy, a Balog, a Túróc, a Murány és a Csetnek folyócska részekre tagolja. E vizek forrása 1000–1200 m magas hegyvonulatok oldalában van. Völgyük felső szakaszán szlovákok, alsó szakaszán magyarok élnek. Rövidebb a Vályi-völgy, ahol tisztán magyar falvak vannak. A nyelvhatár kelet–nyugati irányban fut, és keresztezi az említett folyócskák völgyeit. A Rimaszombat–Nagybalog–Deresk–Kuntapolca vonalban húzódó nyelvhatár mentén egy – helyenként megszakadó – hosszú agyagövezet található. Fehér agyagot bányásznak régtől Rimaszombat körzetében, Pongyelok, Szuha, Zsaluzsány, Susány határában, amit kályhakészítésre és öntödei célra is használnak. Az övezet keleti szélén Lévárt és Deresk, illetve Süvéte, Lice és Perlász határában termelték ki a legjobb agyagot. Gömör és Nógrád összefüggő zónájában, amely Gácstól Pelsőcig, Divénytől Jolsváig terjed, s melynek hossza légvonalban is 80–100 km, szélessége pedig kb. 20 km, a Kárpát-medence legjelentősebb tűzállóagyag-készlete található, és legjelentősebb agyagipara alakult ki (Paládi-Kovács A. 1988: 183).

Az agyagipar, a fazekasok céhes központjai a városokban nagy múltra tekintenek vissza. Jolsván a fazekasoknak már 1606-ban virágzó céhük volt. Rimaszombaton, a legjelentősebb központban, az 1910-es évek elején mintegy 150 fazekas működött. Az övezet falvaiban a fazekasság háziipar volt. Számos község csaknem teljes lakossága fazekak, kályhacsempék és cserépszindely készítésével foglalkozott. Egy-egy nagyobb fazekasfaluban (pl. Deresk) 50–60 parasztfazekas dolgozott. A gömöri fazekasfalvak száma a 19. század végén mintegy 30-ra tehető. Közülük magyar település volt Osgyán, Tamásfalva, Pádár, Perjése, Balog, Szkáros, Lévárt, Deresk, Gice, Lice, Melléte, Visnyó, szlovákkal vegyes Mikolcsány és Nasztraj, szlovák többségű Zsaluzsány és Jolsva városa. Az agyagipar többeket foglalkoztatott a megyében, mint a szintén országos jelentőségű vasipar.

Szembetűnő a fazekasfalvak vallási megosztottsága. Szigetként válik ki a protestáns környezetből a római katolikus Tamásfalva és Zsaluzsány a Rima mentén, Deresk és Lévárt a Túróc-völgyben, továbbá Lice és a katolikus-evangélikus Melléte a Murány völgyében. Az evangélikus egyházhoz tartozott Pádár, Perjése, Mikolcsány és az egykori evangélikus gimnázium székhelye, Osgyán. A reformátusságot ebben a zónában Nagybalog, Szkáros és a számottevő evangélikus és katolikus kisebbséget mutató Gice, Visnyó és Nasztraj képviseli. Az agyagműves falvak népének többsége a jobbágysághoz tartozott. Ezen a vidéken a kisnemesség nem játszott lényeges szerepet. Kisnemesi családok egyedül Gicén éltek nagyobb számban. Ők lovas gazdaként a fazekasáru szállításában, árusításában vettek részt, fazekasmunkára nemigen vállalkoztak. Beékelődött az agyagövezetbe a Vály-völgy, melynek falvait magyar nemesek töltötték meg (Felsővály, Mihályfalva). Ők fuvarozásra sem vállalkoztak. Erdeik, gyümölcsöseik, szőlőhegyeik, méhészetük hasznából enélkül is jól megélték.

A vidék társadalmát évszázadok óta nagyfokú mozgékonyság, az országos árucserében való részvétel jellemezte. Egy 1652-ben kelt feljegyzés szerint a fazekasok már akkor is lejártak az Alföldre, hogy edényeiket ott gabonára, élelemre cseréljék. Debrecen, Nagykőrös, Kecskemét 17. századi számadáskönyvei azt tanúsítják, hogy a rimaszombati fazekasoktól a város számára pénzért is vásároltak tálakat, tányérokat, főzőfaze-

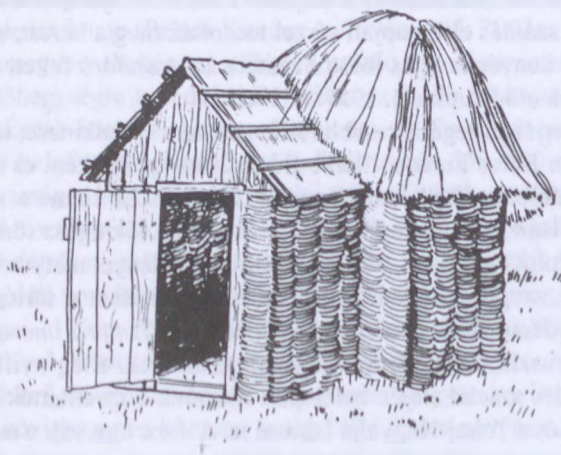
205. ábra. Szuszék. Ácsolt láda. Abafalva (Gömör-Kishont vm.)

kakat. A gömöri tűzálló edények piaca a Kárpát-medence mintegy 1/3 részét felölelte. A fuvarosok speciális ekhós szekereikkel hetekig voltak távol és járták a kipróbált útvonalakat. Ezt a foglalkozást a gicei lovas gazdák az első világháború végéig folytatták. Nyáron a fazekasok is lejártak az Alföldre, ahol részes aratással szerezték meg a kenyérnek való gabonát. Nyaranta a cserépkészítésben szünetet tartottak. Ebből az övezetből sokan jártak el kaszásnak, kapásnak, summásnak is.

Régi specialitása volt a vidék falvainak az erdő- és famunka. Szén- és mészégetéssel a Murány menti falvak (Gice, Lice) foglalkoztak, cserhántással, fakitermeléssel a legtöbb falu népe kiegészítette jövedelmét. Néhány községben (Deresk, Lévárt, Visnyó, Rás) orsót és guzsalyt esztergáltak és hordtak eladni. Szekéroidalak, létrák, jármok készítésével a Vály-völgy kisnemesi falvai is foglalkoztak. Perjése, Pádár és Visnyó favillát, fagereblyét, kasza- és kapanyelet, szekéralkatrészt faragott és vitt a vásárra. Mások botokat gyűjtöttek az erdőn, erdei gyógyfüveket, halyagmogyorót, kisebb fatárgyakat vittek az Alföldre. A nagybalogi vándorkereskedők, ún. *kutyázók* hetekig járták az Alföldet, és áruikat élelemre, pénzre váltva tértek haza (Paládi-Kovács A. 1966: 295–296). Az „agyagövezet” északi oldalán élő szlovák falvak egy csoportja sonkolygyűjtésre és viaszolvasztásra szakosodott. Jól beszéltek magyarul, és ők is kóbor életmódot folytatva gyűjtötték a sonkolyt, amiért szövőbordát és kézi fonásra alkalmas orsót adtak. Őket a vidéken és az ország más részein is *sonkolyos*, *bordás* néven ismerték. A bátkai, nagybalogi magyar kőművesek házakat építettek a szlovák Meleghegy, Ispánmező, Lipóc, Gesztes „bordásainak”, a perlászi szlovák ácsok tetőt ácsoltak a magyar fazekasoknak (Deresk, Lévárt, Lice). A nyelvhatáron sok kétnyelvű ember élt. Régi szokás volt köztük a látogatás gyümölcsössüret és *hostina* (búcsú) alkalmával, és a 10–12 éves gyerekek elküldése „magyar szóra” (Paládi-Kovács A. 1988: 186–189). A cseregyermekküldés intézményét az evangélikus egyház iskolái a 18. században is támogatták. Különös, hogy 1945 után erről a vidékről is sok magyar családot deportáltak a Szudéta-vidékre, és „büntelen” kétkezi emberek váltak szülőföldjükön hontalanná.

A Cserehát dombvidék a Hernád és a Bódva völgye között, északon a Kanyapta süllyedéke határolja. Tájneve 1697 óta adatolható. A 18–19. században Abaúj-Torna megye egyik járása is ezt a nevet viselte. Nevének előtagja (*csere*) a ’cserjés, bokros, cserfás’ növényzetre, a táj egykorvolt erdőtakarójára utal (Kösa L.–Filep A. 1975: 78; Juhász D. 1988: 67). A honfoglalás óta magyarokkal megtelepült, aprófalvas vidék; városi központok, vásáros helyek csak a táj peremén alakultak ki (Szepesi, Szendrő, Edelény, Szikszó és újabban Encs). 1918 előtt Kassa és a dél-szepesi városok (Szomolnok, Mecenzéf, Stósz, Gölnicbánya) vonzáskörzetébe tartozott a vidék nagyobb, északi fele. Falvai a patak völgyekben helyezkednek el, nagyobb belső vizei a Rakaca- és a Vadász-patak. Közlekedése rossz, útjai a patak völgyeket követik. Cseres, tölgyes erdőit nagyobb részben kiirtották. Vízben szegény táj. Erre utal a Kázmárk és Gagy között húzódó kistáj elnevezése is: *Szárazvölgy*.

Kontinuus magyar lakossága a 16. században református lett. Népsége a 17. század végi török dúlás következtében meggyérült. Földesurai – előbb a Rákócziak, majd a Coburgok – az elpusztult falvakba ruszin (pl. Irota, Kány, Viszló, Debréte, Tornabarakony, Orosz-Gadna stb.), kisebb számban szlovák (Tornaszentandrás, Rakaca) jobbágyokat telepítettek (Paládi-Kovács A. 1973b: 335–336). A ruszinok leszármazottai ma is görög katolikusok, a szlovákok utódai római katolikusok. Az ellenreformáció idején szaporodtak meg a magyar falvak római katolikusai is. Lakosságát az 1890-es években megindult kivándorlás, az amerikai munkavállalás apasztotta meg. Az „amerikások” egy része hazatért, és keresményéből házat épített, földet vásárolt. 1920 után az új országhatár elvágtá Kassától és más hagyományos piachelyeitől. A mezőgazdaság kollektivizálása az 1960-as évek elején véget vetett a korábbi állattartásnak, a szegényes juhtartásnak, a több hasznot hozó kupeckedésnek, és a férfiak többségét távoli városok ipari munkahelyeire terelte. Azóta a Cserehát munkaképes lakossága folyamatosan csökken,

206. ábra. Juhász-kolyiba. Krasznokvajda (Abaúj-Torna vm.)

falvai előregedtek, elnéptelenedtek. Ezzel párhuzamosan a 20. század végére jelentős mértékű etnikai átrendeződés történt. Számos falujában a cigányság került többségbe. A lakosság túlnyomó része évtizedek óta vegetál, nyugdíjból és szociális segélyből él.

A Cserehátan a talpas-vázás házak többnyire tapasztott sövényfallal épültek. A 19. században a vert fal terjedt el, a vályogfal csupán a 20. század elején jelent meg. A vidék nyugati sávjában álló, közigazgatásilag Borsodhoz tartozó falvak (Lak, Damak, Hegy-meg, Szakácsi, Irota) inkább a Hernád-völgyi, abaúji építészeti változásokat követték, mint a felső-borsodiakat. A 20. század elején még általános volt a *garádicsos* zsúptető, amit úgy készítettek, hogy a *matringokat* (a zsúp kisebb kötegeit) tövükkel lefelé fektették és kötözték fel a tetőlécekre (Vajkai A. 1937). Már az első világháború előtt megjelent a Cserehát keleti felében a bádogtető, ami Abaújban terjedt el leginkább az 1920-as években. Ebben az „amerikás” építetőknek volt meghatározó szerepük. A tornác először a Hernád völgyében és közelében jelent meg (pl. Alsóvadász, Alsódobsza, Garadna). A Cserehát keleti felében, az 1910-es években tűnt fel a három-négy faoszloppal épült tornác az új lakóházak homlokzati vagy udvari oldalán. Néhány településen (pl. Fancsal, Forró) boronából épült, sokszögű csűrök is fennmaradtak a 20. század közepéig. A vidék túlnyomó részén használatos a négy-hat lábbon (oszlopon) álló tető (*szín, színke, rakodó*).

A Cserehát északi szélén, a tölgyes erdők körzetében híres gombatermő helyek vannak. A péderi erdőbe az 1970–1980-as években Kassáról is sokan jártak gombát gyűjteni. Sátrakat vertek és a hét végét gombászással töltötték. Aszalni az augusztusban szedhető *bogárhátú tinórut* szokták. A földművelők nehéz sorsát érzékelteti, hogy a vidék sok falujában kézi erővel verték szét a felszántott föld agyagos rögeit, a *hente*-ket (hantokat). Erre a munkára való eszközük volt a hosszú fanyélre erősített fabunkó, a *hanttörő*, ami az 1950–1960-as évekig maradt használatban (pl. Abaújdevecser). Lótartó falvakban a 19. század második felében már lóval szántottak. Négy lovat fogtak az eke elé, és az első kettőt nyeregből hajtották. A bal hátsó volt a *nyergős ló*, azon ült a *hidó*. Így nevezték Meszesen és Beret községben a nyeregben ülő 10–14 éves fiút, az ostoros gyereket (Paládi-Kovács A. 1999b: 252). Az ekét az 1940–1950-es évekig *ekelónak* nevezett csúsztatón húzták ki a határba. Krasznokvajdán és a Cserehát északi, nyugati falvaiban a szántás első napján vízzel locsolták meg a bérést, majd az udvaron szervétára helyezett kenyér és tojás fölött húzták át az *ekelőra* feltett ekét, hogy ezzel bő termést idézzenek elő (Zupkó B. 1957: 631–632).

A Cserehát folklórájának legértékesebb része gazdag népdalkincse, melyet a 20. század második felében Béres Ferenc, illetve Béres János gyűjtőként és előadóként is az ország elé tárt a rádióban. Hiedelemvilágának tájspecifikus eleme a *nora*. Ez a Bódva-völgytől keletre ismert hiedelemlény, melyről az ott élők egész történeteket mesélnek: ez a magyar néphit egyetlen vérszívó, vámpírszerű lény, mely az emberek mellett (férfiakét is) szívja, szopja éjszakai alvásuk idején. Másrészt a történetekben lidérc-hez hasonló nyomódémonként is szerepel. Párhuzamai (*zmora, mora*) a szomszédos szlávok (szlovák, ruszin, lengyel) hitvilágában találhatók. Elég nyilvánvaló, hogy a cserehádi néphez a 18. század elején betelepült ruszinok közvetítették. Tőlük vették át az Abaúji-Hegyköz és a Tokaj-Hegyalja lakosai is. A *nora* úgy vált a magyar néphit részévé, hogy a kései telepes ruszinság túlnyomó része is magyarrá vált.

Torna Borsod északi határvidékén, 1263-ban, táj- és egyházigazgatási egység nevéként tűnt fel. A tájnév eredetileg annak a térségnek a neve volt, melyet később a földrajzi irodalom *Gömör-Tornai-karsztvidék*nek nevezett el. A tornai districtus tizedeit a 13–14. században az esztergomi érsek élvezte. 1397-ben a tornai főesperességhez tartozó plébániák legdélebbi tagja Égerszög volt, onnan kelet-északkelet felé Perkupán, Szögligeten, Zsarnón át Szepsiig fut a déli határ. Keleten a Szepsi–Jászó vonal, északon a Jászó–Dernő, nyugaton a Dernő–Égerszög vonal határolta. A *Torna* földrajzi név szláv eredetű, egy 'tüske, tövis, kökény' jelentésű szó tövéből képezték. Eredetileg egy patak, a *Torna-vize* viselte a nevet, majd a torkolata közelében épült vár és vidéke is ezt a nevet kapta (Kiss L. 1980: 653; Kristó Gy. 1988: 390–392).

Torna kistájjait – a Szilicei-fennsíkot, a Jósua, a Torna és a Csermosnya patak völgyét – a 12. század második felében és a 13. század elején népesítette be a magyarság. A vidék népe és a közeli Jászó uradalma a 12–13. században a tornagörgői királyi udvartartás ellátását biztosította. Erre utal a vidék számos fejedelmi/királyi szolgálónépekre utaló helyneve is (Udvarnok, Méhész, Kovácsi, Ardó). A gyepűvidéken szervezett erdőispánság – Szepes vármegye kialakulása és leválása előtt – egészen a Tátraig, a Kárpátokig ért. A tornai várispánságból már a tatárjárás előtt megindult a kitelepülés a Szepesség irányába. A Szepesség birtokbavétele, benépesítése az ún. „gömörörök” mellett főként a tornai uradalom népeivel és német hospesekkel történt (Györffy Gy. 1987. I: 740). A 14. század elején alakult át a királyi erdőispánság nemesi vármegyévé. Önállósult vármegyeként azonban elvesztette a korábban az erdőispánsághoz tartozó észak-gömöri, szepesi, abaúji területeit (Pelsőc, Csetnek, Kuntapolca, Szepesolaszi, Jászó).

A 18. század végén Torna vármegye még őrizte önállóságát és falvainak (44 lakott település) többségét, bár II. József reformja átmenetileg megszüntette Torna közigazgatását is. 1850-ben a Csermosnya-völgy községeit, továbbá Szilicét és Borzovát csatolta el tőle a Bach-adminisztráció, a megye nagyobb részét pedig Kassa alá rendelte. 1867-ben újra visszaállt a megyei igazgatás az ország legkisebb vármegyéjében, de 1881-ben végképp Abaújhoz kapcsolták. Ezt követően a tájnevet Abaúj-Torna egyesült vármegye ötödik, *Tornai járása* őrizte (Paládi-Kovács A. 1996a: 195; 2003a: 322).

A régi Torna megye voltaképpen a Bódva, a Sajó és a Csermosnya által határolt terjedelmes mészkőhegységre terjedt ki. Déli felét az újabb földrajzi irodalom *Aggteleki* (Gömör-Tornai, Észak-borsodi)-*karsztvidék*nek nevezi. Ez az erősen szabdalt tönkfelület délről észak felé haladva egyre magasodik. Déli részén 350–500 m az átlagos tengerszint feletti magassága, legmagasabb pontjai 600 m körül sorakoznak. A Torna patak völgyét északról övező mészkő hegyek a 700 m-t is elérik. Népi felfogás szerint a Csermosnya-völgyet délről a „mészhegyek”, északról a „vashegyek” (azaz a Gömör-Szepesi-érchegység déli vonulata) határolják. Utóbbi gerincmagassága 1000 m közelében ingadozik, csúcsai 1100 m fölé magasodnak (*Pipitke* 1225 m). Találónan nevezi a nép a magasabban fekvő, hűvösebb éghajlatú Csermosnya-völgyet „hideg völgynek”, az alacsonyabban fekvő, szélről is védett Torna-Almás völgyet „meleg völgynek”. Az egykori megye két közigazgatási körzete, szolgabírói járása nevében is tükrözi ezt a népi tájszemléletet. A *Felső járás* az északi két patak völgy (Csermosnya, Torna), az *Alsó*

járás a Jósza-patak, a Bódva völgye és a Borsoddal határos lankás dombvidék, így a *Galyaság* falvait foglalta magába.

A 19–20. századi népszámlálások, statisztikák Tornát magyar többségű területnek mutatják. Fényes Elek 1837-ben a megye 41 falujából 36 magyar, 2 orosz (ruszin), 1 orosz–magyar és 2 magyar–tót (szlovák) lakosságút talált. Ezeken felül egy mezővárosról és öt népes pusztáról tett említést (Fényes E. 1836–1841. III: 338). Az 1930-as években már csupán Áj, Falucska és Derenk számított nemzetiségi falunak, mert a vegyes nemzetiségű Bódvarákó, Tornaszentandrás és Tornaszentjakab lakossága egy évszázad alatt teljesen elmagyarosodott. A ruszin Falucska és a gorál (hegyi lengyel) Derenk szlovákosodott, legalábbis az 1900. évi népszámlálás anyanyelvi rubrikái szerint. Akkor a Tornai járás lakosságából 20 071 magyar, 1078 szlovák, 72 német és 59 rutén nyelvűnek vallotta magát. A Tornától Gömörhöz csatolt falvak etnikai homogenitása egészen szembetűnő volt: Borzova, Szilice, Lucska, Kovácsi és Dernő színmagyar volt, egyedül Barkán vallott más anyanyelvről a lakosság 10–15%-a (Paládi-Kovács A. 2003a: 328).

A 16. században Torna magyarsága is kálvinista lett. Visszatérítése a 17–18. századi ellenreformáció, a rozsnyói püspökség felállítása (1775) és a Rákóczi-szabadságharc utáni katolikus földesurak (pl. a herceg Esterházy-család, az Andrássy és a Keglevich grófok) tevékenysége révén sem járt teljes sikerrel. Fényes 1837-ben 12 467 római katolikus és 1193 görög katolikus mellett 14 967 protestáns – „kik 250 lutheranust kivéven mind reformátusok” – és 324 zsidó lakost mutatott ki (Fényes E. 1836–1841. III: 338). A római katolikusok 11 plébániája a rozsnyói püspökséghez, a görög katolikusok 3 plébániája az eperjesi püspökséghez, a reformátusok 20 eklézsiája a Tiszamelléki egyházkerülethez tartozott. A reformátusok Sárospatakról kaptak lelkészt és rectort, a katolikusok pedig Rozsnyóhoz, Esztergomhoz és a szerzetesrendek közeli klostromaihoz (pl. Jászó), búcsújáró helyeihez kapcsolódtak. Torna megye katolikusait mozgatta meg elsősorban a barkai búcsújáró hely és a debrődi *Szent László-forrás* látogatása. A 18. század óta általános tendencia volt a katolikusság részarányának növekedése, a vallásilag vegyes lakosságú falvakban azonban továbbra is a törzsökös református családok kezében maradt a község vezetése (Paládi-Kovács A. 2003a: 329–330).

Torna magyar népe túlnyomó részben a középkori lakosság leszármazottja, Torna az újkorban is inkább népességet kibocsátó, mint befogadó vidék volt. Legtöbbször a 19. század végén, a filoxéravész idején hagyták el, és vándoroltak ki Amerikába. Betelepülők a 19. században már kevesen voltak. Az 1830-as években a kolera által leginkább érintett falvakba telepítettek katolikus szlávokat (pl. Barka), a vashámorok, öntödék kaptak szakmunkás családokat (pl. Jósza-főre mecenzéfi mánta, Dernőre gíszer, vasöntő családok települtek). Mellettük a kereskedő zsidóság és a főként fémművességgel foglalkozó cigányság családjai említhetők új jövevényként. Egyetlen mezővárosa, Torna inkább tekinthető igazgatási, mint gazdasági és kulturális központnak. Piacai, vonzásközpontjai a megyén kívül voltak. Ezek közül Rozsnyó, Szepsi, Jászó, Kassa és a Felső-Bódva-völgy bánya- és iparvárosai (Szomolnok, Stósz, Mecenzéf) emelkedtek ki.

A vidék társadalmát a céhes kézművesség, a valódi polgárság hiánya jellemezte. A nemesi réteg számaránya sem ért el a kis Tornában Borsod, Gömör vagy Abaúj megyéhez hasonló részesedést. 1785-ben 1647 nemes személyt írtak össze, ami 5-6%-os részaránynak felel meg. A köznemesek többsége néhány faluban tömörült (pl. Borzova,

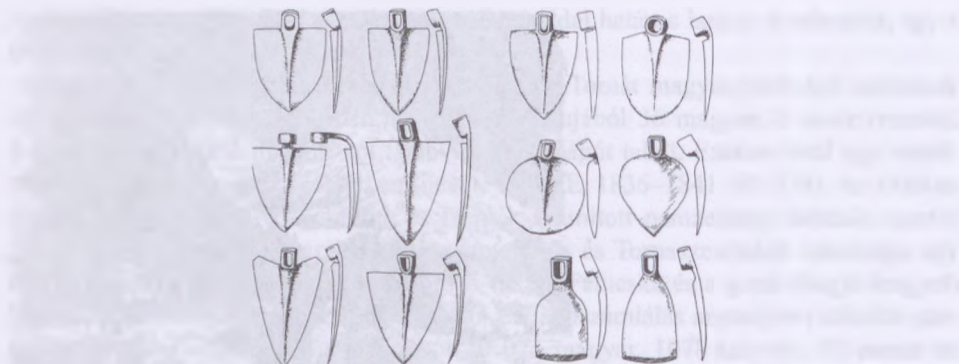

207. ábra. Malom és fűrészmalom.
Barka (Gömör-Kishont vm.)

Jósvafő, Komjáti, Teresztenye, Varbóc), viszont a Csermosnya völgyében mutatóban sem akadtak nemesek. Torna népének mentalitása általában a gömöri bányavidék munkásainak lelkületére, munkaszeretetére emlékeztet. Eltér ettől a borzovai, szilicei, varbóci, görgei nép hetykesége, mulatozásra, reprezentálásra kész hajlama.

Néprajzi jellege kistájak, zonális sávok szerint tagozódik. Északi peremén, a Csermosnya-völgyben a magashegyi erdőélés, szállásoló állattartás, ahhoz kapcsolódó rét- és takarmánygazdálkodás, havasi, erdei gyűjtögető gazdálkodás és mindenekelőtt ércbányászat és vasipar, famegmunkáló háziipar adta a lakosság létalapját. Hagyományos háziipar volt a szénégetés (Áj, Barka, Lucska, Kovácsi). Az ott élők ápolták a legszorosabb kapcsolatot az északról szomszédos néemetséggel. Barka, Áj és az északi sáv többi falujában az erdőnek, a fakitermelésnek és a fafaragó háziiparnak kitüntetett szerepe volt. Jármot, favillát, gereblyét, szórólapátot, létrát, szekéralkatrészt cseréltek a Bódva völgyében gabonára, amiből nem voltak önellátók. Faedények készítésével, esztergályozásával főként Barka, Tornanádaska és Varbóc faragói foglalkoztak. A dernői, lucskai bányászok a 20. század elejéig réz- és vasércet hoztak a felszínre. Bódvárakó vasércbányáját 1877-ben és 1901-ben is említik, Tornaszentandrason szintén folyt vasércbányászat. Tornanádaska mészkőbányája az ózdi és a diósgyőri kohászatot a 20. század végéig kiszolgálta. Lucskán a 19. század végéig vasolvasztó (kohó), Dernőn vasöntőde működött. Vashámor Bodóka, Jósvafő, Égerszög határában volt. Jósvafőn még az 1930-as években is dolgozott egy ásó-, kapa- és lapátgyárnak nevezett három (Paládi-Kovács A. 2003a: 331–332).

A Torna völgye a korai időktől fogva gyümölcsstermesztéssel, méhészettel foglalkozott legszívesebben. Erre utal néhány falu neve is (Szádalmás, Körtvélyes, Jablonca, Méhész). Régtől foglalkoznak kertészkedéssel, mák, zöldségfélék, hagyma, bab, tök, uborka stb. termesztésével is (Tornagörgő). A gyümölcsöt és az említett termékeket a szepességi városok piacaira hordták eladni. A déli sávban, így a Galyaságban (Szőlőardó, Varbóc, Teresztenye) a szőlő- és borkultúra a gyümölcészetnél is fontosabb volt. A Torna-völgyben Körtvélyesen, az Andrassy-birtokon művelték a legtöbb szőlőt, ke-

208. ábra. Kapahámor termékei. Mecenzéf (Abaúj-Torna vm.)

vésbé volt jelentős Almáson és Tornagörgön. (Körtvélyesen 1893–1895-ben pusztult ki a régi szőlő.) A bort, a szilva- és sompálinkát könnyebben szállíthatták a Szepességbe, mint a friss gyümölcsöt. A középső és a déli sávban hagyománya volt a mészégetésnek (Égerszög, Bódvarákó, Perkupa, Tornaszentandrás), de a gömöri Aggtelek és az abaúji Debrőd mészégetőivel nem vehették fel a versenyt (Paládi-Kovács A. 1999b: 269–277; 2003a: 331).

A vidék, különösen az északi sáv anyagi műveltségének, szókészletének igen sok olyan eleme van, amit másutt hiába keresnénk. A szállítás köréből említést kíván az ún. *lőhát* kosár, amit azonos formában, helyenként több méretben, de csaknem minden tornai településen ezen a néven ismernek. Ez a kosárféle a málhás szállításhoz kapcsolódik, ami Torna, Gömör és Szepes határvidékén a 19–20. század fordulójáig fennmaradt. A málhás szállítást a sajátos térszín és domborzat, az északra vezető szekérutak hiánya, illetve nagy kerülője indokolta. Lovas gazdák hordták benne terményeiket Rozsnyóra, Szomolnokra és a többi szepesi városba a mészköhasadékok ösvényein haladva. Jó hasznát vették a szijácsból készült, egy véka ürtartalmú lőhát kosárnak a gyümölcsösökben, szőlőhegyeken, sőt az erdei gyűjtögetésben is. Torna parasztsága nemcsak saját terményeit hordta a bányavárosokba, hanem a Borsod és Abaúj déli részén felvásárolt terményt, jószágot, bort és szalonnát is. Századokon át folytatott közvetítő kereskedelmet Miskolc, Szikszó, Sajószentpéter, illetve Mecenzéf, Stósz, Szomolnok, Gölnicbánya, Igló között.

A régi Torna megye területével majdnem pontosan egybevág az emberi teherhordásra használatos vászonlepedő, a *korcos* szó földrajza. Nevét a négy sarkára varrt lapos madzagról, a 80–90 cm hosszú kötőlékről, a *korc*ról kapta. Hasonló elterjedést mutat a katolikusoknál karácsony este, a reformátusoknál inkább nagypénteken tálalt böjti eledel, a mákos guba helyi elnevezése, a *doboska* szóföldrajza is. Az effajta tájszavak elterjedése és rögzülése nyilvánvalóan utal táji kommunikációs körzetek létezésére. Ezeken a körzeteken belül szorosabb lehetett a települések közötti kapcsolatok egész hálózata. Tornát az említett szavak elterjedtsége ilyen körzetnek mutatja.

A vidék népnyelvét váltakozó mértékben jellemzik „palócos” fonémák. Inkább érzékelhetők a katolikus, kevésbé a református falvakban. Abaújjal szomszédos részein fordulnak elő az *adi*, *mondi*, *lāti* típusú szóalakok, melyekről már Bél Mátyás *Notitiája*

is megemlékezett. Peremhelyzetére mutatnak olyan szavak is, mint a *váló* 'jászol', a *szűllés* 'anyaszéna', a *kalangyázó villa*. Tárgyi műveltségére és szókincsére a közeli németiség régtől fogva nagy hatást gyakorol. A kenderszáritó *mile*, a székes guzsaly, a csonka kúp alakú morzsolóhenger, a vízikerekre állított *bakó* (külyű), a szegrózsás gerben, az áfonyafésű és neve, a *ref*, az erdőmunkán és a bányászatban használatos szerzőszámok nevei (*spald*, *srám*, *rizsnya*, *hévér*, *fajszli*, *slenger* stb.), a konyhában a *gruja* 'burgonya' vagy a *kröpli*, *kröppöly* 'fánk' neve – és még sok egyéb – a mánta, a gründer németiségtől származik. Ehhez tudni kell, hogy Torna népe a szepesi bányavárosok felé fordulva élte életét évszázadokon át, azokat szolgálta étellemmel, és azoktól kapta az ipari termékeket, a követésre méltó technikai újításokat, városi mintákat, divatokat is (Paládi-Kovács A. 2003a: 332, 334; 2007d: 24–25).

Torna folklórműveltségének gazdagságát a népdalok és a zenefolklór terén Vargyas Lajos monográfiája (*Áj falu zenei élete*, 1941) bizonyítja. Egyetlen faluban közel kétszáz balladát és több száz régi és új stílusú népdalt jegyzett le. A régi stílust többnyire a vidéket leginkább jellemző pásztor- és betyárdalok őrizték meg. Hasonlóan gazdag a megye történetimonda-hagyománya. Máig él a népi emlékezetben Szent László és IV. Béla király emlékezete. Debrőd közelében buzog *Szent László forrása*, amit lovának patkója fakasztott, amikor átugratott egy nagy sziklahasadék fölött. Szádelőtől északra egy terjedelmes barlang van, amelyben a népmonda szerint a tatárok elől a muhi csatából futó IV. Béla talált menedéket. Élnek a Bebek családhoz és a megye váraihoz fűződő történetek is. A család őse pásztor volt, aki a pelsőci hegyen legeltetve nyáját roppant kincsre bukkant, amit a királyhoz vitt. Jutalmul a királytól birtokot kapott, és hét várat építhetett. Ezek felsorolására nem sokan vállalkoznak, de Torna és Szádvár biztosan közéjük tartozott. Különösen az utóbbihoz fűződnek hiedelemmondák, kincsmondák, a vári kisasszonnyal, kísértettel és a vári kígyóval kapcsolatos történetek. A cseh husziták emlékét a néphagyományban nem találjuk meg, de irodalmi utalások szórványosan előfordulnak róluk. A több vidéken gyermekijesztőként emlegetett *Herkó páter* Tornán is tanyát ütött, hogy visszatérésre bírja a kálvinistákat a római katolikus egyházhoz. I. Lipót idején a mezővárosban élő kálvinisták Szádelőre és Ájba menekültek az erőszakos térítés, Herkó páter elől. A *Torna megyei népmondák* (2001) című kötet azt igazolja, hogy ez a történeti táj a magyar nyelvterület mondákban leggazdagabb vidéke (Paládi-Kovács A. 1996a: 207–208; 2003a: 334–335; Magyar Z. 2001).

Hegyalja, Tokaj-Hegyalja

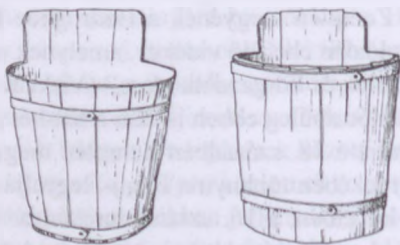
A Hegyalja a történeti Zemplén megyének a Bodroghöz fölött, az Eperjes-Tokaji-hegylánc déli, délkeleti oldalán elterülő vidéke, „amelynek népét sok tekintetben sajátos egységgé formálta szőlő- és borgazdálkodása” (Viski K. 1938: 18). Tájnévként már 1341-ben megjelent; valószínűleg ebben is első a hat-hét „Hegyalja” között a magyar nyelvterületen. Hegyalja a 18. században Zemplén megye egyik járását alkotta. Ma a megkülönböztetés érdekében többnyire Tokaj-Hegyaljának nevezik. A Szerémségi borvidék pusztulását követően, a 16. század derekán borkivitele fellendült. Híre és neve az osztrák és német tartományokban is elterjedt. A török hódoltság korában már az ország legfontosabb borvidéke, a királyi Felső-Magyarország tartozéka. Mint-

209. ábra. Faabroncsos gönci hordó (rekonstrukció, 1956). Erdőbénye (Zemplén vm.)

hogy a szőlőbirtok nem tartozott a feudális telki állományhoz, a jobbágyság is eladhatta, elcserélhette, zálogba bocsáthatta szőlejét. Ennek köszönhetően a települések egy része mezővárosi szintre emelkedett, és a 17. században már 12 virágzó mezővárosa volt a vidéknek (Szerencs, Tállya, Mád, Tarcál, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Olaszliszka, Tolcsva, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Abaújszántó). Közülük egyedül Abaújszántó képviseli Abaúj vármegyét, és jelzi az „Abaúji-Hegyalja” egészen Göncig húzódó, de Tokaj-Hegyaljához nem számítható sávjának kezdőpontját.

A Hegyalja mezővárosaiban az iparosok (köztük céhes kézművesek) és a taksás nemesek számaránya nöttön-nőtt. A 17. század végén a jobbágyság az összlakosságnak már csak 40%-át tette ki (Juhász D. 1988: 79–80; Kósa L.–Filep A. 1975: 112; Orosz I. 1960: 4; Bodó S. 1979: 480–481). A vidék népe a 16. században kálvinista lett, és erős támasza a vallási és nemzeti küzdelmeket vezető erdélyi fejedelmeknek. Megnövekedett gazdasági ereje és népességszáma biztos alapot nyújtott a Sárospatakon létesült református kollégiumnak, kisugárzó központja az északkelet-magyarországi református-ságnak, a protestáns magyar szellemiségnek. Magyar lakosságának tömegeit a középkori vallontelepítés (Tállya), a 17–18. századi ruszin beszállás, a régi településeken keletkezett görög katolikus szórványok, a görög katolikus *cerkók* (templomok), utcák, temetők kevésbé érintették. A 18. században néhány apró, de önálló német (sváb) falut is telepített a Rákócziak pataki várát megöröklő Trautson-család (Rátka, Károlyfalva, Herceghút). Itt-ott, főként Tokajban a meczenzefi *mánták* földmunkában, rigolározásban

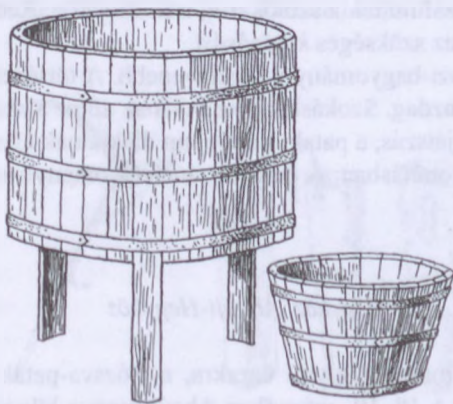
210. ábra. Putton. Sárospatak (Zemplén vm.)

jeleskedő mesterei is megragadtak a 18–19. században. A borkereskedelem vonzására Tokajban jeles görög kompánia telepedett meg, ortodox templomot is építettek akkori-ban. Az orosz cárok borfelvásárló bizottsága révén oroszok, lengyelek vendégeskedtek a nemesi kúriákban. A görög kereskedők helyét a 19. században a zsidóság vette át. Mindkét diaszpórának jelentős építészeti emlékei találhatók a vidéken (pl. mádi zsinagóga, izraelita temetők sírkövei). Az említett népszigetek, diaszpórák közül a németek őrizték meg legtöbb nyelvüket, dialektusukat, de mára ők is megmagyarosodtak. Hegyalja népe az újkor századaiban is alapvetően magyar és protestáns maradt (Balassa I. 1973: 290–310; Bodó S. 1979: 488; Bencsik J. 1993: 285–330).

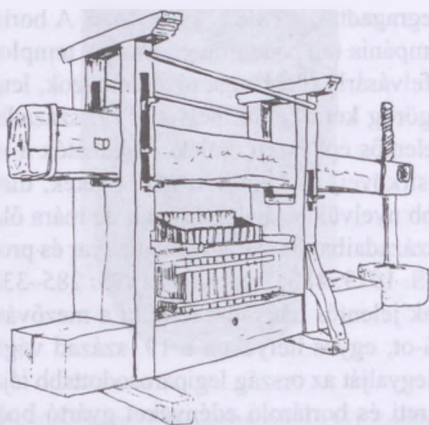
A vidék társadalmának jelentős hányadát tette ki a mezővárosi, falusi kézművesek rétege, átlagosan a 20%-ot, egyes helyeken a 19. század végén már a 30–33%-ot is elérte. Ezek a mutatók Hegyalját az ország legiparosodottabb tájai közé emelik. Kiemelkedő szerepe volt a szüreti és bortároló edényeket gyártó bodnärmesterségnek és az építőiparoknak. Helyi adottságot aknázott ki a sárospataki malomkőbányászat és a kőfaragás. A kőbányászat jelentősége a Tisza szabályozása és a vasútépítések idején nőtt meg, és a 20. században is végig megmaradt (Bodrogkeresztúr).

A borvidék, a termelési táj jellegét a minőségi fehérborok és szőlőfajták (*furmint*, *hárslevelű*), a borkülönlegességek (*aszú*, *szamorodni*) adják meg. Az évi öt-hat talajmunka (nyitás, kapálás, takarás), a szőlőmetszés módja (kopaszfejre metszés), a késő őszi szüretelés (Simon-Júda napján), a szőlőtaposás kádban, a pincék jellege és különleges adottságai, a bortárolás és borszállítás edényei (gönci hordó), a borkezelés módjai együttesen adták meg a Hegyalja szőlő- és borkultúrájának sajátos jellegét.

A tokaji borminőség védelmét szolgálta az 1737. évi királyi leirat, amely egyenként felsorolja a Hegyaljához tartozó településeket. Az ottani hegyeken szüretelt borok „a tokaji borok becsével és értékével bírtak” és azzal a kiváltsággal, hogy az aszúszőlő után a jobbágyok sem tartoztak dézsmát adni. Ezen rendelkezés miatt maradtak ki a hegyaljai helységek listájáról tokaji minőségű borokat termő szőlőhegyek (pl. Szerencsen), melyeknek dézsmájáról a földesurak nem kívántak lemondani. Ma már a borvidékhez számítják Szerencs, Bekecs, Monok, Legyesbénye, Makkoshotyka és a

211. ábra. Taposókád és félmetész. Főny (Abaúj-Torna vm.)

212. ábra. Kőhúzás bálvánsajtó. Tolcsva (Zemplén vm.)

szlovákiai Szöllöske szőlőhegyeit is. Az ott élők úgy tartják, hogy a Hegyalja „Sátorhegytől Sátorhegyig tart”, azaz Sátoraljaújhelytől Abaújszántóig terjed (Bodó S. 1979: 487–488). A 18–19. századi szerzők az „Abaúji-Hegyalja” településeit is a Hegyaljához sorolták (Gönc, Hejce, Főny, Boldogkőváralja), és a királyi rendeletnél távolabban kereztették a termelési tájat (Paládi-Kovács A. 1967: 1–15). Az extraneus (külső) birtokosok száma már a 16–17. században is jelentős volt. Szepesi, sárosi, abaúji városok polgárai, Kassa, Eperjes, Lőcse, Szepsi, Gönc borkereskedői, távol élő földesurak, egyházi méltóságok rendelkeztek szőlőbirtokkal a Hegyalján.

A vidék növekvő népességszáma mellett sem tudta elvégezni a szőlőhegyek minden munkáját. Közeli és távoli tájakról időszakonként érkező robotosok és napszámosok végezték a munkák zömét az allodiális, földesúri gazdaságokban. A munkaerő-szükséglet méreteire jellemző adat, hogy az 1880-as években, a filoxeravész következtében 7000 *kapás* (napszámos) maradt munka nélkül. Többségük kivándorolt Amerikába! A 19–20. században a Bodroγκöz, Taktaköz és a Zempléni-hegység vidékeiről áramlott a legtöbb napszámos munkaerő a borvidékre. Az erdővidékről (Mogyoróska, Komlósk, Baskó) ezerszámra szállították a szőlőkarót, a Bodroγκöz, Rétköz falvaiból szereztek be a szőlő kötözéséhez szükséges *kötözősást*.

A folklórban a Rákóczi-hagyomány a legelevenebb. A történetimonda-kincs rétegett és minden ágazata gazdag. Szokáshagyományának zöme a szüreti időszakhoz kapcsolódik. Az iskolai színjátás, a pataki kollégium diákjainak közreműködése sejtethő a Bacchust ünneplő felvonulásban. A magyar táncagyományban páratlan az erdőbényi bodnártánc.

Hegyköz, Abaúji-Hegyköz

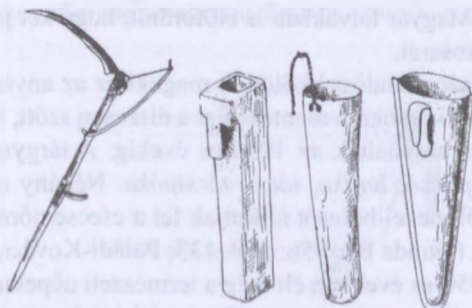
A Hegyköz kistáj Sátoraljaújhelytől északra, a Bózsva-patak vízgyűjtő területén, a füzéri vár látóterében. A 18–19. században Abaúj megye Füzéri járásához tartozott. Északon a Nagy-Milic (895 m) zárja le, két oldalán 400–700 méter magas, erdőszült

hegyek határolják. A tájnevet 1802-ben az Abaúji református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyve említi először. A szűken vett Hegyközhöz mindössze 15 község tartozott. Újabban a medence alsó, Zemplénhez tartozó 6 községét is hozzáveszik (Balassa I. 1964: 6–7; Petercsák T. 1978: 5; Kósa L.–Filep A. 1975: 116). Településeinek többsége jellegzetes irtásközség. Városa a tájak találkozásánál épült zempléni megyeszékhely, Sátoraljaújhely.

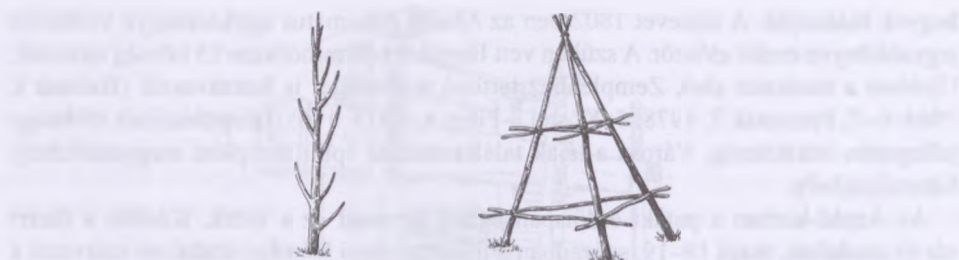
Az Árpád-korban a pataki erdőispánsághoz tartozott ez a vidék. Később a füzéri vár és uradalom, majd 18–19. században a füzérradványi Károlyi-uradalom szervezte a vidék gazdasági életét. A települések és a lakosság folytonosságát a református falvak (Kovácsvágás, Nyíri, Pálháza, Füzérkomlós, Füzérkajata, Pusztafalu, Telkibánya) biztosították. Telkibánya az újkor elejéig ezüstöt rejtő ércbányájáról volt nevezetes bányaváros, a felső-magyarországi bányagazgatáshoz tartozott. Az elnéptelenedett falvakba a 17–18. század fordulóján szlovák (Hollóháza, Alsóregmec, Széphalom, Rudabánya-cska) és ruszin jobbágyokat telepítettek (Filkeháza, Füzér, Mikóháza). 1770–1794 között telepítették a Károlyiak a szlovák jelleget leginkább megtartó Kishuta, Nagyhuta és Vágáshuta lakosait. Telepítésük az akkor létesített üveghuták kiszolgálásához fűződött. A telepes szlovákok római katolikusok, a ruszinok görög katolikusok voltak (Paládi-Kovács A. 1973b: 336, 342–343; Bartha E. 1980, 2001; Takács B. 1966).

Már a huták működése idején megkezdődött a vándoriparos réteg kialakulása. Üvegezéssel és drótozással foglalkoztak, amit később a bádогоzás, cinezés is kiegészített. 1831-ben indult meg a keménycserép-edények gyártása a hollóházi manufaktúrában. Kaolint Füzérradványban bányásztak (Petercsák T. 1978: 8–9). Ezek az ipari tevékenységek a Károlyi grófok birtokain, üzemeiben folytak, és kiegészítették a vidék szűkös megélhetési lehetőségeit. A szegény, zsellér eredetű réteg fő megélhetési forrása az erdőmunka, a fadóntás, illetve a farönkök, az épületfa és az őlfa fuvarozása volt. Néhány faluban faeszközök, szerszámok készítésével és árusításával is foglalkoztak (Kovácsvágás, Pusztafalu, Füzér és a „huták”). A 18–19. században a hamuszírfőzés és a faszén-égetés is hasznot hozó háziiparuk volt.

A Hegyköz és a Zempléni-hegység további irtásközségei (Mogyoróska, Regéc, Arka, Komlóska, Baskó, Háromhuta stb.) archaikus anyagi kultúrát őriztek meg a 20. század második feléig. A boronafából épült házak, csűrök, a belül fűtős *kabolás* kemencek rendszere, a lépcsősen felkötött zsúpos (*kicskás*) tetők, a keresztfolyosós *leppentős*

213. ábra. *Fenkőtartó* fából, marhaszarvból és bádoghól. Nyíri és Kishuta (Abaúj-Torna vm.)

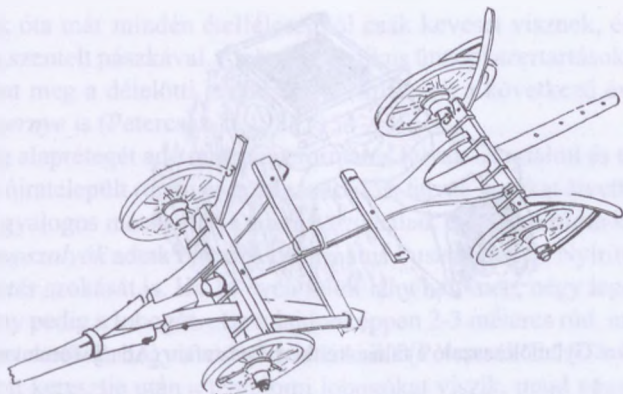

214. ábra. *Oszró*. Szénaszárító ágaskaró és állvány. Pusztafalu és Kishuta (Abaúj-Torna vm.)

csűrök, a szénatároló *soppok* négy oszlopra állított, gúla formájú fedele, az egykori szlovák, ruszin falvak árboch köré rakott, *kopának* nevezett szénaboglyái, a sarjú és a vetett takarmányok szárítására szolgáló *oszrók* (ágaskarók) és gúla alakú állványai láthatóan sajátos jelleget kölcsönöztek a táj falvainak (Balassa I. 1964: 166–169; Ikvai N. 1967: 160–163; Petercsák T. 1978: 36–37). A hegyköziek földművelő gazdaságában a krumplinak és a zabnak, rozsnak, kétszeresnek, régebben a lencsének és a *pohánkának* (hajdina) is fontos szerep jutott. A gabonaszemeket kézi darálón (*malmocska*) őrölték meg, és maguk is sok kásafélét fogyasztottak. Pépes ételeik gyűjtőneve a *zsámiska*, amit kukoricalisztből és krumpliból is készítettek. A *lepcsánka* (krumplilángos) fogyasztása bő kétszáz éve terjedt el a vidéken.

Számos archaikus tárgy és munkamód jellemzi a Hegyközt a teherhordás és a szállítás tevékenységeiben is. A szlovák „huták” asszonyai *travnyicába* rakva, majd *zajdába* kötve, a hátukon hordták fel az istállótrágyát az eke nélkül, csupán kapával megművelt meredek hegyoldalakra. A *zajda*, *ajda* (battyu) és a háton való cipekedés az egész vidéket jellemezte. Durva csepűvászonból készült teherhordó ponyvát (*ponyus*) használtak a gazdaságban, a határban. Az 1×1 méteres *ponyus* négy sarkára 80–90 cm hosszú kötőléket, *trakot* varrtak, hogy a háton vitt takarmány, fű, rözse felkötését megkönnyítsék. A hegyaljai falvakban, városokban – különösen Tokaj és Erdőbénye vidékén – a 20. század első felében *szijácsból* font, puttony formájú *hátikosár* váltotta fel a battyuzást. Ott a kosarat is a puttonyhoz hasonló módon, két széles pánttal vették fel a hátukra, és férfiak is jártak vele a szőlőhegyre. A „huták” szlovák asszonyai a zsákot, puttonyt, hátikosarat egy *rucsni*nek nevezett hosszú kendővel vagy kötéllal szorították magukhoz, kötötték fel a hátukra. Magyar falvakban is előfordult, hogy két pánt helyett *ponyusba* kötve hordozták a hátikosarat.

Hosszú, keskeny vászonkendővel kötötték magukhoz az anyák egy-két éves gyermeküket is, amikor mezei munkára mentek. Ezt a díszesen szőtt, hosszú vászonkendőt a magyar asszonyok is használták az 1950-es évekig. A tárgynak több neve volt a Hegyköz falvaiban: *lepüdző*, *hajtká*, *tácsi*, *tácsipóka*. Néhány magukkal vitt botból és egy vászonlepedőből mezei bölcsőt állítottak fel a csecsemőnek, amit ezen a vidéken *ringőnek* neveztek (Gunda B. 1956: 128–133; Paládi-Kovács A. 2009b: 268, 272; 2010: 525, 528). Az 1950-es években élt még a természeti népeknél leírt *tűzfűró* emléke, a falusi kutakból pedig egyetlen horgas fával, *víz húzó horoggal* emelték ki a vízzel megtelt *vedért*. Távolabbi kútról, forrásról fél vállra vett vízfordó rudak segítségével

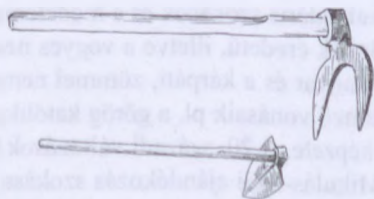

215. ábra. Szekér alváza első és hátsó ágassal, nyújtóval, rakoncákkal.
Hegyköz (Abaúj-Torna vm.)

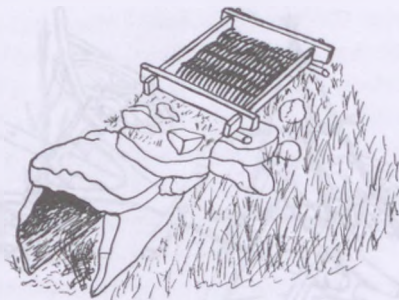
hordták a vizet. A vidék déli részén és a Hegyalján *gagó, gágó*, a Hernád völgyére nyíló kis medencék falvaiban *garagulya* a két végén lelógó horoggal felszerelt vízhordó vállrudak neve.

Kishuta, Nagyhuta és Vágáshuta üvegezö, ablakozó vándoripara a 19. század elején alakult ki, és az 1910-es években még mindig ez volt a férfiak többségének fő foglalkozása. *Krošnával* (síküveget rögzítő kerettel) a hátukon gyalog járták az országot, és kiáltozással hívták fel magukra a figyelmet: „Ablakot csináltatni!” A bádigosok kisebb, könnyebb keretének *krošeňka* volt a neve. Az első világháború idején tértek át a drótos- és a bádigosiparra. Törött cserépedényeket drótoztak, lyukas bádogedényeket forrasztottak, tettek ismét használhatóvá. Tavasszal indultak el két-három hetes vándorlásaikra, és az őszi esőzésekig járták a távoli falvakat. Mindenkinnek saját területe, útvonala volt, nem zavarták egymás köreit. Az 1920-as évek után már vonaton és kerékpáron jártak. Télen erdei munkával, főként ölfavágással foglalkoztak. Az 1950-es években tömegesen hagyták abba a vándoripart, és 1970 tájákn már csupán 30–35 férfi üzte a régi mesterséget a korábbi 200–230-ból (Petercsák T. 1978: 54–57).

A Hegyköz jellegét a szánok és szekerek régi típusai, technikai megoldásai is markánsan megmutatták. Említhetők az emberi erővel húzott nyári szánok és csúsztatók, az elő- és utószánból (*lacsuha*) összekapcsolt fogatos szánok, a személy- és teherszállító

216. ábra. a) Ágas kapa, b) laposkapa. Kishuta és Füzér (Abaúj-Torna vm.)

217. ábra. Gyümölcsaszaló a falusi kertben. Pusztafalu (Abaúj-Torna vm.)

szánok eltérő formái. Az északi magyar csoportok közül egyedül a hegyköziek őrizték meg a szekér oldalának elöl rakoncás, hátul merevlőcsős (a rakoncába becsapolt lőcsforma) kitámasztását. A széna-, szalma- és a kévés gabona szállításához a szekeret megnyújtották, és feltették rá az ún. *hosszú lajtorját* (létrához hasonló szekéroladt). A lajtorja felső peremén túl érő, abból kiálló pálcák segítették az ilyen *tót szekér* rakodását. A széna-, szalmarakomány rögzítéséhez egy *nyomórúd*, rudalló lánc és két rudalló kötél szolgált (Balassa I. 1964: 152–155; Ikvai N. 1967: 138).

A hegyközi falvak lakosságának többsége (75–80%) a 10 kat. h. alatti kisbirtokos réteghez tartozott. Ők a 18–19. században is részes kaszálást és aratást vállaltak a Bodrogköz, a Hernád-völgy és az Alföld falvaiban. A képek általában páronként, bandában jártak, és a két világháború között 12-ed részért arattak. Dédapáik 1820 táján még 9-ed részt kaptak! A fogatos gazdák fuvarba jártak, főként fát fuvaroztak a Károlyi-uradalom erdősegeiből Újhelybe, a vasútállomásra. Pusztafalu és a „huták” szegényei csépelni is eljártak egészen a Hernád-völgyig. Csaknem egész évben („nyitástól takarásig”) kínáltak napszámos munkalehetőséget a Hegyalja szőlőhegyei. Sokan foglalkoztak faeszközök faragásával is. Legtöbb udvarban ott állt a *faragószék*, és megtalálható volt a *kényelű kés* (vonókés) meg a *faragóbalta* is. Számosan értettek a guzsaly, az orsó esztergálásához. Pusztafalu, Kovácsvágás téli elfoglaltsága a dongafaragás volt. A durván megfaragott hordófalat hegyaljai bodnárok vették meg tőlük. A füzériek vasúti talpfát faragtak az erdön. Pusztafalu és Füzér járomfejet és teljes jármokat is faragott eladásra. A Hegyközben előállított termékek mintegy 50–60 km-es körzetben, különösen a fátlan tájakon igen kelendők voltak (Petercsák T. 1978: 26–27).

Hegyköz epikus szövegfolklórjából a történeti mondák műfaja emelkedik ki. Említhető a huszita mondakör, a telkibányai bányaomláshoz kapcsolódó „háromszáz özvegy tánca” téma, de mindenekelőtt a Rákóczi-mondakör és a várakhoz fűződő helyi mondák (Füzér, Boldogkö). A kalendáris szokások és a hiedelemvilág tekintetében a vidék, különösen a ruszin és a szlovák eredetű, illetve a vegyes nemzetiségű falvak átmeneti zónát képeznek az alföldi magyar és a kárpáti, zömmel nemzetiségiek által lakott hiedelemterületek között: jellemző vonásaik pl. a görög katolikus ünnepek, szokáselemek, a *nora* (egy hiedelemlény) képzete. A 20. századi változások között említeni kell, hogy a karácsonyfa-állítás és a Mikulás-napi ajándékozás szokása igen későn érte el a vidéket (1920–1930-as évek). A görög katolikus karácsony időpontja az 1910-es években tevődött át január 6-áról december 24-ére. Filkeházán a húsvéti pászkaszentelésre az

1960-as évek óta már minden ételféleségből csak keveset visznek, és megszűnt a ház körüljárása a szentelt pászkával. A görög katolikus ünnepi szertartások közül az 1960-as években szűnt meg a délelőtti istentisztelet (*utrenye*), a következő évtizedben pedig a délutáni *vecsernye* is (Petercsák T. 1985: 134-139).

A lakosság alaprétegét adó magyar református falvak lakodalmi és temetési szokásai-
ból a később újraterlept r6mai 6s g6r6g katolikus falvak is sokat 6tvettek. A menyasszo-
ny6ert indul6 gyalogos menet 6l6n a *z6szl6tart6* halad, 6s viszi a r6dra k6t6z6tt kend6ket,
melyeket a *nyoszoly6k* adtak 6ssze. A reform6tus Pusztafalun 6s Ny6r6ben megtartott6k a
lobog6s temet6s szok6s6t is. Ha 14 6ven fel6li l6ny halt meg, n6gy leg6ny vitte a kopor-
s6j6t, hat le6ny pedig a lobog6t. „Ez tulajdonk6ppen 2-3 m6teres r6d, melyet sz6ttes ken-
d6kkel 6gy betekernek, hogy a r6d nem is l6tszik” (Petercs6k T. 1978: 83, 91). Katoliku-
sokn6l a halott keresztje ut6n a templomi lobog6kat viszik, majd n6gy f6rfi k6t r6don a
kopors6t. A hegyk6zi reform6tus falvak *gombf6nak* nevezik a sirra tett fejf6t. Pusztafalun
maradt fenn az a szok6s, hogy k6t *l6bf6t, l6btul val6 f6t* is 6llitanak a sir m6sik v6g6be.

ERDÉLY

KELETI NÉPTERÜLET

A „keleti népterület” kifejezéssel e fejezetben azt a nagy kiterjedésű és igen tagolt területet jelöljük, amely a központi népterület tiszai tömbjeitől keletre helyezkedik el. Ennek területileg legnagyobb kiterjedésű és minden szempontból a legegységesebb része kétségtől a szűkebb értelemben vett történeti Erdély magyarsága, az egykori vármegyék és a Székelyföld tömbje. Erdély (románul Ardeal, latinul Transsilvania, németül Siebenbürgen) eredeti, szűkebb értelme szerint a hegyekkel csaknem minden oldalról körülvev Erdélyi-medencét jelenti, mely kb. 57 ezer km² terület. Itt vannak a Szamos, Maros, Olt folyók és mellékfolyóik völgyei, medencéi, valamint az azokat körülölelő dombságok és hegyek. A történeti Erdély nemcsak földrajzi, hanem legalább annyira politikai fogalom is: az a terület, amelyen az Erdélyi Fejedelemség (változó közjogi formációkban) 1542, illetve 1556 és az 1867-ben Magyarországgal megvalósult unió közötti bő háromszáz évben fennállt. Ennek politikai határai viszont többször is változtak, és ez kihatott a fogalom értelmére is.

Erdélyhez északon és nyugaton az Alföld keleti peremvidékének azok a magyar népcsoportjai csatlakoznak, melyek a történeti Erdélyen kívüli egykori vármegyék területén élnek, és amelyeket egy hagyományos felosztásban a *Partium*hoz soroltak, mint északon Máramaros, az Avasság, a Körösök hegyi völgyeiben a Báródság, a Réz-alja, a Fekete-Körös völgye. A keleti népterület részét alkotja továbbá a Kárpátokon kívül keletebbre élő magyarság három nagy egysége: *Moldva*, *Bukovina*, valamint az egykori két román fejedelemség városi magyarsága. Ebben a fejezetben az a célunk, hogy erről a több országra kiterjedő, számos eltérő hagyománnyal jellemezhető, nyelvi, etnikai sokszínűséggel körülvev és vallásilag is mélyen tagolt magyar népességről adjunk vázlatot.

A második világháború utáni köznyelvi szóhasználatban Erdély neve kiterjedt a történeti Magyarországtól Romániához került egész területre, amely meghaladja a történeti Erdély területét, teljes nagysága kb. 103 km². Magában foglalja a mai Szatmár, Bihar, Szilágy, Arad, Máramaros és Krassó-Szörény megyéket, vagyis a történeti Erdély mellett a Partium területét is.

Egy erdélyi néprajzi vázlatot kézikönyv tömörséggel megírni több okból sem egyszerű vállalkozás. Ennek sok oka között ott van nemcsak a kiterjedt, természeti, kulturális, politikai szempontból rendkívül tagolt nagy terület, nemcsak a több együtt élő nép és a számos kisebb nemzetiség, nemcsak a szinte áttekinthetetlen szakirodalom, mely az utóbbi huszonöt-harminc évben tetemesen felduzzadt, hanem a látószögek és nézőpontok sokszoros egymásra vetítődése, a dimenziók megválasztásának nehézségei. Az egyes vidékekről, tájakról néprajzi szempontból felhalmozott ismeretek nagyon egyenetlenek; alaposan feltárt, leírt, több nemzedék egymásra épülő, egymást értelmező és korrigáló munkájának eredményeként ismert tájak vagy települések (mint például Kalotaszeg, Torockó, a mezőségi Szék, Gyimes stb.) mellett bőven vannak olyanok is, melyekről csak egy-egy témában született elszórt adatközlés, azok is távol esnek egymástól időben és felfogásban. Az eltéréseket nehéz közös nevezőre hozni, az „egyenletes” vázlat szükségképpen kissé torzít. A szakirodalomban felhalmozott

eredményeket akár csak bibliográfiailag áttekinteni, száraz tartalmi kivonatot adni is egy kézikönyvfejezet terjedelmének többszörösét tenné ki, szükséges tehát az erős válogatás. A néprajzi kép megrajzolása a legtöbb helyen olyan szorosan kötődik történeti, politikai fejleményekhez, a nem népi, nem közkultúra viszonyrendszeréhez (városok, polgárság, nemesség, egyházak), hogy attól elszakítva megint csak erős torzításokkal kell számot vetnünk. Erdély magyar néprajza nyilvánvalóan aligha írható meg a többi nép beható ismerete nélkül, ám itt ennek korlátaival is számolni kell. Külön nehézséget jelent az időbeliség, hiszen erdélyi magyar néprajzot több mint százötven éve folyamatosan írnak már, de a leírt jelenségek és összefüggések időbeli érvényessége, változásoknak való alávetettsége sokszorosan megnehezíti az egységes kép kialakítását. Egykor leírtak – különösen, ha az nagyobb tekintélyű szerző által vagy szélesebb körben elterjedt munkában történt – szinte időtlenné merevítettek jelenségeket, és amelyeket évtizedek múltán, már az időközben beállott alapvető változások után is még mint jelent vagy legfeljebb mint félmúltat szokás bemutatni, ez történt/történik sok esetben Orbán Baláznak a *Székelýföld leírása* című könyvében immár 150 éve leírtakkal kapcsolatban is.

Erdély néprajzi csoportjainak, tájainak áttekintése az elmúlt száz évben néhányszor megtörtént, és jelentős eredményekre hivatkozhatunk. Közöttük talán elsőnek említhető Kósa László könyve, mely a paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlásának összefüggéseit tűzte ki vizsgálati szempontként, főként az 1920-at megelőző negyven évre összeponstosítva (Kósa L. 1998). E kötetben a szerző kiterjedt szakirodalmi kutatásokra támaszkodva tartalmas fejezetet írt Erdély néprajzáról is, amit ma sem lehet megkerülni; történeti irányultsága, a 20. századi fejleményeket éppen csak érintő felfogása és a paraszti polgárosodás követése által kissé háttérbe szorított földrajzi-táji szempont használata a mai olvasó számára már korlátozottá teszi. Ugyancsak kiterjedt szakirodalmi szemle eredménye Balassa Ivánnak a határainkon túli magyarok néprajzáról írott könyvének romániai fejezete (Balassa I. 1989). A szerző a második világháborút megelőző viszonylag gazdagabb, majd a hetvenes években megszorodott szakirodalomra támaszkodhatott; ennek az – és ezzel az ismertetett – anyagnak jelentős részét tették ki a tág értelemben vett népművészeti adatközlések és monográfiák, melyek korszakokon átívelő érdeklődést dokumentáltak ugyan, de szempontjaik egyoldalúsága, korlátozottsága ma már meglehetősen tisztán látszik. Az erdélyi néprajzkutatók között évtizedekig Dr. Kós Károly volt az, aki módszeresen, egy majdani összegzés reményében járta Erdély magyar vidékeit, és akár azt is vállalta, hogy munkái évtizedek múltán, akár csak a halála után jelenjenek meg; mégsem vállalkozott rá, hogy összegző tanulmányt vagy monográfiát készítsen a témában. Csak sajnálhatjuk, hogy mindössze egy rövid áttekintő vázlattal készült el, mely a *Magyar Néprajzi Atlasz* munkálatainak kezdeti időszakában készült, és arra szolgált, hogy a tervezett kutatópontok kiválasztásához háttérismeretet adjon; eldugott helyen jelent meg, nem került be a szerző későbbi köteteibe, így viszonylag ismeretlenebb maradt (Kós K. 1957). A szerző talán abban bízott, hogy az elkészült *Magyar Néprajzi Atlasz*, illetve annak tervezett kommentárkötet(ei) kellő áttekintést adnak majd Erdély magyar néprajzáról is. Akár ez, akár más feladatok tornyosulása, akár a kutatások és a szakember-utánpótlás kényszerű korlátozottsága végül is meggátolta, hogy a saját maga vagy a kutatás egésze számára programként kitűzze egy táji összegzés elkészítését. Más munkái természetesen mind a mai napig nélkülöz-

hetetlenek egy-egy vidék, mint Kalotaszeg, Mezőség, Székelyföld néprajzi megismerésében (Kós K. 1972a, 1979, 1999, 2000).

A romániai politikai fordulatot követően megélénkültek a néprajzi kutatások, és látványos folyamat volt azok intézményesülése is (Keszeg V. 2002; Paládi-Kovács A. 2007). Miközben tanúi lehetünk annak, hogy szinte beláthatatlan mennyiségben születtek meg szakszerű és népszerű tanulmányok, monográfiák és gyűjtemények szakemberek vagy avatott önkéntesek tollából falvakról, ritkábban vidékekről is, feltűnhet az is, hogy a kutatások fókusza mintha inkább szűkülne, mint tágulna; mintha inkább már a települési szint is tágasnak mutatkozna a családi, személyes szint fölött, és egész vidékekről alig-alig születtek összegző könyvek. Kivételképp említhetünk egy-egy példát Szilágyságról (Szabó Zs. 1999), Aranyosszékről (Keszeg V.–Szabó Zs. 2006), Mezőségről (Kós K. 2000). Kitartó egyszemélyes vállalkozás eredménye Nagy Balázs négykötetes könyve Székelyföld falvairól; a megkerülhetetlenül gazdag adattár azonban sokkal inkább helyismereti lexikon, mint szaktudományos szempontokat érvényesítő monográfia (Nagy B. 1998, 2000, 2003, 2006). Hasonló teljesítmény Gazda Lászlóé, akinek moldvai falvakról írt összegzése még csak részben jelent meg (Gazda L. 2009). Egyetemi jegyzetként készítette el Pozsony Ferenc *Erdély népeiről* szóló könyvét (Pozsony F. 2009), amelyben szó esik a szászokorról, cigányokról, örményekről (és a székely szombatosokról is), a többséget alkotó románokról viszont nem. E kézirat lezárása idején jelent meg Magyar Zoltánnak témánkba vágó összefoglalása, *A magyar népi kultúra régiói* második köteteként, melyben a Felföld mellett a Partium, Erdély, Moldva szerepel; ezt a teljesítményt, mely egy terepen rendkívül sokat mozgó kitartó folklorista tapasztalatait összegzi, minden bizonnyal sokáig nehéz lesz meghaladni (Magyar Z. 2011).

Tekintetbe kell venni azt is, hogy Erdély népi kultúrájának számos eleme ma is élő valóság, és bárki, aki akár csak véletlenszerűen betéved falvakba vagy hegyi pásztortanyákra, találkozhat olyan jelenségekkel, melyek meg vannak írva „a nagykönyvben” (mosás a patakban, kenyérsütés kemencében, rovással nyilvántartott állatok a nyájban, táncház, hiedelmek, jóslások stb.). Ugyanakkor Erdély népi kultúrájának hasonlóképpen számos eleme megőrzött, megtartott valóság, mely éppen archaikus jellegüknél fogva vonzzák a rokon-idegeneket, és évtizedek óta magyarok sokasága keresi fel Erdélyt úgy, mint „távoli szülőföldet” (Kürti, L. 2001), mint olyan helyet, ahol a valódit, az igazit, az autentikust lehet megtalálni, és ezek a jelzők egyként vonatkozhatnak a magyarságtudatra, a közösségi érzésekre, a közvetlen emberi kapcsolatokra vagy a vallásosságra. A nyolcvanas években a folklorizmus nemzetközi és hazai kutatása sokat feltárt ezekből az összefüggésekből, helyi vizsgálatok is történtek (Bíró Z.–Gagyai J.–Péntek J. 1987), de az utóbbi húsz évben ezek a vizsgálatok részben háttérbe szorultak, részben olyan más fogalmi keretek közé kerültek, mint a kulturálisemlékezet-kutatás; így kevésbé látjuk tisztán, mit is hoz magával az, hogy fesztiválok, tánc táborok, éttermekbe és vendégfogadókba bevitt népi tárgyak, skanzenek és emlékházak, iskolai szakkörök és lelkes pedagógusok tevékenysége mit és mi módon öriz meg, ad tovább a népi kultúra ismeretéből, mi és mi módon formálja ezt az érdeklődést. Tagadhatatlan, hogy „piaca” lett a hagyományos értékeknek, és ez a piaci vonzás megteremtette az ismeretszerzés, ismeretközlés saját csatornáit is, melyek révén az ismeretek közvetlenebbek, gyorsabbak, „fogyaszthatóbbak” lesznek. Ha egy útra induló kíváncsi valamire,

hamarabb megnyit egy portált, mint egy kézikönyvet. Egy manapság „természetes” módon megőrződött (ugyanakkor visszaszorulóban lévő) és egy értelmiségi-intézményes keretek között megtartott népi kultúra kettősségének vonzásában a kézikönyvfejezetnek megvannak a maga korlátai ebben a tekintetben is.

TERMÉSZETFÖLDRAJZ

Erdély keleti és déli természeti határait a Kárpátok hegyvonulatának gerince, vízválasztói, míg nyugat felé a Déli-Kárpátok ruszka-polyánai tömbje, a Marostól északra az Erdélyi-érchegység, a Bihar-hegység és a Meszes jelölik ki; északi irányban a természeti határ nem ilyen éles, a Kőhát, Gutin, Lápos- és Bükk hegységek tömbjei jelölik ki.

Az országnyi terület a legváltozatosabb domborzattal és vízrajzi helyzettel jellemezhető. A nagyobb domborzati egységek: az Alföld keleti szegélye, az Erdélyi-szigethegység, keletebbre az Erdélyi-medence, amit keleten a Keleti-Kárpátok, délen a Déli-Kárpátok hegyvonulatai szegélyeznek. Részletesebb, modern földrajzi szemléletű tájbeosztást a *Pannon enciklopédia* „Magyarország földje” című kötete tartalmaz (Karátson D. 1997: 274–284, 374–395).

Az Alföld keleti szegélye Szatmártól az Al-Dunáig húzódik, felszíni viszonyait döntően a folyók hordalékképző munkája alakította ki. Szamos környéki és a Marostól délre eső területein nem ritka a futóhomokos terület.

Az Erdélyi-szigethegység a Maros völgyétől a Máramarosi-havasokig terjed, igen változatos felépítésű. Mészkötararósi hegységei a Bihar-hegység, a Béli-hegység és a Királyerdő. Tőlük keletre a kristályos anyagú Gyalui-havasok fennsíkyszerű hegytetői következnek, délkeletre pedig az Erdélyi-érchegység húzódik. A Sebes-Kőröstől északra a hegység a Szilágysági-dombvidék szigethegységeiben folytatódik, egészen a Nagybányai-medencét lezáró Gutin és Ciblesig.

Az Erdélyi-medence két nagyobb egysége a Mezőség és a Küküllő menti dombvidék. Előbbi csupasz, agyagos, suvadásos, tavas vidék, utóbbi teraszos területét folyóvölgyek szabdalják. Több kisebb medencéje: Fogarasi-medence, Szebeni-medence, Székás-medence; a Szamos mentén széles erdős hátságok húzódnak.

A Keleti-Kárpátok Máramarostól a Törösvári-szorosig húzódik, és négy vonulatból áll. Legkülső a homokkő vonulat (Csíki-havasok, Háromszéki-havasok, Bodoki-hegység stb.), ennek belső oldalán hatalmas mészkőszikrákkal (Nagy-Hagymás, Csalhó, Oltárkö, Gyilkos, Egyeskő). A legmagasabb vonulatot a kristályos övezet alkotja: Máramarosi-havasok, Radnai-, Borgói-, Besztercei-havasok. A negyedik vonulat vulkanikus övezet: Kelemen-, Görgényi-havasok, Hargita, ahol ma is gyakoriak a vulkanikus utójelenségek (víz- és hőforrások stb.). Az egyes vonulatok között medencéket találunk: Gyergyói-, Csíki-, Háromszéki-, Brassói-medence.

A Déli-Kárpátok főként kristályos palából álló vonulata a Törösvári-szorostól a Temes völgyéig tart. A Fogarasi-havasok, a Paring, a Retyezát őrzik a hajdani eljegesedés emlékeit (gleccservölgyek, tengerszemek); a Szebeni-havasok és a Kudzsiri-havasok magashegységeiben kevesebb a jégkorszak nyoma, széles havasi legelők a Gyalui-havasokra hasonlítanak. A hegyvonulatok között itt is találunk medencéket: Hátszegi-me-

dence, Petrozsényi-medence, ez utóbbi szénben gazdag bányavidék. A Déli-Kárpátok folytatása a Bánsági-hegyvidék: Ruszka-havas, Almás, Orsovai-hegység. Értékes bányavidék a Krassó-Szörényi-érchegység.

Erdély legnagyobb folyója a Maros. A Gyergyói-havasokban ered, keresztülvágya az Erdélyi-medencét, felveszi a Nyárad, a Kis-Küküllő, a Nagy-Küküllő, a Sebes és a Sztrigy vizét, majd a hegyek közül kiérve, Lippa és Arad érintésével, Szegednél ömlik a Tiszába. A Maros völgye ősidők óta közlekedési útvonal Erdély és a nyugatabbra fekvő vidékek között, vize a Gyergyói-hegyektől kezdve tutajok szállítására is alkalmas, de nem hajózható.

A Szamos az Erdélyi-medence északi részének vizeit gyűjti össze. A Meleg-Szamos a Bihar-hegységben, a Hideg-Szamos a Gyalui-havasokban ered, Gyalutól kezdve együtt a Kis-Szamost alkotják. A Nagy-Szamos a Radnai-havasokban ered, felveszi a Sajó vizét, majd Désnél egyesül a Kis-Szamossal. Sok kis patak vizét összegyűjtve, a dombok közül kiérve és a Krasznával egyesülve Vásárosnaménynál ömlik a Tiszába. A Szamos széles völgye északi irányban biztosított átjárást Erdély és a szomszédos területek között. A folyó nem hajózható, és csak Szatmárnémeti alatt tutajozható.

Az Olt a Csíki-havasokban ered, keresztülfollik a Csíki-medencén, a Barcaságon, Fogarasföldön, majd Feleknél délre fordulva, a Vöröstoronyi-szorosnál töri át a Kárpátokat, majd (Nikápolyal szemben) a Dunába ömlik. Vízhozama rendkívül változó, esése igen nagy, nem hajózható, de tutajok jártak rajta. Déli irányban ez az egyetlen szoros a Déli-Kárpátokban, jelentősége közlekedési szempontból ősidők óta rendkívül fontos; a havasalföldi románság (*olyánok*) számára az Olt folyó szimbolikus jelentősége a mi Tiszánkéhoz hasonlítható.

A Bánsági-hegyvidék vizei: a Temes, a Karas, a Néra, a Cserna közvetlenül a Dunába ömlenek. A tavak közül a nagyobbak a Déli-Kárpátokban vannak, ezek medencéit gleccserek hozták létre. Vulkáni kráterben van a Szent Anna-tó, hegyomlás által keletkezett a Gyilkos-tó. Egész Erdélyben számtalan vízfolyás, patak található, amelyek a megtelepedésben fontos szerepet játszottak, neveik pedig számos régmúlt etnikai folyamatról tanúskodnak.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

A terület első ismert lakói, a Krisztus előtti évszázadban, a trákokkal rokon dákok voltak. Burebista és Decebal dák királyok államát (melynek székhelye a régészetileg jól feltárt Sarmizegetusa volt a mai Hunyad megyében) a rómaiak hódították meg, és 106–271 között Dacia néven római provincia volt. A népvándorlás idején különböző népek (hunok, gepidák, gótok, vandálok, avarok, szlávok stb.) átmeneti szállásterülete és rövidebb-hosszabb államalakulatok peremvidéke volt. 271 és 380 között a gótok szállták meg; a következő évtizedekben, 455-ig a hunok birodalmának peremvidéke, ekkoriban vált elhagyatott, elvadult vidékké. A gepidák 455 és 567 között vannak jelen a későbbi Erdélyben, sok jelentős régészeti lelet tanúskodik róluk (Apahida), noha Nyugaton vannak, akik a létüket is kétségbe vonják. A 6–9. század között (567–827) az Avar Birodalom végvidékét találjuk itt; ők a Maros és az Olt völgyén keresztül hatoltak be. Az ő uralmuk alatt telepedtek meg a szlávok is, akik a 6–7. századtól a Kárpátok külső

gyűrűjén keresztül érkeztek, és jellegzetes urnasíros temetkezési módjuk különíti el te-lepeiket más népekétől. 827 és 895 között a bolgár uralom évtizedeivel számolhatunk Erdélyben (Köpeczi B. [főszerk.] 1989).

A ma is ott élő népek közül a magyarok jelentek meg először a honfoglalás idején (vagy talán már az előtt is), és gyér bolgár-szláv lakosságot találtak Erdélyben. Tartósan a 10. században, az Alföldről kiindulva, a Szamos, Sebes-Körös és Maros völgyein be- vonulva szállták meg. Erről tanúskodik Erdély magyar neve, mely a központi magyar tájszemlélethez igazodva, 'erdő előtti, erdőn túli' területet jelent ('Erdőelve'), valamint a mai román név előzménye, a középkori magyarországi latinságban használt Transsyl- vania. A 11. században a három említett folyó völgyei és a Mezőség összefüggő ma- gyarlakta területek voltak. Erdély keleti és déli vidékei akkor még védő gyeptűt alkottak a gyakori kun és besenyő becsapások ellen. A székelyeket a 12. században telepítették keletre, a későbbi Háromszék területére (erről a párhuzamos, illetve azonos helységne- vek is tanúskodnak: Szászkezd/Kézdiszék, Szászorbó/Orbaiszék, Szászsebes/Sepsiszék stb.). A magyarság a 13. századra fokozatosan benépesítette Erdély termékeny folyó- völgyeit és hegyi medencéit, eljutott a bükk- és fenyőerdők övezetéig, sőt a Székely- földön a fenyőerdők övébe is betelepült.

A Marostól délre eső, viszonylag ritkán lakott területre a 12–13. század folyamán a magyar királyok szász népességet telepítettek (Királyföld). Szászok költöztek Beszterce vidékére, a Barcaságra és Nyugat-Erdély egyes városaiba is (Kolozsvár, Torda, Nagy- enyed). A 11–13. században Erdélybe besenyők és kunok is kerültek, akik kis számúak lévén, hamarosan beolvadtak a magyarságba. A románok a 12–13. században jelentek meg Erdélyben. Az első évszázadokban főleg a magas hegyi tájakon: a Bihar-hegység- ben, az Erdélyi-érchegységben, Hunyad megyében és a Fogarasi-havasokban teleped- tek meg. A 14–17. században dél felől újabb sűrű rajokban érkeztek, és Erdély minden vidékén megjelentek.

Erdély a 16–17. században, a fejedelemsorban, amikor a török és a Habsburg- király- ság között egyensúlyozott és belső politikai függetlenségét igyekezett őrizni, gyakran keveredett pusztító háborúba, amelyek elsősorban a folyóvölgyekben és az alacso- nyabb dombvidékeken élő magyarokat és szászokat sújtották. Az elpusztult helységek- be jórészt románok költöztek. Különösen a tizenöt éves háborúban (1591–1606) és a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát megtorló török-tatár pusztításban fogyat- kozott meg a népesség. A pusztulás nem volt olyan nagymérvű, mint Magyarország hódoltsági területein, és a népesség pótlására sem indultak meg olyan nagyszabású tele- pítési akciók, mint Magyarországon. Csupán a 17. század végén települt be jelentősebb számú, ortodox örmény közösség, akik jelentős szerepet vállaltak a gazdasági életben. A 18–19. század a népességi arányok eltolódását hozta magával: a románok többségbe kerültek a magyarokkal és az addig is kisebb létszámú szászokkal szemben; a magya- rok számát a 19. század második felétől pedig a nagyarányú székely kivándorlás is csökkentette. Az első világháború után Romániához került Erdélyben – elsősorban a havasalföldi és a moldvai részekről történt bevándorlás és betelepítés hatására – jelen- tős népességgyarapodás következett be

Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787-ben Erdélyben mintegy 1 millió 440 ezer főt talált. Az 1850-es osztrák népszámlálás szerint a történeti Erdély lakossága 2 millió 73 ezer fő volt. Az 1910-es magyarországi népszámlálás szerint Erdély lakos-

sága 2 millió 678 ezer volt. 1990-ben a történeti Erdély lakossága 4 millió 484 ezer, a jelenkori teljes erdélyi terület lakossága pedig ugyanakkor 8 millió 23 ezer volt (Köpeczi B. [főszerk.] 1989).

TÖRTÉNET

Erdélybe a honfoglaló magyarok a 9–10. században érkeztek: a Maros völgyén Gyula vezetésével, a Szamos mentén pedig Kende törzse, noha az e korra jellemző törzsnévi eredetű helységnevek Erdélyben hiányoznak. A későbbi erdélyi terület viszonylagos önállósága már Szent István korát megelőzően kialakult; majd ő volt az, aki megtörte a gyulák uralmát, és megkezdte a közigazgatás megszervezését. A kora középkorban (amelyből okleveles forrásanyag alig maradt fenn) az ispáni várak körül hét vármegye jött létre: Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Küküllő, Fehér és Hunyad. Ezek voltaképp határispánságok, hosszúkás alakúak voltak, az utak védelmére jöttek létre. A királyok a keleti határok védelmére a székelyeket, a déli gyeptű védelmére pedig a szászokat telepítették le, és számukra külön közigazgatási szervezetet, a székeket hozták létre.

A középkori Magyarországon legtovább Erdélyben maradt meg a királyi hatalom erős befolyása és a nagy kiterjedésű királyi birtokok. A 13–14. században kialakultak a nemesi vármegyék, noha ezek nem voltak olyan erősek, mint Magyarországon, mert hiányoztak a honfoglaló nemzetségek leszármazottai, a köznemesek. A megyék vezetője az erdélyi vajda volt, akinek tisztsége a 12. század legvégétől tűnt fel. A 15. századra (a kápolnai unióval, 1437) megszilárdult Erdély rendi szerkezete, amely a magyar vármegyék, a székely és szász székek szövetségéből állt, és több mint négy évszázadon át közigazgatási szervezatként is érvényben volt. A magyar vármegyék, a székely székek és a szász székek szövetségéből kialakult a három „nemzet” (*natio*, mely ekkor még nem etnikai, hanem politikai kategóriaként értendő). A románok nem alkottak rendi szervezetet, kenézeik magyar nemesi jogokat élveztek, és többségükben el is magyarosodtak. A középkorban jelentős fejlődésen ment át a kézművesipar, jelentős bevételi forrást jelentett a só- és aranybányászat, és a városok fontos kereskedelmi központokká váltak. A 14. század végétől jelentkező török fenyegetéssel és támadásokkal szemben épültek ki, elsősorban a Szászföldön, a templomok körül a részben ma is fennálló erődítések. Erdélyi vajdaként Hunyadi János jelentős sikereket ért el a török elleni küzdelemben; Kolozsvárott született fia, Mátyás egyik legnagyobb királyunk.

A mohácsi csata utáni csaknem ötven év, 1570-ig, polgárháborús és török hódító időszak volt. A kettős királyválasztás következményeként a törökre támaszkodó Szapolyai János és a Habsburg Ferdinánd hívei küzdöttek egymással is, a törökkel is. Ezekben az évtizedekben formálódtak ki azok az erőviszonyok és szerződések, melyek eredményeképpen – a középkori Magyarország három részre szakadása után (1541) Erdély 1570-től százhusz évig önálló fejedelemségként létezett, amely magyar fejedelmek kormányzata alatt laza hűbéri függésben élt az Oszmán Birodalommal. Adót fizetett, a rendek által választott fejedelmet a szultán erősítette meg hatalmában, de a török megelégedett az-
zal, hogy különálló maradjon és ne egyesüljön Magyarországgal. Békés időkben török hadsereg vagy közigazgatás nem volt Erdélyben és a mohamedán vallás sem volt

befogadva. Az osztrák császár a Bocskai-felkelést követő bécsi békében ismerte el az önálló Erdélyt. Az ezt követő évtizedeket szokás Erdély „aranykorának” is nevezni. A jelentősebb erdélyi fejedelmek: János Zsigmond (1559–1571), Báthory István (1571–1576), Bocskai István (1605–1606), Bethlen Gábor (1613–1629), I. Rákóczi György (1629–1648), II. Rákóczi György (1648–1660), Apafi Mihály (1662–1690). A történeti különfejlődésnek olyan jele is van, hogy az 1514. évi törvények Erdélyben lényegében nem vagy csak korlátozottan érvényesülhettek, pl. az adónemek közül hiányzott a kilenced.

1690-ben, a török visszaszorítása után, a Diploma Leopoldinum alapján a Habsburgok Erdélyt nem csatolták vissza Magyarországhoz, hanem fejedelemséggént, illetve nagyfejedelemséggént külön kormányozták, és a Habsburg uralkodók viselték az erdélyi fejedelmi címet is. Ez ellen sikertelenül lépett fel Rákóczi Ferenc (megválasztott erdélyi fejedelemmé) és szabadságharca. A közigazgatás élén a bécsi székhelyű Erdélyi Udvari Kancellária állt, a közvetlen igazgatást a Gubernium látta el, melynek székhelye Nagyszében, később Kolozsvár lett. A békés évtizedek általános fejlődést hoztak Erdélyben, miközben a magyar nemesség korábbi rendi befolyása nagy részét elvesztette, és visszahúzódott a közélettől is. Mária Terézia nevéhez fűződik az Erdély határait védő román és székely határőrezredek felállítása 1762–1764 között. Ez a Naszód vidéki románok számára a felemelkedés lehetőségét jelentette, a székelyek azonban kiváltságaik elvesztését féltették, és ellenálltak. Ezt törték le ágyútűzzel Madéfalván, 1764-ben a császári tábornokok; ezt követően a székelyek tömegesen vándoroltak ki a Kárpátokon túlra. Viszont több más, Magyarországon bevezetett modernizációs intézkedést Erdélyben nem vittek keresztül, így az úrbéri terhek rendezését vagy az iskolarendszer egységesítését. 1784-ben kirobbant a Horea és Closca vezette parasztfelkelés, amelynek már társadalmi és nemzeti jellege is volt. A magyarországihoz hasonló úrbérrendezés Erdélyben nem valósult meg, és a telekrendszer megszilárdulása sem következett be; emiatt szinte nem volt két azonos szolgáltatásokkal tartozó falu, a terhek és járandóságok tarka változatossága alakult ki.

A 19. századot az erdélyi magyar parasztság egymáshoz földrajzilag közel eső, de a társadalmi-gazdasági fejlődésben különböző fázisokban megrekedt rétegekre és csoportokra tagolódva érte meg. A klasszikus értelemben vett jobbágyfalvak mellett (pl. a Mezőség) megtalálhatók voltak szabadalmas vagy egykori kiváltságok emléket őrző közösségek (Székelyföld, Hétfalu), kisnemesi falvak (Hunyad megyei magyarok), „iparos” parasztok (Torockó) és városi parasztpolgárok (Kolozsvár-Hóstát). A néprajzi vizsgálatok számára különösen tanulságos ezeknek egymás mellett élése és kapcsolata. A faluközösségek fenntartottak egyfajta gazdasági önkormányzatot, elemi joghatóságot, s ezzel egyidejűleg archaikusabb jellegű tulajdonviszonyokat és egy kezdetlegesebb lokális társadalomszerveződést is.

A magyar reformkor törekvései közt első helyen szerepelt Magyarország és Erdély uniója. Az egyesülést az erdélyi országgyűlés (amelyben a románok nem voltak képviselve) 1848-ban ki is mondta. A nemzetiségi és közjogi ellentétek folytán a szabadságharc Erdélyben lényegében polgárháborúvá vált, amelyben a kormány támogatásával a magyarok és székelyek álltak szemben a császári udvar támogatását élvező románokkal és szászokkal. Nem kevés atrocitás történt. A bukás után visszaállt Erdélyben az osztrák birodalmi közigazgatás, a románokat ekkor ismerték el negyedik nemzetként.

Erdély, a közjogilag csaknem háromszáz éves külön történelem után, 1867-től Magyarország része lett. Megszűntek a területi alapon szerveződött politikai nemzetek, elfogadták az európai léptékben igen liberális nemzetiségi törvényt, amely biztosította a nemzetiségek nyelvhasználati jogát és az anyanyelvi oktatást. Megszüntették a székely és a szász székeket, 1876-ban területüket beillesztették az egységes vármegyei közigazgatás rendszerébe. A kiegyezést követő évtizedek Erdélyben a dinamikus kapitalista fejlődés évtizedei voltak, amikor modernizálódott a közlekedés, a városhálózat, az oktatási rendszer. 1872-ben Kolozsvárott tudományegyetemet alapítottak, működött az Erdélyi Múzeum Egyesület és sok más intézmény, kibontakozott a sajtó. A paraszti életviszonyokban a kapitalizálódó tendenciák keveredtek félf feudális viszonyokkal, gyenge maradt az iparosodás, jelentős paraszti földterületek nem magánkézben, hanem közvagyonokként maradtak meg (főként legelő- és erdőterületek). Tovább éltek jelentős háziiparok, a csere- és vándorkereskedelem. A mezőgazdasági ártermelésbe csak némelyik vidék kapcsolódott be (Kolozsvár-Hóstát, Háromszék, Barcaság), miközben sokfelé megmaradtak az önellátó, vegyes gazdálkodású területek (havasok, alhavasok, a Mezőség nagy része).

A románok az Osztrák–Magyar Monarchia fölbomlásakor, 1918-ban (december 1-jén, a gyulafehérvári gyűlésen, ennek folytán ez a nap román nemzeti ünnep), majd 1919-ben a szászok is kimondták Erdély elszakadását Magyarországtól és csatlakozását Romániához (a magyarokat senki sem kérdezte vagy hallgatta meg). A trianoni békeszerződés Erdélyt mint többségében románok lakta területet Romániának ítélte, és jóval a történeti Erdély határain túl, az Alföld szélén húzta meg az új magyar–román államhatárt, ezzel 102 ezer km² került más fennhatóság alá. Az elcsatolt területek lakosságának 54%-a volt román, 32%-a magyar és 11%-a német nemzetiségű. Az etnikai határok meghúzása mindenhol a magyarok kárára történt, elsősorban gazdasági okokból (vasútvonalak stb.). Az erdélyi magyarság elkeseredéssel fogadta a hatalomváltást; százezres létszámban menekültek át Magyarországra, hiszen nehéz volt elfogadni a magyar iskolák bezárását, a földbirtokok kisajátítását és a román földreformot, az életlehetőségek beszűkülését.

1940–1944 között, a második bécsi döntés eredményeként, Észak-Erdély és a Székelyföld kb. 43 ezer km² területe ismét Magyarországhoz tartozott. Ezekben az években sok román költözött Dél-Erdélybe és sok magyar Észak-Erdélybe. Az 1947-ben megkötött párizsi békeszerződés értelmében Erdély újból Románia része.

TELEPÜLÉSHÁLÓZAT

Erdélyben a települések írásos nyomai a középkorban rendkívül nagy számúak: az oklevelekben mintegy 3900 település fordul elő, melyekből 2100 falu volt. A 16. század közepén közel 750 várral megerősített település létezett. Egy falunak ekkor kb. átlag 50 lakosa volt, nagynak számítottak az 1000 lakos feletti falvak Dél-Erdélyben. A 19. század hatvanas éveiben Erdélyben mintegy 2500 település létezett. Jellemző a városhiány: 1847-ben csak 11 szabad királyi város volt, továbbá 3 nemesi, 50 mezőváros és 13 taxás hely. A legnépesebb erdélyi városok a 19. század közepén is viszonylag csekély népességgel rendelkeztek: Brassó 28 ezer, Kolozsvár 25 ezer, Nagyszeben 21 ezer, de Marosvásárhely csak alig 8500, Gyulafehérvár 6300 lakosú volt.

Erdély forgalma a folyóvölgyekben zajlott, a kelet–nyugati kereskedelem nemzetközi útvonalai is ott futottak. Legfőbb (szekeres) útvonalai a Maros és a Szamos völgyén, illetve a Kárpátok szorosain (Tömösi-, Vöröstoronyi-, Ojtozi-, Űzi-, Bodzai-, Gyimesi-, Tölgyesi-szoros) és hágóin át (Királyhágó, Törösvári-hágó, Meszes-kapu) hagyták el az Erdélyi-medencét. Ezek közelében fejlődtek ki Erdély kapuvárosai és kisebb-nagyobb szekeres falvai, fuvaros központjai (Hétfalu, Bereck, Piski, Borgó, Resinár stb.). A legfejlettebb és legrégebb városok a szorosok közelében, illetve kereskedelmi útvonalak mentén épültek ki (Brassó, Szeben, Beszterce, Kolozsvár, Gyulafehérvár). Kevés az olyan város, amelyik közigazgatási központ jellege folytán lett várossá (Torda, Déva, Fogaras). Erdélyben hiányoztak más magyar vidékekről ismert várostípusok, mint az érseki és püspöki mezővárosok, a földesúri mezővárosok vagy a nagy alföldi parasztvárosok párjai. Bányavárosokat főleg az Erdélyi-érchegységben találunk, ahol a magyar lakosság magyar etnikai környezet nélkül élt (Abrudbánya, Zalatna). Néhány korábbi város elparasztosodott az újkorban, mint Szék, Torockó, Vizakna, Kolozs.

Erdélyben az 1910-es népszámlálás adatai szerint a lakosság 12,9%-a volt városlakó, közülük 60% magyar, 16% német, 23% román. Az egyes nemzetiségekhez viszonyítva a magyarok közül városlakó volt 22,4%, a németek közül 24%, a románok közül 5,5%. Vofkori László az erdélyi városok között 1900-ra vonatkozóan hat funkcionális típust különböztet meg:

1. Az agrárvárosok azok, melyekben a mezőgazdasági népesség aránya 60% felett van: Nagyszalonta, Nyárádszereda, Gyergyószentmiklós, Székelykeresztúr, Bánffyhungad.
2. Gyáripari városok, ahol az ipari keresők aránya 50% felett van: Temesvár, Vajdahungad, Nagybánya, Kézdivásárhely.
3. Garnizon város, ahol a véderő foglalkoztatása 25% feletti: Gyulafehérvár.
4. Központi szerepkörű városok, amelyekben az egyéb szektorban keresők száma 50% felett van, ezek vagy kereskedelmi-forgalmi központok (Arad, Gyulafehérvár), vagy igazgatási-oktatási-egyházi központok (Brassó, Déva, Nagyvárad, Zilah, Csíkszereda, Segesvár, Fogaras stb.), vagy forgalmi-igazgatási központok (Kolozsvár, Máramarossziget stb.).
5. Speciális funkciójú város (kikötő): Orsova.
6. Vegyes funkciójú városok, ahol egyik funkciócsoport sem szignifikáns (Nagyszeben, Szilágysomlyó, Lippa, Hátszeg).

A mai Erdélyben a síkságokon és a Kárpátok medencéiben gyakoriak a nagy- és az óriásfalvak (2000 feletti lélekszámmal), míg a hegyekben és a dombvidékeken gyakribbak az apró- és kisfalvak (500, illetve 100 alatti lélekszámmal). Ezen túl Erdélyben nagy területeken elterjedt a szórványtelepülés, melyeknek egy része elsődleges szórvány, kisebb része tartozékanya. Kedvezett a hegyvidéki szállások (tanyák) kialakulásának a sok „hegyalja”; és szintén tanyák alakultak ki a mészkővidékeken. Az erdőhatár felett sok erdőtélkes falu született, a havasi legelők közelében pedig pásztorszállások (esztenák) alakultak ki (Mócöld, Székelyöld stb.). Az 1980-as évek végén erőszakolt tervek születtek arra, hogy radikálisan le kell csökkenteni a 13 ezer falu számát 5–6 ezerre. Ez a „faluumbolási tervként” elhíresült ötlet főként a kis lélekszámú tartozék-

településeket érintette, amelyek életlehetőségeit már addig is beszűkítették az infrastrukturális fejlesztés évtizedes elmaradottságai.

KÖZIGAZGATÁS

Az erdélyi közigazgatás – a történeti-politikai-uralkodó változásoknak megfelelően – sok változáson ment keresztül.

A fejedelemséget követően, a 18. század első felében az alapvető korábbi szerkezet, kisebb-nagyobb átalakításokkal, egészen a kiegyezést követő közigazgatási átalakításokig, 1876-ig megmaradt. Eszerint a tágabb értelemben vett Erdélyből Magyarországhoz tartozott Szatmár, Bihar, Máramaros vármegye, Kövár-vidék, Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd, Arad vármegyék. A (Magyarországhoz vissza nem csatolt) fejedelemség közigazgatási tagolódása: hét vármegye (Belső-Szolnok, Doboka, Fehér, Hunyad, Kolozs, Küküllő, Torda), egy föld (Fogaraszöld), ezek együtt a magyarok földje; öt székely szék (Aranyos, Csík, Háromszék, Marosszék, Udvarhelyszék), ez együtt a Székelyföld; kilenc szász szék (Kőhalom, Medgyes, Nagysink, Segesvár, Szászsebes, Szászváros, Szeben, Szeredahely, Újgyház), továbbá két vidék (Beszterce, Brassó), ezek együtt: Királyföld. Külön egységek a szabad királyi városok, amelyekből 1849-ig összesen 22 szerveződött, a fontosabbak: Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Szamosújvár, Zilah, Brassó, Beszterce, Erzsébetváros, Medgyes, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti. Közigazgatási reformokat II. József (1780–1790) vezetett be, de ezeket visszavonta; a szabadságharc után az abszolutisztikus kormányzat ugyancsak átszervezte a területi egységeket, és három román, két magyar és egy szász kerületet hozott létre.

1876-ban megszüntették Erdély addigi közigazgatási beosztását is, a székekből és vidékekből vármegyéket szerveztek; ettől kezdve a megyék járásokra oszlottak, és magukban foglalták a járással egyenrangú rendezett tanácsú városokat is. Új megyeként hozták létre Szilágy vármegyét és Szolnok-Doboka vármegyét (a korábbi Kövár-vidékből, valamint Doboka, Közép-Szolnok, Belső-Szolnok és Kraszna megyékből); egyesítették Krassó és Szörény vármegyéket; Zaránd vármegyét felosztották Arad és Hunyad vármegye közt; a hosszan elnyúlt Torda vármegyét felosztották Torda-Aranyos és Maros-Torda megyére, a korábbi Küküllő vármegyét pedig Kis-Küküllőre és Nagy-Küküllőre; a régi Felső-Fehér vármegyét (mely területileg össze nem függő szigetektől állt) megszüntették. Ennek megfelelően 1910-ben a tágabb értelemben vett Erdélyben a következő vármegyék léteztek:

- a Tisza bal partján: Bihar, Máramaros, Szatmár, Szilágy;
- a Tisza-Maros szögén: Arad, Krassó-Szörény, Temes;
- a Királyhágón túl (a történeti Erdélyben): Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kisküküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely.

1920 után az Erdélyben berendezkedő román államhatalom alapvetően megtartotta a megyékre és járásokra épülő közigazgatási beosztást. A megyék területén és elnevezésén kisebb változtatásokat hajtott végre, amelyek célja főképp a román lakosság szám-

arányának növelése volt. Néhány évenként követték egymást újabb és újabb kisebb átszervezések a járások, városok, községek besorolását illetően. A második világháború éveiben Észak-Erdély újra Magyarországhoz került, Dél-Erdély maradt Romániában.

A közigazgatás szempontjából Romániában nagyobb arányú átszervezésre 1950-ben került sor, amikor a megyék helyébe – szovjet mintára – a tartományi rendszert vezették be, amelyek rajonokra tagolódtak. Néhány évenként ezt a rendszert is módosították; létrejött viszont ennek kapcsán a Maros-Magyar Autonóm Tartomány, amelynek népessége 78%-ban magyar, 20%-ban román volt. Székhelye Marosvásárhely, kívül esett viszont rajta a legnépesebb magyar város, Kolozsvár, valamint Háromszék (ami Brassó tartományhoz került).

1968-ban Romániában újra a megyerendszert vezették be, amelyeken belül városok (járások nélkül) és 'községek' foglaltak helyet; utóbbiakhoz, mint községközpontokhoz tartoznak a falvak, olykor csak egy-kettő, olykor tíz-tizenégy is. (Ennek megfelelően ebben a fejezetben a 'község' kifejezéssel mindig ezeket a közigazgatási egységeket jelöljük, amelyek tehát a legtöbb esetben több falut is jelentenek.) Új megyehatárokat jelöltek ki, és új megyeneveket is bevezettek. Erdélyben megszűntek korábbi megyenevek: Fogaras, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szamos, Torda, Udvarhely. A korábbi Székelyföldön új megyék jöttek létre: Hargita (az egykori Csik és Udvarhely megye részeiből, székhelye Csíkszereda), Kovászna (az egykori Háromszék megyéből, székhelye Sepsiszentgyörgy), Maros megye (székhelye Marosvásárhely).

NEMZETISÉGI ÉS VALLÁSI VISZONYOK

A bonyolult nemzetiségi viszonyok folytán Erdély különböző paraszti kultúrák (magyar, román, német) találkozásának területe. Erdély mai magyar lakossága elsősorban a Székelyföldön és az észak-erdélyi városokban él. Jelentős számban laknak magyarok Kalotaszegen, a Barcaságon, a Maros, a Szamos és a Kis-Küküllő völgyében, valamint a Mezőséken.

A románok első okleveles említése Erdélyben 1222-ből származik. A „vlach” akkoriban életmódot és foglalkozást is jelentett (főként pásztornépesség volt). Adójuk a juh-ötvened volt (jelentősen kedvezőbb a feudális járadékoknál), noha tartozásaik és személyes jogaik is különfélék voltak. Kenézeik vezetésével érkeztek, magánbirtokok és kincstári birtokok is befogadták őket. A 16. században kb. egynegyedét alkották Erdély lakosságának; 1590-ben a kb. 220 ezer román az összlakosság 31%-át tette ki. Az 1720-as években (összeírásokra alapozott becslések szerint) a románok számaránya 49%-ra nőtt, lélekszámuk mintegy 400 ezer lehetett. A 18. században a románok többségbe kerültek Erdély területén, s erre (is) alapozva kérték negyedik nemzetként való elismertetésüket. Az első magyarországi népszámlálás idején (1784–1787-ben) Erdély 1 millió 411 lelkes lakosságából kb. 800 ezer volt a román, a nagyarányú román bevándorlásnak köszönhetően, mely a moldvai és havasalföldi fejedelemségekből került ki, ahol mostohábbak voltak a viszonyok. Az 1850-es osztrák népszámlálás szerint a románok száma 1 millió 202 ezer, 58%. Hatvan évvel később, 1910-ben a románok száma 1 millió 472 ezer (55%). A magasabb természetes szaporodás mellett Erdély román lakosságának felduzzadása a következő évtizedekben a tudatos telepítéseknek is

köszönhető. Így volt ez különösen a szocialista iparosítás időszakában, amikor távoli moldvai és havasalföldi területekről is ezeket telepítettek városokban felépült tömbházas lakónegyedekbe. A történeti Erdély mai területén a románok 72%-ot tesznek ki (3 millió 104 ezer fő), a szélesebb értelemben vett Erdélyben pedig 74%-ot.

A középkor óta hagyományosan román vidéknek számít Máramaros, Móc föld, Fogaras és Vajdahunyad vidéke. Erdély többi területén, a vármegyei területeken éppúgy, mint a szász székekben (a Székelyföld kivételével) vegyesen élnek románok és magyarok. Ma a román lakosság abszolút többségben él 14 erdélyi megyében és csak két-tőben: Kovásznában és Hargitában kevesebb a számaránya 25%-nál. A legtisztábban román lakosságú megyék: Hunyad, Beszterce-Naszód, Fehér (90% fölött), Máramaros, Arad, Temes, Kolozs, Szilágy (70 és 90% között), Bihar, Szatmár, Maros (50 és 70% között).

Az erdélyi *németség* összefoglaló megnevezése: szászok, erdélyi szászok (ném. siebenbürgische Sachsen). A szászok Magyarországra költözése része volt annak az első német kolonizációs hullámnak, amely Kelet-Európa több területét, elsősorban az Elbától keletre eső területeket megszállta. Első csoportjaik a Rajna középső vidékéről, Luxemburgból és a Mosel vidékéről jöttek. II. Géza telepítette le őket a dél-erdélyi, viszonylag gyéren lakott királyi birtokokra (Királyföld, Königsboden) és Nyugat-Erdélybe (a Maros és Szamos mentére) 1150–60 körül. A 12. század utolsó évtizedeiben és a 13. század elején újabb telepes rajok érkeztek, amelyek Észak-Erdélyben Beszterce, Naszód és Radna vidékét (Nösnerland) és a Barcaságot (Burzenland) népesítették be. A szászok nevüket valószínűleg a IV. Béla által behívott, a tatárjárás pusztításait pótlandó szászföldi telepeseiktől kapták, akik idővel átvették a vezetést a korábban települt frankoktól. 1224-ben II. Endre adománylevelében, az Andreanumban megerősítette a szászokat régebbi kiváltságaikban, és évi adó, valamint katonáskodás fejében teljes autonómiát biztosított számukra, amivel megteremtette rendi különállásuk és külön társadalmi fejlődésük alapjait. A szászok előjogaik gondos védelmével és bővítésével elérték, hogy teljes jogú tagként vehettek részt az 1437. évi kápolnai unióban, amely négy évszázadra megformálta Erdély politikai arculatát. 1486-ban I. Mátyás király valamenynyí szászra kiterjesztette az Andreanum kiváltságait, és ezzel létrehozta minden erdélyi szász közjogi-politikai egységét, melyet a „szász egyetem” (Universitas Saxonum) képviselt. Tagjai voltak: Nagyszeben-, Kőhalom-, Segesvár-, Nagysink-, Újegyház-, Szerdahely-, Szászsebes-, Szászváros-, Medgyes- és Selyk-szék, valamint Naszód-vidék és a Barcaság. A szászok külön fejlődésének újabb állomása volt a reformáció lutheri ágának egységes fölvétele. A 16–18. század erdélyi háborúságai a szászokat is pusztították, soraikat megritkították. Nyugat-erdélyi telepeik elpusztultak vagy megmagyarosodtak. A népesség pótlására Mária Terézia uralkodásának idején ausztriai telepések érkeztek (ún. Landlerék), akik a Nagyszeben és Segesvár környéki falvakban, valamint Szászvárosban telepedtek le. Hasonló céllal szervezett telepítési akciót a szász reformkor vezéralakja, Stefan Ludwig Roth is, akinek hívására 1845–1847-ben württembergi németek költöztek be a szászok közé. A szászok régi kiváltságait először II. József törölte el úgy, hogy azokat, halála után, már nem lehetett teljes egészében visszaállítani. Végleges megszüntetésükre a szabadságharc után, 1850-ben került sor. 1876-ban a szászok területi különállása is megszűnt. Az Universitas Saxonum megmaradt, mint a régi időkből származó közös vagyon kezelője, amelyet szinte teljes egészében művelődési

93. Református templom. Huszt
(Máramaros vm.)

94. Gyimesiek búcsús menete. Csíksomlyó
(Csík vm.)

95. Lakóház tornácokkal, fazsindelyes tetővel. Visk (Máramaros vm.)

96. Mezősegi lakóház. Szék (Szolnok-Doboka vm.)

97. Közös juhnyáj tejbemérése. Méra (Kolozs vm.)

98. Csőr két oldalt *pajtával* (istállóval).
Kökényes (Kolozs vm.)

99. Fazekas korongolás közben. Alsójára.
(Torda-Aranyos vm.)

100. Saroktéma. Farkaslaka
(Udvarhely vm.)

101. Gyapjúfonás rúdguzsalyról.
Oláhnemegye (Beszterce-Naszód vm.)

102. Kenyértészta elhelyezése a sütőlapáton.
Kalotaszentkirály-Zentelke (Kolozs vm.)

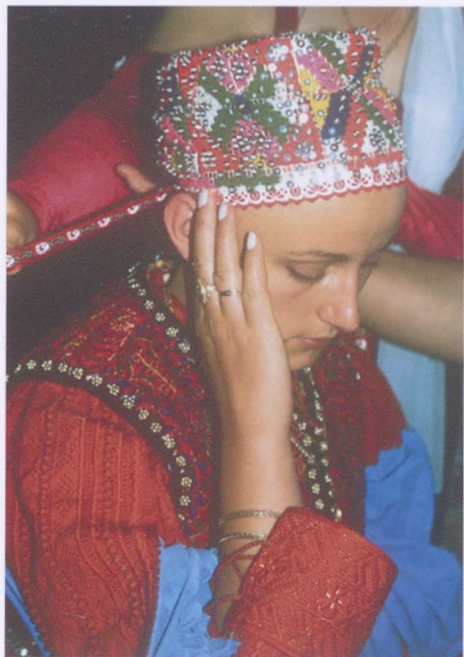
103. Kisült kenyér égett kérgének leverése
késsel. Gyimesközéplak (Csik vm.)

104. Asszonyok téli öltözete. Mákófalva
(Kolozs vm.)

105. Moldvai csángó leányok a búcsóban.
Csíksomlyó (Csik vm.)

106. Újasszony kontyolása. Magyarvista
(Kolozs vm.)

107. Asszonyok a Nádasmentéről. Körösfő
(Kolozs vm.)

108. Presbiterek vasárnapi cífraszűrviselése. Kalotaszentkirály (Kolozs vm.)

109. Székely férfiak ünnepi viseletben. Csikcsicsó (Csík vm.)

110. Moldvai csángó legénykék a búcsúban. Csíksomlyó (Csík vm.)

111. Tehénfejés guggolva, *cstporba*. Külsőrekecsin (Bákó m., Moldva)

112. Juhsajt nyomtatása *kerent*ában. Gyimesközéplek (Csík vm.)

113. Lófogatolás, a két rudat összefogó káva (*cserk*). Birófalva (Neamț m., Moldva)

114. Farhámos kettős lófogat. Somoska (Bakó m., Moldva)

és iskolai célokra fordítottak. Az erdélyi szászok utoljára 1919. január 8-án léptek fel kollektív politikai testületként, amikor Medgyesen kimondták a feltétel nélküli csatlakozást az alakuló Nagy-Romániához. A Beszterce-vidéki szászok – mintegy harmincezen – 1940-ben, a második bécsi döntéskor visszakérültek Magyarországhoz, majd 1944-ben a hátráló német csapatokkal elmenekültek, és többnyire Alsó-Ausztriában telepedtek le.

Az erdélyi szászok (és németek) száma az 1910-es magyar népszámlálás szerint 550 ezer volt (10,5%); számuk ettől fogva stagnált, illetve csökkent. 1970-ben számuk 180–190 ezerre volt becsülhető; számuk azóta jelentősen megcsappant, mert a román állam fejpénz ellenében kiengedte őket Németországba, majd a kilencvenes években maradék csoportjaik is kivándoroltak. Az erdélyi magyar–szász néprajzi kapcsolatok igen jelentősek, feltárásuk terén különösen sokat tett Binder Pál (1982) és Pozsony Ferenc (1997, 1998, 2009).

A *cigányok* Erdélyben a 15. században jelentek meg, mai számuk az eltérő számítási és nyilvántartási módszerektől függően 1,8 millió és 2,5 millió között ingadozik. Mivel a fejedelmek korában és később is kedvezőbb életlehetőségeket találtak itt, mint Havasalföldön és Moldvában (ahol még a 19. század közepén is rabszolgáknak minősültek), számuk a természetes szaporodáson kívül legális és illegális bevándorlási utakon is egyre gyarapodott. A németek, szászok 20. századi kivándorlását követően számos egykori szász település lakosainak többségét ma ők teszik ki, ahogy sok helyen az elnéptelenedő magyar falvakban is átveszik a főszerepet. Társadalmuk területi, törzsi, nemzeti-ségi, foglalkozási és vallási szempontból is rendkívül tagolt, távolról sem beszélhetünk egységesen akár romákról, akár cigányokról. Néprajzi kutatásuk az 1990-es években indult meg, elsődlegesen ott, ahol összetartó közösségeik lehetőséget biztosítottak antropológiai, néprajzi vizsgálatokra is.

A *zsidók* Erdélyben főleg városlakók voltak; létszámuk (nemzetiség szerint) 1930-ban kb. 180 ezer volt, a lakosság egészen belül 3,2%-ot tettek ki. A harmincas években kezdődött román deportálások, majd az 1944-es (német megszállást követő) magyarországi események után a megmaradtak és visszatértek száma töredékére, néhány ezerre csökkent; további számbeli fogyást okozott a kivándorlás részben Izraelbe, részben Magyarországra és más európai, tengerentúli államokba.

Erdélyben és Romániában, kisebb számban, sok egyéb nemzetiség is felfedezhető volt, amelyek együttes népességi aránya 1–3% körül mozgott. Néhány ezres számban vannak/voltak szerbek, ruszinok, ukránok, szlovákok, még kevesebben örmények, lengyelek, horvátok, szlovének, csehek, bolgárok, görögök. Jelentős részben asszimilálódott csoportokról van szó. A magyar örmények néhány száz családja a 17. században még mint örmény nyelvű kereskedőcsoport telepedett be, majd a következő kétszáz év folyamán nyelvileg teljesen asszimilálódott, vallásilag pedig a katolizálással az örmény katolikus egyházat hozta létre; a második világháború után megmaradt csoportjaik is beolvadtak vagy áttelepültek, manapság már csak a származástudat és némely szokások fenntartása utal egykori jelenlétükre Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Erzsébetvárosban és Szászrégenben.

A középkori Magyar Királyságban Erdély lakosságának túlnyomó része a római katolikus valláshoz tartozott; kisebb részben maradtak hívei a bizánci ortodoxiának is. A 16. század közepe táján rohamosan terjedni kezdett a protestantizmus, és a század

218. ábra. Harangláb, református harangtorony. Magyarbikal (Kolozs vm.)

végére a lakosság nagy része valamelyik protestáns vallás híve lett. Johannes Honterus brassói prédikátor kezdeményezésére, a szászok körében, elsősorban az evangélikus egyház terjedt el. A kálvinizmus elsősorban a magyar nemesség és polgárság körében lett elfogadott. A Dávid Ferenc alapította unitárius vallás Kolozsvár, Torda és más városokban, illetve Aranyosszéken és Udvarhelyszéken hódított. A protestáns vallások egyenjogúsításában fontos dátum 1568, amikor a tordai országgyűlés kimondta, hogy bevett felekezetet a katolikus, evangélikus, református és az unitárius (csak megtűrt vallás maradt az ortodox, meg nem tűrt pedig a zsidó vallási hagyományokhoz visszanyúló szombatos vallás). Voltaképp ezzel sikerült megakadályozni, hogy Erdélyben is vallásháborúk törjenek ki, ugyanakkor a törvény nem engedte betölteni az erdélyi katolikus püspökséget, amelynek ingó és ingatlan vagyonát a protestáns fejedelmek tették magukévá. A fejedelmek korában jelentős iskolaalapításokra került sor (Nagyenyed). A Habsburg konszolidáció másfél évszázada alatt újra kiépültek a katolikus egyházi intézmények, nehezebb helyzetbe kerültek a protestánsok, de II. József rendeletei igyekeztek megszüntetni a katolikus egyház kiváltságait. A 18. század elejétől – elsősorban a románok körében – az ortodox püspökségekből, amelyek elismerték a pápa fennhatóságát, kiforrálódott a görög katolikus egyház is. Ezzel az erdélyi románok vallásilag kettészakadtak, a déli területek többnyire ortodoxok, az északiak inkább görög katolikusok lettek.

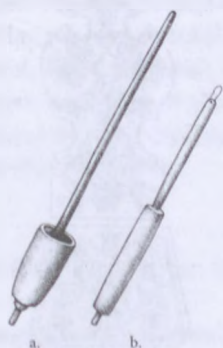
Ma Romániában a vallás egyúttal többnyire nemzetiségi hovatartozást is jelent. A magyarok többségükben római katolikusok vagy reformátusok, de sok az unitárius és az evangélikus vallású is. A románok döntő többsége ortodox (görögkeleti) vallású, de sokan vannak a görög katolikusok is; annak ellenére, hogy a görög katolikus egyházat 1947-ben betiltották, és követőiket erőszakkal térítették át ortodoxnak. A németek közül a svábok katolikusok, a szászok evangélikusok (voltak, amíg nagy többségük el

nem hagyta Erdély). Örmény katolikus rítus szerint éltek azok az örmények, akiknek elődei a 17. században még ortodoxokként települtek be. Az izraelita vallás hívei a második világháború idején nagyrészt a népirtás áldozatai lettek, akik visszatértek, azok kivándoroltak (bevételi forrást biztosítva ezzel a román államnak). A magyarok közül, 1992-es adatok szerint, református 46%, római katolikus 41%, unitárius 4%.

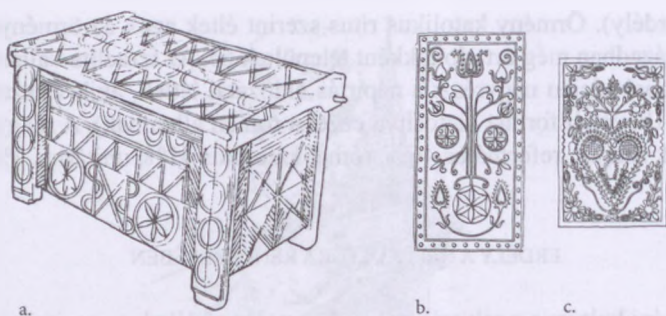
ERDÉLY A NÉPI KULTÚRA RENDSZERÉBEN

A magyar népi kultúra a nyelvszigeteken és a peremvidékeken – mind a tárgyi világban, mind a díszítőművészetben, a szokásokban és a népköltészetben – számos, nyugat- és kelet-európai (balkáni) kapcsolatokat is reprezentáló, archaikus jelenséget és elemet megőrzött.

Már a régieknek feltűnt Erdély viszonylagos elzártsága és azon belül egysége. Ez azt jelenti, hogy eltérő tájak és rendszerek érintkeznek a hegyek által kijelölt határokon át; a forgalom épp a különbözőségek és azok összeépülésének bizonyítéka. A dél-erdélyi havasok transzhumáló pásztorkodása a Duna mentére irányult, kielégítve a szász városok posztóigényét és a mohamedán vidékek bárányhúsigényét is; a szász posztóipar viszont a kora újkorban részben az alföldi városok szűrszabóinak megrendeléseit elégítette ki. Korondi fazekasok nemcsak Erdélyben árultak, hanem beléptek a regáti piacra is. Egy második jellegzetesség, hogy a nemzetiségek különböző szerepeket töltenek be egymás életében; ennek tudatában is vannak, és ezt fel is használják. Egyfajta „nemzeti munkamegosztás” érvényesül ebben. Románok a pásztorok, magyarok a lóhajtók, zenészek a cigányok, szászok az iparosok és mesterek – amit persze jelentős részben színeznak rendi, vagyoni, demográfiai különbségek is. A harmadik jellegzetesség Erdély kulturális pluralizmusa: a gazdasági szerepek többfélesége a kulturális formák egymást kiegészítő sokféleségében kapott szimbolikus kifejezést. A román és magyar zenészek ismerték és használták egymás dallamait, úgy, hogy mintegy etnikus jelentés, etnikus „jog” kapcsolódott hozzájuk. Az együtt élők nemcsak mások létének és másságának voltak tudatában, hanem a saját azonosságukat is egy többnemzetiségű, plurális társadalom tagjaiként határozták meg (Kósa L. 1991).

219. ábra. Kürtőskalács-sütőfa: a) Székelyföld, b) Kalotaszeg

220. ábra. a) Ácsolt láda, *szekrény*. Désháza (Szilágy vm.) b–c) Tulipántos és szíves „kályha” (csempe). Vártelek (Szilágy vm.)

Az erdélyi *bútor* formai tekintetben meglehetősen egységes, díszítésében viszont igen sokféle. Korai stílusrétegének képviselője az *ácsolt láda*. Az erdélyi ácsolt ládák korai formáját azoknak a 14–16. századi példányoknak az alapján ismerjük, amelyek egyes szász falvak templomerődeiben maradtak fenn (innen az elterjedt „templomi láda” elnevezés). A későbbi központokban kialakult sajátos helyi változatok többségénél a díszítmény erősen leegyszerűsített, nagyvonalú, néha csakis egyenes vonalából áll. A 19. század első felében geometrizált virágokkal, főleg tulipánmotívumokkal díszített példányok is készültek, főleg az asztalos készítésű festett ládák hatására. Az *asztalosbútor* a 18–19. századra jutott uralomra a parasztházakban, korai terjesztői a festett templomi famennyezeteken dolgozó asztalosok voltak. A városokban és mezővárosokban kialakult készítőközpontok legfőbb jellemzője a színes virágkozás; a régies, kiforrott kompozíciók az erdélyi bútor korai elnépiesedéséről vallanak. A *házilag barkácsolt bútorfélék* között is létrejöttek különleges változatok. Figyelemre méltó a *pohárszék* számos sajátos megoldású és díszítésű változata. A szerelmi ajándékként szolgáló *kalotaszegi küsszékek* egyedülállóan gazdag és változatos díszítésének a kialakulását is az asztalosbútor hatása indította el.

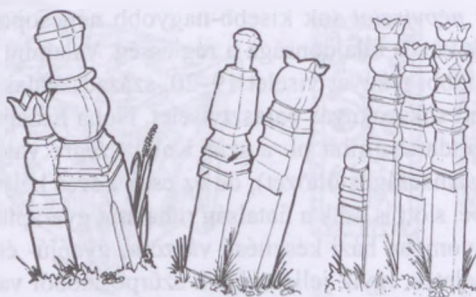
221. ábra. Hímes szék támlája és ülőkéje. Köröső (Kolozs vm.)

Az erdélyi magyar *népvisélet* sok kisebb-nagyobb népcsoport szemre igen eltérő öltözete, melyeknek közös tulajdonsága a régiesség, valamint az, hogy alapjukban nem haladtak végig a többi magyar viselet 19–20. századi átalakulásának útján, a női viseletekből pl. nem lett sokszoknyás parasztviselet. Noha Erdélybe is eljutott néhány „magyarországi” öltözetdarab (mint pl. a szür Kalotaszegre vagy a fekete posztóból szabott, zsinóros, csizmanadrágos öltözet), de ez csak kevés helyen illeszkedett az erdélyi öltözetek rendjébe, s ott is csak a fiatalság ruhátárát gyarapította. Szívósan tartják magukat sokáig a túlnyomóan házi készítésű vászon-, gyapjú- és pamutszöttesek. Az erdélyi magyar népviseletek egyik jellemzője a szürposztóból varrt meleg felsőruhák sokfélesége (*zeke, condra, szokmány*) és az ugyancsak változatos bőrruhák. Megkülönböztető vonás a férfiak és nők sok *közös öltözetdarabja*. „Kitelelt” az Alföldön is ugyanabban a ködmönben és csizmában akár egy hattagú család is, közte férfiak, nők, gyerekek – de ez szegénységből, szükségéből történt, azért, mert csak egy-egy darabjuk volt. Erdélyben azonban azonos anyagból, azonos formára, nemegyszer azonos színben készítették a két nem egyes felsőruháit. Az idősök és fiatalok ruházatának színek által való megkülönböztetése általános a határokon belüli magyaroknál is, Erdélyben azonban ez olyan mértékben, szinte kiélezve található meg, mint sehol másutt. Nemcsak a mezőn élénkpiros szoknyában dolgozó fiatal nők válnak el a sötétes szoknyájú idősebbektől, de több helyen a férfingeket is azáltal különböztetik meg, hogy a fiatalét nyakban piros, az öregebbét fekete galand köti össze. Az erdélyi magyar népviselet egy negatív megkülönböztető vonása: a női fejviseletek formaváltozatainak viszonylag szűkös köre, ha azokat pl. a magyarországiakkal összevetjük. Egy-egy ruhadarab változatlan formában tarthatott ki több nemzedéken át. Így válik lehetővé, hogy egy-egy kelengyében a nagyszülőtől, sőt a dédszülőtől öröklött darabokat is hordhatják. Egyedül Erdélyből ismerünk 1700-as évekből datált öltözetdarabot, a *musujt*. Az egységes sajátságokon belül az öltözetalakulásnak számos szintje különböztethető meg, számos táji variáció létezik (Gazda K. 1998).

Az erdélyi *pásztorművészet* kisebb mértékben önálló, mint az alföldi, felföldi vagy dunántúli. A pásztorok itt is maguk faragták számos szerszámukat, használati tárgyakat, közöttük azonban kevesebb volt díszített, ezek kevésbé váltak a pásztori hivatás „címeireivé”, díszítésük általában nem különül el a paraszti fafaragásoktól. A székelyföldi, kalotaszegi pásztorok tárgyain hasonló ékrovásos és vésett díszítést találunk, mint a paraszti szerszámokon, guzsalyzárakon. A kalotaszegi csanakokat (jellegzetes formájuk: hosszúkás kanálalak, állatfejben végződő hosszú füllel) egyaránt faragták parasztemberek és pásztorok. Nem kizárólag pásztori munkák az Erdélyre különösen jellemző bonyolult összefűzéssel, karcolással, beszurkálással, áttöréssel díszített kéregszótartók sem. A többi táj pásztorművészetére emlékeztető törekvéseket jeleznek a 19. század végéről a karcolt virágornamentikával díszített mezősegi botok, valamint néhány késői csíki, domborúan faragott figurális ábrázolásos bot.

MAGYAR NÉPCSOPORTOK, TÁJAK

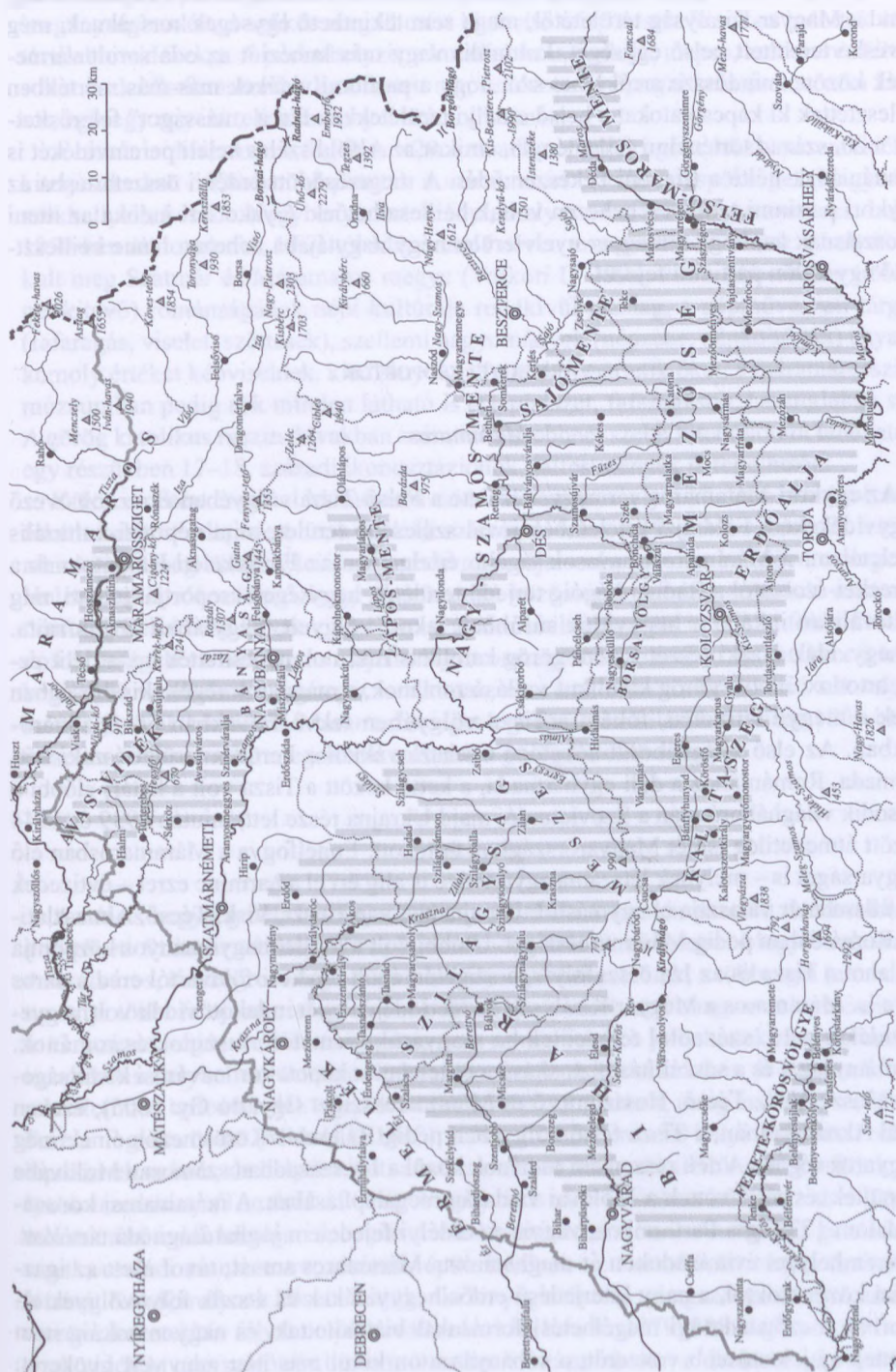
A keleti magyar népterület magyar népcsoportjait négy csoportra osztva szokás tagolni, ettől (ahogy azt már korábban említettük) e fejezetben kissé eltérünk. A *vármegyei* csoportok a történeti Erdély egykori, a dualizmus koráig fennállt vármegyékben

222. ábra. Női, férfi-, gyermekfejfák. Hadadnásd (Szilágy vm.)

élők: Lápos mente, Mezőség, Kalotaszeg, Kolozsvár-Hóstát, Erdőalja, Torockó, Hegyalja, Küküllő mente, Hunyad, Barcaság, Olt menti, dél-erdélyi szórványok. Szigethelyzete és a kulturális hasonlóság okán ide vonjuk Aranyosszéket is, amely közjogilag a Székelyföld része. A *széki* csoportok a Székelyföldön élők, akiket részben a székek szerint (Marosszék, Udvarhelyszék, Háromszék, Csíkszék) tagolhatunk, részben a székeken belüli kisebb tájak szerint. Határeset Gyimes: ugyan nem a Székelyföld része, és szoros kapcsolatok fűzik össze Moldvával is, de mivel területének egy része csíki falvak havasi határába esik, ezért ott tárgyaljuk. A hagyományos felosztás szerint a *Partium* népcsoportjai, illetve vidékei: Máramaros, Szamosköz, Avasság, Krasznaköz, Nagykároly vidéke, Érmellék, Berettyó mente, Szilágyság, Kraszna vidéke, Kővár vidéke, Bányavidék, Báródság, Rézalja, Fekete-Körös völgye, Körösköz, Fehér-Körös völgye. A negyedik csoportba a *Kárpátokon túli* magyarság tartozik: Moldova, Bukovina (utóbbiakkal együtt mutatjuk be a történeti Magyarországra áttelepített, illetve a mai Magyarországon élő csoportjaikat is), valamint Havasalföld városainak magyarsága.

E kézikönyvben részben elvi, részben gyakorlati okokból a hagyományosan Partiumhoz sorolt vidékeket és csoportokat nem tekintjük külön egységnek. Azokat, amelyek szorosabban kapcsolódnak az Alföld tájainak és népi kultúrájának rendszeréhez, az Alföld felső-tiszai és közép-tiszai tömbjéhez kapcsolódva tárgyaltuk, ilyenek: Szamosköz, Krasznaköz, Nagykároly vidéke, Érmellék, Berettyó mente, Körösköz, Fehér-Körös völgye. Azokat, amelyek kapcsolata történetileg és kulturálisan erősebb a belső erdélyi vidékekkel, ebben a fejezetben mutatjuk be, mégpedig, mivel ezek a széki szervezetben élő székelységtől történetileg és tájilag világosan elkülöníthetők, a vármegyei csoportokkal együtt: Máramaros, Avasság, Szilágyság, Kraszna vidéke, Kővár vidéke, Bányavidék, Báródság, Rézalja, Fekete-Körös völgye. Ezt a beosztás elvi szinten az indokolja, hogy a Partiumhoz sorolt egységek belső kapcsolatrendszere sokkal erősebb a közvetlen szomszédságukkal, mint egymással; az Avasságnak és a Báródságnak vagy a Szamosköznek és a Fekete-Körös völgynek alig-alig lehet közvetlen kapcsolatát kimutatni, ezek mindegyike vagy inkább az Alföld, vagy inkább az erdélyi vármegyek felé „húz” jobban. Ha a Partium egészét külön egységnek tekintjük, akkor ezzel az Alföld keleti peremvidékét leválasztanánk a nagytájról, pedig ilyen leválasztást az Alföld északi vagy keleti határvidékén sem tartunk indokoltnak. Messzire vezetne részletesebben kifejteni, ezért itt csak utalunk rá, hogy az a másfél száz év, amíg

35. térkép Észak-Erdély és a Partium magyar tájai, szigetei

a Partium politikailag és közjogilag némileg elkülönült mind az Erdélyi Fejedelemség, mind a Magyar Királyság területétől, maga sem tekinthető egységes korszaknak, még kevésbé teremtett belső egységet, kulturális vagy más kohéziót az oda sorolt vármegyék között; mindössze arról lehet szó, hogy a partiumi vidékek más-más mértékben fejlesztettek ki kapcsolatokat a belső erdélyi területekkel. Ezt a „másságot” felerősítette a 20. század történelmi fejleményei, amikor az Alföld széles keleti peremvidékét is Romániának ítélte a trianoni békeszerződés. A megerősödött erdélyi összetartásba az egykori partiumi területek nehezen voltak beilleszthetőek. Gyakorlati indoka az itteni felosztásnak az, hogy a magyar nyelvterület négy nagytájába nehezen lenne beilleszthető egy külön partiumi fejezet.

VÁRMEGYEI CSOPORTOK

Máramaros

Az egykori Máramaros vármegye területe a Felső-Tisza völgyében és az azt övező hegyvidékeken. Földrajzi értelemben jóval szélesebb terület, mint néprajzi-kulturális értelemben: a Máramarosi-havasok tágabb értelemben az Északkeleti-Kárpátoknak a Vereckei-szorostól a Radnai-hágóig terjedő területét, hegységek csoportját jelenti, míg kulturálisan inkább a hegyvidék sűrűbben lakott völgyeit, hegy lábait értjük rajta. A hegyvidék északi részét főként görög katolikus ruszinok népesítették be, a délit pedig ortodox, illetve görög katolikus vallású románok, a magyarok régóta kisebbségben éltek a megye területén, főként a Tisza völgyében fekvő falvakban és mezővárosokban. Az első világháborút követően Csehszlovákiához került a terület északi kétharmada, Romániához a déli egyharmada, a kettő között a Tisza volt a határ; előbbi a második világháború után a Szovjetunió, majd Ukrajna része lett, miután 1939 és 1944 között átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. Ennélfogva a Máramarosban élő magyarságot is – melynek létszáma együttvéve is alig éri el a harminc ezret – évtizedek óta államhatár választja el egymástól: Ukrajnában van Huszt, Visk, Técső, Aknaszlatina, Romániában pedig Máramarossziget. Utóbbi volt a terület hagyományos központja ott, ahol a Tisza és az Iza összefolyik, a szigeten épült egykori földvártól ered a város neve is. Máramaros a Magyar Királyság kezdeti idején gyéren lakott vidék volt, a gyeptüvidékre a 13. századtól telepedtek be magyarok, németek, ruszinok és románok. A sóbányászat és a sószállítás biztosítására öt település kapott koronavárosi kiváltságokat: Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező és Máramarossziget (Igyártó Gy. 2005); ezeken kívül Aknaszlatinán, a Tisza felső völgyében pedig Rahón és Körösmezőn élnek még magyarok régóta. A déli részen élő románok közül a 14. században számosan Moldvába települtek, és részt vettek a Moldvai vajdaság megalapításában. A máramarosi koronauradalom 1733-ig a Partiumhoz, vagyis az erdélyi fejedelem joghatósága alá tartozott. A peremhelyzet évszázadokon át meghatározta Máramaros sorsát; távol esett az igazgatási központoktól, a nagy kiterjedésű erdős hegyvidékek és a szűk folyóvölgyek elsősorban mezőgazdasági megélhetési forrásokat biztosítottak, és nagyon sokáig nem fejtettek ki jelentősebb vonzerőt; a sóbányászaton kívül más ipar nem vert gyökeret. Ismert, hogy a 20. század elején a művelési ágak között több mint 70 százalékban volt

jelen az erdő, és a megművelt szántóterület alig 2 százalékra rúgott. A falvak népe nagy szegénységben élt, a szűkös megélhetést biztosító településekről sokan indultak útnak távolabbi vidékekre. A peremhelyzet a kutatásban is érződik, alapos, módszeres feltárásokra csak alkalmasszerűen kerülhetett sor, rendszeres néprajzi kutatásokra nem került sor, egy-egy egyéni teljesítménnyel számolhatunk.

A romániai Máramaros fogalma a 20. században Erdély egész északi peremvidékére kiterjeszkedett: 1930-ban alapították a máramarosi ortodox püspökséget (Nagybánya székhellyel), később Nagybánya tartományt, melyet a korábbi megyeszervezet helyén 1950-ben állítottak fel, 1960-tól Máramaros néven szerepeltették; ennek a helyén alakult meg Szatmár és Máramaros megye (Vofkori L. 1994: 202). Máramaros (többséget kitevő) románságának népi kultúrája rendkívül gazdag, a népművészeti tárgyak (fafaragás, viselet, szöttek), szellemi hagyományok (népzene, népköltészet) egyaránt komoly értéket képviselnek, kiadványok, albumok ismertetik őket, a máramarosszigeti múzeumban pedig sok minden látható is (faépítészet, fafaragások, haranglábak stb.). A görög katolikus ruszin falvakban számtalan szebbnél szebb fatemplomot találhatunk, egy részükben 17–18. századi ikonostázionok, falfestmények is fellelhetők.

Külön említést érdemel Máramaros zsidó lakossága, mely a 17–18. század folyamán főként keletről telepedett be; a galíciai származásúakat a 19. század második felében, a hazai zsidóság asszimilációja és modernizációja során sokszor lenézően emlegették. Holott csak arról volt szó, hogy ezek a zsidó közösségek néhány generáció alatt megtalálták a helyüket a falvak világában is; gyakorlatilag egyedül itt találni földműves zsidó közösségeket a dualizmus idején Magyarországon. Városokban ugyanakkor jelentős kereskedő és értelmiségi réteget is alkottak, és a kulturális modernizáció sok teljesítménye fűződik körükhöz. Máramarossziget legnépesebb vallási közössége 1900-ban az izraelita volt, számban megelőzve a római, a görög katolikusokat is.

Avasság

Az Avas hegység déli lejtőin, a Túr és mellékvizei mentén elterülő dombvidéki táj a történeti Szatmár vármegyében, Szatmárnémetitől északkeletre. Magyar lakosságot Avasújváros, Kőszegremete és Vámfalu helységekben találunk, a többséget (a medence tucatnyi többi falujában is) a románok alkotják. A vidék első magyar településeit csak a 13. század végén kezdik emlegetni, nem sokkal később jelenhettek meg a románok is, akiket a helybeliek *vasányok* néven ismernek. A évszázadokon át a szatmári váruradalomhoz tartozó vidék településtörténeti összefoglalását, máig érvényesen, Maksai Ferenc foglalta össze (Maksai F. 1940). Kőszegremete erősebb helyi öntudattal bíró településnek számít, de helytörténeti amatőr munkát leszámítva erről sem készült komolyabb tanulmány (Tömöri L. 2008). Avasújváros volt a vásáros központ, ahol gazdára találtak a környék háziipari specialistái által készített termékek. A település gazdálkodásának, családi munkaszervezésének, építkezésének az életmódváltozással összefüggő leírását Kós Károlynak köszönhetjük, aki lényeglátóan és adatgazdagon hozta felszínre a szövetkezetesítés folytán előálló változásokat (Kós K. 1979: 388–443).

A vidék kiváló szőlő- és bortermő terület évszázadok óta; a témakör néprajzi feltárását Mód László és Simon András végezték el a kilencvenes években (Mód L., Simon

A. 1999). A kiterjedt szőlőhegyek nemcsak helybeli birtokosok kezén voltak, hanem extraneusok, alföldiek is igyekeztek itt szőlőterületet szerezni. A megtermelt bor főként önellátásra szolgált, csak Ávasújváros kereskedett vele. A kutatók úgy találták, hogy az „avasi magyar szőlőkultúra a szőlőmunkák, az eszközkészlet, a szőlőhegyi szervezet, szőlőhegyi életmód és gazdálkodás terén egyaránt számos archaizmust őriz”, ahogy a szőlőhegy és az ottani borházak is számos családi és baráti összejövetel helyszínét alkotják (Mód L.–Simon A. 1999: 445).

Jelentős fazekasközpontnak számított Vámfalu, melynek lakói jól kiismerték a környék vegyes etnikumú lakosságának hétköznapi és ünnepi igényeit, és termékeiket ahhoz szabták. A magyar parasztok számára készített (és legnagyobb számban fennmaradt) karcolt díszítésű tányérok mellett így árusítottak román, német, de éppúgy zsidó megrendelők számára is (Csupor I. 1992).

Bányavidék

A tájnevet Kós Károly javasolta annak a területnek a megjelölésére, mely Nagybánya környékén terül el, és amelynek a középkor óta folytonos magyar lakossága mutatható ki (Kós K. 1957). Közkeletűvé nem vált, helybeli használata alig mutatható ki, mégis hasznosnak tartjuk, mert fontos átmeneti területet jelöl. A Szatmári-síkságról kelet felé haladva itt megint csak az Alföldnek egy jellegzetes, hegyek közé beékelődő „öblözete” található. Nagybánya a központ, ahol nagy múltú nemesfémbányászat folyt a középkor óta, és amelynek *Veresvíz* nevű részében összpontosult a magyar lakosság. A középkori város a 20. században egyre jelentősebb ipari és közigazgatási központ lett, ahogy tartományi, illetve megyeközponti szerepet kapott Romániában; lakosságának kb. egynegyede-egyötöde magyar. Kapnikbánya, Felsőbánya a közelben szintén bányásztelepülések, míg a környék falvai túlnyomó részt román lakosságúak. A helyismereti, helytörténeti irodalmon túl e vidék néprajzi kutatása eddig alig indult meg; a helyi mondavilág fel-tárásán Magyar Zoltán dolgozott sokat (Magyar Z. 2010).

Kővár-vidék

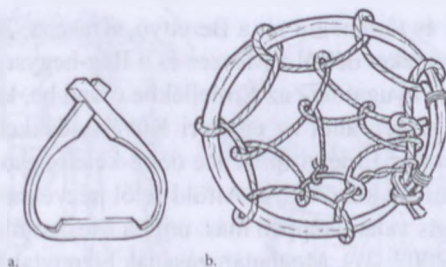
A régi Magyarország közigazgatási egységei között különleges helyet foglalt el Kővár-vidék. Természetes határai a Szamos és Lápos folyók, illetve a Gutin és a Lápos-hegység voltak. A síksági részekben a középkorban megtelepült falvak a hegyvidéken román irtásfalvakkal egészültek ki a 15–16. században, akik Máramarosból érkeztek. Magyar lakossága a háborúskodások folytán jelentősen megfogyatkozott, és túlnyomó többségbe kerültek a románok. Az újabb időkben már csak Nagysomkúton, Magyarberkeszen, Koltón, Katalinfalván, Hagymásláposon élt magyar lakosság. Az eredetileg Közép-Szolnok vármegyéhez tartozó kővári uradalom a 16. század második felében fokozatosan elszakadt a megyétől, és katonai igazgatási egységgé vált. Ennek hátterében az a gondolat állhatott, hogy a Szamos mentén északról nyitottabb, kevésbé védett Erdélyi Fejedelemség határvidékén legyen jól kézben tartható katonai szervezet is. Kővár fontos végvárnak számított, főkapitányát a fejedelem nevezte ki. Külön közigaz-

gatását megtartotta a Habsburg Birodalomban is, amikor pedig a központot, Kővár várát a szabadságharc után felrobbantották. Urai sokáig a Teleki-család tagjai közül kerültek ki, akik sikertelenül próbálkoztak kiterjedtebb uradalmi gazdálkodási szervezet létrehozásával. A megyerendszerbe a vidék újra csak az 1876-os közigazgatási egységesülés idején került be: keleti része Szolnok-Dobokához, nyugati része Szatmárhoz került. A vidék társadalmában – románok és magyarok között egyaránt – nagy számban voltak jelen a köznemesek, akik hadi érdemeikre tekintettel szereztek kiváltságokat, adómentességet. Közülük sokan álltak be a Rákóczi-szabadságharcba; másfél évszázad múltán viszont sokan a naszói határőrezredhez csatlakoztak a magyar szabadságharc ellenében (Szentgyörgyi M. 1972). Kővár-vidék sajátos jellegét az az összekötő helyzet adja meg, amiben osztozik néhány már eddig tárgyalt vidékkel: hogy az Alföld és a belső-erdélyi tájak közötti kapcsolatok közvetítője, akárcsak a Felső-Tisza völgye koronavárosai, az Avasság vagy Nagybánya környéke (Kós K. 1957). Magyar Zoltán a folklórhagyományok terén azt tapasztalta, hogy erősek a Rákóczihoz fűződő történetimonda-hagyományok, továbbá jól ismertek a román népi betyárhős, Pintye történetei is. Koltón Petőfi-kultusz alakult, ami ugyancsak folklorizálódott anekdotákban, történetekben jelenik meg (Magyar Z. 2010).

Lápos mente

A Szamosba ömlő Lápos folyó felső völgye. A folyó kb. 115 km hosszú, Mezőaranyosnál ömlik a Szamosba. Magyarok által nagyobb számban lakott falvai: Magyarláros (egykori járásközpont), Domokos, mely a *Magyar Néprajzi Atlasz*nak is kutatópontja volt.

Domokoson a 20. század elejéig megmaradt a régebbi korokban szokásos falukapu: amikor az emberek munkába mentek, a falu végén behúzták maguk mögött a fakaput, hogy a kerítésen belül lévő jószág ki ne menjen a vetést rontani, a határban lévő jószág pedig ne jöhessen be a faluba. A kapura az ahhoz legközelebb lakó felügyelt. Az első világháborúig román vándorpásztorok tavasszal sokszor terelték át a falun juhnyájukat, akik a bírónak igazolták, hogy juhaik nem szenvednek járványos betegségben, majd kapupénzt, *tretyinát* fizettek.

223. ábra. a) Fakengyel. Gyergyóholló (Csík-Gyergyó vm.), b) Gúzzsal font hótalp. Tőkés, Lápos mente (Szolnok-Doboka vm.)

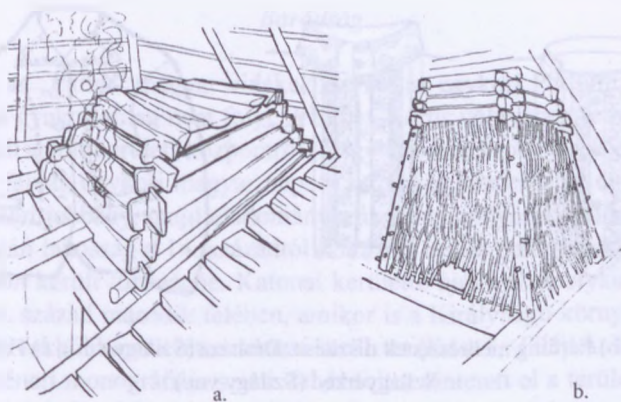
224. ábra. *Fenkő*nek való homokkő keresése a patak medrében. Plopis (Szolnok-Doboka vm.)

A magyar gazdák csak a 19. század végén kezdtek lófogattal dolgozni, addig csupán ökörigájuk volt. Máramarosból származó mokány lovakat tartottak. A 20. század első felében már inkább a szászoktól vettek lovat, főként Beszterce-Naszódban és a Mezőséken. A patakmederben gyűjtött homokkőlapokból fenőkövet és köszörűkövet állítottak elő. A lehasított kődarabokat pattintással nagyolták, és a patak vizében, egy érdes homokkőtömbön csiszolták simára, ami őskori munkamódot őrzött meg a legutóbbi évtizedekig. Két Lápos-völgyi falu: Rogoz és Plopis román háziiparosai a vásárolás és „faluzás” révén a két világháború között körülbelül 50–60 km-es körzetet láttak el a gyárinál jobb minőségű fenőkővel. Román ládakészítő központ volt *Nyárfás*.

A vidéken 1822-ben indult meg a vasbányászat, 1847-ben állami vasolvasztó és öntöde kezdte meg működését, ami után a tájon felföldi telepesekből kis szénégető telep létesült a Szöcs patak völgyében, Gereblye néven. A telep keletkezése szép példája annak, hogyan alakította a 19. században kibontakozó nagyipar a táj népéletét, lakóinak foglalkozását.

Szilágyság

Szilágyság természeti és történelmi táj a Berettyó, Kraszna, Zilah, Szilágy, Szamos folyók vidékén. A dombvidéket délről a Meszes és a Réz-hegység határolja, észak felé a Szamos menti lankákba, nyugat felé az Érmellékbe olvad be, keleten a Szamos menti településsor alkotja a szélét, ahol az egykori Kővár-vidékkel érintkezik. Jellegzetes átmeneti területet alkot az Erdélyi-medence délre-keletre eső területei és az Alföld nyugatra-északra eső területei között. „Az Alföld felől nézve már Erdély; a történelmi Erdély felől tekintve mégis valamiképpen más, mint a Meszestől keletre és délre fekvő országrész” (Magyar Z. 2007: 27). Meghatározásának bizonytalansága is tükrözi az átmeneti jelleget. Határait ugyanis meg lehet vonni koronként változó földrajzi, közigazgatási, kulturális jegyek alapján, s mivel a helybeliek saját lokális öntudata kevés biztos támaszt jelent, mindegyiknek megvan a maga létjogosultsága.

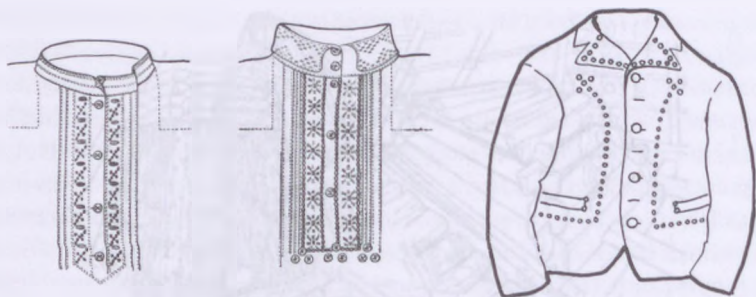
225. ábra. a) Vakkémény, füstfogó a padlásán. Nagydoba (Szilágyság vm.), b) Kezdetleges kémény, belül sárral tapasztva. Désháza (Szilágyság vm.)

A magyarság nem sokkal a honfoglalás után népesítette be a kedvező adottságú területet; számos középkori emlék tanúskodik egykor virágzó és összefüggő magyar kultúrájáról. A terület etnikai egysége a 16–17. század háborús viszonyai folytán bomlott meg, ezt követően románok és szórványosan németek is beköltöztek a kedvező földrajzi adottságokkal rendelkező vidékre. Közigazgatásilag Kraszna és Közép-Szolnok vármegyékhez tartozott egészen 1876-ig, amikor e két megye területéből (továbbá a megszüntetett Kővár-vidék egy részéből) létrehozták Szilágyság vármegyét. Romániában ez a megye némileg megváltozott határok között ma is létezik.

A közel kétszáz és azon belül a magyarok által lakott mintegy hatvan szilágysági település természetesen nem alkot egységet. Három kistájat szokás megkülönböztetni, ezek: Tövishát, Kraszna-vidék, Felső-Berettyó mente. Közülük hagyományosan a Tövishátat tartják a Szilágyság „magvának”: ez a Szilágyság patak mentén terül el, délről a Meszes határolja, jelesebb települései Désháza, Diósad, Menyő, Szilágysámson, Szilágyszerked, Hada, Bogdánd. A Kraszna-vidék ettől nyugatabbra, a Kraszna patak völgyében és me-

226. ábra. Lábas tyúkketrec és rakott falú disznóól. Vércvölgy (Szilágyság vm.)

227. ábra. a–b) Férfiing mellrészének díszítése. Désháza (Szilágy vm.), c) Férfiujjas, 1916. Szilágykerked (Szilágy vm.)

dencéjében fekvő településeket jelöli, központja Szilágysomlyó, jelesebb települései a névadó Kraszna, továbbá Varsolc, Szilágyperecsén, Magyarkecel. Szilágysomlyó a Báthori-család ősi fészke, központi szerepét mára inkább Zilah vette át. A Felső-Berettyó mente a Szilágyság délnyugati része, az itteni falvak közül Szilágynagyfalu, Szilágyborzás érdemel említést. Van, aki e három mellé még a Zsibótól északi irányban futó Szamos melléki falvakat is a Szilágysághoz sorolja (Magyar Z. 2007: 35).

A Szilágyság viszonylag félreeső jellege sok, a néprajzban hagyományosnak tekintett jelenség megmaradására adott lehetőséget. Az elsődleges megélhetési forrás természetesen sokáig itt is a mezőgazdaság volt, a lankás domboldalakon és a völgyekben szántóföldi és konyhakerti növények termesztése is virágzott, ezenkívül sokféle kiterjedt szőlő- és borkultúra található. Almási István népzenei kutatásai megmutatták, hogy a tájnak sok értékes régies, ötfokú dallama maradt fenn a legutóbbi időkig, miközben a dallamkészlet új stílusú darabjai az alföldi hasonló dallamokkal mutatnak közelebbi rokonságot (Almási I. 1979). A népművészet emlékeinek feltárására az 1950-es években került sor, noha a monográfia csak jóval később jelenhetett meg. A település, építkezés, famunka, viselet és textilművészet aprólékos feltárása főként a Szilágyság tövisháti részén történt meg; sok egyéb mellett említhetők a helyben készített hagyományos ácsolt ládák vagy a hímzéssel díszített férfiingek (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1974). Fazekasközpont volt az itteni Désháza, amíg a huszadik század második felére meg nem szűnt az igény a cserépből készült használati edények iránt. Sokat tett szilágysági települések helytörténeti-néprajzi feltárása érdekében Major Miklós is (Major M. 2002). A tövisháti temetők hagyományos sírjeleinek és elrendezésének néprajzi bemutatása Virág Magdolna nevéhez fűződik (Virág M. 1994). Társadalom-néprajzi vizsgálatokat a közelmúltban Turai Tünde végzett, főként Szilágyborzáson, ahol az idősök szerepe, helyzetük kulturális meghatározottságai foglalkoztatták (Turai T. 2004). Magyar Zoltán a szóbeliségben élő mondaanyagot állította össze intenzív gyűjtőmunkát követően (Magyar Z. 2007). A Szilágyságra is igaz az, ami sok más tájra: különböző időben és helyeken végzett részletvizsgálatok állnak az érdeklődők rendelkezésére, és különböző korokra vonatkozóan lehet összeállítani jellegzetesnek vélt vonásokat; összkép kialakítására egyaránt tettek kísérletet tanulmánygyűjtemények összeállítói (Szabó Zs. 1999) vagy nagy helyismerettel rendelkező szociográfusok (Beke Gy. 1975).

A Báródság az „eltűnt” magyar vidékek egyike az egykori Partium területén, ahol néprajzi kutatás gyakorlatilag nem folyt. A Sebes-Körös völgyében fekvő terület nevét az egykori kiváltságolt kerületi központról, Nagybaródról kapta. Az Élesdtől a Királyhágóig terjedő falvak egykori magyar népe a középkor kezdetén az egykori hadi utat őrizte mint királyi jobbágy, majd eladományozás után a sólyomkői uradalom birtokát alkották. A román lakosság a 14. századtól költözött be, és pontosan ki nem deríthető időben és módon került többségbe. Katonai kerületté újra a Szapolyaiak uralma alatt szervezték a 16. század második felében, amikor is a Királyhágó környéki, akkor már főként román falvakból hoztak létre nemesi kerületet (Kósa L.–Filep A. 1975: 68). Nyakas Miklós történeti monográfiája szinte fehér foltot tüntetett el a területtel kapcsolatban, hiszen a kutatás korábban több okból is elhanyagolta a területet: sosem került az országos figyelem középpontjába, és mivel lakóit főként román nemesek alkották, sem a magyar, sem a román kutatás nem foglalkozott vele. A terület határvédő szerepe a hódoltságot és a Rákóczi-szabadságharcot követően lényegében lezárult. A funkció elvesztése a lakosság számára egyre nehezebbé tette kiváltságainak megőrzését, a viták, perek mégis képesek voltak megerősíteni összetartozásuk tudatát. A kerület kiváltságai politikai szempontból és a rendi jogok tekintetében 1848-ban szűntek meg. A közbirtokossági szervezet azonban, tekintettel a közös erdőhasználatra, túlélte a polgári forradalmat, és átmentődött a dualizmus éveire is (Nyakas M. 2001). A kistáj magyar lakói ma főként Élesden és Réven találhatók meg.

Rézalja

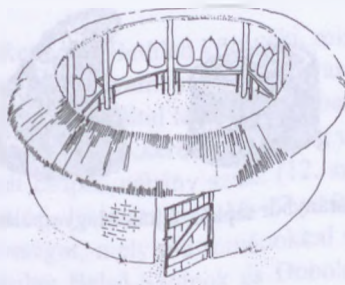
Rézalja – Jakó Zsigmond településtörténeti kutatásai nyomán legalábbis így honosodott meg a szakirodalomban – a Sebes-Körös északi oldalán fekvő Réz-hegység déli, északi és nyugati dombvidéke, Margitta, Telegd, Élesd környéke, a Réz vízválasztójának északi és déli oldalán. A terület északi határa a Berettyó, déli a Sebes-Körös, nyugatra pedig a síkvidék. A magyarság a honfoglalást követő századokban benépesítette, összefüggésben a királyi hatalommal, amely szláv telepeseket is felhasználta a telepítésre. A korai időben a sólyomkői, az adorjáni és a margittai uradalom jelentette a birtokszerkezet vázát (Jakó Zs. 1940: 127–144). Telegdről kapták nevüket az itt a középkorban megtelepedett telegdi székelyek, akiket még a középkor folyamán keletebbre telepítettek át. A folyóvölgy fontos átkelő- és hadi út lévén, az itt élő lakosság is osztozott más hasonló területek sorsában: a 16–17. század háborús viszonyai következtében a magyarság megfogyatkozott, az összefüggő magyar népi kultúra szórványhelyzetbe került, vegyesen a román lakossággal. Szorosabb értelemben voltaképp megkülönböztethető egymástól a Rézalja Szilágysággal és Berettyó mentével érintkező északi, illetve a Sebes-Körös menti déli része; az északi falvak (Felsővalkó, Váralja, Füzes, Jáz, Gyümölcsénes, Halmasd, Ellyüs) alig álltak kapcsolatban a Sebes-Körös völgyének falvaival (Major M. 1994). Néprajzi kutatás csak szórványosan történt; említést érdemel Körösrév fazekassága (Kósa L.–Filep A. 1975: 162–163).

A Fekete-Körös völgye a folyó mellékének a Bihar-hegységtől az Alföldig terjedő szakasza, mely magában foglalja a Belényesi-medencét is. A folyó Tenkénél hagyja el a hegyeket, néprajzi értelemben az e fölötti, hegy- és dombvidéki szakasz tartozik a tájhoz. A régi magyarországi Belényesi és Vaskohi járáshoz tartoztak a hegyi medence magyarlakta falvai, mint a Belényes közelében fekvő Belényessonkolyos, Belényesújlak, Magyarremete, Körösjánosfalva, Köröstárkány, Magyarremete; a régi Magyarcsékei és Tenkei járás már az alföldi részre esik, a fontosabb itteni falvak: Gyanta, Tenke, Bélfe nyér, Kisháza (Kósa L.–Filep A. 1975: 93–94). E településeket több tucat román lakosságú falu veszi körül. Dél-Bihar településtörténetét az első világháború előtti időben a fiatal Györffy István írta meg, aki gyűjtőútjairól számos értékes tárgyat is vitt a Néprajzi Múzeumba; a területtel kapcsolatos dolgozatai tisztázták a megtelepülés és a népességi átrendeződés folyamatait. Az általa Felsővölgynek nevezett hegyvidéki medence magyarsága valamivel későbbi településű, mint a síkvidéki Alsóvölgyé, ám annál kevésbé bolygatott, a háborús veszteségek kevésbé érintették. A megritkult magyar lakosság helyébe az Alsóvölgyben jelentős román népesség vándorolt be, s így a Fekete-Körös völgye magyarságának az eleven kapcsolata megszakadt az Alfölddel (hasonlóképp, mint ahogy Kalotaszegé is nyugati irányban). Az elszigeteltebb helyzet egyfelől tovább megtartotta a régies életforma jellegzetességeit, másfelől nagyobb szerepet juttatott egy-egy újításra fogékony divatdiktáló központnak, mint amilyen pl. Köröstárkány volt (Györffy I. 1942). A Fekete-Körös völgyének népi kultúráját sokáig éppen Györffy alapvetése miatt kevésbé vizsgálták, majd a huszadik század közepén Kós Károly tárta fel, aki leírta a megélhetés alapjait adó állattartást és földművelést, a jellegzetes tárkányi kaput, amit a 20. század elején bádогоzással készítettek, a kisnyégerfalvi fazekasságot, a szücsmesterséget, továbbá a népi öltözet változásait (Kós K. 1976a: 12–79). Újabban Keményfi Róbert végzett népszámlálási adatok, egyéb összeírások és helyszíni tapasztalatok alapján kutatást arról, mi módon változnak a népességi arányok, és ezek hogyan fejeződnek ki (Keményfi R. 1994: 31–71). Folklórszövegeket Kun József tett közzé (Kun J. 1998).

Mezőség

Az Erdélyi Mezőség a Kis- és a Nagy-Szamos, a Sajó, a Maros és az Aranyos között fekvő, 500–600 m magas dombság Erdély középső részén. Természeti adottságai kedvezőtlenek: a környező hegyek lefognak a csapadékot, sok a szárazság, gyenge a termőtalaj, kevés az erdő. A táj jellemzői az omlások, suvadások, vízmosások, kevés a folyó, több a halastó, állóvíz. Ezek kihasználásának virágkora a késő középkor volt. Az erdők nagyobb arányú pusztulása a 18–19. század folyamán következett be, amikor a terjeszkedő földművelésnek elsősorban ez a művelési ág esett áldozatul. A kopáran maradt dombok talaját az esőzések lemosták, s a völgyekbe sodródott föld feltöltötte a tavak medrét.

A Mezőségen mintegy háromszáz, magyarok, románok és németek (szászok) lakta község található. Nevezetes vásáros helyei: Nagysármás, Mócs, Buza, Uzdiszentpéter,

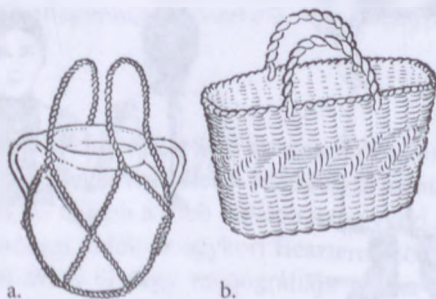

228. ábra. Méhes. Györgyfalva (Kolozs vm.)

Mezőbánd, további néhány falu, melyek a *Magyar Néprajzi Atlasz* kutatópontjai voltak: Szabéd, Magyarszovát.

A Mezőség Erdély magyarok által legkorábban benépesített területei közé tartozik (10–11. század). A középkorban viszonylag sűrűn lakták. A románok nagyobb számban a középkor végén kezdtek beköltözni a Mezőségre, majd akkor, amikor a 16–17. század háborúiban a magyar lakosság száma nagyon megfogyott. A fejedelems korban itt is virágzott a nemesi kultúra, ez a vidék volt a magánföldsúri birtokok hazája. A főként református magyar lakosság ma szétszóródva, román falvak közé ékelődve él. A népi kultúra Erdély legarchaikusabb magyar paraszti műveltségű területei közé tartozik, miközben kölcsönhatásban van a környező románsággal is. A nyelvjáráskutatás a régió tájnyelvét a Királyhágón túli nyelvjárásterületbe sorolta, s elkülönítette a székely nyelvjárástól. A román etnikummal való huzamos együttélés, a történeti kétnyelvűség következtében a magyar nyelvbe román szókészlet- és mondattani sajátosságok épültek be.

A mezősegi magyarokat viszonylag későn, csak a 20. század közepétől kezdve kezdték kutatni a néprajztudomány, főként Lajtha László, Martin György és Kós Károly (Kós K. 2000; Lajtha L. 1954b). A folklór területén különösen gazdag és régies balladakincset tárt fel Kallós Zoltán (1970). Az utóbbi másfél évtizedben sokat tesznek értük a református szóránymisszió lelképásztor munkatársai, főleg Vetési László (2001).

229. ábra. a) Fazékhordó kantár. Ajtony (Kolozs vm.), b) Gyékényszatyor. Mezőfele (Maros-Torda vm.)

230. ábra. Bányabőr sapkák fajtái. Magyarpalatka (Kolozs vm.)

Módszeres, több műfajt felölelő szövegek gyűjteményét és azok elemző értelmezését Keszeg Vilmos tette közzé (1997, 1999). A népi építészet hagyományos, sokszor a nemesi udvarházakhoz igazodó mintázatait évtizedes kutatásával Gilyén Nándor tárta fel (2005). Helytörténeti faluismertetéseket foglalt szinte enciklopédiaszerűen vaskos kötetbe az egész életében helybeli falusi tanítóként dolgozó Kövesdi Kiss Ferenc; munkájának értékét az előszót író Balogh Balázs abban látja, hogy a 20. század közepének viszonyairól közvetlen adatszerű ismertetéseket adott (Kövesdi Kiss F. 2006). A városok hiánya, valamint a kereskedelmi útvonalaktól, a közigazgatási, kereskedelmi, kulturális központoktól való távolsága következtében a mezőszégi településeken a paraszti polgárosulás lassúbb iramban, egyenetlenül zajlott, a földművelés domináns szerepe hosszú ideig kitartott. A 20. század közepén a mezőszégi társadalom életében a hagyományoknak (zene, tánc, viselet, szövegfolklor, rítusok, gyűjtögetés, informális társadalmi kapcsolatok) még mindig meghatározó szerepük volt (Kósa L. 1998: 334–337).

A Mezőség némely vidéke belső kistájakat is alkot, jellegzetes összetartozó falucsoportjai vannak. Ilyen például a Nagy-Szamos mente, a Borsa völgye, a Sajó mente, a Felső-Maros mente, valamint a Mezőség egyik legismertebb települése, Szék.

231. ábra. a) Legényviselet, b) leányhajviselet. Györgypalatka (Kolozs vm.)

Nagy-Szamos mente

A Nagy-Szamos mente a Retteg és Bethlen környéki, mintegy 20 magyarlakta községet foglalja magában; itt van pl. Magyarbóly, Magyarbóly, Magyarbóly, Magyarbóly. A Szamos mente Erdélynek a magyarság által legkorábban betelepült vidékei közé tartozik (10–11. század). A középkorban a bukkerdők övezetéig viszonylag sűrűn magyarok lakta táj volt, etnikai egységét csupán néhány szász (12. század vége) és szörvanyos román település bontotta meg (16–17. század). A 16–17. század pusztító háborúi erősen megritkították a magyar lakosságot, mely ma románokkal vegyesen lakik. A Szamos mente korábban közigazgatásilag Belső-Szolnok és Doboka megyékhez, majd Szolnok-Doboka megyéhez tartozott. Néprajzilag alig kutatott; az 1940-es évek bálványosváraljai falukutató táborának eredményei közül csak néhány tanulmány látott napvilágot (K. Kovács L. 1947). Népi műveltségében hasonlóak hozzá a nyugatra fekvő Borsa völgye és Mezőség délebbi részei is.

Borsa völgye

A Kolozsvártól északra eső mezőségi vidék, a Kis-Szamosba nyugat felől beömlő Borsa, Lóna patak és mellékvízeinek mente (Kós K. 1957). Vásáros központjai Kolozsborsa és Páncélcseh volt. Jelentősebb magyarlakta falvai: Kide, Válaszút, Bádok, Csomafája, Nagyesküllő, Kisesküllő, Borsaújfalú. A magyarok korán benépesítették, ma viszont nagyjából románok, kisebbséget magyarok lakják. A többméteres kőfalakkal (melyek alapjai ma is láthatók) megépített Doboka vára fontos erőssége volt a környéknek, ahonnan a magaslatról a vidéket messze be lehetett látni és meg lehetett védeni a vidéket; egyúttal ez volt a névadója és központja a középkori Doboka vármegegyének. A hazai néprajzi szakirodalomban a Borsa völgye főként 1940 után szerepel, amikor az Erdélyi Tudományos Intézet szervezésében a háborús viszonyok ellenére is fontos kutatások zajlottak itt. Kidén végzett monografikus népzene-kutatást Járdányi Pál (1943), a falu népi építészetének nagyszabású monográfiáját Vargha László készítette el, de az csak jóval halála után jelent meg (Vargha L. 1997). A Borsa-völgyi népi orvoslásról Vajkai Aurél kismonográfiája említendő meg, aki orvosi képzettséggel rendelkező etnográfusként korát megelőző részletességgel tudott a jelenségkör mélyére látni (Vajkai A. 1943). A Borsa-völgy juhászatának mintaszerűen alapos monografikus feldolgozása szintén évtizedekkel megszületése után jelent csak meg K. Kovács László munkája eredményeképpen (K. Kovács L. 2008). Válaszúton született és ide tért vissza iskolát, szörvanykollégiumot szervezve Kallós Zoltán, az elismert folklórgyűjtő és -közvetítő.

Sajó mente

A Szamos bal oldali mellékfolyója, a Sajó mentén fekvő, mintegy nyolc egykori magyarlakta falu tartozik ide, a legnevesebbek a felső folyás mentén, a jobb oldali dombok közt meghúzódó Zselyk és lejjebb a jobb oldalon az egykori járási székhely, Sajómagyaros. Jellegzetes mezőségi vidék az egykori Beszterce környéki szász falvak szomszédságában. Zselykről Wass György monográfiája ismert (1994). A magyar-szász kulturális kölcsönhatások éppen az ilyen nyelvhatár menti területeken voltak egykor erősek; erre példa az egykori kakaslövés (Pozsony F. 1998).

Felső-Maros mente

A Maros egykori Torda megyébe eső, Szászrégen feletti szakaszának hat magyarlakta faluja ott, ahol a folyó Dédánál kiszabadul a Kelemen- és a Görgényi-havasok közül; köztük ismertebb például Marosvécs és Magyaró. Utóbbiról többkötetnyi feldolgozás is született: Jagamas János népzenei monográfiáját közölte (1984), Palkó Attila pedig először a falu történetét dolgozta fel (1995), ezt folytatta a falu hétköznapijainak, népi meseterségeinek leírásával (1998), majd szerzőtársával, Zsigmond Józseffel vastkos monográfiát tett közzé az ünnepi hagyományok köréből, amit szerény jelzővel „szemelvényeknek” nevezett (Zsigmond J.–Palkó A. 1996). Ezek között a keresztnevék, a népszokások, az emberélet fordulói, az ünnepi szokások kaptak kiemelt helyet. Marosvécs falu a várral együtt a Kemény-családon keresztül inkább az elithez és annak kultúrájához köthető.

Szék

Szék „város nagyközség”, ahogy helyben emlegetni szokták, a Mezőség reprezentáns, de tipikusnak aligha nevezhető magyar települése. Környezetétől elválasztja egykori városi jogállása, amely a középkorban szabad királyi városi státust is jelentett, majd a 16. század elejétől oppidum volt. Akkoriban a sóbányászat biztosított biztos megélhetést a település lakóinak, olyannyira, hogy a kolduló rendi ferencesek is megtelepedhettek itt, egykori gótikus stílusú templomuk ma a reformátusoké. A városnak pallosjoga, pecsétje, címere volt. A reformáció gyorsan tért hódított a településen. Nevezetes esemény 1717 augusztusában a tatár betörés, amelyre emlékezve a mai napig megmaradt a „Birtalan-napi” búcsúünnep augusztus 24-én. A 18. századtól, amikor a sóbányák lassacskán kimerültek, szabad paraszti népesség lakta; sem jobbágyok, sem nemesek nem költözhetek be. Ekkortól parasztosodik vissza, de még a 19. században is város, néhány évig megyeközpont is. A Kolozsvár–Dés vasútvonal kiépülésével egyre inkább peremhelyzetbe került, elzárt helyzetében egyre nehezebben tudta eltartani paraszti népességét. Emiatt indultak el a lányok nagy számban városokba, főként Kolozsvárra cselédkedni, a férfiak pedig szerte Erdélybe és messzebbre is építőmunkásnak. Népi kultúrájában az alkalmazkodás és modernizálódás sajátos keveréket alkot a hagyományőrzéssel. A település három része: Csipkeszeg, Forrószeg, Felszeg, melyeket az egyház, a templom fog

232. ábra. Leánypárta, asszonyfőkötő. Szék (Szolnok-Doboka vm.)

össze; mindegyiknek saját belső rendje alakult ki utcagyűlésekkel, csordagyülekezővel stb. A faluközösség fennmaradását jelentős mértékben segítette, hogy a határ kisebb része volt magántulajdonban, a nagyobb része viszont községi birtok, amelynek használata meghatározott évi rend szerint történt egészen a későn, a 19. század végén véghezvitt tagosításig (Kós K. 1979, 2000).

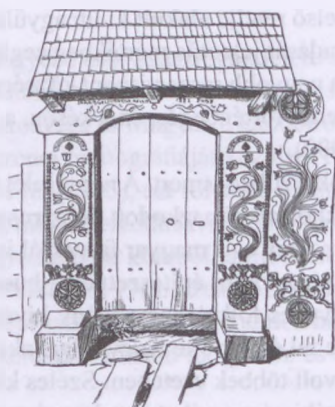
Széki népművészetének sok területe ismert. A népviselet egy 19. század közepén modernizálódott, nemesi mintákhoz alkalmazkodott polgárosodó viselet erősen konzerválódott változata, amelyhez a román és a magyar falvaktól is elkülönítő jegyként ragaszkodtak szinte mind a mai napig. A népi építészetnek a huszadik század második felére kevés emléke maradt. A szöveges folklórhagyomány kivételesen gazdag, mesék, igaz történetek sokaságát jegyezte fel és közölte Nagy Olga, aki életrajzi visszaemlékezések ösztönzője és közreadója is volt többek esetében. Széles körben ismertté vált pl. Győri Klára életrajza, de éppúgy széki népmeséket tartalmazó gazdag gyűjteménye (Nagy O. 1976), még inkább azok az igaz történetek, melyeket gyűjtője „paraszt dekameronnak” nevezett el, s melyek a falusi férfi-nő kapcsolatok erotikus tartalommal is rendelkező gazdagságát hozták elő (Nagy O. 1977, 1983). Az emberélet szokásainak megünneplésében kiemelkedő volt a lakodalom, amely a távolba szakadtak számára is fontos helyhez kötő erőként működött (Gráfik I. 2000).

A széki táncok régies gazdagsága annak köszönhető, hogy a hajdani fejlett városi táncélet szervezett közösségi keretei szinte máig fennmaradtak. A közösségi táncélet zárt hagyományai biztosították Széken Erdély s egyben a Kárpát-medence egyik legépebb, fejlett tánciklusának fennmaradását, amelyben számos régibb tánc- és zene-stílus, műfaj és típus ötvöződött. A széki táncok mindegyike kapcsolódik a környező közép-erdélyi tánckincshez, de összefüggő egységükben csak Székre jellemzőek. A tánc-kincs egyszerűbb, szabályozottabb és közösségibb jellegű, mint másutt (nincsenek kiemelkedő táncos egyéniségek), viszont műfaji-formai-zenei tekintetben többértű. Az 1960-as évek végétől kezdve a széki táncház az egyik mintája volt a magyarországi táncházmozgalomnak, a széki táncrend, hangszeres népzene, népviselet ettől kezdve a népi hagyományok városi körülmények közé kerülésének „piacképes” egyengetője lett (Virágvölgyi M.–Felföldi L. 2000). Abban, hogy ez olyannyira ismert lett, kétségkívül szerepet játszott az, hogy Széken a tudatos, mondhatni tudós vokális népzene gyűjtés már évtizedekkel korábban megindult, noha Lajtha László munkája jóval az eredeti gyűjtés után jelent csak meg (Lajtha L. 1954a).

Kalotaszeg

Kalotaszeg történeti-néprajzi táj Kolozsvártól nyugatra. Délen a Gyalui-havasok északi nyúlványai, nyugaton a Vlegyásza-havas és a Meszes hegység keleti vonulata fogják közre. Ma a gyalu-járai út mentén fekvő, népi kultúrájában hasonló néhány községgel együtt mintegy negyven, egészben vagy részben magyarlakta falu tartozik Kalotaszeghez, amelyeknek hagyományos felosztása: Alszeg, Felszeg, Nádas mente. Vásáros központja Bánffyhungad. Falvait három kisebb régióba szokás beosztani.

Az *Alszeg* falvai északra, a Szilágyság felé futó Almás patak völgyében fekszenek, mint Magyarvista, Váralmás, Hídalmás, valamint Ketesd, Bikal, Zsobok, Sztána, Far-

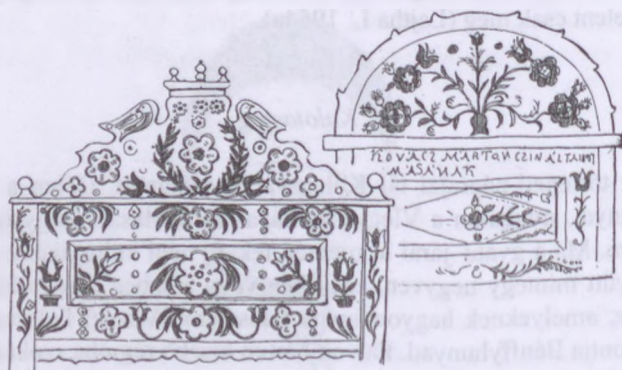

233. ábra. Utcaajtó. Nádásdaróc (Kolozs vm.)

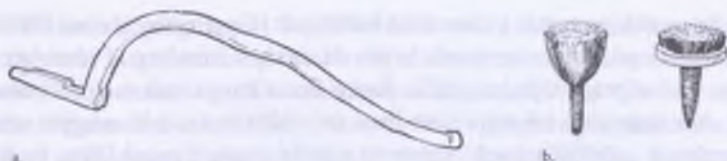
nas, Kispetri, Nagypetri. *Felszegnek* nevezik a néprajzi szakirodalomban a Körös és a Kalota folyók szegletében fekvő Bánffyhunrad és Kalotaszentkirály környékét, itt a fontosabb falvak: Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó, Jákótelke, Damos, Nyárszó, Sárvasár, Körösfő. *Nádas mente* a keletnek, Kolozsvár irányába tartó Nádas patak völgyében fekvő falvak sora: Egeres, Inaktelke, Nádásdaróc, Bogártelke, Mákófalva, Türe, Vista, Méra, Szucság, Kisbács, Jegenye, Magyargyerővásárhely, Kiskapus, Nagykapus.

A falvak népességének többsége református, két kivétel a hagyományosan katolikus Jegenye és Bács.

Kalotaszeg Erdély azon vidékei közé tartozik, ahol a magyarság a legkorábban megtelepült, mégpedig nyugatról, a Sebes-Körös völgyén keresztül. A 16. században még élt a hajdani egységes Kalota-vidék neve a Nagyvárad melletti Kiskalota és a Sebes-Körös bihari völgyében húzódó Közép-Kalota tájnevekben. Ekkor még csupán a Bánffyhunrad alatt összeömlő Körös és Kalota patakoktól közrefogott kis háromszögletű terüle-

234. ábra. Hímes kalotaszegi ágyfűk. (Kolozs vm.)

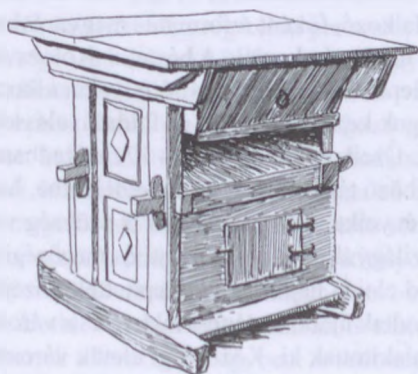

235. ábra. a) *Légelyhordó*. Váralmás (Kolozs vm.), b) *Sörtés rostfésülő ecsetek*.
Nádasdaróc (Kolozs vm.)

tet hívták Kalotaszegnek. A kora Árpád-korban (10–12. század) az Alszeg és a Felszeg Bihar vármegyéhez tartozott, és a váradi püspökség kalotai főesperességét alkotta, míg a keleti részek az erdélyi püspökség kolozsi főesperességéhez. Fontos hadi út mellett feküdvén, a 16–17. századi háborús időkben sokat szenvedett és pusztult, különösen a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát megtorló török-tatár dúlástól és a Várad elestét (1660) követő török portyázásoktól. Középkori egyházi emlékek, templomok jelentős számban maradtak fenn, s ezek a 17–18. században sok helyen szász festőasztalosok által készített festett kazettás mennyezetet kaptak, ami a későbbiek során a paraszti bútorfestésben is mintaadó volt (Kósa L.–Filep A. 1975: 123–124).

Kalotaszeg parasztsága elsősorban földművelésből él, de a rossz adottságú földek miatt régóta foglalkozik fakitermeléssel, szarvasmarha-tenyésztéssel, háziiparral (Kós K. 1999). A Nagyvárad–Kolozsvár főút mentén, a kedvező forgalmi helyzetnek köszönhetően a férfiak közül sokan jártak aratómunkásnak az alföldi falvakba és uradalmakba, majd az éghajlati eltérés folytán később érő saját gabonát aratták le otthon. Ennek folytán sok alföldies vonás került be Kalotaszegre, mint pl. a bő gatyá, a bő ujjú ing, a cifraszűr, de nem került be pl. a keresztbe kötött női vállkendő és a rövid, sok alsószoknyás viseleti stílus. A lányok és asszonyok közül sokan jártak cselédkedni Kolozsvárra.

A népművészet – építkezés, viselet, hímzések, faragás – igen gazdag (Faragó J.–Nagy J.–Vámszer G. 1977). Az 1880-as években gyakorlatilag a kalotaszegi népművészet felfedezésével kezdődött a magyar népművészet felfedezése. Egy lelkes lokálpatrióta asszony, Gyarmathy Zsigmondné felélesztette és háziiparként elterjesztette a már csak-

236. ábra. Kamarás asztal. Körösiő (Kolozs vm.)

nem feledésbe merült varrottas kézimunka készítését (Gyarmathy Zs.-né 2000). Ennek nyomán a kalotaszegi hímezés nemcsak hazai, de európai hírnévre is szert tett, és ezzel függ össze az első néprajzi tájmonográfia, Jankó János könyvének megszületése is (Jankó J. 1892). A kalotaszegi népművészet hatással volt a századelő magyar szecessziós iparművészetére, a „gödöllőieknek” nevezett művészcsoporthoz munkájára, és megihlette Kós Károly építész, grafikai és iparművészeti munkásságát is (Malonyay D. 1907). A későbbiek során – az egymást követő nemzedékek – népi kultúrájának sok területét tárták fel kisebb-nagyobb részletességgel. Építkezésében a modernizálódás mellett is megmaradtak a faragott kapuk, kerámiájában a helybeli mesterek munkái mellett behozatal is találunk (Végh O. 1977). A viselet, kiváltképp a női viselet kifejezésformái különösen gazdagok. Jellegzetes darabok a *muszuj* (övbe feltűzött szoknya), a *bagazia*, a *dulandlé* és a *fersing*. A női viseletdarabok, köztük is különösen az ünnepiek hagyományozásának ma is számon tartott rendje érvényesül abban, ahogy a rokonok a lezármaszabottaknak továbbadott díszes, drága darabokat ismerik, a tárgyakra vonatkozó tudásukat egymásnak átadják, egymással megbeszélik. Erre alapozva egyetlen falura, Mérára vonatkozóan is egész tárgyi családfákat tudott feltárni a falu népviseletének monográfiája, Tötszegi Tekla (Tötszegi T. 2009). Említésre méltó a szerzőnek a mérai köténnel kapcsolatos elemzése is (Tötszegi T. 2003). A vidék népi kultúrájának feltárása régóta folyamatos és sokrétű, egy rövid szemle is külön részletes tanulmányt tehetne ki (Ercsei J. 2001). Monográfiák születtek például (akár egyetlen szerzőtől is) a gyógyásatról, a gyermeknevelésről, a jelvilágról (Vasas S. 1985, 1994a, 1994b), az ünnepi szokásokról (Vasas S.–Salamon A. 1986), a népi hímezésről és annak nyelvi anyagáról (Péntek J. 1979), a népi növényismeretről (Péntek J.–Szabó Á. 1985), a rokonsági elnevezésekről, a gazdálkodás közösségi hagyományairól (Szabó Á. 2002), újabban a társadalom-társzerkezet-identitás kérdéseiről (Balogh B.–Fülemile Á. 2004). A folklór területén jelentős mondahagyományt tárt fel Magyar Zoltán (Magyar Z. 2004), Martin György pedig elkészítette egy táncos egyéniség monográfiáját (Martin Gy. 2004).

Kolozsvár, Hóstát

A hóstátiak Kolozsvár kelet, északkelet és nyugat felé eső külvárosainak mezőgazdasággal és kertészettel foglalkozó, főként református magyar lakosai, „földészek”. Nevüket a külvárosok „hóstát” neve után kapták. A hóstátok Kolozsvár középkori városfalain kívül estek, és tartozéktelepüléseket vagy önálló falvakat alkottak a várarok közelében (pl. Szentpéter). Lakosságuk kezdetől szőlő- és földműveléssel, marhatenyésztéssel és fuvarozással foglalkozott. Őseik alighanem a 16–17. században, a gyakori háborúk elől menekültek Erdély különböző tájairól Kolozsvár védelmébe, hiszen vonzotta őket a város, ahol eladhatták terményeiket, és munkájukra is szükség volt. Sokan költöztek ide székelyek, kalotaszegi, szilágysági, Szamos menti és mezősegi magyarok, sőt a hagyomány szerint a 17. század elején hajdúkat is telepítettek közéjük. A 18–19. század folyamán állandóan gyarapodtak újabb bevándorlókkal, és a városi piachoz alkalmazkodó sajátos paraszti kultúrát alakítottak ki. Községi életük városrészenként szerveződött, és szokásaikat, paraszti öltözetüket az 1950-es évekig (az idősebbek napjainkig) a nagyvárosban is viszonylag elkülönülten megtartották.

A 19. században még fontos foglalkozásuk volt a fuvarozás; az ehhez szükséges lótartást a vasút kiépülése után felváltotta a szarvasmarhatartás, amely tejtermelésre szakosodott a folyamatosan növekvő létszámú lakosságú város felvevőpiacára támaszkodva. Emellé társult a szántóföldi és a kerti zöldségtermesztés, ami a filoxéravész következtében a 19. század végén kipusztult szőlőművelés helyébe lépett, és amelyben hasznosították bolgárkertészek tapasztalatait is. A hóstátiak nem foglalkoztak kisiparokkal, a város ellátta őket ipari termékekkel. Szoros szimbiózisban éltek nemcsak a várossal, hanem a környező parasztfalvakkal is, ahonnan fejlett kapcsolatrendszeiken keresztül beszerezhették a kenyérgabonát és a takarmányt.

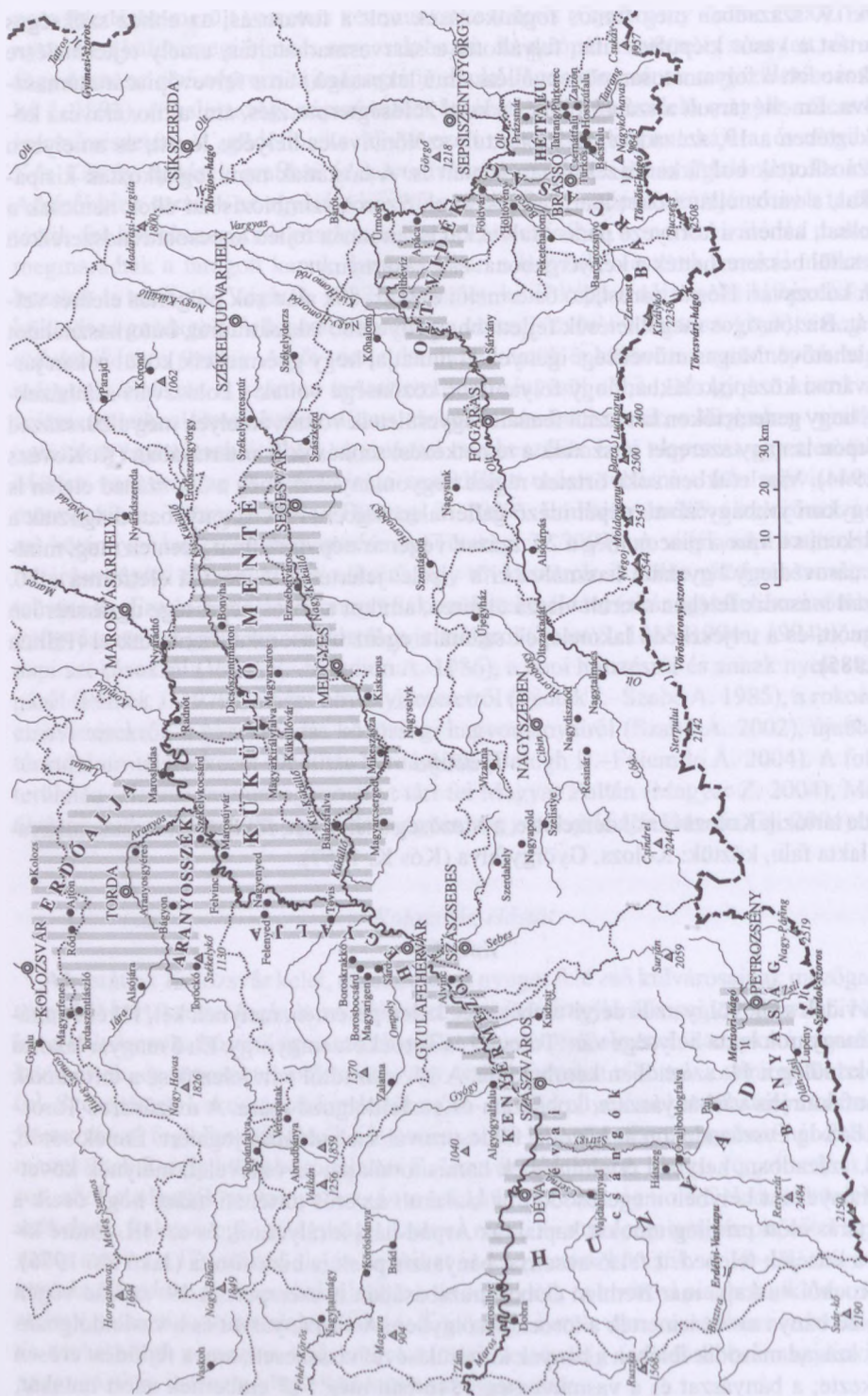
A kolozsvári Hóstát város lakó őstermelői évszázadok alatt sok polgáris elemet vettek át. Biztonságos megélhetésük fejlettebb, igényesebb lakáskultúrát, bútorhasználatot tett lehetővé. Magas műveltségi igényeiket mutatja, hogy gyermekeik közül sokan jártak városi középiskolákba; hogy folyamatos közönsége voltak a kolozsvári színházaknak; hogy generációkon keresztül fennálló egyesületeik voltak, amelyek még a 20. század közepén is nagy szerepet játszottak a temetkezési szokások fenntartásában (K. Kovács L. 1944). Viseletükben soká őriztek régies hagyományokat: még a 20. század elején is az egykori jobbágyfalvak népét idéző gallértalan ingben, ráncos gatyában dolgoztak a földeken, s a városi piacon még a 20. század végén is népviseletben jelentek meg, mintegy „árúvédjegy” gyanánt használva ki a viselet jelértékét. A hóstáti életforma a 20. század második felében szorult vissza teljesen, amikor a város népessége ugrásszerűen megnőtt, és a terjeszkedő lakótelepek számára egész utcasorokat bontottak el (Pillich L. 1985).

Erdőalja

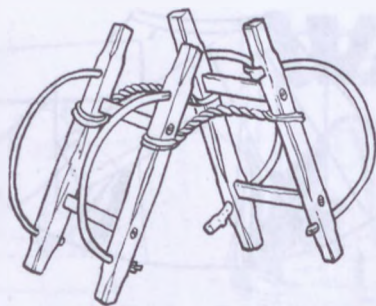
Ide tartozik Kolozsvártól délkeletre, a Mezőség szélén hat, főként református magyarok lakta falu, köztük: Kolozs, Györgyfalva (Kós K. 1957).

Torockó

A vidék szűk völgy az Erdélyi-érchegység keleti peremén, melynek két, főként unitárius magyarok lakta helysége van: Torockó és Torockószentgyörgy. Első magyar lakosai valószínűleg a 11. században kerültek ide. A 14. századtól vált jelentőssé a torockóiak manufaktúrális vashányászata, kohászata és vASFeldolgozó ipara. A mezőváros Torockó 1848-ig évszázadokon át küzdött földesuraival szabadalmas jogaiért. Ennek során, a 18. században, helybeli értelmiségiek hamisították azt az oklevelet, melynek következményeként helyben megerősödött és kialakult az erős történeti tudat, hogy ők a tatárjárás előtt privilégiumokat kaptak az Árpád-házi királyoktól, és ezt III. Endre király a közük telepedett felső-ausztriai bányásznépnek is biztosította (Jakó Zs. 1976). A torockói vaskapa már Bethlen Gábor árszabásában is szerepelt. A 19. század végén még 80 bánya nevét ismerték a torockói völgyben. A vashányászat és a vASFeldolgozás a 19. század második felében a bányák kimerülésével visszaesett, ami a fejlődést erősen lefékezte; a bányászat és a vasművesség 1846-ban még 517 embernek adott munkát,

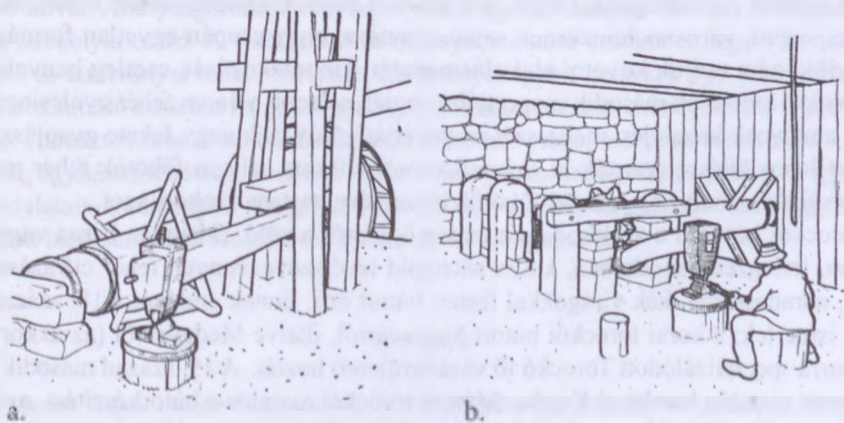
36. térkép. Dél-Erdély magyar tájai, népszigetei

237. ábra. Lóhátra való fahordó kerezs. Torockó (Torda-Aranyos vm.)

1874-ben csupán 170-nek, az 1890-es években már csak pár tucatnak. A 19. század végén talán éppen ez a folyamat terelte rá a szakemberek figyelmét a településre (Jankó J. 1893).

A 20. század közepén a vasbányászatnak és -feldolgozásnak már csak emlékeit lehetett rögzíteni a néprajzi gyűjtés módszerével, ami rávilágított, hogy milyen tagolt volt a torockói társadalom a foglalkozási csoportok szerint, akik a bányászat, szállítás, feldolgozás és kereskedelem különböző ágaiban tevékenykedtek. A biztos megélhetés viszonylag sokáig viszonylagos jólétet teremtett, ami a 18–19. században még nagy házak építésében, gazdagon díszített berendezés elkészítésében mutatkozhatott meg. Torockó vidéke nyelvsziget volt, és endogám házassági szokásai miatt népi kultúrájában igen sok archaikus vonást őrzött meg. Különösen nevezetes gazdag és színes népviselete, hímzései és bútorfestészete (Kós K. et al. 2002). Torockószentgyörgy státusa 1848-ig jobbágyság volt. Ennek következtében népi kultúrája is egyszerűbb, nem annyira gazdag és színes, mint a szomszédos, egykor városi rangú Torockóé.

238. ábra. a) Verő. Kapahámor farkkalapácsa. b) Kapaverő munkában. Torockó (Torda-Aranyos vm.)

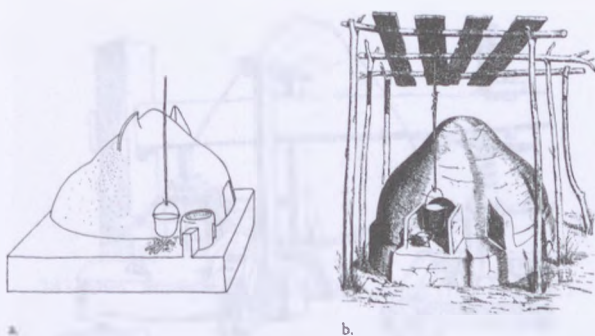

239. ábra. Szokmány. Torockó (Torda-Aranyos vm.)

A torockói viselet nemes kelméivel és az úri-polgári ruhatárhoz közel álló darabjaival úgy válik ki a többi erdélyi öltözet közül, mint a magyarországi falusi népviseletek közül a mezővárosoké (Debrecen, Kecskemét). A torockói viselet kevés színt használ, leggyakoribb a fehér, azután a kék és a zöld. Szembeszökő a férfiak túlnyomóan fehér színű öltözete, éppolyan a nők is, csupán itt a fehér mellé odakerül a kék és zöld is. Nem vitték az öltözetet, az öltözetdarabok díszítését a paraszstílusok útjára, hiszen nem is voltak parasztok. A *kösnyős szoknya*, az *islógos ing*, a palást, a suba, a zsinóröv mind megtalálhatók a 16–17. századi úri leltárakban, ha anyaguk drágább is volt, mint Torockón. Torockó megőrizte a régi alapformákat, és újfajta kontextusba ágyazva igazította őket a maga módos bányászvárosi életformájához (Nagy J. 1958).

A torockói hímzések vászonhímzések, melyeknek két csoportja: a házbelső vászonfeléire (párnavégek, szalmazsák, lepedők, rúdravalók), illetve a testi ruhákra varrottak. A hímzőfonal korábban rozsdabarna vagy vörös *szőr*, a gyapjú volt, később vörös és kék pamutfonal. Rendszerint egy színnel varrtak egy darabot, csupán a párnák között vannak a kék és a fehér együttes alkalmazásával készített változatok. Az igen erőteljes, hatásos munkákon alig több mint öt mintát számolhatunk össze, és sokszor ezek is alig térnek el egymástól. Kevés mintával, de dúsan és tömötten borították be az adott vászonfelületet. A nagy múltú minták a régi stílusú népművészetet képviselik, kivitelezésük viszont zsúfoltságukkal egyszer-egyszer a paraszstílusokat idézi. Ennek az igen magas szintű, városias hímzésnek sajátos vonása, hogy csupán egyetlen formájában ismerjük, nem tudjuk követni alakulásmenetét, kibontakozását, esetleg hanyatlását. A torockói hímzések második csoportjából legjelentősebb a finom fehér gyolcsing hímzése, amelynek kezelőjét, mellrészét és gallérját vörös, kék vagy fekete gyapjúszállal, tömött lapos öltéssel varrták ki. Jelentősebbek a fekete selyem főkötők fehér pamut-hímzésükkel, amelyek a sárközi főkötők hímzésével tartanak rokonságot.

Torockói bútoron a szakirodalom és a mügyűjtés a zöld, ritkábban barna vagy kék alapon, jellegzetes modorban, kusza sötétzöld levélszövevénnnyel, fehér cifrázással és piros, narancssárga, kék virágokkal festett bútort érti. Ennek emlékei a 18. század végétől ismertek; a korai torockói bútort Segesvárról, illetve Medgyesről (az akkor még vasiparra specializálódott Torockó fő vásárterületei) hozták. A 19. század második felében ezek nyomán kezdte el Kovács Márton torockói asztalos a bútorkészítést, majd az első világháborúig többen is foglalkoztak vele, részben a szomszédos magyar és román falvak számára. Az így kialakuló helyi stílusra jellemző a nyugodtabb fogalmazás és a színeknek lényegében a zöld-piros színpárra való redukálása.

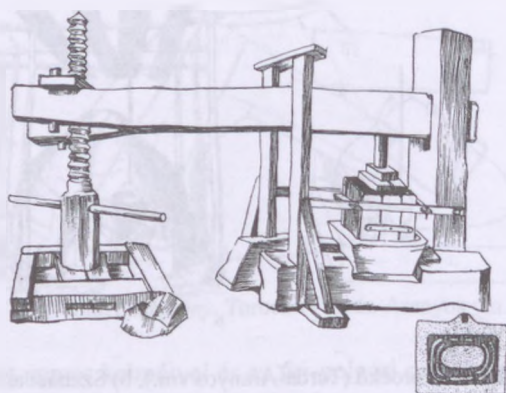
240. ábra. a) „Füles kemence”. Torockó (Torda-Aranyos vm.), b) Szabadban álló boglyakemence. Hidas (Torda-Aranyos vm.)

Aranyosszék

Jogállás szerint (régi kiváltságaik megegyeztek) a Székelyföldre tartozik, de kulturális szempontból inkább a vármegyei csoportok közt foglal helyet; Keresztesmező néven is ismert. Kézdiszékről a 13. században, 1264–1271 között telepítettek székeket a Maros–Aranyos szegletébe, 16 faluba az egykori tordai várispánság területére. Önálló közigazgatási egység volt 1876-ig. Aranyosszék lakói a nagy hadi utak mellett sokat szenvedtek és pusztultak a 16–18. század háborúiban, és mivel távol kerültek a Székelyföldről, a székelyek egységes tömbjétől, sok tekintetben eltérően fejlődtek. Kisnemesi–szabad paraszti életforma jellemezte őket 1848-ig, jóllehet az aranyosszéki székelyek feudális (jobbágyi) kötöttségei folytonosan erősödtek. Ma a magyarság Aranyosszéken románokkal vegyesen él. Vallásilag meglehetősen összetett, unitárius, református, római katolikus magyarok mellett görög katolikus és ortodox románok is vannak köztük. Aranyosszék vásáros központja, egykori székhelye Felvinc volt. Fontosabb falvai: Aranyosgerend, Aranyospolyán, Bágyon, Csegez, Kövend, Mészkő, Sinfalva, Székelykocsárd. A vidék modern néprajzi kutatása érdekében legtöbbet Keszeg Vilmos és tanítványai tettek, melynek eredményeképpen nemcsak egy jelenkutatásról szóló beszámoló született meg, hanem egy teljes népköltészeti monográfia is (Keszeg V. 2004). Harasztos faluról tanulmánykötetet állítottak össze, melyben folkloristák, nyelvészek, egyháztörténészek vázolták fel a néhány száz lelkes faluban frissen gyűjtött tapasztalataik eredményeit (Zsigmond Gy. 2000). A rontás társadalmi összefüggésekre ágyazott hiedelemkörét Komáromi Tünde (2009) dolgozta fel.

Hegyalja

A Maros folyó mente Nagyenyed és Gyulafehérvár között, valamint a környező dombvidék, régi történeti borvidék. A magyarok a 10. században népesítették be, az itt talált bolgár-szláv lakosság hamar asszimilálódott. A 12. században megtelepült néhány szász község elmagyarosodott. A tatárjárás után megritkult a magyarság, ekkor tűntek

241. ábra. *Medveprés*. Nagyenyed vidéke (Alsó-Fehér vm.)

fel a románok. A középkorban virágzó magyarlakta táj volt. A fő közlekedési és hadi út mentén fekvő vidék magyarsága a 15–18. században háborús pusztítások és etnikai villogások következtében erősen megfogyott. A fő megélhetési forrás a gabonatermesztés volt, a gyümölcs mellett más belterjesebb növénykultúrák nemigen alakultak ki. A szőlőművelésben, borkészítésben sokáig megmaradtak régies művelési módok, mint a *karikás* (karó nélküli) művelés, szőlőtaposás; a virágzásnak a filoxéravész vetett véget, utána az újraéledő szőlőkben a zöldoltást kezdték alkalmazni. A festett bútorok városi hatásra korán visszaszorultak. Magyar falvai közül a fontosabbak: Lőrincréve, Magyarlapád, Magyarigen, Marosszentimre, Miriszló, Vajasd; utóbbit Bethlen Gábor hajdú kiváltságokkal is felruházta, amikor a töröknek 1617-ben átadott Lippáról a magyarok ide jöttek. Iparosai, kézművesei és nagyhírű református kollégiuma révén fontos központ volt Nagyenyed, amely messze földről is vonzotta a diákságot. Gyulafehérvár volt az erdélyi püspökség, illetve a fejedelemség székhelye. A néprajzi kutatás csaknem

242. ábra. Férfi és leány öltözeke. Magyarlapád (Alsó-Fehér vm.)

243. ábra. Sütőharang kőből. Nagyalmás (Hunyad vm.)

száz évig szinte csak Lázár Istvánnak a millennium idején megjelent vaskos monográfiájára hivatkozhatott (Lázár I. 1896). Az 1940-es évektől lett ismert táncos a lőrincrévi Karsai Zsigmond, aki táncainak gyűjtőjével, Martin Györggyel együtt vaskos monográfiában dolgozta fel szülőfaluja táncagyományait (1989). A 20. század végén aztán, Bárh János vezetésével, felkészült szakmai kutatócsoport járt éveken át Magyarlapádra, egy kissé félreesőbb magyarlakta faluba, aminek eredménye tartalmas, sokszerzős tanulmánykötet lett a település gazdag hagyományvilágáról (Bárh J. 2007). A 19. század végén és a 20. század elején végzett folklorisztikai gyűjtést Nagyenyeden Berde Károly, a később ismert orvoskutató; ez a kézirat sokáig csak részleteiben volt ismert elszórt közlésekből, és csak napjainkban tették közzé teljes terjedelmében. A munka fényt vet arra, hogy voltak, akik a „folklór határait” már egy évszázada is másképp értelmezték, mint a hivatalos folklorisztika képviselői, és oda tartozóként figyeltek fel a lapidárisabb, mi több, trágár szövegekre is (Berde K. 2005).

Küküllő mente (Vizmellék)

A Kis-Küküllő völgyének a Marosba ömlő torkolatától a Székelyföld határáig húzódó, kb. 75 km hosszú szakasza és környező dombvidéke. A vidék sokáig mintegy az Erdély központja felől a marosszéki bükkös-fenyves övezetbe vezető „zsákutca”, félreesőbb vidék, emiatt lakossága valamivel állandóbb maradt, mint a Maros vagy a Szamos vidékén. Egyik része Bethlenszentmiklós, Küküllővár, Dicsőszentmárton és Balavásár központokkal és vásáros helyekkel, valamint majdnem 40 magyarlakta faluval a *Vizmellék* nevet viseli. A Küküllő mentéhez hasonló néprajzi sajátosságai vannak az ettől északnyugatra, a Maros és a Kis-Küküllő közt a Forrói, Szárazvám és Ózdi patakok völgyében fekvő mintegy 15 falunak, melyek egykor Alsó-Fehér megye területére estek, mely területet Hegymegett néven is emlegetnek. Itt van pl. Magyarózd is, melynek gazdag népköltészetéből egy egész kötetre valót tett közzé a faluból elszármazott író, Horváth István (1971).

A Küküllő mente Erdélynek a magyarok által legkorábban, a 10–11. században benépesített vidékei közé tartozik. A 16–17. század háborúiban lakossága sokat szenvedett és pusztult. Ma a Küküllő mente vegyes magyar–román népességű; a románok kulturális központja a 18. század óta Balázsfalva, mely görög katolikus püspöki székhely és iskolaközpont. Északabbra a Maros völgyében, délebbre a Nagy-Küküllő völgyében

244. ábra. Fonott disznóól és tyúkól. Sülye (Kis-Küküllő vm.)

sorakoznak nagyobb számban a városok, amelyekkel a terület kapcsolatot tart: Marosvásárhely, Ludas, Radnót, Marosújvár, illetve Kiskapus, Medgyes, Segesvár. Kultúra-közvetítők voltak még a nemesi udvarházak, amelyeknek emlékeit (hímzések, faépítkezés) a paraszti csoportok is soká őrizték. Ezen a területen vannak a legkorábbi festett templomfamennyezetek (Gógánváralja, Ádámos), de festett bútort készítő asztalosközpontok itt nem voltak. Néhány további faluja: Dombó, Kelementelke, Kiskend (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1978). Egész sor Küküllő menti falu monografikus feldolgozását köszönhetjük Péterfy Lászlónak, aki évtizedekig szolgált református lelkészként, majd részben már nyugdíjas éveiben (a közlés legcsekélyebb reménye nélkül) írta meg köteteit Balavásárról, Bonyháról, Héderfájáról, Gyulakutáról, Kendről. Ezekben a kötetekben együtt találjuk meg a gazdálkodás, a helytörténet, a népi hagyományok, az egyháztörténet alapos, részletes kifejtését olyan ember meglátásaival, aki lelkészként és érzékeny szemű megfigyelőként igen mély ismeretekre tett szert. Talán a legalaposabb kötet közöttük az ikerfalu Nagy- és Kiskendé, ahol a szerző évtizedekig szolgált, s a kötetben arra is ügyelt, hogy a két, egymást kölcsönösen kissé lenéző falu érzékenységet meg ne sértse (Péterfy L. 1999).

Hunyad

Hunyad megye területén a honfoglalástól és a középkortól létezik folytonos magyar lakosság. A honfoglaló magyarok a folyóvölgyeken hatoltak be Erdélybe. A 10–11. században benépesítették a széles, termékeny Hunyad megyei Maros völgyet, majd a Cserna és a Sztrigy folyók völgyének alsó szakaszát is. A Hunyad megyei magyarok falvai a 15. századtól sokat szenvedtek az Erdély ellen vonuló oszmán-török hadaktól, a lakosság nagyon megfogyatkozott, többsége elpusztult. A Hunyad megyei magyarok jelentős része 1848 előtt köznemesi vagy kisnemesi jogállású volt. Soraikat a középkor végén számos, magyar nemességet kapott és megmagyarosodott román kenézcsalád gyarapította. Némely faluban az utóbbi kétszáz esztendőben – különösen a Maros, a

176. Régi faház, taposott szalmafedéssel. Désháza (Szilágy vm.)

177. Uteakép típusos lakóházakkal. Torockó (Torda-Aranyos vm.)

178. Utcakép régi kőházakkal. Halmágy (Nagy-Küküllő vm.)

179. Kőfaragó munka közben. Magyarvita (Kolozs vm.)

180. Szénásszekér rakoncával, nyomórúddal. Csikozmás (Csík vm.)

181. Kézimalom. Esztelnek
(Háromszék vm.)

182. Kenyerek a sütőkemencében. Rév
(Bihar vm.)

183. Ordafőző üst és tűzhely. Bádok
(Kolozs vm.)

184. Borvízforrás használata.
Szentkeresztbánya (Udvarhely vm.)

185. Kettős vászontarisznya (*iszák*)
használata. Magyarvista (Kolozs vm.)

186. Székely férfi gyapjútarisznyával.
Csíkszentdomokos (Csik vm.)

187. Egészvágás, szénahordó szekér. Csikozmás (Csik vm.)

188. Legények ünneplőben. Désháza
(Szilágy vm.)

189. Nagylányok ünneplőben. Désháza
(Szilágy vm.)

190. Leány ünneplőben, szalagos pártában.
Zselyk (Beszterce-Naszód vm.)

191. Házaspár ünnepi viseletben. Jobbágy
(Kolozs vm.)

192. Városi leány himzett női bundában.
Kiskapus (Nagy-Küküllő vm.)

193. Magyar leány ünneplőben, fején pártá.
Oltszakadát (Szeben vm.)

194. Moldvai csángó házaspár ünneplőben.
Gajcsána (Bákó m., Moldva)

195. Idős csángó asszony viseletben.
Forrófalva (Bákó m., Moldva)

196. A banda: hegedű, cimbalom, bőgő. Rahó (Máramaros vm.)

197. Edényvívés (a kelengye szállítása). Jegenye (Kolozs vm.)

198. Istentiszteletre igyekvő leány. Körösfő
(Kolozs vm.)

199. Temetői kereszt. Csikozmás
(Csik vm.)

200. Indul a keresztalja. Csikszentgyörgy (Csik vm.)

Sztrigy és a Cserna folyókba ömlő patakok mentén – a magyarságot csupán a földesúr és annak udvara jelentette. A 19–20. század fordulóján a Hunyad megyei magyarok már mindenütt románokkal vegyesen éltek, csak néhány településen alkottak többséget, és viszonylag nagy százalékban asszimilálódtak. A Hunyad megyei magyarok jelentősebb falui, melyek egymáshoz közel esve csoportot alkotnak: Alpestes, Rákosd, Hosdát, Bácsi, Haró, Nagyrápoly, Sztirgyszentgyörgy és Lozsád. Régi magyar polgári lakosság él kis számban a városokban is, Déván, Szászvárosban, Vajdahunyadon (Kósa L.–Filep A. 1975: 120–121).

Hátszeg vidéke

Hegyi medence tájneve Dél-Erdélyben, az egykori Hunyad megyében, a Sztrigy folyó és a Nagy-patak völgyében, Hátszeg városa környékén. A magyarság nem sokkal a honfoglalás után megjelent (10–11. század), azonban a 16–17. század háborúi idején majdnem teljesen elpusztult. Ma nagyjából román lakosságú.

Zsil völgye

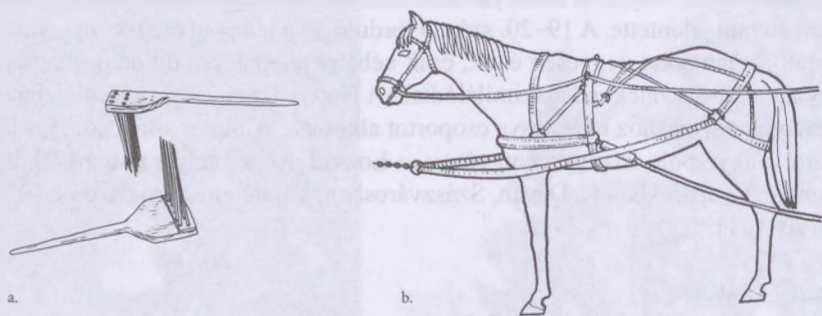
Petrozsény környékére a 19. század második felétől egész Erdélyből, elsősorban a Székelyföldről, de Észak-Erdélyből és a vármegyékből is folyamatosan települt be a magyarság, munkát vállalva az iparvidéken. A főbb települések a 20. század elejétől gyorsan növekvő népességű városok: Lupény, Petrilla, Vulkán. Néprajzi kutatásuk még nem indult meg, noha a legújabb népszámlálások is sok ezer magyart tartanak számon.

Dévai csángók

A dévai csángók 1888–1910 között a bukovinai székely falvakból települtek Déva, Vajdahunyad, Sztirgyszentgyörgy és Cernakeresztúr csángó telepeire. A *csángó* megnevezést környezetük alkalmazta rájuk; a pejoratív kifejezést az első időkben elutasították, majd a következő generációkban elkezdték öntudatosan vállalni. Különállásukat mindvégig megtartották, amit vallási elkülönülésük is elősegített, többségük református volt, és nemigen léptek házassági kapcsolatokra a helybeli magyarokkal. Zártabb életformájukban sok Bukovinából hozott hagyományt megőriztek; különösen népdalaikat, melyekről monografikus gyűjtést is összeállított a körükből származott gyűjtő, Zsók Béla (2000, 2004).

Barcaság

Hegyi medence, melyet az Olt nagy déli kanyarulata és a dél-erdélyi havasok zárnak közre. A magyarság a honfoglaláskor átvonult rajta, azonban hosszú ideig gyeplélvének hagyta a gyakori kun-besenyő betörések miatt. Valószínű, hogy a 11. század folyamán az ott talált bolgár-szlávok mellé már megtelepedtek magyar és besenyő határőrök, akik a Havaselvére vezető szorosokat őrizték, és a barcasági magyarság magját alkották. Az itteni magyarok ma többségükben a Brassótól keletre fekvő Hétfaluban, illetve a medence nyugati és északi peremén Barcaújfalu, Krizba, Apáca községekben laknak.

245. ábra. a) Szegsoros rostfésű-pár. Cserbel (Hunyad vm.), b) Kettős hám, egészszám a nagyszekérhez. Csernátfalu (Brassó vm.)

A Barcaság kezdetben az erdélyi Fehér megyéhez tartozott. A százszok a 13. század elején királyi adományként kapták földjüket, melyen felépítették Brassó városát és 13 községet. 1211–1224 között a területet a német lovagrend uralta, melyet azonban önállósulási törekvéseért II. Endre király elűzött. A románok első települése a 13. század végéről ismeretes a Barcaságban, ma a medence egész területén magyarokkal és százszokkal vegyesen élnek. Noha szoros értelemben nem tartozik a Székelyföldre, a 19. századi utazó, Orbán Balázs mégis alapos leírását adta (Orbán B. 1868–1873, 1982).

Hétfalu

A Brassótól keletre fekvő hét település (Türkös, Bácsfalu, Hosszúfalu, Csernátfalu, Tatrang, Zajzon, Pürkerec) együttes neve. Az első négy egyesült Négyfalu néven, város lett, s ezt hozzácsatolták Brassóhoz. A hétfalusi csángók magukat magyaroknak mondják; csángóknak a szomszédos székelyek hívják őket sajátos nyelvjárásuk és szokásaik miatt. Feltehetően a Barcaságban gyepűt őrző 11. századi magyarok és besenyők leszármazottai. Az eredeti gyér népesség a kora Árpád-korban a Dél-Erdélyben (Fehér megye) lakó magyarokból gyarapodott, és alaprétege a székelyek végső megtelepedését megelőzően vagy azzal egy időben alakult ki, a 13. század első felében. Hétfalu eredetileg királyi birtok volt. A 14–15. században kezdték bizonyos részeit adományozni, majd II. Ulászló Brassó városának elzálogosította. A központi királyi hatalom összeomlása után nem történt meg a visszaváltás, és Brassó másfél százados ellenkezés ellenére jobbagysorba süllyesztette az egykor szabadalmas jogállású, határőrző Hétfalu lakosságát. A szász polgárság földesurasága társadalmi, gazdasági és egyházi elnyomást jelentett, és a hétfalusi csángók kultúrájában jellegzetes nyomokat hagyott (pl. az evangélikus vallás követését).

A hétfalusi csángók, kevés földjük lévén, a szomszédos szász községekben vállaltak munkát (feles bérleteket), és fakitermeléssel, valamint fuvarozással is foglalkoztak. Szekeres útvonalai behálózták egész Erdélyt, és áruszállító útjaikon rendszeresen jártak át a Kárpáton Bukarestig, Konstantinápolyig. Árusításra szánt szekereket szét-szedve is vittek magukkal. 1848-ban sikertelenül próbáltak csatlakozni Háromszékhez. A 19. század második felében – különösen a vasutak megépülése után – Hétfalu magyar

és román lakossága nagy arányban vándorolt ki Romániába. A hétfalusi csángók különösen Bukarestben alkottak erős diaszpórát, ahol egyrészt építkezéseken dolgoztak, másrészt az 1930-as évekig nagyrészt ők látták el a városi személyfuvarozást (bérkocsi, később taxi).

Ismert a színesen virágzott hétfalusi asztalosbútor. Emléke a 18. század második felétől ismert, készítése a 20. század első felében szűnt meg végleg. A bútor eljutott távolabbi vásárokbá is, főleg a Barcaság és Háromszék határvonalán fekvő helységeibe, sőt a brassói ládákkal együtt – a szekeresek révén – a Kárpátokon túlra, így a távolabbi területeken a hétfalusi ládát is „brassói láda” névvel illették, Bulgáriában pedig mindkettő „magyar láda” néven vált ismertté. A 19. század közepétől gazdag hétfalusi parasztsaládok a parádés szoba számára teljes falborítást, *kideszkázást* rendeltek, és a bútort (ágyat, padládákat, tékákat, kendőszegeket, tálasfogast) – egységes színekben és mintázattal kifestve – a fal borításával egybeépítették. A hétfalusiak viseletében a polgárosodott szász hatások jelentősek.

A hétfalusiak gazdag népköltészeti hagyományaira már a 20. század elején felfigyeltek: itt gyűjtött egész kötetre való népmesét a nyelvész Horger Antal (1908). A későbbi népköltészeti gyűjtés jeles alakja volt a korán elhunyt Seres András, akinek halála után tették közzé monumentális gyűjteményét (1984). Ebben több olyan műfaj is helyet kapott, melyeket a hagyományos folklórműfajokba nem szoktak besorolni, helyben azonban élő hagyományt képviselnek (pl. házoromzat-feliratok, írott versek). Több részletes leírás készült a híres *borica* táncról, a férfiaknak a téli napforduló szokásköréhez kapcsolódó, rituális elemekkel átszőtt farsangi dramatikus táncáról. Ennek legutóbb modern táncantropológiai elemzésére vállalkozott doktori értekezésében Kőnczei Csilla (2009). Az utóbbi évtizedben több tartalmas néprajzi és helytörténeti kötetet írt Veres Emese Gyöngyvér: az esztendő ünnepei szokásairól (2002), a felnőtté válásról (2005), és arról a viharverte időről, amikor a hétfalusiak a második világháború idején a front vonalába kerültek (2008).

Tízfa

A Hétfa mellett a barcasági magyar falvak: Apáca, Krizba, Barcaújfalu összefoglaló neve. Főként az evangélikus vallás közössége köti össze őket. A tízfalusi magyar evangélikus lelkészek már 1842-ben együletet alapítottak, majd közkönyvtárak, olvasóegyletek alakultak.

Olt vidéki szörványok

A dél-erdélyi – a Maros, a Nagy-Küküllő vonalától délre, a Székelyföldről nyugatra lakó – magyarok Árpád-kori eredetűek, letelepülésük valószínűleg összefügg a székelyek korai történetével (11–13. század), a középkorban nagyobb területen éltek. A szász középkori betelepülését és autonómiájuk kialakulását követően Szászföld (vagy az elhomályosulóban levő tájnév szerint: Királyföld, mely a Nagy-Küküllő és az Olt közeire vonatkozik) magyarsága kisebbségbe került. A 16–17. századi háborúk megritkították soraikat, ezt követően a szörványokban nagyarányú volt az asszimiláció. Falvaik az egykori szász székek közé beékelődő erdélyi Fehér megye (1775–1876 között Felső-

Fehér megye) területén találhatók. A Székelyföld nyugati határa közelében: Ürmös, Alsórákos, Datk, távolabb Nagymoha, Kóbor, Dombos, Olthévíz, Halmágy (e község lakói *szászmagyaroknak* mondják magukat). Segesvár és Almakerék vidékén: Héjjasfalva, Fehéregyháza, Sárpaták, Keresd. A Viza és a Hideg-patak völgyében: Bolya, Mihályfalva, Vízakna, Alamor, Örményszékes, Kiskapus. A Hortobágy-patak völgyében és az Olt mellett, a Vöröstoronyi-szoros közelében: Bürkös, Hortobágyfalva, Kercisora, Oláhújfalú, Salkó, Oltszakadát. Utóbbiról született meg az egyik legjobb néprajzi monográfia (Vámszer G. 1940), mely fényt vet arra az évszázados együttélésre, ahogy a román többség és a magyar kisebbség a faluban megmaradt, mindkettő megtartva saját hagyományait, identitását, szokásvilágát. Az 1990-es években (korábbi előzményeket folytatva) kolozsvári kutatók szervezésében újabb szórványkutatások folytak, melyek eredményei tanulmányokban láttak napvilágot (Pozsony F. 2000).

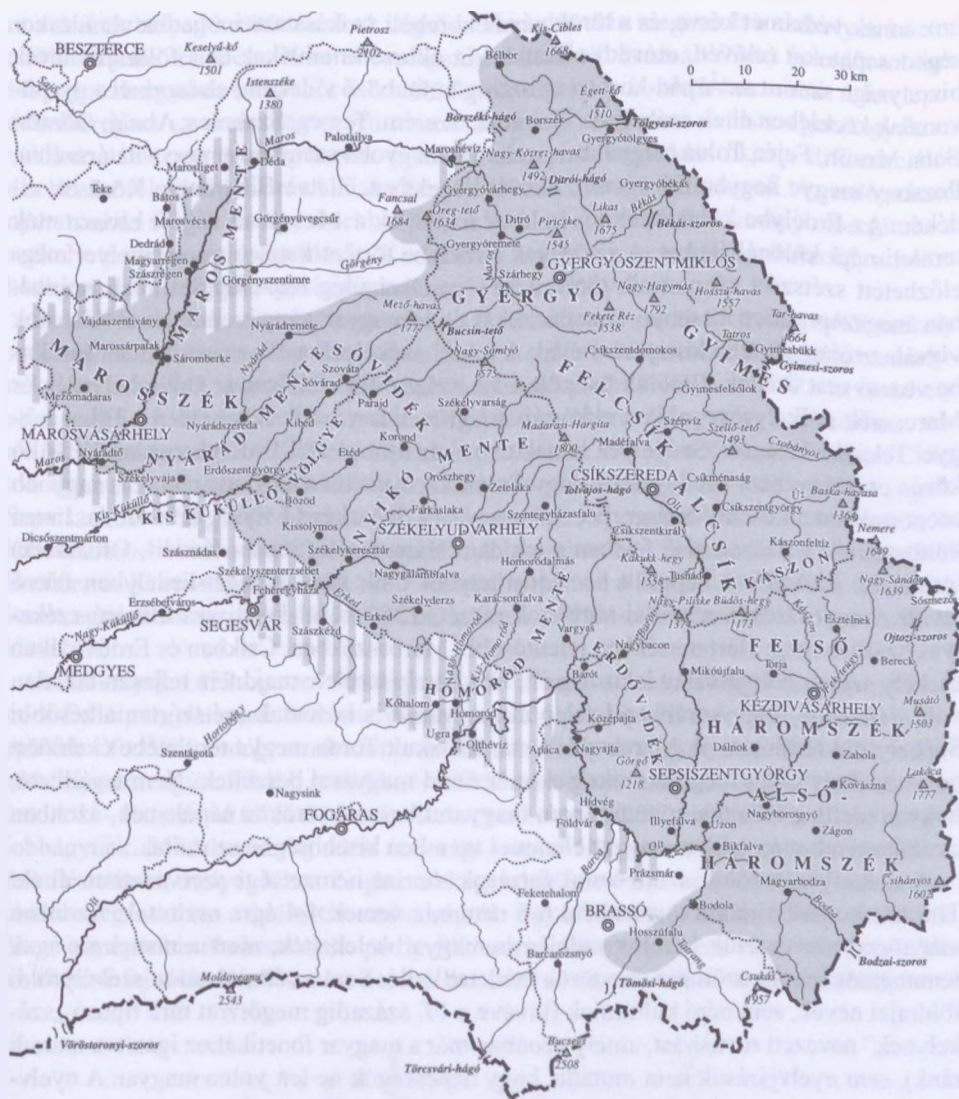
SZÉKELYFÖLD ÉS A SZÉKELY NÉPTÖMB

A székelyek lakta vidék a Keleti-Kárpátok nyugati oldalán, Erdély délkeleti részén, 1920 óta Romániában. A székelyek a mai Székelyföldet a 12–13. században népesítették be. A Székelyföld nagy részét a székelyek letelepedésekor sűrű erdőségek borították. Korábbi nemzeti tagoltságukat a 14–15. században területi szervezet váltotta föl. Kialakultak a vármegyéktől független közigazgatási egységek, a székek: Háromszék, Csíkszék, Udvarhelyszék, Marosszék. A 13. században (1260-as évek) a kézdi székelyekből Nyugat-Erdélybe települt Aranyosszék területileg nem függött össze a többi szék tömbjével, a belső Székelyfölddel. A székely székek különállása 1876-ban szűnt meg, ekkor vármegyéket szerveztek belőlük. A Székelyföld 1920-ban Erdéllyel együtt került Romániához. 1940–1944 között Magyarországhoz tartozott, 1945 óta ismét Románia része. 1952–1960 között mint Erdély túlnyomóan magyarok lakta része Magyar Autonóm Tartomány néven külön közigazgatási egység volt. 1960–1968 között Maros-Magyar Autonóm és Brassó tartományhoz, 1968 óta Maros, Hargita és Kovászna megyéhez tartozik.

A Székelyföld változatos felszínű terület. Folyó- és patak völgyek, folyó menti síkságok, hegyi medencék és hegyvonulatok tagolják. Ennek következtében az egykori székek jelezte nagyobb tájakon belül több kisebb táj is található a Székelyföldön. Jól elkülönülő medencék Gyergyó és Kászon, jellegzetes folyó menti tájak Nyárad mente, Nyikó mente, Homoród mente, Maros mente. Természettudományi elnevezés az Erdővidék és a Sóvidék, Szikonyország. Vallási különállásra utal a háromszéki és a marosszéki Szentföld. Történeti különállás emléke a Partium. Újabb, tréfás ízű neve a Nyárad mente zöldségtermelő vidékének: Murokország.

Eredet, történet

Az elmúlt kétszáz évben a székelyeket csaknem minden néppel származási kapcsolatba hozták, amely Erdélyben élt a honfoglalás előtt (hunok, gepidák, avarok, bolgár-szlávok), vagy amellyel a magyarság a népvándorlás korában érintkezett (kazár, kau-

37. térkép. Székelyföld vidékei, a székely néptömb csoportjai

kázusi kabard, besenyő, kun, jász), sőt román részről elmagyarosodott románoknak is tartották a székelyeket. Különösen sokáig élt és a nemzeti romantika korában megerősödött az Árpád-ház eredethagyományának örököséként a hun származás elmélete. Eddig azonban a tudományos történetkutatásban sem a hun, sem a besenyő, avar, kazár, bolgár eredetet feltevő elméletek nem nyertek igazolást.

A krónikák először az 1116. évi Olsava melletti és az 1146. évi Lajta menti csatában említik a székelyeket, mint akik a besenyőkkel együtt a magyar sereg elővédjei voltak. Ez arra vall, hogy a székelyek alapnépessége később csatlakozhatott a magyarság-

hoz annak védelmét kérve, és a török népek korabeli szokása szerint hadba vonuláskor segédcsoportokat (elővéd, utóvéd) alkottak. Az okleveles emlékek és a földrajzi nevek biztonsága szerint az Árpád-korban az ország különböző vidékein, elsősorban a gyeplínekek közelében éltek székelyek: Baranya, Szerém, Temes, Szabolcs, Abaúj, Gömör, Bars, Moson, Fejér, Tolna megyékben, valamint nagyobb számmal a morva határszélen, Pozsony megye hegyen túli részén, Sasvár közelében, illetve Biharban a Körösök vidékén. Az Erdélybe költözöttek kivételével a többiek a 14. század végére elvesztették területi-népi különállásukat. A székelyek Erdélybe történt betelepítése – melyet megelőzhetett szétszórt csoportjaik tömörítése – valószínűleg összefüggött a 11. században megszorodott besenyő támadásokkal és a magyar gyeplíneknak a Kárpátok vízváltójáig történő kiterjesztésével. A bihari székelyek a 10. században az Erdélybe vezető utat őrizték. Belőlük települt a 12. század első felében az Udvarhelyszék és Marosszék székelysége, akiket ekkortájt *telegdinek* neveztek, feltehetően a Bihar megyei Telegd községről. Székelyek laktak ebben az időben Dél-Erdélyben a két Küküllő közén és völgyében, Medgyes és Nagy-Selyk környékén és a Maros mentén, nagyobb csoportokban a későbbi Szászorbo, Szászsebes és Száskézsd helység közelében. Innen költöztek a 13. század első felében a majdani Háromszék (Sepsi-, Kézdi-, Orbaiszék) területére. Ez idő tájt népesült be Udvarhelyből Csík is. A Nyugat-Erdélyben fekvő távoli Aranyosszék, a tordai várbirtok részét, 1260 körül kézdi származású székelyek szállták meg. Háromszékben jelentősebb, Marosszékben, Csíkban és Erdővidéken csekély számú bolgár-szláv lakosság élt, Udvarhely területe majdnem teljesen lakatlan volt. Feltehető, hogy korábban letelepült magyarok is lakhattak szétszórtan a későbbi Székelyföld területén, pl. Marosszék a már kialakult Torda megye területébe ékelődött be. A Székelyföldet megülő székelyek már mind magyarul beszéltek. Nem tagadható, hogy eredetileg lehettek közöttük nem magyarul beszélő törökös népelemek, azonban csatlakozásuk után ezek a magyar elemmel szemben kisebbségbe szorultak.

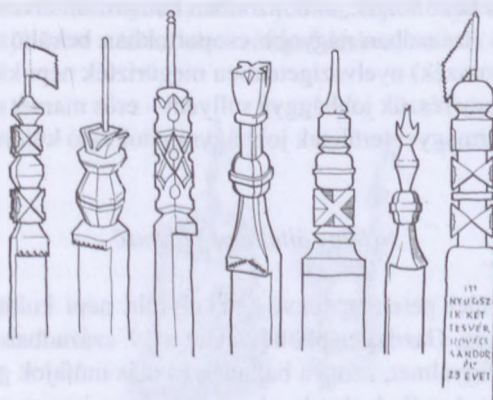
A székelyek a róluk szóló korai források szerint nemzetségi szervezetben éltek. Törökös nomád mintára törzsenként 6-6 nemre, a nemek 4-4 ágra oszlottak. Azonban már törzsi szervezetük létrejötté idején is magyarok lehettek, mert a nemek és ágak fennmaradt nevei között nincsen török eredetre valló. Sem az általuk adott székelyföldi földrajzi nevek, sem népi kultúrájuk (kivéve a 17. századig megőrzött türk típusú „székelynek” nevezett rovásírást, amely azonban már a magyar fonetikához igazítva maradt ránk), sem nyelvjárásuk nem mutatja, hogy népességük ne lett volna magyar. A nyelv- és földrajz tanúsága szerint a különben sok jelenségben nem egységes nyelvjárásuk több jellegzetességében azonosságot mutat a magyar nyelvterület távoli pontjainak népnyelvével (Csallóköz, Dél-Dunántúl, Dél-Alföld, Felső-Tisza-vidék, Abaúj). Mindez azonban csupán erősíti, de még nem teljesen bizonyítja a székelyek túlnyomórészt magyar eredetét. A történetírás, a régészet, a nyelvészet és a néprajz további alapos kutatásaira van szükség az eredetkérdés megoldásához.

A mai lakóterületüket megszálló székelyek elsősorban életmódjukban különböztek a magyarság más csoportjaitól. Nagy tömegükben szilaj vagy félszilaj állattartással foglalkoztak. A keleti és délkeleti határok védőiként nem kerültek földesúri fennhatóság alá. Az egyházi tizedet állatban fizették, és az egész középkorban „ökörsütéssel” rótták le időszakos adójukat a királynak, azaz a király koronázása, házasságkötése és első fia születése alkalmából meghatározott rend szerint ökröket adtak az uralkodónak, és azok-

ra a székek bélyegét sütötték rá. A végső letelepedés után megindult a székelyek között a földművelés fejlődése. A korábban áganként közösen használt földet és erdőt a faluk fölosztották egymás között, és falusi földközösségekben kezdték használni. A letelepedést követően az eredetileg egyformán szabad jogi állapotot – a tisztségeket gyakran változó, választott tisztségviselők viselték – vagyoni tagozódás okozta differenciálódás kezdte föl váltani. Korán kialakultak jelentős állat-magántulajdonok. Az erdőirtással nyert szabad földek és a gyakori hadjáratok eredményezte hadizsákmány elősegítette a székely társadalom rétegződését. Kialakultak a székely nemesek (primorok), a lovon hadba vonuló lófők és a gyalogosan harcoló közszékelyek rétegei.

A 14–15. században eltűnt nemzeti szervezeti helyét területi egység, a hét székely szék egyeteme (Universitas Siculorum septem sedium Siculicalium) foglalta el, melynek élén a székely ispán állt. 1300 körül már mezőváros volt a mai Marosvásárhely elődje, és a 15. század első harmadában minden székben volt egy-egy szabadalmas város. A népesség szaporodásával a székek is osztódtak. 1390-ben Kászon elszakadt Csíktől, de csak a Mátyás királytól nyert szabadalomlevéllel gyakorolhatta önálló jogait. Sepsiszeptől 1395–1399-ben vált el Míklósvárszék. Gyergyónak Csíktól való különállásáról 1466-ból származik az első említés. A 16. században válnak el Udvarhelyszéktől Bardóc- és Keresztúr-fiúszékek. A 17. század folyamán a korábban elszakadt fiúszékek ismét egyesültek az anyaszékekkel, és a Sepsí-, Orbai-, Kézdiszékből Háromszék is kialakult.

A székelyek 1437-ben a kápolnai unióban a magyar nemességgel és a szászokkal mint Erdély egyik rendi nemzete (natio) szövetségre léptek, és ezzel századokra beépültek a feudális Erdély rendi szervezetébe. A székelyek vagyoni tagolódása a 15. század folyamán egyre inkább mélyült, és 1465-ben a közrendűek első felkeléséhez vezetett. A 15–16. század folyamán a nincstelen székelyek közül mind többen álltak önként jobbágnak. 1562-ben az új adók és a régi szabad állapotot sértő jogtalanságok ellen felkelés tört ki, melyet János Zsigmond kegyetlenül lever, és a közszékelyeket büntetésből megfosztotta a kollektív szabadságtól. Együttesen fejedelmi jobbágyokká tette őket, a magánbirtokokon lakók pedig földesúri jobbágyokká lettek. A 17. században az erdélyi fejedelmek többször visszaállították és megerősítették az ún. „székely sza-

246. ábra. Székely fejfák. Korond (Udvarhely vm.)

247. ábra. Kászoni keresztek. Kászontíz (Csík vm.)

badságot”, hogy megnyerjék a székelyek jelentős hadierejét, de a székelység nagyobb része egészen a 1848-as jobbágyszabadításig megmaradt jobbágsorban (Imreh I. 1973). Erdély Habsburg-kézre kerülése után a székelyek helyzete az egyre növekvő állami adók és a földesúri elnyomás következtében tovább romlott. A korábban szórványos Moldvába vándorlás egyre sűrűbbé vált. A kivándorlásnak nagy lökést adott a székely reguláris határőrség Mária Terézia által 1762–1764-ben elrendelt szervezése, ami elsősorban Csíkot, Háromszéket és Erdővidéket érintette. A szervezés ellen összegyűlt tiltakozók szétverése, a „madéfalvi veszedelem” után (Siculicidium, 1764. január 7.) tömegesen szöktek át a székelyek a Kárpátok átjáróin. 1848-ban a székelyek végleg elvesztették rendi különállásukat. 1876-ban a széki szervezet is megszűnt, a törvényhatóságokat vármegyéké alakították át.

A dualizmus idején a Székelyföld Magyarország egyik legelhanyagoltabb, iparosítatlan vidéke volt, későn kapcsolták be a vasúti hálózatba is. A túlnépesedett területről, különösen a magyar–román vámháborút követően (1880-as évek) ismét nagy számban vándoroltak ki székelyek Óromániába és Amerikába. A székelyek közé szórványosan románok és szászok is beköltöztek, akik azonban hamarosan elvesztették nyelvüket és nemzetiségüket. A 18. században nagyobb csoportokban beköltözött románok (Gyergyó, Háromszék, Marosszék) nyelvszigetekben megőrizték népi különállásukat. A székelyek körében – bár egy részük jobbággyá süllyedt – erős maradt az egykori szabadalmi különállás és a vármegyei területek jobbágyságától való különbözés tudata.

Néhány általános jellemző

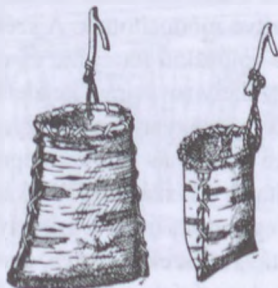
A magyar nyelvterület peremén fekvő Székelyföld népi kultúrája értékes archaikus rétegeket őrzött meg. Gazdag népköltészetére a 19. században először Kriza János gyűjtései hívták föl a figyelmet, azóta a balladák és más műfajok gyűjtése könyvtárnyi anyagot eredményezett. A székelyeknek máig is legjobban ismert a folklórjuk, népi kultúrájuk más részei kevésbé feltártak. A földművelés és állattartás mellett megélhetésük

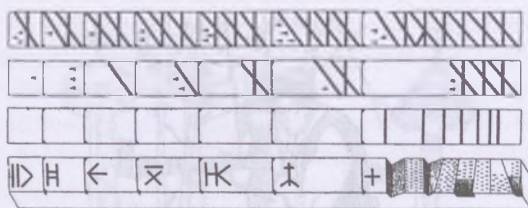
248. ábra. *Viricselés, nyírlé felfogása mericskébe* (Udvarhely vm.)

kiegészítő foglalkozásaként gyakran foglalkoznak különféle háziipari ágakkal: gazdasági eszközök és faedények faragásával, szalmafonással, szitakéreg-készítéssel, tapló-készítéssel, szénégetéssel, fazekassággal, gyapjúszővéssel stb. Jellemző a faépítkezés, viseletükben pedig a legutóbbi időkig a háziipar által készített anyagok nagyarányú fölhasználása. A falusi közösségeknek más tájakéhoz viszonyított nagyobb fokú homogenitását is kifejezi a *kaláka*, a közösen végzett társas munka fennmaradása a 20. század végéig, nemcsak a másutt szokásos házépítésben, hanem más munkákban is.

A székelyek gazdálkodásában (mint általában a Kárpátok vidékének agrárnépességénél) a természetes legelők bősége és a földművelésre alkalmas területek viszonylagos szűkössege nagy jelentőségűvé tette az extenzív legeltető állattartást. A székely paraszti gazdaságok anyagi helyzetét elsődlegesen a szarvasmarha-állományuk fejezte ki: erre mutat a középkori ökörsütés és a későbbi adatok is. A 19. század végéig a hosszúszarvú magyar marhát tartották, melyet azután a jobban tejelő fajták gyorsan kiszorítottak. A lótarítás szerepet játszott a társadalmi rétegződésben, minthogy ki-ki saját lován vo-

249. ábra. *Kászuk. Fakéreg edények. Süke* (Udvarhely vm.)

250. ábra. Csángó juhászok régi rovása. Gyimes-völgy (Csik vm.)

nult hadba; a saját ló birtoklásán múlt, hogy lovas- vagy gyalogrendbe kerül, illetve tartozik valaki. A katonalovak nevelésének, havasi tartásának hagyománya elvéve még a 19. század második felében is élt, pl. Gyergyóban. A vasutak kiépülése előtt a lónak nagy szerepe volt a távolsági fuvarozásban és közlekedésben.

A szókészlet mutatja, hogy a juhtartás a legrégebbi időktől szerves része volt a székelyek állattartásának, ugyanakkor hatással volt rá a román juhászat is. Minden székely paraszti gazdasághoz tartozott kisebb-nagyobb számú, rendszerint egy-két tucatnyi juh. A fő hasznát a tej (tejtermék) jelentette, emellett a gyapjú szolgáltatva az öltözet alapanyagát, a juh irhájából is téli felsőruhát készítettek. A juhhús közkedvelt volt, régebben a sertéshúshoz hasonlóan füstöléssel télire is tartósították. A kosarazás szélében elterjedt a Székelyföldön, még a legutóbbi években is.

A pásztorkodás egészét tekintve a Székelyföldön a félszilaj tartás volt általános: a jószág pásztor őrizete alatt kora tavasztól késő őszig legelön volt; télen a faluban, illetve a gazda telkén istállóban, ólakban, pajtákban, baromkertben, a gazda gondozásában, takarmányon. A székelyeknél – a juhok kivételével – mindenfajta állatcsoportot *csordának* neveztek (pl. tehéncsorda, meddűcsorda, ökörzsorda, lócsorda). Általános volt a közös pásztoroltatás: falvak, nagyobb falvak esetén falurészek (Alszeg, Felszeg, tízesek) közösen állítottak pásztort. A legeltetés megszervezését általában a falu tartotta kezében. A havasi pásztorkodás a mezőgazdaságtól térben és üzemszervezetileg elhatároltan folyt.

A székely rovásírás eredete feltehetőleg a magyar honfoglalás előtti időkbe nyúlik vissza. Általában fába vésték, rótták (innen az elnevezés), az írás iránya a sémi ábécékben szokásos módon jobbról balra haladt. A türk rovásírás az egész Türk Birodalom területén elterjedt. A türk írással rokon a nagyszentmiklósi kincs feliratainak írása is. A székely rovásírás létrehozói a türk rovásírás valamilyen helyi változatát vehették alapul, és azt új jelekkel kiegészítve módosították. A székely írás első datált emlékei a 15. századból valók, így az írás valószínű létrejötté és első emlékei között több mint félezer év időkülönbség van. A székely rovásírást kezdetől fogva magyar szövegek lejegyzésére használták, így a székely-magyar vagy magyar rovásírás elnevezés is helytálló lehet, jóllehet a székelységen kívül más magyar néprajzi csoport ezt az írást eddigi ismereteink szerint nem használta. A 13. századi krónikás, Kézai Simon első híradásától kezdve évszázadokon át feljegyezték, hogy a székelyeknek a latintól eltérő írásuk van. A székelyek származástudatával összekapcsolva, egészen a 19. századig, hun vagy szkíta (szittyia) írásnak nevezték. A rovásírás a középkor folyamán funkcióját veszítette, ismerete fokozatosan gyengült, a latin írásbeliség természetszerűleg egyre kisebb te-

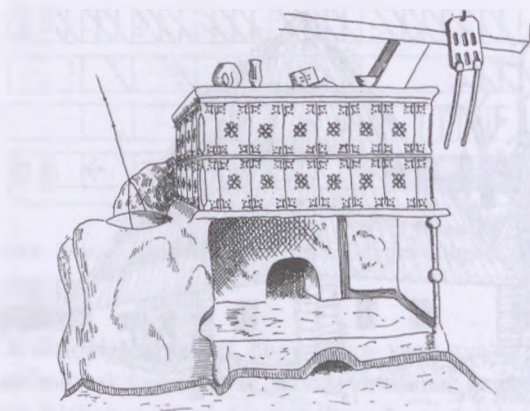
251. ábra. Székely faház drányicafedéllel. Szárhegy (Csík vm.)

rületre zsugorította használatát. Nagyrészt a középkori érdektelenségnek köszönhető, hogy a székely rovásírásnak feltehetőleg sok feliratos (kőbe, fába vésett) emléke ment veszendőbe, és a 19–20. században szinte újra fel kellett fedezni. Ebben a mentő s publikáló munkában oroszlánrész volt Sebestyén Gyulának. A székely rovásírás jelentősebb emlékei: a székelyderzsi rovásírásos téglá, a bögözi templom felirata, a nikolsburgi rovásábécé, Marsigli rovásírásos naptára, a konstantinápolyi felirat, az énlakai felirat. Az utóbbi ötven évben is kerültek elő újabb kisebb feliratos emlékek a Székelyföldön, és újabb epigráfiai emlékek felbukkanása a jövőben is várható.

A székely ház legjellegzetesebb, legáltalánosabb, egyben legeredetibb építőanyaga a kitűnő minőségű fenyőfa volt. Ebből a borona- és a zsilipeléses technikákat felhasználva készültek az épületek. A ház alaprajzilag a kelet-európai lakókamrás vagy belső kemencés háztípus sajátos, helyi fejlődésű változata, amelynek belső fűtésű kemencés

252. ábra. Régi ház „kihajtott” deszkaeresze. Kászonfáltíz (Csík vm.)

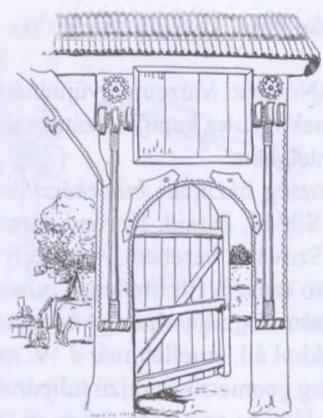
253. ábra. Kandallós tűzhely. Siklód (Udvarhely vm.)

tüzelőberendezését kandalló egészítette ki, illetve váltotta fel. A lakószobához, amelyben a főző, sütő és fűtő tűzhely együttesen helyet kapott, az *eresznek* nevezett előtér kapcsolódott, ezen át lehetett a szobát meg az esetleg szintén innen nyíló kamrát is megközelíteni. Előfordultak nyitott előterű házak is, amelyek előterét csak farácszat vagy szellőzőnyílásokkal tagolt, díszített deszkafal határolta, a légtér pedig teljesen nyitott volt. Ez a magyarázata a másutt pitvar funkciót betöltő helyiség nevéként az általánossá vált *eresz* megjelölésnek. A házak előterei a 20. század közepéig padolatlanok, menyeyezet nélküliek. A tetők kizárólag szarufás szerkezetűek, a héjazat pedig teregetett, taposott szalma vagy faszindely.

A ház legfontosabb tüzelőberendezése a cserepes kandalló volt. A sütés céljára szolgáló kemencét az előtérbe vagy a folyosóra, vagy a háztól teljesen függetlenül, a szabadon álló sütőházban építették fel. A keleti háztípus kandallós szerkezete füsttelen, egészséges légtérű lakást biztosított, és fejlettebb életkörülményeket teremtett, mint más területek belső fűtésű kemencés lakáskultúrája. A 19. század végétől egyre gyakrabban szüntették meg a lakószobák kandallóit, vagy használaton kívül helyezve, vaskályhakkal, hordozható takaréktűzhelyekkel kezdték fűteni a lakásokat.

Az épületek nagyon gyakori, szerves kiegészítőjeként épült elő- és/vagy oldaltornác, amely gyakran közvetlenül az előtér folytatása, szinte része volt. Ezek faragott oszlopai és egyéb részletei a kapuzatokkal, födémgerendázatokkal együtt a népi faragóművesség legszebb darabjai. A mesterek szerkesztésmódjában, faragótechnikájában, díszítőmotívumaiban számos archaikus vonás őrződött meg.

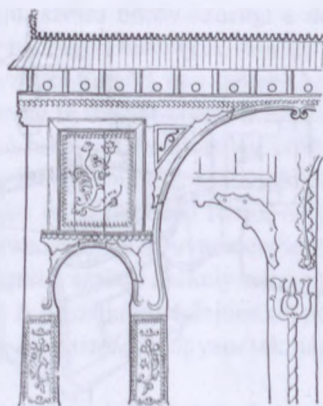
Nagy számban fordultak elő a székelység körében a fedeles kapuk: ez az oka, hogy a köztudatban gyakoribb a *székely kapu* megjelölés. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az egész magyar nyelvterületen széleskörűen elterjedt volt a fedeles kapuk állítása, és számos szomszéd nép körében is elterjedtek, még ha ezek szerkesztése, díszítményei kismértékben különböztek is egymástól. Különösen gyakoriak az egykori Udvarhely megyében, illetve Marosszékbén, a Hargita vidékén, ahol az utóbbi évtizedekben szokásossá vált a középületek, intézmények, továbbá a helyi származású, nem paraszti rétegek lakóházainak kert- és udvari bejáratait is fedeles kapukkal díszíteni. Így a hagyo-

254. ábra. Székely kapu részlete. Énlaka (Udvarhely vm.)

mányos életforma teljes átalakulása idején sem tekinthető lezártnak a fedeles kapuk alakulástörténete.

A fedeles kapukat – mint az udvar, a kert főbejáratának reprezentatív építményét – általában karcolt, vésett, fűrészelt domborműves faragással és színes festéssel gondosan díszítették. Díszes megjelenésükhöz hozzájárult a fő elemek arányos méretezése, valamint a kötések gondos körívelemekből szerkesztett összetett alakja. Hangsúlyosan szerkesztett ráccsal, különféle áttört idomokkal töltötték ki a kiskapu feletti mezőt, de gyakrabban ezt a részt zsilipeléses technikával bedeszkázták, s ennek felületét domborműves faragással, festéssel gazdagon díszítették. Az építés évszámát, az építetők nevét s esetleges egyéb szövegeket ugyanitt bevésve megörökítették. A fedeles kapuk nyíló szárnyai – akár kiskapuk, akár nagykapuk vagy a kettő kombinálásával épültek – általában alul deszkázottak, felül lécrácsozattal készültek. A nagykapuk kétszárnyasan készültek, a kiskapuk szinte kivétel nélkül egyszárnyúak voltak. A fedeles kapu mellett

255. ábra. Galambdúcós kötött kapu részlete. Kászonimpér (Csík vm.)

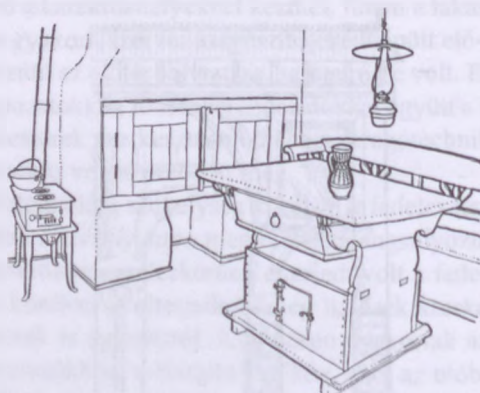
szokásos volt *szakállszárítók* felállítása, vagyis a fedeles kis- vagy nagykapu mellé kispadot tettek.

A 17. századból (1673-ból) a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe került a Székelyföldről Mikháza ferences kolostorának fedeles kapuja. Számos szép darab található további múzeumi gyűjteményekben, Erdélyben.

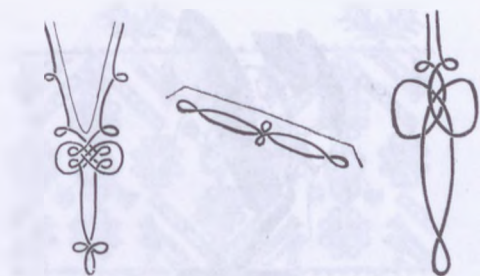
A bükkövezetben számos község háziipari *bútorkészítésre* szakosodott. Legfontosabb termék az ácsolt láda (pl. Siklód, Parajd, Korond, Oroszhegy, Pálfalva, Firtosvár-alja, Varság, Kibéd, Sóvárad, Szováta, Verebes). A székely ácsolt ládákra jellemző a lapos tető. Közülük a gabonatarató szuszék díszítetlen, a ruhatartásra szolgáló láda elejét vagy egyetlen nagyméretű évszám foglalja el, vagy hornyolóval vésett mértanias díszítés. Ez főleg egyenes vonalakból áll, emellett már a 19. század első feléből ismertek virágmotívumos példányok, főleg geometrikus rajzú tulipánokkal, a tulipános ládák hatására.

A székely puhafa asztalosbútor többnyire festett virágozású, kisebb mértékben faragott. A változatos virágdísz kék vagy vörös alapra kerül, a láda eleje és oldala általában eltérő alapszínű szokott lenni. Az asztalosok főleg a városokban (pl. Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Bereck) dolgoztak; a 18–19. századra megjelentek nagyobb községekben is (pl. Vargyas, Abásfalva, Homoródmás, Lövéte, Korond, Csikkarcfalva, Dánfalva, Csíkszenttamás). A központok főleg helyi igényeket elégítettek ki, de piacuk átnyúlt távolabbra is (pl. Marosvásárhely a Mezőség, Kézdivásárhely és Bereck Moldva és Havasalföld számára is dolgozott). A szász központok készítményei is eljutottak a székelyekhez, bár a szászok elsősorban a Kárpátokon túli területekre szállítottak (pl. Beszterce Bukovinába, Brassó a Havasföldre, Bulgáriába). Az évszámos bútorok tanúsága szerint a székely bútor készítése 1880 táján szűnt meg a háromszéki medencében, és általában másutt sem tartotta magát sokkal tovább.

A Székelyföldről jól ismert szőnyeg, a *festékes* házilag font gyapjúból vászonszövőszéken szőtt, ágyra és asztalra való takaróféle. Egyéb elnevezései: *fundált* szőnyeg, *festékes*, *székely szőnyeg*, *kilim*. Ilyen szőnyegek ismertek még a Mezőségről, szórva-nyosan az Alföldről is, illetve a Székelyföldről elszármazott csoportoknál (Gyimes,

256. ábra. *Kamarás asztal* nyári konyhában. Kásonimpér (Csík vm.)

257. ábra. Vitézkötés a harisnyán (posztónadrágon) és zsebén

dévai, bukovinai csángók) is. A két megszőtt szélből összevarrt gyapjútakaró láncfonala kender, ez különbözteti meg a tisztán gyapjúból szőtt és ványolt, esetleg szintén mintázott pokrócféléktől. A fakultan ránk maradt darabok eredeti színei: fehér, vörös, kék és sárga. A festékesek előre megkomponált, nagyméretű, geometrikus mintáikkal tűnnek ki. A szövő a két szél szövése közben az egész szőnyeg mintázatát szem előtt tartotta, a négy sarokban vagy középpüti alakítva ki a főmintákat. Népművészetünkben a szőnyegszövés nem olyan jelentős, mint Európa más tájain, pl. Skandináviában, a Balkánon, Romániában, ahol nagy múltú, változatos szőnyegszövő tradíció alakult ki. Szomszédságunkban, a moldvai és az olteniai szőnyegek motívumkincse és kompozíciói változatosabbak a mieinknél, közvetlenül déli szomszédjainak kilim technikájú szövött szőnyegek pedig elaprózott, ismétlődő mintázatuk szinte mozaikszerű. A székely szőnyegek egyszerű mintaelemeket használnak, világos, erőteljes kompozíciójukkal, sajátos színeikkel válnak ki a szomszédos tájak szőnyegféleségei közül.

A székelység különböző csoportjainak régies *népviselte* túlnyomóan házilag szőtt gyapjúból és pamutból, valamint juhbőrből készült. A férfiak viseletét bizonyos fokig befolyásolta és konzerválta a Mária Terézia által felállított határőrszervezet, melynek előírásai szinte egyenruhává tették a népviseletet, és a posztószegés színeivel jelölték a katonai besorolást. A férfiak fejviselete – mint Erdély-szerre – a nemezkalap, nyárra szalmakalap, télire prémkucsma. Az ing hosszú, derékban eresztékkel toldott, bővített, álló galléros, ujja borjúszájú, széles bőrv szorítja a derékhoz. A vászongatya fölött gyapjúszövetből varrt fehér nadrágot, *harisnyát*, viseltek. A harisnyán a zseb és a zsinórozás színe a társadalmi helyzettől függött, és vidékenként is különbözött. A vitézkötéses harisnyát eleinte csak a katonai tisztséget viselő nemes származásúak és a lófok viselhették. A férfiak meleg felső ruhái részben házilag szőtt gyapjúból, részben juhbőrből készültek. Az ingre öltötték fel a kisbundát, elől csukódó ujjatlan mellényt, amely téli és nyári viselet volt. Az *ujjas bunda* szintén rövid, de ujjas volt. A bokáig érő nagybundát, a *kozsokot* csak a jómódúak és a fuvarosemberek használták. A posztóujjasok egyike a *cedele* vagy *zeke*, amit a szabad székely szürke posztóból, a jobbágy és zsellér fehéres változatban hordott. A posztóujjas tulajdonképpen házilag szőtt mellény, gyári kelméből belevarrt ujjakkal. A *posztólájbí* ugyancsak házi posztó, de élénk színű ujjatlan mellény.

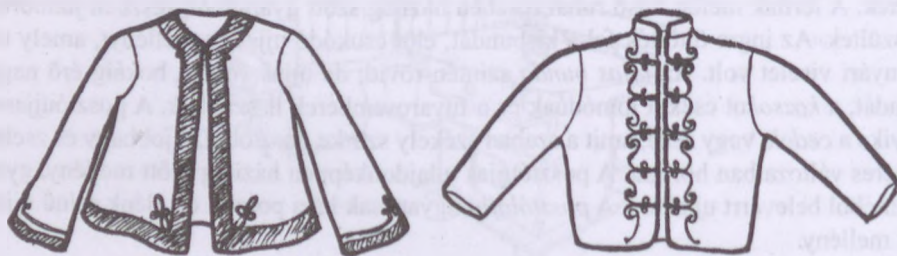
A lányok hajukat ünnepen egy ágba fonva, leeresztve viselték, szalaggal a végében; köznapon koszorúba tűzték. Az asszonyok ünnepen és köznapon fafésüvel

258. ábra. *Csepesz (főkötő)*. Székelyföld

kontyba tekert hajukon *csepesz* nevű fekete, csipkés szélű, áll alatt kötődő főkötőt viseltek. A főkötőre alkalomhoz illő fejkendőt szoktak teríteni. A női ingek nagyrészt gyolcsból készültek, bevarrott szabású ujjakkal, a mellévarrott ingszabás kivételes volt. Maga az ing is, ujja is hosszú, a rövid ing pendellyel újabb alakulás eredménye. A szoknya kétféle volt: a *rokolya* csikozott, korábban gyapjú, utóbb pamutszöttes, melynél a széleket keresztben állítják össze, a *szoknya* viszont gyári kelméből, általában gyapjúsövetből készült s ennél a széleket hosszában varrták egymás mellé. A korai rokolyák bokáig értek, hosszúak a szoknyák is. A rokolya elé hasonló anyagból, tenyérynivel rövidebbre varrt kötényt kötöttek. A szoknyák alját zsinórozással díszítették. A lájbi szintén háziszöttes, rátett széles fekete bársonycsíkokkal; az ing fölé öltve viselték. A nők is többféle meleg felsőruhát ismertek. A *derékbunda* ujjatlan téli-nyári, elöl csukódó börmellény; a *tászlisbunda* szintén elöl csukódik, de ujjas; a *suba*, ami a hosszúbunda helyébe lépett és tulajdonképpen posztóborításos *mente*, melyre csak a jobb módúaknak telt. Lányoknál, fiatalasszonyoknál piros csizma és cipő egészítette ki az öltözetet.

A székelyföldi viseletek egyszerűek, tartózkodók, sokszor díszítetlenek. Szépségüket a házi előállítású anyagok és a formák harmonikus egysége adja. Jellemzőjük a szőrme bőrrel és a házi posztóból előállított öltözetdarabok sokfélesége. Ritka, jóformán

259. ábra. *Kurtifajták: bársonnyal és zsinórral díszítve. Kászon (Csík vm.)*

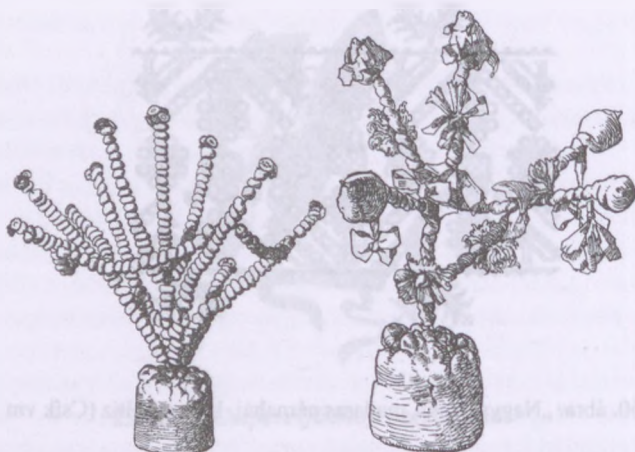

260. ábra. „Nagysályos”, madaras párnahaj. Kászonzeltíz (Csík vm.)

páratlan jelenség, hogy a szoknya és a pruszlík anyagát is házilag szőtték, nemcsak gyapjúból, hanem pamutból is. Sajátos a szoknyával egyező kelméből varrt kötény, ez másutt a polgárosodás jelzője, itt feltehetően a sajátos társadalmi helyzettel függ össze. A székely női viseleteket jellemzik továbbá a széles bársonyszalag rátétek és a sujtásos szoknyák (Gazda K. 1998).

A székely *hímzés* párnavégeken, lepedőkön és rúdravalókon jelentkezik, testi ruhát nem díszítettek vele. Kender- és nemegyszer egészen vékony pamutvászonra varrták őket pamutfonallal; selyemmel csak kivételesen. A hímzőfonal színe piros és kék, ritkábban a kettő együtt. Az öltéstechika általában szálánvarrott, csupán kevés kereszt-szem lazítja. A hímzések között vannak tisztán mértani mintájúak és mértani formájú növényi minták, virágtövek. Szembeötlő aprólékos kidolgozások (kiváltképp a csíki példányoké), a levegős, ritkás rajzuk, a jól áttekinthető szerkezetük. Zsúfolásnak nyoma sincs, a székely hímzéseken a varrók a minta tisztaságára, rajzosságára törekedtek. A székely hímzések egyszerűek, de mintakincsük igen változatos. Általában széles középhímet varrtak, amit két oldalról sima vagy szaggatott vonalsor zár le; a szerény peremdísz, melynek formája mindig független a középhímtől, közvetlenül ehhez tapad. A legkorábbi ismert keltezésű hímzés, egy lepedővé 1793-ból való: kiérlelt szabatos mintájával és hibátlan technikájával már ez is arról tanúskodik, hogy több nemzedék munkája előzhette meg készítését.

A Székelyföld jelentős múzeumi gyűjteménye Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum, amely az 1870-es évek végén magángyűjteményből jött létre; az első világháborút megelőző években Kós Károly tervei szerint készült el ma is álló épülete. Gyűjteménye jelentős gyarapodás után a második világháború idején helyrehozhatatlan károkat szenvedett, az utána következő évtizedekben változó igazgatási rendszerben működött; manapság fontos tudományos és művelődési központ. A Csíkszeredában működő Csíki Székely Múzeum ugyancsak számottevő néprajzi, helytörténeti, könyvtári gyűjteménnyel rendelkezik, ide helyezték el a csíksomlyói ferencesek rendházának és iskolájának régi könyvanyagát is. A háromszéki Alsócsernátonban a Haszman testvérek egy egykori nemesi kúria körül hozták létre szabadtéri gyűjteményt és művelődési központot, ahol rendszeresen szerveznek táborokat is.

261. ábra. Lakodalmi kalács, *prémes*. (Udvarhely vm.) 1920-as évek

Marosszék

Marosszék a régi székely székek egyike, székhelye Marosvásárhely volt. Marosszéken a magyarok korán megtelepültek (10–11. század). IV. László Aranyosszékkal egy időben, 1288-ban ajándékozta a székelyeknek ezt a területet a tatárok és kunok ellen viselt harcaik jutalmául. Ötven évvel később a pápai tizedjegyzék már csaknem negyven megtelepült községről tud. Marosszékhez eredetileg a Kis-Küküllő felső völgye (Erdőszentgyörgy városos központtal), a Nyárád völgye (Nyárádszereda városos központtal) és Marosvásárhely környékének falvai tartoztak. Az 1876. évi megyerendezés óta általában hozzáveszik a Szászrégentől délre húzódó Mezőség-széli Maros menti magyarlakta községeket is. A többszöri átrendezések következtében is a szék határai meglehetősen elmosódtak, hiszen falvakat csatoltak a megyékhez, más székekhez, vagy viszont. A Székelyföld többi részével, Udvarhelyszékkel csak keleten érintkezett kis területen, minden oldalról a más életformában élő vármegyei rendszer vette körül. Székely lakói a Mezőség felé eső szélein és a Nyárád torkolatának környékén vegyesen élnek a középkor vége óta bevándorolt románokkal. A székely jellegű falvak száma fokozatosan apadt a történelem során.

A falvak általában kisebbek, mint Csikban vagy Háromszékben, de sűrűn összeérnek. Marosszék sosem tagolódott kisebb székekre, fiúszékekre. Komoly közművelődési alapja volt Marosszéknek az „Ösmarosszék székhavasa”, melynek csaknem 16 ezer holdnyi területe Szovátától Gyergyóig nyúlt fel, és jelentős vagyont és hozamot képviselt. Ez a közös erdő 1918 előtt 127 marosszéki község tulajdona volt, jövedelme csak közművelődési célokra volt fordítható (Bözdödi Gy. 1938; Orbán B. 1868–1873, 1982).

Kisebb tájai a Maros mente, a Székely-Mezőség, a Nyárád mente, a Kis-Küküllő felső völgye (Erdőszentgyörgy vidéke), amely Szovátánál találkozik a zömmel Udvarhelyszékhez tartozó Sóvidékkel (amit ott tárgyalunk).

Maros mente és Székely-Mezőség

Kós Károly szerint Nyárádtő és Szászrégen közt kb. 50 falu tartozik a Maros mentéhez, köztük Gernyeszeg, Sáromberke. Előbbiben élt Berekméri Sándor mesemondó, akinek repertoárját Szabó Judit (1977) gyűjtötte össze, utóbbiról helytörténeti monográfiát állítottak össze helybeli értelmiségiek (Tonk S. 1994). Egy részletesebb táji felosztásban a Székely-Mezőség is elkülöníthető, melynek három fő községe: Mezőbánd, Mezőcsávás és Mezőpanit, valamint a hozzájuk tartozó kisebb falvak (Mezősámson, Szabéd, Mezőfele). Az itteni közösségek tudatában mára már halványodik a Székelyföldhöz tartozás érzése, és a vidék inkább a mezőségi szórványvidék sorsában osztozik.

Nyárád mente

Az egykori Marosszékhez tartozó, székelyek lakta vidék a Nyárád és a beléje ömlő patakok völgyében. Kós Károly kb. 50 falut sorol ide Nyárádszereda központtal, mely utóbbi egy ideig Marosszéknek is székhelye volt. A Nyárádszeredától keletre eső vidéket a Bekecs tetőről *Bekecsaljának* is nevezik, itt van pl. Vadasd, Havad, Seprőd. Vadasdról Székely Ferenc közölt ünnepi szokásokat (1999), Havad pedig a folklorista és társadalomkutató Nagy Olga kedves terepe volt, amelynek társadalom-néprajzi monográfiáját évtizedes kutatómunkával állította össze (Nagy O. 2000). A Nyárád felső völgyében, Mikháza környékén fekvő római katolikus falvak tréfás neve *Szentföld*. A mikházi ferences kolostort a 17. században alapították, Csíksomlyó után a második legjelentősebb hely volt, ahonnan a somlyói búcsúra egyhetes gyalogos zarándoklattal mentek a búcsúsok.

A Nyárád torkolatának közelében néhány község (Lukafalva, Illencfalva, Lőrincfalva, Káposztásszentmiklós) intenzív paraszti zöldségtermeléssel foglalkozik, ezért a környék tréfásan *Murokországnak* nevezi őket (Benkő S. 1972). Maga a név a 19. század derekán született, az egyik fő termény (murok = répa) tájnévi alakját foglalja magába. A Nyárád termékeny öntéstalaján virágzó zöldségtermesztés már a 16–17. századtól jelentős jövedelemkiegészítő foglalkozása volt a vidék lakosságának. Nemcsak a közeli Marosvásárhelyre, hanem a távolabbi erdélyi városokba is rendszeresen szállítottak szekereken zöldségfélét, noha Bözödi György szerint ezt a kertészkedést csak kiegészítésként üzték a gabonatermesztés mellett. A vidék népe itt főleg református és unitárius vallású.

Kis-Küküllő völgye

A Nyárádtól délre a Kis-Küküllő felső völgye tartozik Marosszékhez (az alsó szakasz a vármegyei magyarság területe). Kós Károly ezt mint Erdőszentgyörgy vidékét tartja számon, ahol kb. 20 falu található: az egykező Csókfalva; Makfalva (Dózsa György faluja), a balladamondásáról, Seprődi János és Ráduly János balladagyűjtéseiről ismert Kibéd (Ráduly J. 1975); a fürdőjéről híres Szováta. A szomszédos völgyben fekszik Bözöd és az 1980-as évek végén a gát- és víztározó-építése miatt két templomával, középületeivel, portáival mindenestül víz alá került Bözödújfalú. Itt volt az egyik fő fészke korábban az erdélyi szombatosoknak, akik a 16. század végi hitújítás során vallásilag a legközelebb kerültek a zsidó valláshoz, olyannyira, hogy évszázadokon keresztül csak titokban gyakorolhatták szokásaikat, titokban kellett tartaniuk identitásukat (Kovács A. 1981). A második világháború végén őket is haláltáborokba gyűjtötték, és csak a magyar hatóságok fellépésének volt köszönhető, hogy nem mindnyájan pusztultak el (Pozsony F. 2009: 141–163).

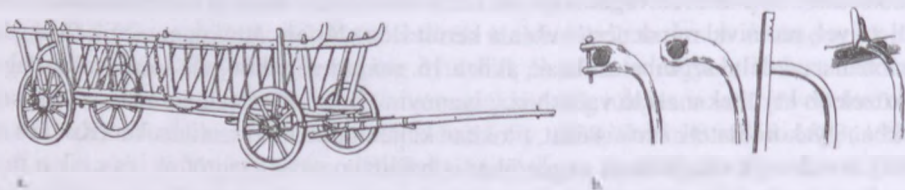
262. ábra. Csüristálló. Siklód (Udvarhely vm.)

Udvarhelyszék

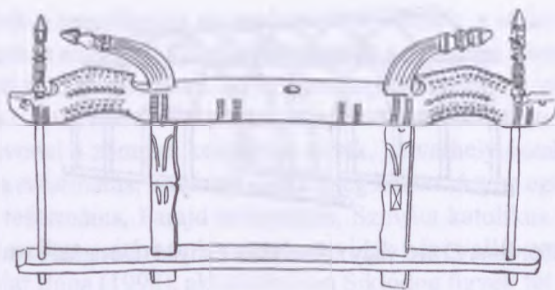
Az egykori székely székek egyike Székelyföld nyugati részén, „anyaszék”, székhelye Székelyudvarhely, más városai Székelykeresztúr és Szentegyháza. Földrajzilag a Hargita hegység nyugati előterének domb- és hegyvidékén terül el; a Nagy-Küküllő és a Kis-Küküllő felső völgyszakaszát, a Fehér-Nyikó, a Kis- és Nagy-Homoród, a Vargyas patakok völgyeit és ezek mellékvölgyeit jelenti. A vidék északkeleten Gyergyóval, keleten Csíkkal, délkeleten Háromszékkel, délen Brassó, nyugaton Maros megyével érintkezik.

Udvarhelyszéket a 12. század első felében szállták meg a bihari (telegdi) székelyek. Korábban sűrű erdő borította, nagyobb része lakatlan volt. Később ezért fontos szerepet játszott a megélhetésben az erdő és az erdei irtásfalvak, a havasi legeltetés, a famesterségek (Csörgő B. 1999; Haáz F. 1942; Haáz F. R. 1994). A korai századokban Székelyudvarhelyen tartotta udvarát a székely ispán, itt folyt a székelyek bíraskodása, peres ügyeinek intézése is, itt tartották a székelyek gyűléseit. A 16–17. században önálló közigazgatási egység, ún. fiúszék volt Erdővidék egy része *Bardóc-szék* és Székelykeresztúr vidéke *Keresztúr-fiúszék* néven. Számos középkori épület megmaradt darabjai vagy romjai mutatnak egykor virágzó magaskultúrára (Dávid L. 1981). A székelykapukészítés egyik-másik faluban olyan mértékben specialitássá vált, hogy szinte „örökségisített” jelvény, a közösségi összetartozás szimbóluma lett (Gagyai J. 2004).

Udvarhelyszék erősen tagolt hegyvonulatokkal, folyó- és patak völgyekkel, ezért a nagyobb tájegységen belül több kisebb táj is létrejött. Ilyenek a Hegyalja vagy Havas-alja (a Hargita-fennsík községei), a Homoród mente (a Kis- és Nagy-Homoród völgyei), Udvarhely vidéke, Nyikó mente, Keresztúr vidéke, Etéd vidéke (a Küsmőd patak

263. ábra. a) Hordólajtorjás székér. b) Lőcsők: *sutalócs*, bágyi lőcs, ágas lőcs (Udvarhely vm.)

264. ábra. Himesen faragott járom. Kadicsfalva (Udvarhely vm.)

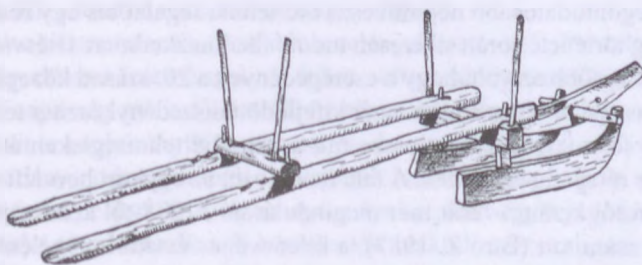
vízgyűjtője), a Gagy mente. A Nagy- és Kis-Küküllő közén fekszik a *Partium* (nem tévesztendő össze az Alföld szélén fekvő Partiummal), mely valószínűleg később csatlakozott Udvarhelyszékhez. Északon a Sóvidék nagyobb része is itt található, ezért itt tárgyaljuk. A tagoltság és a sokszínűség folytán itt is csak néhány vidékről adhatunk vázlatos képet.

Udvarhelyszéken kb. 120 ezer lakos él, akik között több mint 96% a magyarság részaránya, a második legnagyobb nemzetiség a cigányság. A népesség fele katolikus, kb. 28%-a református és 18%-a unitárius, a többi megoszlik 7-8 felekezet között. A településhálózat túlnyomórészt kis és aprófalvakból áll, a legnépesebb, többezres lélekszámú falvak Korond, Parajd, Lövéte, Zetelaka. A falvak többsége, leszámítva néhány nagyobb, előregedőben van, sokan elköltöztek a városokba (Nagy B. 2003: 15).

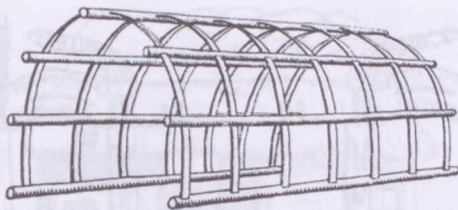
A Székelyudvarhely és Székelykeresztúr környéki Nagy-Küküllő menti falvakat Kós Károly a területen belül külön csoportnak tartja, ide tartozik pl. Zetelaka, Fenyéd, Méréfalva, Felsőboldogfalva, Bögöz, Mátfalva, Agyagfalva.

Sóvidék

A kistáj a Görgényi-hegység lábainál fekszik, a Kis-Küküllő felső folyása és a Korond patak völgyében. Régóta peremterület, a középkorban alighanem gyepűvidék, közigazgatásilag pedig ugyancsak peremen fekszik: nagyobb része Udvarhelyszékben

265. ábra. Nyoszojás szán (Udvarhely vm.)

266. ábra. *Ernyő* vagy *kóbor* váza. Fenyéd (Udvarhely vm.)

(Parajd, Alsó- és Felsősófalva, Korond, Atyha, Siklód), kisebb része Marosszékből (Sóvárád, Szováta). Nevét régóta művelt sóbányáiról, illetve sós vizű kútjairól kapta; lehetséges, hogy ezek egy részét (pl. Parajdon) már a Római Birodalom századaiban is művelték, noha ezt újabb történeti kutatások nem támasztják alá egyértelműen, római nyomok inkább a Homoród menti sóbányászattal kapcsolatban fordulnak elő (Sófalvi A. 2005: 165–168). A középkori Magyar Királyságban a sólelőhelyek jelentős vagyoni erőt képviseltek, és ebben 1562-ig a székelység is részesedett a szabad sóbányászat folytán, azt követően pedig inkább „népi” foglalkozásnak számított a sós kutak, sós források vizének kiaknázása (Hála J. 1995).

Sóvidék falvai sok szállal kapcsolódnak a környező kistájakhoz, falucsoportokhoz. Havasaljai táj, ahol a falvak három magassági szinten helyezkednek el: legmagasabbak a hegyiek (pl. Atyha, Siklód), utánuk következnek a víz mentiek, patak mentiek (Korond, Parajd, Szováta), végül Sóvárádot enyhébb éghajlatáért, jobb termőföldjéért a szűkebb vidéken szinte alföldinek tekintették. A vidék tréfas, kissé öngúnnal fűszerezett neve a *Szikonyország*, ami a sárgás, rosszul termő agyagos talajra utal. Az életmódszervező az állattartás, sok marhát, lovat, juhot tartottak. A csürös istállók sok esetben nagyobbak, mint a lakóházak. Az építészetben uralkodó anyag a fa, boronafalú házakat ma is sokfelé találni, ahogy ezt az építész kutatónak az 1980-as években végzett felméréséből tudjuk (Bíró G. 1992). Jelentős megélhetési forrás az erdő (gyűjtögetés, vadfogás, épületfa, szénégetés, zsindelyfaragás, ácsolt láda, szövőszékek készítése) és a fuvarozás. Sokaknak jelentett megélhetést a sóvágás mellett a sófuvarozás is.

Az agyagból a fazekasok dolgoztak, erre épült Korond messze földön híressé vált fazekassága (Tófalvi Z. 1996). Ezt a specializációt a föld szűke és a megélhetési nehézségek idézték ugyan elő, és az agyaggal dolgozók sokáig lenézetteknek számítottak, de a 20. századi konjunktúrák a fazekasokat kiemelték ebből az alárendelt helyzetből, és a legismertebb, legöntudatosabb népművészekké tették, legalábbis egy részüket. A korondi fazekasság története során sikeresen tudott alkalmazkodni az ízlésváltozásokhoz, melyek között a legfőbb az volt, hogy a cserépedények a 20. század közepén kikerültek a mindennapi használatból; az addigra már kifejlődött diszedénykészítés termékei pedig a hagyományos felvevőpiacokon messze túl, a városi értelmiségiekén át a közemberek legszelesebb rétegeiig eljutottak. A falu határában, az egykori borvízfürdő területén megrendezett árcsói kerámiavásár már megindulásától, 1978-tól kezdve jelentős folkloreseménynek számított (Bíró Z. 1987), a kilencvenes évektől megélénkülő, átmenő turistaforgalom résztvevői számára pedig szinte kötelező megálló és emléktárgybeszerző hely a korondi utcasor az árus pavilonokkal.

Beszédesen jelzik a megélhetést az egykori falucsúfolók: a sófalviak zsindelyesek, az atyhaiak szenesek, a sóváradiak szuszékdöngetők, a parajdiak sónyalók, a korondiak csiprosak, a siklódiak cseresznyések. A férfi harisnyaviseletben a zsinórozás színe és formája elárulta, ki hova valósi. Felekezeti megoszlás tekintetében a vidék sokszínű: itt húzódik a határvonal a zömmel keletebbre (Csík, Udvarhely északi fele) élő katolikus székelység és a református, unitárius székelység között. Atyha egészében katolikus, Siklód egészében református, Parajd református, Szováta katolikus többségű, Korondon a katolikusok mellett unitáriusok vannak. A vidék népi vallásosságáról önálló monográfiát írt P. Madar Ilona (1998), aki különösen Siklódon figyelt fel arra a belső erőre, ami a falut fogvatkozó létszáma ellenére is megtartotta, és ami arra is képessé tette a közösséget, hogy egy évtizedekkel korábbi templomépítési tervet felújítva, a kilencvenes években új templomot emeljenek maguknak (Andor Cs.–Fehér Gy. 1998).

Sóvidék ünnepi népszokásairól újabb időben alapos monográfia készült (Barabás L. 1998). Ez fényt vetett arra, hogy, noha a hagyományos értelemben vett ünnepi szokások jó része már csak emlékanyagként volt feltárható, a hagyományos szokásvilág egy része a kollektivizálás és a szocializmus évtizedei idején is megmaradt, és a fiatalabb generációk is bekapcsolódtak újjáalkotott szokáscelekvésekbe, mint amilyen a húsvéti határkerülés, a farsangi szokások.

Homoród mente

A Hargitából eredő, déli irányban az Olt felé lefutó Nagy- és Kis-Homoród patakok völgyeiben fekvő udvarhelyszéki falvak összefoglaló neve: Homoród mente, a tájfelrajz Homoródi-dombság néven ismeri (Karátson D. 1997: 381). A Kis-Homoród mentén fekszik Lövéte, Homoródalmás, Oklánd (egykori járásszékhely és vásáros központ), Homoródújfalú; a Nagy-Homoród mentén pedig Homoródszentmárton, Recsenyéd, Bágy, Homoródszentpál, Homoródjánosfalva, Kénos. A két Homoród már Brassó megye területén egyesül és folyik az Oltba; vízrajzilag az ottani terület is a tájhoz tartozik, néprajzilag azonban elkülöníthető, hiszen ott vármegyei terület húzódott a szászok földje szomszédságában. A falvak a két folyó völgyében füzérszerűen következnek egymás után, várossal csak a tájon kívül találkozhatunk: északon Szentegyháza, délen a szász Kőhalom. Kelet felé a Persányi-hegység északi nyúlványa választja el Erdővidéktől, amellyel korábban egy járást alkotott.

A települések egyik jellegzetes formája a tanyák és szállások hálózata. A falualakulás az utóbbi öt évszázadban folyamatos volt, az irtások kemény munkája volt hozzá szükséges. Az anyafalvakból, a régi falvak határából „rajzással” új településmagok alakultak ki, majd ezek állandósulva elszakadtak az anyafalutól.

Régebben az állattenyésztés és a fakitermelés jelentette a fő jövedelmi forrást, jelentős volt a völgyekben a faáru forgalma, fejlett volt a malomipar és a háziipar is. A hegyi tanyákon élő népesség ma is főként állattartással foglalkozik, legelő- és esztenatársaságok élete szinte napjainkig kimutatható. Az út- és közlekedési viszonyok folytán az ingázás lehetetlen, modernizációról itt nemigen beszélhetünk, villany sincs mindenütt.

Az utóbbi évtizedekben ez a táj az egész Székelyföld egyik leghátrányosabb vidéke, nincs vasútja, távol fekszik a fő közlekedési utaktól, mintegy „árnyékban” fekszik, gyengült a falvak népességmegtartó ereje, folyamatos az elöregedés és az elvándorlás. Gazdagok a népi hagyományok, a csergekészítés hazájaként is ismerték e vidéket.

A lakosság felekezetiileg főként unitárius, északon Lövéte katolikus, délen pedig Székelyzsombor evangélikus. Kénos a regölésről és diójáról nevezetes, Homoródszentpál a só hazája, az egykori római sóaknákra vezethetők vissza a mai sós tavak, melyeket sónyerésre is használnak (Hála J. 1995). Homoródalmás huszadik századi társadalomalakulása Oláh Sándor munkásságának köszönhetően a többiekénél jobban feltárt; ő itt az ötvenes években mintegy „csendes csatatér” látott, ahol a kollektivizálás és a helyi társadalom erőszakos átalakítása időnként erős ellenállásba ütközött, hosszabb távon pedig kiformálta a megélhetés saját, sajátos stratégiáit (Oláh S. 2001, 2003). A 20. század elején életképes kezdeményezések indultak az önszerveződő szövetkezeti mozgalom felfejlesztésére, amelyek az első világháború után, az uralomváltást követően megtorpantak (Balácsi D. 1995). A legfelső fekvésű Lövéte táncéletéről is monográfia született, melyben a szerző szokásdallamokat is összegyűjtött, pl. a betlehemezésről (Tamás M. 2001). A leggazdagabb ismeretanyagot az a tanulmánykötet tartalmazza a vidékről, melyet évtizedes kitartó munkával és számos szerző bevonásával Cseke Péter és Hála József állítottak össze (Cseke P.–Hála J. 2000). Ebben a természetföldrajzi viszonyoktól kezdve a festett bútorokon át a folklóranyagig és a balladáig számos témakör kapott alapos feldolgozást.

Nyikó mente

A Hargita fennsíkjának nyugati pereméről induló és Székelykeresztúr mellett a Nagy-Küküllőbe torkolló Nyikó patak völgye és mellékvölgyei, jellegzetes székely dombvidék. Falvai közül a nevezetesebbek: a községközpont Farkaslaka (9 faluval) és Siménfalva (14 faluval), továbbá Székelyszentlélek, Nyikómalomfalva, Kobátfalva, Rugonfalva. A vidék gazdag földgázban és széndioxidban, annál szegényebb ivóvízben, a falvak vízhiánnyal küzdenek. A vidék gyümölcsstermesztéséről híres. Farkaslakán jelentős megélhetési forrás volt a szénégetés, Malomfalván sok kádár működött régebben, Siménfalván a fűzfavesszőből font kosár mostanában is az egyik jelentős bevételi forrás. A 16. században több falu népe unitárius lett. A falvak egy részére jellemző a kettőződés: Kis- és Nagy- előtagú falvak állnak párban. A vidék népét Tamási Áron regényei és elbeszélései, továbbá Tamási Gáspár paraszti önéletrajza tették irodalmilag is ismertté (Tamási G. 1983).

Erdővidék

Az Erdővidék medence jellegű kistáj a Székelyföldön, a Hargita délnyugati sarkában. Keletről a Baróti-hegység, nyugatról az Észak-Persány (Rika) veszi körül. A déli irányban nyitott medencét északon a Barót pataka, a Kormos és a Vargyas vize fogja keretbe, melyek egyesülésük után az Oltha futnak. Az 1876 előtti régi közigazgatási beosztásban két területre tagolódott: az Udvarhelyszékhez tartozó Bardóc-fiúszékre és a Háromszékhez tartozó Miklósvárszékre. Bardócszéket a 17. századtól emlegetik, néhány faluja: Bardóc, Erdőfüle, Kisbacon, Székelyszáldobos, Vargyas. Miklósvárszék – amelynek székhelye már 13. századi adománylevélben is szerepel, és később kivívta önállóságát – délebbre, az Olt keleti vidékén található, néhány faluja: a központi szerepű Barót, továbbá Szárazajta, Középagta, Nagyajta, Bölön, Miklósvár, Köpec. Ma a terület

teljes egészében Kovászna megyéhez tartozik. Déli irányban a Barcasággal érintkezik, elhatárolása sem bizonyos, az egykori Brassó megyei Apácát ide is, oda is besorolják. Nem számít elzárt vidéknek; 50–70 kilométerre esik Székelyudvarhely, Brassó, Sepsiszentgyörgy és Csíkszereda, az Olt mentén vasútvonal vezet át rajta, átszövik az utak is.

Erdőkben gazdag ez vidék, ahol emellett sok a szén, és (a vulkáni utóműködések folytán) sok az ásványforrás. A gyenge adottságokat kihasználó földművelésben a birtokviszonyok a 19. század második felében változtak meg, amikor a falusi közbirtokosságok jelentős része az arányosítás és a tagosítás következtében földbirtokosok kezébe került. A lecsökkent területű legelők így kisebb állatállomány eltartását tették lehetővé. Sok faluban foglalkoztak háziiparokkal: Erdőfűlén, Száldoboson, Vargyason mészégetéssel, talpfafaragással, Magyarhermányban fazekassággal, kádársággal, Nagybaconban tetőcserép-égetéssel, Bibarcfalván borvízárulással és fuvarozással. Vargyas évszázadokon keresztül nevezetes festettbútor-készítő központ volt (Kós K. 1972a). Barót céhes ipara és szénbányászata régebben is jelentős volt, az ipar mostanában is sok embernek biztosít megélhetést. A vaskohászat az 1970-es évek végén szűnt meg.

A lakosság a Baróton és Miklósváron élő katolikus kisebbségtől eltekintve a 16. század óta főként református és unitárius vallású. A falvak társadalmában jelen voltak a nemesek, a szabad székelyek, a jobbágyok és a zsellérek, és bizonyos fajta egyensúlyt alkottak, egész a 19. század közepéig. A 18. század második felében Erdővidék falvaira is kiterjedt a Habsburgok által új formában megszervezett határőrség, aminek eredményeképpen a falvak jó részében külön katonabíró és jobbágybíró is működött (Balogh E. 1979). A társadalomnéprajz egyik területét, az asszonyéletet alapos, szép monográfiában dolgozta fel Zakariás Erzsébet (2000). Sok emléke maradt fenn a népi építészetnek és a temetői fejfáknak, főként Vargyason, Köpecen (Balassa I. 1992). Számos nevezetes szülöttet adott ez a táj a magyar művelődésnek: Apáczai Csere János (Apáca), Baróti Szabó Dávid (Barót), Kriza János (Nagyajta), Benedek Elek (Kisbacon). Szárazajta nevét az 1944. szeptember végi, Maniu-gárdisták által végrehajtott embertelen mészárlás tette hírhedtté, aminek történeti emlékezete csak a rendszerváltás után volt (cseppet sem könnyen) feltárható (Benkő L. 1995).

Háromszék

Háromszék a Székelyföld dél-délkeleti részén fekszik, az Olt és a kelet felől belefutó Feketeügy sikságán és a környező hegyvidékeken. Táji jellemzője szerint hegyi medence, a székely medencék közül a legdélebbi és legalacsonyabb (kb. 500 m) fekvésű. Körülveszik a Kárpát-kanyar belső (Torjai-, Bodoki-, Baróti-, Persányi-hegység), valamint külső hegységei (Nemere-hegység, Háromszéki-, Bodzai-, Brassói-havasok), melyek sok helyen a 2000 méteres magasságot is megközelítik. Az Olt észak-déli irányú völgye lényegében Sepsiszek területe, a Feketeügy völgye pedig Kézdi- és Orbaiszéke. A medence földrajzilag jóval túlnyúlik a Székelyföld nyugati határán, oda tartozik a Barcaság síkja is. A medence hegységkeretén számos átjáró nyílik a szomszédos vidékek felé: északra Csikkal a Tusnádfürdői-szoros, az Erdélyi-medencével (a már Erdővidékre eső) az Alsórákosi-szoros, keletre Moldvával az Ojtozi-hágó, délre Havasalfölddel a Törcsvári-, Tömösi- és Bodza-szoros kapcsolja össze.

A székelyek valószínűleg a 13. század első felében szállták meg a mai Háromszéket. Előttük kisebb bolgár-szláv csoportok, esetleg szórványban már magyarok is lakhattak a vidéken. A háromszéki székelyek mai tudásunk szerint a későbbi Szászorbó, Szászsebes és Szászkézid vidékéről költöztek mai lakóhelyükre Orbai-, Sepsi- és Kézdiszékbe. A három szék a 16–17. században egyesült mai neve alatt. Hozzájuk tartozott az Erdővidék déli részét alkotó Miklósvár-fiúszék is. Háromszék 1876-ban alakult vármegyévé. Ekkor hozzácsatoltak községeket a korábbi Felső-Fehér vármegyéből is, melyek egy része a középkorban a közeli (azóta elpusztult) Bálványosvár uradalmához tartoztak. Román lakossága újkori telepítéssel keletkezett.

A mezőgazdasági terület nagy része erdő, a szántóföld a 19. század végén a megművelt területnek kevesebb mint egynegyedét tette ki. Kevés volt a legelőterület is, az állattartás fő bázisát az erdei, havasi legelők adták. Háromszék a Székelyföld viszonylag legfejlettebb mezőgazdasági területe, noha belterjes kultúrák nemigen jöttek létre. Ehhez hozzájárultak a kedvező piaci adottságok, a két város és a közeli Brassó elérhetősége.

A falvaknak az egykori határőrszervezetbe nem tartozó része feudalizálódott a leginkább, a 19. század elején az adózóknak már 80 százaléka jobbágyállású volt. Mégis, korábban a szomszédos vármegyéből, Fogarasföldről, Hétfaluból is sokan szökdöstek át jobbágyok a szék területére a szabadabb élet reményében. A szabadságharcot követően a megkésített jobbágyfelszabadítás az önmegváltás következtében jelentős anyagi terhekkel járt, ami a népesség differenciálódását hozta magával; a szegényebb zsellérek utódai agrárproletárok lettek, akiket a föld nemigen tudott eltartani, a volt katonarendűk és szabadok utódai pedig kis- és középbirtokosokká váltak. A 19. század második felében itt volt a legnagyobb kiterjedésű a kapitalista magánnagybirtok területe. Korán megindult a polgárosodás és az individualizálódás a falvakban is. A népi műveltség átörökítésében fordulópontot jelentett az első világháború, ekkor indult meg erősebben az elvándorlás (Bözdödi Gy. 1938: 297–300). A második világháborút követően falvakat csatoltak városokhoz és minősítettek várossá, így megnőtt a városokban élők százalékaránya. Folytatódott az elvándorlás a falvakból, eleinte főleg a nincstelenek indultak útnak, majd az 1960-as években inkább az iskolába távozó fiatalok. A falvakban maradt parasztság jó része előregedett, a korábbi háziiparos mesterek tudásukat már nemigen tudták kinek átörökíteni. Mégis, a megváltozott tevékenység és tárgyi világ közepette sem szűnt meg a falusi életmód és művelődés „paraszti” jellege, mert a falusi életkeretnek van egy állandóan újraalakuló szokás- és hagyományrendszere (Pozsony F. 1984: 14–20).

A háromszékiek korán elhagyták régebbi táncaikat, a népviseletet, festett bútort, hímzést innen alig gyűjtöttek. Élénk volt a háziipara, de a kiegyezés után elmaradt a modern iparosítás. A fazekasok száma már az első világháború előtt minimálisra csökkent, korábban a csempekészítésnek is jelentős műhelyei voltak itt. Hagyományos jelenségekkel a kutatók ma is találkozhatnak (hozománylevelek, falusi búcsújárás stb.), de akad kutatója a modern jelenségeköröknek is (Dimény A.–Szabó Á. T. 2003). Néhány településen különösen érdekes az etnikumok és felekezetek együttélési modelljeinek vizsgálata. Háromszék területén igen gazdag balladaanyagot gyűjtött több kutatógeneráció is (Albert E.–Faragó J. 1973). A terület néprajzilag a legjobban feltárt vidékek közé tartozik, a számos témára kiterjedő szakirodalmat modern bibliográfia foglalja össze (Jakab A. Zs. 2003).

Vásáros és igazgatási központjai Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely. Az Ojtozi-szorosban a kelet felé irányuló forgalmat Bereck mezővárosa bonyolította és ellenőrizte.

A mai, 1968-ban létrehozott Kovászna megye területének nagy részét az egykori Háromszék teszi ki, de ide csatolták Bodzafordulót is (Brassó közelében). A megyére vonatkozóan elérhető statisztikai adatok szerint a lakosság háromnegyede magyar, kevesebb, mint egynegyede román; ezt azonban színezi, hogy a cigányok az összeírt egy százaléknál lényegesebb nagyobb számarányt képviselnek. A felekezeti megoszlás részben tükrözi az etnikait: a románok ortodoxok (22%), a magyarok nagyobb része megoszlik a római katolikusok és a reformátusok között, kevés az unitárius (4%) (Nagy B. 1998).

Háromszék tagolható földrajzilag, közigazgatásilag és néprajzilag, utóbbi kettő viszont nem vág egybe. Az egykori közigazgatási elrendezése szerint a három székre oszlik: Sepsiszek központja Sepsiszentgyörgy, Kézdiszéké Kézdivásárhely, Orbaiszéké Kovászna. Utóbbi fürdőváros, a hozzá tartozó hegyi Komandó pedig magashegyi faki-termelő telep; Kovászna közelében fekszik Csomakőrös és Zágón.

Néprajzi felosztás szerint inkább beszélünk Felső- és Alsó-Háromszékről, s ezeken belül találhatók kisebb összetartó, vallási vagy más szempontból összetartozó falucsoportok.

Alsó-Háromszék

A Sepsiszéki-medence tengelyét az Olt észak–déli irányú völgye képezi, amely északon a Csíki-medencével, délen éles határ nélkül a Barcasággal kapcsolódik, magassága 500–600 m. Szépmezőn alakult ki Erdély egyik természeti ritkasága, a Rétyi nyír, egy mocsaras homokdűnevidék, melyet az északkeletről fújó nemere szél alakított ki.

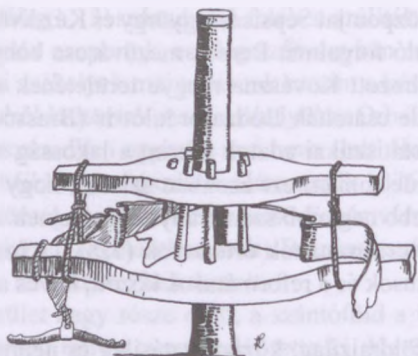
Néprajzilag az Olt háromszéki tere tartozik ide, Seps- és Orbaiszék mintegy 30 faluja, részben a középén elnyúló „Szépmezőn”. Régi vásáros helyei: Sepsiszentgyörgy, Uzon, Illyefalva, néhány további települése: Sepsibodok, Kálnok, Kökös, Réty, Maksa.

A református többségű Alsó-Háromszékben fejlett volt az elemi iskolahálózat, és a diákok közül sokan mentek távoli kollégiumokba, igen sok értelmiségi származott el; a nagyenyedi kollégium diákjainak túlnyomó többsége háromszéki falvakból került ki a 18. században (Jakó Zs.–Juhász I. 1979). Sepsiszentgyörgy jelentős iskolája az 1859-ben alapított Székely Mikó Kollégium (illetve ennek utódintézménye). A néphagyományok kevésbé maradtak színesek és régiesek, mint Felső-Háromszéken, közel fekszenek a városok és a polgárosultabb szász falvak is. Mégis, a korábbi időszak történeti forrásai alapján színes és gazdag hagyományvilág tárult fel a közösségi normarendszer érvényesítése terén (Szócsné Gazda E. 2001).

Felső-Háromszék

Tájilag a Feketeügy völgymedencéje a belé ömlő gazdag vízhálózattal, a Bodoki-, a Torjai-, a Nemere-hegység és a Háromszéki-havasok között, pereme 700, közepe 550–600 m magasán fekszik.

A medence peremén és beljebb is települt 40 község nagyrészt Kézdiszékhez tartozott, vásáros központja is Kézdivásárhely. Községközpont Torja és Csernáton, utóbbiban az 1970-es évek elején jelentős szabadtéri néprajzi gyűjteményt is létrehoztak. A keleti hegyek lábánál fekszenek a peremközségek: Zabola, Haraly, Hilib, Gelence,

267. ábra. Börtörő kaloda. Kézdivásárhely (Háromszék vm.)

Ozsdola, ezekben a katolikusok mellett reformátusok, ortodoxok is találhatók. A falvak templomai értékes középkori építészeti emlékek, jelentős freskókkal (pl. Gelencén, ahol Szent László király legendáját festették meg).

A vidék felső, katolikus falvait „Szentföldnek” nevezik, itt fekszik Nyujtód, Lemhény, Esztelnek, Kézdialmás, Kézdiszentlélek. Futásfalva Mária-búcsújárásáról vált ismertté (melynek középpontjában a csíksomlyói kegyzsobor egy 1750-ben készült másolata áll), ennek szöveg hagyományát tartalmazó könyvben dolgozta fel István Anikó (2003). A felső-háromszéki katolikusok a ferencesek által fenntartott felsőbb iskolákba járhattak Esztelneken, a Kézdivásárhely melletti, vele összeolvadt Kantán pedig a minoriták szerveztek gimnáziumot (Sávai J. 1997).

A központ, Kézdivásárhely felemelkedését a céhes iparosoknak és a kereskedőknek köszönheti. Kereskedőnépessége százalékarányban a kiegyezést követően felülmúlta nemcsak Sepsiszentgyörgyét, de még Marosvásárhelyét is. Említésre érdemes jellegzetes településformája. A központban fekvő térről csak a sarkokon vezet ki valódi utca, és a teret ún. *udvarterek* veszik körül: ezek a térre néző emeletes ház hátrafelé futó udvarai, amelyben hosszan egymás mögé épültek kisebb épületek, műhelyek is, s ezek közös udvara mintegy síkátorként nyúlt el. Az udvartereket az ott lakó családokról nevezték el: Jancsók, Csiszárok, Kovácsok, Rácok, Szócsók, Balogok udvara. Ezt a középkorias településformát a mai napig fel lehet lelteni a városban, 73 udvartér számozása létezik (Vámszer G. 1977: 217–222). Az udvarterek és környezetük társadalmilag is figyelemre méltó környezetet jelentett, ahol a polgáribb életmódon élők és az alsóbb rétegek egyaránt a legszorosabb települési közelségben éltek együtt (Földi I. 2004).

Felső-Háromszéken maradtak „archaikus” elemek is; sokáig eleven maradt a népköltészet, itt számos klasszikus balladát gyűjtöttek (Pozsony F. 1984). A 20. század elejére viszont már kiveszett a balladaéneklés iránti igény, s a műfajt a 20. század második felében jórészt már csak a közösségi életformát inkább megtartó, magyar anyanyelvű cigányok körében találták meg. A népköltészet ugyanakkor nemcsak a szóbeliségben felidézhető emlékezetben, hanem kéziratok énekeskönyvekben, gyűjteményekben is fellelhető, ilyenek közlésére az utóbbi időben több példa is volt: közzétették például Tamás István kézdiszentléleki kéziratok gyűjteményét a 20. század első feléből (Bokor

Zs. 2002). Felső-háromszéki faluról szól az egyik legkitűnőbb társadalom-néprajzi-folklorisztikai monográfia, melyben Gazda Klára a falusi gyermekvilágot dolgozta fel (Gazda K. 1980). A „Száz magyar falu könyvesháza” sorozat egyetlen székelyföldi kötete a felső-háromszéki Zaboláról szól, a falu szülöttének, Pozsony Ferencnek érzékeny és társadalomtörténetileg, folklorisztikailag egyaránt hiteles feldolgozásában (Pozsony F. 2002). Itt nemcsak néprajzi, hanem egyúttal művelődéstörténeti áttekintést is kapunk egy olyan településről, amelyben jelentős szerepet játszott az arisztokrata Mikes család éppúgy, mint a helybéli románság és a cigányok közösségei.

Csíkszék

Csik, Csíkszék szűkebb, földrajzi értelemben az Olt folyó felső szakaszának összetett hegyi medencéje, melyet keletről a Keleti-Kárpátok, nyugatról a Hargita vesznek közre; ezt földrajzi értelemben Alcsíkra, Középcsíkra és Felcsíkra tagolják. Tágabb, történeti értelemben négy történeti-néprajzi táj együttese: Alcsík (a földrajzi Alcsíkkal egybevágoan), Felcsík (a földrajzi Középcsíkkal és Felcsíkkal egybevágoan), ezekhez keletebbre a Kászoni-medence, északabbra a Maros felső völgyében Gyergyó is oda tartozik, és mindezek együttesen tették ki a történeti Csíkszéket, majd Csík vármegyét (Böződi Gy. 1938; Orbán B. 1982. II.; Nagy B. 2000).

Csik – mint a Keleti-Kárpátok által közrezárt hegyi medencesor – a leghidegebb éghajlatú terület a Kárpát-medencében. Egész Csíkra jellemző, hogy a tél hosszú, zord és hűvös, a nyár rövid és viszonylag meleg. Nagyok a hőmérséklet-ingadozások, a mért abszolút minimum és maximum között 74 fok az eltérés, kevés a napsütéses óra. Csíkban van a Kárpát-medence egyik hidegpólusa, gyakoriak a kemény fagyok, télen nem ritka a –35 fokos hideg sem, a fagyos napok száma évente 160–180. Köd évente átlagban 250 napon fordul elő. A zárt medencejelleg kedvez a hőmérsékleti inverzióknak: télen a hegyoldalakról lehúzó hideg, párás levegő a medence alját tölti ki erőteljes ködképződés kíséretében, míg a magasabb hegyhátakon a hőmérséklet sokkal magasabb.

Ezek a természeti viszonyok nemigen kedveznek a földművelésnek, sokkal inkább lehetséges a havasi legeltető állattartás. A rövid vegetációs időszakban alig terem meg a kenyérgabona, azok közül is inkább a rozs, mint a búza. A fő termés a burgonya, ami a moldvai és a havasalföldi irányban is régóta kiviteli cikk; megterem még a zab, az alma, a murom, zöldbab, borsó, hagyma. A kiterjedt erdőterületek régóta a nagyarányú fakitermelés bázisai, ami nem is mindig történt okszerű módon. Az erdőirtások következtében az éghajlat is kissé melegebb és szárazabb lett.

A 18. század közepétől 1848-ig a Habsburgok által megszervezett határőrezred a hétköznapi életet számos vonatkozásban átjárta, szervezte. Ez főleg a szegényebb rétegeket érintette, mert a primorok és vagyonos lófők két jobbággyal megválthatták magukat. Az összes birtok katonai összeírás alá esett, a fiúk magasabb iskolára csak engedéllyel mehettek, vármegyei hivatalt csak vagyonukról lemondó reverzális után vállalhattak, a lány örökségét csak akkor tarthatta meg, ha határörhöz ment férjhez. A kézművesek, kereskedők csak személyükben voltak szabadok a katonaságtól, fiaik már nem. A szolgálat évi 149 napot tett ki (fizetés nélkül), ami óriási hátrányt jelentett az otthoni gazdasági munkák elvégzésében. A határőrség közvagyonra havasi erdőkből állott, amelyek

kincstári kezelésben voltak, bérbe adták, ebből alapítottak ruházati pénztárat. A szabadságharc után elkobozta az állam, majd a kiegyezés után a határőrvagyonból (viszontag-ságos úton) a Csíki Magánjavak jött létre, ami 1920-ig, az uralomváltásig szolgálhatta a székely falvak népének művelődési céljait, azután a román állam tette rá a kezét (Bözödi Gy. 1938: 265–276; Endes M. 1938).

Csik már a történeti Magyarországon is az elmaradott, elhanyagolt területek közé tartozott, ahová a vasút csak 1896-ban jutott el, ahol a tőkeszegénység miatt az iparosítás nem tudott lendületet venni (noha a nyersanyagkészletek megléte alapot jelenthetett volna ehhez), ami pedig kialakult, az külföldi érdekeltségek kezébe került. A birtokszerkezet az agrárnépesség felemelkedését sem tette lehetővé, a nagy kiterjedésű falusi közbirtokokra pedig Csikban nem lehetett kitelepedni (mint ahogy Udvarhelyszéken a hegyi tanyák kialakultak). Kivételt jelentenek a Gyergyói-medence tartozéktelepülései.

Csikszék önálló székely közigazgatási egység volt, székhelye sokáig Somlyón volt. 1876 után alakult vármegyévé (a Székelyföldön ez volt a legnagyobb megye). A mai közigazgatási beosztás szerint Hargita megyében található. Megyeközpontja a több faluból kisvárossá növekedett Csíkszereda (Vámszer G. 2000).

Csíkszereda ugyan már a 16. századtól oppidum, de igazi várossá igen későn fejlődött, korábban sok pusztítást, járványt ért meg. Sokáig lényegében két egymásra merőleges utca alkotta Taploca és Zsögöd határában Alcsik és Felcsik határán, ahol az Udvarhelyszékre vezető út kiágazik az észak–délből. Lakossága még a 20. század elején sem érte el a háromezer főt (pedig ekkor már megyeszékhely volt), 1930-ban pedig még mindig kevesebb, mint négyezer. Az infrastrukturális fejlesztések a dualizmus idején indultak meg (középületek, vasút, iskolák), majd a második világháborút követő évtizedekben vettek nagyobb lendületet, amikor lakótelepek épültek a határban; mai népessége kb. 50 ezer fő.

Csik, Gyergyó és Kászon településein 1992-ben mintegy 220 ezer ember élt. Magyar nemzetiségű 78%, román 21%, cigányok a kimutatásoknál valamivel többen vannak. A római katolikusok számaránya 75%, az ortodoxoké 20%, a reformátusoké 3,5%, a többiek unitáriusok, görög katolikusok, kisegyházakhoz tartozók (Nagy B. 2000).

Csikhoz tartozott annak a területnek a nagyobb része is, amelyen az újabb korban a gyimesi csángók telepedtek meg.

Alcsik és Felcsik

A Csíki-medence az egyik leghosszabb és legmagasabb (600–800 m) Kárpát-közi medence. Nyugatról a Hargita hegység, keletről a Csíki-havasok, északon a Gyergyói-havasok, délen a Torjai-hegység és a Csomád határolja. Tengelyét a déli irányba folyó Olt folyó jelenti. Felcsíki része Csíkszentdomokostól Csíkszeredáig és Csíksomlyóig, alcsíki része Csíkszeredától Tusnádfürdőig tart.

A magyarság a legkésőbbben, a 12–13. században telepedett meg ezen az akkori-ban teljesen lakatlan, erdős tájon. A Csik név 1342-ben fordul elő először, mint székét 1419-ben említik. A 13. században sorra épültek a gótikus stílusú templomok, egymástól 10–12 kilométer távolságra, mintegy láncban; itt szokás a csücsíves építészet keleti határvidékét kijelölni (noha keletebbre, Moldvában is voltak jelentős emlékei a gótikának). Ezek egy része freskókat, rovásírásemlékeket is őriz, jelentős művészeti emlék. Fallal a későbbi háborúk során kerítették el őket, így lettek egyúttal erődítmények is.

Csik Erdély és a Székelyföld viszonylag békésen és egységesen fejlődött vidékei közé tartozik, noha a háborús pusztítások nem kímélték, a 17. században pl. kétszer is végigpusztították a törökök tatár segédcsapatai. Falvai az Olt közelében és az abba ömlő patakok mentén helyezkednek el. A településformában itt a 20. századig megmaradt a falvak tízesek szerinti elrendeződése, amelyek voltaképpen egy-egy falu kisebb, egymástól térben is elkülönülő településegységei, melyek hadszervezeti, rokonsági és birtokszerkezeti háttérrel rendelkeznek. A fő megélhetési forrás egészen a legutóbbi időig, a szűkös földművelési lehetőségek mellett, a havasi állattartás, fafeldolgozás és az erdélyi, valamint a moldvai mezőgazdasági idénymunka volt. Fazekassággal két csiki faluban foglalkoztak: Dánfalva a fekete kerámia, a szomszédos Madaras pedig a színes tálas edény készítőhelye volt korábban. Az ércekben gazdag hegyvidékeken régóta műveltek kisebb-nagyobb bányákat is; a bronzkori előzmények után a 18. század végétől Balánbánya rézbányászata vált nagyüzemileg is jelentőssé a 19. században.

150–200 éve relatíve túlnépesedett a terület, ezért lakossága nagy számban telepedett a távoli havasokba, Gyimesbe és környékére, vagy vándorolt ki Moldvába és még távolabbra. A szabadságharc utáni négy évtizedben Csik lakosságának mintegy tíz százaléka vándorolt ki, leginkább megélhetési okokból, ez vitte el a magas természetes szaporulat felét.

Csik lakossága túlnyomóan római katolikus magyar. A Csíksomlyón alapított, Hunyadi János által is pártfogolt ferences rendház és templom a 14. század óta fennáll, és a változó korokban mindig fontos egyházi, lelki, szellemi és iskolaközpont volt, ahol már a 17. század végétől nyomda, gimnázium működött. A ferencesek jelentős szerepet tölthettek be abban, hogy a vidék lakossága döntően katolikus maradt a reformáció századában és azután is. A csíksomlyói pünkösdi búcsú a hagyomány szerint annak állít emléket, hogy a csikiak (a legendás erőszakos térítés ellenére is) kitartóan ragaszkodtak vallásukhoz. Manapság ez az ünnep az egész magyar nyelvterületre kiterjedő vonzás-körrel rendelkezik (Daczó L. 2000; Mohay T. 2009).

Jóllehet Csik jellegzetes kultúrájú és pompás népművészetéről híres, sokáig a viszonylag kevésbé ismert magyar néprajzi tájak közé tartozott. Fontos, társadalomtörténeti és szociológiai szempontból is tartalmas híradás volt a fiatal Venczel József írása 1939-ből, melyet posztumusz tanulmánykötetében közöltek újra (Venczel J. 1980: 27–52). Az 1990-es évektől viszont számottevő eredmények születtek, illetve napvilágra kerülhettek korábbi munkák. Monumentális szokásmonográfia-trilógiát írt Balázs Lajos Csíkszentdomokosról (a lakodalom, a temetés és a gyermekszülés szokásrendjéről) nagy beleérzéssel, évtizedes gyűjtések alapján (Balázs L. 1994, 1995, 1999). A csiki hagyományos kalákamunkák munkaszervezeti formáinak alapos elemzését Hajdú Farkas Zoltán nemcsak a leírás szintjén, hanem szász–magyar összehasonlításban is megvalósította (Hajdú F. Z. 1993). Az 1990-es évektől kezdődően Pócs Éva vezetésével pécsi egyetemisták és kutatók alapos néphitvizsgálatokat végeztek a felcsiki Csikjenőfalván és Csikkarcfalván (Pócs É. 2001). Évtizedek múltán jelentek meg az 1940-es években ugyancsak csoportosan végzett csikmenasági népművészet-kutatás eredményei U. Kerékgyártó Adrienne (1999) tollából. Megjelenhetett Vámszer Géza (1977) sokáig lappangott településtörténeti monográfiája, mely egész Csíkszékről áttekintést ad. Szintén régebbi munka kerülhetett az olvasók kezébe Székely Lászlótól, aki papként, majd tanárként évtizedeken át foglalkozott a csikiak vallási életének kuta-

tásával, kéziratát, gazdag adattárát a csíki áhítatról Pusztai Bertalan rendezte sajtó alá (Székely L. 1997). Egy ugyancsak évtizedekig kéziratban rejtőző, búcsúleírásként is szakszerű élménybeszámolót a ferences Papp Asztriktól közöltek a csíksomlyói búcsújárásról (Papp A. 1995). Újabb régészeti eredmények településtörténeti összegzésére is sor került (Bajusz I. 2004).

Alcsík fontosabb falvai: Csíkszentkirály, Csíkszentsimon, Szentimre, Csátószeg, Tusnád. Alcsík egyik völgye, a Lok falui némileg önálló községcsoportot alkotnak a Fiság patak völgyében: Csíkszentgyörgy, Bánkfalva, Csíkmenaság, Pottyond.

Felcsíkban nagy kiterjedésű óriásfalvak találhatók: Csíkszentdomokos, Karcfalva, Dánfalva, Madaras, Rákos, Madéfalva, Csicsó. A falvakról, illetve városokról újabban ugyancsak számos értékes könyv, monográfia látott napvilágot; vázlatos áttekintésük sem lehetséges itt, mindössze néhány példát szeretnénk kiemelni. Egy régi bányászközség, Balánbánya történetének feldolgozását végezte el Barabási László (1996). A saját szülőfaluját, azon belül is saját édesapját szólaltatta meg Tánczos Vilmos nagy sikerű, gyorsan több kiadást megért könyvében. Az *Elejtett szavak* azzal keltett figyelmet, hogy egy csíkszentkirályi parasztember élete történeteit, tudását a legközelebbi családi viszonyba ágyazottan, ugyanakkor a legpontosabb lejegyzésben adta közre, olyan értelmező esszéekkel kísértén, melyek a tárgyi-szellemi-társadalmi viszonyok érzékeltetését személyes dimenzióban teszik hitelessé; mindehhez pedig egy nyelvészetiileg hiteles „szókép”-gyűjtemény társul, amit a szaktudomány talán a kötött szókapcsolatok gazdag gyűjteményeként fogad (Tánczos V. 2008). Két székelyföldi falu összehasonlító kulturális antropológiai elemzését végezte el Bodó Julianna (2004); Csíkmenaság és Korond egyaránt népművészete folytán került fel az ismertebb néprajzi térképekre, de nem kevésbé fontos ismereteket tudhatunk meg a kollektivizálással kapcsolatos közösségi emlékezet köréből is.

Kászon

Kászon szűk (20 km hosszú, 11 km széles), zárt hegyi medence Alcsíktól keletebbre, Kézdivásárhelytől északra a Csíki-havasokban, a Feketeügybe folyó Kászon-patak észak–déli irányú völgyében.

Székely lakói valószínűleg a 12. században települtek meg. Kászonszék néven előbb (1400 körül) önálló székely szék, majd a 15. századtól Csíkszék fiúszéke volt. Sokáig erősebben kapcsolódtak déli irányba, Kézdivásárhelyhez, ami jelentősebb város volt, mint Csíkszereda. A Kászon és Alcsík között átvezető Nyerges-tető 1849-ben véres harcok színhelye volt a beöznlő oroszok miatt.

A magyarság itt öt községben él: Kászonaltíz, Kászonfeltíz, Kászonjakabfalva, Kászonimpér, Kászonújfalva. A falvak népe a szűk hegyi határok miatt elsősorban havasi gazdálkodással és fakitermeléssel foglalkozik. Társadalomtörténetében jellemző, hogy a népi társadalomnak a középkor végére kialakult formái az újkorban is, a modern időkig szinte megkövülten tovább éltek. Rögzültek a termelési viszonyok, a munkarendi eljárások, a rendi kapcsolatok, kisebb-nagyobb intézményes keretek; állandósultak hitek, eszmék, magatartásminták (Imreh I.–Pataki J. 1992). A társadalmi differenciálódás az újkorban itt kevésbé ment végbe, a néhány község együttese megőrzött korábbi összetartó, közösségi intézményeket. Ilyen volt a valódi népgyűlésként szolgáló három, egykori búcsúból kialakult sokadalom (május 1., július 2. és november 25. körül), amely

volt egyszerre búcsú, vásár, falugyűlés, a rokoni kapcsolatok ápolásának színhelye és a gazdasági csere alkalmja. A kászoniak ugyanakkor távolabbi vidékekre is elszegődtek dolgozni, Moldvában, havasalföldi városokban is vállaltak cselédként munkát a lányok, építkezéseken ácsként, segédmunkásként a férfiak. A 19. század második felétől a birtokosok differenciálódása sem öltött komolyabb méreteket, és a városi hatásoktól is mentes maradt az elzárt falucsoport.

Periferikus fekvése és elzárt helyzete folytán soká megőrződtek itt a székely népművészet hagyományos formái. Különösen régies népi építészete, fa-, gyapjú-, kender- és bőrmunkái. Legtovább itt maradt meg a gyapjúszőnyegszövés (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1972).

Gyergyó

Gyergyó a Maros folyó felső medencéje. A Kelemen–Görgény–Hargita vulkán sor és a Gyergyói-havasok között alakult ki, megőrizte az egykori tófenék sík felszínét 700–800 m magasságban, melyhez hegyláblépcsők és hordalékkúpok csatlakoznak. A délebbre fekvő Csíki-medencétől az Olt és a Maros vízválasztója határolja el Marosfőnél. Az itt, egymás közelében eredő mindkét folyó más-más irányban haladva Erdély jelentős ütőere és egyúttal szimbolikus erővel rendelkező vize.

Gyergyó Erdélynek a magyarság által legkésőbbben benépesített területei közé tartozik (12–13. század). Gyergyószék néven a Székelyföld önálló széke volt, különállásáról a 15. század óta van adat.

Lakói székelyek. Román lakossága 18. századi földesúri betelepítés (pl. Vasláb, ahol többséget alkotnak). Népeségileg Gyergyóhoz kapcsolódnak a Gyergyói-havasok közeli szűk hegyi medencéi (Borszék, Bélbor, Tölgyes), melyeknek erdei munkával és állattartással foglalkozó magyar és román lakossága van. Néprajzilag viszonylag kevésbé feltárt vidék, bár az utóbbi másfél évtizedben újabb könyvek is jelentek meg róla.

Központja Gyergyószentmiklós, ahol régóta nagyobb számban éltek iparosok és kereskedők is. A 17. század végén megtelepedett itt a keletebről menekült örmények egy csoportja, és külön céheket és szokásokat tartottak fenn, a helyieket nemigen vették át. Örmény katolikus egyházszervezetük a 20. század végéig (fokozatos elsorvadás mellett is) fennállt. A városiasodás a 19. században vett nagyobb lendületet; a vasútvonal 1907-ben érte el a várost. Sokat lendített rajta az idegenforgalom is. Noha a város népessége 1900-ban még több mint kétszerese volt Csíkszeredének, a 20. század második felére mégis másodlagossá vált mellette, megmaradt táji központnak. Temetkezési szokásainak monográfiája arra vet fényt, hogy hagyományos szokások városi körülmények között is megérhetik a huszadik századot (Gergely K. 2000).

Településhálózatát a többezres lélekszámú, igen nagy határú falvak jellemzik, amelyek az idők során tartozéktelepüléseket bocsátottak ki a távolabbi havasok felé, és ezek lassanként önálló falvakká alakultak. Így jött létre pl. Gyergyóditró kirajzása-ként Csengellér, majd onnan további kirajzással Orotva. Egy itt élt idős asszony visszaemlékezései a maga egyszerűségében is plasztikus képet rajzol erről a viszonylag elzárt életformáról (Csibi Istvánné Siklódi M. 1985). A felsőbb völgyekben a patakokra települt malmok fűrészeket, gyapjútanyolókat működtettek, a 20. század elején még villanyáramot is fejlesztettek (Tarisznyás M. 1982: 105–133). Gyergyóditrói székelyek a második világháború után nagyobb számban telepedtek át Budajenőre, ahol évtizedek

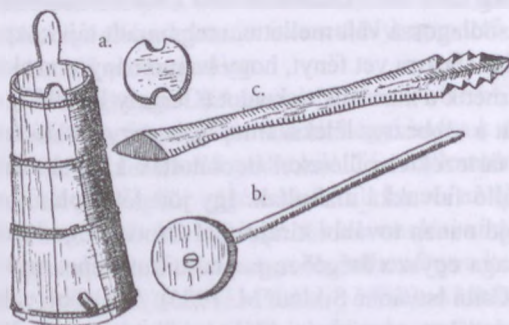
múltán is fenntartottak hazai hagyományokat. A gyergyóiak kitermelt fája a fő völgybe, a Maros mellé érkezett le, ahol a rönköket tutajokká ácsolták össze, és így úsztatták le a folyón, alkalmasint egészen Szegedig. Jeles önéletirő parasztember, kovácsmester volt Czirják Gergely, aki Gyergyócsomafalván töltötte élete nagyobbik felét, és kivételes érzékenységgel látta maga körül a világot (Czirják G. 2000). A gyergyóiak népi növényismeretének gazdagságát Rab János dokumentálta (2001).

Gyergyó jelentősebb falvai: Gyergyóditró, Gyergyótölgyes, Gyergyócsomafalva, Gyergyóalfalu (Magyari A. 1997), Gyergyóújfalu, Gyergyótekerőpatak, Gyergyószárhegy, Gyergyóremete (Garda D. 1994: 65–163).

Gyimes

A Csíki-havasokból a Moldvába futó Tatros folyó völgyében, a Gyimesi-szorosban élő magyarokat régóta gyimesi csángóknak nevezik. Gyimes a Székelyföld peremén, az egykori Csíkszékben fekszik. Területe egykor a szomszédos csíki székely községek tulajdona volt. A Tatrosba két oldalról a patakok mellékvölgyei torkollanak; a folyó néhány száz méter széles völgyében kb. 30 kilométer hosszúságban kanyarog a szorosban, míg a Tarhavas lábánál elhagyja a völgyet, és továbbhalad Moldva felé. Ezen a tájon jellegzetes havasi szórványtelepülési forma alakult ki, amely a magyarság körében ekkora területen voltaképpen egyedülálló (néhány újabb, szintén közeli alakulást leszámítva). A községeken belül jellegzetes lokális alapegység a „patak” (például: Sötétpatak, Antalok pataka, Szalamás pataka), ahol hajdan rokon családok telepedtek meg. A rokoni kapcsolatok megtartásával, illetve a szomszédok között műrokon kapcsolatok kiépítésével a patakok lakossága a későbbiekben is viszonylag zárt közösséget alkotott.

A központi völgy ma sűrűbben lakott, a mellékvölgyek elszórtan. A vidék jelenleg három nagy kiterjedésű és egymásba olvadó közigazgatási községnek ad otthont: Gyimesfelsőloknak, Gyimesközéplonknak és Gyimesbükknek, ezek voltaképpen a hozzájuk tartozó patakok összefoglaló nevei, igazi központi községi jelleg nélkül. Nagyobb-

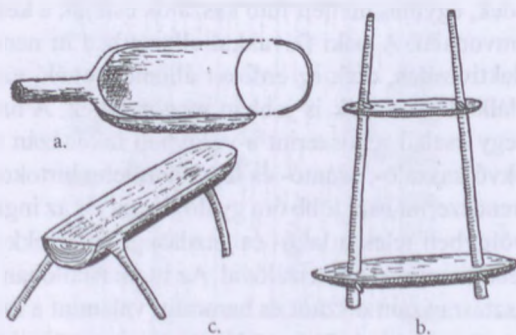
268. ábra. A tejjagdalkodás eszközei: a) *küpillő* és fedele, b) a *küpillő* zurbolója (*brigyigó*), c) *túróverő bráj*. Gyimesbükk (Csík vm.)

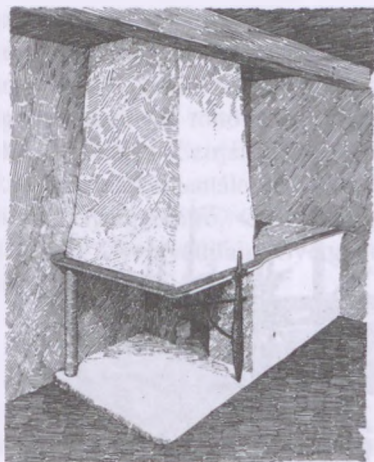
269. ábra. Gyimesi kerítés. Gyimes-völgy (Csík vm.)

részt magyarok, kisebbrészt románok lakják a három községet. A természeti környezetnek és az azonos megélhetési forrásoknak köszönhető, hogy a sokfelől érkezett népesség – viszonylag rövid idő alatt – egységes kulturális arculatot alakított ki. A gyimesiek felekezetiileg főként római katolikusok; a román népesség körében ortodoxok is szép számmal vannak, de éppúgy megtalálhatók körükben a görög katolikusok is.

A gyimesi csángók a 17. századtól kezdték benépesíteni mai lakóhelyüket úgy, hogy bérelt legelőkre költöztek ki előbb ideiglenesen, majd állandó jelleggel. Akkoriban a csíki községek biztosították a gyimesi várnál és az őrhelyeken a szolgálatot. A legelső letelepülők talán közülük kerültek ki. A Gyimesi-szoros lakossága nagyobb részben csíki székelyekből, kisebb részben moldvai magyarokból és románokból származik (Antal I. 1992). A fenyőerdővel borított völgyben és hegyoldalakon az erre alkalmassá vált tár-

270. ábra. a) Szórolapát, b) *disznójáróm*, c) szék csomokolt fenyőtörzsből.
Gyimesközéplak (Csík vm.)

271. ábra. Tűzhely füstfogó kürtővel (*hornya*) és üsttartó korláttal. Gyimes-völgy (Csík vm.)

sadalmi és gazdasági viszonyok között sajátos „ökológiai fülkét” (‘niche’) foglalt el az itt megtelepedő népesség. A 17–18. századtól a szomszédos erdélyi és moldvai területek mezőgazdasági termelése már lehetővé tette, hogy az elsősorban állattenyésztéssel foglalkozó gyimesi telepések csere útján az állati termékekért (és részben az épületfáért) elegendő mezőgazdasági termékhez jussanak. A betelepülők elsőként a Tatrosba ömlő mellékpatakok felső folyásánál, „fejénél” telepedtek le, majd fokozatosan húzódtak le a fő völgybe. A pásztorkodással és állattartással foglalkozó telepések nem összefüggően beépített falvakat, hanem egymástól nagyobb távolságra lévő, szórt településrészeket, ún. *szereket* hoztak létre, ahová nemzetségi-rokonsági elv szerint telepedtek le. A szerek közötti nagyobb távolságot az indokolta, hogy a kaszálókat és legelőket a ház köré, egy tagban csoportosították. A népesség szaporodásával később a házak egyre közelebb épültek egymáshoz, és a kaszálók periferikusabb területekre szorultak.

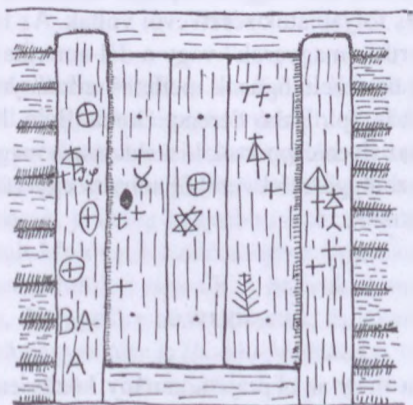
A gyimesiek életmódját, tájhasználatát és településszerkezetét az erdőlés, a marha- és juhtartás határozta meg. Három évszázados ittlétük nyomait őrzi a gyimesi kultúrtáj. Jellegzetesek a meredek, egymás mellett futó kaszálók csikjai, a keskenyedő irtásrétek, a szénavontatás nyomvonalai. A csiki falvakkal ellentétben itt nem zajlott le mindenre kiterjedően a kollektívizálás, csak az erdőket államosították, ezért a hagyományos tájhasználati és gazdálkodási minták is jobban megőrződtek. A havasi gazdálkodásra jellemző, hogy egy-egy család rendszerint a völgybeli lakóházán túl több, egymástól akár 10–20 km-re fekvő kaszáló-, szántó- és legelőterületet birtokol, amelyek között a gazdasági idényben rendszerint napi több óra gyaloglással jár az ingázás. A gazdálkodás egyik telephelye a völgybeli telek a lakó- és gazdasági épületekkel, valamint kerttel, gyümölcsfákkal, kisebb szántóval és kaszálóval. Az itteni istállóban tartják egész évben a néhány saját fogyasztásra szánt disznót és baromfit, valamint a szekeres fuvarozás és szénavontatás miatt tartott lovakat. A nagyobb kaszálók a völgybeli lakóháztól távolabb, a hegyek lábánál kezdődnek, és az erdők széléig, illetve a havasi legelőövezetig nyúlnak fel. A *kaliba* a hegyi szállás építménye, ennek közelében áll az istálló, tavasztól

őszig innen hajtják legelni az állatokat, itt végzik a tejfeldolgozást, sajtkészítést. A hegyi kalibától ősszel visszaköltöznek a völgybe, és az állatok teletetése már a lakóház körüli istállóban történik, a nyáron begyűjtött takarmányon (Tankó Gy. 2001).

A meglehetősen hideg időjárás miatt földművelés csak korlátozottan lehetséges, a legfontosabb termés a burgonya. Megterem még néhány rövid tenészeitű vetemény (répa, hagyma, bab, karalábé, petrezselyem, zeller), de minden más növényi alapanyagból, így legfőbb kukoricából és a kenyérgabonából is behozatalra szorulnak. A Moldvában élő román népességgel a gyimesiek megtelepedésük óta élénk cserekereskedelmet folytatnak.

A havasi állattartás és a szűk völgyekben végzett növénytermesztés nagyfokú kooperációt kíván a családon és a tágabb közösségen belül is. Gazdasági megfontolásból is a 20. század második feléig a sokgyermekes család volt az általános, nem volt ritka családonként a 10–12 gyermek, mivel a gazdaságban szükség volt a munkaerejükre. A távoli birtokrészek, a szállások és a völgybéli lakóház között a család tagjai tavasztól őszig folyamatosan ingáznak. Egyazon időben, nap mint nap, egymástól több kilométerre lévő gazdasági egységekben kell elvégezni munkafolyamatokat. A hegyoldalon kaszálni, rendet forgatni, a kalibánál a teheneket megfejni, sajtot készíteni, elcsapni a marhákat, a szántóföldön gyomlálni, a háznál ellátni a majorságot és a disznókat. Mindez komoly munkaszervezést és a család tagjainak összehangolt munkáját kívánja meg. A közösségi összefogás példája volt régen az a csaknem húszféle kaláka, amellyel egymás munkáját segítették (Tankó Gy. 1996).

A románokkal való együttélés során a gyimesi csángóság sok román elemet integrált kultúrájába. Így ruházódásukban, táncaikban, zenéjükben és nyelvükben is (a pásztorkodás szókincse és a növénynevek jelentős román hatásra utalnak). A magyar etnikumon belül népcsoportjukra jellemző, hogy az utóbbi időkig műveltségük egészében jelen volt számtalan olyan archaikus elem, amelyet a Kárpát-medence többi magyar nemzetiségű csoportja már elhagyott. Ezek között említhető a régi grammatikai struktúra és szókincs, az erős középkori és balkáni hatásokat mutató zenei kultúra (Kallós Z.–Martin Gy. 1989) és a sok panteisztikus elemet is magában foglaló népi vallásos-

272. ábra. Mágikus jelek a pajta (istálló) ajtajába vésve. Gyimesközéplek (Csík vm.)

ság. A 20. század végi néprajzi és folklorisztikai gyűjtések régies hiedelemszövegeket, archaikus apokrif imaanyagot, vokális és hangszeres népzenei tudást hoztak felszínre (Salamon A. 1987; Tánczos V. 1996). A csángó táncok a régi székely tánczene leghebbebb őrzői.

A gyimesiek életmódjában több modernizációs hullám zajlott le. A 19. század végétől a Moldva felé kiépített vasútvonal kitágította a közlekedési lehetőségeket, beleértve a fa értékesítésének útjait is, ami a következő évtizedekben jelentős erdőirtásokhoz vezetett. A csángók jelentős része távozott el közelebbi vagy távolabbi ipari munkahelyekre. Az 1960-as évek szocialista iparosítása ennek csak lendületet adott. Az 1990-es évektől a modern háztartási gépek és a telekommunikációs eszközök alakítják át a hagyományos gyimesi életformát, amihez hozzájárul a megnövekedett turisztikai vendégforgalom is, elsősorban Magyarországról.

Gyimeshez hasonló természeti és ökológiai környezetben a 19–20. században másutt is megindult a településalakulás. Ilyen az Úz-völgy Gyimestől délebbre és a Hárompataknak elnevezett terület Gyimestől északabbra. Ezek alaposabb, modern néprajzi feltárása újabban indult meg (Bárth J. 2004; Tomisa I. 2003).

KÁRPÁTOKON TÚLI MAGYAROK

A magyar nyelvterületnek a Kárpát-medencén kívül kelet felé van több száz éves vagy még hosszabb időre visszanyúló folytonossága. Idesoroljuk Moldva magyarságát, mely a köznyelvben és a szaknyelvben is csángók vagy csángó magyarok néven ismert; továbbá a Bukovinában élt székelyeket, akiknek megtelepedése és távozása egyaránt jól ismert történeti folyamat; valamint a Havasalföld és Bosznia városaiban élt/élő magyarságot, akiknek több nemzedékre visszanyúló tradícióik vannak. Néprajzi értelemben nem soroljuk a Kárpát-medencén kívüli magyar népcsoportok közé a kitelepítéssel távolabbra került magyar csoportokat – mint például a második világháború után Csehszországba deportáltakat –, hiszen esetükben tartós megtelepedésre csak szórványosan került sor, s ők is a népi kultúrán kívüli kapcsolatrendszerekbe illeszkedtek be. Nem soroljuk továbbá a Kárpátokon túli magyar néprajzi csoportok közé azokat sem, akik a 19–20. századi migrációs folyamatok résztvevői voltak. Az Európa más országaiban megtelepedettek, az „amerikás magyarok” vagy a dél-amerikai magyar kolóniák életvilágát ugyan történészek és szociológusok mellett eredményesen vizsgálták néprajzkutatók és antropológusok is, (pl. Bakó Ferenc, Gunda Béla, Fejös Zoltán, hogy csak néhányukat említsük), de az ilyen csoportok kiszakadása a magyar népi kultúra bármilyen tágra értelmezett összefüggérendszeréből annyira egyértelmű, hogy áttekintésük más szakmunkákba kívánkozik.

MOLDVA

A moldvai csángókat a magyar néprajztudomány közös eredetük, közös történeti sorsuk, összetartozási tudatuk és a szomszédoktól való elkülönülésük alapján magyar etnikai csoportnak minősíti. Olyan, eredetileg erdélyi magyar származású emberek cso-

portjának, akiknek ősei a történelem különböző időszakaiban telepedtek át Moldvába, ahol asszimilációs hatásoknak kitéve etnikai és felekezeti diaszpórát alkotnak, akik vallási alapon megőrizték endogámiájukat, magukat katolikusoknak, míg az őket *ungur* etnonimen emleget ortodoxokat oláhnak nevezve (Gazda K. 2006: 227).

A moldvai csángó magyarok történetének, nyelvének, etnikai és vallási identitásának alakulása a 19. század óta foglalkoztatja a magyar kutatókat. Mivel ez a népcsoport napjainkig megőrizte az archaikus magyar népi kultúra számos vonását, a néprajzkutatók, nyelvészek, történészek, művelődéstörténészek régóta nagy érdeklődéssel fordultak e tájegység felé (Tánczos V. 2000: 352). Hozzátehetjük, hogy Moldova a román történetkutatás érdeklődésének is kitüntetett terepe, továbbá számos európai országban jelentek és jelennek meg mérvadó munkák (Münchentől Padován és Rómán át a moldovai/moldáviai Kisinyovig) akár a köztörténet, akár az egyház- vagy eszmetörténet, akár a forráskiadványok köréből. Ez az érdeklődés tetemes, szinte áttekinthetetlen méretű szakirodalmat eredményezett, melynek nemrégiben megjelent bibliográfiája is (Ilyés S.–Pozsony F.–Tánczos V. 2006) vaskos kötetet tesz ki, és csaknem 5400 tételt tartalmaz. Ha ehhez hozzászámítjuk a hangzó anyagot, a publikált és publikálatlan fényképek ezreit, a filmeket, a kéziratokat, kottákat, nem beszélve az interneten megközelíthető ismeretanyagról (mely utóbbinak ugyan csak kisebb része szakmai, ám a nagyobb részt kitevő nem szakmai is tanulságos „tereptapasztalatokat” kínálhat), könnyen belátható, hogy egy tömör, kézikönyvi összefoglalás csak a legfontosabb tudnivalókat tartalmazhatja, s azt is főként a témában elmélyültebb kutatók összefoglalásai alapján. A moldvai csángók kutatásában százötven éve csaknem minden nemzedékben voltak olyanok, akik jelentős vagy tetemes mennyiségű munkával járultak hozzá a moldvai magyarságról szóló ismeretek gyarapításához: Gegő Eleket, Petrás Ince Jánost, Mikecs Lászlót, Domokos Pál Pétert, Lükő Gábort, Benda Kálmánt, Kallós Zoltánt, Halász Pétert említhetjük, s a mostani középgenerációból is kiemelkedik Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos munkássága. A „klasszikus” és az újabb munkák egyaránt jó alapot adnak a további tájékozódáshoz bármilyen témakörben; mégsem tartjuk itt szükségesnek kutatástörténeti vázlatba bocsátkozni.

Terület

Moldva, Moldova, Moldávia, Móduva – a Keleti-Kárpátok, a Dnyeszter és a Duna-delta között elterülő, fél magyarországnyi tartomány. Etelköz néven itt volt a Kárpát-medencét elfoglaló magyarság utolsó átmeneti szálláshelye. A történelmi Moldva, mely a 14. és a 19. század között ötszáz évig volt (koronként változó területen és különböző mértékben) önálló vajdaság, jelenleg nagyobb részben Romániához, kisebb részben a Szovjetunióból önállósult Moldvai Köztársasághoz (Moldáviához), valamint Ukrajnához (csernovici és odesszai terület) tartozik. A határok Románia, Moldávia és Ukrajna között vitatottak ugyan, de egyelőre nem változtak, és lekerült a napirendről Románia és a Moldvai Köztársaság egyesítése is (Hajdú-Moharos J. 1995: 12).

Moldva északnyugati része volt évszázadokig az a terület, amelyet az Osztrák Császárság a török birodalmi fennhatóság alatt álló Moldvai vajdaságból 1775-ben megszerzett, és amely ekkortól kezdett átalakulni történeti tájfogalommal Bukovina

néven. Ugyancsak a régi Moldva területéhez számították Besszarábiát is, a Prut és a Dnyeszter közét, amelyet Oroszország 1812-ben szerzett meg, és ettől kezdve többször cserélt gazdát, ma pedig a Moldovai Köztársaság területét alkotja (nevét az első havasalföldi fejedelemről, Basarabról kapta, ezzel is hangsúlyozva a terület Moldvától való elválását). Ennek déli része, a Budzsák is Moldva része volt, amíg a tatárok, majd a törökök el nem foglalták.

A mai Moldva Romániához tartozó részének területe 46 070 km², lakossága 1992-ben 4,8 millió fő volt. A túlnyomó többséget képező románok mellett mintegy 100 000 magyar anyanyelvű csángó, 20 000 ukrán, néhány ezer német, lengyel, zsidó és örmény, valamint nagyszámú cigány is él itt. Az általában jó adottságú országrész Románia egyik legfontosabb agrárvidéke. A szocialista korszak jelentős iparosítása ellenére a kevésbé fejlett régiók közé tartozik. Hagyományos központja Jászvásár (Iasi). Galac dunai kikötőként és kohászati központként ismert. A Szeret-völgyi Bákó, a Beszterce-völgyi Karácsonykő és a Tatros-völgyi Onyest a Kárpátok keleti előterében kirajzolódó iparvidék főbb városai (Hajdú-Moharos J. 1995: 11–17). Moldva megyei ma Romániában: Szucsava, Botosán, Németszás, Jászvásár, Bákó, Vaszló, Vráncsa, Galac. Csángóföld fogalma leginkább Bákó (Bacau) megyére vonatkoztatható: itt a csángó lakosság kb. 20%-ot tesz ki; meggyeszerre fellelhető a magyar eredetű névanyag.

Történet, népesség

Hosszú ideig vitás volt, hogy a Moldvában élő magyarok mikor és hogyan kerültek mai lakóhelyükre. Nincs komoly alapja annak a 19. századi romantikus álláspontnak, amely a moldvai csángókat a kunok és részben a besenyők elmagyarosodott utódainak tekinti. Vannak olyan vélemények, hogy a csángónak nevezett moldvai magyar népesség alaprétegét a honfoglalásban részt nem vett, az Etelköz legnyugatibb sávjában 895-ben hátra maradt magyarok képezik (Baumgartner S. 1942: 13). Ezt azonban nehéz bizonyítani: a Kárpátoktól keletre fekvő területen a magyar honfoglalás után sok vándor nép haladt nyugatra (besenyők, úzok, kunok, tatárok), akik nagy pusztításokat okoztak, a Magyar Királyság határőrvédelmét már nem tudták áttörni, megrekedtek Moldvában és Havasalföldön, s ott lassan felőrlődtek, asszimilálódtak. Lehetek magyar falvak, amelyek a honfoglaláskor keletkeztek, lehetek magyar töredékek is, amelyek kint maradtak, de valószínűtlen, hogy egy magyar néptöredék négy évszázadot átvészelt volna (Benda K. 1993: 40).

A népvándorlás mozgalmas századait követően a 12. században a mai Havasalföld, Moldva és Moldávia területén kun államszervezet alakult, 1227-ben Moldva déli részén, Milkóban pedig magyar alapítású püspökség létesült, amely a kunokat volt hivattott keresztény hitre téríteni. A kereszténnyé lett kunok és a keleti határok védelmére a 13. század első felében magyar katonaság települt azokba a moldvai várakba és erődítményekbe, melyeket 1211–1225 között a német keresztes lovagok építettek. 1240-ben a tatárok – útban Magyarország felé – végérvényesen elpusztították a kun püspökséget is (Ferenč, I. 1981).

Mára általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a moldvai magyarok nem kelet, hanem nyugat felől, a Kárpát-medencéből érkeztek mai településhelyükre, mégpedig

valamikor a középkor folyamán. Az 1241–1242-es tatárjárás után IV. Béla magyar király a Keleti-Kárpátok szorosainak védelmére telepeket és őrhelyeket hozott létre, és ezt a politikát a későbbi magyar királyok is folytatták. Ennek nyomán, egy tervszerű magyar birodalmi politika eredményeként a 13–14. században jelentős számú magyar és szász lakosság települt Moldva nyugati részére, máig fennmaradt településeket hozva létre. Egyes történészek szerint ekkor jött létre 24 Szeret menti, 12 Prut melléki és 4 Dnyeszter környéki magyar település.

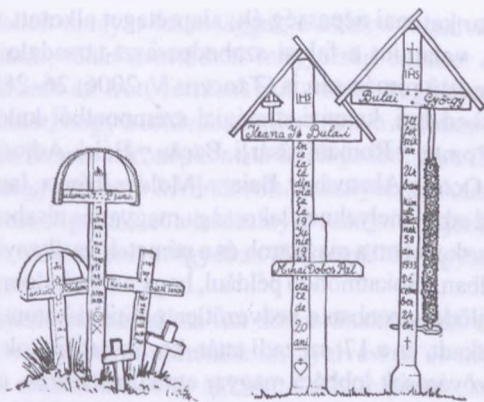
A csángók ősei tehát tervszerű telepítés eredményeként érkeztek Moldvába (Benkő L. 1990; Benda K. 1989; Pozsony F. 2005: 11). Feladatuk a középkori Magyar Királyság keleti határainak ellenőrzése, védelme volt. Sokatmondó, hogy a magyarság főleg a Kárpátok szorosai előterének katonai-stratégiai szempontból kulcsfontosságú helyeit, a folyóvölgyeket szállta meg. A Tatros, Beszterce, Moldva folyók torkolatvidékének környékén a magyar etnikum jelenléte megelőzi a románokét. A középkorban a moldvai magyar nyelvterület a mainál jóval nagyobb volt, és összefüggő zárt egységet képezett. A magyar falvak láncolata csak a későbbi pusztítások miatt szakadt meg, és így alakultak ki a mai csángó nyelvszigetek. Ezek között a két legjelentősebb a Románvásár környéki, ún. északi csángó és a Bákó környéki, ún. déli csángó nyelvsziget.

Megoszlanak a vélemények arra nézve, hogy a magyar nyelvterület melyik vidékéről történt kitelepedés Moldvába. A kutatók többsége (Lükő Gábor, Gheorghe Năstase, Mikecs László, Benda Kálmán stb.) a moldvai magyarság alaprétegét a Szamos-völgyi, sőt felső-Tisza-vidéki magyarokkal hozza rokonságba, egy nyelvföldrajzi megalapozású elmélet (Benkő Loránd) szerint viszont a csángóság zöme a belső-erdélyi Mezőség magyarságából szakadt ki. Feltehető, hogy a nem székely eredetű magyar népesség mellett Moldva betelepítésében már a középkor folyamán székelyek is rész vettek, jelenlétük főleg a déli részeken (a Szeret és a Tatros alsó folyásánál) feltételezhető.

Nagy Lajos magyar király keletebbre terjesztette Magyarország határait. 1343-ban a Lackfi András vezette magyar sereg a tatárokat a Szereten túlra szorította, majd egy következő hadjáratban a Prut folyóig jutottak el. Ezen a területen a politikai viszonyok megszilárdultak, ami kedvezett egy új politikai alakulat kialakulásának: egy Máramarosból a király engedélyével kivonult román főúr, Drágos vezetésével létrejöhett a Moldvai vajdaság, amely eleinte szorosan függött a magyar államtól, később azonban sikerült elnyernie a vazallusi státust, ami nagyobb autonómiát biztosított számára. Ez az állapot a 16. századi nagy török betörésekig, a Magyar Királyság mohácsi csatavesztést követő (1526) meggyengüléséig maradt fenn. Természetes, hogy a Magyar Királyságból jött embereknek a középkorban igen nagy befolyásuk volt a moldvai udvari életre (Tánczos V. 2000: 351).

A Moldvai vajdaság korában kezdődött a román–magyar együttélés. A nagy román bevándorlás a 14–15. században történt meg déli irányból, és a 15. századra Moldva már román többségű vajdasággá, fejedelemséggé vált. A magyarok bizonyos területeken a románokat megelőzve, máshol velük egy időben érkeztek moldvai telephelyükre; erről főként a helynevek tanúskodnak, melyeket a románok sok helyen a magyarból vettek át (Odorhei>Őrhely, Fariani>Forrófalva stb.).

A 15. században a moldvai magyarok számát az inkvizíció által üldözött husziták is gyarapították, akik főleg Dél-Magyarországról, legjelentősebb számban a Szerémségből menekültek ide. Helyenként új telepeket hoztak létre, de a már meglevőkbe is le-

273. ábra. Temetői keresztek. Lujzikalagor, Bogdánfalva (Moldva)

telepedtek. Népes és virágzó városokat alapítottak Moldvában, a legismertebb közülük Tatros, ahol az első fennmaradt magyar bibliafordítás egy másolata is készült (Müncheni kódex). 1520 után több protestáns szász és magyar is telepedett le Moldvában, akik később, a 17–18. században a huszitákkal együtt rekatolizáltak (Pozsony F. 2005: 30).

Moldva legvirágzóbb korszaka a 15. század volt, amikor a vajdaság vegyes etnikumú népessége sikeresen küzdött a török előrenyomulás ellen. A 16. századtól a háborús pusztítások, hadjáratok miatt a politikai helyzet bizonytalanná vált. Egymást követték a tatár, török, kozák, lengyel, orosz és magyar hadak pusztításai. A lakosság a jobban védett nyugati folyóvölgyek vidékére húzódott, és csak a békésebb időszakokban költöztek kelet felé. Moldva települési adatait kutatva nagyon sok eltűnt, elpusztult településre bukkanunk. Kevés adatunk van arra, hogy moldvaiak tömegesen vándoroltak volna vissza Erdélybe, bár a 15. század közepén keletkezett erdélyi oklevelekben feltűnnek bizonyos, moldvai származásra utaló jellegzetes családnevek, pl. Moldawy, Moldway (Tánczos V. 2000: 352).

A 16. század végén Moldva legjelentősebb nem román népe a magyar volt, a katolikusok száma ekkor 25–30 ezerre tehető, amiből mintegy 20–25 ezer fő magyar lehetett. Ekkoriban indult meg a székelyek kivándorlása Moldvába: a fejedelmek a 16. század második felében fokozatosan megfosztották őket régi kiváltságaiktól, adófizetésre kötelezték őket, s a megnövekedett terhek előtt sokan „bémentek Moldvába”, ahol tárt karokkal fogadták őket a vajdák is, a bojárok is. A 16. századtól vannak adatok arra, hogy Moldva vajdái külön megbízottakat szerződtek, hogy Erdélyben Moldvába települő parasztokat, mestereket, néha egész falvakat toborozzanak. Az így Moldvába kerültek településeinek neve gyakran Szlobozia ('szabadságolt'), ami arra utal, hogy letelepedett idegen vendégként (hospes) több szabadságban, kedvezményben részesültek, mint a helyi lakosság. A 17. század végére a háborús dűlások, járványok miatt a lakosság száma megfogyatkozott, a magyarok száma alig pár ezer főre esett vissza.

A későbbi korokhoz képest Moldva magyarsága a középkorban erősen tagolt volt; a magyarok nagy számban voltak jelen az ország legfelső vezetői között; a falvakat alapító bojárok között szép számmal voltak magyarok is; a keleti végvárakban és véghe-

lyeken jelentős magyar katonai népesség élt; alapréteget alkotott a városi kézműves- és kereskedőtársadalom, valamint a falusi szabadparaszt-társadalom; erre mutat többek között sok magyar eredetű román szó is (Tánczos V. 2006: 26–28).

A gazdasági, kereskedelmi, katonai-stratégiai szempontból kulcsfontosságú helyeken városok is alakultak (Roman = Román[vásár]i, Bacău = Bákó, Adjud = Egyed[halma], Troțuș = Tat[á]ros, Târgu-Ocna = Aknavásár, Baia = [Moldva]bánya, Iași = Jász[vásár], Huși = Huszt, Barlad = Barlád stb.), melyeknek lakossága magyar és részben német volt. Moldvában a városi élet, a kereskedelem a magyarok és a németek tevékenysége nyomán bontakozott ki a 14–15. században. (Sokatmondó például, hogy a román 'oras' szó a magyar 'város' átvétele.) A polgári fejlődés azonban a kedvezőtlen politikai-katonai viszonyok miatt már a 16. század végén elakadt, és a 17. századi tatár–kozák hadjáratok következtében végleg felszámolódott. A mezővárosok jobbára magyar etnikumú iparos- és kereskedőnépessége ekkortól a többségi románsághoz asszimilálódott (Tánczos V. 2000: 351).

A sík vidékre települt, elsődlegesen növénytermesztéssel foglalkozó, etnikailag és vallásilag homogén csángó falvak lakosai – noha később, a 17–18. század folyamán sokan eljobbágyosodtak – eredetileg szabad parasztok voltak, azaz a faluközösségek területileg és közvetlenül, bojári közvetítés nélkül a vajdának adóztak. Feltételezhető, hogy a szabad moldvai román falvak tőlük vettek át bizonyos gazdálkodási technikákat és jogszokásokat (ilyenek pl. az önkormányzat formái, a faluhatár földjének időszakonkénti 'nyilas osztása', a nemzetségi csoportok szerepe a föld birtoklásában). A moldvai szabad paraszt jogállású falvak népét a középkorban 'răzeși'-eknek nevezték, ami a magyar 'részes' szó származéka. A nemzetségi viszonyokat leképező telekcsoporthoz-szákcútság településrendszer egyes középkori eredetű magyar falvakban még ma is eleven.

A 18. századtól az akkorra már erősen megfogyatkozott moldvai magyarság számát az újabb székely menekültek kezdték gyarapítani. A székelyek Moldva felé irányuló meneküléshulláma a 18. század második felében, a székely határőrség szervezésekor, az 1764-es madéfalvi veszedelmet követő időszakban tetőződött, de a folyamat a 19. században is folytatódott. A menekülők a már meglevő katolikus falvakba települtek vagy új falvakat hoztak létre, főleg Bákó megyében. Az északi csángókhoz kevesen jutottak el, így ezek archaikus, középkori gyökerű magyar kultúráját nem befolyásolta a székely hatás.

A székely kivándorlás miatt a 18. századtól a moldvai magyarság száma ismét gyarapodni kezdett, és csakhamar elérte a 20 ezer főt. Az 1859-es népszámlálás Moldvában 52 811 katolikust mutatott ki, közülük 37 823 (71,6%) volt magyar. A mai viszonyok ismeretében meghökkentő, hogy 1858-ben Bákó megye katolikus lakosságának 86,6%-a (25 896 katolikusból 22 426 fő) és Roman megye katolikus lakosságának 94,6%-a (15 588 katolikusból 14 736) még magyarnak vallotta magát (Tánczos V. 2000: 352).

A csángó nép *nevének* eredetével kapcsolatban voltaképpen máig sem alakult ki tudományos közmegegyezés. Nyelvészek szerint a szó alapját az 'ide s tova kering' jelentésű „csáng” ige képezi, eszerint a csángó jelentése 'kóborló, kószáló, menekülő [magyar]', ami eredetileg is gúnynév volt (tehát nem olyan népnévről van szó, mint a jász, a kun vagy a besenyő). Vita akörül bontakozott ki, hogy kik és mikor, milyen körülmények között és honnan „kószáltak” el. Legvalószínűbb, hogy e gúnynévvel a székelyek illeték a Moldvába, Gyimesbe és Bukovinába kivándorolt, elbujdosott székelyeket. Mivel a kimenekült székelyek összekeveredtek a középkor óta Moldvában található, a gye-

pük védelmére odarendelt magyar lakossággal, a csángó ragadványnevet idővel rájuk is kezdték vonatkoztatni, tehát a moldvai magyarság egészét csángónak nevezték. A szó késői felbukkanását az írott forrásokban annak megbélyegző jelentésárnyalata magyarázza. Kérdés lehet, hogy Moldvában miért nem a valóban „csángáló” székelyeket hívják csángóknak, hanem a középkor óta letelepedett, zárt faluközösségekben élő magyarokat. Ennek magyarázata a kivándorolt székelyek szóhasználatában kereshető, akik magukra nézve nem fogadták el a lekicsinylő csángó kifejezést, magukat továbbra is székelynek tartották, és a Szeret völgyében élő, régebbi magyarságot nevezték csángóknak (Tánczos V. 2004: 257).

A csángó név kiterjesztett használata ma mégis általánosnak mondható, nemcsak a köznapi szóhasználatban, hanem a történészek, nyelvészek és néprajzkutatók körében is. A Moldvában zajló asszimilációs és akkulturációs folyamatok egyre inkább egybeomossák a hagyományos népi kultúrában, nyelvben, történeti tudatban stb. rejlő kulturális különbségeket, úgyhogy a székely eredetű népesség, amely korábban egyáltalán nem tartotta magát csángónak, mintha ma magára nézve ugyancsak elfogadni látszana a csángó megnevezést. Ez a szó ma mindkét csoport számára a se ide, se oda nem tartozót, illetőleg a románságtól és a magyarságtól egyaránt eltávolodottat jelenti, s ugyanakkor magában hordozza az elfajzottság, keveredettség, tökéletlenség pejoratív jelentéstartalmát is (Tánczos 1997: 370–371).

Vallás, egyház

A Moldvába került magyarok kezdettől fogva kisebbséget alkottak, nemcsak nyelvi-etnikai, hanem vallási tekintetben is. A románság ortodox görögkeleti volt, a magyarok római katolikusok. Ahogy lényegében ma is, a két vallás évszázadokkal ezelőtt még inkább két külön világot jelentett. Más volt a fejlődés, a kultúra, a gondolkodás, az emberi magatartás a bizánci görögkeleti és a római katolikus egyházban. A magyarok, amikor katolikus vallásukhoz ragaszkodtak, egyszersmind magyarságukat és magyar kultúrájukat is védték. Amíg a törökök a középkori erős Magyar Királyságot meg nem döntötték, Magyarországból állandóan küldtek papokat Moldvába. A terület az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartozott. A tatárjárás előtt Milkóban, majd Szeretfalván, később Bákóban katolikus magyar püspökség volt, a csíksomlyói ferencesek kapcsolatban álltak a Bákóban élő ferences társaikkal (Pozsony F. 2005: 58–63).

A 16. század közepére Erdély és Magyarország népességének többsége valamelyik protestáns felekezethez csatlakozott. Erdélyben a katolikus egyházszervezet másfél száz évig, a 18. század elejéig nem is állhatott fenn, és a hódoltsági területen is csonka volt. A 15. században a csángók körében is elterjedt a huszitizmus, de a 16–17. században szinte kivétel nélkül áttértek katolikus vagy ortodox hitre. A 19. század második felében jelentősebb számú református is került Moldvába, de többségük már a 20. század elejére katolizált. Érthető, hogy Magyarországon vagy Erdélyben nem volt, aki Moldvába katolikus papot vagy szerzetest tudott volna küldeni, hiszen a saját szűkebb környezetben sem volt elegendő számú. A moldvai magyarok végső szükségükben Rómához fordultak, s a Vatikán küldött papokat, amilyeneket tudott. 1622-ben létrehozták a Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregatio de Prodiganda Fide)

nevű missziós szervezetet, melynek célja az volt, hogy a missziós területeken világszer-
te lelkipásztori munkát végezzen, és a katolikus restauráció érdekében tevékenykedjen.
Moldvát is missziós területnek nyilvánították, így olasz, bosnyák, később lengyel papok
is érkeztek, hogy a magyar lakosság lelki gondozását ellássák; felügyeletüket szentszéki
kiküldöttek, legátusok látták el. Ezek rendszeres levelezésben álltak Rómával, gyakran
értékes jelentéseket küldtek feletteseiknek. A Rómába küldött misszionáriusi jelentések
közül kiemelkedik Marcus Bandinus érsek, apostoli adminisztrátor 1646. évi egyházlá-
togatásáról szóló jelentése (Codex Bandinus), amely ismerteti a moldvai magyar falvak
történetét és vallási helyzetét. Kétszázötven évig tartott ez az állapot, amikor 1883-ban
létrehozták a jászvásári (Iași) püspökséget, immár az önállósult Románia keretein belül
(Tánczos V. 2000: 352–353).

Mindezek következtében a moldvai katolikusok körében hosszú időre elszakadt egy-
mástól a hívek és a papság nyelve, gondolkodása, érdeke. Súlyos terhet jelentett a mold-
vai magyarok lelki gondozásában a ferences renden belüli, a szerzetesek és a misszioná-
riusok közötti, továbbá a magyar, a lengyel és az éledőben lévő román politikai érdek-
ellentét, nemegyszer nyílt ellenségeskedés. A falvak igyekeztek legalább magyarul tudó
'diákokat' (kántorokat) szerződtetni, akik a legfőbb vallási szertartásokat irányították,
de megfelelő képzettség híján a korabeli művelt magyar nyelvet a nép felé nem közve-
títhették. A moldvai falvakban gyakran előfordult, hogy generációk nőttek fel úgy, hogy
katolikus pappal egyáltalán nem találkoztak. Ennek következtében több magyar falu
tért át tömegesen az ortodox vallásra, s az hamarosan a nyelvi-kulturális asszimilációt
is magával vonta. A mindebből következő lelki elhagyatottság miatt a csángók körében
igen erőteljesen éltek a népi vallásosság különböző formái: az archaikus népi imádsá-
goktól kezdve egészen népszokásokig. A csángók anyanyelvű hitélete az odahaza és
a virrasztáskor, a torban való magyar imádkozáson, éneklésen kívül szinte kizárólag
azokra a ritka alkalmakra szorítkozik, mint amilyen Csíksomlyó búcsúja.

Egyetlen magyar népcsoport sem kapcsolódott olyan szorosan össze felekezeti ho-
vatartozásában, sehol sem fedí egymást annyira a népi és a vallási azonosság, mint a
moldvai csángóknál: Moldvában aki magyar, az katolikus, s aki katolikus, az magyar
vagy magyar származású. Sajátos sorsuk következtében a moldvai csángó magyarok-
nál a felekezeti tudat meghaladja, illetve túlélte a nemzeti azonosságtudatot. Ahogy
a nemzeti tudatban megerősödött magyar területeken mindegy, hogy valaki katolikus
vagy protestáns „nyelven” dicséri Istent, egyaránt magyarnak tartjuk, ennek megfele-
lően a nemzeti tudatában meg nem erősödött katolikus moldvai magyarság körében az
mindegy, hogy valaki milyen nyelven beszél az eltérő élethelyzetekben, csak vallásilag
legyen „belül” az identitásközösségen.

A 19. században a nemzeti ébredések korszakában, Moldvában feléledt a román na-
cionalizmus, ami a magyar nyelv üldözésében is megnyilvánult. Egyházi rendeletek
kezdték tiltani a magyar nyelv használatát a moldvai katolikus templomokban.

1859, a két román fejedelemség egyesülése után a fiatal Románia nagy gondot for-
dított arra, hogy a moldvai katolikusok által lakott területekre román nacionalista szel-
lemben nevelt katolikus papok, tanítók kerüljenek. Ez az értelmiség ettől kezdve a hi-
vatalos román ideológia álláspontját (pl. a csángók elmagyarosodott románok, a római
katolikusok voltaképpen román katolikusok, a csángó 'madárnyelvet' szégyellni kell
stb.) közvetíti a csángók tömegei felé (Tánczos V. 2000: 353).

A különböző csángó csoportok nyelvi jellegzetességeit a legjelesebb magyar nyelvészek vizsgálták, és a múlt század közepén megkezdődött kutatások máig is folytonosak. A moldvai falvakban végzett nyelvészeti kutatások bebizonyították, hogy a csángók ma is egy archaikus, sok középkori elemet megőrző magyar nyelvjárást beszélnek, ugyanakkor nyelvük és egész kultúrájuk folytonosan gyarapodott a szomszédos románságtól átvett új elemek, kölcsönszavak révén is (Pozsony F. 2005: 135). A moldvai csángók nyelvjárásainak módszeres feldolgozását az 1950-es években kolozsvári kutatók, Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes végezték el (1991). A kitaró terepmunka évtizedekkel később látott napvilágot a moldvai csángók nyelv-atlaszában. Eredményeik a csángóság nyelvi szempontú tagolódására vonatkozóan megerősítették a korábbi néprajzi és történeti adatok alapján megfogalmazottakat: elkülöníthető egymástól az északi csángók Románvásár környékén, a déli csángók Bákó környékén és a székelyes csángók a Tatros, Tázló és Szeret mentén (Tánczos V. 2004: 230).

Az északi falucsoportban napjainkig középkori magyar nyelvi jelenségek maradtak fenn, pl. a köznyelvi *s* helyett „sziszegő” *sz-t* ejtenek, megőrizték a régi *ly* fonémát. A déli csángó falvak ugyancsak középkori eredetűek, sok hasonló jellegzetességgel. A székelyes csángó nyelvjárást beszélők ősei a Székelyföld keleti részéből, Csíkból, Kászonból, Gyergyóból, illetve Háromszékből származnak. A három csoportban eltér a román kölcsönszavak aránya, ez lényegesen nagyobb az északi falvakban, mint délen, legkevesebb a székelyes csángóknál (Márton Gy. 1972: 29; Pozsony F. 2005: 135–140).

A 19. század második harmadában, sőt valószínűleg még a századforduló táján is, a moldvai csángó magyarok központi, ’klasszikus’ településterületén – azaz a Románvásár környéki északi csángó, a Bákótól délre fekvő déli csángó, valamint az összes székelyes csángó falvakban – a mai Székelyföldrehez hasonló nyelvi állapotok léteztek (Tánczos V. 2000). A felülről irányított asszimilációs politika és a modernizáció hatására felgyorsult a csángó etnikum asszimilációja: míg 1859-ben a moldvai katolikusok 71,6%-a magyarnak vallotta magát, ez az arányszám 1930-ra 21,7%-ra, majd 1992-re mindössze 0,7%-ra (1800 fő) csökkent. A tudati asszimiláció természetesen csak részben jelent nyelvi asszimilációt is: a magyar nyelvet beszélők száma a magukat magyarnak vallók számánál mindig jóval magasabb volt. A csángóság nyelvi asszimilációjának helyzetéről Tánczos Vilmos egyik tanulmányából kaphatunk képet, amelyben a szerző az 1990-es évek derekán végzett, átfogó helyszíni terepmunka alapján falusoros bontásban tett közzé adatokat a moldvai csángók körében a magyar nyelvet ismerők és használók becslött számáról. Eszerint a csángó nyelvjárást az akkor negyedmillió lélekszámú moldvai csángóságnak mintegy 25%-a, azaz mintegy 62 000 lélek (mintegy 8000 északi, 9500 déli és 44 500 székelyes csángó) beszéli még, a népes csoport többi része pedig nyelvében már elrománosodott (Tánczos V. 1997). Az elrománosodott csángók román nyelvjáráásával viszont eddig sem a román, sem a magyar nyelvészek nem foglalkoztak, és így gyakorlatilag semmit nem tudunk sem a mai, sem a korábbi nyelvi állapotokról, sem pedig a lejátszódó nyelvi folyamatokról (Tánczos V. 2004: 252).

Régóta ismert, hogy a moldvai magyarság nem tekinthető egységes néprajzi csoportnak. Már a 19. század közepén Moldvában működő minorita plébános, Petrás Ince János különbséget tett csángók és székelyek közt (Domokos P. P. 1979: 1328). A következő évtizedek megfigyelései megerősítették ezt a különbséget, de a további differenciálást csak a 20. század közepén kibontakozó kolozsvári nyelv földrajzi kutatások alapozták meg. Szabó T. Attila (1972: 126), majd nyomában Benkő Loránd (1990: 3), Gunda Béla (1988: 12–13) és mások is a moldvai magyarság körében megkülönböztették az északi, a déli csángókat és a székelyes csángókat. Eszerint az északi csángókhoz tartoznak a Románvásár (Roman) környéki falvak: a legnépesebb Szabófalva, továbbá a nagyrészt már elrománosodott Kelgyest, Jugán, Tamásfalva stb. A déli csángókhoz tartozik néhány Bákó környéki falu: Bogdánfalva, Trunk, Nagypatak stb. A székelyes csángók a Tatros, a Tázló és a Szeret völgyeiben elszórtan található falvak: Pusztina, Lészped, Klézse, Lujzikalagor. Utóbbiak meg is különböztetik magukat a csángóktól, és magukat nem annyira székelynek, mint inkább magyarnak tartják, és számon tartják a madéfalvi veszedelemre visszamenő eredet- és településtörténetüket (Halász P. 2002: 119).

A moldvai magyarság térbeli és kulturális tagoltsága azonban ennél sokrétűbb. A *Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlaszá*nak (Gálffy M.–Márton G.–Szabó T. A. 1991) több mint 600 térképlapján számos olyan nyelvjárási jelenség található, amelynek földrajzi megoszlása fényt vethet a Moldvában élő magyarok táji-etnikai tagolódására. Ennek feldolgozása, elemzése a nyelvészek dolga. A terepet alaposabban ismerő kutatók közül Halász Péter felvázolt egy részletesebb képet; eredményeit mintegy félszáz falu társadalmi, házassági kapcsolataira, viseleti adatokra, a lokális öntudat kifejeződéseire, az eltérő beszédmód érzékeltetésére, társadalom-néprajzi adatokra alapozta, és nem tartja véglegeseknek, hiszen Moldvában jóval több, mintegy négyszáz egykor magyarlakta település ismert.

1. Az északi csángó falvak Románvásár környékén változatlanul külön csoportot képeznek.

2. Bákótól északnyugatra kirajzolódik egy falucsoport, amelynek fő települései a madéfalvi veszedelemkor odamenekült Frumósza, Pusztina, Lészped és a jórészt ezekből keletkezett további falvak a Tázló és a Beszterce völgyében.

3–4. A Bákótól délre eső, hagyományosan déli csángóknak nevezett tömböt határozottan kettéválasztja a Szeret; a folyó két partján lévő települések között minden kulturális hasonlóság ellenére sem mutatkozik számottevő társadalmi kapcsolat. A Bákótól délre, a Szeret jobb partján húzódó települések erőteljesebb kapcsolatot tartanak egymással, mint akár a Szeret bal partján lévő, eredetüket tekintve hasonló módon összetett települések lakosságával, akár a tőlük nyugatra, a románul Culmea Pietricicának nevezett (Kövecses-tetőnek fordítható) hegyen túl, a Tázló völgyében húzódó falvakkal.

5. Ez utóbbiak, a Tázló völgyében húzódó falvak lennének a következő falucsoport.

6. Jól kivehetően elkülönül a Tatros és a Tázló összefolyásánál lévő magyar települések csoportja (Szalánc, Szitás, Gorzafalva, Szőlőhegy, Diószeg, Bahána, Tatros) (Halász P. 2002).

Gazda Klára, Kós Károly munkáit is felhasználva, rámutatott, hogy a moldvai katolikusok tárgykultúrájuk elemeinek egy részét erdélyi hazájukból vitték magukkal. Onnan származnak településszervező szokásaik, eke- és szánformáik, fogazott sarlóik, kézi csépjek, tároló csűrjeik, méhész- és halászeszközeik, rúdguzsalyaik, fazekaseszközeik, technológiai ismereteik – beleértve a munkaszakaszok moldvaitól eltérő megnevezéseit is – s viseletük egyes fejedői, a kalapok és a csepeszek. Moldvában ismerkedtek meg a kukoricatermesztéssel és a kukoricacséplő kasokkal, a cukorrépa-termesztéssel, itt gazdagodott halászatuk és szőlőművelésük új eszközökkel, pl. fenékhorgokkal, szőlőültető bottal, itt kezdtek juhot tartani és gyapjút feldolgozni. Az otthon is ismert háztípus Moldvában egészült ki a fedélszerkezet meghosszabbítása alá toldott *kilérrel*, itt ismerkedtek meg az alacsony kerek asztallal. Ez a kultúra olyan elemeket is tartalmazott, amelyek Erdélyben és Moldvában nem különböztek egymástól. Ilyen volt pl. a kénosz-tatú, hideg pitvaros lakóház és annak további bővített formái, a hosszúkás háziszőttes fejre való kendő, a zeke, az elől zárt melles, a geometrikus ornamentika több motívuma, kompozíciója. A teljesen egyenes lepszoknya, a vállfoltos ing inkább keleti, északi és déli tözsomszédjaik, a moldvai ortodox románok, ukránok, bulgárok irányába mutatott. A későn áttelepedő csoportok itt öltötték magukra e viseletelemeket, alkalmazkodva környezetük öltözködési szokásaihoz (Gazda K. 2006: 249–250; Kós K. 1976a: 109).

A csángók gazdálkodásának régi, 18–20. századi formáit jelentős részben meghatározták a török fennhatóság alatt álló, majd önállósult és utóbb a román nemzetállam részévé vált Moldvai Fejedelemségben fennállt sajátos földtulajdonviszonyok. A földek jelentős része volt bojárok és ortodox kolostorok birtokában, s kevesebb volt a szabad paraszti, elsősorban törpebirtokokkal rendelkező faluközösség. A tulajdonviszonyok gyakori változása, évtizedekig elhúzódó perek, a telekkönyv hiánya nem kedvezett a stabilitásnak; a nagyfokú népszaporulat következtében pedig a falvak földműves népe jelentős részben elszegényedett. A 20. századi földreformok és a népessékirajzások a legújabb időkben is mozgalmassá tették a településalakulást, új meg új falvak jöttek létre akár nagy távolságban is a kibocsátó eredetétől.

274. ábra. Magyar kettős telek. Jugán (Moldva)

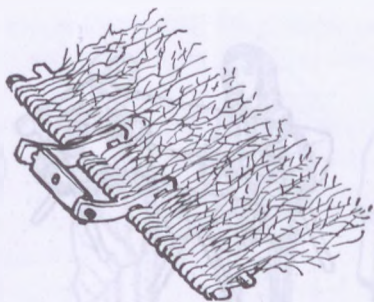
275. ábra. Pincés ház és pajtája. Bogdánfalva (Moldva)

A mezőgazdasági munkák eszközkészletében a csángók napjainkig számos régies eszközt és technológiát tartottak fenn. Ilyen a kerülőeke, a kézi sarlóval végzett aratás, a kézzel való cséplés, a csűrös gazdálkodási mód (Kós K. 1976a: 118–122). A táplálkozásban jelentős szerepet játszottak a puliszkaételek, ezért a szántóterület nagy részén termeltek kukoricát. A főzőedények a legutóbbi időkig számos helyen hagyományos cserépedények voltak, ami hosszú ideig felvevőpiacot biztosított a fazekasfalvak termékeinek, mint amilyen Gorzafalva. Itt a kollektivizálás előtt több száz mester dolgozott, akik szekereikkel bejárták Moldva és Háromszék falvait, edényeiket terményekre cserélték (Pozsony F. 2005: 161–165).

A csángók népművészete korán felhívta magára a figyelmet; a módszeres kutatásra az 1950-es években került sor, és noha az összegző monográfia csak évtizedekkel később jelenhetett meg (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1981), az ebben foglaltak ma is mérvadónak számítanak. A csángók tárgyi népművészetére vonatkozóan jelentős újabb teljesítmény azóta sem született. Kós Károly összegzése szerint ezt a népművészetet egyedülál-

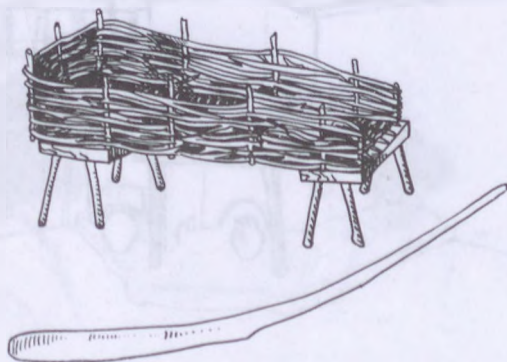
276. ábra. Asztag, széna gyűtevész fonott cárkkal a tyúkok ellen. Ploszkucény (Moldva)

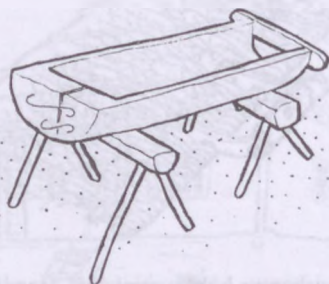
277. ábra. Tövisborona kőkénysipkéből. Bogdánfalva (Moldva)

ló nyíltság és egyszerűség jellemzi; „nincsenek e népművészetnek a valóságot, az eredeti értelmet eltakaró sallangjai”; hiányoztak azok a történeti feltételek, melyek másutt olyan fontos szerepet játszottak a népi díszítő törekvések ösztönzésében és befolyásolásában, főként a tanult iparos, kereskedő, értelmiségi vagy birtokos réteg. A fejletlen gazdasági viszonyok folytán a nyerstermények feldolgozása jórészt megállt a háziipar fokán. A ház építése, a keményfa bútorok faragása, a lakásban szükséges textilek és az öltözet anyagának előállítása, a fehérnemű szabása és díszítése az 1950-es évekig jórészt a háztól telt ki. A fazekasok mellett csupán az újabb típusú nagyobb házak, csűrök építésére kértek fel mesterembert, az újabb divatú fenyőbútort, az ünneplő bőr és gyapjú felsőruhákat készítették falusi mesterekkel. Kós Károly ennek a viszonyrendszernek tulajdonítja, hogy sehol máshol nem látni ilyen szoros kapcsolatot alkotó és használó, életmód és kivitelezés, gyakorlati szerep és művészi igényű megoldás között. „A polgári vagy nemesi hatástól mentes háziipar lassú ütemű fejlődése egyben biztosította a hagyományos ismeretek és ízlés családon és falun belüli nemzedékről nemzedékre való átöröklésének töretlenségét” (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1981: 8–9).

A múltra vonatkozó töredékes folklórhagyomány a csángóság tudatában nem szerveződik olyan egységes rendszerre, ami összefüggő magyarázatot tudna adni a népcso-

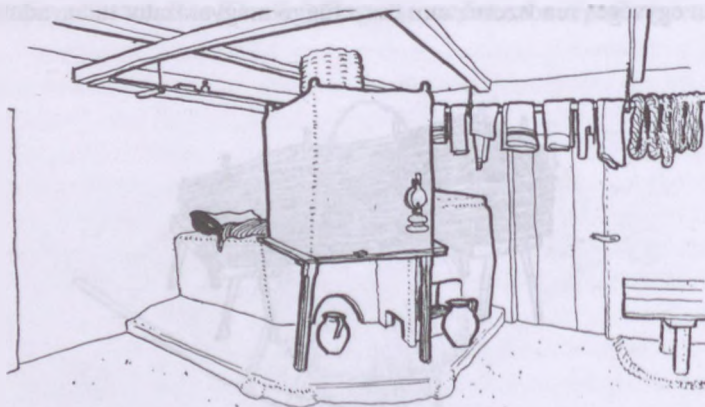

278. ábra. Magyar kukoricacséplő kosár. Kalugyerpataka (Moldva)

279. ábra. Tekenyő szőlőtaposáshoz. Lészped (Moldva)

port múltjára és eredetére. Saját értelmiségi réteg hiányában Moldvában nem alakult ki olyan ideológia, mely a múltra vonatkozó, szájhagyományban megőrzött történeti emlékeket a magyar nemzettudatot alakító tényezővé tudta volna formálni. A páratlanul gazdag és archaikus csángó folklórhagyomány nem válhatott a moldvai magyarság modern nemzeti identitását formáló aktív tényezővé, noha a csángó hagyományos népi kultúra tárgyi-anyagi vonatkozásainak (építkezés, lakásbelső, fazekasság, szöttesek, varrottasok, hímzések, öltözködés, gazdasági élet stb.) feltárásán, csakúgy mint a szellemi folklór műfajainak (balladák, keservesek, népdalok, halottsiratók, archaikus népi imádságok, ráolvasások, vallásos népénekek, mesék, mondák, proverbiumok, táncszók stb.) összegyűjtésén néprajzkutatók egész sora dolgozott, és kitűnő monográfiákat jelentetett meg. Egészében véve azt mondhatjuk, hogy talán nincs még egy olyan magyar népcsoport, amelynek kultúrájáról olyan sokat tudnánk, mint a teljes nyelvi-tudati beolvadás küszöbére jutott moldvai csángók hagyományos műveltségéről (Tánczos V. 2000: 354).

280. ábra. Lakóház tűzhely felőli sarka: tűszely, füstfogó góg kerek kürtővel és lapos tetejű kemence. Forrófalva (Moldva)

281. ábra. Magyar népviselet a Szeret és a Tázló mentén. Moldva

A klasszikus magyar balladakincs jó pár darabját csak moldvai gyűjtésekből ismerjük. A balladák a 20. század közepéig megőrződtek, és sok helységben emlékeztek a legszebb darabokra. Kallós Zoltán gyűjteménye széles körben ismertté tette a legszebb típusokat, és egy klézsei balladaénekes teljes repertoárját is felgyűjtötte, közölte (Kallós Z. 1970, 1973). Ez a munka nemcsak számos addig ismeretlen balladát hozott elő, hanem arra is ráirányította a figyelmet, hogy milyen nagy szerepe van a jeles, a szóbeli és énekes hagyományokat kivételes mélységben és mennyiségben ismerő nagy egyéniségeknek. Ugyancsak Klézsén élt egy másik nagy tudású egyéniség, Lőrinc Györgyné Hodorog Luca, akinek folklórtudását ugyancsak külön kötet dokumentálja (Pozsony F. 1994).

A moldvai csángók népzenei kutatását már Bartók Béla tervezte, de csak Domokos Pál Péter tudta megkezdeni az 1910-as évek végén. Az ő és a következő nemzedékek munkája igazolta, hogy az énekes népzeneben Moldva különálló dialektusterületet képvisel (Domokos P. P. 1931, 1987; Pávai I. 2006: 162–180). Népszerű és széles körben ismert műfaj Moldvában a *keserves*. Az új stílusú balladák és dalok Moldvában csak 1920 után terjedtek el nagyobb számban, amikor a moldvai fiúk együtt katonáskodtak

282. ábra. a) Moldvai magyar (Kelgyeszt), b) moldvai székely (Lészped) kalapviselet

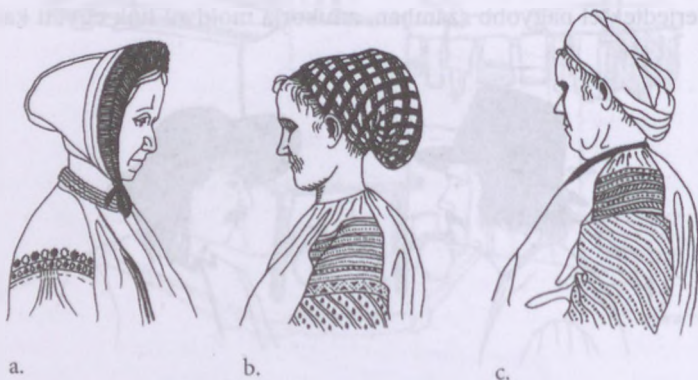

283. ábra. A förlhánt ruha viselete. Bogdánfalva (Moldva)

erdélyi magyar legényekkel a román királyi hadseregben. Kimutatták azt is, hogy a moldvai verses epikus népköltészet nagyobb mértékű változatképződést mutat, a szövegek nem merevedtek meg, a rögtönzés az előadásmódban még a második világháború után is nagy szerepet játszott (Pozsony F. 2005: 112).

A moldvai táncagyomány feltárása, tipizálása terén az 1960-as évektől Martin György, Kallós Zoltán tettek sokat. Míg a Kárpát-medencében rendszerint az egyéni férfi- és páros táncok dominálnak, addig Moldvában elsősorban a közösségi jellegű körtáncok és a kötött szerkezetű páros táncok népszerűek (Pozsony F. 2005: 116).

A csángók a 20. század közepéig, sőt sok területen szinte napjainkig archaikus elemekben gazdag hiedelmeket és mágikus gyakorlatokat őriztek meg. Az ortodox vallási környezet folytán a falvakban nagyon sok román eredetű képzet és gyakorlat honosodott meg. A csángók sokszor az ortodox pópák vagy szerzetesek mágikus jellegű szolgáltatásait vették igénybe. Noha a világképet alapvetően a római katolikus egyház tanításai határozzák meg, a közösségekben sok, a kereszténységet megelőző időkre visszavezethető mágikus képzet maradt fenn, s ezek mellett a középkori vallásosság is szinte élőnek tekinthető. Az idősebbek körében napjainkban is realitásként tekintenek

284. ábra. a) Moldvai székely asszony *csepeszben*, b) Bákó vidéki magyar nő *kerpában* (Trunk), c) Románvásár vidéki magyar asszony *kerpában* (Bírófalva)

a boszorkányokra, lidércekre, ördögökre, törpékre, sárkányokra, táltosokra, tündérekre, tudós emberekre. Nagy jelentőséget tulajdonítanak az álmoknak is (Pozsony F. 2005: 117–119).

A moldvai csángók körében szinte napjainkig fennmaradtak a legarchaikusabb imaszövegek is, amelyeket a katolikus egyházi használat nem szentesített, és amelyeknek nincsen hivatalos szerepük és helyük a liturgiában. A legtöbb faluban ezeket kizárólag a szóbeli hagyományozás révén adták tovább, reggeli, esti, déli imaként éltek, és nemcsak egyénileg, hanem családban, kisebb közösségekben is gyakorolták őket. Gyűjtésük már az 1950-es években megindult, a legteljesebb gyűjtemények az utóbbi két évtizedben láthattak napvilágot (Tánczos V. 1999). E szövegek és motívumaik voltaképp a középkori magyar nyelvű (jórészt elpusztult) vallásos irodalom kép- és motívumvilágát segítenek rekonstruálni. A vallási élet fenntartásában az archaikus imák mellett más területekénél sokkal jelentősebb szerepet játszottak azok a vallási specialisták, parasztkántorok, akik rendszerint tanultak valahol egy erdélyi kolostorban, rendelkeztek énekeskönyvekkel is, és a közösségi vallásos élet (virrasztók, halotti tor) vezetői voltak.

A moldvai szokásvilág számos területén ugyancsak archaikus jelleget mutattak ki. Virt István a Magyarországra telepedett moldvai csángók körében kezdte meg a halotti szokáskör vizsgálatát, amit később a helyszínen folytatott (Virt I. 2001). A csángók halottaikat a lakóház tisztaszobájában ravatalozzák föl; a temetést megelőző estéken és éjszakákon magyar nyelvű vallásos énekekkel és imákkal virrasztottak.

Napjainkban a moldvai csángók kultúrája, annak hagyományos részei a közérdeklődés fókuszában vannak Magyarországon; a megtartásukra, megmentésükre irányuló törekvések számos kezdeményezést, érdekvédelmi tevékenységet, szervezetet, fórumot hívtak életre. Ezek egy része európai kapcsolatokat is teremtett, európai kutatókat és érdekvédőket hívott Moldvába, és felhívta a figyelmet a csángók kultúrájának veszélyeztettségére, nyelvük, anyanyelvi vallási lehetőségeik fogyatkozására (Pozsony 2005: 191–212; Diószegi L. 2009).

BUKOVINA

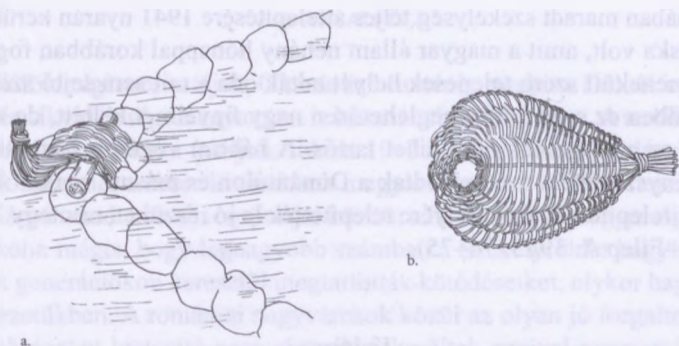
A bukovinai székelység a magyar társadalomnak térben és időben az egyik legjobban körülhatárolható népcsoportja, amely történelmi sorsa következtében rövid idő alatt többszörös emigrációnak volt kitéve. E népcsoport történetével, néprajzával is számos könyv és tanulmány foglalkozik (Andrásfalvy B. 1973a; Belényesy M. 1958; Oberding J. 1939; Ösy-Oberding J. 1967; Sántha A. 1942; Sebestyén Á. 1976; Zsók B. 1995). Ismert, hogy székelyek tömegei a 18. század második felében, pontosabban az 1764-es madéfalvi vérengzés után menekültek ki Székelyföldről, annak csiki és gyergyói részeiből Moldvába, majd húszévnyi bujdosás után amnesztiát kapott telepesként kerültek Bukovinába. Ismert, hogy az ott megalapított öt falu lényegében csaknem teljes nyelvi és vallási elszigeteltségben élt, telepés rajokat bocsátott ki, melyek spontán migrációval vagy áttelepítéssel kerültek az Al-Duna mentére, Dévára, az erdélyi Mezőségre és a tengerentúlra, Amerikába is. A bukovinai székelyek bukovinai története 1941-ben ért véget; azt követően a népcsoport története a korábban már elfoglalt helyeken, továbbá az ideiglenes lakóhelyként szolgáló Bácskában, majd a második világháború utá-

ni Magyarországon folytatódott. Ez a szinte legyezőszerűen szétterülő jelleg, melyhez erős csoportösszetartás, a rokoni, származási szálak aprólékos számontartása is társul, ugyancsak megkülönbözteti a bukovinai székelységet más tájak magyarságától. Ilyen pontosan megjelölhető történeti kezdetre semelyik más magyar népcsoport esetében nem mutathatunk rá, mint ahogy ilyen teljes lakóhelyváltásra sem került sor egyetlen más magyar népcsoport esetében sem. Ez a két dátum, 1764 és 1941, továbbá mindaz, ami történetileg összefügg a népességmozgásokkal, minden más népcsoportnál jobban felértékelte a történeti emlékezet megtartását. A bukovinai székelyek története jól ismert, s ezen túl a történet és a történetmondás-történetírás a csoport kollektív tudatának szerves részévé vált; ezért lehetséges, hogy szaktudományos nyelven éppúgy, mint kéziratos könyvekben, illetve az ünnepi emlékezeti alkalmak során újra meg újra megformálódik a múlt képe. A bukovinai székelyek néprajza viszont lényegében csak bukovinai történetük legutolsó szakaszát követően vált az érdeklődés tárgyává, illetve csak akkor vált lehetségessé ennek kutatása; a népi kultúra feltárása egy teljességgel megváltozott életforma keretei között, lényegében emlékekre alapozottan zajlott le a második világháború utáni évtizedekben. Ez felértékelte a hagyományos ismereteket, az azokat hordozó jeles vagy kivételes tudású egyéniségeket, az általuk megteremtett kéziratos emléanyagot (Gáspár S. A. 1986), s egyúttal azzal a következménnyel is járt, hogy a bukovinai székelyek népi kultúrájáról rendszerint csak a rendkívül szétszórott csoportok valamelyikére (dévaiak, tolnaiak stb.) összpontosítva esett szó.

Terület, történet

Mivel Bukovina területe nem tartozik a régi magyar településterületek közé, a 18. századot megelőző viszonyokra itt csak utalunk. A 14. század elejéig a Kijevi Rusz, illetve Nagyfejedelemség része, majd északi része lengyel–litván uralom alá került, déli része a Moldvai vajdaság része lett. Neve magyar oklevélben először 1412-ben fordul elő, amikor Zsigmond király és Jagelló Ulászló szerződése Bukovina felosztását tervezte, amire végül nem került sor. Bukoniva, ami 'bükkös vidéket' jelent, sokáig csak egy meghatározott moldvai vidék neve volt. A Magyar Királyság és Moldva közötti időszakosan fennállt vazallus viszony alapozta meg később, a 18. században a magyar koronát is viselő osztrák császár igényét a területre. A mozgalmas történetből említést érdemel, hogy a bukovinai Szucsavában volt a moldvai vajda székhelye, akit a törökök költöztettek Jászvásárba.

Lengyelország első felosztása alkalmával, 1772-ben, Mária Terézia bejelentette igényét Moldvára és ezzel kapcsolatban Bukovinára is. Oroszország jóakaratólag tudomásul vette ezt az igényt, Törökország azonban nem tudott belenyugodni, és csupán Moldva északnyugati részéről volt hajlandó lemondani abban az esetben, ha Ausztria semleges marad az orosz–török háborúban. A moldvai vajda ellenzését leszerelve, végül így alakult meg 1775-ben Bukovina tartománya, eleinte Galíciához csatoltan, majd hamarosan külön közigazgatás alatt. A tartomány rendkívül néptelen volt; az új gazdának első feladata volt azt benépesíteni. Ekkor létesült számos német telep, melyek lakóit 1940-ben telepítették vissza Németországba. Néhány cseh, szlovák, lengyelekkel vegyes szláv falu is létesült (Baumgartner S. 1942).

285. ábra. a) Sejp, „bocskorvarsa” kőből épített gát csorgóján, b) közönséges vesszővarsa.
Andrásfalva (Bukovina)

1918 után Bukovina északi része Lengyelország, déli nagyobbik része Románia része lett. A második világháború után északi része a Szovjetunióhoz került, déli része pedig Romániában van, Szucsava megye területe.

A bukovinai székely telepések 1777–1786 között alapították meg falvaikat, amikor az osztrák udvar amnesztiát hirdetett az egykori madéfalvi „lázadók” számára, és Moldvából telepítési céllal toborozta őket az újonnan megszerzett területre. Fogadjisten, Istensegits, Hadikfalva, Andrásfalva és Józseffalva nevében is őrzi a katonai parancsnok Hadik András és az uralkodó (II. József) nevét. A kis határú falvak hamar túlnépesedtek, de jelentős újabb falualapításokra a következő száz évben nem került sor. A magyarok Bukovina népességének alig több mint egy százalékát tették ki az 1910-es népszámlálás idején. Az 1930-as évek elejére a valamikor alig pár száz lelkes falvakból 4–7 ezres lélekszámú nagy települések lettek, az előző évtizedek áttelepítései és kivándorlása ellenére is (Forrai I. 1987: 25).

A bukovinai székelyek hazatelepítésének gondolata a kiegyezést követően merült föl. 1883-ban került sor az első szervezett telepítésre: akkor az Al-Duna mentére, Sándoregyházára, Hertelendyfalvára, Székelykévére telepítettek mintegy négyezer embert, akikről ettől fogva mint al-dunai székelyekről beszélünk. Az itteni árvízveszélyes, határ menti, a magyar tömbtől távoli terület éppen nem volt ideális megoldás. A további bukovinai telepítésekre hamarosan sor került: 1883-ban az Arad megyei Gyorokra került egy raj. A túlnyomóan román többségű Hunyad megye volt a következő célpont: 1888–1892 között Dévára, 1892-ben Vajdahunyadra kerültek csoportok, akik 1910-ben újabb telepésekkel egészültek ki Déván, illetve Sztrigyszentgyörgyön, Csernakeresztúron. 1900-ban és a következő években további szétszórás következett: a Temes megyei Babsára, a Szolnok-Doboka megyei Vicére, a Beszterce-Naszód megyei Magyarne-megyére, majd Marosludasra. Ugyanebben az időben vándoroltak ki bukovinai székelyek Észak-Amerikába és Kanadába, ahol farmertelepkeket alapítottak, majd az első világháború után Braziliába is kerültek (Kösa L. – Filep A. 1975: 74). Voltaképpen tehát alig száz év „zavartalan” bukovinai történet után kezdődött meg a népcsoport életének az a szakasza, amikor új körülmények közé illeszkedtek, új kihívásokkal szembesültek, és a kapcsolattartásnak új formáit kellett létrehozniuk egymás között.

A Bukovinában maradt székelység teljes áttelepítésére 1941 nyarán került sor. Az új lakóhely Bácska volt, amit a magyar állam néhány hónappal korábban foglalt vissza, és ahol az elmenekült szerb telepések helyét adták oda a mit sem sejtő székelyeknek. A háborús időben ez a telepítés meglehetősen nagy figyelmet keltett, de a legtöbben tudták, hogy ez a megoldás nem lehet tartós. A háború végén a bácskai székelyek menekülni kényszerültek, szétszóródtak a Dunántúlon és másutt, majd a Tolnából és Baranyából kitelepített svábok helyére telepítették le jó részüket, mintegy 13 ezer embert (Kósa L.–Filep A. 1975: 74–75).

Kultúra

A székelyek Bukovinába telepítése szervezett és zárt akció volt. Mivel elődeik székely menekültek voltak, az új helyzetben a telepések megtartották telepés öntudatukat, összetartásukat, s ez az új kisebbségi helyzetben még fokozódott is. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy a kivándorolt székelységnek fejlett rendi-történeti tudata volt, amit következetesen ápoltak is. Kezdetektől voltak magyar papjaik, a katolikus többség mellett a református Andrásfalván is. Az osztrák tartományban elfoglalt helyzetük, a soknyelvű környezet (rutén, lengyel, román, német, zsidó) zártságot eredményezett; amennyire tudjuk, korábbi moldvai lakóhelyükkel, illetve székelyföldi rokonságukkal is alig tartottak kapcsolatot. Magyar öntudatuk a Romániához kerüléssel alighanem fokozódott, az áttelepítéssel pedig egyfajta áldozatjelleg is öltött. Tárgyi kultúrájukat a bácskai telepítéskor szinte teljes egészében magukkal hozhatták, de a menekülés és szétszóródás folytán mindebből alig maradhatott meg valami; a 20. század második felének néprajzi gyűjtései főként folklórhagyományokat rögzíthettek (Kósa L. 1998: 342–343). A körükben végzett kutatások alapján kultúrájuk legfőbb jellemzőjének (nyelvi sajátosságai mellett) sajátos közösségi tudatukat tarthatjuk, ami főleg népi (székely) öntudat, családi, nemzeti összetartás és tudatos hagyományörzés vonatkozásában érvényesült (Forrai I. 1987: 27). Ennek egyik ismert alakja az egykori andrásfalvi kántor, helytörténeti kutató Sebestyén Ádám, aki több kiadásban is közölte az székelyek helytörténeti adatait, gazdálkodásuk ismertetését (Sebestyén Á. 1976; 1989).

A bukovinai székelyek kultúrájának egyik legjobban feltárt területe táncagyományuk. Belényesy Márta erről azt állapította meg, hogy az eredeti székely táncok már csak megkopva éltek tovább, helyükbe a környezetüktől átvett különféle táncok kerültek; ugyanakkor maga a táncolás szokása, jelentősége, formája hagyományos maradt (Belényesy M. 1958; Kósa L. 1998: 343). Fél Edit rokonsági rendszerüket, Bosnyák Sándor hiedelemvilágukat vizsgálta. Kakasdra települt székelyek meséit Dégh Linda gyűjtötte össze (Fél E. 1958; Bosnyák S. 1977, 1984; Dégh L. 1955, 1960). A kiterjedt gazdag népi írásbeliségről Forrai Ibolya készített feldolgozást (Forrai I. 1987), majd kiadta Hadikfalva egykori falukönyvét (Forrai I. 2006). Az ehhez készült elemzés az idő, az írott emlékezet, a faluközösség történelmi ideje és az átlagos, hétköznapi ember időérzékelése összefüggéseit tárja fel, tehát jóval túlmegegy a helytörténeti tényanyag száraz boncolgatásán. A sokféle szóródott egykori bukovinai székely közösségekről külön-külön elkészült gyűjtések és feldolgozások egységes szempontú összegzése, egybevetése még várat magára.

A Havasalföld régi román tájak, Olténia és Munténia, vagyis a Déli-Kárpátoktól délre eső domb- és síkvidék régi magyar, ma is használatban lévő neve. A terület mai magyar gyér lakosságát városokban találjuk, főként 19–20. századi kivándorlások eredményeképpen. Sok más, messzebbre kivándorolt magyar csoportot természetesen nem tartunk számon a Kárpát-medence táji csoportjai között; a havasalföldi magyarság számbavételét az indokolja mégis, hogy legnagyobb számban a Székelyföldet hagyták el a kivándorlók, akik generációkon keresztül megtartották kötődéseiket, olykor hagyományaikat is új környezetükben. A romániai nagyvárosok közül az olyan jó forgalmi helyzetű, jó munkalehetőségeket biztosító nagyvárosokba kerültek ezrével magyarok, mint Pitești, Ploiești, Galați, Brăila, Craiova. Néprajzi, történeti kutatásuk meglehetősen szórva nyos. Brăila magyar református egyházának történetét pl. Hegyi Mózes, egykor ott működött lelkész írta meg, emléket állítva az 1892-ben emelt templom építésének (Hegyi M. 1937). Néhány száz főt kitevő református gyülekezetek e városok közül több helyen máig is működnek.

Az emlékek módszeres összegyűjtése leginkább csak a főváros, Bukarest magyarsága esetében került sor A 19. század második felében és végén Bukarestben jelentős számú magyarság élt, mely több hullámban került a román fővárosba. Thököly Imre felkelő kurucai közül többen is a török vazallus Havasalföldön kerestek és találtak menedéket, feljegyzések már a 17. század végétől szólnak róluk. Van olyan vélemény, mely szerint a Berceni negyed (Bukarest déli részén) a mi Bercsényinkről kapta volna a nevét (Beke Gy. 1998). Folytonosan nőtt a magyar betelepülők száma a 18. század végén és a 19. század elején, elsősorban kisiparosok, kereskedők, de sok munkát kereső cseléd, fuvaros és alkalmi munkás révén is. 1849, a bukott magyar szabadságharc után emigránsok tucatjai telepedtek le a vajdaság fővárosában. A kiegyezés után nagy részük hazatért, mások viszont maradtak. Ez a reformtörékvéseiben végül is levert és a Habsburg abszolutizmus lassú feloldódására váró nemzedék látta megszületni a román fejedelemségek egyesülése folytán létrejött Romániát, amely a nagyhatalmi körülmények kedvező összejátszása, rendkívüli diplomáciai sikerek és egy országapító generáció erőfeszítései eredményeképpen – rövid húsz év alatt – török fennhatóság alatt élő, széttagolt fejedelemségekből önálló királyság lett. A magyar diaszpóra viszonylag gyorsan megteremtette a maga szervezeti életét, kiépítette egyházait, iskoláit, társadalmi és művelődési intézményeit (Kovács G. 1996).

A dinamikusan fejlődő főváros más havasalföldi városokkal együtt az 1867 utáni évtizedekben is komoly vonzást gyakorolt az erdélyi, különösen a székelyföldi magyarságra. Ebben egyértelműen az ottani megélhetési nehézségek játszották a főszerepet. Az a Magyarország, amelyik a kiegyezéssel a kettős Monarchia társországa lett, és amelyhez gyakorlatilag háromszáz éves közjogi különállás után Erdély is odatartozott, sok külső és belső gazdasági körülmény, adottság és nemkülönben rosszul meghozott döntések, végzetes mulasztások folytán saját (magyar) népességének nem tudott biztonságos megélhetést biztosítani. Az 1880-as években két tényező bizonyosan hozzájárult a székely kivándorlás megerősödéséhez. Egyrészt a székelyföldi földbirtok-arányosítás, amely sokak elszegényedéséhez vezetett azzal, hogy a közös erdő- és legelőterületek használatából kiszorultak; másfelől a román vámsorompó felállítás 1884-ben,

ami megakadályozta, hogy a székelyföldi iparosok árui Romániában piacot találhassanak. Kézenfekvő megoldásként kínálkozott a vándorbot; a szegényebbek cselédként, a mesteremberek saját szakmájukban biztos jövedelemre számíthattak a romániai városokban, különösen Bukarest gyorsan épülő új negyedeiben. Igazat adhatunk Mikecs Lászlónak, aki e folyamatokat részletesen is bemutatva így összegezte meglátásait (a szögletes zárójelben a korabeli cenzúra által kivett félmondat olvasható): „a század végére, a millenniumra bevégeződött a nép és urai teljes lelki elszakadása, elkülönülése, mely az adatok szerint már századokkal előbb elkezdődött, s a nép [melynek lelkében alig élt már más, mint az ellenszenv, a gyűlölet az urak s mit ezek kisajátítottak, a haza ellen,] elnyomorított sorsában rögtön külföldre állt, ha ott több pénzt, jobb megélhetést sejtett” (Mikecs L. 1989: 146).

Mindennek következtében az első világháború előestéjére az akkor kb. 250 ezer lakosú Bukarestben a magyarok száma több tízezerre emelkedhetett. Lehangelőan jellemző, hogy ez a szám biztosan több volt, mint három székely város, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy és Székelyudvarhely magyarságának akkori együttes száma (Árvay Á. 1998: 143). A pontos számok megadásával Mikecs László is csak kísérletezett; sem a magyar kivándorlási, sem a román népszámlálási adatok nem adnak pontos felvilágosítást. A becslések tág határok között mozognak, 20 ezertől 40–50 ezerig terjednek. Beke György 1930-ra vonatkozóan 24 ezernyi magyar anyanyelvű bukarestiről tud az egykori népszámlálásra hivatkozva (Beke Gy. 1980: 48).

Ez a magyar népesség igen tagolt volt származási hely és a bevándorlás ideje szerint, továbbá társadalmilag és felekezetiileg; leginkább az egyházak igyekeztek összefogni őket. Legismertebb közülük a református egyház. 1815-ben alapították meg a bukaresti református egyházközséget, amely hamarosan népiskolát is létrehozott (Mikecs L. 1989: 235–241; vö. Kertész J. 1913; Nagy S. 2000). Más szerzők írásai is közrejátszhattak abban, hogy kialakult a kép: a regáti, szűkebben a bukaresti magyarság nemzeti és vallási megmaradásában elsősorban a református egyház és társadalmi szervezetek játszottak kulcsszerepet, a katolikusok pedig csaknem elhanyagolhatóak. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a romániai, illetve a bukaresti katolikusok éppúgy, mint a reformátusok vagy más vallásúak egy túlnyomó többségében ortodox környezetben éltek, ahol gyakorlatilag törpe kisebbséget alkottak, s ahol olykor még azt is kétségbe vonták, hogy vallásuk vallás-e (különösen a reformátusok esetében, akiknek még templomukra is fel kellett tenniük a keresztet, mert máskülönben az épületet nem is tartották volna templomnak, vö. Oberding J. 1940: 35). A reformátusok „igazi magyar” jellegét persze látszat szerint alátámasztja, hogy román reformátusok (korábbi térítési kísérletek mellett is) nem voltak, míg román nyelvű katolikusok nemcsak hogy voltak, hanem egyházszervezetük is kiépült a 19. század végével.

A bukaresti katolikusok (fővárosi, nagyvárosi lakosok, akiknek mind voltak székelyföldi, erdélyi gyökereik, rokonaik) 1900-tól kezdve éveken át rendszeres zarándoklatokat szerveztek a csíksomlyói búcsúra; ők voltak az elsők, akik mint „határon túli magyarok” voltak ott (Mohay T. 2009: 204–219).

A bukaresti magyarság társadalmi szerveződéseiben a 20. század elején nagy szerepük volt foglalkozási csoportoknak és társadalmi hovatartozásnak, ezek között is különösen a középrétegeknek. Az „intelligens osztály”, ügyvédek, orvosok, építészek az Osztrák–Magyar Egyesületben tömörültek, külön nőegylete volt a protestáns asz-

szonyoknak, korábbi, 1882-es alapítás után 1900-ban éledt újjá a bukaresti magyar katolikus nők Mária Egyesülete és a Rózsafüzér Társulat (Bálinth J. 1901). A közlekedés modernizációját, gépesítését megelőzően a magyar kocsigyártók is jelentős elkülönült csoportot alkottak, amelynek anyagi ereje is volt önálló tevékenységhez (Kovách G. 1996: 20). Itt tömörültek olyan iparosok, akiknek kezdeményezésére néhány évvel később, 1897-ben emlékoszlopot állítottak fel a Nyergestetőn az 1849. augusztusi csata emlékére. A bukaresti magyar sajtót ezek a középrétegek teremtették meg és tartották fenn; a mai kutató számára nem mellékesen ez a sajtóanyag jelentős történeti-néprajzi forrásanyagot is jelent (Hencz H. 2009).

Az első világháború után radikálisan megváltozott a bukaresti magyarok helyzete, hiszen egy országba kerültek az erdélyi, székelyföldi területekkel, illetve abban a fővárosban találták magukat, amely a világháború végén sikerrel szerezte meg Erdélyt, és veszélyes ellenfélnek tekintett minden magyar szervezetet, intézményt. A két világháború között a bukaresti magyarok számban is megfogyatkoztak, és szervezetségük is alábbhagyott.

BIBLIOGRÁFIA

A NÉPRAJZTUDOMÁNY TÁRGYA, TAGOZÓDÁSA, IDŐSZEMLELETE ÉS MÓDSZEREI

- APPADURAI, Arjun (ed.)
1986 The Social Life of Things. Cambridge
- BARABÁS Jenő
1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest
- BÁTKY Zsigmond
1906 Útmutató Néprajzi Múzeumok szervezésére. Budapest
- BAUSINGER, Hermann
1983 A folklorizmus fogalmához. Ethn. XCIV. 434–440.
1985 Traditionelle Welten. Kontinuität und Wandel in der Volkskultur. Zeitschrift für Volkskunde 81. 173–191.
1995 Népi kultúra a technika korában. Budapest
- BENEDICT, Ruth–SZADAHIKO, Mori
2006 Krizantém és kard. A japán kultúra újrafelfedezése. Budapest
- BODROGI Tibor
1980 Kultúra. MNL 3. 347.
- BOHANNAN, Paul–GLAZER, Mark (szerk.)
1997 Mérőöldkövek a kulturális antropológiában. Budapest
- BRAUDEL, Fernand
1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVII. század. A mindennapi élet struktúrái. Budapest
2003–2004 Franciaország identitása. I–II. Budapest
- BROMLEJ, Julian
1971 Etnosz és etnoszociális szervezet. NK–NT V–VI. 470–492.
1976 Etnosz és néprajz. Ford. F. NAGY Géza. Budapest
- BURKE, Peter
1984a A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Ethn. XCV. 362–373.
1984b Popular Culture between History and Ethnology. EE XIV. 5–13.
1991 Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest
- COCCHIARA, Giuseppe
1962 Az európai folklór története. Budapest
- DAUN, Åke
1972 Some new trends within European ethnology in Sweden. EE VI. 227–238.
1984 Swedishness as an Obstacle in Cross-Cultural Interaction. EE XIV. 95–109.
1989 Svensk mentalitet. Stockholm
- ERIXON, Sigurd
1944 Európai etnológia. Ethn. LV. 1–17.
- FEJŐS Zoltán
2003 Tárgy-fordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Budapest

- FRYKMAN, Jonas
1989 A mindennapi élet, mint a kutatás tárgya a svéd etnológiában. *Ethn.* 100. 68–79.
- FRYKMAN, Jonas–LÖFGREN, Orvar
1987 *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life.* New Brunswick–London
- GUNDA Béla
1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. *Műv. Hagy.* V. 3–24.
1994 Hagyomány és európaiság. Akadémiai székfoglaló (1991). Budapest
- GUSZEV, V. E.
1983 A folklorizmus tipológiája. *Ethn.* XCIV. 440–442.
- GYÖRFFY István
1939 A néphagyomány és nemzeti művelődés. Budapest
- HALÁSZ Péter
2000 Szükségünk van-e a hagyományra a harmadik évezredben? *Honismeret* XXVI. II/6. 52–57.
- HOBBSAWM, Eric
1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: HOFER Tamás–NIEDER-MÜLLER Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás.* 127–197. Budapest
- HOFER Tamás
1983 A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgye gyűttesek néprajzi elemzése. *NK–NT* XIII. 39–64.
1984 Történeti fordulat az európai etnológiában. In: HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* 61–72. Budapest
1988 A népi kultúra jelentésváltozásai a századfordulón. *Valóság* 1988/12. 42–48.
1991 Construction of the „Folk Culture Heritage” in Hungary and Rival Version of National Identity. *EE* XXI. 145–170.
1993 Globális kultúra – nemzeti kultúrák – a kulturális szféra jelentősége napjainkban. In: KUNT Ernő–SZARVAS Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon.* 9–11. Miskolc
1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* 233–247. Budapest
2009 Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. Budapest
- HOFER Tamás–NIEDERMÜLLER Péter (szerk.)
1987 *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák.* Budapest
1988 *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest
- HOFFMANN Tamás
1957 W. H. Riehl száz éve. *Ethn.* LXVIII. 319–336.
1962 Az etnográfia „nép” fogalmáról. *Ethn.* LXXIII. 1–25.
1998 Barna vagy fekete. Néprajzi elméletek német nyelven. *NK–NT* XIX. 9–26.
- HULTKRANTZ, Åke (ed.)
1960 *General Ethnological Concepts. International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. I.* Copenhagen
- HUNFALVY Pál
1876 Magyarország ethnographiája. Budapest
- ISTVÁNOVITS Márton
1979 Folklór, folklorizáció. *MNL* 2. 187–188, 193.
- JACOBET, Wolfgang–LIXFELD, Hannjost–BOCKHORN, Olaf (Hrsg.)
1994 *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde seit der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Wien–Köln–Weimar
- KATONA Imre
1998 A folklór és a folklorisztika általános problémái. In: VOIGT Vilmos (szerk.): *A magyar folklór.* 15–37. Budapest

- KLEMM, Gustav
1843–1852 Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit. I–X. Leipzig
- KODÁLY Zoltán
1929 A magyar népdal művészi jelentősége. Budapest
1939 Magyarság a zenében. In: SZEKFÜ Gyula (szerk.): Mi a magyar? 379–418. Budapest [Utánközlés: Gondolkodó magyarok című sorozat. Budapest, 1984.]
- KÓSA László
1977 Anyagi kultúra kutatása. MNL 1. 108–114.
1980 Nemzet. MNL 3. 706–707.
2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest
- KÓSA László–SZEMERKÉNYI Ágnes
1998 Apáról fiúra. Budapest
- KRÍZA Ildikó
1965 Affinitás a népballadában. Ethn. LXXVI. 221–242.
- KROEBER, Alfred L.
1969 Configurations of Culture Growth. University of California Press. Berkeley–Los Angeles
- KROEBER, Alfred L.–KLUCKHOHN, Clyde
1952 A Critical Review of Concepts and Definitions. Cambridge
- LÖFGREN, Orvar
1985 Egy nemzeti kultúra lebontása? A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban. Ethn. XCVI. 530–542.
1989 The Nationalization of Culture. EE XIX. 5–23.
- MARKARJAN, E. Sz.
1971 A marxista kultúra-elmélet alapvonalai. Budapest
1987 A kulturális hagyományok kulcsfontosságú elméleti problémái. In: HOFER Tamás–NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): Hagyomány és hagyományalkotás. 67–103. Budapest
- MÜHLMANN, Wilhelm
1938 Methodik der Völkerkunde. Stuttgart
- ORTUTAY Gyula
1937 Magyar népismeret. Budapest
1959 Variáns, invariáns, affinitás. MTA Társ. Közl. IX. 195–238.
1965 A szájhagyományozás törvényszerűségei. Ethn. LXXVI. 3–9.
1971 Hagyomány, változás – népi kultúra. NK–NT V–VI. 283–296.
1981 A nép művészete. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1989 A néprajz a társadalomtudományok mai rendszerében és szervezetében. A miskolci HOMK 26. 1–10. Miskolc
1996 Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary. Budapest
1999 Viták és változások az európai néprajztudományban. Folk. Etn. 100. 201–221. Debrecen
2002 Tárgyunk az időben. Debrecen
2003 Merre tart az európai néprajztudomány? In: VIZI Szilveszter (főszerk.): Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Társadalomtudományok. 119–143.
2004 A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. Örökség, hagyomány, néprajz. Honismeret XXXII. 2. 61–67.
2008 Material Culture in Time. In: Touching Things. Ethnological Aspects of Modern Material Culture. Studia Fennica Ethnologica 11. 21–28. Helsinki
2010 Időrend, kronológia, periodizáció az európai néprajztudományban. Ethn. 121. 209–225.
- PAPP József
1985 A néprajzoktatás története a Budapesti Tudományegyetemen. Diss. Ethn. 5. 49–97. + mellékletek.

- REDFIELD, Robert
1989 The Little Community and Peasant Society and Culture. Chicago–London
- SÁRKÁNY Mihály
2000 Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában. Budapest
- SCHMIDT, Wilhelm–KOPPERS, Wilhelm
1924 Völker und Kulturen. Erster Teil. Gesellschaft und Wirtschaft der Völker. Regensburg.
- SHILS, Edward
1987 Hagymány. Bevezetés. In: HOFER Tamás–NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): Hagymány és hagymányalkotás. 15–66. Budapest
- SHORE, Crispin
2000 Building Europe. The Cultural Politics of European Integration. London–New York
2001 Nation and State in the European Union. Anthropological Perspectives. In: KISS, Réka–PALÁDI-KOVÁCS, Attila (eds): Times, Places, Passages. 7th SIEF-Conference. Plenary papers. 25–53. Budapest
- SINKÓ Katalin
1989 Árpád versus Saint István. Competing Heroes and Competing Interests in the Figurative Representation of Hungarian History. EE XIX. 67–83.
- STEWART, Julian H.
1973 Theory of Culture Change. The Methodology of Multilinear Evolution. Urbana–Chicago–London
- STROBACH, Hermann
1969 A marxista népfogalom és annak jelentősége a néprajzkutatás tárgyának meghatározásában. Ethn. LXXX. 161–174.
- SVENSSON, Sigfrid
1973 Einführung in die Europäische Ethnologie. Meisenheim am Glad
- SZEKFÜ Gyula (szerk.)
1939 Mi a magyar? Budapest
- SZÜCS Jenő
1971 „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdései. (Tézisek és vita). TSz XIV. 188–211.
1972 „Nemzetiség” és „nemzeti tudat” a középkorban. In: SPIRA György–SZÜCS Jenő (szerk.): Nemzetiség a feudalizmus korában. 9–71. Budapest
- TÁLASI István (szerk.)
1948 Néprajzi életünk kibontakozása. Budapest
1982 Néprajzi szöveggyűjtemény. I. Budapest
- VAJDA László
1949 A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a „bécsi iskola”. Ethn. LX. 45–71.
1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. Ethn. LXV. 1–19.
- VARGYAS Lajos
1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? NÉ XLIII. 5–20.
1984 Keleti hagymány – nyugati kultúra. Budapest
- VISKI Károly
é. n. [1941]a Tájékoztató. In: A magyarság néprajza. I. 9–30. Budapest
é. n. [1941]b Bevezetés. In: A magyarság néprajza. III. 5–8. Budapest
- VOIGT Vilmos
1966 A variáns, invariáns és affinitás fogalmainak definíciója. Ethn. LXXVII. 136–138.
1979 A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái. Ethn. XC. 219–236.
- VOIGT Vilmos (szerk.)
1974 A szájhagymányozás törvényszerűségei. Budapest
1998 A magyar folklór. Budapest
- WEBER-KELLERMANN, Ingeborg
1969 Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften. Stuttgart

WHITE, Leslie A.

1959 The Concept of Culture. *American Anthropologists* 61. 227–251.

1973 A kultúra fejlődése. Ford. SÁRKÁNY Mihály. Budapest

WIEGELMANN, Günter

1991 Theoretische Konzepte der Europäischen Ethnologie. Münster

WILLIAMS, Raymond

1983 Keywords: A Vocabulary of Culture and Society. Oxford University Press, New York

A MAGYAR ETNOGRÁFIA TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

BALASSA Iván

1951 A Néprajzi Múzeum története a Magyar Tanácsköztársaság alatt. 1919. március 21. – 1919. augusztus 1. *Ethn.* LXII. 433–444.

1954 A Néprajzi Múzeum működése 1944–1954. *NÉ XXXVI.* 300–306.

1955 Néprajzi muzeológiánk tíz éve. *NÉ XXXVII.* 1–9.

1968a Jankó János, az etnográfus. *Ethn.* LXXIX. 317–328.

1968b Jankó János és a Néprajzi Múzeum. *NÉ L.* 17–33.

1975 Jankó János. A múlt magyar tudósai. Budapest

1979 A munkaeszköz-kutatás elvi és módszertani kérdései. *Ethn.* XC. 1–14.

1997 A Néprajzi Értesítő megindítása, 1900. *NÉ LXXIX.* 85–90.

BALASSA M. Iván

1972 A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon. *Ethn.* LXXXIII. 553–572.

BÁLINT Sándor

1981 A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok. Budapest

BALOGH István

1974 Bátky Zsigmond és a néprajztudomány. *Ethn.* LXXXV. 124–133.

BARABÁS Jenő

1961 A néprajzi kutatás és az írásos források. *Ethn.* LXXII. 135–146.

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

BARTUCZ Lajos

1936 A magyar nemzetismeretről. *Ethn.* XLVII. 5–19.

BÁTKY Zsigmond

1906a Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest

1906b Kultúráörök és kultúrarétegek Afrikában. *Földr. K.* XXXIV. 24–27.

1926 Néprajzi múzeumunk 1917-től 1926-ig. *NÉ XVIII.* 45–47.

1927 Múzeumunk érdekében. *NÉ XIX.* 123–127.

1933 Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk. *Ethn.* XLIV. 15–21.

BÁTKY Zsigmond–GYÖRFFY István–VISKI Károly

1928 Magyar népművészet. Budapest

BAUSINGER, Hermann

1995 A népi kultúra a technika korszakában. Ford. SZÍJÁRTÓ Zsolt. Budapest

BELLON Tibor (szerk.)

1980 A magyar nép tudósa. Karcag

BÉL Mátyás

1735–1742 Notitia Hungariae novae historico geographica. I–IV. Bécs

1984a Hungáriából Magyarország felé. Vál., gond., bev., jegyz. TARNAI Andor. Budapest

1984b Magyarország népeinek élete 1730 táján. Vál., s. a. rend., bev. WELLMANN Imre. Budapest

- BERZEVICZY Gergely
1902 A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon. Latinból fordította és közreadja GAÁL Jenő. Budapest
- BODOR Antal (szerk.)
1935 Honismeret könyve. Budapest
- BODROGI Tibor
1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége (Megjegyzések Vajda László tanulmányához). Ethn. LXV. 581–592.
1983 A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben. NK–NT XIII. 11–19.
- BODROGI Tibor (szerk., bev.)
1978 Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői. I–II. Budapest
- BOHANNAN, Paul–GLAZER, Mark (szerk.)
1997 Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest
- BORBÁNDI Gyula
1989 A magyar népi mozgalom. Budapest
- BOROSS Marietta
1956 A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. NÉ XXXVIII. 129–161.
- BREDNICH, Rolf W. (Hrsg.)
1994 Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder Europäischen Ethnologie. Berlin
- CZAKÓ Elemér
1920 Közgyűjteményeink a vörös uralom alatt. Magyar Műzsa. I. 410–415.
- CSAPLOVICS János
1822 Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. TGy 1822. III. 37–65; IV. 3–50; VI. 79–92.
- CSERI Miklós–KÓSA László–T. BEREZCKI Ibolya (szerk.)
2000 Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szentendre
- CSILLÉRY Klára, K.
1980 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kialakulásának előtörténete. HésE 1. 9–33.
1985 Statisztikai vizsgálatok a magyar népi bútorok történetéhez. HésE 3. 183–200.
- DÉGH Linda
1952 A munkásság néprajzi kutatása. MTA Társ. K. II. 283–323.
- DÓHOVITS Bazil
1824 Ethnographiára, mint Tudományra szolgáló Észrevételek. TGy 1824. IX. 3–12.
- DOMOKOS Péter
1990 Kállay Ferenc. A múlt magyar tudósai. Budapest
- DOMOKOS Péter–PALÁDI-KOVÁCS Attila
1986 Hunfalvy Pál. A múlt magyar tudósai. Budapest
- DÖMÖTÖR Tekla
1955 Beszámoló a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség 1954. évi munkájáról. Ethn. LXVI. 605–607.
1959 A városi néprajzkutatás új eredményeiből. Ethn. LXX. 450–453.
1969 Egy rendhagyó néprajzi ülészak tanulságai. Ethn. LXXX. 626.
- DÜMMERTH Dezső
1963 Herder jóslata és forrásai. Filológiai Közöny IX. 181–183.
- EDVI ILLÉS Pál
1835 Miben áll a Magyar-Nemzetiség? (Próbálat könyv-terű és hozzá-való szándékok). In: KÁROLYI István (szerk.): Magyar Hazai Hirmondó. 51–60. Pest
- FEJŐS Zoltán (szerk.)
2000 A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest
- FÉL Edit
1948 A magyar népi társadalom életének kutatása. A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest

- 1954 A Néprajzi Múzeum gyűjteményei 1944–1947-ben. NÉ XXXVI. 299–300.
- FLÓRIÁN Mária–PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2000 Az MTA Néprajzi Kutatóintézete. In: GLATZ Ferenc (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei. Budapest
- FRÁTER Jánosné
- 1974 A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949. Budapest
- GAAL György
- 1999 Herrmann Antal, a néprajzoktatás meghonosítója a Ferenc József Tudományegyetemen. KJNTÉ IX. 1–2. sz. 6–20. (Kolozsvár)
- GRÁFIK Imre
- 1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. NÉ LXXIX. 19–45.
- GUNDA Béla
- 1935 Ethnogeographiai problémák az Ormánságban. Magyarságtudomány I. 172–187.
- 1936 Néprajzi jelenségek és szociológiai kapcsolatuk Kemsén. In: ELEK Péter és szerzőtársai: Elsüllyedt falu a Dunántúlon. (Kemse község élete.) Budapest
- 1939 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. NÉ XXXI. 294–300.
- 1945 A funkcionális kérdése a néprajzban. Erd. Múz. LII. 181–194.
- 1948 A magyar gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Budapest
- 1950 Research in Hungarian Folk Culture. Journal of American Folklore 63. 72–84.
- 1957 A Magyar néprajzi lexikon. MTA Társ. K. VIII. 2. sz. 125–136.
- 1965 The Science of Ethnography and Folklore. In: ERDEY-GRÚZ Tibor–TRENCSÉNYI-WALDAFEL Imre (ed.): Science in Hungary. 198–212. Budapest
- 1970 Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból. DMÉ 1968. 219–253.
- 1971 Történetiség és funkcionális a néprajzban. NK–NT V–VI. 290–296.
- 1978 Bátky Zsigmond. A múlt magyar tudósai. Budapest
- 1980 Györffy István közelében. In: BELLON Tibor (szerk.): A magyar nép tudósa. 20–30. Karcag
- 1987 Megjegyzések a kulturális ökológiáról. In: CS. VARGA István (szerk.): A kultúra ökológiája. Új Forrás Füzetek 3. 143–162. Tatabánya
- GUNST Péter
- 1995 A magyar történetírás története. Történelmi Kézikönyvtár. Debrecen
- GYÖRFFY György (szerk.)
- 1975 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest
- GYÖRFFY István
- 1939 A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Budapest
- HÁLA József
- 2003 Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből. Marosvásárhely
- HÁLA József–ifj. KODOLÁNYI János (közreadja)
- 2001 Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei. Doc. Ethn. 16.
- HERDER, Johann Gottfried
- 1778–1779 Stimmen der Völkern in Liedern. Weimar
- 1784–1791 Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. IV. Riga
- HERMAN Ottó
- 1891 A néprajzi társaság és múzeum ügye a képviselőházban (a ház naplójából). Ethn. II. 23–26.
- 1892 Magyar pásztoremberek remeklése. Ethn. III. 310–321.
- 1899 A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest
- 1909 A magyarok nagy ősfoglalkozása. Budapest
- 1980 Halászelet, pásztorkodás. Válogatott néprajzi tanulmányok. Vál., szerk. KÖSA László. A Magyar Néprajz Klasszikusai. Budapest
- HERRMANN Antal
- 1890a Hazai néprajzi múzeum alapításáról. Ethn. I. 19–24.

- 1890b A millenium. Ethn. I. 56.
 1891a A millenniumi nemzeti kiállítás és a néprajz. Ethn. II. 330–334.
 1891b A néprajzi múzeum elhelyezéséről. Ethn. II. 21–23.
- HOFER Tamás**
 1972 Az anyagi kultúra jelenkutatása. MFSz XV. 521–526.
 1980 Sozan, Michael: The History of Hungarian Ethnography. (Rec.) Ethn. XCI. 121–123.
 1983 A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgye gyűjtemények néprajzi elemzése. NK–NT XIII. 39–64.
 1984 Történeti fordulat az európai etnológiában. In: HOFER Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai. 61–72. Budapest
 1993 Globális kultúra – nemzeti kultúrák – a kulturális szféra jelentősége napjainkban. In: KUNT Ernő–SZARVAS Zsuzsa (szerk.): A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon. 9–11. Miskolc
- HOFFMANN Tamás**
 1957 W. H. Riehl száz éve. Ethn. LXVIII. 31–336.
 1962 Az etnográfia „nép” fogalmáról. Ethn. LXXIII. 1–25.
 1969 A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? NÉ LI. 5–14.
 1972 A Néprajzi Múzeum 100 éve. NÉ LIV. 1–18.
 1975 Néprajz és feudalizmus. Budapest
 1998 Barna vagy fekete? (Néprajzi elméletek német nyelven.) NK–NT XIX. 9–26.
 1998–2001 Európai parasztok. I. A munka. II. Az étel és az ital. Budapest
- HOPPÁL Mihály–CSONKA-TAKÁCS Eszter (eds)**
 2001 Ethnology in Hungary. Institutional Background. Budapest
- HORVÁTH János**
 1978 [1927] A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest
- HORVÁTH Róbert**
 1966 A magyar leíró statisztikai irány fejlődése. A Népeségtudományi Kutató Csoport Közleményei 12. Budapest
- HUNFALVY Pál**
 1876 Magyarország ethnographiája. Budapest
- JANKÓ János**
 1897 Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. Budapest
 1900 A magyar halászat eredete. Herkunft der magyarischen Fischerei. Budapest–Leipzig
 1902 A Balaton melléki lakosság néprajza. Budapest
 1904 Egy osztják háztartás kiadásai és bevételei. NÉ IV. 61–67.
 1989 A millenniumi falu. (Facsimile) S. a. rend., bev. SZEMKEŐ Endre. Budapest
 1993 Finnországi jegyzetek. (Szerk., közléstesi ifj. KODOLÁNYI János) Budapest
 2002 Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898. Budapest
- JUHÁSZ Gyula**
 1983 Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Budapest
- JUHÁSZ Ilona, L.**
 2000 Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1991–1992). Dunaszerdahely
- JURECSKÓ László**
 1989 A Malonyay-vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. Ethn. 100. 243–277.
- KARDOS László**
 1954 A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. MTA Társ. K. V. 409–442.
 1969 Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsernye – 1965). Budapest
 1997 Tiszaigar, egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944. Kieg., s. a. rend., a jegyzeteket és az előszót írta POGÁNY Mária, szerk. CSONTOS Magda. Budapest
- KISS István**
 1984 Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. Ethn. XCV. 605–627.

- KISS Réka–PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
 2001 Times, places, passages. Plenary papers. Ethnological Approaches in the New Millennium. 7th SIEF-Conference. Budapest
- KODOLÁNYI János (ifj.)
 1968 Jankó János a néprajztudós. NÉ L. 7–14.
 1973 A Néprajzi Múzeum működése. NÉ LV. 34–40.
 1993 Jankó János Finnországban. Ethn. 104. 345–358.
 1997 Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciója és Jankó János. NÉ LXXIX. 47–56.
- KOROMPAY Bertalan
 1954 Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője. Nyelvtud. Közl. LV. 228–246.
- KÓS Károly
 1969 Orbán Balázs Székelyföld leírásának néprajzi tárgymutatója. Aluta I/1. 339–351.
 1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. Ethn. 100. 176–188.
- KÓSA László
 1980a Herman Ottó (Bevezetés). In: KÓSA László (vál., szerk., bev., jegyz.): Herman Ottó: Halászélet, pásztorkodás. Válogatott néprajzi tanulmányok. A magyar néprajz klasszikusai. 5–24. Budapest
 1980b Magyarságtudományi Intézet. MNL 3. 500–501.
 1989 A Magyar Néprajzi Társaság százéves története, 1889–1989. Budapest–Debrecen
 2000 A magyar néprajz 1945 után. (MTA székfoglaló 1999. 02. 08-án.) In: GLATZ Ferenc (szerk.): Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 1995–1998. III. Budapest
 2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Második, bővített kiadás. Budapest
 2002 A néprajztudomány és a falukutatás. In: PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): A falukutatás fénykora. 57–66. Budapest
- KOVÁCS László, K. (KESZI-)
 1939 Néprajzi muzeológia. NÉ. XXXI. 261–293.
 1948a A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. Budapest
 1948b A magyar állattartás kutatása. Budapest
 1948c A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás. Budapest
- KRESZ Mária
 1956 Magyar parasztviselet (1820–1867). Budapest
 1968 A magyar népművészet felfedezése (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára). Ethn. LXXIX. 1–36.
 1977 A Néprajzi Múzeum Kerámia-gyűjteménye. A kutatás és a gyűjtés története, 1872–1972. NÉ LIX. 17–89.
- KROMPECHER Bertalan
 1933 Jankovich Miklós irodalmi társasága. Budapest
- LEDERER Emma
 1969 A magyar polgári történetírás rövid története. Budapest
- LUBBOCK, John
 1876 Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages. [1865]. A történelem előtti idők, megvilágítva a régi maradványok és az ujjbakkori vadnépek életmódja és szokásai által. I–II. Ford. ÖREG János. Budapest
- MADARASSY László
 1929 Az „Összehasonlító Irodalomtörténeti Társulattól” a „Magyar Néprajzi Társaságig”. Ethn. XL. 10–16.
- MARÓT Károly
 1938 Zur Entwicklungsgeschichte der Volkskunde in Ungarn. Ungarische Jahrbücher XVIII. 123–152. Berlin
 1939 Felsőbátkai Bátky Zsigmond dr. NÉ XXXI. 355–363.
 1940 A magyar néprajzkutatás feladatai. Ethn. LIX. 273–308.

- MÁTÉ Jakab
1997 A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Elméletek, irányzatok és módszerek. I. Budapest
- MOHAY Tamás (szerk.)
1992 Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Debrecen
- MORGAN, Lewis H.
1961 Az ősi társadalom. Budapest
- MUNKÁCSI Bernát
1893 A magyar népies halászat műnyelve. Ethn. IV. 165–208, 261–313.
- NÉMEDI Dénes
1985 A népi szociográfia, 1930–1938. Budapest
- NIEDERMÜLLER Péter
1989 A néprajztudomány válaszútjai, avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. BUKSz I. (tél) 79–84.
1994 Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. Replika 13–14. 89–129.
- NOPCSA Ferenc
1923–1924 Útjegyzetek egy amatőr etnográfus naplójából. Ethn. XXXIV–XXXV. 65–74
1925 Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens. Berlin–Leipzig
- OLÁH Miklós
1985 Hungaria et Athila (1536). Budapest. [Modern, kritikai kiadás: EPERJESSY Kálmán–JUHÁSZ László (eds): Hungaria – Athila. Budapest, 1938.]
- ORTUTAY Gyula
1935 A magyar falukutatás új útjai. Vigilia 1935. 2. 100–125.
1937 Magyar népismeret. Budapest
1938 Die Geschichte der Ungarischen Volksdichtungssammlungen. Ungarische Jahrbücher 2. 175–201.
1939 A magyar népköltési gyűjtemények története. Ethn. L. 221–237.
1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. Ethn. LX. 1–24.
1960 Írók, népek, századok. Budapest
1981 A nép művészete. Vál., szerk. BODROGI Tibor–DÖMÖTÖR Tekla. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1976 Fényes Elek. A múlt magyar tudósai. Budapest
1985 Táj- és népismeret a reformkorban. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Magyar tájak néprajzi felfedezői. A magyar néprajz klasszikusai. 5–26. Budapest
1988 A néprajz a társadalomtudományok mai rendszerében és szervezetében. HOMK 26. 1–10. Miskolc
1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. Ethn. 100. 109–120.
1990a Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–1980-as években. Felmérések, dokumentumok, vélemények. Budapest
1990b Csaplovics és a magyar etnográfia. In: HÁLA József (szerk.): Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. (Reprint) 105–126. Budapest
1990c A néprajzi kutatás jelene és perspektívái. Eredmények, feladatok, elméleti megközelítések. Ethn. 101. 111–117.
1991a Ortutay Gyula. A múlt magyar tudósai. Budapest
1991b A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. 125–133. Debrecen
1993a A magyar állattartó kultúra korszakai. Budapest
1993b Bevezetés. Népi kultúra Magyarországon a 18. században. NK–NT XVII. 7–13.
1993c Jankó Jánosról – száz év múltán. Ethn. 104. 289–308.
1995 A magyar néprajztudomány helyzete. Ethn. 106. 277–283.
1999 Herrmann Antal a magyar néprajzi kutatás intézményesüléséért. KJNTÉ 1–2. 31–39.

- 2001 Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium. A Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF) 7. Nemzetközi Kongresszusa. Néprajzi Hírek XXXX. 1–4. 14–18.
- 2002a Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok. Debrecen
- 2002b A társadalomtudományok és a falukutatás. In: PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): A falukutatás fénykora, 1930–1937. 42–56. Budapest
- 2006a Nemzetiségek néprajza a reformkorban. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): A nemzetiségek néprajzi felfedezői. 7–23. Budapest
- 2006b Herman Ottó és az evolucionizmus. In: HEVESI Attila–VIGA Gyula (szerk.): Herman Ottó öröksége. 91–99. Miskolc
- 2006c Egy európai etnológus Erdélyből: Viski Károly jelentősége. In: KALMÁR János (szerk.): Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. 199–211. Budapest
- 2007 An European ethnologist from Transylvania. Acta Ethn. 52. 2. 335–350.
- 2008a István Györffy – der ungarische Forscher in der Dobrudscha und Kleinasien. In: DAHMEN, Wolfgang–HIMSTEDT-VAID, Petra–ESSEL, Gerhard (Hrsg.): Grenzüberschreitungen-Tradition und Identitäten in Südosteuropa. Festschrift für Gabriella Schubert. 439–446. Wiesbaden
- 2008b K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója. Ethn. 119. 193–205.
- 2009 Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz 1. 2. Táj, nép, történelem. 11–38. Budapest
- 2010 Időrend, kronológia, periodizáció az európai néprajztudományban. Ethn. 121. 209–225.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila et al. (eds)
- 2004 Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium. 7th International Congress of the Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF), Budapest, April 23–28, 2001. Selected papers of the sessions. Budapest
- PALOTAY Gertrúd
- 1948a A magyar népművészet kutatása. Budapest
- 1948b A magyar népviselet kutatása. Budapest
- PAPP József
- 1985 A néprajzkutatás története a Budapesti Tudományegyetemen (tanszéktörténeti dokumentumokkal). Diss. Ethn. 5. 49–97.
- PINTÉR Sándor
- 1880 A palócokról. Népismertető tanulmány. Budapest
- PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.)
- 2002 A falukutatás fénykora, 1930–1937. Budapest
- PUKÁNSZKY Béla
- 1918 Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány. Budapest
- REGULY Antal
- 1975 Palóc jegyzetei (1857). S. a. rend., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta SELMECZI KOVÁCS Attila. Eger
- 1994 Magyarországi jegyzetek. Szerkesztette és közreadja SELMECZI KOVÁCS Attila. Budapest
- RÉZLER Gyula
- 1941 A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. Kny. a Közgazdasági Szemle 1941. 6. számából. Budapest
- 1943 Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. Budapest
- SÁNDOR István
- 1951 Első néprajzi kiállításunk és Xántus János (A kiállítás 80. évfordulójára). Ethn. LXII. 185–204.
- 1953 Néprajzi muzeológiánk kezdetei. Ethn. LXIV. 312–344.
- 1970 Xántus János. Budapest

- 1978 Xantus János. In: BODROGI Tibor (szerk.): *Messzi népek magyar kutatói. I.* 306–307. Budapest
- SÁRKÁNY Mihály
2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. MN VIII. 29–66. Budapest
- SÁRKÁNY Mihály–SOMLAI Péter
2004 A haladástól a kontingenciáig. In: SOMLAI Péter (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban.* 11–52. Budapest
- SCHMIDT, Leopold
1951 *Geschichte der Österreichischen Volkskunde.* Wien
- SCHWARCZ Gyöngyi–SZARVAS Zsuzsa–SZILÁGYI Miklós (szerk.)
2005 *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest
- SEBESTYÉN Gyula
1919 A szocializmus és a kommunizmus ethnológiája. Ethn. XXX. 138–144.
1920–1921 Állandó Néprajzi Bizottság és Magyar Néptudományi Intézet. Budapest
- SEBESTYÉN Károly, Cs.
1944 *Krassó-Szörény vármegye parasztháza.* Kolozsvár
- SELMECZI KOVÁCS Attila
1975 *Reguly Antal Palóc jegyzetei (1857).* Eger
1981 Györffy István. *A múlt magyar tudósai.* Budapest
1997 Xantus János muzeológiai tevékenysége. NÉ LXXIX. 7–18.
- SOLYMOSSY Sándor
1926 Az ethnologia tárgyköre és módszere. Ethn. XXXVII. 1–19.
1927a Magyar néptudomány (ethnológia). In: MAGYARY Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése.* 96–101. Budapest
1927b *Magunk ügyében (A szerkesztő nyilatkozata).* Ethn. XXXVIII. 127–132.
- SOZAN, Michael
1977 *The History of Hungarian Ethnography.* Washington
- SZABÓ József
1980 Hunfalvy János. *A múlt magyar tudósai.* Budapest
- SZEMKEŐ Endre
1997 Törekvések az önálló néprajzi múzeum megteremtésére. NÉ LXXIX. 57–83.
- SZILÁGYI Miklós
2007 Történeti-etnográfiai kutatások. Társadalomnéprajzi kutatások. In: HOPPÁL Mihály (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete 1967–2007.* 18–29.
- SZILÁGYI Miklós (szerk.)
2002 *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban, 1990–1999.* Budapest
- SZYMKIEWICZ, Slavoj
1992 Po co nam antropologia? Etnografia Polska XXXI. 1. 21–24.
- SZULOVSKY János
1999 A tárgyi világ felfedezése (Ipolyi Arnold tudománytörténeti szerepéről) Ethn. 110. 147–180.
- TÁLASI István
1946 Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás”. Ethn. LVII. 13–19.
1948 Néprajzi életünk kibontakozása. *A magyar népkutatás kézikönyve.* Budapest
1955 *Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955).* Ethn. LXVI. 5–56.
- TÁNCZOS Vilmos–TÖKÉS Gyöngyvér (szerk.)
2002 Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001. közötti eredményeiről. I–III. Kolozsvár
- TESSEDIK Sámuel
1786 A' parasztember Magyar Országban mitsoda és mi lehetne; egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben. Fordította Kónyi János. Pécs
1938 Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Fordította Nádor Jenő. Budapest

- TISHKOV, Valery A.
1992 The Crisis in Soviet Ethnography. *Current Anthropology* 33. 371–382.
- TOKARJEV, Sz. A.
1950 Az etnogenézis problémája. *Ethn.* LXI. 1–28.
- TOLSZTOV, Sz. P.
1949 A szovjet etnográfiai iskola. *Ethn.* LX. 24–45.
- URBANCOVÁ, Viera
1987 Slovenská etnografia v 19. storoci. Martin
- VAJDA László
1949 A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a „bécsi iskola”. *Ethn.* LX. 45–71.
1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethn.* LXXV. 1–19.
- VAJKAI Aurél
1940 A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. *Ethn.* LI. 337–352.
1947 A magyar népi táplálkozás kutatása. A magyar népkutatás kézikönyve. Budapest
1948 A magyar népi építkezés és lakás kutatása. A magyar népkutatás kézikönyve. Budapest
- VAKARELSKI, Christo
1974 Emlékezés Györfy Istvánra, Bátty Zsigmondra és Viski Károlyra. *Ethn.* LXXXV. 193–194.
- VARGHA László
1945 Vidéki múzeumaink háborús veszteségei. *Ethn.* LVI. 76–80.
1974 Viski Károly (1883–1945). *Ethn.* LXXXV. 172–187.
- VARGYAS Lajos
1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *NÉ* XLIII. 5–20.
- VÁRKONYI Ágnes, R.
1973a A pozitívista történetsszemlélet a magyar történetírásban. I–II. Budapest
1973b Népiesség és történettudomány. *Látóhatár* 12. (december) 212–217.
1975 A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. A Tudós Társaságtól a Magyar Nemzeti Akadémiáig. In: PACH Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 9–52. Budapest
- VERANCSICS Antal
1944 Erdély, Moldva és Havasalföld fekvéséről. [De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius.] Szerk. EPERJESSY Kálmán. Budapest
- VEREBÉLYI Kincső
1990 Róheim Géza. A múlt magyar tudósai. Budapest
1999 Ipolyi Arnold himzésgyűjteménye. *Ethn.* 110. 140–146.
- VILKUNA, Kustaa
1964 A finnugor etnológia mai helyzete. *EFC* 6. 7–18
- VISKI Károly
1926 A „pávaszem”. *NÉ* XVIII. 24–27.
1927 A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. MAGYARY Zoltán. (Ismertetés) *NÉ* XIX. 35–45.
- VOIGT Vilmos
1972 Napjaink néprajza. *MFSz* XVI. 2. 282–292.
- WEBER-KELLERMANN, Ingeborg
1969 Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaft. Stuttgart
- WELLMANN Imre
1984 Bél Mátyás munkássága. In: BÉL Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. 5–32. Budapest
- ZICHY István
1936 Néprajz és művelődéstörténet. *Ethn.* XLVII. 1–5.
- ZSIGMOND Gábor
1972 A néprajzi jelenkutatás problémái. *Ethn.* LXXXIII. 378–380.
1974 A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839–1886). Budapest
1977 Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az etnográfiáig. *NK–NT* X. 207–251.

ZSIGMOND Gábor (vál., szerk.)

1977 Az ősi társadalom magyar kutatói. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest

1979 Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely a parasztok állapotáról Magyarországon. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest

A MAGYAR FOLKLORISZTIKA TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

AARNE, Antti

1910 Verzeichnis der Märchentypen mit Hilfe von Fachgenossen ausgearbeitet. FFC 3.

ÁG Tibor

1974 Édesanyám rózsafája. Palóc népdalok. (Gyűjt. és összeáll. ÁG Tibor, bev. TÖZSÉR Árpád) Bratislava

2001 Csináltassunk hírharangot. Nyitra-vidéki népballadák. Gyurcsó István Alapítvány Könyvek 22. Dunaszerdahely

ALBERT Emő–FARAGÓ József

1973 Háromszéki magyar népballadák. Bukarest

ALMÁSI István

1979 Szilágysági magyar népzene. Bukarest

ARANY János

1962a A magyar nemzeti vers-idomról. In: Arany János összes művei. X. Prózai művek 1. (S. a. rend. KERESZTURY Mária) 218–258. Budapest

1962b Naiv eposzunk. In: Arany János összes művei X. Prózai művek 1. (S. a. rend. KERESZTURY Mária) 264–342. Budapest

1968 Eredeti népmesék. I–II. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, 1861. In: Arany János összes művei. XI. Prózai művek 2. (S. a. rend. NÉMETH G. Béla) 326–342. Budapest

ARANY László

1900–1901 Összes művei. I–III. Budapest

1960 Magyar népmeséinkről. In: Arany László: Válogatott művei. 217–247. Budapest

BAKÓ Ferenc

1987 Palócföldi lakodalom. Budapest

BAKOS József

1953 Mátyusföldi gyermekjátékok. ÚMNGY VII.

BALASSA Iván

1963 Karcsai mondák. ÚMNGY XI.

BALÁZS Lajos

1995 Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson. Csíkszereda

1999 Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. Csíkszereda

BÁLINT Sándor

1973 Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest

1975 Tombáczi János meséi. ÚMNGY XVII.

1977 Ünnepi kalendárium. I–II. Budapest

1980 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. MFMÉ 1978/1979. 2. Szeged

BÁLINT Sándor–BARNA Gábor

1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest

BANÓ István

1988 Népmese. MN V. 7–68.

- BARABÁS László
2000 Aranycsítók, maszkurák, királynék. Erdélyi magyar dramatikus népszokások. Marosvásárhely
- BARNA Gábor
1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest
1990 Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Budapest
1998 Egyéniségekutatás a magyar vallási néprajzban – Bálint Sándor „Egy magyar szentember”-e. In: BARNA Gábor (szerk.): Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai. 26–36. Szeged
- BARTHA Elek
1984 Házkultusz. A ház a magyar folklórban. Debrecen
1995 Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklójában. I–II. Debrecen
- BÁRTH János (szerk.)
2000 A vigasztaló Napbaöltözött Asszony. Csodás gyógyulások egyházi vizsgálata Csíksomlyón 1784-ben. Szeged
- BARTÓK Béla
1923 Die Volksmusik der Rumänen von Maramureş. München
1924 A magyar népdal. Budapest.
1934 Népzene és a szomszéd népek zenéje. Budapest
1935 Die Melodien der rumänischen Colinde. (Weinachtslieder.) Wien
1936 Miért és hogyan gyűjtsünk népzene? A zenei folklóre törvénykönyve. Népszerű zenefüzetek 5. Budapest
- BARTÓK Béla–KODÁLY Zoltán
1906 Magyar népdalok. Budapest
1913 Az új egyetemes népdalgyűjtemény tervezete. Ethn. XXIV. 313–316.
1923 Erdélyi magyarság. Népdalok. Budapest
- BENEDEK Katalin (összeáll., közreadja)
1984 A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999). MNK 4.
2001 Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája. Összefoglaló bibliográfia. MNK 10/I.
2003 Három vándorló Királyfirul való Historia. A sárospataki kéziratos népmesegyűjtemény (1789). Budapest
2006 Ipolyi Arnold Kéziratos mese-, hiedelem és szokásgyűjtése. In: A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858. MNT VI. 7–27.
- BERECZKY János
1993–1994 A korai és a kifejlett új stílus. Zenetud. Dolg. 217–242.
1998 A pápai barna kislány nótája. In: KRÍZA Ildikó (szerk.): Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. 172–190. Budapest
- BÉRES András
1967 Rozsályi népmesék. ÚMNGY XII.
- BERNÁT László (összeáll.)
1982 A magyar legendamesék típusai (AaTh 750–849). MNK 3.
- BERNÁTH Lajos
1902 Magyar népmesék a XVIII. századból. Ethn. XIII. 289–301.
- BERZE NAGY János
1935 Mese. In: A magyarság néprajza. III. 256–326.
1957 Magyar népmesetípusok. I–II. Pécs
1958 Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok. Pécs
- BERZE NAGY János (szerk.)
1940 Baranyai magyar néphagyományok. I–III. Pécs.
- BÍHARI Anna
1980 Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkálatok 6.

- BOLTE, Johannes–POLÍVKA Georg
1932–1935 Anmerkungen zu den 'Kinder- und Hausmärchen' der Brüder Grimm. I–V. Berlin–Leipzig
- BORSAI Ilona
1980 A magyar népi gyermekmondóka műfaji sajátosságai. NK–NT XI–XII. 545–578.
- BOSNYÁK Sándor
1980 A moldvai magyarok hitvilága. FA 12.
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. FA 14.
2001 1100 történeti monda. FA 20.
- BURÁNY Béla
2007 Mé' piros a gólya csőre. Erotikus és obszcén népmesék a Délvidéken. Budapest
- BURKE, Peter
1991 Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest
- CZÖVEK Judit
1987 Halottlátók a magyar néphagyományban. Debrecen
2002 Ha mi meghalunk... Zoborvidéki virrasztóénekek. Pozsony
- CSÁKY Károly
2001 A Középső-Ipoly menti palócok népi hiedelemvilága. (Egy határ menti régió népi hiedelemrendszere). Dunaszerdahely
- CSANÁDI Imre–VARGYAS Lajos
1954 Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok. Budapest
- CSÁSZÁR Elemér
1912 Katona Lajos élete. In: CSÁSZÁR Elemér (szerk.): Katona Lajos irodalmi tanulmányai. I. 7–103. Budapest
- CSENKI Sándor
1974 A cigány meg a sárkány. Püspökladányi cigány népmesék. Budapest.
- CSENKI Imre–CSENKI Sándor
1980 Cigány népballadák és keservesek. Budapest.
- CSOKONAI VITÉZ Mihály
1978 Összes művei. Színművek. I. 1793–1794. (S. a. rend. Pukánszky Kádár Jolán) Budapest
- CSOMASZ TÓTH Kálmán
1958 A XVI. század magyar dallamai. Régi magyar dallamok tára I. Budapest
- CSÖGÖR Enikő
1998 Tordatúr hiedelemvilága. Kolozsvár
- CSÖRSZ Rumen István
2009 Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840. Budapest
- CSÖRSZ Rumen István–KÜLLÖS Imola
2006 Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet. Régi magyar költők tára, XVIII. század, 8. Budapest
- DÉGH Linda
1955–1960 Kakasdi népmesék. I–II. ÚMNGY VIII–IX.
1960 Az egyéniségekutatás perspektívái. Ethn. LXXI. 28–43.
- DEMÉNY István Pál
1980 Kerekes Izsák balladája. Összehasonlító-tipológiai tanulmány. Bukarest
1992 A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája. Kolozsvár
1997 A magyar szóbeli hősi epika. Csíkszereda
- DEMÉNY Piroska (s. a. rend.)
1998 Aranyosszék népzeneje. Budapest
- DIÓSZEGI Vilmos
1958 A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest
1967 A pogány magyarok hitvilága. Budapest
1972 Sebestyén Gyula. A múlt magyar tudósai. Budapest

- DIÓSZEGI Vilmos** (szerk.)
 1963 Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. (A szibériai népek hitvilága és szellemi néprajza). Budapest
 1971 Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből. Budapest
- DOBOS Ilona**
 1962 Egy somogyi parasztcsalád meséi. ÜMNGY X.
 1964 Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. Ethn. LXXV. 198–217.
 1970 A történeti mondák rendszerezéséről. Ethn. LXXXI. 97–112.
 1971 Tarcsl története a szó hagyományban. Néprajzi tanulmányok. Budapest
 1986 Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Budapest
 1988 Bodrogheresztúri mesék és mondák. ÜMNGY XXII.
- DOMOKOS Mária–NÉMETH István** (szerk.)
 2004 Moldova és Bukovina népzeneje. Magyar népzenei antológia VII. Budapest
- DOMOKOS Mariann**
 2005 Gaal György mesegyűjteménye. (Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból). In: HERMANN Zoltán–LADÁNYI-TURÓCZY Csilla: Mese és fantaszti-
 kus irodalom, tematikus szám. Palimpszeszt XXIV. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html
 2009 Szerzői jogi kérdések 19. századi folklórszövegek kapcsán. In: MEZEY Barna–NAGY Janka Teodóra (szerk.): Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. 228–263. Budapest
- DOMOKOS Mariann–GULYÁS Judit**
 2009 Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című mű-
 vének kritikai kiadásáról. Ethno-lore XXVI. 11–77.
- DOMOKOS Pál Péter**
 1961 Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás. Ethn. LXXII. 237–263.
 1978 Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században. Budapest
 1981 Bartók kapcsolata a moldvai csángómagyarokkal. Budapest
- DÖMÖTÖR Ákos**
 1988 A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749). MNK 2.
 1992 A magyar protestáns exemplumok katalógusa. FA 19.
- DÖMÖTÖR Tekla**
 1964a A mondanutatók nemzetközi értekezlete Budapesten. Ethn. LXXV. 166–167.
 1964b Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest
 1974 A népszokások költészete. Budapest
 1977 Tipizálás a népmondában. Ethn. LXXXVIII. 529–540.
 1979 Hitvilág. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. 413–441. Budapest
 1983 Magyar népszokások. Budapest
 1986 Régi és mai magyar népszokások. Budapest
- EGYÜD Árpád**
 1975 Somogyi népköltészet. Kaposvár
- ERDÉLYI János**
 1846–1848 Magyar népköltési gyűjtemény. Népdalok és mondák. I–III. Pest
 1851 Magyar közmondások könyve. Pest
 1991a Népköltészetéről. In: ERDÉLYI János: Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írá-
 sok. (S. a. rend. T. ERDÉLYI Ilona) 101–109. Budapest
 1991b Tompa Mihály: Népregék, népmondák. In: ERDÉLYI János: Irodalmi tanulmá-
 nyok és pályaképek. (S. a. rend. T. ERDÉLYI Ilona) 150–155. Budapest
- ERDÉLYI Zsuzsanna**
 1974 Hegyet hágak, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Somogyi Almanach 19–21. Kaposvár
 2001 „Aki ezt az imádságot...” Élő passiók. Pozsony

- ERDÉSZ Sándor
 1968 Ámi Lajos meséi. ÚMNGY XIII–XV.
 1984 Kígyókultusz a magyar néphagyományban. Debrecen
- FARAGÓ József
 1965 Jávorfá-muzsika. Népballadák. Bukarest
 1969 Kurcsi Minya, havasi mesemondó. Bukarest
 1971 Kriza János és a Vadrózsák. In: ANTAL Árpád–FARAGÓ József–SZABÓ T. Attila: Kriza János. 57–176. Kolozsvár
 1977 Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest
 1993a A Magyar népballadák táráért. Ethn. 104. 157–166.
 1993b Egy fiatfalvi mesemondó az 1810-es években. In: BARNÁ Gábor (szerk.): Cigány néprajzi tanulmányok. I. 125–131. Salgótarján
 2003 Baka András tréfás beszédei. Moldvai csángómagyar népmesék. Kolozsvár
- FARAGÓ József (szerk.)
 1999 Ószékely népballadák. Bukarest–Kolozsvár
 2002 Csángómagyar népballadák. Kolozsvár
- FARAGÓ József–FABIÁN Imre (közreadja)
 1995 Bihari népmondák. Nagyvárad
- FARAGÓ József–HÁLA József
 2000 Homoród menti „pástilusok”. In: CSEKE Péter–HÁLA József (szerk.): „A Homoród füzes partján...” Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. 329–362. Csíkszereda
- FARAGÓ József–JAGAMAS János (szerk.)
 1954 Moldvai csángó népdalok és balladák. Bukarest
- FARKAS Márta, Sz.
 1976 Bartalus István. A múlt magyar tudósai. Budapest
- FEJŐS Zoltán
 1985 Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. I–II. Budapest
- FELFÖLDI László
 2009 Nemzeti táncok a 19. század első felében. MN I/2. 472–475.
- FENYŐ István
 1972 Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése. ItK LXXVI. 146–171.
- FERENCZI Imre
 1960a Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. Műv. Hagy. I–II. 5–33.
 1960b Rákóczi alakja az abauj-zempléni néphagyományban. Ethn. LXXI. 389–436.
 1962 Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban. DMÉ XLVI. 215–231.
 1966 Mondaterminológiák és műfajkritériumok. Népr. Nyelvtud. XI. 5–18.
 1975–1976 Egy anekdotakör tanulságai. Népr. Nyelvtud. XIX–XX. 5–52.
- GAÁL Károly
 1988 Aranymadár. A burgenlandi magyar falvak elbeszélőkultúrája. Szombathely
- GAZDA Klára
 1980 Gyermekevilág Eszterneken. Néprajzi monográfia. Bukarest
- GRYNAEUS Tamás
 1971 Népi orvoslás. (Sípbal, dobbal, nádihegedűvel...). In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápe története és néprajza. 759–783. Tápe
- GULYÁS Éva
 1986 Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai: adatok a Vendel-kultusz magyarországi kutatásához. Szolnok
- GULYÁS Judit
 2006 „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galériákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohózkodásai”. A Muzáron. Élet és Literatura mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833). In: EKLÉR Andrea–MIKOS Éva–VARGYAS Gábor (szerk.): Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. 497–547. Budapest–Pécs

- 2008a Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a Hasznos Multságokban. In: GULYÁS Judit (szerk.): Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról. 317–330. Budapest
- 2008b A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között. (A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján). In: GULYÁS Judit (szerk.): Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról. 165–241. Budapest
- 2010a „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában. Budapest
- 2010b Adalékok Henszlmann Imre mesetanulmányának keletkezéséhez. In: FILKÓ Veronika–KÓHALMY Nóra–SMID Bernadett (szerk.): Voigtloristica. Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére. 11–30. Budapest
- GULYÁS Judit (szerk.)
2008 Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról. Artes Populares 23. Budapest
- GYULAI Pál
1888–1889 A magyar népköltészetéről. In: DÖMÖTÖR Tekla–KATONA Imre–VOIGT Vilmos (szerk.): Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840–1900) 1978. 171–237. Budapest
- 1911 Bírálatok 1861–1903. Budapest
- GYÖRGYI Erzsébet
1962 Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél. Népr. K. VII. 3–4. 3–91.
- GYÖRI Klára
1975 Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés. (S. a. rend. és előszóval ellátta NAGY Olga) Bukarest
- HÁSZ-FEHÉR Katalin
2000 Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. (Fáy András irodalomtörténeti helye). Csokonai Könyvtár. Debrecen
- HELLER Bernát
1943 A magyar folklóre és a Folklóre Szövetség kiadványai (FFC) különös tekintettel Stith Thompson Motif-Indexére. Ethn. LIV. 225–235.
- HENSZLMANN Imre
1847 A népmese Magyarországon. In: DÖMÖTÖR Tekla–KATONA Imre–VOIGT Vilmos (szerk.): Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény. I. (1840–1900) 1978. 246–321. Budapest
- HETÉNY János
2011 A magyarok Máriája – Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza. Budapest
- HOCOPÁN Sándor
1982 Világ szépe és világ gyönyörűje. Magyarországi román népmesék. Budapest
- HOFFER Tamás
1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethn. LXXXVI. 398–414.
- 1987 A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. Világosság XXVIII. 7. 409–416.
- HONTI, Hans
1928 Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen. FFC 81
- HONTI János
1936 Mesék és mitoszok a halálról és halhatatlanságról. Ethn. XLVII. 34–39.
- 1937 A sziget kelta mitoszáról. Argonauták I. 3–13.
- 1962 Válogatott tanulmányok. (Szerk., bev. ORTUTAY Gyula, jegyz. DÖMÖTÖR Tekla) Budapest
- HOPPÁL Mihály
1969 A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. Ethn. LXXX. 402–414
- 1970 Az „igézés”-hiedelemkör alkotóelemei. NK–NT IV. 259–286.
- 1980 Ípolyi Arnold. (A múlt magyar tudósai). Budapest
- 1981 Népi gyógyítás. In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. HOM Népr. Kiadv. X. 237–253.
- 1984 Shamanism in Eurasia. 1–2. Göttingen

- HOPPÁL Mihály–KÜLLÖS Imola
1972 Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség. Ethn. LXXXIII. 284–292.
- HOPPÁL Mihály–VOIGT Vilmos (szerk.)
1971–1972 Strukturális folklorisztikai tanulmányok. 1–2. Doc. Ethn. 2–3.
- HORVÁTH János
1978 A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig. Budapest
- IPOLYI Arnold
1854 „Magyar Mythologia”. Pest
1855 Vizsgálódás a régi magyar népkönyvek felett. I. Salamon és Markalf. Új Magyar Múzeum I. 261–303.
- JAKOBSON, Roman
1969 A folklór sajátos alkotásmódja. In: JAKOBSON, Roman: Hang–jel–vers. 329–346. Budapest
- JAGAMAS János–FARAGÓ József
1974 Romániai magyar népdalok. Bukarest
- JÁRDÁNYI Pál
1961 Magyar népdaltípusok. I–II. Budapest
- JUNG Károly
1986 Szépen zengő pelikánmadár. Jugoszláviai magyar népmesék. Újvidék
- KALLÓS Zoltán
1970 Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák. (KALLÓS Zoltán gyűjtése, SZABÓ T. Attila gondozásában) Bukarest
1973 Új guzsalyam mellett. Éneklettem én, özvegyasszon Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa hetvenhat esztendő koromban Klézsén, Moldvában. (Lejegy., bev., jegyz. KALLÓS Zoltán) Bukarest
1996 Ez az utazólevelem. Balladák új könyve (kazettával). Budapest
- KÁLMÁNY Lajos
1914a Hagyományok. I. Mesék és rokonművek. Vác
1914b Hagyományok. II. Borbély Mihály mondása után leírta és jegyz. KÁLMÁNY Lajos. Szeged
1952 Történeti énekek és katonadalok. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. I. (S. a. rend., bev. DÉGH Linda, jegyz. DÉGH Linda–KATONA Imre) Budapest
1954 Alföldi népballadák. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. II. (S. a. rend. ORTUTAY Gyula) Budapest
2009 Magyar hitvilág. Válogatott tanulmányok. (Szerk. PÉTER László) Szeged–Pécska
- KÁLMÁNY Lajos (szerk.)
1914 Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye. MNGY XIII.
- KAPROS Márta
1986 A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen
- KÁROLY S. László
1988 Siratóének. MN V. 611–632.
- KATONA Imre
1970 A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása. Ethn. LXXXI. 288–307.
1979 Ballada. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. 159–203. Budapest
- KATONA Imre–BORI Imre–BESZÉDES Valéria
1976 Pingált szobák. Borbély Mihály meséi. (KÁLMÁNY Lajos gyűjtése.) Újvidék
- KATONA Lajos
1884 Völund kovács és rokonai az árja regevilágban. Esztergom
1889 A népmeséről. Pécs
1890 Ethnographia. Ethnologia. Folklore. Ethn. I. 69–87.
1894 A magyar népmese irodalma. I. A magyar népmese-gyűjtemények. Ethn. V. 52–66.
1896 Mythologiai irányok és módszerek. Ethn. VII. 121–132; 272–279.
1897 A magyar mythologia irodalma. Ethn. VIII. 54–73, 266–279.
1900 A Gesta Romanorum. Budapesti Szemle 101. 232–255.

- 1901 A magyar népmese irodalma. II. A magyar népmeséről szóló irodalom. Ethn. XII. 337–343, 433–439.
- 1908a Berze Nagy János népmese-gyűjteményéről. Ethn. XIX. 253–315.
- 1908b Nemzetközi folklorista szövetség. Ethn. XIX. 374–375.
- 1912 Katona Lajos irodalmi tanulmányai. I–II. (Szerk. CSÁSZÁR Elemér) Budapest
- 1982 Katona Lajos: Folklór-kalendárium. (Vál., szerk., jegyz. REISINGER János) Budapest
- KERÉNYI György (s. a. rend.)
- 1951 Gyermekjátékok. MNT I.
- 1959 Párosítók. MNT IV.
- KESZEG Vilmos
- 1999 Mezőségi hiedelmek. Marosvásárhely
- 2006 Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok. Marosvásárhely
- 2010 Hiedelem és hiedelemkutatás. <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=26>
- KESZEG Vilmos–PÓCS Éva–PETI Lehel (szerk.)
- 2009 Álmodók és látomásosok a 20–21. századból. I. Budapest
- KISS Lajos
- 1955–1956 Lakodalom. (S. a. rend., bev. KISS Lajos) MNT III. A–B.
- 1961 A szlavóniai magyar népszínet népzeneje. MTA NyK XIV. 269–311.
- 1966 A szlavóniai magyar virrasztó-énekek zenetörténeti jelentősége. MTA NyK XXII. 123–147.
- KISS Lajos–BODOR Anikó (szerk.)
- 1984 Az al-dunai székelyek népdalai. Újvidék
- KODÁLY Zoltán
- 1917 Ötfokú hangsor a magyar népzeneben. Zenei Szemle I. 15–16, 117–119, 152–154, 249–252.
- 1937 Zene. In: A magyarság néprajza. IV. 9–80.
- 1951 Előszó. In: Gyermekjátékok. MNT I. VII–XVIII.
- 1952 A magyar népzene. Vargyas Lajos példatárával. Budapest
- 1983 Voyage en Hongrie. (Szerk. SZ. FARKAS Márta) Budapest
- 1989 Közélet, vallomások, zeneélet. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai. I. (Vál., szerk., s. a. rend. VARGYAS Lajos) Budapest
- 1993 Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai. 2. (Vál., szerk., s. a. rend. VARGYAS Lajos) Budapest
- KODÁLY Zoltán–GYULAI Ágost (bev., kiad.)
- 1952 Arany János népdalgyűjteménye. Budapest
- KÓKA Rozália (közreadja)
- 2006 Bételjesíttem Isten akarátját... A lészpedi szent leány látomásai. Pécs–Budapest
- KONSZA Samu
- 1957 Háromszéki magyar népköltészet. Marosvásárhely
- 1969 A szegény ember kincse. Háromszéki magyar népmesék. Bukarest
- KOROMPAY H. János
- 1995 Kritikatörténet, népköltészet és népiesség. Holmi 7. 1620–1628.
- KOVÁCS Ágnes
- 1979 A hősmese. A népmese műfajai és a népmesekatalógus. I. Ethn. XC. 457–479.
- KOVÁCS Ágnes (gyűjt., bev., jegyz.)
- 1943–1944 Kalotaszegi népmesék. I–II. ÚMNGY V–VI.
- KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin (összeáll.)
- 1987 A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1–299). MNK 1.
- 1989 A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999). MNK 8.
- 1990a A magyar formulamesék katalógusa (AaTh 2000–2399). MNK 9.
- 1990b A rátótiadák típusmutatója (AaTh 1200–1349). MNK 6.
- KOVÁCS László, K.
- 1956 Néprajzi filmezések Magyarországon. NÉ XXXVIII. 314–326.

- KÖNCZEI Csilla
2009 Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban. A borica. Kolozsvár
- KÖRNER Tamás
1970 Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda katalógusból. Ethn. LXXXI. 55–96.
- KRESZ Mária
1948 A magyar gyermekjáték-kutatás. A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest
1949 A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. Néprajzi tanulmányok. 53–93. Budapest
- KRÍZA Ildikó
1967 A halálra táncoltatott lány. (Egy magyar népballadacsoport vizsgálata). Néprajzi tanulmányok. Budapest
1982a A legendaballada: epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán. Budapest
1982b A székely népballadák és a magyar népballada-költészet. In: KRÍZA Ildikó (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. 57–68. Budapest
1993 Felsőnyéki halotti búcsúztatók. Budapest
2007 A Mátyás-hagyomány évszázadai. Budapest
- KRÍZA Ildikó (szerk.)
1998 Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Budapest
- KRIZA János
1863 Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár
- KRUPA András
1989 Zsofka néni kétnyelvű meséi – Dvojazyčné rozprávky žofky. Békéscsaba
- KUNT Ernő
1987 Utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest
- KÜLLÖS Imola
1985 Jankovich Miklós kéziratos énekgyűjteményeinek folklorisztikai vizsgálata. In: BELITSKA SCHOLTZ Hedvig (szerk.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). 154–172. Budapest
1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. MN V. 251–266.
2004 Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi költészet összehasonlító műfaj-, szűzsé és motívumtörténeti vizsgálata. Budapest
2009 Vikár Béla gyűjtéseinek szövegfolklorisztikai jelentősége. Néprajzi Hírek 4. 20–35.
- KÜLLÖS Imola (s. a. rend.)
2000 Közköltészet I. Mulattatók. Régi magyar költők tára, XVIII. század, 4. Budapest
- LAJTHA László
1954a Szépkenyerüszentmártoni gyűjtés. Népzenei monográfiák I. Budapest
1954b Széki gyűjtés. Népzenei monográfiák II. Budapest
1955 Kőrispataki gyűjtés. Népzenei monográfiák III. Budapest
1956 Sopron megyei virasztóénekek. Népzenei monográfiák IV. Budapest
- LAMMEL Annamária–NAGY Ilona
1985 Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek. Budapest
- LANDGRAF Ildikó
1998 Bevezetés. In: LANDGRAF Ildikó (szerk.): „Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történeti mondák. 15–58. Budapest
2010 Vikár Béla tudományos pályája és hagyatéka. In: BALI János–BÁTI Anikó–KISS Réka (szerk.): Inde aurum – inde vinum – inde salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. 513–526. Budapest
- LÁNYI Ágoston–MARTIN György–PESOVÁR Ernő
1983 A körverbunk története, típusai és rokonsága. Budapest
- LÁZÁR Katalin
1997 Népi játékok. Budapest

- LENGYEL Ágnes–LIMBACHER Gábor
 1997 Népi vallásosság a Palócföldön. Balassagyarmat
- LUGOSSY Emma
 1956 A táncok rendje. MNT III/B. 417–660.
- LÜKŐ Gábor
 1957 A magyar népdalszövegek régi stílusa. NÉ XXXIX. 5–48.
 1965 Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban. Ethn. LXXVI. 32–90.
- MACKENSEN, Lutz (Hrsg.)
 1930 Handwörterbuch des deutschen Märchens. I. Leipzig
- MAGYAR Zoltán
 1996 Szent István a magyar kultúrtörténetben. Budapest
 1998 Szent László a magyar néphagyományban. Budapest
 2001 Torna megyei népmondák. Magyar Népköltészet Tára I. Budapest
 2003 A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák. Magyar Népköltészet Tára III. Budapest
 2004 A herencsényi mesemondó. Herencsényi mesék, mondák és tréfás népi elbeszélések. Budapest
 2007a Árpád-házi Szent Erzsébet. Történelem, kultusz, kultúrtörténet. Budapest
 2007b Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. Ethno-lore XXIV. 51–88. Budapest
 2009a Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya. Magyar Népköltészet Tára IX. Budapest
 2009b Motif-Index of Legends of Early Hungarian Saints. Herne
 2009c Szilágysági dekameron. Szilágysági tréfás népi elbeszélések. Marosvásárhely
 2011a Erdélyi népmondák. I–II. Marosvásárhely
 2011b Torna felé vezet egy út... Torna megyei népballadák. Magyar Népköltészet Tára XI. Budapest
- MAGYAR Zoltán–VARGA Norbert
 2006 Három szem klockocská. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és történetei. Budapest
- MÁNDOKI László
 1979 Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. JPMÉ XXIV. 301–326.
- MANGA János
 1979 Palócföld. Budapest
- MARÓT Károly
 1938 Esztétika és folklóre. Ethn. XLIX. 19–31
 1940a Idios en koinoi. Gondolatok Fedics Mihály meséiről. Egyetemes Philologiai Közöny 64. 224–235.
 1940b Ritus és ünnep. Ethn. LI. 143–187.
 1945 Survival és Revival. Ethn. LVI. 1–9.
 1947 Mi a „népköltészet”? Ethn. LVIII. 162–173.
 1964 Az eposzeia helye a hősi epikában. Budapest
- MARTIN György
 1970–1972 Magyar tánc típusok és táncdialektusok. I–III. Budapest
 1979 A magyar kőrtánc és európai rokonsága. Budapest
 2004 Mátyás István „Mundruc”. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata. (Szerk. FELFÖLDI László–KARÁCSONY Zoltán) Budapest
- MIKOS Éva
 2010 Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században. Budapest
- MILBACHER Róbert
 2000 „...Földben állasz mély gyökökkel...” A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs módszere és pórias hagyományának vázlata. Budapest

- 2007 A népnemzeti program elméleti alapvetése. 1842. Erdélyi János: Népköltészetéről. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András (szerk.): A magyar irodalom története. II. 1800-tól 1919-ig. 220–233. Budapest
- MOHAY Tamás
2009 A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. Budapest
- MONA Ilona
1959 Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia. Ethn. LXX. 563–578.
1963 Adatok a középkori magyar irodalom és a magyar népdalszövegek kölcsönhatásához. Ethn. LXXIV. 181–201.
- MORVAY Péter
1949 A népi tánc kutatás két esztendeje. Ethn. LX. 387–393.
- MUNKÁCSI Bernát
1887 Votják népköltészeti hagyományok. Budapest
1892, 1893, 1896 Vogul népköltési gyűjtemény. I–IV. Budapest
1952, 1963 Vogul népköltési gyűjtemény. V–VI. (S. a. rend. KÁLMÁN Béla) Budapest
- NAGY CZIROK László
1963 Budártüzek mellett. (Kiskunsági anekdoták és népi alakok). Budapest
- NAGY Dezső
1988 Munkásfolklor. MN V. 749–772.
- NAGY Ilona
1995 The Catalogue of Hungarian Aetiologial Legends. Artes Populares 16–17. 592–597.
2006 A magyar mondakutatás fehér foltja: a modern mondák. Ethno-lore XXIII. 397–435.
2007 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. Ethno-lore XXIV. 3–50.
- NAGY Olga
1958 A három táltos varjú. Mezőségi népmesék. Bukarest
1973 A Nap húga meg a pakulár. Maros menti, kalotaszegi és mezőségi mesék. Kolozsvár
1974 Hősök, csalókák, ördögök. Esszé a népmeséről. Bukarest
1977 Paraszt Dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből. Budapest
1978 A táltos törvénye. Népmese és esztétikum. Bukarest
- NAGY Olga–VÖÖ Gabriella
1974 A mesemondó Jakab István. Bucuresti
2002 Havasok mesemondója. ÚMNGY XXVI.
- NÉMETH G. Béla
1960 Bevezetés. In: ARANY László: Válogatott művei. (S. a. rend., jegyz. NÉMETH G. Béla) 7–109. Budapest
1982 A Vadrózsa-pör és Arany. In: KRÍZA Ildikó (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmearlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. 69–78. Budapest
- OLÁH Andor
1985 „Fübe-fába orvosság!” Békés megyei népi orvoslás. 1–2. Békéscsaba
- OLOSZ Katalin (közreadja)
1972 A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék. (KOLUMBÁN István gyűjteményéből vál., bev., jegyz. OLOSZ Katalin) Bukarest
2009 Erdélyi néphagyományok 1863–1884. (SZABÓ Sámuel és gyűjtői körének szét-szort hagyatékát összegyűjt., szerk., bev., jegyz. és közléteszi OLOSZ Katalin) Budapest–Marosvásárhely
- O. NAGY Gábor,
1954 Mi a szólás? MNy 50. 110–126, 396–408.
1966 Magyar szólások és közmondások. Budapest
- ORTUTAY Gyula
1940 Fedics Mihály mesél. ÚMNGY I.
1941 Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés. Szellem és Élet IV. 192–202.
1953 Az európai ballada kérdéséhez. In: SZABOLCSI Bence–BARTHA Dénes (szerk.): Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Zenetud. Tan. I. 125–132.
1955 Magyar népköltészet. I–III. (S. a. rend. ORTUTAY Gyula) Budapest

- 1959 Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei.) MTA Társ. K. IX. 3–4. 195–238.
- 1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. Ethn. LXXIV. 321–341.
- ORTUTAY Gyula (szerk.)
- 1979 A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. Budapest
- ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes
- 1960 Magyar népmesék. I–III. Budapest
- ORTUTAY Gyula–KATONA Imre
- 1951 Magyar parasztnesék. I. Budapest
- 1956 Magyar parasztnesék. II. Budapest
- 1970 Magyar népdalok. I–II. (Szerk., bev. Ortutay Gyula, vál., jegyz. Katona Imre) Budapest
- ORTUTAY Gyula–KRÍZA Ildikó (szerk.)
- 1976 Magyar népballadák. (Szerk., bev. ORTUTAY Gyula, vál., jegyz. KRÍZA Ildikó) Budapest
- PACZOLAY Gyula
- 1997 European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese. Európai közmondások 55 nyelven arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőekkel. Veszprém
- PAKSA Katalin
- 1988 Magyar népzene kutatás a 19. században. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez.) Budapest
- 1999 Magyar népzene történet. Budapest
- 2009 Népzene, népdal. MN I/2. 615–623.
- PÁLFI Csaba
- 1970 A Gyöngyösbokrétá története. Táncstud. Tan. 1969–1970. 115–161.
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám
- 1953 Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. (Kritikai kiadás, jegyzetekkel. S. a. rend. BARTHA Dénes–KISS József) Budapest
- PAPP Géza
- 1970 A XVII. század énekelt dallamai. Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest
- PÁVAI István
- 2006 Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népeletben. Budapest
- PENAVIN Olga
- 1971 Jugoszláviai magyar népmesék. I. ÚMNGY XVI.
- 1980 Kórógyi (szlavóniai) népballadák. Újvidék
- PESOVÁR Ernő
- 1990 Új magyar táncstílus. MN VI. 363–389.
- PÉTER László
- 1952 Kálmány Lajos. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): Történeti énekek és katonadalok. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. I. (S. a. rend., bev. Dégh Linda, jegyz. Dégh Linda–Katona Imre) 5–69. Budapest
- PÓCS Éva
- 1964 Zagyvarékas néphite. Népr. K. IX. 3–4.
- 1965 A karácsonyi asztal és a karácsonyi vacsora hiedelemköre. Népr. K. X. 3–4.
- 1982 Ipolyi és a „Magyar Mythologia”. In: KRÍZA Ildikó (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. 195–202. Budapest
- 1985–1986 Magyar ráolvasások. I–II. Budapest
- 1988 Ráolvasás. MN V. 633–691.
- 1989 Tündérek, démonok, boszorkányok. Budapest
- 1992 Róheim Géza és a magyar néphit kutatása. Thalassa 3. 2. sz. 13–21.
- POGÁNY Péter
- 1953 Az országos népköltészeti szövegkataszter. A Néprajzi Múzeum EA Értesítője 25–27.
- 1978 A magyar ponyva tüköre. Budapest

- POSONYI Erzsébet, K.
1927 Erdélyi János és a népköltészet. I–II. Ethn. XXXVIII. 81–118, 163–192.
- POZSONY Ferenc
2006 Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet. Néprajzi Egyetemi Jegyzetek. Kolozsvár
- PULSZKY Ferenc
1958 Életem és korom. I. (S. a. rend. OLVÁNYI Ambrus) Budapest
- PULSZKY Ferenc–GYULAI Pál
1878 A magyar közönséghez! Fölvívás egy nemzeti ügy támogatására. Nyr VII. 145–148.
- RÁDULY János
1975 Kibédi népballadák. Bukarest
1979 Elindultam hosszú útra. A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadáit. Bukarest
- RAJECZKY Benjamin
1956 Parallelen spätgregorianischer Verzierungen im ungarischen Volkslied. In: RAJECZKY Benjamin–VARGYAS Lajos (szerk.): Studia Memoriae Belae Bartók Sacra. 337–348. Budapest
- REISINGER János
2000 Katona Lajos (1862–1910). Tanulmány és bibliográfia. Váci életrajzi bibliográfia 1. Vác
- RÉTHEI PRIKKEL Marián
1924 A magyarság táncai. Budapest
- RIEDL Frigyes
1888 Szólások magyarázata. Nyr XVII. 260–264.
- RÓHEIM Géza
1925 Magyar néphit és népszokások. Budapest.
- SÁNDOR István
1977 A székelyek – anekdotáinkban. Előmunkálatok 1. 122–127.
1982 A nevetetés nagymesterei néphagyományunkban. Életünk XIX. 543–555.
- SÁNDOR László
1988 Pallag Rózsa. (Kárpát-ukrajnai magyar népmesék). Budapest
- SÁROSI Bálint
1967 Die Volksmusikinstrumente Ungarns. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Ser. I. Bd. 1. 98–120. Leipzig
1971 Cigányzene. Budapest
- SCHRAM Ferenc
1970 Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II. Budapest
1982 Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. III. Budapest
- SEBESTYÉN Ádám
1979–1986 Bukovinai székely népmesék. I–IV. Szekszárd
- SEBESTYÉN Gyula
1902a Regös-énekek. MNGY IV.
1902b A regösök. MNGY V.
1904–1905 A magyar honfoglalás mondái. 1–2. Budapest
1909 Rovás és rovásírás. Budapest
1912 A magyar néphagyomány emlékeinek országos gyűjtéséről. Ethn. XXIII. 193–199.
1914 Négy emlékirat. Ethn. XXV. 129–150.
1915a A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest
1915b Északi tanulmányút: Jelentés oroszországi, svédországi, norvégiai, dániai és mecklenburgi tanulmányútjáról. Ethn. XXVI. 65–78.
1925 Gesta Hungarorum. Magyar hősmondák öt könyve. Budapest
- SEBESTYÉN Gyula (szerk.)
1911 Kriza János levelei Gyulai Pálhoz. In: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. MNGY XII. 378–416.
- SEBESTYÉN Gyula–BÁN Aladár
1912 Tájékoztató a Folklore Fellows Magyar Osztályának országos gyűjtéséhez. Ethn. XXIII. 200–213.

- SEBŐ Ferenc
 2006 Vikár Béla népzenei gyűjteménye. Budapest
 2009 Vikár Béla népzenei és népköltési gyűjteménye. (A szöveget gondozta, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat készítette KÜLLŐS Imola.) 1. munkafázis, szöveg-hang-kép DVD
- SEPRŐDI János
 1974 Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése. (Bev. ALMÁSI István–BENKÓ András–LAKATOS István) Bukarest
- S. Gy. [SEBESTYÉN Gyula]
 1916 Pulszky Ferencz: Népmondák. Ethn. XXVII. 113–114.
- SOLYMOSSY Sándor
 1920 Mese a jávorfáról. Ethn. XXXI. 14–31.
 1922 Keleti elemek népmeséinkben. Ethn. XXXIII. 30–44.
 1927 A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. Ethn. XXXVIII. 217–235.
- SOMFAI László (szerk.)
 1981 Magyar népzenei hanglemezek Bartók Béla lejegyzéseivel. Budapest
- SÜVEGH Veronika (összeáll.)
 1982 A magyar rászedett-ördög mesék típusai (AaTh 1030–1199). MNK 5.
- SZABÓ Lajos
 1975 Taktaszadai mondák. ÚMNGY XVIII.
- SZABÓ T. E. Attila–PÉNTEK János
 1976 Ezerjófü – Etnobotanikai útmutató. Bukarest
- SZABOLCSI Bence
 1954 Népzene és történelem. Budapest
 1961 A magyar zene évszázadai. I–II. Budapest
- SZACSVAY Éva
 1987 Bábtáncoltató betlehemezés Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Néprajzi tanulmányok. Budapest
- SZALAY Olga
 2004 Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye. Budapest
- SZALAY Olga (s. a. rend., szerk.)
 2010 Száz magyar katonadal. Bartók Béla és Kodály Zoltán kiadatlan gyűjteménye, 1918. Dokumentumok és történeti háttér. Budapest
- SZALAY Olga–RUDASNÉ BAJCSAY Márta (s. a. rend.)
 2001 Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése. MNGY XV.
- SZATMÁRI István
 1980 A hangszimbolika a magyar népballadákban. NK–NT XI–XII. 299–331.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály
 2008 A nemzeti hagyományok időszerűsége. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Megértés, fordítás, kánon. 29–51. Pozsony
- SZEMERKÉNYI Ágnes
 1988 Közmondás és szólás (proverbium). MN V. 213–237.
 1994 „Közmondás nem hazug szólás.” A proverbiumok használatának lehetőségei. Budapest
 2005 Irodalom és folklór Dugonics András Etelka című regényében. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): Folklór és irodalom. 139–153. Budapest
 2009 Szólások és közmondások. Budapest
- SZEMERKÉNYI Ágnes–VOIGT Vilmos
 1970 A termelés és a nyelv kapcsolata a szőlésműveletekben. Ethn. LXXXI. 150–362.
- SZENDREI Janka–DOBSZAY László–VARGYAS Lajos
 1973 Balladáink kapcsolatai a népekkel. Ethn. LXXXIV. 430–461.
- SZENDREY Zsigmond
 1924 Nagyszalontai gyűjtés. MNGY XIV.
- SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos
 1937 Szokások. In: A magyarság néprajza IV. 154–323.

- SZENTMIHÁLYI Imre
1958 A göcseji nép eredethagyománya. Budapest
- SZENTPÁL Mária
1964–1973 Táncjelírás. (Lábán-kinetográfia). I–III. Budapest
- SZERÉMI Borbála, T.
1955 Magyarországi munkásdalok. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve. Budapest
- SZILÁGYI Miklós
1976 Anekdoták Józsa Gyuriról és más földbirtokosokról. FA 5. 115–123.
- SZOMJAS-SCHIFFERT György
1965 A finnugorság ősi zenéje nyomában. Budapest
1976 A finnugor zene vitája. I–II. Budapest
- TAKÁCS György
2004 Kantéros, lüderc, rekegő. Hárompataki csángó hiedelemmondák. Budapest
- TAKÁCS Lajos
1958 Históriaok, históriák. Budapest
- TÁNCZOS Vilmos
1995 Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Csíkszereda
1999 Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük. Csíkszereda
2001 Nyiss kaput angyal. Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér. Budapest
- TARI Lujza
2001 Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója. Budapest
- TÁTRAI Zsuzsanna
1980 A lakodalmi szokások változása. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Néprajzi tanulmányok. 359–422. Budapest
1990 Jeles napok – ünnepi szokások. MN VII. 102–264.
2010 A pünkösdek jeles napján... Pünkösd a 19–20. századi magyar néphagyományban. Budapest
- TERBÓCS Attila (összeáll., szerk.)
1999 Vikár Béla-bibliográfia. Budapesti Finnugor Füzetek 13. Budapest
- THOMPSON, Stith
1932–1936 Motif-Index of Folk-Literature. 1–6. Bloomington
- TOLNAI Vilmos
1923–1924 A Magyar Mythologia és írója. (Ipolyi Arnold emlékezete.) Ethn. XXXIV–XXXV. 3–10.
1935 Szólások. (Szóláshasonlat, szólásmód és közmondás). In: A magyarság néprajza III. 397–433.
- TROSTLER József
1927 Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. (A racionalizmus és az irracionálizmus küzdelméhez.) Nyr LVI. 6–12, 42–47, 79–87, 101–109, 142–149.
- TURÓCZI-TROSTLER József
1939 A mese felfedezése és a magyar mese. In: TURÓCZI-TROSTLER József: Kegyes-ségre serkentő, szíveket vidámitó, elmét mulattató Históriaik és Mesés Fabulák. 55–93. Gyoma
- TÜSKÉS Gábor
1993 Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Budapest
- UJVÁRY Zoltán
1979 Népszokások és színjátékok. I. Debrecen
1980 Népköltészet és irodalom a népi kéziratok könyvekben. In: UJVÁRY Zoltán: Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok. 425–556. Debrecen
1981 Népszokások és színjátékok. II. Debrecen
1990 Mátyás király Gömörben. Göm. népr. 23.

- 1993 Születéstől a halálig. Az emberélet fordulóinak szokásai Lévárton és Deresken. Debrecen
- 1996 Egy földműves szólásai és közmondásai. Göm. népr. 48.
- 2004 Kis folklórtörténet. VIII. Debrecen
- 2007–2008 Magyar folklórtörténet. I–II. Debrecen
- VARGA Pál, S.
- 2005 A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Budapest
- VARGHA Katalin
- 2008 Források és rendszerezési javaslat a 19. századi magyar találósok antológiájához. In: GULYÁS Judit (szerk.): Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról. 13–57. Budapest
- VARGYAS Lajos
- 1941 Áj falu zenei élete. Budapest
- 1959 A „Közműves Kelemen” eredete. NÉ XLI. 5–73.
- 1976 A magyar népballada és Európa. I–II. Budapest
- 1981 A magyarság népzeneje. Budapest
- 2000 Egy felvidéki falu zenei világa – Áj, 1941. (The Musical World of a Hungarian Village – Áj, 1940.) Budapest
- VEHMAS Marja–BENEDEK Katalin (összeáll.)
- 1988 A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639). MNK 7/B.
- 1989 A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1640–1874). MNK 7/C.
- VEKERDI József
- 1974 A cigány népmese. Tanulmány és antológia. Körösi Csoma kiskönyvtár 13. Budapest
- VEREBÉLYI Kincső
- 1984 Utószó. In: A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. (Vál., s. a. rend., jegyz. VEREBÉLYI Kincső) 487–536. Budapest
- VEREBÉLYI Kincső (szerk.)
- 1998 Néphit szövegek. A Folklore Fellows Magyar Osztályának gyűjtéseiből. MNGY XIX.
- VIKÁR Béla
- 1890 Finnországi tanulmányutam. Ethn. I. 231–245.
- 1896 Népballadaink összegyűjtéséről. Ethn. VII. 441–447.
- 1899 Somogy megye népköltése. Ethn. X. 25–34.
- 1901 Élő nyelvmlékek. NÉ VIII. 131–142.
- 1905 Somogy megye népköltése. MNGY VI.
- VIKÁR László–BERECZKI Gábor
- 1971 Cheremis Folksongs. Budapest
- 1979 Chuvash Folksongs. Budapest
- VOIGT Vilmos
- 1969a Modellálás a folklorisztikában. (Egy kerekasztal-megbeszélés anyagából). Ethn. LXXX. 347–403.
- 1969b Találósok. In: DÖMÖTÖR Tekla–KATONA Imre–ORTUTAY Gyula–VOIGT Vilmos (szerk.): A magyar népköltészet. 183–185. Budapest
- 1969–1981 A szerelem kertjében. Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához. Ethn. LXXX. 235–275; LXXXI. 28–54; XCI. 235–272; XCII. 513–532.
- 1972a A folklóralkotások elemzése. Néprajzi tanulmányok. Budapest
- 1972b A folklór esztétikájához. Esztétikai kiskönyvtár. Budapest
- 1976 Miért hiszünk a hiedelmekben? A hiedelem paradigmatis és szintagmatis helye. Ethn. LXXXVII. 559–568.
- 1998 Előszó. In: VEREBÉLYI Kincső (szerk.): Néphitszövegek a Folklore Fellows Magyar Osztályának gyűjtéseiből. 7–13. MNGY XIX.
- 2001 Reformkori mondák Magyarországon. In: VOIGT Vilmos: A folklórtól a folklorizmusig. Történeti folklorisztikai tanulmányok. 133–145. Budapest

- 2004 Sebestyén Gyula folklórszöveg-elemzései. Ethn. 115. 143–162.
 VOIGT Vilmos (szerk.)
 2005 Magyar folklór. Szöveggyűjtemény. I. Budapest
 VÖÖ Gabriella (összeáll.)
 1987 A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429). MNK 7/A.
 VÖRÖS Imre
 1987 Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből. Budapest
 ZENTAI Mária
 1989 Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években. ItK XCIII. 107–112.
 ZSUPOS Zoltán
 2010 Gömöri káromkodások könyve. I–II. Rimaszombat

A MAGYAR NÉP TERMÉSZETI KÖRNYEZETE

- AJTAY Ferenc
 2000 Az Erdélyi-medence nagy kincse: a kőszó. In: BOROS László (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. 285–294. Nyíregyháza
- ANDRÁSFALVY Bertalan
 1964 A Duna menti gyümölcsösök. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. Klny. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Értekezések 1963. 271–305. Pécs
 1970 A fok és jelentősége a régi vízgazdálkodásunkban. Nyelvtud. Ért. 70. 224–228.
 1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest
 2004 Hagyomány és környezet. In: ANDRÁSFALVY Bertalan–DOMOKOS Mária–NAGY Ilona (szerk.): Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. III. 117–138. Budapest
- ANDRÁSFALVY Bertalan–VARGYAS Gábor (szerk.)
 2009 Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest
- ASZTALOS István
 1968 Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. Budapest
- BAGI Gábor
 2000 Adatok a Közép-Tiszavidék középkori természeti viszonyaihoz, s a vizek hasznosításához a török hódítás előtt. In: SÁRI Zolt (szerk.): Ezer év a Tisza mentén. Az „Ezer év a Tisza mentén” című kiállítás tanulmánykötete. 113–157. Szolnok
- BÁLINT Csanád
 1975 A szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. AÉ 102. 52–62.
 1980 Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Ethn. XCI. 35–51.
- BALOGH István
 1936a Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok. Debrecen
 1936b A debreceni erdős-puszták betelepülése. DSz 5–7. 134–138.
- BALOGH Margit
 1903 Oláh Miklós Hungáriája. Oláh Miklós Hungáriája mint művelődéstörténeti kútforrás. Művelődéstörténeti értekezések 8. Buda
- BÁRCZI Géza
 1966 A magyar nyelv életrajza. Budapest
- BARTA Gábor
 1986 Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: KÖPECZI Béla (főszerk.): Erdély története. I. 409–541. Budapest

- BARTHA Antal**
1991 A kelet-európai sztyepén élő magyarság eszköz kultúrája. NK–NT XVI. 91–103.
- BARTHA Dénes**
2000 Erdőterület csökkenések, fafaj változások a Kárpát-medencében. In: VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. 11–24. Budapest
- BÁRTH János**
2001 Varság, a székely tanyaközség. Kecskemét
- BÁTKY Zsigmond**
1918 Néhány vonás Csallóköz településföldrajzához. Földr. K. XLVI. 327–341.
1926 Telepek és eloszlásuk a Dunántúlon. FE VI. 1–13.
- BÉL Mátyás**
1968 Heves megye ismertetése 1730–1735. Ford. SOÓS Imre. Eger
1984 Magyarország népeinek élete 1730 táján. Vál., s. a. rend., bev. WELLMANN Imre. Budapest
- BELLON Tibor**
1996a Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században (történeti-néprajzi tanulmány). Karcag
1996b Ártéri gazdálkodás az Alföldön az ármentesítések előtt. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 311–319. Nyíregyháza
2001 Együttélés a természettel. Ártéri gazdálkodás a Tisza völgyében. Belügyi Szemle 2001/3. 20–47.
2003 A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest
- BENDEFY László**
1964 Vízmérnöki munkálatok a Balaton környékén a XVIII–XIX. században. AtSz VI. 437–452.
- BENKŐ Loránd**
1997 A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai, és ami ezekből következik. Honf. és nyelv. 163–176.
2002 Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. Budapest
2003 Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Budapest
- BEREND T. Iván–RÁNKI György**
1972 A magyar gazdaság száz éve. Budapest
- BOGDÁNFY Ödön**
1925 Az Alföld hidrológiája. Vízi munkálatok az Alföldön. Debrecen
- BÓNA István**
1986 Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: KÖPECZI Béla (főszerk.): Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. 107–234. Budapest
- BOROVSKY Samu–SZIKLAY János (szerk.)**
1896 Magyarország vármegyéi és városai. I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest
- BORSOS Balázs**
1998 „Egy hatás alatt álló föld”. (Demográfiai változások a Bodroghözben a folyószabályozási munkák hatására). In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 179–190. Nyíregyháza
- BULLA Béla**
1962 Magyarország természeti földrajza. Budapest
- CSIFFÁRY Gergely**
1996 Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében. Eger
1997 A belpátfalvi keménycserép. Eger
- CSOMA Zsigmond**
1997 A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő-bortermelés kettős gyökere. In: FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 127–160. Gödöllő

- DEÁKY Zita
 1999 A bánati poszláz a 19. század közepén. Népr. L. VIII. 147–162.
 2003 Adatok a sáskák elleni védekezés történetéhez Magyarországon. In: VIGA Gyula–HOLLÓ Szilvia–Cs. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – múzeumi örökség. 111–115. Budapest
- DÉNES György
 1998 A Torna megyei Galyaság középkori történeti földrajza. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 273–287. Nyíregyháza
- DOBÁNY Zoltán
 1998 A Cserehát gazdasági élete a 18–19. században. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 383–402. Nyíregyháza
- DÖMÖTÖR Sándor
 1960 Őrség. Budapest
- ÉBER Ernő
 1961 A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest
- ÉBNER Sándor
 1925 A Bodroghöz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. FE V. 65–102.
- ÉGETŐ Melinda
 1993 Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Néprajzi tanulmány. Budapest
 1994 Szőlőművelés és borászat. KMTL 656.
 2003 Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében (1629–1846). Doc. Ethn. 21.
- ENDES Miklós
 1938 Csík-, Gyergyó-, Káson-székek (Csík megye) földrajzának és népének története 1918-ig. Budapest
- ERDŐSI Ferenc
 2000 Erdély közlekedéshálózatának kialakulása és fejlődése. In: BOROS László (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. 306–315. Nyíregyháza
- ÉRKÖVY Adolf
 1863 Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön. Pest
- FEKETE NAGY Antal
 1934 A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest
- FILEP Antal
 1959 Adatok a XVIII–XIX. század fordulójának népi gazdálkodásához. AtSz II. 153–161.
- FODOR István
 1972 Östörténetünk korai szakaszainak néhány fővonása. TSz XV. 1–28.
 1975 Verecke híres útján... A magyar nép östörténete és a honfoglalás. Budapest
- FODOR Zoltán
 2009 Fokok a magyarországi Tisza-szakaszon az átfogó szabályozás előtt. In: ANDRÁS-FALVY Bertalan–VARGYAS Gábor (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. 33–48. Budapest
- FÖLDES László
 1971 A telek „földterület” jelentéstörténete. MNy LXVII. 418–431.
- FRISNYÁK Sándor
 1990 Magyarország történeti földrajza. Budapest
 1995a Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): Tájak és tevékenységi formák. 141–159. Miskolc–Nyíregyháza
 1995b Tájak és tevékenységi formák. (Földrajzi tanulmányok.) Miskolc–Nyíregyháza
 1996 Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 121–142. Nyíregyháza
 1998 A Kárpát-medence lakóházainak építőanyagok szerinti megoszlása 1900-ban. In: BOROS László (szerk.): Táj, ember, gazdaság. 143–153. Nyíregyháza
 2000 A Kárpát-medence feudális kori munkamegosztásának földrajzi modellje. In: BOROS László (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. 168–173. Nyíregyháza

- 2009 Magyarország kultúrgeographiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza–Szerencs
- FÜGEDI Erik
1953 „Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In: SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. 225–239. Budapest
- FÜR Lajos
1983 Kertes tanyák a futóhomokon. Tájéztörténeti tanulmány. At. Tan. 12.
- GALLACZ János
1896 Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról. I–II. Nagyvárad
- GELLÉN Zsolt
2000 A Rába védelmében. In: VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. 232–254. Budapest
- GLASER Lajos
1935 Magyarország helyzete az európai gazdasági életben. Földr. K. LXV.
1937a A Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában: Fejér vármegye kialakulása. Klny. a Magyar városok és vármegyék monográfiája 22. kötetéből. Cegléd
1937b Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földr. K. LXVII. 297–307.
- GOMBOCZ Zoltán
1939 Életföldrajz és a magyar őshaza. Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. I. 84–90. Budapest. [Eredeti közlés: Term. Tud. Közl. LVII. (1925) 369–374.]
- GÖNYEY Sándor
1940 Házi sónyerés Lövétén. Ethn. LI. 488.
- GRÁFIK Imre
1983 Az áru útja a szállítás forradalma előtt. Ethn. XCIV. 1–35.
- GULYÁS Katalin
2000 Ármentesítés és szabályozás a Tisza völgyében. In: SÁRI Zsolt (szerk.): Ezer év a Tisza mentén. Az „Ezer év a Tisza mentén” című kiállítás tanulmánykötete. 215–240. Szolnok
- GUNDA Béla
1943 A néprajz és a magyar őstörténet. In: LIGETI Lajos (szerk.): A magyarság őstörténete. 208–222. Budapest
1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
1966 Ethnographica Carpathica. Budapest
1975 Ősi gyűjtőgető tevékenység a mocsárvilágban. HMÉ II. 169–178. Hajdúböszörmény
1977 Cége. MNL I. 409–411.
1979 Ethnographica Carpato-Balcanica. Budapest
1988 A természetes növénytakaró és az ember. Agria XXIV. 165–219.
1989 A rostaforgató asszony. Budapest
- GUNST Péter
1984 Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század – 1945). AtSz XXVI. 438–457.
- GYÖRFFY György
1970 A honfoglaló magyarok települési rendjéről. AE 97. 191–242.
1977 István király és műve. Budapest
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Doboka, erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye. Budapest
- GYÖRFFY György (s. a. rend.)
1975 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest
- GYÖRFFY György–ZÓLYOMI Bálint
1994 A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: KOVÁCS László (szerk.): Honfoglalás és régészet. 13–37. Budapest
- GYÖRFFY István
1921 Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban. FE I. 59–62.

- 1922 Nagykinsági krónika. Karcag
 1926 Kun kép – jász kép. NÉ XVIII. 94.
 1942 Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban. In: Magyar nép – Magyar föld. 46–49. Budapest
 1943 Magyar falu – Magyar ház. Budapest
- GYÖRFFY Lajos**
 1931 A nagy inség 1863-ban. Túrkeve
 1978 A „rettenetes esztendő”, az 1863. évi „nagy inség”. SzMÉ 91–103.
- HÁLA József**
 1987 A Börzsöny-vidéki kőbányászat és köhasznosítás a XIX–XX. században. Diss. Ethn. 6.
 1992 A sós víz és hasznosítása a Kis- és Nagy-Homoród menti falvakban. A M. Áll. Földtani Intézet jelentése az 1990. évről. 697–713. Budapest
 1995 Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. Él. Trad. 7.
- HARMATTA János**
 1977 Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: BARTHA Antal–CZEGLÉDY Károly–RÓNA-TAS András (szerk.): Magyar Östörténeti Tanulmányok. 167–182. Budapest
- HAVASSY Péter**
 2002 A csányi dinnyetermesztés kezdeteiről. In: CSIFFÁRY Gergely (szerk.): Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére. 143–160. Eger
- HECKENAST Gusztáv**
 1968 A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. In: HECKENAST Gusztáv–NOVAKI Gyula–VASTAGH Gábor–ZOLTAY Endre (szerk.): A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) 131–171. Budapest
 1970 Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből 53. Budapest
- HEGYI Imre**
 1978 A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest
- HERRMANN Antal**
 1891 Pancsova és vidéke. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben. VII. (Magyarország II.) 532–542. Budapest
- HOFFMANN István**
 2003 Patak. In: HAJDÚ Mihály–KESZLER Borbála (szerk.): Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. 664–673. Budapest
- HOFFMANN Tamás**
 1956 Egy palóc falu földművelő technikájának jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII. 536–561.
 1998 Európai parasztok. I. A munka. Budapest
- HOLÉCZY Mihály**
 1837 Az Aranykor. TGy XI. 3–16.
- HÓMAN Bálint**
 1935 Magyar történet. I. Az ősidőktől a XII. század végéig. Budapest
- IHRIG Dénes (szerk.)**
 1973 A magyar vízszabályozás története. Budapest
- ILA Bálint**
 1957 Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka. St. Sl. III. 113–148.
 1976 Gömör megye. I. A megye története 1773-ig. Budapest
- ILYÉS Zoltán**
 1997 Az agrártáj változásai a gyimesi csángók településterületén a XVIII. századtól napjainkig. In: FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 415–424. Gödöllő

- ISTVÁN Lajos
1978 A korondi sósvíz és használata. Népism. Dolg. 101–106.
- JAKÓ Zsigmond
2001 Demográfiai folyamatok a Kalotaszegen az újkorban. In: BUZA János (szerk.): Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. 281–292. Budapest
- JANKÓ János
1893 Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest
- JÓNÁS Ilona, SZ.
1993 Természet és technika a középkori Európában. In: VÁRKONYI Ágnes, R.–KÓSA László (szerk.): Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. 24–43. Budapest
- JUHÁSZ Antal
1997 A migráció és hatása a népi társadalomra, anyagi műveltségre. A Duna–Tisza közí péld. MTA doktori értekezés kézírata. Szeged
2005 A Duna–Tisza közí migráció és hatása a népi műveltségre. Szeged
- JUHÁSZ Dezső
1988 A magyar tájnévadás. Nyelvtud. Ért. 126.
- KAÁN Károly
1927 A magyar Alföld. Gazdaságpolitikai tanulmány. Budapest
1939 Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben. Budapest
- KÁDÁR László
1941 A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. A magyar táj- és népismeret könyvtára 3. Budapest
1943 A magyar ember a magyar tájban. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép. 69–90. Budapest
- KÁLMÁN Béla
1938 Obi-ugor állatnevek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 43. Budapest
1973 A nevek világa. Budapest
- KÁNYA József
2000 A székely vasút Sepsiszentgyörgy–Csikszereda–Madéfalva–Csikgyimes országhatár vonalának építése és a társadalomra gyakorolt modernizációs hatása. In: BOROS László (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Észak- és kelet-magyarországi földrajzi évkönyv. 316–322. Nyíregyháza–Debrecen
- KÁROLYI Zsigmond
1960 Vízhasznosítás, vízepítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Budapest
- KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson
1975–1976 A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja. I–III. Vízügytörténeti Füzetek 8–10. Budapest
- KATONA Imre
1971 Kubikosok a Pó és a Tisza völgyében. (Néprajzi párhuzam). MTANyIK XXVII. 179–195.
- KERÉKGYÁRTÓ Adrienne, U.
1992 A csíkiak Negyedfelmegye Havasáról. Adatok egy székely birtokosközösség történetéhez. NÉ LXXIV. 5–47.
- KISÉRY László
1935 A csonkamagyarországi Bodroghöz. Debrecen
- KISS Lajos (nyelvész)
1980² Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest
1997a Korai magyar helységnévtípusok. Honf. és nyelv. 177–185.
1997b Pannónia helyneveinek kontinuitása. Honf. és nyelv. 187–197.
1997c Erdély vízneveinek rétegződése. Honf. és nyelv. 199–210.
- KISS Lajos (etnográfus)
1961 Régi Rétköz. Budapest
- KNIEZSA István
1934 A tót és lengyel költözködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethn. XLV. 62–73.

- 1938 Magyarország népei a XI. században. In: SERÉDI Jusztinian (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján. II. 368–472. Budapest
- KOLOSVÁRY Gábor
1928 A tiszai települések és a halászat összefüggése. FE VIII. 102–114.
- KOREK József
1947 Szalmahengerlő. A futóhomok meghódításának néprajzi emléke. Tiszatáj 1. 43–45. Szeged
- KÖVÁRI László
1847 Erdélyország statisztikája. Kolozsvár
- KÖVÉR Fidél
1930 A Hanság földrajza. FE X. 3–47, 91–139.
- KRISTÓ Gyula
1984 A korai feudalizmus (1116–1241). In: SZÉKELY György (főszerk.): Magyarország története. I/2. 1007–1388. Budapest
- LÁBADY Károly
1996 Drávaszögi ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon. Eszék–Budapest
- LÁSZLÓ Gyula
1961 Östörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest
- LAUTER Éva, S.
1993 Főúri kertek és reprezentáció a 17. században. In: VÁRKONYI Ágnes, R.–KÓSA László (szerk.): Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. 87–104. Budapest
- LIGETI Lajos
1943 Az uráli magyar őshaza. In: LIGETI Lajos (szerk.): A magyarság őstörténete. 36–70. Budapest
- MADAR Ilona, P.
1988 Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez. Ethn. XCIX. 213–236.
- MAGYAR Eszter
1993 Erdőgazdálkodás a 18. századi Magyarországon. In: VÁRKONYI Ágnes, R.–KÓSA László (szerk.): Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. 141–163. Budapest
- 2000 Erdőgazdálkodás Mária Terézia korában. In: VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.): Táj és történelem. 49–70. Budapest
- MAJDÁN János
2000 A vasutak körszervező hatása az Alföldön. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Pótfüzet. 30–46. Nyíregyháza
- MAKKAI László
1986 Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: KÖPECZI Béla (főszerk.): Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. 235–408. Budapest
- MAKSAY Ferenc
1971 A magyar falu középkori településrendje. Budapest
- MÁLYUSZ Elemér (szerk.)
1941 Erdély és népei. Bővített kiadás. Budapest
- MÁRTON Alfréd
1994 Dentümgöy. KMTL 166.
- MENDÖL Tibor
1940 A Felvidék. Budapest
- MÉREI Gyula
1948 Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Budapest
- MÉREY Klára, T.
1962 Somogy megye mezőgazdasága. 1790–1848. Kaposvár
- 1966 Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében. AtSz VIII. 332–362.
- MÓDY György
1981 A debreceni erdőpuszták története 1945-ig. Debrecen

- MOLNÁR Erik
1954 A magyar őstörténetről. Budapest
- MOÓR Elemér
1947 Néhány fanevünkről. MNy 43. 285–288.
- NAGY Dezső
1956 A hegyhúzó. MFMÉ 91–101.
- NÉMA Sándor
2009 Vízibíráskodás a Győr vármegyei Csilizközben. Vizek, árvizek és a társadalmi konfliktusok összefüggései a 18–19. században. In: ANDRÁSFALVY Bertalan–VARGYAS Gábor (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. 109–128. Budapest
- NÉMETH Péter
1996 A Nyírség honfoglalás- és kora Árpád-kori földrajzi képe és régészeti emlékei. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 19–30. Nyíregyháza
- OLÁH Miklós
1985 Hungária. [1536] Ford. NÉMETH Béla. Budapest
- ORBÁN Balázs
1871 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból. I–VI. Pest
1986 Torda város és környéke. [1889] (Reprint) I–II. Budapest
- OROSZI Sándor
1991 Erdők, erdősávok, fasorok Kunhegyes határában. Zoonuk 6. 83–98.
2000 Erdőgazdálkodás Erdélyben. In: VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. 33–48. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1965 A keleti palócok pásztorkodása. Műv. Hagy. VII. Debrecen
1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
1982 A Barkóság és népe. Miskolc
1983 A lombtakarmány a magyar állattartásban. NK–NT XIII. 193–209.
1985 Magyar tájak néprajzi felfedezői. Budapest
1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség, bányászat és erdei iparúzés a régi Gömörben. Göm. népr. 14.
1993 A magyar állattartó kultúra korszakai. Budapest
1996 Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön. Abaúj-Torna és Gömör-Kishont példája. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 59–68. Nyíregyháza
2006a Tájépités és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880–1914). In: KÓKAI Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. 179–190. Nyíregyháza
2006b A Felföld ásványvize: a csevice. Agria XLII. 11–28.
2007 Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. Budapest
- PÉCSI Márton–SÁRFALVI Béla
1960 Magyarország földrajza. Budapest
- PÉNTEK János–SZABÓ Attila
1985 Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest
- PETERCSÁK Tivadar
2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). Eger
- PLETNEVA, Sz. Anna
1962 Besenyők, türkök és kunok a dél-oroszországi sztyeppéken. II. A nomádok gazdasági élete. Szovjet Régészet 19. 134–190. Budapest
- POGÁNY Mária
1980 Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873). Budapest

- RÁCZ Lajos
 1993 Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In: VÁRKONYI Ágnes, R.–KÓSA László (szerk.): Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. 67–86. Budapest
 1995 A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezet-történeti források feldolgozásának módszerei. TSz XXXVII. 487–507.
 1996 A Kárpát-medence történeti ökológiája a kora újkor idején. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 31–48. Nyiregyháza
 1997 A Kárpát-medence történeti ökológiája a középkor és az újkor idején. In: FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 87–102. Gödöllő
 2008 Magyarország környezettörténete az újkorig. Természettörténelem 1. Budapest
- RAPAICS Raymund
 1932 A magyarság virágai. Budapest
 1938 Magyar várkertek. MSz (október) 165–173.
 1940 A magyar gyümölcs. Budapest
- RÉTHLY Antal
 1962 Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest
- REUTER Camillo
 1977 Csörsz-árok. Ethn. LXXXVIII. 440–448.
- ROKAY Péter
 2000 Tiszai révek a középkorban Szegedtől a folyó torkolatáig. In: SÁRI Zsolt (szerk.): Ezer év a Tisza mentén. Az „Ezer év a Tisza mentén” című kiállítás tanulmányköte. 159–171. Szolnok
- RÓNA TAS András
 1996 A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest
- SEBESTYÉN Irén, N.
 1935 Az uráli nyelvek régi halnevei. Nyelvtud. Közl. 49. 1–97.
 1943 Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben. Finnugor értekezések 7. Budapest
 1951 Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez. MTA NyIK I. 351–406.
- SOMOGYI Sándor
 1997 Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásának tájrajzi vonatkozásai. In: FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 41–57. Gödöllő
- SOÓ Rezső
 1931 A magyar pusztá fejlődéstörténetének problémája. Földr. K. LIX. 1–17.
 1959 Az Alföld növényzete kialakulásának mai megítélése és vitás kérdései. Földr. Ért. VIII. 1–26.
- SURÁNYI Dezső (szerk.)
 1982 A szenvedelmes kertész rácsudálkozásai. Dokumentumok a magyar kertkultúra évezredes történetéhez. Budapest
- SZABADFALVI József
 1972 Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Műv. Hagy. XII.
 1991 Az Alföld ősi tüzelőanyagai. Ethn. 102. 310–337.
- SZABÓ István
 1966 A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század. Budapest
 1975 A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest
- SZABÓ Lajos
 1991 Aszály a Nagykunságban a XVIII. század végén. Zoonuk 6. 99–112. Szolnok
- SZABÓ T. Attila
 1984 Erdélyi magyar szótörténeti tár. EMSzT IV. 516.
- SZABÓ T. E. Attila–PÉNTEK János
 1976 Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Bukarest

- 1980 Kerti virágok és dísznövények Kalotaszegen. Népism. Dolg. 100–114.
- SZABÓ Zoltán
é. n. (1938) Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Budapest
- SZAMOTA István
1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest
- SZIKSZAI Mihály
2000 Révek, átkelőhelyek a Tiszán. In: SÁRI Zsolt (szerk.): Ezer év a Tisza mentén. Az „Ezer év a Tisza mentén” című kiállítás tanulmánykötete. 173–202. Szolnok
- SZILÁGYI Miklós
1966 Egy ínséges esztendő hatása a gazdálkodásra. Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 5. 91–136. Szolnok
1977 A rekesz. Az áradások jelentősége a tiszai halászatban. NK–NT X. 161–188.
1982 Az „ösi ártéri gazdálkodás” elméletéhez. SzBAMÉ X–XI. 299–312.
1995 A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai. Néprajzi Tanulmányok. Budapest
- SZŐKE Béla (szerk.)
1962 A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti Tanulmányok II. Budapest.
- SZÜCS Sándor
1942 A régi Sárrét világa. Budapest
1977 Régi magyar vízi világ. Budapest
- TAGÁNYI Károly
1896–1908 Magyar erdészeti oklevéltár. I–III. Budapest
- TAKÁCS Béla
1966 A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
- TAKÁCS Károly
1999 Az Árpád-kori árokrendszer kutatása. In: FÜLEKY György (szerk.): A táj és változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 393–400. Gödöllő
2000 Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. 73–107. Budapest
- TAKÁCS Lajos
1966a Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rábavidéken. Ethn. LXXVII. 12–48.
1966b Lápi gazdálkodás és irtás a Kisbalatonon. NÉ XLVIII. 167–196.
1978 A Kis-Balaton és környéke. SA 27–29.
1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok. Budapest
1987 Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest
- TAKÁTS Gyula
1986 Somogyi pásztorvilág. Tanulmány. Kaposvár
- TAKÁTS Sándor
1915–1917 Rajzok a török világból. I–III. Budapest
1927 Szegény magyarok. Budapest
1961 Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. S. a. rend. BENDA Kálmán. Budapest
- TÁLASI István
1977 Kiskunság. Budapest
- TIMAFFY László
1980 Szigetköz. Budapest
1991 Rábaköz és Hanság. Győr
- TONK Sándor
1994 Táj és ember az erdélyi Mezőségen a középkorban. Korunk V. 9. 23–32.
2000 Táj és ember az erdélyi Mezőségen. In: VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. 142–155. Budapest
- TORMAY Béla
1901 Egy fejezet hazánk mezőgazdaságának történetéből. Budapest

- TÓTH Albert**
 1988 Szolnok megye tiszántúli területének kunhalmai. *Zoonuk* 3. 349–410.
 2000 A mikrorelief és a tájhasznosítás kapcsolata a Nagy-Sárréten. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Pótfüzet. 12–29. Nyíregyháza
- TUZZSON János**
 1913 Utazásom az orosz pusztákon. *Term. Tud. Közl.* XLV. 689–712.
- UDVARI István–VIGA Gyula**
 1998 A táj és az életmód néhány összefüggése a Garam völgyének településein a XVIII. század utolsó harmadában. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. 333–345. Nyíregyháza
- VAJDA Lajos**
 1981 Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Bukarest
- VAJKAI Aurél**
 1948 Népünk természetismerete. A magyar népkutatás kézikönyve. Budapest
 1959 Bakony. Budapest
- VÁRALLYAY György**
 1997 Vízrendezések és talajhasználat hatása a táj arculatára a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. In: FÜLEKY György (szerk.): *A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. 59–72. Gödöllő
- VÁRKONYI Ágnes, R.**
 1993 A legfiatalabb tudomány. In: VÁRKONYI Ágnes, R.–KÓSA László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. 7–23. Budapest
 1997 Táj és történelem a kora újkori Magyarországon. In: FÜLEKY György (szerk.): *A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. 209–216. Gödöllő
 2000 Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. In: VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.): *Táj és történelem*. 156–183. Budapest
- VÁRKONYI Ágnes, R.–KÓSA László (szerk.)**
 1993 *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest
- VERES László**
 1979 A Bükk-hegység üvegheutái. Miskolc
 1991 Magyarország 17–19. századi paraszttüvegei. Debrecen
- VERES Péter**
 1991 A finnugor őshaza meghatározásának vitatott kérdései a legújabb adatok alapján. *NK–NT XVI.* 105–138.
 2001 Néprajzi jegyzetek a magyar nép finnugor forrásaihoz és korai etnikai történetéhez. (Paleoetnológiai rekonstrukció a magyarság etnogeneziséhez). *NK–NT XX.* 37–73.
- VOFKORI László**
 2000 Erdély kultúrföldrajzi korszakai. In: BOROS László (szerk.): *Erdély természeti és történeti földrajza*. 136–149. Nyíregyháza
- WALLNER Ernő**
 1941 A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. század végéig. *Földr. K.* LXIX. 1–29.
 1942 A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. *Földr. K.* LXX. 32–42.
- WENZEL Gusztáv**
 1887 Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest
- ZOLNAY László**
 1977 Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest
- ZSIGMOND Győző**
 2009 Gomba és hagyomány. Etnomikológiai tanulmányok. Sepsiszentgyörgy–Budapest
- ZSIRAI Miklós**
 1937 Finnugor rokonságunk. Budapest

A MAGYAR NÉPESSÉG TÖRTÉNETE. A KÁRPÁT-MEDENCEI ETNIKAI TÉRSZERKEZET TÖRTÉNETI ALAKULÁSA

- ACSÁDY Ignác
1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. MStK XII.
- AJTAY József
1905 A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt. Budapest
- ALBERT Gábor
1983 Emelt fővel. Budapest
- A Magyarországon*
1895 A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest
- ARDAY Lajos–HLAVIK György
1988 Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről. Budapest
- ASCHAUER, Wolfgang–HELLER, Wilfried
1990 Ungarndeutsche Dörfer in der „Schwäbischen Türkei“. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 33. 101–155. (Marburg)
- AVEDIKIAN Viktória–DZSOTJÁNNÉ KRAJCSIR Piroska
1998 Magyarországi örmények. Körtánc füzetek. Budapest
- BÁCSKAI Vera
1965 Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest
- BAIER, Hannelore
1994 Deportarea etnicilor din România in Uniunea Sovietică 1945. Sibiu
- BAKÁCS István
1963 A török hódoltság korának népessége. In: KOVACSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 135–137. Budapest
- 1971 Hont vármegye Mohács előtt. Budapest
- BÁLINT György
1978 Kovászna megye népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. Korunk 3. 215–219. (Kolozsvár)
- BÁLINT Sándor
1974–1975 A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. rész. A MFMÉ 1974/1975–2.
- BALLMANN, Johann Michael
1801 Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse. Hermannstadt
- BARSY Gyula
1938 Magyarország népessége a honfoglalás óta. MStSz XVI. 4. 348–358.
- BARTA Gábor
1986 Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka. In: MAKKAI László–MÓCSY András (szerk.): Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. 409–541. Budapest
- 1989 Az Erdélyi Fejedelemség. In: BARTA Gábor–BONA István–MAKKAI László: Erdély rövid története. 215–364. Budapest
- BAUMGARTNER, Gerhard
1989 „Idevalósi vagyok” – „Einer der hierher gehört”. Zur Identität der ungarischen Sprachgruppe des Burgenlandes. In: BAUMGARTNER, Gerhard et al. (Hrsg.): Identität und Lebenswelt. 69–86. Eisenstadt
- 2003 Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es osztrák népszámlálás tükrében. In: GYURGYÍK László–SEBŐK László (szerk.): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. 158–169. Budapest
- BÉLAY Vilmos
1943 Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. TNÉ 7.

BELI(US), M. [BÉL M.]

1735–1737 *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; Altera, Transdanubianam; Tertia, Cis-Tibiscanam; Quarta, Trans-Tibiscanam, Tomus I–IV. Viennae*

BELLÉR Béla

1973 *A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon a legújabb korban. Baranyai Művelődés* 4. 11–24.

1981 *A magyarországi németek rövid története. Budapest*

BELUSZKY Pál

1996 *A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon. In: DÖVÉNYI Zoltán (szerk.): Tér, gazdaság, társadalom. 317–338. Budapest*

1999 *Magyarország településföldrajza. Budapest–Pécs*

BENIGNI, Joseph Heinrich

1837 *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt*

BENKŐ Loránd

1991 *Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. Magyar Múzeum* 1. 58–60.

1997 *A helynevek szerepe az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban. In: KOVÁCSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 67–72. Budapest*

BIDERMANN, Hermann Ignaz

1862, 1867 *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. I–II. Innsbruck*

BINDER Pál

1982 *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről. Bukarest*

1995 *Ethnische Verschiebungen im mittelalterlichen Siebenbürgen. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde)* 18. 2. 142–146.

BLASKOVICS József

1989 *Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Budapest*

BLAZOVICH László

1997 *Déli szlávok Magyarországon és a Körös–Tisza–Maros közében a 15–16. században. In: KOVÁCSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 117–124. Budapest*

BLEYER, Johann

1928 *Das Deutschtum in Rumpfungarn. Budapest*

BODOR Antal

1914 *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest*

BOGNÁR András

1991 *Changes in ethnic composition in Baranya. Geographical Papers* 8. (Zagreb)

2003 *A horvátországi magyarság demográfiai fejlődése (kézirat). Zágráb*

BÓNA István

1986 *Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271 – 896). In: MAKKAI László–MÓCSY András (szerk.): Erdély története I. 107–234. Budapest*

BONKÁLÓ Sándor

1921 *Die ungarländischen Ruthenen. Ungarische Jahrbücher. I. 215–232; II. 313–341. Berlin–Leipzig*

1940 *A rutének (ruszinok). Budapest*

BOROVSKY Samu (szerk.)

1896–1897 *Csanád vármegye története. I–II. Budapest*

- 1900 Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Budapest
- 1909 Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye. I–II. Budapest
- 1910 Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. I–II. Budapest
- BOTÍK, Ján
- 2001 Slovenskí chorváti. Bratislava
- BOTLIK József
- 1997 Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. Budapest
- 2000 Egestas Subcarpathica. Budapest
- BOTTLIK Zsolt
- 2001 A német nyelvszigetek változásai a Dél-Dunántúlon. Földr. Ért. L. 1–4. 285–297.
- 2005a A magyarországi szlovák kisebbség etnikai-földrajzi sajátossága az elmúlt húsz évben. Pro Minoritate, 2005. tél, 45–57.
- 2005b A szerb etnikai tér változása a mai Magyarországon. Kisebbségkutatás XIV. 2. 222–228.
- 2006 A magyarországi horvát kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságai az elmúlt húsz évben. In: KÓKAI Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti földrajzi tanulmányok 9. 19–30. (Nyíregyháza)
- BOEHM, Erwin
- 1942 Das Deutschtum und seine kulturgeographische Leistung in den vier slawonischen Bezirken Diakowar, Poscheg, Neu-Gradischka, Brod. Leipzig
- BRACIĆ, Vladimir
- 1988 Lendavske Gorice (Lendvahegy). Geografska Monografija. Geografski zbornik XXVIII. 1. 36–38. (Ljubljana)
- BRAHAM, Randolph L.
- 2007 A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. I–III. Budapest
- BRAUNIAS, Karl
- 1927–1928 Die Auswanderung aus Rumänien und die Minderheiten. Nation und Staat 1. 296–298. Wien
- BREU, Joseph
- 1934 Die Kroatensiedlung im südostdeutschen Grenzraum. Wien
- 1970 Die Kroaten Siedlung im Burgenland. Wien
- BUCHMANN Károly
- 1936 A délmagyarországi telepítések története. I. Bánát. Budapest
- BULLA Béla–MENDÖL Tibor
- 1947 A Kárpát-medence földrajza. Budapest
- BUNEA, Augustin
- 1901 Statistica românilor din Transilvania în anul 1750. făcută de vicariul episcopesc Petru Aron. Transilvania XXX. 237–292. (Sibiu)
- ČAPLOVIĆ, Dušan
- 1996 Vývoj štruktúry osídlenia na území Slovenska vo včasnóm stredoveku (9–11. storočí). Historický Zborník 6. 38. (Martin)
- CHIRCĂ, Haralambie
- 1972 Întregire la conscripția confesională din 1733 privind populația românească din Transilvania. In: PASCU, Ștefan (red.): Populație și societate. Studii de demografie istorică I. 89–95.
- CIOBANU, Virgil
- 1926 Statistica românilor din Ardeal, făcută de administrația austriacă la anul 1760–1762. Cluj
- CZIBULKA Zoltán–HEINZ Ervin–LAKATOS Miklós
- 2004 A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Budapest
- CZOERNIG, Karl Freiherr von
- 1855–1857 Ethnographie der österreichischen Monarchie. I–III. Kaiserl. Königl. Direction der Administrativen Statistik. Wien

- CSÁNKI Dezső
1890–1913 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest
- CSAPLOVICS János
1822 Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tgy III. 3–4.
- CSAPODI Csaba
1942 Az északnyugati magyar–tót nyelvhatár megváltozása és a katolikus restauráció. Budapest
- CSERES Tibor
1991 Vérbosszú Bácskában. Budapest
- DANYI Dezső–DÁVID Zoltán
1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest
- DARKÓ Jenő
1938 Népszémi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban. Debrecen
- DÁVID Géza
1997 Magyarország népessége a 16–17. században. In: KOVACSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 141–171. Budapest
- DÁVID Zoltán
1996 1715–1720. évi összeírás. In: KOVACSICS József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. 145–199. Budapest
2001 Az 1598. évi házösszeírás. Budapest
- DEÉR József–GÁLDI László (szerk.)
1943–1944 Magyarok és románok. I–II. Budapest
- DEMIAN, Johann Andreas
1805 Statistische Darstellung des Königreiches Ungern und der dazu gehörigen Länder. I–II. Wien
- DEZSŐ László [Дже, Ласло]
1967 Ocserki po isztorii zakarpatszkih govorov [Очерки по истории закарпатских говоров]. Budapest
- Dokumentation...*
1956 Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa Bd. II. Das Schicksal des Deutschen in Ungarn. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte
1957 Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa Bd. IV/1. Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte
- DRĂGANU, Nicolae
1933 Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii. Studii și Cercetări 21. 16–17. (București)
1968 Contribuții la istoria așezărilor românești din Munții Apuzeni (Sec. XII–XVI.) Cumidava 2. 53–77. (Brașov)
- DUPKA György
1993 Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól. Ungvár–Budapest
- DÜMMERTH Dezső
1968 Pest város társadalma 1686–1696. Budapest
- ÉBLE Gábor
1911 A Nagy-Károlyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története. I–II. Budapest
- ENGEL Pál
1985 Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond korban. Sz 119. 4. 941–1005.
1999 A törökdúlások hatása a népességre. História XXI. 8. 14–16.
2001 Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről (CD-ROM). Térinfo Bt. – MTA TTI Budapest

- ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András
1998 Magyarország története 1301–1526. Budapest
- ERDMANN Gyula
1990 Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula
- ERNYEY József
1926 Régi cseh telepítések hazánkban. FE 65–86.
- FALUHELYI Ferenc
1943 Baranya, Bácska, Bánát nemzetiségi képe. DSz 1943. 8. (aug.)
- FARKAS Gábor
1982 Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében a 19. század utolsó harmadában. In: KANYAR József (szerk.): A Dunántúl településtörténete. IV. (1867–1900). 336–346. Veszprém
- FATA Márta
1997 Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Beitrag der sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: FATA Márta (Hrsg.): Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. 63–72. Sigmaringen
- FEHÉR István
1988 A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Budapest
- FEKETE NAGY Antal
1934 A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest
1941 Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Budapest
- FEKETE NAGY Antal–GÁLDI Ladislaus–MAKKAI Ladislaus
1941 Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400. Budapest
- FEKETE NAGY Antal–MAKKAI László (szerk.)
1941 Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ediderunt Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Budapestini
- FENEȘAN, Costin
1979 Kolonisation des Banater Berglandes im 18. Jahrhundert. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 22. 2. 43–50. (Bukarest)
- FÉNYES Elek
1836–1840 Magyar Országának, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I–IV. Pest
1842 Magyarország statistikája. I. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. I–II. Pest
- FISCHER, Holger
1992 A magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika. In: KLINGER András (szerk.): Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok statisztikája. 273–291. Budapest
- FODOR Ferenc
1942 A Jászság életrajza. Budapest
- FUSS Nándor–PATAKY Kálmán
1898 Alsó-Lendva nagyközség millenniumi emlékkönyve. Nagy-Kanizsa
- FÜGEDI Erik
1938 Nyitra megye betelepülése. TNÉ I. (Budapest)
1953 „Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In: SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. 225–239. Budapest
1956 Kaschau, eine osteuropäische Handelstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. St. Sl II. 1–4. 185–213.

- 1965 Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. St. Sl XI.
- 1966 Agrr jelleg szlovk település a török all felszabadult területen. AtSz 8. 313–331.
- FZES Mikls
- 1990 Forgszl. Be- s kiteleptsek Délkelet-Dunntlun 1944–1948 között. Pcs
- GACEŠA, Nikola L.
- 1968 Agrarna reforma i kolonizacija u Bakoj 1918–1941. Novi Sad
- 1972 Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1918–1941. Novi Sad
- 1975 Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919–1941. Novi Sad
- 1984 Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. Novi Sad
- GCISOV, Albeta
- 1974 Niektor aspekty poštu majetnosti obyvateľov východoslovenskch miest v stredoveku. Spišské mest v stredoveku. Košice
- GÁLDI László–MAKKAI László (szerk.)
- 1941 A románok története. Különös tekintettel az erdélyi románokra. Budapest
- GERNER Zsuzsa
- 2007 A magyarországi német nyelvi szigeteken bekövetkezett nyelvi váltás objektív és szubjektív okairól. In: KUPA László (szerk.): Tájak, tájegységek, etnikai kisebbségek Közép-Európában. 157–167. Pcs
- GILBERT, Martin
- 1991 Zsidó történelmi atlasz. Budapest
- GJUROV, Alekszandar
- 2001 Edinadeszetvekovno balgarszko priszutsztvie v Ungarija. (Tizenegy évszázados bolgár jelenlét Magyarországon). Budapest
- GOLD, Hugo
- 1970 Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes. Tel-Aviv
- GÖDRI Irn
- 2004 Ki, mikor és miért lesz bevándorló? In: KISS Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. 126–146. Kolozsvár
- GÖNCZ László
- 2000 Sajátos események a Mura mentén 1919-ben. In: GÖNCZ László (szerk.): A Mura mente és a trianoni békeszerződés. 33–50. Lendvai füzetek 17. (Lendva)
- 2003 Gondolatok a muravidéki magyarság beolvadásának okairól. In: GYURGYIK László–SEBŐK László (szerk.): Népszámlálási krkp Közép-Európáról 1989–2002. 151–157. Budapest
- GRAF, Benno
- 1934 Die Kulturlandschaft des Burzenlandes. Ein geographischer Beitrag zur ausland-deutschen Volks- und Kulturbodenforschung. München
- GRANASZTI György
- 1980 A középkori magyar vros. Budapest
- GUNESCH, Hans
- 1971 Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Brooser Stuhles vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 8. 111–132.
- GYRFS Istvn
- 1870–1885 A jsz-kunok története. I–IV. Kecskemét–Szolnok–Budapest
- GYETVAI Péter
- 1979 A tiszai korona-kerület jranpesits a 18. században. In: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): Bács–Kiskun megye múltjából. II. 343–406. Kecskemét
- 1987 Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VII. (München)
- GYIVICSÁN Anna
- 1993 Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Budapest
- GYIVICSÁN Anna–KRUPA András
- 1997 A magyarországi szlovákok. tmutat. Változó világ 16. (Budapest)

- GYÖNYÖR József**
 1994 Terhes örökség. A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában. Pozsony/Bratislava
- GYÖRFFY György**
 1940 Besenyők és magyarok. Budapest
 1963–1998 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest
 1990 A magyarság keleti elemei. Budapest
 1994 Az ősidőktől a középkor végéig. In: ÁCS Zoltán (szerk.): Együtt élő népek a Kárpát-medencében. 29–43. Budapest
 1997 A honfoglalók száma és az Árpád-kor népessége. In: KOVACSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 31–33. Budapest
- GYÖRFFY István**
 1915 Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Földr. K. XVIII. 6–7. 257–293.
 1942 A hajdúk eredete. In: GYÖRFFY István: Magyar nép – magyar föld. 133–152. Budapest
- GYURGYÍK László**
 2003a Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében. Kisebbségkutatás 12. 1. 10–43.
 2003b A szlovákiai magyarság lélekszámcsökkenésének okai. In: GYURGYÍK László–SEBŐK László (szerk.): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. 46–61. Budapest
- HABLICSEK László**
 1999 A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig. (Kézirat a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetében). Budapest
- HAMBUCH Vendel (szerk.)**
 1988 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Budapesti történetes-konferencia (1987. március 5–6.) I–II. Budapest
- HANUSZ István**
 1897 A románok terjeszkedése Szolnok–Doboka megyében. Földr. K. XXV. 188–195.
- HARTMANN Rudolf**
 1935 Die Schwäbische Türkei in 18. Jahrhundert. Budapest
- HATHÁZI Gábor**
 2006 A kun és jász székközpontok kérdéséhez. Studia Caroliensia 3–4. 111–146.
- HAVAS Gábor**
 1999 A kistelepülések és a romák. In: GLATZ Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. 163–203. Budapest
- HÁZI Jenő**
 2000 Pozsony vármegye középkori földrajza. Csallóközi Kiskönyvtár. Pozsony
- HEGEDŰS Lóránt**
 1905 A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság. Budapest
- HEGYI Klára**
 1998 Etnikum, vallás, iszlamizáció. TSz 3–4. 229–259.
- HENKE, Reinhold**
 1988 Leben lassen ist nicht genug. Minderheiten in Österreich. Wien
- HINTZ, J.**
 1848 Volkszählungen in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde III. 45–62. (Hermannstadt)
- HODINKA Antal**
 1923 A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk. Budapest
- HÓMAN Bálint**
 1923 A magyarok honfoglalása és letelepedése. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 7. (Budapest)
- HOMMA, J. K.**
 1951 Bevölkerung Wanderung. In: Burgenland. Landeskunde. Wien

- HOÓZ István–KEPECS József–KLINGER András
1985 A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. Budapest
- HORNYÁNSKY, Victor
1858 Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn. Pest
- HORVÁTH István
2004 Az erdélyi magyarság vándormozgalmi vesztesége 1987–2001 között. In: KISS Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. 61–90. Kolozsvár
- HROMÁDKA, Ján
1943 Všeobecný zemepis Slovenska. Pozsony
- HÚŠČAVA, Alexander
1930 Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. Sborník Filozofickej Fakulte Univerzity Komenského v Bratislave VII. 5. (Bratislava)
- ICZKOVITS Emma
1939 Az erdélyi Fehér megye a középkorban. TNÉ 2. (Budapest)
- ILA Bálint
1957 Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka, St. Sl. III. 113–148.
1976 Gömör megye. I. Budapest
- ISBERT, Otto Albrecht
1931 Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. Langensalza, Berlin, Leipzig
- IVÁNYI Béla
1940 Das Deutschtum der Stadt Eperies im Mittelalter. Südost-Forschungen 5. 361–402.
- IVIĆ, Aleksa
1909 Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju. Prilog ispitivanju srpske prošlosti tokom 16. i 17. veka. Sremski Karlovci
1929 Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko–pomosiške granice (1703). Knjige Matice Srpske 50. Novi Sad
- JABLONICKY, József
1965 Slovensko na prelome. Bratislava
- JAKABFFY Elemér
1923 Erdély statisztikája. Lugos
- JAKÓ Zsigmond
1940 Bihar megye a török pusztítás előtt. TNÉ 5. (Budapest)
1943 Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: DEÉR József–GÁLDI László (szerk.): Magyarok és románok. I. 545–546. Budapest
1944 A gyalui vártartomány urbáriumai. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond. Erdélyi Tudományos Intézet, Monumenta Transilvanica CIII. Kolozsvár
1945 Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Kolozsvár
1997 Erdélyi okmánytár: Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez 1023–1300. I. Budapest
- JANCSÓ Benedek
1896 A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota. Budapest
- JANICS Kálmán
1993 A kassai kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége”. Bratislava
- JANKÓ János
1893 Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar székely népe. Földr. K. XXI. 1–294.
- JOÓ Rudolf
1984 Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése. Társadalomkutatás 2. 98–105.
- KAINDL, Friedrich Raimund
1907–1911 Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern. I–III. Gotha
- KÁLDY-NAGY Gyula
1960 Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest

- 2000 A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Dél-Alföldi évszázadok 15. (Szeged)
- 2002 Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. Dél-Alföldi évszázadok 18. (Szeged)
- KÁLMÁNY Lajos
1891 Szeged népe. III. Szeged
- KAMMERER Ernő (szerk.)
1886 Magyarországi török kincstári defterek. I. (1543–1635). Budapest
- KAPLAN, Karel
1993 Csehszlovákia igazi arca 1945–1948. Bratislava–Pozsony
- KARÁCSON István (szerk.)
1904 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Budapest
- KARÁCSONYI János
1900–1901 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest
- KARGER, Adolf
1963 Die Entwicklung der Siedlungen im Westlichen Slawonien. Kölner geographische Arbeiten 15. Wiesbaden
- KASAŠ, Aleksandar
1996 Mađari u Vojvodini 1941–1946. Filozofski fakultet u Novom Sadu. Novi Sad
- KATUS László
1988 Nemzetek és népszaporulat. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. 171–174. Budapest
- KAVULJAK, Andrej
1955 Historický miestopis Oravy. Bratislava
- KEMÉNY István (szerk.)
2000 A magyarországi romák. Változó világ 31. (Budapest)
- KEMÉNY István–JANKY Béla–LENGYEL Gabriella
2004 A magyarországi cigányság 1971–2003. Budapest
- KEMÉNYFI Róbert
1998 A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Debrecen
- KERECSÉNYI Edit
1983 A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája. ZGy 20.
1994 Lendvavidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva
- KEREKES György
1940 Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa
- KERTESI Gábor–KÉZDI Gábor
1998 A cigány népesség Magyarországon. Budapest
- KICOŠEV, S.–KOCŠIS Károly
1998 A menekültügy társadalmi-demográfiai aspektusai a Vajdaságban. Regio 9. 3. 63–74.
- KISCH, Gustav Oswald
1924a Erloschenes Slawentum in Siebenbürgen. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 17. 1–9. 25–41.
1924b Erloschenes Magyarentum im Siebenbürger Sachsenlande. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XLII. 135–160.
- KISS Lajos
1992 A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. MNy 88. 416–421.
1996 Honfoglalás és letelepedés a földrajzi nevek tükrében. Magyar Tudomány 103. 964–971.
- KISS Tamás
2004 Az erdélyi magyar népességet érintő természetes népmozgalmi folyamatok: 1992–2002. In: KISS Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. 9–27. Kolozsvár
- KISS Tamás–CSATA Zsombor
2004 Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. In: KISS Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. 91–125. Kolozsvár

- KLAIC, Vjekoslav
1975 Povijest Hrvata. Zagreb
- KLEBEL, Ernst
1933 Geschichte des Deutschtums in Westungarn. In: PETERSEN, Carl Schell (Hrsg.): Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. I. 671–678. Breslau
- KNIEZSA István
1934 A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethn. XLV. 62–73.
1938 Magyarország népei a XI. században. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. 365–472.
1939 A magyarság és a nemzetiségek. In: Az ezeréves Magyarország. A Pesti Hírlap Könyvtára. 91–114. Budapest
1941 Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez. Budapest
1943 Kelet-Magyarország helynevei. In: DEÉR József–GÁLDI László (szerk.): Magyarok és románok. I. 111–313. Budapest
- KOCSIS Károly
1993 A Dunakanyar etnikai és vallásföldrajza. Dunakanyar Füzetek 1. 5–30. (Szentendre)
1999 Die ethnische Struktur in den Grenzräumen der karpatho-pannonischen Region. In: SCHULTZ, Helga (Hrsg.): Bevölkerungstransfer und Systemwandel. Ostmitteleuropäische Grenzen nach dem Zweiten Weltkrieg. Frankfurter Studien zur Grenzregion 4. 69–104. (Berlin)
- KORABINSZKY, Johann Matthias
1804 Atlas Regni Hungariae portatilis. Wien
- KOS, Milko
1968 Kolonizacija med Dravo in Rabo pa krajevna imena na-ci. In: VRBNJAK, Viktor (red.): Svet med Muro in Dravo. 256–260. Maribor
1970 Kolonizacija in populacija v srednjem veku. In: Agrarno gospodarstvo. Zgodovina agrarnih panog I. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I. 67–88. (Ljubljana) (+ térképmelléklet: KOS, Milko: Agrarna kolonizacija slovenske zemlje. Priloga I. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I. Ljubljana)
- KOSA László–FILEP Antal
1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
- KOSSITS József
1828 A Magyarországi Vendus Tótokról. TGy V. 3–50.
- KOVÁCS Alajos
1920 Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte óta. In: A magyar béketárgyalások: Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben 1920 januárus–március havában. I. 36–46. Budapest
1925 Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon. In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. 615–630. Budapest
1936 A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest
1938 A magyar–tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. Sz 561–575.
- KOVÁCS Attila
2004 Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között. Lendva
- KOVÁCS Márton
1942 A felsőőri magyar népsziget. TNÉ 6. 539–540. (Budapest)
- KOVACSICS József
1997 A történeti demográfia válaszai és nyitott kérdései az Árpád-kori népesség számára vonatkozóan. In: KOVACSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 11–30. Budapest
- KOZÁR Mária
2004 A magyarországi szlovének. Változó Világ 56. (Budapest)

- KOZLER, Peter
1849 Slovinci na Ogerskim Slovenija. list. 55. 220. p., list. 56. 224. p., list. 57. 228. p., list. 58. 232. p. Ljubljana
- KŐRÖSY József
1898 A Felvidék eltótosodása. Budapest
- Krajevni leksikon
1980 Krajevni leksikon Slovenije. IV. Podravje in Pomurje. Državna Založba Slovenije. Ljubljana
- KRING Miklós
1932 Kun és jász társadalmeelemek a középkorban. I–II. Sz 66. 35–63, 169–188.
- KRISTÓ Gyula
1996 Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok. Budapest
1997a A magyar nemzet megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12. (Szeged)
1997b Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 35–65. Budapest
2000 A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. (Szeged)
2002 A székelyek eredete. Budapest
2003a Magyarország története (895–1301). Budapest
2003b Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest
- KUBINYI András
1996 A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. TSz XXXVIII. 2–3. 135–161.
2000 Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-Alföldi évszázadok 14. Szeged
- KUBINYI András–GEREVICH László–FEKETE Lajos–NAGY Lajos
1975 Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. In: GEREVICH László et al. (szerk.): Budapest története. II. 7–240. Budapest.
- KUGLER József
2000 Lakosságcsera a Délkelet-Alföldön. Budapest
- KUNZ, Egon F.
1985 The Hungarians in Australia. Melbourne
- LANGÓ Péter
2006 Régészeti és okleveles adatok a Jászság 10–15. századi településtörténetéhez. Tisicum 15. 77–97.
- LÁSZLÓ Gyula
1983 Őstörténetünk. Budapest
1996 Kettős honfoglalás? História XVIII. 2. 27–29.
- LEBRECHT, Michael
1804 Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt
- LEHOCZKY Tivadar
1881–1882 Bereg vármegye monográfiája. I–III. Ungvár
- LENDL, Hubert
1938 Das gesellschaftliche Gefüge des Landvolks im deutsch-madjarischen Grenzraum östlich des Neusiedler Sees. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung II. 4. 826.
- LEONHARD, Joseph
1818 Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen. Hermannstadt
- Lexicon locorum...
1920 Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Budapest
- LÖKÖS János
2000 Trianon számokban. Budapest
- MAKKAI Béla
1994 Református magyar iskola és szeretetház – Vukovár (1904–1919). In: ARDAY Lajos (szerk.): Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből, 73–84. Budapest

MAKKAI Béla–MAKKAI VÁRKONYI Ildikó

- 1994 A Szlavóniai Magyar Újság és a horvátországi magyarság (1908–1918). In: ARDAY Lajos (szerk.): Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. 85–108. Budapest

MAKKAI László

- 1942a Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár
1942b Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. Kolozsvár
1943a Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben. Kolozsvár
1943b Erdély népei a középkorban. In: DEER József–GÁLDI László (szerk.): Magyarok és románok. I. 407–410. Budapest
1943c Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvár
1944 Erdély története. Budapest
1946 Histoire de Transylvanie. Paris
1948 Magyar–román közös múlt. Budapest
1986 Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). In: MAKKAI László–MÓCSY András (szerk.): Erdély története I. 235–408. Budapest

MAKSAI Ferenc

- 1940 A középkori Szatmár megye. TNE 4. (Budapest)

MALETIĆ, Mihajlo (szerk.)

- 1968 Vojvodina. Znamenitosti i lepote. Književne Novine. Beograd

MÁLYUSZ Elemér

- 1922 Turóc megye kialakulása. Budapest
1939 A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: MÁLYUSZ Elemér (szerk.): Magyar művelődéstörténet. II. Magyar renaissance. 107–124. Budapest
1941 Erdély és népei. Budapest
2002 A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája. Budapest

MANGA János

- 1973 Magyarországi szlovákok. NK–NT VII. 211–249.

MANUILA, Sabin

- 1938 Aspects démographiques de la Transylvanie. La Transylvanie. Institut d'Histoire Nationale de Cluj. Bucarest

MARGITAI József

- 1918 A horvát- és szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség. Budapest

MARIENBURG, Lucas Joseph

- 1813 Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen. I. Hermannstadt

MÁRKI Sándor

- 1892 Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. Arad

MARKOVIĆ, Mirko

- 2002 Slavonija. Golden Marketing. Zagreb

MARSINA, Richard–KUŠÍK, Michal

- 1959 Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I–II. Bratislava

MATICKA, Marijan

- 1986 Agrarna reforma i kolonizacija u Baranji 1945–1948. godine. In: ČALIĆ, Dušan (ed.): Tri stoljeća „Belje”. 266–272. Osijek

MATUŠEK, Ján

- 1996 Česi u Hrvatskoj. Daruvar

MATUSKA Márton

- é. n. A megtorlás napjai. Budapest

MAZÚR, Emil

- 1974 Národnostné zloženie. In: PLESNÍK, Pavel et al. (eds): Slovensko. Ľud – I. časť. 440–457. Bratislava

MAŽURAN, Ivan

- 1980 Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine. Starina JAZU 58. 125–165. (Zagreb)

- MCGOWAN, Bruce W.
1983 Sirem Sancğı Mufasssal Tahrir Defteri Ankara: Türk Tarih Kurumu. Ankara
- MELICH János
1925–1929 A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1. 6. füzet (Budapest)
- MELMUKA, Václav
1923 Pozemková reforma v Podkarpatskéj Rusi. In: CHMELAR, Josef–KLÍMA, Stanislav–NEČAS, Jaromír (eds): Podkarpatská Rus. 60–78. Praha
- MÉSÁROŠ, Július
1996 Deformácie pri využívaní údajov sčítania ľudu v novodobých maďarsko–slovenských sporoch. Historický Zborník 6. 123–135. (Martin)
- MÉSZÁROS Árpád–FÓTI János
1996 A cigány népesség jellemzői Magyarországon. StSz 74. 11. 908–929.
- MEZŐSI Károly
1943 Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Településtörténeti tanulmányok 1. (Budapest)
- Miért?*
1998 Miért? Zakaj? Lendvai Füzetek 16. (Lendva)
- MIHALDŽIĆ, Stevan
1991 Baranja od najstarijih vremena do danas. Beograd
- MILLEKER Bódog
1913 Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár
- MILOŠEVIĆ, Slobodan D.
1981 Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. Beograd
- MIRNIĆ, Josip
1970 Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében. Híd 1. 83–99.
1974 Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu. Novi Sad
1993 Kissebségi sors. Novi Sad
- MISKOLCZY Ambrus
2004 Határjárás a román–magyar közös múltban. Budapest
2005 Románok a történeti Magyarországon. Budapest
- MOAČANIN, Nenad
1983 Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka. Zbornik Zavoda za povijesne znatnosti JAZU 13. 107–118. Zagreb
- MÓCSY István I.
1995 Partition of Hungary and the Origins of the Refugee Problem. In: KIRÁLY, K. Béla–VESZPRÉMY, László (eds): Trianon and East Central Europe: Antecedents and Repercussions. Boulder–Highland Lakes
- MOHL Adolf
1915 Horvátok bevándorlása 1533-ban. Budapest
- MOÓR Elemér
1936 Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscó–Iosephinae. Sectio Philologica X. (Szeged)
- NAGY Lajos
1975 Budapest története 1686–1790, 1790–1848. Társadalom. In: KOSÁRY Domokos (szerk.): Budapest története. III. 127–157, 373–426. Budapest
- NAGY Ludovicus (Lajos)
1828 Notitiae politico–geographico–statisticae Hungariae, partiumque eidem adnexarum. Buda
- NÉMETH István (szerk.)
2004 Az 1715. évi országos összeírás (DVD-ROM). Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. Budapest

NÉMETH Péter

1997 A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza

NIEDERMAIER, Paul

1986 Zur Bevölkerungsdichte und -bewegung im Mittelalterlichen Siebenbürgen. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 29. 1. (Bukarest)

NYÁRÁDY R. Károly

1987 Erdély népességének etnikai és vallási tagozódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetek 3. 7–55. Budapest

2003 Erdély népesedéstörténete. Budapest

NYÍRI Sándor

1941 A nagybirtok vallásügyi magatartása a 18. században. Budapest

OBERKERSCH, Valentin

1972 Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Stuttgart

OLÁH Miklós [OLAHUS, Nicolaus]

1985 [1536] Hungaria. (Ford. NÉMETH Béla). Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973 Ukrán szórványok Északkelet-Magyarországon a 18–19. században. NK–NT VII. 327–367. (Budapest)

1989 Palóc kirajzások. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. I. 169–212. Eger

1991 Jelenkori etnikai folyamatok Magyarországon. Régió és kultúra. Tanulmányok Szatmár megye néprajzából. 69–82. Debrecen

2003 Újkori migrációs folyamatok Magyarországon és a népi kultúra alakulása. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila: Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok. 239–248. Budapest

PÁLL István

1981 Az Észak-Tiszántúl román szórványlakossága a 18–19. században. In: EPERJESSY Ernő–KRUPA András (szerk.): A II. Békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzeti-ségkutató konferencia előadásai III. 667–678. Budapest–Békéscsaba

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1989 Besenyők, kunok, jászok. Budapest

PASCU, Ștefan

1971, 1979 Voievodatul Transilvaniei. I. Cluj, II. Cluj-Napoca

PATAKI, Iosif (József)

1973 Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente 114. București

PAULI, Ștefan

1977 Berichte aus der Geschichte des Südostens bzw. Ungarns, Jugoslawiens, Rumäniens vom 9. bis zum 20. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Schicksale der Donauschwaben und Siebenbürger Sachsen von der Ansiedlung bis zur Vertreibung 1944/45. Langen

PAULINYI Oszkár

1958 A garamvidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. TSz 3–4. 351–378.

PAVIČIĆ, Stjepan

1953 Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji. Djela JAZU knj. 47. Zagreb

1982 Bunjevci. In: Enciklopedija Jugoslavije. 2. Zagreb

PESTY Frigyes

1876 A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek. Budapest

1877–1878 A Szörényi hátság és Szörény vármegye története. I–III. Budapest

1880 Az eltűnt régi vármegyék. I–II. Budapest

1881–1985 Krassó vármegye története. I–IV. Budapest

- 1888 Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. XXVIII. Budapest
- PETERSEN, Carl et al. (Hrsg.)
1933 Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. I–III. Breslau
- PETRI Mór (szerk.)
1901–1904 Szilágy vármegye monographiája. I–VI. Budapest
- PETRICHEVICH-HORVÁTH Emil
1924 Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről. Budapest
- PETRILLA Aladár
1943 A cigányok száma Magyarországon. Népegészségügy 1943. április
- PETROV, Alekszej Leonidovics [Петров, Алексей Леонидович]
1913 Materiali dlja isztorii Ugorszkoi Ruszi VI. Sz. Petersburg [Материалы для истории Угорской Руси VI. С. Петербург]
1923 Kdy vznikly ruské osady na uherské Dolní zemi a vůbec za Karpaty? Český časopis historický XXIX. 3–4.
1924 Národopisná mapa Uher podle úředního lexikonu osad z roku 1773. Praha
1928 Příspěvky k historické demografii Slovenska v XVIII–XIX. století. 57–59. Praha
- PETRUSÁN György–MARTYIN Emília–KOZMA Mihály
2001 A magyarországi románok. Változó Világ 29. (Budapest)
- PIVAR Ella
1994 Kót, a legkisebb szlovéniai magyar falu. In: GRÁFIK Imre (szerk.): Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből. 115–143. Budapest
- PODHRADSKÝ György
1924 A tótoklakta Felföld politikai és kultúrgeográfiája. Budapest
- POLJAKOVIĆ, Matija
1970 Tko su i otkuda su Bački Hrvati-Bunjevci. Subotička Danica Kalendar. Župni ured sv. Roka. Subotica
- POPA, Radu
1988 Siedlungsverhältnisse und Ethnodemographie des Hatzeger Landes 13–14. Jahrhundert. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 31. 2. 19–33. (Bukarest)
- POPA, Traian
1943–1945 Români din județul Alba în veacurile XII–XV. Apulum 2. 102–136.
- POPÉLY Gyula
1991 Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Budapest
- POPOVIĆ, Dušan Jovan
1950 Srbi u Sremu do 1736/7. Istorija naselja i stanovništva. Knj. 1. Beograd
1955 Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka. Istorija naselja i stanovništva. Naučna knjiga. Beograd
1957 Srbi u Vojvodini. I. Novi Sad
- Požeški...
2001 Požeški Sandžak 1579. godine. Državni arhiv u Osijeku. Osijek
- PRODAN, David
1944 Teoria imigrației românilor din principatele române in Transilvania in veacul al XVIII-lea. Sibiu
- PUKÁNSZKY Béla
1940 Német polgárság magyar földön. Budapest
- RATKOŠ, Peter
1984 Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14–17. storočí. Nové obzory 26. 140–141.
- REISSENBERGER, Ludwig
1861, 1866 Zur Kenntniss der Volksbewegung in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Statistik dieses Landes. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neu Folge V. 48–100. 125–211; VII. 84–270.

- RÉVAY, Stephan (István)
1941 Die im Belvedere gezogene ungarisch–slowakische Grenze. Veröffentlichungen der Ungarischen Statistischen Gesellschaft Nr. 14. (Budapest)
- RIETH, Adolf
1927 Die geographische Verbreitung des Deuchtums in Rumpfungarn in Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig–Stuttgart
- RITIG-BELJAK, Nives
1986 Gradišćanski hrvati. In: Enciklopedija Jugoslavije. 4. 483–486. Zagreb
- RÓKAY Péter
1991 A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: ZOMBORI István (szerk.): A szerbek Magyarországon. 51–63. Szeged
2002 A középkori egyházak, mint a magyarság jelenlétének tanúbizonyságai a mai Vajdaság területén. In: BOSNYÁK István (szerk.): A honfoglalástól Mohácsig. 87–92. Újvidék
- ROKSANDIĆ, Drago
1991 Srbi u Hrvatskoj. Filozofski fakultet. Zagreb
- RÓNAI András
1939 Új felvidéki határunk. Földr. K. LXVII. 3. 190–200.
- RUH György
1941 Magyarok Horvátországban. Budapest
- RUTTKAY, Alexander
1985 Štruktúra osídlenia a dejiny územia Slovenska vo včasnom stredoveku (Príspevok k 1100. výročiu smrti Metoda). Študijné zvesti AÚ SAV 21. 7–8. (Nitra)
- SAJTI Enikő
1987 Délvidék 1941–1944. Budapest
- ŠALKOVSKÝ, Peter
1988 K vývoju a štruktúre osídlenia. Slovenska v dobe slovanskej. Slovenska archeológia 36. 2. 379–411.
- SCHECHTMAN, Joseph B.
1946 European Population Transfers 1939–1945. New York
- SCHEIBER Sándor
1969 Héber kódexmaradványok magyarországi kötetáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Budapest
- SCHILLING, Roger
1928 Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: BLEYER, Jakob (Hrsg.): Das Deutschtum in Rumpfungarn. 57–64, 69–75. Budapest
- SCHÜNEMANN, Konrad
1923 Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert. Berlin–Leipzig
- SELMECZI László
2005 A jászok betelepődése Magyarországra. In: B. MOLNÁR Erzsébet (szerk.): Jogszabályok – jogszokások. A Jászkunság kutatása. 27–60. Kiskunfélegyháza
- SIRÁCKY, Ján
1966 Stahovanie Slovákov na Dolnú zem. Bratislava
- SMIČIKLAS, Tade
1891–1892 Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640–1702). Zagreb
- SOÓS Imre
1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger
- SÖLLNER, J.
1856 Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt
- STARK Tamás
1989 Magyarország második világháborús embervesztesége. Budapest
- STEINSCH Irma
1942 Die Aussiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert. Budapest

- STEINMETZ, Selma
1966 Österreichs Zigeuner im NS-Staat. Wien, Frankfurt a. M., Zürich
- SVETONĚ, Ján
1942 Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie. Vedecká Spoločnosť pre Zahraničných Slovákov. Bratislava
- SZABÓ István
1937 Ugocsa megye. Budapest
1941 A magyarság életrajza. Budapest
1963 Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: KOVACSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). 63–113. Budapest
- SZABÓ Károly–SZŐKE István, É.
1982 Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere történetéhez. Valóság 1982. 10. 90–94.
- SZABÓ László
1993 Kárpátaljai demográfiai adatok. Ungvár–Budapest
- SZABÓ Oreszt
1913 A magyar oroszokról (ruthének). Budapest
- SZAKÁLY Ferenc
1988 Mi tartotta meg a hódoltság magyarságát? In: GLATZ Ferenc (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. 88–90. Budapest.
1991 Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In: ZOMBORI István (szerk.): A szerbek Magyarországon. 10–50. Szeged
- SZEKFÜ Gyula
1935a A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. MSz 25. 5–13.
1935b Magyar történet. IV. Budapest
- SZENYÉRI Zoltán
2008 Honfoglalás, kiűzetés, megmaradás. Fejezetek a dél-dunántúli németiség történetéből (1700–2007). Dombóvár
- SZILÁGYI N. Sándor
2004 Az asszimiláció hatása a népesedési folyamatokra. In: KISS Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. 157–234. Kolozsvár
- SZILÁGYI Sándor
1890 Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. Budapest
- SZOBOLÉVSZKI, Szergej Ivanovics [Соболевский]
1894 Как давно русские живут в Карпатах и за Карпатами. Zsivaja Sztarina 524–528. [Как давно русские живут в Карпатах и за Карпатами. Живая Старина].
- SZÜCS Jenő
1982 A középkori Magyarország népei. História IV. 4–5. 3–5., V. 6. 5–7.
- TABA István
1941 Baranya megye népessége a XVII. század végén. Pécs
- TAGÁNYI Károly–RÉTHY László–POKOLY József–KÁDÁR József
1901–1905 Szolnok-Dobokavármegye monographiája. I–VII. Deés
- TAKÁCS Lajos
1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
- TAKÁCS Miklós
2002 Az újvidéki táj középkori településtörténete és műemlékei. In: BOSNYÁK István (szerk.): A honfoglalástól Mohácsig. 45–79. Újvidék
- TÉGLÁS Gábor
1888 Az ősi magyar helynevek s a magyarság pusztulása Hunyadmegyében. Földr. K. XVI. 212–218.
- THIRRING Gusztáv
1936–1937 Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagolódásának fejlődése az utolsó 50 évben. I–II. StK 70. 2–3. (Budapest)

- 1938 Magyarország népessége II. József korában. Budapest
- THIRRING Lajos
- 1939 A Ruténföld statisztikája. MStSz 3.
- 1940 A visszacsatolt erdélyi és keletmagyarországi terület. MStSz 7.
- TILKOVSKÝ Lóránt
- 2001 A nemzetiségi identitás vállalásának problémái hazánkban a XX. században. In: SI-SÁK Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. 143–151. Budapest
- TOGAN, Nicolae
- 1898 Româniile din Transilvania la 1733. Conscriptia episcopului Ioan. Klein de Sadu (=Transilvania) XXIX. 9–10. 169–213. (Sibiu)
- TÓTH Ágnes
- 1993 Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét
- TÓTH Pál Péter
- 2001 Jugoszláviából Magyarországra. In: GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén–MIRNICS Zsuzsa (szerk.): Fészekhagyó Vajdaságiak. 251–269. Szabadka
- TÖRÖK Sándor
- 1973 Településtörténeti tanulmányok és határproblémák a Kárpát-medencében. Astor Park (Florida)
- UDVARI István
- 1990 XVIII. századi történeti–demográfiai adatok Északkelet-Magyarország görögkatolikus népességéről. In: UDVARI István (szerk.): A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. Vasvári Pál Társaság Füzetei 3. (Nyíregyháza)
- UJEVIĆ, Mate
- 1934² Gradišćanski Hrvati. Hrvatsko književno društvo sv. Zagreb
- ULIČNY, Ferdinand
- 1990 Dejiny osídlenia Šariša. Košice
- 1995 Dejiny osídlenia Užske župy. Prešov
- UNYI Bernádin
- 1947 Sokácok–bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Budapest
- UŠÁK, Vít
- 1978 Slováci v Chorvátsku: historický náčrt. Cleveland–Roma
- VADKERTY Katalin
- 1993 A reszlovakizáció. Bratislava–Pozsony
- 1996 A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945–1948 között. Bratislava–Pozsony
- VÁLYI András
- 1796–1799 Magyar országnak leírása. I–III. Buda
- VÁNDOR László
- 1996 A török birodalom határán. In: VÁNDOR László (szerk.): Képek 1100 esztendő zalai történeiséiből. 23–26. Zalaegerszeg
- VARGA E. Árpád
- 1992 Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Budapest
- 1996 Limbă maternă, naționalitate, confesiune. Date statistice privind Transilvania în perioada 1880–1992. In: BÁRDI, Nándor–VERES, Péter (red.): Fizionomia etnică și confesională fluctuantă a regiunii Carpato–Balcanice și a Transilvaniei. 83–133. Odorheiu Secuiesc
- 1998 Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Budapest
- VARGA Ildikó
- 1996 Zala megye (1773–1808). I–II. Magyarország történeti helységnévtára. Budapest
- VARSÍK, Branislav
- 1940 Die slowakisch–magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhunderten. Bratislava

- 1958 Vznik a rozvoj miest na Slovensku v 13. a 14. storočí. Historický časopis VI. 169–201.
- 1964 Osídlenie Košickej kotliny. I. Bratislava
- 1973 Osídlenie Košickej kotliny. II. Bratislava
- 1977 Osídlenie Košickej kotliny. III. Bratislava
- 1984 Z osídlenia Západného a Stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava
- VASS Előd
1977 A Szekcső–Mohácsi szandzsák 1591.évi adóösszeírása. Baranya Megyei Levéltár 1977. évi évkönyve. Pécs
- VEITER, Theodor
1970 Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich. Wien
- VERES Valér
2004 A romániai magyarság természetes népmozgalma európai kontextusban, 1992–2002 között. In: KISS Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. 2–60. Kolozsvár
- VEREŠÍK, Ján
1974 Geografia sídel. In: PLESNÍK, Pavel et al. (eds): Slovensko. Ľud – I. časť. 459–460. Bratislava
- VÖRÖS Károly
1962 Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Budapest
- 1978 Pest-Budától Budapestig 1849–1873. A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. A világváros útján 1896–1918. In: VÖRÖS Károly (szerk.): Budapest története. IV. 117–646. Budapest
- VRABLIC, Emil
1993 Sťahovanie Slovákov z Maďarska do Česko-Slovenska v rokoch 1946–1948. In: HARAKSIM, Ľudovít (zost.): Národnosti na Slovensku. Bratislava
- WAGNER, Ernst
1977 Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln–Wien
- 1978 Wüstungen in den Sieben Stühlen als Folge der Türkeneinfälle des 15. Jahrhunderts. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 21. 1. 40–48. (Bukarest)
- 1987 Register des Zehnten und des Schafffünzigsten als Hilfsquellen zur historischen Demographie Siebenbürgens. In: BENDA Kálmán et al. (Hrsg.): Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn I. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. 201–224. München
- WALLNER Ernő
1926 A felsőörvidéki magyarság települése. Földr. K. LIV. 1–4. 15–20.
- WALZ, Erich
1943 Das Deutschtum in den 1920 bei Ungarn gebliebenen Teilen von Batschka and Banat. Brünn, München, Wien
- WEIDLEIN János
1937 A Tolna megyei német telepítések. Pécs
- WELLMANN Imre
1980 Die erste Epoche der Neubesiedlung Ungarns nach der Türkenzeit, 1711–1761. Acta Historica XXVI. 241–307.
- 1988 Újjátelépülés a török világ után. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. 110–115. Budapest
- 1989 Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: EMBER Győző–HECKENAST Gusztáv (szerk.): Magyarország története 1686–1790. 25–81. Budapest
- ZEIDLER Miklós
2002 Társadalom és gazdaság Trianon után. Limes 2. 5–24.
- ZELKO, Ivan
1981 A török támadások. Zborník občine Lendava – Lendva község közleménye 23. 34–39. Lendva

- ZIELBAUER György
 1989 Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949). Budapest
 1994 A legújabbkori népvándorlás Magyarországon 1940–1950. Szombathely
- ŽIROŠ, Miron
 1997–1998 Bačvansko-srinski rusnaci doma i u švece 1745–1991. I. Grekokatolicka parohija Sv. Petra i Pavla. Novi Sad
- ŽUDEĽ, Juraj
 1984 Stolice na Slovensku. Bratislava
 1992 Národnostná štruktúra obyvateľstva na južnom Slovensku v 1. polovici 18. storočia. Geografický Časopis 44. 2. 140–148.
 1993 Národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska roku 1880. Geografický Časopis 45. 1. 3–17.
- ŽUDEĽ, Juraj–OČOVSKÝ, Štefan
 1991 Die Entwicklung und der Nationalitätenstruktur in der Südslowakei. Österreichische Osthefte 33. 2. 93–123.
- ŽULJIĆ, Stanko
 1989 Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena. Zagreb
- ZVARA, Juraj
 1965 A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava

KULTURÁLIS RÉGIÓK ÉS ETNIKAI, NÉPRAJZI CSOPORTOK

- ÁCS Zoltán
 1984 Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest
- ÁG Tibor
 1961 Kőműves Kelemen balladájának változata a Zobor vidékéről. Irodalmi Szemle 4. 72–73.
- ÁG Tibor–SIMA Ferenc
 1974 Vétessék ki szóló szívem. Szlovákiai magyar népballadák. Bratislava–Budapest
- AJTAY Jenő
 1912 A deliblati kincstári homokpuszta ismertetése. Erdészeti Lapok LI. 25–42.
- ALBERT Ernő–FARAGÓ József
 1973 Háromszéki népballadák. Bukarest
- ALBERT Gábor
 1983 Emelt fővel. Budapest
- ALMÁSI István
 1979 Szilágysági magyar népzene. Bukarest
- ANDOR Csaba–FEHÉR György (szerk.)
 1998 Siklód temploma és népe. Budapest
- ANDRÁSFALVY Bertalan
 1954 A pátyi Pincehegy. NÉ XXXVI. 113–126.
 1957 A vörösbór Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. NÉ XXXIX. 49–69.
 1965 A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs
 1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: BA-BICS Antal (szerk.): Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata. 123–167. Budapest
 1973a A bukovinai székelők kultúrájáról. NK–NT VII. 7–23.

- 1973b Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. Tiszatáj 8. 105–110.
- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből 7. Szekszárd
- 1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Ethn. LXXXIX. 230–243.
- 1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. NK–NT XI–XII. 39–58.
- ANTAL Imre
- 1992 Gyimesi krónika. Budapest–Bukarest
- ARANY A. László
- 1941 A szlovákiai magyarság néprajza. Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár. Bratislava–Pozsony
- ÁRVAY Árpád
- 1998 A bukaresti magyarok lélekszámának alakulása. A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője 1994–1997. Bukarest
- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos
- 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- BAJUSZ István (szerk.)
- 2004 A Csiki-medence településtörténete a neolitikumtól a XVII. század végéig a régészeti adatok tükrében. Kolozsvár
- BAK Borbála
- 1997 Magyarország történeti topográfiája. Budapest
- BAKÁCS István
- 1971 Hont vármegye Mohács előtt. Budapest
- BAKÓ Ferenc
- 1961 Egri borospincék. Eger
- 1977 Bükki barlanglakások. BKm 3. Miskolc
- 1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest
- 1980 Palóc hadas település a Mátraalján. EMÉ XVI–XVII. 217–243.
- 1981 Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Esettanulmány a keleti Tarna-völgy falvairól. Agria XVIII. 243–289.
- 1982–1983 A kontinuitás és a migráció szerepe a palóc centrum népességének kialakulásában. Agria XIX. 325–374.
- 1987 Palócföldi lakodalom. Budapest
- 1989a A hagyományos lakóház és etnikai jellemzői. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. Termelés és a javak felhasználása. 677–771. Eger
- 1989b A lakodalmi szokásrendszer és regionális jellemzői. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. IV. Ritus és folklór. 93–262. Eger
- 1989c A palóc etnikai és műveltségi csoport fő jellemzői. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. IV. Ritus és folklór. 821–889. Eger
- BAKÓ Ferenc (szerk.)
- 1978 Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok. Eger
- 1989 Palócok. I–IV. Eger
- BAKOS Ferenc
- 1982 A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest
- BAKOS József
- 1953 Mátyusföldi gyermekjátékok. ÚMNGy VII.
- BALASSA Iván
- 1963 Karsai mondák. ÚMNGY XI.
- 1964 Földművelés a Hegyközben. Budapest
- 1973 A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. HOMÉ XIII–XIV. 305–334.
- 1975 Lápok, falvak, emberek. Bodroghöz. Budapest
- 1989 A határainkon túli magyarok néprajza. Budapest
- 1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj
- 1992 A székelyföldi Erdővidék temetői. Debrecen

- BALASSA Iván (szerk.)
 1980 Alsónémedi története és néprajza. Alsónémedi
 1985 Báránd története és néprajza. Báránd
- BALASSA Iván–DANKÓ Imre et al. (szerk.)
 2001 Előadások a Bodrogközről. Sárospatak
- BALASSA József
 1891 A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Budapest
 1894 A szlavóniai magyarokról. BpSz 79. 1–17.
- BALASSA M. Iván
 1980 Dél-Borsod település- és építéstörténetének vázlata. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közép-Tiszavidék tájegysége. HésE 1. 111–150.
 1994 A parasztház története a Felföldön. Miskolc
 1997 A magyar népi építészet táji tagolódása a 18–20. században. MN IV. 266–288.
 1999 Erdély népi építésze. Tudománytörténeti bevezető. In: BALASSA M. Iván–CSE-RI Miklós (szerk.): Népi építészet Erdélyben. 5–32. Szentendre
 2010 A Felföld népi építésze. Budapest
- BALASSA M. Iván–CSERI Miklós (szerk.)
 1999 Népi építészet Erdélyben. Az 1999. március 21–27-én, Tusnádon megrendezett konferencia anyaga. Szentendre
- BALASSA M. Iván–HARKAI Imre (szerk.)
 1991 A Vajdaság népi építésze. A Magyar Népi Építészeti Archivum Kiadványai 4. Szentendre
- BALÁZS Éva
 1939 Kolozs megye kialakulása. Budapest
- BALÁZS Ferenc
 1936 A rög alatt. (Mészkő, 1928–1935). Torda
- BALÁZS Lajos
 1994 Az én első tisztességes napom. Párvasztás és lakodalmom Csíkszentdomokoson. Bukarest
 1995 Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson. Csíkszereda
 1999 Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. Csíkszereda
- BALÁZS Márton
 1942 Adatok Háromszék vármegye néprajzához. Sepsiszentgyörgy
- BALÁZSI Dénes
 1995 Ne nézze senki csak a maga hasznát... Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagy-Homoród mentén. Székelyudvarhely
- BALI János
 2005 A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza. Budapest
- BÁLINT Csanád
 1980 Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Ethn. XCI. 35–52.
- BÁLINT Sándor
 1942 Egy magyar szentember: Orosz István önéletrajza. Budapest
 1956 A szegedi galambászat. Népr. K. I. 26–48.
 1957 Szegedi szótár. I–II. Budapest
 1962 A szegedi paprika. Budapest
 1968 A szegedi nép. Budapest
 1973 A Bánát településtörténetéből. HITK V. 16. 5–19.
 1974 Szegediek a Bács-Kiskun homokján. Cumania II. 411–426.
 1975 Tombác János meséi. ÚMNGy XVII.
 1976a Karácsony, húsvét, pünkösöd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest

- 1976b A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj élete. I. MFMÉ 1974–1975.
- 1977 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj élete. II. MFMÉ 1976–1977.
- 1980 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj élete. III. MFMÉ 1978–1979.
- 1983 Szeged–Alsóváros. Templom és társadalom. S. a. rend. TOMISA Ilona, előszó ER-DÉLYI Zsuzsanna. Budapest
- BÁLINT Sándor–BARNA Gábor
- 1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest
- BÁLINTH János (szerk.)
- 1901 A Bukaresti Szent István Király Egyesület Emlékkönyve. A bukaresti magyar egyházak és egyesületek rövid ismertetésével. Bukarest
- BALOGH Balázs–FÜLEMILE Ágnes
- 2004 Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Budapest
- BALOGH Edgár
- 1979 Vargyasi változások. Bukarest
- BALOGH István
- 1946 A civisek társadalma. Debrecen
- 1965 Az alföldi tanyás gazdálkodás. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. I. 429–479. Budapest
- 1965–1966 A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethn. LXXVI. 161–186, LXXVII. 74–92, 229–253.
- 1969 Hajdúság. Budapest
- 1973 A civisek világa. Debrecen néprajza. Budapest
- 1980 Egy tőkés tanyás gazdaság a 19. század második felében. In: PÖLÖSKEI Ferenc–SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. 272–312. Budapest
- BALOGH Jánosné lásd HORVATH Terézia
- BALOGH Lajos
- 2003 A magyar nyelvjárások területi egységei. A nyelvjárássziget. In: KISS Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. 316–324. Budapest
- BALOGH Ödön
- 1932 Néprajzi jegyzetek a gyimesfelsőlöki és gyimesközéplöki csángókról. Erd. Múz. XXXVII. 7–12. 332–353.
- BALOGH Pál
- 1902 A népfajok Magyarországon. I–II. Budapest
- BARABÁS Jenő
- 1958 Az etnikai csoportok fogalmának kérdéséhez. NÉ XL. 19–27.
- 1960 A szörványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műv. Hagy. I–II. 219–247.
- 1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest
- 1964 Békés megye néprajza a 18. században. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 58–59. Gyula
- 1966 A belső fejlődés fogalmáról. Ethn. LXXVII. 572–576.
- 1968 A palócok etnikai és néprajzi vizsgálatának problémái. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben. 14–28. Eger
- 1969 Füstösház Zalában. Ethn. LXXX. 333–346.
- 1980 A népi kultúra zonális struktúrája. Előmunkálatok 7. 23–39.
- 1989 A palóc eredet kérdése. In: BAKÓ Ferenc (szerk.) Palócok. I. Kutatástörténet, föld és nép. 119–136. Eger
- 1991 Népi építészeti régiók a Dunántúlon. In: CSERI Miklós (szerk.): Dél-Dunántúl népi építészete. 31–46. Pécs–Szentendre
- BARABÁS Jenő (szerk.)
- 1989 Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon. Néprajzi tanulmányok. Budapest
- BARABÁS Jenő–GILYÉN Nándor
- 2004 Magyar népi építész. Budapest
- BARABÁS László
- 1998 Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások. Marosvásárhely

- BARABÁSI László
1996 Balánbánya története. Csíkszereda
- BARANYAY József
1911 A csallóközi aranymosás. Komárom
- BARANYAI Júlia
2004 Vízbe vesző nyomokon. Fejezetek a Dráva-szög történetéből. Újvidék–Eszék
- BÁRCZI Géza
1947 Régi magyar nyelvjárások. Magyar Népkutatás Kézikönyve füzetek I/10. 1–32.
1966 A magyar nyelv életrajza. Budapest
- BÁRDOSI János
1959 A magyar Fertő tapogató halászata. Arr. I. 159–173.
1970 A fertői pontyfogó kürtő. Ethn. LXXXI. 491–505.
- BARNA Gábor
1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest
1981 A nora. Egy szláv eredetű hiedelemről a magyar néphitben. Ethn. XCII. 413–435.
- BARNA Gábor (szerk.)
1982 Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. I–II. Eger–Szolnok
- BARTA István
1966 Paraszti vándormozgalom a Felvidéken, 1834/35-ben. AtSz VIII. 238–271.
- BÁRTH János
1973 A pota néprajzi csoport. Ethn. LXXXIV. 564–570.
1974 Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében. Cumania 2. 285–329.
1975a A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsa
1975b Fajszt népesége a XVIII. század közepén. In: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából. I. 81–131. Kecskemét
1979 A pota néprajzi csoport népművészeti szempontú körülhatárolása. Ethn. XC. 492–499.
1996 Az Alföld népcsoportjai. In: RAKONCZAI János–SZABÓ Ferenc (szerk.): A mi Alföldünk. 37–54. Békéscsaba
2001 Varság, a székely tanyaközség. Kecskemét
2004 Úz-völgyi magyarok. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány. Kecskemét
2005 Tájak mezsgyéjén. Termelés és életmód a Duna–Tisza közi Kecelen a kései feudalizmus korában. Kecskemét
- BÁRTH János (szerk.)
1984 Kecel története és néprajza. Kecel
1995 Dunán innen – Tiszán innen. Kecskemét
1998 Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyak népéről. Kecskemét
2007 Lapádi vendégség. Néprajzi tanulmányok Magyarlapádról és környékéről. Kecskemét
- BARTHA Elek
1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen
2001 Egy felekezeti nagyrégió Európa közepén. A görög katolikus tér Kelet és Nyugat határán. Ethn. 112. 299–340.
2003 Máriapócs szakrális tájformáló szerepe. In: VIGA Gyula–HOLLÓ Szilvia Andrea–Cs. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – múzeumi örökség: Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. 197–201. Budapest
- BARTHA Lajos, H.
1999 Harta. Harta
- BARTÓK Béla
1924 A magyar népdal. Budapest

- BARTUCZ Lajos**
 1943 A magyarság antropológiája. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép. A művelődés könyvtára. 11–68. Budapest
- BÁTKY Zsigmond**
 1903 Boglyakemence alakú gabonások és egyéb építmények a Nagyalföldről. NÉ IV. 311–317.
 1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest
 1918 Néhány vonás Csallóköz településföldrajzához. Földr. K. XLVI. 327–341.
 1921 A parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban. FE 1. 35–39. 3–5. tábla
 1923 Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez. FE 3. 49–65.
 1925 A Fertő nyugati oldalának településtörténete a helynevek alapján. FE 5. 120.
 1926a Telepek és eloszlásuk Dunántúlon. FE 6. 1–13.
 1926b Csalló. FE 6. 123–124.
 1930a Kecskemét Győr megyében. FE 10. 331–332.
 1930b Magyar tűzhelyek és háztípusok. NÉ XXII. 113–137.
- BAUMGARTNER Sándor [SICULUS]**
 1942 A moldvai magyarok őstelepülése, története és mai helyzete. Pécs–Budapest
- BEKE György**
 1975 Szilágysági hegehupa. Bukarest
 1980 Fölöttünk a havasok. Családi krónika. Kolozsvár
 1998 Kossuth-emigráció Bukarestben. Magyar emlékirók a régi Romániában. Budapest
- BÉKEFI Antal**
 1978 A köfajtók dallamos munkarigmusai és jelzőkiáltásai. Ethn. LXXXIX. 388–425.
- BÉL Mátyás**
 1968 Heves megye ismertetése, 1730–1735. Ford. SOÓS Imre. Eger
 1977 Pest megyéről. Pest Megyei Múzeumi Füzetek X. Szentendre
 1984a Hungáriából Magyarország felé. Vál., gond., bev., jegyz. TARNAI Andor. Budapest
 1984b Magyarország népének élete 1730 tájékán. Vál., s. a. rend., bev. WELLMANN Imre. Budapest
 2001 Esztergom vármegye leírása. Ford. DEÁK A. András. Esztergom
- BÉLAY Vilmos**
 1943 Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Budapest
- BELÉNYESY Márta**
 1958 Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Budapest
- BELLÉR Béla**
 1981 A magyarországi németek rövid története. Budapest
- BELLON Tibor**
 1973 Karcag város gazdálkodása. Földművelés. Szolnok
 1979 Nagyikunság. Budapest
 1996 Beklen. A nagyikunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Karcag
 2003 A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Budapest
- BELLON Tibor–SZABÓ László (szerk.)**
 1987 Szolnok megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Budapest
- BELLOSICS Bálint**
 1897 A hetési faház. Ethn. VIII. 88–103.
 1902 A halászó hetési ember. NÉ III. 29–32.
 1903 A hetési magyarság viselete. NÉ IV. 273–279.
- BELUSZKY Pál**
 1998 A Felvidék városhálózata a 20. század elején. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 439–454. Pécs

- 2003 A Dunántúl és a Kisalföld a 20. század elejének modernizációs folyamataiban. In: FRISNYÁK Sándor–TÓTH József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. 43–54. Nyíregyháza–Pécs
- BENCSEK János**
- 1971 Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen
- 1986 Kísérlet a Taktaköz néprajzi elemzésére az egyházi anyakönyvek és a recens néprajzi anyag segítségével. HOMK XXIV. 109–115.
- 1993 Tisza-Tokaj kiváltságolt városi társadalma a királyi kamara főhatósága idején (1715-től). In: BENCSEK János: Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században. 205–332. Miskolc–Tokaj
- BENCSEK János (szerk.)**
- 1974 Polgár története. Polgár
- BENCSEK János–VIGA Gyula (szerk.)**
- 1988–1989 A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. I–II. Miskolc
- BENDA Kálmán**
- 1989 Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706. I–II. Budapest
- 1993 A moldvai csángómagyarok története. In: HALÁSZ Péter (szerk.): „Mégfog vala apóm szokor kezemtől...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. 39–44. Budapest
- BENEDEK Zoltán**
- 1996 Érmellék. Orosháza
- BENKŐCZY Emil**
- 1909 Az egervideki nép. Ethn. XX. 233–237.
- BENKŐ Éva**
- 1986 Nagycsalád a Medvesalján. Debrecen
- BENKŐ József**
- 1999 Transsilvania specialis. I–II. Erdély földje és népe. Ford. és szerk. SZABÓ György. Bukarest–Kolozsvár
- BENKŐ Levente**
- 1995 Szárazajta. Sepsiszentgyörgy
- BENKŐ Loránd**
- 1957 Magyar nyelvjárástörténet. Budapest
- 1967 A nyelvöldrajz történeti tanulságai. MTA NyIK XXIV. 29–48.
- 1990 A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. Budapest
- 2000 Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez. Népr. L. IX. 3–4. 61–69.
- BENKŐ Samu**
- 1972 Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen. Bukarest
- BERDE Károly**
- 2005 Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből. Összeáll., bev. RANCS-GYÁRFÁS Zsuzsanna. Marosvásárhely
- BERECZKI Ibolya, T.–SZABÓ László (szerk.)**
- 1982 Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara. Szolnok
- BERECZKI Ibolya, T.–SZENDREI Eszter (szerk.)**
- 1984 A Tiszazug földművelése. Szolnok
- BERZE NAGY János**
- 1907 Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. Budapest
- BESZÉDES Valéria**
- 1998 Örökség: kis magyar bácskai néprajz. Szabadka
- 2007 A csikériai vakköz: a tanyasor építészeti öröksége. Szabadka
- BINDER Pál**
- 1982 Közös múltunk. Bukarest
- BÍRÓ Gábor**
- 1992 Sóvidék népi építészete. A Magyar Népi Építészeti Archívum Kiadványai 5. Szentendre

- BÍRÓ Friderika**
 1975 Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig. Szombathely
 1988 Göcsej. Budapest
- BÍRÓ Zoltán**
 1987 Az árcsói kerámiavásár. In: BÍRÓ Zoltán–GAGYI József–PÉNTEK János (szerk.): Néphagyományok új környezetben. 120–134. Bukarest
- BÍRÓ Zoltán–GAGYI József–PÉNTEK János (szerk.)**
 1987 Néphagyományok új környezetben. Bukarest
- BODÓ Julianna**
 2004 „Így kollektivizáltak minket...” Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi faluról. Csikszereda
- BODÓ Sándor**
 1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethn. XC. 480–491.
 1981 Iga és járom. Ethn. XCII. 298–306.
 1992 A Bodrogek állattartása. BKM 36. Miskolc
- BODOR Antal**
 1914 Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest
- BOGÁTS Dénes, Cs.**
 1943 Háromszéki oklevél-szójegyzék. Kolozsvár
- BOKOR Zsuzsa (szerk.)**
 2002 Tamás István kézdiszentléleki kéziratok gyűjteménye. Kolozsvár
- BÓNIS György**
 1941 Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. Társadalomtudomány XXI. 288–309.
- BONOMI Jenő**
 1940 Búcsújárás Solymárra. Ethn. LI. 361–366.
- BORBÉLY Gábor**
 2009 Szőlő és bor az Érmelléken. Nagyvárad
- BOROS László (szerk.)**
 2000 Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza
- BOROSS Marietta**
 1956 A nagybudapesti és Pest-környéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. NÉ XXXVIII. 129–161.
 1967 Mezőgazdasági munkaszerződések Nyugat-Dunántúlról (1812–1944). Népr. K. XII. 3–4. 236–307.
 1999 Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta. A hartai festett bútorok. Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. 16. Budapest
- BORSOS Balázs**
 2000 Három folyó között. A bodrogekői gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák idején (1840–1910). Budapest
 2001a A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a „Magyar néprajzi atlasz” térképei alapján. Lehetőségek, módszerek, problémák. In: HALA József–SZARVAS Zsuzsa–SZILÁGYI Miklós (szerk.): Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére. 181–198. Budapest
 2001b Cultural Regions of the Hungarian-Speaking Territory by the Computer. Preliminary research results. Acta Ethnologica Danubiana 2–3. 51–77. (Komarno)
 2003 A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. Előzetes eredmények. NK–NT XXI. 31–60.
- BORSOS Balázs–P. PUNYKÓ Mária**
 1993 Faragott fejfák a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. Hatodik Síp V. 2. 12–17; 3. 10–17.
- BORÚS Rózsa**
 1998 Bácskai lakodalmak. Topolya
- BOSNYÁK Sándor**
 1977 A bukovinai magyarok hitvilága. I. FA VI.
 1984 A bukovinai magyarok hitvilága. II. FA XVI.

- BOTÍK, Ján**
 1988 Hont. Tradícijska l'udovej kultúry. Banská Bystrica
 2001 Slovenskí Chorváti. Etnokultúrny vývin z pohľadu spoločenskovedných poznatkov. Bratislava
 2007 Etnická história Slovenska. Bratislava
- BOTLIK József**
 2001 Gát. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Budapest
- BŐDEI János**
 1937 A hajdina termelése és feldolgozása. Ethn. XLVIII. 445–450.
- BÖZÖDI György**
 1938 Székely bánja. Kolozsvár
- BROMLEJ, J. V.**
 1976 Etnosz és néprajz. Budapest
- BRUCKNER Győző**
 1922 A Szepesség népe. Budapest
- BUCHMANN Károly**
 1936 A délmagyarországi telepítések története. I. Bánát. Budapest
- BULLA Béla**
 1941 Az Alföld. Budapest
 1962 Magyarország természeti földrajza. Budapest
- BULLA Béla–MENDÖL Tibor**
 1947 A Kárpát-medence földrajza. Budapest
- BURA László**
 1982 A szatmári fafeldolgozó mesterségek szakszókincse. Budapest
 1993 A szatmári kötélverő mesterség szakszókincse. Budapest
 1999 Iskolavárosunk: Szatmárnémeti. Csíkszereda
 2001 Csanálos. Falumonográfia. Csíkszereda
- BUTURĂ, Valer**
 1978 Etnografia poporului român. Cultura materială. Cluj-Napoca
- CZIRBUSZ Géza**
 1900 Az Avasság és népe. Földr. K. XXVIII. 225–243.
- CZIRJÁK Gergely**
 2000 Havasi gyopár. Visszaemlékezések. Marosvásárhely
- CSÁK Gyula**
 1977 A szikföld sóhaja. Budapest
- CSÁKY Károly**
 1985 Honti barangolások. Pozsony
 1987 Hallottatok-e már hírét? Jeles napi szokások. Pozsony
 1992 „Pogánykát vittünk, báránykát hoztunk”. A születés szokásai és hiedelmek. Duna-szerdahely–Komárom
- CSAPLOVICS János**
 1822 Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. TGy III. 37–65, IV. 3–50, VI. 79–92, VII. 45–51.
- CSAPODI Csaba**
 1933 Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest
 1942 Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban. Budapest
 1943 Az északnyugati magyar–tót nyelvhatár megváltozása és a katolikus restauráció. Budapest
- CSEH István**
 1975–1976 A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál. Népr. Nyelvtud. XIX–XX. 53–81.
- CSEKE Péter–HÁLA József (szerk.)**
 2000 A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Csíkszereda

- CSERGŐ Bálint
1999 Az Udvarhely vidéki székelykapu. Csíkszereda
- CSERI Miklós
1987 Népi építészet és lakáskultúra a Szuha-völgyben. Göm. népr. 8.
- CSERI Miklós–BALASSA M. Iván–VIGA Gyula (szerk.)
1989 Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Miskolc–Szentendre
- CSERI Miklós–L. IMRE Mária (szerk.)
1991 Dél-Dunántúl népi építésze. A Pécsváradon 1991. május 6–8. között megrendezett konferencia anyaga. Szentendre–Pécs
- CSERI Miklós–PERGER Gyula (szerk.)
1993 A Kisalföld népi építésze: A Győrött 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga. Szentendre–Győr
- CSERI Miklós–BÍRÓ Friderika–NAGY Zoltán (szerk.)
1995 A Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szentendre–Szombathely
- CSERI Miklós–S. LACKOVITS Emőke (szerk.)
1997 A Balaton-felvidék népi építésze. Szentendre–Veszprém
- CSETE Balázs
1990 Kalotaszegi fafaragások. S. a. rend. SELMECZI KOVÁCS Attila. SHE 3.
- CSETRI Elek–IMREH István
1980 Erdély változó társadalma, 1767–1821. Bukarest
- CSIBA Lajos
1958 A tejfalusi közbirtokosság történetéből. Népr. K. III. 4. 311–337.
- CSIBI Istvánné SIKLÓDI Mária
1985 Önéletírása. Budapest
- CSILIK József
2001 István király Szent Jobbja és Szentjobb község története. Nagyvárad
- CSILLÉRY Klára, K.
1961 Pütkösdi leányvezető Szeremléről. NÉ XLIII. 171–179.
1972 A magyar nép bútora. Budapest
1989 Bútor. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. Termelés és a javak felhasználása. 817–881. Eger
- CSOMA Zsigmond
1978 Szőlészeti munkaeszközváltás Somlón. MMgMK 1975–1977. 213–231.
1983 Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez. VMMK XVI. 319–323.
1986 Nászéjszakák bora: a somlai. Budapest
1993 Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón (17–20. század közepéig). Termeléstörténeti–történeti ökológiai tájmonográfia. Stud. Folk. Ethn. 35. Debrecen
- CSÖGÖR Enikő
1997 Tordatúr hiedelemvilága. Kolozsvár
- CSUKÁS Györgyi, H.
1984 A Bakony és a Balaton-felvidék népi építésze. HésE 2. 21–61. Szentendre
1997 A köépítkezés múltja a Balaton-felvidéken és a Bakonyban. In: CSERI Miklós–S. LACKOVITS Emőke (szerk.): A Balaton-felvidék népi építésze. 53–92. Szentendre–Veszprém
- CSUPOR István
1992 Rituális edényhasználat Szatmárban és Máramarosban. In: MOHAY Tamás (szerk.): Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. 123–132. Debrecen
- CSÜRY Bálint
1935–1936 Szamosháti szótár. I–II. Budapest
- DACZÓ Árpád
2000 Csíksomlyó titka. Csíkszereda
- DALA József–ERDÉLYI Tibor
1941 Matyóföld. A híres Mezőkövesd. Budapest

- DÁM László
 1975 A Nagy-Sárrét népi építésze. Műv. Hagy. XVII. Debrecen
 1982 Lakóházak a Nyírségben. Debrecen
 1989 Építészeti régiók a Kárpát-medence északkeleti térségében. In: CSERI Miklós–BALASSA M. Iván–VIGA Gyula (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. 93–107. Miskolc–Szentendre
 1996 Építészeti régiók a Kárpát-medencében. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 199–210. Nyíregyháza
- DÁM László–D. RÁCZ Magdolna
 1986 Lakóházak Dél-Gömörben. Göm. népr. 7.
- DANKÓ Imre
 1955 A Sajó–Hernád melléki hajdútelepek. Sárospatak
 1959 A Körösköz-bihari hajdúság. Gyula
- DANKÓ Imre (szerk.)
 1973 Bajomi krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. Biharnagybajom
 1975 Hajdúszoboszló monográfiája. Hajdúszoboszló
 1983 Békés város néprajza. Békés
- DÁVID László
 1981 A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest
- DÁVID Zoltán
 1980 A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság 23. 8. 87–101.
 1994 A magyar-szlovák nyelvhatár változásai. Dimenziók II/1. 34–39. Miskolc
 1995 Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. Történeti Demográfiai Füzetek 14. 145–179. Budapest
- DEÁK Geyza
 1910 Az ungvármegyei „Tiszahát” népi építkezése és művészete. NÉ XI. 185–199.
- DÉGH Linda
 1955 Kakasdi népmesék. I. ÚMNGY VIII.
 1960 Kakasdi népmesék. II. ÚMNGY IX.
- DEMETER Zsófia
 1984 Summások Fejér megyében. AR XXI. 221–234.
- DEMETER Zsófia–LUKÁCS László
 1980 A puszták népe. A Mezőföld története. Székesfehérvár
- DEMÉNY Piroska
 1998 Aranyosszék népzeneje. Budapest
- DEMKÓ Kálmán
 1890 A Felső-magyarországi városok életéről a XVI–XVII. században. Budapest
- DIMÉNY Attila–SZABÓ Árpád Tőhötöm (szerk.)
 2003 Népi kultúra, társadalom Háromszéken. Kolozsvár
- DIÓSZEGI László (szerk.)
 2009 Moldvai csángók és a változó világ. Szombathely
- DIÓSZEGI Vilmos
 1968 A palóc etnokulturális csoport határai és kirajzolásai. Az égitestet evő mitikus lény, a markoláb elterjedésének tanulságai. NK–NT I. 217–251.
- DOBÁNY Zoltán
 2004 A Sajó–Bódva köze történeti földrajza (18–20. század). Nyíregyháza
- DODEKNÉ CHOVÁN Ilona
 1984 A koloni lyukas hímzés. Új Mindenes Gyűjtemény I. 129–138.
- DOBROSSY István
 1978 Dohánytermesztés a Nyírségben. Stud. Folk. Ethn. 2.
- DOMANOVSKY György
 1981 A magyar nép díszítőművészete. I–II. Budapest
- DOMOKOS Pál Péter
 1931 A moldvai magyarság. Csíksomlyó

- 1979 „Édes Hazámnak akartam szolgálni...” Budapest
 1987 A moldvai magyarság. Ötödik, átdolgozott kiadás. S. a. rend. FAZAKAS István. Budapest
- DOMONKOS Ottó
 1967 A nyugat-magyarországi tyúkászatról. NÉ XLIX. 255–275.
 1991 A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. MN III. 7–154.
- DORNER Béla
 1910 Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr
- DÖMÖTÖR Sándor
 1954 Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. NÉ XXXVI. 149–164.
 1960 Őrség. Budapest
- DÖMÖTÖR Tekla
 1981 A magyar nép hiedelemvilága. Budapest
- DUBA Gyula
 1974 Vajúdó parasztvilág. Jelentés a Garam mentéről. Pozsony
- DUNÁRE, Nicolae (red.)
 1972–1973 Țara Bîrsei. I–II. București
- ÉBNER (GÖNYEY) Sándor
 1925 A Bodroghköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. FE V. 65–102.
 1931 Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépitkezésre. NÉ XXIII. 89–110.
- ECSEDI István
 1914 A Hortobágy-pusztá és élete. Debrecen
- ÉGETŐ Melinda
 1985 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Összeáll., bev. ÉGETŐ Melinda. Budapest
 1990 A szerémségi szóránymagyarok kultúrájáról. NK–NT XV. 89–125.
 1993 Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Néprajzi tanulmányok. Budapest
- EGYED Ákos
 1975 A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés. Bukarest
 1981 Falu, város, civilizáció. Bukarest
 2006 A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig. Csíkszereda
- EGYED Ákos (szerk.)
 1970 A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban, 1849–1914. Bukarest
- ELEK Péter–GUNDA Béla et al.
 1936 Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Budapest
- ENDES Miklós
 1938 Csík-, Gyergyó-, Kászon-Székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Budapest
- ENYEDI György–HORVÁTH Gyula (szerk.)
 2002 Táj, település, régió. Magyar Tudománytár 2. Budapest
- EÖTVÖS Károly
 1901 Utazás a Balaton körül. I–II. Budapest
- EPERJESSY Ernő
 2006 Puszták népe a Zselicben. 1900–1950. Budapest
- EPERJESSY Géza
 1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. 1686–1848. Budapest
- ERCSEI Judit (szerk.)
 2001 Kalotaszeg bibliográfiája. Kriza Könyvek 9. Kolozsvár
- ERDEI Ferenc
 1934 A makói parasztság társadalomrajza. Makó
 1937 Futóhomok. Budapest
 1942 Magyar tanyák. Budapest

- 1982 Makó társadalomrajza. Makó
- ERDÉLYI Zoltán
- 1956 Bazárkások. Népr. K. I. 1–4. 52–57.
- 1958 Faközelítés a Bernecebaráti környéki erdőkben. A „román szánkó”. Ethn. LXIX. 381–408.
- 1959 A bakonybéli villakészítők balkáni útjai. Népr. K. IV. 4. 8–18.
- ERDÉSZ Sándor
- 1968 Ámi Lajos meséi. ÚMNGY XIII–XV.
- 1974 Nyírség. Budapest
- ERNYEY József
- 1907 A hazai tótság keleti nyelvjárása és meséi. Ethn. XVIII. 281–287.
- FALLER Jenő
- 1975 Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából. Budapest
- FARAGÓ József
- 1977 Balladák földjén. Bukarest
- FARAGÓ József–JAGAMAS János (szerk.)
- 1954 Moldvai csángó népdalok és népballadák. Bukarest
- FARAGÓ József–NAGY Jenő–VÁMSZER Géza
- 1977 Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest
- FARAGÓ József–FÁBIÁN Imre
- 1995 Bihari népmondák. Nagyváradi
- FARKAS József
- 1982 Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Debrecen
- FEHÉRVÁRYNÉ NAGY Magda
- 1988 Parasztgazdaság a 20. század első felében. Gútai példa. Él. Trad. 2. Budapest
- FÉJA Géza
- 1937 Viharsarok. Budapest
- FEKETE NAGY Antal
- 1934 A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest
- 1941 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Trencsén vármegye. Budapest
- FÉL Edit
- 1935 Harta néprajza. Néprajzi füzetek 2. Budapest
- 1937 Adatok Dunapataj néprajzához. NÉ XXIX. 350–366.
- 1941 Kocs 1936-ban. Budapest
- 1942 A női ruházatkódás Martoson. NÉ XXXIV. 93–140.
- 1944 A nagycsalád és szokásai a komárommegyei Martoson. Budapest
- 1958 Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. Népr. K. 4. 3–16.
- 1983 Le Vinaigre et le fiel – La Vie d’une paysanne hongroise par Margit Gari. Trad. László PÖDÖR et Anne-Marie de BACKER. Paris
- 1993 Emlékezés Fél Editre. Tanulmányok Fél Editről. Szerk. FÜLEMILE Ágnes–STE-FÁNY Judit. Budapest
- 2001 Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. Szerk., bev. HOFER Tamás. Pozsony
- FÉL Edit–HOFER Tamás
- 1969a Proper peasants. Traditional life in a Hungarian Village. Chicago
- 1969b A kalotaszegi kelengye. I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. NÉ LI. 15–31.
- 1974 Geräte der átányer Bauern. Kopenhagen–Budapest
- 1975 Magyar népművészet. Budapest
- 1979 Vázlat a matyókról. Néprajzi füzetek. Budapest
- 1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest
- FELFÖLDI László
- 2001 Néptánc. In: KAPITÁNY Orsolya–IMRŐ Judit (szerk.): Somogy megye népművésze. Népművészeti örökségünk. 477–494. Kaposvár

FÉNYES Elek

- 1836–1841 Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I–VI. Pest
1842–1843 Magyarország statistikája. I–III. Pesten
1847 Magyarország leírása. I–II. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest

FERENCZI Géza

- 1961 Taplófeldolgozás Korondon. Ethn. LXXII. 100–111.

FERENCZI Imre

- 1960 Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. Ethn. LXXI. 389–436.
1963 Huszita emlékek és a néphagyomány. Műv. Hagy. V. 107–130.

FERENCZI Imre–UJVÁRY Zoltán

- 1962 Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. Műv. Hagy. IV.

FERENT, Ioan

- 1981 A kunok és püspökségük. Ford. DOMOKOS Pál Péter. Budapest

FILEP Antal

- 1970 A kisalföldi lakóház helye népi építészetünk rendszerében. Ethn. LXXXI. 327–349.
1980 Alsónémedi települése és építkezése. In: BALASSA Iván (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. 235–270. Alsónémedi
1993 Nagytáji egységesség és regionális tagolódás a Kisalföld építő kultúrájában. In: CSERI Miklós–PERGER Gyula (szerk.): A Kisalföld népi építészete. 71–128. Szentendre–Győr

FLÓRIÁN Mária

- 1966 Rimóc népviselete. Balassagyarmat
1970 A paraszti ruházat változása Nógrád megyében. NÉ LII. 85–97.
2001 Magyar parasztviseletek. Budapest

FODOR Ferenc (geográfus)

- 1930a Egy palóc falu életrajza (Nagyvisnyó). Budapest
1930b A Szörénység tájrajza. Budapest
1942a A Jászság életrajza. Budapest
1942b Az elnemsodort falu. Budapest

FODOR Ferenc (néprajzkutató)

- 2008 A Duna–Tisza közti Homokhátság délkeleti részének paraszti gazdálkodása a 20. században. Szeged

FORRAI Ibolya

- 1987 Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél. Budapest
2006 Hadikfalva falukönyve. 1799–1874. Fontes Musei Ethnographiae 9. (Budapest)

FÖLDES László

- 1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. Népr. K. II. 1–2. 149–156.
1958 Rideg lótarás a székelyeknél. Népr. K. III. 31–39.
1970 Telekrendszer és ragadványnév-szisztéma egy szepességi gorál faluban. Ethn. LXXXI. 578–597.
1982 „A vándorló Erdély”. Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély-Havasalföld közötti transhumance-ról. Ethn. XCIII. 353–389.

FÖLDI István

- 2004 Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia. Kolozsvár

FRISNYÁK Sándor

- 1990 Magyarország történeti földrajza. Budapest

FRISNYÁK Sándor (szerk.)

- 1996 A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza
1998 A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza
2000 Az Alföld történeti földrajza. I–II. Nyíregyháza
2002 A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Nyíregyháza

- FRISNYÁK Sándor–TÓTH József (szerk.)
2003 A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza–Pécs
- FÜGEDI Erik
1953 „Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In: SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. 225–239. Budapest
1966 Agrárjellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. AtSz VIII. 313–331.
- FÜGEDI Márta
1978 Mezőkövesd és vidéke hímzései. I–II. Budapest
1983 A Bükkalja női népviselete. HOMÉ XXI. 241–258.
1989 A gyermek a matyó családban. Debrecen
1991 A barkó rókaprémes mente viseletéhez. HOMK 27. 280–284.
1997 Mítosz és valóság. A matyó népművészet. Miskolc
- FÜGEDI Márta (szerk.)
1997 Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Miskolc
- FÜLEMILE Ágnes–STEFÁNY Judit
1989 A kazári női viselet változása a XIX–XX. században. Diss. Ethn. 7.
- FÜR Lajos
1969 A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870–1914. Budapest
1983 Kertés tanyák a futóhomokon. Tájérténeti tanulmány. Budapest
- FÜZES Endre
1964 A magyarországi szántalpas hombár. Ethn. LXXV. 1–35.
- GAÁL, Károly
1970 Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgenland. Berlin
1977 Zur Volkskultur der Magyaren in der Wart. In: TRIEBER, Ladislaus (szerk.): Die Obere Wart. 325–350. Oberwart
- GÁBORJÁN Alice
1969a Magyar népviseletek. Budapest
1969b A szlavóniai magyar falvak női viselete összetételének és alakulásának néhány jellegzetessége. Ethn. LXXX. 175–195.
1976 Magyar népviseletek. NÉ LVIII. 3–140.
1985 Magyar népviseletek. Budapest
- GAGYI József
2004 Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban. Marosvásárhely
- GÁLFFY Mózes–MÁRTON Gyula–SZABÓ T. Attila (szerk.)
1991 A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I–II. A kiadás előkészítői: MURÁDIN László–PÉNTÉK János. Budapest
- GALGÓCZY Károly
1855 Magyarország, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája. Pesten
1876–1877 Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. I–III. Budapest
- GARAY Ákos
1911 Szlavóniai régi magyar faluk. NÉ XII. 221–248.
- GARAY János
1833 Sárköz. TGy XVII. 10. 23–26.
- GARDA Dezső
1994 Székely hadszervezet és faluközösség. Gyergyószentmiklós
- GÁSPÁR Simon Antal
1986 Az én szülőfalum, a bukovinai Istensegítség. Budapest
- GAZDA Klára
1980 Gyermekvilág Eszterneken. Bukarest
1998 A székely népviselet. Budapest

- 2006 Tárgyi kultúra és identitás a moldvai katolikusoknál. In: DIÓSZEGI László (szerk.): Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák. A moldvai csángók. 227–259. Budapest
- GAZDA László
- 2009 Moldvai magyar vonatkozású települések történeti tára. I. Budapest
- GAZDA László–VARGA Gyula (szerk.)
- 1989 Hajdú-Bihar megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Budapest
- GELENCSÉR József–LUKÁCS László
- 1991 Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Fejér megye néprajza 3. Székesfehérvár
- GERGELY Katalin
- 2000 „Sátorát letettem a romló testemnek...” Halottas és temetkezési szokások Gyergyószentmiklóson. Csíkszereda
- GESZTI Zsófia
- 2004 Vallási identitás és felekezeti konfliktusok egy kárpátaljai magyar faluban. In: KOZMA István–PAPP Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. 222–243. Budapest
- GILYÉN Nándor
- 2005 Az erdélyi Mezőség népi építésze. Budapest
- GILYÉN Nándor–MENDELE Ferenc–TÓTH János
- 1975 A Felső-Tiszavidék népi építésze. Budapest
- GÖNCZI Ferenc
- 1895 Muraköz és népe. Budapest
- 1904 Göcseji haranglábak és pálinkafőző kunyhók. NÉ V. 3–4.
- 1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- 1937 Somogyi gyermek. Kaposvár
- GÖNYEY (ÉBNER) Sándor
- 1933 Zselici kanászélet. Ethn. XLIV. 150–156.
- 1935 Ősfoglalkozások a Börzsöny hegységben. NÉ XXVII. 97–99.
- GÖNYEY Sándor
- 1938 A Zagyva felső völgyének palóc népviselte. NÉ XXX. 145–159.
- 1940 Adatok Galgamácsa néprajzához. NÉ XXXII. 22–51.
- 1942a A csíki szekér. NÉ XLIII. 273–274.
- 1942b A Drávaszög néprajzi elkülönülése. In: Pécsi Városi Múzeum Értesítője. 39–64.
- 1944 Drávaszögi himzések. Budapest
- GRÁFIK Imre
- 1971 Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten. Népr. K. XV.
- 1979 Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése. Ethn. XC. 500–510.
- 1983 A magyarországi fahajózás. A hajóvontatás néprajza. Népr. K. XXVI.
- 2000 Széki lakodalom. TURBÉKY Dénes fotóival. Marosvásárhely
- GRÁFIK Imre (szerk.)
- 1996 Vas megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Szombathely
- GRÉB Gyula
- 1926 A szepesi németek nyelve és eredete. Budapest
- 1932 Zipser Volkskunde. Kesmark–Reichenberg
- GREGOR Ferenc
- 1993 A szlovák nyelv magyar elemeiből. Mutatványfüzet. Budapest
- GUNDA Béla
- 1933 Szekérrel nyomtatás a Mezőföldön. NÉ XXV. 89.
- 1934 Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. NÉ XXVI. 1–16.
- 1937 Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ XXIX. 45–70.
- 1940a Erdély néprajza. In: KOZOCSA Sándor (szerk.): Erdély. 73–98. Budapest
- 1940b Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti magyarsággal. In: Temes Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv. 170–174. Budapest

- 1940c Jelentés 1939 nyarán végzett néprajzi tanulmányutamról. NÉ XXXII. 226–230.
- 1941a A Déli-Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatáról. Ethn. LII. 37–44.
- 1941b Az erdélyi és moldvai kettős udvarok. 1–2. NNY 1. 153–156, 218–221.
- 1942 Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. In: SZEKFÜ Gyula (szerk.): A magyarság és a szlávok. 205–226. Budapest
- 1943 A magyarság néprajzi csoportjai. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép. 93–113. Budapest
- 1943–1944 Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre. In: DEÉR József–TAMÁS Lajos (szerk.): Magyarok és románok. II. 458–490. Budapest
- 1949 A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): Néprajzi tanulmányok. 3–19. Budapest
- 1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
- 1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. Műv. Hagy. V. 3–24.
- 1966 Ethnographica Carpathica. Budapest
- 1969 Kulturverbindungen zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien. In: Foltin, H. F.–Greverus, I.-M.–Schwebe, J. (Hrsg.): Kontakte und Grenzen. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. 145–154. Göttingen
- 1974 Folklore-gyűjtés a Szerémségben. HITK VI. 19–20. 53–68.
- 1978 Ludový transport v Gemeri. Gemer Národopisné Štúdiá 3. 133–176.
- 1979 Ethnographica Carpatho-Balkanica. Budapest
- 1980 A kulturális areák néhány kérdése. Előmunkálatok 7. 9–21.
- 1982 Hagyományos teherhordó eszközök és tartóedények a szerémségi magyaroknál. HITK XIV. 2. 201–233.
- 1984 A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. In: UJVÁRY Zoltán–FARKAS József (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához. Folk. Etn. 16. 35–137.
- 1988 A moldvai magyarok eredete. MNy LXXXIV. 1. 12–24.
- 1989 A rostaforogató asszony. Budapest
- 1990 A moldvai magyar népi műveltség jellegéhez. Néprajzi gyűjtőúton a moldvai magyaroknál. NK–NT XV. 37–87.
- GUNDA Béla (szerk.)
1972–1974 Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Műv. Hagy. XV–XVI.
- GYARMATHY Zsigáné
2000 Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából. Budapest
- GYENES Antal (szerk.)
1972 Észak-Bácska. Budapest
- GYETVAI Péter
1979 A tiszai korona-terület újranevesedése a XVIII. században. In: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából. II. A késői feudalizmus kora. 343–406. Kecskemét
- GYIMESI Sándor
1965 A telepítvényes falvak „felszabadulása”. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. I. 154–206. Budapest
- GYÖRFFY György
1941 A székelyek eredete és településük története. In: MÁLYUSZ Elemér (szerk.): Erdély és népei. 35–86. Budapest
- 1953 A székely társadalom. In: SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. 104–116. Budapest
- 1968 A palócok eredete, a palóc etnikum kialakulása. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palóckutatás. I. 49–56. Eger
- 1982 Néppé válás Európában és az Északi-Kárpátokban. Kortárs XXVI. 2. 269–302.
- 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–II. Budapest
- 1990 A magyarság keleti elemei. Budapest
- 1998 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Budapest

GYÖRFFY István

- 1908–1909 A Nagykunság és környékének népies építkezése. NÉ IX. 1–18, 153–166, 223–224, X. 30–40, 65–78.
1911 A szatmármegyei szilvaaszalók. NÉ XII. 249–252.
1922 Nagykunsági Krónika. Budapest
1927a Hajdúböszörmény települése. Szeged
1927b Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland. Debrecen
1929 A matyók. NNy I. 137–160.
1930 Magyar népi hímzések. I. A cifraszűr. Budapest
1942 A feketekőrös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. In: GYÖRFFY István: Magyar nép – magyar föld. S. a. rend., bev. GYÖRFFY György. 265–357. Budapest
1943 Magyar falu – magyar ház. S. a. rend., bev. GYÖRFFY György. Budapest
1956 Matyó népviselet. Szerk.: FÉL Edit. Budapest
1983 Alföldi népelet. Vál., szerk., bev., jegyz. SELMECZI KOVÁCS Attila. Budapest
1986 A Fekete-Körös völgyi magyarság. Budapest

GYURGYIK László

- 1992 Szlovákiai magyarok új népszámlálási adatai. Régió 3/3. 81–96.

HAÁZ Ferenc

- 1942 Udvarhelyszéki famesterségek. Kolozsvár

HAÁZ Ferenc Rezső

- 1932 Az udvarhelyszéki székely szekér. NÉ XXIV. 10–19.
1994 Udvarhelyi tanulmányok. Bev., jegyz. ZAPECZANER Jenő. Múzeumi Füzetek 10. (Székelyudvarhely)

HAÁZ Sándor

- 1978 Zsinóros díszítés a bekecsalji népviseletben. Népism. Dolg. 129–176.

HAJDÚ Farkas Zoltán

- 1993 Csíki kaláka. Csíkszereda
1994 Telepes népség: erdélyi szász olvasókönyv. Csíkszereda
2001 Székelyek és szászok. A kölcsönös segítség és intézményei a székelyeknél és az erdélyi szászoknál. Marosvásárhely

HAJDÚ Mihály

- 1996 Az Alföld nyelvjárásai. In: RAKONCZAI János–SZABÓ Ferenc (szerk.): A mi Alföldünk. 55–76. Békéscsaba

HAJDÚ-MOHAROS József

- 1995 Moldva – Csángóföld – csángó sors. Vörösberény
1996 Természeti és történeti tájbeosztások. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 249–257. Nyíregyháza

HAJDÚ-MOHAROS József–HEVESI Attila

- 1997 A kárpát-pannon térség tájtagolódása. In: KARÁTSZON Dávid (főszerk.): Magyarország földje – kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Pannon enciklopédia sorozat. 274–284. Budapest

HAJDÚ Zoltán

- 1996 A magyar közigazgatás történeti földrajza. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 211–223. Nyíregyháza
2003 A Dunántúl szemlélete a magyar földrajztudományban 1920-ig. In: FRISNYÁK Sándor–TÓTH József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. 11–16. Nyíregyháza–Pécs

HAJNAL Virág–PAPP Richárd

- 2004 „Mint leveleket a vihar...”. Kulturális antropológiai tanulmányok az ezredforduló délvidéki magyarjairól. Újvidék

HÁLA József

- 1987 A Börzsöny-vidéki kőbányászat és köhasznosítás a XIX–XX. században. Diss. Ethn. 6.

- 1995 A sósvíz és hasznosítása a Kis- és Nagy-Homoród menti falvakban. In: HÁLA József: Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. 347–365. Budapest
- HÁLA József (szerk.)
1993 Börzsönyvidék. Történeti és néprajzi tanulmányok. Szob
- HALÁSZ Albert
1999 Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken. Lendva
- HALÁSZ Péter
1973 A moldvai magyarok kendermunkája. NK–NT VII. 55–91.
1996 Az emberi erővel végzett teherhordás a moldvai magyaroknál. Ethn. 107. 227–300.
2002 A moldvai magyarok táji-etnikai tagolódásáról. In: HALÁSZ Péter: Bokrétába költögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához. 113–138. Budapest
2007 A moldvai magyarok hagyományos állattartása. Budapest
- HANN, Cris
1980 Tázlár: a village in Hungary. Cambridge
1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlár a hetvenes években. Ethn. XCIII. 33–71.
- HARKAI Imre
1983 Temerin népi építészete. Újvidék
1995 Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben. Budapest
1998 Topolya mezőváros tanyarendszere. Kanizsa
- HARKAI Imre–KLAMÁR Zoltán
1997 Adorján népi építészete. Kanizsa
- HAVASSY Péter
1989 A palóc centrum falvainak gazdasága és társadalma a XVIII. században. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. II. Újkori történelem és népi társadalom. 7–87. Eger
- HEGEDŰS Lóránt
1905 A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság. BpSz 122. 321–347; 123. 11–52, 178–202.
- HEGYI Imre
1978 A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest
- HEGYI Mózes
1937 Végvár. Kolozsvár
- HENCZ Hilda
2009 Magyarok román világban: a Kárpátokon kívüli román térségben élő magyarok és a bukaresti magyar sajtó, 1860–1941. Bukarest
- HERKELY Károly
1939 A mezőkövesdi matyó nép élete. Budapest
- HERMAN Ottó
1887–1888 A magyar halászat könyve. I–II. Budapest
- HEVESI Attila
2003 A Kárpát-medence és a Kárpátok természetföldrajzi tájtagolódásáról. Földr. Ért. 52. 253–267.
- HOFER Tamás
1955 Dél-dunántúl településformáinak ismeretéhez. Ethn. LXVI. 125–186.
1960 A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Műv. Hagy. I–II. 331–349.
1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. Előmunkálatok 7. 103–129.
- HOFFMANN Tamás
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII. 536–561.

- 1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest
HOLLANDER, Arie N. J. den
- 1980 Az Alföld települései és lakói. Budapest
- HÓMAN Bálint
- 1935 Magyar történet: Az ősidőktől a XII. század végéig. In: HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula: Magyar történet. I. 15–417. Budapest
- HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula
- 1935 Magyar történet. III. Budapest
- HOÓ Bernát
- 1963 Tiszakerecsenytől Kanadáig. Budapest
- HORGER Antal
- 1908 Hétfalusi csángó népmesék. MNGy X.
- 1934 A magyar nyelvjárások. Budapest
- HORVÁTH István
- 1971 Magyarózdi toronyalj. Kolozsvár
- HORVÁTH János
- 1927 A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest
- HORVÁTH Terézia (BALOGH Jánosné)
- 1967 Kapuvár népviselete. Arr. 9. 219–247.
- 1972 Kapuvár népviselete. Népr. K. XVI–XVII.
- 1983 Népi ékszerek. Budapest
- 2005 A pünkösdi király Csepregen és Jókainál. Csepreg
- HÖLBLING Miksa
- 1845 Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs
- HUDI József
- 1999 A dunántúli nemesi községek statútumai a XVII–XIX. századból. Veszprém
- HUNFALVY János (szerk.)
- 1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest
- HUNFALVY Pál
- 1876 Magyarország ethnographiája. Budapest
- HUNYADI László
- 1998 A Felvidék történeti vallásföldrajza. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 133–144. Nyíregyháza
- HUSZKA József
- 1895 A székely ház. Budapest
- HUTTERER Miklós
- 1973 A magyarországi német népcsoport. NK–NT VII. 93–117.
- ICZKOVITS Emma
- 1939 Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. Budapest
- IGAZ Mária
- 1964 Szarvaskői ólaskertek. Népr. K. IX. 114–189.
- IGYÁRTÓ Gyöngyi
- 2005 Máramarosi koronavárosok. Ungvár–Budapest
- IKVAI Nándor
- 1966 Föld alatti gabonátárolás Magyarországon. Ethn. LXXVII. 343–377.
- 1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műv. Hagy. IX.
- IKVAI Nándor (szerk.)
- 1977 Börzsöny néprajza. Stud. Com. V.
- 1985 A Tápió mente néprajza. II. Stud. Com. XVI.
- ILA Bálint
- 1940 Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul I–28, 53–72.
- 1942–1976 Gömör megye. I–IV. A megye története 1773-ig. Budapest
- 1957 Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahor-ka. St. Sl. III. 113–148.

- ILLÉS Péter
2005 A Vasi-Hegyhát, egy történeti-néprajzi kistáj. Ethn. 116. 267–299.
- ILYÉS Sándor–POZSONY Ferenc–TÁNCZOS Vilmos (szerk.)
2006 A moldvai csángók bibliográfiája. Kolozsvár
- ILLYÉS Gyula
1962 Puszták népe. [1936] Budapest
- IMREH István
1973 A rendtartó székely falu. Bukarest
1979 Erdélyi hétköznapiak. 1750–1850. Bukarest
1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest
- IMREH István–PATAKI József
1992 Kászonszéki krónika, 1650–1750. Budapest–Bukarest
- IMRE Samu
1941 Felsőöri földművelés. Debrecen
1971a A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest
1971b A felsőöri nyelvjárás. Nyelvtud. Ért. 72.
1973a Az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványok. NK–NT VII. 119–138.
1973b Felsőöri tájszótár. Budapest
- IMRŐ Judit
2001 Szokások. In: KAPITÁNY Orsolya–IMRŐ Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti örökségünk. 413–436. Kaposvár
- IPOLYI Arnold
1858 Csallóköz műemlékei. Vasárnapi Ujság V. 4. 40.
- ISTVÁN Anikó
2003 „Most segíts meg Mária...” A futásfalvi Sarlós Boldogasszony-napi búcsú szöveg-repertóriuma. Kriza Könyvek 20. Kolozsvár
- ISTVÁNNFY Gyula
1896 A borsodi matyó nép élete. Ethn. VII. 65–83, 165–174, 280–285, 364–373, 447–459.
1897 A matyó nép élete. Miskolc
1911a A borsodmegyei palócok. Ethn. XXII. 162–166, 222–232, 292–303, 363–368.
1911b A palócok lakóháza és berendezése. NÉ XII. 1–16.
1963 Palóc népköltési gyűjtemény. Miskolc
- JAGAMAS János
1977 Adatok a romániai magyar népzenei dialektusok kérdéséhez. In: SZABÓ Csaba (szerk.): Zenetudományi írások. 25–51. (Bukarest)
1984 Magyaró népzeneje. Bukarest
- JAKAB Albert Zsolt (gyűjt., összeáll.)
2003 Háromszék néprajzi és honismereti bibliográfiája. 1844–2002. Szerk., bev. POZSONY Ferenc. Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője XIII. 1–2. 3–188.
- JAKABFFY Elemér–PÁLL György
1939 A bánsági magyarság húsz éve Romániában. 1918–1938. Budapest
- JAKÓ Zsigmond
1940 Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest
1944 A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár
1976 A torockói legenda születése és kritikája. In: JAKÓ Zsigmond: Írás, könyv értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. 62–79. Bukarest
- JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István
1979 Nagyeneydi diákok, 1662–1848. Bukarest
- JÁMBOR László
1937 Szól a vészharang! Mentsük meg a mezőkövesdi népviseletet. Budapest
- JANKÓ János
1892 Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány. Budapest
1893 Torda, Aranyosszék és Toroczko magyar (székely) népe. Budapest
1902 A Balaton melléki lakosság néprajza. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Budapest

- JÁRDÁNYI Pál
1943 A kidei magyarság világi zenéje. Kolozsvár
- JERÁBEK, Richard
1988 *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17–20. Jahrhundert)*. ESI XIX. 122–164.
- JERNEY János
1855 A palóc nemzet és Palóc krónika orosz és lengyel évkönyvek nyomán Magyar Történelemi Tár I. 3–36. Pest
- JÓKAI Mária–MÉRY Margit
1998 Szlovákiai magyar népviseletek. Pozsony
- JUHÁSZ Antal
2004 A szegedi táj vonzásában. Szeged
2005 A Duna–Tisza közti migráció és hatása a népi műveltségre. Szeged
- JUHÁSZ Antal (szerk.)
1971 Tápé története és néprajza. Tápé
1990 Csongrád megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Budapest
1999 Észak-Bánság paraszti műveltségéből. Táj és népi kultúra 3. Szeged
2003 Szajáni gyűjtés. Táj és népi kultúra 4. Szeged
- JUHÁSZ Antal–Simon András (szerk.)
2007 Egy bánsági falu népi műveltségéből. Táj és népi kultúra 6. Szeged
- JUHÁSZ Dezső
1988 A magyar tájnévadás. Nyelvtud. Ért. 126.
2001 A magyar nyelvjárások területi egységei. A nyelvjárási régiók. In: KISS Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. 262–316. Budapest
- JUHÁSZ István
1947 A székelyföldi református egyházmegyék. Kolozsvár
- JUNG Károly
1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék
1990 Hiedelemmondák és hiedelmek. Adatok Gombos népi hiedelemvilágához. Újvidék
2001 A Pannóniai Énektől a Mária-lányokig. Magyar és egybevető magyar folklorisztikai tanulmányok. Újvidék
- KÁDÁR László
1941 A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest
1943 Magyar ember a magyar tájban. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép. 69–90. Budapest
- KÁDÁR József–RÉTHY László–TAGÁNYI Károly
1900–1905 Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VII. Dés
- KALAPIS Zoltán
1979 Bánát könyve. Újvidék
1993 Régi vízivilág a Bácskában és Bánátban. Újvidék
2005 Élet, élet, csuda élet: bánsági és bácskai népismereti tudósítások. Újvidék
- KALLÓS Zoltán
1958 Hejgetés Moldvában. Népr. K. III. 1–2. 40–50.
1960 Gyimesvölgyi keservecek. Népr. K. V. 1. 3–51
1970 Balladák könyve. Bukarest
1973 Új guzsalyam mellett. Bukarest
- KALLÓS Zoltán–MARTIN György
1970 A gyimesi csángók táncélete és táncai. Tánctud. Tan. 1969–1970. 235–252.
1989 Tegnap a Gyimesben jártam... Gyimes-völgyi lírai dalok. Szerk. DOMOKOS Mária. Budapest
- KÁLMÁN Béla
1942 A bősárányi gyékényszövés és szókincse. Budapest
1954 A mai magyar nyelvjárások. Budapest
1966 Nyelvjárásaink. Budapest

- KÁLMÁNYFY Béla
1975 Rozmary zeleni. Esztergom
- KÁLMÁNY Lajos
1881 Szeged népe. Összeged népköltése. I. Arad
1882 Szeged népe. Temesköz népköltése. II. Arad
1891 Szeged népe. Szeged vidéke népköltése. III. Szeged
- KÁPOLNAI Iván
2002 Mezőkövesd és környéke. Népeségi és gazdasági-társadalmi viszonyok a 20. század végéig. I–II. Budapest
- KARÁTSZON Dávid (főszerk.)
1997 Magyarország földje – kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Pannon enciklopédia sorozat. Budapest
- KARDOS László
1943 Az Őrség népi táplálkozása. Budapest
- KARSAI Zsigmond–MARTIN György
1989 Lőrincréve tánclete és táncai. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 10. Budapest
- KATONA Edit
2001 Posztból készült viseletdarabok. In. KAPITÁNY Orsolya–IMRŐ Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti örökségünk. 173–194. Kaposvár
- KATONA Imre
1957 A magyar kubikosok élete. Budapest
1962 Sárköz. Budapest
1972 Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék. Újvidék
1984 A Galga mente helye népcsoportjaink között. Honismeret XII/4. 42–45.
1990 Magyar népművészeti-néprajzi útikalauz. A magyar népcsoportok és a hazai nemzetiségek. Budapest
- KATONA Imre–LÁBADI Károly
1980 Erdők, mezők, vadligetek. Drávaszögi magyar népballadák. Újvidék
1986 Szedem szép rózsámat. Népi mondókák, versek, dalok a Drávaszögből és Szlavóniából. Újvidék
- KECSKÉS László
1978 Komáromi mesterségek. Bratislava
- KECSKÉS Péter
1966 Szőlőtermesztés a Mátraalján. Ethn. LXXVII. 495–516.
1967 A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon. NÉ XLIX. 219–253.
- KEMECSI Lajos
1998 Szekerek, kocsik, szánok. Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon. Él. Trad. 8.
- KEMÉNYFI Róbert
1994 Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban. Folk. Etn. 84.
1998 A történeti Gömör és Kishont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. Debrecen
2004 Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Debrecen
- KERECSÉNYI Edit
1975 Zala megye népi hímzései. I. Zalai fehérhímzések. Budapest
1979 Zala megye néprajzi csoportjai. Budapest
1994 Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva
- KERÉKGYÁRTÓ Adrienne, U.
1992 A csíkiek Negyedfélmegye Havasáról. NÉ LXXIV. 5–47.
- KERÉKGYÁRTÓ Adrienne, U. (szerk.)
1999 Csikmenaság népművészete. SHE 10.
- KERTÉSZ József
1913 Tíz év a romániai magyar misszióban. Kolozsvár
- KESZEG Vilmos
1997 Jólások a Mezőségen. Etnomantikai elemzés. Sepsiszentgyörgy

- 1999 Mezőségi hiedelmek. Marosvásárhely
- 2002 A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001. In: TÁNCZOS Vilmos–TÖKÉS Gyöngyvér (szerk.): Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. I. 119–170. Kolozsvár
- 2004 Aranyosszék népköltészete. Népi szövegek, kontextusok. Monográfia. I–II. Marosvásárhely
- KESZEG Vilmos–SZABÓ Zsolt (szerk.)
- 2006 Aranyos-vidék magyarsága. Kolozsvár
- KHÍN Antal
- 1960 A Velencei-tó halászata. MgMF 16.
- 1966 A somorjai halászcéh. MMgMK 1965–1966. 121–130.
- 1970 A régi Csallóköz mint halászhely. MMgMK 1969–1970. 157–266.
- KINDA István–POZSONY Ferenc (szerk.)
- 2005 Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban. Kolozsvár
- KIRÁLY István
- 1962 Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha-tenyésztés történetéből (1848–1945). Kaposvár
- 1965 A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. AtSz VII. 550–570.
- KIRÁLY Lajos
- 1990 Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186. Budapest
- KISBÁN Eszter
- 1961 A gyümölcskenyér elterjedésének tanulságai. Adatok a német – magyar interetnikus érintkezés kérdéséhez. Ethn. LXXII. 325–343.
- 1970 A kenyér a táplálkozási struktúrában. NK–NT IV. 97–125.
- 1989 Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. ÉI. Trad. 4.
- 1992 Örmények: ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon. Ethn. 103. 1–27.
- KISS Ákos
- 1979 Egy nemesi közbirtokosság kúriaépítkezései. Ethn. XC. 354–380.
- KISS Attila
- 1965 Pannonia római kori lakossága népvándorlás kori helyben maradásának kérdéséhez. JPMÉ 1965. 81–123.
- KISS Géza
- 1937 Ormányság. Budapest
- 1952 Ormánysági szótár. Szerk. KERESZTES Kálmán. Budapest
- KISS Jenő
- 2001 A nyelvjárások osztályozása. In: KISS Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. 72–81. Budapest
- KISS Jenő (szerk.)
- 2001 Magyar dialektológia. Budapest
- KISS József
- 2007 Gari Margit élete és hangja. Mezőkövesd
- KISS Lajos
- 1929 Földművelés a Rétközön. Karcag
- 1939 A szegény ember élete. Budapest
- 1943 A szegény asszony élete. Budapest
- 1956 Vásárhelyi híres vásárok. Szeged
- 1958 Vásárhelyi hétköznapiak. Budapest
- 1961 Régi Rétköz. Budapest
- 1964 Vásárhelyi kistükör. Budapest
- KISS Lajos (népzene kutató)
- 1966 Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben. Ethn. LXXVII. 153–211.
- KISS Lajos (nyelvész)
- 1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest
- 1997 Pannónia helyneveinek kontinuitása. Honf. és nyelv. 187–197.

- KISS Mária
1990 Adatok a horvátországi szórványmagyarok eredetéhez és folklórához. NK–NT XV. 155–169.
- KLAMÁR Zoltán
2006 Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén: 1900–2000. Szabadka
- KNÉZY Judit
1977 Csököly népi gazdálkodása és táplálkozása (XVIII–XX. század). Somogyi Almanach 26. Kaposvár
1978 A somogyi Balatonmellék táji egységének problémája. Studium Historia Simig-hiense I. 195–200. (Kaposvár)
1980 Anyagi kultúra. In: KNÉZY Judit (szerk.): Somogy néprajza. II. 13–60. Kaposvár
2001 Táj, népcsoportok története, művészeti hatások. In: KAPITANY Orsolya–IMRŐ Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti örökségünk. 7–32. Kaposvár
- KNIEZSA István
1934 A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethn. XLV. 62–73.
1941 Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez. Budapest
1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. Budapest
- KOCSI Márta–CSOMOR Lajos
é. n. [1982] Festett bútorok a Székelyföldön. Budapest
- KOCSIS Aranka
1994 Zóboralji hímzések. Magyar népművészet 22. Budapest
1997 A vajkai szék nemesei. Hagyatéki leltárak a 17–19. századból. Pozsony
2006 A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kisalföldi faluban. Pozsony
- KOCSIS Gyula
2005 A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI–XVII. században. Budapest
- KOCSIS Gyula (szerk.)
1993 Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről. Cegléd
- KOCSIS Károly
1998 Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In: FRIS-NYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. 115–132. Nyíregyháza
2000 A magyar településterület változásai a honfoglalástól napjainkig az Őrvidék (Burgenland) területén. Népr. L. IX. 3–4. 49–59.
- KODÁLY Zoltán
1905 Mátyusföldi gyűjtés. Ethn. XVI. 300–305.
1909 Zobor-vidéki népszokások. Ethn. XX. 29–36, 116–121, 245–247.
- KODOLÁNYI János
1958 Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában. NÉ XL. 5–18.
1960 Ormánság. Budapest
- KOGUTOWICZ Károly
1930–1936 Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. I–II. Szeged
- KÓKAI Sándor
2006 A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza
- KOLUMBÁN Lajos
1903 A hétfalusi csángók a múltban és a jelenben. Brassó
- KOLUMBÁN Samu
1894 Lozsád és népe. Ethn. V. 238–254.
- KOMANOVICS József
1970 Felvidéki telepesek a Dunántúlon. AtSz XII. 181–200.
- KOMÁROMI Tünde
2009 Rontás és társadalom Aranyosszéken. Kolozsvár
- KOMORÓCZY Miklós
é. n. [1906] Hont vármegye népe. In: BOROVSZKY Samu (szerk.): Hont vármegye és Selmecbánya. 128–136. Budapest

- KONSZA Samu**
 1957 Háromszéki magyar népköltészet. Konsza Samu gyűjteménye. Szerk., bev. FARA-GÓ József. Marosvásárhely
- KÓRIS Kálmán**
 1905 Matyóföldi tüzelők és szénatartók. NÉ VI. 249–263.
- KÓS Károly**
 1957 Magyar néprajzi tájak hazánk területén. Műv. X. 2. 32–34.
 1972a A vargasi festett bútor. Kolozsvár
 1972b Népelet és néphagyomány. Bukarest
 1976a Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest
 1976b A romániai magyarság néprajzáról. Népism. Dolg. 8–29.
 1978 Lápos-vidéki szénégetők és szénégetés. Népism. Dolg. 64–72.
 1979 Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest
 é. n. [1990] Erdély népi építésze. Budapest
 1994 Népi földművelés a Mezőségen. Népism. Dolg. 88–119.
 1999 Népi földművelés Kalotaszegen. Debrecen
 2000 A Mezőség néprajza. I–II. Marosvásárhely
- KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő**
 1972 Kászoni székely népművészet. Bukarest
 1974 Szilágysági magyar népművészet. Bukarest
 1978 Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest
 1979 Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest
 1981 Moldvai csángó népművészet. Bukarest
- KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő–HALAY Hajnal–FURU Árpád**
 2002 Torockói népművészet. Kolozsvár
- KÓSA László**
 1967 Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. Adalékok a sarló-kasza eszköz-váltáshoz. Ethn. LXXVIII. 22–44.
 1968 A dél-somogyi burgonyatermelés. Adatok a parasztgazdaságok belterjesedésének vizsgálatához. Ethn. LXXIX. 368–395.
 1970 A kandallós tüzelő. NK–NT IV. 81–96.
 1975 Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben. In: KÓSA László–FILEP Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. 7–51. Budapest
 1982 A Csallóköz – Európa legnagyobb folyami szigete. Élet és Tudomány 6. 166–169.
 1988 A Dunántúl néprajzi határai. Komárom Megyei Néprajzi Füzetek 3. 9–18. (Tata)
 1990 Protestáns egyházias szokások és magatartásformák. MN VII. 445–481.
 1991 Erdély néprajza. (PALÁDI-KOVÁCS Attila, MISKOLCZY Ambrus, TÓTH Zoltán, HOFFER Tamás hozzászólásával.) Ethn. 102. 197–211.
 1998 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Budapest
- KÓSA László–FILEP Antal**
 1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
- KOTICS József**
 1986 Kalendáris szokások a Medvesalján. Debrecen
 1988 Népi méhészkedés Gömörben. Göm. népr. 18.
- KOVÁCH Aladár**
 1907 A Tolna megyei Sárköz népviselete. NÉ VIII. 71–94, 201–221.
 1912 Kezdetleges épületek Tolna vármegyében. NÉ XIII. 207–239.
- KOVÁCH Géza**
 1958 A zilahi céhek története. Bukarest
 1996 Magyar élet Bukarestben a XIX. század második felében. In: KOVÁCH Géza: Magyar élet a régi Bukarestben. 7–35. Budapest
- KOVÁCS Alajos**
 1936 Az egyke pusztítása Sárközben. MStSz 905–919.

- KOVÁCS András
1981 Vallomás az erdélyi szombatosok perében. Bukarest
- KOVÁCS Béla
1974 Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században. Archivum 2. 27–58. (Eger)
- KOVÁCS Endre
1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Budapest–Újvidék
2001 Állattartás a vajdasági Doroszlón, Tóthfalu
- KOVÁCS Ferenc
1934 Erdei famegmunkáló eszközök Gyergyócsomafalván. Erd. Múz. XXXIX. 137–142.
- KOVÁCS Ilona, S.
2001 Pásztorművészet. In: KAPITÁNY Orsolya–IMRŐ Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti örökségünk. 329–372. Kaposvár
- KOVÁCS István, B.
1998 Hervadatlan rózsagyűkér. Gömör-Kishont magyar népköltészete. Szlovákiai magyar tájak népköltészete I. Dunaszerdahely
- KOVÁCS János
1901 Szeged és népe. Szeged ethnographiája. Szeged
- KOVÁCS László, K. (KESZI)
1944 A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár
1947 A bálványosváraljai fejős juhászat. Néprajzi tanulmányok 2. 207–239. (Kolozsvár)
1968 A közös fejős juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül. NK–NT I. 9–50.
2008 A Borsa-völgyi juhászat. Budapest
- KOVÁCS Márton
1942 A felsőöri magyar népsziget. Budapest
- KOVÁCS Sándor
1989 A drávai hajósok élete a 19. században. JPMÉ 33. 211–221.
- KOVÁTS Dániel
1995 Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. Sátoraljaújhely
- KOZMA Ferenc
1879 A Székelyföld közigazdasági és közmívelődési állapota. Budapest
- KÖNCZEI Csilla
2009 Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban. A borica. Kolozsvár
- KÖPECZI Béla (főszerk.)
1989 Erdély rövid története. Budapest
- KÖVÁGÓ László
1981 Nemzetiségek a mai Magyarországon. Budapest
1984 A nemzetiségi kérdés Magyarországon. In: FODOR Péter et al. (szerk.): Együtt a nemzetiségekkel. A nemzetiségi politika a mai Magyarországon. 165–179. Budapest
- KÖVÉR Fidél József
1930 A Hanság földrajza. FE X. 3–47, 91–139.
- KÖVESDI KISS Ferenc
2006 Riadórá szól a harang: a Mezőség településeinek helyzetképe, 1891–1991. Pomáz
- KRESZ Mária
1956 Magyar parasztviselet, 1820–1867. I–II. Budapest
1960 Fazekas, korsós, tálás. Ethn. LXXI. 297–379.
1976a A csákvári fazekasság. Székesfehérvár
1976b Palóc ködmönök. Budapest
1979 Népi szücsmunka. Magyar népművészet 9. Budapest
1987 A csákvári fazekasság. Székesfehérvár

- KRISTÓ Gyula**
 1973 Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest
 1977 Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben. TSz 53–72.
 1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest
 1996 Az alföldi megyék kialakulása. In: RAKONCZAI János–SZABÓ Ferenc (szerk.): A mi Alföldünk. 177–186. Békéscsaba
- KRISTON VIZI József (szerk.)**
 1982 A Közép-Tiszavidék népelete. Eger
- KRIZA János**
 1863 Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár
- KRUPA András**
 1970 Negyedi káposztatermelők Csanádalbertin és Nagybánhegyesen. BE V. 61–77.
- KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre (szerk.)**
 1853–1854 Magyarország és Erdély képekben I–IV. Pest
- KUCZY Károly**
 1976 Vízi élet, népi hajózás Foktón. Történeti, néprajzi és nyelvészeti tanulmányok. Kálcsa
- KUGLER József**
 2000 Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest
- KUN József**
 1998 A tárkányi sudár torony. Fekete-Körös-völgyi folklór. Miskolc
- KUNT Ernő**
 1978 Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban. Stud. Folk. Ethn. 3.
- KÜCSÁN József–PERGER Gyula (szerk.)**
 2002 Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Népművészeti örökségünk. Győr
- KÜLLÖS Imola (s. a. rend.)**
 2000 Közköltészet 1. Mulattatók. Régi magyar költők tára, XVIII. század, 4. Budapest
- KÜLLÖS Imola–SÁNDOR Ildikó**
 2009 Két kárpátaljai parasztróféta szent iratai. Budapest
- KÜRTI, László**
 2001 The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination. New York
- LÁBADI Károly**
 1987 Kopácsi vízi élet. Újvidék
 1996 Drávaszög ÁBÉCÉ. Néprajzi és folklór tájlexikon. Eszék–Budapest
- LAJOS Árpád**
 1956 Szénégetés a Bükkben. HOMK 4. 21–30.
 1960 Egy archaikus dallamsajátság Észak-Borsodban. Ethn. LXXI. 580–598.
 1965 Borsodi fonó. HOM Népr. Kiadv. III.
 1972 Mancsozás – tekészés. HOMÉ XI. 403–424.
 1979 Nemesek és partiak Szuhafőn. Miskolc
- LAJTHA László**
 1954a Szépkényerűszentmártoni gyűjtés. Népzenei monográfiák 1. Budapest
 1954b Széki gyűjtés. Népzenei monográfiák 2. Budapest
- LÁZÁR István**
 1896 Alsó-Fehér vármegye magyar népe. Nagyenyed
- LAZICZIUS Gyula**
 1936 A magyar nyelvjárások. Budapest
- LISZKA József**
 1988 A kurtaszoknyás hatfalu mint néprajzi csoport és helye népi kultúránk rendszerében. In: LISZKA József (szerk.): „Kurtaszoknyás hatfalu”. Új Mindenes Gyűjtemény 7. 13–33. (Bratislava)
 1992 Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzához. Budapest
 2002 A szlovákiai magyarok néprajza. Budapest–Dunaszerdahely
 2005 Két Duna keríti... Tanulmányok a Csallóköz néprajzához. Pozsony

- LIZANEC, Petro N.
 1970 Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. A Kárpátokon túli ukrán nyelvjárások alapján. Uzshorod
- LUBY Margit
 1935 A parasztlelet rendje. Népi szokások, illendő magatartás, babonák Szatmár vármegyében. Budapest
 1939 A szilva hazája. NÉ XXXI. 300–310.
 1943 Fogyó legelőkön. Budapest
- LUKÁCS László
 1981 Húsvéti korbácsolás. Ethn. XCII. 374–399.
 1983a A mezőföldi tanyák kialakulása. FMSz I. 35–55.
 1983b Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás a Kelet-Dunántúlon. AR XX. 185–194.
 1994 A szekérrel nyomtatás területi elterjedéséhez. Stud. Com. XXIII. 495–500.
 1995 Födém szerkezetek a Káli-medencében. HésE 10. 69–92.
 2007 A tisztas ipar emlékei. Céhek, céhemlékek, az iparosok hagyományai Fejér megyében és Székesfehérváron. Székesfehérvár
 2009 Sárftól Mezőföldig. Táj- és népkutatás Fejér megyében. Székesfehérvár
- LÜKŐ Gábor
 1936 A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Budapest
 1940 Hortobágyi pásztorművészet. Debrecen
 1982 Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete. Kecskemét
- MADAR Ilona, P.
 1993 Sárrettudvari néprajza. Debrecen
 1998 A Sóvidék vallásosságáról. Marosvásárhely
- MADARASSY László
 1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest
 1932 A palóc „fakanál”. NÉ XXIV. 91–96.
 1933 A palóc „binkó” és egyebek. NÉ XXV. 14–16.
 1934 Művészkedő magyar pásztorok. Budapest
- MÁDY Zoltán (szerk.)
 1942 Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. A magyar táj- és népismeret könyvtára 5. Budapest
- MAGDA Pál
 1819 Magyar ország és a’ határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírása. Pesten
- MAGYAR Zoltán
 2001 Torna megyei népmondák. Magyar népköltészet tára I. Budapest
 2004 Kalotaszegi népmondák. Budapest
 2007 A Szilágyság mondahagyománya. Budapest
 2011 A magyar népi kultúra régiói. 2. Felföld, Erdély, Moldva. Budapest
- MAGYAR Zoltán (szerk.)
 2010 Tatárok, betyárok, bányarédek. Folklorhagyományok Nagybánya vidékén. Nagybánya
- MAGYARI András
 1997 Gyergyóalfalu a történelem sodrában. Csíkszereda
- MAJLAND Oszkár (gyűjt., szerk.)
 1905 Székelyföldi gyűjtés. MNGy VII.
- MAJOR Miklós
 1994 Népi tájtudat-vizsgálat a Felső-Berettyó mente falvaiban. KJNTÉ 2. 7–21.
 2002 Szilágynagyfalú. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Budapest
- MAKKAI László
 1942 Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár
 1944 Erdély története. Budapest
 1947 A Csallóköz településtörténeti vázlata. Sz 81. 109–135.

MAKSAI Ferenc

- 1940 A középkori Szatmár vármegye. Budapest
1941 A szászág megtelepülése. In: MÁLYUSZ Elemér (szerk.): Erdély és népei. 87–105. Budapest

MALONYAY Dezső (szerk.)

- 1907 A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest
1909 A magyar nép művészete. II. A székelyföldi, a csángó és a toroczkoí magyar nép művészete. Budapest
1911 A magyar nép művészete. III. A balatonvidéki magyar pásztornép művészete. Budapest
1912 A magyar nép művészete. IV. A dunántúli magyar nép művészete. Veszprém, Zala, Somogy, Tolna. Budapest
1922 A magyar nép művészete. V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete. Budapest

MÁLYUSZ Elemér

- 1922 Turóc megye kialakulása. Budapest
1994 Népiségtörténet. S. a. rend., jegyz. SOÓS István. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 13. Budapest

MÁLYUSZ Elemér (szerk.)

- 1941 Erdély és népei. Budapest

MANGA János

- 1939 A visszatért Felvidék néprajza. A családi élet hagyományai. In: CSATÁR István – ÖLVEDI János (szerk.): A visszatért Felvidék adattára. 211–241. Budapest
1942 Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén. Néprajzi füzetek 9. (Budapest)
1948 Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban. Ethn. LIX. 94–102.
1968 Ünnepi szokások az Ipoly mentén. Néprajzi tanulmányok. Budapest
1969 A magyarországi „kiszehajtás” történeti rétegei. MTA NyIK XXVI. 113–142.
1972 Magyar pásztorfaragások. Magyar népművészet. Budapest
1973 Magyarországi szlovákok. NK–NT VII. 211–249.
1979 Palócföld. Budapest

MANHERZ, Karl

- 1979 Der Heideboden – Die Heidebauern. Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 2. 43–71.

MARGITTAI Gábor

- 2006 Külső magyarok. Utazás a végeken. Budapest

MÁRKUS István

- 1943 Kertek és tanyák Nagykörösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét
1979 Nagykörös. Budapest
1991 Az „alföldi út” és elakadása. Gelej, Igrici, Mezőcsát. In: MÁRKUS István: Az ismeretlen főszereplő. 305–343. Budapest

MÁRKUS Mihály

- 1940 Adatok a juhászkunyhó felvidéki elterjedéséhez. NÉ XXXII. 203–205.
1943 A bokortanyák népe. Budapest

MARKUŠ, Michal

- 1964 Felsőmagyarországi kapaformák. HOMK 35–41.
1977 A kelet-szlovákiai sertéskepecsek életéből. Ethn. LXXXVIII. 365–391.
1980 A cseh és a szlovák néprajzi tájak és népcsoportok kutatásának eredményei. Előmunkálatok 7. 182–219.

MARONKA János

- 2000 Bölcsőhelyünk, Kishegyes. Budapest,

MAROSI Sándor

- 2002 A kistrégiók természetföldrajzi kutatásának feladatai. In: FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Szerencs és környéke. 5–8. Szerencs–Nyíregyháza

MAROSI Sándor–SOMOGYI Sándor (szerk.)

- 1990 Magyarország kistájainak katasztere. I–II. Budapest

- MARTIN György
 1972 Magyar tánc típusok és táncdialektusok. I–III. Budapest
 1979 A magyar körtánc és európai rokonsága. Budapest
 1980a Táncdialektusok és történeti táncdivatok. Előmunkálatok 7. 139–148.
 1980b Magyar táncdialektusok. In: LELKES Lajos (szerk.): Magyar néptánc hagyományok. 17–43. Budapest
 2004 Mátyás István (Mundruc). Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata. Szerk. FELFÖLDI László–KARÁCSONY Zoltán. Budapest
- MARTIN György–TAKÁCS András
 1981 Mátyusföldi népi táncok. Bratislava
- MARÓT Károly
 1940 A magyar néprajzkutatás feladatai. Ethn. LI. 273–308.
- MÁRTON Gyula
 1948 A zilahi fazekasmesterség. Kolozsvár
 1972 A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest
- MÁRTON Gyula–PÉNTÉK János–VÖÖ István
 1977 A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Budapest
- MÁRTONFFY Károly
 1854 Az egri nép jelleme, viselete, szokásai Magyarországon. In: KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre (szerk.): Magyarország és Erdély képekben. IV. 77–84. Pest
- MENDÖL Tibor
 1940 A Felvidék. Budapest
- MERLI Rudolf
 1999 Mezőpetri története. Mezőpetri–Bubesheim
- MÉRY Margit
 1988 Az Alsó-Garam mente népviselete. In: LISZKA József (szerk.): „Kurtaszoknyás hatfalu.” Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Új Mindenes Gyűjtemény 7. 40–70. (Bratislava)
- MEZŐSI Károly
 1943 Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején (1692). Budapest
- MIKECS László
 1989 Csángók. Budapest
- MIKÓ Imre
 1932 Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés. Cluj–Kolozsvár
- MIKULIK József
 1885 Magyar kisvárosi élet, 1526–1715. Rozsnyó
- MISKOLCZY Ambrus
 1982 A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethn. XCIII. 390–422.
- MISKOLCZY László–VARGHA László
 1943 A Nagykunság vidék népének építészete. Budapest
- MOCSÁRY Antal
 1820–1826 Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statistikai eszmertetése. I–IV. Pest
- MÓD László–SIMON András
 1999 Az avasi magyarság szőlőkultúrája. Ethn. 110. 415–456.
 2002 A hajtástól az újborig. A szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken. Lendva
- MOHAY Tamás
 1991 Magyar szórványok Dél-Erdélyben In: HALÁSZ Péter (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. 69–74. Budapest
 1997 Temetés a moldvai Frumószában. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról. KJNTÉ 5. 96–105.
 2000 Bencés nővérek Tiszaújfaluban. Népr. L. IX. 3–4. 235–252.

- 2005 Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón. In: MOLNÁR Ádám (szerk.): Cso-
daszarvas. I. Östörténet, vallás és néphagyomány. 173–186. Budapest
- 2006 Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra. CsSzME 273–324.
- 2007 Erdély, a vallási sokszínűség és türelem földje. HésE 20. 61–78.
- 2008 Mária, Pócs, Bécs. In: VERBÉNYI István (szerk.): Psallite sapienter. A 80 éves
Béres György köszöntése. 373–392. Budapest
- 2009 A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. Budapest
- MOLDOVÁN Gergely
- 1899 Alsófehér vármegye román népe. Néprajzi tanulmány. In: MOLDOVÁN Gergely
(szerk.): Alsófehér vármegye néprajza. Alsófehér vármegye monográfiája. I. 2.
725–1050. Nagy-Enyed
- MOLLAY Károly
- 1982 Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest
- MOLNÁR Gergely
- 2002 Orgoványi napló. A szöveget gond. és az előszót írta MOLNÁR Miklós. Budapest
- MOLNÁR István
- 1963 A nyikómenti kézicséplés. Ethn. LXXIV. 474–492.
- 1976 A kőrispataki szalmafonás. Népm. Dolg. 92–96.
- MOLNÁR István–MOLNÁR Kálmán
- 1971 Sóvidéki keresztszemések. Csíkszereda
- MOLNÁR Mária
- 1989 A gimnázium szerepe egy paraszti közösség társadalmi mozgásában. Budapest
- MÓRICZ Zsigmond
- 1908 Szatmár vármegye népe. In: BOROVSZKY Samu (szerk.): Magyarország várme-
gyei és városai: Szatmár vármegye. 256–277. Budapest
- 1939 Eitem regénye. Budapest
- 1991 Szatmári gyűjtés. I. Balladák, dalok és versek. II. Lírai dalok és versek. Szerk., s. a.
rend. KATONA Imre. ÚMNGy XVII.
- MORVAY Gyula
- 1929 Nyomtatás Tardoskedden. NÉ XXX. 51–53.
- MORVAY Judit
- 1950 Ünnepi táplálkozás a Boldva völgyben. Ethn. LXI. 148–171.
- 1956 Asszonyok a nagycsaládban. Budapest
- 1968 Erdőhátai kettős udvarok. NÉ L. 51–65.
- 1980 A Zobor-vidéki csoport néprajzi jellege. Előmunkálatok 7. 149–160.
- MORVAY Péter
- 1940 Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorelete. Ethn. LI. 123–143.
- MORVAY Péter–PESOVÁR Ernő (szerk.)
- 1954 Somogyi táncok. Budapest
- MÓZES Teréz
- 1976 A körösrévi és báródi fazekasságról. Népm. Dolg. 97–102.
- 1981 Érmelléki borpincék. Népm. Dolg. 51–62.
- MURÁDIN László–JUHÁSZ Dezső
- 1995–2006 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. Budapest
- MÜHLMANN, Wilhelm
- 1938 Methodik der Völkerkunde. Stuttgart
- NAGY Balázs
- 1998 Székelyföld falvai a huszadik század végén. I. Háromszék (Kovácsna megye). Bu-
dapest
- 2000 Székelyföld falvai a huszadik század végén. II. Csik-, Kászón- és Gyergyószék
(Hargita megye). Budapest
- 2003 Székelyföld falvai a huszadik század végén. III. Udvarhelyszék (Hargita megye).
Budapest
- 2006 Székelyföld falvai a huszadik század végén. IV. Marosozsék, Aranyosozsék. Buda-
pest

- NAGY CZIROK László
 1959 Pásztorélet a Kiskunságon Budapest
 1965 Betyárélet a Kiskunságon. Budapest
- NAGY Erzsébet
 1903 A csallóközi aranyosás. NÉ IV. 305–310.
- NAGY Géza
 1985 Karcasai népmesék. 1–2. Vál., jegyz. ERDÉSZ Sándor, utószó KOVÁCS Ágnes. ÜMNGy XX–XXI.
- NAGY Gyula
 1975 Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba
- NAGY Gyula (szerk.)
 1965 Orosháza története és néprajza. I–II. Orosháza
- NAGY Imre, T.
 1902 Csík megye közigazdasági leírása. Budapest
- NAGY Jenő
 1958 A torockói magyar népi öltözet. Bukarest
 1984 Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok. Bukarest
- NAGY József
 1900 A Hegyhát-vidék építkezése. NÉ I. 81–96.
- NAGY-KÁLÓZI Balázs
 1943 Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában. Település- és népségtörténeti értekezések 8. Budapest
- NAGY Margit, B.
 1970 A székelykapu eredete és múltja. In: B. NAGY Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. 73–84. Bukarest
- NAGY Olga
 1976 Széki népmesék. Bukarest
 1977 Paraszt dekameron. Válogatás népi tréfákból és elbeszélésekből. Budapest
 1983 Újabb paraszt dekameron. A szerelemről és a házasságról. Budapest
- NAGY Olga (szerk.)
 2000 Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon. Bukarest–Kolozsvár
- NAGY Ödön
 1938 A mezőpaniti juhtenyésztés. Ethn. XLIX. 185–192.
- NAGY Sándor
 2000 A regáti magyarság. Tanulmány a havasalföldi és moldvai szóránymagyarságról. S. a. rend., bev., jegyz. Sz. NAGY Csaba, utószó DEMÉNY Lajos. Kolozsvár–Sopron
- NAGY Zoltán
 1999 Egy történeti kistáj, az Őrség néprajzi határainak vizsgálata. Savaria 22/4. 145–244.
- NIKOLITS Árpád
 1989 ...Üres házak mind városra mentek... Budapest
- NITSCH Máttyás
 1913 A dunántúli népmesék. Budapest
- NOVÁK József Lajos
 1909 Homokmégy népi művészete. NÉ X. 153–166.
 1913 Adatok Bény község néprajzához. NÉ XIV. 32–67.
 1913–1914 Rákospalota néprajzi leírása. NÉ XIV. 249–269, XV. 68, 217–235.
- NOVÁK László
 1980 Fejfák a Duna–Tisza közén. Nagykőrös
 1986 A három város. Budapest
 2003 Hódmezővásárhely településnéprajza, hagyományos gazdálkodása. Nagykőrös
- NOVAK, Vilko
 1983 A szlovén népi kultúra struktúrája. Ethn. XCIV. 255–264.

- NYAKAS Miklós
 1982 A báródsági nemes kerület rendtartása a XVIII. század végéről. BMÉ III. 167–176.
 2001 Eltűnt iratok nyomában. Egy hajdanvolt kiváltságolt kerület, a Báródság. Hajdúböszörmény
- NYÁRÁDY Mihály
 1935 A Nyírség nemesházai. NÉ XXVII. 46–58.
 1938 A Rétköz régi halászata. Ethn. XLIX. 156–174, 380–394.
 1959 Fajtaváltozás a kéki juhtenyésztésben. Népr. K. IV. 1–2. 163–202.
 1961–1962 Az ajaki népviselet. JAMÉ IV–V. 141–191.
- NYÁRY Albert
 1906 Mihály-Gerge népe. Ethn. XVII. 288–298.
 1909 Piliny néprajzi vázlata. NÉ X. 129–152.
- OBERDING József György
 1937 A bánsági magyarság. Klny. a Láthatárból. Budapest
 1939 A bukovinai magyarság településtörténeti és társadalomnéprajzi vázlata. Kolozsvár
 1940 Az óromániai magyarság. Pécs
- OLÁH József
 1975 Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján. Budapest
- OLÁH Miklós
 1985 Hungária. [1536] Ford. NÉMETH Béla. Budapest
- OLÁH Sándor
 2001 Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962). Csíkszereda
 2003 Falusi láttelepek (1991–2003). Csíkszereda
- OLSSVAI Imre
 1975 A somogyi magyarság zenéje. In: EGYÜD Árpád (szerk.): Somogyi népköltészet. Somogy néprajza I. 409–493. Kolozsvár
- ORBÁN Balázs
 1868–1873 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból. I–VI. Pest
 1898 Torda város és környéke. Budapest
 1982 A Székelyföld leírása. I. Udvarhelyszék; II. Csíkszék; III. Háromszék; IV. Maros-szék; V. Aranyosszék; VI. Barcaság. (Reprint) Budapest
- OROSZ István
 1960 A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. At. Tan. I. 3–72.
 1980 A „rideg tanya”. In: PÖLÖSKEI Ferenc–SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. 170–216. Budapest
 1982 A tanyak kialakulása a Hajdúságban. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX. 27–41.
- ORTUTAY Gyula
 1935 Nyíri és rétközi paraszttmesék. BUDAY György fametszeteivel. Gyoma
 1940a Fedics Mihály mesél. ÜMNGY I.
 1940b Kis magyar néprajz. Budapest
- OSVÁTH Pál
 1875 Bihar vármegye sárréti járásának leírása. Nagyvárad
- ÖRSI Julianna
 1990 Karcag társadalomszervezete a 18–20. században. Budapest
 1998 A Nagykunság néprajzi körühatárolása. In: ÖRSI Julianna (szerk.): Emberszötte háló. 79–99. Túrkeve
- ÖRSI Julianna (szerk.)
 2004 Nagykunsági közösségek. Lokális közösségek szerepe a változó társadalomban. Nagykanizsai kistérségi tanulmányok 3. Túrkeve

ŐRSZIGETHY Erzsébet (szerk.)

1990 Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei. Népr. K. XXXII.

ŐSY-ÖBERDING József

1967 A bukovinai székek letelepítése a Dunántúlon. AtSz IX. 183–194.

PADÁNYI GULYÁS Jenő

1937 A Fertő vidék népének építészete. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1965 A keleti palócok pásztorkodása. Műv. Hagy. VII.

1966 Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. Ethn. LXXVII. 295–296.

1967 Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. KKLTEI 2.

1968a A barkó etnikai csoport. Műv. Hagy. X. 175–218.

1968b Farsangi „remélés” Eger vidékén. Ethn. LXXIX. 241–252.

1969 Az abara. Egy szénatartó építmény a magyar parasztok gazdálkodásában. NK–NT II–III. 79–101.

1973a Az anyagi kultúra alakulása néhány délalföldi (bánsági) magyar faluban. NK–NT VII. 291–326.

1973b Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. NK–NT VII. 327–367.

1973c Battyúzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMÉ XII. 431–462.

1973d Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. Ethn. LXXXIV. 548–557.

1977a A gömöri magyar pásztorkodás. Ethn. LXXXVIII. 392–411.

1977b Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedtségének tanulságai. (Háti-tarisnya a palócoknál a 19–20. században.) EMÉ XIV. 177–204.

1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest

1980 Kulturális régiók néprajzi vizsgálata. Előmunkálatok 7. 57–75.

1981a Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század). NMMÉ VII. 163–178.

1981b Hagyományos vízhordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. Ethn. XCII. 307–333.

1981c Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. In: BOTÍK, Ján–MÉRY Margit (szerk.) A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása. 63–72. Bratislava

1982a A Barkóság és népe. Miskolc

1982b Piac és vándorárusítás a Losonc vidéki magyar kertészfalvak életében. In: BALAS-
SA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 377–385. Debrecen

1984a Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: KUNT Ernő–
SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északke-
let-Magyarországon. 61–73. Miskolc

1984b A magyar szekér a Kárpát-medencében. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmá-
nyok Szatmár néprajzához. 157–168. Folk. Etn. 16.

1985a Táj- és népismeret a reformkorban. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Magyar
tájak néprajzi felfedezői. 5–26. Budapest

1985b Régi bányászélet Gömörben. Ethn. XCVI. 297–323.

1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparüzés a régi Gömörben.
Göm. népr. 14.

1989a A Palóc föld kiterjedése. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. I. Kutatástörténet,
föld és nép. 137–167. Eger

1989b Palóc kirajzások. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. I. Kutatástörténet, föld és
nép. 169–212. Eger

1989c A szállítás és közlekedés hagyományos eszközei a Palóc földön. In: BAKÓ Ferenc
(szerk.): Palócok. III. 333–377. Eger

- 1991 Magyar nyelvsziget a Karas mentén (Jugoszláviában). In: HAJDÚ Mihály–KISS Jenő (szerk.): Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. 497–502. Budapest
- 1993 A magyar állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig. Budapest
- 1994 A Felföld mint kulturális régió. Ethn. 105. 1–35.
- 1996a A régi Torna vármegye és néprajzi jellege. HOME 33–34. 193–209.
- 1996b Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abaúj-Torna és Gömör-Kishont megye példája). In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 59–68. Nyíregyháza
- 1996c Ethnic tradition, classes and communities in Hungary. Budapest
- 1997a Medvesalja földje és népe. Agria XXXIII. 391–412.
- 1997b Táplálkozási tájak az északi magyar népterületen. A régi Torna megye konyhájáról. In: KUTI Klára (szerk.): Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére. 139–158. Budapest
- 1999a Egy Karas menti magyar falu külső kapcsolatrendszere. Népr. L. 8 163–190.
- 1999b Népi gazdálkodás a Bódva völgyében. Állattartás. Földművelés. Ipar. Vándormunka és árucseré. Közlekedés és szállítás. In: BODNÁR Mónika–REMIÁS Tibor (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. 235–372. Putnok
- 2002a A palócok eredete, etnikai összetevői. NMME XXVI. 263–275.
- 2002b Zonalitás a Bódva-vidék anyagi kultúrájában. Népr. L. XI. 85–101.
- 2002c A Bükk-vidék népe. Települési és építészeti hagyományok. In: BARÁZ Csaba (szerk.): A Bükki Nemzeti Park: hegyek, erdők, emberek. 429–444. Eger
- 2003a Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok. Budapest
- 2003b A Dunántúl tájai és néprajzi tagoltsága. In: FRISNYÁK Sándor–TÓTH József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. 17–28. Nyíregyháza–Pécs
- 2003c Gancs, mancs, guncsa. Egy népi tekejáték neveinek tanulsága. In: HAJDÚ Mihály–KESZLER Borbála (szerk.): Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. 562–570. Budapest
- 2004 Kistáj, járás, kistérség. In: BÁRTH Dániel–LACZKÓ János (szerk.): Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Bárh János tiszteletére. 129–141. Kecskemét
- 2005 Megjegyzések a zóna és a zonalitás fogalmának néprajzi értelmezéséhez. In: KLAMÁR Zoltán (szerk.): Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében. 8–10. Aszód
- 2006a Nemzetiségek néprajza a reformkorban. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): A nemzetiségek néprajzi felfedezői. 7–23. Budapest
- 2006b Kun nyomok északon. In: BATHÓ Edit–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Jászok és kunok a magyarok között: ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. 49–59. Jászberény
- 2006c A Felföld ásványvize: a csevice. Agria XLII. 11–28.
- 2006d Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880–1914). In: KÓKAI Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. 179–190. Nyíregyháza
- 2007a Erdély és Partium néprajzi kutatásáról. HésE 20. 11–20.
- 2007b A kiszehajtás szokásának földrajzi elterjedtsége. Agria XLIII. 13–28.
- 2007c A palóc kiszí és a savanyú ízirány kérdése. Ethn. 118. 1–15.
- 2007d Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. Budapest
- 2009a Bitó, malló, bakó. Szavak és tárgyak az északi népterületen. In: BALI János–TURAI Tünde (szerk.): Élet/út/írások Szilágyi Miklós tiszteletére. 183–195. Budapest
- 2009b Gyermekhordó kendők a felföldi magyar-szlovák kontaktzónában. Ethn. 120. 267–278.
- 2010 Mezei bölcsők északon. In: MÓD László–SIMON András (szerk.): Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendőös Barna Gábor tiszteletére. 522–531. Szeged

- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
 1985 Magyar tájak néprajzi felfedezői. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest
 2006 A nemzetiségek néprajzi felfedezői. Budapest
- PÁL-ANTAL Sándor
 2003 A Székelyföld és városai. Történelmi tanulmányok és közlemények. Marosvásárhely
- PALKÓ Attila
 1995 Magyaró. Egy felsőmarosmenti falu évszázadai. Bukarest
- PALKÓ Attila–ZSIGMOND József
 1998 Magyaró hétköznapijai. Népi foglalkozások, mesterségek. Marosvásárhely
- PÁLOS Ede
 1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. NÉ XII. 150–173.
- PALOTAY Gertrúd
 1930 Egy Nógrád megyei palóc falu ruházata. NÉ XXII. 137–142.
 1938 A gyimesi csángók hímzései. Ethn. XLIX. 97–101.
 1947a Magyar hatások a románok ruházatában Kalotaszegen és vidékén. Ethn. LVIII. 19–40, 173–186.
 1947b Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben. Kolozsvár
- PALOTAY Gertrúd–SZABÓ T. Attila
 1942 Mezőségi magyar hímzések. Erdélyi Tudományos Füzetek 159. Cluj–Kolozsvár
- PALOV József
 1985 Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. Békéscsaba
- PAP János (szerk.)
 2000 Mezőkövesd a millennium évében. Mezőkövesd
- PAP JÁNOSSY Magda
 1971 Györgyfálva viselete. Ethn. LXXXII. 497–567.
- PÁPAI Károly
 1890 A Csepel-sziget és lakói. Földr. K. XVIII.
 1891 A Karancs és a karancsalji palócok. Földr. K. XIX. 217–248.
 1893 A palóc faház. Ethn. IV. 1–31.
- PAPP Árpád–RAFFAI Judit–TERBÓCS Attila (szerk.)
 2002 A vajdasági magyarok Néprajzi Atlasza. CD-ROM. Szabadka
 2003 A vajdasági magyarok Néprajzi Atlaszának kommentárkötetete. Szabadka
- PAPP Asztrik
 1995 A csíksomlyói pünkösdi búcsú. S. a. rend., utószó FODOR Sándor. Szeged
- PAPP József
 1992 Tiszacsege történeti néprajza. Debrecen
- PAPP László
 1930 A kecskeméti viselet múltja. NÉ XXII. 14–46.
 1941 Kiskunhalas népi jogélete. Magyar táj- és népismeret könyvtára 2. Budapest
- PAPP Richárd
 2003 Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései. Budapest
- PAPP Sándor Zoltán
 1975 A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest
- PÁVAI István
 1993 Az erdélyi és moldvai magyarság népi tánczenéje. Budapest
 2005 Az erdélyi nagytáj a néprajz-, népzene- és néptánc kutatás szemléletében. Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára. KJNTÉ 13. 15–47.
 2006 Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népeletben. Kolozsvár
- PÉCSI Márton–SOMOGYI Sándor
 1967 Magyarország természeti földrajzi tájai és geomorfológiai körzetei. Földr. K. XCI. 285–304.
- PÉCSI Márton–SÁRFALVI Béla
 1960 Magyarország földrajza. Budapest

- PEJIN Attila
2003 A zentai zsidóság története. Zenta
- PENAVIN Olga
1965–1978 Szlavóniai (kórógyi) szótár. I–III. Novi Sad
1972 A szerémségi magyar szigetek nyelve. Nyelvtud. Ért. 79.
1981 A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon). Újvidék
1995 A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza. Kanizsa
2002 Bácskai és bánáti növénynevek. Újvidék
- PENAVIN Olga (szerk.)
1973 Szlavóniai hétköznapiak. Hagyományaink 5. Újvidék
- PÉNOVÁTZ Antal
1979 Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Újvidék
- PÉNTEK János
1979 A kalotaszegi népi hímzés és szókincse. Bukarest
- PÉNTEK János–SZABÓ Attila
1985 Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest
- PETÁNOVICS Katalin
1987 Vállus. Egy summásfalu néprajza. Budapest
1993 Orvhalászat Zalavárott. Ethn. 104. 359–372.
- PETERCSÁK Tivadar
1978 Hegyköz. Miskolc
1981 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és történeti Felső-Magyarországon. Ethn. XCII. 436–451.
1985 Népszokások Filkeházán. Stud. Folk. Ethn. 16.
2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében. XVIII–XX. század. Eger
- PÉTERFY László
1999 Kend és egyháza. Székelyudvarhely
- PETRI Mór
1901–1904 Szilágy vármegye monographiája. I–VII. H. n.
- PETRÓCI Sándor
1965 Pest megye újjátelepülése, 1711–1760. In: KELETI Ferenc–LAKATOS Ernő–MAKKAI László (szerk.): Pest megye múltjából: tanulmányok. 95–153. Budapest
- PILIPKÓ Erzsébet
2007 Ütköző identitások. A kárpátaljai magyar görög katolikusok etnikai és vallási identitástudatának vizsgálata az 1989-es változások kapcsán. Ungvár–Budapest
- PILLICH László
1985 Városom évgyűrii. Bukarest
- PINTÉR István
1986 Dél-Gömör településnéprajza. Göm. népr. 2.
- PINTÉR Sándor
1880 A palócokról. Népismertető tanulmány. Budapest
- PÓCS Éva
1992 Hiedelmek az Alföldön. A hiedelemrendszer táji tagoltsága. In: NOVÁK László (szerk.): Hiedelmek, szokások az Alföldön. II. 593–606. Nagykovács
- PÓCS Éva (szerk.)
2001 Két csíki falu néphite a századvégen. Budapest
- PODHRADSKY György
1922 A Felföld nemzetiségi viszonyai. FE II. 8–12.
- POZSONY Ferenc
1984 Álomvíz martján. Bukarest
1994 Szeret vize martján. Moldvai csángó magyar népköltészet. Kolozsvár
1997 Az erdélyi szászok jeles napi szokásai. Csíkszereda
1998 Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi népszokásokban. Csíkszereda

- 2000 Egy Szeben megyei magyar szórványközösség. Erdélyi Múzeum LXII. 3–4. 185–192.
- 2002 Zabola. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Budapest
- 2005 A moldvai csángó magyarok. Budapest
- 2009 Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok. Egyetemi jegyzet. Néprajzi egyetemi jegyzetek 6. Kolozsvár
- POZSONY Ferenc (szerk.)
- 1999 Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. Budapest
- PRANDA, Adam
- 1966 K otázke vnizku oblasti l'udovej kultúry na Slovensku. Slovenský národopis XIV. 511–562.
- PRINZ Gyula
- é. n. [1936]a Magyar földrajz. Magyarország tájrajza. In: CHOLNOKY Jenő (szerk.): Magyar föld, magyar faj. I. 1–341. Budapest
- é. n. [1936]b Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép. In: CHOLNOKY Jenő (szerk.): Magyar föld, magyar faj. III. 7–475. Budapest
- PUKÁNSZKY Béla
- 1943 Erdélyi szászok és magyarok. Pécs
- PUNYKÓ Mária, P.–BORSOS Balázs
- 1992 Sírversek a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. Népr. L. I. 1–2. 155–166.
- PUTZ Éva
- 1989 Kolonyi lagzi. Pozsony
- PÜSPÖKI NAGY Péter
- 1991 A Csallóköz neveiről. Pozsony
- RAB János
- 2001 Népi növényismeret a Gyergyói-medencében. Csíkszereda
- RÁCZ István
- 1969 A hajdúk a XVII. században. Debrecen
- 1980a A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849–1914. At. Tan. 8.
- 1980b A tanyarendszer kialakulása. In: PÖLÖSKEI Ferenc–SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. 97–148. Budapest
- 1988 Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Budapest
- 1989 A debreceni cívisvágyon. Budapest
- RADÓ Polikárp
- 1945 Tiszazugi történet (Berecz Skolasztika élete). Budapest
- RÁDULY János
- 1975 Kibédi népballadák. Bukarest
- RAFFAI Judit
- 2000 A Rézmonyos. Ludasi népmesék. Szabadka
- 2001 A mesélő ember. Szűcs Lajos bácskai parasztember meséi. Budapest
- RAFFAI Judit (szerk.)
- 2003 Ludasi jegyzetek 4–5. Szabadka
- RECHNITZER János (szerk.)
- 2007 Nyugat-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 5. Pécs–Budapest
- REGULY Antal
- 1975 Palóc jegyzetei (1857). S. a. rend. SELMECZI Kovács Attila. Eger
- REICHARDT Aba
- 1996 A celli kékszellem. Pannonhalma–Tiszaújfalú
- RÉSŐ ENSEL Sándor
- 1866 Magyarországi népszokások. Budapest
- RETZLAFF, Hans
- 2001 Deutsche Bauern im Banat. 80 Aufnahmen. Text von Johannes KÜNZIG. Leipzig

- RÉVAY József gróf
1999 Mások megértéséről – Kisnemesek Tajnán. Esszék, tanulmányok. Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg történeti monográfiájához. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv. Budapest
- RÓHEIM Géza
1925 Magyar néphit és népszokások. Budapest
- RÖMER Béla
1966 A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig. Ethn. LXXVII. 390–422.
- RUBINY Mózes
1901 A moldvai csángók múltja és jelene. Ethn. XII. 115–124, 166–175.
- RUZSÁS Lajos
1963 Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. MTA Dunántúli Intézet: Értekezések 1961–1962. 279–315. (Pécs)
1964 A baranyai parasztság élete és küzdelmei a nagybirtokkal, 1711–1848. Budapest
- SABJÁN Tibor
1993 Nagyalföldi ház – kisalföldi ház. In: CSERI Miklós–PERGER Gyula (szerk.): A Kisalföld népi építészet. 159–174. Szentendre–Győr
- SÁGI Károly–FÜZES F. Miklós
1967 Régészeti és archeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. AtSz IX. 79–97.
- SALAMON Anikó
1987 Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák. S. a. rend. MOHAY Tamás. Budapest
- SÁNDOR Ildikó, I.
1973 A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. Stud. Com. II. 229–255.
- SÁNDOR István
1955 Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. NÉ XXXVIII. 185–196.
- SÁNDOR Pál
1970 Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Fejér megyében. AtSz 12. 281–317.
- SÁNTHA Alajos
1942 A bukovinai magyarok. Kolozsvár
- SÁRKÁNY Mihály
1980 Kultúra, etnikum, etnikai csoport. Előmunkálatok 7. 41–55.
- SÁRKÖZI Zoltán
1963 Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848). Budapest
1976 Elvándorlás, munkásjárás. In: SÁRKÖZI Zoltán–SÁNDOR István (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. 363–381. Mezőkövesd
- SÁRKÖZI Zoltán–SÁNDOR István (szerk.)
1976 Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd
- SAROSÁCSZ György
1973 Magyarország délszláv nemzetiségei. NK–NT VII. 369–390.
- SÁVAI János
1997 A csíksomlyói és a kantai iskola története. Szeged
- SCHRAM Ferenc
1968 Kisnógrád megye történeti néprajza (1686–1848). Helytörténetírás. Levéltári Szemle 18. 3. 653–719.
1972 Turai népszokások. Szentendre
- SCHULLERUS, Adolf
1926 Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriss. Leipzig
- SCHUSTER Hugo
1918 A szász és a székely parasztház. Budapest
- SCHWALM Edit, Cs.
1981 A palóc lakodalmi kalácsok. Ethn. XCII. 350–373.

- 1982 A poszrik. Adatok a palóc poszrikos kendőhöz. In: BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 453–476. Debrecen
- 1989 A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapokon. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. 379–495. Eger
- 2002 A palóc népi táplálkozás jellemzői a 19–20. század fordulóján. NMMÉ 26. 421–429.
- SEBESTYÉN Ádám
- 1976 Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván. Szekszárd
- 1989 A bukovinai székelység tegnap és ma. Szekszárd
- SEBESTYÉN Károly, Cs.
- 1909 A gyimesi csángó ház. NÉ X. 190–200.
- 1944 Krassó-Szörény vármegye parasztháza. Kolozsvár
- SELMECZI KOVÁCS Attila
- 1968 A zsúpfedél készítése a keleti palócoknál. Ethn. LXXIX. 548–558.
- 1971 Az építőközpontok kérdéséhez. Ethn. LXXXII. 73–75.
- 1976 Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Műv. Hagy. XVIII.
- SERES András
- 1976 Hétfalusi „csángó bútor”. Népism. Dolg. 103–107.
- 1978 Erdővidéki szuszékok. Népism. Dolg. 118–128.
- 1980 A fogaraszöldi népi fazekasságról. Népism. Dolg. 92–99.
- 1984 Barcasági magyar népköltészet és népszokások. S. a. rend. KESZEG Vilmos. Bukarest
- SHIROKOGOROFF, S. M.
- 1935 Psychomental Complex of the Tungus. London
- SILLING István
- 2002 Vallási néphagyomány. Újvidék
- 2003 Vajdasági népi imádságok és nyelvezetük. Újvidék
- 2007 A kupuszinai nyelvjárás és szótára. Budapest
- SILLING István (szerk.)
- 1994 Bácskai magyar népviseletek. Újvidék
- SIMKÓ Gyula
- 1909 Nyíregyháza és tanyáinak települése. Kolozsvár
- SIMON ANDRAS
- 2007 Elcsöndesedő falu? Adatok Jázova települési és gazdálkodási viszonyainak alakulásához. Korunk XVIII. 7. 76–83. (Kolozsvár)
- SIMON, Franz
- 1971 Bäuerliche Bauten im Südburgenland. Oberschützen
- SIMON István, Cs.
- 1993 Sóvirág. Észak-Bánát szociográfiájához. Újvidék
- SIPOS JÁNOS
- 2006 Homokszedők a böge tükreben. Arad
- SIRÁCKY, Ján
- 1971 St'ahovanie slovakov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Martin
- SÓFALVI András
- 2005 Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely
- SOLYMOS Ede
- 1965 Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán. Budapest
- 1987 A keszthelyi halászcéh. Zalai Múzeum I. 191–214. (Zalaegerszeg)
- 1996 A Velencei-tó halászata. Budapest
- SOMOGYI Gyula
- 1912 Arad megye magyar népe. In: JANCSÓ Benedek–SOMOGYI Gyula (szerk.): Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája. I. 255–359. Arad
- SOÓS Imre
- 1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Heves megyei füzetek 3. (Eger)
- 1975 Heves megye községei 1867-ig. Eger

- SÜLI-ZAKAR István–CSÜLLÖG Gábor
 2003 A dunántúli regionalizmus történeti előzményei. In: FRISNYÁK Sándor–TÓTH József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. 29–42. Nyíregyháza–Pécs
- ŠVECOVÁ, Soňa
 1992 Etnografické skupiny a oblasti na Slovensku. EEC I. 25–34.
- SZABAD György
 1957 A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest
- SZABADFALVI József
 1956 Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethn. LXVII. 451–482.
 1964 A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. Műv. Hagy. VI. 19–65.
 1967 Népi méhészkedés a Zempléni-hegyvidék középső részén. Ethn. LXXVIII. 41–67.
 1968 Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. Műv. Hagy. X. 55–84.
 1991 Sertéstartás Magyarországon. Debrecen
 2001 Pásztorcsanakok Észak-Magyarországon. Miskolc
- SZABÓ Árpád Tőhötöm
 2002 Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban. Kriza Könyvek 11. Kolozsvár
- SZABÓ Ferenc
 1990 Az alföldi nemesi vármegyék újjászervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században. BÉ 1990/1. 93–96.
 1996 A megyerendszer az Alföldön a középkortól napjainkig. In: RAKONCZAI János–SZABÓ Ferenc (szerk.): A mi Alföldünk. 187–214. Békéscsaba
- SZABÓ Ferenc (szerk.)
 1973 Mezőberény története és néprajza. I–II. Mezőberény
- SZABÓ Imre
 1903 A dévai csángó-székely telepesek lakása és lakberendezése. NÉ IV. 208–221.
 1904 Dévai csángó-székely népviselet és táplálkozás. NÉ V. 69–84
 1909 A dévai székely-csángók háziipara. NÉ X. 180–189.
- SZABÓ István
 1941 A magyarság életrajza. Budapest
 1956 A hajdúság kialakulása. Debrecen
- SZABÓ Judit
 1977 Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gyermekeszei meséi. Bukarest
- SZABÓ Kálmán
 1934 Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja. Kecskemét
 1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest
 1942 Kecskemét pásztorélete. I. Juhászat. NÉ XXXIV. 1–62.
- SZABÓ Lajos
 1975 Taktaszadai mondák. ÚMNGY XVIII.
- SZABÓ László
 1982 Jászság. Budapest
 1989 A palócok társadalomnéprajza. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. II. Újkori történelem és népi társadalom. 237–415. Eger
- SZABÓ László (szerk.)
 1973 Jászdózsa és a palócság. Eger–Szolnok
- SZABÓ László–CSALOG Zsolt (szerk.)
 1974–1975, 1985–1986 Szolnok megye néprajzi atlasza. I–II. Szolnok
- SZABÓ T. Attila
 1961 A kolozsvári fejenhordás történetéhez. Ethn. LXXII. 618–620.
 1971 A győri bokály és a győri korsó elterjedéséhez. Ethn. LXXXII. 77–79.
 1972 Kik és hol élnek a csángók? In: SZABÓ T. Attila: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. 122–131. Bukarest
 1977 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. Ethn. LXXXVIII. 302–328.

- SZABÓ T. Attila (szerk.)
1944 Szolnok-Doboka magyarsága. Dés–Kolozsvár
- SZABÓ Zoltán
1937 A tardi helyzet. Budapest
é. n. [1938] Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Budapest
- SZABÓ Zsolt (szerk.)
1999 Szilágysági magyarok. Bukarest
- SZABOLCSI Bence
1954 Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez. In: SZABOLCSI Bence: Népzene és történelem. 26–58. Budapest
- SZAKÁLY Ferenc
1969 Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Budapest
1981 Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest
- SZALAY Emőke, P.
1993 A debreceni kerámia. Stud. Folk. Ethn. 34.
- SZALAY Emőke, P.–UJVÁRY Zoltán
1982 Két fazekas falu Gömörben. Stud. Folk. Ethn. 7.
- SZARVAS Zsuzsa
2000 Mezőkövesd. MN VIII. 898–904.
- SZATMÁRI Ibolya, V.–VARGA Gyula
1984 Szöttesek Hajdú-Bihar megyében. Hajdú-Bihar megyei néphagyományok I. Debrecen
- SZEDER Fábán
1819 A' Palóczok. TGy VI. 26–46.
1821 A' Palóczokról eredetekre és Pannóniába való jövedelekre nézve. TGy XI. 63–71.
1835 A Palóczokról. TGy II. 3–41.
- SZÉKELY Ferenc
1999 Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon. Székelyudvarhely
- SZÉKELY György
1957 A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából XII. 7–24. Budapest
- SZÉKELY László
1997 Csíki áhitat. A csíki székelyek vallási néprajza. Szerk. PUSZTAI Bertalan. Budapest
- SZEKFÜ Gyula
1935 Magyar történet. III–IV. Budapest
- SZENDREY István
1968 Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Budapest
- SZENDREY Zsigmond (szerk.)
1924 Nagyszalontai gyűjtés. Kodály Zoltán közreműködésével. MNGY XIV.
- SZENTE Arnold
1898 Alsólendvavidék néprajza. Ethn. IX. 62–72.
- SZENTGYÖRGYI Mária
1962 Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Budapest
1972 Kővár vidékének társadalma. Budapest
- SZENTI Tibor
1979 A tanya. Budapest
1985 Parasztvallomások. Budapest
2008 Parasztvallomások. Gazdák emlékezései Hódmezővásárhelyről. Budapest
- SZENTIMREI Judit
1958 Székely festékesek. Bukarest
1982 Széki iratosok. Bukarest
- SZENTMIHÁLYI Imre
1958 A göcseji nép eredethagyománya. Budapest
1974 A felsőszenkerzsébeti füstösház. ZGy 2. 103–173.

- 1975 Egy göcseji kásté. Adatok a göcseji és őrségi kástukról. Savaria 5–6. 265–277.
- 1976 Göcsej területfogalmának alakulása. Deák Ferenc Göcsejről. ZGy 5. 107–124.
- 1977a A történeti Hetés. Ethn. LXXXVIII. 412–436.
- 1977b Hetés és Lendva-vidék néprajzi sajátosságai. ZGy 7.
- SZEREMLEY Samu**
- 1911 Hód-Mező-Vásárhely története. IV. Hódmezővásárhely
- SZIKSZAI Mária**
- 2010 Szakrális művészet és vallásos élet Kaplonyban. In: SZIKSZAI Mária: Szövegek, képek, kultúrák. Két tanulmány a szakrális művészet és a vallásos élet területéről. 7–100. Marosvásárhely
- SZILÁDY Zoltán**
- 1908 Miriszló község tárgyi néprajzának vázlata. NÉ IX. 35–50.
- 1909 Erdély régi tűzhelyei. NÉ X. 1–20.
- 1936 Erdély magyar népe. In: ASZTALOS Miklós (szerk.): A történeti Erdély. 361–415. Budapest
- SZILÁGYI István (szerk.)**
- 1876 Máramaros vármegye egyetemes leírása. Budapest
- SZILÁGYI Miklós**
- 1966 Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok
- 1973 Mezővárosi közösség és néphagyomány. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): Mezőberény története. II. 179–225. Mezőberény
- 1995a A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai. Néprajzi tanulmányok. Budapest
- 1995b Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek. Folk. Etn. 87.
- 1997 Szövegemlékek a Szernye-mocsárról. Népr. L. VI. 288–297.
- 2006 A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében. Budapest
- 2008 Néprajzi tanulmányok Kisújszállásról. Szolnok
- SZIMICS Mária**
- 1938 A debreceni országos vásárok története. Budapest
- SZINTE Gábor**
- 1900 A székely ház. NÉ I. 101–112.
- 1903 A székely csűr. NÉ IV. 1–22.
- 1909, 1910 A kapu a Székelyföldön. I–II. NÉ X. 40–55, 97–101, 167–178, XI. 27–31.
- 1913 A kolozsmegyei fatemplomok. NÉ XIV. 1–31.
- SZOJKA Emese, P.**
- 1990 Néprajzi csoportok Baja környékén. Baja
- SZOLNOKY Lajos**
- 1972 Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Budapest
- SZOMJAS-SCHIFFERT György**
- 1981 Rokon dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben. Ethn. XCII. 27–58.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő**
- 2001 Erkölcs és közösség. Orbai széki erkölcsírányítás a XVII–XIX. században. Csik-szereda
- SZUHAY Péter**
- 1980 Kísérlet Dráva-menti történeti csoportok meghatározására. In: KNÉZY Judit (szerk.): Somogy néprajza. II. 179–230. Kaposvár
- SZÜCS Jenő**
- 1971 „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. Tézisek és vita. TSz XIV. 188–211.
- 1972 „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: SPIRA György–SZÜCS Jenő (szerk.): Nemzetiség a feudalizmus korában: tanulmányok. 9–71 Budapest
- SZÜCS Sándor**
- 1940 A régi Sárrét világa. Budapest

- 1943 A sárréti nádház és élete. NÉ XXXV. 133–149.
 1977 Régi magyar vízivilág. Budapest
- TAGÁNYI Károly**
 1913 Gyepű és gyepűelve. MNy IX. 97–104.
- TAKÁCS András–FÜGEDI János**
 1992 Gömöri népi táncok. Pozsony
- TAKÁCS Béla**
 1962 A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei. NÉ XLIV. 163–201.
 1966 A Zempléni-hegység üvegutái. Budapest
- TAKÁCS Lajos**
 1964a Dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
 1964b Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. Ethn. LXXV. 489–522.
 1966 Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rába vidékén. Ethn. LXXVII. 12–48.
 1967 A „rókafarkú köles” termesztése a Nyugat-Dunántúlon. AtSz 9. 297–307.
 1978 A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár
- TAKÁTS Gyula**
 1986 Somogyi pásztorvilág. Tanulmány. Kaposvár
- TÁLASI István**
 1936 A Kiskunság népi állattartása. Budapest
 1939 A bakonyi pásztorkodás. Ethn. L. 9–37.
 1942 Adatok a Bakony erdei életéhez. NÉ XXXIV. 164–172.
 1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. In: BARTUCZ Lajos (szerk.): Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944–1945. 1–35. Szeged
 1949 Néprajzi életünk kibontakozása. Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest
 1977 Kiskunság. Budapest
 1980 Reflexiók és zárószó. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok 7. 220–228.
 1980 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Diss. Ethn. 3–4. 15–51.
 1983 Vásárhely helye a magyar népi kultúra fejlődésében. (Nagy relictum – nagy mezőváros). In: DÖMÖTÖR János–TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.): Kiss Lajos Emlékkönyv. 85–137. Hódmezővásárhely
- TAMÁS Margit**
 2001 Táncalkalmak, táncszokások, táncrend Lövétén. Budapest
- TAMASI Gáspár**
 1983 Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés két könyvben. Bukarest
- TÁNCZOS Vilmos**
 1996 Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok. Csíkszereda
 1997 Hányan vannak a moldvai csángók? Magyar Kisebbség III. 1–2. 370–390.
 1998 A moldvai csángók lélekszámáról. In: POZSONY Ferenc (szerk.): Csángósors. Moldvai csángók a változó időben. 7–32. Budapest
 1999 Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük. Csíkszereda
 2000 A moldvai csángók és kultúrájuk. In: BIHARI Zoltán (főszerk.): Magyarok a világban: Kárpát-medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határainak kívül élő magyarságról. 350–354. Budapest
 2004 A moldvai csángók nyelvészeti kutatása, 1945–2004. In: KISS Jenő (szerk.): Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. 208–285. Budapest
 2006 A moldvai csángók asszimilációja történeti perspektívában (szempontok, források, kutatási feladatok). In: DIÓSZEGI László (szerk.): A moldvai csángók. Veszélyeztetett örökség – veszélyeztetett kultúrák. 26–46. Budapest
 2008 Elejtett szavak. Egy csíki székely ember nyelve s világképe. Csíkszereda
- TANKÓ Gyula**
 1996 Gyimesi szokásvilág. Székelyudvarhely
 2001 Életvitel a Gyimesekben. Gyimesi szokásvilág II. Székelyudvarhely

- TARISZNYÁS Márton
1982 Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány. Bukarest
- TÁRKÁNY-SZÜCS Ernő
1944 Mártély népi jogélete. Kolozsvár
1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
- TÁTRAI Zsuzsanna
2002 Kalendáris szokásaink táji tagolódása. Népr. L. 11. 317–339.
2010 A pünkösdek jeles napján. Pünkösd a 19–20. századi magyar néphagyományban. Budapest
- TÉGLÁS Gábor
1903 Hunyad megye közgazdasági leírása. Közgazdasági Szemle 27. 747–768.
1914 Hunyad megye ősi magyarsága. Ethn. XXV. 208–217.
- THAIN János–TICHY Kálmán
1991 Kisalföldi és gömöri népi építészet. SHE 4.
- TIMAFFY László
1963 Kisalföldi csörgősbotok. Ethn. LXXIV. 161–180.
1967 Kumetok a Kisalföldön. Ethn. LXXVIII. 176–188.
1968 A kisalföldi egyesigák. Ethn. LXXIX. 170–182.
1980 Szigetköz. Budapest
1991 Rábaköz és Hanság. Győr
- TÓFALVI Zoltán
1996 A sóvidéki népi fazekasság. Marosvásárhely
- TOLCSVAI NAGY Gábor
2007 Idegen szavak szótára. Budapest
- TOMBOR Ilona, F.
1947 Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái. Budapest
1951 Borsodi festett asztalosmunkák. MTA Társ. K. I. 79–90.
- TOMISA Ilona (szerk.)
2003 Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán. Budapest
- TONK Sándor (bev.)
1994 Sáromberke: 1319–1994. Sáromberke
- TÓTH Ferenc
1931 A németiség elterjedése és településformái a Dunántúlon. Szigetvár
- TÓTH Ferenc
1969 A makói hagyma történetének néhány fejezete. MFMÉ 55–83.
- TÓTH János
1965 Göcsej népi építésze. Budapest
1971 Az Őrség népi építésze. Budapest
- TÓTH Tibor
1978 A memyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Budapest
1980 A történeti tájak kérdéséhez. In: TÓTH Tibor (szerk.): Tanulmányok a területi kutatások módszertanáról. 229–244. Pécs
- TÖKÉS Béla
1935 A mezőségi magyar viselet. NÉ XXVII. 68–76.
1938 Magyarpalatkai viselet. Ethn. XLIX. 192–198.
- TÖMÖRI Lajos
2008 Kőszegremete a források tükrében. Szatmárnémeti
- TÖRÖK Gábor
1964 A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. Nyelvtud. Ért. 45.
- TÖTSZEGI Tekla
2003 A mérai kötény. Kriza Könyvek 18. Kolozsvár
2009 A mérai viselet változása a 20. században. A mérai magyar női viselet és kontextusai. Marosvásárhely

- TRÓCSÁNYI Zsolt
1956 Az erdélyi parasztság története, 1790–1849. Budapest
- TURAI Tünde
2004 Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata. Kolozsvár
- TURCHÁNYI Tihamér
1901 Krassó-Szörény vármegye néprajzi viszonyai a mohácsi vesz előtti időkben. Lugos
- ÚJSZÁSZY Kálmán
1936 A falu. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához. Sárospatak
- UJVÁRY Zoltán
1957 A vadon termő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken. NÉ XXXIX. 231–244.
1969 Források és kutak a Zempléni-hegyvidéken. HOMÉ VIII. 367–386.
1975 Bacchus Tokaj-Hegyalján. In: UJVÁRY Zoltán: Varia Folkloristica. Írások a néphagyomány köréből. 70–92. Debrecen
1977 Gömöri népdalok és népballadák. HOM Népr. Kiadv.
1989 Palóc dramatikus népszokások és maszkos játékok. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. IV. 461–486. Eger
1991 Népi táplálkozás három gömöri völgyben. Göm. népr. 39.
- UJVÁRY Zoltán (szerk.)
1992 Biharnagybajom története és néprajza. Debrecen
- ÜRMÖSSY NÉ AGY Julianna
1929 Régi utazások Magyarországon. NNy I. 54–58, 119–122.
- VADKERTY Katalin
1999 A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony
- VÁCZY Leona
1998 Romániai magyar néprajzi könyvészet, 1919–1944. A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője VIII. 1–32.
- VAHOT Imre
1853 Kecskemét és a kecskeméti puszták. In: KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre (szerk.): Magyarország és Erdély képekben. I. 83–95. Pest
- VAJDA Lajos
1981 Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság-, társadalom és munkásmozgalom-történet a XVIII. század második felétől 1918-ig. Bukarest
- VAJKAI Aurél
1937 Adatok az Alsó-Hernádvölgy és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez. NÉ XXIX. 263–273.
1938 A paraszt-szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. NÉ XXX. 15–48, 172–204.
1939 Cserszegtomaj. Egy hegyközség élete. NÉ XXXI. 170–204.
1940 Adatok Tóköz néprajzához. DtSz VII. 282–296.
1941 Adatok a Veszprém vármegyei magyarság és németiség teherhordásához. NNy I. 88–92.
1943 Népi orvoslás a Borsa völgyében. Kolozsvár
1958 Balaton-melléki préházak. Budapest
1959a A Bakony néprajza. Budapest
1959b Szentgál, egy bakonyi falu néprajza. Budapest
1964 Balatonmellék. Budapest
- VÁMSZER Géza
1940 Szakadát. Egy szebeni magyar szórványfalu monográfiája. Kolozsvár
1977 Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975). Bukarest
2000 Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez. Szerk. POZSONY Ferenc. Csíkszereda

- VARGA E. Árpád
2000 Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II. Budapest–Csíkszereda
- VARGA Gyula
1975 A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. DMÉ 1973. 259–280.
1976 Az érmelléki szőlőkultúra. Berettyóújfalú
1978 Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 33. Debrecen
1979 A bihari síkság népi építészete. In: SZÖLLÖSI Gyula (főszerk.): Hajdú-Bihar népi építészete. 191–233. Debrecen
- VARGA Károly
1941 A délkeleti Zselic. Kaposvár
- VARGA Lídia
2002 A népi táplálkozás táji tagolódása a Kárpát-medence északnyugati térségében. Acta Ethnologica Danubiana 4. 125–128. (Komárom–Dunaszerdahely)
- VARGA Marianna
1965 Turai hímzések. Budapest
2003 Mezőkövesdi matyó hímzés. Mezőkövesd
- VARGA Márton
2009 Keceli szakszövetkezetek krónikája. Kecel
- VARGHA László
1940 A tilalmasi tanyák építkezése. Adatok a nagykunsági népi építkezéshez. Budapest
1954 Klasszicista jelleg a nagykunsági népi építészetben. Művészettörténeti Értesítő V. 81–98.
1997 Kide és a Borsa-völgy népi építészete. Feldolg., s. a. rend, bev. és összegző tanulmány H. CSUKÁS Györgyi–KECSKÉS Péter. HésE 11. 3–223.
- VÁRADY Ferenc (szerk.)
1996 Baranya múltja és jelenje. I–II. Pécs
- VARGYAS Lajos
1941 Áj falu zenei élete. Budapest
1990 A magyar népzene dialektusterületei. MN VI. 63–94.
- VAS János, P.
2008 Magyar népcsoportok, néprajzi tájak. Budapest
- VASAS Samu
1985 Népi gyógyászat. Bukarest
1994a Kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés hagyományai Kalotaszegen. Budapest
1994b Népi jelvilág Kalotaszegen. Budapest
- VASAS Samu–SALAMON Anikó
1986 Kalotaszegi ünnepek. Budapest
- VÉGH Antal
1972 Erdőháton, Nyíren. Budapest
1978 Száz szatmári parasztétel. Budapest
- VÉGH József
1959 Őrségi és hetési nyelvatlasz. Budapest
- VÉGH Olivér
1977 A kalotaszegi fazekasság. Bukarest
- VELIKY János (szerk.)
2005 Érmellék: egy kistérség rekonstrukciója. Debrecen
- VENCZEL József
1980 Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In: VENCZEL József: Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. 27–52. Bukarest
1988 Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Budapest
1993 A falumunka útján. Válogatott írások. Székelyudvarhely–Budapest
- VERES Emese Gyöngyvér
2002 Gergely napjától Péter-Pálig. Ünnepek és jeles napok a barcasági csángóknál. Hétfalu

- 2005 Ma leszek először házadban vendéged. Felnőtté válás a barcasági csángóknál. Budapest
- 2008 „mikor Oláhország háborút izene...”. A barcasági csángók kálváriája. Budapest
- VERESS Endre
- 1928 Erdélyiek legeltetése Moldva-Havasalföldében. Gazdaságtörténelmi forrástanulmány. Budapest
- VERESS Sándor
- 1931 Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között. Ethn. XLII. 133–143.
- 1941 Székely népballadák változatai Moldvában. NÉ XXXIII. 159–169.
- VETÉSI László
- 1982 Szász–magyar etnikai folyamatok Bürkösön. In: HERÉDI Gusztáv (szerk.): Korunk Évkönyv. 64–97. (Kolozsvár–Cluj Napoca)
- 2001 Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág. Sorskérdések a nyelvhátáron. Kolozsvár
- VIGA Gyula
- 1985 Kőmunkák egy bükkaljai faluban. Stud. Folk. Ethn. 17.
- 1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc
- 1996 Hármast határon. Tanulmányok a Bodrogház változó népi kultúrájáról. Miskolc
- VIKÁR Béla
- 1905 Somogy megye népköltése. MNGY VI.
- VINCZE István
- 1957 Magyar szőlőmetszőkések és metszés módok. NÉ XXXIX. 71–101.
- 1958 Magyar borsajtók. Ethn. LXIX. 1–27.
- 1960a Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. Népr. K. V. 3–4. 125–144.
- 1960b A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközségre. Ethn. LXXI. 1–26.
- VINCZE Lajos
- 1943 A kender termelése és feldolgozása Bálványosváraiban. NÉ XXXV. 150–172.
- VIRÁG Magdolna
- 1994 Temetés a Tövisvároson. Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz kapcsolódó szokások és hiedelmek három szilágysági faluban. Debrecen
- VIRÁGVÖLGYI Márta–FELFÖLDI László (szerk.)
- 2000 A széki hangszeres népzene. Jelenlévő múlt. Budapest
- VIRT István
- 2001 „Elszakasztottad a testemtől én lelkemet.” A moldvai és a Baranya megyei csángók halottas szokásai és hiedelmek. Kriza Könyvek 8. Kolozsvár
- VISKI Károly
- 1911 Adatok a székely építkezés ismeretéhez. NÉ XII. 99–127.
- 1919 Arany népe (Arany tárgyi néprajzának vázlata). Nagyvárad
- 1925 Dunántúli bútorok. I. Székek. Magyar népművészet 6. Budapest
- 1926 A Bakony–balatonvidéki kőépítkezés. Budapest
- 1929 Adatok a székelykapu történetéhez. NÉ XXI. 65–88.
- 1931 Székely tűzhelyek. NÉ XXIII. 16–27.
- 1933 Bódva környéki tűzhelyek. NÉ XXV. 21–23.
- 1938 Etnikai csoportok, vidékek. Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. Budapest
- 1940 Erdélyi népelet. In: DEÉR József (szerk.): Erdély. 123–137. Budapest
- 1941 Tájékoztató. In: A magyarság néprajza. I. 9–36.
- VISZÓCZKY Ilona (szerk.)
- 2006 Eredmények és feladatok a matyósság néprajzi kutatásában. Miskolc–Mezőkövesd
- VITA Zsigmond
- 1978 A népi szőlőművelés hagyományai Nagyenyed vidékén. Népmű. Dolg. 51–63.
- VOFKORI László
- 1994 Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza
- 1996 Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia könyvek. Vörösbereány

- VONHÁZ István
1931 A szatmármegyei német telepítés. Pécs
- VORÁK József
1965 Halas népe. In: JANÓ Ákos (szerk.): Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. 130–163. Kiskunhalas
- VÖRÖS Antal
1964 A belterjes gazdálkodás és állattenyésztés Moson megyében. AtSz VI. 84–112, 313–346.
1965 A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántúlon, 1880–1895. AtSz VII. 471–495.
- WALLNER Ernő
1926 A felsőörvidéki magyarság települése. Földr. K. LIV. 1–36.
- WASS György
1994 Zselyk. Egy magyar falu Beszterce-Naszód megyében. Debrecen
- WELLMANN Imre
1933 A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Budapest
1967 A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt, tulajdon vallomásainak tükrében. Budapest
- WICHMANN Györgyné HERRMANN Júlia
1936 Moldvai csángó menyegző Szabófalván. Ethn. XLVII. 57–65.
- ZAKARIÁS Erzsébet
2000 Asszonyélet Erdővidéken. Marosvásárhely
- ZÁVADA Pál
1991 Kulákprés. Budapest
- ZENTAI János
1966 Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához. JPMÉ 77–128.
1971 Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. JPMÉ 199–206.
1978 Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. Ethn. LXXXIX. 519–557.
- ZENTAI Tünde
1991 A parasztház története a Dél-Dunántúlon. Pécs
2001 Népi építkezés. In: KAPITÁNY Orsolya–IMRŐ Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti örökségünk. 33–70. Kaposvár
- ZOLTAI Lajos
1925 Települések. Egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV. században. Debrecen
1935 Régi debreceni élet. A város ajándékai a török hatalmasságoknak. Debrecen
- ZÓLYOMI József
1968 Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. AtSz X. 439–478.
1989 Az állattartás ágazatai Palócföldön. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. 83–234. Eger
2000 A nógrádi táj és lakói. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. Népművészeti örökségünk. 13–33. Balassagyarmat
- ZUPKÓ Béla
1957 Termékenységvarázslás Abaújban az első szántáskor. Ethn. LXVIII. 631–632.
- ZSIGMOND Győző
2009 Gomba és hagyomány. Etnomikológiai tanulmányok. Budapest–Sepsiszentgyörgy
- ZSIGMOND Győző (szerk.)
2000 Harasztos. Sepsiszentgyörgy
- ZSIGMOND József–PALKÓ Attila
1996 Magyaró néphagyományyaiból. Marosvásárhely
- ZSÓK Béla
1995 Elment a madárka. Bukovinai székely népzenei emlékek. Bukarest
2000 Én mindig itthon voltam. Néprajzi írások Déváról. Bukarest–Kolozsvár
2004 Édesanyám dalai. Kolozsvár
- ZSÚPOS Zoltán
1987 Dél-Gömör gyűjtőgető gazdálkodása. Göm. népr. 10.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ethn.	Acta Ethnographica. Az MTA Néprajzi Bizottságának folyóirata, Budapest (1950–)
AE	Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat folyóirata, Pest–Budapest (1868–)
Agria	Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger (1981–) (Előzmény: EMÉ)
Apulum	Acta Musei Regionalis Apulensis. Museul Național al Unirii (Gyulafehérvári Egyesülés Nemzeti Múzeum), Bukarest (1939–2007)
AR	Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve, Székesfehérvár (1960–)
Arr.	Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve, Győr (1959–)
AtSz	Agrártörténeti Szemle. Az MTA Agrártörténeti Bizottságának folyóirata, Budapest (1957–)
At. Tan.	Agrártörténeti tanulmányok. Az MTA Agrártudományok Osztályának sorozata, Budapest (1975–)
BE	Békési Élet. Békés Megyei Tanács, Békéscsaba (1957–)
BKm	Borsodi kismonográfiák. Herman Ottó Múzeum, Miskolc (1975–)
BMÉ	A Bihari Múzeum Évkönyve. Berettyóújfalu (1976–)
BpSz	Budapesti Szemle. Budapest Főváros Levéltára, Pest, Budapest (1840, 1854–1869, 1873–1944)
BUKSZ	Budapesti Könyvszemle. Budapesti Könyvszemle Alapítvány, Budapest (1989–)
Cumania	A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét (1972–)
CsSzMÉ	A Csiki Székely Múzeum Évkönyve. Csíkszereda (2004–)
Diss. Ethn.	Dissertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. ELTE Néprajzi Tanszék, Budapest (1973–)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen (1933–)
Doc. Ethn.	Documentatio Ethnographica. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest (1970–)
DSz	Délvidéki Szemle. A Horthy Miklós Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged (1942–1944)
DtSz	Dunántúli Szemle. (A Vasi Szemle átmeneti elnevezése) Szombathely (1940–1944)
EE	Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology, Copenhagen (1967–)
EEC	Ethnologia Europaea Centralis. Brno (1992)
EFC	Ethnographica et Folkloristica Carpathica. Kossuth Lajos Tudományegyetem, utóbb Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen (1979–) (Előzmény: Műv. Hagy.)
Előmunkálatok	Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 1–10. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest (1977–1982)

	Előmunkálatok 1. 1977. – ISTVÁNOVITS Márton–KRÍZA Ildikó (szerk.): A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban. Budapest
	Előmunkálatok 2. 1977. – GÉMES Magda–VARGA Mária (összeáll.): Acta Ethnographia Index I–XXV. (1950–1976). Budapest
	Előmunkálatok 3. 1978. – HOPPÁL Mihály–ISTVÁNOVITS Márton (szerk.): Mítosz és történelem. Budapest
	Előmunkálatok 4. – ILLÉS Zsuzsa (összeáll.): Néprajzi tárgyú disszertációk. Szakdolgozatok, doktori, kandidátusi és tudományok doktora értekezések. Bibliográfia 1945–1978. Budapest
	Előmunkálatok 5. 1979, 1983. A Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének katalógusa A, B, C. 1–3. köt. Budapest
	Előmunkálatok 6. 1980. – BIHARI Anna (összeáll.): Magyar hiedelemmonda katalógus. Budapest
	Előmunkálatok 7. 1980. – PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15–16. Budapest
	Előmunkálatok 8. 1980. – DOMONKOS Ottó: Ár- és bérlimitációk Sopron városában és Sopron megyében (XVI–XIX. század). Budapest
	Előmunkálatok 9. 1981. – HOPPÁL Mihály (szerk.): Folklór tanulmányok. Budapest
	Előmunkálatok 10. 1982.– HOPPÁL Mihály–NOVÁK László (szerk.): Halottkultusz. Budapest
Él. Trad.	Életmód és tradíció. 1–10. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest (1988–2008)
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger (1963–1981) (Folytatás: Agria)
EMSzT	Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I–XII. Gyűjt, szerk. SZABÓ T. Attila et al. Bukarest (1972–2005)
Erd. Múz.	Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár (1874–1917, 1930–1947, 1990–)
ESI	Ethnologia Slavica. Universitas Comeniana Bratislavensis, Bratislava (1969–)
Ethn.	Ethnographia. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest (1889–)
Ethno-lore	Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. Budapest (2005–) (Előzmény: NK–NT)
FE	Föld és Ember. A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályának folyóirata, Budapest (1921–1929)
FFC	Folklore Fellows' Communications. Suomalainen Tiedekatemia (Academia Scientiarum Fennica), Helsinki (1910–)
FMSz	Fejér Megyei Szemle. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár (1964–1970, 1975, 1977–1989)
FA	Folklór Archivum. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest (1973–)
Folk. Etn.	Folklór és Etnográfia. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tan- székének oktatási és kutatási kiadványa, Debrecen (1979–)
Földr. Ért.	Földrajzi Értesítő. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest (1952–)
Földr. K.	Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest (1873–)
Göm. népr.	Gömör néprajza. 1–59. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tan- szék. Sorozatszerk. UJVÁRY Zoltán. Debrecen (1985–2004)
HésE	Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve, Szentendre (1980–)
HITK	A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. Újvidék (1969–1976)
HK	Hungarológiai Közlemények. Újvidék (1976–)
HMÉ	A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. Hajdúböszörmény (1973–)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc (1957–)
HOMK	A Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc (1955–)
HOM Népr. Kiadv.	A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai. Miskolc (1958–)

Honf. és nyelv.	Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. KOVÁCS László–VESZPRÉMI László. Budapest, 1997.
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének folyóirata, Budapest (1891–)
JAMÉ	A Józsa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza (1960–)
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs (1957–)
KJNTÉ	A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. Kolozsvár (1992–)
KKLTENI	Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből. Debrecen (1954–)
KMTL	Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Budapest, 1994.
<i>A magyarság néprajza</i>	I. A magyarság tárgyi néprajza 1. Tájékoztató, táplálkozás, építkezés, bútortat, fűtés, világítás, mesterkedés, viselet. Budapest, é. n. [1933] – Második kiadás: 1941. II. A magyarság tárgyi néprajza 2. Gazdálkodás (gyűjtögetés, vadászat, halászat, állattartás, földművelés, teherhordás, közlekedés, jármű), díszítőművészet, a hagyomány tárgyai. Budapest, é. n. [1934] – Második kiadás: 1942. III. A magyarság szellemi néprajza 1. Népköltészet, stílus és nyelv. Budapest, é. n. [1935] – Második kiadás: 1943. IV. A magyarság szellemi néprajza 2. Zene, tánc, szokások, hitvilág, játék. Budapest, é. n. [1937] – Második kiadás: 1943.
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged (1956–)
MFSz	Magyar Filozófiai Szemle. Az MTA Filozófiai Bizottságának folyóirata, Budapest (1957–)
MgMF	A Mezőgazdasági Múzeum Füzetek. Budapest (1959–)
MMgMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest (1962–)
MN I/2.	Magyar néprajz. I/2. Táj, nép, történelem. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, szerk. FLÓRIÁN Mária. Budapest, 2009.
MN II.	Magyar néprajz. II. Gazdálkodás. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, szerk. SZILÁGYI Miklós, a szerk. mtsai ÉGETŐ Melinda–KUPÓ Jenő. Budapest, 2001.
MN III.	Magyar néprajz. III. Kézművesség. Főszerk. DOMONKOS Ottó, szerk. NAGYBÁKAY Péter, a szerk. mtsa TOMISA Ilona. Budapest, 1991.
MN IV.	Magyar néprajz. IV. Életmód. Főszerk. BALASSA Iván, szerk. FÜZES Endre–KISBÁN Eszter, a szerk. mtsai H. CSUKÁS Györgyi–FLÓRIÁN Mária. Budapest, 1997.
MN V.	Magyar néprajz. V. Népköltészet. Főszerk. VARGYAS Lajos, szerk. ISTVÁNOVITS Márton, a szerk. mtsa SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, 1988.
MN VI.	Magyar Néprajz. VI. Népzene, néptánc, népi játék. Főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, szerk. HOPPÁL Mihály, a szerk. mtsai NIEDERMÜLLER Péter–TÁTRAI Zsuzsanna. Budapest, 1990.
MN VII.	Magyar néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, szerk. HOPPÁL Mihály, a szerk. mtsa BARNÁ Gábor. Budapest, 1990.
MN VIII.	Magyar néprajz. VIII. Társadalom. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, szerk. SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós, a szerk. mtsai SZABÓ Piroska–SZARVAS Zsuzsa. Budapest, 2000.
MNA	Magyar néprajzi atlasz. I–IX. Szerk. BARABÁS Jenő. Budapest, 1987–1992.
MNGY	Magyar Népköltési Gyűjtemény. Pest, Budapest, 1872–1920.
MNK	Magyar népmesekatalógus. MTA Néprajzi Kutatócsoport, utóbb MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest (1987–)

MNL	Magyar néprajzi lexikon. 1–5. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest, 1977–1982.
MNT	Magyar Népzene Tára. Corpus Musicae Popularis Hungaricae. Szerk. BAR-TÓK Béla (1934–1940), KODÁLY Zoltán (1942–), MTA Zenekutató Csoport, utóbb MTA Zenetudományi Intézet (1950–). Budapest I. Gyermekekjátékok. Szerk. KERÉNYI György (1951) II. Jeles napok. Szerk. KERÉNYI György (1953) III. A–B. Lakodalmok. Szerk. KISS Lajos (1955–1956) IV. Párosítók. Szerk. KERÉNYI György (1959) V. Siratók. Szerk. KISS Lajos–RAJECZKY Benjamin (1966) VI. Népdaltípusok 1. Szerk. JÁRDÁNYI Pál–OLSVAI Imre (1973) VII. Népdaltípusok 2. Szerk. OLSVAI Imre (Járdányi Pál rendszerében) (1987) VIII. A–B. Népdaltípusok 3. Szerk. VARGYAS Lajos, főmunkatársak DOMOKOS Mária–PAKSA Katalin (1992) IX. Népdaltípusok 4. Szerk. DOMOKOS Mária (1995) X. Népdaltípusok 5. Szerk. PAKSA Katalin (1997)
MNy	Magyar Nyelv. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest (1905–)
MStK	Magyar Statisztikai Közlemények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (1896–1901) (Folytatás: StK)
MStSz	Magyar Statisztikai Szemle. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (1923–1948) (Folytatás: StSz)
MSz	Magyar Szemle. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest (1927–1944, 1992–)
MTA NyIK	Az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest (1951–1982)
MTSz	Magyar Tájszótár. I–II. Szerk. SZINNYEY József. Budapest, 1893–1901.
MTA Társ. K.	Az MTA II. Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. Budapest (1950–)
Műv.	Művelődés. Művelődési Minisztérium, Művelődés- és Művészetiügyi Állami Bizottság, Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács, Bukarest (1948–1985, 1990–)
Műv. Hagy.	Műveltség és Hagyomány. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, utóbb Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének évkönyve, Debrecen (1960–1979) (Folytatás: EFC)
NÉ	Néprajzi Értesítő. Néprajzi Múzeum évkönyve, Budapest (1900–)
Népiszm. Dolg.	Népismereti Dolgozatok. Bukarest (1976–1994)
Népr. K.	Néprajzi Közlemények. Néprajzi Múzeum, Budapest (1956–1994)
Népr. L.	Néprajzi Látóhatár. Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest–Debrecen–Miskolc (1992–)
Népr. Nyelvtud.	Néprajz és Nyelvtudomány. A szegedi JATE néprajzi és nyelvészeti tanszékeinek évkönyve, Szeged (1957–)
NK–NT	Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, Budapest (1968–2003) (Folytatás: Ethno-lore)
NMMÉ	Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, Salgótarján (1975–)
NNy	Népünk és Nyelvünk. A szegedi Alföldkutató Bizottság folyóirata, Szeged (1929–1939)
Nyelvtud. Ért.	Nyelvtudományi Értekezések. Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának folyóirata, Budapest (1930–)
Nyelvtud. Közl.	Nyelvtudományi Közlemények. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének folyóirata, Budapest (1862–)
Nyr	Magyar Nyelvőr. Az MTA Nyelvművelő Bizottságának folyóirata, Budapest (1872–)
Pallas	A Pallas Nagy Lexikona. I–XVI. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest (1893–1897)
SA	Somogyi Almanach. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár (1957–)

Savaria	A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. Szombathely (1963–)
SHE	Series Historica Ethnographiae. Néprajzi Múzeum, Budapest (1990–)
StK	Magyar Statisztikai Közlemények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (1900–) (Előzmény: MStK)
St. Sl.	Studia Slavica Hungarica. Budapest (1955–)
StSz	Statisztikai Szemle. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (1949–) (Előzmény: MStSz)
Stud. Com.	Studia Comitatus. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre (1972–)
Stud. Folk. Ethn.	Studia Folkloristica et Ethnographica. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen (1978–)
Sz	Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye, Budapest (1867–)
SzBÁMÉ	A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd
SzMÉ	Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. Szolnok (1973–1992) (Folytatás: Tisicum)
Táncstud. Tan.	Táncstudományi tanulmányok. A Magyar Táncstudományi Társaság kiadványa, Budapest (1956–2005)
Táncműv. Ért.	Táncművészeti Értesítő. A Magyar Táncművészeti Szövetség időszakos értesítője, Budapest (1963–1976)
Term. Tud. Közl.	Természettudományi Közlöny. Kir. Magyar Természettudományi Társulat, Budapest (1869–1944, 1957–1967)
TESz	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Főszerk. BENKŐ Lóránd. Budapest, 1967–1984.
TGy	Tudományos Gyűjtemény. Pest (1817–1841)
Tisicum	A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok (1993–) (Előzmény: SzMÉ)
TNÉ	Település- és Népiségtörténeti Értekezések. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest (1938–1943)
TSz	Történelmi Szemle. Az MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. Budapest (1958–)
ÚMNGY	Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. Egyetemi Magyarságtudományi Intézet, utóbb MTA Néprajzi Kutatóintézet kiadása. Megindította ORTUTAY Gyula. Budapest (1940–)
ÚMTSz	Új Magyar Tájszótár. I–V. Főszerk. B. LÖRINCZY Éva. Budapest, 1979–2010.
Vasi Sz.	Vasi Szemle. Vas Megye Közgyűlésének tudományos folyóirata, Szombathely (1933–)
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém (1963–)
Zenetud. Tan.	Zenetudományi Tanulmányok. Az MTA Zenetudományi Bizottságának zenetörténeti sorozata. Budapest (1953–1962)
Zenetud. Dolg.	Zenetudományi Dolgozatok. Az MTA Zenetudományi Intézetének Évkönyve. Budapest (1978–)
ZGy	Zalai Gyűjtemény. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg (1974–1998)
Zounuk	A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Szolnok (1986–)

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

A helységek lokalizálása az 1913-as Helységnévtár alapján történt. Az ettől eltérő, illetve más nyelvű helységnév-megállapításokhoz felhasznált forrás: LELKES György (szerk.): Magyar helységnév-azonosító szótár. Balassi Kiadó, Budapest, 1992.

Rövidítések: A = Ausztria; Ang = Anglia; B = Belgium; Boszn = Bosznia; CH = Svájc; Ě = Észtorország; Fi = Finnország; F = Franciaország; H = Horvátország; Ho = Hollandia; N = Németország; O = Olaszország; Or = Oroszország; R = Románia; S = Szerbia; SI = Szlovákia; Slo = Szlovénia; Sv = Svédország; U = Ukrajna

- Aba, Fejér vm. 580, 742
 Abád (Abádszalók), Jász-Nagykun-Szolnok vm. 253, 265
 Abafala, Abafalva, Gömör és Kishont vm. (Abovce, SI) 764, 769, 772
 Abaliget, Baranya vm. 555
 Abasár, Heves vm. 742–743
 Abásfalva, Udvarhely vm. (Aldea, R) 846
 Abaújszántó, Abaúj-Torna vm. 780, 782
 Abaújszina, Abaúj-Torna vm. (Seňa, SI) 307, 332–333
 Abrudbánya, Abrud, Alsó-Fehér vm. (Abrud, R) 253, 269, 313, 350, 363, 365, 797
 Ács, Komárom vm. 241, 522, 534
 Acsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324
 Acsalag, Sopron vm. 505, 512
 Ada, Bács-Bodrog vm. (Ada, S) 415–416, 601, 672–673
 Ádámos, Kis-Küküllő vm. (Adămuș, R) 832
 Ádánd, Somogy vm. 539
 Adony, Fejér vm. 577, 579
 Adorjánfalva, Adriánc, Adriácz, Zala vm. (Od-ranci, Slo) 369, 423
 Adorjás, Baranya vm. 586
 Aggtelek, Gömör és Kishont vm. 698, 764, 767–768, 778
 Ágya, Arad vm. (Adea, R) 407, 671
 Agyagfalva, Udvarhely vm. (Lutița, R) 853
 Aha, Bars vm. (Horný Ohaj, SI) 707
 Áj, Abaúj-Torna vm. (Háj, SI) 20, 93, 184, 186, 776–777
 Ajka, Veszprém vm. 453, 523
 Ajnácskő, Gömör és Kishont vm. (Hajnáčka, SI) 718, 755
 Ajtony, Kolozs vm. (Aiton, R) 817
 Aka, Veszprém vm. 525
 Akasztó, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 541, 647, 653
 Akli, Ugocsa vm. (Klinove, U) 257, 395
 Akna, Aknavásár, Moldva (Țirgu Ocna, R) 876
 Aknaszlatina, Maramaros vm. (Szolotvina, U) 395–396, 398, 808
 Alacska, Borsod vm. 760
 Alamor, Alsó-Fehér vm. (Alămor, R) 836
 Alattyán, Alatyán, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645
 Albár, Pozsony vm. (Dolný Bar, SI) 501
 Albertfalva, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 351, 357
 Alberti, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 44, 352
 Alcsút, Fejér vm. 273, 530
 Aldebrő, Heves vm. 744
 Alibunár, Torontál vm. (Alibunar, S) 274–275, 314, 414
 Almágy, Gömör és Kishont vm. (Gemerský Jablonec, SI) 755, 836
 Almakerék, Nagy-Küküllő vm. (Mălincrav, R)
 Almás, Verőce vm. (Aljmaš, H) 243, 311, 588, 778, 792, 821
 Almásfűzitő, Komárom m. 534
 Almáskeresztúr, Somogy vm. 588

- Alpestes, Hunyad vm. (Peștișu Mare, R) 409, 833
- Alsóapsa, Máramaros vm. (Gyibrova, U) 362
- Alsóbodok, Nyitra vm. (Dolné Obdokovce, SI) 703
- Alsócsernát, Háromszék vm. (Cernatu de Jos, R) 849
- Alsócsitár, Nyitra vm. (Dolné Štitáre, SI) 703
- Alsódabas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 569
- Alsóhahót, Hahót, Zala vm. 467
- Alsólakos, Zala vm. (Dolnji Lakoš, Slo) 423
- Alsólánc, Abaúj-Torna vm. (Nžini Lánec, SI) 394
- Alsólehnice, Szepes vm. (Červený Kláštor, SI) 360
- Alsólendva, Zala vm. (Lendava, Slo) 316, 346, 369, 371, 421–423, 459, 476–477
- Alsómihojác, Verőce vm. (Donji Miholjac, H) 369
- Alsónémedi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 566, 570, 572
- Alsónyék, Tolna vm. 581
- Alsóőr, Vas vm. (Unterwart, A) 347–348, 425–426, 459, 463, 468–470
- Alsóörs, Zala vm. 539, 542, 543
- Alsórákos, Nagy-Küküllő vm. (Racoș, R) 408–409, 836, 857
- Alsóregmec, Zemplén vm. 783
- Alsóság, Vas vm. 287
- Alsósajó, Gömör és Kishont vm. (Nižná Slaná, SI) 307
- Alsószentmárton, Baranya vm. 387, 565
- Alsószőlőnk, Vas vm. 458
- Alsósztrégova, Nógrád vm. (Dolná Strehová, SI) 43
- Alvinc, Alsó-Fehér vm. (Vinju de Jos, R) 400
- Amsterdam (Ho) 122
- Andocs, Somogy vm. 321, 545
- Andrásfalva, Bukovina, Moldva (Mănești, R) 889–890
- Ant, Ant, Bihar vm. (Ant, R) 671
- Apáca, Brassó vm. (Apața, R) 409, 833, 835, 857
- Apahida, Kolozs vm. (Apahida, R) 404, 792
- Apátfalva, Csanád vm. 670
- Apáti, Arad vm. (Apateu, R) 315, 418, 704–705
- Apatin, Bács-Bodrog vm. (Apatin, S) 315, 590, 591
- Apc, Heves vm. 744
- Áporka, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 566, 570
- Apostag, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 573,
- Appony, Nyitra vm. (Oponice, SI) 304, 331, 489
- Aracs, Torontál vm. (Vranjevo, S) 315
- Arad, Arad vm. (Arad, R) 160, 236, 253, 313, 335, 338, 364–365, 400, 402–404, 406–407, 411, 599, 601–602, 667, 669, 715, 788, 792, 797–798
- Aranyos, Hunyad vm. (Arănieș, R) 243, 252, 309, 679, 798, 806, 829
- Aranyosegerbegy, Torda-Aranyos vm. (Viișoara, R) 408
- Aranyosgerend, Torda-Aranyos vm. (Luncani, R) 408, 829
- Aranyosgyéres, Torda-Aranyos vm. (Cîmpia Turzii, R) 400
- Aranyosmarót, Bars vm. (Zlaté Moravce, SI) 361
- Aranyospolyán, Torda-Aranyos vm. (Poiana, R) 829
- Arka, Abaúj-Torna vm. 783
- Arló, Borsod vm. 752, 754
- Ároktő, Borsod vm. 246
- Árpástó, Szolnok-Doboka vm. (Branîștea, R) 408
- Ásotthalom, Csongrád vm. 283, 663
- Assakürt, Nyitra vm. (Nové Sady, SI) 333
- Ásvány(ráró), Győr, Moson és Pozsony vm. 235, 495
- Ásvány, Győr vm. 235, 493
- Aszaló, Abaúj-Torna vm. 544
- Ászár, Komárom vm. 516, 534
- Aszód, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 722, 740–741
- Aszófő, Zala vm. 539
- Asszonypataka, Nagybánya (Szatmár vm. Baia Mare, R) 313
- Asztély, Bereg vm. (Luzsanka, U) 398
- Áta, Baranya vm. 521
- Átány, Heves vm. 23, 102, 106, 108, 644–645
- Atya, Szatmár vm. (Atea, R) 315, 343
- Atyha, Udvarhely vm. (Atia, R) 854–855
- Avasújváros, Szatmár vm. (Orașu Nou, R) 407, 809–810
- Babarc, Baranya vm. 592
- Babócsa, Somogy vm. 544
- Bábolna, Komárom vm. 490, 516, 522, 532–534
- Babsa, Temes vm. (Babșa, R) 889
- Baca, Szolnok-Doboka vm. (Bața, R) 408
- Bács, Bács-Bodrog vm. (Bač, S) 108, 296, 314–315, 341
- Bácsa, Győr vm. 491, 493
- Bácsalmás, Bács-Bodrog vm. 380, 382, 671
- Bácsbokod, Bács-Bodrog vm. 671
- Bácsfalu, Brassó vm. (Baciu, R) 834
- Bácsféketehegy, Bács-Bodrog vm. (Feketić, S) 632

- Bácsföldvár, Bács-Bodrog vm. (Bačko Gradište, S) 673
- Bácsgyulafalva, Bács-Bodrog vm. (Telečka, S) 366, 416
- Bácsi, Hunyad vm. (Băcia, R) 833
- Bácskertes, Kupuszina, Bács-Bodrog vm. (Kupusina, S) 416, 590, 674
- Bácskossuthfalva, Bács-Bodrog vm. (Stara Moravica, S) 416, 673
- Bácpalánka, Palánka, Bács-Bodrog vm. (Bačka Palanka, S) 315
- Bácstopolya, Topolya, Bács-Bodrog vm. (Bačka Topola, S) 412, 414–416
- Badacsony, Zala vm. 287, 452, 539–540
- Badacsonytomaj, Zala vm. 287, 540, 542
- Badaló, Bereg vm. (Bodolov, U) 609
- Bádok, Kolozs vm. (Bădești, R) 819
- Bag, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740
- Bagamér, Bihar vm. 628
- Bagota, Komárom vm. (Bohotá, Sl) 502
- Bágy, Udvarhely vm. (Bădeni, R) 829, 852, 855
- Bágyon, Torda-Aranyos vm. (Bădeni, R) 408
- Baja, Bács-Bodrog vm. 191, 323, 325, 355, 377, 380, 388, 411, 563, 565–566, 576, 583–584, 601–603, 671
- Bajánsenye, Vas vm. 464
- Bajaszentistván, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 567
- Bajmok, Bács-Bodrog vm. (Bajmok, S) 376, 415
- Baka, Pozsony vm. (Baka, Sl) 265
- Bakabánya, Hont vm. (Pukanec, Sl) 304, 330, 679, 698, 708, 714
- Bákó, Moldva (Bacău, R) 411, 872, 874, 876–877, 879–880, 886
- Bakonszeg, Bihar vm. 635
- Bakonycsérnye, Veszprém vm. 113, 520, 525, 528
- Bakonykoppány, Veszprém vm. 526
- Bakonyháza, Veszprém vm. 521–522
- Bakonypéterd, Veszprém vm. 528
- Bakonyszentkirály, Veszprém vm. 526
- Bakonyszücs, Veszprém vm. 526, 528
- Baksa, Baranya vm. 249
- Balajt, Borsod vm. 760
- Balánbánya, Csík vm. (Bălan, R) 402, 405, 863–864
- Balassagyarmat, Nógrád vm. 97, 124, 200, 208, 325, 352, 680–681, 722, 728, 730, 732
- Balástya, Csongrád m. 661, 663
- Balaton, Borsod vm. 725, 744, 746, 752
- Balatonberény, Somogy vm. 551
- Balatonboglár, Somogy vm. 551
- Balatoncsicsó, Zala vm. 539
- Balatonfüred, Zala vm. 262
- Balatonkeresztúr, Somogy vm. 551
- Balatonszentgyörgy, Somogy vm. 540, 551
- Balatonszepezd, Szepezd, Zala vm. 86, 169, 539
- Balavásár, Kis-Küküllő vm. (Bălașușeri, R)
- Balázsfalva, Alsó-Fehér vm. (Blaj, R) 831
- Balázsvágás(a), Sáros vm. (Blažov, Sl) 255, 685
- Balf, Sopron vm. 510
- Balinka, Fejér vm. 522
- Balmazújváros, Hajdú vm. 629
- Bálványos, Somogy vm. 544
- Bálványosváralja, Szolnok-Doboka vm. (Un-guraș, R) 405, 408, 819
- Bályok, Bihar vm. (Balc, R) 404
- Bánd, Veszprém vm. 525, 528
- Bánfalva, Borsod vm. 722
- Bánffyhunyad, Kolozs vm. (Huedin, R) 402, 797, 821–822
- Bánhida, Tatabánya, Komárom vm. 382, 531–532
- Bánhorvát, Borsod vm. 722, 746, 759–760
- Bánk, Nógrád vm. 258, 324
- Bánkeszi, Nyitra vm. (Bánov, Sl) 332
- Bánmonostor, Banoștor, Szerém vm. (Banoștor, S) 315
- Bánostor, Szerém vm. (Banoștor, S) 315, 597
- Bánréve, Gömör és Kishont vm. 755, 769
- Bántornya, Zala vm. (Turniște, Slo) 316, 346, 371, 423
- Bánuta, Zala vm. (Banuta, Slo.) 476
- Bányabükk, Torda-Aranyos vm. (Vilcele, R) 312
- Barabás, Bereg vm. 609
- Barabásszeg, Zala vm. 473, 527
- Baraca, Gömör és Kishont vm. (Barca, Sl) 764, 768–770
- Báránd, Bihar vm. 635
- Baranyabán, Baranya vm. (Popovac, H) 345
- Baranyaszentistván, Baranya vm. (Petlovac, H) 345
- Baranyavár, Baranya vm. (Branjin Vrh, H) 315–316, 590
- Barcaújfalu, Brassó vm. (Satu Nou, R) 409, 833, 835
- Barcs, Somogy vm. 377, 411, 544–545, 547, 549, 588
- Bardóc, Udvarhely vm. (Brăduț, R) 411, 839, 856
- Barka, Gömör és Kishont vm. (Bôrka, Sl) 208, 744, 776–777
- Barkóc, Vas vm. (Bakovci, Slo) 423
- Barlád, Barlad, Moldva, (Birlad, R) 876
- Bárna, Nógrád vm. 724

- Barót, Háromszék vm. (Baraolt, R) 410–411, 856–857
- Bars, Óbars, Bars vm. (Starý Tekov, SI) 253, 255, 304–306, 330, 349, 360, 502–503, 601, 679, 681–683, 685, 694, 701, 708, 711
- Barslédec, Bars vm. (Ladice, SI) 703–704
- Bart, Esztergom vm. (Bruty, SI) 708–709
- Bártfa, Sáros vm. (Bardejov, SI) 305, 307, 685, 687, 693, 695, 698
- Basahid(a), Torontál vm. (Bašaid, S) 315
- Baskó, Abaúj-Torna vm. 782–783
- Bást, Óbást, Nógrád vm. (Stará Bašta, SI) 755
- Bát, Hont vm. (Bátovce, SI) 330
- Báta, Tolna vm. 560, 576, 581–582
- Batár, Ugocsa vm. (Bratove, U) 362
- Bátaszék, Tolna vm. 329, 445, 581–582
- Bátka, Gömör és Kishont vm. (Bátka, SI) 764, 769, 772
- Bátorfalu, Hont vm. (Bátorová, SI) 393
- Battonya, Csanád vm. 328–329, 355, 388–389, 668
- Bátya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 569, 576
- Battyán, Zemplén vm. (Boťany, SI) 544
- Battyánfalva, Vas vm. (Rakičan, Slo) 423
- Bátyú, Bereg vm. (Vuzlove, U) 399
- Báza, Zala vm. 315, 343, 474
- Bázel (CH) 90
- Bazin, Pozsony vm. (Bezinok, SI) 305, 330, 333, 489, 499
- Béc, Zala vm. 555
- Becefa, Baranya vm. 588
- Bécs (Wien, A) 45, 90, 136, 141, 237, 253, 266, 270, 322, 347, 369, 376, 424–425, 444–445, 475, 481, 487, 490, 493, 505–507, 516, 525, 532, 534, 542, 544, 552, 621, 671, 675, 680, 702
- Becse, Óbecse, Bács-Bodrog vm. (Bečej, S); 253, 315, 341
- Becse, Törökbecse, Torontál vm. (Novi Bečej, S) 160
- Becskerek, Becsekereke, Torontál vm. (Zrenjanin, S) 315, 341, 676
- Bécsújhely, Alsó-Ausztria (Wiener Neustadt, A) 376, 424, 481, 505, 508
- Becsüvölgye, Zala vm. 471, 472, 527
- Béd, Nyitra vm. (Bádice, SI) 703, 705
- Bédő, Bihar vm. 388
- Bégaszentgyörgy, Torontál vm. (Žitište, S) 414
- Békásmegyer, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 357, 379
- Békés, Békés vm. 108, 328, 443, 501, 602, 636, 657, 668, 670
- Békéscsaba, Békés vm. 62, 107, 288, 328–329, 355, 358, 378, 380, 382, 602, 668
- Békésszentandrás, Békés vm. 277, 328, 673
- Bélabánya, Hont vm. (Banská Belá, SI) 307, 359, 679, 712
- Bélapátfalva, Borsod vm. 695–696, 718, 722, 744–746, 751, 753–754, 759
- Belatinc, Zala vm. (Beltinci, Slo) 423
- Bélbor, Csík vm. (Bilbor, R)
- Belényes, Bihar vm. (Beiuș, R) 310, 816
- Belényessonkolyos, Bihar vm. (Șuncuiș, R) 816
- Belényesújlak, Bihar vm. (Uileacu de Beiuș, R) 816
- Bélfenyér, Bihar vm. (Belfir, R) 816
- Belgrád (Beograd, S) 253, 287, 310, 341, 343, 413–415, 715
- Bélháromkút, Borsod vm. 695, 697, 718
- Bellatinc, Belatinc, Zala vm. (Beltinci, Slo) 369, 371
- Beloianisz, Fejér m. 389, 579
- Belovár, Belovár-Körös vm. (Bjelovar, H) 345, 368–369, 376, 417
- Belvárd, Baranya vm. 592
- Bélzerind, Bélzerénd, Arad vm. (Zerindu Mic, R) 671
- Bély, Zemplén vm. (Biel, SI) 615
- Bellye, Bélye, Baranya vm. (Bilje, H) 419, 566, 589–590
- Benic(a), Liptó vm. (Benice, SI) 421
- Bény, Esztergom vm. (Bíňa, SI) 708–710
- Bercel, Nógrád vm. 718
- Berdárka, Gömör és Kishont vm. (Brdárka, SI) 770
- Bereck, Háromszék vm. (Brețcu, R) 411, 797, 846, 859
- Béreg, Bács-Bodrog vm. (Bački Breg, S) 567
- Beregárdó, Bereg vm. (Csepovka, U) 308
- Beregdaróc, Bereg vm. 308, 609
- Beregsurány, Bereg vm. 609
- Beregszász, Bereg vm. (Beregovo, U) 295, 307–309, 335, 362–363, 375, 395–397, 399, 602, 614–615
- Beregújfalu, Bereg vm. (Novoje Szelo, U) 615
- Berekböszörmény, Bihar vm. 221
- Berénd, Tósokberénd, Veszprém vm. 257
- Berény, Hunyad vm. (Beriu, R) 303, 538, 544, 718
- Beresztelke, Maros-Torda vm. (Breaza, R) 410
- Berhida, Veszprém vm. 539
- Bernecebaráti, Hont vm. 709, 713–714, 729
- Berezence, Somogy vm. 544, 551
- Berzété, Gömör és Kishont vm. (Brzotin, SI) 393, 688, 763
- Berzétmonostor, Nuștar, Szerém vm. (Nuștar, H) 305
- Besenyőtelke, Besenyőtelek, Heves vm. 179

- Beszterce (Kisbeszterce), Baranya vm. 288, 310, 312–313, 338, 365, 401, 408, 610, 793, 797–798, 800–801, 819, 846, 874, 880
- Besztercebánya, Zólyom vm. (Banská Bystrica, SI) 43, 62–63, 260, 262, 266, 280, 305, 307, 332, 394, 679, 688, 695–696
- Bethlenfalva, Betlenfalva, Szepes vm. (Betlanovce, SI) 684
- Bethlenszentmiklós, Betlenszentmiklós, Kis-Küküllő vm. (Sîmniclăuș, R) 409, 831
- Bezdán, Bács-Bodrog vm. (Bezdan, S) 416, 589, 672
- Bezi, Győr vm. 514
- Bia, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 537
- Bibarcfalva, Udvarhely vm. (Biborteni, R) 857
- Bihardiószeg, Bihar vm. (Diosig, R) 638
- Biharnagybajom, Bihar vm. 635–637
- Biharszentandrás, Bihar vm. (Sîntandrei, R) 404
- Bihartorda, Bihar vm. 635
- Biharugra, Bihar vm. 635
- Bikács, Tona vm. 580
- Bikal, Baranya vm. 821
- Bírófalva, Moldva (Gherăești, R) 886
- Bőcsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 283, 653
- Bodajk, Fejér vm. 530–531
- Bodmér, Fejér vm. 529
- Bodola, Háromszék vm. (Budila, R) 409
- Bodony, Heves vm. 720, 726–727, 735
- Bodrogkeresztúr, Zemplén vm. 780, 781
- Bodrogmező, Zemplén vm. (Poľany, SI) 333
- Bodrog-Monostorszeg, Monostorszeg, Bács-Bodrog vm. (Bački Monostor, S) 314–315, 567
- Bodrogszerdahely, Zemplén vm. (Streda nad Bodrogom, SI) 615–616
- Bódvarákó, Abaúj-Tolna vm. 776–778
- Bodzaforduló, Háromszék vm. (Întorsura Buzăului, R) 859
- Bogács, Borsod vm. 640, 756–758
- Bogárd, Sárbogárd (Fejér vm.) 580
- Bogártelke, Kolozs vm. (Băgara, R) 822
- Bogdánd, Szilágym vm. (Bogdand, R) 92, 813
- Bogdánfalva, Moldva, Bákó m. (Valea Seacă, R) 875, 880, 882–883, 886, 889
- Bogyiszló, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 569, 583
- Bóka, Torontál vm. (Boka, S) 366
- Bokod, Komárom vm. 520, 529
- Boksánbánya, Boksán, Krassó-Szörény vm. (Bocșa Montană, R) 338, 364
- Boldog, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 732, 740
- Boldogasszony, Moson vm. (Frauenkirchen, A) 161, 426
- Boldogfalva, Kis-Küküllő vm. (Sîntămărie, R) 409
- Boldogkővávalja, Abaúj-Torna vm. 782
- Boldva, Borsod vm. 695, 759, 761
- Bolgárcserged, Alsó-Fehér vm. (Cergău Mic, R) 313
- Bolondóc, Beckó, Trencsén vm. (Beckov, SI) 488, 703
- Bolya, Bolya, Nagy-Küküllő vm. (Buia, R) 836
- Bonyha, Kis-Küküllő vm. (Bahnea, R) 400, 832
- Bonyhád, Tolna vm. 355, 451, 521, 556–557
- Bonnya, Somogy vm. 545
- Boró, Zemplén vm. (Borov, SI) 315, 343
- Borosjenő, Arad vm. (Ineu, R)
- Borostyánkő, Vas vm. (Bernstein, A) 317
- Bors, Bihar vm. (Borș, R) 404, 759
- Borsaujfalu, Kolozs vm. (Vultureni, R) 819
- Borsi, Zemplén vm. (Borša, SI) 394
- Borsod, Borsod-Edelény, Borsod vm. 253, 276, 304, 760
- Borsodgeszt, Borsod vm. 756, 758
- Borsodnádasd, Borsod vm. 290, 746, 748, 750
- Borsodszentgyörgy, Disznósd, Borsod vm. 745–746
- Borszék, Csik vm. (Borsec, R) 410, 865
- Borzavár, Veszprém vm. 526
- Bós, Hunyad vm. (Boș, R) 312, 497
- Bóta, Borsod vm. 746, 750
- Botfalu, Brassó vm. (Bod, R) 409
- Botpalád, Szatmár vm. 609–610
- Bődeháza, Zala vm. 476–477
- Bögöz, Udvarhely vm. (Mugeni, R) 843, 853
- Böhönye, Somogy vm. 548
- Böln, Háromszék vm. (Belin, R) 411, 856
- Böny, Győr vm. 516
- Börvely, Szatmár vm. (Berveni, R) 621
- Bős, Pozsony vm. (Gabčíkovo, SI) 312, 497
- Bősárkány, Sopron vm. 505, 507–508
- Bözöd, Udvarhely vm. (Bezid, R) 851
- Bözödfalu, Udvarhely vm. (Bezidu Nou, R) 851
- Brăila (R) 891
- Brassó, Barasó vm. (Brașov, R) 67, 236, 288, 312, 313, 364, 365, 400, 402–403, 409, 683, 796–798, 833–834, 846, 857–859
- Breznó, Breznóbánya, Zólyom vm. (Brezno, SI) 679
- Bród, Pozsega vm. (Slavonski Brod, H) 343
- Brüsszel (B) 444
- Búcs, Esztergom vm. (Búč, SI) 502
- Buda 257, 295, 299, 301, 303, 320–325, 329, 350, 352, 445, 448–449, 456, 493, 523, 535–539, 561, 565, 569–570, 631, 659, 672, 682, 715, 729–730
- Budafok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 246, 352, 357, 536

- Budajenő, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 537–538, 865
- Budakalász, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 388, 535, 538
- Budakeszi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 352, 357, 382, 536, 537
- Budaörs, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352, 357, 380, 382, 536, 537
- Budapest, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 5, 7–8, 60–62, 65, 74, 76, 94, 106, 116, 121, 185, 187, 189–190, 232, 280, 286–288, 290, 325, 349, 352–357, 359, 364, 376–380, 386–389, 439, 460, 536, 569, 571–572, 580, 647, 680, 683, 714, 721, 742
- Budatétény, Kistétény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 357, 536
- Bugyi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 563, 673
- Buják, Nógrád vm. 719–720, 731
- Bukarest, Havasalföld (București, R) 90, 287, 834–835, 891–893
- Bussa, Nógrád vm. (Bušince, SI) 393, 732
- Buza, Búza, Szolnok-Doboka vm. (Buza, R) 405, 408, 816
- Búzásbesnyő, Búzásbesenyő, Kis-Küküllő vm. (Valea Izvoarelor, R) 410
- Buzsák, Somogy vm. 539, 544, 551
- Bükkábrány, Borsod-Gömör vm. 756
- Bükkaranyos, Borsod vm. 756–757
- Bükkmogyoród, Borsod vm. 746
- Bükkszék, Heves vm. 720
- Bükkszentlászló (Óhuta), Borsod vm. 328
- Bükkszérc, Borsod vm. 756–758
- Bürkös, Nagy-Küküllő vm. (Bîrghiș, R)
- Cák, Vas vm. 480, 483
- Cakó, Gömör és Kishont vm. (Cakov, SI) 764, 769–770
- Cakóháza, Győr vm. 514
- Cece, Fejér vm. 577
- Cege, Szolnok-Doboka vm. (Taça, R) 264
- Cegléd, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 303, 438, 443, 601, 603–604, 649–653, 692
- Cegőtelke, Szolnok-Doboka vm. (Tigău, R) 408
- Celldömök, Vas vm. 481, 531
- Center, Borsod vm. 745
- Cered, Nógrád vm. 724
- Cibakháza, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 639–640
- Cífer, Cífer, Pozsony vm. (Cífer, SI) 333
- Cigánd, Zemplén vm. 615–616
- Cikolasziget, Győr, Moson és Pozsony vm. 495
- Cinkota, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352, 379, 570
- Craiova (R) 891
- Cún, Baranya vm. 585–586
- Csáb, Hont vm. (Čebovce, SI) 716, 728, 750
- Csabrendek, Zala vm. 447
- Csaholc, Szatmár vm. 610
- Csák, Temes vm. (Ciacova, R) 313, 418
- Csákberény, Fejér vm. 529–530
- Csákvár, Fejér vm. 515–516, 522, 529–531, 534–535
- Csalár, Nógrád vm. (Čeláre, SI) 393
- Csanádalberti, Csanád vm. 351
- Csanálos, Szatmár vm. (Urziceni, R) 614
- Csantavér, Bács-Bodrog m. (Cantavir, S) 416
- Csány, Heves vm. 52, 268, 744
- Csap, Ung vm. (Csop, U) 245, 288, 395, 398–399, 610, 615
- Csapod, Sopron vm. 507
- Csaroda, Bereg vm. 608–609
- Császártöltés, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 576
- Császa, Baranya vm. 556
- Csatár, Zala vm. 241
- Csatószeg, Csík vm. (Cetățuia, R) 864
- Csázma, Čazma, Belovar-Körös vm. (Čazma, H) 342
- Csebény, Baranya vm. 386
- Csécs, Abaúj-Torna vm. (Čečejevce, SI) 393
- Csécse, Nógrád vm. 609
- Csegez, Torda-Aranyos vm. (Pietroasa, R) 829
- Csehi, Vas vm. 435, 448, 544, 551, 685
- Csekefa, Vas vm. (Čikečka Vas, Slo) 422, 464
- Cseklész, Pozsony vm. (Bernolákovo, SI) 330, 332, 361, 489
- Cselfalva, Sáros vm. (Čelovce, SI) 332
- Csememye, Zemplén vm. (Čemerné, SI) 308
- Csengele, Csongrád vm. 663
- Csenger, Szatmár vm. 608
- Csengerújfalu, Szatmár vm. 621
- Csengőd, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 653
- Csente, Csentevölgy, Zala vm. (Čentiba, Slo) 371, 423
- Csépa, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 108, 639, 640
- Csepe, Ugocsa vm. (Csepa, U) 398
- Csepel, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 293, 357, 571
- Csepely, Nagycsepely, Somogy vm. 544
- Cserbel, Hunyad vm. (Cerbăl, R) 834
- Cserencsóc, Cserföld, Zala vm. (Črenšovci, Slo) 369
- Cserépfalu, Borsod vm. 756–758
- Cserépváralja, Borsod vm. 756–758
- Cserkeszölő, Szolnok m. 639–640

- Cserna, Hunyad vm. (Cerna, R) 409, 792, 832–833
- Csernakeresztúr, Hunyad vm. (Cristur, R) 409, 833, 889
- Csernátfalva, Brassó vm. (Cernatu, R) 834
- Csernátton, Alsócsernátton, Háromszék vm. (Cernatu de Jos, R) 411, 859
- Csernely, Trencsén vm. (Omastiná, SI) 744, 746, 752
- Cserszegtomaj, Zala vm. 523, 539–540
- Cservona, Ung vm. (Cservonoje, U) 396
- Csesznek, Veszprém vm. 526
- Csetfalva, Bereg vm. (Csetovo, U) 609
- Csetnek, Gömör és Kishont vm. (Štítnik, SI) 306–307, 686, 688, 695, 763, 764, 771, 775
- Csicso, Komárom vm. (Čičov, SI) 311, 313, 864
- Csiffár, Bars vm. (Čifáre, SI) 707
- Csikdánfalva, Csík vm. (Dănești, R) 410–411
- Csikéria, Bács-Bodrog vm. (Čikerija, S) 674
- Csikkarcfalva, Karcfalva, Csík vm. (Cîrța, R) 846, 863
- Csikmenaság, Csikméναςág, Csík vm. (Armășeni, R) 863–864
- Csiksomlyó, Csík vm. (Șumuleu, R) 208, 849, 851, 860, 862–864, 877–878, 892
- Csikszentdomokos, Csík vm. (Sîndominic, R) 118, 210, 410, 862–864
- Csikszentgyörgy, Csík vm. (Ciucsîngeorgiu, R) 411, 864
- Csikszentkirály, Csík vm. (Sîncrăieni, R) 411, 864
- Csikszentsimon, Csík vm. (Sînsimion, R) 411, 864
- Csikszenttamás, Csík vm. (Tomești, R) 846
- Csikszépvíz, Szépvíz, Csík vm. (Frumoasa, R) 801
- Csikszereda, Csík vm. (Miercurea-Ciuc, R) 406, 410, 797, 799, 849, 857, 862, 864, 865,
- Csitár, Nógrád vm. 241, 529, 704, 725, 736
- Csobánka, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 535, 538
- Csóka, Torontál vm. (Čoka, S) 415–416, 675–676
- Csókakő, Fejér vm. 529, 530
- Csókfalva, Maros-Torda vm. (Cioc, R) 851
- Csokonya, Erdőcsokonya, Somogy vm. 544, 552
- Csolnok, Esztergom vm. 388, 531
- Csolyospálos, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 656
- Csomafája, Kolozs vm. (Ciumăfaia, R) 819
- Csomakőrös, Háromszék vm. (Chiuruș, R) 859
- Csombord, Alsó-Fehér vm. (Ciumbrud, R) 409
- Csongrád, Csongrád vm. 291, 591, 657, 667, 669
- Csonkapapi, Bereg vm. (Popovo, U) 395
- Csontfalva, Csontfalu, Szepes vm. (Čeňce, SI) 684
- Csopak, Zala vm. 453
- Csorna, Sopron vm. 372, 490–491, 510, 513,
- Csorvás, Békés vm. 235, 669
- Csökmő, Bihar vm. 635
- Csököly, Somogy vm. 544, 547–548, 551
- Csörmör, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 564, 570
- Csörörtnek, Vas vm. 468
- Csősz, Fejér vm. 577, 580
- Csucsom, Gömör és Kishont vm. (Cučma, SI) 393, 688, 764
- Csurgó, Somogy vm. 456, 544–545, 548
- Csúza, Baranya vm. (Suza, H) 420, 590
- Csütörtök, Pozsony vm. (Štvortok na Ostrove, SI) 492
- Dabas, Pest vm. 388, 563, 566, 569
- Dál, Széchenyi vm. (Deal, R) 343
- Damos, Kalotadamos, Kolozs vm. (Domoșu, R) 822
- Dánfalva, Csikdánfalva, Csík vm. (Dănești, R) 410–411, 846, 863–864
- Darány, Somogy vm. 576
- Darázs, Baranya vm. (Draž, H) 420
- Dárda, Baranya vm. (Darda, H) 345, 419–420
- Darnó, Szatmár vm. 610
- Daruvár, Pozsega vm. (Daruvar, H) 367, 369, 418,
- Darvas, Bihar vm. 635
- Datk, Nagy-Küküllő vm. (Dopca, R) 409, 836
- Deáki, Pozsony vm. (Diakovce, SI) 490
- Debrece, Hajdú vm. 8, 44, 54–55, 101, 109, 115, 135, 167, 189, 199–201, 240, 252, 254, 258–259, 271, 276, 279, 301, 303, 325, 329, 350, 352–353, 355, 380, 387, 438, 443, 601–605, 619, 622, 624–627, 634, 637–638, 640, 715, 719, 745, 747, 771, 828
- Debréte, Borsod vm. 773
- Debrőd, Abaúj-Torna vm. (Debrad', SI) 208, 696, 776, 778–779
- Decs, Tolna vm. 47, 581, 582, 583, 584
- Déda, Maros-Torda vm. (Deda, R)
- Dédes, Borsod vm. 760
- Dég, Veszprém vm. 578
- Dejtár, Nógrád vm. 732
- Deliblat, Temes vm. (Deliblato, S) 235, 258, 279, 284–286, 314, 675
- Dellő, Dellőapáti, Szolnok-Doboka vm. (Apáti, R) 312
- Demecser, Hajdú vm. 617

- Deménd, Hont vm. (Demandice, SI) 333, 712, 716
- Dercen, Bereg vm. (Driszina, U) 615
- Derecske, Bihar vm. 628, 635
- Deregyő, Zemplén vm. (Drahnov, SI) 333
- Derenk, Abaúj-Torna vm. 330, 354, 776
- Deresk, Gömör és Kishont vm. (Drškovce, SI) 764–765, 771–772
- Dernő, Gömör és Kishont vm. (Drnava, SI) 766–767, 775–777
- Dés, Szolnok-Doboka vm. (Dej, R) 236, 312, 408, 820
- Désakna, Szolnok-Doboka vm. (Ocna Dejului, R) 252
- Désfalva, Kis-Küküllő vm. (Deaj, R) 410
- Désháza, Szilágy vm. (Deja, R) 804, 813–814
- Deszk, Torontál vm. 355, 389
- Détér, Gömör és Kishont vm. (Gemerské Dechtáre, SI) 745–746, 755
- Detrethem, Szilágy vm. (Drighiu, R) 312
- Detrekővárálja, Pozsony vm. (Plavecké Podhradie, SI) 718
- Detta, Temes vm. (Deta, R) 338
- Déva, Hunyad vm. (Deva, R) 311, 313, 337, 350, 364, 400, 409, 797, 833, 887–889
- Dévaványa, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 635–636
- Dévény, Pozsony vm. (Devín, SI) 305, 497
- Dévénýjfalu, Pozsony vm. (Devínska Nová Ves, SI) 330
- Dezmér, Kolozs vm. (Dezmir, R) 312
- Dicsőszentmárton, Kis-Küküllő vm. (Tirnăveni, R) 410, 831
- Diósad, Szilágy vm. (Dioşod, R) 813
- Diósd, Fejér vm. 357
- Diósgyőr, Borsod vm. 290, 351, 641, 697–698, 760, 777
- Diósjenő, Nógrád vm. 712–716
- Diószeg, Moldva (Tuta, R) 880
- Disznajó, Maros-Torda vm. (Vălenii de Mureş, R) 243, 410
- Disznóshorvát (ma Izsófalva), Borsod vm. 759
- Ditró, Csík vm. (Ditrău, R) 410, 538
- Divény, Nógrád vm. (Divín, SI) 771
- Dobfenék, Gömör és Kishont vm. (Dubno, SI) 755
- Dobóca, Gömör és Kishont vm. (Dubovec, SI) 333, 764, 769
- Doboz, Békés vm. 669
- Dobronak, Dobronak, Lendvavásárhely, Zala vm. (Dobrovnik, Slo) 316, 346, 369, 423, 476–477
- Dobsina, Gömör és Kishont vm. (Dobšiná, SI) 260, 305, 307, 359, 684, 698, 763–765
- Dognácska, Krassó-Szörény vm. (Dognecea, R) 338
- Dolha, Máramaros vm. (Dolgoje, U) 308
- Domaháza, Borsod vm. 281, 724, 745–747, 752–753
- Domaszék, Csongrád vm. 283, 661, 663
- Dombegyház(a), Csanád vm. 301, 668
- Dombó, Küküllődombó, Kis-Küküllő vm. (Dîmbău, R) 410, 832
- Dombos, Szolnok-Doboka vm. (Dămacușeni, R) 836
- Dombrád, Szabolcs vm. 617
- Domonkosfa, Vas vm. (Domanjševci, Slo) 423
- Domony, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740
- Domoszló, Heves vm. 324, 720, 743
- Dorog, Esztergom vm. 289, 453, 523, 531–532, 536, 627, 629
- Dorogma, Tiszadorogma, Borsod vm. 253, 645
- Doroszló, Bács-Bodrog vm. (Doroslovo, S) 416, 674
- Dorozsma, Kiskundorozsma, Csongrád vm. 285, 326, 601, 646–647, 659
- Dömös, Esztergom vm. 535
- Dömsöd, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 564, 566, 572–573
- Dör, Dör, Sopron vm. 491
- Drágszél, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 567, 575
- Drávafok, Somogy vm. 246, 585
- Drávasztára, Somogy vm. 328
- Drégely, Drégelypalánk, Hont vm. 712–713, 716, 719
- Dudar, Veszprém vm. 521, 525–526
- Dunaalmás, Komárom vm. 531–532
- Dunabogdány, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 287, 357, 535–536
- Dunacsún, Moson vm. (Čunovo, SI) 330, 391
- Dunadombó, Temes vm. (Dubovac, S) 285
- Dunaegyháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 388
- Dunaöldvár, Tolna vm. 325, 564, 579
- Dunaharaszti, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 357, 570, 572
- Dunakeszi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 566, 570, 572
- Dunakömlőd, Tolna vm. 565
- Dunapataj, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 564, 566, 573
- Dunaradvány, Komárom vm. (Radvaň nad Dunavom, SI) 502
- Dunaremete, Moson vm. 493
- Dunaszekeső, Baranya vm. 560, 567
- Dunaszentbenedek, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 567–568, 575
- Dunaszentgyörgy, Tolna vm. 566

- Dunaszentmiklós, Komárom vm. 534
Dunaszerdahely, Pozsony vm. 375, 392, 394, 491, 497
Dunaújváros, Fejér vm. 453, 579
Dunavecse, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 232
Dusnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 569, 576
- Ebeck, Nógrád vm. (Obeckov, SI) 361
Ebergény, Zala vm. 472
Éberhard, Pozsony vm. (Malinovo, SI) 330, 489
Ecs, Győr vm. 515
Edelény, Borsod vm. 304, 697, 759, 761–762, 773
Ederics, Balatonederics, Zala vm. 539
Eger, Heves vm. 42, 97–98, 124, 236, 301, 303, 323, 326, 329, 602–603, 682, 694, 696, 698, 717, 719, 722, 730, 744, 756, 758
Egerág, Baranya vm. 559
Egerbocs, Heves vm. 720
Egeres, Kolozs vm. (Aghireșu, R) 822
Egerlövő, Borsod vm. 242
Egerszalók, Heves vm. 722
Egerszeg, Maros-Torda vm. (Cornățel, R) 704–705
Égerszög, Abaúj-Torna vm. 775, 777–778
Egres, Torontál vm. (Igriș, R) 544
Egyek, Hajdú vm. 254, 630
Egyházasbást, Gömör és Kishont vm. (Nová Bašta, SI) 755
Egyházashetye, Vas vm. 481
Egyházaskér, Torontál vm. (Verbica, Vrbica, S) 161, 678
Egyházaskozár, Ráckozár, Baranya vm. 558
Ekecs, Komárom vm. (Okoč, SI) 497
Ekel, Komárom vm. (Okoličná na Ostrove, SI) 497
Elek, Arad vm. 380
Élesd, Bihar vm. (Aleșd, R) 310, 402, 815
Előszállás, Fejér vm. 577
Emőd, Borsod vm. 628, 756
Encs, Abaúj-Torna vm. 387, 773
Endréd, Balatonendréd, Somogy vm. 511, 539
Enlaka, Udvarhely vm. (Inlăceni, R) 843, 845
Eperjes, Sáros vm. (Prešov, SI) 43, 140, 295–296, 304–307, 330, 332–333, 361, 394, 622, 693–695, 697–698, 776, 779, 782
Eplény, Veszprém vm. 526
Epöl, Esztergom vm. 324
Érábrány, Bihar vm. (Abram, R) 404
Érbogyoszló, Bihar vm. (Buduslău, R) 638
Ercsi, Fejér vm. 323, 564, 571, 577
Érd, Fejér vm. 323, 536, 538, 564, 571
Erdőbénye, Zemplén vm. 249, 287, 780, 782, 784
Erdősokonya, Somogy vm. 544
Erdőd, Erdut, Verőce vm. (Erdut, H) 315, 343, 622
Erdőfüle, Udvarhely vm. (Filia, R) 856–857
Erdősmecske, Rácmecske, Baranya vm. 386
Erdőszentgyörgy, Maros-Torda vm. (Sîngeorgiu de Pădure, R) 410, 850–851
Erdőtelek, Heves vm. 268, 676
Erdővég, Erdevik, Szerém vm. (Erdevik, S) 597
Érdsomlyó, Versec, Temes vm. (Vrșac, S) 315
Erlangen (N) 44
Érmihályfalva, Bihar vm. (Valea lui Mihai, R) 407, 638
Érmindszent, Szilágy vm. (Ady Endre, R) 638
Érsekcsanád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 563–564, 567, 575–576, 582, 592
Érseklél, Komárom vm. (Arcibiskupský Lél, SI) 491, 497
Érsekújvár, Nyitra vm. (Nové Zámky, SI) 287, 331–333, 359, 361, 373, 390, 394, 485, 487–489, 491–492, 502–504
Érsekudkert, Nógrád vm. 728
Értarcsa, Bihar vm. (Tarcea, R) 638
Erzsébet, Püspökszenterzsébet, Baranya vm. 560
Erzsébetváros, Kis-Küküllő vm. (Dumbrăveni, R)
Eszék, Verőce vm. (Osijek, H) 296, 315, 316, 322–323, 343–345, 367–369, 416–420, 445, 561, 590, 593–594
Esztelnek, Háromszék vm. (Estelnic, R) 196, 860
Esztergom, Esztergom vm. 42, 50, 63, 266, 290, 299, 301, 303, 320, 324, 330, 382, 448–450, 487–491, 493, 497, 500–502, 519–521, 523, 532, 535, 682, 694, 696–697, 708, 712, 775–776, 877
Eszterháza, Sopron vm. 508–509
Etéd, Udvarhely vm. (Atid, R) 852
- Fábiánháza, Szatmár vm. 621
Fadd, Tolna vm. 582, 673
Fajs, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 452, 561, 564, 566, 569, 574–575, 581, 767
Falucska, Bereg vm. (Bogarevica, U) 686, 776
Faluszlatina, Máramaros vm. (Szelo Szolotvina, U) 362–363
Fancsika, Ugocsa vm. (Fancsikovo, U) 252, 254, 398
Farád, Sopron vm. 511
Farkaslaka, Udvarhely vm. (Lupeni, R) 211, 856
Farnas, Kolozs vm. (Șfăraș, R) 821–822
Fedémes, Heves vm. 724
Fegyvernek, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 237, 241

- Fehéregyháza, Nagy-Küküllő vm. (Albești, R) 836
- Fehérgyarmat, Szatmár vm. 607, 610
- Fehértemplom, Temes vm. (Bela Crkva, S) 67, 366, 414, 675
- Fehértó, Győr vm. 508, 511, 514, 661
- Fehérvár, Gyulafehérvár, Alsó-Fehér vm. (Alba Iulia, R) 253, 257, 293, 310, 320
- Feketeardó, Ugocsa vm. (Csornotyiszov, U) 308
- Feketeagyarmat, Arad vm. (Iermata Neagră, R) 407
- Feketehegy, Bácsfeketehegy, Bács-Bodrog vm. (Feketić, S) 632, 673
- Feketepatak, Ugocsa vm. (Csornij Potok, U) 688
- Feketeváros, Sopron vm. (Purbach am Neusiedler See, A) 505
- Feldebrő, Heves vm. 695, 742
- Feled, Gömör és Kishont vm. (Jesenské, SI) 769
- Felenyed, Alsó-Fehér vm. (Aiudu de Sus, R) 409
- Felka, Szepes vm. (Velká, SI) 360
- Felőr, Szolnok-Doboka vm. (Uriu, R) 242, 408
- Felső-Aha, Bars vm. (Horný Ohaj, SI) 503
- Felsőbánya, Szatmár vm. (Baia Sprie, R) 206, 253, 313, 407, 810
- Felsőboldogfalva, Udvarhely vm. (Feliceni, R) 853
- Felsőgalla, Komárom vm. 529, 531
- Felsőhegy, Bács-Bodrog vm. (Gornji Breg, S) 673
- Felsőkelecsény, Borsod vm. 252
- Felsőlendva, Vas vm. (Grad, Slo) 316, 346
- Felsőmuzslya, Torontál vm. (Mužlja, S) 366, 676
- Felsőőr, Vas vm. (Oberwart, A) 242, 318, 347–348, 371, 424, 426, 459, 464, 468–470
- Felsőörs, Zala vm. 542
- Felsőpulya, Sopron vm. (Oberpullendorf, A) 317–318, 347, 371, 425–426, 468
- Felsőschönborn, Felsőkerepec, Bereg vm. (Verhnyij Koropec, U) 335
- Felsőszenterzsébet, Zala vm. 474
- Felsőszentmárton, Somogy vm. 380
- Felsőszőlőnk, Vas vm. 389
- Felsőtárkány, Heves vm. 720
- Felsővalkó, Szilágy vm. (Valcău de Sus, R) 815
- Felsővály, Gömör és Kishont vm. (Vyšné Valice, SI) 764, 770–771
- Felszász, Királyháza, Ugocsa vm. (Korolevo, U) 308
- Felvinc, Torda-Aranyos vm. (Unirea, R) 400, 409, 829
- Fenyéd, Udvarhely vm. (Brădești, R) 853–854
- Fenyőfő, Veszprém vm. 445
- Fenyőkosztolány, Bars vm. (Jedl'ové Kostoľany, SI) 698
- Fertőrákos, Sopron vm. 510
- Fertőszéplak, Sopron vm. 506
- Filkeháza, Abaúj-Torna vm. 783, 786
- Firtosváralja, Udvarhely vm. (Firtușu, R) 846
- Fiume (Rijeka, H) 286, 367, 418, 597
- Fogadjisten, Bukovina, (Iacobești, R) 889
- Fogaras, Fogaras vm. (Făgăraș, R) 311, 364, 791–793, 797–800, 858
- Foktő, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 246, 564, 569, 575, 582
- Fóny, Abaúj-Torna vm. 781, 782
- Fonyód, Somogy vm. 543, 551
- Forgácsfalva, Gömör és Kishont vm. (Lom nad Rimavicou, SI) 764
- Forrófalva, Moldva, Bákó vm. (Faraoani, R) 874, 884
- Fót, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 572
- Földeák, Csanád vm. 668
- Földes, Hajdú vm. 235
- Főnyed, Somogy vm. 235, 551
- Fraknó, Sopron vm. (Forchtenau, A) 317
- Frumósza, Moldva, (Frumoasa, R) 880
- Frydmanvágása, Fridman, Frigyesvágása, Szepes vm. (Fryman, L) 255, 685
- Fugyivásárhely, Bihar vm. (Oșorhei, R) 404
- Fulda (N) 520
- Furta, Bihar vm. 635
- Futak, Bács-Bodrog vm. (Futog, S) 315, 414
- Futásfalva, Háromszék vm. (Alungeni, R) 860
- Fülek, Nógrád vm. (Fiľakovo, SI) 268, 287, 290, 679, 695, 698, 719–721, 728, 732, 755
- Fülekpilis, Nógrád vm. (Pleš, SI) 394
- Fülöpszállás, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 565, 647
- Fülpösdaróc, Szatmár vm. 608
- Füss, Barsfüss, Bars vm. (Trávnica, SI) 491
- Füzér, Abaúj-Torna vm. 782–783, 785–786
- Füzérkajata, Abaúj-Torna vm. 783
- Füzérkomlós, Abaúj-Torna vm. 783
- Füzérradvány, Abaúj-Torna vm. 783
- Füzes, Szolnok-Doboka vm. (Stupini, R) 815
- Füzesgyarmat, Békés vm. 635
- Fűzfő, Balatonfűzfő, Veszprém vm. 453, 539
- Fűzitő, Almásfűzitő, Komárom vm. 522, 534
- Gáborjánháza, Zala vm. 476–477
- Gács, Nógrád vm. (Halič, SI) 720, 771
- Gacsály, Szatmár vm. 610
- Gagy, Udvarhely vm. (Goagiu, R) 773, 853
- Gajcsána, Moldva, Bákó m. Gajcsána-Magyar-falu (Găiceana, R) 558

- Galánta, Pozsony vm. (Galanta, SI) 359, 394, 491, 501
 Galați (R) 891
 Galgahévíz, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740
 Galgamácsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740–741, 750
 Galgóc, Nyitra vm. (Hlohovec, SI) 232, 295, 304–307, 331, 487, 489, 491, 754, 759
 Gálszécs, Zemplén vm. (Sečovce, SI) 307, 330, 333, 693
 Ganna, Veszprém vm. 525, 528
 Gánt, Fejér vm. 529–531
 Gara, Bács-Bodrog vm. 315
 Garabonc, Zala vm. 551
 Garamkovácsi, Bars vm. (Kozárovce, SI) 712
 Garampáld, Hont vm. (Pavlová, SI) 708
 Garamszentbenedek, Bars vm. (Hronský Beňadik, SI) 295, 304, 487, 489
 Garamszentgyörgy, Bars vm. (Jur nad Hronom, SI) 711
 Garamszentkereszt, Bars vm. (Žiar nad Hronom, SI) 330
 Garbócbogdány, Abaúj-Torna vm. (Bohdanovce, SI) 694
 Garešnica, Belovár-Körös vm. (Garešnica, H) 369
 Garta, Sopron vm. 513
 Gát, Bereg vm. (Haty, U) 398, 676
 Gátalja, Temes vm. (Gătaia, R) 407
 Gáva, Szabolcs vm. 617
 Géderlak, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 569, 576
 Gedőudvar, Vas vm. (Ocinje, Slo) 421
 Gelej, Borsod vm. 644
 Gelence, Háromszék vm. (Ghelința, R) 411, 859, 860
 Gelle, Komárom vm. (Holice, SI) 497
 Gerebenc, Temes vm. (Grebenac, S) 285
 Gereblye, Szolnok-Doboka vm. (R) 812
 Gerencsér, Pozsony vm. (Hrnčiarovce, SI) 241, 703–705
 Geresd, Baranya vm. 560
 Geresdlak, Baranya m. 560
 Gerjen, Tolna vm. 567, 582
 Gernyeszeg, Maros-Torda vm. (Gornești, R) 410, 851
 Geszte, Nyitrageszte, Nyitra vm. (Host'ová, SI) 703–704, 706
 Gesztes, Gömör és Kishont vm. (Hostišovce, SI) 529, 553, 770, 772
 Gesztete, Gömör és Kishont vm. (Hostice, SI) 281, 746, 755
 Gice, Gömör és Kishont vm. (Hucin, SI) 765, 771–772
 Gidófalva, Háromszék vm. (Ghidfalău, R) 404
 Gilvánfa, Baranya vm. 387
 Gimes, Ghymes, Nyitra vm. (Jelenec, SI) 387, 703, 705
 Gimeskosztolány, Ghymeskosztolány (Kostolany pod Tribečom, SI) 704
 Girált, Sáros vm. (Giraltovce, SI) 332
 Gógánváralja, Kis-Küküllő vm. (Gogan-Varolea, R) 832
 Gombos, Bács-Bodrog vm. (Bogojevo, S) 416, 674
 Gorzafalva, Moldva, (Oituz, R) 880, 882
 Gödöllő, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 501, 561, 569–570, 687, 728, 740,
 Gödörháza, Vas vm. 464
 Gölncibánya, Szepes vm. (Gelnica, SI) 304, 679, 698, 773, 778
 Gömörhosszúszó, Gömör és Kishont vm. (Dlhá Ves, SI) 767
 Gömörpanyit, Gömör és Kishont vm. (Gemerská Panica, SI) 769
 Gömörszőlős, Gömör és Kishont vm. 768
 Gönc, Abaúj-Torna vm. 299, 695, 780, 782
 Göntérháza, Zala vm. (Genterovci, Slo) 476
 Gönyű, Győr vm. 516
 Görbeháza, Szabolcs vm. 630
 Görgény, Görgényszentimre, Maros-Torda vm. (Gurghiu, R) 268, 311, 313, 790, 820, 865
 Görgényüvegcsűr, Maros-Torda vm. (Glăjărie, R) 410
 Graz, Grác (Graz, A) 164, 481
 Grubišno Polje, Belovár-Körös vm. (Grubišno Polje, H) 369, 418
 Gulács, Bereg vm. 609
 Gúta, Komárom vm. (Kolárovo, SI) 394, 491, 497, 503
 Gutor, Pozsony vm. (Hamuliakovo, SI) 394
 Gyalu, Kolozs vm. (Gilău, R) 268–269, 309, 791–792, 821
 Gyanta, Bihar vm. (Ginta, R) 816
 Gyarmat, Győr vm. 314, 488, 515
 Gyenesdiás, Zala vm. 539–540
 Gyergyóalfalu, Csík vm. (Joseni, R) 410, 866
 Gyergyócsomafalva, Csík vm. (Ciumani, R) 866
 Gyergyóditró, Ditró, Csík vm. (Ditrău, R) 865–866
 Gyergyóholló, Csík vm. (Corbu, R) 811
 Gyergyóremete, Csík vm. (Remetca, R) 410, 866
 Gyergyószárhegy, Szárhegy, Csík vm. (Lăzarea, R) 410, 866
 Gyergyótekerőpatak, Tekerőpatak, Csík vm. (Valea Strîmbă, R) 866

- Gyergyótölgyes, Csík vm. (Tulgheș, R) 866
 Gyergyóújfalu, Csík vm. (Suseni, R) 410, 866
 Gyermely, Komárom vm. 531–532
 Gyetva, Zólyom vm. (Detva, SI) 259, 331, 698
 Gyimesbúkk, Csík vm. (Ghimeș-Făget, R) 411, 866
 Gyimesfelsőlok, Csík vm. (Lunca de Sus, R) 866
 Gyimesközélpók, Csík vm. (Lunca de Jos, R) 411, 866–867, 869
 Gyirmót, Győr vm. 514
 Gyorok, Arad vm. (Ghioroc, R) 437, 889
 Gyöngyös, Heves vm. 240, 303, 321, 326, 481, 483, 585, 588, 602, 645, 682, 695, 698, 721–722, 729–730, 742–743
 Gyöngyöshalász, Heves vm. 241
 Gyöngyösmellék, Somogy vm. 588
 Gyöngyösoroszi, Heves vm. 744
 Gyöngyöspata, Heves vm. 742
 Gyöngk, Tolna vm. 520
 Győr, Győr vm. 124, 170, 287, 299, 301, 323, 325–326, 442, 444, 448–450, 452–454, 485, 487, 489–491, 493, 496–497, 499, 508, 511, 515–516, 532–533, 535, 552, 647, 715
 Györe, Tolna vm. 556
 Györgyfalva, Kolozs vm. (Gheorghieni, R) 408, 817–818, 825
 Györke, Abaúj-Torna vm. (Đurkov, SI) 694
 Györszentiván, Győr vm. 516
 Györszentmárton, Győr vm. 488
 Györtelek, Szatmár vm. 610, 621
 Gyula, Békés vm. 107, 272, 303, 320, 325, 355, 388, 601–603, 657, 667–670
 Gyulafehérvár, Alsó-Fehér vm. (Alba Iulia, R) 242, 312, 337, 364, 409, 796–798, 829–830
 Gyulakeszi, Zala vm. 540
 Gyulakuta, Maros-Torda vm. (Fintinele, R) 410, 832
 Gyulavári, Békés vm. 669
 Gyurgyevo, Sajkásgyörke, Bács-Bodrog vm. (Đurđevo, S) 275
 Gyűgy, Gyűgy, Hont vm. (Dudince, SI) 361
 Gyümlöcsénes, Szilágy vm. (Plopiș, R) 815
 Gyűrűfű, Baranya vm. 559
 Hács, Somogy vm. 351
 Hadadnádasd, Szilágy vm. (Nadișu Hododului, R) 806
 Hadház, Hajdúhadház, Hajdú vm. 627, 629
 Hadikfalva, Bukovina (Domești, R) 889–890
 Hagymás, Almás, Verőce vm. (Aljmaš, H) 315, 343, 791, 810
 Hagymáslápós, Szatmár vm. (Lăpușel, R) 810
 Hajdúböszörmény, Hajdú vm. 221, 323, 628–629
 Hajdúdorog, Hajdú vm. 301, 322–323, 629
 Hajdúnánás, Hajdú vm. 301
 Hajdúszoboszló, Hajdú vm. 355
 Hajós, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 388, 565, 576
 Halászi, Moson vm. 241, 493
 Halle (N) 43
 Halmágy, Nagy-Küküllő vm. (Hălmeag, R) 836
 Halmasd, Halmásd, Halmosd, Szilágy vm. (Halmașd, R) 815
 Halmi, Ugocsa vm. (Halmeu, R) 407
 Halmos, Pozsony vm. (Jablonec, SI) 313
 Hamburg (N) 90
 Hangony, Gömör és Kishont vm. 744–748, 751–754, 763
 Hankova, Annafalva, Gömör és Kishont vm. (Hanková, SI) 688, 770
 Hantos, Fejér m. 452, 577
 Hanva, Gömör és Kishont vm. (Chanava, SI) 763–764, 769
 Haraly, Háromszék vm. (Harale, R) 859
 Haraszt, Verőce vm. (Hrastin, H) 343–344, 418, 593–594
 Harasztos, Torda-Aranyos vm. (Călărași, R) 408, 829
 Hardicsa, Zemplén vm. (Zemplínske Hradište, SI) 333, 694
 Harka, Sopron vm. 283
 Harkakötöny, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 283
 Haró, Hunyad vm. (Hărău, R) 409, 833
 Háromfa, Somogy vm. 328–329
 Háromhuta, Zemplén vm. 328, 783
 Hárompatak, Szilágy vm. (Vălea Tîmei, R) 205, 870
 Harsány, Borsod vm. 756–757
 Hárskút, Gömör és Kishont vm. (Lipovnik, SI) 766
 Harta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 566, 573–574
 Hasznos, Heves vm. 722
 Határfalva, Vas vm. (Kramarovci, Slo) 421
 Hátszeg, Hunyad vm. (Hațeg, R) 311, 365, 791, 797, 833
 Hatvan, Heves vm. 268, 287–288, 320, 682, 698, 755
 Havad, Maros-Torda vm. (Neaua, R) 851
 Hédervár, Győr vm. 493
 Hedrehely, Somogy vm. 547
 Hegyeshalom, Moson vm. 372, 425, 510
 Hegyháthodász, Vas vm. 479
 Hegyhátsál, Vas vm. 479
 Hegyhátszentjakab, Vas vm. 479
 Hegyhátszentmárton, Vas vm. 479

- Hegyhátszentpéter, Vas vm. 479
 Hegyközkovácsi, Bihar vm. (Cauaceu, R) 638
 Hegymeg, Borsod vm. 555, 761, 774
 Hejce, Abaúj-Torna vm. 782
 Héjjásfalva, Nagy-Küküllő vm. (Vînători, R) 836
 Hejőcsaba, Borsod vm. 756, 577
 Helpa, Gömör és Kishont vm. (Hel'pa, SI) 686
 Helsinki (F) 6, 90, 175
 Hercegfalva, Mezőfalva, Fejér vm. 351
 Hercegkút, Zemplén vm. 780
 Hercegszántó, Bács-Bodrog vm. 323, 355, 565
 Hercegszöllős, Hercegszőlős, Baranya vm. (Kneževi Vinogradi, H) 590–591
 Héreg, Komárom vm. 531
 Herend, Veszprém vm. 528
 Herkóca, Hrtkovci, Szerém vm. (Hrtkovci, S) 597–598
 Hernáthany, Abaúj-Torna vm. (Ľahanovce, SI) 333, 693
 Hernyék, Zala vm. 475
 Hertelendfalva, Torontál vm. (Vojlovica, S) 275, 366, 677, 889
 Hét, Gömör és Kishont vm. 764, 769
 Hetény, Komárom vm. (Chotin, SI) 502–503, 719
 Hetes, Somogy vm. 544
 Hétfalu, Brassó vm. (Săcele ~ Zizin, R) 63, 179, 209, 409, 443, 795, 797, 833–835, 858
 Heves, Heves vm. 42, 52, 268, 326, 380, 644
 Hévíz, Zala vm. 551
 Hévízgyörk, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352, 740
 Hidalmás, Kolozs vm. (Hida, R) 821
 Hidas, Baranya vm. 299, 592
 Hidas, Székelyhidas, Torda-Aranyos vm. (Podeni, R) 829
 Hidegkút, Tolna vm. 755
 Hidegség, Sopron vm. 218, 243
 Hídvég, Baranya vm. 476, 586
 Hilib, Háromszék vm. (Hilib, R) 859
 Himód, Sopron vm. 511, 513
 Hird, Baranya vm. 559
 Hodász, Szatmár vm. 621
 Hódegyháza/Hodics, Torontál vm. (Jazovo, S) 416, 678
 Hódi, Pozsony vm. (Hody, SI) 333
 Hódmezővásárhely, Csongrád vm. 53, 270, 277, 291, 325–326, 355, 438, 443, 601–604, 664–667, 670
 Holics, Nyitra vm. (Holič, SI) 489
 Hollád, Somogy vm. 551
 Hollóháza, Abaúj-Torna vm. 783
 Hollókő, Nógrád vm. 719, 725, 731
 Homokmégy, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 567, 575
 Homonna, Zemplén vm. (Humenné, SI) 361, 693, 695
 Homoródalmás, Udvarhely vm. (Merești, R) 846, 855–856
 Homoródjánosfalva, Udvarhely vm. (Ionești, R) 855
 Homoródszentmárton, Udvarhely vm. (Mărtiniș, R) 855
 Homoródszentpál, Udvarhely vm. (Sînpaul, R) 855–856
 Homoródújfalú, Udvarhely vm. (Satu Nou, R) 855
 Honcót, Arad vm. (Gurahont, R) 310
 Hont, Hont vm. 236, 243, 253, 307, 323, 328, 349, 701, 712, 716
 Hontfűzesgyarmat, Hont vm. (Hontianska Vrbica, SI) 708–709, 711
 Horgos, Csongrád vm. (Horgoš, S) 416, 673–674
 Hort, Heves vm. 268, 744
 Hortobágy, Hajdú-Bihar vm. 189, 198, 237, 240, 246, 252, 264, 271, 277, 365, 405, 618, 624–625, 630, 635
 Hortobágyfalva, Szeben vm. (Cornățel, R) 836
 Horvátgurab, Pozsony vm. (Chorvátsky Grob, SI) 330
 Horváti, Hont vm. (Chorvatice, SI) 435, 448, 685, 708
 Horvátjárdalu, Moson vm. (Jarovce, SI) 330, 391
 Horvátklári, Torontál vm. (Hrvatska Klarija, S) 366
 Horvátzsidány, Sopron vm. 482
 Hosdát, Hunyad vm. (Hăsdát, R) 409, 833
 Hosszúfalú, Brassó vm. (Satu-Lung, R) 371, 834
 Hosszúhetény, Baranya vm. 559
 Hosszúmező, Máramaros vm. (Cîmpulung la Tisa, R) 252, 308–309, 808
 Hosszúszó, Gömörhosszúszó, Gömör és Kishont vm. (Dlhá Ves, SI) 768
 Hotica (Murarév), Zala vm. (Hotiza, Slo) 346
 Hövej, Sopron vm. 513
 Hubó, Gömör és Kishont vm. (Hubovo, SI) 764, 767–768
 Hugyag, Nógrád vm. 618, 715–716, 732
 Hunyad, Bánffyhunad, Kolozs vm. (Huedin, R) 311, 313, 443, 798, 806
 Huszt, Máramaros vm. (Huszt, U) 252, 308–309, 334–335, 361–363, 395–397, 808, 876
 Ibrány, Szabolcs vm. 617
 Igal, Somogy vm. 545
 Igar, Fejér vm. 577
 Igazfalva, Krassó-Szörény vm. (Dumbrava, R) 407, 677

- Igló, Szepes vm. (Spišská Nová Ves, Sl) 305, 307, 334, 359, 679, 778
- Igmánd, Kisigmánd, Komárom vm. 532, 534
- Igrici, Borsod vm. 644
- Iharosberény, Somogy vm. 547
- Iklad, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740
- Ilava, Illava, Trenscén vm. (Ilava, Sl) 330
- Illencfalva, Lukailencfalva, Maros-Torda vm. (Ilien, R) 851
- Ilonca, Bereg vm. (Ilnyica, U) 363
- Illyéd, Krassó-Szörény vm. (Ilidia, R) 311, 313
- Ímely, Komárom vm. (Imel', Sl) 503
- Imola, Gömör és Kishont vm. 252, 764, 767–768
- Inaktelke, Kolozs vm. (Inucu, R) 822
- India, Indija, Szerém vm. (Indija, S) 414, 597–598
- Ipolybalog, Hont vm. (Balog nad Ipľom, Sl) 716
- Ipolydamásd, Hont vm. 712, 715
- Ipolyfödemes, Hont vm. (Ipeľské Úľany, Sl) 716
- Ipolyharaszi, Hont vm. (Chrastince, Sl) 393
- Ipolyhidvég, Hont vm. (Ipeľské Predmostie, Sl) 716
- Ipolykér, Nógrád vm. (Kiarov, Sl) 732
- Ipolynyitra, Nógrád vm. (Nitra nad Ipľom, Sl) 393
- Ipolyság, Hont vm. (Šahy, Sl) 681, 694, 698, 712–714, 739
- Ipolyszalka, Hont vm. (Salka, Sl) 503, 715
- Ipolytarnóc, Nógrád vm. 716
- Ipolytölgyes, Hont vm. 712, 715
- Ipolyvarbó, Nógrád vm. (Vrbovka, Sl) 715, 732
- Ipolyvece, Hont vm. 732
- Ireg, Irig, Szerém vm. (Irig, S) 341
- Iriny, Szatmár vm. (Irina, R) 638
- Irota, Borsod vm. 773–774
- Irsa, Albertirsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352
- Ispánmező, Szolnok-Doboka vm. (Spermezeu, R) 772
- Istenmezeje, Heves vm. 281, 724
- Istensegits, Bukovina (Tiben, R) 889
- Istímér, Fejér vm. 522
- Ittebe, Magyarittebe, Torontál vm. (Itabej, S) 676
- Ivád, Heves vm. 724
- Ivanovo, Ivanova, Sándoregyháza, Torontál vm. (Ivanovo, S) 275
- Izbég, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324
- Izmény, Tolna vm. 556
- Izsák, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 647, 653–654, 673
- Jablonca, Abaúj-Torna vm. (Silická Jablonica, Sl) 777
- Ják, Vas vm. 484
- Jakabszállás, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 653
- Jákó, Somogy vm. 525
- Jákóhalma, Jászfákóhalma, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645
- Jákótelke, Kolozs vm. (Horlacea, R) 822
- Jánd, Bereg vm. 609
- Jánk, Szatmár vm. 608
- Jánoshalma, Zala vm. (Novo Selo-Rok, H) 671–672
- Jánosháza, Vas vm. 481
- Jánoshida, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645
- Jánosi, Gömör és Kishont vm. (Rimavské Janovce, Sl) 505, 615, 722, 770
- Jánossomorja, Győr-Sopron m. 382
- Jára, Alsójára, Torda-Aranyos vm. (Iara, R) 313
- Járdánháza, Borsod vm. 745, 754
- Jármi, Szatmár vm. 621
- Jásd, Veszprém vm. 257, 525–526, 528
- Jászágó, Szolnok vm. 645
- Jászsós-szentgyörgy, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645
- Jászapáti, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 631, 645
- Jászárokszállás, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 233, 521, 645
- Jászberény, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 325, 603, 632, 645
- Jászdózsa, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 108, 645
- Jászfalu, Komárom vm. (Jásóvá, Sl) 537
- Jászfényszaru, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645
- Jáskisér, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645–646, 673
- Jászó, Abaúj-Torna vm. (Jasov, Sl) 304, 307, 330, 332, 359, 679, 691, 694, 775–776
- Jászszentandrás, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645–646
- Jásztelek, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645
- Jászvásár, Moldva (Iasi, R) 872, 878, 888
- Jáz, Krasznajáz, Szilágy vm. (Iaz, R) 815
- Jedd, Maros-Torda vm. (Livezeni, R) 404
- Jegenye, Kolozs vm. (Leghia, R) 408, 822
- Jéna (N) 44, 55
- Jéne, Gömör és Kishont vm. (Janice, Sl) 712, 764
- Jeszte, Gömör és Kishont vm. (Jestice, Sl) 746, 755
- Jobbágyi, Nógrád vm. 459, 468
- Jólész, Gömör és Kishont vm. (Jovice, Sl) 688, 766

- Jolsva, Gömör és Kishont vm. (Jelšava, SI) 361, 688, 698, 763–764, 771
- Jolsvatapolca, Gömör és Kishont vm. (Jelšavs-ká Teplica, SI) 361
- Jósec, Szentistvánlak, Zala vm. 476
- Jósvafő, Abaúj-Torna vm. 776–777
- Józseffalva, Bukovina (Vornicenii Mici, R) 889
- Jugán, Moldva (Iugani, R) 880–881
- Kaba, Hajdú vm. 628, 630
- Kabold, Sopron vm. (Kobersdorf, A) 317
- Kács, Borsod vm. 756, 758
- Kadarkút, Somogy vm. 548, 588
- Kadicsfalva, Udvarhely vm. (Cădișeni, R) 853
- Kakasd, Tolna vm. 556, 890
- Kákics, Baranya vm. 585–586
- Kál, Heves vm. 538, 744
- Kalán, Kiskalán, Hunyad vm. (Călanu Mic, R) 364
- Kalász, Nyitra vm. (Klasov, SI) 707
- Kálmánd, Szatmár vm. (Cămin, R) 621
- Kálnó, Nógrád vm. (Kalinovo, SI) 43, 493, 859
- Kálnok, Háromszék vm. (Calnic, R) 493, 859
- Kalocsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 69, 191, 309, 323–324, 328, 443, 531, 563–567, 569, 572, 574–576, 581, 583, 592, 601–604, 619, 763
- Kalotaszentkirály, Kolozs vm. (Sinkraiu, R) 408, 822
- Káloz, Fejér vm. 580
- Kályán, Kalyán, Magyarkályán, Kolozs vm. (Căianu, R) 312
- Kámaháza, Zala vm. (Kamovci, Slo) 421, 476
- Kamocsa, Komárom vm. (Komoča, SI) 502–503
- Kamonc, Kamenica, Szerém vm. (Sremska Kamenica, S) 597598
- Kanizsa, Magyarkanizsa, Bács-Bodrog vm. (Kanjiža, S) 119, 253, 315, 323, 415–416, 472, 545
- Kánó, Gömör és Kishont vm. 768
- Kány, Abaúj-Torna vm. 773
- Kapca, Zala vm. (Kapca, Slo) 346, 371
- Kapi, Sáros vm. (Kapușany, SI) 242, 332, 507, 508
- Kaplony, Szatmár vm. (Căpleni, R) 293, 407, 614, 621
- Kapnikbánya, Szatmár vm. (Cavnic, R) 253, 313, 810
- Kapornak, Vas vm. (Krpilivnik, Slo) 422
- Kaposvár, Somogy vm. 61, 124, 170, 460, 523, 543–545, 547–548
- Káposztásszentmiklós, Maros-Torda vm. (Nicoleşti, R) 851
- Kapuvár, Sopron vm. 241–242, 316, 347, 372, 448, 491, 508–513
- Kara, Kolozskara, Kolozs vm. (Cara, R) 312
- Karácsfalva, Ugocsa vm. (Karacsin, U) 362, 398
- Karácsonykő, Moldva (Piatra-Neamț, R) 872
- Karád, Somogy vm. 545, 547–548, 550–551
- Karancs, Baranya vm. (Karanac, H) 590, 680, 695, 717–718, 722, 727, 733, 735, 737, 755
- Karancskeszzi, Nógrád vm. 198, 720, 733, 736
- Karancsság, Nógrád vm. 218
- Karánsebes, Krassó-Szörény vm. (Caransebeș, R) 365, 605, 675
- Kárász, Baranya vm. 556
- Karaszko, Gömör és Kishont vm. (Kraskovo, SI) 763
- Karcag, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 265, 271, 630–631, 635, 673
- Karcfalva, Csik vm. (Cîrța, R) 410, 864
- Karcsa, Zemplén vm. 194, 249, 487, 497, 615–617
- Kardoskút, Csongrád vm. 665
- Karlóca, Szerém vm. (Sremski Karlovci, S) 315, 323, 341, 366
- Károlyfalva, Zemplén vm. 780
- Kartal, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740
- Kásád, Baranya vm. 323
- Kassa, Abaúj-Torna vm. (Košice, SI) 45, 170, 236, 239, 304–305, 307, 319, 330–334, 361, 373, 390, 392–394, 659, 681, 683, 685, 687–688, 692–693, 695–698, 773–776, 782
- Kasza, Trencsén vm. (Košeca, SI) 331
- Kászonalitz, Csik vm. (Plăieșii de Jos, R) 411, 840, 864
- Kászonfeltiz, Csik vm. (Plăieșii de Sus, R) 843, 849, 864
- Kászonimpér, Csik vm. (Imper, R) 845–846, 864
- Kászónjakabfalva, Csik vm. (Iacobenii, R) 864
- Kászónújfalu, Csik vm. (Cașinu Nou, R) 864
- Katalinfalva, Torontál vm. (Ravni Topolovac, S) 810
- Katymár, Bács-Bodrog vm. 355
- Kazany (Or) 57
- Kazár, Nógrád vm. 718, 720, 731, 755
- Kazincbarcika, Borsod-Gömör vm. 290, 698, 760
- Kázsmárk, Abaúj-Torna vm. 773
- Kebeleszentmárton, Zala vm. (Kobilje, Slo) 346, 371
- Kecel, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 108, 574, 653–655
- Kecskemét, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 54, 59, 97, 283, 285, 303, 319–320, 324–325,

- 329, 341, 355, 438, 443, 516, 601–604, 647, 649–653, 719, 771, 828
- Kecső, Gömör és Kishont vm. (Kečovo, SI) 767–768
- Kehida, Zala vm. 551
- Kelementalke, Maros-Torda vm. (Călimănești, R) 832
- Kelenye, Hont vm. (Kleňany, SI) 716
- Kelgyest, Kelgyeszt, Moldva (Pildești, R) 880, 885
- Kemence, Hont vm. 712–714
- Kemend, Kéménd, Hunyad vm. (Chimindia, R) 263, 708–709, 983
- Kemenesmagasi, Vas vm. 481
- Kemenesmihályfa, Vas vm. 481
- Kemenespálfa, Vas vm. 481
- Kemenessőmjén, Vas vm. 481
- Kemse, Baranya vm. 94, 585
- Kenderes, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 630, 673
- Kenese, Balatonkenese, Veszprém vm. 539, 540, 542
- Kenézlő, Szabolcs vm. 232, 615
- Kengyel, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 323, 811
- Kénos, Udvarhely vm. (Chinușu, R) 855–856
- Kerc, Fogaras vm. (Cîrța, R) 311
- Kercaszomor, Vas vm. 464, 474
- Kerekegyháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 646, 651
- Kerepes, Kerepestarca, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352
- Keresd, Nagy-Küküllő vm. (Criș, R) 836
- Keresztvár, Háromszék vm. (Teliu, R) 409
- Kerkáskápolna, Vas vm. 468
- Kérsemjén, Szatmár vm. 610
- Keskend, Baranya vm. (Kozarac, H) 345
- Késmárk, Szepes vm. (Kežmarok, SI) 45, 305, 307, 332, 685, 695
- Keszegfalva, Komárom vm. (Kameničná, SI) 497
- Keszi, Szilágy vm. (Chisău, R) 304, 497, 538, 763
- Kesznyéten, Zemplén vm. 622
- Keszőlcés, Pozsony vm. (Kyslica, SI) 493
- Keszthely, Zala vm. 44, 97, 98, 230, 262, 446–447, 451, 456, 521, 523–524, 538–541, 551–553, 579
- Kesztölc, Esztergom vm. 446, 536
- Kétegyháza, Békés vm. 325, 355, 380, 388, 669
- Ketesd, Kolozs vm. (Tetișu, R) 179, 188, 821
- Kéthely, Somogy vm. 551
- Kétújfalu, Somogy vm. 386
- Keve, Kevevára, Temes vm. (Kovin, S) 295, 301, 314, 435, 571
- Kézdialmás, Háromszék vm. (Mereni, R) 411, 860
- Kézdivásárhely, Háromszék vm. (Țirgu Secuiesc, R) 410–411, 797, 846, 859–860, 864
- Kibéd, Maros-Torda vm. (Chibed, R) 171, 846, 851
- Kicsind, Esztergom vm. (Malá nad Hronom, SI) 708
- Kide, Kolozs vm. (Chidea, R) 819
- Kigyós, Bereg vm. (Zmijovka, U) 668
- Kijev (Kijev, U) 226, 397, 888
- Királd, Borsod vm. 746, 748, 753
- Királyháza, Ugocsa vm. (Korolevo, U) 308, 362, 395
- Királyhelme, Zemplén vm. (Kráľovský Chlmec, SI) 394, 615
- Királyhida, Moson vm. (Bruckneudorf, A) 372
- Királymező, Máramaros vm. (Uszti Csorna, U) 335
- Királytelke, Szabolcs vm. 618–619
- Kisar, Szatmár vm. 609
- Kisbacon, Udvarhely vm. (Bățanii Mici, R) 856–857
- Kisbács, Kolozs vm. (Baciu, R) 408, 822
- Kisbér, Komárom vm. 490, 516, 522–523, 533–534
- Kisbodak, Moson vm. 493, 495, 498
- Kiscell, Celldömölk, Vas vm. 459, 481
- Kisdobra, Zemplén vm. (Dobrá, SI) 333
- Kisdobsza, Somogy vm. 588
- Kisdorog, Tolna vm. 556, 565
- Kisdörgicse, Zala vm. 539
- Kisküllő, Kolozs vm. (Așchileu Mic, R) 819
- Kisfalu, Vas vm. (Podašinci, Slo) 371, 423
- Kisgéres, Zemplén vm. (Malý Horeš, SI) 615–616
- Kisgyarmat, Hont vm. (Sikenička, SI) 708
- Kisgyőr, Borsod vm. 756–757
- Kisharsány, Baranya vm. 590
- Kisháza, Bihar vm. (Cheșa, R) 816
- Kishegyes, Bács-Bodrog vm. (Mali Idoš, S) 415, 597–598, 673
- Kishódos, Szatmár vm. 609–610
- Kishuta, Abaúj-Torna vm. 351, 783–785
- Kisiratos, Csanád vm. (Dorobanți, R) 668
- Kisjenő, Arad vm. (Chișineu-Criș, R) 273, 407, 670–671
- Kiskapus, Nagy-Küküllő vm. (Copșa Mică, R) 822, 832, 836
- Kiskend, Kis-Küküllő vm. (Chendu Mic, R) 832
- Kisköre, Heves vm. 277, 644–645
- Kiskőrös, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 53, 328–329, 354, 564, 566, 603, 647, 653–655
- Kiskőszeg, Baranya vm. (Batina, H) 419, 420

- Kiskundorozsma, Csongrád vm. 326, 601, 646–647
- Kiskunfőlegyháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 232, 282, 601, 603, 646–650, 656, 662
- Kiskunhalas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 92, 98, 566, 603, 647–649, 656, 664
- Kiskunlacháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 565–566, 569, 647
- Kiskunmajsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 326, 647, 650, 653
- Kislőd, Veszprém vm. 526
- Kismáriahavas, Vas vm. (Fiksinci, Slo) 421
- Kismarja, Bihar vm. 635, 639
- Kismaros, Nógrád vm. 357, 712
- Kismarton, Sopron vm. (Eisenstadt, A) 262, 317, 347–348, 372, 424–426, 451, 463, 505, 509
- Kisnamény, Szatmár vm. 610
- Kisnána, Heves vm. 720, 743
- Kisnezsény, Torontál vm. (Hrvatska Neuzina, S) 366
- Kisnyégerfalva, Bihar vm. (Grădinari, R) 816
- Kisoroszi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 535, 570
- Kisóvár, Barcs vm. (Starý Hrádok, Sl) 711
- Kispalád, Szatmár vm. 609–610
- Kisperlász, Gömör és Kishont vm. (Prihradzy, Sl) 361
- Kispest, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 353, 357
- Kispetri, Kolozs vm. (Petrinzel, R)
- Kisrákos, Vas vm. 464
- Kisrosvág, Zemplén vm. 615
- Kissikátor, Borsod vm. 746
- Kistarcsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 570
- Kistárkány, Zemplén vm. (Malé Trakany, Sl) 615
- Kisújszállás, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 119, 265, 630–631, 635, 673
- Kisvárd, Szabolcs vm. 235, 617
- Kisszeben, Sáros vm. (Sabinov, Sl) 307, 693
- Kisszekeres, Szatmár vm. 610
- Kisszerdahely, Vas vm. (Središče, Sl) 422
- Klézse, Moldva, Bákó m. (Cleja, R) 880, 885
- Kobátfalva, Udvarhely vm. (Cobatești, R) 856
- Kóbor, Nagy-Küküllő vm. (Cobor, R) 836
- Kocs, Komárom vm. 522, 533–534
- Kocsér, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 646
- Kocsord, Szatmár vm. 621
- Kokad, Bihar vm. 638
- Kolon, Nyitra vm. 472, 703–707
- Kolozs, Kolozs vm. (Cojocna, R) 309, 312–313, 794
- Kolozsborsa, Kolozs vm. (Borșa, R) 819
- Kolozsvár, Kolozs vm. (Cluj-Napoca, R) 55, 66–67, 78, 82, 91, 117, 148–150, 174, 189–190, 199–201, 203, 205, 208, 236, 242, 288, 295, 312–313, 337, 365, 400–404, 406, 408, 443, 638, 683, 793, 795–799, 802, 806, 819–825, 836, 879–880
- Koltó, Szatmár vm. (Cătălina, R) 407, 810–811
- Komádi, Bihar vm. 628, 635, 637
- Komárom, Komárom vm. (Komárno, Sl) 117, 287, 307, 330, 332, 394, 442, 448, 453, 485, 487, 490–491, 494, 496–497, 499–501, 532, 535, 542, 577, 666, 715, 726
- Komáromszentpéter, Komárom vm. (Dolný Peter, Svätý Peter, Sl) 502
- Komját, Nyitra vm. (Komjatice, Sl) 331
- Komjáti, Abaúj-Torna vm. 489, 502, 687, 777
- Komló, Baranya vm. 377, 523, 555
- Komlóska, Zemplén vm. 389, 782–783
- Kóny, Győr vm. 247, 508, 514
- Kopács, Baranya vm. (H) 420, 563, 589–591
- Kópháza, Sopron vm. 380, 388
- Koppány, Bakonkoppány, Veszprém vm. 321, 445, 487, 548, 550
- Koppányszántó, Tolna vm. 547
- Korlát, Abaúj-Torna vm. 287
- Kórógy, Szerém vm. (Korog, H) 315, 343–344, 418, 420, 593, 595, 597
- Korompa, Szepes vm. (Khrompachy, Sl) 359, 361, 689, 691, 698
- Korond, Undarhely vm. (Corund, R) 411, 803, 839, 846, 853–855, 864
- Korong, Vas vm. (Krog, Slo) 346
- Korpona, Hont vm. (Krupina, Sl) 266, 305, 307, 679, 712, 714
- Kóspallag, Hont vm. 712, 715
- Kót, Zala vm. (Kot, Sl) 346, 371
- Kovácsszénája, Baranya vm. 555
- Kovácsvág, Abaúj-Torna vm. 783, 786
- Kovászna, Háromszék vm. (Covasna, R) 364, 411, 859
- Kozármisleny, Baranya vm. 559
- Kő, Baranya vm. (Kamenac, H) 590
- Kőbölkút, Esztergom vm. (Gbelce, Sl) 708
- Kőcse, Torontál vm. (Checea, Crotă, R) 365
- Kőcsk, Vas vm. 481
- Kőhalom, Nagy-Küküllő vm. (Rupea, R) 310, 798, 800, 855
- Kőhidgyarmat, Esztergom vm. (Kamenný Most, Sl) 708
- Kökény, Baranya vm. 323
- Kökös, Háromszék vm. (Chichiș, R) 859
- Kőlcse, Szatmár vm. 610
- Kölked, Baranya vm. 245, 591
- Kőpcseny, Moson vm. (Kittsee, A) 509
- Kőpec, Háromszék vm. (Căpeni, R) 856–857
- Körmend, Vas vm. 453, 479

- Körmöcbánya, Bars vm. (Kremnica, SI) 305, 307, 332, 359, 679, 698
- Körösfő, Kolozs vm. (Izvoru Crișului, R) 185, 408, 804, 822–823
- Köröshegy, Somogy vm. 539
- Körösjánosfalva, Bihar vm. (Ioaniș, R) 816
- Körösladány, Békés vm. 673
- Körösmező, Máramaros vm. (Jaszinya, U) 335, 362, 396, 808
- Körösnagyharsány, Bihar vm. 635
- Köröstárkány, Bihar vm. (Tărcaia, R) 816
- Körösszakál, Bihar vm. 635
- Körtvélyes 267, 777–778
- Körtvélyfája, Maros-Torda vm. (Periș, R) 410
- Köszeg, Vas vm. 266, 295, 299, 303, 316–317, 325, 329, 346–347, 358, 372, 425, 452–453, 456, 458, 460, 463, 468, 480, 482–483, 505
- Köszegdoroszló, Vas vm. 483
- Köszegremete, Szatmár vm. (Remetea Oașului, R) 809
- Köszegszerdahely, Vas vm. 483
- Kötcse, Somogy vm. 545
- Kövágóörs, Zala vm. 539, 542–543
- Kövágószőlős, Kövágószőlős, Baranya vm. 559
- Kövágótöttös, Baranya vm. 559
- Kövend, Torda-Aranyos vm. (Plăiești, R) 408, 829
- Kövesd, Bihar vm. (Cuișd, R) 511, 643
- Köveskál, Zala vm. 169, 452
- Kövesliget, Máramaros vm. (Drahove, U) 308
- Kövi, Gömör és Kishont vm. (Kameňany, SI) 763–764
- Középjata, Háromszék vm. (Aita Medie, R) 856
- Középapsa, Máramaros vm. (Szrednyeje Vo-gyanoje, U) 362–363
- Középpulya, Sopron vm. (Mittenpulletdorf, A) 347, 468
- Krassóvár, Krassó-Szörény vm. (Carașova, R) 365
- Kraszna, Szilágy vm. (Crasna, R) 407, 814
- Krasznahorka, Árva vm. (Krásna Hôrka, SI) 306, 686, 763, 766
- Krasznahorka-Váralja, Gömör és Kishont vm. (Krásnohoské Podhradie, SI) 766
- Krasznaterebes, Szatmár vm. (Terebești, R) 622
- Krasznokvajda, Abaúj-Torna vm. 773–774
- Krizba, Brassó vm. (Crizbav, R) 409, 833, 835
- Kucora, Bács-Bodrog vm. (Kucura, S) 367
- Kujbisev (Or) 226
- Kula, Bács-Bodrog vm. (Kula, S) 598
- Kunbaja, Bács-Bodrog vm. 351
- Kuncsorba, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 630–631
- Kunhegyes, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 279, 630–631, 673
- Kunmadaras, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 630–631, 634, 673
- Kunszállás, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 656
- Kunszentmárton, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 326, 630–631, 639, 646
- Kunszentmiklós, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 563, 565, 569, 573, 647–650, 673
- Kuntapolca, Gömör és Kishont vm. (Kunova Teplica, SI) 393, 764, 771, 775
- Kúpfalva, Vas vm. 469
- Kural, Esztergom vm. (Kuralány, SI) 361
- Kustánszeg, Zala vm. 461, 473, 527
- Küküllőalmás, Kis-Küküllő vm. (Alma, R) 409
- Küküllődombó, Kis-Küküllő vm. (Dîmbău, R) 410
- Küküllővár, Kis-Küküllő vm. (Cetatea de Bal-tă, R) 242, 409, 831
- Külsősárd, Zala vm. 476
- Kürt, Komárom vm. (Strekov, SI) 314, 640, 708
- Lábatlan, Esztergom vm. 531
- Lacháza, Vladislavci, Verőce vm. (Vladislavci, H) 418, 563
- Ládbesenyő, Borsod vm. 759
- Lajos, Nyitra vm. (Ludovitová, SI) 646
- Lajoskomárom, Veszprém vm. 577
- Lajosmizse, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 326
- Lakócsa, Somogy vm. 544
- Lamacs, Pozsony vm. (Lamač, SI) 330
- Lándzsásótfalu, Szepes vm. (Hôrka, SI) 684
- Lánycsók, Baranya vm. 560
- Laskó, Baranya vm. (Lug, H) 420, 589, 590
- Lasztóc, Zemplén vm. (Lastovce, SI) 361
- Látrány, Somogy vm. 544
- Leányfalu, Leányfalva-pusztá, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 570
- Leányfalva, Beregleányfalva, Bereg vm. (Lalovo, U) 335
- Lébény(szent)miklós, Győr-Sopron m. 509
- Lébény, Moson vm. 489–490, 505, 507, 509, 511
- Lédec, Trencsén vm. (Ladce, SI) 331, 489, 705
- Lednic, Trencsén vm. (Lednica, SI) 331
- Legénd, Nógrád vm. 324
- Legyesbénye, Zemplén vm. 781
- Leibic, Szepes vm. (Lubica, SI) 360
- Leipzig (N) 6, 48
- Léka, Vas vm. (Lockenhaus, A) 317–318, 347
- Lemberg (Lviv, U) 397

- Lemhény, Háromszék vm. (Lemnia, R) 411, 860
 Lénárdaróc, Borsod vm. 745
 Lénártfalva, Szatmár vm. (Recea, R) 769
 Lendvadedes, Zala vm. 474, 477
 Lendvahidvég, Zala vm. (Mostje, Slo) 421
 Lendvahosszúfalva, Zala vm. (Dolga Vas, Slo) 421, 423
 Lendvavásárhely, Dobronak, Zala vm. (Dobrovník Slo) 477
 Lengyeltóti, Somogy vm. 539, 544
 Lenti, Zala vm. 473
 Lesencenémefalu, Zala vm. 540
 Leszenye, Hont vm. (Lesenice, SI) 393
 Leszna, Zemplén vm. (Lesné, SI) 308
 Lésped, Moldva, Bákó vm. (Lespezi, R) 205, 558, 880, 884–885
 Léta, Magyarléta, Torda-Aranyos vm. (Litenii de Sus, R) 311, 313
 Létavértes, Hajdú-Bihar vm. 355
 Letenye, Zala vm. 460
 Letkés, Hont vm. 715
 Léva, Bars vm. (Levice, SI) 239, 307, 330–333, 359, 361, 373, 392, 487, 489, 681, 698, 708–709, 711
 Lévárt, Gömör és Kishont vm. (Strelnice, SI) 304, 764–765, 771–772
 Levelek, Szabolcs vm. 619
 Libetbánya, Zólyom vm. (Lubietová, SI) 679
 Lice, Gömör és Kishont vm. (Licince, SI) 763, 765, 771–772
 Lipót, Moson vm. 493
 Lipovljani, Pozsega vm. (Lipovljani, H) 596
 Lippa, Temes vm. (Lipova, R) 252, 313, 338, 667, 675, 792, 797, 830
 Ljubljana, (Slo) 445
 Locsmánd, Sopron vm. (Lutzmannsburg, A) 317, 425
 Lókút, Veszprém vm. 526
 London (Ang.) 44, 61, 65, 134
 Lónya, Szabolcs és Ung vm. 270, 274, 617–618
 Lórév, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 378, 388, 389, 571
 Losonc, Nógrád vm. (Lučenec, SI) 43, 307, 330, 332, 359, 394, 681, 691, 726, 730, 732, 755
 Lovasberény, Fejér vm. 451, 521, 530
 Lovászhetyén, Baranya vm. 325, 386
 Lovászpata, Veszprém vm. 515
 Lozsád, Hunyad vm. (Jeleđinji, R) 409, 833
 Lőcse, Szepes vm. (Levoča, SI) 45–46, 305, 307, 333–334, 359, 685, 695, 698
 Lőkősháza, Lőkősháza, Csanád vm. 355
 Lőrincfalva, Újlőrincfalva, Heves vm. 851
 Lőrinci, Nógrád vm. 744
 Lőrincréve, Alsó-Fehér vm. (Leorint, R) 409, 830
 Lövéte, Udvarhely vm. (Lueta, R) 411, 486, 853, 855–856
 Lucfalva, Nógrád vm. 720
 Lucska, Gömör és Kishont vm. (Lúčka, SI) 776–777
 Ludány, Nógrád vm. 732
 Ludányhalászi, Nógrád-Hont vm. 241, 720
 Lugos, Krassó-Szörény vm. (Lugoj, R) 364, 605
 Lujzikalagor, Moldva, Bákó m. (Luiz-Căluga-ra, R) 875, 880
 Lukafalva, Maros-Torda vm. (Gheorghe Doja, R) 851
 Lupény, Hunyad vm. (Lupeni, R) 833
 Maconka, Heves vm. 730
 Mád, Zemplén vm. 249, 780
 Madar, Komárom vm. (Modrany, SI) 502
 Madaras, Bács-Bodrog vm. 863–864
 Mádéfalva, Csík vm. (Siculeni, R) 411, 864
 Madocsa, Tolna vm. 582
 Maglóca, Sopron vm. 247
 Maglód, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 564, 570
 Magosliget, Szatmár vm. 609
 Magyarbece, Alsó-Fehér vm. (Beța, R) 409
 Magyarbóly, Baranya vm. 521
 Magyarborzás, Szolnok-Doboka vm. (Bozieș, R) 408
 Magyarböd, Abaúj-Torna vm. (Bidovce, SI) 333, 694
 Magyarcsanád, Csanád vm. 328
 Magyarcsernye, Torontál vm. (Nova Crnja, S) 414
 Magyarcéce, Szolnok-Doboka vm. (Cireșoia, R) 408, 819
 Magyarereggy, Baranya vm. 556
 Magyarfenes, Kolozs vm. (Vlaha, R) 408
 Magyargyerőmonostor, Kolozs vm. (Mănăstireni, R) 822
 Magyargyerővárhely, Gyerővárhely, Kolozs vm. (Dumbrava, R) 822
 Magyarhermány, Udvarhely vm. (Herculian, R) 857
 Magyarhertelend, Baranya vm. 555
 Magyarigen, Alsó-Fehér vm. (Ighiu, R) 363, 830
 Magyarkanizsa, Bács-Bodrog vm. (Kanjiža, S) 119, 415–416, 601, 672–673
 Magyarapus, Kolozs vm. (Kăpușu Mare, R) 408
 Magyarkecel, Szilágy vm. (Meseșeni de Jos, R) 814
 Magyarkirályfalva, Kis-Küküllő vm. (Craiești, R) 410

- Magyarlapád, Alsó-Fehér vm. (Lopadea Nouă, R) 405, 408–409, 830–831
- Magyarlápós, Szolnok-Doboka vm. (Țirgu Lăpuș, R) 811
- Magyarlóna, Kolozs vm. (Luna de Sus, R) 408
- Magyarlukafa, Somogy vm. 588
- Magyarremegye, Beszterce-Naszód vm. (Nimigea de Jos, R) 92, 408, 437, 819, 889
- Magyaró, Maros-Torda vm. (Aluniș, R) 410, 820
- Magyaród, Kismagyaród, Zala vm. (Leskovec, Slo) 551
- Magyaróvár, Moson vm. 358, 372, 448, 453, 487, 491, 508–510
- Magyarózd, Alsó-Fehér vm. (Ozd, R) 831
- Magyarpalatka, Palatka, Kolozs vm. (Pălatca, R) 405, 408, 818
- Magyarpécska, Pécska, Arad vm. (Rovine, R) 160, 407, 668
- Magyarpeterd, Torda-Aranyos vm. (Petreștii de Jos, R) 591
- Magyarpéterfalva, Kis-Küküllő vm. (Petrissat, R) 409
- Magyarremete, Bihar vm. (Remetea, R) 816
- Magyarszék, Baranya vm. 555
- Magyarszentmárton, Torontál vm. (Sînmartinu Maghiar, R) 407, 676
- Magyarszentmihály, Torontál vm. (Mihajlovo, S) 416, 676
- Magyarszombatfa, Vas vm. 464
- Magyarszovát, Kolozs vm. (Suata, R) 408, 817
- Magyarürög, Baranya vm. 559
- Magyarvalkó, Kolozs vm. (Văleni, R) 822
- Magyarvista, Kolozs vm. (Viștea, R) 209, 408, 821
- Majdán, Krassó-Szörény vm. (Brădișoru de Jos, R) 678
- Majláthfalva, Temes vm. (Mailat, R) 407, 676
- Majosháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 570
- Majsa, Kiskunmajsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 285, 326, 647, 650, 653, 659
- Makád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 566, 571
- Makfalva, Maros-Torda vm. (Ghindari, R) 851
- Makkoshotyka, Zemplén vm. 781
- Makkosjánosi, Bereg vm. (Ivanovka, U) 615
- Makó, Csanád vm. 322, 326, 601–603, 669–671, 677
- Mákófalva, Kolozs vm. (Măcau, R) 408, 822
- Makranc, Abaúj-Torna vm. (Mokrance, Sl) 393
- Maksa, Háromszék vm. (Moacșa, R) 859
- Malacka, Pozsony vm. (Malacky, Sl) 489
- Málom, Baranya vm. 559
- Malomfalva, Maros-Torda vm. (Morești, R) 856
- Malomszeg, Kolozs vm. (Brăișoru, R) 332
- Mályinka, Borsod vm. 760
- Mánd, Szatmár vm. 608, 610
- Mándok, Szabolcs vm. 608
- Mánfa, Baranya vm. 555
- Maradék, Szerém vm. (Maradik, S) 597–598
- Máramarossziget, Máramaros vm. (Sighe-tu Marmăției, R) 308–309, 400, 407, 797, 808–809
- Marcali, Somogy vm. 544–545, 548, 552
- Marcaltő, Veszprém vm. 481, 485, 488
- Marcelháza, Komárom vm. (Marcelová, Sl) 504
- Máréfalva, Udvarhely vm. (Satu Mare, R)
- Margitta, Bihar vm. (Marghita, R) 638, 815
- Margonya, Sáros vm. (Marhaň, Sl) 332
- Máriagyúd, Gyúd, Baranya vm. 560
- Márianosztra, Hont vm. 287, 712, 715
- Máriapócs, Szabolcs vm. 208, 328, 621
- Máriazell, Máriacell, Stájerország, (Mariazell, A) 459, 481
- Marienfeld, Máriafölde, Torontál vm. (Tere-mia, Mare, R) 275,
- Markaz, Heves vm. 720, 743
- Márkó, Veszprém vm. 525, 528
- Markóc, Somogy vm. 585
- Markotabödöge, Győr vm. 514
- Marosfalva, Bars vm. (Marušová, Sl) 708, 711
- Marosgombás, Alsó-Fehér vm. (Gîmbaș, R) 409
- Maroskeresztúr, Maros-Torda vm. (Cristești, R) 410
- Marosludas, Torda-Aranyos vm. (Luduș, R) 410, 437, 889
- Marossárpatak, Maros-Torda vm. (Glodeni, R) 410
- Marosújvár, Alsó-Fehér vm. (Ocna Mureș, R) 270, 400, 409, 832
- Marosvásárhely, Maros-Torda vm. (Țirgu Mureș, R) 203, 211, 236, 365, 376, 400, 403–406, 410, 796, 798–799, 832, 839, 846, 850–851, 860, 892
- Marosvécs, Maros-Torda vm. (Brîncovenesti, R) 410, 820
- Marosszentanna, Maros-Torda vm. (Sintana de Mureș, R) 404
- Marosszentgyörgy, Maros-Torda vm. (Sîngeorgiu de Mureș, R) 410
- Marosszentimre, Alsó-Fehér vm. (Sîntimbru, R) 830
- Marosszentkirály, Maros-Torda vm. (Sînraiu de Mureș, R) 410
- Mártély, Csongrád vm. 667
- Martonfalva, Nagy-Küküllő vm. (Metiș, R) 769

- Martonos, Bács-Bodrog vm. (Martonoš, S) 341, 673
 Martonvásár, Fejér vm. 579
 Martonyi, Borsod vm. 760–761
 Martos, Komárom vm. (Matrtovce, Sl) 119, 502–504
 Mátisfalva, Udvarhely vm. (Mătișeni, R) 853
 Matolcs, Szatmár vm. 608, 611–613
 Mátraszele, Nógrád vm. 731
 Mátraszentimre, Heves vm. 327
 Mátraszőlös, Nógrád vm. 720
 Mátraverebély, Nógrád vm. 696, 722, 736, 751
 Mátyásföld, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 379
 Mátyfalva, Ugocsa vm. (Matyijevo, U) 362, 398
 Máza, Tolna vm. 556
 Mecenzéf, Abaúj-Torna vm. 290, 693, 698, 732, 773, 776, 778, 780
 Mecseknádasd, Püspöknádasd, Baranya vm. 388, 592
 Mecsekszabolcs, Baranya vm. 559
 Medgyes, Nagy-Küküllő vm. (Mediaș, R) 311, 364–365, 409, 798, 801, 828, 832, 838
 Megyaszó, Zemplén vm. 628
 Megyer, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 537
 Meggyesegyháza, Meggyesegyháza, Arad vm. 670
 Méhes, Mezőméhes, Torda-Aranyos vm. (Miheșu de Cîmpie, R) 312
 Méhész, Abaúj-Torna vm. (Včeláre, Sl) 241, 775, 777
 Méhkerék, Bihar vm. 380, 388
 Mekényes, Baranya vm. 558
 Meleghegy, Gömör és Kishont vm. (Teply Vrch, Sl) 333, 772
 Melléte, Gömör és Kishont vm. (Meliata, Sl) 764–765, 771
 Ménfőcsanak, Győr, Moson és Pozsony vm. 488, 515
 Menyhe, Nyitra vm. (Mechenice, Sl) 703, 705–707
 Menyő, Szilágyménfő vm. (Mineu, R) 813
 Méra, Kolozs vm. (Mera, R) 822, 824
 Mérk, Szatmár vm. 614, 621
 Mérő, Kaposmérő, Somogy vm. 544
 Mesterszállás, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 630–631
 Mészkö, Torda-Aranyos vm. (Cheia, R) 235, 829
 Mesztegnyő, Somogy vm. 454, 545
 Mezőaranyos, Szatmár vm. (Arieșu de Cîmp, R) 811
 Mezőbánd, Maros-Torda vm. (Band, R) 410, 817, 851
 Mezőberény, Békés vm. 51, 108, 328, 358, 380, 602, 668
 Mezőcsát, Borsod vm. 603, 627, 644–645
 Mezőcsávás, Maros-Torda vm. (Ceașu de Cîmpie, R) 851
 Mezőfele, Maros-Torda vm. (Cîmpenița, R) 817, 851
 Mezőhegyes, Csanád vm. 288, 301
 Mezőkaszony, Bereg vm. (Koszini, U) 395
 Mezőkeresztes, Borsod vm. 644
 Mezőkövesd, Borsod vm. 63, 578–579, 640–644, 719, 756
 Mezőörs, Győr vm. 515–516
 Mezőpanit, Maros-Torda vm. (Pănet, R) 410, 851
 Mezőpetri, Szatmár vm. (Petrești, R) 614
 Mezősámsond, Maros-Torda vm. (Șincai, R) 405
 Mezőterem, Szatmár vm. (Tiream, R) 614
 Mezőtúr, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 233, 303, 630, 673
 Mezővári, Vári, Bereg vm. (Vari, U) 609
 Miglécnémeti, Abaúj-Torna vm. (Milhošť, Sl) 393
 Mihályfalva, Nagy-Küküllő vm. (Boarta, R) 764, 771, 836
 Mihálygerge, Nógrád vm. 716
 Mihályi, Sopron vm. 492, 511
 Mike, Somogy vm. 545
 Mikháza, Maros-Torda vm. (Călugăreni, R) 846, 851
 Miklósvár, Háromszék vm. (Micloșoara, R) 856–858
 Mikófalva, Heves vm. 720, 725
 Mikóháza, Zemplén vm. 783
 Mikola, Szatmár vm. (Micula, R) 309, 404
 Mikoicsány, Gömör és Kishont vm. (Mikolcanj, Sl) 771
 Milej, Zala vm. 471
 Milejszeg, Zala m. 461, 473
 Milkó, Moldva, (Milcovul, R) 872, 877
 Milota, Szatmár vm. 609
 Miriszló, Alsó-Fehér vm. (Mirăslău, R) 409, 830
 Miske, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 328, 388, 564, 638
 Miskolc, Borsod vm. 98, 124, 236, 254, 288, 303, 321, 326, 355, 380, 387, 602, 627, 640, 682, 695, 697–698, 729, 759–761, 778
 Mitrovica, Szerém vm. (Sremska Mitrovica, S) 341, 414–415
 Mizse, Lajosmizse, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 303, 326, 646, 651
 Mocs, Mócs, Kolozs vm. (Mociu, R) 502, 819

- Mocsolád, Alsómocsolád, Felsómocsolád, Baranya vm. 545
- Modor, Pozsony vm. (Modra, SI) 305, 330, 333, 489, 499, 698
- Módos, Torontál vm. (Jakša Tomić, S) 341
- Mogyoród, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740
- Mogyoróska, Abaúj-Torna vm. 782–783
- Moha, Fejér vm. 580
- Mohács, Baranya vm. 107, 245, 248, 295, 315, 318, 320, 323, 329, 335, 355, 380, 388, 445, 448, 531, 563, 565–567, 582–585, 592, 651, 794, 874
- Mohi, Bars vm. (Mochovce, SI) 711
- Mohol, Bács-Bodrog vm. (Mol, S) 598, 673
- Moldva(bánya), Moldva (Baia, R) 876
- Monok, Zemplén vm. 628, 781
- Monor, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 563, 569
- Mónosbél, Heves vm. 732, 744–745, 754
- Monostorszeg, Bács-Bodrog vm. (Bački Monoštor, S) 314–315, 567
- Monoszló, Zala vm. 315
- Monyorókerék, Vas vm. (Eberau, A) 318
- Mór, Fejér vm. 329, 380, 388, 517, 523, 529–531
- Mórág, Tolna vm. 583
- Mórahalom, Csongrád vm. 661–663
- Morvaör, Nyitra vm. (Stráže nad Myjavou, SI) 304
- Moson, Moson vm. 299, 358, 487, 491
- Mosonbánfalva, Moson vm. 372
- Mosonszentjános, Moson vm. 505, 509
- Mosontétény, Moson vm. 347, 372
- Mozsgó, Somogy vm. 550
- Mucsony, Borsod vm. 760
- Munkács, Bereg vm. (Munkacsevo, U) 259, 309, 334–335, 350, 362–363, 377, 395–399, 602, 605, 614, 695
- Murány, Murányalja, Gömör és Kishont vm. (Murán, SI) 306, 686
- Muraszombat, Vas vm. (Murska Sobota, Slo) 316, 346, 369, 371, 421, 423
- Muzsla, Esztergom vm. (Mužla, SI) 504, 708
- Nábrád, Szatmár vm. 610
- Nadabula, Sajóháza, Gömör és Kishont vm. (Nadabula, SI) 688, 764
- Nádasdaróc, Kolozs vm. (Dorolțu, R) 822–823
- Nádasladány, Fejér vm. 580
- Nádudvar, Hajdú vm. 630
- Nádújfalu, Heves vm. 720
- Nagyajta, Háromszék vm. (Aita Mare, R) 856–857
- Nagyalmás, Hunyad vm. (Almașu Mare, R) 831
- Nagyar, Szatmár vm. 610
- Nagyatád, Somogy vm. 545, 548
- Nagybacon, Háromszék vm. (Bațanii Mari, R) 411, 857
- Nagybajcs, Győr vm. 493
- Nagybajom, Somogy vm. 548, 588
- Nagybalog, Gömör-Kishont vm. (Velky Blh, SI) 681, 770–772
- Nagybánhegyes, Csanád vm. 380, 668,
- Nagybánya, Szatmár vm. (Baia Mare, R) 253, 288, 295, 313, 400–401, 403, 407, 791, 797, 809–811
- Nagybárd, Bihar vm. (Borod, R) 815
- Nagybecskerek, Torontál vm. (Zrenjanin, S) 314, 412–413, 415–416, 603, 675
- Nagybereg, Bereg vm. (Beregi, U) 615
- Nagyberezna, Ung vm. (Velikij Bereznij, U) 396
- Nagyberki, Somogy vm. 548, 551
- Nagybocskó, Máramaros vm. (Bocicoiu, Mare, R) 363
- Nagybodófalva, Krassó-Szörény vm. (Bodo, R) 407, 677
- Nagybodolya, Baranya vm. (Podolje, H) 420, 590
- Nagyborosnyó, Háromszék vm. (Boroșneu Mare, R) 411
- Nagybörzsöny, Hont vm. 679, 712–713
- Nagycétény, Nyitra vm. (Veľký Cetín, SI) 503, 703, 705
- Nagycsalomja, Hont vm. (Veľká Čalomija, SI) 394
- Nagycserkesz, Szabolcs-Szatmár vm. 388
- Nagydoba, Szilágy vm. (Doba Mare, R.) 813
- Nagydobrony, Bereg vm. (Velikaja Dobroni, U) 398–399
- Nagydobsza, Somogy vm. 588
- Nagydorog, Tolna vm. 673
- Nagyecsed, Szatmár vm. 387, 621
- Nagyenyed, Alsó-Fehér vm. (Aiud, R) 78, 363, 400, 409, 793, 802, 829–831, 859
- Nagyერსებელაკ, Torontál vm. (Belo Blato, S) 366
- Nagyhalász, Szabolcs vm. 617
- Nagyharsány, Baranya vm. 590
- Nagyhind, Nyitra vm. (Veľké Chyndice, SI) 692, 707
- Nagyhuta, Abaúj-Torna vm. 351, 783, 785
- Nagyida, Abaúj-Torna vm. (Veľká Ida, SI) 332, 691
- Nagyigmánd, Komárom vm. 532, 534
- Nagyiratos, Arad vm. (Iratoșu, R) 407
- Nagykálló, Szabolcs vm. 603, 621
- Nagykanizsa, Zala vm. 323, 328, 346, 458, 460, 544

- Nagykapos, Ung vm. (Vel'ké Kapušany, SI) 242, 332, 610
- Nagykapus, Nagy-Küküllő vm. (Copşa Mare, R) 822
- Nagykároly, Szatmár vm. (Carei, R) 338, 400, 407, 601, 603–605, 614, 637–638, 806
- Nagykárolyfalva, Temes vm. (Banatski Karlovac, S) 285
- Nagykend, Kis-Küküllő vm. (Chendu Mare, R) 410
- Nagykikinda, Torontál vm. (Kikinda, S) 412, 415–416, 603, 675
- Nagykovács, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 536
- Nagykozár, Baranya vm. 323
- Nagykörös, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 64, 319, 325, 443, 601, 603–604, 649–653, 719, 771
- Nagykövesd, Zemplén vm. (Vel'ký Kamenec, SI) 615
- Nagylak, Arad vm. (Nadlac, R) 351, 365, 668
- Nagylévárd, Pozsony vm. (Vel'ké Leváre, SI) 304, 489
- Nagylucska, Bereg vm. (Velikije Lucski, U) 362–363
- Nagymányok, Tolna vm. 592
- Nagymaros, Hont vm. 303, 712, 714
- Nagymarton, Sopron vm. (Mattfersburg, A) 425
- Nagymegyer, Komárom vm. (Vel'ki Meder, SI) 394, 491, 497
- Nagymihály, Zemplén vm. (Michalovce, SI) 307, 350, 361, 687, 693
- Nagymoha, Nagy-Küküllő vm. (Grinari, R) 409, 836
- Nagyör, Szepes vm. (Strážky, SI) 242, 304
- Nagypalád, Szatmár vm. (Velikaja Palagy, U) 610
- Nagypalina, Zala vm. (Velika Polana, Slo) 369
- Nagypall, Baranya vm. 560, 592
- Nagyrabé, Bihar vm. 635
- Nagyrada, Zala vm. 249
- Nagyrákos, Vas vm. 464
- Nagyrapolt, Hunyad vm. (Rapoltu Mare, R) 833
- Nagyrév, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 639
- Nagyrosvány, Zemplén vm. 615
- Nagyroce, Gömör és Kishont vm. (Revúca, SI) 350, 361, 688, 763
- Nagysalló, Bars vm. (Tekovské Lužanj, SI) 331–332
- Nagysármás, Kolozs vm. (Sármaşu, R) 410, 816
- Nagysáros, Sáros vm. (Vel'ký Šariš, SI) 332, 693
- Nagyselyk, Nagy-Selyk, Nagy-Küküllő vm. (Šeica Mare, R) 311, 838
- Nagysenkőc, Pozsony vm. (Vel'ké Čanikovec, SI) 330
- Nagysink, Nagy-Küküllő vm. (Cincu, R) 310, 798, 800
- Nagysúr, Pozsony vm. (Vel'ké Šurovce, SI) 333
- Nagysurány, Nyitra vm. (Šurany, SI) 332, 489, 491, 497, 502, 687
- Nagyszalánc, Abaúj-Torna vm. (Slanec, SI) 694
- Nagyszalonta, Bihar vm. (Salonta, R) 82, 170, 183–184, 407, 628, 637, 639, 671, 797
- Nagyszarva, Pozsony vm. (Rohovce, SI) 497
- Nagyszász, Tiszasszászfalu, Ugocsa vm. (Szászovo, U) 308
- Nagyszeben, Szeben vm. (Sibiu, R) 236, 310, 312–313, 364–365, 683, 795–797, 800
- Nagyszekeres, Szatmár vm. 610
- Nagyszentjános, Győr vm. 516
- Nagyszentmiklós, Torontál vm. (Sinnicolau Mare, R) 365, 842
- Nagyszilva, Sáros vm. (Vel'ký Slivník, SI) 332
- Nagyszombat, Pozsony vm. (Trnava, SI) 43, 171, 304–305, 307, 330, 334, 394, 449, 487–489, 499, 682, 685, 696
- Nagyszőlős, Ugocsa vm. (Vinogradov, U) 308–309, 335, 362–363, 373, 377, 395–397, 399
- Nagytopolcsány, Nyitra vm. (Topolčani, SI) 305, 330, 503
- Nagytarcsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 570
- Nagytetény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 357
- Nagyvárad, Bihar vm. (Oradea, R) 63, 155, 236, 253, 288, 364–365, 400, 402–408, 602, 638, 683, 797–798, 822–823
- Nagyvát, Baranya vm. 299, 588
- Nagyvázsony, Veszprém vm. 528, 538–539
- Nagyvenyim, Fejér vm. 577
- Nagyvisnyó, Borsod vm. 722, 745, 760
- Nagyzerénd, Nagyzerind, Arad vm. (Zerind, R) 407, 671
- Nána, Bakonyháza, Veszprém vm. 521, 522, 525
- Naprág, Gömör és Kishont vm. (Neporadza, SI) 764, 767
- Nasice, Verőce vm. (Našice, H) 367, 369, 417
- Naszód, Beszterce-Naszód vm. (Násáud, R) 408, 795, 800, 811
- Naszvad, Komárom vm. (Nesvady, SI) 502–503
- Negyed, Nyitra vm. (Neded, SI) 500
- Nemesabony, Pozsony vm. (Vel'ké Blahovo, SI) 490

- Nemesdéd, Somogy vm. 544
 Nemesdömölk, Celldömölk, Vas vm. 481
 Nemesgomba, Pozsony vm. (Hubice, SI) 490, 497
 Nemeske, Somogy vm. 482, 588
 Nemeskisfalud, Somogy vm. 544
 Nemesládony, Sopron vm. 482
 Nemesmilitics, Bács-Bodrog vm. (Svetozar Miletić, S) 416
 Nemesnádudvar, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 576
 Nemesnép, Zala vm. 473
 Nemesócsa, Komárom vm. (Zemianska Olča, SI) 490, 497
 Nemespátró, Somogy vm. 544, 550–551
 Nemespécse, Zala vm. 539
 Nemesradnót, Gömör és Kishont vm. (Radnovce, SI) 764
 Nemesvámos, Veszprém vm. 539
 Nemesvid, Somogy vm. 544
 Nemesvita, Zala vm. 539
 Németbánya, Veszprém vm. 525, 528
 Németegres, Somogy vm. 545
 Németgurab, Magyargurab, Pozsony vm. (Vel'ky Grob, SI) 330, 489
 Németi, Baranya vm. 315, 343, 435, 448, 593, 613, 685,
 Németjárfalu, Moson vm. (Deutsch Jahrdorf, A) 372
 Németkucsova, Bereg vm. (Kucsava, U) 335
 Németlipcse, Liptó vm. (Partizánska Ľupča, SI) 305
 Németmokra, Máramaros vm. (Komszomolszk, U) 335
 Németszőgyén, Esztergom vm. (Nemecký Sedín, SI) 488
 Németújvár, Vas vm. (Güssing, A) 317–318, 347, 372
 Neszmély, Komárom vm. 453, 517, 531–532
 Nevetlenfalu, Ugocsa vm. (Gyjakovo, U) 395, 398
 Nezsider, Moson vm. (Neusiedl am See, A) 347, 372, 425
 Nikla, Somogy vm. 551
 Nógrádsípek, Nógrád vm. 107, 113, 192, 197, 731
 Noszvaj, Borsod vm. 722, 729, 756–758
 Nova, Zala vm. 472, 527
 Nőtincs, Nógrád vm. 721
 Nyáradkarácson(y), Maros-Torda vm. (Crăciunești, R) 410
 Nyárádszereda, Maros-Torda vm. (Miercurea Nirajului, R) 410, 797, 850–851
 Nyárádtő, Maros-Torda vm. (Ungheni, R) 851
 Nyárasd, Komárom vm. (Topol'níky, SI) 497
 Nyárszó, Kolozs vm. (Nearșova, R) 822
 Nyékinca, Nikince, Nikinci, Szerém vm. (Nikinci, S) 597–598
 Nyékládháza, Borsod, Gömör és Kishont vm. 756
 Nyergesújfalu, Esztergom vm. 453, 531
 Nyéta, Abaúj-Torna vm. 386
 Nyikómalomfalva, Udvarhely vm. (Morăreni, R) 856
 Nyiradony, Szabolcs vm. 621
 Nyírbátor, Szabolcs vm. 620–621, 628
 Nyírbéltek, Szabolcs vm. 621
 Nyírcsaholy, Szatmár vm. 621
 Nyírcsászári, Szatmár vm. 618
 Nyirderzs, Szatmár vm. 618
 Nyíregyháza, Szabolcs vm. 107, 121, 288, 328–329, 354–355, 603, 617–620, 709
 Nyíres, Szolnok-Doboka vm. (Nireș, R) 408
 Nyíri, Abaúj-Torna vm. 783, 787
 Nyírlövő, Szabolcs vm. 242, 299
 Nyírlugos, Szabolcs vm. 618, 321
 Nyírmada, Szabolcs vm. 621
 Nyírpilis, Szabolcs vm. 618
 Nyírvasvári, Szatmár vm. 618
 Nyitra, Nyitra vm. (Nitra, SI) 307, 332–334, 359, 361, 373, 393–394, 487, 490–491, 502–503, 687, 693–694, 698, 702–705
 Nyitracsehi, Nyitra vm. (Čechynce, SI) 503, 703, 705
 Nyitraegereszeg, Nyitra vm. (Jelšovce, SI) 703
 Nyitraújlak, Nyitra vm. (Veľké Zálužie, SI) 333
 Nyujtód, Háromszék vm. (Lunga, R) 860
 Nyulas, Moson vm. (Jois, A) 505, 509
 Óbánya, Baranya vm. 388, 526
 Óbars, Bars vm. (Starý Tekov, SI) 333
 Óbást, Nógrád vm. (Stará Bašta, SI) 755
 Óbecse, Bács-Bodrog vm. (Becej, S) 412, 414–416, 673
 Óbesenő, Torontál vm. (Dudeștii Vechi, R) 365
 Óbuda (ma Budapest része) 253, 287, 293, 352, 354, 521 715
 Ócsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 563, 564, 565, 569, 570,
 Ocsova, Nagyócsa, Zólyom vm. (Očová, SI) 43, 698
 Ófalu, Baranya vm. 388
 Offenbánya, Aranyosbánya, Torda-Aranyos vm. (Zlatá Baňa, SI) 313
 Ógyalla, Komárom vm. (Hurbanovo, SI) 361, 489, 491, 502
 Ójankovác, Szerém vm. (Stari Jankovci, H) 418, 598

- Okány, Bihar vm. 635
 Oklánd, Udvarhely vm. (Ocland, R) 855
 Oláhpatak, Gömör és Kishont vm. (Vlachovo, SI) 765
 Oláhújfalú, Fogaras vm. (Nou Român, R) 836
 Olaszfalú, Veszprém vm. 257
 Olaszliszka, Zemplén vm. 249, 780
 Olcsvaapáti, Szatmár vm. 610
 Olthévíz, Nagy-küküllő vm. (Hoghiz, R) 409, 836
 Oltszakadát, Szeben vm. (Săcădate, R) 836
 Ómajor, Szepes vm. (Majere, SI) 360
 Omány, Borsod vm. 745–746
 Omor, Temes vm. (Rovinița Mare, R) 675
 Ómoravica, Bácskossuthfalva, Bács-Bodrog vm. (Stara Moravica, S) 632
 Onyest, Moldva, Bákó m. (Gheorghe Gheorghe-hiu-Dej, R) 872
 Ópusztaszer (Sövényháza), Csongrád vm. 107
 Orahovica, Verőce vm. (Orahovica, H) 343, 367
 Oravica, Oravicabánya, Krassó-Szörény vm. (Oravița, R) 338, 632, 673
 Orda, Somogy vm. 544, 551
 Ordas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 574, 575
 Orgovány, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 647, 653
 Oromhegyes, Bács-Bodrog vm. (Senčanski Trešnjevac, S) 673
 Orosháza, Békés vm. 108, 326, 521, 601, 657, 665, 668, 670
 Oroszcűr, Szeben vm. (Rusciori, R) 313
 Orosz-Gadna, Gadna, Abaúj-Torna vm. 773
 Oroszgejőc, Ung vm. (Ruszkije Gejevci, U) 396
 Oroszhegy, Udvarhely vm. (Dealu, R) 846
 Oroszlános, Oroszlámos, Torontál vm. (Barnatsko Arandelovo, S) 314, 341, 678
 Oroszlány, Komárom vm. 324, 520, 523, 529, 531
 Oroszvár, Moson vm. (Rusovce, SI) 330, 391
 Orfű, Baranya vm. 555
 Orsova, Krassó-Szörény vm. (Orșova, R) 797
 Ortód, Ortó, Ung vm. (Ortov, SI) 755
 Osgyán, Gömör és Kishont vm. (Ožďany, SI) 333, 695, 771
 Oslí, Sopron vm. 505, 508
 Ostoros, Borsod vm. 756, 758
 Ószombat, Nyitra vm. (Sobotište, SI) 489
 Oszró, Baranya vm. 585, 784
 Ótelek, Torontál vm. (Otelec, R) 407, 676
 Otokocs, Gömör és Kishont vm. (Otročok, SI) 764
 Ótura, Nógrád vm. (Olováry, SI) 332
 Óverbász, Bács-Bodrog vm. (Vrbas, Stari Vrbas, S)
 Ózd, Borsod vm. 290–291, 356, 380, 387, 680, 697, 698, 718, 721, 725, 736, 745, 747–748, 759, 777, 831
 Ózdfalu, Baranya vm. 448
 Oszdola, Háromszék vm. (Ojdula, R) 411, 860
 Öcsény, Tolna vm. 581–582
 Ökörítőfülpös, Szabolcs-Szatmár vm. 621
 Ördöngösfüzes, Szolnok-Doboka vm. (Fizeșu Gherlii, R) 408
 Öregcsertő, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 567, 575
 Órhalom, Nógrád vm. 292, 304, 697, 715–716, 720, 722–726, 732, 735–737
 Órihodos, Vas vm. (Hodoš, Slo) 316, 422, 464
 Óriszentpéter, Vas vm. 462, 464
 Órisziget, Vas vm. (Siget in der Wart, A) 347, 425–426, 468–470
 Örkény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 565, 651
 Örménykút, Békés vm. 388
 Örményszékes, Alsó-Fehér vm. (Armeni, R) 836
 Örmező, Zemplén vm. (Stázske, SI) 304
 Órsziget, Vas vm. (Sighet, A) 459
 Órtilos, Somogy vm. 205
 Örvényes, Zala vm. 539
 Öttömös, Csongrád vm. 663
 Ötvösd, Temes vm. (Otvęsti, R) 407
 Özdöge, Nyitra vm. (Mojzesovo, SI) 332
 Pácín, Zemplén vm. 615–616
 Pacsa, Zala vm. 686, 763, 765
 Pacsér, Bács-Bodrog vm. (Pačir, S) 416, 632, 673
 Pádár, Zala vm. 764, 770–772
 Padé, Torontál vm. (Padej, S) 416, 675
 Páhi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 653
 Pajzsszeg, Zala vm. 461
 Pakrác, Pozsega vm. (Pakrac, H) 48, 343, 369, 418
 Paks, Tolna vm. 453, 579, 582
 Palást, Hont vm. (Plášťovce, SI) 331, 489
 Pálháza, Abaúj-Torna vm. 783
 Páli, Sopron vm. 492
 Palics, Palicsfürdő, Bács-Bodrog vm. (Palič, S) 414
 Pálóc, Ung vm. (Pavlovce nad Uhom, SI) 333
 Pálos, Nagy-Küküllő vm. (Paloș, R) 656
 Pályin, Ung vm. (Palin, SI) 694
 Páncélcseh, Szolnok-Doboka vm. (Panticeu, R) 819
 Pancsova, Torontál vm. (Pančevo, S) 67–68, 275, 341, 413–416, 675
 Pándorfalu, Moson vm. (Parndorf, A) 348
 Pankasz, Vas vm. 464

- Pankota, Arad vm. (Pîncota, R) 311, 668
Pannonhalma, Gyórszentmárton, Győr vm.
230, 448, 489, 515
Panyidaróc, Nógrád vm. (Panické Dravce, SI) 393
Panyola, Szatmár vm. 610
Pápa, Veszprém vm. 43, 170, 249, 303, 314,
323, 325, 448, 453, 458, 490, 525, 850
Pápateszér, Veszprém vm. 526
Parád, Heves vm. 719, 726, 735
Parajd, Udvarhely vm. (Praid, R) 270, 411,
846, 853–855
Parasznya, Borsod vm. 759
Párdány, Torontál vm. (Meda, S) 676
Párizs (F) 29, 60, 62, 90, 112, 162, 391, 796
Párkány, Esztergom vm. (Štúrovo, SI) 394,
502, 708
Pártosfalva, Vas vm. (Prosenjakovci, SI) 422
Passau (N) 493
Paszab, Szabolcs vm. 617
Pásztó, Heves vm. 695, 720, 722
Pata, Somogy vm. 293, 312
Patacs, Baranya vm. 559
Patak, Nógrád vm. 240, 683, 780, 783
Patas, Csilizpatas, Győr vm. (Pastúchy Pataš,
SI) 496
Patvarc, Nógrád vm. 720, 724
Páty, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 537–538
Pázmánd, Fejér vm. 516
Pécel, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 563, 566
Pécs, Baranya vm. 61, 63, 98, 115, 121, 160,
179, 200–201, 205, 208, 249, 293, 301,
320–321, 323–324, 327, 355, 357, 387–388,
411, 422, 445, 448–450, 453–454, 521, 523,
558–559, 565, 863
Pécsudvard, Baranya vm. 323
Pécsújfalu, Sáros vm. (Pečovská Nová Ves, SI)
332
Pécsvárád, Baranya vm. 327, 557, 592
Pélmonostor, Baranya vm. (Beli Manastir, H)
345, 419–420
Pelsóc, Gömör és Kishont vm. (Plešivec, SI)
290, 295, 304, 332, 763, 764, 767, 769, 771,
775, 779
Pelsőcardó, Gömör és Kishont vm. (Ardovo,
SI) 765, 767
Penészlek, Szatmár vm. 618
Penyige, Szatmár vm. 610
Pér, Győr vm. 515–516
Perbál, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 538
Perbenyik, Zemplén vm. (Pribeník, SI) 615
Perbete, Komárom vm. (Pribeta, SI) 232,
502
Perecseny, Ung vm. (Perecsin, U) 396
Pered, Pozsony vm. (Tešedikovo, SI) 503
Pereszlény, Hont vm. (Preseľany nad Ipľom,
SI) 716
Peresznye, Peresznya, Sopron vm. 482
Perjése, Gömör és Kishont vm. (Dražice, SI)
764, 770–772
Perkáta, Fejér vm. 571, 577
Perkupa, Abaúj-Torna vm. 775, 778
Perlasz, Torontál vm. (Perlez, S) 771–772
Peröcsény, Hont vm. 712, 716
Pest, Pest-Buda, Budapest, Pest-Pilis-Solt-Kis-
kun vm. 45, 59, 61–61, 65, 67, 74, 76, 80,
83–84, 90–94, 97–98, 102, 106, 116, 118,
121, 123, 139, 144, 162, 164, 166–167, 174,
177, 185, 187, 189–191, 194, 200, 206, 237,
253, 257, 272, 275, 279–280, 286–288, 290,
299, 301, 303, 315, 321, 324–325, 329,
349–350, 352–357, 359, 364, 372, 376–380,
384, 386–389, 399, 439, 444, 460–461, 485,
487, 500, 503, 536, 542–543, 563–566,
568–572, 580, 601, 603, 640, 647, 653,
679–680, 683, 714–715, 720–721, 728, 731,
741–742, 747, 750
Pesthidegkút, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 357,
379, 536
Pestszenterzsébet, Erzsébetfalva, Pest-Pi-
lis-Solt-Kiskun vm. 353, 357, 380, 387
Pestszentimre, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 379
Pét, Veszprém vm. 453
Péterfala, Göncörpéterfala, Gömör-Kishont vm.
281, 746, 755
Pétermány, Gömör és Kishont vm. 688
Péterréve, Bács-Bodrog vm. (Bačko Petrovo
Selo, S) 416, 672–673
Pétervárad, Szerém vm. (Petrovaradin, S) 315,
341, 414
Petesháza, Zala vm. (Petišovci, Slo) 421,
422–423
Petőfiszállás, Bács-Kiskun vm. 656
Petőháza, Sopron vm. 507–508
Petőszinye, Abaúj-Torna vm. (Svinica, SI) 694
Petrikeresztúr, Zala vm. 471
Petrilla, Hunyad vm. (Petrila, R) 833
Petrozsény, Hunyad vm. (Petroșani, R)
288–290, 364, 400, 409, 792, 833
Piliny, Nógrád vm. 790
Pilis, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 240, 352, 448,
535
Pilisborosjenő, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324
Piliscsaba, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 535
Piliscsév, Csév, Esztergom vm. 388
Pilisjászfalu, Esztergom vm. 301
Pilismarót, Esztergom vm. 535
Pilisvörösvár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324,
388, 535–36, 565
Pilisszántó, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 536

- Pilisszentkereszt, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 388, 535–536
- Pilisszentlászló, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 535–536
- Pilisszentlélek, Esztergom vm. 535–536
- Pinkafő, Vas vm. (Pinkafeld, A) 453
- Pinkaóvár, Vas vm. (Burg, A) 463
- Piros, Bács-Bodrog vm. (Rumenka, S) 632
- Pirtó, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 656
- Piskáros, Szatmár vm. (Pișcari, R) 622
- Piski, Piskitelep, Hunyad vm. (Simeria, R) 400, 409, 797
- Piszke, Esztergom vm. 531
- Pitești (R) 891
- Pitvaros, Csanád vm. 351
- Platics, Szerém vm. (Platičevo, S) 597–598
- Plavecký Štvortok, Pozsony vm. (Detrekőcsü-törtök, Sl) 384
- Ploiești (R) 891
- Plopis, Nyárfás, Szolnok-Doboka vm. (Plopiș, R) 812
- Ploszkucény, Moldva (Ploscuțeni, R) 832
- Pócsmegyer, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 535, 566, 570
- Pográny, Nyitra vm. (Pohranice, Sl) 703–705
- Polgár, Szabolcs vm. 628, 630
- Polgárdi, Fejér vm. 579
- Polonka, Garamszécs, Gömör és Kishont vm. (Polomka, Sl) 686
- Pólyi, Abaúj-Torna vm. (Poľov, Sl) 333
- Pomáz, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 379, 388, 535, 538
- Pomogy, Moson vm. (Pamhagen, A) 505, 508
- Pongyelok, Cserepes, Gömör és Kishont vm. (Pondelok, Sl) 771
- Poprád, Szepes vm. (Poprad, Sl) 242, 295, 304, 307, 359, 680, 685
- Porcsalma, Szatmár vm. 621
- Poroszló, Heves vm. 644–645
- Porva, Veszprém vm. 526
- Pósháza, Bereg vm. (Pavsin, U) 335
- Pottyond, Csik vm. (Potiond, R) 864
- Pozsega, Pozsega vm. (Slavonska Požega, H) 315, 342, 343, 344, 345, 368, 417, 595, 596, 597
- Pozsony, Pozsony vm. (Bratislava, Sl) 43–44, 167, 247, 266, 295, 304–307, 316, 322, 330, 332, 334, 359, 361, 393–394, 448, 452, 485, 487–488, 490–491, 493–494, 496–497, 499, 506–507, 577, 679–680, 682–683, 685, 693, 695
- Pozsonyhidegkút, Pozsony vm. (Dúbravka, Sl) 330
- Pozsonyivánka, Pozsony vm. (Ivanka pri Dunaji, Sl) 330, 333, 489
- Pozsonynádas, Pozsony vm. (Trstín, Sl) 304
- Pozsonypüspöki, Pozsony vm. (Podunajské Biskupice, Sl) 332, 488, 497
- Priszlop, Beszterce-Naszód vm. (Liviú Rebreanu, R) 365
- Prügy, Szabolcs vm. 622
- Pusztadaróc, Szatmár vm. (Dorolț, R) 404
- Pusztafalu, Abaúj-Torna vm. 783–787
- Pusztafödemes, Pozsony vm. (Pusté Úľany, Sl) 333
- Pusztakalán, Hunyad vm. (Călan, R) 409
- Pusztamonostor, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 645
- Pusztasomorja, Moson vm. 507–508, 510
- Pusztavám, Fejér vm. 529–531
- Pusztina, Moldva, Bákó m. (Pustiana, R) 880
- Putnok, Gömör és Kishont vm. 697, 748, 751, 754, 764, 767, 769–770
- Pürkerc, Brassó vm. (Purcăreni, R) 409, 834
- Püski, Moson vm. 493
- Püspökbogád, Baranya vm. 559
- Püspökladány, Hajdú vm. 188, 265, 630
- Rábacsanak, Sopron vm. 492
- Rábakeresztúr, Vas vm. (Heiligenkreutz im Lafnitztal, A) 469
- Rábatóna, Győr vm. 510
- Rábatótfalu, Vas vm. 389
- Rábcakapi, Győr vm. 92, 247, 514
- Rábé, Torontál vm. (Rabe, S) 678
- Rácalmás, Fejér vm. 564, 577
- Ráckeve, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 301, 303, 357, 564, 566–567, 569, 571
- Rada, Nagyrada, Zala vm. 551
- Radács, Sáros vm. (Radačov, Sl) 332
- Radamos, Zala vm. (Radmožanci, Slo) 208, 476
- Radnót, Kis-Küküllő vm. (Iernut, R) 400, 832
- Radostyán, Borsod vm. 759
- Ragály, Gömör és Kishont vm. 722, 764, 767–768
- Rahó, Máramaros vm. (Rahov, U) 362–363, 396, 398, 808
- Raholca, Orahovica, Verőce vm. (Orahovica, H) 343
- Rajka, Moson vm. 510
- Rakaca, Borsod vm. 773
- Rakamaz, Szabolcs vm. 232, 246, 253, 631
- Rakics, Rakicsán, Battyánfalva, Vas vm. (Rakicsa, Slo) 346
- Rákod, Hunyad vm. (Răcăștia, R) 409, 833
- Rákoshegy, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 379
- Rákoskeresztúr, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 351, 379, 564

- Rákospalota, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 353, 357, 572
- Rápolc, Szatmár vm. 610, 833
- Rapp, Nógrád vm. (Rapovce, SI) 393
- Ráró, Rárót (ma Ásványráró), Győr vm. 495
- Rás, Abaúj-Torna vm. (Hrašóvik, SI) 693, 772
- Rátka, Zemplén vm. 780
- Rátkalak, Vas vm. (Ratkovci, Slo) 371
- Recsenyéd, Udvarhely vm. (Rareș, R) 855
- Recsk, Heves vm. 744
- Regéc, Abaúj-Torna vm. 351, 783
- Rekecsin, Külsőrekecsin, Moldva, Bákó m. (Răcăciuni, R) 558
- Répáshuta, Borsod vm. 351, 388
- Répcelak, Vas vm. 482
- Resica(bánya), Krassó-Szörény vm. (Reșița, R) 290, 338, 364, 402
- Resinár, Szeben vm. (Rășinari, R) 365, 797
- Rétalap, Bőnyrétalap, Győr vm. 516
- Réte, Pozsony vm. (Reca, SI) 492
- Rétfalu, Verőce vm. (Retfala, H) 345, 593
- Retteg, Szolnok-Doboka vm. (Reteag, Petru Rareș, R) 242, 819
- Réty, Háromszék vm. (Reci, R) 411, 859
- Rév, Körösrév, Bihar vm. (Vadu Crișului, R) 815
- Révfa, Somogy vm. 493
- Rezi, Zala vm. 540
- Reznek, Resznek, Zala vm. 477
- Rimabánya, Gömör és Kishont vm. (Rimavská Baňa, SI) 763
- Rimabréz, Gömör és Kishont vm. (Rimavské Brezovo, SI) 763
- Rimaszécs, Gömör és Kishont vm. (Rimavská Seč, C) 765, 768–769
- Rimaszombat, Gömör és Kishont vm. (Rimavská Sobota, SI) 307, 330, 332, 394, 681, 695–696, 698, 719, 730, 751, 763, 764, 769, 771
- Rimóc, Nógrád vm. 720, 724, 731
- Rogoz, Szolnok-Doboka vm. (Rogoz, R) 812
- Rohonc, Vas vm. (Rechnitz, A) 317 318 347 348 372 425 459 463 482
- Róma (O) 14, 626
- Románvásár, Moldva (Roman, R) 874, 879–880, 886
- Romhány, Nógrád vm. 715, 728
- Romonya, Baranya vm. 559
- Rózsahegy, Liptó vm. (Ružomberok, SI) 305
- Rozsály, Szatmár vm. 610
- Rózsaszentmárton, Heves vm. 744
- Rozsnyó, Gömör-Kishont vm. (Rožňava, SI) 290, 295, 305, 307, 319, 330, 332, 359, 393–394, 679, 681, 684, 688, 691, 696–698, 746, 763–769, 776, 778
- Rozsnyórudna, Rudna, Gömör és Kishont vm. (Rudná, SI) 393
- Ród, Kolozs vm. (Rediu, R) 312
- Röszke, Csongrád vm. 661
- Rudabánya, Borsod vm. 679, 697–698, 719, 759–760, 783
- Rudabányácska, Zemplén vm. 783
- Rudna, Torontál vm. (Rudna, R) 235, 393, 688
- Rugonfalva, Udvarhely vm. (Rugănești, R)
- Ruma, Szerém vm. (Ruma, S) 414–415
- Runya, Gömör és Kishont vm. (Rumince, SI) 769
- Ruszt, Sopron vm. (Rust, A) 453, 491, 505
- Ruzsa, Csorva, Csongrád vm. 661, 663
- Ság, Nyitra vm. (Sasinkovo, SI) 218, 452, 480
- Sajógömör, Gömör és Kishont vm. (Gemér, SI) 332, 681, 765, 769–770
- Sajókeresztúr, Borsod vm. 760
- Sajólenke, Gömör és Kishont vm. (Lenka, SI) 764, 769
- Sajómagyarós, Szolnok-Doboka vm. (Șieu-Măgheruș, R) 819
- Sajómercse, Borsod vm. 746
- Sajónémeti, Borsod vm. 745, 753–754
- Sajópálfalva, Borsod vm. 760
- Sajópüspöki, Gömör és Kishont vm. 746, 748, 769
- Sajórecske, Gömör és Kishont vm. (Riečka, SI) 769
- Sajószentpéter, Borsod vm. 759, 761, 778
- Sajóvamos, Borsod vm. 760
- Sajóvárkony, Borsod vm. 746, 754
- Sajóvelezd, Borsod vm. 722, 769
- Salánk, Ugocsa vm. (Salanki, U) 607
- Salföld, Zala vm. 539
- Salgótarján, Nógrád vm. 287–288, 290, 680, 697–698, 721, 725, 736, 747, 755,
- Salkó, Nagy-Küküllő vm. (Șalcău, R) 836
- Sály, Borsod vm. 756–757
- Sámsonháza, Nógrád vm. 388, 720
- Sándoregyháza, Torontál vm. (Ivanovo, S) 275, 366, 677, 889
- Sárbogárd, Fejér vm. 579–580
- Sáregres, Fejér vm. 580
- Sárkeresztes, Fejér vm. 580
- Sárkeszi, Fejér vm. 580
- Sarmaság, Szilágy vm. (Șarmășag, R) 407
- Sáromberke, Maros-Torda vm. (Dumbrăvioara, R) 851
- Sárospatak, Zemplén vm. 44, 135, 147, 170, 203, 249, 456, 605, 615, 617, 627, 695, 758, 776, 780–781
- Sárpatak, Nagy-Küküllő vm. (Șapartoc, R) 836
- Sárpilis, Tolna vm. 92, 581

- Sárrétudvari, Bihar vm. 635, 637
 Sarród, Sopron vm. 508, 511
 Sárszentlőrinc, Tolna vm. 580, 583
 Sárszentmihály, Fejér vm. 580
 Sárszentmiklós, Fejér vm. 580
 Sarud, Heves vm. 645
 Sárvár, Vas vm. 264, 421, 448, 459, 479–480
 Sárszásr, Kolozs vm. (Șaula, R) 822
 Sásd, Baranya vm. 545, 555
 Sashalom, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 379
 Sásony, Moson vm. (Winden am See, A) 505
 Sasvár, Nyitra vm. (Šaštín, Sl) 488–489, 838
 Sáta, Borsod vm. 746, 750, 752
 Sátoraljaújhely, Zemplén vm. 333, 359, 615, 693, 698, 780, 783
 Satricna, Szerém vm. (Šatrinci, S) 598
 Sávoly, Somogy vm. 51, 544, 551
 Sebes, Fogaras vm. (Sebeș, R) 311, 313
 Segesd, Somogy vm. 545
 Segesvár, Nagy-Küküllő vm. (Sighișoara, R) 218, 288, 311–312, 364–365, 409, 797–798, 800, 828, 832, 836
 Selmechbánya, Hont vm. (Banská Štiavnica, Sl) 239, 260, 262, 304, 307, 332, 359, 379, 684, 688–689, 691, 693, 695, 698, 712
 Sellye, Baranya vm. 303, 585
 Selyp, Heves vm. 744
 Sempte, Nyitra vm. (Šintava, Sl) 331, 359
 Seprőd, Maros-Torda vm. (Drojdii, R) 851
 Sepse, Baranya vm. (Kotlina, H) 420, 590
 Sepsibodok, Háromszék vm. (Bodoc, R) 411, 859
 Sepsikőröspatak, Háromszék vm. (Valea Crișului, R) 404, 411
 Sepsiszentgyörgy, Háromszék vm. (Sfântu Gheorghe, R) 63, 404–406, 410–411, 799, 846, 849, 857, 859–860, 892,
 Seregélyes, Fejér vm. 577, 673
 Serényfalva, Málé, Gömör és Kishont vm. 764, 767
 Serke, Gömör és Kishont vm. (Širkovce, Sl) 764, 769–770
 Siklód, Udvarhely vm. (Șiclod, R) 844, 846, 852, 854–855
 Siklós, Baranya vm. 566, 583, 585, 589–590
 Siklósbadony, Baranya vm. 386
 Simánd, Arad vm. (Șimand, R) 668
 Siménfalva, Udvarhely vm. (Șimonești, R) 856
 Simonfa, Somogy vm. 547
 Simontornya, Tolna vm. 320, 579, 583
 Simonyifalva, Arad vm. (Satu Nou, R) 407, 668
 Sinfalva, Torda-Aranyos vm. (Cornești, R) 408, 829
 Siófok, Veszprém vm. 99, 246, 263
 Sirok, Heves vm. 742
 Slunj, Szluin, Modrus-Fiume vm. (Slunj, H) 342
 Sófalva, Beszterce-Naszód vm. (Sărata, R) 270
 Solt, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 8, 236, 561, 566, 573–574
 Soltszentimre, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 653
 Soltvadkert, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 647, 653–655
 Solymár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 241, 324, 357, 388, 537–538
 Solymos, Ung vm. (Iňačovce, Sl) 241, 313
 Solyomkö, Kolozs vm. (Șoimeni, R) 311, 313, 815
 Somodi, Abaúj-Torna vm. (Drienovec, Sl) 393
 Somogyhárság, Somogy vm. 549
 Somogyszentpál, Somogy vm. 551
 Somorja, Pozsony vm. (Šamorin, Sl) 117, 305, 307, 394, 491, 494, 497, 499
 Somos, Sáros vm. (Drienov, Sl) 332
 Sonkád, Szatmár vm. 610
 Soponya, Fejér vm. 577
 Sopron, Sopron vm. 43, 54–55, 94, 110, 295, 299, 301, 303, 316–317, 321, 325, 329, 355, 372, 378, 380, 382, 388, 423, 425, 445, 448, 450–453, 456, 458, 481–482, 487, 490–491, 505–506, 508, 510–511, 552
 Sopronkeresztúr, Sopron vm. (Deutschkreutz, A) 318
 Soroksár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 329, 352, 357, 380, 382, 480, 565, 569–570, 572
 Sósvertike, Baranya vm. 585
 Sóvár, Németsóvár, Sáros vm. (Šváby, Sl) 252, 295, 693
 Sóvárád, Maros-Torda vm. (Sărățeni, R) 846, 854–855
 Söjtör, Zala vm. 471
 Söréd, Fejér vm. 529
 Sőreg, Gömör és Kishont vm. (Šurice, Sl) 718, 755
 Sövényháza, Csongrád vm. 488, 507–508, 514, 659
 Sövényesség, Nagy-Küküllő vm. (Fișer, R) 409
 Stájerlakanina, Krassó-Szörény vm. (Anina, R) 364
 Stockholm (S) 6, 90
 Stomfa, Pozsony vm. (Stupava, Sl) 70
 Stósz, Abaúj-Torna vm. (Štós, Sl) 290, 698, 773, 776, 778
 Strázsa, Szepes vm. (Stráže pod Tatrami, Sl) 304, 360
 Sukoró, Fejér vm. 515
 Sumjác, Sumjác, Királyhegyalja, Gömör és Kishont vm. (Șumiac, Sl) 686

- Surd, Somogy vm. 550
- Susány, Gömör és Kishont vm. (Sušanj, SI) 771
- Susara, Fejértelep, Temes vm. (S) 286
- Sükkő, Sükkő, Udvarhely vm. (Cireşeni, R) 841
- Sükösd, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 567, 575
- Sülye, Süllye, Magyarsülye, Kis-Küküllő vm. (Şilea, R) 832
- Sümeg, Zala vm. 447, 523, 539, 543
- Süttő, Esztergom vm. 531–532
- Süttör, Sopron vm. 492, 508
- Süvete, Süvete, Gömör és Kishont vm. (Šivetice, SI) 361, 764, 771
- Szabadi, Somogy vm. 493
- Szabadka, Bács-Bodrog vm. (Subotica, S) 93, 279, 315, 323, 341–342, 413–416, 602–603, 662, 683
- Szabadszállás, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 283, 565, 647, 649–650, 673
- Szabéd, Maros-Torda vm. (Săbed, R) 280, 817, 851
- Szabófalva, Moldva (Săbăoani, R) 880
- Szada, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 570
- Szádalmás, Abaúj-Torna vm. (Jablonov nad Turnou, SI) 777
- Szádelő, Abaúj-Torna vm. (Zádiel, SI) 779
- Szádvárborsa, Gömör és Kishont vm. (Silická Brezová, SI) 698
- Szaján, Torontál vm. (Sajan, S) 416, 659, 675–676, 678
- Szajla, Heves vm. 720
- Szakácsi, Borsod vm. 241, 544, 774
- Szakmár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 567, 575–576
- Szokolca, Nyitra vm. (Skalica, SI) 305, 332, 489
- Szalacs, Bihar vm. (Sălacea, R) 252, 638
- Szalafo, Vas vm. 464–467
- Szalakusz, Nyitra vm. (Sokolníky, SI) 703
- Szalánc, Moldva, Bákó m. (Slănic, R) 880
- Szaláncújváros, Abaúj-Torna vm. (Slanské Nové Mesto, SI) 333
- Szalánkemén, Szerém vm. (Stari Slankamen, S) 597
- Szalánta, Baranya vm. 323
- Szalárd, Bihar vm. (Sălard, R) 638–639
- Szálados, Máramaros vm. (Sztyeblevka, U) 857
- Szalkszentmárton, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 566, 573
- Szalók, Abádszalók, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 265
- Szalónak, Városszalónak, Vas vm. (Stadtschlaining, A) 317–318, 347, 459,
- Szamosdob, Szatmár vm. (Doba, R) 622
- Szamoskér, Szatmár vm. 610
- Szamoszatárfalva, Szatmár vm. 608
- Szamosújvár, Szolnok-Doboka vm. (Gherla, R) 350, 798
- Szamoszeg, Szatmár vm. 195, 609–611
- Szaniszló, Szatmár vm. (Sanislău, R) 407, 614
- Szántó, Hont vm. (Snakov, SI) 241, 361, 509, 539
- Szany, Sopron vm. 365, 511, 513
- Szápár, Veszprém vm. 257, 525, 528
- Szapáryfalva, Krassó-Szörény vm. (Țipari, R) 407, 676
- Szaporca, Baranya vm. 585
- Szár, Fejér vm. 530
- Szárarajta, Háromszék vm. (Aita Seacă, R) 856–857
- Szárhegy, Csík vm. (Lăzarea, R) 843
- Szarvas, Békés vm. 69, 44, 262, 279, 328–329, 355, 615, 668, 670
- Szarvas, Verőce vm. (Sarvaš, H) 345, 378
- Szarvaskő, Heves vm. 697, 725
- Szarvkő, Sopron vm. (Hornstein, A) 697, 725
- Szászfenes, Kolozs vm. (Floreşti, R) 404
- Szászka, Krassó-Szörény vm. (Sasca Română, R) 338
- Szászkezd, Nagy-Küküllő vm. (Saschiz, R) 311, 793, 838, 858
- Szászorbó, Szeben vm. (Girbova, R) 793, 838, 858
- Szászrégen, Maros-Torda vm. (Reghin, R) 288, 364–365, 402, 410, 801, 820, 850–851
- Szászsebes, Szeben vm. (Sebeş, R) 313, 339, 365, 793, 798, 800, 834, 838, 858
- Szászvár, Baranya vm. 556
- Szászváros, Hunyad vm. (Orăştie, R) 310, 313, 339, 365, 798, 800, 833
- Szata, Sotin, Szerém vm. (Sotin, H) 315, 343
- Szatmárcseke, Szatmár vm. 609–610
- Szatmárnémeti, Szatmár vm. (Satu Mare, R) 288, 364–365, 400, 402–407, 602, 607, 610, 612–613, 638, 792, 798, 809
- Szatmárpálfalva, Szatmár vm. (Păuleşti, R) 404
- Szatmáruddvari, Szatmár vm. (Odoreu, R) 404
- Szatymaz, Csongrád vm. 661–663
- Szávaszentdemeter, Mitrovica, Szerém vm. (Sremska Mitrovica, S) 597
- Százd, Hont vm. (Sazdice, SI) 333
- Százhalombatta, Fejér vm. 453, 579
- Szécsénke, Nógrád vm. 716
- Szécsény, Nógrád vm. 64, 304, 681, 695, 716–717, 719–722, 726, 735
- Szécsénykovácsi, Nógrád vm. (Kováčovce, SI) 732

- Szécsiszentlászló, Zala vm. (Motvarjevci, Slo) 422
- Szeged, Csongrád vm. 54, 79, 80, 85, 90, 95, 98, 103, 108–109, 115, 118, 131, 160, 170, 174, 177, 179, 189, 193, 200–201, 208, 245, 252–253, 270, 272–273, 279, 283, 285, 287, 291, 303, 320–322, 325–326, 329, 345, 353, 355, 366, 377, 380, 387–388, 411, 438, 443, 502, 591, 597, 601–604, 626, 638, 640, 647, 649, 656–657, 659–664, 667–668, 671, 673, 676–678, 715, 755, 792, 866
- Szeghalom, Békés vm. 635
- Szék, Szolnok-Doboka vm. (Sic, R) 252, 405, 408, 443, 463, 788, 797, 818, 820–821
- Székelyfalva, Pozsony vm. (Sekule, Sl) 304
- Székelyhíd, Bihar vm. (Săcueni, R) 638
- Székelykeresztúr, Udvarhely vm. (Cristuru Secuiesc, R) 136, 149, 410–411, 797, 852–853, 856
- Székelykeve, Temes vm. (Skorenovac, S) 275, 366, 416, 677, 889
- Székelykocsárd, Torda-Aranyos vm. (Lunca Mureșului, R) 409, 829
- Székelyszáldobos, Udvarhely vm. (Doboșeni, R) 856
- Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, R) 82, 406, 410–411, 846, 852–853, 857, 892
- Székelyzsombor, Udvarhely vm. (Jimbor, R) 856
- Székesfehérvár, Fejér vm. 63, 97, 199, 301, 323, 448, 453, 520, 531, 577 579–580
- Szekszárd, Tolna vm. 191, 452, 521, 523, 566, 579, 581–584
- Székudvar, Arad vm. (Socodor, R) 668
- Szelevény, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 639–640
- Szellő, Baranya vm. 560
- Szemes, Sáros vm. (Šemetkovce, Sl) 539, 544
- Szenc, Pozsony vm. (Senec, Sl) 305, 307, 330, 332, 489, 491–492, 692
- Szendrő, Borsod vm. 387, 761, 773
- Szena, Somogy vm. 107, 547, 554
- Szentanna, Liptó vm. (Liptovská Anna, Sl) 668
- Szentantalfa, Zala vm. 167
- Szentegyed, Vasaszentegyed, Szolnok-Doboka vm. (Sintejude, R) 258
- Szentegyháza, Szentegyházasközség, Udvarhely vm. (Vlăhița, R) 410, 411, 852, 855
- Szentendre, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 107, 119, 122, 323–325, 329, 355, 357–358, 475, 484, 520, 535, 538, 563–564, 566
- Szentes, Csongrád vm. 270, 301, 355, 601, 603, 657, 669–670, 677
- Szentgál, Veszprém vm. 108, 445, 452, 522, 525, 543
- Szentgotthárd, Vas vm. 264, 303, 316, 325, 346, 358, 372, 389, 449, 453, 458, 459, 460, 463, 479, 483
- Szentgyörgy, Pozsony vm. (Jur pri Bratislave, Sl) 305, 315, 333, 489, 491, 499, 577, 578, 698
- Szentistván, Borsod vm. 640–641, 643
- Szentjobb, Bihar vm. (Siniob, R) 639
- Szentkatalin, Baranya vm. 555
- Szentlászló, Szentlászlófalva, Verőce vm. (Laslovo, H) 593, 594
- Szentmáté, Szolnok-Doboka vm. (Matei, R) 405, 408
- Szentmihály, Maros-Torda vm. (Sînmihailu de Pădure, R) 315, 408, 628
- Szentmiklós, Bereg vm. (Csinagyijevo, U) 308
- Szentpál, Arad vm. (Sînpaul, R) 407
- Szentpéter, Liptó vm. (Liptovský Peter, Sl) 503, 824
- Szentpéterfa, Vas vm. 483
- Szentpéterfölde, Zala vm. 473
- Szentpéterszeg, Bihar vm. 635
- Szentpétervár (Or) 44, 56–57
- Szentsimon, Gömör és Kishont vm. 744–746, 748, 864
- Szenttamás, Bács-Bodrog vm. (Srbobran, S) 412, 415, 672
- Szenttelek, Szentelek, Vas vm. (Stegersbach, A) 348
- Szepesbéla, Szepes vm. (Spišská Belá, Sl) 360
- Szepesolaszi, Szepes vm. (Spišské Vlachy, Sl) 775
- Szepesvár, Szepesváralja, Szepes vm. (Spišské Podhradie, Sl) 307, 334, 359
- Szepesszombat, Szepes vm. (Spišská Sobota, Sl) 360
- Szepezd, Zala vm. 539
- Szepsi, Abaúj-Torna vm. (Moldava nad Bodvou, Sl) 305, 307, 330, 332, 376, 393–394, 681, 698, 773, 775–776, 782
- Szerdahely, Szeben vm. (Miercurea Sibiului, R) 310, 339, 464, 499, 800
- Szered, Pozsony vm. (Sereď, Sl) 332, 359, 485, 491, 499
- Szerednye, Ung vm. (Szrednyeje, U) 309
- Szeremle, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 563–564, 574–576, 582, 592
- Szerencs, Zemplén vm. 288, 380, 622, 628, 682, 745, 780–781
- Szerep, Bihar vm. 635
- Szeretfalva, Beszterce-Naszód vm. (Sărătel, R) 877
- Szernye, Bereg vm. (Rovnoje, U) 92, 270, 276, 443, 604, 614–615

- Szeszta, Abaúj-Torna vm. (Cestice, SI) 393
 Szigetbecse, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 571
 Szigetcsép, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 571
 Szigetmonostor, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 535, 570
 Szigetszentmárton, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 571
 Szigetszentmiklós, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 566, 571
 Szigetújfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 571
 Szigetvár, Somogy vm. 241, 321, 325, 472, 544, 545, 547, 547–548, 586, 588
 Szijártóháza, Zala vm. 476–477
 Szikszó, Abaúj-Torna vm. 380, 745, 773, 778
 Szilagyborzás, Szilágymén. (Bozieș, R) 814
 Szilágycseh, Szilágymén. (Cehu Silvaniei, R) 407
 Szilágykered, Szilágymén. (Archid, R) 813–814
 Szilágyi, Bács-Bodrog vm. (Svilovojevo, S) 366, 416
 Szilágynagyfalu, Szilágymén. (Nușfalău, R) 407, 814
 Szilágyperecsen, Szilágymén. (Pericei, R) 407, 814
 Szilágysámson, Szilágymén. (Șamșud, R) 205, 813
 Szilágyosmlyó, Szilágymén. (Șimleu Silvaniei, R) 363, 407, 797, 814
 Szilágyszeg, Szilágymén. (Sălățiș, R) 404
 Szilice, Gömör-Kishont vm. (Silica, SI) 698, 754, 763, 768, 775–777
 Szilvágy, Zala vm. 527
 Szilvásújfalu, Zemplén vm. (Slivník, SI) 333
 Szilvásvár, Borsod vm. 722, 745, 747
 Szilvásszentmárton, Somogy vm. 554
 Szimő, Komárom vm. (Zemné, SI) 500
 Szinerváralja, Szatmár vm. (Seini, R) 610
 Szirák, Nógrád vm. 761
 Szirmabesenyő, Borsod vm. 759–760
 Sziszek, Zágráb vm. (Sisak, H) 342, 418, 446
 Szitás, Moldva, Bákó m. (Nicorești, R) 880
 Szkáros, Gömör és Kishont vm. (Skerešovo, SI) 763–764, 771
 Szlatina, Verőce vm. (Podravska Slatina, H) 368–369, 417
 Szob, Hont vm. 287, 712, 715
 Szoboszló, Szoboszlóvásár, Hajdúszoboszló, Hajdú vm. 355, 627, 629
 Szokolya, Hont vm. 708, 712, 713, 715, 716
 Szólad, Somogy vm. 544
 Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 232, 252, 265, 320, 509, 653
 Szolyva, Bereg vm. (Szaljava, U) 232, 396
 Szomajom, Somogy vm. 544
 Szombathely, Vas vm. 98, 389, 445, 453, 460, 475, 479, 483
 Szomód, Komárom vm. 531
 Szomolnok, Szepes vm. (Smolník, SI) 290, 679, 698, 773, 776, 778
 Szomolya, Borsod vm. 640, 756, 758
 Szováta, Maros-Torda vm. (Sovata, R) 405, 846, 850–851, 854–855
 Sződ, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352, 357, 569
 Szögliget, Abaúj-Torna vm. 775
 Szőgyén, Esztergom vm. (Svodín, SI) 331, 488
 Szőkefalva, Kis-Küküllő vm. (Seuca, R) 208
 Szőlőhegy, Moldva, Bákó m. (Pîrgărești, R) 880
 Szőlősdó, Abaúj-Torna vm. 249, 252, 777
 Szőlősgyőrök, Somogy vm. 551
 Szőlőskislak, Somogy vm. 551
 Szőlősvégárdó, Ugocsa vm. (Podvinogradov, U) 308, 362
 Sztána, Kolozs vm. (Stana, R) 821
 Sztrigyszentgyörgy, Hunyad vm. (Streisingeor-giu, R) 409, 833, 889
 Sztropkó, Zemplén vm. (Stropkov, SI) 330
 Szucság, Kolozs vm. (Suceagu, R) 822
 Szucsava, Moldva (Suceava, R) 872, 888–889
 Szuha, Heves vm. 759, 762, 771
 Szuhafor, Gömör és Kishont vm. 764, 767
 Szuhafor (ma Mátraalmás), Heves vm. 726
 Szulok, Somogy vm. 545
 Tahitótfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 535, 566
 Tajti, Gömör és Kishont vm. (Tachty, SI) 755
 Tákos, Bereg vm. 608–609
 Taksony, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 561, 570
 Taktabáj, Báj, Szabolcs vm. 622
 Taktakenéz, Szabolcs vm. 622
 Taktaszada, Zemplén vm. 622
 Tállya, Zemplén vm. 780
 Tamási, Tolna vm. 628
 Táp, Győr vm. 119, 525
 Tápé, Csongrád vm. 92, 108, 109, 160, 291, 659, 663, 664
 Tápiósáp, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352
 Taplaca, Csíktaplaca, Csik vm. (Toplița Ciuc, R) 862
 Tapolca, Zala vm. 523, 525, 539
 Tápszentmiklós, Győr vm. 515
 Tarcal, Zemplén vm. 194, 232, 249, 597, 780
 Tard, Borsod vm. 640–641, 756–757
 Tardona, Borsod vm. 722, 745
 Tardoshánya, Tardos, Komárom vm. 531–532
 Tardoskéd, Nyitra vm. (Trvrdošovce, SI) 501

- Tarján, Komárom vm. 531, 665, 718
 Tárkány, Komárom vm. 718, 816
 Tarnalelesz, Heves vm. 697, 720, 725, 745, 755
 Tarnaörs, Heves vm. 268
 Tárnok, Fejér vm. 379
 Tárnokréti, Győr vm. 514
 Tarpa, Bereg vm. 605, 607–609, 628
 Tartu (É) 90
 Táská, Somogy vm. 539, 551
 Tasnád, Szilágy vm. (Tășnad, R) 363, 407
 Tass, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 561, 573
 Taszár, Somogy vm. 544
 Tata, Komárom vm. 107, 301, 451, 520–523, 532–535
 Tatabánya, Komárom vm. 120, 388, 453, 523, 531–532
 Tatrang, Brassó vm. (Târlungeni, R) 409, 834
 Tatos, Moldva, Bákó m. (Tîrgu Trotuș, R) 243, 269, 411, 597, 866, 868, 872, 874–875, 879–880
 Tavankút, Bács-Bodrog vm. (Tavankut, S) 315
 Tázlár, Prónayfalva, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 655
 Técső, Máramaros vm. (Tyacsev, U) 252, 308–309, 335, 362–363, 395–396, 398, 808
 Téglás, Hajdú vm. 251, 628
 Tejfalu, Pozsony vm. (Mliečno, SI) 490, 493
 Tekeháza, Ugocsa vm. (Tyekovo, U) 362, 605
 Telegd, Mezőtelegd, Bihar vm. (Tileagd, R) 815, 838, 852
 Telgárt, Garamfő, Gömör és Kishont vm. (Svermovo, SI) 686
 Telki, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 537
 Telkibánya, Abaúj-Torna vm. 289, 679, 698, 783, 786
 Temerin, Bács-Bodrog vm. (Temerin, S) 376, 414–416, 598, 673
 Temesrékas, Temes vm. (Recaș, R) 740
 Temesvár, Temes vm. (Timișoara, R) 160, 236, 274, 287, 313, 338, 364–365, 400, 403, 407, 599, 602, 663, 667, 675–676, 678, 683, 797, 798
 Tenke, Bihar vm. (Tinca, R) 816
 Tépe, Bihar vm. 628
 Teresztenye, Abaúj-Torna vm. 252, 777
 Tergenye, Hont vm. (Trhyňa, SI) 708
 Terpes, Heves vm. 720
 Tés, Veszprém vm. 525
 Tesmag, Hont vm. (Tešmák, SI) 716, 750
 Tessanóc, Mezővár, Vas vm. (Tešanovci, Slo) 346
 Tét, Győr vm. 299, 515
 Tevel, Tolna vm. 325, 565
 Tibolddaróc, Borsod vm. 756, 758
 Tiborszállás, Szabolcs-Szatmár vm. 621
 Tihany, Zala vm. 253, 448, 539–541, 580
 Tild, Bars vm. (Telince, SI) 707
 Tinód, Bihar vm. (Tinăud, R) 580
 Tinnye, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 537–538
 Tiszabecs, Szatmár vm. 605, 609
 Tiszabogdány, Máramaros vm. (Bogdan, U) 335
 Tiszabökény, Ugocsa vm. 607
 Tiszabura, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 673
 Tiszacsécse, Szatmár vm. 609, 612
 Tiszacsege, Hajdú vm. 630
 Tizacsoma, Bereg vm. (Csoma, U) 395
 Tiszaderzs, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 92
 Tiszadob, Szabolcs vm. 246, 276, 635
 Tiszaföldvár, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 235, 639–640
 Tiszafüred, Heves vm. 82, 235, 277, 603, 627
 Tiszagyulaháza, Borsod vm. 630
 Tiszaigar, Heves vm. 102
 Tiszainoka, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 639
 Tiszakálmánfalva, Bács-Bodrog vm. (Budisava, S) 366, 416
 Tiszakerecseny, Bereg vm. 609–610
 Tiszakóród, Szatmár vm. 609
 Tizakürt, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 639
 Tiszaladány, Szabolcs vm. 622
 Tiszalök, Szabolcs vm. 277
 Tiszalúc, Zemplén vm. 622
 Tiszánána, Heves vm. 232, 644–645
 Tiszasas, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 639
 Tiszaszentimre, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 632
 Tiszaszőlős, Heves vm. 635
 Tiszaug, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 639
 Tiszaújfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 640
 Tiszaújlak, Ugocsa vm. (Vilok, U) 398–399
 Tisztaterek, Szatmár vm. 611
 Titel, Bács-Bodrog vm. (Titel, S) 253, 315, 341, 673
 Tivadar, Bereg vm. 609
 Tobolszk (Or) 74
 Tokaj, Zemplén vm. 249, 252–253, 265, 605, 665, 682, 719, 745, 747, 780–781, 784
 Tokod, Esztergom vm. 453, 531
 Tolcsva, Zemplén vm. 249, 780, 782
 Tolna, Tolna vm. 320, 564, 579, 582
 Topánfalva, Torda-Aranyos vm. (Cîmpeni, R) 269
 Torda, Torda-Aranyos vm. (Turda, R) 78, 82, 236, 309, 312, 337, 364, 400, 408, 410, 793, 797, 802

- Tordas, Fejér vm. 520
Tordaszentlászló, Torda-Aranyos vm. (Sávadi-
la, R) 408
Tordatúr, Torda-Aranyos vm. (Tureni, R) 205
Torja, Háromszék vm. (Turia, R) 411, 859
Torna, Abaúj-Torna vm. (Turna nad Bodvou,
SI) 240, 376, 393, 623, 683, 696–697, 763,
767, 775–776, 778–779
Tornabarakony, Abaúj-Torna vm. 773
Tornagörgő, Abaúj-Torna vm. (Hrhov, SI) 775,
777–778
Tornalja, Gömör és Kishont vm. (Šafárikovo,
SI) 681, 765, 767, 769
Tornanádaska, Abaúj-Torna vm. 777
Tornaszentandrás, Abaúj-Torna vm. 773,
776–778
Tornaszentjakab, Abaúj-Torna vm. 776
Tornyosnémeti, Abaúj-Torna vm. 299
Torockó, Torda-Aranyos vm. (Rimetea, R) 59,
63, 78, 149, 290, 313, 408–409, 797, 825,
827–829
Torokószentgyörgy, Torda-Aranyos-Vm.
(Colțești, R) 409, 825, 827
Torontálkeresztes, Torontál vm. (Cruceni, R)
407, 979
Torontáloroszi, Torontál vm. (Rusko Selo, S)
416, 675
Torontálszécsány, Torontál vm. (Sečanj, S) 414
Torontáltorda, Torontál vm. (Torda, S) 416
Torontálvásárhely, Torontál vm. (Debeljača, S)
416, 675
Tótfalu, Bács-Bodrog vm. (Totovo Selo, S) 570
Tótygarmat, Nógrád vm. (Slovenské Ďarmoty,
SI) 393
Tóti, Bihar vm. (Tăuteu, R) 404, 435, 448
Tótkeresztúr, Vas vm. (Križevci v Prekmurju,
Slo) 346
Tótkomlós, Békés vm. 328, 351, 355, 378, 380,
382, 668
Tótmegyer, Nyitra vm. (Palárikovo, SI) 332
Tótszerdahely, Zala vm. 328, 380, 388
Tök, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 538
Tökés, Szolnok-Doboka vm. (Groșii Țibleșu-
lui, R) 722
Töketerebes, Zemplén vm. (Trebišov, SI) 295,
330, 333, 361, 373, 392, 687, 693
Tököl, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 323, 564,
569, 571
Töröcsvár, Fogaras vm. (Bran, R) 311, 313, 791,
797, 857
Törökbálint, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 123,
324, 571
Törökkanizsa, Torontál vm. (Novi Kneževac,
S) 416
Törökkoppány, Somogy vm. 547–548
Törökszentmiklós, Jász-Nagykun-Szolnok vm.
673
Törzsudvarnok, Torontál vm. (Banatski Dvor,
S) 415
Tövis, Alsó-Fehér vm. (Treiuș, R) 400
Trencsén, Trencsén vm. (Trencín, SI) 255, 305,
306, 307 330
Trizs, Gömör és Kishont vm. 252, 768
Trunk, Moldva (Galbeni, R) 880, 886
Tunyogmatolcs, Szabolcs-Szatmár vm. 610
Tura, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 740
Túristvándi, Szatmár vm. 608, 610
Túrkeve, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 232, 271,
630–631, 635, 673
Turnisca, Bántornya, (Turniște, Slo) 316, 346,
369, 371
Túrricse, Szatmár vm. 610
Túrterebes, Ugocsa vm. (Turulung, R) 407,
610, 612–613
Tusnád, Csík vm. (Tușnad, R) 864
Tusnádfürdő, Csík vm. (Băile Tușnad, R)
410–411, 857, 862
Tuzla (Boszn.) 341
Túr, Alsó-Fehér vm. (Tiur, R) 409
Türe, Kolozs vm. (Turea, R) 822
Türkös, Brassó vm. (Turcheș, R) 834
Tyukod, Szatmár vm. 621
Udvard, Komárom vm. (Dvory nad Žitavou,
SI) 488, 502
Udvari, Tolna vm. 420, 539
Udvarszállás, Krassó-Szörény vm. (Dobričevo,
S) 676
Ugod, Veszprém vm. 526
Ugra, Nagy-Küküllő vm. (Ungra, R) 408,
Ugróc, Kolozs vm. (Ugruțiu, R) 331
Uhorna, Dénes, Gömör és Kishont vm. (Úhor-
ná, SI) 686, 763, 765
Újbánya, Bars vm. (Nová Baňa, SI) 304, 307,
333, 679, 698
Újbars, Bars vm. (Nový Tekov, SI) 92, 708,
711
Újbezdán, Baranya vm. (Novi Beždan, H) 420,
589
Újegyház, Szeben vm. (Nocrich, R) 310, 339,
798, 800
Újfehértó, Szabolcs vm. 301
Újgyalla, Komárom vm. (Dulovce, SI) 503
Újkígyós, Békés vm. 669
Újlak, Ilok, Szerém vm. (Ilok, H) 254, 315,
343–344, 352, 367, 544, 597
Újlőrincfalva, Heves vm. 645
Újös, Szolnok-Doboka vm. (Fintinele, R) 408

- Újpest, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 84, 353, 357, 380
 Újszentes, Temes vm. (Dumbrăvița, R) 407, 675, 677
 Újszentmargita, Szabolcs vm. 630
 Újtikos, Szabolcs vm. 630
 Újvidék, Bács-Bodrog vm. (Novi Sad, S) 110, 190, 202, 315, 411–416, 602, 683
 Ungdaróc, Ung vm. (Dravci, U) 308
 Ungvár, Ung vm. (Uzgorod, U) 236, 295, 307–309, 333–335, 359, 362–363, 395–399, 602, 695–696
 Úny, Esztergom vm. 537
 Uppony, Borsod vm. 746, 749–750, 752
 Uppsala (Sv) 6, 112
 Ura, Szatmár vm. 621
 Uraj, Gömör és Kishont vm. 745
 Úrkút, Veszprém vm. 525
 Uszka, Szatmár vm. 609
 Uszód, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 564, 567, 569, 575
 Uzdszentpéter, Kolozs vm. (Șîmpetru de Cîmpie, R) 816
 Uzon, Háromszék vm. (Ozun, R) 411, 859

 Űrmény, Nyitra vm. (Mojmírovce, Sl) 708
 Űrményháza, Torontál vm. (Jermenovci, S) 675–676
 Űrmös, Nagy-Küküllő vm. (Ormeniș, R) 409, 836
 Űrög, Szerém vm. (Irig, S) 597–598

 Vác, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 299, 324–325, 500, 561, 565–566, 569–570, 682, 694, 698, 714–715, 722, 726, 728,
 Vácduka, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352
 Váckisújfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 570
 Vadasd, Maros-Torda vm. (Vădaș, R) 851
 Vadász, Arad vm. (Vinători, R) 240, 671
 Vadna, Borsod vm. 754, 759
 Vágáshuta, Abaúj-Torna vm. 351, 783, 785
 Vágfarkasd, Nyitra vm. (Vlčany, Sl) 501
 Vágör, Nyitra vm. (Stráže, Sl) 242, 304
 Vágsellye, Nyitra vm. (Šaľa, Sl) 306, 359, 361, 491, 499
 Vágújhely, Nyitra vm. (Nové Mesto nad Váhom, Sl) 306, 503
 Vaja, Szabolcs vm. 521
 Vajasd, Alsó-Fehér vm. (Oiejdeja, R) 409, 830
 Vajdahunyd, Hunyad vm. (Hunedoara, R) 290, 350, 364, 409, 797, 800, 833, 889
 Vajdakamarás, Kolozs vm. (Vaida-Cămăraș, R) 408
 Vajdaszentivány, Maros-Torda vm. (Voivodeni, R) 410
 Vajka, Pozsony vm. (Vojka nad Dunajom, Sl) 491, 493, 497
 Vajkóc, Ung vm. (Kapušíanske Vojkovce, Sl) 693
 Vajszló, Baranya vm. 585
 Vajta, Fejér vm. 577, 590
 Vál, Fejér vm. 530
 Válaszút, Kolozs vm. (Răscruci, R) 819
 Valkó, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 313, 315, 343, 345, 593–594, 739
 Valkóvár, Vukovár, Szerém vm. (Vukovar, H) 296, 315, 343–344
 Vállaj, Szatmár vm. 614, 621
 Valpó, Verőce vm. (Valpovo, H) 315
 Vámfalu, Szatmár vm. (Vama, R) 809–810
 Vámosgálfalva, Kis-Küküllő vm. (Gănești, R) 410
 Vámosladány, Bars vm. (Mýtne Ludany, Sl) 711
 Vámosláz, Bihar vm. (Chișlaz, R) 404
 Vámosmikola, Hont vm. 712
 Vámosoroszi, Szatmár vm. 607–608, 610
 Vámospércs, Hajdú vm. 627, 629
 Vanyarc, Nógrád vm. 324
 Váralmás, Kolozs vm. (Almașu, R) 821, 823
 Varannó, Zemplén vm. (Vranov, Sl) 350, 361, 693
 Varasd, Varasd vm. (Varaždin, H) 345, 595
 Varbóc, Abaúj-Torna vm. 761, 777
 Várdaróc, Baranya vm. (Vardarac, H) 420, 590–591
 Várfalva, Torda-Aranyos vm. (Moldovenești, R) 408
 Várföld, Zala vm. 474
 Várgesztes, Komárom és Esztergom vm. 520, 522, 530
 Vargyas, Udvarhely vm. (Vîrghiș, R) 411, 846, 856–857
 Vári, Bereg vm. (Vari, U) 609
 Várkudu, Szolnok-Doboka vm. (Coldău, R) 408
 Városlőd, Veszprém vm. 525
 Várpalota, Veszprém vm. 523, 579–580
 Varság, Székelyvarság, Udvarhely vm. (Vârșag, R) 846
 Varsány, Nógrád vm. 107, 113, 299, 718, 731
 Varsolc, Szilágy vm. (Vîrșolt, R) 814
 Vártelek, Szilágy vm. (Ortelek, R) 804
 Várvölgy, Zala vm. 542
 Vasad, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 501
 Vásárosnamény, Bereg vm. 607, 609, 792
 Vásárosvárad, Újvidék, Bács-Bodrog vm. (Novi Sad, S) 315
 Vasas, Baranya vm. 252, 554, 559
 Vasjobbágyi, Vas vm. (Jabing, A) 347, 371

- Vaskeresztes, Vas vm. 388, 483
 Vasláb, Csik vm. (Vošlābeni, R) 865
 Vasmegyer, Szabolcs vm. 135
 Vasvár, Vas vm. 252, 448, 458, 479, 734, 754, 768
 Vasszentmihály, Vas vm. 484
 Vatta, Borsod vm. 756
 Vecseklő, Nógrád vm. (Večelkov, SI) 755
 Vecsés, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 357, 480, 570, 572
 Végvár, Temes vm. (Tormac, R) 407, 675
 Vékény, Baranya vm. 556
 Vekerd, Bihar vm. 628
 Velem, Vas vm. 480, 483–484
 Velemér, Vas vm. 464
 Velence (O) 136, 301
 Velence, Fejér vm. 579
 Velika Piszanica, Nagypiszanica, Belovár-Kőrös vm. (Velika Pisanica, H) 596
 Velkenye, Gömör és Kishont vm. (Vlkyňa, SI) 746, 748, 769
 Vének, Győr vm. 493
 Verebély, Bars vm. (Vráble, SI) 331–333, 361, 390, 491, 503, 696, 705
 Verebes, Bereg vm. (Verbjazs, U) 846
 Verespatak, Alsó-Fehér vm. (Roșia Montană, R) 253
 Vernár, Gömör és Kishont vm. (Vernár, SI) 686
 Verőce, Verőce vm. (Virovitica, H) 315, 342–343, 368–369, 417, 595
 Verpelét, Heves vm. 744
 Versec, Temes vm. (Vršac, S) 314–315, 414–416, 675–676
 Vértesacsa, Fejér vm. 529
 Vértesboglár, Fejér vm. 529–530
 Vérteskozma, Fejér vm. 529–530
 Vértessomló, Komárom vm. 531
 Vervölgy, Szilágy vm. (Verveghiu, R) 813
 Veszprém, Veszprém vm. 43, 83, 98, 167, 200, 323–324, 327, 358, 445, 448–450, 472, 517, 521, 523–527, 529, 548, 577
 Vésztő, Békés vm. 172, 635
 Vetés, Szatmár vm. (Vetiș, R) 404
 Vicsápapáti, Nyitra vm. (Vyčapy-Opatovce, SI) 703, 705
 Világos, Arad vm. (Șiria, R) 56, 61, 313, 668
 Villány, Baranya vm. 453, 560, 590, 595
 Villyő, Viljevo, Verőce vm. (Viljevo, H) 315
 Vinga, Temes vm. (Vinga, R) 365
 Vinkovci, Szerém vm. (Vinkovci, H) 345, 367, 416, 419
 Visa, Kolozs vm. (Vișea, R) 408
 Visegrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 299, 301, 303, 357, 448, 535, 691
 Visk, Máramaros vm. (Viskovo, U) 92, 252, 308–309, 335, 362–363, 395, 398–399, 808
 Visnyó, Zemplén vm. (Višňov, SI) 759, 771–772
 Visonta, Heves vm. 548, 744
 Viss, Szabolcs vm. 615
 Vista, Magyarvista, Kolozs vm. (Viștea, R) 822
 Viszló, Borsod vm. 773
 Vitnyéd, Sopron vm. 510–511, 513
 Vízakna, Alsó-Fehér vm. (Ocna Sibiului, R) 252, 365, 797, 836
 Vizslás, Nógrád vm. 241, 731
 Vizsoly, Abaúj-Torna vm. 299
 Vogány, Szerém vm. (Voganj, S) 597
 Vonyarcvashegy, Zala vm. 539
 Voronyezs (Or) 226
 Völgyifalu, Zala vm. (Dolina pri Lendavi, Slo) 423
 Vörösberey, Veszprém vm. 539
 Vörösmart, Baranya vm. (Zmajevac, H) 420, 590
 Vörs, Somogy vm. 539–540, 542, 551, 553
 Vukmoravica, Verőce vm. (H) 596
 Vukovár, Szerém vm. (Vukovar, H) 296, 345, 367–369, 417–420, 593, 597
 Vulkán, Zsilyvajdejvulkán, Hunyad vm. (Vulcan, R) 833
 Wekerlefalva, Bács-Bodrog vm. (Nova Gajdobra, S) 366
 Zabar, Gömör és Kishont vm. 720, 724, 736
 Zabola, Háromszék vm. (Zábala, R) 411, 859, 861
 Zádorfalva, Gömör és Kishont vm. 764, 767–768
 Zágon, Háromszék vm. (Zagon, R) 859
 Zágráb, Zágráb vm. (Zagreb, H) 115, 315, 345, 366, 368–367, 417–418, 420, 449–450, 683
 Zagyvapálfalva, Nógrád vm. 7855
 Zagyvarékas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 199
 Záhony, Ung vm. 265, 609
 Zajta, Szatmár vm. 610,
 Zajzon, Brassó vm. (Zizin, R) 409. 834
 Zákány, Somogy vm. 544, 661
 Zákányszék, Csongrád vm. 663
 Zalabaksa, Zala vm. 527
 Zalacsány, Zala vm. 263
 Zalaegerszeg, Zala vm. 107, 460, 472, 475
 Zalagyertyános, Zala vm. (Gaberje, Slo) 421–422
 Zalahaláp, Zala vm. 287
 Zalalövő, Zala vm. 242
 Zalaszentő, Zala vm. 447
 Zalaszentbátfa, Zala vm. 476

- Zaláta, Baranya vm. 585
 Zalatna, Alsó-Fehér vm. (Zlatna, R) 253, 260, 313, 363, 797
 Zalavár, Zala vm. 283, 241, 263, 293, 538–539, 551, 553
 Zalkod, Szabolcs vm. 615
 Zámoly, Fejér vm. 529–530
 Zaránd, Arad vm. (Zărand, R) 671
 Zebegény, Hont vm. 715
 Zemplén, Zemplén vm. (Zemplín, SI) 304, 327, 352, 689, 759
 Zemplénagárd, Zemplén vm. 249
 Zengővárkony, Baranya vm. 590, 592
 Zenta, Bács-Bodrog vm. (Senta, S) 315, 415–416, 601–602, 672–674,
 Zetelaka, Udvarhely vm. (Zetea, R) 411, 853
 Zichyfalva, Torontál vm. (Plandište, S) 414
 Zilah, Szilágy vm. (Zalău, R) 400, 402, 405, 407, 797–798, 812, 814,
 Ziliz, Borsod vm. 760–761
 Zimándköz, Arad vm. (Zimanducz, R) 407
 Zimándújfalú, Arad vm. (Zimandu Nou, R) 407
 Zimony, Szerém vm. (Zemun, S) 341, 597
 Zirc, Veszprém vm. 257, 327, 358, 448, 522–523, 525, 577
 Zólyom, Zólyom vm. (Zvolen, SI) 240–241, 253, 255, 259, 305–307, 328, 350, 361, 683, 685, 693, 708
 Zólyombrézó, Zólyom vm. (Podbrezová, SI) 698
 Zomba, Tolna vm. 326, 521, 556, 565
 Zombor, Bács-Bodrog vm. (Sombor, S) 315, 323, 413–416, 602–603
 Zubogy, Gömör és Kishont vm. 760
 Zsadány, Bihar vm. 635
 Zsáka, Bihar vm. 635
 Zsaluzsány, Fazekaszsaluzsány, Gömör-Kishont vm. (Hrinčiarске Zalužany, SI) 771
 Zsámbék, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 324, 352, 382, 535–536, 538
 Zsana, Bács-Kiskun vm. 656
 Zselickisfalud, Somogy vm. 554
 Zseliz, Bars vm. (Želiezovce, SI) 394, 708–709
 Zsély, Nógrád vm. (Želovce, SI) 732
 Zselyk, Beszterce-Naszód vm. (Jeica, R) 819
 Zsemlér, Bars vm. (Žemliare, SI) 708
 Zsére, Nyitra vm. (Žirany, SI) 703–705, 707
 Zsibó, Szilágy vm. (Jibou, R) 310, 814
 Zsidóvár, Krassó-Szörény vm. (Jdioara, R) 311
 Zsitkóc, Zala vm. (Žitkovci, Slo) 476
 Zsitvabesenyő, Bars vm. (Bešeňov, SI) 488, 502
 Zsitvafödémes, Nyitra vm. (Úľany nad Žitavou, SI) 332
 Zsobok, Kolozs vm. (Jebucu, R) 821
 Zsolna, Trencsén vm. (Žilina, SI) 255, 305, 394, 685
 Zsolnalitva, Trencsén vm. (Lietava, SI) 331
 Zsombolya, Torontál vm. (Jimbolia, R) 402, 675
 Zsögöd, Csík vm. (Jigodin, R) 862
 Zsúk, Nyitra vm. (Žikovce, SI) 312
 Zsurk, Szabolcs vm. 620

KÉPEK JEGYZÉKE

FEKETE-FEHÉR KÉPEK JEGYZÉKE

1. Bél Mátyás (1684–1749) 1730 tájkán – Reprodukció Rusz K. rajza nyomán. Néprajzi Múzeum F 240.400.
2. Dugonics András (1740–1818) – Vasárnapi Újság 1859. júl. 31. 6. 31. szám, 361. nyomán
3. Tessedik Sámuel (1742–1820) – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. képmelléklete nyomán
4. Kultsár István (1760–1828) – Passini Johann Nepomuk rézmetszete nyomán. Tudományos Gyűjtemény 1830. I. kötete nyomán
5. Berzeviczy Gergely (1763–1822) 1825-ben – Reprodukció Lehnhardt Sámuel rézmetszete-ről. Cennerné Wilhelmb Gabriella Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. I. Budapest, 1962. 254. nyomán
6. Csaplovics János (1780–1847) – Viera Urbancova: Slovenská etnografia v storočí vyvoj ná-zorov na slovenský l'ud. Martin, Matica Slovenská, 1987. 39. nyomán
7. Gaál György (1783–1855) – Magyar néprajzi lexikon II. Ortutay Gyula főszerk. Budapest, 1979. 250. nyomán
8. Edvi Illés Pál (1793–1871) – Ismeretlen művész. Vasárnapi Újság 1856. nov. 30. 48. szám 417. nyomán
9. Szeder Fábán (1794–1859) – Szeder Fábán: A' palóczokról. Hasonmás kiadás. Dunaszer-dahely, 2005. címlapfotó
10. Fényes Elek (1807–1876) – Barabás Miklós grafikájáról készült reprodukció. MTA Könyv-tár Mikrofilmtár D 4445.
11. Hunfalvy Pál (1800–1892) – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. kép-melléklete nyomán
12. Kriza János (1811–1875) – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. képmel-léklete nyomán
13. Erdélyi János (1814–1868) 1845-ben – Barabás Miklós festménye. Erdélyi Ilona, T.: Erdé-lyi János levelezése. I. 1960. képmelléklete nyomán
14. Reguly Antal (1819–1858) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 172.308.
15. Ipolyi Arnold (1823–1886) – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. kép-melléklete nyomán
16. Xantus János (1825–1894) 1870-ben – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 240.405.
17. Orbán Balázs (1829–1890) 1880-ban – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. képmelléklete nyomán
18. Herman Ottó (1835–1914) 1877-ben – Klösz György fényképe után. Néprajzi Múzeum F 21.607.
19. Beöthy Leo (1839–1886) – Ismeretlen fotós felv. MTA Könyvtár Mikrofilmtár D 12.017.
20. Herrmann Antal (1851–1926) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 270.284.
21. Kálmány Lajos (1852–1919) – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. kép-melléklete nyomán
22. Biró Lajos (1856–1924) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 1791.

23. Tagányi Károly (1858–1924) – Ismeretlen fotós felv. <http://mezogazdasagimuzeum.hu/fotok/evfordulok/taganyi2.jpg>
24. Benedek Elek (1859–1929) – Bardócz Orsolya–Nagy Nándor: Benedek Elek emlékalbum. Kolozsvár, 2009. borítólap nyomán
25. Vikár Béla (1859–1945) – Sebő Ferenc: Vikár Béla népzenei gyűjteménye. Budapest, 2006. 196. nyomán
26. Katona Lajos (1862–1910) – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. képmelléklete nyomán
27. Solymossy Sándor (1864–1945) – Dömötör Sándor: Solymossy Sándor és a magyar néprajz. Ethnographia 1939. L. melléklete nyomán
28. Sebestyén Gyula (1864–1946) – Ismeretlen fotós felv. 1934. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár F 1558 /1953
29. Jankó János (1868–1902) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 62.602/a
30. Bátky Zsigmond (1874–1939) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 240.411.
31. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának igazgatója és munkatársai 1905-ben. Ülnek (balról jobbra): Bátky Zsigmond, Semayer Vilibald, Beluleszko Sándor. – Néprajzi Múzeum F 78.233.
32. Berze Nagy János (1879–1946) – Magyar néprajzi lexikon I. Ortutay Gyula főszerk. Budapest, 1977. 265. nyomán
33. Madarassy László (1880–1943) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 270.286.
34. Bartók Béla (1881–1945) 1927-ben. – A magyar néprajz klasszikusai (naptár) nyomán. Hagyományok Háza, Budapest, 2007
35. Kodály Zoltán (1882–1967) – Tardos Béla felv. Szabolcsi Bence–Bartha Dénes (szerk.): Kodály Zoltán 75. születésnapjára. Zene tudományi tanulmányok VI. Budapest, 1957. képmelléklet nyomán
36. Viski Károly (1882–1945) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 94.068.
37. Györfly István (1884–1939) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 303.073.
38. Györfly, Viski, Bátky az 1930-as évek elején – Ethn. 1974. 111.
39. Bartucz Lajos (1885–1966) – Ismeretlen fotós felv. A Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék tulajdona
40. Marót Károly (1885–1963) – MTI felv. 1961. MTA Mikrofilmtár D 3516-001.
41. Róheim Géza (1891–1953) – Magyar néprajzi lexikon IV. Budapest, 1981. 358. nyomán
42. Bálint Sándor (1904–1980) – Ismeretlen fotós felv. A Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék tulajdona
43. Honti János (1910–1945) – Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. Budapest, 1960. képmelléklete nyomán
44. Ortutay Gyula (1910–1978) – Ismeretlen fotós felv. 1961 előtt. Néprajzi Múzeum F 306.168.
45. Tálasi István (1910–1984) – Ismeretlen fotós felv. 1970 előtt. Néprajzi Múzeum F 305.528.
46. Fél Edit (1910–1988) – Az 1950-es években készült igazolványkép nyomán. Néprajzi Múzeum F 313.064.
47. Ortutay Gyula, az ELTE rektora és Kodály Zoltán, az ELTE díszdoktora – Ismeretlen fotós felv. 1957. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet tulajdona
48. Gunda Béla (1911–1994) 1994-ben – Ismeretlen fotós felv. MTA Könyvtár Mikrofilmtára C 3363/6.
49. Vargyas Lajos (1914–2007) – Vargyas Gábor családi fényképalbumából
50. Dömötör Tekla (1914–1987) 1984-ben – Balázs Géza felv. Hála József magánarchívumából
51. Balassa Iván (1917–2002) – Balassa M. Iván családi fényképalbumából
52. Kós Károly (1919–1996) – Ismeretlen fotós felv. Kós Béla tulajdona
53. Barabás Jenő (1920–1994) – Barabás Máté családi fényképalbumából
54. Katona Imre (1921–2001) 1988-ban – Ismeretlen fotós felv. Hála József magánarchívumából
55. Faragó József (1922–2004) – Ismeretlen fotós felv. Bartha Zsuzsanna, az unoka családi albumából

56. Diószegi Vilmos (1923–1972) – Ismeretlen fotós felv. 1957: Bokhar (Burját Autonóm Terület, Oroszország). Sántha István (szerk.): Halkuló sámándobok. 2002. hátsó borító nyomán
57. Bodrogi Tibor (1924–1986) – Ismeretlen fotós felv. Néprajzi Múzeum F 306.492.
58. Paládi-Kovács Attila, Barabás Jenő, Kós Károly és Voigt Vilmos 1982-ben – MTA Néprajzi Kutatóintézet F39173.
59. Szürke magyar gulya a pusztán. Hortobágy (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1136.
60. Juhásztanya. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1103.
61. Halász emelőlhalóval. Cikolasziget (Moson vm.) – Kunkovács László felv. 1985
62. Itató- és delelőhely. Tiszaladány (Szabolcs vm.) – Kunkovács László felv. 1982
63. Delelő gulya a Szigetközben. Cikolasziget (Moson vm.) – Kunkovács László felv. 1985
64. Csüggéspatak (Bákó megye, Moldva) 1983 – Virt István felv. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatár 3572.
65. Juhnyáj a havason kosárban. Csíkszentdomokos (Csík vm.) – Kunkovács László felv. 1979
66. Csonkolt fák és lombtakarmány-boglya. Domokos (Szolnok-Doboka vm.) 1940-es évek – Gunda Béla: Ethnographica Carpathica. Budapest, 1966. 344. nyomán
67. Karós boglya erdei tisztáson. Barka (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, F 1537.
68. Ortás. Irtásföld tisztítása. Domaháza (Borsod vm.) 1959 – Paládi-Kovács Attila felv. A Szerző fotótára, ltsz. 312.
69. Mészégető kemence. Szarvaskő (Heves vm.) 1968 – Bakó Ferenc felv. Dobó István Vármúzeum Fényképgyűjteménye F 23970.
70. A szénégető mile bontása. Mályinka (Borsod vm.) 1983 – Petercsák Tivadar felv. 1983. Dobó István Vármúzeum Fényképgyűjteménye F 60.369.
71. Határ hagyásfákkal, szántókkal, kaszálókkal. Kiskovácsvágás (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 5362.
72. Szántóföldek aratás után. Hollókő (Nógrád vm.) – Manga János felv. 1949. Palóc Múzeum Fényképtára F 1098.
73. Árvízi menekülők. Békés (Békés vm.) – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. VII. Magyarország II. Budapest, 1891. 439. nyomán
74. Artézi kút. Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. VII. Magyarország II. Budapest, 1891. 473. nyomán
75. Csikászok. Ecsedi-láp (Szatmár vm.) 1880-as évek – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. VII. Magyarország II. Budapest, 1891. 375. nyomán
76. Legelő a deliblái pusztán. Deliblát (Temes vm.) 1880-as évek – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. VII. Magyarország II. Budapest, 1891. 539. nyomán
77. Bakity. Parasztkordé hátrabillentett ládája. Domaszék (Csongrád vm.) – Juhász Antal felv. 1968. Móra Ferenc Múzeum F 15394.
78. Kockakövek rakodása. Szob (Hont vm.) 1940 tájékán – Hála József magángyűjteményéből
79. Ipari táj. Vasművek részlete. Ózd (Borsod vm.) 1980 – Dobosy László felv. Ózdi Városi Múzeum F 0038.
80. Szomszédasszonyok a hasovány-kerítésnél. Somogyacsa (Somogy vm.) – Gönyey Sándor felv. 1930-as évek. Rippl-Rónai Múzeum F3745.
81. Szalma szállítása bakcsacsával (hajdivánnal). Belsőárd (Zala vm.) – Hála József felv. 1989
82. Halászat tapogatóval. Lakócsa (Somogy vm.) – Gönyey Sándor felv. Rippl-Rónai Múzeum F 3699.
83. „Karós” (árbocos) boglya a kaszálón. Kőszeg (Vas vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1337.
84. Cséplés a pajta szerűjén. Tekenye (Zala vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1232.
85. Köles törése (hántolása). Belsőárd (Zala vm.) – Hála József felv. 1989
86. Fejen hordás vékában. Ecsény (Somogy vm.) – Gönyey Sándor felv. 1930-as évek. Rippl-Rónai Múzeum F 3789.

87. Kerített ház homlokzata zárt szénafelhányóval (herkelik). Göcsej – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1274.
88. Csonkakontyos homlokzatú lakóház, hátul cséplőpajta. Kávás (Zala vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1264.
89. Zsúptetős faház herkelikkel (szénahányó lyuk). Szalafő (Vas vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 33.022.
90. Módos lakóház köoszlopos tornáccal (kódisállás). Szalafő (Vas vm.) – Ismeretlen fotós felv. Savaria Múzeum tulajdona
91. Kerek alaprajzú pálinkafőző kunyhó. Csöde (Zala vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. Göcseji Falumúzeum, Zalaegerszeg. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1265.
92. Istálló szénapadlással, herkelikkel. Bozsok (Vas vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1331.
93. Présházpince. Vaskeresztes (Vas vm.) – Horváth Ernő felv. Savaria Múzeum F 3127.
94. Lakodalmi perecsütés. Szalafő (Vas vm.) – Lehmayer Ferenc felv. Savaria Múzeum F 229.
95. Hordáshoz előkészített igás szekér hosszú sráglákkal. Acsád (Vas vm.) – Bárdosi János felv. 1961. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 10.457.
96. Szekérbe való üléskosár. Vanyola (Veszprém vm.) – Kósa László felv. 1962. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 13.123.
97. Pógárok (gazdák) csoportja. Somogyszob (Somogy vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1920–30-as évek. Rippl-Rónai Múzeum F 6419.
98. Kópicok, szalmából fonott tárolók. Csákánydoroszló (Vas vm.) – Csaba József felv. 1930-as évek. Savaria Múzeum F 435.
99. Farsangi rönkhúzás. Őrisziget (Vas vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1920-as évek vége. Lukács László birtokában
100. „Hasas” citera. Csepreg (Vas vm.) – Székely Anikó felv. Savaria Múzeum ltsz. 67.21.10; F 43549.
101. Sökfák. Iratos fejfák. Kerkáskápolna (Vas vm.) – Jeanplong József felv. 1930-as évek. Savaria Múzeum F 624.
102. Falukép a Duna-ártér felől. Kopács (Baranya vm.) – Rotarides Mihály felv. 1943. Hála József birtokában
103. Nádaratás a Velencei-tavon. Fejér vm. – Ismeretlen fotós felv. 1954. Lukács László szíves-ségéből
104. Nádvgó kasza. Pázmánd (Győr vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1982. A Szerző fotótára, ltsz. 606.
105. Menyhárt Pál juhász a szamáron. Alap (Fejér vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1958. Lukács László szíves-ségéből
106. Faragó béres járomfőn dolgozik. Csákberény (Fejér vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1930-as évek. Lukács László szíves-ségéből
107. Fazekasmester korongol. Csákvár (Fejér vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1930-as évek. Lukács László szíves-ségéből
108. Bugyogakorsó. Csákvár (Fejér vm.) – Gelencsér Ferenc felv. Szent István Király Múzeum néprajzi tárgyról. Lukács László szíves-ségéből
109. Kaszaverés üllőfába tett üllőn. Tejfalu (Pozsony vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1377.
110. Uradalmi bivalyfogat. Dreher-major. Kajászószentpéter (Fejér vm.) – Czanik Béla felv. 1938. Lukács László szíves-ségéből
111. Ágasfás, oromgerendás, nádtetős lakóház homlokzata. Soponya (Fejér vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1936. Lukács László szíves-ségéből
112. Barokkos oromzat. Nyalka (Győr vm.) – Filep Antal felv. Xántus János Múzeum NF 421.
113. Kalabukos házak. Ebergöc (Sopron vm.) – Hetényi János felv. 1930-as évek. A Xántus János Múzeum szíves-ségéből
114. Ajtóvédő gádor. Ásványráró (Győr vm.) – Filep Antal felv. Xántus János Múzeum NF 4233.
115. Füstökonyhás ház felezett ajtaja. Köveskál (Zala vm.) – Lukács László felv. 1982. A Szerző szíves-ségéből

116. Falon túlnyúló kemence és tapasztott sövénykémények. Tápszentmiklós (Győr vm.) – Filep Antal felv. Xántus János Múzeum NF 522.
117. Legény himzett ingben. Kapuvár (Sopron vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1930-as évek. Xántus János Múzeum NF 5044.
118. Táncospár. Csorna (Sopron vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1920–30-as évek. Csornai Múzeum HD 71.92.1.3.
119. Lakodalmi vőfélyek. Csorna (Sopron vm.) – Manga János felv. 1941. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 494.
120. Legények télies ünneplőben. Kapuvár (Sopron vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1920–30-as évek. Soproni Múzeum F 2841.
121. Kislányok ünneplőben. Martos (Komárom vm.) – Manga János felv. 1941. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 342.
122. Nagylány ünneplőben. Martos (Komárom vm.) – Nagy Lajos felv. 1939. Klapka Múzeum, Komárom. Hála József gyűjteményéből
123. Bolondkerék-húzás pünkösdhétfőn. Kapuvár (Sopron vm.) – Németh Imre felv. 1960-as évek. Xántus János Múzeum NF 1879.
124. Háromkirályok. Csákánydoroszló (Vas vm.) – Csaba József felv. 1930-as évek. Savaria Múzeum NF 417.
125. Út menti feszület. Páli (Sopron vm.) – Filep Antal felv. Xántus János Múzeum NF 1439.
126. Nagyboldogasszony napi „processzió”. Bény (Esztergom vm.) – Hála József felv. 1996-ban. A Szerző szívességéből
127. Haltartó kasok a Török-ér partján. Bodrogekő (Zemplén vm.) – Balassa Iván felv. 1956. Sárospataki Rákóczi Múzeum F 1935.
128. Lakóház. Pácín (Zemplén vm.) – Bakó Ferenc felv. 1951. Sárospataki Rákóczi Múzeum F 161.
129. Hidas. Kompolás a Tiszán. Mindszent (Csongrád vm.) – Kunkovács László felv. 1982
130. Tyúkol nádból a pásztortanyán. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1117.
131. Dögtalyiga a pásztortanyán. Hortobágy (Hajdú vm.) – Kunkovács László felv. 1978
132. Vaszfakék kerül az evőszékre. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Kunkovács László felv. 1976
133. Birka bilyogozása. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1107.
134. Lakóház taposott szalmafedéllel. Tarpa (Bereg vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 1160.
135. Napsugaras házhomlokzat. Röske (Csongrád vm.) – Juhász Antal felv. 1968
136. Tanyaudvar, tanyaház. Szatymaz (Csongrád vm.) – Juhász Antal felv. 1973
137. Kofahajók Szegeden (Csongrád vm.) – Ismeretlen fotós felv. 1908. Móra Ferenc Múzeum
138. Pásztor kasos taligán. Hortobágy (Hajdú vm.) – Kunkovács László felv. 1976
139. Díszes lószekér. Boldog (Heves vm.) – Bakó Ferenc felv. 1953. Dobó István Vármúzeum F 481.
140. Nagycsalád ünneplőben. Szomolya (Borsod vm.) – Kóris Károly felv. Herman Ottó Múzeum F 2390.
141. Férfiak, nők téli viseletben. Tiszanána (Heves vm.) – Bakó Ferenc felv. 1956. Dobó István Vármúzeum F 5086.
142. Menyecskék ünneplőben. Kalocsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – MTI felv. 1960-as évek. Hála József gyűjteményéből
143. Öregvőfély, kisvőfély. Szeged (Csongrád vm.) – Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. nyomán. Juhász Antal szívességéből
144. Anya és fia zobonyban. Bag (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Tihanyi András felv. 1940 körül. Hála József gyűjteményéből
145. Húsvéti ételszentelésre várakozó asszonyok. Keserűtelek-Kalocsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Bárh János felv. 1983. A Szerző szívességéből
146. Abronica korszokkal. Apátfalva (Csanád vm.) – Buda Sándor felv. 1925. Mód László szívességéből

147. Paprikafüzérek. Szeged-Alsóváros (Csongrád vm.) – Ismeretlen fényképész felv. Juhász Antal szívességéből
148. Asszonyok esőabroszban temetési jelvényekkel. Boldog (Heves vm.) – Bakó Ferenc felv. 1954. Dobó István Múzeum F 1450.
149. Menyecske lakodalmi kulcsos kaláccsal. Boldog (Heves vm.) – Bakó Ferenc felv. 1961. Dobó István Múzeum F 11.148.
150. Zsúptetős faház. Domaháza (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1959. A Szerző fotótára, ltsz. 323.
151. Boronafalazatú torkos csűrök. Bolyok (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1959. A Szerző fotótára, ltsz. 303.
152. Szobai kemence, tűzhellyel, sütővel. Domaháza (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1959. A Szerző fotótára, ltsz. 269.
153. Kenyértartó kosár szalmafonatból. Domaháza (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1959. A Szerző fotótára
154. Kondás a nyájával. Hont (Hont vm.) – Manga János felv. 1938. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 426.
155. Ünneplő férfi takarmányos hátikassal és szénavonyogóval. Horváti (Hont vm.) – Gunda Béla felv. 1939. Hála József gyűjteménye
156. Tojástartó koboz szalmából. Omány (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1959. A Szerző fotótára
157. Krakszi, rőzsehordó keret. Nagyörzsöny (Hont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1975. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 4159.
158. Kendertörés keresztvályús törőszéken. Marosfalva (Bars vm.) – Gunda Béla felv. 1939. Hála József gyűjteménye
159. Kendertörés bitón (kölyүн). Domaháza (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1960. A Szerző fotótára, ltsz. 282.
160. Kendertörő bakó (törőmalom). Szilvásvár (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1964. A Szerző fotótára
161. Batyuzás háton. Kazár (Nógrád vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1970. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 964.
162. Rongypokróc szövése. Sajóvárkony (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1959. A Szerző fotótára
163. Bükkzsérci meszes (mészáros). Tarnasáday (Heves vm.) – Bakó Ferenc felv. 1968. Dobó István Vármúzeum F 33.143.
164. „Selmeci” hátikosarat cipelő asszonyok. Újbars (Bars vm.) – Gunda Béla felv. 1939. Hála József gyűjteménye
165. Csempés kályha. Diósjenő (Nógrád vm.) – Zólyomi József felv. 1967. Palóc Múzeum F 7893.
166. Szüreti táncosok. Gyöngyös (Heves vm.) – Ismeretlen fényképész felv. Mátra Múzeum F 8973.
167. Hímző asszonyok. Recsk (Heves vm.) – Bakó Ferenc felv. 1957. Dobó István Vármúzeum F 6613.
168. Lagzis kalácsokat batyuzó asszony. Menyhe (Nyitra vm.) – Manga János felv. 1940. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 208.
169. Menyecske fejviselete. Örhalom (Nógrád vm.) – Manga János felv. 1941. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 309.
170. Menyecske ünnepőben. Nagylóc (Nógrád vm.) – Manga János felv. 1950. Palóc Múzeum F 1558.
171. Kislegény 1920 körüli ünnepő viseletben. Örhalom (Nógrád vm.) – Manga János felv. 1951. Palóc Múzeum F 1729.
172. Farsangi remélők (maskarák). Novaj (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1964. Dobó István Vármúzeum F 12.433.
173. Bertók Mihály dudás. Kishartyán (Nógrád vm.) – Manga János felv. 1949. Palóc Múzeum F 1118.

174. Lakodalmi vőfélyek. Filkeháza (Abaúj vm.) – Petercsák Tivadar felv. 1969. A Szerző szívességéből
175. Madarász Jánosné sírköve 1820-ból. Leléd (Hont vm.) – Lukács László felv. 1989. A Szerző szívességéből
176. Régi faház, taposott szalmafedéllel. Désháza (Szilágy vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1967. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 30.435.
177. Utcakép típusos lakóházakkal. Torockó (Torda-Aranyos vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1977. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 4492.
178. Utcakép régi kőházakkal. Halmágy (Nagy-Küküllő vm.) – Vargyas Gábor felv. 2003
179. Kőfaragó munka közben. Magyarvista (Kolozs vm.) – Hála József felv. 1991. A Szerző gyűjteménye
180. Szénásszekér rakoncával, nyomórúddal. Csíkkozmás (Csík vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 31.825.
181. Kézimalom. Esztelnek (Háromszék vm.) – Gazda Klára felv. 1967. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 30.756.
182. Kenyerek a sütőkemencében. Rév (Bihar vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1977. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 4468.
183. Ordafőző üst és tűzhely. Bádok (Kolozs vm.) – K. Kovács László felv. 1942
184. Borvízforrás használata. Szentkeresztbánya (Udvarhely vm.) – Rotarides Mihály felv. 1943. Hála József gyűjteménye
185. Kettős vászontarisznya (iszák) használata. Magyarvista (Kolozs vm.) – Hála József felv. 1991. A Szerző gyűjteménye
186. Székely férfi gyapjútarisznyával. Csíkszentdomokos (Csík vm.) – Szabó Judit felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 30.830.
187. Egészvágás, szénahordó szekér. Csíkkozmás (Csík vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 31.828.
188. Legények ünnepelőben. Désháza (Szilágy vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1967. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 30.452.
189. Nagylányok ünnepelőben. Désháza (Szilágy vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1967. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 30.441.
190. Leány ünnepelőben, szalagos pártában. Zselyk (Beszterce-Naszód vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 29.832.
191. Házaspár ünnepi viseletben. Jobbágy (Kolozs vm.) – Manga János felv. 1942. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 460.
192. Városi leány himzett női bundában Kiskapus (Nagy-Küküllő vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 31.918.
193. Magyar leány ünnepelőben, fején konfirmándus pártá. Oltszakadát (Szeben vm.) – Barabás Jenő felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 31.108.
194. Moldvai csángó házaspár ünnepelőben. Gajcsána (Bákó m., Moldva) – Zentai János felv. 1966. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 30.335.
195. Idős csángó asszony viseletben. Forrófalva (Bákó m., Moldva) – Halász Péter felv. 2006
196. A banda: hegedű, cimbalom, bőgő. Rahó (Máramaros vm.) – Manga János felv. 1940. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 005.
197. Edényvivés (a kelengye szállítása). Jegenye (Kolozs vm.) – Hála József felv. 1991. A Szerző gyűjteménye
198. Istentiszteletre igyekvő leány. Körösfő (Kolozs vm.) – Mohay Tamás felv. 1977
199. Temetői kereszt. Csíkkozmás (Csík vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézet F 31.830.
200. Indul a keresztalja. Csíkszentgyörgy (Csík vm.) – Mohay Tamás felv. 1992

SZÍNES KÉPEK JEGYZÉKE

1. Szádelői sziklaszoros (Abaúj-Torna vm.) – Legeza László–Szacs vay Péter: Felvidéki utakon. 4. Budapest, 1998. 122. kép nyomán
2. Halászat „tesziveszi” hálójával a Bodrogon. Alsóberecki (Zemplén vm.) – Bellon Tibor felv. 2000. Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Budapest, 2003. XIII. kép nyomán
3. Vizenyős ártéri rét, galériaerdő. Tiszakürt (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Bellon Tibor felv. 1988. Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Budapest, 2003. VI. kép nyomán
4. A Sugovica Duna-ág. Baja (Bács-Bodrog vm.) – Legeza László–Szacs vay Péter: Bácska és Bánság. Budapest, 1992. 11. kép nyomán
5. Ácsolt harangtorony. Felsővály (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Diatár 970.
6. Hollókő vára (Nógrád vm.) – Legeza László–Szacs vay Péter: Felvidéki utakon. 4. Budapest, 1998. 48. kép nyomán
7. Tehénesztana a havason. Gyimes-völgy (Csík-Gyergyó vm.) – Babai Dániel felv. 2008.
8. Tehéncsorda delelője a hagyásfa körzetében. Homoródszentpál (Udvarhely vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1996
9. Szénégető boksa. Nyárádremete környékén (Maros-Torda vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1995
10. Erodált domboldal az erdélyi Mezőségen. Bálványos-váralja (Szolnok-Doboka vm.) – Illyés Zoltán felv. 1990
11. Pince és boronaház a szőlőhegyen. Kőszegremete (Szatmár vm.) – Magyar Zoltán felv. 2010
12. Teraszos földművelés a Székelykő aljában. Torockó (Torda-Aranyos vm.) – Illyés Zoltán felv. 1999
13. Függőhíd a Tiszán. Rahó (Máramaros vm.) – Bellon Tibor felv. 1988. Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Budapest, 2003. II. kép nyomán
14. Itatás a Tiszán. Milota (Szatmár vm.) – Bellon Tibor felv. 1988. Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Budapest, 2003. XXXII. kép nyomán
15. Karózott szőlőültetvény. Kőszegremete (Szatmár vm.) – Magyar Zoltán felv. 2010
16. A falu irtványai a havasok aljában. Ozsdola (Háromszék vm.) – Illyés Zoltán felv. 1990
17. Kaszálók és krumpliföld az irtványokon. Domokos (Szolnok-Doboka vm.) – Illyés Zoltán felv. 1999
18. Református templom a Szamos szigetén. Csengersima (Szatmár vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1983. A Szerző diatára, ltsz. 99.
19. Szélmalom a tési fennsíkon. Tés (Veszprém vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1989. A Szerző tulajdonában
20. Vízimalom a Túron. Túristvándi (Szatmár vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1982. A Szerző diatára, ltsz. 71.
21. Nádfedelű házak a zsellérsoron. Sukoró (Fejér vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1979. A Szerző diatára, ltsz. 54.
22. Bányászkolónia házai. Járdánháza-Vajács bányatelep (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1983. A Szerző diatára, ltsz. 104.
23. Árkados tornácú ház. Felsőőr (Vas vm.) – Lukács László felv. 1987
24. Nádfedeles lakóház udvari oldala. Köveskál (Veszprém vm.) – Selmeczi Kovács Attila felv. 1984. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Diatár 3169.
25. Présház boronafalazattal. Dobronak (Zala vm.) – Mód László felv. 2003
26. Füstöskonyha cserépedényekkel. Kisbajom (Somogy vm.) – Gözsy Gáborné felv. Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény kisbajomi lakóház
27. Szemes kályha. Táp (Győr vm.) – A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban álló lakóház tartozéka
28. Mennyezetes ágy. Fertőszéplak (Sopron vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002. 6.75. kép nyomán
29. Táblás kályha. Rőjtök (Sopron vm.) – A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban álló bogyoszlói lakóház tartozéka

30. Hetési asszony régi ünneplője. 19. század vége – Bellosics Bálint: A hetési magyarság viselete. Néprajzi Értesítő IV. 1903. 275. nyomán
31. Nagyünnepi menyecskeöltözet. Csorna (Sopron vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002. 10.36. kép nyomán. Csornai Múzeum F 3976.
32. Puruc (mellény). Csorna (Sopron vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002. 10.83. kép nyomán. Csornai Múzeum F 73.38.2.
33. Sióagárdi nők öltözékei. Sióagárd (Tolna vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1987
34. Egyetlen fából faragott szék. Csákvár (Fejér vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1979. A Szerző diatára, ltsz. 53.
35. Dergáló (rostfésű). Szalafő (Vas vm.) – Székely Anikó felv. A Savaria Múzeum N 66.54.4. leltári számú tárgya
36. Fazekasmester kemencéje. Csákvár (Fejér vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1979. A Szerző diatára, ltsz. 42.
37. Dóri korsó. Somogy vm. – Gözsy Gáborné felv. A Rippl-Rónai Múzeum 51.8.28. leltári számú tárgya
38. Ételhordó szilke. Csákvár (Fejér vm.) – A Szent István Király Múzeum 38.25.1. leltári számú tárgya. Lukács László szívességéből
39. Női ködmön háta. Somogy vm. – Gözsy Gáborné felv. A Rippl-Rónai Múzeum 11.552. leltári számú tárgya
40. Legénycímer. Zseli (Moson vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002. 12.30. kép nyomán
41. Halotti korona. Somogyudvarhely (Somogy vm.) – Gözsy Gáborné felv. A Rippl-Rónai Múzeum 79.16.10.2. leltári számú tárgya
42. Farsangi tikverőzők, maszkos alakoskodók. Moha (Fejér vm.) – Lukács László felv. 2005
43. Húsvéti sibák, korbácsok. Pázmánd (Fejér vm.) – Lukács László felv. 1980
44. Képoszlop. Dunaszeg (Győr vm.) – Perger Gyula felv. Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002. 127. kép nyomán
45. Szív alakú sírkövek. Balatonudvari (Veszprém vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1989. A Szerző tulajdonában
46. Magyar szürkegulya. Hortobágy (Hajdú vm.) – Bécsi László felv. 1960-as évek. Képes levelezőlap nyomán
47. Hálóvarsa a Tiszán. Alpár (Csongrád vm.) – Bellon Tibor felv. 1986. Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Budapest, 2003. XII. képmelléklet nyomán
48. Ebédfőzés a gulyástanyán. Tiszadada (Szabolcs vm.) – Bellon Tibor felv. 1985. Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Budapest, 2003. XXX. képmelléklet nyomán
49. Lakóház taposott szalmatetővel. Tiszabecs (Szatmár vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1983. Sóstói Múzeumfalu, Nyíregyháza. A Szerző diatára, ltsz. 76.
50. Előtornácos lakóház. Szamoskér (Szatmár vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1982. A Szerző diatára, ltsz. 70.
51. Vízimalom kerekai. Túristvándi (Szatmár vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1983. A Szerző diatára, ltsz. 85.
52. Szárazmalom kerengője. Tarpa (Bereg vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1983. A Szerző diatára, ltsz. 88.
53. Tisztaszoba. Mezőkövesd (Borsod vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997. 301. kép nyomán
54. Kuzsu. Ködmön himzett hátoldala. Tard (Borsod vm.) – A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Gyűjteményében, ltsz. 61.77.1.
55. Lakodalmi fonott kalácsok. Bácskertes (Bács-Bodrog vm.) – Legeza László–Szacsavay Péter: Bácska és Bánság. Budapest, 1992. 83. kép nyomán
56. Madaras butella. Mezőcsát (Borsod vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997. 404. kép nyomán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Gyűjteményében, ltsz. 53.15.2.

57. Madaras kulacs. Mezőcsát (Borsod vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997. 404. kép nyomán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Gyűjteményében, ltsz. 53.199.1.
58. Boros hordócska szállítására szolgáló keret. Gálospetri (Bihar vm.) – Magyar Zoltán felv. 2010
59. Karcolással díszített tülök. Halászhomok (Zemplén vm.) – Kútvolgyi Mihály felv. 2009. Sárospataki Rákóczi Múzeum Gyűjteménye, DSC-1844.
60. Madaras tál 1843-ból. Mezőcsát (Borsod vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997. 402. kép nyomán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Gyűjteményében ltsz. 53.3.11.
61. Karikásostor. Bodrogház (Zemplén vm.) – Kútvolgyi Mihály felv. 2009. Sárospataki Rákóczi Múzeum Gyűjteménye, DSC-1862.
62. Női ködmön háta. Mezőkővesd (Borsod vm.) – Undi Mariska: A magyar népi hímzés. Néprajzi Értesítő XIX. 1927. II. képmelléklet nyomán
63. Fiatal magyar pár ünnepelőben. Gombos (Bács-Bodrog vm.) – Legeza László–Szacsavay Péter: Bácska és Bánság. Budapest, 1992. 61. kép nyomán
64. Párnavég szőrhímzése. Nagykunság (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Undi Mariska: A magyar népi hímzés. Néprajzi Értesítő XIX. 1927. III. tábla nyomán
65. Református lelkész palástban. Tarpa (Bereg vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1983. A Szerző diatára, ltsz. 92.
66. Református templom. Újszentes (Temes vm.) – Mód László felv. 2006.
67. „Szent kút”. Doroszló (Bács-Bodrog vm.) – Magyar Zoltán felv. 2010.
68. Nepomuki Szent János, a vízen járók védőszentjének szobra. Szeged-Szentmihálytelek (Csongrád vm.) – Bellon Tibor felv. 2002. Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Budapest, 2003. IX. képmelléklet nyomán
69. Boronaház fazsindelyes tetővel. Sajóréde (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978-ban. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára 976.
70. Az Agócs-köz fontosa (lakótelek). Almágy (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978-ban. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára 954.
71. Egykori zsellérház vízvetős homlokzata. Parád (Heves vm.) – Lónyainé Nagy Éva felv. 2004. Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattára
72. „Huszita” ház. Gönc (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1992. A Szerző diatárában
73. Kabolás kemence. Komlóska (Zemplén vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997. 298. kép nyomán
74. Hálókamra felvetett ágygal, kelengyész ládáival. Parád (Heves vm.) – Lónyainé Nagy Éva felv. 2003. Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattára
75. Köznép öltözeke. Pográny (Nyitra vm.) – Kresz Mária: Magyar parasztviselet, 1820–1867. II. kötet 42. képmelléklet nyomán
76. Gerencséri asszonyok a lakodalomban. Pográny (Nyitra vm.) – Virt István felv. 1984. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára 3643.
77. Fiatal menyecskék főkéntében. Kolon (Nyitra vm.) – Virt István felv. 1984. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára, 3647.
78. Újmenyecske nagyünnepi viseletben. Maconka (Heves vm.) – Az 1910-es évek öltözeke, a rekonstrukció Kapros Márta felv. 1976. Palóc Múzeum Diatára 2241.
79. Újmenyecske és fiatalasszony ünnepelőben. Buják (Nógrád vm.) – Az 1950-es évek öltözeke, a rekonstrukció Kapros Márta felv. 1976. Palóc Múzeum Diatára 2266.
80. Menyecskék ünnepelőben. Hollókő (Nógrád vm.) – Zólyomi József felv. 1973. Palóc Múzeum Diatára 1367.
81. Völegénying eleje. Nádújfalu (Heves vm.) – Kovács Tamás felv. 1999. Palóc Múzeum NADF/180-2008.
82. Pásztorfaragás, ivócsanak. Szúcs (Heves vm.) – Lónyainé Nagy Éva felv. Dobó István Vármúzeum Néprajzi Gyűjtemény 54.205.1.
83. IV. Béla „futásának” emlékoszlópa. Járdánháza (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1983. A Szerző diatára, ltsz. 101.

84. Református templombelső. Bánhorváti (Borsod vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997. 220. kép nyomán
85. Keménycserép kancsó. Bélapátfalva (Borsod vm.) – Lónyainé Nagy Éva felv. 2004. Dobó István Vármúzeum Néprajzi Gyűjtemény 73.20.3.
86. Ónmázás bokály. Bakabánya (Hont vm.) – Kovács Tamás felv. 1999. Palóc Múzeum NADF/160-2008.
87. Túrótároló kupa. Kelemér (Gömör vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997. 569. kép nyomán. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Gyűjtemény 53.455.1.
88. Dísztrükköző (1910 körül). Óbást (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára 940.
89. Református templom (épült 1718-ban). Serke (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára 966.
90. Asztalkendő (1920 körül). Óbást (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára 927.
91. Búcsús menet. Kazár (Nógrád vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1987
92. Kisasszonykápolna. Rimóc (Nógrád vm.) – Limbacher Gábor felv. 1990. Palóc Múzeum Diatára 4221.
93. Református templom. Huszt (Máramaros vm.) – Magyar Zoltán felv. 2010
94. Gyimesiek búcsús menete. Csíksomlyó (Csík vm.) – Mohay Tamás felv. 1996
95. Lakóház tornáccokkal, faszindelyes tetővel. Visk (Máramaros vm.) – Magyar Zoltán felv. 2010
96. Mezőségi lakóház. Szék (Szolnok-Doboka vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1991
97. Közös juhnyáj tejbemérése. Méra (Kolozs vm.) – Fülemile Ágnes felv. 2010
98. Csűr kétoldalt pajtával (istállóval). Kökényes (Kolozs vm.) – Fülemile Ágnes felv. 2005
99. Fazekas korongolás közben. Alsójára. (Torda-Aranyos vm.) – Fülemile Ágnes felv. 2005
100. Saroktéka. Farkaslaka (Udvarhely vm.) – Csomor Lajos felv. 1985. MTA Néprajzi Kutatóintézet Diatára 2.940.
101. Gyapjúfonás rúdguzsalyról. Oláhnemegye Nimigea de Sus közelében (Beszterce-Naszód vm.) – Rekonstrukció. Fülemile Ágnes felv. 1994
102. Kenyértészta elhelyezése a sütőlapáton. Kalotaszentkirály-Zentelke (Kolozs vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1992
103. Kisült kenyér égett kergének leverése késsel. Gyimesközéplek (Csík vm.) – Babai Dániel felv. 2009.
104. Asszonyok téli öltözete. Mákófalva (Kolozs vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1992
105. Moldvai csángó leányok a búcsúban. Csíksomlyó (Csík vm.) – Fülemile Ágnes felv. 2005
106. Újasszony kontyolása. Magyarvita (Kolozs vm.) – Fülemile Ágnes felv. 2005
107. Asszonyok a Nádas mentéről. Körösfő (Kolozs vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1996
108. Presbiterek vasárnapi cífraszűrvisellete. Kalotaszentkirály (Kolozs vm.) – Fülemile Ágnes felv. 1995
109. Székely férfiak ünnepi viseletben. Csíkcsecső (Csík vm.) – Fülemile Ágnes felv. 2005
110. Moldvai csángó legénykéek a búcsúban. Csíksomlyó (Csík vm.) – Fülemile Ágnes felv. 2005
111. Tehénfejs guggolva, csiporba. Külsőrekecsin (Bákó m., Moldva) – Csoma Gergely felv. Halász Péter: A moldvai magyarok hagyományos állattartása. Budapest, 2007. képmelléklete nyomán
112. Juhsajt nyomtatása kerentában. Gyimesközéplek (Csík vm.) – Babai Dániel felv. 2008
113. Lófogatolás, a két rudat összefogó káva (cserk). Bírófalva (Neamț m., Moldva) – Halász Péter: A moldvai magyarok hagyományos állattartása. Budapest, 2007. képmelléklete nyomán
114. Farhámos kettős lófogat. Somoska (Bákó m., Moldva) – Halász Péter: A moldvai magyarok hagyományos állattartása. Budapest, 2007. képmelléklete nyomán

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. A bükk, a tölgy, a kőris, a cirbolyafenyő elterjedésének és a fenyőrégiónak a határa – Gombocz Zoltán: Életföldrajz és a magyar őshaza. Gombocz Zoltán összegyűjtött művei I. Budapest, 1938. 86. nyomán 214
2. Az alma, a kőris és a kökény elterjedtségének határai Kelet-Európában – Gombocz Zoltán: Életföldrajz és a magyar őshaza. Gombocz Zoltán összegyűjtött művei I. Budapest, 1938. 88. nyomán 215
3. Egyes prémes állatok elterjedtségének határai az Ural vidékén – Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 43. szám. Budapest, 1938. 32. nyomán 217
4. A Kárpát-medence és az etelközi térség átlagos csapadéka az elmúlt száz évben – Györffy György–Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 19. nyomán 222
5. A Kárpát-medence csapadéktérképe – Györffy György–Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 33. nyomán 232
6. A Kárpát-medencének és környékének potenciális növénytakarója az 1. évezred fordulóján körül – Niklfeld nyomán szerkesztette Zólyomi Bálint. Györffy György–Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 21. nyomán 234
7. A törzsökös magyar és szlovák népesség nyelvhatára egybevetve a növényzeti határokkal – Moesz és Körösi nyomán tervezte Kádár László és Glaser Lajos. Kádár László: A magyar ember a magyar tájban. In: Bartucz Lajos (szerk.): A magyar nép. A Művelődés Könyvtára 9. Budapest, 1943. 78. nyomán 238
8. Az ország időszakosan és állandóan vízzel borított területei az ármentesítések előtt – Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. Budapest, 1997. 153. nyomán 244
9. Szénsavas forrásvizek és a csevice szó elterjedtsége az északi népterületen – Paládi-Kovács Attila: A Felföld ásványvize: a csevice. Agria XLII. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 2006. 25. nyomán 250
10. A Deliblati-homokpuszta és környéke a 19–20. század fordulóján – Paládi-Kovács Attila: Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880–1914). In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 2006. 179. nyomán 284
11. A Kárpát-medence gazdasági tájai a 20. század elején – Szerkesztette Teleki Pál, Cholnoky Jenő és Fodor Ferenc. Jelen közlés: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, 1996. 140. nyomán 289

12.	A Kárpát-medence etnikai térképe a 11. században – Kniezsa István: A magyarság és a nemzetiségek. In: Az ezeréves Magyarország. Budapest, 1939. 99. nyomán	294
13.	A magyar településterület 11–12. századi kiterjeszkedése – Kniezsa István 1938. térképmelléklete alapján. Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 36.	297
14.	Szatmár megye megtelepülésének menete – Készült Maksay Ferenc 1940. 13. alapján. Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 39.	298
15.	A magyarországi besenyő telepek – Szokolay Margit: A magyarországi besenyő telepekről. Föld és Ember 1929. 65–90. térképmelléklete nyomán	300
16.	A Kárpát-medence etnikai térképe a 15. században – Kniezsa István: A magyarság és a nemzetiségek. In: Az ezeréves Magyarország. Budapest, 1939. 105. nyomán	302
17.	Kolozs vármegye néprajzi térképe a Hunyadiak korában és az 1910. évi népszámlálás idején – Györffy István: Kolozs vármegye néprajzi térképe a Hunyadiak korában. Föld és Ember 1925. 103–107. térképmellékletei nyomán	336
18.	Magyarország nemzetiségei a 18. század elején – História 1982. 4–5. száma nyomán	340
19.	A Kárpát-medence etnikai térképe a 18. század végén – Kniezsa István: A magyarság és a nemzetiségek. In: Az ezeréves Magyarország. Budapest, 1939. 109. nyomán	370
20.	A Kárpát-medence etnikai térképe 1980 tájékán – Kocsis, Károly–Kocsis Hodosi, Eszter: Hungarian Minorities in the Carpatian Basin. Toronto–Buffalo, 1995. 26. (Matthias Corvinus Publishing) nyomán	374
21.	A Kárpát-medence fontosabb történeti-népi tájnevei – Kartográfiai Vállalat. Budapest, 1980. 660037. Magyar Néprajzi Lexikon 5. Budapest, 1982. 148–149. nyomán	430
22.	A jelentősebb magyar nyelvjárások területei – Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Budapest, 1966. 119. nyomán	434
23.	A Kárpát-medence táji tagoltsága (nagytyák, középtyak) – Bottlik Zsolt térképe Bulla Béla és Mendöl Tibor (1947) nyomán. In: Kocsis Károly–Bottlik Zsolt–Tátrai Patrik: Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002). Budapest, 2006. 16. nyomán	436
24.	A népi kultúra táji tagolódása a magyar népterületen – Borsos Balázs térképe a Magyar Néprajzi Atlasz térképeinek adatbázisa alapján (2008)	441
25.	A nyugati magyar népterület tájai – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	457
26.	A Kisalföld tájai – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	486
27.	Közép-Dunántúl (Pannónia) tájai – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	518
28.	Síksági tájak a Duna és a Dráva mellékén – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	562
29.	A Felső-Tisza vidékének síksági tájai – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	606
30.	A Közép-Tisza vidékének tájai, népcsoportjai – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	623
31.	Az Alsó-Tisza vidékének tájai, magyar népszigetei – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	658
32.	Az északi magyar népterület tájai, csoportjai – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010)	690
33.	A mezei függőbölcső fontosabb formái és nevei északon – Rajzolta Nagy Béla. Megjelent: Paládi-Kovács Attila: Mezei bölcsők északon. In: Mód László–Simon András (szerk.): Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére. Szeged, 2010. 531. nyomán	700

34. A tekejáték „fentségi” változatának nevei északon és a népterület közeli kirajzolásain – Rajzolta Nagy Béla. Megjelent: Paládi-Kovács Attila: Gancs, mancs, guncsa. Egy népi tekejáték neveinek tanulsága. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Budapest, 2003. 568. 738
35. Észak-Erdély és a Partium magyar tájai, szigetei – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010) 807
36. Dél-Erdély magyar tájai, népszigetei – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010) 826
37. Székelyföld vidékei, a székely néptömb csoportjai – Nagy Béla és Paládi-Kovács Attila térképe (2010) 837
38. A moldvai csángók által lakott települések (1997) – Tánczos Vilmos: A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.): Csángósors. Moldvai csángók a változó időben. Kolozsvár, é. n. [1999] 20. nyomán 873

ÁBRÁK JEGYZÉKE

(A helységnevek lokalizálása az 1913-as Helységnevtár alapján történt)

1. A Csörsz-árok. – Patay Pál: A Csörsz árka. Természet Világa 1969/9. 409–411; Frisnyák Sándor: Antropogén tájformálás az Alföldön. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 43. 2001: 556. nyomán 231
2. A „Paládok” a Türhát erdeiben. – Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971: 95. nyomán 239
3. Dunai fokok. Mohács, Kölked (Baranya vm.) 1820. – Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Budapest, 1973: 21. nyomán 245
4. A Rétköz árterületének száraz foltjain ülő települések (Szabolcs vm.) 1780-as évek – Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971: 28. nyomán 247
5. Bogomér ispán fiainak erdőirtást ábrázoló címeres jelvénye (Liptó vm.) 1292. – Zolnay László: Kincses Magyarország. Budapest, 1977: 175. nyomán 251
6. Egy 1701-ben nemesített favágócsalád cimere. – Zolnay László: Kincses Magyarország. Budapest, 1977: 169. nyomán 254
7. Erdei emberek, favágók. Egy 1681-ben festett iniciálé alakjai. – Zolnay László: Kincses Magyarország. Budapest, 1977: 169. nyomán 255
8. Havasi „kirajzások”, régi és újabb települések (Udvarhely vm.) – Bárh János (szerk.): Havasolja havasa. Kecskemét, 1998: 17. nyomán 269
9. Tiszai kubikusok a 19. század második felében. – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen VII. Magyarország II. Budapest, 1891: 469. nyomán 272
10. Árvízi töltés építése az 1880-as években. – Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja II. (1846–1944). Budapest, 1975: 67. nyomán 273
11. A Közép-Tisza-vidék víztársulatai (1944) – Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja II. (1846–1944). Budapest, 1975: 97. nyomán 274
12. Hegyhúzó. Harkakötöny (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Dezső: A hegyhúzó. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1956: 98. nyomán 283
13. Szalmanyomó henger. Szeged, Domaszék (Csongrád vm.) – Magyar Néprajz nyolc kötetben II. Gazdálkodás. Budapest, 2001: 350. nyomán 283
14. Kelta késleletek a Kárpát-medencében. – Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok. Budapest, 1980: 187. nyomán 447
15. Ebédvivő menyecske fején vékával. Mesztegnyő (Somogy vm.) 1850. – Kapitány Orsolya–Imrő Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Kaposvár, 2001: 211. nyomán 454
16. A bakhátas szántás sematikus rajza. – Dömötör Sándor: Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi cketípusok. Néprajzi Értesítő XXXVI. 1954: 154. nyomán 460

17. Széles iga. – Dömötör Sándor: Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. Néprajzi Értesítő XXXVI. 1954: 158. nyomán 461
18. A szerek Őriszentpéter (Vas vm.) kataszteri térképén (1859) – Tóth János: Az Őrség népi építészete. Budapest, 1971: 16. nyomán 462
19. Kuruglya (kemencevilla), kantaszekér. Őriszentpéter (Vas vm.) – Bátky Zsigmond: Kuruglya és kocsorba. Néprajzi Értesítő XXIII. 1931: 125; Gunda Béla: Kulturverbindungen zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem Transdanubien. Göttingen, 1969: 148. nyomán 462
20. Kástu. Szalafő (Vas vm.) – Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943: 223. nyomán 465
21. Köleslűkü és famozsár. Szalafő (Vas vm.) – Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943: 61. nyomán 466
22. Regösök csoportja. Alsóhahót (Zala vm.) 20. század eleje. – Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979: 620. nyomán 467
23. Görbe gerendelyű faeke. Kúpfalva (Vas vm.) – Dömötör Sándor: Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. Néprajzi Értesítő XXXVI. 1954: 162. nyomán 469
24. Igára tűzhető „ökörkalap” szalmából. Rábakeresztúr (Vas vm.) – Gráfik Imre (szerk.): Vas megye népművészete. Szombathely, 1996: 116. nyomán 469
25. Faház csonkakontyos tetővel. Felső-Őrség (Vas vm.) 1839. – Balassa Iván: A határainkon túli magyarok néprajza. Budapest, 1989: 303. nyomán 470
26. Gúzsos prés. Cserfő (Zala vm.) 1940-es évek. – Vincze István: Magyar borsajtók. Ethnographia LXIX. 1958: 2. nyomán 472
27. Haranglábak: a) Lenti (Zala vm.) 1910 körül, b) Szentpéterfőldé (Zala vm.) 1900-as évek eleje. – Bíró Friderika: Göcsej. Budapest, 1988: 86. nyomán 473
28. a) Ácsolt ágy, b) összeillesztés módja. Kercaszomor (Vas vm.) – Csilléry Klára, K.: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágy. Néprajzi Értesítő XXXVI. 1954: 72. nyomán 474
29. Pálinkafozó kunyhók. 1. Várföld, 2. Báza (mindkettő Zala vm.) – Gönczi Ferenc: Göcseji haranglábak és pálinkafozó kunyhók. Néprajzi Értesítő V. 1904: 100. nyomán 474
30. Láncos bot. A regösök eszköze. Göcsej (Zala vm.) 1930-as évek. – Viski Károly: A hagyomány tárgyai. In: A magyarság néprajza II. Budapest, é. n. [1941]: 351. nyomán 415
31. Sokszögű csűr. Külsősárd (Zala vm.) – Barabás Jenő–Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Budapest, 2004: 41. nyomán 476
32. Geometrikus mintákkal díszített ácsolt ágy. Lendvadedes (Zala vm.) – Bíró Friderika: Göcsej. Budapest, 1988: 234. nyomán 477
33. Hetési népviselet a 20. század elején. Lendva vidéke (Zala vm.) – Balassa Iván: A határainkon túli magyarok néprajza. Budapest, 1989: 295. nyomán 478
34. Kaszkalapáló szék. Répcelak (Vas vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002: 242. nyomán 482
35. Barokkos oromfal és vakolatdíszes homlokzat. Csepreg (Sopron vm.) – Gráfik Imre (szerk.): Vas megye népművészete. Szombathely, 1996: 54. nyomán 482
36. Mennyezetes ágy. Szentpéterfa (Vas vm.) – Gráfik Imre (szerk.): Vas megye népművészete. Szombathely, 1996: 86. nyomán 483
37. Kenyértartó rács. Velem (Vas vm.) 20. század eleje – Bátky Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, 1906: 183. 57. tábla nyomán 484
38. Tükrös festett rajza. Sobri és Répa Rozi (Vas vm.) 1847. – Gráfik Imre (szerk.): Vas megye népművészete. Szombathely, 1996. LXXVI. tábla, 663. kép nyomán 484
39. Aranyász pad, mosópad. Szigetköz (Moson vm.) – Uzsoki András: Egy szigetközi aranyász és felszerelése. Néprajzi Közlemények IV. 1959: 162. nyomán 494

40.	Aranyász saroglya (srágla) és vízmerő (köpőce). Szigetköz (Moson vm.) – Uzsoki András: Egy szigetközi aranyász és felszerelése. Néprajzi Közlemények IV. 1959: 163. nyomán	494
41.	Legénycímer, céhemlék. Szigetköz (Moson vm.) – Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979: 575. nyomán	495
42.	Gádoros ház és a gádorok formái. Patas (Győr vm.) – Pálos Ede: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 159. nyomán	496
43.	Közös csallóközi kenyérsütő kemence (Pozsony vm.) 1858. – Ipolyi Arnold után többen közölték. Liszka József: Két Duna keríti...: Tanulmányok a Csallóköz néprajzához. Pozsony, 2005: 59. nyomán	498
44.	Negyed és szálláskertjei a Vág túl partján. (Nyitra vm.) 1839. – Hofer Tamás: A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. Műveltség és Hagyomány I–II. 1960: 336. nyomán	500
45.	Ágasfás lakóház. Perbete (Komárom vm.) – Thain János–Tichy Kálmán: Kisalföldi és gömöri népi építészet. Budapest, 1991: 22. nyomán	502
46.	Faragott kiskapu. Pered (Pozsony vm.) 1900-as évek eleje. – Thain János–Tichy Kálmán: Kisalföldi és gömöri népi építészet. Budapest, 1991: 62. nyomán	503
47.	Fából faragott sírkeresztek. Érsekújvár (Nyitra vm.) – Thain János–Tichy Kálmán: Kisalföldi és gömöri népi építészet. Budapest, 1991: 104. nyomán	504
48.	Nádvágás tolókaszával. – A magyarság néprajza II. Gazdálkodás. Budapest, 1934: 220. nyomán	506
49.	Nádfalazatos pontyfogó „kürtő”. Fertő-mellék (Sopron vm.) – Bárdosi János: A fertői pontyfogó kürtő. Ethnographia LXXXI. 1970: 494; Herman Ottó: Magyar halászat könyve I. Budapest, 1887: 156. nyomán	506
50.	Kenyértartó rácsok. Petőháza és Csapod (Sopron vm.) – Gunda Béla: Kulturverbindungen zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem Transdanubien. Separatum. Göttingen 1969: 150. nyomán	507
51.	Pimborkérő botok: a) buzogány. Petőháza (Sopron vm.), b) pimborbot. Sütőtör (Sopron vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002: 504. nyomán	508
52.	Csordások csörgősbotjai. Rábaköz (Sopron vm.) – Timaffy László: Rábaköz és a Hanság. Győr, 1991: 61. nyomán	511
53.	Ikercsupor és vatalé. Rábaköz (Sopron vm.) – Timaffy László: Rábaköz és a Hanság. Győr, 1991: 47. nyomán	512
54.	Disznósajtprés. Kapuvár (Sopron vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002: 242. nyomán	512
55.	Menyecske „pillangós kobakja”. Kapuvár (Sopron vm.) – Timaffy László: Rábaköz és a Hanság. Győr, 1991: 249. nyomán	513
56.	Csempézett takaréktűzhely. Rábcakapi (Győr vm.) – Kücsán József–Perger Gyula (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Győr, 2002: 183.	514
57.	Mennyezetes ágy. Gyirmót (Győr vm.) 1910. – Pálos Ede: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 165. nyomán	514
58.	Sövényház váza. Balatonmellék. – Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902: 186	524
59.	Kanászkalap. Bakony. – Gáborján Alice: Magyar népviseletek. Budapest, 1969: 29. nyomán	526
60.	Fafaragó háziiparos. Bakony. – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képmen XII. Magyarország IV. Dunántúl. Budapest, 1896: 201. nyomán	527
61.	Taposómalom szerkezete. Bakonypéterd (Veszprém vm.) 1930-as évek. – Domanovszky György: A szabadtéri néprajzi múzeumok szervezeti és technikai kérdései. Néprajzi Értesítő XXXII. 1940: 173. nyomán	528
62.	Fazekaskorong. Csákvár (Fejér vm.) – Kresz Mária: A csákvári fazekasság. Székesfehérvár, 1987: 30. nyomán	530
63.	Kőhúzás szőlőprés. Neszmély (Komárom vm.) – Vincze István: Magyar borsajtók. Ethnographia LXIX. 1958: 10. nyomán	532

64.	Lésza. Fonott ág az istállóban. Kocs (Komárom vm.) – Fél Edit: Kocs 1936-ban. Budapest, 1941: 46. nyomán	533
65.	Szarvasbőr nadrág. Kocs (Komárom vm.) – Fél Edit: Kocs 1936-ban. Budapest, 1941: 72. nyomán	533
66.	Tűzhely a présház szobájában. Kocs (Komárom vm.) – Fél Edit: Kocs 1936-ban. Budapest, 1941: 46. nyomán	534
67.	Köznemesi kúria udvari homlokzata. Tinnye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kiss Ákos: Egy nemesi közbirtokosság kúriaépítkezései. Ethnographia XC. 1979: 368. nyomán	537
68.	Kossuth Lajos kúriájának alaprajza. Tinnye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kiss Ákos: Egy nemesi közbirtokosság kúriaépítkezései. Ethnographia XC. 1979: 368. nyomán	537
69.	a) Régös prés. Badacsonytomaj (Zala vm.), b) Kancaprés. Balaton-felvidék (Zala vm.) – Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902: 269-270. nyomán	540
70.	A keszthelyi halászcéh korsója és ládája. Keszthely (Zala vm.) – Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902: 324. nyomán	541
71.	Bödönhajók. Tihany (Zala vm.) – Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902: 351. nyomán	541
72.	Lakóház kökerítéssel. Kővágóörs (Zala vm.) – Viski Károly: A Bakony–Balatonvidéki kőépítkezés. Budapest, 1926: 30. ábra nyomán	542
73.	Mennyezetes ág. Alsóörs (Zala vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete IV. A dunántúli magyar nép művészete (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna). Budapest, 1912: 325. nyomán	543
74.	a) Konyha tüzelője és kemenceje, b) Lakóház utcai homlokzata. – Ébner Sándor: Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához. Néprajzi Értesítő XXIII. 1931: 107. nyomán	546
75.	Fonalfelvető fogas. Szenna (Somogy vm.) – Kapitány Orsolya–Imrő Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Kaposvár, 2001: 153. nyomán	547
76.	Kanász szűrben (Somogy vm.) 19. század közepe. – Manga János: Magyar pásztorfáragások. Budapest, 1972: 17. nyomán	548
77.	a) Ivókobak karcolt díszítéssel. Somogyhárságy (Baranya vm.), b) Fűszertartó kobaktökből. Balaton melléke (Somogy vm.) – a) Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok. Budapest, 1934: 81. nyomán; b) Malonyay Dezső: A magyar nép művészete III. A balatonvidéki magyar pásztor nép művészete. Budapest, 1911: 124. nyomán	549
78.	Tükrös rajza: betyárok találkozása (Somogy vm.) 19. század közepe. – Kapitány Orsolya – Imrő Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Kaposvár, 2001: 352. nyomán	552
79.	Bőrmelles eleje és háta. Szenna (Somogy vm.) – Kapitány Orsolya – Imrő Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Kaposvár, 2001: 197. nyomán	554
80.	Sváb ház gerendavázis falszerkezettel. Bonyhád (Tolna vm.) – Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Budapest, 2004: 60. nyomán	556
81.	Magyar béres „gombos” hajviselete. Apáti-pusztá (Tolna vm.) – Garay Ákos: Régi magyar hajviseletek. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 81. nyomán	557
82.	Bukovinai székely telepesek lakóhelyei Tolnában 1945 után. – Csupor Tibor: Mikor Csikból elindultam. A bukovinai székelyek élettörténete. Budapest, 1987: 144. II. melléklet nyomán	558
83.	Őslakosok és telepesek. Észak-mecseki bányavidék (Tolna és Baranya vm.) 1967. – Andrásfalvy Bertalan: Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 107. 1972: 10. nyomán	559
84.	Bögőhajó a Dunán. 19. század második fele. – Csermák Géza: A magyar hajózás múltjából. Budapest, 1956: 22. nyomán	568

85.	Paradicsommérő puttony. Fót (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Boross Marietta: A nagybudapesti és Pest-környéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. Néprajzi Értesítő XXXVIII. 1956: 151. nyomán	572
86.	Fatányér és fakanál. Harta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Fél Edit: Harta néprajza. Budapest, 1935: 27. nyomán	574
87.	a) Hajóvontató emberhám; b) Hajóvontató ló. Duna melléke. 19. század második fele. – Csermák Géza: A magyar hajózás múltjából. Budapest, 1956: 10. és 15. nyomán	575
88.	„Gereblyés” aratókasza. Szentgyörgy-pusztá (Fejér vm.) – Kardos László: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. Ethnographia LXVI. 1955: 266. nyomán	577
89.	Svajceros egy lábú fejőszéke. Szentgyörgy-pusztá (Fejér vm.) – Kardos László: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. Ethnographia LXVI. 1955: 268. nyomán	578
90.	„Koporsó tetejű” döríkályha, takaréktűzhellyel. Dég (Veszprém vm.) – Zentai Tünde: A parasztház története a Dél-Dunántúlon. Pécs, 1991: 114. nyomán	578
91.	Felrántó hurok (csikle) vízimadár elfogására. Sárköz (Tolna vm.) – Kovách Aladár: A csikle. Néprajzi Értesítő V. 1904: 51. nyomán	581
92.	Fátyoltűt. Sárköz (Tolna vm.) 1925. – Gáborján Alice: Magyar népviseletek. Budapest, 1969: 33. nyomán	583
93.	Díszes szemes kályha. Decs (Tolna vm.) 19. század közepe. – Zentai Tünde: A parasztház története a Dél-Dunántúlon. Pécs, 1991: 107. nyomán	584
94.	Református fejfák. Sárköz (Tolna vm.) – Csalog József: A sárközi református temetők ember alakú fejfái. Néprajzi Értesítő XXXII. 1940: 381. nyomán	584
95.	Vakolatdíszes, zsalugáteres házhomlokzat. Hídvég (Baranya vm.) 1839. – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. IV. A dunántúli magyar nép művészete. Budapest, 1912: 466. ábra nyomán	586
96.	Több-bejáratú lakóházak a Dél-Dunántúlon a 19. század második felében. – Zentai Tünde: A parasztház története a Dél-Dunántúlon. Pécs, 1991: 152. nyomán	587
97.	Sütőharang (vőrsnyeg). Szigetvár (Somogy vm.) – Bellosics Bálint: Tárgyi néprajzi adalékok. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 262. nyomán	588
98.	A Drávaszög falucsoportjai (Baranya vm.) – Lábadi Károly: Drávaszög abécé. Eszék–Budapest, 1996: 110. nyomán	589
99.	Dali evező részei: 1. szár, 2. bodé, 3. lap, 4. ér. Kopács (Baranya vm.) – Lábadi Károly: Drávaszög abécé. Eszék–Budapest, 1996: 106. nyomán	590
100.	Ablakok és zsalugáterek. Kopács, Várdaróc, Hercegszőlős (Baranya vm.) – Lábadi Károly: Drávaszög abécé. Eszék–Budapest, 1996: 30. nyomán	591
101.	Hálós tapogató (pók). Mohács és vidéke (Baranya vm.) – Morvay Péter: A pók vagy kukucska. Néprajzi Értesítő XXXII. 1940: 191. nyomán	592
102.	Gerendavázás gabonás. Németi (Baranya vm.) – Füzes Endre: A gerendavázás gabonás. Ethnographia LXXXI. 1970: 377. nyomán	593
103.	a) Talpas ház bejárata. b) A ház lőfejes oromdísz. Haraszti (Verőce vm.) – Garay Ákos: Szlavóniai régi magyar faluk. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 233. és 235. nyomán	593
104.	Mestergerenda (ideg) és idegágas. Szentlászló (Verőce vm.) – Garay Ákos: Szlavóniai régi magyar faluk. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 240. nyomán	594
105.	Régimódi fekvőhely, kulpos ág. Haraszti (Verőce vm.) – Garay Ákos: Szlavóniai régi magyar faluk. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 235. nyomán	594
106.	Szilaj marha kifogása rudas pányvakötéssel. Vukmoravica (Verőce vm.) – Garay Ákos: Tinófogás rudas pányvakötéssel. Néprajzi Értesítő XXVII. 1935: 115. nyomán	596
107.	Lakóház homlokzata. Vámosoroszi (Szatmár vm.) – Gilyén Nándor–Mendele Ferenc–Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építészete. Budapest, 1975: 57. nyomán	607

108. Búzáskamra homlokzata. Vámosoroszi (Szatmár vm.) – Gilyén Nándor–Mendele Ferenc–Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építésze. Budapest, 1975: 77. nyomán 608
109. Abara. Szénatároló csúsztható fedéllel. Beregi Tiszahát. – A magyarság néprajza II. Budapest, 1934: 153. nyomán 609
110. Tőkés kapu. Penyige (Szatmár vm.) – Bátky Zsigmond: Tiszaháti tőkéskapu. Néprajzi Értesítő XXVI. 1934: 46. nyomán 610
111. Szilvaaszaló. Erdőhát (Szatmár vm.) – Györffy István: Szatmár megyei szilvaaszalók. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 250. nyomán 611
112. Vesszőből font búzáskas. Tisztaberek (Szatmár vm.) – Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956: 112. nyomán 611
113. Bukóvilla. Tiszacsécsse (Szatmár vm.) – Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum fa-villagyűjteménye. Ethnographia LX. 1949: 102. nyomán 612
114. Gubaszék. Matolcs (Szatmár vm.) – Luby Margit: A guba készítmódja és a gubásmesterség. Néprajzi Értesítő XIX. 1927: 147. nyomán 612
115. A guba szabása. Matolcs (Szatmár vm.) – Luby Margit: A guba készítmódja és a gubásmesterség. Néprajzi Értesítő XIX. 1927: 153. nyomán 613
116. Nádvágó kasza, b) hótalp. Karcsa (Zemplén vm.) – Nagy Géza: A nád aratása és felhasználása Karcán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 9. 1971: 111. nyomán 615
117. Kabola, a kandalló változata a ház sarkában. Karcsa (Zemplén vm.) – Ébner Sándor: Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. Néprajzi Értesítő XXIII. 1931: 9. nyomán 616
118. Földház a Nyírségben. Királytelke (Szabolcs vm.) – Kiss Lajos: Földházak Szabolcs vármegyében. Néprajzi Értesítő XXVIII. 1936: 75. nyomán 618
119. Földház belseje a bejárat felől. Levelek (Szabolcs vm.) – Kiss Lajos: Földházak Szabolcs vármegyében. Néprajzi Értesítő XXVIII. 1936: 84. nyomán 619
120. Disznóhizláló verem. Királytelke (Szabolcs vm.) – Kiss Lajos: Földházak Szabolcs vármegyében. Néprajzi Értesítő XXVIII. 1936: 78. nyomán 619
121. Gazdataliga. Nyíregyháza (Szabolcs vm.) – Márkus Mihály: A nyíregyházi taliga. Néprajzi Értesítő XXX. 1938: 218. nyomán 620
122. Református harangtorony homlokzata. a) Nyírbátor, b) Zsurk (Szabolcs vm.) – Gilyén Nándor–Mendele Ferenc–Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építésze. Budapest, 1975: 162. és 170. nyomán 620
123. Karikás. Karikás ostor. Hortobágy (Hajdú vm.) – A magyarság néprajza I. Budapest, 1934: 111. nyomán 624
124. Vasaló. Pásztorkonyha nádfalazattal. Hortobágy (Hajdú vm.) – A magyarság néprajza II. Budapest, 1934: 147. nyomán 624
125. Mézeskalács-ütőfák. Debrecen (Hajdú vm.) – Fábián Gyula: A mézeskalács. Néprajzi Értesítő XIV. 1913: 97. nyomán 625
126. Középpatkás tűzhely. Hajdúböszörmény (Hajdú vm.) – Györffy István: A Nagykunság és környékének népies építkezése. Néprajzi Értesítő X. 1909: 69. nyomán 628
127. Csikó kifogása a ménesből. Tiszacsege (Hajdú vm.) 1930-as évek. – K. Kovács Péter: A járó-, vonó- és fejős jószág betanítása Tiszacsegén. Ethnographia LXII. 1951: 376. nyomán 630
128. Baromfiól. Tiszaszentimre (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Vargha László: Boglyakemence alakú baromfiólak az Alföldön. Néprajzi Értesítő XXXII. 1940: 353. nyomán 632
129. Nádvágók ornamentikája. Közép-Tiszamente. – Boross Marietta: Az Országos Néprajzi Múzeum nádvágó gyűjteménye. Néprajzi Értesítő XXXVI. 1954: 179. nyomán 633
130. Pásztorkésztség acéllal, kova- és taplótartóval, bicskatokkal és tükörfával. Nagykunság (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Manga János: Magyar pásztor-faragások. Budapest, 1972: 43. nyomán 633

131. Kunsági olajütő keringője és orsója. Kunmadaras (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Ecsedi István: A kunsági olajütő. Néprajzi Értesítő XIX. 1927. Melléklet 1. tábla nyomán 634
132. Vesszőtapogató, halászeszköz. Békés (Békés vm.) – Végh József: A kaskötés Békésen. Néprajzi Értesítő XXXI. 1939: 47. nyomán 636
133. Szaru- és csontberakással díszített pásztorbot kiterített rajza. Dévaványa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Manga János: Magyar pásztorfaragások. Budapest, 1972: 30. nyomán 636
134. Citera. Nagyszalonta (Bihar vm.) – Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979: 424. nyomán 637
135. Kertes település vázlata. Mezőkövesd (Borsod vm.) 1787. – Györfly István: Magyar falu – Magyar ház. Budapest, 1943: 85. nyomán 642
136. Csimbókos hajviselet. Szentistván (Borsod vm.) 1910-es évek. – Garay Ákos: Régi magyar hajviseletek. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 95. nyomán 643
137. Nagyméretű, szalmából font gabonatarató. Jászkisér (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984: 20. nyomán 646
138. Cserény és pásztortaliga. Bugac-pusztá (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) 20. század eleje. – Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979: 255. nyomán 648
139. Tűri süveg. Kis- és Nagy-kunság. – Györfly István: Néhány adat a régi magyar népviselet ismeretéhez. Néprajzi Értesítő X. 1909: 179. nyomán 648
140. Rajthúzlí, gombdíszes lovaglónadrág. Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) 19. század. – Horváth Terézia, Balogné: Népi ékszerek. Budapest, 1983: 50. nyomán 649
141. Árkány. Csikófógó hurkos kötél. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 156. nyomán 650
142. Kerekes pásztorláda. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 113. nyomán 653
143. Pásztorok tárgyai: a-b) bikatők sötartók, c) birkabőr iszák, d) borjúbőr iszák. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 198. nyomán 654
144. Kolompok. a) dohogó, b) delleng, c) csetreng, d) pörgő. – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 103. nyomán 654
145. Pásztorok kalapok: a) csikóskalap, b) gulyáskalap, c) juhászkalap, d) pásztor-süveg. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 211. nyomán 655
146. Pásztor haj- és fejviselete. Labahaj, pörgekalap. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 214. nyomán 655
147. Kondástáncok. a) Egyes kondástánc, b) kettes kondástánc. Alsó-Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 285. nyomán 656
148. Külü. Paprikatörő mozsár. Szeged (Csongrád vm.) 1930-as évek. – Bálint Sándor: A régi Szeged paprikakultúrája. Néprajzi Értesítő XXVIII. 1936: 120. nyomán 660
149. Kuttyogató halász a Tiszán. Szeged (Csongrád vm.) – Kovács János: Szeged és népe. Szeged ethnográfiája. Szeged, 1901: 272. nyomán 660
150. Pöndőlhaló, dobóhaló. Szeged (Csongrád vm.) – Kovács János: Szeged és népe. Szeged ethnográfiája. Szeged, 1901: 274. nyomán 661
151. Suba-hímzés minta. Szeged (Csongrád vm.) 1830. – Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete II. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–1977/2: 360. nyomán 661
152. Házilag barkácsolt sutuk (szőlőprések). a) Mórahalom, b) Szatymaz határából (Csongrád vm.) – Börcsök Vince: Adatok a pinceépítés, szőlőfeldolgozás és

- bortárolás hagyományaihoz a Szeged környéki homokon. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–1975/1: 205. nyomán 662
153. Kapafélék. a-b) kapa, c) kerek kapa, d) hajmakapa, e) karaszoló. Tápé (Csongrád vm.) – Juhász Antal (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé, 1971: 395. nyomán 663
154. Asszonyi köznapi öltözéke. Tápé (Csongrád vm.) – Juhász Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest 1990: 218. nyomán 663
155. Vitézkötések magyar ruhákra. Szeged (Csongrád vm.) – Juhász Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest 1990: 214. nyomán 664
156. Kerekes vontató, bolondkocsi és tartozékai. Kardoskút (Békés vm.) – Nagy Gyula: Takarás és nyomtatás a kardoskúti (Csongrád m.) Kérdőtanyán. Ethnographia LXV. 1954: 189. nyomán 665
157. Boglya formájú gabonás (rekonstrukció). Orosháza (Békés vm.) – Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984: 130. nyomán 668
158. Lakodalmi kalács, vőfélykalács. Csorvás (Békés vm.) – Nagy Gyula: Lakodalmas kalács sütése Orosházán és környékén. Néprajzi Közlemények III. 1958: 90. nyomán 669
159. Deszkás házoromzat szívekkel és kereszttel. Csongrád (Csongrád vm.) – Juhász Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest, 1990: 73. nyomán 669
160. Subarátét mintája. Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) – Kresz Mária: A magyar szúcsmunka történeti rétegei. Ethnographia LXXXIX. 1978: 319. nyomán 670
161. Magyar menyecske a 19. század derekán abrónicával (vízhordó rúddal). Szenttamás (Bács-Bodrog vm.) – Kresz Mária: Magyar parasztvisélet (1820–1867) Budapest, 1956: 205. nyomán 672
162. Al-dunai székelyek. Hertelendyfalva (Torontál vm.) – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. VII. Magyarország II. Budapest, 1891: 537. nyomán 677
163. Koloni népviselet. (Nyitra vm.) 1854. – Kresz Mária: Magyar parasztvisélet (1820–1867). Budapest, 1956. 58. melléklet nyomán 704
164. Hosszantvályús kendertörzsek. Zsére (Nyitra vm.) – Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. Budapest, 1972: 101. nyomán 705
165. Lábás ól (hidas) disznóhizlaláshoz. Bény (Esztergom vm.) – Novák József Lajos: Adatok Bény község néprajzához. Néprajzi Értesítő XIV. 1913: 53. nyomán 709
166. Női fejvisélet. a) pintli, b) tilangli. Bény (Esztergom vm.) – Novák József Lajos: Adatok Bény község néprajzához. Néprajzi Értesítő XIV. 1913: 63. nyomán 710
167. Garam-völgyi fejvisélet. (Bars vm.) 1839. – Kresz Mária: Magyar parasztvisélet (1820–1867). Budapest, 1956: 145. nyomán 711
168. Bazárka. Bernecebaráti (Hont vm.) – Erdélyi Zoltán: Bazárkások. Néprajzi Közlemények I. 1956: 54. nyomán 713
169. „Román szánkó”. Bernecebaráti (Hont vm.) – Erdélyi Zoltán: Faközelítés a Bernecebaráti környéki erdőkben. Ethnographia LXIX. 1958: 391. nyomán 714
170. Kötelesmester kendermorzsolója. Vác (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. Budapest, 1972: 171. nyomán 715
171. Feldíszített tebefa. Peröcsény (Hont vm.) – Fehér Julianna, Erdélyiné: A tebe a Nógrád megyei Peröcsényben. Néprajzi Közlemények III. 1958: 1–2. szám 269. nyomán 716
172. Vallási tárgyú fafaragások: a) A jó pásztor, b) Mária a kis Jézussal. Nőtincs (Nógrád vm.) – Manga János: Magyar pásztorfaragások. Budapest, 1972: 57. nyomán 721
173. Ruhajegyek, tulajdonjegyek. Örhalom (Nógrád vm.) – Fél Edit: Adatok a tulajdonjegyekhez. Néprajzi Értesítő XXXII. 1940: 387. nyomán 723

174. Kürtös kemence. Parád (Heves vm.) – Istvánffy Gyula: A palócok lakóháza és berendezése. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 5. nyomán 726
175. Ágyszék. Bodony (Heves vm.) – Istvánffy Gyula: A palócok lakóháza és berendezése. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 12. nyomán 726
176. Szűnyogháló. Bodony (Heves vm.) – Istvánffy Gyula: A palócok lakóháza és berendezése. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 13. nyomán 727
177. Kosolyó. Bordás bölcsőkeret gúla alakú állványon. Maconka (Heves vm.) – Bátky Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, 1906: 167. oldal 9. ábra nyomán 730
178. Szűrőhímzés. Ipoly mente (Nógrád vm.) – Fábán Gyula: Síkdíszítő művészet az Ipoly mentén. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 25. nyomán 731
179. Vízmerítő fakanál. Mónosbél (Heves vm.) – Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok. Budapest, 1934: 115. nyomán 732
180. Lócahát faragott táblája. Karancseszi (Nógrád vm.) – Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok. Budapest, 1934: 135. nyomán 733
181. Palóc pásztor dudája (Nógrád vm.) – Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979: 421. nyomán 734
182. a) Mancsó bot és fagolyó. b) A bot kiterített rajza. Őrhalom (Nógrád vm.) – Kapros Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. Balassagyarmat, 2000: 243. nyomán 737
183. Kendertörő kölyű. Valkó (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Ébner Sándor: A Budapest-környéki községek népi kendermunkája és eszközei. Néprajzi Értesítő XIX. 1927. I. tábla 5. ábra nyomán 739
184. Nyújtott kalodás, rögzített bálványos dörzsölő, palóc malló. Mogyoród (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. Budapest, 1972: 138. nyomán 740
185. Palóc szátva. Galgamácsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Ébner Sándor: A Budapest-környéki községek népi kendermunkája és eszközei. Néprajzi Értesítő XIX. 1927. V. tábla 6. ábra nyomán 741
186. Vargakés. Szőlőmetsző görbekések. Gyöngyös és környéke (Heves vm.) – Péttersák Tivadar–Veres Gábor (szerk.): Heves megye népművészete. Eger, 2005: 266. nyomán 742
187. Puttonyformák. a) egri, b) gyöngyösi putton (Heves vm.) – Vincze István: A borkészítés módjai és eszközei különös tekintettel a borsodi Hegyköze. Ethnographia LXXI. 1960: 11. nyomán 743
188. Szarucsapda vadméh befogására. Domaháza (Borsod vm.) – Molnár Balázs: Méhkeresés és mézsákmányolás Domaházán. Ethnographia LXVIII. 1957: 486. nyomán 746
189. Erdei mézrablás. Domaháza (Borsod vm.) – Molnár Balázs: Méhkeresés és mézsákmányolás Domaházán. Ethnographia LXVIII. 1957: 490. nyomán 747
190. Régi juhász-„páros rovás”. Hangony völgye (Gömör-Kishont vm.) – Borovszky Samu (szerk.): Gömör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, 1903: 193. nyomán 747
191. Síp kemence pitvarba vezető kürtővel. Mátra- és Bükk-vidék. – Istvánffy Gyula: A palócok lakóháza és berendezése. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 6. nyomán 749
192. Bellő. Keretbe feszített vászonbölcső. Uppony (Borsod vm.) – Herkely Károly: Bölcsőtípusok hazánkban. Néprajzi Értesítő XXIX. 1937: 367. nyomán 749
193. Vízmerítő kanál, pásztorcsanak. Bükk-vidék (Borsod vm.) 1841. – Manga János: Magyar pásztorfaragások. Budapest, 1972: 41. nyomán 751
194. Útszéli kereszt. Hangony (Gömör-Kishont vm.) – Malonyay Dezső (szerk.): A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Budapest, 1922: 189. nyomán 752
195. Rocska és sajtár. Borsodgeszt (Borsod vm.) – Vincze István: A borkészítés módjai és eszközei különös tekintettel a borsodi Hegyköze. Ethnographia LXXI. 1960: 8. nyomán 756

196. Rönkemelés hévérrrel. Bükk hegység (Borsod vm.) – A magyarság néprajza II. Budapest, 1934: 21. nyomán 757
197. Díszes guzsalytalpak. Bükkalja (Borsod vm.) – Kóris Kálmán: Matyó kendermegmunkáló szerszámok. Néprajzi Értesítő VIII. 1907: 6. nyomán 758
198. Korcsolya köcsúsztatáshoz. Bélapátfalva (Borsod vm.) – Bakó Ferenc: A magyar paraszti méhészet kutatása. MTA II. Osztályának Közleményei. 3. Muzéológiai sorozat I. 2. 1951. nyomán 759
199. Kamarás asztal. Mályinka (Borsod vm.) 1801. – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Budapest, 1922: 263. nyomán 760
200. Egylovas taliga. Miskolc (Borsod vm.) 1950-es évek. – Bodgál Ferenc: A miskolci talyiga. Ethnographia LXXI. 1960: 521. nyomán 761
201. Malmocska, kézimalom. Szalonna (Borsod vm.) 1930-as évek – Gunda Béla: Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. Néprajzi Értesítő XXIX. 1937: 65. nyomán 762
202. Fazsindelyes bányászházak. Rozsnyó (Gömör-Kishont vm.) 1930-as évek. – Thain János–Tichy Kálmán: Kisalföldi és gömöri népi építészet. Budapest, 1991: 157. nyomán 766
203. Fajszli. Bányászkalapács. Dernő (Gömör-Kishont vm.) – Paládi-Kovács Attila: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen, 1988: 16. nyomán 767
204. Vakolatdíszes házhomlokzat. Szilice (Gömör-Kishont vm.) – Thain János–Tichy Kálmán: Kisalföldi és gömöri népi építészet. Budapest, 1991: 136. nyomán 768
205. Szuszék. Ácsolt láda. Abafalva (Gömör-Kishont vm.) – Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 1997: 234. nyomán 772
206. Juhászcolyiba. Krasznokvajda (Abaúj-Torna vm.) – Bene Zsuzsanna: Die Schafzucht auf dem Gebiet des Cserehát. In: Belényesi, Márta–Földes, László–Gunda, Béla (red.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest, 1981: 568. nyomán 773
207. Malom és fűrészmalom. Barka (Gömör-Kishont vm.) – Nagy Miklós (szerk.): Magyarország képekben. Pest, 1870. Reprint 1989: 369. nyomán 777
208. Kapahámor termékei. Mecenzéf (Abaúj-Torna vm.) – Markuš, Michal: Felső-magyarországi kapaformák. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6. 1964: 38. nyomán 778
209. Faabroncsos gönci hordó (rekonstrukció, 1956). Erdőbénye (Zemplén vm.) – Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 1991: 538. nyomán 780
210. Putton. Sárospatak (Zemplén vm.) – Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 1991: 379. nyomán 780
211. Taposókád és félmetszés. Fóny (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila: Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. Debrecen, 1967: 11. nyomán 781
212. Kőhúzó bálványsajtó. Tolcsva (Zemplén vm.) – Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 1991: 405. nyomán 782
213. Fenkötartó fából, marhaszarvból és bádogból. Nyíri és Kishuta (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 138. nyomán 783
214. Oszró. Szénaszárító ágaskaró és állvány. Pusztafalu és Kishuta (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 148. nyomán 784
215. Szekér alváza első és hátsó ágassal, nyújtóval, rakoncákkal. Hegyköz (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 154. nyomán 785
216. a) Ágas kapa, b) lapos kapa. Kishuta és Füzér (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 42. nyomán 785
217. Gyümölcsaszaló a falusi kertben. Pusztafalu (Abaúj-Torna vm.) – Gönyey Sándor: Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Néprajzi Értesítő XXXI. 1939: 135. nyomán 786

218. Harangláb, református harangtorony. Magyarbikal (Kolozs vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907: 71. nyomán 802
219. Kürtőskalács-sütőfa. a) Székelyföld, b) Kalotaszeg. – Bátky Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, 1906: 177. 55. tábla, 13. ábra nyomán 803
220. a) Ácsolt láda, szekrény. Désháza (Szilágy vm.) b–c) Tulipántos és szíves „kályha” (csempe). Vártelek (Szilágy vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet. Bukarest, 1974: 40. és 98. nyomán 804
221. Himes szék támlája és ülőkéje. Körösfő (Kolozs vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907: 155. nyomán 804
222. Női, férfi-, gyermekfejfák. Hadadnásd (Szilágy vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet. Bukarest, 1974: 122. nyomán 806
223. a) Fakengyel. Gyergyóholló (Csík-Gyergyó vm.), b) Gúzzsal font hótalp. Tökés, Lápos mente (Szolnok-Doboka vm.) – Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1980: 34. nyomán 811
224. Fenkőnek való homokkő keresése a patak medrében. Plopis (Szolnok-Doboka vm.) – Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1980: 69. nyomán 812
225. a) Vakkémény, füstfogó a padláson. Nagydoba (Szilágy vm.), b) Kezdetleges kémény, belül sárral tapasztva. Désháza (Szilágy vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet. Bukarest, 1974: 26. nyomán 813
226. Lábas tyúkretrec és rakott falú disznóól. Vervölgy (Szilágy vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet. Budapest, 1974: 16. nyomán 813
227. a–b) Férfiing mellrészének díszítése. Désháza (Szilágy vm.), c) Férfiujjas, 1916. Szilágykerked (Szilágy vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet. Bukarest, 1974: 188–196. nyomán 814
228. Méhes. Györgyfalva (Kolozs vm.) – Barabás Jenő–Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Budapest, 2004: 37. nyomán 817
229. a) Fazékhordó kantár. Ajtony (Kolozs vm.), b) Gyékényszatyor. Mezőfele (Maros-Torda vm.) – Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1980: 40. nyomán 817
230. Báránybőr sapkák fajtái. Magyarpalatka (Kolozs vm.) – Tökés Béla: A mezőségi magyar viselet. Néprajzi Értesítő XXVII. 1935: 75. nyomán 818
231. a) Legényviselet, b) leányhajviselet. Györgyfalva (Kolozs vm.) – Pap Jánossy Magda: Györgyfalva viselete. Ethnographia LXXXII. 1971: 559. nyomán 818
232. Leánypárta, asszonyfőkötő. Szék (Szolnok-Doboka vm.) – Kós Károly: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972: 203. nyomán 820
233. Utcaajtó. Nádasdaróc (Kolozs vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907: 142. nyomán 822
234. Himes kalotaszegi ágyfűk. (Kolozs vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907: 156. nyomán 822
235. a) Léglyehordó. Váralmás (Kolozs vm.), b) Sörtés rostfésülő ecsetek. Nádasdaróc (Kolozs vm.) – Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1980: 131; Szolnok Lajos: Alakuló munkaeszközök. Budapest, 1972: 204. nyomán 823
236. Kamarás asztal. Körösfő (Kolozs vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907: 162. nyomán 823
237. Lóhátra való fahordó kerezs. Torockó (Torda-Aranyos vm.) – Kós Károly: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972: 59. nyomán 827

238. a) Verő. Kapahámor farkkalapácsa. b) Kapaverő munkában. Torockó (Torda-Aranyos vm.) – Kós Károly: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972: 60. nyomán 827
239. Szokmány. Torockó (Torda-Aranyos vm.) – Kós Károly: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972: 200. nyomán 828
240. a) „Füles kemence”. Torockó (Torda-Aranyos vm.), b) Szabadban álló boglyakemence. Hidas (Torda-Aranyos vm.) – Barabás Jenő–Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Budapest, 2004: 96; Szilády Zoltán: Erdély régi tűzhelyei. Néprajzi Értesítő X. 1909: 14. nyomán 829
241. Medveprés. Nagyenyed vidéke (Alsó-Fehér vm.) – Vincze István: Magyar borsajtók. Ethnographia LXIX. 1958: 8. nyomán 830
242. Férfi és leány öltözeke. Magyarlapád (Alsó-Fehér vm.) – Kós Károly: A romániai magyarság néprajzáról. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 1976: 21. nyomán 830
243. Sütőharang köből. Nagymás (Hunyad vm.) – Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1979: 56. nyomán 831
244. Fonott disznóól és tyúkól. Sülye (Kis-Küküllő vm.) – Barabás Jenő–Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Budapest, 2004: 37. nyomán 832
245. a) Szegsoros rostfésű-pár. Cserbel (Hunyad vm.), b) Kettős hám, egész hám a nagyszekérhez. Csemátfalva (Brassó vm.) – Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. Budapest, 1972: 202., illetve Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 86. nyomán 834
246. Székely fejfák. Korond (Udvarhely vm.) – Kós Károly: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972: 259. nyomán 839
247. Kászoni keresztek. Kásonaltíz (Csík vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972: 87. nyomán 840
248. Viricselés, nyírlé felfogása mericskébe (Udvarhely vm.) – Györffy István: Viricselés a Székelyföldön. Ethnographia XLVIII. 1937: 216. nyomán 841
249. Kászik. Fakéreg edények. Sükő (Udvarhely vm.) – Haáz Ferenc: Udvarhelyszéki fámesterségek. Kolozsvár, 1942: 9. nyomán 841
250. Csángó juhászok régi rovása. Gyimes-völgy (Csík vm.) – Sebestyén Gyula: Rovás és rovásírás. Budapest, 1909: 66. nyomán 842
251. Székely faház drányicafedéllel. Szárhegy (Csík vm.) – Thoroczkay Thurinszky Pál: Adatok az erdélyi parasztház ismeretéhez. Néprajzi Értesítő XIII. 1912: 95. nyomán 843
252. Régi ház „kihajtott” deszkaeresze. Kásonfeltíz (Csík vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972: 44. nyomán 843
253. Kandallós tűzhely. Siklód (Udvarhely vm.) – Viski Károly: Adatok a székely építkezés ismeretéhez. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 119. nyomán 844
254. Székely kapu részlete. Énlaka (Udvarhely vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Budapest, 1909: 162. nyomán 845
255. Galambdúcos kötött kapu részlete. Kásonimpér (Csík vm.) – Kós Károly: A romániai magyarság néprajzáról. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 1976: 15. nyomán 845
256. Kamarás asztal nyári konyhában. Kásonimpér (Csík vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972: 128. nyomán 846
257. Vitézkötés a harisnyán (posztónadrágon) és zsebén. – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972: 256. nyomán 847
258. Csepesz (főkötő). Székelyföld. – Gáborján Alice: Magyar népviseletek. Budapest, 1969: 5. nyomán 848

259. Kurtifajták: bársonnyal és zsinórral díszítve. Kászon (Csík vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972: 235. nyomán 848
260. „Nagysályos”, madaras párnahaj. Kászonfeltíz (Csík vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kászoni székely népművészet. Bukarest, 1972: 207. nyomán 849
261. Lakodalmi kalács, prémes. (Udvarhely vm.) 1920-as évek. – Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979: 588. nyomán 850
262. Csűrístálló. Siklód (Udvarhely vm.) – Viski Károly: Adatok a székely építkezés ismeretéhez. Néprajzi Értesítő XII. 1911: 104. nyomán 852
263. a) Hordólajtorjás szekér. b) Löcsök: sutorialcs, bágyi löcs, ágas löcs (Udvarhely vm.) – Haáz Ferenc: Az udvarhelyszéki székely szekér. Néprajzi Értesítő XXIV. 1932: 11. nyomán 852
264. Himesen faragott járom. Kadicsfalva (Udvarhely vm.) – Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Budapest, 1909: 225. nyomán 853
265. Nyoszojás szán (Udvarhely vm.) – Haáz Ferenc: Udvarhelyszéki famesterségek. Kolozsvár. 1942: 22. nyomán 853
266. Ernyő vagy kóbor váza. Fenyéd (Udvarhely vm.) – Haáz Ferenc: Az udvarhelyszéki székely szekér. Néprajzi Értesítő XXIV. 1932: 15. nyomán 854
267. Bőrtörő kaloda. Kézdivásárhely (Háromszék vm.) – Domokos Pál Péter: A timsós-fehérbörkésítés Kézdivásárhelyen. Néprajzi Értesítő XXVII. 1935: 109. nyomán 860
268. A tejgazdálkodás eszközei. a) küpillő és fedele, b) a küpillő zurbolója (brigyigó), c) túróverő bráj. Gyimesbükk (Csík vm.) – Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956: 94. nyomán 866
269. Gyimesi kerítés. Gyimes-völgy (Csík vm.) – Cs. Sebestyén Károly: A gyimesi csángó ház. Néprajzi Értesítő X. 1909: 193. nyomán 867
270. a) Szórolapát, b) disznójárom, c) szék csonkolt fenyőtörzsből. Gyimesközéplek (Csík vm.) – Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956: 87. nyomán 867
271. Tűzhely füstfogó kürtővel (hornya) és üsttartó korláttal. Gyimes-völgy (Csík vm.) – Cs. Sebestyén Károly: A gyimesi csángó ház. Néprajzi Értesítő X. 1909: 199. nyomán 868
272. Mágikus jelek a pajta (istálló) ajtajába vésve. Gyimesközéplek (Csík vm.) – Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956: 92. nyomán 869
273. Temetői keresztek. Lujzikalagor, Bogdánfalva (Moldva) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981: 25. nyomán 875
274. Magyar kettős telek. Jugan (Moldva) – Lükő Gábor: A moldvai csángók. Budapest, 2002: 124. nyomán 881
275. Pincés ház és pajtája. Bogdánfalva (Moldva) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981: 57. nyomán 882
276. Asztag, széna gyűtevesz fonott cárkkal a tyúkok ellen. Ploszkucény (Moldva) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 115. nyomán 882
277. Tővisborona kökénycsipekből. Bogdánfalva (Moldva) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 113. nyomán 883
278. Magyar kukoricacséplő kosár. Kalugyerpataka (Moldva) – Gunda Béla: Ethnographica Carpathica. Budapest, 1966: 259. nyomán 883
279. Tekenő szőlőtaposáshoz. Lészped (Moldva) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 120. nyomán 884
280. Lakóház tűzhely felőli sarka: tűszely, füstfogó góg kerek kürtővel és lapos tetejű kemence. Forrófalva (Moldva) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 190. nyomán 884

281. Magyar népviselet a Szeret és a Tázló mentén. Moldva. – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 210. nyomán 885
282. a) Moldvai magyar (Kelgyeszt), b) moldvai székely (Lészped) kalapviselet. – Lükő Gábor: A moldvai csángók. Budapest, 2002: 95. nyomán 885
283. A fölhánt ruha viselete. Bogdánfalva (Moldva) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981: 398. nyomán 886
284. a) Moldvai székely asszony csepeszben, b) Bákó vidéki magyar nő kerpában (Trunk), c) Románvásár vidéki magyar asszony kerpában (Bírófalva) – Lükő Gábor: A moldvai csángók. Budapest, 2002: 94. nyomán 886
285. a) Sejp, „bocskorvára” kőből épített gát csorgóján, b) közönséges vesszővarsa. Andrásfalva (Bukovina) – Fábán Margit: Halászat a bukovinai Andrásfálván. Ethnographia LXXXIV. 1973: 347. nyomán 889

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	5
A NÉPRAJZTUDOMÁNY TÁRGYA, TAGOZÓDÁSA, IDŐSZEMLELETE	
ÉS MÓDSZEREI – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	11
A néprajztudomány tárgya	11
Népfogalmak a néprajzban	12
Kultúra, helyi kultúrák	16
Népi kultúra, populáris kultúra	19
Anyagi kultúra	20
Folklór, folklorisztika	23
A néprajz időszemlélete és módszerei	26
Kulturális örökség	28
Hagyomány, hagyományozódás, szójhagyomány	30
Nemzeti kultúra és néphagyomány	32
A MAGYAR ETNOGRÁFIA TUDOMÁNYTÖRTÉNETE – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	
Bevezetés	39
A magyar néprajzi kutatás korszakai	41
Előfutárok – országismeret, népismeret	42
Romantika és reformkor (1822–1849)	46
Etnográfia a leíró statisztikában	48
Táj- és népismertetések	50
A „régiségek” és a gazdálkodás kutatása	53
Nemzeti jellemtan és a néphagyomány szerepe	54
Retardáció és posztromantika (1850–1872)	56
Pozitívizmus és a néprajz első intézményei (1872–1889)	60
Néprajzi intézmények	64
A budapesti Néprajzi Múzeum	65
A Magyarországi Néprajzi Társaság	66
Evolucionizmus és a „tárgyi néprajz” alapvetése (1889–1919)	68
Jankó János és a Néprajzi Múzeum	75
Jankó János és a millenniumi kiállítás	76
A <i>Néprajzi Értesítő</i> és Jankó János tájmonográfiái	77
Tárgyi néprajz, őstörténeti irány, népművészet (1920–1934)	79
A budapesti Néprajzi Múzeum	84
A Magyar Néprajzi Társaság	85
A néprajz mint nemzeti tudomány (1932–1949)	87
A <i>magyarság néprajza</i> (1933–1937)	87

Új intézmények	89
Az MTA Néprajzi Bizottsága	89
Egyetemi tanszékek	90
Táj- és Népkutató Központ/Intézet	91
Magyarságtudományi Intézet (1939–1949)	93
Falukutatás, néprajz, népi szociográfia	94
Néprajzi térképezés, európai etnológia	95
Az anyagi kultúra kutatása (1949–1990)	97
A magyar néprajzi kutatás az ezredfordulón (1990–)	111
A MAGYAR FOLKLORISZTIKA TUDOMÁNYTÖRTÉNETE	127
A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848) – <i>Gulyás Judit</i>	127
A magyar folklorisztika tudományos megalapozása (1848–1890) – <i>Szemerkenyi Ágnes</i>	142
Népköltészet	142
Ösvalláskutatás	154
Népzene	157
A folklorisztika önálló tudományszakká válása (1890–1920) – <i>Landgraf Ildikó</i>	158
Az intenzív népköltészeti szöveggyűjtések kezdete	160
A szakszerű, szövegű folklórgyűjtés kezdete	161
Az összehasonlító folklórfilológia megszületése	164
A magyar folklórfilológia és -textológia eredményei, az önálló magyar folklorisztika első szerveződései, intézményei, kiadványai	166
A magyar zenefolklorisztika születése	170
Új elméleti törekvések a két világháború közti magyar folklorisztika történetében (1920–1945) – <i>Benedek Katalin</i>	174
A folklorisztika intézményi háttere	174
A folklorisztika nemzetközi kapcsolatrendszere	174
Magyar néprajzi reflexiók a kortárs nemzetközi kutatásokra – a magyar kutatások jelentkezése a nemzetközi népköltési motívumkatalógus anyagában	175
Teoretikus alapvetések	176
Mesekutatás	177
Gyűjtési szempontok változása – egyéniségkutatás	179
Szóláskutatás	181
Néphit- és népszokáskutatás	182
Bartók, Kodály: népzenei gyűjtések – <i>Patria</i>	183
Néptánc kutatás	186
Bukovinai és moldvai népzene gyűjtők	187
A cigány népköltészet-, népzene-, néptánc-, életmódkutatás kezdete	188
A magyar folklorisztika a 20. század második felében (1949–1990) – <i>Tátrai Zsuzsanna</i>	188
A folklórkutatás intézményi háttere	189
A folklórkutatás társadalmi szervezetei	191
Folklór a korszak nagy vállalkozásaiban és sorozataiban	191
Népi epikai műfajok kutatása	192
A lírai népköltészet	195
Népszokások kutatása	196
Néphitkutatás	197
A népi gyógyászat kutatása	198
Népzene- és néptánc kutatás	198
Magyar folklorisztikai kutatások az ezredfordulón (1990–) – <i>Magyar Zoltán</i>	200
Népköltészet	202
Vallásnéprajzi kutatások	207
Népzene- és néptánc kutatás	209
Szokáskutatás	210

A MAGYAR NÉP TERMÉSZETI KÖRNYEZETE – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	213
Honfoglalás előtti korok	213
Életföldrajz és őshazák	213
Uráli, finnugor és ugor kori környezeti emlékek a nyelvben	216
Éghajlat, klímaváltozások	221
Folyók, árterek, vizes élőhelyek	224
A sztyepp természeti viszonyai	225
A sztyepp világa a nyelv tükrében	227
Tájak, tájnevek	229
A Kárpát-medence természeti viszonyai a 9–15. században	230
Bevezetés – nyers táj, kultúrtáj	230
Éghajlat, növényzet, talaj	233
Tájak, tájtipusok	235
Fátlan puszták	236
Erdők, erdőispánságok	237
Gyepük, kapuk, várak	241
Vízrajz és vízszabályozás	243
Szántóföldek, kertek	248
Falvak, városok, puszták	249
Sóbányák, vasművesség, utak	252
Erdőirtás, irtásfalvak övezete	254
A környezeti viszonyok alakulása a feudalizmus kései századaiban (16–18. század)	256
Az időjárás eseményei	256
Kultúrtájak pusztulása és újjáépítése	257
Erdőségek és irtások	258
Folyók és árterek	263
„Európa híres kertje”	266
Havasok, hegyvidéki telepek	268
Só- és ércbányászat	270
A természeti környezet átalakítása a kapitalizmus korában (19–20. század)	270
Éghajlat és időjárás	270
Folyószabályozás, árvízmentesítés, lecsapolás	272
Öntözés és talajkárok	276
Az erdők sorsa	277
A szántóföldek terjeszkedése	280
A közlekedés és szállítás hálózatai	286
Ipar és városfejlődés	288
A MAGYAR NÉPESSÉG TÖRTÉNETE. A KÁRPÁT-MEDENCEI ETNIKAI	
TÉRSZERKEZET TÖRTÉNETI ALAKULÁSA – <i>Kocsis Károly</i>	293
A Kárpát-medencei magyar etnikai térszerkezet átalakulása (középkor, 10–15. század)	293
Kárpát-medencei áttekintés	293
Magyarország mai területe	296
Szlovákia mai területe	303
Kárpátalja mai területe	307
Erdély mai területe	309
A Vajdaság mai területe	314
A mai Horvátország pannon területe	315
A Muravidék mai területe	316
Az Órvidék mai területe	316
A Kárpát-medencei magyar etnikai térszerkezet átalakulása (kora újkor, 16–18. század)	318
Kárpát-medencei áttekintés	318
Magyarország mai területe	320
Szlovákia mai területe	329
Kárpátalja mai területe	334

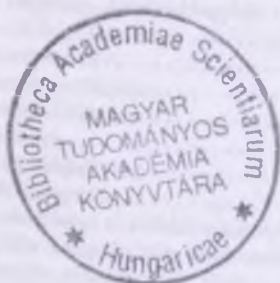
Erdély mai területe	335
A Vajdaság mai területe.	339
A mai Horvátország pannon területe.	342
A Muravidék mai területe	345
Az Örvidék mai területe	346
A Kárpát-medencei magyar etnikai térszerkezet átalakulása, a késő feudalizmus és a polgári átalakulás kora (a 18. század végétől 1918-ig)	348
Kárpát-medencei áttekintés.	348
Magyarország mai területe	350
Szlovákia mai területe.	358
Kárpátalja mai területe	361
Erdély mai területe	363
A Vajdaság mai területe.	366
A mai Horvátország pannon területe.	367
A Muravidék mai területe	369
Az Örvidék mai területe	371
A Kárpát-medencei magyar etnikai térszerkezet átalakulása (1918-tól napjainkig)	372
Kárpát-medencei áttekintés.	372
Magyarország mai területe	377
Szlovákia mai területe.	390
Kárpátalja mai területe	395
Erdély mai területe	399
Partium.	406
Bánság és Arad-vidék	407
Észak-Erdély	407
Dél-Erdély	408
Székelyföld	409
A Vajdaság mai területe.	411
Horvátország mai területe	416
A Muravidék mai területe	420
Az Örvidék mai területe	423
KULTURÁLIS RÉGIÓK ÉS ETNIKAI, NÉPRAJZI CSOPORTOK	427
Bevezetés – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	427
DUNÁNTÚL – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	444
Nyugati népterület.	456
Őrség.	463
Őrvidék (Felső-Őrség)	468
Göcsej	471
Hetés és Lendva-vidék	476
Vasi-Hegyhát.	479
Kemenesalja	480
Vasi-Völgyesség	481
Központi népterület – dunai tömbök.	485
Kisalföldi tömb	485
Szigetköz.	493
Csallóköz.	496
Mátyusföld	499
Komáromi-síkság	501
Fertő-mellék, Hanság vidéke	505
Mosoni-síkság (Fenyér)	509
Rábaköz.	510
Tóköz	513
Sokoróalja	515
Győri-puszták	516

Pannóniai (közép-dunántúli) tömb.	516
Bakony	524
Vértes, Vértesalja	529
Gerecse és vidéke	531
Tatai-dombvidék	532
Pilis és a Dunakanyar	535
Budai-hegység.	536
Balatonmellék, Balaton-felvidék	538
Somogy, Somogyság, Somogyország	543
A Kis-Balaton és a Nagy-berek vidéke	551
Zselic, Zselicség	554
Hegyhát, Baranyai-Hegyhát	555
Völgyesség, Vízvölgy	556
Közép-Baranya (Pécs vidéke).	558
Kelet-Mecsekalja	559
Hegyföld	560
Geresdhát	560
Duna melléki síkságok tömbje.	561
Pesti-síkság, Pest-vidék	569
Solti-síkság	572
Kalocsai-Sárköz	574
Mezőföld	576
Sármellék, Sárrét.	579
Sárköz	581
Ormánság	585
Szigetvidék	588
Drávaköz, Drávaszög	589
Baranyai-Sárköz	592
Szlavóniai magyarok.	593
Horvátországi magyarok.	595
Szerémség	596
ALFÖLD – <i>Mohay Tamás</i>	599
Központi népterület – tiszai tömbök.	599
Felső-tiszai tömb	605
Tiszahát és vidéke.	609
Szamoshat és vidéke	610
Szamosköz	612
Nagykároly vidéke	614
Szemye-mocsár.	614
Bodrogköz.	615
Rétköz	617
Nyírség	618
Ecsedi-láp (Rétoldal).	621
Taktaköz	622
Közép-tiszai tömb	622
Debrecen	622
Hajdúság, Hajdúhát, Tisza melléke.	627
Nagykunság.	630
Sárrétek	635
Érmellék	637
Berettyó mente, Bihari-síkság.	638
Tiszazug	639
Matyók	640
Borsod-Hevesi-síkság	644
Jászság.	645

Kiskunság	647
„Három város”: Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd	650
Homokhátság	653
Alsó-tiszai tömb	657
Szeged és kirajzásai	659
Hódmezővásárhely és a kontinuus reformátusok	664
Békés, Csanád, Csongrád telepesei	667
Bácska	671
Bánság, Temesköz	675
FELFÖLD – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	679
A megtelepülés és a területi szerveződés néhány sajátossága	682
Etnikumok, nyelvhatárok, etnikai folyamatok	686
Északi magyar népterület	689
Zoboralja, Zobor-vidék	702
Garam mente, Garam mellékiek	708
Huntyiak, Hont vármegye	712
Palócföld, Palócság	717
Galga mente, Galga-vidék	739
Mátraalja	742
Barkók, Barkóság	744
Medvesalja	754
Bükkalja, Borsodi-Hegyköz	756
Felső-Borsod	759
Gömör	762
Bányavidék	765
Karsztvidék és Szárazvölgy	767
Gömöri-medence, folyóvölgyi lapály	769
„Agyagövezet”, fazekasfalvak	771
Cserehát	773
Torna	775
Hegyalja, Tokaj-Hegyalja	779
Hegyköz, Abaúji-Hegyköz	782
ERDÉLY – <i>Mohay Tamás</i>	788
Keleti népterület	788
Természetföldrajz	791
Településtörténet	792
Történet	794
Településhálózat	796
Közigazgatás	798
Nemzetiségi és vallási viszonyok	799
Erdély a népi kultúra rendszerében	803
Magyar népcsoportok, tájak	805
Vármegyei csoportok	808
Máramaros	808
Avasság	809
Bányavidék	810
Kővár-vidék	810
Lápos mente	811
Szilágyság	812
Báródság	815
Rézalja	815
Fekete-Körös völgye	816
Mezőség	816
Nagy-Szamos mente	819
Borsa völgye	819

Sajó mente	819
Felső-Maros mente	820
Szék	820
Kalotaszeg	821
Kolozsvár, Hóstát	824
Erdőalja	825
Torockó	825
Aranyosszék	829
Hegyalja	829
Küküllő mente (Vízmellék)	831
Hunyad	832
Hátszeg vidéke	833
Zsil völgye	833
Dévai csángók	833
Barcaság	833
Hétfalu	834
Tizfalu	835
Olt vidéki szórványok	835
Székelyföld és a székely néptömb	836
Eredet, történet	836
Néhány általános jellemző	840
Marosszék	850
Maros mente és Székely-Mezőség	851
Nyárad mente	851
Kis-Küküllő völgye	851
Udvarhelyszék	852
Sóvidék	853
Homoród mente	855
Nyikó mente	856
Erdővidék	856
Háromszék	857
Alsó-Háromszék	859
Felső-Háromszék	859
Csikszék	861
Alcsík és Felcsík	862
Kászon	864
Gyergyó	865
Gyimes	866
Kárpátokon túli magyarok	870
Moldva	870
Terület	871
Történet, népesség	872
Vallás, egyház	877
Nyelv, asszimiláció	879
Tagolódás	880
Kultúra, művészet	881
Bukovina	887
Terület, történet	888
Kultúra	890
Havasalföld	891
BIBLIOGRÁFIA	894
A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei	894
A magyar etnográfia tudománytörténete	898
A magyar folklorisztika tudománytörténete	907

A magyar nép természeti környezete	923
A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása	934
Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok	953
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	1003
HELYSÉGNÉVMUTATÓ	1008
KÉPEK JEGYZÉKE	1045
TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	1056
ÁBRÁK JEGYZÉKE	1059

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Szerkesztette: Vajda Ambrus
Felelős szerkesztő: Tárnok Irén
Termékmenedzser: Egri Róbert
Nyomdai előkészítés: Candid Kft.

A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: Ujvárosi Lajos
Martonvásár, 2011

Kiadványszám: TK100066

Megjelent 96,53 (A/5) ív + 40 oldal színes és 64 oldal fekete-fehér képmelléklet
terjedelemben

MAGYAR NÉPRAJZ

nyolc kötetben

A szerkesztőbizottság vezetője

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Nemzeti kultúránkat, különösen a művészetet, az irodalmat és a zenét szoros szálak kötik a népi kultúra örökségéhez. Ezt a hagyományegyüttest rendszerezi, elemzi és értelmezi a nyolckötetes *Magyar néprajz*, melynek létrejöttét Ortutay Gyula és Tálasi István kezdeményezte. A sorozat megújult szemlélettel kamatoztatja az elmúlt évtizedekben felhalmozódott néprajzi ismereteket, új kutatási eredményeket, de egyben szellemi örököse is szeretne lenni „A magyarság néprajza” című, több mint fél évszázada megjelent, már régen hozzáférhetetlen becses összefoglalásnak.

Sorozatunk feldolgozza a magyar nép történeti-táji tagozódását, a népi műveltség fejlődési szakaszait és a néprajz hazai kutatástörténetét (*I. kötet*). Áttekinti az anyagi kultúra különböző területeit (*II–IV. kötet*), részletesen foglalkozik a folklór és a vele kapcsolatos szellemi műveltség kérdéseivel (*V–VII. kötet*), valamint bemutatja a falvak–mezővárosok társadalmi típusait, intézményeit, a hagyományos értékrendet és erkölcsöt (*VIII. kötet*).

A *Magyar néprajz* nyolc kötetes sorozata az I. 1. kötettel válik teljessé, kiadása 2011-ben zárul le.

A sorozat előző kötete

I. 2.

Táj, nép, történelem

A MAGYAR NÉPI MŰVELTSÉG KORSZAKAI

Főszerkesztő: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

www.akademiaikiado.hu

ISBN 978-963-05-9184-3

9 789630 591843

MAGYAR NÉPRAJZ

I. 1.

BC-102.047

TÁJ • NÉP • TÖRTÉNELEM